

अंतरंगपरिचय

या विभागात अ, आ, इ, ई, उ, ए, ऊ, ऋ, ॠ, ॡ, ऌ, ॡ, ळ ही अक्षरे पुरी
साली अमून, 'त' वीर-पृष्ठे साली आहेत. त्यांचे वर्गीकरण -
जलपेगुरी—ज्वालापेगुरी.

हिंदुस्थान, इतिहास वेदिक-आचार्य, ज्योतिष्यो मयोर
पिक-अन्त, आचान, आचार्य, अग्निनी मुमुक्षु मा नो—जला-
लुहिन महामद मर्यादी, जलालुहिन सपुति, जयानवहन् मिर्झा,
जसवंतसिंग, जहागीर, जहादरशाहा, जहानशारा बेगम,
जहलण, जानेंवेग मिर्झा, जाफरखान, जावेरखान, जोधबाई.
मराठी—जहागिरंगी, जाधव घराणे, जाधवराई, जिक-
महाला, मिर्झाबाई, मिर्झाबादाबाई, जेधे, जोरयाजी केसकर,
जोनी. इ प्र जी अ म दा नी.—जामेकर, जावनी दादाजी,
जमनीनाले, जोग, जोशी सामान्य—जहागीरदारी, जामदार-
खाना, जिदाइतखाना, जोधी जेहदार जाली—जाट, जादव,
जालंदरी, जिनपर, जिप्सी, जुझोतिया, जसदाय, जोगी, जोगन,
जोगपादुशा

प्रादेशिक इतिहास व भूगोल—मुंबई—जवहार,
जसदन, जळपूरता, जालोबाबाद, जालाळ, जाति, जाफरा-
बाद, जातुपोडा, जामखेड, जामनेर, जामराव, जालिआ,
जाल्द, जळगाव, जिरळ कामसोळी, जलधन किळा, जुताणड,
जुनापादर, जुभर, जुबी, जुमला, जेकर, जेजुरी, जेतपुर, जेयोर,
जेसर, जेसरी, जोगेश्वरी, जेतिशवा डोंगर, जोरिया हे श्रा-
या द—जालना, संयुक्त प्रांत—जळोरी, जसपुर, जसवंतनगर,
जळपूर, जानसथ, जाफराबाद, जालौन, जेवर, जैक, जोनपूर,
जोशी मठ व न्हाड मध्य प्रांत—जळय, जशपुर, जजगीर,
जामळी, जामरोड, जामगड, जिरार, जुनाणाणी, जुनोना,
जुव मध्य हिंदुस्थान—जसो, जावड, जावरा, जिगणी,
जोरा, जोयत यगाल—जलेश्वर, जल्ये, जहानाबाद,
जालापहाड, जियार्गज, जेम्स मेरीसेड्स, जेलेवला, जेसोर
आता म—जिगीराम, जौटेग, जौटेयापूर, जोवई, जोहार
विहार.—जामतारा पंजाब राजपुताना—जामपूर,
जालदर, जालोर, जुनोय, जुवळ, जसलनौर, जेगोल, जौतो
जोधपूर, मद्रास—जगदिरसिंगर, जिन्नी, जोरिया अक गणि-
स्ता न—जालाबाद सिहोन—जाफना प्राचा ब—
जगाहसुके

आशिया, हिंदुस्थानेतर—प्रादेशिक—आषा, जूडा,
अडिया, अझाल, जेबील, जेरिको, जेरिशिम, जेसलेम, जेरसा,
जेन्हा, जोफनाकन. **आफ्रिका**—जितुलिया, जोहानीशबर्ग.
अमेरिका—जॉर्जिया, जेम्सटाउन युरोप—प्रादेशिक—
जॉर्जियाकन, जॉर्जिया, जाली, जिनीव्हा, जिनीवा, जगोस्ला-
व्हिया, जेना, जेल्डर्ड, जोहानस्पर्ग, ऐतिहासिक—
अस्टीन, अस्टिनियन, जॉन, जॉनसन, जॉनसन डॉ, जॉर्ज राजे,
जालोस्काव्ह, जाल, जुपीटर, जुव्हेनक, जूनी, जेकब, जेकसन,
जेडुड, जेहोव्हा, जेन ऑफ ऑफ

वास्तव्य—जीव-जातक जैन—जैन संप्रदाय, जिनप्रभ,
जितसूरि संस्कृत, चरिते—जोनराज, जेम्स ता मील-जोवक
चितामणी, मराठी—जालवणकर, जौवनमुक्त, जोगीपरमानंद.
शास्त्रे—वेद्यक—जलप्रतिष्ठा, जलसंज्ञा, जलोदर,
जलोपचार, जल, रसायन.—चौरांगे—जुल, ज्याकर
शाख—जनेद व्याकरण, वनस्पति—जव, जवस, जाई,
जाव, जाभूळ, जायफळ, जामवद, जासुद, जिरे, जीवनकार्म
विचार, जुई, जेपाळ, जेधमच, जवारी घातु—जस्त अर्थ-
शाख—चरित्र—जेव्हॉन्स, प्राणिशाख—जळ, ज्योतिष—
ज्योतिष, ज्योतिष शास्त्र समाजशास्त्र—जातकर्म, जातिभेद,
जातकर्म, जुगार कायदा—जस्टिनियन, जामीनूकी, जातकर्म,
जुगार. भूशाख—जालासुखी. औद्योगिक—जाहिरात,
जिलेटिन किटाखाख—जुझुमु पदार्थविज्ञानशाख—
जादूचा कंदील, जालोस्काव्ह.

श्री—श्रीशाला

हिंदुस्थान, इतिहास—दक्षिण हिंदुस्थान—जामो-
रीन मुमुक्षु मा नो—जितल जव निशा बेगम, सियावहीन-
चरनी, जुम्ह जुन निशा बेगम, हुलिकारखान, जेव—उन्-
निशा—बेगम, जैनखान कोक, जैनबादी महाल, जेजुल
अविदीन रजपूत—जामसिंग आती—जावेल, जारगर
जीनवर, जेमुहत

प्रादेशिक इतिहास व भूगोल—मुंबई—जाला-
महाराष्ट्र, जालोरपाटण, जौडेग, काठेवाड—जालमेर,
जामपोदर, जालाबाद, सिमुबाबा मध्य प्रांत—जगरपूर,
जारापाभा, जूबा संयुक्त प्रांत—जामनिया, जाली, जूली,

सेदूर. वं गा ल.—अक्षरपूर, झालकाटी, सेगिद, सेरिआ. आ ता म.—सिरी. पि हा र ओ रि ता.—झलीदा. पं गा ब.—अक्षर, शांगसिरा, हुंमुन, सेतम. का इमी र—आरगर. अ हा-दे शा.—सलून, शिगकलिंग हिकमति, शिगन.

आशिया, हिंदुस्थानेतर—ऐ ति हा सि क.—अकरी मुला, समानवाहा, सुवेदाखातुन. प्रा दे शि क.—समीनदवार, साबुलिस्तान, झालवान, शिवारत, साटून, हुंमेरिया, सोब. यूरोप—शामोरा, शार, शारा, शारोन, झालेयूकस, श्रीतांमार, शांसि, सांसेड, शारिब, शेनाया, शेनादा, शेनी-विया, शेपेलन, शेरेवस्ट, शेनोविट्स, सेसान. आफ्रिका—शांहीवार, शांवेती, सुलुलड. अमेरिका—झाकाटेकस.

वाङ्मय—पा र शी—अरघुष्ट, सेद अवेस्ता, मी क.—श्रीनो-फानेज, शेनोफोन; फं च—झोला.

शास्त्रे—आ गि शा ख—सुरळ, सेत्रा वि मा न.—झेपे-लिन. अक्षरविकास—स.

अ.

अक्षरविकास—न.

ट—ट्रेन

हिंदुस्थान, इतिहास—मु सु ल मा ची—टिप्पु सुलतान. इ प्र जी.—टांगोर देवेद, टांगोर चौरेद मोहन, टाटा जम-रोटनी, टाटा रतन, टिळक. आ ती.—टिपरा, टोबला, टौग्यू.

प्रादेशिक इतिहास व भूगोल—मुं व ई.—टंकारी टाकळी, टाकळी बुद्रुक, टावी, टिवा, टेंपुरणी. म थ्य प्रां त.—टाकळघाट, टिपगड, टिलोताखैरी. म थ्य हिं दु स्था न.—टिकमगड, टोरो फत्तेपूर. वं गा ल.—टिटागड, टिपेरा. पं गा ब.—टाफो, टेंक, टोशाम. वा य व्यं सर ह ह.—टाक, टोबानदी. अ हा दे शा—टझी, टॉगपेंग, टौगी, टॉगुय, टौगू, टौगय.

आशिया हिंदुस्थानेतर—प्रा देशि क—टनैट, टांगकिंग, टायमे, टार्सस, टिडोर, टिप्रांस, टिवेस्टी, टोरिआ, टुल्ल, टूने, टूळी, टेशफॉन, टैनशान, टोकिया, ट्राय, ट्रैविशाड; ट्रिनादाद, ऐ ति हा सि क.—टेल्ली. आफ्रिका—टागाविका, टांजीर, टिबकद, टिम्बाड, टेर्यूलीगला, टेबलवार, टोगोलंड, टगुनिकिया, ट्रान्सवाल, टिपोली.

अमेरिका—टेक्सस, टैनिसी, टेरावेलफ्यूरो, टोलेडो.

यूरोप—प्रा दे शि क.—टनमिशवेल्ल, टस्कलसु, टायबर, टायबोरियस, टायर, टारकिनी, टाराटो, टारेंटस, टार्क, टार्नी, टिरोल, टिस्सिट, टिजीना, टेगर्नसी, टेंपलवार, टेमेशार, टोरांय, टोलेडो, ट्रीप्टे, ट्रेट, ट्रिक्लहम. ऐ ति हा सि क.—

ट्रीटवके. औं घो गि क—टोपल्या. यं त्र शा ख—ट्राम्ने. अक्षरविकास—ट.

ठ—ठाणें.

हिंदुस्थान, इतिहास—मुं व ई.—ठडा, ठाणें, वं गा क.—ठाकूरगांव. सं यु क्त प्रां त.—ठाकूरद्वार, ठाणभवान. वा ती.—ठग, ठाकूर. वा इम य.—ठाकूरदासबोवा. अक्षरविकास—ठ.

ड—डिम्स्क.

हिंदुस्थान, इतिहास—फं च.—डुळे. म रा टे.—डफले, डिगणकर, डीं थोने. ईं प्र जी अ म दा नी.—डफरीन, डल-हौसी. जा ती.—डूम, डोगरा, डोंगरी, डोम, डोमल, डोहर. प्रादेशिक इतिहास व भूगोल—मुं व ई.—डंवल, डभई, डाकोर, डांग, डंगची, डाहाणू, डीसा, डोमगांव. म थ्य प्रां त.—डोंगरगड. वं गा ल.—डमडम, डाका. सं यु-क्त प्रां त.—डेरपूर, डेहराडून. म थ्य हिं दु स्था न.—डाबी. म श स.—डॉलफिन्सोन. पं गा ब व रा ज पु ता ना—डिंग, डेरगाझीखान, डेरामोपापूर, डेरामात, डेरानानक, डोंगरपूर. वा य व्यं सर ह ह.—डेरारिस्ताइलखान. अ हा-दे शा.—डायमंड.

आशिया, हिंदुस्थानेतर—डुर्का, डुरासो, डोमोनिका. यूरोप—प्रा दे शि क.—डंडी, डंकक, डेंझी, डंवाटेन, डब्लिन, डरहम, डर्बी, डॉन, डान्यूब, डार्टमाउथ, डार्बिनस, डुलचेन्यो, डेडिथॉगव, डेन्मार्क, डेलफॉय, डेन्हुनपोर्ट, डोन्मा, डोन्हर, ड्यूसेलडॉर्फ, डूडेन, ड्रोपडो, डिन्स्क. ऐ ति हा सि क.—डिडीमी डेफेपेलिस, ड्यूडनेक, जा ती.—डेंन. अमेरिका—डलास, डेन्वर, डेलवेअर.

आफ्रिका—डहोमे, डिक, डेमिएटा.

वाङ्मय—म रा टी.—डोंगरे. मी क.—डायोजेनीस, डेमॉफिटस, डेमॉस्पेनीस. ईं शिल सा.—डिकन्स, डिकेन्सी, डॉफो, ड्रायडन. इ टा लि य न.—डॉटे, फं च.—डिडेरोट, डेकार्टे, ड्यूबाविरी, ड्यूमा. ज मं न.—ड्रायसन.

शास्त्रे—प दा र्थविज्ञान.—चरित्रे—डॅनिअल, डॉग्वेल, डार्विन, डाल्टन, डीं अल्वर्टे. व न स्प ति शा ख.—डबल-बीन, डाळिष, डिकेमाली, डिगरी, डुकरकंद, डुरिअन, डोरली. यं त्र शा ख.—डोंक; वै य क.—डोंग्या खोकला. प्रा गि.—डास, डुकर. रसायन—चरित्रे—डिवार, ड्यूमास, डूलंग, डेव्ही, डोवरनेर. खो द का म.—चरित्रे—डोना-टेलो, ड्यूट. औं घो गि क—डामर. अक्षरविकास—ड.

ड—डोर.

हिंदुस्थान, इतिहास, सा मा न्य.—डालगन, डाला-इत. जा ती.—डोमर, डुडय, डेरा, डोर. वाङ्मय—डड्डी भापा. शास्त्रे—प्रा गि शा ख.—डेंकून. अक्षरविकास—ड.

बहुतेक सर्व भागांत मळीची जमीन आहे. एकदाच्या पवि-
मेस मुमां अर्घ्या मेलावर तांब्याची खाण आहे त्याचप्रमाणे
शामसिंग नांवाच्या चहाच्या मळ्याच्या उत्तरेस नार मेळो-
वर तांब्याच्या खाणी आहेत.

तिस्ताच्या पश्चिमेकडील भागांत जंगल कमी आहे. शेवटी,
शिलबी, आंबा, फणस, पिंपळ, बिच यांची झाडे सापडतात.
मुपारी व वायूची झाडे पुष्कळ उगवतात. दुभारच्या उत्तरेस
जंगल पुष्कळ असून त्यापैकी बराच भाग सुरक्षित आहे.
येथील उष्णमान कधीही फार नसतं. साधारणपणे उन्हा-
ळ्यात (एप्रिलमध्ये) ९०° अंशावर पारा असतो. पाऊस
पुष्कळ पडतो. जलपैगुरी येथे १२.२ इंच व चवथा २०.९ इंच
पर्यंत पडतो. इ. स. १९०२ च्या सप्टेंबर महिन्यात येथे
मोठा पूर आला होता त्यावेळी येथे पुष्कळाने झाले.

इतिहास.—प्राचीन काळी या भागांत प्रामुख्याने
अथवा कामरूप नांवाचे राज्य होतं. कोणी जलपेश्वर नांवाच्या
राजाने ज्या ठिकाणी जलपै नांवाचे देवालय आहे, तेथे पूर्वी
एक देऊळ बांधले होतं व जलपै ङिंग त्याच वेळी जमिनीतून
वर आले. भित्तरगड नांवाचा दूध रागा पिरधु याची पूर्वीची
राजधानी या भागांत होती. त्या ठिकाणी प्राचीनच दाख-
विणारे पुष्कळ अवशेष सापडतात. पुढे बंगालमधील पाल
राजांनी हा भाग घेतला. पुढे देन राजांच्या ताब्यात हा
भाग गेला. नीलबज नावाच्या जैन राजाने कुचविहार
संस्थानांत असलेले कामातापूर वसविले पुढे हा भाग विश्व-
सिंगने स्थापन केलेल्या कोच राज्याचा भाग झाला. या
राज्याचा नाश झाल्यावर पश्चिमेकडील प्रदेश मोगल राज्यांत
सामील झाला. इ. स. १७६५ मध्ये ईस्ट इंडिया कंपनीकडे
या भागाचा दिवाणीचा कारभार आला याच्या अंतर्भा-
गांत व्यवस्था ठेवणे मुश्किलीच झाल्यामुळे फार चोऱ्या
बगैरे होऊ लागल्या; परंतु इ. स. १७८९ मध्ये तेथील कले-
क्टरने त्याचा बंदोबस्त केला.

दुभार भाग भोतिर्याच्या हातात पडला होता व ते
कुचविहाराच्या संस्थानास फार प्राप्त होत असत. या ठिकाणी
देगवोपे नेहमी होत असत. १८६५ साली भूतान
युद्ध झाल्यानंतर हा भाग ब्रिटिश राज्यामा जोडण्यात आला.
लोकसंख्या (१९२१) १२६२६९. पश्चिम दुभार भागात
वस्ती प्रामुख्याने वाढत आहे.

येथील शेकडा ७७ लोक बंगालीची पोस्टमाया रंगपुरी
अथवा राजवंशी घालतात. चहाच्या मळ्यावर बाहेरील लोक
फार येत असल्यामुळे हिंदी, मराठी, खास, मुंबारी, संताळी
बगैरे भाषाहि प्रचलित आहेत.

इ. स. १८७२ पासून मुसलमानांच्या वस्तीने प्रमाण
कमी होत चालले आहे. येथील हिंदुमुसलमान आपापसा-
ने भांडतां रहातात. एकाच घरात हिंदू व मुसलमान कुटुंबे
राहिलेली येथे दृष्टीस पडतात.

शेतकी.—मळीची जमीन फार सुपीक असून भात, गजि-
ताची धान्य, चटाटे, एरंडी, सुपारी बगैरे येथे पिके होतात.
तिस्ताच्या पश्चिमेस ताग, गहू, तांदूळ पिकतात. या प्रदे-
शाचे मुख्य पीक तांदूळ हे आहे. चहाची
लागवड इ. स. १८७४ मध्ये सुरू झाली. इ. स.
१९०२ मध्ये २०७ चहाचे मळे होते. येथे मळ्यासाठी
मगूर मिळविण्याकरिता काही एक वापदा करावा लागले
नाही. कारण येथे मगूर पुष्कळ मिळतात चहाच्या मळ्यांत
नेपाळी मगूर पुष्कळ येत असून ते छोटा नागपुरातील
भडुरांची आणा येत आहेत. काहीनी आपली घरे याच भागांत
केली आहेत. तांगाची लागवड देखील बरीच वाढत चाललेली
आहे. गुरांची अवलाद दुग्धी व अशक्त आहे. त्यात सुधारणा
करण्याचा प्रयत्न कोणी करीत नाही गुरचरण पुष्कळ आहे.

जंगल.—येथे संरक्षित जंगल आहेत. इ. स. १९०३-०४
मध्ये जंगलापासून झालेले उत्पन्न ११८००० रुपये होतं.
येथे चुनखडीचा दगड व तांबे सांपडत व मक्कापासून
दोन मेलावर असलेली तांब्याचा खाण पूर्वी काही
नेपाळी लोक चालवीत होते. बागराकोट येथे दगडी
कोळसा सापडतो.

व्यापार व रस्ते बगैरे.—येथे सरट तयार होतं. चहाच्या
व्यापारामुळे इतर व्यापारहि फार वाढला आहे. घान्वास
भाव चांगला येतो भूतानशी देखील थोडा फार व्यापार
चालतो. फाफड, यंत्र, ओपंडी पत्रे या भागात
येतात. तांदूळ, ताग, चहा, तंबाखू बगैरे
बाहेर जातात या भागातून ईस्टने बंगाल स्टेट
रेलवे जाते. इतर रस्तेहि चांगले आहेत. या
जिल्ह्याचे दोन विभाग आहेत. जलपैगुरी आणि अलीपुर.
जिल्ह्यात कचेऱ्या बगैरे सर्व सोयी आहेत.

विभाग—जलपैगुरी जिल्ह्याचा एक विभाग उ. अ.
२६°२७' व पू. रे. ८८°२०' ते ८९°७'. क्षेत्रफळ १८६८
चौ. मी. व छो. सं (१९११) ६९९९५९ यात एक गाव व
२-३९ खंडी आहेत. हा भाग सपाट मैदान असून यात
जंगल पुष्कळ आहे भित्तरगड व जलपै येथे पुष्कळ प्राचीन
अवशेष सांपडतात. या विभागात जलपैगुरी, टिळाळ्या,
धाडरा आणि मैनागुरी ही व्यापारी ठिकाणे आहेत.

गां व.—जलपैगुरी विभागाचे मुख्य ठिकाण. उ अ
२६°३३' व पू. रे. ८८°४३', लोकसंख्या (१९११) १४६९०.
गांव जरी लहानसाच आहे तरी तो भरभराटीस येत आहे.
ईस्टने बंगाल स्टेट रेलवे येथून जाते. इ. स. १८८५ मध्ये
येथे म्युनिसिपॅलिटीची स्थापन झाली. येथे सर्व कचेऱ्या,
दुर्ग, दफाखाने, शाळा बगैरे आहेत.

जलपै—बंगाल इलाखा. जलपैगुरी जिल्हा उ. अ.
२६°३१' व पू. रे. ८८°५२'. लोकसंख्या (१९०१)
२०८८. मुपारी तीनही वर्षांपूर्वी बांधलेले एक शिवाचे देवालय

येथे आहे. येथील लिंग अनादि असून कामरूप राज्याच्या वायव्येस कोठेंतरी महादेव लिंगरुपानें अवतरले असें कालिका पुराणांत वर्णन आहे. दर महाशिवरात्रीस येथें जत्रा भरत असते त्यावेळीं व्यापारिंह येथें पुष्कळ चालतो.

जलध—बऱ्हाड, मध्यप्रांत. बुलढाणें जिल्हा, तामगांव तालुका. हें रेल्वेगोब तामगावच्या उत्तरेस ८ मैलांवर असून जी. आ. पी. रेल्वेचे एक स्टेशन आहे. येथूनच खाम गांवास जाण्याकरिता रेल्वेचा काटा आहे. छो. सं. (१९०१) २३०८ होतो.

जलमस्तिष्क रोग—मस्तिष्क अथवा मेंदूचा छेद केला असता त्याच्या प्रत्येक अर्धभागामध्यें पार्श्वकोश नावाची पोकळी असते, तीत अतिशय जलसंचय होऊन हा रोग होतो. याचे दोन प्रकार आहेत, (१) तीव्र व (२) दीर्घकालीन. यांपैकी तीव्र विकार क्षयजंतुजन्य मस्तिष्कावरण दाह नावाच्या रोगांत अंतर्भूत होतो व त्यात थोड्या अवधीत पुष्कळ जलसंचय होऊन रोगी दगावण्याचाच संभव जास्त असतो. त्याचें वर्णन सदर रोगांत सापडेल येथें फक्त दीर्घकालीन रोगाचें वर्णन दिलें आहे कारण तशीं माणसें मोठ्या-डोक्याची बरीच पहाण्यात येतात जलसंचय कोठें होतो हें वर सांगितलेंच आहे. गर्भावस्थेत गर्भांतच काही विकृति झाल्यामुळे असें होतें अथवा त्याच्या वेष्टणास काही रोग होऊनहि असें होतें. याचा केवळ शुद्धदाहार्शी अगर क्षयजंतुजन्यदाहार्शी काहीएक संबंध नसतो. हा रोग उपजत झाला असल्यास प्रसूतिसमयी घरीच अडचण होते. परंतु त्याचा उद्भव बहुतकरून मूल उपनल्यानंतर सहा महिन्याच्या आत होतो. यापेक्षा अधिक वयाच्या मुलांमध्ये अगर मोठ्या माणसांमध्येहि तो होतो पण हें अपवादोक्त आहे.

लक्षण—प्रथमतः शरीर व चेहरा यांच्या आकारमानास विशेषात दिलेले इतकी डोक्याची कवटी हळूहळू मोठी होऊ लागते. या वयामध्ये मस्तिष्काचे निरनिराळे अर्धी एकत्र जुळून आलेले नसतात व त्यातील फटी भोक्ळ्या असतात. यामुळे डोकें वाढेल तितकें मोठें होण्यास बाह्यांच प्रतिबंध नसतो. व अर्धामधील फटी मात्र मोठमोठ्याच्या होतात. अशा विशिष्ट प्रकारच्या माणसाची मस्तकसंघर्षी कुरूपता विविधच दिसते, ती अशी. —कपाळाचा वरील भाग फुगून घराच पुढें येऊन डोक्याच्या खळगांतील घरण्या पातळ अर्धी पुढें फुगून तिरकस झालेल्या असतात. त्यामुळे टाई भुमीकडे वळलेली असते, व बुडुळाची ढालचाल कशीशीच गरागरा होई फिरेवित्याप्रमाणें असते. टांके मोठे आणि चेहरा बारीक यामुळे हें मूल एखाद्या आनोवाप्रमाणें दिसते. हाडे बारीक व अगळ्या असल्यामुळे शरीर अगदी किरकोळ असतें. डोकांवर बारीक व मोडीशी लव असते. दांत नसतातच. असते तरी नासके किटके असतात. डोक्याचा असता सरासरीने २२ इंच भरतो. बायल्या

मुलाच्या डोक्याचा घेर अर्धातू याहून घराच कमी म्हणजे १८ इंच असतो. एका ठीन महिन्याच्या मुलाच्या डोक्याचा घेर २९ इंच व दुसऱ्या एका ईरंडांतील मुलाच्या डोक्याचा घेर ३२ इंच भरला. असलीं डोकां त्या मुलांस पेलत नाहीत, व म्हणून तीं मुले पडूनच असतात. मस्तकाची हाडे विस्तरणशील असल्यामुळे या वाढत्या जलसंचयाचा दाब मेंदूवर फारसा सांपडत नाही पण जो थोडा पडतो त्याचा परिणाम मात्र घराच होतो. पार्श्व-कोष्ठ फुगून वाहेरील भागामधील भेगा जुजल्यासारख्या होतात. एखाद्या वेळी हा जलसंचय मस्तकाच्या कवटीत प्रवेश करून मेंदूस खाली दाबतो. मग मेंदूच्या क्रियेस अडथळा होऊन मुलाच्या मानसिक स्थितीत विधाड होऊं लागतो. कशांत लक्ष नाही, विडखोर व अंधपट वेडसर बुद्धिहीन असें तें होऊं लागते. दाब जास्त पडत गेल्यावर टाटि जाते, ऐकू येईनासें होतें. असलीं मुले बहुधा फार वर्षे वांचत नाहीत पण असलीं माणसें म्हातारपणापर्यंत जगल्याची उदाहरणे नाहीत असें मात्र नाही. याताहि सौम्य असे बरेच भेद असतात व त्या तऱ्हेचीं मुले जरी मोठ्या डोक्याचीं असलीं व इतर लक्षणांही त्यांनीं असलीं तरी कालांतरानें तीं कमी कमी होत जाऊन मुलाची प्रकृति सुधारते व डोक्याचीं फुगलेलीं पातळ हाडे, लहान होऊन तींही कालांतरानें टणक व घनवृत् होतात.

उपचार.—घावर पुष्कळ उपाय व औषधें उपयोजून पाहिलीं आहेत पण म्हणण्यासारखा उपयोग होत नाही असाच अनुभव आला. डोकें पट्ट्याने आवळून घाघणे, जलसंचय जिरून जावा म्हणून पाऱ्याची औषधें व भारमें देऊन पाहिली. फटीतून पोचळ सुईसारख्या नलिकेनें टांचून जलसंचय मघून मघून त्यामागे कर्मा करून पाहिला पण व्यर्थ. पार्श्वकोशातील जलसंचयाचा निकाल व संवेध मस्तिष्कावरणाच्या पोक्ळीशीं व्हावा आणि कमरेतील पृष्ठवंशाच्या पोक्ळीतल्या जलाचा संवेध व निकाल उदरात व्हावा अशा हेतूनें शस्त्रक्रिया केल्या, परंतु व्यर्थ. शेवटी हाच उपाय उत्तम ठाला कीं औष्टिक व पचण्यास सुलभ असें अन्न, दुध, वगैरे पच्यकारक पदार्थ व ओद, फॉरफेट, कॉडोईल्लर तेल हां व इतर शक्ति व पुष्टिवर्धक औषधें व उत्तम भाज्या आणि विपुल हवामध्ये मुलास विहार करू देणे या स्वल्प व स्वाभाविक उपयागांचे बरील तीव्र उपयागपेक्षा कार्यसिद्धी अधिक होते.

जलयंत्रशास्त्र—पाणी व प्रवाही पदार्थ यांच्या गति-स्थिति-विषयी तत्वे प्रतिपादणारे हें शास्त्र आहे. या शास्त्राचे जलस्थिति व जलगतिशास्त्र असे दोन भाग आहेत. या भागातील वस्तू घन अथवा भरीव किंवा प्रवाहरूपी असतात लाकूड, दगड वगैरे पदार्थ भरीव होत; व पाणी, हवा वगैरे पदार्थ प्रवाहरूपी होत. प्रवाहरूपी पदार्थांचे अरूपी व वायुरूपी असे दोन भाग असतात या दोहों-

मधील मुख्य फलक म्हणजे जलरूपी पदार्थ दुःसंकोच्य व वायुरूपी पदार्थ संकोच्य असतात. जलरूपी पदार्थ एखाद्या भोव्यात ठेवता येतात व एका भोव्यातून दुसऱ्या भोव्यात ओढता येतात. परंतु वायुरूपी पदार्थांचा व्याप अनियमित व अन्याय असल्यामुळे सर्व वायूंनी कोडलेल्या भोव्यांतच वायुरूपी पदार्थ ठेवता येतात. प्रवाहरूपी पदार्थांच्या समतोलतेचा विचार जलस्थितीशास्त्रात केलेला असतो. एखाद्या प्रवाहरूपी पदार्थावर निरनिराळे दाब असले व तो स्थिर असला तर तो प्रवाहरूपी पदार्थ समतोल स्थितीत आहे असे म्हणतात.

पाणी असणाऱ्या एका भाट्याला एका टिकाणी भोंक पाडले व त्या भोंकावर एक पट्टी बसविली तर ती पट्टी त्या टिकाणी स्थिर राहण्यासाठी आपल्याला आपल्या बोटाचा किंवा कसला तरी दाब लावावा लागतो. म्हणजे पाणी अगर प्रवाहरूपी पदार्थ दुसऱ्या पदार्थांना दाबू शकतात. प्रत्येक ह्याला नियमित दिशा असते हे सांगण्याचे काण नाही. पाणी अगर प्रवाहरूपी पदार्थांचा दाब नेहमी संवत्सरक असतो. जर दिलेल्या उदाहरणात पट्टीला तब काढला तर त्याने दाखविलेल्या दिशेने पाणी पट्टीस ढकलते. एखाद्या पिचकारीचे हांड गोल असून त्याच्या पुष्कळ छिद्रे आहेत अशी कल्पना करू या पिचकारीतून पाणी उडविण्याचा प्रयत्न केला तर सर्व छिद्रीतून सारख्याच जोराने पाणी बाहेर येते असे दृष्टीपत्तीस येईल. यावरून प्रवाहरूपी पदार्थांच्या पुष्पभागाळ दाब दिले असता तो सर्व टिकाणी सारख्या प्रमाणात येतो हा सिद्धांत कळून येईल. पाणी फक्त खालून वर किंवा वरून खाली असा एकाच दिशेने दाबू शकते असे नाही प्रवाहरूपी पदार्थांचा दाब सर्व दिशेने असतो. जलरूपी पदार्थ खालून वर पदार्थ तोलून धरतात हे विशेष रीतीने लक्षात घेण्यासारखे आहे. जलरूपी पदार्थांत दाब किती असतो हे समजणाकरिता पुढील सिद्धांत दिले आहेत.

(१) क्षितीजशी समांतर असणाऱ्या पातळ्यात सर्व विंदूच्या टिकाणी समान दाब असेल त्या जलरूपी पदार्थांचा दाब सारखा असतो.

(२) हवेचा दाब गोल विला तर समान-दाब-जलरूपी पदार्थांचा दाब जममस खाली जावे तसण्या काढतो. जलरूपी पदार्थांचे एका घनफुटाचे वजन जर 'व' आहे असे समजेल तर कोणत्याही विंदूच्या टिकाणाचा दाब पुढील सूत्राने काढतात:-

$$\text{दाब} = w \times (\text{खोली}).$$

हवेचा दाब धरल्या तर या सूत्रात पुढील फरक करितात:-

$$\text{दाब} = w \times (\text{खोली}) + \text{हवेचा दाब}.$$

प्रत्येक चौरस इंचावर हवेचा दाब साधारण १५ पौंडांच्या वजनाइतका असतो.

(३) कोणत्याही स्थिर जलरूपी पदार्थांचा पुष्पभाग क्षितीजशी समांतर असतो.

(४) भिन्न दाब असलेल्या दोन किंवा अधिक जलरूपी पदार्थांत विंदूच्या टिकाणाचा दाब पुढीलप्रमाणे काढतात. समजा की दोनच पदार्थ आहेत; परच्या पदार्थाची खोली 'ख' फूट असून खालच्या पदार्थांत विंदूचा खोली 'ली' फूट आहे व वरच्या पदार्थाच्या घनफुटाचे वजन 'व', व खालच्या पदार्थाचे 'व' आहे. तर त्या विंदूच्या टिकाणाचा

$$\text{दाब} = w \times \text{ख} + \text{व} \times \text{ली}, \text{ असेल.}$$

जलरूपी पदार्थांत दुसरा पदार्थ बुडविला असता तो तरंगेल का बुडेल हे पुढील सिद्धांतावरून समजेल:-

एखाद्या जलरूपी पदार्थात एखादा घन पदार्थ बुडविला असता मितका जलरूपी पदार्थ वाजूस सारखा जाईल त्याच्या वजनाइतक्या जोराने भोंवतालचा जलरूपी पदार्थ त्या घन पदार्थास वर उचलतो किंवा तोलून धरतो. किंवा हेच तत्त्व जाणू विशद रीतीने पुढीलप्रमाणे सांगता येईल:-

(अ) पदार्थाच्या व्यासाएवढ्या पाण्याचे वजन पदार्थाच्या वजनापेक्षा अधिक असले तर तो पदार्थ पाण्यात तरतो आणि त्याच्या वजनाइतके पाणी एकीकडे सरते.

(आ) पदार्थाच्या व्यासाएवढ्या पाण्याने वजन पदार्थाच्या वजनापेक्षा कमी असले तर तो पदार्थ पाण्यात बुडतो आणि त्याच्याइतके पाणी एकीकडे सरते.

(इ) पदार्थाच्या व्यासाएवढ्या पाण्याचे वजन पदार्थाइतकेच असेल तर तो पदार्थ पाण्यात पाहिले त्या टिकाणी राहू शकेल. हे तत्त्व "आर्किमिडीजचे तत्त्व" या नावाने प्रसिद्ध आहे. या तत्वाचा उपयोग करून पदार्थांचे सावये किंवा पतल काढितात. [म्री. वि. भा. भा.पट.]

जलसंचाल-हा विषयलेख्या जगावराच्या देशाने अगर संसर्गानेच केवळ माणसास हांगारा भयंकर रोग आहे व तो सांसर्गिक आहे हे निराळे सांगण्यास नकोच. कोरडे, लावणे, मासरे, राई, येळ, घोडे राई तर हा होतोच. पण कुत्र्यांत तो विशेषकरून आढळतो. माणसास रोग होण्याचे कारण पिमाळलेल्या कुत्र्याने दोतांनी दंड केला की, त्या जखमेतून त्याची सांसर्गिक असलेली लाळ रक्तात प्रवेश करून माणसास हा रोग होतो. इतर प्राण्यांना व विशेषतः कुत्र्यांना हा रोग होतो. त्याचे प्रकार पुढे वर्णितप्रमाणे आहेत.

उग्र जल सं ज्ञा स.-यात कुत्रा प्रथम सुस्त, मित्र्या-सारखा व कोठे हिडण्याकिरण्या जाणूय जसा असतो. नंतर द्वितीयावस्थेत त्याच्या अवळ जे धोणी जाईल त्यान-कडे गति व संशययुक्त, क्रूर, पिमाळलेल्या सुनेने पाहून एरुम विडून एका विशिष्ट रडण्या आवाजाने भोंकत भोंकत त्यास चाबे घेण्याची त्याची मळकट प्रवृत्ति घडते. नेहमीचे खाणे पुढे ठेविते असता त्यास तो तोंड लावीत नाही; आणि कोठे गवत, माती, केंस, खपडे, लांकडे इत्यादि जिनसांचे लचके तोडून चावीत बसतो. नंतर ह्यातपाय, जखडा व सर्वांगात

पक्षापाताप्रमाणे दीर्घवय येऊन खालचा जवडा लोंबता व उभरा रहातो व त्यास चारी पायावर उभे रहाता येत नाही, अन्न गिळतो येत नाही व मृत्यू येतो मुन्गेच्याद रोगामध्ये पहिल्या वरील भेदात जी विसाळव्याप्रमाणे उन्मादावस्था असते ती नसते, आणि सर्वोपांत पक्षापातावस्था एवढा स्वरूप प्राप्त होऊन मृत्यूहि स्विकार येतो. या रोगास जे माणसास होणाऱ्या लक्षणावरून नाव पडलें आहे तें लक्षण म्हणजे पाण्याची भीति हि लक्षण या दोन्ही भेदांमध्ये बुड्यांत मुळीच नसते.

कारण — विसाळलेले कुत्रे मितक्या लोकाना चावतें त्यांतोळ सुमारे अर्ध्या लोकानाच या रोगाचा भावना पुढे होते असा अंदाज आहे हान, पाय, तोंड इत्यादि वखदीन अंगास दस झाला असता लक्षण दृष्टकून काही काळी उद्व-वतात, पण जर दंशाच्या भागांमध्ये कपडा अडवला असेल तर त्याच्या योगाने विपसर्ग होण्यास सवे जरी नाही तरी काही रोग्यात तरी प्रतिबंध होतो खचा किंचित खरबटलो असला असता तेथ अगर स्नेह्मावरण स्वचेच्या ठिकाणी रोगोत्पत्ति झालेल्या कुत्र्याने प्रेमाने चाटले तरी माणसास विषयाधा होते हे विष प्राण्यांत टाँचून घातले असताना प्रयोगावरून असे सिद्ध होतें की हे विष शरीरात मृत्यु सज्जास्थाने आणि लालारिड, अयुर्विड, स्तन व पैकिया विड याच्या रसाच्या ठिकाणी पसरून ही इशिये द्रुपित करतें प्रयोगाने असे सिद्ध केले आहे की हे विष दूर रस मज्जातंतूच्या मागे शरीरात पसरत ज्वरान् मध्यवर्ती मज्जास्थानांत प्रवेश करते. हा रोग सवे वयाच्या माणसास होणे संभवनाय असतें. परंतु पुष्पावे कुत्र्याशी सानिध्य विषय रीतीने पडत असल्यामुळे क्षिपात हा रोग वमी प्रमाणान् आढळतो

लक्षण — दंशाने अगर संसर्गान् विषप्रवेप झाल्यानंतर रोग घराच बालपर्यंत गर्भोत्पत्त असतो हा काळ बहुधा दोन ते नऊ आठवडे असतो परंतु कित्येक महिनेपर्यंतहि कधी कधी लावते व या काळामध्ये काही एक रोगाचे निन्द नजरेस येत नाही लक्षात येण्यासारखे पहिले लक्षण म्हणजे हे की दंश बरा होऊन जेथ बण असतो तेथ काही चमत्कारिक ताहेची वेदना भाग्य लागते कधी तर ही वेदना अति तीव्र स्वरूपात असते व तो वणाहि किंचित लालसर झालेला आढळतो, व रडार बोट लाविके असता तेथ दुखतें. पण हाहि चिन्ह काही रोग्याना मुळीच होत नाहीत, आणि मग प्रयत्न पुढील लक्षण होऊ लागतात. हात पाय गजाल्यासारखे होऊन मनास व शरीरास जैन पडेनां होतें. अंगाची उलघाल होणे, शोष न लागणे, चिड-खोरपणा, अन्नावर बांछर कमी कमी होणे व घर्शान् गुदम-त्पासारखे होऊन त्या ठिकाणी अस्वस्थता वाटणे यानंतर गुदम-त्पास अवस्थेत झटके व आचके सुरू होतात व ते विशेष प्रकारचे असतात. रोग्याने पाया पिण्यासाठी मांडें उच-

लण्याचा अवकाश किंवा पाणी अगर पाण्याचे भांडें नजरेस पडतें अथवा कोणी रोग्याला अमळ पाणी पाजा असे नुसतें म्हटलें तरी हे आचके येतात काही कालानंतर एखादी पाण्याची झुटूक अगर एकदम लहलह प्रकाश नजरेस पडला असता अथवा कानावर एकदम मोठा ध्वनि ऐहू आला असता व अशासारख्या अन्य वाळ कारणांनेहि आचके येण्यास निमित्त पुरे होतें अन्ननलिकेच्या स्नायूमध्ये हे आचके येऊन अन्न अगर पाणी त्या नळीपाडे खाली जात नाही शिवाय श्वसनक्रिया ज्या स्नायूच्या योगे होते त्या स्नायूंनाहि आचके येतात व ते आपल्या नजरेस पडतात. रोगी एकदम हुंदका आल्याप्रमाणे अगर उसासा टाकल्याप्रमाणे एक दीर्घ श्वास झटकन घेतो त्यावेळी

त्याचे खांदे उच होतात, छाती विस्तृत होते व मानेचे मांडाळे लावू श्वास आत येण्यासाठी क्षुप ताठनात रोग्यास बरेच पाणी पाजण्याचा यत्न केव्हास तें थुंकून टाकण्याची रोगी आपण होऊन पराकाष्ठा घेतो आणि त्या पाणी पाजण्याने आपण अर्थात भेदरून गेलो असे दर्शवितो यानंतर हे आचके शरीरात सर्वत्र स्नायूमध्ये सुरू होतात. व ते धनुषांतरातील आचक्याप्रमाणे सतत असल्यामुळे सर्वांग ताळतें रोग्याची शिळण्याची शक्ति नष्ट झाली हे अन्य ताहेने लक्षात येत. तें असे की तोंडात स्वाभाविक जी थोडी लाळ अनंत तिचे या रोग्यात मधून गुठके गिळता न आल्यामुळे ती तोंडात जमते व तिच्या फेसळ अशा झट जुळा तो थोडेंकडे कफ लाकरून बाहेर टाकल्या सारखा सदा टाकीत असतो यानंतर या आच-क्याची तीव्रताहि उत्तरीतर वाढत जाते व त्यामुळे रोगी अधिकच निरदखोर होऊन बोलत गुठतो अगर वात होऊन बरळतो किंवा वेडा होऊन जवळच्या माणसास ह्मा कर-ण्याची प्रवृत्ति दाखवितो. कधी त्यास विलक्षण मतिविभ्रम होऊन काना तन्हेचे त्यास मिथ्याभास होतात, ज्वर वाढतो, रोगास खाक घालण्याचे सवे भ्रम वाया जातात. रोग्या-च्याने कारच मनोनिग्रह करून आचके क्षणभर थांबवून धरले तर एखादा दुधाचा घोट गेला तर जातो अशी कटिण अवस्था प्रस होतें थोड्याच अवधीत या निरसनाने शरीर अयंकर कृश होतें, व गळान् येत जातें हे सांगण्यान नकोच कधी कधी अणदी शेवटी शेवटी हे आचके थांबतात. आणि मृत्यू समीप आला असताना रोग्यास बरेचसे अन्न जातें पण तें जाऊन काही मृत्यु टळत नाही. त्यानंतर पक्षापात होऊन केशुद्धि येत काही रोग्यास त्यामुळे हात पाय हलविण्याची शक्ति, अगर स्पर्श जाणणे, सुगुल्या होणे, जोके फुकर पातळा यत्ता मिटण या सर्व किंवा नष्ट होतात इत्की सवे लक्षण होऊन मरण येण्यास दोनपासून चार दिवस वड्यां लागतात रोग फारच लांबला तरी दहा दिवस फार तर रोगी जगतो, व कोणताहि रोगी बरा होत नाही इतिथे

कारणं विषहलेली आढळून येत नाहीत. मस्तिष्कपृष्ठरज्जुजल वृद्धित झालेले बहुधा आढळते. मस्तिष्काचा बहुभाग पृष्ठरज्जु व विशेषतः मेडाला ऑबलांगेटा या भागा-मध्ये पुढील सूक्ष्म फरक फक्त सूक्ष्मदर्शक यंत्रानेच दिसणारे होतात ते असे:—रक्तवाहिन्यांनी विस्तरण व त्या भोंवती पेशींचे समुदाय. इतर ठिकाणी असेच पेशींचे समुदाय व रक्तवाहिन्यांत गाठलेले रक्तवाहिन्यांतून झालेले वारंवारित रक्तस्राव, पांढऱ्या पेशींचे समुदाय, लालपिंड व मूत्रपिंडाच्या ठिकाणी खरेच आढळतात. नेमी नांवाच्या शोषकाने कांही विशिष्ट कण मत्तापेशींत अन्नेले सिद्ध केले आहेत व ते जंतुकोटोपैकी असलेले किंवा काय या-विषयी चर्चा सुद्धे आहे, कारण ते या रोगांत या ठिकाणी सांपडतातच.

निदान.—जखम पूर्वी झाली होती व कुत्रे वाचले होते हा पूर्वित्वास माहीत असला म्हणजे हा रोग ओळखण्यास अजून कांहीच नसते. या रोगाचा मधली अवस्था धडुवाताप्रमाणे भासण्याचा संभव असतो; पण त्या वातावरणें येवढी मत्ताची भ्रमिष्ट व बेभान स्थिती झालेली नसते. भौतिकन्य वातोन्मादाच्या रोगाचें, विशेषतः त्यास क्लोदर एखादा कुत्रा चावून हा रोग होण्याची घास्ती त्यास पडली असेल तर या रोगाशी पुष्कळ साम्य असते. त्या रोगांत असणाऱ्या उन्मादकटुकवाताचें या रोगांत असणाऱ्या गळसंकोचन या लक्षणाशी बरेच सादृश्य रोगास भासून तो विनाकारण भिती अशा कात्पनिष्ठ भीतीने कांही काळपर्यंत जलसंत्रासभ्रम अशा प्रकृत्याच्या माणसांमध्ये होऊं शकतो. याचें खात्रीने निदान होण्यासाठी या रोगाने मृत झालेल्या प्राण्याचा मेडाला ऑबलांगेटा नांवाचा मस्तिष्कांतील मगजाचा दाट हव तयार करून तो एखाद्या सद्याच्या मस्तिष्कावरणाखाली टोंबतात. आणि मग हा रोग झाला म्हणजे रोगाच्या निदानास बळकटी येते. देश पर-णाच्या कोणत्याहि प्राण्यांमध्ये हा रोग आढे विवा नाही याची शक्यता या पद्धतीने नेहमी सिद्ध करिता येते. हिपो-क्यामस मेजर नांवाचा एक भाग या मगजांत आतो त्याचे पातळ पापुदरे कातरून सूक्ष्मदर्शक यंत्रांतून तपाहूनहि ह्या रोगाचें निदान ठरवितात.

उपचार.—रोग दिवू लागल्यावर कोणत्याहि उपा-याची माग्य़ा यावर चालत नाही असा अनुभव आहे. फक्त मांफिया हें औषध मधून मधून टोंविल्याने अगर क्लोरोफार्म हुंगविल्याने रोगी शुनून पडतो व त्याचे क्लेश कमी झाल्यासारखे होतात. पण ही स्थिति येऊं नये यासाठी पुढील प्रतिबंधक उपाय करणें श्रेयस्कर होय:—देश झाल्याबरोबर देशाचे जरा खरील भागावर तापडतीय एका दोरीने (देश हातपायादिकांस झाला अस-ल्यास) पट बांधावे; व नंतर ज्या साण्याच्या गोठाची खचा शापुत असेल त्याने तो जखम चोपून रक्त शुंऊन टाकावें व

वरचेवर साध्या पाण्याने चुळा शुद्धजुळून टाकात जाव्या. नंतर देशाच्या ठिकाणी नैदिक आसिदानें अगर लोखंड लाल होईतो तापवून भाजवें. अथवा शस्त्रानें जखमेचा भाग कापून काढून नंतर रोग्यास पाटपूर संस्थेमध्यें रोगप्रति-बंधक औषधोपचार करून घेण्यासाठी पाठवावें.

पाटपूरच्या प्रतिबंधक उपायाचें श्रोटक वर्णन:—पिसाळलेल्या कुत्र्याचें विप अनेक सद्यांच्या शरीरात टोंवून घालून नंतर त्यास हवा लागेल अशी योजना करून नंतर तें विप रोग्यास टोंवित्यात. यासाठी प्रथम सद्याच्या डोक्याच्या कवटीस भोंक पाडितात. आणि पिसाळलेल्या कुत्र्याच्या पृष्ठरज्ज्या कांही भाग घेऊन त्याचा दाट हव तयार करून या भोंक्याच्या मागे मस्तिष्कावरणाखाली टोंवित्यात; म्हणजे मग तो सदाहि पिसाळतो. पण रोग-विन्हें दिवू लागण्यास पंधरा दिवस लागतात. या वेळस रोगाच्या गर्भावस्थेचा काळ म्हणतात. या पहिल्या सद्याचें विप दुसऱ्या सद्यास व दुसऱ्या सद्याचें तिसऱ्या सद्यास याप्रमाणें टोंवित गेल्याने उत्तरीतर रोगाच्या गर्भावस्थेचा काळ कमी कमी होत जाऊन अखेरीस तो सात दिवसवर येतो. या सद्याच्या पृष्ठरज्ज्याचा सर्व भागांत हे विप पसर-लेलें असतें; परंतु तिचा एखादा तुकडा कापून तो कोरज्या हवेंत ठेविला असता त्यांतील विप हवामिश्रित झाल्यामुळे उडून कमी होऊन दोनवीर्य होतें व शेवटी त्या तुकड्याचें आकारमान आणि हवेचें ळणमान या दोहोंच्या मानांने धोव्या अगर फार अवधीनंतर त्या तुकड्यातून तें विप साफ नाहीलें होतें. प्रतिबंधक उपाय करण्यासाठी जो दाट हव तयार करतात त्यासाठी असे पृष्ठरज्ज्याचे तुकडे कोरडी हवा असलेल्या निरनिराळ्या पाट-ह्यांतून ठेवितात व हे सद्याच्या शरीरातून घेतलेले असतात. कोणता तुकडा कोणत्या दिवशी त्या बाटलीत ठेवला गेला आहे त्याची नोंद त्या बाटलीवर एक कागद उकवून त्यावर करतात. अशा तऱ्हेने या बाटल्यातील पृष्ठरज्ज्याचे तुकडे कमी अगर अधिक दिवसांचे जुने असल्यामुळे त्यांतील विवाच्या तीव्रतेहि कमीजास्तपणा असतो. आतां सद्याची एखादा तुकडा पंधरा दिवस ठेवलेला आहे आणि त्याचा थोडासा भाग एखाद्या निरोली कुत्र्याच्या शरीरांत खचेल्या टोंवून घातला; व त्यानंतर बरीलप्रमाणें चवदा दिवस वाळलेल्या तुकड्याचा अंश दुसऱ्या दिवशी, तिसऱ्या दिवशी जेरा दिवस वाळलेला; चवथ्या दिवशी बारा दिवस वाळलेला; अशा क्रमानें एकच दिवस फक्त जो तुकडा वाळला आहे असा जळाल विप असलेला तुकडा शेवटी टोंवण्यांत येतो. नंतर असा चमत्कार अनुगणस येतो की, अशा कुत्र्यास या रोगाची विषबाधा होत नाही. पिसाळ-लेलें कुत्रे चावलेल्या माणसास या प्रकारानेंच कित्येक दिवस टोंवून प्रतिबंधक उपाय करतात. मात्र देश झाल्यानंतर व रोगलक्षणें दिवू लागण्याच्या अगोदर जितक्या लवकर हा

उपाय करता येणं शक्य असले तितक्या खबर तो उपाय करावा हे चांगलें म्हणजे मग या प्राणघातक रोगापासून रोग्याचा बचाव साध्य होतो. काही रोगी जास्त भीमनेच्या लक्षणांनी पीडित असे वाढ-ळत्यास त्यास टोंबण्यासाठी बरीलप्रमाणेच परंतु अधिक तीव्रशक्तीचा घट द्रव तयार करून टोंबतात व टोंबण्याची किंवा बरचेवर अधिक वेळा करावी लागते

बुडापेठ येथील एका डाक्टरांनी या प्रातिबंधक उपायाची वेगळी तद्दा शोधून काढली आहे ती अशी:— प्रथम ज्या सणात हा रोग कृत्रिम रीतीने उत्पन्न केला आहे अशा सणाची पुढरज्ज घेऊन तिचा १:१०० या प्रमाणात असलेला असा पातळ द्रवार्क तयार करावयाचा नंतर त्यात अधिकाधिक पाणी घालून १:१०००० प्रमाणापर्यंत निरनिराळ्या विषकांचीचे द्रवार्क तयार करून ठेवावयाचे. रोगी आला म्हणजे त्यास प्रथम अर्थात हीनशक्तीच्या द्रवार्कानें टोंबण्यास आरंभ करून दरोक्ष अधिकाधिक तीव्रतेचे प्रातिबंधक औषध टोंबून शेवटी अत्यंत तीव्र द्रवार्क टोंबवयाचा रोगलक्षणें सुरू झाल्यावर तो बरा करण्याच्या लघी कित्येक शोधकांनी तयार केला आहेत पण त्या या विशिष्ट विपादर अचूक गुण दाख-वितान्तच असे नाही त्या सामान्य जंतुविनाशक असल्यामुळे थोडासा गुण वाडतो एवढेच पास्टयूरनें जी हल्ली रूढ असलेली पद्धति शोधून काढली आहे तिची सर या लघीना मुळीच नाही फार तर तावडतीय पास्टयूर संस्थेत एकदम जाणें शक्य नसल्यास मधक्या मुदतीत त्याचा उपयोग करणें रास्त होईल

एखाद्या घर्तात पिसाळलेलें कुत्रें असल म्हणजे ते मरे-पर्यंत दुसऱ्या कुत्र्यास व प्राण्यास देश करकरून जनते-मध्ये संसर्ग फैलावण्यास कारण होतें यासाठी असे एक दोन कुत्रे आढळल्याबरोबर घरच्या सवे पाळीव कुत्र्यास, लोकास देश करता येऊ नये अशा तथेविज्ञाच्या ताऱ्यास मुखक्या पातळ्याचे पाहिजेत अशी सवि इंग्लंडात काय-द्यानें करितात व अशी पिसाळलेली कुत्री जमदी आढळत नाहीत असे झाले म्हणजे ही सत्ते काढून टाक-

एक चांगला फिला आहे. एके काळी हें भोसलें राग्यातील पश्चिम सरहद्दीविराळ ठणें होतें. वर्षा नदीतील एका खडपाळ वेढावर हा फिला बांधलेला असून तीन चाऊनीं पडकांचे मुळेके असून ते नदीत आहेत. वयच्या चाऊम दरवाजा असून त्यास खडकातच रोवलेल्या नागमोडी रस्त्यानें जावें लागतें, व त्याचें रक्षण करण्याकरिता दोन वुरुज आहेत.

जलालाबाद—या नावाचा अफगाणिस्तानातील एक प्रांत असून त्याच नावाचें एक शहर आहे. हें शहर काबूल नदीच्या दक्षिणेकडील मदानात समुद्रसपाटीपासून १९५० फुट उंचीवर काबूलपासून ९६ मैल अंतरावर व पेशावर-पासून ७६ मैलावर आहे तेथील लोकसंख्या सुमारे ४००० आहे पेशावर व या शहरामध्ये खैबरपाठ आहे व काबूल व जलालाबादमध्ये जगडालक, खुर्दकाबूल वगैरे घाट आहेत. ही जागा बाबरनें पतन केली व त्यानें या ठिकाणी काही बगोचे लाविले. परंतु हें शहर त्याचा नातू अकबरशहा यानें इ. स १५६० मध्ये वसविलें काबूलच्या घर्तावर बांधलेलें हें एक छोटेखानी शहर आहे येथें एक मुख्य बाजार आहे; व येथील रस्ते साधारणतः फार अरंद आहेत या शहराच्या इतिहासासंबंधी विरोध स्थानात ठेवण्याजोगी गोष्ट म्हटली म्हणजे पहिल्या अफगाण लढाईच्या वेळी स. १८४१ नोव्हेंबर-पासून इ. स १८४२ एप्रिलपर्यंत सर राबर्ट सेल यानें या शह-राचा केलेला प्रसिद्ध बचाव ही होय. हें शहर इ. स. १८४२ मध्ये सोडून दिल्यानंतर जमरल पोलक यानें या शहराची तटबंदी शादून टाकली. पण १८७८ मध्ये ती फिरून बांधण्यांत आली आता या शहराला जमवूत भितीची तटबंदी असून तिला वुरुज व झरोके आहेत. जलालाबादचा प्रांत सुमारे ८० मैल लांब व ३५ मैल रुंद असून त्यामध्ये काबूल नदीच्या उत्तरेकडील लावसन जिल्हा व दक्षिणेकडील निमा-द्वार जिल्हा यांचा समावेश होतो. येथील हवा पेशावर-सारखी आहे. व्यूहरचनाशास्त्रदृष्ट्या जलालाबाद हें अफ-गाणिस्तानातील एक अतिप्राय महत्त्वाचें ठाणें आहे; कारण येथून लावसन व कुनारखोण्याच्या प्रवेशद्वारावर नजर ठेविता येते व येथून खैबरपाठाच्या उत्तरेस चिन्नक व हिंदु-स्थान यांचे रस्ते. तसेच काबूल-पेशावर रस्ता आकाशवर जाय

मैत्रयेस गंगा नदी वहात असून ती रायगंगा तहगिळीतूनच वहात जाते.

गां य—संयुक्तप्रांत. शहाजहानपूर जिल्हा. बगील तह-
सोतीचें मुख्य ठिकाण. उ. अ. २७°४१' व पू. रे. ७९°४०'.
लोकसंख्या (१९११) ६२६० हा गांव जलालुद्दीन फिरोझशाहा
यानें वसविला असें म्हणतात या गांवाजवळून रेल्वे जात
नसल्यामुळे याचें महत्त्व कमी होत चाललें आहे.

जलालाबाद—संयुक्तप्रांत. मुसकरनगर जिल्हा. कैराण
तहसील. मुसकरनगरपासून २१ मैलावर हा गांव
आहे. उ. अ. २१°३७' व पू. रे. ७७°२७'. लोकसंख्या
(१९११) ५१६६. अवतरंगदेवाच्या कारकीर्दीत जलालखान
नांवाच्या पठाणानें वसविणें असें म्हणतात. जवळच एका
मैलारर नजीकपासून रोहिण्यानें बांधलेल्या घोसगड किल्ल्याचे
अवशेष आहेत. स्नायितखानाच्या कारकीर्दीत हा गांव
पुष्कळ वेळां मराठावांनीं छुटला होता. अद्यापि एका मराठ्यास
तेथें घोडेसं इनाम आहे.

जलाली—संयुक्तप्रांत. अलिगड जिल्हा. अलिगड
तहसील. अलिगडच्या आग्नेयास ११ मैलावर हें एक सात
आठ हजार लोकवस्तीचें गांव आहे. उ. अ. २७°५२' आणि
पू. रे. ७८°१९' यांमध्ये आहे. येथील अधिकारी मुसलमान
(सैय्यद) असून ते शिया पंथाचे आहेत ते कोणा
कमालुद्दीनाचे वंशज असून त्यांनीं सन १२९५ च्या सुमारास
येथें वसाहत केली असें म्हणतात. यांनीं पठाण जमीन-
दारांनीं हांकून देऊन गांवचे सर्व हक्क आपण बळकाविले. ते
अद्यापि त्यांच्याकडे चालत आहेत. येथें व्यापार फारसा
नाही.

जलालुद्दीन मुहम्मद बल्लू—हा जातचा कुकिक
मुसलमान असून बल्खा राहिला होता. हा १२०७ त
जन्मला. लहानपणीं हा बापासह बलख सोडून निशापूरास
आला. तेथून ते मक्का येरुसलेम वरून तुर्कस्थानांत गेले.
त्यावेळीं सेलजुक घराण्यांतील अलाउद्दीन हा राजा होता.
तो जलालुद्दीनाचा शिष्य बनला. जलालचा गुरू
शम्सुद्दीन म्हणून एक औलिया होता. जलालचा
पंडीशिय व लेखक हिसाम म्हणून होता. जलालचें
गुरूच्या स्मरणार्थ हिंदुणांवा दरवेशांचा एक पंथ
स्थापिला. या पंथाला यांचेच नांव पख्लें. हा पंथ
अद्यापिहि तुर्कस्थानांत आहे. हिसाम हाच जलालच्या पुढें
या पंथाच्या गादीवर बसला. जलाल हा कवि होता.
त्याच्या काव्यग्रंथांचें नांव मस्तनवा. हा ग्रंथ सहा अध्यायांचा
असून त्यांत निरनिराळे विषय, कथा, पौराणिक गोष्टी,
कुत्र्यांतील वचनं वगैरेचा संग्रह असून त्यांत कुक्री तत्त्वज्ञान
प्रमुखपणे सांगितलेलें आहे. याचा दुसरा ग्रंथ दिवाण
(काव्यग्रंथ) म्हणून आहे. मृत्यूच्या वेळीं यानें पुढील
जाता आपल्या शिष्यांना केली. ईश्वराची भीति बाळगा,
मितावरणी बनून ईश्वराची प्रार्थना करा, निरिच्छ होऊन

मानापमान सहन करा व सत्समागम मिळवून मानवं आतीच्या
उपयोगी पडा. याचा मुलगा मुलतान हा कवि होता.
जलाल हा स. ११७३ त मेला. [इंडियन ऑरिएण्टली, पु. ४]

जलालुद्दीन सयूती—हा इंग्लिश देशचा रहिवासी
असून स. १५०५ त मरण पावला. यानें लहान मोठे सुमारे
४०० ग्रंथ लिहिले होते. त्यांत लुब्ब-उल्-लुबाब हा ग्रंथ
नौवागण्यासारखा आहे. यांत त्याच्या पूर्वी होऊन गेलेल्या
अरबी ग्रंथकारांनीं ज्या ज्या लोकांनीं आश्रय दिला होता,
त्यांची नांवे व चरित्रे दिली आहेत. त्यावेळीं
अरबी ग्रंथकारांचें स्वतःचें नांव फारसें पुढें येत नसे, तर
त्याच्या आश्रयदात्यांचेच नांव पुढें येई. याप्रमाणें हें पुस्तक
म्हणजे एक प्रकारचा ग्रंथकार-कोश आहे. याशिवाय
फारफुस-झलझल-उन्-बसकुज-झलझल या नांवाचा एक
ग्रंथ त्यानें केला आहे. त्यांत इ. स. ७१३ पासून १५००
पर्यंत झालेल्या एकंदर भूकंपांची माहिती दिलेली आहे. याचें
(मुळचें अरबी भाषेंतील) इंग्रजी भाषांतर डॉ. रिमजर
यानें केलें आहे. [बील—ओरि. बायां. डिक्श. जर्नल
एशियाटिक सोसायटी, पु. १७ भा. २]

जलेथर (जलथोर)—बंगाल, बलथोर जिल्हा. सुवर्णरेखा
नदीवर उत्तर अक्षांश २१° ५९' व पूर्व रेखांश ८७° १३'
यांवर हें खेडें बसलेलें आहे. कलकत्त्याच्या रस्त्यावर हें खेडें
असून बंगाल नागपूर रेल्वेचें हें स्टेशन आहे पूर्वी मुसल-
मानांच्या सामदानींत मिदनापूर छद्म्याचा राजधानी होती.
जठराच्या शतकात ईस्ट इंडिया कंपनीची एक कॅम्परी
येथें होती.

जलेसर, त ह सी ल.—संयुक्तप्रांत, झा जिल्हा. उत्तर
अक्षांश २७° १८' ते २७° ३५' व पूर्व रेखांश ७८° ११' ते
७८° ३१'. क्षेत्रफळ २२७चौरस मैल. सन १९११ मध्ये लोक-
संख्या १२४६७२. या तहसीलांत १५७ खेडी व दोन गांवे
आहेत. जमीन सपाट असून सुपीक आहे. बागाईतीकरिता
कालव्याचें पाणी मिळतें.

गा व.—हें जलेसर तहशिलाचें मुख्य ठिकाण असून ईस्ट
इंडिया रेल्वेच्या जलेसर रोड नांवाच्या स्टेशनपासून ८६
मैलावर आहे. उ. अ. २७° २८' व पू. रे. ७८° १९'. सन
१९११ त लोकसंख्या १३२८३. गावाचे दोन भाग आहेत; एक
किला, व दुसरा गांव. किला पंधरव्या शतकांत मेवाडच्या
राण्यानें बांधला असें म्हणतात इल्ली किल्याच्या जागेवर सर्व
सरकारी कचेऱ्या आहेत. गावांतील रस्ते अतिशय अरंद
आहेत सन १८९६ मध्ये म्युनिसिपालटी मिळाली. येथें
व्यापार फारसा नाही. एक सोन्याचा कारखाना आहे.

जलोदर (उदर)— शरीरातील कोणत्याहि भागांत
रोगामुळे पाणी साचून सृज येते तेव्हां त्यास उदर किंवा
जलोदर झालें आहे असें म्हणतात. य वा लेखांत जलोदर
(पोटातील) व शरीरावरील सृज यांचें वर्णन मुख्यतः येईल
हे दोन्ही रोग बहुतकरून एकाच वेळीं झालेले असतात. ज्या

हातापायावर अगर चेहऱ्यावर सूज आलेली असते तेथे बोटांनं दाबले असता खट्या पडतो व बऱ्याच वेळांनं तो आपोआप सुजून येऊन पुन्हा सूज दिसते रोग्यास उताणा निजवून त्याच्या पोटावर आडवी बोटे ठेवून बोटांनी ठोकून पाहिले असता निरोगी मनुष्याच्या पोटाप्रमाणे नगऱ्यासारखा अगर पोंकळ आवाज न येता, अंत पाणी असल्यामुळे थंड आवाज येतो व एखाद्या वेळीं हें पाणी फारच असून पोटा फार मोठें झालेलें असतें या रोगात अंत्रावरणाचे पडद्यात पाणी संचितें. ह्यास स्वतंत्र रोग मानीत नाहीत; तर हृदय, यकृत अथवा मूत्रपिंड या रोगांचें पर्यवसान या मर्याद लक्षणांत होतें. याची इतर कारणे थरीच आहेत; पण मुख्यतः तीन प्रकारची वर उगितलेली आहेत त्यापासून बहुतेक रुग्ण हा होतो.

यकृतविकारांमुळे होणारे जलोदरः—यकृतामध्ये पोर्टल-लहून नावाची मोठी शीर, जाड व अंतर्दी माताळ रक्त यकृतांत पांचविणारी असते. या शिरेवर यकृताच्या नाना तऱ्हेच्या रोगांमुळे दाब पडतो. उदाहरणार्थ अडल दाहवाज होऊन या यकृताचे संकोचन होतें अथवा जुनाट हिंवापात ही शीर व तिच्या सर्व शाखा दहत्या जातात व मरामर जलोदर होऊं लागतें. अगर यकृताजवळील आंगांत प्रथिरोग नावाचा असाध्य रोग होऊन त्याचा दाब या शिरेवर पडूनि हें जलोदर होतें. पोटा पागरीपुढें होतें. एखाद्या वेळीं काडीलहि होतें. उलटपा. होतात, मलाबरोध असताच, पोटावर निळसर शिरा कुललेल्या दिसतात. पाणी फार वाढल्यावर आस वेंजे, निजणें, बसणें, हलणें, हें सर्व कष्टांनं होतें. झेंडीसारखी कडक दास अति पिणारांना हा रोग विशेष होतो. व तो उपचार करूनहि कष्टाध्य अगर शेवटीं असाध्यच असतो.

रक्ताशय विकृतीमुळे होणारे जलोदरः—यामध्ये पोटात पाणी होण्याचे अगोदर पावलोवर व पायावर सूज येते. रोग्यास पोंकळा, दम व घाली पडणारणें, ही लक्षणे अगोदरपासून असतात. खोकल्याबरोबर वचित् रक्त येतें. रोगी धापा टाकतो. चांगली क्षीप येत नाही. स्पर्श पडतात. खोकल्या-मुळे बरेचवेळ उघावें लागतें. व सर्ती वाटते अन्न पचत नाही पायाने पोटे व कोळ्यांची पोटे यांवर सुषेची टापशी दिवूं लागते. व नंतर पोटाचे जलोदर झालेंच तर तें शेवटीं होतें व तें औपचोपचारांनं बरें होतें.

मूत्रपिंडाच्या व्याधीमुळे होणारे जलोदरः—या रोगांत रोगी सकाळीं जागा तात्त्यावर सज प्रथम डोक्याच्या ओंबती व तोंडावरच प्रथम दिसते. यामुळे बहुधा ती रोग्यास प्रथम न वळतां त्याच्या आसताच प्रथम समजते. नंतर सर्व शरीरहि हलहल पुडूं लागतें. सपरी पोडी होऊं लागून तीत रक्त व आलस्यमिन्न नांवाचा पदार्थ जाऊन शरीर अरुच्य होतें. जुनाट रोग असल्यास रक्त जात नाही. एखाद्या वेळीं पाण्याच्या मुननं हलक्या गाड हातान ब्री त्यामुळे

डोकेंहि झाकून आतात. हात, पाय, शिथ व वृषण हे अवयवांहि अतिमांड होऊन त्यांबरोल सूज फुटून पाणी पाडारूं लागतें. हीं लक्षणे नवीन विकारात विशेष होतात व यातच पोटांतहि जलोदर होतें. हें जलोदर औपचोपचारांनीं बरें होण्याचा पुष्कळ संभव असतो. याशिवाय लहान मुलांच्या पोटात डकारोग होऊन, अथवा म्हाताऱ्या माणसांत प्रथम-रोगामुळे अगर पंडुरोगामुळे रक्ताशय फारच होऊन अंत्रावरणाचा दीर्घकाळानं दाह सुरू होऊनहि जलोदर होतें. पण हीं कारणे क्वचितच घडतात व फारशी नजरेंस येत नाहीत. व जीं येतात तीं असाध्य असतात.

उपायः—हा स्वतंत्र रोग नसल्यामुळे मूळ ज्या रोगामुळे तें झालें असतें तो रोगच बरा करण्याचा प्रयत्न वेळा पाहिजे. सुल्ले पोटातील पाणी काढून टाकण्यानें उपयोग होत नाही. कारण तें पुन्हा लवकरच भरतें. बरील सर्व कारणास एकच उपाय लागू पडणार नाही हें उघड आहे यासाठी अनुभविक माधलाकडून औपचारांचे. शरीरातील विकृत पाणी बाहेर निघून गेलें पाहिजे हें सर्व उपायात मुख्य तत्त्व आहे यकृताच्या विकारांत तें पाणी विशिष्ट रेषक औषधे देऊन कोळ्याच्या मार्गांनं पडून जाईलतें करतात हृदयामुळे होणाऱ्या जलोदरात मूत्रमार्गांनं पाण्याचा निकाल व्हावा असा उद्देश असतो व मूत्रपिंडाच्या व्याधी-मुळे होणाऱ्या जलोदरात विशिष्ट रेषक, औषधे, घाम आणणारी औषधे व मूत्र वाढविणारी औषधे देऊन या सर्व मार्गांनीं म्हणजे कोडा, त्वचा, व मूत्रपिंड यांच्या वाटे सोचलेलें पाणी निघून जातें. किंसेक वेळा मूळ रोगच हलका होत असतो की, त्यात रोग्याचा अंत क्षात्यावाजून रहात नाही. अशा वेळीं जलोदराचे पाणी कष्ट टोचून त्याच्या नळीच्या मार्गे बाहेर काढतात. त्यामुळे रोग्यास काहीसा आराम वाटतो व खासास अडचण पडणें कमी होतें. पण पुढें असकलन येत व पुन्हा पोटा पाण्यानें भरून जातें. अन्न व पाणी जग्या ऐवजी दुधावर राहिल्यानें उदररोगात पुष्कळ फायदा होतो. सर्व प्रकारच्या जलोदरात हें पथ्य चांगलेच आहे गण विशेषतः मूत्रपिंड विकृतिजन्य जलोदरात या पध्याचा विशेष गुण दिसतो. गोमूत्रप्राशन, वाफारा, व गुलाब हे उपाय देशी नैद्यांत सांगितलेले आहेत. गोमूत्र सुल्ले, अगर इतर औषध अगर काडे यांबरोबर देतात. घाम निघाल्यानें रोग्यास फार बरें वाटतें. अति घाम निघेस तिबेक पाणी थंबेच्या द्वारे निघून जातें. अति घाम वाटल्यानेंहि कधी कधी दासि बरी होते. कोरडा वाफारा घेऊन घाम काढण्याचा एक प्रकार आहे. वाफारा गरीदर मिथीस, मंदूचे विष, असतोना, हृदय फार अरुच झालें असल्यास अगर जेवणानंतर लागलीच देऊं नये. तसेंच रोगी कठारकट रिगतीत अन्नज्यास हा उपचार करणें तद्दूष्य टांजे.

आयुर्वेदीय विवेचन.—पोटाच्या कुशी मोठया होणे यास सामान्यतः उदर म्हणतात. दोपानां शरीरातील सालची व वरची जलवाही श्रोतसें वेदझाली आणि रयामुळेच प्राण व अपान वायू आणि अग्नि हे दृष्ट झाले म्हणजे दोष, रक्ता व मांस यांच्या मध्यामागीं गेलें असतां पोटाच्या कुशी मोठया होतात.

हा रोग अविवक्ष्य उष्ण, खारट, क्षारयुक्त, विदाही, अंबट, रुद्ध, मलिन, अशा खाण्यानें तसेंच ओकारांची व रेचक औषधे घेतल्यानंतर योग्य पथ्य न केल्यानें, मल-मुत्रादिकांचे वेग धारण केल्यानें, पानयरी, मूळव्याध, संप्र-हृणी, यांनी कृशता आल्यानें, पंचकर्मांचा अनुक्रम नुकल्यानें, आतडे कुठले किंवा काढल्यानें, मलसंचयानें गुदद्वारातील बळीत मल अडकल्यानें व अजीर्णानें होतो. प्रायः या रोगास अग्निमांश हेंच कारण आहे.

हा रोग आठ प्रकारचा आहे. (१) वागोदर, (२) वितोदर, (३) कफोदर, (४) सनिपादोदर, (५) झीहो-दर, (६) बघोदर (७) क्षतोदर, व (८) जलोदर असे ते आठ प्रकार आहेत.

या रोगानें पीडिलेला मनुष्य तालु व ओंठ झुकून गेलेला, हात, पाय, व पोटां सुजलेला, शारीक, कुशी फुगलेला, आहार व शक्ति कमी झालेला, दिव्ययाफिरण्यास असमर्थ असून जणू काय प्रेतय असा दिसतो उदर होण्याच्या पूर्वी खाली लिहिल्याप्रमाणें पूर्वैचिन्ह होतातः—

भूक लागत नाही. कोलेलें अन्न स्पर्श करूं नसत नाही. मुखकळ वेळानें पचतें व तें पचताना अंगाची व घशाची आग होते. थोडेंत गरी जास्त अन्न खालें तरी पोटास तडच लागत. अन्न शिरलें किंवा न शिरलें हें समजत नाही. एकदम शक्ति कमी वाढते, थोडेंच चाललें तरी दम लागतो, अंड मोठा होतो, शीबाला होत नाही, थोडी पायाला सुज येत, हलकें व थोडें अन्न खाई किंवा मुळीच अन्न न खातांदि ओठीपोटांत दुखतें व ताण वसतो. पोटावर शिरा दिसें लागतात. पोटाच्या बळ्या मोडतात.

उदराचीं लक्षणेंः—डोळेधांवर शांपड, अंग गळणें, मळ्याचा अवरोध, अग्निमांश, दाह, सुज, पोटां फुगणें व शेवटीं पाणीं होणें. उदरांत पाणी होण्यापूर्वी पोटाचा रंग अहण असतो, त्यास सुज नसत, तें फार जड धाटत नाही, शिरांनीं गुंडाळलेलें दिसतें, आणि त्यांत गेंदमी गुडगुड आवाज होत असतो. वेदी व आंतडी यांस फुगवून त्यांतून वायु जोरानें फिरतो, व नाहीसा होतो. त्यानें हृदय, कंथर, वेदी, गुदद्वार आढळवी, हीं दुःखांत. अपानवायु सरताना आवाज होतो. शौचास होत नाही, लघ्नीस थोडें होतें, आणि फारसा भेद नसतो, राण्यावर फार अस्फिक असतें, व तोंड बेचक नसतें.

वातोदरः—वातोदरांत हात, पाय, वृण व कुशीं सुजतात. कुशी, यरगडया, पोटां, कंथर, व पाठ, मांस झुकू होतो हाडांचे साथे फुटतात. कोरडी हात येते, अंग

दुखतें, कंथरच्या खालचा भाग जड धाटतो. मळ्याचा अवरोध रक्ता, डोळे, नयें, हात, पाय, हीं काळसर अरक होतात. पोटां एकाएकीं वाढतें व लहान होतें, पोटांत तोंचण व फाट-रहासारखी वेदना होते. शारीक व काळ्या रंगाच्या शिरा पोटावर दिसतात. पोटावर टिचकी मारली असतां फुगलेल्या पयलीसारखा आवाज निघतो. आणि वायु झुक व शब्द करीत पोटांत चोहोंकडे फिरतो.

पित्तोदरः—यांत ताप, मूर्छा, दाह, तहान, तोंड तिखट होणें, प्रम, जुलाब, रक्ता, डोळे, नयें हीं पिबळीं होणें, पोटां हिच्या रंगाचें होणें, पिबळ्या व तांबूस रंगाच्या शिरांनीं पोटां आच्छादित होणें, पोटास घाम येणें, तें कडत लागणें, त्यांत दाह होणें, त्यांतून धूर निघाल्यासारखे वाढणें, पोटां हातास मळ लागणें, लोंकर पाणीं होणें व दुखणें हीं लक्षणें असतात.

कफोदरः—कफोदरांत अंग गळाल्यासारखें वाढतें, स्पर्श समजत नाही, सुज येत, अंग जड वाढतें, झोप जास्त येत, मलमळतें, अग्नि, वायु व शोकेला असतो, रक्ता, डोळे व नयें हीं पोंढीं होतात. हातास पोटां गुळगुळीत लागतें, निजल असतें, पोटावर पांढऱ्या शिरा दिसतात, तें मो होतें, हातास कठिण लागतें, साबकासा वाढतें, गार लागतें, व जड वाढतें, हीं लक्षणें असतात.

सनिपादोदरः—त्रिदोषांचा प्रकोप करणाऱ्या कारणानीं, वायुकांनीं व वायुकारितां दिलेलें रज, किंवा नाक, कान, इत्यादिकांतील मळ पोटांत गेल्यानें, सर्पादिकांचें विष किंवा दुपी विष (कृत्रिम विष) पोटांत गेल्यानें, वात, पित्त, कफ, व रक्त हे संवित होऊन कोट्यांत येतात; तेवें विकृत होऊन सानिपातिका (त्रिदोषजन्य) उदर उत्पन्न करतात. यात तीन्ही दोषांच्या उदरांचीं लक्षणें अहण शिवाय शोफ, मूकी व भ्रम हे विकार उत्पन्न होतात. हें उदर भयंकर आहे यात पाणी काग सचकर होतें. थंडी पडली, जोराचा बारा सुटला किंवा आमाळ आलें असतां फार प्रासदायक होऊन हें विकोपास जातें.

झीहोदरः—फार जेवून लोच घोडा, माडी, इत्यादि वाहन किंवा अशाच दुसऱ्या व्याधीनें क्षीण झाल्यानें, वाण्या कुशीतील पाणयरी आपल्या त्यागापासून झुटून वाढते. किंवा रसादि धातूंनीं बाढलेलें रक्त तिळा वाढतें. तां आर्तमीं अठळी-सारखी कठिण असून वंतर कांसवाच्या पाठीसारखी इतकळू कुशीत वाढून उदररोग उत्पन्न करते.

झीहोदरचीं लक्षणेंः—दमा, खोकला, तहान, तोंड बेचक होणें, पोटां फुगणें व दुखणें, ताप, पांढुरकेपणा, ओकारी, थंडी, वेदना, दाह व सोह हे विकार उत्पन्न होतात. पोटाचा रंग बदलतो, बहुतेकळून पोटां आरक होतें. आणखी त्यावर निळ्या व पिवळ्या रेषा उडतात. झीहोदरांत उदावतें, पोटां झुक व पोटां कुणी हीं लक्षणें असतां वायुः मोह, तहान, दाह, व ताप हीं असतां पित्त व जडत्व, अग्नी व कठिणपणा हीं असल्यास कफ यांचें आधिक्य आहे असें समजावें.

युद्धदरः—पाणशरीप्रमाणेच उदर्या पुर्णोत्तरी व दृष्टीहि आपल्या स्थानापासून सुटून उदर उत्पन्न करत. त्याची उत्पत्ती वर लिहिलेल्या प्लोहोदराप्रमाणेच आहेत.

बद्धगुदोदरः—अशाशरीवर जेच पोटात गेल्याने, मुळ-व्याधीच्या बोझाने, उदावनेने किंवा दुसऱ्या कोणत्याहि आतल्याच विकटून रहाणाऱ्या एदाथीने गुदद्वार बंद झाले असता सुचित झालेला अपनवायु, मळ, पित्त, ऊष्ण यांचा अवरोध करून उदर (यदोदर) उत्पन्न करतो यात दाह, सुषा, ताप, शिंका, खोकला, दमा, माज्ज गळणे, डोळे, हृदय, वेदी व गुद यात दुःख, मसालेरोध, अरुचि, वाती व वायू बांधणे ही लक्षणे होतात व पोटात ताटते. पोटावर निळ्या तांबूस शिरा उठतात किंवा मुळीच उठत नाहीत व रेंवाच्या वर पोटात गाईच्या पंढारासारखे होते.

शिरोदरः—हाड, फाटा, खाडा वगैरे शरीर अशाशरीवर पोटात गेल्याने किंवा कारणाशरीरने आर्तक फाटने किंवा पिरने. त्यामुळे त्या आतल्याच भोक पडतात त्या भोकातून अन्न अन्नरस मसालेरोध बाहेर येतो. तो गुदयुक्त, विरला व छाल असून त्यास प्रेमासारखी पाण येते त्यातून थोड्योडा रस गुदालून बाहेर पडतो व वाकीचा सर्व पोटात भरून गेलेवर उदर उत्पन्न करतो. यात रेंवाच्या खाली पेट वाटते. व पाणी फार लवकर होते. यात कुचित झालेल्या तीनही दोषांची लक्षणे असतात. दमा, तहान व भ्रम हे विषय होतात. यात छिदोदर व काही आचार्य पारंपारी उदर असे म्हणतात.

जलोदरः—स्नेहन व स्वेदन वगैरे किंवा करीत असता मध्येच एकाएकी थंड पाणी प्याल्याने किंवा अग्नि मंद असून शक्तिक्षीण असून अथवा शरीर अतिशय क्षीण असून अतिशय पाणी प्याल्याने त्या पाण्यात मिळजळत एक व वायू अतःसह्य होतसे बद्ध करून पोटात राहून ते बाबलेले पाया उदरस्थानातून म्हणजे क्षमातून गाळनेनात राखमुळे उदर होते. यात तहान, गुददर, गुदसूक्ष्म, खोकला, दमा व अरुचि हे विषय हातात पोटावर नाना रंगाच्या शिरा उठतात. पोटात पेशने भरलेला पदलोपराने हातास लागते. दिवचे मारगे असता लसाव आवाज होतो. शरीराने पयाने-प्रमाणेच आत पाणी भरल्यानारखे दिवसे व पयानेसारखेच नें दुबमळते. पोटात मोठे, गुदगुळीत, ताड असून व रेंवा वर येऊन मोड्यातून वरगरेत वाटोळी होते. हे जलोदर होय.

कोणत्याहि उदराची हयगय केली अर्थात् आपल्या स्थानापासून सुटले व पड होऊन पांढळ झालेले दाहदि दोष संपी व कोठे याच्या तोड्यादि पांढळ वरतात. बाहेरची कोठे बंद पांढळामुळे पोमाची बाण गात येद होऊन तो पुनः पोटात पुर्णतः तांबतो अर्थादर उदरात पोचलेला पांढळ आणधी भर पांढळ रंगाची पिच्छा (गुदयुक्त मळ)

उत्पन्न करतो. या योगाने पोटात जड, ताड, वाटोळे व मजक होत. बीटाने कोकले असता वजत नाही. त्याच्या वरच्या शिरा नाहीसा होताना, येदोदर दाबले असता सगळे पोटात एम्दम हलक्यासारखे भासते. नेतर यांत पाणी होऊन पूर्वीपेक्षा पोटात मोठे होते. शिरा दिसनाशा होतात. व जलोदराची सर्व लक्षणे होतात.

वाठोदर, पित्तोदर, कफोदर, प्लोहोदर, स्पत्रिपोतोदर व जलोदर ही अनुक्रमे एकहून एक अधिक कष्टसाध्य आहेत. बद्धोदर व छिदोदर हे झाले असता बहुतेक रुग्ण पंचरा दिवसांनी रोगी मरतो.

उदर आरंभापासूनच कष्टसाध्य असते. त्यातून रोगी बलवान असता पाणी (अनतांयु) व झालेले उदर नवे असता यत्नाने बरे होते. कोळशास सूच, शिराने वाकणे, रेंवाचे वर पाटे पापुदे येऊन रंगतून पाणी येणे, शक्ति, रक्त, मांस व अग्नि यांचा अतिशय नाश, अन्नद्रव्य, सूच, अतिसार ही लक्षणे तीव्र असता उदररोग वर होत नाही रेंवक औषधाने हलके झालेले पोटात पुनः भरले तर तेंहि अतःसाध्य जाणवते.

चि कि रसा—उदर हा रोग रेंवक औषधानां वर होतो. दोष अतिशय वाढल्याने जोताची तीव्र बद्ध होऊन उदररोग उत्पन्न होतो म्हणून यात रोगदास नेहेमी रेंवक घावे. एक किंवा दोन महिनेपर्यंत गोमुत्र किंवा दूध घालून एरटेल तेल घालावे. अन्न न खातां राईच्या किंवा छिदोदराच्या दुधावर रहावे दाह, पोटाकुणी, अतिशय तहान व मुळी हे विषय असतात त्याने विशेषरुपेने याप्रमाणे व घावे. ज्याच्या अर्गां छत्ता आहे, यात फार वाढला आहे व दोषांचे शुद्धि व्हावी अशी इच्छा आहे त्यांच्यासाठी निरोगता आणून उदराचा नाश करतील अशा पुनाथे योगदान वरवी घृतांनी स्निग्ध झालेल्या रोगदास हाकि आली, वायु दक्षता आण दोषांचा शिथिल झाला म्हणजे त्यास रेंवके घावी.

कुलप घरावर इष्टरुद्ध हलकेसे अन्न घुल करून कमाने साठ्याचा भात वेताने खाऊ लागवें. उदररोगाने शिथिल राहिलेला दोष निघालस काहून दाहण्याकरितां पुढील औषध घ्यावी. गोमुत्राच्या पुनःकथा भावना दिलेले हजारा हिरडे रोग एक किंवा दोन याप्रमाणे घालून वर दूध घ्यावे. वर्षभान विपरीत सेवन करावी. शिवाजिनिष्ठ घालून नृत्वा दूधावर रहावे. गुग्गुळू घ्यावा.

रेंव होऊन पोटात उतरले व नरव झाले म्हणजे त्यास सवकादि नेक करून कवज्याचा पटा घांपावा. या योगाने पुन्हा पोटात वाता अन्न ते कुणज न राही.

योगेले नृत्वा होऊनहि पुन्हा उगाचे पोटात पुनः त्यास बरेच स्निग्ध, आंबट व पाट असे निरुदयस्त्री घावे. जी रेंव दृष्ट्याच योग्य नसेल ऊदा उदर रोगात वरीत, दूध

व पूर्ण हे शामक उपाय करावे यातोदरांत विद्रोमकस्तू
शतद्रु औषधांचे वस्ती घावे दाखि देण्याकरितां दूर
घावे. पित्तोदगात रोगा सशक्त असल्यास रेचक व निस्त्रा
औषधांचे वस्ती घावे. रोगा अशक्त असले तर अनुवासन
वस्ती देऊन रेच द्रव्याकरितां दुधाचे वस्ती घावे दूध,
वस्ती आणि रेचक वस्तेवर घेऊन येतावे यासलें म्हणजे
पित्तोदर सामानें बरें होतें

कफोदर झालेला सदास रोगदाने रेचक घेऊन तिखट,
क्षारयुक्त व कफनाशक अशा अग्राचा उपयोग करावा
स्तंभिय, अरि, मळमळ, अतिमांस हे विकार असून
कफानें घोट पड व स्थिर झाल्यास व रोगी म्रुदु विकारा
असल्यास ऋष्टि व क्षार घावे अशक्त मनुष्याचें कफोदर
अरिष्ट, गोष्ठुन, चूमे, क्षारयुक्त तेलें यांनीं बरें करावें.

द्रिद्रोदरानक उदरावर रोगी यास ह्मणजे अशा
घोटून घेवनास बगैरे स्थावर विष दिव्या ज्याच्यावर रामा-
वर्हेला संपांन विष टाकलें आहे अथे कड राणशक्या
पदार्थांतून घावें. तें विष तीन प्रमाणी म्हणजे घातांतून
सर्वे घातांत घुलून दोषास घराकाराने ओढून काढणें
असल्यामुळे निघत व धागादिकांस पिळून घातेरुपा
होसमृष्टास घाला काढल्या दोष निघून वेजावर त्यास
थंड पाण्याने स्नान घालून थंड दूध दिव्या वगैरे पाजवी
पालेमाज्या, आवट, छाट दिव्या तेलतूपन घरातें अथेवट
शिजून घाव्या. एक म्हणपर्यंत अथ न घाता या
माज्यावरच रहावे तद्दान लादल्यास घाचाच स्वरस घ्यावा
एक महिन्यानंतर उडिणीचें दूध घ्याव

झिद्रोदरात दोषागुरुप हरेह्न, स्वेदन करून दहीभात
खाऊ घालून काढ्या हाताची शीर सोदारी रेचक व राहि-
तक पुत (या. जि ह्या) याची या उपायांनीं बरें न
घाटल्यास व तीत पाणी घालें नसल्यास गुल्मावर सामि-
तरेरुपा पद्धतीनें दाग घावा

यह्नावर पानयरीसारखीच चिकित्सा करावी मात्र शीर
तोडणें झाल्यास उजव्या हाताची तोडावी

धदोदर झालेला रोगास फाम पाडून अनुवास व घराती
देऊन गोष्ठुन, तीक्ष्ण औषधें तेल व सैध्व यांसह निरह
वस्ती घावा व पुन्हा अनुवासन वस्ती घावा त्यास सासप
अथ व तीक्ष्ण रेचक घावें तसेंच उदावतें नाशक असून
वातशामक असणारे सर्व उपाय करावे

द्रिद्रोदराची चिकित्सा स्वेद रोगावकटन याची सर्व
कफोदराप्रमाणेच करावी फाळा जमलें कीं ससेच काढून
टाकलें याप्रमाणे वरचेवर करून तें बरें करावें

जलोदरात प्रथम जलमिश्रित दोष काढून टाकणारें
तीक्ष्ण औषधें गोष्ठुन व अनेक प्रकारचे शार घालून योग्याची
आणि रोगास आमिदायक व कफनाशक आहार घावे

धदोदर, धिद्रोदर व जलोदर हीं बरीं न झाल्यास शस्त्र-
प्रयोग करावा

पद्धत व धिद्रोदर या दोहोंत रोग्याचे घात स्निग्ध व
स्तिग्ध करून घेवा-यागार्ज्य हाच्या माजून चार घोटें जगा
घोटून चरच घोटें पट व लावें त्या धिद्रातून आंतरीं धादें
काढून पडोदरांत त्यास केंस, गळ, काही असले तें काढून
टाकलें व जिद्रोदरात चारच असले तें काढून आतल्यात आं
घाव झागा असले तो पुसून काढावा नंतर त्या धिद्रास
दोंगळे उजवावे त दसले द्वाणसे त्याचीं टोरीं राखून घडें
ओढून काढावी आणि आतल्यास मध्य व तूप लावून तीं
जागच्या गागी वसणारीं धादेंरुपा मग शिजून त्यावर जेन्ना
मघाचे दुग्ध व वाया माती हीं मिश्रून रोगाचा लेप करून
पटा घावावा. नंतर त्यास निवार्त जर्गत होईलें भरलेल्या
पिपात घसून दुसऱ्या दुरावर टावें

जलोदरात वातन शक्त तेलें चोळून ऊन पाण्यानें पोड
घेऊन कापेपर्यंत पोटास घट्ट गुंडाळीचें नंतर पद्धीवर व
झिद्रोदर यावर सामि-तरेरुपा जागी एक टेट करावा व त्या
झिद्रात नवी पलून पोटातील अथे पणी काढून टाकलें
नंतर नवी काढून त्या मग्यावर सैध्वमिश्रित तेल
चोळून पटा बांधून पोटास नव गुंडाळीचें पुढें तितल्या
चवथ्या दिवसापासून सोळा दिवसापर्यंत घसून घावून
झिद्रा राहिलेले अथे पाणी घाडें थेंडें करून काढावें, आणि
जतनेत पोटा सैल हें ईलें तत्तसे तें कपट्यानें घट्ट गुंडाळून
घावार्थें याप्रमाणें सर्वा पाणी निघून गेल्यावर रोग्यास उपास
घालून निचित तूप व सैध्व पतलेरी वगैरे पाजवी पुढें
सदा मारिजे गुल्मा दुधावर रहावें. याचें दुधात शिजलेली
वगैरे घ्यावी, आणि घातरीं जुने तावे विवा हरीक यांचा
घोचोडा अथ दुधावरोवर किंवा कडाचें आवट घालून
केलेल्या मोसरसचरोवर खावा याप्रमाणें एक वर्षभर पच्य
केलें असतां जलोदर बरें होतें सर्व प्रयोगाच्या मागून दूध
पाजवी कारण तें रुकादि सर्वे घातूत स्थिर करणारे शक्ति
देणारे व शिद्रो दोषास काढणारे आहे. तसेंच औषधें घेऊन
घेऊन ज्याचें घातरीं घातलें आहे, अशा मनुष्यास दूध हेंच
अमृताप्रमाणें गुणकारी आहे उदरात ताकडि प्रसस्त आहे
जडच, अरचि, पोडघुगी, अगिमाय व अतिशार हे विकार
असना तें घावें अतिशय उष्ण, आवट, चारट, जड, गुळ,
तेलाची फोडणी दिरेले पदार्थ पाणी पिण, धम, मार्ग चालणें,
दिवसा निजणें व गाडीतून विवा पोटावरून फिरणें या
गोष्टी बर्जे कराव्या

जलोपचार—(शीतोष्ण कल्पापचिकित्सापद्धति) रोग-
चिकित्सेच्या या प्रकाशनें हे नांव जनतेमध्यें परिचित व
रुढ असलें तरी तें नांव कधीप व मिथ्यामास उत्पन्न करणारें
आहे कारण या चिकित्सेमध्यें सुसुतें थंड पाणीच नव्हे.
तर थंड, कोमट व कडत पाणी व माफरा याचा उपयोग
जस्तोप्रमाणें होत असल्यामुळे “ शीतोष्ण जलपच्य
चिकित्सापद्धति ” हें नांव अव्यर्थक होईल ही कल्पना
आस्तिट्यांवाळ एका वेडेगामी त्रीतनिता नांवाच्या एका

शेतकऱ्यांना स. १८२१ मध्ये काढली. व हळूहळू त्यामकडे येणाऱ्या रोग्यांची संख्या वाढत चालली. याच्या अंगावर याच विषावर दोषा इंग्रज डाक्टरांनी (१६४९-१७३४ व १७५६-१८०५) ग्रंथ प्रसिद्ध केले व त्यांची जर्मन भाषेत भाषांतर झाली होती. पहिल्या ग्रंथाच्या थोड्या वेळात ६ आवृत्त्या निघाल्या होत्या. या तत्त्वांचा पुस्तकार वरणारा हान्ज हा डॉक्टर आस्ट्रियात प्रासिद्धी येऊन हे उपचार करणाऱ्या संस्था वाढत चालल्या. प्रसिद्ध शेतकऱ्यांकडे तर रोगी फार येऊन त्याची कीर्ती वाढली. या येणाऱ्या लोकात डॉक्टर लोकांची संख्या मोठी होती. यापेक्षा काही मीग पाहण्यासाठी येत तर काही खऱ्या डार्लरसमुळे येत पण पुढेकडचा स्वतः असलेल्या व स्वतःच्या उपायांनी बऱ्या होत नसलेल्या व्याधी बऱ्या करून घेण्याच्या आशेने येत. या सर्वांचे या चिकित्सेविषयी जे मत पुढे प्रसिद्ध झाले ते त्यातील अतिशयैषिक बगळली असता देखील सर्वथेव अनुकूल असंच झाले. त्यानंतर चौथा डॉक्टरांनी १८४०-१८८४ दरम्यान ग्रंथ लिहून व संस्थाकडून या पद्धतीचा उपक्रम व प्रसार झालेला केला. हा प्रसार पुढे जर्मनी, फ्रान्स व अमेरिका देशात हायड्राने वाढला आहे व हिंडुस्थानात या पद्धतीची चिकित्सालये विद्यमान असून हळूहळू वाढत आहेत. यासुळे जुने डॉक्टर व हे नवीन पद्धतीवाले यांमध्ये वैर उत्पन्न होऊन शिष्यावादी, दोषारोप, किर्तीची अयादी याचा तुकाळ होऊन शेवटी सरकारमार्फत चौकशीसाठी कमिशन नेमण्यात येऊन त्याचाहि निकाल नवीन पद्धतीम अनुकूल होऊन ती लोकप्रिय होत असल्याचे निदर्शनास आले. ही पद्धति नवीन असल्यासुळे हजेरे दिवस अत्यास्य व अति अशक्त रोग्यावर ही चिकित्सा करून पहाण्यास डॉक्टर लोक भीत असत. जुनाड व कंटाळलेले रोगी, जे फक्तहि कडक पथ्य व निर्वैध पाळवांस तयार असत, त्याजवर ही चिकित्सा पद्धति अमलात आलीत. स्मडेक नावाच्या इंग्रज वारखान-दारांनी स्वतःच्या रोगात या पद्धतीचा अनुभव उत्तम तऱ्हेने घेतल्यासुळे आपल्या कारवायांमधील कामदारमंडळीत जे सौम्य व भयंकर स्वरुपाचे रोग येत ते बरे करणाऱ्यासाठी एक स्वतःचे चिकित्सालय बांधले. विदमजबरासमवे व जवळ-तिसावामध्ये स्वर विनयोकपणे कमी करण्यासाठी पोटावर अतिशोथोपचार करणे हे प्रथम जर्मनीत १८६०-१८७० साली व नंतर इंग्लंडात छळ होऊन तो हल्ली पूर्ण वास्तव्यत इलाज मानण्यात येतो. हापाच्या रोग्यास थंड विरगुळात गुंडाळणे हा उपाय फ्रांकोजर्मन लढाईत अति उत्तमपणे अनुभवविद्ध ठरला गेला. यानंतर स. १८०५ पासून १८७० पर्यंत दक्षिण पद्धतीने उष्ण व वायुस्नान करण्याच्या संस्था इंग्लंडात प्रचारात येऊन फार उपयुक्त ठरल्या. या सगळ्याचा निष्कर्ष म्हणजे असे म्हणण्यास

काही हरकत नाही की ही टीकाश वापनासपद्धति, सगळी बसोडवणका थंड पाण्यात नसण्याची पद्धति, व गळपान पद्धतीशी करण्याची पद्धति, यांसुळे आरोग्य उत्तम राख-ण्यास बहुमोल मदत झाली आहे. शरीरास शीत व उष्ण उपचार करून रोग दूरण करण्यासाठी गुंडाळ साधनसामान्या मुद्दवतः उपयोग केला जातोः—(१) अति थंड अगर फळत पाण्यात भिजवून अमळ पिऊन काढलेली बर्फ गुंडाळून साधणे. हे वख शरीराभोवती गुंडाळून त्यावरून एक दोन घरम मऊ पोंगळ्यांनी शरीर घट आच्छादण व अदर तर त्या सर्वावरून बेणकापडाने आच्छादून ही सर्व आवरणे गुमारे एक तासभर ठेवून नंतर सैल स्नान रोग्यास करा-वयाचे असते. याचा उपयोग मस्तकातील दूषित रक्तसंचय कमी होऊन सर्वूत शांतता येणे, घर्मेरंभे मोकळी होऊन त्या मागे घामाच्या रुपाचे शारीरमलविसर्जन होणे हा होय. ही बर्फे वापण्याच्या अनेक तऱ्हेपैकी एक प्रकार हा की, बघा थंड व एकच कपून ते सैलच गुंडाळणे. हेतु हा की ते सुकावे व मग ते पुनः ओले करून वाप्रावे व हा क्रम वाटेल तितका कालपर्यंत सुरू ठेवणे. दोषकाल टिकणाऱ्या उवरांमध्ये याचा फार उपयोग होतो. पोटा, छाती, मस्तक वगैरे ठिकाणी लहान वेताच्या आकाराची ओली बर्फे गुंडाळून त्यांच्या भागातील रक्तसंचय कमी करणे, घमन करणे, उत्तेजन आणणे हे हेतु साधता येतात. (२) पडत हवेने अगर शकते युक्तयंत्राद्वारे व उपकरणांच्या साहाय्येने शेकणे. याचा मुख्य प्रकार म्हणजे दक्षिण वायुस्नान हा होय. यामध्ये उष्णता १२९° ते १२° वयेत असलेल्या दोन कोटच्या असतात. परंतु रोगचिकित्सेसाठी १५° हे मात्र ठीक असते. या उष्णतेमध्ये रोग्यास सोतल अगर कार्य पडवा-वयाचे असेल त्यावाताने अर्धा ते दोन तासपर्यंत चाकरा देण्यात येऊन नंतर साधन व आप रगडणे यासह अगर याशिवाय साधे सैल स्नान रोग्यास घ्यावताना. हे स्नान परम उत्तेजक, स्नेहक, गुणकारी, दुष्टरक्तसंचयहरक व शरी-राची शीत शरीर करून जवळीक व नवीन शरीरपेशीहि उत्पन्न करणारे हितावद्द आहे. ग्यायोगे जोल ह्रिवात सायळून राहिलेले रक्त शरीराच्या पुढभागी येऊन त्यांतील व्याधि ओडते, पर्याप्ततेनाने रक्तशुद्धि करिते व एकदा अति घरम व नंतर अति थंड अशा बदलेल्या उष्णतामानाने रक्ताहिन्या व ग्यापिशाना उत्तेजक व शक्तिदायक क्रिया आहे शरीरातील दूषित होते असलेले रक्त व पालू, नवीन वाढणारे रोग, संधिवात, पादगुष्टवात, रोगशक्ता प्रमेहुरोग वगैरे स्थितीत यापासून फार गुण वाडतो. पूर्वी उष्णस्ना-नाने गुण वाडतो एवढे ठाऊक होते पण हे दक्षिण वायु-स्नान व बंधवळ गुंडाळणे या दोन्ही इत्यादी त्या जुन्या उपायांची हकासपैकीच केले आहे. याचे लहानसहान व दिव्याच्या योगाने ह्वा कढत करण्याचे व वाफ तयार करण्याचे प्रकार निघाले आहेत; पण सुद्धा बांधून तयार

केलेल्या सर्जित वाष्पनातयुद्धाप्रमाणे त्यापासून उत्तम गुण वाटत नाही (३) थंड अगर कडत पाण्याचे सचेल स्नान याचेहि भेद आहेत. सुईतकी बारीक पार अगर सूक्ष्म तुपार, उथळ पाण्यातलि, गुडी माण्याचा, बोटाएवढी पार सोडून, लाटेप्रमाणे पाणी अगावर घेऊन, सकाळी सोल्या वस्त्रांनं अगर स्पर्शान अगर पुण्याचा, विन पिळलेले थंड वस्त्र अगा-मोवती गुडाळणें, एकदा थंड व एकदा कडत पाण्यात भिज-वलेल्या वस्त्रांनं अंग पोळणें हे स्नानाचे प्रकार असून त्यांत अगोदर वर्णिलेला प्रकारांपैकी घरेलू गुणधर्म आहेत

नियमित शरीरमागस्नान म्हणजे फक्त कमर व दुबण पाण्यात घुडवून पाटीच्या कपास स्नान, मस्तकस्नान, पादस्नान हे प्रकार थंड अगर कडत पाण्याने करावयाचे असतात. व ते प्रत्येक अवयवास वेगळ्या वेळी, अगर एके वेळी अगर एका इद्रियस्नानानंतर दुसरें या क्रमानें उरक-ण्यात येतात दुबण, मस्तक व पाय हे भाग मात्स्यातील पाण्यात घुसतें घुडवून न डेवता वहाण्या पाण्यात ते डेव-ण्याची योग्यता प्रतीत उन्हाची लूक लागणें व मस्तिष्कावरण-दाह हे लिटारच्या निलकात सर्पिल थंड पाणी घालून त्या गळ्याचा थंड टोप मस्तकी घारण करून घेवें होतात. एकदम अति थंड व कडत असा थंड केलेल्या दुप्पतरक-संचय व मज्जादीर्घिक्य व जडत्व घालविणारें व झुज आणि दाहशमक आहे. जुनाट दाहयुक्त रोण्यावर हा द्रव्य फार उपयुक्त आहे.

कोरड्या अगर ओरडा वड्या, पट्या, अगर वधनें रोग-ग्रस्त भागास बाधणें याचा पहिला प्रकार थंड पट्याचा म्हणजे बाष्पभवन होऊन तो भाग थंड व्हावा अशासाठी आहे दुसऱ्या प्रकारामध्यें बाष्पीभवन होऊं नये म्हणून त्यावर नाड बापड बाधून ठेविताना पोटास, ओल्या नारळाचा कीस, जवसाचे पोटास बाधून ठेवून तें सकाळसंध्या-काळ बदलणें हें या प्रकारांपैकीच होय. व यांतील शक टिकून रहातो हा एक जास्त फायदा आहे. शेरुणें, पोटास लावणें, मोहरी घातून लावणें, टारेणसारख्या उष्ण तेलात वस्त्र भिजवून तें बाधणें, कडत घट्या ठेवणें, उष्ण तेलें घालून रोगग्रस्त भागांत लाली आणणें, फोड आणणें, चीळणें, रगडणें, दाबणें, चर्बी करणें, रोगग्रस्त भागास व्यायाम व तालीम करणें, व त्यास विनंचें उपचार करणें हे असले उपचार या सदराखाली येतात इकडे अशा सध्या सत्ताकूड येथें एका पारखी डाक्टर-राणें व कल्याण येथें डाक्टर नेने या रुग्ण्यानां काढल्या आहेत इतरांदि हिंदुस्थानांत मधून मधून आढळतात

जव—या लाडास लाटिनमध्ये होंडिअस म्हणणारे, इंग्रजीत बाली, सध्दतमध्ये बव, सचु, घराळांत बव, सचु, हिंदीत सचु, इत्यादि नांवें आहेत

मूल स्थान — हे २ ते ३ फूट लांबीचें तुणधान्य पृष्ठा-वरील समशीतोष्ण भागांत सांपडतें हिंदुस्थानांत हें झाड सपाटीच्या प्रदेशांत त्याचप्रमाणें समुद्रपाटीपासून

१४००० फूट उंचीच्या भागापर्यंत सांपडतें. या झाडाच्या पुष्कळ जातींपैकी हिंदुस्थानांत हेक्झास्टी-कॉन या जातीची लागवड सामान्यकरून करतात

हे हिंदास—ठडवेदादि ५४ता जवाचा छलेख आहे यावरून फार प्राचीन काळापासून हिंदुस्थानांत जवाची लागवड होत आहे हे सिद्ध होतें चिनी यादशाहा शेन—नग यांनं लावलेल्या पाच खाद्यधान्यात जव हें एक धान्य होतें याथाअॅमिस्टस याला जवाचे बरेच प्रकार माहीत होते, व सालोमनच्या वेळी (इ स १०१५) जव हें महत्त्वाचें खाद्य द्रव्य होतें असें मायमलवरून दिसतें मिसर देशातील अरबन्त प्राचीन अशा यदय्यात ' हेक्झास्टीकॉन ' जातीचे जव सापडले आहेत त्याचप्रमाणें स्वित्झरलंड व सेव्होय येथील इमारतीच्या अवशेषातहि जव आढळ-तात दक्षिण इटलीतील पि. प. ६ व्या शतकातील, मेटे-पॉटीस शहराच्या प्रतिमांवर या जातीच्या झाडाचें चित्र आहे स्ट्रीन यांनं करडोंग येथें एकत्र केलेले नमुने हे हिंदुस्थानातील जवाचे अरबत प्राचीन नमुने होत इन्झाला " जवाचें पीक फळास आणणारा ईश्वर " असें म्हटलें आहे, व जन्म, विवाह आणि मृत्यु या संवर्षाच्या धार्मिक विधींत जवाचा उपयोग हिंदुलोकांत करतात यावरूनहि त्यासंबंधीच्या ज्ञानाचें प्राचीनत्व सिद्ध होतें ' ऐने—ई—अकबरी ' जव हें अफगाणिस्तान व काश्मीर येथील महत्त्वाचें पीक होय असें म्हटलें आहे

ला व ब ड —जव हें रचना पीक आहे. हें आक्टोबर अथवा नोव्हेंबर महिन्यांत पेरतात व मार्च किंवा एप्रिल या महिन्यात त्याची कापणी करतात हिंदुस्थानातील बऱ्याचशा भागांत जव, गहू, घाटणें अथवा हरभरे यांच्या पिकांत पेरतात हलक्या, बालुकामय, व थोडें खत दिलेल्या जमिनींत जवाचें पीक लागेल जेथें एकराला ८० ते १२० पौंडापर्यंत बीं लागणें या पिकाला पाणी देण्याची फारशी गरज पडत नाही एक एकर पिकाच्या लागवडीत काहींच्या मतें १८ रु ८ आ, काहींच्या २० रु—१२ आ व शुजरायेंत ५१ रु ८ आ खर्च येतो.

सुयुक्तप्रांत व बगालमध्ये या पिकाची सर्व प्रातापेक्षा जास्त लागवड करण्यांत येते याच्या खालोखाल पंजाब, वायव्य सरहद्द, अजमीर—मेरवाडा, मुंबई, मध्यप्रांत, सिंध आणि मद्रास बंगोरचा नगर लागतो त्रिजिह हिंदुस्थानातील एकदर जवाचें पीक १९००—६ साली ५१२६५५५५ एकर होतें त्याच वर्षी एतद्देशास सध्यानांत हें क्षेत्र ४१८४६३ एकर होतें हें क्षेत्र मुख्यत ययपूर, अलवार, भरतपूर व ग्वालेर या सध्यानांतून विभागलें गेलें होतें

बगाल—येथील मध्य व उत्तर जिल्ह्यातच विशेषत या पिकाची लागवड आहे दक्षिण बिहारमध्ये जव हें अरबत स्वतः खाद्य होय उत्तर बिहारमध्ये जवाला तितकें महत्त्व नाही खुद्द बगाल व ओरीसामध्ये या पिकाचा बहुतेक

अभावच आदे. पाटणा, भागतपूर, व छोटा नागपूर हीं मुख्य व्यवस्थेन होत.

संयुक्तप्रातः—या पिकाच्या वापरात या प्रातिपाच नंतर पहिला लागतो आप्रा, अगोष्ठा, गोखरूर, बनारस, लसूनी व अळाहायाद ही मुख्य यवक्षेत्रे होत स. १९०५-६ मध्ये येथील एकंदर यवक्षेत्र ४१३०३३६ एकर होत.

मध्यरात व बन्हाड — स १९०५-६ मध्ये एकंदर क्षेत्र ११६०८ एकर होते जबलपूर, दमो, विलासपूर, बादा ही मुद्रा जवक्षेत्र होते

राजपुत्रानां—अजमीर-मेरवाहें या पिकाच्या दृष्टीनं महत्त्वाचें ठिकाण होय. पाणी दिलेल्या जमिनीत एकराळा सरासरीनं १७१ हंडूबेट पीक येत अन्न पाषाण दिलेल्या जमिनीत एकराळा सरासरीनं १४६ हं. पीक निपतें

पंजाब व वायव्य सरहद्द प्रांत—या ठिकाणी जवाची इतर कोणत्याहि पिकात लागवड न करता इतरे सगळे करितात स १९०५—६ मध्ये एकंदर सव्यशेन पंजाबात १२,५६,७६ एकर व वायव्यसरहद्दीवरील प्रांतात ३,१२,७२ एकर होते. फिरोझपूर, हिसार, गुरगाव, पेदावर, हजारा, व बर हीं मुख्य युक्ते होते

काश्मीर—येथे जव बागवत्या प्रतीने होत नाही, व लोक काश्मीरपूर्वक लागवडी करीत नाहीत येथील कित्येक उच्च प्रदेशाच्या ठिकाणी 'प्रिम' अथवा 'तिवेरी' जव 'मूडून' ओ एक प्रकार आहे तो होत असतो. ये व जून या महि-
न्यात पेरणी होऊन पीक आगस्ट व सप्टेंबरमध्ये तयार
होते एका एकराला सरासरीने ८॥ मण जव व ४ मण 'प्रिम'
इतके पीक निघते.

मुख्य—येथे कार भोंट्या प्रमाणात बचावी लागवड होत नाही. १९०१-२ मध्ये एकंदर क्षेत्र २३१०३ एकर होते अहमदाबाद, खेडा, चांदरा, सोलापूर व पंचमहाल ही मुख्य उपखेते होत गुजरातत गहू व जव यांची मिश्र लागवड करतात. पण साधारणतः ते स्वतंत्रपणेच पेरण्यात येते.

मद्रास — या प्रांतात हें अत्यन्त कमी महत्त्वाचे पीक आहे. १९०५-६ मध्ये एकंदर क्षेत्र ३२००० एकर फाय तें होतें. म्हैसूरमध्ये १९०५-६ मध्ये १३३८ एकरात अवधी लागवड केली होती।

उपयोग — जवाब्या भाकरां अथवा चपात्या करून व भाजून खातात. प्रथम जव काडून पाखडतात व नंतर भोगरांनं वडवतात नंतर दळून त्यानं पीठ करतात व त्या पिठाच्या भाकरां करून खातात पक्वण्याला थोडें कडाव असल्यामुळ अन्नच मुलांना हें खाव देणें ठीक नाहीं हिंदुस्थानांतलें शुष्कळ भागांनं जवापासून दाळ तयार करतात त्याचप्रमाणें धोड्यांना व गुनाना पासदाणा म्हणून व देतात

गुण धर्म.—चर्च याने जवाबे खालीलप्रमाणे पृ ३८८
दिलेले आहे.—पाणी १२ ५, औनसवर्य ११ ५, पिष्टसव
०००, चरबी १२, तन्तु २६, शाररक्षा २१. औपधात
जवाब फार उपयोग्य होते ते एक पिस्ताचे जळवळ (सामक)
बिंदा सूत्र कधी वरणारे औषध आहे. रोग्यांना ते मुद्दाम
पथ्य म्दणन देतात.

व्यापार -- व्यापारी आकांक्ष्यावरून अवाच्या निर्गतीत
स १९०१ पासून १९०४-५ पर्यंत थरिथरी वाढ होत होती
असे दिसते पण स १९०५-६ मध्ये ही निर्गत एकाएकी
खालावली स १९०४-५ मध्ये सुंबईतून सर्वात जास्त माल
म्हणजे २३१०३७ हं बाहेर देशां गेला. त्याचवर्षी सिंधने
८९०७० हं. व बंगालने ५९३०७ हंड्रेडवेट मालाची निर्गत
केली

जयस—(संरुत-उमा, गुजरार्था-आवशी, हिंदी-अलशी, फानडी-अगशी, लॅटिन-लिनस उडेतो सिंसमग) या पिकाची लागवड हिंदुस्थानात पार प्राचीन वाटापासून होत आहे हिंदुस्थानात हे पीक फक्त वियाकरिता विक्रीसाठीत आयर्लंड, बेल्जियम, रशिया व अमेरिका वगैरे देशांना हे पीक देठापासून निघणाऱ्या वाटाकरिता व वियाकरिता करितात. याच्या वाटापासून वॅलेला कपडा कारव मोसयवान व दिवाळ असतो. या काट्याला लिनन क्लॉथ असे म्हणतात वाटाकरिता निरनिराळ्या ठिकाणचे की आणून त्यानवढल प्रयोग ईस्ट इंडिया कंपनीपासून हिंदुस्थानात (पंगलयात) चालू आहेत ते अद्यापि सफल झालेले नाहीत. बहार प्रांतात १९०७ साली मि. व्हयानडर करकोट्ट नावाचा एक तज्ज्ञ आणून लागवड करण्यात आली तागाकरिता यज्ज्ञा फाद्या न पुढणरी जात असते. ती पसंत करितात व त्या पुढे नयेत म्हणून याचा वेढा धाट (एकरी १०० पोडावर) कराना लागतो फाद्याचा दोर ओढून निघतो सर्व हिंदुस्थाना एरवयी सरासरीने तोस देश एकरवर क्षेत्र जवळीचाली असेतें यापेकी थारा लक्षानवर क्षेत्र मध्यप्रांतात व व हाटात मिळून असेत. याच्या सालोसाल बंगाल व ओरिसा प्रांताचा नंबर लागतो सन १९१४१५ न जवळीचाली मुंबई इलाख्यात १९८,२९० एकर क्षेत्र होतें व निजामच्या राज्यात २४४,००० एकर क्षेत्र जवळीचाली होतें. या पिकाचे क्षेत्र वर्णानुवर्ण वाढत असून, १९३६१७ साली ते ३५ लक्षावर गेलें आहे. मध्यप्रांतात नागपूर व छत्तीसगड या भागात हे पीक फार महत्वाचे आहे सन १९१५१६ साली मंडरा १८००० एकर, नागपूर ७८००० एकर, चंदा ६८००० एकर याप्रमाणे हेक असून महाराष्ट्र-यवतगड ३३००० व अकोला ११००० एकर क्षेत्र होतें मुंबई इलाख्यात १९१६१७ साली एकंदर १६०,७२५ एकर क्षेत्र होतें. यापेकी निजामूर ७८२१४ एकर, नाशिक २२९९६ एकर, सोलापूर १९५८७ एकर, अहमदनगर ११८५० एकर व धारवाड १३६४७ एकर

क्षेत्र जवलीपासीं होतें. जवस बहुतेक परदेशी रवाना होतो. मार्च १९१४ अखेर पांच वर्षांची सरासरी पहाती दरवर्षी सात कोटी अज्यागव लक्ष नव्वद हजार रुपयांचा माल परदेशी रवाना झाला. १९१५/१६ साली ७००,००० टन जवस निर्यात १०२६००० रुपये याप्रमाणें माल बाहेर देशी गेला.

जा ती.—याच्या दोन जाती आहेत. नेहमीची काळसर तांबूस असून तिला भोळसर कुलें येतात. दुसरी एक पाडुरक्या रंगाची जात आहे. तिचा पैरा मध्यप्रभात फारच जुमवी आढळतो. मध्यरात्री पीक रचरी हंगामांतील असून त्याला काळी, खोल, ओल धरून टेदवारी अशी जमीन लागते. हें पीक गहू, हरपरा व शाब्द यांच्याशी आळी-पाळीने पेरितात; व कित्येक वेळा या पिकांतून जवलाचे पाटे घालतात. मध्यप्रभात जवस एवढाच पेरितात. तथापि हें पीक गहू, हरपरा वगैरेंशी मिश्रळगड पेरितात. या पिकाच्या रत देण्याची फारशी बहिवाद नाही. जमीन एक दोन वेळ नांगरून व बरच्यावर कुळवून तयार सात्यावर आणजेवर सहिन्यात पागरीने पेरणी करितात. दोन ओळीत अंतर सुमारे एक फूट असतें. एकरी या सुमारे दहा यास पाँच लागतें. हें पीक वेरल्यानंतर पुढें निरक्षित ठिपणी काही देत नाहीत. फेब्रुवारी सहिन्यात पीक तयार होतें. तें तयार झाल्यावर विजयाने कापितात व त्याच्या लहान पेंद्या बांधून डोंग घालून ठेवितात. नंतर खळपात नेऊन वसरून ठेवितात व बाळगल्यानंतर मोगन्याने झोडून ते पाखडतात. म्हणजे धान्य तयार होतें.

दर एकरी सरासरी उत्पन्न ६००।६०० पौंडपर्यंत येतें. वियाचें तेल काढतात, पोटित करितात व बटणी करून खातात. घुरास जुलाब व्हावा म्हणून जवसाचें तेल प्राजितात. पन्दाजात या तेलाचा स्वयंपाकात फार उपयोग करितात. त्याचा रंगत व स्वरानिर्वात फार उपयोग होतो व छापण्याची साई तयार करण्यातहि त्याचा उपयोग होतो. पेंद घुरास रावथान घालतात. ती फार पौष्टिक असते.

जवादि डोंगर—मदात इलाखा. उत्तर अर्काट जिल्ह्यातील नेमन्य दिसेलफडे असलेले डोंगर. उत्तर अक्षांत १२° १८' ते १२° ५४' व पूर्व रेखांत ७८° ३५' ते ७९° ११', पूर्वेकडील डोंगर आणि जवादि डोंगर यांमध्ये पालार नावाचें खोरे आहे. यांत मलयाली नावाची डोंगरी गात रहात असून यांची संख्या साधारण १०००० आहे. येथील हवा साधारण वाईट असून हिवा-तापाची साथ येथे नेहमी उद्भवते. बेळोरपासून याच डोंगराच्या एका केंद्रातगड नावाच्या डोंगरावर उन्हाळ्या-करितां पुष्कळ बंगले बांधले आहेत. या डोंगरात पूर्वी फार जंगल असे परंतु दह्यां सें बहुतेक नाहींसे पळें आहे. येथें शिहार पुष्कळ सापडते. गवा, सांबर, निसे, ठिप-क्याचे हरिण, वाघ वगैरे वन्यपशू सांपडतात. या ठिकाणीं

सरकारी परवाना घेऊन गांमाची लागवड करतां येते. कांही छावण्याच्या प्रयत्न कांही भागांत होत आहे. कांही हिंदू देवळांचे अवशेष व कांही शिलालेख येथे सापडतात.

अवानचरत मिर्झी, प हि छा.— हा बाहाअलम बादशहाचा बडोळ पुत्र. याचा जन्म स. १७४९ त झाला. याला पानिपत झाल्यानंतर अहमदशाह अब्दालीने मोगली साम्राज्याचे (राजेंत) राजप्रतिनिधि नेमिलें होतें. त्यानें हा कारभार आपला माव पुन्हां गादावर स्थानापन्न होईपर्यंत (१७७१) चालविला. याचे दुसरे नांव बहादुरा जहादरसहा असे होतें. पुढे याचे व बाब्या यापार्श्वेन पटलानें हा दिग्विजय पळून लखनौस गेला (१७८४). त्यावेळीं तेथें बोरन हेस्टिंग्ज हा दिग्विजया बरीर अफकडहोला याच्याशी कंपनीच्या बाबतीत कांही करार वगैरे करण्याच्या कामासाठीं आला होता. जवान-बहन हा हेस्टिंग्जकडे गेला व त्याच्याबरोबर पुढें पना-रतल कामाच्या जाऊन राहिला. हेस्टिंग्जनें बखीराकडून खटपट करवून याला दरसात पांच लाख रु. वी नेमणूक करवून दिली. हा बनारस येथेंच, आपल्या बाब्याच्या १९ वे वर्षी मेल्या (३१ मे १७८८). त्याची कबर तेथेंच आहे. त्याच्या प्रेतास बादशाही मान देण्यात आला होता. याला तीन मुलें होती. तीं व इतर सारें कुडंब त्यानें इंग्रजांच्या देवरेपोलीसाली देविले. त्याचा वंश आतां पर्यंत बनारस येथें नांदत होता व त्याला इंग्रजसरकार कांही रकमीस देत होतें. यांने केलेला बयात इनायत सुर्वेदशादा नावाचा एक ग्रंथ त्रिडिशा म्युसिअम (इंडियन हाऊस) मध्ये आहे. यांने लिहून ठेवलेली दृक्कित स्कोटनें आपोतर करून हेस्टिंग्जच्या तरकालीन सरकारी रिपोर्टांत छापली आहे.

डु स रा.—हा डुसरा जवानबल मिर्झी. दिल्लीचा शेव-टचा बादशहा बहादुरशाह याचा सर्वांत धाकटा मुलगा होय. याला आपल्या बापाबरोबरच रंगून येथे राबडीय कैदी म्हणून ठेवण्यात आले होते. (१८५८) हा मरेपर्यंत (१८८४) तेथेंच होता. याची येथम इमाना हिजा इंग्रजसरकारनें दरमहा २५० रु. पोलिटिकल पेन्शन दिलें होतें. [धोल— ओरि. बायां. डियश.]

जवासिया—मयाहिंदुस्थान. माळवा एजन्हीतील एक ठाऊरात.

जव्हार, सं ह्या न.—मुंबई इलाख्यांत, ठाणें जिल्ह्यांत हें लहानसें संस्थान उ. अ. १९°४१' ते २०°५' व प. रे. ७२°५५' ते ७३°२०' याच्या दरम्यान असून त्याचें क्षेत्रफळ ५०० चौ. मै. लोकसंख्या (१९३१) ४९९९१ व उत्पन्न ३११ लाख आहे. याच्या उत्तरेस वहाणू, मोरवा, पूर्वेस मोरवा, दक्षिणेस पांच व पश्चिमेस हाणू व माहीम हे ठाणें जिल्ह्यातील ठाळे आहेत. पूर्वी या प्रदेशास कोळवन

म्हणत. संस्थानचा बहुतेक प्रदेश म्हणजे एक हजार फूट उंचीवरील सपाटीने पठार असून तो सर्वत्र टेकठ्या व ढोंगर आणि बारीकबारीक नाले व नद्या यांनी व अरण्याने व्याप्त आहे. सुये, विंगडी, वाघ व देहरी या नद्या मुख्य आहेत. संस्थानात सरसाव (१५० चौ. मै.), कर्पास हवेळी (१६० चौ. मै.) व गंगाव (१० चौ. मै.) या नावाचे तीन महाल आहेत. छह जम्हार येथे पाण्याचा तुटवडा पडे, त्यामुळे माजी रायाने सुयनदीच्या पाण्याचा पुरवठा राहारास केला आहे. संस्थानची हवा मलेरिवाची व ताप- सराईची आहे. येथे सालिना १२० इंचापर्यंत वाजून पवतो. पर्वाताच्या पायथ्याशी उन्हाळा जास्त कडक असतो. शोपकामात सागणारा दगड विपुल आढळतो. साग, शिंपू, पळस, तिवस वगैरे सादे फार आहेत. साग्याचा व्यापार फार असून तो मोठ्ठेवर ते जूनपर्यंत चालू असतो. घाट तोडण्यापूर्वी रोजला २५ टक्के (किमतीच्या) रकम सरका- रात मराठी सांगते, म्हणजे तोड करण्यास परवाना मिळता. सोरीची सापशील महालकर्ता करितो व सगळीकडे बाहेर जाऊ देतात. दरेक गाडीमार्गे १८८ ते ३०१२ पर्यंत दस्तुरी घेतात. संस्थानात सर्वात जास्त उत्पन्न याव (जंगल) जाण्याचे आहे. एकंदर उत्पन्नापैकी हे उत्पन्न जवळ जवळ ८१ ते ८२ हजारोच आहे. जंगलांत वाघ, वित्ते, अस्वल, तरस, खोकर, खंबरे व कोळमुंडे वगैरे जनावरे आढळतात. लोख्मपेदीची रोजला ८४ ९१ वर्गमात्राचे लोक (नारली, ठाणूर, कायांडी) असून माजीचे कोळी कुणबी व इतर लोक आहेत. भारती, ठाणूर वगैरे लोक गरीब असून शेती व मजुरी यावर त्यांचा निर्वाह होतो. हे लोक दास कर पिताने. कोळ्यात चार पोटागती आहेत (राय- कोटी, महादेव, महार व वार) संस्थानिक हा महादेव कोळी जातीचा असल्याने महादेव हेच आपल्यास राजकोळी म्हणविताने. ननावर खावयास लागल्याने व कातक्यांनी सोयरीकी बेरुपाने ठार कोटी ही पोटात निर्माण झाली. ठाणूर कोळी हे राजकोळ्यांच्या दुकाने असून त्यांचे मठाकूर व कठाकूर असे दोन भेद आहेत. पारिते थोडे खोळतात. नेहरी स दे खडर व दुसरे लोक हे अधार (कार्यकारण नसताना) उपयोगांत आणिताने. त्यांचे मठाकूर आपली सगळ्यांच्यास मान्यता आपतात तर कठाकूर आणीत नाहीत. कातकरी गोमांस लोक खातात असे म्हणतात.

पूर्वी या संस्थानांत (व्यभिकारी) जराय प्रदेशमुलामा- प्रमाणे राबविण्याची शिस्त देत व त्यांचा भरण जम्हारच्या राजाच्या पदरी दास व दासी या जागावर करत. सरसाव व गंगेज मागाशियास इतरत्र जमीन नापीक आहे. मुख्य लोक भल, नायगी व सास असून सरकार आपल्या हुकमती राती संभाषणा पेरा करविते, व पुढे टापीक आपाने तैबाहु विवण घेते

प्रदेश डांगराळ व सडका कमी त्यामुळे व्यापार फारसा नाही. बहामू देवस्थानपासून जम्हार येथे जाण्यास मात्र एक सरकारी सडक चांगली वाढलेली आहे. जाशियास चिच- जतार, गोंडे, थोंडमारे, शोर, तळासरी, कातवठाडी व डंग या चायतुंग चांगल्याच गळीरासे आहेत. निर्गत माळा- वरील जकातीने बरेचसे उत्पन्न संस्थानला मिळते, ते व जंगलखात्याचे उत्पन्न मिळूनच बहुधा संस्थानची जमावेदीची रकम होय.

इतिहास — मुसलमानी अंमल (दक्षिणेन) होण्या- पूर्वी उत्तरकोकणचा बराचसा भाग कोळी व वारला जहा- गिरदाराच्या ताब्यात होता. जम्हार येथे पूर्वी वारला राजा होता. कोळी लोक पुढील दत्तक्या सलगतात पापेरा असवा जयवा नावाचा एक कोळी शकशाटाजवळ मुकणे या गावी एक गढीबंद जमीनदार होता. या घराण्याला तेव्हापासून मुकणे हे आजनाव मिळालेले आहे. तो एखादा मित्री येथे देवीच्या दर्शनास गेला असता तेथील पाच कोळी साधूनी त्याला राजा होण्याबद्दल अशीबांद दिली. त्यावर असाबने कोळी लोक कमजून पडे, धरमपूर ही गावे काबीज करून काठेवाडांत घुसून तो ठिकठे सात वर्षे राहिला. नंतर परत येऊन जम्हार येथे गेला व तेथील वारली राजास त्याने पैलाच्या कातक्याने व्यापली जाईल इतकी जमान मागितली. ती रायाने बघून केल्यावर त्याने कातक्याच्या अवदी घासक ताती काढून त्याच्या सोमणीत राजाचे सारे राज्य घेतले (बहुधा जयवाने बारल्यापासून धूर्तेने प्रदेश छुवाडाटा असावा अथवा गोठीचा संदेस निघतो) व त्याला जम्हार- पासून ६ कोसावरील गंभीरगड व त्याच्या भोंवतालचा थोडासा प्रदेश जहागिरीदाराक दिला.

जयवाला दोन मुले नेमशहा व होळकरराज या नावाची होती. पैकी नेमशहा हा जयवाच्या मागे राजा होता. दिलीच्या मुसलमान पातशहा या बादशहा प्रदेशात स्वारी करून तो हस्तगत करतो येईना म्हणून त्यांनी या नेम- शाहास १५५५ स. ११४१ रोजी शहा हा किताब देऊन त्याच्या ताब्यातील २२ किले असलेला व १ लाख उरपनाचा सुलूरा त्यास स्वतंत्र तोडून दिले. शेव्हा नेमशहाने या दिवसा- पासून आपला एक स्वयेत्र शक सुरू केला व तो त्यामुळे संरचणांत सरकारी कंगदपत्री घापरीत अस- तात मुजरायच्या नवयवाच्या ताब्यात नेऊन मागो- टाव्यापर्यंतचा प्रदेश आला असताही त्यांनी जम्हार- क्रांश मुदिये उपलव्ग दिला नाही. सरराच्या शतकच्या मध्यात किर्गो लोकांनी मात्र याच्या प्रदेशास बराच त्रास देऊन, अनेक किंग व कोही महत्त्वाची ठाणी काबीज केली होती. मात्र त्यांनी जम्हारकराबरोबर सतत मांडावे लागले व नेहमी चढवकी करीत्या लागल्या, त्यांत " दे कोळी लोक आपले मुकमान करून मराभर या प्रांतावरून त्या शाहपर बावरागारने असे चटकन पसार होत " अशी

माहिती फिर्यातींनी दिली आहे) या रेनी जम्हारकरांजडे माहुली (जिह्या त्याच्याच ताब्यात होत) पळून मिळाली पर्यंतचा प्राप्त होता त्याशिवाय तबरा (दमण जवळील), वस (वासिद) व दुरिळे (उबरावाजवळील) ही तीन गाव्हरे त्याच्या हाती होती फिर्यात्या उतरत्या काळीस कोळ्यांनी आपली सत्ता पुन्हा वाढविली (१६५०) औरंगजेबाने जम्हारकरांस प्राप्त दिला नाही

मराठ्यांच्या कारकीर्दीत प्रथम मोरोपंत पिंगळे यांनी जम्हारच्या राज्यावर स्वारी केली होती तेव्हा (१६७२) विक्रमसहा हा पळून मोगलांत गेला पुढेहि मराठ्यांनी जम्हारवर तीन चार वेळा स्वाया केल्या जम्हारकरांनीहि फिर्यावावर स्वारी करून त्यांचा प्रदेश छेडला (१६९०) अठराव्या शतकाच्या प्रारंभी फक्त समुद्रकिनार्याशिवाय गाकाचे सर्व उत्तरीकॉण (वसई ते दमण व भिवंडीपर्यंत) जम्हारच्या हाती होते व त्या १० किंते भूप्रत त्याचा वसूल १॥ लाखाचा होता पुढे जम्हारकर हा मराठ्यांचा मांडलिक बनला व त्याच्या हाती धोडाछात्र प्राप्त उरला पेशव्यांनी त्याच्यावर सरदेतापुरी व बायलां दे कर दसविले एकदा सर कोळीचे बंड त्याला मोडता येईना म्हणून त्याला दाखला १ हजारोचा सजराणा पेशव्यास द्यावा सत्ते विक्रमसहास १७४२ त वारल्यावर त्याच्या घडीला राणाने घेतलेला दत्तक धाकटया राणाने ठार मारविला तेव्हा सत्यामची सर्व सत्ता पेशव्यांनी आपल्या हाती घेतली या प्रमाणेच स १७५८ व १७५९ मध्ये जम्हार पेशव्याच्या ताब्यात होते पुढे त्यांनी १८०२ त जम्हारकरास १५ ते २० हजारोचा मुलख सोडून दिला पतंगसहा दुसरा हा स १७९८ त वारल्यावर त्याचा मुलगा विक्रमसहा तिसरा हा पेशव्यांच्या अनुरेणे गादीवर आला व त्यावेळ त्याने ३ हजार ८ सजराणा पेशव्यांनी देऊन व्यवकरच्या मानवेदाश्याच्या बाबाने राजकारभार त्याळविण्याचे वसूल केले पुढे स १८०५ त राजसहाकडे भिज्जाचा दगा क्षापर्यंत पेशव्यांनी राज त्या आपल्या सज्जरी अधिकाऱ्याचे देखरेखीखाली ठेविले तिसरा विक्रमसहा हा स १८२१ त वारल्यावर शोळाव दिवसात त्याला मुलगा (पतंगसहा) झाला, परंतु गादीवरले विक्रमसहा दोन भावात सटा लागला तेव्हा इयत्तावी तिसऱ्या पतंगसहासच गादीवर बसविले हा स १८६५ त नियुक्त भारत्यानंतर त्याचा मुल्लत पुतण्या नारायण दास दत्तक घेऊन त्याचे नांव चवथा विक्रमसहा ठेऊन त्याला गादीवर बसविले तो एक महिन्यांवेच पारला तेव्हा कृष्णसहाच्या शाखेतले महाराय नावाच्या मुल्लत दत्तक घेऊन त्याचे नांव चवथा पतंगसहा ठेविले हे पतंगसहा यावेळी १० वर्षाचे होते दत्तकावद्दल इम्रसरकारने २० हजार ८ सजराणा घेतला हे राजे २८ मार्च स १८७७ त गादीवर बसले त्यांनी पूर्ण व्यवस्था मानवारी स १८७७ त मिळाल्या याना पुढे हायस्कुल इंग्रजी शिक्षण मिळालेले

होते कै मंडलीक व कै बापुसाहेब आठत्ये यांची सहा मसलत हे नदमी येत असत हे विद्वानांचे चहाते होते गरीम प्रजेश धान्याचा मदत करणे, रस्ते, विहिरी बांधणे चौरे सोकोपयोगी कामे त्यांनी बरीच केले यांचा रणी हो नाशिक जिल्ह्यातील कळुस्ते गावच्या कोळी पाटलाची मुलगी होय हे पक्षपाताने सन १९०५ मध्ये वारले त्यांच्यामार्गे त्याचे घडाल पुत्र श्री राजे कृष्णसाहा ऊर्फ बाळासाहेब हे गादीवर बसले हेच हाही सत्यामधिपति आहेत याचा जन्म सन १८७९ च्या सुमारास झाला यांचे इयत्ती शिक्षण मुंबईस एल्फिन्स्टन हायस्कुलात होऊन वाडिलाया हाताखाली त्यांनी राजकारभाराचे शिक्षण घेतले याना एक बसु, एक बहीण आणि दोन मुल्ले आहेत सत्यामला म्यायमनसूच्याचे, दिनाणी व फौजदारी सारे ह्म आहेत गादीवर बसताना फक्त इम्रसरकारास सजराणा याचा लागतो त्याखरी सजरी याची लागत नाही दत्तक घेवयास इयत्ताचा परवानगी लागते शेतजमात ही सर्व सत्यामला मालकीची गमिली याचे पूर्वी जमीनमोगणी नावावर होते असे बॅलाचा एक जोडी जितकी जमीन नागरीक शेतकी एक नांगर जमीन होय एका नागरावर ५ ते ८ व दयेत सरकारमारा असे शिक्षणावर ३ ते १॥ इमार ८ खर्च होते

गाव — ही सत्यामची राजधानी असून येथे पांचवी घराची बत्ती आहे गाव समुद्रसपाटीपासून १ हजार फूट उंचीच्या पठारावर असल्याने हवा थंड व निरोगी आहे हल्लीच्या सत्यामिकोनी गावची पुष्कळ सुधारणा करी लोकानी नवीन व व्यवस्थितपणे घरे बांधण्यास लाकूड फुकट पुरविले हल्लीच्या राजवाण्याबद्दलच पूर्वीचा राजवाडा न मगारखाना पदक्या स्थितीत उभा आहे तो १७०० त कृष्णसहाने बांधला होता तो इ स १८२९ त जळला व या स्थान गावाजवळ प्राचीन जम्हार गाव होते येथून ५ कोषावर एक ओपटगाड नावाचा पदक्या झिझा आहे

या राजघराण्याचा वंशवृक्ष असा — १ पापेरा ऊर्फ भवदा २ नेमसहा पहिला (पुढेवाराण) — ३ मानसहा — ४ महमद सहा — ५ कृष्णसहा पहिला (दत्तक) — ६ नेमसहा दुसरा — ७ विक्रमसहा पहिला — ८ पतंगसहा पहिला — ९ कृष्णसहा दुसरा (दत्तक) — १० विक्रमसहा दुसरा — ११ कृष्णसहा तिसरा — १२ पतंगसहा दुसरा (दत्तक) — १३ विक्रमसहा चवथा तिसरा — १४ पतंगसहा चवथा (दत्तक) — १५ कृष्णसहा चवथा (दत्तक) — १६ पतंगसहा चवथा (दत्तक) — १७ श्री कृष्णसहा चवथे (विद्यमान) [येथे कॉण, योने मळूमेट शिक्क्यास, पु २६, पत्रवाट्टे टावराल — एसीन हून, येडेन्डी म्यामिकिट्टु टा येडोतेदियर]

जन्मसूर, स त्या न — हे सत्याम मध्यप्रतांत उ अ २१ १७ त २३ १५ आणि पु रे ३ ३० २ ८४ १४ यांत बसलेले अहूच १९६३ चौरस मैल क्षेत्रफळाचे आहे

या संस्थानातील हवा एकदरीत बरी आहे तुन्हाळा कडक नसून हिवाळ्यात घाटावर मात्र फार थंड हवा असते पण सखल प्रदेशात आरोग्यदायक व सुखानंद असते, मात्र पावसाळ्यात रुतिश्रय सदैव हवा असल्यामुळे जमनी तापाचा उद्भव करणारी असते घाटावर ६७ इंच पाऊस पडतो

येथील जंगलात साल, हेंदुरणी ही मील्यान झाडांची अर्भ्य असून लाख टसर रेशीम, मधमाशांच्या पोळ्यांचे मेण हेहि पदार्थ उत्पन्न होतात मोहो चौहोंकडे असून प्रत्येक खेत्त्याजवळ आंबरादे असतेच रेल्वेपासून हें संस्थान दूर असल्यामुळे वन्यपदार्थांचा बागला व्यापार चालत नाही संस्थानाचा जंगल हें उत्पन्न बरेंच आहे

प्राचीन वस्तुपैकी फक्त खुरिया पटाराच्या एका अवधक मुळक्यावर बाघलेंल खुरिया राणी" वें देऊळ कायतें आहे लुचप्रदेशावरल कोरवा लोक या राणाचे वंशज आहेत असे म्हणतात हें देऊळ चौधयतांचें दिसत असून आंतील मूर्ताहि मुद्राचीच दिसते पण लोक ती देवीच समजून तिची पूजा करितात लोकप्रख्या (१९२१) १५४१५६ संस्थानिकांनी संस्थानातील पुष्कळशी पडित जमीन बहाण्यास मोकळी करून दिली व उस आणि गहू याच्या लागवडी सुरू झाल्यावरून बाहेरून फार लोक आले

ओरअना, रौतिया कोरवा अहार किंवा गौळा नागवशा विक, कोर वगैरे अनेक जाती व पोटजाती येथें रहात असून अलीकडे यापैकी पुष्कळ लोक मादून खिस्ती झाले आहेत यांतील निम्याच्यावर हिंदू व बाकांचे खिस्ती व इतर आहेत संस्थानची सामान्य भाषा छतिसगडीसाराडी हिंदीचाच पोन्भाषा आहे ओरावन व कोरवा यांची स्वतंत्र भाषा आहे लोक फार रानटी स्थितीत आहेत या संस्थानातील मुख्य घराणी पाच इलाखदाराची आहेत खुरिया (कोरवा), फर्मेवहार (शारागोड) बदरचुआ (क्यार) आरा आणि खेतदिह (रौतिया) यात खुरियाखेरास सर्व इलाखदारांच्या जमीनी संस्थानात विरळ विरळ अशा पसरलेल्या आहेत एद्याचा सर्व जमीन एकाच भागात नाही

सर्वसाधारण ताऱ्ळांचे मुख्य पिक असून त्याच्या ११५ जाती लोकांना माह्वात आणून बराचच दाढेंगें उत्पन्न आहे या संस्थानातील व्यवहार पैशानें क्वचितच होतो जो माल व्यवसायाचा त्याच्यामाबदल्यात तांदूळ, फार तर कापूस दण्यात येना इरनदाच्या बाटीं थोडा प्रमाणावर सोने सोपडने ते भांड लोक जमा करून राजास देतात व इतर लोकांसहि मापडने, ते फात व्यापरा मीठ कापड वगैर्या सोबदल्यात परस्परां नेनात

एवंदर जमीनीचे दोन विभाग आहेत (१) "खालसा" व (२) "इराखदारी" संस्थानचा बसल सुमारे एक लाखाचा आहे सर्व साधारण राजकारभार संस्थात्मक दिवाणच्या मदताने करित असतो संस्थानिकाल इयत्तावटून १९९० साली री सनद मिळाली तीच १९०५ साली पुन्हा

नवी करून देण्यात आली तिच्या अन्वये संस्थानचा सर्व अधिकार संस्थानिकाकडे राहून त्यास इम्रज्या सामतापैकी एक समजण्यांत आले

गा व — जशपुर संस्थानचें राजधानीचें गाव यास जगदासपूर असेहि म्हणतात उ अ २२° ५३' व पू रे ८४° ८' रावीपासून ९० मैल असून येथील लोकसंख्या १९०१ साली १६५४ होती येथें संस्थानिकाचा वाडा, शाळा, डाकवगला व सबपोस्ट आफिस आणि तुरुंग आहे

जसदन संस्थान—मुबई इलाखा, काठेवाडातील एक संस्थान उ अ २१° ५६' ते २२° १७' व पू रे ७१° ८' ते ७१° ३५' क्षेत्रफळ ५८३ चौ मै यांत एकदर १६ खेडी आहेत जे स (१९०१) ३०७२७ उत्पन्न रु १०३००० काठेवाडातील तिसऱ्या दर्जाच हें संस्थान आहे. पूर्वीच्या क्षत्रिय राजांपैकी स्वामी वष्टन घापासून जसदन हा अपभ्रंश असावा जुनागडच्या घोरानी येथें एक किला बांधला होता व त्यास घोरानगड असे म्हणत पुढें हा खेडीच्या खुमानाच्या हातात गेला त्याच्यापासून विका खाचर यानें इ स १९६५ च्या सुमारास विकून घेतला पुढें वचसूर खाचर याच्या अमदानीत हा भावनगरकडे गेला नंतर नवानगरने बळकावला पुढें जामजसनाच्या लक्षप्रसर्गी नवानगरच्या जामने वचसूर खाचर याच्या हवाला केलें वचसूर खाचर यानें इ स १७०७-८ मध्ये ब्रिटिशाशी स्नेह संपादिला याच बशाकडे हल्ली हें संस्थान आल्ल आहे संस्थानात जसदन इ मुख्य ठिकाण आहे

संस्था न चा अ बा चा न कार भा र, शिक्षण.— १९२३ साली प्राथमिक शिक्षण मोफत देण्याची व्यवस्था संस्थानांत करण्यात आला नासपुर येथें एक नवीन शाळा उघडण्यात आली त्याचप्रमाणें संस्थानच्या राणासाहेबांनी दुय्यम प्रतीच्या इम्रजी शाळातील नादार विद्यार्थ्यांचें प्रमाण शकदा २६ पर्यंत वाढविलें काठी जातीच्या मुलामुलींनी शाळेत नावे दाखल केली आहेत प्राथमिक शिक्षण जरी माफत करण्यात आल आहे तरी ते अद्याप सक्तांचे केलें गेल नाही खेडोगांतून शाळा उघडण्यासाठी भाड्यांना उत्तजन दिले जातें सर्व शाळा तून विद्यार्थ्यांच्या आरंग्याचीहि परीक्षा पहाण्यांत येत (१९२३)

जमोनीचा व्यापार १९२३ साली संस्थानांत एकदर ४ तलाव असून, त्याच्या योगानें अदमास २२,७०० एकर जमीन लपवडीखाली जात असे १८९९-१९०० साली पडलेल्या दुष्कळात, शेतकऱ्यांना पाणी पुरवण्याकरिता अलनुसागर हा तलाव बांधण्यात आला असून तो बराल चार तलावांपैकी सर्वांत मोठा आहे याचें क्षेत्रफळ २५ चौरस मैल असून या तलावाच्या पाण्याच्या योगानें अद मास ११००० एकर जमीनीची लपवड करता येईल परत पुढें आळीपारने विहिरींचे पाणी व तलावाचें पाणी, येतां कांरत सपयोगीत आणण्याच ठरलें, नव्या विहीरी खोद

प्याच्या कामास उत्तेजन यावे म्हणून पुढील खुर्बादार योजना करण्यांत आली. एखाद्या खेती क्षेत्रकन्यास एक विहोर आणि तिच्या पाण्याच्या योगाने भिजणारी १५ विघे जमीन पहाल करण्यांत येई ही जमीन ठिकठिकाचा अगर खंडाने देण्याचा त्यास पूर्ण अधिकार असे. मात्र तत्पूर्वी त्याने स्वतःच्या खर्चाने त्या जमिनीत एक उदी विहोर खोदविला पाहिजे. या कल्पक योजनेमुळे जमीन निरुद्योगी व अडाणी क्षेत्रकन्यांच्या ताब्यांतून उद्योगी व शोषक क्षेत्रकन्यांच्या ताब्यांत जात आहे व विहिरी पुष्कळ बांधल्या जात आहेत. १९०३ साली संस्थानातील विहोरींची एकंदर संख्या १५७९ होती. त्यापैकी १२८० विहिरी कच्छच्या व २९९ पन्ना या क्षेत्रात होत्या.

रेल्वे:—भावनगर संस्थानशी झालेल्या एका करान्वये जसदन संस्थानास, भावनगर स्टेट रेल्वेच्या बोलद-जसदन शाखेचा ८ आण्णाचा भाग (दोअर) विकत घेण्याचा हक्क प्राप्त झाला आहे. धंधुक रेल्वेलाईन पूर्ण झाल्यास तिने जसदन, एका बाजून राजकोट आणि दुसऱ्या बाजून अहमदाबाद या नगरांस जोडले जाईल.

सामाजिक:—लहानसहान कज्जे कोटीच्या मर्त्यावांझून मिदविण्याच्या, पद्धतीस संस्थानासकडे उत्तेजन दिले जात असून या बाबतीत संस्थानाकडून होणारे प्रयत्न बऱ्याच अंशाने यशस्वी होत आहेत. या योजनेमुळे पुष्कळ गरीबांचा कोटेलडा लडण्यास लागणारा भनाढ्यां पैसा वाचत आहे. मालमत्तेच्या सुरक्षिततेकरता, इमारतीच्या स्थाना बरील मालकी हक्क नावाने करून देण्याची योजना जसदन आणि विष्णुपापातून तो सर्व खेळापर्यंत वाढविण्यांत आली असून लोकांना ती फार पसंत पडली. १९२३ साली घेठ (सक्षीय काम) आणि काही किरकोळ करवसुली रद्द करण्यात आली. संस्थानात मद्यविक्रीस बंदी करण्यात आली आहे. १९२२ साली मद्यविक्रीचा परवाना कोणासहि देण्यात आला नव्हता. या निगमाविषय संस्थानच्या हद्दीत मद्य आणण्यास संस्थानतर्फे शिक्षा देण्यांत येते. या मद्यविक्रीच्या बंदीमुळे संस्थानाच्या उत्पन्नात प्रतिशत अंदाजे १३.०० रुपयाची तुट येत आहे. तथापि मद्यविक्रीस बंदी केल्याबद्दल कोणीहि खोरब केला नाही. १९२३ सालीहि संस्थानाच्या हद्दीत मद्यविक्रीस एकहि नवे लायसेन्स दिले गेले नाही. दरवार धो आला खाचर यानी संस्थानात समरंभापसंगी दाक व अन्न यांचा उपयोग करण्याची बंदी केली आहे (१९२५ मार्च)

जसपुर—संयुक्तप्रात. नैर्ऋताल जिल्ह्याच्या वाशीपूर तहसीलीतील एक गांव. उत्तर अक्षांश २९° १३' व पूर्व-रेखांश ७८° ५०' इ. स. १९११ मध्ये ६६९० लोकसंख्या होती. गाल अगदी अलोरुडील असून येथे मुसलमान कोडी

हातमागावर कापड काढतात. त्याचप्रमाणे साखर आणि इमारती लांकूड यांचाहि व्यापार येथे चालतो.

जसवंतनगर—संयुक्तप्रात. इटावा जिल्हा व तहसीली-तील एक गाव असून, ईस्टइंडियन रेल्वेचे एक स्टेशन आहे. उत्तर अक्षांश २६° ५३' व पूर्व रेखांश ७८° ५३' इ. स. १९११ मध्ये ३४८० लोकसंख्या होती. मणिपुरातून कोणी जसवंतराज नांवाचा कायस्थ इ. स. १७१५ मध्ये येथे येऊन राहिला. त्याच्या नांवावरून गावास हे नांव मिळाले आहे. इ. स. १८५९ च्या बंडात बंडबाल्याची एक लष्करी घोडेस्वारांची तुकडी येथील एका लहानसा देवळांत उतरली होती. येथे व्यापार घातच आहे. नक्षीदार पितळेची भांडी येथे तयार होतात.

जसवंतसिंह, महापाणा (इ. स. १६३८-१६७८)—हा आपला बाप गजसिंग याच्या मृत्यूनंतर जोधपूरच्या गादीवर आला (१६३८). तेव्हापासून सन १६५८ पर्यंत म्हणजे यास बरे, तो औरंगजेबाबरोबर मुल्लाबकान दक्षिणेतच कामगिरीवर होता. तेथे तो पुष्कळ प्रसिद्धीस आला. सन १६३८ मध्ये साहजानवाज हुसैनकरी पडला तेव्हा त्याचा बडील पुत्र दाहा हा सर्व राज्यवारभार पाहू लागला. त्याने याला (याने दाराचा पक्ष घेतल्यामुळे) माळव्याचा सुभेदार नेमिले. पुढे औरंगजेब दारावर चालून आला असता त्याचा पराभव करण्याकरिता दाराने जसवंतसिंहास त्याच्यावर पाठविले. जसवंतसिंहाचा पराभव झाला, तो त्याच्या गैरमुत्सारीपणामुळे. मुगद हाहि सैन्य घेऊन इकडेच येत आहे असे समजल्यावरून उभयता बंधूंस एकदमच मिळू असे ठरवून औरंगजेबाशी युद्ध न करता तसाच स्वस्थ बसला. इतक्या अवकाशात औरंगजेबाने त्याच्या सैन्यातील मुसलमानांस फितूर केले व धरमपूर येथे त्याचा पराभव झाला तरीपण शेवटी औरंगजेबाची फौजी फोडून तो जोधपुरास निघून गेला (१६५८) या पराभवामुळे त्याच्या राणीने त्याची निर्भरता केली; व स्वतः सती जग्यास निघाली तेव्हा त्याने औरंगजेबाची खोद मोडण्याचे वचन तिला दिले व त्याप्रमाणे तो औरंगजेबाच्या नेहमी विद्वद्द बागे. औरंगजेबाने गादीवर बसल्यावर ज्यासिंहाकडून भांड घालून जसवंतसिंहास आपल्या बाजूस बळवून घेतले. परंतु त्याचा अंतस्थ हेतु औरंगजेबाचा सूड उगविण्याचा होता. पुढे उभयता बंधूंच्या सैन्याचा अन्त्यावादा व इटावा यांच्या दरम्यान खचरा येथे लढाईत तोंड लागण्याच्या सुमारास गांध पडली. जसवंतसिंहाने आपल्या फौजेनिशी अकस्मात औरंगजेबावर उलटून सैन्याच्या पिछाडीवर हल्ला केला व त्याचा गोंट लुटला. परंतु मुजा बंडेवर येऊन न मिळाल्यामुळे युद्ध टाळून त्याने जी लूट मिळविली होती, ती सर्व घेऊन आग्याचा वाट धरिला. पुढे मुजाचा पराभव झाला. इकडे जसवंतसिंह आपणामुळे दारा याची वाट पाडात बसला. कारण दारास गांधी मिळवून दारा याची वाट पाडात बसला. कारण दारास गांधी मिळवून दारा याची वाट पाडात बसला. कारण दारास गांधी मिळवून दारा याची वाट पाडात बसला.

होईना असवंतसिंहाने पुत्रक वाट पाहिली, आणि शेवटी तो शोधपुत्रास गेला. तेंच आपली सारी संपत्ति ठेवून येथे येथे आऊन तो दाराला भेटला. परंतु आता उपयोग नव्हता. पूर्वीची संधी दाराच्या वाट्याने फुकट गेली. औरंगजेब मुघाचा पराभव करून मोठ्या थोरल्या सैन्यासह त्याच्यावर चालून आला. पण आपण जय मिळवूच-असा त्याला भरोसा वाटेना. तेव्हा जसवंतसिंहास भिरोंप पाठविला की तुझी पूर्वाचा कोणाहि अपराध मनात ठेवत नाही, व जर तू आमच्या हात आर्सेवरी संतशांतून आण काढून बाजूस स्वस्थ राहशील तर तुला पुन्हा गुजराथची सुभेदारी सांगतो, व सात हजार मनसब देतो जसवंतसिंह त्या गोष्टीत कबूल झाला, आणि शाहाबाद मोअझम शिवाजी महाराजावर स्वारी कर-
व्याकरिता निघाला होता, त्याच्या हाताखालील रहण्याचें कबूल करून तिकडे निघून गेला.

जसवंतसिंहाच्या मनात औरंगजेबाची इमानने वायाचें असे मुळीच नव्हतें दक्षिणेंत जाऊन कोष्टोचताच त्याने शिवाजीपरीवर परब्यवहार सुरू करून शाहस्तैखानाची फजिती करण्याचें आणि गोअझमला यादसहा बन्नीण्याचें कारस्थान दिग्विजें (१६६१) हें औरंगजेबास कळवयावर त्याने जसवंतसिंहाला दखनमधून काढून जयपूरचा राजा जयसिंह याची त्याच्या जागी नेमणूक केली (तरी बुद्धा शिवाजीचा व जसवंतचा शिलशिला अंतरातीतोने चालूच होता)

त्या वेळेपासून उभयतांच्या मनात एकमेकाविषयी अवि-
श्वास उत्पन्न झाला तरी पण औरंगजेबानें जसवंतसिंहाला पुन्हा दक्षिणदेशी पाठाविलें (१६६८), तेव्हा त्याने तिथडे जाऊन मोअझमास फितबून, पूर्ववत् कारस्थान सुरू केलें. यापुढें औरंगजेबाला भय पडून त्याने जसवंतसिंहाला गुज-
राथच्या गुप्तावर नेमिलें. त्याप्रमाणें तिकडे जात असता अहमदाबादेस त्याला समजलें की, आपल्याला अधिकारावरून दूर करण्याकरिता फादलाहानें हे कपट केलें आहे. त्यावेळी-
वर तो परमार शोधपुत्रास निघून गेला. यावेळी चित्राजीने याच्या सहाय्याने औरंगजेबाशी तावुताला तट्ट करून घेतला होता. जसवंतसिंह याप्रमाणें परी जाऊन बसला, तरी औरंग-
जेबाला त्याच्या सैन्याची व कारस्थानाची भीति वाटत होती. म्हणून त्याला दुरदेशी पाठाविलें असं तरबुन त्याने फामुलत बंड उत्पन्न झाले होतें तें मोडण्याकरिता जसवंतसिंहास काबूलच्या सुभेदारी नेमिलें. त्याप्रमाणें जसवंतसिंहानें आपला पुत्र पृथ्वीसिंह यास राज्य सांगित्यास सांगून तो तिकडे निघून गेला.

जसवंतसिंह काबूलास गेताबख्शेर मागे त्याच्या पुत्राचा किंचित करणाचा कपटपट्ट औरंगजेबानें विचार करून पूर्वभिदास आपल्या दरबारी बोळवून नेलें व बाळााकरा याप्रवर फार प्रीति दाखवून, आपल्या हृदयें किट्ट म्हणून त्यास पोसाय दिला परंतु पोसाय अंगात घातल्यावर पोसायचें वेळाल पृथ्वीसिंहानें टक्कडून प्राण धाडला; वारण धंगमाला विण लांगित होतें. हे रडमाल जसवंतसिंहाच्या

कानी जाताव त्याची कंवार खचली त्याच घुमारात त्याचे दुसरे दोघे पुत्र जगन्नेसिंह व दत्तधमन हे काबूलच्या कडक धंदानें मेले, तेव्हा त्याच्या दुःखाचा परमावधी होऊन तो त्या शोकापुढें १० ठिक्कर सन १६७८ रीमी वारला. यानंतर तेथून त्याचा कविला व बाकीची मुले ही परत निघाली त्यांना औरंगजेबानें जवरीने दिलेलें नेऊन मुसलमाना करणाचा प्रयत्न केला. पण राजकुटुंबाच्या अंगरक्षक रजपुत सरदारांनी मोठ्या शौर्याने औरंगजेबाच्या विरुद्ध आजून राजकुटुंबास शोधपुत्रास शोष्टोचोकेलें. औरंगजेबानें पाठलाग केला, त्यात पुष्कळ रजपूत मेले; पण राजकुटुंब हातीं लागलें नाही. याच प्रसंगी दुर्गादास राठोट प्रसिद्धीस आला. वेवढ-
पर्यंत महाराणी बंदावती व रामकुमार अतिशय औरंग-
जेबाच्या हातीं लागले नाहीत. औरंगजेब अंगर त्याचे माऊ याचा पक्ष जसवंतसिंह हा घटकेन धरी व सोडी याचें कारण याचा विश्वासपात करावाचें नवून आपल्यास मुसलमानास हाकून देण्याचें सामर्थ्य नाही तर त्याच्यास वेद उत्पन्न करून रवाना निर्भीच करावें हें धोरण होय व याच हेतुने त्याने शिवाजीशी संपर्कपर्यंत मित्रत्वाचें नातें ठेविलें होतें. यानें आम्ह्यास यमुनेकाठी एक अंश महाल बांधला होता. तो अणसि (पडक्या अवस्थेत) तेंच दिसतो. [मनुची—स्टोरीओ ड मोगोर; मुसलमानसत्तातिन; म्वालेसन—हिस्टोरिकल स्क्रेन ओफ थि मेटिग्ल स्टेट्स ऑफ इंडिया; टॉट—राजस्थान, पृ. २; मुसलमाना रियासत; गोडबोले—एवहेदाय संस्थान.]

जसोख— राजपुताना. हें जोधपूर संस्थानांतलं मलानो जिल्ह्याच्या जवळ जहागिराचें मुख्य ठिकाण असून जोधपूर—चिकोर रेलवेच्या पत्तोत्रा स्टेशनपासून २ मैल आदे. इ. स. १९०१ मर्च २५४३ लोक संख्या होती जसोख जहागिरात एकंदर ७१ खेडी असून तेथील डाकूर जोधपूर संस्थानास २१०० रुपये राखणी देतो येथें प्राचीन राठोट लोकांचे वंशज आहेत

जस्टिन—हा रोमन इतिहासकार अँटोनइनसच्या काळात होऊन गेला असावा. त्याचा स्वभाव इतिहास मुळावें उपलब्ध नाही हिस्टोरियोग फिलिप केरम लिभि नोवाचें त्याचें एक पुस्तक आहे

हें पुस्तक म्हणजे पॉम्पीअसचे आंगस्टसच्या काळी लिहि-
लेल्या पुस्तकांतलं महत्त्वाचा व मनोरंजक लेखनग्रह होय असे त्यानेच आपल्या प्रस्तावनेत म्हटलें आहे. पॉम्पीअसचें पुस्तक आज उपलब्ध नाही. जस्टिन याचें आपल्या पुस्त-
कांत मूळ ग्रंथाचें सार दिलें नवून, निपटक उत्तरे दिले आहेत. या पुस्तकांत पुष्कळ महत्त्वाची माहिती मिळते. त्या नी गोपा जरी पुढेबास पोद्दाचकली नसली तरी सफाई-
दार व सहज समजण्याशी आहे. माययुगांत याच्या पुन-
काचा फेट. या वारच झाला होता.

जस्टिनियन (५२५)—हा सुप्रसिद्ध व थोर—' द ग्रेट '—रोमन बादशाहा इलीरिफम प्रांतांत टेरिथियम येथे जन्मला त्याच्या आईबापाविषयी किंवा बालपणाविषयी माहिती नाही त्याचा मुलगा रोमचा बादशाहा पहिला जस्टिन यानं त्याला दत्तक पेतल्यामुळे जस्टिनियन मोठ्या योग्यतेस चव्हन जुलता ५२७ मध्ये मरण पावल्या नंतर बादशाहाई झाला पूर्ववर्ती कान्स्टांटेनियल थंय राहून त्याने उत्तम शिक्षण संपादन केलें होतं त्याचे ५२३ मध्ये सुप्रसिद्ध थेओडोराचावर लग्न झालें होतें राणी या नारयाने ती सर्व राजकारणांत भाग घेत असे जस्टिनियनच्या चरित्रातील गोष्टींची चार मुख्य सत्तरे पडतात तीं—(१) कायदेसुधारणा, (२) साम्राज्यसरकार, (३) धार्मिक धोरण व (४) युद्धे व परराष्ट्रीय धोरण

(१) आधुनिक जगाला जस्टिनियन हा मोठा कायदे कारभरूपान प्रसिद्ध आहे त्याच्या वेळी रोमन कायद्यांत सर्व गांजळ झाला होता कायद्यांचे जुने व नवे असे दोन भेद पडून जुन्या कायद्यांत रोमन लोकसत्ताक राज्याच्या वेळचे कायदे व कायदेशीसतांनी लिहिलेले प्रथम धोरेंचा, आणि नव्या कायद्यांत रोमन बादशाहांनी केलेले हुकूम व कायदे याचा समावेश होत असे जुन्या व नव्या कायद्यांत परस्पर विरोधी गोष्टी पुष्कळ होत्या त्यामुळे सर्व कायद्यांची करतणसंधी करून व निरपयोगी भाग गालून जरूर ते सर्व कायदे एकत्र करणाकरिता स. ५२८ मध्ये एक व नंतर ५३० मध्ये दुसरे कमिशन नेमलें व ' कोडेक्स कॉन्स्टिट्यूशनम् ' व ' डायग्रेस्ट ' असे दोन मोठे कायदेमय तयार केले पण हे प्रयत्न पार मोठे झाल्यामुळे सर्वसामान्य उपयोगाचा असा ' इन्स्टिट्यूट ऑफ जस्टिनियन ' नावाचा तिसरा लहान मध्य तयार करण्यांत आला व हाच प्रथम हल्लीं विद्याभ्यासाचा अविभाज्य लघुतोल

(२) साम्राज्याच्या अमाखर्ची कारमारांत ती कारभर प्रवण व उपज्या होता स्वतःचे नांव व बडबड वटाव म्हणून अनेक राजवाडे, जिल्ह्यालये (चबे) वगैरे बांधली व पुष्कळ खर्चाची सार्वजनिक कामे केली या कामांना आणि युद्धाना व सरहद्दीवरील रानटी टांढ्याचा त्रास उर्कुवण्याकरिता लाव देण्याला त्याला मो पैसा लागला तो त्याने लोकार्कर घनघन गोळा केला त्यामुळे राज्यांत अनेक बंडे झाली त्यापैकी ५३२ मध्ये झालेल्या एका मोठ्या बंडांत तीस हजार लोक मेले शिक्षाय असल्या मनसोक्त गोष्टी करणाकरिता जस्टिनियन राज्यकारभाराचे प्रातिनिधिक स्वरूप बदलून हान्यदोष त्याला अनियंत्रित स्वरूप दिलें आणि अनियंत्रित राज्यकारभार यशस्वी करण्याकरिता लायक व इमान्नी असे दिवाण नेमले ट्रिबोनेयन, जेन ऑफ कॅपाडोसिया वगैरे त्याचे कर्तव्यार मंत्री होते

(३) धार्मिक यत्नांत जस्टिनियन पुष्कळ उलाढाली करया त्यावेळीं ख्रिस्ता धर्ममतात दुष्टां याजून

मोनोफिसाईट पक्ष व चास्तेडोनियन (पुराणमतवादी) पक्ष असे पक्ष भाडत होते जुने (चास्तेडोनच्या फॉन्सलचे) मत असे की, लाईट या विमूर्तामध्य मानवी व अतिमानवी (डिवाईन) ही दोन्ही स्वरूपे आहेत उलटपक्षी मोनोफिसाईट म्हणून की लाईट फक्त एकाच स्वरूपांत अवतारला आहे या दोन पक्षांचे एकिकरण करण्याचा जस्टिनियनने अनेक वर्षे प्रयत्न केला व स्वतःच्या अधिकारांत पुष्कळ आग्रहपूर्व (एडिक्ट्स) काढली पण कोणताही पक्ष खुप झाला नाही व दोघांची एकही झाली नाही व ख्रिस्तांतर समाजातही त्याने कडक कायदे करून दुष्टांचे पूर्वव्या वाद झडवली धार्मिक व यत्नांतहि कारसे लक्ष घातले नव्हते पण जस्टिनियनच्या सत्ताच्या कायद्यामुळे आरीयामायन या एकाच प्रांतात ७०००० लोकाना सर्वांनीं ख्रिस्ता देण्यात आला अथेन्स येथे जुन्या मूर्तिपूजक धर्माच्या अनुयायी विद्वानांनीं धर्माचे विधायक वारिशी होती तांदि जस्टिनियनने बंद पाडली इभिज व सीरिया देशांतली लोकहि जस्टिनियनच्या धार्मिक धर्मातली सत्तामुळे फार असह्य झाले होते व त्यामुळेच पुढे मुसलमानांना हे प्रांत जिंकणे सोपे गेलें

(४) जस्टिनियनने तीन मोठाली युद्धे केली त्यापैकी एक इराणवरील झाले त्याचा महात्वाचा परिणाम काहीच झाला नाही मात्र त्यामुळे जस्टिनियन सांपत्तिक अडचणींत अधिकच सापडला दुसरे व तिसरे युद्ध अनुक्रमे व्हंडाल व गॅथ लोकांवरील झालेल्या युद्धांमुळे उत्तर आफ्रिकेचा काही भाग, दक्षिण स्पेन व इटाली हे देश रोमन साम्राज्याला मिळाले या तीन युद्धांशिवाय डेन्यूबनदाकडील स्लाव्ह व हूण या रानटी टांढ्यांवरील जस्टिनियनच्या सैन्याला बरं नेबर सामने द्यावे लागत असत

याप्रमाणे जस्टिनियनची सर्व कारकाई अनेक प्रकारच्या कार्यांत गेला तो स्वतः हुपार, विद्वान व विवेका पुरस्कर्ता होता व मिश्रित कार्यकर्ता होता तथापि ' दी ग्रेट ' या पदवीला लागणारा उदारपणा, दूरदृष्टि वगैरे उत्तम गुण त्याच्या अंगी नव्हत इतकेंच नव्हे तर थोडोच राजीच्या व दुष्टांचा काही निकटवर्ती इतमाच्या सत्ताप्रमाणे तो वागत असे त्याज ओरस सतति नसल्यामुळे त्याचे राज्य त्याच्या पुत्रप्यास मिळाले

जस्त—(परमाणु भाराक १५ ३०) हे एक धातुरूप मूलद्रव्य आहे त्याचा रंग निळसर पिवळा अमून नवीन कापलेला लुकडा चकचकीत असतो जस्त ४१५° सेल्सियस तापमानावर १०४०° सेल्सियस तापमानावर उकडू लागतो शुद्ध जस्ताची ओझून तार काढता येते बाजारी जस्तावर धणाचे धाव घातले असता त्याचे लुकडे होतात, परंतु १००° फॅरिहा १५०° सेल्सियस तापमानानंतर त्याचे पातळ पत्रे तयार करता येतात, आणि थंड झाल्यावर ते पत्रे सहज वाळू घाकतात २००° सेल्सियस तापमानावर ही धातू

इतकी छिन्न होते की, खलबखाली घालून तिची मुकटी करनी येते जस्ताचे मिश्रितगुह्य ६.९१५ ते ७.१९१ पर्यंत असून. याचा लघुप्रसरणगुह्य ०.००२९८५ आहे. हरेन जस्तावर रंग चढत नाही. ते उकळू लागेपर्यंत तापविल्यास पेट घेऊन जळू लागते. व त्याचे प्राग्निद तयार होतं. अगदी शुद्ध जस्ताची काडी पातळ गंधकाम्लात ठेवली असता तिजवर फारच थोडा परिणाम होतो. परंतु त्याच्या जवळ प्लाटिनम, तांबे किंवा दुसरी एखादी जस्त धन वैयुक्तिक धातु आणल्यास ते तावडतोच द्रवत व उज्ज वायू निघून जातो. सामान्य अशुद्ध धातु तावडतोच दवने थंड व पातळ नम्रप्लातादि जस्त द्रवने आणि नम्रस प्राग्निद निघून जातो. उष्णमान जास्त असल्यास किंवा अम्ल तोंड असल्यास नम्रप्राग्निद तयार होतं.

सो पडण्याचे ठिकाण — निरुपेत जस्त हें स्वतंत्र रीतीने आढळत नाही. परंतु मेयोर्गोस्फिरीत पुष्कळ ठिकाणी सांपडतं. जस्ताची मुख्य अशोधित धातु म्हणजे त्याचे गंध-किंद होय कलतापरी हा खनिज पदार्थ जस्ताचा एक अशोधित धातु आहे. जस्त विशदपत जर्मनी, आस्ट्रिया-हंगेरी, बेल्जम, संयुक्तस्थान व इंग्लंड या देशांत गंधकिंद-रूपात आढळते. जस्ताचे कथिन स्वेन, सायलोशिया व संयुक्तस्थान हात सांपडतं. हिंदुस्थानात मद्रास, पंजाब व बलुचिस्तान या ठिकाणी जस्ताचे दगड सांपडतात

पेदास. — १८३३ पर्यंत जस्ताचा सर्व पुरवठा जर्मनीतून होत असे त्यानंतर रशिया, बेल्जम, इंग्लंड व संयुक्तस्थान या देशातहि क्रमाक्रमाने जस्ताची पेदास होऊ लागली

धातु विद्या. — अशोधित धातुपासून जस्त तयार करण्याचा रीति बोटक्यात येथेप्रमाणे देता येईल. (१) पहिल्याने अशोधित धातूचे प्राग्निद बनविणे; (२) नंतर प्राग्निदाबरोबर कथं मिशळून त्या मिश्रणाचे ऊर्ध्वपातन करणे जस्ताचे प्राग्निद बोटकाबरोबर (क्वेन्चाबरोबर) तापविले असता इतर जड धातूंच्या प्राग्निदाप्रमाणे यांचेहि संस्करण होऊन जस्त मिळते. जस्त हें निकेलपेक्षाहि जास्त धन वैयुक्तिक असल्यामुळे वैयुक्तिक रीतीने त्याचे पुनर्रक्षण करण्या-पूर्वा अशोधित धातूत असणाऱ्या इतर सर्व जड धातु प्रथम निराकरण करणे जरूर असत व त्यामुळे या रीतीने शुद्ध धातु तयार करण्याचे काम बरेच बटवीण आहे जस्ताचे रासायनिक गुणपदार्थ बरेच होतात. जस्ताच्या संयुक्तपदार्थांपैकी प्राग्निद अम्लजिण, हरिद, गंधकिंद, गंधविन, व ध्वनित ही मुख्य आहेत

पुनर्रक्षण. — जस्ताच्या लवणाच्या मिथिल द्रवणांतून गंधकीटन उपपत्तुच्या योगाने ते गंधकिंदच्या रूपाने मात, पडते. गंधकिंदच्या सादयाचा रंग पांढरा असून ते अमिश्र अम्लज द्रवने. परंतु सिरकास्टान द्रवत नही हा साद तापविला असता त्याचे प्राग्निद बनते. तापलेरें असत

प्राग्निदाचा रंग पिवळा असून ते थंड झाल्यावर रंग पांढरा होतो व ते कोयलट नम्रताच्या द्रवणाने ओले पडून पुन्हा तापविल्यास थंड झाल्यानंतर त्याचा रंग हिरवा होतो.

उपयोग — लोखंडी पत्र्यांना गज चढू नये म्हणून ते पत्रे जस्ताच्या रसाने बुडवून काढतात. पितळ, पिवळेक नांवाचे खोटे सोने, खोटेक बर्गरे मिश्रधातु करण्याकरिता जस्ताचा उपयोग होतो रोजच्या व्यवहारातील पत्रे, नळ, पिंपे व भांडीहि जस्ताची तयार करतात नकाशे, विजेचे वगैरेचे व्हांक जस्ताचे करण्याचा प्रघात आहे

औषधीविज्ञान व भेषज प्रकरण. — जस्ताचे हरिद फार दाढक आहे हें बीप पोटात गेलें असल्यास कातिकारक औषध देऊन पोटा मोकळे केल्यावर कोंबडीच्या आंतील बलक किंवा दुसरा एखादा डिकासारखा चिकटपदार्थ खाव-यास द्यावा जस्ताचे गंधकित, प्राग्निद, ध्वनित, ओलेपेट आणि सिरकित या लवणाच्या योगाने जखम बरी होण्यास मदत होते

जस्तो, संस्था न. — मध्यहिंदुस्थानातील एक लहानसें सनदी संस्थान उत्तर अक्षांश २४° २०' ते २४° ३४' व पूर्व रेखांश ८८° २८' ते ८०° ४०'. क्षेत्रफळ ७२ चौरस मैल उत्तरेस, पूर्वेस आणि दक्षिणेस नागोड संस्थान; पश्चिमेस अजयगड संस्थान. इ. स. १९११ साली ८०८६ लोकसंख्या होती. जहागिरदार हा मुसलमान असून पक्षा संस्थानचा संस्थापक छत्रसाल याचा वंशज आहे. छत्रसाल मरण पावल्यावर जस्तो आणि बाधोरा या जहागिरी त्याचा चौथा पुत्र भारतीचंद यास मिळाल्या. तो त्यावेळी जैसलमेर संस्थानिक बख्तरखान (भारतीचंदचा भाऊ) याच्या मंडलिक होता. भारतीचंदाने बाधोरा जहागीर आपला घडील मुलगा दुर्जनसिंग यास व जस्तो जहागीर आपला दुसरा मुलगा हरिसिंग यास दिली. दुर्जनसिंगानंतर त्याचा पुत्र मेदिनीसिंग हा गादीवर बसला. परंतु मेदिनीसिंग नियुक्तिक वारस्यामुळे बाधोरा जहागीर जस्तो जहागीरीत समाविष्ट झाली. एवो शिवाय्या शतकाच्या प्रारंभी ही जहागीर बोटकाच्या अली-बहादुराने बळकाऊन जस्तोचा संस्थानिक चेतसिंग याच्या एका गोपाळसिंग नावाच्या बंडखोर नोकरास दिली. परंतु गोपाळसिंगाने चेतसिंगाचा अज्ञान पुत्र मूरतसिंग याचा पक्ष घेऊन त्यास गादीवर बसविले. ब्रिटिश अंमल सुरू झाल्यावर जस्तो हें अजयगडाचे मंडलिक आहे असे समजत असत, परंतु जस्तो हें स्वतंत्र आहे असा निकाल पुढे लागला; व मूरतसिंगास इ. स. १८१६ मध्ये त्याप्रमाणे सनद मिळाली. जगतगंगसिंग हा इ. स. १८८८ मध्ये गादीवर बसला. परंतु इ. स. १८९९ साली त्याने राज्यकारभारातून आपले अंग काढून येनच्यामुळे त्याचा अज्ञान पुत्र गिरवारसिंग याच्या नावाने कारभार चालत आहे. या संस्थानास एकेदर ६८ रोटी असून

२९ चौरस मैल जमीन लागवडीलाही आहे. एकंदर उत्पन्न २३००० टनचे आहे.

गो व.—उ. अ. २४° ३०' व पूर्व रे. ८०° ३०' जयेश्वरीनगर याचा अपभ्रंश जस्तो आहे असे म्हणतात. तसेच पुर्वी यास मेहेन्दी नगर, अथरपुरी, हरदी-नगर ही नावे होती. एक विविध लिंग, सतीचे दगड गवात दिसतात. जैन आणि हिंदूंचे प्राचीन अवशेष येथे पुष्कळ आहेत असे कनिंगहम म्हणतो (आर्क. सर्व्हे रिपोट, पृ. २१).

जहांगीराबाद—हे शहर संयुक्तप्रदेशात खुल्द जिल्ह्यात आहे. हे शहर अनुपराय नावाच्या माणसाने बांधले व त्याला जहांगीर बादशहाचे नाव दिले. हे शहर सखल रोलगट जागी असल्यामुळे पूर्वी रोगाचे महेश्वर होते पण हल्ली ह्या शहराचे आरोग्य सुधारले आहे. ह्या शहराची लोकसंख्या जवळ जवळ साडेअकरा हजार आहे. ह्या शहराी धान्याचा व्यापार भोरीस चालतो ह्या ठिकाणी चिईट हाण्याचा कारखाना असून यिकाचे पडदे व फोपड तयार होते.

जहांगीर, जहांगीरदार—जहांगीराचे दोन प्रकार असत. पहिल्या प्रकारात सैन्यमित्र तोडून देत अथवा सरकारसन्धानापूर्वी रीत काही रक्कम वसूल जेमून देत फौज पदवी बाळगून सरकारचाकरी करण्याकरिता एक देत व दुसरी त्या त्या व्यक्तीसाठी अथवा कुटुंबासाठी देत. पहिल्यास सरंजाम, इ.मि अथवा रीजान-इजाम व दुसऱ्यास जातइजाम म्हणत. जातइजाम अवर्धा मोफत असे. त्यावर सरकारदेणे काहीच नसे. सरंजामजहांगीरास सरकारदेणे म्हणजे काही तरी सरकारचाकरी (फौज घेऊन वगैरे) करणे, हे याचे लागे.

दक्षिणेन (महाराष्ट्रात) ईश्वरकृपाप्रीत आपले वर्षेच स्याविले त्या वेळी महाराष्ट्रातील जहांगिरदाराची पुढील प्रमाणे वर्गावारी व्यवस्था लवण्यांत आली पहिल्या प्रतीच्या सरदारांत (फर्टेझास), शिवाजीने राज्य स्थापण्यापूर्वी जे जहांगिरदार होते त्याची गणना केला; हे म्हणजे फलटणचे निवाडकर, जतचे डफळे, मुघोळचे भोरपडे इ. होत. दुसऱ्या प्रतीच्या सरदारांत शिवाजीने व छत्रपतींनी निमाणे केलेले अधिकारी (व त्याचे वंशज) येतात; उदा० प्रधान, सचीव, प्रतिनिधी, अकलखोटर वगैरे. तिसऱ्या प्रतीचे सरदार म्हणजे पेशव्यांनी निर्माण केलेले, हे होत [एन्क्विस्टन-डिस्पेंचेस; प्रिंटडफ पृ. ३]

जहांगीर—या नावाचे बेट बंगालमध्ये आगलपूर जिल्ह्यात आहे या ठिकाणी एक लिंग, देऊळ व दगडावर कोरलेली बरीच चित्रे आहेत. [इन्. म्याथे]

जहांगीर बादशहा(१६०५-१६२७)—अकराव्या शतकापासून त्याचा वडील पुत्र सलीम हा सुरदीन महंमद जहांगीर बादशहा गादी ही नांव घारण करून तत्कावर बसला (ता. २४ ऑक्टोबर स. १६०५). जहांगीर (अथ-

जमेता) च्या अंगात अकराव्या शतकाचा लेशहि नव्हता. तो विषयाक्त, निद्रा, स्वच्छंदी, स्वाभेतापु व चालिंद होता. अकराव्या शतकाच्या अनुभविक कामदारांस मात्र त्याने कायम ठेविले होते. जहांगीरच्या नियमांत उपयुक्त फेरफार करून सर्व अजंदांरीची दाद लागवी म्हणून साठ सैन्याच्या पंधा केला अकबरेल्ल्या होश्या अशी एक सांख्यी राजवाड्याच्या बाहेर सोडली होती. खुद्द, पर्वीस, सुग् (साहा अहान) व जहांगीर असे जहांगीरला चार मुलगे होते. हे सर्व सावत्र भाऊ होते. वडील पुत्र खूद यांचे व जहांगीरचे फर्गिह पटले नाही पर्वीस हा केवळ मराठी असून दुर्बुद्ध व गर्वित होता. सुग् हा धूर्त, महत्वाकांक्षी, कावेबाज व लीज बुद्धीचा होता, तोच पुढे शाहजहान या नावाने प्रसिद्ध झाला. जहांगीरचे नाव विशेष महत्वाचे नही. कारकीर्दीच्या अखेरीस झालेल्या उलाढालींत त्याचे विशेष अंग होते. जहांगीरची पहिली बायको जोधपुरच्या राजाची मुलगी जोधबाई हिचे लग्न स. १५८६त होऊन तिला खूद व एक मुलगी झाली. दुसरी बायको बिकानेरच्या रामसिंग राजाची मुलगी तिसरी राजा मालदेवाचा मुलगा उदयसिंग याची, ह्याच मुलगा शहाजहान ही स. १५९९ त मेली. चौथी पौर्णवर्षी आहे; ही १५९८ त मेली. पाचवी केसव-दास राठोडची मुलगी पहावी जहांगीरची व सातवी जहांगीरची आई. आठवी राजा अतिरायची मुलगी. नववी राजा मानमिनाची नात दहावी मूरजहान; हिला मूल झाले नाही. याशिवाय बळोडमनने आणीक दहा बायकांची (त्यांत २ रजपूत) नावे दिली आहेत.

जहांगीर यादीवर बसल्यावर लवकरच त्याचा वडील पुत्र खूद यांचे त्याच्याविषय बंड बेलें. रजपूत लोकांनी त्याचा पद घेऊन जहांगीर यास पदच्युत करण्याची खटपट चालविली. परंतु जहांगीरने त्याला पकडून कैदेत ठेविले; व त्याच्या साथीदारांस क्रूर शिक्षा दिल्या नूर-अहान (मिहकसिखानम्) व तिचा माऊ आसफखान यांच्या मनानून जहांगीरच्या पथात खुरं यास बाद-शाही तत्त्वं मिळाले असे असल्यामुळे, खूदला जगातून नाहीसे करण्याची त्याची खटपट चालविली, परंतु त्यास त्यास यश आले नाही. आसफखानाची मुलगी मुस्त-जमहल ही सुग् यास दिली होती खुरंमने खान-खाननामक सरदाराच्या नाताशी दुमरे लग्न लावल्यामुळे नूरजहानची सुग्वर इतगनी झाली. आपली (पहिल्या नवव्यापासून झालेली) मुलगी सुक्ल देऊन त्याच्याशी सख्य करावे असा तिने विचार केला; परंतु सुग्ने ही गोष्ट कबूल केली नाही, यामुळे त्याचे तिच्याशी वाकडे आले. पुढे आपली मुलगी जहांगीर यास देण्याचे ठरवून त्यास राज्य मिळवून देण्याची खटपट नूरजहान बरे लागली सुग् दक्षिणत गेला असतो त्याने खूद यास आपल्याबरोबर नेले. त्या-

टिकणी हार्मच्या अनुमतीने धानखानानच्या लोकांनी गुप्तचा वन केल्या. हे वर्तमान जहांगीर यास कळताच, लुत्तुचा मुलगा युलही याने आपल्या पश्चात् जहांगीर यासबरोबर स्थाने टाकिले. अजमेर व भारवाड येथील राजाने जहांगीरची सहाय्य होती; उदेंपूरच्या राणाची माग त्याला बुद्ध करावे लागले. उदेंपूरच्या धराण्याने मोघलांचे स्वाभिमत कथून केले नव्हते; जहांगीरने आपली फौज उदेंपूरवर पाठविली. परंतु रजपूतांनी तिचा अनेकदा पराभव केला पुढे जहांगीरने खुरम यास रजपूतांवर पाठविले, त्याने रजपूतांचा पराभव करून त्यास तह करविला लविले उदेंपूरचा राजपूत कर्ण बादशहास पारण गेला, अशा प्रकारे या युद्धाचा शेवट झाला. (१६०६-१४)

नूरजहानचा आशा, त्याचा सर्वसद दारीक हार खुरानच्या सुलतानाचा बघीर होता. इराणचा शहा तहमीसप याने त्यास यजद प्रांताचा कारभार दिला. त्याचा मुलगा व्यासवेग यास कष्टदाय प्राप्त झाल्यामुळे तो इराणातून वळून गेला त्याची मुलगी नूरजहान स. १५५६ त कंदहार येथे जन्मली. नंतर व्यासवेग आपल्या कुटुंबासह हिंदुस्थानात येऊन अकबरास भेटला. अकबराने त्यास आपल्या दरबारी नोकरा दिली. नूरजहानवर जहांगीरचे मन बसले, पांतु अकबरसह ही गोष्ट न आवडून त्याने वार अकबरासहानामक पठाणाशी नूरजहानचे लग्न करून त्याला विलासप्राप्ती वाढविले परंतु जहांगीर तत्कालचाने झाल्यावर त्याने शेरखानाचा दूत करून नूरजहानला आगम्यास आवाहिले. परंतु त्याची गोष्ट तिला पसंत पडली नाही शुभारे चार वर्षे तिने झोप्या झालात दिवस काढिले. तिच्या साण्याविषयाबाबि नोट ब्यवस्था नव्हती. वपडे विपुल व कठिण। काढून ती आपला निवाह करी. अखेरस तिने पादुशहाचे व्हाणें कपूल केले तेव्हा जहांगीरने तिच्याशी लग्न करून तिला आपली पहिली केली (१५१०). तिचा शप व्यासवेग यास सुल्य व शरीराचे काम दिखले त्यानेच उदार, धार्मिक व राज्यव्यवहारांत कुशल होता. त्याचा पुत्र आमकमान (पहा) पुढे फार प्रसिद्ध झाला. आसकरानाची मुलगी मुमताश्महाल ही छिद्दाहानाची बायको. युष्फुलानाच. मुलगा दाएल्लेखान हा औरंगजेबाच्या कारकिर्दीत प्रसिद्ध झाला. नूरजहानवर महाराष्ट्राची कर सभा होती ती प्रत्येक वर्षास तिच्या नैयाने वागू लागला. तिने आपल्या नातल्यास सोडलेली कामे दिली. राज्याचा सर्व कारभार नूरजहान यास सहाय्य. पादुशहाने तिचेही नांव गाभविषर सोडविले. नूरजहानने अनेक अनाथ मुलींचा सोबाळ केला. जहांगीरच्या सहाय्य व तुलसी वर्तमानवर तिने सततच दाब देतून उत्पन्न विलेसत केल्या तिने सर्व राज्यास एक विधान प्रसाराची रचना करिविल्यामुळे राज्यची अखंडता शाही अंगणाची रचिता शुभारंभाचे तिने अनेक प्रयास

केले राज्यकार्यात लागणारे बहुतेक गुप्त तिच्या अंगां होते. तयाचे तिच्या महत्वाकांक्षेमुळे (जहांगीरच्या पाठीमागे तहतावर कोणास वसवावे यासहल तिने अनेक भाग्यही व उल्लाखली उत्पन्न केल्यामुळे) सर्वत्र बंडाळी उत्पन्न झाली. दक्षिणच्या सुभानवर खानखानान यांनी नेमणूक झाली होती परंतु त्याच्या हातून दक्षिणचा बंदोबस्त नीट झाला नाही. मालिबंदर याने खानखानानचा पराभव करून अहमदनगर परत घेतले तेव्हा स. १६१६ त बादशहाने खुरम यास तिकडे पाठविले. त्याने मालिबंदरचा पराभव करून अहमदनगर कायम केले या कामाशिवाय जहांगीरने खुरम यास छद्मज्ञान असे नांव दिले.

स. १६०८ त केंद्रन हॉकिन्स नांवाचा एक ईंग्लिश इंजिनेरच्या राजाने पत्र घेऊन जहांगीरच्या भेटीस आला होता. जहांगीरने त्याला बुरतेस बखार घालण्याची परवानगी दिली पुढे ईंग्लिशांच्या व्यापाराची वृद्धि करण्यासाठी हॉकिन्सने बरीच खटपट केली. परंतु कायम लोकांनी ईंग्लिशांसह ओरड केल्यामुळे बादशहाने त्यास व्यापार करण्याची परवानगी केली; यामुळे हॉकिन्स निराश होऊन परत गेला (१६११) मोगल यासहत्याच्या वैभाविषयी हॉकिन्सने विषयक गोष्टी विचार्यतेस कळविण्यावर तेथील लोक आर्दा धक्क झाले जहांगीरच्या राज्याचा वसूल ५० वेदी दरये होता. त्यावेळी ईंग्लंड व इटालिंडचा वसूल ५०० एक वेदी होता. पुढे काही दिवसांनी सर टॉमस रो नांवाचा एक युरोप ईंग्लंडचा बरील मनुष्य जहांगीरकडे आला. दोघांचे व्यापारासहल कोलने झाले व गाभविषर ईंग्लिश व्यापाराचावतून अकाल येके नये असे जहांगीरने प्रस्ताविले. रोने जहांगीरस कामसह्या तहतावहल विनंति केली; पांतु तह घडू पावयाचा नाही असा दरबाराच्या मंत्रजाचा निश्चय होता ईंग्लिशांसहल वर्षे व्यापार करण्याची मोकळीक देण्याविषयाबि रोने गोलने लाविले, परंतु खुरम व आसकरान यांनी हरकत केली; यामुळे त्याने (तह करण्याचे) काम सिद्धांत ठेले नाही. इटालिंड रो लोकांस अमिय होळ लावला. यामुळे त्याच्या हातून महत्वाचे काही एक काम न झालेयामुळे त्याचा निरास होऊन स. १६१८त विलायतेस विपुल गेला जहांगीरचे शेवटचे दिवस कारच घटपट गेले. पादुशहाने चार मुल्ये व नूरजहान यांनी राज्यव्यवस्थाबहल, फार उत्साहवली केल्या. विवाय महापतखान, खानखानान, आसक खान वगैरे बटव्या सरदारादि आपआपल्या मज्जाप्रमाणे वागत असत. छद्मज्ञान यास बादशहा मिळाली अशी आरंभ नूरजहानची इच्छा होती. परंतु तो आपल्या क्षेत्रांत लागणार नाही असे पाहून तिने शेरखानासहल दाखेली आपली मुलगी बघीर यास देऊन त्यास राज्यपद देण्याची राखण केली. व इतर तिच्या शाहाजहांना नास करण्याचा तिने पाठ पातला आसकरानने छद्मज्ञानाचा पक्ष उचलिला. अशा प्रकारे बहिकमागोचे विट्ट पडले खानखानाने सहन

नास मिळाला. मात्र महावतपानाने जहांगीराचा पक्ष सोडिला नाही. राजानाने सरकारी खजिना आपल्या ताब्यांत घेण्याचा प्रयत्न चालविला. परंतु तो उपयुक्त असल्यामुळे त्याने जहांगीराची माफी मागितली. तथापि पुनः लवकरच त्याने थंड केलें; तेव्हा महावतपान व पर्वाझ यांनी त्याचा पराभव केल्यामुळे तो दक्षिणेत गेला. इ. स. १६२६ त पर्वाझ मराठेकरांना मरण पावला. पुढे लवकरच जहांगीरहि आजारी पडला व ता. २८ ऑक्टोबर रोजी दम्याच्या विकाराने मरण पावला. जहांगीरच्या मृत्युने जिकडे तिकडे गडबड चालू झाली. नूरजहानने सर्व सत्ता नष्ट चाली व तिचे वेतहि छानछले. आसफखानाने मृत बुलकीन तत्त्वावर बसवून शह्यांर यास ठेद केलें; व एक भार-वशाचा मजुस्य दक्षिणेत शहाजहानाकडे पाठवून त्यास ताबडतोबाने आरग्यास बोलाविलें. ता. २४ जानेवारी १६२८ रोजी शहाजहान आरग्यास येऊन पोचला; बहुतेक सर्व सरदार त्यास मिळाले. शहाजहान याने सुरूचे मुलगे बुलकी दावरबख्त व गर्नाह; दानियालेच मुलगे तहसुरास व होशंग; प शह्यांर या सर्वांचा खून करविला. ता. ५ फेब्रुवारी स. १६२८ रोजी त्याचा राजपारोहगविधि होऊन त्याच्या नावाने खुदा वाचण्यात आला.

अकबराची राज्यप्रस्थापना जहांगीरने कायम ठेविल्यामुळे त्याची शरकीदे सुखावड झाली. त्याच्या अंगी काही तडुण होते. शिकारीत व युद्धकलत्र तो प्रविण होता. त्याचे वयस १६९ पोड होते. त्याला खुशामन व डामडील प्रिय होता. आरंभी त्याचा स्वभाव क्रूर होता, परंतु पुढे तो बराच सौम्य बनला. तो मद्यपी असून अफूने सेवन करी. तथापि इतर लोकांनी मद्यपान करूनच असा त्याने नियम केला होता. तो नियम मोडणारास कटक शिक्षा देई. त्याने सर्व प्रकारच्या शिवेस उत्तेजन दिलें. त्याने केलेल्या राज्यकारभाराच्या नियमांनी दुरूळ अंमल म्हणतात. शिल्पकला व सृष्टि-सौंदर्य यांची त्याला आवड होती. गादीवर येण्यापूर्वी त्याने अनेक क्रूर कृत्ये केली होती. क्रूर स्वभावामुळे कित्येक वेळां शुलक अपराधासाठी त्याने कडक शिक्षा दिल्या होत्या. त्याचे आमचरित्र अगदी साध्या भाषेत लिहिलेले असून त्यांत त्याने आपले दुष्टग व व्यंग स्पष्टपणे वृत्त केली आहेत. या चरित्रांत १२ वर्षांची हकीकत आहे; त्यापुढील हकीकत मुतामदखानाने लिहिली असून त्या ग्रंथाचे नाव इकबलनामा असे आहे. जहांगिराच्या आमचरित्रास तुलुई अहम-गिरी हें नाव आहे. तो बेकिरी होता. उहूर लागेल त्याप्रमाणे क्षणांत हिंदु, क्षणांत पारशी, क्षणांत मुसलमान तर क्षणांत ख्रिस्ती अशी त्याची परसोड चाले. फलज्योतिषाचार त्याचा विश्वास होता अकबराने चालू केलेले हिंदु आचारविचार त्यानेहि पुढे चालविले, तथापि अनेक प्रसंगी देवळे व मूर्ती फोडणे इत्यादि कृत्ये केली. त्याचा वादविषस मोठ्या समारंभाने सागरा करणांत येई. सोने, चांदी, मोती, रेशमी

कापड, घाघ्य व लोणी या सहा पदार्थांनी त्याची तुला होई. जहांगीरला तुर्की भाषा चांगली येत होती. मुसलमान लोक नाण्यांवर तुर्की कर्पा प्रतिमा फडावपाचे नाहीत, मद्य तर त्यांच्या धर्मांत वर्ज्य आहे, असे असून जहांगीरने स. १६२१ त जी मोहोर पाडिली, तिच्या एका बाजूस ओठा । दाह्या प्हाला लाविलेल्या स्वरुचे चित्र असून दुसऱ्या बाजूस सूर्य काढिलेला आहे. याच्या वेळीच हिंदुस्थानांत तंषापूचा प्रसार झाला असे म्हणतात.

महंमद हादी याने जहांगिराच्या कारकीर्दीचा एक इति-हास लिहिला आहे. तसेच कामगार हुसेनी याने मसिर इ-जहानगिरी ही भरर लिहिली असून तीत त्याच्या जन्मापासून राजपारोहणापर्यंतची हकीकत आहे. [इति-हाससंग्रह-इति. गोष्टी, भा. १; रिमथ-ऑक्शफोर्ड हिस्टरी; इलियट, पृ. ६; ग्लाडविन-रेन ऑफ जहांगीर; फोस्टर-रोम एम्बरी, टॉड-नामखान; पिटरमुंडी—ट्रन्सल्ट; मुसल-मानी रियासत.]

जहाज फिरंगी—हा युरोपियन माणूस असून याचे खरे नांव जॉन धामस असे होते. मराठे लोक त्याला जहाज फिरंगी म्हणत. हा हिंदुस्थानांत आला त्यावेळी खलासी म्हणून एका गलबतावर होता. किनाऱ्यावर उतरल्यानंतर तो धेदा सोडून याने महादजी शिंदे याच्या पदरी ऐनिबाची नौकरी परकरीली (१७८२) पुढे शिवाजी नौकरी सोडून साधना (धोवन) येथील बेगम सुमरुच्या पदरी तो राहिला. याच्या दिवसानी पदरी बरेचसे लोक वाढवून त्याने सुमरुला सोडून तुटलूट करून काही प्रात (हरियण भागांत) बळकाविला. त्याने आपले मुल्य ठागे हेथी येथे करून तेथे एक किला बांधिला. रोहटकच्या दक्षिणेत १० कोसोवर दुसरा एक जॉनगड नावाचा किला बांधिला. त्यास तत्प्रथम लोक जहाजगड म्हणतात. पुढे मराठावांनी त्याच्याचा गडाज-गडस वेढा घातला. त्यांत त्याचा सेनापति हॉपकिन्स हा ठार होऊन त्याचा पुरा परभव झाला व तो एकठाव पळून (२० कोसोवरील) हेसीस गेला. मराठे त्याच्या मागे लागले, तेव्हां तो पळून अनुपशहरी असलेल्या एका इंग्रज तुकडीच्या आश्रयास गेला. तेथून पुढे तो युरोपांत (इंग्रजांच्या शोब-तांने) जाण्यास निघाला असता, गॅमेच्या काठी मरण पावला. याचे एक चरित्र प्रॅकलिन नांवाच्या एका इंग्रजाने लिहिलेले आहे. [कौन-फॉल ऑफ धि मोगल एम्पायर, भा १; बोल—ओरि. वायें डिक्शनरी.]

जहाजपुर—उदेपुर संस्थानात ह्या नांवाच्या जिल्ह्याचे हे मुख्य ठिकाण आहे. येथील लोकसेवा तीन हजारोंवर आहे. ह्या शहराजवळ एका ओसाड डोंगरावर एक मोठा किला आहे. हे शहर पूर्वी उदेपूरच्या प्रतापसिंह राजाच्या ताब्यांत होते ते १५६७ साली अयबखाने घेतले व फिरोज झालेल्या (प्रतापसिंहाना भाऊ) जगमल यास जहाज-गिर म्हणून दिले. १८०२ साली कांठ्याचा दिवाण

हालिमीसिंग यानें तें शहर आपल्या ताब्यांत घेतलें, पण इंग्रज सरकारच्या मध्यस्थीने पुनः त्यानें उदेपुरच्या राण्याला परत दिलें. ह्या जहानपूर जिल्ह्यांत हें शहर व इतर ३०६ खेडी आहेत.

जहादरशाह—याचें मुहम्मद मुईजुद्दीन हें मुख्य नाव असून हा महादुरशाहाचा वडाला मुलगा व अश्वरगशेयाचा नातु होय. याचा जन्म इस्लाममध्ये ८ एप्रिल स. १९६३ न झाला. महादुरशाहा स १७१२ त वारल्यानंतर त्याच्या मुलांमध्ये गादीबद्दल तेंदा लागला अझीमउश्शान व जहानशाहा आणि रफिकउश्शान यांची परस्पर भाडणें होऊन ते मारलें गेल्यानंतर, जहादर हा लाहोर येथें १० एप्रिल स. १७१२ त गादीवर बसला. हा दुबई, अतिशय क्रूर, चैनी, उदट व राज्यकारभारात अनभिज्ञ होता त्यानें मावाच्या व सुलतान्याच्या सवें मुलांना ठार केलें त्यानें एकदां तर एका छाल हुंवर नावाच्या कंचनी (नतकी) ला आपलें सारु राज्य अर्पण केलें होतें. यानें सारे नऊ महिने राज्य केलें याला याचा पुतण्या (अझीमउश्शानाचा मुलगा) फरखसियर यानें आपल्याबद्दल लडाईत कैद करून स १७१३ च्या जानेवारीत त्याचा पून केला त्याचें प्रेत लोकाना पाहण्यासाठीं उघड्यावर ठेवून मंतर दिखी येथील हुमायूनच्या कबरीच्या आवारात पुरलें. दिखी येथील ज्या राजपुत्राचा खून होई त्याची प्रेत याच आवारांत नेहमीं पुरण्याची चाल होती [बोल—ओरि. पायोमा. डिव्शनरी, मुसु. रियासत.]

जहाननगर येगम—ही मुस्ताजमह बेगमेच्या पोटी झालेली शहाजहान बादशहाची मुलगी. हिचा जन्म २३ मार्च स. १६१४ रोजी झाला. ही विनोदी, उदार, विद्वान व सुंदर होती. एके दिवशी तिच्या ओळणीच्या पदरास आकस्मिक आग लागून तिचें अंग पुष्कळ ठिकाणीं जाळलें. बरेच दिवस तिच्या जगण्याची आशा नव्हती. सुरत येथील श्याग्रिएल बाऊटन नावाच्या एका इंग्रज डॉक्टरनें शहाजहानच्या हुकुमानें तिला बरे केलें त्याबद्दल त्यास बरीच वक्षिण देऊन त्याबरोबरच (बाऊटनच्या विनंतीवरून) पातशहानें इंग्रज व्यापाऱ्यांना आपल्या राज्यात आयातजकात माफ केली; त्यानें तिच्या दुखण्यांत स्वतः हि कार मेहनत घेतली होती. हिनें स १६४८ मध्ये आत्म्यास एक छाल (दगडाची) मशीन दाखिली, ती आत्म्याच्या किड्याशेजारी आहे. तिला ५ लाख रु. खर्च आला. जहाननगर ही औरंगजेबाच्या फारसीदस्त (सप्टेंबर १६८०) मेला. तिची कबर निजामुद्दीन अवलिया याच्या दर्ग्यांत (दिखी येथें) आहे ही दाराच्या आज्ञेची होती, त्यामुळे औरंगजेब तिचा द्वेष करी शहाजहान कैदेत असताना हिनें आपलें सारें आयुष्य त्याच्या सेवेत घालविलें हिच्यामुळेच औरंगजेबाच्या अनन्विष्ट छळापासून शहाजहान पुष्कळदा बचावला. बापाबरोबर आपण होऊन हिनें कैदखाना परकरला जिव्हा बडग्यावर एक लेख लेला असून त्यात आपल्या पडग्यावर बेलीशिवाय

काहीहि आच्छादन न उभारण्याबद्दल सांगून तिनें स्वतःच फकीर म्हणविलें आहे. जहाननगर म्हणजे जगाला भूप-विणारी. शहाजहान तिला नेहमीं वक्षिण देत असे. तो पातशहा असताना दरबारातील प्रत्येक उलाढालीत तो तिचें मत घेत असे. तिच्यावर त्याची वहाल मूर्ती होती. त्याचें भोजन तिच्या देखरेखीखाली तयार होई. शहाजहानची या मुलीवर फाईट द्या होती अशाहि बोभाटा त्यावेळीं झाला होता (मुसु. रिया. पु. ६३१-४०). दरबारांत तिचें बजन पुष्कळ होतें. तिची नेमणूक फार मोठी असून मारदाराकडून वारंवार नजर मिळाल्यानें तिजपाशीं अपार संपत्ति साठली होती. दाराची सारी भिस्त त्या संपत्तीवर होती व तिचिहि त्यास पाठयळ होतें. ती शेवटपर्यंत अविवाहितच राहिली. मुस्ताजमहान नेह्यानंतर २०-२५ वर्षे सर्व जननस्थान्यावर तिचाच तामा होता औरंगजेब तिचा द्वेष होता तरी त्यानें तिचा इतमाम (शहाजहानच्या मांगीह) कायम ठेविला [जदुनाय सरकार—हिस्टरी ऑफ औरंगजेब, वील—ओरि. बायोमा डिव्शनरी; मुसुलमानो रियासत]

जहानाबाद, पो ट वि भा ग.—हा बंगाल प्रांतात गय, झिल्लातील पोटीविभाग आहे येथील लोकसंख्या सुमारे चार लाख आहे. ह्या भागातील ममीन मोदी सुपीक असून येथे पुष्कळ नद्या असल्यामुळे शेती उत्तम पिकते ह्या विभागात जहानाबाद शहर सुट्टय असून १०७८ गावें आहेत. पुराण-बस्तुसंशोधनात उपयोगी अशा पुष्कळ वस्तू येथें सांपडतात. गां व—हें शहर मोरहर नदीच्या काठी असून येथील लो. स. सात हजारवर आहे. अठराव्या शतकांत हें शहर कापडाबद्दल प्रख्यात होतें. त्यावेळीं ७०० कोट्याची परे व हजारों माग असत. पुढें मॅसेटरच्या स्वतः मालापुढें निभाव न लागून हा धंदा बसला. सध्या हा धंदा किंचित् जीव धरून आहे.

जहलून—सोमवंशी एक राजर्षि भगीरथाच्या रथामागून येणाऱ्या गंगेच्या ओघामुळे याची यज्ञसुमी झन गेली, म्हणून त्यानें गंगानदीचें प्राशन केले पुढें आपल्या कानांतून त्यानें गंगेला मुक्त केलें म्हणूनच गंगेला जान्हवी—जन्हवी कन्या असें नांव पडलें. [वा. रा. १. ४३; वा. पु. ११]

जहलून—देवगिराच्या सम्राट कृष्णदेव यादव याचा जहलून हा मुख्य मंत्री होता. हा विद्वान व हुशार असून, त्यानें लिहिलेला सुकिसुक्कावलीनामक. सुमापित ग्रंथ हल्ली उपलब्ध आहे जहलूनचा काळ इ. स. १२५०-१२६० चा आहे.

जळगांव—बऱ्हाड. हा तालुका मुलाढाणें जिल्ह्यात उत्तरअक्षांश २१° ३' आणि पूर्वेरेखांश ७६° ३५' च्या दरम्यान आहे तालुक्याचें मुख्य ठिकाण याच नांवाचें असून तें नादुरा स्टेशनपासून १६ मैलांवर आहे उत्तरेस ८ मैलांवर सातपुडा उगार लागतो. खानदेशातहि एक जळगांव आहे. त्यासाठीं यास जळगांव-जामोड असें म्हणतात. एने-

ई-अकबरीमध्ये ह्या गांवाच्या नरनाळाच्या सरकारातील (जिल्ह्यातील) परगण्याचा गांव म्हणून उल्लेख केला आहे. येथील लो. सं. दहा हजारपर्यंत आहे.

हें कापसाच्या व्यापाराचे मुख्य ठिकाण असून येथें सरकी काढण्याचे व कापूस दाबण्याचे कारखाने आहेत. येथें कापसाची उतारपेठ आहे. विल्लोच्या पानाचा व्यापार येथें बराच चालतो. गांवाच्या वायव्येस राज मूर्तेहरीचे देऊळ असून त्याप्रतिष्ठे नागपंचमीस जत्रा भरते. यां एक लहानशी मशीद असून तांबेर एक फारसी शिखलेख आहे. वऱ्हाडातील सर्वात लहान तालुका हा (जळगा.) असून यात ८ इनाम गावे व २१७ खालसा; गावे आहेत. या तालुक्यातील जमीन सुपीक असून कापसाकरिता प्रा. द आहे. बांगबागाईतहि बरीच आहे; त्यामुळे या तालुक्या पाश्चिम वऱ्हाडची बाग असे म्हणतात. या तालुक्याच्या समा-वार पूर्णानदी आहे. [सुलडाणे ग्याते.]

जळगांव-हें मुंबई इलाख्यातील पूर्वे खानदेश जिल्ह्याचे व जळगाव तालुक्याचे मुख्य ठिकाण. जो. आय. पी. रेलवेचे एक स्टेशन असून येथील लो. सं. पंचवीस हजारपर्यंत आहे. या जिल्ह्यात व गावाच्या आसपास कापूस फार पिकतो. म्हणून हा गाव कापसाच्या व्यापाराची एक मोठी उतार पेठ असून यास व्यापारी महत्त्व फार आले आहे. १८६२-६५ साली उग्रवेळी अमेरिकेत लंडाई चालू होती त्यावेळी सर्व पानदेशातील कापसाचा बाजार येथे भरत होता या जिल्ह्यातील मुख्य पिकें, कापूस, उजारी, भुईमूग, तोंड ही आहेत. येथील म्युनिसिपालिटी १८६४ साली अस्तित्वात आली.

येथें जिल्ह्याच्या कचेऱ्या, दवाखाने, शाळा, हायस्कूल वगैरे आहेत. मुळजीमेठा व भगीरथ या नांवाच्या दोन कापड तयार करणाऱ्या गिरण्या असून इतर १५ १७ कारखाने (कापूस दाबण्याचे व सरकी काढण्याचे) आहेत. येथें एक हायस्कूल आहे. पेशवाईअखेर हा गांव तान कोसावरील नशिवाबाद गांवाच्या परगण्या खाली होता. येथून तापीव्हाली रेलवेचा काटा फुटला आहे. वऱ्हाडात एक जळगाव असल्याने याला जळगांव मेहूरण असे म्हणतात. मेहूरण हें रेंडे जवळ दंड कोसावर असून तेथे एक मोठा तलाव असून त्याचेच पाणी जळगावला नेणांत आहे. तालुक्याचे क्षेत्रफळ ३२० चौरस मैल असून त्यात ९० गावे आहेत; उत्पन्न पाउण लाखावर आहे. उत्तरेकडील जमीन काळी व सुपीक असून हवापाणी उत्तम निरोगी आहे. [ई. ग्याते; खानदेश ग्याते]

जळापूर--(१) संयुक्त प्रांतातील फंजाबाद जिल्ह्यापेक्षा अकबरपूर तहसीलीत उ. अ. २६° १९' व पू. रे. ८२° ४५' या दरम्यान हा गांव असून याची लो. सं. साडेसात हजारपर्यंत आहे. तान्या नदीच्या तीरावर हा गांव

वसला आहे. गावापाहेर ४००० रुपये खर्चून अठराव्या शतकात एक इमामबादा बांधला आहे. येथें विणकामाचा धंदा चालतो. तथापि येथील मुसलमान कोठी, मुंबई, कलकत्ता, कानपूर वगैरे ठिकाणी गिरण्यात काम करण्याकरिता जातात.

(२)—पंजाब, गुजराथ जिल्हा व गुजराथ तहसील. गुजराथच्या ईशान्येस ८ मैलावर हा गांव आहे. लोकसंख्या (१९११) ११६१५. सियाळकोट, झेलम, जम्मू आणि गुजराथ यांचे रस्ते या ठिकाणी मिळत असल्याने येथील वाजारास बरा महत्त्व आले आहे. येथें शाली तयार होतात. १८३३ सालच्या दुष्काळानंतर येथें काहीं काश्मिरी लोकानी वसाहत केली; तेच लोक शाली विणीत असतात. इ. स. १८६७ मध्ये म्युनिसिपालिटी स्थापिली गेली; तिचे उत्पन्न नऊ हजारपर्यंत आहे. गावात ईममी म्हण्याक्युलर शाळा व दवाखाने आहेत.

(३)—पंजाब. झेलम. तहसील पिंड-दादनपानमध्ये हें गाव उ. अ. ३२° ३९' व पू. रे. ७३° २८' याच्या दरम्यान आहे. हें खेडें झेलम नदीच्या दक्षिण तीरावर वसलेले असून लो. सं. (सन १९०१) ३१६१ आहे. हें खेडें बुकेफाला नावाचे प्राचीन गांव असावे असे कनिंगह्याम याचे म्हणणे आहे हें बुकेफाल अलेक्झांडर दी ग्रेट यानें आपल्या घोड्याच्या स्मारकाप्रत्ये वसविलें परंतु हेंच तें खेडें असावे की नाहीं याविषयी बराच संशय आहे. या भागात ग्रीको-बॅक्ट्रियन राजाच्या वेळची नाणी सापडतात. अकबराच्या वेळी हा गाव हर्षाच्या चौपटीने मोठा होता. परंतु पिंडदादनखान येथें वसाहत झाल्यामुळे व नदीचा ओघ दोन मैल पूर्वेकडे गेल्यामुळे हल्ली गाव मोडकळीस येत चालला आहे. [ई. ग्याते पु. १४]

जळापूर तालुका—मुंबई इलाख्यातील सुरत जिल्ह्यातील उ. अ. २०° ४५' ते २१° ०' व पू. रे. ७२° ४०' ते ७३° ८' या दरम्यान हा तालुका असून याचे क्षेत्रफळ १८८ चौ. मै. व लो. सं. सुमारे पाऊण लाख आहे. या तालुक्यात एकंदर ९१ खेडा असून जमीनमहसूल व इतर कर मिळून ३.६ लाखावर उत्पन्न होतें (१९०४). जमीन सुपीक व मळीची असून ती समुद्राकडे उतरती आहे. किनाऱ्यावर मधून मधून लहान लहान वाळूच्या टेकड्या दिसतात किनाऱ्यावरील खारी जमीन सोडली तर इतर जमीन सुपीक आहे खेडी मोठी असून लोक सुरावस्त आहेत. पूर्णा आणि धेबिका या नद्यांच्या किनाऱ्यावर देखील खारी जमीन आहे या जमिनीपेक्षा कांहीं जमीनीत भात पिकतें. ज्वारी, बाजरी आणि भात ही मुख्य पिकें असून डावोची धान्य, हरभरा, गळिताची धान्य, ऊंस, केळी वगैरे दुग्ध्यम पिकें होतात हवा निरोगी आहे. [ई. ग्याते. पु. १४]

जळू—हे बलवानिवत प्राणी जमिनीच्या आश्रयांत राहणारे असतात यांचे शरीर जतासारखे लावट, वाटेक असते, पण ते अिके बल्य एकमास जोडून झालेले असते या प्राण्यात गाडूळ व जळू अशा दोन जाती आहेत

जळू हा प्राणी उष्ण प्रदेशातील दलदलाच्या जमिनीत व डबक्यात भाटवतो याची रचना ३३ बलयांनी झालेली असून त्यावर पातळ त्वचा असते या प्राण्यास मागे पुढे असे दोन आकडे असतात पुढचा आकडा हेंच त्याचे तोंड होय त्यास करवतासारखे तीन दात असून त्यायोगे हा प्राणी एखाद्या प्राण्यास दश करून रक्त शोषून घेता आपल्या गरिरीचा आकार तिप्पट होईल इतके रक्त शोषून घेते व ते तिला पुढे कित्येक आठवडेपर्यंत पुरते असे म्हणतात जळूच्या घशातल पिडाच्या रसामुळे हे रक्त पातळ रहात व गाडून जात नाही तोंडाकडील ५ बलयावर जोळ्याच्या ५ जोऱ्या असतात शरीरातील अशुद्ध रक्त बाहेर काढून टाकण्यासाठी काही लोक जळवा बाळगतात रक्त पिऊन पुगल्यावर जळवा पिळून ते रक्त वाढता येते गळने, मूळव्याध वगैरे त्रोगावर जळवा लावल्यापासून चांगला उपयोग होतो जळूच्या काही जाती आहेत त्या पिण्याच्या पाण्याबरोबर घशात जाऊन उपद्रव करितात म्हणून पिण्याचे पाणी गाडून देण्याची काळजी घेणे इष्ट असते

जाई—या झाडास लॉटिन भाषेत जारिमनस, इमर्जीत जारिमन, संस्कृतमध्ये जारिपुत्र मरठीत जाई, गुजरातीत चमेली इत्यादि नावे आहेत या वेळाच्या सुमारे १५० जाती आहेत त्यापैकी ४० पेक्षा जास्त जाती इंग्लंडमधील बगीच्यात लागवड केलेल्या आहेत या वेलाचे मूलस्थान आशियाखंडातील उष्ण देशच आहे फुलाच्या रंगावरून जाईचे दोन प्रकार होतील एक पाठरा व दुसरी पिचळी या पुष्पांच्या सुगंधामुळे हे झाड फार प्राचीन काळापासून अरब लोकांना व आर्य लोकांना माहीत होते असे दिसते आपल्या संस्कृताद्वयातील नाटके, पुराणे चपू आदिप्रथातून आतिथ्याची वषनें आली आहेत 'पुढाणा प्रकर स्मितेन रचितो ना कुदनात्यादिभि' असली कित्येक स्थळे या फुलाच्या वर्णनासर्घी दाखविता येतील जाईचा बेल मोठा होतो कित्येक ठिकाणी मोठमोठ्या वृक्षावर चढलेले जाईचे जुनट बेल फार उंच वाढत गेलेले दृष्टास पडतात जाईची फुल पाठीर असून सुकुमार, गूळक व सुवासिक अशी असतात जाईच्या पानाचा रस त्रणशोषक आहे असा आर्यवैद्यकाचे मत आहे ऊर्ध्वपातनीकेयेने जाईच्या पुलांचे उत्तर निघते जाई किंवा चमेलीची सुवासिक तले तयार करतात त्याचा वृत्ति 'अत्तर' या लेखात सापडेल

जाकोयाबाद तालुका—सिंधप्रतात हा तालुका आहे याचे क्षेत्रफळ ४६० चौरस मैल आहे या तालुक्यात गन्धु शहर जाकोयाबाद हे असून १८ खेडी आहेत यथील

लोकसंख्या वाढती आहे, व सन १९११ मध्ये ती ७८४५४० होती या तालुक्याचे उत्पन्न १९०३-४ साली ३५ लाख रुपये होते या तालुक्याला वेगारी कालवा व डेझर्ट कालवा या दोन कालव्यांचे पाणी मिळते

शहर—जाकोयाबाद तालुक्याचे हे मुख्य ठिकाण आहे या ठिकाणी जण्यस त्रांथ वेस्टने रेल्वेच्या सिंध विजिन शाखेने जावे लागते या शहराची लोक सन १९११ मध्ये ११३६८ होती हे शहर जमरल जॉन जेकब यॉन वसविले आहे ते दोन मैल लांब व एक मैल रुंद आहे या ठिकाणी देशी पोडेवाराची एक मोठा तुकडी आहे शिवाय दिवाणी व कीनदारी कचे या दवाखाना, तुरुंग, ब्रिक्डोरिया क्लॉक टावर व व्यापारी कारकिर्त्याकरिता सोयी आहेत येथून धान्य, तूप व काढाई याचा मोठा व्यापार रेल्वेमार्गाचे चालतो सन १९०३-४ साली या शहराच उत्पन्न ७० हजार व रवे ७६ हजार होता येथील उष्णमान सर्व हिंदुस्थानात अधिक असते

जाखाऊ—कच्छातील (मुबई इलाखा) हे एक बंदर असून भूजच्या नैऋत्येस ६० मैलावर आहे व अ २३ १४ व पू रे ६८ ४५ लोकसंख्या (१९०१) ५०५९ गाव किनाऱ्यापासून तान चार मैल आत बसलेला असून सभासतालक्या प्रदेशात पिके चांगली येतात ज्या ठिकाणी जहाजे लागतात ती जागा समुद्रापामून पाच मैल आत आहे तिला मोदिया खाडी असे नाव असून भरतीच्या वेळी ८ ते १२ फुटांपर्यंत पाणी खालीत असते २० ते २५ टन वजनाची जहाजे येथे येऊ शकतात मुबईची या बंदराचा व्यापार पुष्कळ चालतो

जाखन—मुबई काटेवाड भोडका टाण्यातील एक स्वतंत्र खडणी देणारे लहानसे संस्थान तालुकदार झाला असून लिमडीचे भामाद आहेत

जांजगीर—मध्यप्रात विलासपूर जिल्ह्यातील पूर्वेकडील तहसील उत्तर अक्षांश २१° ३७' ते २२° ५०' व पूर्वेरक्षांश ८२° १९' ते ८३° ४०' यात खालसा व जमिनदारी असे दोन भाग आहेत खालसा तहसिलीचे क्षेत्रफळ १३०३ चौ मै असून लोक स (१९११) ३७६८९९ आहे यात ७४१ खेडी आहेत जमीनदारी तहसिलीत ६१३ खेडा असून लोक स १५४८९५ होतो याचे क्षेत्रफळ खालसापेक्षा जास्त (१७५२ चौ मै) आहे इ स १९०२-३ मध्ये तहसिलीच उत्पन्न १ ४२ लाख रुपये होत

जाजमाउ—समुद्रप्रातातील कानपूर जिल्ह्यापैकी कानपूर तहसिलीचे पूर्वीचे नाव

जाट—याची मुख्य वस्ती पंजाबमध्ये असून तेथे हे शेतीचा धंदा करतात दक्षिणेंतील कुणव्याच्या पंध्याचे व यांच्या घराचे साम्य आहे मध्यप्रातात रांची सरया १०००० आहे एकदग जाट लोकांचा सरया ४९५६५३६ आहे जा हे हिंदु मुसलमान व शीख या तिन्हा धर्मांत आहेत जाटांच्या उत्पत्तीबद्दल बराच वाद आहे वनिहंम

व ढोंड यांस हिंदीशक (इंडो सिंधियन) म्हणतात. कनिंग-
हॅम म्हणतो की हे ऑक्सर नदीवरून पंजाबीत आले. महा-
भारतांत याहीक लोकांचें वर्णन आहे; तें जाटांचेंच वर्णन
असावें असा वित्तनचा तर्क आहे. तसें असल्यास जाट लोक
पंनावांत सि. पू. २०० ते इ. स. च्या ५ व्या शतकापर्यंत
आलेले असावेत. काही लोक म्हणतात की महाभारतांतील
जरठ हेच जाट होत. रिस्लेच्या मतें जाट शब्द जथ (जमा
करणे) यापासून निघाला आहे. निरनिराळ्या उलणान्या
लोकांच्या समूहाला जाट असें म्हणत असावेत; तो वाति-
वाचक नसून वर्गावाचक शब्द असावा असेंहि तो म्हणतो.
इवेटसनच्या मतें जाट व रजपूत यांच्या
रक्ताचा फारच निकट संबंध आहे. त्याचा धारी-
रिक बांधा, वेढ्याची ठेवण रजपुतांसारखाच आहे.
जाट लोकांनी पुढें शांत मताचा अवलंब करून रजपुतांशी
बडाभोट करून शांत राण्यात वचून मिळविलें. पण विषवा-
वियाह वगैरे गोष्टीमुळे अनिया व खत्री लोकांच्याहि त्यांची
त्याची गणना होऊ लागली. इवेटसन आणखी म्हणतो की
जार्ज व शक लोक हिंदुस्थानांत वसाहत करण्यास आले
त्यांच्याबरोबरच हे जाट आले. पण त्याचे सेनानायक रजपूत
असल्यामुळे त्यांचा दर्जा रजपुतांच्या खाली लागला. कोणी
जाटांची उत्पत्ति द्रावणांपासून झाल्याचें मानितात जाटां-
तील सांखी पोटजात सांखी या मुन्हेमर जातीप्रमाणें
दिशते. याच पोटजातींत महाराजा रणजितसिंगासारखे
पराक्रमी पुत्र निघाले. इतिहासांत जाटांचा उल्लेख प्रथम इ.
स. ११२ पूर्वी इंग्लंडस्थितमध्यें आढळतो. किरमान आणि
मनसुरा यांमधील प्रदेशावर हे 'जाट' देखरेख करीत
असत असें खुदाईच म्हणतो. अरब लोक हिंदूंना जाट
म्हणत असे मुजमिल उद-तवारीखमध्ये लिहिलें आहे.
जाटांतील लष्प्रविधीवरून ते गुद घीजाचे नसावेत असें रोज
म्हणतो (ए. रि. ए. मधील ' जाट ' लेख पहा)

यांच्या चालीरांनी गुजर व अहीर लोकांप्रमाणेंच आहेत.
जाट लोक स्वतःची उत्पत्ति दक्षयज्ञाचा विध्वंस, करण्या-
करिता महादेवाने जेटून जे दोन बरें निर्माण केले
त्यांच्यापासून झालां असे सांगतात.

यांच्यांत विवाह शनिवारी करतात. प्रथम बरास विधवे-
बरोबर लग्न करावयाचें असले तर त्याला प्रथम पिंपळा-
भोंवतीं रात प्रदक्षिणा घालाव्या लागतात. विधवेला
आपल्या दिरामरोबर लग्न करता येत नाही

नवरा मेल्यास त्याची बायको नवऱ्याच्या प्रेताभोंवतीं
उलट दिशेंत रात प्रदक्षिणा घालून काही
शामच्या फोडून टाकते, व १२ व्या दिवशीं सर्व बांगड्या
फोडून चुलीत टाकते.

पैद नांवाचा उत्सव हे लोक फार थायनें करतात. बरा-
ताळ कतां पुसप किंवा त्याची बायको मेळी अथवा मुलीचें
लग्न व्हावयाचें असलें तर हा उत्सव करतात. त्यावेळीं ४०

फुट लांबाच्या सागवानाच्या लांकडाचा एक लांब जमिनीवर
ठेऊन त्याचीं दुधांने पूजा करतात. त्याच्या वरच्या टोकाम
गाडीचें चाक बांधून मग तो जमिनीवर उभा करितात;
आणि तीन दिवस मेजवानी व गर्णवजावणें करतात
मार्तिक झाले असल्यास गाईची वासरी व गोन्हा यांचें लग्न
जावतात व त्यांच्या अंगास तेलहळद लावून त्यांच्याकडून
या खांवास ७ प्रदक्षिणा घालवितात.

हे लोक छत्रे करण्यास द्रावण उपाध्यास घालवितात व
द्रावणाचा मंत्रोपदेशहि घेतात. मध्यप्रांतांतले जाट पक्षी
खात नाहीत व मांसखुदा खाण्याचें असल्यास घराच्या बाहेर
खातात. हे दाढी व केंस कापित नाहीत. हे काळ्या गाईचें
दूध पीत नाहीत. बायका नाक टोवीत नाहीत, व काचिच्या
यांगच्या घालेत नाहीत. हे आपल्या घरांत तुळशीचें झाड
लावत नाहीत. तुळशीची पूजा बाहेर गाळून करतात
मध्यप्रांतांतील सागर जिल्ह्यात याचा पंढा गर्वणांचा आहे.
आग्नेय पंनावांत शिवगोत्री व कासबगोत्री असे दोन वर्ग
आहेत. यात उग्रवर्णवार होतात या जाटाना स्वतंत्र धर्म
नाही. मध्यपंनावांत ते शीख आहेत. पश्चिम भागात बहुतेक
मुसलमान आहेत. पंजाबी जाटात अरबी नावाची एक पोट-
जात आहे. पंजाबात हे लोक बोती करितात व काहीजण
सेन्नां नौकरी करितात काश्मीरसेन्नांना याची संख्या
१४४१९ पर्यंत असून, तसें ते मुसलमान, हिंदु व शीख
या तिन्ही जातीचे आहेत. मीरपूर जिल्ह्यात तर कोण्याहि
मुसलमान शेतकऱ्याला गाढ असें नांव देतात. आतामात हे
लोक फारच थोडे (१३५) आहेत. म्हैसूरकडे हिंदु जाट
कोलारच्या खाणांत काम करतात तर मुसलमान जाट सैन्यात
नौकरी करतात. पंजाबात हे प्रथम आहत्यावर एके जागीं
न रहातां सर्वेन स्वकर पसरले. मोठमोठ्या घराण्यांना पुष्कळ
वेळां यांशीं नांवें दिलेलीं आढळतात. जकबरांन एका जाट
मुकोशीं लग्न केलें होतें व त्यावेळीं जालेदर व बारीदुआथा-
तील ३५ जाट व ३५ रजपूत यांना पाचारण केलें होतें
असें म्हणतात. फेरोजपूर व छुधियानाकडील जंगली जाट हे
गरीब आहेत, रणजितसिंग त्यांना शिपायाची नौकरी सहजा
देत नसे. पूर्वी या लोकांत बालहृदयेची चाल असावी.

इ. स. १७५९ र जाट लोकांनी जालेदरदुआब जिंकला.
त्यावेळीं प्रजेशीं त्यांची धर्तणूक मगरूरीची असे. त्यावेळीं
पंजाबमध्ये पुढील म्हणो प्रचलित होत्या. (१) जाटाला
उलट जगाव देऊं नका, नाहीतर ते तुमचे डोकें फोडतील.
(२) बाटाच्याकडे करवसुलेंचें काम जाण म्हणजे ईश्वरी
कोपच होय. (३) जाट हा आपल्या धर्मगुरूशीहि भांड-
ण्यास कमी करीत नाही व बोलतांनिहि सिबीयाचीशिष्याय
बोलत नाही; वगैरे. [इंडियन अँटिक्वरी, पु. १४;
सेन्सस ऑफ इंडिया, स १९११, पु. १४, २०, २१;
रोज-ग्लोसरी, पु. २; कुक-ग्राईडन अँड कास्ट्स, पु. ३;
हुयंगबाद सेटलमेंट रि.; इवेटसन-पंजाब एथ्नोग्राफी; कक १

जाटपु—“डोंगराळ भागांत खोंड भाषा आणि मैदानात तेलगु भाषा बोलणाऱ्या बुधारेलेल्या खोंड लोकांचा हा एक वर्ग आहे” अशी १९०१ सालच्या मद्रासच्या सेन्सस रिपोर्टीत जाटपूर्वी माहिती मिळते स १९११ च्या खानेसुमारीत याची सख्या ९३२७३ भरली पैकीं ९२५२० मद्रास इलाह्यात होते याचाचें मास आणि गोमास भक्षिणांच्या खोंड लोकांपेक्षा, जाटपु हे आपणास भ्रष्ट समजतात खोंड जाटपु डारल (खोंड जतिचे घनी) या नावाचें जाटपु हें सक्षिप्तपणे आहे असे मानण्यात येत याच्यात निरनिराळ्या प्राण्यांच्या देवकावचन पोटाजाती पडल्या आहेत उदा थोरिक किंवा थोथिक, कादिक, माम-दगा इ.

आपल्या अंतर्जात मुलीशी मज करण्याचा प्रत्येकाचा हक्क असतो खेडवळ अवघा पालच्या दन्याच्या तेलगु लोकांच्या विवाहपद्धतीप्रमाणेच हे लोक विवाहसमारंभ साजरा करतात विधवाविवाहास पूर्ण मोकळीक आहे विधवा आपल्या घाकटपा दिराशीहि लग्न करते घटस्फोटासाठी प्रतिबंध नसून, काडी मोहन दिलेल्या छियोनासुद्धी पुन्हा लग्न करता येत मृगाना बहुधा पुरातात तथापि सर्पदशानें मेलेल्या मनुष्यास दहन करावें असे शास्त्र सांगतें

जाकरा देवता ही जाटपूचा कुलदेवता होय या-याच्या मळणीच्या वेळीं या देवतेस प्रथम पीक्षाचा भाग अर्पण करण्याचा प्रथात आहे याच्या जातीच्या मुल्यास ‘नायडु’ किंवा सामीय अशी सज्ञा आहे [घस्टेन, से रि]

जाटपोल—हैदराबाद सत्यान महबूबनगर जिल्ह्याच्या दक्षिणेस असलेलें एक सत्यान यात एकदर ७९ खेडी असून क्षेत्रफळ ३५६ चौरस मैलाचें आहे इ स १९११ मध्ये ३८३० लोकसंख्या होती एकदर उत्पन्न १.९ लाख रुपये असून निगमासकरासार ७३५३७ रुपये पडणांवायत दिली जाते

शिलालेखावरून असें दिसतें की, इ स १२४३ मध्य अजमेरा नायडू यांनी ही इस्टेट घळाकावून पालव व दुसरे आपणजी किंज सरकेले याच्या वंशजांनी बरीच, शतके राज्य केलें अठराव्या शतकाच्या अखेरीस राजा अयनाथ राव निपुनिक बारला व त्यानें पाखालच्या राव वसाताल लखमाराव हा दत्तक घेतला इ स १८३१ मध्ये लखमाराव यास जाटपोल हा परगणा निगमाकडून मिळाला व ७०००० रुपये खडणी द्यावी असें ठरलें ८० वर्षांपूर्वी जाटपोल हें सुटप ठिकाण होतें

जातक—बौद्धादम्यातील एक प्रचारण्या प्रथाळा हें नांव आहे त्यात बोधिसत्त्वाच्या म्हणजे बुद्धाच्या पूर्वीच्या अनेक जन्मांची कथा सांगितलेली आहे ‘जातक’ म्हणजे पूर्वजन्म निपिष्टक प्रथाचा जातक हा एक पोटभाग आहे कथाची रचना व इतिहास व त्याचें स्वरूप ‘बुद्धो

सर अग’ या विभागात तिपिटकाचें विवेचन करतांना दिलें आहे

धर्मतत्त्वाचा उपदेश सामान्य जनसमूहाला रुक्ष व कटाळवाणा होऊ नये म्हणून मधुनमधुन गोष्टी सांगण किंवा सर्व उपदेश गोष्टीच्या रूपानें करणें, ही सर्व धर्मप्रचारकांची युक्ति आहे हिंदुधर्मातील सर्व ‘पुराण’ वादमयाचा हाच उद्देश आहे ख्रिस्ती धर्मापेदेशकहि आपल्या ‘सर्मेन’ मध्ये (प्रवचनात) ‘उदाहरणार्थ’ म्हणजे सत्पुरुषाच्या चरित्रातील गोष्टींचा अन्तर्भाव करतात बुद्धाचेंहि स्वधर्मोपदेशात हा प्रकार सुरू केला बुद्धाचें अनेक पूर्वजन्म झाले होते, त्यात राजा, व्यापारी, सरदार, अस्पृश्य किंवा हत्ती, किंवा असलाच कोणी मानव किंवा मानवोत्तर प्राण्याचे जन्म बुद्धानें घेतले होते पूर्वकालीन कौण्ठवीहि पराधी गोष्ट घेऊन त्यातील कथाविषयक एखादी स्पृहणीय शक्ति म्हणजेच बुद्ध होय, असे सांगणें सोपें होतें याप्रमाणें जातक कथांची उत्पत्ति झाली ‘जातक’ म्हणून ज्या कथा पुढें बनविण्यात आल्या, त्या कथा सुतामध्ये आहेतच, पण त्यांत बोधिसत्त्वाचा निर्देश नाही शिवाय सुतामध्ये जातक’ कथाहि काहीं आहेत उदा कूटदत्तसुत, महासुदस्सनसुत, महादेवसुत ‘जातक’ हा बौद्धांच्या धार्मिक प्रथांपैकी आहे कारण तो पवित्र प्रथाच्या नळ अंगापैकी एक अंग आहे जातकप्रथ हा गाथाचा समुदाय असून त्याचे २१ निपात आहेत हा प्रथ बहुतेक पंचमय पण काहीं ठिकाणी गद्यमय आहेत गद्य प्रवेच लुबोध आहे शिवाय या मूळ कथावर टीका लिहिलेली असून हल्ली ‘जातक गाथा’ म्हणून जो प्रथ उपलब्ध आहे तो मूळ कथा व त्यावरील टीका मिळून बनलेला आहे त्याला ‘जातकवृण्णना’ असें पाली नांव आहे

बौद्धादम्यात जातक हा प्रथ फार जुना व महत्त्वाचा आहे यातील कथाचला कथा पंचतन, कथासरित्सागर व इतर गोष्टींचीं संस्कृत पुस्तके यात सांपडतात काहीं कथांचें रामायण व महाभारत यातील कथांशी साम्य आहे, व काहींचें जैनवाङ्मयातील कथांशी आहे यातील कथांचें सिस्ती कथांशी कितपत साम्य आहे तें आर गावेंने (कॅप्टीनयुसस ऑफ बुद्धिज्म टु लिथानिदी) व एम् बिटरनिझन (हिस्ट्री ऑफ इंडियन लिटरेचर) दाखविलें आहे बिटरनिझनचें म्हणणें आम्हां ज्ञानकोशाच्या ४ व्या विभागात (पृ २२० पासून पुढें) मांडलें आहे

‘चरिया पिटक’ हें तिपिटकातील दुर्लभ निकायमधील शेवटचें पुस्तक आहे त्याचा उद्देश बोधिसत्त्व पूर्वीच्या कोण-कोणत्या जन्मात रहा ‘परमिता’ (गुणाची पूर्णता) मिळून शकला होता तें सांगण्याचा आहे

‘निदानकथा’ हा जातक टीकाप्रथाळा प्रस्तावना म्हणून जोडला आहे ‘जातककथा’ हा सर्व प्रथच गीतम-बुद्धाच्या आत्मचरित्रपर असून ‘निदानकथा’ ही ख्र

गौतमबुद्धाचें चरित्र आहे पालीवाङ्मयातलें बुद्धाचें हेंच पाहिलें चरित्र होय

‘अवदान’ नांवाचा दुसरा एक कथासंग्रह ग्रंथ आहे त्यात साधु पुण्याच्या गोष्टी असून ‘चागरया इत्याचें फळ चांगलें मिळतें व वाड्याचें वाईट मिळतें’ हा उपदेश ठोसपण्याचा मुख्य उद्देश आहे (अवदान पहा) ‘जातक’ व ‘अवदान’ या दोन प्रघात मुख्य फरक असा आहे की, जातकात बोधिमत्पावहलच्या म्हणजे मुदाच्या पूर्व जन्मावद्दया सर्वे कथा आहेत, आणि ‘अवदान’ प्रघात इतर अनेक सत्पुरुषाच्या कथा आहेत, व काही बोधि-सत्त्वावद्दहि आहेत

‘बोधिसत्त्वावदानमाला’ ऊर्फ ‘जातकमाला’ हा सङ्कलित गद्यपद्यमय ग्रंथ आर्यशूर नांवाच्या कथाचा आहे ‘जातकमाला’ नांवाचे इतरही अनेक ग्रंथ आहेत, पण आर्यशूराचा प्रथम सनोत्तम आठे हा भवहि बोधिसत्त्वाच्या गुणवर्णनपर आहे

जातकप्रघातांत कथा मनोजक आहेत या कथांची व जातकप्रघाताचा अधिक माहिती ज्ञानकोशाच्या चवथ्या भागात दिली आहे (बुद्धोत्तर जाग प ११ पान २२०)

[०ही फौजमोलनें सडीक जातक ७ भाषात प्रसिद्ध केलें आहे “हीत डेव्हिडसननें जातक कथांचे भाषांतर केले आहे याचेहीच विवरण, ओ० डनबर्ग, हार्वेस्टियर याच्या प्रभातून जातकाविषयी माहिती आढळेल]

जातकर्म—हिंदू लोकांतील एक संस्कार चारक जन्मास येताच पित्याने त्याचें मुखापरलोचन करणें व गर्गा शयामध्ये बालकास जे गर्भागुण घडले असेल त्या दोषांचे निरसन करणें हा जातककर्माचा उद्देश आहे पुढार जन्मास आल्याचें वत बळताच पित्याने स्नान करावें आणि (त्या बालकास जुल्ल्या कोणी स्पर्श करावयाच्या पूर्वी व त्याचें नालेदेन होण्यापूर्वी) मध आणि तूप यामध्ये सुवर्ण उमालून ते बालकाकडून प्रदान करावें या प्रशस्नान गर्भासु पांनाचा दोष नाहीता होतो असा काहींच मत आहे

हा संस्कार-या अंगभूत असा (बालकाच्या बुद्धीची वाढ होण्यास) ‘मेधाजनन’ नामक संस्कार काहीं सुत्रकारांनी दिला आहे प्रयोगकारांनी याचा उल्लेख केला नाही यांतिल विधि म्हणजे बालकाच्या वानावर सोने देवून मेधा जूडिंगत करणा-या ‘मेधा ते’ इत्यादि स्तराचा जप करावयाचा अस्तो [मनु-याज्ञवल्क्य स्मृति, आश्वलायनधनु, शिर्षय सिधु, धर्मसिधु, वांगरे]

जाति—मुसई सिधप्रसूत कराची जिल्ल्याचा एक तालुका उ अ २१°२५’ ते २४°३०’ व पू रे ६८° १’ ते ६८°४८’ क्षेत्रफळ १४४ चौरस मैल एकदर रोडी १४४ दात गाव एकहि नाही लोकसंख्या १९११ साली ३५८४० या जिल्ल्यातील सर्व तालुके घेतले तर या तालुक्यात फर विरल वस्ती आहे दर चौरस मैलात फक्त १५ माणसे हें

प्रमाण पडतें जमिनीवर क्षार असल्यामुळे पुष्कळ जमन ओसाड पडला आहे म्हणून लोखंडाचा कमा आहे उत्पन्न इ स १९-२-४ मध्ये एव लाख रुपये हातें सिधु नदीच्या काळव्याचें पाण्या या तालुक्यात मिळत भात, वांगरी, बावी, सोल आणि यळिताची धान्ये ही मुख्य पिके होत

जातिभेद—‘जाति’ या शब्दाचा मूल अर्थ जन्म कधी कधी हा शब्द “जन्मसिद्ध स्वरूप” दारुद्रि-व्यासाठीं संस्कृत प्रघातें योगला आहे आणि (यावरून पोडा, सिंह वगैरे प्राण्यांच्या वर्गासहि जाति हा शब्द लावण्यात येत आहे व ज्याअर्थी जाति म्हणजे जननवैशिष्ट्य मूलक सादस्य किंवा समुच्चय ही कल्पना प्रचलित झाली त्याअर्थी जाति हा शब्द सादस्यापासनेंहि लावण्यात येऊ लागला प्रस्तुत प्रसंगी “जाति” हें नांव ज्या प्रकारच्या मनुष्यसमूहात लक्षणघात येतें तेच समूह फक्त विवेचनाच्या विषय आहे

जातींचे साधारण विवेचन करावयाचें म्हणून म्हणजे त्या विवेचनानाचें तीन भाग करता येतात एक भाग म्हणून म्हणजे अस्तित्वात असलेल्या जातींची याद आणि वर्णन हो याद अरी पद्धतशीर व नीट झाली नाही तरी तशी तयार करण्याचे प्रयत्न असक प्रतात बरेच साले आहेत व प्रत्येक प्रांतात आपले एम्नोप्रॉफिकल राते ठेवले आहे, त्या खात्यातून हें काम होत आहे जातिभेदाच्या अभ्यासाचें दुसरे अंग म्हणून म्हणजे या अनेक जाती मिळून जी पद्धति होते तिचे वर्णन, म्हणजे तद्गतत अन्यो याप्र याचें सोपानवरवनेचें कोप, मोट, रंगी अमूपा इत्यादि मानवाचें वर्णन तिसरा भाग म्हणून म्हणजे जाति हा एक प्रकृति र सध या दृष्टीने विचार करून त्या सध्याची अतर्घटना व स्वयंशासन व इतर भयशी व एकदर समाजाशी संबंध या दृष्टीने अभ्यास या अभ्यासमध्ये जाति, वर्ग, राष्ट्रजाति इत्यादि गोष्टींची तुलना घेईल या समुच्चयान्या अभ्यासाचें पठित्वाधिक अभ्यास हें महत्वाचें अंग आहेच श्यामध्ये जातींची घटनाविषयना इत्यादि गोष्टींचा विचार करावा लागतो हा सरे घटयशास्त्रावर अभ्यास झाला हिंदू समाजाचा एकदर इतिहास या अभ्यासाचें हें उपग आहे हिंदू समाजघटनेचा इतिहास दाखयाना म्हणून म्हणजे एक अधिक व्यापक विवेचन करावें लागणार याभाठी येथें अत्यंत ह्याल गोष्टींचाच उल्लेख करून सोडले झाले पाहिजे अनेक जातींची वर्णने ज्ञानकोशात त्या त्या जातींच्या नावांछाली आलीच आहेत असा अनेक जाती मिळून जी पद्धति होते त्या पद्धतीकडे लक्ष देऊ

अनेक निरानाळ्या राष्ट्रे ती म्हणजे फिती रष्ट्रे ही एकत्र झाली म्हणजे त्याचा एकमकोशा सर्व मनुष्यसंख्या वाच्या नियमानुसार उबर झालेल्या काही नियमांनी

संघटित होती. त्या नियमाचा शोध करणे म्हणजे पदवीचे स्वरूप वगण करणे होय

जातिभेद हा शब्द इंग्रजी राज्यांत रूढ झाला आहे. तो समाजाचे जातिमूलक भेद किंवा गणसामाज्यघातांत जातिमूलक भिन्नता किंवा द्वैत या अर्थाने वापरला जातो आपल्याकडे जातिभेद आणि चातुर्वर्ण्य या गोष्टी एकच अशी समजून होऊन जातिभेदास धार्मिक पाटीचा आहे अशा तऱ्हेची समजून झाली चातुर्वर्ण्य आणि जातिमय समाज या गोष्टी एक आहेत असेच लोकांस वाटत होते व त्यास काही अंशी कारण असे होते की जाती एकंदर किती आहेत, त्या किती भिन्न स्वरूपाच्या आहेत इत्यादि गोष्टीविषयी कल्पना अशा होणे की तारिखीक चर वगैरे ते जातीचे आहेत त्यांच्यात पोटजाती पडल्या असतील आणि काही जाती संकराने उत्पन्न झाल्या असतील व काही वर्गलोपाने किंवा दुसऱ्या काही कारणांनी तुकडे पडत जाऊन वाढल्या असतील. जातिमय समाजाची स्थिति सरकारचे मान्यवात्रात व शिरोमणती घातें यानी पदतशीर पहाणे केल्यापूर्वी जातिभेदाचे खरे स्वरूप लोकांस अवगतच नव्हते असे म्हणता येईल; व याच काळांनी जातीच्या पदतशीर अभ्यासास प्रारंभ केला आहे, व खासगी पंडितांनी फार तर त्यांच्या साहित्यावरून जिराळे निगण काढणे, किंवा ऐतिहासिक अभ्यासांत भर घालणे या गोष्टी केल्या आहेत.

जाति हा एक सहस्र मनुष्यांचा समुच्चय होय. या समुच्चयामध्ये आपल्या एकत्राची व इतरांपासून भिन्नत्वाची भावना असते, व यामुळे जातीचे हिताहित हे व्यक्तिसे आपले हिताहित असे काही अंदाजे वाटत. जातीची व्याख्या करण्याचे प्रयत्न अनेक झाले आहेत त्यामध्ये सर्वांस लागू पडणारे असे स्थूल लक्षण म्हणजे म्हणजे 'जन्माचा जायते संघे प्रवेशो नाम्यतः कदा । समय्यादितं क्षेत्रं विवाहे जातिश्चरते ॥' असे देता येईल. याचा अर्थः—ज्या विशिष्ट संघामध्ये प्रवेश अमानेच होतो आणि दुसऱ्या कोणत्याही कारणाने होत नाही व ज्या संघातील लोकांस त्या संघाबाहेर लग्न करता येत नाही त्या संघास जाति म्हणावे असा आहे जात व पोटजात हे शब्द बरंबरा वापरले जातात व हे परस्परापेक्ष आहेत उदाहरणार्थ काँग्रेस ब्राम्हण ही महाराष्ट्रीय ब्राम्हणांची पोटजात होईल. पण महाराष्ट्रीय ब्राम्हण ही पंचद्राविड ब्राम्हणांची पोटजात होईल पंचद्राविड ब्राम्हण ही ब्राह्मणांची पोट जात होईल. सामान्यतः ब्राह्मण, महाराष्ट्रीय ब्राह्मण व काँग्रेस ब्राम्हण या सर्वांस जात असे म्हणतात जेव्हा अंतर्विवाह म्हणजे सधातल्या संघातच विवाह हा देशात रूढ असतो म्हणजे देशामध्ये अनेक अंतर्विवाही समाज असतात तेव्हा त्या निरतिराज्या संघामध्ये उच्चनीचतेची भावना असते कधी कधी अंतर्विवाह हा उच्चनीचतेचे कारण असतो व कधी न परिणामही असतो म्हणजे एखाद्या जातिमध्ये काही

वर्गांत आग्रण इतरांपेक्षा निराळे आहेत किंवा उच्च आहेत अशी भावना उत्पन्न झाली म्हणजे स्वतःस उच्च समजणारा समाज इतरांपासून आपले पृथक्त्व स्थापू पहातो. ज्या अनेक वृन्व व खेडवळगातांतील काही लोक नगरवासी होतात व आचारविचार यामध्ये सुधारले जातात तेव्हा त्यांच्यामध्ये इतरांपासून नियुक्त होण्याची प्रवृत्ति दिसू लागते एवंच अंतर्विवाह व उच्चनीच भाव यांचा अन्वोन्याग्रय आहे उच्चनीच भाव असला म्हणजे कोणत्यातरी तत्त्वावर त्यांचे समर्थन व्हावे लागते. यासाठी सामाजिक पक्षी, राजकीय महत्त्व किंवा आचारातील उच्चनीचता या गोष्टीवर दोन मनांमार्तील पृथक्त्व रक्षित जाते.

अ "समाज" ब "समाज हून उच्च का ? तर 'अ' हा अधिकारी समाज आहे म्हणून, किंवा जर्मानदार समाज आहे म्हणून किंवा तो राजवटीतील आहे म्हणून, किंवा तो रक्षणार्थी ग्रेट आहे म्हणून. या तऱ्हेच्या विचारानी भिन्न समाजामध्ये उच्चनीचता स्थापन करणाऱ्या कल्पना चोहोंकडे प्रचलित आहेत. भारतांतून किंचितुना एशियाटिक सोसायटी दक्षिण आफ्रिका व अमेरिकेत कनिष्ठता याच कल्पनांतून प्राप्त झाली आहे. हिंदुस्थानामध्ये आर्थिक, राजकीय व आनुवंशिक पक्षी या कारणांचे महत्त्व आहेच, पण त्या कारणास प्राधान्य मिळालेले नाही. उच्चनीचतेचे अगदी निराक्या कारणांचे स्पष्टीकरण करण्यास आले आहे. आणि ते कारण म्हणजे म्हणजे पावित्र्यापावित्र्यविचार होय. अमुक जात उच्च का तर ती अधिक पवित्र आहे म्हणून; आणि अमुक जात कनिष्ठ का तर ती कमी पवित्र किंवा अपवित्र आहे म्हणून. याचा अर्थ असा नव्हे की सांपत्तिक स्थिति किंवा शिक्षण यावर जातीची उच्चनीचता हिंदुस्थानांत ठरत नाही. त्याच्यावर उच्चनीचता ठरतेच; पण ती प्रायशः न ठरता त्याच्यावर पावित्र्यापावित्र्य ठरून नंतर ठरते. या पावित्र्यापावित्र्याच्या तत्त्वावर हिंदुस्थानांत प्राधान्य मिळाले. त्याचे कारण ब्राह्मणजातीचे प्रथमस्थान होय या प्राचीन काळी दक्षिणेवर अवलंबून असणाऱ्या जातींचे प्रथमस्थान कोणत्याही दुसऱ्या तत्त्वावर सिद्ध करतो आले नसते शिवाय ब्राह्मण हा ईश्वराशी विशिष्ट संबंध सांगणारा वर्ग असल्यामुळे त्याचे प्राधान्य लोकांस मान्य असणे व त्याचे पावित्र्य अधिक वाढणे या गोष्टी स्वाभाविक होत्या. ब्राह्मणी परमेशास्त्राच्या श्रुतिशासनात क्रमाक्रमाने आचारधर्मास देखील प्राधान्य मिळाले ते ब्राह्मणजातीच्या उच्चतेचे व हस आचरणावर व्यक्तीची उच्चता असली या तत्त्वाचे समर्थन करण्यासाठी मिळाले अर कनिष्ठवर्गाचे आपले प्राधान्य देणावर स्थापित केले असते तर त्याबरोबर आचारधर्माव्यतिरिक्त पण उच्च नीचतानिर्णायक विषय तत्त्व समाजात घुसू करावे लागले असते, आणि त्यामुळे येथील जातिभेद इतर देशांतील जातिभेदासारखाच दिसेल त्याला असा आणि तो मोडणे निवा

कमी कारणे या क्रिया करण्यास राजसत्ता समर्थ झाली असती. पण राजाने सामाजिक महत्त्व बघ्याच अंशी त्याच्या क्षत्रिय-राजावर आणि त्याचे क्षत्रियत्व त्याच्या संस्कारावर व त्याची संस्काराहता बोद्धाभांच्या दृष्टेवर अर्था परित्यक्ति उत्पन्न झाल्यामुळे देशांतोड क्षत्रियवर्ग केरफार करण्यास पुर्णपणे दुबळे ठरले. पावित्र्यापावित्र्यावर सामाजिक महत्त्व रचले गेले असल्याकारणाने आणि पावित्र्यापावित्र्यनिर्णायक आचारधर्म उत्पन्न झाल्यामुळे जगातील एकंदर दृष्टी, व विराजोर्च पावित्र्याच्या तत्त्वावर वर्गीकरण करणे भाग पडले आणि एकंदर सामाजिक विचारास जगापासून निराळे असे काही बळण मिळाले.

अनेक जातींचे अस्तित्व, त्यांत ब्राह्मणजातीचे प्राधान्य व जातीची उच्चनीचता व तिचे स्पष्टीकरण करणारी पावित्र्यापावित्र्यतेची कल्पना या गोष्टी जातिभेदाच्या मुख्य घटक म्हणून धरण्यास हरकत नाही. ब्राह्मणजातीच्या उच्चतेचा एक खांबलक्षक इतिहास आहे (ब्राह्मण पहा). पावित्र्यापावित्र्याच्या कल्पना वेदकाळापासून पराधर्मस्थीयवैत एकसारख्या वाढत करी गेल्या याचे स्पष्टीकरण अल्पच केलेच आहे ('पावित्र्य' पहा). उच्चनीचतेच्या दृष्ट्यांना यातुर्वर्णाव्या म्हणजेमुळे बोद्धाबहुत पाठिंबा मिळाला. परंतु समाजाच्या एकंदर इतिहासांत उच्चनीचतानिर्णायक दुसऱ्या अनेक गोष्टी होऊन गेल्या आहेत. एका जातीने दुसऱ्या जातीवर विषय मिळविणे आणि त्या प्रदेशांत राहणे तसेच एका घरवेत्या प्रदेशांत निराळे राहत वेगळे वस्तीसाठी मागाहून येणे व नवजात्याचे आचाराविराज स्पष्टीकाहून भिन्न असणे यांमुळे नवागताची उच्चता किंवा नीचता निर्णित झाली आहे. जेते स्थानिकाहून येत होणार व वेगळे वस्तीसाठी आलेले स्थानिकाहून हलके ठरणार अशा आचारभिन्नता फाटले म्हणजे ते दोन वर्ग पुनः संघट झाले असते. एकमेकांस हलके समजणार. पुढील प्रसंगी एका विशिष्ट वर्गाच्या ज्या जातीशी संपर्क येतो त्या जातीच्या उच्चनीचतेवर त्याची संबंध ठेवणाऱ्या वर्गाची उच्चनीचता ठरते आणि प्रसंगी अशा कारणाने एखाद्या जातीचे तुकडेही पडतात. एवंच अनेक कारणांचा उच्चनीचता ठरविण्यांत परिणाम झाला आहे. ही कारणे प्रत्येक प्रसंगी कोणकोणती होती हे विशिष्ट जातीचे इतिहास लिहितानाच पहावे लागेल. सामान्यतः जगात विशिष्ट वर्गाची, राष्ट्राची किंवा जातीची उच्चनीचता ठरण्यास ज्या गोष्टी कारण झाल्या आहेत त्याच हिंदुस्थानांत कारण झाल्या आहेत. आता जातीच्या अनेकत्वाचा विवरणून असंख्यत्वाचा विचार करू. समाजाचे तुकडे पडत जाऊन जातिभेद वाढत गेला अर्था लोकांची समजूत आहे. पण ज्या मोठ्या समाजाच्या आज ४००० जाती पडतील इतका मोठा समाज पूर्वी कधीच अस्तित्वांत नव्हता. अनेक समाज एकत्रित केले गेले पण त्यांचे पूर्ण

एकीकरण न झाल्यामुळे हा चार हजार जातींचा समाज तयार झाला आहे. त्याची मोठ्या समाजाचे तुकडे पडत झाल्याची किंवाही झालेली आहे. ब्राह्मण म्हणविणाऱ्या जातींची संख्या सुमारे ८०० आहे. यातील बहुतेक जाती आध्यात्मिक वर्गाचे तुकडे पडत पडत झाल्या आहेत यांत संशय नाही.

जातीचे वर्गीकरण करण्याचे प्रयत्न अनेक झाले आहेत. जातीचे वर्ग पाहून क्षत्रियवैद्यादि वर्णांत घालणे ही वर्गीकरणाची जुनी पद्धत होती. जातीचे, आज त्यांचा आयुजन्यम पाहून प्रगत, मध्यम व मग्यासलेले असेही वर्गीकरण राजकारणांत करण्यात येते. जातीचे वर्गीकरण त्यांच्या उत्पत्ति-वैशिष्ट्यावरून किंवा स्वभाववैशिष्ट्यावरून करण्यात आले आहे. या तत्त्वाप्रमाणे सैन्यसंघात्यांनी जातीचे सात वर्ग पाडले आहेत ते येणप्रमाणे—(१) राष्ट्रजातिस्वरुपा जाति, (२) कर्मेनिर्णित जाति, (३) साम्राज्यामूलक जाति, (४) संक्रमक जाति, (५) राष्ट्रस्वरुपी जाति, (६) स्थानिक, मूलक जाति, व (७) मिश्रचारमूलक जाति.

यामध्ये राष्ट्रजातिस्वरुपी जाति व राष्ट्रस्वरुपी जाति यांचे वर्गीकरण आकारावर केले आहे व ती त्या समुच्चयाच्या प्रयोजनावाही आहे. उदाहरणार्थ वैजात्यांची जात घ्या. ही जात अनेक निरविराज्या जातीतील माणसे एकत्रित होऊन तयार झाली व ही जात सध्या असल्यामुळे हिला थोडेसे राजकीय पृष्ठभूमीचे दृष्टी आहे. आले होते. पण ती जात राष्ट्र कधीच बनले नव्हती. उत्तरपक्षा मराठा आणि नेवार या जातींना राष्ट्रस्वरुपी जाती म्हणून आहे. कां कां, यांचे राजकीय स्वरुप अधिक स्पष्ट होते.

बहुतेक जातींमध्ये जातीने नेमलेली एक सभा असते. वरिष्ठ जातीमध्ये केव्हा केव्हा अशा प्रकारची सभा आसतून येत नाही. वरिष्ठ जातीत किरकोळ बाबतीत, जातीचा त्या जातीतील व्यक्तीवर फारसा अंमल नसतो, पण महत्त्वाच्या बाबतीत माग झाल्या जातीप्रमाणेच फक्त अंमल असतो.

जातीने विवडून दिलेल्या पांच लोकांची मिळून जात—पंचायत बनते व त्या पंचायतीकडे जातीमधील तेंपेबरेले लोकांचेच काम असते. काही जाती या पंचायतीवर एक संपूर्ण नियंत्रण आहे. जातीमधील उपजातीमध्येही स्वतंत्र पंचायती असतात. एखाद्या प्रशासनेची जबाबेची बाद उत्पन्न होती तेव्हावेळेपुरतोच हे पंच एकत्र जमून आपला निर्णय देतात. एका जातीच्या अगर उपजातीच्या निरविराज्या पंचायतीही असलेल्या आढळतात.

ज्या गुन्हेगाराला एखाद्या प्रभावा मिळाले लहून प्याव-याचा असेल तो या पंचांगा समक्ष भेटून अगर पत्रद्वारे एके ठिकाणी जमवितो. पंच जमल्यानंतर ज्याने ती सभा बोलावली असते तो आपले गान्हाणे पुढे मांडतो. गान्हाणे मांडल्यापूर्वी त्याने आपला गुन्हा कथल केला तर पंच.

शिक्षा चाव्याची ती देतात पण गुन्हा केल्या वेळा नाही तर त्याच्या विरुद्ध याग्याचा शास्त्रीदाराच्या जबाब्या होतात. व नंतर त्याच्या बाजूच्या शास्त्रीदाराच्या जबाब्या होतात. त्यानंतर वादविवाद होऊन मध्य पक्ष निर्णय देतात असे-देच्या काठच्या प्रदेशात एखाद्या माणस अपराधी अगर निरपराधी ठरविण्याच्या बाबतीत 'रामराभायभणी चिठी' वा उपाय अंमलात आणला जातो तो प्रकार असा:—एका चिठीवर राम व दुसऱ्या चिठीवर रावण अशी अशी लिहून त्या चिठ्या देवाच्या मुर्तीवर ठेवतात व गुन्हेगाराला चिठी उचलण्यास सांगतात गुन्हेगाराने उचलेली चिठी रामाची असली तर तो निर्दोषी ठरला जातो व रावणाची असेल तर तो त्याला शिक्षा घागण्यात येते काही काही खालच्या जातीत एखाद्या घाईवर व्यभिचाराचा आरोप आला असल्यास तिचा हात उकळत असलेल्या तेलात पाळण्यात येतो हात भाजण्यास ती अपराधी व न भाजण्यास तिला निरपराधी ठरविण्यात येते याशिवाय अनेक प्रकारच्या शिक्षा गुन्हेगाराला देण्यात येतात. काही ठिकाणी गुन्हेगाराकडून, दंड अगर शांतिभोजन घेण्यात येते तर काही काही ठिकाणी एक मिश्री फाडणे, बायकांच्या बाबतीत कंस भादरण इत्यादि शिक्षा देण्यात येतात हा शिक्षा गुन्हेगाराने न पाळल्यास त्याला हातांतून बाहेर टाकण्यात येते

पूर्वी जातपंचायताचा जातीवरील ताबा अबाधित स्वरूपाचा असे पण हल्ली तो ढिला होत चालला आहे ब्रिटिश अमदानांत रेतने, भोवारी इत्यादि साधनांची सोय शास्त्राने एखाद्याला जातीने घालीत टाकले तर तो बटकन दुसरीकडे जाऊन रहातो तो आपल्या जातीची पंथा करीत नाही व्यक्तिस्वातंत्र्याचे नसते स्तोम मागल्याचा हा परिणाम होय. पण अशा रीतीने जातपंचायतीचा ताबा शिथिल झाला असला तरी या जातपंचायतीच्या जागी जातसभा अस्तित्वात येऊ लागल्या आहेत या जातसभांचा उद्देश आपल्या जातीची उन्नति करणे हा असून जातीनिर्बंध ठरविण्याच्या बाबतीत या सभा पुष्कळ टोकावर करतात, व ते ठराव पाळण्याचे समासदाकडून वचन घेण्यात येत असत उदाहरणार्थ, महारमध्ये गोलाल जातीच्या सभेने बालविवाहनिषेधाचा ठराव पास केला आहे व बायकांनी दूध अगर भाजी न विकण्याचा ठराव पसार केला आहे दोसऱ्या जातीमधील चोरी करणाऱ्या शसमाला जातीबाहेर टाकण्याचा ठराव पसार झालेला आहे जातपंचायतीला सुट्यत खालील स्वरूपाच्या प्रश्नावर निर्णय घ्यावा लागतो:—

(१) खालच्या जातीच्या माणसाबरोबर भोजन अगर धूपपान करणे, (२) गाय, चार इत्यादि पवित्र वस्तूची हिंसा, (३) स्वजनवध अगर हिंसा, (४) एखाद्याचा कान अगर नाक कापणे, (५) खालच्या जातीकडून गंडा घाणे, (६) वडील माणसाना शिरीसगळी देणे, (७) निषिद्ध

धंदे करणे, (८) जातिनिर्बंध न पाळणे; (९) पुनर्विवाह करणे वगैरे.

एतद्देशीय अंमलागळी जातिविषयक प्रश्नाचा निकाल लावण्याच्या कामी राजा हा सर्वात धोर गणला जात असे. राजाच्या हातात एखाद्या जातीला धोर ठरविण्याची अगर कनिष्ठ ठरविण्याची सुभा असे. बंगालचा राजा बहादुरसेन याने काही जातींना मान्यता दिली होती व काही जातींना कनिष्ठ ठरविले होते. मुसलमानी अंमलागळी संस्थानिक जमीनदार यांच्या हातात वरील प्रकारची सत्ता केंद्रीभूत झाली होती हल्ली देशील एतद्देशीय संस्थानिक व जमीनदार यांच्या हातात जातिविषयक प्रश्नाचा निर्णय करण्याची सत्ता थोड्याफार अंशाने आहे. याचे उत्तम उदाहरण नेपाळमध्ये दिसून येते. नेपाळमध्ये एखाद्या मनुष्याने काही जातिविषयक गुन्हा केला तर संस्थानिक वरुद्ध तो गुन्हा समजण्यात येऊन संस्थानच्या न्यायकोर्टाकडून त्या गुन्हाची चौकशी केली जाते. राजपुतान्यातील मारवाड, खुशालगढ आणि बुंदी या संस्थानांमध्ये दरबारकडून प्रत्येक जातीच्या पंचायतीचा अध्यक्ष नेमला जातो. मणिपूर संस्थानात जातिविषयक प्रश्नाचा निर्णय देश्याच्या बाबतीत राजा सर्वात धोर समजला जातो दक्षिण दलवारमधील नेबुदी ब्राह्मणामध्ये जातिविषयक सत्ता तोडण्याचे काम कोबीनच्या राजाकडे देण्यात आले आहे. कोरिस्ता प्रांतातील संस्थानामध्येही अशाच प्रकारची पद्धत अमलात असल्याचे आढळून येते

एकेका जातिसंबंधाची ही व्यवस्था वर्णन केली पण पूर्वी अनेक जातीसंघाची एक परिपद असे व तिच्याकडे निरनिराळ्या जातीमधील सैदे तोडण्याचे काम असे असे प्राचीन इतिहासावरून दिसून येते बुद्धधर्माच्या अमदानांत अशा प्रकारच्या धर्मसभा असल्याने आढळते. अशाच गुजरातमध्ये व्यापारी जातीपेक्षा काही काही जातींमध्ये अशा प्रकारच्या सभा आढळतात मनुस्मृतीत अशा प्रकारच्या परिपदेचे वर्णन आलेले आहे ज्या प्रभावधर्मशास्त्राचा स्पष्टपणे निष्पन्न झालेला नसतो असे प्रथम या परिपदेचे तोडवावयाचे असतात असे मनुचे मत दिसते. या परिपदेमध्ये तीनशासून दहापर्यंत लोक असतात व त्यात चार वर्णांच्या माणसाचा समावेश होत असे असे मनुने दिलेल्या वर्णनावरून दिसते. ते काहीहि असो हल्ली काही ठिकाणी सोडून हिंदुस्थानात जातपंचायतसंस्था नामशेष झाली आहे असे म्हणण्यास हरकत नाही.

दखनमध्ये मुसलमानी व मराठी साम्राज्यात जातिविषयक तट्याडणे तोडण्याचे काम रया जातीच्या जातपंचे (जातिसंस्था) कडे असे. ही जातीची पंचायत आपल्या जातीच्या नियमांचे उपाय करणारास जातिवाहिकृति अथवा देहदंडन किंवा नुसता पैशाचा दंड वगैरे शिक्षा देत असे. निरनिराळ्या दोन जातींचे भाडण असल्यास पैठण किंवा

कःहाह अश्वामारण्या एखाद्या प्रसिद्ध देशाच्या ठिकाणी असलेल्या धर्ममहासभेकडे ते सोपविण्यांत येई या धर्म-महसभेत यदुषा वेदमंत्रपारंगत व धृतिस्फूर्ति असलेला प्रादुर्भाव पाहिलेला मुत्पत्येकरून असत व ते याज्ञवल्क्यादि स्मृती धर्मविषय, मयूर वगैरे ग्रंथांचारे व पूर्वोपर चालत आलेल्या बहिर्वादीप्रमाणे त्या संघाचा निकाल लावत असत आणि मग त्या निकालावरहुकूम अंमल यत्नातणी सरकारी अधिकार्याच्या देसरोखीखाली होई.

जातीचा दुष्पन्था जातीतों विवाहसंपन्न असतो असे जरी विधान करण्यांत आले आहे. तरी ज्या राष्ट्रजातिस्वरूपा जाती आहेत त्यांना ते लक्षण लागू पडत नाही व त्या जातीमध्ये बाहेरल्यांचा प्रवेशहि हातो हे वैकाडी, भिल, वंगरी इत्यादि अनेक जातीसंबंधाने अवलोकन करून सर-गरी मानवशास्त्रवेत्त्यानी म्हणले आहे. तीच गोष्ट इतर जातीसंबंधानेहि घोटण्या अंशाने खरी आहे असे म्हणता येईल व जाची अनेक उदाहरणे पाहिल्या विभागात उदाग-रुपातरांचे नियम आणि हिंदु समाजाचे अविशेष्य या प्रक-रणात दिली आहेत आणि त्याच प्रकरणामध्ये जुन्या जाती मोडण्या जाऊन नवीन नवीन जाती वशा बनतात यासंबंधाने तत्वेहि दिली आहेत (पृष्ठ ३४१ पहा) आतिष्ठक समाजांत दिगून येणारा उत्पत्तीचभाव व त्याचे समर्थन करणारी परंपरा ही माग वर्णिली आहे. जाति-मत्सर, जात बोरणे म्हणजे आपण भिन्न जातीचे आहोत असे सांगणे यासारख्या क्रिया अनेक भिन्न मनुष्यसमुच्चय असलेल्या प्रत्येक देशात आढळून येतात त्यात भारतीय नाबिन्ध्य असे काही नाही उदाहरणार्थे विनी व गोण्या असा भिन्न रक्षाची प्रजा आपणास अमेरिकेत मेक्सिकन म्हण-वून घेण पुष्कळ ठिकाणी यदुषां लोक आपण यदुषी आहो हे खपू न वृद्धांतात तर तसल्या क्रिया भिन्न देशात होण्यास भी कारणे असतात तींच कारणे हिंदुस्थानात जात लाविण्यास लोकांस प्रसूत करतात.

हिंदुसमाजाच्या इतिहासामध्ये ज्या मोठ्या परिणामकारी गोष्टी झाल्या आणि ज्या जातीच्या इतिहासातहि महत्त्वाच्या आहेत अशा गोष्टी म्हणजे ब्राह्मणजातीची स्थापना, तिचे विभाग होणे, तिचे इतर सर्व समाजास संस्काररुद्ध कर-ण्याचा प्रयत्न करणे आणि सर्व जातींची उत्पत्ति देण्याचा प्रयत्न करणे व या तत्त्वेच्या खटपटींनी सर्व राष्ट्रांत एवढाच संभारत्वाची कटना उत्पन्न करणे या होत. ब्राह्मणजातीचे महत्त्व कमी करण्याचे जे प्रयत्न झाले तेहि सामाजिक इति-हासांत विचारावे होते यामध्ये मॉड, जैन, सिंहादेव, महाबुभाव इत्यादि संप्रदायांची गणना करण्यांत येईल. या संप्रदायांस ब्राह्मणजातीचे महत्त्व नोवण्याच्या राउपटीत अवयव कसे काय आले हे त्या त्या संप्रदायांच्या विवेचनात स्पष्ट केले आहे अनेक जाती एकत्र करणारी राष्ट्र जी मधुमधून जन्मास आली त्यांचा इतिहास अजून शोधला

जातयाचा आहे त्यामध्ये अरबेत महत्त्वाची राष्ट्र म्हणजे म्हणजे रमपून व मराठे ही होत संप्रदायांचे या बाबतीत कार्य फारसे यशस्वी झाले नाही तथापि जेव्हा संप्रदायास राजकीय स्वरूप येऊ लागते तेव्हा ते कार्य जेरावे होऊ लागते असाहि नियम, जर शाखात राजकीय प्रामुख्य काही दिवस जात मिळते तर घालता आला असता, सध्याची जी राष्ट्रीय भावना सर्व देशभर जागत झाली आहे तिचे पयवेक्षण एक मोठी जात निर्माण करण्याकडे होईल किंवा नाही हा प्रश्न भविष्याच्या अंधःकारात लपला आहे.

जादूम—नर्मदेच्या खोऱ्यात राहणाऱ्या यदुवंशीय क्षत्रियांची ही एक जात बनली आहे. ५६ कोट यादवा-पैकी सर्वांचा नावा क्षारयांतर एकच बाई शिवाक राहिली व तिचाच मुलगा पुढे मधुरेचा राजा झाला असे म्हणतात यादवांचे मुत्पत्यारणी करली संस्थान व जैसलमेर संस्थानची राजघराणा होत याच्यात कठोडिया व अधोडिया जसे दोन वर्ग आहेत कठोडिया हे खैर संघाची संतति आहेत, अधो-डिया हे त्यांच्याशी लमव्यवहार करीत नाहींत यांची कुलनावे बहुतेक स्थानिक आहेत पण 'शेमरिया' नावाचे कुल शिवरीण्या प्रांतास फार मान देते. रत्नजातीयाबरोबर व्यभिचार करून एखादी कुमारी गमेवती झाली तर तिचा विवाह त्याच गाणछाबरोबर 'गुड' विधाने करतात बहुतेक यदुच्या हातात जगडी घालून त्याच्या गळ्यात माळ घातली की सत्र लागते हे विषयविवाहास 'कुकराणी' असे म्हणतात काही मोडण्याची पद्धतीहि या लोकात जरीने चालू आहे जाराने जारिणीच्या बन्धास लाताच सर्व गांन भरून याचा लग्नतो काही काही बायकोनी दहा दहा बाराबारा बवरे केल्याची देखील उदाहरणे आहेत. याच्या बायका 'सथ' नावाचा पोपाक करतात. त्या एक छटान परकर नेसतात व एक लाव उत्तरीय कदरेबद्ध गुंदाळून गांयावर येतात व कपाळावर फार मोठी टिकली लावतात. या बायकांना यांच्या समाजाने बरीच भोक्कीक दिली आहे जादूम लोक मालगुनार, कास्तकार, सेतात काम करणे वगैरे भूदे करतात व आपल्या ध्यात यागें प्रयोग असतात. रानडकर व मासे खाण्यास यांस प्रतिबंध नाही हे जिओडिया व सगाव्य ब्राह्मणांच्या हातची 'कच्छ' रसोई खातात ब्राह्मण लोक यांच्या हातसे पाणी घालुपात्रा-तून पितात, मृत्तिका पात्रातून पोट नाहीत. इतर म्हणतो की हे पूर्वी फार दूर सिंधाई असत पण यांच्या भोत्रपणा-बद्दल 'पत्त खटका जादूम सटका' अशी म्हण पडली आहे [रसेल व हिलाल-कास्तूर अँड ड्राइव्ह इन सी पी]

जादू. हा शब्द विक—जादू या शब्दाचा व्युत्पत्ति यातु या शब्दापासून लावतात झोरोआस्तरचे अनुयायी जे मग त्याच्यापासून भौतिक हा आधुवाचक ईश्वरी शब्द निघाला आहे हे वा टेलर हा जादूविषयी असे लिहिता की, जादूला

अर्ताद्रियशास्त्र (ऑकस्ट सायन्स) अगर मिथ्याशास्त्र (सूडो-सायन्स) असे नांव देतात रानटी लोकांची चिन्हात्मक जादू व नवीन युगातील मज्जादायादोषांची उत्पत्ति मिथ्या-ज्ञानांत असून, त्यांचा परिणाम अंधभ्रष्टेप्रमाणे अपायकारक होतो. कांही पंडित म्हणतात की जादू व धर्म एकच. जादूचे संस्कार जरी धर्मसंस्कारासारखे नसले तरी त्यांची संगति एकसारखीच असते सर्व संस्कारांच्या मागे एकच पौराणिक कल्पना आहे आणि ती कल्पना आत्म्याची होय. आत्म्या पासून क्रमशः उगा पद्धती निघाल्या त्या देवपूजा, जादू, निजविवस्तुपूजा आणि देवकपूजा या होत.

प्राथमिक पूजा म्हणजेच जादू, जादूची कल्पना धर्म भ्रंशित्वात येणाऱ्या पूर्वीची आहे. कार्यकारणभाववर जादूचे अस्तित्त्व बरेंच अवलंबून आहे. ख्रिस्ती देशांतून प्रार्थनामंदिरात पाळावयाचे संस्कार ज्या विशिष्ट हेतूंनी उत्पन्न झाले तसल्याच हेतूंनी मध्यऑस्ट्रेलियातील देवळे निर्माण झाली. कोणी देवळाच्या कल्पनेस प्राथमिक धर्म म्हणतात, तर कोणी या देवळांना जादूत ढकलतात.

‘ठरलेल्या कारणाचा वेधही ठरलेला परिणामच घडेल’ असे शास्त्रज्ञ जादूगारदेखील म्हणत धरीत नाही. जादूगार बहुधाः एखाद्या विशिष्ट सत्त्वाची मदत घेऊन, आपला कार्य-भाग उरकतो. यालाच टेलरने गूडशाळ म्हटलें आहे.

[या विषयाचे तार्विक निवेचन बऱ्याच ग्रंथद्वारे करिता येईल पैकीं पुढील ग्रंथ प्रमुख होतः--टेलर-रिस्चेंस इन् टु दि अल्ल हिस्टरी ऑफ मन्काईज; गेव्हॉन्स—इन्ट्रिडक्शन टु दि हिस्टरी ऑफ रिलिजन; लॅंग-मॅजिक अँड रिलिजन.]

हि दुसऱ्या नातीस जादू विद्या.-प्राचीन हिंदुस्थानातील पवित्र धार्मिक विधांमध्ये जादूविद्या बराचसा अंश आढळून येतो विन्टरनितच्या मतें जादूविद्या मूल धार्मिक विद्याराच्या अनेक रूपांपैकी एक आहे व धर्माच्या हलक्या प्रतीच्या रूपापासून ती भिन्न नाही

सर्व प्रकारचे मानसिक व शारीरिक रोग पिशाच्याच्या कृत्यांनी उत्पन्न होतात असा इतर देशांतल्याप्रमाणे हिंदु-स्थानांतहि समज आहे. म्हणून रोग बरे करण्याकरिता मंत्रांचा व भारलेल्या वस्तूंचा उपयोग करण्यात येतो. मंत्राशिवाय, वनस्पती व हस्तस्पर्श ह्यांचाहि रोगांपासून मुक्त होण्याकरिता उपयोग केला जातो हिंदुस्थानांतील मंत्रांचा सर्वांत प्राचीन संग्रह अथर्ववेदांत आढळून येतो (वेदविद्या-अथर्ववेद प्रकरण पहा) ह्या मंत्रांपेठेवर जे विधी करावयाचे असतात ते देखील कांही प्राचीन ग्रंथांत आढळून येतात. रोगांना सजीव प्राणी समजून त्यांचे व त्यांच्या पिन्हांचे केलेले वर्णन सुशुत वगैरे वैयक्तिकप्राप्ति आढळून येत. वनस्पती व सजीव प्राण्यांमध्ये रोग उत्पन्न तो बरा करणे व पाण्याच्या प्रवाहाबरोबर तो काढून टाकणे ही पद्धतीहि आढळते. समानधर्मा वस्तूंचा रोगावर व्यापार घडवून त्या

योगाने रोग बरे करणे हे सहाजुभूतिक चिह्नितसेच तत्त्व आर्यांना माहीत होते.

रोग आणि जादूविद्या यांच्याशी संबंध असलेले देव वरण व रूद्र हे आहेत. तथापि सामान्यकलून राक्षसांचा व पिशा-च्चांचा त्या गोष्टीशी संबंध आहे असे मानितात. अग्नि हा सर्व पिशाचाचा नाशकरी आहे अशी समज आहे. म्हणून अग्निा आहुति अर्पण करणे, सुगंधी वस्तू जाळणे व त्यांचा धूर घेणे या गोष्टी पिशाच व त्यांना उत्पन्न केलेले रोग नाहोवे करण्यास समर्थ आहेत असा प्राचीन लोकांचा समज होता. राक्षसपिशाच्चांखेरीज अप्सरा व गंधर्व मर्त्यप्राण्यांना मुलवून व कधी पाडून त्यांचा नाश करितात. सुगंधी वन-स्पतींच्या साहाय्याने ह्या अप्सरांना व गंधर्वांना पळवून लाविता येते.

ज्याअर्था पिशाचें मनुष्यजातीचे नैसर्गिक शत्रू आहेत त्याअर्था सहान मूल किंवा गर्भ यानां त्याच्याकडून दुखापत होण्याची फार भीति असते. म्हणून माता व बालक यांचे दुष्ट पिशाचापासून रक्षण करणारे पुष्कळ मंत्र व विधी आढळतात. चैक व उंबरात हे भुतांचे आवडने स्थान होय. सुवर्णाचा जन्म अमीपासून झालेला आहे, ह्या समजामुळे सुवर्णालादेखील मंगलकरक धर्म प्रसू झाले आहेत.

नांव समजलशिवयाय भुतांना कांहीहि अपकार करितो येत नाही, ह्या हिंदु लोकांच्या समजामुळे पहिल्या मुलाचे नांव गुप्त ठेवण्याची चाल आहे. शत्रूंनी देखील पिशाचांना हाकून लाविता येते. जांगारिक प्रेमाविषयी मंत्र आणि विधी ज्यात आहेत असा जीवशीकरणाचा भाग भारतायांच्या जादूविद्येन आढळून येतो.

दुसऱ्या मनुष्याला ताब्यात आणण्याकरिता मंत्र व विधी सांगितले आहेत. त्याचप्रमाणे शत्रूंचे उन्मूलन कर-ण्याकरिता रात्रांन करावयाचे विधी देखील आढळून येतात मेणाच्या आकृतीवर जादू करून त्या मनुष्याला इजा करता येते. त्याप्रमाणे एखाद्या मनुष्याची नखें, केंस, अथवा पायाखालची माती यावर चेटूक करून त्या मनुष्याला त्याचे दुष्परिणाम भोगावयाला लाविता येतात अशीहि समजूत दृष्टीस पडते.

ज्यांना योगी अशी संज्ञा आहे. तो वर्ग धंदेवाईक जादू-गाराचा म्हणता येईल. आपणाला किमया अवगत आहे असा बहणा करून हे भोळ्या लोकांपासून बराच पैसा उपटतात. तसेच मांत्रिक-लोक होत.

विवाह, गर्भारपण, बाळ्यारपण या काळी जादूसारखे विधी कांही जातींतून करण्यात येतात. दुष्काळात बा-कांनी नाग-वशांन ममीन नागरांला असतां बागलें पीक येतें अशी जी कोठें कोठें समजूत असते तिचाच अवशेष दक्षिण हिंदु-स्थानांतील बलिजा, पळी, कम्मा वगैरे जातींतील निवाह-प्रत्यंग दृष्टीस पडतो. आपल्यातील बऱ्याचशा धार्मिक वाली जादूविद्या सद्गुरु पदव्यासारख्या आहेत.

उदाहरणार्थ, समांतीत पाणा भरण्याचा विधि, पुंषवनविधि, वास्तुशांति, इत्यादि. गळ्यात ताईत, हातात मंडे, द्याक्ष वगैरे वाटण्याची कारणे उपड आहेत. या वस्तू जादूने भारलेल्या अस्त्रांचे वापरणाऱ्याला बाधा होत नाही अशी समजूत असते. काही जादूची गणिती कोडी असतात, त्यांतील उभी, आडवी, तिरपी येरीक काही ठराविक असते. ही कोडी गुणकारक असतात असे मानण्यात येते काही स्तोत्रांनहि विशेष शक्ति असते अशी समजूत आहे. लडाईच्या वेळी शिवकवच, हनुमानकवच इत्यादि सहान स्तोत्रे कागदावर लिहून ते कागद ताईतात घालून दंडात बांधण्याची व्हिवाट पेशवाईनहि असल्याचें आढळते. सर्व वगैरेवरील मंत्र, मूठ मारणें इत्यादि प्रकार वे आश्र आपणास ऐकू येतात ते जादूचेच अवशेष आहेत. सटीची पूजा, देवूच घराबिणे, मातृकापूजा, चौसठ योगीनी अथवा वाचनबंद याची पूजा हे सर्व पिशाचपूजेचे अथवा जादूचेच अवशेष आज आपणात उरले आहेत. उपाच्या अंगां हें मंत्रसामर्थ्य आहे त्यास फार कडक निर्वध पाळवे लागतात अशी समजूत आहे उदाहरणार्थ, सर्पाचा मंत्र जाणणारानें पडवळीची भाजी खाता कामा नये; रजस्वला स्त्रीचा घाद विशेषत जेवताना—ऐकू नये, हलहान मुलाच्या अगर वाळंतपणान मुत झालेच्या स्त्रीच्या कवडीच्या टिकाणी अद्भुत सामर्थ्य असतें अशा तऱ्हेच्या अनेक भ्रामक समजूती आज आपणात प्रचलित दिसतात जादूचा मंत्र बहुधा प्रहणात पाठ करतात जादूचा प्रयोग करण्यास काळोशी राख, विशेषतः अमावास्या फार योग्य समजतात. जादूचा प्रयोग मंतरलेले पाणी किंवा उडदासारखें घान्य ऐकून, किंवा मंतरलेला विडा अगर एखादी वस्तू खावयास देऊन, किंवा काही विशिष्ट आहुति ओलाडल्यामुळे लागू होतो अशी समजूत आहे वानकाने, भोरीत व इतर बैरागा तसेंच बाह्य अथवा मुलें न जगणाऱ्या स्त्रिया चेडुक करतात अशी सार्वत्रिक समजूत दिसते. [वैदर्भ; ज्ञानकोश विभाग २; हिलेमाट—रिजुअल लिउदेवर, मेक्झेनेल्ड—वेदिक मायथॉलॉजी, ए रि. ए. मधीन 'मॅट्रिक' घरचा लेख, यर्टन—कास्ट्स ऑफ ट्राईबल ऑफ सदर्न इंडिया, सेफेड शुक्लस ऑफ दि ईस्ट, पृ. ४२, ई. ई. पु. २८; एप्रोप्राफिकल सर्व्हे ऑफ यॉब; सेन्सस रिपोर्ट]

असुरी—ना विलेनी जादू—जादूवरील बाविलोनी ग्रंथाचा मुख्य उद्देश म्हणजे धर्माधिकार्यांना भुता खेतांवर ताबा राखितो याबाबत त्यांच्या दुष्ट शक्तीस बळी पडेलेंच. प्राण्याला वाचविता यावे. ज्या आमाऱ्याला भूतानें पछाडलें असेल त्या मुताचा नामनिर्देश करावा लागतो. असल्या प्रसंगी जादूगार पुष्कळ भुतांची राखणीची नावे घेऊन त्यांना आह्वाण करतो अशा प्रसंगां आह्वाण करावयाच्या बाविलोनी भुताखेताची यादी उपलब्ध झालेली आहे.

जादूविषयक बाविलोनी ग्रंथातून सांगितलेले संस्कार प्रार्थनेतून वर्णन केलेल्या विषयांशीं संलग्न असतात याही ग्रंथातून जादूची कृति व पाठ सांगितले आहेत. जादूगार जादूच्या क्रियेसाठी वेव्हा वेव्हा प्रतिमांचा उपयोग करीत. या प्रतिमा जादूने रोगनाश होतो अशी भावना असते.

जादूच्या प्रसंगां वापरण्या जाणाऱ्या वस्तू पुष्कळ असत. काही प्रसंगां जादूगार पाण्यानें मरलेले मडके वापरीत असत. तसेंच काही प्रसंगां मातीची प्रतिमा पछाडलेल्या माणसाच्या शरीरावर चिटवून नंतर ती काढून घ्यावयाची असे. म्हणजे रोगाचा रोग प्रत्यक्ष वस्तूच्या रूपानें बाहेर काढला जातो अशी त्याची समजूत झालेली असे, बाविलोनी जादूचे अवशेष फारचे उरलेले दिसत नाहीत. [थॉमसन—धर्मिक मॅजिक; किंग—बाविलोनियन मॅजिक ऑफ हॅरिसी, मॉन्टगोमेरी—अरेमाइक इन्क्वॅन्टेन टेक्स्ट फ्रॉम निप्पुर]

ईजिप्शियन व न जादू—जेव्हा निर्माव वस्तू अवज्ञा करतात, आणि सजीव प्राणी विनंतीचा अनादर करतात अशा प्रसंगां ईजिप्शियन लोक आपले हेतू साध्य करून घेण्यासाठी जादूचे प्रयोग करीत. यासच ते हांके म्हणत. धर्म म्हणून काही निराळी साधना ईजिप्शियनात नसून जें काही आहे तें हांके आहे अशी राणी कल्पना असे. बडून. देव आणि मृत पितर उग्र स्वरूपाचे असतात अशी त्यांची समजूत असे तेव्हा त्यांच्याशीं करावयाचे व्यवहार योज्यासार प्रमाणात हांकेच्या स्वरूपाचे असत.

ईजिप्शियन लोकांची हांकेची कल्पना हीन मुख्य कसोटी मानून चालल्यास धर्मविषयक कल्पनेला जागा उरत नाही, कारण जें काही धर्मविषयक म्हणून मानावयाचें त्याचा अंतर्भाव बहुतेक हांकेत होतो

ईजिप्शियन जादूचे कार्यक्षेत्र माणसाच्या इच्छाक्षेत्रातकें मोठें होतें व ज्या इच्छा सहजातही साध्य करून घेता येत नाहीत, त्या जादूच्या साहाय्यानें हस्तगत करता येतात, अशी ईजिप्शियन लोकांची समजूत असे. तराक्ष, रागजिवारक, इच्छापूर्क वगैरे प्रकार या जादूत असत.

ईजिप्शियन लोकांत चांगली जादू व दुष्ट जादू असले असे आढळत नाहीत, तरी पण जादूचा दुष्ट उपयोग करणाऱ्यास कायद्याच्या कानींत पकडून जाई याचें पुन्हा दोन प्रकार आहेत. प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष प्रत्यक्ष जादूक्रियेसाठी उपयोगांत आणिल्या जाणाऱ्या वस्तूंत रोंप, दगड, धातू, रंग इत्यादि येतात, तसेंच मेष, चिकणपती याचाहि उपयोग केला जात असे. अप्रत्यक्ष जादू म्हणजे जादूगाराला काही विशिष्ट नियमांचे बंधन पाळवें लागे, पुष्कळ जादूचे मंत्र फार लघुक वाटल्यानें, ईजिप्शियन लोकांनी या जादू मंत्राचा वैयक्तिक उपयोग करण्याचा परिपाठ पाडला

थॉम हा ईजिप्शियन फार प्रसिद्ध जादूगार मानला गेला आहे. थॉमच्या जादूगारांतील कसबागोरवर चित्रलिपिशाल, समोडशाल व गणितशास्त्राचा शोधक असे

त्याचे वर्णन आढळते. इसिस ही प्रसिद्ध जादूगारीण असल्याचा उल्लेख आहे. तसेच होरस हा इसिसचा मुलगा व एक प्रसिद्ध इजिप्शियन जादूगार मानला आहे. [बज—इजिप्शियन मंत्रिक; सार्स-दि रिलिग्यन्स ऑफ एन्शंट ईजिप्त अँड बालिलोनिया.]

ग्रीक व रोमन जादू.—ग्रीस व रोममध्ये इतर ठिकाणाप्रमाणे, जादूवर सामान्य माणसाच्या देखावे विश्वास असे. जादूच्या सिद्धांतात आणि क्रियाविषयक जादूमयास प्रारंभ होमरच्या वेळेपासून झाला.

ग्रीस व रोममधील देवतापूजन शिष्टसंमत ठरले असल्याने तो धर्म व जे पायलोडी देवतापूजन ती जादू असा निर्णय दिला जात असे. म्हणजे ग्रीको-रोमन धर्मोप्यतिरिक्त धर्म जादूच्या स्वरूपाचे ठरतात. सर्व कालांत जादूला नमावात जे वाईट स्थान प्राप्त झाले, त्याचे कारण बर केलेली ग्रीक-रोमन कसोटीच कारण झाली. जादू गैरकायदेशीर अविषयकीय व अनौचित्य ठरली जात असे. जेव्हा तीसरी धर्माचा प्रसार ग्रीस व रोममध्ये झाला, तेव्हा तर हे स्पष्टच ठरले की तिस्तरी धर्म तेव्हा शिष्टसंमत व इतर धर्म पारलंडी म्हणजे जादूच्या स्वरूपाचे. जादूच्या उपात्ताविषयी होमोस असे मत आहे की वैदकाच्या कालावधारेच जादूत मुखात झाली, व जादूच्या वाटीचे कारण तिथी झालेले धर्म व उगीतप यांचे मिश्रण होय. अशाच तऱ्हेने क्रियायात्रा व भविष्यकथन यांच्या मिश्रणात जादूची प्रगति झाली.

ग्रीक दंतकथेंतील जादूगारांत, तेलविनीत, दक्षिंतवी, वृद्धेस आणि कॅरिबॅलेस प्रमुख गणले आहेत. पाईले हीन जादूगार ग्रीसचे रहिवासी असून यांचे अस्तित्व ऐजेनिक कालापूर्वीच असल्याचा दावाही आहे. हे जादूगार देवांचे सेवक मानले जात, इतरकडे नव्हे तर त्यांची वृत्ता देशील केली जाई. इतके असून देवांत त्यांना जादूगार ठरविले आहे. ग्रीक पुराणांतील प्रसिद्ध जादूगार प्रोमॅथियस, अयामेदस, मेलापस, ओमोने, पॅसिफी, शरडी, आणि मीटिआ होत. या सर्वांत शरडी आणि मीटिआ या प्रमुख मानल्या आहेत.

ग्रीक जादूच्या पद्धतीचा वैयक्तीक फार निवड संबंध आहे. सर्वांनी आपले बळी मनुष्यरूप करव्यासाठी लेपांचा उपयोग केला होता. काही विशिष्ट पेय देण्याचाही प्रथा दिसता. पेय पावून प्रेम उत्पन्न करणे ही पद्धत फार प्राचीन कालापासून माहीत असल्याचे दिसते. जादूची काही हे एक प्रसिद्ध शास्त्र सर्वभूत आहेत. जगविरोधकता हे एक जादूचे अंग समजले जाते. मृतांना बोलाविणे, बघीकरण मंत्र, हायादि गैरी जादूच्या पद्धतीत सामील करतो दिसते.

ग्रीस व रोम यांतील जादूवर कोळबिस, ईजिप्त, येसली आणि आयरलंड या देशांतील जादूविषया परिणाम जे दिसते. या सर्वान येसलीची उदास ग्रीको-रोमन

जादूवर जास्त पडली. अरिस्टोफीनीस काळांत येसलीची भूमि जादू व जादूगार या संबंधी फार प्रसिद्ध होती.

इ टा लि य न जा दू.—रोममधील 'टेल्कु टेक्स'चा कायदा हाच जादूच्या अस्तित्वाचा मुख्य पुरावा समजला जातो. या कायद्याने एखाद्याच्या शेतातील पीक जादूने आपल्या शेतांत नेण्याची वेदी केली आहे. त्या काळांत अशी समजूत होती की चेटकिणीचा एक संघ शेतांतील सर्व पीक काढून आकाशयानांत भरून 'मगोनिवा' म्हणून नांव असलेल्या प्रदेशांत नेत असे. असल्या क्रयात वेदी करणे कायद्याने भाग पाडले.

ज्याप्रमाणे ग्रीस देश जादूच्या बाबतीत येसलीवर अवलंबून होता, त्याचप्रमाणे इटलीने ह्युरियाकडे आपले मुख दिले होते. रोमची जादू बराच कालपर्यंत विदेशी धर्मांनी विचलित झाली होती, पण ती स्थिति दुसऱ्या व्युत्पन्न मुद्द्याने निवळली. पण रोमच्या जादूचे मुख्य पुरस्कर्ते कवी होते, व हे कवी विशेषकरून ग्रीक दंतकथांचा अनुवाद करीत; याचा परिणाम असा झाला की केटोच्या काळामेतर जुसती ग्रीक जादू, अगर नुसतीच रोमन जादू आपणास आढळत नवून ग्रीको-रोमसंबंधी उल्लेख अधिक आढळतात. इटलीत जादूबरील मंत्रांची वाढ, विशेषकरून तत्त्ववेत्त्यांकडून झाली. आगस्टसच्या काळात रोम साहसी शारा निरभिराळ्या मंत्रांच्या जादूगारांनी बसली केली होती; त्यांत अति हीन दर्जाच्या सागापासून उच्च दर्जाचे खाईकन जादूगार असत. आगस्टसच्या राज्यापूर्वी तीन शतकापासून धार्मिक नव्यवृत्तीची लाट साररी चळतच होती. याच काळात इटलीत व सर्व युरोपवर जादूचा फार अपाट्याने वाढ झाली.

युरोपमध्ये मध्ययुगात जादू व चेटकावरील विश्वास बराच वाढलेला दिसतो. एखाद्या रोग्यात या सर्वांत वृद्ध ही असेल ती चेटकी अलावयाचीच अशी समजूत असे. समुद्रावरील वादळे, लढावा वेगळे चेटकी क्रियाच उत्पन्न करतात अशा समजूत असे व त्यामुळे अशा सार्वजनिक आपत्तीच्या प्रसंगी वृद्ध क्रियांचे अधिक विशेष धोकायेंत असे; कारण त्यांचे चेटकी समजून तावडतोव जीवत जाळण्यात येत असे. जोन ओफ आर्क या दूर खोला ईशमानी चेटकी म्हणून जाळण्याचे उदाहरण इतिहासप्रसिद्ध आहे. [एन्सायक्लो. ए. रि. ए. मधील क्विंझेंडर रिमयचा 'मॅजिक' (ग्रीक अँड रोमन) हा लेख विस्तृत असून त्यांत या विभागाबरील संदर्भप्रत्येक आढळतात.]

इ टा ली जा दू.—धर्म व जादू यांच्या मिश्रणाचे प्रमाण मजदण्या चमोत विशेष दृष्टीरेषेत येते. गत्यांतून फक्त आदुरमज्जालाच ईश्वर मानिले आहे, आणि शरकाहीन अस्तित्वात अवलेली हीन दर्जाची धार्मिक मते, व जादूचे संस्कार यांच्यामधी स्पष्ट विरोध दाखविला आहे. माथावेतरच्या जन्मातील धर्मोपनिर्ण जादूगार व चेटावणी यांना बरी शार दिले असले तरी, शरीरावास्तरने

ज.दुगार व चेटकिणिसिंधी जे संस्कार उल्लेखिले होते, त्यांचा समावेश बरील प्रभांतून घेलेला आढळतो. या मिलाकाचा परिणाम म्हणजेच क्षीरोभास्टरच्या धर्मातील द्वैतवाद होय.

सहज विरुद्ध दुर्गुण यांच्या उदाहृत उपा क्रिया घडत, त्या क्रिया आणि जादू यांच्यातील फरक लक्षांत घेतां असें दिसून येईल कीं जादूच्या योगानें प्राप्त होणारी ऐहिक सुखें शब्द पडावयाचीं, कारण म्हत्वाचीं बहुतेक धार्मिक कृत्यें उच्च व पवित्र स्वरूपाचीं असल्याने त्यांपासून निष्पन्न होणारी प्राप्ति आस्त शाश्वत अर्हू शकेल आणि दुर्गुणाचीं फळें अशुद्ध असणार आणि त्यांचा नाश व्हावयाचाच. अशा उच्चेंच या संप्रदायाचें मत आहे.

चि नो जा दू.—चिनी वादूमयांत जादूची सीमांसा व विधि यांचे वर्णन विस्तारानें आढळतें. कम्प्युशियसच्या काळापूर्वी जादूगारांचा दर्जा समाजात मोठा होता. राजदरबारांत त्यांकडे काही धार्मिक कृत्यें करण्याचे अधिकार दिले होते आणि सार्वजनिक उत्सवप्रसंगीं शुभकथन व अनुभ निवारण्याचें काम सोपविलें होतें.

जादूच्या कल्पना पुढें साधी संप्रदायाच्या लोकांनी आपल्यात सामील करून घेतल्या. चीन देशांत स्वतंत्र वृत्तीचे जादूगारहि पुष्कळ आहेत. ह्या स्वतंत्र वर्गास चिनी समाजात कोठेंच स्थान नव्हतें व ह्यांचा भेदा तर विनंहरकत बाले, म्हणून जादूविरुद्ध कडक कायदे अस्तित्वात आले असवेत. प्राचीन काळी अवघेपाच्या काळात एक ऊर्ध्व मनुष्य व एक चेटकीण जिवंत जाल्ल्याची पद्धत होती. या कृत्याने स्वर्गास देवतांनी साहजिक दुःख होणारच. व ह्या देवता त्या कृत्याची आग्रधार द्या दाटाविणार म्हणजेच वर्षाव करून देता दुर्माती प्राण्यांच्या दुःखाचें परिमार्जन करणार; तोच फलदायी परिणाम चेटकिणीच्या जिवंत असल्याने अगर उन्हांत उषां वसविण्याने होणार असें मानण्यांत येई.

चीनमधील सार्वत्रिक उत्सवाचे हेतु निःसंशय जादूच्या स्वरूपाचे आढळतील. म्हणजे उत्सव करण्यानें अवघेपण, रोगराई आणि दुर्दैव यांचें निराकरण, उत्तम धर्मप्राण्यांची सोय आणि सुदैवप्राप्ति त्यामणार ही कल्पना होती. चिनी कुटुंबातील राज्याचा आचरणांत देखील जादूच्या कल्पना वावरत असल्याचें दिसून येईल. दारावर विवक्षित दिवशी विवक्षित रोंबें लटकविलेलीं आढळतील; लहान मुलांच्या झंझपांतून ताल दोरा बांधलेला दिसेल; या गोष्टींचें मूळ वादु-विषयक कल्पनांत आहे.

चीन देशातील जादूगारांचें शिस्दार्क गरीब जनता नष्टून थोर लोक असत. यावरून पाहतां जादूबरील श्रद्धा निव्वळ गरीब लोकांतच होती असें दिसत नाहीं. इष्ट जादूसंबंधी मांडू राबतीने केलेले कडक कायदे सर्वथुत आहेत. तथापि चिनींमधील जादूविषयक कडक कायद्यालाही एकहि जादूगार भिन्नत दारला गेला नाहीं. सतराव्या शतकातील शुधार-

लेले युरोप व अमेरिका यांत देखील चेटकिणी जाळण्याची संशय असल्याचें इतिहासांत नमूद आहे. [मॅट—रिलिजिअस सिस्टिम ऑफ चायना; लेग्रे—चायनीज झॉसिक्स; डेन्नास—फोकोलोअर ऑफ चायना.]

ज पा नी जा दू.—जपानी लोकांतील जादूचें शास्त्र व त्याबरील वादूमय इतकें विस्तृत आहे कीं, त्यासंबंधानें विस्तृतवर्णन विचार करणें देरील अशक्य आहे. या शास्त्राचे सरग आणि विभाग पाडून याला इतकी सूक्ष्मता आणली आहे कीं, त्यासंबंधानें मुसती सूचि देण्यास एक लहानसा ग्रंथ लिहावा लागेल.

ऐंशिकिची पुस्तकांत जो जादूचा पहिला विधि दिला आहे त्याचें नांव "तोशी नोही नो मुसरी" असें आहे; या विधीत जादूमय देवतांचा उल्लेख झाला आहे. ह्या विधि वेरणीच्या हुमारास करताव. त्यायोगानें नालातें पीक येतें असा समज आहे.

या विधीत अर्पण करण्याच्या वस्तूंत शुभ्र अथ, सेत बराह आणि पांढरा कोंबडा ही आहेत. आणखी एका विधीचें नांव "इडुमो नो कुनी नो मियाकी नो कामू योमोटा" असें आहे, व त्याचा अर्थः—'इडुमो देशातील प्रमुखास उत्तम देव (नशीब) प्राप्त होण्याचे शब्द ' (मंत्र) असा आहे.

या सर्व विधींना एकैकाची काही अर्थे असले. परंतु हे विधी सहानुभूतिरूपधर्मात अथवा समविकारिता या तत्वापासून उत्पन्न झाले असेंच अनुमान काढणें आग पडतें (व हेंच सत्य अगदीं पुराण स्थितीतील मनुष्यांनीं अवलगत आणलें होतें). यावरून असें दिसून येतें कीं, प्राचीन शिरो धर्मांजपानी धर्मांत जादूचा बराच अंश होता व असें अनुमान काढण्यास जुन्या ग्रंथाचा उत्तम आधार आहे.

या धर्मातील विधीनें मूलस्वरूप जादूमय आहे, उषा देवतांच उद्देखून हे विधी आचरिले जात असत, त्या देवता जादूच्या अर्हते व त्या विधीचे संस्कृते जादूचे पुरोहित आहेत. जपानच्या राष्ट्रीय धर्माच्या संस्कृतीच्या मुखारी जादू आहे. धर्माचा तुलनात्मक दृष्टीने अभ्यास करणारास बरील तत्त्व त्या धर्मांत प्रथित झालेले दिसेल.

आ र बी व मु सु ल मा वा.—कुराणात जादूसंबंधी पुष्कळ माहिती आली आहे. 'सिहर' (जादू) प्रथमतः हाकृत व माहृत या दोन शब्दांतून कळेल, व त्यांनीं तें मानवी प्राण्याचा विकसिलें. सिहरचा परिणाम अंतर्बोह होत असावा असें कुराणात स्पष्ट नमूद केलेले दिसत नाहीं. तरी दोन्ही तच्छेचे परिणाम होत असवेत असा टीकाकारांचा समज आहे.

मुसलमानांच्या दंतकथांचा जो संग्रह बेरो येंच केला आहे त्यावरून जो पुराण निघतो, तो असाः—मुसलमानांनीं दृष्टीवर, छर्पाच्या विषावर आणि सामान्य रोगांवर मंत्र अपवा जादूचा इत्याच कडल केला आहे. कुलांतील असल्या मंत्राचा प्रयोग करणारा रोगांकडून ग्रस्य घेतो व त्या

ह्यात होते. या दोघांस मिळून या साल अखेरीस कन्नड परगण्यांतून तेरा गांवांचे साडेचौदा हजार व बापोली परगण्यांच्या मोक्षांवांतून एक हजार तीनशे रुपये इतकी रक्कम मिळत असे. [बांध-वैफयती]

वा श्री क. र.—पिलाजी गांधवाच्या वंशजांचे हे एक पराणें आहे. बापोलीकर घराण्यांत याची थोडी माहिती आली आहे. पिलाजीचा पुत्र सटवार्धा, त्याचा पाकटा पुत्र जोत्याशी, त्याचा पुत्र लाडोशी; हा ए. १८३२ मध्ये ह्यात होता. रावबाजीने याच्या सर्व जहागिरीची जमीन ए. १८१५ च्या सुमारास केली होती; त्यामुळे १८३२ च्या सुमारास मात अगर फौजसंरजाम लाडोजीस काही शिष्टक राहिली नाही; सासगत इनाम मात्र राहिले. पुढे इंग्रजी शाह्यावर केपनीने काही गांवे सोडून जहागिरीदाखल दिली. लाडोजीचा वंश हल्लीं वाडी, तालुके पुरंदर, जि. पुणे येथे नांदत आहे. [बांध-वैफयती]

शि द रे ड क. र.—मोगलाईतांत हे शिंदेराजेचे पराणें अपणांस दीलताबादच्या यादवघराण्यापेक्षां म्हणविते. यांच्या काही शाखा देऊळगाव, औरंगाबाद या भागांत आहेत. पहामनी राज्यांत गोंदवर्दी व ठाकूरजी गांधवाची नांवे येतात. विठोजी गांधव हा तालिहोटेच्या सवाईत सुसुलमाचंती लडत होता. छत्रजीस पैठण परगण्यातील लसनेर गांव इनाम होते. शिंदेराजे हे दौलताबादेजवळ असून पूर्वी मेहदर सरकारांत मोडत असे. छत्रजीने शिंदेराजेच्या मूळच्या ढोणे देशमुखात ठार मारून त्यांचा देशमुखी मिळविली. छत्रजीस भुताजी म्हणून एक भाऊ होता. छत्रजी हा फौजबंद सरदार होता. त्याने निजामसहाजी चाकरी केली. निजामसहाजी त्याला शिंदेराजे, पडतुर, खेडें वगैरे मात प्याजगत खर्चास व फौजेच्या खर्जसमाप्त, त्याला पंच-हजारी सरदार करून, वैजापुर, गांडापुर, कुर्बूर, कन्नड, पैठण, मेहदर वगैरे महाल लावून दिले त्याचा व निजामसहाजीचा कार घरोबा होता. त्याच्या बायकोने एकदां सहाला माऊजीनेची ओवाळणी केली; तेव्हा त्याने दौलताबाद सरकारची देशमुखी इनाम दिली. छत्रजीकडे २० महाल व ५२ चावल्यांचा अधिकार होता. छत्रजीस चार पुत्र होते. त्यांनी चार ठिकाणीं शाखा स्थापिल्या. दत्ताजीने अडगांव, अचलोजीने मेहुण, पहादुरजीने किनगांव व रापोजीने शिंदेराजे येथे आपले ठाणे दिले. शिंदेराजेची शाखा पुढे देऊळगांवास आली. या गांवच्या पाटिलक्या व देशमुखी यांच्याकडे आहेत. छत्रजीने मलिकंभरास वन्हाडाचा भाग मोगला(दिखिले)कडून परत मिळविण्यांत बरीच मदत केली होती. परंतु पुढे त्याचे व अंबरराजे वांकडे येऊन तो मोगलास मिळाला. त्यामुळे दक्षिण वन्हाडावर मोगलाची पकड बसली. छत्रजीने मूळ गांव लक्ष्मणसिंह, चांदमिर्ची नगर लडविले त्यावेळी छत्रजीने सौर्य मानविले होते तिचा मून सात्मावर व नगर मोगलांच्या हातीं पडल्यावर छत्रजीने

इतर सरदारांच्या मदतीने अगून निजामसहास संभाळून निजामसहाजी काही दिवस गांधविली. यावेळी तो दसहजारी मनसबदार होता. यानेवेली मालोजी भोंसले छत्रजीच्या पदवी राहिली (१५००). पुढे शिंदेराजे येथे प्रसिद्ध रंग-पंचमीची गोष्ट घडली. शिंदेराजास अद्यापि या परगण्याच्या मोठमोठ्या इमारती, महाल, समार्षी, हौद वगैरे पडक्या स्थितीत आहेत. त्यांपैकी एका महालास रंगपंचमीचा महाल म्हणतात. या प्रसंगी सहाजी पांच वर्षांचा व निजामाचे तीन वर्षांची होती. दोघे एकमेकांवर गुलाल फेंकू लागल्याने लुख-जंवेने विनोदाने हा जोडा ठीक शोभतो असे म्हटले तेच खरे घडून मालोजीने निजामाचे मागणी केली. परंतु लुखजीने आपली बायको वन्हाडासावाडे हिच्या नागहामुळे मागणीस नकार दिला नाही. तेव्हा मालोजीने द्रव्य व लौकिक मिळविला. निजामसहाजी त्याला पंचहजारी राने करून शिवनेरी वगैरे भिन्न व पुणे वगैरे प्रांत जहागीर दिला; आणि छत्रजीस आप्रह करून निजामाचे ही सहाजीस देवविली. हे छत्र गुद् निजामसहाच्या देवरेखीलाळी माले (१६०४). मालोजी विद्येत असेपर्यंत गांधव-भोंसलशांत भांडण नव्हतें. पुढे मूर्तिगा निजामसहा हा गादीवर आला, तेव्हा तो आज्ञा असल्याने त्याची आई कारभार पाहो. व ती सहाजीच्या तंत्रांने पाहो; त्यामुळे त्याचे वजन वाढले ते लुखजीस खपले नाही. याच सुमारास सहाजमानने त्याला आपल्या पदवीस मिळवून घेण्याची खटपट चालविली व त्याप्रमाणे लुखजी हा त्याला जाऊन मिळाला (१६२१). सहाजाघातहि न मिळणारा मान, म्हणजे खोशीसहजारी (२४ हजार हजार व १५ हजार पायदळ) मनसब सहाजमानने त्याला दिली. नंतर मोगल, लुखजीच्या सहाज्याने दौलताबादेवर चालून आले. तेव्हा मूर्तिगा व त्याची आई यास सहाजीने तेथून काढून कल्याण-जवळील माहुलीच्या किल्ल्यांत नेऊन ठेविले आणि आपण मलिकंभरासह मोगलीशी लढू लागला. या वेळच्या मात-वडीच्या लढाईत (सन १६२४) मलिकंभराने मोगलाचा (छत्रजीचाहि) पराभव केला; छत्रजी पळून गेल्यामुळे बांवल. पुढे लुखजीने माहुलीस वेढा दिला व मूर्तिगाची आई आपण होऊन त्याला मिळाली. तेव्हा सहाजीने तेथून निघून दुसरीकडे धुमाळू घातला. यावेळी तो दौलत अमती भिजानादेखलुखजीच्या हाती लागला. तिला त्याने शिवनेरीस पोहोचवून दिले निजामसहाजी अभिघात न घडतां मूर्तिगाचा मुलगा हुतेन हा गादीवर आला. त्याने लुखजीस राजकारणाच्या मिरांने दौलताबादच्या किल्लात घोळवून आणले व त्याचा पुत्र केला (१६३०). लुखजीने निजामसहास त्याचा वजीर फतेखान याच्या त्राणांतून सोड-विले होत. लुखजी आपल्यावरवर आपला भाऊ जगदेव यास घेऊन सेन्यासह दौलताबादेत आला. ठारेल्या दिवशी आपले पुत्र, चातु, आप्त यांच्यासह तो किल्ल्यात गेला. तेथे त्याला आधी नि.शस करून मग निजामसहाच्या भेटीस

नेले. दरवार शास्त्रावर निज वसहा उठून गेला व एकदम बरेचसे मारेकरी लुखजी व त्याच्या मेढळीवर तुटून पडले या मेढळीजवळ कफ कटपारांचे होत्या शेवटपर्यंत लुखजी व त्याची मेढळी यांनी लढून शेवटी प्राण दिले. यावेळी लुखजीची मुल अचलजी व राधोजी आणि नातू यशवंतराव हे गेले. ही बातमी समजताच जगदेव व त्याचा मुलगा बहादूर आणि गिरिजा उर्फ म्हाळसा ही मेढळी शिंदेखेडास परत गेली. याच्या पूर्वीच (स. १६२३) खंडागळ्याच्या हत्तीच्या प्रगाथवरून बहाजी व लुखजी यांच्यामध्ये जी कटकट (भाटण) झाली तीच लुखजीचा पुत्र दत्ताजी मारला गेला. यानंतरच लुखजी मोगलास आजून मिळाला व भातवडीची सहाई झाली. लुखजीनेच दौलताबादचा विजय मोठ्या मुक्तीने निजामसहाकारिता काबाज केला होता. लुखजी गेला तेव्हा त्याचे वय ८० होतं. पुढे भेताजी उर्फ जगदेव यास मोगलांनी पंचहजारी मनसब दिली त्याचा मुलगा बहादूर व नातू मानसिंग हेही मोगली मनसबदार होते स १६३३ च्या सडाईत जगदेवाने मोगलातर्फे निजामसहाकारितेस पराक्रम गाजविला होता. त्यामुळे लुखजीची देवमुखासनद व जहागीर जगदेवाला मिळाली व शिवाय रस्तमशास हा विलास मिळाला. जगदेवाच्या वेळी जिजाबाई बालशिवाजीसह एकदा माहेरी आली होती लुखजीचा मुलगा बहादूर यास जगदेवाने दत्तक घेतले होते. त्याचे घराणे किनगाव-रामा येथे नादत आहे मानसिंग रस्तमशासची मुलगी धोरल्या शाहूत (अवरांगजेबाच्या कैदेत असता) दिली होती. तिचे नाव अंबिकाबाई (माहेरचे राजसबाई) होतं. ही धोरल्या दिवसात मेली मानसिंग मोगलाकडेच राहिला.

लुखजीचा पुत्र अवलोजी दौलताबादच्या दर्यात मेलाला. त्याचा पुत्र संताजी (सुजतसिंह) व अवलोजीचा बायको योसह म्हाळसाबाई शिवाजीकडे गेला. संताजी हा संभाजी (शिवाजीचा वडील भाऊ) बरोबर वनकमिरीच्या सडाईत ठार झाला. त्याचा मुलगा संभाजी तो शिवाजीच्या कनोत हातभार रावीत असे

लुखजीचा वडील पुत्र दत्ताजी, याची शाखा अडगांव येथे आहे. तिची विशेष प्रसिद्धि आहे लुखजीचा सर्वोत्तम धाकटा पुत्र राधोजी हा देऊळगाव येथे असे. या शाखे-पैकी दत्ताजी हा मोगलाकडेच होता. त्याच्यातर्फे सडताना कनोतकास हा स १६६४ त मेलाला. त्याचा मुलगा जगदेव; याचे देऊळगाव येथे बालाजीकडे देवस्थान स्थापिले. देऊळगावीस याने गडी, बांद, वेडा इतके बसविल्या. यास मोगला-कडेन छत्री-नयरीचा मान होता. हा १६९९ त मेलाला. हा गिराच्या घालाजीचा मूळ होता. त्याने शिंदेखेडास बालाजीची स्थापना केली. देऊळगावाची मूर्ति अंगुष्ठप्रमाण पंचपत्नी आहे. संस्थान ह्या संस्थाने त्याच्यात असून, त्याने उत्तमपद्धि पंथ आहे. जगदेवाला राधोजी म्हणून मुलगा होता. त्यास १. राजाराम छत्रपति याची कन्या अंबिकाबाई दिली

होती. भाटण म्हणून राजारामाने शिंदेखेड, शिरपुर, मेहुकर वगैरे गावे सरेदिवसानी हक्क जाबघास दिले. साखरखेड येथे निजाम व दिर्घोबा सरदार मुबारीज योच्यात जी सडाई झाली तीत राधोजी हा मुबारीजच्या बाजूने लढत असता मेलाला (१७२४). पुढे निजामाने शिंदेखेड व देऊळगाव येथे राधोजीच्या कुटुंबास पकडण्याचा प्रयत्न केला असता, त्याची आई दुर्गा, बायको अंबिका व पुत्र मानसिंग हे तेथून निसटून सातान्यास शाहूच्या आश्रयास गेले. काही दिव-सानी शाहूने निजामाची सभ्यत करून मानसिंगाची बहा-जीर (निजामाने जप्त केली होती ती) सोडविली. शाहूच्या पक्षात मानसिंग हा तराबाईच्या पक्षास मिळाला व राम-राजाच्या विरुद्ध कारस्थान करून लागला पुढे (१७५१) तारा-बाईचा व पेशव्याचा सह साक्ष्यावर हा देऊळगावकडे निघून गेला. या घाटीतील अक्षरेचा प्रसिद्ध पुढप बाजीराव ह्यास त्याच्या हाताळाळी अर्ध शिवडी होती. एकदा त्याची व इम्रानच्या सैन्याची फौजेची सडाई होऊन काही इम्रान अधि-कारी मारले गेले. या माळगाव आपला काही संबंध नसून बरबाचा पगार घकल्यामुळे ते इम्रानावर उलटले असे बाजीराव म्हणे (अली उदाहरणे पगार घकल्यामुळे सैन्याने दंगल माळविल्याची त्याकाळी पुष्कळ घडत असत). परंतु त्याचे म्हणणे न ऐकता त्याचे सर्व वतन खालसा करून (स. १८५१) त्याला मरेपर्यंत दौलताबादच्या किल्ल्यात कैद ठेविले (१८५९). त्याचा औरस मुलगा मानसिंग व लेकबदा रासोनी होता. या रासोनीने बाजीरावाची निजामा-कडील जहागीर छापड करून सोडविली. त्याचे वजन सहज न होऊन मानसिंगाची आई अहिस्त्राबाई व तिचे कारभारी यांनी त्याला विपप्रयोग केला असे म्हणतात (स. १८९९) एवढेच नव्हे तर कारभाऱ्यांनी मानसिंगासही धोक्या दिव-सानी विपप्रयोग केला (स. १८७८) मानसिंगाचा मुलगा बाजीराव हा लैण व व्यसन होता, तो (१९०६) औरंगा-बादेस एकाएकी वारला. हल्ली दत्ताजीराव (बाजीरावाचा पुतण्या) व बाजीरावाचा पुत्र आनंदराव हे हयात आहेत या जाणव घराण्यातील इम्रानाचे वधैरच्या छणा शिंदेखेड, देऊळ-गावराज, जालेकड, किनगावराजा, अडगांवराजा व मेहुण येथे आढळतात अतदेवाने (पहिल्या) शिंदेखेडास एक सत्ताव, वाडा व गंगस काळाकोट बांधला. देऊळगावात जगदेवाच्या (तुळ-जाऊ) बायकोची मोतीसमाध नवाची मुंदर इमारत आहे. जालेकडास बापजीचे एक गडी, साखरखेड्यास मानसिंगाचे बायलेली वेश व शिंदेखेडास लुखजीची समाधि आहे.

[सद्वर्धन-फेरिस्ता; जाधव घराण्याची कैफियत; आरत-वधे-शिवाजीची घसर; नण्णू कलमी घसर; अहमदनगर मेहेस्टियर; खरे-मालोजी व घाहाजी, तेजावराचा शिंदेखेड, सुतानिने सत्तावन, पातघाहानामा; रुफ; चिडगिरी वसर; राजवाडे खं. ६; काळे-पन्हाडचा इतिहास.]

जाधवराई—शिलापुर मिल्ह्यातील बरमाळें तालुक्यांत असलेल्या निबगांव येथे हे जहागिरदार घराणें आहे. हे मुख्ये भातची चिठ्ठ्याचे होते हे प्राभुण आहेत. घनाचीचा मुलगा चंद्रसेन याच्या पदरी सदाशिवराव म्हणून कारभारी होता; पुढें त्यास दोनशें स्वारांची मनुष्य मिळाली. तो जाधवरावाबरोबर असतां एका सदाशिव मेल. त्याचा पुत्र माधवराव, यानें निजामाकडे येथे कामगिरी नेत्यानें त्याला स. १७६८ त तांति गांव मिळून पांच हजारांची जहागीर मिळाली. निजामाकडून पेशवा याच्या दरबारी हा वकील होता. पुढें यानें पेशव्याची नोकरी पत्करिली. त्यावर याला अकांठच्या नवाबा (मदमदअल्ली) कडून घकेलेली खंडगी भाणण्याच्या कामावर (मोरोम करून) पेशव्याची पाठविलें. त्यानें जाऊन खंडगी वसूल केली (सन् १७७१). याच्या मार्फत मद्रासकर इंग्रज, तंजावर, गडवाल व सुशपुर या संस्थानांची बोलणीचालणी (पेशव्याशी) होत असत. याला फौजसंगम काढां नव्हता. मात्र वकिलीच्या कामासाठीं हत्ती, दलकारे व जातूदगोष्ठा बघीरे सरंगम याच्या पदरीं असे. त्याची मळत नेमणूक सरकारी असे. निजामाकडून यात स. १७९१ त पंधरा हजारांची जातसंगम जहागिर मिळाली. पेशवे सरकार दरमाल तैनातीचे पाच हजारा देत असत. त्रिबंगोव, टाकळी, वडगांव, बाघोली बघीरे मिळून ही पंधरा हजारांची जहागीर होती राबग्यांनीं यापेकी बरीचशी जहागीर जप्त केली माधवराव सन् १७८६ च्या सुमारास बारला. त्याचा पुत्र गणपतराव हा १८५२ मध्ये हयात होना. मुख्ये चंद्रसेन जाधवाच्या पदरीचे म्हणून यांना जाधवराव हा किनास अयापयेंत चालू आहे. [वड-वैकिट्यती]

जैन—हे नाव ख्रिस्ती असून या नावाचे अनेक देवा-तले राजे व रोमचे पोप होऊन गेले आहेत.

जॉ न पो प—जॉन नावाचे एकंदर २३ पोप इसवी सन ५२३ ते १४१५ या काळाच्या दरम्यान झाले. यांपैकी पुष्कळते राजकारणांत पडणारे होते. पाहिल्या पोपला रोमन यादशाहा अर्जंटिन याच्या दरबारी धर्ममतस्वातंत्र्य (टॅल्-रेसन) एरियन लोकोकरीता मिळवितां आलें नाहीं म्हणून सेमोडोरिकनें गुह्यांत टाकलें होतें व तेथेंच तो मरण पावला. त्यानंतरचे ५१६ जॉन पोप महत्त्वाचे नव्हते पुढें ८ वा जॉन (८७२-८८२) यानें राजकारणांत खलाबाल कार केली युरोपीय राजांमध्ये पोपकडून बादशाही मुकूट स्वतःस मिळावा म्हणून त्या फाळांत विशेष स्वर्णा असे. या स्वरुपेत् सांपडल्यामुळे या जॉनला ८७८ मध्ये कार्लोमन राजाकडून कैद भोगावी लागली. आणि घरसोडांच्या धोरणांमुळे कोणाहि राजाची मदत पोपला मिळाली नाहीं. अखेर तो स्वतःच्या आग्रहित इसमांकडून मारला गेला. पुढील १० ते २१ व्या पोपपर्यंत कोणाहि पोप महत्त्वाचे नव्हते

२२ वा जॉन पोप (१३१६-१३३४):—यानें कायद्याचा व वैयक्तीचा अभ्यास करून शिवाय इतर अनेकविध विद्वत्ता

संपादन केली होती. पोप क्षात्रावर त्यानें पोपचें परारल-विवर सत्य तितके कर्मा कारण्याचा प्रयत्न केला. त्यानें कर बसवून लोकांकडून पुष्कळ पैसा जमविला पण स्वतःकडे फार थोडा खर्च केला. त्याचें शेवटपर्यंत व्हडेरियाच्या लुईबरोबर मांडण चालू होतें.

२३ वा जॉन पोप (१४१०-१४१५):—हा खरा पोप नसून पोपला विरोधी पोप (अँटि-पोप) असा उत्पन्न झाला होता; त्यानें लांचलुचपत बघीरे अनेक गैरमागोंनी पोप-पद मिळविलें पुढें ४४ आरोप ठेवून त्याची चौकशी झाली, त्यांत जुलूम, अनीति बघीरे आरोप शाबीत होऊन तो पदभ्रष्ट झाला.

जॉन राजे, पूर्वरोमन साम्राज्याचे जॉन बाद-शाहा:—ह्या नावाचे सात राजे १२५ ते १४४८ च्या दर-म्यान झाले त्यांत विशेष महत्त्वाचा ६ वा जॉन यादशहा (११९२-१२८३) होय. यानें ११९०-१२५६ पर्यंतचा इतिहास स्वतःच लिहून ठेवला आहे साम्राज्याचा खरा वारस पॅलि-ओलोगास याच्याबरोबर तुर्कांच्या मदतीनें युद्ध करून तो यादशहा झाला. पण वराच्या ओढ्यामुळे प्रजा लाबूप झाली आणि पुन्हा झालेल्या क्लार्सत (१३५४) खरा वारस विजयी झाला. तेव्हा जॉननें उरलेलें आमुष्य लेखनव्यव-सायात घालविलें.

इंग्लंडचा जॉन राजा (१२१७-१२१६):—या नावाचा एकच राजा इंग्लंडात झाला. तो अनियंत्रित राज्यकारभार करणारा खुनोव जुलमी निपाला अत्यंत बाईट राजा म्हणून वगळा गेल्यानेंच पुढें हे नाव इंग्लंडात कोणाहि राजास दिलें नसायेंत वाडतें. त्याचें राजकीय चरित्र 'इंग्लंड' या लेखात वहा. सामाजिकदृष्ट्या याच्या चरित्रातील मह-त्वाच्या गोष्टी म्हणजे त्याचा ५ व्या वर्षीच एक वाटनिश्चय झाला होता. पुढें त्यानें विशेष कारण नसताहि पाहिली वायको टाकून दुसरे लग्न केलें होतें. त्याच्या या दुसऱ्या वायकोनें जॉन बारुबावर पांच मुले असताहि पुनर्विवाह लावला जाऊन ओरस सतततेखेरीज दोन मुलगे व एक मुलगी अशी अनारस संततीहि होती

फ्रान्सचे जॉन राजे.—फ्रान्समध्ये जॉन नावाचे दोन राजे १३९९ ते १३६४ च्या दरम्यान झाले. पैकीं पहिला जॉन हा १० व्या खंड्या मुलगा बापाऱ्या सग्युनंतर जन्मास येऊन फक्त सात दिवस भिंवेत होता, व तो पुढें चुलत्याकडून मारला गेला असें म्हणतात.

दुसरा जॉन (१३१९-१३६४) हा लहान वयातच राज्यावर आला. त्याच मंत्रिमंडळ चालू नव्हतें, त्याची राजाचा पैस खालून प्रवेवर जुलुम केला. यावेळीं इंग्लंड-बरोबर चालू असलेल्या युद्धातील पोंड्रायनें येथे उडई होऊन लॉसईरडच्या स्वकें प्रिन्सनें जॉनचा पराभव करून शहाला कैद करून इंग्लंडांत नेलें पुढें ३० लक्ष-ऊजून किंमत देण्याचें ठरवून जॉननें मुटका करून घेतला. पण ती रक्कम

फेडता न आयामुळे तो स १३६४ मध्ये पुन्हा इंग्लंडमध्ये कैदी म्हणून सन: होऊन गेला व तेथून मरण पावला.

पोर्तुगालचे जॉन राजे — १। नावाचे सहा राजे १३१७ ते १८२६ च्या दरम्यान झाले यापैकी पहिला जॉन विशेष प्रसिद्ध झाला. तो त्याचा भाऊ पहिला फर्डिनंड मरण पावल्यावर राज्यावर आला त्याला कॅसलचा (स्पेन) पहिला जॉन हा प्रतिस्पर्धी होता पण लढाईत जॉन विजयी झाला त्याने मूर लोकारबिंदू विजय मिळविले. हा दि प्रेट ' व ' फादर ऑफ हिज कट्टा ' या नावाने प्रसिद्ध आहे यानंतरचे (दुसरा ते पाचवा जॉन हे) राजे फारसे महत्त्वाचे नाहीत पुढील सहावा जॉन (१७६५-१८२६) याच्या बारावीस महाराष्ट्राची गोष्ट म्हणजे स १८२० मध्ये अनत्या बारी राज्यक्रांति होऊन अभावदार राज्यपद्धति स्थापना झाली व ती मान्य करण्याची जॉनने शपथ घेतली या सर्व जॉन राजांची एक विशेष गोष्ट म्हणजे त्या प्रत्येकीने १०१० वर्षे राज्य केले.

इतर देश — याशिवाय ऑस्ट्रोन, बोहेमिया, हंगेरी, जेरुसलेम, पोलंड, स्कॅसनी, वगैरे देशात ह्या नावाचे काही राजे होऊन गेले त्यापैकी पोलंडचा तिसरा जॉन हा महत्त्वाचा होता

जानसथ, त ह थी ल — संयुक्तप्रान्त मुझकरनगर जिह्यातील तहशील उ अ २९ १७ ते २९ २६ ' व पू रे. ७७ ३६ ' ते ७८ ६ ' क्षेत्रफळ ४५० चौरस मैल लो सं (इ स १९११) १९९८६४ हात बा' गावे व २०९ खेडी आहेत. इ स. १९०३-४ मध्ये सान्याच उपग्रह ३६ लाख व इतर करांचे उत्पन्न ४७००० रुपये होते हिच्यापूर्वीकडे गंगा नदी असून तिच्या तारावरील प्रदेश दलदलीचा आहे. योतून अपरमेजस मेन कॅवेल गेला आहे. इ स १९०३-४ मध्ये एकरंर ३०७ चौरस मैल जमीन स गवडीयांनी असून ११५ चौरस मैल कालव्याखाली होती

ग व — जानसथ तहसिलीचे हें मुख्य ठिकाण असून मुझकरनगरहून १८ मैलावर आहे. उ अ २९ १९ ' व पू रे. ७७ ५१ ' इ स १९११ मध्ये येथे ५९३२ लोकसंख्या होती अठराव्या शतकाच्या प्रारंभी ज्या जानसथ संप्रदायांनी मंगल साम्रज्यात आपल्या हातां मुख्य सत्ता ठेविली होती त्याच स राष्ट्रण्याच ठिकाण होते इ स १७३७ मध्ये वशीर कमरुद्दीनच्या हुकमाने रोहिला सैन्याने हा गाव लुटला व पुष्कळ संप्रदाय तार मारले व हद्दपार केले तरी अद्यापि त्याचे बाही वंशज इ. या गावांन आहेत

जॉनसन अँड्स (१८०८-१८७१) — हा युनैटेड स्टेट्स (अमेरिका) चा सतरावा अध्यक्ष इ. स १८०८ मध्ये जन्मला त्याचा बाप त्याच्या चवथ्या वर्षीच वारल्यामुळे तो लहानपणाच एका शिंप्याकडे नोकर राहिला व फक्त त्या मेळात शिंप्या मिळू लागला. स १८३५ मध्ये त्याने लग्न केले.

याचीच कुत्र व शिंप्या दोन्ही जॉनसनाच्यापेक्षा अधिक दर्जाची असल्यामुळे तिनेच त्याला शास्त्रीतील निरनिराळ्या विषयांचे शिक्षण दिले. या वेळी याचा धंदा शिंप्यावाच होता. तो राहत असलेल्या टेनेसीप्रान्तात पुष्कळ शेतकरी राहात असून त्या गरीब व दुबळ्या शेतकरी लोकांची देण्यावस्था सुधारण्याकडे त्यांचे लक्ष गेले त्याचा पुढारी म्हणून तो पंचम राजकारणात शिरला, लवकरच तो मीनव्हिल येथील मेयर होऊन पुढे प्रतिनिधिमंडळाचा व १८४१ त सेनेटसभेचा सभासद झाला. दोन्हीही सभात त्याने ' जनने ' च्या कायद्याच्या गोष्टींचा पुरस्कार केला. तेथे तो दहा वर्षे सभासद होता नंतर गव्हर्नरच्या जागी तो दोनदा निवडून आला त्यावेळी त्याची लायकी व निःपक्षपातीपणा पूर्ण दिसून आला तो सार्वत्रिक शिक्षणाचा पुरस्कर्ता असून कामगरीवर्गावद्दल कामेवधनेने हर्षा क्षमशत असे, परंतु तो गुलामपद्धतीच्या सर्फेचा होता. दक्षिणेकडील संस्थानासंबंधाचे लिंकनचे वर्तन फार अन्यायाचे आहे, तरी पण युनियन सोडून दक्षिणी संस्थानांनी स्वतः होऊ नये असे त्याचे मत होते. यादृशी सुरु असता शेवटपर्यंत युनियन सरकारशी तो राबतिए राहिला स १८६२ मध्ये टेनेसी संस्थानचा लष्करी गव्हर्नर असता त्यानेहि तेथे बरीच अरेरावी चालवून युनियनसरकारची सत्ता प्रस्थापित केली. स. १८६४ मध्ये डेनेकॅटिक पक्षाचा व सरहद्दीवरील संस्थानांना रूप करण्याकरीता तो उपाययोजनाच्या जागेकरता उभेदवार झाला. स १८६५ मध्ये प्रे लिंकनचा खून झाल्यावर यागकचे अध्यक्षत्वाचे युनियनसरकारच्या पुनर्वटनेचे अवघड काम आले त्यावेळी दुष्यमान पक्षाला वठोसपर्यंत न वागविता त्याने लिंकनचेच नीमटपणाने धोरण चालविले त्यात नीमटच्या हक्काचा प्रभव मुख्य महत्त्वाचा होता. सजे गुलामांना एकदम राजकीय हक्क देण्याच्या तो विरुद्ध होता. दक्षिणी संस्थानांनीहि नीमट्या राजकीय हक्क दिले नव्हते, तेव्हा कामेसने दक्षिणी संस्थानातील प्रतिनिधी घेण्याचे नाकारले. प्रे जॉनसनने कामेसने ठराव व्हेटोच्या जोरावर रद्द केले. उलट कामेसने एक्स कॉन्फिडरेटसना राजकाय हक्काची व नीमट्या हक्क देण्याचे धोरण स्वीकारले शिवाय कामेसच्या संमतौ शिवाय कोणाहि अधिकार्याला अध्यक्षाने नोकरावरून दूर न करण्याचं हलका ठराव व लष्करी यावर्तील अध्यक्षतेच्या अधिकारावर कामेसचा अधिकार प्रस्थापित करण्याचा ठराव पास केला, या कारणांमुळे अध्यक्षत्वाचा स्वतंत्र अधिकार लुप्तप्राय झाला. तेव्हा आपल्या मंत्रिमंडळातील आपल्या विरुद्ध असलेल्या सभासदाना त्याची मुदत भरण्यापूर्वीच काढून टाकण्याचा जॉनसनने प्रयत्न केला. त्यावर नोकरच्या मुदतीचा कायदा मोडल्यावद्दल जॉनसनवर आरोप ठेवून म्याला अध्यक्षपदावरून दूर करण्याचा कामेसने उपक्रम केला पण आरोप इतका धुश्ट व पुरावा इतका लंगडा होता की, दाखितकरिता लागणारे

दोन तृतीयांश मतानें मनाधिक्य न झाल्यामुळे जॉनसन निर्दोशी ठरला. यापुढे त्याच्या कारकीर्दीत विशेष महत्त्वाच्या गोष्टी कोहीच झाल्या नाहीत. स. १८६९ मध्यं मुदत खळास होतात तो स्वस्थ घरी बसला व शेवटी स. १८७१ जुलै ३१ रोजी तो मरण पावला.

जॉनसनने अँड्रू जॅकसनला आपला राजकीय गुरू केले होते. त्यांचे शिक्षण बराचस्थित व उच्च दर्जापर्यंत झालेले नव्हता. त्यामुळे त्याला दूरदृष्टि नव्हती; त्यामुळे राजकारणात तो मागासलेलाच राहिला. लिंकनचा रून झाल्यामुळे अन्ध-धुची जागा त्याच्या मळ्यात आकारिक पडली आणि त्या न्यायदारीतून सुटला सुटला त्याच्या मार्गी नव आले. तो यक्षा होता तरी त्याची भाषणें सामान्य प्रतीची होत. त्याला दारूनें व्यसन फार होतें. काँग्रेसमधील एखाद्या बक्ष्याचा पुढारी होण्याचीहि पात्रता त्याच्या अंगी नव्हती; मात्र त्याचा प्रामाणिकपणा व धैर्य हे दोन गुण त्याच्या चारूंनीं हि मान्य केले आहेत. [एनप्राइव्. विद्या. पु. १५]

जॉनसन, डॉ. साम्प्रएल (१७९५-१८८१)— हा सुप्रसिद्ध ग्रंथकार व शब्दकोशकार इंग्लंडांतला स्ट्रफोर्ड-शायरमध्यें लिचफील्ड गावीं घरीच पण साळस व संभावित पराजयाने जन्मला. जॉनसनचा बाप पुस्तक विकणारा दुकानदार होता. जॉनसनला लहानपणी ' स्टाफुला ' नावाचा रोग लागला होता. तो अनेक औषधानां विषा तत्काळीन समजुनी प्रमाणे, इंग्लंडची राज्यकर्त्री अनेक राणी हिच्या हस्तप्रधानांनीं हि बरा झाला नाही. जॉनसनचा आरंभी विद्येच्या अतिशय लिचफील्ड गावीं झाला. त्याची बुद्धि अति बलास व दूरगमनक्षिति विलक्षण असल्यामुळे जे एकदां बावले किंवा ऐकिले ते त्याच्या कायम लक्षात राहात असे. सध्याचे हो जॉनसनने भला भक्कम व घटपुष्ट असल्यामुळे उगाड पोरांच्या दाडगाईं त्याचा पहिला नेवार असे. त्यामुळे शाळेत यास्त-रावा मार त्याचा बरिबोर आवा लागे. या तत्काळीन शिक्षा-पद्धतीबद्दल जॉनसन शब्दपर्यंत म्हणू की, धंदोशीनें जर मज्जा मरेमरतोच खूप मारले नवतें तर माझ्या हड्डन कोही झिकून झाले नवतें. असे. शुद्ध १९ व्या वर्षी तो ऑक्सफोर्ड युनिव्हर्सिटीच्या पॅनोक् बॅलेजेत राहिला. पण पुढे तीन वर्षांनी खर्च न होण्यामुळे डिग्री घेण्यापूर्वीच तो परी परत आला. तथापि लहानपणापासून वापावच्या दुकाना-तले ग्रंथ वाचण्याचा नाद लागल्यामुळे जॉनसनला कॅप्टन, ग्रीक, इटालियन या भाषांचे सुद्धा इतके ज्ञान झाले होते की, त्याच्या कोलेजातील श्रेष्ठवरील अर्ध्या करीत असत.

याच सुमारास त्याचा बाप मारला. पुस्तकविक्रीचे दुकान चांगले चालत नसल्यामुळे जॉनसनने वित्तवार्थकारिता एका शाळेत नोकरी परली, पण तेथे न मजल्यामुळे त्याने बर्मिंगहॅम येथे जाऊन 'अविशिष्टिया देवळाची सपर' या नांवाच्या किंवा ग्रंथांचे भाषांतर करून याच पौढ भिक्षुकेने. पुढे एका लॅटिन कवेचे ग्रंथ छापण्याविषयी साहिरात त्याने दिली

पण त्यास कायच मिळाला नाही. बर्मिंगहॅम येथे अल्पांन जॉनसनचा एका व्यापाऱ्याच्या एलिझाबेथ पोर्टर नावाच्या विधवेशी प्रेम जपून विवाह झाला, त्यावेळी त्या यार्थचे वय जॉनसनच्या नव्याच्या दुपट म्हणजे अडेवाळीन वर्षीचे होते. लग्नसमयी कायकोडून झाली पौढ त्यास मिळाले, त्या पैशा-वर जॉनसनने एक स्वतःचे विधुलय सुरू केलें. त्यांचा इंग्लंडचा सुप्रसिद्ध नट गॅरिक हा एक विद्यार्थी होता, तो पुढे या जॉनसनने ज्ञातव्याच्या ममेदार नकला बरीच असे. जॉनसनच्या अंगी शिक्षकाळा लागणारे प्रुण नसल्यामुळे त्याचे विद्यालय टक्करव मोडले आणि या उद्योगात जॉनसनला कायकोडून मिळालेला सर्व ऐवजहि संपला.

पुढे स. १७९३ मध्यें जॉनसन, लेखणीवर चरितार्थ चालविण्याचे ठरवून गॅरिकसह लंडनला आला. येथे त्याने ग्रॅव्ह, इटा लियन, कॅप्टन वगैरे ग्रंथाची सापातरे, नव्या ग्रंथावर टीका, प्रसिद्ध पुस्तकांची चरिते, निरनिराळ्या विषयावर निबंध व कविता, नाटकग्रंथांच्या सामाजिक विक्षोभना, ग्रंथारंभणपत्रे, पुस्तकांवातील ग्रंथांची विषयवार नाद, याप्रमाणे जो जो उद्योग सापडेल तो तो त्यानें पैसा तथापि लंडनमधील त्याची पहिली पंचवीस वर्षे विपत्तीतच गेली. पोटाची निंता कधी सुटली नाही. कधीकधी तर त्याला दोनदोन दिवस अन्नावाचून वाढवी लागले. कधीमुळे दोनदा नास्तूरच्या विषादाने पकडले असता त्याला त्याचा मित्र प्रख्यात कादंबरीकार रिचर्ड-सन याने उसने पैसे देऊन सोडविले अद्या विषम स्थितीत त्याला ऐन उमेदीचे व भर तारण्याचे दिवस काढीचे लागले. तरी पण त्याची गीति व सदाचरण ही सुटली नाहीत. जॉनसनने लंडनमध्ये आल्यावर ' लंडन ' व ' गानवी भासोचे वैषम्य ' हीं दोन काव्ये, ' ऐरिन ' नावाचे नाटक, सॅव्हेज नामक गितांचे थरिथ वगैरे ग्रंथरचना केली व तेवढ्याने त्याची प्रसिद्धि बरीच झाली. नंतर १७९७ साली 'अविशिष्टिया' लंडनमधील किशेक पुस्तकवात्यानीं झिडून ' ईंग्रजी भाषेचा कोदा ' तयार करण्यास लागून १९०५ गिती देण्याचे कष्ट केले. या कोशास पूर्वेसंकल्पित दोनतोन बंधे न पुरतो ७८ बंधे लागली पण मोठ्या विकारांचे व परिधमपूर्वक जॉनसनने हा तीसवाळीत हजार शब्दांचा कोश तयार केला. या कोशात काही शब्दांचे फार चमत्कारिक अर्थ दिले आहेत. जॉनसन ' टोरी ' पक्षाचा असल्यामुळे ' टोरी ' म्हणजे परंपरागत धर्माला व राज्यव्यवस्थेला पाठिंबा देणारा, ' बिगन ' म्हणजे धर्माची व राज्याची उलथापालथ करणारा, ' ग्रीक-कार ' म्हणजे. एक प्रकारचा निधनशील इमारत, ' देशभक्ति ' म्हणजे सर्व प्रकारच्या लबाब्यालाचाव्या करून त्या फुकट गेलेल्या पाहून पायी लोक ज्या शब्दाच्या लबाबीचा उपयोग करतात ती लबाबी, वगैरे अर्थ दिले आहेत. तथापि हा ईंग्रजी भाषेचा पहिल्याच कोश असल्यामुळे येथपासून त्याची संपत्ति व कीर्ति दो शाळत जाऊन त्याचे पुढील आयुष्य बरेच सुखाने व स्वच्छतेत गेले.

कोशाच्या कामगिरीच्या काळातच जॉनसनने ‘रेबल’ व ‘ट्रेडर’ हे दोन निबंधसमूह लिहिले. कोद्यानंतरचा प्रथम प्रसिद्ध कादंबरी ‘रोसेल हा होय हिचे खविधानक अगदी लहान व मागे असले तरी भाषेचा भारदस्तपणा व डोल, मर्यादांची मोहक शैली व आयुष्यातील स्थित्यंतराचे यथार्थ व चित्रवैषम्य विवेचन या गुणामुळे ही कादंबरी इतकी लोकांमिथ झाली की लवकरच तिचे भाषांतर युरोपातल्या साऱ्या भाषातून झाले. म्हणूनच विप्लवकारांना याचे उत्कृष्ट मराठी भाषांतर केले आहे. १५० सालापासून जॉनसनची साप्ताहिक स्थिति चांगली सुधारत गेली. तिसऱ्या जॉन राजाने मंत्रिमंडळाच्या सल्ल्यावरून जॉनसनच्या प्रथकतृतीयावृत्त त्याला सालीना सानेशे पोड वर्षास सुरु केले. येथपासून जॉनसन हा कालीन पंडितमंडळात अग्रगण्य ठरून मोठमोठे विद्वान व प्रथकारत्यांच्याशी शिष्याप्रमाणे वागू लागले. जॉनसनला बाद विवादाची विशेष होव असल्यामुळे याच सुमारास त्याने एक ह्मण काढला, तो ‘जॉनसनस ह्मण म्हणून ५०-६० वर्षे चालू होता. या क्ळात जॉनसनचा समकालीन प्रसिद्ध राजकारणी पुरव बर्क, इतिहासकार गिबन, नटबर्ग गॅरेक कादंबरीकार गोल्डस्मिथ, चित्रकार रनोल्डस् प्रख्यात बक्का फॉक्स, भाषाभित्त सर विल्यम जोन्स बगैरे मंडळी असून ती दर आठवड्यास एकदा एकत्र जमत व तेथे जेवण व सभापण होई. दोन्ही काम बरोबर चालत सभापण बहुधा जुन्या व नव्या प्रथकारांवरून चाले. जॉनसनचे चरित्र लिहिणारा सुप्रसिद्ध बॉलवेल हा या क्ळाचा अनेक वर्षे सभासद होता व त्याने जॉनसनच्या व त्याच्या मित्रमंडळीच्या भाषणरत्नांचा सग्रह ‘जॉनसनच चरित्र’ या प्रथात माळ्या चातुर्याने करून ठेवला आहे.

साप्ताहिक स्थिति सुधारताच जॉनसनचा पोष्यवर्गही वाढला. त्याचा बायको स १७९२ मध्येच वारली होती पण जॉनसनन आपल्या घरी कित्येक पंगु निराश्रित स्त्रीपुरुषांना आश्रय दिला होता. तो स्वतः मात्र घरेलू नावाच्या श्रीमंत इतमाच्या घरी राहत अस कारण मिस्टर व मिसेस ग्रेल यांनी त्यास भक्षिपूर्वक ठेवून घेतले होते.

१७७१ साली जॉनसनने बॉलवेलबरोबर हिमिडीज येथेची सपर केला व तिचे वर्णन प्रसिद्ध केले. नंतर त्याने रोखसंधीअर्थच्या नाटकांची सटीक आवृत्ति मोठ्या प्रस्ताराने सादर काढली. जॉनसनचा शेवटचा प्रसू ‘क्विचरिअरे’ हा १७७७ साली म्हणजे बयाच्या सत्तराव्या वर्षी हाती घेतला. त्यानं रव्हॅड, बॉले डायडन पोप, मे, मिस्टर बगैरे दहा कवींनी चरित्र लिहून स १७८१ मध्ये प्रथम पुरा केला. जॉनसनच्या एकदर प्रथात हा सपरकृष्ट असून तो सचटोप लाकटिये झाला. यापुढील जॉनसनच्या आयुष्याची बरे इतिहासाचे विवेचन व याच विषयग्रह यांना जाऊन तो मलेद्वारे म १७८८ मध्ये मरण पावला. त्याने बेस्टमिनिस्टरच्या विद्यालय स्मरणमूर्ति ठेवण्यात

आले आणि त्याचा पुतळा सेंट पॉल चर्चमध्ये अग्रभागी स्थापिला आहे. जॉनसनच्या मागे त्याची एक साधन मुलगी होती. त्याने आपली सर्व जिदगी व सुमारे पंधरा हजारचा ऐवज आपल्या फार बरे जवळ असलेल्या शिंदी चाकरास दिला. जॉनसनचे शरीर दाडमं होते, पण उतार वयात तर ते अवजड, चेहरा शास्त्रक्रियेमुळे विदुष आणि त्याची दृष्टि अचूक होती. शिवाय त्याला एक मेंदूचा रोग जडला होता. त्यामुळे त्याचा स्वभाव शासिक व काहीसा भ्रमिष्ठ-सारखा बनला होता. तो मूळपासूनच तापट, सत्यप्रिय, निस्पृह व मानी होता. त्याची कल्पनाशक्ति फारशी सूक्ष्म व चलाख नवून बोजड व अवजड अशा तऱ्हेची होती. पण तबई उर्फ विवेचनशक्ति मात्र विशेष प्रखर बनली होती. त्यामुळेच काव्यकादंबरीनाटक यांपेक्षा टीकात्मक प्रथा बदल व बाद विवादपट्ट्यावरून त्याचा कीर्ति फार आहे. जॉनसन हा इंग्रजसमाजाचा प्रतिनिधिभूत इसम गणला जातो. म्हणजे जॉनसनच्या अगचे गुण व त्याच प्रमाणे दोष हे सर्वसाधारणतः एकदर इंग्रज समाजाच्या आगी दिसून येतात.

[बोथेलने स १७९१ त प्रसिद्ध केलेले जॉनसनचे चरित्र, मिसेस पिओडी, रनोल्डस् बगैरेच्या आठवणी, मेकालेच जॉनसनबद्दल निबंध व त्याचाच विष्णुशर्मा चिपळूणकर यांनी निबंधमालेत केलेला अनुवाद, इत्यादि संदर्भग्रंथ होत]

जानसार वाचर—हे सयुक्तप्रातातील एका परगण्याचे नाव असून देहरादून जिल्ह्यातील चक्रात तहणील याने व्यापिली आहे.

जॉन, सेंट—हे डॅनिश वेस्ट इंडीजमधील बेट सेंट टॉमसच्या पूर्वेस ४ मैलावर आहे. हे १० मैल लांब व ४१ मैल रुंद असून याचे क्षेत्रफळ ११ चौ मैल आहे. हे बेट डॉग राळ पण चायले सुपीक असून यांत पाण्याचा पुरवठा चांगला आहे. येथे व्यापार फारच थोडा चालतो. लोकसंख्या सुमारे एक हजार आहे.

जानीयेग तुर्खन मिर्शा—हा ठावाचा नवाब होय हा त्याच्या आज्ञाच्या मागून स १७८४ मध्ये नवाब झाला. हा गादोवर सत्तेपानवर आपल्या भेगीत येईल अशी अकबर सहास यांना वाटत होती. पण हा गेला नाही. तेव्हा अकबराचे याच्यावर अग्रदुल रद्दीम यास पाठविले (१५९१) अवदुलने प्रथम आजीबिया परानव केला व पुढे पुढे हिदमाया सै-याया यासाच हेन गेला म्हणून त्याने अकबराचे गांठिलकव पराजित तो स्वतः अकबरास जाऊन भेटला (१५९२) तेव्हा त्याने त्याला गोली अमेरा दिला मात्र तेव्हापासून सिध्दात मोगलांच्या साम्राज्यांत मोहू लागला. मर्गा ही बुढापुपुरात स १५९९ त मेली, व त्याच्या मागून म्याचा पुत्र मिर्सा गाभी हा ठावाचा नवाब बनला [बाल]

जानेफळ—२-हाड-मध्यप्रति तालुका मेहकर, जिल्हा बुलडाणे. मेहकरच्या उत्तरेस सुमारे १० मैलांवर हें खेडें गाव आहे. लोकसंख्या सुमारे दोन हजार. गांवास गदी आहे. पूर्वी हा गाव देऊळगाव (रागच्या) अथवा पराण्याकडे होता. गावाच्या मध्यभागी एक दिपमाळ आहे. येथें मुर्खराज नावाच्या एका साधूची जुनी समाधी आहे. हा मुर्खराज प्रख्यात विवेकसिंधुकार मुकुंदराज नवून दुसराच असावा. येथील पाटिलकी शिंदेखेडकर आपवराव घराण्यास पूर्वापार होती. येथे या आपवरांनी एक गडी बांधला आहे. बुलडाणा जिल्हा होण्यापूर्वी या गावीच (नव्यल इंग्रजीत) जिल्ह्याचें मुख्य ठिकाण होतें. [काळे-बन्हाडा इतिहास]

जानोजी निंयाळकर—हा मोगलांचें (निजामचें राज्य) मधील रावर्भा निंयाळकर घराण्याचा मुख्यपुण्याचा वायु मुलतानजी. हा पेशव्याच्या राजकारणात पेशव्याच्या बाजूने पुष्कळ वेळा पडत असे मोगलांसह सर्वांत मोठी मराठ्यांची जहागीर या रावर्भाचीच आहे निजामसुरक मेल्यानंतर गाजीउद्दीन यास गादीवर बसवून मोगलांसह दत्तात्रायाच्या आणक्याच्या नाजाबाने पेशव्याच्या मतसलाली याची अनुसूता होती. ताराबाईने निजामाकडे केलेले पेशव्याच्या निष्ठे कारस्थान (१७११) मोडून लढावतंय्याचा व रानासाहेबाचा स्नेहाचा तह याच जागींजने पालवक येथें घडवून आणला. या कामासाठी जानोजी त्या सलच्या आणख महिन्यात पुण्यास पेशव्याच्या दरबारां बाढपाटी करव्यास पुष्कळ दिवस येऊन राहिला होता. जानोजी बहुधा करपास येथें राहत असे. नागासाहेब पेशवे व बुघी यांचे एक कारस्थान निजामचें राज्य संपवेल सुद्धाचें असे होतें, त्यास जानोजी मधून मधून मदत करी. परंतु हें कारस्थान खोटास गेल नाही. निश्चारास पेशव्याने शिंदेखेडकीची स्वारी निजामावर केली, तीत जानबा हा निजामातकें हुजर होता, (१७१७). उद्दगीरच्या लढाईत हा हुजर नमून पराजित राहिला होता. [राजवाडे खंड, १, १, माकसाहेबांची वपार; नागासाहेबांची राजनिशी, साने-पत्र, यादी.]

जाफना—या शहराचें तामिळ नांव यद्दल्लू असे आहे. हें सीलोन बेटातील एक गाव आहे. येथील लोकसंख्या १९११ साली ४०४४१ होती येथील नाकाची बाढ अलीकडे सुटली आहे येथील मूळचे रहिवासी संघासु उत्पन्न करून ती परदेशी पाठवतात. येथें दर आठवण्यास आगबोट येत असल्यामुळे येथील व्यापारास बरेच उत्तेजन मिळाले आहे. १९०० साली या शहरां आगगाडी चालू करण्यात आली. येथें सरकारी एजंट व जिल्हान्यायाधीश राहतात. येथें वसिष्ठ फौजदारी न्यायक्षेत्राची बैठक असते. तेथील शास्त्राच्या स्तराबाबत एक प्रकारचें गूत काढतात.

हें शहर तामिळ लोकांनी लि. पू. २०४ या वर्षी स्थापन केले. येथें स १९१७ पर्यंत तामिळ राजे राज्य करता होते; परंतु १९१७त हें पोर्तुगीज लोकांनी घेतल स. १५४४ मध्ये

सेंटपेतेव्हा यांनी येथील काही लोकास लिस्ती भोगाची दिशा दिली येथें जेसुइट कॉलाचे एक विश्वविद्यालय असून लोमिनीकन पंथाचा एक मठ होता. १९५८ साली डच लोकांनी पोर्तुगीज लोकास हाकून लाविलें येथें १८९८ त ईंग्रज मिशनरी व स १८९३ त अमेरिकन मिशनरी मंडळाचा प्रवेश झाला.

जाफराबाद—या उमदत्त-उल-मुल्क हा कितान होता याचा आप सयदिकराज हा शहाजहान याचा मीरबखी होता. शहाजहानने जाफराबाद यास पंचहजारांची मनसब दिली व औरंगजेबाने त्याला आपला मुख्य पदवीर केले (१६६२). हा लढाणा व दुरदडीचा होता हा स. १६७० त दिखी येथें मेला, पुढें काही दिवसांनी त्याच्या अक्षिप दिखीहून काढून आला येथें नेल्या हल्ली आगन्यास यमुनेच्या उजव्या तीरावर याचें भडम आहे [मसाली-ई-सलम-मिरी; बोल-ओरि यायामें टिकतनरी]

जाफराबाद, संस्था न—मुंबई इलाह्यात काटेवाड पोलिटिकल एजन्सीमध्ये हें स्थान आहे हें सत्तान काँकन किनाऱ्यावर जेजिय्याच्या नवाबच्या अमलाखाली आहे मुंबईपासून हें स्थान १६५ मैल आहे. येथें दरवर्षी २५ ई. वारकत पडतो ज्यावेळी साल बादशाहाची सत्ता काटेवाड मुल्लात व मो घसी होऊ लागली त्यावेळी इहजने स. १३१६ च्या सुमारास ठिकठिकाणचे लोणंदार स्वतंत्र झाले व त्यांनी मुल्लामान लोकांची सिबंदी व मूळचे कोळी लोक त्यास येऊन वाचेरींनी मुरू करून सुरसेच्या व्यापारास बराच प्रसिध्द केला तेव्हा जेजिरा येथील शिष्ट हिजाल यांनी ह्या लोकांचे बड मोडून दाखले, त्यांची जहाजे नाहीकी केले व जाफराबादच्या ठाणेदाराकडून कब्ज लंढणी मागितली ही खंडणी देण्याचें धामध्य ठाणेदारात नसल्यामुळे त्याने जाफराबाद संस्थान शिष्टीस विकलें परंतु त्या दिष्टीस त्या संस्थानची व्यवस्था राखता न आल्यामुळे त्याने हें संस्थान १७६२ मध्ये जेजिय्याच्या नवाबाच्या ताब्यात दिले व आपण त्या नवाबातकें ह्या संस्थानचा सुभेदार झाला.

ह्या संस्थानची लोकसंख्या सन १९११ मध्ये १२३७३ होती ह्या संस्थानची मुख्य पिके बाजरी, चासुस व गहू ही होत. येथें इमारती बांधण्यास उपयोगी दगड पुष्कळ मिळतात व जाडभरचें कापडहि तयार होतें एकंदर संस्थानचें उत्पन्न सन १९७३-४ मध्ये ६२००० हजार होतें ह्या संस्थानांत मुख्य शहर जाफराबाद आहे व तेथें म्युनिसिपालिटी आहे.

हा ह. २.—जाफराबाद संस्थानचें हें मुख्य शहर आहे. येथील लोकसंख्या (१९११) ५५८८ जसून हें समुद्र-किनाऱ्यापासून एका मैलावर रणाई नदीच्या तीरावर आहे व ही नदी दख्खनच्या फार लोकांची आहे त्यामुळे ह्या शहराचा व्यापार मोठ्या प्रमाणात चालतो ह्या शहराचे हें नाव गुजरातच्या सुसफर नावाच्या नवाबाकडून पडलेले

आहे त्या दाहरी मजिन्याच्या नवाबाचा प्रतिनिधि म्हणून एक मामलतदार असतो व त्यास न्यायाधीशाचा व मुलकी कामगाराचा असे दानहि अधिकार आहेत

जाफराबाद—सयुक्तप्रांत, जोनपूर जिल्हा व तहसिली तील हे शहर गोमती नद्याच्या उजव्या निःसाऱ्यावर वसलेले असून आंध्र—तेहिलखंड रेल्वेवर जानपूर शहरापासून ५ मैल आहे येथून नुकताच एक फाटा भलाहावादला नेला आहे याची लो स १९०१ साली ३१९८ होती या शहरासवर्षी दत्तक्या बऱ्याच आहेत १३२१ सालात म्यासुरान तयलखन आपला मुलगा जाफराबाद राजपुताचा मोड करण्याकरिता जाफराबादेम पाठविले होते त्याने लार्डच्या ऐवजी धर्मावर चर्चा करून पुष्कळ रजपुतास मुसलमान केले पुढे जाफराबाद तेथील सुभा देऊन गांवचे नाव जाफराबाद ठेविले १३५९ साली फिरोझ तयलखन दुसरे शहर वसविण्याचा प्रयत्न केला होता तेथे देवळे इमारती, भडंगी बंगरे घरीचर्ची आढळतात पूर्वी यथे कागद तयार करण्याचे कारखाने बरेच होते. अता काही एक नसून कारागीर लोक गाव सोडून फलक्ता बंगरे ठिकाणी उदरनिर्वाहाकरिता गेलेले आहेत येथे ३ शाळा आहेत

जाय—हे नांव काही ठिकाणी पेश्वे व काजूच्या फळ त लावतात परंतु ब्राखेरीज जाय नावाचे निराळे झाड आहे व त्याच्या दोन जाती असून एकीस आंबट जाय व दुसरीस गोड (मसाली) जाय असे म्हणतात आंबट जायाचे झाड उच्च असते व त्यास तांबड्या रंगाची फुले येतात, व त्याची फळे पांढरी व मोठी असतात व ती मार्गशीर्ष व पौष या महिन्यांत येतात मसाला जायचे झाड बहुतेकचून मसाला देवोतून आले असते हे झाड उच्च वाढत नाही यास पांढऱ्या रंगाची फुले येतात व फळे पिंबूळसर असतात ती मधुर असून त्यास मुवासहि येतो ही झाडे बघातून दोन वेळ पिकतात ' वेरु ' व "काजू" या दाब्दांसाठी लोटे हि पाहावेत

जांघवान—मराठेबाच्या आभर्यापासून उत्पन्न झालेला वानर हा मोठा पराक्रमी होता व रामावतारी मान रामाला पुष्कळ सहाय्य केले हा कृष्णवतार होईपर्यंत होता असे वाटते याची निंदा याज्ञा वशतीत कोणा एका जाण-यातरी कृष्णाचे स्वमतकमण्याच्या प्रसंगाने युद्ध होऊन त्याने आपली कन्या जांबवती कृष्णास दिसा देतो [या रा माल व युद्धश्री]

जायाळ—एक अपि योर्वेच सत्यकाम असे दुसरे नाव आहे याच्याअर्थी छांदोग्य व बृहदारण्यक उपनिषदांत आलेली कथा ज्ञानकोश विभाग २, पृष्ठ १९६ यथे दिली आहे ऐतरेय ब्राह्मणान्त (८७) रक्षियोर्गा हाण्याच्या राजमभिपक्षप्रभरी पटन परावसाया मर्यामधरी जाबालाने लगे एक विणिष्टमन दिव्याचा उद्येग आहे

जा बा ल शा या—शुक्ल्यजुर्वेदापैकी वाजसनेयी याया स्तरा भेदापैकी जाबाल हा एक शाखाभेद असल्याचा उल्लेख चरणव्यूहात आहे (चरणव्यूह पहा) जाबाल शाखेवद्दल माहिता पूर्वी ज्ञानकोश वि २ पृष्ठ १९६ यथे दिला आहेच चरणव्यूहाच्या एका हस्तलिखित प्रतीतल टाबेत दिलेल्या कालिकापुराणातील एका अवतारात ' जमदग्नीचा पुत्र जय व जयाचा जाबाल असा उल्लेख दिला आहे व त्याच दावेत सदाद्रिखंडातील एका उताऱ्यात ' जाबाल हे पक्षिपवन असून त्याची वस्ता पयोष्णा नदीतरी असल्याचा उल्लेख केलेला आढळतो वऱ्हाडात अकोला जिल्ह्यात " जाबाल सघ नांवाची एक सध्याही असल्याचे समजते

जा बा लो प नि प द—जाबालाच्या नावावर एकदरीन उपनिषद आहेत एक जाबालदर्शनीउपनिषद, दुसरे बृहज्जा यालोपनिषद व तिसरे जाबालपुत्रपनिषद पहिल्यामध्य योगा भ्यावासवर्षी माहिता असून दुसऱ्यात प्रजापतीपासून उत्पन्न झालेल्या मुसुंडीन मरुमहिमा कथन केला आहे व त्याला या उपनिषदातच 'बृहज्जाबालाभिधा मुक्तिधृति असे म्हणले आहे तिथे यात जाबालाने पैपलादास मरुमधारणमाहात्म्य सांगितले आहे या उपनिषदात जाबाल या व्यक्तीचा उल्लेख नसून जाबालि असे नाव आढळते परंतु उपनिषदातील विषयसाध्यामुळ वदायित जाबाल व जाबालि या व्यक्ती दोन नसून एकच व्यक्ती असावा अशी कल्पना होते

जांबु घोडा—मुंबई, रेवाकाठा नारुकोट सध्याचे मुख्य ठिकाण हे बायन्येत सुमारे ११२ मैलावर झोडवार येथे येथील सरदार राहते येथे स १८५८ त दपा व केवळ याच्या पुढारीपणाकाली नाइकांनी एका विविध लुकडीवर हल्ला केला होता यथे एक शाळा व हांगालय आहे

जान्लोस्फाच, पाल (१८४७-१८९४)-या रशियन विद्युच्छास्त्राचा जन्म रशियातील सरडाव्स्क गावी झाला १८७१ साली त्याला रशियनसरकारने तारायप्रज्ञायावर छायेरेक्टर नेमले होते, परंतु १८७५ साली त्याने या मीमेबा राजागामा देऊन विद्युद्दीपात लक्ष्य घातले १८७९ साली तो परीस शहरी रहावयास गेला, व या वर्षाच्या अखेरीस त्याने एक वैद्युतिक मेणबत्ती सोपून काढली, या मेणबत्तीस त्याचेच नाव दिले आहे काबेनच्या काँटा समान्तर ठेवून त्याच्या दरम्यान योग्य विद्युत्प्रोपक पदार्थ वसवून त्या काँटातून विद्युत्प्रवाह पाठवून एक प्रकारचा दीप तयार करतो येतो, असे त्याने दाखवून दिले काही काळपर्यंत या दिव्याचा प्रसार झाला परंतु याद्विदेशां जास्त उपयुक्त अशा विद्युत्पाची युक्ति निघाल्यामुळे हे दिवे मार्गे पडले जान्लोस्फाच याने विद्युच्छास्त्रात दुसरे काही शोध साबळे आहेत, परंतु तो रशियांत परत गेल्यावर दरिद्रप्रांत मृत्यु पावला

जॉमळी जर्मोदारी—मध्यप्रांत, मधारा जिल्हा, साबरी तहसिलीच्या बादगरेस ही जर्मोदारी असून हिचे

एकंदर क्षेत्रफळ १५ चौरस मैल आहे. पैकी ३ जंगल आहे. जमीनदार राजगेश्वर अमून मांडला राजांच्या वेळे-
पासून ही जमीनदारी यांच्याकडे चालत आहे. उत्पन्न १३००
र. व टाकोली ३७५ रुपये.

१. **जाम्बू**—या वृक्षास्य संस्कृतमर्थे जंबूवृक्षः, राजजंबूः मरा-
ठीतं जाम्बू; गुणधर्षीतं जाम्बू इत्यादि नानि आदिता. हिं-
स्यानांतं नाम्नीचीं झाडां सर्वत्र दृश्यता. हा वृक्ष फार जंबू
वाढतो. याची पाने पक्क्यांच्या पानांप्रमाणे असतात. जाम्बू-
चीच्या झाडास वैशाख-ज्येष्ठांत फळे येतात. या फळांचा
रंग बहिर्मुख फाळसर व आंतून सावूष असतो. अंगुली जाम्बू-
चीची फळे बारीक असतात. परंतु जाम्बूच्यांतले झाडांची
फळे मोठी असून मोठे असतात. या झाडांस रायजाम्बू
असे म्हणतात. जाम्बू हे शरीरास हितकारक आहे. जाम्बू-
चीचा शाखा फार थंड असून सुखदायक असते. जाम्बूचीचे
लांकूड फार चिकट असते. ते प्राण्यास कुत्रे नाही. हे लांकूड
इमारतकामासहि उपयोगी पडते. जाम्बूच्या लांकूडास
पाणी स्वच्छ करण्याचा मोठा गुण आहे. ज्या तळ्यांत
दीवाळ गंगेने झाले असेल त्यांत जाम्बूचीचे ठोकळे टाकले तर
पाणी स्वच्छ होते. याचे औषधी उपयोगहि येथे आहेत.

जन्मि कर, वाळ गंगाधर (१८१०-१८४६)-
एक महाराष्ट्रीय पंडित व ग्रंथकार. राजपुराजवळ पोतले गावी
यांचा जन्म झाला. यांना इंग्लिश, संस्कृत, कानडी, फारशी
बंगरी भाषा येत असून भारतीय व पाश्चात्य ज्योतिष व इतर
विद्योति हे जिण्यात होते. स. १८२९ मध्ये एल्फिन्स्टन विद्या-
लयांत गणितशास्त्र व ज्योतिष शिक्षविद्यालया यांना प्रोफेसर
नेमिले. मुंबईतील निजामिप्रसिद्ध व रॉयल एशियाटिक
सोसायटी यांच्या विद्याबुद्धिध्या प्रगतीला सहाय्यचार्नी
पुष्कळ मदत केेली यार्नी किरपेक ग्रंथ तयार केले, त्यां
पैकी वाळव्याकरण, नीतिकथा, सारंगप्रह, भूगोलविद्या,
इंग्लंड देशाचा इतिहास, एल्फिन्स्टनकृत हिंदुत्वानुद्घा.
इतिहासाचा संक्षेप, इत्यादि होत. भूगोलशास्त्र व गणि-
भाष यां मध्ये भारती आप्त उत्तरी त्यांनाच केले. शिवाय
सारेच व्याकरण ग्रंथिले.

दण्डनाम्नायें सामाजिक पत्र यानाँ कियेक वषे जासविले.
ह पत्र मरठी व ईंग्लिश भाषात होते. दिग्दयान नांवाये
मासिक पुस्तक यांच्याय स्थापयाने काही वषे निघत होते.

जामखेड—मुंघर, अहमदनगर जिल्ह्याचा एक तालुका. उत्तर अक्षांत १८° ३३' ते १८° ५३' व पूर्व रेखांश ७५° ११' ते ७५° ३५'. क्षेत्रफळ ४९८ चौरस मैल. यांत एक गांव व ७५ शेडी आहेत. लोकसंख्या १९११ मध्ये ७८९५७ होती. त. १०-३-४ साठी उत्पन्न १०००० रु. होते. जामखेड हे ठाण्याचे गांव असून तेथे सरकारी कचेऱ्या आहेत. जवळच रामेश्वर महादेवाचे स्थान आहे.

जामगड—बऱ्हाडांतील मेळधोंट प्रांतात जामगड ही
एक लहानशी बऱ्हागीर आहे. तिचे उत्पन्न साधेचार ह्या

स्पर्धायां आदि हा प्रांत बहुतक हांगराळ असून शेतांय उपर
कमी येत. शेती वाडण्ण्या कुळांतो विरोय हक नाहीं.
येथील जहागीर्दारास राजा म्हणतात; त्याच्या मर्जीस
येईल तेव्हा तो कुळाकडून जमीन काडून घेता. या भागांत
शिक्षण फार कमी आदि. प्रध्यात तेंप्या भित् हा या गेल-
पांतोतच वापरत होता. [कावे-वन्हाडस इतिहास]

जामताण—बिहारऔरंगा, सीतापुरमध्याचा नैर्ऋत्य-
कडील एक पोटविभाग. उत्तर अक्षांश २३° ४८' ते २४°
१०' म पूर्व रेखांश ८६° ३०' ते ८७° १८'. क्षेत्रफळ ६१३
चौरस मैल. हा प्रदेश खडकाळ आहे. लोकसंख्या
(१९११) २०५६४६. यांत एकंदर १०७७ खंडी आहेत.

जामदारखाना, नाय ता. — जामदारखाना म्हणजे राज्याचे प्रावर्णांगार (वख व कापडलयाची कोटी); हा कारखाना अठरा कारखान्यांपैकी एक आहे ('अठरा कारखाने' पहा). जवरील गांधी-कान्याचे काय काम असे व रपासहल सरकारासून त्याला काय सन्मान व काय हक्क मिळत त्याची यादी खाली दिली आहे. हे नियम तात्कांरचे प्रतापसिंह छत्रपति यांनी तयार करविले होते. प्रतापसिंहाने याप्रमाणे अठरा कारखान्याचे व इताहि राज्यकारभारातील अनेक उद्योगांचे धोर (नियम) बांधून दिले होते. जामखान्यांवरील मुख्य अधिकार्यास जामदार म्हणत. इली जामदार हे एक आडनाम आहे. दरोडा म्हणजे व्यवस्थापक; हल्लीं जगास सुपरिटेण्ड म्हणतात तत्समा दज्यांदा अधिकारी. व दरोडे व कारकून व जामदार यांनी एकंदर कापड शिल्लकी व खरेदी वगैरे जमा लिहून, जामदार यास यादप्रमाणे देऊ करून देऊन खर्च, देणगी, मेजवानी व हुजूर पोशाख एकंदर याद्वारे लिहून नंतर कापड, आंग्रेप्रमाणे खर्च व देणगे देवावे. वा कामात कोणी सहायी व कार्यास इमानेद्वारे सहायगिरीने वगैरे, कापडाचा जमाखर्च नुक लागो न देता वरचेवर सरकारास हिशेब दाखवून, शिळक याकी कळवीत जावी. सदरहू लिहिलेप्रमाणे बंदोबस्त जलदीने हुशारी राखल व चाकरां करून दाखवील त्यासवर सरकार मेहेर होईल. स्वच्छतेने असत जावे. घरास वगैरे जातो येता हवीरनीस यात रुजू होऊन जात जावे. एक असामी कारकून यांनी कारीप्रमाणे हुजूर नेहमी असवे. ज्याची विनंति व रबरदळी करणे ती त्याचे समक्ष करू नये. कारखाने मजकुरचे कामगिरीचे इरादे व्हावेत ते चालतच आहोत. परंतु सरकारचे मनांत जो कामांत याकच दिसेल रपास कामगारीस धाडतील. तो कारखान्याना इरादा नव्हे. सरकारांतून कायदे चालवयाचे. कापड पारेडी करणे व दरोडेदेहून आणाययाचे जाहलयास, खरेदी करावयास जाईल त्यासचयोदर कारकून व जामदार चौकड, सरदार किचायत करील, त्यास पाठविले जाईल. राखण्यास सगळे लागतील ही कारखान्यासून प्यावी. खाते पोशाख व दागिने सणगाचे सरकारांत तयारी

कारखान्यात जमदार व सिंधी व घटवेगार व परीट याजपासून सरकारकाम घेत असलेले दोळे दुपटे व चादरा (एन्फर्ताच्या) अंगावर घालणे त्या जमदार यांनी चुलून घेतल्या.

जमदारखान्याकडून वर्षे पदाची न्याययाची तेथे व लग्नप्रोत्साहानिमित्त बगैरे आहेर न्याययाचे ते, कारकून व जमदार यांनी घेऊन जावे. कारखान्याकडे दागिने घेऊन घानयाचे ते कारखानदार यांच्या गुजारतीने घाले संकटाच्या भल्या व देवपराकडे शिलार्हे सामान, रेदीम, कलावत बगैरे नें लागेल तें खरेदी करून काम करीत जावे. ज्या कारखान्याकडे लागेल तसे घावे रेदीम, कलावत खरेदी करून जवाहीरखान्याकडे थगरे लागेल तसे देत जाणे १ कपड देणगीस व कारखान्याकडे सणगे खर्च होणे ती व दागिने सणगाचे घेऊन देणे व तयार करून देणे त्यामुळे कारखान्यांपैकी एवढे जाणा [इतिहाससंग्रह पु. ६, अंक १८१९]

जामनगर—मुंबई, फाट्याडातील एक संस्थान व त्याचे मुख्य ठिकाण (नवानगर पहा)

जामनेर, ता. लुका—मुंबई, पूर्वराजदेश जिल्हा व याचे क्षेत्रफळ ५१७ चौ.मि. असून, त्यात १५७ गावे आहेत एकंदर लोकसंख्या १ लाख असून, उत्पन्न अडीच लाखांवर आहे. पाणीपुरवठा बरा असल्याने तांदूळयात बागायत जमीन पुष्कळ आहे. हवा निरोगी आहे. अजिंक्याचा घाट जवळच आहे.

दाहूर—मुंबई इलाह्यातील पूर्व राजदेश जिल्ह्यातील कान नदीवर हे गाव अगून याच नावाच्या तालुक्याचे ठाणे आहे. पूर्वी गांवासमोबती तट असून एक मुईकोट किंवा असल्यामुळे हे महत्त्वाचे ठिकाण होते. येथे पूर्वी मोठे बाडे असून आता ते मोडकळीस आलेले आहेत. पेशवाईत हे गाव

गांवाच्या दक्षिणेस ३२ मैलांवर हे ६५१७ (इ. स. १९११) लोकवस्तीचे गाव आहे. येथून मुलतान व सक्कर या बाजूस पुष्कळ नीळ रवाना होते. इ. स. १८७३ मध्ये येथे म्युनिसिपालिटीची स्थापन झाली.

जामराव कालघा—मुंबई इलाखा सिंधप्रांतातील हैदराबाद, यर आणि पारकर या जिल्ह्यातून गेलेला एक कालवा. हा नार नदीचा असून त्याने सरासरी १३० मैल लांब व १० मैल रुंद इतकी जमीन भिजते. कालव्याचा एकंदर लांबी ११७ मैल असून त्याचा एक कांटा ६३ मैल लांब आहे.

नवंबर २४ इ. स. १८९९ रोजी हा कालवा उघडण्यात आला. यास एकंदर खर्च ८४ ६ लाख रुपये आला. इ. स. १९०३-४ मध्ये खर्चवैच बसा जाता ४.३ लाख रुपये उत्पन्न झाले. त्या साली ४५१ बीरस मैलांना पाणी मिळाले होते. कालवा उघडण्यापूर्वी पुष्कळ जमीन ओसाड होती आता पंजाब, कच्छ, जोधपूर, असलमार्, कोहिनूर वगैरे भागातील लोकांना येथे वसाहत केली आहे. चिनाब कालव्याच्या धर्तावर येथे वासहत करणारांस जमीन दिली आहे.

जामी (१४१४-१४९२)—तुघदीन अबदुर-रहमान बिन अहमद हा इराणी कवि व गूढतत्त्ववादी खोरासानमध्ये जाम येथे जन्मास आला. तो आपल्या कवितेत जाम शब्दावर चर्चा कोटी करीत असे. एक जामी हे त्याचे नाव असून त्याचा दुसरा अर्थ दारूचा थाला असा आहे. इराणातील अभिजात असा हा दोवट्याच कवि होय हा सुफी तत्त्वज्ञानवादी होता. त्याच्या तीन दिवाणात भाग्यवृत्त व दोषपर लघुकार्ये यांचा समावेश होतो. बहारिस्तान (वसंतोद्यान) हा त्याचा प्रमुख गद्य ग्रंथ होय. ईफ्त औरंग (सात सिंहासन)

प्रतिभाष्यं वृषादानमाक्षिकं सौरिकं च यत् ।
दण्डशक्त्यावशेषे च न पुत्रो दातुमर्हति ॥

× × ×

अथः परार्थे किञ्चिन्ति साक्षिणः प्रतिभुः कुक्षं ।

(मनु. अ. ८ श्लो. १५९ व १६१)

ब्रिटिश अमदानांत जामीनकीबद्दलचा कायदा, कराराच्या कायद्या (इंडियन कॅड्रेस्ट बॅंक्ड) मध्ये आहे, आणि जामीनकी हाहि एक प्रकारचा करार असल्यामुळे सामान्य कराराप्रमाणेच दोन किंवा अधिक नयांत आलेले व करार करण्यास पात्र असे पक्षकार लागतात व त्यांनी उभयतःच्या सन्मतीने योग्य मोबदला ठरवून जामीनकीचा करार करावा लागतो. आणि रयात कपट, लबाडी, गैरसमभाविकी घेरे गैर गोष्टी अवलयास तो करार रद्द करता येतो. जामीन राहणाराची जबाबदारी सामान्यतः मूळ ऋणकोऽतकी असते, आणि ऋणको आपले जबाबदारी पार पाडण्यास अक्षम ठरल्यावर मग जामीनदाराला जबाबदार धरता येते. प्रचलित हिंदु कायदांतहि जामीनकीबद्दलच बापांचे वेंगे फेडण्याची मुलावर जबाबदारी पडत नाही.

कौजदारी कायदांत (१) जामीनाचे व (२) विनजामीनाचे असे गुन्हाचे दोन वर्ग असतात, आणि विनजामीनाच्या गुन्हांतहि सख्त पुढावा बसल्यास आरोपीला जामीनावर सुल्ले करावे असा कायदा आहे (क्रिमि. प्रोसीजर, कलम ४९७).

हल्लीचा ब्रिटिश हिंदुस्थानातील कायदा इंग्लंडच्या कायदासारखा असून इतर पाश्चात्य देशांतहि जामीनकीचा कायदा अशाच प्रकारचा आहे.

जामोद—बन्हाड. जिह्वा बुलडाण, तालुका बळगांव. जळगांवच्या पामध्येस ६ मैलांवर हें १९२८ ओकसंख्येचे गांव आहे. पूर्वी हा गांव विडबाच्या भागांकरितां फार प्रसिद्ध होता. हल्ली देशील येथे भागांचा व्यापार चालतो. गांवाच्या उत्तरेस महादेवाचें देवालय आहे. देवळाच्या दक्षिणेस एक पाण्याचा साठा आहे. त्यांतोळ पाणी कधीं आरत नाहीं. येथे पीर पवलादशाबाबा दरगा असून तो दिल्लीचा बादशहा अकबराने घोरौ याच्या वेळेस बांधला आहे असें म्हणतात. यत्तर-इंद्रच्या वेळेस येथे उरुस भरतो. हें ठिकाण मुसलमानी कारकीर्दीत महत्त्वाचें होतें. येथें स्वर्ग काली एक टांकसाळ होती. येथील जामोदी पैसे इंग्रजी अमदानांतर्भां बालत येथील किष्ना एलिचपुरच्या नाबाबाच्या कारकीर्दीतील बांधलेला आहे. इ. स. १८४१ त मुगुलराव नाबाबाच्या एका गराठ्यानें मी सिंध्याच्या घराण्यांतली आहे असें प्रसिद्ध करून जामोदचा किष्ना निजामाकडील लोकांपासून हिंसकावून व येथेच लोक जमवून बंड उभाळें; मोठ्या प्रयासानें निजामानें तें मोडलें. [बुलडाणा म्युझे.]

जामिनचा—अ-यदिदुस्थानांतील भोपावर पुज्यत्तील सुमियात.

जायफळ, जायपत्री—या झाडास लॅटिनमध्ये मिरिस्टिका फ्रेन्स, इंग्रजीत नटमेग, संस्कृतत जतिफल, मराठीत जायफळ, गुजरातीत, व हिंदीत जायफल इत्यादि नांवें आहेत. हें नेहमीं हिरवें राहणारें झुडूप आहे. याची मूळ उत्पत्ति मलाका येथील होय. हिंदुस्थानांत याची लागवड फार मोडीं करतात.

लागवडीचा प्रकार.—निचरा असलेल्या विहण मातीच्या जमीनीत याची लागवड चांगली होते. बालुकायम आणि पाणी सोबगण्या जमीनीत हें चांगलें वाढत नाहीं. याला उज्ज आणि सदै हवा लागते व तसेंच ६० किंवा ७० इंच पाऊस दरवर्षी लागतो. नव्या रियापासून रोपें तयार करून तीं रोपें संवर्धनगृहांत लावितात आणि त्यांचा ऊन आणि वारा याच्यापासून बचाव करतात. फोरडी हवा असली म्हणजे या रोपांना रोज पाणी घालावें लागतें. हीं दोन तीन फूट उंच झालीं म्हणजे त्यांचें स्थानांतर करून २५ पातून तींस जुदांच्या अंतरावर तीं पुन्हा लावतात. लहान झाडांचा तण व इतर गुरकटून टाकण्याच्या वेळीपासून बचाव केला पाहिजे. फुलें येऊं लागलीं म्हणजे नर कोणता व मादी कोणती हें ठरवून, १० मादीगणिक, हवा उद्या दिशांत येते तिकडे, एक नर ठेवावा म्हणजे हवेमुळे पुंकेसर छोकेसरात येऊन मिळतात. साठवण्या वर्षी झाडांना फळें येऊं लागून, श्राव १५ वर्षांचे होईपर्यंत फळांचें उत्पन्न वाढत असतें. हें झाड फार सुंदर दिसतें व फळे पक झालीं म्हणजे पेरुएवढीं होतात.

उत्पन्न.—उत्तम फळें आलेल्या झाडाचीं १५०० पातून २००० पावेंतों फळें गोळा करावयास सांपडतात. आत जायफळाच्या समोर्बती जायपत्री असते. बरील जायपत्री काढून घेऊन आंतोळ फळे विस्तवावर सावलीत वाळवितात. गंतर वरची कवची काढून आतील जायफळाला कोड लागूं नये म्हणून चुवा लावतात. तसेंच जायपत्री चर्चईवर पसरून वाळवितात. अशी नारळ्या बहेरून करोटी असते तसें जायफळासहि बाहेरून पातळ कवच असतें तें फोडलें म्हणजे जायफळ बाहेर पडतें. जायफळापासून न उडणारें व पत्रीपासून फार उपयोगी असें तेल निघतें. तेलाचा सुगंधी तेल करण्यासाठी उपयोग करतात. वैद्यशास्त्राप्रमाणे जायफळ हें उत्तेजक, पाचक व वायुनाशक आणि आरत प्रमणांत घेतल्यास केफ आणणारें आहे. याचा युरोपियन पाकशास्त्रांत बराच उपयोग करतात.

मे न व ती ये झाड (जंगली अकोर).—यालाहि जायफळ असें नांव आहे.

बसुसेन.—हिंदुस्थान, ब्रम्हदेश, व मलायाद्वीपस्थ येथें हें सांपडतें. व्यग्रद येथें हीं झाडें विपुल असल्यामुळे तेथें तीं आणोआप उयवतात असें म्हणतात; परंतु वास्तविक

ती मूळची हिंदुस्थानातील नमुन शहरात व वेळ्यात बागमधे किंवा रस्त्याच्या बाजूने ही खाई लावलेली आढळतात हिंदुस्थानच्या पूर्व भागात जून ते आगस्टच्या दरम्यान या साठ्याची फळे पिवतात, परंतु पश्चिम भागात मात्र हिवाळ्यापर्यंत पिकत नाहीत. फळासमर्थे षेफळा ५० याप्रमाणे ते लाल असते. दिम्बाकरिता हे तेल वापरतात. पॅन्सिनेशिया येथून मेणवत्याकरिता ते युरोपमध्ये जाते. बिरयेक चेळा फळाचा सगळ्या बाजूक बाबूच बाबून नैसर्गिक मेणवत्याप्रमाणे आढळतात; व म्हुणूनच या झाडास मेणवत्याचे झाड असे नाव आहे. सिलोनमध्ये या तेलास केकून ह नाव असून तेथून ते परदेशी रवाना होत असते. मेण्या दहा वर्षांच्या दोषावरून असे दृष्टीपत्तीस आले आहे की ही झाडे हिंदुस्थानात सर्वत्र पावडतात. पण तेलाचा व्यापार सुरू करण्यासुद्धी ती विपुल नाहीत. ज्ञानसंस्थानांविशीं हिंदुस्थानात इतर कोठेच पापासून तेल काढात नाहीत. म्हणूनदेखावे काही भारतात लावलेल्या देवाबरोबर याचा रोगनावरिता उपयोग करतात पण तोच किंवा सरसुं यांच्या तेलापेक्षा गत कोणतेच उत्पन्न गुण नाहीत. याजारांत चांगली किंमत येईल असे या बीजापासून तेल काढण्याचा रीत व निरनिराळ्या प्रदेशात ह झाड किती उत्पन्न देणे आणि त्यापासून कितपत फायदा होईल या दोन दृष्टीने या झाडाचा विचार करणे अगदी जरूर आहे. [वाढ, पदे]

जारकर्म (अंडहरी)—विवाहित पुरुषांना किंवा स्त्रींना अन्य स्त्री किंवा पुरुषांशी संबंध करणे या गुण्याला कायनांत जारकर्म म्हणतात या गुण्याला शिक्षा ठेवल्यात विवाहरीत्येचे संरक्षण हा मुख्य हेतु आहे. हिंदु समाजात विवाह ही धार्मिक कल्याण समजात आणि रीति पातेकराय हा सर्वांचेच गुण वार प्राचीन काळापासून मानला गेला आहे. पातिव्रत्याचे अर्थेत महात्मा व जारकर्मानी अर्थेत निद्रा वैदिक काळीहि केलेली दिसते. देवाचा राजा इंद्र याने वृषणभाषया बाबकीती, अश्वमेधाच्या अपाला नायक स्त्रीशी आणि गीतमन्त्राच्या अधिपत्या नामक पत्नीशी जारकर्म केल्याचा व त्यामुळे त्याच्या अगाला एक हत्वार हात पडल्याचा उल्लेख आहे. अधिदेवांनी ध्यवनाच्या गुह्याला नामक भायेंशी जारकर्म केल्याची कथा आहे. राजावर्जनात रामाचे चरित्र हे उच्च वैवाहिक नीतिचा केस भादवी आहे. महाभारतातील द्रौपदी, अश्विनी, दमयंती यांचे अनेक त्रियाच्या कथात पातिव्रत्य-गुणांचे स्तोत्र पाविले आहे. स्मृतिप्रदात कायदेशास्त्रज्ञांनी या गुण्याला कडक शिक्षा मगिण्या आहेत. जारकर्मामुळे समाजावर असून पोर परिणाम होतात असे सांगून मनुने जारकर्म मंदमाले पुराणातही पोर शिक्षा लाविलेली आहे, इतकेच नव्हे तर परमेश्वरमादय, अंगवस्त्रे वगैरे गोष्टीनाहि दण्ड मगिमत आहे.

परदारभिर्गोपु प्रवृत्तायुग्महीपति. ।
उदेवनकदैर्दण्डैश्चिन्तायेत्ता प्रवासेत् ॥
तामसुर्योहि लोहस्य आयतै वणैःकरः ।
येन मूलहरोऽयमः सर्वं नाशाय कृतेते ॥
× × ×
न संभाया परस्त्रीभिः प्रतिपिदः समाचरेत् ।
× × ×
अतोऽर उच्येता तु स्त्रीणांतिगुणहर्षिता ।
ता यमिन् खाद्येदेवां संस्थाने बहुसंस्थिताः ।
गुमांसं दाहयेत्पाप शयने तप्त आयसे ।

(मनुस्मृति, अ. ८ श्लो ३५२ ते ३७८).

इतर गुण्याप्रमाणे यातहि आशुगुणार शिक्षेचा कमी-अधिकपणा अवलंबून आहे मनुस्मृतीच्या नियमानुसारच मध्ययुगीन हिंदुस्थानात व मांगल-मराठ्यांहीत अमल चालू होता

सदरहि हिंदु समाजव्यवस्थेवर परकीय विद्वानांचे अनेक आरोप आहेत वध, अवयवछेदन या शिक्षा फांसी, कडक व आत्मगुणार शासनभेद हे तत्त्व अन्याय्य असे सर्व साधारण आरोप असून इंदीहि देवादिकांचे जारकर्मकृत्ये व काम-मुक्तीतील त्रियाच्या नीतिमत्त्वविषयचे उल्लेख, पुरुषांचे क्षेत्र-जादि दहावारा प्रकार या गोष्टी कमिष्ट नीतिमत्ता दर्शवितात. शिवाय बहुभाषीपद्धति, जरठगुमारीविवाद, वगैरे लढी वैवाहिक नीतिमत्ता शिथिल करणाऱ्या आहेत. हे सर्व आरोप लक्षात घेऊन इंडियन पोलिस कोडाची रचना आधुनिक पाश्चात्य कायदेपद्धतीवर कडून जारकर्माला गुण्याला ५ वर्षे कैद व दण्ड किंवा गुठता दण्ड अशी शिक्षा मगि-तली आहे शिवाय या गुण्यात बंदकर्मी खाला शिक्षा न करता फक्त पुढर मुन्हेगाशाला शिक्षा व्हावी, असे ठरवि-यात आले (पीनल कोड, कलम ४९७).

वा ह्मन्ति हा स—प्रागैतिहासिक काळात जेव्हाविकार हो संस्था नीट आस्तित्वांत आली नव्हती, तेव्हा राजांनी स्वर्गी-तील पुढर त्रियावर मालमत्तेप्रमाणे हुकूमगत, व ही पळविण-न्यात चौरीच्या गुण्याप्रमाणे शिक्षा करीत. जारकर्मामुळे नीति-भ्रष्टता येते किंवा वैवाहिक कायद मोडतो वगैरे कारणे त्या कार्या नव्हत्या. वानर, कोंबरी वगैरे पशुमतींचे तर जयाप्र-माणे काही माद्याना स्वसत्तेपत्ती घेऊन हारणा प्रतिफार करतो त्याप्रमाणे काय मानवी स्थिति असली पाहिजे. पुढे विवाहसंबंध जेदण्याची कल्पना रुढ होऊन एकाच वेळी एका पुरुषांना अनेक त्रिया किंवा एका स्त्रीने अनेक नवरे कल्यादी बाल प्रचारीत आली. तेव्हा स्त्रीमाता परपुरुष-संबंध न होई देण्याबद्दल पुढपर्वत अपिचन दण्ड बनला व बंदकर्मी खाला देहात शिक्षेसारख्या कडक शिक्षा होऊ लागल्या. इनकेच नव्हे तर आदिभेदांत एका निमो जातीत त्रियाकडून कारिज्यमुक्तीचा पुरावा म्हणून नियतकारिज दिव्य वगैरेपत्तीची पदना आहे (मित्र सिंगल-ट्रेन्डल्ट इन

वेस्ट आमेरिका, ४९७). पुण्याची परपुण्यसंपन्नानिर्वाची ही तीज मत्सरमुक्ति हा मानवसमाजांत एका आद्य अवस्थेत अनिर्घष स्त्रीपुरुषव्यवहारस्थिति (प्रॉमिथ्युइटी) होती, अथवा या मताला प्रतिकूल पुरावा आहे. बहुतेक रानटी जातीत या गुन्हाला वध, अवयवच्छेदन वगैरे शिक्षा रुढ अवस्थेच्या आढळतात. नवऱ्याचे बदकर्म हा वायकोधिकद गुन्हा असून तिला रयावदल दाद मागता येते, अशी स्थिति फार थोड्या समाजांत आढळते. या गुन्हावरल विवाह-संधेप तोडण्याचा (कायब्रुहो) हक्क धामकोला कर्त्ती रानटी समाजांतहि दिलेला आढळतो.

इंसित्तमने फार प्राचीन काळा मुद्दा जारकर्म हा गुन्हा मानला जात असे. याला पुरावा ५ वा रामेसिंह (लि. पू. ११५०) याच्या कारकीर्दीतील एका लेखावरून मिळतो. अथेन्स येथील प्राचीन ग्रीक कायद्यांत जारकर्मबद्दल पुरुष व स्त्री दोघांनाहि गुन्हेगार धरीत. तथापि स्त्रियांच्या बाबतीत कायदा फार कडक होता. कारण शुद्ध ग्रीक पराण्यांत एकाची भेसळ होऊ नये असा प्रीकांचा कटाक्ष होता. जारकर्मोची व्याख्याहि पुढे व्यापक करून विवाहित स्त्रीप्रमाणे क्रुमारिकांशी किंवा विधवांशी बदकर्म करणीह गुन्हा समजण्यांत येऊ लागला. गुन्हा करतांना पकडलेल्या गुन्हेगाराला एकदम डार मारण्याचा हक्क कायद्याने नवऱ्यास दिला होता. पण त्याहून बरी किंवा केवळ मुकसानमरपाई दारल हन्य सांगण्यास सवलत असे. जारकर्म बायकोला नवऱ्याने सोडविही देणें भाग असे व तिला सांजविक देवालयत म्हाज असे. जू जेकें यहुदां लोकांमध्ये बहुभायो-पद्धति पंद होऊन एकपत्नीक पद्धति सुरू झाली तरी जारकर्मोसंबंधी कायद्यात फरक झाला नाही. विवाहित स्त्रीची बदकर्म करणें यालाच जारकर्म समजतात. अविवाहित स्त्रीच्या मानतीत हा गुन्हा होत नये; कारण अशी स्त्री त्या पुरुषाची बायको होणें शक्य असे, इतकंच नव्हे तर असा संबंध दाल्नास त्या स्त्रीपुरुषाचा कायदेशीर विवाहच मानला जात असे मोठेस कामयात जारकर्माला दगड मारून ठार करण्याची शिक्षा सांगितली आहे. पण पुढें ही शिक्षा बंद पडली. वैवाहिक हर्ष नष्ट करून सोडविही देण्यास भाग पाडणें तसेच बदकर्म स्त्री व पुरुष यांनी आपसांत लज लावण्यास परवानगी न देणें, या शिक्षा नेतरच्या कायद्याने ठाविल्या.

इस्लामी कायद्यात जारकर्माला, दगड मारून वध करण्याची जुम्ल यहुदी कायदांतील शिक्षा आहे. पण महंमद पैगंबराच्या आदेशा नावाच्या वायकोवद्दल संशयाचा प्रसंग आला, त्या वेळीं जारकर्मबद्दल शमर फटक्यांची शिक्षा द्याची, असे महंमदाचे लोक कुराणांत आहेत; यासुद्धे कायदेपंडितांत या दिशेवरल मतभेद आहे. अरबज गुन्हा करतांना पकडल्यास नवऱ्याने दोघांनाहि छार मारावे अशी कायद्याची मुभा आहे. शिवाय विवाहसंधेप तोडण्याचा हक्क

नवऱ्याला आहे. कोणी शार्शदार नसला तरी मुसली शपथ घेतल्याने नवऱ्याला ही परकालगी मिळते; या घटस्फोटाच्या प्रकाशला 'लायान' असे म्हणतात.

सिस्ती चर्मप्रवातीत दहा सुप्रसिद्ध आज्ञांमध्ये "तूं आपल्या शेमान्याच्या वायकोचा अभिलाप घरीता कामा नये" अशी एक आज्ञा आहे. बंगरावरील प्रवचनांतहि येजु-तिसिस्ताने 'व्यभिचार करूं नये' असे, सांगितले आहे. इ. स. १०५ मध्ये इजिप्शिसच्या कौन्सिलने जे ठराव घेले त्यांत व्यभिचाराला शिक्षा सांगितल्या आहेत; त्यांत वपाची शिक्षा नाही. पण कॉन्स्टन्टाईन बादशहानें वपाची शिक्षा गुन्हा सुरू केली. पण ही रानटी शिक्षा अभिय ठरून पुन्हा जस्टिनियनने वपाची शिक्षा बंद केली. व्यभिचार हें घटस्फोट करण्याला पुरेसे कारण नेहमीच मानण्यात आले आहे. पण इंग्लंडच्या कायद्यांत बायकोला नवऱ्यापिरुद्ध घटस्फोट मानण्यास हें कारण पुरेसे मानीत नाहीत.

पाश्चात्या मधील या गुन्हाची फार व्यावहारिक दृष्टीने चर्चा केली आहे. जारकर्म व विशेषतः क्रुमारिकाना कुमार्ग-प्रवृत्त करणें हा अव्यक्त गुन्हा मानला आहे. कारण त्यासुद्धे संशयचला होते, सांगण्याचे संयमन नष्ट होतें व नवऱ्याच्या कायदेशीर इस्लामा बाध येतो. हा गुन्हासुद्धे लुनाकडेहि प्रवृत्ति होते, कारण जारकर्मो स्त्रिया मध्येसत करतात. व्यभिचारकर्मने सर्व समाजाला कोड लागते; कारण पुनः याला जारकर्मज संतति पोसणे भाग असल्यासुद्धे त्या संततीच्या संगतीने औरस संतति विपडते. या पाशाला धाव-थिल म्हणून काही धार्मिक विधी, अनायसंगोपन, दानधर्म, वगैरे समुत्पन्न कारणास सांगितले आहे.

जॉर्ज टाऊन—हें शहर मिल्लि रयाणाची राजधानी व बराहत्तसरकारचे ठिकाण असून हेमराता नदीच्या मुखावर उ. अ. १५-२१-२४" व प. रे. ५८-११-३०" यांच्यावर आहे. इच लोकांच्या ताब्यांत असतांना यांचे नाव स्त्रोको होते व स. १८१२मध्ये जॉर्ज टाऊन नांव पडलें या भागातील हें फार छानदार शहर आहे. येथील रस्ते रंद व सरळ असून मध्यभागी लिथियुप्पाच्छादित कालवे अघलेले डुहरी रस्ते आहेत. रस्त्याच्या दोन्ही बाजूस खताळ पट्या व छायेची झाडे आहेत. मुह्य परे धमो-च्यानी नेटलेली आहेत. येथील परे विठोच्या वसुध्याला लांकडाची बांधलेली आहेत. मुख्य इमारती म्हण्टल्या म्हणजे शहरच्या मध्यभागी असलेल्या सार्वजनिक कचेऱ्या, न्यायकचेऱ्या, नगरसंघ, ऑसिलकन व रोमन कॅथोलिक कॅथेड्रल, क्रियेक छानदार प्रार्थनामंदीरे, स्पानिक वेव्या, विमाग्रहे, मिश्राग्रह, इरिपाळ, पदार्थसंप्रहातय, पुस्तकालय, वाचनग्रह, नगरपालीसंग्रह हा होत. शहराच्या मध्यभागी हवा लाग्यास घाग व रस्ते बांधलेले आहेत. येथील राज्यव्यवस्था मेजर व नगरकौन्सिल यांच्या ताब्यात आहे. लोकसंख्या सुमारे ५०,००० आहे. वार्षिक उत्पन्न

५०००० पौंड आहे. खर्चाच्या बाबी नगरसफाई, आगीचे बंध, रस्ते, पाणीपुरवठा, रस्त्यांची रोपनाई व मोठ्या ह्या आहेत. टेलिफोन, व पोस्टऑफिस आहेत दोन चायले लोखंडाचे कारखाने, शुष्क गोदी, तांदूळ, विड्या, सावण, बूट, चाकोलेट, मेणवऱ्या, व बर्फ यांचे कारखाने येथे आहेत. हे शहर रेल्वे व बोटी यांनी न्यू ऑक्सफर्डम व डेमॅरोराचा पश्चिम किनारा याशी जोडलेले आहे व बाकीच्या जिल्ह्याशी आगबोटीने दळणवळण सुरू आहे.

जॉर्ज राजे—या नांवाचे राजे युरोपातील इंग्लंड, ग्रीस या देशात आणि हॅनोव्हर व सॅक्सनी या प्रांतांत झाले आहेत, पण इंग्लंडखेरीज सर्व ठिकाणी जॉर्ज राजे विशेष महत्त्वाचे नाहीत. इंग्लंडच्या इतिहासात या नावाचे चार राजे असून ते बहुतेक महत्त्वाचे आहेत. त्याच्यासंबंधी राजकीय गोष्टींची माहिती त्या देशाच्या इतिहासात दिली आहे. या ठिकाणी त्याचा खासगी जीवनक्रम देण्यात आला आहे.

पहिले जॉर्ज (१६६०)—हा जर्मनीतील हॅनोव्हर प्रांताच्या राजघराण्यात स. १६६० मध्ये जन्मला. त्याचा इंग्लंडच्या राजघराण्याशी नजीकचा आससंबंध असल्यामुळे तो इंग्लंडची अनेक राणी विनवारती वारल्यावर इंग्लंडच्या गादीवर आला (१७१४) तरुणी त्याने इंग्लंडचा राजा तिसरा विल्यम व विहंगपक्ष यांच्याशी सध्द ठेवून स्पॅनिश-वारसा-युद्धात इंग्लंडला मदत केली होती पण त्याचे कौटुंबिक वर्तन प्रथमपासून आक्षेपाई होते. स. १६८२ मध्ये त्याचे लग्न सोफियाबरोबर झाले होते. पण व्हॅसेलेस (फ्रान्स) च्या राजदरबारी वागणूकीप्रमाणेच जर्मनीतील राजदरबारी पुरावाची वागणूक फार अनीतीची असे. अनेक उपक्रिया देवण्याची राजे लोकांची चाल असे. त्याप्रमाणे जॉर्जनेहि उपक्रिया देवल्या, त्यामुळे सोफिया राणी बदचालीची निघाली, व अखेर दोघांचा घटस्फोट झाला. दुसरी गोष्ट म्हणजे जॉर्ज पारदेशातच वाढल्यामुळे इंग्लंडच्या राज्यकार-भारपद्धतीची त्याला माहिती नव्हती, त्यामुळे तो राजा झाल्यावर इंग्लंडात प्रधानमंडळाची सत्ता वाढली इंग्रजी भाषा त्याला येत नसल्यामुळे त्याने इंग्लंडात बरेच जर्मन चाकरनोकर प उपक्रिया आणल्या होत्या तरीहि त्याला इंग्लंडात येत पडत नसल्यामुळे तो बरेचवेर हॅनोव्हर प्रांतात जाऊन रहात असे. तथापि त्याने एक मोठ्या राहाणपणाची गोष्ट केली, ती विहंगपक्ष व बालपोल यांच्या हाती पूर्ण विश्वासने सत्ता दिली, त्यामुळे त्याची सर्व कारकीर्द निर्विघ्नपणे पार पडली.

दुसरा जॉर्ज (१६८३-१७६०)—हा पहिल्या जॉर्जाचा मुलगा. बाप इंग्लंडचा राजा झाला त्यावेळी हा एकटीस वर्षांचा होता. त्याचे बापाशी पडत नसे व ते मोठ्ठन दुसऱ्या जॉर्जाच्या एका मुलाला यासिस्मा देण्याच्या वेळी धर्मीपता (गॉड फादर) नेमण्याच्या प्रसंवावरून गेले त्यावरून पहिल्या जॉर्जने त्याला

काही काळ कैदत ठेवले. नंतर तो लीस्टर हाऊसमध्ये स्वतंत्र राहू लागला व दरबारी समारंभांत सामील होण्याची त्याला मनाई झाली होती. त्याचा विवाह स. १७०५ मध्ये अँनस्पॅन्ची कॅरोलाईन हिच्याशी झाला ती मोठी राज-कारणी होती. बापलेकांच्या भांडणामुळे दुसरा जॉर्ज बापाचा प्रधान बालपोल यास अधिकारावरून काढून टाकणार होता व त्याकरिता स. १७२७मध्ये राज्यार घेताच सर स्पेन्सर कॉमटन यास त्याने राजा या नात्याचे पहिले भाषण मिळून तयार करण्यास सांगितले. पण कॉमटन यास ते साधेना म्हणून त्याने बालपोलचीच मदत घेतली. या गोष्टीचा फायदा घेऊन कॅरोलाईन राणीने बालपोललाच प्रधान कायम ठेवण्याबद्दल राजाचे मन बळविले. याची बुद्धिमत्ता अगदीच सामान्य प्रतीची होती. एखाद्या कर्तव्य-निष्ठ कारकुनाप्रमाणे बक्षणीरणाने वागणे व खर्चीत काढकसर करणे यासच त्याला सगळ्या मोठेपणा वाटे. आपल्या तिजो-रितीला एकेक पौंड मोजीत बसण्यात त्याला मोठा आनंद होत असे. त्याचा एक उपयुक्त गुण हा होता की, स्वतः-पेक्षा अधिक हुपार व कर्तबगार इतम कोण आहे हे त्याच्या झटकन ध्यानात येत असे व अशा माणसांचा सत्ता तो अगदी विनतकार साम्य करीत असे. यामुळेच दुसरा जॉर्ज स्वतःची अधिक हुशार राणी कॅरोलाईन व अधिक राजकारणकुशल प्रधान बालपोल यांच्या तंत्राने निमूढपणे वागत असे. पण पुढे पार्लमेंटात बालपोलला विरोधी असा एक प्रबळ पक्ष निर्माण होऊन स्पेनबरोबरच्या युद्धात बाल-पोल राष्ट्रात अत्यंत अभियंनला; आणि स. १७३७ मध्ये कॅरोलाईनच्या मृत्यूनंतर लवकरच सर्व आधार तुटून बाल-पोल प्रधान पदच्युत झाला पुढे आस्ट्रियन-वारसा-युद्ध सुरू झाल्यावर हॅनोव्हर प्रांताच्या रक्षणाकरिता दुसरा जॉर्ज स्वतः युरोपात लढाईवर गेला आणि रणार्गणावर इंग्रजांच्या-पेक्षा हॅनोव्हेरियनांच्या हिताकडे अधिक लक्ष दिले गेल्यामुळे जॉर्ज राजा इंग्लंडात अभियंन झाला. सुख्य प्रधानहि पार्लमें-टाच्या (राष्ट्राच्या) इच्छेप्रमाणे नेमणे त्याला भाग पडले. स. १७४५ नंतरच्या बहुतेक राजकीय महत्त्वाच्या व राष्ट्रादि-गाच्या गोष्टींचे श्रेय जॉर्जला नसून त्याच्या प्रधानांना आहे.

तिसरा जॉर्ज (१७३८-१८२०)—हा दुसऱ्या जॉर्जाचा नातु व फ्रेडरिकचा मुलगा दुसऱ्या जॉर्जेनंतर गादी-वर आला. फ्रेडरिक वारल्यानंतर (१७५१) त्याचे शिक्षण त्याची आई व तिचा प्रियजन सहाय्यार अले च्यूट यांच्या देखरेखीखाली घेनी जगापासून अलिप्त अशा स्थितीत झाले. बॉलिंग्गोर्न तिहिलेल्या 'वेस्टमिन्सट्र किंग' (देशभक्त राजा) या पुस्तकातील तत्त्वचर्चेने त्याला शिक्षविले. विहंगपक्षाचे नवैस्व नष्ट करून स्वतःच्या हाती अधिकारसूत्रे घेणे हे आयुष्याचे शतकतथ्य होय असे त्याच्या मनावर बिब-विण्यात आले होते. स्वतः इंग्रजी भाषा जाणणारा व इंग्रजी राजकारणात वाढलेला असल्यामुळे प्रजेचे हृदय जाणणारा

होता. वैवाहिक बाधतातहि मागील जाई राजापेक्षा तो फार स्तुतिपात्र झाला, कारण केवळ राजकारणाकरिता प्रेमविषय दुष्यम ठरवून त्याने प्रेमपात्र बनलेल्या लेडी सारा सेन्टोपस-एवर्ना चालेडीसोफीयावरोवर विवाह केला. राज्यावर आल्यावर लवकरच त्याने हरयुकीने पार्लमेंटात राजाच्या आज्ञेनुसार मत देणारा अशा 'किंग फेडर्स' (राजवि मित्र) अशा नावाने संघोषला जाणारा पक्ष बनविला. अशा स्थितीत कोणतेहि राष्ट्रधोरणी प्रधानमंडळ फार वेळ अधिकारारुढ राहणें शक्य नसल्यामुळे दहा वर्षांत सात वेळा प्रधानमंडळ बदलले. अनिवार्यतः सत्ताभिलाषी राजा व लोकसत्ताप्रेमी राष्ट्र यांमधील हे भांडण विकोपास गेले असेल, पण जॉर्जच्या सुदैवाने अमेरिकेशरीयरच्या भांडणांत फार उसविषाचा अधिकार सामण्यांत राजा व राष्ट्र यांचे ऐकमत्य झाले आणि शासनशास्त्रातील तत्त्व व व्यवहार या दोन्ही दृष्टींनी बूळ असलेला हा खडा सटण्यांत जैराराजा लोकप्रियच बनला. विद्वान् राजकारणी पुढारी या लढ्याला विरोधी होते तरी युद्ध झालेच व त्यात इंग्लंडला पूर्ण अग्रयण आले. त्यावरोबर राष्ट्र पुन्हा राष्ट्रपक्षाएवढी प्रचानपक्षीय बनले जॉर्जने काही वेळ नमत घेतले पण स १७८४ मध्ये संधि साधून स्वतःच्या पसंतीचा धाकटा पिढ यास प्रचान केमिले. पिढ्याचा विशेष यत्नाशी कारकीर्दीचे श्रेय जॉर्जला आनायास मिळाले.

जॉर्जला शेतांकाची आवड असे स १७८८ मध्ये त्याच्या नेहूत विकार होऊन तो वेढा झाला. पण जॉ. विलिस याच्या औष्यपणाच्या उपायांनी स १७८९ मध्ये तो बरा झाला. मीच राजकाताच्या सर्व राजकीय बाबी त्याने पिटवर सोपविल्या. पण आयरिश सुनियन (संयुक्त पार्लमेंट) नंतर पिटने कॅथोलिक लोकांवरील राजकीय नियंत्रणे दूर करण्याचे ठरविले. त्यास जॉर्जने विरोध केला व पिटचा राजीनामा स्वीकारून ऑरिंगटन यास प्रचान नेमले कॅथोलिक लोकांस काहीहि हक्क वाचवावे नाहीत या अटीवर त्याने पुन्हा पिटला, तो वारल्यावर फाक्सला, फॉक्स वारल्यावर पोर्टलंडच्या दृष्ट्याला प्रचान नेमले. इ. स. १८०४ मध्ये जॉर्जने डेव्हें पुन्हा पिटवर, पण तो लवकरच बरा झाला होता. १८११ मध्ये पुन्हा त्याला वेढ लागले व दृष्टीही गेली व अशा स्थितीत नऊ दहा वर्षांनी तो स. १८२० मध्ये वारला. या काळांत ४ या जॉर्ज प्रिन्स रीजेंट (राजप्रतिनिधी) होता जॉर्जला सोफिया राणीपासून नऊ मुलगे व सहा मुली झाल्या. त्याला वैवाहिक शांति व सुख उसम लागले.

च व या जॉर्ज (१७६२-१८२०) — हा तिसऱ्या जॉर्जचा धोरला मुलगा १८२० मध्ये राज्यावर आला. तो जात्या हुपार असून त्याला ग्रीक, लॅटिन, यांचे चांगले शिक्षण मिळाले होते, शिवाय तो फ्रेंच, इटालियन व जर्मन बोलू शके. गायन व इतर कला याची अभिरुचि त्याला असे. प्रथम आईयापाच्या कडक शिरांत वाढून पुढे स्वैरचुतीने चैनी फरू लागला व अखेर पक्षा दुर्वर्तनी यत्ना प्रथम त्याचा

मेरी रॉबिन्सनशी प्रेमसंबंध होता, पण मेरी सैन फिट्झरबर्ग या रोमन कॅथोलिक विषवेवर अत्यंत आसक्त होऊन कायद्यास न जुमानता त्याने तिच्याशी स. १७८५ मध्ये सुतपणे विवाह केला. सरी म. १८११ पासून तो लेडी हर्टफोर्ड व १८२१ नंतर लेडी कॉन्निंग्टन याच्या प्रेमपाशात तो गुलफटला होता. या भैरकायदासंबंधाखेरीज त्याने १७९५ त प्रन्स्विक्ची प्रिन्सेस कॅरोलाईन हिच्याशी कायदेशीर विवाह लावला, व स. १८२१ मध्ये ती मरेपर्यंत या विवाहचें मोठेच प्रकरण मावले होते. तो फार चैनी व उषळ्या असल्यामुळे कर्ज करी. परंतु व्हिगपक्षाची बाजू त्याने धरल्यामुळे फॉक्स, शेरिडन वगैरे पुढारी त्याला अनुकूल असत व पार्लमेंट त्याच्या कर्जफेडीकरिता रक्कम मंजूर करीत असे पण या सर्व गोष्टीमुळे तिसऱ्या जॉर्जशी त्याचे पक्ष वाकडे आले होते. तसेच त्याच्या दुष्टाचरणामुळे व उषळेपणामुळे सामान्य जनतेत तो अत्यंत प्रिय झाला होता, इतका की रस्त्यातून जाताना लोक त्याला हंसत व स १८१७ मध्ये तर तो पार्लमेंटमध्ये जात असताना लोकानी त्याच्या गाडीची तावदाने फोडली

स १८२१ मध्ये गाडीवर आल्यावर त्याच्या विवाहाच्या प्रकरणास पुनः रंग आला. राज्याभिषेकादि समारंभात कॅरोलाईन राणीवर जॉर्जने बहिष्कार घालण्याचे ठरविले विवाहानंतर पहिल्या अपत्ययज्मनाच्या वेळीच जॉर्जने राणीवर दुराचरणाचा आरोप देवून तिला विभक्त ठेवली. स १८१४ ते १८२० पर्यंत ती इटालीत राहिली. आणि जॉर्ज राज्यावर येताच परत इंग्लंडांत येऊन राज्याभिषेकादि समारंभात सामील होण्याचा तिने प्रयत्न सुरू केला. उलट जॉर्जने तिच्यावरील पूर्वापासूनच्या बारम्मांच्या आरोपांची चौकशी करून निकाल करण्याचे काम ए. ए. कमिटीकडे सोपविले व त्याचा निकाल जॉर्जला अनुकूल झाला पण १८२१ मध्ये तीच मरण पावल्याने हे प्रकरण कायमचे भिडले राज्यारोहणांतून आय-लंड व स्कॉटलंड या देशांत भेट देऊन जॉर्जने तिकडे बरीच लोकप्रियता संपादली पण इंग्लंडमध्ये तो अखेरपर्यंत लोकांत अग्रिय राहिल ती १८२० मध्ये मरण पावल्यावर त्याचा शाऊ चवचा नित्यम राखा झाला. सध्याचा पाचवा जॉर्ज, राजा सध्या एडवर्डचा मुलगा असून त्याच्या मृत्यूनंतर स १९१० त गाडीवर आला.

जॉर्जिया—पूर्वी हे ट्रान्सकाकेशियामधील राज्य असून ऐतिहासिकदृष्ट्या २००० वर्षांपेक्षा जास्त पुरातन काळचे आहे त्याचे पहिले प्राचीन नाव कॉर्थिल किंवा कायबेहेलि हे होय इराणी आणि ग्रीक रोमन लोकांना याची अनुक्रमे जुजिस्तान आणि आयफेरिया या नावानी माहिती होती. याचे व्हुस्तान ह आर्मेनियन आणि सुसिय हे रशियन नाव आहे. कॉर्थिल आणि कसेटिया या दोन प्रदेशांचा अंतर्भाव करणाऱ्या खऱ्या जॉर्जियाच्या मर्यादा—उत्तरेस ओरेंसो-टिया आणि दाकिस्तान; दक्षिणेस एरिन्डन आणि कार

संस्थाने, पश्चिमेस गुरिया आणि इमेरेटिया अशा होत्या. या राज्यांत निरनिराळ्या वेळी गुरिया, मिग्रेलिया, अवखासिया, इमेरेटिया आणि दाघिस्तान हे प्रांतांहि मोडत असत व याचा विस्तार उत्तरेस काकेशसरागेपासून दक्षिणेस अरबस-पर्यंत असे. १९१७ सालपर्यंत टिफ्लिस आणि कुटैस या दोन रशियन प्रांतांत जॉर्जियाची विभागणां झाली होती. पण महायुद्धांत रशियाच्या साम्राज्याचा नाश झाल्यानेतर जॉर्जियाने आपल्याला स्वातंत्र्य प्राप्त करून घेतलें. प्रथम काही दिवस ट्रॅन्सकॉकेशियस फेडरल रिपब्लिकमध्ये याची गणना होत असे पण पुढे जॉर्जियाचे रिपब्लिक अगदी स्वतंत्र स्थापन झाले.

या जॉर्जियाच्या रिपब्लिकमध्ये टिफ्लिस, कुटैस, बाटुम, अर्झ्विन या प्रदेशाचा समावेश होतो. याच्या उत्तरेस कॉकेशियस पर्वताची रांग, पश्चिमेस काळा समुद्र व तुर्कस्थानाची सरहद्द असून दक्षिणेस व पूर्वेस अनुक्रमे, एरिजून, व अझरबैजानची रिपब्लिक संस्थाने होती. अयायिंहि या रिपब्लिकच्या भौगोलिक मर्यादा संपूर्ण व स्पष्ट तऱ्हेने आलेल्या गेल्ल्या नाहींत. टिफ्लिसच्या टांपूत कुरानदी वहात गेली असून ती कास्पियन समुद्राला मिळाली आहे. कुटैस, बाटुम इत्यादि मुखातून लहान लहान नद्या वहात गेल्या असून, त्या काळ्या समुद्राला मिळाल्या आहेत. डोंगराळ प्रदेश छोडून बाकीचा सर्व प्रदेश घुपीक आहे. जंगल मुबलक आहे. मँगोश, कोळसा, तांबे वगैरे खनिज संपत्तीहि पुष्कळ आहे.

क्षेत्र फळ.—जॉर्जियाचे हद्दीचे क्षेत्रफळ २८००० चौ. मैल आहे. एरिजून व अझरबैजानच्या संस्थानाच्या सरहद्दीवरील मुखासमिती अद्यापि लडा सुरू असल्याने रयांतून ओ प्रदेश जॉर्जियाच्या वाट्यास येईल त्याचे क्षेत्रफळ बरील संकटेंत जमा करावे लागेल. लोकसंख्येबद्दी तीच स्थिति. स. १९१६ च्या खानेसुमारीप्रमाणे वादप्रस्त टांपूतील लोकसंख्या वगळता बाकीच्या मुखातील लोकसंख्या २७७०००० होती. व यामध्ये, जॉर्जियन, रशियन, युरोपियन, आर्मेनियन, मुसलमान व इतर काही जातीचे लोक होते. वादप्रस्त टांपूतील संख्या १५००० असेल असे वाटते.

दळण वळण.—जॉर्जिया एरिजून, अझरबैजान किंवा हुना सर्व मध्यआशियाचे प्रमुख बंदर बाटुम असून ते जॉर्जियाच्या तान्यांत आहे. त्यामुळे बरील सर्व प्रदेशांचे नाकच जॉर्जियाच्या ताब्यांत आहे म्हणून सरी चालण्यासारखे आहे. या बंदरापासून एरिजून, परसस, बाकु, टेंबिस, आशिया-मायनर इत्यादि ठिकाणी रेल्वे गेली आहे. बाटुम बंदरामुळे जॉर्जियाला विलक्षण महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

लोक व स्त्री.—जॉर्जियन लोक कोणच्या पंशाचे असावे याविषयी पूर्वी बरेच मतभेदिय होते परंतु आतां असे निश्चित झाले आहे की, हे लोक पाश्चक नांवाच्या पंच प्रदेशांतिल मुख्यत्वा लोकांचे पंशाग आहेत आणि हे बहुतरुन पश्चिमेवरील डोंगरपटारावरून काशियामायनर आणि युरोप

या ठिकाणी आलेल्या आर्य लोकांच्या त्रासामुळे आग्नेयीकडून चार पांच हजार वर्षांपूर्वी येथे आले हे लोक काकेशसमधील अतिशय जुन्या संस्कृतीचे असून त्यांच्यांत काही अस्त्युत्तम मानसिक गुण आहेत. हे फार धैर्यवान असतात आणि यांना गाण्यावगावण्याचा अतिशय शोक असतो अशी यांचो व्हायति आहे. तथापि हे फार क्रूर आणि दुष्ट असून अति गळपान करणारे असतात. हे देखणे असून कसरती बांध्याचे असतात. सुसुलमानांचे राज्य असतोना येथून तुर्क-ज्ञानन्यासाटी दासी आणि ओस्मानली सैन्यासाठी शिपाई पुरविण्यांत येत असत. रशियन अम्मल सुरू होण्यापूर्वी येथील समाजात उमरावांच्या व बळ्या लोकांचे फार प्राबल्य होतें. कोणाचेहि बरेवाईट करण्याचा आपला हक्क आहे असे समजत व त्या हक्काची बजावणीहि करीत असत. पण आता जॉर्जियन लोकांना सुरिथति प्राप्त झाली असून ते लड्यांगी बनले आहेत व सर्व तऱ्हेने त्यांना आपली प्रगति केली आहे.

ट्रॅन्सकॉकेशियन टांपूतील इतर सर्व जातींच्या लोकांपेक्षा जॉर्जियन लोक हल्ली अधिक सुधारलेले आहेत शिवाय आपल्या पराक्रमाने मिळविलेल्या स्वातंत्र्याची ताजी परंपरा त्यांच्या मागे असल्याने जॉर्जियन लोकाकडे लोकांचे विशेष लक्ष ओढले जात आहे. या लोकांमध्ये जातिविषयक अभिमानापेक्षा राष्ट्रीय अभिमानच अधिक आवळतो व या दृष्टीने ट्रॅन्सकॉकेशियन लोकांमध्ये जॉर्जियन लोकांत हा मोठा फरक आहे. अनुभवशक्ती दाहणपण या न्यायांना पारतंत्र्यदाखलेमध्ये अखंड दुःखे भोगावी लागल्यामुळे स्वतःच्या आत्मविकासाच्या अनुभवाच्या जोरावर आपले स्वातंत्र्य मिळविल्यावर जॉर्जियन लोकांनी आपला राज्यकारभार मोठ्या कुशलतेने चालविला आहे. समाजसत्तावादाकडे यांचा कल असला तरी हे लोक बेाशेविकपंथाच्या तत्त्वाला सर्वस्वी प्रतिकूल आहेत; व त्यांनीं संधि सापडेल तेथे व तेव्हा बेाशेविकांना कसून विरोध केला आहे.

व्यवस्था शतकाच्या आरंभी कान्स्टंटायन हो प्रेड यांनी पाठविलेल्या धर्मोपदेशकांनी येथे ख्रिस्ती धर्माचे बीजारोपण केले. त्या वेळेपासून भोवतालच्या सुसुलमानी धर्मीला दाद न देतां येथील लोक अजून ख्रिस्ती धर्माच्या पुराणमतवादी पंथाखच चिकटून आहेत.

येथील लोक कायली भाषा बोलतात, या भाषेचा अणि इन्डोयुरोपियन भाषांच्या कुळाचा मूळापासून संबंध नाही इतकंस बऱ्हे तर तिचा दोन उत्तर काकेशियन वगोशां देखील वगोश्चाराशिवाय कोणच्याच प्रकारचा संबंध दिसून येत नाही. माथ आले पश्चिम काकेशियन प्रांतातील भाषांची आणि या भाषेची वगोश्चारापद्धति एक असल्यामुळे या भाषेत त्या कदाचित् लिहितां येतील. ही भाषा उच्चारण्यास सुलभ नसल्यामुळे कानाला मधुर लागत नाही व बोलताना थम होऊन अक्षरसल्यासारखे होतें. व्याकरणाचे नियम चांगले असल्यामुळे लिहितांना त्रास होत नाही.

जॉर्जियन लिवा आर्मेनियन लिपविहून तयार केली असून ती संदीप्य मूळसारांत लिहितात. या मूळसारांचे दोन प्रकार आहेत व या दोन्हींचे स्वरूप इतकें वेगळें आहे कीं हे दोन्ही निरनिराळ्या दोन लिपींचे प्रकार आहेत असा भास होतो. पांचव्या शतकांत या भाषेत वाच्यबलचें भाषांतर केलें असें म्हणतात. याप्रमाणे मोगली काळी, महाकाव्ये आणि धार्मिक ग्रंथहि या भाषेत रचले आहेत.

६ ति हा स.—महायुद्ध युक्त साल्यापातूनच्या पहिल्या दोन वर्षांत जॉर्जिया हा शिब्याचा प्रति म्हणून गण्य जात होता. आपला देश उबरकरच स्वतंत्र होईल असा प्रत्यक्ष जॉर्जियन लोकांनाहि महायुद्धाच्या प्रारंभी कल्पना नव्हती. पण काळाचा महिमा अतकच आहे. या काळाच्या अनुकूलामुळे स. १९१७ च्या वसंत ऋतूंत रशियांत सवकरव कांति घडून येण्याची चिन्हें हंगेरीवर होऊ लागली व या कांतीमध्ये आपल्या भावा स्वातंत्र्याची बाजू दृढी आहेत असे जॉर्जियन लोकांना वांटू लागले. सर्वत्र ट्रान्सकॉकेशियन स्वतंत्र होईल कीं काय असा प्रकरचे फणसहि बांधण्यांत येऊ लागले होते. आणि सरोपचर स्वाग्रामे घडून आले. स. १९१७ च्या सप्टेंबरमध्ये रशियांत राज्यक्रांतीचा खेवट होऊन रशिया हें रिपब्लिक बनलें. अर्थांतच ट्रान्सकॉकेशियन प्रांतांनाहि आपले अविश्व टाडिण्याची संधि येऊन देण्याची ही संधि त्या टाडुली लोकांनी घ्याय जरूर दिली नाही. जॉर्जियन व आर्मेनियन लोकांमध्ये स्वातंत्र्याची लागस उरपत्र साध्यामुळे स्वाग्रामाचें चटकन ऐक्य झालें. पण याशिवाय या टाडुत तातें लोकांचाहि भरण होता. त्यांनाहि आपल्या मजलतीत जोडून घेणें भाग आहे असे जॉर्जियन व आर्मेनियन लोकांना वाटत होतें व तें योग्यहि होतें. यासाठीं प्रिन्सिप येथे स. १९१७ च्या आगस्टमध्येच ट्रान्सकॉकेशियन लोकांनी निघडून दिलेल्या प्रतिनिधींची बैठक भरली व त्यांनी स. १९१७ च्या सप्टेंबरमध्ये आपले स्वातंत्र्य जाहीर केलें. या बैठकींत जॉर्जियन लोकांनी प्रासुष्ट्याने भाग घेतला होता.

पण असा रीतीनें या टाडुली लोकांनी आपले संयुक्त रिपब्लिक स्थापन केलें तरी ते फार दिवस टिकणार नाही अशी भीति प्रथमपातूनच वाटत होती. टाडुलीत निरनिराळ्या संस्थानांमध्ये परस्परामध्ये द्वेषाभि प्रुमसत होता. संयुक्त रिपब्लिकमध्ये जॉर्जियाचें प्रायश्य असल्यामुळे इतर संस्थानांना या जॉर्जियाविषयी हेवा वाटत होता. फक्त एकाच बाबतीत या सर्व संस्थानांनी एकमतय होतें व तें म्हणजे बोल्शेविसमच्या ती सर्व टाडु विरुद्ध होता हें होय.

स. १९१७ च्या नोव्हेंबरमध्ये जेनिन, ट्रान्सका हे अधिकाऱ्यांक शक्यामुळे त्यांनी तुर्की सरहद्दीवरील आपले सैन्य काढून घेण्यास मुह्यत केली. त्यामुळे तुर्कांचा या टाडुत जोर दोण्याची चिन्हें दिवू लागली. यावरिच आपले रक्षण

करण्याकरितां ट्रान्सकॉकेशियन लोकांनी आपले सैन्य उभारले व आपल्या संरक्षणाची तयारीय घुट केली.

लेनिनच्या मनानें ट्रान्सकॉकेशियन टाडु आपल्या ताब्यांत असावा असें होतें व त्यासाठीं त्यानें या प्रांतावर अधिकाऱ चालविण्याकरिता एक मुणेदारा वाटवून दिली. पण दिल्स येथे येतांच या मुणेदाराला अर्धचंद्र मिळाला. त्यामुळे विडून जाऊन या मुणेदारांने १०००० आर्मेनियन बंडखोरांच्या सहाय्याने व बोल्शेविक आरमा-राच्या सहाय्याने या टाडुत बोल्शेविकांचा अंमल बसविला. व तातें लोकांची एकनात कत्तल केली. या कृत्यामुळे जॉर्जियन व आर्मेनियन लोकांचे तातें लोकांची ऐक्य होण्याची संधि मात्र नष्ट झाली.

यांनी फळेहि लोकरच दिसून आले. स. १९१८ च्या मार्च-मध्यें बरट लिसेव्हस्क येथें रशिया व जर्मनी यांच्यात तह होऊन त्या तहामध्ये आर्मेनियाचा काही प्रदेश, जॉर्जिया प्रांत व वाटुमचा काही भाग तुर्कांना देण्याचें या दोघा राष्ट्रांनी ठरविलें. त्याप्रमाणें आपला भाग ताब्यात घेण्याकरितां तुर्का सैन्य त्या भागात आले वाटुम हें तुर्कांच्या हातांत ताबडतोब पडलें. या ट्रान्सकॉकेशियन लोकांत ऐक्य असतें तर त्यांनी तुर्कांना विरोध केला असता पण याच्यामध्येच दुही असल्यामुळे आपले स्वातंत्र्य नाहीतर करण्यापलीकडे दाब्या दातून तुर्कांना विरोध झाला नाही. १९१८ च्या मे महिन्याचे, संयुक्त रिपब्लिक मोडले व प्रत्येक संस्थानानें आपलें वैयक्तिक स्वातंत्र्य जाहीर केलें अर्थांतच या संस्थानांनी आपले स्वातंत्र्य स्वतःच्या जोरावर राखणें भाग पडलें. पण तुर्की तयारी कोणत्याच एका संस्थाना-जवळ नव्हती. अशा स्थितीत जॉर्जियाचें वाहणवगनें जर्मनीची सून आचलें. जर्मनी व जॉर्जिया यांच्यामध्ये तह होऊन जॉर्जियन रिपब्लिकचें संरक्षण करण्याचें जर्मनीनें बबूल केलें. वाटुम बंदर तुर्कांच्या ताब्यात होतें तरी तेथील जॉर्जियाचे हितसंबंध सुरक्षित राखण्याचेंहि अभिबचन जर्मनोकरून जॉर्जियाच्या मिळालें व हें वचन जर्मन सैन्य या टाडुत असे तों जर्मनीनें पाळलेंहि.

पण महायुद्धाची तहकुची झाल्यानंतर सर्वच परिस्थिति बदलली. दोस्ताराष्ट्रांनी जर्मन व तुर्की सैन्याचें या ट्रान्सकॉकेशियन टाडुतून सचवाटण करून, आपले सर्वसत्तेपे स्थापित केलें. पण दोस्तांची जॉर्जियाच्या रिपब्लिकच्या कारमारांत अडकळा आणला नाही. रेलें मात्र आपल्या ताब्यांत घेण्याशिवाय त्यांनीं गर्व्यतरच नव्हतें.

या अवधीत सरहद्दीवरील काही मुलप्रांतेंची परिब्रान व जॉर्जिया यांमध्ये तेंड झाला. पण निदिश अधिकाऱ्यांच्या मज्ज्यांनी तो कत्तपचा भिडवण्यांत आला. पुढें स. १९१९ मध्ये गॅरिस येथें कांतवापरिपद भरली. त्या परिपदेत जॉर्जियाचें प्रतिनिधीमंडळ दृढर होतें. ट्रान्सकॉकेशियन प्रथांचा या परिपदेत काळजीपूर्वक विचार केल जाईल असे

वाटत होतें. पण रशियाच्या समतीशिवाय या प्रश्नाचा निकाल लावता येणें शक्य नव्हतें. रशियांतच अद्यापि स्थिरस्थावर झाले नसल्यामुळे या प्रश्नाचा संशोधांग विचार करण्याला रशिया तयार नव्हता. त्यामुळे या प्रश्नाचा काळजीपूर्वक विचार करण्याचा वेत या परिपदेनें पुढें ठकलळा. फक्त ट्रान्सकॉकेशियन प्रांतांतील संस्थानें स्वतंत्र आहेत व निरनिराळ्या संस्थानाच्या सरहद्दी ठरविण्यात याव्यात एवढेंच या परिपदेंत ठरविण्यांत आलें. १९१९ च्या ऑगस्टपर्यंत या टांपुत देस्तांचें सैन्य होतें. पण त्यानंतर काही थोड्या सैन्याशिवाय सगळें सैन्य वाढून घेण्यांत आलें.

१९१९ साली जनरल डेनिकिननें बोल्शेव्हिक रशिया-विषयक जोराची चळवळ सुरू केली. या बाबतींत त्याला पुष्कळच अनुयायी मिळाले. हा डेनिकिन ट्रान्सकॉकेशियन संस्थानाच्या स्वातंत्र्याविषयक होता. विशेषतः या टांपुतांत रशियन पंचत्वाला पुढें मार्ग जॉर्जियाकडून विरोध होईल या भीतीनें जॉर्जियाचें स्वातंत्र्य नष्ट करण्याचें त्याच्या मनात होतें. पण डेनिकिनचा बोल्शेव्हिकांनीं पराभव केल्यामुळे डेनिकिनची भीति नष्ट झाली. सरी तथापि बोल्शेव्हिकांनीं आपला अंमल ट्रान्सकॉकेशियन टांपुत बसविण्याची चळवळ सुरू केल्यानें हे निराळेच संकट जॉर्जियावर आलें. बोल्शेव्हिकांनीं, अझरबैजान, एरिस्टान संस्थानें काबीज करून तेथें आपला अंमल बसविता व जॉर्जियावर स्वारी केली. पण ही स्वारी जॉर्जियानें शीघ्रानें परतविली. पुन्हा बोल्शेव्हिक लोक जॉर्जियावर स्वारी करायच्याचेच पण पोलडवर मोहाम सुरू करण्याची रशियाला अधिक जरूरी आसल्यामुळे रशियानें जॉर्जियावर सैन्य पाठविण्याचें रहित केलें; व जॉर्जियाशी तात्पुरता तह केला. या तहान्वये वाटुमधा प्रांत व बंदर जॉर्जियाच्या ताब्यांत आलें.

राष्ट्रसंघानें वाटुम हें स्वतंत्र न करण्याचें याच समारास ठरविण्यानें राष्ट्रसंघानें हा टांपु जॉर्जियाच्या ताब्यांतच ठेवण्याचें ठरविलें. फक्त एरिस्टान व अझरबैजान प्रांतांना मात्र तें बंदर वुलें असावें अशी अट घातली.

जॉर्जियाच्या ताब्यांत हा टांपु आल्यावर त्यानें मुत्सद्दीपणानें या टांपुतील अमेरिकन नावाच्या मुसलमान जातीला स्थानिक स्थानिय देऊन टाढून आपल्या बाजूला बळवून घेतलें. पण अशा रीतीनें जॉर्जियाला आपल्या टांपुतील अंतर्गत कारभार व शांतता प्रस्थापित करता आली तरी बोल्शेव्हिक रशिया व तुर्कस्तान या दोन्ही राष्ट्रांचा वायुल्लंघना जॉर्जियाला येन पडूं देन नव्हता. लोडवर त्या बायुल्लंघनानें दोळे बरकाडण्यास सुरुवात केली. एकीकडून तुर्कांनी व दुसरीकडून रशियनांनी या ट्रान्सकॉकेशियन टांपुवर चाल केली; व जॉर्जिया वगैरे भागात रशियनांनी आपला अंमल स्थापन केला. जॉर्जिया एवढा या हल्ल्यांना लोंड देण्यास समर्थ नव्हता. सध्या त्याला नमते येण्याशिवाय गत्यंतरच नाही. पण स्थावरतायेंत तुर्कांच्या ताब्यांत वाटुम

बंदर राहूं देण्यापेक्षा व आपला प्रदेश तुर्कां अमलाखाली जाण्यापेक्षा आपल्या राष्ट्राचें नशीव रशियन लोकांच्याच हातीं देणें जॉर्जियाला अधिक सोईस्कर वाटलें व त्याप्रमाणें १९२१ साली जॉर्जियामध्ये रशियन बोल्शेव्हिक अंमल चालू झाला.

इ. स. १९२४ च्या सप्टेंबरांत जॉर्जियाच्या प्रजासत्ताक राज्यामध्ये, जॉर्जियन आणि सोव्हिएट लोक यांच्यामध्ये कडावयाचें युद्ध झालें. बंडखोरांनीं, ट्रान्सकॉकेशियन रसे आपल्या ताब्यांत घेतली आणि संबंध कॉकेशसभर एकत्री कायदा प्रस्थापित करण्यात आला. बोल्शेव्हिक लोकांचा या युद्धांत अनेक वेळां पराभव झाला; आणि बंडखोरांनीं, टिझीस आणि कुटस हीं शहरे व्यापिली. ब्रिटिश, फ्रेंच आणि बेल्जियन सभासदांनी जॉर्जियात चाललेली ही अंदाधुंदी बारकाईनें पहाण्याची, राष्ट्रसंघास (लीग ऑफ नेशन्स) विनीत केली. त्याचप्रमाणें देशांत पुनश्च शांतता प्रस्थापित करण्याची खटपट करण्याचीहि राष्ट्रसंघास विनीत करण्यांत आली. सोव्हिएट लोकांच्या तत्त्वांवर विश्वास नसणाऱ्यांनी सोव्हिएटांची यदनामी करण्याच्या हेतूनें पुष्कळ वेळा सोव्हिएटांनीं केलेल्या कत्तलींची वर्णनें अतिशयोक्तीपूर्ण अशीं केलीं असणें शक्य आहे.

जॉर्जियातील ह्या राज्यक्रांतीचा पुर ओसारेतो न ओसरतो तोच अझरबैजानमध्ये एक नवें बंड उपस्थित झालें. बकच्या तेलाच्या खाणींत काम करणाऱ्या हजारों मजूरानीं व शांतता रावणाऱ्या शेतकऱ्यांनीं हें बंड उभारलें होतें. याची कारणे— (१) रशियन लोकांकडून खाणींत काम करणाऱ्या मजूरानीं मिळणारी मजुरी अगदीच अल्प व अपुरी होती. (२) शेतकऱ्यांनीं पिकविलेल्या गव्हाला अगदी थोडी किंमत येई.

राष्ट्रसंघानें (लीग ऑफ नेशन्स) केलेल्या मध्यस्थीबद्दल सोव्हिएट सरकारास मनातून खूप संताप आला व पथमं युरोपियन राष्ट्रांनीं, सोव्हिएट सरकाराविषयक झालेल्या बंडास सहाय्यसुति द्यावेली असा सोव्हिएट सरकारनें निर्णय काढला. सोव्हिएट सैन्य कॉंग्रेसी मुलखात जवरीनें परत पाठविण्यांत आलें. सप्टेंबर महिन्याच्या अखेरीस, सोव्हिएट सैनिक टिझीस शहरांत शिरले. त्यावेळीं, टिझीस शहरातील कित्येक रहिवाशांना बेकाळूडून फाशी देण्यांत आलें.

जॉर्जिया—अमेरिकेंतील संयुक्त संस्थानांपेक्षा एक संस्थान. या संस्थानचें क्षेत्रफळ ५१२१५ चौ. मै. असून, त्यापेक्षा ५४० चौ. मै.लांचा भाग पाण्यानें व्यापिला आहे. खे. सं. (जुलै १९१८) २९१५१०. 'अँटलान्टा' हें राजधानीचें शहर आहे.

बॉटिस्ट आणि मेयोडिस्ट या पंचांच्या लोकांची संहया फार असून सर्वथ संस्थानांतील लोकसंख्येच्या निम्म्याकडून अधिक लोक बॉटिस्ट पंचाचे आहेत. प्राथमिक शिक्षण सक्तीचें हल्लें नाही. 'स्टेट स्कूल कमिशनर' नावाचा लोक-नियुक्त अधिकारी शिक्षणसायावरील मुख्य असतो. दर

दोन वर्षांनी हा नवा निवडलात. प्रत्येक परगण्या(कोन्डी)वर एक 'सुपरव्हायझर', असतो 'युनिव्हर्सिटी ऑफ ऑर्गिनायझेशन', ऑर्गिनायझर स्कूल ऑफ टेक्निकल ऑर्गिनायझर ऑर्गिनायझर अग्रिकल्चरल कॉलेज या उच्च शिक्षण देणाऱ्या तीन प्रमुख संस्था आहेत.

कापूस, मका, ओट, गहू ही महत्वाची पिके, आहेत. उसाची लागवड हि दिवसेंदिवस वाढत्या प्रमाणात होत आहे. या संस्थानात पाईन वृक्षांची दाट भरल्ये असून त्यांनी ४२००० चौ. मैलांचा प्रदेश व्यापिला आहे. पोटे, खेचर, गाय, मेंढी व डुकर ही संस्थानात आटळणारी प्रमुख जनावरे होत. शेतांच्या कामाकरिता, पहिल्या दोन जातींच्या जनावरांचा मुख्यत्वेकरून उपयोग होतो.

मासे माश्यांचा धंदाहि संस्थानातील महत्वाच्या धंद्यांपैकी एक आहे. सोने, चांदी, फोल्डा, लोखंड, मॅंगनीजधातू, बॉक्साईट प्रॉफाईट, चुनखडी, नैसर्गिक सिमेंट, काचेची माती, घासारे वगैरे खनिज पदार्थ संस्थानात विपुल सापडतात. ऑर्गिनायझर सांपडणारा संगमरवरी दगड सुबकपणावहल प्रसिद्ध आहे. १९१५ साली संस्थानातून ५०४४६८८ डॉलर किंमतीची खनिज मालाची निर्यात झाली. संस्थानात कापडाने कापूस दाबण्याचे व गडे वांघण्याचे अनेक मोठे मोठे कारखाने आहेत.

जलमार्गाने आणि सुष्कांच्या मार्गाने प्रवास करण्याची साधने पुष्कळ आहेत. सावना हे मुख्य बंदर असून मोठे मोठी जहाजे बुद्धा आत येऊ शकतात. १९१३ साली या बंदरातून, १०५६००० पौंड किंमतीच्या मालाची आयात व ३०१३९४८ पौंडांची निर्यात झाली. कापूस, सरकीचे तेल व पॅट या गिनसा निर्यातीतील मुख्य होत. टॅपेटाईन तेल आणि इमारती लांकूडहि येथून पुष्कळ रवाना झाले. १९१५ साली येथे ७४८३ मैलांचा वाटेच्या गाडीचा व ४८५ मैलांचा विजेच्या गाडीचा रस्ता तयार होता. १९१७ साली, ऑर्गिनायझर, १९ सेप्टेंबर रोजी असाून त्यात ५०००० लोकांनी ठेवी ठेविल्या होत्या.

ऑर्गिनायझर (दुसऱ्या मार्गे राज्याच्या नांवावरून) वनाहत, १७३३ साली स्थापण्यात आली. ४८ वर्षासदांचे वरिष्ठ मंडळ(सेनेट) आणि ८८९ सभासदांचे प्रतिनिधिमंडळ (हाऊस ऑफ रिप्रेझेंटेटिव्ह्ज) असते. दर दोन वर्षांनी वरिष्ठ मंडळ आणि प्रतिनिधिमंडळ यांतील सभासदांची नवी निवड होते. वैयक्तिक या संस्थानातर्फे सेनेटमधील आणि ' हाऊस ऑफ रिप्रेझेंटेटिव्ह्ज ' मधील अनुक्रमे दोन आणि चार सभासद पाठविले जातात [संदर्भार्थ दि स्टेटमन्स इपर युक्त, १९१९; संस्थानातील वेगवेगळ्या खात्यांचे रिपोर्ट, इ.]

जालंधर, मि ल्हा.—पंजाब; जालंधर विभागातील एक जिल्हा. उ. अ. ३०° ५६' ते ३१° ३०' व पू. रे. ७५° ५' ते ७६° १६'. क्षेत्रफळ १३४२ चौरस मैल.

हा जिल्हा विषास आणि सतलज या दोन नद्यांमध्ये आहे. दक्षिण सतलज नदी असून पलीकडे छविआना, केरोनपुर जिल्हे; ईशान्येस होशिभारपुर जिल्हा. सतलज नदीचे खोरे जरा उंचावरच आहे तरी प्रदेश सर्व सपाट आहे. पांथिमेस विभास नदीकडे या प्रदेशास थोडा उतार आहे हा प्रदेश सुपीक असून शीत लोक या भागास ' पंजाबची वाग ' असे म्हणत असत.

सर्व प्रदेश मळईचा असण्यामुळे भूस्तरशास्त्रदृष्ट्या या भागात विषेप काही नाही. त्याचप्रमाणे शेती या भागात बरीच वाढण्यामुळे नैसर्गिक वनस्पतीची वाढ फार नाही. अग्नि आणि घोर पांथी या भागात लागवड करतात. लांडगे, काळवीट, ससे, शेतांतील उंदीर मनसूरी असून पिकास फार त्रास देतात. सपाटीवर येथील हवा समशीतोष्ण आहे. जून आणि जुलई महिन्यांत उन्हाळ्या असतो. परंतु फार भासत नाही. पावसाळ्यात हिवाळापावी सांधे लोकांस बरीच त्रास देते. पावसाची सरासरी २४ इंच आहे.

इतिहास:—श्रीशंकराने जालंधर राज्याचा परामव या भागांत केल्या अशी एक कथा आहे त्यावरून या भागास हे नांव मिळाले असे म्हणतात प्रिस्ली राज्याच्या आरंभी कमिश्नरच्या कारकीर्दीत भरलेल्या वीडसंगीतीसंधर्भात जालंधराचा उल्लेख आलेला आहे सातव्या शतकात जालंधर त्रिगर्ताच्या राजधानीचे शहर असून ते रजपूत राज्य होशियारपुर व फांजा हे जिल्हे आणि केवा, मेंढी व चुकेत ही संस्थाने यांनी व्यापलेल्या प्रदेशावर होते असे चिनी प्रवासी ह्युएनत्संग म्हणतो. नवव्या शतकात काश्मीरचा राजा शंकरचंद्र याने त्रिगर्ताचा राजा पृथ्वीचंद्र याचा पराभव केला असा उल्लेख ' राजतरंगिणीत ' आहे. इ. स. १०८८ च्या सुमारास इब्राहिमशहा पोरनेने ते शहर काबीज केले. त्यावेळेपासून हा प्रदेश लाहोरच्या मुघ्यात मोडत असून त्यावर मुघलमानी अंमल होता असे दिसते. सन् १६६६ बराण्याच्या कारकीर्दीत (१५९४-५१) या भागावर त्याची सत्ता विशेष बळवती; त्यामुळे येथे त्या सुमारास बरीच गडबड झाली. त्यांत खोबरचा राजा जबरथ याने आरंभलेली मोहीम प्रसिद्ध आहे. इ. स. १५५५ मध्ये हुमायूनच्या निशाणाखाली भोगल सैन्य येथेच जमा झाले व त्याच्या आसपास १५६० साली हुमायूनने बहिरामखानाचा पराभव केला. जालंधरचा शेवटचा व प्रसिद्ध सुभेदार अदीनवेग हा होय. अहमदशाह दुराणीने नूरमहाल व कर्तारपुर या दोन शहरांची लूट केली होती. विशेषतः कर्तारपुर शहरातील पवित्र स्थाने दुराणीने भ्रष्ट केली. या गोष्टीचा सूड म्हणून शिखानी जालंधर शहर इ. स. १७५७त जाळले.

मोमली फातवाहीस शिखानी ज्यावेळी विरोध सुरू केला त्यावेळी त्यांस या जिल्ह्यांत पुष्कळ अनुयायी मिळाले. पुष्कळ छोटे छोटे सरदार त्यास मिळाले व तलवारीच्या

जोरावर आपला स्वतंत्र सत्ता दुज्याच्या विरतिराज्या भागावर त्यांनी प्रस्थापित केली इ. स. १७६६ मध्ये जालंधर शहर फिज्जापुरिआ मिसलच्या तब्यात गेलें त्यावेळी या समुदाया पुढारी पुञालसिंग नावाचा होता याचा पुत्र पुत्रसिंग यानें जालंधरास मुद्देमोठ दिल्या बाबला याप्रमाणे निरतिराज्या ठिकाणी या भागात पुष्कळ गावांस तबबंदी निरतिराज्या लहान लहान राज्यांनी केली मध्यवर्ती रण-जितसिंग हा सर्वात प्रमुख होता इ. स. १८११ मध्ये महाराजा रणजितसिंगानें हा प्रदेश मिथळा पडिली शीख लडाई संपल्यानंतर जालंधर दुज्या विदिशाकडे आला

१८५७ सालच्या बडात जालंधर व फिजर येथील काळ्या सैन्याने बड उभारलें होतें त्यावेळी कुपुण्ड्याचा राजा रमधरसिंग यानें या भागात धातता ठेवण्यात बरान्न मदत केला नकोदर येथील दुरंगे व नूरमहाल येथील नूरबहानची सहाई ही प्राचाव ठिकाण या जिल्ह्यात पहाण्यासारखा आहेत लोकसंख्या (१९२१) ८२२५४४ या जिल्ह्यात चार तहसिली आहेत व ८ म्युनिसिपालिटया आहेत या जिल्ह्यात सुसलमान शेंकडा ४५, हिंदू शेंकडा ४० व शीख शेंकडा १० आहेत या जिल्ह्यात सर्व लोक पन्नाची भाषाबोलतात या जिल्ह्यातील बहुतेक जमीन लग्नवडीखाती आहे येथे गहू, हरमरा, जव व मका ही मुख्य पिके आहेत ऊसाचा लागवड येथे करतात

इ. स. १९०३-४ मध्ये एकर १३५७ चौरस मैल जमीनीपैकी १०९३ चौरस मैल जमान लागवडीखाली होती अता याउपर जास्त जमीन लागवडीखाली येईल असे दिसत नाही या भागात विहिरी पुष्कळ आहेत गुरांची अवलाद या जिल्ह्यात चांगली नसल्यामुळे दरवर्षी शेतारिपातून शेतकामाकरिता पुष्कळ गुरे विकत आणतात रणसाल ऐनी दु अकरामध्ये जालंधर दुज्यातील घोडांची अगलाद प्रसिद्ध आहे असा उद्योग आहे परत दुज्यातसे दिसत नाही येथे एक ८८५ एकर जमीन साक्षित जंगल म्हणून असून श्यात शिबरी व कोरर यांची लागवड केलेली आहे या भागात कडर विपुल आहे शारयुक्त जमीनीतून तोरा तया करतात

सुनी विणकामाचे हातभाग या जिल्ह्यात बरेच चालतात नूर जालंधर शहरात रेगमी विणकामाचे २०० हातभाग इ. स. १८९९ मध्ये होतें लोकरा सामान, घुर्च्या वगैरे येथे बरान्न तयार होतें या जिल्ह्याच्या बहुतेक व्यापार घटक शिपकर आहे गहू, कपूत, सुती व रेगमी कापड वगैरे पदार्थ असून बाहेर जातात नैथ वेस्टन रेगमी या जि-यातून नेली असून तिने रण भागात काही ठिकाणी पट्टी होयार आहेत या जि-यातील रस्ते चांगले आहेत पावसाळ्यात सतत जम नदीवर होण्या व रणा शिप अमदानी मूर झाल्यामुळे या जि-याची दुष्काळ पडला नाही

जिल्ह्याचा अधिकार डेप्युटी कमिशनर असतो. अकबराच्या कारकीर्दीत हा जिल्हा लाहोर सुभ्यातील दुआब विस्त जालंधर नामक सरकारात मोडत होता अकबरा-नंतरच्या मोगल बादशहानी राजा तोडरमल यानें सुरू केलेली नगदी शारापद्धति बंद केली व जे कोणी जास्त पैसा देण्याचें क्वल करील त्यास त्या भागातील खेडी खडाने देऊ लागले शिखांच्या अमदानीत तर हिंदी बंद झाले व ज्यास जितकें ज्यास मिळेल तितकें घेण्याची प्रवृत्ति होऊ लागली महाराजा रणजितसिंगानें काही सुधारणा करण्याचा प्रयत्न केला इ. स. १८४६ मध्ये हा भाग विदिशाकडे आला त्यावेळी झालेल्या पहाणीत १३११ खण रुपये उत्पन्नाचा हा जिल्हा होता १९०३-०४ साली सरकारसारा १४०५ हजार व एकदर उत्पन्न २०२५ हजार रुपये होतें

या जिल्ह्यात जालंधर, करतारपुर, अलवालपुर, फिझर, नूरमहाल, राहोण, नवाशहर बग आणि नकोदर अशा ९ म्युनिसिपालिटया आहेत

त ह ची ल — जालंधर जिल्ह्याची उत्तरेकडील तहसील उत्तर अक्षांश ३१ १२' ते ३१ ३५' व पूर्व रेखांश ७५ १६' ते ७५ ४९' क्षेत्रफल ३९० चौरस मैल लोकसंख्या (१९२१) २८९३९६. जालंधर हें मुख्य ठिकाण असून शिवाय कतारपुर आणि अलवालपुर ही गावे व ४०५ खेडी आहेत १९०३-०४ साली या तहसिलीं एकर उत्पन्न ४८ लाख रुपये होतें

शहर — पंजाब, जालंधर विभाग व जिल्हा उ. अ. ३१ २०' व पू. रे. ७५ ३५' हें नैर्ध वेस्टन रेल्वेवर स्टेशन असून मुंबईतून १०४४ मैल आहे लो. स. (१९१९) १९३१८ जालंधर देशाच्या पाठीवर हें शहर बसविलें आहे असे पुराणे सांगतात शहराच्या भोंवतालचा माग पवित्र मानला जात असून त्याची यांना पुष्कळदायक होते असे सांगतात

छाएनसंग होन बेडा, (एकरा इ. स. ६३४ मध्य व दुसऱ्या इ. स. १४३ मध्ये) जालंधरला आला होता. रयावेणी हें उत्तर हिंदुस्थानातील राजधानी शहर होतें असे वर्णन आहे हर्षविलादित्यानें छाएनसंग चीनला परत आला त्याला पोहोचण्याकरिता मुसलमान जालंधरच्या राजास बरोबर दिले होतें. काठच्या तरी काळातल्या एका चीननावा मालवर राजाला बौद्धधर्माच्या विरुद्ध अधिकाऱ्याने सर्व हिंदुस्थानातील बौद्धभ्रमशापनाचा व भिक्षुना शिक्षा व बौद्ध देण्याचा अधिकार देऊन ठेविला होता हाच राजा सर्व हिंदुस्थानभर हिंदून नागनागी त्याने स्तूप व मठ बांधिले, पण या विषयाचा सत्यता सिद्ध करण्यास काही एका पुरावा सापडत नाही उत्तर हिंदुस्थानात सानच्या शातनात बहुतेक ठिकाणी जग बौद्ध धर्मास उतरती बघा लागली होती तरी जालंधर येथे त्या धर्माची चढती बघान होती येथील

पद्मछात्रादन अधिक अवलोकना योग्य मंडात दोन हजारानून जास्ती मिळू होते. पद्म दृष्टे धैर्य पंचाच्या तीन माझगी देवस्थानात अजमाते सारे पाचवीच उपासक होते ११ व्या शतकात सुसुलमाणी सत्ता हा भाग हस्तगत करिपर्यंत पुढोपासना संधे टिकून राहिली होती. आलेंदर येथील निधुनी अभिधर्माचा विशेष अभ्यास केलेला आहे एएनएस ६३४ मध्ये जो अभिधर्म भाष्य शिकला तो येथील चंद्रवर्ण नाशच्या भाग्यावाशा होय द. स. १०० च्या सुमारास सत्र द् कनिष्काने भाष्य रचण्याकरिता जी परिपद बोलावली होती ती तारावाचादिकाच्या मते आलेंदर येथील एका मंडात नवली होती, पण एएनएसंग याचे इष्टाणे असे की ही सभा काश्मीरमध्येच नव्हा भरली. कदाचित् असेहि असेल की प्रथम आलेंदर येथे ही सभा भरून पुढे उन्हाच्या निमित्त त्याची अभियेनाने काश्मीर येथे लाठी.

आलेंदरला ब्रिटिश सैन्याची छावणी आहे. येथे म १८६७त म्युनिशिपॅलिटीची स्थापना झाली येथे ५६ हायस्कूल व एक कॉलेज आहे. जियांसाटी कन्यामहाविद्यालय नांवाची एक संस्था आहे.

जालना, ता. लु. का.—हेरापाद संस्थान. औरंगाबाद निरागातील अगदी पूर्वकडेचा तालुका असून त्याचे क्षेत्रफळ ७४४ चौरस मैल आहे. लो. सं (१९११) १२७६८१-या तालुक्यात दोन गावे आणि २५० खेडी आहेत पैकी ५२ खेडी जहागीर आहेत. जमीनमहसूल इ. स. १९०१ मध्ये २५ लाख होता. जमीन काळी असून उत्तरेकडे आणि पूर्वेकडे थोडी डोंगराळ आहे.

इ. स. १९०५-१९०६ साली १९११ साली १८९५४ लोकरसेवा असून पैकी १९८९१ हिंदू होते रामराजाच्या वेळी जालना अस्तित्वात आले अशी स्थानिक दंतकथा आहे सीता या ठिकाणी राहिली होती म्हणून यास जानकापूर म्हणत असत. परंतु पुढे एका मुसलमान धोमत कोटगाने राजे नाव जालना असे ठेवले. मजबराचा मनी अवुल कजल हा काही दिवस येथे राहिला होता. व अंबरगडेश्वर दक्षिणेचा गुहेदार असताना वारंवार येथे येत असे इ. स. १६७९ त शिवाजीने हे शहर लुटले तेथे पुष्कळ लूट मिळाली त्याला अवविण्यास शाहाजादा शाहाअलम व त्याच सरदार यांनी संगमनेरनजीक लडाई दिरी पण सीत मांगल्याचा पुत्र पराभव झाला शिवाजीने पट्टा फेला व तेथून आडवाटेने रायगडास ती लूट पुनरुप पोहोचविला पुढे रामराजाजी हे शहर इ. स. १७००-च्या सुमारास लुटले या वेळी मांगल त्याच्यावर चालून आले असता त्याने त्याचा पराभव केला याला जालनापूर असेहि नाव होते. या गावाचे स. १५९७ त आदिलशाहाने मांगल सेनापति गानयानान व राजा जनायथा याचा पराभव केला होता स. १७१७-१८ त हा परगणा

शिवाच्या ताब्यात होता येथे एक मशीद व एक सार्द पक्षाण्यासारखा आहेत त्या स. १५६८ मध्ये बांधला असल्या असे रयावरील शिलालेखांवरून दिसते. हिंदु देवळा-मध्ये आनंदस्वामांचे देऊळ साधारण मोठे आहे स. १७२५ मध्ये जालना येथे विद्या बाधला होता परंतु इतकी तो मोठ-कट्टीस आलेला आहे. जालनातील बागात फटफळावळ पुष्कळ विकते. ती सर्व मुंबई व इतर ठिकाणी रवाना होते जालनाचे लच्छरी ठाणे स. १८२७ मध्ये बांधले होते व त्या ठिकाणी स. १९०२ पर्यंत निजामची काही फौज होती. आता हे लच्छरी ठिकाण नाही.

जालनापहाड, नारायणगोवा—एक महाराष्ट्रीय संत-कवि. याचा जन्म सारे १७१५ त झाला व शके १७९० आपाद वष ५ मी रोजी ते समाधिस्त झाले. हे बाळपणा-पाहूनच चांगले वैराग्यमगधन होते यांनी गिरनार पर्वता-वर राहा येथे राहून शीत तपश्चर्या केली. यांनी मुमुक्षुचे तत्-सागर रचले आहेत ते येथेप्रमाणे.—(१) जालसागर, (२) विज्ञानसागर, (३) बोधसागर, (४) कैवल्यसागर, (५) आनंदसागर, (६) शांतिसागर, व (७) कदगासागर.

नारायणगोवाचे हे सर्व ग्रंथ ओवीबद्ध आहेत. सप्तसागरा-पेकी करणासागर हा प्रथम कार विचित्रेयक आहे. याचे शिष्य-प्रतिष्य काशी, लखर, शेरसा, धार, देवास, पुणे इत्यादि ठिकाणी आहेत वरील ग्रंथांशिवाय गुरुपादकाण्डक, चित्र-तमाला, बोधाष्टक, विचारमाला, निर्वाणपंचक वगैरे अनेक स्तुत प्रकरणे यांनी लिहिली आहेत. शिवाय अभंग, पदे वगैरे वरील आहेत नारायणगोवाची कविता फार साधी, सुलभ आणि अभ्यासमानापरिपूर्ण आहे, असे रा अजगाव-कर लिहितात [पद्मराट्ट कविवरि]

जालापहाड—बंगाल, दार्जिलिंग जिल्हा. दार्जिलिंग स्टेशनच्या वर असलेली टेंकडी उ. अ. २१° १' व पू. रे. ८८° १६'. दार्जिलिंग येथील लच्छरी ठिकाण येथे आहे. येथील परेड प्रांटेड समुद्रसपाटीपासून ७५२० फूट उंच आहे

जालारी—मद्रास इलाख्यातील एक जात वस्ती सुमारे २४ हजार आहे हे मुख्यतः तेलगू कोळी, मोई (पालवी वाहणारे), आणि शेतावर नागर धरणारे कोळी असतात जाल (जाळे) या शब्दापासून जालारी या नांवाची व्युत्पत्ति झाली असावी असे काही मानतात. साप्रत, गंडम आणि विश्वाणरुद्र या शिल्पांनुसार नाची वस्ती आढळते. मासे मारणे हा याचा मुख्य धंदू आहे याना गंगासमुद्र (गंगेचे कोक) असे नांव असून कन्नडा कोळीच्या नावाला याच्या प्रमाणेच गंगमळू असे शास्त्रिनाम आहे. जातिविषयक आचारक्रम, धार्मिक समारंभ इत्यादि बाबतीत जालारी लोकांचे मील लोकांची निकट साम्य आहे

जालारी लोकात दोन वर्ग असून दोन्हीहि स्वशासितरी-रक्षक करणाऱ्या आहेत पनरेन्ड कोटला (पारा खांड)

एडुकोटला (सात खाव) अशी मांडवाच्या खांब्यांच्या संघा-
वरून या वर्षाची नावे पडली आहेत. पनरेन्डुकोटला हे आप-
णांस एडुकोटला ज्ञातोपेक्षा थोडे समजतात. कारण एडुको-
टला शाखा ही अथर्मसंतति आहे असे ते समजतात.
इतर तेलू जातीप्रमाणे जालारी लोकांचेहि एक ज्ञाति-
मंडळ असून त्याच्या अधिपतीस पिळा असे म्हणतात. डोलो-
वेहर नामक एक कनिष्ठ अधिकारी असतो.

ओरिया जातीच्या रिवाजाप्रमाणे जालारी जातीची विधवा
धाकट्या दोराशी लग्न करते. पेडपटण, विस्वापटण, विमली-
पटण आणि रावळपटण या चार शहरांतील प्रतिनिधींना
प्रत्येक लग्नसमारंभास आमंत्रण असते.

धार्मिक कुर्यात जालारी हे धाडांचे अनुकरण करतात.
संप्रदित केलेल्या जालारीच्या मृगमूर्तीपेक्षां कांही अशाः—
बंगाली बाघः—हा काळ्या रंगाच्या घोड्यावर आरुढ
झालेला असून मासे मारण्याच्या कोळ्याना आशीर्वाद देत
आहे असे दाखविले आहे

सामलम्माः—अंगात हिरव्या रंगाच्या अंगा घातला
असून तापाच्या साथीपासून ही कोळ्याचे रक्षण करीत आहे.
राजन्माः—ही एका खांबीची मूर्ति असून, हिच्या उगळ्या
हातात तलवार आहे, व ही काळ्या हत्तीवर आरुढ झालेली
दाखविली आहे. बाज जिघाना ह्या देवतेच्या रूपप्रसादाने
पुत्र होतात असा समज आहे.

थेरनम्माः—हिच्या डाव्या हातात तरवार असून ही
अश्वारुढ आहे. ही देवता कोळ्याचे, मुळणे वगैरे अप-
पातापासून रक्षण करते.

भागीरथम्माः—हिला आठ अथवा बारा भुजा असून
ही गजारुढ आहे. पटकी, हगवण इत्यादि आजारापासून
ही देवता कोळ्याचे रक्षण करते.

मुकलम्माः—ही देवता देवीच्या आजारापासून कोळ्याना
रक्षित.

ओरोशेन्डी अम्भवाहः—ही देवता वादळापासून बोटांचे
रक्षण करते.

भागदेवीः—ही व्याघ्राकृढ असून कोळी जातीचे पटकी-
पासून संरक्षण करते.

बयीकमुल अम्भवाहः—ह्या देवतेला सहस्र डोळे असून
(एका मातीच्या कुंभास हजार भोके पाडून हे डोळे दाख-
विले आहेत.) ही कोळी लोकांच्या रक्षक्यकरिता व
कल्याणाकरिता अहर्निश झटते. [स्पर्टन]

जालिआ—मुंबई, काठेबाड. (१) जालिया आग्रजी
चौकटण्यातील निराळी खंडणी देणारा तालुका येथील तालुक
दार सधेया रजपूत आहेत.

(२) जालिआ मानजी. चौकटण्यातील दुसरा एक
मानेय मंडणी देणारा तालुका. मासिया सर्वेया रजपूत

(३) जालिआ देवाजी. हालार मिल्ह्यांतील निराळी
खंडणी देणारा तालुका. यांत १० खेडी आहेत. तालुकदार
धोलवा भायाद आहे. त्याचा मूळ पुरुष देवजी नांवाचा होता.
जालिआ शहर उड नदीच्या पूर्वे तीरावर नवानगरपासून
सुमारे २० मैलांवर वसले आहे.

जालोर—राजपुताना. जोधपूर संस्थानातील जालोर
मिल्ह्यांचे मुख्य ठिकाण. जोधपूरच्या दक्षिणेत ७५ मैलांवर
आहे. उ. अ. २५° २१' व पू. रे. ७२° ३७'. लोकसंख्या
(१९११) ७६२४. येथे पोस्ट शाळा, दवाखाना या सोयी
आहेत. येथे सुवी कापड, उंटाची भिने व पंचरसी धातूची
नक्षी काढलेली पाण्याची भाडी तयार होतात. याच्या दक्षि-
णेत टेंकडोवर बिला असून तो राजपुतान्यात प्रसिद्ध आहे
परमार राजपुतांनी तो बाघला असून अद्यापि तो बांगरय
स्थितीत आहे. किला ८०० फूट लांब व ४०० फूट रुंद
असून किलाची चढण सुमारे ३ मैल आहे. रस्ता दगडी
असून निसरडा आहे वाराग्या घातकाच्या अखेरीपर्यंत किला
परमाराकडे होता. त्यानंतर नडोलाचा बव्हाण राव कीर्ति-
पाल याने घेतला व तेथे आपली राजधानी केली. पुढे त्याचा
नातू उदेंदिस याच्या हातून शमशुद्दीन अस्तमश याने ई.
स. १२१० च्या सुमारास घेतला होता. परंतु पुन्हा त्याच्या
हवाली परउ केला. यानंतर शंभर वर्षांनी अझादहीनाने वेडा
पालून खंडेराव बव्हाणकडून घेतला. याच वेळी अझादहीनाने
बाघलेली तीन घुमटांची मशीद अद्यापि सुस्थितीत आहे.
सन १५४० च्या सुमारास किला व आसपासचा भाग ओध-
पूरचा राजा मालदेव याच्या अमलाखाली आला.

जालौन, जिह्दा.—संयुक्तप्रांत, अलाहाबाद विभाग.
उत्तर अक्षांश २५° ४६' ते २६° २७' व पूर्व रेखांश ७८°
५६' ते ७९° ५९'. क्षेत्रफळ १४८० चौरस मैल. हा जिह्दा
ब्रिटिश हुंदेशखंडाचा अगदी उत्तरेकडचा प्रदेश असून
त्याच्या चारी दिशांत यमुना नदी व यमुनेस मिळणाऱ्या
पटवा आणि फूज नद्या आहेत. हुंदेशखंडाच्या सपाट मैदा-
नाने हा जिह्दा व्यापलेला आहे. जमीन मळीची असून
जुनखडी किंवा कंकर येथे सांपडतो. येथे वनस्पती फारशा
नाहीं. बाभूळ आणि खैर ही साडे ह्यीस पडतात. काल्पी-
जवळ कानपूर येथील कातडी कमावण्याच्या कारखान्यास
पुरवठा करण्याकरिता अंगलखाच्याने बाभळीची लागवड
केली आहे.

प्राणीः—रानडुकरे, काळवीट, चित्ते, हे पुष्कळ सांपडतात.
बाघ इकडे नाहीत. जगांत मासे सांपडतात. हवा उष्ण व
कोरडी असून निरोगी आहे. वर्षाचे पावसाचे सरासरी प्रमाण
३२ इंच आहे. १८६८-६९ साली फक्त १३ इंच पाऊस
पडला होता.

इतिहासः—या जिह्याचा प्राचीन इतिहास उपलब्ध
नाही. अठराव्या शतकापासून या भागाने राजकीय
इतिहासात भाग घेतला आहे. १९१६ साली ब्रुतपुद्दीन

गाने काली शहर विकले होते. यमुनपार होण्याकारती काली हे महत्त्वाचे ठिकाण असल्यामुळे येथे आतपास पुष्कळ लढाया झाल्या आहेत. बाघरच्याविषय लढण्या-करिता हिंदू राजे या ठिकाणी जमले होते. येथूनच त्यांनी बाघरवर चाल केली व त्यांचा फत्तेपुर शिकोच्या लढाईत बाघराने पराजय केला. अकबराच्या कारकीर्दीत हे 'सरकारचे' मुख्य ठिकाण होते. अकबराच्या कारकीर्दीच्या अखेरीस हुंदल्यांनी काली शहर हस्तगत करून घेतले होते. शेरशिन देवाने या शिऱ्याचा भाग जिंकून घेतला होता व त्याने या प्रदेशावरील स्वाभिव्य अहमीर बादशहाने बसले केले होते. दहागहानाच्या अमदानीत याने बंड केले. त्यात त्याचा पराजय झाल्यामुळे तो रचे प्रदेश गमावून बसला. याच हुंदल्यांच्या एका शाखेने हमीरपूर शिऱ्यात जेणे करील आणि त्यांचा पुढारी छत्रसाल याने आपल्या राज्यात आलीन मिह्या साधील केला. अठराव्या शतकाच्या आरंभी जेव्हा अलहाबादच्या सुभेदाराने छत्रसालवर स्वाधी केली तेव्हा त्याने मराठ्यांनी मदत मागितली होती. इ. स. १७३४ मध्ये हा भरण पावला. त्यावेळी त्याने आपल्या राज्याचा एकूणतितोष माराठ्यांच्या स्वाधीन केला. मराठ्यांच्या कारकीर्दीत येथे वारंवार बंडाळी होत असे इ. स. १७९८ मध्ये ब्रिटिशांनी काली काबीज केले होते. परंतु त्यावेळी त्यांनी ते सोडले. बसईच्या तहानंती एक वर्षाने झालेल्या तहाने येथल्यांनी सन १८०३ मध्ये लष्कर-खर्चाकरिता म्हणून हे ब्रिटिशांच्या हयाली केले. यमुनेजवळचा प्रदेश हिमवतवाहाराच्या हवाली केला होता वारण त्याने ब्रिटिशास चांगली मदत केली होती. जालौन जमीन-दारीची व्यवस्था समाधानकारक नसल्यामुळे ब्रिटिश सरकारने सन १८३८ पासून सर्व व्यवस्था आपल्या हातात घेतली. सन १८५७ च्या बंडात या गावात फारच घटबड उडाली होती. सन १८९१ पर्यंत 'वॉन रेगुलेशन' प्रमाणे या शिऱ्याचा कारभार होत होता.

या शिऱ्यात प्राचीन इमारती फारसा नाहीत. ओरई तहसिलीतील अकोरी गावी दिल्लीचा राजा पृथ्वीराज आणि हुंदलखेडचा राजा चंदेल यांची लढाई झाली होती. काली येथे पुष्कळ मुसलमानांची घरांमी आहेत.

या शिऱ्यात ५ गावे आणि ८३६ लोखे आहेत. हुंदल-खंडाच्या बदल्या हवापाण्यामुळे लोकसंख्येची नेहमी चढ-उतर होत असते. लोकसंख्या (स. १९२१) ४०५३१. या शिऱ्यात चार तहसिली आहेत. ओरई, काली, जालौन, आणि कुं. हिंदी वस्ती लोक ९४ असून मुसलमान लोक ६ आहेत. सर्व लोक पाश्चात्य हिंदी भाषा बोलतात. पोटभाषा हुंदेली आहे.

शेती:—येथे गहू चांगला पिकतो चांगल्या पाऊस पडल्या तर पाणी द्यावे लागत नाही. कान्स गांवाचे तण शेतात फार उपयुक्त असल्यामुळे पिबाची फार नसाली होते. उत्त-

रेकडे पिंगट व पिबळी जमीन आढळते. अहोरा लोक तुपाचा पंदा करतात या शिऱ्यातील जमीनदारी आणि पाति-दारी या जमीनमहसूल पद्धती आहेत.

ज्वार, गहू, अरहर, बाजरी ही धान्ये येथे पिकतात. गळिताची धान्य व कापूस देखील येथे पिकतो. हुंदलखंडातील इतर भागाप्रमाणे जालौन शिऱ्यातहि शेताचीचा पंदा फार अनिश्चित आहे शेताकीच्या सुधारणा करण्याचा प्रयत्न चालू आहे.

येथील गुरे दलक्या प्रतीची आहेत. इ. स. १८८१ पर्यंत शेताकरिता पाण्याचा पुरवठा फक्त विहिरीपासूनच होत असे. इझी बटवा कॅनेल सुरू झाल्यापासून बागायती जमीनीचे क्षेत्र वाढत आहे.

कंकर आणि घेरा हे खनिज पदार्थ या शिऱ्यात साप-डतात. पूर्वी येथे सुती कापड तयार होत असे. परंतु कानपूरचे गिरणीत झालेले कापड शिऱ्यात लागू लागले हे पंदा बघला. येथून हरभरा, गळिताची धान्ये, कापूस आणि तूप बाहेर जातात. बागडीची साल कानपूरला जातली फलावण्याकरिता पाठवितात. या शिऱ्यातून जी. आय. पी. रेल्वेचा एक काटा जातो

त ह सी स—संयुक्तात जालौन शिऱ्याची आगदी उत्तरेकडील सहलीत उ. अ. २१° ते २६° २०' व पू. रे. ७९° ३' ते ७९° ३१' क्षेत्रफळ ४८१ चौ मै व लो. सं. (१९११) १६२१९१ या तहसिलीत दोन गावे १ १०५ क्षेत्री आहेत. १९३१-४४साठी जमीनघान्यारे व ४८४२१६०० आणि इतर करीवरल ५१००० रुपये होते. १९००-१ साली २७५ चौरस मैल कोरडवाहू लागवडीलाली असून २५ चौ. मै. बागाडी होती.

गां व.—जालौन तहसीलीचे मुख्य ठिकाण असून ओरा-इपासून १३ मैलावर आहे. उ. अ. २६° ८' व पू. रे. ७९° २१' लो. सं. (१९११) ८२७७. अठराव्या शतकात जालौन हे राजावेळी असलेल्या मराठी राज्याची राजधानी होते अयापिहि तेथील बानदार लोक मराठी भाषावच असून पुष्कळांनी इनामी जमीन आहे. तहसिली, कचेर्या, दफतार, शाळा वगैरे सोयी येथे आहेत.

जावजी दादाजी कांधेरी (स. १८३१-१८९२)—एक महाराष्ट्रीय छापखानदार. जालौन मराठे. जन्म हुंदल (१८३९). हे छापखान्याच्या पेशात केवळ स्वपराकामाने उदयास आले. आरंभी हे तीन रुपयांवर नोकर होते. तेच पुढे स्वतः मालक होऊन दरमहा चार चार हजार रुपये लोकांस पगार वाटू लागले. १८६४ सालीत यानी स्वतंत्रपणे टाईप पाहून विकण्याचा पंदा आरंभिला. १८६९ त स्वतःचा छापखाना होला. याच सुप्रसिद्ध छापखान्याचे नांव 'निर्णय सागर' होय. नवीन सुंदर अनेक प्रकारचे टाईप करण्यात आणि पुस्तके सुबक छापण्यात यानी मोठी कर्ति पुर्ण ग्रंथकारांनी यानी ययाशक्ति सदृश्य

मराठी, हिंदी, गुजराती व इंग्रजी भाषेत महत्वाची शैक्की पुस्तके प्रसिद्ध करून वाङ्मयात अमूल्य भर घातली; व प्रेयकारास चांगले उत्तेजन दिले याच्या निर्णयकाराचा आपल्याच्या लौकिक अद्यापि कायम आहे मृत्यु ५ एप्रील १८१२.

जावड—मध्यहिंदुस्थान. श्वाल्हेर संस्थान. मंदासागर किनारतीला एक गाव उत्तरअक्षांश २४° ३६' व पूर्व-रेखांश ७४° ५२'. इ. स. १९११ त ६५१५ लोकवस्ती होती. मंडासाच्या संस्थानिकांनी सुमारे ५०० वर्षांपूर्वी हा गाव बसविला. राणा सय्यासिंह व त्याच्यामागून गादीवर बसलेला जगत्सिंह याच्या कारकीर्दीत गावासभोवती असलेला कोट बांधण्यात आला १८१८ त पेंढारी लढाईत शिवाच्या हाताखाली असलेल्या यशवंतराव भाऊच्या हातात हा भाग होता याने पेंढारी लोकांच्या छद्म नावा-कास आणि काझलखानास मदत दिल्यावरून ब्रिटिशांनी हा गाव त्या साली सर केला परंतु पुन्हा हा गाव शिवास परत देण्यात आला. इ. स. १८४४ साली श्वाल्हेर येथे टेबलच्या लष्कराच्या संचोद्रीता तो ब्रिटिश सरकारकडे आला परंतु तो पुन्हा इ. स. १८६० त शिवाकडे गेला.

येथे व्यापार बराच आसतो पूर्वी येथे रंग तयार होत असे. परंतु पाश्चात्य कृत्रिम रंग बाजाराने येथे लागल्यामुळे हा व्यापार बसला आहे.

जावरा, इ. स. न.— मध्यहिंदुस्थानातील माळवा एजन्सीतील एक संस्थान. क्षेत्रफळ ५६८ चौरस मैल. या संस्थानाचे माग बरेच ठिकाणी विभागलेले आहेत. यातील मुख्य भाग उत्तर अक्षांश २६° ३०' ते ३४° ५५' व पूर्व रेखांश ७५° १' ते ७५° ३०' यात आहे. याचे सभोवती इंदूर संस्थान, श्वाल्हेरचा काही भाग, रतलाम संस्थान, राजपुतान्यातील प्रतापगढ आणि चिपळोदियाची ठाडरात ही आहेत जावरा गाव याचे मुख्य ठिकाण असून त्यापासून संस्थानाचे हें नाव मिळाले आहे. चंबळा आणि सिंधा या नद्या या संस्थानातून वहातात.

इतिहास—गुजराती हा स्वातंत्र्योदीशी अफगाण होता. याचा आज अय्यदुल हमीदखान हा नदीब फाळण्याकरिता प्रथम हिंदुस्थानात आला. याच्या दोन मुलांनी (अय्यदुल हमीद आणि अय्यदुल रास) गुलाम कादीरखान याच्याकडे नोदरी धरली. या गुलाम कादीरखानानेच इ. स. १७८८ मध्ये बृद्ध बादशहा सद्दामअलम याचे डोळे फोडले होते. पुढे शिवायने गुलाम कादीराचा बंधू पेह्यावर हो दोषे रोहिल्लांदांत बसली करून राहिले. गुजराती हा अय्यदुल हमीद याचा सर्वात धाकटा मुलगा होय. याने महंमद आयासखानच्या मुलीशी लग्न केले. हा अयासखान जोधपूर दरबारात एक मानकरी होता. जयपूर आणि जोधपूर या दोन संस्थानांच्या संस्थानिकांमध्ये उदेंदुरच्या कृष्णा-मार्गेवरून सडा पडता असता अमरिखानाने मध्यस्थी घेऊ

होती. त्या मध्यस्थीत अयासखानाने अमीरखानास मदत केली होती पुढे अयासखानाने आपली एक मुलगी अमीरखानास दिली. यानंतर अमीरखानाने गजुरखानास आपल्याकडे नोदरीस ठेविले व आपण दूर स्वारीस गेला असता त्यास होळकर दरबारी आपला विश्वासू वकील म्हणून नेमले. नंतर २१ डिसेंबर सन १८१७ रोजी महिदपुरची लढाई झाल्यानंतर मंदासोरचा तो जहा शाला त्यातील बाराव्या कलमान्वये असे ठरले की, नवाब गजुरखानाकडे सैन्यात, महाराज, टाळ, जावरा आणि बराडा यांची मालकी यावी व पिपलीदापासून खंडणी घेण्याचा अधिकार असावा त्याच प्रमाणे गजुरखानाने ब्रिटिशास त्यांनी दिलेल्या मदतीदाखल ५०० घोडे, ५०० पाददळ व चार तोफा घ्याव्या असे ठरले होते अमीरखानाने गजुरखान हा आपल्या वतीने सुखसार असल्यामुळे तो मालक होऊ शकत नाही अशी तक्रार केली, परंतु त्याचे फोडी एव चालले नाही.

स. १८२५ त गजुरखान मरण पावला. याच्या मागे याचा अज्ञान मुलगा पास महंमदखान (इ. स. १८२५-६५) मसनदीवर बसला या वेळी होळकरास दोन लाखांचा नजराणा देण्यात आला प्रथमतः सर्व बारभार गजुरखानाच्या विषया व्हीकडे होता. परंतु सैन्यवश्या झाल्यामुळे तो अधिकार दोन वर्षांनी तिजकडून काढून घेण्यात आला. इ. स. १८४२ मध्ये पास महंमदखान यास सर्व अधिकार मिळाले याने इ. स. १८५७ च्या बंडाच्या वेळी चांगली मदत केली होती. १४ लाखांची खंडणी यास द्यावी लागते. याच्या अमदानात मुसलमानी बायबाप्रमाणे दत्तक घेण्याची सनद मिळाली हा इ. स. १८६५ मध्ये बारल्यावर याचा अज्ञान मुलगा महंमद इस्माएलखान मसनदीवर बसला याहि वेळी होळकरास दोन लाख रुपयांचा नजराणा देण्यात आला. या नवाबास सर्व अधिकार इ. स. १८७४ मध्ये मिळाले. याची कारकीर्द संस्थानचा चांगली गेली नाही व संस्थानास १६ लाख रुपयांचे कर्ज झाले याशिवाय ब्रिटिश सरकारचे तीन लाख रुपये कर्जाकडे घेतले होते हा इ. स. १८९५ मध्ये मरण पावल्यावर याचा मुलगा इफ्तीखान अलीखान हा गादीवर बसला हा या वेळी चारा वर्षांचा असल्यामुळे सर्व कारभार याचा चुलता थार महंमदखान याकडे सोपविण्यात आला. इ. स. १९०६ त सर्व अधिकार या नवाबास मिळाले यास हिज हायनेस आणि फकीरउद्दौला नवाब सलतजेम या पदव्या असून १३ तोफांच्या सलामीचा मान आहे. जोकरिया (१९११) ७५९५१. या संस्थानात हिंदु पंडित ७४, मुसलमान शेंकडा १९, जन शेंकडा ४ आणि वन्य जातीय शेंकडा ३ या प्रमाणात आहेत.

माळव्यातील ठाडूत जमीन या संस्थानात आहे जवारी, कापूस, मका, गहू बरोबर पिके येथे होतात. अक्षुची लागवड येथे पूर्वी फार होत असे. राजपुताना-माळवा-रेल्वे, बी बी ए आय रेल्वेचा पांडा, रतलाम-गोप्रा-बरोडा रेल्वे

या संस्थानांतून जातात. या संस्थांनाच्या सात तहसिली आहेत. जावरा, बाराडा, बाररोड, मरहारागड, नवाबगंज, संगीत आणि टाळ मंडावळ. जमिनीची पहाणी अद्यापि झालेली नाही. संस्थानचे उत्पन्न धाडेआठ लाख आहे.

गा. व.—मध्यहिंदुस्थानांतिल जावरा संस्थानची राजधानी असून अजमेर—खांडवा—रेवेचे स्टेशन असून मुंबईहून ४३२ मैल लांब आहे. उ. अ. २३° ३८' व पू. रे. ७५° ८'. लोकसंख्या (१९११) १८०५४. येथे अवश्य असलेल्या कच्च्या वीरे आहेत.

जावळी, ता. छ. फा.—हा मुंबई ह्याकडील सातारा जिल्ह्याचा उत्तरेकडील तालुका. उत्तर अक्षांश १७°३२' ते १७°५९' व पूर्व रेखांश ७३°३९' ते ७३°५९' या दरम्यान असून त्याचे क्षेत्रफळ ४२३ चौ मैल आहे यात मातकमपठ या लहानशा विभागाचा समावेश केला आहे. आदे. यात एकंदर गावे २४९ असून यांची लो. सं. ७० हजारापर्यंत आहे व एकंदर उत्पन्न १ लाख रुपये आहे. उन्हाळ्यामध्ये हा भाग थंड असतो. तालुक्याचे मुख्य ठिकाण भेंडे नांव असून तेथे पाऊन सरासरीने ८१ इंच पडतो. याच तालुक्यांत महाबळेश्वर, प्रतापगड वगैरे ठिकाणे आहेत.

गा. व.—जावळी हें खेडे प्रतापगडापासून पूर्वेत एका ओहोळ्याच्या काठी ३ मैल आणि मातकमपठेच्या बायबेज ३ मैल अंतरावर आहे. जावळीजवळचे डोंगर वारणा नदीपर्यंत पसरलेले आहेत. हें खोरे मुसलमानांच्या अन्यायाच्या आघोषासून मराठ्यांच्या ताब्यात होते. पूर्वी हें शिके नावाच्या घराण्याकडे होते; व हल्लीह दिवा घराण्याच्या धंद्याकडे, सातारा जिल्ह्याच्या दक्षिणेकडील काही खेडी आहेत. विजापूरचा पहिला राजा युसुफ आदिलशहा याने मोरे नावाच्या एका मराठे सरदारास १२००० पायदळ देऊन हें खोरे शिकरीपासून काबीज करण्यास पाठविलें. त्याने शिकरीस तेथून काढून लावून त्याच्या बाजूने गुजर, महादिक आणि मोहिते या लोकांची पुंडई बंद केली. त्यामुळे मोरे यास "बंदराव" ही पदवी बाबतहाने दिली. त्याच्या यशवंतराव नावाच्या मुलाचे अहमदनगरच्या शुह्राण निजामशाह्याच्या फौजेशी पंढरपूरजवळची लढाई झाली तीत पुष्कळ लोके दारुबून शत्रूचा बावटा जिकून आल्यामुळे, त्यास त्याच्या यापाच्या जागेवर नेत्रिले, व त्याच्याहि बंदराव पदवी दिली. या घराण्याच्या सात विल्यांनी या प्रांतावर अंमल गाजविला. विजापुरच्या मुसलमान राजांनी त्याच्या स्वामिनीबद्दल तो प्रांत केवळ नावाला खंडणी घेऊन त्याच्याकडे सोंपविला होता. प्रथम शिवाजीने मोन्यास आपल्या बाजूस बळविण्याचा प्रयत्न केला परंतु तो बळला नाही. त्याने विजापूर सरकारकडून शिवाजीस कैद करण्यास आलेल्या क्षामराज नावाच्या इक्षमास नेव्हा वाट दिली तेव्हा शिवाजीने त्यास शत्रू मानिले. मोन्याजवळचे लोक बळकट असून त्यांचा मुलगा, भाऊ आणि कारभारी हिंसत-

राव हे शूर होते. शिवाजीने 'देशमुखीचा जमाव घरावर घेऊन जमावाच्या बळे मुद्द करून जाऊली घेतली' (जेथे शकावली). घ. १६५५ मध्ये हो गेले पडली. पुढे दुसऱ्या वर्षी बंदरावापासून रायरीचा किल्ला घेतला. त्यावर बंदरावाने आदिलशहाशी शिवाजीविषय मसलत चालविण्याने त्याची चौकशी करून शिवाजीने त्याला व त्याच्या मुलांना देहात शासन केले व सर्व जावळी प्रांत खालसा केला. [सातारा ग्याहो; जेथे शकावली; मोन्यांची वधरा.]

जावा—मध्ययाद्रीपर्वताच्या सुंदरा बेटाच्या समूहांनील एक मोठे बेट. या बेटाची लांबी पश्चिम ते पूर्व ६२२ मैल व रुंदी ५५ मैल आहे. डच ईस्ट इंडीज सरकारची बसाहत या नाट्याने जावाला महत्त्व आले आहे. मदुरा व इतर किरकोळ बेटे धरून जावाचे क्षेत्रफळ ५०९०० चौ. मै. आहे. पुली पैनेटन हें मुख्य बेट सुंदरा समुद्रपुत्रीत असून त्याचे क्षेत्रफळ ४७ चौ. मै. आहे बेटेविराच्या उत्तरेत 'द्वीपसहस्र' बसलेले आहे. पश्चिमेत सुंदरा समुद्रपुत्रीने जावा व सुमात्रा अलग केली आहेत तर पूर्वेत बली समुद्रपुत्रीमुळे पलिम्पापर्वत व जावा ही वेगळी झाली आहेत जावाच्या दक्षिणेस हिंदी महासागर व उत्तरेस जावाचा समुद्र आहे.

जावाचे तीन भाग पाडण्यात येतात. पश्चिम जावांत येंटम, कंबंग व प्रेंगसर रोमन्सो आहेत व या सर्वांचे मिळून १८००० चौ. मै. क्षेत्रफळ आहे. या भागात दक्षिणेकडील प्रदेश उंच व उत्तरेकडील सखळ आहे. प्रेंगसरचा पर्वत या भागात असून त्यावर बॅरॉम, पेकलोगम, तेगळ, वडंग, शुक्त इत्यादि पठारे आहेत प्रेंगसर या बेटेविरा व येंटम याच्या सरहद्दीला चिकदून हलीमन पर्वताची रांग गेली आहे.

मध्यजावा हा सर्वांत लहान भाग आहे याचे क्षेत्रफळ १३२०० चौ. मै. आहे. यात तेगळ, पेकलोगम, वन्युमास, वगेन, केदू, जोकनकर्ता, सुकर्ता या सुलुयाचा अंतर्भाव होतो. पूर्वे जावा देबंग, मदियन, कैदीरी, सुरबय, पसुरग, येथुळे इत्यादि प्रदेश मोडत असून त्याचे क्षेत्रफळ १७५०० चौ. मै. आहे.

क्षेत्रफळाच्या दृष्टीने पहाता जावाचा प्रदेश पुष्कळ ज्वालामुखी पर्वतांनी युक्त आहे. डॉ. व्हर्बेकच्या मते जावामध्ये १२९ ज्वालामुखी कोर आहेत. पश्चिम जावात ११ ज्वालामुखी असून ते सर्व हल्ली निःसृत झाले आहेत. प्रेयातारमध्ये यांची संख्या ५० असून त्यापैकी ५ काय ते जिवंत आहेत. मध्यजावामध्ये अवघे ५ जिवंत आहेत. मध्यजावामध्ये ६ पैकी २ जिवंत असून पूर्वेजावामध्ये २ पैकी ५ जिवंत आहेत. बेरी, बाग, गुरियो, लूटू, विलिस येथे प्रत्येकी २ ज्वालामुखी असून ते सर्व जिवंत झालेले आहेत. स्वामेटमधील २ ज्वालामुखांपैकी एक मात्र अद्यापि जिवंत आहे. जावामधील प्रदेशाच्या निरनिराळ्या भागात, सुपीकता व नापीकता यांचे, सर्वच उच्चस्तराचे प्रमाण भिन्न आहे. मध्य

व पश्चिम जावामधील किन्यालगतचा टापू सखल, हलदलीचा असून बाईचा लागवडीला योग्य व सुपीक आहे. बन्यूमस व बगेलनच्या प्रदेशात वाढवट आहे, तथापि बाई भागांत तांदूळ उत्तम पिकतो. पूर्वभावात ही वरील प्रकारची स्थिति आहे.

न या.—पश्चिम जावामध्ये ची तरम व ची मनुक या मुख्यतः दोन नद्या आहेत. त्यामधून नावामार्फत कोंची व मिठाची नेवाण होते. मध्य जावामध्ये पमली, चोमल, मोगो, सेरयू बोगावतु, उपक इत्यादि नद्या आहेत. यांच्या काठचा प्रदेश फार सुपीक आहे. या नद्यामध्ये दगड खडबड वगैरे असल्याकारणाने या नद्यामधून नावा चालणे दुष्कर होते. पूर्वजावामध्ये लहान लहान नद्या पुष्कळ आहेत. खोलो, गेटग, ग्रेटग या त्यांतल्यात्यांत मोठ्या नद्या असून त्या नद्यांमधून नौका चालविता येतात.

मृत्पृष्ठ—जावामधील पट्टेक सर्व भागांत तृतीय अगर चतुर्थ युगातील अवशेष सापडतात वचित एअोर्शन युगातील अवशेष, रेंताड दगड, खडूचे दगदीड सापडतात.

ह या मा न.—पश्चिम जावामधील हजामान निश्चितपणे सांगता येते पण इतर भागातील हजामानामध्ये वारंवार बदल होत असल्यामुळे त्यासंबंधी मधी अनुमान काढता येत नाही. एकंदरीने हवा उष्ण आहे. त्यातल्यात्यांत पूर्वभावा व मध्यभावाचा काही भाग हे विशेष उष्ण आहेत. जावामध्ये उन्हाळा व पावसाळा असे दोनच ऋतू आहेत. सूर्योपप्रमाणे येथे वेगवान वारे सुटत नाहीत. मेघगर्जना, बिजा वगैरे प्रकार नेहमी आढळतात, पण बिजापासून प्राणहानि वचित पडून येते. जनेशरी, केडुवारी, माचे इत्यादि महिन्यांत पाऊस जोराने पडतो. पूर्व व मध्य जावामध्ये उत्तर किनाऱ्यापेक्षा दक्षिण किनाऱ्याच्या बाजूच्या प्रदेशात अधिक व जोराचा पाऊस पडतो. मध्यजावामध्ये इतर सर्व भागांपेक्षा पर्जन्याचे मान अधिक आहे.

प्राणी.—जावामध्ये सरक, टुकडे, बोटिंग व रसा जातीची हरिणें, कोतगिल नांवाचा कस्तुरीमृगसारखा असणारा प्राणि, वाप, चित्ता, जंगली मांजर, शिकारी पुत्रे, कलंग नांवाचा एक प्राणि, डुबिन, बुक, लुटेग, कोळी या जातीची माकडे, राणा, डॅडीर, अम्बल इत्यादि प्राणी आढळतात.

१९०० साली जावामध्ये ४९० प्रकारचे पक्षी होते असे ग्दोर्मेन नांवाच्या एका संशोधकांनी म्दल्ले आहे. यापैकी पुष्कळच पक्षी मनुष्यवस्तीच्या भागात वाचेतच आढळतात. ससुआच्या, परोवराच्या अगर नदीकिनाऱ्याच्या प्रदेशात बक्रे, ससाणे इत्यादि पक्षी आढळतात. सुबन्नाचे येथे अस्तिव आहे. जावामधील मोर हिंदुस्थानातील मोरापेक्षाही सुंदर असतो. पोवराच्या येथे दोन जाती आढळतात पोवरांमधील अनुकरण व मोलगाची नडल करणे या बाबतीत मागे टाकणारा व येथेच शासनाच्या धोरणारा असा एक पक्षी आहे. मधमागोच्या व भुरग्याच्या निरनिराळ्या जाती

येथेच आढळतात. कॅथ्रिलन नांवाच्या पक्ष्याची गोड आवाजवळ फार प्रसिद्धी आहे.

जावाच्या पाण्यामध्ये माशांच्या हजारां जाती आहेत असे तज्ञांनी सिद्ध केले आहे. हे मासे निरनिराळ्या रंगाचे व निरनिराळ्या तऱ्हेचे असतात. बटेव्हियाच्या भागांत जवळ जवळ ६० प्रकारचे मासे खाण्यासाठी उपयोगांत आणले जातात. साधारण २४ हुन अधिक जाती आहेत. किच्वाचे प्रकार तर अगणातच आहेत

वनस्पती.—निरनिराळ्या वनस्पती, झाडे, लता इत्यादींची जावा येथे समृद्धि आहे. वनस्पतिशास्त्राच्या अभ्यासाला जावाहुन दुसरे महत्त्वाचे स्थान मिळणे कठीण आहे. सुइटेनशोय येथील वनस्पतींची बाग अतिशय प्रसिद्ध असून त्यांत हरएक तऱ्हेचे वृक्ष, लता, वनस्पती यांची समृद्धि आहे. जुन्या काळच्या अरण्याची यथार्थ वस्तुना यावी यासाठी डिबोदास येथे अरण्यापासून ठेवण्यात आले आहे व ते वाटेत त्याला पहावयाला मोकळीक मिळते. सुमारे तीन हजार इतक्या निरनिराळ्या प्रकारच्या वनस्पती जावामध्ये आढळतात. उन्हाळ्यात सर्वत्र हिरण्यागार पक्षराशींनी खेडीपाडी व शहरांच्या आसपासले आहेत.

लोक संख्या.—यावडीपर्यंतच्या सविस्तर इतिहास पहाण्या विभागांत (प्रक. ९ वें) आलाच आहे. या ठिकाणी थोडक्यात गोपवारा व इतर माहिती आढळेल १९०५ सालच्या खाजेसुमारीवरून पहाता जावाची लोकसंख्या (मदुराप्रांत धरून) ३००९८००० होती. येथील वस्ती मुख्यतः जावानीज, सुदानीज व मद्रुीज अशा तीन जातींच्या लोकांची आहे. जावानीज व सुदानीज यांच्यामध्ये स्थूल करक म्हटला म्हणजे जावानीज लोकांवर हिंदुधर्माचा परिणाम झालेला दिसतो व तो सुदानीजवर झालेला दिसत नाही हा होय. तोन्हीही जातीचे लोक मलयवंशाचे आहेत. पण परिस्थितीमुळे या तोन्ही जातींमध्ये भोडाकार फरक पडला आहे. सुदानीज लोकांच्या शरीराची ठेवण व त्यांची राहणी मलयवंशीय लोकांसारखी अद्यापि आहे. हे लोक पश्चिम भागांत रहातात. पूर्व जावामध्ये व विशेषतः मदुरा-बेटांत व त्याच्या आसपास मद्रुीज लोक रहातात. तेगळपेक लॅंगन, बगेलन, केडु, सेमरंग, जपुरा, सुदकर्ता, बन्यूमास इत्यादि ठिकाणी आम्बानीज लोकांची वस्ती आहे. या तोन्ही जातींच्या लोकांत जावानीज लोक अधिक सुधारलेले आहेत. सरयेनेही त्यांच्याच नंशर पहिला लागतो.

जावामधील लोक वर्णाने पांढऱ्या रंगाचे आहेत. त्यांतल्या त्यांत जावानीज हे अधिक हृण्यवर्णीय आहेत. या लोकांचे डोळे भुरे अगर काळे असून त्यांचे कंठ लांबलचक काळेभोर व राठ असतात. वक्षस्थलावर अगर इतर अवयवांवर कंठ आढळत नाही. अंगाबांध्याने जावानीज हा सुदानीजपेक्षा उंच असतो पण सुदानीज हा अधिक पटपट असतो. मद्रुीज लोक उंच व थडपट असतात. सुदानीज

लोकांचे डोळे तिरकस असतात. जावांतील लोकांचे नाक चपटे व लहान असते पण नाकपुड्या फुगीर असतात. ओठ जाड असतात. दांत जात्या पांढरे पण निगा न राखल्याने पिवळे झालेले असतात. दिसण्यात जावानां व मडुरीज हे सुंदरनांभेपेक्षा तरतरीत दिसतात. पुरयांपेक्षा बायका अशफ असतात. पीतवर्णी ह्या बायकांच्या सौंदर्याचा निदर्शक समजला जातो. जावांतील लोक पूर्वी युद्धनिपुण व दूर सोक होते पण हल्ली ते शांत, साथे व मेहनती बनलेले आहेत.

जावामधील घरे बहुतेक बांधूची असतात. कांदींची घरे लांकडाचीं असतात. धोमंतांचीं दगडीं घरे असतात. या लोकांचे मुख्य खाद्य तांदूळ आहे. हे लोक मासे व मांसहि खातात. यांची कौटुंबिक पद्धतीची रक्षणी आहे. वरिष्ठ वर्गात वदुपत्नीकत्वाची चाल रुढ आहे. पण चालच्या वर्गात बहुधा एकपत्नीकत्वच रुढ आहे. जावामधील लोक सुमुलमान आहेत ते वाटतात. पण ते खरेखुरे पुद्दधर्मीय आहेत. त्यांचे आचारविचार मुसलमानां आचारांपेक्षा पुराणवन्धुधर्माच्या आचारविचारांशी जुळते आहेत. वरिष्ठ जातींची रक्षणी मात्र इस्लामी पद्धतीची आहे. मजेला जणें हें पवित्र कर्तव्य होय अशी जावांतील लोकांची समजूत आहे. प्रत्येक शहरांत एक तरी मशीद आहेच. तिस्ती उपदेशांची येथें फारशी डाळ शिजलेली दिसत नाही.

जावाची राजधानी बटेव्हिया अहून तिची लोकसंख्या सवालक्ष आहे. याशिवाय सेरांग, अंजैर, पेंडेग्लेग, टेंगेरंग, बूटेंसोर्ग, क्वरंग, वन्यस, बंडग, वंजर, सुक्यूमी, सुवेदंग जवत, तसीकमलय, इत्यादि शहरे आहेत. पेंडेग्लेग येथें गंधकाचे व उष्ण झरे आहेत. बूटेंसोर्ग येथें सुंदर बाग आहेत. प्रेंगगर जिल्ह्यांत धयधवे पुष्कळ आहेत. सुक्यूमी हें हवेचें ठिकाण आहे. चिचलेंका येथें काँफी मोठ्या प्रमाणात तयार होते. तसिकमलयाच्या टापू सुटिर्तादयांच्या इष्टीनें अत्यंत मनोहर आहे. चेरीबोन येथे जुन्या मुलतानांचे राजवाडे, जिनी देवालय, तिस्ती उपलक्षनामंदार, मिठागरे आवळून येतात. इंड्रमयू वैदर तांदुळाच्या व्यापाराबद्दल प्रसिद्ध आहे. तेगळ येथें साखरेचे पुष्कळ कारखाने आहेत. पेंकॅलंगन व बंटग हीं शहरेहि व्यापाराबद्दल प्रसिद्ध आहेत. सेमरंग येथें प्रिन्स ऑफ ओरेंज क्लिअर, कॅथोलिक चर्च, प्रॅटिस्टंट चर्च, मशीद व एक लष्करी दवाखाना आहे. येथें नुकतीच रेल्वे सुरू करण्यांत आली असल्याने या शहराचें वैभव वाढत आहे. डेमक हें शहर पुराणप्रसिद्ध आहे. येथें स. १८४५ मध्ये, तेथील मुलताननें एक सुंदर मशीद बांधली होती. तिचा काही भाग अद्यापि राखून ठेवण्यांत झाला आहे. सात वेळां डेमकला गेल्यास मक्कायात्रेचें श्रेय मिळतें. या ठिकाणीं पुष्कळ धर्मी आहेत. सलतिंग येथें लष्कराची राहण्याची जागा आहे. कंदल हे साखरेबद्दल फार प्रसिद्ध आहे. कुदस येथें

कापड तयार होतें. जपरा हें १७ व्या शतकात मतरम राजांच्या राजधानीनें शहर होतें. जोगका हें शहर मोती व माणकें यांच्या व्यापाराबद्दल फार प्रसिद्ध आहे. पसर-ग्देह येथें जुन्या राजवण्यांनींल पुराणांची धर्मी आहेत.

जे ती.—जावाच्या एकंदर जमीनीपेकी शेंकडा ४० एकर जमीन शेतकीची आहे. जावामध्ये मुख्य पीक तांदुळाचें आहे. त्याशिवाय साखर, भिकोना, काँफी, तंबाखू, चहा, नीळ, इत्यादि वस्तुहि येथें पिकतात. साखरेचे कारखाने जावांत पुष्कळच आहेत. जावामध्ये १९०५ साली १० २८३५७ टन म्हणजे सुमारे १५०००००० पीडांची साखर तयार झाली. सागरेखालाखाल निळीचें उत्पन्न येथेंच पुष्कळच आहे.

जावामध्यें म्हशी, गाई, बैल, घोडे, कुत्र्यां मांजरें पुष्कळ आहेत. म्हशींचा प्रवेश जावांत हिंदूंच्या मार्फत झाला असावा. जावा येथील घोडे पुजे पण सुरेख असतात. जावामधील लोक घोडयावर बसण्यात फार तरबेज आहेत; व ते घोडयाच्या उत्तरीच्या बाबतीत फार काळजी घेतात.

ख नि ज सं प ति — खनिजसंपत्तीच्या बाबतीत मात्र जावा फार मागे आहे. सोन्याबादीचा जावांत अभाव आहे. जोकमकर्ता येथें व इतर काही भागांत मैगनीश-च्या खाणा आहेत. चिलचप येथें लोहबुंबकाच्या रेंताड खाणी आहेत. कोयसा पुष्कळ ठिकाणीं पण बोडपा प्रमाणात सापडतो. डे प्रोटन जावांत पेट्रोलियमचा सोध लावण्यासुद्धा ह्या एक महत्त्वाचा धंदा जावात सुरू झाला आहे. याशिवाय गंधक व मिठ यांच्या खाणीहि जावामध्ये आहेत

दूळ ग व छ ण.—सपाट प्रदेशावर, पठारावर व कांदीं ठिकाणीं ज्वालामुखांच्या टापूंतुनहि रेल्वे गेली आहे. ससरंग-जोकमकर्ता, बटेव्हिया-बूटेंसोर्ग हें रेल्वेचे फाटे प्रमुख आहेत. याशिवाय सुरबय-पुसकभन, बंगोल-मुलंग, सिडॅन्गे—परन, कटेंसोर्गो—नुलग, बूटेंसोर्ग—चियंझर, वगैरे बरेच रेल्वेचे फाटे आहेत. सुमारे ३५०० मैलांच्या टापूत तारा पसरलेल्या आहेत. नौकातयन सुरू आहे. जावात दुसरे चालू आहेत.

रा ज्य वष व रथा.—रेल्वे हें सगळ्यांत धाकटें परिव-माण होय अशा काही खेड्यांचा मिळून एक जिल्हा, अशा काही जिल्ह्यांचे मिळून एक खोर्त, अशीं काही खातीं मिळून, एक रेशीडन्ती होते. प्रत्येक रेशीडन्सावर एक डच मनुष्य मुख्य असतो, व त्याच्या हाताखाली एक असिस्टंट-रेशीडंट, एक कंट्रोलर व काही अधिकारी असतात. सुर-कर्ता व जोकमकर्ता या संस्थानांचा कारभार रेशीडंटच्या देख-रेखीखाली मुलतान पहातात.

आ पा, बा दू म य व सं रू ति.—'हिंदुस्थान व जग' ज्ञानकोश, विभाग १ ला—यावर्षीपंचेम्फुति हें प्रकरण पहा.

आ ची न थ व रो प.—जावामध्ये फार प्राचीन काळेचे अवशेष फारचे सापडत नाहीत. मधून मधून दगडी हत्य-

राचे अवशेष दृष्टीस पडतात. हिंदुराजांचा अंमल जावावर असताना त्यांच्या अमदानीत जी देवालय व मठ बांधले गेले त्यांचे अवशेष मात्र पुष्कळ सापडतात व त्यावरून तत्कालीन शिल्प किती उच्च दर्जाचे होते याची साक्ष पडते. पूर्व व मध्य जावामध्ये हिंदूपद्धतीचीं देवालये दृष्टीस पडतात; पण या दोन ठिकाणच्या देवालयात फरक आढळतो. मधुरेत एकरुद्र हिंदू देवालय नाही. केंडलीभन्सीमध्ये जो गांव आहेत त्या गावाची नावे पाहिळी असता. पूर्वी त्या ठिकाणी शैवाची व बौद्धांची देवालये होती असे साटते. बुद्धांची देवालये आठव्या ते दहाव्या शतकाच्या दरम्यान बांधली गेली असतात असा इतरमनचा तर्क आहे. मध्यजावामधील देवालयांपेक्षा पूर्व जावातील देवालये नेहमीच दिशतात. महा-राजा धीरय आदित्यधर्माने सप्तमवर्षी विहार बांधल्याचा जो उल्लेख भंगेगावची शिलालेखात आहे, तो विहार 'बाराबुदर' होय असे कित्येक मानतात. ८४० सालच्या एका ताम्र पटात झिण्ण हा जावामधील एक पवित्र डोंगर होय असे म्हटले आहे.

जावामधील देवालयांची रचना चाळुक्य तऱ्हेची आहे असे फार्यूसनने म्हटले आहे, पण इतरमनने फार्यूसनने म्हणजे चुकीचे आहे असे दाखवून, देवलयाचा घाट द्राविडी पद्धतीचा आहे असे स्पष्ट व सप्रमाण सिद्ध केले आहे. उदयपूर पठारावर शिव, दुर्गा, गणेश यांची देवालये दृष्टीस पडतात. त्याचप्रमाणे बंदीअजुनी, बंदीधीरोडे, बंदीपंतदेव, बंदी परकोविना; यांची देवालये आहेत. या पठाराच्या ईशान्येस दक्वर्ची व परकोविना यांची देवालये आहेत. पूर्वेस पडकी देवा-लये आहेत. मायव्येस पुष्कळ देवालये असून त्यांत संवर्काचे देवालये चांगले आहे. दक्षिणेस बंदीभीमांचे उत्कृष्ट देवा-लये असून त्या देवळाचा आकार मनोऱ्यासारखा आहे. या एका देवळाची रचना चाळुक्य पद्धतीची आहे. जावामध्ये जी हिंदू देवालये आहेत त्यामध्ये बाराबुदर देवा-लय हे सर्वांत भव्य व कलाकौशल्याच्या दृष्टीने जगातील अति प्रसिद्ध देवालयांमध्ये मोडण्यासारखे आहे. हे केव्हा रेचि. डेन्सांमध्ये प्रोगोच्या पश्चिमेस घोण्या फार अंतरावर आहे. हे देवालय एका बांगरावर असून ग्याक्रे गण्यासाठी चार मोठे जिने चढावे लागतात. या देवळाकडे जाताना मधून मधून दगोळा उभारलेले आहेत. या देवालयाचे शिल्प अद्या तऱ्हेचे केले आहे की ते पहाताच मनुष्याचे मन संसारपामूख परावृत्त व्हावे. पायथ्यापासून हा शिल्लरापर्यंतचा महापाल पंचाशी हाच सौंदर्य आहे. या देवालयात बुद्धाच्या मूर्ती पसरलेल्या आहेत.

सुरफती संस्थानांत प्रबनन येथे हिंदू देवळे पुष्कळ आहेत. येथील देवालयाच्या समुद्राभावेती तिहेरी तट वसला आहे. दुसऱ्या व तिसऱ्या तटाच्या मध्ये १५० लहान, लहान देवा-लये आहेत. यामिंमंडाल तटाच्या मध्यभागी एक मोठे देवालय असून त्यामध्ये काटस्वरुपी शिव, गणेश, दुर्गा इत्यादि

देवतांच्या मूर्ती आहेत. दक्षिणेच्या बाजूला चतुर्भुज प्रभ-देवाची व उत्तरबाजूला विष्णूची देवालये आहेत. याशिवाय बंडीसेडु, बंडी लंग इत्यादि पुष्कळच देवालये आहेत. काही काही देवालयांवर लेख खोदलेले आढळतात.

पनबरम येथेहि देवालयाचा समूह आहे. येथील मुख्य देवालय खोदकामाचा नमुना म्हणून प्रसिद्ध आहे. बाहेरच्या द्वारपालांच्या मूर्तीचा पोशाख चिनी शिल्पकलेचा अवशेष या नात्याने प्रेक्षणीय आहे. चिनी लोकांचे या देशाशी पुष्कळ दळभबळण असल्यामुळे चिनी शिल्पांचे अवशेष येथे सापड-तात. व त्याचा अभ्यास करणे मनोरंजक व उपयुक्त आहे.

इति हा स.—यावद्वाप या नांवावरून जावा हे नांव पडले असांच असे दिसते जावा देशाचा इतिहास देखील विश्व-नीय असा मिळत नाही. बाबद उर्फी पुराणे याच्यावरून जो थोडा फार इतिहास उपलब्ध झालेला तेव्हाच. जावामध्ये १५ व्या शतकापर्यंत हिंदू लोकांची सत्ता प्रचलित होती या हिंदूसत्तेच्या कालाचे मुख्यतः तीन विभाग पडतात. ते म्हणजे (१) बौद्धकाल, (२) वैष्णवकाल व (३) संघिकाल. जावामध्ये ज्या अनेक राजघराण्यांनी राज्य केले त्यामध्ये मधपाहेत नांवाचे राजघराणे फार प्रबल म्हणून प्रसिद्ध होते. या राजघराण्याच्या सत्तेखाली जावाराष्ट्राची सत्ता परमुल्लावा देखील पसरली होती. त्यानंतर मुसल-मान लोकांच्या स्वान्यांना आरंभ झाला. यांनी काही काळ-पर्यंत आपला अंमल जावावर बसविला पण त्यानंतर युरो-पियन लोकांची टोळघाट जावावर येऊ लागली. १५२० साली पोर्तुगीज लोकांनी येथील रहिवासींकडून व्यापाराची परवानगी मिळविली. पुढे या शतकाच्या अखेरीस डच लोकांनी आपला पाय रोपण्यास सुरुवात केली. या सुमारास जावावर मतरमने राजघराणे राज्य करीत होते. या राज-घराण्यातील राजे आपल्याला जावाचे सम्राट म्हणवून घेत असत. त्याच्या अमदानीत जावाची राजधानी कतेशुरा ही होती. यांच्या अग्रद्वारांत डच लोकांनी जड्या व त्याच्या व्यापारास आपला अंमल बसवला होता. १७०५ साली डच लोकांनी जावाच्या राजाशी तह करून प्रेममरेचे शहर मिळविले. स. १७४५ मध्ये चेरीबोन ते बन्जुनेगीपर्यंतचा सर्व मुलूख डच लोकांनी आपल्या ताब्यात आणला. स. १७५५ मध्ये मसरमच्या राजघराण्यांत येथे दशाही मानून सुरुकत व जायककत अशी दोन राज्ये पडली. स. १८०८ मध्ये बतमचे राज्य डच लोकांनी जिंकले.

स. १८११-१८१८ या अवधीत इंग्लिशांनी जावावर आपली सत्ता प्रस्थापित केली. यावेळी जावाच्या राजघा-ण्यातील दांपनेवर या घाडगी व चतुर पुरुषांनी या परकी-यांच्या ताब्यांतून आपले राज्य खोदविण्याचा प्रयत्न केला. पण हुद्देबाजे तो कष्टा व डच लोकांची सत्ता जावावर पूर्णपणे प्रस्थापित झाला. डच इंडियन मॅन्याने दांपनेवरला पडण्यासाठी सतत पाव येथे धरपट चालविली होती. या

कामात वच लोकांचे १५०० सैन्य कागला आले. पण दोपनेगर सोपवला नाही हा असामान्य पुण्य स. १८५५ मध्ये मरण पावला. अद्यापिहि यांनी स्मृति जावनांना लोकांमध्ये तारी आहे; व डच लोकांना हाकून लावून पुन्हा एतद्देशीयांची घत्ता प्रस्थापित करण्यासाठी दोपनेगर हा पुन्हा पृथ्वी वर अवतारणार अशी अद्यापिहि लोकांची भावना समजून आहे. या भावनेचा समजुतीला बळी पडून काही काही पुढाऱ्यांनी तीन चार वेळा बंडेहि केले पण त्याला यश आले नाही. १८५० सालापासून डच लोकांचा सत्ता पूर्णपणे प्रस्थापित होऊ लागली. त्यांनी डच कायदा या भागात चालू केला. व्यापाराचा त्यांनी उत्तेजन दिले त्यांनी मुख्य-दोपनांचे, जावनांमधील संस्थाने खासता व करता ती एतद्देशीय राजपरांपाशील पुढाऱ्यांचा ताब्यात ठेवली. तेथील रहिवाशांची मिळते वेळीच्या प्रयत्न केला शिक्षणाचा आस्ते आस्ते फैलाव करण्यास सुरुवात केली यादिवाय इतर जावनांतिहि वगैरे सुधारणा घडवून आणल्या व अशा तऱ्हेने आरली सत्ता बिरुदाची केली.

[संदर्भग्रंथ—हिंदुस्थान आणि जग-ज्ञानकोश विभाग, इटॅकोडे ट्रॅव्हल-हिस्टरी ऑफ आचा (लंडन १८३९), जग-ज्ञान-जाचा; सिडमोर-दि गॅडन ऑफ दि ईस्ट, न्यूयॉर्क १८९८; डे-दि पॅलिगो ऑफ दि ऑननिनिस्ट्रेशन ऑफ दि डच इन जावा (लंडन १९०८)]

जाविदपान—मराठी ऐतिहासिक कायदपनात याचे नाव जावितवान असे येते. हा मूळचा चोंगा असून अहमद-शाहा (दिल्लीचा) व त्याची आई याचा मोठा आवडता होता. त्यांनी घाला मोठा कपड्या देऊन व अर्भार करून नवाय बदाहुर ही पदवीहि दिली याचे जन्म पतसदावर असलेले दरबारी नजदीक पडलेला. घवटी रयाचेकडे नवाय अकबरनंग याने त्याला मेजवानीस बोलावून आपण त्याचा वृत्त करविला (आगष्ट १७१२).

जासवंद—हे फुलसाड आहे. ते शुभारे पुष्यभर वाटते. त्यास संस्कृतमध्ये जया, मराठीत जासवंद ही नावे आहेत. त्या झाडाच्या पाटेरी, तावडी, भाजी अशा सुमारे १८ जाती आहेत जासवंदाचे झाड मूळचे चीन देशातील असून इथी सपाट प्रदेशातील सर्व भागाच्यात ही फांदी लावलेली आढळतात. या झाडाच्या सालीपासून घागा निघता व याच्या कुलापासून रंग तयार होतात. फुलाचा एतद्देशीय औषधार्थी उपयोग होतो.

जासी—जासी हे याच नावाच्या कमानियाच्या भागाचे मुख्य ठिकाण असून, बहउद नदीच्या काठी आहे. येथील लोकसंख्या सन १९१८ मध्ये ७९१२० होती. जासीचे गेल्ले-उबकेशीने याच्याशी आगगाडीन दळणवळण आहे. ही मोल्डेह्माच्या राज्यकारमाराची व रोमनकॅथोलिक धर्माच्या मुख्य अध्यापकांची जागा आहे. येथे स. १८६४ मध्ये प्रिन्स गुसाने विश्वविद्यालय स्थापिले; व त्यात वादसम, दसवज्ञान,

कायदा, शास्त्र व वैद्यकी या शाखा आहेत याशिवाय येथे लकरी शिक्षणाची शाळा, गायनशाळा; व व्यापारा शाळा आहेत. येथे पेट्रोलेयम, मीठ, घातू, इमारतीचे लाकूड, फळे वगैरेचा बाजार आहे

सन १५६४ मध्ये प्रिन्स अलेक्झांडर लॅपतान्तु याने जासी मोल्डेह्माची राजधानी केली. हे शहर पूर्वीपासून विशेषरुता प्रसिद्ध आहे जासी तातेर लोकांनी स. १५१३ त, तुर्क लोकांनी १५३८ त व रशियन लोकांनी स. १५८६ त जाळले. १७९२ मध्ये जासीच्या तहाने दुसऱ्या ठो-रॉन्स युद्धाचा शेवट झाला स. १८२१ मध्ये ग्रीक लोकांनी बेलग्रा घंडामुळे तुर्क लोकांनी हे शहर सन १८२२ त हल्ल करून घेतले. १८९१ मध्ये सुलारेस्टल राजपानी नेम्याळें या शहराचे बरेच नुकसान झाले

जासुद—या झाडात लॅटिनमध्ये ऑटिआरिस टॉक्सि करिआ, ईमर्गीत उपास द्री व इतर भाषात जासुद, करवत, आझी इत्यादि नावे आहेत ही झाडे मल्लेश, प्राथिमघाट व सिलोन यामधील जंगलात आढळतात या झाडापासून पाटेरी राळ निघते, तिचा विपारी बाज करण्याकडे उपयोग करतात आत(साली)पासून केलेल्या बाळाचे दोर मजबूत होतं. तत्तु काहून त्याचे दोर धरतात साळ (ताग) पाण्यात भिजवून ती आपटून वार काढण्यात येतो. (बूट म्हणून शाखाचे धोडे खोड ठेवून झाडाची लवध साळ काढून तिचा घान्य (पोती) तयार होत असल्यामुळे) भटन ठेवण्याकरिता उपयोग करतात. यावरून पश्चिम हिंदु-स्वानात या झाडाचा ' पोरायाची झाडे ' असे म्हणतात. बिया तापहारक व आमाशाप्रतिबंधकहि आहेत.

जाहिरात—विजाचे शतक हे जाहिरातीचे युग असे मानतात व ते शुल्क अशी खरीद आहे आधुनिक व्यापारी जगात जाहिरातीला अदमाशाबेरे महत्त्व प्राप्त झाले आहे ' कलिपुगातील पयराची विद्या ' असे जे. रा. न. वि. बेळकर यांनी एके ठिकाणी जाहिरातीने वगण केले आहे ते अगदी संपर्क आहे पाश्चात्य देशातच काय पण भौतिक सुधारणेत फार पाठासांगे असलेल्या आपल्या हिंदुस्थानातिहि शहरा-सुनच नव्हे तर खेडोपाडीहि जाहिरातीचा शुद्धमुळात झालेला टोपी पडतो, व प्रत्यक्ष जाहिरातीचा लोकप्रियता व प्रसार वाढत चालल्याचे दिसून येते.

कायद्याशिवाय अथवा अस्त्रीशिवाय कोण्दि एखादी नवी मोष्ट करीत नाही, हा मनुष्यमानाचा स्वभावधर्म आहे. जाहिरातीमध्ये बरीच कोणता तरी हेतु साध्य होत असल्या-शिवाय त्याची इतकी वाढ ज्ञातीय नवती. जाहिरातीला आज जे विश्वभूषण सहत्त्व प्राप्त झाले आहे त्याचे कारण जाहिरात देश्याची आज जरूरा भासू लागली आहे पुढेच नसून जाहिरातीपासून बरीच फायदा आहे अशी लोकांची खात्री पटत चालली आहे हेहि दुसरे आणि महत्त्वाचे कारण होऊ जाहिरातीची उपयोगता लोकांना पटत चालल्यामुळे,

कमोरकेंत या घाघ्राचा शिक्षणकमान समावेश करण्यात आला आहे, व या विषयाचा शास्त्रीय पद्धतीने अभ्यास करण्याचा प्रयत्न सुरू झाला आहे व्यापाराच्या बाबीला जाहिरात हे महत्वाचे साधन होऊन सत्संवायुक्त त्या साधनाचा शास्त्रीय पद्धतीने अभ्यास करण्याची जरूरी विद्वानांनी मांडू लागली आहे.

जाहिरातीचा उदय अरबी अलेकडे झाला ही गोष्ट खरी आहे पण पूर्वीच्या काळीहि जाहिरातीची कल्पना अगदीन अपरिचित होती असे नाही. इस्वी ज्याप्रमाणे या साधनाला महत्त्व प्राप्त झाले आहे व त्याला शास्त्रीय स्वरूप देण्यात आले आहे, त्या प्रकारची स्थिति प्राचीन काळां नव्हती, पण जाहिरातीच्या मुळार्था असलेले तत्त्व प्राचीन काळीहि लोकाना समत होते असे दिसून येते पूर्वीच्या काळचे व्यापारी लोक आपल्या मालाचा खप वाटाविण्यासाठी, निरनिराळ्या लोकाना आपला माल दाखविणे, आपल्या परिचयाच्या मंडळींकडून त्या मालाची शिकारस करविणे इत्यादि उपाय अंमलात आणीत असत निरनिराळ्या उत्सवाच्या प्रसंगी अगर सत्राच्या प्रसंगी आपला माल तेथे नेऊन त्या ठिकाणी जमलेल्या, निरनिराळ्या स्थानाहून आलेल्या लोकांत आपल्या मालाचा प्रसार करीत असत. तात्पर्य या ना त्या कोणत्यातरी स्वरूपात या जाहिरातीची कल्पना तत्कालीन लोकांत प्रचलूत होती फक्त इतर साधनाची स्वावेळी अनुकूलता नसल्यामुळे त्या कल्पनेच्या वाढीला यथोचित अवसर मिळाला नाही प्राचीन काळी इस्वीप्रमाणे दृष्टगवळणाची साधने विपुल नव्हती. सुद्रवलेचा जन्म व्यापार झाला नव्हता वृत्तपत्राची सोय नव्हती अर्थात् जाहिरातीला आवयत उपयुक्त साधनाचा त्या वेळी अभाव असल्याने या शास्त्राला इस्वीचे स्वरूप प्राप्त होणे अशक्य होते.

१५व्या शतकात सुद्रवलेचा जन्म झाल्यानंतर जाहिरातीची कला ह्यापटयाने वाढू लागली ईंग्लंडमध्ये स १६२२ च्यामे महिन्यात पहिले वृत्तपत्र प्रसिद्ध झाले त्यानंतर २५ वर्षांनी इंग्लंड स १६४८ मध्ये वृत्तपत्रातून पहिली जाहिरात पडकली ही जाहिरात रातीलप्रमाणे होती. 'डिहार्डन चॅम्प ऑफ ईंग्लंड या नात्याने इंग्लंडच्या पायांनी नावानेले, लंडन वाहताले प्रसिद्ध अफिकाच्यानीं उपप्रसिद्ध केलेले, दुरदरा करून वावलेले, ईंग्लंडच्या प्रदानमंडळाविरुद्ध येतल्या गेलेल्या आक्षेपांना तसपेक उत्तर देयात सापडलेले असे, जोपेक हॅन्सवॉट आणि जॉन कॅलव्हर्ट यांच्याकडिआ घाबून प्रसिद्ध केलेले पुस्तक आहे. याच्या प्रती स्टोयनर्स हाल व ओल्ड बेथमर्गनांत गोल्डन प्रीस येथे मिळतात '

प्रथम प्रथम पुस्तकाच्या व औपचार्याच जाहिराती बतमानपत्रातून चमकत असत. पण पुढे र्वे प्रकारच्या जाहिराती वृत्तपत्रातून चमकू लागल्या सुद्रवलेचा स १७२३ सालातून होताना जाहिरातीच्या कलेचदि प्रसार

झपाट्याने होऊ लागला या विषेत अमेरिकेने सगळ्यात अग्राडी मारली जाहिरातीला शास्त्रीय स्वरूप देण्याचे सर्व श्रेय अमेरिकेला दिले पाहिजे अमेरिकेत सल्लिना जाहिरातीवर ६० १०० कोटी डॉलर्स खर्च होतात इंग्लंड मध्ये जाहिरातीवर सल्लिना दहा कोटी पोंड खर्च होतात या वरून जाहिरातीचा व्याप किती प्रबळ आहे हे दिसून येते.

इत्का अतोनात खर्च जाहिरातीवर करण्यात जाहिरातीपासून काय कायदे होतात असा कोणी प्रश्न केल्यास तो अयोग्य हाणार नाही पण जाहिरातीपासून कोणते कायदे होतात हे पहाण्यापूर्वी जाहिरातीचे प्रयोजन काय हे सोडवयात पाहिले पाहिजे जाहिरातीचे मुख्य उद्देश म्हणजे (१) आपला माल गिःहाइकाच्या नजरेस प्रामुख्याने आणणे व (२) तो ज्याची वित्त वेश्याची इच्छा नसेल त्याच्याहि मध्ये उतरविणे हे दोन्हीहि उद्देश महत्वाचे असले तरी त्यातल्यात्यात दुसरा उद्देश अधिक महत्वाचा आहे कारण माल कितीहि चांगला असला अगर लोकांच्या डोळ्यात तो भरला तर प्रत्येकजण तो वेईलच असे नाही फार शाले तर तो त्या मालाची शिकारस करील पण जुलमा तीही शिकारसने त्या मालाचा उपव सत्यापासून व्यापाऱ्यांना प्रत्येकासि थोडीच होणार आहे अर्थात् तो माल जेणेकरून गिःहाइक विरत वेईल असा प्रकारची युक्ति असलात आणली पाहिजे यासाठी गिःहाइकाला मोडू पडेल अशा प्रकारची जाहिरात देणे हा एग महत्वाचा उपाय आहे अर्थात् ज्या मानवे ज्याची जाहिरात लोकांना अधिक पसंत पडेल त्याचाच माल अधिक खपणार हे उघड आहे यामुळे कोणती जाहिरात लोकांना पसंत पडेल इकडे व्यापाऱ्यांचे लक्ष आऊ लागले त्यामुळे या जाहिरातीच्या विवेचा शास्त्रीय रीतीने अभ्यास करण्याची आवश्यकता माझे लक्षली. गिःहाइकाना कोणत्या प्रकारची जाहिरात पसंत पडेल या विषयाचा विचार करता करता मनुष्याच्या मनोवृत्तीचे अध्ययन करण्याची जरूरी उदयन होणे क्रमप्राप्तच झाले अशा रीतीने या विवेचा निरनिराळ्या अंगांनी अभ्यास सुरू झाला या विवेच्या अभ्यासकांच्या मते जाहिरातीमागे खालील गोष्टींचा समावेश झाला पाहिजे.

(१) जाहिरात विज्ञापक असली पाहिजे हे जाहिरातीचे अर्थ लक्षण होय. जाहिरात जर विज्ञापक नसेल तर लोकांचे लक्ष तिथेच वेधणार नाही, त्यामुळे जाहिरात वेणान्याचा माल फार गणणार नाही इही तर तिकडे तिकडे जाहिरातींना पांक आल्यामुळे, लोक जाहिराती वाचण्याचा फंडाळ करतात अशा वेळी त्यांचे लक्ष त्याची इच्छा नसताहि ज्यामुळे वेधले जाईल अशा चित्ताकपेक तन्वेची जाहिरात असली पाहिजे. इहंच्या व्यापारी चढाओढीच्या गुणीत ज्याची जाहिरात अधिक भक्तेदार त्याचा वस्तुचा उप अधिक अशा स्थिति झाली आहे. त्यामुळे जाहिरात देणाऱ्या व्यापाऱ्याने आपल्या प्रतिस्पर्-

ध्याच्या जाहिरातीपेक्षा आपली जाहिरात कदां अपेक्षेदार होईल, कोणत्या स्थळी, अगर कोठे दिली असता ती लोकांच्या चटकन नजरेत भरेल या सर्वोच्च काळजीपूर्वक विचार करून जाहिरात दिली पाहिजे. नवीन नवीन साधनांच्या व सुधारणांच्या बाबोबरोबर जाहिरातीचे क्षेत्र व्यापक झाले आहे. नवीन नवीन जाहिरातीची साधनें अस्तित्वात आली आहेत. चित्राच्या द्वारे, विद्युत्प्रवाहाच्या सहाय्याने, फोनोच्या द्वारे, अशा अनेक तऱ्हांनी मालाची जाहिरात देश्यांत येऊं लागली आहे. यामुळे जाहिरात देश्यांचे काम दररोज कठीण होत चालले आहे. (२) जाहिरात मार्मिक व सुचक असली पाहिजे. जाहिरात वाचकाची ती अग्रहण्य बाबोनी व मार्कट वर्णनांनी भरली नसली पाहिजे. तर जाहिरात चटकदार असली पाहिजे. जाहिरात वाचताच त्या वस्तूचे फायदे फाय आहेत हे ताबडतोब शिन्हादृष्ट्या लक्षात आले पाहिजे. (३) जाहिरात लोकांच्या मनांत कायम राहिल अशा प्रकारची असली पाहिजे. (४) जाहिरातीवरून लोकांना व वस्तूच्या गुणवत्तेला आशी पटली पाहिजे. (५) जाहिरात लोकांच्या मनोवृत्तीनी बरोबर पडेल अशी असली पाहिजे. (६) जाहिरात पुण्या वस्तूचा खप वाटविणारी व नवीन वस्तू वापरण्याची चटक लावणारी असली पाहिजे.

जाहिरातीची साधनें.—जाहिरातीची मुख्य लक्षणे संगितस्वावर जाहिरातीची साधनें कोणती आहेत त्याचा विचार करूं. हल्लीचा जाहिरातदार मुख्यतः खालील साधनांचा उपयोग करताना आढळतो. (१) मासिके, वृत्तपत्रे इत्यादि; (२) भित्ती, दिवे, फळे, इत्यादि; (३) पत्रे व माहितीपत्रे, (४) कॅटलॉग, व (५) नाटक, सिनेमा, इत्यादि.

यांत वृत्तपत्रे, मासिके यांचा नेबर सर्वांत पहिला लागतो. पाश्चात्य व पौराण्य देशांत हि वर्तमानपत्रे व मासिके यांचा खप वाटत्या प्रमाणावर असल्याकारणाने वृत्तपत्राचकांचे सध्या सारखी फुगत असल्यामुळे अशा वृत्तपत्रातून व मासिकांतून जाहिरात देणे हे फार फायद्याचे असले. हल्लीच्या वृत्तपत्रांच्या उत्पत्तीचा जाहिरात ही मोठी बाब होऊन वसली आहे. वृत्तपत्रकार जाहिरातदारांच्यासाठी पुष्कळ सबलती घालून तयार असतात, यांचे कारण त्यांनी वर्गणीदारांपेक्षा जाहिरातदारांच्या जाहिरातीपासून होणारे उत्पन्न अधिक असते. ज्या वृत्तपत्राचा अगर मासिकाचा खप सर्वांत मोठा असेल त्याच वृत्तपत्राकडे व मासिकाकडे जाहिरातदार जातात; त्यामुळे, वृत्तपत्रांना उत्तम जाहिरातदार मिळतात, वाचकांना अगदी थोडक्या किंमतीत पुष्कळसा मजकूर वाचापत्रास मिळतो व जाहिरातदारांना जाहिरात दिल्यापासून फायदा होतो. असे हे परस्परवलंबनाचे नाते आहे.

या वृत्तपत्रांच्या व मासिकांच्या साधनांविषय दुसरे जाहिरातीचे साधन म्हणजे गांवतील मुख्य मुख्य

भागांतून भित्तीवरून जाहिराती लावण्याच्या अगर त्या भित्तीवरच जाहिरात रंगवावयाची; आगगाढ्यांमधून, गाढ्यांच्या बाहेरच्या बाजूवर जाहिराती चिकटवावयाच्या अशा एक ना दोन, पुष्कळच तऱ्हा लागता येतील. अशा प्रकारच्या भित्तीवर अगर फळ्यांवर जाहिराती देश्याने मालाचा खप पुष्कळ वाढतो. रस्त्याने जाणाऱ्या येणाऱ्यांच्या नजरेस नित्य तीच जाहिरात पडत असल्यामुळे ती जाहिरात पहाण्याच्या मनांत तानी रहाते व त्यामुळे, त्या जाहिरातीतील मात एखाद्या खरेदी करायचा असल्यास तो त्याच दुकानांत नेमका जातो. वृत्तपत्रांतून अगर मासिकांतून जाहिरात देश्यास्तथाच या प्रकाराने फायदा होतो. पण घराच्या अगर सार्वजनिक भित्तीवर चित्रे काढणे, जाहिराती चिकटविणे, यामुळे शहराचा साधेपणा व सौंदर्य कमी पमी होत जाते, असे काही विद्वानांनी प्रतिपादन करण्यास सुरुवात केली आहे. काही काही भित्तीवरच्या चित्रात अश्लीलपणा असतो. यामुळे लोकांच्या मनावर वाईट परिणाम होण्याचा संभव असतो. या दोन दृष्टींनी ही दुसरी पद्धत अनिष्ट असल्यामुळे त्याला आळा घालण्यासाठी प्रयत्न सुरू करण्यात आले आहेत. निदान अगदी अश्लील जाहिरात असेल तर ती कायद्याने बंद करता येते. स १८९३ मध्ये लंडन येथे स्कापा नावाची सार्वजनिक ठाकणी जाहिरात देश्याच्या अनिष्ट परिणामाला आळा घालण्यासाठी एक राष्ट्रीय सभा स्थापन झाली. या संस्थेने आर्ले हे कार्य सुरू केव्हायामुळे या प्रकाराला आळा बसत चालला आहे. स १८९४ च्या लंडन विल्डिंग्स ॲक्टने, लंडन काउंटी कॉमिसलरने इमारतीच्यावर तीन फुटापेक्षा अधिक उंचीवर अगर मोठा खोब रोवून त्याच्यावर जाहिरात लावण्याला बंदी ठेवली आहे. त्याचप्रमाणे दुसऱ्या एका कायद्याने, विद्युत्प्रकाशद्वारा अगर सचे लाईटच्या सहाय्याने लोकांच्या नजरेस आपली जाहिरात आणण्याची मनाई केली आहे. स १८५३ मध्ये गाढ्यांच्या अगर मोठारीच्या दोन्ही बाजूंवर जाहिराती छापण्याला प्रतिबंध करण्यात आला. सार्वजनिक आगी मोट्या अक्षराने जाहिरात देश्याने जर त्या भागाचे सौंदर्य कमी होत असेल तर ती जाहिरात लावू न देण्यासाठी एडिंबरोमध्ये स्वतंत्र कायदा करण्यात आला व इंग्लंडमध्ये तसाच कायदा होण्याची चिन्हे दिसत आहेत.

सार्वजनिक भित्तीवर, जाहिराती चिकटविण्याच्या यावतीत हि हळू हळू फायदे होऊ लागले आहेत. स. १८३९ च्या मेट्रोपोलिटन पोलीस ॲक्टान्वये अनधिकृत आगी जाहिराती चिकटविण्याला बंदी करण्याचा हक्क पोलीसांना देश्यांत आला आहे. दि ईन्फेडेंट ॲडजुटंटिनिंग ॲक्टान्वये अश्लील जाहिरातीबद्दल खटला करण्याचा हक्क नागरिकांना देश्यांत आला आहे. स्टेशनवर ज्या अनेक जाहिराती चिकटविण्यात येतात त्याने उत्तारुंचा गोंधळ उडतो या

सब्यावर त्यांना आळा घालण्याचीहि चळवळ सुरू झाली आहे. पण या चळवळीस अद्यापि यश असेल्ले नाही व येण्याचीहि रंग दिसत नाही.

याशिवाय गिन्हाडकाकडे आपल्या मालाच्या वर्णनाची पत्र पाठविणे, आपल्या मालाचा कॅटलॉग पाठविणे, इत्यादीहि अनेक प्रकार आहेत.

सार्वजनिक जागी जाहिरात देण्याबद्दलचे नियम इतर देशातूनहि झाले आहेत त्यांचीहि योजण्यात माहिती देण जरूरीच आहे.

फ्रान्स:—खासगी इमारतीवर जाहिरात चिकटवू देणे न देण हे त्या इमारतीच्या मालकाच्या मजबूर अवलंबून असते सार्वजनिक जागी सरकारी जाहिरातीशिवाय कोणत्याहि इतर जाहिराती चिकटविण्याची बंदी आहे सरकारी जाहिराती पाडण्या फागदावर व इतर जाहिराती रंगीत फागदावर लिहिलेल्या असल्या पाहिजेत असा कायदा आहे. जाहिरातीचा अधिकार, वेगळे बाबी ठरविण्याबद्दल म्युनिसिपालिट्यांना अधिकार आहे. अखील अगर आक्षेपार्ह जाहिराती लावू न देण्याचा पोलिसांना पूर्ण हक्क आहे. दोषिभूत स्थानाच्या सौंदर्याचा नाश होत असेल तर तेथे जाहिराती लावण्यात येऊ नये अशा प्रकारची चळवळ करण्यासाठी १९०१ साली एक संस्था स्थापन झाली आहे.

जर्मनी:—इंग्रियल कर्मांशिल ऑर्डिनन्सच्या जुन्या कायद्यान्वये, सार्वजनिक जागी जाहिरात देण्याला पोलिस-परवानगी लागते. जाहिरातीसाठी मुद्दाम खांब वेगळे पुरण्यात आले आहेत; व त्याच विवक्षित ठिकाणी जाहिराती चिकटविण्या पाहिजेत. स्वतःच्या मालाच्या अगर इतर बाबीसंबंधीत घरवाल्यांनी जाहिराती चिकटवण्याचा अधिकार आहे. सार्वजनिक वाहनांच्यावर जाहिराती चिकटविण्याला पूर्ण बंदी आहे. सौंदर्यविनाशक जाहिरातींनाहि मनाई आहे.

ऑस्ट्रिया:—जर्मनीप्रमाणेच ऑस्ट्रियातहि जाहिरातीसंबंधीचे कायदे आहेत. इंगरीमध्ये यासंबंधीत कोणत्याहि प्रकारचा कायदा करण्यात आला नसून जाहिरातीसंबंधातील सर्व अधिकार म्युनिसिपालिट्यांना देण्यात आले आहेत.

इटली:—इंगरीप्रमाणेच इटलीमध्येहि जाहिराती कोणत्या एका लावावयात इत्यादिसंबंधीचे नियम ठरविण्याचा म्युनिसिपालिट्यांना अधिकार देण्यात आला आहे.

स्वित्झर्लंड:—स्वित्झर्लंडमधील सर्व प्रांतांना एकाच प्रकारचे जाहिरातीचे नियम लागू नाहीत. निरनिराळ्या कॅन्टन्सनी आपापले नियम ठरविले आहेत. दरिचमध्ये जाहिरात देण्याची स्थळे ठरविण्याचा पोलिसांना अधिकार देण्यात आला आहे. धर्ममध्ये तो अधिकार म्युनिसिपालिट्यांचा आहे. स्वित्झर्लंडमध्ये गोटपा वर्णनाच्या अगर हलक्या मालाच्या जाहिराती नाहीत ठिकाणी लावण्याची बंदी करण्यात आली आहे. स्थानसौंदर्यहानिकारक जाहिरातींना बंदी करण्यात

याची अशा प्रकारची चळवळ करण्याकरिता स्वित्झर्लंडमध्ये संस्था स्थापन झाली आहे.

अमेरिका:—अमेरिकेतील सर्व संस्थानांना आपल्या संस्थानात जाहिरातीसंबंधीचे नियम करण्याचा अधिकार आहे. या संस्थानांपैकी पुष्कळ संस्थानांना आपल्या संस्थानातील म्युनिसिपालिट्याकडे हा अधिकार संपविला आहे. प्रत्येक संस्थानचे नियम येथे देणे शक्य नाही. पण त्यातल्या त्यात विशेष महत्वाचे नियम पुढीलप्रमाणे आहेत. न्यूयॉर्क संस्थान, लॉन्गरीच्या जाहिरातींना बंदी केली आहे. सार्वजनिक रस्त्याच्या वाजून जाहिराती लावण्यास मॅसेच्युसेट्सने बंदी केली कोलंबियाने सार्वजनिक जागी जाहिराती वाटण्याला देखील बंदी केली आहे. शिकॅगो, बोस्टन या संस्थानांनी जाहिरातीच्या संबंधात फार कडक नियम केले आहेत. फ्रान्स, बेल्जम, इटली स्वित्झर्लंडमधील काही प्रात व युनैटेड स्टेट्समधील काही संस्थानांनी सार्वजनिक जागी जाहिरात लावण्यास फार बचविला आहे.

जाहिराती संस्था:—जाहिरातीचा अतिशय व्याप वाढल्यामुळे व व्यापार्यांना तर जाहिराती उत्तम रीतीने तयार करतो तेच असल्यामुळे या कामासाठी स्वतंत्र संस्था उदयास आल्या आहेत. ईंग्लंडमध्ये व अमेरिकेमध्ये तर या संस्था हजारांनी मोडण्यातल्या स्थापन झाल्या आहेत. या संस्थात जाहिराती उकटून रीतीने जाहिरातदारांना तयार करून देण्यात येतात. यासाठी उकटून लेखक व चित्रकार या संस्थांनी गुंतीवेलेले आहेत.

जाहिरातीचे फायदे व तोटे.—जाहिरातीमुळे तोट्यापेक्षा फायदे अधिक होतात हे निःसंशय आहे. काही विद्वानांची यासंबंधीत एक आक्षेप उपस्थित केला आहे: व तो म्हणजे पैशाचा व्यय होय. या विद्वानांचे म्हणणे असे आहे की एखादी नवी परत अगर एखादा नवीन शोध लागला तर तो लोकांना कळवा यासाठी जाहिरात देण्यास हरकत नाही पण प्रत्येक जुन्या पुराण्या वस्तूचीहि जाहिरात देणे अर्थशास्त्रदृष्ट्या हानिकारक आहे. याचे कारण जाहिरातीवर जाहिरातदार जो पैसा खर्च करतो त्या मानाने तो त्या वस्तूची किंमत वाढवितो व त्यामुळे जाहिरातदाराचे नुकसान न होता जाहिरातीचा खर्च वास्तविक गिन्हाडकावर पडतो; पण हे म्हणणे खरे नाही. कारण ज्या मानाने एखाद्या वस्तूची जाहिरात व गाजावजा अधिक होईल त्या मानाने त्या वस्तूचा खप अधिक होतो व मालाचा खप अधिक होत गेल्यास तो माल अधिक स्वस्त दरांने देणे व्यापार्याला परवडते. तात्पर्य बरोल आक्षेप खरा नाही. दुसरा आक्षेप असा आहे की या जाहिरातीच्या योगाने कमी प्रतीवा मालहि खपला जातो व त्यामुळे अशा प्रकारच्या कमी दर्जाच्या मालाला अधिक उत्तेजन मिळते. पण हेहि म्हणणे खोटे आहे. कारण या व्यापारी चढाओढीच्या काळात कमी दर्जाचा माल केवळ सपकेदार जाहिरातीच्या योगाने

काही काळ सपला तरी शेवटी अस्तव व उंची मालाचाच सरशी होते व कमी दर्जाचा माल बाजारांत खपेनासा होतो.

मालाची जाहिरात देताना देरलील सत्याचाच अवलंब करणे फायदेशीर व आवश्यक आहे असे बालकडे अनुभवाने येत चालले आहे. जाहिरातीचे फायदे सांगण्याची विशेष आवश्यकता नाही. कारण जाहिरातीचे फायदे पुष्कळच आहेत व ते सर्वांनी विदितच असतात. जाहिरातीने नवीन मालाची माहिती होते, कोणता माल कोणत्या ठिकाणी मिळतो ते कळते, वस्तूचा सप अधिक होऊ लागतो, राष्ट्रीय व्यापाराची प्रगति होते; मनुष्याच्या गरजा वाढतात व त्यामुळे जागतिक सुधारणेस मदत होते जाहिरातीचा शैक्षणिक दृष्ट्याही फार फायदा आहे.

हिंदुस्थानः—या विषय हा हिंदुस्थान हा अद्यापि इतर राष्ट्रांच्या फार मागे आहे. पण ही स्थिति सुधारण्यासाठी हिंदुस्थानने नेट्या प्रयत्न केला पाहिजे जागतिक व्यापारी चढाओढीत हिंदुस्थान टिकावयाचा असेल तर तो पाश्चात्यांच्या निरनिराळ्या कला साध्य करून घेण्यानेच टिकेल हे निर्विवाद आहे. हिंदुस्थानात काही काही वस्तू पाश्चात्यांच्या वस्तूंपेक्षा उत्कृष्ट तयार होतात. पण त्या वस्तूंची जाहिरात दिली न गेल्याने लोकाना त्या वस्तू कोठे तयार होतात व कोठे मिळतात हे समजतच नाही. व त्यामुळे परदेशी माल घेण्याकडे लोकांचा प्रवृत्ति जाते मुशिदाबाद येथे तयार होणाऱ्या रेशमी हातदमालासंबंधाची गोष्ट या दृष्टीने मननीय आहे. इंग्लंडमधील एका गृहस्थाने मुशिदाबाद येथे तयार झालेला हातदमाल इंग्लंडमधील एका कंपनीतून विकत घेऊन बंगालमधील एका अधिकारी मित्राकडे पाठवला व तद्वा प्रकारचे आणखी काही हातदमाल पाठवून देण्यासंबंधाने त्याला लिहिले या अधिकार्याने हा हातदमाल कोठे होतो यासंबंधीची चप चौकशी केली. पण त्याला पत्ता लागला; शेवटी हे हातदमाल कोठे तयार होतात यासंबंधीची माहिती इंग्लंडमध्ये ज्या कंपनीतून इंग्लंडमधील गृहस्थाने हा हातदमाल घेतला होता त्या कंपनीला विचारण्यास त्याने आपल्या इंग्लंडमधील मित्राला लिहिले त्याने चौकशी करून हे हातदमाल मुशिदाबाद येथे तयार होतात असे त्या कंपनीने कळविले. आश्चर्य हे की हा मुशिदाबाद प्रांतावरच्या अधिकारी होता व असे असूनहि त्याला मुशिदाबाद येथे हातदमाल होतात ही वस्तुनिष्ठ नव्हती. याचे कारण या मुशिदाबादमधील कंपनीने स्वतःच्या मालाची जाहिरात मोठमोठ्या वृत्तीत पत्रातून कधीच दिली नव्हती. तात्पर्य हिंदुस्थानातलं प्रत्येक व्यापार्याने आपापल्या मालाची लोकांना जाहिरातीच्या द्वारे माहिती करून देणे आवश्यक आहे. जाहिरातीत पैसे घालणे म्हणजे व्यापारात मोठवले घालण्यासारखेच आहे. त्याचा एकदम तरी फायदा दृष्टीस पडला नाही तरी त्याचा अखेरास फायदा झाल्याशिवाय रहात नाही

जाहिरातीच्या योगाने व्यापाराचे क्षेत्र विस्तृत होते. मालाचा सर्वत्र चोलवाला होण्याला जाहिरातीशिवाय आजकाल दुसरे कोणतेही मुलभ साधन नाही हो गोष्ट आपल्या व्यापाराची उन्नति व्हावी अशी इच्छा बाळगणाऱ्या प्रत्येक हिंदी इसमाने लक्षात ठेवले पाहिजे.

इतर देशात जाहिरातीसंबंधाने ने नियम करण्यात आले आहेत तथा प्रकारचे नियमांद हिंदुस्थानात झालेले आढळत नाहीत. स्थानिक म्युनिसिपालिट्यानी त्या मायकात फारसे लक्ष घातलेले दिसत नाही त्यामुळे घाटले त्या ठिकाणी जाहिराती चिठ्ठकविण्यात येतात. क्वचित अश्लील जाहिरातीही चिठ्ठकलेल्या आढळतात. तर म्युनिसिपालिट्यानी यासंबंधीचा नियम करणे अत्यंत जरूर आहे.

[संदर्भग्रंथः—ई एस्. होल्-अॅडव्हर्टायझिंग अॅन्ड प्रोमोस. डिल स्कॉट-दि थियरी अॅन्ड प्रॅक्टिस ऑफ अॅडव्हर्टायझिंग; टूमन ए ट्रेवीज-प्रॅक्टिकल पब्लिसिटी, प्रो. हेस्-प्रॉब्लिव्ह अॅडव्हर्टायझिंग; दावर-वित्तनेस आर्गामेन्टेशन, ऑस्बोर्न-हँडबुक ऑफ अॅडव्हर्टायझिंग; मार्टिन-वित्तनेस अॅन्ड ट्रेड; केतकर-संकीर्ण लेख.]

जिऊ महाला—शिवाजी व अफजल याच्या भेटीच्या प्रसंगात जिऊ महाला हा शिवाजीचा अंगरक्षक असून खानाच्या मृत्यूनंतर त्याचा सरदार रुय्यद घंदा हा शिवाजीवर चाल करून आला, तेव्हा जिऊचा यानेच घंदा यास दार केले जिऊचा हा महादयेश्वराजवडील (सातारा मित्हातल) गोंडबळे येथील रहिवासी. हा गाव बाईमहादयेश्वरच्या लुन्या माटेवर सेवेत राहिले आहे. तेथे जिऊचाच वंशज आहेत. त्याचे आजनाच सकपाळ जिऊचाचा मुलगा साताराम यास (नेव्या) शिवछत्रपतीने जोरपोल्यात ३१ गावी इनाम दिले. महाला म्हणजे म्हावी. जिऊचा हा जातीने म्हावी होता. ' होता जिवा म्हणून बाचला शिवा ' अशी एक म्हण अफजलप्रकरणातील वर सांगितलेल्या प्रसंगावरून पडली होती. हुकुमाची अमर्यादा केल्यामुळे शिवाजीने पुढे जिऊचाच कामावरून दूर करून देहात शिक्षा दिव्याची दृष्टीकत एका बघरीत आढळते. जिऊचाच वंशज आज २५० वर्षे म्हावीवधवाचा घंदा करीत नाहीत. [शिवदिग्विजय. भा. इ. सं. मंडळ—पंचमसंमेलनवृत्त.]

जिगणी—मध्यहिंदुस्थान, सुंदरलखंड एजन्सीतील एक छोटें सनदी संस्थान क्षेत्रफळ २९ चौरस मैल. उत्तर अक्षांश २५ ४५' व पूर्व रेखांश ७९ २५' यावर असून लोकसंख्या (१९०१) १००० आहे. येथील जहागीरदार सुंदला रजपूत असून, छत्रसाल राजाचा पुत्र राव पदमसिंग हा या जहागीरीचा संस्थापक होय. पूर्वी ही जहागीर बरीच मोठी होती. परंतु मराठ्यांच्या स्वाम्या व इतर कारणांमुळे बरीच कमी झाली आहे. हिचे उत्पन्न १३००० रुपये आहे. होत जिगणी हे मुख्य गाव आहे.

जिजाबाई—मराठी साम्राज्याचा संस्थापक जो शिवाजी त्याची ही आई जिजामासाहीतील सरदार सिंदरोडचा रक्षणारा लुखजी जाधव याची जिजाबाई ही मुलगी हिच्या आईचें नाव म्हाळसाबाई. जिजाबाईचा जन्म स १५९५ त झाला. हो चार वर्षांची असता (१५९९), शिरग्याच्या सणात रंगपचमीच्या दरबारांत मांजेजी भोंसले वेष्टळकर (हा लुखजीच्या पदरी भोकर होता) याचा पुत्र शहाजी व ही याचा जोडा पाहून घट्टे लुखजानें त्याचें लग्न लावावें असे म्हण्टले. तेच रीतें घेऊन मालोजीने जिजाबा मागणी घातली; परंतु लुखजीने म्हाळसाबाईच्या सामण्यावरून तें नाकारिलें. तेव्हा मालोजीने जिजामासाकडून लुखजीस भेट लावून हें लग्न घडवून आणलें (१६०४) पुढें शहाजी हा जिजामासाहीचा सर्वाधिकारी झाल्यावर त्याचें व जाधवाचें वाकडें आलें माहुली किल्ल्यावरून शहाजी विजापुराकडे परत जात असता दिवस भरत आल्यामुळे जिजाबाईस शिवनेरी येथे शहाजीने ठेविलें, शिवनेर त्याच्या ताब्यात होती. नवव्याचें व बापाचें वाकडें आल्यामुळे जिजाबाई सद्बोधित शहाजीबरोबरच (स्वाभ्याशिकाभ्यासहि) असे तिला शिवाजीच्या पूर्वी तीन चार मुलें झालीं होती, परंतु ती अल्पवयी होऊन वारली. नंतर संभाजी हा पुत्र झाला (१६१३) त्याचें लग्न शिवनेरीच्या किल्लेदाराच्या मुलीशी झालें (१६१०) या सुमारास जिजाबाई ही लुखजीच्या हाती लागली होती. परंतु तिने शिंदेदेडास जाण्याचें नाकारल्या-वरून त्याने शिवनेरीसच तिला ठेविलें संभाजीच्या लग्नाच्या प्रसंगीच शिवाजीचा जन्म मिस्त्री घाके १५५१ काल्जुन वष ३ स (१९ फेब्रुवारी स. १६३० जुनी पद्धति) झाला. या साली शहाजीने तुकाबाई इत्यादी लग्न लाविलें होतें पुढें जिजाबाईस तिचा जुलता जगदेव यानें आपल्या घरी नेलें मध्यंतरी मोगलांनी शहाजीचा अपमान करण्याकरिता तिला शिवाजीसह पकडलें होतें (१६३३) परंतु जगदेवाच्या सांगण्यावरून त्यांनी तिला मुक्त केलें तेव्हा शहाजीने तिला पुनर्ताभ्यासणीक विजापूर येथे मुरक्षित नेऊन ठेविलें (१६३४) जिजामासाही नष्ट झाल्यावर स्वतंत्र राज्य स्थापण्याचा शहाजीचा विचार होता व त्यास अनुमरून त्याने अनेक उलाढाली केल्या त्या व लुखजीच्या घटुकेक उलाढाल्या जिजाबाईच्या डोळ्याखालून गेल्या होत्या. राजकारणाचे शिक्षण तिला शहाजीकडून प्राप्त झालें होतें. शहाजीला अनेक कारणीमुळे स्वतंत्र राज्य स्थापिता आलें नाहीं. तेव्हा शिवाजीकडून स्थापनाचें असे ठरवून शहाजीने ती कामगिरी जिजाबाईच्या हातून (आपल्या अंतस्थ मदतीच्या कोरावर) करविण्याचें ठरविलें व ती तिने पार पाडला असे कै. बागुदेवसायी यां येथे इतिहासात गत आहे. गागाभाईने तिला शिवराजप्रज्ञेस्त ज्ञानशिवनदानहेतु व सत्कारविनिर्वाशन ही विधापण लाविली होती. महाप्रबोधनास

ता. ६ जानेवारी १६६५ रोजी सूर्यग्रहणाच्या दिवशी जिजाबाईची तुळ झाली होती.

जिजाबाई ही भानी, निश्रयी, धाडसी व स्वतंत्रवृत्तीची होती. शहाजीच्या सल्ल्यावरून ती शिवाजीस लहानपणा-पासून घेऊन पुढें येथे राहिली. तिने शिवाजीस राजास अवश्यक असें सर्व प्रचारचें शिक्षण दिलें महामारत, रामायणादि पुराणांतिल कथा व आपल्या पूर्वजांच्या खोर्मांच्या गोष्टी सांगून, तसेच भोंसल्याच्या कुळात शाककर्ता निर्माण होऊन तो हिंदूचें स्वतंत्र राज्य स्थापन करणार आहे असा देवीचा वर मालोजीस मिळाल्याचाहि गोष्ट सांगून तिने बालशिवाजीच्या मनात राज्यसंस्थापकाचे गुण व शकृतां तो मीच हो भावना निर्माण केली कथापुराण, साधुवंतांचीं दर्शने वगैरे धार्मिक गोष्टीकडेहि तिने त्याचें चित्त लाविलें होतें. ती स्वतः शूर असून, तिला लिहिता वाचता येत असे तिने स्वतःच्या अखत्यारीत पुष्कळ कारभार उरकले होते शहाजी कर्नाटकांत असता व शिवाजी लहान असता, पुण्याकडील बहागिरीचा सर्व कारभार ती जातीने पहात असे, तिने न्यायनिवाडेहि केले होते. शिवाजी मोठा झाल्यावरहि मोठमोठ्या मसलतीत (व शहाजीची कैद) व महत्वाच्या घडामोडीत तो तिची सल्लामसलत घेत असे. समाजसुधारणेच्या यावर्तीसहि तिने त्या काळी अघाडी मारली होती फलटणचा बजाजी निंबाळकर हा मुसलमान दारयानंतर जिजाबाईने समस्त मराठामंडळ मिळवून त्याला शुद्ध करवून त्याच्या मुलास (महादजी) आपली नात (शिवाजीची मुलगी सखुबाई) दिली (१६५७). पुढें शिवाजीशी तह करण्याकरिता विजापूर दरबारने शहाजीस पाठविलें त्यावेळी या पतिपरत्नीची (जवळ जवळ १५।२० वर्षांनी) भेट झाली. आपण मनांत धरलेला स्वराज्य-स्थापनेचा हेतु, जिजाबाईने शिवाजीकडून पार पाडविण्याचें पाहून शहाजीला फार समाधान वाटलें (१६६२). सहा महिने शहाजी इकडे राहून नंतर परत गेला. पुढें थोड्याच दिवसात शहाजी वारल्यामुळे (१६६४), जिजाबाई सती जात असता तिला शिवाजीने मोठया आग्रहाने राहिलें. अफझलच्या शुद्धात (कदाचित् अनिष्ट घडल्यास) राज्याचा बंदोबस्त कसा करावयाचा, याची मिरवांनिरव हिच्याच सांगानें शिवाजीने केली होती अफझल मेल्यावर या एकंदर प्रसंगावर जिजाबाईने अज्ञानदास (पहा) शाहिराकडून एक पोवाडा रचविला. शिवाजीने तिच्या तेनातीसाठी (देवता चैन, दानधर्म वगैरेचें) एक स्वतंत्र सालें (दिवाण, चिटणीस, फटणीस, पोतनीस, पुराणिक) च ठेविलें होतें. प्रजेचा परामर्श शिवाजीपेक्षाहि ती जास्त घेई. सर्वथा वारल्यामुळे लहानग्या संभाजीची काळजी सर्व प्रकारें जिजाबाईच करा. पुढें मनांत बाळगलेला शेवटचा हेतु (शिवाजीचें राज्यारोहण) जेथे शुद्ध त्रयोदशी घाके १५९६ रोजी पाहून, अकरा दिवसांनी जेथे वष नवमीस सुष रां दोन प्रहरी रायगडच्या

मुभा स्थापन रघुनाथपंत हण्मटयास तेथील सुभेदारी दिली आणि त्यानं त्याच ठिकाणाची जिर्णोद्धार शुभाच्यंकोर्मास दूधमातास अर्घ्याची दिला पुढे संभाजीने रघुनाथपंतास काहून शायमी पुंडे व हरजा महाडीक यास सुभेदारी दिली (१६८१) नंतर राजाराम महाराष्ट्रातून निघून येथे आल्यावर (१६८९ नवंबर) ७ वर्षे औरंगजेबाने किल्लास वेढा देवविला. परंतु राजाराम त्याच्या हाती लागला नाही. वेण्याचे काम शुल्किकरखानकडे होतें, त्याने सन १६९० च्या आगष्टांत वेण्यास प्रारंभ केला इतके दिवस किल्ला पडला नाही यावरून त्याचा मुख्यत्व यत्नकरी, आतील युद्धसामग्रीची व धनधान्याची विपुलता यंत्रे गोष्टी लक्षात येतात अनेक डॉंगर साधून हा किल्ला बांधलेला आहे त्यापैकी दोन तर फारच उच्च आहेत एक एक मोगलसुरदाराने एक एक डॉंगर बांधून घेतला सुदृग स १० व सोपा बटाविणे इत्यादि सर्व उपाय त्यांनी केले परंतु उपायग झाला नाही शिवाय आजूबाजूचे सरदार व धनगिरी संताजी हे मेनापती वारवार त्याच्यावर तुटून पडत, इगोनी लुटीस व रसद मिळते देत नसत व औरंगजेबास जिर्णोद्धार वातमीहि कळू देत नसत (डिसें १६९१) राजारामास सभाजी (कोरहापूर पराण्याचा संस्थापक) नावाचा मुलगा येथच झाला (१६९३) शहाजादा कामबक्ष हा गराब्याना मिळेल म्हणून शुल्किकरने त्यास कैद केले त्याच वेळी सभाजीने शुल्किकरचा पराभव केला तेव्हा त्याने संताजीशी सह केला व तो कांदीवासकडे निघून गेला (१६९३ जाने) त्याच्या सैन्याची इतकी हलाकी झाली की बारा कोसाच्या नजलास एक महिना लागला औरंगजेबाने सांगितल्याप्रमाणे पुनः (१६९३ सप्टेंबर) जिर्णोद्धार शुल्किकरने वेढा घातला तेव्हा सभाजीने पुन त्याच्यावर हल्ला करून त्याला इ स १६९६ च्या एप्रिलाने मेढा उडविण्यास भाग पाडिले त्यावेळी शुल्कि कर झाली कर्नाटकात गेला. शहाजी वंशावरकर हा राजारामास मदत करी, म्हणून त्याने त्याला तय्यी देऊन कर्नाटकातील मराठ्यांचा शीत कार्यास केला पुन्हा औरंगजेबाने जिर्णो वेण्याचा सचचीस हुकूम संवत्सर्ने शुल्किकरने स. १६९७ च्या नोव्हेंबरात वेढा दिला शेवटी राजाराम हा सर्व मेढासह किण्वातून निघतोयावर (डिसेंबर) शिंद्यामा विदा मोगलाने घेतला या वेदालाच म्हणून सरकातील युरोपियन कोर्पोस फारच वाढत होते त्यांनी त्याला मोठे देवांस.

१. त्याच्या वेढाचा उपमा दिली आहे रा. सरदेसाई म्हणतात की, जगातील प्रसिद्ध वेदालात याची कथना द्याली पाहिजे मोगलांनी येथील हवा मानवना म्हणून त्यांनी जिर्णो मोगल अर्बाट हे उ गेले पुन्हा मराठ्यांनी हा किल्ला केव्हा बांधला होता ते प्रत्यक्ष नाही एव तो त्याच्याकडे २२ वर्षे होता पुढे तो जिर्णोत्तरी घालून अजि मायातून ईद-राजे ११०८ च्या सुमारास घेतला मराठे लोक (११ महाराष्ट्र) यास अर्बाट म्हणत असत [इ. स. १, रिया-

सत, पु. १. वैरिंग-मुंदला, विष्णू-महेश्वर भा. इ. सं. म. चतुर्थसंमेलनवृत्त, इ. स. पु. १२]

जितुलीया—जितुलीया हा उत्तर आफ्रिकेतील प्राचीन मिह्रा असून रोमन प्रयत्नात त्यांत मार्कंड आरास व अँट-लास यावर रद्दगारे लोक व साहारा मैदानाच्या उत्तर भागातील ओलाण्याचा जागा याचा समावेश करतात. हे लोक नीजो नसून बरेच वस्त्रातल असले येथे रद्दगारे संप्रत्ये लोक त्याच वंशातील असून ते अध्यापि भ्रमणवृत्तीस आहूत. पोटे पाळण्याबद्दल त्यांची प्रसिद्धि होती ते कातही अंगावर घेत असत व मांस व दूध घेत असत पिंपळा रंग कपड्याबद्दल या लोकांची फार त्यात दोती या जिल्ह्यातील लोकांचा प्रथम उल्लेख जुगुर्थाइन युद्धात येतो जि. पु. २१ त ऑगस्टसने मॉरटेनियाच्या राज्यावरवीर जितुलीयाचा काही भाग दुष्कृत्या जुबाला दिला होता जितुलीयन लोकांनी सड करून रोमन लोकांची कत्तल केली ६ व्या शतकात त्याचा कोससने पराभव केल्यामुळे ते राजाला शरण आले इ. स ४० त मॉरटेनिया हा रोमन प्रांत साह्या-वर रोमन गव्हर्नर जितुलियास सारि करीत असत नाब-यर व इथिओपियाच्या सरहद्दापर्यंतचा सर्व जितुलीया रोमन साम्राज्यात समजत येथील लोक सैन्यात दाखल होत असत या प्रदेशावर रोमन सत्ता असली तरी रोमन संस्कृतीचा यावर काहीच परिणाम झाला नाहीत वादें

जितूर—ईदरावाद संस्थान परभणी जिल्ह्याचा उत्तरे-कडील ताळका क्षेत्रकळ १४५५ चौरस मैल लो स (१९११) १९१५४५ या तालुक्यात एकंदर ३२० लेझी आहेत पैकी ३० महागीर आहेत. इ. स. १९०१ मध्ये जमीनमदहूल ३२ लाख रुपये होता

जितूर, संस्थान—हे पंजाब इलाह्यातील फुलकियान संस्थानाचे एक संस्थान असून याचे क्षेत्रकळ १२५८ चौ मैल आहे. या संस्थानात संपूर, सिंद आणि दाही या तीन तहसिली असून त्या अगदी विरनिराळ्या वसलेल्या आहेत. त्याच्यामध्ये इतर संस्थानांचा अगर खालसा घुमटू आणि संपूर हे राजधानीचे ठिकाण आहे या संस्थानात मोठी नाव घेण्यासारखी अशी नदी नाही बहुतेक सर्व प्रदेश सपाट आहे संस्थानची लोकसंख्या (१९२१) ३०८१८३ आहे. दरचा. मालात, ले. मं. चे प्रमाण २०० आहे संस्थानचे उत्पन्न १५ लाख आहे.

कनीळ व राहटक भाषाप्रमाणे येथील वनस्पती असून पन्थ प्राणी पक्षिमात्र संस्थानाप्रमाणे आहेत. संस्थान निर-निराळ्या ठिकाणी वसले असल्यामुळे ह्या एकसारखी नाही. सिंद तहसिलीत ह्या दमट व रोगट आहे इतर दाही तहसिलीत ह्या फारशी व निरोगी आहे पायथाची सरा-सरा १० ईशपातून १० ईश आहे

इतिहास—या संस्थानाचा इतकच इतिहास इ. स. १०९३ सालापासून आहे सिंदचा राजा हा फुलकियान

वंशातील मुख्यपुरुष या फुल त्याचा नातू सुराचेन याच्या सार्वेतील आहे. या सुखवेनास तीन पुत्र होते. सुराचेन इ. स. १७५१ मध्ये मरण पावला. त्यानंतर राज्याचे तीन भाग झाले त्या पुत्रांपैकी गजपतिसिंग अधिक साहसी होता इ. स. १७५६ मध्ये जिंद हो त्याने आपली राजधानी केली. त्यावेळी हा दिल्ली पातशाहीचा मलिक असून दिल्लीपातशाहास खंडोब्या देत असे इ. स. १७७२ मध्ये त्याला दिल्लीवाल्याने राजा हा किताब दिला इ. स. १७७४ मध्ये नामा संस्थानचा राजा व गजपतिसिंग यांचे वैमनस्य आले व गजपतिसिंगाने नामासंस्थानातील अजमेर, भांडा, सन आणि संपूर हे परगणे काबीज केले. पुढे पतिआळच्या रागान पहिले दोन परगणे परत केले. परंतु संपूरचा जिंदसंस्थानातच समावेश झाला पुढील वर्षी दिल्लीच्या पातशाहाने जिंद सर करण्याचा पाठ पातला होता. परंतु सर्व पुलकियन राजे एकत्र झाल्यामुळे तो भेट साधला नाही. इ. स. १७९५ मध्ये गजपतिसिंगाने जिंदचा किन्न बापला व छबकराच पतिआळच्या राजास रोहटकच्या स्वारीत मदत केली. त्यावेळी त्यांचे फार लुकसान झाले तथापि पुढां त्याने इ. स. १७८० साली मिरसवर चाल केली परंतु त्या वेळीहि त्याचा पराभव झाला व त्यास सुमुलमान सेनापतीने कैद केले बरीचशी खंडणी दिल्यावर त्याची सुटका झाली इ. स. १७८९ मध्ये तो मरण पावला. त्यास दोन पुत्र होते. राजा बापसिंग यास जिंद व सकिंदन हे भाग मिळाले व भूपसिंगास यदुनान भाग मिळाला. ब्रिटिशांविरुद्ध जी. जी. कारस्थाने त्या काळात झाली, त्यात राजा बापसिंगाने मुख्य भूमिका घेतला नाही हा प्रत्यक्ष रणजितसिंगाचा मामा होता. खंड लेक याला फार मानित असे. सतलजच्या काठची संस्थाने जिंकून घेण्याच्या हेतूने रणजितसिंगाने स्वारी केली असता (त्याच्या निरुद्ध) हा पतिआळ्याच्या राजास मिळाला याने पुढे ब्रिटिशास पुष्कळ मदत केली. हा १८१९ मध्ये मरण पावला. त्याच्या मागून त्याचा पुत्र गजपतिसिंग गादीवर बसला. तो १८२९ साली मरण पावला त्याच्यामागून त्याचा पुत्र फतेसिंग गादीवर आला. त्यावेळी या प्रांतात फार धामधूम चालली होती. म्हणून फतेसिंगास काही काळ राजधानीचा त्याग करावा लागला. हा १८३४ साली निपुत्रिक मरण पावला तेव्हा त्याच्यामागून १८३७ साली त्याचा चुलत भाऊ सरुपसिंग हा गादीवर बसला त्यावेळी गजपतिसिंगाकडे असलेले जिंद व इतर नऊ परगणे त्याच्याकडे असून त्याने सालिना उत्पन्न २१६००० रुपये होत. बाकीचा गजपतिसिंगानंतर मिळविलेला सालिना १८२००० रुपये उत्पन्नाचा मुख्य ब्रिटिशाना आपल्याकडे गेला.

सरुपसिंग पतिआळ्याच्या राजाशी मित्रत्वाने वागत असून ब्रिटिश सरकारशी प्रथम प्रथम त्याचे वतन मित्रत्वाचे नव्हते. पुढे मात्र तो ब्रिटिशसरकारचा दोस्त झाला. पहिल्या

योगी लढाईत त्याने इंग्लिशांस चांगली मदत केली. १८४७ साली या संस्थानास १४७० माफ केली. दुसऱ्या चीज लढाईत सरुपसिंग हा स्वतः ब्रिटिशांच्या बाजूने लढत होता. १८५७ सालच्या बंडात बंडवाल्यांनी दिल्ली काबीज केली असता हाच प्रथम दिल्लीवर चालून गेला. नंतर त्याच्या मागून इमर्जा सैन्य गेले. या कामगिरीबद्दल बहादुरच्या नवाबाचा खालसा केलेला दाद्री प्रदेश, दोन लाख रुपये (सालिना) उत्पन्नाचे व कुलराज परगण्यातील १३८००० रुपये उत्पन्नाची १३ खंडी (एकदर ६०० मैलांचा प्रदेश) यास बहाल करण्यात आली, व राजास ११ तोफांच्या सलामीचा मान आणि इतर फुल. कियन संस्थानिकाप्रमाणे दत्तकाचे अधिकार देण्यात आले.

राजा सरुपसिंग इ. स. १८६४ मध्ये मरण पावला. त्याच्यामागून त्याचा पुत्र रघुवीरसिंग गादीवर बसला. याने देखील निरीनराज्या प्रसंगी ब्रिटिशसरकारास चांगली मदत केली याच्या कारकीर्दीत नवीन धारापद्धति अमलात आल्यामुळे सुमारे ५० खंडवातील लोकानी बंड उभारले, परंतु त्याचा तत्काळ मोड केला. इ. स. १८७८ मध्ये या राजाने अफगाण लढाईत मदत दिली होती. या प्रीत्यर्थ या राजास राजा-इ-राजगण हा किताब बहाल पदपरेने मिळाला.

त्याने ल्योकोपयोगी कामे केली व संपूर गाव जयपुर शाह-राज्या पद्धतीवर नवविण्याचा प्रयत्न केला. संस्थानची राजधानी संपूर हीच आहे याच्याच प्रयत्नामुळे फुल-किन्न संस्थानात या संस्थानास अपेक्षरवाचा मान मिळाला आहे हा १८८७ साली मरण पावला. याच्या नंतर त्याचा अज्ञान नातू राजा रणवीरसिंग गादीवर बसला. हा अज्ञान असताना राज्याचा कारभार कौन्सिल ऑफ रिजन्सिंकडे होता १८९९ साली त्याला राज्याचा कुल-अखत्यार मिळाला, हाच हल्ली गादीवर आहे. याचा जन्म १८७९ साली झाला याला जी. सी. आय. ई. व के. सी. एस्. आय या पदव्या आहेत जिंदराज्यातील जिंदच्या आसपासचा भाग प्राचीन कुक्षेत्राच्या हद्दीत मोडतो या राज्यातील सकिंदनमोवत्याच्या प्रदेशात पुष्कळ प्राचीन

२॥ लाखांचा आहे. सुट्ट पिके गहू, जवस, हरभरा, कापूस, ऊंस वगैरे आहेत. संस्थानात सोन्याचांदीच्या कलाकुसरीचे मिश्रत, कमावलेल्या कातल्यांचे सामान, लाकडी कांतीचे काम व कापड तयार होतं. सराईद कालव्यावर रोकडा ७.६ इतकी मालकी संस्थानची आहे. १९०३-०४ साली १२१ चौरस मैल जमीन या कालव्याच्या पाण्याने मिळली होती. लुधि-आना-पुरी-जाखल रेल्वे १९०१ साली संस्थानांत सुरू करण्यांत आली. या रेल्वेचे चारपंचमास भाडवळ संस्थानने दिले असून सर्व व्यवस्था नॉर्थ-वेस्टर्न रेल्वेकडे सोपविली आहे. याबद्दल एकंदर उत्पत्तीची रोकडा ५५ रेल्वे घेते. अंधूर हे ठिकाण याच रेल्वेवर आहे या संस्थानांत टोळसाळ असून संस्थानला नाणें पाडण्याचा हक्क आहे. परंतु नाणीं कसेचतच पाडण्यांत येतात. येथील रुप-या ने किंमत सुमारे १२ आणे आहे येथें सोन्याची नाणीं देखील पाडण्यांत येतात. निरनिराळ्या मंत्र्यांचे एक कांसिन् असून त्याच्या मदतीने राजा हा राज्यकारभार पहातो.

गा. व.—हे जिंद निजामतीचे व तहसिलोंचे मुख्य ठिकाण. उत्तर अक्षांश २१°२०' व पूर्व रेखांश ७६°१९' या हद्दामास असून ते सदर्न पंजाब रेल्वेचे स्टेशन आहे. येथील लोकसंख्या जवळ जवळ ८ हजार आहे. हे पूर्वी संस्थानच्या रामधान्याचे ठिकाण होतें अद्यापिही राज्याचे हद्दामास येथेंच होतें. कुक्षेप्राप्त हे गाव वसले असून पाडवानी या ठिकाणी 'गर्जेतदेवी'चे देवूळ बांधले असे म्हणतात. पुढें या देवळासर्भोवती गांव वसला व त्यास जयंतपुरी हे नांव पडलें (त्याच्याच शिंद हा अपभ्रंश होय) मुसलमानां काळात यास फार महत्त्व नव्हतें; परंतु १७५५ साली निदवा पहिला राजा गजपतिसिंग यानें हा गाव गिंवल्या-पामुन याचा उजित काळ आला. १७७५ साली दिल्लीच्या बादशहानें रहीम दादखान यास हा गाव सर काण्याकरिची सेन्य देऊन पाठविलें होतें; परंतु त्याचा परामव होऊन तो मारला गेला. येथें प्राचीन देवळ पुष्कळ आहेत येथील फतेगड शिवा राजा गजपतिसिंग यानें बांधला; इह्री त्याचा तुंगणाप्रमाणें उपयोग केला जातो. येथें स्थानिक व्यापार बराच आहे. [इंपे० ग्या. पु. १४; गोडबोले-एतरेचाय संस्थानचा इतिहास; टाईम्स-इंडियन इंपर घुड, १९२२.]

जिनकीर्ति—एक जैन ग्रंथकार. सोमसुंदरच्या पांच शिष्यांपैकी जिनकीर्ति एक होता. चंपकेश्रि-कथानक नांवाचें पुस्तक जिनकीर्ति लिहिलें असून बेरनेर त्याचें भाषांतर केलेलें आहे. ' धन्यसालिचरित्र ' याचा कर्ता जिनकीर्तिच होता. याच्या हस्तकिरित प्रतीवर संवत् १४१७ ही मी दिती दिली आहे तीच बघुपां प्रपराचनेची अशाची, निघाव जिनकीर्तानें संवत् १४१४ मध्ये नमस्कारतच नामक ग्रंथ लिहून त्यावर 'चरित' लिहिलें. जिनकीर्तीचे दानकल्पद्रुम, व श्रीपाल

गोपाल कथा हे आणखी दोन ग्रंथ आहेत असें झुयाटचे म्हणणें आहे. [फोर्टसन रिपोर्ट, ४ (थॉ. जे. रॉ. ए. सो १८५४)]

जिनगर—यांची बहुतेक वस्ती मुंबई इलाख्यांत मराठी जिल्ह्यांतून आहे. जिनें करणारे ते जिनगर; म्हणून या लोकानां चाभारांप्रमाणें हलके समजतात. कांही न्हावी यांची हुजामत करीत नाहोत. यांच्यांतच दुसरा एक करजगार किंवा कारंजकार (कारंजी करणारे) म्हणून वर्ग आहे कारंजकार कातल्यांचे काम करीत नाहोत. जिनगर व करजगार यांच्यात रोटीवेटीव्यवहार चालतो. जिनगरात चंचक्रार, सुतार, सोहार, कासार वगैरे धंदे चालतात याचे उपाध्ये ब्राह्मण असतात. ज्यांनी इतक्या दिवस ' जिनगर ' म्हणून संबोधिले जात असे त्या ' श्रय' श्रुत्रिय सोमवंशी ' लोकांचे; माहोती ' सोमवंशी क्षत्रिय ' या छत्रात स्वतंत्र दिली आहे, शिवाय ' चितारी ' पहा.

वाराण्या शतकात, मंगळवेळ्याच्या दामाजीपंतानें धान्याची कोठारें लुटल्याची व विठया महाराजें पंताला सहाय्य केल्याची गोष्ट खरोखर पडली, त्यावेळीं त्या विठया महाराज (हो ऐतिहासिक व्यक्ति होती; विठ्ठल म्हणजे पंढरपुरचा विठोबा देव नव्हे) वेदरच्या बादशहानें महाराजे पर्वोपार थावन हक्क करार करून दिले त्या वावनांमध्यें जिनगर जातीकडून महाराजा पुढील वस्तु हक्कादाखल देण्यायहल्या करार होता. जिनगरानें लग्न झाल्यास २॥ ह., मर्तक झाल्यास ३॥ ह., नांगराचा पैळ मेक्यात आठ आणि (ओढून नेण्यास) महाराज द्यावेत; तसेच मेकल्या पैलानें व म्हर्शें पातडेंहि महाराज द्यावें. महाराज्या परीं लग्न झाल्यास त्याला जिनगरानें करा व मुंडावळी कुकट' घाल्यात. यामागें महार या बल्लेतेदारास गावातील प्रभे-कडून ने अनेक हक्क होते, त्यांत जिंगराकडून बरोल हक्क मिळा असून. [इ. म. चतुर्थें संमेलन घु. पु. ६०, ६१]

मद्रास इलाक्यातहि कांही जिनगर आहेत; त्यांची माहिती आं वर्तमानें दिली आहे तिचा गोपवारा देत आहों. यांचो विशेष वस्ती ब्रह्मशिरी तालुक्यात आहे. तेथें हे चित्र रंगविण्याचें काम करतात. एके काळी ते शिल्पकार आणि कारागीर होते असे म्हणतात. हे मूळचे राज्ठा असून, उत्तर सरकारातून ते वेदगिरिच्या राजाच्या पदरीं नोकरी-करिता म्हणून आले. राजाच्या पदरीं चाकरीत असलेल्या कम्माल जमीनच्या नोकशावर योग्य नजर ठेवण्याच्या कामी राजानें यांना ठेवून घेतले. घालांतरानें कम्माल जातीच्या लोकांची त्याच्या उद्धटपणामुळे राजदरबारांतून हकालपटी होऊन, त्याच्या मागीं रागु हे काम कसें लागले. नवा-बाच्या अमलासाली त्यांनी हा क्रम सोडून दिल्या व ते योच्याच खोंगार वगैरे करण्याचा धंदा करूं लागले. या जिनाच्या येथारूनच त्यास जिनगर हें नांव पडलें. यवारी जिन्हात, जिनगर लोक लोकजगवर मोदकाम कर-ण्याचा धंदा करतात. हो कला योनीं विरयेक मुमुक्षुमानास

शिर्षिलो असून, सुसुप्तमान लोक या वलेंत फार वाकव-
गार झाले आहेत.

कर्नूल जिल्ह्यांत जिनगरांनी रोंगण देऊन तयार केलेले
लांकडी सामान अतिशय उत्तम दर्जाचे असते.
मेलार जिल्ह्यांत, जिनगा-वाळण्ड हे लोक मुलींची
खेळणी, लांकडी चिन्ने, व फोटीव मूर्ती करतात. त्रिचनापल्ली
येथे हिंदूंची पवित्र देवळे, कृत्रिम पुष्पे, पैलगाच्या इत्यदि-
काच्या हुवेद्वय नमुन्याची लांकडी चिन्ने तयार केली जातात.

जिनप्रभ—हा खूपही गच्छांपैकी होता. संपतिल-
काचा तो शिवायुक्त होता म्हणून वसेय आहे. त्याने 'सम्प-
कवचसत्पटीका' ग्रंथावर टीका केली आहे. संपतिलक तसे
सांगतो की, जिनप्रभाने दिक्षीत राज्य करणाऱ्या शाहि मदे-
मदात 'पद्मदंशनी' ग्रंथाच्या योगाने जैन बनविले. व
'शाकजलक्षणापालवृक्षमणि' अशी त्याला पदवी दिली.
हा दिक्षीत राजा महंमद तपलक असला पाहिजे. त्याने
संवत् १३८१ पासून १४०७ पर्यंत राज्य केले. जिनप्रभकृत
पद्मदंशनीवरून त्याच्या शिष्याने 'राजलेखाचार्य' 'पद्म-
दंशनीसुवचय' नावाचे पुस्तक लिहिले. तेव्हा जिनप्रभ संवत्
१४०० च्या सुमारास होऊन गेला. [पीटर्सन रिपोर्ट, ४ या
(बो. रॉ. ए. वो. १८१४).]

जिनीव्हा—हे सर्वांत मोठे सरोवर युरोपच्या
मध्यभागी आहे. याचे क्षेत्रफळ २२३ चौ. मै. असून याचा
आकार बरेचही चौराका आहे. सर्वा सुमारे ४०१४५ मै.
आहे. याची पश्चिम व पूर्व दोन्ही अनुक्रमे जिनीव्हा व झेले यांत
जसून सर्व दक्षिण किनारा फ्रान्स देशांत मोडतो; सरोवराचा
बाकीचा सर्व भाग स्वित्झर्लंडमध्ये गेलो. प्रसिद्ध ज्योन नदी
पूर्व लोकाजवळ आत झिरून पावित्रेस पांडुरे घडून जिनीव्हा
शहरातून वहात जाते. याचे पाणी सर्व ठिकाणी निळे असून
ज्या ठिकाणी ज्योन शिरेत लेथून जवळचे पुढे यावे तसतसे
तं निवळत गेले आहे. येथे स्वित्झर्लंडांतलं इतर सरोवरां-
प्रमाणे पुष्कळ मारे सांपडत नाहीत. सरोवरांत यांघलेल्या
ग्राहीन काळच्या वसतिगृहांने अवसोप येथे विपुल सांपडतलत.
याच्या उत्तर व दक्षिण किनाऱ्यावरून रेल्वे गेली आहे. येथील
सृष्टिर्वादन अत्यंत रमणीय व आश्चर्यकारक आहे.

जिनीव्हा—हे स्वित्झर्लंड देशांतलं एक शहर.
येथे मॉन्टेस्टंट धर्माचे एक सुंदर देवालय आहे. या देवालया-
जवळ शिलेजाना आहे. या शिलेखान्यांत अलिच्छित ऐति-
हासिक पदार्थसंग्रहालय आहे. येथे १७०९ नांघलेले
पॅलेस डी जस्टीस नावाची एक इमारत आहे. याशिवाय
स. १५५९ त बांधलेली येथील विद्यापिठाची इमारत प्राहण्या-
सदृशी आहे. येथील आणखी इमारती म्हटल्या म्हणजे
भिव्जोरीचा गव्यनशाळा, नाटकगृह, रशियन देवालय वगैरे
होत. येथे एक नवीन मध्य पदार्थसंग्रहालय बांधले आहे.
तसेच एक वेपशाळा असून घट्याले, रसयनशास्त्र, औषधे,
व्यापार, कलितकला वगैरे औद्योगिक शिक्षण देणाऱ्या शाळा

आहेत. येथे पुष्कळ दानधर्म कारणाच्या संस्था आहेत. प्रवाहा-
पासून वयि उपपन्न करण्याचा कारखाना आहे लॉ. स. (१९१८)
१३९५-००. हे पद्धत्याने रोमन लोकांच्या तान्यांत होते. ५
व्या शतकांत हे बर्मंडीयन लोकांच्या हाती आले पुढे १०२२
साली दुसरा कोनॅरड यादृशाने घेतले व धर्मगुरुक बक्षीस
केले. ११६२ त हाच धर्मगुरु हस्तःला या शहराचा राजा
म्हणून लग्नाला यांनंतर १२९३ त हे सेंट्रॅलराजघराण्यांत
आले. १५३९ साली येथे जेज काळव्हीन नावाचा धर्मसुधारक
रहावयास आला व काही दिवस त्याने या शहरावर सत्ता
चाळविली. १८१४ साली प्रातिनिधिक सत्ता स्थापन झाली.
पुढे १८४७ साली प्रजासत्ताक पद्धति अमलांत आली, व ही
पद्धति थोडेपार परत होऊन अद्यापि चालू आहे.

जिनध्वरसुरि—एक जैन ग्रंथकार. याचा मुह
बेदकुलोतील 'वर्षमान' नावाचा कसून जिनध्वर, अमरयेदव व
जिनभद्र नावांचे याचे शिष्य होत. 'बुद्धिसगर' त्याचा बहु
किंचा अष्ट होता. 'खरतरसुचक्रंति' त्याच्यासुद्ध झाली.
(पहा). 'अष्टकवृत्ति' नावाचा ग्रंथ त्याने संवत् १००० मध्ये
रचिला. स्वयंवेलेस तो जामालपुर येथे रहात असे एका दाग्यु-
द्धांत जय मिळाल्यावरून राजापासून त्याला 'खरतर'
ही पदवी मिळाली. सुमारास 'हुल्लम राजा'
राज्य करीत असता 'पंचालिगिरकरण' नावाचे पुस्तक
केले. 'वीरधारित' ग्रंथ जिनध्वरसुरिकृत असून संवत्
१०९३ मध्ये आशापल्ली येथे 'लितावतीकथा' नामक ग्रंथ
व दिव्यालकप्राम येथे 'कथानकक्रीडा' नावाचा असे
तीन ग्रंथ प्रस्तुत ग्रंथकाराचे होत. यांचे मूळचे नांव जिनवे-
श्वर असून बापाचे नांव ब्राम्हणसोम होत. ज्या वेळेस त्याने
दुर्गा घेतली त्यावेळेस जिनध्वर हे नांव मिळाले. 'खरतर-
गच्छ' पहा. [पीटर्सन रिपोर्ट ४.]

जिनोबा—इटली. याच नावाच्या प्रांताचे राज-
पात्राचे शहर व ल्युरियाचे बंदर. हे लेगहोनेच्या
वायव्येस रेल्वेने ११९ मैल आहे; कॅम्ब्रुनची लोक-
संख्या (१९१५) ३००११९ आहे. हे च्यापराचे
शहर असून आर्बोसिपरचे राज्यापत्रे ठिकाण आहे. येथे एक
विश्वविद्यालय आहे. इस्वी सत १६२६ पासून १६२९ पर्यंत
सेव्हाय येथील ड्यूकांचे जिगेआचे स्वातंत्र्य हिराऊन घेण्याचे
प्रयत्न केले, परंतु त्याचा काढो उपयोग झाला नाही.
जिनोआची . मध्ययुगात मोघलेली प्रायेणमंदिरं फार
शुभक आहेत. ११२६ साली सेन्ट मॅटिओचे मंदिर बांधले
गेलें. सेन्ट लेरिन्तो मंदिर फार शुभक असून तें पोप दुसरा
गिबेरीसच त्याने १११८ साली पावन केले. सेन्ट अँड्र्यू
आणि सेन्ट इमेथियस ही दोन मोठी मंदिरे आहेत.

जिनोआमध्ये जगलेल्या पैराग्या शतकांतलं इमारती नवी
इतक्या शुभक नवल्या तरी काही खासगी परामध्ये उत्कृष्ट
कारागिरीचे स्वशेष असून इटलीस पहात. येथे पॅलेसोरोषी
आणि पॅलेसोबिआन्को हे दोन प्रसिद्ध राजवाडे आहेत.

पहिल्यांत बाबनालयें आणि चित्रांच्या गेल्ल्या ओहते. दुसरा तर कलाकंशाच्या मजिनाब ओह. सन १४७१ मध्ये येथें एक विश्वविद्यालय स्थापिलें गेलें.

या विश्वविद्यालयांत कायदा, वैद्यक, इतिहास, तत्त्वज्ञान या शाखा ओहते. या विश्वविद्यालयाला बोजूनच एक बाबनालय, वेधशाळा आणि वनस्पतिशास्त्राभ्यासकरितां एक बाग आहे. येथें मोठमोठार्थी कलामुखें आणि गायनशाळा ओहते. टिआसोफरारी हा व्यापारी पेठ आणि ट्रामगाडीचें केंद्र आहे. ग्याया रोमा हें दुसरें व्यापाराचें स्थान आहे. येथील सडका रुंद असून फार चांगल्या आहेत कापूस कोतण्याचे आणि पातळी कमवण्याचे धंदे सर्वत्र आहेत कोळ्या, कापूस आणि धान्य ही परगवाडून जिनेआस येतात. प्राचीन काळापासून जिनेआ हें व्यापारी बंदर आहे. पहिल्यांन प्रॉक लोक येथें आले त्याच्यानंतर रोमन लोक आले, जिनेआनं सान्या लोकाविद्द बऱ्याच लढाया केल्या. पिसाच्या मदतीन जिनेआच्या लोकांनी सार्डीनी यातून मुसलमान लोकांना हाकून लाविलें. यामुळें दोन प्रजासत्ताक राष्ट्रांत लढाई जुंपली आणि त्यांत पिसाचा सर्वतोपरी नाश झाला. काळ्या समुद्राच्या किनाऱ्यावर लेव्हन्टासपे आणि इतर ठिकाणी तटबंदी किल्ले बांधले गेले. मध्ययुगांत जिनेआच्या लोकांना व्यापारांत आणि दर्यावर पुष्कळ जय मिळाले जिनेआच्या लोकांत आपसांत फार दुडी होती काही लोक पिबेलाग्रनच्या वाजूस मिळाले तर कांहीं यूलपच्या वाजूस मिळाले. पण त्यांनी परकीय सत्ता कबूल केल्याबरोबर त्यांचें विशेष पुस्तान झालें नाहीं. १३८० साली जिनेआच्या लोकांनी व्हेनीसच्या लोकांचा शिओर्जी येथें पराभव केला स. १५२८ मध्ये ऑट्टोमा हॅरीआनं फ्रेंचांची सत्ता मुगारून दिली. १६ व्या शतकाच्या आरंभी प्रसिद्ध जिनेआ येथील खलशी क्रिस्तोफर कोलंबसने स्पॅनिश लोकांना नवीन जगाचा शोध लावून दिला.

१७ व्या शतकांत जिनेआवर फ्रेंच लोकांच्या लोकांचा मार झाला आणि पिओसाच्या पराजयानंतर जिनेआचे लोक ऑस्ट्रेलियाला मिळाले परंतु सबकारच ऑस्ट्रेलियन लोकांनी आपला ताबा सोडावा लागला. दोस्त राष्ट्रांकडून प्रजासत्ताकांनी स्वातंत्र्य दिलें नाईल एवढ्या लॉर्ड बेन्टिक साहेबानं दिलेल्या खात्रीवरून जिनेआच्या लोकांनी फ्रेंचाविद्द १८१४ साली बंद केलें, परंतु जिनेआनं सार्डीनियाच्या अन्तर्गत रहावें या परीस येथें झालेल्या तहानाल अटीनं जिनेआतील लोकसत्ताक राज्यपद्धति नष्ट केली. ही गोष्ट हाणून पाहण्याकरितां शोथेफ मॅसिनीला पुष्ट प्रयत्न करावे लागले. परंतु त्यांचा काही फायदा साधला नाहीं.

जिन्नीवाले, धोधर गणेश १८५२—१९०३—
एक महाराष्ट्रीय फीत. यांचे बाळपण अत्यंत हालभावे-
पेन गेले स्वभाव फार करारी आहे, तसेच आचरणहि फार

कमठ असे. स. १८७६ त हे एम्. ए झाले; कांहीं वेपें शिक्षकाचे काम करून हे विल्सन कॅलिग्रात संस्कृतचे प्रोफेसर झाले; अधिकाऱ्यांचा व याचा एका सामाजिक बाब-
तींत वेवनाव होऊन यांनी १८९० साली राजिनामा दिला, पुढें राहिलेले सारें आयुष्य त्यांनी विद्याभ्यासनां घालविलें.

जिप्सी—या बहुतेक जगभर पसरलेल्या प्रमणशील जातीची चांगली सविस्तर माहिती पहिल्या विभागात ८ व्या प्रकरणात दिलेली आहे या लोकांची सध स्थिति, याचा युरोपात होणारा छळ, भारतीयांशी सादृश्य, जिप्सी भाषा व इतिहास या सर्वांचें विवेचन त्या ठिकाणी आलें आहे हिंदुस्थानातील वंजरी व क्षिगारी जात ही एक जिप्सी शाखा असली अशाबद्दल पुरावे तेथें दिले आहेत तसेच जाट व डोम हे जिप्सी आहेत की काय या प्रश्नाचा विचार केला आहे जिप्सींची मूलभाषा ही गुजराथी व राजस्थानी यांची प्रकृतिरूप भाषा होय असें जे रमणभाईंनी दाखविलें आहे त्याचाहि या प्रकरणात उल्लेख केला आहे

जिब्राट्टर—मध्यसमुद्राच्या पश्चिमप्रवेशभागी जिब्रा-
ट्टर नावाचा त्रिशिशाचा किना आहे. जिब्राट्टर ही एक राजवसादृत आहे जिब्राट्टरची दक्षिणेस सरावी तीन मैल असून ईशान्येस पाव ते पाऊण मैल आहे जास्तीत जास्त उंची १४३९ फूट आहे. येथील किना ७६६ साली घाघिला गेला. येथील खडकच अडीच मैल लांब असून उत्तरटोंकाच्या ठिकाणी तो सुळकेदार आहे व त्याच्या पलीकडे असलेल्या एका रेंताड पर्वतानें तो स्पेनला जोडला गेला आहे. जिब्राट्टर खडकाच्या सर्वांत उंच टोंकाला “ओ हाराज टावर” असें म्हणतात.

जिब्राट्टरच्या हवा निरोगी असून हिवाळ्यात समशी-
तोष्ण व उन्हाळ्यात साधारण उष्ण असते. दरवर्षी साधारणतः ३४.४ इंच पाऊस पडतो.

हॉर्सेज जिब्राट्टर शहर आसिकडे वसविलेलें आहे. जिब्रा-
ट्टरचे रहिवासी मिश्र महावंशाचे असून स १९११ च्या खानेसुमाराच्या वेळी तेथील लोकसंख्या २५३६७ होती जिब्राट्टर ही वसाहत असल्याचें वर सांगितलेंच आहे. येथें स्थानिक राज्यव्यवस्था मुळीच नाहीं. येथें शिक्षण सगळीं नाहीं तरी शाळेत जाणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या (१९१०—१८) २८१६ होती. १९१७ सालचा वसूल १२५८७६ पाँड असून खर्च १९९६३९ पाँड होता. सर्वांत जास्त उत्पन्न अकाराचीच आहे. येथे व्यापार मुळीच नाहीं जिब्राट्टरचा मुख्य धंदा म्हणजे तेथून जाणाऱ्या आगधोटीनी कोळसा पुरविले हा होय. यामुळे हजारां लोकांनी रोजगार मिळाला आहे. येथें उपयोगात असलेली नाणी, वंशने व मापें ही सर्वे ब्रिटिश आहेत.

२० व्या शतकाच्या आरंभीच जिब्राट्टरच्या संरक्षणा-
च्या साधनांत बरेच फरक करण्यांत आले. नव्या तऱ्हेच्या

तोका आणून त्या ठंवर ठिकाणीं देवभ्यांत आल्या आहेत. या योगानें तोकाचे गोळे केंद्रण्याचा यत्न वाढला आहे. मित्रास्टर येथें नवीन धका यांधस्यामुळें आरमारी ठाणें म्हणून त्याचें महत्त्व जास्त वाढलें आहे. नवीन धक्याला न्यू मोल म्हणतात. येदरानें ४४० एकर जागा व्यापली आहे. त्याचिकां २५० एकरांत आहोटीच्या वेळीं सुद्धा ३० फूट पाणी असते.

१४ व्या शतकाच्या आरंभी हा किल्ला लिऑन व कॅल्या-ईलच्या राजाच्या ताब्यांत होता. नंतर तो मोरोकोच्या राजाच्या ताब्यांत गेला. पंधराव्या शतकाच्या आरंभी मित्रास्टरचा किल्ला मेनेहाच्या राजाच्या ताब्यांत गेला, व त्याच शतकाच्या मध्यंतरी तो स्पेनच्या ताब्यांत गेला. स्पेनच्या ताब्यांत असताना. त्या किल्याची तटबंदी इतकी मजबूत करण्यांत आली कीं सर्व युरोपमर हा किल्ला अजेय मानला जात होता.

स्पेनच्या वारसासंबंधी झालेल्या व्रिद्व व स्पेन या दोन राष्ट्रांमधील युद्धांत मित्रास्टरचा किल्ला व्रिद्वितांच्या ताब्यांत गेला. स्पेननें हा किल्ला परत घेण्याचे बरेच प्रयत्न केले. अमेरिकेनें स्वातंत्र्याकरितां केलेल्या युद्धाच्या वेळीं स्पेननें मित्रास्टरला वेढा दिला (१७७१); तो सन १७८३ पर्यंत चालू होता. परंतु स्पेनला त्यांत यश आलें नाहीं. त्यानंतर सन १८०१ मध्यें पुन्हां स्पेननें मित्रास्टर घेण्याचा प्रयत्न केला पण याहि वेळेस स्पेनचा पराभव झाला.

जियामंज—बंगाल हलात्ता, मुर्शिदाबाद जिल्हा. लाल-बाग विभागर्भातलें हें एक खेडें असून मुर्शिदाबाद बाह्यारच्या 'डब्लेस ३ मैलांवर भागीरथी नदीच्या डाव्या तीरावर आहे. उत्तर अक्षांश २४° १५' व पूर्व रेखांश ८८° १६'. लोकसंख्या (१९०१) ८४३४. येथील व्यापार जरी पूर्वीच्या मानानें कमी झालेला आहे तरी ताग, तांदूळ, रेशीम, साखर इत्यादींचा व्यापार बराच चालतो. नदीच्या दुसऱ्या तीरावरील अझोमरग हें ईस्ट इंडियन रेल्वेनें स्टेशन असून या दोन गांवामध्यें फेरी बोट नेहमीं चालू असते व अझोमरग म्युनिसिपॅलिटीचा ताबा या गांवावर आहे.

जिरंग—आसाममधील खासी रॉंगरांतलें एक छोटें संस्थान.

जिरळ कामसोळी—मुंबई हलात्ता. रेवाकांठामधील छोटें संस्थान. यांत दहा गांवां असून वार्षिक उत्पन्न अजमाई चार पांच हजारचिं आहे. त्यांत पुन्हां तीन वांटण्या आहेत.

जिराफ—चगुणाद जनावरांत हा बराच उंच प्राणी असून हुराण, काळवीट व छंद पांथ्यासारखा तो दिसतो. इतर प्राण्यांशी तुलना केली असता, जिराफचे बरेच विशेष असलेले आढळून येतात. लांबी, बारीकपणा व मानेचा धवचीकपणा या बाबतींत इतर जंतुप्राण्यांपेक्षा हा एक विशिष्ट असा प्राणी असून वाळुकामय प्रदेशांत भ्रमण करण्यास योग्य अशीच त्याची एकंदर रचना आहे. त्याचें डोकें उंचासारखें असून

त्याच्या नाकपुष्पांमधलें केंद्र असतात. वाळुकामय प्रदेशांतून जाणाना वायवळीमुळें उडणारी धूळ त्याच्या नाकांत जाऊ नये म्हणूनच कीं काय, निसर्गानें त्याच्या नाकांतोडा-समोप केंद्रांची वाढ केलेली दिसते. इतर कोणत्याहि जंतु-प्राण्यांपेक्षा जिराफच्या डोक्यांनां फार दूरवर दिसत व चरताना मागे वळून पाहिल्यास त्यास मागवेहि पदार्थ फार लांब अंतरावरून पहातां येतात. आत्मरक्षणार्थे त्याचें मुख्य साधन म्हटलें म्हणजे त्याची शिंये व तूर हे होत. मान वळवून नंतर त्याला आपल्या शिंगांचा उपयोग करितां येतो; परंतु त्याच्या पायांत एवढें सामर्थ्य असतें कीं लघ्वेचरशां गिराफ हा शिंहासहि लोळविता असें म्हणतात. त्याची चालण्याची पद्धत फारच विचित्र असते. आपली मान वर कळवूनहि व सापडणाऱ्या वृक्षाच्या डहळ्या तो जिभेनें सहज आपल्या आठोड्यांत आणतो.

गुफाच जन्मास आलेला जिराफ सहा फूट उंच असतो. दक्षिण आफ्रिकेंत बरेच गिराफ आढळतात. जमिनीपासून सुमारे १८ फूट उंचीवर असलेले त्याचें डोकें, त्याचीं खालीं पसरत येणारी पाठ, व काळे ठिपके असलेला व हरिणाच्या रंगासारखा असलेला त्याच्या शरिराचा रंग या सर्व गोष्टी-मुळें या प्राण्यास पाहणारास मोठें कौतुक वाटतें. काही खातांगा व पितांगा त्याला आपले पुढील पाय पसरवा लाग-तात, काही संकट आलें कीं, हा प्राणी आपल्या लांब तंग-च्याच्या मोठावर पुष्कळ वेगानें पळू शकतो. ओकापी नांवाच्या एका जातीतील जिराफच्या पायावर शिमा-पोष्णप्रमाणें पडे असतात.

जिरार—नय्याप्रांत. गिल्हा बधी. हिगणघाट तहसील. हिगणघाटपासून २० मैलावर हें मोठें खेडें आहे. क्षेत्रफळ ४००० एकर. लोकसंख्या (सन १९०१) २१००. येथें दोळ हवाचा फरीद बाबाच्या फकीरांचे घडणें आहे. येथें खाण्याचीं पानें होतात. पूर्वी हें वरगण्याचें ठिकाण होतें. हातमागावरील कापड व घोंगल्या येथें तयार होतात.

जिराईतखाना, आ व ता—जिराईतखाने यांनीं प्रातःकाळीं अंधोध कळून, आपले कारखान्यांत येऊन, स-कारी हत्यारे, पटा, आल्य, बर्फी, गुशी, गुदी व खांडा व तेपा, पेशकवज व फरसदाळ, किंवा व तारकमान, शंगु-रई, फटपार, चुकमाल, पिस्तुल, शकमार व गलेफ घालून व बंडुकीचे व हुद्दे तरवारीचे व दुर्बिणी व घड्याळे वगैरे सदाह्वी देखरेख रोखने रोख झाडून घुसून, तेज सारखून लालला हें पाहून, बरेचवर शिकल करवून, गलेफ नवे जुने करावयाचे जाहल्यास व तरवाराची म्हाण व नपण्या, ज्या हत्यारास जसें आणण्याचे तसें करण्याची आज्ञा होईल त्या प्रमाणें, कारमारी याचकडून संश्राम घेऊन, तयार करून, ज्या हत्याराचे त्यास भागजतीनें येऊन बंदोबस्त राखीत जावा. ज्या समयीं हें हत्यार आणवयाचा हुकूम होईल त्या वेळेस ते हत्यार करीत जावे. व ज्याचे तत्समगतीनें हें हत्यार

अनेल रथाची चौकशी पंधरा पंधरा दिवसांनी राखीत जावी. स्वारीच्या समयी हत्यार हुरकोणाकडे राखण्याची आज्ञा होईल त्याप्रमाणे देऊन स्वारी आल्यानंतर ती हत्यार मागती चौकशीने पाहून घेऊन कारखान्यात ठेवीत जावी, व व हत्याराचा छाडा सावधगिरीने राखीत जावा शिकलगार व जिनगर व लोहार वगैरे कामगार याजकडे जे काम ज्याच असेल ते त्याजकडून चौकशीने सरकारमार्गीपसत अस करवून कारखान्याचा बंदोबस्त शाबूत ठेवीत जावा कामगार आपले काम हुशारीने करणार नाही, त्यास ताकीद करून नोट करवाने ताकिदीप्रमाणे न बागता, सरकारकाम गैरउपयोगी करू लागल्यास सरकारात समजावून बंदोबस्त करून घेत जावा हुशारीने बागल्यास मान व फानूकायदे चालवावयाचे वितपताल —

१ पूजा भवानीची व नैवेद्य पूर्वापासून चालत आला त्याप्रमाणे सरकारातून पावत जाईल १ कारखान्याची पूजा व दक्षणा पावत जाईल १ कारखाने मजदूरचे घास खंडा व बकरें व रचोस रुपये सरकारातून चालविले जाईल १ हुषाची पूजा व खंडा व नैवेद्य व नारळ, हुजर याजकडे निमे व जिराईतखानेकडे निमे शिस्तप्रमाणे करीत जाणें १ निशाण भगवें व जरीपटण्यास बकरें व नैवेद्य येतो त्यापेक्षा केसरकर यास मुर्डी व फरा एक, पाकी निमे राहील ते भोसले निमे व जिराईतखाने निमे करणें १ सरकाराचा घट उठतेवेळेस बकरें मारावयाचें रथास तरवार जिराईतखान्याकडून प्यावयाची हमाल भरल्यावर जिराईतखान्याकडे येतो तो पावत जाईल १ नैवेद्य धीअवावाईचा पावेल १ शिकलगार व जिनगर व कारजकर यास बकरें व नैवेद्य पावेल १ हुजर याजकडील इनामाची व सतका याची वाटणा एक असामीची घेत जाणें १ प्रथम तरवारीचा परीक्षा करून सरकार चौरंग बकरें याचा वरून भारतीय तें बकरें फारम यांचे व सरकारच्या अंगावरील शेला शिकलगार याचा १ शिके कटथार सरकारातून सरदारास देतील त्याजकडून इनाम यावयाचा तो भागून ध्यावा १ सरकारातून डाळतरवार कोणास बक्षस देतील, त्याबपासून इनाम यावयाचा, तो घेत जाण १ गोठुळअष्टमीस निशाण व लोणी व गणेशचतुर्थीबद्दल नैवेद्य व घुगण्या मेसकुमाथ राणीच्या व दिवपाळीबद्दल तेल, अरगजा व फराळास शिवरात्री व आपाढीकार्तिर्दी व तुळ दाचें लमाबद्दल ऊस, आवळे व होळीचा नारळ व खोबरे व सकातीबद्दल तीळ व सुगड व खण दसरियात व नागपंचमीस नाट्याची आष्टी व दरमाह पीणिमेस सवाण व खण व राखीपौर्णिमेबद्दल पोवती सालाबाद शिरस्तेप्रमाणे सर्वाभोषण पावत आल्याप्रमाणे पावत जाईल 'अठरा कारखाने' पहा [सद्धमेप्रथ - इतिहाससमग्र पु ६ अं ७८८१]

जिरे (गोडे) — लॅटिनमध्ये क्युमिनम शिमिमम, इमर्झीत क्युमिन, धस्त्यांत जीरक, गरडीत जिरे, हिंदीत जिरा, इ यादि नावे आहेत बंगाल व आसामखेरीस इतर सर्व हिंदुस्थानांत

नांतल भागात याची लागवड होते हिंदुस्थानात ही बाडे रानिक व आपोआप जंगलेंली (रानटी) जरी दिसली तरी हीं सुखी येथील नव्हत

खरें जिरे इंग्लिश व भूमध्यसमुद्रानजीकचा प्रदेश यामध्ये होतें उत्तम प्रकारचें जिरे माल्टा येथून येतें जिरे युरोपखंडातील लोकांस फार प्राचीन काळापासून माहित आहे सतराव्या शतकात इंग्लंडमध्ये याचा उपयोग मसाल्यास करीत असत व अनूनिहि अर्मेनीमध्ये याचा मसाल्यास उपयोग करतात मध्ययुगात युरोपमर जिरे उपयोगात आणीत असत जिऱ्यांत शेकडा ३ ते ४ तेल असत या तेलचें विशिष्ट गुणत्व ०.९१ ते ०.९३ पर्यंत असतें युरोपमध्ये या तेलचा मुख्य उपयोग मद्य करण्यात केला जातो हिंदुस्थानातहि जिऱ्याचा उपयोग औषधाकडे करतात हे रक्तगोचक व दाहशामक आहे

व्यापार — सुयुक्तप्रात व पंजाब यामध्ये मुख्यत्वेकरून जिरे विकतें, त्याचा व्यापार मोठा आहे. मद्रासेत बंगालमधून जिरे येत अलीकडे हिंदुस्थानमधोल जिऱ्याची निगत बाडत चालली आहे बहुतेक व्यापार मुंबई, बंगाल आणि सीलोन, स्ट्रेटसेटलमेंट व ब्रिटिश आफ्रिका यामध्ये चालतो प्रेटब्रिटन हे प्रतिवर्षी २० ते ५० इंड्रेडवट जिरे खरदी करत वायव्येकडील सरहद्द, ताजडसमुद्र व इराणचे आखात यामधून पुष्कळसे जिरे हिंदुस्थानांत येतें याची मरच व्यापाराची ठिकाणे जबलपूर, गुजराथ, रतलाम व मस्कत हीं होत

जिलेटिन—जिलेटिन हें प्राण्याचें मांस, अस्थी, कातडी जुरे व शिंगे इत्यादिकापासून तयार करतात हा पदार्थ गेल्यू किंवा सरस या पदार्थापेक्षा जास्त शुद्ध असतो कच्चे कातडे व चामड ही कापून काढल्यावर जो निरुपयोगी भाग शिल्लक रहातो त्यापासून सरस तयार कर तात हा पदार्थ ओलाव्याने विघडून जाऊ नये म्हणून त्यात त्याचेच्या काड्या मिसळतात जिलेटोन, गेल्यू व इस्किंग्लास यांच्यात रसायनिकदृष्ट्या काहीच फरक नाही माशाच्या हाडापासून तयार केलेला सरस या देशात फार उपयोगात आणतात व तो सर्वत्र विकत मिळतो

सरसात खाली लिहिलेले प्रकार आहेत—(१) हाडापासून तयार केलेला, (२) कातडीचा सरस, (३) माशापासून तयार केलेला उच्च प्रतीचा सरस ताबुस व विवळ्या रंगाचा असून त्यांत कचरा किंवा बारीक इतर रंगाचे टिपके नसतात तो फोडला असता आतून काचेसारखे तुकडे पडतात जिलेटिन पाण्यात भिजत ठेवल्यास फुगत व त्यानंतर थोडीशी उष्णता दिल्याबरोबर विरघळून गोंदासारखें चिकट होतें सरसहि प्रथम पाण्यात भिजवून नंतर त्यास मदांजीवर बड विलास फार चिकट होतो व निरनिराळ्या कामाकडे जिलेटिन व सरसाचा क्लिमेंटसारखा उपयोग होतो सरस चांगला तयार झाला म्हणजे त्याची चिकटण्याची शक्ति फार वाढते

अगदी नवीन तयार झालेल्या सरसापेक्षां बरेच दिवसांचा मुला सरस जास्त उपयुक्त असतो.

जिवकादादा वक्षी—दौलतराव शिवांचा सेनापति; जातीचा शेणवी; आजन्वी केरीकर. सन् १७९५ मध्ये हा दौलतराव शिवाबरोबर खव्यांच्या लढाईत होता. त्या लढाईत याच्याकडे दुष्मन सेनापतीचे काम होते. शिवाच्या कारभारी मंडळीत हा प्रमुख असून दौलतराव (वयाने लहान असल्याने) त्याच्याच अनुरोधाने चालत असे. सर्वां साधवरावाच्या मृत्यूनंतर यशोदाबाईंच्या मांडीवर दत्तक देण्याविषयी नाना फडनविसाने जी सूचना पुढे मांडली होती, तिला तुर्कीची होळकराप्रमाणे आपलीहि संगाति देण्याविषयी वाने आपल्या घन्यास अगोदर सहा दिला होता. परंतु बाळाजी विश्वनाथाचा औरस बंशज ह्यात असताना दत्तक देण्याविषयी आपण सहा दिला ते बरोबर केले नाही असे मागून त्याला बाटू लागल्यामुळे वाने मरतेसमयी दौलतरावास जवळ बोलावून त्यास तसे सांगितले असे दफ म्हणतो. हा इ. स. १७९६ मध्ये मरण पावला. याच्या पद्यांत याच्या मुलाकडे काही दिवस बखिगरी दौलतरावाने जालविली होती. [दफ-पु. ३; खरे-ऐ. ले. संग्रह, खंड ७-९.]

जीन मेरी रोलंड (१७२४-१७९३)—हा फ्रेंच सुस्थी १७२४ त जन्मला. त्याला विद्याव्यासंग असून तो अक्षरेपर्यंत टिकला. प्रथम काही वर्षे कारकून व नंतर कारखान्यांतील इन्स्पेक्टर अशा नोकऱ्या त्याने केल्या. त्याने याचवेळी स्वदेशाच्या व्यापारविषयाहि चांगली माहिती मिळविली. तो त्याला पुढे सार्वजनिक आयुष्यात मोठ्या योग्यतेस बढविण्यास कारणीभूत झाला. १७८१ साली त्याने लग्न केले; त्याची बायको मॅडम रोलंड ही इतिहासात प्रसिद्ध झाली. ती पॅरिसमधील एका कारागिरानी मुलगी होती. लहानपणापासून तिला विरोधी मोठी आवड असून तिची बुद्धिमत्ताहि चांगली होती. आपले शिक्षण तिने बहुतेक स्वकष्टाने केले. प्ल्यूरक, व्होल्टेअर, रुसो, माटेक यांची ती भक्त होती. ती आपल्या नवऱ्याइतकी विद्वान असून बुद्धिमत्ता व कार्यकुशलता यात तर ती त्याच्यापेक्षा श्रेष्ठ होती. पतीच्या सहकारितेने तिने फ्रेंच राज्यकर्तीच्या व्यावसायिक स्वतः त्याला चर्चा पडेपर्यंत प्रान्ताच्या भवितव्योत्तेवर विवेक्षण परिणाम पडवून आणले. जीन रोलंड यास त्याच्या व्यापारविषयक लेखांत मॅडम रोलंडचे मतत सह्याप्य मिळे. राज्यकर्ताला मुखात झाली त्यानेची त्याच्या नांवाने राजकारणावर जे लेख येत ते मॅडम रोलंड मुद्द लिही व नवऱ्याच्या नांवाने प्रसिद्ध करी. त्यास राज्यकर्तांतील अगदी पुढारलेल्या पक्षाची मते प्रतिपादिलेली असत. पुढे जीन हा लियोन्स म्युनिसिपॅलिटीतर्फे एका प्रकरणांत पॅरिस येथील कॉन्सिट्युशंट असेम्ब्लीकडे देण्यात येणून (१७९१) पत्नीसह आला. तेथील मुकाब्यात भावी जिर्णोद्दिष्ट पक्षाच्या वन्यास वजनदार पुढार्यांची

त्याच्या मुख्यपती झाल्या, त्यांत मॅडम रोलंडहि भाग घेई. यापुढे रोलंड पॅरिसमध्ये राहिलेला व जॅकोबिन पक्षाचा सभासद झाला. लवकरच मॅडम रोलंडच्या घटकांत मिरोट, पोटियन, रॉबिन्सोनी, म्युशोट असले गृहस्थ जन्म लागले. स्वतः ती बरी सुंदर नव्हती तरी फार मोहक होती. मॅडमची राजकारणातील मते स्पष्ट व परिणामकारक असत; तिची कृति छांत व निरीक्षण शक्ति तीक्ष्ण होती. घटकांत घडवले विद्वान जमले असताहि तिला अभ्युक्त निवडीत. जिर्णोद्दिष्ट पक्ष अधिकारारुढ झाला तेव्हा रोलंडला अन्तर्व्यवस्थामंत्री नेमण्यात आले (१७९२). याच सुमारास देशाच्या लोकांविषय व नॉन-ज्यूरिंग लोकांविषय फादावयाच्या हुकूमावर राजाची सहा भिळना. तेव्हा त्या संघाचा फायदा घेऊन मॅडमने छंद राजाला एक पत्र पाठविले त्याचे उत्तर आले नाही, तेव्हा तेच पत्र भर कॉन्सिलमध्ये राजापुढे मोठ्याने घावून दाखविले. तेथे ते इतके पसेत पडले की, असंतुष्ट लोकांच्या जाहीर नाभ्याचे स्वरूप त्याला मिळून त्याच्या प्रती देशभर वाटण्यात आल्या. तेव्हा दूर बसलेल्या लोकांनाच पुन्हा मंत्री नेमण्याबद्दल देशभर मागणी सुरू झाली; राजाला नालायक ठरविण्यात आले व रोलंड व डाटन यांच्या हातात पुन्हा अधिकारसूत्र देण्यात आले.

पण या सुमारास राज्याकर्तांचे पाऊल अति झपाट्याने पुढे पडत होते; आणि जवळच जहाल (मोटन) पक्षाच्या भोतीने राजधानी रुंदायला नेण्याची रोलंडने सूचना आणली व रॉबिन्सोनी बरोबर पुढार्यावर टीकेचा मारा चालविला. या कारणांनी तो अप्रिय झाला. शिवाय सरकारी बहत्वाचे कायदपत्र नाहीसे झाल्याचा त्याच्यावर आरोप आला. प्रत्येक राज्याची चौकशी कन्व्हेंशनच्या मताने व होता देशातील सर्व लोकांच्या मताने व्हावी, असा (जिर्णोद्दिष्ट पक्षाप्रमाणे) त्याने आग्रह धरला. या सर्व कारणांमुळे (राजाचा वष झाल्यावर दोन दिवसांतच) रोलंडला आपल्या जागेचा रामोनामा यावा लागला (१७९३).

पुढे रोलंड पतिपत्नीवर निदारोपोचा मारा लोकांकडून चालू झाला. तेव्हा त्यांच्या निरसनार्थ एकदा मॅडम स्वतःच असलेलीसर्प गेली. तेथे तिच्या आपण्या परिणाम होऊन समेने तिला निरपराधी ठरविले. तथापि तिच्या शत्रूंनी तिला कैद केले, तेव्हा मिस्टर रोलंड गुप्तपणाने रुंदायला पळून गेला (१७९३). कैदत असता तिने आपल्या चरित्रावर लेख लिहून ठेविले. ८ नवंबर १७९३ रोजी तिचा गिलोटीनवर वर करण्यात आला पत्नीच्या वषाच्या बातम्याने दोन दिवसांनी मिस्टर रोलंडने आगमहाच केली.

जीवकचितामणी—हा एक तामिळ भाषेतील ग्रंथ असून त्यामध्ये जीवकचरित्र वर्णन केले आहे हा विस्तृतवेद वर याने लिहिता. जे जैन ग्रंथ प्रथम संस्कृतमध्ये होऊन नंतर प्रचलित आपामध्ये जाले त्यांपैकीच जीवकचितामणि हा

एक भेय आहे. हल्ली हा तामिळ भाषेतील महाप्रथ सभजला जातो. जीवकचरित्रावर दुसरे संस्कृत ग्रंथ म्हटले म्हणजे वादीमहिद याचे (१) गद्यचिंतामणि व (२) क्षुब्धचिंतामणि आणि, हरिचंद्र याचे (३) नावन्तरचरित्र व (४) जीवन्तर नाटक हे होत. यापैकी नावन्तर नाटकाच्या हस्तलिखित प्रतीचाहि अद्याप शोध लागला नाही.

महामहोपाध्याय पण्डित स्वामिनाथ ऐय्यर यांनी १८९९ साली जीवकचिंतामणीचा काही भाग प्रकाशित केला. त्याच्या प्रस्तावनेत ते म्हणतात की, महापुराणामध्ये जी ६३ शलाका पुढाची चरित्रे दिली आहेत त्यात जीवकाचे चरित्र दिले आहे. त्याप्रमाणेच श्रीपुराणामध्ये २४ तीर्थ-कांची चरित्रे आहेत. त्यापैकी श्रीवर्धमानचरित्रामध्ये जीवकाचा उल्लेख आहे. परीक्ष गद्यचिंतामणि येथे ग्रंथाशी ताडून पहाता असं दिसतं की जीवकचिंतामणि हा ग्रंथ नसून गद्यचिंतामणीच्या आधारे केला आहे. कारण यातील बरेच श्लोक व कल्पना गद्यचिंतामणीवरून घेतलेल्या दिसतात. यातील कथाभाग श्रीपुराणातील कथाभागापेक्षा थोडा भिन्न दिसतो.

परंतु निहत्तकदेवर हा गद्यचिंतामणि किंवा क्षुब्धचिंतामणि या ग्रंथाचा उल्लेख करीत नाही व याचा टीकाकार नळिन्नारकिनीभार हा या ग्रंथाला केवळ संस्कृतपुराणांचे माध्यम म्हणतो; यावरून याच्या काला तरी हा ग्रंथ दुसऱ्या श्रमाचे हस्तार असा समजला जात नसून तो महापुराणावरूनच घेतला आहे असा समज असावा. या ग्रंथाचा काल १० व्या व ११ व्या शतकाच्या दरम्यान घडितात (कुण्डलामिश्राजी यांचा ई. अं. (१९०७) मधील लेख पहा).

जीवधन किल्ला—हा किल्ला नागेशायाच्या तोंडावर पुण्याच्या कायगेस ६५ मैल व जुन्नरच्या पश्चिमेस १६ मैलावर असून तो समुद्रसपाटीपासून ३००० फूट उंच आहे. घाटघर खेड्याच्या परवडीत ह्या खेड्याचा समावेश होतो. किल्लाच्या चारों बाजूंस कडे हुटलेले आहेत, कोकणेचे बाबूबा भाग तर फारच खोल आहे. याची लांबी १ हजार व रुंदी ५०० यार्ड आहे. हा किल्ला जवळ जवळ दिवनेरीसारखाच आहे. किल्लाचा चढाव एक मैलाचा पण फार अवघड आहे. वर काही बौद्ध लोकांच्या वेळची कोरीव लेणी आहेत. ह्या किल्ल्यावरून साधूंच्या टेंकड्या, तुंपार, वडई, कामणगड ह्या ठिकाणे व निरभ्र दिवडी समुद्र देखील दृष्टीस पडतो.

अहमदनगर येथील निझामशाही पराणें स्थापन करणाऱ्या पहिल्या अहमदन हा किल्ला १४८९ साली घेतला होता. पुढे १६३० साली शाहूंनी मोगलांना दिलेल्या पाच किल्यांमध्ये हा एक किल्ला होता. मराठी राज्यात या किल्यावर य. कैदी टोली असत. हा स. १८२०त ईमजरीत पाडून

टाकल्यामुळे माध्यार जाता येत नाही. वर पाण्याची पांच टाकी आहेत [पुणें ग्यासो; इलियट. पु. ५; डक पु. १]

जीवनकार्यविचार. प्राणि विषय क—या विषयाम आरंभ करण्यापूर्वी जीवन म्हणजे काय, वाविषयी विचार केला पाहिजे. जीवनपेशीकडून जी सतत चळवळ अंगर भडपट तिच्या अंतर्निवर्तना परिस्थितीशी मेळ घालण्यासाठी चालू असतं, त्या चळवळीलाच जीवन अंगर जीवित म्हणावं अशी व्याख्या हर्बर्ट स्पेन्सरने केली आहे, व अर्थात ही चळवळ प्रोद्योक्तज्ञप (जीवनरस) हुंक्त भिन्न व्यक्तीकडूनच होणें शक्य आहे. केवळ जीवन या क्रियेचा विचार फक्तव्य असता तो व्यक्ती कोटकादि शुद्ध प्राण्यापैकी आहे अंगर व्याप्रामावगीद उच्च प्राण्यापैकी अंगर प्राणिकोटी किंवा उद्भिज्यकोटी यापैकी आहे हा विचार दृष्टिमांड केला पाहिजे कारण प्राण्यांचा आकाररचना यांचा विचार विकसतवादात केलेला बरा, म्हणून या जीवनाक्रियेचा जवळचा सोप्या व साध्या सध्देने विचार करता येईल तेवढाच विचार येथे वनरपतिजीवनविचाराला लपोद्घात म्हणून केला पाहिजे. प्रथम जीवनाची मुख्य लक्षणे सांगून जीवनेपेशी अंगर सजीव व्यक्ती व निर्जीव वस्तू यांतील फरक निश्चित केला पाहिजे. प्राणिज अंगर उद्भिज्य सजीव व्यक्तींचे शरीर अनेक जीवनेपेशींच्या योगाने बनलेलें असतं. या पेशींचे मोठाले समूह असून त्यांचे वनरोपोषणवादि हे व्यापार स्वतंत्रपणें व अव्याहतपणें त्या सजीव व्यक्तीच्या शरीरात चालू असतात, तसेच त्यांना अपघात, धोका, विषबाधा, आतमविपशोषणामुळे आलस्य व मरणवरीरे आपत्ती आल्याने त्या व्यक्तीचे 'जीवन' हि याव्यवस्था प्रसंग येतो हे पाहिलें लक्षण होय. कार्यन, हायड्रोजन, ऑक्सिजन, गंधक व नायट्रोजन या साधारण व परिचित मूलभूतद्रव्यांनै नैट्रोजनविशिष्ट असा प्रोटोडॉम नामक पदार्थ सजीव व्यक्तीच्या शरीरांत असतो. हा नैट्रोजनसंमिश्र पदार्थ सजीव व्यक्तीच्या शरीराखेरीज इतरत्र वनत नाही. याचप्रमाणें पिष्ट व वसावुक्त पदार्थांची उत्पत्ति ही या सजीव व्यक्तीत होते. परंतु त्याची उत्पत्ति इतरत्र देखील होणें संभवनीय असतं. जीवनेपेशींत काही प्रकारचे क्षार व पाणी होंहि वनतात. इतक्या साधनांनी व द्रव्यांनी परिभूक्त असलेली परंतु त्या द्रव्यातील वैयक्तिक व स्वतंत्र गुणाहून भिन्न गुणधर्मांची ही सजीव व्यक्ती असते. आता सजीव व्यक्ती व निर्जीव वस्तू यांमधील फरक कोणता हेंहि यास्काईने निश्चित केलें पाहिजे. निर्जीव वस्तूंत स्फोटकमय रचना असते व सजीव व्यक्ती ही वसते हें एकदां प्रचलित मत व्यापार, मिथ्या व व्याघातमय आहे सजीवांमध्ये चैतन्य अर्से व निर्जिवांत तें वसणें हें लक्षण अधिक प्राज्ञ व सत्य आहे; तथापि त्यातील अपघात येथे कथन करीत नाही. हात, उष्ण, क्षार, विषुत्त वगैरे बाह्य साधनांनै सजीव व्यक्तीवर परिणाम होतो. तथापि भिन्न प्रकारचा तो निर्जीव वस्तूवरहि होतो. प्रजेस्पाइन हे लक्षण सजीव स्थितिदर्शक मानता येतं.

असतो. यामुळे सर्व शरीरांत जीवरसाची एकसूत्रता असते. या एकसूत्रतेमुळे एका ठिकाणी घडणारी उत्तेजनरूपी संवदना दुसऱ्या जागी पेशीपेशीतून सहज रीतीने पोहोचते. अशा प्रकारचा सर्व शरीरात सार्वत्रिक संबंध असणे अवश्य व हितावह आहे.

केंद्र (म्यूलर) — जीवरसाच्या विशिष्ट पिंडास जाणवण केंद्र म्हणते. जीवरसाचे घटक नेहमी बदलणाऱ्या स्थितीत असतात. परंतु केंद्राच्या क्रोमीडिया नावाच्या घटकाच्या मूळ स्थितीत फारसा बदल होत नाही. कालिकडील शास्त्रीय शोधांती जीवनकार्याचे चालकाचे या केंद्र-घटकाकडेच येत आहे. गुणपरंपरा चालू ठेवण्याचे काम केंद्रघटकाकडून होतं असा समज आहे.

ह्या केंद्रघटकाचे प्राकृतिक अगर रासायनिक विशिष्ट प्रकारचे स्वरूप नेहमी असतं असे मान म्हणता येत नाही. केंद्ररसात केंद्रविद् असतात फारचन, हायड्रोजन, नायट्रोजन, आक्सिजन वगैरे मुख्य घटक केंद्रात तसेच जीवरसात आढळतात परंतु जीवरसात फारकरस हा विशेष आढळतो. शरीर—वृद्धांत अथवा वंशवृद्धांत केंद्रच पुढाकार घेतं. नवी पेशी उत्पन्न करण्याचे काम केंद्राकडूनच होते. पूर्वे-केंद्राचा विभाग होऊन नवीन केंद्र उत्पन्न होतं व ह्यापासून नवी पेशी तयार होते. नवीन होणाऱ्या पेशी एकाच शरीराने राहिल्या तर पूर्व शरीर वाढू लागतं. जर त्या पेशी स्वतंत्र होऊन आपली जीवनकार्ये करू लागल्या तर वंशाची वाढ होते. शरीर—मुळी व वंश—वृद्धि ह्यामध्येच सर्व जीवनकार्याचा अंतर्भाव होतो.

जीवनपिंड (हॉलिडू) — जीवरसातील केंद्रासारखे दुसरे महत्त्वाचे भाग म्हणजे जीवनपिंड होतं. हे लहान मोठ्या आकाराचे अमून त्याचा रंगदि वेगवेगळा असतो. रंगाप्रमाणे जीवनकार्यात त्याचा वेगवेगळा उपयोग होतो. शर्करादि ओपट पदार्थांची उत्पत्ति ह्या जीवनपिंडाकडून होते. केंद्राप्रमाणेच पाहिल्या जीवपिंडाचे विभाग होऊन नवीन जीवनपिंड उत्पन्न होतात.

पेशी-भित्तिका (सेल वॉल) — जीवरसापासून पेशी भित्तिका उत्पन्न होते तिचे रासायनिक घटक सत्त्वादि पदार्थासारखेच असतात. पेशीभित्तिकेची वाढ आतून बाहेर-प्रदेशां होतं. पेशीभित्तिकेच्या पहिल्या संक्षिप्त घटकात क्रमाक्रमाने निरिद्रिय द्रव्ये जमून ती पुढे संकीर्ण होते. तिच्या वेगवेगळ्या कार्यप्रमाणे संक्षिप्त घटकात रासायनिक फरक होऊन ती पुढील वेळी लाकडासारखी बुळबुळित सरकपी वाटाळीच्या चुचाप्रमाणे विभक्त होते. तिची जाडी क्रमाधिक असते. तिच्या प्राथमिक स्थितीत ती फार पातळ असते परंतु जीवरसातून पेशीघटकद्रव्याचे थर बरेचवेळी त्यावर जमून गाढ होत जाते परंतु थर क्रमाधिक गाढ झाल्याने तो घटकाप्रमाणे, वळीदार, खाचेदार, वगैरे आकार

येतात पेशीची जाडी व आकार ह्या केवळ पेशीकडून होणाऱ्या जीवनकार्यावर अवलंबून असतात.

इंद्रियोत्पत्ति: — पेशीच्या सर्व भागी जीवरस सारखा पसरलेला असतो असे वाटण्याचा संभव आहे; पण वस्तुस्थिति तशी नसते. एकाच पेशीतील जीवरसाच्या घटनेत थोडे-बहुत वैचित्र्य असतं. ह्या जीवरसाच्या वैचित्र्यापासून प्राथमिक इन्द्रियरचनेस आरंभ होतो एक पेशीमय वनस्पतीतोल इन्द्रिय रचनेचा शोध १८६१ साली अर्नेस्ट ब्रूक नावाच्या शास्त्रज्ञाने लाविला. पेशीतील जीवरसाचे कमी अधिक प्रमाण तसेच केंद्रादि जीवनपिंडाचे संकीर्णत्व म्हणजेच इन्द्रियरचना असे त्याचे म्हणणे आहे. स्वयं पेशीत सुद्धा भ्रमविभाग अथवा कामाची वाटणी झालेली आढळते. पेशीच्या काही एका भागाकडून एक कार्य होतं व दुसरे कार्य दुसऱ्याकडून होतं म्हणजे कार्यभिन्नतेप्रमाणे इन्द्रियरचनेस सुरवात होते जरी बाह्यतः एकपेशीमय वनस्पतीत सर्व जीवनकार्ये एकाच ठिकाणी चालतात असे वाटतं तथापि ती सर्व एकाच जागी होत नसतात. त्यातहि भिन्न भिन्न भाग भिन्न भिन्न कामे करीत असतात. ह्याच भिन्न भागांमध्ये इन्द्रिय-रचनेचा उगम असतो.

एकपेशीमय वनस्पतीची सर्व कामे एका पेशीत होतात, पण बहुपेशीमय वनस्पतीत ती कार्ये निरनिराळ्या पेशीसमुच्चयात होतात. पेशी-विभाग होऊन नवीन पेशी उत्पन्न होतात व पेशींची संख्या वाढत जाते. सारख्या आकाराच्या पेशींचा संघ एकत्र होऊन तो विशिष्ट जीवनकार्यास उपयोगी पडू लागतो. असल्या पेशीसंघास पेशीजाल म्हणतात. पुढील पेशीजाले एकत्रित होऊन जो भाग तयार होतो त्यास अवयव अथवा इन्द्रिय असे म्हणतात. निरनिराळ्या वनस्पतींमध्ये इंद्रीयांची वाढ कमी अधिक होते. उच्च वनस्पतीत आढळणाऱ्या मूल, स्कंद, पर्ण इत्यादि इंद्रीयांची उत्पत्ति पेशीजालांच्या संघटित भागापासून होते व प्रत्येकाचे जीवनकार्य वेगवेगळे असते.

पेशींची आवश्यकता: — वेगवेगळ्या पेशींच्या ऐवजी एकच पेशी विस्तृत होऊन शरीरवृद्धीचे काम भागणार नाही काय ? वेगवेगळ्या पेशींमध्ये जीवरस रहाण्याऐवजी एकाच पेशीत तो का राहू नये ? वेगळ्या पेशी असण्याची जरूरी काय ? अशा प्रकारचे प्रश्न उत्पन्न होण्याचा संभव आहे. जीवरसातील केंद्रास मोठ्या विस्तृत प्रमाणावर वनस्पत्या पेशीमध्ये सर्व जीवनघडामोटीवर उत्तम रीतीने ताबा ठेविता येणार नाही केंद्राची शक्ति मर्यादित भागावर चालू शकते. त्यामुळे संपूर्णपणे वेगवेगळे राण अगर पेशी उत्पन्न करून प्रत्येकात वेगळे वेगळे जीवनपिंड उत्पन्न होतात. जीवनकार्य मुळम रीतीने व व्यवस्थितपणे चालण्यास एका पेशीपेक्षा अनेक पेशी असण्यात फायदा असतो व भ्रम-विभागास पूर्ण अवकाश मिळून त्या स्थितीत जीवनकार्य उत्तमप्रकारे चालू शकतं नाही तर एकाच ठिकाणी

निरनिराळ्या कार्यांची गर्दी होण्याचा संभव आहे व कदाचित् त्यामुळे परस्परांत विरोध उत्पन्न होण्यास वाव मिळेल. ह्यांचेसाठी पुष्कळ पेशी उत्पन्न होऊन पोषि-
जाल किंवा इंद्रिय यांची उत्पत्ति होण्याने अधिक सोय होते. कंदादि जीवनपिंडांना संकुचित जाणत रहावे त्यागें म्हणून जरी त्यांची शक्ति मर्यादित झाली, तथापि ती अधिक व्यवस्थित होते. पेशीभित्तिका आपआपूनी उत्पन्न होऊन जीवरसात ताम्रसुतवर्णी फायदा देतात. निरनिराळ्या पेशी उत्पन्न होण्याऐवजी एकच पेशी विस्तृत होत राहिली तर त्यातील जीवनपिंडास भौतिक स्थानी अथवा वृद्धा-
वस्था काळांतराने येणें साहजिक आहे. परंतु नवीन पेशी उत्पन्न होण्यांत नवीन जीवनपिंडांची उत्पत्ति होते व त्या योगें त्याचा तरतारितपणा कायम रहातो. जुन्या पेशीतील जीवनपिंडास थकवा येत जातो व त्याप्रमाणें त्याची जीवन-
कार्ये शिथिल होतात पण नवीन जीवनपिंड अवस्थाने जीवन-
कार्यांत रंग घडत नाही. हे जीवनपिंड तरुण व कार्यक्षम असतात. ह्या कारणांमुळेच जुन्या रोंडाच्या गाभा कोळक व मृत झाला तथापि बाष्पांगी नवीन पेशींचा भरणा अवस्थाने पारें, कुलें किंवा कळें येणें बंद होत नाही. म्हणूनच बरवे-
वर नवीन पेशी उत्पन्न होण्यांत फायदा असतो.

जीवरसाच्या गरजाः—जीवरसाची पहिली गरज म्हणजे पाणी होय. पाण्याशिवाय जीवरसाचे अथवा जीवनपिंडाचे संचेतनरूप कायम रहाणें शक्य नाही. जीवरसाचे पोषण पाण्यावर अवलंबून असते. पाण्यामुळे पेशींत टणकपणा येतो. रचरी पुन्यात हवा भरल्यावर तो असा टणक होतो, त्याप्रमाणें जीवरसात पाणी आल्यावर पेशीभित्तिकेवर त्या पाण्याचा ताण बसून ती टणक होते. प्रथम पाणी नेह्यः जीवरसात शिरतें त्यावेळीं तें त्यांत पूर्ण मिसळून जातें. पण लवकरच जीवरस वेगळा होऊन जलस्थान उत्पन्न होतें व त्या जागी पाण्याचा सोडा होतो. सर्व संचेतन पेशींत जल-
स्थानांची सोय असते. पाणवनेस्पर्शानां वाटेत तेव्हा पाणी मिळण्याचा संभव असूनहि त्यांमध्यें जलस्थानें असतात व ही जलस्थानें पेशीरसाने भरलेली असतात. म्हणजे केव्हाहि पाण्यासारख्या अत्यंत उपयुक्त पदार्थांची अडचण पडूं नये म्हणून त्या स्थितीत मुद्रा पाण्याची तरतूद वनस्पती करितात. दुसरी अवश्यक वस्तु म्हणजे शुद्ध हवा होय. जीवरसास व जीवनपिंडास खेळती हवा अवश्य मिळाली पाहिजे. हवा पाण्यांत विरून ती सर्व शरीरांत पसरते. हवेप्रमाणें अन्नाची जरूरी असते. अन्न सेंद्रिय अथवा अथवा निरिंद्रिय अथवा, तथापि तें शरीरांत शोषिलें जाण्यास अथवा पोशांतून दुसऱ्या जागी पसरण्यास पाण्याची अवश्यकता असते. म्हणजे सर्व वस्तूत पाण्याचा उपयोग पहिल्या प्रतीचा असून त्याशिवाय कोणतेहि जीवनकार्य होणें शक्य नाही.

जीवरसाच्या उत्पत्तीविषयी निरनिराळीं मतेंः—जीवरस व जीवनपिंड कसे उत्पन्न होतात ह्याविषयी विचार केला

असतां सधून दर्शनीं असें दिसून येतें की त्यांची उत्पत्ति पूर्व जीवरसापासून अथवा पूर्व जीवनपिंडापासून होते. पण नेह्यः अगदीं त्यांच्या मूल उत्पत्तीचा विचार आपण कटं लक्षणीं तेव्हा मात्र ती उत्पत्ति कशी झाली ह्याबद्दल आपली मति मंडित होते. काही तत्त्ववेत्त्यांच्या मतानें जीवनपिंडांचे अथवा जीवरसांचे अस्तित्व दुसऱ्या गोळावर असून तेथून ते आपल्या भूगोलावर उल्कापाताद्वारेवर तारें पटण्याच्या शक्यतांत झुकेंडें आले जरी हे मत माझ मानिलें तथापि त्या गोळावर मुद्रा प्रथम त्याची उत्पत्ति कशी झाली हा प्रश्न तसाच रहातो. काही शास्त्रज्ञांच्या मतें एकदां असा एक अनुकूल घाल होता की त्यामध्यें जापोआप निरिंद्रिय द्रव्यापासून रासायनिक कार्ये घडून जीवनपिंड तयार झालें व पुढें क्रमाक्रमानें त्यांचे विभाग होऊन त्यांची वृद्धि होत गेली. कार्यकारणांचा शुष्क विचार न करता परमेश्वरानें प्रथम जीवनपिंड उत्पन्न केले व त्यांना स्वतःची परंपरा वाढविण्याची शक्ति आहे, असें काहींचे मत आहे ह्या मतानें मनाचें कदाचित् समाधान होईल. परंतु जिज्ञासा रुंदून जाण्याचा संभव आहे व त्यामुळे शास्त्रीय शोधास आळा बसेल. काहींचे मत असे आहे की हल्ली ज्या प्रकारचे जीवनपिंड आपणास आढळतात तसे पिंड पूर्वी नव्हते. त्यांना अति शीत अथवा अति उष्ण स्थिति मानून असे. अमर्श साध्य निरिंद्रिय पदार्थापासून विकासक्रमात हल्लीचे संकीर्ण जीवनपिंड क्रमाक्रमानें उत्पन्न झालें. निर्जीव पदार्थापासून स्थिरतरेन होत होत प्रस्तुतचे जीवनपिंड तयार झाले. विकासवादाचा पुरस्कार करणारे डॉब्रिन, हॅक्स्ले, वॅलेस वगैरे प्रसिद्ध तत्त्ववेत्ते ह्याच रीतीनें जीवनपिंडाच्या उत्पत्ती-
विषयी लिहितात. डॉ. शारसारखे रसायनशास्त्रज्ञ जीवन-
पिंड रासायनिक प्रयोगशाळेत तयार करण्यासारखी स्थिति आली आहे असें जोरानें सांगत आहेत. मुक्तेच ज्यांचे सिद्धांत सर्व दाखलास संमत झाले आहेत असे सुप्रसिद्ध डॉ. जगदीशचंद्र बोस म्हणतात की पदार्थांत निर्जीव व सर्जीव असा भेदभावच रहात नाही. त्या सर्वोपार्थ्य एकच प्रकारचें चैतन्य आहे. मात्र भिन्न भिन्न बाह्य कारणांनी तें वेगवेगळ्या रीतीनें व्यक्त होतें. अर्थात् जीवनपिंडाची उत्पत्ति अवयवापासून झाली असा वेगळा प्रश्न राहूं शकत नाही. ज्या पदार्थास काहीं कारणांमुळे विशिष्ट उत्तेजन मिळतें, ते पदार्थ त्या उत्तेजनावरुद्धर प्रक्रिया पावूं लागतात व या न्यायाप्रमाणें जीवनपिंडाची उत्पत्ति झाली असावी.

जलशोषणः—संचेतन शरीरातील जीवनपिंडाच्या शारीरिक व रासायनिक घडामोडीत पाण्याची अवश्यकता शरीरत असते व ती पाणी शोषून घेणें हे एक प्रसन्न जीवन-
कार्य आहे. जलशोषण करणें ह्या पाण्याशी निकट संबंध येणाऱ्या प्रत्येक सर्जीव पेशीचा स्वभावधर्म असून तो अगदीं सूक्ष्म अशा एक पेशीमध्य जलस्थ वनस्पतीपासून तो मोठमोठ्या वृक्षापर्यंत नव्वळ जवळ सारखान असतो.

प्राथमिक जलस्थ साध्या वनस्पती म्हणजे पाण्यातील तत्वंग किंवा समुद्र शेतालासारखे जलरुह साधारणपणे आपल्या शरीराच्या सर्व पृष्ठभागाचा उपयोग पाण्याचे शोषण करण्याच्या कामी करतात. परंतु मृत्त वनस्पती ज्या मानाने वातावरणात वाई लागल्या, त्यामानाने ह्या शोषक भागांचा संकोच होऊ लागला व शेवटी पाण्याशी अवघी निकट सांनिध्य पावणारा जो भाग त्याची परिणति होऊन त्याचे एक स्वतंत्र इद्रिय अगर अवयव बनले. त्या अवयवासच सर्वसाधारणपणे 'मूळ' म्हणण्याचा प्रघात आहे. त्यामूळातूनच जलशोषण होतें. मुख्य मुख्यवर पोटमुळ्या असून त्या सर्वांच्या अप्रानवळ हजारां शोषक-केंस असतात. ह्या शोषक-केंसांकडून जलशोषणाचे कार्य सुरू होतें. पाण्याचा अंश जमीनीतील सूक्ष्म कणांमधोवी विलगलेला असतो. तेथून तो अंश वेगळा केला जाऊन शोषून घेण्याचे काम केंसांकडून होऊ शकतें. केंसकडो शोषक केंस शोषण करण्याचे काम करीत असल्यामुळे मोठमोठ्या वक्षासारख्या वनस्पतीस पाण्याचा पुरवठा होतो.

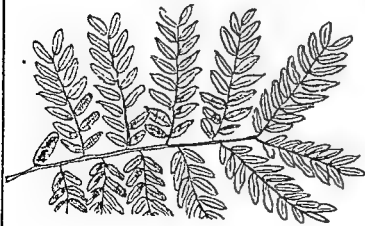
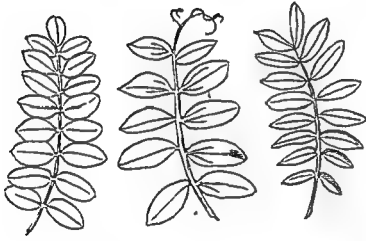
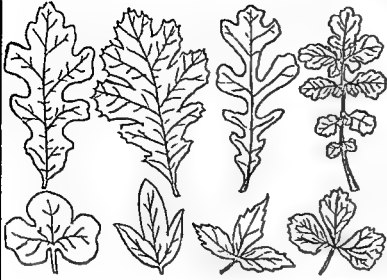
अन्योन्य रसाकर्षण अथवा रस-संमिश्रण:—एक कमी व अधिक घन अशा दोन द्रवरूप रसांमध्ये फक्त एक सूक्ष्म चर्मपटल ठेविलें तर ते दोन्ही रस त्या चर्मपटलातून एक-मेकांकडे जाऊन परस्पर मिसळू लागतात. ही किंवा त्या रस-द्रव्यांतील घनतेच्या भिन्नपणावर अवलंबून असते. रस-मिश्रणात परस्पर बिंदू दिशेकडे जाणारे दोन प्रवाह सुरू होतात. पहिला प्रवाह पातळ रसातून जास्त घन रसाकडे सुरू होतो, दुसरा प्रवाह उलट घनरसातून पातळ रसाकडे असतो. प्रथमतः त्यामानाने पहिला प्रवाह सुरू होऊन दुसरा प्रवाह सुरू होण्यास कमी अधिक वेळ लागतो. ह्या रीतीने मिश्रण सुरू झाल्यावर दोन्ही रसाची घनता सारखी होईवावेतो तें मिश्रण चालू असतें. दोन भिन्न घनतेचे रस परस्परांत ह्या प्रकारें मिसळणें ह्या त्यांचा शारीरिक स्वभावधर्म आहे. किंत्वेक वेळां एकच रस दुसऱ्या रसाकडे अधिक ओराने आकर्षिला जाऊन तो दुसऱ्या रसांत पूर्णपणे मिसळतो व दुसरा पहिल्या रसाकडे आकर्षिला जातच नाही. असे झाले म्हणजे मिश्रण एकांगी होतें.

शोषक-केंसांकडून होणारें अन्योन्य रसाकर्षण:—शोषक-केंसांच्या चारी बाजूंस मितिका असून आंतील अंगास जीवरसाचा पातळ कणादार थर असतो. व मध्यभागी जलस्थानात पेशिरस असतो. शोषक केंसांचा संबंध जमीनीतील पाण्याशी येतो. म्हणून जलस्थानांतील पेयरीरसात व जमीनीतील पाण्यात 'अन्योन्य रसाकर्षण' सुरू होतें. त्यायोगाने जमीनीतून पाणी जलस्थानांत आकर्षिलें जातें. त्यास अडवण्या पेशिभित्तिकेकडून होत नाही. जमीनीतील पाणी पुष्कळसे शोषिले जाऊन तें जलस्थानांत साठविलें जातें. मात्र ह्या ठिकाणी एक विशेष लक्षात ठेवण्यासारखी गोष्ट म्हणजे जल-पेशिरस कचितच बाहेर जातो. साध्या अन्योन्य

रसाकर्षण-क्रियेत रसांचे परस्पर मिश्रण अथवा आकर्षण होतें. पण ह्या क्रियेत अशा ठिकाणी एकांगीपणा रहातो. पेशि-भित्तिकेच्या आंतील अंगास असणाऱ्या जीवरसाच्या थरा मुळे आतून बाहेर पेशिरस जाण्यास अडवळा होतो. बाहेरून वाटेले तितकें पाणी जाऊ शकतें पण आंतील पेशिरसास बाहेर जाण्यास मार्ग मिळतच असे नाही.

शोषणकार्यातील जीवरसाची आवड:—पेशींतील जीवरसाचा थर जलशोषणास उत्तेजन देण्याच्या कामीच केवळ महत्त्वाचा आहे असे नाही, तर त्या पाण्यात आं द्रव्ये विरलेली असतात तीं किती व कोणची शोषण करावयाची, हे ठरविण्याच्या बाबतीतहि त्याकडून मोठी महत्त्वाची कामगिरी घडते. पाण्यात विरणाऱ्या सर्वच क्षाराचा शिरकाव जीवरसातून होतो असे कोणी समजू नये. विरलेले क्षार शोषणकार्यास उपयोगी पडत असतील तरच ते जीवरसाच्या थरातून जलस्थानात येऊ शकतात. पुष्कळ वेळा विरलेल्या क्षाराच्या घनतेत फरक होत गेला म्हणजे ते जीवरसातून शोषिले जाऊ शकतात. प्रथम जरी त्यास अडवळा होत असे, तथापि पुढे त्याच्या घनतेतील फरकामुळे त्याचा अपायकारक परिणाम नाहोसा होऊन तो शोषणकार्यास उपयोगी पडू शकतो. म्हणूनच त्याला आंत शिरण्यास हरकत रहात नाही. ग्लिसरीन हा पदार्थ साध्या स्थितीत जीवरसात केव्हाहि शिरू शकत नाही. परंतु तोच (ग्लिसरीन) पदार्थ पुष्कळ वेळ पाण्यात राहून त्याची घनता कमी झाली, तर जीवरसांत शिरण्यास योग्य होतो. प्रथम त्यामुळे जीवरसांत संकोच उत्पन्न होऊन जलस्थानातून पाणी बाहेर जाऊन पेशींतील ताण कमी होतो. पण पुढे घनतेत फरक झाल्यावर जीवरसाची संकोच-स्थिति नाहोसी होऊन ग्लिसरीन हा पदार्थ साध्या पाण्याप्रमाणे वाटेले तसा आंत जाऊ शकतो. ग्लिसरीनप्रमाणेच आल-कोहल किंवा मयार्क जीवरसात शिरू शकत नाही. पण त्याचो ही घनता फार कमी झाल्यावर तोहि साध्या पाण्यासारखा शिरू शकतो. जीवरसातून एखादा पदार्थ विरलेल्या स्थितीत जलस्थानात शिरणें झाल्यास त्याचे प्रमाण फारच सूक्ष्म असलें पाहिजे. जीवरसास अवश्य लागणाऱ्या क्षारांचे काही एका विशिष्ट प्रमाणात शोषण होऊ शकतें. पाण्याच्या परमाणूवर तसेच त्यांत विरलेल्या क्षारांच्या परमाणूवर जीव-आकर्षण भिन्न भिन्न प्रकारें होतें. म्हणून वनस्पतीमध्ये जमीनीतून पाणी शोषिलें जातें. त्यातील क्षारांचे प्रमाण तसेच त्या जमीनीतील पाण्याच्या क्षारांचे प्रमाण वेगळे असतें. एकाच जागी वाढणाऱ्या निरनिराळ्या जातींच्या झाडांची राख करून तिचे पृथक्करण करून पाहिल्यास असे दिसून येईल की तेथोळ पाण्यात असणाऱ्या क्षारांच्या प्रमाणातून झाडांतील क्षारांचे प्रमाण निराळे असतें, एवढेंच नव्हे, तर निरनिराळ्या जातीतहि हे प्रमाण आढळतें. अशा प्रकारें जमीनीतील पाण्यात क्षारांचे कांहीहि प्रमाण असलें तरी

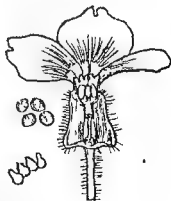
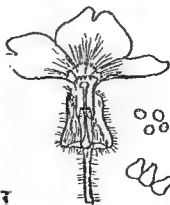
पानांचे प्रकार.

मांसाहारी वनस्पती.

वनस्पतींतील खली पुरुष भेद.

• भोजनन.

तें पाणी आणि क्षार आपल्या इच्छेगुरुष अगर गरजे-
नुरूप शोषण करण्याविषयी जीवरसाची आवश्यकता शक्ति
जीवनकार्यात फार महत्त्वाची आहे कारण त्यामुळे पाण्यात
एखादा क्षार अधिक प्रमाणात असल्यास किंवा त्या
क्षाराची जरूरी नसल्यास किंवा तो अपायकारक असल्यास
जणू काय तें पाणी गाळून घेऊन त्या क्षाराचा त्याग करता
येतो उलटपक्षी एखादा विशिष्ट क्षार फार कमी प्रमाणात
असल्यास तो योग्य प्रमाणात शोषिला जाण्याची व्यवस्था
मुळावरील शोषक केशाकडून केली जाते

पेशीतील जीवरसाची घाता पेशिभित्तिकेजवळ असल्याने
जीवरसाचा ४२ टक्के पाणी तयार होतो व ह्या थराचा आधार
पेशिभित्तिकेस मिळतो तसेच जलस्थानातून येतो शुद्ध
जीवरसाची घनता अधिक होऊन जलस्थानात पेशिरस सभा-
ळून धरण्यासहि त्याचा आधार होतो द्रव स्थितीत बाहे-
रून पदार्थ आत शिरणे अथवा पेशिरसातून तो बाहेर जाणे
ही गोष्ट जावरसाच्या ह्या विशिष्ट घनतेवर अवघा घन पड-
द्यावर अवलंबून असते जेव्हा एखादा पदार्थ पाण्यापेक्षा
बर पेशिभित्तिकेजवळील जीवरसाच्या घरातून आत शिरू
लागतो, तेव्हा तो पदार्थ आत शिरला असतो कायदेशीर
होणार असेल, तर त्याला अटकाव होत नाही पण जर
त्याची उपयुक्तता नसेल तर जावरसामध्ये सकीर उत्पन्न
होऊन जीवरस जलस्थानाकडे सरू लागता व जलस्थाना-
तून पाणी बाहेर जाऊ लागते त्या पदार्थास आत शिर-
ण्यास नाव मिळत नाही जरी पेशिभित्तिकेतून द्रव स्थितीत
एखादा पदार्थ आला तथापि तो पुढे जलस्थानात साठ
विण्यासाठी पाठविला जाईलच असे नाही जीवरसाच्या ह्या
दोन्ही पड्यात अवघा थरात एक विशिष्ट द्रवता उत्पन्न कर-
ण्याचा गुण असल्याने पेशिभित्तिकेतून आत आलेला पदार्थ
पुन्हा वेगळ्या प्रकारे विरजण जाऊन मग तो जलस्थानात
शिरण्यास योग्य होतो ही विशिष्ट द्रवता त्या पदार्थास न
मिळाल्यास तो पदार्थ जीवरसात शिरू शकत नाही, म्हणजे
हा विशिष्ट गुण जीवरसाच्या आवडीमुळे अथवा नावडी
मुळे उत्पन्न होतो असे म्हणण्यास हरकत नाही ज्या पदा-
र्थापासून पोषणकार्यास मदत होईल अशाच पदार्थास तो
विशिष्ट द्रवता त्या जीवरसाच्या घरातून मिळते व तेच
पदार्थ आत शिरू शकतात जीवरसाचे हे घर वरचेवर
नवीन होत गेल्यामुळे त्याचा विशिष्ट द्रवता उत्पन्न करणारा
गुण कायम रहातो म्हणून क्षारशोषणात जीवरसाची
आवड अथवा विशिष्ट शक्ति प्रधान कारण आहे

केशार्कपण—दिण्याच्या वर्तात रेल खालून वर
चढते त्याप्रमाणे जमीनीत घुसलेल्या मुळ्यांच्या शोषक
केशांत पाणी शिरून वर चढते, अशा काही ठोकांचा समज
होता, पण ह्या समज चुकीच्या आहे कारण केशार्कपण
सुरू होण्यास केशाची तोंडे उघडी असावी लागतात उघड्या
तोंडातून येथेहि कदाचित् केशार्कपण सुरू झाले असते पण

शोषक केशांनी उघडी तोंडे विलकूल असत नाहीत
मोठमोठ्या केशांच्या सूक्ष्मदर्शक यातून सुद्धा त्यावर तोंडे
असलेली दिसत नाहीत अर्थात् केशार्कपणास अशा स्थितीत
नाव मिळत नाही म्हणून शोषककेशांत पाणी शिरण्यास
केशार्कपण कारणीभूत होत नाही असे आतां सर्वसंमत व
सिद्ध झाले आहे

शोषक केशांची उपयुक्तता—मुळ्या जमीनीत घुसताना
त्यांना सर्वच जमीनी मऊ व सुसुभित आवश्यकता असे नाही
किरयेक ठिकाणी जमीन फारच टणक व कठिण अमते अशा
स्थितीत मुळ्यांना क्षारशोषण करणे तसेच जमीनीत खोल-
वर घुसत जाणे मोठ कठीण जाते परंतु हे काम शोषककेशांमुळे
फार सुलभ होते जमीन कितीहि कठिण असली तरी शोषक
केशांच्या शोषण शक्तीपुढे टाकाव धरू शकत नाही जेव्हा
शोषककेशांतील पेशिरसात व जमिनीतील क्षारयुक्त पाण्यात
अन्यान्य रसाकर्षण सुरू होते, तेव्हा जलस्थानातून सूक्ष्म
प्रमाणातून कर्वाळ बाहेर येत पाण्यात न विर-
जण्या पदार्थास ह्या अतुन बाहेर येणाऱ्या आम्ला-
मुळे द्रवता उत्पन्न होऊन ते पदार्थ पाण्यात विरतात व
अन्यान्य रसाकर्षण-क्रियेत ते पाण्यापेक्षा जलस्थानात
शिरू शकतात खरोखर कठिण जमीनीतील क्षार विरवि-
ण्याकरिता हे अम्ल बाहेर येणे अवघड असते ह्या रीताने
ह्या अम्ल निरूपयोगी न होता उलट जमिनीतील क्षार
विरविण्याकरिता हे अम्ल बाहेर येणे अवघड असते ह्या
रीताने हे अम्ल निरूपयोगी न होता उलट जमि-
नीतील कठिण पदार्थास विरलून सोडण्यास त्याचा
उपयोग होतो ह्याप्रमाणे त्या कठिण पदार्थावर शोषक-
केशांची विशावक क्रिया सुरू झाली म्हणजे हळू हळू
त्याचे कठिण्य नाहीसे होत जाते जरी जमिनीत शोषण-
कार्यास उपयोगी पडण्यासारखे पुष्कळ अवक्षार असतात
तथापि ते विरल्याशिवाय वनस्पतिशरीरात जाणे द्रव्य
नाही म्हणून असे पदार्थ शोषणापूर्वी विरविले जाणे
अवश्यक आहे विरविण्यास आम्ल पाहिजे अर्थात् जल
स्थानातून किरयेक वेळी अन्यान्य रसाकर्षणक्रियेत जे
अम्ल बाहेर येत, त्याचा उपयोग कशा वेळी फार होतो
ही नैसर्गिक व्यवस्था नसतो तर जमिनीत उपयोगी पड-
ण्यासारखे अवक्षार असूनहि त्याचा उपयोग वनस्पति-
शोषकास काहीहि झाला नसता ह्या दृष्टीने विचार केल्यास
शोषक-केशांची उपयुक्तता जीवनकार्यात किती मोठी असते
हे कळण्यासारखे आहे सर्वच ठिकाणी जलस्थानातून
अन्यान्य रसाकर्षण—क्रियेत अर्थां अम्ल बाहेर येतात असे
नाही बाह्य परिस्थितीप्रमाणे क्षार विरविण्यास अम्ल बाहेर
जाण्याची योजना जावरसाकडून होते काही ठोकांचा
समज असा आहे की प्रत्यक्ष अम्ल शरीरातून बाह्याने येत
नाही पण सचतन पेशीत श्वासेच्छ्वासाक्रिया नेहमी चालू
असल्याने जो कर्वाळ वायु बाहेर येतो, त्याचा पाण्याशी

संधेय होऊन कर्मात्मक रस तयार होतो व हा रस क्षार विर-
विष्णवास उपयोगी पडतो वसेहि असले तरी जमिनीतील
कठिण क्षारावर त्या अम्लाचा रासायनिक परिणाम होऊन
ते विरतात व पुढे त्याचा शिरःकाय शरीरात होऊन पोषण-
कार्यात त्याचा मोठा उपयोग होतो

मूलजन्य शक्ति अथवा दाबः—अन्योन्य रसाकर्षण
क्रियेने जमिनीतून पाणी शोषिले जाऊन जसे जस ते
जलस्थानात साठू लागते तसतसा त्या पाण्याचा ताण पेक्षि-
भित्तिकेवर बसू लागतो. एक पेशी पाण्याने ताणली गेल्यावर
त्याच प्रकारची स्थिति दुसऱ्या पेशीत उत्पन्न होते कारण
त्या पेशीत व पहिल्या पेशीत अन्योन्य रसाकर्षण—क्रिया
सुरू होऊन पहिल्या पेशीतून दुसऱ्या पेशीत पाणी अमा
होत गेल्याने तेथील पेक्षिभित्तिकेवर पहिल्यासारखा
ताण बसतो एवढ्या वेळात पुनः जमिनीतून नवीन पाणी
पहिल्या पेशीत येते अशा रीतीने पहिल्या पेशीपासून
दुसरीत दुसरीपासून तिसरीत, तिसरीपासून चवथीत ती क्रिया,
सुरू होऊन सर्व पेशीत पाणी भरले जाऊन त्या ताण
लागतात याप्रमाणे ही तणावाची स्थिति सुरुवात्या साली
तील (कॉटेक्स) प्रत्येक पेशीत उत्पन्न होणे त्या तणावाच्या
संकलित परिणामामुळे तेथे एक विशिष्ट शक्ति उत्पन्न होते
ही मुख्यत्वे पेशीच्या तणावाने उत्पन्न होते म्हणून तिला
'मूलजन्यशक्ति' असे म्हणतात.

स्तेमासभोवती सालाचे बॅटन असल्याकारणाने त्या तणाव-
जन्य दाब्याचा परिणाम स्तेमावरसुद्धा होतो स्तेमातील
वाटवाहिण्यास त्या तणावाने पेशिरसाचा उच्चास होऊन
सालीतील तणाव कमी होतो परंतु पुनः नवीन पाणी
तेथे जमून पुन पुनरीसारखा ताण उत्पन्न होतो यप्रमाणे
नवीन पाणी वरचेवर शोषिले जाऊन त्या उच्छ्वास काट
वाहिण्यात होऊन पाण्याची परंपरा एकसारखी कायम
रहाते ही मूलजन्यशक्ति म्हणजे शोषित्या जाणाऱ्या
जाणाऱ्या पाण्यामुळे उत्तेजित झालेल्या अंतराकाळून
मिळणारे एक प्रकारचे प्रयुत्तर होय हा शक्ति मूळातून
खोडात व खोडातून पानापर्यंत पेशिरस चढव्यात मदत
होते

मूलजन्यशक्तीचे चमत्कारः—थोडी कधी कडू लिच
आपोआप फाटून रसातून पेशिरस वाहू लागतो. पेशिरस
अशा रीतीने वाहण्यामुळे झाडाची खराबी होते. त्याचा
परिणाम त्या झाडाच्या पोषणकार्यावर होऊन झाड
बाळून जाण्याचा संभव असतो. झाड फाटून पेशीरस
वाहू लागणे हा मूलजन्यशक्तीचा एक चमत्कार
आहे पानांच्या अग्राने दबासारखे रस—चिंदू सक्कळी
आलेले आढळतात. हाच कारण सुद्धा मूलजन्यशक्तीच
होय. रात्री पानातून बाष्पोच्छ्वास होत नसल्याकारणाने
पानाच्या अग्राने आलेल्या पाण्याचा ताण अधिक होऊन
वेळी अमाकडील पेक्षिभित्तिका फाटून जाते व खालून

वर जाणारा पाण्याचा प्रवाह बाहेर गळून वाहू लागतो.
परंतु बाष्पोच्छ्वास सुरू असता अशा प्रकारे पाणी वहाण्याचा
संभव फार कमी असतो कारण त्या स्थितीत पेक्षिभित्ति-
केवर तणाव उत्पन्न होत नाही म्हणून ती फाटण्याची
भातीही कमी असते. विनाकारण पेशिरस वाया जाणे हे
एकंदरीत नुकसानकारक असते पेशिरसात सौक्ष्मिक निरिंद्रिय
द्रव्ये असतात असा पेशिरस जमविष्णवास झाडाची शक्ति
किती तरी खर्च झाली असते. परंतु जर तो पेशिरस
जीवन-कार्यात उपयोगी न पडता केवळ बाहेर गळून जाईल
तर झाडाचे नुकसान फार होईल

काही वेळा अशा बाहेर गळणाऱ्या पेशिरसातून निरुप-
योगी पदार्थांचे विसर्जन होतं. पण त्याबरोबर पुष्कळ पोषणो-
पयोगी पदार्थ गळल्याने तीटा होतो. केवळ त्याच पदार्थ
नाहिले झाले असते तर फायदा झाला असता पण अशी
स्थिति कायचित् असते.

बाष्पोत्सर्जन अथवा बाष्पोच्छ्वासः—जलस्थानात अधि-
काधिक पाणी जसजसे शोषिले जाईल तसतसा त्या पाण्याचा
उपसा होत जाणेहि अवश्य आहे पूर्वे पाण्याचा उपसा
होत गेल्याखेरीज नवीन पाणी शोषिले जाणे शक्य नाही.
नवीन पाणी वरचेवर आल्याखेरीज पोषणोपयोगी अवश्य क्षार
शरीरात बसे येत जाणार व शोषिल्या जाणाऱ्या पाण्यातील
क्षाराचे प्रमाण फारच सूक्ष्म असते अशा स्थितीत जितके
पाणी वरचेवर शोषिले जाईल तितक्या प्रमाणात पौष्टिक
क्षार शरीरात येण्याचा संभव आहे पाणी एकसारखे
शरीरात येत गेले तर ते सगळे तेथे मावणे शक्य नाही.
म्हणून पाण्याचा उपसा बाहेर होत जाणे अवश्य असते.
सूर्यप्रकाशात शरीरातील पाण्याची वाफ होऊन ती वाफ
हवेत मिश्रित व त्यायोगे पाण्याचा उपसा होत गेल्याने
नवीन पाणी शिरव्यास मार्गे मोवळा होतो व त्याबरोबर
अवश्य क्षारांचेहि शोषण होतं. पेशिरसाच्या बाष्पीभवनास
'बाष्पोत्सर्जन' अथवा 'बाष्पोच्छ्वास' म्हणतात.

साध्या पाण्याचा बाष्पोच्छ्वास व पेशिरसाचा बाष्पोच्छ्वास
हा दोहोमध्यं फार फरक असतो. उष्णतेच्या कमी अधिक
मानाप्रमाणे अथवा वाऱ्याच्या कमी अधिक जोराप्रमाणे
साध्या बाष्पोच्छ्वासात पाण्याची वाफ होऊन हवेत मिळते.
ही क्रिया केवळ प्राकृतिक आहे परंतु पेशिरसाच्या बाष्पो-
च्छ्वासात वेगळ्या प्रकारे आढळतो पेशिरसाची वाफ होणे
अथवा ती असुक एक विशिष्ट प्रमाणात होणे ही गोष्ट केवळ
उष्णतेवर अवलंबून नसते पेक्षि-रसाची वाफ होऊन हवेत
मिश्रण व त्यामुळे नवीन पाणी शोषण्यास मदत होणे
अथवा अन्न-क्षारादि पदार्थ शोषिले जाणे वगैरे गोष्टी केवळ
जड स्वरूपाच्या नसून त्या शरीरातील जीवनविळांच्या
जीवनात्मक रासायनिक घडामोडीप्रमाणे होत असतात
परिस्थितीप्रमाणे पेशिरसाची वाफ कमी अधिक होऊ देणे
अथवा ती अधिकृत बंद करणे, तसेच ती बाहेर जाण्याचा

मार्गे खुला ठेवणे अथवा न ठेवणे यांचे कार्य जीवनपिंडांच्या उत्तेजनकार्यावर अवलंबून असतात. म्हणूनच साधे बाष्पोच्छ्वास व वनस्पति-शरीरांत होणारा बाष्पोच्छ्वास ह्या दोन्ही कार्यांत मोठा भेद असतो. एक कार्य केवळ जड तर दुसरे जीवनात्मक आहे.

बाष्पोत्सर्जनावे कायदे—पेशिरासाचा बाष्परूपी उच्छ्वास झाल्यानं नवीन पाणी शरीरांत शिरण्यास एक प्रकारचे उत्तेजन मिळते व त्यापरीवर अन्न-क्षारचिं शोषण होतें. असा ठिकाणी पेशिरासाचा बाष्परूप देण्याची काय जरूरी आहे, तर बाष्परूपानें केवळ पाणी नाहीतें होऊन निरिद्रिय अन्न-क्षार शरीरांत शिरू शकतात. ह्या रीतीनं अन्नक्षार शरीरांत राहून पाण्याची वेवढी बाष्परूपानें विलंबात लागते.

बाष्पोच्छ्वासानें शरीरांतील उष्णता निश्चित अंसापेक्षा अधिक वाढत नाही. सूर्यप्रकाशांत पाने, काढ्या, खोड वगैरे भाग एकसारखे सळपत राहिल्याने त्यांच्या शरीरांतील उष्णतेचें प्रमाण फारच वाढलें असें. पण वेस्तुस्थिति उलट झालेने. बाष्पोच्छ्वास-क्रियेत पुष्कळांनी उष्णता असें होऊन फांगल उष्णतेचा अपायकारक परिणाम टाळिला जातो. नाही तर त्या उष्णतेनं शरीरांतील नाजूक जीवन-विज्ञादि पदार्थ मृत होऊन सर्व जीवनाकामे पंध पडली असती. यद्यपि सूर्यप्रकाशाची काही क्षीण संद्रियपदार्थां-स्थितीं खर्च होते तथापि उरलेल्या उष्णतेचा परिणामहि जीवनविज्ञावर अनायकारक झाल्याशिवाय राहिला नसता. पण बाष्पोच्छ्वासांत ती उरलेली उष्णता खर्च होऊन आपोआप ती अपायकारक परिणाम टाळिला जातो. ह्या दृष्टीनं विचार केलास बाष्पोच्छ्वासानें एक मोठीच कामगिरी हाथते हातं केलाय नाही.

बाष्पोच्छ्वास व त्वग्-रंध्रां—पेशिरासाची वाफ झाल्यावर ती 'त्वग्-रंध्र' नांवाच्या विशिष्ट छिद्रांतून शरीराबाहेर जाते. त्वग्-रंध्रांची योजना केवळ बाष्पोच्छ्वासाची असते असें म्हणता येणार नाही. त्वग्-रंध्रांचा उपयोग, शर्करादि संद्रियपदार्थांस्थितीस अवयव असणारा कर्मास बांधू शरीरांत शोषण अथवा आंतून आक्सिजन वायू बाहेर सोडणें, त्याच-प्रमाणें श्वासेच्छ्वास-क्रियेतील वायुच्या फेरबदलास वाव देणें यांचे मोठ्याकडे होतो. ह्या मोठ्यापरीवरच बाष्पोच्छ्वास-कार्यासहि स्थान वाट मिळते. पेशिरासाची वाफ झाल्यावर प्रथम ती पेशिमध्य पोषकद्रव्यो अथवा वात-स्थानांत जमते. तसें वातरसाभावा परस्पर संबंध असून त्यांची बाह्य अंगें म्हणजे त्वग्-रंध्र होत. अर्थात् वातरसांनाल जमणारी वाफ ह्या त्वग्-रंध्रांतून पडते त्वग्-रंध्र उघडणें अथवा बंद होणें हे त्वग्-रंध्राजवळील रक्षकपेशीच्या कमी अधिक तणावावर अवलंबून असतें. जेव्हां रक्षकपेशीतील पेशिरासामुळे पेशिभित्तिका तणाणें लागवें त्यावेळी त्वग्-रंध्र अधिक उघडें अथवा विस्तृत होत. रक्षकपेशीच्या भित्तिकेची रंध्राकडील बाजू अधिक जाड असल्याने तणावचा परिणाम

त्या बाजूवर फारसा होत नाही. उलट दुसऱ्या बाजूची भित्तिका पातळ असल्याकारणानं त्यावर तणावाचा जोर पडून ती अधिकच ताणली जाते. ह्या स्थितीत दुसरी बाजू तणावाकडे कलस्यामुळें रक्षकपेशिद्वयातील त्वग्-रंध्र अधिक खुलें होत व स्थान आंतील अंगास असणाऱ्या वातरसा-नांतील वाफेस बाहेर पडण्यास आपोआप मार्ग खुला होतो. जर रक्षकपेशिद्वयानं तणाव उत्पन्न होणार नाही तर तिच्या दोन्ही बाजू सारख्या विलया राहून त्यांतील त्वग्-रंध्र अवळ अवळ बंद राहाल.

त्वग्-रंध्रांत बाहेरून वायू आंत शिरतो म्हणून ते उघडत असें नाही. केवळ वातावरणेच्या रक्षकपेशीच्या कमी अधिक तणावाप्रमाणें त्वग्-रंध्र विस्तृत अथवा संकुचित होतें. कमी अधिक संकोचाप्रमाणें अथवा विकासाप्रमाणें बाहेरून वायु शोषण्यास सुद्धा अवयव्य होतो व त्यायोगे कारबनकर्ब-वि-पाक अथवा श्वेतपान क्रिया श्वासांश्वास ह्यासारख्या जीवन-कार्यांत अवयव्य उत्पन्न होत असताना सुद्धा बाष्पोच्छ्वासास शोष व्हावी म्हणून त्वग्-रंध्र बंद अगर उघडी देवली जातात. ह्यावरूनच जीवनाकार्यातील बाष्पोच्छ्वासाचें महत्त्व लक्षात येण्यासारखें आहे. प्रकाशामुळे त्वग्-रंध्र उघडें रहाण्यास अन्नशरीरांतून एक प्रकारचें उत्तेजन मिळतें. कारण रात्री तसेंच दिवसा शोषण-कार्य मुळाकडून चालू असतें व त्याप्रमाणें रक्षकपेशींत तणाव उत्पन्न होऊन रात्रीसुद्धा त्वग्-रंध्र उघडें राहिलें पाहिजे. पण रात्री त्वग्-रंध्र उघडी असत नाहीत. दिवसा रक्षकपेशीतील जीवन-विज्ञ प्रकाशानें उत्तेजित होऊन ते अधिक पाणी शोषून घेतात व त्यायोगे पेशींत आर्सेक ताण उत्पन्न होऊन त्वग्-रंध्र खुला होण्यास मदत होते. रात्री प्रकाशाचा अभाव असल्याने जीवनपिंडास प्रकाशाचें विशिष्ट उत्तेजन मिळत नाही व त्याचा परिणाम रात्री रक्षकपेशींत कमी शोषण होऊन ताणदि दिवसासारखा उत्पन्न होत नाही. अर्थात् अशा स्थितीत त्वग्-रंध्र खुली राहणें शक्य नसतें. म्हणजे प्रकाशाचा अप्रत्यक्ष उपयोग ती खुली राखण्यास होतो.

पानाच्या वरील बाष्पेक्षा खालील बाजूवर हगारा त्वग्-रंध्र असतात म्हणून त्या बाजूतून बाष्पोच्छ्वास अधिक होतो हे निराळें हे सांगण्याची जरूरी नाही.

बाष्पोत्सर्जन व परिस्थिति—बाष्पोत्सर्जन परिस्थिती प्रमाणें कमी अधिक जोरात चालते. हवेत उष्णतेचें प्रमाण-अधिक झाले असता बाष्पोत्सर्जन अधिक होत पण उलट तेंच प्रमाण कमी झालें किंवा हवा थंड झाली तर त्याचा परिणाम बाष्पोत्सर्जनावर होतो. दमट हवेपेक्षा कोरड्या हवेत तें अधिक होत. कोरड्या हवेप्रमाणेंच श्वासेच्या चारा सुटला असता बाष्पोत्सर्जन अधिक होऊन गळण्यासरती होत. कोरड्या हवेत जरी

अधिक होतें, तथापि कारडया जमीनीतील रोपट्यातून तें कमी होतें. ह्याचप्रमाणें सर्व जमीन व सर्व हवा ह्या दोन्ही स्थितीत वायोरसर्जन अगदी उलटरीतीनें चालतें. जेव्हां जमीनीत पाणी पुष्कट असतें अशा वेळीं मुळ्याकडून अधिक पाणी शोषिलें जातें; व अर्थात् ह्या प्रमाणात वायोरसर्जन अधिक होतें. पण उलट जमीनीत पाणी असले तर कमी पाणी शोषिलें जाऊन वायोरसर्जन कमी होतें. तसेंच जमीनीतील विशिष्ट शाखावरुद्ध वायोरसर्जन काही अंशी अवलंबून असतें. प्रखर प्रवाशात वायोरसर्जन अधिक होऊं लागतें. अशा स्थितीत वायोरसर्जनाने खर्च होण्याच्या पाण्यापेक्षा कमी पाणी मुळ्याकडून शोषिलें जाईल तर ह्याचा वाईट परिणाम वनस्पतीस जाणवता लागतो हा वाईट परिणाम टाळण्यास म्हणून जीवनीपिडास वायोरसर्जन बंद करण्याची सोय करणे आग पडतें. जीवज्या पानावर एक प्रकारचे संरक्षक आवरण उत्पन्न करून वायोरसर्जन कमी केले जातें.

आवरणासुद्धे प्रकाशाची आण आत कमी पोहोचते म्हणून पेशिराची वाफसुद्धा ह्या प्रमाणात कमी होते. कित्येक वेळां मेणासारख्या पदार्थांचा लेव पानावर तयार केला जातो. मेण हा पदार्थ ऊष्णतावाहक लघुअणुसुद्धे प्रकाशाची उष्णता आतील भागात गिरत नाही, व त्यासुद्धे पेशिराची वाफ कमी होते. कित्येक वेळा कडक प्रकाशाने जीवनपिंड उजळित होऊन प्रकाशात एखा रक्क—थी बंद करताना. काही ठिकाणी लघु—पेशिराकडून रोवण्यास केत उत्पन्न होऊन वाफ वाहेर वायुपिंड मार्ग बंद होऊन, काही ठिकाणी पानावर दाट केत वाढून पानास पोहोचण्यास उष्णता कमी केली जाते. ज्या ठिकाणी पाणी फार कमी पडतें पण प्रकाश कडक पडतो अशा ठिकाणी उरपत होण्याच्या वनस्पतीच्या पानाचा आकार पार लहान केला जातो. पानाचा आकार लहान झाल्यामुळे तितक्या प्रमाणात वायोरसर्जन कमी होतें. काही पाने कांठशाखारती संकुचित व अगुडविदार होताना. ह्यासुद्धे वायोरसर्जन फार कमी होतें. कडक उन्हाळा फार दिवस टिकला असता वनस्पतीतून फाजील वायोरसर्जन होण्याची भांति असते. अशा स्थितीत वायोरसर्जनाने साधनें आं पाने, हांव अनी—यात गालून तें कमी केले जाते. पाने गळल्यानें शर्करादि पदार्थावतीस असण्याचे अतो तयापि फाजील वायोरसर्जनाने घडून जाण्याच्या एवढी विचित्रता जीवनपिंड संकुचित व मुक्त स्थितीत देवणें बरें.

एक सुत १ एक सजीव अशा दोन शारण्या आकाराच्या पानांतून वायोरसर्जन कसे होतें ह्याचे परीक्षण करुवास असे आढळून येईल कीं मृत पानांतून वायोरसर्जन अधिक होतें होतें. ह्याचें कारण ह्यात वायोरसर्जन कमी अधिक करणारे जीवनपिंड असत नाहीत. पण सजीव पानात जीवनपिंड असल्यानें पाण्याच्या पुरवठ्याप्रमाणें अथवा

इतर परिस्थितीप्रमाणें वायोरसर्जन कमी अधिक होत असतें. पेशिराच्या उत्पन्नाहः—मोठमोठ्या दोन दोनशें फूट उंच वाढणऱ्या वृक्षाच्या टोंड्याकडे असणाऱ्या कांठात अथवा पानांत मुळ्याकडून शोषिलें आणारे पाणी कतें पोहोचतें हा मोठा पन्ना आहे. ह्याविषयी निरनिराळ्या शास्त्रज्ञांचीं मतें वेगवेगळीं आहेत. 'हाडांत पाणी कसे वर चढतें,' हा प्रश्न अजून जसा सुटायला तसा सुटलेला नाही. साहा हवेच्या विशिष्ट दाबासुद्धे अगर वननामुद्धे मुळ्यामध्यें पाणी वर चढतें असे काहींचें मत आहे. परंतु पदार्थ—विज्ञान—शास्त्रात ठरविलेली हवेच्या दाबाची किमान मर्यादा तीस फुटापेक्षा अधिक नाही. अर्थात् दोन दोनशें फूट पाणी वर चढणे केवळ हवेच्या दाबासुद्धे वनस्पति—शरीरात घडून येतें हें सर्वांनी पटत नाही. काहींच्या मतानें केशा—कर्पण—क्रियेनें वाहिन्यांतून पाणी वर चढत असाच परंतु पाहि—नीची परंपरा मुळ्यासून टोंड्यापर्यंत शारणी नसते. शिवाय बाह्य विविध मर्यादपलीकडे केशाकर्पण क्रियेचा प्रभाव चालत नाही म्हणून इतक्या लांबवर पाणी चढण्यास केशाकर्पण कारणीभूत होत असेल असें सममत नाही. केवळ अन्योन्य—रसाकर्पण—क्रियेनें पाणी इतक्या दूरवर पसरत असेल अशी कल्पना केली, तर ती कित्या फार सावकाश होणारी असते व अशा स्थितीत ह्या क्रियेनें इतकें पाणी सुळातून टोंड्यापर्यंत अवधाहलपणें इतक्या लवकर होणें कठिण दिसतें तसेंच अन्योन्य—रसाकर्पण—क्रियेस चालव देणारे शिष्य घनतंतु विरलेले पदार्थ अमुक एक ठम प्रमाणात जोडोऊन पसरलेले आहेत असें काहीं मानत नाही. मूलमन्त्राच्यानें पाणी नेहमींच चढत असेल असेंहि म्हणत परमा येत नाही. कारण जेव्हा वायोरसर्जन—क्रिया गिरात चालू असते अशा वेळीं मूलमन्त्राकडि अगदी सूक्ष्म स्थितीत असते. डिक्कन, जॉर्जी, अस्करनी वगैरे शास्त्रज्ञांच्या मतानें मुळातून पाणी वर खेचिलें प्रत्यक्ष पानातील वायोरसर्जन पुरेतें आहे. पानातील वाद्यावाकडे असणाऱ्या वेशातील पेशिराची प्रकाशाच्या उष्णतेनें वाफ होऊन ती पानातील वात स्थानात जमूं लागतें. अशा वेळीं तेथील पेशिरास घन होऊं लागतो. पण ह्याच वेळीं इतर वेष्टीतील पेशिरास घन असत नाही अर्थात् ह्या दोन्ही पेशिरांत अन्योन्य—रसा—कर्पण सुरू होतें व सालून पेशिरास वर चढूं लागतो हीच गरबा खाती जमीनीत असणाऱ्या मुळ्यापर्यंत पोहोचते व त्या सर्वांतून पेशिरास ह्याच रीतीनें वर चढतो. ही विचार—पत्ती एकंदरीत बरी दिसते. पण जसें जसें वायोरसर्जनानें एकीकडून पाणी नाहीसें होईल त्याप्रमाणें सालून अन्योन्य—रसाकर्पण कित्या चालू असला पाहिजे. जेव्हा ही क्रिया फारच सावकाशावतीनें होते. अर्थात् इतक्या जलद पाण्याचा एकवारंगण प्रवाह टाक एका क्रियेनें चालू राहिल असें कदाहिं म्हणवत नाही. कित्येक वेळां वायोरसर्जन—क्रिया चालू नसतानामुद्धा पाणी सालून वर चढत असतें. अशा

स्थितात यावत्समनानेच पाणा वर चढने ही उपपत्ति कशी टिकणार ! कियेक जागी अन्योन्यरसाकर्षण-क्रिया एका विशिष्ट दिशेने होण्यासारखी स्थिति असून सुद्धा प्रवाह उलटा जातो. एकंदरीत अमुक एक विशिष्ट क्रियेने पाणी वर चढते हे निश्चित सांगता येत नाही कीहीनी केवळ सचेतन पेशीकडून हे कार्य केले जाते अथवा प्रतिपादिले पण स्तोमवरने ह्याविषयी प्रयोग वेता. त्याने काही कलमे मोरमुदाच्या पाण्यात ठेवून त्याचा त्यावर कसा काय परिणाम होतो हे पाहिले मोरमुदाचा अशा पानापर्यंत येऊन पोहोचलेला त्याला आडवून आला. नौ वर येताना मध्य-तरा असण्याची सवे पेशी मृत झाल्या ह्यावरून त्याने अनुमान बसविले की सचेतन पेशीकडूनच पाणी वर चढविले जाते असे नाही ह्याचप्रमाणे मुळावर आपणाचे पाणी ओतून रगतीकडे पेशी मारून टाकिल्या तपासि सुद्धा पाना-तून बाष्पोत्सर्जन एकदा सुरू झाले म्हणजे भागातून सचेतन पेशीची ह्या कार्यात कारणी अरुची नाही ही बोस शानां ह्यासंबंधी एक निराळीच उपपत्ति दिली आहे सचेतन पेशीच्या जीवणक्रियेनेच पाणी मुळ्यातून दृष्ट्यापर्यंत चढत जाते असे ह्याच म्हणणे आहे मात्र पडामोडी निरानिराळ्या वसेजनापासून उत्पन्न होतात जमीनीशी मुळ्याचा संबंध येणे तसेच त्या जमीनीत पुसताना त्याच्या वाढत्या भागाची घामून झाज होणे अथवा शोषक-उत्सर्जन अन्योन्यरसा-कर्षणक्रियेने पाणी शोषून घेतल्यावर पेशीत साण उत्पन्न होणे, किंवा जमीनीत वेगवेगळे रासायनिक क्षार असणे वगैरे कारणांनी मुळ्याच्या अग्रभागास उत्तेजन मिळून वर चढण्यास त्यायोगे चालून मिळते. एकदा ते चालून मिळाल्यावर पुढे आपोआप ते पाणी सरकत जाते प्रथम उत्तेजनामुळे शोषक-उत्सर्जात अलस्थानाचा संकोच होतो व त्यायोगे रगतीकडे पेशिरस पुढील अलस्थानात जातो पुढून तो रस पुन्हा जमीन अलस्थानाकडे जातो म्हणजे एकदा चालून मिळाल्यावर रगतीचा परिणाम फार दूरवर पुढील वेळ होत रहातो. मुळातून पेशिरस वर चढण्यास एकच उत्तेजन पुरे होते असे नाही. तर निरानिराळ्या उत्तेजनाच्या संकलित परिणामामुळे पेशिरस वर चढतो. वनस्पति-शरीरात उत्तेजन प्रवृत्त करणारी पेशिजाले सर्वे जागी असतात. त्यांना एकदा आरंभी उत्तेजन मिळाले म्हणजे ते पुढे एका पेशिजालापासून दुसऱ्यास व दुसऱ्यापासून तिसऱ्यास पोहोचत जाते उत्तेजनाप्रमाणे पेशिरसाचा प्रवाह एका पेशिजालापासून दुसऱ्यात चालू होतो

एका पेशीस उत्तेजन मिळाल्यावर रगतीकडे अलस्थानाचा संकोच होऊन पेशिरस दुसऱ्यात जातो. परंतु पुन्हा रस च वेळी पहिल्या पेशीस उत्तेजन मिळून पुर्वोत्सर्जास संकोच उत्पन्न होतो. अर्थात् त्याचोवर पेशिरस पुनः दुसरीकडे जातो याप्रमाणे सारख्या वेळेच्या अंतराने एकसारखी उत्तेजने पहिल्या पेशीस मिळतात व त्याप्रमाणे प्रवाह सारखा

पुढे जातो जसे हृदयात सारख्या वेळेच्या अंतराने सारखे धके मिळत गेल्यामुळे रगतीचा प्रवाह दूरदूर पसरतो त्याच प्रमाणे मुळ्यामध्ये अग्रभागात भागातील उत्तेजनजन्य-संकोचकृत्त्याने पेशिरस चालून शेजाराकडे चढत जातो उत्तेजनजन्य-संकोच चालून वर अधिक रुबकर होतो. म्हणजे उत्तेजनजन्य संकोचाने पेशिरसाचा प्रवाह चालून वर अधिक क्षपाट्याने जाऊ लागतो जर पाही कारणांनी मुळ्याच्या अग्रभास उत्तेजन मिळण्याऐवजी वर पानाकडे मिळे लागले तर संकोचाची दिशा वरून खाली होईल व्ण प्रयोगाने असे सिद्ध झाले आहे की वरून खाली येणारा संकोच-जन्य-प्रवाह सावकाश चालतो. त्यात खालून वर जाण्यात दिशणारी तरा आडवळत नाही पेशिरसाचा प्रवाह व उत्तेजनाची दिशा ह्या दोहोंचा फार निकट संबंध आहे. पाहिल्यातून पेशिरसाचे प्रवाह तसेच उत्तेजनाचा प्रवाह हे सारख्याच क्षपाट्याने चालतात प्रवाहास आडव्यापेक्षा लेव दिशा अधिक सोयीची असते. अरी आरंभी उत्तेजनजन्य-संकोचाने पेशिरसास चालून मिळते, तपासि वाष्पोत्सर्जन, अन्योन्यरसाकर्षण, मूलमूलशक्तीचा साण वगैरे गोष्टींनी ते चालून अधिक जोरांनी चालू होते शरीरातील सर्वेच स्वेतने पेशीत जीवन-पडामोडी सारख्या जोरांनी होत असतात असे नाही म्हणून जेथे जेथे अधिक कार्यशील पेशी असतील तेथे अधिक जोरांनी उत्तेजनजन्य संकोच उत्पन्न होऊन पेशिरास पुढे पुढे ढकलित जातो. पेशिरसाच्या उदप्रवाहासंबंधी ही डाकु-दर साहेबांची उपपत्ति अधिक लघुत्तिक दिसते

अग्रक्षार.—वनस्पतीची अन्न-द्रव्ये संश्लेष व निरिद्रिय अशी दोन प्रकारची असतात. निरिद्रिय क्षार जमीनीतून शोषिले जाणात व संश्लेष अन्न शरीरात तयार केले जाते. जमीनीत वाता प्रकारचे क्षार पाण्यात विरगारे असतात म्हणून ते त्या जमीनीत उयवणाऱ्या वनस्पतीमध्ये असतातच असे नाही. अस्तुविषीयम धातुचे क्षार बहुतेक जमीनीत असतात पण पुष्कळ वनस्पतीत रगतीचा अंशमुद्धा आढळत नाही समुद्राच्या पाण्यात आयोडिनचा अंश कार्बो-पोडा असतो परंतु समुद्रशेजारलात त्या क्षाराने प्रमाण पुष्कळ सापडते. ह्यावरून अवश्य क्षाराने शोषण करून ते क्षार अलस्थानात वनस्पती साठवितात ह्याची तितक्या प्रवृत्ती जगात स्थित असल्यामुळे वनस्पतीच्या शारशोषणात भिन्नता आढळते एकाच जमीनीत उयवणाऱ्या एकाच जातीच्या वनस्पतीमध्ये सर्वे निरिद्रिय क्षार सारख्याच प्रमाणात शोषिले जातात असे नाही. क्षार-शोषण प्रत्येक वनस्पतीच्या जीवन-व्यापारावर अवलंबून असते.

क्षारीय (इ), गंधक, फास्फरस (स्फुर), सिलिका (सिकत), पोटेशियम (पालास), सोडियम (सिंगु), कॅल्शियम (खट), मॅग्नेशियम (मग्न), लोह, मँगनीझ (मंगलिक), वगैरे धातुचे क्षार शोषणाकार प्रमाणात पुष्कळ वनस्पतीत आढळतात ह्या सर्वे क्षारांचा उपयोग

सारमा होतो असे नाही. लुकमठ नाशच्या छात्रांमार्फत वनस्पतीम कोणत्या धारांनी अवश्यकता आहे हे संप्रयोग काही वनस्पतीविषयी ठरविले इतरांनाही प्रयोग करून काही विविध धारांची अवश्यकता सिद्ध केली सर्वसाधारण रीतीने प्रत्येक वनस्पतीत नायट्रोजनधार, मॅग्नेशियम, पोटॅशियम, फॉस्फोरस, तसेच पोटॅशियम, पोटॅशियम, बरत-शियम, व सोड त्या धातूंच्या धारांची अर्थात अवश्यकता आहे असे सर्वमान्य सिद्ध झाले आहे.

पोटॅशियम धारामुळे वनस्पतीस चांगली पुष्पा मिळून फळे व फळे येतात असा अनुभव आहे जर जमीनीत पोटॅशियम धातूचा अभाव असला तर त्या ठिकाणच्या वनस्पती मुळे लागतात व त्यास फळे येत नाहीत पोटॅशियम धाराने सेंद्रिय पदार्थांच्या उत्पत्तीस चालन मिळते व सेंद्रिय पदार्थ बनत येण्यावर हरीरास पुष्ती मिळते

मॅग्नेशियम धातूच्या धाराचा उपयोग पोटॅशियम धाराप्रमाणे नायट्रोजनसुद्धा सेंद्रिय पदार्थ बनविण्यास होतो हरितद्रव्याच्या घटकपदार्थांत मॅग्नेशियम धार आढळतो. हरितद्रव्याचा उपयोग करून संस्थापनाविषय कारक मोठा होतो अर्थात् मॅग्नेशियम धारामुळे महत्त्व तितक्या अधिक आहे कॅल्शियम धाराचा उपयोग शेरशब्द असतो नायट्रोजनसुद्धा सेंद्रिय पदार्थ उत्पन्न करण्यास त्याचा प्रत्यक्ष उपयोग होत नाही. वाढत्या कोशात कॅल्शियम धाराचे नावही आढळत नाही. परंतु त्याच जागी पोटॅशियम किंवा मॅग्नेशियम धार आढळतात. म्हणून जीवरसाच्या बांदीम त्या धारांनी अवश्यकता नसते. परंतु हरीरात उत्पन्न होणाऱ्या आक्सेलिक अम्लासारख्या विपारी अम्लाचा विघातक परिणाम नाहीता कारणत क्वालकियम धाराचा उपयोग होतो. हिरण्य व पेर ह्या धातूंच्या धारांनी क्वालकियम धाराविषयी पुष्कळ सोपे केले आहेत. ह्या धारांच्या अभावाने पानावर विरळट रंगाने चट्टे उत्पन्न होतात व ती पाने सेंद्रिय पदार्थांप्रतीच निरुपयोगी होतात. अर्थात् ह्या धाराचा उपयोग शेरशब्द आहे असे म्हणजे भाग पडते.

लोहधाराने जीवनविघात हरित-द्रव्य उत्पन्न होतं. हरित-नावनविघात लोहधाराने प्रत्यक्ष अस्तित्व असत नाही. तथापि त्या धाराचा अभाव जमीनीत झाला की पोषक पाने विकळी होऊ लागतात जीवनविघात लोहधाराने एक प्रकारचे उत्पन्न मिळून त्याचा उपयोग हरित-द्रव्य उत्पन्न करण्यात होतो. मॅग्नेशियम व मॅग्नेशियम ह्या धातूंनी जमीने मिळ केले आहे की तेवढे हिरव्या उत्पन्न वनस्पतींनाच लोहधाराने अवश्यकता असते असे नाही तर हरित-द्रव्य नगणाऱ्या आक्सेलिक-वर्गाचे फुटी लोहधाराने विघात चालत नाही

या वर शाराविषय नायट्रोजनधार, मॅग्नेशियम व फॉस्फोरस धारांची मोठी आवश्यकता असते. हे धार ज्ञान

रसाचे अथवा जीवरसातील केंद्राचे मुख्य घटक होत.

हवेमध्ये सॅल्फर ८० टप्पे नायट्रोजन वायूचे प्रमाण असून त्याचा प्रत्यक्ष उपयोग वनस्पतींना होत नाही म्हणून ते धार जमीनीतून सोपून वेगळे भाग असते ज्या जमीनीत ह्या धारांची कमतरता असते तेथील वनस्पती पुढे होत नाहीत. प्रत्यक्ष जीवरसाच्या मुख्य घटकात तोटा पडू लागल्याने नवीन वाढ होणे कठिण होते ह्याच विषयी गंधक व फॉस्फोरस धारांच्या अभावाने उत्पन्न होते. हेही धार इतरांप्रमाणे जमीनीतूनच सोपून प्याडे लागतात गंधकधार केंद्रात असत नाहीत पण जीवरसात असतात केंद्रात फॉस्फोरस धार आढळतात त्याचा त्या ठिकाणी कोणता प्रत्यक्ष उपयोग असतो हे कळत नाही प्राणिजगाच्या मजगातूनमध्ये मुद्दा फॉस्फोरसधार आढळतात व मुद्दा फॉस्फोरस पदार्थ असणारी पाने अथवा फळे अधिक खाण्यात यावी असे डॉक्टर लोक सांगतात त्याचीच मजगातूनमुद्दा पुष्ती मिळते असे त्याचे म्हणणे आहे यावरून कदाचित् पेशीतील केंद्र फॉस्फोरसाचे स्थान असल्याने ते मजगातूनच काम देणारे स्थान असावे असा निरीकाचा तर्क आहे

हे धार-सोपणास पाण्याची आवश्यकता असते हे पूर्वी सांगितलेच आहे पाण्याचे घटक अक्सिजन व हायड्रोजन असतात हे निराळे सांगण्याची जरूरी नाही. खाशेलाय हवेतून कार्बन व आर्द्रतेतून असे दोन पदार्थ वायू—स्वरूपात सोपवे लागतात म्हणजे कार्बन हायड्रोजन, अक्सिजन व नायट्रोजन तसेच गंधक, फॉस्फोरस, पोटॅशियम, मॅग्नेशियम, कॅल्शियम व सोड अशा दहा द्रव्ये वेगवेगळ्या स्वरूपात वनस्पतीत आढळतात ह्या द्रव्यांखेरीस व्यक्तिसात वनस्पतीत कोही विशिष्ट द्रव्ये आढळतात. कुद्दा तांब्याच्या वनस्पतीत झोरीन-द्रव्याची अवश्यकता असते व त्याप्रमाणे तो पदार्थ त्यात साठविलेला आढळतो. गवतामध्ये शिलिका-द्रव्य असते. म्हणजे व्यक्तिसात वनस्पतीत आढळणाऱ्या विशिष्ट द्रव्यांचा विचार घ्यायचा ठेविला असता बरील दहा द्रव्ये प्रत्येक वनस्पतीत अवश्य असतात. पैकी कार्बन व अक्सिजन हे दोन पदार्थ केवळ जमीनीतून धारस्थितीत पाण्याबरोबर सोपवे लागतात ह्या दहा पदार्थांपासून निराळे सेंद्रिय पदार्थ तयार होतात. व त्याच सेंद्रिय-पदार्थांचे सर्व वनस्पती हरीर बनविले असते. ह्या पदार्थांत सेंद्रियाच उत्पन्न करणाऱ्या सॅल्फर रासायनिक घटकांमधी वनस्पतींच्या दारिद्र्यात अव्याहत चालू असतात व अशा घटकांमधी म्हणजेच त्याची जीवनकार्य होत. ह्या घटकांमधी प्रथम जीवनविघातून चालून मिळते व एकदा ते कार्य सुरू झाले म्हणजे ते एतरातून चालू होते.

हरित-द्रव्यार्थ — ह्या, पाणी व अन्न-धार ह्या त्रयीपासून वनस्पता आपल्या धारांनी सेंद्रिय अन्न तयार करिते. सेंद्रिय अन्न तयार करण्यास योग्य अशा विविध रचना

त्यांच्या शरीरात असते त्यास हरित-द्रव्य-यंत्र म्हणतात. त्या यंत्रात पुष्कळ हरित-जीवनपिंड असतात. प्रत्येक हरित-जीवनपिंड जीवरसात्मक असून त्यात हरितद्रव्य असते. हरितद्रव्यामुळेच पानास रंग येतो हरित-जीवनपिंडापासून हरितद्रव्य वेगळे करता येत नाही (आलसोहल), ईश्वर, शरीरकर्ते, वेनक्षीत, मारक्या रसात हिरवी पाने देवून हरित-द्रव्यजीवनपिंडापासून वेगळे केले जाते. सोडा, सोड्या वगैरे पदार्थांचा अंश असलेल्या पाण्यात हिरवी पाने ठेविली असताहि हरित-द्रव्य वेगळे होते. हरित-द्रव्य उत्पन्न होण्यास सोडासारख्या लवणात. सोडाचा नसलेल्या जमीनीतील उमगाणाच्या वनस्पतींची पाने फिकी होतात. सोडासारख्यामार्गेच हरित-द्रव्यापत्तीस प्रकाशाची आवश्यकता असते. म्हणूनच अंधाच्या जागी अंधा सावलीत वाठणाऱ्या वनस्पती फिकट होतात प्रकाशाने पानातील जीवनपिंड उत्तेजित होऊन हरित-द्रव्य त्याजकडून उत्पन्न केले जाते. हरित-द्रव्य अल-लेख्या रसावर प्रकाश पडला, तर त्यातील काही किरण सोपून बांधाची शक्ति रसात असते. तसेच तो रस प्रकाशात दोन वेगळ्या बाजूने पाहिला तर तो दोन वेगळ्या रंगांचा दिसतो. प्रकाशाच्या पलीकडील बाजूत तो हिरवा रंगाचा तसाच दिसतो, पण जिकडे त्याचे परावर्तन होते त्या बाजूस तो रस लाल रंगासारखा दिसतो. त्या उलट तागे रक्त दिसते. म्हणून ते प्रकाशाकडील बाजूस लाल व परावर्तन होणाऱ्या बाजूस हिरवे दिसते.

वनस्पति-भेदाप्रमाणे हरित-जीवनपिंडास वेगवेगळ्या आकार येतो. दाही पाणथेडाच्या जीवरसात हरित-द्रव्य पूर्ण विरले जाऊन त्यास कोणताहि विशिष्ट आकार येत नाही परंतु त्यापरीमाणेसाधारण पाणथेडात हरित-जीवनपिंड मळमुळाकृती होतात त्रिप्रियामार्गे त्यास नक्षत्राधारका आकार येतो उच्च वर्गात साधारणपणे त्यास बाटोळ्या आकार असतो उच्च वर्गात अवयवचना पूर्णपणे पोहोचल्यामुळे हरित-जीवनपिंड साधारणपणे पानात विशेष आढळतात परंतु त्यातहि मध्यागी ते पुष्कळ असतात. वरील मागापेक्षा खालील भाग अधिक फिकट असतो. बाह्यवर्तेत हे पिंड सदा आढळत नाहीत स्व-रंगाच्या रक्षक-पेशीत माज हे असतात. मंद प्रकाशात हरित-जीवनपिंड पूर्ण रीतीने चोहोबाजूंकडे पसरतात व ही स्थिति कवेविषाफात अथवा संध्यापनेस अधिक चांगली असते प्रकाश कडक असेल तर त्याची तीव्रता दाटण्याकरिता पानातील साधारणच अतणारे हरित-जीवनपिंड आतील बाजूस बसून रव्यां पुढे तवार होतात पुढे वनस्पती कडक प्रकाशापासून त्याचे संरक्षण होते. कडक प्रकाशात पानाचा पृष्ठभाग एका बाजूला बसून त्याच्या शाय तितक्या थोड्या भागावर प्रकाश पडेल अशी व्यवस्था होते. म्हणून ज्या प्रदारा कडक प्रकाशामुळे स्वतःचे नुकसान न होता प्रकाश अधिक सोपिला जाऊन संद्रिय

पदार्थ बनविण्यास मर्याद कार्य उत्तम रीतीने साधिले, त्याप्रमाणे ते जीवनपिंड योग्य तो तजवीज करतात.

किरणांचे पृथक्करण — कोरच्या त्रिपार्श्वीवर प्रकाश प्रक्षाल्य असता त्या प्रकाशाचे विघटन अथवा पृथक्करण होऊन त्यापासून रंगी वेरंगी सात प्रकारच्या किरण-सालावा उत्पन्न होतात. प्रकाशाचे निरनिराळ्या रंगातील किरण निरनिराळ्या स्वरूपाच्या लहरींचे आहेत हे त्याच्या पृथक्कृत स्थितीत स्पष्ट दिसते. तांबडा, नारिंगी, पिवळा, हिरवा, अस्मान्नी, निळा, व बांधळा अशा निरनिराळ्या रंगांचे सात किरण मिळून पांढरा किरण बनतो व असे पांढरे किरण कवेच्या त्रिपार्श्वीवर पडले असता त्यांचे सात घटककिरण वेगवेगळे होतात. पथकत प्रत्येक किरणाची परावर्तन — शक्ति वेगवेगळी असते.

किरण व हरित-जीवनपिंड यांचा परस्पर संबंध — ज्या प्रकारे कवेच्या त्रिपार्श्वी किरणांचे पृथक्करण होते, त्याप्रमाणेच हरित-जीवनपिंडाने सुद्धा किरणांचे पृथक्करण होते. मात्र या दोहोंत फरक असतो. पहिल्या पृथक्करणात सर्वा किरण वेगवेगळे दिसतात. पण दुसऱ्या पृथक्करणात काही किरणांचे सोपण होऊन वेगळे उरलेले किरणच वेगळे दिसते. त्रिपार्श्वी किरण सोपण करण्याची शक्ति नाही परंतु पानातील हरित-जीवनपिंडास तशी शक्ति आहे काच त्रिपार्श्वीत पोहोचू कडक त्यात हिरितद्रव्य रस भरला व त्यायोगाने किरणांचे पृथक्करण व्हाते होते हे पाहिले असता अथ आढळेल क' नेहमी वेगळ्या होणाऱ्या सात किरणांपैकी पण नारिंगी, पिवळे व हिरवे या तीनच रंगांचे किरण वेगळे होतात व बांधले वार रंगाचे तांबडे, अस्मान्नी, निळे व नामळे हे कमी अधिक प्रमाणात हरित-द्रव्य रसाकडून सोपिले जातात व उरलेले तीन व सोपिले गेल्यामुळे वेगळे झालेले दिसतात, म्हणजे त्रिपार्श्वीच्या पोहोचत ठेविलेल्या हरित-द्रव्य रसातील हरित-जीवनपिंडाकडून प्रकाशाचे दाही किरण सोपिले जाऊन उरलेले किरण वेगळे होतात ही निश्चित शक्ति जीवन-कार्यात कार उपयोगी पडते. त्या रीतीने प्रकाशातील किरण सोपून त्यांचा उपयोग संद्रिय पदार्थापत्तीस करण्याचा अवयव कार्याचा पुरवठा करण्याकडे होतो प्रकाशातील सात किरणांपैकी केवळ चार किरण सर्वसंस्थापन-कार्यास अथवा कवेविषाफात कार उपयोगी पडतात अथ अनुभव आहे. मात्र हे किरण सारख्या रीतीने सोपिले जातात अथवा ते सारखेच उपयोगी पडतात असे नाही सवे किरणात तांबडे किरण सामानिक पदार्थापत्तीस अधिक उपयोगी पडतात व ते त्या मानाने जीवनपिंडाकडून अधिक सोपिले जातात. त्या खालोखाल अस्मान्नी व पुढे निळे व जांभळे अशा कमानिकडे उपयोगी पडतात व हाच अनुभव किरण-सोपणात दृष्टीस पडतो प्रकाशातील उपयुक्त किरण सोपण करून त्याचा उपयोग सात्विक पदार्थ बनविण्यास करणे हे जीवनकार्यातील एक महत्वाचे कार्य असल्याने हरित

जीवनीपिडाचे अथवा त्यांतोळ हरित-द्रव्याचे इतके महत्त्व असते.

कारभन संस्थापन.—पानावर असणाऱ्या खग्न-भ्रांतून हरित-जीवनपिडांच्या साहाय्याने हवेतोल कर्वांम्लवायु सोपिला जातो. तो वायु पानात आल्यावर पानाच्या घटक-पेशिमातीत असणाऱ्या पाण्याशी अथवा पेशिरासाशी संयोग होऊन त्याचे कर्वांम्ल तयार होते. पेशिरसात सुळ्याकडून सोपिलेले पोझासियम क्षारीय पदार्थ असतात जरी या पदार्थांचा प्रत्यक्ष उपयोग संस्थापन-कार्यात नसतो तथापि या विशिष्ट पदार्थांच्या अभावाी कर्वांम्लसंस्थापन-कार्य होऊ शकत नाही. म्हणजे असले उपयुक्त शोधित क्षार अप्रत्यक्ष रीतीने कर्वांम्लसंस्थापन कार्यास अवश्य असतात पेशिरसातील या कार्यास प्रत्यक्ष उपयोगी पडणारा पदार्थ म्हणजे पाणी होय. या पाण्याचा कर्वांम्लवायूशी संयोग होऊन झालेल्या कर्वांम्लाने पृथक्करण हरित-जीवनपिडाकडून केले जाते. एक भाग कर्वां (कार्बन) व दोन भाग उज्ज (हायड्रोजन) व तीन भाग प्राण (ऑक्सिजन) असे घटक पदार्थ असतात. त्यापासून एक भाग कारभन, दोन भाग हायड्रोजन व एक भाग ऑक्सिजन असे वायु असलेला एक कारमलडिहाइड नांवाचा संयुक्त पदार्थ तयार होतो; व सुट्या ऑक्सिजनचे दोन भाग मोकळे होतात. हे ऑक्सिजनचे भाग हवेत मिश्रतात व तापवृत्तीवर कारमलडिहाइड पदार्थांच्या वृद्धीकरणाने त्यापासून एक प्रकारचा साखर तयार होते. साखरेचे पुढे सरा बनते. हरीरात सरा हाच पहिला दृश्य पदार्थ होतो. कोही झाडांशीच्या घाताने कर्वांम्लवायु पानात आल्यावर त्याचे कर्वांम्ल तयार होण्याची आवश्यकता नसते. त्या कर्वांम्लवायूचेच पृथक्करण होते. कर्वांम्लवायूमध्ये एक भाग कर्वां व दोन भाग प्राण (ऑक्सिजन) असे घटक पदार्थ असतात. त्यापासून कर्वांम्लप्राणिद (कारभन मोनास्काइड) म्हणजे एक भाग कर्वां व एक भाग प्राण (ऑक्सिजन) असे वायु असणारा एक संयुक्त पदार्थ व एक भाग सुटा ऑक्सिजन अशा प्रकारचे रसाचे पृथक्करण होते. कर्वांम्ल वायुप्रमाणेच पानांत येणाऱ्या पाण्याचेहि हायड्रोजन दोन भाग व ऑक्सिजन एक भाग असे पृथक्करण होते. पहिला कर्वांम्लप्राणिद (कारभन मोनास्काइड) व उज्जचे दोन भाग याचा कोही विशिष्ट प्रमाणात रासायनिक संयोग होऊन त्यापासून एक भाग कर्वां, दोन भाग उज्ज व एक भाग प्राण असा एक संयुक्त पदार्थ तयार होतो व जरसेच्या प्राणाचे दोन्ही भाग मोकळे राहून हवेत मिश्रतात. हा तयार होणारा रेडिय पदार्थ एक प्रकारच्या साखरेसारखा असतो अथवा कारमलडिहाइडसारखा विपारी पदार्थ तयार होतो. मात्र पुढे कारमलडिहाइडपासून लगेच साखर होते व सागरेपासून साखर बनते.

कारमलडिहाइड हा विपारी पदार्थ असल्याकारणाने तिचे मरितवे अर्धे हरीरात अथवा जीवनपिडात मानणें येथे

नाही असे कोही दाखवतात वाटते. पोलोसी नांवाच्या शास्त्रज्ञाने हिरव्या सचेतन पानांत कारमलडिहाइड पदार्थांचे अस्तित्व फार सूक्ष्म प्रमाणांत वरचेवर आढळते असे सिद्ध केले आहे. तसेच प्रकाशामध्येच कारमलडिहाइड पदार्थ पानांत तयार होतो. एरव्ही अंधारांत हा तयार होत नाही असे त्याच्या पाहण्यांत आले आहे. यावरून हा पदार्थ हरितजीवनपिडाकडून पानामध्ये कर्वां-संस्थापन कियेत प्रथम तयार केला जातो व पुढे त्याचे वृद्धीकरण होऊन साखर होते व त्यास सत्वाचे दृश्य रूप येते. यारीतीने कारमलडिहाइड पदार्थांचा विपारीपणा जीवनपिडास जाचक होत नाही.

साखर कारमलडिहाइड पदार्थापासून बनते पण साखरेपासून सत्त्व बनण्याची अवश्यकता कोणती अथवा त्यापासून कायदा कोणता असा प्रश्न उद्भवू शकतो. तसेच साखर ही विरगारी असल्याने पानांत तयार झाल्यावर ती दुसऱ्या आर्गा सुद्धा सहज जाऊ शकते त्यास उत्तर एवढेच देता येईल की कर्वां-संस्थापन हेत असताना साखर बनण्याचे प्रमाण बरेच मोठे असते. त्याच वेळी जरी साखर दुसरीकडे पाठविण्याची तजवीज केली तरी ती सर्व लवकर पानासून दुसरीकडे जाणे शक्य नसते व त्या अवधीत तिचे प्रमाण पानात अधिकाधिक होत गेले तर त्याचा परिणाम जीवनपिडावर तसेच जीवरस, वर होऊ लागतो; त्यामुळे त्याच्या कार्यात अडथळा उत्पन्न होतो व तितक्या प्रमाणात नवीन साखर उत्पन्न होण्याचे काम बंद होईल. म्हणून थोड्या वेळाकरिता त्या साखरेचे अविद्याध्य सत्त्वकण घसल्याने जीवनपिडाचे कार्य पूर्वातारखेच झपाट्याने चालू राहते. व्हाइन्स नांवाच्या शास्त्रज्ञाने साखरेपासून सत्त्वकण बनण्यासंदर्भी निराळी उपपत्ति दिली आहे. तो म्हणतो प्रथम विघटीकृत घटकापासून कारमलडिहाइड तयार होतं व त्याची साधी साखर बनते. त्या साखरेच्या रसाशी नायट्रोजन, गंधक व फॉस्फरस हे पदार्थ मिश्रून नायट्रोजनयुक्त प्रतीद (प्रोटीड) अगर ओजस पदार्थ तयार होतात. नायट्रोजन, गंधक व फॉस्फरस हे पदार्थ सारस्थितीत सुकोतून सोपिले जाऊन पानांत येतात अथवा पहिल्या प्रतीद पदार्थाचे पचन होऊन हे नायट्रोजनादि पदार्थ पानांत मोकळ्या स्थितीत आढळतात. त्याचा साखरेच्या रसाशी रासायनिक संयोग होऊन प्रतीद ओजस पदार्थ तयार होतो. हा प्रतीद पदार्थ जीवनपिडाकडून पचविला जाऊन त्याचे जीवनपिडाशी पूर्ण सामोवरण होते. पण लवकरच जीवनपिडाकडून सत्त्वाची उत्पत्ति होऊन त्याच दृश्य सत्त्वकणाचे घनस्वरूप प्राप्त होते. त्याच रीतीने तेल, सेल्युलोज वगैरे पदार्थ उत्पन्न होतात. बीजामध्ये तसेच रताळी, घाटे वगैरे कंदादि भागांत जेव्हा जेव्हा पीष्टिक अन्नाची साठवण होते, तेव्हा त्याच रीतीने जीवनपिडाकडून ते पीष्टिक अन्न वेगळे होऊन त्या विशिष्ट भागात साठविले जाते. म्हणजे प्रथम जीवनपिडाकडून एखाद्या विशिष्ट

प्र.१ वनस्पतीच्या पोषणासंबंधी प्रयोग.

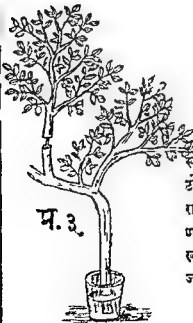
प्र. १. यांत निरनिराळ्या द्रव्यांच्या पोषणार्थीला उपयोग कित-
पत होतो हें ठरविण्याकरितां वॉटरकलर नांवाचा प्रयोग दाखविला आहे.
अशा प्रयोगात शुद्ध (डिस्टिल्ड) पाणी असलेल्या काचपात्रांत वनस्पति
लागून त्यात पोषक क्षारांपैकीं कोहीं किंवा सर्वे एकदम घालून वाढ कित-
पत तें ठरविता येतें.

प्र.२

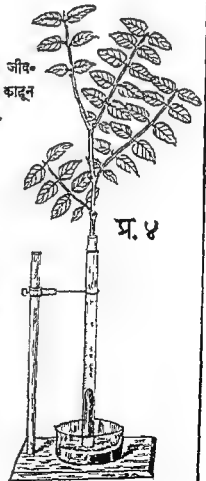
प्र. २. यात वनस्पतीच्या मुळ्यांच्या द्वारे पाणी किती जोरानें
ओढलें जातें तें दाखविणें आहे. कुड्यातील झाडाच्या दाढ्याला रबराच्या
ट्यूबनें एक काच नळी जोडली आहे. व नळीत पारा आहे, मुळ्यांनीं
आकर्षिलें पाणी दाढ्याच्या द्वारे नळीत सेचल्यामुळें नळीतील पारा वर
चढूं लागतो.

प्र. ३. यात हेल्स नामक शाखशास्त्राच्या प्रयोगांत वनस्पतीतील जीव-
नरस (सॅप) काढण्यासाठी (बुड) वाहतो असें सिद्ध केळें आहे. साल काढून
घेतलेला दाढ्याचा जो भाग आहे त्यावरील पानेहि जगूं शकतात.

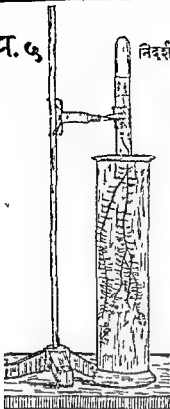
प्र.३

प्र. ४. या प्रयोगात झाडाची तोडलेली
सादी पाणी असलेल्या नळीमध्यें सालचें
टोंक ठेवल्यास पाणी आकर्षण करून निवत
राहूं शकते, असें दाखविणें आहे. व आकर्ष-
णाच्या जोर किती असतो तें त्याच नळीत
सालीं पारा असल्यास तोहि वर ओढला
जातो, त्यावरून ठरविता येतें.

प्र.४

प्र. ५

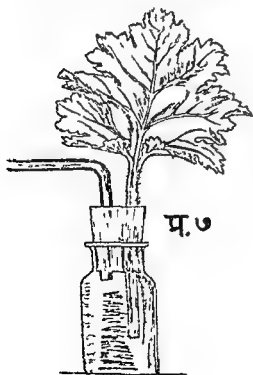
प्र. ५. यांत वनस्पतीतून बाहेर पडणारा ऑक्सिजन वायु स्पष्ट निदर्शनास आणतां येतो. एका कांचपात्रांत जळ-वनस्पति टाकून तिची

टोके टेस्ट-ट्यूबमध्ये घातल्यास टेस्ट-ट्यूबच्या वरच्या अंगास ऑक्सिजन वायु बुडबुड्यांच्या रूपांत जमा होऊं लागतो.

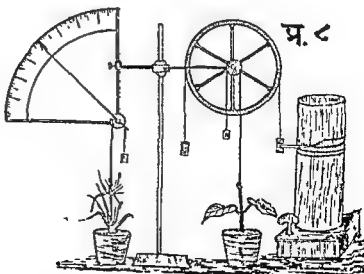
प्र. ६. यांत झाडांच्या श्वासोच्छ्वासाचा प्रयोग आहे. एका कांचेच्या चंबून फुलें ठेवून तो उलटा करून त्याचें तोंड एका पारा असलेल्या वात्यावर कॉस्टिक पोर्टॅशचें सोल्युशन असलेल्या कांचनळीत घातलें आहे. तेथें उत्पन्न झालेलें कार्बोनिक ॲसिड कॉस्टिक पोर्टॅशमध्ये आकषिलें जातें आणि त्या मानानें पारा वर चढूं लागतो

प्र. ७. वातावरणातील हवा वनस्पतीच्या अंतर्भागांतून कशी ओढली तें या प्रयोगावरून दिसून येतें. यांत एका बाटलीत एक कांचेची नळी व एक पान हवा न शिरेल अशा रीतीनें बसविलें आहे. नळीचे द्वारे हवा काढून घेतल्यावर बाहेरील पानाच्या अंतर्भागातून ओढली जाऊन बुडबुड्यांच्या स्वरूपांत बाटलीमध्ये दिसूं लागते.

प्र. ८. या ऑक्झिनोमीटर नामक यंत्रने वनस्पतीची वाढ मोजतां येते. वनस्पतीच्या वरील टोंकाला दोन्याचें एक टोंक बांधून दुसऱ्या टोंकाला वजन बांधून तो दोरा एका पुलीवर ठेवला आहे. व त्या पुलीला एक कांडा जोडला असून त्या कांड्यानें प्रत्यक्ष वाढीच्या बीसपट वाढ दर्शविली जाते, तसेंच उजव्या हातच्या यंत्रांत ठराविक वेळांत वाढ किती झाली तें समजतें.

प्र. ७

प्र. ८

रिचतीत सारमीकरण झाल्यापासून पुन्हा तो पदार्थ जीवनवि-
द्याच्या शरीरापासून वेगळा होतो. प्रत्यक्ष सारप्राप्तून सत्व
तयार होत असे आता कोणी म्हणत नाहीत. अविनिर्दिष्टाच्या
प्रत्यक्ष साहाय्याने त्याच्या शरीरापासून असले पदार्थ उत्पन्न
होतात असे सर्वसमतासिद्ध झाले आहे.

प्रकाश व कर्बसंस्थापनः— हवेतील कर्बोम्ल वायु
शोषिला जाऊन त्यातील पदार्थांचे संस्थापन वनस्पति-
शरीरांत होत. केवळ कर्ब अशा स्वतंत्र स्थितीत त्यांचे
संस्थापन होत नाही. कोणत्याना कोणत्या तरी सार्विक
संदिग्ध पदार्थात ते हात असते. वनस्पति-शरीरात पाण्याचा
भाग तीनचतुर्थांशपेक्षा अधिक असतो. हा भाग सोडून
उरलेल्या कंटाळ्या भागात निष्काढून अधिक केवळ कर्ब
पदार्थांचा भाग असतो. इतका सगळा कर्ब पदार्थ ह्याच
रीतीने शरीरात संस्थापित होतो. हे संस्थापनकार्य केवळ
दिवसा प्रकाशात चालते. हे कार्य घडवून आणण्यास हरित-
जीवनपिंड व प्रकाश हीच कारणभूत होतात. कर्बोम्ल
वायूचे सत्तेच पाण्याचे विघटीकरण हरितजीवनपिंडाकडूनच
प्रकाशात होऊं शकते. ह्या विघटीकरणकार्यास पुष्कळ
शक्ति स्वर्ब होते कर्बोम्लवायूपासून कर्बेकप्रणिद (कारण
मोनाइझाइड) बनव्यास अति उष्णतेची अवश्यकता असते.
रसायन-प्रयोगशाळेत असा पदार्थ बनविण्यास एक हजार
सेंटीग्रेडकडून अधिक उष्णतासुद्धा लागूची असते.
इतकी उष्णताहून अधिक वनस्पतीमध्ये कोठून उत्पन्न होते ?
वनस्पतिशरीरात इतकी उष्णता प्रकाशासून मिळव्याची
सोय असते. हरित-जीवनपिंड प्रकाशातील किरण शोषून
यास उष्णतेच्या रिचतीत आणतात व अशा उष्णतेच्या
शक्तीनेच विघटीकरण-कार्य होत असते म्हणजे सूर्यकिरणापासून
निघणारा प्रकाश वनस्पतीस पोहोचल्यावर त्याचे शोषण होते
व पुढे त्याने रुपांतर उष्णतेत होते हा सक्तीचा पुरवठा प्रका-
शातून झाला नसता तर सर्व जीवनकार्य बहुतेक बंद पडलीं
अमती सूर्यनारायण प्रत्यक्ष अथवा अप्रत्यक्ष रीतीने सर्व
सचेतन सृष्टीस पोषण देतो. वनस्पतीची याद शुद्धा अप्र-
त्यक्षरीतीने सूर्यप्रकाशावर अवलंबून असते सर्व प्राणि-
वर्म पोषणासाठी वनस्पतिवरच अवलंबून असतो काही
प्राणी मासाहारी असतील पण त्या मासाहारी प्राण्यांचे
अवयव अन्य प्राणी प्रत्यक्ष अगर अप्रत्यक्ष वनस्पतिवर अव-
लंबून असतील. अर्थात सर्व सचेतन सृष्टीचे जीवन सूर्य-
प्रकाशावर अवलंबून असते तोच जगातील सर्व सेंद्रिय पदा-
र्थांचा उत्पादक आहे. त्याशिवाय नवा सेंद्रिय पदार्थ अस्तित-
वात येणे शक्य नाही.

कर्बोम्लवायूचा पुरवठाः—सर्व सेंद्रिय पदार्थांचे
कर्ब हा एक अवयव भाग असतो, किंबहुना सेंद्रियत्व
येणे म्हणजे कर्बपदार्थांसाठी एकरूप होणे होय असे
काहींनी म्हटले आहे. अर्थात् सर्व सेंद्रिय पदार्थ बनव्यास
केवढ्या तरी कर्बोम्ल वायूची गरज आहे. हवेत त्या

वायूचे प्रमाण फारच सूक्ष्म असते. तेव्हा एवढा पुरवठा
कोठून होतो ? प्रयोगशील ज्ञानामुखी पर्वतापासून पृथ्वीच्या
पोटातील कर्बोम्ल वायूचा टोठ सारखा बाहेर पडतो. तसेच
उवाळाप्रवाही झऱ्यातून तो वायू बाह्य हवेत मिसळत
असतो. सर्व सजीव सृष्टीच्या श्वासोच्छ्वासावरून बाहेर पड-
णाऱ्या कर्बोम्लवायूचेही प्रमाण लक्षात घेण्यासारखे आहे.
इतक्या सर्व ठिकाणातून मिळणारा हा वायू एकत्र झाल्यावर
हवेतील त्या वायूचे प्रमाण वास्तविक किती तरी वाढले
पाहिजे. परंतु हवेतील त्या वायूचे प्रमाण नेहमी एक-
सारखेच असते. त्याच कारण वनस्पतीकडून हा वायु
शोषिला जाऊन त्यापासून सेंद्रिय पदार्थ बनतात हे होय.
हवेतील कर्बोम्लाचे प्रमाण जे आज हजारों वर्षे सारखे
कायम आहे ते केवळ ह्या दोन परस्परविरोधी कार्ये
पडत असल्यामुळेच आहे. सचेतन सृष्टीचा श्वासोच्छ्वास
व वनस्पति-शरीरात होणारे कर्ब-संस्थापन ह्या दोन कार्ये
परस्परविरोधी आहेत. एकाने कर्बोम्लाचे प्रमाण वाढले
पाहिजे पण त्याच्या उलट दुसरी क्रिया वनस्पतिशरीरात
होत गेल्याने पहिल्या परिणाम नाहीसा होतो व ह्या
कारणामुळेच वायूची समता आज लाखों वर्षे विघटली
नाही एखाद्या विशिष्ट जागी काही कारणाने ह्या वायूचे
प्रमाण अधिक होण्याचा संभव आहे पण ह्या लेखी
असल्याने तो वायु दुसरीकडे पसरला जाऊन पुन्हाच
प्रमाण कायम राहते. दुसरी बाब म्हणजे वायूचे प्रमाण
पूर्वीपेक्षा कमी कमी आहे प्राचीन काळी वनस्पतींची
बाट फार विस्तीर्ण होते त्या काळी वाढलेल्या वनस्पतींची
अस्थि जशीच्या तशीच काही जागी भूकंपासारख्या कार-
णांनी जमीनीखाली दडपली जाऊन एखाद्या दगडी कोळ-
शाच्या खाणी तयार झाल्या तो काळ फार प्राचीन
असावा. परंतु काळानुसार ते प्रमाण कमी होत जाऊन
आज प्रस्तुतच्या स्थितीस पोहोचले व ह्या प्रमाणात
वनस्पतींची वाढ कमी झाली

कर्बसंस्थापनकार्यात स्वर्ग-प्राचा उपयोग—कर्बोम्ल
वायु शोषण करून घेण्यास स्वर्ग-प्राचा मार्ग उपयोगी
पडतो. पाणवतनस्पतीमध्ये जे गंधाची आवश्यकता असते
त्यातून हा वायु ओत शिरण्यास अवघड पडत नाही.
अमीनीवर उपवण्याच्या वनस्पतीमध्ये स्वर्ग-प्राचा
विशिष्ट योजना असते व त्यातून तो वायु ओत शोषून
घेण्यास सोय होते प्रकाशात स्वर्ग-प्रेम उपडी असतात. म्हणून
प्रकाशातच त्या रंगीतून त्या वायूचे शोषण होऊं शकते.
स्वर्ग-प्रेम बट असलेल्या स्थितीत तो वायु शोषिला
आणि शक्य नसते हा वायु शोषिला गेल्याशिवाय कर्बसंस्थापन-
कार्य घडणार नाही अर्थात् प्रकाश, स्वर्ग-प्रेम व हा वायु
ह्या तीनहींचा ह्या कर्बोम्ल अत्यंत निकट संबंध असतो.

नायट्रोजनयुक्त प्रतीद (प्रोटीड) पदार्थ-ओजस पदार्थः—
वनस्पति-शरीरात केवळ, सार्विक सेंद्रिय पदार्थ असतात

असे नाही, तर इतर संश्रिय पदार्थांही त्याचोवरच आढळतात सर्व संश्रिय पदार्थांचे नाव्योजनयुक्त पदार्थ अपेक्षेक महत्त्वाचे आहेत, कारण त्यापासूनच प्रतीद (प्रोटीड) किंवा अमोन्य पदार्थ तयार होतात व हेच मांवरलाचे अथवा जीवनपिडाचे स्वरूप घटक होत सात्विक पदार्थांचा उपयोग प्रतीद पदार्थ बनव्यास होतो किंवा जीवनकार्यास अत्यंत लागण्यासारख्या पुरवठा करण्यात होतो सात्विक पदार्थांवर विशिष्ट रासायनिक कार्ये घडून त्यात नाव्योजन, गंधक व फास्फोरस ही दुकरी द्रव्ये घिसटून त्यापासून प्रतीद पदार्थ तयार होतो.

हवेमध्ये संपन्न ८० टक्के नायट्रोजन-वायूचें प्रमाण असूनही त्या वायूचा प्रत्यक्ष उपयोग वनस्पतींना नायट्रो जनाकरिता अमीनीतून नायट्रोजनसार मुळ्याकडून सोपून घ्यावे लागतात हा सोप प्रथम पोसिलॉट नावाच्या शास्त्रज्ञांचे होते. अमीनीतून द्रवस्थितीत युक्त्यान्वे नायट्रोजन सार इतर क्षारांवर योग्यते जातात ते शरीरात आल्यावर त्यांचे रासायनिक क्रिया सुरू होऊन त्यांचे नयाम्ल तयार होत, त्याचप्रमाणे गंधकाचे धार सोपिले जाऊन त्याचे गंधकाळ तयार होत. ही दोन्ही अल्क व साधा फारमजिडाहकारत्या पदार्थ अथवा खाद्य खाऊन त्यांचा रासायनिक उपयोग होऊन त्यापासून प्रतीद पदार्थ उत्पन्न होतो

कितीच शास्त्रज्ञांच्या मताने अमीनीतून नायट्रोजनयुक्त संश्रिय पदार्थांवर सूक्ष्म अंतुष्ठा विश्लेषणाकरिता अमोनिया वायू मोठ्या होतो व त्या अमोनिया वायूवर हवेतील ऑक्सीजन वायूचा परिणाम होऊन नायट्रेट—छार तयार होतात व ते मुळ्यान्वे वनस्पतींच्या शरीरात सोपिले जातात सोपित नायट्रेट—क्षारापासून पुन्हा अमोनिया मोठ्या होऊन ऑमिडो-ऑसिड तयार होत, व त्यांचा सात्विक पदार्थाशी संयोग होऊन त्यात गंधकाळाने मिश्रण झाले म्हणजे प्रोटीड पदार्थ बनतो. दहिल्या उपपत्तीवेळा ही उपपत्ति पुष्ट झाल्यास मान्य आहे. कारण वनस्पति-शरीरात ऑक्सॅलिकसारखे ऑमिडो-ऑसिड पदार्थ पुष्कळ वेळा आढळतात झाडांच्या वाढत्या भागात हे पदार्थ आढळत नाहीत. कारण त्या जागी वाढ होत असल्यास पुष्कळ नवीन जीवसंश्लेषण व जीवरस बनव्यास लागत असते; म्हणून त्या भागातील सर्व ऑक्सॅलिकसारख्या ऑमिडो-ऑसिडांचा सात्विक पदार्थाशी संयोग होऊन प्रतीद पदार्थ बनतात व ह्या तयार झालेल्या प्रतीद पदार्थांचे सामीकरण होऊन जीवरसाचा व जीवसंश्लेषणाचा वाढ होणे ह्या कारणांनी वाढत्या भागात ऑक्सॅलिकसारखे पुढे नायट्रोजन पदार्थ आढळत नाहीत. तो वाढता भाग अपायारत असला तर त्या भागात ऑमिडो-ऑसिड पदार्थ आढळत असतात त्याच कारणे ही तो वाढता भाग मंदीरक्षणात नसताना सात्विक पदार्थांची उपाप्ति होऊ

शकत नाही. अर्थात सात्विक पदार्थांच्या अभावी त्या ऑक्सॅलिक पदार्थांचा रासायनिक संयोग त्याची न होऊन ते पदार्थ मोठ्या स्थितीत आढळणे साहजिक आहे. केव्हा वाढता भाग प्रकाशात असतो त्यावेळी सात्विक पदार्थ उत्पन्न होऊन मोठ्या ऑक्सॅलिक किंवा ऑमिडो-ऑसिड-सारख्या पदार्थाशी रासायनिक संयोग होतो संयोगाने उत्पन्न होणाऱ्या प्रोटीड पदार्थांचे पर्यवेक्षण जीवरसात होत म्हणून त्यावेळी जतले ऑक्सॅलिकसारखे पदार्थ मोठ्या असू शकत नाहीत पण अपायारत झाल्या उघट स्थितीत होत.

वनस्पति-शरीरात ऑक्सॅलिक पदार्थ दोन रीतीने उत्पन्न होण्याचा संभव आहे पुढे प्रोटीड पदार्थांचे पचन व विघटीकरण होऊन ऑक्सॅलिक पदार्थ उत्पन्न होऊ शकतात, किंवा अमीनीतून नायट्रेट द्वारे ऑक्सॅलिक पदार्थ अमोनिया वायू मोठ्या होऊन ऑक्सॅलिक पदार्थ उत्पन्न होतात अशा रीतीने उत्पन्न होणाऱ्या ऑक्सॅलिक पदार्थांमधून सात्विक पदार्थांच्या रासायनिक संयोगाने प्रतीद पदार्थ बनू शकतात

प्रतीद पदार्थांचे उपाप्तिस्थान—हे पदार्थ अमुक्त एका विशिष्ट जागीच तयार होतात असे नाही, वनस्पतींच्या सर्व उपेतन पेशिकांमध्ये हे पदार्थ होऊ शकतात एखाद्या विशिष्ट भागात ते अधिक पचतात तर दुसऱ्या जागी त्यांच्या उपाप्तीचे प्रमाण फार कमी असते. साधारणपणे पक्कात अथवा पावसासारख्या हिरव्या भागात त्यांची उपाप्ति अधिक होते. रिकार नावाच्या शास्त्रज्ञांचे असे म्हणणे आहे की त्या पदार्थांची उपाप्ति हरितजीवांनिक व सूर्यप्रकाश यावर अवलंबून आहे खरोखर ह्या पदार्थांच्या उपाप्तीत सूर्यप्रकाशाचा किंवा हरितजीवांनिक प्रकाश अत्यंत उपयोग असतो. केवळ प्रकाशात हरित-जीवनपिडाकडून हे पदार्थ बनतात असे म्हणणे चुकीचे होईल अपायारत दुर्दा प्रतीद पदार्थ बनू शकतात आसिध वगैरेतून वनस्पती नायट्रेट-क्षारापासून आपल्या शरीरात हे पदार्थ अपायारत पचवू शकतात सात्विक पदार्थांच्यापसून अत्यंत लागण्यासारख्या सात्विक पदार्थांशी संयोग होऊन प्रतीद पदार्थ बनतात असे म्हणणे चुकीचे होईल सूर्यकिरणाने मिळते सूर्याची किती प्रतीद पदार्थ पचविण्यास केंद्रित मिळते? सात्विक पदार्थांपासून सूर्यकिरणाने सूर्याची किती प्रतीद पदार्थ पचवितात, त्या साट-विलेल्या शक्तीचाच उपयोग ह्या कामी होतो. कारण तो पुढे सूर्यात दहय स्थितीत आणताना एक स्वतंत्र जीवन-क्रिया अहोरात्र वनस्पति-शरीरात चालू असते त्यामुळे सूर्यप्रकाश अत्यंतशरीरातून प्रतीद-पदार्थांपासून किती प्रतीद पदार्थ बनव्यास सहाय्य होते

प्रतीद पदार्थांच्या रासायनिक पुनर्रचनात कार्बन, हायड्रोजन, ऑक्सिजन व नायट्रोजन अशी द्रव्ये आढळतात तसेच वाढी टिकावा पोस्तरा व गंधक हीही आढळतात,

काही कार्य न करता केवळ दुःस्वप्नावर सेंद्रिय अप्रासादीं अवलंबून राहिल तर मात्र तो संबंध नुकसानकारक होतो. पण संबंध सात्त्यावर दोन्ही वनस्पती थोडीयहुत परस्परास मदत करतात तर असा संबंध केव्हाहि नुकसानकारक होत नाही. अमरवेल दुःस्वप्ना वृक्षावर उगवून त्यामध्ये आपले शोषक भाग घुसविते व तत्तद्वारा स्वतःच केवळ पोषण करते. त्यामुळे अमरवेलीच्या आश्रयदात्या पोषक वृक्षाचा नाश लवकरच होतो. जेव्हा एखाद्या वनस्पतीवर आलिंगवर्गीय रोग पडतो तेव्हा बुद्धी अशाच प्रकारची स्थिति उत्पन्न होते. आश्रयदात्या वनस्पतीनें मेहनत करून स्वतःकरिता सेंद्रिय अन्न उत्पन्न कराव पण रोगोत्पादक दुःस्वप्ना वनस्पतीनें त्या अप्रावर ताव मारून त्याचा लुप्ताल उपयोग करावा ही स्थिति रोगपीडित वनस्पतीमध्ये आढळते.

बाडगुळे परावलंबी असतात, पण त्यामध्ये हर्षित्जीवन-पिंड अवस्थाकारणाने त्यांनी स्वतंत्रपणे कर्ब-संस्थापन-कार्य करता येते. त्यांचा जमीनीशी प्रत्यक्ष संबंध नसल्यामुळे ही उपा द्राढावर उगवतात. त्यांतून क्षार व पाणी एवढ्याच वस्तू घांपून घेतात. म्हणजे अमरवेलापेक्षा बाडगुळ्यापासून कमी नुकसान होतें. जेव्हा आश्रयवृक्षाची पाने गळून सर्वत्र शिथिलता उत्पन्न होते, अशा वेळीं स्वतःच्या पानात ती सेंद्रिय पदार्थ वनवितात. व स्वतःची गरज भागवून उरलेले सेंद्रिय अन्न आश्रयदात्या वृक्षासहि पोहोचवितात. म्हणजे नेहमी आश्रयदात्या वृक्षांतून जे काही घेतले जातें, त्याचा मोबदल किंवा स्वतःच आश्रयदात्या वृक्षाकडून मुर-ळातपणे क्षारशुक्त पाणी मिळत जायें म्हणून त्यावेळी त्याला

ह्याहि त्याचा जतिस्वभावच समजला पाहिजे. पण ह्या स्वभावाविषय काही वनस्पती वागतात, अशा वेळी त्यामध्ये काही भयं उपपन्न झाले असतें. एक वनस्पति दुःस्वप्ना वनस्पतीवर आपला जीवन-कारभार चालविते, ह्याचा अर्थ असा की तिची स्वतंत्रपणे पोषण होण्यासारखी नैसर्गिक स्थिति नसते. त्यामुळे तिला परावलंबी होणे भाग पडतें. दुःस्वप्ना वनस्पतीवर सुलभतेनें जीवन चालेल अशी व्यवस्था त्या परावलंबी वनस्पतीत आपोआप उत्पन्न होते. प्राण-रक्षणाला लागणारे सेंद्रिय अन्न त्या वनस्पतीला कोठून तरी मिळविण भाग असतें. ते प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षपणे मिळविण्या-संबंधी खटपट सर्व सचेतन पृथ्वीत अहोरात्र चालू असते कोणी दुःस्वप्नास लुबाडून ते मिळवितात, तर कोणी ते स्वतः निराळ्या रीतीने तयार करितात इतकाच काय तो दोन्ही मार्गांत फरक असतो.

पा च क अ य वा वि घ ट क र स.—कर्म-संस्थापन-क्रियेने वेगवेगळ्या प्रकारच्या सार्विक पदार्थांची उत्पत्ति होते सत्व, सार्व, सेस्युलोज (पेशिकद्रव्य), इत्युक्ति, समेद (मेदयुक्त, मेदस) पदार्थ वगैरे निरनिराळ्या प्रकारचे पदार्थ वनस्पति-शरीरात आढळतात ह्याची उत्पत्ति प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रीतीने कर्म-संस्थापन क्रियेवर अवलंबून असते. ह्या सर्व पदार्थांत कर्म (कार्यन) हा प्रधान घटक असतो, एवढेंच नव्हे तर सर्व सेंद्रिय पदार्थांत कार्बन पदार्थ प्रधान घटक असतो वनस्पति-शरीरात असा एकहि सेंद्रिय पदार्थ नाही की त्यात कर्म पदार्थाचा अंश नसतो ह्या कर्मविशिष्ट सेंद्रिय पदार्थांचा उपयोग वनस्पति-जीव

‘ डायस्टेज ’ नावाचे पाचक द्रव्य असते. जेथे जेथे सत्त्वाचा साठा असतो, त्या त्या जागी त्या पाचक द्रव्याची गोठना झालेली असते. जेव्हा पाण्याचा ओलावा बोजास मिळतो तेव्हा त्या ओलाव्याने त्यातील पाचक द्रव्य उत्तेजित होऊन आपली विघटक क्रिया सत्त्वावर करते व त्याचा परिणाम असा होतो की, हळूहळू पूर्वीचे न विरणारे सत्त्वकण पाण्यात विरून त्यापासून शोषणास योग्य असा शर्करा-रस तयार होतो. हे डायस्टेज पाचक द्रव्य बीजातून पाण्यात अवघा मिळसरीनात वेगळे काढता येते व पुढे अलकोहोलाचा उपयोग केला तर तळाशी त्या द्रव्याचा साखाडि वेगळा होतो. डायस्टेजासारखी इन्जुलेज, गल्यूकेज, सायटेज वगैरे पुष्कळ पाचक द्रव्ये शास्त्रवेत्त्यांनी शोधून काढिली आहेत. रज्जू, सुपारी वगैरे बीजात सेल्युलोज नावाचे पौष्टिक पदार्थ असतात. त्यास विरविणारे पाचक द्रव्य सायटेज नावाचे असते. इन्जुलिन नावाचा सैद्रिय पदार्थ डालिया वनस्पतीच्या मुळ्यात पुष्कळ आढळतो. त्या मुळ्या त्रिपरित अथवा अलकोहल क्षामध्ये ठेविल्या तर त्या इन्जुलिन पदार्थाच्या रकटिकाकृति बनतात. त्याची फलशर्करा तयार करणारे पाचक द्रव्य इन्जुलेज होय. इन्व्हरटेज नावाच्या पाचक द्रव्याने ह्यु-शर्करेचे लॅक्टोज, डेक्ट्रोससारखे पदार्थ तयार होतात. ऊंस, चुन्दर (बोट), वगैरेमध्ये असली ह्यु-शर्करा पुष्कळ असते. वनस्पति-शरीरात तैलादि समेद पदार्थ (मेदयुक्त) पदार्थ कसे उत्पन्न होतात? ज्या पेशीत कवर्षस्वापन हांत त्या पेशीत केव्हाही तैलादि समेद पदार्थ सहास नसतात. परंतु पुष्कळ बीजात तैलादि पदार्थ साठविलेले असतात हे पदार्थ कवर्ष पदार्थापासून तयार होतात त्यात सहास नाही. कारण पानातील हरित-द्रव्याकडून शोषिल्या जाणाऱ्या कवर्षम्ल वायूपासून जे कवर्ष तयार होतात त्यावर काही विशिष्ट रासायनिक कार्ये घडून काही ठिकाणी त्यांचे पर्यवसान हे तैलादि-पदार्थ उत्पन्न करण्यात होई. असले तैलादि समेद पदार्थ जेव्हा बीजात अथवा बीजासारख्या दुसऱ्या भागात साठलेले असतात तेव्हा त्यास ‘ लायपेज ’ नावाच्या पाचक द्रव्याने द्रवरूप येते. ह्या पाचक द्रव्याने त्यापासून मेदाम्ल व मिलसरीन वगैरे तों दोन्ही पाण्यात विरघळतात पण पुढे त्या मेदाम्लापासून साध्या द्रवरूप काबेन पदार्थात रूपांतर होऊन त्याचे पचन होई.

तैलादि समेद पदार्थाप्रमाणेच नायट्रोजनयुक्त प्रतीद पदार्था-नेह्रि ट्रिपसीन नावाच्या पाचक रसाने पचन होऊन जीवरसाची त्याचे सारमिळण हात सारमिळण हातासारख्या वगैरे सारमिळो-जॅसिड नावाची द्रव्ये शिल्लक राहतात. एरंडासारख्या बीजात प्रतीद-पदार्थास विशिष्ट रकटिकाकृति येते. इतर ठिकाणी त्यास अमुक एक आकार येतो असे नाही. प्राणि-शरीरात त्यास अमुक एक आकार येतो असे नाही. प्राणि-शरीरात प्रतीद पदार्थाचे पचन होण्यास अशाच ट्रिपसीन-द्रव्याची जरूरी असते. वास्तविक वनस्पतीच्या व प्राण्यांच्या अन्नात

फरक नसल्यास या अन्नाचे पचन होण्यास दोहोंतहि एकच प्रकारची पाचक द्रव्ये असतात. अन्नमेदाप्रमाणे भिन्न पाचक द्रव्याची जरूरी असते. प्राणिशरीराची रचना भिन्न असल्याने त्यात पाचक द्रव्ये उत्पन्न करणारे विशिष्ट पिंड असतात व त्यांतून जरूरीच्या वेळी तसली द्रव्ये अगर रस उत्पन्न होण्याची नैसर्गिक तजवीज होते असते. पण वनस्पति-शरीरात तसा प्रकारचे विशिष्ट पिंड असत नाहीत पण जेथे पौष्टिक अन्नाचा साठा असतो, त्याच ठिकाणी त्या अन्नावरच पाचक द्रव्याचा सुटा साठा होतो. जेव्हा पाण्याचा ओलावा त्यास मिळतो, त्यावेळी तो पाचक द्रव्ये उत्तेजित होऊन तो आपली विघटक अथवा पाचक कार्ये सुरू करतात. पाचक द्रव्याने अवशिष्ट पदार्थास द्रवता येऊन तो पदार्थ द्रवस्थितीत वनस्पति-शरीरात पेशीपासून पेशीत पसरत जातो. काही पदार्थांचा तात्काळ उपयोग होतो व काही पदार्थ अडचणीसाठी अथवा पुढील उपयोगासाठी साठवण्यासाठी भागात साठविले जातात. ह्या सैद्रिय पदार्थात प्रधान घटक कार्बन पदार्थ हा असतो. हा पदार्थ हवेंतून शोषिला जाऊन प्रकाशरूपी शर्कासुद्धे शरीरात सत्थापित होतो. ह्या कार्यात प्रकाशातील शक्ति त्या पदार्थात गुप्त रीतीने साठविली जाते व तीच शक्ति त्यासोच्छ्वास कार्यात मोकळी केली जाऊन ती सर्व जीवनकार्यास उपयोगी पडते.

आ सोच्छ्वास.—सचेतन शरीराच्या अवश्य जीवन-कार्यापेक्षा श्वासोच्छ्वास ही एक फार महत्त्वाची क्रिया आहे. शरीर सचेतन आहे तोपावेतो ही क्रिया अव्याहतपणे चालू राहते. ह्या क्रियेत काही प्रमाणात वायू हवेंतून शरीरात आक्सीजन-वायूचे शोषण होऊन उलट शरीरातून कवर्षम्ल वायू व किंचित पाण्याचा अंश बाहेर येतो. वायू हवेंतून शोषून घेतलेल्या आक्सीजन वायूसुद्धे जीवरसाच्या घटकद्रव्यावर रासायनिक कार्ये घडून शेवटी त्यापासून कवर्षम्ल वायू व पाणी ही उत्पन्न होतात. व ह्या दोहोंच्या मादारी उच्छ्वास होतो. जीवरसाचा घटक-द्रव्ये नेहमी अस्थिर असतात. त्यामध्ये एकसारखी घडामोड होत असते. शोषिलेल्या आक्सीजन वायूचा जीवरसाच्या घटक-द्रव्याशी संयोग होऊन पूर्वीपेक्षा त्यामध्ये अधिकच अस्थिर उत्पन्न होतं. त्यायोगे जीवरसाच्या घटक द्रव्यात विघटीकरण सुरू होऊन त्यापासून साधे व संश्लिष्ट संयुक्त पदार्थ उत्पन्न होऊ लागतात. त्यापैकी काही संयुक्त पदार्थ पुन्हा जीवरसात सामभूत होतात ह्या रीतीने तयार होणाऱ्या साध्या पदार्थात कवर्षम्ल वायू व पाणी ह्यांना उत्पत्ति होते. जीवरसास आक्सीजन वायू मिळाला नाही तर त्याची जीवन-क्रिये बंद होतात. जीवरसाचे चैतन्य कायम राखण्यास प्राण-वायूची आवश्यकता असते. प्राणवायूचा जीवरसाशी संबंध आल्यावर जीवनकार्य करण्यास त्यास उत्तेजनात्मक शक्ति मिळते. शरीरात साठविलेल्या सैद्रिय पदार्थांचे विघटीकरण करून त्यात उत्पन्न होणाऱ्या शक्तीने जीवनकार्यास चालव

देणें हेंच आधोचंद्रवास-क्रियेच मुख्य कार्य असतें. ह्या क्रियेत एका वायूचें अंतःशोषण होऊन जातून दुसऱ्या प्रकारचा वायू बाहेर पडतो म्हणून ह्याच 'आधोचंद्रवास' किंवा म्हणतात. ही क्रिया सगळ्या प्राणि पक्षी समजली जाते. दिवसा, रात्री, मुखावस्थेत किंवा जागृतावस्थेत ही क्रिया बरीच मृत होईपर्यंत चालू असते. ही क्रिया भायले म्हणजे मृत्युचे संधे होय.

आधोचंद्रवास आणि कर्बोच्छ्वास-तुलना.—कर्बोच्छ्वास-पन-क्रियेत तयार होणाऱ्या सैद्रिय पदार्थात प्रकाशाची छिन्नरूपी शक्ति गुप्त रीतीने एकवटली जात असते. ही शक्ति आधोचंद्रवास-क्रियेत मोकळी केली जाऊन जीवनायें अभ्यासूतीतीने चालू राहतात. प्रकाशाच्या शक्तीने रूपतर सैद्रिय पदार्थात कर्बोच्छ्वास-पन-क्रियेत होतें. पण ह्या शक्ति गुप्त मोकळी होऊन जीवनकार्यास उपयोगी पडते कर्बोच्छ्वासपन व आधोचंद्रवास ह्या दोन कार्यांचा अति निकट संबंध आहे. एक कार्य नेहमी चालू असतें पण दुसरे कार्य काही विशिष्ट परिस्थितीतच चालू शकतें; एकाच प्रकाशाची अस्थित जरूरी तर दुसऱ्याच प्रकाश अथवा नसतो तरी तें कार्य चालू राहते. एकीने कर्बोच्छ्वास नवीन नवीन संयुक्त पदार्थ बनविले जातात अर्थात् त्यायोगे शरीराचे पवनविहारी पूर्वापेक्षा अधिक होतें पण दुसऱ्या क्रियेने त्या पवनविहारा पदार्थात विघटीकरण सुरू होऊन कर्बोच्छ्वासास व पाणी ह्यां द्वयें उत्पन्न केले जातात. एकाचें नव्या पदार्थाची घटना होतें, व दुसऱ्याकडून त्याचा विपात होतो. असल्या विपातक क्रियेने जरी जीवरस कमी कमी होत जातो, तथापि ह्या विपातक क्रियेत बाहेर मोकळ्या होणाऱ्या शक्तीने नवीन संघटनानेक कार्यास चालून मिळून अधिकाधिक जीवरस उत्पन्न होत जातो. सर्व संवेतन पेशीत अशा प्रकारची घडामोड चालू असते. सर्व संवेतन पेशीत आधोचंद्रवास-क्रिया चालू असते. पण कर्बोच्छ्वास-पन-क्रिया मात्र पेशीत जाऊनच अंतः जाते. ह्यात विशिष्ट भागा व विशिष्ट परिस्थितीत जांचा आवश्यकता असते अंतराकाशानुसार संस्थापित शक्तींचा विहास करणें हेंच आधोचंद्रावासाने घरे स्वरूप आहे. आधोचंद्रवासात श्रोत्रियत्या प्राण्याची प्राणवायूंचा प्रत्यक्ष परिणाम जीवरसाच्या घटक पदार्थावर होतो, व त्यामुळे मोठ्ठ्या होणाऱ्या शक्तीनेच इतर सर्व जीवनकार्य चालतात.

चालून आधोचंद्रावासाक्रियेने महारा कडून येणार आहे. काही पेड इतर जीवनक्रिया बंद राहिल्या तरी चालण्या-सारखे असतें पण ही क्रिया चालू नसणे अवयव असतें, कारण ह्या क्रियेवर इतर सर्व क्रियांचा आधार असतो.

आधोचंद्रवासास मोकळी हवा पुरविल्याची योग्य-उपाययोजना सर्व संवेतन पेशीतून आधोचंद्रवासाची क्रिया चालू असते पण रवातीत किंवाच पेढ्या अंतस्थ असतात. अशा पेशींनी आरिधसमवायु मिळण्याची योग्य उपाययोजना नसते ह्या सर्व उपायांत गळती राहण्यास योग्य अशी उपाययोजना असते. पानांतील खण-

रघातून वायू हवा आत शिरल्यावर ती वातस्थानांत जमते. वातस्थानें शरीरात चोहोकडे असून त्याचा परस्पर-साथी संबंध जुडलेला असतो. त्यामुळे खण-रघातून शिरणारी हवा वातस्थानातून चोहोकडे पसरत जाते व तद्द्वारा अंतस्थ व सौल भागां असणाऱ्या संवेतन पेशींत गुळी हवा मिळण्याचा योग्य होतो. ही वातस्थानें उत्पन्न कारणाची व्यवस्था नैसर्गिक असते. ह्या वातस्थानांतून वायू हवा व शरीरात उत्पन्न होणारे कर्बोच्छ्वादि वायू ह्यांचा परस्पर संबंध येऊन ते आत बाहेर येऊन राहतात. ह्या वातस्थानातील येऊन हवा व वायू हवा अर्धा एकच प्रकारची असते असे नाही. निम अवयवात तसेच भिन्न परिस्थितीत वातस्थानातील येऊन हवा व दल होत जाणें साहजिक आहे. कर्बोच्छ्वासानेच उपयोगी पड-णाऱ्या कर्बोच्छ्वासास अथवा आधोचंद्रवासाकियेसाठी श्रोत्रिय प्राण्यास प्राणवायू किंवा ह्यात उत्पन्न उत्पन्न होणारा कर्बोच्छ्वासास नैसर्गिक वायू खण-रघातून व वातस्थानातूनच येऊन राहतात पणवात जगवणाऱ्या वनस्पतीमध्ये खण-रघा असत नाहीत. अशा ठिकाणी वायू हवा शरीरात शिरण्यास अवयव पडतें म्हणून अशा वनस्पतीवर नेहमी येणारे 'रसद्वय' येत नाही व पेशीमिश्रिततून पाण्यात विर-लेली हवा आत शिरते.

काही ठिकाणी अवयव पडतें नसे म्हणून प्रसंगाकरिता वातस्थानें मोठी होऊन ती हवेने पूर्ण भरून जातात. अ हवेचा उपयोग स्थाना वाटेल तेथे करिता येतो व नसक, कांढे बोरप्रभे पांश्याचा देठात हवा भरलेली असते.

मोठ्ठ्या हवेवायू आधोचंद्रवासा चालणें, मोकळ्या हवेशिवाय, निदान उत्पन्नकार्य अथवा वनस्पतीत आधोचंद्रवासा चालणें शक्य नसतें. काही शुद्ध आरिधस-वर्गीय वनस्पतीमध्ये आधोचंद्रवासास मोठ्ठ्या प्राणवायूची जरूरी नसते. ज्या सैद्रिय पदार्थावर त्या आरिधस-वनस्प-तीचे पोषण चालतें, त्यातूनच स्थाना आधोचंद्रवासासाठी प्राणवायू मिळविता येतो. उदाहरण रस उत्पन्न असल्या म्हणजे तो एक रस विरलानी फलकतून आवट होऊन लागतो. त्याचे घरे कारण, म्हणजे त्या रसात उत्पन्न होणाऱ्या विशिष्ट शिथी वनस्पतीची आधोचंद्रवासा-क्रिया होय. रसात शर्करा हो खार वस्तु असते. ह्या रसाचा वस्तुवर हवेतील शिथीवादि वनस्पतीच्या मुख्य जननपेशी अथवा जीवकल्प उत्पन्न शक्तीचे आधोचंद्रवासा-क्रिया सुरू होते. अशा येथी स्थानाच्या उत्पन्नवाट पेशी त्या रसाचा पूर्ण मुळावल्या असतात. त्यांनी हवेतून लाविलेले वायू शोषून घेण्याची शक्ती भासत नाही. आरिधसमवासात रसातील सैद्रिय-पदार्थाचे विघटीकरण त्या सुरू करितात. विघटीकरण चालू शकल्यावर नसक शक्ती पदार्थातील आरिधसमवायु उपयोग आरिधस-वायू-कार्य होतो निराला मोठ्ठ्या आरिधसमवायु हवेतूनच उपयोग करिता त्या सैद्रिय पदार्थातील तो वायू द्या

कार्यास उपयोगी पडतो. विषटकीकरणात कर्वाड, अलको-
ह्लादि पदार्थ उत्पन्न होतात. या रीतीने श्वासोच्छ्वास करता
वेण्याच्या दाकांमुळे त्यांचा उपयोग विण्याची दाढ तयार
करण्याकडे होतो. किंवा वनस्पतीसारख्या अशा दुसऱ्या
पुष्कळ आर्बिजवर्गीय वनस्पती आहेत की ज्यांना मोकळ्या
ऑक्सिजनची जरूरी नसून त्या स्वतंत्रपणे सेंद्रिय पदार्थांत
विषटकीकरण सुरू करून आपली श्वासोच्छ्वासक्रिया चालवू
शकतात. वस्तु घडू लागली असता पाच प्रकारे सूक्ष्मतंत्राची
श्वासोच्छ्वासक्रिया चालू असते. सेंद्रिय वस्तु घडू लागता म्हणजे
तिच्यावर फोसल्या जाणाऱ्या सूक्ष्मजंतूंच्या विषटकीकरणशक्तीने
वेगवेगळ्या रासायनिक क्रिया सुरू होऊन शेवटी कर्वाड,
पाणी किंवा नायट्रोजनसारखी सर्वां द्वय उत्पन्न होतात.
विषटकीकरणात त्यास मिळणाऱ्या ऑक्सिजन बांधून त्याची
श्वासोच्छ्वासक्रिया चालते. म्हणून कसकसणे, भायले क्रिया
सहणे या सर्वांत मूलभूत कारण म्हणजे ' श्वासोच्छ्वास ' क्रिया
होय. या सर्व क्रियांत अंतिम उत्पन्न होणारे पदार्थ एकच
प्रकारचे असतात साध्या श्वासोच्छ्वासक्रियेस मोकळ्या ऑक्सि-
जनची आवश्यकता असते पण जेव्हा तो प्रत्यक्ष त्या स्थितीत
मिळत नाही तेव्हा सेंद्रिय पदार्थांत विषटकीकरण सुरू करून
त्यातील ऑक्सिजनचा उपयोग श्वासोच्छ्वासक्रियेकडे करतात.
उच्च वर्गात सुद्धा शिस्वेक वेळी योगी उग्रव्रताना अशा
प्रकारे श्वासोच्छ्वासक्रिया सुरू होते. पावटशासरांनी योगी उग्र-
व्रताना अलकोह्लादि पदार्थ उत्पन्न होतात. मात्र त्यांना
मोकळ्या वायु त्या स्थितीत मिळू देता उपयोगी नाही. काही
विश्वित वेळेपलीकडे त्यांना मोकळ्या वायु मिळाल्या पाहिजे
नाहीतर योगी मरून जातात. अशा स्थितीत चालणाऱ्या
श्वासोच्छ्वासक्रियेस ' अंतःश्वासोच्छ्वास ' असे म्हणतात. यो-
खर दोन्ही श्वासोच्छ्वास-कार्यांत तत्त्वतः फरक नसून ते केवळ
ऑक्सिजनवासु मिश्रविण्याचे दोन मार्ग आहेत.

घ री रा ष्या घ दा मो बी. — श्वासोच्छ्वासक्रियेने शरीरा-
तील सेंद्रिय पदार्थ मोडिते जातात. म्हणजे श्वासोच्छ्वास-
क्रिया विघातक आहे, पण त्याबरोबर हृदि सुचविणे
अवश्य आहे की त्यामुळे मोकळ्या होणाऱ्या शक्तीने
जीवनकार्य व्यवस्थित चालून शरीरावयव घटनात्मक कार्यास
उत्तेजन मिळते. असल्या विघातक परंतु उत्तेजक क्रियेने
जीवरसाच्या घटक द्रव्यांचे विषटकीकरण होऊन ती कमी होत
जातात पण त्याबरोबर दुसरीकडून नवीन जीवरस तयार
होण्याची तजवीज होत असते. नवीन सेंद्रिय पदार्थ वनणे
व त्यापासून छपातर होत जाऊन शेवटी त्याचे जीवरसो-
त्पादनांत पर्यवसान होणे ही सर्व कार्ये घटनात्मक आहेत व
त्यास श्वासोच्छ्वास-क्रियेकडून उत्पन्न होणाऱ्या शक्तीमुळे
चालून मिळते. जीवरस तयार झाल्यावर त्यापैकी काही
श्वासोच्छ्वासाच्या विषटकीकरणात नाहीसा होतो. परंतु
नवीन जीवरसास त्याबरोबरच उत्पन्न होत असतो. असल्या
घडामोडीने जुळवून घेत नाही. शरीरस्वास्थ्यास असल्या

घडामोडी नेहमी चालू राहणे अवश्य आहे. नुसती विघातक
क्रिया चालून नवीन सेंद्रियपदार्थांप्रतीपादनाची परंपरा कायम
न राहिली तर मात्र त्यायोगे नुकसान झाले असते. केवळ
विघातक क्रिया चालून काही कायदा नाही. त्याबरोबरच
घटनात्मक कार्ये चालून अधिक सेंद्रिय पदार्थ उत्पन्न झाले
पाहिजेत. ह्या सर्वांचे अंतिम श्रेय म्हणजे जीवरसोत्पादन
होय. जीवरस शरीरांत अधिक उत्पन्न होत गेला म्हणजे
शरीर शरीर-वृद्धि झाली. जीवरस अधिक उत्पन्न झाल्यावर
नवीन वाढ होऊ लागते. शरीर-घटक भाग उत्पन्न कर-
ण्यात जीवरस खर्चिला जातो पण तो जीवरस घटनात्मक
क्रियांनी पुन्हा नवीन बनतो. वनस्पतीचे-मुळ्या, तोंड, पाने,
फुले, फळे वगैरे सर्व अवयव जीवरसाकडूनच उत्पन्न होतात.
हे अवयव तयार होताना जीवरसाची रूपांतरे होत होत
शेवटी त्यास विशिष्ट प्रकारचा कायम आकार येतो. ह्या
रीतीने जीवरस खर्चिला जाणे हे जीवन-दृष्ट्या कायदेशीर
होते. कारण शरीराचे शरीर-घटक भाग निरनिराळे बांधिले
जाऊन शरीर वृद्धित होत. एका पेशीपासून दुसरी पेशी
उत्पन्न होणे किंवा पुष्कळ पेशींचा संप एकत्र होऊन पेशी-
आले व अवयव तयार होणे, ह्या सर्व गोष्टी शरीर-वृद्धीसंबंधी
असून शरीरात चालणाऱ्या घडामोडींची पोतक चिन्हे होत.
अशी घडामोड झाल्याखेरीज शरीर-वृद्धि होणे शक्य
नाही. अधिक घटनात्मक क्रिया चालून अधिक जीवरस
उत्पन्न होईल. तो जीवरस स्थिर रहाणे शक्य नाही.
त्याचे विषटकीकरण होऊन त्यास स्थिर आकार येत जातो
व ह्या स्थिर आधारासच आपण ' वाढ ' म्हणतो.

वाढः—बो दूनून रोपा तयार झाला व त्यावर खोद,
कांदा, पाने वगैरे भाग दिवू लागले म्हणजे त्या स्थितीस
आपण त्या बीजाची वाढ झाली असे समजतो. तसेच पेशी-
पासून पेशी उत्पन्न होऊन त्या सर्व पेशींचा संप एकत्र
राहून मुख्य शरीराचा भाग मोठा होऊ लागला म्हणजे
त्याची वाढ झाली अथवा वनस्पति एक पेशीमय असली
पण तिचा पूर्वीचा सूक्ष्म आकार नाहीसा होऊन तिला मोठा
आकार आला, तरी सुद्धा त्या पेशींची वाढ झाली असे
समजतात. आता ह्या सर्व स्थितीत असे आढळेल की अन्न
द्रव्ये शोषित्यावर त्यास सेंद्रियत्व येऊन त्याच जीवरसाचा
सामावृत्तीकरण होत व त्यामुळे अधिक जीवरस उत्पन्न होतो
व जीवनीपिंडाची संख्याही अधिक होते. म्हणजे निर-
निराळ्या पेशींची वाढ अथवा एखाद्या मोठ्या शरीराचा
वाढ ही केवळ त्यातील जीवरसाच्या व जीवनीपिंडाच्या
बाबीवर अवलंबून असते. वाढ म्हणजे केवळ मोठा आकार
असे म्हणता येणार नाही. पेशीत पाणी शोषिले जाऊन
त्यास मोठा आकार येतो व त्या पाण्याचा उपसा
दुसऱ्या पेशीत झाल्यावर पुन्हा तो आकार संकुचित होतो.
म्हणून उघडता आकार मोठा होणे हेच केवळ सध्या
बाबतीचे चिन्ह नव्हे. रताळ्याच्या किंवा बटाटाच्या

गाढीत सेंद्रियाचें जमून त्यास मोठा आकार येतो व त्याचें वजनहि अधिक होतें; पण जोंपर्यंत त्यात नवीन जीवरसाची अगर जीवच—पिंडाची उत्पत्ति होत नाही तोपर्यंत त्यात खरी वाढ झाली असें म्हणता येणार नाही. कारण केवळ सेंद्रियाचें एकेकाणीं असणें म्हणजे जीवरस नव्हे. त्या सेंद्रिय अन्नात जीवरसाची स्थिति येण्यास किती तरी जीवनात्मक रासायनिक क्रिया झाल्या पाहिजेत. बीजप्रभृति सुद्धा सेंद्रिय अन्नाचा साठा असून तीं फुगलेलीं असतात. पण जेव्हा तीं थोडें अथवा बरं थोडें तलेल्या घटानामच्या गाठी उगवूं लागतात त्यावेळीं त्याचें वजन जरी कमी झालें तथापि त्यातील जीवरस अधिक होऊं लागतो. तेव्हा त्याची खरी वाढ सुरू होते. त्या सेंद्रिय अन्नाचें पचन जीवरसाकडून होऊन अधिक जीवरसोत्पन्न होतें व पुढे त्या जीवरसाचा खर्च नवीन पेशी किंवा पेशि-जालें उत्पन्न करण्यात होतो व हळू हळू पूर्वे शरीर वाढत जातें. जीवरसाची उत्पत्ति होईपर्यंत त्याप्रभृति घटनात्मक कार्ये चालतात व पुढे जीवरसाचा खर्च होऊं लागून नवीन पेशी किंवा पेशिजालें तयार होऊं लागतात, त्यावेळीं विषटना सुरू होतें. गाढीत घटनात्मक व विषटनात्मक कार्यांचा अंतर्भाव होतो. त्या दोन्ही कार्यांचें मूलें स्वरूप म्हणजे शरीर—बुद्धि होय म्हणून वाढ ही साधी एकच क्रिया नसून तीं दुसऱ्या अनेक क्रियांचा योतक आहे. घटना अगर विषटना होण्यास एकसारखें चालन मिळालें पाहिजे. हें चालन अगर उत्तेजन बाह्यपरिस्थितीनें जीवरसावर व जीवनिपिंडावर होऊन त्याच्याकडून प्रयुत्तररूपी वाढीचें कार्य होतें. मात्र तें प्रयुत्तर तात्काळ उत्तेजनास असो अथवा पूर्वीच्या निरनिराळ्या उत्तेजनाच्या समुच्चयास असो. घटना व विषटना हीं दोन्ही उत्तेजनप्रयुत्तररूपीच कार्ये होत व वाढ-सुद्धा त्यावरच अवलंबून असते.

गाढीस लागणाऱ्या आवश्यक गांठी, अन्न—अवश्य पदार्थांत अन्नास पहिल्या मान असतो. अन्नाशिवाय जीवरस व जीवनिपिंड वाढणें अथवा पुढे होणें शक्य नाही. भर-पूर अन्न मिळाल्यावर त्याचें पूर्ण पचन अथवा साधीकरण होऊन जीवरसाची परंपरा कायम राहते व त्यामुळे नवीन घटनात्मक कार्यास जोर मिळतो. अन्नाच्या अभावीं जीवन-कार्ये शिथिल होतात. म्हणून ज्या ठिकाणीं नवीन वाढ होत असेल त्या जागीं अन्नरस—प्रवाह सारखा येत राहणें अवश्य असतें.

पाणी.—अन्नाइतकीच गाढीस पाण्याची आवश्यकता असते. कारण पाण्याविना शोषणादि जीवनकार्ये चालू शक-णार नाहीत. पेशींत पाणी भरल्याशिवाय पेशिभित्तिकेवर उपाय उत्पन्न होणार नाही व तणावाशिवाय पेशींच्या गाढीस उत्तेजन मिळणार नाही. म्हणजे प्रत्येक सचेतन पेशीच्या गाढीस पहिले उत्तेजन केवळ पाण्यानें उत्पन्न होणाऱ्या तणा-वाचें मिळतें. तणावाने बाह्यांगी फुगलेली पेशीभित्तिका

फाटण्याचा तंभव असतो. परंतु ही स्थिति येऊं न देण्या-करता पेशीतील जीवनिपिंडाकडून सेल्युलोज द्रव्याचा थर भित्तिकेच्या आतील अंगास जमविला जातो व त्यामुळे पेशि-भित्तिका अधिक जड व टणक होते. अर्थात् अधिक पाणी नोंविलें जाऊन अधिक तणाव सहन करण्यासारखी ताकद त्यात उत्पन्न होते. म्हणजे तणावामुळे पेशिभित्तिकेच्या गाढीस घुरघात होते व तीस वेगवेगळ्या आकार येत जातो. पाण्यानें जी स्थिति एका सचेतन पेशींत उत्पन्न होते तीच स्थिति हळूहळू इतर पेशींत उत्पन्न होऊन त्याचीहि वाढ होत जाते. वाढत्या कोंबात अन्न पाण्यांतून येतें. सेंद्रिय अन्न तयार झाल्यावर ते वाढत्या कोंबात पेशींतून पसरणें किंवा त्याची पुढील जीवरसात विरुद्धाट होणें ह्या सर्व वाढीच्या गोीं पाण्यावर अवलंबून असतात.

उत्पत्ताः—जीवरसाच्या व जीवनांपादच्या घटनात्मक कार्यास कोरी विशिष्ट उष्णतेची जरूरी असते. मात्र भिन्न वनस्पतींमध्ये वाढीसंबंधी उष्णतेचें प्रमाण भिन्न असतें अति कडक उष्णतेच्या अगर थंडीच्या स्थितीत वाढ अजा-बात थावते. आर्द्रक महासागरातील उष्णतेच्या अंशाचें प्रमाण कांहीं जागीं जवळ जवळ शून्य असतें तथापि त्या ठिकाणीं काही पाणकेद्याच्या जागीं वाळू दफतात बॅक्टि-रियासारख्या सूक्ष्म वनस्पती उदकजणाच्या पाण्यात सुद्धा दम धरून वाढू शकतात. त्या विशिष्ट पाणकेद्याची थंडी अथवा बॅक्टिरियाची उष्णता ह्या दोन्ही स्थिती साध्या वनस्पतींना वेगळी मानवणार नाहीत. उष्णतेमुळे जीवनपिंडास कमी अधिक जोराचें उत्तेजन मिळून त्याच्या घटनात्मक कार्यांत फरक होत जातो.

मोठ्ठकी इवाः—गाढीस अभिजन वायु अवश्य लागतो हें निरालें सांगण्याची जरूरी नाही. कारण श्याशिवाय श्वेतोच्छ्वास—क्रिया चालणें शक्य नाही. व श्वेतोच्छ्वास क्रियेनेंच सर्व घटनात्मक कार्यास शक्ति पुरविली जातें. अभिजन वायु ह्या वनस्पतींना प्रत्यक्ष खाद्य पदार्थ म्हणून उपयोगी पडतो असें नाही तर श्यायोगानें पूर्वी साठविलेल्या सेंद्रिय पदार्थांचें विघटीकरण सुरू होऊन घटनात्मक कार्यांत शक्ति पुरविली जाते.

सर्व आवश्यक गोष्टींची पूर्तता असूनहि सचेतन पेशीची वाढ सर्वकाळीं सारखी होईल असें नाही. गाढीचा प्रारंभ सूक्ष्म प्रमाणात होऊन ती पूर्णोत्पत्ति फोडीतच व पुन्हा कमी कमी होत येवढी अगदीं नाहीशी होते उत्पत्ति, परिणति व लय ह्या तीनही स्थिती प्रत्येक ठिकाणीं सारख्याच आढळ-तात. वाढत्या भ्रयातील पेशींत जीवरस व जीवनिपिंड अधिक अस्थिर असतात. त्यामुळे तेथें पेशि-विभाग एक-सारखा होत जाऊन पुष्कळ नवीन पेशींची उत्पत्ति होते पण ही पेशि विभाग-छांकि एकाच ठिकाणीं फार वेळ टिकणें शक्य नसतें. जुन्या पेशीतील ती शक्ति नाहीशी होऊन ती केवळ नवीन उत्पन्न होणाऱ्या पेशींमध्ये आढळते व हळूहळू

जुन्या पेशींनी कायमचें स्वरूप प्राप्त होतें. यारचेवर नवान पेशींची उत्पत्ति होत गेल्याने शरीरवृद्धि होते व त्याच रीतीने सर्व अवयवांची वाढ होते.

प्रथम पेशींची विभाग शक्ति जोराची असल्यामुळे सैकडों नवीन पेशी उत्पन्न होतात. त्यांतिल जीवरस व जीवनिर्घट एकसारके वृद्धिगत होत असतात. पण काही काळाने ही शक्ति काही विशिष्ट पेशींतच संकलित होते व पुढे पुढे तेथून तीही नाहींशी होते. त्या स्थितीत त्या अवयवांचे पूर्ण व कायम स्वरूप प्राप्त झालेले असते. तसेच अवयवाच्या प्रत्येक बाजूच्या पेशींची वाढ एकसारखी होते असे नाही. त्यामुळे बाजूबाजूच्या वाढांत सुद्धा फरक होतो. हंशराजाच्या पानात अप्राकटन सुडाकडे एक थोपेवजा गुंडाळी झालेली असते. त्याचें कारण असे की पोटाकडील बाजूपेक्षा पाठीकडील बाजूच्या पेशी अधिक तणागत्या जाऊन त्याची त्या बाजूची वाढ अधिक होते. त्यामुळे त्या पानाची अप्राकटन सुडाकडे गुंडाळी बनते. पुढे पोटाकडील अथवा वरील बाजूच्या पेशी अधिक तणाग्न लागतात व वाढाचें क्षेत्र बंद होतें तेव्हा आपोआप ती गुंडाळी सुटून पान सरळ, उभें व ताढ होत जातें अर्थात् बाजूच्या वेगवेगळ्या वाढीने असा फरक होतो.

प्रकाश, जमीनीतील क्षार, हवा, गुरुत्वाकर्षण, पाणी वगैरे निग्नितद्रव्या गोष्टींचा परिणाम अप्रत्यक्ष रीतीने शरीर-वृद्धीवर होतो व त्यापोंने शरीरास वेगवेगळे आकार प्राप्त होऊन ते वेगवेगळ्या दिशेकडे पसरतात मुख्यची वाढ जमीनीत होणे किंवा काठा व पाने जमीनीबाहेर उर्ध्वत पसरणे वगैरे वाढाचे चरमकार वरील कारणांमुळे घडून येतात.

संवेदना अथवा स्पर्श.—वनस्पतीच्या सभावतालाची परिस्थिति केव्हाहि एकसारखी फार वेळ टिकणे शक्य नाही त्यात बदल सारखा होत असतो. बदलाप्रमाणे वनस्पतीस वेगवेगळे उत्तेजन मिळून परिस्थिति व त्या वनस्पतीचा जीवनक्रम व्यापकच एकवाक्यता उत्पन्न होते. वेगवेगळ्या उत्तेजनाप्रमाणे वनस्पति आपला जीवनक्रम बदलीत असते. अन्नद्रव्यात काही विघातक पदार्थ असल्या की सायकलीव त्याचा परिणाम जीवरसावर व जीवनिर्घटावर होतो. उपासमार झाली अथवा थ.बोच्छ्रास—कायीत ऑक्सिजन वायूच्या कमतरतेमुळे अडचण पडू लागली, किंवा हवेमध्ये उष्णतेचें प्रमाण कमी अधिक वाढें लागले तर त्या रथा विशिष्ट गोष्टीप्रमाणे वनस्पतीवर लागला अथवा वाईट परिणाम होऊन लागतो. म्हणजे वनस्पतींची जीवनात्मक कर्णे जीवरसाकडून अथवा जीवनिर्घटाकडून वेगवेगळ्या परिस्थितीप्रमाणे बदलली जातात. या बदल-ग्याचा अर्थ एवढाच ध्याययाचा की परिस्थितीची जाणीव जीवरसास अगर जीवनिर्घटास होणे. याच उत्तेजन स्वीकारून त्यास प्रत्युत्तर देणे म्हणजे जाणीव असणें होय. उत्तेजन ग्रहण करणें, त्यास प्रत्युत्तर देणे अथवा तें उत्तेजन मिळालें आहे

त्याची अन्य रीतीने यात्री पटविणे वगैरे क्रियामध्येच जाणीवेचा अंतर्भाव होतो. जमीनीत जों वेडीं वाकडीं उगवत असली तरी नेहमीं मुळ्यांचा मोड जमीनीत घुसणे व सोडाचा भुरग जमीनीबाहेर वाढणे, तसेच काठा लाव आसूड हाणे, किंवा पाने एकमेकांपाठी न येता तीं साधारणपणे प्रकाशकडे कलतीं राहणे वगैरे चमत्कार उत्तेजन-प्रत्युत्तर कार्याची द्योतक रूपे आहेत. उत्तेजनादि कार्याचा संकलित परिणाम वनस्पतीच्या बाडीवर होतो. कित्येक वेळा उत्तेजन मिळण्याने टिकाण वेगळें व त्यास प्रत्युत्तर मिळण्याची जागा वेगळी असें होतें. म्हणजे त्या दोन्ही कार्यांची जागा एकच असते असें नाही. त्यावरून असे म्हणता येईल की परिस्थितीचें ज्ञान वनस्पतीस मिळून त्या ज्ञानाप्रमाणे कमी अधिक फरक त्याच्या शरीररचनेत होतो. पाण्याच्या कोषार्थे मुळ्या लाववर पसरत जाणे, प्रकाशकडे फोटा कलत्या राहणे, कीटकभक्षक झांभरा वनस्पतीच्या केसांतून मधुर रसस्पर्श झाला असता बाई लागणे, लांबाळीचे लागणे, सूर्यकमळाचें प्रकाशाप्रमाण माना फिरविणे वगैरे गोष्टी वनस्पतीना ज्ञान ग्रहण करण्याची शक्ति असल्याबद्दलीं प्रत्यक्ष उदाहरणे आहेत.

ज्ञानतंतूः—विशिष्ट प्रकारचें ज्ञान एकदा साध्यावर तें दुसऱ्या जागी पोहोचविण्याची योजनाहि शरीरात असते. मात्र वनस्पतिशरीरात प्राणिवर्गापेक्षा ही योजना वेगळ्या तऱ्हेची असते प्राणिवर्गात ज्या ज्ञानतंतूकडून जागचें ज्ञान दुसऱ्या जागी पोहोचविलें जातें त्या ज्ञानतंतूचें जाळें सर्व शरीरात पसरलेलें असून जागजागी त्याचे विशिष्ट पुजेक अस्तात व सर्वांचा संपर्क ठोक्यात असतो. अशा प्रकारची ज्ञान वाहण्याची रचना वनस्पति शरीरात असणे शक्य नाही, पण सचेतन अशा पेशींचा सर्व शरीरात संबंध आल्याकारणानें त्यातील जीवरसांतून अगर जीवनिर्घटाकडून एका ठिकाणने ज्ञान दुसऱ्या जागी पोहोचविलें जातें. शरीरातील सर्व सचेतन पेशींतोळ जीवरसाचा परस्पर संपर्क असतो व हा संबंध जंपावेतो कायम असतो, तोपर्यंत त्यातून जागवाहनास फार उत्तम साध असते. जीवरसाच्या घटकपदार्थांत संकोच अगर विकास होऊन तत्त्वज्ञान फरकाचें ज्ञान जोडोविले पोहोचविलें जातें. घडामुळे अथवा उष्णतेने ज्ञान पोहोचण्याच्या गर्तीत फरक होतो. फार कडक उत्तेजन मिळालें असता त्यापासून उत्पन्न होणारा संकोच अगर विकास तितक्याच जोराचा असतो यकव्यामुळे ज्ञानशक्तिहि मंदावते. जर ज्ञानतंतूचें काम केवळ एका जागचें उत्तेजन दुसऱ्या जागी पोहोचविणे एवढेंच असेल तर वनस्पति दुसऱ्या जागी पोहोचविणें असतात. सचेतन पेशी, पोखी-शरीरात सुद्धा ज्ञानतंतू असतात. सचेतन पेशी, पोखी-माळिका अगर परंपर, की ज्यस्तून ग्रहण केलेले उत्तेजन दुसऱ्या जागी पोहोचविलें जातें व उलट रवा उत्तेजनात मिळणारे प्रत्युत्तर तयाच मागे पोहोचते, त्यासच ज्ञानतंतू

म्हणणे भाग आहे. ही ज्ञानवस्तु-रचना संक्षिप्त नसून वनस्पतीच्या साध्या जीवनास योग्य तशीच ती असते

व श वृद्धि --पेशींच्या कमी अधिक वाढाप्रमाणे वनस्पति कमी अधिक प्रमाणात मोठी होते. जोंपयेंत नवीन वाढणाऱ्या पेशी एकाच शरीरात राहतात, तोंपयेंत एकाच व्यक्तीची वाढ होत असते. परंतु जेव्हा पेशिविभागाने उत्पन्न होणाऱ्या नवीन पेशी परस्पर वेगळ्या होऊन आपला जीवन-व्यवहार स्वतंत्ररीतीने चालवू लागतात, त्यावेळी पुष्कळ व्यक्तींची वाढ होते. जेव्हा पेशी एकाच राहतात, तेव्हा त्याकडून होणाऱ्या जीवनकार्याचा उद्देश एकाच व्यक्तीच्या स्वास्थ्यासर्वा असातो. पण वेगळे शरीर उत्पन्न झाले की प्रत्येकाचा जीवनक्रम वेगळा होतो वेगवेगळी स्वतंत्र कार्यक्षम शरीरें उत्पन्न होण म्हणजे वंशवृद्धि होणे होय. जीवनकार्यापैकी वंशवृद्धि होणे हे एक फार महत्त्वाचे आवश्यक कार्य आहे प्रत्येक शरीरास मरण अगर लय ही स्थिति केव्हा ना केव्हा तरी प्राप्त होते जर मरण ही स्थिति नैसर्गिक आहे तर प्रजोत्पादन अगर पुनरुत्पत्ति करून मरणमुक्ती होणाऱ्या वंश-हारास नुकसान असून काढणें ही स्थिति शुद्ध साहजिकच आहे. एकच शरीर अज्याहूनतमपणे सचेतन राहिलें तर वंशवृद्धीची जरूरी नाही. पण ती गोष्ट शक्य नसते. म्हणून शरीर नाहोंसे होण्यापूर्वी त्यापासून तसेचइक नवे शरीर उत्पन्न होणें अवश्य असतें. क्वचित् प्रसंगी एखादी वनस्पति रोगरहित राहून मरपूर असून मिळून पुष्कळ काळ वाचू राकेल ह्या स्थितीत तिला वंशवृद्धि करण्याची आवश्यकताही वाटणार नाही. परंतु कारणपरतें अन्नग्रहणादि व्यवहारात फरक पडून शरीर-वृद्धि थांबेल व ही स्थिति पुढें राहिली तर तें पूर्वे शरीर दाखवून समूळ नष्ट होण्याची भीति असते. अर्थात् ही प्रतिबुद्ध स्थिति प्राप्त होण्यापूर्वी अथवा रसा स्थितीचा प्रारंभ होताच ताबडतोब वंशवृद्धीची तयारी करणें अवश्य असतें. ही तयारी करीत असताना केवळ एकच नवीन शरीर उत्पन्न न करता दोकडो नवीन शरीरें उत्पन्न करणें अवश्य असतें. कारण ह्या उत्पन्न केल्या जाणाऱ्या शरीरांपैकी दोकडो शरीरें जीवनस्पष्टेंत नाहीशी होण्याचा संभव असतो. नाहोंशी होऊन उरलेल्यापैकी निदान एखादे दुसरें तरी वंशवृद्धीस उपयोगी पडावें म्हणून ही योजना असते. एखाद्याच शरीर उत्पन्न झाले व पुढें काही कारणांनी तें नाहोंसे झाले तर वंश चंडून ती पूर्वे वनस्पति अस्तित्वात होती किवा नव्हती अशी स्थिति उराम होण्याचा संभव आहे. पूर्वे वंशाची परंपरा चलयुक्त ठेवून सार्वत्रिक जीवना-कार्याचे अंतिम भय आहे असे वाटते ह्या कार्यात आत्म-रक्षणभा अंतर्भाव होतो. पोषण व पुनरुत्पादन हीच कार्ये सचेतनत्वाची खरी लक्षणे होत व ह्याही कार्यात आत्मरक्षणाचा हेतु असतो आत्मरक्षण शरीरवृद्धि तसेच वंशवृद्धि पडून आपणें अवश्य असतें केवळ एकाच गोष्टीवर ते

कायें होऊं शकणार नाही. म्हणून शरीरवृद्धिमात्र वंशवृद्धि व पुनः वंशवृद्धीत शरीरवृद्धि होऊं देणें अवश्य असतें.

वंशवृद्धीचे प्रकार --वंशवृद्धि वेगवेगळ्या रीतीने होत असते. काही ठिकाणी वनस्पतीच्या मुख्य कलिका वंशवृद्धीस उपयोगी पडतात. यांना जोडे' असे म्हणतात. अन्न, मुल-छत्र, फळ वगैरेंमध्ये असल्या डोंळ्याकडून वंशविस्तार होतो. गमिनीवर पसरत जाणारी गवताची प्रत्येक धावली काही सुद्धा अशाच रीतीने वंशवादीस उपयोगी पडते. आई, उद्दे, योगरा वगैरे फुलझाडाच्या कांदा गमिनीवर पसरून जाणाऱ्या त्यापासून मुळ्या फुटतात व अशा मुळ्या फुटलेल्या फाट्यांनी स्वतंत्र रोपटी तयार होतात कलमापासून अगर फाट्यापासून की झाडे तयार होतात त्यांचें मुख्य कारण म्हणजे त्याबरोबर डोंळेच होत. रताळी, गीराहू, बटाटे, ऊत वगैरे पिकांत नेहमी वंशवृद्धीस डोंळ्याचाच उपयोग असतो.

जेव्हा खोडावर अगर फाट्यावर असल्या कडवाची उत्पत्ति होऊ लागते त्यावेळी ती उत्पत्ति केवळ शरीरवृद्धीसाठीच असते. कड्या वाढून त्याच्या कांदा होणें हे लक्षण केवळ शरीरवृद्धीसच आहे पण कारणपरतें शरीरवृद्धि करणाऱ्या कड्यापासून वंशवृद्धि साधते. अशा ठिकाणी शरीरवृद्धि व वंश-वृद्धि या दोहोत फरक नसतो याचें कारण म्हणजे वनस्पतींचे शरीर हे एकच राहणाऱ्या पुष्कळ पेशींचा संघ होय. वंशातील काही पेशी स्वतंत्र होतात व आपला जीवनक्रम स्वतंत्र चालवितात. त्यापैकी पुष्कळ एकत्रच राहून तो संघ पुढे करतात. सूक्ष्म वनस्पतीत पोषण व पुनरुत्पादन ही दांडी कांय प्रत्येक पेशीत होऊं शकतात. पण ही प्रत्येक पेशीची नैसर्गिक स्वायत्तता पुढें रहात नाही. उच्च वर्गात पेशींच्या कामाची वाटणी होऊन अशी स्वयत्तता प्रत्येक पेशीत टिकवें शक्य नसतें. त्यापैकी काही विशिष्ट पेशींनाच ती गोष्ट साध्य असते जेथे सूक्ष्म वनस्पतीत पेशिविभागाने उत्पन्न होणाऱ्या प्रत्येक पेशीस स्वतंत्र जीवन चालविता येतें त्या ठिकाणी केवळ पेशिविभाग वंशवृद्धीस पुरेसा होतो. काही ठिकाणी धन-विभागण्याच्या तत्वाप्रमाणे काही पेशी पोषणकार्य करतात व काही केवळ पुनरुत्पत्तीचे कार्य करतात. म्हणजे सर्व पेशींची पूर्वीची उपनत पुनरुत्पादनशक्ति काही विशिष्ट पेशी-मध्येच संकीर्णित होते यापैकी काहीना स्वतंत्रपणे नवीन व्यक्ति बनता येते. योग्य स्थितीत मूळ शरीरापासून त्या स्वतंत्र होऊन प्रत्येका नवे शरीर उत्पन्न होतें. असल्या पुन-रुत्पादन साधनांच्या पेशीस जननपेशी म्हणतात. आतिभिन्न-त्वाप्रमाणे त्याही पुष्कळ प्रकारच्या असतात.

काही अन्नपेशींचा उद्भव ओलसर जागेतच जमाला होतो. पाण्यात योग्य जागा मिळविण्यासाठी काही जननपेशीस वहहीववा शोषण्या असतात. कोरड्या जागेत हळडून तिकडे वाऱ्याबरोबर उडून जाण्यासारखे काही शरीर हलकें झालेले असतें. तसेच हवेचा बरा वाईट परि-णाम होऊं नये म्हणून एखादे दुसरें आवरणही त्यावर येतें.

ग्राहून निराश्रय एक पुनरुत्पत्तीचा प्रकार अन्वळतो. त्यामधीं दोन पेशींचा संयोग होऊन एक वेगळी पेशी उत्पन्न होते व तिच्या संशुद्धी करण्याची शक्ति असते. ती संयुक्त पेशी योग्य परिस्थितीत वाढून तिजपासून पहिल्या शरीरासारखा एक विरुत रोपा तयार होतो. संयोग पावणाऱ्या त्या दोन्ही पेशी कित्येक वेळा सारख्या कार्यक्षम असतात. त्यावेळीं साधारणपणे दोन्हीच्या आकारात फरक नसतो. पण काही ठिकाणी संयोग पावणाऱ्या पेशींच्या आकारात व कार्यक्षमतेत पुष्कळ भेद असतो. उच्चवर्गीय वनस्पतीत हा भेद स्पष्ट व तीव्र असतो. त्याच पुरुष व स्त्री लिंगदृष्टी नोंवेहि देता येतात. स्त्रीपुरुष-तत्वाचा एकजाव होऊन त्यापासून गर्भ होतो व पुढे त्याच बीजस्थिति प्राप्त होते. ह्या लिंगदृष्टी विविध पेशी फुलांत असतात म्हणून फुलें ही वनस्पतीची जननेंद्रिये होत. फुलें झाडावर घेऊन बंधा—वृद्धाची तजवीज होते. साधारणपण शरीराचा वाट चालवी एक जाल्यावरच मोहोर व फुलें येऊ लागतात. अर्थात् प्रथम शरीरवाढ पूर्ण होणें हें बंध-वृद्धीचें पहिले साधनच होय. शरीर-संकीर्णतेप्रमाणें पुनरुत्पत्तीचे साधनाच्या अवस्थातहि संकीर्णता येऊ लागते. त्यायोग्यासारख्या दोन साध्या पाण-केश-वनस्पतीत पुनरुत्पत्तीच्या अवस्थात संकीर्णता शगदी नसते. त्यापेकी केंपस्थानिह दोन समोरासमोरे असणाऱ्या पुनरुत्पादन करणाऱ्या पेशी तें कार्य सहज करूं शकतात. पुनरुत्पत्तीच्या वेळी त्या पेशींतील जीवत्वादि सर्व पदार्थ एकत्र संकुचित होतात. दोन्ही पेशी परस्परांकडे वाढून स्वांतील पदार्थांचा संयोग होते. एका पेशींतील जीवत्वादि पदार्थ दुसऱ्या पेशींत जातात व येथें असणाऱ्या पदार्थांची पूर्ण एकजीव होतात. व त्यापासून एक नवीन संयुक्तपेशी तयार होते ती नवीन पेशी काही काळ विश्रांती घेऊन पुढे योग्य कालान आपो-आप वाढून तिजपासून नवीन वनस्पति उत्पन्न होते. ह्या उदाहरणातील मूळच्या दोन्ही पेशी सारख्याच आकाराच्या व सारख्याच कार्यक्षमतेच्या असतात.

फुलातील विशेष महत्वाचे भाग म्हणजे पुंकेसर व स्त्रीकेसर होत. पुष्पकोश आतील मागाच्या संरक्षणाला उपयोगी पडतो. पुष्पमुठ्याचा उपयोग अप्रत्यक्ष रीतीने गर्भधारणेस होतो. पण प्रत्यक्ष कार्यकारी पुंकेसर व स्त्रीकेसरच होत. पुंकेसराचे पराग स्त्रीकेसराप्रार पडून त्याची वाढ होते व त्यापासून परागनलिका तयार होते हा परागनलिका बीजाण्डातील गर्भेशोषणयेंत पोहोचून त्यातील पुंत्व—केंद्र भात शिरतें ह्या स्थिति येईपर्यंत गर्भकोशातील स्त्रीत्व-गर्भाण्ड संयोगास तयार होतें पुंत्व केंद्र व स्त्रीत्व-गर्भाण्ड ह्यांचा संयोग होतो व ह्या कार्यास गर्भधारणा असें म्हणतात. साधा संयोग व गर्भधारणा ह्या दोन कार्यांत तत्त्वतः फरक नसतो. एकजीव होणाऱ्या केंद्राचा आकार भिन्न असून प्रत्येकाचे कार्य

वेगळें असतें. गर्भसंस्कार झालेल्या स्त्रोतर-गर्भाण्डापासून बीज उत्पन्न होतें व पुंत्व-केंद्राचें काम केवळ त्या गर्भाण्डाशीं एकजीव होऊन बीजात्पादनास उत्तेजन देण्यासंघी असत. अशा प्रकारचें उत्तेजन मिळाल्याखेरीज केव्हाहि गर्भाण्डापासून बीजात्पादन होत नाही. साध्या संयोग कार्यांत संयोग पावणाऱ्या दोन केंद्रांच्या आकारात भेद नसतो. तसेंच अमुक केंद्रापासून बीज उत्पन्न होतें असेहि नाही. जें केंद्र स्त्रीत्व-बीजाचा सोडा दुसऱ्याकडे आतें व त्याच्याशीं एकजीव होतें, अशा वेळीं जाग न सोडणाऱ्या केंद्रापासून बीज उत्पन्न होतें व त्यासच वाटल्यास स्त्रीत्व-गर्भाण्ड म्हणता येईल. खरोखर संयोगकार्यांत अशा प्रकारचा कोणता भेदभेद नसतो.

स्त्री-पुंरा असा लिंगभेद का असावा ? — ह्या प्रश्नाचें उत्तर देणे कठिण आहे. स्त्रीपुरुषलिंगभेद केवळ भ्रमविभागलक्षणां उपपन्न झाला असावा. विशिष्ट पेशीस विशिष्ट प्रकारचें कार्य दुसऱ्यापेक्षा सहज करता येतें व त्याप्रमाणें कार्याची वाटणी होते. ह्या तत्वावर स्त्रीपुरुष-लिंगदृष्टीक अशा कामाची वांटणी झाली असावी असा भेदभाव उत्पन्न होण्यापूर्वी शरीरांतून काही विशिष्ट पेशी याहेर पडून एकमेकांशी संयोग पावतात व त्या संयुक्तपेशी-कडून वरावृद्धीचें कार्य होतें तयोग पडवून आणण्यास त्या पेशी परस्परांजवळ येणें अवश्य असतें अर्थात् त्यांना गति उत्पन्न करण्यायोगी शरीररचना मिळते अथवा वरावृद्धीचा शेष-टपाची सोय करणें भाग असते ह्याहून उच्च दर्जाच्या वनस्पतींत संयोगास अशा पेशी उत्पन्न केल्या जातात. परंतु त्याच्या आकार व चलनकार्यांत भेद उत्पन्न होतो पुढील उत्पन्न होणाऱ्या असल्या पेशींत हा भेद अधिक स्पष्ट व दृढ होतो. एकाचा आकार मोठा होऊन तील पौष्टिक द्रव्यें साठविण्याची सोय होते. ह्या पौष्टिकद्रव्याचा उपयोग संयुक्त पेशींच्या जननेंद्रियांत होतो. दुसरीचा आकार बारीक राहतो व ती पेशी चलन-कार्य अधिक चांगलें करूं शकते. अर्थात् ह्या वेळीं त्या दोन पेशींत भ्रम-विभाग अगर कामाची वांटणी होऊं लागते व त्याच कारणाने पुढे स्त्री—पुंराभेद उत्पन्न होतो. मोठा आकार, अन्नसामुग्री व चलनभाव ह्या गोष्टी स्त्री-पेशींत दृढ होतात व सूक्ष्म आकार, अन्नभाव व गति क्षमता हीं लक्षणें पुरुष-पेशींत वृद्धित होतात एकदा ह्या गोष्टी पूर्णपणें प्रस्थापित झाल्यावर पुढील वरच्या दर्जाच्या वनस्पतीमध्ये स्त्रीपुरुष-लिंगदृष्टीक जननेंद्रिये ह्या भ्रम-विभागतत्वावरच वनत जातात व त्यात अधिकाधिक भेद उत्पन्न होत जातो मान गर्भधारणा सहज रीतीनें पडून येईल अशी रचना प्रत्येकास येत आते विशिष्ट रचना असणें ही गोष्ट ह्मणून महत्वाची आहे जेंव्हाकडून पुंत्वपेशीस सहजरीतीनें स्त्रीत्वपेशीशीं अगर गर्भाण्डाशीं संयोग पावता येईल ती रचना प्रत्येकास मिळते केवळ भ्रमविभाग तत्वावरच ती लिंगभेद उत्पन्न होतो. स्त्री पुरुषलिंगभेदानुर्मुळे

अभंगाची सोय होते. ज्या पेशीमुळे अथवा पेशिरचनेमुळे उत्पन्न होणाऱ्या अभंगास पोषण व संरक्षण या दृष्टीने प्राथमिक सोय होत, त्या पेशीस अगर पेशिरचनेस छात्रिगदशक इन्द्रिय समजणे योग्य आहे. उलट संयोजक अथवा गर्भधारणेत ज्या पेशीकडून अथवा पेशिमालिकेकडून प्रत्यक्ष चालन मिळते त्यास पुष्पलिगदशक इन्द्रिय मानावे लागेल ही गर्भधारण की ते व पुष्प गर्भसंस्कार करतो एकाच काम गर्भ धारण करण्याचे असून दुसऱ्याच गर्भसंस्कार करण्याचे असते. या दोन भिन्न कार्यप्रमाणे प्रत्येकाची रचना व ठेवण ही वेगवेगळी होतात.

वंश-वृद्धीत संयोगाचे महत्त्व:—वंश-वृद्धीच्या वेग-वेगळ्या प्रकारात संयोग व गर्भधारणा अधिक संकीर्णतेची असतात. तथापि सुद्धा वनस्पती त्या मार्गांना अवलंब करून बंध-विस्तार करत असतात संयोगाने उत्पन्न होणाऱ्या नवीन अंकुरात अधिक जोम व प्रगमनशीलता आढळते व जीवतत्पथेत ह्याच गुणांची अवश्यकता असल्यामुळे वनस्पती प्रसंगवशात् त्या संकीर्णमार्गांचे अवलंबन करून बीजोत्पादन करतात. आर्लिब अगर पाणकडे ह्यासारख्या साध्या वनस्पतीतील पुनरुत्पादन कार्य साध्याच्या जननपेशी व संयोगजन्यपेशी ह्या दोहोंची तुलना केव्हास संकट-समयी फायद्याला कोण हे सहज कळून येते संयोगजन्य पेशीत अधिक दमदारपणा असून प्रतिकूल स्थितीत न उगवता स्वतःपणे विप्राति येऊन अनुकूल स्थिति येईपर्यंत त्या वाट पाहू शकतात. पण ती शक्ति सर्व जननपेशीत नसते. म्हणून संयोग साधून प्रतिकूल काळात संकटास तोंड देणाऱ्या पेशीकडून प्रसंगवशात् वंश-वृद्धि करणे अधिक साहजिक आहे प्रतिकूल काळ नसेल तर बहुतेक संयोगाचा अवलंब वनस्पती करीत नाहीत. जेव्हा संयोगाशिवाय अन्यमार्गाने वंश-वृद्धि होते तेव्हा पूर्व शरीराच्या शाखा अगर पेशी वेगळ्या होऊन त्या स्वतंत्रपणे वाढतात. ह्या रीतीने उत्पन्न होणाऱ्या रोपण्यात पूर्व रोप्यांचेच गुण तंतोतंत उत्तरतात. जर संयोगावताची परिस्थिति एकसारखी कायम राहिली व त्यात बदल झाला नाही, तर ह्या रीतीने वंश-वृद्धि होण्यात तोंडा नाही पण नेहमी परिस्थिति एकसारखी कायम टिकणे शक्य नसते त्यात बदल होणे साहजिक आहे. अर्थात् त्या बदलणाऱ्या स्थितीस योग्य अशी योजना म्हणजे संयोगाने वंशवृद्धि करणे होय ह्या-योगे उत्पन्न होणाऱ्या अंकुरात लोपुष्पाचे गुण एकवटले जाऊन त्याचा उपयोग बदलणाऱ्या परिस्थितीत कायदे शीर होतो. जीवनकालात टिकणाऱ्या गुणांचा परिष्कार ह्या योगाने होतो. तसेच पूर्वशेखेपासून नवीन शाखा वाढून जर वंश-वृद्धि एकसारखी होत येथी तर काही काळाने त्या वनस्पतीत एक प्रकारचा शिथिलपणा येतो. हे शैथिल्य नाहीसे करण्यास प्रसंगविशेषी संयोग होऊन वंशवृद्धि-ने अवश्य असते संयोगजन्य पेशीत लोपुष्पाचे काही

विशिष्ट गुण एकत्र होऊन त्या वनस्पतीची सुस्थिति कायम राहण्यास एक प्रकारचे उत्तेजन मिळते निरनिराळ्या गुणांचे एकीकरण होणे हाहि उद्देश संयोगाने साधितो. बाह्यतः वांजाल आर्शापापेक्षा कारसा करक असेल असे वाटत नाही. परंतु वस्तुस्थिति वेगळी असते.

संकर साधण्यास निरर्गाची मदत:—एकाच कुळात पुंकोश व स्त्रीकोश ह्या दोहोंची योजना असल्याकारणाने त्याच कुळातील परागकणामुळे छीतस्वकेंद्राचे गर्भीकरण होऊन बीजोत्पादन नेहमी होत असेल अशा कल्पना होते. पण निसर्गात पुष्कळ वेळा त्याहून भिन्न प्रकार आढळतो. भिन्न कुळातील लोपुष्प तत्त्व—केंद्राचा संयोग होऊन बीजोत्पादन व्हावे अशा नैसर्गिक योजना असते. काही कुळात पुंकोशरील परागकण व स्त्रीकोशरील बीजाण्ड ह्या दोहोंची एक होण्याची वेळ भिन्न असते परागकण स्त्रीकोशाप्रावर पडून सुद्धा काही वेळा स्त्रीकोशातील बीजाण्डे पक नसल्यामुळे त्याची परागनीलाक वनून पराग—वाहिनीत शिरण्यास प्रोत्साहन मिळत नाही ह्या स्थितीत ते परागकण बाया जातात. परंतु असेल परागकण बायाने उडून साहजिक दुसऱ्या कुळावर पडले व त्यावेळी तेथील बीजाण्डे पक व परागोत्पन्न असली तर त्या परागकणाचा उपयोग होऊन ती बीजाण्डे गर्भीकृत होतात म्हणजे त्या दोहोंची एक होण्याची वेळ भिन्न असल्याने संकर साधण्यास निरर्गाकडूनच मदत होते काही कुळाची ठेवण अशी असते की पुंकोशवरील परागपिटिका बाह्याग्रास फुललेल्या असून त्यातील परागकण बाहेर पडतात, त्यामुळे त्याचा उपयोग त्या कुळातील बीजाण्डास काहीच होत नाही. अशा ठिकाणी कुळातील पुंकोशाची विशिष्ट ठेवण म्हणजे एक तन्हेने संकर साधण्यास मदत होय. कित्येक कुळात स्वतःच्या परागकणाचा उपयोग गर्भधारणेस होत नाही व कित्येकवेळा उलट ते सहजगत्या आतली स्त्रीकोशाप्रावर पडले तर ती स्त्रीकोश गुरदून जाते म्हणजे स्वतःचे परागकण स्वतःच विपरीत होतात. पण त्यास दुसऱ्या कुळातील परागकण मिळाले तर त्याचा उपयोग होऊन बीजोत्पादन होते म्हणजे त्या स्त्रीकोशास बीजे उत्पन्न करण्याची शक्ति नसते असे नाही. अर्थात् स्वतःच्या लोपुष्पतत्त्वपेशींचा परस्परास उपयोग न होता दुसऱ्या कुळास देतो. तेव्हा अशा ठिकाणी संकर साधणे हाच एक उद्देश दिसतो. पाकळ्यांचे भयंकरदार रंग व सुवास त्याची रचना, मधोमधक विंद, तसेच कुळाच्या उमळणाऱ्या वेगवेगळ्या वेळा वगैरे गेष्टा अप्रत्यक्षपणे संकर घडवून आणण्यास मदत करतात फुलपावरसारख्या कीटकाकडून परागकण एका कुळापासून दुसऱ्या कुळास पोहोचविणे व तत्तद्वारा संकर घडवणे ह्या कार्यात निरर्गाचीच मदत असते. पराग पोहोचविण्यास वारा, पाण्याचा प्रवाह अथवा किडे उपयोगी पडतात. मात्र हे कार्य त्याकडून सुरूवात व

व्यवस्थित होण्यास त्यांची ठेवण, आकार, रंग, युवास वगैरे गोष्टी वेगवेगळ्या प्रकारच्या आढळतात.

संकर होऊन उत्पन्न होणाऱ्या बांजात अधिक जेवण व तरतरीतपणा असतो. ह्यांचे कारण असे दिसते की दोन भिन्न सवातीय वनस्पतींच्या धांपुसपतत्त्व-पेशींचा सयोग घाल्याने उत्पन्न होणाऱ्या बाभावर अधिक उत्तेजक परिणाम होत असतो व त्यामुळे बोभाकुरात अधिक बोम येत असतो. सारास नारार-बुद्धि व वंशवृद्धि ही दोन कार्ये म्हणजेच जीवन होय व ह्यातच इतर सर्व साधनांमून कार्यांचा अंतर्भाव होतो. स्थूलमानाने विविष्ट कार्ये विविष्ट-इंद्रियाकडून होत व ह्याच गोष्टींचे ठोकळ वर्णन या निचघात करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

जीवन्मुक्त—एक महाराष्ट्रीय संतकवि. निक्षामराज्यात येकेहळ्ळानवयडील अन्वार गावी याचा मठ आहे. यांस तिळडे मुक्तेवर म्हणतात, हे ज्ञानेश्वरसंप्रदायी होते धंदाने-श्वरानंतर यांचेच नाव तिळडे घेतात. जीवन्मुक्ति, गीता-प्रभाकर व जीवन्मुक्तिवाक्य वगैरे ग्रंथ यांनी केले आहेत. [संतकविकाव्यसूचि.]

जुई—जार्डप्रमाणे जुईचाहि वेल असतो. या झाडास संस्कृतमध्ये युविका, मागयी वासंती, लाटिनमध्ये जॅसमिनम ऑरिफ्युलंटम व मराठीत जुई असे म्हणतात. जुईच्या वेळास त्रिदळे म्हणजे तीन पांसे एका जागे अशी असतात. जार्डच्या फुलापेक्षा जुईचे फूल किचित् लहान असते. परंतु दोन्ही फुलांचा सुवास बहुतेक सारखाच असतो जुईचे औषधी गुण बहुतेक जार्डप्रमाणेच आहेत असे म्हणतात.

जुगार—मनुष्यप्राण्याने करमणुकीकरिता ने अनेक प्रकारचे पेळ शोधून काढले आहेत त्यांत यदच्छापीन असलेले किंवा नदीवाचे खेळ (गेम्स ऑफ चान्स) हा एक प्रकार आहे असल्या खेळात यशापयशा खेळणाराच्या कांक्षेबाबत अवलंबून नसते, तर कायद्यात्मिकायवत् असते. सोंगव्या, फासे, पत्ते, हे वस्तू या जातीचे खेळ होत. असले खेळ फार पुरातन म्हणजे मानवोत्पत्तीइतके जुने आहेत. भविष्य काळातल अज्ञात गोष्टी जाणण्याच्या प्रयत्न इच्छेमुळे हे मनुष्याला चुकले असावेत. चिद्रया ठाकून नविष्य जाणण्याचा प्रयत्न करणे याच्यासारखाच हा प्रयत्न आहे. याप्रमाणे हे खेळ अस्तित्वात आल्यावर या खेळास उत्तेजन यावे म्हणून काही मालमत्ता, पैसा, पणास लावला हो प्रवृत्ति होते. ही पण लावून हरगितांचा पेळ खेळण्याची प्रवृत्ति वैदिक आर्यांत व परंपरेने सधे भारतीयत दिसून येते असे दूत किंवा जुगार खेळून सर्वहानि झालेल्या एका माणसाच दुःख ऋग्वेदातील एका सुप्रसिद्ध सूक्तात (१०-३४) वर्णिले आहे. घृताची आवड भारतीयत किती वाढली होता व त्याला शिष्टपंथतत्त्व किती प्राप्त झाले होते, ही गोष्ट महाभारतातील नरदसंयती व कौव्यापडव

याच्या कथावरून स्पष्ट दिसते. मूच्छकटिक नाटकातील दुसऱ्या अंकात दूत खेळणाराचे भाडण चांगले वर्णिले आहे. प्राचीन ग्रीक व जर्मन लोकांतहि फादाचे दूत फार प्रिय असे. सामान्यतः असे दिसते की, मृगया, युद्ध व वाणिज्य यावर जीवन चालविणारे लोक दूतप्रिय असतात, कारण त्यांची सापत्तिक स्थिति फार अनिश्चित असते व म्हणूनच ते आकस्मिक द्रव्यप्राप्ति करून घेण्याला लोलुप असतात उलटपक्षी वृत्तिनीवी म्हणजे स्वकष्टाने उपजीविका करणारे लोक अर्थात परिश्रमाने मिळविलेले द्रव्य जुगारीने म्हणजे यदच्छापीन खेळाने तमावण्यास तयार नसतात.

ग्रीक लोकांत होमरकवी चार बाजू असलेल्या फासाना व नंतरच्या काळात सहा बाजूच्या फासाना खेळत रोमन लोक नाण्यानी (डेड ऑर टेल), व फासाना दूत खेळत इंगित, वाषीलीनेचा, चीन वगैरे देशात प्राचीन काळात जुगार होती इत्याखल लोक मान पूर्वी मराच काळ कृपिमीवी असल्यामुळे त्याच्यामध्यें हे व्यसन नव्हते.

जुगारीचे प्रकार—जुगार खेळण्याची दुष्ट इच्छा तान कारणांनी होते. (१) द्रव्यप्राप्तीची इच्छा, (२) करमणूक व (३) सुयुक्ता किंवा लडण्याची नैसर्गिक प्रवृत्ति यिन्मपणाने कट करून द्रव्यानेन करण्याचा माणसाला जात्याच कंटाळा येतो व अजापास धनप्राप्ति व्हावी अशी इच्छा असते राज्याचा ठराविक जीवनकमाचा कटाळा आल्यामुळे काही करमणूक असता असे वाटते पण यशापयश यदच्छापीन असलेल्या खेळात यदास्वी इश्यावर ईशकृपा आहे असा समज होतो, आणि उलटपक्षी अपयशी माणसाकडे काही कमीपणा किंवा दीप येत नसल्यामुळे त्यात मानहानि वाटत नाही. इतकेच नव्हे बऱ्याच वेळा अपयश आलेल्या इश्याला एकदम यश मिळून सर्वे पारडे फिरण्याची अखेरपर्यंत भाषा असते

जुगाराचे अनेक प्रकार आहेत, पण कोणत्याहि प्रकारात गमावणार वितर्क द्रव्य घालवितात त्यापेक्षा जिंकणाऱ्याला नेहमी कमीच मिळते. जुगारीचा मुख्य प्रकार पोझ्याच्या शर्यती चाला सुधारलेल्या देशातहि कायद्याने परवानगी दिलेली असल्यामुळे हा जुगार फार मोठ्या प्रमाणात चालते. इंग्लंडमध्ये पोझ्याच्या शर्यती नाहीत असे वप्रातून फार तर १० दिवस जातात. फ्रान्स देशात १९१० साली १३० लक्ष पौंड पैसा या जुगारीत लावला गेला, आणि इंग्लंडमध्ये निदान फ्रान्समधील रकमेच्या तिपट तरी रकम लावली जाते. शिवाय प्रत्यक्ष शर्यतीच्या मैदानावर हजार न राहता त्या शर्यतीत 'स्टाडिंग प्राइजच्या' पद्धतीने पैसे लावणारे इशम हजार इशमाच्या दुपट तरी असतात हो सर्वे रकम लक्षात वेता इंग्लंडमध्ये नुसत्या पोझ्याच्या शर्यतीच्या जुगारीत ५६० लक्ष पौंड पणास लायतात या शर्यतीशिवाय जुगारीचे अनेक प्रकार आहेत ते (१) फुट-बॉलवरचे वृणत-बॅटिंग,

(२) क्रिकेटमधील बॉलिंग, (३) सायकलच्या शर्यती, (४) इतर मंदांनी खेळ, (५) पत्त्यांचे खेळ वगैरे डाब, (६) नाण्यांच्या हेड-टेलची गितासित, वगैरे. खाण्णीच्या प्रदेशात जुगारीचे असे पुष्कळ असतात व तेथे हा खेवटचा जुगारीचा प्रकार फार चालतो. बोव्हाच्या शर्यतीशिवाय इतर जुगारीच्या प्रकारांनी कायद्याची मनाई असल्यामुळे अर्थात हे प्रकार चोरून केवळ गुप्त ठिकाणी चालतात. या सर्व ठिकाणाची रक्कम जमेल अर घरला तर एका इंग्लंड देशात दरसाल अदमासे १० कोटी पौंड जुगारात उडत असले पाहिजेत. शिवाय सडेनगरातील इटाली सडेनगरी व जुगार यात एक महत्त्वाचा फरक अमर्यादमुळे तिचा धंदा हा जुगारीचाच प्रकार आहे, पण जुगारीच्या कायदेशीर व्याख्येत येत नाही. जुगाराच्या व्यवसायाने दळणवळणाच्या रेल्वे, पोस्ट तार, वगैरे आधुनिक सुधारितल्या साधनाचा तसेच छापखान्याचा उपयोग करून घेतला आहे इतकंच नव्हे तर, सार्वत्रिक शिक्षणसंस्थांचा जुगारीला मदतच होतो, कारण निरक्षर समाजात जुगारीचे प्रकाश कमी चालतात कायद्याचे नियम नगण. — जुगारीचा नाद अनर्थावद् आहे याबद्दल मतभेद नाही. ईंग्लंडचा मुख्य प्रधान लॉर्ड बॉकस्मिथ यांनी असे म्हंटले आहे की, "जुगार म्हणजे राष्ट्राचा नैतिक अध.पात करणारे एक अक्षर एमिन आहे." या व्यसनाच्या पार्श्वी इंग्लंडमध्ये एका दहा वर्षांत (१८९५ ते १९०५) १५६ आत्महत्या, व ७१९ बोव्हा झाल्या आणि ४४२ दिवाळी निघाली. सुधारलेल्या देशात कायद्याने जुगारीला प्रतिबंध केलेला असतो. इंग्लंडमध्ये जुगारीविषय कायदा प्रथम स १८९५मध्ये झाला स १८९८मध्ये लॉटरीनां बेकायदा ठरविण्यात आले. १८४५ व १८५३ च्या कायद्याने सार्वजनिक जुगारीची शूट नष्ट केली, तरी जुगारीचे प्रमाण वाढतच होतं म्हणून स. १९०१ मध्ये एक कनिटी नेमली गेली. तिने बोव्हाच्या शर्यतीच्या जुगारीना परवानगी देण्याची शिफारस केली व इतर सर्व प्रकार बंद करण्याकरिता अधिक कडक कायदे सुचविले. परंतून चालणारी खाजगी जुगार बंद करणे शक्य नसले तरी जुगाराच्या योगाने झालेल्या कर्जाबद्दल कोर्टात फिर्याद चालणार नाही असा कायदा आहे. इंग्लंडमधील १९०६ सालच्या 'स्ट्रीट वेडिंग अॅक्ट' ने या व्यसनावर व्यापक नियंत्रण आहे. या मुद्द्यास पहिल्या वेळी १० पौंड पर्यंत, दुसऱ्या वेळी २० पौंड, व तिसऱ्या वेळी ३० पौंड किंवा ३ महिनेपर्यंत काही किंवा सक्तमजुरी कैद अशा प्रकारच्या शिक्षा देण्यात आले.

हिदुस्थानात प्राचीन राजेच दूत खेळत असत. त्याचि स्मृतिप्रकाराच्या काळी जुगारीला कायद्याने प्रतिबंध करण्याचा प्रयत्न केलेला दिवसां दिवसांनी कायद्यात दूतमयाचि व्यसनमुळे आपाणे केलेले कडे फेडण्याची जबाबदारी पुत्रावर नसे. शिवाय दूत खेळणे हा मुद्दा ठरवून त्याला हात ने ही शिक्षा सांगितली आहे. मध्ययुगीन राज्यात व

मॉगलमराठे अमदानांत मनुस्मृतीचाच कायदा रुढ होता व त्यामुळे ठीरवपोड्यादिकांच्या दूतासारखे मोठेले राजेजबाबदारि किंवा सामान्य जनसमाजातले दूतप्रसंग प्रधात नमूद नाहींत ब्रिटिश अमदानांत येथे इंग्लंडच्या कायद्यासारखेच कायदे आहेत.

सुभाज्यामध्ये जुगारीला कायमची मनाई आहे, पण काही विशिष्ट प्रसंगी कोबज्याच्या दुर्जाच्या जुगारीला पर नशी ठेवलेली आहे चीनमध्ये जुगारीच्या मुन्हाला मन्हाची शिक्षा असे इस्लामी कायद्याचा जुगारीला प्रतिबंध आहे

नैतिक आक्षेप — बेसुमार जुगार खेळणे दुष्परिणामी असत याबद्दल मतभेद नाही. पण मर्यादित प्रमाणात जुगार खेळणे हे सुद्धा आक्षेपाई आहे. जुगारीच्या व्यवसायात पैसाची मोठी चलाढाल होत असली तरी त्याने अर्थशास्त्रदृष्ट्या समाजाच्या संपत्तीत यरिकवित्ति भर पडत नाही. करमणुकीलातर जुगार खेळणे हे हि नैतिकदृष्ट्या समर्थनीच नाही. कारण पैसे कमावणाराना सुख होते पण पैसे गमावणाराना दुःख होतं. चव व हा अशुरी जातीचा आनंद होय, त्याने मनुष्य बडोरे व स्वार्थी वनून त्याचा नैतिक अध.पात होत जातो आयतें घन मिळविण्याची मनःप्रवृत्ति जुगारीमुळे बळगते, आणि विद्याकलानैपुण्य, न्यायप्रियता, जगबदारी वगैरे उच्च प्रकारच्या गुणांचा अभाव होतो. मालमत्तेची तफरील होण्याचे न्याय्य मार्ग (१) दान, (२) धर्म आणि (३) अदलावट (एक्स्चेंज) हे तीन होत. जुगारीमध्ये कोणताही मोबदला किंवा किंमत न देता इन्ध-हरण होतं, सबब तो एकप्रकारची उभयताच्या समोरीने चाललेली दरोडेखोरीच होय.

व्यापारातील खेपेदत्ति ही जुगार नव्हे. यदृच्छा (चान्द्र) सट्याच्या व्यापारात असते असे म्हणतात, पण ते खरे नाही. मालाच्या किंमतीची चढउतार ही व्यापारी जगातील घडामोडींवर अवलंबून असते, त्यामुळे किंमतीमध्ये वाय फेरफार होतात त्याचा अदमास उर्क भविष्यकळण्यात जगातील व्यापाराची माहिती व अर्थशास्त्राचे ज्ञान लागते. पुढे भाव वाढतील म्हणून आगाऊ खरेदी कर्तुं हे समाजदृष्ट्याहि आवश्यक व न्याय्य आहे. उलटपक्षी जुगारीने कोणतेही समाजहित साधले जात नाही. सडेनगरीत सुद्धा मालाची देवघेव करण्याचा खरोखर उद्देश नसेल तर ही कायदेकोटीत जुगारच समजली जाते. विमाकेवण्याचा धंदा ही जुगारच आहे जसा आक्षेप घेतात, पण ती चूक आहे. कारण भोका टाळणे हाच जिण्याचा उद्देश असल्यामुळे त्यामुळे जीवित अधिक सुरक्षित होते. जुगारीने मात्र धन-हानि हा एकच दुष्परिणाम सदासर्वदा ठरलेला आहे.

जुगोस्लाव्हिया — सध्दे, कोट व स्लोव्हेन या तिन्ही लोकांचे मिळून जुगोस्लाव्हिया हे राष्ट्र बनले आहे. १९१८ साली विसर महिन्द्याच्या पहिल्या तारखेस या स्वतंत्र राज्याची मुहूर्तमेढ रोविली गेली. बेओस्लोव्हिक्याचा

राज्याची प्राणप्रतिष्ठा अवघे दोन महिनेच भगोदर झाली होती. जुगोस्लाव्हियाच्या स्वतंत्र राज्याला पुढे काही दिवसांनंतर यूरोपमधील प्रमुख राष्ट्रांनी आपली मान्यता दर्शविली जुगोस्लाव्हियाच्या राष्ट्रात सर्बिह्या, मोंटेनोग्रो, क्रोएशिया, स्लोव्हेनिया, डालमेटिया, वनद, वक्, बर्ज, बोस्निया-हर्सेगोविना इत्यादि देशांचा अंतर्भाव होतो. १९२१ साली या राज्याची लोकसंख्या १११६२१०० होती.

जुगोस्लाव्ह लोकांनी आपल्या स्वतंत्र राज्याची स्थापना करण्याची चळवळ भगदी मलीकडे चालू केली असे एक विधान करण्यात येते पण ते खरे नाही. १५ व्या शतकापासूनच या चळवळीला सूक्ष्म आरंभ झाला होता. १९ व्या शतकामध्ये डालमेटियाच्या प्रदेशात उर्फॉक जातीच्या चांच लोकांनी आपली स्वतंत्र वसाहत स्थापन केली होती, व त्याचप्रमाणे दक्षिण हंगेरी व स्लोव्हेनिया येथे सर्बिहयन लोकांनी वसाहती स्थापन केल्या होत्या. १७ व्या शतकाच्या पूर्वार्धात रूसाच्या इव्हॅन गुडिलिन् व त्याच्या भोवतालच्या कवींनी सर्बिह्या व बोस्नियामधील लोकांची आपला रणाचा संबंध आहे अशी भावना जागृत करण्यास सुरुवात केली होती. किर्लोस्को नावाच्या फौजमधील, कॅथोलिक उपाध्यायाने, रशियात असताना अजिज स्लाव्ह लोकांच्या एकीकरणाची कल्पना प्रसृत केली होती.

पण या कल्पनांनी मूर्त स्वरूप देण्याचे कार्य नेपोलियनने पडवून आणले. त्याने स्लोव्हेनचा प्रांत क्रोएशिया व डालमेटिया यांमधील बराच भाग निराळा काढून, त्याला इलिरियन राष्ट्र असे स्वतंत्र नाव दिले व ते आपल्या फ्रेंच साम्राज्याची जोडून घेतले. अर्थात त्याच्यानंतर त्याचा प्रयोग फारच मोठा वेळ टिकला पण शेवटी ही कल्पना मात्र इंडोइनिक कवीने हाती धरून, ती कैलावण्यास आरंभ केला. जूरेव्हिट्ज्ज नावाच्या अद्वितीय पंडिताने या कल्पनेत वैतन्य ओतले. याने बाटूमयाच्या द्वारा सव्हे व क्रोट हे लोक एकत्रच आहेत व यांचे स्वतंत्र राज्य राख्य जितक्या लवकर निर्माण झाले पाहिजे अशी भावना जागृत केली. मग्यार लोकांकडून या कल्पनेला मूर्त स्वरूप देण्याच्या कार्यात अडथळा येईल हे तो पक्ष आणून होता. पण त्याने आपली चळवळ तेवढ्यामुळे थांबवली नाही. या त्याच्या चळवळीला हळू हळू लोक मिळू लागले व मोंटेनिग्रोचा युवराज पॉटर यानेही या चळवळीला आपली पूर्णपणे समर्थि दर्शविली.

हंगेरीमध्ये या चळवळीच्या पुरस्कर्त्यांनी जे बंड केले त्यात त्यांचा पूर्णपणे पराभव झाल्यामुळे हंगेरीने याच्यावर सुलतानवाही गानाविण्यास सुरुवात केली. या चळवळीचा जनक गज व जेलासिक यांनी निराशेने प्राण सोडले व इलिरियन राष्ट्र स्थापण्याची कल्पना रसातळाला गेली. पण अद्या शीतने इलिरियन राष्ट्रस्थापनेची कल्पना नष्ट झाली तरी त्याच्या बदली जुगोस्लाव्ह लोकांनी जुगोस्लाव्ह राष्ट्र स्थाप-

ण्याची चळवळ सुरू केली. विशेष स्त्रासमेयर या प्रसिद्ध पंडिताने या चळवळीला पाठिंबा दिला व दक्षिण स्लाव्ह लोकांसाठी, दक्षिणस्लाव्ह विद्यापीठ स्थापन केले. या पंदात जुगोस्लाव्हियाच्या एकीकरणाच्या चळवळीच्या दिशेने बौद्धिक प्रयत्न सुरू झाले स्वतः स्त्रासमेयरने इतर राष्ट्रात या चळवळीला पाठिंबा मिळवण्याचा प्रयत्न केला. सर्बिह्याचा राजा प्रिन्समायकेल व मोंटीनीग्रोचा राजा प्रिन्ससेनलो यानीही या चळवळीला मदत करण्याने आश्वासन दिले.

पण स. १८९० च्या सुमारास या पॅन-स्लाव्ह चळवळीला भयंकर धक्का बसला. प्रतियार्थने अपूर्व भय संपादन केल्यामुळे ऑस्ट्रियाचा पराभव होऊन ऑस्ट्रियाला हंगेरीशी संघट करणे भाग पडले. त्यामुळे हंगेरीला आपली सुलतानवाही या छोट्या राष्ट्रावर गाजविण्यास अवयवीच सीध मिळाली. आपल्या राज्यातील जुगोस्लाव्ह चळवळीशी परराष्ट्रीय स्लाव्ह लोकांचा संबंध येऊ नये यासाठी हंगेरीने प्रयत्न केला. बिह्रेमामध्ये पॅनस्लाव्ह चळवळीला विरोधक अशी पॅनक्रोट (विधकोट संघटनाची) चळवळ सुरू करण्यात आली. १८८३-१९०३ सालापर्यंतच्या अवधीत दक्षिण स्लाव्ह लोकांनी फारच चाईट दिवस प्राप्त झाले. सर्बिह्याचा राजा मिळन याने ऑस्ट्रिया-हंगेरीशी गुप्त तह करून ऑस्ट्रिया-हंगेरीविषय जी चळवळ होईल ती दबवून टाकण्याविषयी आश्वासन दिले जुगोस्लाव्ह लोकामध्येही अंतःस्थ दुकळी मासली व त्यामुळे त्याच्या चळवळीत जोम राहिला नाही.

पण १९०३ च्या सुमारास पुन्हा या चळवळीला बरे दिवस लाभण्याची चिन्हें दिसू लागली. प्राग येथे असतांना स्लाव्ह तरणावर प्रो. मसरिकच्या शिकवणीची विलक्षण छाप पडून त्याच्या मनात पुन्हा जुगोस्लाव्ह चळवळ सुरू करण्याची प्रेरणा उत्पन्न झाली. क्रोट व सव्हे लोकांनी एकत्र झाल्याशिवाय यावेत नाही अशी भावना विचारी माणसात जागृत होऊन लागली; व त्याप्रमाणे त्यांनी संघटना करण्यास सुरुवात केली. सर्बिहयन दरबारनेही या संघटनेला अनुकूल मत दर्शविले. याच सुमारास हंगेरीत राजा व प्रजा यामध्ये विभूत पात्रल्यामुळे या संघटनेच्या पुढाच्यांना नागी सीध मिळाली क्रोएशियामधील ४० प्रतिनिधींनी ट्रेविक व सुपीलो यांच्या नेतृत्वाखाली क्रोट व सव्हे यांच्यामधील एकीच्या अनवश्यकतेचे महत्त्व प्रतिपादन केले. सर्बिह्याच्या प्रतिनिधींनीही यास आवर्तून समर्थि दिली. क्रोट व सव्हे हे लोक एकराष्ट्रीय आहेत असा जाहोरीनामा लवकरच काढण्यात आला. हंगेरीने सामन्दांमधेड-भेद या चारी शस्त्रांचा उपयोग करून पाहिला पण या एकीचा भंग झाला नाही.

बाल्कनयुद्धात बाल्कन राष्ट्रांनी तुर्कस्थानवर विजय मिळविल्यामुळे तर या एकीचा वागलाच जोर चढला. ऑस्ट्रिया हंगेरीने ही एकी भंग पावण्यासाठी जुलमाचा कळस करण्यास सुरुवात केली होती. पण सर्बिहयाने त्याला भीक

घातली नाही. जुगोस्लाव्ह चळवळीत विद्यार्थ्यांचा खूप मरणा होता व त्यांची जहाल मते त्यांच्या पुढाऱ्यानांच पडत नव्हती. पण विद्यार्थ्यांनी आवरणे या पुढाऱ्याना शक्य नव्हते. या विद्यार्थ्यांनी आपल्यावर जुलूम करण्याच्या शत्रूंच्या पुढाऱ्याना यमसदनाला पाठवण्याचे प्रयत्न करण्यासहि कमी केले नाही. त्यांपैकी काहींना यशाहि आले. या विद्यार्थ्यांपैकी काहींनी सारजेव्हा येथे आर्चंड्यूक फ्रान्सिस फर्डिनेंडचा खून केल्यामुळे या हत्येचा भयंकर परिणाम होऊन महायुद्धाला सुरवात झाली.

महायुद्धाच्या प्रथम भागात या जुगोस्लाव्ह लोकांचे भयंकर हाल झाले. याच्यापैकी हजारो लोकांना मृत्यूचा मार्ग स्वीकारावा लागला. कित्येकांना युद्धात कोंबण्यात आले. युद्धस्वातंत्र्य व भाषणस्वातंत्र्य यंद करण्यात आले. बोशिया-मध्ये तर जुलमाची परमावधी झाली. पण एवढ्यानंहि धीर खचून देता जुगोस्लाव्ह चळवळ जिवंत राहिली होती. महायुद्धात सुरुवात होण्यापूर्वी, डॉ. ट्रेविक, सुमिळोप्रभृति पुढारी ऑस्ट्रिया-हंगेरीतून पळून गेले होते. त्यांनी परराष्ट्रात या चळवळीला आरंभ केला. ठिकठिकाणी या चळवळीसाठी शाखा काढण्यात आल्या. प्रथमतः या चळवळीचे मुख्य केंद्र रोमशहरी होते पण तेथील सरकार जुगोस्लाव्ह चळवळीला विरुद्ध असल्यामुळे हे केंद्र बदलून लंडन येथे आणण्यात आले.

१९१५ साली लंडन येथे दोस्तसरकार व इटली यांच्यामध्ये गुप्त तह होऊन त्यात इटलीने दोस्तराष्ट्राच्या नातून महायुद्धात भाग घेतल्यास त्याला जुगोस्लाव्हियन मुलघातील बराच भाग देण्याचे दोस्तराष्ट्रांनी कबूल केले, त्यामुळे तर या चळवळीच्या पुरस्कर्त्यांच्या लोंढेचें पाणी पळाले पण एतदुपराय धीर खचून देता त्यांनी रशियाशी संधान वाढले. रशियन सैन्यामध्ये १९०० सालीहून लोकांचे एक पथक तयार झाले व या पथकाचे डोब्रजाच्या स्मारकात चांगला पराक्रम गाजविला. पुढे रशियाचा पराभव झाल्यावर ईंग्लंड व फ्रान्सच्या सैन्यात यांनी नावे नोंदविली व सॅलोविकाच्या रणक्षेत्रात यानीं आपले नाव गाजविले. इकडे खुद्द ऑस्ट्रिया-हंगेरीतहि चार्लस राजा बादशहा झाल्यापासून वातावरण निवळ लागले होते. त्यामुळे पार्लमेंटातील, स्कोव्हेन, क्रोट व सर्व्हा लोकांच्या पुढाऱ्यांनी आपला जुगोस्लाव्ह पार्लमेंटरी क्लब स्थापन केला होता. यानीं जुगोस्लाव्हच्या स्वातंत्र्यासाठी खटपट करण्यास सुरवात केली. अमेरिका युद्धात पडल्यानंतर स्वयंनिर्णयाच्या तत्वाला महत्त्व प्राप्त झाले होते व त्या तत्वाची कास धरून जुगोस्लॉव्ह लोकांनाहि आपल्याला स्वातंत्र्य मिळण्याचा आग्रह धरला.

१९१७ सालच्या जुलै महिन्याच्या २० व्या तारखेस पक्षि हा सर्गिहयाचा प्रवान व डॉ. ट्रेविक यांच्या- मध्य गुप्त वाटाघाट होऊन त्यात जुगोस्लाव्ह हे स्वतंत्र

राष्ट्र होणे जरूर आहे, जुगोस्लाव्हियाचे अंतिम पथ्य स्वतःचे पूर्ण स्वातंत्र्य प्रस्थापित करणे असून, या राष्ट्राची शासनपद्धति लोकसत्तात्मक व पार्लमेंटरी पद्धतीची असावी, सार्वत्रिक मतदानपद्धतीचा स्वीकार करण्यात यावा, आड्रियाटिक समुद्र सर्वांना खुला राखण्यात यावा अशा प्रकारच्या अटी ठरवण्यात आल्या. ट्रेविक वगैरे पुढारी परत सर्गिहयात आले व त्यांचे मोठे स्वागत करण्यात आले. ही वाटाघाट 'डेक्लेरेशन ऑफ कोर्झ' या नावाने प्रसिद्ध आहे. या डेक्लेरेशनला लॉर्ड जॉर्जनेहि पाठिंबा दिला. पण हंगेरीने पार्लमेंट अघाषिहि शुद्धीवर आले नव्हते. त्यांनी आपल्या पार्लमेंटमध्ये जुगोस्लाव्हच्या प्रतिनिधींना गजनाव केला. त्यामुळे जुगोस्लाव्ह विडून गेले व त्यांनी पुन्हा जोराने आपली चळवळ सुरू केली. बोशोव्हिक रशियाशी ऑस्ट्रिया-हंगेरीने जो तहाची वाटाघाट सुरू केली होती, त्या वाटाघाटीला आपल्या तफें स्वतंत्र प्रतिनिधी घेण्यात यावे असे त्यांनी प्रतिपादन करण्यास सुरवात केली.

प्रथम इटला हा जुगोस्लाव्हियन एकांच्या विरुद्ध होता. पण प्रेसिडेंट विल्सन व लॉर्ड जॉर्ज यांच्या स्वयंनिर्णयाच्या तत्वाला देण्यात आलेल्या पाठिंब्यामुळे, इटलीतहि ऑस्ट्रिया-हंगेरीमधील छोट्या राष्ट्रांना स्वयंनिर्णय मिळावे अशी इच्छा उत्पन्न झाली. लवकरच डॉ. ट्रेविक व सिन्नोर टोरे वच्यामध्ये खासगी खळवळ होऊन, इटली व जुगोस्लॉव्ह यांच्यामध्ये एकांच्या आवश्यकतेवरून चर्चा झाली. वाटाघाटीत इटलीने जुगोस्लाव्हच्या स्वातंत्र्य-चळवळीला मान्यता दिली. आड्रियाटिक समुद्र सर्वांना खुला देवण्यासाठी पुन्हा चळवळ करण्याचे दोघानी ठरविले. ही वाटाघाट 'पॅक्ट ऑफ रोम' या नावाने प्रसिद्ध आहे.

याच सुमारास प्राग येथे एक मोठी कॉमेस भरली. या कॉमेसला चेक, पॅलिश, इटालियन, रुमानियन, स्लोव्हाक व जुगोस्लाव प्रतिनिधी जरूर होते. या सर्व प्रतिनिधींनी स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी परस्पराना साहाय्य करण्याचे अगिवाचन दिले. अमेरिकेने रोमच्या अॅक्टला संमति दिल्याने तर जुगोस्लाव लोकांना अधिकच उत्साह आला. जुगोस्लाव लोकांचा पुढारी कोरोसेक हा होता. याने स्लाव रुसल्याना येथे एकत्रपत्रिपद भरविली व तांत स्लाव लोकांचे हट ऐक्य करे होईल यासंबंधीची चर्चा केली. इकडे ऑस्ट्रियाची सत्ता हळूहळू धिथिले होते होती धान्याच्या टंचाईमुळे जिकडेतिकडे बेबंदाही माजली होती. जुगोस्लाव्ह लोकांपैकी एका बंडखोर टोळीने डॉगराचा आग्रह करून ऑस्ट्रियन सैन्याला खतावून टाकण्यास सुरवात केली होती अशा बिकट परिस्थितीत उत्तर झाल्यामुळे दक्षिण स्लाव्ह लोकांचा प्रश्न सोडविण्यासाठी ऑस्ट्रिया-हंगेरीने आपले प्रयत्न सुरू केले. पण या प्रश्नाचा विचार वास्तविक जुगोस्लाव्ह लोकांच्या हितसंबंधाकडे दृष्टि ठेवून न करता आपल्या साम्राज्याच्या हिताकडे लक्ष ठेऊन केल्यामुळे या प्रयत्नाला यश आले.

नाही. याच सुमारास शाततापरिपदेचे अधिवेशन भरण्याचे निश्चित झाले होते. त्याला आपले स्वातंत्र्य प्रतिनिधी पाठविण्याचा जुगोस्लाव्ह लोकानी निश्चय केला.

प्रेसिडेंट वित्सनने ऑस्ट्रियाहंगेरीकडे स्वयंनिर्णयाच्या तत्वासंबंधी एक खलिता पाठविला व त्या घटनेवर सर्व राष्ट्रांनी आपले राज्यकारभाराचे ध्येय आचार्य असे कळविले. ऑस्ट्रियाहंगेरीला या स्वयंनिर्णयाच्या तत्वाला मान्यता देण्याशिवाय गत्यंतरच नव्हते. त्याप्रमाणे हुसारेकने वादघाही जाहीरनामा काढून ऑस्ट्रियाचे जर्मन, चेक, जुगोस्लाव्ह, यूनॅनियन असे चार भाग पाडून या चारी भागातील प्रतिनिधींनी एकमेकांच्या सक्षपाने ऑस्ट्रियाच्या राज्यकारभार चालवावा असे प्रसिद्ध केले, पण ऑस्ट्रिया व हंगेरी या दोघांनीही या तत्वावर हुकूम बागविल्याचे ठरविल्याशिवाय या जाहीरनाम्याला संमति देण्याचे कोरोसेकने नाकारले. प्रेसिडेंट वित्सनने याच सुमारास ऑस्ट्रियाहंगेरीला खलिता पाठवून चेकोस्लाव्ह व जुगोस्लाव्ह लोकाना स्वातंत्र्य देण्याविषयी कळविले याचा फार परिणाम झाला. यामुळे जुगोस्लाव्ह लोकांनी फार आनंद झाला व त्या आनंदाच्या भरात जुगोस्लाव्ह शिष्यायानी आपल्या अंगावरील ऑस्ट्रियाहंगेरीची पदके निरकापून दिली. योसिनया व डालमेरिया प्रांतातील लोकानी स्वातंत्र्य पुकारून आपले राष्ट्रीयमंडळ बनविले कोटियन लोकानी फ्यूनमधील हंगेरियन रिषायाना नि.शाय करून फ्यून आपल्या ताब्यात घेतले. लगेच आठवड्याच्या आत कोटियाने आपले स्वातंत्र्य पुकारले. ऑस्ट्रियाने यावेळी मुसहोपणा सडवून आपले सर्व आरमार जुगोस्लाव्हच्या ताब्यात देऊन त्यांना आपल्याकडे बळविण्याचा व अद्या रीतीने इटलीमध्ये व जुगोस्लाव्ह राष्ट्रांमध्ये विघाड आणण्याचा प्रयत्न केला व त्याला तात्पुरते यशही आले. इटलीला जुगोस्लाव्हच्या बद्दल मनात संशय उत्पन्न झाला व तिने जुगोस्लाव्हच्या स्वातंत्र्याच्या सळवळीविषय खटपट करण्यात प्रारंभ केला. सर्बियाच्या प्रधान पासिक याने पॅनस्लाव्हचे धोरण स्वीकारले. पण डॉ. ट्रीविक याला केवळ स्लाव्ह लोकांचेच एकीकरण नसावे असे वाटत नव्हते. त्याची दृष्टि अखिल जुगोस्लाव्हचे स्वतंत्र राष्ट्र स्थापित व्हावे अशी होती, त्यामुळे पासिक व ट्रीविक यांच्यामध्ये येवनाच उत्पन्न झाला. पासिकने, सर्बियाला योसिनया प्रांत मिळावा अशी खटपट चालू केली; पण सर्बियाचा अमेरिकेतील परराष्ट्रमंत्री मिहउलोव्हिक याने पासिक व अमेरिका यांमधील पत्रव्यवहार दाखून देवल्याने त्याला स्थाच्या जागेवरून हाकून लावण्यात आले. इंग्लंडमधील जोहानोव्हिक या परराष्ट्र मंत्र्याने जुगोस्लाव्हियासंबंधीची एक योजना तयार केली व त्या योजनाला वास्तविक संमति दिली. पण पासिकला ते मान्य न झाल्यामुळे जोहानोव्हिक याला राजीनामा द्यावा लागला. अशा प्रकारची चमत्कारिक स्थिति शाततापरिपदेच्या सुरुवातीपूर्वीची होती.

पण याच सुमारास नवीनच गोष्ट घडून आली. रोमेन प्रांताने आपले स्वातंत्र्य पुकारले व ट्रीविक व त्याचे साथीदार यानी आपले परदेशीय प्रतिनिधी या नात्याने मान्यता दिली व स्वित्सर्लंड येथे जुगोस्लाव्हियासंबंधी चर्चा करण्यास त्यांना अधिकार दिला त्याप्रमाणे जिनीव्हा येथे जुगोस्लाव्हाने प्रतिनिधी जमले व त्यांनी वाटावाटा करून एक मसुदा तयार केला या तयार केलेल्या मसुद्यावर पासिक, कोरोसेक ट्रीविक वगैरेच्या सद्या होत्या. या मसुद्यामध्ये जुगोस्लाव्ह हे स्वतंत्र राष्ट्र असून इतर राष्ट्रांची जुगोस्लाव्हचा समान दर्जा आहे असे जाहीर करण्यात आले. तरी पण जुगोस्लाव्ह लोकांतच अद्यापि दुफळी मानलेली होती. याच सुमारास इटलीला जुगोस्लाव्हच्या संपूर्णपणे पदेंत आपल्या ताब्यात आणण्याची इच्छा झाल्यामुळे तिने आपले सैन्य लुब्लिनजन्च्या रोजाने रवाना केले. हे सैन्य निवारण्यासाठी रोमेनने सर्बिया, मोंटॅनिग्रो इत्यादि राष्ट्रांची मदत मागितली. एवढेच नव्हे तर जुगोस्लाव्ह संस्थानात ऐक्य घडवून आणून जुगोस्लाव्हच्या राज्यकारभाराची धुरा सर्बियाचा राजा अलेक्झांडर याच्या हातात दिली त्यामुळे ऐक्याला इत असा परिणाम घडून जुगोस्लाव्हचा राज्यकारभार चालविण्यासाठी एक राष्ट्रीय मंडळ निवडण्यात आले या मंडळाचे पॉट्रिक व कोरोसेक हे अनुक्रमे प्रधान व उपप्रधान झाले, डॉ. ट्रीविक या परराष्ट्रमंत्री निवडण्यात आले व पासिक, ट्रीविक, लोइगर यानी शाततापरिपदेस प्रतिनिधी म्हणून पाठवण्यात आले.

पण इटलीला जुगोस्लाव्ह राष्ट्रांचे अस्तित्त्व कळून नव्हते जुगोस्लाव्हानी हे आपले राष्ट्र स्थापने त्यामुळे इटलीच्या अंगाचा तिजपापड उडून गेला. त्याने जुगोस्लाव्ह व दोस्त-राष्ट्रांच्या विषयक डॉकांचा भडिमार करण्यात सुरुवात केली. इकडे प्रेसिडेंट वित्सनने तर या परिपदेच्या पूर्वी जे परस्पर राष्ट्रांतील गुप्त तद् झाले असतील ते रद्द झाले आहेत असे जाहीर केले तर इटलीने सडनमध्य इंग्लंड व दोस्तराष्ट्रांच्याच्याही जो तद् झाला होता तो तद् अंमलात आणण्यासाठी दोस्तराष्ट्रांना आह्वान केले. अद्या दुहेरी कार्यात सपडल्याने लाईड जॉन व क्रॅमको यांची फार प्रेक्षा उडाली. इटली व प्रेसिडेंट वित्सन यांच्यामध्ये राजधानी उडण्याचा प्रसंग आला इटली व जुगोस्लाव्हियामध्ये समेट न्हावा या इच्छेने पुढील उपपंचना शाततापरिपदेत आल्या पण त्याचा फारसा उपयोग झाला नाही फ्यून बेदर व ऑस्ट्रियाक सध्यासंबंधीचा प्रश्न यावर तर अर्थकर रणे मानली, डॉ. जमसिनो याने फ्यून बेदर आपल्या ताब्यात घेतले व याला दोस्तराष्ट्रांच्या सैन्यानीही विरोध केला नाही. यामुळे वित्सन व दोस्तराष्ट्रांच्याच्यामधेही येवनाच होण्याचा प्रसंग प्राप्त झाला जेव्हा डॉ. ट्रीविक याने स्वतःच इटालियन प्रधानाची या प्रभासंघपाने खल करण्याचे ठरविले या काळातील काही तरी निष्पत्ती होईल अशी चिन्हे दिवू लागली होती. पण डॉ. जमसिनो याने डालमेरियावर सारी मुळे या वाटाघाटीला वाटण्याच्या असता.

दिप्त लागला. पण अमेरिकन सैन्य व आरमार डालमेडियाच्या भागात असल्यामुळे या अनसियाचे काही चालले नाही. इकडे सुद्धा इटलीही नवीन प्रधानमंडळ अधिकाराला स्थापन्यामुळे, बातावरण निवळत चालले होते. विस्मयच्या सत्तेला म्हण लागत चालले होते. त्यामुळे इटालीला पुन्हा आशा उत्पन्न होऊन त्याने जुगोस्लाव्हच्या प्रतिनिधीशी पुन्हा बोलणे सुरू केले व शेवटी या भाषणाचा कसबला निकाल पॅलेसच्या तहाने लागला. या तहान्वये इटलीला जुगोस्लाव्ह राष्ट्रातील घराचे नाग मिळाला डालमेडिया-वरील आपला हक्क इटलीने घेऊन दिला. पण या तहान्वये जुगोस्लाव्हच्या व इटलीच्या राज्याच्या हद्दी टाविण्याच्या वेळी पुन्हा विषय येऊ लागली पण शेवटी तहिला कशीबशी मिटविण्यात आली.

जसा शीतने जुगोस्लाव्ह राज्याची स्थापना झाली पण अंतस्थ पद्धतेचे मोठे कार्य जुगोस्लाव्हियापुढे होते. खुद्द या राष्ट्रातच, रेविकल व डेमोक्रॅटिक असे दोन पक्ष होणे; व त्यांची एकमेकाविषयी द्वेषबुद्धि होणे, त्यामुळे जुगोस्लाव्हियाची नवीन घटना करण्याचे काम दुष्कर होऊन असले. या बादाचा निष्काळ लागे तो आत्युरती राज्यघटना आखण्यात आली होती तीत बरीच दोन्ही पक्षांचे तारखेचे प्रतिनिधी होते, त्यामुळे प्रत्येक प्रश्नावर दुकडी माने. शेवटी पासिक याने तटस्थ पक्षाशी एका करून, नवीन राज्यघटनेचे बिल मंजूर करून घेतले सर्वदेशाच्या राजाने या घटनेप्रमाणे चालण्याची शपथ घेतली, व विरोधी यत्नखोर पक्षाला चिरडून टाकण्याचा वेत केला. पण अशा तऱ्हेने पक्षभेद व कडव्याचा मुकाळा, जुगोस्लाव्हियाच्या राजकारणात मानला असताना, इतर देशांनी मान जुगोस्लाव्हियाची असेल सुधारणा होत चालली होती. सुदेशने परराष्ट्रीय धोरणावर मात्र सर्व पक्षांचे पूर्ण ऐक्य होते. १९२१ साली जुगोस्लाव्हियाचे प्रगत राष्ट्रातील निरक्षरता नाहीशी करण्याकडे, व खाणी व शेतीची या प्रश्नाकडे लागले होते.

[संदर्भग्रंथ.—आर. डब्ल्यू सेटनबॅटसन—दि सर्व्हन स्लाव्ह कोव्हन (१९११) ; डेलर—दि प्युचर ऑफ दि स्लाव्हन (१९११), वरक-फोर्ट्स अँड स्लोव्हेनज फ्रिड्स ऑफ दि एंटीटी (१९१९), दि सर्व्हन स्लाव्ह लायबरी; जुगो स्लोव्हेनोव्हिक-डालमेडिया (१९२०), थिथिल-हिटरी ऑफ यूगो (१९१९)]

जुलुसु—जपानमधील एका प्रसिद्ध खेळाचा जुलुसु हें नाव आहे. हा खेळ जपानमध्ये फारच लोकप्रिय आहे. या खेळाच्या उत्पत्तीविषयी निरतिशयी मते प्रसिद्ध आहेत हा खेळ देवादिदामध्ये प्रचलित असून तेव्हापासून जपानमध्ये आजतागायत तो चालत आला आहे असे काहीच म्हणणे आहे. सुमारे तीन शतकांपूर्वीपासून हा खेळ फार लोकप्रिय झाला असे म्हणण्यास हरकत नाही. हिस्टरी येथे राहणारा अकियामा शिरोबी हा विद्वान वैद्य चीनमध्ये

जेला असता त्याचा चीनमधील ' वॉर्किंग ' चा खेळ पहावयास मिळाला. या खेळाचे ज्ञान त्याने संपादन केले व जपानमध्ये त्याने तो खेळ प्रचारात आणला पण हा खेळ विशेष लोकप्रिय न झाल्यामुळे त्यात बऱ्याच सुधारणा केल्या व त्याचा जुलुसु हें नाव दिले.

जुलुसु खेळाचे मुख्य तत्त्व म्हणजे आपल्यापेक्षा अधिक मारी अशा घडयाळी नमते घेतल्यासारखे दाखवून नंतर संघी स्वरूपाने खेळ चालू करणे होय या खेळात शक्तीचा विशेषतः उपयोग करावयाचा नसतो व एकज्यामुळे हा खेळ कुस्तीपेक्षा निराळा आहे या खेळात हत्याराचा काहीही उपयोग बराबराचा नसतो त्यामुळे हा खेळ केवळ मुक्तांत्या जोरावर खेळवण्याचा असतो. आपल्या प्रतिस्पर्ध्याला हुलकावण्या देऊन, त्याच्याशी नमते घेतल्यासारखे दाखवून तो गाफील झाला असे पटवताच त्याच्या मर्मस्थानी अचूक पाव पाडून त्याला चीत करावयाचा हा या खेळात मुख्य उद्देश असतो प्रतिस्पर्ध्याची कोणकोणती मर्मस्थाने आहेत याचे पूर्ण ज्ञान जुलुसु खेळणाऱ्या मागसाला असावे लागते. प्रतिस्पर्ध्याचे हाड मोडणे, त्याच्या शरीरातील शीर दाखून त्याला निश्चिंत करणे, व तो चीत झाल्यावर नंतर त्याला पुन्हा शुद्धीवर आणणे इत्यादी प्रकार या खेळात हमेशा घडून येतात. अर्दीकडे तर या खेळाचे शास्त्रीय पद्धतीने अभ्यास करण्यात येऊ लागले आहे व मनुष्याची मर्मस्थाने किती व कोणती आहेत याचे ज्ञान जुलुसु शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांस देण्यात येऊ लागले आहे. या खेळाचे शिक्षण देणाऱ्या शाळा जपानमध्ये पुष्कळ आहेत. पण त्यामध्ये सर्वात प्रसिद्ध संस्था म्हणजे प्रो. कवे यांची होय. ही संस्था टोकियोमध्ये स्थापितमाजी या भागात आहे. याच शहरी, झिमोटीमी-सक येथे या खेळाची भली मोठी व्यावसायिक शाळा आहे. या दोन्ही ठिकाणी या खेळाचे शिक्षण दिले जाते. या खेळाचे प्रवीण झाल्यास त्यास पदवी दिली जाते.

या खेळाचे तात्पुरते जरी ज्ञान झाले तरी त्याच्या योगाने आपल्यापेक्षा बळकट गडयाला सहज चकविता येते. या खेळापासून अनेक फायदे होतात. आत्मरक्षण कसे करावे, शरीराचा तोल संभाळून, पद्धतशीर रीतीने शत्रूला कसे चीत करणे, या गोष्टी या खेळापासून शिकता येतात पूर्वी हा खेळ सरदार घराण्यातील लोकांचेच प्रचलित असे व खेळाच्या बर्गोतील लोकांचा या खेळाचे ज्ञान होऊ नये यासाठी हे सरदार लोक फार खबरदारी घेत असत. पण सरदारशाहीचे युग संपल्यानंतर हा खेळ सर्व प्रध्वनचे लोक खेळू लागले जपानातील विद्यार्थ्यांही हा खेळ प्रचलित आहे. परकी लोकांनी विशेषतः इंग्लिश व अमेरिकन लोकांनी या खेळाचे अध्ययन चालविले आहे पण त्यात त्यांना यश यावे तितकं आले नाही.

[संदर्भ ग्रंथ—टेरी—गार्ड डू दि जॅपनीज एम्पायर; चॅवलेन-थिगट जॅपनीज; प्रो. हॅरिसन-मॉन्टे जपान; ओहाशी-

जेंपनीम फिजिकल कल्चर (१९०४); के. सैये-जुजुस्त ट्रिक्स (१९०५), आर्थाद्विग हॅनॉक-दि कॅप्लोट केनो जुजुस्तु (१९०५).]

जुझोतिया ब्राह्मण—संयुक्तप्रांतातील एक खदान जात. हुंदेलखंड व त्या नजीकचा भाग याला युधवती असे नाव असल्याचे समजते. विष्णुधर्मपुराणात (१) विष्णुादि व यमुना आणि (२) नर्मदा यामधील प्रांतास “युधदेश” हे नाव दिलेले आहे. ह्या प्रांतात “जुझोतिया” ही जात आढळते जुझारासिंग नावाच्या एका जुन्या हुंदेलखंडच्या राजाने यमुनेच्या उतार प्रांतातून (कनोजिआ) हे लोक बोलावून त्यांना हे नाव दिले असे धीनगर येथे प्राचीन संबंधी भरलेल्या सभेचे मत आहे. तथापि कनोजिआ ब्राह्मण याच्या हातची पक्की रसद खान नाहीत [कुक; से रि.]

जुडा—जुडा हा प्राचीन पॅलेस्टाईनचा जिल्हा, इब्रायल राज्याच्या दक्षिणेस मृतसमूद्र व फिलिस्टाईन मैदान यांमध्ये आहे. याचे तीन स्वाभाविक भाग होतात. डोंगराळ प्रदेश, निम्न प्रदेश व निम्न प्रदेश हेरानच्या औनतालचा भाग अर्थात सुपाक आहे. जुडा देशाचा प्राचीन इतिहास उपलब्ध नाही. प्राचीन हिब्रु राजसत्तेच्या वेळी जुडा व इझ्रायल यामध्ये वैर होते. इ. स. पूर्वी ५ व्या शतकापासून यहूदी व सॅमारिटन लोकामध्येही विरोध होता. सुमेरियाचा न्हास (इ. स.पू. ७२२) व जेरुसलेमचा नाश (इ. स. पूर्वी ५८६) यामधील काळ यातलेच व निकट रैनहाचा गेला असावा असा तर्क चालतो. पश्चिमकडचे फिलिस्टाईन, पूर्वेचे मोआव, एडम व उत्तर अरबस्तानापासून नईल नदीच्या मुखापर्यंत राहणाऱ्या लोकांमुळे जुडाच्या इतिहासावर पुष्कळसा परिणाम झाला. दिस्तीधर्मस्थापनेच्या वेळेला येथे वरीच धामधुम सुरू होती. इ. स. ७० त जेरुसलेमबरोबरच जुडाचा न्हास झाला.

जुडोआ—दक्षिण पॅलेस्टाईनच्या भागाला हे नाव होत. ह्दपारानंतर यहूदी लोक येथे इराणी, ग्रीक व रोमन सत्तेखाली रहात असत. कर्षा कर्षा सवष पश्चिम पॅलेस्टाईनला हा शब्द लावत असत. हेराडच्या मृत्यूनंतर आर्केलास हा सुमेरिया, इडुमिया व जुडिया याचा सुभेदार बनला हा पदच्युत शासनांतर जुडिया हा प्रांत धिरियाला जोडला गेला. यावर एका प्रतिनिधीचा सत्ता असून तो क्रिश्चियन रहात असे.

जुतोथ—पंजाब इलाखा. सिमगा जिल्ह्यातील ही एक लोंगरी छावणी सिमल्याच्या पश्चिमटोंकापासून सुमारे १ मैलावर आहे. उत्तर अक्षांश २१°७' व पूर्व रेखांश ७७°७'. १८६३ साली ही जमान पतिआळच्या राजापासून घेतला. उन्हाळ्यात काही सैन्य येथे ठेवण्यात येते लोकसंख्या (१९०१) ३७५.

जुनागड, संस्था न—हे सुंबई इलाख्यामधील काठेवाड पोलिटिकल एजन्सीतील एक संस्थान उतार अक्षांश

२०° ४२' ते २१° १३' व पूर्व रेखांश ७०° ०' ते ७२° ०' यांच्या दरम्यान असून याचे क्षेत्रफळ ३३६५ चौरस मैल व उत्पन्न ५० लाख आहे. याच्या उत्तरेस हमर संस्थान व पश्चिम आणि दक्षिणेस अरबी समुद्र आहे या संस्थानांत गिरनार, दातार, लासोपावडी वगैरे पर्वत असून त्यातील गोरखनाथ नांवाचे शिखर सुमारे ३६६६ फूट (समुद्रसपाटीपासून) उंच आहे भादर, हिरान, मच्छरी, वेरावळ आणि सरस्वती या नद्या यातून वहात आहेत. या संस्थानात ५०० चौ. मै. क्षेत्रफळाचे गीर नावाचे दाट जंगल असून या जंगलातील काही भाग डोंगराळ आहे. तथापि काही भाग फारच समल आहे. सान्या हिंदुत्वानात याच जंगलात सिंह अद्यापिही आढळतात. हवा साधारण बरी आहे; तथापि, गिरनार पर्वताखेरीज इतरत्र एथिलपासून जूनपर्यंत कडक उन्हाळा असतो पावसाची दरवर्षाची सरासरी ४० इंचापासून ४५ इंचापर्यंत आहे. संस्थानची लो. स. (१९११) ४६५४९३ आहे लोकसंख्येत गुरुडा ८९ हिंदू व बाकीचे मुसलमान आहेत. येथे तलाव बरेच असून सरदारखानाने जुनागड येथे बांधलेला मोठा तलाव सर्वांत मोठा आहे. गीर जंगलातील गवतामुळे गुरांच्या चान्याची सोय बरीच होते. चित्ते, हरीण, सांबर, लाडगे, नीलगाय, वानर व सिंह या जंगलात आहेत, वाघ व अस्वल आढळत नाहीत. सिंहास तिकडे सावज असे म्हणतात इ. स. १४७२ पर्यंत जुनागड संस्थावर जुडासम नावाचे रजपुत राजे राज्य करीत होते. त्यापूर्वी अहमदाबादचा सुलतान महमूद बेगडा याने ते राज्य जिंकले अकबराच्या कारकीर्दीत ते राज्य दिल्लीपातशाहीच्या अंमलाखाली आले. त्यावेळी गुजराथच्या सुभेदाराचा प्रात्यक्ष अंगल त्यावर चालत असे इ. स. १७३५ च्या सुमारास मोगलांचे गुजराथवरील सत्ता नाहींशी झाली व त्यावेळी शेरखान याची नावाच्या साहसी पुरुषाने मोगल सुभेदारास हाकून लावून, गुजराथीत आपला अमल सुरू केला. या बाबी घराण्याचा मुख्यधूप बहादुरखान होता. शहाजहानच्या कारकीर्दीत तो पुढे आला पुढे १७०५ मध्ये दक्षिणकाठेवाडात मराठ्यांनी धुमाळू घातला तेव्हा सफदरबाची यास दिल्लीहून बरोबरतास पाठविले. पण घनाजी आपवाने त्याचा धुव्या उडविला. सफदरने पुढे पाटणची सुभेदारी मिळविली (१७०६). त्याने निझामुसुल्तास साहाय्य केल्याने त्याची सत्ता जास्त वाढली. यानंतर (१७२३) निजाम व हमीदखान याच्या झगड्यांत याचीने आपली सत्ता बळकट केली. स. १७२८-२९ स. जुनागडाचा असदअली हा मेलला. त्याने विरमगांवचा सलाबतमहमदबाची यास आपली इस्टेट दिली. सलाबतचा मुलगा शेरखान याची होय. हा मराठ्यांविरुद्ध असे गायकवाडाचे त्याची गोधा जहागीर यावेळी काबीज केली व त्याचा पराभव केला. त्याची राजधानी नालसिनीर होती शेरखानाचा पुत्र सलाबतखान याने आपल्या बहील पुत्रास जुनागडाचा राजा बनविले व याकच्या मुलास इतर

जमीनी दित्या. इ. स. १८०७ मध्ये प्रथमतः जुनागडच्या राजाचा व मिटिसाचा संबंध झाला. येथील संस्थानिकांचा नवाब हा किताब असून ११ लोकांच्या सत्तर्फीचा मान असून, याच मुमुक्षुमानी कायद्याप्रमाणे दत्तक वगैरे घेण्याची सनद मिळालेली आहे. हद्दीचा नवाब हा येथील राजपराण्यातील (मूळमुद्रापासून) नवाब पुरव असून त्याने नाव दिव हायनेस म्हणताना असे आहे. याचा जन्म १९०० मध्ये होऊन १९११ मध्ये हा गादीवर आला गिरनार पर्वतावर सैन देवळे आहेत. याशिवाय बेरावळ वदर व सोमनाथाचे पडकें देवालय याच संस्थानात आहे

संस्थानात शिराईत जमीनीच्या ३ जमीन बागाहती आहे. एकदरीत जमीन हांगराळ आहे.समुद्रापासून अगदी नजीकच्या सखल भागात घेर नांवाची एक प्रकारची जमीन असून तिची हलकें पाक काढतात. याचवपूर ते जनापूरत परसरलेली बरीच प्रकारची जमीन सर्वांत पिकाळ आहे, तिला नाघरे म्हणतात; तीत ऊस बागला पिकतो नीरस, जुनागड व माळिया येथील अग्नि उत्पन्न आहेत कापूस, ज्वारी, गहू तांदूळ, गवताची धान्य, ऊस, शेंबराळ, कडधान्य वगैरे शिकें येथे होतात बेरावळ कापूस बेरावळून पुर्वत रवाना होतो कापडान, फिसव, जेवू, बाभुळ वगैरे जाड येथे होतात. इमारतीच्या लाकडाचा पुरवठा फार नसल्यामुळे ते मलबारानुन बरेच इकडे येते

किनाऱ्यावर लहान मोठी गळपते लागण्यामोगी पुष्कळ बरे आहेत. बेरावळाची व सोल या ठिकाणी मोठी व पोचडी सापडतात बेरावळ, मांगरोळ, भेराय, नवें वंदर, धाराय, चीळ वगैरे बंदर आहेत. रपात बेरावळ मुटप असून येथूनच सोल व फाडेवाडच्या दक्षिणेकडील भागात धान्य, इमारती लाकूड वगैरे माळ भागी. पोष्टायाची सोय संस्थानने आपली स्वतःची केलेली आहे भावनगर-मोडळ-जुनागड-गोरवदर ही रेल्वे या संस्थानानुन येथी आहे.

जुनागड संस्थान कावेवाडातील संस्थानात पहिल्या प्रतीचे मानले आहे.गायकवाड व मिटिड सरकाराच मिळून घाछोना (अनुक्रम १७१९+१८१९=६) ६५६०४ रुपये खंडणी या संस्थानास द्यावी लागते. त्यापि कावेवाडातील गिरनारच्या छोट्या संस्थानिकांकडून जरेतलवी (खंडणी) या नावाखाली जुनागडच्या नवाबास ९२४२१ रुपये घाछोना मिळतात. ही रक्कम कावेवाड पोलीटिकल एजन्सीतील मिंटड कांमगार वसूल करून नवाबास पावती करताना. पूर्वीच्या मुमुक्षुमानी अधिराज्याची ही एक खूण शिद्ध राहिली आहे. संस्थानची स्वतःची डाकहाळ असून तीत पाडलेले नणे संस्थानात चालते. कोरा व अंधेरी ही गाणी चालू असून त्यांना दिवाणगार म्हणतात एक कोरीन वजन १२ बाल (७० बाल चादी व पाकी तांबे) असते. तंत्रियाच्या चालू नाथाला दोडका म्हणतात; वाळास दोडकाची एक कोरी होय. या संस्थानात अठरावर म्युनिसिपालिटी आहे;

पैकी जुनागडची म्युनिसिपालिटी सर्वांत मोठी असून तिचे उत्पन्न सुमारे १८००० रुपये आहे. संस्थानांत संभराची इथीरियल सर्दिस आलाइताची एक तुष्ट आहे.

ग्रह र—ही जुनागड संस्थानाची राजा, (सी असून उ. अ. २१ ° ११' व पूर्व रे ७० ° १६' याच्या दरम्यान व राजकीटच्या नैर्ऋत्येस ९० मैलांवर आहे. याची लोकसंख्या १५ हजारापर्यंत आहे. ग्रहारांत उपरकोट नावाचा एक भाग आहे त्यामध्ये, त्याच्या खंदकात व त्याच्या आसपास सर्वत्र जुनी बुद्धाच्या वेळांची ठेणी आहेत. सुलतान मझूमद बेगडा याने बांधलेली एक मशीद येथे असून बंदख एक १७ फूट लांब व ७ फूट परिघाची मोठी तीक्ष्ण पडलेली आहे. उपरकोट (जुना किला) हे प्राचीन जुनागड होय पूर्वी यास पुष्कळ वेळा वेदा पडलेला आहे. अशा वेळी जुनागडचे राजे गिरनारच्या किल्यात आश्रय घेत असत हद्दीच्या नवीन जुनागडास मुस्तकावाड हे नाव आहे हे गाव गिरनार व दातार टेकडाच्या पायथ्याती आहे हे शहर पहाड्यासारखे असून ऐतिहासिक व प्राचीनत्वोपांच्या दृष्टीने त्यास बरेच महत्त्व आहे हद्दी येथे पुष्कळ सुंदर इमारती बांधल्या आहेत. अशीकाचा (वसोदाचा) ग्रंथात लिहिलेले येथेच गिरनार टेकडीच्या पायथ्याती सुरक्षित नाग आहे. गिरनार टेकडी ही जैन, वैष्णव, शैव, वगैरे सर्व पंथांच्या हिंदूंत पूज्य आहे; इ.पू. गै.स. पु. १४; नवेंस—अतिविबदीत ओंफ कच्छ अंड काठेवाड, डार्लिंग—इंडियन इयरबुक, १९२२.]

जुनागडा—नव्यप्रांत.नागपूर किल्ला व तहसील. नागपूरच्या पश्चिमेस ७ मैलापर हे लहानसे खेडेंगाव असून या गावाच्या आसपास दगडी स्तुळे पुष्कळ आहेत, दगड फार मोठमोठे नसतात. पूर्वी गुरे राखण्याचा जाती गिरनारच्या ठिकाणी भटकत असत. त्यावेळच्या त्या लोकांच्या या रक्षण्याच्या जागा असाख्या असा किल्ल्याचा समज आहे. कधी कधी या दगडाखाली लोखंडी खिळे व काही हत्यारे सापडतात.

जुनागड—मुंबई इलाखा. फाटियावाडातील एक छोटे संस्थान. हा तालुका चोक ठाण्यात, चोकच्या दक्षिणेस तीन मैलावर आहे. यांत जुनागड हे एकच गांव आहे. तालुकदार खातियाकोळी आहेत.

जुनी—एक प्रमुख रोमन व लॅटिन देवता ही देवी ब्रिषाचे प्रपान उग्रास्य दैत्य समजली जाते. ही सेंटर्नाची मुलगी, जोग्हाची नगिनी व भायी होय. प्लूटो, नेपचून इ तिची मातेईं हात. जोग्हा हा तिच्या रूपाने मोहित होऊन एके दिवशी त्याने मोठे वादळ उत्पन्न केले. यंकी पडल्यामुळे जिंकडे जिंकडे गारठा पडला. अशा प्रसंगी कोकिलेचे रूप घेऊन जुनेवळ जोग्हा कुडकुडत गेला. तिला त्याची दया आली व तिने त्यास उचलून उराशी धरिले. त्यासरखे त्याने मूळ रूप धारण करून तिच्याशी लग्न लावण्याचे

वचन देऊन आपली समागमेच्छा पूर्ण केली. लग्नसमारंभास मुर, नर, पत्र, पत्नी इत्यादि सर्वे हुंजर होते. याप्रमाणे जुनो ही देवाची राणी झाली. परंतु जोह्याचे चाले तिला आवडत नसत. त्याला दुसऱ्या श्रियाच्या ठिकाणी संतति होई, याचा तिला राग येत असे व तो ती त्या संततीवर काढीत असे. हनुमंतीस द्राघमपूत परत येताना जोह्याला निद्रित करून जुनोना मोठे वादळ उत्पन्न करून त्याच्या मार्गात विघ्न उत्पन्न केले होते. हे जोह्याला कळताच त्याने तिचे पाय ऐरणीशी बांधून ठेविले. म्हणूनच तिला साहाय्य केले म्हणून त्याने त्यालाही स्वर्गातून खाली बोक्रे वर पाय करून फेकून दिले. यामुळे जुनो नास्त चिडली व जोह्यास पदच्युत करण्याचा तिने कट केला तिला मार्च, द्विती, बगैरे अपत्ये झाली मिनव्हा होस जोह्याने आपल्या मस्तकातील मगजातून वेव्हा उत्पन्न केले तेव्हा या चमरकाराच्या जोडीला तिने म्हणून यात एव वनस्पति हूपून निर्माण केले. जुनो निद्रित असता हनुमंतीसला जोह्याने तिच्या स्तनाची लाविले. त्यावेळेस तिच्या स्तनातून स्वर्गात दुग्धाचा धाव झाला दुग्धाच्या रणाचा जो तारकापथ आकाशात दिसतो व ज्यास आपण आकाशगंगा म्हणतो व इतर दुग्धमय पथ म्हणतात तो या स्तन्यापासून उत्पन्न झाला अशी समजूत आहे. जुनोच वर्णन रोमन लोकानी केलेले आहे ते फार भय आहे ती सुवर्णसिंहासनावर बसलेली आहे, हाती सुवर्ण राजदंड भरलेला आहे, रत्नांवर कोकिल बसलेला आहे, मार्गो हरिस आपल्या द्रघमपूत्याचे रंग पाडोत आहे, पार्शी मगूर बसला आहे, ह्यांदि सोदयावद्दल हायलेले यशीस पारिषाने व्हीनसला दिले व जुनोला दिले नाही. याच गोष्टीत झीनयुद्धाचे मुळ आहे. [लीप्रे—क्राफिकल डिव्हानरी, हवालदार—इलियड.]

जुनोना—मध्यरात. चांद्रा जिल्हा. चांद्राच्या पूर्वेस १ मैलावर हे एक रयतवारी पॅड असून या ठिकाणी एक सुंदर तळ आहे. त्या तळ्याच्या काठावर एका प्राचीन रावबाप्पाचे अवशेष असून हा रावबाप्पा धुंदिया रामचंद्राने (इ. स १५१७-१५२२) बांधला असे म्हणतात. रावबाप्पाच्या पिढ्यांस एक चार मैल लांबीच्या भितीच्या काही घुणा दिसतात अलीकडे वरील तळ्याचा उपयोग पाटबंधाऱ्याकडे करतात.

जुनर, तालुका —जुनर तालुक्याचे क्षेत्रफळ ५९१ चौ म. असून लोक. स १ लक्ष २० हजारांपर्यंत आहे. त्यात २ गावे व १५८ खेडी असून एकंदर वसूल २ लाख १५ हजारांपर्यंत आहे. हा तालुका मिना व कुकडी खोऱ्यात वसलेला असून तो पश्चिमकडे डोंगराळ होत गेला आहे. पूर्वेकडील जमीन सुपीक असून सुख पाक वाजरीच आहे. हवा कोरडी निरोगी आहे. दरमाल पावसाच मान ३० इंच आहे.

स ह र.—जुनर तालुक्याचे ठाणे हे गांव कुकडी नदीच्या दक्षिण घाटावर वसलेले असून पूर्वेस जिल्ह्यात पुण्याचे उत्तरेस ५६ मैलावर एका सपाट खोऱ्यात वसलेले आहे गावाच्या आसपास वागवर्णाचे बरेच आहेत. गावातील काही जुनर घडगी व मदीदी. पुराणवस्तुसारायाच्या देखरेखीखाली आहेत हे गाव खोडिवराज कुंबीच्या जन्माचे ठिकाण आहे.

गावाच्या दक्षिणेस व नैर्ऋत्येस मानमोड डोंगर, पश्चिमेस शिवनेरीचा डोंगर आणि उत्तरेस हाटकेश्वर व गणेश हे डोंगर आहेत. मानमोड डोंगरात अम्बिका, भीमाजंकर व भूतछिंग अशी तीन बौद्ध लेणी आहेत. शिवनेरीच्या वायव्येस तुळजा टेंकच्या व तुळजा नावाची लेणी आहेत त्यांच्या उत्तरेस कुकडीचे खोरे असून त्याच्याही पलीकडे वायव्येस महारखोर आहे.

महारखोऱ्याच्या पूर्वेस हाटकेश्वराचा उंच डोंगर व त्याच्या पूर्वेस अमदा. लगतच नवरा-नवराची टेंकडी आहे. आग्नेयाकडील डोंगरास सुलेमान किंवा गणेश डोंगर म्हणतात. येथे एक गणपतीचे देऊळ आहे दक्षिणेस तुळजाशारखा उंच पर्वत असून तेथे पोरसाहदावल याची कबर आहे.

जुनर येथे प्रवाद्यास उतरण्याची खोय व जुनी जागा म्हणजे वाराबावडी होय येथील लो स दहा हजारावर असून त्यापैकी आठ हजार लोक हिंदू आहेत हिंदूंच्या चालोखाल सुलमानाची लोखंडाच्या आहे गावाभोवती कोट आहे. जुनर हा गाव नाणेघाटाजवळ वसलेला असल्याकारणाने व्यापारीष्टीने हा गांव पूर्वी मोठ्या भरभराटीचा होता. विदाल सि पू पाहिल्या शतकापासून त्या गावात हे व्यापारी महत्त्व आले असावे असे वाटते

नाणघाटाच्या मार्गाने कोंकणातून तांदूळ, बाजरी, नारळ, मीठ बगैरे माल येथे येतो. तसेच पितळी भाजी, धान्य, तेल, बगैरे माल येथे आयात होतो.

येथे कागद, पागोटी, छगडी, कावळी तयार करतात. पुर्वापासून जुनरीकागद प्रख्यात आहे. येथील कागद पुण्यास, सोलापुरास व संस्थानातून (तावकारी दुकानातून) वापरला जातो. गावास म्युनिसिपलिटि आहे. गावात पाण्याचा पुरवठा काहीसा कुकडी नदीपासून व काहीसा वाराबावडीपासून व शिवनेरीच्या पायथ्याशी असलेल्या दोन विहिरींपासून होतो

श्री. सवाईमाधवरावाच्या कारकीर्दीत रावबाजीस येथे अटकत ठेवले होते. पुढे येथूनच त्यांना गादीवर बसविल्यासाठी नेण्यात आले मामलतदार कंचरीजवळ एक मराठी शिलालेख आहे.

येथे तीन हेमाडपती दशास्ये असून दुसरी पंचलिंग, गणपती, पाताळेश्वर, उत्तरेश्वर व ठाकूरद्वार बगैरे इतर देवालये आहेत. जैन लोकांचाही दोन देवालये आहेत. सुलमाना अमदानांतील अवरोध म्हणजे काही थडगी, मयीदी, अफीझावर्गीतल सुदवाडा बगैरे बरेच आहेत. ' सीदाग-

रची छत्री' हे जुनरमधील सुसलमानांचे अत्युत्तम प्रेक्षणीय काम आहे. याच्या पूर्वेस एक मैलावर अफाळबाग आहे हे स्थळ अनेक दृष्टीमुळे अत्यंत प्रेक्षणीय आहे. हा बाग निर्माण करणाऱ्या हबशांचे यद्धर्मे तेथून जवळच आहे. जुनरच्या पश्चिमेस सरासरी अर्ध्या मैलावर शिवनेरचा उब डोंगर आहे. ह्या डोंगरात काही बौद्धांची लेणी आहेत इतवी सनाच्या पहिल्या व दुसऱ्या शतकात येथे बौद्ध लोक रहात असत. पहिल्या शतकात क्षत्रप लोकांचे राज्य या प्रांती असता जुनर ही त्यांची राजधानी होती. त्याचा राजा बहुपान हा प्रख्यात होऊन गेला. देवगिराच्या यादवाकडे शिवनेर होती असे अनुमान काढता येते नाणें घाटानजवळच्या एका मोठ्या खडकास 'नावाचा आगठा' म्हणतात. एकर र तिनही डेंकड्यात मिळून १२५ लेणींवाला गुहा आहेत बौद्धांचे वेळी ह्या गावाच्या भडोच, गुजराथ, ठाणें वगैरेशी व्यापार चालत असे ११०० ते १३१८ मधील कालात देवगिराच्या यादवाच्या ताब्यात हे गाव होतं १४४३ मध्ये मलिक तुजार यानें शिवनेर किल्ला घेतला त्यावेळी जुनर हे एका प्रांताचे मुख्य ठाणें होतें सन १४७० मध्ये येथे रक्षियन प्रवासी निकितिन हा आला होता सन १४८५ मध्ये निझामशाही घराण्याचा सत्पापक मलिक अहमद हा पूर्वी सुभेदार असताना जुनर येथेच रहात असे. इ. स. १४८६ मध्ये त्याने निझामउलमुख बहिरी हा कितान वारण करून स्वतंत्र राज्य स्थापिले तेन्हा दुसऱ्या महमदशाह ब्राह्मणानें मुखुफ अदिलखानास त्यावर पाठविले पण त्याने त्याचा पराभव केला. सन १४९४ त ह्याने अहमदनगर शहराची स्थापना केली तत्पूर्वी जुनर हाच त्याची राजधानी होता. सन १५६२ मध्ये हुसेन निझामशाह त्याचा विजयनगरचा रामराजा व विजापूरचा अलाउद्दिलशाह ह्यांनी पिच्छा पुरविल्यामुळे तो जुनरच्या पहाडांत पळून गेला. दुसऱ्या बहादूर निझामानें माल्व्या भोंसले ह्याला पुणे व गुप इकडे ज्या जहागिरी दिल्या त्यात शिवनेरीसह जुनर प्रांताचा काही भाग येत असे

दुसऱ्या मुर्तझानिझामशाहचा काही दिवस येथे तळ होता. जिजाबाई ही सुद्धा काही दिवस जुनरास (शिवनेरवर) राहून होती. त्यावेळी जुनर हे शहाजीच्या ताब्यात होतें. सन १६३६ मध्ये शाहजीने विजापूर सरकारच्या नोकरीत जाण्याचे नाकारले व जुनर व इतर किल्ले परत करण्याचे नाकारले होतें एवढेच नव्हे तर १६४९ मध्ये शिवाजीने जुनरच्या देशमुखाची मागणा दहयनचा सुभा मुराद याच्याकडे केली होती.

सन १६५० मध्ये (मुखलमानी अमलात) पुण्याच्या नायब्य प्रदेशातील कोळी लोकांनी बड केलें होतें, परंतु तें मोडणात आलें. कैद्यास जेथे शिक्षा करण्यात आली त्या स्थळास 'काळ चौधरा' असें नाव आहे शिवाजीने जुनर हे १६६६ जानेवारीत लुटलें त्यात दीराच्या शिड्यावरून

तट चढून मराठ्यांनी ११ हजार होन, २०० घोडे वगैरे लूट नेली. त्यानंतर पुन्हा दुसऱ्याने १६५३ च्या मेमास शिवाजीने रावोरात जुनर गाव लूटून अंदाजे तीन लाख होन मिळविले सन १६७० मध्ये शिवाजीने शिवगंरीचा किल्ला घेण्याचा पहिला प्रयत्न केला पण तो निष्फळ झाला मात्र जुनर परगणा सर्व लुटून फस्त केला पुन्हा पाच वर्षांनी त्याने दुसरा प्रयत्न केला होता फायर त्यान जुनर येथील मोगल सुभेदाराच्या वेळचे मोठे मंगेदार वर्णन लिहून ठेविलेले आहे (सन १६७३) पुढे (सन १६८४) आंगरेबाबांने जुनर व सिहगड येथील कणी मनवून करण्याचा प्रयत्न केला होता सन १७१६ मध्ये शाहूने शिवनेर किल्लाकारिता मोगलांजवळ मागणी केली. नानासाहेब पेशव्याच्या वेळी शिवनेर मराठ्यांना मिळाले.

१७९० साली जुनर हे एका जिह्याचे मुख्य ठाणें असून त्यात २३ परगण्यांचा समावेश होत असे. त्यावेळी गाचे एकर उत्पन्न १४६४३३८ रु होतें जसा उल्लेख आढळतो. सन १८४५ मध्ये रापोनी भांगरे यानें केलेल्या बंडाच्यामुळे जुनर येथे एक कौनेची तुकडी देवण्यात आली होती. इतिहासात जुनरच्या किल्ल्याचे (शिवनेर) नाव नेहमी येतें [पुणे-व्याप्ते पु. ३, एंति लेख सपह, पु. १०; डफ, पु. १, २, विरह-साऊथ इंडिया, पु. १, विग्न-फेरिस्ता, पु. ३]

जुपिटर (जोव्ह)—रोमन राष्ट्राची प्रमुख देवता. योसितर या इंडोयुरोपिय देवतानामाचा अ अपभ्रंश असून ग्रीक झ्यूसचा हा रोमन अवतार आहे असे बहुतेक पाश्चात्य पंडित मानितात हा सेंटनेचा पुत्र होता सेंटनेला एक टिग्न म्हणून बंधू होता तुला मुलगे होता आमा नये या अटीवर टिग्नपासून सेंटनेने राज्य भरेता धरत होता म्हणून त्याला जे मुलगे होत ते तो खाऊन टाकतो त्याच्या माथेला आवडत नसे. तिला जेव्हा जोव्ह झाला तेन्हा तिने जोव्हला दूर नेऊन ठेविले व पतीपुढे एक दगडाचा गोळा आणून ठेविला तो त्यान लागलाच अक्षुण केला. यास मुलगा झाल्याचे टिग्ननाच कळले तेव्हा त्याने यास कैदेत टाकिले. जोव्ह वर्षाचा होतासुणीच टिग्नने पारिपर्य करण्यास समर्थ झाला व टिग्ननाचा पराभव करून त्याने पित्यास बंधमुक्त केले परंतु मुलगा इतका प्रबळ झाला हे सेंटनेला आल्ले नाही. तोहि कपटोपाय योजून लागला. हे जोव्हाला समजाविल्या त्याने हाकून दिले जोव्हाला, फ्लूटो व नेप्लून असे दोघे बंधू होते. त्यांनी सर्व पृथ्वीचे राज्य वाटून घेतले स्वर्ग जोव्हने घेतला नेप्लूनाला सागरप्रदेश दिला, फ्लूटोला नरकप्रात दिला व पृथ्वी समाश्रूच राहिली. पृथ्वीवरील काही राक्षसी प्रजेस टिग्ननाचा पराभव झालेला आवडला नाही. कारण त्यांचे व टिग्नने नाते होत. त्यांनी पर्वावर पवत रचून स्वर्गास चढत जाऊन जोव्हशी युद्ध करण्याचा निश्चय केला तेन्हा सर्व देव ईशनेसदात पळून गेले

व पशुस्य धारण करून वनात लपून वसले. जेव्हा हक्कू-लीबाच्या साहाय्याने या राक्षसांचा नाश केला.

अशा रीतीने निव्वन्तक राज्य झाले असता जेव्हा निपयसुराचा उपभोग पंण्यास प्रारंभ केला त्याने जुनेलकट सत वायका केल्या त्यातच सद्योना होती त्याने डायनाला सुवर्णच्या वपावात गाठिच, आन्टिओपीला वनचर देवाचे रूप घेऊन गाठिले, लीडेला, हेवाचे; युरोपेला, युपभाचे; इजिनेला आसिज्वालाचे इत्यादि वेगळीं रूप घेऊन या शयकाशी समागम केला. त्याला अपत्येहि पुष्कळ झालीं पण हा याचा आडता पक्षी होय. जुपिटर सर्व सुरनरांचा शास्ता होय. फ्रीडन लोक याचे ध्यान काढीत तेव्हा त्याला कान दाखवीत नसत. कारण याने कोणाचे कमीअधिक ऐकून पड्यात हा नये अशी त्याची भावना असे.

जुल—पंगव, भिमला, डोंगरी संस्थानांपैकी एक संस्थान. उत्तर अक्षांश २०° ४९' ते ३१° ८' व पूर्व रेखांश ७३° २७' ते ७३° ५०'. क्षेत्रफळ २८८ चौरस मैल. लोकसंख्या (इ.स. १९२१) २४८५५ पूर्वी हे संस्थान शिरमूर संस्थानचे मांडलिक होते परंतु पहिल्या गुरखा छत्रपतिनंतर ते स्वतंत्र झाले. येथील राज्याने संस्थानचा कारभार योग्य रीतीने न पहिल्यामुळे त्रिटिडा सरकारास संस्थानचे सर्व अधिकार इ.स. १८३२ मध्ये देण्यात आले. परंतु १८४० सालीं राज्यास कृतकर्माचा पद्यात्ताप झाला तेव्हा त्याचे अधिकार त्यास परत देण्यात आले. हल्लीं राणा भगतसिंह हे गादविर आहेत. संस्थानात एकेदर ८४ खेडी असून सालीना उत्पन्न सुमारे ६८६५४ रुपये आहे. सडणी २५० रुपये याची लागते.

जुयो—मुंबई इलाखा, सिंध प्रात. खैरपुर संस्थानातील एक गाव. उत्तर अ. २६° २२' व पूर्व रे ६९° २४'. लोकसंख्या (१९०१) ६९२४. येथील लोक मेढरे पावतात व लोकर या पौगळ्या करतात. येथे एक पडका किंवा आहे.

जुभया—मुंबई इलाखा. रेवाकाठाच्या पोडु पेढ्या समूहातील जेथे संस्थान. क्षेत्रफळ एक चौ. मैल असून यात दोन खेडी आहेत संस्थानिक गायकवाडाचा मांडलिक आहे.

जुव्हेनल (इ.स. ६०-१४०)—हा रोमन कवि व औपरोधिक लेखक बेक्रिनम येथे जन्मला; याने स्वतः लिहून ठेविलेल्या माहितीवरून याच्या चरित्राचा काही भाग लागतो. जुव्हेनल हा एका क्षीमत गृहस्थाचा मुलगा अगर आश्रित होता. जुव्हेनल पूर्वी गुलाम असून त्याची गुलामीगरीतून मुक्त झाली होती. मध्यमवयाचा हाईपनेत त्याने भदा म्हणून नव्हे तर हाईने वृत्ताचा अधन वृत्ताचा भाषणे करण्याचा अभ्यास केला. डीमिडि अनचा आवडता नट पारिस यागवर त्याने पाहिले उपहासात्मक काव्य लिहिले या काव्यात त्याला यश मिळाल्यामुळे त्याने हाच व्यवसाय पुढे सतत चालू ठेवला. ज्यावेळी त्याने उपडपणे आपला प्रयत्न लोकांपुढे मांडला

त्यावेळी तो सर्वांस आवडून त्याची प्रसिद्धि झाली. पण त्याने पारिसवर लिहिलेल्या लेखांमुळे त्यानवर राजाची अवकृपा झाली. लवकरच जुव्हेनल यास लष्करी कामाकरिता ईजिप्तमध्ये धाडिले. यावेळी त्याचे ८० वर्षांचे वय होते. तेथे त्यास अतिशय दुःख व त्रास होऊन तो मरण पावला. त्याच्या सर्व उपहासात्मक काव्यांचे सोळा भाग पडतात व ते पाच पुस्तकांत प्रसिद्ध केले आहेत. पहिली १ काव्ये वाकीच्या काव्यातून भिन्न स्वरूपाची आहेत. पहिल्या नवामध्ये रोममधील मुन्हे, दुर्गुण व मूर्खपणा यावर अत्यंत कडक व भेदक शब्दात टीका केली असून दुसरी ७ ही निरनिराळ्या विषयावर निव-परूप आहेत असे झगण्यास हरकत नाही. हे उपहासात्मक लेख त्याने राजकीय हेतूने लिहिलेले नाहीत एवढे मात्र खरे की त्याकाळी दुर्गुण दाखविण्याकरिता राजा व राणी यांची उदाहरणे त्याने दिली. लोकसत्ताक राज्यपद्धतीची त्याला काहीच कल्पना नव्हती स्वातंत्र्यनाश किंवा सनेटपद्धतीचे राज्य याबद्दल त्याला वाईट वाटत नव्हत, तर राष्ट्रीय पौष्टाव व स्वाभिमान याचा नाश झाल्याबद्दल मात्र त्याला अत्यंत खेद होत होता परकीय चाळीसोती व देवभोळेपणा त्याला खपत नसे. अशक्तपणा किंवा परिस्थिति यानुळे दुष्टाच्यावर अवलंबून राहणाऱ्या लोकांची त्याला कवि येत असे पानाचे स्वभाव, देखावे, कथा-प्रसंग व कृती यांचे वर्णन करण्यात तो अत्यंत वाचबगार होता.

जुव्हेनल हा साहित्यशास्त्रज्ञ होता की स्वतंत्र कवि होता हे सांगणे जरासे कठिण आहे. पण एकदरीत त्यास प्रसिद्ध कवि मानण्यापेक्षा प्रसिद्ध साहित्यशास्त्रज्ञ मानणे अधिक बरे लेखक व व्यक्ती या दोन्ही नात्यांनी जुव्हेनलच्या लेखापासून ११३ काहीच पोष होत नाही. प्रक कला व विचार यांचा रोममध्ये शिरकाव होण्याच्या पूर्वीचे विचारसरणी याच्या पुस्तकात आढळते. त्याची कविता जोरदार आहे पण वैचित्र्याभावामुळे ती कंटाळवाणी वाटते.

जूव—मध्यप्रात सुरगुमा संस्थानातील एक ओसाड किंवा उत्तर अक्षांश २१° ४३' व पूर्व रेखांश ८१° २६' येथे शाळीत काही कोरीव लेणी आहेत.

जूल, जेम्स प्रेस्कॉट (१८१८-१८८९)—या इंग्रज पदार्थविज्ञानशास्त्रज्ञाचा जन्म मचेस्टरजवळील सालफ्रीड गावां झाला जॉन डार्ल्टन या शास्त्रज्ञाकडून त्याला रसायनशास्त्राचे थोडेसे शिक्षण मिळाले. बाकीचे शिक्षण त्याने आपले आपणच संपादन केले. शास्त्राप्रयोगात अगदी बरोबर व शक्य तितक्या सूक्ष्म प्रमाणात मोशमाप घेतली पाहिजेत, हे त्याने प्रथमपासूनच ओळखिले. व हे तत्त्व त्याने आपल्या सर्व आपुल्यावर पाडिले. त्याने आपल्या वयाच्या १९ व्या वर्षी एक लुचकजन्य विद्युच्चक्र तयार केले व या यंत्रापासून किती विद्युद उत्पन्न होते याविषयी मोठमोठे घेण्यास पूर्वीच्या पद्धतीने सुरुवात केली,

परंतु या पूर्वीच्या पद्धतीत वराच विसंगतपणा आहे असे दिसून आल्यावरून त्याने विद्युत्तेच्या एकत्व परिमाणार्थे एक निराळेंच माप योजिलें. ज्या विद्युत्तेने एका तासात नऊ ग्रॅम पाण्याचे पृथक्करण होतें त्या विजेस एकत्व परिमाणाची वीज समजावी असे त्याने ठरविलें; यामुळे त्याला सन १८४० च्या सुमारास विद्युत्प्रवाह आणि उष्णता यांच्यातील परस्परगुलनात्मक संबंध सिद्ध करता आला. पुढे त्याने गति आणि उष्णता यांच्यातील निश्च-संबंध प्रयोगाने सिद्ध करून दाखविला. शक्तिनित्यत्वाचा सिद्धांत वसविण्यास त्याच्या या शोधाचा अत्यंत उपयोग झाला. शक्तिनित्यत्वाच्या सिद्धांताच्या शोधात जूलचा कितपत हात होता हे 'विज्ञानेतिहासा' त सविस्तर सांगितलेच आहे (पृ. ५१९-५४३) तिरनिराळ्या द्रव्यावर दाब आणला असता किती उष्णता उत्पन्न होते याविषयी प्रयोग करून नवीन माहिती त्याने उपलब्ध केली. बाफेच्या यंत्रातील बाफ थंड करण्याची एक उपयुक्त योजना त्याने तयार केली व या योजनेचा बाफेच्या यंत्रात फार उपयोग झाला आहे. विशेषतः समुद्रावरील बाफेच्या यंत्रात या युक्तीचा अत्यंत उपयोग झाला आहे.

जेऊर—मुंबई, अहमदनगर जिल्ह्यातील व तालुक्यातील एक व्यापारी गाव. उ. अ. १९° १८' व पू. रे. ७४° ४८'. अहमदनगरच्या ईशान्येस १३ मैलावर पाच हजार लोकवस्तीचा हा गाव आहे. जवळच एका टेंकडीवर तीन देवळे असून एकावर इ. स. १७८१ मध्ये खोदलेला एक शिलालेख आहे. जेऊरच्या उत्तरेस दोन मैलावर इमामपुर नावाचा रहदारी बंगला आहे.

जेऊर—वायव्येमध्ये 'उत्पत्ति' या प्रकरणात याची हकीकत आढी आहे. अब्राहामचा मुलगा इश्राक व त्याची पत्नी रेबेका यांचा हा मुलगा. रेबेकास जेऊर व एसाव अशी दोन जुळी मुले झाली. त्यात एसाव हा वास्तविक मोठा पण त्याने जेऊरला आपला मोठेपणाचा हक्क देऊन टाकला अशी कथा आहे. रेबेकाचे जेऊरवर एसावपेक्षा अधिक प्रेम होत. इश्राक हा म्हणतारा झाला होता. एक दिवस त्याने एसावला उत्तम प्रकारची शिकार मिळवून मला सुमास अन्न जेवायला घाल असे सांगितले. ही गोष्ट रेबेकाने जेऊरला साधून त्याच्याकडून इश्राकला सुमास अन्न घातले त्यामुळे इश्राकने त्याला उत्तम अन्नाबांद दिला. यामुळे एसावास फार राग आला व त्याने जेऊरला ठार मारण्याचा निश्चय केला. त्यामुळे आईच्या सांगण्यावरून जेऊर हरन येथे आपल्या आंगोटी गेला. हरन येथे असताना राहिल इश्राकवर त्याचे प्रेम जडले, व त्याने तिची सात वर्षे सेवा केली पण त्याचे कसबपुढीने राहिलची थोरली बहीण लीआ हिच्याशी लग्न करण्यांत आले.पण त्याने पुन्हा राहिलची सेवा करून तिचे प्रेम संपादन केले. जेऊरवर परमेश्वरी कृपा असल्याची संपत्ति दररोज वाडत चालली होती. त्यामुळे

त्याच्या सासऱ्याला त्याच्याविषयी अतोनात द्वेष उत्पन्न झाला म्हणून जेऊर हा आपल्या बायकासह पळून गेला. लावानने—त्याच्या सासऱ्याने त्याचा पाठलाग करून त्याला गिलाड येथे गाठले पण जेऊरने त्यास खरी हकीकत सांगितल्यामुळे लावानने त्याला क्षमा केली. येथे असताना एसाव हा चेन्नानिशी येत आहे असे त्याला कळल्यामुळे त्याने एसावचे सहचर संपादन करण्याकरिता आपले दूत पाठविले व त्यामुळे या दोघा भावाभावांचे पुन्हा सहचर जमले. जवळ येथे असताना त्याची एका देवदूताशी झोबाझोबी झाली व त्यात त्या देवदूताचा जेऊरने पराभव केला. या स्थानाला त्याने पेनुएल हें नाव ठेवले. नंतर जेऊर सुक्रीय येथे गेला व तेथे त्याने आपणासाठी घर व कळपासाठी वाडे बांधले. तेथून तो झेमे येथे गेला. तेथे त्याने हुमोर जातीपासून काही जमिनीचा भाग विकत घेऊन एक वेदी बांधली व तिचे नाव एल अलोहे इश्रायल असे ठेवले. नंतर जेऊर हा बेथेल येथे आला व तेथे त्याला साक्षात्कार झाला. यामुळे जेऊर यास इश्रायल हें नाव पडले. बेथेल येथे त्याची बायको, त्याची दासी इत्यादि माणसे मरण पावली. त्यामुळे तैतामून ती हेमन येथे आला. येथे त्याच्या भावाचा व त्याचा पुन्हा खटका उडाला व जेऊर हा ईजिप्तकडे जाण्यास निघाला. वाटेत त्याला देवदर्शन होऊन तुष्ट्यापासून मोठे राष्ट्र निर्माण होईल असा अर्शाबांद मिळाला. ईजिप्तमध्ये आल्यावर त्याने गोषेन येथे वस्ती केली. या ठिकाणी तो आपल्या बयाच्या १४७ व्या वर्षी मरण पावला.

जेऊरभुक्ति उर्फ जिज्ञोटी—जिज्ञोटी उर्फ तुंदेलखंड येथे बौद्ध धर्माचे पराग राज्य करीत होते (बौद्ध बहा). या प्रांताचे दुसरे नाव जेऊरभुक्ति होते (खजुराहो (छत्रपुर संस्थान), महोबा (हुमीदपूर जिल्हा) व कालंजर (वादा जिल्हा) हे भाग या राज्यांत प्रमुख होते. आग्रा, अयोध्या या प्रांतातीलही काही भाग या मर्यादित मोठेत असे. तसेच मध्यप्रांतातचा थोडा भाग मोबला नाई. शिलालेखातून जेऊर अथवा जेजा हें नाव येते. ह्युएन-त्संगाने या राज्याचा व तेथील ब्राह्मणराजाचा उल्लेख केला आहे. हे राज्य सूड गुप्तसाम्राज्यात मोडत होते. रघाव नाथ झाल्यावर कोणी ब्राह्मण घराणे राज्य करीत असेल. हर्षाच्या निधनानंतर हें घराणें स्वतंत्र झाले. अशावे व पुन्हा कनोजच्या यशोधर्याने ते जिंकले असावे. पुढे ९ व्या शतकापासून बौद्धांचा उदय झाला. येथील ब्राह्मणांनी अर्घाण जिज्ञोटीया असे म्हणतात. [एपि-फांकिआ इंडिका, पु. १ पू. १२१. स्पिथ—ऑल हिस्ट. इंडिया; बॅथ—मध्ययुगीन भारत, पु. १ व २.]

जेजुरी—पुणे जिल्ह्यात सावदच्या आग्नेयीस १० मैलावर पुणे-साताप्याच्या मुन्या रस्त्यावर हे गाव आहे. हे एक मोठे यात्रेचे ठिकाण आहे. येथील लो. संहया तीन इशारांचा आहे. येथे म्युनिसिपालिटी आहे असून तिची सन

१८६४ त यामिऊहेच्या सोयीकरिता त्यापेक्षा करणांत आली. तिचे उत्पन्न सदा हजारोपर्यंत आहे. येथे खंडोबा हे मुख्य देवत आहे. त्याची मुख्य मन्ना येण्यापटीस भरते त्या देवात बहिरोबा, महादारी, मातेर ह्यांचे नावे आहेत. येथील खंडोबाची दोन देवालये उंच टेकड्यावर आहे. त्यास कडेपठार म्हणतात. गावाच्या दक्षिणेस रावबाजी पेशवे यांनी बांधलेला एक मोठा तलाव आहे. त्यालाच गौहन लहान लहान होंद आहेत. जवळच्या एका विहिरीस मल्हारतीर्थ म्हणतात. दुसरी होंदकरानेहि येथे एक तलाव पायला आहे.

या तलावाच्या व गावाच्या मध्ये एक महादेवाचे (महादे-
राव होळकराच्या स्मरणार्थ बापलेते) देवालय असून तेथे
देवाभंगे महादारावर व त्याच्या तीन बायका जनाबाई,
द्वारकाबाई व गौतमाबाई यांच्या मूर्ती आहेत. खंडो-
बाच्या देवळात जाण्यास पुढील पायऱ्या बघून जावे लागत.
बघून गाता गाता मध्ये हंगडी वा पनवर (देवाच्या) प्रपा-
ताची सहाय्य लागते. जवळच खंडोबाची भांग्या बनावट दिची
समाप्ति आहे. खंडोबाच्या पांढऱ्या बायकोचे नाव महालक्ष्मी, या
दोघी परस्परचा भरवर करीत असल्यामुळे लंडोवाने एकीस
शिजतावर नेऊन बसविडे व एकीस पायऱ्यांनी टेविले. देव-
ळाच्या मुख्य दरवाजासजवळ भित्तीस एक मोठे भगदास
आहे. ओरंगजेबाचे नेव्हा मुलेश्वराच्या देवळाचा नाश
केला, तेव्हा लंडोबाचे पुढीलप्रमाणे ह्या देवळाचा कबाब
केला म्हणून सांगतात ज्या वेळी ओरंगजेब विघ्न कर-
ण्यास आला त्यावेळी त्या भगदासातून एकदम गाभिल
मावाचा (हे हुंगे होते अस कोणी म्हणतात) घोळका बाहेर
आला व त्याने सुप्तमानावर हल्ला केला. त्यामुळे ओरंग-
जेबास देवळाचा उच्छेद करून आला नाही व या प्रसंगाने
ओरंगजेबाच्या मनात ह्या देवाविषयी भक्ति उत्पन्न झाली.
देवळाच्या समोरील आवारात एक मोठी कोंतबाची आकृति
व एका पायाची भव्य (१ फूट उंचीची) मल्लाची एक मूर्ति
आहे. देवळातील एका भोंट्या पंटेवर पोर्तुगीज भाषेत
व दुसऱ्या पंटेवर मराठीत केरलेले लेख आहेत, चार फूट
उंचीचे पाते असलेली एक तरवार येथे असून ती भक्त राख-
णी आहे असे सांगतात. देवळात एक ठके १५१७ सालचा
शिलालेख आहे. गान्ध्यात शिलालिप्यास मानण्यास यापुढे
मातेर, खंडोबा व महालक्ष्मी यांच्या सोन्याचोटीच्या
(तीन) मूर्ती आहेत; त्यातिवाय आणखी दोन दगडी
मूर्ती आहेत. शके १३०३ व १५९७ सालचे लेख येथील
वेवऱ्यावर कोरलेले आहेत. या देवळासमोर विहलराव देव
विचवडकरांनी बांधलेले पंचलिंगा हे देवालय आहे व त्याच्या
माते 'महादारी' वाटण्याची सोयी आहे. कडेपठारावर खंडो-
बाचे जुने देवालय आहे. ह्या दोन देवळांच्या मध्ये खंडो-
बाच्या पोटाचे सुंदर उदरत्याची एक बाणा दाखविलेले. ती
आख्यायिका अशी आहे की महादारी राक्षस प्राण्यास धर

खळीत असे तेव्हा तिचाच खंडोबाच्या रूपाने अवतार घेऊन
त्याचा नाश केला. मृत्युकाळ समीप आला असता महाने दीव
धर्माची दीक्षा घेऊन ती व खंडोबा दोघेहि दिवस्वयी विलीन
झाले. येथे मार्गशीर्ष शुद्ध चतुर्था ते शुद्ध सप्तमी, पीप शुद्ध
द्वादशी ते वद्य प्रतिपदा, माघ शुद्ध द्वादशी ते वद्य प्रतिपदा,
व चैत्र शुद्ध द्वादशी ते वद्य प्रतिपदा असे चार रण पाळण्यात
येतात; त्यावेळी येथे मोठ्या मन्ना भरतात. त्याचप्रमाणे सोम-
वती अमावस्या व आश्विन शुद्ध दशमी हेहि सण थोड्या लहान
प्रमाणेच सणप्रमाणे पाळतात. सोमवती आमावस्येच्या
दिवशी खंडोबास समारंभाने नैवेद्य घालेवादीस ज्ञानात नेतात.

विमयादसनाच्या दिवशी दोन्ही देवालयसुद्धा सोमोर्गपना-
करिता मोठ्या धाटाने पाळल्या निघतात, तेव्हा मार्गमध्ये
दोन पाळण्याचा मेढ होते. तदनंतर द्वांदोहि देव आप-
आपसाच्या त्यांनी परत आतात. खंडोबास अर्पण केलेल्या सुखा-
मुर्तीस अनुक्रमे बाण्या व मुरळी म्हणतात. मराठे लोक
खंडोबाचे भोंटे भक्त आहेत. मुख्यवेळीकून खानदेशातील
व बऱ्हाडवातीस मराठे लोक ह्या देवात भजतात. कोळी
लोकांत ते 'अगत' म्हणून असतात त्याच्या जवळ खंडोबाची
पालखी असते. हे भगत लोक जुमाजुम वर्तवतात. प्रत्येक
यात्रेकरून भक्ती आणून म्युनिपिसालीजंत करादाखल दावा
आसतो. देवास नैवेद्य दाखवून प्रसाद घेण्याच्या वेळी पंजीस
बाभ्यास व मुरळ्यास वेष्टाची चाल आहे. येथे गुरज देव
देवाचे उपास्ये आहेत. यात्रेकरु दिवशी पाळवून व ती बरो-
बर घेऊन देवळाच्या पायऱ्या वटती व देवाचे दर्शन घेवी
देवळात कासबाच्या पाठीवर लघे राहून विचा व कोरें वध-
ळ्याची चाल आहे रात्री बाभ्याचे व मुरळ्याचे गाणे करून
छायेत ह्या पोथी घालण्या (गावाजवळच्या) खंडोबाच्या
देवळात होतात याशिवाय कडेपठारावरील खंडोबाची पुत्रा-
मन्नी निराळी असते. ही प्रथम महाहत्तीयांत ज्ञान
करून प्रग करवी लागते. पठारावर वडोबाचे मागे भिन्न-
भिन आहेत एकंदर यावेस तीन दिवस आगतात. जप्राच्या
दिवसात येथील जागारात बराच कायदी विद्यामयास
येतात.

च. १९६२ मध्ये शाहीची व तिवाची याची मेढ जेजुरी
येथे(मिठीस बारा बरे होऊन गेल्यामुळे)देवळात झाली होती.
शाहू हा ओरंगजेबाकडून झुडून घातल्यात जात अवती
बांटेत येथे राहिला होता. येथे त्यावेळी त्याने बराच दातधर्मेदि
केला (१०००). १७९५ साली तुडोबा होळकर हा येथे
छावणी करून राहिला होता. १८५१ साली आल्याने १८५५
साली येथील देवीची मूर्ति पळविली होती, ती पुन्हा परत
आणून ठेवण्यात आली. महास व चर्च मराठा रेल्वे हे
नांव एक स्तंभ आहे. [पुणे माले. पु. ३; बक-पु. १.]

जेजुरी—हे आंध्रपच्या अमलावादी इलाख राज्याची
राजधानी होती. हेच नांव जवळच्या मोठ्या नंदानाला (एव-
जीकानल) लावतात. सध्याच्या नंदनपाल नांव झरणीन आहे.

है एका दस टंकडीवर आहे. उत्तरेस ऐन एलमैयीता नाराचा हारा आहे. दुसरे जेज्याल नावाचे शहर हेवानच्या जवळपास जुदा देगात होते. देवदाची पत्नी अथिनोआम हिचे हे गाव होते.

जैतपुर (देवळी)—मुर्ख इलाक्यामध्ये काटेवाड पोळिटिकल एजन्सीतील हे एक संस्थान असून, तें उ अ १०° ३१' ते २२ ४९' व पू. रे. ७०° ३५' ते ७०° ५१' याच्या दरम्यान आहे. याचे क्षेत्रफळ ९४ चौरस मैल असून तो संभारा हजारावर आहे. यात एकदर २१ खेडी असून सध्या नचे वरपर सवालाख आहे. काटेवाडातील चवथ्या दर्जाचे हे संस्थान आहे जैतपुर या नावाचा एक तालुकाच असून यात एकदर २० तालुक्याच्या आहेत

जैतपुर संस्थानासंबंधी दोन प्रकारच्या हकीकती आहेत. एक अशी आहे की, जुनागडाचा पहिला नावाच बदादुर खान याने वाला गीर याच जैतपुर गांव इनाम दिले दुसरी अशी आहे की, बारी नाच याने बरोबरराच्या सामंत बालाना, रानाच्या बैगो सासियाची चाललेल्या भाडणात मदत केली. त्यांत सामंत वाला हा लडाईत मारला गेला बारीने दिलेल्या मदतादाखल योगेसराच्या बालाना त्याच जैतपुर इनाम दिले पुढे शम्भेरान नाच च्या मुमुलमान सरदाराने, नाचचा नातू चंपाराच यापासून जैतपुर मिळून घेतले. परंतु पुढे चंपाराचाच्या बघानने पुढां ते आपणाकडे घेतले.

वर ज्या चौस तालुक्यांच्या सांगितल्या, त्यापैकी चार मुख्य आहेत: रानाची नावे जैतपुर देवळी, जैतपुर वाडेया; जैतपुर मुलसुरम व जैतपुर नाच काल ही होत. या निरनिराळ्या तालुक्यांच्या मिळून जैतपुर या नावाचा तो तालुका आहे त्यास १४३ खेडी आहेत. जैतपुर देवळी हे भादर नदीच्या काठी असून व्यापाराचे व भरभराटीचे शहर आहे हे नाचनगर-गोंदळ-जुनागड-पोरबंदर या रेल्वेचे एक स्टेशन आहे. गांव तटवरी आहे

बा ति या.—ही तालुकदारी ७२ चौ. मै क्षेत्रफळ्याचा असून तीत एकदर १७ खेडी आहेत एकदर चौ. मै. दहा हजार असून, जहागिरीचे उत्पन्न १ लक्ष ३० हजार आहे. हे संस्थान काटेवाडातील सिवच्या दर्जाचे आहे

मु ल पुर म—या जहागिरीचे क्षेत्रफळ २१ चौरस मैल व त्या. स सात हजार असून तीत एकदर चौ. मै. व एकदर उत्पन्न साठ हजारचे आहे हे संस्थान काटेवाडातील चवथ्या दर्जाचे आहे

ना च षा ल ज य वा सि र्था —या तालुकदारीचे क्षेत्रफळ ७२ चौ. मै. व चौ. मै. सहादेह हजार आहे. हीत बोबास गांव असून उत्पन्न पावणेदोन लाखाचे आहे. [इ. स. १९४५]

जेथे—मोर संस्थानांत नीजे कारा म्हणून एक इनाम प्राप्त आहे. तेथाल जहागिरदार येथे या जाडनावाचे मराठे

आहेत हे घराणे त्या ठिकाणी शिवाजीच्या पूर्वाभासून रोहिंदखोन्नाची व भोरखोन्नाचा देशमुक्ती करीत होते. या घराण्यातील कान्हेरा व बाजी या दोन पुढ्यांनी शहाजा व शिवाजी यांना स्वराज्यस्थापनेच्या कामी बोडीशी मदत केली त्याकाळी प्रत्येक देशमुखापारी बोडा बहुत शिपाईसाराचा जमाव असे या जमावाच्या बळावर हे देशमुख आपापसाच्या मुलखास पुडाई करीत शहाजीने कान्हेरा जेच्यास आपल्याकडे बळवून घेतले होते जावडी प्रकरण, अकलराथ वगैरे प्रसंगी या जेच्यानी आपल्या जमावानिशी तिकाजीस मदत केली त्याबद्दल शिवाजीने कान्हेराजाला तरवार बहास दिला होता संभाजीच्यावेळी हे जेथे भोरंगडेवास मिळाले, तेव्हा त्याने मजाराज यास जर जेथे पत्र लिहिले होते “स्वामीचे अन्न बहुत...मखिल, त्याचे सार्थक केलेत...मोगल त्याकडे जाऊन राहिलेत तुमचा हिसाब काय ..एक्षणी स्वामी ...गनिमा देखाल तुम्हास कापून काढविली” साराश हे देशमुख जिकडे आपला कायदा असेल तिकडे जात म्हणूनच शिवाजीने यांचे प्रत्येक मोडले होते या जेच्याकडे एक शफावली सापडली आहे शिवाजी, संभाजा व राजाराम यांच्या करकोटीतील बहुतेक सर्व प्रमुख गोष्टी हिच्यात नमूद केलेल्या आहेत, ही बहुतेक विश्वसनीय आहे ती के ली टिपकानी प्रसिद्ध केली आहे [राजवाडे खंड १५, भा ६, म. चतुर्थ छमेलन]

जेना—जमनी, सेंस-नर संस्थानांमाला विश्वविद्यालय असलेले शहर. हे मोंतबेरिजेनसालफेन्ड रेल्वेने लायपेंसिंग पासून नैर्दक्षिणेस ५९ मैलावर व बोर-जेरा रेल्वेने बोर-पासून आग्नेयेस १२ मैलावर आहे लोकसंख्या (१९१०) ३८४८७. हे शहर पुनराग्राच्या टंकड्यांनी वेढलेल्या एका दड जिडीत वसलेले असल्यामुळे त्याचा देशाचा काहीसा अभयानक दिसतो. उत्तरेस जेथे जेनाची लडाई झाली तें पठार आहे विश्वविद्यालयासिवाय ह्या ठिकाणाच्या पाहण्यासारखी जी काही स्थळे आहेत त्यांतील मुख्य म्हणजे सेंट नायबेलेच्या देवळातील लुवरचा मों-क्ष पातुचा पुतळा, विश्वविद्यालयातील प्रत्येकप्रहालयांत टेबलेले एक संपन्न सर्पांची विचित्र आकृति आणि विजेत नावाच्या ज्योतिष-शास्त्रज्ञांचे भरपूरतीत असलेले घर ही होत. ह्या घरात एक उच्च घुआडे आहे, त्यातून दिवसादर्याल तारे दिन्म शकतात. ह्या अथे विश्वविद्यालयाचे देखळ आहे, त्या ठिकाणी पूर्वी एक महाल होता त्यांत सोएटे क्वीने हर्मन आणि योरोशी प्रथेव्हिले, येरल्या विश्वविद्यालयाची स १५५८ त स्थापना झाली. ज्याच्या दरपारी सोएटे क्वी होता त्या चालेस ऑगस्टस ब्रुकच्या कारकादीत ह्या विश्वविद्यालयास फार विद्वान् अभ्यासक लाभले होते. फोणर्ताहि नवान कल्पना निघाली की तिचा स्वीकार करण्यात ह्या विश्वविद्यालयाचे पाऊल पुढे असत. १८ व्या शतकाच्या दुसरी व

१९ व्या शतकाच्या आरंभी जेव्हा नवीन विद्याविद्यालये यमनंत उपडण्यांत आली तेव्हा हे मागे पडले. तरी देखील १९१४-१९ साली येथे १९६६ विद्यार्थी व १२१ अध्यापक होते. विश्वविद्यालयाला जोडून ग्रंथसंग्रहालय, वैद्यशाळा, धर्मशास्त्राच्या व भाषाशास्त्राच्या संस्था, बागा वगैरे आहेत. मलीकडे येथील पुस्तकालया व्यापार पराच वाढला आहे व क्रिचक छापाखाने निघाले आहेत.

१३ व्या शतकात जेनाला म्युनिसिपल हक्क होते असं दिसते. हे स १४२१ त सॅफेनरीच्या इन्वेन्टरकडे आले. स. १६९२त वीमरच्या विल्यम ड्यूकच्या वने हाई नावाच्या फारुड्या मुलाकडे आले तेव्हा हे एका अल्प लहान संस्थानाची राजधानी झाले. यर्नहार्डचा वंश १६९० साली नामशेष झाल्यावर हे इथेनॅक संस्थानास जोडले गेले; परंतु स. १७४१ त त्या संस्थानास हे पुन्हा वीमरकडे आले. ता. १६ ऑक्टोबर स १८०६ रोजी त्या शहरानेच नेपोलियनने प्रथियन सैन्याचा पराभव केला.

जेपाळ—ह्या वनसालीच लॅटिनमध्ये इपोमोहा पुर्णा, इमर्गीत जाल्प, सध्दनात जेपाळ, तहदंती, मराठीत जेपाळ, हिंदीत जमालगोदा वगैरे नांव आहेत. मेक्सिकन, अँडोझ, बो१ पेडा (निलगिरी टेकड्यांवरील प्रदेश), मसूरी (वायव्यहिमालयाकडील प्रदेश) या ठिकाणी व कॉरुपातहि हों साडे होतात. त्याची पाने मोगली एरंडाच्या पानासारखी असतात व या एरंडाप्रमाणे असते. पूर्वी ही वेल लिकोना झाडांच्यामध्ये लावीत, परंतु यामुळे, लिकोना झाडांना नुकसान पोहोचते असे भाडून आल्यापासून, ही रात थंड करण्यात आलेली आहे. ओलसर, रेंताड व उगा ठिकाणी सावली असेल अशा जमिनीत फलंभ लावून ही वेल वाढवितात. परंतु मोड्या प्रमाणात जर स्वगवड करावयाचा असेल तर लहान लहान गाळले मुळगाचा उपयोग करूनच लागेल. या मुळ्या खडे घणून, त्यात एक फुटाच्या अंतराने आणि सुमारे ६ इंच खाल लावतात. वेळाला वर चडता यावे म्हणून तिच्याभोवती काठ्या उभारतात.

उ प मां ग—ह्या वेळाला थिया उर्फ जमालगोदा हे फार तीव्र जुलायाचे औषध म्हणून याची हयाती आहे. शिववाच्या विषावर जेपाळ पाण्यात उमळून लावितात. [वाट; पदे.]

जेफर्सन, थॉमस (१७८३- १८२६)—ह्या गुरेड स्टेट्सची ३ रा अध्यक्ष १७९३ साली जन्मला. त्याचा बाप हा जुन्या सरदार पक्षापासून असूनहि तो डेमोक्रेट होता त्यामुळे त्याचा मुलगाहि त्याच पक्षावर गेला. जेफर्सन यात लॅटिन, ग्रीक, फ्रेंच रीतिश, इंग्लिश व अँग्लोसॅक्सन इतर भाषा माया येत असत. शिवाय त्याचे विद्यार्जन आनन्य चालू होतं व त्यामुळे असेपर्यंत अनेक विद्वानांची त्याचा

स्नेह व प्रशंसावाहू कायम होता. तो मर्दाने खेळांत प्रवीण असून घोड्याच्या शर्यतीचाहि त्याला शौक होता.

कॉलेज सोडल्यावर याने वकालतीची सनद मिळविली. तथापि त्या कामात तो विशेष चमकला नाही. यावेळी त्याने व्हर्जिनियातील जुन्या उपपुत्र राण्याचा निवडक सभेक केले. न्यायप्रदोतीतील दोष दूर करण्यासाठी त्याने राजकारणाकडे लक्ष वळविले. याच सुमारास त्याचा बाप वारला व त्यामुळे सुमारे साडीना ४०० पौडने उत्पन्न त्याला मिळाले पुढे त्याने शेतीत लक्ष घालून उत्पन्न वाढविले. त्याच संमति (१७७१) त्याचा विवाह होऊन येंचसे उत्पन्न त्याला मिळाले. त्याची बायको पुनर्विवाहित असून चांगली होती. लग्नानंतर तेव्हाच यणीनी ती वारली. त्यावर त्याने पुन्हा लग्न केले नाही. तिच्यापासून त्याला एकेदर सहा अनपत्ये झाली.

त्याने मॅसिट ऑफ दि पीपल्स जागेपासून सार्वजनिक कामास सुरवात केली. १७९९ त तो व्हर्जिनियाच्या लोकसभेचा सभासद झालून निवडून आला; व नंतर वाढत वाढत १७७४ साली कॉन्टिनेंटल कॉंग्रेसचा सभासद झाला. तो गौरदार व सद्गुणधार लेखक असल्यामुळे त्याचे प्रथमपासूनच लोकांवर वागले वजन यस्त चालले बादविवाद माजविणे त्याला पल्ले बसे; आणि तो स्वतःहि मोठ्या बक्ष्या नव्हता. या सुमारास इंग्लंड व बसाहती यांचे राजकीय भाडण सुरू झाले; व्हर्जिनियाच्या लोकसभेने आयातबंदी वगैरे ठराव केले म्हणून नेत्राल गव्हर्नरने दोनतीनदा लोकसभा मोडून टाकली. प्रत्येक सभेत जेफर्सन प्रमुख असे. ' बसाहतीस ' त्यापण्याकरिता कॉन्टिनेंटल काँग्रेस भरविण्याच्या पूर्वी इंग्लंड व बसाहती यांच्या राजकीय वैषयाविषयी एक पत्र त्याने प्रसिद्ध केले, त्यात ' पूर्वी संघसून व डेन्स लोक इंग्लंडात येऊन राहिले, तसेच अमेरिकेत इंग्लंड बसाहतीवाले आले; तेव्हा ह्या डेन्मार्कचा जिरापत इंग्लंडवर हक्क आहे तिपतच इंग्लंडचा बसाहतीवर असायः ' अशा तऱ्हेने निर्मिदपणे प्रतिपादन केले होते. या पत्राच्याच आधारावर इंग्लिश पार्लमेंटमध्ये बर्कने आपले वक्तृत्व लढविले. पुढे ' स्वातंत्र्याचा आहोराणामा ' तयार करणाऱ्या मानहि जेफर्सनलाच मिळाला. त्याने नॉर्थच्या समेटाच्या सूचनाना उत्तर त्यानेच दिले त्यामुळे बेजागिन फ्रॅन्कलिनवरोबर शिष्टाईचा जाण्याचे काम त्याच्यावर आले, पण ते नाकारून व्हर्जिनियाच्या लोकसभेतच सभासद होऊन अनेक उपपुत्र कायदे करण्याचे काम त्याने केले. त्याचवेळी सार्वजनिक शिक्षणप्रदति त्याने सुरू कारविली. शिक्षणदान हे सरकारचे कर्तव्य आहे, असे प्रतिपादन करणारा पहिला अमेरिकन लोकवायक जेफर्सनच होय.

अमेरिकेतील संस्थानां हस्तगत राज्यकारभार सुरू झाला तेव्हा व्हर्जिनियाच्या गव्हर्नरच्या जागी जेफर्सनने नेमणूक झाली. तो गव्हर्नर असता १७८०-८१ साली मिशिग

सैन्याने स्वाभ्या करून अक्षितिग्याचा पुच्छाण उडवून दिली; पुढे अमेसन ईंग्लंडबरोबर तहार्चे बोलणे करणाऱ्या वकील-मंडळात त्याची दोनदा नेमणूक केली; पण ते सर्व नाकारून शेवटी कामेसमर्थ तो काम करू लागला. तेथे राज्यकारभार प्रचारात व गुलामपद्धतीच्या बंदीस मतालुक्कच तयार कर-ण्यात त्याने बहुमोल मदत केली. १७८४ ते १७८९ या सालात तो फ्रेंच दरबारी अमेरिकन वकील म्हणून राहिला फ्रान्समध्ये असताना त्याने नैतिक आचरण दिले होते असे म्हणतात. फ्रेंचची नॅशनल असेम्ब्लीच्या कमेटिझाकृत राज्य-पद्धती तयार करण्याच्या कामात त्याला मदतीस बोलविले. तथापि राजकीय कारणासाठी त्यान त्या बहुमानाचा इनकार केला.

फ्रान्समधून परत येताच त्याची स्टेटसेक्रेटरीच्या जागी नेमणूक झाली. त्यावेळी हॅमिल्टन हा खमिनदार होता. या दोघांची राजकीय मते परस्पर विरुद्ध होती. त्याच्या बेतुच्या-प्राचींच अमेरिकन कॉमिशनमध्ये प्रथम 'डेमोक्रेट्स' व 'फेडरलिस्ट्स' असे दोन पक्ष निर्माण झाले; त्यावेळी फ्रान्सबरोबर तटस्थवृत्तीचे धोरण अमेरिकेने देविले. जेफर्सन त्याच मताचा होता व पुढे याच धोरणास परिणत स्वतःच येऊन, यूरोपीय राजकारणापासून स्वतःची अलक्षित राहण्याचें व 'अमेरिकनाकरता अमेरिका', यूरोपीयनांी तिकडील फारमासत पडता कामा नये, असे 'मनरी डॉक्ट्रिन' म्हणून प्रसिद्ध असलेख तरतू निघाले. जेफर्सनने तटस्थ-वृत्तीच्या तरवानुसार इतके उग्रपटू काम केले की, युद्ध हॅमिल्टनच्या फेडरलिस्टांशीही त्याची शाड झोपली. तथापि दोन पक्षांनील मतभेद वाढतच गेला, हॅमिल्टनचा कल इतक व मिडिगाराज्यपद्धती इकडेच अधिकाधिक वाढू लागला. उलट जेफर्सनची लोकमतानुशी राजमपद्धतीवरील धडा देवमरहि छळकी नाहीं, त्यामुळे अनेक जेफर्सनच्याच अमेरिकन लोकशाहीचा मूर्तिमंत पुतळा असे लोक मानू लागले.

जे शॅशिंग्टनला हे दोन विरोधी मुरादी अश्या वाई लागले ते जाणून व चासगी परित्यक्तीमुळे दाखून जेफर्सनने राजीनामा दिला. इ. स. १७९६ च्या निवडणुकांत जेफर्सनला दुसऱ्या नेबरची मते मिळून तरकाळीन नियमानुसार तो बऱ्याच प्रेसिडेंट झाला. व पुढे १८०० मधील निवडणुकीत (हॅमिल्टनने जेफर्सनला मदत केल्यामुळे) प्रेसिडेंट झाला. त्यावेळी फेडरलवाद्यांनी त्याने समेदाचे धोरण ठेवले; त्यामुळे सन १८०१ मध्ये मागेच्या निवडणुकांतही तो प्रेसिडेंट निवडून आला.

यादगी वर्तनप्रमाणे सरकारी कामासाठी त्याने साधेपणा राखला. त्याने धाटमाट्याचे उमागंम बंद केले, स्वतः प्रेसिडेंटचा याग पंगडाम तो मगशी धाव्या पोशाखात व टराविक च्या पोशाखाचा गादीत न बसता पार्श्वीन गेला. प्रेसिडेंटचा १०१ पराशी राबोने सागरा वरण्याचे त्याने बंद केले.

सरकारी खात्याचा खर्च घराच कमी करून कित्येक जागा कमी केल्या; सरकारदरपाराज्यातिरिक्त इतर ठिकाणां तमा-नाच तो उच्चनीच भाव निसरून सर्वांबरोबर बरोबरीच्या नात्याने वागत असे.

मिळिशिया सैन्याची पुनर्पट्टना, बंदराची तटबंदी, सरकारी कर्मची फेड, कर कमी करणे व युद्धात न पळणाऱ्या तटस्थ राष्ट्राच्या समुद्रावरील हक्कांचे जनन करणे, ही कामे त्याने केली. त्यान देशात शांतता राखली, व्यापार वाढ-ण्यासाठी आरमाराची वाड करणे, कागखाने व शहरींची वाड करणे सा कामी त्याची सहाय्युत्ति नव्हती; उलट शेतकरीउर्मांवर मात्र त्याचा पूर्ण भरवसा होता. त्याने सुमारे ४० वर्षे सार्वजनिक व्यवसायात घालविली व १८०९ साली प्रेसिडेंटची जागा सोडून तो घरी बसला; तिपऱ्या वेळी लोकानां विषमि केली असताही प्रेसिडेंट होण्याचे त्याने साफ नाकारिले व वाशिंग्टनने घालून दिलेले हे अधिकारप्रा-प्ताचे उदाहरण गिराविले.

जेफर्सन मी बसला तरी मॅडिसन, व मनरोसारखे त्याचे मोठे अनुयायीही ह्राएक प्रसंगी त्याची सल्ला घेवडास येत. तो प्रेमळ, ईंग्लंडमधील विद्वममताचा, चाणाक्ष, मागसाचा पारदी, धूर्त, धोरणी, मिटवें वेगारा, मनमिळाळ असे. त्याची तत्वे पराक्रेष्टीतील असत व त्याचे प्रतिपादनही तो तित-क्याच निस्सीम आरमविषाताने व बागेदारपणाने करी. त्याची राजकीय मते नव्यज्ञान व भुनदयाप्रेरित असत. मतादाराच्या सुदीध पटेल अशा तऱ्हेने गोष्टी त्याच्यापुढे मांडाव्यात व त्यांचे अज्ञान दूर करावे, अशा सुसुद्ध मतदार-धंद्याच्या यशोधिवयाने चालविलेला राज्यकारभार ह्मच राई न्यायाचें राज्य श्रेय, असे त्याचे ठाम मत होते. या त्याने प्रतिपादितेल्या तत्वावरच हल्लीची अमेरिकन लोकशाही उभासलेली आहे. त्याने आपल्या एकदयाच्या प्रयत्नाने अमेरिकेतील स्वराज्याचा प्रयोग यशस्वी करून दाखविला.

जेफर्सनने शेवटचे आग्रुध व्हाविनिवाची बुमिच्छांतिटी त्यापण्यात खर्च केले. त्याने दाखविलेल्या धोरणानेच पुढे १९ व्या शतकाच्या अखेरीस अमेरिकेतील बुमिच्छांतिटयाचे उद्देग, व्यवस्था व अभ्यासकम ठरविण्यात आले आहेत. अखेर अखेर जेफर्सनची देशाच्या वावतांत पराचशी ओढा-ताण होऊ लागली. त्याची जमाज पुच्छळ असूनही उत्तम थोडे वेद त्यामुळे त्याला आपली १०००० निवडक प्रयांची लायटरी कमी किमतीन विक्रीची लागली; उम्हा अेरे राष्ट्रीय वर्णणी गोळा करून त्याला १६५०० पोंड देण्यात आले. अखेर तो ४ जुलै १८२६ रोजी मरण पावला [विदा. पु १५ रंगवोल्फ-थॉमस जेफर्सन; दि जेफर्सन सायडी.].

जॅर्जल (शरीर ज्येल-दिग्ग) — हे शिरियातील नहर बॅनच्या उत्तार्च २० मैलावर आहे. याच्यामोबती ११ मैल परीपाची कोंड असून आग्नेय टांकच एक बिछा आहे. ज्येलचा राजा मोहविलेख याचा एक फाँतित्तम

येथे सांपडला आहे. येथील लोकसंख्या सुमारे ३००० आहे. फोनिशियन जेपल व ग्रीक बिस्सल येथील रहिवासी चांगले पाथरवट व जहाजें बांधण्यात निपुण गणले जात. मुसलमानी अमलाखाली या शहराचा न्यास झाला.

जेम्सटाऊन—हे अमेरिकेतील संयुक्त प्रांतातील रिटाका काउंटीचे मुख्य स्थान. हे शिडका सरोवराच्या दक्षिणेस आहे. लॉ. स. (१९००) २८९२. येथे रेल्वेचे दोन फांटे असून शिवाय आगबोटींना सरोवरातून रहदारी चालते. हे उन्हाळ्यात ह्या राज्याने ठिकाण आहे. नॅस व जलशक्ति यामुळे उद्योगधंद्यांना विशेष तेजा आली आहे. ह्या शहरास १८८९ मध्ये शहराचे हक्क प्रथमतः मिळाले. जेम्स प्रेन्डरगास्ट या ज्ञाना वसाहतवत्याचे नाव या शहरास देण्यात आले आहे.

जेम्स-मेरी सॅन्ड्स—या ठिकाणी हुगळी नदीची दागोदर व रूपनारायण या नद्यांचा संगम होतो तेथील वाळूच्या पुढर्गास हे नाव आहे. ही पुढण ३ मैल लांब व १ मैल रुंद आहे. इ. स. १६६४ मध्ये जेम्स आणि मेरी या नावाचे गलबत या ठिकाणी फुटले होते म्हणून होस हे नाव मिळाले आहे. ही पुढण नदीच्या मध्यभागी असून कोन्ही वायूस नदीचे पान आहे. ही जागा अतिशय धोक्याची असल्याने ती सुधारण्याचे प्रयत्न काय करावयाचे या विषयीच्या योजनांचा विचार होत आहे.

जेम्स राजे—या नावाचे राजे इंग्लंड व स्कॉटलंड हे दोन देश, अरेमोन प्रांत (फ्रान्स) आणि माजोर्का येथे इतक्या ठिकाणी होऊन गेले. स्पॅनिश इंग्लंड व स्कॉटलंड येथील राजेच विशेष महत्वाचे आहेत. शिवाय जेम्स नावाचा एक तोतया (ओल्ड प्रिंटेड) इंग्लंडात होऊन गेला.

इंग्लंड व जेम्स राजे.—या नावाचे एकंदर दोनच राजे झाले ते इंग्लंडच्या स्टुअर्ट घराण्यातील असून तोतया जेम्सही त्याच घराण्यात झाला. त्याचा राजकीय इतिहास ' इंग्लंड ' या लेखात दिला आहे.

पहिला जेम्स (१५६६-१६२५) :—हाच मूळ स्कॉटलंड-मधील सद्दावा जेम्स राजा असून इंग्लंडच्या एलिझाबेथ राणीनंतर ओरस वारस नसल्यामुळे नजीकचा वारस जेम्स हा इंग्लंड व स्कॉटलंड या दोन देशांचा संयुक्त राजा झाला. हा स्कॉटलंडची राणी मेरी (क्वीन ऑफ स्कॉट्स) व तिचा दुसरा नवरा डार्ले यांना मुलगा होय. मेराच्या संघर्षित दुर्बतना-मुळे ती पदभ्रष्ट होऊन जेम्स हा एक वर्षाचा असताना मुळे ती पदभ्रष्ट होऊन जेम्स हा एक वर्षाचा असताना स्कॉटलंडचा राजा झाला. तो लढानपणासून अगदी अक्षय्य होता. तथापि पोलावळून रपेट करण्याचा त्याला फार नाद होता. त्याला लॅटिन व फ्रेंच भाषांचा चांगला ज्ञान व प्रॉटेस्टंट धर्मोपदेश उत्तम शिदाण देण्यात आले होते त्यामुळे तो विरोधाचा चाहता पण धर्मोपदेशी बनला नवात आल्या-वर त्याने स्कॉटलंडातील सरदारांची अरेरावी बंद करून

मुष्कटस्थित राज्यकारभार सुरू केला. त्याने उद्योगधंद्यास उत्तेजन दिले व धर्मसत्तेला राजसत्तेच्या बंधनत्वाखाली आणले. येवढ्यावरूनच तो दुय्य राजा नव्हता किंवा पत्रतमूर्खही नव्हता असे सिद्ध होते. त्याची राजकारणात म्येय गांध्याची साधने अवैय्य असल्यामुळे त्याचे खरे गुण पुढील पिढ्यास विद्रुप भासतात. वकराज-नीली (किंग-क्रॅफ्ट) चे शिक्षण त्याला मूळपासून मिळाले होते. वचन देणे व तें मोडणे हा त्याचा नेहमीचा क्रम होता. शिवाय कुरूप शरीर, वडयडया स्त्रभाव, स्त्रोच स्नेहावरील देशभयाचा बर्पाव वगैरे गोष्टीमुळे तो इंग्लंडात अग्रिम यत्नून अनियंत्रित राज्यकारभाराच्या प्रय-त्नामुळे राजपक्ष व पार्लमेंटपक्ष यांच्यामधील यादवा युद्धाचा त्याने पाया घातला. स्पेन या कॅथोलिक देशावरील सहाय्य जोडण्याचा प्रयत्न फलत्यामुळे त्याची कारस्थाने फारच हास्यास्पद ठरली. जेम्सला प्रथकर्ता म्हणून प्रसिद्ध होण्याची मोठी इच्छा होती झणून त्याने बरेच लिखाण लिहिले. तें काळमय या दृष्टीने अगदी सामान्य दर्भाचे असले तरी इंग्लंडच्या राजावलीत विद्रुपेच्या बाबतीत त्याचा नेपर यराच वर लागतो

दुसरा जेम्स (१६३३-१७०१) :—हा पहिल्या चार्लस राजाचा मुलगा दुसऱ्या चार्लस राजानंतर १६८५ साली गादीवर आला. तो युद्धकलाकुशल होता वच युद्धात भय मिळवून त्याने आरमारी लढाईतले कौशल्य व्यक्त केले. पण त्याने खासगी बत्तेन चांगले नव्हते. शिवाय तो उषडपण रोमन कॅथोलिकधर्मी बनला. राज्यावर आल्यावर त्याने कॅथोलिकावरील नियंत्रणे दूर करण्याचा व त्यांना अधिकाराच्या जागा देण्याचा क्रम सुरू नेल्यामुळे राजकीय जुद्धम व धार्मिक दुराग्रह यांनी सौ देशात फार असंतोष मानला त्याचे पर्यवसान स. १६८८ च्या राजक्रांतीत झाले. नंतर पळून जाऊन तो फ्रान्समध्ये राजाधर्माखाली राहिला. आयर्लंडमध्ये बड उभाऊन गेलेले राजपद पुन्हा मिळविण्याचा त्याने प्रयत्न केला पण तो फलला. नंतर मरेपर्यंत तो मोठा साधुपुष्ट बनून रोग बरे करण्याचे अद्भुत चमत्कार करीत फ्रान्समध्ये राहिला. त्याला जेन हाड नावाच्या बायकोपासून आठ मुले, मोडनाची मेरी या बायकोपासून चात शुले आणि दुसऱ्या दोन उपलिया-पासून काही मुले व मुली मिळून बरीच अपत्ये होती.

जेम्स, योरला तोतया (१६८८-१७६६) :—हा दुसऱ्या जेम्सचा मुलगा बापांने राज्य गमावल्यावर फ्रान्सच्या राजाच्या आश्रयास राहिला होता, व फ्रान्सचा राजा चवदावा लुई याच्या मदतीने त्याने १७१५ साली राज्य परत मिळविण्याकरिता स्कॉटलंडमध्ये येथे केले पण तें फलले. १७१८ साली जेम्सने स्कॉटलंडच्या राजघराण्यातील मेरला लॅमॅटिनाधी लष्म करण्याचे ठरविले. पण फ्रेंच राजा लुई याने त्यास विरोध केल्यावर दोपानी इटलीत पळून विवाह लावल्या पोपने त्याला इंग्लंडचे राजा राणी म्हणून मान

जेम्स राजे राजवाडा व मन्दाकिनी १२००० व जून
इतदी पार्षिक नेमणूक दिली जेम्सने वायवेची पट्टे
नेही, व तांदुळ लवकर वारली जेम्सने दोन मुलज होते
१६४ ट ३३ रे जेम्स राजे — या नावाचे सहा राजे
जाले पहिला जन्म — (१२९६-१३३३) हा तिगल्या शेंदरेचा
मुलगा अर्जुन त्याला शिक्षण करिता फ्रान्सला पाठवला असता
वाटेत इंग्लंडच्या नवव्या हेनरीने कैदेत ठेविले तेथे इंग्लंड
च गेलें शिक्षण देण्यात आलें त्याने मर्दानी-मेर्यात तसेच
तत्त्वज्ञान व व्यवस्थापन यात प्राविष्ट निवृत्तिले होते १४२३
मार्च ६०००० मार्क मन्दीने जेम्स राजेला कैदतून मुक्त
केले व तो इंग्लंडच्या राजा झाला त्याने पार्लमंटच्या
सभा भरवून कायदे पास करून जेम्सने सनदद्वारे राज्यकार-
भारा हा पोस पातळ सरदारांची बंड मांडली पण काही
सरदारांच्या कारस्थानामुळे १४३७ साली त्यास राज्या
एका इमन सरदाराच्या जन नावाच्या मंडळीं त्याचा विरोध

विरोधाई लेली हा नात्या घातवृत्तीचा होता अत्या
पदवी हलक्या दर्जाचे पुतामती त्याने ठेविले होते. त्यामुळे
तो लोकाना अप्रिय झाला या पुतामत्याच्या विवाहानी
त्याने आपल्या दोन्ही नावाना परतून अटकत ठेविले
अर्जुनी हा कैदतून निघतून इंग्लंडला पळून गेला दाल-
डग राजा यास एडवर्ड याने त्याला स्कॉटलंडचा राजा
म्हणून मानण्याच करून दिले त्यामुळे जेम्सने इंग्लंडविषय
बुद्ध पुकारले पण इतरथा जेम्सच्या सरदारांनी त्याला
बिंदवान केल्यामुळे अस्वनीदीस सह करणे जेम्सला भाग
पडल पण पुन अस्वनीने एडवर्डशी आपल्यास गजपद
मित्रबन्धनासाठी संधान बांधले पण याच सुमारास एडवर्ड
वारल्यामुळे त्याचा घेत कल्या व तो फ्रान्समध्ये पळून गेला.
तेथे तो १४६० साली वागला जेम्स राजाला दार्लंडशी सह-
त्याचे नाते मोठावयाची मनापासून इच्छा होती पण
त्याच्या सरदारांना ते पसंत नव्हते मित्रपत्नी

प्रचल केले व युरोपियन राजकारणात आपला बचक बसविला. हा धार्मिक व देवभोळा होता. दानधर्माच्या यावतीत तो मार्गपुढे पहात नसे. एवढ्यात हा लोडप्रिय राजा होऊन गेला यात संशय नाही.

जेम्स पाचवा (१५५२-१५६९) :—बोम्ब्या जेम्सच्या निधनानंतर हा जेम्स राज्यावर बसला. हा अज्ञान अवस्था-मुळे याच्या वतीने यांना आई राज्यकारभार पहात असे पण पुढे तिने अंगसच्या अंतर्गत विवाह बेल्यामुळे अस्मिताचा दमूक वॉलस्ट्रुअट याच्याकड राज्यकारभाराची सत्ता आली. हा इंग्लंडचा बरी होता. अंगस, व जेम्सची आई ईंग्लंडची पक्षपाती होती. त्यामुळे या उभयताभर्षी भयंकर कलह मानल. १५६४ मध्ये पार्लेमेंटने जेम्सच्या हातात कारभार दिला. १५६९ मध्ये अंगसन जेम्सला आपल्या कैदेत ठेवले. पण १५७८ मध्ये जेम्स निघून गेला. व सेल्टे सैन्य जमवून त्याने अंगसला स्कॉटलंडमधून हाकून लावले. नंतर आपल्या पद-रच्या बंडखोर सरदाराना हात दाखून त्यांना जेम्सने बठ-णीवर आणले इंग्लंडवरही त्याने फिरकोळ हाते केले. शेवटी १५९४ मध्ये इंग्लंड व स्कॉटलंड यांच्यामध्ये तह झाला. हेनरीने आपली मुलगी शाला देऊ केली पण शाला फ्रेंच राज्यकर्त्या अधिक पसंत पडल्याने त्याने जेम्सलाही याचा विवाह केला. पण ता थोडक्याच दिवसात वारस्य मुळे त्याने लुद ऑफ ऑर्लॅन्सचा मुलाशी लग्न केले. फ्रेंचाच्या पक्षपातामुळे त्याने इंग्लंडशी विरोध आरंभला. १५४१ मध्ये हेनरीने स्कॉटलंडवर आपली सेना पाठविली. जेम्सला त्याच्या सरदा-राचा पाठिया नकल्याने त्याचा पराभव झाला. त्यामुळे मनाला धक्का बसून जेम्सने प्राण सोड्या. जेम्सला दोन मुले व एक मुलगी जाली. पण दोन्ही मुले अल्पवयातच वारले. जेम्स हा घडायचा होता. तो सरदाराना अप्रिय होता. तरी लोकानी त्याच्यावर भक्ति होती. तो धर्मवीर व विद्वानाचा आश्रयदाता होता.

जेय्यार—मुंबई, रवाळाला. राजपिपलच्या नांदोद पाटमागातील ठिकाण. येथे कुंभधर महादेवाचे देऊळ असून यावद्दल नर्मदापुराणात महिती आहे. याचणी कनिवाही येथे एक लहानशी यात्रा भरते.

जेरिको—जेरिको हे महत्त्वाचे शहर जार्डन नदीच्या पोर्याने असून मृतसमुद्राच्या उत्तरेस ५ मैलावर आहे. विजयी क्षमायल लोकांनी हाहा करून घेतलेले असे हे पहिले कॅननाईट शहर होय. येथेच बालिस्त्रियन व सेडे-क्रिया यांच्यामधील घेवटची लढाई झाली. या लढाई-मुळे जुदाचे राज्य लयास गेले. धिरयनाचा सेनापति पॅंचिडिस याने जेरिको घेऊन त्याची तटबंदी केली होती. येथाल अमोन सुप्राक असून तालवुछा वद्दल फार प्राचीन काळ्याकाम याची प्रसिद्धि आहे. सध्या येथे फळाची लागवड चाली आहे. सत्रिणचे एराहा हे एक पाणेरेचे खेडेगाव असून त्याची लो. सं सुमारे ३०० अक्षावी.

सध्याने गांव गुन्या ठिकाणी नाही. कालचे, साखरेच्या शिब्या इत्यादि अवशेष अद्यापि दृष्टीस पडतात. हा सर्व अिश्हा तुर्स्तानच्या खासगी मालकीचा असे.

जेरिझिम—जेरिझिम हा सुमेरियातील एक पर्वत असून समुद्रसपाटीपासून १८०० फूट उंच आहे. जेरिझिम व एचल ह्या दोन पर्वतांमध्ये नेल्स (खेडे) शहर आहे. जेरिझिम हे सॅमॅरिटन लोकांचे पवित्र ठिकाण असून आय-शाहने त्या ठिकाणी यज्ञ केला अशी त्याची समजूत होती जेरिझिम पर्वतावर आशाबोद व एचलवर आप दिले जात. मॅनोमेहान जेरिझिमवर सॅमॅरिटन लोकांसोटी इ. स पूर्वी ४३२ त एक मंदिर बांधले होते.

जेरुसलेम—पॅलेस्टिन प्रांतातील मुख्य शहर. इस-राईट लें.कानी कॅननमध्ये प्रवेश करण्यापूर्वीच या शहराची प्रसिद्धि असून त्याला जेरुसलेम (सलीमचे शहर, अगर शाततेचे शहर) हे नाव होते हेब्रियन बाइबलाने हे शहर पुन्हा बांधले व त्याला एलिया कॅपिटोलिना हे नाव ठेवले. अरबाचे हे पवित्रस्थान असून ते या शहराला, बीट एल मुकद्दीस, एल मुकद्दीस अगर एल कड्स या पावि-त्र्यदर्शक नावांनी संबोधितात

हे शहर दक्षिण पॅलेस्टाईनमध्ये असून भूमध्यसमुद्रापासून २५०० फूट व मृत समुद्रापासून ३८०० फूट उंचीवर वस-लेले आहे हे पटारावर बसलेले असून याच्या चहुंशाने डोंगराच्या रागा पसरल्या आहेत या टांपूत सायलेशियन खडूंचे वर असून त्याच्या खाली झाडूंचे जाड पर आहेत. हे दोन्ही प्रकारचे दगड इमारतीला फार उपयुक्त आहेत. पूर्वी या शहराच्या नजीक असलेल्या किडान दरीतून एक नुदर झरा वहात असे पण या शहराच्या आसपासच्या टांपूत ' फ्लेडन आफ दि न्हॅजिन ' हा एकच झरा काय ती इथे आडळते

जेरुसलेमचा प्राचीन इतिहास संपूर्ण व सुसंगत असा उप-लब्ध नाही. जोशुआने या शहरावर स्वाधी करण्यापूर्वी हे शहर हॅनिकियाथन लोकांच्या ताब्यात होते असे देल एल अमनाच्या विवारावरून समजते. इसराईल लोकांच्या स्वारीच्या वेळी हे शहर जेपू साईट लोकांच्या हातात हेत. या लोकांनी हे शहर जिंकून घेतल्यानंतर या इसराईल लोकांचा नायक डेव्हिड याने या शहराच्या पूर्वेकडील भागात आपले रहा-ण्याचे ठिकाण बांधले व माध्यम भागात आपला सेनापति जोआव याची स्थापना केली या दोघांनाही आपापल्या भागाची तटबंदी केली. पुढे डेव्हिडने या शहराजवळच जेहोशूबचे भव्य देवालय बांधविले. हे देवालय सालोमनच्या देखरेखीपाखी बांधले गेले. पुढे सालोमनच्या कारकीर्दीत या शहराची फारच भरभराट झाली. पण त्याच्या मरणानंतर जरोबोमने बंद करून इस्राएल लोकांचे स्वतंत्र राज्य स्थापन होऊन ही त्याची राजधानी केली. पण थोडक्याच विवसात ईजिप्तचा राजा प्रिश्क याने जेरुसलेमच्या

राजाचा परामभव करून येथील अपार संपत्ति लुटून नेली. त्यामुळे जेरुसलेमचे अर्धे अधिक महत्त्व नाहीसे झाले. या नंतरचा जेरुसलेमचा तीन शतकांचा इतिहास म्हणजे हे शहर आपल्या ताब्यात न आणण्याविषयी निरनिराळ्या लोकांनी जे प्रयत्न केले त्या प्रयत्नांचा इतिहास होय.

इस्राइलाचा राजा बें अमर याने जुडह्याचा राजा अम-
शबद्द याच्यापासून जेरुसलेम जिंकून घेतले व त्या घड-
राच्या तटाचा नाश केला. पण पुढे अमशबद्दचा मुलगा
उशियबद्द याने या तटाची आपल्या कारकीर्दीत पुन्हा दुरुस्ती
केली. पुढे असासियाचा सेनापति सेनाथोरेव याने या
शहरावर हल्ला केला असता त्यात त्याचा परामभव झाला नंतर
शेडेकिअबद्दचा कारकीर्दीत पाचिलोनचा राजा नेबुकारेडसर
याने जेरुसलेमवर स्वारी करून ते शहर लुटले व पुष्कळशा
लोकांना बंदीवान करून नेण्यात आले. जेहोव्हूच्या देवा-
लयाचाहि याने विध्वंस केला; पण नेबुकारेडसर आपल्या
राजधानीकडे परत गेल्यानंतर शेडेकिअबद्दने ते देवालय पुन्हा
बांधवले व पुढे पुष्कळ वर्षांनी नेहमियास या शहराच्या
मौबतालच्या तटोची पुन्हा दुरुस्ती केली. त्यामुळे पुन्हा
पुष्कळशा यहूदी लोकांनी येथे वस्ती करण्यास प्रेरणात केली.

यानंतर अलेक्झांडरच्या स्वारीपर्यंतचा जेरुसलेमचा
इतिहास उपलब्ध नाही. अलेक्झांडरने जि. पू. ३२२ साली
या शहरावर स्वारी केली त्यावेळी यहूदी लोक त्याला शरण
आल्यामुळे त्याने ते शहर यहूद्याच्याच ताब्यात दिले. पण
पुढे दहा बारा वर्षांनी ईंगिसचा राजा पटिला टॅलेमी याने
या शहरावर स्वारी करून ते जिंकले व त्या शहराचा विध्वंस
केला. पुढे सायमनने बऱ्याच वर्षांनी पुन्हा या शहराची
डागडुजी केली व जेहोव्हूचे देवालय बांधविले, पण जि.
पू. १९८ च्या सुमारास, अँटिओकस एरिकनीस याने पुन्हा
जेरुसलेम जिंकून देवालय व तट हे उध्वस्त करून टाकले
व शहरापासून थोड्या अंतरावर एक किल्ला बांधून तिथे ग्रीक
सत्कार ठेवले. पुढे अँटिओकसच्या जुलमी कारकीर्दीत यहूदी
लोकांनी बंड करून भयंकर बिकायीने ते शहर पुन्हा जिंकून
घेतले व किल्लाचा विध्वंस केला. या कृत्याने सर्व ग्रंथ
सायमन मॅकबीस याच्या दिले पाहिले. याचेच घराणे
एक शतकपर्यंत जेरुसलेमवर राज्य बरीत होते. पुढे
रोमन लोकांचे तळ या टोपूकडे लागले व पापाने जि. पू.
६५ मध्ये हे शहर पुन्हा जिंकले. पुढे थोड्या वर्षांनंतर
हेरोड दि ग्रँट याने या ठिकाणी आपल्या अंमल बसवून इ-
मारेम घराण्याची स्थापना केली. याच्या कारकीर्दीत जे-
रुसलेमला पुन्हा नागळे दिवस झाले. याने तटाची उत्तम
दुरुस्ती करून जुहोव्हूचे देवालय बांधवून त्यासिबाय अँटो-
नियाचा किल्ला बांधला. आपल्याला रक्षाण्यासाठी शहराच्या
पश्चिम भागात एक भव्य रावबाडा बांधला. यासिबाय
शहरात नाटकगृह, व मोठमोठी क्रीडांगणे बांधवून शहराचा

त्याने शोभा आणली. पुढे हेरोडच्या पुढील राजांनी या
शहरामोवती तीन तट बांधले.

पण टिटसच्या कारकीर्दीत पुन्हा जेरुसलेमवर धाड
आली. त्याने जेरुसलेमवर हल्ला करून, या तिन्ही तटांचा
जवळ जवळ विध्वंस केला, व हे शहर जिंकून त्या ठिकाणी
आपले लष्कर ठेवले. यानंतर सुमारे साठ वर्षे हे शहर रोमन
लोकांच्या ताब्यात होते. पण पुढे इ. स. १३२ मध्ये बारको
बाच्या आधिपत्याखाली यहूदी लोकांनी बंड करून जेरुसलेम
जिंकून घेतले. पण थोडक्याच दिवसात ज्यूलिअस स्टेव्हस
या रोमन सेनापतीने ते शहर पुन्हा जिंकून बंधिराख करून
टाकले. पुढे हॅड्रियनने ते शहर पुन्हा बांधवून त्याचे
एलिया कैपिटोलिना हे नाव ठेवले. त्याने या शहरात
मोठमोठ्या देवालये व भव्य इमारती बांधविल्या. यहूद्यांनी
या शहरात रक्षाण्याची पूर्ण मनाई केली. पुढे १५० वर्षां-
नंतर कॉन्स्टंटायन बादशहाने येथूनचिस्ताच्या फाशीची
जागा व त्याचे बंदीगं यांचे नक्की ठिकाण ठरवून त्या ठिकाणी
दोन भव्य देवालये बांधली. पुढे इ. स. ४६० मध्ये रोमन
साम्राज्ञी य्यूडिया ही जेरुसलेम पदाब्याला आली असता
तिने या शहराची पुन्हा डागडुजी करून त्याठिकाणी
सुंदर इमारती बांधविल्या. ६ व्या शतकात, जस्टीनीयन
बादशहाने, जूडिनिमेरीच्या नावाने एक भव्य चर्च बांधले
व त्याला जोडून दोन कलागळे काढली. ६१४ मध्ये इरा-
णचा राजा सुथ्रू याने जेरुसलेमवर चाल करून ते शहर
जिंकले व त्याचा विध्वंस केला; पण मेडेस्टस नावाच्या
सधूनने उध्वस्त देवालये पुन्हा बांधली. या सुथ्रूचा परामभव
६२९ साली हेरॅक्यूलस बादशहाने केला व जेरुसलेम पुन्हा
आपल्या ताब्यात आणले. यानंतर ६३० साली खलीफा
उमर याने हे शहर जिंकले पण त्याने या शहराचा
विध्वंस केला नाही व सर्वधर्मीयांना त्याने घाततेने राखू
दिले. पुढे १०९९ सालापर्यंत हे शहर मुसलमानांच्या
ताब्यात होते. पण पुढे बालिनच्या गाझने हे शहर जिंकून
घेतले. पण ५०।६० वर्षांनंतर म्हणजे ११८० साली
सलादिनने पुन्हा मुसलमानांच्या ताब्यात हे शहर आणले.
नंतर बराच काळ हे शहर मुसलमानांच्या ताब्यात राहिले.
१५१७ सालपर्यंत हे ईजिप्तच्या तुलतानांच्या ताब्यात
होते, पण तुर्कस्थानचा राजा सौलत सलाम याने हे शहर
जिंकले. मुघल अमदानीत जेरुसलेमची वाढ बरीच झाली.
या शहराची अंतर्गम्यवस्था सुतेरफकीच्या हातात अस व
त्याच्या हाताखाली निरनिराळ्या धर्मीच्या लोकांनी आपल्या
जातीतून प्रतिनिधी निवडून दिलेले असत. महायुद्ध सुरू
झाल्यावर मेसजिडनने हे शहर काबीज केले (१९१७).
हाला ते मेसजिडनच्या हुकूमतीखाली आहे. जेरुसलेम शहरा
हल्ले पुष्कळ इमारती क्षाया आहेत रेफरेजे निरनिराळ्या
शहराकडे बांधारे फोटे बांधण्यात आले आहेत. तसेच
निरनिराळ्या धार्मिक संस्था स्थापन झाल्या आहेत. फ्रेंच,

जर्मन, इंग्लिश मिशनरी संस्थांनीहि आपलेवा शाळा स्थापन केल्या आहेत, व त्या शाळातर्फे शाळा व इंग्रजालेय अन्तर इतर लोकांप्रयोगी कार्ये करण्यात येत आहेत.

जेरुसलेम-ना मूळ हवा चांगली आहे. तथापि, नगरास-ग्याची नीटशी काळजी घेण्यात येत नसल्याने हवा फार विषळी आहे. पाण्याची येथे हद्दी टंचाई आहे. पावसाचे सरासरी प्रमाण २६ इंच आहे. ऑक्टोबर लावण्याचा व शिंप-ल्यापासून तयार होणाऱ्या मित्रसाचा माल येथून परदेशी जातो. कापड, धान्य, वगैरे माल वाहेरून येतो. दरवर्षी यात्रेकरू लोक येथे येत येतात. १९०५ साली या शहराची लोकसंख्या ६०००० होती. हद्दी ती ८५ इंग्रजराबर आहे.

[संदर्भग्रंथ.—सर वारन—जेरुसलेम मेमोयर्स (१८८६); क्रिस्च—एक्झक्यूटिव्ह अँड जेरुसलेम (१८९८); कॉन्स्टा-न्टिन क्रिगडम ऑफ जेरुसलेम (१८९७); सिटी ऑफ जेरुसलेम (१९०१); लास्ट्रेन-पॅलेस्टाइन बंडर दि.मॅगलेम (१८९०).]

जेरेसा—जेरेसा (आधुनिक जेरार) हे जेरुसलेम-संपादकी पॅलेस्टाईनमधील एक शहर होते हे गेलिसाइड पर्वतात समुद्रापासून १७५५ फूट उंचीवर वसले आहे. क्रिश्च-काच्या मते बायबलातलं रंमाथ गिलियड शहर ते इ.स. पूर्व ८३ त काबीज केले. परंतु रोमन लोकांनी पुन्हा बांधले (इ. स. ६५). यहुदा लोकानी हे शहर जाळले होते. दुसऱ्या व तिसऱ्या शतकात जेरेसा हे पॅलेस्टाईनमधील अतिशय प्रसिद्ध व भरभराटीचे शहर होते. मीक संस्कृतीचे हे केंद्र-स्थान असून त्या ठिकाणी आदिमत्तची पूजा चालू होती. या शहराचे अवशेष केरवान नदीच्या दोन्ही तीरावर आहेत. या शहराचा नाश बहुतेक मूर्कपाने झाला असावा असा तर्क आहे. सध्याच्या नवीन शहरात क्रिस्चियन लोकांची वस्ती आहे.

जेरु—हे अरबस्तानातील प्राचीन शहर इराणी आवा-ताच्या पश्चिमेस आहे. येथे बॅबिलोनियातून वृष्टावर झालेले खलिडियन लोक रहात असत. [इरानी प्लीनी.]

जेलिप ला—हिमालय पर्वताच्या चोला बंगालमधील एक शिड. बंगालमधील सिद्धीम संस्थानातून तिबेटच्या पुंजी सोन्यात या शिडीतून मार्ग जातो. समुद्रसपाटीपासून उंची १४३९० फूट आहे. याच शिडीतून तिबेटच्या व्यापार मुख्यत्वेकडून ब्रिटिश हिंदुस्थानाशी चालतो.

जेरुजेलंड—ही पूर्वी रोमन साम्राज्यातील दक्षिणच्या मालकीची जहागीर होती. ही चालील न्हाइन आणि इस्तेल या नद्यांवर वसलेला असून तिच्या सरहद्दीवर फिएसलंड-पेस्टफालिया, नॅथंट, हॅलिंड झुडर ही हे मुख्य आहेत. इ. सनाच्या आरंभी येथे द्रव्हाणिक राष्ट्रांमधील वस्ती होती आणि त्यानंतर म्हणून रोमन साम्राज्याच्या पडत्या काळात

येथे चर्मांड आणि इतर मूक लोक होते. ही जहागीर ऑस्ट्रेलियाच्या जेरुसलेम राज्याचा भाग होता व याचे ' पथि ' किंवा ' गौएन ' नावाचे विभाग केलेले असून प्रत्येक विभागाच्या अधिकार फौटकडे संपादित होता. ८६३ त व्हर्नूनच्या तह्याप्रमाणे हिचा लोयरिअिना किंवा लोरेन प्रांतात समावेश झाला आणि मोरफेन येथील ८७९ च्या तहाने ही पुढे ईस्ट फ्रॅन्सिआला (जर्मनी) जोडण्यात आली. त्यानंतरचा या जहागिरीचा विस्तार म्हणजे म्हणून आणि नायर नद्यामधला जेरुडर किंवा जेरुडर शहराभोवतालचा प्रांत होय. हा प्रांत १७१५ पासून व्होनिश प्रांथापासून मोडतो.

जेयर—संयुक्त प्रांत. बुलदशहर गिल्ल्याच्या सुर्वी तह-शिलीतील पुर्जाच्या पश्चिमेस ३० मैलावर असलेला एक गाव. उ. अ. २८° ७' व पू. रे. ७७° ३०'. लोकसंख्या (१९११) ६८८४ येथे पावोन्ना व सनच्या तयार होतात.

जेव्हान्स, विल्यम स्टॅनले (१८१५-१८८०)—हा इंग्रज अर्थशास्त्रज्ञ व लॉकास्त्र लिब्ररपूल येथे जन्मला. न्यायाचा वाप घेऊन जेव्हान्स याचा शास्त्रीय विषयाची आवड असून कायदे व अर्थशास्त्र या विषयावर तो लेख लिहीत असे. त्याचा पंडा लोयंडो ग्यापाराचा होता विल्यम जेव्हान्सची आई ही विल्यम रास्कोची मुलगी होय विल्यमला १५ व्या वर्षी लंडन येथील युनिव्हर्सिटीकालेन स्कूलमध्ये प्रालब्धात आले त्याला या घ्यापासूनच, आपण धोर, विचारी, विद्वान होणार असा आत्मविश्वास होता असे दिसते. त्याचे कॉलेजचे शिक्षण दोन वर्षे झाले नव्हते तोच अनपेक्षितरीत्या त्याला ऑस्ट्रेलियात नवीन स्थापन झालेल्या एरा बँकेत नाणकपरीक्षकाची जागा देण्यात आली. त्याच सुमारास त्याच्या बापाला व्यापारात टोकर लागल्यामुळे चाप-स्तिक अडचणीस्तव त्याने ती नोकरी पत्कारली. तेथे पाच वर्षे नोकरी केल्यावर १८५९ साली परत येऊन त्याने लंडनच्या युनिव्हर्सिटीकॅलेब्रात पुन्हा अभ्यास सुरू केला. व बी. ए. आणजे एम ए. या दोन्ही परीक्षा यथाक्रम दिल्या पुढे भौतिक-शास्त्राचा व जैतिकशास्त्राचा अभ्यास त्याने चालू ठेवला. उच-करून त्याला मॅचेस्टा येथील ओपेन्स कॉलेजमध्ये प्रथम शिक्षक (ट्यूटर)ची व नंतर १८७६ मध्ये अर्थशास्त्राच्या प्रांफे-सरची जागा मिळाली. त्याच्या पुढल्या वर्षी त्याने हॅरियट जॅन टेलर हिमवरीवर विवाह केला. तिचा बाप ' मॅचेस्टर मार्टिन्स ' चा संस्थापक व मालक होता. लवकरच निदाना-क्षकांग व इतर आजारांनी त्याची प्रकृति सारखेल्यामुळे कॉलेजीतील बहुविध विषयांवरील भाषायांनी देण्याचे काम पत्र चढ जाऊ लागले. पुढे त्याची लंडनमधील युनिव्हर्सिटी कॉलेब्रात नेमणूक झाल्यामुळे त्याला आनंद झाला. प्रवास व संगीत ही दोन त्याची करमणुकीची सा उने असत. तथापि

लक्षणमर्पेहि त्याचो प्रकृति अधिकधिक खाळावत गेल्यामुळे अखेर १८८० साली त्याने राजीनामा दिला. १० ऑगस्ट १८८२ रोजी व्हिक्टोरियन येथे स्तान करित असता तो छत्रपुत्र मरण पावला. त्याच्या अकाली मरणाने अर्थशास्त्र व तर्कशास्त्र यांचे मोठे नुकसान झाले

अर्थशास्त्र व तर्कशास्त्र या दोहोंत त्याने महत्त्वाच्या स्वतःच सिद्धान्तांची भर घातलेली असून हे सिद्धांत त्याच्या पूर्ववर्तीतच त्याने ठाम ठोकलेले होते उपयुक्ततासिद्धान्त व त्याची अर्थशास्त्रात मते उभारलेली असून तो सिद्धांत त्यान १८६० सालीच ठाम केलेला होता अर्थशास्त्राला त्याने गणिती पद्धति लागू केलेली असून तत्संबंधीचा मूळ लेख १८६२ साली ब्रिटिश असोसिएशनकडे त्याने पाठविला होता. १८७२ साली "थिअरा ऑफ एकोनॉमि" (अर्थशास्त्राची उपपत्ति) हे पुस्तक त्याने प्रसिद्ध केले पदार्थाची भाग्यारी किंमत व अंतिम उपयुक्तता यामधील संबंधाची उपापत्ति त्याने प्रथम इंग्लंडमध्ये नेकाच्या पुढे मांडली गणिती पद्धति व अंतिम उपयुक्ततेचे तत्त्व ही दोन्ही ए ए कुनॉट व एन् एन् गोसेन यांनी भगोबरन युरोपात प्रसिद्ध केली होती, पण त्याचा इंग्लंडातील पहिला पुरस्कर्ता जेम्स मॅथ्यु सिंगल यास्तिक विद्वान्तांपेक्षा अर्थशास्त्राच्या व्यावहारिक प्रभावक उत्तम लेख लिहिणारा म्हणून नेल्सनची प्रसिद्धि मोठी आहे सोम्याच्या भागाचा अचकर मसो (१८६१), 'कोळशाचा प्रश्न' (१८६५), 'पैसा आणि विनिमयव्यवस्था' (१८७५), 'सरकार व मजूर यामधील संबंध' (१८८२), 'चलनपद्धति व न्यायलक्ष याविषयी उदात्त' आणि 'सांम्यिक सुधारणेच्या पद्धती' वगैरे विषयांवरील त्याचे निबंध व पुस्तके ही त्यातील स्वतंत्र विचार व बरेचदा एखनपद्धति यामुळे फार लोकप्रिय झाली.

अर्थशास्त्रावरोपरच तर्कशास्त्रासंबंधीही त्याचे विचार व लेख चालू होत १८७० त त्याने एक तर्कशास्त्रविषयक लेख तयार करून रॉयल सोसायटीला दाखविले, त्यात मूळ मूळीत प्रत्येक दाकताच शास्त्रीयरीत्या बरोबर असलेले अनुमान आपोआप निमत असे १८६९साली त्याने आपला नवा तर्कशास्त्रातील मूळमूल सिद्धांत प्रसिद्ध केला तो असा. "कोणत्याही एका गोष्टीसले गुणधर्म तत्समान सर्व गोष्टीत सापडतात," १८७० साली 'तर्कशास्त्रातील प्राथमिक पाठ,' १८७४ साली 'तर्कशास्त्राची तत्वे', १८८०साली 'आधुनिक तर्कशास्त्रातील विवेचन' या अर्थाची पुस्तके प्रसिद्ध झाली. नेल्सनची टीकाकार यापेक्षा स्वतंत्र लेखक म्हणून योग्यता अधिक आहे.

जेष्ठमध—या वनस्पतीस संस्तुतमध्ये मयूक, यष्टिमध, इम्रोत लिंबोराईस, मराठीत जेष्ठमध, गुमराथोव नेष्टमध, हिंदीत मलदूची, इत्यादि नावे आहेत. हिंदुस्थानात बहुतेक ठिकाणी व दक्षिण युरोपात ही वनस्पति विपुल होते. या वनस्पतीला जमीन डोंगराळ, ओलसर व हवा उष्ण अशा

जमिती जेष्ठमधाची दुसरा जात आहे, ती पुढपात्रमाणे लहान असून तिची उंची सुमारे २ हात असते, व तिची पाने फर्लाट्याच्या पानासारखी दाबट असतात हीस पांच अनु-खतार काढी असतात. सातारा जिल्ह्यातील माहुलाजवळच्या जंगलावर ही झाडे बरीच होतात. ही उन्हाळ्यात अगदी सुकून जातात पाण्यात होणारी एक जेष्ठमधाची जात आहे तीस मधुलिका असे संस्कृत भाषेत नाव आहे या वनस्पतीच्या मुळास जेष्ठमध असे म्हणतात. जेष्ठमध मोठे असते,

जेष्ठमधाचा शिरा करण्याची कृति-जेष्ठमधाच्या मुळ्याचा चार पाच वर्षांच्या आख्याशियाय अर्क काढण्यास योग्य होत नाहीत सुमारे १०० फीट वजन मुळ्यापासून १५ फीट अर्क निघतो जेष्ठमधाच्या मुळ्यात आणून त्याचे दोन चार घोडे लांबीचे तुकडे पाडवत व ते पाण्यात घालून चांगले गुठून नंतर ते रातबऱ्यात ओवळधीबट कुटवी लागतात. ही ठेचलेली मुळे एका मोठ्या भांड्यात घालून २५ तास पर्यंत मदाग्नीवर शिजवावी मग ती एका स्तूप्या दावा-खाली दाबून त्यातील सर्व रस काढून घ्यावा ही शिजविण्याची व रस काढण्याची क्रिया त्या मुळ्यावर दोन चार वेळ करावी लागते व जो रस निघेल तो गाळून पुन्हा चुलीवर ठेवावा बराच वेळ शिजव्यावर हा काढा उरवून परातीत घालून पुन्हा चुलीवर ठेवावा; व बरेचदा रस घड होईपर्यंत उबव्यावे. नंतर परत चुलीवरून खाली उतरून त्या रसाच्या काढ्या एका साच्यात घालून पाडव्या त्या काढ्यासच जेष्ठमधाचा शिरा असे नाव आहे हा शिरा खोफण्यावर दतात

जेसरी—(१) सुर्वे, काटेवाळ गोहिलवाड जिह्यातील डिक्कण. सारादमधील जेसरी मुसलमानांची तह क्षेत्रावर जेसरी बघिलेले येथील जमीन चांगली असून फामुस व आहे उत्तम होतात जेथे बैलगाथा महादेवाचे एक देऊळ आहे. भावदवरचा अंमल येथे चालतो.

(२)—सुर्वे, बैकाळामधील एक छोटे संस्थान. क्षेत्रफळ १५ चौ मै आहे पायकवाडाला शायिक लढायाची लागते. मेसरी नदी यातून वाहता असल्याने जमीन चायली सुथरक आहे

जेसरी—कनोटाळात जेसरा येथे शिवाजीचा सेनापति प्रतापराव गुरजर याची व विजयपुरकर सेनापति बहलोल यांची लढाई झाली. प्रतापराने याच बहलोलस भोडवाच आठवल्यापूर्वी उदार बनाने ठेवराणी येथे हातात सापडला असता सोडून दिले होते. परंतु त्याने विधासघाताने पुन्हा प्रतापरवावर हल्ला केला याच वेळी शिवाजीनेहि प्रतापरावास ठपका दिल्यामुळे, विजून राजून व उतावळीपणा करून त्याने बहलोलस तोंड दिले. सेन्य व्यवस्थित नव्हते त्यामुळे हल्ला कारागार न होतो पुष्कळ मराठे पडले व शेवटी खाशा प्रतापरवाहि फामास आला शिवाजीचा दुसरा सरदार हुंछाजी मेराहे हा जेसरीच्या अवघेच मुकादाम

होता, त्यानें हो बातमी सनगतांच ररेनें येऊन, विरह-
वित्त शालिले प्रतापरावाचे सैन्य एकत्र करून निकालाचा
हवा चालवून बहलोलचा पराभव केला; तेव्हा बहलोल
पळून गेला. याच लढाईत पुढे प्रस्थातीस आलेले संताजी
घोरपडे व घनाजी गणव या शिलेदारांनी चावठा पराक्रम
भाषिला. हेराबाला या कृत्वापराल हवीरराव ही पदवी
सिंहाजानें दिली (१६७४ फेब्रुवारी) [भा. २. सं.मं. चतुर्थ
संमेलनमृत; मराठी रिवायत; शिरीशिरीवचन]

जसलमीर, संस्थान-राजपुतावा संस्थानातील अगदी
पश्चिमेकडील हे सगोत मोठे संस्थान असून ते उत्तर अक्षांश
२६° ४' ते २८° २३' आणि पूर्व रेखांश ६९° ३०'
ते ७२° ४२' यांच्या दरम्यान वसलेले आहे. या संस्थानाचे
क्षेत्रफळ १९०६२ चौरस मैल असून एकूण गावे ८७२
आहेत. वनःक्षेत्र—उत्तरेक भावलपुर, पश्चिमेक सिंधःदक्षिणेक
व पूर्वेक जोधपुर आणि बिकानेर. संस्थानची लोकसंख्या
(१९२१) ६५६९२ असून दरपंच चार लाखावर आहे. संस्थानी
प्रभूने ७८३ ई. पू. आहूत. संस्थानांत भाववादी व सिंधी
भाषा चालनात. हे संस्थान हिंदुस्तानातील विशाल बालकाशा-
गणपती एक भाग असल्यामुळे बहुतेक सर्व प्रदेश बालकाशय
असून ओसाड आहे. जसलमीर गाहाच्या आसपास सुमारे
४० मैलांतील जमीन दगडाळ असून बडबडार देखील आहेत.
पश्चिमेकडील बालकाशा टेंकळा बाभळीच्या चारच्या जुड-
पानी आच्छादित्या असून, पूर्वेकडील टेंकळ्यावर उंच वाढ-
लेल गवत आढळत. सर्व प्रदेश ओसाड असून सर्वत्र रेंतोवे
होणर आहेत. येथीं दूर दूर अंतरावर वसलेली असून वस्ती
फार विरळ आहे. बाधारणपणे एखाद्या पान्या विहिरीभोंवती
सोपल्या वापून ओक राहतात. कांकी नावाचा ओढा जस-
लमीरच्या उत्तरेक १० मैलावर राहत असून त्याच्याच पुढे
मुक्तील नावाचा तलाव झाला आहे. पाणी २००-३००
शत स्रोतीवर लागते व तेथे हि मज्जळ असते. यात नद्या मुळीच
नाहींत. पावसाळयात मका पिकतो व तेच काय ते मुख्य धान्य
आहे. बहुतेक प्रदेश वाण्याने वाढून आलेल्या वाळूने आच्छा-
दिलेला आहे. सर्वत्र वाळूचे खडक, शिपा, चुनखडोचे खडक
वाढून वर ओक काढीत असलेले दृश्या पडतात.

जमली प्राण्याच्या जाती इकडे फार दृष्टीस पडत नाहीत.
संस्थानातील विरसिलपुरचा कित्ता दुसऱ्या शतकातील असून
लोदवा येथील जैन देवळे एक हजार वर्षांपूर्वीची आहेत.
संस्थानची पहिली राजधानी तनोट ही आठव्या शतकातील
आहे.

हवा कोरडी असून निरोगी आहे; परंतु उन्हाळ अतिशय
कडक असतो. उष्णतामान मे आणि जून महिन्यांत अधिक
असून जानेवारीत उष्णमापक थंडाचा फार बर्फेरेप्यादि
जाली गेलेला आढळतो. पाऊस फारच थोडा पडतो. जस-
लमीर गाहातील पावसाचे सरासरी प्रमाण ६ इंच आहे.
फक सन १८८३ मध्ये १५ इंच पाऊस पडला होता.

इतिहास:—जसलमीरचे संस्थानिक जादन (यादव)
वंशाचेकी रजपुत असून श्रीकृष्ण आपला मूळपुरुष आहे असे ते
मानतात. दंतकथेप्रमाणे यांची प्राचीन माहिती पुढीलप्रमाणे
आहे—श्रीकृष्णाचा काळ साधारण २४७५ पुत्राचेकी
दोषांनीं धिष्ट नदापलीकडे जाऊन मर्द्ध वेतांत पलायन
केले. सन नावाचा र्पाचा एक वंशज झोऊन गेला. त्यानें
गझनी चढा वसविले (हेच अफगाणिस्तानचे गझनी असावे
असें थोडे म्हणता. परंतु हे राजपुत्रांच्या बळवत्तास कोठें
तारा असावे असे कनिगह्यामचे म्हणणे आहे.) पुढे खोरासा-
नच्या राजाने गझच्या ईशान्या लढाईत पराभव करून त्यास
त्याच्या अनुयायांसह पंजाबात हाकलून दिले. तेथे त्यानें
नवे नगर वसवून त्यास आपले (सलमान) नाव दिले. ते
नगर इथी तिबाळकोट या नांवाने प्रसिद्ध आहे. सलमानचा
नातु भाति या नावाचा प्रख्यात योद्धा होऊन गेला. यानें
आसपासच्या संस्थानिकांना पादत्कांत करून पुष्कळ मुलुख
आपल्या राज्यास जोडला. या राजापासूनच हल्लीं भाति
(भाटी) जादन असे नाव प्राप्त झाले आहे. या ठिकाणीं
रपांचा अमरकोट, झालोर वगैरे पुष्कळ रजपूत बराण्यांती
संघष आला. रपांची पहिली राजधानी मरहत्यानांत तनोत
नावाची असून ती आठव्या शतकात वसविली असावी.
परंतु या ठिकाणाहून त्याचा राजा देवराज याची इकालपडी
झाल्यामुळे त्यानें इ. स. ८५२ मध्ये देवगढ वसविले. देवगढ
इथी भावलपुर संस्थानात देवावर नावांनी प्रसिद्ध आहे. देव
राजानें प्रथम आपणास राजवट म्हणवून घेतले व योद्ध्याच
भावांत थोडा रजपुताची, लोदोरावा नावाची राजधानी
मिकली परंतु ती लष्करी दृष्टीनें मजबूत नसल्यामुळे त्याचा
चढावा बंधव जयसाल यानें इ. स. ११५६ मध्ये लोदोरा-
व बळव (५ कोसोवर) जसलमीर नावाचे गाह वसविले.
तो सुमारे स. ११६८ त मेलला. त्याच्या नंतर गादीवर त्याचा
पुत्र सलमान बसला. तो मुसलमानांपरोबर युद्ध करीत

मध्यंतरीच जयतसी मेला होता व त्याचा मुलगा मूलराज राजा झाला होता. पण तोहि या शेवटच्या लढाईत मरण पावला. फक्त त्याचा पुत्र देवराज व दोन पुतणे तेवढे वाचले. पण देवराज लवकरच मेला (१२९५). ओसाड जैसलमीरात मुसलमान दोन वर्षे होते. मग तेथून ते निघून गेले. नंतर मेडू येथील राठोड तेथे येऊन राहिले. परंतु पुढे दुडू या नाटीरानाने आपले लोह जमवून राठोडावर स्वारी करून, त्यांना हाकून जैसलमीर पुन्हा काबीज केले. पुढे त्याच्यावर दिल्या शाहाने स्वारी करून त्याचा पराभव करून मूलराजाच्या एका गरसी नावाच्या पुतण्यास जैसलमीर दिले (१३०६); परंतु दुडूच्या भेटळीने त्याचा खून केला. तेव्हा त्याचा भाऊ केदूर व त्याच्या नंतर दुधीर हे गादीवर बसले, त्याच्यानंतर फैसल, चाबीर-देव, परसी, जैत, नूनकर्ण, भीम हे राजे झाले. भीमाच्या मर्गे त्याच्या मुलाचा खून करून भीमाचा भाऊ मनोहरदास हा राजा झाला. तो केल्यावर सावळसिंग गादीवर आला (१६५१) दिल्लीच्या पातशाहीचा मांडलिक प्रथम हाच झाला. सावळसिंगाने पेशावर व कैदाहार या भागात कामगिरी केल्यामुळे पातशाहाच्या समतीने त्याने जैसलमीरच्या राज्यास आपपासचा बराच मुलुख जोडला त्यावेळी ह राज्य वैभवाच्या शिखरास चढले होते परंतु १७२२ च्या पुमारास एक एक प्रांत या राज्यातून जाऊ लागला तथापि हे राज्य अगदी एकीकडे बसले असल्यामुळे, मराठयांच्या तावडीतून सुटले होते त्याचप्रमाणे ब्रिटिशांच्या संरक्षणाखाली राजपुतान्यात जी जी राज्ये आली, त्यातहि या राज्याचा क्रम शेवटचा होता.

सावळनंतर त्याचा पुत्र अमरसी हा राजा झाला त्याने राज्यातील दरबडेचोराचा बंदोबस्त केला. तो १७०२ साली मेला. तेव्हा जसवंत गादीवर आला हा बुद्धी राजा होता. याचा पूगल, बारमेल, फिलोदी वगैरे प्रांत राठोड व मुसलमान यांनी बळकावला. त्याच्या पक्षात गादीवद्दल ठेठे होऊन बजील मुलगा अरसीसिंग राजा झाला त्याच्याहि हातून देवराज वगैरे प्रांत शिकरपुरच्या खानाने घेतला. याने ८०वर्षे राज्य केले त्याच्यामागून (१७६२) मूलराज हा गादीवर बसला. त्याचा दिवाण सल्लुसिंग नावाचा अति दुष्ट, क्रूर व विषयी होता. त्याने प्रजेवर फार जुलूम केले. तेव्हा राजपुत्र रामसिंगाने त्याचा वध केला. पण मूलराजाने त्याचा पुत्र सालीमसिंग यास दिवाण केले हा सालीमसिंग तर बापापेक्षा जास्त वाईट होता. सर्व दुष्टाचा तो पुतळा होता. बाहेरून सौम्यपणा दाखवून आतून नाश करीत असे. एकदा राजपुत्र राजसिंगाच्या लोकांना त्याला एकाएकी गाढले त्यावेळी त्याचा प्राण नाचयाचा, परंतु त्याने काकुळती केल्याने तो वांचला पण पुढे सालीमसिंगाने या लोकांचा कपटाने वध केला. तो गोष्ट स्वतःच्या भावांस व बांधकीस कळल्या-न त्याने तिला व त्यालाहि ठार केले. संधि साधून त्याने

राजपुत्र राजसिंगास त्याच्या कुटुंबासह त्याच्या घरास आग लावून जाळून टाकले व त्याच्या मुलांना विपप्रयोग केला. त्याच-प्रमाणे आपल्या विरुद्ध असलेल्या अनेक लोकांना त्याने ठार केले. त्यामुळे जैसलमीर ओसाड होऊ लागले. मूलराजाशी इंग्रजांचा संबंध स. १८०८ मध्ये प्रथम आला. नंतर १८१८ त या दोघांचा तह झाला. त्यात संस्थानास दत्तकाचा अधिकार मिळाला व खंडणीची माफी मिळाली. नंतर १८२० त मूलराज मेला त्याच्या मार्गे त्याचा पुत्र गजसिंग गादीवर आला. परंतु तो सालीमसिंगाच्या धाकाने त्याच्या मुठीत नेहमी असे सालीम हा यानंतर चार वर्षे जिवंत होता. त्या मुदतीत त्याने लोकांवर अत्यंत जुलूम केला. बिकानेर वगैरे शेजारच्या संस्थानिकांशी त्यान सद्बद्दीवद्दल भाडणें उपस्थित केला. परंतु इंग्रजांनी व उदेंदूरच्या महाराष्ट्याने मध्ये पडून हे तेंड मिटाविले. एकदा या सालीमचा खून करण्याचा प्रयत्न झाला, पण तो उपडकीत आला (१८२८) शेवटी त्याने आपल्या मुलास दिवाणगिरी मिळविण्याची खटपट करून आपला देह ठेवला. त्याच्या मुलास दिवाण नेमण्यात आले. परंतु त्याने आपल्या भावाचा खून केल्यामुळे गजसिंगाने त्याला कैदेत टाकले त्यामुळे घोडाचा दंगा झाला, पण तो शमविण्यात आला यानंतर गजसिंगाने राज्यकारभार आपल्या हाती घेतला व प्रजेस सुख दिले. १८४० साली इंग्रजांना तिथ प्रांत काबीज करण्यास पुष्कळ मदत केली व आपपासच्या संस्थानिकांशीहि स्नेहाचे वर्तन ठेवले. सिंध घेतल्यावर इंग्रजांनी त्यातील राहागड, गरसिया व गतुरा हे तीन किल्ले गजसिंगास दिले मूळचे ते जैसलमीरच्याच राज्यातील होते. ते मागे सिंधच्या अमिराने बळकावले होते गजसिंग १८४६ साली मेला तो निपुत्रिक असल्याने त्याच्या राणीने रणजितसिंगा(पुतण्या)स दत्तक घेतले. तोहि स. १८६४ त निपुत्रिकच मेला. तेव्हा त्याच्या धाकट्या भावास दत्तक देऊन गादीवर बसविले त्याचे नाव बहिरी-साल तो वयाने लहान असल्याने तो गादीवर बसण्यास क्षम-उच हाईना. ही गादी अपशकुनी आहे असे त्याने मत बनले होते. म्हणून राज्याभिषेक लावणीवर पडून बहिरीसालचा बाप केसरसिंग हा राज्यकारभार पाहू लागला. पुढे १८६५ साली बहिरीसाल राज्याभिषेक केला. तो स. १८९१ त मेला. त्यानंतर त्याच्या राणीने लाठीच्या खुशालसिंगाचा पुत्र वयाम-सिंग यास दत्तक घेऊन गादीवर बसविले. हे राजे इ. स. १८८७ त जन्मले असून याचा अभ्यास मेयो कॉलेजात (अजमेर) झाला येथील संस्थानिकास १५ तोकाच्या सला-मीचा मान आहे हल्लीचे अधिपति महाराजाधिराज महा-राजधर थो सर अवाहरसिंगजी महादूर के सी. एस्. आय. हे आहेत.

गो व — हे गाव जैसलमीर संस्थानची राजधानी असून जोधपूर-बिकानेर रेल्वेच्या वारमेर स्टेशनच्या उत्तरेस सुमारे १० मैलावर उ. अ. २६° ५५' व पू. रे. ७०° ५५' यांच्या

दरम्यान वसले आहे. मुंबईच्या उत्तरेस ६०० मैलावर हा गांव आहे. याचा लोकसंख्या सात हजारवर आहे. इ. स. १९१८ त राख बंदखान याने हा गांव वसविला व त्याचेच नाव अशाच गावास चालत आहे गावाभोवती मुमारे ३ मैल परिघाचा व १० पासून १५ फूट उंचीचा व ५ फूट आडीचा दगडी तट आहे. गावात आश्यास पूर्वेकडे एक व पश्चिमेकडोडे एक अशा दोन वेगळे आहेत. गावातील रस्ते पारचे अर्दे आहेत. नद्याच्या आतील गांवत हज्जी कारखी वस्ती नाही. एके काळी मात्र तेथे फार वस्ती असली असे दिसते. दक्षिणेस एका टेकडीवर किंता आहे.ही टेकडी आसपासच्या प्रदेशातून १५० फूट उंच असून ५०० फूट लांब व २५० फूट रुंद आहे. किष्णवाची तटबंधी बाकली असून गावच्या बाजूनेच किष्णाल गाव्यास मार्ग आहे. किष्णाल महाराष्ट्राचा राजवाडा आहे. किष्णातील जेनाची देवळे चांगली असून झाडीचे छोटे शम प्रदेशाचा आहे. काही देवळे १६०० वर्षांची जुनी आहेत असे म्हणतात [इ. स. १९१६; गोडबाले—एतद्देशीय संस्थानाचा इतिहास; टाइम्स—इंग्लंड १९२२.]

जेलुस्ट लोक—हे नाव 'सोसायटी ऑफ मीसर्स' या नावाच्या संस्थेतील सभासदास लावितात. ख्रिस्ती संस्थापासूनही रोमन कॅथोलिक पंथाची अनुयायी असलेली ही संस्था सेंट झेवियियस कॉलेजला नापाच्या इ.स. १५२९ साली स्थापिली. या संस्थेचा उद्देश ख्रिस्तीभ्रमदेशासवेष्ट्या दुसऱ्या निर्बनता, ब्रह्मचर्य व आज्ञासारकपणा ही तीन त्रोट पाठ्याची राख घेऊन सतःच व देशाच्याच आध्यात्मिक कल्याण करण्याकरिता राखणे हा आहे. या संस्थेचे सभासद व मूळ संस्थापक झेवियियस याने तयार केलेल्या नियमाप्रमाणे राहता व वागत असत. या नियमाना पोपची संमति मिळालेली होती. मार्टिन लुथर याने बर्मोनी-मर्थे १५२० साली रोम वेगळी ख्रिस्ती वसंतुध पोप याचे आज्ञापत्र जाळून 'प्रोटेस्टंट पंथ' म्हणून ते बंड उभारले त्याचा प्रतिकार काढण्याकरिता लुथरचा समकाळीन झेवियियस याने स्वेनमर्थे पदार्थ संस्था स्थापिली. या संस्थेसंबंधी नियम करताना झेवियियसने मोठे कडक लष्करी धोरण स्वीकारले होते कारण लुथरचे बंड मोडण्याकरिता लुथ्या दिसता धर्मपंथाचा धार्मिक व नैतिक स्वरूपाची लढाई चालविली पाहिजे असे त्याचे म्हणणे होते; व त्याप्रमाणे जेमुस्ट संस्थेचा नालक एक मुख्य अधिकारी आमरण नेमून त्याच्या हाती अनियंत्रित नत्ता देण्याचा त्याने नियम केला होता. तो लिहिलो " या मुख्य अधिकाऱ्याच्या सेव्यांतच कमांडर-इन-चीफच्या आज्ञाप्रमाणे हातापासल्या सर्व लोकांनी मुहयत्वा केवळ ईश्वराच्या जागी समजून त्याचा वैयक्तिक तुल्यमत्ता, वीर्यमत्ता व सारासार निवारकालि याविषयी विचार घेतात न आणता विनतकार मानल्या पाहिजेत. कनिष्ठांनी बरिष्ठापुढे आपले सर्व म्हणणे

अवश्य मांडले पाहिजे व ते ऐकण्यावर बरिष्ठांची आज्ञा होईल ही धोरणाबंध केली पाहिजे. घडघडीत पापकृत्य असेल ते खैरिजकरून इतर प्रत्येक वायवती कनिष्ठांनी बरिष्ठांची इच्छा तीव्र आपली इच्छा इतके तादात्म्य पावून वागले पाहिजे. पापकृत्यच असेल तर प्रथम बरिष्ठापुढे स्वतःचे मत मांडावे, व त्याचाहि उपयोग न झाल्यास दुसऱ्या दोन तीन समेतस इतमाना आपली शंका निवेदन करून ते सगळीत त्याप्रमाणे वागावे." झेवियियसचा दुष्ठाहि एक नियम विशेष महत्वाचा आहे. रोमयेतील पोपच्या पम-सत्तोविषय लुथरची मोहीम समाजात वदमूल होऊ नये म्हणून जेमुस्टांनी सर्व लोकांत मिशळून उपदेश करीत राहाने; केवळ एकतामर्थ ईश्वर चिंतनात वेळ पातवित्याने खरी आध्यात्मिक उपसि होणार नाही, असे त्याने स्पष्ट वजावले आहे.

संस्थेची राख नाव कारभार.—या संस्थेमर्थे सहा दर्जोचे दसम असत ते असे.—(१) नोव्हिस्ट (नवविषया), (२) स्कॉलॅस्टिक (विद्यार्थी), (३) टेंपोरल कोर्बॅन्ड-ज्युटर (दृष्टिक सहकारी), (४) स्प्रिच्युअल कोर्बॅन्ड-ज्युटर (आध्यात्मिक सहकारी), (५) प्रोफेस ऑफ दि थ्री ग्लाऊज (प्रवक्तृ) व (६) प्रोफेस ऑफ दि फोर ग्लाऊज (अनुपदेशक) नोव्हिस्ट या सदरील चौदा वर्षांवरील दुसऱ्या घेऊन त्यांना एका अधिकाऱ्याच्या देखरेखीखाली दोन वर्षे देखील व त्या काळात त्याच्या स्वभावातील गुण-दोषांची नीट परीक्षा करून लाकळ ठरल्यास त्यांना दुसऱ्या वर्गात घालीत, व त्यांचे धर्मोपदेशक (प्रोस्ट) किंवा शुद्ध-स्थाधमी (लेमन) या दोन भिन्न आयुष्यकामांपैकी एक निश्चित ठरवून तत्तुवरच पुढील दिक्षण देत असत. धर्मोपदेशक होण्यासाठी स्कॉलॅस्टिक (विद्यार्थी) या सदराखाली राख घेऊन बरीच वर्षे अध्ययन व अध्यापन करीत राहावे लागे. राख घेणे ती " हे सर्व शक्तिमान् परमेश्वराची निर्बनता, ब्रह्मचर्य व संस्थेची सर्व काळ आज्ञा पाठ्याची राख घेणे, आणि या संस्थेत आचारण राखण्याचे व सर्व वायवती संस्थेच्या विषयासुधार वागण्याच यत्न देतो व ते पुढे करण्याकरिता तुं मनवर पूर्ण कृपा कर " या दुसऱ्या वर्गात स्कॉलॅस्टिकला प्रथम पाच वर्षे वादुमयात्मक विषयांचे शिक्षण, नंतर वादुदहा वर्षे उच्च शिक्षणाबरोबर अध्यापन आणि वयाच्या अष्टावीस तोस वर्षांपासून ईश्वरज्ञान (थि-आलजी) या अध्यापन, येथेप्रमाणे विद्यार्जन चौतीस छत्तीस वर्षे बराचपर्यंत आज्ञाधारक प्रोस्ट बनून स्प्रिच्युअल कोर्बॅन्ड-ज्युटर हा दर्जा प्राप्त होत असे. गृहस्थाधमी होऊन शिष्यागणना 'टेंपोरल कोर्बॅन्ड-ज्युटर' या सदरीत प्रवेश होण्याकरिता दहा वर्षांचा अध्यासक्रम असे. प्रोस्ट झाल्या-नंतर चौदा वर्षांनी 'थ्री ग्लाऊज' (तीन त्रोट) परकर-काराचा बरच्या दर्जोत मनावेस होई आणि अखेर पंचे-चाळीस वर्षे वय झाल्यावर शेवटचा 'फोर ग्लाऊज'.

त्रेत) जेणाराचा दर्जा संस्थेच्या सभासदांला मिळू शकत असे. या शेवटच्या सर्वांचे वर्गात फार थोड्या इस्मांचा प्रवेश होई. या सर्व निरनिराळ्या दर्जांच्या सभासदांना संस्थेच्या इमारतीतच राहावे लागे. या जेसुइट संस्थेच्या मुल्याला 'जनरल' म्हणत व तो नेहमी रोम येथे रहात असे. संस्थेच्या प्रातः, शिष्टा व गाव येथील सर्व शाखांचे अधिकारी नेमण्याचा अधिकार जनरलला असे जनरलची नेमणूक मात्र सतदा एकूण निवडणुकीने होत असे प्रत्येक ठिकाणच्या जेसुइटला संस्थेच्या कार्यसंघर्षां साहिती जनरल नियमितपणे यावी लागत असे जनरल हा जरी सर्वाधिकारी असे तरी पण त्याच्या मदतला एक 'कन्सल्टंटिव्ह कौन्सिल' (सल्लागार मंडळ) असे. आणि सल्लागारांचो निवड किंवा बडतकी करणे जनरलच्या हाती नसण्यामुळे हे मंडळ जनरलचे दोष दाखवून योग्य सल्लागसलत व सूचना निर्गमणे देत असे तिवाय संस्थेच्या सर्वसाधारण सभेला जनरलला तात्पुरता किंवा कायम बडतकी करण्याचा अधिकार आहे

याप्रमाणे या संस्थेची घटना व नियम मोठ्या कौशल्याने केले असल्यामुळे अंतस्थ कलह न मानता जुन्या प्रिस्ती धर्मात म्हणजे रोमन कॅथोलिक पंथात नवीन सामर्थ्य उत्पन्न करण्याच्या कामी या संस्थेने फार वाखाणण्यासारखी कामगिरी केली. प्रॅटिस्टंट पंथाची साठ युरोपभर पसरणार अशी चिन्हे दिसत होती त्यावेळी ती साठ उत्तर युरोपकडेच थोपवून धरण्याचे काम या संस्थेने केले हे कार्य जेसुइटच्या हातून झाले ते केवळ अधप्रदेशांमळे नव्हे तर शाहाणपणा व दूरदर्शीपणामुळे झाले. ख्रिस्तीधर्मसुधारणेच्या म्हणजे प्रॅटिस्टंट पंथाच्या चळवळीला गोर चळण्याचे कारण तिस्तीधर्मोपदेकातील अज्ञान, आलस व दुर्वर्तन आहे ही गोष्ट जाणून या संस्थेने उच्च विद्याजनेन व सद्गर्तना या दोन्ही गुणानी सेपन असे विद्यार्थी तयार करण्याकरिता स्वतःच्या शाळा, कालेजे स्थापली, इतकेच नव्हे तर स्वतःची नवी कसमि पुस्तके तयार केली. सुमारे तीन शतके जेसुइट लोक हे सर्वोत्कृष्ट शिक्षक म्हणून युरोपभर नावाजलेले होते. त्यांचे सासणी वर्तन निर्दोष असे, उच्च शिक्षणामुळे धर्मोपदेशक होण्याचा त्यांची त्यांच्या अंगी सर्वातून अधिक असे; आणि राष्ट्रम-याच्या धार्मिक व इतर सर्व शाखात ग्रंथलेखक म्हणूनहि त्यांची संख्या सर्वात अधिक आहे पण त्यांची सर्वात अधिक सुहृणीय कामगिरी युरोपेतर खंडातील दूरदूरच्या देशात ख्रिस्तीधर्मप्रसारासंबंधीची होय. उत्तर अमेरिका, ब्राझिल, पाराग्वे, चीन, हिंदुस्थान वगैरे देशात पाश्चात्य विद्या व ख्रिस्तीधर्म याच्या प्रसाराची जी कामगिरी त्यांनी एकनिष्ठेने, भिरलसपण व आनंदाने केली आहे तिशी तुलना करण्या-सारखी बौद्ध भिक्षुसेवीज दत्तर कोणाहि धर्माचाच कामगिरी नाही.

सत्ये व रोल आ क्षे प.—संस्थेच्या या उज्ज्वल वाङ्म-यरोबर दुसरी दृष्टाई वाङ्मि आहे. यात विशेष महत्त्वाची गोष्ट ही की, ज्या रोमन कॅथोलिक पंथाचे पुनरुज्जीवन करण्याचे श्रेय संस्थेस आहे त्या पंथातील लोकानाहि जेसुइट लोक अप्रिय झाले. त्यांचे कारण एकतर कॅथोलिक धर्मी रुढिभक्त पण नीतिप्रष्ट धर्माधिकार्यांना आमसुधारणेचा जेसुइटानी केलेला उपदेश व स्ववर्तनाने घालून दिलेला धडा साहचिकच कटु व दुःसाध्य वाटू लागला, आणि जेसुइटच्या वाढत्या पळवडूळ मारत आणि नव्दाईच्या वर्तनावडूळ राम उत्पन्न झाला तात्पय स्वतःचे महत्त्व व जैन कमी होणारते पाहून कॅथोलिक चर्चमधाल अधिकारी जेसुइटचे विरोधी बनले जेसुइटचे दुसरे आक्षेपक नीति-क्षेत्रातले होत 'साधनांचे समर्थन साध्य वरते' (एण्ड अस्ति-फाईम दि मीन्स) म्हणजे साध्य चागले असले की साधने बरी वाईट असली तरी ते धूम्य आहे हे तत्त्व जेसुइट संस्था उप-देशाते काही जेसुइटानी या म्हणीप्रमाणे वर्तन केले असले तरी सर्व संस्थेचे हे ग्रीदवाक्य होते हा आरोप खरा नाही कारण या तत्त्वाने चालण्यास कोणतीहि संस्था फार काळ टिकून राखू नाही जेसुइटविषय सर्वात मोठा आरोप म्हणजे त्यांच्या राजकारणातील उलाढाली. पुष्कळ जेसुइटानी धर्मकारण व राजकारण पृथक् ठेवता आले नाही ही गोष्ट खरी आहे राजकार्य प्रभावे तात्विक निवेचन जेसुइटच्या शाळेत चाले व त्यात जुलमी राजकार्याच्या चुनांचे समर्थन केले जात असे हेहि खरे आहे. तथापि कोणत्याहि राजकीय चुनाच्या कडात कोणाहि जेसुइटचे प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष भंग असल्याचा कसलाहि पुरावा नाही. फ्रान्समधून प्रॅटिस्टंट लोकांची हद्दपारी, 'तीस वर्षांचे युद्ध', ईंग्लंडच्या इतिहासाचे राणीविषय झालेले फट, वगैरे गोष्टीतील प्रत्यक्ष कार्यकर्त्यांशी जेसुइटाने पत्रव्यवहार असत हे सिद्ध झाले आहे तथापि सभासदांनी असल्या कार्याशी थिलकुल संबंध ठेवू नये असा सोसायटीचा सक्त नियम होता सर्वच त्या नियमविषयक वागणाऱ्या व्यक्तीच्या कृत्याबद्दल संस्थेला जबाबदार धरणे योग्य बाही.

अ व क पां ची का र पं.—या संस्थेचा पुढे सर्वत्र अप-कर्ष होत जाण्याची मुख्य कारणे दोनःपहिले कारण संस्थेच्या सभासदांमध्ये खरोखर मोठ्या बुद्धिमत्तेच्या इसमाचा पूर्वीक काळात अभाव हे होय. या संस्थेने हजारों सभासद होऊन गेले आणि सामान्य माणसांपेक्षा त्याचा शैक्षणिक दर्जा अधिक असे तथापि मोठ्याच्या योजना तयार करून त्या कुशलतेने पार पाडण्यास जाणणारी अधमाध्य बुद्धिमत्ता कोणाच्याहि अंगी नव्हती स्वतः संस्थेचा संस्थापक खालोला व सेंट फ्रॅन्सिस डेवियर हे दोनच पहिल्या प्रतीचे इसम होते. नंतरच्या इसमात अननेल्स, बेकन, रिचल्ड यांच्या योग्य-तेचा एकहि नव्दाता पास्काळ, डेकार्टस्, व्होल्टेयर वगैरेचे शिक्षण या सत्येत झाले पण ते महान् तत्त्ववेत्ते संस्थेतून फुटून बाहेर पडले आणि सामान्यतः सर्व संस्थाची हीच

दुस्स्थिति असते. संस्थेला सतत धोर बुद्धिमान चालक जोडिहोई अमत्त नाहीत. त्यांचे कारण असे की, संस्थेचे उत्पादन ने नियम करून ठेवतात त्याच्या कक्षेत सर्व सभासद जडून जाऊन स्वतंत्र कर्तव्यगारीला वाय रहात नाहीत आणि नियमांचे कृपण कोणी उल्लंघन करू लागत नाहीत तो अग्रिम ठरून संस्थेतून बहिष्कृत होतो. हीच स्थिति जेसुरटच्या संस्थेत आहे. स्वतंत्रपणे भिन्न मतांची चर्चा करण्याचीहि संस्थेत पूर्ण मनाई आहे.

अपकर्पांचे दुसरे कारण म्हणजे जेसुरटच्या इतर धर्म-पंथांची सहकारितेचा अभाव व स्वसंस्थेचे सर्वत्र व सर्वत्र स्वापण्याची इच्छा. हे धोरण संस्थेचा दुसरा जनरल लेनेझ (१९१८-१९१९) याने संस्थेच्या कार्यात पक्के करून टाकले. स्वतःचा हेतु सापण्याकरिता जेसुरट लोक युक्तायुक्त कोणतीहि गोष्ट करण्यास तयार होत. हिंदुस्थान व चीन देशात त्यांनी योजलेल्या युक्ता व केलेली कार्ये दिल्ली धर्मांला निःसंशय कमीपणा आणणारी आहेत. हिंदुस्थानातील ब्राह्मणवर्गांची सहायभूति मिळानी म्हणून जेसुरटाने ब्राह्मणां पोपास व राहणीहि स्वीकारली, व महाराष्ट्रस्थानाची धर्म-कृत्ये करण्याचे नाकारून एकप्रकारे ख्रिस्ती धर्मात जाति-भेदाला स्थान दिले. असल्या कृत्यामुळे जेसुरटची सर्वत्र बदनामी झाली; ती इतकी की, १९०३ साली या जेसुरटच्या संस्था अनेक देशाच्या सरकारांनी बंद पाडल्या. तथापि पुन्हा १८९९ साली त्याच्या पुनरुज्जीवनास परवानगी मिळाली. यावेळी युरोपात प्रातिनिधिक राज्यपद्धति चल्याव देशात शास्त्रांमुळे जेसुरटाने शैक्षणिक व धार्मिक क्षेत्राखेरीज बाहेर राजकीय क्षेत्रात शिरणे अशक्यप्राय झाले. तरीहि राजकीय उलाढाली व रोमन कॅथोलिक पंथाशी विरोध यानी संस्थेस अपाय पोहोचतो, ही गोष्ट सर्व जेसुरटाना पटलेली नव्हती. त्यामुळे १९ व्या शतका-तहि या संस्थेच्या शाखावर अनेक संकटे आली.

इति हा स.—इंग्लिशसंस्थेच्या हयातीतच जेसुरट संस्था पोर्तुगाल, रोम, गोवा (हिंदुस्थान), स्पेन, जर्मनी, फ्रान्स इतक्या ठिकाणी स्थापन झाल्या. १५४२ साली त्याचे पहिले कॉलेज फोर्डमन येथे निघाले. याप्रमाणे पाहिल्या चार जनरलांच्या कारकीर्दीत संस्थेची एकसारखी प्रगति होत गेली. पाचवा जनरल आयवेव्हिद्या (१५८१-१६१५) याच्या-वेळी संस्थेची यदनामा होण्यास सुरुवात झाली. तरीहि १६३९ साली संस्थेचा शतवर्षापेक्षासह साजरा करण्यात आला, त्या वेळी संस्थेच्या एकंदर आठशे शाखा व पधरा हजार सभासद होते. पुढे फ्रान्समधील लुगुनॉट (फ्रेंच प्रॉटेस्टंट) पंथाशी वैर केल्यामुळे जेसुरटाने अप्रियता बरीच वाडली. तथापि जेसुरटाने सर्वात मोठे संकट १७६७ साली आले. स्पेनचा राजा तिसरा चार्लस याने, त्याच्याविषय राजकीय कटात जेसुरट सामील असल्याचा पुरावा मिळाल्यावरून स्वतःच्या राज्यातील सर्व जेसुरट संस्था बंद पाडण्याचा हुकूम केला

आणि स. १७७३ च्या सुमारास तर फ्रान्स, पोर्तुगाल, ऑस्ट्रिया यांदि देशांनी जेसुरटच्या संस्था बंद करण्याचा हुकूम केला. यावेळी जेसुरटचे एकंदर ४१ प्रात व २२५८९ सभासद होते जेसुरट संस्थेच्या कार्याला रोमच्या पोपांची प्रथमपासून अनुकूलता होती पण यावेळी युरोपातले फ्रान्स, स्पेन, ऑस्ट्रिया वगैरे देशांचे वादग्रस्त विषय गेल्यामुळे पोपानाहि जेसुरटाविषय आशापत्र (मीम्ब्र किंवा बुल) काढावे लागले. तथापि रशिया व प्रशिया या दोन देशात परवानगी असल्यामुळे तेथील जेसुरटच्या संस्था टिकून राहिल्या.

१८०१ सालापासून पोपानी जेसुरट संस्थाना पुन्हा परवानगी देण्यास सुरुवात केली, आणि लवकरच वरील सर्व देशात जेसुरटाबरोल बंदी दूर झाली. तथापि १९ व्या शतकातहि मधून मधून एखाददुसत्या देशात जेसुरटाविषय मनाईहुकूम सुटत असत. पण एकंदरीने आतापर्यंत पोपाची व लोकमताची जेसुरटच्या कार्याला अनुकूलता मिळत आलेली आहे. १९१० साली फ्रान्स, इंग्लंड, स्पेन, इटली, हॉलंड, बेल्जम, जर्मनी, पोलंड, स्वित्झर्लंड वगैरे युरोपीय देशांत आणि इतर खंडातील तिबेट, हिंदुस्थान, चीन, जपान, अर्जेन्टिना, ईजिप्त, कागो, दक्षिण आफ्रिका, ब्राझिल, पेरू, मेक्सिको, ब्रिटिश साम्राज्य, वगैरे देशात त्याच्या संस्था असून एकंदर सभासदांची संख्या अजमासे २०००० होती तसेच आजपर्यंत या संस्थेचे पंचवीस जनरल (मुख्य अधिकारी) झाले आहेत [सदर्भ ग्रंथ —बोव्ह—दि जेसुरट्स (कोटिन्ग्यू-गौलीच्या पुस्तकाचे भाषांतर), २ भाग, संडन १८७९; निकोलिनी—हिस्टरी ऑफ जेसुरट्स; रुल-सेलेस्ट्रेट जेसुरट्स, ए. रि. ए मधील लेख]

जेसोर, जिह्वा —बंगाल इलाक्यातील एक जिल्हा. उ. अ. २३°४७' ते २३°४७' व पू. रे. ८८°४०' ते ८९°५०'. क्षेत्रफळ २९२५ चौरस मैल. उत्तरेत आणि पश्चिमेत नेडिया जिल्हा, दक्षिणेस खुलना, पूर्वेस मधुमती आणि बारासिया नद्या ह्या जिल्हा हुपळी आणि मेघना या नद्यांमधून असून त्यांत पुष्कळ नद्या आहेत व दक्षिणेस चराच भाग दलदलीचा आहे. उत्तरेस वस्ती दाट आहे परंतु दक्षिणेस तो भाग दलदलीचा असल्यामुळे वस्ती विरळ आहे. सर्व जमीन मळीची आहे. दलदलीच्या भागात नाना प्रकारच्या वनस्पती व प्राणी आहेत. या जिल्ह्यात जंगल नाही.

इतिहासः—सुमारे साडे चारशे वर्षांपूर्वी खांजा अली नावाचा मनुष्य येथे येऊन त्याने गौरच्या राजाभवदून एक जहागीर मिळविली. याने १४५९ सालापर्यंत या भागात राजाप्रमाणे सत्ता गाजविली. याने बांधलेल्या मशिदा वगैरे अद्यापि खुलना जिल्ह्यात सापडतात. दुसरी अशी एक दंतकथा आहे की, बिकमादिथ नावाचा राजा येथे राज्य करीत होता. याने आपली राजधानी म्हणून नावाचे शहर बसविले. त्याचा अपभ्रंश हल्ली जेसोर

आहे. याच्यामागून त्याचा मुलगा प्रतापादित्य गादीवर बसला. यानें मुद्रयाच्या बारा नाइकांचा पराभव केला. या मुद्रयांनी त्यावेळी बंगालचा दक्षिण व पूर्व भाग व्यापिला होता. पुढें या प्रतापादित्याचा पराभव राजा मानसिगानें केला (इ.स. सन १५८९ ते १६०५) ज्या ठिकाणी प्रतापादित्याचें राज्य होतें त्या भागास जेंसोर असें नांव पडलें. इ. स. १७८६ पर्यंत या भागाचे तुकडे पाडण्यांत आले नव्हते. परंतु त्या वेळेपासून आजपर्यंत त्याचे पुष्कळ वेळा तुकडे पाडण्यांत येऊन हल्लींचा जेंसोर जिल्हा पूर्वपक्षा अर्थां झाला आहे.

प्रतापादित्याचा पराजय झाल्यावर त्याच्या परगण्याचे एकंदर तीन भाग झाले. दक्षिणेकडचा भागा चात्रा राजा याकडे गेला उत्तरेकडचा भाग नळडांगच्या राजाकडे गेला व तिसरा राजा सीतारामराय याकडे आला. या सीतारामरायाची अग्रीं गोष्ट सांगतात की, हा मधुमती नदीच्या काठी असलेल्या हरिहरनगरचा तालुकदार असून त्यास अक्षयाच्या नवाभानें या भागाचा वसूल करण्याकरिता पाठविलें होतें. यानें वसूल केला परंतु नवाबास एक पै देखील न पोहोचल्यामुळे त्यानें सैन्य पाठवून इ. स. १७१२ मध्ये त्याचा पराजय करून त्यास कैद केले. या सीतारामरायानें महमदपूर येथें बाबलेली तळीं अद्यापि तेथें दिसतात.

राजा मानसिंग याच्या पदरी अक्षेधरराय नावाचा शिपाई होता. हा चात्रा राजाचा मूळपुरुष. हा १५८८ सालीं बालत्वावर त्याचा मुलगा महतब रामराय यानेंहि प्रतापादित्याविरुद्ध मानसिंग यास मदत केली. पुढें प्रतापादित्याचा पाडाव झाल्यावर ते परगणे याच्याच हवाली करण्यांत आले. याच्या मागून कंद्वराय व नंतर मनोहरराय (१६४९-१७०५) हा गादीवर बसला. या बंगाला हाच मूळपुरुष समजला जातो. कारण यानें आपली जमिनदारी पुष्कळच वाढविली. याच्या नंतर कृष्णराय व नंतर सुखदेवराय (१७२९-१७४५) हा गादीवर बसला. यानें आपल्या जमिनदारीचा २ भाग आपला भाऊ श्यामसुंदर यास दिला. पुढें श्यामसुंदर निपुत्रिक मरण पावल्यावर ईस्ट इंडिया कंपनीनें हा भाग एका जमिनदारास देऊन त्याच्या बदली त्याची बळकट्यानवळ असलेली जमीन घेतली. स. १८१४ पर्यंत हा जमीनदारी हाजी महमद मोहसिन याकडे होती. त्यासाठी त्यानें हुगळी इमाबबारास इनाम देऊन टाकली, ती अद्यापि तिथेच आहे. राहिलेली ३ जमिनदारी (इ.स. फगूर जमिनदारी) १७६४ साली थोकातराय याकडे आली. ज्यावेळी कायमघारपद्धति अमलांत आली त्यावेळी या जमिनदाराचें नुकसान झालें व सरकारनें दिलेल्या पैशावर आपण निर्वीह करणें भाग पडलें. १८१७ साली याचा नातु बरदाकात हा अज्ञान असताच गादीवर बसला. तेव्हा मिंटिष सरकारनें सर्व नदरया आपल्या हातांत घेऊन

जमीनदारी उज्जिवावस्थेंस आणली. १८२३ साली सरकारनें यात आणखी परगण्याची भर घेतली व सन १८५५ च्या वेदात या जमिनदारांनें चांगली मदत केल्यामुळे त्यास राजा बहादूर ही पदवी दिली. हा १८८० साली मरण पावला व त्याच्या मागून त्याचा वडिल पुन हल्लीं गादीवर आहे.

जरी बंगालची दिवाणगिरी ईस्ट इंडिया कंपनीकडे १७५५ साली आली होती तरी इ. स. १७८१ पर्यंत जेंसोर-जवळ मुरली येथें कोर्ट उघडलें नव्हतें जिल्ह्याची लोकसंख्या (१९२१) १७२२२१९ आहे लोकसंख्या कमी होत असल्याचें कारण येथील हवा फार वाईट आहे. दलदलीचे प्रदेश, बंगलात असलेली खेडी, व चांगलें पाणी मिळण्याची अडचण वगैरे गोष्टीमुळे येथें रोग फार होतात. कॉलरा, बरदान्धा ताप वगैरे रोग येथें उत्पन्न होतात. येथील लोकांची भाषा बंगाली आहे. लोकवस्ती एकूण ६९ मुसलमान व १९ हिंदु यांची आहे. उत्तरेकडचा भाग खूपीच असून त्यात मात, तंबाखू, ऊस वगैरे विकें येतात. तज्ञ खजूर व झाडापासून साखर तयार करतात पूर्वी येथें नीक्षीची लागवड फार होत असे, परंतु हल्लीं येथें ती होत नाही. चट्या, टोफण्या, माव्याची चाकें, साखर वगैरे तयार होतात. ईस्टन स्टेट रेल्वेचें जेंसोर हे मुख्य स्टेशन आहे. नद्याच्या समुदायबळच्या भागात भरती ओहोटीची पाणी येत असल्यामुळे होण्या बारा महिने वातू असतात व त्यातून पुष्कळ व्यापार होतो. यात अक्षिबंधे हुषकाळ पडलेला नाही. या जिल्ह्याचे पाच विभाग केले आहेत १९०३-०४ साली या जिल्ह्याचें उत्पन्न १६६९००० रुपये होतें.

वि भा. व.-बंगाल, जेंसोर जिल्ह्याचा एक विभाग. उ. अ. २२° ४५' ते २३° १८' व पू. रे. ८८° ५९' ते ८९° २६'. क्षेत्रफळ ७४८ चौरस मैल बराच भाग मळी जमानीचा असून पुष्कळ दलदलीचा प्रदेश आहे. लोकसंख्या (१९११) ४६२३०५. यात एक गाव व ११०१ देवडी आहेत. गी. व.-बंगाल जेंसोर जिल्हा. भैरवनदी, कांडी हा गाव असून ईस्टन बंगाल स्टेट रेल्वेचें हें एक स्टेशन आहे. १९११ साली ८९११ लोकसंख्या होती. उ. अ. २३° १०' व पू. रे. ८९° १३' आहे. १८६४ सालापासून युनिव्हर्सिटी येथें आहे. गावात जिल्ह्याच्या सर्व कचेऱ्या, दवाखाना, तुरुंग वगैरे आहेत.

जेंहोव्ह—हा इराणल लोकांचा देव आहे. या शब्दाच्या उपपत्तीसंबंधी अनेकानी अनेक तर्क चालविलेले आहेत. पण अद्यापि त्याची नीटशी उपपत्ति लागली नाही काहींच्या मतें जेंहोव्ह हा शब्द ' हवह ' (असणें) या धातूपासून निघाला आहे. पण ही उत्पत्ति निराधार आहे असे इतर विद्वानांचे मत आहे. पण उपपत्तीयेसाठी खरा महत्त्वाचा प्रश्न म्हणजे जेंहोव्ह देव हा मूळचा इराणल लोकांचाच की, इरानी तो दुसऱ्या लोकांपासून घेतला ? प्राचान इराणल आर्ताच्या इतिहासकारांनें जो इराणल लोकांची इतिवत

दिली आहे तीवरून मोक्षसच्या पूर्वाच्या इलाएल लोकांना हा देव माहीत नव्हता असे दिसते. पॅलेस्टाईनच्या दक्षिणेस एका पर्वतावर मोक्षेसला याचे प्रथम दर्शन झाले मोक्षेसने, ईजिप्तमधून इलाएल लोकांची मुक्ता केल्यावर त्यांना जेहोव्हाच्या पर्वताकडे नेले. मोक्षेसच्या सासरा या जेहोव्हाचा भक्त होता व त्याची पूजाअर्चा तो करीत असे असे काहींच मत आहे. आपल्या लोकांसह मोक्षेस तेथ गेल्यानंतर मोक्षेसच्या सासऱ्याने त्या सर्वांना स्वागत करून जेहोव्हाचे महत्त्व वर्णन केले व त्याच्या प्रार्थने यज्ञ केला; व नंतर मोक्षेसने या देवाचे माहारम्य इलाएल लोकांना समजावून दिले. तत्पर्य इलाएल लोकांनी हा देव निर्माण केला नसून त्याच्या पूर्वी पॅलेस्टाईनच्या टाप्तील मीडियन, केनाइड इत्यादि जाती या देवाच्या उपासक होत्या असे दिसते

काहींच्या मते पश्चिम सेमाइट लोकांमध्ये या देवतेची पूजा चालू होती. पण त्याला विश्वसनीय आधार मिळत नाही. डेलीट्स नावाच्या एका विद्वानाने, तर हा याजि-लोनिजम लोकांचा देव होता असे प्रातिपादन केलेले आढळते. पण हे सर्व तर्क अद्यापि अनिश्चितावस्थेतच आहेत. जेहोव्हा ही निरर्गदेवता आहे असे युद्धीत धरून, १९ व्या शतकातील काही विद्वानांनी ही देवता अग्निदेवता आहे असे प्रतियोगिते केले. हुन्या करारात वादळ व अग्नि याच्याशी या देवतेचा निष्प संबंध येतो नेपागर्ना हा जेहोव्हाचा शब्द, विद्युत् हे त्याचे नाव व ईश्वरपुत्र हे याचे धनुष्य होय असे बायबलमध्ये वर्णन केले आहे. पण एवढावरून हा कोणी विशिष्ट गुणाचा देव होता असे मानणे बरोबर नाही इलाएल लोकांचा हा सर्वात प्रमुख देव होता व त्यामुळे मुद्दामध्ये त्याचे साहाय्य व्हावे एवढापाठोडी त्याच्या सौर्माची बरीचप्रमाणे ते स्तुति करीत होते असे दिसते

जैटिया—हा मुलत आसाम प्रांतात आहे ह्या मुलखाचें क्षेत्र ४८४ चौरस मैल आहे व लोकसंख्या लाखावर आहे. ह्या परगण्यातली बहुतेक जमीन छोलमट नांदे व सुमानदीला मिळणाऱ्या प्रवाहाचे पाणी या जमीनीत मुरते. डंगराच्या पायथ्याजवळची जमीन व ह्या मुलखाचा पश्चिमेकडील मुलख शेतीच्या कामास नालायक असल्यामुळे येथे जंगल फार आहे. हे परगणे पूर्वी एका देशी राजाच्या ताब्यात होते व त्याच राज्य जैटिया बागतापासून आद्यमानल्या कलग नदापर्यंत होतें हे जैटिया राजे जरी खासी वसातले होते तरी त्याच्यावर हिंदुपंथीचा आप पडला होता. १८ व्या शतकाच्या सुमारास अहोम लोकांनी ह्या पेठच्या जैटिया राजाचा पराजय केला पण त्याचा असल लोकांनी कबूल न केलामुळे हे संस्थान स्वतंत्रच राहिले. पुढे काचरवर जेव्हा १८२४ साली ब्रह्मी लोकांनी स्वारी केली त्यावेळी जैटिया राजाने इंग्रज सरकारशी मित्र-त्वाचा तह केला, पण अनेक प्रसंगां इंग्रज सरकारास त्याचे अस्तित्व सोईस्कर वाटले नाही तेव्हा १८३५ साली सिव्हटे

प्रांतातल मुलत सरकाराने आपल्या राज्यास जोडला व बाकीच्या राहिलेल्या मुलटावर राज्य करण्यास जेव्हा तो राजा कबूल होईना तेव्हा जैटिया टॅकड्यासुद्धा इंग्रजीराज्याच्या जोडल्या गेल्या. ह्या मुलटात वन्याचशा जमीनीत तादूळ होतो. हिवाळ्यात जी जमीन तादूळाला निरुपयोगी असते त्या जमीनीत मोहरी व लिंबोळी घेतात ह्या भागात पाऊस विपुल आहे. इतकेच नव्हे तर कधी कधी पाऊस जास्त होतो व अवेळी पडतो एकंदरीत येथील जमीन उत्तम असून फळदाई लावण्याने शेतकऱ्यास उत्पन्न चांगले येत येथील लोक पुराणप्रिय आहेत व त्यामुळे आळशी व रिन धाडशी आहेत डंगराच्या पायथ्याजवळची हवा दलदलीमुळे खराब असून मलेरिया नावाच्या रोगास फार अनुकूल आहे.

जैटियापूर—हे शहर आसाम प्रांतामध्ये सिव्हटे जिल्ह्यात आहे. हे शहर पूर्वी अंग्रेजी राजाची राजधानी होती हिंदूधर्माचा इतिहास दर्शविणाऱ्या ह्या शहराचे महत्त्व पूर्वी होतें पण १८९७ साली येथे जो धरणी-कूप झाला त्यामुळे येथल्या सर्व इमारती नाहीशा झाल्या आहेत म्हणून याचे महत्त्व हल्ली फारसे नाही

जैतो—पंजाब नावा संस्थानच्या फूल निझामतीतील हा गाव नॉर्थ वेस्टने रेलवेच्या फेराझपूरभाटिका-रेल्वे लाईनवर फेराझपूरच्या पूर्वेस ८० मैलावर आहे. उ अ ३०° २९' व पू रे ७४° ५६' लाकसहया (१९११) ७९१६ येथे धान्याचा व्यापार मोठा असून फेराझपूर महिन्यात गुरांचा बाजार भरत असतो पोलिस ठाणे, दवाखाना व प्राथमिक शाळा येथे आहेत. या ठिकाणी शांकाचे देवस्थान असून तेथे निन दूरकत पूजा करण्याचा हक्क प्रस्थापित करण्यासाठी शांकांनी सत्याग्रह सुरू केला व जैतोला जथेच्या मध्ये जाऊ लागले या बाबतीत बरेच शीघ्र मृत्युमुखी पडून इशारी शांकांना मुद्रगवास भोगावा लागला अद्याप हा सत्याग्रह

पांचसहाश्रवर्षे या धर्माचा उदय झाला वैदिक धर्मात आचारांचे उर्फ धर्मशास्त्रांचे नसले होते भाग्यत्यामुळे, तद्विपरीत विचारांची जी लाट उसळली ती लाटेनेच या धर्माची प्राणप्रतिष्ठा केली यामुळे प्रचलित विचारांच्या व सर्वज्ञानाच्या इतिहासाचे पूर्ण ज्ञान होण्यास या धर्माचे अथ्यवन कारणे अवगत नसल्याने आहे जैनधर्माची चळवळी फार दिवस चालली नाही याद्वयमाने आपल्या तेजाने जगाला दिपविल्यामुळे त्यापूर्वी जैनधर्म मार्गे पडल्यावाराच्या झाला हे खरे असले तरी थोड्या काळपर्यंत का होईना जैनधर्माचे हिंदु-स्थानभर आपल्या धर्माचा प्रसार करून आपल्या धर्माला हजारां अनुयायी मिळविले होते व अद्यापिही जैनधर्माचे आपले अस्तित्व कायम ठेवले आहे

जैनधर्माचा अत्यंत प्राचीन इतिहास गुढ आहे महावारा पूर्वीचे जैनधर्माचे स्वरूप काय होत हे आज निश्चयपूर्वक सांगता येत नाही तथापि काही गोष्टीवरून कल्पना बसविता येते इतिहासमनाचे महत्त्व सांगणाऱ्या दगाचे अस्तित्व उपनिषदात व त्यापूर्वीही दिसून येत आहे तसेच “मुनि” “यति” हे शब्दही बरेच जुने आहेत पण मुनींच्या वर्गाचे महत्त्व वैदिककालात नसावे सूक्तकालात न्हयि व सूक्तकार यांचे महत्त्व होते तर ब्राह्मणकालात आचार्य व योता यांचे महत्त्व वाढू लागले तर या कालात जो विचार करणारा व समजणारे महत्त्व सांगणारा बसू होता तो पुढे भारव्यकाय कालात पुढे सरतावला आणि त्यातूनच, आरव्य काय नमोते व महावीराचे पूर्वगामा निघाले असलेले

जैनानी आपले विचारविशेष वैदिक सत्त्वगुणध्या उपबृहणाने तयार केले नसून सूत सत्त्वगुणध्या उपबृहणाने तयार केले हे त्यांच्या पुराणप्रथात आलेल्या निधायाराच्या उल्लेखावरून प्रामुख्याने दिसून येते. जैन धर्म म्हणजे जिनाने स्थापन केलेला धर्म होय जिन म्हणजे जेता जेनाचा शेवटचा तीर्थंकर जो महावीर झाला तोक्षाची विष्ठा सापडल्यामुळे त्याला जिन असे संबोधण्यात येऊ लागले व त्याने उपदेशिलेल्या धर्माला जैनधर्म असे नाव पडले वास्तविक महावीर हा जैनधर्मसंस्थापक नव्हे कारण हा धर्म महावीराच्या जन्मापूर्वीपासून प्रचलित होता महावारापूर्वीचा तेवीसावा तीर्थंकर जो पार्थ त्याने हा धर्म प्रस्थापित केला असेही एव मत आहे काही विद्वानांनी जैनधर्म हा पाश्चाच्या पूर्वापासूनच प्रचलित होता असे दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे जेनाचा एक तीर्थंकर जो ऋषभ तो व वेदात व भागवतात वर्णिलेला ऋषभदेव एकूण असे प्रतिपादन वेदकालापासूनच जैनधर्म अस्तित्वात होता असे साबित केले आहे याच मत अद्यापि मान्य झाले नाही कधीही असेल तर जैनधर्म हा बराच प्राचीन व बुद्धधर्मापेक्षादरचा होता असे निश्चयशीलतेने मानण्यास हरकत नाही, व महावीर हा जेनाचा शेवटचा तीर्थंकर याने

जैनधर्माला हल्लेचे स्वरूप प्राप्त करून दिले हाही तितकाच निरावाद गोष्ट आहे

महावीराने चरित्र स्वतंत्र नेईलच, या महावीराने उपदेशिलेल्या या जैनधर्माचे त्याचा प्रतिष्ठ शिष्य सुधर्मा याने सरक्षण केले व त्याच्यामुळेच जैनधर्म आज अस्तित्वात राहिला आहे असे म्हणण्यास हरकत नाही सूत्रकृतांग या प्रथममध्य त्याने महावीराचे आपल्याशी जे सवाद झाले ते प्रथित केले आहेत.

महावीराच्या मरणोत्तर जैनधर्माच्या इतिहासात एक दोन कातिकारक गोष्टी शिवाय महत्त्वाची गोष्ट घडून आली नाही एक कातिकारक गोष्ट म्हणजे जैनधर्माचे फुट होऊन वेगळेपण निर्माण झाले ती होय श्वेतावर (श्वेत वर्ण परिधान करणारे) व दिगंबर (नम हिंदुणारे) हे ते दोन पथ होत थि पू ३१० च्या साली मगध देशात भयवर दुष्काळ पडल्यामुळे वन्याचशा जैन लोकांनी देशांतर केले या देशात रित लोककाय मुख्य भद्रमाहू असून मगधामध्ये राहिलेल्या लोकांचा नायक स्थूलभद्र हा होता या स्थूलभद्राने पाटलिपुत्र येथे एक धर्मसभा घेऊन जैनधर्मप्रथाचे एकीकरण केले दुष्काळानंतर उयावेळी हे देशांतरित जैन लोक स्वदेशी आले त्यावेळी त्यांना आपल्या गैरहजरीत स्थूलभद्राने भरविलेल्या धर्मसभेची व तीत घडलेल्या प्रयत्नीकरणानी हक्कात समजली त्यांनी या गोष्टीला मान्यता दिली नाही व यामुळे जेनात दोन पक्ष निर्माण झाले व स्थूलभद्रादि लोकांचा श्वेतावर पथ व भद्रमाहू व इतर त्यांच्या अनुयायांचा दिगंबर पथ असे दोन तट पडले व ते अद्यापि अस्तित्वात आहेत (श्वेतावर व दिगंबर यादरील स्वतंत्र लेखात या सवधाने सविस्तर माहिती दिला आहे) या दोन पक्षांशिवाय तिसरा एक पथ जेनात आढळतो व तो म्हणजे हुंदिया उर्फ स्वानकवारी पथ होय हा पथ श्वेतावरामार्फत एक पोटपथ आहे श्वेतावर व दिगंबर पथात किधू व भिक्षुणीशिवाय इतरांनी धर्मप्रथ साधण्याची प्रकृति नाही आहे, पण हुंदियापथाचे ही परवानगी सर्वांना दिली आहे (हुंदिया पहा)

जैनधर्माच्या वाङ्मयात तत्त्वज्ञान परिस्थितीचे तारखे उल्लेख आढळून येत नाहीत त्यामुळे जैनधर्माचा इतिहास मुसमत मिळणे अशक्य झाले आहे अशोकाचा नातू सम्रति हा चरित्रण अमल्यामुळे त्याने आपल्या कारकीर्दीत जैनधर्माला आश्रय दिला पण जैनधर्माच्या इतिहासातील अत्यंत महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे राजकुमारपालाने जैनधर्माचा केलेला स्वीकार होय हेनचढाने कुमारपालाला जैनधर्माचा दिक्षा दिला व त्याच्या कारकीर्दीत जैनधर्माचा प्रसार झाला

आ क दे — हिंदुस्थानामधील प्रत्येक मोठ्या सहरांत याची वस्ती आहे सन ११११ च्या खानेसुमारीप्रमाणे याची लोकसंख्या एवढीच १२४१० होती, ११११ साली ता सख्या ११०८१११ भरला राजपुताना एवढी

व मुवई इत्याद्या यानर्थे जैनांची मेल्या पार आहे जैन समाजाच्या संन्यासपात्रां देण्याची लक्ष देणे अवश्य आहे संस्थेनें श्री हे लोक थोडे असले तरी हे धनिक असल्या-कारणानें यानां समाजात एक प्रकारचें महत्त्व प्राप्त झालें आहे हे बहुतेक व्यापारी आहेत

प्रांत वारी कोष्टक

राजपुताना एजन्सी	२७९७२३
मुवई इत्याद्या	४८१६५०
संयुक्तप्रात	१८१११
मध्यहिंदुस्थान	८३३३७
हैद्राबाद एजन्सी	१८५८४
अबमोर-मेरवाडा	१८४२२
मद्रास	२५४९३
पंजाब आणि दिल्ली	४९०१९
मध्यप्रात व बंगाल	१९७९४
बडोदे संस्थान	४३२२३
हजर	२०१०
बंगाल	१३३७६
बडोदे एजन्सी	२०७३२
आसाम	३५०३
बिहार आणि जॉरिसा	८५१०

एकूण ११७८५९६

जैनातील पोटजातींची कल्पना येण्याकरिता पत्रावातात जैनपोटवर्गीची यादी पुढें दिली आहे (१) दिगंबरी — (अ) स्थानकवासी, (आ) तेरापची, (इ) इतर (दिग) (२) श्वेतावरी — (अ) दुडिया, (आ) पुजरे, (इ) साधुमार्गी, (ई) स्थानकवासी व (उ) इतर (श्वेता) (३) इतर — (अ) पितावरी, (आ) मंदिरपची, (इ) साधुपची, (ई) सारावोगा, (उ) स्थानकवासी, व (ऊ) इतर (४) हिंदुसंघट वगैरे — (क) लुनामी, (ख) सनातनधर्मी जैनसंन्यास यति, उपासक व धावक असे तीन पोटभेद आहेत. यति म्हणजे सारावाच्या त्याग करून विरक्त बनलेला मनुष्य ब्रह्मचर्याच्या दर्जास एकदम यति होता येतें. गृहस्थाला अगर ब्रह्मचर्याच्या यति होण्यापूर्वी आपल्या आर्चावापाची अगर पालकीची परवानगी घ्यावी लागते विवाहित गृहस्थाला आपल्या बायकोची परवानगी घ्यावी लागते

श्वेतावरण्या गृहस्थाला यति होण्याच्या पूर्वी पंचप्रावरण व एक चोंगाडी याशिवाय सर्व वस्तूंचा त्याग करावा लागतो ही वर्षे पिवळ्या रंगाची असतात स्थानकवासी यतीच्या यावर्षात पाडरे वस्त्र वापरण्यात येतें अहमदाबादमध्ये काही श्वेतावरी यती पांडव्या व पिवळ्या अशा मिश्र रंगाची वर्षे वापरतात कचित् नाडळनात. दिगंबरपची अगावर काढाव घेत नाहीत यावरील सामुग्रीखरीब अत्रावर, पाण्यावर व आपले मुख आच्छादण्याकरिता यतीला सानचार

पलें जवळ ठेवावी लागतात स्थानकवासी साधु रात्रंदिवस आपल्या तोंडावर वस्त्र ठेवितात एवढेंच नव्हे तर त्यांच्याशी एखाद्या माणसाला बोलावयाचे असल्यास त्या गृहस्थानें आपला चेहरा झाकून या साधुशी बोललें पाहिजे असा निर्बंध आहे श्वेतावरी साधू फक्त हातात मुखवटा बाळगतात याशिवाय यतींजवळ एक लांब काठी व एक झाडणी असली लागते झाडणीचा उपयोग छमिकीटकांना हट्टच दुसरीकडे लोढून देण हा हांय ही झाडणा बहुधा लोकरांची केली असते दिगंबर साधु अरण्यातच रहात असल्यानें केर-सुणीच्या ऐवजी ते मोरचे पक्ष वापरतात पंचप्रावरणाप्रमाणें पाच भांडी (लाकडाचीच) जैनसाधूला बाळगण्याची परवानगी आहे. यायकाना देखील भिक्षुणी होता येत.

दाक्षा घेण्याच्या वेळी त्याची मोठी मिरवणूक काढून त्याला एका वडाच्या छाडाखाली नेण्यात येत व त्याचे मुंडन करण्यात येतें नंतर त्याच्या डोक्याला मसम मसम कपड्यात येऊन त्याच्या हातात खालील मंत्र उच्चारण्यात येतो ' करोमि भवे सामाय सावनजोग पचरयामि । जावनिवाए, पज्जु वासामि । (दुनिह, तिविहण न करोमि कारमेनि) मणसा, बयसा कायसा तस्समत, पडिकनामि, निदामि, गरहामि अप्पण वोसिरामि । ' दीक्षा घेतल्यानंतर दिगंबर पची अगर श्वेतावरी यति नवीन नाव धारण करतो स्थानकवासी यति पुर्वोत्तरीचेच नाव धारण करतो अद्या प्रहाराच्या यतीला श्वेतावर व स्थानवासी जैन अनुक्रमें

सवेची महामुख्य अगर पूज्य या नावानें सन्मतेतात भिक्षुणीच्या व वतीत याप्रमाणेंच सर्व कृत्ये करावी लागतात भिक्षुणी होण्याचा परवानगी झाला आपल्या नव-याकडून मिळवावी लागते. विधवेला अगर कुमारीकेला आपल्या पित्याकडून अगर पालकाकडून समति घ्यावी लागते भिक्षुणी होण्यापूर्वी तिला धर्माचे अध्ययन करावें लागतें भिक्षुणी घाल्यानंतरहि तिला दूरोग, अध्ययन करावें लागतचि भिक्षुभिक्षुणीपैकी कोणी वारल्यास त्याची फार धाटाची मिरवणूक काढून त्याचा और्ध्वदृष्टिक विधि साजरा करण्यात येतो भिक्षुणीच्या मृत शरीरामौवतालच्या वज्राचा तुकडा जवळ ठेवल्यास आपल्याला सतिती होते अशी बाब बांधवा समजत असते

भिक्षु-भिक्षुणींची पंचमहाव्रतें — अहिंसा, असत्यत्याग, अस्तेय, ब्रह्मचर्य, व अपरिग्रह अशी पाच व्रतें पाळण्याचा शपथ घ्यावा लागते त्याप्रमाणें क्षमा, त्रिलोभता, आर्जव, माद्व, तप (तपाचे प्रकार — अन्नदान, कनोदरी व्रतेंक्षेप, रसत्याग, शयनक्षेत्र, सलोभता प्रायश्चित्त विनय, वस्त्रवस्त्र, स्वाध्याय, ध्यान, उत्सर्ग) सयम, सत्य, शौच, आर्कचन्य, ब्रह्मचर्य इत्यादि बहू यतिधर्मे पाळावे लागतात भिक्षु-भिक्षुणींचा एका आठवड्यापलकडे कोणत्याहि एका मावात रहात येत नाही श्वेतावरी यति, ज्या गांवी उपासरो म्हणून जैन साधू-यासाठी वर्मशाळा असनात अत्राव ठिकणी जातात भिक्षेवर यांचा उदरनिर्वाह चालतो

जैनगृहस्थाश्रमः—अस्यैक जैन गृहस्थात्मा अहिंसा, सत्य, प्रामाणिकपणा, सच्चरित्र, निर्दोष, दिशितप्रतिपत्तिमान, उपभोग-परिभोग-परिपण, अनर्थ, दंडवत्, सामायिक, देशावकाशिक्रत, पोषपन्न, अतिथिसेविधायक, ही वारा मते पाळण्याची शपथ घ्यावी लागते.

वाल्मीकीः—जैनमध्यं जातिनिर्वैध नाही अशी एक समजूत प्रचलित अने, पण खरा प्रकार त्याहून भगदी उलट आहे. जैनांनी ब्राह्मणांविरुद्ध बंड केलें खरें पण स्वतः मात्र जातिनिर्वैध असतें कडक ठेविले. ते आपल्या मंदिरांत होत जतीच्या लोकाना घेण्याला पूर्ण मनाई करितात. जातिनिर्वैध उठवण्याच्या खटपटोला जैन लोकांनी बारावार विरोध केला आहे. जैन लोक आपले धार्मिक विधी ब्राह्मणांकडूनच करवून घेतात. त्यांचे लग्नाचे सर्व विधी ब्राह्मणामधील विधीप्रमाणेच आहेत अलोककडे मात्र अश्रीसंदोर ब्राह्मणांच्या ऐवजी अहेस्ताची पूजा करण्यात येऊं लागली आहे.

लग्नाच्या बाबतीत माघ्यात वयाचा विषय नसतो. पण साधारणतः स्थानकवासो व श्वेतवारी लोकांत मुलींचे विवाह १४-१९-या वर्षाच्या वयाच्या दरम्यान व मुलांचे १९-२० या वयाच्या दरम्यान करतात. दिगंबरपंथी लोकांत मुलींचे १२ वया वर्षाच्या आत लग्न करतात, व बराकडून हुंडा घेतात.

सजातीय श्वेतांबर, दिगंबर व स्थानकवासी लोकांत रोटी-बेटीव्यवहार होतात. श्वेतांबर व स्थानकवासी लोकांत, पत्नी पासून संतति होत नसेल अशा पुत्रपाळा दुसरे, तिसरे, चवथे, मुद्या लग्न कळून घेण्याला परवानगी आहे. दिगंबर हे एकपत्नीप्रताळा पूर्ण अनुकूल आहेत दिगंबरपंथाच्या एका पोटप्रताळी शिवाय सर्व पंथांनी जैन लोक पुनर्विवाहाला प्रतिकूल आहेत. जैनांमध्ये ख्रियांनी पुरखा वापरलाच पाहिजे अशी सख्ख नाही पण उपा ठिकाणी सुपत्त्यांनी अनेक विशेष रीतीने रुढ होत. एका ठिकाणी जैन ख्रियांनी पडदा वापरण्याची चाल पडल्याने अद्यापिही तीच पद्धत त्या त्या भाषात रुढ आहे. ख्रियांना समाविष्ट इतर राहण्याची व त्यांत भाग घेण्याची पूर्ण प्रीति आहे. ख्रियांचा खास दिवस ख्रियांकडून पाळण्यात येतो.

मृतांचे संस्कार हिंदूमधील मृतसंस्काराप्रमाणेच आहेत व ते माझ्याकडून करविण्यात येतात. अस्वी व रक्षा चर्दीत टाकण्याची चाल मात्र जैनात नाही. दंड वर्षाच्या आतल्या मुलाला हिंदूप्रमाणेच जैन लोकहि जाळण्याऐवजी पुरतात. यतींना पुण्यऐवजी जाळण्यात येत. सुतकांनी मूण म्हणून पांढरी अगर फाळी पगडी जैन वापरतात. इतथ कण्याची चाल पाश्चात्यमें नाही. महिन्याताळ प्रत्येक अष्टमी व चतुर्थी हे परं दिवस होत. या दिवशी उपवास अगर एक वेळा जेपण करण्यांत पद्धत आहे. या दिवशी जपस्तोत्रध्यान करण्याची चाल आहे वैश्व शु. १२ तेजी महाराष्ट्र-जयन्ति बाजरा करण्यात येते. पंचांग शु. उण्या दिवशी जेव्हा राजाने आदिनाथ तीर्थंकरास द्युरासचा आहार दानिर्मित या

दिवशी जैन लोक देवावर उपाच्या रसाचा अभिषेक करतात. आपाद, कार्तिक व फाल्गुन या तीन महिन्यात शु. ८ पासून पौर्णिमेपर्यंत आठ दिवस शिवमंदिरांतून नंदीश्वरमूर्तीची पूजा अर्चा सुरू असते. नंदीश्वरद्वीपात चारी दिवशी अष्टाश्वि बशी ५२ चैत्यालयें आहेत. या चैत्यालयांत ५२ मूर्तींची कल्पना करून प्रत्येक दिवस १६ मूर्ती वसवून ५२ तीर्थकरांच्या प्रतिमा तयार करण्यात येतात या आठ दिवसांत पंचमंथकी स्थापना कळून त्यावर नंदीश्वराची प्रतिमा ठेवून त्याची पूजा करण्यात येते या पर्वास नंदीश्वरपर्व असेंहि म्हणतात. भाद्रपदमासी शुद्ध पंचमीपासून १० दिवसपर्यंत अस्तेया पर्वदिवसात उत्तरेकडचे लोक दशधर्मांची आराधना करतात. या अवधीत जैनांच्या देवळात मोठा उत्सव घात्रा करितात येतो या उत्सवाला पञ्जुत्सव असे नाव आहे. जैन पंचांगप्रमाणे वर्षाचे हे सेवटथे दिवस असल्याने या अवधीत वर्षात केलेल्या पापांचे क्षालन करण्याचे प्रयत्न करण्यात येतात. दर दिवसाआड उपवास करण्यात येतो. उपवासाच्या दिवशी कल्पवृक्षाचे पुराण ऐकण्यासाठी जैन लोक उपासरोहडे जातात. काही धार्मिक जैन संबंध पंधरवडा देखील कडकरीत उपवास करतात. या अवधीत एक दिवसभर केडेंकडीत उपोषण, केल्याने मनुष्य पुण्यान होतो अशी समजूत असते. पुढकळ जैन एक दिवस उपवास कासात, चाला पोबो असे नाव आहे. या पञ्चसत्तानी महाराष्ट्रात फारशी व्हिवाड नाही, तथापि भाद्रपदीत अजंतकवुदशी-त्राचा तीन दिवसपर्यंत मोठा उत्सव चाललेला असतो. याच महिन्यात पोडशकारण, पुष्पांजली, रानत्रय वगैरे इतर पर्व दिवसधे आहेत. संवत्सराचा शेवटचा दिवस जैन मोळ्या आस्थेने व धार्मिक सुद्धेने पाळतात. यावेळी परस्परांची क्षमा यागण्याची बहिषाद आहे. वर्षात केलेल्या पातकांनी पुढूनबळ कवुली देऊन आपल्या पापांचे क्षालन करण्याची बहिषाद आहे. या पञ्चसत्तयाच्या उत्सवांत हिंसेला पूर्ण वेदी आहे. संस्कारांकाना या अवधीत धिकार न करण्याविषयी जैनांनी विनंति कळून या अवधीत हिंसेला बंदी करण्याचे ध्येय घेतले आहे. यावेळ पश्चिम महिन्यात आली अगर भंडेल हा सण साजरा करण्यात येतो. या दिवशी पालिटात्र, समेदीशखर, मिरकार येथं मोठ्या यात्रा भरतात. आश्विन आमावास्याला महाधीर्वातिकाणपर्यंत असले तर त्या दिवशी जैन लोक महावीर तीर्थंकराची पूजाअर्चा करतात व निर्वाण लाडू वडवतात. या शिवाय प्रत्येक तीर्थंकराची पुण्यतिथि कवित्त साजरी करतात. जैन लोक हे अहिंसावादी असल्यामुळे त्यांनी ब्राह्मरोहद्री व खेडोपाडी अनाथ मुलांचे राक्षण करण्यासाठी पांजरपोळ उघडले आहेत व त्यामुळे त्यांनी पुढकळ गुरांचा कत्तलापासून बचाव केला आहे. तथापि त्यांनी अहिंसाप्रत अव्यवहार्य कोटीय नेऊन पोचविले आहे (' अहिना ' पहा).

जैन धर्म.—जैनांची धार्मिक दिनचर्या पुढीलप्रमाणे असावी. त्यांनी प्रातःकाळी उठावे; तोंड वगैरे न धुता

मंत्रांचे पाठ कराने, आणि ते पाठ बोट्यांनी मोखावे; इष्ट देव-
तेंचे, गुष्टदेवतेंचे, धर्मांचे आणि आपल्या कर्तव्यांचे स्मरण
करावे; नंतर तीर्थकरांचे ध्यान करावे, नंतर मी आज अयकी
गोट करणार नाही म्हणून खेगण किंवा शपथ घ्यावी. उदा-
हरणाथे, मी आज इतक्या भातापेक्षा अधिक भात खाणार
नाही, किंवा अमक्या इतक्या (शेरभर अथवा दोन शेर)
पाण्यापेक्षा अधिक पाणी पिएनार नाही, किंवा अयकी भाजी
खाणार नाही किंवा अमुक वापेपर्यंत कोणताही बोलणार
नाही, मौनव्रत धारण करीन अशा शपथ घेण्याचा उद्देश हा
दिसतो की, मनुष्याला आपले मन तात्कात ठेवण्याची संवय
व्हावी, आत्मसंयमनाचा हा धडाच म्हणता येईल.

प्रत्येक जेनां पुढील बारा गोष्टी लक्षात ठेवाव्या असे
सांगितले आहे.-प्रमाण बारा भावना अथवा अनुपेक्षा म्हण-
तात. (१) या जगात नित्य असे काही नाही, सगळे क्षणभं-
गुर आहे. हिला अनित्यभावना असे म्हणतात. (२) या
जगात आपणास दुसरा कोणाचा आसरा नाही; आपण असे
कर्म करू तसे फळ पाई. याला असरणभावना म्हणतात.
(३) पूर्व जन्मात आपण पुढील दु.खे भोगिली आहेत,
तेव्हा आता तरी या दु.खातून मुक्ता करून घेण्याचा
प्रयत्न केला पाहिजे. ही संसृतिभावना होय. (४) आपण
या जगात एकटे आहो, ही एकात्मभावना होय. (५) या
जगात दिसणाऱ्या सगळ्या वस्तू आपणातून भिन्न आहेत
ही अन्वेषभावना होय. (६) हे शरीर अपवित्र होय,
याचा अभिमान काय घरावयाचा ? असे मानणे ही अशुचि
भावना होय. (७) ज्याच्या योगाने नवीन कर्मे उत्पन्न
होतील असे विचार, उच्चार व आचार यांचे अनुकरण करणे
ही आश्रयभावना. (८) नव्या कर्मांनी आत्मा बद्ध होऊं
नये म्हणून उपाय योजणे, ही संवरभावना. (९) गत-
कर्मापासून मुक्ता मिळण्याचे उपाय योजणे, ही निर्जरा
भावना. (१०) हे जग कोणत्या द्रव्यांनी बनले आहे व
यांची तत्वे काय आहेत ? इत्यादि गोष्टींचा विचार करणे
ही लोकभावना. (११) रत्नत्रयी म्हणजे सम्यक् दर्शन,
सम्यग्ज्ञान, व सम्यक्चारित्र्य, या तीन गोष्टींखेगेज
करून बाकीच्या गोष्टींचा जगाने सट्टेज प्राप्त होतात असे
समजणे ही बोधबुद्धे भवना व (१२) रत्नत्रयी होच या
जगात सारी सुख देणारी आहे असे मानणे ही धर्म भावना
होय.

हिंदूंच्या धर्मात जसे सोळा संस्कार आहेत तशा जैन
लोकांत ५३ क्रिया आहेत त्यात मुलाचा केशवाय म्हणजे
शेडी ठेवणे, पाचव्या वर्षी त्याला उपाध्यायकडे नेऊन विशा-
रंन कराविले, आठव्या वर्षी त्याच्या गळ्यांत यक्षोपवीत
घालणे व ब्रह्मचर्याने विद्याभ्यास करीत राहण्याविषयी उप-
देश करणे-इ गोष्टी जशा आपल्या धर्मशास्त्रात आहेत,
तशाच जैनशास्त्रातहि आहेत. परंतु आपल्याकडे जसे एक
सगळे संस्कार करीत नाहीत, मुख्य मुख्य ठेवले मानतात,

त्याप्रमाणेच जेनां आहे कित्येक तर यज्ञोपवीताचा संस्कार
सुद्धा करीत नाहीत.

गच्छ-म्हणव्या शतकाच्या मध्यभागात उद्योतन नावाचा
एक मोठा भद्राक्ष होऊन गेला व त्याच्या शिष्यांपासून ८४
गच्छ उर्फ पंथांचा उत्पत्ति झाला. ८८ गिरनिराळ्या धर्म-
गुरूच्या मतानुषंगे सजे फारक होत गेले तसे गच्छभेद अनेक
वाढले. काही काही केवळ स्थानभेदावरूनच गिरनिराळ्या
नावांचे गच्छ तयार झाले. साधारणतः गुप्तपरंपरेवरून गच्छ
ओळखले जातात. गच्छाच्या मुख्य आचार्याला सूरि व
शिष्याला षणि असे नाव आहे. प्रमुख सूर्यांची चरित्रे व उप-
केस्यगच्छ, अंचलगच्छ, तपगच्छ येथे मोठाल्या गच्छांच्या
पदावरुपा स्वरूप दिल्या आहेत. आम्हाला उपलब्ध अस्त-
लेल्या गच्छांची यादी पुढे दिली आहे

आगमगच्छ, आगमिया, आगमिया मोठल, आचार्याय
खरतर, उपकेशगच्छ, उपकेशगच्छ, नोतवालगच्छ, अंचल-
गच्छ, आचलिया, कतवपुरा-तपागच्छ, कुमारीगिरिस्थित
कुर्वपुरगच्छ, कृष्णगच्छ, कोटिकनग, कोटिकगच्छ (खरतर-
गच्छाची शाखा), कोटिकनग (बज्रशाखा, चंद्रगच्छ), कोरठ-
वाल तपगच्छ, कौटिक, खरतरगच्छ, गौरक्ष, वसुदेवीयक,
चंद्रगच्छ, चंद्रकुलगच्छ, चंद्रकुल बज्रशाखा, चित्रावाल जगो-
वाड, चित्रावाल तपागच्छ, चितामणिया, चित्रालवगच्छ,
छपरिया पुष्पामिसा, जीरापल्ली (बृहद्ग छात्री शाखा),
ठाकवंछ, तपागच्छ, त्रामडिया पुनमियागच्छ,
पंढेरिया पुष्पमियागच्छ, धर्मयोगगच्छ, धवलीपर्व-
आचलियागच्छ, नंदितप, नरचंद्रमखिंद्रा, नागेंद्रगच्छ,
नागोरा-नागपुरीय तपागच्छ, नानकगच्छ, निगेंद्र, पल्ली-
वाठगच्छ, पार्थिवेंद्रगच्छ, पाळणपुरागच्छ, पिपलखर-
तर, पिपलियागच्छ, पूर्णिमापक्ष, पूर्णिमागच्छ, प्रभवाष्टीय
(अथवा पोरवाडगच्छ-विजयानंद सुरिगच्छ पहा), पूर्णिमा-
(सी) थक पक्ष, बलात्कारगण, बृहत्खरतर, बृहद्गच्छ (जीरा-
पल्लीपहा), बृहद्वालीय तपागच्छ, थोकडियागच्छ, भयच्छा
गच्छ, भावहर्षाय खरतर, भुवनतुमभूर शाखा (अंचलगच्छाची),
मधुपुरतर, मलयारागच्छ, माधुरेय, मूळसंघ, मेळापडावली,
रंगविजयखरतर, रावगच्छ, राजर्षिगच्छ, रुद्रपल्लीखरतर,
लक्षाचार्य खरतर, लघुखरतर, लघुशालिक, बचेंवन्दनिकापि-
राज्या, बज्रशाखा (खरतर गच्छांतगत), वटगच्छ (बृहद्गच्छ),
वनवासीयगच्छ, वागदगच्छ, विजयदेवगच्छ, विजयशाखा
(विजयानंदमूरिगच्छ व पोरवाडगच्छ एकत्र), विधिपसुगच्छ
(अंचलगच्छ), विमलगच्छ, विशालगच्छ, वृद्धशालिक, वेग-
खरतर (वेगखरतर), श्रीकृष्णराजर्षिगच्छ, सरस्वती-
गच्छ, सागरमत, साधुपुष्पमियागच्छ (साधुपुष्पमियागच्छ),
सारीयखरतर सार्थोकोसवालागच्छ, सिद्धांतियागच्छ, सिद्धा-
तियावटगच्छ, सुविहितपक्षगच्छ, सुदक्षितपक्ष, स्तूलभद्रपंथा,
हर्षपुरीयगच्छ, हेमचंद्र

तीर्थं कर — जैन मूर्ति एवम् २४ तीर्थं कर आहेत त्याची नावे — श्रवण, अजित, ज्ञानव, अभिनंदन, सुमति, पद्मप्रभ, सुप्रार्थ, अश्रम, पुण्यदत्त, शीतल, प्रेयान, वायुपुत्र, विमल, अनंत, यम, शांति, कुपु, चर, मलि, मुनिसुत्र, नामि, नोमि, पार्थी, वरुमान (महावीर)

जैन दर्शन — श्रीहरीभद्रसार सांगतात की, ब्रह्म, नैमा-
यिक, साध्य, जैन, वैशेषिक, जैमिनीय, या पद्धतींमधील
जैनदर्शन हे जिन महात्म्याने प्रकाशित केले या दर्शनात
नऊ तत्वे सांगितली आहेत ती अशी — जीव, अजीव, पुण्य,
पाप, आधव, सुख, निर्वा, बंध व मोक्ष (पद्धतींमधील सर्व)

ज्यात जलांत नैमल्यपुण आहेत तो जीव व शरीरादेख गळ
पद्धते ज्यात अंतर्भूत होतात ते तत्त्व अजव, ' शुभाशुभ-
कर्मद्वाररूप ' म्हणजे शुभ अथवा अशुभ कर्मबंध होण्याची
ही द्वारे रचाना आधव म्हणतात, ' आत्मकर्मणोरन्योन्य
प्रदेशानुपवेशात्मको बंध ' म्हणजे आत्म्याचा प्रदेश व
कर्मोचा प्रदेश यांचे एकमेकात प्रविष्ट होणे हा कर्मबंध,
आधवाविरोधलक्षण सुख ' म्हणजे आत्म्याच्या ठिकाणी
नशान कर्म न येऊ देणे, अथवा आधवाचा विरोध करून
माध्य सुख म्हणतात, आणि संपूर्ण कर्मोचा नाश होणे हा
मोक्ष जीवाच्या गुणावर अवलंबून घालणारी जी कर्मे ती
आठ प्रकारची आहेत व या आठही प्रकारच्या कर्मोचा नाश
करण्याचा जो मार्ग तो मोक्षमार्ग सम्यक्दर्शन, सम्यक्-
ज्ञान व सम्यक्चारित्र्य ही त्या मार्गाची तीन द्वारे होत
म्हणजे या तीन साधनांच्या योगाने सगळ्या कर्मबंधाचा
नाश होऊन मनुष्य मोक्ष पावतो

जैन तत्त्वज्ञान — जैनांचे तत्त्वज्ञान बऱ्याच महत्त्वाच्या
बाबतीत बौद्धांच्या तत्त्वज्ञानाशी विरुद्ध आहे हे दाखवू धर्म
स्वतंत्र आहेत एवढेच नव्हे तर परस्परविरोधी आहेत जैन
तत्त्वज्ञान अत्यंत सूक्ष्मदर्शी आहे त्यात प्रत्येक बराबर
वस्तुस जीव आहे असे मानले आहे फक्त जल ' तापविले
असताना त जीवरहित अवतं परंतु बौद्धांच्या तत्त्वज्ञानाची
उभारणी आत्म्याचे अस्तित्व मान्य न करताच केले आहे
न तत्त्वज्ञानात आत्म्याला जाव' असा शब्द योजिला आहे
सु, असा अर्थ दिक याचा सर्वत्र प्रत्यक्ष वस्तुताळ
नावाशी येतो त्याद्वारे हे जैनतत्त्वज्ञानातील प्रधान अर्थ आहे.

अर्हताच्या सर्व सिद्धान्तांत मूळमूल सिद्धान्त (मूलमन्त्र)
म्हणजे त्याद्वाराचा सिद्धान्त होय सापेक्षतेने एकच पदा
यांच्या ठिकाणी सत्त्व, असत्त्व (अस्तित्व, नास्तित्व), नित्यत्व,
अनित्यत्व इत्यादि अनेक धर्मे वाच करितात या सिद्धा-
न्ताला त्याद्वारे सिद्धात म्हणतात कोणतीही वस्तु घ्या, ती
स्वतःच्या रूपाने सत् व पररूपाने असत्, नुसते भूतिकादि
मूलद्रव्यांच्या स्वरूप नित्य व कटक-कुडल रूपाने अनित्य
३ प्रकारची असते हे आपण पाहूही ही जा प्रतीति ताच
त्याद्वारे सिद्धान्तास आधारभूत आहे कोणत्याही पदार्थाच्या
स्वरूपाची उपपत्ति त्याद्वाराधियाय लागत नसल्याने सर्व

पदार्थ त्याद्वारे मुद्रांगित आहेत हे त्याद्वारे तत्त्व श्री हरिभद्र-
मुनिपादांनी आपल्या ' जैनज्ञानतजपताका ' ग्रंथात विस्तार-
राने प्रतिपादिते आहे जैनांचे तत्त्वज्ञान जितके परम सहिष्णु
आहे, तितकाच त्याचा तपाचरणबद्दल दुराग्रह आहे जीव-
हत्या होईल या भीतीने यतीने आपली वस्त्रे मुळा घुत्ता
कामा नयेत, फार धाव दाताही घासता कामा नयेत अशा
तद्देच्या तपाचरणाने मोक्षप्राप्ति होते असा त्यांचा समज
आहे स्वतः महावीरांचे एक तप आचरण बळून निर्वाण-
पद मिळविले असे म्हणतात आता हिंदू व जैन यांच्या
तत्त्वज्ञानपद्धतीतील भेद पाहू जैन ईश्वराची अस्तित्व
मानत नाहीत नैमायिकांचा आरम्भवाद व परमाणुवाद
त्यास मान्य नाही सामान्य हा पदार्थ ते धरीत नाहीत
त्यांच्या ज्ञानामध्ये लौकिकज्ञान व लोकोत्तराज्ञान असे दोन
भेद आहेत लौकिकज्ञानामध्ये भौतिकशास्त्र, कला, व्याकरण
भाषाशास्त्र वगैरे विषय येतात लोकोत्तराज्ञानामध्ये पर-
मार्थसत्य, तत्त्वज्ञान व विषय येतात हिंदू व जैन यांच्या
मध्ये भेद असेल तर तो लोकोत्तराज्ञानामध्येच आहे, लौकिक
ज्ञानात नाही जैन तत्त्वज्ञान त्याद्वारे समजरी, गोमटसार
इत्यादि ग्रंथात आहे

जैन आस्तिक कौ नास्तिक — जैन लोक आस्तिक
आहेत की नास्तिक आहेत याविषयी बराच मतभेद
आहे शंकराचार्यांनी त्यांना नास्तिक म्हटले आहे पाश्चि-
मात्य प्रथकारांनी त्यांना नास्तिकच समजतात जैन लोक
आत्मा, कर्मे आणि सृष्टि ही नित्य आहेत असे मानतात.
त्यांचा कांणी उत्पन्नकर्ताही नाही व नाशकर्ताही नाही अशी
त्यांची समजूत आहे आपण जे काही कर्म करतो त्याचे
फळ आपणास मिळते ईश्वराचा त्यांच्याशी अर्थात्तरी
काही एक संबंध नाही आपण स्तुति करून परमेश्वरास प्रसन्न
करून घेऊ व ईश्वर आपल्या स्तुतीला भुलून आपल्या
वर्माप्रमाणे बरी वाईट फळे दिव्यावाचून राहिल ही कल्पनाच
जैन लोकांत नाही ईश्वर सर्वज्ञ, नित्य आणि सगळं
स्वरूप आहे हे जैनाना मान्य आहे पण तो आपल्या पुजेने
किंवा स्तुतीने प्रसन्न होऊन आपल्यावर विशेष कृपा करील
व न्यायाचा काटा अगुणदूतका तिकडे राहिल अस नाही
कर्माप्रमाणे फळे मिळवण्याचीच ही जो नियम तो नित्य
आहे त्या नियमने हे सगळे सृष्टीचे सूत्र चालवण्याचे आहे.
त्यात परमेश्वर मध्ये पडत नाही अशी जैनांचा समजूत आहे
मनुष्याचा आत्मा रत्नश्रेयाच्या साधनाने उत्तमप्राप्त जात
जात निर्वाणप्राप्त पोंचला म्हणून ईश्वररूप हातो तेव्हा
ईश्वर म्हणून मृष्ट्याच निर्मोता, शास्ता, किंवा सत्कारकर्ता नसून
अत्यंत पूर्णावस्थेला पोहोचल्या आत्म्याच होय अस जैन
मानतात म्हणजे तो ईश्वराचे अस्तित्व मानत नाहीत असे
नाहीं, तर ईश्वराच्या कृतीविषयाची त्यांचा समजूत व हिंदू
लोकांची समजूत यात काय तो भेद आहे यामुळे जैन लोक
नास्तिक होत असा अपवाद त्यांच्यावर आलेला आहे

स्वर्ग, मृत्यु व नरक या तिन्ही लोकांना जैन मानतात. स्वर्ग जरा आद्दत किंवा सोळा आद्दत याचदल दिग्ंबर व येतावर या पंचायन नमस्ते आहे. पण परलोक आहे याविषयी कोणी शंका घेत नाहीत. कर्मानुबंधने निरनिराळ्या लोकां भ्रमण करून पुण्यकर्माचा पुरेचा संयय झाला म्हणजे प्राणी मोक्षपद पावतो असे ते समजतात. तेव्हा पाणिनीच्या मताप्रमाणेहि जेनावर नास्तिकत्व स्थापित करता येत नाही. जरांना श्रुती प्रमाण नाहीत ते नास्तिक असा अर्थ घेतला तर मात्र जैन हे नास्तिक आहेत असे म्हटले पाहिजे. कारण ते वेदांचा प्रमाण मानत नाहीत. पण त्रिस्था, सुषुप्तमान, बोध व अर्जकडे उदयास आलेला ब्रह्मसमाज वगैरे धर्मपंथ सुद्धा वेदांचा प्रमाण मानत नसल्यामुळे तेहि नास्तिकत्वाच्या कोटीत येतील तेव्हा आस्तिक नास्तिक या शब्दाचा कसाहि अर्थ घेतला तरी जैन लोक हे नास्तिक आहेत हे सिद्ध करता येवयाचे नाही.

पण एका दुष्टाने मात्र जैन नास्तिक म्हणून जातला, आणि प्राज्ञधर्मा लेखक किंवा पाश्चात्यां प्रकाशक जेव्हा जेव्हा बाधानां व जैनाना नास्तिक म्हणतात तेव्हा तेव्हा ते याच दुष्टाने पहात असले पाहिजेत असे वाटते ती दुष्ट म्हणजे ईश्वराकडे सृष्टीचे कर्तृत्व आहे की नाही हे होय याद्वाराप्रमाणे जेव्हा ईश्वराकडे सृष्टीचे कर्तृत्व जाते असे न समजारे आहेत. पृथ्वीच्या पाठीवर संपूर्ण जे ठळक ठळक धर्म आहेत त्यात ईश्वराचा सृष्टीचा कर्ता न मानणारे हेच दोन धर्म आहेत, म्हणून यांना सगळे लोक नास्तिक म्हणत असले तर मात्र बरोबर होईल पण सृष्टीचे कर्तृत्व ईश्वराकडे जाते किंवा नाही हाच प्रश्न अंगोदर वादग्रस्त आहे शास्त्रज्ञात याचदल अद्याप एकमत झालेले नाही ते होईपर्यंत तरी निदान नास्तिक शब्दाने जैन धर्माचे वैगुण्य स्थापित होते असे म्हणता येवयाचे नाही.

जैन तत्त्वज्ञानाची संगतिपर मांडणी करण्याचा प्रयत्न विनयधर्मसूत्रींनी केला आहे तो अंगीचीन चळवळी या लेखनामाराची दिला आहे.

जैन वाङ्मय — जैनांची मूलप्रथांची भाषा अर्थ-मानघा किंवा आपे या नांवांनी लोकास ठाऊक असलेली प्राकृत आहे. ही सध्या उपलब्ध असलेल्या येतावर ग्रंथांची भाषा कालानुक्रमाने बदलली गेली असली. आहेत त्यातच दोन निरनिराळ्या उपभाषा दिसतात. आणि त्यांपैकी एक भाषा पद्यमय रचनेलाच वापरली गेली आहे. दिग्ंबर ग्रंथांनी भाषा ही तिसरीच एक भाषा आहे जुनी भाषेचे देवाला प्राकृतमध्य व आहेत. संस्कृत भाषेला उपयोग ग्रंथ लिहिण्याकडे प्रथम दिगवरपणाने देवा व द्रिस्तोत्तर १-००० वर्षांपासून सुरूच भाषेचाच उपयोग ग्रंथलेखनास अधिक झाला. तथापि प्राकृतमध्ये देखील थोडी बहुत प्रचलनास आली होती. यानंतर ११ व्या शतकात हिंदी भाषा पुढे आली व त्या भाषेत ग्रंथ होऊ लागले. जैन ग्रंथकारांनीहि या हिंदी भाषेतच आपले ग्रंथ लिहिण्यास सुरुवात केली.

जैन वाङ्मयाचा आद्यभाग जो मूल धर्मग्रंथाचा, त्याचे जगोपायासहित सविस्तर परीक्षण 'सुद्धपूर्वसंग' निभाषाच्या परिशिष्टात केलेच आहे. आतां अवतार जैनधार्मिकवाङ्मयाकडे वळू.

जैनसंप्रदायाचे मूल धर्मग्रंथ सोडून देतां इतर वाङ्मयाचे (१) टीका स्वरूपाचे अथावन् वाङ्मय (२) व स्वतंत्र ग्रंथ असे दोन वर्ग पडतात त्यांपैकी स्वतंत्र ग्रंथ बहुतेक संप्रदायाचे विधी, नीतिशास्त्र व मठवासाचे नियम ह्यांचे विवेचन करणारे असून काही भिन्नस्तुतिपर काव्यरचनेचा भाग आहे, व त्याशिवाय काही ग्रंथ जैनांच्या कथास्वरूप वाङ्मयापैकी आहेत. ह्या विद्वत्तापूर्व ग्रंथांच्या व काव्य-ग्रंथांच्या मधल्या दग्रांचे असे काही वाङ्मय आहे की, त्यामध्य उपदेशपर रचिता, संतचरित्रे व संप्रदायाच्या इतिहासाची माहिती आढळते ह्या वाङ्मयाची भाषा काही प्राकृत (जैन महाराष्ट्री) व काही संस्कृत अशी आहे.

देवघांन मूल जैन धर्मशास्त्रांचे शब्दचें संगटण कथापूर्वी बरेच अंगोदर जैन मुनींनी मूल ग्रंथावर अर्थवोधक टिपणे लिहिण्याचे कार्य सुरू केले असावे कारण निज्जुति (निर्गुंति) नावाच्या अति प्राचीन टीका सूत्रप्रथामध्येच गुदाच्या गेल्या आहेत इतकेंच नव्हे तर काहींनी सूत्रप्रथांनी जाणा पटकाविली आहे 'विण्ड' व 'ओधानिज्जुति' यांचा सुनातच समावेश झालेला दिसतो आणि ओधानि-ज्जुति' तर एका प्राचीन 'पुण्य' ग्रंथातून घेतली आहे अशी एक दृष्टया आढळते परंपरागत माहितीप्रमाणे महावीरनिर्वाणानंतर १०० वर्षांनी वारलेला भद्रबाहु ह्याने मूल दशधर्मप्रथावर निर्गुंती लिहिण्या असे समजते. ह्याच्या पैकीं सोळा काही निर्गुंती आपणाले सापडत उपररूप आहेत त्याचस्त जैनमहाराष्ट्री भाषेत आर्यवृत्तात थोडक विवेचन-पूर्ण अशी ह्याच रचना दिसते शिवाय, मूल धर्मग्रंथ कसे लावावे हा शिकवितांना जैन अध्यापकांना वाही तरी मदत व्हावी ह्या दृष्टीने ह्या प्राकृत आर्यांचा उपयोग होत असावा पुढे ह्या निर्गुंतींची सोडमोडी अथावन् भाष्ये, सूत्रां इत्यादि प्राकृत ग्रंथात रूपांतर झाले, व ह्यावरहि पुन्हा अनेक संस्कृत वृत्ती, टीका इ. रचना १ ते ११ शतकाच्या दरम्यान रचल्या गेल्या. थोडी थोडी ह्या एकावर एक अशा टीकांचे घट इतका घोंटाळा उत्पन्न करणारे होतास की त्यामधील एका शराची दुसऱ्यातून नीट सोडवणूक करताच येत नाही.

सर्वात अव्यत प्राचीन असा टीकाकार हरिभद्र नावाचा असून शिवाय तो कवि व विद्वान् प्रचलित या दृष्टीने प्रसिद्ध आहे हा ख्रिस्ती दहाव्या १ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात होऊन गेला. हरिभद्र हा आतांनं ब्राह्मण असून व्याकरण वगैरे ब्राह्मणांनी शिवायवाच्या सवे शास्त्रांत पारंगत झाला होता. अशी आख्यायिका सांगतात की तो नेहमी म्हणे "ज्या बोधाने म्हणजे मला कळणार नाही त्याचा

होईन. " एकदा त्याने एका जैन भोमिणीस काही श्लोक म्हणताना ऐकिले परंतु त्याचा अर्थ त्यास कळला नाही. शेवटी एका जैन उपाध्यायाने त्या श्लोकाचा अर्थ त्यास सांगितल्यावर हरिभद्राने त्याने शिष्यत्व परस्परले व जैन धर्माची दीक्षा स्वीकारली व जैनधर्मशास्त्रांत निष्णात होऊन "सुरि" ही पदवी मिळविली. माता ज्याप्रमाणे आपल्या मुलाचे संरक्षण करते त्याप्रमाणे हरिभद्राने १८४४ ग्रंथ लिहून अर्हताच्या उपदेशाचे संरक्षण केले. " आवस्सय " व " दसवेयालिय " ह्या दोन मूळ सूत्रांवरील हरिभद्राच्या टीका सांप्रत उपलब्ध आहेत.

शीलांक नांवाचा एक हरिभद्राशी समकालीन अस' टीकाकार होऊन गेला. त्यान इ. स ८६२ किंवा ८७२ च्या सुमारास पहिल्या दोन अंगावर टीका लिहिल्या झालेकाच्या टीका संस्कृतमध्ये असून हरिभद्राने अस्त्या ग्रंथात प्राकृत भाषे-मध्ये बरेच कथास्वरुपां वाढ्मय रक्षण केले आहे.

१. अकराव्या शतकामध्ये, धातिसुरि किंवा धात्याचार्य व देवेंद्रगणि यांनी " उत्तरश्चयन " सूत्रावर आपल्या विस्तृत टीका लिहिल्या, व सुप्रसिद्ध अभयदेव याने ९ व्या अंगावर टीका लिहिल्या, त्यांपैकी सहाव्या अंगावरील टीका इ. स १०६४ च्या सुमारास लिहिली गेली.

ह्या टीकास्वरुप वाढ्मयाच' म्हणून सांप्रत आपणास दोन तऱ्हेने वाढण्यासारखे आहे त्यापैकी एक गोष्ट ह्मणजे पुष्कळशी ऐतिहासिक किंवा अर्ध-ऐतिहासिक परंपरांप्रति माहिती ह्या टीकावाढ्मयात अनायासे सुरक्षित राखली गेली आहे व दुसरी गोष्ट म्हणजे त्या वाढ्मयात तत्कालीन लौकिक कथा-साहित्याचा अमूल्य साठा झालेला आहे. बौद्ध शिष्यप्रमाणे जैन मुनीनाहि आपली धर्मप्रवचने निरविराळ्या गोष्टी खानून रसभरित करण्याची नेहमी इच्छा असे व अशा रितीने ते व्यवहारातील गोष्टींचे जैनसाधूंच्या कथात बेमालूमपणे रूपांतर करीत, व जैन धर्मातले सोदाहरण समजावून देण्याचा प्रयत्न करीत असत, व अशा रीतीने गोष्टिरुप वाढ्मयाबद्दल असलेल्या भारतीय आवडीचा, आपल्या घमांकडे शक्य तितके अनुयायी वळवून घेण्यास उपयोग करीत. ह्या गोष्टींचा काही भाग मूळ जैनधर्मग्रंथात आख्यायिका व गीते ह्या स्वरुपात मिळवून गेला हे आपण वर पाहिलेल्या आहे. परंतु ह्याचा पुष्कळास भाग कित्येक शतकांच्या अवघांत तयार झालेल्या टीकास्वरुपां वाढ्मयात पसरला आहे.

संस्कृत टीकाकारांनी आपल्या संस्कृत टीकाग्रंथामध्ये ज्या ज्या विविध कथा सांगितल्या आहेत त्या सर्व त्यांना परिचित असलेल्या संस्कृत भाषेत न सांगता अशा परंपरेतून मिळाल्या तशाच आपल्या पूर्वजांच्या प्राकृत भाषेत दिल्या आहेत (चूर्णा, कथानक, व " आव-श्चयक " कथा यांची भाषा जैनमहाराष्ट्रीचे जुनाट स्वरुप असले. त्याचप्रमाणे पद्याची भाषा गद्याच्या भाषेपेक्षा अग्रेसर भिन्न आहे). ह्या टीकाग्रंथातील गोष्टीशिलाय

स्वतंत्रपणेहि कित्येक मोठमोठ्या कथा व कथानके लिहिली गेली व परंपराप्रवाहाने पुढल्या पिढीस प्राप्त झाली. शेवटी सामान्याचे म्हणजे बऱ्याच असल्या गोष्टींचे कित्येक संप्रह तयार केले आहेत.

बौद्धजातकाप्रमाणे ह्या अफाट जैन कथामेक वाढ्मयाचा एक सामान्य प्रकार असा आढळून येतो की, ह्यातील बरेचसे विषय इतर भारतीय व भारतेतर वाढ्मयातहि आढळून येतात व हे विषय संबंध जगाच्या वाढ्मयाशी संवाद असेच आहेत. अशा नमुन्याच्या कित्येक गोष्टी " निर्युक्ती " कथामध्येहि आढळून येतात. नमुन्यादाखल म्हणून लक्ष्मणेने " दसवेयालिय " प्रधाच्या " निर्युक्ती " मधून आपातर करून घेतलेला प्रश्नांतररुप उतारा पुढे देत आहे.

" महाराज, आपली उंच टोपी हुमडलेली का ? " " मला मासे धरण्यास तिला उपयोग होतो. " " का, आपण मासे खाता की काय ? " " तर! कोणते दुष्टत कर्तले म्हणजे मासे खाण्याने ताबडतोब वाहते " " पण डोकें दुखामला काय आपण मदिरा घेता की काय ? " " तसे काही नाही. फक्त प्रियतमवरोबर एखादे बेंबोच घेतो. " " म्हणजे, आपणास प्रियतमाहि आहे एकूण ? " " कसृधी युद्धे, कलाभती करून दमत्यावर विजया म्हणून लागते.

" काहो आपले तर अहिसाधत, मग आपणास कसू पोहून ? " " अहो कधी कधी कोऱ्या वरण्याचा प्रसंग येतो व सोडू अंगावर हुट्ट पडतात " " म्हणजे, आपणास कोऱ्या करण्याची जरूरी का ? " " अहो जुगार खेळायला पैसा नको का ? " " एकूण आपण जुगारहि खेळता ? " " अहो मी जुगारि नसतो तर मी ऊपर-माशाच नसतो. "

" आवस्सया " ह्या ग्रंथावरील हरिभद्राची टीका व " उत्तरश्चयन " ह्यावरील धातिसुरीची टीका ह्यामध्ये आलेले संप्रदायाच्या काटाकुटीसंबंधीचे उल्लेख भारतीय पंथाच्या ज्ञानास फार उपयुक्त आहेत. ह्यांपैकी एका उताऱ्यात एक भटकणारा मुनि आपल्या क्षम्यामांवाती तांद्याची तार बांधून व हातात जंबूवृक्षाची एक फांदी वेळून इकडे तिकडे पळतो व त्यायोगे असे दर्शवित असतो की आपल्या ज्ञानाच्या पूर्णतामुळे कदाचित आपला क्षण फाटेल म्हणून ही तांद्याची तार बांधली आहे व तो हातातील जंबूवृक्षाच्या फांदीवरून जंबूवृक्षात आपल्या जोडीचा कोणी नाहीं असे दर्शवीत असतो असे वर्णन आहे. उप-निषद व बौद्धग्रंथ ह्यामधील कित्येक तात्कालच्या देखील अशाच आख्यायिका ऐकू येतात.

" उत्तरश्चयन " सूत्रावरील टीकाग्रंथ कथावाढ्मयाच्या संपत्तीचे सुप्रसिद्ध साठार आहे. सगळे प्राचीन टीका म्हणजे ६०० श्लोकांचा " निज्जुत्ति " ग्रंथ असून तो अद्याहून केला असल्याबद्दलचा दंतकथा आहे कोणा तरी अप्रसिद्ध ग्रंथकर्त्याने केलेली " चुर्णा " नावाची टीका ह्या

निज्जुती' नेतरची असून सर्वांत महत्त्वाच्या टीका-
'हृदय्या' म्हणजे घातिसुरि व देवेंद्रगणी ह्यांनी रचलेल्या
होत. ह्यांपैकी घातिसुरि अंगोदरचा असून तो इ. स.
१००० च्या सुमारास मृत झाला. त्याने आपल्या "शिष्य
हिता" नामक टीकेत कथा अगदी भोवक्यात देव्या
आहेत. ह्या टीकेवरच देवेंद्रगणि ह्याने आदली "सुखबोधा,
नावाची याका जिहिली असून ती त्यान इ. स १०७३
मध्ये पुरी केली. ह्या टीकेमध्ये देवेंद्रगणि ह्याने वरील
गोष्टी विस्तार बर्गित्या आहेत ह्याच कथांचे संस्कृत
रूपांतर लक्ष्मीवज्रभ याच्या टीकाप्रघात आदळून
येते. जैन लोकानी आपल्या अनुयायांस जैन-
संप्रदायातील समीपणा भावू नये म्हणून द्वाग्धणी व इतर
सामान्य वाडूनवातून पुष्कळशा लोकप्रिय कथा आपल्या
प्रघात समाविष्ट केल्या. सध्या काही जुन्या कथा-
वाडूनवाचा जैनधर्माशी काहीस जाव्या कथा तरी संघ
जोडून दिला परंतु जैनधर्माय स्वरूप देतात काही भागाचा
त्यांनी अगदी विषाड केला. तथापि प्राचीन भारतीय कथा
काहूनयाचें कौशल्या दर्शविणारे पुष्कळ सर्वोत्कृष्ट नमुने जैन-
टीकांमध्ये किंवा कथावाडूनयामध्ये उत्तम स्थितीत आदळ-
तात, नाही तर ह्या भागास धात आपण आवचली असता.

जैन लोकानी बराच ऱ्हाल अंगोदरचरणांपासता आपल्या
धर्मात अंतर्भूत केली व आपल्या आचारविध्यामत्त वाडूनवा-
मध्ये कृष्णकथाहि घडून टाकली द्वारावती नगराचा नाश व ह्मण
निर्माण बाबद्दलच्या कथा जैनांच्या भंगातच आदळून येतात
परंतु देवेंद्राच्या "उत्तराङ्गयना" वरील टीकेत ही कृष्णकथा
पुष्कळ विस्ताराने आली आहे. त्याचप्रमाणे भंगावतरण
व सगराच्या ६०००० पुत्रांचे दहन ह्या भारतीय इतिहा-
सातील कथा ह्याच टीकेत आल्या आहेत जैनांना ह्या कथेचे
महत्त्व ह्या दृष्टीने वाटले असले की, ऐहिक वस्तूच्या विना-
शित्वाबद्दल पवित्र विचारानी भरलेली सत्त्वनपर संभावने
चालण्याची क्षीण ह्मणा ह्या कथानकात ६०००० सगर-
पुत्रांच्या विनाशाच्या संघात मिळाली. शिवाय कर्मवत्ता-
प्रमाणे सगरपुत्रांचा मृत्यु जैनतत्त्वज्ञानास मान्यच आहे.
ह्याच निमित्ताने एक कारवणवर गोष्ट आली आहे व ही
गोष्ट "किसांगातमी व मोहराचें बी" ह्या सुप्रसिद्ध बौद्ध
गोष्टीचे रूपांतरच आहे देवेंद्राने आपल्या टीकेत घातिलेलेल्या
"पंचनेकजुद" का प्रसवर्धा जर सामान्याने विचार केला
तर जैनांनी गीद्वयाभ्रमाची माहिती असावी ही गोष्ट सिद्ध
होते ह्यापैकी चौथ्या राजाच्या म्हणजे "नृप"
नावाच्या राजाच्या कथेमध्ये कथयजमरांचे कथानक आल
आहे. देवेंद्राने वर्णन केलेल्या कथानकामधील अत्यंत चित-
वेगक असे कथानक मूळदेव नामक ऐत्रजालिक व देवदत्ता
नामक वारांगना हिचे आहे. मूळदेव ह्या नावाची घरी व्यक्ती
होऊन गेली असावी व हा "कामगाल" नामक एखाद्या
प्रधाचा कर्ता असावा. ह्या मूळदेवाच्या सध्याने "मंडीय"

नावाच्या एका भानट्याची मनोवेषक गोष्ट आहे. मंडीय हा
दिनसा भिषेकच्याच्या वेदांत लोकानी दयाई अंतःकरणे
वेषतो व रात्री रात्री, दरोडेखोर व अष्ट परफोडा बसून
समर्थ नगर आतिप्रस्त करतो असे ह्या वर्णन आहे अगस्त-
दत्त यांचे गणकथानक देरील चोरीच्या गोष्टी-
पेक्षा आहे, व ह्याचा प्राचीन पदमय तर्जुमा
देवेंद्रगणि याच्या टीकेतच आदळून येतो. हरिभद्राच्या
टीकामध्येहि पुष्कळ मनोरंजक कथा आदळतात. उदा-
हरणार्थ, "आवश्यक" कथामध्ये, प्रायेक पदार्थांतोळ
कफ कोलुपण्याच वाहण्याच्या वायुवेगची चित्ताकर्षक दत्त-
कथा आली आहे

एका देवतेने कृष्णच्या एका मृत शत्रूचे दृश्य भारण
केले व सुंदर दान असलेले ते शत्रू रस्त्यात पडून राहिले.
ह्या मृतशत्रूकडे पाहताच किल्लस जैऊन पाटेने आप्तारे
लोक मागे सरत. नेतर व सुंदर सज्ज जात असताना शत्रू-
पण उभार काढतो. — "अहाहा! या कृष्णाचे दुष्ट दात किती
सुंदर व चकचकीत आहेत"

ह्यानेतर स्वतंत्र भेव म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या
काही धाड्या कथानकाकडे बघू. ह्यापैकी एक "काटका-
चायें कथानक" नांवाचे असून ते गद्य व पद्य अशा मिश्र
रचनेचे आहे हे एका जैन साधूने नरिप्र असून सर्व जैन
मठवासी कल्पसूत्रावेवढी ह्याचा पाठ करतात कालक
नावाचा रामपुत्र राज्येश्वर खोडून जैन धर्म स्वीकारतो
व खोवटी ह्या जैनांचा सुंदर पुतारी होतो. त्याची धावटी
बहीण सरस्वती नावाचा मठवासिनी हिला उज्यायिनीचा
राजा गर्दभाद्र हा जबरदस्तीने आपल्या अंत पुरात
प्रविष्ट करतो पुढे कालक ह्या वेवध्याने सांग घेऊन उज-
्यायिनीच्या प्रयासनांनी मने राजाविरुद्ध येतवितो, व हाक-
ऊलाचा राजा आह्वित याला गर्दभाद्र राजाची पुत्र करी-
वयाच लावून उज्यायिनी त्याजकडून काप्रीज करवितो. ह्या
कथानकास काही तरी ऐतिहासिक आधार असणे संभ-
वनाय आहे. तथापि ह्या छोट्या प्रधाचा कर्ता कोण व
काल कोणता त्याविषयी पारच बोझी माहिती सांपडते. ह्या-
पैकी कथानकाची आपा जरी अत्यंत साधी असली तरी बरी-
चशी वर्णने फारमध्य ठराविक भाषेत आहेत

'उत्तमचरित्रकथानक' ही एक आत्मचरित्रकार धावडांनी
रेलवेल असलेली कल्पित कथा होय. हे कथानक ख्रि-
ष्णाच्या छत्रकाच्या उद्देह लोकांनी कल्पित कथाविषयक
विश्वासा पूर्ण करण्याचा व अग्रप्रक्षपणे जैनसंप्रदायाचे
विशेष दर्शनाचा होता ही गोष्ट ह्या कथानकात जागृता
दिल्ल वेगळ्या जैनसंप्रदायासंबंधी उज्जयावरून साद
दिल्ल येते.

जिनकीर्तिसुरि ह्याने ११ व्या शतकाच्या
सुमारास "वपपत्रांतकथानक" नांवाची का

लिहिली. ह्या कथेमध्ये एका विचित्र पनाच्या अदला-बदलीने मृत्यून्या जवळ्यातून सुरक्षित राहिलेल्या भाग्यशास्त्री मुलाची गोष्ट आले आहे. अर्थात् ह्या ठिकाणी तीन विर- निराळी कथानके एकात्रित केची आहेत. ह्यांपैकी पहिले पोटकथानक बर्ध देवास तुच्छ मानणाऱ्या रावणाचे आहे. तिसऱ्या पोटकथेतहि कमी विनोद नाही एक व्यापारी भेटणाऱ्या प्रत्येक मनुष्यास कसवितो परंतु सरते शेवटी त्या ठकासहि महाठक अशी एक वेद्या भेटते व त्या व्यापाऱ्यास चांगलाच छुवाडते असा या गोष्टीचा सारांश आहे. ह्याच जिनकांतिमूरीने "पालगोपालकथानक" नावाचा एक जैन आख्यायिका लिहिली आहे हिममध्ये सर्व प्रकारच्या कदुबरीवजा व कावेरत कदावजा मनोरम गोष्टींचा संग्रह आहे. उदाहरणार्थ एका गोष्टीत दोन धंभू प्रवाससत निघतात व पुष्कळदा साहसाची दृश्ये करून बहुमान व कांति संपादन करतात असे वर्णन आहे. दुसऱ्या क्रियेक गोष्टी उपकारक व सहाय्यभूत प्राण्याच्या आहेत एका गोष्टीत एक जी एका पवित्र तृणाला व्यभिचार करण्यास प्रवृत्त करते परंतु जेव्हा तिचा हेतु सफल होत नाही तेव्हा हो त्यानवर बलाकाराचा आरोप करते असे वर्णन आहे

यानंतर जैनानी बरेच कथासंग्रह तयार केले व त्यामध्ये नेहमीच्या भारतीय पद्धतीप्रमाणे सर्व गोष्टी एके ठिकाणी जुळ- विल्या आहेत, किंवा मुसत्या एका मागून एक समित्तल्या आहेत त्यापैकी कोणातरी अप्रसिद्ध प्रथकाराचा: "सम्य- क्तवर्कमुदी" हा प्रथम प्रसिद्ध आहे हा कथासंग्रह जैन संप्रदायासंबंधी असून त्यामध्ये अहरेव नावाच्या व्यापाऱ्याने आपल्या आठ ब्रियास व त्या ब्रियानी उलट अहरेवास, आपापल्या रिताने सम्यक्त्व कसे प्राप्त करून घेतले ह्यासंबंधी गोष्टी दिल्या आहेत त्याचेवेली रात्री प्रधानासह फिरणारा राजा व एक चोर ह्या कथा ऐकतो व ह्या ठिकाणी आपणास अरबी भाषेतील सुरत व चमत्कारिक गोष्टींची, त्याचप्रमाणे शिंदबाद व्यापाऱ्याच्या कथानकाची आठवण होते विशेषतः आपल्या विश्वात कामगारास गोत्यात घालण्याकरिता रात्री गुप्तपणे खजिन्घात शिरणाऱ्या परंतु सात दिवस सात गोष्टी सांगून व न ऐकल्यामुळे त्याचे स्वरूप उपलब्ध करून चोर म्हणून ठरलेल्या व म्हणून लोकांनी पदच्युत केलेल्या सुयोधन नावाच्या राजाच्या कथेचे जातककथेतील ४३२ व्या गोष्टीशी बरेच साम्य आढळते

'कथाकोश' नावाच्या एका अज्ञात प्रथकाराच्या कथा- संग्रह हा एक विश्वावाङ्मयाचा भाग म्हणता येईल ह्या कथाचा भाषा गच्चाळ संस्कृत असून त्यामध्ये प्राकृत श्लोक आहेत. सर्वथ प्रभात जैनाची सांप्रदायिक दृष्टि स्पष्टपणे आढळते उदाहरणार्थ आध्यक्षकारक साहसांनी परिपूर्ण अशा एका समुद्रपर्यटनविषयक गोष्टीचे जैनाच्या परमवैभवंत रुपा- त्तर झाले आहे. त्याचप्रमाणे नलदमयताच्या आख्यानातील धवटचा भाग महाभारतातील नलीपाख्यानास पुर्वप्रीदाख

जैनानी जोडला परंतु ह्या प्रयत्न सफल झाल्याचे दिसत नाही. ह्यापैकी कोणी कथा अर्थात येचव व मूर्खपणाच्या प्रदर्शक असून काही मात्र "सुंदरवनिफा" ह्या गोष्टीप्रमाणे उरुष्ट कल्पनापट्टीचे नमुने आहेत.

"सुंदरवनिफा हो एक कुमारीका असून तिची एक सावय आई होती. ती सुंदरवनिफेस वाटतील ती जडजड कामे कर- व्यास सायत असे. एवढी ती गाई कुरणात चरण्यास सोडून स्वस्थ बसली असता तिला ह्योप लागलो. इतपयात एका कृष्णपाट्या चाहुलीमुळे ती जामी झाली व इकडे तिकडे पाहते तोंच ती कृष्णसर्प मात्रिकाच्या तावडीतून आपले धरंखण करण्यावद्दल तिची याचना करू लागला, अर्थात् ती कुमारीका त्या सर्पाचे संरक्षण करते, व तदनंतर ती सर्प काही तरी इच्छित वस्तु मागण्याविषयी तिची आज्ञा करतो. त्यावर ती कुमारीका म्हणते की "गाई राखताना उन्हाचा त्रास न व्हावा म्हणून माझ्या मस्तकावर थोडी छाया कर." हे ऐकून ती सर्प संग्रसामध्यांत एक सुंदर उपवन निर्माण करतो व ती कुमारीका तिकडे जाते तिकडे तिच्याबरोबर ते उपवन असतेच अशा ह्या सुंदर जादूच्या यात ती बसली असता तिला राजा पाहतो व प्रेमबल होऊन तिला आपली पदरणी करतो परंतु ह्या सुंदरवनिफेच्या सावय आईची आपल्या सहल्या मुलीचे राजाबरोबर लग्न व्हावे म्हणून इच्छा असल्यामुळे ती त्या सावय मुलीचा नाश करण्याकरिता क्रियेक युवत्या योजते, परंतु पूर्वीचा कृष्णसर्प सुंदरवनिफेस बारबार संकटातून सोडवितो."

इतर भारतीय कथाप्रभाप्रमाणे ह्या पुस्तकांतहि क्रियेक सुभाषिते घातली आहेत. उदाहरणार्थ, लाल्येवच- वपाणि दयवपाणि ताडयेत । प्राप्ते तु पोटोडे रथे पुत्रे मित्र- वदाचरेत् ॥ अशा प्रकारचेहि निव्येक श्लोक आहेत

याखेरीज शुभशीलगणि या प्रथकाराने केलेला एक कथा- कोश आहे व याच प्रथकाराने १४६५ साली मुंबई ५००४२ कथाचा 'पंचवतिप्रबोधसवध' नामक एक संग्रह केला आहे. याखेरीज राजसेखरकृत 'अंतरकथासंग्रह', सोमच- कृत 'कथामहोदधि' (१४४८), हेमचिजयकृत 'कथा- रत्नाकर' (१६००-१) वगैरे बारीक बारीक संग्रह आहेत

याशिवाय 'चरित्र' व 'प्रबंध' इत्यादि स्वरूपाच अनांतर पुष्कळ कथास्वरूपाचे काव्यवाङ्मय आहे. यापैकी पहिल्या प्रकारात तीर्थंकर किंवा जिन, जन्मवर्ती राजे व इतिहासपूर्व कालातील ऋषी यांचे जीवनेतिहास दिले असून प्रबंधामध्य इतिहासकाळातील जैन मुनी व साधू यांची चरित्रे वर्णन केले आहेत या दोन्ही प्रकारच्या वाङ्मयाचे थंय सन्मार्ग- निघेची वृद्धि बरेच आहे होय. एवढर जैनसंप्रदायाचे महत्त्व स्थापन करणे, जैन उपदेशकांना प्रवचनाकरिता सामुग्री पुर- विण व अशा रितीने श्रोतुवर्गाचे मनोरंजन करणे ह्या या जैन वाङ्मयाचे उद्दिष्ट आहे. यामुळे प्रबंध प्रथामध्ये जरी ऐत- हासिक न्यक्तीची माहिती येत असली तरी तीमध्ये दंतकथा

वगैरे अवातर काश्चनिक गोष्टींचा संग्रह केलेला दिसतो. चरित्रग्राम्ये काही ग्रंथ जैनसाधूंची वैयक्तिक चरित्रे वर्णन करणारी आहेत व काहीमध्ये अनेक जैन तीर्थंकरांची चरित्रे एक मागून एक वर्णन केली आहेत. हेमचंद्र या जैन साधूने लिहिलेला 'त्रिपष्टिशलाकापुरुषचरित' हा ग्रंथ चरित्रांपैकी एक आहे.

हेमचंद्र याने अनेक विषयावर महान् महान् ग्रंथ लिहिले. तो एक मोठा पीडित असून शिवाय कवि होता. गुर्जर-देश हा जेनाचे केंद्रस्थान झाल्याबद्दलचे सर्व श्रेय हेमचंद्रासच दिल पाहिजे. तथापि त्याने प्रथम रचना करून केवळ ग्रंथ-वाङ्मयांतच भर घातली नाही तर आपल्या धर्मवर्धना व्याकरणशास्त्र, कोशरचना, कव्यशास्त्र व छंदःशास्त्र यांसारखी शास्त्रे परिचित व्हावीत म्हणून या शास्त्रावरहि ग्रंथरचना केली व त्यामुळे त्याला 'कलिकालसर्वज्ञ' हे नामाभिधान प्राप्त झाले कुमायारलाभाच्या कारकीर्दीत हेमचंद्राने 'त्रिपष्टिशलाकापुरुष चरित' या सुप्रसिद्ध ग्रंथाची रचना केली. हेमचंद्र ११७२ साली मृत झाला. वरील ग्रंथाची दहा पंचे असून त्यामध्ये चौवोस जैनांचे तीर्थंकर, बारा चक्रवर्ती, नऊ बाधु-देव, नऊ बलदेव, नऊ विष्णुदेवी यांच्या कथा आहेत. ह्या ग्रंथास हेमचंद्र याने स्वतःच "महाकाव्य" म्हटले आहे व विस्ताराच्या दृष्टीने पाहता महाभारताप्रमाणे ह्या काव्यासहि हे नांव साधे आहे. परंतु ह्या ग्रंथाची भया अत्यंत साधी अह्मिमत आहे व हातील विषय तर धार्मिक-वृत्तीच्या मैनादोरीस इतर कारच थोड्या लोकांना आवड-ण्यासारखे आहेत. तथापि या महाकाव्याच्या दहाव्या पर्वास एक विशिष्ट प्रकारचे महत्त्व प्राप्त झाले आहे काही हस्तलिखित प्रतोग्रंथे या पर्वास महावाराचरित्र हे स्वतंत्र नाव देण्यात आले आहे. परंतु या पर्वाचे मुख्य महत्त्व महा-वाराच्या चरित्रकथेमुळे नसून त्यामध्ये ग्रंथकाराने आपल्या स्वतःच्या चरित्राविषयी सूचित केलेल्या माहितीकरिता आहे वाङ्मयेतिहासाच्या दृष्टीने या सधम महाकाव्यास फारसे महत्त्व नसून याला केवळ जोडण्यात आलेले परिशिष्टपर्व किंवा स्थाविरावलीचरित या भागास आहे. या भागामध्ये जैन संप्रदायातील 'दहापूर्विका' या मूळधर्मग्रंथांचे ज्ञान असलेल्या अतिप्राचीन दहा जैन धर्मोपदेशकांच्या चरित्रकथा आल्या आहेत. या ठिकाणी एक गोष्ट लक्षात ठेवनी पाहिजे की हेमचंद्राने 'त्रिपष्टिशलाकापुरुषचरित' या महाकाव्यामध्ये ज्या महाविभूतंचे जीवनेतिहास वर्णन केले आहेत त्यांपैकी पार्श्वनाथ व महावारा या दोन ऐतिहासिक व्यक्तीस वगळले असता याकांचे बहुतेक तीर्थंकर काल्पनिक किंवा देशतक्यास्वरूपाचे दिसतात. परंतु ह्याच्या उलट स्थाविरावलीचरितामध्ये या दहा स्थाविरांची चरित्रवर्णने आली आहेत. त्यावरून ह्या वाक्का ऐतिहासिक असून महावाराचे साधन शिष्य होत, ह्या वेतावर जैनांच्या परंपराप्राप्त सर्वमान्य माहितीस दुबोप मिळतो.

आता ही गोष्ट मानू या आहे की, ह्या ऐतिहासिक व्यक्तीं शिष्याने वर्णन केलेल्या आचार्यांकानां फारच थोडा ऐतिहासिक अपार सापडेल. हेमचंद्राने जुन्या टीकाग्रंथावरून विशेषतः ह्येभद्राच्या टीकावरून वरील आख्यायिका आपल्या ग्रंथात घेतल्या असल्यात. ह्या गोष्टीमध्ये आलेल्या विवेकी सुभाषितांवरून व लौकिक उपमांरूपकादि अलंकारावरून त्याचा लौकिक वाङ्मयामध्ये उद्भव झाला असावा हे स्पष्ट दिसून येते. हेमचंद्राने फारसे फेरबदल न करता ह्या आख्यायिका प्राकृतामधून भाषांतर करून घेतल्या.

परिशिष्टपर्वामध्ये अशा पुष्कळ कथा आहेत की, ज्याच्या अनेक प्रतिकृती सर्वसामान्य भारतीय वाङ्मयात इतकंच नव्हे तर सर्व जगाच्या वाङ्मयात आढळून येतात ह्यांपैकी कुबेरसेनानामक बारागनेच्या कुबेरदत्त व कुबेरदत्ता ह्या दोन मुक्या मुलांची गोष्ट ग्रीक वाङ्मयातील ओडिसेयानावाच्या शोकपर्ववर्षाची कथानकाची प्रतिकृति वाटते. ह्या ग्रंथात तसे प्रेमरी ह्या द्रिस्ती साधूच्या आचार्याधिकेपेक्षा नमळत पडलेल्या व्यभिचाराच्या जुन्या विषयास धरून एक धार्मिक जैन आख्यायिका वनविंध्यात आली आहे फारक येवडाच की, आपल्या भारतीय कथानिवेदकांनी ह्या गोष्टीतील शोक-रसोत्पादक अंशाकडे लक्ष न देता त्यातील गुंतागुंतीचा परस्परसंबंध वर्णन करण्याकडे जास्त लक्ष दिले आहे. कारण ज्यावेळी एखादा जैनधर्मोपदेशक धार्मिक आख्यायिका लिहू लागतो त्यावेळी ज्ञानातीचा दुष्टपणा हा विषय येऊन नैवाहिक नियमांचे उल्लंघन केलेल्या स्त्री-पुरुषांची अनेक सूक्ष्म कथानके त्याला लिहिता येतात असा प्रकारच्या कथाच आख्यायिका परिशिष्टपर्वामध्ये आहेत. स्थूलभद्र व कोपा नावाची जैन भिमुणी यांचेहि कथानक नमुनेदार आहे.

"तोन जैन धर्मोपदेशकांनी आपल्या गुरुसमोर तोन निराळीं त्रैलोक्य स्विकारली. त्यापैकी पहिल्या धर्मोपदेशकाचे त्रैलोक्याच्या चार यक्षिणपथेत सिद्धाच्या गुहेसमोरी वसून दिवस काढण्याचे ठरविले. दुसऱ्याने चातुर्मासपर्यंत अत्यंत विपारी दृष्टीच्या सर्वांचा विच्छाध्या तोंडाशी बसवण्याचे ठरविले व तिसऱ्याने चातुर्मासपर्यंत विहिरीच्या रहाटगडग्यावर बसण्याचे ठरविले. इतक्यात स्थूलभद्र येतो व तो वैराग्यवृत्ति धारण करण्याच्या अपोदर ज्या कोपानामक वारागनेचा प्रियकर असतो तिच्याच घरी आपले पावित्र्य उठून देतो चातुर्मास काढण्याचे त्रैलोक्य करितो ह्या दुष्कर त्रातातून स्थूलभद्र माझ पार पडतो इतकंच नव्हे तर ती तोपा-नामक वेदव्याही जैन धर्म स्विकारते. चातुर्मासच्या शेवटी तोन शिष्य आपल्या गुरुकडे जातत व गुरु त्यास म्हणतो की नवीन स्थूलभद्राने अरुंधत राखत मतातून जय मिळविला. हे ऐकून इतर शिष्यांच्या मनात मात्सर उत्पन्न होतो व त्यापैकी सिद्धाच्या गुहेसमोरी वसून त्रैलोक्यता करणारा शिष्य स्थूलभद्राप्रमाणेच आपणहि त्रैलोक्य पूर्ण करून वितो अशी पैत्र मारतो. त्यानंतर तोहि स्थूलभद्र

कोपा हिच्या घरी जातो. परंतु कोपा जेव्हा त्यास मोह पाह-
ण्याचा प्रयत्न करते तेव्हा तोहि मोंहून जातो. पुढे कोपा
स्वतःच त्याच्या कोळ्यात अंगन घालते व देवदेवी ती स्वतः
जैन मंडवासिनी होते.

ह्या प्रकारच्या गोष्टीखेरीज ऐतिहासिक किंवा चरित्रवर्णन-
पर अशा दुसऱ्या पुष्कळ जैन दंतकथा आहेत. उदाहरणार्थ
५ व्या पुस्तकात सधेभव याने सहा महिन्यांच्या अवधीमध्ये
आपला पुत्र मृत होणार हे भविष्य जाणून इतक्या योच्या
अवधीत इतर धर्मग्रंथ न वाचता जैनतत्त्वज्ञान प्राप्त व्हावे
ह्या उद्देशाने " दशवैकालिकसूत्र " ह्या धर्मग्रंथाची रचना
कशी केली याबद्दल वर्णन आहे. नवव्या आणि तेराव्या
पुस्तकातील दंतकथाहि धर्मशास्त्राच्या संहिताकरणात्मक
अनलक्षण आहेत आठव्या पुस्तकातील नंद ह्या राजघरा-
ण्यासंबंधीच्या कथा इतिहासदृष्ट्या थोड्या उपयोगाच्या
आहेत तथापि दंतकथांमध्ये प्रत्यक्ष ऐतिहासिक माहिती
फार थोडी दिसून येते. वेदवंशातील देवदत्त्या राजाचा
मौर्यवंशस्थापक चंद्रगुप्त याने पराभव केला (इ स पूर्व
३२६) ही गोष्ट इतिहासदृष्ट्या खरी आहे, परंतु ह्या ग्रंथा-
तील दंतकथेप्रमाणे चंद्रगुप्त आपल्या आईच्या बाजूने अश्वत-
थीन कुलात जन्मला असल्याकारणाने त्याने चाणक्य
नामक माझाणास आपला मंत्री करून त्याच्या साहाय्याने
राज्यपद प्राप्त करून घेतले चाणक्याविषयीहि वग्यान
लौकिक आख्यायिका प्रचलित होत्या आणि हेमचंद्राने
देखिले, ह्या गोष्टी जरी धार्मिक वृत्तीच्या जैनात व्यादेश्युक्त
नव्हत्या तरीहि त्यागठडे वल्लभ्य केले नाहीं. व लौकिक
कथावाङ्मयातील प्रत्येक वाक्यावर आपल्या जैन संप्र-
दायाचा छाप मारण्यास सोडले नाहो. तथापि चाणक्या-
सारख्या धूर्त, राजनीतिकुशल, आणि निपट्या खातीच्या
भ्रष्टाच्यो बाबतीत वरील प्रकार दिसून येत नाही यावरून
चंद्रगुप्त ह्याची वस्तुतः जैनधर्माबद्दल सहानुभूति होती. या
अख्यायिकेवर विश्वास ठेवण्याचा मोह पडतो; आणि ह्या
कारणामुळेच जैनानी चंद्रगुप्त व चाणक्य ह्यांची स्तुति
केली असावी. हेमचंद्रास मान राज्याच्या उळाढोली कर-
णाऱ्या ह्या पुष्पाचे धार्मिक जैन शास्त्रमूर्ख रुपांतर कसे
करावे ही गोष्ट अवगत होती त्याने असे वर्णन केले आहे
की, चाणक्यानं मृत्युपूर्वी आपल्या शास्त्रासूत्र वेतला व
आपला अंतकाल नजीक प्राप्त झाला आहे असे जाणून
खऱ्या जैनशास्त्रप्रमाणे त्रणे व उपोषणे करून घ्याय प्राप्त
व्हावा ह्या हेतूने त्याने मलयुक्त उक्तिव्यास आश्रय केला.
परंतु त्याच्या एक प्रतिस्पर्ध्याने उक्तिव्यास आणि लाव-
स्थाने चाणक्य नकळत जळून जातो व मृत्युनंतर त्यास
देवत्वास्वरूप प्राप्त होते.

ह्या प्रकारच्या ऐतिहासिक राजाच्या व राजकीय-
व्यक्तीच्या, त्याचप्रमाणे संप्रदायेतिहासातील महत्त्वाच्या
व्यक्तीच्या कथा कितीहि काल्पनिक असल्या तरी त्यामध्ये

इतिहासदृष्ट्या थोडोबहुत मग आहेच. प्रत्यक्ष काही मूळ
धर्मशास्त्रविषयक ग्रंथांमध्ये देखील महावीर व त्याचे
पाहिले शिष्य यासंबंधी माहिती आढळते. त्याचप्रमाणे भद्र-
काद्व्या कल्पसूत्रामध्ये स्थविर, त्याची मते व पोद्देभेद या-
संबंधी यादीवार माहिती आढळते. मागाहूनच्या शतकातील
अशा पुष्कळ " पद्यग्रंथा " उपलब्ध आहेत हरिभद्र व शांति-
सूरि ह्यांच्या टीकाग्रंथांमध्ये जैनांतील पोद्देभेदासंबंधी काही
अंशाने ऐतिहासिक अशा दंतकथा सापडतात धर्मसागरकृत
गुर्वाचरी सूत्र व मेरुगुप्तकृत येरावली ह्यासारख्या ग्रंथांमध्ये
फक्त धर्मसंप्रदायाचा इतिहास सापडतो

प्रभावद्र व प्रद्युम्नसूरि ह्यांनी इ.स. १२५० मध्ये लिहि-
लेले " प्रभावकचरित " हे हेमचंद्राच्या परिशिष्टपर्वीत
पुराणे म्हणून शोभण्यासारखे आहे. ग्रंथामध्ये हेमचंद्रासकट
२३ जैन उपदेशकांच्या चरित्रकथा आहेत.

इ.स. १२०६ मध्ये मेरुगुप्ताने पूर्ण केलेल्या " प्रबंध-
चिंतामणी " व १३६९ मध्ये राजदोषराने रचलेला " प्रबंध-
कोष " हे काहीसे ऐतिहासिक स्वरूपाचे चरित्रात्मक ग्रंथ
होत. यांपैकी मेरुगुप्तकृत प्रबंधचिंतामणीमध्ये ऐतिहासिक व
वाङ्मयप्रसिद्ध अशा अनेक अप्रसिद्ध व्यक्तींबद्दल वरवर दिस-
ण्यात ऐतिहासिक स्वरूपाच्या अशा अनेक दंतकथा व
काल्पनिक गोष्टी याचा संप्रदह केला आहे. ह्या ग्रंथात भोज,
विक्रमादित्य व शिलादित्य ह्यांचे, नामाकिन कवी व विद्वान
पंडित यांचे आश्रयदाते ह्या दृष्टीने ऐश्वर्य वर्णन केले आहे
आणि कालविषयांच्या बाबतीत तर ह्या ग्रंथामध्ये मोठी
नीम सापडते. उदाहरणार्थ इ. स. ६ व्या शतकातील सुप्र-
सिद्ध ज्योतिषशास्त्रज्ञ बराहमिहिर हा तिस्तपूर्व वर्षाच्या शत-
कात होऊन वेदरागाशी समकालीन असल्याबद्दलच उत्तम
वर्णन या ग्रंथामध्ये आढळते. वग्याच सुरुवात अंतकरणांत
सांगितलेल्या छोट्या छोट्या गोष्टींमध्ये पुष्कळ विनोदपूर्ण
कौटुम्बिकप्रसंग आढळून येतात. सत्कालीन हिंदी राजेरज-
वाण्यांच्या दत्तारातील चालारीती, विशेषतः राजतभातून होणारे
छात्रेभो वाह त्यात्मक वादविवाद यासंबंधी या ग्रंथात हुबहु
वर्णन केलेले सापडते त्याचप्रमाणे या ग्रंथकारापूर्वीच होऊन
येलेल्या हेमचंद्र व कुमारपाल या दोघा पुष्पाविषयी
या ग्रंथात आलेली माहिती इतिहासदृष्ट्या अश्रुत मह-
त्त्वाची आहे. राजशेखरकृत " प्रबंधकोषा " मध्ये हेमचंद्रास-
हित दहा जैन धर्मोपदेशक, श्रीहर्ष, हरिहर, अमरचंद्र व
दिगंबरमदनवीर हे चार कवी, सात राजे व इतर तीन व्यक्ती
मिळून एकंदर चोवीस व्यक्तींचे जीवनऐतिहास वर्णन केले
आहेत.

ह्या प्रकारच्या चरित्रग्रंथांना दिगंबर जैन " पुराणे " ही
संज्ञा देतात. उदाहरणार्थ विमलसूरिकृत " पद्यचरित " किंवा
" पद्यपुराण " नावाचा एक जैन ग्रंथ प्राकृत भाषेत लिहि-
लेला प्रसिद्ध आहे. त्याचप्रमाणे रविसेन नामक ग्रंथकाराने
संस्कृत भाषेतहि एक पद्यपुराण रचिले आहे. जैनांचा दुसरा

एक महापुराण नांवाचा ग्रंथ प्रसिद्ध आहे या प्रवाचा प्रथम भाग जिनसेन याने रचिलेला आदिपुराण हा होय (पहा) व दुसरा भाग म्हणजे उत्तरपुराण हा जिनसेनाचा शिष्य गुणभद्र याने रचिला इ. स. ७८४ मध्ये लिहून झालेल्या हरिवंशपुराण या प्रवाचा कर्ता हा जिनसेनच होय. आदि-पुराणामध्ये पहिला तीर्थंकर जो ऋषभ याच चरित्र वर्णन केले आहे परंतु यादोरीय माझणी पुराणप्रथाप्रमाणे इतर सर्व प्रकाशकांच्या विनियमाचे या प्रथात वर्णन आहे उत्तर पुराणामध्ये राहिलेल्या तीर्थकरांचे जावनेतिहास वर्णिले आहेत धनुजयमाहात्म्य हा प्रथम पुराणातील इतर माहात्म्य-प्रवांच्या पद्धतीत लिहिला आहे. त्यामध्ये धनुजय ह्या जैनाच्या पवित्र गिरिस्थानाचे श्रेष्ठत्व वर्णिले आहे. त्या काव्य-रूप प्रवाचे जादा सर्ग असून त्यामध्ये जैनाच्या व त्याच्या नाच्या पुढील दत्तकथा विषयेही स्वरूपात रचलेल्या आढळून येतात.

जैन बाहूनयामध्ये भगोपदेशात्मक प्रथम व काव्यप्रथम यामधील मर्यादादर्शक रेवा ठरविलेले मोठे कठिण आहे परंतु उल्लेख आहे की, हेनचंद्र आपल्या आध्यात्मिक प्रवास महाकाव्य ही सगळी देतो ह्या प्रथामध्ये व-याच महाकाव्याचे उल्लेख आले आहेत व ही काव्ये एकसमया-वच्छेदकरून काव्यचतुयाच व उपदेशात्मक वाङ्मयाचे आदर्श म्हणून गणले जातात

हरिमद्राजी 'समराड्चकहा' ही एक प्राकृत भाषातील लिहिलेली गद्यकथा असून मध्यतरी तिच्यामध्ये अनेक गद्य वृत्तांतील श्लोक रचिले आहेत ह्याच नमुन्यावर धन-वाड ह्याने 'भविषाड्चकहा' नावाचे अष्टाष्ट भाषित एक काव्यनिक काव्य रचिले. ह्या काव्यातील मूळचा नाव म्हणजे एक कल्पित कथा असून ह्या कथेतील धाडशी नायक एका ओशाळ नगरात प्रवेश करितो आणि शेवटी एका राजकन्येबरोबर विवाह करितो दुसऱ्या भागामध्ये महाभारत व रामायण ह्यांच्या पद्धतीवर युद्धाची वर्णने दिली आहेत, व तिसऱ्या भागात जैनकथाच्या नेहमीच्या पद्धती-प्रमाणे भुय भुय वचकीच्या पूर्वजन्मातील साहितीच्या अनेक आध्यात्मिक सांगितल्या आहेत इ. स. १०६ मध्ये होऊन गेलेल्या जैन कवींनी अरस्तू मुप्रसिद्ध असा जो सिद्ध-राज नामक कवि ह्यानवर हरिमद्राच्या प्रवाचा बराच परि-णाम झालला दिसून येतो सिद्धराजाचा 'उपमेतिभाव-प्रचक्या' ह्या नावाचा कथाप्रथम प्रसिद्ध असून त्यामध्ये मानवी जातिताचे रूपपूर्ण वर्णन केले आहे

सुदरहू प्रथम हा गद्यरूपात लिहिलेली कथा असून तीत मध्यतरी लहान मोठे श्लोक घातले आहेत बाही अशा सवाव्हापाने व बाही अशा कथानकस्वरूपात अशा रीतीने जैनसंप्रदायाप्रमाणे मानवी जातिवत्त स्वरूपाचे असले ह्याचे रूपपूर्णवर्णन कवीने ह्या प्रवात उत्तम केले आहे व त्यावरून पापाचरणाने विपदलेल्या सगळ्यांकडून

जैनधर्माचा स्वीकार करविलेले फसे द्याव्य आहे हे दाखविले आहे एवढा कथानक रूप लावलेच व कटाव्याने आहे प्रस्तावनेच्या शेवटी सर्व स्वरूपाचा थोडक्यात उल्लेख करून दिला आहे

हे कथानक ज्या ठिकाणी घडून आले ते ठिकाण म्हणजे अनादि संसाराचे रूपक असे प्रारंभ आणि शेवट असलेले नगर होय त्या नगरातील 'सहजान' भिकारी म्हणजे आपला आत्मा असून त्यावर नावाप्रकारची सफट येतात व त्यावर विपुतापात होत असतात त्या भिकाऱ्याचे मृण्मय भिक्षापात्र म्हणजे आत्म्याचे गुणशेष ज्या ठिकाणी एकत्र साठविले जाते असे मानवशरीर होय ह्या कथेतील मूर्ख लोक म्हणजे परमाप्रदायिक होत, दुःख हे आत्म्याचे पापा-चरण हे होय, आणि न्यायी म्हणजे विपय होत त्याचप्रमाणे राजा 'अचल' म्हणजे सर्वत्र प्रसूजित असून जैन तात्वेज्ञान हा त्याचा राजवाडा होय राज-पुत्र म्हणजे जैन उपदेशक असून अमात्य हे त्याच्या हाता-खालचे जैन उपाध्याय होत स्वयंपाकी म्हणजे मनुष्य प्राण्यामध्ये धर्मोत्तराची प्रकाश उत्पन्न करणारा पूज्य सूर्य होय, बघेरे दर्गरे

ह्या काव्याच्या उत्तरातीततर शब्द बघावी त्याच्या सध्या अनेक उल्लेख, त्यातील कित्येक उतारे व काही कथाभाग दुसऱ्या प्रकाशकांनी उद्धृत केले आहेत इ. स. १५१ मध्ये सोमदेव नावाच्या दिवा जैनपंथी विद्वानांनी यशस्तिलक नावाचे त्रिपुराकराचे काव्य रचिले आहे ह्या काव्याचा विषय थोडक्यात पुढील प्रमाणे आहे—

मारिदत्त नावाचा राजा तरुणपणीच राज्यावर बसला व विपयसुखांत रममाण होऊन गेला परंतु दुष्टगुह्या सांगितल्यावरून त्याने चढमारिदत्ता या आपल्या कुल द्रुतप्रीत्यर्थ एक माठा याग करण्याचे ठरविले व त्यात मनुष्यापुढा प्रत्येक प्राण्याचे एक एक गुण कुलदेवतेस बळी देण्याचा संकल्प केला मारिदत्तने यज्ञहोवास स्वतः सुर-गात केला व योग्य प्रसंगी कथाप्रमाण, राजसेवकांनी बळी देण्याकरिता सज्ज केलेल्या एकतरुण जैन मठवासी पुरुष व

उद्धृत केली आहेत. ह्याच्या शेवटच्या तीन प्रकरणास मिळून "उपासकध्यायन" ही संग्रह असून त्याची योजना सामान्य जैन लोकांची मानसिक उत्पत्ति व्हावी हाणून आहे. ह्या ग्रंथाच्या शेवटी मारिदत्त व त्याची कुलदेवता ह्यांनी जैनसंप्रदायाचा स्वीकार केल्याचे दाखविले आहे.

सोमदेवाने वरील काव्य रचताना वाणाची कादंबरी आदर्शभूत धरली होती त्याचप्रमाणे हा आदर्श पुढे ठेवून धनपालाने (इ. स. १७०) तिलकमंथरी नामक गद्यकाव्य लिहिले कादंबरीच्या नमुन्याचे आणखी एक ओडयदेव किंवा वादीभसिंह याने रचिलेले "यक्षसितामणि" नावाचे असेच दुसरे एक गद्यकाव्य आहे वादीभसिंह हा दिगंबर जैन असून पुष्पापेनाचा विषय होय य ह्याने केलेल्या वरील गद्यप्रबंधाचा विषय जीवक किंवा जिवनपर ह्याची कथा होय. जैन लोकास अत्यंत आवडता असा प्रलयसुंदरीकथा नावाचा गद्यप्रबंध कोणी तरी जैन साधूने लौकिक कथानकापैकी एकाचे जैन स्वरूपाततर करून उद्धृत केलेला दिसतो. या प्रथातील अत्यंत विलक्षण भासने च दैवी चमत्कार वाचताना वाचकाचे देहभानहि विसरते. काल्पनिककथावाडमयात आढळून येणारे सर्व विषय ह्या गद्यप्रबंधात गुंथले आहेत. या प्रबंधाचे कथानक घोटक्यात असे आहे. राजपुत्र महाबल व राजकन्या मलयसुंदरी ह्यांची प्रथम अकल्पित रीतीने गाठ घडून तीं दोघे परस्परवर अनुरक्त होतात व पुन्हा पुन्हा गाठी पडतात. फक्त शेवटी एकेंदर कथानकास तांत्रिक अद्भुत गौष्टप्रमाणे जैन सांप्रदायिक कथेमध्ये रूपांतर करण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो.

माषकविकृत शिशुपालवध काव्याचे अनुकरण करून हरिचंद्र नामक जैन कवीने पंधरावा शतकेकर धर्मनाथ याच्या चरित्रप्रबंधनवर एक एकवीस सर्गांचे महाकाव्य रचले गुणभद्राच्या उत्तर पुराणातील जिवनधराच्या कथेचा आधार घेऊन ह्याच दिगंबर जैनपंथी कवीने जिवनधरचरित्र लिहिले असावा. त्याचप्रमाणे नेमिनाथ नावाच्या दुसऱ्या एका जैन साधूचा कथा आधारास घेऊन वामभट्ट नावाच्या पंडिताने एक पंचदश-सर्गात्मक नेमिनिर्वाण हे महाकाव्य रचिले. सुप्रसिद्ध वादूमयाळकार या अलंकारप्रथाचा कर्ता होच कवि असला. साहजगुणत्र विक्रम याने आपल्या नेमिदूत ह्या काव्यास वरील कथानकच आधारभूत घेतला आहे. नेमिनाथाने मठवासवृत्ति पतकरण्याने त्याच्या राक्षसमित्री नामक पत्नीने केलेला शोक हा या काव्याचा विषय होय हे काव्य समस्यापूर्तीचे एका सुंदर उदाहरण असून त्यातील प्रत्येक श्लोकाचा चौथा चरण कालिदासाच्या मेघदूत काव्यातून घेतला असून पहिले तीन चरण मात्र स्वतः कवीने केले आहेत. ह्याच प्रकारचा जिनसेन करीने लिहिलेला पार्श्वान्मुद्दय नामक पार्श्वनाथाची चरित्रकथा वर्णन करणारा ह्या पूर्वीचा एक काव्यग्रंथ आहे. ह्या ग्रंथामध्ये जिनसेन याने आपल्या प्रत्येक श्लोकात कालिदासाच्या मेघदूत काव्यातून

एक दोन चरण घेऊन वाकीची रचना आपण केली आहे व अशा रीतीने सर्वथ मेघदूत काव्य आपल्या काव्यात अंतर्भूत केले आहे.

ह्याखेरीज बाळस्वरूपतः महाकाव्ये म्हणून गणले जाणारे पुढील काव्यग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. कनकसेन वादिराज (१० वे शतक) याने रचिलेल्या यशोधरचरित काव्यात यशोधर नावाच्या धार्मिक राजाचा अनेक योनीमधील पूर्वजन्माची हकीकत वर्णन केली आहे. मलधारी देवप्रभ (१३ वे शतक) याने लिहिलेल्या मृगावतीचरित्र नामक काव्यात राजा उदयन व त्याच्या वासवदत्ता व पद्मावती ह्या दोन स्त्रिया यांची अत्यंत महत्त्वाची कथा वर्णन केली आहे चरित्र सुंदरने (पंधराव्या शतकाचा मध्य) लिहिलेल्या महोपालचरित्र काव्यामध्ये चौदा सर्गांत बऱ्याच काल्पनिक कथा व जैन आख्यायिका संप्रदाय केव्या आहेत.

बऱ्याचरूप काव्याप्रमाणेच स्तुतिपर धार्मिक काव्यामध्ये देखील जैन लोकांनी इतर सांप्रदायिकांबरोबर अहम महत्त्वाचा चारू ठेविला होती. जैनानी संस्कृत व प्राकृत ह्या दोन्ही भाषात बरीच स्तोत्ररचना केली आहे; व ह्यापैकी काही काव्यगुणामध्ये देखील अत्यंत सरस आहेत. सांप्रत उपलब्ध अशा स्तोत्रांमध्ये अत्यंत प्राचीन असे उबकाहर स्तोत्र नावाचे पाच श्लोकांचे एक स्तोत्र आहे. यामध्ये पार्श्वीची स्तुति केलेली असून ह्याच्या कर्तृत्वाचा मान भद्रबाहू कडे देण्यात येत असतो. तसेच धर्मचोप किंवा धर्मचोप नामक पंडिताने आपे प्राकृत भाषेत रचलेले ऋषिर्मंडल स्तोत्र हेहि नि संशय बरेच प्राचीन आहे. इ. स. १४९७ मध्ये पद्मभट्टिदर ह्याने लिहिलेल्या ह्या स्तोत्रावरील टीकेप्रमाणे जैन ऋषीविषयी पुष्कळ आख्यायिका आल्या आहेत.

मातुंग याचे अक्षामरस्तोत्र हे अत्यंत सुप्रसिद्ध स्तोत्रांपैकी एक आहे. बाळदेव्या हे काव्य असले तरी त्यामध्ये अतिशयोक्तिपर वर्णनाचा दोष विलंकुल आढळून नाही ह्यामध्ये ऋषभदेवाचे माहात्म्य वर्णन केले असून त्याच्या नामसंकीर्तनापासून मकळ विघ्नाचा नाश होतो असे सांगितले आहे.

कुटरोपापासून स्वतःची मुक्ता करून घेण्याकरिता मयूर कवीने सूर्यस्तक रचिले. ह्यामुळे थान कवीस वैपश्य वाटून त्याने आपले हातपाय कापून घेतले व कीडका देवांचे शमर श्लोकात स्तोत्र रचून त्या देवांच्या प्रसादाने आपले नष्ट अवयव परत मिळविले असल्याने अनेक आख्यायिका सांगतात जैन्याच्या धर्माभ्यासहि अशा प्रकारचे साधने आहेत हे सिद्ध करण्याकरिता मातुंगाने ४२ रोहृंग्रंखलांनी बंद केलेल्या एका खोलीत स्वतःस बांधून घेतले व अक्षामरस्तोत्राच्या योगाने त्याच्या धूमला घुटून तो मोकळा झाला अशी आख्यायिका सांगतात.

सिद्धसेनदिवाकर याने लिहिलेले "कल्याणमींदरस्तोत्र" हा अक्षामरस्तोत्राची पूर्ण अनुकृति आहे. ह्या स्तोत्राचे ४४

श्लोक आहेत. परंतु याची भाषा मातृभाष्या भाषेपेक्षा मास्त येवढा आहे या पार्श्वभाष्या स्तोत्राच्या प्रभावाने सिद्धसेवाने उच्चमिनी येथील महापालाच्या देवालयानील शिवलिंगाचा भव व त्याच्या जगाई पार्श्वभाष्याची प्रतिमा उरान केलेली अशी आढाविका आहे.

धनपालाच्या ऋषभर्षादिभक्त्यर्थे प्राकृत ५० श्लोकांमध्ये ऋषभाची स्तुति आहे व त्यापेक्षा पहिल्या २० श्लोकांत ऋषभचरित्राचे थोडक्यात वर्णन असून पुढे गुह्यी स्तुति आहे. स्तोत्राची भाषा साधी नाही, तरीदेखील एकंदर काव्यांत जोगक्षिता असून मधून मधून गुमासदार उपमादि ह्यांगेर होतात उदाहरणार्थ, प्रथम हा एक सगुर असून त्यांत ऋषभ हा एक तारणारी नौका आहे, निचा प्रथम हे कामनापादि हिंदू भक्त्यांनी युक्त असे अरुण्य असून ऋषभ हा रक्षणकर्ता होय असे वर्णन आहे त्याच प्रमाणे जग ही रंगभूमी ही कल्पनाहि आढळून येते. वनपाल हा प्रथम नाट्य असून पुढे त्याने जैनधर्माचा स्वीकार केल्यावर ह स्तोत्र रचले त्यांचे धर्मांतर घडवून आणणारा शोभन हा त्याचा भाऊ असून त्यांचे हि "चतुर्विंशतिजिनस्तुति" हे स्तोत्र लिहिले आहे ह्या स्तोत्रात त्याने चित्रकाव्य, निरनिराळे अलंकार, विविध वृत्ते उपयोगांत आणली आहेत माकोयी याने या स्तोत्रविषयी काढलेले उद्गार अगदी अन्वर्थक आहेत तो म्हणतो "शोभनस्तुती ह्या गारोल्याच्या खेळासारख्या मनेदार असून त्याजवरून जैन कवितेचे पुढे कशा प्रकारची दिशा लागली व एकंदरीत जैन लोकांत ह्या प्रकारची योग्यता होती किंवा नाही ह्या गोष्टी स्पष्ट दिसून येतात." हे बघुद्रय हे सनाच्या १० व्या शतकाच्या उत्तरार्धात होऊन गेले इ. सनाच्या अकराव्या शतकात अभयेदेव याने "जयति-हृयनस्तोत्र" लिहिले. ह्याविषयी अशी आढाविका सांगतात की कवि अजारी अवताना ह्या स्तोत्रासुळे बचावला व त्याने बरीच शतके शाकून राहिलेली पार्श्वभाष्याची एक प्रतिमा उघडकीस आणली सुप्रसिद्ध हेमचंद्रांनी "चोत-रागस्तोत्र" व "महावीरस्तोत्रांमिस्तोत्र" ही स्तोत्रे रचिली आहेत

जैनानी उपदेशपर कविता काढावी सुभाषितवजा व काही वर्णनात्मक स्वरूपाची असून जैनांच्या केवळ शक्तिव व सांप्रदायिक वाङ्मयाच्या संक्रमणाची दर्शक आहे. मूळ जैनधर्मशास्त्रव्यतिरिक्त उपदेशपर कविता अत्यंत प्राचीन काव्य प्रयोगारत्नमाला हे असून याची भाषा अत्यंत साधी आहे या काव्याचे कर्तृत्व कधी कधी येतावर जैनपंथी विमल नावाच्या पंडिताकडे देण्यात येते व कधी कधी दिगंबर जिनसेनाचा मित्र राजा असोपवर्ष (सुमारे इ. ८१४-८७८) याजकडे देण्यात येते तथापि त्यातील सामान्य जनतेस उपयोगी पडणाऱ्या नीतिनियमासुळे बौद्ध व ब्राह्मण या दोघा-

नीहि बरील ग्रंथ आपल्याच धर्मविषयक प्रधातील एक आहे असे प्रतिपादन केले आहे.

दुसरा एक अशाच प्रकारचा प्राचीन ग्रंथ धर्मदासकृत उपदेशमाला (उपदेशमाला) हा असून याच प्राकृत भाषेपासून ५६० श्लोक आहेत या काव्यावर अनेक टीका लिहिल्या गेल्या असून त्यापैकी अत्यंत प्राचीन म्हणजे नवव्या शतकात लिहिलेल्या दोन टीका आहेत. या एकाच काव्यावरील अनेक टीकावरून या काव्याची लोकप्रियता सिद्ध होते. दिगंबर जैनपंडित अमित्रगति याची दोन उपदेशपर काव्ये जेनास अर्थात ग्रिय साठी आहेत सुभाषितरत्नसंदोह हे त्या दोहोंमध्ये पूर्वीचे असून इ. स १९४ मध्ये त्याची रचना पूर्ण झाली आहे या काव्याचे बत्तीस सर्ग असून प्रत्येक सर्गामध्ये एका विशिष्ट विषयाचे विवेचन व विशिष्ट प्रताची योजना केलेली आहे. या काव्याची भाषापद्धति व छंदोयोजना अगदी काव्यप्रथासारखी असून त्यामध्ये कदांच दिगंबर जेनास उपयुक्त अशा आचारानियमांचे विवरण केले आहे. ह्याच काव्यामध्ये जैन मठवादी व सामान्य लोक यांच्या वागणुकीचे नियम पाळून दिले असून ब्राह्मणधर्माच्या अनेक तत्वावर खरमरीत टीका केली आहे. इष्टिप्रेमयोग व त्याचे अष्ट परिणाम, सदसद्दिनेक, पुण्यकर्म, मरण व अमृतत्व, ब्रह्मज्ञातीची कुटिल कृत्य, माधवनाच पाप, मद्यपान इत्यादि वैराग्यपर काव्यात सामान्यपणे गेल्याच्या गोष्टीविषयी स्वतः अशा प्रकारच रोज्या कल्पना आढळून येतात. ह्या काव्याच्या ध्वनिताच्या सर्गोपस्य उद्योगांनी स्वतःची फलशुभक, मरसर व अनेक चित्तविकार हे दूर झुगारून दिले आहेत अशा आपत्तीचे म्हणजे खऱ्या रीतीने मुक्त झालेल्या महापुरुषांचे वर्णन आले असून ब्राह्मणधर्मातील छिन्नाचा अभिरुप करणाऱ्या, मद्य पिऊन धुंद होणाऱ्या व विषयसुखात दग होऊन राहणाऱ्या ईद्रवणादि देवांची बरीच निंदा करण्यात आली आहे. तथापि ह्या सर्गांच्या शेवटी अमित्रगति याने स्पष्ट म्हटले आहे की, त्याने ब्राह्मणधर्मातील देवादिंकावर जो हा निंदाचा वर्षाव केला तो मत्सर किंवा

एक जैन धर्मोपदेशक अनेक प्रकारचे चमत्कार करून व जन्मान्तर अशा विविध कथा सांगून आपल्या एका मोहाण मित्रास जैनधर्म स्वीकारायला टाकितो, व अशा रीतीने जैन संप्रदायामध्ये किती अद्भुत सामर्थ्य आहे हे त्यास दाखविण्याचा प्रयत्न करतो. अमितगति याने अशा रीतीने बऱ्याचदा गोडोतोडी ऐकिलेल्या व प्राकृत न पेलीत कथा-समहातून पेललेल्या दंतकथा मोठसा चानुर्याने एकत्र आणिल्या आहेत. दुसऱ्या कितीक कथा पुराणप्रभातून पळून त्याने स्वरूप पार पडतून दाखव्यात आले आहे. छांकि कथामध्ये चार मूर्त्यांची गोष्ट मोठी मनोरंजक आहे ती थोडक्यात पुढील प्रमाणे आहे —

‘‘चार मूर्त्ये लोकां मायान्तर ज्ञात असती त्यास एक जैन साधू भेटला व त्या साधूने त्या चौघांमध्यास नमस्कार केला हे पाहून चौघांपैकी कोणास त्याने नमस्कार केला असावा या प्रश्नावर चौघांचे रण माजले, व सरतेशेवटी त्यांनी ही

मानेस पूर्वाप्रमाणे चिकटवून दिले. रामायण व महाभारत या ग्रंथांतून अमितगति याने घेतलेल्या आख्यायिका फारच मनोरंजक आहेत. परंतु त्यांपैकी बहुतेक सर्व कथामध्ये त्याने पुष्कळ फरक केले आहेत. या सर्व कथामध्ये काहीच संगति नसल्यामुळे हा संप्रदय अव्यवस्थित स्वरूपाचा दिसतो. या ज्ञानधर्मविषयक प्रभातात आख्यायिकेमध्ये त्याने स्वतः फरक केलेले नसून त्याच्या पूर्वाज्या जैन लोकांनी केलेले असणे जास्त संभवनीय आहे. महाभारताच्या उत्पत्तीबद्दल अमितगति पुढील आख्यायिका सांगतो —

ज्यास यास आपल्या प्रभात पुष्कळ खोटपानाटपा गोष्टी भरलेल्या आहेत, हे माहीत होते, परंतु एक प्रयोग करून, लोक किती मूर्ख आहेत, हे अजमावल्यावर आपला असंबद्ध व बेढगळ गोष्टींनी भरलेला प्रथ लोकास म्हणून दाखविल्याचे त्याने घाडस केले. लोकाचा मूर्खपणा समजून पण करितो त्याने गंगेच्या तीरावर एक भांडे टाकिले, व

याचा अर्थ केरळ ध्यान किंवा विस्मृति असा नवून सामान्य धर्मापासना हा आहे परंतु प्रत्यक्ष योगशास्त्राचे प्रयोग दोवटच्या आठ प्रकरणांत दिले असून या सर्व विवेचनांनं एकंदर दंडेचा एकदशांश भाग नवविळा आहे. या पद्धत्या चार प्रकरणांचा विषय अतिमगतीच्या सुभाषितस्तरंसेद्वाद्वातील विषयासारखाच आहे परंतु अतिमगतीपेक्षा हेमचंद्राची रचनापद्धति जास्त कौशल्याची, स्वतंत्र आणि कल्पनावतुर्याची दृष्टक आहे. हेमचंद्राच्या मंत्रातील वारंवार नवीन नवीन कल्पना व सुंदर उपमा किती तरी आढळून येतात. हेमचंद्रांदि मनुस्मृति वगैरे हिंदुधर्म प्रयातील आचारपद्धतींवर टीका केली असून कित्येक दिवानी मनुसंहितेंतील श्लोक देऊन त्यातील आचारपद्धती अहिंसा-तत्त्वास सोडून असल्यामुळे त्याच्य ठरविल्या आहेत हेमचंद्राच्या दृष्टीने हि नरकद्वाराच्या मार्गावरील दीपशिखा या सर्व अनिष्टांचे मूळ व फलदायक उत्पात्तिस्थान असा आहे. व अशा प्रकारच्या वर्णनामध्य अतिमगति याच घरावर त्यांचे छादय दिसून येते. हेमचंद्राच्या मंत्रामध्य भारतीय सुभाषितवाङ्मयात वारंवार आढळून येणाऱ्या वर्णनासारखी मजदार वर्णने आढळून येतात. मानवी जीवितार्थाच्या धुणभंगुरत्वाविषयीच्या व निष्कलत्वाविषयीच्या हेमचंद्राच्या काही रुचितावरून भर्तृहराच्या अत्युत्तम सुना-पिताया आठवण सात्वांखरीन रहात नाही

उत्तम, सफाईदार काव्याच्या भाषेमध्ये लिहिलेले दुसरे एक उपदेशपर काव्य म्हणजे म्हणजे शृंगारवैराग्यतरेणिणी हे असून याची रचना सन १२७६ मध्ये सोमप्रभ नावाच्या जैन पांडिताने केली. या काव्याचे ४६ श्लोक असून त्यामध्ये विष-योगभोगाच्या निष्कलतेविषयी विवेचन केले आहे सोमप्रभ याने दुसरे एक सूक्तिमुक्तावलि किंवा सिंदूरप्रकर नावाचे उपदेशपर काव्य लिहिले आहे.

जैनानी नीतिविषयक स्फुट श्लाकांचे बरेच संप्रद हे केले आहेत. मुनिचंद्रसूरिन याचा (स ११२३) गद्यकोश वरील प्रकाशितच सदाविद्यहोते. यांनंतरचा म्हणजे इ.स. १६३० च्या सुमारास गद्यसहस्री नामक मोठा संप्रद समयसुंदर याने तयार केला यातील श्लोक संस्कृत व प्राकृत असे दोन्ही तऱ्हेचे असून हरिभद्र, देवेंद्र इत्यादि प्राचीन पंडितांच्या मघातून घेतले आहेत. इतर विषयाप्रमाणे संप्रदायेतहाष्ट दासविणारेहि काही श्लोक या प्रयात आढळतात. द्या खेरीज, भाववैराग्यशतक नावाचा शमर श्लोकांचा दुसरा एक संप्रद असून त्यामध्ये संसारची अनिष्टता, जीवि-ताचे निष्कलत्व व एकंदर जगातील पदार्थांचे अनित्यत्व याविषयी विवेचन असून या सर्वांवर जैनधर्माचा स्वीकार हा रामबाण उपाय सांगितला आहे

जैनसंप्रदायासंबंधी विद्वत्प्राप्त विवेचन अवलंबे प्रथ पुष्कळ आहेत. त्यापैकी काही थोड्या प्रसुद्ध ग्रंथांविषयी जेथे माहिती देणे इष्ट आहे. या प्रकारची वाढमयरचना कर-

णारा अत्यंत प्राचीन ग्रंथकार कुंदकुंदाचार्य नावाचा दिगंबर जैन हा असून तो इ. स ७०० च्या पूर्वी होऊन गेला असावा त्याने प्राकृत भाषेत गद्यांशेदामध्ये लिहिलेल्या प्रवचनसार नामक ग्रंथ जेनाचे आचारविधी, नीतिकल्पना वगैरे गोष्टांसंबंधी प्रमाणभूत मानिला जातो याखेरीज कुंदकुंदाचे नियमसार व पट्टाभूत या नावाचे ग्रंथ असून या प्रभाव व धृतसागर याने टीका लिहिली आहे. शिवाय श्रुतावर जेनाच्या आचारांग (आचारांग) या सूत्र ग्रंथासारखाच एक सूत्रग्रंथ आहे. त्याच कतार व कुंद-कुंदाकडेच लक्षण्यात येते या आचारांगसार (सुनंदी याने एक वृत्ति लिहिली आहे. दिगंबर जैन उमास्वराती (उमास्वामिन्) हा कुंदकुंदाचा शिष्य होय असे मानिलात परंतु त्याची मते दिगंबर जेनाच्या मतापेक्षा निम्र असल्याने ही गोष्ट संभवनीय दिसत नाही कदाचित् उमास्वराता हा जैनार्थी दुकळी होण्यापूर्वी होऊन गेला असावा तथापि उमास्वरातांचे तत्त्वार्थाभिगमसूत्र हे श्रुतांवर व दिगंबर जैन प्रमाणभूत मानितात. या ग्रंथा-मध्ये जैनसंप्रदायानुसार विश्वोत्पत्ति, अप्यारमसाज इत्यादी विवेचन केले असून त्या प्रभाव उमास्वराती याने स्वतः टीका लिहिली आहे एकंदर उमास्वरातीने सुमारे पाचशेहूनहि जास्त ग्रंथ लिहिले असे म्हणतात. त्याचा भावकप्रसिद्ध हा ग्रंथ प्राकृत भाषेमध्ये सामान्य जैन लोकाना जैनसंप्रदायाची माहिती व्हावी या हेतूने पद्धत-धार लिहिला आहे हरिभद्राने या प्रभाव टीका लिहिली या गोष्टीवरून या प्रयाची लोकप्रियता दिसून येते.

प्राचीन ग्रंथकार व पसोपदेशक याजमध्ये समतभद्र याने आपल्या देवास्तोत्र अथवा आत्ममीमांसा या ग्रंथात अहिं-देवाच्या सर्वज्ञाविषयी उपदेश केला आहे. आत्ममीमांसेवर टीका लिहिल्या अकलंकाने उमास्वराताच्या सूत्रावर एक टीका व दुसरे बरेच स्वतंत्र ग्रंथ लिहिले असल्याचे उल्लेख आढळतात त्याचप्रमाणे अकलंकाचा शिष्य प्रभावेद्र याज-विषयी स्तूपावरात शिगलेलाचकन अथी माहिती मिळते की त्याने न्यायकुसुमचंद्रोदय व प्रमेयवमतमार्तक या नावांचे दोन ग्रंथ लिहिले व याने उपासादिकांच्या योगाने स्वतःच्या इच्छेने मृत्यु स्वीकारला. हे सर्व ग्रंथकार आठव्या शतकांत अथवा त्यापूर्वी होऊन गेले असले पाहिजेत. पांडव-पुण्यशाचा फर्ता शुभचंद्र याने क्षान्णव नावाचा संस्कृत शास्त्र-तत्त्वविवेचनामयक ग्रंथ लिहिला आहे. नवव्या शत-काच्या उत्तरार्धातील मुप्रसिद्ध टीकाकार वी हरिभद्र त्याची तत्वविवेचनात्मक प्रयत्ने या नात्याने पुष्कळ प्रसिद्धी आहे. त्याने लिहिलेल्या चौदावे चमत्कारात्मक प्रयापेकी काही प्रयांमध्ये सामान्य तत्त्वज्ञानस्वरूपाचे विवेचन असून काही थोडा भाग जैन तत्त्वज्ञानास दिला आहे. पद्धतमयमुच्चय हा अज्ञाच पैकी एक ग्रंथ असून त्यामध्ये बौद्ध, न्याय, सांख्य, वैशेषिक, जैमिनी इत्यादि दर्शनांची व एका दृष्टानता

परिशिष्टात चावांकाच्या नास्तिक वादाची घोडफुगात माहिती दिली आहे; व रस मानाने जैन तत्त्ववेत्तेच नोंध्या उद्धानया प्रकारात उरकले आहे. लोकतत्त्वचिंतनामणि हा संस्कृत ग्रंथ देशील केवळ जैनतत्त्ववेत्तेनाच वाहिलेला नसून त्यामध्ये हर्षभद्राने स्पष्ट म्हटले आहे की, भिन्देव हा आपला भिन्न नाही किंवा क्षणिक, पतञ्जलि, भविष्यी इत्यादि तत्त्ववेत्ते हे आपले घडुही नाहीत, आणि जे अत्यंत अथेले ते कोणत्याही संप्रदायाचे धा अथेना ते स्वीकारणे दाय्य आहे; अशी इच्छा त्याने प्रकट केली आहे.

उत्पत्ति यां योगविदु, योगश्रुतिमुच्यते, धर्मविदु इत्यादि प्रबंध केवळ जैनसंप्रदायाविषयी होत. धर्मविदु हे आचारविधीस उपयुक्त होणारे छोटे पुस्तक असून त्याचे तीन परिच्छेद आहेत. या प्रबंधाची भाषा ब्राह्मणांच्या धर्मसूत्र-ग्रंथांप्रमाणे सूत्रमय आहे. इसवी स० १०८ मध्ये चामुंड महाराज याने चरित्रसार नावाचा एक छोटा आचारग्रंथ लिहिला आहे. यातसुद्धा याने एकाग्र आचारग्रंथे ब्राह्मण भाषेत जीवविचार नामक एक ग्रंथ लिहिला आहे. या ग्रंथामध्ये जीवाचे सुखास्वर्गातील व संसारप्रसंगावस्थेतील असे दोन भाग पाडले असून संसारवस्थेतील जीवाने पुन्हा निर्माव व सजीव असे विभाग पाडले आहेत. सजीव जीवाची नरकाधी जीव, प्राणी, मानव-जीव व देव अशी वर्गवारी पाडण्यांत आली आहे. अशा रीतीने हा ग्रंथ देवतासाधन, प्राणिसाधन, सजीववृष्टिसाधन, देवता-कृपासाधन, दाय्यादिकांचे धर्मग्रंथ आहे.

६० स० १०९८ मध्ये देवसेन याने दर्शनसार या नावाचा दिग्गजर जैनसं उपयुक्त असा एक छोटा ग्रंथ लिहिला. इ. स. १२९९मध्ये मल्लिकार्जुन लिहिलेली त्याद्वन्द्व-मञ्जरी ही बरी हेमचंद्राच्या वीतरागास्तुतीवरील टीका आहे, ती तिची स्वतंत्र उत्पत्तीनामक पुस्तकांत गणना करता येईल. जैन धर्मावरील अत्यंत विस्तृत ग्रंथ म्हणजे म्हणजे आचारपर याने १३ व्या शतकात लिहिलेला धर्मसूत्र नावाचा ग्रंथ होय. आचारपर याचा विरहण करीने उद्देश केला आहे त्यावरून, हे दोघे समकालीन होत हे सिद्ध होते. या टीकाची १५ व्या शतकात सकलकर्ता याने लिहिलेल्या 'तत्त्वार्थसाधोपनिषद्' व 'प्रभासरोपासकसार' या दोन ग्रंथांचा उद्देश केला पाहिजे. यांचेही पहिल्या ग्रंथात दिग्गजर जैनच्या मूळ धर्मग्रंथांची पूर्ण माहिती दिली आहे व दुसऱ्यात प्रभासरोपासने धामान्य जेनाचे आचारानियम दिले आहेत. इ. स. १५४३ मध्ये धर्मसागर नामक भेतावर जैन परिष्ठाने दिग्गजर जैनच्या नामवृत्ति, मोक्षधर्मांमध्ये धियांने अनधिकारित, दाय्यादि गताविद्वद् वारुणिसाधनक असा उपयुक्तोद्देशकलेल, या नावाचा प्राज्ञ ग्रंथ १६११-१२ साली संकलित टीका लिहिली.

जैन लोकांनी धर्मशास्त्रावरील इतर अनेक प्रकारच्या वादग्रंथांत चळवळी केल्या आहेत. याविषयी पुढेही आपल्या " इंडियन सेक्टर ऑफ दि जेन्स " या ग्रंथात झटले आहे की " प्रथम दिग्गजर जैन व नंतर श्वेतांबर जैन यांनी संस्कृत भाषेच्या उपयोग करणारा सुरवात केली. अर्थात् हा उपयोग त्यांनी केवळ आपले तत्त्वज्ञान समजून देण्याकरिताच केला असे नाही तर ब्राह्मणांच्या इतर ऐहिक शास्त्राकडेही त्यांनी बरेच लक्ष दिले व्याकरण, ज्योतिष वगैरे शास्त्रांमध्ये जैनानी इतकी प्रगती केली की विद्वद् ब्राह्मणपंडितांना त्यांचे ग्रंथ प्रमाणभूत मानावे लागले. दक्षिणचर्च द्रीड जातीमध्ये त्यांनी आपल्या कार्यास सुरवात केली व त्यांचे फल ज्ञानने आजच्या कानडी, तामीळ, तेलुगु या भाषांने सुसंपन्न व होय. या चळवळीमुळे त्यांचे उद्दिष्टेय वास्तव्य राहिले, परंतु इतिहासदृष्ट्या जैन्यांच्या सामगिरीस पुष्कळ महत्त्व आहे."

संस्कृत-प्राकृत जैनवाङ्मयाचे विहंगमावलोकन

(१७ व्या शतकापर्यंत)

जे तां व र वा ह्म य, (अ) अकरा अंशः—आचार (आचार); सूत्रकृत (सूत्रकृत); स्थान (धान); समवाय; मय-वती; शास्त्रधर्मकथा (नायधर्मकथा); उपासकदशा (उपासक-गदसाव); अंतकृतदशा (अंतगददसाव); अनुत्तरोपपाटिक-दशा (अनुत्तरोपपाटिकदशा); प्रथमव्याकरण (प्रथमव्याकरण); प विपाक (विपाक) [दृष्टिनाद (नष्ट)].

(आ) द्वादश उपनिषः—औपपाटिक (औपाटिक); राज-प्रधीय (राजप्रधीय); औवागिगम; प्रज्ञापना (प्रज्ञापना); जम्बुद्वीपप्रज्ञाति (जम्बुद्वीपप्रज्ञाति); चंद्रप्रज्ञाति (चंद्रप्रज्ञाति); सूर्यप्रज्ञाति (सूर्यप्रज्ञाति); निरयावली (निरयावलीयाव) किंवा कल्पिक (कल्पीयाव); कथावर्तिका (कथावर्तिका); गुणिका (गुणिका); पुष्पद्विपाव (पुष्पद्विपाव); वृष्णि-दशा (वृष्णिदशाव).

(इ) दहा प्रकीर्ण (पेभ किंवा पयप्र):—चतुसरण (चतुसरण); संस्तार (संस्तार); आनुरप्रत्याख्यान (आनुर-प्रत्याख्यान); भक्त्यरिताव; तन्नुल्लेखलिक (तन्नुल्लेखलिक); चन्दापिय्यय; देवदत्तव (देवदत्तव); गणितविधा (गणितविधा); प्रहाप्रत्याख्यान; वीरस्तव (वीरस्तव).

(ई) प्रहा छेदसूत्र किंवा छेदग्रंथः—निर्वाण; महानिर्वाण; ध्वजहार; दशासूतस्कंध, कल्पसूत्र (धनु); बृहद्वक्त्र; ध्वजकल्प.

(उ) भिन्न भिन्न नांवाची दोन सूत्रे:—नन्दी; अनुयोगद्वार. (क) चार मूलग्रंथ अथवा मूलग्रंथः—उत्तरच्यवन; आचक्षुष; द्वावेकालिक; पिंडनिर्मुक्ति.

यांचे लेखकः—'प्रज्ञापना', हा अजगाम नायक ग्रंथ सनशतात. काळकाळांवादि याचा फर्ता समनतात. चतुसरण हा वीरभद्राचा ग्रंथ मानतात. ध्वजहार, दशा-सूतस्कंध (कल्पसूत्रादित) आणि बृहद्वक्त्र हे ग्रंथ

भद्रबाहु याचे मातृतात (वि. पू. ३००) नन्दीसूत्र आणि कलसूत्राचा काही भाग देवर्दि नामक ग्रंथकाराने रचला असावा. दुसरेकालिक, याचा कर्ता सिद्धसेन असे समजतात.

इतर वाङ्मय. (काल, ग्रंथकार व ग्रंथ)

वि. पू. ३००:—भद्रबाहु—निर्युक्ति; उपसंग्रहस्तोत्र व (प्राकृत.) कलसूत्र.

कालकाचार्य—प्राचीन जैन उद्योतिर्विद्या. (कालकाचार्य याचे एकंदर पाच ग्रंथकार झाले असे कित्येक विद्वानांचे मत आहे).

१ रे अंगर ४ थे शतक:—विमलसूरी—श्रीमच्छरीय (प्राकृत); जैनसामायक.

४ थे किंवा ५ वे शतक:—उमास्वती—तत्त्वार्थसंग्रहसूत्र

४ थे अंगर ५ वे शतक:—सिद्धसेन दिवाकर—कल्याण मंदिरस्तोत्र; व्यापावतार (तर्कशास्त्र).

इ.स. ५१४:—देवर्दि—नन्दासूत्र आणि कलसूत्राचा काही भाग; ६ व्या शतकाचा पूर्वांश:—सिद्धसेन गणि—तत्त्वार्थटीका; प्राकृत भाषेत

७ वे शतक, पूर्वांश:—मानकुंग—भक्तमरसोत्र; मयहरस्तोत्र.

इ. स. ८००:—अनंभट्टि—सरस्वतीस्तोत्र.

८ वे अंगर ९ वे शतक:—नयबल्लभ—वृत्तमंगल (प्राकृत).

९ व्या शतकाचा प्रारंभ काल:—मल्लवादिन.

९ वे शतक, उत्तरार्ध:—हरिभद्र—वृत्तसंग्रहसूत्र; मूल-

ग्रंथ व प्रभावना; सगराक्षकहा (प्राकृत)

श्रीलोक—‘ आवश्यक ’ वर टीका; ‘ आचार ’ आणि

‘ सूत्रकृत ’ या ग्रंथद्वयावरील टीका (इ. स. ८६३).

इ. स. ९०६:—सिद्धार्थ—अपमितिभवप्रबंधाकषा (प्राकृत),

कालकाचार्यकथानक (प्राकृत).

१० वे शतक:—शोभन—चतुर्विंशतिजिनस्तुति

१० वे शतक:—अनंभट्ट—अनंभट्टवाशिक; शिलकर्मनरी;

पादश्लोकी (इ. स. ९७२, प्राकृत शब्दकोश.)

१० वे शतक:—मोवर्कचिंतामणि (ताम्रोक्त भाषेत) रस-

भरित काव्य.)

इ. स. १०४०:—(निधनकाल) शान्तिसूरी—प्राकृतटीका

(उत्तराध्ययन प्रभाव) , जीवविहार (प्राकृत).

इ. स. १०६९:—(उदयकाल) जिनचंद्र (अमरदेवाचा

पुत्र)—संवेगसंग्रहाला (इति सुमारे १८००० श्लोके अंगर

ओळ असून ही ईश्वराच्या भक्तिविषयक आहे).

इ.स. १०७८:—(निधनकाल) अमरदेव—स्थाव, समवाय,

भगवती, जातकर्मकथा, उपासकद्वया, शंतकृतद्वया,

अनुत्तरीपपातिर्कद्वया, प्रध्वन्याकरण, विपाक, दृष्टिवाद यांवर

टीका, जपतिहुयनस्तोत्र.

इ. स. १०८२:—(उदयकाल) गुणचंद्र—महावीरचरित

(प्राकृत).

इ. स. १०८६—११६९:—देवभद्र—पाक्षेनायचरित; वीर-
चरित; संवेगसंग्रहाला.

इ. स. १०८९—११७३:—हेमचंद्र—योगशास्त्र किंवा
आध्यात्मोपनिषद; वीतरागस्तोत्र, प्रमाणचिंतामणि; महा-
वीरचरित, अनुयोगद्वार—टीका, चतुर्देव—हिंड (प्राकृत);
निप्रप्रिष्टलाकापुष्पचरित; परिशिष्टप्रवचनचरित.

इ. स. ११५०:—(उदयकाल) मलयगरी—रामप्रदीप,
जीवाभिमग; पक्षापना, अम्बुद्वीपप्रज्ञप्ति, चंद्रप्रज्ञप्ति, सूर्यप्रज्ञप्ति,
व्यवहार, नन्दी, या ग्रंथावर टीका.

१२ वे शतक:—चंद्रसूरी—निरयावली व आवश्यकाचार
टीकात्मक ग्रंथ (प्राकृत).

इ. स. ११९१:—(उदयकाल) असद—विवेकमनरी;
उपदेशकन्दली.

इ. स. १२२०:—(उदयकाल) जिनदत्तसूरी—विवेक-
विलास.

इ. स. १२३०:—(उदयकाल) अमरचंद्र—बालभारत,
पद्मनाभकव्य.

इ. स. १२३२:—(उदयकाकालिकाचार्य—आवश्यकाचार
टीका.

इ. स. १२५०:—प्रभाचंद्र—प्रभाचक्रचरित.

इ. स. १२७१:—(उदयकाल) वृत्तचंद्रसूरी—पक्षिण्या पांच
प्रभावरील टीका व ६ कर्ममय.

इ. स. १३०४:—(उदयकाल) मेस्तुंग—प्रवचनचिंता
मणि; महापुष्पचरित किंवा उपदेशशत पददर्शनविचार;
सुखप्रबन्ध (प्राकृत).

इ. स. १३४९:—(उदयकाल) रामसेखरसूरी—प्रवचन-
कोश; अन्तरकथासंग्रह.

१४ वे शतक:—ज्ञानसागर—‘ पित्रनिर्मुक्ति ’ व आवश्यक,
या ग्रंथावर टीका. पैकी पहिली इ. स. १३८३ र रचिली.

इ. स. १३७२:—रत्नसेखर—श्रीपालचरित; लघुसूत्र-

इ. स. १४०१-१४६१:—रत्नशेखर: टीकाग्रंथ (संस्कृत).

इ. स. १४६४:—(उद्यकाल) शुभशील—पंचशती-प्रबोधसंबंध; भरतादिकया किंवा कथाकोश; कालकाचार्य कथानकावरील टीका.

इ. स. १४९६:—(उद्यकाल) हरियेण—जगत्सुन्दरी योगमाला.

इ. स. १५०३:—(उद्यकाल) धर्मसागर—कुपक्षकांशिका-द्विष्ट किंवा प्रवचनपरीक्षा.

समयसुंदर—कल्पलता; कल्पप्रवावराल टीकाग्रंथ, गायी-सहस्री (१००० श्लोकांशुतरणे); विसंश्लेषक, सामान्यरीतिवृत्तक

इ. स. १६५२:—विनयविजय—लोकप्रकाश.

दिग्गम्बर वा द्मय.

हे मुल्यतः संस्कृत आहो. सूर्ययज्ञसि आणि चंद्रयज्ञसि, दोनीही ग्रंथ प्राकृत आहोत

वत्कर-मूलावार (प्राकृत); त्रिवर्णाधार (प्राकृत)
कुन्दकुन्दाचार्य; शतप्राभृत; अष्टप्राभृत, समयसारप्राभृत;
प्राभृतसार; प्रवचनसार, नियमसार; पंचास्तिकाच किंवा पंच-
नियमसंघट्टसूत्र; रमणसार; द्वादशानुप्रेक्षा

इ. स. ६००:—सामन्तभद्र-गणपतिमहाभाष्य; टीका-
रमक विवेचनग्रंथ (नरवर्णाधिगम-सूत्र, या ग्रंथावर टीका);
आत्ममीमांसा 'अथवा वैष्णवमस्तोत्र; रत्नेकाग्रुभाषकाचार;
मुक्तावमुद्रासन; स्वयंभूस्तोत्र; वसुविंशति-जिन-स्तुति.

इ. स. ६६०:—(उद्यकाल) रविप्रेण-पद्मपुराण,
पृथ्वीवाद, सर्वार्थसिद्धि (' तरुणाधिगम-सूत्र ' या
ग्रंथावरील टीकाग्रंथ).

इ. स. ७००-७००:—अकलंक-अकलकस्तोत्र; अष्ट-
शती, ' आत्ममीमांसे ' वर टीका; जैन वर्णाधम (आचार-
विचारविषयक ग्रंथ), तरुणाधिकांशालंकार ('लंकाराधि-
गम-सूत्र ' या ग्रंथावरील टीकाग्रंथ).

इ. स. ७८१:—(उद्यकाल) जिनसेन-हरिवंश पुराण.

८ वे शतक.—रागवार्तिक-तत्त्वार्थाधिगमसूत्र टीका.

९ वे शतक.—विद्यानंद-श्लोकवार्तिक अथवा जैन श्लोक-
वार्तिक अष्टसहस्री अथवा; आत्ममीमांसालंकार; आत्मपरीक्षा;
प्रमाणपरीक्षा.

८ वे शतक:—माणिक्यनन्दिन-परीक्षासूत्र.

इ. स. ८१५:—प्रभाषंद—प्रमेयकमलमार्तंड, टीकात्मक
ग्रंथ (परीक्षा मुखार).

इ. स. ८१७:—जगन्धला.

९ वे शतक:—जिनसेन—आदिपुराण अथवा त्रिपटि-
संग्रह महापुराण, प. भा. अनुदम; आदिपुराण किंवा त्रिपटि-
लक्षण महापुराण.

९ वे शतक:—गुणभर—जिनसेनतुल आदिपुराण
यांनी ग्रंथे केली. उत्तरपुराण; आत्मापुद्गासन.

९ वे शतक:—जमोषवर्ष पहिला—प्रभोत्तरमाला.

इ. स. ९०५:—(उद्यकाल) अमृतचंद्र-समयसारप्राभृत
टीका; 'प्रवचनसार' ग्रंथावरील टीका; तत्त्वार्थसार; पुरुषार्थ-
सिद्धयुपाय.

इ. स. ९६०:—(उद्यकाल)सोमदेव-यशस्तिलक; नीति-
वाक्यामृत.

इ. स. ९८० नेमिचंद्र-द्रव्यसंग्रह (प्राकृत), त्रिलोकसार,
गोमंतसार (चासुण्डरावाकरिता रचिलेला ग्रंथ); लज्जितसार;
छपणसार.

इ. स. १२००-१२५०.—आशाधर-धर्माभृत; त्रिप-
टिस्मृति; इतर काही ग्रंथ.

इ. स. ११३० —गालचन्द्र—तत्त्वसरणिपिका; टीकाग्रंथ
(प्राभृतसार ग्रंथावर); श्री योगीन्द्र-परमार्थप्रकाश.

इ. स. १४६४.—(उद्यकाल)सकलकार्त्तिक—तत्त्वार्थसार-
दीपिका; प्रभोत्तराष्टासकावार; शान्तिनाथचरित; पार्श्वनाथ-
चरित्र; धर्ममानपुराण.

१५ व्या शतकातील अखेरीचा काळ:—धुतसागर—
जिनसंहिता, शतप्राभृतवरील टीका, तत्त्वार्थदीपिका; पद्मप्राभृत
या ग्रंथावरील टीका.

इ. स. १५३८.—(उद्यकाल) नेमिचंद्र-श्रीपालचरित्र
नेमिजिनपुराण, धन्यकुमारचरित्र; अराधनाकथाकोश; थाव-
कावार.

१६ वे शतक:—शुभचंद्र-पाण्डवपुराण आणि इतर ग्रंथ.

इ. स. १६२६:—रत्नचंद्र-सुभोषचरित्र; पद्मभक्तचरित्र.

देखी भाषेतील जैन वाङ्मय.

हिंदी.—संप्रदायानुसार श्वेतवर् व दिगंबर असे उपलब्ध
जैन साहित्याचे निमाग पडतात. श्वेतवरी वाङ्मयास कथा-
ग्रंथ अधिक आहेत. तात्त्विक किंवा सिद्धांतविषयक नादांतून
म्हटले तरी बालेक. पण दिगंबरी वाङ्मयात बले कथाग्रंथ
किंवा चरित्रग्रंथ आहेत तसे तात्त्विक अथवा सैद्धान्तिक ग्रंथहि
आहेत गोमंतसार, रागवार्तिक, सर्वार्थसिद्धि, आत्मव्योति,
भगवती आराधना, प्रवचनसार, समयसार, पंचास्तिकाच अशा
ग्रंथांच्या वचनिका दिगंबरी वाङ्मयांत आढळतात. काही
ग्रंथांची दोन दोन चार चार ग्रंथ अथवा पद्य भाषांतर्त आढ-
ळतात. देवागम परीक्षासुत्र, न्यायदीपिका, आत्ममीमांसा
इत्यादि न्यायग्रंथांचे देखील हिंदीमध्ये अनुवाद झालेले आहेत.
असे सांगता येईल की, संस्कृत अथवा प्राकृत भाषेत दिगंबरी
ग्रंथ ज्या ज्या विषयांवर झालेले आहेत त्या त्या विषयांचा
हिंदीमध्ये कोरड्या काही तरी लिहिले गेलेच आहे. दिगंबरी
ग्रंथांचे ज्ञान ज्यास बाहेल त्यास हिंदीमधूनहि मिळू शकेल,
आणि या परीक्षेपरीचा प्रत्येक परिणामहि झाला आहे. श्वेत-
वर् संप्रदायामध्ये जे लोक संस्कृत अथवा प्राकृत भाषांची अथ-
वा निच बोलतात अशा लोकांस फारसे यशमान नसते आणि
जे लोक या भाषांत आपल्या " महाराष्ट्र " वर अवलंबून

असतात पण दिगंबर संप्रदायाची गोष्ट अशी नाही. गोप्रट्ट-
सारदि प्रभाची चर्चा करणारे असे संकटो जैन आहेत की
स्यास संस्कृत भाषेचे एक अक्षरहि समजत नाही. स्वधर्माची
जाणीव असलेले लोक जगोपाजगी आढळतात; आणि पावी-
गाव शास्त्राच्या वादविवाद करण्यासाठी सभा होतात.

हिंदी जैन ग्रंथांचा प्रसार केवळ हिंदी बोलली जाणाऱ्या
भागातच नाही तर गुजरात व दक्षिणेतहि आहे व तेथे
व तसेच कर्नाटकातहि हिंदी ग्रंथ वाचले जातात; एवढेच
नव्हे तर मोठमोठे ग्रंथ प्रसिद्धि होतात. हिंदी ही दिगंबर
संप्रदायाची भाषा झाली आहे असे म्हटल्यास चालेल.
“ जैनमित्रा ” सारख्या हिंदी पत्राचे एक चतुर्थांश वर्गो-
दार गुजरात व दक्षिण या भागात आहेत.

श्वेतायरी व दिगंबरी वाङ्मयाची तुलना करता आणखी
ज्या गोष्टी नजरेस येतात त्या येणेप्रमाणे—ज्या ग्रंथांचे कते
गृह्य म्हणजे धावक आहेत असे ग्रंथ श्वेतायरी वाङ्मयात
क्षिप्तच आढळतात, उत्कटपद्मीदिगंबरी हिंदी ग्रंथाकडे अवलो-
कन केले असता असे दिसून येईल की, त्याच्या कथांत धावक
थोडे नाहीत. दिगंबर संप्रदायात साधुसंप्रदायाचा अभाव आज
४००-५०० वर्षे आहे. या संप्रदायाचे अनुयायी जर साधूंच्या
तोळाकडेच पहात असत तर त्यांची दुर्यति झाली असती,
परंतु धर्मज्ञान भिन्नत रक्षण्याचा बोना गृहस्थानी अगावर
घेतल्यामुळे संप्रदाय बचावला व वाङ्मयाची वृद्धि झाली.

या दोन संप्रदायाच्या वाङ्मयात आणखी एक भेद दिसतो
तो हा की श्वेतायराचे ग्रंथ स्वतंत्र आहेत. भाषांतररूप नाहीत
आणि दिगंबरामध्ये स्वतंत्र ग्रंथ फारच कमी असून भाषांतर-
रूपच बहुतेक आहेत. याचे कारण असे दिसते की परंपरागत
समस्तोमुख गृहस्थास वाटते की धार्मिक गोष्टीवर बोलण्यास
आपण अनधिकारी आहोत, आपल्या हातून काही भलतेच
तर लिहिले जाणार नाहीना. भिन्नते भाषांतरकार असे
चांगले विद्वान आहेत की त्यास दोन चार स्वतंत्र ग्रंथ
लिहिणे कठिण गेलं नसतं. ज्या संस्कृत ग्रंथाची भाषांतर
केली गेली त्यातील अनेक ग्रंथ कवडीच्या मोलाचेहि नाहीत
पण त्याची भाषांतर झाली आहेत व अशाची भाषांतर
ज्यांनी केली ती मंडळी अशी दिसतात की जी मुख्यपेक्षा
अधिक चांगली कविता संस्कृतामध्येच करू शकतील. हा एक
भक्तीचा खेळ आहे.

हिंदी जैन ग्रंथांचे सा नानुराम प्रेमी हे (१) तात्त्विक ग्रंथ,
(२) पुराणे व चरित्रे (३) पूजापाठ, (४) परं, भजन व विनंत्या
असे चार भाग करतात पाहिल्या दोन विषयावर पुष्कळ
वाङ्मय असले स्वाभाविक आहे. पण पूजापाठदे विषयावर
झालेले लिखाण थोडे थोडकें नाही त्याचा एकीकृत गडा
फारच मोठा होईल एकच विषयावर पूजापाठ दहा दहा वंश-
बोस कवींनी केले आहेत. जैनांनी अलोकडच्या वाळात सांप्र-
दायिक इतर आचारांपेक्षा पूजाप्रतिष्ठेस जे प्राधान्य दिले

त्याचा हा परिणाम आहे. पदभजनादींचे साहित्य पूजापाठा-
इतकें नाही पण बरेच आहे. भूधर, दानत, भागवद वना-
रसी या कवींची पदे चांगली म्हणून समजली जातात. पूजा
भजनादींच्या रचनेमुळे भक्तिरस जैन वाङ्मयात बराच
वृद्धित झाला. भक्तिरसात पहाता पहाता पुष्कळ कवी हे
भिसरले की जैन भक्त ईश्वराच्या कर्तव्याचा स्वीकार करीत
नाही; आणि त्यामुळे भक्तीस क्षेत्र स्वाभावतःच मर्यादित
आहे. वैष्णवसंप्रदायातगत भक्तिमार्गाचा जैन मार्गावर परि-
णाम झाला असावा. एक कवि म्हणतो “ ईश्वरा नी जसा
बनलों आहे तसा मला तार; माझ्या करणीकडे मुकीच पाहूं
नका, (नाथ मोहि जैस बने सते तारो; मोरी करनी कछून
त्रिचारी). ” कर्णोत्पन्न सर्व भवितव्याचे कारण किंवा ईश्वरच
समजणाऱ्या वैनाच्या कवितेवर ईश्वरकर्तृत्वाची किती पुढे
चढली हे पहाण्यायोग्य आहे.

हिंदी जैन वाङ्मय शतरसस्वरूपी आहे, व शृंगारादि
रसाचा अभाव दिसून येतो. अनेकारविषयक ग्रंथ किंवा
नायिकाभेदांची रसाळ वर्णने हिंदी जैन वाङ्मयात फारशी
आढळत नाहीत. काळमणिकृत रसप्रकाश अनेकार, सेवारास
राजपुताचा रसग्रंथ यांचा उल्लेख ग्रंथशालाच्या सूचिमंथानून
आढळतो, पण ते ग्रंथ अजून प्रसिद्ध नाहीत. बजारसी-
दासाने शृंगाररसग्रंथ काव्याची रचना थोडीबहुत केली पण
त्याने आपले ग्रंथ यमुनाप्रवाहात सोडून दिले संस्कृतमध्ये
आणि प्राकृतमध्ये जैनाच्या शृंगारिक कृती अनेक साप-
डतात मोळमोळया सुवीच्याहि प्रभात शृंगाररस पद्यच-
लेला दिसतो असे असता हिंदी जैन कवींनीच शृंगाररसाचा
योग का करवा असा प्रश्न उपस्थित करून नायुरामप्रेमी
उत्तर देतात की हिंदी ग्रंथ ज्या काळात झाले त्या वेळेत
रसपरिष्कार करणे किंवा वाङ्मय प्रसविणे हे जैनांचे ध्येय
नव्हते, तर ज्ञानाचा प्रसार करणे व धर्मेक्षण करणे हे
ध्येय होते. नायुरामाचे हे मत बरेचसे ग्राह्य आहे. काकी,
जेन्हा लोकाच्या भारतेच बदल झाला तेन्हा लोक पूर्व-
वाच्या भाषेतील ग्रंथास पारखे झाले, आणि त्यामुळे
संप्रदायाचे अवश्य ज्ञान देण्याची आवश्यकता असल्यामुळे
स्वकीची प्रवृत्ति झाली असावी. हेच कारण सर्व संस्कृता-
द्रव चालू आषाढील वाङ्मय परमाधैविषयक झाले याचेहि
आहे, तथापि हे एकच कारण नाही. दुसरी जी अनेक
कारणे होती त्यांचे विवरण अन्यत्र होईल, व हिंदीजैन-
ग्रंथस्वरूपनिश्चयास ती देखील असणे शक्य आहे.

हिंदी जैन ग्रंथकार शृंगारिक कवितेसाठी अस्पृष्ट होतं
असे दाख नाही. श्रियाचे नखछिटात वर्णन करणारे आणि
नानाविध शृंगारांनी भरलेल्या आदिपुराणासारख्या ग्रंथाचे
अनुवाद करण्यात त्यांनी संकोच वाळाला नाही.

जैन कवींमध्ये उच्च प्रकारची कविता लिहिणारे थोडे
होते असे दा. प्रेमी कबूल करतात. जैनातील थोडे कवि

वनारसीदास होय. छाबंद, भूपरदास, भगवतदास, आनंद-पन याचिहि हिंदी जैन कवींत उच्च पद मिळेल. दीपचंद पानतरायमाल, यशोविजय, वृंदावन सुलालीदास, दौलतराम पुष्पवन हे जैनांत दुय्यम प्रवर्गचे कवी ठरतील. याची संह्या देखील थोडीच आहे. “ परोपरीं झांके कवीं ” या न्यायानें तिच्या वर्गाच्या कवींचा भरण विपुल आहे. जे उच्च वर्गांतले कवी मोडतात त्यांनी प्रायः अशा विषया-वर कविता केली की त्याचे ग्रंथ सामान्यास समजणे कठिण आहे. या कवींनी आपले कवित्व कथामेथे अगर चरित्रे लिहिण्यासाठी उपयोगिले असते तर त्याचा बराच उपयोग होता. उद्यापि चरित्रे पाहिली तर मनोवेधक आहेत असे नाही. “ पार्श्वपुराण ” म्हणून एक चरित्रग्रंथ आहे व तो उच्च समजण्या जाणाऱ्या कवीने रचला आहे, पण त्यात स्वर्ग, धैर्य, कर्मवृत्ति, गुणस्थाने इत्यादिकांचे विशेष वर्णन केल्याशिवाय कवीस राहवेल नाही; आणि त्यास चरित्रग्रंथ म्हणण्यापेक्षा तात्विक ग्रंथ म्हणण्यास अधिक संयुक्तिक होईल पंडित नाथुराम म्हणतात की तुळसीदासामाग्यासारख्या मोहक ग्रंथास जैन समाज मुकला आहे, आणि शालक्या, दर्शनकथा आणि पुशालचंदनांचे पद्मपुराण यासारख्या रद्दे आणि निःसव कविता पढतां पढतां जैन समाज चांगली कथिता म्हणजे वर्गी असते हेहि कदाचित् विसरून गेला असला.

गणलेखकात त्याचप्रमाणे टीकाकारांत तोडरमल श्रेष्ठ आहे. जयचंद, आनंदराम नेणसीमता असे काही चांगले लेखक होऊन गेले सदासुद भागचंद, दौलतराम, जयजीवन, देवीदास या लेखकास मध्यम प्रतीति लेखक म्हणता येईल. यांची सर्वसाधारणच आहेत. गणग्रंथात श्रुता-मयीय ग्रंथ प्रायः नाहींतच म्हणजे तरी चालेल. मुनि आनंदरामनांचे जे काही ग्रंथ आहेत ते अपवाददाखल समजावेत. श्रुतावरी ग्रंथ जितके उपलब्ध आहेत त्यात कथामेधच निशेप आहेत व त्यांत तात्विक चर्चा कारच कमी आहे. हिंदी जैन वाङ्मयासंबंधी सर्व साधारण विवेचन केल्या-नंतर आता तेराव्या शतकापासूनचे वाङ्मय व वाङ्मय लेखक यांची माहिती पुढे दिलेली आहे.

तेराव शतक.—धर्मपुरी याचा जम्बुस्वामी रासा नावाचा ग्रंथ पाटणच्या मुद्रिद जैन पुस्तकालयातील ग्रंथसंग्रहात उपलब्ध झाला आहे. यासंबंधी चिम्पनलाल दत्तल एम. ए. यांनी असे म्हणले आहे की यातील भाषा गुजराथी नसून हा गुजराथी भाषेतील पहिला ग्रंथ होय पण सूक्ष्म विचार केल्यास या ग्रंथातील भाषा पंजाबच्या पेंडच्या हिंदु-स्थानी भाषेची आंधळ निकटार्थ आहे असे दिसते हा ग्रंथ सन १२९२ मध्ये लिहिला गेला असा.

विजयसेनपुरी:—पाटणच्या सपरीपाडाच्या ग्रंथभांडा-रांत विजयसेनपुरीचा “ हेतुमितीरास ” नामक ग्रंथ पाहण्या आहे. विजयसेनपुरीचा शिष्य वसुपाल भंभा

याने संवत् १२८८ मध्ये ज्या वेळी गिरनारसंघ स्थापन केला त्या वेळी हा ग्रंथ विजयसेनाने लिहिला असावा. या ग्रंथांत गिरनारचे व तेथील जैनमंदिराच्या जीर्णोद्दाराचे वर्णन आहे. या ग्रंथामधील भाषेलाहि दलालाने गुजराथी म्हणून संबोधले आहे पण तो प्राचीन हिंदी भाषा आहे

विजयचंद्रपुरी:—याचा ‘नेमिनाथ चउपाई’ नावाचा पद्य-ग्रंथ पाटणच्या ग्रंथभांडारात सापडला आहे. याचे इतर ग्रंथ म्हणजे मल्लिनाथ महाकाव्य, पार्श्वनाथचरित, कल्पनि-रुच हे होत. याचा ‘डवडासमाला कथानय छप्पय’ हा पद्य-संग्रहवर्ग ग्रंथ प्रसिद्ध आहे.

चौदाव शतक.—या शतकातील ग्रंथकारांची संख्या थोडी आहे किरयेक ग्रंथाच्या कर्त्याची नावेच उपलब्ध नाहीत. ‘सप्तशेनिरास’ नावाचा ग्रंथ (सन १३१७ च्या) उपलब्ध झाला आहे पण त्याचा कर्ता कोण हे निश्चित नाही. या ग्रंथात, जिनमंदिर, जिनप्रतिमा, साधु, साध्वी, ज्ञान, धावक अगर श्रविकारूप इत्यादि सात पुण्यक्षेत्राच्या उपा-सनांचे वर्णन आहे. यात गुजराथी शब्द बरेच आले असले तरी ग्रंथातील भाषा प्रधानतः प्राचीन हिंदी आहे.

अंबदेव:—सं. १३७१ मध्ये अनहिलपटणच्या समरा-संघपतीने शत्रुजय तीर्थाचा भगणित पैसा खर्च करून उद्धार केला. त्याला अनुलक्षून अंबदेवाने संघपति समरा-रासा नावाचा ग्रंथ लिहिला. या ग्रंथात वास्तविक गुज-राथी शब्दाचा भरण अधिक असावयाचा पण राजस्थानी भाषेतील शब्दप्रयोगच अधिक आले आहेत. त्यावरून या ग्रंथाच्या कर्त्याला राजस्थानची माहिती असावी असे वाटते. याच्या ग्रंथानी भाषा साधी व सुरेख आहे.

याशिवाय जैनाचार्य मेष्ठुगाच्या प्रघषितामणि नामक एका ऐतिहासिक ग्रंथात म्हणून म्हणून अपभ्रंश अगर हिंदी भाषेतील दोहे दृष्टीस पडतात. या शतकात ‘कच्छुलि-रास’ सारखे आणखी काही छोटे मोठे ग्रंथ निर्माण झाले असतील पण ते उपलब्ध नाहीत.

पंधरावे शतक:—संवत् १४१२ मध्ये विजयभद्र नामक श्रुतावर साधून ‘नातमरास’ नावाचा ग्रंथ लिहिला. हा हाजी छापण्यात आला आहे, पण तो अशुद्ध आहे.

विद्वण:—याने संवत् १४२३ मध्ये ‘ज्ञानपंचमी पद्य-पाई’ नावाचा ग्रंथ लिहिला. या ग्रंथाची भाषाहि प्राचीन हिंदीच आहे

दशजगन्मुरी:—याने संवत् १४८९ मध्ये ‘धर्मदत्त-चरित्र’ नावाचा ग्रंथ लिहिला.

छोड्यावे शतक, ईश्वरपुरी:—श्रुतिमूर्तीना शिष्य ईश्वर-मुरी याने माडलणच्या नासिहजीन राजाच्या कारकादीत (१५५५-१५६९) १५६९ साली लिहिला. या ग्रंथाची रचना फार सुंदर आहे. भाषेत प्राकृत व अपभ्रंश भाषेचे मिश्रण आहे.

सवेमगुहः—दाने सवत १५८८ मध्ये सारसिखा-मनराष्ट्र' हा ग्रंथ लिहिला. हा ईश्वरोपेक्षा यति मणिकरु-दाच्या भांडारामध्ये उतक्य झाला आहे. या प्रभात नाति-विषयक विचार प्रथित केले गेले आहेत. पर्यासख्या २५० आहे. या ग्रंथाची भाषा गुजरातीहिंदीचे मिश्रण असून, ग्रंथ साधारण आहे.

गौरवदासः—दाने स. १५८१ मध्ये अशोभनचरित्र ग्रंथ लिहिला.

ठाकुराजीः—या कवने 'कृष्णचरित्र' नावाचे एक छोटे पण सुंदर व प्रासंगिक काव्य लिहिले. ते मुंबईच्या दिगंबर जैन मंदिरातील सरस्वती भांडारात उपलब्ध झाले आहे. या ग्रंथात कृष्ण माणसाचे चरित्र देऊन कुटुंबी माण-साने आपल्या संपत्तीचा ज्ञानदाने उपभोग घ्यावा असे तात्पर्य सांगितले आहे.

वालचंदः—दाने स. १५७८ मध्ये 'रामसीताचरित्र' नावाचे काव्य लिहिले.

सत्राचे शतकः—या शतकामधील पुष्कळ जैन ग्रंथ उप-लब्ध आहेत. या शतकामध्ये हिंदी भाषेचा फार उदय झाला. तुळसीदास कवि याच शतकामध्ये जन्माला आला.

वनारसीदासः—या शतकातील सर्वप्रथम प्रकाशित ग्रंथ जैन वनारसीदास होय. जेनात याच्या इतका उत्तम कवि झाला नाही असे म्हणून तरी चालेल. हा आपा येथे रत्नागरी प्रांतात जन्म होता. याचा जन्म स. १६३३ मध्ये माघ शुद्ध ११ स जेनापूर येथे झाला. याचा बाप खरगसेन हाहि श्रेष्ठ कवि होता हा प्रथम श्रेश्ठाचार्याचा अनुयायी होता, पण पुढे त्याने दिगंबरशाखाचा स्वीकार केला. आचार्यापेक्षा तत्त्व-ज्ञानाकडे त्याचा ओढा अधिक त्यामुळे आचार्याचे स्तोम मात्र विनाश्याचा वाच्यमावर घुस्सा झाला असावा यात नवल नाही. मेघविजय नामक श्रेश्ठाचार्याची उपाध्यायाने युक्ति-प्रयोग नावाचे प्राकृत नाटक लिहून त्यात वनारसीदासवर सहकुल टीका केली आहे. त्यावरून त्याच्या काळी वनारसीला बरेच शत्रू होते असे दिसते.

वनारसीदासाचे वनारसीविलास, नाटकसमयसार, अर्द्धकानन व नाममाला हे चार ग्रंथ महत्त्वाचे होत. यांपैकी पहिले तीन छापून प्रसिद्ध आहेत. वनारसीविलासात ६०१० लहानमोठ्या पद्यां सप्रसू आहे. यातील पद्ये अत्यंत सुंदर व मनाला तन्मय करून टाकणारी आहेत. उदाहरणार्थः—

'एकरूप हिंदु तुलक दुजो दया न कोद ।
मनकी दुविधा मानकर भय एकसे दोह ॥
दोह, मुले भरनमे, करे वचनई देह ।
'रामराम' हिंदू दहे, तुलक 'सलामालेक' ॥
इनके पुस्तक नाचिए, वे हू पदे कियेन ।
एक वस्तुके नामद्वय जैसे 'सोभा' वैव ॥

तिन की दुविधा—जे लही रंग बिरंगी चाप ।

मेरे नैनन देखिए, घटघट अंतरराम ॥

यहै गुप्त यह है प्रगट यह बादर यह महि ।

जब लग यह कछु नहिरहा तब लग यह कछु माहि ॥

वनारसीदासाचा दुसरा ग्रंथ 'समयसार' नाटक हा आहे. भगवान कुंदकुंदाचार्यांचा 'समयसार' नावाचा एक प्राकृत मापेमधील ग्रंथ आहे, व त्याच्यावर अमृतचंद्राचार्यांची टीका आहे. या दोहोच्या आधार वनारसीदासाने नाटक रचले आहे. हे नाटक फारच सुंदर साधले आहे. दोन्ही संप्रदाया-मध्ये या ग्रंथाची मान्यता आहे. जैनधर्माभिज्ञानाची ज्ञान, यत्किंबा माहिती आहे त्यांनी हे नाटक अवश्यच वाचावे. नाटकातील भाषा उच्च प्रकारचा व सुंदर आहे. पर्यास-सुर व साथी आहेत उदाहरणार्थ खालील पद्य पहा—

'भैया जगवासी, तू उदासी व्हेके जगतसी ।

एक छे महीना उपदेस मेरो मातु रे ।

और संहर विकल्प के विकार तजि ।

बैठिके एकंत मन एक दौर आतु रे ।

तेरी पट सर लपे तूहा न्हे कलम बाकी ।

तूहि मनुकर न्हे सुवास पहिचातु रे ।

प्रापति न न्हे है वष्ट ऐसं तू विचारतु हे ।

सही न्हे है प्रापति सखु योहि आतु रे ।

वनारसीदासाचा 'तिखा ग्रंथ' 'अर्थकथानक' होय यात त्याने आत्मचरित्र दिले आहे प्राचीन काळी लोकाना इति-हासाची व आत्मचरित्राची गोडी नव्हती असा आक्षेप विनाश्याच्या तोंडावर हा ग्रंथ फेकून देण्यासारखा आहे. या ग्रंथात वनारसीने आपल्या वयाच्या ५५ व्या वर्षापर्यंतचा इतिहास दिला आहे आपल्या भगव्या गुणांचे व अवगुणांचे निःपक्षपातीपणाने वर्णन केले आहे. आपल्या आयुष्यातील अनेक बऱ्या वाईट प्रसंगांची हकीकत या प्रभात स्पष्टपणे व सुंदर तऱ्हेने दिली आहे. आख्याम्ये १६७३ छात्री प्रेस झाला असता लोकांची किती हल-खीची स्थिति होती त्याचे हृदयशोकक शब्दात खालीलप्रमाणे वर्णन केले आहे—

इसही समय ईति विस्तर परी आगेरे पढ़िनी मरी ।

जहाँ सहाँ सर भाये लोग, घरगट भया गाठका रोग ॥

निकसै गाठी भरीं जिनमहि, काहुकी बसाय कछु नहि ।

चुदे मरे वैच घर जाहि भयसे लोग अन्न नहि खाहि ॥

त्याचा मुलगा घनमल वारल्यावेळचा प्रसंग त्याने दोन ओळीत वर्णन केला आहे.

घनमल घनदल उडि गये कालपवन संगेगो ।

मातपिता तहवर तप ल्हि अल्प सुत-सोगो ॥

या ग्रंथाची छापा सुंदर व वर्णने स्वाभाविक, हृदयस्पर्शी आहेत वनारसीचा चौथा ग्रंथ 'नाममाला' होय हा हिंदी भाषेत दोहरावद फोड आहे. हा छापलेला नाही याशिवाय

‘मृगारससंप्रह’ नावाचा एक ग्रंथ तयार केला होता. पण त्याला सधाराचा वीट आल्यामुळे तो यमुनेत बुडवून टाकला.

कल्याणदेव.—हा मित्तवस्त्राचा शिष्य होता याचे देवराज वसरास चडपाई’ नामक ग्रंथ संवत् १६४३ मध्ये लिहिला. यात दोन रागपुत्रांची हक्कत आहे. रचना साधारण आहे. भाषेत गुजराथी व हिंदीचे मिश्रण आहे.

मालदेव.—हा बडगच्छाच्या भावदेवसूरीचा शिष्य. याचे ‘भोजप्रबंध’ व ‘पुरंदर कुमार चडपाई’ हे दोन ग्रंथ उपलब्ध आहेत या दोन्ही ग्रंथांची रचना चांगली आहे भोजप्रबंधाची भाषा प्रौढ आहे. यात गुजराथी व अपभ्रंश शब्दांचे मिश्रण आहे. हा प्रतिभाशाली कवि होता.

हेमचिंजय.—हा मुप्रसिद्ध आचार्य हरिचिंजयसूरीचा शिष्य व विद्वान कवि होता. याचे विजयप्रशस्ति, कथारत्नाकर इत्यादि संस्कृत ग्रंथ लिहिले हिंदीमध्ये सुद्धा याचे थोडोफार काव्यरचना केली आहे.

रूपचंद.—या बनारसीदासाच्या समकालीन कवीचा उल्लेख, आत्मचरितात व नाटकसमसारात, बनारसीने ‘जैनधर्माचा बडा विद्वान’ या नावाने केला आहे याचे ‘परमार्थी दोहाशतक’ नावाचा पद्यसंग्रह रचिला आहे. यातील दोहे फार सुंदर आहेत. याचा दुसरा ग्रंथ ‘गीत परमार्थी’ असून तो उपलब्ध नाही. याचे ‘मंगलगीतप्रबंध’ नामक छोटो काव्य जैन समाजात फार लोकप्रिय आहे

राजे रायमठ.—हा अनंतकीर्तीचा शिष्य होता. याचे दशवी सन १९१९ मध्ये लिहिलेला ‘हनुमचरित्र’ नावाचा एक पद्यग्रंथ ग्रंथ लिहिला आहे. बनारसीदासाने ज्याचा मार्मिक विद्वान या नावाने उल्लेख केला तोच हा रायमठ किंवा नाहीं याबद्दल निश्चित सांगता येत नाही. याच्या नावाचा दुसरा एक कवि होऊन गेला. त्याने सं. १९६७ मध्ये भक्तामरकथा नावाचा संस्कृत ग्रंथ लिहिला. तसेच भविष्यदत्तचरित्र व सीताचरित्र हे दोन्ही ग्रंथ याचेच लिहिले असून ते उपलब्ध आहेत.

कुंभरपाल.—हा बनारसीदासाचा मित्र व विद्वान कवि होता याचा स्वतंत्र असा कोणताच ग्रंथ उपलब्ध नाही. बनारसीदासाच्या मूकमुक्तावलीत याची काही पद्ये आली आहेत; त्यावरून तो उत्पन्न दर्जाचा कवि होता असे दिसते.

पाटे मिनदास.—याचे जंभूरित्र व ध्यानसुवोदय हे दोन पद्यग्रंथ व काही कुटकल पदे प्रसिद्ध आहेत.

पाटे हेमराज.—पंडित रूपचंदाचा हा शिष्य. याचे प्रवचनसारटीका, पंचास्तिकायटीका, भाषाभक्तामर हे तीन ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. प्रवचनसारटीका याचे सं. १७०९ मध्ये लिहिली. पंचास्तिकायटीका व प्रवचनटीका या दोन ग्रंथांना जैन समाजात फार मान मिळतो. याची गद्य भाषा सरळ व स्पष्ट आहे. उदाहर.—‘जो जीव मुनि दुखा बहि हे छे प्रथम ही पुडूच छोकरी पृथि आपके छटावे हे बंधु छीगनिछो

इसी प्रकार है अहो रसि जनके शरीरके तुम सादबंध हो इति जसका आत्मा तुम्हारा नाही यो तुम मिथ्य करि जाओ.

‘भाषाभक्तामर’ हा मानतुंगसूरीच्या संस्कृत ग्रंथाचा हिंदी अनुवाद आहे व तो सुंदर असून फार लोकप्रिय आहे. यातील पद्ये फार गोड आहेत. याशिवाय, भोमनदत्तार, नयचक्राची वचनिका, चौराछी बोल इत्यादि ग्रंथ त्याने लिहिले आहेत

उदयाराजजतां.—याचे राजनीतिबंधाची चरेच दोहे लिहिले आहेत.

विद्याकमल.—याचे १९६९ (संवत्) पूर्वी ‘ भगवतां गीता’ ग्रंथ लिहिला.

मुनिलावण्य.—याचा ‘ रावणमंदोदरीसंवाद ’ नावाचा ग्रंथ आहे.

गुणधूरि.—याचा दोलासागर नावाचा ग्रंथ प्रसिद्ध आहे. लणसागर.—याचे ‘भंजनसुंदरी’ संवाद नामक ग्रंथ लिहिला आहे.

१८. वैद्यतकः—मया भगवतोदास हा बनारसीदासजीप्रमाणे आध्यात्मिक व प्रतिभाशाली कवि होता. याच्या जन्माची व मृत्यूची बऱ्या तारीख माहीत नाही तरी पण १७५५ सालच्या मुमारास प्रसिद्धीस आला असावे असे दिसते. काव्यशास्त्राचा व अलंकारशास्त्राचा याचे मार्मिक अभ्यास केला होता. याच्या कवितांमध्ये प्राव, दमक इत्यादींची रेलचेल आहे अंतरालापिका, बहिरालापिका व चित्रपद्य काव्यादि यांचे लिहिले आहे. याच्या काव्यात धार्मिक भाव ओतप्रोत भरलेला आढळतो. जैन धर्मातील तत्त्वांचे याचे ठिकठिकाणी विवरण केलेले आहे.

भूधरदासः—हा आत्मा येथीच राहणारा, खुदेलवस जातीचा कवि. याच्यादि वाचतात काळाचे अनिश्चितताच आहे. याचे जैन शतक, पार्थपुराण, पदसंग्रह असे ग्रंथ लिहिले. जैनशतक या काव्यात कविता, दोहे, छप्पय, सनैया मिळून १०० पद्ये आहेत. प्रत्येक पद्याचा स्वतंत्र विषय आहे. या ग्रंथाचा बुभाषितसंग्रह असे म्हणण्यास हरकत नाही. हा ग्रंथ फार लोकप्रिय आहे दुसरा ग्रंथ पार्थपुराण होय. या ग्रंथाचा जैन समाजात फार मान्यता मिळाली आहे. गामर्थाळ स्वर्ग, नरक, लोक, गुण, त्यान इत्यादींचे जे वर्णन आले आहे ते फारच विस्तृत असून कंटाळवाणे होते. तरी पण या काव्यात सदृश्य व प्रसाद हे गुण जाणवतात. याच्या ग्रंथातील पद्यांचा एक मासला खाली दिला आहे त्यावरून त्याची कविता किती प्रशस्त असते हे दिसून येईल.

‘ यथा हंसके बंधकीं चालन न प्रियेय कोह ।
त्यों कुछीन नर नारीकी सहन नमन गुण होई ॥
बिन-जननी रोमांड सन, जगी सुदित मनजान ।
किथी सफटक कमलिनी विछवी निशि अवधाय ॥
पदरे गुन आभरन सन सुंदरवसन मुरंग ।
चलप बल नमन किथी चली सखीजनसंग ॥

याचा तिसरा ग्रंथ पदसंग्रह हा होय. या पदसंग्रहात एवढर ८० पदे आहेत. कालिंगडा रामातील एक पद खालीलप्रमाणे आहे—

‘ चरया चलता नाहीं चरया हुआ पुराना ॥ टेक ॥

पग सूटे द्रव हलन लागे, उर मदरा सखराना ।

छीदी हुंदे पापेडी पसली फिर नही मनमाना ॥ १ ॥

रसना तफळीने वल खाया सो अब केस सूटे ।

सधन सूत सुपा नहि निकसे घडा पडी पल दूटे ॥ २ ॥

यानंतरायः—हा आग्रवाल जातीचा व आपा येथील राहणारा. नाचा जन्म १६७७ साली झाला. विहारीदास नावाच्या एका गृहस्थास यानें गुरू करून घेतले १७१४ साली याचा यानतविलास हा ग्रंथ प्रसिद्ध झाला. हा छापून प्रसिद्ध झाला आहे. याच्यात ३३३ पदे आहेत. याशिवाय धर्मविलास नामक एक ग्रंथहि त्याने लिहिला. तो उत्तम कवि होता असे त्याच्या पदावरून दिसते कठिन विषय सौम्या भाषेत लोकाना समजेल अशा शब्दांनी लिहिल्यात याचा हातसंज्ञा होता. याच्या काव्यात सृष्टिवर्णन सुंदर रीतीने केलेले आढळते. उदाहरणार्थ आपा शहराचे वर्णन खालीलप्रमाणे आहे.

‘ हर्षे कोट, उर्षे बाग, जमना बहे हे बीवा

पश्चिमर्षे पूरव छो अंसम प्रगडसो ।

अरमनी कसमारी गुजराथी मावारी ।

नरो सेती जामे बहु देस वसे चाहसो ॥

रूपनंद वानारसी चंदनी भगौसीदास

जहां भले भले कवि यानत उछाहसो ॥

जगजीवनः—हा अभयराज नामक प्रसिद्ध धनी-काचा मुलगा. याचे बाटूमयावर फार प्रेम असे. याच्या प्रेरणेने पुष्कळ जैन विद्वानांनी ग्रंथ लिहिले. हा स्वतः विद्वान व धन्यापेकी कवि होता. याने बनारसी करीचा कवितासंग्रह प्रकाशित केला त्याप्रमाणे बनारसीच्या समय-सार या नाटकावर लागली टीका लिहिली.

हिरानंदः—जगजीवनाच्याच काळचा एक कवि. जगजीवनाच्या सारण्यावरून त्याने पचास्तिकायसमयसाराचें पद्यांत भाषांतर केले.

आनंदधनः—हा श्वेतावर संप्रदायातील एक महारमा व आध्यात्मिक कवि होऊन गेला याची गुजराथी भाषेत ‘सावनावली’ प्रसिद्ध असून तांत २४ स्तोत्रे आहेत. तसेच ‘आनंदधनबहत्तरी’ हा त्याचा ग्रंथ हिंदी भाषेत आहे. या ग्रंथातील पदांची रचना मर्मस्पर्शी आहे. याच्या पद्यांचा मासला खालीलप्रमाणे आहे.

‘ जग आशा जंजीरकी गति उलटी कछु और ।

रुकरयो धावत जगतमें रहे छुटो इक ठौर ॥

आतम अनुभव फूलकी छोट नखेली रीत ।

नाक न पकरी बासना फान गहे न प्रतीत ॥

यशोविजयः—हा श्वेतावरामाधील प्रसिद्ध विद्वान होता. याचा जन्म १६१४ साली झाला व तो १६८९ साली वारला. याला संस्कृत, प्राकृत, हिंदी व गुजराथी या चारी भाषा अवगत होत्या व चारी भाषांत त्याची कवने आहेत. याचा ‘यशविलास’ नावाचा पदसंग्रह, ‘संज्ञायपद’ अने स्तवन संग्रह’ नावाच्या मोठ्या पदसंग्रहात छापलेला आहे. या शिवाय ‘दिग्घट चौरासी बोल,’ ‘सिनघट चौरासी बोल’ हे ग्रंथहि छापून प्रसिद्ध आहेत.

विनयविजयः—यशोविजयाच्या काळचाच व यशांवि-जय याचा गुजरपु. यशोविजयाहूनहि संस्कृतमध्य हा पार-गत होता. याचा ‘नयकर्णिका’ नामक न्यायग्रंथ इंग्लिश टीकेसह छापण्यात आला आहे. यशोविजयाच्या यशोवि-लासाप्रमाणेच विनयविलास नावाचा पदसंग्रह विनयविज-याचा असून तोहि प्रसिद्ध झालेला आहे

खुलाखीदासः—हा गोयलगोत्री अभवाल जैन होता. आपल्या आईच्या सांगण्यावरून यानें ‘भारतमाया’ हा ग्रंथ धावकांनी पाडवक्या समजण्यासाठी लिहिला. या ग्रंथा-तील श्लोकांची संख्या ५५०० आहे. श्लोकांची भाषावर्णा मध्यम प्रकारची असून कोठे कोठे फारच सुंदर आहे.

ठिसनसिंहः—खण्डेलवाल जैन कवि यानें सवत १७८४ (सन १७९८) मध्ये ‘क्रियाकोश’ नावाचा प्रथम ग्रंथ लिहिला. या ग्रंथांत २९०० श्लोक आहेत. याशिवाय भद्रवा-हुचरित, रात्रिभोजनकथा हे दोन ग्रंथहि त्याने लिहिले.

शिरोमणिदासः—यानें सवत १७३२ मध्ये ‘धर्मसार’ नावाचा दोहा चौपाईनुसारमध्य लिहिला या ग्रंथातील कविता साधारण आहे.

रायचंदः—यानें सीताचरित नामक छंदोवद्ध ग्रंथ सवत १७१३ मध्ये लिहिला या ग्रंथाची लोकसंख्या ३६०० असून आपा साधारण आहे

ननोहरवालः—यानें आचार्य अमृतमतीच्या ‘धर्मपरीक्षा’ नावाच्या ग्रंथाचा अनुवादात्मक ग्रंथ लिहिला.

योगराजगोदीकाः—याचा ‘सम्यक्त्वकीमुदी’ नावाचा ग्रंथ आहे याशिवाय प्रीतकरचरित, धर्मसरोवर, कथाकोश, प्रवचनसार, भावदोषिकावचनिका और ज्ञानसमुद्र इत्यादि ग्रंथ लिहिले. मानवदोषिकावचनिका सोडून इतर सर्व ग्रंथ प्रथमय आहेत.

सुधाळचंदकासः—खंडेलवाल जैन कवि. यानें मोटमोठ्या पुराण व धर्मग्रंथांचे भाषांतर केले आहे. हरिवंशपुराण, उत्तरपुराण, धन्यकुमारचरित्र, प्रतकनाकोश, जम्बूचरित्र, चोवीसी पूजापद, इत्यादि ग्रंथ याचे होत. कविता अग-दीच साधारण आहे.

रूपचंदः—याची बनारसीकृत नाटकसमयसारावर टीका असून ती फार सुंदर आहे.

नेणसीमूला—जोशवाल जातीचा श्वेतावर जैन. हा पूर्वे मोठे महाराज जयवत्सिंह नांवा दिवाय

नारबादी भाषेत राजस्तानचा एक अमोलिक इतिहास लिहिला आहे. या प्रभात रत्नपुतल्या ३१ जातीचा इतिहास आला असून, राजस्तानच्या इतिहासासंबंधीची इतकी अमूर्त माहिती टोंडच्या राजस्थानच्या इतिहासात देखील आढळत नाही.

दोलतरामः—खण्डेलवाल जैन, जयपूरचा रहाणारा याने आदिपुराण, पद्मपुराण, हरिवंशपुराण इत्यादि पुराणे गद्यात भाषांतर केली. याशिवाय, योगानंददेवाच्या परमात्मप्रकाश, व धोपाळचरित्र या ग्रंथांचेहि भाषांतर केले पं. तोडरमल्लजीची 'पुरुषार्थसिद्धपावकी भाषाटीका' अपुरी राहिली होती, ती याने पुरी केली.

याशिवाय खड्गसेन (ग्रंथ-त्रिलाकदर्पण), जगदराज (आपमविलास, सम्यक् धर्मपदो, पद्मनिंदप्रशस्ति); जिनहर्ष (भिणिकचरित्र); देवासिंह (उपदेश सिद्धान्तरत्नमाला, छंदो-पद); जीवराज (परमात्मप्रकाशवचनिका); ताराचंद (ज्ञानाणव-छंदोपद), विश्वभूषणभट्टाक (जिनदत्तचरित्र-छंदोपद); धर्मभंडिरागणि (प्रबोधचिंतामणि, चोपिमुनि चरित्र) इत्यादि जैन ग्रंथकार या शतकात झाले.

एकोणीसवें शतक, तोडरमल्लः—१९ व्या शतका-मधील सर्वात प्रसिद्ध लेखक पंडित तोडरमल्ल हा होय, दिगंबरसंप्रदायामध्ये तर याला कविमुख्य मानतात. अवघ्या बत्तीस वर्षांच्या आयुष्यात त्याने मोठमोठे ग्रंथ निर्माण करून, जैन तत्वज्ञानाचा धांवता गाढा पुन्हा सुरू केला. प्राकृत अगर संस्कृत भाषेमध्ये जे जनांचे तत्वज्ञान होते ते सामान्य लोकांना समजेल अशा हिंदी भाषेमध्ये लिहून, त्याने जैनतत्वज्ञानाचे लोण खालच्या समाजापर्यंत पोहोचविले. हा जैनधर्माचा असाधारण विद्वान होता. हा जयपूर येथे रहाणारा खण्डेलवाल जैन जातीचा पंडित होता. याचा सर्वात प्रसिद्ध ग्रंथ म्हणजे ' गोममतसारवचनिका ' हा होय. यामध्ये धुपणासार व लब्धिसार यांचाहि अंतर्भाव झाला आहे. या ग्रंथाची ओळखरुप्या ४५ हजार आहे. हा ग्रंथ नेमिभंडाच्या प्राकृत गोममतसारावरील टीका होय. यात जैनधर्माच्या तथेसिद्धांतांचे विस्तृत विवेचन आले आहे. दुसरा ग्रंथ ' प्रलेखनसारवचनिका ' हा होय. हा ग्रंथहि श्रुत ग्रंथाचा अनुवाद आहे. यात जैनमताप्रमाणे पुरुषांचे व स्त्रोतींचे वर्णन आहे. याची ओळखरुप्या १०-१२ हजार आहे. तिसरा ग्रंथ गुणभद्रस्वामीच्या संस्कृत ' आत्मानुशासनानाचा ' हिंदीत अनुवाद होय. यात अत्यंत अमोलिक असा आध्यात्मिक उपदेश आला आहे. याशिवाय पुरुषार्थसिद्धपावकी वचनिका व मोक्षमार्गप्रकाशक हे दोन अपुरे ग्रंथ आहेत. मोक्षमार्गप्रकाशक हा ग्रंथ भगदी स्वतंत्र असून तो पद्य अमोलिक आहे.

चतुर्थः—तोडरमल्लच्या खालोखाल पंडित जयचंदाचा दुसरा नंबर येतो. हा धंदेसराज जैन. याने सर्वांगीण (संवत् १८९१); परीक्षामुख्य (न्याय) (संवत् १८९३);

द्वन्द्वप्रश्न (संवत् १८९३); स्वामी कार्तिकेयानुप्रेक्षा (१८९६); अरुमह्यमसिद्धमयसार (१८९४); देवागम (न्याय) (१८९६) अष्टपाहूड (१८९७); ज्ञानार्णव (१८९९); भक्त्यामरचरित्र (१८७०); सामायिक पाठः मतसमुच्चय; पद्मपरिक्षा; चंद्रप्रभान्याये द्वितीयस्तिका न्यायभाग; इत्यादि ग्रंथ लिहिले आहेत. हे सर्व ग्रंथ संस्कृत अगर प्राकृत ग्रंथांचा हिंदी अनुवाद आहे. याच्या ग्रंथांची भाषा चांगली व ओरदार न्हाई.

वृंदावनः—हा गोयलगोत्री अमताल जैन. याचा जन्म संवत् १८४८ मध्ये झाला. हा उत्तम कवि होता. याचा मुख्य ग्रंथ ' प्रवचनसार ' हा होय. हा प्राकृत ग्रंथाचा अनुवाद आहे ' चतुर्विंशतिजिनपूजापाठ ' व ' लंस चौबीसी पूजापाठ ' हे दोन आचारप्रधान ग्रंथ आहेत. या ग्रंथात शब्दालंकाराकडेच विशेष लक्ष दिलेले दिसते. चौथा ग्रंथ ' छंदशतक ' हा होय. हा फार उपयुक्त ग्रंथ आहे. याच्या शिवाय त्याच्या स्फुटकवितांचा संग्रहहि प्रसिद्ध आहे.

यति ज्ञानचंद्रः—हा उदयपुर संस्थानातील मोडलगड या गावाचा रहाणारा. राजस्तानच्या इतिहासाचे याला पूर्ण ज्ञान होते, व कर्नल टोंडला त्याच्या ग्रंथलेखनात याचा फार उपयोग झाला. टोंड तर याला आपला गुरू मानीत असे. हा कवि असून याचा फुटकळ पद्यसंग्रह प्रसिद्ध आहे.

भूधरमिश्रः—आम्याच्या जवळ दाहर्गज येथे राहणारा ब्राह्मण. पुरुषार्थसिद्धपाय ग्रंथ वाचून त्यातील अहिंसातत्त्वाच्या विवेचनाने जैन धर्मावर त्याची फार मज्जा बसली. त्याने या ग्रंथावर एक गुरेल टीका लिहिली आहे. याने आपला गुरू पंडित रंगनाथजी याच्यापाशी जैन धर्माचे अध्ययन केले ' चर्चासमाधान ' नावाचा याचा एक ग्रंथ प्रसिद्ध आहे. हा चांगला कवि होता, हे खालाळ कवितेवरून दिसून येते. नमो आदि करता पृथ्व, आदिनाथ अर्हदत ।

द्विविध धर्मदातार धुर महिमा अतुल अनत ॥ १ ॥

स्वर्गभूमि पातालपति जपत निरंतर नाम ।

वा प्रभुके अस हंसकी जग पित्रर विश्राम ॥ २ ॥

पुष्पजनः—याचे नाव विरधी चंद्रजी असून हा जयपूरचा राहणारा खडेलवाल जैन. याचे तत्त्वार्थ-बोध; पुष्पजनसत-सदः पंचास्तिकाय व पुष्पजनविलास ' हे चार ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. हे ग्रंथ अनुक्रमे संवत् १८७१ १८८१, १८९१, १८९२ मध्ये लिहिले.

दीपचंद्रः—हा जयपूर येथील कललीवाल गोत्राय खंडेलवाल जैन. याने परेच ग्रंथ लिहिले पण त्यांची ज्ञानदर्पण, व अनुभवप्रकाश हे दोनच ग्रंथ प्रकाशित झाले. पहिला पद्यात व दुसरा गद्यात आहे. ज्ञानदर्पणातील पद्यरचना निदोष व सुंदर आहे. गद्यरचनाहि साधी, सरळ व हृदयस्पर्शी आहे. उदारहणार्थ खालील उदाहरण पहा—

इष्ट शरीरभंदिरमे यह चेतनदीपक सासता रहे ।
मंदिर तो छटे पर सासता रतनदीप ज्योका रही रहे ॥

व्यवहारमें तुम अनेक रसग नटकीं ज्यों परे । नट ज्योंका त्यों रहे । वह स्पष्ट भाव कर्मकीं तोंक कमलिनीप्रकाश नाई कर्मसौ न बंधे न हर्यो ।

या दोन प्रयाशिवाय अनुभवप्रकाश, अनुभवविलास, आत्मावलोकन, चिद्विलास, परमात्मपुराण, स्वरूपानंद, उपदेशरत्न, इत्यादि ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत.

ज्ञानसार या ज्ञानानंदः—हा एक श्वेतावरपथाचा साधु होता. हा अहमदाबादेजवळ नेहमी स्मशानांत पडून रहात असे असे म्हणतात. 'सज्जायपद अने स्वतःसंग्रह' या पदसंग्रहाने यांनी केलेल्या 'ज्ञानविलास' व 'समय तरंग' या पद्यसंग्रहाचा समावेश करण्यांत आला आहे या पद्याची रचना चांगली आहे. यांनी अखंडपनाच्या चौथीशीवर एक गुजराथा टीका प्रसिद्ध केली असून ती छापलेली आहे.

रंगोदयः—हा तपागच्छाच्या विजयानंदसूरीच्या समुदायापैकी एक यति होता. यांनी प्रार्थनापत्र व आध्यात्मिक पत्रे भरवी लिहिली आहेत. याचा पद्यसंग्रह अप्रकाशित आहे. या पदाची रचना सरळ व सुरस आहे वैष्णव कवींनी जशी राधाकृष्णवार द्वांगारिक पद्यरचना केली त्या धर्तीवर यांनीही राजीमति व नेमिनाथ यांच्या चरित्रांवर द्वांगारिक पद्यरचना केली आहे. सवत १८४९ मध्ये यांनी एक ५५ कडव्यांचे गजवळ रचले. त्यांत अहमदाबाद नगरचे वर्णन आहे.

कूर्पूरविभय या विद्वानंदः—हा संवेगी साधु. यांनी पुष्कळ आध्यात्मिक पदे रचिली आहेत. हा स्वराष्ट्रात पारंगत होता व यांनी 'स्वरोदय' नामक एक ग्रंथ लिहिला आहे. याच्या पद्यांची रचना अनुभवपूर्ण व मार्मिक आहे. हा गुजराथमध्ये रहात असल्याने याच्या पद्यांत गुजराथा शब्दादि कचित् आढळतात.

टेकबंदः—याचे तत्वार्थकी धुतसागरी टीका की वचनता (सं. १८३७), सुदेष्टिरागिनी वचनिका (१८३८), पर्याहुडवचनिका; कथकोश (छंदोबद्ध), धुधप्रकाश; वगैरे ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत.

नयमल विमलालाः—याचे सिद्धांतसारदीपक (सं. १८२४); जिनगुणविलास; नागकुमारचरित्र (१८३४); जयधरचरित्र (१८३५); जंजुस्वामचरित्र; इत्यादि पद्यमय ग्रंथ आहेत.

डालुरामः—हा माधवरात्रपुरनिवासी अप्रवाल. याचे गुरुपदेशाभावकाचार; सम्यक्संप्रकाश इत्यादि ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत.

देशदासः—खंडेलवाल वसवानिवासी जैन कवि. याचे सिद्धांतसारसंप्रवचनिका (१८४८), तत्त्वार्थसूत्रकी वचनिका इत्यादि ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत.

देशदासः—झाडी जिल्ह्यातील दुर्गोदकेलगावचा हा रहणार. याचे ग्रंथ परमानंदविलास, प्रवदनहार; विद्वलास वचनिका; इत्यादि आहेत.

सेवाराजः—रघूपत कवि-ग्रंथ-हनुमच्छरित्र (छंदोबद्ध); शातिनाथपुराण (छंदोबद्ध) व माविश्वदत्तचरित्र.

भारामलः—छोरीआ जातीचा, फरेंकाबाद येथे राहणारा कवि. याचे ग्रंथ-चावदत्तचरित्र, सप्तव्यसनचरित्र, दानकथा, चौलकथा, रात्रिभोजन इत्यादि छंदोबद्ध ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत.

गुलाबरायः—याचा शिखरविलास (सवत १८४२) प्रसिद्ध आहे.

याशिवाय भानसिंह—सुधुदप्रकाश; मंदलाल धावडा—मूलाचारकी वचनिका (सं. १८८८); मंगलाल-साम्राज्ञा चारित्र्यसारकी वचनिका (१८७१); मनरंगलाल-चौविशी पूजापाठ (१८५७), सप्तव्यसनचरित्र, सप्तपिपुषा; लालचंद-पदकर्मोपदेश रत्नमाला (१८१८), वरागचरित्र, विमलानाथपुराण, शिखरविलास, सम्यक्संप्रकाशमुदी, आगम-शतक; सेवागमशाह—चौविशी पूजापाठ, धर्मोपदेशक; यति-कुशलचंदगणि-जिनवाणासार; हरजसराय-साधुगणमाला, देवाधिदेवरचना, देवरचना; धुमाकल्याणपाठक—जीवि-विचारवृत्ति, साधुप्रतिक्रमणविधि, धावकप्रतिक्रमणविधि, सुमतिविनसावन; विजयकर्नि-श्रीणिकचरित्र; इत्यादि कवी होऊन गेले

विसावे शतक, सदाधुलः—या विसाव्या शतकातील लेखकामध्ये सदाधुल याचा पहिला नंबर लागतो. याचा 'रत्नकरंद्वाभावकाचार' हा ग्रंथ फार प्रसिद्ध असून त्या ग्रंथाची लोकसंहया पंधरा सोळा हजार आहे. याचा दुसरा ग्रंथ 'अभेप्रकाशिका' आहे. तत्त्वार्थसूत्राचे हे भाष्य आहे व हे गद्यांत आहे 'भगवता आराधना' यावरील टीका, यनारसोक्त नाटकसमयसाराची टीका, नित्यपूजा-टीका वगैरे ग्रंथ यांनी लिहिले आहेत.

पद्मलाल चौधरीः—हा संस्कृत ग्रंथांचे भाषांतर करण्याबद्दल फार प्रसिद्ध आहे यांनी जवळ जवळ ३५ संस्कृत ग्रंथांचे गद्य भाषांतरे केली आहेत व हे सर्व भाषांतरे ग्रंथ छापले आहेत त्यांचे भाषांतरित ग्रंथ—वसुंधिद्वाराकाचार सुभाषितार्णव, प्रभोतराधाराकाचार, जिनदत्तचरित्र, तत्त्वार्थसार, सदापितावली, भक्तामरकथा, आराधनासार, पद्मवरीश, यशोधरचरित्र, योगसार, पांडवपुराण, रमायणशतक, सुभाषितरत्नसंदोह, आचारसार, नवतंत्र, गौतमचरित्र, जंजुचरित्र, जीवधरचरित्र, भविष्यदचरित्र, तत्त्वार्थसारदीपका धावकप्रतिक्रमण, राधायापठा, इत्यादि.

नगरचंदः—हा गव्हाडेरचा रहणार ओसवाल, व दिगंबर-पंथा जैन. हा अतिशय विद्वान होता. यांनी संस्कृत व प्राकृत अशा दोन्ही भाषेत काव्ये लिहिली आहेत ज्ञानसूचोदय, उपदेशसिद्धांतरत्नमाला, अनंतगतित, प्रावकाचार, प्रमाणपरीक्षा, नेमिनाथपुराण याच्यावर त्यांनी गद्य टीका लिहिल्या आहेत. यांनी केलेल्या पद्यांचा संग्रहही प्रसिद्ध आहे.

दीक्षतरामः—हा सातवी येथील रहणारा पद्मवाल जैन. याचा शिष्याचा धंदा असे असे म्हणतात. हा फार विद्वान होता. गेम्मतछारातील सिद्धांतांचे हा फार मार्मिक तऱ्हेने विवरण करीत असे. याचा छहछंद नावाचा एक सुंदर

पद्यग्रंथ आहे. याच्यामध्ये जैन धर्माचे सर्व स्वरूपांचे आले आहे. याशिवाय त्याचा एक छोटा पद्यसंग्रहहि आहे.

मुनि अमरामः—हा धर्मावरपंथी विद्वान् होता. याचा जन्म विक्रमसंवत् १८९३ मध्ये झाला. हा पंचायामध्ये जन्मला. याची पाश्चात्य देशांतहि प्रसिद्धी आहे. याचे शिष्य वॉरेस्टर वॉरबंद यांची वे शिकागो येथील धर्ममहासभेत प्रतिनिधि या नात्याने गेले होते. याने सर्व ग्रंथ हिंदीमध्ये लिहिले पैकी जैनतत्वादर्श, तत्त्वनिर्णयप्रसाद, अज्ञानतिमिरनाशक हे प्रमुख ग्रंथ आहेत याची भाषा पंजाबी सिंधित हिंदी आहे. हा वादगुरू असून इतर धर्मांचे व संप्रदायांचे तत्वे खंडन करण्याचा याने प्रयत्न केला आहे. श्वेतांबरीयांनी याचे स्मारक म्हणून एक सभा व एक दोन मासिके चालविली आहेत.

यतिश्रीपालचंदः—हा विकानेरचा रहाणार. याने शोधशय परिधम करून जैनधर्मावबोधनायक नायक ग्रंथ लिहिला. पण तो संपूर्ण छापून होण्याच्या पूर्वीच बुईवले गेले हे दाखविले जाईल.

चंभारामः—याचे गौतमपरीक्षा, वसुतन्त्रिधावकाचार, चर्चा-सागर, योगसार इत्यादि ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत.

छत्रपतिः—याचे द्वादशानुप्रेक्षा, मनमोहनपंचाशिका, उच्चमर्यादा, शिक्षाप्रधान, हे पद्यग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. हा उत्तम कवि होता.

जौहरीपालदाहः—पद्मनाथी पंचविशतिकावचनिकेचा कर्ता.

नंदरामः—योगसारचर्चिका, यशोपरचरित्र, त्रैलोक्यसार-पूजा या ग्रंथांचा कर्ता.

नाथुलाल शोरीः—जयपूरचा रहाणार. ग्रंथ-पद्य-सुखमालचरित्र, महापालचरित्र, समाधितंत्र; पद्य-दर्शनसार, परमात्मप्रज्ञा, सिद्धमिच्छात्र, रत्नकरंध्रावकाचार.

पद्मलालः—विद्वज्जनबोधक नावाचा मोठा ग्रंथ याने लिहिला आहे. याशिवाय उत्तरपुराणवचनिका, व अनेक पुस्तकांहि याने लिहिले आहेत.

पारवदासः—जयपूरनिवासी. ग्रंथ-पारवदिलाल, ज्ञान-स्यौंद्य, सारचतुर्विंशतिवचनिका.

फतेहलालः—ग्रंथ-विवाहपद्धती, दशावतार नाटक, राज-वार्तिकालंकार, रत्नकरंध, नामदीपिका, तत्त्वार्थसूत्रवचनिका. यक्षावरदल रत्नलालः—जयपूरनिवासी. ग्रंथ-जिनदत्त-चरित्र, जैनसाधपूराण, वेदप्रभूपुराण, अविष्यस्यारचरित्र, भौतिकचरित्र, प्रभुमचरित्र, मत्तक्याकोश इत्यादि छंदोबद्ध ग्रंथ.

पमालाल वैनाडाः—प्रभुचरित्रवचनिका.

महाचंदः—महापुराण, फुटकळ संस्कृत व हिंदी पद्य यांचा कर्ता.

मिहिरचंदः—हा सोनपतवा रहाणार, संस्कृत व फारसी भाषांप्रति. याने सज्जनचित्तनाम धाव्यावर संस्कृतमध्ये रीता लिहिला आहे व या काम्याचे हिंदीत यदाव भाषांतर

केले आहे. सादीचे मुल्लिखान व योस्तान यांचा हिंदीमध्ये याने अनुवाद केला आहे.

हिराचंद अमोलकः—हा सातारा जिल्ह्यांत फलटणचा रहाणार. याने हिंदीमध्ये पुष्कळ कविता रचिली. पंचपूजा हा त्याचा ग्रंथ चांगला आहे.

शिवचंदः—याचे नीतिवाक्यामृत, प्रभोत्तरधावकाचार, तत्त्वार्थसूत्रवचनिका हे ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत.

स्वरूपचंदः—मदनपराजयवचनिका, त्रैलोक्यसार, इत्यादि छंदोमय ग्रंथ याने लिहिले आहेत.

शिवनीललालः—हा जयपूरचा रहाणार. ग्रंथ-रत्नकरंध चर्चावेध, बोधसार, दर्शनसार, अध्यात्मतरींगणी.

शिवप्रसादाक्षितारे हिंदः—हा श्वेतांबर पंथाचा अनुयायी असून याला छी आय. ई हा किताबहि मिळाला होता हा विद्वान् होता याचे सुधाराक्षत नाटकाचे भाषांतर फार प्रसिद्ध आहे याने पुष्कळ हिंदी पुस्तके लिहिली. त्यापैकी इतिहासतिमिरनाशक हा ग्रंथ प्रसिद्ध आहे. हा हिंदी भाषेचा पक्षपाती होता.

यावू रतनचंद वकीलः—हा बी. ए. एल्. एल्. बी. बकाल, अलाहाबादचा रहाणारा खंडेलवाल जैन होता. याचे न्याय-सभा नाटक, भ्रमजाल नाटक, चासुधीर्णव, वीरनारायण, हंदिरी (हिंदी-उर्दू नाटक) इत्यादि ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. या पैकी काही स्वतंत्र व काही भाषांतरवजा ग्रंथ आहेत. हा हिंदी भाषा फार सुरेख लिहित असे याचे चरित्र प्रयागच्या इंडियनप्रेसने प्रसिद्ध केले आहे.

बाबू जैनेंद्र किशोर—आराचा जमीनदार, व अग्रवाल जातीचा जैन आरा येथील नागरीप्रचारिणी सभेचा व प्रणे-तुलमालोचक सभेचा उस्तादी कार्यकर्ता म्हणून याची प्रसिद्धी आहे. हा हिंदी भाषेतील कवि व लेखकहि होता. याने लग्नां विज्ञान, कमलावती, मनोरमा, इत्यादि ग्रंथ व एक नाटक लिहिले आहे. जैनसंगतचा हा काही वर्षे संपादक होता. १०११ वर्षांपूर्वीच हा मरण पावला.

मि. जैन वैद्य—हा एल्लबवाल जैन याला बंगाली, उर्दू, मराठी, गुजराती इत्यादि भाषा अवगत होत्या. हा हिंदीचा मोठा रचक होता. याने 'वमालोचक' नावाचे एक मासिके काही वर्षे चालविले. लहानपणीच याने कमलमोहिनी भंडारीसह नाटक, व्याख्यानप्रबोधक, ज्ञानावर्णमाला ही पुस्तके लिहिली होती. याने जयपूर येथे 'नागरीभवन' नावाचे पुस्त-कालय काढले होते व ते अध्यापि चांगल्या अवस्थेत आहे. हा १९१० साली मरण पावला.

बाबू मूरम मानसो—हा लेखक अद्यापि हयात आहे. याने सर्व जैन लोक धर्मग्रंथ छाण्याच्या विरुद्ध असता गोठ्या घेयाने ग्रंथ छाण्याचे ठरविले. हिंदी जैनमनडाचा हा जन्मदाता आहे. याने एक साप्ताहिक, व मासिक चालविले. पण ते थार दिवस चालले नाही. ग्रंथसंग्रह, पुष्पाधीसिद्धपु-पाय, परमात्मप्रकाश इत्यादि ग्रंथांचा हिंदी भाषेत याने

अनुवाद के जा आहे. याधिवाध ' व्याधि बहु ', 'मनमोहिनी', 'ज्ञानसूयोदय' हेहि ग्रंथ प्रसिद्ध आहे. आपला पकीलीचा घंदा सोडून, हल्ली यानें जैन समाजाची सेवा करण्याचें प्रत परक-रिलें आहे.

प. पन्नालालजी पाकल्लवाल — हा बिकानेरचा रहणाऱ्या, लंडेलाळ गृहस्थ. जैन ग्रंथाचें सुप्रग व प्रकाशन करण्याच्या कामी यानें फार पुढाकार घेतला आहे. सुंबई येथें जैन ग्रंथ-रत्नाकर काशीलय, काशीत स्याद्वाद पाठशाळा या संस्था नाच्या प्रेरणेंत स्थापन झाल्या. जैनहितैषि पत्र यानें सुरू केलें. धर्म-परीक्षा-अनुवाद, 'रत्नकरंड', द्रव्यसंग्रह, तत्त्वार्थसूत्रावरील मालोपयोगी टीका, जैन बालबोधक, छात्रविज्ञा इत्यादि बरीच पुस्तकें यानें लिहिली आहेत 'सनातन जैनग्रंथमाला' ना.क संस्कृत ग्रंथाची माला यानें काढिली आहे.

पं. गोपाळदासजी बरैया:—हा मोरेना(बालेर)येथें रहातो. दिगंबर संप्रदायामध्ये याची पंडित या नात्याने प्रसिद्धि आहे. याला न्यायवाचस्पति, वादिगज-केसरी, स्याद्वादधारिणि या पदव्या मिळाल्या आहेत. मोरेना येथील जैनसिद्धांतविद्यालय, यानें फारच परिश्रम व स्वाध्याय करून चालविलें आहे. सुंबई येथें जैनमित्र नावाचें साप्ताहिक चालू आहे. त्याचा संपादक हा आहे. हा उत्तम हिंदी लेखक आहे. सुशीला-उप-न्यास, जैनसिद्धांतदर्पण, जैनसिद्धांतप्रवेशिका, हे तीन सुंदर ग्रंथ त्याने लिहिले आहेत.

बाबु जुलुकिशोरजी:—हा सहाराणपुर जिल्ह्यातील देव-बंदचा रहणाऱ्या. आपला पकीलीचा घंदा सोडून हल्ली हा साहित्याची सेवा करण्यात आपला वेळ घालवितो. हा जैन बाह्मण्याचा अधिकारी पुरुष आहे. जैनग्रंथांचा इतिहास लिहिण्यास यानें सुरवात केली आहे. जैनमज्जसिद्धांताकाचा हा काही वर्षे संपादक होता. अर्यमत्तलीला, पूषापिचामी-मासा, त्रिवाहका उद्देश बगैरे चालली पुस्तकें यानें लिहिली आहेत.

पंडित अर्जुनलाल खेडी:—हा राजकीय पुढारी आणि वाङ्मयभक्त आहे. यानें जयपुरास जैनशिक्षाप्रचारकसमिति व ब्रह्ममनीविद्यालय या दोन संस्था स्थापन केल्या आहेत. महेंद्रकुमार बगैरे दोन तीन नाट्यही यानें लिहिली आहेत.

लाला मुन्शीलालजी:—हा लाहोरच्या कालेवाडील प्रेकेसर होता. हा हल्ली पेशावर आहे. याचे 'द्विद्विधित्थेय', 'कहानियोकें पुस्तक', 'शूल और भावना', 'शूलसूत्र', 'ठाडोकी उपदेश', इत्यादि ग्रंथ हिंदीत प्रसिद्ध आहेत.

बाबू दयाचंदजी गोयलजी:—यानें नितकयता, युवात्रे की उपदेश, सातिरभव, अजी आदत डालनेकी शिक्षा, चरित्रगठन और मनोरंज, पिताकें उपदेश, अत्राहामलिनन इत्यादि पुस्तकें व जैन धर्मावरील छोटी उरी पुस्तकेंहि लिहिली आहेत.

मि. वाडीलाल मोतीलाल शाह:—हा गुजराथीमध्ये निष्णात जैनहितैष्य मासिकाचा संपादक आहे. गुजराथी

व हिंदी भाषेमध्ये यानें ग्रंथ लिहिले आहेत. राजपुताना हिंदीसाहित्यसमितीच्या संस्थापकांपैकी हा एक असून यादि समितीतर्फे हल्ली चांगले ग्रंथ प्रसिद्ध करण्यात आले आहेत.

बाबू सुप्रभदासजी गुप्त:—यानें 'पार्लमेंट' नावाचा ४०० पानांचा ग्रंथ लिहिला आहे. हा हिंदी भाषेचा उत्तम लेखक आहे.

बाबू मोतीलालजी:—यानें रमाईलक्ष्या सेफहेल्पचें हिंदीत भाषांतर केलें आहे. हा चांगला कवि आहे.

बाबू वेणूप्रसादजी:—हा सरस्वती मासिकात उत्तम प्रका-रचे लेख लिहितो.

ब्रह्मचारी श्रीतलप्रसादजी:—यानें गृहस्थधर्म, छहळाळाकी-टीका, नियमसारकी टीका, अनुभवानंद इत्यादि ग्रंथ लिहिले आहेत.

मुनिजैनविजयजी:—हा हिंदी व गुजराथी, या दोन्ही भाषांत पंडित आहे. विज्ञासिन्निवेशी, रूपारसकोश, प्रशस्ति संग्रह इत्यादि संस्कृत ग्रंथ यानें संपादित केले आहेत.

बाबू मणिक चंदजी:—यां जीवदया, सुखानंदमनो-रमा, इत्यादि पुस्तक ग्रंथ लिहिले आहेत.

बाबू कन्हैयालालजी:—यानें धनजानुदरी बगैरे नाटकें लिहिली आहेत.

प. उदयलालजी काशीवाल:—हा उत्तम हिंदी लेखक असून हिंदीगीत प्रथमालेचा हा संपादक आहे.

पं. दयावसिंहजी सोधिया:—यानें हिंदीमध्ये कृपिविद्या, हिंदीशाकरण, फहारत कल्पद्रुम, भावकधर्मसंग्रह इत्यादि पुस्तकें लिहिली आहेत.

बाबू खूबचंदजी सोधिया:—यानें 'सफलगृहस्थ' इत्यादि एक दोन ग्रंथ लिहिले आहेत.

पं. वैशीधरजी शास्त्री:—यानें अष्टसहस्री, प्रमेयकमल-मार्तंड इत्यादि पुस्तक ग्रंथाचें संशोधन केलें असून हिंदी-मध्ये आत्मानुशासनाचा अनुवाद केला आहे.

पं. खूबचंदजीशास्त्री:—यानें गोममतसार, जीवकांड, न्याय-दोषिका इत्यादि पुस्तकांचे भाषांतर केलें आहे.

मुनिशातिविजयजी:—या श्रुताबरा साधून मानवधर्म-संहिता, जैवतर्थागण्ड, उपदेशदर्पण इत्यादि पुस्तकें लिहिली आहेत. याच्या ग्रंथात ऊर्दू भाषा चांगलीच आढळते.

लाला न्यामतसिंहजी:—हा गायनशास्त्रज्ञ आहे. यानें गायनाचंकेची दहा बारा पुस्तकें प्रसिद्ध केली आहेत.

बालचंद्राचार्यजी:—या श्रुतावर यतीने जगद्वैतसमीक्षा, मानवकर्तव्य इत्यादि चांगले ग्रंथ लिहिले आहेत.

मुनिमणिकजी —समाधिचित्र, कल्पसूत्र इत्यादि पुस्तकांचा हिंदीमध्ये यानें अनुवाद केला आहे.

बाबू सुखसपरिायजी अण्णारी:—हा 'महारीमार्तंड विजया'चा संपादक असून, सुद्धेव, स्वर्गीय जीवन, उन्नति-इत्यादि पुस्तकें लिहिली आहेत.

बादूरजमलगीः—हा जैनग्रन्थाचा संपादक असून जैन इतिहास, पर्यपणपर्व, इत्यादि पुस्तकांचा कर्ता आहे.
बादूर कुणालजी वर्माः—जैनसंसार 'चा संपादक. चेपाः रामपंथा पंथिक, दळगीतसिंह नाटक इत्यादि पुस्तकांचा कर्ता.

पं. लालारामजाः—सागरधर्मामृत, अग्निपुराण इत्यादि पुस्तकांचे याने हिंदीत भाषांतर केले आहे.

नामूराम प्रेमीः—हा जैनवाद्मयाचा पंडीत असून जैन-हितोपीचा संपादक आहे. याने पुष्कळ जैन ग्रंथ प्रकाशात आणले असून, इत. पुष्कळ ग्रंथांहि लिहिले आहेत.

कानडी जैन वाङ्मय—हे जैनवाद्मयांत महत्त्वाचे आहे. जैन संप्रदायाचे वैशिष्ट्य स्थापन करण्याविषयी कानडी जैन लेखकांनी बरेच परिश्रम केले आहेत कानडी वाङ्मय-यांतील जैन युगाविषयी विवेचन " कानडी वाङ्मय " या लेखात सापडेल

मराठी जैन वाङ्मय—आता मराठीत जैनवाद्मय किंमत आहे याविषयी थोडक्यात आढावा घेऊ

मराठी भाषेतील जैन ग्रंथ

ग्रंथाचे नाव	कर्ता	गद्य की पद्य	स्वतंत्र की भाषांतर
आदिनाथपुराण	ब्रह्मभिनदास	पद्य	भाषांतर
रामायण (पद्मपुराण)	(अज्ञात)	"	"
हरिवंश	भिनदास व पुण्य-सागर	"	"
पांडवपुराण	(अज्ञात)	"	"
पुण्यश्रव	नागकवि	"	"
श्रेणिकचरित्र	जनादेनकवि	"	"
उपदेष्टारत्नमाला	भट्टारक जिनसेन	"	"
जबुकुमारचरित्र	भट्टारक जिन	"	"
श्रीपालचरित्र	आशा पाडकर	"	भाषांतर
नमनसुद्धांगमालिका	संनमतिदास जर्फ	"	"
	राजर्षी कोटिकर	"	स्वतंत्र
ध.वक्रप्रतिक्रमण व			
रविवारमनकथा	ज्ञानचंद गांधी	"	भाषांतर
रत्नप्रयमार्गप्रदाप	अनंतराज पांगळ	"	स्वतंत्र
पंचस्रोत्रावली			
अमंग	"	"	भाषांतर
नेमिदूतकाव्य	कृ. ना. जोशी	"	"
देवभूषण पुतभूषण			
सुधा	द. भिरणदिवे	"	स्वतंत्र
पद्मभूषण	"	"	"
संपा. नाटी	"	"	"
चोपा वनांचा संवाद	"	"	"

(मराठी जैन ग्रंथ पुढे चालू.)

जैन पद्यावली	पार्श्वनाथ गोपाल	फडकुले	पद्य	स्वतंत्र
रत्नकंडाश्रवकाचार	कलाप्पा निटवे	"	"	भाषांतर
सम्यक्चक्रमुदी	"	"	"	"
पंचकन्याणिक व	तारया नेमिनाथ	"	"	"
सतिअनंतमति	पांगळ	"	"	स्वतंत्र
जीवधरवीरचरित्र	"	"	"	"
दशलक्षणीक धर्म	श्रीमती कुंकुबाई	"	"	भाषांतर
रत्नकंडाश्रवकाचार	हिराचंद नेमचंद	"	"	"
शोधपकारणभावना	"	"	"	"
जैनव्रतकथा	"	"	"	"
पार्श्वनाथचरित्र	"	"	"	"
महावीरचरित्र	"	"	"	"
धावकरप्रतिक्रमण	"	"	"	"
द्वादश अनुप्रेक्षा	"	"	"	"
जैनधर्माची माहिती	"	"	"	स्वतंत्र
अंतराच्या आरा-				
धने लुकाव	"	"	"	"
भट्टारकचर्चा-निर्मातय				
दृष्टचर्चा वगैरे	"	"	"	"
यमपरीक्षा व पद्मनेदी				
पंचविंशति-				
सुभाषितावली	कृ. ना. जोशी	"	"	भाषांतर
ईश्वर काही करतो				
काय? शालाचंद गांधी	"	"	"	"
महापुराण	कलाप्पा निटवे	"	"	"
देवायामस्तोत्र	"	"	"	"
पंचांगितकायसमयसार	"	"	"	"
सम्यक्चक्रमुदी	"	"	"	"
वसुंधराकृत-धावका-				
चार	"	"	"	"
अमिषवर्णितकृत-धाव-				
काचार	"	"	"	"
सागरधर्मामृत	"	"	"	"
क्रियामंत्राली-प्रभोत्तर				
माणिक्यमाला वगैरे	"	"	"	"
त्रिवर्णाचार वगैरे	"	"	"	"
ताराधर्मपूज	जिवराज गो. दोशी	"	"	"
आत्मानुशासन	"	"	"	"
जैनमिहिरप्रवेष्टिका	"	"	"	"
हरिवंशपुराण	"	"	"	"
श्रीकुंदकुदाचार्य चरित्र	तारया पांगळ	"	"	स्वतंत्र
महावीरचरित्र	"	"	"	"
दीर्घाचरित्र	"	"	"	भाषांतर

(पृष्ठ ३४८ वरून पुढें चालू)

अष्टपाहुड	तात्या पाणळ	यद्य	भापांतर
जैनधर्मनियम	"	"	"
जैनधर्माध्य सोदये	"	"	"
श्रीमहापुराणामृत	रावजी ने. शहा	"	"
समाधिशातक	"	"	"
जैनधर्माध्य	"	"	"
धुतावतारकथा	"	"	"
जैनलघविधी	नाना रा. नाथ	"	"
तत्त्वार्थसूत्र	दादगौडा वादील	"	"
महोपासगरचरित्र	रावजी स. दोशी	"	स्वतंत्र
जंजनासुंदरी	दत्तात्रय मि. रणदिवे	"	"
रूपिणी	"	"	"
जिनोन्नति	धाडीराग गु. खिचररा	"	"
जिनविजय मासिक	प्रो. लखे न. दा. वादील	"	"
जैनकथा सुमनावली	हिदाबंद अमी. कडा	"	भापांतर
यशोधरचौरम	"	"	"
जैनमाग्योदय (ले स)	जयकुमार दे. चवरे	"	स्वतंत्र
पवस्तेनावा मराठी	अर्ध देवचंद माणिकचंद	"	भापांतर
जैन लोकांचा इतिहास कलाप्या उगाध्या	"	"	स्वतंत्र
अभारक-बावैधर्म	बाळगौडा वादील	"	भापांतर
जैन ऐतिहासिक त्रिया	...	"	"
जैन धर्मावरील	व्याख्यान वासुदेव गो. आपटे	"	स्वतंत्र

आ शु नि क रू ल रू ली — जैन संप्रदायाच्या आधुनिक चळवळी अनेक प्रकारच्या आहेत. त्यांचे राजकीय, सामाजिक, धार्मिक, वाङ्मयविषयक असे अनेक प्रकारचे वर्गीकरण करता येईल. त्यांनी आपले वाङ्मयविषयक कर्तव्य उत्तमतःचें यज्ञावण्याची खटपट चालविली आहे. जुन्या हस्तलिखितांचा संग्रह व त्यांचे प्रकाशनही जेव्हा चालू आहे. आरा व पाटणा येथे त्यांच्या भवित्त्व प्रयोगशाळा आहेत. पश्चिमहिंदुस्थानात जैन प्रधासंघर्षा अस्तित्व महत्त्वाचा शोध संस्थाभारत व क्षाला व रामाभर्षे पोर्षन, लॉ. भांडारकर व प्रो. पाठक यांनी पुढारीपणा केला आणि त्या प्रयत्नांमुळेच प्रपंचपादनप्रयत्नास यश येत गेले असे म्हणता येईल.

त्याच्या राजकीय चळवळीमध्यें हिंदुपासून आपण अलग आहो आणि यासाठी आपणास स्वतंत्र प्रतिनिधी पाठविण्याचे हक्क पाहिजेत अशा तःहेची खटपट त्यांचे पुढारी कधी कधी करतात. दिसतात तर महाराष्ट्रात व कर्नाटकात ते कधी राजाणेत पक्षाशी संलग्न होतात. राजाणा-विषय चळवळीस ऐतिहासिक स्वरूप देण्याचा खटपट करतात. इंदूरचे न्यायाधीश जैनी यांनी जैनाचा कायदाच निराळा आहे. अशा तःहेची मांडणी करण्याची खटपट

चालविली आहे. तर काही मंडळींनी, हिंदुस्थानात जर काही चांगल्या विचार द्यावे असेल तर तो जैनाभारतून घ्यावा; इतर हिंदुसंस्कृतीत घाबारा फार मोठका आहे अशा तःहेचे आपणां देखे लिहिले आहेत. उत्तर हिंदुस्थानात जैनमंडळी लग्नव्यवहार नाझणाकडून करवून घेतात ते बंद करण्याची खटपट चालविली आहे जैन मिशनरीपणा देखील आता पुन्हा सुरू होत आहे. महाराष्ट्रातलि कसिराना गुमही "जातीने" जैन आह्वात अशा तःहेचा उपदेश त्या जातीतील जैन मंडळी करीत आहेत ("काधार" पहा). म्हणजे हा समाज सामान्य जनतेपासून पृथक्त्व स्थापन करणे व ज्या लोकांशी लग्नव्यवहार आहेच त्या लोकांस पुरे जैन बनविणे या तःहेच्या प्रयत्नात गुंतला आहे.

जैनांचा आत्मसंघर्षार्थ प्रयत्न एवढ्यावरच थांबला नाही पूर्वीच्या काही जैन प्रवचकारांनी फालिदासादि प्रत्येक प्राचीन महत्त्वाच्या व्यक्तीसंबंधाने त्या जैन होत्या म्हणून उल्लेख लिहून ठेवले; त्यावरच अधिक विश्वास टाकून तेच आपणां म्हणून राहणारा जैन लेखकवर्ग उदारी पडली.

जैनांचे स्वमातिसंरक्षणासाठी द्याव्यात प्रयत्न चालले आहेत असे मान म्हणता येत नाही. चौहानकडे जैनाभर्षे संस्थापक दिसून येत आहे. त्या संस्थापकाकडे त्यांचे बसे तःप्रतेने लक्ष जावे तसे गेले नाही. सर्व जैनांच्या परिपदा भरतात तशाच त्यांच्या विशिष्ट पंथांच्याहि भरतात परिपदामध्ये शिक्षणविषयक प्रभाकडे विशेष लक्ष असत. त्यांची विशिष्ट अशी माहिती आहेत. त्यात "जैन स्पासेट" हे आणि महत्त्वाचे होय. सगळेच हा म्हणताचें कार्य समजून ते वाढविण्याकडे जैनांचे लक्ष लागले आहे. रावकोटची स्थापकयासी जैन लीग, बडोद्यातील योगेन्स जैनलीग या त्या प्रकारच्या प्रवृत्तीची उदाहरणे आहेत.

जैनाभर्षे जी धार्मिक चळवळ चालली आहे तिची दिशा पूर्णपणे अजून निश्चित झाली नाही त्याच्या प्रभात दिलेल्या कालमावावर किंवा तीर्थंकरांच्या लक्षानुलक्ष वर्ष आयुष्यावर आजच्या जैनांचा विश्वास असेल असे दाटत नाही. आज हा समाज म्हणजे विशिष्ट तीर्थ किंवा मते यांत महत्त्व देणारा आहे. त्याचे तत्त्वज्ञानावर जे अनेक पेंथे भरून होतील इतके प्रथ आहेत त्यामुळे त्याच्या तत्त्वज्ञानाचे ज्ञान त्याच्या लोकांत फारसे नाही. दक्षिणेतोळ जनावे आवडते प्रथ म्हणजे पुराण बाह्यमय आहे. जैनातमेत अनेक मतांची संगति करण्याकडे हि त्यांचे प्रयत्न चालू आहेत आणि जैनतत्त्वज्ञान म्हणून काही विशिष्ट आहे त्याची मांडणीहि करण्यात येते. अद्या मांडणीकडे एक (धी निगमधर्मसूरी यांची) मांडणी येईल होती.

श्री हरिभद्रसूरी नावक एका प्रवचकाराने आपल्या "पदार्थनवमुचय" या प्रभात सहा दशने आहेत असे

सांगितलें आहे. ती दर्शनें येणें प्रमाणें—वीट, नैकायिक, सांख्य, जैन, देशायिक व जैमिनीय. यांपैकी जैनदर्शन हे 'जिन' हें नांव धारण करणाऱ्या महात्म्यानें प्रकाशित केले. या दर्शनाला "अहंत्वयचन", "जैनशासन", "स्वादादृष्टि", "अनेकान्तवाद" अशांहि नांवें आहेत या दर्शनात नक्तत्वे सांगितली आहेत, तीं अर्शाः जीव, अजीव, पुण्य, पाप, आश्रय, संवर, निर्वेरा, बंध व मोक्ष. या तत्वांचा आना कर्मज्ञः विचार करे

भावः—जीवाचें लक्षण-उद्याला चेतना आहे तो जीव (चेतन्य, ज्ञान, उपयोग हे चेतनेचे पर्याय—विकार आहेत). जीव चेतनारूप म्हणून ज्ञानरूप असून त्याला सकल वस्तूंचें ज्ञान नसतें याचें कारण तो अनादि कालापासून नानाविध कर्म करीत आलेला आहे अनादिकालापासून त्याला सर्व यात्रेनीं लागलेल्या या कर्मजाळांनीं तो बद्ध झालेला आहे. त्याच्यावर या निविड कर्मजाळानें आच्छादन आहे या आच्छादनामुळे जीवाला सकल वस्तूंचा 'साक्षात्कार' होऊं शकत नाही यासंबंधी धाविजयविजयोपाख्यावृत्त "श्लोक-प्रकाश" या ग्रंथात खालील श्लोक आहे—

न सर्वमपि त्वेव प्राणी कमावृत्तो यथा ।

नारकस्याऽऽत्राभिभूतस्य प्रसरन्त्याभितः प्रभाः ॥

(द्रव्यलोक, सर्ग २, श्लो ७०)

जीवाचे प्रकारः—जीवाचे प्रकार दोन-सुक्ष्म आणि संसारी. सुक्ष्म म्हणजे सकल कर्मांचा क्षय झाल्यानें सिद्ध आणि निर्जन्म अशा परब्रह्मस्वरूपाला मिळालेले व संसारी म्हणून कर्मांनीं बांधलेले. संसारी जीवाचे प्रकार दोन—स्थायर आणि प्रस. स्थायराचे प्रकार पाच-पुण्य, आप, तेज, वायु, वनस्पति. जसाचे प्रकार चार-द्रोत्रिय, त्रीन्द्रिय, चतुरिन्द्रिय, पंचेन्द्रिय. पुण्यांदि पांच स्थावर यांचें चैतन्य घर्षण, छेदन इत्यादि क्रियांनीं नाहींसें होत नाही. या पाचाना एक स्वमिन्द्रिय फक्त आहे; ते एकेंद्रिय हें एकेंद्रिय प्रत्येकीं दोन प्रकारचे-सूक्ष्म आणि वादर. ज्याचें कर्म सूक्ष्म तें सूक्ष्म. हें सूक्ष्म एकेंद्रिय जीव 'लोकाकाशात' सर्वत्र भरलेले आहे. लोक म्हणून जीव आणि अजीव राहतात ते स्थान. लोकाकाश म्हणून या स्थानाशी संबंध जें आकाश तें. वादर एकेंद्रिय म्हणून ज्या एकेंद्रियाचें कर्म वादर अर्थात् स्पृश असतें ते. हें एकेंद्रिय काहीं नियमित स्थली असतें. द्रोत्रिय म्हणून स्पर्शान्द्रिय व रसनन्द्रिय हीं ज्यांना आहेत ते. जसे गाव कुमि, पुतरक, चन्दनक, घांघ, कनक्या, गळ्या इत्यादि होत. स्पर्शन, रसन आणि प्राण हीं तीन इंद्रिये ज्यांना आहेत ते त्रीन्द्रिय; छेद, दक्ष, ऊ, माकोटक, इन्द्रोपक वगैरे. स्पर्शन, रसन, प्राण व नेत्र हीं चार इंद्रिये अधोरे चतुरिन्द्रिय, प्रसर, मक्षिका, मद्यक, वृषिक वगैरे. वरील चार व ओत्र अर्शा पाच इंद्रिये असणारे ते पंचेन्द्रिय; पंचेन्द्रियाचे प्रकार चार (१) तिर्यक म्हणून मीन, मकर, गज,

सारथ, हंस वगैरे. (२) मनुष्य. (३) नारक म्हणून अधोलोकात राहणारे. (४) देव म्हणून प्राधान्यानें ऊर्ध्व लोकात राहणारे; सुवनपञ्च वगैरे काहीं देव अधोलोकातही आहेत. द्रोत्रिय, त्रीन्द्रिय आणि चतुरिन्द्रिय या जीवांना विकलेन्द्रिय अशी संज्ञा आहे एकेंद्रिय व विकलेन्द्रिय यांना विशिष्ट मनोज्ञान नसल्यानें असंज्ञ (संज्ञाशून्य) असें म्हणतात.

जीवाचा जन्म आणि तिगविचारः—एकेंद्रिय व विकलेन्द्रिय हे संमूर्च्छिम (समूर्च्छिम म्हणजे ज्याचे शरीर मातापितृया-वाचून म्हणजे इकडले तिकडले परिमाणू एकत्र होऊन बनले असतात ते जीव) देव व नारक हे उपपातज तिर्यचामध्ये काहीं समूर्च्छिम, काहीं गर्भज मनुष्य हे गर्भज होत. गर्भज मनुष्याच्या लेभ्यामध्ये वगैरे जे चर्मचर्धना अदृश्य व अतर्मुद्धतभर ज्याची इहलोकची स्थिति असते असे मनुष्यजातीय उत्पन्न होतात तेहि समूर्च्छिमच होत. गर्भज नसून जे संज्ञाशून्य ते समूर्च्छिम. उपपातज म्हणजे उपपत्तनाने अस्तित्वात येणारे देव हे देवशाव्येच्या अंतर्भागां उपपत्तन पावतात. नारक हे वज्रनिर्मित भित्तीत खिडक्यासारख्या भोंकें असतात तेथें उपपत्तन पावतात देवस्थितात देव व देवी असे दोनच प्रकार असतात, नपुंसक नसतात. नारक व समूर्च्छिम हे नपुंसक, याच्यात स्त्री नाही, पुरुष नाही. समूर्च्छिमोखरीन जे तिर्यच व मनुष्य त्याच्यात स्त्री, पुरुष व नपुंसक तिन्ही भेद असतात.

जीवाचें शरीरः—जीवाचें शरीर पाच प्रकारचे असले हे पाच प्रकार येणप्रमाणें—आहारिक, वैकिय, आहारक, तेजस, कामेज. आहारिक शरीर, मनुष्ये पञ्च आदिकरून सर्वांना असले; देव आणि नारक यांना मात्र नसतें. वैकिय शरीर हें देवाना व नारकांना जन्मतःच असतें. मनुष्यादिकांनीं त्या त्या प्रकारची शक्ति प्राप्त करून घेतल्यात हें वैकिय शरीर त्यांना प्राप्त होतें. वैकिय शरीराच्या योगानें लहान, मोठें, दृश्य, अदृश्य, भुंजर, खेचर अशी अनेक रूपे धारण करता येतात. आहारक शरीर हें ज्या महापुरुषांनीं दृष्टवाद शास्त्रातील चतुर्विधसुर्वविभागात सांगिलेल्या विद्येच्या वरानें सकल पदार्थांचें ज्ञान करून घेतलें आहे त्यांना प्राप्त होतें. या महापुरुषांनाच परमार्थ म्हणावे. हें आहारक शरीर जीव-सुक्ष्म देहधारी व सर्वत्र असे जे परमात्म्य केवलज्ञानी त्याच्या अग्रभागी पाटवून आपल्याच्या सूक्ष्मार्थांभेदी जी सन्देश असेल तो दूर करून घेता येतो व भगवंताच्या महत्वाचें (विनयपरमार्थाच्या-अथवा तर्पेकराच्या अग्र-मात्र केवलज्ञानी आत्म्याच्या परमदक्षीने व वैभवार्थे) दर्शन करता येतें. तेजस व कामेज हीं शरीरे सर्व संसारी जीवांना असतात. तेजस शरीर हें भुक्त अहाराचा परिणाम करणें वगैरे कार्य करतें. क्षोराळा त्यात पातलेले भागी अर्ध विद्यमान असत त्याप्रमाणें जीवप्रदेहाला विद्यमान असलेला तो कर्मप्रदेश तेंच कामेजशरीर कामेजक्षोराच्या योगानें

जीवाची एका भवतुल (जन्मानुत्त) दुसऱ्या भवात गति होते

पृथिव्यादि पाचें सचेतनत्व — वर ज पृथिव्यादि स्वावर जीव भांगितले त्याचें सचेतनत्व कमी अधिक दुर्लभ आहे तरांपण तद्रूपत्वात ते सिद्ध करता येत या स्वावरापेक्षा वनस्पतिमार्गे सचेतनत्व त्यांच्या टिकाणी सचेतनत्वाच्या काही स्पष्ट किंवा दिसतात त्यावरून समर्थित होते उदा ह्यापासून तद्रूपत्वा मूलाची पाणी पातळें मृदुजेने कलादिघात रस हृदयेने दिवता हा रस घालून वर जो जातो त्या तद्रूपत्वा टिकाणी उच्छ्वाससमये अवस्थासिध्दात जात नाही घात, कारण रसप्रसर्ग ही क्रिया ज्यांना उच्छ्वास आहे असा मनुष्यादिघात नसत उगाती उच्छ्वास नाही अशा मूर्तिरूपादिघात नसले तेव्हा रसप्रसर्ग हा या तद्रूपत्वा क्रिया विन पसून रसचयात उच्छ्वाससमय आहे असे अनुमान करता येत व या उच्छ्वासमारेरून तर हे सामक ठरतात तसेच, मनुष्यांमध्ये झिपाना अशा दोहोत्पत्ति आहे, रूढत तद्रूपत्वांही दोहोत्पत्ति आहे मनुष्याप्रमाणे संश्लेषविकास इत्यादि चेतनावर्धित तद्रूपत्वा टिकाणी विस्तार, यावरूनही तरुणें सचेतनत्व सुप्रदेय आहे हो वनस्पतिवर्गाची गोष्ट साळा, आता पुढीची घेत विदुमशिला छेदिली असता उदाच्या टिकाणी विदुमनावा अशीला (मुरणात) अक्षर उगवता त्याप्रमाणे पुन्हा उगवता यावरून विदुमशिलादि पृथिवी सामक ठरत यादलेखा जमानातून वर हे दंडुराप्रमाणे स्वभावात (आर्षाभाष) उपपन्न होते यावरून प्रयोगात जल हे सचेतन ठरत मनालागें अत्रादि विकार-रूपा नल रूढत उत्पन्न होऊन पुढीवर पडते, यावरून नम स्पर्श नल सामक ठरत नराप्रमाणे, आहार वेगें आहार-वृद्धीमुळे नराप्रमाणे विकारविशेष पार्वणें हे धर्म तेजावर्धो दिसतात, यावरून तेज सामक आहे असे ठरते गाईला दिसतात, यावरून तेज सामक आहे असे ठरते गाईला दिसता कोणा जेवणा केला असता तो वाकजतिऊदा चाकू हाथत ह्यावप्रमाणे वायुचीही स्थिति आहे. म्हणून वायूही सचेतन ठरतो आता पुढीचा आदिकाव्या सचेतत्वाविषयी जो प्रमाणे सांगितला त्याचा आधार व आगमात या स्वावरचें सचेतनत्व प्रतिपादलें आहे ही गोष्ट याच्या बळावर पुण्या आदिक सचेतन आहेत हा सिद्धान्त सूक्ष्म कवळ करतात.

जीव हा पदार्थ मानलाच पाहिजे — जीव पदार्थ नाहीच असे मानल्यास वर, मोक्ष वगैरे जी व्यवस्था धृष्टीत दिसत आहे तचो उपपत्ति लागत नाही तसेच, जप पदार्थ नेवेल तर जगतादर्थ्य जें वैचित्र्य दिसत आहे त्याची समति छळा लावावयाची एक राजा, एक रक, एक धनी, एक धर्मिणी, कोणा निरागा, कोणी रोगी, कोणी प्रज्ञावान, कोणी जडमति, हे व अशा प्रकारचें उपासल अस ना पार असे वैचित्र्य विश्वात आहे या वैचित्र्याची उपपत्ति जीव पदार्थ नाही म्हणणारांना लावता येत नाही विश्वातीज या

वैचित्र्याची समति लावावयाची तर, मनुष्यमात्रात आत्म्याचें अस्तित्व वस्तून, या आत्म्यानी केरले व म्हणून त्यांना मिळणून अक्षणां ज कर्म त्यांच्या टिकाणी वैचित्र्य मानले पाहिजे याशिवाय गत्यतर नाही धीमान् देवेन्द्रधुरि यानो प्रथमकर्मप्रभात प्रथममगावृत्तात म्हणजेच आहे यो—

श्मा भूदकस्यो मनीषिबन्धया धृष्टनीरुपया ।

धीमदुर्लभयोः बलाबलवतो नीरागारिगार्थयोः ॥

धीमाग्यासुमगलसमगुप्यो तुल्येऽपि नृबेऽन्तर ।

यत्तत्कर्मनिबन्धन तदपि नो जीव विना युक्तिम् ॥

[अर्थ — राजा आणि रक, जुद्धिमान् व जडमति मुख्य आणि कुरुप, धीमान् आणि दरिद्री पत्नी व दुर्बल, निरोगी व रागात, भाग्यवान् व अभागो या सर्वांत मनुष्यत्व हे सारखेच असून धन, बुद्धि वगैरे लक्षणांत जे अन्तर असे ते अंतर कर्मविषय असते, व कर्म हे जीव न मानल्यास तर्कविद्ध होत नाही]

अचेतनापासून चेतनोपत्ति — मूळ पाठ उदक श्यावि-कापासून मदराक्षि उत्पन्न होते, तद्वत् पृथिव्यादि (अचेतन) भूतापासून चेतना उत्पन्न होते असे ज मत ते विचारस ठिकत नाही कारण अचेतन भूतापासून चेतनेची उत्पत्ति मानणे न्यायविषयत आहे अन्यथा, पत्रादिकावाही तचेतनत्व मानवें झाले दुसरे एक मत असे आहे की, पृथिव्यादि जी वार भूतें त्यांचा विशेष प्रकारचा संबंध झाला म्हणजे चेतनोत्पत्ति होते, हे मतही बरोबर नाही ज्या वस्तूत जा धर्म मूळात नाही, तो धर्म त्या वस्तूच्या लक्षणात उत्पन्न होतो हा वस्तूचा गुणाविरुद्ध आहे अनुभवही असाच आहे तेल हे तिष्ठान्धितिरिच इतर वस्तूपासून प्राप्त होत नाही या प्रमाणे पृथिव्यादि अत्येक अचेतन, तेव्हा या अचेतनाच्या भवभाषासून चेतनोत्पत्ति होते असे मानणें युक्तीविरुद्ध आहे मदराक्षीचा दाखला दिला तोही अयुक्त आहे, कारण मदराक्षि ही अचेतन आहे अर्थात् अचेतन पिष्टादिकासून अचेतन मदराक्षि उत्पन्न होत ही गोष्ट युक्तच आहे, तेव्हा नल अशा भूतापासून चेतन्यराक्षि उत्पन्न होते ही गोष्ट पिष्टादिकापासून मदराक्षि उत्पन्न होते या गोष्टीवरून अस्मिमत करणें हे तर्कदृष्टीही दोषपूर्ण आहे

‘देह हाच आत्मा, इन्द्रिये हाच आत्मा’ — अचेतन भूतापासून चेतनोपत्ति अस्मिद्ध आहे, याचबद्दीच्या सदरील विरेचनावरून देह व आत्मा एकच असे ज मत तेंहि युक्ती, विरुद्ध ठरते मृत देहात चेतना उत्पन्न होत नाही, जर देह व आत्मा एक हें खरे असतें, तर मृत देहात चेतना उत्पन्न झाली असती इत्र्ये हाच आत्मा होई मत अयुक्त आहे वस्तूनी पाहिलेला जी वस्तू तिचें, वस्तू रस वस्तूवरून काढले नवताही स्मरण होतें, या स्मरणचा उपपत्ति इन्द्रिय हाच आत्मा असे मानले असता लागत नाही वस्तूनी पाहिलेल्या वस्तूची चक्षुष्यतिरिच दुसरे इन्द्रिय साद्वयकादीस

असें होऊ शकत नाही. कारण एकाचें वस्तु पदार्थ व दुसऱ्याचें तिची आठवण ठेवारी (काढवारी), असा अनुभव नाही. यावरून दृष्टांशस्मरणचें कार्य करणारा असा एक इंद्रियाभ्यतिरिक्त पदार्थ आहे ही गोष्ट विचारी लोक कबूल करतील.

जीवाची विस्तृत व्याख्या:-सद्वर्तक विवेचनावरून जीव या पदार्थाची व्याख्या खालीलप्रमाणे करता येते. जो पदार्थ ज्ञानस्वरूप आहे, इंद्रिये ज्याच्या प्रेरणेने आपापल्या विषयांचे ज्ञान करून घेऊ शकतात, कोणत्याही इद्रियाने एखाद्या विषय ग्रहण केला असतो, ते इद्रिय त्या विषयापासून दूर घाल्यावरहि त्या विषयाचे स्मरण जो पदार्थ ठेवतो व जो देहापासून जगदी वेगळा आहे तो पदार्थ म्हणजे 'जीव' होय. कैतमाच्या व्याख्येनुसार (तृतीयाध्याय, प्रथमाहिक, प्रथमसूत्र, या ठिकाणी) म्हटलेंच आहे की 'दशोनस्पर्शानाभ्यामेकार्यग्रहणात्'। अर्थ:- दशोन व स्पर्शन या दोन इंद्रियांनी ग्रहण केलेली वस्तु एकच आहे असें ज्ञान उभा अर्थां होतें, त्या अर्थां इंद्रियाभ्यतिरिक्त इंद्रियदृष्ट विषयांचे स्मरण ठेवणारा असा पदार्थ जीव नामक आहे.

तत्त्वज्ञान, अर्थात:-अर्थातचें लक्षण: ज्या पदार्थाच्या ठिकाणी चेतनेचा अत्यंतभाव आहे तो अर्थातच जड, अचेतन, अर्थातच ही एकाच पदार्थाची नावे होत. जगांवाचे प्रकार पांच:-धर्मोत्तिकाय, अधर्मोत्तिकाय, आकाशाहोत्तिकाय, पुद्गलाहोत्तिकाय आणि काल अस्तिकाय म्हणजे प्रदेससमूहात्मक पदार्थ. प्रदेससमूहात्मक असे पदार्थ पांच:- गाव, धर्म, अधर्म, आकाश आणि पुद्गल. सहाय्याद्वारे जीवाचे प्रदेस असेल्येव, धर्माचे व अधर्माचे जीवाहोत्तिकाय असेल्येव; आकाशाचे प्रदेस अनन्त व पुद्गलाचे त्याच्या पुद्गल-प्रमाणे संख्येय, अर्थातच अथवा अनन्त समयाने प्रदेसाहित असा पदार्थ काल हा आहे. अनागत काल हा उत्पन्न झालेला नसतो, उत्पन्न होऊन गेलेला काल हा विनष्ट असतो व वर्तमाने समयच्या ठिकाणी प्रदेस नसतात; यावरून तीव्र प्रकारचा काल प्रदेसाहित ठरला. जर सागित्वा-प्रमाणे अस्तिकाय पाच आहेत व हे पांच अस्तिकाय मिळून हा लोक झालेला आहे.

धर्म व अधर्म या अर्थातचें अस्तित्व मानल्यास आधार (आगमप्रमाण):- अर्थातचें नेदरुण जो धर्म व अधर्म म्हणून वर सांगितला आहे, तो धर्म व अधर्म म्हणून पाप हा जोडी नव्हे, जाग्याची ध्वज अदृष्टरूप अशी जी गुमागुमांनी मोठी ती तऱ्हे; तर आगमप्रमाणे सर्वत्र व्याप्त असलेले दहलोकाली पदार्थ होत असें त्रिन-प्रकाशित दर्शनात सांगितले आहे. हे असा प्रकारचे धर्म व अधर्म हे पदार्थ आहेत असे मानल्यास आधार कोणता! या प्रश्नाचे उत्तर आगम हाच या ठिकाणी आधार आहे, हेच होय. कोणत्याही दर्शनाच्या अभिमाना कोणांनी आपापल्या आगमाला प्रमाण मानणे, ही बुद्धि धर्माच असते. स्वयं, नरक इत्यादी जे पदार्थ भौतिक

आहेत त्यांचे ज्ञान होण्यास आगमाखेरीज अन्य काहीही सोय नाही. जी अनुमानप्रमाणे देऊन स्वयं नरकादिकांचे अस्तित्व ठरविले आहे, ती प्रमाणेहि स्वयं रोमाने आपल्या मनात या पदार्थांच्या अस्तित्वाविषयी विश्वास उत्पन्न करू शकत नाहीत; त्यांनी आगम-प्रमाणाचा प्रसंग (आधार) असतो, म्हणूनच ती कृत-कार्य होतात असा जैनदर्शनाखेरीज अन्य कोणत्याही दर्शनात धर्म व अधर्म हे अर्थातच पदार्थ स्वीकारले नाहीत, यांमुळे कबूल एका आगमाच्या आधारावर या पदार्थांचे अस्तित्व मनाला पडणे अवघड आहे, नाग-माव थोडीशी तर्काची जोड मिळाल्यास वरें असें कोणी म्हणेल तर त्याजसाठी खालील युक्तिवाद दिला आहे.

धर्म व अधर्म यांची युक्तिसिद्धता

धर्मोत्तिकायांचे लक्षण गति हे आहे. गतिपरिणत (गतिमान) झालेले जीव व पुद्गल ते अलोकात गमन करू शकत नाहीत या गोष्टीची उपपत्ती एकाच मार्गाने लावता येते व ती मार्ग म्हणजे लोकात गतिलक्षण धर्मोत्तिकाय आहे (व अलोकात तो नाही) असे मानून हा होय जीवाची व पुद्गलाची अलोकाभिमुख गति नसल्याने अलोकात गति होत नाही, असे कोणी म्हणतील तर त्यास असे उत्तर आहे की, भिन्नपरमाणु-आदिक अलोकाभिमुख असतात; व असे करूनहि त्यांची गति अलोकात होत नाही कोणी म्हणतील की, देशविशेष हाच क्रियाविशेषाचा हेतु असतो, अर्थात अलोकादेश हा गतिरूप क्रियेचा हेतु नव्हे असे मानले म्हणजे अलोकात जीवाची व पुद्गलाची गति होत नाही, या गोष्टीची उपपत्ती लागते; त्यासाठी धर्म, अधर्म, या पदार्थांची कल्पना करण्याचे कारण नाही. या पूर्वप्रकाश असे उत्तर आहे की, क्रियाविशेषाचा हेतु होणारा असा जो देशविशेष नुसतो मानता त्या देशविशेषाला विशेषत्व येतें तेच मुळी त्याच्या व्यतिरिक्त त्याला साहाय्य करणारा असा जो काही पदार्थ असतो त्यामुळे येत. असा योगीति सहकारी नसतो केवळ देश एखाद्या विशिष्ट क्रियेचा हेतु होऊ शकतो, अशी कल्पना करण्यास आधार नाही अशी सहकारी पदार्थ मानणे अपरिहार्य आहे व लोकाच्या ठिकाणी असा जो गति-सहकारी पदार्थ (जीवाना व पुद्गलानां तेंच गति असल्यामुळे) मानावा लागतो त्यालाच धर्मोत्तिकाय असे आम्हां म्हणता. याप्रमाणे धर्माचे अस्तित्व युक्ताने सिद्ध होत. असाच प्रकारच्या युक्ताने अधर्मोत्तिकाचे अस्तित्व सिद्ध होत. अधर्म हा स्थिति-लक्षण आहे. जीव व पुद्गल हे स्थिति-परिणत (गतिरहित) अवस्थाहि अलोकात असत नाहीत. लोकांतच फक्त असतात. यावरून स्थितिहाय्य (अधर्म नामक) पदार्थ लोकात आहे व अलोकात नाही, असा तर्क करावा लागतो. असा सद्वर्तक विवेचनातील भागार्थ असा आहे की,

जीव व पुद्गल याच्या ठिकाणी राति अथवा स्थिति हे जे परिणाम (विकार) होतात ते त्यांच्या स्वभावाने होतात. मात्र यथे पाणी हे मीनाना राति कमीत साहाय्यक होते, आणि जमीन ही मीनां स्थिति करीत साहाय्यक होते (स्थल व मीन यांच्याएवजी छाया व पांथ हा दाबलाहि चालेल). तसेच धर्म व अधर्म हे जीवांना व पुद्गलांना अनुक्रमे गतिकर्मात व स्थितिकर्मात साहाय्यक होतात. हे साहाय्यक नसतील तर जीवादिक सदागतिमान अथवा सदास्थितिमान होतात, कारण त्यांच्यात गतीच्या ठिकाणी स्थिति व स्थितीच्या ठिकाणी गति अशा स्वतःसत्त्व विकार द्यावा तरी या विकाराचा साहाय्यक कोणी नसल्याने तो क्षणिक नाहोवा होईल. जीवादिक हे सदागति अथवा सदास्थिति नाहोत, यावरून धर्म व अधर्म हे लोकव्यापी असून जीवादिकाच्या ठिकाणी राति अगर स्थिति हे परिणाम होतात अशा साहाय्यभूत होतात असे अनुमान करता येईल, परीत विवेचनाचे तात्पर्य आहे.

लोक व अलोक :- जैनदर्शनात लोक व अलोक असे कपाळाचे दोन विभाग सांगितले आहेत लोक हा चतुर्दश रज्ज्वात्मक असून जीव आणि अजीव यांनी भरलेला आहे. या लोकाचे, ऊर्ध्वलोक, अधोलोक व विंशत्यलोक असे तीन विभाग आहेत ऊर्ध्वलोकात देव व अधोलोकात नरक राहतात हे सांगितलेच आहे. तिसऱ्याला म्हणजे आग्नेय मनुष्ये वगैरे तेथे राहात ती. यत्नलोक जम्बुद्वीप म्ह. भारतवर्षादि क्षेत्रसमूह; हा वर्तुळाकार असून याच्या मधील्या ठिकाणी मेरुधर्म आहे, व याचा व्यास एक लक्ष योजने आहे. या जम्बुद्वीपाच्या समोरावर लवणसमुद्र, अंबुद्वीपाच्या दुपट्टे भागाचा आहे. याच्या भोवती वसुधाकृति द्वीप, भोवती समुद्र असे असेल द्वीप व समुद्र आहेत. हा सर्व तिसरो लोक. याप्रमाणे लोकांचे वर्णन झाले, आता अलोकाचे वर्णन. अलोक हा केवळाशात्मक आहे. याठिकाणी जीव नाहोत, पुद्गल नाहोत, धर्म नाही, अधर्म नाही. केवळाकारुण्य अलोक हा अनेक आहे.

आकाश, काल, पुद्गल :- अजीव त्रैधातु, यमोक्तिराम व अधर्मोक्तिराम यांचे विवेचन येथपर झाले. आता आकाश काल व पुद्गल हे तीन अजीव साहिले. यांपैकी आकाश हे सर्वत्राणि सर्वत्रार, स्वप्रतिप व अनन्तप्रदेश आहे हे सर्वोत्तम ठाऊक आहे. विश्व हे आकाशाचेच दुसरे नाव आहे. आकाशाचे भाग दोन, कोकाकार (= लोकांचेन्द्र आकार) व अलोकाकार (= अलोकानु आकार) कालाचे लक्षण वर्तन म्ह वया, जुना इत्यादि विकार; अर्थात् याच्या घडकारातने जीवादिक इत्यात सदरील विकार होणारे ते द्रव्य कालद्रव्य होय. हे वयवृत्तादि विकारांमुळे काल द्रव्य नसलेपणा भरलेले आहे हे वयवृत्त म्हणजे जम्बुद्वीप त्याला वेढणारा लवणोदधि, त्याच्या भोवतालचा पातळीखण्ड, या खण्डभोवतालचा कातोदधि आणि कालोदधीला वेढणाऱ्या

पुष्करावतंसोपाचा अर्धो भाग इतके क्षेत्र होय. या क्षेत्राचा व्यास ४५ लक्ष योजने आहे. पुद्गल म्हणजे उपा पदार्थांता स्वयं, रस, गंध आणि बल आहे तो पदार्थ. पुद्गलाने प्रकार दोन. अणु आणि स्कंध. स्कंधापासून वेगळे झालेले अणू व अप्रदेशरूप ते परमाणु. स्कंध हे त्यांच्यातील प्रदेशसंख्येप्रमाणे द्विप्रदेशिक, त्रिप्रदेशिक, चतुर्प्रदेशिक, अथवा अनन्तप्रदेशिक असतात. पट, पट इत्यादि स्कंधांच्या ठिकाणी संख्ये असा जो परम अणु द्याला प्रदेश म्हणतात. हाच अणु स्कंधापासून वेगळा झाला म्हणजे त्याला परमाणु हें नांव देतात जीव, धर्म, अधर्म, व आकाश यांचे प्रदेश ही स्वतंत्र द्रव्ये नाहीत. पुद्गलांचे प्रदेश ही स्वतंत्र द्रव्ये असतात. हे प्रदेश स्वतंत्र द्रव्यरूप असल्याने पुद्गलापासून वेगळे होऊन राहू शकतात; अशी गोष्ट जीवादिप्रदेशांनी नाही. जीवादिकांचे प्रदेश (स्वतंत्रद्रव्यरूप नसल्याने) त्यांच्यापासून वेगळे होऊ शकत नाहीत ते परस्परसंबंध एतरीभूत अशा स्थितीतच वेढणी असतात. अर्थात् पुद्गलप्रदेश व जीवादिप्रदेश हे एका जातीचे नव्हेत.

वस्तुतः मूल पदार्थ तीनच जीव, व अजीव :- वस्तुतः जीव व अजीव हे दोनच पदार्थ मूल पदार्थ होत कोणताहि पदार्थ त्या, तो या दोहंपैकी एकाच्या सदागत अगर पोटात येतो धर्म, अधर्म, आकाश, काल व पुद्गल हे आता वर्णन केल्याप्रमाणे अजीवात संवर्तृत होतात पुण्य, पाप, आश्रय, संहर, निर्मरा, श्रेष्ठ व मोक्ष ही तसेच जीव किंवा अजीव यांच्यातच अंतर्भूत होतात, पुण्य राहू शकत नाहीत झालावे गुणरूपावे गुण, उच्छे-पणादि कर्मे, ही तीव्रदृष्ट अथवा अजीवदृष्ट यांनी संवेद्य व अभिष असल्याने त्यांचा पुण्य पदार्थ म्हणून विचार होणे अर्थस्य आहे. सामान्य, विशेष हीहि वस्तुंनी स्वतः होत समयावसरेच, (नैवायिक व वैदिक दाना स्वतंत्र पदार्थ म्हणून अभिमत आहे तो) ऐरील द्रव्यापासून पुनरिस्त्वर्तीत राहू शकत नाही. अर्थात् त्याला स्वतंत्र पदार्थ मानणे योग्य नाही. अर्थात् आर्त आकाशक अथवा तार्किक सर्वोत्तम धीनकोविगमगणे दानी आपल्या व्याघातेकांत म्हणल्याप्रमाणे अधिकरणरूप मानतात; अर्थात्च त्याचा यथासंभव जीव प्रयत्न अभिष यात अंतर्भाव होतो. याप्रमाणे जीव व अजीव हे दोनच मूल पदार्थ आहेत हा सिद्धांत ठरतो तरी गोबलीबई नामाने पिछोप ज्ञान होण्यासाठी व सेवाराचे दोष दायमान नि.धेयसाच्या मार्गाकडे लोकांचे लक्ष आकर्षणासाठी पुण्यादि तत्त्वांचा वेगळा विचार करणे पुण्य आहे.

पुण्य, पाप, आश्रय, संहर, निर्मरा. — पुण्य म्हणजे जीवाची संवेद्य असलेला व त्याला स्वयं, ऐश्वर्य प्रादिष्ट चांगले फल मिळवून देणारा कर्मसमुदाय. पाप म्हणजे याच्या विरुद्ध असा कर्मसमुदाय. आश्रय म्हणजे जीवरूप जीव कर्मरूप उद्भक्त आश्रय सोडणारा पदार्थ, अर्थात्

उपादानकारण म्हणजे आश्रय. आश्रयाचे प्रकार चार मिथ्यात्व, अविरति, कपाय व योग मिथ्यात्व म्हणजे कोणत्याहि वस्तूचे जे खरे स्वरूप त्याच्याहून विपरीत असा स्वरूपाचा निष्ठा ठिकाणी भास होणे. हिंसा, अनुत्, स्तेय, भ्रष्टाचर्याभाव व अपरिमित यात्रपासून दूर व रक्षण याने नाव अविरति. क्रोध,मान, माया व लोभ यांना कपाय म्हणतात. मनाच्या वाणांच्या व शरीराच्या व्यापारांना योग म्हणतात शुभ योग हे पुण्यजनक व अशुभ योग हे पापजनक समजावे. संवर हा पदार्थ आश्रयाच्या विरुद्ध शक्तीचा आतान जे मिथ्यात्व धर्माचे कर्मोपादान हेतू सांगितले त्याचा विरोध करणाऱ्या गोष्टी संवरात अंतर्भूत होतात आश्रयाच्या चार प्रवा राप्रमाणे तद्विरोधी संवराचेहि चार प्रकार आहेत मय्यदर्थन (मिथ्यात्वविरोधी), विरति (अविरतिविरोधी), क्षमादिक (= क्षमा, मृदुत्व, आर्जव, सतोष हे अनुक्रमे क्रोध, मान, माया, लोभ यांचे विरोधी), मनोगुण्यादिक (मनोगुण विरोधी) तपाने कर्मांचा देशतः [सामसयाने नव्हे तो देशतः, क्षय. कर्म हे पुद्गल (प्रदेय, परमाणु) समूहात्मक आहे. तपाने कर्मांना प्रदेयवार (देशतः) क्षय होत जाता.] क्षय (= निश्चरण) होणे याचे नाव निश्चरा

बन्ध.—या लोकात, एखाद्या ठरित अंजनभूषण दाखून भरावे त्याप्रमाणे पुद्गलद्रव्य दाखून मारलेले आहे. या पुद्गलार्पणी कर्मयोग्यपुद्गलाचा व आत्म्याचा क्षीरनोराप्रमाणे अथवा अग्नि आणि सोदविट्ट यांच्याप्रमाणे जो हट परस्पर-

व सम्यक्तर यांचे विवरण वर आश्रयसंवर प्रकरणात आलेच आहे. मिश्र मोहनीवासंबंधाने श्री रत्नशेखरभूरे आपल्या गुणस्थानकमारांहात म्हणतात-

जात्यन्तरसमुद्धर्तिवैकवाचरयोर्विधा ।

शुद्धज्ञोः समायोग रसभेदान्तरं यथा ॥

तथा धर्मद्वयभ्रदा जायत सममुद्धितः ।

मिश्रोऽसौ भव्यत तस्मात् भावो जात्यन्तरात्मकः ॥

[अर्थ.—घोडी व गाढव यांच्या संयोगाने नवी जाति उत्पन्न होते, गूळ व दह्या यांच्या संयोगाने तिसराच रस उत्पन्न होतो, तद्वत् सत्य व असत्य अशा दोन धर्मांच्या (सत्याचे) ठिकाणी सारसी बुद्धि ठेवल्याने दोन्ही धर्मो- विषयी भ्रदा उत्पन्न होते हा जो धर्मद्वयभ्रदारूप भाव हा सत्यासत्यभ्रदाविपरीत असा तिसऱ्यासच नव्या जातीचा असतो, व याला मिश्र असे म्हणतात] नास्तिकाद्विपार्तीत लोकांना मोड पदार्थांचा लोभ वा कटाळा दान्धादि असत नाहीत, त्यासंबंधाने ते उदात्तान असतात, तद्वत् सत्यमा- गांवेवान प्रेन व हूप दोहोंचाहि अभाव असण्याचा जो स्थिति ती मिश्र पोहोच्य कर्मांची स्थिति होय मिथ्या- त्याचा जो पुद्गलसमूह तो अत्यंत अशुद्ध स्थितीत असले तेव्हा त्याला मिथ्यात्व हे नाव असत पुद्गलसमूह मदनकोद्व- य्याचाने (सोदु खात्यान वामविकार हटतो त्याप्रमाणे) सम्यग्दर्शनाच्या उपायाने परिशुद्ध होऊन विकार उत्पन्न करीनासा झाला म्हणजे यालाच अशुद्ध समस्त असे म्हण- तात. हाच पुद्गलसमूह किंचितसा विकार उत्पन्न कर-

उदयाच्या यागाने मनुष्य दात कष्टात प्रवृत्त होत नाही ते दानान्तराय ठरे दाता चांगला, देववस्तु आहे, वाचक याचनाकृतल आहे, असे असून अस्मत्तत्वा लाभ होत नाही, तेव्हा हे ज्या कर्मांच्या उदयाने होत ते उभांतराय कर्म आणि धर्मय आहे, आहारमात्यादि उत्तम प्रकारचे तयार आहेत, विरति देणाल उत्पन्न झालेला नाही असे असता आहारमात्यादिकांचा भोग घडत न हो, हा गाढ जे कम घडवून आणते ते भागान्तराय कर्म. यज्ञे, जागरणे असतो त्यांचा ज्या कर्मयत्ने उपभोग घडत नाही ते उपभोगान्तराय कर्म. ज्याच्या योगाने बलवान विरोगा अशा स्थितीतहि मनुष्य मरणाचा काडी देतील याकडू दात नाही ते योगान्तराय कर्म

कर्म - 'क्रिते इति कर्म' हा शब्दाची व्युत्पत्ति आहे कियत म्ह 'कथायादि वापि कर्मद्रव्यमात्मना वश्यते' (कथायादि बोधामुळे आत्म्याशी निगडित होते) जैन दर्शनाप्रमाणे कर्म हे पुद्गलरूप आहे यासुद्धेच जाव हा कर्माने, वृक्षलेने बाधाचा तसा बाधला जातो नैवाधियमते कर्म हा गोवाचा गुण आहे बीड(बीजत)मत्त कर्म बाधनारूप आहे, कल्पितमते कर्म प्रकृतिविकाररूप आहे, प्रमाणादी लोकांच्या मते अविद्यास्वभावाचे कर्म हे नाव आहे शास्त्रेने बाधप्रमाणे जीव कर्माने बाधला असतो हा अनुभव अंतर्धाने अहंतांना कर्मायमधीनी लक्षण न स्वकारता कर्म हे पुद्गलरूप मानले आहे

कर्मवच कसा उत्पन्न होतो -दर सांगितलेले आठ प्रकारचे (ज्ञानावरणादि) कर्म आत्म्याशी निगडित होत ते खालील प्रकाराने होत-ज्ञानवाचनाच्या ज्ञानाचा मत्सर करणे, त्याच्या मार्गात विघ्ने आणणे, त्याच्या ज्ञानसाधनाचा नाश करणे या प्रकारच्या कर्मांमुळे ज्ञानावरणाचा वन्ध होतो दर्शनवाचनाच्या दर्शनाचा मत्सर करणे, त्याच्या मार्गात विघ्ने आणणे, दर्शन साधनाचा नाश करणे इत्यादिमुळे दर्शनावन्धवच उत्पन्न होतो दुष्ट, शोक, ताप, आनन्दन, वध, परिदेवन (आत्मन्य अथवा परस्य) ही असातवेदनीय वध उत्पन्न करतात सततवेदनीय वर हा भूतलुक्का, तान, सभा इत्यादिकांना उत्पन्न होतो परमार्थ, धर्मशास्त्र व त्रैतादिक यांना वर्ण नाही असा अग्रह राहणे हे दर्शनमोहनायवयांचे कारण क्रोधादि वदायाच्या उदयाने तीव्र क्रेशकर परिणाम घडतात त्याने ऊर चरित्रनोहिर्नायवध बहुल कार्ये अगावर घेऊन त्यात गुरफटलेले अचण (चन्द्रमपरिप्रद) यायोगे नारकायुधेव होते कपट हे तिर्थयोगीने वयाला कारण हात अस्पर्शपूर्णप्रयत्ना, मृदुस्वभाव, क्लृप्ता, दाच्या योने मनुष्ययोगीनय होती देवायुधेव सामासयम, देशसयम, बालतप आदिकांना होती मनोवाक्काययोगाच्या बाबतीत वरुच, परप्रसारण करणे, यायोगे अग्रनयोगाच्या आणि वाच्या उलट शर्वाने मनाचे वगैरे व्यापार केले असता शुभयोगाय वध होतो परनिन्दा, अन्वेषणा, दुष्ट्याचे धट्टण लपवून अवलट्टण तपडे करणे

यायोगे नीच मोनाचा व याच्या उलट वागण्याने उच्चमोनाचा वप होतो दुष्टांना विघ्न वरण्याने अतरायवध होतो

स्थितिवन्ध, अनुभागवन्ध, प्रदशवन्ध -आत्मयुद्धात जे कर्मपुद्गल त्यांचा स्थितिकाल (स्थितिकालदृष्टीने) परमपुद्गलाचा वध होतो तो स्थितिवध हो स्थितिवध या कर्मपुद्गलाचा धुम ता अनुभाग पातो वा अपाति असा जो रस (फल देण्याचा शक्ति) ता रसवन्ध अथवा अनुभागवन्ध (रसदृष्टीने) कर्म पुद्गलाचा वध तो अनुभाग वध, कर्मपुद्गलाचा जो प्रदेसकालदृष्टीने समूह तो प्रदेसवध (कर्मपुद्गलाचा त्याच्या कालदेखा दृष्टीने जो वध तो प्रदेसवध)

कर्मप्रकृतीचा स्थितिकाल -ज्ञानावरणादि जो आठ कम धागितले त्याच्या पुद्गलाचा उत्कृष्ट व निकृष्ट (अधिकत अधिक व कमीत कमी) स्थितिकाल येणप्रमाणे आहे उत्कृष्ट स्थितिज्ञानावरण दर्शनावरण, वेदनीय व अतराय यांचा काल कोटिगुणित तीस कोटी सागरोपम (हे कालाचे एक फार मोठे माप आहे याचे स्वरूप देवदत्तुरि याच्या पंचमकर्मप्रधात वर्णिलेले आहे) मोहनीयाचा काल कोटिगुणित ७० कोटि सागरोपम नाम व गोन याचा काल कोटिगुणित २० कोटि सागरोपम आयुष्काचा काल ३३ सागरोपम निकृष्टस्थिति-वेदनीय, १२ मुहुर्त, ना व गोत्र, ८ मुहुर्त शेषकर्म, अत मुहुर्त

कर्मपुद्गल व मोदक -मोदकाच्या दास्यमाने कर्मांची प्रकृति, स्थिति, रस व प्रदेश तास्यधाची कल्पना स्पष्ट करता येते, ता अशी मोदक हा पात, पित्त, कफ, यार्पवर्च एखाद्या द्रव्याचा असतो, व यापेक्षा वुध या एखाद्या द्रव्याला हो उपशामक होतो याप्रमाणे ज्ञानावरणादि कर्मद्रव्य ज्ञानमत्तरादिकापासून बनते व ज्ञानाला आच्छादक होण्याचा धर्म (प्रकृति, त्याज्यधर्म) असतो मोदक महिना, पथरा दिवस, अथवा एक दिवस पिकतो तसे ज्ञानावरणादि कर्म कोटिगुणित तास सागरापम कोटि आदि कालापावेतों टिकते मोदकातील रस स्निग्ध, मधुर इत्यादि प्रकारचा तसाच एकगुण, द्विगुण, त्रिगुण, असाहि असतो, मृदू कर्मचा रस (फलदायिनी शक्ति) एकस्थानिक, द्विस्थानिक, त्रिस्थानिक इ. अथवा प्रकारचा असतो मोदक एकप्रसूति (पसा) द्विप्रसूति इत्यादि प्रमाणाने असतात, त्याप्रमाणे कमीहि लक्ष्य, वहु, बहुतम इत्यादि प्रमाणाची असतात

मोक्ष -मोक्ष म्हणजे सकल ज्ञानाचा क्षय केवळ ज्ञान सात्त्वावरच असा क्षय होतो मोहनीय कर्मांचा क्षय सात्त्वानवर ज्ञानावरण दर्शनावरण, अतराय या कर्मांचा क्षय होतो, व हे सात्त्वानवर केवळ ज्ञान होत यानंतर वेदनीय, आयुष्क, नामगोन या कर्मांचा क्षय होऊ शकतो या कर्मांना अपाति कर्म असे नाव दिले आहे ज्ञाना भवेप्रमाहि कर्म अर्थाहि म्हणतात, कारण मवरूप प्राधादाला वा अपातिकर्मांचा

आधार असतो. हीं कमेनष्ट झाली म्हणजे भवप्रासाद तत्क्षणीं भग्न होतो.

केवलज्ञानी:—हे दोन प्रकारचे, तीर्थंकर व दायान्यकेवल. तीर्थंकरनामकामाचा उदय ज्याच्या संवेधात झाला आहे ते तीर्थंकर व इतर केवलज्ञानी ते सामान्यकेवल तीर्थंकरांनाच ईश्वर, परमेश्वर असे म्हणतात. तीर्थ म्हणजे प्रवचन (दर्शन) या तीर्थाचा प्रकाश करणारे ते तीर्थंकर. साधुत्वाची, श्रवक-ध्याविका याचा चार प्रकारचा सय असतो त्यालाहि तीर्थ म्हणतात. अद्या तीर्थाची स्थापना करणारे ते तीर्थंकर हे धर्मापदेश करून जगातील लोकांवर अनुग्रह करतात. यांचे सकलवस्तुजातीवरील परमात्मज्ञान पाहून सुर, असुर, नरेंद्र, योगींद्र हे सवे वंचित होतात व देवेन्द्रहि यांची अहं-महामेकेने सेवा करतात.

गणधर:—या तीर्थंकर परमात्म्याचे शिष्य होऊन त्यांचा उपदेश ग्रहण करून जे परमपुण्यभाक् व विशिष्ट शक्ति-संपन्न झाली द्वादशांगी प्रथित करतात ते गणधर द्वादशांगी ज्योत्प्रमाणे—आचारांग, सूत्रज्ञांग, स्थानांग, समवायांग, भगवत्ता, ज्ञानधर्मकथा, उपासकृशा, अन्तकृशा, अनुत्तरो-पपातिकृशा, प्रभत्याकरणसू, विपाक व दृष्टिवाद श्रव्यौ दृष्टि वाद हा भाग विशेष चांगल्या स्थितीत व स्वतंत्र असा उप-लब्ध आहे (तत्र दृष्टिवादः स्पष्टच्छिन्नः). इतर भाग त्याच्या काळी होते त्यापेक्षा (ते लिहिले गेले त्याकाळी अ. तीर्थंकर गणधराच्या काळी होते त्यापेक्षा = तत्कालोपेक्षा) आज चांक्षिम स्थितीत आहेत. गणधराचे शिष्यप्रशिष्य यांना मुक्तिपेला अशी दुसरीहि उपागरूप पुष्कळ आगमशास्त्रे उपलब्ध आहेत

सिद्धान्त वसतिस्थान:—वर सांगितल्याप्रमाणे ज्यांना केवळ ज्ञान झालेले आहे त्यांची आयुःपरिमितासि झाली की त्याच्या अघातिकर्माचा क्षय सामस्याने होतो व ते त्यामलाच देशंपरार्तिन निघून सरळ वर ह्या लोकांच्या ऊर्ध्व-मर्त्यादिपयेंत एका समयाच्या भात जातात. ही यांची गति स्वभावतःच होते. लोकांताच्या पुढे मात्र यांची गति होत नाही. कारण तेथे (अलोकात) धर्मासिन्दाय नाहीत. लोकातापासून अध.पात किंवा तिर्यगति हो या आत्म्यांना शक्य नसते तिर्यगति म्हणजे वरझालीं झालेवर असे वांकडे तिकून जाणे हे ज्यांना कर्मरूप प्रेरक असेल त्यांना असते. म्ह. ज्याच्या कर्माचा सामस्याने क्षय झाला नाही अद्या ओवांना तिर्यगति असते. अध.गत हा गुरख (= कर्मज-त्व) असले तर संभवतो धीण आकार कर्म असे जे केवळी ते पूर्णपण सिद्ध होत यांना अध.पात किंवा तिर्यगति दोन्ही अभाव्य असतात. उर्ध्वगति हीच काय ती यांची स्वाभाविक गति असे सिद्ध जेथे राहिल्ल त्या स्थानाचे वर्णन भगवान् उमास्वती आपल्या तत्पार्थसूत्रग्रन्थाच्या अखेरीस जेणे प्रमाणे करतात—

मनेसा सुमिस्तन्वा पुण्या परमाभारा ।

प्राग्भारा नाम वसुधा लोकमूर्ति व्यवस्थिता ।।

नृक्षेत्रतुल्यविष्णुमा मितच्छत्रांनेमा शुभा ।

ऊर्ध्वं तस्याः क्षितेः सिद्धा लोकान्ते समवस्थिताः ॥

[लोकांच्या मूर्धभागी सुंदर, मुगंधमय सूक्ष्मद्रव्याची वनवि-लेली पुण्य, सुलभ व अति सुप्रकाश अशी प्राग्भारा नावाची वसुधा आहे ही स्वच्छ, शुभ्र छत्राप्रमाणे असून हिचा व्यास नरक्षेत्र इतकाच आहे या वसुधेच्या ऊर्ध्वभागी सिद्ध राह-तात]

देहवान व त्यक्तदेह मुक्त.—पातिकर्मचतुष्क [मोहनाय, ज्ञानावरण, दर्शनावरण व अंतराय] नष्ट झाले असता सदा टिकणारे असे चार गुण जीवाच्या ठिकाणी उत्पन्न होतात मोहनायाचा क्षय झाल्याने चारित्र परमोज्वल होते ज्ञाना-वरणविध्वंस झाल्याने केवलज्ञान, दर्शनावरण विध्वंसाने केवलदर्शन, अंतरायक्षयाने उज्वल बोधोदि संपन्नता प्राप्त होते देहवान जीवनन्मुख परमात्म्याना पातिकर्मक्षयाने वरील गोष्टीची प्राप्ति होते व त्याची आयुःसमाप्ति झाली म्हणजे अघातिकर्मक्षय झाल्याने अनन्तसुखादि गुणांचीहि त्यांना जोड होते या भगवत् परमस्वरूप मुक्तीना देह व इन्द्रिये नसल्याने इन्द्रियजन्यसुख क्षय्य नसते, परंतु आरम-गत स्वाभाविक सुखाचा त्याच्या ठिकाणी प्रादुर्भाव होतो. हे त्याचे आरमसुख इतके थोर असते की, सकलभुवनेन्द्राचे ऐश्वर्यसुख त्याच्या अनन्ताच्या दिश्याइतके देखील म्हणता येत नाही

त्यक्तेदेह मुक्त पुन्हा देह घेत नाहीत:—ज्याची सकल-कमे क्षीण झाली आहेत असा परमात्मा पुनः कर्मवान् होत नाही दुधातून वेगळे निघालेले तूप पुनः दुग्धरूप होत नाही, रसेन्द्राचे (परिसारे) सुवर्णरूप झालेली घात पुनः पूर्वस्थितीला येत नाहीत. याप्रमाणेच क्षीणकमे, क्षीणदोष झालेला, सिद्धस्थितीला गेलेला आत्मा पुनः कर्मवान् होऊ शकत नाही. जो मुक्तीला गेला त्याचा या संसारात पुनः अवतार होत नाही हाहि, तो पुन्हा कर्मवान् होत नाही याचा अर्थ आहे महर्षिबाचक मुखव उमास्वाति यांनी आपल्या तत्पार्थसूत्रात म्हटलेच आहे की—

दग्धे बोजे यथाऽन्यन्तं प्रादुर्भवति नादकुरः ।

कर्मयोगे तथा दग्धे न रोहिते भवादकुरः ॥

परमात्मे सिद्ध यांचा संसारविषयक अनुग्राम भगदी पूर्ण-तेने नष्ट झालेला असतो, अर्थात त्यांना या संसाराशी काहीच प्रयोजन उरलेले नसावे व म्हणून ते पुन्हा संसारात येत नाहीत असा जैन सिद्धान्त आहे.

ईश्वर:—निर्यमुक्त व सनातन असा एक ईश्वर जैनसिद्धान्ताला अभिमत नाही. कर्मक्षयाने आत्म्याला ईश्वरत्वं प्राप्त होते असा जैन सिद्धान्त आहे न्यायचक्रवर्ती धामार् अनयसूरी यांनी सम्मातिप्रकरणवृत्तीत (मुद्रित पुस्तक पृष्ठ १२१) ईश्वराच्या ठिकाणी रागादि क्लेशांचा विनाश (= विगम)

स्वभावतःच होतो हें म्हणजे युक्त नाही [तत्र रागादिद्वेष-विगमः स्वभावतएव ईश्वरस्येति युक्तमिति], कारण रागादि क्रोधादिनाशाप्रमाणे जी उपायसाध्य गोष्ट आहे ती उपाया-भावी सिद्ध होणे असंभवनीय आहे. शिवाय जर ईश्वरत्व हें उपायसाध्य न मानलें तर सर्वच ईश्वर होई शकतील किंवा कोणीच ईश्वर होणार नाही. सौम्य धर्मज्ञाति यांनीहि म्हटलें आहे की,—

निरर्थं सत्यमसत्यं वाऽदेतो रम्यानपेक्षणात्।

अपेक्षातोहि नावानां कादाचित्कत्वसंभवः॥

[सत्य वा असत्य अहेतुक असलं, अमुक गोष्टीच्या अस्त्यनस्त्यप्राप्तीवर, करण्या न करण्यावर, सत्य व असत्य भाव इ-अवलंबून नसेल तर सत्य आणि असत्य ह्या निरार्थक होतील. जेव्हा एखादी गोष्ट दुसऱ्या एखाद्या गोष्टीवर अवलंबून असते तेव्हाच तिच्यासंबंधाने अस्तित्व नास्तित्व, न्यून-धिक्य इत्यादि दोन पक्ष संभवतात.] ईश्वरासंबंधाने जैनांचे विचार तरीलक्ष्मणे असल्याने ते जरी ईश्वराचा चारण काढून त्याची सेवा, उपासना, च्यान वगैरे करतात, तरी ईश्वर जग-नाचा कर्तो आहे असे ते मानत नाहीत. ईश्वर परमेश्वरता, अर्थात् परमकृताप अस्त्यनान्न जगत्कृष्ट करणारा त्याला फाहीच प्रयोजन उरतलं नसतं व प्रयोजनाभावादि ईश्वर जगत्कृष्टाचा व्यापार करतो असा मानणे विसंगत आहे असा जैनमतवाचा सारांश आहे. ईश्वर अनादि आहे असा जैन-सिद्धान्त आहे. हा बरील मताशी संकटस्थानी विसंगत दिसतो. परंतु अगतालाहि जैनसिद्धान्ताप्रमाणे अनादिस्वर असल्याने ईश्वराच्या अनादिस्वाचा सिद्धान्त दृष्ट्याहें होत नाही. जग-ताचे अनादिस्वर जैनमतात खालील तत्त्वावर आधारलेले आहे. जगतात प्रतिक्षणी बदल होत असतो परंतु त्यातील द्रव्यप्राप्ति अविच्छिन्न व नवतन असल्याने द्रव्यदृष्ट्या जगत् हें सनातनच होय; कारण जगताचा द्रव्यदृष्ट्या समूल नाश केव्हाच होत नाही. ईश्वराची व त्याच्यावरवीर संसाराची अनादिस्वसिद्धि जैनदर्शनात मुक्तीच्या अनादित्वावरून खालीलप्रमाणे केली आहे मुक्ती अनादि, अर्थात् मुक्तीस्थान चानादि; ईश्वर हा परममुक्त अर्थात् तो सद्गुणच अनादि ठरतो. मुक्ती अनादि, यावरून संसाराचेहि अनादित्व सिद्ध होत.

ईश्वरोपासना का करावी :- ईश्वर हा परमनीतराग, अर्थात् तो अनुग्रह विघ्न, निग्रह (दंड) सोडोवणारा होत नाही. तरीपण त्याची उपासना परमावश्यक आहे. कारण मनात शुद्ध वस्तूला चारण नसेल असा, शुद्धाचा आश्रय केला असता, त्याची स्वतःची शुद्धि होते; व मनःशुद्धि प्राप्तीने सर्वार्थसिद्धि होते. यथा स्वरूपाच्या पदार्थाचे च्यान मनःस्थ असेल तदा स्वरूपाची वृत्ति मनाच्या छिन्नाशी उरतच होते. नसें अमजिगच्छ वसत्यने शतितमस्य दुःखाचे उपशमन होतें, तद्वद् वीतराग परमेश्वराच्या उपासनेने संसारविवेक अनु-

राग उपशान्त (जर्ण) होतो त्याद्वारासंबंधी माहितो पूर्वी जैनतत्त्वज्ञान या सदरील दिखीच आहे.]

[संदर्भः—नाथूरामप्रेमी-जैनसाहित्यका इतिहास (१९१०), जैनदर्शन; विष्णुशास्त्री वापट-जैनदर्शनसार; जैनसूत्र; याज्ञिकी-जैनसूत्रान (सेकंड बुक ऑफ दि ईस्ट); जैनी-ओट लार्सन ऑफ जैनधर्म; लंड-ईश्वरप्रकाश टु जैनी-धर्म, जैनधर्माचा इतिहास; एडव्हन्सन-हॉट ऑफ जैनधर्म, नेट्स ऑन मॉडर्न जैनधर्म, थॉमस-जैनधर्म ऑन दि अर्थ फेथ ऑफ अश्वान; वुडह-ऑन दि ईडियन सेक्ट ऑफ दि जैन; सुगंदसूत्र, धर्मासुत्र; बर्जस-विगवर जैन इकोनोमिक्स; भांडारकर-जैन इकोनोमिक्स; प्रॉफेसर-रॉस-जैन ऑन दि टेनेट्स ऑफ डॉक्ट्रिन्स ऑफ दि जैनस ऑड युटिलिटीज, यॉकींग-मॅट्रीफिकेशन ऑफ दि जैनस; बेवर-सेकंड लिटरेचर ऑफ दि जैनस, फॉर्मेशन ऑड जैन, पॅसेन्-केव्ह-टेपल, मावर-नेट्स ऑन दी नॉन आयडेंटिटीज थ्रोगवर जैनस; जव्हेरी-दि कर्स्ट प्रिन्सिपल्स ऑफ जैन फिलॉसफी; ह्युंथ वारन-जैनधर्म इन वेस्टन गाव् जैन ए सोल्म्युशन टु लार्सन्स प्रेट प्रॉब्लेम (मद्रास १९१२), हॉपकिन्स-रिलिजन ऑफ इंडिया, फॉर्हार्-ऑल्टलाइन ऑफ रिलिजन लिटरेचर ऑफ इंडिया]

जैनद्व व्याकरण—एक व्याकरण शास्त्र. जिनांनी लहानपणाचें इंग्रजी याचें निरूपण केलें असे मानतात म्हणून या व्याकरणाचा योगाचे नाव पडलं आहे. वस्तुतः हें व्याकरण देवनागरीने लिहिलें आहे या देवनागरीला यूग-पाद असेहि नाव आहे तो दिगंबर जैन अस्त्यनान्न विगवर-पेवाला या व्याकरणाचें मोठें भूषण वाटत प्रो. पाठक या व्याकरणाचा काळ इ. स. ५ व्या शतकाचा उत्तरार्ध ठर-वितात (ई. ओ. आकडो. १९१४). जैनद्व व्याकरणाचे दोन पाठ ह्या उपलब्ध आहेत. यात मवीन असे काहीच नसून पाणिनि व वार्तिक यांचा हा योग्यत्वा म्हणता येईल. आज कोणी या व्याकरणाचा अन्वय करतांना दिगंबर नाही.

[बिलवलहर—सिंहस्थ ऑफ सरहट प्रामर, अभिष्ट कोश]

जैमिनी—हा व्यासाचा शिष्य होता प्यासापाशीं यानें सामवेदाचें अध्ययन करून सामवेद शिकविण्याचें काम करत असे. तो स्वतः सामवेद शिकविण्याचें काम करत असे. पण जैमिनीची तरी ह्यात पूर्वमीमांसातत्त्वापक म्हणूनच आहे सिद्धी शक्यता प्रारंभी या पूर्वमीमांसातत्त्वाची प्राणप्रतिष्ठा जैमिनीचें केली. तत्पूर्वी साह्य व योग या दोन मतांचे प्राबल्य होतें. त्यांची विवेचन असा हा तित-राच पक्ष जैमिनीचें काढला. या पक्षाची मुख्य तत्वे जैमिनीने लिहिलेल्या पूर्वमीमांसासूत्रात पहिल्याच सापडतात. या मीमांसासूत्रांचा उद्देश, वेदिक विधी व त्या-फारुन होणारी फलप्राप्ति याचें विवरण करण्याचा आहे. यांत कर्मकांडाचा विचार केला आहे. वेद अनादि व अनो-रूपे आहेत असे जैमिनीने गृहीत धरून, त्यावरून सर्व

अशोचार् मनादि आहेत, या तत्वावर दर्शन पार जोर दिला आहे. शब्द व रीति या अर्थ ह्यामधील सत्य संकेतज्ञान नसून शब्दाच्या ठायीच अर्थस्वरूप असतो असे जैमिनीने प्रतिपादन केले आहे ('मीमांसा' पहा)

पञ्चपुराणात जैमिनी व त्याचा श्रद्धा व हा निरीश्वरवादा होता असे म्दलें आहे वास्तविक प्रचार त्याच्या उलट आहे पूर्वमीमांसा हे दर्शन पूर्णपणे शेश्वरवादा आहे पण वैदिक कर्मांचे व यज्ञांचे महत्त्व काय हेच या मीमांसा-सूत्रांमध्ये आले असल्याकारणाने व तांत्रिक व गहन विचारांचे यात विवेचन नसल्यामुळे टीकाकारांची दिशाभूल झालेली आहे जैमिनीच्या या दर्शनात तत्त्वविचार विशेष नसल्याने त्याचा ब्रह्मा तितका अभ्यास अर्वाचीन, पौराणिक व पाश्चात्य पांडेतांकडून झाला नाही पण अलीकडे या मीमांसेचे महत्त्व विद्वानांना कळू लागले असून मुंबई विद्यापीठात या विषयाला एम ए च्या अभ्यासक्रमात स्थान दिले आहे व यांचे श्रेय मुख्यत सरस्वताभूषण वामनराव किमवडेकर यांच्याकडे आहे

जैस—समुद्रप्रातात रायवरेला जिह्यात हे शहर आहे येथील लोकसंख्या सन १९११ साली १२८५४ होती येथे पूर्वी उदयनगर नावाचा विभाग होता ह्या किल्ल्यावर सध्या सालारच्या कामगाराने हत्ता केला, सेव्ह्य या जगेचे नाव फारशी जैस (तळ) ह्या नावावरून पडले या ठिकाणी नाम मश्याद नावाची मुख्य इमारत आहे ह्याच ठिकाणी पद्मावती काव्याचा कर्तो महम्मद अली नमास आला

जैसवाय—पंजाबातील एक गाव लो सं (१९११) ११२१० हे मुख्यत हिंदू असून, सैन्याबरोबर नाकर म्हणून पंजाबात आले आहेत ते पुराभ्यासा जातचे असून छावणीमध्ये लहानसहान कामे करताना आढळून येतात ते बहुधा घोड्यांचे मोतदार असतात [से रि (पंजाब) १९११]

जोफनाकर्त—हे डच ईस्ट इंडीज कंपनी जावा बेटांची रेबीडेन्सी आहे त्याच्या उत्तरेकडे केदू व सुराकर्ता, पूर्वेकडे सुराकर्ता, दक्षिणेकडे हिन्दी महासागर व पाश्चिमेस बांगेलन आहे येथील लोकसंख्या (१८९०) ८५८१९० होती प्रोगे व उपाक नशाच्या मधाल पायराच्या आकाराचा भाग सोडून बाकी सर्व प्रदेश दागराळ आहे. वायव्येकडे तेरापीच्या ज्वालामुखीच्या दक्षिणेकडाला डाळ असून पूर्वेकडे डिड्डल टॅकडी व सेडू पठार आहे बाकाचा भाग पाण्याने डबडवलेला व सुपाक आहे येथे ऊस, दाहूळ व नीळ यांची लागवड करतात समुद्रकिनार्यावर मीठ काढितात कोळसा, संगमरवरी दगड व सारें सापडतं येथील राजसत्ता सुलतान (डच सरकारचा मांडलिक) व पेकू आलम नावाचा स्वतंत्र राजा यांच्यामध्ये विभागणी आहे गावे व इमोनिरा हे सुराकर्तातील विभाग आहेत येथील मुख्य शहरापासून बेटोइन्हा, समराग, सुराकर्ता या ठिकाणी

उत्तम रस्ते व रेल्वे नेल्या आहेत जोफनाकर्ता या शहरात रेडीव्हेंट सुलतान व पेकू आलम राजा हे राहतात सुपाकर्ता व प्रग्वानेन याच्या सीमेजवळील कांलासानच्या जवळ व इतर ठिकाणी हिंदूदेवाळाचाच मोठक्या इमारती अद्यापि दिवतात.

जोग, कृष्णाजी महादेव उर्फ (वाळामाऊ)—एक महाराष्ट्रीय नट हे कोंकणातील सात्तरवाडीचे राहणार इमजी तीन इस्तापणेत शिक्षण साध्यानंतर शाहूनगरवाला नाटक मंडळीत यांनी प्रवेश केला नाट्याचार्य गणपतराव जोशी यांचे सहकारी याच्याकड साधुभिक्षा करण्याचे काम असून त्या काळात त्यांनी त्यावेळी विरुक्षण लौकिक संपादन केला होता स्वरादिभोंव अभिनय, व कुमिनी हा त्यांचा कौशल्याची तान अर्थ होती घरीराच्या सहजसाधवाची देणगीहि यना होती शाहूनगरवाली नाटक मंडळीच्या उत्कर्षाचे श्रेय यांनाहि असात देण नदर आहे हे १९१० साली निवतले

जोगापरमानंद—हा ज्ञानश्रवाचा समकालीन सत कवि ह्याना याच्या प्रभावे टॅपन विसोबा खबर वरीत असे हा याचा (सलापूर जिल्हा) चारहवासी असून तो सुर्वी पातळ होता नवरत्न साध्या असे याचे शोषण नाव होते याचे काव्य फुटकड आढळले आहे मोठा प्रभ आढळत नाही [उत्तकविकल्प मूचे]

जोगी—या जातीचा एकंदर लोकसंख्या ३ लक्ष १३ हजारच्या वरती आहे व ती हिंदुस्थानातील बहुतेक सर्व प्रदेशात आढळते काही लोक मठ वृत्त राहतात व काही फिरतीवर असतात आसनातात या जातीची लोकसंख्या १९९०९० आहे याच्या उत्पत्तीबद्दल विश्वसनीय माहिती नाही आसमात हे फोड्याचा धंदा करतात असेल शूद्र जातीचे लोक यांना हलके समजतात सुरमा रिडीतील लोक स्वतःला 'नाय' म्हणूनून शिवाचा अवतार जो गोरखनाम त्यांचे आपण वचन आहे असे म्हणतात नाथपंथी असल्याने ते प्रेतांचे दहन न करिता ती ठीक पुरतात त्यांच्यापैकी काही लोक सन्धानी असल्याचे वतावणी करतात काचार प्राता मधील हे लोक समाजातील आपला दर्जा वाढव्याकरिता हद्दी प्रयत्न करीत आहेत व त्यांनी विधवा विवाहाची चाल दाखून दिली आहे ब्रह्मपुत्रा घडीतील या लोकात पाच पोटभेद आहेत गोलपाच्यात हे लोक बालविवाह करू लागले आहेत पंजाबातील याचा लो सं ५४९०० असून ते आपल्यास यति म्हणवितात तथापि काही जोगी विवाह करतात यति-जोगी ही एक विराळा जात असून तिचा या जाग्यानी काही सवध नाही

जोगी रावळ—पंजाबात जोगी रावळ व जोगी या दोन शब्दासवधाने घराच घोड्या होतो जोगी-रावळ ही जात दोन विशिष्ट जातींची मेसळ आहे असे म्हणतात रावळजी उत्पत्ति रजपूत लोकापासून आहे पुढे रावळ लोकांमधील वादलेल्या लोकांनी व जोगी लोकांनी आपला

पिडीयात धेदा सेडून येयकी, व्यापार, मविष्य सागणें हीं कामें उचललें असावीं. दोपाचें पंधे एकसारके असह्यामुळें या दोन जातींचें दळणवळण वाहन त्या एक साह्या असाव्या व त्याच्यात वेदाव्यवहार सुरू झाला असावा. पुढें हे लोक आपणास (जोगी रावळ न म्हणविता) फक्त रावळ म्हणवू लागले शिक्षणामुळे या लोकांत आता फरक झाला आहे. हल्लीं ते धाडसी व्यापारी बनून स्थानीं दुसऱ्या देशांत जाऊन पुढळ संपत्ति मिळविली आहे. मलाया, सिंगापूर, सुभागा वगैरे देशांत त्यांच्यापैकी काहीं गृहविद्या जाणणारे आहेत. काहींनी आंत्रोलेशिया वगैरे परकी देशांत वैयक्तीत चांगला कौर्त मिळविली आहे असें म्हणतात. अशी ज्योतिषी आहेत. भात्ती, खोकर वगैरे उपनावावरून त्यांची उगतात्ति रजपूत किंवा माट लोकापासून असावी असें वाटतें. गोगी म्हणविणारा दुसरा एक मुसलमानांचा वर्ग पंढारात आहे. चौकगी अंदी असतमजतें की, हे (मुसलमान गोगी) मूळचे काश्मिरी असून, एका मुसलमान साधुचे शिष्य झाले, म्हणून त्या सर्वोर्ना गोगी असें नांव पडलें. हिंदु रावळ हे सुरवतः लाहोर प्रांत, रावळपिंडी मिरास व बंरादरी, पति-यादव व भावलपूर सध्यानें यांत आढळतात.

काश्मीरमधील त्यांची लोकसंख्या ५५५० असून ते हिंदु आणि मुसलमानी धर्माचे आहेत (साधु या सदराखाली येनाऱ्या कानकाटे गोग्यात व या लोकांमध्ये फार फरक आहे) इकडील कानकाटे साधुजागी व हे जोगी भिन्न आहेत. या जातीचे लोक शेतकरीवर्गापैकी आहेत

मध्यप्रांतात यांची संख्या १५००० पर्यंत आहे. येथे यांचे १२ पंथ असून त्यांची नावे ह्यास माहित नाहीत याचे कानकाटे व औषड असे दोन वर्ग आहेत कानकाटे गुरु-कडून कान खेचून त्यास ११ वर्षां दक्षणा देतात व कानात लाकडाच्या, दगडाच्या किंवा काचेच्या यादया घालतात घाली घालून कान दुभंगला तर तो मनुष्य निरक्षरगोमी झाला असें समजतात व त्यास जातीबाहेर टाकून त्याची सनाधि देरील याची कानकाटे नाहींत. प्रथम १२ वर्षे औषड दीक्षा घेऊन मग ह्यास कानकाटे दीक्षा देतात कानकाट्यांतील मुख्यास दर्शन म्हणतात. औषड लोक गळ्यात काळ्या लोकराच्या दोऱ्यात एक शिटी लटकवितात ३ सप्ताह, सध्याकाळीं व दुपारी जेवण्यापूर्वी तो वाजवितात. तिला हे नाद किंवा पुगी म्हणतात. प्रथम सर्वद्वार करून नंतर दीक्षा घेतात. हे द्वारका व श्रीनारायणास जाऊन तेथे तप्त मुद्रा घेतात व श्री-नारायणाकून तांच्याच कडे व केदारनाथाकून खोब्याचें कडे आपण दंडात घालतात व पादप्या दगडी मण्यांची माल पळवितातनांतल्या लासवेला संस्थानांतलें हिंसलज गावाकून भागतात. हे आपलीं प्रेने आसनमाडी घालून पुरतात व त्यावर समाधि बांधतात.

शिवराज हा यांचा मोठा षण आहे नागपंचमीस हे नागाची पुजा करतात. अर्वाकडे यांपैकी मर्याच लोकांनी

गृहस्थाश्रम पत्करला आहे, व आपली एक निराळी जातच बनविली आहे. तसेच त्यांनीं निरनिराळे भदेहि उचलले आहेत. कोणी 'मणिहारी' म्हणजे फुटकळ विक्री करणारे आहेत, कोणी पाटविना म्हणजे तागाचे दोरे वळणारे आहेत, तर कोणी लडयामार म्हणजे कोल्हे मारून त्यांचें मांस विकणारे आहेत. यांची खालच्या वर्गांत गणना आहे, त्यांच्या हातचें कोणी पाणी सुद्धा घेत नाहीं. हे लोक लमांत प्राश्नाणास योजवितात.

हे ज्या ठिकाणीं रहातात तेथील गेलकऱ्यांच्या चालीरीती प्रमाणें याच्या चालीरीती असतात. कानकाटे लोक मात्र स्वतः आपल्या जातीचे उपाध्याय बोलवातात ते प्राश्नाणास बोलवीत नाहींत. काहीं लोक मंत्र, तंत्र, जादू वगैरेवर पैसा मिळवितात. मणिहारी लोक कागद, टाक, पेंसली, टिकट्या, सुया वगैरे विकतात व कोणी कोणी मोहर्षे व पौर्वर्ध, विकतात. कोणी निरनिराळ्या प्रकारांनं खुगारहि खेळतात. पूर्वी हे लोक यात्रेत मेलेल्या किंवा हरवलेल्या लोकांबद्दल सर्व माहिती मिळवून तोतयेपणा करीत

सुर्वे इ.स. १९१९ असून हे लोक सर्व इलाह्यांवर थोडेथोडे पत्तरलेल आहेत हे गोरखनाथी पंथाचे आहेत यांना कानकाटे असें दुसरें उपहासात्मक नांव देतात. यांच्या कानाची भोंक मोडाळी असून, त्यामध्ये ते लांकडी किंवा हस्तिदंती गोल बल्यें घालतात यांना नाथ असेंहि नांव आहे राहण्याच्या ठिकाणावरून यांचे (१) गुनराथी जोगी (२) मराठे जोगी, असे दोन भाग झालेले आहेत यांचे १२ पोटभाग असून, एका पोटभागातील लोक दुसऱ्या पोटभागातील लोकाशीं विवाहसंबंध करीत नाहींत गोरखनाथाच्या १० शिष्यांनी स्थापिलेली वर्षी १० गोत्रे आहेत यांच्यापुर्वे समोन रिवाज होत नाहीं हे माणसारी आहेत ते १२ व्या वर्षी मुखना दीक्षा देतात

दक्षिण कानकाट्यां राहणारा व मराठे आणि तुळ भाषा बोलणारा जोगी पुरुषांचा एक वर्ग आहे हे दुसऱ्या कोणाहि परमातीपास आपल्या जातींत घेत नाहींत व आपली स्वतंत्र जात मानतात. कदिरी येथे यांचा मुख्य मठ असून, हजेरी आणि भुवरासु या कानकाटांत दोन ठिकाणी त्यांच्या शाखा आहेत. भैरव ही यांची प्रमुख देवता असते. तथापि दित्येक जोगी, गोरखनाथासहि मुख्य मानतात. नद्याचारा जोग्यांच्या कानास भोंक असून, ह्यात गज्याच्या शिंगाची अथवा निनीमातीची वक्राकार मुद्रा असते. गृहस्थाश्रमी जोग्यांच्या कानांत मुद्रा नसतात. सर्व जोगी पुरुषांच्या गळ्यांत, पितळेची, ताऱ्याची अथवा चांदीची पुगी असत तिला शिंगनाद अथवा शिंगी म्हणतात भोजनापूर्वी भैरवनाथाचें स्मरण करून ही वाजवितात लमविशीं धरिता हे काहामा दाम्ना बोलवितात. दित्येक जोगी, इमाळाची, नोकरांची कामे करतात.

म्हैमुरप्रातातील ह्या लोकांची एकंदर संख्या १२८८१ असून ते वेगवेगळे, कोलार व शिमोगा जिल्ह्यात आढळतात. त्यांचा धंदा शेतीचा व भाक सागण्याचा आहे. हे तेलुगु भिकाऱ्यांतील एका जातीचे लोक आहेत. याशिवाय ते सर्पोस मंत्रांनी भुलविण्याचा धंदा करतात ही बात मर्व आतांतील येरात्याची मिळून झाली आहे. सिळेव्याड, हेलावा, जंगलिय व पकानदी हे या जातीतील प्रमुख भेद असून, शेवटचे दोन वेगळींचा धंदा करतात.

तेलगणात हे लोक भटकत फिरणाऱ्या दासरी भिकाऱ्यांच्या वर्गात मोडतात. तिकडे हे लोक पोत अथवा मणी विकतात; आणि दुकरी वाळवतात, तसेच साप व नाय यांना युक्तीने पकडून गावण्याचा धंदा करतात. त्यांच्या संघर्षी व आचार खालच्या दर्जाचे आहेत. रात्रीव्यवहारात कोणचाहि प्रतिबंध ते पाळीत नाहीत. बाटले त्या झुजाच्या घरी ते आन खातात. त्यांच्या विधवा कोणच्याहि रखेल्या म्हणून राहतात. यांच्यापैकी पुष्कळ लोक शेतावरील मजुरी करतात. काही लोक किरकोळ बोऱ्याहि करतात. हे लोक भटके आहेत. यांच्या बायका गांधव्याचा धंदा करतात.

तामीळ प्रदेशात गोरयाना धोदीयन किंवा सोलियन असे नाव आहे. त्याचप्रमाणे झाडवाल्यांचे काम करणारे जोगी, कोरवस अथवा ओडून या नांवाचे ओळखले जातात. पार्वतीच्या शापापुढे आपणास भिक्षावृत्तीनेच राहणे भाग आहे असे हे जोगी म्हणतात; आणि रासवेदार व माजरे यांचे मांस हे खातात असे म्हणतात. हे दाह्याज आहेत. त्यांचा पोपास घागेरडा असून एका काखेत झोळी आणि दुसऱ्या काखेत सापाची दोपळी घेऊन हे फिरतात. भिक्षा मिळाल्याशिवाय हे जगचे हालत नाहीत त्यांच्या नवऱ एक पोकळ भोपळा असून त्यात हे चोरलेल्या वस्तू ठेवतात. या जातीतील बायका व्यभिचार करतात आणि यस्याच स्त्रिया छपडपणे वेश्याचा धंदोहि करितात. आपले पावित्र्य पटविण्यासाठी बायका गोमूत्र व गोमय खातात. एखादा अपराधी मनुष्य दंड देण्यात असमर्थ असल्यास त्याच्या बोक्यावर १० शेर वजनाचा दगड ठेवून त्यास एक कलौंग चालवितात.

लमाच्या वेळी पराकडून बघूळ एक डुकर देशगोदापल दिला जातो. जर बघूच्या बरी जाऊन तिच्या गळ्यात बोटु (मगळसूत्र) बांधतो, ओडेस आणि अपपरवस लोकान अशी म्हण आहे की, जोग्यांचे पिढ्या एकदा सोडून सातदा पुनर्वाहाड करू शकते.

जली-रथु लोकात, मृत मनुष्याच्या छातीवरील खळग्यात (त्याला पुरातना) एक कांबडीने पिळू व थोडेसे मीठ ठेवण्याचा प्रथा आहे.

पेड्याड, मलालम्मा, गंगम्मा, अय्यवारु, रुद्रम्मा, आणि मुद्रा विरड देवाची हे लोक पूजा करतात. काही प्रसंगी हे वाढमाऱ्याचाहि धंदा करतात. आतांयह झाले-

व्यास जातीत परत घेण्याचा विधि जंगमाच्या (जातीचा मुख्य) हस्ते होतो. [सेन्सत ऑफ इंडिया, १९११, पृ. ३, ७, १४, २०, २१; रोज-ग्लोसरी; सी. पी. सेन्सतरीपोटे १९२१; थर्स्टन—कास्ट्स अँड ट्राइव्ह ऑफ स. इंडिया.]

जोगेश्वरी—मुंबई इलाखा, ठाणे जिल्हा. बी. बी. सी. आय रेल्वेच्या गोरगाव स्टेशनच्या आग्नेयीत २॥ मैलावर सध्या तालुक्यात असलेले लेणे उ अ १९' १२' व पू. रे. ७२' ५९'. हे लेणे सातव्या शतकातील आहे.

जोडिया—मुंबई, काठेवाड. नवानगर जहागिरीचे मुख्य बंदर. पूर्वी हे अगदी लहान मच्छिमार खेडे होते. मेरामन खवासने या ठिकाणाचे महत्त्व ओळखून येथील व्यापार वाढविण्यास आरंभ केला उ अ. २२' ४२' व पू. रे. ७०' २१'. शहराला तटवेदी असून आत एक लहान किला आहे. हद्दी येथे सरकारी कचेऱ्या, मुलामुलींच्या शाळा, पोष्टऑफीस व दवाखाना ही आहेत.

जोतिबाचा डोंगर—मुंबई इलाखा, कोल्हापुर संस्थान यास ' वाडी रत्नागिरी ' असे एक नाव आहे उ. अ १९' ४८' व पू. रे. ७४' १३'. कोल्हापुर शहराच्या बायव्येस १ मैलावर पायथ्यापासून १००० फूट उंचीचा हा एक डोंगर आहे. डोंगरावर हजार दीड हजार लोकवस्तीचे एक खेडे आहे. खेड्याच्या मध्यभागी केदारलिंग, केदारेश्वर आणि रामलिंग अशी तीन जोतिबाची देवळे आहेत. स्थानिक दंतकथा अशी आहे की कोल्हापुरच्या अंबाबाईस राक्षसांनी अर्पण नास दिला, त्यामुळे ती व्रत झाली व तिने हिमालयात जाऊन केदारनाथाची तीर्त तपश्चर्या केली व राक्षसांचा नाश व्हावा अशी प्रार्थना केली. तिच्या प्रार्थनेवरून केदारेश्वर जोतिबाच्या डोंगरावर येऊन राहिले. पूर्वीचे देऊळ कोणी नावजी सय याने बांधले असे म्हणतात. त्याच्या जागी हल्लीचे असलेले देऊळ राणोजी शिंदे याने १७३० मध्ये बांधले. केदारेश्वराचे दुसरे देऊळ १८०८ साली दवलतराव शिंदे याने बांधले, रामलिंगचे देऊळ इ. स. १७८० साली मालजी पन्हाळकर यानी बांधले. या देवळाजवळ चोपदाचे देऊळ असून गावाबाहेर असलेले यमाईचे देऊळ राणोजी शिंदे यानी बांधलेले आहे. यमाईच्या देवळासमोर दोन लथंगे असून त्यापैकी एक इ. स. १७४३ च्या सुमारास कोल्हापुरच्या जिजाव ई. साहेब यानी बांधले व दुसरे (जामदग्न्य तोर्थ) राणोजी शिंदे याने बांधले. जोतिबाचे रत्नापुर नामक राक्षसांचा नाश केला म्हणून वाडीस रत्नागिरी असे नाव पडले, अशी दंतकथा आहे. चैत्री पौर्णिमेस या विजयाप्रतिपद दरवर्षी मोठी जत्रा भरते त्यावेळी चाळीस पनास हजार लोक जत्रेस येतात.

जोत्याजी केसरकर—हा संभाजीचा एक स्वामिभक्त सेवक कोल्हापुर प्रांतातील पुंजाळ गावाचा पाटील असून नेहमी संभाजीच्या (स्वारी शिकारीत) निकट रहात असे.

संभावाच्या मृत्यूनंतर गेमुवाईवळ, ती शाहूतह औरंग-
जेबाच्या कैदेत असताना हाच भरांडाचा मनुष्य राहिला
होता याच्यामार्फत येमुवाईव शाहू हे रामारायाची पत्र-
व्यवहार करीत असत शाहूचे लग्न करण्यात (औरंगजेबाच्या
कैदेत) यांचेच पुढाकार घेतला होता. पुढे शाहू गादीवर
आसनानंतर इथाने याला आपल्या सरदेशमुखपंथाचा कारभारा-
वर मुद्रा अधिकारी नेमिले [शाहूची रोजगिरी, मराठी
रिवाज, प्रेस क्लब.]

जोधिया—मुसई, छाटेराव. नवातगर सध्या नांदीस मृत्यु
पेढर व गोव उ. अ. २२°००' व प. रे. ७०°२६ नवानगरच्या
इंग्रिज सैन्याने २४ मेलापर १५१३ (इ स ११११) लोह-
पारीचा एक गोव व बंदर आहे. बंदर उजळ असल्यामुळे
मोठी जहाजे आत येऊ शकत नाहीत किनाऱ्यावर एक निहा
व गावांमधील एक भिंत असून भोत एक वाळकिला
आहे.

जोधपुर, सं १५ न — यास माईकाड असेहि नांव असून
हे राजपुतान्यातील सर्वांत मोठे स्थान आहे. याचे क्षेत्रफळ
१४८९ चौरस मैल असून ते उत्तर अक्षांश २४° १७'
ते २४° ४०' व पूर्व रेखांश ७०° १' ते ७५° २२' या
दरम्यान वसलेले आहे. लोकसंख्या (१९९१) १८४१६४२
असून, राज जोधपुर शहराची वस्ती ७३४८० आहे. ईशान्य-
नेच उदयपूर १ कोटी १५ लक्षांचे अक्ष व पश्चिमे १ कोटीचा
आहे. याच्या उत्तरेस विहारचे संस्थान, वायव्येस जलंधर,
पश्चिमेस सिंधप्रांत; नैर्ऋत्येस कच्छचे रण, दक्षिणेस पालनपूर
आणि शिरडी, आग्नेयेस उदयपूर, पूर्वेस अजमेर तेरवाडा
आणि किशनगड, प्राणि ईशान्येस जयपूर संस्थान आहे.
या संस्थानचा बहुतेक सर्व प्रदेश ओसाड आणि वाळूभूमी
आहे. जवळील डोंगराच्या आसपास म्हणजे संस्थानच्या
इशान्येत, पूर्वेत व आग्नेयेस काही सुपीक जमीन आहे.
उत्तर व वायव्येकडील भाग ओसाड व वाळूभूमी असून,
यास ' धळ ' असे म्हणतात, या भागात २००-३०० फूट
खोल पाणी तेथे पाणी लागते. राज्यांत विविधकाणि टँकच्या
आहेत. पूर्वेकडील आग्ने दक्षिणेकडील काही भागात जंगल
आहे. पर्वत रानटी प्राणी पुष्कळ प्रकारचे आढळतात. पूर्वी सिंह
या भागात होते, हल्ली नाहीत वाघ, सांबर, अस्वल हे अर-
वडी पर्वतास सांपडतात त्याचप्रमाणे रानहुरक, साडगे
इत्यादी प्राणादि आहेत.

येथील हवा पावसाळ्यात देखील कोरडी असते उन्हा-
ळ्यात उन्हाळा अति कडक असतो रोगराई विशेषीत नसते.
हिवाळ्यात कधी कधी ३० अंशावर पारा असतो. जोधपुर
शहरात १८९६ सालापासून एक वेधशाला स्थापन
करण्यांत आली आहे. हारीस १० जून सन १८९७ रोजी
वेधशालेतील उष्णतामापक यंत्राचा पारा १२९ अंशावर
चढला होता; तसेच २९ जानेवारी इ स १९०५ रोजी २८
अंशावर पारा होता नैर्ऋत्येकडील व ईशान्येकडील प्रदेशांत

पावसाळा अगदीच अनिश्चित असतो. पावसाची दर-
वर्षांची सरासरी ११ इंच आहे.

इतिहास—जोधपुरचा महाराजा हा रजपुतांनील राठोड
वंशाचा मुख्य असून, श्रीरामचंद्रापासून आपला वंश उत्पन्न
झाला आहे, असे या वंशाचे म्हणणे आहे. रामापासून ५६
वा पुत्रा मूळराज याला हे घराणे आपला कुटुंब म्हण-
तात. तो प्रथम निपुत्रिज होता पुढे त्यानें तपासने राठोडवरी
देवा प्रसन्न केली व तिच्या आशिर्वादाने त्याला पुत्र सांग
त्याचे नांव राठोडेश्वर राठोडेश्वरामुळे वंशाचे नांव राठोड पडले
या वंशाचे पूर्वीचे नांव राठू असे असून याचच पुढे निरनिराळी
(राठू कुटुंबाचे) नावे प्राप्त झाली अशीकाच्या काही दिवा-
णातनात हे दक्षिणेतील राज्यकर्ते आहेत, असा या वंशाचा
उल्लेख सापडतो. तथापि पावसा अंगर सहाय्या घातकांतील
अभिमानाचा नाम्न राजापासून या वंशाचा बराच संगतवार
रातीहास सापडतो. इ. स १७३२ पूर्वी, मुघल पार शतकाच्या
अवधार्त राठूकुट वंशातील ११ राजांनी दक्षिणेंत राज्य केले
परंतु, त्यांची चालुक्यांनी त्यात हांकवून दिले त्यावेळी
(नवव्या शतकात) याचा एका क्षात्रांचे कनेम येथे तिथील
राजाच्या आश्रयाने वास्तव्य केले. येथे सुमारे २५ वर्षे
अज्ञातवासात काटकांवर त्यांनी आपल्या आश्रयदात्यालाच
अर्पण करून, आपण स्वतः गह्वरवार नावाचे राज्य स्थापले.
यापूर्वी कनेमचे राज्य स ४७० साली नवनापाळने त्यापिले
होत त्या घराण्याने ७०० वर्षे कनेमचे राज्य केले होते
त्या घराण्यातील शेवटचा राजा जयचंद याचा पराभव
११९४ साली बहमदशेरीने केला, राजा जयचंद आपला
जीव दावविण्याच्या हराद्याने निपाळा असता मय्येच गंगा
नदीत बुडाला राजा जयचंदाने सरदार व भादवरी मुसल-
मानां असल्याच्या विरुद्ध असल्यामुळे त्यांनी राजपुतान्यातील
जंगलाचा आश्रय घेतला. पुढे जयचंदाचा नातु (कोथी
पुतण्या म्हणतात) सिद्दीजी याने द्वारकेच्या याज्ञिक मिरप
करून स्वाध्या करून सत्ताधीशीत खेराना, गोहिलाना व
पाळीच्या साम्रज्यांचा जिंकून, छुग्रीच्या प्रदेशात खेरवाडा येथे
राठोडांचे निशाण (इ स. १२१२) रोवले व एकप्रकारे जोध-
पुरच्या राज्याची स्थापन केली कोल्हमदच्या राजात याने राज्य
मिळवून दिल्यामुळे त्याने आपली बहीण घाला दिली होती.
राठोड रजपूत याच वेळी प्रथम मारवाडात आले असे नाही,
दहाव्या शतकात हनुमंती येथे राठोडांचे एक राज्य होते.
(' बाकी ' वरील लेख पहा)

सिद्दीजाच्या वेळी या प्रदेशाच्या पुष्कळ भागावर परिहार,
मोहल, चण्डा अथवा परमार रजपूत यांची राज्ये होती
सिद्दीजीनंतर गादीवर बसलेले राजे, आपणातच्या लोकांनी
जबाबे करणारी मुंतेले होते सिद्दीजीचा पुत्र अथवायाना याने
राज्य वाढविले व दुसरा पुत्र सोमिंग याने ईंदर येथे निराळे
राज्य स्थापिले तिष्ठत्या मुसलमं ओकमुद येथे गादी
अथवायानाच्या ८ मुलांनी निरनिराळी पराणी

त्यापैकी आज चार चालू आहेत. त्याचा वडील पुत्र दूर, त्याचा रायपाल, त्याचा कन्हूळ, त्याचा जल्हण, त्याचा थोदा, त्याचा सिल्लो व त्याचा बिरण होय. या सर्वांनी आपले राज्य वाडविले. बिरणचा पुत्र राजा राव चौडा याने परिहारच्या राज्यापासून १३८१ साली मंदीर घेतले व त्याच्या मुलाशी विवाहसंबंध करून, आपल्या राज्यास व नवीन घेतलेल्या मुलास बळकटी आणली. मंदीर ही राठोडींची राजधानी सुमारे ७८ वर्षे होती. निरनिराळ्या ठिकाणी त्याच्या फरण्याकीरीत हे फार सोयीचे ठिकाण होते. चौदा इ. स. १४०१ मध्ये मरण पावला परंतु, मरण्यापूर्वी त्याने नागर व इतर काही ठिकाणी आपल्या राज्यास जोडली होती. याला चौदा पुत्र होते, त्यातील रणमल्ल हा, त्याच्या मागून गादीवर आला उदेपूरकराणा लाखाचा मेव्हाण असून, याचा बराच काळ चित्तोड येथे गेला.

लाखा मेव्हावर याने उदेपूरच्या राजकारणात हक्काबक्कल करण्याचा प्रयत्न केला, परंतु त्यात तो मारला गेला. रणमल्लाने उदेपूर मोकळी राण्याचा बंध करण्याचा विचार केला होता, त्यामुळे त्याचा असा नाश झाला व त्याचे वरेंचें राज्य उदेपूरवाहण्यांनी काबीज केले त्याच्या मागून राव जोध हा गादीवर बसला याने इ. स. १४५५ मध्ये सोजत ठिकाण खालसा केले व इ. स. १४५९ मध्ये जोधपुर शहर वसवून तेथे राजधानी केली व उदेपूरकराकडून आपला गेलेला पुष्कळ प्रात परत मिळविला याने प्रजेस फार सुख दिले. याला १४ पुत्र (कोणी १७ होते असे म्हणतात) होते; पैकी वडील पुत्र सातल हा त्याच्या आधीच वारल्यामुळे दुसरा पुत्र सूरजमल्ल हा त्याच्या मागे इ. स. १४८९ च्या सुमारास गादीवर बसला. याने २७ वर्षे राज्य केले. त्याला पाच पुत्र होते. एकदा गिरीच्या जवळ, १२० राठोड कुमारीकांनी पठाण लोक पळवून नेत होते, त्या वेळी (१५१६) झालेल्या चकमकीत हा सूरजमल्ल प्राणस मुकला. त्यानंतरच्या रावगेगाने (१५१६-१५३२) मेवाडच्या निशाणाखाली, चावराशी लढाई करण्यावरिता, आपले राठोड सैन्य पाठाविले होते. त्यावेळी खानुआ येथील रणागणात (१५०७) रावगेगाना नातु रायमल्ल व बरेच राठोड तरदार मारले गेले. गंग हा १५३२ साली मेल्या. त्याच्या मागचा राव मालदेव (१५३२-१५६९) याच्या कारकीर्दीत या राज्याची सत्ता शिखरास पोहोचली. हा योद्धा व सुलहवादि होता. ज्यावेळी हुमायून बादशहा पदच्युत झाला, त्यावेळी त्याने मालदेवाचा आश्रय घेण्याचा प्रयत्न केला, परंतु मालदेवाने त्यास आश्रय दिला नाही. मारवाड जिंकण्याच्या उद्देशाने शीरशहाने (१५४४) ८०००० सैन्य मालदेवाविरुद्ध पाठविले. यावेळी ज्या लढाया झाल्या, त्यात मालदेवाने शीरशहाचे अर्धेच नुकसान केले. त्याने मुसलमानांपासून अजमेर व नागौर परत घेतले जोधपुर शहराभोवती तट बांधला व राज्यात सर्वत्र गड कोट बांधले. पुढे हुमा-

युनाथ्या वेळचा सुड घेण्यासाठी म्हणून अकबराने या प्रांतावर स्वारी करून व शिकस्तीचा प्रयत्न करून मीरट, मालवोट आणि नागरकिंझकावाज केले (१५६१). पुढे १८ वर्षे मालदेव लढतच होता. शेवटी नादलाजाने अकबराशी तह करण्यासाठी मानी मालदेवाने आपण स्वतः न जाता आपल्या चंद्रसेन पुत्रातर्फे खटपट चालविली पण स्वतः मालदेव आला नाही, यामुळे अकबर चिडला व त्याने जोधपुरास वेढा दिला तेव्हा मालदेवाने मोठ्या कष्टाने वडील पुत्र उदेसिंगास आपल्या वतीने अकबराच्या दरबारात मुजरा करण्यास पाठाविले पण तिकडे चंद्रसेनाने अकबराशी लढाई सुरू ठेऊन त्यात आपला प्राण दिला यानंतर बरील अपमानाने व पुत्रशोकाने मालदेव लवकरच मरण पावला (१५७३) तेव्हा त्याच्या पुत्रात गादीबद्दल तंट्या सुरू झाला. त्याला एकंदर १२ पुत्र होते त्यापैकी उदेसिंगास गादी मिळाली. याच्या कारकीर्दीत मारवाडचे स्वातंत्र्य नष्ट झाले तो मुसलमानांचा गुस्ता तावेदार होऊन न राहता त्याने आपली बहाण जोधयाई हिचे अकबराशी व आपली मुलगी मानवाई हिचे राजपुत्र सेलीमशी लग्न लावले मात्र यापदल त्याने अकबराकडून आपले पूर्वीचे प्रात (अजमीर खेरजिकरून) परत मिळविले; शिवाय माळव्यातील काही सुपांक जिह्मे त्यास मिळून 'रामा' हा किताब मिळाला. तो अकबराला नेहमी ऐनमाची मदत करी. याने ३३ वर्षे राज्य केले. त्याला ३४ मुले होती. त्याच्या मागून त्यातील सुरसिंग हा राजा झाला (१५९५-१६२०). त्याने शिरोहीच्या रावाचा पराभव करून गुजरात काबीज केला त्याचा वडील पुत्र गजसिंग याने लहानपणी सानूरच्या वेळ्यात यश मिळविल्याने जहागिराने त्याला तलवार बंधीस दिली. सुरसिंगाने जोधपुरास विशेष धोभा आणली. शेवटी त्याने आगर्या वंशजांनी नर्मदेपलीकडे जाऊ नये अशी शपथ एका स्वभावर काँलून ठेविली. तो १६२० साली मेल्या त्याला ६ पुत्र होते. त्याला सवाई राजा असा किताब जहागिराने दिला होता. नंतर त्याचा पुत्र गजसिंग हा (यावेळी बन्हाणपुरास होता) जोधपुरास जाऊन गादीवर बसला गजसिंगास दक्षिणची सुभेदारो मिळाली, शिवाय, 'दलभोजन' आणि 'दलभंजन' हे किताब मिळाले. गजसिंग हा शाहीजहाजाने बापाविरुद्ध बंड केले असता, त्याला न मिळता जहागिरास मिळाला व हुंदीकोटा, जयपूर वगैरे राजाच्या मदतीने गजसिंगाने हे बंड मोडले. त्यामुळे जहागिराची त्याच्यावर फार मर्जी बसली. पुढे तो गुजराततील बंडाळी मोडत असता १६३८ साली एका लढाईत मारला गेला. त्याच्या मागे त्याचा दुसरा पुत्र जसवंतसिंग हा गादीवर आला (इ. स. १६३८-१६७८). हा प्रथम माळव्याचा सुभेदार होता. त्यावेळी (१६५८) अवंगडीव व मुराद यानी आपल्या बापाविरुद्ध बंड उभारले होते व ते मोडण्याच्या कामावर याची नेमणूक झाली होती. तेथे

बेकिट्टोरामें त्याचा पराभव झाला. पुढे त्याने अवरंगजेबाला मुजबिदख नरवर मदत केली परंतु प्रायशः लढाईत तो अपयश उलटला; व ओरंगजेबाची छावणी सुद्धा, जोधपुरास मिळून गेली पुढे हा दरखन आणि गुजराथचा तुमदार होता. आपल्या मार्गातील हा काटा नाहीसा झाल्या (१६०८) अवरंगजेबाने त्याची अकबाच्या मोहिमेवर योजना केली. तिकडेच तो जमरूड येथे मरण पावला. (मास्त माहिती जयवंतसिंग या नावाखाली पहा). बंतेर त्याचा पुत्र अजितसिंग हा गादीवर बसला

जयवंत वारला तेव्हा अजितची आई त्याच्यावेळी ७५ हिन्हाची गरीब होती. ती प्रसूत झाल्यावर तिने मारवाडची वाट धरली. परंतु वाटेत दिक्षीत अवरंगजेबाने तिला जबराने ताब्यात घेण्याचा प्रयत्न चालविला. तेव्हा तिचा विश्वासू सदादर दुर्गादास याने अवरंगजेबाकडून बाबकामुलाची परवानगी मिळवून त्या पोळक्यात या मायलेक्यास जोधपुराकडे पाठविले व एक तोंटया अजित व त्याची आई दिक्षीत ठेविली. अखेर हे कपट उघडकीस आले, तेव्हा अवरंगजेबाने जोधपुरावर घेऊन पाठविले. परंतु अजित हाता लागेना, तेव्हा त्या चांदेरा मायलेक्यासच याने मुद्दाम खरे मानून त्या तोंटया मुलासच जोधपुराचा माळक म्हणून पुढील वषे वाचविले, व पुढां मारवाडावर स्वारी करून जोधपुर व इतर मोठी गाव लुटली, पुढील देवळाचा नाश केला व सर्व राहोड बंगाले इस्लाम धर्मा रीकाराचा अर्प एक कमान काढले. यामुळे सर्व राजपूत दुर्गादासाच्या सहाय्याने एकत्र झाले व त्यांनी यदुचेक सर्व लढायित अवरंगजेबाच्या मोड करून त्यास परतविले दुर्गादासने तर अवरंगजेबाच्या विरुद्ध अकरास उजविले व दोघटपर्यंत अवरंगजेबास चैन पट्टे दिले नाही. अखेर हो मरण पावल्यावर अजितसिंगाने जोधपुरावर चाल केली व तेथील सुमुलमानी सैन्याचा मोड करून रागधानी आपल्या ताब्यात घेऊन (१६०७). दुसऱ्याच वर्षी उदेपुर, जोधपुर व जयपुर ही राज्ये एकत्र होऊन त्यांनी मुसलमानी अंमल झुगारून यावयाचे ठरविले. जोधपुर आणि जयपुर येथील राजघराण्यांनी मालकाशीं जयवंत केत्यामुळे, उदेपुरच्या राजघराण्याशी त्याने जयवंत होत नसत, ते पूर्ववत सुरू व्हावे, अशी एक अट, ही लूट होत असताना घातलेली होती या खुटीने सामर येथे वहाडुराहाचा सगडेन पराभव करून त्याने लखनूर या दोस्तोशी तट केला (१६०९). अजित हा यावाप्रमाणे मृत, धाडशी व उत्साही होता. सुमुलमानी विपरी त्याच्या अंगात फार द्वेष होता. त्याने त्याप्रमाणे दिक्षीपतीस खत प्राप्त दिला त्याच्या अनेक फौज त्याच्यावर आल्या, परंतु त्यान त्याचा पराभव केला. प्रचैस खुस दिले व बहुतेक सारे मारवाड मुसलमानीच्या हातून छेडविले. सुरासिंग, नगसिंग, यशवंतसिंग, अजितसिंग असे चार राजे एकामागे एक पराक्रमा होऊन गेले

समयद बंधूच्या वेळी अजितसिंगास रीतीप्रमाणे मुजरा करवावा दिक्षीत घोड्यावेल परंतु तो गेला नाही. त्यामुळे जोधपुर त्याच्यापासून शरदस्तावे घेण्यात आले. त्याचा वडोस पुत्र अमयसिंग यास ओलस म्हणून दिक्षीत नेण्यात आले त्याशिवाय त्याला आपली मुलगी, फकीरीशवर यास शाही लग्न स्वतः दिक्षीतद्वारात इतर रद्दविले लागले. पुढे काही काळ दरबारातील घालमेलांत अजितसिंगाने घोंठबहुत अंग होते. फकीरशिवरच्या सुनानंतरच्या समयदच्या वेताना अतुकूल न होता, अमयसिंगास मागे ठेवून तो जोधपुरास परत आला (१७१९) लगेच (१७२१) त्याने अजमोद काबीज केले व तेथे आपल्या नावने नाणे पाडले परंतु दोन वर्षांनी महमदशहाने अजमोद घेतले. पंध्यतरी, जोधपुर राज्याचा नाश न व्हावा व आपली चढती हांग्यास विलंब होऊ नये म्हणून अमयसिंगाने आपल्या पिरयाचा पुन करावा, अशाविषयी दिक्षीपतीकडून त्याचे मन शब्दविषयात आले, व त्याप्रमाणे त्याने आपला भाऊ यत्नसिंग याज करवीं ते अमासुप हून पार पाडले (१७२१). यानंतर अजितसिंगाने सुमारे २६ वर्षे राज्य केले अहमदाबाद सर करण्यात (१७२१) व सरमुलेंदलाचांचे पैब मोडण्यात, याने अहमदशहास बरीच मदत केली होती याची कारवीद बखतसिंगाशी लडण्यात गेली. हा इतका आद्यशी, कूर व भयनशी होता. मुजरासोबत काही सुपीक प्रांत त्याने आपल्या राज्यास जोडले. डेड म्हणतो की, " विरुद्दयेवळ हे जे बर्दास मिळाले तेच मारवाडच्या सर्व गृहलढाळ कारण झाले "

इ स १७१० मध्ये अमयसिंग मरण पावल्यावर अजयसिंग याचा पुत्र रामसिंग हा गादीवर बसला परंतु तो अकराव्या (१९ वर्षाचा) अवस्थाने अजिताने त्याने बखतसिंगाची जहागीर जम करून त्यावर स्वारी केली, परंतु त्यात त्याचाच पराभव झाला व तो उजनीस पळून गेला, त्यावेळी जयणा शिंदे तेथे होते; त्याची मदत घेऊन तो ना प्रातावर स्वारी करणार, इतक्यात बखतसिंग गेला (कोणी म्हणतात की त्यास मावशीकडून विपप्रयोग दाली). बखतसिंग हा उदार व दूर होता. विरुद्दयेच्या पातकांखेरीज त्याच्या हातून दुसरे वाईट काम पडले नाही त्याने ३ वर्षे राज्य करून कच्चाच सुधारणा केल्या. जोधपुरची सत्तबंदी पुरी करून राज्याचे उत्पन्न अनेक प्रकारांनी वाढविले. यानंतर बखतसिंगाचा पुत्र विजयसिंग गादीवर बसला. मराठ्यांची रामसिंगास मदत केली व त्याने (१७६१) मेट्ट येथे विजयसिंगाचा पराभव केला. पुढे जयणाचा पुरु साल्यामुळे मराठ्यांनी रामसिंगाला हांकून देऊन विजयसिंगापासून अजमीरचा फौजा व प्रांत घेऊन त्यावर खंडणी वसविली. यावेळी मराठेच सत्त्यानचे माळक बनले रामसिंग जयपुर येथे आपल्यास राहिला, तोडेच तो १७७३ साली गेला यानंतर काही वर्षे मारवाडात स्वस्थता होती. परंतु

लवकरच विजयसिंहाने मारवाडात धुमाळू घातला त्याने आपले सरदार डोईगड झाले म्हणून त्यांना एका निमित्ताने एकत्र करून सरसकट सर्वांचे पुन करविले तेव्हा प्रजा खवळून आज नवे म्हणून स्थाने अदिकडे स्वारी करून अमरकोट घेतले, तसेच असलमीर व मेरवाडा या संस्थानिकांनी मारवाडाचा काही प्रांत बळकाविला होता तोहि सोडविला, आणि मराठ्यांच्या विरुद्ध कारस्थाने करले लागले. तेव्हा मराठ्यांच्याहि स्वाभ्या त्यांच्या प्रातावर होऊन लागल्या. त्यामुळे पुन्हा एकदा मेवाड, जोधपूर आणि जयपूर ही राज्ये मराठ्यांविरुद्ध एकत्र झाली. इ. स १७८७ मध्ये तब येथील लढाईत शिवांची विच्छेदाट होऊन त्यास अजमीर प्रात घोडे दिवस सोडावा लागला. परंतु लवकरच (१७९१) शिवाने रजपुतांचा पाठण (जून) व मेरट (सप्टेंबर) येथे पराजय केला व खुद जोधपुरावर ६० लाख लक्ष्मी लादली व अजमीर परत मिळविले यापुढे विजयसिंग एका राखेच्या नादाने बाणू लागला त्यामुळे फार अवयवस्था माजली. तेव्हा सरदारानी तिचा धून केला. त्यानंतर विजयसिंग लवकरच मरण पावला व त्याच्यामागून त्याचा पुत्र भीमसिंग गादीवर आला (१७९३) त्याने १० वर्षे राज्य केले भीमसिंगाचा ६ भाऊ होते भीमसिंग हा चवथा होता. त्याने आपल्या सर्व भासना त्याच्या मुलासह मार केले. फक्त एक पुतण्या मानसिंग हा पळून जाऊन येथे गेला. भीमसिंगाने झालूरात बेदा दिला. देवा पुढील दिवस चाळ होता. पण झालू पडले नाही. इतक्यात भीमसिंग एकाएकी मेला (१८०३) व मानसिंग राजा झाला.

इंग्रजांनी मानसिंगापार्शी मराठ्यांच्या विरुद्ध लढाची वाढावाट सुरू केली; पण त्याने ती धुडकावून यशवंतराव होळकरास मदत केली. चाव सुमारात अमीरखान पठाणाने त्याच्या राज्यात लुटालूट चालविली. उदयपूरच्या कुणाकुमा- रीच्या प्रकरणात, जयपूरशी मानसिंगाने लढाई सुरू केली. तेव्हा पंढारी अमीरखानाने प्रथम जयपूरचा पक्ष व नंतर जोधपुरचा पक्ष स्वीकारला, व शेवटी जोधपुरच्या राज्याचा कारभार दोन वर्षे स्वतःच बळकावून तेथील सर्व खजिना लुटून, आपण निघून गेला. भीमसिंगाला एक डोकलसिंग म्हणून पुत्र होता; त्याला शेखावतच्या अनेक सरदारांनी मदत दिली. त्याच्यासह डोकल हा याच वेळी मानसिंगावर चालून आला. तेव्हा मानसिंगाने वेढावे डोंग केले व आपला पुत्र छत्रसिंग याच्या हाती राज्य सौंपविले तेव्हा इंग्रजांनी छत्रसिंगाशी जोडण सुरू केले. इ. स. १८१८ मध्ये इंग्लिशांचा व या संस्थानचा तह झाला. त्याअन्वये जोध- पूरने सालीना १०८००० रुपये संवर्णी इंग्रजास द्यावी व जरूर लागेल तेव्हा १५०० घोडेस्वारीची मदत त्यांना करावी व त्याबद्दल इंग्रजांनी संस्थानचे रक्षण करावे असे ठरले. यानंतर छत्रसिंग लवकरच वारला; तेव्हा मान-

सिंगाने वेडेपणाचे डोंग झुगारून, स्वतः कारभार हाती घेतला, व छत्रेच ते लोक त्याच्या विरुद्ध होते त्या सर्वांस त्याने मार केले, प्रजेवर जुलूम करून एक कोट रुपये प्रजेपासून उकळले; राज्यात विषदशाही माजली, पुढील सरदार या जुलुमांमुळे परराज्यांत पळून गेले व त्यांनी इंग्रजांची मदत मागितली. इंग्रजांनी मानसिंगाला दपटशा देऊन त्याने जप्त केलेल्या सरदारांच्या पुढील जमिनी परत देवावल्या इ. स. १८२७ मध्ये डोकलसिंगास पुढे करून पुन्हा सरदारानी वड केले, पणु ते मोठण्यात आले. अखेर (१८३९) राज्यात अत्यंत असंतोष पसरल्यामुळे इंग्रजांनी मध्ये पडून जोधपुरावर सैन्य पाठवून पाच महिने जोधपुरचा लष्करी ताबा घेतला तेव्हा मानसिंगाने योग्य रीतीने राज्यकारभार करत असता कारार केला या तहाने त्याच्या दरबारी पोलिटिकल एजेंट (इंग्रजांचा) बेऊन बसला व जोधपुरचे स्वातंत्र्य नष्ट झाले. पुढे ४ वर्षांनी तो निपुष्टिक मेला तेव्हा डोकलसिंगाने आपला हफा पुढे आणला, परंतु तो माग्य झाला नाही. मारवाडातील अहमदनगर या जहागिरांचा मालक सख्तसिंग यास दत्तक घेऊन गादी- वर बसविण्यात आले (१८४३).

सख्तसिंग हा अजितसिंहाचा पणतु होता. सख्तसि- गाने १८५७ साली इंग्लिशास चांगली मदत केली. परंतु पुढे राज्यात अवयवस्था भावल्यामुळे (१८६०) हिंदुस्थान सरकारास कारभारात पुन्हा हात घालावा लागला. सख्तसिंग पचलोभी व आळशी निघाल्याने त्याच्या अधिका- र्यानी प्रजेस फार त्रास दिला. अखेर तो १८७३ साली मरण पावला. त्याच्या मागून (वडील पुत्र) जयवंतसिंग गादीवर आला जोधपूरच्या महाराजास पूर्वी १७ तोफांची सलामी होती, ती याच्या चारकीदीत प्रथम १९ व नंतर २१ पर्यंत वाढविण्यात आली. इ. स. १८९५ मध्ये मरण पावला. याच्या मागून त्याचा एकुलता एक अज्ञान पुत्र सरदारसिंग गादीवर बसला. शाली इ. स. १८९८ मध्ये सर्व अधि- कार मिळाले. तो अज्ञान असता सर्व कारभार त्याचा जुलुता महाराज सर प्रतापसिंग (ईंदरचा महाराज) पहात असे त्याच्या कारकीर्दीत पुढील सुधारणा झाल्या. तो १९११ साली वारल्यावर त्याचा वडील पुत्र सुमेरसिंग बहादुर गादीवर आ- य. यावेळी त्याचे वय १४ होते व राज्य- कारभार कौंसिल ऑफ रीजन्सीमार्फत चालत असे. कौंसिलचा अध्यक्ष सर प्रतापसिंग होता या कामासाठी त्याने आपल्या ईंदरच्या राजसिंहासनाचा राजीनामा दिला होता. गेल्या महायुद्धात सुमेरसिंग प्रतापसिंग यांनी इंग्रजसरकारास फार मदत केली. ते दोघे स्वतः यूरोपात रणामागावर गेले होते. महाराज वयात येऊन त्याला के. वी. ई. ची पदवीहि मिळाली होती. त्याला स. १९१६ त संस्थानची सर्व अख- र्यारी मिळाली. परंतु तो थोड्याच दिवसांनी मरण पावला (आक्टोबर १९१८). त्यानंतर त्याचा धाकटा भाऊ

महाराजा उमेदसिंग गादीवर बसला. हा सध्या अज्ञान अस्-
ल्यांनी राज्यकारभार वरीलप्रमाणेच राजन्धी कौन्सिलमार्फत
चालतो.

संस्थानांत प्राचीन अवशेष पुष्कळ ठिकाणी (बाळी,
भोनमाळ, दिडवाण, जालोर, मंदोर, नाडोल, नागर, पाला,
राणपुर आणि साद्री वगैरे) सापडतात. यात १९११ साली २५
चहरे व ८०८८ गावे होती. निधीस मुलखातील मेरवाडा
निराग्राहीत २१ खंद्यावर जरी हिंदुस्थान सरकारचा ताबा
चालतो तरी जोधपुर दरबारच्या १८८५ सालच्या तहानुसार
संस्थानचे काही अधिकार त्या खंद्यावर चालतात. त्याप्र-
माणे साभर गावावर जोधपुर व जयपुर या दोन्ही संस्था-
नाचा अधिकार चालतो. संस्थानात तेव्हीस हुकुमत-निरुद्ध
आहेत.

या संस्थानात शेकड्या ८३ लोकवस्ती हिंदूंची आहे.
येथे मुख्यत्वेकरून मारवाडी भाषा बोलतात. यदुतेक
सर्व प्रदेश रेंताड आहे. या संस्थानात काही ठिकाणी
उंच नागरात जोडतात. बाजरी, ज्वारी, मूठ, मका, तीळ,
आणि कापूस हा मुख्य पिके होत. रब्बीची पिके (गहू, हर-
भरा, मोहरी वगैरे) सुपीक जमीनीत होतात. या संस्थानात
सुमारे ३५५ चौ. मैल जंगल आहे. या प्रदेशात मोठे बरेच
सापडते. ते पाणीतून काढण्याचे यदुतेक रुबे इक मिटिदा
सरकारकडे आहेत. साभर तलावाजवळ माफाण येथे संगम-
रवरी दगड सापडतो.

या संस्थानात विशेष महत्वाचे असे उद्योगधंदे नाहीत.
संस्थानांतून मोठे, जनावरे, कातडी, हाडे, लोकर, कापूस,
गळिताची धान्ये, संगमरवरी दगड, कुडदांचा दगड वगैरे
बाहेर जातात. मारवाडी गीरे राजपुतान्यात प्रचारात आहेत
राजपुताना-माळवा-रेवडे ही संस्थानच्या आग्नेयीकडील
भागतून जाते. तसेच जोधपुर-विकानेर रेल्वेचा एक फाटा
संस्थानच्या मालकीचा आहे. या फाट्याची एकंदर लांबी
४५५ मैल असून हा फाटा संस्थानात मुख्य ठिकाणी खेळ-
वला आहे. यात एक कोटी गावीस रक्ष इथे माडवले खर्च
साले आहे.

या संस्थानात पाऊस नेहमी कमी पडतो, त्यामुळे दुष्काळ
वारंवार पडतात. साधारण आठ वर्षांनी एवढा दुष्काळ पडा-
वयाचा अशा अर्थीची एक म्हण इकडे प्रचारात आहे. संस्था-
नात जखवंतसागर नावाचा एक तलाव आहे. संस्थानचा
कारभार कौन्सिलच्या मार्फा येथील महाराज पदात असतात.
या संस्थानात पूर्वी चांदीचे नाणे पाडत त्यास 'विजय-
साही' व 'इस्तीर्षद' अशी नावे होती. परंतु ब्रिटिश
नाण्यांपेक्षा त्यास जागरात किंमत कमी येऊ लागल्यामुळे
संस्थानने ब्रिटिश नाणे सरसहा सुरू केले यात कफ ११०
खालसा गावे असून, त्यावर दरबारचा प्रत्यक्ष अधिकार
चालतो बांदीची गावे ब्रह्मगिरदार, भुमिया, इनामदार,
चारण, ब्राह्मण, धार्मिक संस्था वगैरेच्या मालकीची आहेत.

वांग्यापासून दरबारास उत्पन्न मिळण्याचे मार्ग निराळे आहेत.
पूर्वी सरकारसारा ऐनजिन्सी देण्याची बहिवाद होती. परंतु
इ. स. १८९४ पासून खालसा गांवात सारा नाण्यात देण्याची
बहिवाद सुरू झाली. इतर ठिकाणी कोठे कोठे सामान्यदल
अवाधि धन्य देण्याची बहिवाद आहे.

शहर.—हे जोधपूर संस्थानची राजधानी. उ. अ.
२६° १८' व पू. रे. ७३° १'. हे जोधपूर-विकानेर रेल्वेवरचे
स्टेशन आहे. हे दिग्दूरून ३८० मैल व मुंबईतून ५९० मैल
असून येथील लोकसंख्या (१९२१) ७३४८० आहे.
१४५९ साली राव जोधाण हे शहर बसविले. जुन्या शहरा-
भोवती तट असून त्यात चार वेष्टी आहेत. हे जुने शहर
अर्वाचीन शहराच्या आग्नेयीत आहे अर्वाचीन शहर पूर्वी
लंगराच्या पायथ्याशी पोल्याच्या नालाच्या आकाराप्रमाणे
बसले असून त्यावर किला आहे. अठराव्या शतकाच्या पूर्वा-
र्धात शिष्टाबास भक्कम तट बांधला असून सहा वेष्टी आहेत.
राजपुतान्यातील किष्क्यात हा किला प्रेक्षणीय आहे किष्क्या-
तील मोतीमहाल, कसैमहाल वगैरे इमारती पहाण्यासारख्या
आहेत. शहरात देखील मोठमोठे राजवाडे असून अठराव्या
शतकाच्या उत्तरार्धात बांधलेले कुंजविहारीच्या मंदिराचे
खोदकान फारच सुंदर आहे

जोधपूर येथे व्यापार बराच चालतो पण स्थानिक उद्योग-
धंदे महत्वाचे नाहीत १८८४ सालापासून येथे म्युनि-
सिपालिटी स्थापन झाली आहे शहरातील मेला वगैरे काव-
ण्याकरिता शहराभोवती रूम्बेची योजना करून पाणीची
व्यवस्था विशेष स्वच्छरीतीने केली आहे जखवंतकॉलेज,
दरबारहायस्कूल, रजपूतस्कूल व हनुमनगळेस्कूल या
मुख्य शिक्षणकक्षा आहेत [इथे, रयाडे पु. १४; गोडबोले-
संस्थानाचा एतद्देशीय इतिहास, डॉ. राजस्थान; आईम्स इयर-
बुक (१९२२), सेन्ससरीपोर्ट (१९२१) ; इफ—हिस्टरी
ऑफ दि मराठाज]

जोधपारि—अकबराची एक रजपूत राणी. ही जोधपूर
(मरवाड) चा राजा मालदेव याची मुलगी. हिचा भाऊ
उदयसिंह याने ही अकबरास दिली. हिचे माहेरचे नाव
जगतपोषिणी ऊर्फ मालमती असे होते. ही जोधपुरच्या
राजघराण्यातील असल्याने हिला जोधपारि असे दोपण नाव
मिल्यले अकबराचे तिच्यावर फार प्रेम होते. त्याने
आमन्यास तिच्यासाठी एक स्वतंत्र महाल बांधला होता
अकबराच्या मरणानंतर, जहांगिराच्या कारकीर्दीत हिने आमा
येथे वीप खाज्ज आरमहत्या केली (१६१९) तिने सोहागपुर
नावाचे एक गाव बसवून तेथे वाडा बांधविला होता याच गावी
तिचे दफन झाले. इहो हिची कबर व वाडा पडक्या अवस्थेत
आहेत. बोल व ऐनेहअकबरी झणते की, ही अकबराची बेगम
जसुम जिझा सलीम (जहांगीर बादशहा) याची बेगम होती व
मालदेवाची मुलगी नसून उदयसिंहाची होती. हिचे लग्न
इ. १५८५ त झाले सहाजहान बादशहा हा हिचाच सुल्ता

असून तो हिला लाहोर येथे १५६२ सालीं झाला बहुधा मूर्खज्ञानच्या सवतांमद्वारांमुळे हिने अत्यल्प ह्या नेली असली. यावरून दोन जोधपूरच्या राजकन्या जोधवादे गांवांमं होऊन गेल्या, एक अकबराची व दुसरी सेलीमची राणी होती असें दिसते [टॉट-राजस्थान पृ. २; प्रसिध्द-अकबर; पोल-ओरि. बायो. डिवस]

जोन ऑफ आर्क (१४११-१४११)—जोन ऑफ आर्क जर्क "मेड ऑफ ऑर्लँन्स" ही १४१०-१२ च्या दरम्यान फ्रान्समध्ये जन्मली. तिचा बाप द्या ह्या गांवातील जमीनदार होता. तिच्या आईने रोमची यात्रा करवामुळे तिला रोमी असं हि इंग्लिश. जोनची प्रची साधनिक स्थिति कन्यापैवी होती. तिला लिहिता वाचता येत नव्हतं आईकडून तिला धार्मिक शिक्षण फाय तें मिळालें होवे; आपल्या मज्या राज्याचें काम ती कधी कधी करीत असे, विणकामांत ती तरबेज होती लहानपणी तिच्या अंगात ताकदहि अबाध होती, मात्र तिचें अन्तःकरण कोमल होतें आपल्या गांवात सर्वांशीं अत्यंत दयालुपणानें वागत असल्यामुळे ती सर्वांना फार प्रिय झालेली होती तहणपणात एकदांतात घवून देवाची प्रार्थना करण्यांतच तिचा बहुतेक वेळ जाऊ लागला. त्यावेळीं पुढील तरुणानीं तिच्या प्रार्थना यास केल्या, पण तिनें सर्वांना झिडकाऊन लावले

या सुमारास फ्रान्सवर राजकीय आपत्ति ओढवलेली होती. बर्गीच्या डपूकच्या मदतीनें इंग्लिशांनीं मनुतेक मन्तदेश पादाक्रांत केला होता; १४२२ सालीं ६ व्या हेनरीस फ्रान्सचा राजा ठरवून फ्रान्सचे तुकडे करून घडाराचो पालवण्याचें काम चालू होतें. शिक्षण फेंच युवराजाची माता इसोबेला हिचा ओठा आपला जोराई हेलंडचा ५ वा हेनरी याच्याकडे असल्यामुळे फेंच राजवराण्यांतच एक प्रकारचा दुहा उडूनवली होती. त्या काळीं युरोपात अर्थात् (फ्रान्स-मध्योदि) मॅनदव, आर्दुयोन, वेदक, हयान्त वगैरे गोष्टींवर लोकोनी घरीन धडा असे. फ्रान्समध्ये अशापैवींच एकानें आपणास असा साधारकार झाल्याचें जाहोर केलें होतें की, "फ्रान्सच्या तत्कालीन विपत्तीस एक छी कारणभूत असून त्याची सुटका करुनच एसा कुमारीकेच्या हातून होणार आहे." या गोष्टीचा जोनच्या मनानर काढोवरी परिणाम झाला, कारण पुढें चवकशीच्या वेळीं तिनें सांगितलें की, "फ्रान्सला इंग्लंडच्या हातून सोडविण्याचें पवित्र काम आपल्याकडे आहे असें स्वतःला पक्कें वाटे व आपल्याला सेंट मायकेल, सेंट काथरीन व सेंट मार्गारेट यांचे वरील मजकुराचे शब्द ऐकूं येत" १४२८ सालीं तिनें फेंच राजपुत्राचा असा निरोप पाठविला की, "तुम्ही सारतंत्र्यप्राप्तीच्या कामास लागो, तुम्हाला परमेश्वर खास मदत करणार आहे," पण त्यानें तिला धुडकावून लावले पुढें ऑर्लँन्सला इंग्लिशांनीं वेढा दिला, तेव्हा तिनें फेंच मन्वरेला निरोप कळविला की, "ऑर्लँन्सहून इंग्लिशांच्या हातून सोडवून

हीम्त येथें राजपुत्राला अभिवेक करणावडल परमेश्वराचा मला आशा आहे." त्यावेळीं त्या मन्वरेला तिच्या म्हणण्यास हजर देऊन तिला सहा सहस्र सैनिकांसह युवराजाकडे रवाना केलें, युवराजानें प्रथम तिची भेट घेण्याचें नाकारिलें; पण शेवटीं तिच्या बाजूनें लोचमत इतकें प्रचल झालें की, मंत्रिमंडळाचें युवराजाला तिची मुलाखत घेण्याची सहा दिली तिनें त्या मुलाखतीच्या वेळीं युवराजाच्या ओरसणावडलच्या ज्या काही शुभ संवादासद गोष्टी होत्या त्याबद्दल त्याची खात्री करून दिली, या गोष्टीचा युवराजाच्या मनावर अर्वात विलक्षण परिणाम झाला नंतर धर्मगुरूकडून तिची परीक्षा ठरवून तिच्या वर्तनात वैयक्तिक धर्माविषय काही नाहीं अर्थां रात्री करून घेऊन व अनेक वृद्ध सिंघासून ती छुद्र कुमारीका असल्याबद्दी हमी मिळाल्यानंतर युवराजानें तिला हजार डैन्य परोपर घेऊन ऑर्लँन्स शहर शत्रूच्या हातून सोडवावयास परवानगी दिली तेन्हा अंगावर विलक्षण बळवून व हातांत एक पुरातन समोर घेऊन ती त्या सैन्याच्या आपाडीस पोहोचवर घवून निघाली तिचाच कणविकाशित असें स्वतः पनविलेलें एक कुत्र निघाण तिनें बरोबर घेतलें होतें; त्यावरून उगावर बसलेल्या व एका हातांत भुगोल धारण केलेल्या परमेश्वराचें चित्र दाढलें होतें. याप्रमाणे धाडानें व आविधानें चाल करून जाऊन (१४२९ एप्रिल) व शत्रूची फळी फोडून तिनें ऑर्लँन्स शहरात प्रवेश करून इंग्लिशांवर गोरानें हातें घुळ वेले की त्यामुळे इंग्रजांचा पराभव होऊन लश्करच त्यांनीं ऑर्लँन्सचा वेढा उठवला. हें कथें यदा कबळ तिच्याच अलौकिक धैर्यामुळे व तिच्या अंगातील पुढारी पणाच्या चातुश्यामुळे मिळालें पुढें एका आठवण्याच्या आंत सातू वर्षे स्पष्ट काथोन करून तिनें इंग्लिशांना लोखण्या पलीकडे पिटाळून लावले. नंतर हीम्सला जाऊन तेथें तिनें युवराजाला राज्यभित्त करविला. तेन्हा तिच्या हाताखाली १२०० डैन्य होतें. पुढें राजाच्या आमहावरून ती पॅरिस वर चालून गेली; पण त्यांत अपयश घेऊन ती तेथें जलमी झाली. तरीहि तिनें पुन्हां नॉर्मंडीकडील युद्धांत राजास मदत केली तेव्हा तिच्या घराण्याचें नांव सरदारांच्या यादीत घालून तिचा गौरव केला. ती कॉपोनेवडील वेढा उठविण्यास गेली अथवा शत्रूच्या हावा लागून कैदेंत पडली पण राजा चालेकनें खंडणी भरून तिला सोडविण्याचा प्रयत्न केला नाहीं, अपर तिची यत्तिचित्ति काळजी दाखविली नाहीं. पुढें पॅरिसमुनिव्हर्सिटी व इंग्लिशान यांच्या विद्यावणीवरून लखंडीयण(व बगो) च्या डपूकनें तिला इंग्लिशानां विषय दिलें; व त्यानीं तिची इंग्लिशान मार्फत चौकशी होण्याकरता तिला त्याच्या ताब्यांत दिलें. तेव्हा ६ दिवस तिची जाहीर चौकशी करून तिच्यावर चेटकीपणाचा व पाळाडीपणाचा आरोप ठेवून तिला मरणाची शिक्षा घोषण्यांत आली परंतु बपस्तेभासमोर तिनें

धुमेची याचन देण्यावरून तिला माफी देण्यात आली. याप्रमाणे ती मृत्युमुर्तातून बरी सुटली तरी तिला इंग्रजांच्या कैदेतच राहावे लागले. तेथे पहाटेकन्यांच्या आग्रहावरून एकदां सहज निजे आपआ पूर्वाचा बंदोनी पोसाय चढविला; तेव्हा तेवढ्या निमित्तावरूनच तिला पुन्हा अपराधी ठरवून मरणाची शिक्षा आगितली व त्याप्रमाणे रूपन घट्टरया भर रस्त्यामध्ये मे ३० सन १४३१ रोजी तिला निवेत जाळून टाकण्यात आले। पुढे १४३६ त दुसरी एक तोतया जोन बाई उतरावली होती. द. घ. १४५६ मध्ये पुद्द पोपनेच जोनवरील आरोप पोद्य ठरवून रद्द केले; इतकेच नव्हे तर कॅथोलिक धर्मलेखाक हे तिला ईश्वरीप्रेरणा असल्याचें पुढे मान्य करू लागले. १९ व्या शतकात तर फ्रान्समध्ये हिच्या भक्ताचा एक विशिष्ट समुदाय सुरू होऊन त्यांनी तिची श्रुतमाधितेत गणना होण्यावद्दल पोपकडून आज्ञापत्रादि मिळविले. १९०४ साली पोपने तिला "बेनेरेवेल" (पूज्य) अशी पदवी दिली व १९०८ मध्ये ब्रॅटिकनने ती मुक्त असल्याचें आज्ञापत्र काढले ! जोन ही असामान्य व्यक्ती होती, फ्रेंच राष्ट्रावरील एका भयंकर संकटाच्या वेळी तिने पुढे गेल्ल फ्रेंच लोकांमध्ये उत्साह उतराय केला व मित्र्या, लडाऊ आणि यागारगुणगया अशा फ्रेंच सैन्यामध्येहि राष्ट्रभक्तीचें अर्थे विरलक्षण वरि उरवण केले की, त्या तिच्या सैनिकांनी फ्रेंचसैन्याच्या पुरिटन सैन्याची उपमा मिळाली. तिनें उदात्त नैय्य, धर्मा, धर्मिय आचरण व निष्कपट देशभक्ति हे गुण राखायमागेमि होते.

जोनगन—हिंदा जोनकन. मर्यादा भाषा खोजणारे (मुक्तमान), कांही लॅक जोनगन (= अरवस्तान, या सामील राज्यपासून या नावाची उत्पत्ति आहे असे मानतात, कांणी 'यवनक' (ग्रीक) या शब्दापासून उत्पत्ति लाभिली. यांची एकंदर खो. सं. (१९११) ११७२८० आहे. फोचीन पत्रावरूनही संख्यातात याची बहुतेक वस्ती आहे. ज्यांनी मसरीनी मापिला असे म्हणतात अशा एतद्देवीय विध्वन लोकांपासून भिन्नत्व दाखविण्याकरिता यांनी मणिल किंवा जोंकामणिला असेहि म्हणतात. हिंदूतील हलक्या जातीच्या किंवा मिश्र विवाहापासून झालेल्या प्रजेचे हे वंशज आहेत. हे सर्व सुनी पंथाचे असून, त्यांच्यात गुरुपत्नीत्वाची चाल रुढ आहे. ते बहुतेकचून गरीब असून शिक्षणाच्या यावर्तीत फार मागासलेले आहेत. [सं. रि.; यस्टन.]

जोनपुर, जि. तह. —हा संयुक्त प्रांतातील बनारस विभागाचा वायव्येकडील जिल्हा असून तो उत्तर अक्षांश २५° २८' ते २६° १२' व पूर्व रेखांश ८२° ७' ते ८३° ५' याच्या दरम्यान आहे व त्याचे क्षेत्रफळ १५५१ चौरस मैल असून लोकसंख्या (स. १९२१) ११५५१०५ आहे. हा जिल्हा त्रिकोणी असून ताच्या दक्षिणेस अलाहाबाद, मिर्झापूर आणि बनारस, पूर्वेस गाझीपूर आणि अस-मगड, उत्तरेस मुलतानपूर व पश्चिमेस मुलतानपूर आणि

प्रातापगड आहेत. गंगानदीच्या सखल प्रदेशांत हा जिल्हा जरी वसलेला आहे तरी तो अगदी सपाट नाही. पुष्कळ ठिकाणी चढउतार आढळतात. सर्वजमीन लागवडीसाठी असून यातील खेती अवज अवज आहेत. या जिल्ह्यांतून गोमती नदी वहात असून हीस पूर येण्याची पुष्कळ भांति असते.

आवा, महुआ, शिबोरी, उंबर, चामुळ बगेरे झाडे येथे जंगलतात. या जिल्ह्यात जंगल नाही; त्यामुळे जंगली प्राणी क्वचितच दिसतात. हवा दमट आहे. उष्णतामान हिवाळ्यात ५० अंशापर्यंत खाली उतरते व उन्हाळ्यात ११० पर्यंत वर जाते. पाऊस सरासरी ४२ इंच पडतो.

इतिहास—प्राचीन काळी भार बगेरे वन्य जातीची वस्ती येथे होती असे दिसते. पुढे हिंदु राजांच्या वेळी क्षात्र-रावाद बगेरे गावे प्रसिद्ध होती. १०-१९ साली गित-नीच्या महम्मदाने जो मुंझ नावाचा किला बांधून केला ते हेंच क्षात्ररावाद होय असे म्हणतात. अकराव्या शतकाच्या अखेरीपर्यंत येथे राठोडांचे राज्य होते. ज्यावेळी महम्मद पोराने कनौजाचा राजा जयचंद यावर स्वारी केली त्यावेळी जयचंदने आपला खमिना अस्सीच्या किल्ल्यात ठेविला होता. हा किला क्षात्ररावादजवळच असावा. ११९४ साली जयचंद मरण पावल्यावर मुसलमान या भागात बनारस-कडून फिरले व राठोड राजांनी यापेठेच्या देवळाचा त्यांनी नाश केला. १२२१ साली गियासुद्दीन तुघलकाने आपला मुलगा क्षात्रराज यास या भागाचा सुभेदार नमले.

जोनपुर हे शहर फिरोजशाह तुघलकाने १५५१ साली स्थापिले ते बनारसपासून २५ कोसावर आहे. येथे शर्का नावाचे एक मुसलमान पराणे राज्य करीत होते. शर्क म्हणजे पूर्वदिशा; शर्का म्हणजे पोर्ताय. या पराण्याचा मूळ-पुरष मलिक सर्वर नावाचा होता. जोनपुर व अंतर्वेदी या प्रांतावर हे राज्य पसरले होते. फिरोजचा मुलगा महम्मद तुघलक याचा मलिक सर्वर हा मुलाम (व खोजा) असून त्याने त्याला आपला बजोर केले व हजारा जहान हा किताब दिला. महम्मद मेल्यानंतर व त्याचा पुत्र महम्मद तुघलक यादीवर बसल्यावर (हा यावेळी ९ वर्षांचा होता.) हजारा यास भाषाज्याच्या पोर्ताय प्रांताचा (कनौज, अयोध्या, कन्न व जोनपुर या) सुभेदार नेमिले (१२९८) ; तेव्हा त्याने आपले ठावे जोनपूराले केले. मह-सूदशहाच्या कारकीर्दीत अनेक बंड उत्पन्न झाली. त्या अंदा-भुंदाचा व उद्दाच्या अलवयाचा फायदा घेऊन, हजारांनी मलिक-उल्लुख (पूर्वेचा राजा) हा किताब धारण करून जोनपुर येथे स्वतंत्र राज्य स्थापिले (१२९९). त्यानंतर तो गांचसहा बघे राज्य करून मेला (१४००). त्याच्या मापून त्याचा दत्तक मुलगा मलिक कासील उर्फ कर्णकल याने मुबारिकशहा हे नाव घेऊन तफारोहण केले. याने विद्येस उत्तेजन देऊन व इतर लोकांपायोगी कृत्ये करून नांव कमाविले. हा मेल्यानंतर (१४०२) त्याचा भाऊ (पण

लेनपूरच्या मते मुलगा) इबाहीमशहा हा मुलतान झाला. त्यानं शातपर्ण राज्यकारभार केला. जोनपूरच्या घराण्यांत हा विशेष प्रसिद्ध आहे. चाळीस वर्षे राज्य करून तो वारंवार (१४४१) त्याचा पुत्र महमूदशहा गादीवर बसला. त्यानं खालदराबाज नांवाची एक सुंदर मशीद बांधिली. तो १४५२ साली मेला व त्याचा मुलगा महम्मद दाराचा झाला हा फार क्रूर असल्याने रयतेनं त्याच्या विरुद्ध बंड उभारलें; त्यांत तो मारला गेला (१४५८) त्याच्या मागून त्याचा भाऊ हुसेनशहा गादीवर आला. याच्या व दिखीबा राजा बहलील लोदी याच्या अनेकदा लढाया झाल्या; अन् एका लढाईत बहलीलचा जय होऊन, हुसेन हा पळून बंगालचा राजा मुलतान अल्लाउद्दीन पुर्वी याच्या काब्र्यास राहिला (१४७६). अल्लाउद्दीन याच्या साहाय्याने हुसेनने आपलें राज्य परत मिळविण्याचा प्रयत्न केला होता, पण तो फसला. अखेर तो आझाउद्दीनच्या जवळच मरण पावला (१४९९) व जोनपूरचें राज्य त्याच्या बरोबर लयास गेलें हल्ली जोनपुरास पठानधर्तीच्या कलाकुसरीच्या अनेक इमारतींचे (विशेषतः मशिदींचे) अवशेष पहावयास सापडतात; या इमारती याच घराण्याने बांधल्या होत्या या घराण्याने जोनपुरास शहराचें राज्य केलें.

हुसेननंतर बहलीलचा पुत्र वारकशहा हा जोनपुरचा सुभेदार झाला. ज्यावेळी बावरांनी लोदीघराण्याचा शेवटचा इमादम लोदी याचा पानिपतच्या लढाईत (१५२६) पराभव केला, त्यावेळी जोनपुर आणि बिहार याच्या सुभेदाराने आपलें स्वातंत्र्य जाहीर केलें पुढें मोगल राज्य सुरू झाल्यावर अकबराच्या कारकीर्दीत (१५९९) जोनपुर मोगल राज्यांत सामील झालें पुढें १७३२ साली हा भाग अयोध्येच्या नबाबाकडे गेला काही वर्षांनंतर तो मन्सूराम याकडे गेला आणि १७७५ साली ब्रिटिशांकडे आला इ. स. १८५७ च्या बंडाच्या वेळी येथे परीच गडबड उडाली होती. जोनपुरचे शिपाई त्यांत सामील होते.

या जिल्ह्यात १० गावे व ३१६९ खेडां आहेत. हिंदूंची वस्ती षेकडा ९१ असून मुसलमान षेकडा ९ आहेत; षेकडा ८१ लोक पुरविया हिंदी भाषा बोलतात; आणि षेकडा १५ लोक बिहारी भाषा बोलतात. सातू, भात, मसूर, मका, गहू, ज्वारी वगैरे धान्य येथें पिकतात. गुरां-शे अवलाद हलक्या प्रतीची आहे. येथें सालरही तयार होते. एकंदर जिल्ह्याचें उत्पन्न बांस साखापर्यंत आहे. जोनपुर तहसील याच जिल्ह्यांत असून, तिचें क्षेत्रफळ २८० चौ. मैल आहे. शेकडेंसह्या २७ हजार आहे व उत्पन्न तीन लाख आहे.

शहर.—हें संयुक्तप्रांतांत जोनपुर जिल्ह्याचें आणि तहसीलीचें मुख्य ठिकाण असून, तें उत्तर अक्षांश २४° ४५' व पूर्व रेखांश ८२° ८१' यांच्या दरम्यान आहे आणि रोहिलखंड रेल्वेवर गोमती नदीकाठी आहे याची छे.

(१९२१) ४२ हजार पर्यंत आहे

जोनपूरच्या मूळ नांवाविषयी अजून पूर्ण माहिती मिळत नाही. यास जशनपुर, जमानपुर असेंहि कोणी म्हणतात. आमदन्य कृषीच्या नांवापासून या नांवास हें नांव मिळालें असें हिंदूंचें म्हणणें असून, मुसलमान लोक उलुघखान जुना (नंतर महमूदशहा तुघलक) यापासून हें नांव निघालें असें म्हणतात. चवदाव्या शतकापर्यंत याच्या जवळील गाव झाकराबद यास फार महत्त्व होतें. श्रीरामानं करार वार नांवाच्या राक्षसास मारिलें; त्याचें देऊळ येथील किश्या-जवळच आहे. अकबरानें जलाहाबाद हें त्या प्रांताचें मुख्य ठिकाण केल्यापासून या गावास उतरती फळा येत बाली.

मुख्य शहर गोमतीच्या तीरावर असून नदीवर अकबर बादशहाच्या वेळी बांधलेला एक दगडी पूल आहे. शहरात पूर्वी होऊन गेलेल्या, जोनपूर येथील राजानां बांधिलेल्या मोठमोठ्या इमारती पुष्कळ आहेत. किरानशहा तघलखानें बांधिलेल्या किश्याचे फारच बौडे अवशेष शिल्लक आहेत. इ. स. १८५९ त बऱ्याच जुन्या इमारतींचा नाश करण्यात आला. सोळाव्या शतकात बांधलेला शहरदराबाज, १३७६ साली बांधलेला एक मशीद व इनाहिमशहानें बांधलेली मुक्ती पद्धतीची स्नानगृहे साधारण चांगल्या स्थितीत आहेत. भारतीय शिल्पाचे नमुने येथे चांगले पहावयास सापडतात. येथें १८६७ साली म्युनिसिपॅलिटी स्थापन झाली. येथें मुलांनी अत्तर तयार होतें. पूर्वी येथे कागद तयार करण्याचा व्यापार पुष्कळ चालत होता परंतु हल्ली तो थंडा नागशेप झाला असून कारसा व्यापारहि नाही [माबेल डफ; बॉल; मुसलमानी रियासत; ई. व्हा. पु. १४.]

जोनराज—एक संस्कृत ग्रंथकार. काश्मीरच्या जोनराजानें काश्मीरच्या शैमुल अविदीनच्या कारकिर्दीत " किराताजुनी-यावर " एक टीकालिहिली. (१३७० " पृथ्वीराजविजय " आणि " श्रीहर्षचरित " या ग्रंथावरहि त्याच्या टीका आहेत. तसेच " राजतरंगिणी " नांवाचा ग्रंथ (बह्लुकाच्या " राजतरंगिणी " चा पुढील भाग) लिहिला; त्यांत इ. स. १४९२ पर्यंतची इस्वीकृत आली आहे. याच्या नांवाचें नांव जोनराज असून आजचें लौलराज होतें. [माबेल डफ; आफ्रो.]

जोन्स, सर विल्यम (१७४६-१७९८)—एक ब्रिटिश पौर्वाभ्य सांपादित व ज्युरिस्ट. सर विल्यम जोन्स याचा जन्म इ. स. १७४६ मध्ये झाला. त्याचें लहानपणचें शिक्षण हेरीस्कूलमध्ये झालें. नऊ वर्षांचा असताना एकदा त्याच्या मांडीचें हाड मोडल्यामुलें एक वर्षपर्यंत तो अथ-रुणावर पडून होता याच काळात त्यानें उत्तमःतम इंग्लिश कर्वाचा अभ्यास केला. त्याची स्मरणशक्ति विलक्षण होती १७६४ साली ऑक्सफोर्ड येथील युनिव्हर्सिटीकॉलेज मध्ये त्यानें प्रवेश केला. यावेळी चॅल्मर्स नांवाच्या त्याच्या चरित्रलेखकानें इटल्यामार्गे " पुढील आयुष्या ताल व वसुंधाराची दिशा व धीर्निर्दोषादत्तचा मार्ग

इत्यादि गोष्टींचें दिग्दर्शन करण्याकरितांच ही काय नीतीच वाच्यमाया शिंतायेरूपणा इत्याद्या मनास पडला. "

१७१५ सालीं तो लॉर्ड ऑल्बॉर्ग या बक्रांजल-नामगत शिमुक झाला. वयाच्या एकविसाव्या वर्षी आशिया खंडातील काव्यवाङ्मयावरील विवेक प्रथे त्यानें रचण्यास मुरवात झाला. याने सुमारास जेन्मार्केचा राजा प्रवास करीत असता झेलंडमध्ये आला होता त्यावेळेस त्याने आपल्याबरोबर आपलेइया नादिरशहाच्या चरित्राचे जोन्सने भाषांतर केले. नंतर त्याने काव्यमाया अभ्यास करण्याचा विचार केला व १७२० सालच्या मध्यपर मध्यराती त्याचा टेंपलमध्ये प्रवेश झाला वाङ्मयाच्या मनुष्यास कायदेकाव्याचा अभ्यास करीत म्हणजे दृष्ट व नीरस काम वाटायलाय, परंतु एखाद्या ध्यात प्रेरक दृष्टी प्राप्त करून घेण्याच्या महत्त्वाकांक्षेपुढे त्याने काव्यमाया अभ्यासांत हिं द्रव्यता वाढ लागली व १७३२ साली एक कविताचा संग्रह व पारंगत काव्यावर सामान्यतः अनुकरणप्रधान असणं ललितकलावर असे दोन निवेद त्यानें प्रसिद्ध केले

१७३६ साली त्याला वकिलीची सनद मिळाली व तेव्हा पासून केवळ धंद्यावरून या दृष्टीनेच नव्हे तर तत्त्वज्ञानादृष्टीनेहि वडील होण्याचा त्याने प्रयत्न चालविला. काही वेळांपर्यंत त्याचा पैसा नीट चालेना, परंतु हलकेहलके त्याला बरेच पैसा मिळू लागले व कांतिहि वाढू लागली. १७३९ साली त्याला दिव्यदोरासुद्धा कमिशनर नेमण्यास आले. यावेळी प्राचीन ग्रीक वफरावाचा त्याने अभ्यास सुरू केला व इथीउस या सुप्रसिद्ध विद्वानाच्या उपद्रुष्ट संभाषणांचे भाषांतर त्यानें प्रसिद्ध केले. १७७२ साली त्याला तेंपल सोडायलाचें केन्ना निवडण्यांत आले व त्याने यावेळी स्वतःप्रत्येक जेथून एक लाटिन काव्य प्रसिद्ध केले. स. १७८० त लंडन शहरांत बरीच दीर्घ स्वरूपाची बंडाळी कांदीवेलें मानली होती, याला त्याला एक कल्पना सुचून त्याप्रमाणे त्याने "दंग मोडण्याचा कायदेशीर पद्धतीतील चौकशी व पुढे होणाऱ्या दंग्यापासून रक्षण करण्याचा सनदशीर उपाय" या आशयाचे पत्रक प्रसिद्ध केले यापत्रकामध्ये जोन्सने असे सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला की "प्रत्येक राष्ट्राच्या शासनसत्तेतील सामंजसिक व सार्वभौमिक कायदे यांच्या बळावर त्या देशातील शासनकार्यास कोणत्याहि प्रकारची लढाई उभावाची मदत न वेता किंवा अलीढाल दंगे मोडण्याचा कायदा यांच्याहि मदत वेता, कसेलहि दंगे किंवा बंड मोडण्याचा अधिकार असतो व या अधिकाऱ्याची योग्य अम्मलखर्चवर्णी मरू असेल तर ही गोष्ट वेव्हाहि असाध्य नसते." इ. स. १७८०-८१ मध्ये त्याने अरबस्तानातील अत्यंत सुप्रसिद्ध अशी प्राचीन दहा काव्ये याची भाषांतरे केली यानंतर त्याने जार्मीनचीच्या समयावर एक निबंध लिहिला. चरमसे या चरित्रलेखकांनी म्हटल्याप्रमाणे "जोन्स यांनी केलेल्या कायदेशीर काव्याच्या विवेचनाचा मूळ उद्देश शासनाच्या महत्त्व-

स्थापन करण्याकरिता होता " इ. स. १७८२ मध्ये कॉमन्स सभेमध्ये योग्य प्रमाणांत प्रतिनिधित्वाची वांटणी व्हावी या उद्देशाने ज्या कांही संस्था स्थापनेची आस्तित्वांत आल्या होत्या त्यांच्या कार्यांत जोन्स यांनी बरी मदत घेई. यानंतर त्याने एक चेतकरी व गावातील सभ्य गृहस्थ यांमधील शासनतत्त्वविषयक संभाषण लिहिले.

१७८३ मार्च मध्ये फॉर्ट विल्यम किल्लातील प्रेरक न्याय-करवीरीतील न्यायाधिकाऱ्यांना जगा व त्याबरोबरच नॉईट क्लिवांसच बहुमान त्यास देण्यांत आला. एथिलमध्ये त्याचा अनावेरिया घिपले या खोशी विवाह झाला. सप्टेंबरमध्ये जोन्स कलकत्ता येथे येऊन दाखल झाला. तो येथे हिंदु-स्थानीत येऊन धोडा काढ झाला नाहीं तीच त्याने आपल्या गौकरीच्या वेळानून राहिलेइया वेळान वाङ्मय व शास्त्र यांचा अभ्यास करण्याचा वेत केला. लोकरच शास्त्रीय कामंकरिता कलकत्ता येथे त्याने एक संस्था स्थापन केली व या संस्थेचा जोन्स यामच अध्यक्ष करण्यांत आले. लोकरच त्याने छेठून वाङ्मयाचा अभ्यास सुरू केला. संस्कृत भाषेवरून त्याने एका टिकाणी असे उद्गार बाटले आहेत की, "छेठून भाषा ही इति पुरातन असो तिचा रचना अत्यंत आश्चर्यकारक असून ग्रीक भाषेपेक्षा ती जास्त पूर्णत्वास पोहोचलेली, अँटिन भाषेपेक्षा जास्त विरचित व दोही भाषेपेक्षा जास्त सुधारलेली आहे" यानंतर आपल्या न्यायाच्या कामावरिता मदत व्हावी म्हणून त्याने "डाय-वेस्ट ऑफ हिंदू अँड महाभारत जॉर्ज" हा ग्रंथ रचला. १७८९ साली त्याने आपला "एशियाटिक रिसर्च" (आशिया खंडातील संशोधन) या ग्रंथाचा प्रथम विभाग व सुप्रसिद्ध कवि काव्यदास यांचे सर्वोत्कृष्ट नाटक हाकुंतल यांचे इतिहास भाषांतर ही पुस्तके प्रसिद्ध केली इ. स. १७९४ मध्ये त्याने मनुस्मृतीचे भाषांतर प्रसिद्ध केले. त्याच वर्षी वृद्धदाहाच्या योगाने तो आगारी पडला व या दुःखाने त्याच साली एथिलच्या ७ तारखेस तो मृत्यु पावला.

जोन्स याच्या ग्रंथलेखनाचे विषयक्षेत्र अकाद ओह. त्यामध्ये हिंदूंची कालगणना, हिंदूंचे राक्षसिक, हिंदूंचा जादू वर्णगणना, हिंदूधर्माच्या संकेत, पंडितान भाषांचे व्याकरण, पंडितान भाषेचा इतिहास, सुमुलमानी वारसाचा कायदा, पौरुष्य हस्तलिखित ग्रंथांची सूची, इराणचा संक्षिप्त इतिहास, आशियाखंडाचे वर्णन इत्यादि विषयांचे अनेक ग्रंथ प्रमुख आहेत

"आशियाटिक रिसर्चेनी" या जोन्सच्या पुस्तकामध्ये संस्कृत, आरबी व फारसी काव्यांतील उत्तमोत्तम भागांची भाषांतर, अनुकरण व कांही नवीन कविता आल्या आहेत यांमधील कुमारधंमवाच्या तिसऱ्या सर्गातील कथाभागास अनुलभून केलेले कामदेवस्तोत्र, नारायणस्तुति इत्यादि कविता चांगल्या आहेत. अनुकरणप्रधान कलावरील जोन्स याचा निषेध या दृष्टीने फार महत्त्वाचा आहे या निबंधात

जोन्हाट यानें सर्व काव्याचा उगम अनुकरणामध्येंच होतो हें आपलें मत सांगेपास विवेचितलें आहे. यानवी मनीषिकार जोरदार व अविशेषण शब्दात अविभूत होत असतां कवितेचा कसा उद्भव होतो, तीप्र भावनांना साहजिकपणेंच तालबद्धता व कालनिगमन हे कसे संयुक्त होतात, त्याचप्रमाणें प्रेम व युद्ध यांनाच प्रमुखपणें काव्यप्रतिभा उत्तेजित करणाचें कार्य कसे केलें, इत्यादि मुद्द्यांचे या निबंधात उत्कृष्ट विवेचन आहे. तसेंच सगीतशास्त्र हें मानवजातीइतकें प्राचीन फसें आहे इत्यादि गोष्टींचा या निबंधात उदाहोद करव्यात आला आहे.

प्राचीन भारतीय संस्कृतीची जगाला पद्धतशीर माहिती करून देणाऱ्या अगदी पहिल्या विद्वानामध्ये सर विल्यम जोन्हाट यांचे नाव प्रमुख आहे जोन्हाट यांचा स्वभाव अत्यंत शांत व विवेकपूर्ण असून त्यांची मानवजातीविषयाचा विचार करण्याची दृष्टि स्वभावतःच हिंदू लोकांप्रमाणे असल्यामुळे भारतीय संस्कृतीसंबंधी त्यास नेहमी सहानुभूति वाटे प्राचीन संस्कृत शास्त्राच्या अफाट विस्ताराची कल्पना पूर्णपणे त्यांच्या भनावर ठसली होती विशेषतः संस्कृत पद्यशास्त्राचा आधारभूत असलेल्या छंदशास्त्राबद्दल त्यास अत्यंत प्रेम वाटत असे. त्यानें भगवद्गीता, गरुडपुराण, ऋगसंहार, हितोपदेश यांची भाषांतरें केली होती अशा रीतीने जोन्हाट यांच्या आयुष्यातील कामगिरी अत्यंत महत्त्वाची व अफाट होती. [लॉर्ड टेनमाऊथ-मेमॉइर, १८०४; इंडियन रिव्यू, पु. २२; ब्रिटानिका.]

जोयत, संस्थान. — मध्यहिंदुस्थान. भोपावर एकूण-श्री-तल एक सनदी संस्थान हें उ. अ. २१° २१' ते २१° ३०' व पू. रे. ७४° २८' आणि ७४° ५०' यामध्ये वसले आहे. क्षेत्रफळ १४० चौ. मै. उत्तरेस झापुआ संस्थान; दक्षिणेस व पश्चिमेस अलौराजपुर, आणि पूर्वेस ग्वाल्हेर. हें संस्थान विंध्याद्रि पर्वतात वसले असून बहुतेक भागांत दाट जंगल आहे सरासरी ३० इंच पाऊस या भागांत पडतो.

या संस्थानचा मूळ पुरुष कोण असावा यासंबंधानें मतभेद आहे. परंतु पंधराव्या शतकात अर्खा-राजपूर राज्याचा संस्थापक अनंददेव याचा पणतु केसरदेव याच्याकडे हा प्रदेश प्रथम आला या गोष्टीस आधार सापडतात. ब्रिटिशांची सत्ता प्रस्थापित झाल्यावर हा भाग राणा सबळ-सिंगाच्या ताब्यात होता त्याच्यामागून गादीवर बसलेला राणा रणजितसिंग १८०४ साली मरण पावला याच्यामागून राणा स्वर्धर्मसिंग गादीवर बसला, तो १८१५ साली मरण पावला. त्याच्यामागून राणा इंद्रजितसिंग गादीवर बसला. त्यावेळी तो अज्ञान अस्थायीमुळे संस्थानचा कारभार पोलिटिकल एजंटनें नेमलेला अधिकारी पहाता असे जाब-न्याया संस्थानिकांना 'राणा' ही पदवी आहे संस्थानची

लोकसंख्या (१९११) १५२६० असून येथें मिल्ह आणि मिलाळ या वन्य जातीची वस्ती शेंकडा ८६ आहे. जमीन सुपीक नसून वन्य जाती ल्यागवडीची काळजी घेत नाहीत. संस्थानची पाच ठाणीं केली असून त्यावर दोन ठाणेदारांचा व्यापार चालतो संस्थानचे एकंदर सालिना उत्पन्न २१,००० रुपये आहे

गां. व. — संस्थानातील मुख्य शहर. उ अ २१° २०' व पू. रे. ७४° ३०' बी बी सी आय रेल्वेच्या रतलाम-गोवा शाखेच्या दोहद स्टेशनपासून हा गाव सुमारे ४० मैलावर आहे. लोकसंख्या (१९०१) २०८. जोयत गावी संस्थानिक राहते. याच्या दक्षिणेस दोन मैलावर घोर नावाचें १९५४ लोकवस्तीचे गाव असून येथें संस्थानचा सर्व कारभार चालतो घोर व जोयत ही दोन मुख्य ठिकाणी असल्यावरून येथील लोक या संस्थानास घोर-जोयत असेंहि म्हणतात

जोगा — मध्यहिंदुस्थान, ग्वाल्हेर संस्थान. तोंवारपर गिऱ्याचे हें मुख्य ठिकाण असून ग्वाल्हेर — लाईट-रेल्वेचें स्टेशन आहे. उ अ २६° २०' व पू. रे. ७३° ४९'. लोकसंख्या (इ. स. १९०१) २५५१ यास जोगाबलापुर असें म्हणतात. करोलीच्या राजांनी बांधलेल्या जुनाड विजयाचे अवशेष येथें आहेत येथें सरई, पोलिस ठाणे, तपासणी बंगला वगैरे आहेत.

जोरिय — दक्षिण हिंदुस्थानातील एक प्राचीन देश गुपुनसंग हा सातव्या शतकात येथें गेला होता. हा देश नकी कोणता त्याबद्दल वाद आहे. धनककटच्या निरुद्धेस ८८ कोसावर सुलीय अथवा चोरिय किंवा जोरिय हा देश होता असें गुपुनसंग लिहितो. तो प्रात ४०० मील पेराचा असून तेथून पुढें १३० कोसावर कांचीपुर (कांजीवरम) येत असेंहि त्यानें सांगितले आहे. या गुमारास हल्लींचे कर्नूल शहर येतें. जोरिय (चोरिय) हें चोलमंडळ असावें असें लासन-मार्टिन सांगतात; परंतु हल्लींचे चोलमंडळ हें द्रविड देशाच्या पलाकडे असून गुपुनसंगचें जोरिय तर अलकडे येतें कर्नूलजवळ क्षोरा (जोरा) हें एक जुनें गाव आहे तेंच जोरिय असावें. टलिकरीचे तोरा हेंच असावें. [कनिंगहाम; दीक्षित-भारतवर्षीयभूगर्ण]

जोन्हाट, वि भा ग. — आभाम; शिवसागर जिल्ह्यातील मध्यविभाग सांच क्षेत्रफळ १०३२ चौरस मैल असून उत्तर अक्षांश २१° २२' ते २३° ११' व पूर्व रेखांश ९३° ५०' ते ९४° ३६ यावर वसला आहे. या विभागातील सुमारे ६ भाग ब्रह्मपुत्र नदीच्या मुख्यपात्राच्या उत्तरेस आहे. लोकसंख्या (१९११) २५,६६५५, या विभागांत १ गाव व ६५१ खेडो आहेत. १९०४ साली या विभागात ५६ चढाचे मळे होते. आसाम-बंगाल रेल्वे या विभागांतून जाते. १९०३-४ साली या विभागाचे एकंदर उत्पन्न १,७९,००० रुपये होते.

गांव.-भासाम.सिबसागर विहारा.मोहाट विमाराचे मुख्य ठिकाण उ. अ. २६° १९' २५" द. ७८° १३'. लोकसंख्या (१९११) ५२३१. अहोम राणांचे हे राजधानीचे गांव होते. येथे व्यापार वराच नासतो. सिबसागर विहाराचे हे लवकरच मुख्य ठिकाण होणार आहे.

जोशरी, वि भा ग.-आसाम. हा खाली आगि अटिया टोपर जिल्ह्याचा एक विभाग आहे. क्षेत्रफळ १०८६ चौरस मैल. उत्तर अक्षांश २५° ५८' ते २६° ३५' व पूर्व रेखांश ९१° ५९' ते ९२° ५१' या मध्ये वसला आहे. मोट्या गावाचा हा प्रदेश होता परंतु १८३१ साली ब्रिटिशांनी त्या राजकुटुंब मिळविला. लोकसंख्या (१९११) ३०८५०. या विभागांत ८२९ ठिकाणे असून जोशरी गांव मुख्य ठिकाण आहे. जोशरी येथे दरवर्षी पाऊस सरासरी २३७ इंच पडतो. परंतु डोंगराच्या दक्षिण उतारावर याद्विषेक्ष! जास्त पडत असल्या.

गां व.-जोशरी विभागाचे हे मुख्य ठिकाण अजून सपुत्र-सहाय्यापान १८३२ फूट उंचीवर आहे. लोकसंख्या (१९०१) ३११९. उ. अ. २५° २५' व द. रे. ९२° १२'. येथून कापूत व रबर वाहते जाते. पारसबाई दरवर्षीची सरासरी २३७ इंच आहे.

जोशी-गावपाट्यात अनेक हक्करांचेकडे प्राप्त होती हे एक हक्करां फार पूर्वी पासून आहे. याचे काम पंचास प. हून गांवानीक लांकास तिथि सांगणे, लमाचे व मुनीचे (व दुसऱ्या धार्मिक क्षयांसाठी) मुहूर्त काढून देणे, त्रय-लेल्या मुलांची नावे ठेवणे वगैरे असे या कामासाठी गांवानीन त्याला जी हक्काची मिळकत मिळे, तिचे स्वरूप कापणीच्यावेळी निमंत्रित धान्य; गुडीपाडवा, दिवाळी, होळी वगैरे सणाच्या प्रसंगी दर घरांतून साधारण एक एक पंचा, सरकारीतून नोसडीच्या शुचीवदल इनाम मनीन नासत थडे; शिवाय सणावारी नक्ष रक्कम घोंडी फार मिळे. छत्र-मुनीच्या प्रसंगी याका प्रति होदं. यत्रवर्गात छत्र लावण्याचे काम यांनंन असे जोशकीतुति नर वेवारदी झाली तर (मराठी राज्यांत) ती पुढे दुसऱ्याकडे चालविण्याचा अनिहार सरकाराकडे नसून, परगण्याच्या देशमुख देशपांडे वगैरे अयोनदाराच्या व ग्रामाधिकार्याच्या हातीं असे. हा वंग बहुधा यजुर्वेदी वाङ्मनांचा असे. [वाङ-भा २]

जोशी-मुंबई इलाख्यातील एक नात. लो सं. (१९११) ११५०. दक्षिण हिंदुस्थान, हॉंगण व कानडा यांमध्ये हे मुख्यत्वेकरून आढळतात. त्राळे, धनगर, माळी, इत्यादि जातीया यांमध्ये वराच सणा असून हे पिस्ते भिकारी व सामुद्रिक असतात. त्यांच्या डमरूच्या आवाजावरून यांची पुत्रपुत्री, शिवादेवकी व कुडबुडे हीं नावे पडली आहेत. तांनां पिंगळे हेही नांव आहे. जोश्यांचे (१) नास जोशी व (२) अकरमाथे, असे दोन भाग असून त्यामध्ये कृष्ण रोटीव्यवहार आहे पण वेटीव्यवहार नाही.

यामध्ये जुळे आहेत. पंचपालवी हे त्यांचे देव असून त्यांचा धर्म व वाढीरीती मराठायांप्रमाणेच आहेत. ते मोठे प्लातन व दाऊ फितात. आपला दर्जा मराठायांवर असे असे ते म्हणतात परंतु जोशी लोक महार-मोगांची शिक्षा घेत असल्यामुळे मराठे लोक त्यांची कर्मा दर्जाचे समजतात. नव्हड-मध्यप्रांत व मध्यहिंदुस्थान यांमध्ये हे एक जोशी नात आहे.

जोशी, अण्णा मातंड- (१८४८-१८९८) एक महाराष्ट्रीय नाटककार. हे अण्णासाहेब किर्लोस्करांचे समकालीन होते. त्यांच्या देणेर्यासाठी वेळगांवास स्थापन झालेल्या " मराठासाहित्यक " मंडळीत जोशी होतेच. इ.स. १८७९ मध्ये नोकरीकरिता ते मुंबईत गेले. तेथे ते पूर्वाप्याव कंपनीच्या नावे कधी कधी हौशी मंडळी जमवून नाटकं करीत. संगीत तोभागरामा, सं. ताविजी व सं. शिवशंकरातिव्रज अशी यांची स्वतंत्र तीन नाटके उपलब्ध आहेत. त्याने प्रयोग " अर्जुनाष्टपकलौतेमक " मंडळी मुंबईत करी. तोभागरामेन शिवाच्या दुःस्थितीचे चित्र रेखाटले आहे अण्णा सुधारकमताने असल्याने ते चित्र त्यांना भटक रंगीत बढवितो आले. याखेरीज सं मुच्छकटिक व उषारामचरित्र ही नाटके त्यांनी रचिली असावीत असे दिसते. संगीत नाटकाच्या पहिल्या भमशरीचे जनक म्हणून हॉंगरे, किर्लोस्करांवरोबर जोशरी नांव निवर्णे जरूर आहे [रंगभूमि, वर्ष ५ अं ३]

जोशी, गणेश कृष्ण- (१८६४-१९३२)-एक महाराष्ट्रीय नट. यांचे पत्नी मुख्य आविर्भूत, जिह्वा रत्नागिरी येथील रद्दागारे असून लहानपणीच बडोच निवर्तेव्यामुळे व गरीबामुळे याच्या शिक्षणाची हेळतांड झाली व नाक्या १० व्या वर्षीच ते मयुक्ती मागण्याच्या प्रांताला केटाळून कार्लेरीच्या नाटकमंडळीत पडून गेले. तेथे आपल्या काम करण्याच्या कुशलतेने त्यांनी बरीच वाढवा मिळविली पुढे १८८९ मध्ये कार्लेरीची नोटक्रमेळी बंद पडून ते घरी परत आले. परंतु त्याच दुसऱ्या रा. क. व. जोशी या गृहस्थानी टोण येथे शाहुनगरवासी नाटक मंडळी स्थापन वेल्यामुळे त्यांनी गणपतरावांचे मंडळीस येऊन मिळण्या-पिण्याची विनंती केशवावरून ते सदर मंडळीत येऊन दाखल झाले ही मंडळी प्रथम ७८ वर्षेपर्यंत पौराणिक नाटकेच करीत असे. त्यापुढे समाजाच्या बदलत्या अवस्थेत अनुसरून नवीन गद्य नाटके करण्यास मंडळीने सुरवात केली. याच सुमारास महाराष्ट्रगर्भाची पडदे, सांगतिनरी वगैरे चावडीत बुधाराणा हाके लावली होती. अशा नवीन क्षमावटीचे मंडळीने बरेचसे खेळ बसविले. परंतु उत्तमाच्या हद्दीने मंडळीची स्थिती गुभारेचा अशा स्थितीत १८९१ मध्ये शाहुनगरवासी नाटकमंडळी पुण्यास आली. पुण्यास प्रो. किंकर यानी ही मंडळी हाताशी धरली व गणपतरावांच्या अंगव्या सहभागिनयनादि गुणाचा उत्कर्ष या वेळपासून म

उत्कर्षास कारणाभूत झाला. या वेळेपर्यंत मंडळीने शेक्स-
पीयरची हुंकाराव, हॅम्लेट, तारा, वगैरे व मनुष्योपा, मोचनगड,
वीरकोत-वीरसेन वगैरे इतर नाटके रंगभूमावर आणली होती.
१८९१ पासून मंडळीने ऐतिहासिक नाटके बसविण्यास सुरवात
केली व या प्रयत्नात वामलेंच यश आले. 'राणा भीमदेव'
या नाटकात गणपतराव भीमदेवाचा भूमिका घेत असत.
त्याच्या वीररसान्वित पडाडी आवाजाने, सह्याभिनयाने
व तद्रूपतेने प्रेक्षकांच्या चित्तवृत्ती अगदी धराळून जात
याच सुमारास 'तुकाराम' या धार्मिक नाटकाचा प्रयोग
करण्यात आला. या नाटकातील भूमिका गणपतराव इतक्या
यथायोग्य तऱ्हेने केलीत असत की या २० व्या शतकातील
तुकारामाचे दर्शन प्रेक्षकांकरता अखेरपर्यंत भविक प्रेक्षकांच्या
उज्या पडत असत. इतर नाटकाप्रमाणेच शास्त्रिका, फाल्गु-
नराव व मानाजीराव (मॅक्रेथ) या नाटकातहि त्यांनी
चांगली कर्ती मिळवेली. गणपतरावाच्या अर्गा कमावलेले
घारीरीश्रव व स्वाभाविक परतु 'पराधी' अभिनय यांचे
प्रकट मिश्रण होते. व्हिडिया प्रेक्षकालाहि नाटकाचा सर्व
भाव व भाषा वेळळ अभिनयाने समजून घेऊन इतक्या
सूक्ष्मतेने व भिन्नभिन्न मनोवृत्तींनी उचित असा अभिनय
सुद्धाभिनय व अवविशेष-भावार्थ समजून करण्यात त्याच्या
गुणाने सार होते. गणपतराव हे मंडळीच्या मालकांपैकी
एक असल्यामुळे इतरांना बाबतून वेण्याचा त्यांना गुण
चांगलाच दिसून येत असे. इंग्लंडमधील सुप्रसिद्ध नट
गॅरिक किंगडुना त्याबद्दी सरस अशी हॅम्लेटची भूमिका
कृतानी त्याची योगिक तन्मयता यासुळेच महाराष्ट्र
रंगभूमावर त्यांना नाटकाचार्य ही पदवी मिळवित. आर्थी
हॅम्लेटमधील भूमिकेच्या अप्रतिमपणाबद्दल युरोपियन लोकांनी
पात्राच्या नटाच्याहि वर त्यांना बसविलेले आहे व याचे
कारण त्यांचे अभिनयशक्त, भाषणशैली व स्वरलापव हे
गुण होत. शोकभावाप्रमाणेच सुखभावहि यथायोग्य तऱ्हेने
पळविण्याची त्यांची हातोटी वाखाणण्यायोगी होती. दान-
धर्माकडेहि त्यांचे बरेच लक्ष असे. त्यांना नाट्यप्रेमण्याची
इंधरी देणारी होती याच कारणे नाहीं.

जोशी, गणेश वासुदेव (१८२८-१८८०)-एक महा-
रष्ट्रीय पुढारी सार्वजनिक काका या नावाने हे प्रसिद्ध आहेत.
बयाच्या चौदाव्या वर्षी यांनी सदरअमीनची नाकरी पत्करली,
पुढे हायलीट वकिलाची परीक्षा देऊन पुण्यास वकिली केली
व उत्तम लोकिष्ठ संपादन केला, १८६४ साली यांनी पुण्याची
सार्वजनिक सभा स्थापन केली. या संस्थेच्या वतीन यांनी
५५०० लोककार्य केलें शेतकऱ्यांनी स्थिति सुधारण्यासाठी
याचे अभ्यासूत प्रयत्न चालू होते. लवादकोर्टाचीहि
यांनी स्थापना केली. महाराष्ट्राव गायकवाड यांच्याबरोबर
जटल्याच्या वेळी फारच वर्णनीय कामगिरी यांनी केली
यांच्या सार्वजनिक कामगिरीवरून यास 'सार्वजनिक काका'
असे नाव म्हणू लागले. अडवाले वासुदेव बळवत कडक

याचे वकीलपत्र यांनी घेतले होते. १८५९ साली यांनी
स्वदेशी वस्तु वापरण्याचा निश्चय केला व जडेभरडे
आगरवे, दामणकाठी पोतर व कंदी रगाचे पागोटें घाऊ
लागले. यांनी स्वदेशीचे वस्तु आमरण पाळले, याचा स्वभाव
फार कोमळ होता उद्योग दाढगा असे सार्वजनिक सभे
साठी त्यांनी एक मोठा वाडा खरेदी करून संस्थेस मोफत
दिला.

जोशी, गणेश व्यंकटेश (१८५१-१९११)-
एक महाराष्ट्रीय अर्थशास्त्रज्ञ व राजकारणी पुरुष. याचा जन्म
८ जून १८५१ त मिरजेत झाला. याचे वडील मिरजे
संस्थानचे पातनीस होते. याचे आजोबा स. १८१८ त मिरजे
कराच्या तर्फे पेशव्याकडे वकील असून त्या वेळेच्या इस
आगरावर झालेल्या अखेरच्या चकमकीत सामील होते.
चरित्रनाथक हे बी. ए. च्या परीक्षेत तर्कशास्त्राच्या विषय
यात पहिले आले होते. विद्याभ्यास संपल्यावर त्यांनी शाळा-
खात्यात नोकरी धरली (१८७३) या वेळेपासूनच
त्यांनी लोकप्रयोगी कामास प्रारंभ केला. ते उत्तम शिक्षक
म्हणूनहि प्रख्यात होते. नाशिक, रत्नागिरी, मुंबई, सोला-
पुर, सातारा, पुणे वगैरे ठिकाणी त्यांनी नोकरी करून
१९०७ साली पेन्शन घालेले. त्यांचा रहाण अगदी साधी
होती, ते अत्यंत विनयशील पण धर्मेनिष्ठ (माणपत्य)
व नियमित वागणारे होते. याचा आवडता विषय
आकडेवांशाचा होता. सहकारी अधिकाऱ्यांतील आंकडे
वेळून त्यांची दुसऱ्या परराष्ट्रातील जमाखर्चांची करून
रिड्युशनाची दृग्दिवस्था त्यांनी सिद्ध केली. त्यांचे कोण-
तेहि विचार निराधार नव्हे, त्यामुळे सरकारास ते मान्य
करावे लाग. टाईम्स ऑफ इंडियात याचे लेख 'जे' या
इश्री अक्षरनामाखाली येत. त्यांचे अध्ययन व विद्वत्ता
दुतर्फी मोठा असे की, म्या. रानडे हेहि त्यांची सहा
पेत ना गोखल्यांनी वेल्ची कमिशन पुढे जी साक्ष
दिला तिची सर्व तयारी यांनाच करून दिली होती.
तसेच सुद्धे बानर्जी, ना सयानी, रोमेशचंद्र दत्त यांनाहि
वेळोवेळी याची मदत होती. राजकारण, इतिहास, अर्थ-
शास्त्र हे याचे आवडते विषय होते. सार्वजनिकसभा,
त्रैमासिक, इंडियन रिस्कु, मराठा वगैरे निरवयलिकात
याचे लेख आलेले आहेत. स्वराज्याच्या चळवळीस त्यांचा
पाठिंबा असून सुर्वेच्या कायदेकीर्तिलेखे ते सभासद होते. ते
१९०८ साली पुढे येथे भरलेल्या मुंबई प्रांतिकपरिषदेचे
अध्यक्ष होते. त्यांची भाषणे माहितीन भरलेली असत.
महाराष्ट्रातील सर्व राजकीय पक्षातील पुढारी, त्यांना जाऊन
देत शिष्यण सार्वजनिक व मोफत करावे अशा त्यांची
इच्छा होता. त्यांचा अंत (ता. २० मे १९११ रोजी) अंतर्ग-
त्याच्या विकारांने झाला. शेवटपर्यंत त्यांचे अध्ययन सुरू
होत. त्यांच्या बहुतेक लेखांचे व भाषणांचे एक पुस्तक
त्यांच्या चिरंजीवांनी १९१२ साली प्रसिद्ध केले आहे.

जोशी, चासकर—'कृष्णाजी नाईक जोशी' (विभाग ११ पृ. १६५) पहा.

जोशी, वारामतीकर—हैं पराणें मूळचें कोंकणांतलें केळयी गांव; त्या पराण्यानील केळव नाईक नावाचा मुख्य काशीस जमून सावकारी कसं जमाला त्याला सदाशिव, कृष्ण व अंगोबा असे तीन पुत्र होते. कृष्णाजी हा साहूबरोबर दक्षिणेंत आला. साताऱ्यास येऊन राज्य मिळविलेंत कृष्णाजीनें शाहूत पैसा पुरविला, म्हणून त्याच्यावर शाहूनी मर्ण फार होती. सदाशिवाल्या पेशवा सर्व देशभर होत्या. तोहि सावकारीत हुशार होता. कृष्णाजीस साताऱ्यास शनिवार पेठेची चौबरी मिळाली होती त्याचा एक मुलगा विश्वाय साताऱ्यास सावकारी कर, दुसरा मुलगा नारायण हा जापपुरकर असेंस्थायी दिवाण असता खर्चित केला त्याचा पुत्र कृष्णाच, हा उत्तरपेशवाईंत प्रख्यातीस आला. हा देशाच्या तर्फे टिपूकडे वकील असे यानें १७८५ साली साताऱ्यास इत.करिता एक मोठा वाडा बांधिला पेशवाई ऐक्यानंतर हा सातारकर महाराजाचा खाजगी कारभारी होऊन स. १८२५ त गारण पावला याचे पंथज हज्जे साताऱ्यास आहेत.

केशव नायकाचा वकील मुलगा सदाशिव हा वारामतीकरांचा मूळ पुरुष होय. तो व त्याचे मुलगे सावकारीचा पेशवा करीत असत. त्याला गोविंद, महादया उर्फ जव्हा व आव्ही असे तीन पुत्र होते. बाळाजी विश्वनाथ पेशवे यानें आपली सुकडी भिळकई ही आव्ही (आबाजी) यास दिली ही पेशवी राजकारणातहि पडत असत. भाळव्याच्या बमगिरीवर माजी इ. स. १७१२ च्या वेळी नेमणूक झाली होता. नाईक-पेशव्यांचे काही दिवस विपुल पडले होते बानासाहेब पेशवाना पेशवाई मिळू नये अशा खटपटीत बावूजी नाईक होता. स. १७४३ त बामतीस महागिरी भिळवून तेथे नाईक राहू लागले. स. १७५१ त पेशवे व नाईक यांचा धमेठ झाला. योरल्या माधवरावांना याचें साहाय्य लागलें असे. त्यांनीच रामचंद्र जाधवांचा निजामाकडून कोडून पेशवाकडे आणिलें. राधोबादादा यांची मुलगी दुर्गाबाई ही बावूजीच्या पादुरेस नावाच्या मुलास दिली होती परंतु रामभाऊ पेशव्यांनी मुलगी बावूजीच्या चवथ्या मुलास दिली असून ती मुलगा लमाच्या १५ व्या दिवशी वारला, तेव्हा तिच्या पुर्णवैवाहासधर्मी त्यावेळी प्रश्न उपस्थित झाला होता. नारायणरावांच्या बधानंतर बावूजीने राधोबादादांचा पक्ष सोडला. यानें बहुतक पेशवाई समर्थ पाहिली होती ती रुसिक व पुणज होता. त्याच्याच पदरी मोरोपंत धराडकर हे होते. हा स. १७८८ च्या मुमाराच व त्याचा पुत्र पादुरंगराव स. १७९४ त वारला त्यानंतर या पराण्याची नांवाहत झाली या पराण्याच्या बाबडेकर, मेढतकर, सातारकर व वारामतीकर अशा चार्या लोकांनी पेशव्यांचा बखल भरतवर्षे तऱ्हे, बांधी मराठी रीतसरत, पृ १]

जोशीमठ—संयुक्त प्रांत. गडवाल जिल्ह्यातील एक ठेठें. उत्तर अ. २०° ३३' व पृ. ७१° ३५' समुद्रसपाटीपासून ६१०० फूट उंचीवर हें पाचवें लोकवस्तीचे ठेठें आहे. येथें उद्यानांवाचा मुख्य पुजारी—यास राजवट म्हणतात—हिंकाळ्यात येऊन राहतो. कारण वरील बंदीतच देवळाच्या बाटेवर पर्यंत पडल्यामुळे ती रस्ता बंद होती. येथें मुक्कळ प्राचीन देवळे आहेत. त्यापैकी काहीनें धरणीकंपामुळे तुटून गेली आहेत. या मठास ज्योतिर्मठ असेंहि म्हणतात हा मठ शंकराचार्यांनी स्थापिला व यात त्याने पूर्वेचे शास्त्रिभाम आहेत असें मानण्यात येतें

जोहान्निस्वर्ग—प्राध्याच्या हुंसेनासत प्रातांतील व्हाइन नदीच्या उजव्या किनाऱ्यावरील, आगगाडीच्या रस्त्याने रुईशीमच्या दक्षिणेंत ६ मैलांवर असलेले ठेठें. येथें व्हाइन नदीच्या काठी टेंडूंनींवर एक सुंदर महाल आहे; ती १८०७ त वेपोंलवर्ननें आपल्या कैटरमन सेनापतीस दिली होता; घाच्या आसपास दक्षिणे मळे असून त्यापासून निमणार् जोहान्निस्वर्ग सध प्रसिद्ध आहे

जोहान्निस्वर्ग—दक्षिण आफ्रिका हे ट्रान्सवालचे मुख्य पट्टर असून रेंडसाणतिन काळलेल्या सोन्याच्या व्यापाराचें वैद्यस्थान आहे हें दक्षिण आफ्रिकेचें व्यापाराचें ठिकाण आहे विटवांटरसेडच्या दक्षिण उतारावर हें एकलेले असून दक्षिण अक्षांत २९° ११' व पूर्वरेखास २८° २' यावर आहे समुद्रसपाटीपासून हें १७६४ फूट उंच आहे पाथेम-कनील भागांत बाजारचीक आहे व दक्षिणेकडे सरकारी चौक आहे. कनिशतरस्ट्रीट, माईटस्ट्रीट, प्रेसिडेन्टस्ट्रीट व ग्रेटस्ट्रीट या मुख्य व्यापारी सडका आहेत बांवर पेठ्या, खनिज कंपन्यांचे दुकाने व इतर दुकाने आहेत न्दोन ब्रॅंडस चौकात टेलिफोन कचेरी आहे हीन चौकात ट्रान्सवाल युनिव्हर्सिटी कॉलेज आहे सेन्टमेरी प्रार्थनामंदिर व बहुदी लोकांचे देऊळ ही जवळ जवळ आहेत. फर्कस्ट्रीटवर कॅथोलिक पंथाचें मंदिर आहे जोवर्टपाकच्या उत्तरेस सांवेग्निक इतिहासक असून पलोकडे बीअरसोडा र्ने बांधलेला झिझ आहे पट्टरच्या ईशान्येस ३ मैलांवर वैषवाळा आहे

जॉसेफटाऊन, बडफ्रेड्रिआ, डुनेफॉउट, वेरी, हिलग्री, पार्कस्ट्राऊन, येकोट्टहोला कापि बिलेग्यु हां पाट्टरच्या आसपासची सुर्य खेडी आहेत. फाडबर्ग येथें विजेचे व गंधचे कारखाने आहेत अमिस्वन, बॉजसबर्ग व कुमनड्री पट्टर रेंडवर असून तेथें खुमिसेपतिमिया आहेत. शहरच्या दक्षिणेस, पूर्वेस व पाथिमेस सोन्याच्या खाणी असून मजूर लोक राहतात. रेंडपासून दिवसेंदिवस रेल्वे आहे जोहान्निस्वर्गच्या पूर्वेस २५ मैलांवर स्थित येथें कोळशाच्या खाणी आहेत. येथील हवा आरोग्यकारक आहे हिंकाळ्यात उष्णतामान ५३° अंश असते व उन्हाळ्यात ५५° अंश असते. येथें २८ इंच पाऊस पडतो फुफुसाच्या रोगांत फार लोक

मराठा प्राथमिक व दुसऱ्या शाळा संस्थानच्या ताब्यात आहेत येथे सर्वांचे शिक्षण नाही. प्राथमिक शाळातून फक्त मोफत शिक्षण मिळते १९०६ साली अल्फ्रेड बेटनने विद्यापीठाच्या इमारतीकरीता २,००,००० पोंडाचा देणगी दिली येथील गोरे लोक निरनिराळ्या देशातून येथे आले आहेत १९६१ पर्यंत पोड्याच्या टाक्याच्या होत्या पुढे विजेच्या झामगाट्या सुरू झाल्या येथील लोक हातगाड्याचाहि उपयोग करतात खास शहराचे क्षेत्रफळ १ चौरस मैल आहे स्थानिक राज्यकारभार लोकनियुक्त म्युनिसिपलमंडळाने असतो गोण्या मिटिशप्रजाजनानाच फक्त मत देण्याचा अधिकार आहे १९०६ साली खास शहराचा लोकसंख्या १९०२२ होती व म्युनिसिपल सरहद्दीतील लोकसंख्या १९५६४२ होती, सन १९१९ मध्ये लो म २६०००० होती पैकी १४१५५ गोरे व बाकीचे काळे लोक होते

इतिहास — विटबॉर्डरॉड खडकातून सोने सापडले म्हणून हे शहर अस्तित्वात आले १८८६ साली हे शहर वसले व याच जोहानासिरसिक अधिकाऱ्याचे नाव देण्यात आले. १८९५ साली येथील खनिखोदक कंपनीची भरभराट झाली बदरापासून शहरापर्यंत रेल्वे झाल्यामुळे सोन्याच्या खाणीचा धंदा चांगलाच उर्जितदशेत आला राजकारण व शिक्षणक्षेत्रात सुधारणा करण्याकरिता येथील लोकांनी बोमर सरकारविरुद्ध बंड केले पण त्यात त्यांचा यश मिळाले नाही.

पण यामुळे स्थानिक राज्यकारभारात पुष्कळ सवलती मिळाल्या शहराची व्यवस्था सरकारनियुक्त आरोग्य निधामकमंडळाकडे असे १८९७-९८-९९ या तीन वर्षांत खाणीचा धंदा पुष्कळ भरभराटीस आला १८९८ साली १,५०,००,००० हून अधिक पोंड्यांचे सोने खाणीतून निघाले १८९९ साली ट्रान्स-डाल व ग्रेटमिडनमध्ये युद्ध सुरू झाल्यामुळे बहुतेक युटिलिटीस देण शोधून गेले १९०० साली मिटिश लोकांनी हे शहर घेतले लंडननंतर सोन्याचा धंदा मद्रासला खाणीत काम करण्याकरिता पुरेसे मजूर नसल्यामुळे चानमधून मजूर लोक येथे येत असत १९०४ पासून १९०६ पर्यंत खाणीत काम करण्याकरिता ५०००० लोक येथे आले १९०१ साली २,००,००,००० हून अधिक पोंड्यांचे सोने खाणीतून निघाले

१९१० नंतर जोहानीश्वरगमध्ये उद्योगधंद्याची बरोच वाढ झाली तरा याचे जीवन मुख्यत विटबॉर्डरॉड मधील सोन्याच्या खाणीशी निगडत झाले होते म्हणून तरी चालेल १९१०-१५ च्या दरम्यान जोहानीश्वरगमध्ये नवीन कोटे, नगरमंदीर, म्युनिसिपल आर्ट गॅलरी, इत्यादी इमारती बांधण्यात आल्या १९१६ साली मिन्नर पार्कमधाल ८० एकर जागा, नगरमंडळाने युनिव्हर्सिटीची इमारत बांधण्याकरिता देऊ केली पण महायुद्ध सुरू झाल्यामुळे ही इमारत बांधण्याचे काम १९२० साली सुरू झाले, व युनिव्हर्सिटी

स्थापन करण्याचा पूर्वीचा कल्पना जाऊन, तेथे कॅलेज स्थापन करण्याचे ठरले व ते दक्षिण ऑफ्रिका युनिव्हर्सिटीला जोडण्यात आले या कॉलेजमध्ये, खनिखोदनशास्त्र व शास्त्रीय शिक्षण हे विषयहि शिक्षविषयाची सोय केलेली आहे नगरमंडळाने, रस्ते बांधणे, चौहो घालून बागा तयार करणे अशा सव्हेने नगरसौंदर्याची वाढ चालविली आहे पण बांधण्याचा गोष्ट मात्र ही की शहरापासून अर्ध्या मैलच्या अंतरावर जेडहॉर्से येथे जी येथील मूळ रहिवासींनी राहण्याची जागा आहे ती अत्यंत गलिच्छ व रोगोद्भूत असून ती सुधारण्याचा प्रयत्न या नगरमंडळाने भजिवात केला नाही. जोहानीश्वरग हे उत्कृष्ट घोल्याचे ठिकाण आहे १९१९ साली येथे विमानगृह बांधण्यात आल्यापासून, वैमानिक दळणवळणाचे हे केंद्र बनले आहे

जोहानीश्वरग येथील म्युनिसिपलिटीचे उत्पन्न १९१९-२० साली १,११,५८०० पांड होते १९१३-१४ या साली येथील गोण्या मजुरांनी पुष्कळ सप केले व त्याप्रसंगी दंगे-धोपहि झाल १९१५ साली लुटिटेनिया बोट घुडाल्यामुळे, नवळ जवळ ५ लक्ष पोंडाच्या मालाची नासधूस झाली रयामुळेहि येथील वातावरण बरेचसे प्रभुत्त्व झाले होते. १९१७ साली याच ठिकाणी साउथ आफ्रिकन ट्रेड कॉमिसेथे पहिले अधिवेशन झाले, १९१९ साली खाणीतील काळ्या लोकांमध्ये असतोप माजल्यामुळे बरेच सप घडून आले

जोहार (जोहार) — रजपूत लोकात ही जोहाराची चाल असे शत्रूपुढे आपले चालेनासे झाले व आता शत्रूच खात्रीने यश मिळणार अशी वेळ आली म्हणजे हे रजपूत लोक आपल्या सर्व बायकांना (एखाद्या गुहेत अगर खाईत) एक मोठी चिता रचवून तांत जीवत जाळीत अशा प्रसंगी मुख्य पुढाकार राजपूती घेत असे तिच्या मागे सर्व स्त्रिया प्रथम देवीच्या दर्शनास जाऊन पूजा करीत व मग जमलेल्या (आपल्याहून लहान) पुरुषांना आशिर्वाद देऊन शातपणे चित्तारोहण करीत सर्वांची रक्षा झाल्यावर तेथील चितामय कपाळास लावून व आगत एकजात केशरी रंगाचा पांयाळ चढवून व केशरीगंध लावून सर्व पुष्टपमंजीही शत्रूवर जोराने तुटून पडत असत व स्वतःचा प्राण धारातीर्थी अर्पण करीत या एकदर विषास जोहार म्हणत फक्त वृद्ध व बालक तेवढेच या प्रसंगातून वाचत रजपूत इतिहासात असे प्रसंग अनेकदा आढळतात चितोड किछयावर असे तीन प्रसंग घडून आले होते व त्यात लाखा जावानी अग्निवाष्टे मंझण केली ज्या गुहेत हा जोहार होत असे, ती गुहा अद्यापिहि दाखवितात तेथे हज्जा सपे फार आहेत असे म्हणतात शहर पाऊणसे वर्षांपूर्वी तेथील सर्व अस्थी काढून

७५५ चौरस मैल असून लोकसंख्या (१९११) ५०१८७. या तालुक्यांत १४ खेडी आहेत. एकंदर उत्पन्न (१९०३-४.) १.४ लाख रुपये. वेस्टर्न नार सिस्टिम व यंदर तलाव यांखाली सुमारे २ तालुका भिमतो व याकीचा पाषाणवर अवलंबून रहातो. जमीन सुपीक असून हंगामांत ज्वारीची एका पेराणीन तीन पिके घेता येतात. तालुक्याच्या पश्चिमेक कीर्तूर डोंगर आहेत.

जोहोर—मलाया द्वीपकल्पाच्या दक्षिण टोकाली हे शांतत्र संस्थान आहे. याच्या उत्तरेस पाहेंगर्ब संस्थान आहे. वायव्येस नेम्रो संयोजक व मलायाचा प्रदेश; दक्षिणेस सिंगा-पूरचा वेगळे करणारी सामुद्रधुनी; पूर्वेस चीनचा समुद्र व पश्चिमेस मलायाची सामुद्रधुनी. इ. स. १८७३ मध्ये ब्रिटिश सरकाराने मूअरप्राताचा कारभार तात्पुरता जोहोर संस्था-नच्या ताब्यांत दिला; व १९१० साली मुद्रा हा प्रांत सुल-तानच्या ताब्यांत होता. याचा समुद्रकिनारा २५० मैल आहे. वायव्येकडून आग्नेयेकडे याची लांबी १६५ मैल आहे व पूर्वपश्चिम रुंदी १०० मैल आहे. याचे क्षेत्रफळ सुमारे ७५०० चौरस मैल आहे. येथील मुख्य नद्या म्हणजे मूअर, जोहोर, एंको व वादुराहट ह्या आहेत. मलाया द्वीपकल्पा-तील कोणत्याही संस्थानापेक्षा येथे डोंगराळ प्रदेश कमी आहे. सर्वांत उंच ठिकाण गोंत अँफिद (४००० फूट) आहे. येथे जंगल फार आहे. अयुक्कर याने बांधलेला राज-वाडा येथे मुख्य पहाण्यासारखा आहे. वंदर महाराणी ही मूअरप्राताची मुख्य नागा आहे. येथील हवा आरोग्यकारक आहे व वार्षिक पर्जन्य सुमारे १७२८ इंच आहे. जोहो-रची लोकसंख्या (१९११) ते १८०४१७ होती; पैकी १०२२१९ मलायी, ६३४०५ चिनी व ५५५९ हिंदी लोक होते. येथील वस्त्र (१९१७) १०१६८९४ डॉलर होते. खर्च या मानाने कमी (निम्मा) आहे. १९१७ साली ५ इंग्रजी व ६६ देशी शाळा होत्या. रयर, गॅब्रियल, मिरची, खोबर, जस्त वगैरे माल परदेशी रवाना होतो.

१९११ साली पोर्तुगीज लोकांनी मलक्काच्या सुलतानाला हाकलून लावल्यानंतर त्याने जोहोरचे मुसलमानी राज्य स्थापिले असे म्हणतात. डच व पोर्तुगीज लोकांच्या भांड-णात जोहोरने भाग घेतला. नंतर रिओच्या सुलतानाचा अधिकारी जोहोरवर राज्य करीत होता. या अधि-काऱ्याने इ. स. १८१२ मध्ये रिओच्या सुलतानाच्या अधिकार हुताखून दिला असावा असे दिसते कारण १८१९ साली सुलतान हुसेन नोवाच्या त्याच्या बंधूबाने सिंगापूर ईस्ट इंडिया कंपनीला दिले. स. १८५५ ते कंपनीने त्यावेळचा सुलतान अली याला गांधीवरून काढून जोहोरचा मूळमालक दुमेगांग याला पूर्ण अधिकार दिला. याचा मुख्य दुसेगांग अयुक्कर असाधारण बुद्धिमत्तेचा मनुष्य होता. तो पुष्कळ वेळा युरोपांत गेला व आपल्या राज्याच्या कारभारांत व भरभराटीत त्याने पुष्कळ लक्ष घातले. ब्रिटिशोरेया राज्याने

त्याला स. १८७९ ते महाराजा किताब दिला. १८८५ साली त्याने ब्रिटिशांची नवा छत्तार केला त्यामुळे जोहोर संस्था-नचा सुलतान असा किताब घेण्यास परवानगी दिली. इ. स. १८९५ मध्ये त्याचा मुलगा सुलतान इब्राहीम गांधीवर आला. जोहोर येथील राज्य इतक्या सुरळीत रीतीने चालले की ब्रिटिशांना तेथे आपला रेसिडेंट ठेवण्याची आवश्यकता वाटली नाही. १९१४ साली एक ब्रिटिश सहाय्यार नेमण्यांत आला. सुलतानाला राज्यकारभारात मदत करण्याकरिता एक स्टेट कौन्सिल असते. त्यात दोन युरोपियन असतात. मूअर संस्थानचा कारभार जोहोरच्या राजघराण्यातील पुरुषांकडून पाहिला जातो व तो रेसिडेंट असा किताब घारण करतो.

जोमड—मद्रास इलाहा, गंजम जिल्हा. गंजम गांवाच्या पाहिमेस सुमारे ८ मैलावर हा एक मोठकडीत आलेला किल्ला आहे. उ. अ. १९° ३३' व पू. रे. ८४° ५०'. हा चेन्नामपुर तालुक्यात कृषिकृष्या नदीच्या उत्तरेकडील तोरा-वर आहे. किल्लाच्या मध्यभागी एक प्रगाढ खडक असून त्यावर जयोक राजाची १३ शासने (एडिप्ट्) आहेत (इ. स. २५०). मद्रास इलाह्यात कफ याच ठिकाणी शासने सापडतात. जुनी मातीची मांढी व कोले येथे पुष्कळ सापडतात. येथे पुष्कळ तांब्याची नाणी सापडली असून ती पहिल्या शतकातील असावीत असे म्हणतात. जमिनीत गाडलेले मेटेल एक देखळी येथे सापडले आहे.

जोहरीफारची—अयुक्कर इमारत विन हम्माद याचे आड-नाव जोहरी फारची असे होते, व तो त्याच नावाने प्रसयात होता. हा जाताने तुर्क असतोहि त्याने आरबी भाषेत (इंग्रिज व मेसापोटेमिया येथे शिकून) इतके प्रावीण्य मिळविले की, त्याला इनाम-उल-खुदा म्हणजे भाषाशास्त्र अशी पदवी मिळाली. याने एक मोठा आरबीकोश, शहाद-उल-खुदा नावाचा तयार केला आहे. त्यामुळे याचेतर त्याला साहेब-उल-शहाद असे (शहादचा कर्ता) ठोपण नाव पडले. सर्वेच तो तुर्कल्यावातील फाराब गावचा रहिवासी असल्याने त्याला फाराबी अथवा फाराबी-अल-तुर्की असेहि म्हणत. तो इ. स. १००१ (काहींच्या मते ९९९) मध्ये मेलाला. [बी.ल.]

ज्युटीमदरा—“पूर्व हादुरा” मधील ज्युटीमदरा विभागाचे हे एक मुख्य ठिकाण असून “कान्तेका” उप-सागरापासून अटलांटिक किनाऱ्यापर्यंत जाणाऱ्या हमरस्त्या-वर पाटुका नदीला मिळणाऱ्या एका ओल्याच्या काठी वस-लेले आहे. शहराची लोकसंख्या १८०० असून हादुरास संस्थानांतोळ हे दुसरे मोठे व महत्त्वाचे शहर आहे. मोंव-तालचा भाग डोंगराळ असून येथे खनिजद्रव्ये विपुल आढ-ळतात. इथलवळगाची साधने नसल्यामुळे “खार्गीकाम” फार कठिण जाते. इथिपन्स व हाकसास्ट लोकांची संख्या बरीच असून हे कर्फी, सोनकेर्यो, तंवास्, वगैरे पिकवितात.

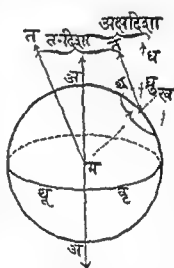
ज्योतिषं महामागवत—हा अथर्ववेदा देवस्य ब्राह्मण. साधारा मिथ्यांतील बुधकर्मोत्तीचा देवराजे. याच्या

बापाचें नांव गोपाळभट्ट. ज्योतिषत हा पेशवाईत सरकारी नौकर असून झोशी श्रतीचा एक अंमलदार होता. पानी-पतावर हा गेल होता. एका कामात वरिष्ठ अधिकाऱ्याची न जमल्याने यानें नीकरी सोडली व काशीस पुरधरन व भागवताचें पारायण केलें. तेथें न्यासाचें याला भागवत देऊन त्यावर टीका करण्यास सांगितलें अशी आख्यायिका आहे. ही मूळ होती त्याच्या गावीं आहे. याचा व तुकाविषयाचा स्नेह होता. यानें काशी-रामेश्वर या टांपूत ठिकाटिकाणी (कोणा म्हणतात एक हजार) विठ्ठलाची देवळें (हा विठ्ठलभक्त असल्यान) बांधिली. त्यापैकीच मुंबईच्या विठ्ठलाबाईतील देऊळ व पुण्यास लकडीपुलाजवळील देऊळ आहे; प्रल्हाद बळबे हा याचाच शिष्य. याच्या भागवतावर एक ओवीयुद्ध व एक अंभगात्मक अशा दोन टीका आहेत. रामायणावरहि याचें काव्य असून, प्रवृत्ति निवृत्ति, ऐक्यरसनावली वगैरे स्फुट काव्यहि आहे याच्या भागवतचरनेवरून दास महाभागवत हें टीपण नांव मिळालें; तें हल्लीं त्याच्या वंशजासहि लावित'त. हा शके १७१० (स. १७८८) त समाधिस्थ झाला याचा मठ सातारा जिल्ह्यात विचगेर येथे आहे. काशीजवळ रामनगरात यानें शुक्र व व्यास यांची देवळें बांधली. यानें बांधलेल्या प्रत्येक विठोबाच्या देवळापुढें एक पिंपळाचें झाड व पार असतो. [संत-कविकाव्यसूचि, इतिहासप्रह. जुलया ऐ. गोष्टी. पृ. ३२, ३३]

ज्योतिःशास्त्र—सूर्य, चंद्र, ग्रह, तारे इत्यादि आकाशात उचार करणारे पदार्थ म्हणजेच दिव्यपदार्थ अथवा ज्योती. याच्या वास्तविक व भावमान स्थिती व गती, आणि त्याची स्वरूपे, आकार, वजन व घटना, अवस्था इत्यादि गोष्टी याधि-पनी अवलोकन व अनुमान यावरून होणारे ज्ञान ज्याच्या विवेचनाचा विषय असतो तें शास्त्र ज्योतिःशास्त्र होय.

अर्थात् ती भूपृष्ठास खेव असते व म्हणून ती वाढविली तर भूमध्योत्तून जाते.

अनेकवार लक्षपूर्वक आकाशाकडे पाहत गेलें तर असें दिसून येतें कीं आकाशाचा अर्धगोल हा त्यावर लकटलेल्या नोदण्यासहित एखाद्या अष्ट आसामोंवतीं फिरत असला. प्रत्येक चांदणी आकाशातील एका विशिष्ट बिंदूसमोवतीं सुमारे २४ तासांत एक प्रदक्षिणा करिते व तिची त्या बिंदूपासून व इतर चांदण्यापासून नीं अंतरें एकदां दिसतात तीं कमी जास्त होत नाहींत. आता इतक्या असंख्य चांदण्यासहित आकाशागोल पृथ्वीमोंवतीं फिरतो अशा कल्पनेपेक्षां पृथ्वीच आपल्या आसामोंवतीं फिरत असावी ही कल्पना अधिक साधी व आधुनिक शोधाप्रमाणें खरी ठरलेली अशी

आकृति २

आहे. समजा कीं, पृथ्वी एका अक्षा-मोंवतीं फिरत आहे (अ. २, अ-अ = अक्ष) प्रेक्षक (प्र) यास पृथ्वीच्या अक्षाच्या दिशेंत केव्हाहि मि-पला आडळणार नाही अर्थात ज्या अतिदूरस्थ चांदणीतून ही अक्षादिशा जात असेल ती चांदणी प्रेक्षकास आकाशागोलावर स्थिर दिसेल. ही चांदणी म्हणजे ध्रुवाची तारा होय (अक्षादिशा जरी नेमकी या तारेंतून

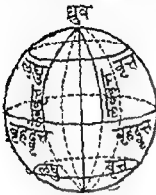
जात नाही तरी बरीच जवळून जाते). आकाश-गोलाच्या पृष्ठावर चांदण्या लकटलेल्या दिसतात त्या खरो-खरी अतिदूर व भिन्न क्षिप्र अंतरावर असून आकाशागोल हा केवळ दृष्टीचा आभास आहे. परंतु तो एक खरोखरीचा गोल असें मानणें चांदण्याच्या दिशा (वास्तविक स्थान नव्हे) दर्शविण्यास योग्याचें होतें. अक्षदिशेंत असलेली ध्रुवाची तारा (ध) ही मानीव आकाश गोलाचेंवर जेथें दिसेल त्या स्थलास (ध्र) आकाशागोलावरील ध्रुव तारा-स्थान म्हणता येईल व तें स्थान पृथ्वी आपल्या अक्ष मोंवतीं फिरत असताहि प्रेक्षकास दिसेल. आता दुसरी एखादी (व) ताराका घेतली तर तिच्याहि अतिदूरपणासुद्धें, प्रेक्षक पृथ्वीवरीलवर फिरत असता तिच्या वास्तविक दिशेंत फरक दिसणार नाहीं. म्हणजे आकाशागोलावरील ध्रुवाचें स्थान व तारकेचें स्थान (ध) यांच्या दिशातील कोन (ध्रुप्रम) (म्हणजेच त्या स्थानाधुनील गोलीय अंतर) नेहमी कायम राहील. अर्थात् ताराका ध्रुवस्थानामोंवतीं वर्तुळमार्गानें फिरत असलेला दिसेल.

आकृति ३

कादागोलाचा अत्युच्च बिंदु (आ. १, प) स्वस्विक होय. त्यास समथ किंवा खशिखर असेंहि म्हणतात. स्वस्वस्तिका-पासून प्रेक्षकापर्यंत काढिलेली रेखा ही पतनदिशा होय.

स एव स्ति क व म धु व त वे धी वृ त्त व स ह नि वे
श कः—एखाद्या गोलावरील कोणनाहि बिंदु मध्यस्थानी
कल्पून काटकोनात्मक गोलीय त्रिज्येनें गोलावर वृत्तें काढिलें
तर त्यास गोलावरील वृद्धवृत्त म्हणतात. व दिलेल्या बिंदूस

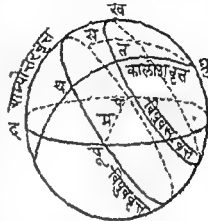
ध्रुव
आकृति ३

(आ. ३) व त्यांतून
अगत्या गोळ्या-
सच्या दुसऱ्या रें-
काच्या बिंदूस त्या
वृद्धवृत्ताची ध्रुव म्हण-
तात. काटकोनाखेरीन
इतर कोनाएवढ्या
गोलीय त्रिज्येने काढ-
लेल्या गोळावरील
वृत्तास लघु वृत्त म्हण-
तात. या सर्व वृत्तांचे
मध्यबिंदू पुढेगामी
गोळ्याचावर असतात
वृद्धवृत्ताचा मध्यगोल-
समर्थन असतो व

त्याचा व्यास गोळ्याचाएवढाच असतो. लघुवृत्ताचे व्यास
गोळ्याचाएवढा लहान असतात व लघुवृत्त वृद्धवृत्तास समा-
न्तर असतात. एका वृद्धवृत्ताच्या ध्रुवातून जाणारा कोणतेहि
वृद्धवृत्त दिलेल्या वृद्धवृत्तास व तत्समांतर लघुवृत्तास लंब असतें
असा वृत्तास त्या वृद्धवृत्ताची लंबवृत्त म्हणतात. दोन लंब-
वृत्तांत चापढलेल्या वृद्धवृत्तचापाची कोनात्मक लांबी व त्या
लंबवृत्तामधील ध्रुवांमधुपाची लांबेला कोन हे समान असतात.
आकाशगोळावरील खरेवस्तिक व ध्रुव यातून जाणारे
वृद्धवृत्त (आ. १, उ ध्रुव द) हे बाम्योत्तरवृत्त होय. ते
क्षितिगंड जेथें मिळतें त्यातील ध्रुवापासून अधिक जवळचा
बिंदू हा उत्तरगोलावरील प्रेक्षकाच्या क्षितिगाचा उत्तर-
बिंदू (आ. १, उ) व दूरचा दक्षिणबिंदू (आ. १, द)
होय. दक्षिणगोलावरील प्रेक्षकासंबंधी माच्या उलट नांवें
असतात. दक्षिणोत्तर (द प्र उ) रेषेस प्रेक्षकापासून
काटकोनात काढिलेली रेषा (प्र प्र प) ध्रुवांपर रेषा होय. ही
क्षितिगंड जेथें मिळते त्यातील त्रिकूटून तारे उभयतात
त्रिकूटून बिंदू पूर्वबिंदू (आ. १, पू) होय व दुसरा पश्चिम-
बिंदू (आ. १, प) होय. पूर्व, पश्चिम व खस्तिक गतीन
जाणारे वृद्धवृत्त पुनःपरवृत्त किंवा समवृत्त होय.

क्षितिजवृत्ताचा ध्रुव लांबवस्तिक होय. तसंबंधी लघुवृत्त,
क्षितिजसमांतरवृत्त किंवा समोत्तरवृत्त होत. तसेच तारकेची
लंबवृत्त, दिगंधवृत्त किंवा लघुध्रुवावृत्त होत. एखाद्या (आ.
१, त) तारकेतून काढिलेलें दिगंधवृत्त क्षितिजवृत्तास जेथें
मिळतें (आ. १, य) त्या बिंदूच्या तारकेपासून जें कोनात्मक
अंतर (स य) तें त्या तारकेचें उत्तरीय होत व तारकेचें
खस्तिकापासून कोनात्मक अंतर (स त) तिचे नतीज
होत. तारकेचें दिगंधावृत्त व क्षितिजवृत्त यांच्या छेदबिंदूचें
उत्तरबिंदू (उ) पासून अंतर (उ य) तारकेचें दिगंध

होत, व ते छेदबिंदू पूर्वेस किंवा पश्चिमेस असल्यास पूर्व
किंवा उत्तर दिगंध होतात. तारकेचे दिगंध व उत्तरीय
(किंवा नतीज) फक्तें म्हणजे तिचें आकाशगोळावरील स्थान
आपणच फक्तें. स्थान निश्चित करणाऱ्या मानास निर्देशक
म्हणतात. दिगंध व उत्तरीय हे तारकेचे सह-निर्देशक होत.
आकाशगोल फिरत असतो तारकांचे हे सहनिर्देशक धर्णा-
सर्णी बदलतात. सध्याचें वृद्धवृत्त हे विवृक्त होय. हे

आकृति ४

(आ. ४)
दोन्ही ध्रुवां
पासून अर्धा
तचे समान
अंतरावर
असतें.
पुढीचा
अक्ष व
आकाश
गोळाचा
अक्ष समान
दिशेत अस
तात म्हणून

भूमध्यवृत्त व विवृक्त वृत्त ही वृत्त समान्तर पातळ्यांस अस-
तात. तेव्हां भूमध्यवृत्त, वादवीत वादवीत गेलें तर अति-
दक्षिण त्रिज्येच्या आकाशगोळावरील विवृक्तवृत्ताची एकलप
होईल. भूमध्यवृत्त व क्षितिजवृत्त यांच्या पातळ्यांमधील
कोन पृष्ठीचा अक्ष व उत्तरीय रेषा यांच्यामधील कोना-
(आ. २-अ त म) बरोबर असतो म्हणजे ९०°-प्रेक्षक
स्थानाचे अक्षास इतका असतो. तोच कोन अर्थात
खस्तिक ध्रुवा व याच्यामधील कोनात्मक अंतर (स ध्रु)
बरोबर असतो, म्हणजे ९०°-ध्रुवाचे उत्तरीय इतका
असतो. म्हणून, ध्रुवाचे उत्तरीय = प्रेक्षक स्थानाचे अक्षास.
खल्वचकपी लघुवृत्त ही विवृक्तमोतरवृत्त किंवा सम-
काववृत्त होत. तत्संबंधी लंबवृत्त ही ध्रुवाभोवतें किंवा
कालावृत्त होत. पूर्ववृत्त दोषावृत्त पश्चिमवृत्त अशी
आकाशगोळाच्या दैनिक परिभ्रमणाची दिशा होय.
आकाशातील एखाद्या तारका (त) घेऊन तिचें कालास-
वृत्त फाटलें तर जेव्हा ती तारका बाम्योत्तरवृत्तावर
असेल तेव्हां तें कालावृत्त बाम्योत्तरवृत्ताची एकरूप असेल.
पुढे आकाशगोळाच्या भ्रमणासुद्धें कालावृत्त बाम्योत्तर-
वृत्तास कोटून पश्चिमवृत्त सरकत जाईल व एकपूने परिभ्रमण
झाल्यावर पुन्हा बाम्योत्तरवृत्ताची एकरूप होईल. कोणत्याहि
वेळें तारकेचें कालावृत्त व बाम्योत्तरवृत्त यांमधील बाम्यो-
त्तरवृत्तापासून पश्चिम दिशेनें मोडलेला कोन (स ध्रु) त्या
तारकेचे त्यावेळचे कालास होत, व तिचे ध्रुवापासून कोना-
त्मक अंतर (ध्रु) हो तिची ध्रुवध्रुव होय. तारकेचें स्थान
सांगण्याची ध्रुवध्रुव व कालास सांगणे हा दुसरा प्रकार होय.

पूर्व दिशेने सुमारे १ अंश चढतो. म्हणजे तारकासंघर्षी मृगशिरा स्थिति निश्चल रहात नाही तर तारकासमूहातून सूर्य पश्चिमेकडून पूर्वेकडे प्रवास करितो. सूर्याचा प्रवास आकाशगोलावरील ज्या वृत्तावरून होतो त्यास क्रांतिवृत्त म्हणतात [भा. ५ पहा.] क्रांतिवृत्त व विषुववृत्त एकमेकास ज्या दोन बिंदूत छेदतात त्यांस संपातबिंदू म्हणतात. त्यातील ज्या बिंदूतून जाताना सूर्य दक्षिणेकडून विषुववृत्ताच्या उत्तरेस जातो तो वसंतसंपात व दुसरा शरदसंपात होय. याच वसंतसंपाताच्या स्थानी तारका मानून तिला आपण वर आदितारका म्हटले आहे. वस्तुतः संपातरा्यानी अशी नेमकी तारका नाही. संपातबिंदूपासून १० अंश अंतरावर असलेल्या क्रांतिवृत्तावरील बिंदूद्वारा वसंतसंपाताच्या पूर्वेकडील तो दक्षिणाधनारंभ बिंदू व दुसरा उत्तरायणादरंभबिंदू होय.

आकाशगोलावरील क्रांतिवृत्ताच्या प्रवास कट्टर म्हणतात (हा बहुधा विषुववृत्ताच्या उत्तरेकडील क्रांतिवृत्ताचा भ्रम येतात). कदांचकधी ठंबवृत्तास कदांचगामीवृत्त म्हणजे याच वृत्तावर तारकांची क्रांतिवृत्तापासून संपातरं येतात. एखाद्या तारकेचे कदांचगामीवृत्त क्रांतिवृत्तास जेथे छेदित त्या बिंदूचे वसंतसंपातापासून जे कोनातक अंतर (संघ) म्हणतात तारकेचे क्रांतिवृत्तापासून जे लंबांतर ते त्या तारकेचा शर (तळ) होय. भोग व शर सांगणे हा तारकेचे सहनिर्देशक सांगण्याचा बवधा प्रकार होय. सूर्य व ग्रह हे बहुतेक क्रांतिवृत्ताच्या मार्गांचे प्रवास करीत असतात. म्हणून त्यांचे सहनिर्देशक या चवथ्या प्रकाराने सांगण्याचा प्रपात आहे भोग व शर हे प्रत्यक्ष वेधाने कळणे कठिण असल्यामुळे विषुवाचा व क्रांतीवरून गणिताने ते काढतात. क्रांतिवृत्ताचा विषुववृत्ताचा जो कोन होतो त्यास क्रांतिवृत्ताचे तिर्यंकर म्हणार्हे. ते २१°२७'. ८२६-००. ६६८; (इ. स. १९००) इतके आहे.

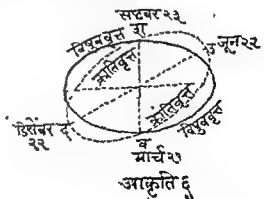
संपातबिंदूचे क्रांतिवृत्तावरील स्थान स्थिर नाही. त्यास पूर्वहून पश्चिमेकडे अर्थात मंदगती आहे. ही गति दर वर्षास ५०". २४८ + ०.०००२२१ (इ. स. वर्ष-१९००) इतकी आहे. यामुळे सुमारे २६००० वर्षांत संपाताचे क्रांतिवृत्तातून एक परिभ्रमण होतं. या संपाताच्या गतीस संपातचलन किंवा अयनगति असे म्हणतात. क्रांतिवृत्ताचे ३०° चे १२ विभाग करतात. त्यास राशि अशी संज्ञा आहे. त्याचप्रमाणे क्रांतिवृत्ताचे १३°२०'चे २७ विभाग करतात त्यास नक्षत्र अशी संज्ञा आहे.

राशिविभाग किंवा नक्षत्रविभाग वसंतसंपातामध्यें आरंभ मानून केल्यास त्यास सायनराशि किंवा नक्षत्र म्हणतात, क्रांतिवृत्तावरील एखाद्या निश्चल बिंदूपासून त्याचा आरंभ मानिल्यास त्यास निरयनराशि किंवा नक्षत्र म्हणतात. व निश्चलबिंदू आणि वसंतसंपात यांमधील अंतरास अयनाश म्हणतात. भारतीय ज्योतिषात रेवती नक्षत्रातील योगवारा (म्हणजे तिच्या ठंबवृत्ताचे व क्रांतिवृत्ताचे छेदस्थळ)

आरंभी मानिली असून अयनांश स. ११२५ च्या आरंभी १८° ४९'३६" इतके होते. तथापि आरंभस्थान व अयनाश यांच्यापदल बराच मतभेद असून काही विद्वानांच्या मते विज्ञानधर्म्याच्या योगादरितमोरील बिंदू आरंभस्थानी मानावा असे आहे.

सूर्याची दैनिक गति.—आकाशगोलाचे परिभ्रमण चालू असता सूर्यविषाचा मध्य क्षितिशावर पूर्वेकडे आला म्हणजे सूर्योदय, त्याचा मध्याह्नीकाल हा मध्यान्ह, पश्चिमेकडील क्षितिशावर येणे हे सूर्यास्त व क्षितिजावृत्तावरील मध्याह्नीकाल हा मध्यरात्र होय. दिवस व रात्र या दोहोंस अहोरात्र म्हणतात एका सूर्योदयापासून दुसऱ्या सूर्योदयापर्यंतचा काल सर्वदा सारखा असत नाही. या काळाचे जे सरासरीचे मान त्यास सावरीवस म्हणतात किंवा दोन मध्यान्हांमधील काळाच्या सरासरी मानास मध्यमसावनादिवस म्हणतात. सूर्य सुमारे १" इतका प्रतिदिनशी क्रांतिवृत्तात पूर्वेकडे उळतो, म्हणून एका मध्यान्हाकाळापासून आकाशगोलाची १ फेरी पूर्ण झाली तरी मध्यान्हाकाल येत नाही. तो आकाशगोल आपली १° पश्चिमेकडे फिरल्यावर येतो. या कारणांमुळे सावनादिवस व नाक्षत्रादिवस हे कालविभाग सारखे नाहीत. मध्यम सावन दिवसाचे ता. ३६, मिनिटे, सेकंद हे विभाग करतात ते प्रसिद्ध आहेत (१) नाक्षत्र दिवस म्हणजे मध्यम सावनमासाचे २३ ता ५६ मि. ४. ०१० से. (२) स सावन दिवस म्हणजे नाक्षत्रमासाचे २४ ता ३ मि. ५९. ५५६ सेकंद.

सूर्याची दैनिक गति.—क्रांतिवृत्ताची वसंतसंपातासंबंधाने एक पूर्ण फेरी करण्यास सूर्याला जे काल लागतो ते साप्तातिक वर्षमान होय व निश्चल आरंभ बिंदूसंबंधाने एक पूर्ण फेरी करण्यास लागणारा काल हे निरयन किंवा नाक्षत्र वर्षमान होय. संपात प्रतिवर्षी सूर्यगतीच्या उलट दिशेस सरकत असल्यामुळे साप्तातिक वर्षमान नाक्षत्रवर्षमानापेक्षा किंचित लहान आहे. त्याची मध्यमसावनमाने छाकी दिली आहेत साप्तातिकवर्ष = ३६५.२४२२००८ दि. - ०.०००००००६३४ (इ. सन-१८५०) दि. नाक्षत्रवर्ष = ३६५.२५६१५८२ दि.

क्रांतिवृत्त विषुववृत्ताचा २३° २७' इतक्या कोन यामुळे सूर्य क्रांतिवृत्ताच्या मार्गाने फिरत

सारखी बदलत असते व ती कधी उत्तर तर कधी दक्षिण असते. तिचे दक्षिण किंवा उत्तर परममान क्रांतिवृत्ताच्या तिर्यक्त्वाबरोबर (म्हणजे २३° २७' सुमारे) असते. सूर्याचे विपुवाश व क्रांति यांचे पुढे दिल्याप्रमाणे बर्पात केरवदल होतात [आ. ६ पहा].

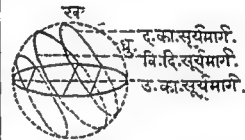
तारीख	विपुवांश	क्रांति
मार्च २१ (वासांतिक विपुवान.)	०°	०°
मार्च २१ ते जून २२	०° ते १०°	०° ते २३° २७' (उत्त.)
जून २२ (दक्षि. आरंभ)	१०°	२३° २७' (उत्तर)
जून २२ ते सप्टें. २३	१०° ते १८०°	२३° २७' ते ०° (उत्त.)
सप्टें. २३ (शरद विपुवान)	१८०°	०°
सप्टें. २३ ते डिसे. २२	१८०° ते १७०°	०° ते २३° २७' (द.)
डिसे. २२ (उत्त. आरंभ)	२७०°	२३° २७' (द.)
डिसे. २२ ते मार्च २१	२७०° ते ३६०°	२३° २७' ते ०° (द.)

मार्च २१ व सप्टें. २३ या सुमाराच्या ज्या क्षणी क्रांति ०° होते त्या क्षणास वासांतिक व शरद विपुवान म्हणतात. व जून २२ व डिसेंबर २२ या सुमाराच्या ज्या दोन क्षणी क्रांति परम मंडाची असते त्यांस दक्षिणायनारंभ व उत्तरायनारंभ म्हणतात. कारण डिसेंबर २२ पासून जून २२ पर्यंत सूर्य उत्तरेकडे ढळत असतो व जून २२ पासून डिसेंबर २२ पर्यंत तो दक्षिणेकडे ढळत असतो.

सूर्याची ध्रुवच्युति = १०° - सूर्यक्रांति (ड) किंवा १०° + सूर्यक्रांति (द). तेव्हा सूर्याची कमीत कमी ध्रुवच्युति १०° - २३° २७' = ६६° ३३' (दक्षि. का.) व सूर्याची जास्तीत जास्ती ध्रुवच्युति १०° + २३° २७' = ३३° २७' (उत्त. का.)

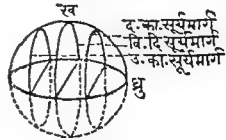
पृथ्वीचे पां व कटिबंध. — आतां प्रेक्षक स्थळाचे अक्षांश

दिन व संततरात्रि यांमधील कालांत सूर्योदय-सूर्यास्त-विभिन्न दिनरात्री होत असतात. दोन्ही विपुवदिवशी सूर्य मार्गाचा निमा भाग क्षितिजाखाली व निमा वर असतो; म्हणून दिनमान व रात्रिमान समान असतात. संतत दिवाभंतर प्रथमतः दिनमान रात्रिमानापेक्षा मोठे व नंतर हळू हळू कमी होत जाऊन रात्रिमानापेक्षा व नंतर आणखी कमी होऊन रात्रिमानापेक्षा लहान होतें व मग संतत रात्रीस सुरुवात होते. ही स्थिति अक्षांश ६६° ३३' ते १०° या भूभागांत होते. यात सूर्यकिरण क्षितिजाशी नेहमीच लहान कोन करितात म्हणून त्या भागास सूर्याची उष्णता फार कमी प्राप्त होते व संततरात्रीत मुळीच प्राप्त होत नाही. यामुळे पृथ्वीच्या या भागास शीतकटिबंध असे म्हणतात. असे भाग उत्तर व दक्षिण या दोन्ही गोलार्धांत आहेत. प्रेक्षक स्थल २३° २७' ते ६६° ३३' या अक्षांशवृत्तांच्यामध्यें कोठे असेल

आकृति ८

मात्र सूर्याचा मध्यारोह केव्हाहि खस्वस्तिकाच्या उत्तरेस असणार नाही; तो दक्षिणेस कलेलेला असेल. अर्थात सूर्य अगदी लोब्यावर असा कधीच येणार नाही. उत्तरायणांत दिनमान वाढत व दक्षिणायनांत उत्तरत असे असेल. एकंदरीत या भागांत सूर्याचे किरण लंबरूप असे कधीच नसतात. म्हणून या भूभागास 'संमशतोष्णकटिबंध' म्हणतात. असे भाग उत्तर व दक्षिण या दोन्ही गोलार्धांत आहेत. प्रेक्षकस्थल जर ०°

आकृति ९

ते २३° २७' या अक्षांशवृत्तांमध्यें असेल [आ. ९ पहा]. तर दैनिक सूर्यमार्ग वरच्याप्रमाणेच प्रतिदिनी दुभागला जाईल. सूर्याचा मध्यारोह अगदी खस्वस्तिकासमिध केव्हा तरी होतो व बरेच दिवस सूर्य त्यापासून मध्यारोहकाली फार दूर नसतो. यामुळे या भागात सूर्याचे किरण बरेच दिवस

दिवस सूर्य उगवलेलाच दिसणार नाही. या दोन प्रकारच्या काळामें संततदिन आणि संततरात्रि असे म्हणतात. संतत

जवळ जवळ स्वरूप असतात. म्हणून हा भाग सर्वोच्च अधिक तापतो. या भागात उष्णकटिबंध म्हणतात. दक्षिण व उत्तर गोलार्धातील हे विभाग एकाच एक लागून आहेत. प्रत्यक्ष भूवस्थानी अर्धे वर्ष दिवस व अर्धे वर्ष रात्र माली स्थिति असते. तसेच प्रत्यक्ष भूमध्यवृत्तावर नेहमीच दिनमान व रात्रिमान समप्रमाण असतात.

कु मु मा न.—वार्षिक विषुवदिनाच्या सुमारास पृथ्वीवर सर्वत्र दिनमान व रात्रिमान समप्रमाण असते. कुकुताव हिवाळ्या झालेला असतो. त्यामुळे, सूर्योच्या उन्हाची प्रचाराता वेताची व सुखद असते. म्हणून या काळास षष्ठेष्टत म्हणतात. नंतर पुढे उन्हाची प्रचाराता वाढत्या दिनमानामुळे व अधिकधिक लघुरूप सूर्यकिरणामुळे वाढत जाऊन दक्षिण-मनारेयकाळी व त्यापुढे काही दिवसही फारच होते. हा काळ उन्हाळ्याचा होय. नंतर दिनमान उतरते, व उन्हाळ्यात हल्लेच सारलेली पाण्याची वाफ वातावरण विबल चालते म्हणून पुन्हा जलरूप होऊन शारदसंपाताच्या सुमारास व त्याआधी पावसास सुरवात होते. हा पावसाळा होय. या पुढे दिनमान रात्रिमानांपेक्षा कमी होते व सूर्यकिरण अधिक फळते होत जातात, म्हणून वातावरणात उष्णता फारच पोथी राहून उत्तारायणांमधी व त्याच्या आधी व पुढे काही दिवस हिवाळ्याचा काळ असतो. ऋतूंचे हे सामान्य विवेचन झाले. देशाच्या विशिष्ट परिस्थितीमुळे ऋतूचक्रात फार मोठे फरक पडतात. भारतीय ज्योतिषात ऋतू ६ असून षष्ठ, मघा, चर्षा, शरद, हेमंत, शिशिर अशी त्यांची नावे आहेत.

पृथ्वी व सूर्य यांमधी व ती परिभ्रमण.—पृथ्वी आपल्या अंतराभावी गिरफ्या येत एका ठिकाणी स्थिर असून सूर्य पृथ्वीभोवती एक वर्षात पूर्ण प्रदक्षिणा करितो ही सूर्याच्या दृश्य गतीवरून प्रथमतः सुचणारी कल्पना होय. कोपर्निक-साच्या कालापर्यंत हीच शास्त्रीय दृष्ट होती. नंतर सूर्य स्थिर असून पृथ्वी सूर्याभोवती फिरते ही कल्पना कोपर्निकसने काढली. दोन्ही कल्पनाप्रमाणे सूर्याच्या दृश्य गतीत काही फरक पडत नाही. तेव्हा या दोहोंपैकी कोणती परी हा बरेच दिवस वादाचा प्रसंग होता. परंतु आता एका मागून एक अशी अनेक प्रमाणे मिळून सूर्याच्या स्थिरत्वाची कल्पना निर्विवाद खरी ठरली आहे. केप्लरने अनेक वर्षांच्या वेधावरून या कल्पनेस पुष्टि दिली. पृथ्वीच्या गतीसंबंधाने त्याने दोन नियम सिद्ध केले; ते असे.

पहिला नियमः—पृथ्वीचा मार्ग म्हणजे तिची दृष्टा क्रांतिवृत्ताच्या पातळीत दीर्घवृत्ताकार अशी असून त्या दीर्घवृत्ताच्या एका केंद्रात सूर्य आहे. दुसरा नियमः—पृथ्वीचे सूर्यापासून अंतर म्हणजे त्या मंदकर्ण (पृथ्वी सूर्याभोवती फिरत असता सपाटकाळीत समान क्षेत्र निर्मिले).

हे दोन नियम स्थापन्यास केप्लरने सूर्याचा भोग व विषम्यास यांचे प्रतिमध्यान्ही गेष्ट घेऊन त्यावरून प्रतिमध्यान्हीचे मंदकर्ण (क) व भोग (म) हे काढिले ते असे: पृथ्वी-पासून सूर्य ज्या भागात दूर किंवा जवळ असेल त्याभागात विषम्यास (म) लहान किंवा मोठा असेल, म्हणजे क $\propto \frac{1}{m}$. विषम्यासवरून याप्रमाणेच की कापेक्ष किमत समजते. आता दीर्घवृत्ताच्या केंद्र व गृहदृष्टा यांच्यासंबंधाने दीर्घवृत्ताचे समीकरण

$$k = 1 + v \times \text{कोस } (\theta)$$

[v = पार्थक्य, k = मंदकर्ण, θ = भोग (गृहदृष्टा-पासून), v = च्युति] असे होय. अनेक वेदांनी प्राप्त झालेल्या क $\propto m$ मध्या कोणत्याहि दोन मध्यान्हीच्या किमती या समीकरणात क व म त्या दिवसा तर त्यावरून प व व यांच्या ज्या किमती निघतात त्या कोणत्याहि दोन मध्यान्हीच्या किमतीवरून त्याच त्या येतात. अर्थात् क व म मध्या वेधप्राप्त किमतींनी दीर्घवृत्ताच्या समीकरणाची पूर्वाप्ति होते. म्हणून पृथ्वीची दृष्टा दीर्घवृत्त असून सूर्य तिच्या केंद्रा आहे हे सिद्ध झाले. आता लागोपाठ दोन मध्यान्हीचे क व म हे क, म, क, म, असे आहेत. तर एक दिवसात मंदकर्णाचे व्यापिलेल्या क्षेत्राची अतिवर्धित किमत

$$\frac{1}{2} k, k \times \text{मुन } (\theta, -\theta)$$

ही होय. शेजाची किमत प्रतिदिवसी तीच तीच येते. यावरून दुसरा नियम सिद्ध होतो. या समीकरणातून मिळणारी च्युतीची किमत 0.1670236 म्हणजे सुमारे $1^\circ 10'$ येते. म्हणजे भूकक्षेत्र दीर्घवृत्त जवळजवळ वर्तुळाकार आहे.

सूर्याचे लघुतम व प्रवृत्त विषम्यास अनुक्रमे $31'' 32''$ व $32'' 36''$ होत. लघुतम विष असते तेव्हा महत्तम मंदकर्ण असतो. त्यावेळी पृथ्वी स्वकक्षेच्या उच्चि आहे असे म्हणतात. सधेच महत्तम विष असतो लघुतम मंदकर्ण असतो व त्यावेळी पृथ्वी नीची आहे असे म्हणतात. उच्च व नीच स्थाने ही गृहदृष्टाची अर्थे होत. म्हणून गृहदृष्टास नीचोच्च रेखादि म्हणतात. नीचोच्च रेखा स्थिर नाही. तिचा मंद गति आहे. पृथ्वीच्या गतीची जी दिशा त्या दिशेतील गतीस सारंगति व लघट दिशेतील गतीस कलति अशी नावे आहेत. नीचोच्चरेखा वार्षिक सुमारे $11''$ सारंगति आहे व संपातरेखे वार्षिक $40''$ चरगति आहे. म्हणून संपातरेखा व नीचोच्च रेखा यांमधील कोन प्रतिवर्षी $1^\circ 1'$ (सुमारे) असा वाढतो. नीचोच्चरेखासंबंधी पृथ्वीच्या पूर्ण प्रदक्षिणेत साधारण ३५ काळस केंद्रावृत्त वर्षे म्हणतात. यांचे मान महत्तमवर्षांपेक्षा ५ मि. ३९.१२ सेकंद अधिक आहे.

पृथ्वीच्या मध्यापासून सूर्याची (किंवा कोणत्याहि खस्य पदार्थाची) दिशा व प्रेक्षकस्थलापासून दिसणारी दिशा

यांतील अंतरास सूर्याचे (किंवा त्या स्वस्थ पदार्थाचे) लंबन म्हणतात. आता मूमध्य (मू), रवि (र) व प्रेक्षक (प्र) या त्रिकोणावरून

$$\text{भुज (मूर प्र)} = \text{भुज (खमूर) } \times \frac{\text{प्रमू}}{\text{रमू}}$$

असे होते. मूरप्र = ल हा लंबनकोन लहान असल्याने, भुज (मूरप्र) = ल (चापीय मान). ल = भुज (रवितल) $\times \frac{\text{प्रमू}}{\text{रमू}}$

जेव्हा रवि क्षितिजावर असेल तेव्हा नतीश ९०° व लंबन = ल० म्हणून, ल० = $\frac{\text{प्रमू}}{\text{रमू}}$ म्हणून ल० = ल० \times भुज (रवितल)

अर्थात्, ल = ल० \times भुज (रवि०) यात, ल = विवलात्मक लंबन ल = विवलात्मक क्षैतिजलंबन

अनेक प्रकारचे येथे करून त्यावरून सिद्ध झालेले सूर्याचे क्षैतिजलंबन = ल. ८ विवला होय यावरून,

$$\text{ल०} = \frac{6'' \cdot 6}{2 \cdot 62865} \left\{ \begin{array}{l} \text{कारण चापीय एकेक} \\ = 2 \cdot 62865 \end{array} \right\}$$

$$\begin{aligned} \text{म्हणून रमू (सूर्याचे दूरत्व)} &= \frac{2 \cdot 62865}{6 \cdot 6} \cdot \text{प्रमू} \\ &= \frac{2 \cdot 62865 \times 2 \cdot 9537}{6 \cdot 6} \text{ मैल} = 9,26,00,000 \text{ मैल} \end{aligned}$$

सूर्यवर्षव्यास मध्यममानाने कोनात्मक ३२'२" जसणे. तेव्हा सूर्याचा व्यास (मैलात्मक)

$$= \frac{32' \cdot 2''}{2 \cdot 62865} \times 9,26,00,000 = 6,66,400 \text{ मैल.}$$

चंद्र गति. — चंद्राचा आकाशातील इत्य माने आकाशावराल एक बृहद्वृत्त होय. हें काटिबृत्ताधी ५° इतका (सुमारे) कोन करिते. या दोन वृत्ताच्या छेदबिंदूस राहु व केतु अशी नावे आहेत. चंद्राचा भोग ०° पासून ३६०° वाढण्यास जो काल लागतो त्यास (म्हणजे नक्षत्रासंबंधी पूर्ण परिभ्रमणास) नाक्षत्रमास म्हणतात. चंद्राचा भोग-सूर्याचा भोग यास तिथ्या म्हणतात. तिथ्यंश ० पासून ३६० पर्यंत वाढण्यास जो काल लागतो त्यास घामान्यसः चांद्रमास म्हणतात. तसेंच राहुसंबंधी भोग ३६०° नी वाढण्यास लागणारा काल हा पाताग्रित मास होय. या मासाची मध्यम सावन मानें अर्थाः—

सापातिक नाक्षत्रमास (मध्यम मान)

२७ दि. ७ ता. ४३ मि. ४६ सेकंड
निरयन ना.मास (स मान) २७ दि. ७ ता. ४३ मि. ११ ५४ से.
चांद्रमास (मध्यम मान) २९ दि. १२ ता. ४४ मि. २८४ से.
पाताग्रित मास (स. मान) २७ दि. ५ ता. ५ मि. ३५ ८१ से.

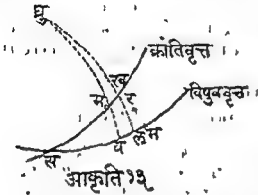
चांद्रमासाचे शुक्ल व कृष्ण असे २ पक्ष असतात. प्रत्येकात १५ तिथी, असतात एकतिथी म्हणजे तिथ्यंश १२° नी वाढण्यास लागणारा काल शु. प्रतिपदेंत ०° पासून १२° पर्यंत, व शु. द्वितीयेंत १२° ते २४° पर्यंत, असे तिथ्यंश वाढतात.

पौर्णिमेस तिथ्यंश १८०° असतात म्हणजे सूर्य व चंद्र अक्षावृत्तावर जवळ जवळ समोरासमोर म्हणजे १८०°

अंतरावरील शरसूत्रावर असतात. अमावास्यास तिथ्यंश ३६०° किंवा ०° असतात. म्हणजे सूर्य व चंद्र एकाच शरसूत्रावर असतात चंद्रमार्ग काटिबृत्ताधी तिरकस असल्यामुळे पौर्णिमा जवळ अमावास्याच्या वेळी चंद्रसूर्ये अगदी समोरासमोर किंवा जवळी एकत्र नसतात. ज्या वेळी चंद्र राहु किंवा केतुजवळ असेल त्या वेळी त्याच्या शर अल्प असतो. अमा वेळी पौर्णिमा असली तर सूर्याने पाडिलेली पृथ्वीची छाया चंद्रावर पडून चंद्रग्रहण होते व अमावास्या असली तर चंद्र सूर्याच्या आड येऊन, सूर्यग्रहण होते ग्रहणासंबंधी विशेष माहिती 'ग्रहण' या शब्दाखाली दिली आहे. चंद्र पृथ्वीभोवती फिरत असता त्याचे सूर्याभिमुख अंग प्रकाशित असतें या प्रकाशित अंगाचा पूर्ण भाग पौर्णिमेस पृथ्वीसन्मुख असतो. म्हणून त्या दिवशी चंद्रविष पूर्ण असतें. अमावास्यास प्रकाशित अंग पृथ्वीपराद्मुख असतें. त्या दिवशी चंद्र दिसत नाही अमावास्यानंतर प्रकाशित अंगाचा थोडोथोडा भाग इगोवर होत जातो. पौर्णिमेस सर्व प्रकाशित भाग दिसतो. नंतर तो कमी कमी होत जाऊन अमावास्यास पार नाहीसा होतो चंद्रविषाच्या प्रकाशित भागास चंद्राची कला म्हणतात. चंद्राची अंतराळातील वास्तविक गति पृथ्वीच्या सूर्यसंबंधी गतीप्रमाणेच दीर्घवर्तुलाकार कक्षेत असते व त्या दीर्घवर्तुलाच्या केंद्रा पृथ्वी असते. चंद्राचा भद्रकर्ण (भू चंद्ररेषा) समान कालांत समान क्षेत्रे आक्रमितो. चंद्राच्या कक्षेची नीनोचरेषा मार्गगतीने चंद्रकक्षापातळीत फिरते. तिच्या एका नाक्षत्रभ्रमणास ३२३२'५७५ दिवस लागतात. चंद्रकक्षा व भूकक्षा यांच्या पातळ्यांची छेदरेषा ही पातरेषा होय. ही वक्रगतीने भूकक्षापातळीत फिरते. तिच्या एका नाक्षत्रभ्रमणास ६७५३'३९१ दिवस लागतात. चंद्रकक्षेची च्युति ०° ५४'११ (सुमारे $\frac{1}{4}$) इतकी आहे. अर्थात चंद्रकक्षा जवळ जवळ वर्तुळाकार असते. चंद्राचे क्षैतिजलंबन ५७' ३१'' ७०७ आहे. यावरून सूर्य व पृथ्वी यांचे अंतर ज्या पद्धतीने काढले त्या पद्धतीने चंद्र व पृथ्वी यांचे अंतर २,३८,८४० मैल येते. हें पृथ्वीच्या व्यासाच्या सुमारे ६० पट व सूर्य व पृथ्वी यांच्या अंतराच्या सुमारे ४०० व्या भागाइतकें आहे. चंद्राचा व्यास २,१६२ मैल आहे.

ग्रहांच्या ग ता. — सूर्य व चंद्र याखेरीज तारकासमूहांतून ग्रमण करणारे दुसरे दिव्य गोळ म्हणजे ग्रह होत हे बुध, शुक्र, मंगळ, लघुग्रह, शुक्र, शनि, प्रजापति (युरेनस किंवा हर्षोल) व वरुण (नेपचुन) हे मुख्यतः असून त्यांचे बहुतेकच एक किंवा अनेक उपग्रह आहेत शिवाय काही भूमकेतूहि नियमितपणे संचार करणारे आहेत. चंद्रसूर्य व बुधादि ग्रह यांच्या भाषमान गर्तीतील मुख्य फरक हा की चंद्रसूर्याचा भाषमान भोग नेहमी वृद्धित होतो म्हणजे त्याची भाषमान गति मार्गी असते. परंतु ग्रहाची भाषमान गति कधी मार्गी तर कधी वक्र असते. ग्रहभोग-रविभोग या अंतरास इगान्तर म्हणतात इगान्तर गून्य असता रवि व ग्रह यांची युति झाली असे म्हणतात. इगान्तर १८०°

म बिंदु होतो त्याच विषुववृत्तास मध्यम रवि म्हणतात. हा म जेव्हा याम्योत्तर वृत्तावर येतो तेव्हा मध्यम माध्यान्ह होतो. र, म, आणि ख यांची स्थिति पूर्व विषुववृत्तास ल, व आणि म या बिंदूत छेदितात. लम हा स्थल रवि आणि मध्यम रवि यांच्या कालाव्हातील परक होय या फरकाची जी कालात्मक किंमत दिली वेला-संस्कार म्हणतात. हा संस्कार वम आणि, वल या काल-शाब्दाच्या कालात्मक किंमतीतील फरकावर अवलंबून असतो.

जर म हा सूर्याचा भोग (मध्यम) असला तर एका संकेदांत वेलासंस्कार = १० भुज (म) + ४५२ कोभु. (म) - ५१२ भुज (२ म) (१५). पल्याळ ठावण्यास स्थल सूर्य याम्योत्तर वृत्तावर आल्याबरोबर पडद्याळात वेलासंस्कारा-इतकी वेळ दाखवावी. म्हणजे व्यवहारोपयोगी मध्यमकाल-दशक पल्याळ साळे.

ल पु म ह, उ प म ह आ गि धू म के तू. — लपुमह हे मंगळ व गुरु यांच्या कक्षांमधील अंतराजित सूर्या-भोवती प्रमण कारणे अनेक लहान प्रह इति. यांच्या शोधाचा शिवाच थोडा चमत्कारिक आहे. तीन ह्या संख्ये-पासून दुपटीने वाढत जाणाऱ्या संख्यांची पंध्रि पद्धत्या ठिकाणी ० घालून मांडावी असे:—

०, ३, ६, १२, २४, ४८, ९६, १९२

या प्रत्येक संख्येत ४ मिळविले म्हणजे

४, ७, १०, १६, २४, ५२, १००, १९६,

अशी पंध्रि तयार होते. हे आंकडे, सुध, शुक्र, मू, मंगळ, —, गुरु, शनि, — या ग्रहांच्या केंद्रांमध्यमक अंतराजित स्पृक्षमानाचे आंकडे येतात ही गोष्ट गोट गोट नामक ज्योति-ध्याने निदर्शनास आणिली. त्यावरून मंगळ व गुरु यांच्या मध्ये सूर्यापासून २८ कोटी मैल अंतरावर एखादा ग्रह असावा व शनीच्या पुढे सूर्यापासून १९६ कोटी मैल अंतरावरही एखादा ग्रह असावा, व त्याच्यापुढे पुढे आणत्या ग्रह असावे अशी कल्पना उदय पावली. स. १७८१ मध्ये हर्शलला प्रगणपति ग्रह सापडला व तो जवळ जवळ १९६ कोटी मैला-वर आहे. यापुढे वरील कल्पना बळावली. सन १८०१ मध्ये

पिआसीला एक ग्रह सापडला तो २६ कोटी मैल अंतरा-वर आहे असे सिद्ध झाले. त्याचे नाव सीरीस ठेविले व तोच पूर्वी न सापडलेला ग्रह होय असे प्रथमतः सर्वोक्त वाटले. परंतु पुढे गिटरक्याच अंतरावर दुसरे अनेक ग्रह बहुधा प्रतिवर्षी सापडू लागले त्यांची संख्या आता ७०० वर गेली आहे. हे सर्व लहान गोल आहेत. एका मोठ्या ग्रहाचे काही कारणाने तुकडे होऊन त्याचा तो भुग्रा त्या ग्रहाच्या केंद्रात पसरून सूर्याभोवती फिरत अशावा अशी आता या लघुग्रहासंबंधी कल्पना बनली आहे.

पुष व शुक्र यक्षिरीज सर्वे ग्रहाभोवती फिरणारे ने ग्रह आहेत त्यास उपग्रह म्हणतात. चंद्र हा पृथ्वीचा उपग्रह होय. त्याच्या गतीचे वर्णन मागे आलेच आहे. मंगळस २, गुरुस ८, शनीस १०, प्रक्षमनस ४ व वरुणास १ असे उपग्रह आनर्षत माहीत झाले आहेत. हे बहुतेक लहान पण काही चंद्रांपेढे व एक थोडा पृथ्वीहून लहान असे आहेत.

धूमकेतू — हे अतिदीर्घवर्तुळकक्षित व क्रांतिवृत्ताची व त्याच तिरप्या अचलेच्या पातळीत फिरणारे बहुतेक वायु-मय असे दिव्य पदार्थ होत हे जसजसे सूर्याजवळ येतात तसतसे त्यास सूर्याच्या उजळ दिशेला तेंजोमय फवारे अनेक प्रकारच्या आकाराचे फुटू लागतात. वात छेदनक्षम असेहि म्हणतात, यापेक्षा काही सूर्यमालेत कायमचे विद्यमित रीतीने प्रमण करणारे आहेत व काही अतिदूर प्रवेष्टातून येऊन सूर्यास वळता पालम पुन्हा अति दूर प्रवेष्टात गडप होतात. सूर्यमालेत कायम झालेले प्रमुख धूमकेतू, हॅले व एन्के यांचे धूमकेतू होत. सूर्याभोवती लघुग्रह व कायमचे धूमकेतू व ग्रहाभोवती उपग्रह केन्द्राच्या नियमांनुसार प्रमण करतात.

गुरु व शनि कार्यण. — प्रख्यात जगद्वैद्य गणिती न्यूटन याने असे सिद्ध करून दाखविले की, केन्द्राचे नियम हे एका सार्वत्रिक नियमाचे परिणाम होत. तो नियम सार्वत्रिक गुणवत्तयेच्या नियम होय. तो असा: कोणतेहि दोन द्रव्यकण एकमेकांस एकमेकांकडे आकर्षितात. एकाचे द्रव-त्वावर आकर्षण व दुसऱ्याचे पहिल्यावर आकर्षण ही दोन्ही समान असतात व त्या कणास सापणाऱ्या रेषेच्या दिशेत असतात हे अन्वोन्माकर्षण दोन्ही कणांच्या द्रव्याच्या भुगा-क्षापाशी सप्त प्रमाणात असते व त्यामधील अंतराच्या वर्गाशी व्यस्त प्रमाणात असते. न्यूटनने असेहि दाखविले की, दोन गोलांमधील बरील नियमाने होणारे आकर्षण तितक्याच द्रव्याच्या व मझः शिबुर्याना ठेविलेल्या दोन कणांमधील आकर्षणाइतके असते. सर्व ग्रह आकाराने गोल आहेत. तेव्हा ते कण आहेत असे मानतात हरकत नाही. न्यूटनने गणिताने असे सिद्ध केले की केन्द्रचा दुसरा नियम हा प्रत्येक ग्रहावर सूर्याचे आकर्षण आहे व दुसरे कोणतेहि नाही या गोष्टीचा परिणाम होय व पहिला नियम हा ते आकर्षण ग्रहाच्या सूर्यात अंतराच्या वर्गाशी

व्यस्तप्रमाणांत असते या गोष्टीचा परिणाम होय. व तिसरा नियम हा या गोष्टीचा परिणामावरून आपोआप प्राप्त होतो. प्रहाराची एकमेकावर नी आकर्षणे होवात त्यामुळे त्यांच्या कक्षा स्थिरदीर्घवर्तुळाकार रहात नसून त्यात सूक्ष्म बदल होत जातो. त्याच्या उच्चतम रेषा व पातरेखा यास मति उत्पन्न होते. हे जे सूक्ष्म फरक होतात त्यास विचलन म्हणतात. ही विचलने गणिताने ठरविणे व ती प्रत्यक्ष वेपाने निश्चित झालेल्या विचलनाशी तंतोतंत जुळणे यातच न्यूटनच्या महान् शोधाची खात्रीलायक प्रतीति मिळते.

ता. र. का.—आकाशात असलेल्या तारका दिसतात असे आपण म्हणतो. परंतु सूर्या गोळ्यानी आपणास फक्त ६ ते ७ हजारच तारका दिसतात. अगिरासमूहसमूह सुमारे

१ लाख दिसतात. जगातील मोठ्या दुर्बिणीतून १० कोटी तारका दिसू शकतात सर्व तारकांचे अनेक पुंज कल्पित आहेत व त्यास नोर्वे दिली आहेत. त्यांची माहिती ' नक्षत्रप्रदीप ' व ' तारकापुंज ' यावरील लेखात पहावी. तारकाच्या तेजाप्रमाणे प्रती लावितात. १ त्या प्रतीची म्हणून गिला प्रमाण मानिला येईल अशी तारका रोहिणीची मुख्य तारका होय. दुसऱ्या प्रतीच्या तारकेच्या २.५१२ पट तेज १ त्या प्रतीच्या तारकेचे असते याच प्रमाणात तिसऱ्या, चवथ्या वगैरे प्रती लावण्यांत येतात. साहज्या प्रतीपर्यंत तारका कोळ्याने दिली शकतात. तारकासंबंधाने त्यांची मति, अंतर, घटना, अवस्था इत्यादिक माहिती ' नक्षत्र ' व ' विश्वसंस्था ' या लेखात पहावी. ' वैद्यशास्त्र ' याखातीर वेधासंबंधी माहिती पहा.

प्रहाराची मूलमार्गे.

नांव	१ जाने. १८५० (मध्यरात्र)	वृहदक्षार्ध	ज्युति	उत्पत्तिसायनभोग	नैचसायनभोग	कक्षातिर्यक्त्व
	मध्यम सायन भोग.			अं. क. वि	अं. क. वि.	अं. क. वि.
अंश, कला, विकला						
सूर्य	३२७° १५' २०"	०.३८७१००	२०.५६०	४६° ३३' ९"	७५° ७' १४"	७° ०' ८"
शुक्र	२४५° ३३' १५"	०.५९३३३३	१००६८४	७५° १९' ५३"	१२९° २७' १५"	३° २३' ३५"
भू	१००° ४६' ४४"	१.००००००	०.१६७७	१७२° ३७' ४०"	१००° २९' २२"	०° ०' ०"
मंगळ	८३° ४०' ३१"	१.५२३६६९	०.०३२३६	४८° २३' ५३"	३३३° १७' ५४"	१५१° २'
शरीर	१०३° ३५' ३"	२.५७७२६९	०.७६३९६	८०° ४६' ३९"	१४९° ३४' ५४"	१०° ३७' १०"
शुभ	१६०° ११' ०"	५.२०२८००	०.४८२५५	९८° ५६' १७"	११५° ३४' ५८"	११८° ४१'
शनि	१४५° ५१' २८"	९.५३८८६९	०.५६०७७	११२° २०' ५३"	९०° ६' ३८"	२२९° ४०'
प्रजापति	२९१° १७' ५१"	१९.१८३२९०	०.४६३३४	७३° १३' ५४"	१७०° ५०' ७"	०° ४६' २०'
बृहण	३३४° ३३' २९"	१०.०५५०८०	०.०८९६६	१३०° ६' २५"	४५° ५९' ४३"	१४७° २'

चंद्राची मूलमार्गे

जानेवारी १९००.० (मध्यरात्र)

चंद्रमध्यसायनभोग = २७०° २६' १२"
 वृहदक्षार्ध = (भूत्रिण्या = १) = ६०.२७०२५
 ज्युति = .५४९
 नाक्षत्रभ्रमणकाल = २७.३२१६६
 कक्षातिर्यक्त्व = ५° ८' ४०"

चंद्रनैचसायनभोग = ३३४° १९' ४६"

चंद्रनैचभ्रमणकाल = ३२३९.५७५ दिवस

चंद्रराहुसायनभोग = २५९° ११' ०"

चंद्रराहुभ्रमणकाल = ६७९३.३९१ दि. (वक्र)

[ले.—प्रो. वि. व नाईक]

उपो तिप पश्चिमि हा न (आस्ट्रोफिजिक्स)—आकाशातील प्रहारे कक्षा बनेले आहेत यासंबंधाने नवे शास्त्र बनले आहे. नुसत्या कोळ्यानी किंवा दुर्बिणीने प्रहारी पहाणी करून ही माहिती मिळणे शक्य नसल्यामुळे १९ व्या शतकापर्यंत यासंबंधी काही कळणे शक्य नव्हते. पण स्पेक्ट्रोस्कोपी, फोटोमेट्री व फोटोमिटर यातून अलीकडील कलाच्या योगाने आस्ट्रोफिजिक्स हे शास्त्र निर्माण झाले आहे. या शास्त्रांत जे मुख्य सिद्धान्त आहेत ते येणेप्रमाणे—

(१) आकाशास्य प्रहारे हे आपली पृथ्वी ज्या द्रव्याची बनली आहे त्याचेच बनलेले आहेत. रसायनशास्त्रात ज्ञात असलेल्या मूलद्रव्यांचेच ते बनले असून त्यात लोखंड, कॉबाल्ट, यम व हायड्रोजन ही मूलद्रव्ये (एलेमेंट्स) मुख्य आहेत. पृथ्वीवरील सर्व मूलद्रव्ये या सुवांदि प्रहारांपासून आहेत

किंवा नाहीत, याबद्दल अद्याप निश्चित सांगता येत नाही

(२) हे आकाशास्य गोल घनरूप किंवा द्रवरूप आहेत अशी जी समजूत होती ती खोटी असून ते सर्व वायुरूप स्थितीत आहेत हे सिद्ध झाले आहे. खूद सूर्य सुद्धा श्वर प्रहारांपासून अधिक आदिरक्त स्थितीत असला तरी तोहि वायुरूपच आहे, घनरूप नाही. मंगळ मात्र पृथ्वीप्रमाणे घनरूप असून लहानलहान गोलहि घनरूप असावे असा संभव आहे.

(३) तिसरी सिद्ध झालेली गोष्ट ही की, विश्वातील या कोटीच्या गोळ्यांच्या अंशभोगातील उष्णमान फारच मोठे आहे. ते इतके की सांप्रत उपलब्ध असलेल्या पृथ्वीवरील साधनानी आपणास तितके उष्णमान येथे उमज करणेहि शक्य नाही.

उद्योतिष्टोम—सप्त सोमसंस्थापूर्वी पदिला जो अग्नि-
ष्टोम कर्तुं स्थाप्य हे नामांतर आहे. अग्निष्टोम कर्तुं 'सूर्या
ज्योतिः' या उद्योतिरूप मंत्राचे प्रथम श्रवण होतें म्हणून
यास उद्योतिष्टोम असे नांव पडले आहे. उद्योतिष्टोम शब्दाचा
उद्देश तैत्तिरीय संहिता व ब्राह्मणग्रंथ यांतून आढळतो.
अग्निष्टोमासंबंधी सविस्तर माहितीसाठी 'वेदविद्या' पहा.

ज्योती—भूगोलावरील स्थळाचा निश्चय अक्षांश व
रेखांश यांच्या साहाय्याने करता येतो. स्थळ ज्योतीच्या
स्थळाचा निश्चय करण्याची साधने अनेक आहेत. त्यांपैकी
काही येथे देतो.

(१) खरूप ज्योतीचे नक्शा आणि दिग्दर्शक समजले असता
त्याचा स्थळनिश्चय होता. स्वल्प ज्योति, समथ्य आणि अक्ष-
स्थानिक या तीन बिंदूतून जाणारे जमहावृत्त त्यास दृग्मंडल
असे म्हणतात. ह्या दृग्मंडलावर खमध्यापासून खस्थज्योती
पर्यंत कि अक्षांशक अंतर असते त्यास नक्शा असे म्हण-
तात. खस्थज्योतीतून जाणारे दृग्मंडल आणि पुर्यावर वृत्त
यांच्यामध्य ओ कोन असतो त्यास दिग्ग असे म्हणतात.
हे दिग्ग पूर्वबिंदूपासून क्षितिगावर उत्तरेकडे १८० अंशा-
पर्यंत आणि दक्षिणेकडे १८० अंशापर्यंत मानतात. उत्तर-
कडील माप घेतले असल्यास त्या दिग्गचास उत्तरदिग्ग
म्हणतात आणि दक्षिणेकडील माप घेतले असल्यास दक्षिण
दिग्ग असे म्हणतात. ईशान्यमध्य दिग्गचास अक्षिण असे
म्हणतात परंतु तो उत्तरबिंदूपासून मापलेला असतो पूर्व-
डाच अक्ष तो फारक आहे. उदाहरणार्थ एका खस्थ पदा-
र्थाचा उत्तरदिग्ग ६० अंशून नक्शा ३० अंशाकडून तो
खस्थ पदार्थ पूर्वकडून उत्तरेच्या पात्रस ६० अंशावरील
दृग्मंडलावर खमध्यापासून खाली उत्तरेकडे ३० अंशावर
असेल.

(२) याच्या उलट खेदाचे म्हणजे स्वल्पज्योतीचे उन्-
ताक्ष व दिग्ग या दोहोंवरून खस्थज्योतीचा स्थळनिश्चय
करता येतो.

(३) खेदाचा नक्शा आणि भुवावर यावरूनही
स्थळाचा निश्चय करता येतो. कारण नक्शात समज
ल्याने ३६×५ यावरून नक्शाकारा समजतील आणि
६० घटिका यावरून नक्शाकारा समजतील आणि

नक्शाकारा समजण्यामुळे काळकोन (अथवा अंश) समजतो.
आणि भुवावराने पदार्थापासून खेदापर्यंत अक्षांशक अंतर
खेदातून जाणाऱ्या याम्योत्तर भुवावर मापलेले समजते.
उदाहरणार्थ ज्या खस्थ पदार्थाचे पदार्थ ६० अंश आहे
व नक्शात ५ घटिका आहे. त्याचे स्थान निश्चित करायचे

असल्यास $\frac{३६ \times ५}{६०} = ३०$ हे नक्शाकारा येतात. यावरून

मत्स्यलोम याम्योत्तरभुवावरी ३० अंशाचा कोन करणाऱ्या

याम्योत्तर भुवावर पदार्थापासून ६० अंशावर ती खस्थ
ज्योति आहे असे ठरते.

(४) खेदाची कति आणि खेदाचा नक्शा दिला
असताही कति व पदार्थावर याचे वेगवेगळे ९० अंश. यावरून
बरासमजणारे खेदाच्या स्थळाचा निश्चय करता येतो.

(५) खेदाचे विपुलास व कति ह्या दोन गोष्टी कळल्या
असता खेदाच्या स्थळाचा निश्चय करता येईल मात्र आप-
णस संपात कोठे आहे व स्थळाचे अक्षांश रेखांश काय
आहेत हे माहीत पाहिजे. कारण विपुलास संपातापासून
मोजतात. उदाहरणार्थ खस्थाचे विपुलास ५० अंश कति
३० अंश उत्तर असल्यास खस्थपदार्थ संपातापासून ५० अंशा
वर असल्यास विपुलावृत्तावर उत्तरेकडे ३० अंशावर असेल.

(६) खेदाचे भोग व दर दिले असताही खेदाच्या
स्थळाचा निश्चय करता येतो याचेही सुद्धा संपात व
स्थळाचे अक्षांशरेखांश माहीत आताचे लागतात बरास
उदाहरणाने विपुलावृत्त्याचा जागी कानिबृत्त मानिले तर
खेदाचा भोग ५० अंश व दर ३० अंश असल्यास बरासम-
माणेच खस्थाचे स्थान काढता येईल

(७) प्रहाराच्या द्वादशांगुल सारूनवधी भुम, कोटि आणि
छाया यावरून स्थळाचा निश्चय करता येतो अशा वेळी द्वादशा-
ंगुल सारू एका ठिकाणी ठेऊन त्याची इच्छा की छाया घेतले
तिचे अक्ष आणि द्वादशांगुलसमूह अक्ष यास साधनरी रेखा
आकाशात घ्या ठिकाणी वाचविली असता मिळेल त्या
ठिकाणी खेट आहे असे निश्चयाने सांगता येते

सायस, भुवाक्ष, कोट्यक्ष, आणि उनदाक्ष यांबंधी
तार्ही अंगरे दिली असता कोणत्याही स्थळाचा निश्चय
करिता येतो

उत्तर—शरीराचे नेहमीचे उष्णतामान ९०.५-९८.५
याच्या दरम्यान असते. त्याच्यावर उष्णतामान नेहसास
उपर आला असे म्हणतात ती आला असताच शरी-
रातील बहुतेक क्रिया विपटतात व शरीरात एक अंगर
अनेक विषे फिरत असतात व हाच रोगोत्पत्ति कारण
असतात.

ज्वराचे शरीरावर प रिवा म — शरीरात उष्णता-
मुळे खालील प्रकार होतात

तत्वा — ह्या दातास अंशक किंवा अति कडत लागते
कधी अगदी कडू तर कधी कारव चाबाने पचपचलेली
असते अतिशयमाने घामोळ्याचा पुरळ उठतो. देखी, गोंबर
कांतिव्या अशा तापाच्या तापातील पुरळ अंगर फोडा-
सिवाय इतर फारक तसेच प्रकीर्णा तापात होत नाहीत.
बरोबर तापात त्या त्या विषामुळे त्वेराखी उलट दागणे
दिष्टात.

अथवा— जिथेच पांढरी घुरदा येते. ती
असते पण मापून विला कोरड पडते. घुरदी
सोखली जाते व छाळीचे भाग तांबडा जातो

जीम कारक कोरडी होऊन कटिण व पिण्ड दुर्गमिच्छु बुर-
जानें भरलेली दिसते. विला मेला पद्वन त्यात अन्न, अळ,
तसेच गालफडातील अशाचे व गालातील खेयळ स्वचनें
कोट वगळले असत. हिरट्यावर दुर्गमिच्छु कोट असते.
भूक नाहीशी होते. बद्धकोष्ठ होतो. छांहा कधी कमी तर
कधी फार वाढते.

हृदयभितरणक्रियाः—हृदय प्रथम जोरातें चालतें
व शेवटी धुकु लागते. तसेच नाडीचा वेग दर मिनिटास
८०-१२० होतो. नाडी पूर्ण भरलेली, बोराची व टणक
अशी वाढते. पुढें ती हातास मळ व कोंपत अशी लागते,
अति मोठ्या उजरांत ती अति कोंपत अशी हातास
लागते. तापाच्या शेवटी नाडीचा वेग आणखी वाढून ती
अशक्त होते, व हातास बारीक गुतावाखाई लागते.
हृदयाचा प्रथमध्वनि नीटसा अगर मुळीच ऐकू येत
नाही. हृदयनाडी स्तराच्या बाहेर दिसू लागते. हें भीतिप्रद
कळण हृदयाची दुर्बलता दर्शविते.

श्वसनक्रियाः—उपशान्तानें ज्वर असेल त्यामागानें
श्वसाचे प्रमाण वाढतें, व दर मिनिटास केवळ
ज्वरामुळे ते १०-१५ पर्यंत वाढते. ताप दोप्याळीन अस-
ल्यास फुफुसाच्या अधोभागी रक्तधिसय होऊन छातीच्या
बरील भागांत श्वसनक्रिया नष्ट वाढते.

सूत्राविवः—त्वचा आणि फुफुस या मतांन वरेंच
वाष्पीभवन क्षात्रामुळे व घनमन्यातील रक्तभितरण कमी
झाल्यामुळे लघवी कमी होते, व ती खाल रंगाची व थंड
झाल्यावर पुरेदक्षाराचे पिटकरांगाचे कोट भरलेली अशी असते
लघवीतील छोराईछ धार कमी होतात. तांत अल्पमिन असत.

संज्ञांतू व मंदुःबहुधा मस्तकबुद्ध असतो कांतीदि मान-
सिध धूप करणें अथवा फरलादि विचार करणें रोग्याच्यानें
होत नाहीं. डोबयांत कडपणा व गुस्ती येते. पुढें मुंगी येते
व विचार करणें केवळ अशक्य होतें. शोष लागली कीं वर-
जण्यास प्रारंभ होतो. नंतर मागा अससनादि वातामुळे
रोगी बडवळतो. वातामुळे रोगी आपल्याशीच पुटपुटतो. वण
एखाद्या रंगी फार मस्ती करून देव्याप्रमाणें धावून खिडकी-
पाटें उघडीं मारतो. शेवटच्या स्थितींत हापड अतिदाय येते.
त्यावेळीं रोगी आरंभी विरुद्ध विषयतो किंवा हलेंत कोणा
कापानिक व्यक्तीस हातांनी धरतो. खरीपंतीस सर्व श्मश्रूत
परयावधानी स्थिति अवस्थामुळे अति व हातापमांस कंप
पुटतो. गुदद्वार शिथिल होऊन त्यापाटें मळते मळविषयज
होतें. शेवटातील स्वर्गज्ञान नष्ट झाल्यामुळे लघवी काढजे व
मूत्राशय फुगते.

रोगचा चढ उतारः—बहुधा पहिले २ वाजतां ताप
कमी असतो. व संध्याकाळी ४-६ पर्यंत जास्ती असतो. वण
याच्या उलट किंवा दरम्यानचा प्रकारादि अर्धू राहतात.

उतार व प्रकाशः—ज्वराचे मुख्य मंद तीन आहेत
(१) सततज्वरः—यांत नेहमीच्या स्वाभाविक उष्णतेपेक्षा ताप

अधिक असतो; ज्वर निवत नाही. पण सकाळच्या व संध्या-
काळच्या उष्णतामानांतला फरक १° किंवा १.५° पेक्षा अधिक
नसतो. (२) या प्रकारांतहि ताप स्वाभाविक उष्णतामाना-
पर्यंत उतरत नाहीच. परंतु सकाळच्या आणि संध्याकाळच्या
तापामध्ये १° अगर १.५° डिग्रीपेक्षा अधिक फरक असतो.
(३) या प्रकारच्या तापात सकाळी ताप स्वाभाविक उष्णता-
मानापर्यंत अगर त्याच्या खालीहि उतरतो, पण संध्याकाळी
चढतो. विषमज्वर, कफक्षय इत्यादि कांही दुखण्यात बरील
सर्व प्रकारचे ताप रोगाच्या निरनिराळ्या स्थितींत पाहण्यांत
येतात.

ज्वराचा कर्मः—ज्वर आला असता तो निषेधयेंत त्यास
आरंभ, मध्यावरधी व शेवट या तीन स्थिती असतात.
आरंभी कमी अगर जास्त थंडी वाढते. दुकच्छ स्थितीमध्ये
रोग्याचे सर्वांग फार तापते व तिसऱ्या अवस्थेंत ताप
जळदीन (१२-१६ तासात) अगर तावकास उतरत जातो
तो १६-१७ पर्यंतहि उतरतो.

ज्वरांत मृत्यूः—(१) मृत्यू तापांततर होण्या दिवसांनी
तापाच्या कडक विषामुळे (२) हेम, हनुफेडा इ. येतो. हें विष
शरीरातील मज्जास्थानें दुषित करतें व त्यामुळे सर्व शरीर-
राचे व्यापार धावतात; (३) अथवा ताप बरेच दिवस टिकून
नंतर मृत्यू येतो. (४) मृत्यू येण्याचे ज्वरातिसय होई कारण
तापाप्रमाणें असत. (५) दुसरी कारणे—हृदयक्रिया मंद होऊन ती
धावणें अथवा फुफुस विपडून त्याची क्रिया चालनादी होणे.

साथीच्या तापाची फार नैः—त्या त्या रोगाचे जंतू
शरीरांत प्रवेश करून व्यापासून उत्पन्न होणाऱ्या विष रक्तांत
व शरीरात मिश्रून ज्वर उत्पन्न करतात. यापेक्षा कांही ताप
अगदी थोड्या मुदतीचे व काही काळ मुदतीचे असतात.

किं किंसाः—तापाचे कारण असेल त्याप्रमाणें लवचक
करावयाचे असतात. वण साधारणतः पुढें लिहिल्याप्रमाणें
व्यवस्था ठेवावी. रोग्यास अथरणात निवचून त्यास पूर्णपणे
विश्रांति मिळेल असे करावें त्या ठिकाणी हवाचोद नसावी,
खोळांतला आरसे, विजें व इतर अडथळ काढून टाकावी,
रोग्यास वात झाला असता या विनास एखादे वेळीं घोंटाळा
उत्पन्न करतात. त्यावर अनुभवशील परिचारिकांकडून
दिवसा रात्री छत्र नजर आतावी. रोग्यास अति निर्मळ देखिल
पाहिजे. ताप फार असेल तर अंगात फार कपडे घालू नयेत.
त्यास आरामशील, थंड वाटेल अशी योजना राखावी. अशांत
त्याचा ताप घोंडा कमी होतो. रोग्याचे हावपाय झालेले
अंघाचे व जरूर तर येकून त्यांस ऊब आणावी.

आध्यात्म हृदये, पचणारे व ग्रीहिक पदार्थः—त्यात दूध
अति उत्तम-दावें. मोठ्या माणसास २ पालून ३ घोर अगर
अधिक दूध लागल्यास ते दिवस-रात्री देत असावें. मांस-
कषाय हेहि पदार्थ मधून मधून दिव्यास चालतात. दूध पचत
नसले तर त्यांत सोडावाट किंवा घारलीचा कषाय घालून
पावें. खाण धातें व थोडेथोड्या अवकाशांनी घावें; म्हणजे

चहाचा अर्धा पेला दूध दर दोन तासानी व तें दिवसां रात्री यावे तऱ्हेनेसर्वां सोडावाटर, वाटलीकपाय, लेमोनेड, किंवा अगदी थोडी चहाची पूड टाकून केलेला चहा याचा व तो थंड यावा हे पदार्थ लागतील तर बरेचवर विषयास काही हरकत नाही. चौकटें बुळत असेल तर दोषयावर बर्फाची पिशवी ठेवणें चांगले.

तोंडामध्ये घुरतो, कोंठ बगैरे घाचल्याने मायाइन कण-माथेदाह (गालगुठ) होण्याचा सभय असतो म्हणून प्रत्येक खाण्यानेतरताड चुळा भरून टाकून स्वच्छ करवावे. ताप अति वाढला असता पायांतील इद्रियावं स्पर्शज्ञान कमी होतें. तेंह्मी लघवी कोंडला आढे बीं काय याचकडे चांगलें लक्ष असावें. चाकर मळकी चुसती लघवी होत आढे असे सांग-तात येवज्यावरून सधवीं दुसवी नथेल असें म्हणतां येत नाही. ती कोंडल्याचे लक्षण ओठीपोटावर फुगवटी व बोटाच्या अग्रानीं टोकळें असता वद्द मायास ही लक्षणें दिसताच मूय-शलाका चालवून पुन काढले पाहिजे रोग्यास स्वतः लघवी करण्याची शक्ति येईपर्यंत रोज दोनदा लघवी काढीत जावी.

औषपयोजना — ताप कमी करणारीं विलायती अगर देशी औषधें दत्त असताना ताप आणोआण निघण्या कडे त्याचा आपोआप स्वाभाविक प्रवृत्ति असते हे सतत ध्यानात ठेवून औषध घावें औषधान क्रियेक दिमी ताप कमी कला तरी त्याची विपवाधा जांवर घपला नाही तोपर्यंत तो पुन्हा वाढणारच जर ताप फार चढला तर वस्तुतः निवास धोका फार थोड्या रोग्यास असतो म्हणून कृत्रिमतेने कडक औषध देऊन ताप काढण्याने वास्तविक त्याची तीव्रता व बढडतांवाचा कम अजमावण्याचें साधन उरत नाही. याता ही औषधे अगदी देऊ नये असें नाही तीं दित्यानें रोग्याचे हाल कमी होऊन त्यास ताप सडा होता व पोट, छाती, मस्तक याताळ महत्त्वाच्या इद्रियांत दोष व दुष्परिणाम होण्याचा सभय कसा असतो, हे यापसून फायदे असतात यापेक्षां काही औषधें सीम्य असतात व तोंच बहुतेकरून योजावी, व तीं जाकटर पार्निच होला होईल तोपर्यंत योजावीत पुढील औषधें त्रितज्वरास असून तीं पुण माहितपारावाचून कोणी दळ नयेत कोनाईतर १-२-३-४ घ्यालि-रां, घ्यालिबिलिट्र अँथिड (१-० ग्रॅन व २-० ग्रॅन), केनाडोव १५ ग्रॅन, अटिकविन २-५ ग्रॅन, केनास्टिडन ५-१० ग्रॅन या-पेक्षां काही औषधें तारतम्याशिवाय दिली तर हृदय अक्षफ होऊन हातापाय गार पडून रोग्यास घाम सुजून रोगी निव्वळ पडतो यड पाण्याच्या योगानें ज्वर कमी करण्याचा उपाय चांगला आढे व त्यापासून पाकाहि नसती पण तो अमळात आणताना रोग्यास बराच त्रास होतो, हा उपयोग पुढील तऱ्हेनें करण्यात येतो

(१) नळनान — याचा विपमवरात उपयोग कर तात ताप दर तीन तासांनी पहात असून तो १०२ च्या पर गला म्हणजे रोग्यास ५० डिग्री उष्णतामान असलेल्या

पाण्यात (म्हणजे थंड पाण्यात) ठेवावयाचे पाण्याची उष्णता थमावितरनें पहावी रोग्यास पाण्यात १०-१५ मिनिटे ठेवून कोरडें अंग करून विलायावर निजवाण्याचे, म्हणजे ताप १९५ अंश १८ पर्यंत उतरतो यात काही करकार करणें फायदेशीर आढेत ते अर्थ — १०२-५ ताप असेल तरच त्यास पाण्यात ठेवावें व पाण्याची उष्णता ६०-९० ठेवण्यास ह्याकडे नाही म्हणजे रोग्यास हलक्याचा त्रास फार पडत नाही

(२) ओलें फडकें गुडाळणें — वरीलप्रमाणें ताप नडला असता एक पलमपीस पाण्यात भिजवून त्या पाण्यात थक टाकलेल असाव) तें पिळल्यावर रोग्याभोंवती १०-१५ मिनिटेपर्यंत गुडाळून ठेवावे

(३) ओला बोळा अगस्त चोळणें — कपडे काढून पटा वर्क घालून थंड केलेल्या पाण्यात कडक भिजवून त्या चोळणें सर्वांग १०-१५ मिनिटेपर्यंत चोळावे हा उपाय बराच दोहोपक्षा अमळ कमी गुणावर आढे व १-१५ ताप त्यापासून उतरतो

(४) रसवी पिशवीत वर्क घालून ती विशवी मस्तक अगर पोटा किंवा छातीच्या ठिकाणी ठेवतात व काही वेळांन ताप कमी होतो उत्तमक औषधें — तापामध्य अशी कऱ्हा तरा वेळ येत की तेह्मा मळ्याने व हृदयकिंवा धाण होऊन उकतात व कावेम उत्तेजन देणें जरूर पडतें ताप दोषी असल्यामुळे त्या विपापासून ही इद्रिय क्षाण होतात निव्वळ साध्या तापापासून असा थोका उत्पन्न होत नाही पाफा उत्पन्न झाल्याची चिन्हे — जसद अक्षफ चालणारी नाडी, हृदयाचा पहिला धना बरोबर ऐकू न येणें, हृदयाची अनि यमित क्रिया व फुफ्फुसांच्या मगरे रफायिन्स होणें, श्मिरेष व अंगात रँप सुटणें, झोंप न लागणें व वात होणें साधा उत्तेजक उपपय म्हणून ६ ते ८ ओंस वाडी अहोरात्र मिळून देणें ग्राडाचें प्रमाण फार देऊ नये ती देऊ लागल्यापासून नाडीत सुधारणा होते किंवा नाही हे नाड पहावें कारण विनाकारण ती अधिक दिल्यास पुन्हा नाडी अक्षफ व जलद चालत व पुन्हा आपल्याशीं रोगी वातामुळें बडबड लागतो व मूळ या लक्षणसहटी काडी देण्यास घुर वात केलेला असतें तेंच पुन्हा उलटतें अलीकडे ग्राडाचा उत्तेजनासहटी उपयोग कमी कराव जाय असें मत प्रचारात येऊन स्ट्रिकुनिया (२ ते ५ मिनिट लयकर स्ट्रिकुनियाचे) टोचण हा उपाय अधिक पसत ठरला आढे किंवा क्वाकान सोदाये साडीसिलेट अगर क्वाफीन व साडियमबमझ्वेट (टोचून घालणें) आर तिळाया तेलात कापूर विरजून घेऊन १-२ ग्रॅन प्रमाणात तें टोचणें, एड्रीनालॉन किंवा डिजिटलिस (पोटात देणें अगर टोचणें) ही औषधे अधिका थिक प्रचारात येऊ लागली आहेत, व ग्राडी देण्याचा पयत कसा हात चालत आढे दिडीच तर अहोरात्र मिळून प्रयत्न मोठ्या माणसास ४ ओंसच घावी व जरूर

दिहल्या मोठ्या प्रमाणापर्यंत वाढवीत आवी. अतिवृद्ध माणसे, अशक्त रोगी व अति लहान मुलें यांना मात्र द्राडीचे उत्तेजन ज्वरात व इतर अवयव दुखण्यात लागतेंच व त्यांना ती देण्यास कचरें नये. बरील अन्य उत्तेजक औषधांचें प्रमाण पुन्हा दोषण्याच्या वेळीं अगर पोटात देण्याच्या वेळीं त्याचा नाडी व हृदय यावर झालेला परिणाम पाहून नवान प्रमाण कमी अगर जास्ती करवें. ज्या रोग्यांना वेढ लागल्या-सरसा वात झाला असेल त्यांना द्राडीचें उत्तेजन देण्याच्या ऐवजी बरीलपैकी एखादे औषध दोनून उत्तेजन देणें थेंब-स्कर असतें

आ यु र्ने दी य वि वे च न

हा रोग वेदकालापासूनच आहे ज्याला अथर्ववेदात तपमनुस्मृतलें आहे व उपाकरीता पाच सूक्तें यांचिली आहेत ती ज्वररोगच असता. त्याचें लक्षण तिसऱ्या विभागात दिलें आहे (बुधपूर्वजग पृ २८४-८५ पहा). ताप हा रोग फार सामान्य आहे हा सर्व प्राण्यास हांगारा रोग आहे. हृत्पायुर्वेदात हृत्ताना व शालिहोत्रात घोड्यानाहि हा रोग वसा होतो याची लक्षणें व उपचार हीं वर्णन केळीं आहेत. मनुष्यास हा रोग नेहमीं हांगारा आहे प्रदेवानें जन्मस्थानंतर एखाद्या मनुष्यास कोणत्याहि कारणानें येणारा ताप जरी आला नाही तरी त्यास उपजन्माच्या भ्रमानें येणारा ताप अनुभवावाच लागतो. म्हणूनच सर्व रोगांत " ताप " हाच प्रधान रोग मानला आहे. कोणत्याहि उपद्रव्यसेवनानें थंड अगर उष्ण हवेंत फिरल्यानें, साथ उत्पन्न झाल्यानें, ऋतु बदलल्यानें, तसेंच धूय, पेड्ड, श्रयादि रोगामुळे ताप येतो.

शाचें शरीरातील कारण (संप्रति) असें आहे की, सर्व प्रकारच्या घात कारणांनीं वात, पित्त किंवा कफ यांपैकी एक, दोन किंवा तीनहि दोष दुष्ट होऊन आमाशयात येतात आणि तेथील आमाशी मिसळून अग्नि मंद करितात, मंतर अग्नीचां आमिस्थानातील उष्णता व ते दोष सर्व शरीरांत आमाशु घेऊन पसरतात; त्यावेळीं शरीराचें उष्णतामान वाढतें व अंग दुखतें. शरीरात पसरलेल्या आमयुक्त दोषांनीं घाम गेण्याची शिष्टें बंद होतात. यामुळे घामहि येत नाही म्हणून तापाची मुख्य तीन लक्षणें आहेत. शरीराचें उष्णतामान वाढणें, अंग दुखणें आणि घाम न येणें. तापाची बरील तीन लक्षणें हीं जरी मुख्य आहेत तथापि काही प्रकारच्या तापात घर्माभाव हें मुख्य लक्षण मानित नाहींत. कारण त्यात पदित्यापासूनच घाम असतो. तापाची पुढे चिन्हें खाली लिहिल्याप्रमाणें आहेत. यकल्यासारखें वाटणें, अस्वस्थचित्ता, वर्ण बदलणें, तोंड वेचव असणें, डोळे पाण्यानें भरून येणें, जामया येणें, अंग दुखणें, जडपणा वाटणें, रोगाच उभे राहणें, अर्धचि, अंधेच्या येणें, हयें नसणें, धर्डी वाजणें, थंड, बारा, ऊज, पाणो, छाया, चन्द्र या निमित्तांनीं कारणादिवाय श्रुति किंवा द्वेप होणें, पुष्कळ ताप

येणें, गोड खाण्याचा वीट व आवट, खारट, तिखट यांची आवड होणें, लहान मुलांची आवड नसणें, तहान जास्त वाटणें. या पूर्वचिन्हांपैकी कोणती तरी चिन्हें ताप येण्याच्या अगोदर होतात.

आयर्वेदकात ताप आठ प्रकारचा सांगितला आहे. वात, पित्त, कफ, वातापित्तात्मक, कफपित्तात्मक, कफवा-त्तात्मक, संनिपातात्मक आणि आगंतुक. वर लिहिल्याप्रमाणें आठ प्रकारच्या तापाचीं पूर्वचिन्हेहि दोषभेदानें कमीजास्त असतात. चातिक तापाच्या पूर्वरूपात जामया फार असतात. पित्तज्वराच्या पूर्वरूपात डोळ्याची आग जास्त होते व कफानें येणाऱ्या तापाच्या पूर्वरूपात अतद्वेप जास्त असतो दोन दोषांनीं अथवा त्रिदोषांनीं येणाऱ्या तापात वर लिहिलेलीं मिश्रपूर्व लक्षणें असतात. याप्रमाणें पूर्वे चिन्हावरून पुढें हांगारा रोग कोणता आहे व त्याचा जोर कितपत आहे हें समजतें. पूर्वचिन्हाच्या कमीजास्तप्रमाणावरून व सौम्य, उग्र स्वरूपावरून रोगाचा जोर समजतो वर सांगितल्या प्रमाणें आठ प्रकारच्या तापांपैकी वातात निं येणाऱ्या तापाचीं लक्षणें खाली लिहिल्याप्रमाणें—कंफ असणें, घसा, व ओठ दुकणें, शींप नसणें, शिंका न येणें, अंग रुक्ष होणें, अंग दुखणें, विशेषकरून डोकें व हृदय हीं दुखणें, तोंड वेचव असणें, मळ घट होणें, पोटां दुखणें व पोटां दुखणें, इ. तापाचा जोर, ताप येण्याची व जाण्याची वेळ आणि तापात असणाऱ्या वेदना या सर्वांचा वास्तिक ज्वरात अनियमितपणा असतो. तसेंच शरीराचें उष्णतामानहि अनियमितपणानें कमीजास्त होते. पाय वधिर होतात. पोटाच्या बळात, साधे निखळतासारखे वाटतात, मांडया गळ-हयासारखे वाटतें, पाठ डेंकल्यासारखी, पोटां पिळबटतें वाटतें, सर्वे होंडे-विशेषकरून वरगड्या-तोडल्यासारख्या वाटतात, खांदे घुसळल्यासारखे वाटतात, खातांना हनवटी अशक्त होणे, कानात आवाज होणें, सख ठणकणें, तोंड तुरट होणें, शींखाला न होणें, रचचा, तोंड, डोळे, नखें, लवची, व मळ, हीं अद्भुतवर्ण असणें, तोंडाला पाणी सुटणें. अरोचक, अपचन, घाम न येणें, कोरडया ओकाऱ्या व कोरडा खोकला, खिचपणा, दात शिबशिबणें, भोंवळ, बडबडणें, उष्णदायांची इच्छा होणें, अंगाला आळोखे, पिळोखे यावेसे वाटणें, हीं सर्व किंवा यापैकी काहीं चिन्हें वातजन्य तापात होतात.

ताप जोरानें भरणें, सर्व अंगात एकदम ताप येणें, शींवास पातळ होणें, शींप कमी असणें, पित्ताच्या ओकाऱ्या, घसा, ओठ, तोंड व नाक पिकणें, घाम येणें, बडबडणें, तोंड कडू असणें, वेष्टि, दाह, उन्मत्ता, अतिशय तहान, भोंवळ, चित्ताची अस्वस्थता, धुंवीनूच रक्त येणें, घशाशी आवट येणें, अंगावर लाल गांधी येणें, श्वासोच्छ्वास दुर्गंधी असणें, हीं पित्तानें आलेल्या तापाचीं लक्षणें आहेत. कफानें आलेल्या तापाचा पुढीलप्रमाणें लक्षणें असतात.

ताप शब्दकाश भरती, व उष्णतेच मानहि कमी असते, अंग मंड वाटते, अर्धच येते, तोंडाख पाणी सुटते, तोंड गोड होते, हृदयावर लेप घडवतासारखे वाटते, दमा, पडसे, उम्लासे सुटतात, ओंकार, चोकला, अंगात जडपणा, डोळे, त्वचा, नखे, लपरी व मळ मांस पांढरेपणा, डोळ्यावर झारड, अंगवर पुरळ उठते, आलस, काही खाऊ नयेथ वाटणे, क्षोप जास्त असणे या लक्षणावरून कफज्वर समजावा.

वात आणि पित्त या दोन दोषांनी आलेल्या ज्वरात वरील निरनिराळ्या दोषांचीच लक्षणे मिळून होतात व काही दोन दोन दोषांच्या मिश्र लक्षणांनून निराशे लक्षण होवात. म्हणून त्या द्विदोषजन्य तापाचीहि लक्षणे सांगितली आहेत ती खाली लिहिल्याप्रमाणे - वातपित्तात्मक तापात डोळे दुखणे, अर्धच, थेंबुडि, ओंकारी, दाह, विचारार्थक, पस व तोंड गुळणें, अस्वस्थचितता, पांथे दुखणे, झोप नसणे, तहान, भोंवळ, रोमांच उभे रहाणे, जांभया, बडबडणे ही लक्षणे होतात. कफशतात्मक तापात उष्णतामिळ पसर वाटत नाही, अर्धच, सांध व डोळे दुखणे, पडसे, दमा, चोकला, मळ साफ न होणे, घेंडी वाजणे, जडपणा, अंधेच्या येण (डोळ्या-मुळे), भोंवळ, डोळ्यावर झारड, संक्षार ही लक्षणे होतात. कफपित्तात्मक आलेल्या तापात घडी वाजणे व उकडणे (दाह) ही वरचेवर होतात, वायु वरचेवर येतो व वेद होतो, तहान लागते, चोकला, कस व पित्त आधी ओंकारी, विचारार्थक जगाकि, डोळ्यावर झारड, तोंड कडू व लपेटलेले, याप्रमाणे लक्षणे होतात. वर लिहिलेल्या द्विदोषजन्य ज्वरापैकी वात-पित्तात्मक ज्वरात अर्धच व रोमांच उभे रहाणे, वातकफ-जन्य ज्वरात संताप, कफपित्तजन्य तापात घेंडी वाजणे व दाह याचा अस्वस्थचितपणा, ही लक्षणे द्विदोषजन्यच आहेत (निरनिराळ्या दोषांच्या मिश्र लक्षणांनून ही भिन्न आहेत). त्रिदोषजन्य दगमे साक्षिपातिक ज्वरात वर लिहिलेल्या प्रत्येक दोषजन्य तापाची लक्षणे होतात, त्रिदोषकून छाती जिह्मेची लक्षणे दृष्टीस पडतात.

रोमांच व त्वच्यावर बडी व दाह वाटतात, दिवस पुष्कळ झोप व रात्री जागरण होते किंवा सर्वकाळ झोप अथवा सर्व काळ जागरण होते व पान अतिशय येतो किंवा मुळीच येत नाही रोमां गाणे, नाचणे, हसणे इत्यादि निरनिराळे वाळू फाटो, डोळे लाळ असून त्यातून पुष्कळ पाणी गळते, किंवा पाण्याने भरून येतात डोळ्यांच्या पापण्या मिटलेल्या रहा-तात, सुकले वाकडी होतात. पोटाच्या, यरगळ्या, व सांघे आणि ह्याई ही दुखतात. भोंवळ येते, कान ठणकतात व त्यात आवाज होतात. पसाला कसे घाबरल्यासारखे वाटते, जोम भोंवलात जळण्यासारखी व पसरलीत आणी जड असते, अंग व सांघे गरम्यासारखे वाटतात, रफ, पित्त, किंवा कफ यांच्या मुख्यता येतात रोमां डोळे हळूहळू, डोळे अतिशय दुखते काळ्या किंवा लाळ गांधी भोंगवर उडतात; हृदयात

पोडा होवे, मळ्यात अवरोध होतो, किंवा भगदां थोडा मळ होतो, शक्ति कमी होवे, तोंड बुडबुड्यात होत, आपाज वसतो, बडबड असते, छात्रड, घशोत सारखा आवाज, दोषांच्या शक मदमतीने होण, ही लक्षणे संनिपातात्मक येणाऱ्या तापाची होत. यातच " अभिन्नासज्वर " म्हणतात. एक किंवा दोन दोषांच्या आधिकाऱ्याने संनिपातज्वराचे तेरा प्रकार चरकांत वर्णिले आहेत त्यांची लक्षणे वर लिहिलेल्या लक्षणांपैकीच असल्यामुळे येथे देत नाही.

आतां कफ ज्वर प्रकारचा आहे. (१) वायु, दगड, लाकूड इत्यादि पदार्थांच्या आपाताने किंवा लक्ष्मेमुळे, आचने इत्यादि कारणांनी येणारा त्यास " अनिपातज " म्हणतात. (२) दुष्टग्रहांचा आपल्या शरीराशी संबंध आल्यामुळे, तीक्ष्ण औषधांच्या वासाने, विषातून, कीध, भय, काम, व शोक इत्यादि मानसिक कारणांनी जो ताप येतो त्यास " अभिप्रा " ज्वर म्हणतात यापैकी दुष्टग्रहांनून आलेल्या तापात रोगी एकदम हसतो, अथवा रडतो. तीक्ष्ण औषधांच्या वासाने आलेल्या तापात थेंबुडि, डोळे दुखणे, कफ व शिंका येणे ही लक्षणे असतात विषातून आलेल्या तापात थेंबुडि, अतिसार तोंड काळसर होणे, दाह व हृदयात पोडा ही लक्षणे असतात कीधजन्य ज्वरात कप, डोळे दुखणे ही लक्षणे, भय व शोकजन्य ज्वरात बडबडणे ही लक्षणे होतात कामज्वरात भोंवळ, अर्धच, दाह होतो व लज्जा, धैर्य, मुक्ति व सौप ही नादीशी होतात

यापैकी मद्र, औषधांमध, व विष यांनी येणाऱ्या तापात धनिपाताचा शोच असतो भय, शोक व काम, यांनी येणाऱ्या तापात वायूचा शोच आणि कीधजन्य तापात पित्ताचा शोच असतो. (१ व ४) यापैकी व अभिचाराने आलेले ताप फारच अदाह व घोर असतात. त्यापैकी अभिचाराने आलेल्या तापात पूर्वी पित्त व नंतर देह संतप्त होतात नंतर अंगावर मोठे फोड येतात. तहान, भोंवळ, दाह, थेंबुडि, ही लक्षणे होऊन दररोज ताप वाढतो. आग्नेयुक्त ज्वरात कोणत्या तरी बाह्य कारणांनी ताप येऊन नंतर दोष बुड होतात व ते दोष बुड झाले म्हणजे वर सांगितलेली दोषलक्षणे ही दृष्टास पडतात.

यापैकी लिहिलेल्या आठ प्रकारच्या ज्वरांचेच खाली लिहिल्याप्रमाणे प्रत्येकाचे दोन दोन प्रकार आहेत ते असे घारोर व मानस, शीघ्र व तीक्ष्ण, अंतर्गत व बहिर्गत, प्राकृत व नेकृत, साध्य व असाध्य आणि साम व निराम. याप्रमाणे प्रत्येक ज्वर १२ प्रकारचा आहे. पैकी शरीरास प्रथम ताप होऊन नंतर मनाला पोडा होत त्यास शारीर ज्वर म्हणतात. याच्या उलट प्रथम मन व नंतर शरीर ताप होत त्यास मानसिक ज्वर म्हणतात. शीघ्र किंवा पारंग ज्वर हे वायूच्या योगवाहितच (जवळच्या शरीरार्थ) धर्माने होतात. वायु कफयुक्त असेल तर शीघ्र व ग्लिष्टयुक्त असेल तर तीक्ष्ण ज्वर असतो. अंतर्गत सांगितलेली उपायां पुष्कळ लक्षणे भग्न

मलावीरोष ही लक्षण असतात. बहिर्वेग (बहिर्गत) तापात लक्षणे कमी असून अंतःक्षोभ नसतो व तो ताप सुसाध्य असतो.

ज्या ऋतूत जो दोष कालस्वभावाने वाढतो त्या ऋतूत त्या दोषाने येणाऱ्या तापास प्राकृत व ज्या ऋतूत जो दोष वाढत नाही त्या दोषाने आलेल्या तापास वैकृत असे म्हणतात. वर्षाऋतूमध्ये वाताने, शरदऋतूमध्ये पित्ताने, आणि वसंतऋतूमध्ये कफाने येणाऱ्या तापास प्राकृत असे म्हणतात. वाताने आलेल्या प्राकृत ज्वराखेरीज प्राकृत ज्वर सुसाध्य आहेत; वैकृत ज्वर दुःसाध्य आहेत. रोगी बलवान असून ज्वराची लक्षणे थोडी असतील आणि ज्वराचे उपद्रव (पुढे सांगणार आहो) नसतील तर तो साध्य (बरा) होतो; याच्या उलट असाध्य समजावा. ज्वराच्या लक्षणांची याद, रगानी नसणे, लघवी पुष्कळ होणे, पांചाला न होणे, झालेच तर अपक्व होणे, भूक न लागणे ही सामज्वराची लक्षणे होत. साम आणि निराम यांच्यामध्ये "च्यमान" म्हणून एक अवस्था मानिली आहे. तीत ज्वराचा वेग (उष्णतामान) जास्त असतो. तद्नान जास्त असते, बळबळ, दमा, भोंबळ, तोंडाचा पाणी मुटणे, आणि घोंचाला जास्त होणे ही लक्षणे होतात. ताप येऊन सात दिवस शास्थाननर किंवा साम-ज्वराची लक्षणे नाहीशी झाल्यावर निराम अवस्था येते. सप्रियातये (दोष आणि काल याच्या कमीउष्णतापणाने) संतत, संतत, अन्येषु, तृतीयक, आणि चतुर्थक (चवथरा) असे पाच प्रकारचे ताप मानिले आहेत.

सम धातू, मूत्र मल इत्यादि यांचे बहणाऱ्या स्रोतसा (शिरो)चा आश्रय करून ज्यावेळी तीन्ही दोष कुपित होतात व विद्रोपकरून रसधातूचा आश्रय करून रहातात त्यावेळी संतत या नावाचा ज्वर येतो. हा ताप सारखा अर्थात असतो व तो फारच दुःसह असतो. या ज्वरातील उष्णतेने धातूचा किंवा दोषाचा पाक होतो. दोष एक झाले तर रोगी नग्नतो व पातु पक्व झाले तर रोगी दगावतो.

या दोषपाकाची किंवा धातुपाकाची मुदत वात, पित्त, कफ याच्या आधिक्याने अनुक्रमाने सात, दहा, आणि बारा दिवसांची आहे. हारीत नांवाच्या प्रयकाराच्या मते ही मुदत १०१८ आणि २२ दिवस अशी आहे. दोषाची शुद्धि न झाल्यास हा ताप पुष्कळ दिवस पुढी येतो. साराचा ओकात उपास "विषम" असे म्हणतात तो हा ताप आहे. यात अंतर्बाह्य संज्ञे शरीर तम होतं व पर लिहिलेल्या मुदतीप्रमाणेच हा कमी होतो. इतर ताप ठराविक वेळी कमीवास्त होयलात.

पंचकात वर लिहिलेल्या संततज्वरापेरील संतत, अन्येषु, तृतीयक, आणि चवथरा (चतुर्थक) यात विषम म्हणतात, कारण हे ताप ठराविक मुदतीत निपतत व पुन्हा भरतात. विषम या शब्दाचा अर्थ निपून नरणे असा आहे. या अंगोवचन हे नांव पवले आहे. हे विषम ज्वर जरी निपाळ घरी कुचता, शरीराचा रंग बदलणे, मळपणा इत्यादि लक्षणे

कायम असतातच. यापैकी संतत या नांवाचा ताप दिवसा व रात्री असा दोनदा येतो व निपतो. अन्येषु ज्वर दिवसा व रात्री मिळून एक वेळच येतो. यात दोष मास धातूचा आश्रय करून असतात तृतीयकज्वर (एकावरा) हा एक दिवसाआड येतो; यात दोष मेद धातूचा आश्रय करतात. तृतीयकज्वरात वायु व पित्त अधिक असतील तर प्रथम डोके दुखते व नंतर ताप येतो. कफ व पित्त यांचे आधिक्य असेल तर खांदे व मानेचा खालचा भाग दुखून ताप येतो. वायु आणि कफ अधिक असतील तर पाठ दुखून नंतर ताप येतो. चतुर्थक, चैवथ्या दिवशी येणाऱ्या (चवथरा) तापात मेद, मज्जा, किंवा अस्थी याचा दोष आश्रय करतात. काही प्रयकाराच्या मते मज्जाधातूचाच दोष आश्रय करितात तेव्हा चवथरा ताप येतो तो दोन प्रकारचा आहे. कफप्रधान, व वातप्रधान, पैकी कफप्रधान चवथऱ्या तापात अंगोदर पोटाच्या बळतात; आणि वातप्रधान तापात डोके दुखत नंतर ताप येतो. या तापाचाच दुसरा प्रकार असा आहे की, दोन दिवस साष्टा ताप येऊन, एक दिवस ताप नसतो. हा ताप फारच कष्टदायक आहे. हे सर्व ताप (संततखेरीज - करून) ज्या दोषाच्या आधिक्याने आलेले असतील ते ते दोष वाढण्याच्या वेळी ते वाढतात आणि दोष कमी होण्याच्या वेळी कमी होतात. या सर्व तापांचे कारणभूत जे दोष ते कोणत्या धातूचा आश्रय करून आहेत हे समजण्याकरिता पातुगत ज्वरांचीही लक्षणे सांगितली आहेत, ती येणेप्रमाणे - जडपणा, मळमळणे, ओकरी, अरोचक, दीनपणा, ही लक्षणे रसधातुगत तापाची होत. रक्षाची गुळणी, दाह, विचार न मुचणे, ओकरी, भोंबळ, घडघड, अंगावर पुळ्या, व तद्नान ही लक्षणे रक्तगत ज्वराची आहेत. पोटाच्या बळणे, तद्नान, लघवी व पांचाला साक होणे, उष्णता, अतर्दाह, हातापायांचे चाळी, रगानि, ही लक्षणे मांसगत ज्वराची आहेत. वरचेवर अतिशय घाम, तद्नान, घेंशुद्धि, बळबळ, ओकरी, दुर्गंधी, अरोचक, रगानी व वेदना सहज न होणे ही लक्षणे मेदोगत ज्वराची आहेत. हाडे फुटल्याप्रमाणे वागणे, कण्ठणे, दमा, जुलाब होणे, ओकरी, व सर्वांगास चाळा ही लक्षणे अस्थि (हाडे) गत ज्वराची होत. अंधाऱ्या येणे, उचकी, खोकळा, घेंडी, ओकरी, अतर्दाह, महाश्वास, व ममे फार दुखणे, ही लक्षणे मज्जागत ज्वराची आहेत. शुक बाहेर येणे, लिंग ताठणे, ही लक्षणे शुक्लगत ज्वरात असून यांनी रोगी वाचत नाही. रस, व रक्षाप्रित, संतत मास, व मेदोगत ज्वर साध्य आहे. अस्थी व मज्जागतज्वर, कष्टाने बरे होणारे व शुक्लगत ज्वर थरे न होणारे असतात.

वर लिहिलेल्या तागापेक्षा "मधुरा" नांवाचा ताप लोकांत प्रसिद्ध आहे. रक्षाची लक्षणे - अंगाची आंग होणे, भोंबळ, विचार न मुचणे, पांखाव पातळ होणे, ओकरी, तद्नान, पांघ नगणे, तोंड येणे, टाळा व गोम मुकणे आणि मळ्यावर मोहरी एवढ्या बारीक पुळ्या उठणे, वर लिहिलेल्या

कफपित्तज्वरात याचा अंतर्भाव होतो. जरूळ, वाग्भट, सुभुज वगैरे प्रयात हा ताप निराळा ग्रसित्वा नाही. याशिवाय नवज्वर म्हणून जोडोत एक ताप ग्रसित्वा आहे. तो निराळा नसून मुदतोच्या तापातील नऊ दिवसांच्या तापासच ते नांव आहे.

मोठा ताप येऊन गेल्यानंतर पुढे अक्षयवर्णने जो अल्प-प्रमाणाचा ताप शिथिल रहतो व ज्यात पानभरी वाढते त्यास जॉर्जजर म्हणतात. यात हातापायांची व जोक्याची आग होते आणि पानभरी वाढलेली असते.

ताप उतरताना, पाहत्या क्षीभ होतो त्यावेळी रोग्यास दम लागतो. कण्ठ, पान, ओंकार, कफ, यक्ष्म, वेद्युद्धि, रागाट मुद्रा, मळ तोराने आणि धशब्द व पातळ होणे, ही लक्षणे होतात. यक्षा, विचारागुच्छि व संताप ही गेली, यारीर हलकें वाटावयास लागले, तोंड भांड (मुखाक), इंदिये आपापली कामे स्वयंस्थित करू लागली, पीडा समली, पाम येऊं लागला, शिंका आल्या, आवडीच्या वदापावेर इच्छा जाऊं लागली आणि डोंडें तातूंत लागले म्हणजे ताप गेला असे समजावे.

अक्षय मनुष्यास अतिशय जोरावर ताप आला असता बरा होणे कठिण आर्त. तसेच ज्या तापाची कारणे कार आहेत, लक्षणे कार आहेत, तोहि ताप बरा होत नाही. यद्वाणे, कण्ठ, वगैरे इंदियांच्या रुची ज्या तापात नाहोचा शाच्या आणि ज्या तापाने कंठ दुभंगले तो ताप बरा होत नाही. रोग्यास तापावर अतिशय सहन, अंगाची आग, पोटा अतिशय कुण्ठ, जोराचा दमा व गोंडळा, अतिशय क्षीणता, वेद्युद्धि, विस्मृता, उठण्याची शक्ति नसणे, हृदयात नाना प्रकारचे दुःख होणे, तोंडाने श्वासाच्छ्वास चालणे, डोंडें ठाळ असणे, ही लक्षणे असतात तर रोगी जगणे कठिण असते.

रोगी कार क्षीण असून श्वासाच्छ्वास पुष्कळ वेळां जोराने (प्रमाणापेक्षा जास्त) चालत असेल तर असाध्य समजावा. तापात उचकी, दमा व सहन आणि डोंडें फिरलेले (विघ्रात) ही लक्षणे असता रोगी दगावतो. तापात रोग्याने अंग थंड लागत असून त्यास आतून अतिशय दाह वाटत असेल तर तोंडि असाध्य लक्षण समजावे. या वर लिहिलेल्या तापाच्या असाध्य लक्षणांचा विचार करताना तापाचा जोर, आणि रोग्याची शक्ति, यांचा प्रथम विचार करून नंतर दुसऱ्या लक्षणांचा विचार करावा. या दोन लक्षणांचा धींथ छिंद

उपासनी दोष क्षीण झाले, अति प्रदीप्त झाला, व अंग हलकें झाले म्हणजे स्वस्थता, भूक सहन, पचनशक्ति, शक्ति व ओज ही उत्पन्न होतात.

जेव्हायारोवर ताप आला असेल व तो विघ्नपतः आयुष्क असेल, आणि त्यात दोष अतिशय वाढले असून ते आपापल्या स्थानांपासून बाळवले जाऊन संचार करीत असतील, व त्यात कफाचा जोर असेल आणि मज्जमज्ज, तोंडास पाणी तुटणे, अनाचा तिटकारा, खोकळा व विपुच्छिका ही लक्षणे त्यांत असतील, तर रोगी वमन देण्यास योग्य असल्यास त्यास वमन देणे प्रशस्त आहे. यातून निगळ्या स्थितीत वमन दिल्यास दमा, अतिसार, मूछा, व हृदीग, हे विकार उत्पन्न होऊन ताप विपन्न होतो. वमन (ओंकाराचे औषध) देणे असल्यास पिप्पळीबरोबर, ईदनायारोवर, जेष्ठ-मध्यायारोवर, मधुयुक्त किंवा लवणयुक्त ऊन पाण्याबरोबर, कडू पडवळ दिवा कडू लिप याच्या फाळ्याबरोबर नयना तातूंचे कडण, कुंठाचा रस, आणि मद्य याबरोबर गेळकळ यावे. किंवा रोग्याची व रोग्याची शक्ति, काळ वगैरे गोष्टी लक्षात आणून ओंकाराची औषधे लावी. वमनस योग्य

अर्जुनीत पोटात तोम वेदना होत असल्या तरी जसे शुलभ औषध देऊं नये तसेच आमाशिक तापात ज्वरघ्न औषध देऊं नये. कारण सापास दूध पावले असता जसे त्याचे विपच वनते तसेच आमामें भरलेल्या कोठ्यात तें आमास अधिकच वाढविते.

वातकफात्मक तापात अंगारवाणी, पडसे, दमा, पोटाच्या, हाडाची पेरें व साध्यात शुल हीं लक्षणे असल्यास घाम काढावा. त्यायोगेन घाम, मलमूत्र व वायु हे प्रवृत्त होऊन अग्नी प्रदीप्त होती.

उपास, घाम वाढणे, दिवस लोटणे, कण्हेरी व कडू औषधें, हीं निरनिराळ्या अवस्थेंत किंवा क्रमाक्रमानें दोघांचें पचन करितात. निवळ वातज्वर, क्षयाचा ताप, आगंतुकज्वर, व ज्वरज्वर यात उपास करूं नये. या ज्वरात शक्ती कमी न होईल असे शमन-औषध घावें लेखन (उपवास) देणें तें आमज्वराची लक्षणे कमी होईपर्यंत घावें. आमज्वराची लक्षणे कायम असतील तर लेखन बंद करूं नये. इदियें प्रसन्न होणें, मळ, मूत्र व वायु यांचे वेग चालले येणें, तोंडाला हवि येणें, सहान व भुक धरोबर लागणें, व्याधीचा जोर कमी होणें, उत्साह वाढणें, आळस न वाढणें हीं लपनास योग्य झाल्याची लक्षणे आहेत हीं लक्षणे झाली म्हणजे ज्वरान उपास बंद करावे लपेनाची लक्षणे दिवू लागल्यानंतर सहा दिवसपर्यंत किंवा ताप कमी होईपर्यंत त्या त्या दोघाच्या तापात त्या त्या दोघनासक औषधांनीं सिद्ध केलेल्या कण्हेच्या घाल्या. त्यात प्रथम पेजे-पासून सुरुवात करावी. आरंभी सहज पचणारी अशा लाद्याची कण्हेरी, मुठ, भजे, व पिंपळी, यांनीं सिद्ध करून किंचित् सेंधव घालून घ्यावी. रोग्याची आंघटावर इच्छा असल्यास. त्यात डाळियाचा रस घालावा. ज्या तापकन्यास रस होत असतील किंवा पित्ताचा जोर असेल त्यांनीं भजे व पिंपळी न घालता सुस्ती मुठ व मध घालून थंड कण्हेरी घ्यावी. यस्ती, कुशी, व कोंकें यांत दुखत असल्यास रिंगणीमूळ व गोस्पर्श यांनीं सिद्ध केलेली कण्हेरी घ्यावा. उनवी, गूळ, दमा व शोकरा, हे उपद्रव असल्यास लघुपंचमूल्यांनीं सिद्ध केलेली कण्हेरी घ्यावी. कफविकार असल्यास चित्वादि वृहत्पंचमूल्यांच्या कपायात सातू घालून सिद्ध केलेली कण्हेरी घ्यावी. मलावरोध असल्यास मध, पिंपळी व आवळकाठी घालून केलेली व तुपाची फोडणी दिलेली कण्हेरी घ्यावी. ही मळ व दोघ दांचे अनुलोमन करणारी आहे. घाम व शोष येत नसून अतिशय सहान सगत असल्यास खडी-मासर, आवळकाठी व मुठ यांनीं सिद्ध केलेली कण्हेरी घ्यावी नहान, वांती, दाह व ताप हीं नाराश्री करण्याकरितां राजाभायर, जोरें, दास्ये, उपचररी, नगरमोधा, व वेदना यांनीं सिद्ध केलेली कण्हेरी मध घालून घ्यावी. कण्हेच्या तयार करण्याकरितां औषधें सांगितली आहेत त्यांनींय मोक्षरस, पान्याचीं कडणें, वगैरे तयार करून

घ्यावी. दाहनें येणाऱ्या तापात, नेहमीं मध पिणाऱ्या ताप कन्यास, कफ पित्तस्थानात गेला असता, श्रौमश्रुतंत, पित्तकफाचा जोर असता व तापांत सहान, उलटी, व दाह हे उपद्रव होत असता व ऊर्ध्वगामी रक्तपित्त झालें असता कण्हेरी देणें इष्ट नाहीं. त्यात ज्वरनाशक आवळे, डाळिव, दास्ये वगैरे फळाच्या अंगरसातून किंवा काढ्यातून साडीच्या लाद्याचें पीठ, साखर व मध घालून घावें. नंतर हें लाद्याचें पीठ किंवा यवगू दिली असल्यास तीं जिरल्यावर भूक लागली असता भाजलेल्या तांदुळाचा भात, किंचित् लवणयुक्त धान्याचीं कणें किंवा मूग व लाव्याच्या मासाचे सुर्व्यावरोबर जेवावा.

याप्रमाणें तापाचे पहिले सहा दिवस शक्ति क्षीण न होऊं देता व दोघ भडकूं न देता घालवावे. लपन (उपास) कण्हेच्या व योग्यकाल, श्यादिकानां दोघ पक्क झाल्यावर शिळक राहिलेल्या अपक्क दोघाचें पाचन व शमन करण्याकरितां काढा घ्यावा

पित्तज्वरात विशेषतः कडू औषधाचा व कफज्वरात तिखट औषधाचा वाढा घ्यावा. तुरट औषधे जरी पित्तकफनाशक आहेत तरी नवज्वरात म्हणजे अपक्क तापात तुरट औषधाचा काढा देऊं नये. कारण तो मळाचा अवष्टंभ करून तापास विपमावर घालवितो. आणि अघाचे, तळमळ, उचकी, पोटाफुगी, वगैरे उपद्रवहि करतो.

काहीं प्रंधकार रात दिवसानंतर, कोणी दहा दिवसानंतर, आणि कोणी पेश, वण्हेरी वगैरे हलकें अन्न खाण्यावर ज्वरप्र औषध घावें असे म्हणतात. परंतु भारभटाच्या मतें आमामें आधिक्य तापात असता अर्थात् तापाचा जोर असता किती दिवस झाले तरी औषध देऊं नये. कारण अंगात तीजज्वर असलेल्या रोग्यास दोघाच्या उद्रेककाळीं किंवा दोघ अतिशय साचून त्यामुळे हापड, व अंग जड आणि ओलसर वाटणें हीं लक्षणे होत असता दिलेल्या औषधाचें पचन न होतां उत्रत तें तापास फार वाढविते. ताप सौम्य झाला, अंग हलकें झालें आणि मळमूत्रादि दोघ प्रवृत्त झाले अर्ता, उफाच ताप येऊं लागला असला तरी त्यास औषध घावें. वातज्वरावर गुळवेळ, पिंपळमूळ, मुठ यांचा किंवा मिरी, पादेलोण, मुठ, कांजिचरार्दित, लेंडीपिंपळी, कटुकी या औषधांचा काढा घ्यावा.

काढ्याची औषधें दोन ते तीन तोळे, चाळीस तांळे पाण्यांत कालतून पांच तांळे पाणी राहिले म्हणजे गाडून घावें. हें प्रमाण सामान्य आहे. रोग, रोगी, वय, काल, श्यादिक घालून बेशानें यात फारक करावा. यागुळें जेथे काढ्याच्या औषधाचें विशेष प्रमाण सांगितलें नसेल तेथें हेंच प्रमाण उपयोगात आणावें.

हिरदेदळ, येहूदेदळ, आवळकाठी, मुठ, मिरी, लेंडीपिंपळी, सेह, गूळ व सापर यांची गोळी करून खावी व वर ऊन

पाणा प्याने. तेदानीं पूर्ण ३॥ लोळे व धावर तीन लोळे, याची पात औपम्ये एक एक लोळा याप्रमाणे घ्यावी.

पित्तज्वरावर पित्तपापडा, बाळा, रक्तचंदन यांचा किंवा गुळवेळ, आवळकडी, पित्तपापडा, यांचा अगर धमाळा, गुळपेळ, नागरमोथे व सुंठ यांचा काडा घ्यावा. रोगास दाह पार होत असेल तर कडुलिंबाचा पात्रा पाण्यात वाटून त्याचा फेस अंगास लावावा. तहान, जीम व दाहू सुकणे ही लक्षणे असल्यास महाकुणाचा गर, यथ व वैद्यक वाटून रोगास लेप घ्यावा.

कफज्वरावर काडेचिराईत, कडुलिंब, लेंडोविपळी रुचोरा, सुंठ, कतावरी, गुळवेळ, काडेचिराई, यांचा किंवा गुळवेळ, कडुलिंब, रक्तचंदन, पत्रकाष्ट, घने, अगर अडुळ-शाची पाने, नागरमोथे, सुंठ, व धमाळा यांचा काडा घ्यावा. काळडसिनी, लेंडोविपळी, कायफळ व पुष्करमुळ यांचे पूर्ण मधात काढून घाटावे, त्याने दमा, कोकल या लक्षणांनीं सुख असलेला कफज्वर जातो.

बातपित्तज्वरावर गुळवेळ, पित्तपापडा, बाळा, काडेचिराईत, सुंठ यांचा काडा अगर काळे त्राई, मोहानी फुळे, जपमध, लोघ्र, शिवणीची फळे, लपळसरी, नागरमोथा, आवळकाडा, बाळा, कमळकेसर पत्रकाष्ट, कमळाचे देठ, चंदन, काळाबाळा, व कालसा, यांचा काड किंवा हिम (शोतकपाय) जईच्या फुलांनीं सुगंधित करून आणि त्यात मध, खडी-साखर, व स्याळीच्या जाळा घालून तो दिवा असठा वात-पित्तज्वर, महाप्राय, वातो, मूळी, दाह, प्रग, प्रम, नाका-तोंडातून येणारी रक्त, तहान व कावरीळ या रोगास बरा करितो. कुठकी पाण्यात वाटून कोऱ्या व हक्क मळक्यात शिजवून तिचा रस पिऊन घेऊन तूप घालून घ्यावा. हा ताप व दाह यास दूर करतो.

वातकफज्वरात वाहत्याचा मगज, विषळमुळ, नागरमोथे, कुठकी, व हिरबेदळ, यांचा काडा दिवा असठा तो दीपव, पावन करितो. रिंगणीमुळ, सुंठ, व गुळवेळ यांचा काडा पिंपळीचे पूर्ण घालून दिवा असठा वात कफज्वर, दमा कोकला, पचने, व शुळ यास दूर करितो.

कफपित्तज्वरावर गुळवेळ, कडुलिंबाची साल, कडुकी, नागरमोथे, इंदुजव, सुंठ, कडू पडवळ, रक्तचंदन, वाच्या काढ्यात पिंपळीचे पूर्ण घालून घावे. त्याने कफपित्तज्वर ओकरी, अरोचक, मळमळण, अगानी आम, तहान हे विकार नाहीसे होतात.

शंनिपातज्वराची चिकित्सा फार काळजीपूर्वक करावी, कारण शंनिपातज्वराची चिकित्सा म्हणजे मृशुवृषावर उदा-ईच असे वैद्यशास्त्र म्हणतात शंनिपातज्वरात प्रथम आम व कफ कमी करण्याचे उपाय करावे ते असे आम कमी होण्याकरिता उपास व कफ कमी होण्याकरिता तापलेल्या वाळ्याचे शेक, नख (नाकात ओढावयाची औषध,) छाक, मुटुगारी औषध, अंजन, अग्नि घाटणे, यांचा उपयोग करावा.

खापरात काळ तापवून ती मळक्यात पेऊन तीवर कामी शिंपडावी नंतर त्या वाळूने शेकावे. महाप्राय व ओले यांचा कोमट रस रंध्र, पादेलोण व मांड घालून नाकात घालून ओढावा. त्याने कफ पातळ होऊन नाकावाटे येतो व डोळे, छाता, गळ, ताड अग्नि बसण्या यांसारखे दुखणे कमी होत आल्याच्या रसात सेधव व सुंठ, मिर्च आणि पिंपळा ही घालून त्याची तुळ लाव घेऊन याची व मुंकाची. त्याने छाती-तीळ व मान, गळ, व डोळे यात दाटलेला कफ पातळ होऊन पडतो व तोंडाला रुचि येते आणि डोळे, वरगण्या व गळा यास दल्लेपणा वाटतो.

तीक्ष्ण (खोवणारी) औषधे जेव्हात घातलीं असतां हि कफ कमी होऊन घापड, घडवडणे व डोळे दुखणे, ही लक्षणे कमी होतात. नागरमोथे, कडुकी, हिरडा, येदंडा, नावळकाटी, काडेचिराई, कडू पडवळ, दाहदहद, कडु-लिंबाचे साव, यांचा काडा घावा त्रिभुवनशक्तिरस आत्म-ना रस व खडीभावर घातून घ्यावा. मोहना, वैखड, हिम, कर्मणाच्या त्रिधा, तेल्यादेरदार, सुंठ, मिरी, पिंपळी, ही गोमूत्रात वाटून सर्वोपास लेप करावा शंनिपातज्वरात अग्नि कुठल्या व फार छोरही घाली असणा काळ्या मसुडा मधात वाटून तूप घालून लेप करावा तेरा प्रकारच्या शंनिपातज्वराची सागान्न चिकित्सा आहे ती येथे लिहिली आहे शंनिपातज्वरात येथीं येथीं कानाच्या मुळाशी भुज येते त्यास कर्ममूळ म्हणतात त्यावर रक्त काढणे, तूप पिण्यास देणे व कफ पित्तान्न लेप लावणे, हे उपचार करावे. या सर्व सापात प्रथम उपास, नंतर देन, भात वगैरे पच्यकारक अन्न व काळे वगैरे देऊन दहा दिवस काळ्यावर रोग्यास वफाची लक्षणे नसतील तर तूप जस्त प्रमाणात घ्यावे त्याने उष्णता कमी होऊन ताप नाहीसा होतो तूप दिव्याने कफ वाढेल तर तूप पेंद करून पुन्हा लेपन करावे याप्रमाणे चिकित्सा केली असता वातिकज्वर सात दिवसांनी, पित्तज्वर नऊ दिवसांनी व कफज्वर अकरा दिवसांनी किंवा नाच्या दुष्पट मुदतीने बरा होतो. जाम्नीत जास्त वायुस दिवसांनी मुदत जाण्याने लिहिली आहे. यापुढे राहणारे ताप आमोदापुनर्य असतात. वर ज्वरात जें तूप घावदास सांगितले ते औषधानी तत्कार केलेले असले पाहिजे. कारण तुपावर ज्या गुणांचा संस्कार करारा ते तूप त्यात येतात, यामुळे ते स्वतः यातचिह्न

औषधे मनुकाच्या पायाबरोबर खावी किंवा दुधाबरोबर खावी. शोथन औषधानी दोष बाहेर पडू लागले म्हणजे ते बंद करू नयेत. कारण ते दोष तरीरात राहिल्याने दुसरे विकार उत्पन्न करतात. फारच ओढाऱ्या किंवा जुलाब होतील तर दोषाचे पचन करून ते विकार थांबवावे परंतु स्तंभन औषधानी बाहेर जाणारे दोष आंत साठवून ठेवू नयेत. ज्या रोग्यास दोषहरणाकरिता शोथन औषधे अक्षकपणामुळे देत नाहीत त्यास पुष्कळ दूर प्यावयास देऊन किंवा निरुद्धवस्तीने त्याचे दोष काढून टाकावे. दूध हे जाण्याचं वातपित्तप्रअस्त्यामुळे तापाला लोकर घालविले व तापाताल तहान व दाह ही लक्षणे दुधाने खरित क्षमतात. रोग व रोगी याची शक्ति व फाल याचा विचार करून धारोष्ण, थंड किंवा औषधानी तयार केलेले दूध उपयोगात आणावे नाहीतर तें अपायकारक होतें. सुट, जजर, मनुका, साखर व तूप यात तयार केलेले दूध मध घालून घावें. तसेच चौपट पाणी घालून पिंपळ्यानी तयार केलेले दूध हे हितकारक आहे. सुट, चिकणापूळ, कांदेरिंगणी, छराटे, व गूळ घानी तयार केलेले दूध सून, उपची व मळ याचा अवरोध यास घालविणारे असून थोडका आणि ताप यास घालविलें.

निरुद्धवस्ती (रुद्ध औषधाचा वस्ती) पक्षाघातांतल दोष घालवितो. पक्षाघातांतल तांदूळी दोषावर हें उत्तम औषध आहे. घरगडपा, कंभर व पाठ ही आखडली असता व दावासा साफ होत नसेल तर अनुवासन (स्निग्ध) वस्तीहि घावा. दोषहरणाकरिता नस्य, धूम, गंडूप (चुट्टा भरणे) हे विधाहि जाणंगवरात करावे. आवळकाठी, मनुका व खडीलापर याची चटणी तोंडात धरावी. याने अर्धाच जाते. दोषाप्रमाणे औषध घालून तयार केलेल्या तेलांनी अन्वेष करता त्याने स्वचेचा आश्रय करून असलेला ताप जाता. तापात दाह फार होत असेल तर थंड द्रव्यांच्या औषधानी तयार केलेल्या थंड वाढयात रोग्यास बसवावा अगर त्या काट्याचा अभिषेक करावा.

विषमज्वर (हिचताप) हा ताप बहुतकरून थंडी वाजून येतो. म्हणून प्रथम छाठी लिहिलेले उपचार करावे. उष्णवायें औषधाचे काढे करून ते ऊन असता अंगावर घ्यावे अगर त्यांत बसावे. विस्तवाच्या साहाय्याने जे शकण्याचे प्रकार आहेत त्यांनी अंग तपावे. घाम आणणारी औषधे व अग्ने, घराच्या तळधराताळ मध्यभागी निजणे, गोघर्षी, काबळे, रजई इत्यादि उबदार वस्त्रे घाबरणे, विन-पुलाचे रखरखात निरातरे, भरलेल्या घोग्या, दाह, सुट, मिरा, पिंपळी घाललेले ताक पिणे याने थंडी पाजणे कमी होतें. कट्ट पडयळ, नागरमोथ, हिरडे व जेष्ठमघ या औषधांचा काढा सर्व प्रकारचे हिचताप घालवितो. रसायनविधाने विस्वा घावा. सधाळी तैलाबरोबर छसून घावी. ताप येण्याच्या दिवशी दोषादि पाहून लपन किंवा बूधन करावे. त्रिकटा, गुळबेल, हिरडे, व लंडापिपळी यांचेही कोणतेहि

एक औषध प्रकृतिमानाप्रमाणे घ्यावे. त्रिकटा, घोरें, व शिवणीची फळे याच्या काढ्यात समभाग दही घालून तूप सिद्ध करावे आणि ते तयार होत आले म्हणजे त्यांत लोघाच्या सालीची पूड टाकावी. हें हिवतापाबरोबर उत्तम औषध आहे. दाह, तीम मद्य, मोर, तित्तिर, कोंबडा याचे भेदस्त्री व उष्णवायें मास अन्नाबरोबर खूप खाऊन तापाच्या पाळीच्या दिवशी निजावे किंवा लागलीच तें अन्न ओकून टाकावे. धूप, अंजन, नस्य, भय दाखाविणे हेहि उपाय करावे. प्रायश्चित्त, जप, दान वगैरे दैवी उपायानी सर्वच प्रकारचे ताप जातात. तथापि विषमज्वरावर ते फारच उप-योगी पडतात. काण या तापात आर्गंतुक कारणांचा संबंध असतो वर लिहिलेल्या उपचारांनी जो ताप जात नाही तो ताप रक्षाधित आहे असे समजून विधीप्रमाणे शीर तोंडून रक्त काढावे. आर्गंतुज्वराची कारणाप्रमाणे चिकित्सा करावी अभि-घाताने आलेल्या तापावर तूप पिण्यास घावें. थंड लेप व परि-पेक, मास्रसाबरोबर जेवण व त्या त्या रोगावर सोमिलेले रक्षाघादि उपाय योग्ये. भूतघातेने आलेल्या तापात बलि, मंत्र इत्यादि उपाय करावे. उम औषधांच्या वात्तापासून आलेल्या तापात पित्तघामक व विषमज्वर तापात विषमज्वर उपाय करावे.

घाम, कोष, इत्यादिकापासून आलेले ताप रोग्यास आप-उणाऱ्या व त्याचे मनोरंजन करणाऱ्या गोष्टींनी व त्या त्या दोषाचे घमन करणाऱ्या उपायानी व हिताहित विवेकाच्या गोष्टींनी बरे करावे क्रोधापासून येणारा ताप कामाने व कामज्वर क्रोधाने होत होतो. तसेच भीति व शोक दोषासून आलेले ताप क्रोधाने आणि कामक्रोधापासून आलेले भय-शोकाने बरे होतात. तापाचे व अयर्बर्बेहोच मंत्रांनी केलेल्या अभिचाराने आलेल्या तापात दैवी चिकित्सा करावी.

औषधांचा उम वास, विषवाधा, इत्यादिकापासून आलेल्या तापांत आरंभी केवळ तत्तल असून मागून त्यांत दोषांचा कोप होतो म्हणून त्यात दोषानुसार औषधादिकांची योजना करावी. रोग्याचे लक्ष मनोरंजक गोष्टीत गुंतवून त्यास ताप येण्याच्या वेळेची आठवणच होऊ देऊ नये. दयाळू व निमळ मन हें सर्व ज्वराचे नाशक आहे.

ताप गेल्यानंतरहि अंगांत घाफि येईपर्यंत मेहेनत, ज्ञान, खींसेण, जड असाभ्य व विदाही अन्न, तसेच इतर तापाची जी कारणे असतात ती बरेच करावी. ताप गेला तरी एकदम सर्व प्रकारचे अन्न खाऊ लागू नये कारण ताप निघाला तरी तो अक्षय्य मनुष्यास फार खींकरच मारतो. [वाग्भट; चरक; योगरत्नाकर.]

ज्वांग, पट्टुआ—(पट्टुआ म्हणजे हिंदी ' पडा ' व संस्कृत पत्र या शब्दाचा अपभ्रंश होय) ही अनायें जात घेऊन कानात आणि केंआंतद्वार या कटक संस्थानांतून आढळते. १९११ च्या जानेवारीत यांची सध्या १०८४५ भरली. पट्टी पुष्कळचन वन्यधर्मीय (बेनिमिस्ट) म्हणून नोंद

गेले. ज्यांनी अद्यापि यज्ञप्रावणार्थी पानांना उपयोग कर-
ण्याचे ठाकून दिले नाही अशी उत्तरहिंदुस्थानातील ही एकच
जात दिसून येते या आतोंविषयीच्या एका दत्तकथेत
असे मागितले आहे की, हे लोक पूर्वी कपड्यांचे फार मोठी
अधून घागेरडे काम करण्याच्यावेळी मान ते काढून ठेवून
पानांनी शरीर आच्छादित म्हणून त्यांनी देखी जी टाकु-
राणी (कोणी सीता म्हणतात) तिचे त्याच्या या पोषा-
याच्या अवड्यावद्दल त्यांनी रागे भरून यापुढे तुम्ही पांने
मुंडाळून राहिले पाहिजे, नाहीतर तुम्हाला बाप घाळून
टाकीड भसा घार दिला दक्षिणहिंदुस्थानातील पांने
नेवून रहाणाऱ्या जातीनाहि अशाच तऱ्हेचा शाप आहे
असे सांगतात (थर्स्टन-कास्टल अँड ब्रॉडबेन्, पुस्तक ७, प
२०) डाल्टन (एंग्लोमो ओफ बेंगाल, कलकत्ता, १८७२)
यांनी जगास लोकांविषयी पुढील माहिती दिली आहे

जादूण्यावर कोणाप्रमाणे ज्वलाचा विश्वास नाही
“ देव, ” हर्ग “ किंवा “ नरक ” यांना त्याच्या
आर्पित प्रतिचित्र नाहीत. श्रुत्यनुरूप काय होतं याची स्थाना
कडवना नाही सकटाच्या वेळी ते सूर्याप्रत्यक्ष पाहून मार-
तात व ठराविक ऋतूमध्य तीं हीं फळे मिळवीत म्हणून
पुष्पांलाहि पक्षी अर्पण करितात अशा वेळी एखादा म्हातारा
समुप्य उपराग्याप बनतो, त्याला नागम अने म्हणतात
कोणताहि धार्मिक विधि त्यांना अवश्य म्हणून पाळावा
छागत नाही

थर डाल्टनची माहिती खरी असेल तर हे लोक जेगारच्या
द्राविडा जातीपेक्षाहि घालच्या पायरीवर आहेत असे
म्हणवें लागेल रिस्लेच्या मतें केऑनद्वारमधील जात यराम
नावाच्या एका वनदेवतेची उपासना करते हा देव सर्वत्रेष्ठ
अमूल त्याच्या खालोखाल धानपती, मासिमूली, कालापात,
हामुली आणि बसुमती (पुष्पमाता) या देवता होत
रेडे, घकरी पडो, दूध आणि साखर ही या देवतांना प्रथम
अर्पण करून नंतर उपासक त्यांचे स्वेदन करितात वळी
दुग्धाकरिता म्हणून काही विशिष्ट दिवस ठरवून ठेविलेले
नाहीत तर पेरणाऱ्या व हंगामाच्या वेळी असे वळी दिल
जातात गेन्हा एखादी वमीन, प्रगळ वगैरे दोडून पेरणी
करिता तयार केला जाते त्यावेळी जंगलातील देवतांचा
माझ्या भक्षियुक्त भत करणाने पूजा होते रानटी व सर्प
सत्त्वस्वरुपी देवताखेरीज काही हिंदू देवताहि यांच्यात
घोष्याकार घिरल्या आहेत याच्यांत सत्कार करण्याला
अद्याप नाशान बोलवात नवून याकरिता ‘ दहरी ’ किंवा
प्रमोषायाय यांना गोजन केलेली असते ज्यास लोक
मुनानी नावतात व त्यांची राख बाह्या पाण्यात सोडून
देतात किंवा तशीच माळलेल्या टिकाणी टाकून जातात.
श्रुत्युच्या दिवसानंतर लखरव योषाचा थाडपिणि होतो
त्यावेळी भुतांचा मामा सत्कार घालविता मद्रपदीत जणु-
ळाच्या हंगामाच्या वेळी पितरांना पाणी पावण्यात येत

ज्योती—एक घान्य यास मराठीत ज्योती, नोंधळा, रन्वी-
शाळ, कानडीत ज्यळ्या व गुजराथीत, ज्यार म्हणतात हिंदुस्थाना-
नोव नोंधळाची लागवड फार प्राचीन आहे भिस्तर दशात
याला दूरा व दक्षिण व्यापकतेत काहिर काने असे म्हणतात
नोंधळ्याचे पृथक्करण कडे कसता त्यात शेंकडा जी द्रव्ये
सापडतात ती पुढे दिली आहेत

द्रव्य	शेंकडा प्रमाण
पाणी	१३५
मांसजनक घटक	१३
शर्करासत्वविद पदार्थ	७३.०३
स्निग्धांश	२.२
कायवर	३२
निषिद्धिय क्षार	१७

जो रज्यार्थि सात ताधारणपणे ० ते १ फूटपारिती वाडत
सुरत, खानदेश, सातारा, अकोला, जुलगाणा, उमरावती,
नागपूर, वगैरे जिल्ह्यात खरीफ जो रज्यार्थि सात बरेच जाडे
असून त १०-१५ फूट उंच वाडत रन्वी हंगामात
शाळवे ताट उडीळा बहुतेककून कमी असत पांने लाव
व रुदर असतात खाण्याच्या सर्व धान्यात (मक्याखेरीज)
नोंधळ्याचे रणाण माडे असत कणसाचा लहान मोडा
आकार हंगामावर, जमिनीवर । तिच्या मसालातीवर
अवलंबून आहे काही कणस पड असतात व काही अगदी
मावळी किसकारलेली असतात कित्येक जातीत ती ज्ञानास
बाडवून खावी लोबस असतात काही कणसाचा रंग पांढरा
सफेत असतो काहींचा पिवळा, काहींचा काळसर, व काहींचा
तावूत असतो काही कणसातल दाण्यावर कड्या किंवा
तावूत रंगाचे बोट असते (उ कॉवळी सोरघम) कणसाप्रमाणे
दाण्यातहि तुकळ रंग आढळतात, अगदी पांढरे (उ. निर्मळी
चपटा), तावूत (उ राता, अडघर) व पिवळे (उ जुलगाण)

हिंदुस्थानात भाताच्या खालोखाल नोंधळ्याचे पिक
आहे प्रसिद्ध झालेल्या तरकारी लाकड्यावरून पट्टिता सर्व
हिंदुस्थानात या पिकाबोली १९१९-२० साली सुमारे २
कोटी २४ लक्ष एकर होते त्याचे १८ लक्ष सदास इलाह्यात,
७८ लक्ष मुबई इलाह्यात, १९ लक्ष सुरुप्रतात, १९ लक्ष
मध्यप्रतात व २४ लक्ष एकर व हाडात होते निशामच्या
राजशास मसाल्यात नोंधळ्याचा पैदा बराच होतो

मुबई इलाहा	मुख्य जिल्ह्यातील नोंधळ्याचे क्षेत्र		
जिल्हा	एकर	जिल्हा	एकर
सोलापूर	१२००००	अहमदनगर	८००५१
विजापूर	१४४४५५	पुणे	७५१२७५
धारवाड	२१५१५	नासिक	११८२२५
बेळगाव	६८३०१५	सातारा	११५५३
अमदावाद	३०८४०८	पश्चिम खानदेश	१३९३८५
पूर्व खानदेश	३८५३०३		
(मुबई धाराने आगि कृतं रिपोर्ट वन १९५५-१९५६)			

पूर्व खानदेश ३८५३०२
(मुबई संपादन आणि क्राँप रिपोर्टे सन १९१५-१६)

मध्यप्रांत व बऱ्हाडत जों गळा बहुतेक खरीफ हंगामात पेरितात, व रब्बीचा पेरा बोझाबहुत प्रमाणांत नागपूर भागात आढळतो.

मध्यप्रांत व बऱ्हाड प्रांतातील मुख्य जिल्ह्यांतील क्षेत्र-		जिल्हा	एकर
जिल्हा	एकर.	जिल्हा	एकर
नेमाड	२२२१२५	अहोबा	७२०९२८
बर्ही	२६१४२८	उमरावती	५६७५४८
नागपूर	२२८४९५	मुळडाणा	५६१४१७
		व यवतमाळ	६७५९५०

बऱ्हाड व मध्यप्रांतांतोळ एकंदर क्षेत्र (एकर)

मध्यप्रांत ११०८०८९

बऱ्हाड २५४५३३९

(मीडन आणि क्रॉप रिपोर्ट-मध्यप्रांत व बऱ्हाड, १९१५-१६).

जोंधळा पिकाचा प्रांताचे नंतर पुढें दिव्याप्रमाणे लागतात-मुंबई, मद्रास, संयुक्तप्रांत, बऱ्हाड, मध्यप्रांत व पंजाब जाती. —जोंधळ्याच्या सुमारे १५० जाती आहेत. एस्पेरी सरिकात रब्बी हंगमापेक्षा जास्त आहेत. रब्बी जातीच्या पान्याची भाकरी जास्त चवदार असते. गुजराथेंत वण्टी, पिराथी व सोलापुरी या मुख्य जाती आहेत. ज्ञानदे-धात मोठी, अळसपूरी, निरमळी, गुडकी, सातान्यात डुकरा व गिडग्याप, धारवाड जिल्ह्यात कुलंगार (पिवळी व पाडरी), दाडगार, नवीमाल या गरीबीतील मुख्य जाती होत.

मध्यप्रांतात व बऱ्हाडात पामणी, आमनेर, साबनेर, डुकरा व पानेर या मुख्य खरीफ जाती होत. या तयार होण्याला जास्त वेळ लागतो. याशिवाय रामकेळ, जगदन, नाटोश वगैरे जातींचा पेरा हलक्या जमिनीत होत असून त्या लवकर तयार होतात. मोतीचुप अगर मोतीचुप या जातीत कागस फिसकारलेले अक्षयामुळे पायरांनी वर चढून दागता येत नाहीत. फणसारी अगर कावळी जातीत दाण्याला वरून काळ १ पट बांड असते. याची म्हणून एक जोंधळ्याची जात आहे. ती तुरऱ्हाकरितां गुराम पेरतात. दगडी, माल-दांडी, गुळमळी, कावळी, रिमळी वगैरे रब्बी हंगामांतोळ मुख्य जाती होत रब्बी जोंधळाचे पीक महाराष्ट्रात व निक्षामच्या

कापसांनंतर ज्वारीचे पीक घेणें असल्यास बापायीची जमीन खतवाची म्हणजे तेंच खत ज्वारीच्या पिकास उपयोगी पडतें. पलाट्या वगैरे काढून झाल्यावर किरयेक लोक जमीन नांगरतात. परंतु सर्वभाषारण चाल उन्हाळ्या दिवसात बरेचवर कुळवाच्या पाळ्या देणें ही होय खत दिल्यास तें मात्र नांगरानें जमिनीत मिसळवें लागतें गुजराथेंत जमीन हलक्या नांगरानें नांगरतात व नंतर पाळ्या घालून ती चांगली तयार करतात शाळूकरिता जमीन गावसात नांगरून कुळवून तयार करतात जमीन तयार झाली म्हणजे पाळस पडून वाफसा झाल्याबरोबर ज्वारी पेरतात खरीप ज्वारी पेरण्याचा हंगाम जून-ऑक्टोबर पावेतो असतो कांहीं जातींची ज्वारी जुलैत पेरली असता चांगली येत रब्बी जातींचा पेरा सप्टेंबर, ऑक्टोबरात करितात.

जोंधळ्यात काणी अगर काजळ्या रोग होऊ नये म्हणून पेरणीपूर्वी बी मोरचुदाच्या पाण्यात मिश्रून मग पेरानें मिश्रण करतांना पाण्यात कडका १ याप्रमाणें मोरचुदाची पूड मिसळवी. मिश्रणात १० मिनिटें बी ठेवावें व नंतर बाहेर काढून तें सावळांत वाळवावें व नंतर पेरण्यास न्यावें.

दर एकरा ६ ते ८ पौड जोंधळा व सुमारे २ पौड उतवडा लागतो. सडुराशेगारील गावात जेथें कडबीची फार मागणी असते तेथें थियाचें प्रमाण दर एकरा सुमारे ४० पौडपावेतो असते. दाट पेरा केला म्हणजे ताड बारीक येत व तें गुरें मोठया आवडीने खातात.

गुजराथेंत व खानदेशात पेरणी दुसऱ्यानें करितात. दोन ओळीत १२ फूट अंतर असतें. बऱ्हाडात आणि मध्यप्रांतात बी तिकणीनें पेरितात. व देशावर पाभरीनें पेरितात. पाभराच्या नळ्यात अंतर १ इंच ते १ फूटपावेतो असतें यां मातळ पेरले म्हणजे कणसे मोठी येतात. साळूची पेरणी मोघडांनें म्हणजे जड पाभरीनें करितात. कारण हाणा खोल पडावा लागतो. ओळीत अंतर १६-२० इंच पर्यंत असतें. ज्वारीच्या पिकास दोन तीन कोळण्या व एक भातळणी देतात. पाखरापासून (मोरचुदा, चिमण्या, साळेंच्या वगैरे) ज्वारीची

४-५ दिवसात वाळण्या म्हणजे कणसे लुटून घेवून ती खळणीत नेऊन पैलाच्या पायावर लॉमळतात तूर खेरीबकडून बाकी मिसळीची पिके जोंधळ्यापूर्वीच निघतात कित्येक पेडी साळ्याची कणसे पाक उभे असतानाच कापून घेतात राने साधारणपणे कणसे पैलाच्या पायावारी मळतात हे मळण्याचे काम दगडा हळाने फार कमी खर्चात होतं इ. स. १९१३-१४ मध्ये मळणीव (खानदेश जिल्हा) येथील सरकारी शेतावर दगडा हळाने मळणी केल्याचा तपस्याल खाली दिला आहे

वेळानें मळणी	दगडी हळानें मळणी
कणसाचें वजन पांड	५३३९
दाणे वजन पांड	४३००
मजुरी ८ तासात	मागसे ३ पैल ८
मळणीस वेळ, तास	१४
खर्च रुपये	६-१४-३
दर हजार पो पांड व	१-८-७

उपयोग—जोंधळ्याच्या लाया, भादरी, बऱ्या, चगेर करून खातात जोंधळ्याचा दाणा कोंबळेपणी भाजून खातात, त्यास हुरडा म्हणतात बागांचा हुरडा फार बरम व हिरवा-गार असतो हिरवा तांदूळ वा बाळकला कडवा हा जाधळा पिकण्याच्या सुळातातले प्रत्येक वेळ होय दर एकरा पेक्षा सुमारे २५० ते ४५० होतात पेडीचे वजन ३ ते ७ पांड असते चांगल्या जोंधळ्याचे दाण ताळतात २० ते २३ भरतात दर एकरा उत्पन्नाचे सरासरीचे आकडे पुढील प्रमाणे — (आकट पांडाचे आहेत)

खरिफ जोंधळा	१००—१०००
कडवा	१५००—२०००
मुसकट	३००—५००
उडाद	१००—३००
तूर	७५—१००
कडणाचें भूत	३००—५००
रंजी-हाळ, जोंधळा	६००—७००
कडवी	१०००—१५००

कडवा—ज्वाराच्या पिकाचा दाणावेरीज कड्याकारितादि उपयोग होतो तांदूळ चांगली पोसलेली व पक्क झालेली असली लामतात मुनईदल रयात हिरव्या तांद्याचाही कडवा काढतात हिरवा कडवा असणाऱ्या ज्वारीच्या सह्या जाती आहेत (१) सुट्ट्या-या ज्वारीचा कडवा उत्तम धमजला जातो (२) दुधिया ही ज्वारी रंग व बजोदा प्रांतात होते, (३) निरवा-या ज्वारीचा कडवा दख्खनमध्ये उत्तम गणला जातो (४) उतावळी-या ज्वारीची कणसे चांगली भरत नाहीत (५) व (६) काळवंडी या सर्व जातींची माहिती 'चार' या लेखात सापडेल या ज्वारीच्या सर्व जातीचा कडवा

वजनदार असून रंगात भरपूर रस असतो हुडा व काळवंडी या ज्वाराचा कडवा उन्हाळ्यात गुरांनी टाकतात व त्याने गुर चांगली पुष्ट होतात. कडव्याकरिता पेरणी में महिन्यात सुरु करून ती जून व जुलै महिन्यातही चालू ठेविली असता कडव्याची काणी जुलैपासून मार्च व एप्रिलपर्यंत तीनदा होये, व चापणी करून वाळविला कडवा चांगला हावविता येतो कडवीची गंधी लावून ठेवितात कित्येक ठिकाणी रहान वरळीच्या आकाराची गंधी लावून ती मातीच्या ढकळानी ढबवून ठेवितात कित्येक ठिकाणी सर्व गंधी विखलाने छिपून ठेवतात त्यास ठेवण पद्धत म्हणतात

कि रळ-वि प—शेतात उभी असलेली सरासरी एक दीड महिन्याच्या आताळ कोंबळ्या ज्वारीची तांदूळ जनावरांनी खाऊ असता त्यापासून रयात होणारा जो रोग त्यास आपल्याकडील शेतकरी "किरळ" असे म्हणतात काही एका विशिष्ट स्थितीत असताना त्या कोंबळ्या ज्वाराच्या ताटात एकप्रकारचे विष उत्पन्न होऊन त्या विषाची बाधा जनावरात होत. आता हे विष ज्वारीच्या ताटात कसे पैदा होते ते पाहू प्रत्येक तांद्याच्या शरीरात जी अनेक द्रव्य आहेत, त्यात 'रस्युकोसाइड' या नावाचे एक द्रव्य असून त्याचे पुष्कळ प्रकार आहेत त्यांपैकी ज्यास 'डुरिन' म्हणतात असे रस्युकोसाइड आहे ते ज्वारीच्या ताटात सर्व ठिकाणी असून अवयवविशेषी त्यांचे प्रमाण मान बदलतेसे दिसते ज्या भागात रस्युकोसाइड असेल त्याच भागात अर्द्ध पण वेगवेगळ्या परमाणूत "एझाम्" — ज्यास गिरावयव अतिसूक्ष्मजंतु म्हणता येईल असा पदार्थ-असतो, आणि तांद्याच्या ज्या भागात हे दान पदार्थ असतील त्यास तागात घालून टाकून अथवा बाटून ते तयार झालेले मिश्रण पोसावेळ ठेविले असता रस्युकोसाइड व एझाम् यांच्या परमाणूंचा संयोग होऊन त्यांचे "युसीक अँसिड" बनत त्याच्या फळ एका बिडूचे प्राण जातो, पण हेच मिश्रण योडे ऊन केलें असता त्यातील विष अगदी नाहीसे होत

ज्वारीच्या इतर अवयवांपेक्षा तिच्या पानात यांचे प्रावत्य जास्त असते पण ते तांदूळ जतनसे जून होत झाले तसतसे त्या युसिक अँसिडचे प्रमाण कमी होत जाऊन ते शेनडी अगदी नाहीसे होते याकरिता कोंबळी ज्वारी जवळ बरास स राऊ देण्याविषयी शेतकरी नेहमी साळजी घेत असतात जर एखादे जनावर लावा चुकून कोंबळ्या ज्वारीच्या शेतात गेले आणि त्याने ती पाने नीट चावून पिळली तर त्या जनावराच्या पोटातील पदार्थांनी ती पाने भिजवून त्या तांद्याची पाने फार विपारी असल्यास हे विष तयार होऊन त्यायोगे चार सहा दिवसांत ते जनावर ठार मरते आणि विशेष विपारी नसल्यास जनावर एकदोन दिवस रंभावून पुन्हा सुधारते आता कोणती जात कमी व कोणती जास्त विपारी आहे याबद्दल अद्याप पक्क अनुमान लागले

नाही, कराता काँवळी आहे तोपावेतों कोणत्याच जातीची ज्वारी जनावरास खाऊ न देणें सुरक्षितपणाचें व शहाणपणाचें काम होय. (केशरी ३०१०-११०६)

कोंकणांत वरकस जमिनींत खराप ज्वारांची लागवड करण्याचे प्रयोग यशस्वी झालेले आहेत. ' मानड ' किंवा ' मानवड ' जमिनींतूनही शाळूनी पिंकें काढतां येतात की नाही याकडे शेतकीखात्याचें लक्ष लागलें आहे, हें त्याच्या हस्तपत्रांतवरून दिसेल. [वाट; शेतकी रिपोर्ट वगैरे]

ज्वाळामुखी—हें प्रसिद्ध प्राचीन क्षेत्र असून त्या ठिकाणी देवी यज्ञेश्वरीचें देवस्थान आहे. पंजाबमधील काप्रा शिस्त्रांत, काप्रा शहरच्या भवेन नावाच्या परिकरांत उ. अ. ३१° ५१' व प. रे. ७६° २०' यावर हे वसलें आहे. १९०५ सालच्या धरणीकंपानें याचा चराच नाश केला हिंदूंच्या अमरुपालनेचें हें केंद्रस्थान आहे. गिहानांचा महंमद आणि फिरोज तपलख हे अनुक्रमे इ. स. १००९ आणि १३१० मध्ये नगरकोटवरील स्वारीच्या वेळी येथे आले होते. फिरोज तपलखच्या स्वाराचा इतिहास देताना शम्स-इ शिराज या इतिहासकारानें फिरोज तपलखनें यज्ञेश्वरी देवीला मान दिव्यावस्त्राच्या गोष्टीचा पुढील शब्दांत निरर्थक केला आहे:—

“ काही कांफर असे सांगतात की, सुलतान फिरोज मुहम्मद येथील देवीची मूर्ती पाहण्यास गेला आणि त्यानें आपल्या हातानें देवीच्या डोक्यावर सोन्याची छत्री धरली. ...या काफरांनी धार्मिक व पारमार्थिक सुलतानाची याचोर्षी निंदा केली आहे. दुसरे काही कांफर असे म्हणतात की, सुलतान महंमदशहा बिन तपलखशहा याने याच देवीवर स्वतः छत्री धरली; पण हें खोटे आहे व चांगल्या समुलमानानां अशा विधानांना काही एक किंमत देऊ नये. ” (इस्मिअ—हिल्टरी ऑफ इंडिया, पु. १ व ३, लंडन, १८६७-१८७७)

या उद्देश्यावरून असे दिसतें की मुघलमान लोक मुझा हा भाषणप्रदाय 'मान्य' करीत असकर यादृशज्ञानावरचारा असुलकमत ' महात्माया ' अशा देवीचा नमस्त्रिंदश करून या देवस्थानचे पुढीलप्रमाणे वर्णन करतो:—“ एकळ दूरदूरच्या भागानून यात्रेकरू येथें येतात व आपली मनीषा पुरी करून घेतात. आपली प्रार्थना देखीने ऐकून प्यायी म्हणून ते राहतांची जीभ कापून घेतात. काहींच्या जिभा रशाच जागी पुरता येतात तर काहींच्या पुढे एक दोन दिवसांनी येतात. औषधोपचारानें जीभ वाढण्याचें काम सुलभ होत असले तरी ह्मक्या भोड्या बेळात ती येा असलेला पडून मोठें आघर्षे वाटत. [ऐने-इ-अकबरी याचें आरेटन केलेले भाषांतर, पु. २ (कसबता, १८९१) ३१२.]

गोप्य ब्राह्मणांत कथा असुलकमतनेहि निर्दिष्ट केली आहे. ती कथा म्हणजे शिव आणि त्याचा भयुर दश याच्यामध्यें बंमनस्य अमल्यानें द्वापानें रयाला आपल्या गंगा बोकविलें नाहीं तेव्हां शिवपत्नी उमा शिवा सर्ता

हिला अपमान वाटून तिनें आत्महत्या केली. तेव्हां विष्णूनें तिच्या शरीराचें तुकडे केले त्यापैकीं जीभ या ठिकाणी पडली असण्याचें सांगतात. वायुपुराणांत सुयक्ष आणि शिथिल्ले या पर्वतांच्या देवगरी एक शंभर योजनांचा सपाट प्रदेश असून त्या जमिनीतून ज्वाला बाहेर निघतात असें जें वर्णन आहे, तें निःसंशय ज्वाळामुखीसंबंधीच होय. शीख ग्रंथ अंगदशहा हा येथें आला असतां त्यानें येथील मूर्ति-पूजेसंबंधीचा विधि नापसंत केल्याचें सांगतात.

सी हुगेलने येथील प्रवासाचें उत्तम वर्णन लिहून ठेविलें आहे (ट्रव्हल्स इन काश्मीर अँड पंजाब) येथे देवीची मूर्ति वर्गेर काही एक नसून मुख्य देवळाच्या मध्यभागी एक खडा आहे त्याच्या दोन्ही बाजूला फकीर बसतात. खड्याच्या आतून एकसारखी पशाला वर येत असेत. आगची दोन ठिकाणीहि सडकातून आवाज तऱ्हेच्या ज्वाला बाहेर पडतांना दिसतात, भाविक लोक देवळामध्ये शिरताच पुढेचे साहित्य म्हणजे बंधुषा कुलें या फकीराच्या हातां देतात व ते फकीर ती प्रथम ज्वालेवर धरून नेतर देवळात टाकून देतात. येथून जवळच साधु गोरखनाथानें देऊळ आहे हें ठिकाण पूर्वी चौदशर्मास असण्यानें येथील ब्राह्मण निमुळाना कमी प्रतीचें लेखण्यात येतसें दिसतें. कारण मुख्य पुजाऱ्याला ' भोजकी पुजारी ' असें नाव आहे. ज्या ब्राह्मणांना श्राद्धाच्या वेळीं यात्री हळू जेऊं घालतात त्या ब्राह्मणांना ' भोजकी ' हें गौणशब्दक उपपद लावतात. ते मुख्ये ब्राह्मण नसून शेतकरी जातीचे होते, पण पुढें देवस्थानाशी रयाचा संबंध आल्याकारणानें ते आपणाला ब्राह्मण म्हणवून घेऊं लागले असें सांगतात ज्वाळामुखी देवीचा संप्रदाय बंगाल आणि दक्षिण येथेहि पसरला असून साधार नांवाचे रानटी याच नावाच्या अभिदेवतेचें भजन-पूजन करतात.

ज्वाळामुखी—ज्वाळामुखी व याच वर्गातील इतर चमत्कारांचेथी एक मुख्य गोष्ट म्हणजे पृष्ठांच्या अंतर्भागांतून उष्ण पदार्थ वर येऊन पडणे ही होय. या चमत्कारांचेथी काहींचे परिणाम थोड्या काळपर्यंत टिकणारे असतात, तर काहींचे शायत असून रयाचा पुरावा कायमचा राहतो व या दुसऱ्या तऱ्हेच्या चमत्कारावरूनच मुस्तराप्रवेचनांना ज्वाळामुखीच्या संघेथी खरी माहिती मिळते; कारण हजारां वर्षांपूर्वी खरी एवढ्या ठिकाणी ज्वाळामुखीचा स्फोट झालेला असला तरी तें अश्वत्थेच्या अवशिष्ट निःस्त्रावरून त्याचें आंतरतर समजें शकतें.

जाणनासंबत असलेल्या ज्वाळामुखीसंबंधी माहिती दुर्लभच गोळा करावी लागते म्हणून ती कारच अपुरी असते. पंतु निरिद्य अस्तंभ्या ज्वाळामुखीजवळ जाऊन स्वस्थपणे सनं बारीक गोष्टी पाहून व पूर्ण अभ्यास करून माहिती प्रमविता येते काही ठिकाणी पृष्ठांच्या पृष्ठभागास पूर्ण क्षीति होऊन एवढ्या ज्वाळामुखीना तळ वर

पूतभागावर आलेला विलंब व ज्या भागाची माहिती आप-
ताचर्येक कधीही मिळणं शक्य नाही ती उद्धरण मिळू
शकते. म्हणून दाखलांनी फक्त मागताचर्येक असलेल्या
ज्वालासुखीचाच अन्वय करून भाषेत नाही तर ज्या ठिकाणी
निद्रिताचर्येक असलेल्या ज्वालासुखीची अवशिष्ट चिन्ह
अगर छाणातुणा सापडतील त्या सर्व विधानांची माहिती
त्यांना मिळवावी लागते. म्हणजे ज्वालासुखीसंबंधी खरे व
सोपपत्तिज्ञ ज्ञान प्राप्त होतं. " ज्वालासुखी " म्हणजे निमु-
ळता आकार असलेला टेंकडो अगर डोंगर असून त्याच्या
शिखरासमूह वायुरूप पदार्थ, राख किंवा वितळलेले द्रव-
रूप पदार्थ मधून मधून बाहेर पडत असतात, व अशा
बाहेर येणाऱ्या पदार्थांच्या घेवयामुळेच हा निमुळता
आकार आलेला असतो किंवा हा टेंकडो अगर डोंगर
ह्या पदार्थांचाच बनलेला असतो. ह्याप्रमाणे पृथ्वीच्या
अंतर्भागातील पदार्थ ज्या इतर निरनिराळ्या तऱ्हेने पूत-
भागावर येणाऱ्या प्रवाहा करतात ते सर्व प्रकार ज्वाला-
सुखीच्या चमत्काराशी बऱ्याच अंशी संलग्न झालेले आहेत,
व त्यांचा विचार ह्याच विषयाभर करून घ्यावे.

ह्या मागूत असलेल्या ज्वालासुखीवरून सर्व तऱ्हेच्या
ज्वालासुखीच्या संदर्भात यथार्थ कथना येणार नाही. एखादा
ज्वालासुखी नवीन तयार होण्यापूर्वी पृथ्वीच्या अंतर्भागात
अतिशय दयावाळी असलेले वायुरूप पदार्थ घनपूतभागातून
वर येण्याचा प्रयत्न करतात.

(१) कधी कधी हे पदार्थ घनपूत विवर कोरून वर
येतात व तस होताना हे घनपदार्थ अतिशय जोराने वर
फेकले जातात, (२) व केव्हाकेव्हा पृथुभागात एखादी
भंग अगर पोकाळी तयार करून ह्यातून वायुरूप, घनरूप
बाहेर पदार्थ बाहेर येतात. पूर्वेकडाले आण फांगेकडाले
घटुवेकडे येता. निमुळत्या डोंगराच्या ज्वालासुखीच्या ऐवजी
अगणित अशा भेगातून ह्यांचा थारस मिळवून घेऊन काढा
रस वर येऊन त्यांचे सगळे यश्याय घर घरवलेले सापडतात.
अशा तऱ्हेचे स्फोट मनुष्याच्या आठवणीत फारसे कठिने
झालेल्या वा दाखला नाही. फक्त १७८३ साली आइसलंड
बेटात अशा तऱ्हेच्या भागातून स्फोट झालेला नमूद केलेला
आढळला. पहिल्या तऱ्हेच्या ज्वालासुखीसंबंधी पुष्कळच
माहिती उपलब्ध आहे. कारण व्हॅशुविअस, एटना,
तिपरी येथे ह्या ठिकाणी बरेचवेळ अशा तऱ्हेचे ज्वालासुखीचे
स्फोट होत असतात म्हणून त्यांच्यासंबंधी सामोपम
माहिती जमा करिता आलेली आहे. परंतु दुसऱ्या तऱ्हेचे
ज्वालासुखीचे चमत्कार किंवा नव एरुझा, कॅप्टेन जेकीने
होले नसल्यामुळे त्यांची कारण व कार्य चांगलीच समजत
नाहीत. प्रयत्नः आपण व्हॅशुविअसचमत्कार ठिकाणी असलेल्या
प्रकारच्या ज्वालासुखीसंबंधी विस्तृतपणे विचार करून व नंतर
दुसऱ्या प्रकारासंबंधी शक्य तेवढी माहिती देऊ.

ज्वालासुखीचा निमुळता आकार हा आंतून स्फोटावरून
निरनिराळे पदार्थ बाहेर पडून विवराच्या तळीवर पडल्या-
मुळे स्वाभाविकपणे आलेला असतो. व्हॅशुविअस व त्याच्या-
सारख्या इतर ज्वालासुखीचा आकार म्हणजे शिखराप्रमाणे
निमुळता होत गेलेला राग, यग त्याचा बरील भाग माथ
नाहीसा झालेला असून वर शोभाकार खडगा असतो व
त्यासच ज्वालासुखीचे मुठा असे म्हणतात. ह्या मुठा-
पासून खोळ-लांबवर एक विवर असतो व त्याचा पृथ्वीच्या
आतील उष्णपदार्थांपर्यंत संबंध असतो, तेव्हा त्यास
एकच शिखर असून एकच मुख असतो. जेव्हा
ज्वालासुखी फार मोठा असतो तेव्हा हे निमुळते
शिखर म्हणजे एक फार मोठा डोंगर असून त्यास पुष्कळ
दुय्यम शिखरे व विवर असतात, व ह्या सर्वसमूह स्फोट
होत असतांना निरनिराळे पदार्थ बाहेर येतात.
एटना पर्यंत हे अर्थवत झाल्या अशा ज्वालासुखीचे उत्तम
उदाहरण आहे. हा पर्यंत समुद्रसपाटीपासून १०८४० फूट
उंच असून त्यास २०० दुय्यम शिखरे आहेत. काही मोठ-
मोठ्या ज्वालासुखींनी एक मोठे मुख असल्याऐवजी त्यांचे
स्फोटगोठ्याच्या आडवा तऱ्हेने होत ज्वालासुखी स्फोट
होऊन ती दऱ्ये बाहेर पडतात त्यांचे व रंग करिता येतील-
(१) वायुरूप पदार्थ, (२) शोणी, (३) वितळलेले लवक
(लव्हा) आणि (४) इतर घनरूप पदार्थ.

(१) वायुरूप पदार्थ.—निरनिराळे वायू अगर निर-
राळे वायुरूप पदार्थ (व्हेपर्स) पृथ्वीच्या अंतर्भागातील
वितळलेल्या खनिज (सोल्ट्स मेग्मा) द्रव्यात विद्राव्य-
स्थितीत असतात, व ज्वालासुखीचे स्फोट होण्यास पुष्कळ
कारणसमूह होतात थालील काही वायू स्फोटाच्या आरंभ
बाहेर पडतात तर काही स्फोटाचा जोर व उष्णमान बर्बा
होत आले असता बाहेर येतात. ह्या सर्व वायुरूप पदार्थांचे
अर्थवत महात्वाचा पदार्थ म्हणजे उदवायु (वाटरगेस)
हा असून तो १९ ह्या प्रमाणात असतो. याचे रूपपर
होऊन (पाण्याची वाफ होऊन) त्याचे रंग वायूत ज्वाला-
सुखीच्यावर तरंगतांना दिसतात. अतिशय मोठमोठ्या
ज्वालासुखीच्या स्फोटांच्या वेळी फारच मोठ्या प्रमाणात वाफ
बाहेर पडून ती थंड होऊन मोठा पाऊस पडतो. एम. फोर्के
नावाच्या शास्त्रज्ञांचे असे म्हणजे ओह की, एटना पर्यंतच्या
एका दुय्यम ज्वालासुखीच्या स्फोटाच्या वेळी १०० दिवसांत
सुमारे ४६, १०,००,००० ग्यालन वाणो बाहेर पडले. इ.
स. १९०२ च्या मे महिन्यात घेत व्हिन्सेट, व सार्वजनिक
येथे प्रशासक स्फोट झाले त्यांचे मुख्य कारण असा
तऱ्हेचा अर्थवत उष्ण अश्या पाण्याची वाफ होऊन होय. इतकेच
नव्हे तर थोडकी वषे निद्रित असलेल्या नेपल्समधील सॉल्फा-
टारा ज्वालासुखीतून कधी कधी गुपती पाण्याची वाफ एक
सारखा पुष्कळ प्रमाणात बाहेर पडते.

वाफेचे कवारे ज्वालामुखीच्या वाजूच्या अग्नर तेंक्याच्या भेगातून बाहेर येतात त्याच्याबरोबर एजिनच्या शिटीप्रमाणे जावण होतो. ही पाण्याची वाफ इतक्या मोठ्या प्रमाणात बाहेर येत असते की ज्वालामुखीचे सर्व भाग झालून गेलेले असतात व ऋचित प्रसंगी जेव्हा वाण्याने वाफ वाजूस जाते तेव्हा थोडासा भाग दमगोबर होतो. ही वाफ बाहेर पडत असताना जी एवढी दमगडड चालू असते त्यावरून काही अंतरावर असणाऱ्या एखाद्या कारखान्याचा नास होतो. ही पाण्याची वाफ पुष्कळ काळपर्यंत ज्वालामुखी पर्वताच्या शिखरापासून लाव असणाऱ्या इतर भूभागातून येत रहाते. खडकाचा रस जो ज्वालामुखीतून बाहेर येतो, त्यात पुष्कळच पाण्याची वाफ असते व त्यासाठी ती वाफेचे उष्णमान फारच भयंकर असू शकते.

ही पाण्याची वाफ शुद्ध नसते, तर हात दुसरे पुष्कळ वायू विघटलेले असतात; व हे वायू निरनिराळ्या ज्वालामुखीतून निरनिराळे असे छकतात अतिशय उष्ण व अत्यंत जागृत अशा ज्वालामुखीतून सर्व तऱ्हेचे वायू बाहेर येत असतात; परंतु उष्णता जवळची फमी होत जाते तसतसे हे वायुरूप पदार्थही कमो होतात. व्हिस्फिडस पर्वताचा जो १८५५-५६ साली स्फोट झाला त्यावेळी प्रथम येणाऱ्या वायूमध्ये, हायड्रोजनिक, क्लोराइडस, आणि सल्फ्युरस ऑसिड हे वायू होते, त्यानंतर पाण्याची वाफ व नंतर कार्बन डाय ऑक्साइड व इतर ज्वालाप्राप्ती वायू होते अगदी नवीन घोषावरून असे दिसते की, क्लोरीन (व ह्युरीन) वायू बाहेर येतो तेव्हा स्फोटाची जागृत अवस्था असते. मधुमेय वायू येताना त्याचा गौर कर्मा झालेला असतो, व कॅव्हॉनिक ऑसिड वगैरे येताना तो स्फोट शेवटच्या अवस्थेत असतो असे समजण्यास हरकत नाही. ब्रुल नावाच्या शास्त्रज्ञाने असे पाहिले आहे की, कोटोपेक्षी येथील ज्वालामुखी पर्वताच्या शिखरापासून हायड्रोजनिक ऑसिड, क्लोरीन हे वायू येतात व सल्फेटेड हायड्रोजन, मल्फ्युरस ऑसिड वगैरे वायू त्या डोंगराच्या मध्यावरून अग्नर उतारावरील भेगातून बाहेर येतात.

समुद्राच्या तळाची जे ज्वालामुखी असतात त्याठिकाणी सुद्धा अशाच पद्धतीने निरनिराळे वायू बाहेर पडतात असे आढळून आले आहे वर नमूद केलेल्या वायुरूप पदार्थांशिवाय इतरही पुष्कळ प्रकारचे वायू ज्वालामुखीतून बाहेर येत असतात, त्यातील मुख्य म्हणजे स्ट्रॉन्ज, नायट्रोजन, आयोडीन, प्रॉमि, योडिक ऑसिड वगैरे होत. पृथ्वीवरून वायुरूप पदार्थांत वीस मूलभूत द्रव्ये अग्नर त्याचेच एकमेकाशी संयोग होऊन झालेले निरनिराळे पदार्थ असतात. हे वायुरूप पदार्थ वर येत असताना त्याची निरनिराळ्या खडकावर रासायनिक क्रिया पडत असते, इतकेच नव्हे तर त्यांच्या नयवपास असणाऱ्या वनस्पतीवर व प्राणिमात्रावरही हानि-

कारक परिणाम होतो. यातील काही वायुरूप पदार्थ वर आल्यावर थंड होतात व घनीभूत होऊन त्याचे निरनिराळे खनिज पदार्थ होतात.

(१) पाणी:—पुष्कळ ज्वालामुखींच्या स्फोटाबरोबर पाण्याचे लोटच्यालोट बाहेर पडतात. हे पाणी तीन निरनिराळ्या ठिकाणातून येऊ शकते. (अ) ज्या डोंगराच्या शिखरावर वरच्या संचय असतो त्या ठिकाणाचा वर्क ज्वालामुखीच्या उष्णतेने एवढा वितळून त्याचे पाणी होऊन ते प्रवाहुरूपाने वाहू लागते. आइसलॅंडमधील एटना पर्वतावर व अँडीज डोंगरावरही अशा तऱ्हेने असलेले वर्कचे थर ज्वालामुखीच्या स्फोटाच्या वेळी एका रात्रीत वितळून त्याचे पाणी होऊन वाहू लागलेले आढळले आहे. (आ) स्फोट होत असताना पाण्याची जी वाफ अतिशय मोठ्या प्रमाणात वर येत असते ती थंड होऊन जलरूप होऊन प्रवाहातून वाहू लागते. ह्या तऱ्हेनेच बहुतेक पाणी ज्वालामुखीच्या स्फोटाच्या वेळी उत्पन्न होते. (इ) पृथ्वीच्या अंतर्भागात जे पाण्याचे संचय असतात त्यातून अग्नर ज्वालामुखीच्या शिखरावर सरोवराप्रमाणे जे पाण्याचे संचय असतात त्यातून पाणी वाहू लागते. दक्षिण अमेरिकेतील काही ज्वालामुखीच्या शिखरावर जी सरोवरे आहेत त्यातील माशासह ते पाणी स्फोटाबरोबर वाहू लागलेले पुष्कळ वेळा आढळले आहे कधी कधी अशा तऱ्हेने सरोवरात असलेले पाणी वाहून गेल्यानंतर पुन्हा काही वेळांनी ते भरून येते, परंतु त्याचे उष्णमान मात्र फमी असते. पुष्कळ वेळा ह्या पाण्यात राय मिसळून त्याचा चिखल होऊन, चिखलाचेच प्रवाह वाहू लागतात. कधी कधी पाणी व राय एकदम चिखलाप्रमाणे होऊनच बाहेर पडतात. व याची मज्जा-हा, असे म्हणतात ह्यात पुढे वाळूच्या कणापासून तो दगडाच्या मोटास्या तुकड्यांपर्यंत सहान मोठे दगड मिसळून ते वाळूच्यानेतर त्याचे ठिसूळ दगड तयार होतात.

(२) लाव्हा अथवा भूगर्भातील द्रव्याचा रस:—ह्याचे उष्णमान फार असून तो निरनिराळ्या घटक द्रव्यांचा असतो व तो द्रवरूप असल्यामुळे स्फोट होऊन बाहेर आल्यानंतर लाववर वहात जाऊ शकतो. जसजसा हा रस थंड होत जातो तसतसा तो पड होत होत त्याचे पुन्हा खडक होतात. लाव्हा द्रवरूप असताना त्यात निरनिराळे वायू कमजास्त प्रमाणात मिसळलेले असतात, व त्याचप्रमाणे त्यात निरनिराळी रूपातरे सापडू शकतात. काही अत्यंत पातळ अगर पूर्ण द्रवरूप असतात, तर किंत्वेक मधाप्रमाणे मध्यम स्थितीत असतात व काही तर जवळ जवळ घनरूप पदार्थासारखे असू शकतात.

ज्याप्रमाणे त्याच्या घनस्थितीत फरक असतो त्याप्रमाणे त्याचे आणखीही पुष्कळ निरनिराळे गुणधर्म कमजास्त प्रमाणात असू शकतात (अ) त्याच्या विद्राव्यतेतून पुष्कळ फरक असू शकतात व साधारणपणे ते ० १० पासून १ १२

पर्यंत असते (आ) जड तऱ्हेच्या लाव्हात लोहास जास्त प्रमाणात असतो व अम्ल पदार्थ कमी प्रमाणात असतात. म्हणून त्यांना 'बेसिक लाव्हा' असे म्हणतात. त्यांत वालुका द्रव्याचे (सिलिका) प्रमाण शेकडा ४५ ते ५५ पर्यंत असते. हलक्या जातीच्या लाव्हात धातूचे अंश कमी असून अम्ल पदार्थ जास्त असतात व त्यांना 'अॅसिड लाव्हा' असे म्हणतात. यात सिलिकाचे प्रमाण शेकडा ७० ते ७५ असते. ह्या दोन जातींच्या लाव्हाशिवाय ह्याच्या मध्यंतरीही लाव्हा असतात. (हे) लाव्हाच्या रूपातही फरक असतात. काही स्फटिकमय असतात, तर काही काचप्रमाणचे असतात व इतरात लहान मोठी छिद्रे असतात. (ई) त्याचे रंगही निरनिराळे असू शकतात. काळा, पिवळा, करडा, तांबूस वगैरे अनेक रंगाचे लाव्हा सापडतात.

(८) रंगमय पदार्थः—या सदराखाली ज्वालासुखीच्या स्फोटाच्या योगाने जे जे पदार्थ पाहिले जातात, त्या सर्वांचा समावेश होतो उदाहरणार्थ, धूळ, रक्षा, वालू अगर रेंती, कोकाटा व लहान मोठे दगड. ह्या पदार्थांचे रंग, रूप, घनीभूत-द्रव्ये वगैरे अत्यंत निरनिराळी असू शकतात. एकाच ज्वालासुखीच्या स्फोटासुद्धे आलेले पदार्थही अशा तऱ्हेचे भिन्न असू शकतात. खाली वर्णन केलेले ४-५ तऱ्हेचे पदार्थ जास्त महत्त्वाचे होत.

(अ) रक्षा व धूळः—ह्यांना रंग लाकूड अगर कोळसा जाळल्यानंतर मागे जो अवशेष राहतो त्यासारखा असतो, म्हणून त्यास रक्षा अशी संज्ञा दिली आहे. वास्तविक ही रक्षा नसून लाव्हा या पदार्थांचेच अत्यंत हलके असे परमाणू होत. हे इतके हलके व सूक्ष्म असतात की अगदी बंद केलेल्या खोलीतही आपला शिरकाव करू शकतात व बंद केलेल्या पेटीतही जाऊ शकतात. ही रक्षा किंवा धूळ वर येते तेव्हा तिचे उष्णमान बरेच असते व ही कधी कधी वाफेबरोबर मिसळून खाली पडली म्हणजे जवळील पदार्थ करपून जातात.

(आ) लॅपिलीः—लहान वाटाऱ्याच्या आकारापासून तो आक्रीडाच्या फळाच्या आकारापर्यंत जे लहानमोठे तुकडे वाहेर येतात त्यांना लॅपिली असे म्हणतात. हे तुकडे वर्तुळाकार अगर अणकुर्चीदार असू शकतात. बहुतेकजण हे बड असतात पण कधी कधी पाण्यावर सहज तरंगतील असे हलकेही असू शकतात; व अशा तऱ्हेच्या स्फोट समुद्राजवळ झाल्यात समुद्राचे पृष्ठभाग तरंगत रहातात.

(इ) सेओरार्डः—लाव्हा वर येऊन थंड होत असताना खडबडीत असे जे दगड तयार होतात त्यांना सेओरार्ड असे म्हणतात. ह्या खडबडीतपणा येण्याचे कारण आतील वायूंचे प्रसरण होय. अशा तऱ्हेचे दगड पुष्कळ वेळा स्फोटाबरोबर माठवा प्रमाणात वाहेर पडतात.

(ई) ज्वालासुखी यांचेः—ज्वालासुखीच्या विवरात लाव्हा प्रथम थंड होऊन त्याचे धर तयार झालेले असतात परंतु

पुढील स्फोटाच्या वेळी आतून येणाऱ्या वाफेच्या योगाने हे दगडाचे धर फुटून त्याचे तुकडे तुकडे वर पेंडले जातात. यांना ज्वालासुखीतील वांघ असे म्हणतात. यांचा आकार लंबवर्तुळाप्रमाणे अगर मांडेच्या कानाप्रमाणे असतो व यांची खाली काहीही दंडापासून तो काही फुटापर्यंत असू शकते. हे बहुतेकजण भरीव असतात परंतु कधी कधी पोकळीही असू शकतात. यांचा आकार कधी कधी फारच मोठा असतो. त्यांपैकी एकाची मापे ६×४×१ मिटर म्हणजे सुमारे २५ घनमिटर असून त्याचे वजन सुमारे ६८ टन भरते.

(उ) ज्वालासुखीतील दगडः—हे दगड मोठ्या आकाराचे असून अणकुर्चीदार असतात. ज्वालासुखीच्या विवरात घनीभूत झालेल्या खडकांचे हे तुकडे असतात. हे ज्वालासुखीचे स्फोट आरंभीच्या काळात वाहेर पडतात व ज्वालासुखीत जवळपास कितीएक चौरस मैलपर्यंत प्रदेश आच्छादून टाकतात. अशा तऱ्हेने हे जे दगडांचे तुकडे लाजवर पडलेले असतात व ते मोठेके न राहता त्यांच्याबरोबर धराच्या चालच्या धरावर वजन पडून अगर चुन्नासारखे पदार्थ पिरवळलेल्या पाण्याच्या क्रियेने ह्या तुकडांचे पुन्हा खडक तयार होतात. यांना 'अॅग्लोमेरेट' (विंशकृति) अगर 'कॉम्ग्लोमेरेट' असे म्हणतात. रक्षा, धूळ वगैरे इतर बारीक पदार्थांपासून जे खडक होतात त्यांना टफ असे म्हणतात.

ज्वालासुखीची किंवा—ज्वालासुखीचा क्रिया दोन तऱ्हेची असू शकते सतत चालू असणारी अगर निमित्त कारणां उद्भवणारी. दोन्ही तऱ्हेच्या क्रियांची पुष्कळ उदाहरणे आहेत. भूमध्यसमुद्रातील स्ट्राबोली येथील ज्वालासुखी पहिल्या जातीचा आहे. म्हणजे ही नेहमीच जागृतावस्थेत आहे. अर्थात ही जागृतावस्था कमी अधिक जोराची मात्र असते. साथोभा, टोकुआ, कायोपॅक्ती, येथील ज्वालासुखी सतत जागृतावस्थेत असतात. परंतु अशा उदाहरणे अपवादात्मक आहेत. साधारण नियम म्हणजे म्हणजे ज्वालासुखी काही काळपर्यंत निद्रित असून मधून मधून काहीकाळपर्यंत जागृत होत रहातात.

साधारणपणे ज्वालासुखीच्या तीन अवस्था असतात व त्या त्या अवस्थेप्रमाणे त्यांचे वर्गीकरण करण्याची चाल आहे. ह्या तीन अवस्था म्हणजे (१) जागृत (२) धुमसत असलेला व (३) निद्रित अगर निवालेला. वरील तीन अवस्थांपैकी पहिल्या अवस्थेत असलेले ज्वालासुखी ओळखणे कठिण नाही. परंतु दुसऱ्या व तिसऱ्या अवस्थेतील ज्वालासुखीचे वर्गीकरण करणे फार कठिण आहे कारण काही बाहेरून 'निद्रित' वाटणारे ज्वालासुखी कदाचित् आत धुमसत असलेले असून बाहेर व काही दुसऱ्या अवस्थेत असणारे तिसऱ्या अवस्थेत जाण्याच्या मार्गात असतात.

शिवाय एखादा ज्वालामुखी ह्या तीन अवस्थांपैकी प्रत्येक अवस्थेत किती कालपर्यंत असतो हेहि ठरलेले नसते. हे खालील एका ज्वालामुखीच्या इतिहासावरून लक्षांत येईल. इ. स. च्या पहिल्या शतकात सोमा नांवाचा ज्वालामुखी पर्वत तिसऱ्या अवस्थेत होता. तेथे कोणत्याहि तऱ्हेची उष्णता, ज्वाला वगैरे काही अस्तित्वांत नव्हते. त्याच सुप्तावर सर्व तऱ्हेची दाट छाडी असून तेथे लाडले, डुकरे वगैरे श्वापदे वास करीत होती. परंतु इसवी सन ७९ च्या शरदतूंत एकाएकी मोठा स्फोट होऊन ज्वालामुखीच्या मुखाजवळील खडक उडून गेले व सध्याचा व्हेसुविहस ज्वालामुखी तयार झाला व तेव्हापासून आतापर्यंत त्याचे स्फोट मधून मधून होतच असतात. परंतु इ. स. १५०० पासून इ. स. १६३१ च्या मधल्या १३१ वर्षांच्या अवधीत सुट्टीच स्फोट झाला आणि व बरील विवर जखम जखम पूर्णपणे भरून गेले व बर काही खाऱ्या व फडत पाण्याचे झरे हिच मात्र पूर्वीच्या जागृनावस्थेची अवशिष्ट चिन्हे शिल्लक राहिली. परंतु इ. स. १६३१ मध्ये मात्र फारच मोठा स्फोट होऊन हा निद्रितावस्थेचा काल संपला. सतराव्या शतकाच्या मध्यापासून आतापर्यंत हा ज्वालामुखी मधून मधून सारखा जागृत होत असतो. हे स्फोट नेहमी सारख्याच प्रमाणात होत नाहीत, व त्याच्या कमी अधिक शक्तीप्रमाणे त्यांना तीन निरनिराळी नावे देण्यात येतात, ती अशी—(१) सोफाटारिक—अर्थात कमी जोराचा स्फोट; आतून वाफ व गडगु येणे. (२) स्ट्राबोलेमन—मध्यम जोरदार स्फोट—धूव, दगड वगैरेचा स्फोट होणे. (३) क्रिनिमन—अर्थात जोरदार स्फोट—सर्व तऱ्हेचे पदार्थ बाहेर येणे.

ज्या ला मुखीचे उड्ड व होण्याची ठिकाणे.—भूस्तरशास्त्रज्ञांचे साधारणपणे असे मत आहे की, ज्वालामुखीचा उड्डव होण्यास पृथ्वीच्या घनपृष्ठ भागात कोठेतरी एखादी भेग अगर फट असली पाहिजे; व ज्वालामुखीचा स्फोट होण्याची जागा ह्या भेगेवर अगर फटीवर सर्वात कमजोर असणाऱ्या स्थळी असते. कारण या ठिकाणी आतील विस्तृत होणाऱ्या वायुरूप पदार्थांना सर्वात कमी विरोध होतो. सध्या अस्तित्वांत असणाऱ्या निरनिराळ्या ज्वालामुखींचे समुदायांकडे पाहिले तर ते अशा मोटमोठ्या भूपृष्ठाच्या फटीच्या अगर भेगांच्या जवळपास असलेले असे दिसते. आल्प्ट्रिगिन व क्युराईल बेटे, जपान व इस्टइंडीज व वेस्टइंडीजची बेटे, वगैरे ठिकाणांच्या ज्वालामुखींच्या समुदायावरून असे दिसते की, याच्या खाली लांबवर गेलेल्या फटी असून यातून ज्वाला मुखीचे स्फोट होण्यास जागा असल्या पाहिजेत व हीच उदाहरण ज्वालामुखीचा व भूपृष्ठातील फटीचा संबंध दाखविणारा पुरावा म्हणून देण्यात येतात. असे जरी असले तरी पूर्वी कोणत्याहि तऱ्हेचा फट अगर भेग भूपृष्ठात नसताना गुदा नवीनच ज्वालामुखी उरझ शाखांची उदाहणे पुढे आहिले.—

(१) नेपल्सच्या उपसागराच्या किनाऱ्यावर दोन दिवसांच्या अवधीत ५०० फूट उंचीचा मॉटेनोव्हो नांवाचा ज्वालामुखी तयार झाला.

(२) इ. स. १७७० त सान साल्वाडोर शहराच्या पश्चिमेस ३० मैलांवर एका शेतावाडीच्या मध्यभागी एक नवा ज्वालामुखी उत्पन्न झाला. त्यावेळेपासून त्याचे मधून मधून सारखे स्फोट असतात व सध्या त्याची उंची सुमारे ३००० फूट झालेली आहे.

(३) इ. स. १८८० च्या आरंभी होपिंगो सरोवरांत एक ज्वालामुखी उड्डवून त्याने पाच एकर क्षेत्रफळाचे बेट तयार झाले व त्याची उंची १६० फूट होती.

ह्या उदाहरणावरून असे दिसून येईल की, ज्वालामुखीचा स्फोट होण्यास भूपृष्ठात पूर्वीच्या फटीची जरूरी नसते. आता साधारण असे मत होऊ लागले आहे की, ज्वाला-मुखांकित्या अर्गा भूपृष्ठात नवीन विवर कोरून त्यातून वर स्फोटकारक द्रव्ये फेकण्याची पूर्ण शक्ति असते. व जुन्या ज्वालामुखीच्या निरीक्षणावरून आता असे दिसून आले आहे की, त्या ठिकाणी पूर्वी भूपृष्ठात भेग अगर फट नसावी. तर आर्चिवाल्ड गिबो, डॉ. लो, प्रो. ब्रांक वगैरे शास्त्रज्ञांनी बरील मतास पुष्टिकारक असा बराच पुरावा गोळा केला आहे. अर्थात भूपृष्ठावर जर पूर्वीच्या फटी असतील तर अशा कमजोर पृष्ठातून प्रथम ज्वालामुखीचा स्फोट होईल परंतु अशा फटीची ज्वालामुखीचा उड्डव होण्यास जरूरीच असते असे मात्र नाही; कारण आता थंड झालेल्या पुष्कळ जुन्या ज्वालामुखीबरील माग हवा, पाणी वगैरेच्या क्रियांमुळे धूव जाऊन त्यांच्या खालील पृष्ठभाग वर आलेले आहेत व त्यांच्या सूक्ष्म निरीक्षणावरून बरील मतास भरपूर पुरावा मिळाला आहे.

बरील विवेचनावरून एक महत्त्वाचे अनुमान निघते ते हे की, पूर्वीचा फट असल्याशिवाय जर विवर पाडून आतील स्फोटकारक द्रव्ये बाहेर येत असतील तर या विवराची उंची फार नसावी. कारण जितका भूपृष्ठाचा धर जाड असेल तितकी तो भेदून बाहेर येण्यास शक्ति जास्त पाहिजे. म्हणजे ज्वालामुखीचा स्फोट होण्याची भूपृष्ठावरील जागा फार खोल नसावी. जमीनीच्या पृष्ठभागापासून काहीशे फुटांपेक्षा हे खोल जास्त खोल नसावे. शिवाय पाऊस पडणे व स्फोट होणे ह्याचा जो संबंध लक्षांत आला आहे त्यावरूनही बरील अनुमान राई ठरते. भूस्तरशास्त्राप्रमाणे निरनिराळे खडक निरनिराळ्या काळी तयार झालेले आहेत. या वाटेत त्या काळी तयार झालेल्या खडकांतून ज्वालामुखीचे स्फोट झालेले आढळतात. काही ठिकाणी ते प्रॉनईट व निमोन खडकातून आलेले आहेत तर काही ठिकाणी तांबड्या कुर्दाच्या खडकातून आलेले आहेत; व काही ठिकाणी तर अगदी अलीकडे तयार झालेल्या खडकांतहि ज्वालामुखीचे स्फोट झालेले आढळतात.

भा गृ त ज्वा ला मु खी ची ने ह मी ची स्थिति.—
जागृततावस्थेतील ज्वालामुखीच्या एकामागून एक होणाऱ्या दोन स्फोटात जो कालावधी असतो त्यात ज्वालामुखीचा गोर सारखा वाढत असलेला दिसतो. ज्वालामुखीचे जे प्रोणाकार मूळ स्फोट शास्त्रानंतर रिकामे झालेले असते, त्याचा पृष्ठभाग आतील विस्तृत होत असणाऱ्या अंतर्द्रव्याच्या उष्ण रसामुळे हळू हळू वर येतो. वायुरूप उष्ण पदार्थांचा सतत प्रवाह चालू असतो व कधी कधी त्याच्या बरोबर धूळ व दगड यांचाहि वपाव होतो ह्या मुखाच्या पृष्ठभागावर ज्या भागा असतात त्यातून आतील द्रव्याचा खाल उष्ण रस दिसू शकतो. ज्या ठिकाणी ह्या रसाने उष्णतामान कार असते त्या ठिकाणी ह्या रस कार द्रवस्थितीत असून सारखा जणू काय उकळत असतो व त्याच ठिकाणी “उकळत असलेली सरोवरे” असतात. अशा तऱ्हेचे सरोवर केली येथे आहे. ह्या ठिकाणी किरयेक एकरपर्यंत पसरलेल्या या शिखा अवलेल्या रसातून कार्बोनाम्राण हे द्रवस्थितीत असणारे खडक दूरवर फेकले जातात व त्या उष्ण सरोवरात पडलेले दिसतात. ह्या सर्व काळात ज्वालामुखीच्या विवरात भूपृष्ठाचा रस हळू हळू सारखा वर चढत असतो व एखाद्या कमजोर ठिकाणाहून संधि मिळताच स्फोट होऊन वर येतो, किंवा आतांल दाब वाढून काठिण झालेल्या मुखाच्या पृष्ठभागात विबर पाडूनहि स्फोट होतो.

ह वा मा ना चा परिणाम.—स्फोट होण्यास काय काय गोष्टी कारणीभूत होतात अगर कोणत्या गोष्टींचा स्फोट होण्याशी संबंध आहे यासंबंधी चांगलीशी माहिती उपलब्ध नाही. परंतु त्या त्या ठिकाणच्या हवेच्या दाबाशी स्फोटाचा संबंध आढळून आला आहे. ज्याप्रमाणे हवेचा दाब कमी झाला असतो त्यागीतील कायर डॅप वायू जास्त प्रमाणात बाहेर येतो त्याचप्रमाणे भूपृष्ठाच्या उष्ण रसात जे वायुरूप पदार्थ असतात त्यावर हवेच्या कमी दाबाचा धराच परिणाम होत असला पाहिजे. कारण ह्या वायुरूप पदार्थावर ज्वालामुखीची किंवा बरीच अवलंबून असते स्ट्रॉबोली येथील ज्वालामुखीसंबंधी असे आढळून आले आहे की, ज्वालामुखीच्या आतील वायुरूप पदार्थांचा दाब व हवेचा दाब हे दोन्ही साधारण सारखे असतात. म्हणून हवेतील दाबात जेव्हा फरक होतो तेव्हा ज्वालामुखीचे स्फोट होतात. लिपारी वेटातील कोळी लोकांच्या म्हणण्याप्रमाणे वादळी हवा असली म्हणजे ज्वालामुखीतून वाफ व दगड यांचा वर्णव करंड्या हवेपेक्षा जास्त होतो. हवेच्या दाबाशिवाय आणखीहि काही गोष्टींचा ज्वालामुखीच्या स्फोटावर परिणाम होत असला पाहिजे, व पावसाचा परिणाम बराच होत असावा असे दाखविणारा बराच पुरावा आहे ह्याबद्दी येथील ज्वालामुखीसंबंधी जी माहिती गोळा केली होती तीपर्यंत असे दिसून

आले की, १९ स्फोटांपैकी १५ स्फोट पावसाळी हवा असताना झाले. एतत् व ग्रेडुव्हिअस ह्या ठिकाणी हिवाळ्यात अधिक स्फोट होतात असे आढळून आले आहे. सारंगो नामक शास्त्रज्ञाच्या मते पावसाळी हवेचा स्फोटांशी बराच संबंध आहे. १९०० साली स्ट्रॉबोली येथील ज्वालामुखीचे मे व नोव्हेंबर महिन्यात जे भयंकर स्फोट झाले ते अतिशय जोराच्या वृष्टीनंतर झाले हे लक्षात ठेवल्यास सारंगे आहे

जपानमधील स्फोट हिवाळ्यात जास्त होतात. क्लम ह्या शास्त्रज्ञाने सूर्यावरील डाग व ज्वालामुखीचे स्फोट ह्यांचा संबंध दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्याच्या मत ज्या वर्षी सूर्यावरील डाग कमी असतात त्या वर्षी पृथ्वीवर जास्त ज्वालामुखीचे स्फोट होतात. शिवाय त्याचे अंदाज म्हणजे आहे की, आगस्ट महिन्यात जेव्हा जास्त तारे तडून पडतात त्यावेळी स्फोट जास्त होतात. परंतु या दोन्ही कल्पनांना फारसा दुजोरा मिळालेला नाही.

स्फोट टा ची मु द त किं वा स्फोट काळ.—
पुढील ज्वालामुखीचे स्फोट बरेचसे नियमित तऱ्हेने होतात. नेहमी जागृत असणाऱ्या स्ट्रॉबोली येथील ज्वालामुखीचे स्फोट अगदी नियमितपणे एक मिनिटाच्या अंतरापासून अर्ध्या अर्ध्या तासाच्या अंतराने होताना दिसून पडत असतात. नेहमी जागृत नसणाऱ्या ज्वालामुखीचे स्फोट सुद्धा असे नियतकालिक असलेले दिसून येतात ज्वालामुखी जेव्हा इ स १८७१ च्या सप्टेंबर महिन्यात जागृत झाला तेव्हा त्याचे स्फोट २० मिनिटांपासून अर्ध्या तासाच्या अंतराने नियमितपणे होत होते अशाच तऱ्हेचे निवडित स्फोट इ स. १८८० आगस्ट, ते मार्च १८९० पर्यंतच्या जागृततावेष्टेच्या वेळीहि झालेले आढळले ता ११ फेब्रुवारीपासून ता. २४ मार्च (१८८९) पर्यंत तेथील स्फोटांचे रोजचे टिपण ठेवले होते त्या मुदतीत तीन निरनिराळे कस- जास्त जोराचे स्फोट आढळून आले पहिला काल म्हणजे ता. ११ ते २१ फेब्रुवारी हा असून ह्या कालात स्फोट वारंवार होत असत व त्याचा जोरहि मध्यम होता व प्रत्येक तासात सरासरी १२ स्फोट होत होते. दुसरा काल म्हणजे २८ फेब्रुवारी ते मार्च होय ह्या मुदतीत होणारे स्फोट जोरात जास्त जोरदार होते तरी दोन स्फोटांमधाल काल जास्त होता. त्याचे ताशी ७ स्फोट होत होते तिसरा काल म्हणजे २२ मार्च ते २४ मार्चपर्यंतचा होय, व साधारणपणे दोन स्फोटांमधील काल ३ तासांपेक्षा जास्त होता

एतना व ग्रेडुव्हिअस येथील ज्वालामुखीच्या स्फोटांसंबंधी अशाच तऱ्हेचा नियमितपणा आढळून आला आहे पि. व्हिपर याने सांगे पर्वताच्या शिखरामधून अर्ध्या अर्ध्या तासाच्या अंतराने वाफ वर येत असताना पाहिली आहे व तसेच कॅटोपाकधी येथील मोठ्या ज्वालामुखीच्या मुखातूनहि

अर्ध्या तासाच्या अंतरानें वाफेचे स्फोट होताना आढळून आले.

हावाईमधील किलीआ ज्वालामुखाच्या स्फोटादामध्यें नियमितपणा दिवून येतो परंतु येथील दोन स्फोटांमधील काल फारच मोठा आहे. साधारणपणें हा काल ३६ वर्षांपासून १२॥ वर्षांपर्यंतचा असतो, व असे अनुमान आहे की, ह्या मुदतात ह्या ज्वालामुखीच विवर व मुख ४०० ते ५०० फूट खोलीपासून भरून येतें

ज्वा ला मु खा चा स्फो ट घ ड न ये णा गो धी चा सा धा र ण अ नु क म — ज्वालामुखाचा स्फोट होणार ह दाखविणारी पूर्वचिन्हें नेहमीच त्यांची अगळ सूचना देतात असें नाहीं कोणत्याहि तऱ्हेची पूर्वचिन्हें अगर सूचना देशभाषींनी निरनिराळ्या भागात कित्येक भयंकर स्फोट झाल्याची उदाहरणे आहेत

ही पूर्वचिन्हें अगर सूचना दोन गोष्टींवर अवलंबून असतात (१) भूपृष्ठाच्या पदार्थांच्या रसाचा द्रवस्थिति (पातळ अगर घन स्थिति) व (२) ह्या भूपृष्ठ पदार्थांच्या रसात वर देताना होणारा अडथळा हावाई येथें चालू शकत का ते ज्वालामुखीचे स्फोट झाले ते भूकंप अगर इतर पूर्वचिन्हांशिवाय शांतपणें आवाज द्रव्याचा रस बाहेर यऊन झाले कारण हा रस त्या ठिकाणी अत्यंत द्रव स्थितीत म्हणजे पातळ असा आहे परंतु त्याहि ठिकाणी इ स १८९८ मध्ये जो मोठा स्फोट झाला त्यावेळीं भूकंपाचे जोराचे धके बसले व्हेसुग्विअस ज्वालामुखी जाणून होण्या पूर्वी पुष्कळ वेळा त्यांचा विहिरीचे व झऱ्यांचे पाणी अगदी ओटेंत अगर कमी हतिं परंतु ज्वालामुखीच्या जागृतावस्थेची नेहमीची पूर्वचिन्हें म्हणजे जमनाचा हालचाल होय जमिनाच्या आतून प्रथम हळूहळू गुरगुरण्यासारखा आवाज यऊ लागतो व नंतर तो आवाज वाढत आऊन मजमनप्रमाणें मोठा गडगडाट होऊं लागतो पाठापाठ लहान लहान धके बसू लागतात व यांचा जोर व सख्या वाढत जाऊन चांगल्या भूकंपाचे धड बसू लागतात

ज्वालामुखीच्या श्रोणाकार मुखातून वर येणारे वायुरूप पदार्थ आरंभ प्रमाणात येऊं लागतात त्यामुळे भूगणच्या पदार्थांचा उष्ण रस सारखा उकळत असल्याप्रमाणें अस्थिर असतो आरंभी हा भूगृष्ट पदार्थांचा उष्ण रस थंड होऊन परत पनीभूत होऊन ज्वालामुखी श्रोणाकार तोंड बंद करतो व आतील रस ज्वालामुखी पर्वताच्या बाजूस विवर पाडून त्यातून वाहून येऊन पर्वताच्या उतरणावरून वाहू लागतो अगर ह्या रसातील वायुरूप व द्रवरूप पदार्थांचा दाब इतका वाढतो की, ज्वालामुखाच्या तोंडावराल थंड व घनीभूत झालेला खडकाचा धर कोडून भयंकर स्फोट होऊन त्यातून याफेन रोंटच्या लोट वर येतात व नंतर धुक्याचे लोट येतात व लहानमोठ्या दगडांची वृष्टि होते श्रोणाकार मुखाचा तळ व कडा अगर बाजू यांचा स्फोट होऊन ही द्रवर

कळी जातात ज्वालामुखाचा निमुळता शिखराकार भागहि नाश होतो हा अतडेन्याचा उष्ण रस बऱ्याच खोल ठिकाणातून वर येतो व त्याबरोबर लाल, रसरशीत, वाटोळे अगर अणकुचीदार दगडांचे लहानमोठे तुपडे वर हवेंत फेकले जातात.

हा खडकाचा उष्ण रस प्रथम लोखंडी रसाच्या नद्याप्रमाणें जोरानें खाली वाहू लागतो परंतु हळूहळू तो जसा थंड होतो तसा त्याची गति मद हाते ह्या रसाचे पुष्पभागातून व ज्वालामुखीच्या श्रोणाकार तोंडातूनहि वाफेचे लोट वर येतात. व एकच जागृतावस्थेत जे निराळे स्फोट होत रहातात त्यावेळीं धूळ वाफेचे व दगडांचे तुकडे यासह वर येणारे दगड्यादग पर्वतशिखरावर दोन दोन मैल जागा व्यापून राहिलेले दिशतात हळू हळू या स्फोटाची सख्या व जोर कमी होत जातो, खडकाचा उष्ण रस वर येण्याचे बंद होत, दगड व धूळ याची वृष्टि कमी कमी होत जाते व काही कालानंतर तो ज्वालामुखी निद्रितावस्थेत जातो. हा जागृतावस्थेचा काल काही तास, दिवस अगर महिनेहि असू शकतो

परंतु ज्वालामुखीच्या स्फोटाची अशी काही उदाहरणे आहेत की, त्याठिकाणी भूपृष्ठातील पदार्थांचा रस मुळाव बाहेर आला नाहीं, तरी पण हे स्फोट अत्यंत नाशकारक होते इ स १९०२ च्या मे महिन्यात वेस्टइंडियन बेटां जे अत्यंत हाचिकारक स्फोट झाले त्यावेळी खडक व उष्ण रसाची मुळीच वृष्टि झाली नाहीं तरी या स्फोटांनी मार्टिनीक मधाल ३०००० लोकवस्तीचे सेंटपावरी गाव, (सेंट गिंह-सेंट-मधाल वराचसा प्रदेश) २००० वस्तीसह शोच्याच मिनिटाच्या अवधीत नाश पावले त्यावेळी अत्यंत उष्ण व लाळभटक धूळ, बाळ व दगडांचे तुकडे यांचाच भयंकर झपाट झाला व यातच उष्ण वायुरूप पदार्थांची भर पडली ह्या सर्व पदार्थांचा इतक्या पुष्कळ प्रमाणात वर्षाव झाला की, त्यांचे लोटच्या लोट प्रवाहाप्रमाणे वाहू लागून वाटेंत येणाऱ्या सर्व पदार्थांचा नाश करीत होते या वर्षावाबरोबर इतर कांटेकड उग्राहि वर येत असत हे वायुरूप पदार्थ बहुतेककून वाफ व गंधस्मिप्रित वायु ह्यांचे मिश्रण असत व त्यांचा परिणाम द्रवरूप पदार्थांप्रमाणें होत असावा

भू पृष्ठा वरी ल क टी, जे गा (किडुअस) — ज्या भूगर्भातील शष्कीमुळ ज्वालामुखीचे आगार तयार होतात त्याच दाळीच्या योगानें कधी कधी भूपृष्ठात लाबवर मोठमोठ्या कटी (खडकाप्रमाणें) तयार होतात ज्वालामुखी उत्पन्न होण्याची किंवा चालू असता अशा कटी चारवार ज्वालामुखीच्या व्यसमदात उत्पन्न होतात इ स १६६९ मध्ये (एटना) ज्वालामुखीचा जो स्फोट झाला त्यावेळी त्या पर्वताच्या बाजूवर सहा सगोतर कटी उत्पन्न झाल्या ह्यांपैकी एक फट ६ फूट रुंद असून १२ मैल लांब वळणें घेत घेत गेलेली हाता अशा तऱ्हेने व्हेसुग्विअस व इतर ज्वालामुखीच्या

नववर्षासहि फटी तयार झालेल्या आहेत सर्वांत मोठा व भयंकर असा ज्वालामुखीचा स्फोट म्हणजे इ. स. १८८३ च्या आगस्टच्या २६/१३ तारखेस झालेला भुसासमुद्रपुर्णालील फाकाटोआ ज्वालामुखीचा होय काही घरणीकपाच्या भयानांतर त्या वेडाचा घराचसा भाग भयंकर कडकडाट होऊन ज्वालामुखीच्या जोरात उडून गेला हा कडकडाट इतका मोठा झाला होता की, तो १५० मैलावर एक गेल्या व त्याच्या योगाने शहर मेल अंतरावर असणाऱ्या वट्टिह्यातील भिंती, छिदक्या यांना भेग पडल्या त्या स्फोटाच्या बळी धूळ, राख, लहानमोठे दगड वगैरे ज पदार्थ बाहेर पडले, ते सुमारे १५ पनमेल असावत त्या स्फोटासुद्धे समुद्रात व हवेंतहि लाटा उत्पन्न झाल्या. हवेंतल त्या सुमारे ३ पुर्वीच्या भूप्रभागावर जाऊन आदकल्या समुद्रात उतरास झालेल्या लाटापैकी, एक लाट नेहमीच्या भलीच्या सपाटीच्यावर १०० फूट उंच जाऊन पुढील लहानमोठ्या गावाचा नाश झाला व सुमारे ३६,३८० लोक प्राणास मुकले समुद्रात उत्पन्न झालेल्या त्या वादल्याने परिणाम ३८०० मैलावर असणाऱ्या एडन बहरात व ४६९० मैलावर असणाऱ्या दक्षिण आफ्रिकेतील पोर्ट एलिझाबेथ येथेहि पहाण्यात आले ज्वालामुखीच्या शोणाकार मुखाचा भूप्रभाग उडजे अगर त्याच्या नजळील प्रदेश दुभंग होऊन तेथे खदकाप्रमाणे फटी उत्पन्न होणे यात सुद्यत दोन कारणे आहेत (१) (अत्यंत दाबा-त्वाळी असल्यामुळे) वायुरूप पदार्थाच्या भयंकर जोरात भूगर्भ अगर बाह्य दुभंगून त्यातून स्फोट होतात, (२) भूगर्भातील पदार्थांचा जो उत्पन्न रस घर येत असतो त्याची शक्ति अगर जोर हे सुखरे कारण होय हा दाब सुमारे प्रत्येक बौरस-कुडारर ८ टन घननादतका मोठा असतो त्या दोन कारणांपैकी कधी एकामुळ तर कधी दोन्ही कारणांनी आतील दबाये भूगर्भावर योजून मोठमोठे जागर निर्माण होतात अगर अत्यंत लांबवर मोठमोठ्या भेगा भूप्रभावर उतरून होतात त्या फटीतून अगर खंदकातून भूप्रगतीतील पदार्थांचा उज्ज रस घर येऊ लागतो व तो रस बाध्यात ज्याप्रमाणे थंड व घट्ट होतो त्याप्रमाणे त्या फटीत थंड होऊन पडून वगळून त्याने खडक होतात व जेव्हा त्या फटा ओळख्यात असतात तेव्हा हे खडक तट अगर भिंती घातल्याप्रमाणे दिसतात ज्या ठिकाणी या फटी भूप्रगती समांतर असा असतात त्या ठिकाणी या खडकाचे सपाट असे थर होवून सोमा व एटना पर्वतावर हे तट जुन्या हिमुळे खडकांत मुद्दाम बाधिलेल्या भिंतीप्रमाणे निराळे प्रामुख्याने दिसतात

धूळ व दगड यांचा वर्ण व —स्फोटासुद्धे अगर भूप्रगती असणाऱ्या फटीसुद्धे भूप्रभागाची आतील उत्पन्न पदार्थांचे दृग्गवळण सुरू झाले म्हणजे प्रथम ती भूप्रभाग ज्या खडकांना असले त्या खडकांचे लहान मोठे तुकडे मुखावाटे बाहेर येतात मोठमोठ्या स्फोटाच्या बळी अत्यंत कडक व जाळ असे तुकडे वर हवेंत फेकले जातात व काही परत शोणा-

कार मुखात पडतात व काही पर्वताच्या उतरणावर पडतात

सर डब्ल्यू हॅमिल्टन याच्या निहिध्यावरून असे दिसते की, व्हॅल्व्हिअस पर्वताच्या (१००९ सज्या) गायता-वस्तेच्या वेळी असे उज्ज दगड १०००० फूट उंच उडाले होते. मोठमोठे दगड तिरप वर येऊन पुढील अंतरावर जाऊन पडल्याची उदाहरणे आहेत पापे शहर ज्या खिंडीच्या ठिण्णाली पुरले गेले त्या राखेत ८ फीट घननाचे दगड आढळतात. चिठी वेटातील ऐट्टी पर्वतातून निघलेले दगड ३६ मैलावर जाऊन पडले असे म्हणतात व काटो-पावसी पर्वतातून २०० टन घननाचा दगड ९ मैल लांब जाऊन पडला, व गगनमधील आसामा डोंगरातून ४० पाहून १०० फूट व्यासाचे दगड वर आलेले आहेत परंतु पुढील ज्वालामुखीच्या जागृतावस्थेच्या वेळी लहानमोठ्या दगडाशिवाय ज्वालामुखीच्या शोणाकार मुखातून अतिशय बारीक अशा धुळीचे मोठमोठे लोटच्या लोट वर येऊन त किरयेक मैल उंच हवेंत जाऊन नंतर हगामागणे दूरवर पसरतात ही धूळ किंवा राख इतकी बारीक असते की, अगरही वसोवस्ताने बंद केलेल्या पेटीत अगर घडयाळ्यात आत ती सहज जागे हे धुळीचे ढग इतके दाट असतात, की सूर्यप्रकाश नाहोवा होतो व ज्वालामुखी पर्वताच्या आसमतात किरयेक दिवसपर्यंत रात्रीप्रमाणे काळोख असतो इ. स. १८९२ मध्ये व्हॅल्व्हिअस पर्वतातून जी राख बाहेर आली तिचा जवळ पातल्या प्रदेशात तर जाड थर झालाच परंतु ती आश्चर्या व कंशाती त्या दोन वाजून असणाऱ्या दोन गावापर्यंत लांब वर उडून गेली ही गावे अनुक्रमे १६ व १०५ इटाखियन मैल दूर आहेत

सर्वात मोठा राखेचा वर्षीय म्हणजे १८३५ साली झालेल्या निकारगुआ येथील कोरेडिना येथील ज्वालामुखीच्या स्फोटाच्या वेळी झालेला होय त्यावेळी ३५ मैल त्रिज्येच्या वर्तुळावरील प्रदेशावर पूर्ण अपकार पडला आणि त्या डोंगरापाहून ८ लीग किंवा २४ मैल अंतरामधील प्रदेशात १० फूट उंचीचा थर साचला व सुमारे २०० मैल व्यासाच्या प्रदेशात हा वर्षीय झाला असावा असे अनुमान आहे त्या राखपैकी अत्यंत बारीक कण असलेली काही राख इतकी उंच गेली की, ती हवेंतल वरील हवेच्या प्रवाहात सापडून पूर्वेकडे वहात जाऊन चार दिवसांनी बमेका वेटातील किंगस्टन या ठिकाणी म्हणजे

बरील विवेचनावरून काही गोष्टी जास्त प्रामुख्याने दृष्टी-
स्पत्तीस येतात. दगडाचे लहान मोठे प्रकार ज्वालामुखीचा
आर कमी असतानाहि बाहेर फेकले जातात. परंतु पुढे
किंवा रात्र यांची वृष्टि फक्त ज्वालामुखी चांगल्या जाणुता-
वर्यंत असतानाच होते. व बऱ्याच वेळा नवीन स्फोट
होण्याचे कारण बऱ्याच दावाखाली असलेली वाफ, हेंच
असते.

पूढ, रात्र, लहानमोठे दगड यांचे धर लावूनच ज्वाल-
ामुखीला शिखराप्रमाणे आकार आलेला असतो. जडजड
पदार्थ अगदी मुखाजवळ पडतात व हळूके पदार्थ जरा अंत-
रावर पडतात व वरचेवर अशा पदार्थांचा वर्षाव होऊन
ज्वालामुखीचा आकार व उंची ही वाढतात परंतु या पदार्थांचे
धर ज्वालामुखीपासून दूर अंतरावरहि पावतात.

एकपूजेरमधील सेग येथील ज्वालामुखीच्या योगाने
जवळपासचा प्रदेश ४००० फूट खोलीच्या खालच्या दिगा-
खाली गडप झाला आहे. या दिगात अनेक प्रकारची
साडे व वनस्पती, प्राण्याची अवशिष्ट अंगर मनुष्यकृतीचे
पदार्थ हे गडप झालेले सापडतात. व अशा तऱ्हेचे धर
म्हणजे ज्वालामुखीच्या स्फोटाचा पुत्राव होय. पण कधी
कधी हे पदार्थ ज्वालामुखीपासून आतिशय दूर अंतरावर
जाऊन पडतात. म्हणून असे धर सापडले म्हणजे नेहमीच
जवळपास ज्वालामुखी असलाच पाहिजे असे अनुमान काढणे
जुकीचे होईल.

भू ग म र्थ अ थ वा भू स्त र द्र व् य र सो द्र व — हा
उद्भवार्थ मुख्य कारण म्हणजे त्या दगडांच्या रसांत मिश्रलेल्या
वायुसून पदार्थांचा विस्तार हो होय. व जरी काही ठिकाणी
जुलतेच वायुसून पदार्थ ज्वालामुखीतून वर येतात, तरी बहुत-
करून त्यांच्या बरोबर भूस्तरद्रव्याच्या रसाचा उद्भव होतोच.
ह्या भूस्तर द्रव्याच्या रसाचा तो वर येत असताना उष्ण
विवरातून तो वर येतो त्याच्या वाजून अत्यंत दाब असतो.
माणे सांगितल्याप्रमाणे १००० फूट उंचीच्या घराचा मुगार
७० ते ८० टन वजनदारका प्रत्येक चौरस फुटावर दाब
असतो. इतक्या दाबाखाली अखंडल्या वायुसून पदार्थांचा
अत्यंत क्षील असत व त्यामुळे हा रस वर येऊन आणक
दुर्गमलेल्या शिखराच्या वाहेरील बाजूच्या भेगातून वाहू
लागतो. उंच ज्वालामुखी असला म्हणजे कधी कधी हा रस
अगदी ज्वालामुखीच्या तोंडापर्यंत येऊन ते पूर्ण भरून तो रस
वरून वाहू लागतो. परंतु वरचे वेळां कमजोर पृष्ठभागास विपर
पडून अगर पुर्वाच्या भेगातूनच हा रस बाहेर येतो. सहान
गालामुखी असली म्हणजे त्या ठिकाणी हा रस धर तोंडा-
पर्यंत येऊन बरील वाजून्या भिती अगर फडा कमजोर अस-
ल्यामुळे एखाद्या ठिकाणी थिड पाडून त्यातून वाहू लागतो.
हा वितळलेल्या खडकांचा रस वर आल्याबरोबर त्यातून
पाण्याची वाफ व इतर वायुसून पदार्थ बाहेर पडून त्यांचे
उग बनतात व त्या वहात असलेल्या प्रवाहाबरोबर त्यांच्या-

वर तरंगतांना दिसतात. हे दृष्य या प्रवाहाबरोबर पुष्कळ लाव
अंतरापर्यंत वर येत असताना आढळतात.

भूस्तर द्रव्याचा रस वर येण्याचे ठिकाण वर ज्वाल-
ामुखीच्या शिखरापासून बरेच खाली असेल तर हा रस अत्यंत
जोराचे बाहेर पडत असल्यामुळे पुष्कळ उंचीपर्यंत वर उडून
नंतर खाली पडतो व अशा तऱ्हेने वितळलेल्या दगडांच्या
रसाचे वारंजेंच बनते. अशी कारंभी इ. स. १७९४ मध्ये
व्हिस्सिंहस पर्वतावर व १८३२ साली एटना पर्वतावर उडत
होती. मॉन्बेलोआ येथे १८६८ साली ५०० पासून १०००
फूट उंच उडणारी अग्निरसाची कारंभी कित्येक आठवडेपर्यंत
उडत होती, तरी पण ह्या भूस्तर रसाचा उद्भव हे ज्वाल-
ामुखीचे कारण नसून एक कार्य आहे, व खरें कारण
म्हणजे ह्या रसांत सांचलेले वायुपदार्थ हें होय.

हा अग्निरस बाहेर आला म्हणजे अत्यंत उष्ण असल्या-
मुळे पांढऱ्या रंगाचा दिसतो व मधाप्रमाणे अगर
खेळंडाच्या रसाप्रमाणे वाहू लागतो. लवकरच तो थंड
होऊन लालून प्रथम त्यास लालभट्टक रंग येऊन नंतर
काळसर रंग होतो; व जमजमा हा रस थंड होऊन लागतो
तत्तत्सा रंगाचा बरील धर अधिक घनस्थितीत जाऊन
त्यावर दगडहि तरंगू शकता. बरील पुढभाग जरी घनरूप
होतो तरी खालील धर उष्ण व पातळ असतात, व त्यामुळे
हा प्रवाह लांबवेळ वहात जातो. या अग्निरसाच्या प्रवाहाचा
जोर व गति वाटणील अडचळीच्यावर व उतारावर
अवलंबून असते. प्रवाह चालू असताना कक्षेस आवाज
उत्पन्न होतो. काही प्रवाहांच्या पृष्ठभागावर फेस आल्या-
प्रमाणे दिसतो तर काहींवर सायीसारखा धर आलेला
आढळतो. काही ठिकाणी हा रस थंड होतांना कांवेप्रमाणे
बनतो तर काही ठिकाणी वाला निरनिराळे आकार येतात.

अग्निरसाचा प्रवाह ज्या उष्ण प्रदेशात वहात जातो तो
प्रदेश अत्यंत नाश पावलेला व भक्षणा असा दिसतो. या
भूस्तर अग्निरसाचा प्रवाह सुरू झाल्यानंतर नास्त प्रदेशावर
पसरतो व उतारणीवरून तो वेग कमी होत होत वाहू लागतो.
या प्रवाहाच्या वाजून व पुढील भाग तेथील रस थंड झाल्या-
मुळे एखाद्या किल्ल्याच्या कटाप्रमाणे दिसतात.

भूस्तर (अग्नि) रसाच्या प्रवाहाचा वेग — हा वेग
भूस्तररसाच्या स्थितीवर, प्रवाहाच्या आकारावर व जमी-
नीचा उंचधस्तपणा व उतार शिखर अवलंबून रहातो.
म्हणून प्रवाहाच्या आरंभी हा त्याचा वेग पुष्कळ असतो व
व तो पुढे पुढे कमी कमी होत जातो, कारण आरंभी हा रस
अधिक पातळ असतो. कारण त्याला थंड होण्यास अवधि
नसतो व आरंभी जमिनीचा उतारीही जास्त असतो. सर्वांत
पातळ व अतिशय वेगाने वहाणारा प्रवाह व्हिस्सिंहस
पर्वतावर इ. स. १८०५च्या आगस्ट महिन्यात १२ तासोचा
होय. त्यावेळी तो प्रवाह ४ मिनिटांत ३१ मैल लांब वहात

मेल; नंतर तो पसरट होऊन त्याचा वेग कमी झाला, तरी
३ तासांत तो टॉरेंटिल प्रेको येथे गाऊन पोहोचला

मोनलोआ येथील प्रवाहाचा वेग (१८५२ साली)
ताली ७५ पासून १५ मैलप्रमाणे होत. ह्या प्रवाहाचे पुनःमाग
थंड झाले तरी ते अत्यंत मंद गतीने पुन्हा दिवसपर्यंत
वहात राहतात. इ. स. १८५५ च्या जुलैच्या ३ र्या तारखेस
जो भूस्तर उभय रसाचा प्रवाह सुरू झाला तो पुढे चार
सपेपर्यंत वहात होता; व त्याच्या योगाने एक १०० फूट
उंचीची काळसर दगडाची टेंढी तयार झाली. कधी कधी
वरून थंड व पसरट झालेल्या थरातून आतील पातळ रस
वर येऊन पूर्वीपेक्षा अधिक वेगाने वाहू लागतो. त्याचप्रमाणे
प्रवाहाच्या मार्गात एखादा नुसलेला कट्टा आल्यास प्रथम
त्या ठिकाणी प्रवाह आडल्यास होऊन नंतर एकदम ह्या रस
ह्या उंच कट्ट्यावरून खाली पडू लागतो व एक आग्निरसाचा
धमधमाच सुरू होतो व त्यामुळे कांवेचे खोद, दगडाचा
घर्षाव व या सर्व कारणांनी अतिशय मोठा आवाज उठतच
होतो.

भूस्तर रसाच्या प्रवाहाचा आकार.—काही
ठिकाणी ज्वालामुखीच्या तोंडातून ह्या रस आल्यानंतर जंग-
राच्या पायथ्यापर्यंत न जाता गवळच थंड होऊन त्याचा
कांचेसारखा पदार्थ होतो. परंतु इतर ठिकाणी हे प्रवाह
प्रवेशेचे जंगराच्या पायथ्यापर्यंत जातून असे नाही तर
लाववर सपाटीवर क्षिपेक मेल वहात जातात. इ. स. १८६२
त एडना पर्वतातून जो प्रवाह सुरू झाला त्यामुळे सुमारे ९
कोटी २० लक्ष घनमिटर इतका रस बाहेर आला.
१८५१ साली ४२ कोटी घनमिटर व इ. स. १६६९ त ९८
कोटी घनमिटर आला. परंतु सर्वांत अत्यंत मोठा प्रवाह म्हणजे
आइसलंडमधील जो झुल पर्वटाच्या १८८१ सालच्या स्फोटकाच्या
वेळचा होय. त्याची वेधील भेगातून १२ मैल लांबीचा प्रवाह
परचेवर वाहून गडांची पार्ये भरून काही ठिकाणी २०० फूट
रूंद व १०० फूट उंचीने प्रवाह येऊन सपाटीच्या प्रदेशात
पसरून १३ ते १५ मैल रुंदीची निवळलेल्या खडकांची
सरोवरे बनली.

भूस्तर रसाचा निरनिराळी व स्थिति.—सर्व ठिकाणी
भूस्तर रस जेव्हा वर येतो तेव्हा तो द्रवस्थितीत असतो. ह्या
द्रवरूप पदार्थ काचेसारखा सुंदरतः असून त्यात निरनिराळी
छनिन द्रव्ये सर्रास उष्णतेमुळे विरघळलेली असतात. परंतु
ह्या रस पातळ अगर पसरट असून निरनिगळ्या द्रवस्थिती-
प्रमाणे अर्धु शकतो व ह्या द्रव स्थितीतील फरकाप्रमाणे या
रसाच्या प्रवाहांची गति व विस्तार यांतहि बदल होतो.
झाकाईट जातीचे खडक ज्या भूस्तर रसापासून झाले तो
पसरट असला पाहिजे व त्यात माझ्यामध्य पदार्थ
जास्त प्रमाणात असून त्याचे विशिष्टगुण, कमी असते.
काळ्या दगडाच्या जातीचे जे खडक तयार होतात ते पातळ
रसापासून होतात, त्यात लोहाचा जास्त असून त्याचे विशिष्ट-

गुण जास्त असते व या रसाचे थर फार जाळ नसतात.
ह्या द्रवस्थितीतील फरकाची कारणे उष्णमान कमीअधिक
असणे व स्थितीतील रासायनिक द्रव्यांत फरक असणे ही
होते. ह्याधिकार काही शास्त्रज्ञांच्या मते आगखी एक कारण
म्हणजे रसात असणाऱ्या कांचेच्या व इतर वायुरूप पदा-
र्थांच्या प्रमाणातील फरक हे होय.

या भूस्तररसाच्या द्रवस्थितीप्रमाणे त्यापासून होणारे
परिणामहि निरनिराळे होतात. उदाहरणार्थ, अत्यंत (पातळ)
द्रवस्थितीचे ह्या अग्निरसाची कारणे अर्धु शकतात. काही
ठिकाणी रसापासून दुय्यम ज्वालामुखीची शिखरे तयार
होतात व रसापासून विषणाच्या प्रवाहांची गति व विस्तार
याने त्याच्या दवरूप स्थितीप्रमाणे बदल होतो.

भूस्तर रसाचा सून रस टिक.—लॉडरसासारखा ह्या
भूस्तर रस बाहेर पडल्याबरोबर पडलेली लागून त्याचा
वेग कमी होतो. आर्बिसिडीअन व इतर कांचेप्रमाणे दिसणारे
खडक रसापासून तयार होतात तरी पण त्या खडकांचे सूक्ष्म-
दर्शक यंत्रांतून निरीक्षण केल्यास त्यांत अत्यंत सूक्ष्म असे
स्फटिक तयार झालेले दिसतात. इतकेच नव्हे तर ह्या
भूस्तर रस पूर्णपणे थंड होण्यापूर्वीच रसात बारीक बारीक
स्फटिक तयार झालेले आढळतात. कदाचित् ह्या रस ज्वाल-
ामुखीतून बाहेर येण्यापूर्वीच त्यात स्फटिक तयार होऊं
लागत असलेले व स्फटिकमय रस व स्फटिकांशिवाय अस-
लेला रस असे त्याचे विभाग होऊन स्फोट होतांना दोन
निरनिराळ्या बाजूंस हे निरनिराळे रस बाहेर येतात. विन
स्फटिकांच्या रसापासून कांचेप्रमाणे व अम्लपदार्थ जास्त
असलेले खडक तयार होतात व त्याच्या उलट जातीचे
खडक स्फटिकमय रसापासून होतात.

ज्या भूस्तर रसातून वायुरूप पदार्थ जास्त प्रमाणात
बाहेर येतात त्यात स्फटिक कारसे तयार होत नाहीत.
मुख्यत्वेकरून ह्या रस थंड होण्यास जो कमीजास्त वेळ
यित्वा त्यावरच स्फटिक तयार होणे अगर न होणे हे
अवलंबून असते. ताड थर असल्यामुळे ज्या ठिकाणी ह्या
रस थंड होण्यास पुष्कळ काळ लागतो. त्या ठिकाणाचे
खडक पूर्णपणे स्फटिकमय होतात व अनर्दी पातळ थर
असल्यामुळे जेथे भूस्तर रस ताबडतोब थंड होतो त्या
ठिकाणी त्यापासून कांचेप्रमाणे स्फटिकविरहित खडक
तयार होतात व ही गोष्ट पृष्ठभागावरील असलेल्या व सोत

परंतु १८१९ सालीं केलेल्या प्रयोगाच्या वेळीं १. इंच जाड्याची चांदीची तार ह्या रसात भरल्याबरोबर ताबडतोब वितळली, म्हणजे त्याचें उष्णमान निदान १८००° अंश असावें, इतकच नव्हे तर तांब्याची तार सुद्धा वितळली तेव्हा त्याचें उष्णमान २२००° अंश असावें. हे उष्णमान बरेंच अधिक असावें याच्या दुसऱ्याहिले पुरावा आहे. टॅरिंटेल प्रेकी येंथ या भूगर्भातील रसात काही घरेच गढप झाली. त्याठिकाणी पुढें असें आढळून आले की, या रसाच्या योगानें पितळचें पृथक्करण होऊन त्यातील तांब्याचे स्फटिक तयार झाले व तसेंच चांदीहि वितळून तिचे स्फटिक तयार झाले, व गारगोटीसारख्या दगडाचे काठिहि धोडेंच वितळले. साटोरेन येथील भूगर्भातील रसात जे चुन्याचे दगड सापडले त्याचें रूपांतर होऊन निरनिराळी स्फटिकमय खनिज द्रव्ये तयार झाली. व्हॅलुव्हिअस पर्वतातून जो रस बाहेर येतो त्याचें उष्णमान आरंभां सुमारे १०००° अंशापेक्षा जास्त असावें.

भूगर्भातील रसाच्या प्रवाहाची जाडी व (स पाटी) उतरण अमरकल. — एके काळीं असा समज होता की, ज्वालामुखी पर्वताच्या उत्तरीवर भूगर्भातील रस थंड होऊन त्याचे थर तेंथें रुई शकणार नाहीत व म्हणून ज्वालामुखीच्या उपरतीर्षर्षीं नी उपपत्ति लावात असत तोंत असें समजतें की, ज्वालामुखीच्या स्फोटानंतर ह्या ज्वालामुखी पर्वत भूगर्भातूनच सगळ्या द्यातून वर येतो. परंतु सर्व ठिकाणच्या निरीक्षणवरून असें आढळून आलें आहे की, ही उपपत्ति परोबर नसून भूगर्भातील रस या सर्व ठोंगराच्या उत्तरीवर थंड झाल्यामुळे घनभूत होऊन त्याचे थर होऊ शकतात. ३५° अंशापासून ४०° अंशापर्यंत जरी ही उतरण असली तरी त्याठिकाणी पर राई शकतात.

हावाई बेटातील ठोंगराची उतरण २५° अंश आहे तीवर ह्या भूगर्भातील रसाचे थर होऊन राहिलेले आहेत. व्हॅलुव्हिअस येथें ३०° अंश उत्तरीवर थर वनलेले आढळतात. एटना पर्वताची पूर्वेकडील उतरण १०° पासून ४८° अंशाइतकी मोठी आहे तिचे तेंथें देखील या रसाचे थराचे थर थंड होऊन राहिलेले आहेत व त्या थरांची साधारण जाडी १६ फूट आहे. परंतु मोनालोआ येथें तर ४९° अंशापासून ९०° अंशाइतक्या उत्तरीवर म्हणजे तुटलेल्या कड्यावर ह्या रस थंड होऊन त्याचे थर होऊन राहिलेले आहेत. अगदीं सपाट दिशेच्या भूपृष्ठावरहि ह्या भूगर्भातील रसाचा प्रवाह सार्व अंतरावर गेलेला आढळतो. फार तर त्याची उतरण १° अंशाइतकीच असेल. त्या घराच्या जाडीत पुष्कळ बदल असू शकतो. अत्यंत द्रवस्थितीत असलेल्या रसापासून १० ते १२ फूट जाडीचे थर झालेले आहेत तर घट्ट रसापासून शेकडोंहि फूट जाडीचे थर झालेले द्यातून आढळतात.

भूगर्भातील रसाच्या प्रवाहाची रचना. — हे प्रवाह कधी कधी सगळीच असतात, परंतु बहुतेक रसात निरनि-

राळे तीन थर तयार झालेले असतात. अगदीं तळ्याशी असलेला थर ओबडधोबड अस असतो; आणि मधला व सुस्थ थर चांगला पूर्ण घनरूप झालेला असून त्यात बारीक बारीक छिद्रे असतात व बरील थर दगडाच्या लहानमोठ्या तुकड्यांचा झालेला असतो ह्या निरनिराळ्या थरात छिद्रे असण्याचे कारण त्यात अडकून राहिलेली पाण्याची वाफ हे होय.

भूगर्भस्थ रसातील वायुरूप पदार्थांचे घनीभवन — पाण्याच्या वाफेशिवाय पूर्वी भूगर्भातील रसात मिसळलेले असे पुष्कळ पदार्थ प्रथम वायुरूपानें खडकात असाव्या भेगातून अगर दुष्पम मुखातून बाहेर येतात व बरील हुबेच्या योगाने थंड होऊन त्यांचे घनपदार्थांत रूपांतर होतें ह्या पदार्थांपैकी, सुस्थ पदार्थ म्हणजे मोठ अंगर सेधव हा होय त्याची बारीक भुकडी अगर लहान मोठे स्फटिक झालेले ह्या भेगाच्या जवळपास अगर भूगर्भातील रसाच्या पृष्ठभागावर सापडतात त्याचप्रमाणें क्रोरोईड ऑफ आयर्न आणि क्रोरोईड ऑफ कॉपर हेहि पदार्थ निरनिराळ्या रंगाचे सापडतात नवसागर, गंधक, तुराई व हिराकस आणि इतर खनिज पदार्थ ज्वालामुखीच्या आसमंतात आढळतात.

भूगर्भातील रस निवण्यास फारच वेळ लागतो. ह्या रसाच्या प्रवाहाच्या पृष्ठभाग प्रथम घनभूत होतो ह्या घनभागातून उष्णता फारच थोड्या प्रमाणात बाहेर जाऊ शकते. म्हणून बरील पृष्ठभाग चालता येईल इतका जरी थंड झाला तरी त्याच्या खाली थोड्याच ईबावर अव्यत उष्ण असा अमिर असू शकतो. व ह्या प्रवाहाचें एकंदर उष्णमान जवळपासच्या ज्योनीइतके होण्यास पुष्कळ वर्षे लागतात एटना पर्वताच्या एका स्फोटानंतर ११ महिन्यांनीं ह्या प्रवाहाच्या तळाशी उष्ण रस दिसत होता व त्यात कांठी धरली असता तिनें पेट घेतल. व्हॅलुव्हिअस येथील १७८५ च्या स्फोटानंतर सात वर्षांनीं तेथील भूगर्भातील रस उष्ण असलेला व त्यातून वाफ बाहेर पडत असलेला आढळला. परंतु सर्वोत्तम आध्यात्मिक उदाहरण म्हणजे मेक्सिकोमधील जोसॅलो पर्वताचें होय. त्या ठिकाणी १७५९ सालीं स्फोट झाला. त्यानंतर २१ वर्षांनीं तेथील भेगातून असलेल्या उष्णरसासुद्धे विरुद्ध पेटविता येत असे ४७ वर्षांनंतरहि वाफ बाहेर पडताना दिसत होती व ८७ वर्षांनंतर सुद्धा दोन वाफेचे छोट बाहेर पडलेले आढळले.

बरील उदाहरणावरून ह्या भूगर्भातील रस किती हळू हळू थंड होत असतो ह्याची सहज कल्पना येते व अशा तऱ्हेच्या पुराव्यावरून शास्त्रज्ञ लोक भूगर्भातील द्रव्ये अत्यंत उष्णस्थितीत घनरूप असली पाहिजेत असें म्हणतात.

भूगर्भस्थ रस प्रवाहाचा सभोवार रसा भूपृष्ठावर व पाण्याचे प्रवाह व संघर्ष यांवर होणाऱे परिणामः — भूगर्भातील रसाचा प्रवाह वाहू लागला म्हणजे तो पाण्याच्या प्रवाहात आडवा पडून त्याचा जणू काय ताल तयार

होऊन त्या प्रवाहाचे तळें अगर खोरेवर न येतें. कधी कधी धर्तरे प्रवाहाचे पात्रच त्या रसाचें भरून त्यावर कृत्येक कृत्येच खडकाचे थर तयार होतात व जे एथे थर थर होण्यास हजारां वर्षे लागली असतात ते थोड्या खडकाच्या अवधीत भरून नाहींत होतें. अशा तऱ्हेने, पाण्याचे लहानमोठे प्रवाह, तळीं अगर खोरेवर, दऱ्या वगैरे घुसून जाऊन त्या प्रदेशातील भूपृष्ठात कांति घडून येते, प्रवाहाच्या दिशा बदलतात व काही नवीनच प्रवाह सुरू होतात. दुसऱ्या तऱ्हेने कांय म्हणजे या भूगर्भातील रसाचा भूपृष्ठावर होणारा परिणाम होय. निगिराळ्या खडकांचें रुपांतर होतें. पूर्वीच्या पदकदव्यात फक्त होऊन त्यांची निरावृत्ति रचना होते. असें भरी आहे तरी काही भाग जसेच्या तसेच राहूं शकतात, व त्याठिकाणीं असलेलीं साडे व वनस्पतीदि मिश्रित राहूं शकतात. काही ठिकाणीं वर्षांच्या जाड थरावर या खण रक्षाच परिणाम न होता व हे थर न वितळतां किंथेक दिवस तसेच रहातात.

भूगर्भ वर येणारा ही जाणें अगर उंच खराब होणें.—जमीनीच्या सपाटीत होणारा करक समुद्रकाठां सहज लक्षात येतो. कारण समुद्राच्या पाण्याच्या सपाटीपासूनच नेहमीं खं ठिकाणाची उंची मोजतात. ज्या ठिकाणीं समुद्रात असणाऱ्या वनस्पतीचीं अगर प्राण्यांची अवशिष्टे सांपडतात त्या ठिकाणीं जमीन समुद्रातून वर आले असली पाहिजे. याचा चांगला पुरावाच आहे व अशा तऱ्हेचा पुरावा एटना, स्ट्रेमुडिअस व सूमथ्रसमुद्रातील इतर ज्वालामुखींच्या जमीनी सापडतो. म्हणजे हे ज्वालामुखी प्रथम समुद्रात उदयन होऊन जमीन वर येत येत तयार झाले असले पाहिजेत. ज्याप्रमाणें काही ज्वालामुखी जवळचा प्रदेश वर आलेला आढळतो त्याचप्रमाणें काही दिवस स्फोट झाल्यानंतर पुष्कळ ज्वालामुखींचे प्रदेश खाली येऊन आढळतात. हे जमीनीच्या खाली जाणें समुद्राजवळच्या प्रदेशात लवकर घ्यानात येतें, कारण तेव पाणी कडेले दिवतें. १८६९-७१ साली सायोनिय येथे अशा तऱ्हेने जमीन खाली गेली. ज्वालामुखाचा प्रदेश अशा तऱ्हेने सखल होण्यास दोन क्षणेंच आहोत. एक (१) ज्वालामुखीतून ये पदार्थ अतिशय मोठ्या प्रमाणात वर येऊन पडतात त्याच्या वळनामुळे परिणाम होऊन जमीन खाली दवळी जात असली व (२) दुसरे कारण असे की, ज्वालामुखीतून पुष्कळ पदार्थ बाहेर आल्यामुळे खाली पोकळी होत असली व त्यामुळे वरील वजन सहन न झाल्यामुळे पुढे भाग खाली जात असता.

पाण्याचे वरिष्ठता येतें. —पुष्कळ ज्वालामुखींच्या स्फोटावरोबर पाण्याचे जोट बाहेर पडतात. यात झालेल्या ज्वालामुखीच्या द्रव्याकार मुखाची सोडमोटी खोरेवर झालेली असतात व काही ज्वालामुखींच्या शिखरावर वर्षांचे आच्छादनादि तयार होतें. जमीन स्फोट होताना या खोरेवरचें पाणी अगर वर्षे वितळून त्याच पाणी प्रवाहरूपानें एकदम

बाहू लागते, अगर आतून येणाऱ्या पाण्याने मिसळून विखून होऊन त्याचा जोडा बाहू लागतो. या विखलाच्या जोड्यापासून कधी कधी कांय दानि होतें, कारण ते वरचे द्रवरूप असल्यामुळे एकदम जलद बाहू लागून वाटेंत येणाऱ्या पदार्थाचा वाह करतो. मोठमोठ्या दऱ्या भरून जातात व उत्तरीयवळून खाली येताना त्याच्या वरोबर लहानमोठे दगड, सांचें अगर इतर पदार्थ बाहून खालील सपाट मैदानावर येऊन पडतात. १८७९त झालेल्या स्फोटाच्या वेळीं असाच विखलाचा मोठा जोडा आल्यामुळे हार्लेमुलेनियम येथील घरेच्या घरे त्याच्याखाली बुडून गेले. व त्यामुळे त्यातील पुष्कळ वस्तू नागल्या स्थितीत आब उलटवून आहोत. अशा तऱ्हेचे लं दे भय व दक्षिण अमेरिकेतील ज्वालामुखींच्या मधून पुष्कळ वेळा आल्याची उदाहरणें आहेत. वरील दोन्ही तऱ्हेच्या जोड्यांपैकी, विखलाच्या जोड्यापासून जमीनीच्या पृष्ठभागावर एकदम कायमचे परिणाम होतात. पूर्वीच्या दऱ्या, प्रवाह वगैरे बंद होऊन नवीन प्रवाह सुरू होतात.

ज्वालामुखींचें विवरणें व द होण्याचा परिणाम. —ज्वालामुखीचा गोर कमी झाला म्हणजे आतून येणारे पदार्थ निव्वरामध्येच घनस्थितीत जातात व अशा तऱ्हेने ज्वालामुखीच होड बंद करतो. तरी जातील शक्ति पूर्णपणें नाहींशी झालेली नसते व ती आतील द्रव्य वर ढकलण्याचा प्रयत्न करीत असते. अशा वेळीं जर जवळपासच्या दगडकल भेगा असल्या तर त्यात हा रस जाऊन तेथें त्याचे खडक बनतात अगर दोन थरांच्यामध्ये शिरून तेथें तिसरा थर थंड होतो.

ज्वालामुखीतील वायुरूप पदार्थ. —ज्वालामुखाचा गोर कमी होत चालला म्हणजे वायुरूप पदार्थ बाहेर येतात. वेपस्वजवळील सोल्फटोरा पर्वतावर १९१८ सालच्या स्फोटांनंतर नेहमीं अशा तऱ्हेचे वायुरूप पदार्थ बाहेर येत असतात. ज्वलमज्जानी देतामरुदि आता असेच वायुरूप पदार्थ बाहेर येतात. तरी अद्याप तेथें मधून लहान लहान स्फोटीत होताना. हे वायुरूप पदार्थ वर आल्यावर थंड झाल्यामुळे घनरूप अगर द्रवरूप होतात, अगर एकमेकांवर त्यांच्या क्रिया होऊन रासायनिक पदार्थ तयार होतात. गंधकाच्या घुरापासून तेसाब तयार होते. व त्याची खडकावर व इतर जवळपासच्या पदार्थांवर क्रिया घडते व त्यामुळे हे खडक पांढरे अगर शिबळे होतात. शिबळ गंधकाच्या घुरापासून गंधकाचे थर तयार होतात. तसेच सिलीकाचे थरही पुष्कळ बनतात. याशिवाय मिश्रप, ऑलम (तुळी), सल्फाईड ऑफ आयर्न अँड कॉपर व बोरॉसिक ऑक्साईड पदार्थ या वायुरूप पदार्थांच्यापासूनच गंधकासारखी तयार होऊन पुष्कळ ज्वालामुखींच्या आसपास सापडतात व काही ठिकाणीं त्यांना मोठ्या व्यापार चालतो. हाशिवाय कांयने जाण्यासारखे म्हणून जो विषारी काय

बाहेर येतो तो काही ठिकाणी फार प्रमाणात येत असल्यामुळे तेथे कोणतोही प्राणा राहू शकत नाहीत यथार्थ प्रख्यात जगा मध्ये जे जाणा पृथ्वीला मध्येच दरा हा होय या ठिकाणी हा विपारा वायु पृथ्वीला प्रमाणात येत असल्यामुळे त्याच्या जवळपास जाणार वायु, अस्त्रे, हरणे, डुकर पंगरे प्राणी मरून त्याचे सांगाडे पडलेले दिसतात उष्णो दवाचे कारणे — अशा तऱ्हेची कारणी आहूतलड वेदात पृथ्वीला अहित उष्णोदवाच्या क्षयात व यात फार असा आहूत को, या ठिकाणी काही ठराविक कालानंतर उष्णोदक व वाफ यांचे फार विरल फूट उच हवेंत उडतात तसेच याचा आकार वाहेरून निमुळता असा असतो व क्षयाचा भूभागच्या आतील नागाची वीळ विरल नागोयाने निरुद्ध सरव असतो ह्या पदार्थाबरोबर येणाऱ्या घनपदार्थाचे वर ह्या कारणाच्या समोसारे सादरपणाने त्याचा वर सांगितला निमुळता आकार आलेला असतो प्रथम अतर्भागातून सुरसुर असा आवाज कही फार पर्वत येऊन, त्या विवरात जरा मोठाशा घडगडाट होता, व पृष्ठभागावरील स वायु पाणी खचून लागत नंतर उष्णोदक व वाफ यांचे फार मोठ्या आकारासह उच हवेंत उडू लागतात अमरिचेंटाळ यलेंस्टोन पार्क येथील ओड फेफळ नागाचे कारणे फार प्रचारा आहे ह्या ठराणी सुमारे एक कलाच्या अंतराने व वरून फेफळप्राणें उष्णोदक व वाफ यांचे फार मोठ्या आवाज होऊन सुमारे घन फूट उच हवेंत पाच गिनितपर्वत उडत असतात

आहूतलड वेदातलड प्रेड गेशर येथे काही शास्त्रज्ञांनी ह्या कारणाच्या उष्णमानासर्वी प्रयोग करून पाहिले त्यातून असे दिसते की, वर पृष्ठभागावर अतर्भागात फार उष्णमान (११२° अंश) असते, परंतु उष्णमान घटत जेव्हा तो विवरात सोडून पाहिले तेव्हा असे आढळून आले की, तेथील उष्णमान बाजनाशा घालावर वरचे अधिक (२२६° फा. अंश) होतं आता या उष्णमानास पाणी द्रव रेंगात असू शकत नाही परंतु हा जो विवरात उच पाण्याचा धर असतो त्याच्या दागालाही असल्यामुळे ते द्रव रेंग असू शकतं व वर आल्यावर दाव दर्मी क्षाल्यामुळे त्याची वाफ होऊ लागते व क्षालाल पाण्यावरील दाव एकदम कसा क्षाल्यामुळे पाण्याची वाफ होऊन तो जरा असे वर येऊन दागालाही असल्यामुळे हवेंत उच उडते तेव्हा असे दिसते की, कारणा उडण्याकरिता लागणारी शक्ति या दागालाही असल्या वाफपासून प्राप्त होते, व हा शक्ति इतकी मोठी असते की हिच्या योगाने सुसले पाणी व वाफच वर हवेंत फेफळी जातात असे नाही तर मोठेले दगडहि घन फूट उच फेफळे जातात या पाण्याबरोबर त्यात विरल घळलेले कित्येक क्षार व खनिजद्रव्ये वर उडत दूर दहा हजार पाण्याच्या भागाबरोबर सुमारे १२ भाग घनपदार्थ वर यापैकी मुख्य म्हणजे वायुकायम पदार्थ साहित्य

कार्बोनेट, माड ही होत हे घनपदार्थ वर आल्यावर क्षाल्याच्या क्षालावर यांचे धार तयार होतात व त्यावर सूक्ष्म वनस्पती ज्वगन त्यात भर पडते काही कालानंतर अतर्भागातील रचनेत फार क्षाल्यामुळे ह्या कारणाचा जोर वसा होत हात ती उडनाशी होतात व अंतील विवर वायुकायम पदार्थाचा वर सोडून कायमच वद होत, व पृष्ठभागावर फळ ह्या घनपदार्थाचे जे निमुळते धर तयार झालेले असता तेवढीच याची अवशिष्ट चिन्हे म्हणून राहतात

चिखलाचे अणुर मातीचे ज्वालामुखी — या प्रकारच्या ज्वालामुखातून वायुरूप पदार्थ बाहेर येतात ह्याचा आकार निमुळत्या शिखराप्रमाणे असून हे ३ फुटापासून १०० फुटापर्यंत उच असतात ह्यातून निरनिराळे वायुरूप पदार्थ काही ठराविक कालानंतर येतात, व काही कालात हे निरुद्ध असतात. ह्यातून येणाऱ्या वायुमध्ये मार्लिंग, कार्बन डायाक्साईड, हायड्रोकार्बन, मेटेन, गॅस, पेट्रोलियम वायू हे मुख्यतः असतात शिखरावरील धारवायु पाणीहि येथे विरल वहुतकडून थंड असतो मोठ्या पावसाने हे लहान सहान ज्वालामुखी धुवून जाऊन सपाट पर्वत होती, व पुन्हा स्फोट होऊन पूर्वीच्या आकाराचे ज्वालामुखा होतात अशा तऱ्हेचे ज्वालामुखी, सिसिली, कॉन्स्टान्, सयूचे मुख बगैरे ठिकाणी आहेत

ज्वालामुखी पर्वताची रचना — अर्वाचीन कालातील ज्वालामुखीच्या कच पृष्ठभागावरील भागाचा रचना आपल्याचा चायली वळू दाकेल परंतु प्राचीन कालातील ज्वालामुखीच्या आतील भागातही बराल भाग नैसर्गिक क्षाल्या योगाने नाहीसे झाल्यामुळे दृष्टीपेक्षात यतित म्हणून त्याची अतर्चनाहि वळू शकते परंतु आपण फक्त अर्वाचीन ज्वालामुखीचाच विचार करू जसा ज्वालामुखीतून बाहेर पडणाऱ्या पदार्थाची दान निरनिराळ्या पद्धतींनी रचना होते हे पदार्थ जर एका सत्यवर्ती सुलालून वर येत असतात तर त्याच्यापासून निमुळता शिखराकार ज्वालामुखी होतो, परंतु हे पदार्थ जर भूपृष्ठातील भेगातून वर येत असतील तर त्यापासून सपाट असे मैदानच तयार होतं

ज्वालामुखीची शिखर — शिखराकार ज्वालामुखी वढल पूर्वी बरेच विवेचन केलेले आहे एखाद्या पूर्वी अस्तित्वाचा असलेल्या विवरामधून अगर नवीन विवर पाडून ज्वालामुखी पदार्थ वर येतात त्यातील घनपदार्थ वर आल्यावर ते ह्या विवरच्या समोसारे पडून त्याची कड तयार होते व जसजसे जास्त जास्त पदार्थ वर येतील तसतसे ते समोसारे पडून निमुळत्या शिखराप्रमाणे त्याची रचना होते, व हळू हळू त्या आकाराची टेंकडा अगर पर्वत तयार होता अर्थातच एकामागून एक असे जे स्फोट होतात व त्याच्या बरोबर जे पदार्थ बाहेर येतात त्यांच्या धारामुळेच या टेंकड्या अगर डोंगर झालेले असतात असे होत असतांना वरील पदार्थाचे धर अगरदी

मोठ्या उतरणीवरदि राहतात. ह्या पंचडाच्या थराचे सुद्ध निरीक्षण केले असता असे आढळून येते की, हे उंचरटे अगर परत पन इत्यादि निरनिराळे थर पूर्वाच्या पृष्ठाभागावर सापडत तयार झाले आहेत हे थर उतरणीवर राहून एकनात हो गोष्ट अंतर्दृष्ट्या वा रस ज्वालामुखीतून काढून पडल्यावर उतरणीवर कसा येऊ होतो हे प्रत्यक्ष स्फोट होत असलेल्या ज्वालामुखीच्या उदाहरणावरून सिद्ध झाले आहे.

भेदभाष्या ज्वालामुखीच्या शिखरावरील टोंक नाहात झालेले असते व त्या ठिकाणी द्रोणाकार चट्टा असतो. याचच आपण मुख जसे जगतो. हा वस्तुकार सधे ठिकाणी वायूकूप पदार्थांचा सारखाच दृष्य असल्यामुळे आलेला असतो हे मुख अधिचाय सहान आधारापासून फार विस्तीर्ण असे असू शकते व त्याचप्रमाणे याची खोलीहि पुष्कळ असते. ज्वाला विचाराचे ज्वालामुखी म्हटले आहे त्या ठिकाणच्या मुखाचा व्यास व खोली काही इंच असते. परंतु ह्या व्यास कोही ठिकाणच्या ज्वालामुखीवर विरलैक मैल लांबीचा असून त्याची खोली हजारों फूट आहे मुखाच्या सत्रोवारचंद्रदीप्रमाणे मिती तयार झालेल्या असतात. शांत झालेल्या ज्वालामुखीच्या मुखाचा तळ बहुतकरून सपाट असा असतो, व त्यातून घरेच वेद्या वायूवर येतात. मुख असलेल्या ज्वालामुखावर वा एका मुख्य मुखाशिवाय दुसरी दुय्यम मुखे असतात. कधी कधी ही दुय्यम मुखे मुख्य मुखापार्श्वीहि असतात. सर्वत्र ज्वालामुखींना मुख असतात असे नाही.

ज्वालामुखीच्या मुखाची झालेली सरी व रें.—ज्वालामुखीचा स्फोट होऊन बरील भाग उडून गेल्यामुळे द्रोणाकार गोल असे मुख तयार होते. त्यांत पाऊस पडून पाणी सावते व त्याने सरोवरच बनते. अर्थातच अशी सरोवरे शांत झालेल्या ज्वालामुखावरच होतात इंग्लंड ह्या ठिकाणी इंग्लंड पुष्कळ ठिकाणी अशी सरोवरे आहेत. हिंदुस्थानात अशा तऱ्हेचे सरोवर मुंबई व नागपूर ह्यांच्यापासून धारच्या भंडारावर कोणार सरोवर म्हणून प्रसिद्ध आहे. येथील खडक दक्षिणेंतील काळ्या दगडाचा आहे. हे सरोवर वर्तुळाकार असून त्याचा व्यास १ मैलापेक्षा जास्त आहे आणि ते ३००-४०० फूट खोल आहे ह्याच्या तळाशी धारपुष्प पाण्याचा संचय आहे. उत्तरेकडील पात्रांशिवाय इतर सर्वे वातनीं काळ्या दगडाची कड अगर गिळ आहे. ही भित ४०-१० फुटांपासून काही ठिकाणी १०० फुटांपर्यंत उंच आहे.

नेहमाच्या ज्वालामुखीच्या शिखराधियाय इतरांदि निरनिराळी शिखरं असतात. (१) काही शिखरं ज्वालामुखातून आलेल्या पदार्थांची नसतात तर पूर्वी अस्तित्वात असलेल्या खडकातून वायूकूप पदार्थ येत असतांना झालेला असतात (२) दुसऱ्या जातीची शिखरं ज्वालामुखातून येणाऱ्या राखेची व लहान सहान दगडाची झालेली अस-

तात ह्यांना टंक कोंठ व सिडर कोन्स असे म्हणतात. (३) विचारापासून झालेला सहान मोठी शिखर ही निराळ्या प्रकारची होत व साधारण (४) लाव्हा कोन भूभागीतून द्रव्याच्या रसापासून झालेली शिखर सर्वांत मुख्य होत. शिखरं निरनिराळी एकाच एक पडून पंगडेली असतात हे थर निरनिराळ्या मगल्याप्रमाणे अगर पाण्याप्रमाणे रचले जातात.

समुद्रातील ज्वालामुखी.—ज्वालामुखीचा उद्भव समुद्राच्या तळाशीहि होऊ शकतो इतरत्र नव्हे तर ह्या समुद्रातील ज्वालामुखीचा जोर अधिक असतो. अगदी अग्नीवीन काळातहि अशा तऱ्हेचे ज्वालामुखी समुद्रात जाऊन सागच्या उदाहरणे आहेत १७८३ साली आइस्टेड पेटोच्या पश्चिमेत ३० मैलावर एक ज्वालामुखाचा स्फोट झाला त्यावेळी एक वर्षीन वेड तयार झाले आणि तेव्हा घूर व उगला वर येऊ लागल्या परंतु सुमारे एक वर्षीन राडाच्या योगान बरील भाग फुटून वाहून गेला व तेथे कण उंचवटा राहिला. एक सप्तमिनर (१८८४ साली) त्याच्या अवघड दुतरे एक वेड ज्वालामुखीचा स्फोट होऊन तयार झाले व तेहि सनकरच समुद्राच्या लाटांच्या तावडीत सापडून धुवून गेले अशा तऱ्हेची वेडे ज्वालामुखीच्या दाणीच्या योगाने निरनिराळ्या समुद्रात अगर महासागरात उतरून झालेली आहेत.

समुद्रातील ज्वालामुखीचा आकार निमुळता, सिधाराप्रमाणेच असतो हे ज्वालामुखी बहुनकरून एका रेंवेत उतरून झालेले आढळतात व काही ठिकाणी ह्याचे स्फुड सापडतात. एका रेंवेत असलेल्या ज्वालामुखीची उदाहरणे म्हणजे आल्फिनिन वेडे जपान, जव्हा व फ्रान्स येथीक पहाला गुरी ही होत. ह्या ठिकाणी समुद्राच्या तळाशी पूर्वीची भेग असावी. समुद्रातील ज्वालामुखीचे स्फोट होत असतांना ते पदार्थ कोठेर येतात ते मदीनीवरील ज्वालामुखातून येणाऱ्या पदार्थापासून निराळे नसतात असे गोळा केलेल्या नमुन्यावरून आढळते निरनिराळ्या स्फोटाच्या मध्ये बराच काल कोटत असावा व ह्या कालात समुद्रातील प्रवाहांची अवस्थी, लुप्त वगैरे ह्यांचा पाराच बर जमतो व पुन्हा त्यावर ज्वालामुखातून येणाऱ्या पदार्थांचा दुष्प्रस थर तयार होतो. ह्यातील काही समुद्रातील ज्वालामुखी फार प्राचीन काळी तयार झालेले असलेले.

पुष्पभागाच रोल मेगातून झालेले स्फोट—पुष्पळ फळ पयेंत एट्वा, म्हेंसुविइअस वगैरे ठिकाणी असलेल्या द्रोणाकारमुख असलेल्या ज्वालामुखांशिवाय इतर निराळ्या ज्वालामुखीची कल्पना नव्हेती परंतु दक्षिण अमेरिका, आइस्टेड व हिंदुस्थान ह्यांठिकाणी दगडाचीरस मैल विस्तार असलेले खडक आहेत हे पृष्ठांच्या आतील उध्म रस वर येऊन त्यापासून उड झालेले आहेत परंतु ह्यांठिकाणी त्याची उगमस्थाने ही द्रोणाकार मुख असलेले ज्वालामुखा दिसत नाहीत. शिखाय ह्यांचा विस्तार इतका मोठा

झ, भ क्ष र णि का स — ' झ ' अक्षराची दोन वळणे

आहेत: एक जैन
व दुसरे दक्षिणी.
प्रस्तुत वळण

दक्षिणी आहे. याची पहिली अवस्था अशोकाच्या गिरनार शिलालेखात, दुसरी, इ. स. २ व्या शतकातील वासिष्ठी पुत्र पुलमायी याच्या एका लेखात, व तिसरी रामा शिवगणाच्या कोटा लेखात (काल इ. स. ७३८) आढळून येते. इ. स. ११ व्या शतकातल्या एका हस्तलिखित पुस्तकात चवथी अवस्था दृष्टीस पडते. पाचव्या अवस्थेतील 'झ' चवथीकडून तयार झालेला दिसतो. [भारतीय प्राचीन लिपिमाला.]

झकरी मुल्ला—हा इराणचा रहिवासी असून याचे घरे नाव घुस्तीन होते; हा हिंदुस्थानात येऊन विजयपुरच्या इनाहिम आदिलशाहा (दुसरा) च्या पदरी राहिला याने आपला ८००० कवितांचा साकीनामा नावाचा काव्यग्रंथ, नगरचा मुन्हाण निजामशाहा (दुसरा) यास अर्पण केला; त्याबद्दल निजामशाहाने त्यास सात हत्ती भरणे पैसा वक्षीत दिला. मीना वझार, रुकमत झहुरी, रीसाल नौरस, रब्बान खलील, गुलझर इनाहिम वगैरे ग्रंथ त्याने केले; त्यापैकी काही त्याने इनाहिम आदिलशाहास अर्पण केले. हा नव्वद वर्षांचा होऊन स. १६१७ त मेलला. [फेरिस्ता; पोल, सुस-तिने सला सीन.]

झगरपूर—मध्यप्रात. रायगड संस्थानातील १३ गावची एक नजीमदारी, हिचे क्षेत्रफळ २३१ एकर व लोकसंख्या ८०० पर्यंत आहे. येथील जमानदार जातीचा गोंड असून इंग्रज सरकारास १९३ रु. टांडणी देत असतो. [छतिसगड ग्यासेटियर]

झज्जर, त ह सा ल —पंजाब, रोहटक जिल्ह्याची एक तहसील. उत्तर अक्षांश २८° २१' ते २८° ४१' व पूर्व रेखांश ७६° २०, ते ७६° ५९' याच्या दरम्यान आहे. यात एकंदर गावे २५० आहेत हिचे उत्पन्न ३ लक्षा-पर्यंत आहे एकंदर क्षेत्रफळ ७२८ चौ. मै. असून लोकसंख्या (१९२१) २१३८६६ आहे. हा तहसील नंबाला विभागात आहे.

गा व.—ह तहसीलचे मुख्य ठिकाण असून दिल्लीच्या पथिमेस ३५ मैल आहे. लोकसंख्या (१९११) १०६१७. महंमद घोरीने पूर्वी या गावाचा नाश केला होता, पुढे जाट लोकांच्या एका टोळीने पुन्हा हे शहर वसविले. १८०३ साली नवाब निजावतखान यास हे इनाम मिळाले होते. परंतु इ. स. १८५७ च्या युद्धात त्यावेळच्या संस्थापिकांने विट्ठल

सरकाराविरुद्ध भाग घेतल्याबद्दल ते पुन्हा जप्त करण्यात आले व त्या नवाबाला फाशी देण्यात आले. इ. स. १८६७ त येथे म्युनिसिपॅलिटी स्थापन झाली. हा गाव रंगाच्या व्यापारा हिरिता प्रसिद्ध आहे. येथे मलमल, लोकरा कापड व विणकाम चांगले होते.

झंझरपुर—बंगाल. दरभंगा जिल्ह्यामधील मधुबनी विभागातील एक गाव हे बंगाल-नॉर्थ वेस्टर्न रेल्वेचे स्टेशन आहे. येथील लोकसंख्या सहा हजारपर्यंत असून येथील पितळेची भांडी, मुख्यत्वेकरून पानाचे डबे व गडवे (गंगाजळी) ह्या भागात प्रसिद्ध आहेत.

झमानशाहा—हा अहमदशाहा अबदालीचा नातु व जैसूरशाहाचा मुलगा असून, काबूल-कंदाहारचा राजा होता. यापाच्या पश्चात हा गादीवर आला (स. १७९३). हा स. १७९६ त लाहोरपर्यंत चालून आला होता व दिल्लीवर येण्याचा त्याचा येत होता; परंतु काबूलकडे त्याच्या भावानी बंडाळी केल्यामुळे, तो तेथूनच परत फिरला. पुढे (१८००) त्याच्या धाकट्या भावाने (हिरातच्या महमूदशाह) त्याचे डोळे काढून, रंगाला बाला हिसार किल्ल्यात कैदत ठेविले. इंग्रजांनी जेव्हा (१८३९) घाझिगुला याला काबूलच्या गादीवर बसविले, तेव्हा अफगाण लोकांनी झमानशाह याच्या नावाची द्राही फिरविली होती (१८४२). [पेशवाची वपार; बोल; मुसुलमानां रियासत]

झमानिया, त ह सी ल.—संयुक्त प्रात. बनारस विभागा-मधील गाझीपूर जिल्ह्यातील एक तहसील. हात गंगानदीच्या दक्षिण व कमेनाशा नदीच्या उत्तर भागाचा समावेश होतो. तहसीलचे क्षेत्रफळ ३८५ चौ. मै. आहे. १९११ साली लो. सं. २१७७५९ होती. तहसीलीत ३६९ गावे असून यारा व झमानिया ही दोन शहरे आहेत. काळीचे उत्पन्न पोवांस लाखावर असून, फर्मेनाशानदीचा उत्तर भाग फार सुपीक आहे. अपूर्व उत्पन्न पुष्कळ येते.

गा व.—हे तहसीलीचे मुख्य ठिकाण, इस्टन-इंडियन रेल्वेवरील एक स्टेशन असून, येथील लो सं. पाच हजारारवर आहे सदर गांव अलाउल्लोखान खानझमान याने स्थापन केल्यामुळे त्यास त्याचे नाव पडले. दोनशे वर्षांनंतर फझल-आली नावाच्या एका मुसुलमान अधिकाऱ्याने ते जाळले. हिंदु आस्थापिका अशी आहे की, हे जमदग्नी ऋषींचे स्थान होते. गावाजवळ एक मोठा स्तंभ आहे. रयावर शिलालेख वगैरे काही नाही. येथे तांदूळ व साखरेचा थोडाफार चालतो.

झमोनद्वार (जमोनद्वार)—अकण्ठिहानातील एक जिल्हा. दुराणा लोकांपैकी मोठे कडेचे व माथोफर अचकडाई नांवाचे लोक येथे रहातात जमोनद्वार म्हणजे हिरात-पातून केडाहारपर्यंतच्या रस्त्याचा किर्लोख होय. हा हेलमंड नदीच्या उजव्या तीरावर केडाहारच्या बायवयेस आहेत. प्रात डोंगराळ असला तरी हेलमंडच्या (पाटाच्या) पाण्याने भिजत असल्याने बराच सुपीक आहे. जिल्ह्याचे मुख्य ठाणे मूलाकाला अचकडाई लोकांनी सर डोनाल्ड स्टुअर्ट या ईंग्लिश सेनापतीचा अहमदपेले येथे पराभव केला होता.

झरधुधू—(जरतधुधू) पारवी धर्मसंस्थापक झरधुधू षोण होता, केव्हा होता व तो कोठे रहात असे यासंबंधी पुष्टळ मतभेद आजूकालीन तथ्यापे झरधुधू हा ऐतिहासिक घुप्य होता याबद्दल फारसा संशय राहिला नाही झरधुधू षोणच्या प्रकारचा मनुष्य होता हे त्याने स्वलेल्या सूचावरूनच स्पष्ट आहे जागतिक वाङ्मयात अशा सूचावरूनही दुसरी सूच फारशी नाहींत म्हणून तरी चालेल आगमितीस त्यातले काही विचार तत्त्वज्ञाच्या सरावातले असतील पण त्या काळी अशा तत्त्वेच संभोर विचार अस्तुतपू ये होते यात संशय नाही.

धर्मसंस्थापकाच्या लाबच लाय सांख्यीतला झरधुधू हा शेवटला दुवा होय. त्याच्या पूर्वजालेन किंवा उत्तराकालीन धर्मसंस्थापकाप्रमाणे यावीहि विचारपरंपराहळू हळू वाढ होत होत परिणत स्थितास पोचली. याच्या संप्रदायातील मुख्य कल्पना ह्याच्या पूर्वीच्या काळीच लोकांच्या लक्षात आल्या होत्या पण त्याचा कोणता उच्चार केला नव्हता. परिस्थिति इतका अनुकूल होती की झरधुधू आला व त्याने आपल्या धर्मफलना लेंकास सांगून लागलीच त्याची वाङ्मय सुरू केली तरी झरधुधूला सुधारक म्हणता येणार नाही कारण त्याने आपल्या पूर्वीच्या लोकांची तत्त्वे खोडून फाडिली नाहींत सार्विक अहुरापुरे जुन्या आर्य देवते तेज पडत नाही खरे पण त्यांना मुद्दाम कमी लेखावे असा झरधुधूचा हेतु असेल असे दिसत नाही.एका खालच्या प्रतीच्या देवाचा जाता जाता कोठे उल्लेख आला आहे, बाकी सगळ्या प्रवचन परमेश्वराचे कल्याणकारिण्य, त्याने लाबलेली अगाताल व्रतस्था, व त्याचे शक्तिमत्त्व, या शक्तिप्रयाच्या मनुष्याच्या स्थितीवर झालेला परिणाम, मनुष्यामध्ये असलेला अहुराचा मूर्तिमत अवतार, जो धर्मप्रदा, व या धर्मप्रदेचा परिणाम म्हणजे मनुष्याचे सुख व अमरत्व यासारखे विषय त्याच्या सूक्तात खेचून भरले आहेत म्हणून इतर गोष्टीस बाब राहिली नाही त्याच्या विचारात मनाचा खोलपणा व ईश्वराप्रेरणा ह्या गोष्टी प्रमुखत्वाने दगोचर होतात. त्याचा दुसरा विशेष गुण म्हणजे त्याची विचाराची व बोलण्याचा एक विशेष पद्धत होय त्याच्या सूक्तातील प्रत्येक अक्षर विचाराने ओंयवलेले आहे. केव्हा केव्हा हे विचार पुन्हा पुन्हा आलेले दिसतात आज ते आम्हांला जरी अगदी हळूच वाटतात तरी पण ज्यावेळेस झरधुधूने हे विचार लिहिले

त्या वेळेस ' तो काही गूढ गोष्टी सांगतो आहे ' अशी त्याच्याबद्दल कोणीहि सहज कल्पना केली असता. सेतनात योद्धासपणाची विंवा सुत्रमय लेखनाची वमाल केली आहे. परमेश्वराचे गुण हे त्याचे दूत असून ते मनुष्याच्या अंतःकरणान, त्याला पवित्र व मुक्त करण्याकरिता पाठविलेले असतात, ही आध्यात्मिक कल्पना पाहिला म्हणजे इतकी अगदी अलीढच्या विद्वानांनासुद्धा अंश व बोहु मनहु हे ईश्वराचे हे दूत आहेत विंवा मनुष्यात पुनः उत्पन्न केलेले ईश्वराचे विचार व शक्त्याच कल्याणकारक वृत्ता आहेत हे धागता येणार नाही. ईश्वरी गुणाना देव मानणे हे काव्य म्हणता येईल गाथाचा काळ व स्थळलक्षात आणता त्यामध्ये असा तद्देव काव्य लक्षात असणे ही विप्रेत गोष्ट आहे, किंवा असे वाटते की, एकदा परमेश्वराच्या गुणाना मनुष्यवत् मानल्यावर मग झरधुधू त्यांना मान पाव्यास विचरत नाही. हा मान मनुष्यांना देण्यात येणाऱ्या मानापेक्षा थोडा आहे, वारण हा मान मत्वांना आहे.

झरधुधूच्या स्वतःच्या पुर्तव्यबुद्धी तो भक्त होता इतकंच आपणांस म्हणता येईल ' झरतदेति ' ह्या शब्दाच्या शब्दात त्याच्या हेतूची गुरुपिढी आहे. तो धर्मशील होता हे निःसंशय होय. पण तो रक्षपात करण्यास भीत असे असे नाही. पण तो धोरोदास होता व संकटांतून पार पडण्याइतकी रसाच्यात विकाळ होती, तथ्यापे सानान्य जनाप्रमाणे संकट आले असताना तो दुःखोद्धार काढी. त्याचे कायदेशेन संकुचित नव्हते प्रात, खंडी, येनासमुदाय किंवा व्यक्ती कोठेहि कोठेहि केले तो जात असे. त्याच्या व्याख्यानास राजे, पुढारी, पंडीतहि चालत, लहानसे मळकडे चाले, मोठा जनसमुदायहि चाले.

लो क स्थिति—त्याचा काळ शाततेचा नव्हता. गादी वर वसण्याबद्दल व ती राखण्याबद्दल झटापटी चालत. त्यावेळी विपत्तास राजाची सत्ता उलमळीत होती. कारण आपणाला काढून दुसरा कोणी गादीवर वसेल अशी त्याला नेहमी भीति वाटत असे.

झरधुधू ध ल.—झरधुधूच्या कुळासंबंधी इतकंच म्हणता येईल की तो सन्मान्य कुळातला होता यापेक्षा विलकूल जास्त माहिती नाही.

विनस्पत्याच्या दरवारातील मानकन्यात, फ्रसओशू आणि जामास या दोघा नंपूचा उल्लेख आला आहे. अलिङ्गच्या दंतकथेवरून असे दिसते की हे दोघे विनस्पत्याचे वज्रार होते झरधुधूचा या दोघाशीहि नाते होते त्याचा बायको व्होवी ही फ्रसओशूची कन्या व जामास हा त्याच्या पोहोविस्त नामक कन्येचा पति त्याचा प्रथम शिष्य जो मेघांइमा-ओष, हा त्याचा जुलतवधु, मागाहूनच्या अवेस्ता ग्रंथांमध्ये, त्याचा पोहोपस हा चाप असून दुसोदो हा त्याची मात आणि हृष्टतस हा पणजा होता याच परंपरेवरून झरधुधू आपले उपनाव प्रात झाले असावे अवेस्तामध्ये

त्याच्या निष्काळ्याचा कोडीह संदेष्ट आलेला नाही. वस्त्राच्या वेळीत, मुंबियन लोकांनी जपूवेदीभवळ त्याचा लून केला, अशा रुढा ' शाह-नामा ' प्रसार आढळले. सरधुष्टाच्या मंत्रिमंडळाच्या चळवळीचे मुख्य ठिकाण बॅंकिंग-यांचे राज्य होते अर्धे अंरुनचें मत आहे (अ. ओ. सी. ज. पु. १८). मीडियाच्या पधिमेश अखलेल्या अट्रोपेटेन या मानी सरधुष्टा जन्मला व स्वतःच्या देवात त्यास योग्य ती मान न मिळाले पूर्व इराणात त्याच्या उपदेशाचा क्षपा-ट्याने प्रसार झाला. एकंदर धर्मसुधारणेविषयीच्या कळ-कळीचा व उच्च धर्पतराचा निष्पत्त राखार परिणाम होऊन त्याने या धर्मास आश्रय देऊन, सर्व इराणात हा धर्म पसरविण्यास बंदत वेली. सरधुष्टाचेकादम्यात या धर्मप्रसाराविषयी एकादका उल्लेख आलेला आहे. या धर्माचा प्रसार क्षाट्याने झाला असला पाहिजे.

हरधुत्वा काङ्कनिर्णय करण्यया कर्तव्यं दायगारी
प्रशस् अती माहिती अनेस्तामर्थं मुक्तीं चापडत नाही.
स्या काङ्कं य स्या काङ्कतीळ घामाभिक स्थितौं चिन् स्यात्
देवादेले आहे; विशाह रासाथी कारकाई स्यात् चणिले
आहे पण हा काळ दरविभाष उपयोगी पडण्यया उया
ह्मद समकाळीन गोष्टी स्याविषयी हरह उल्लेख या धर्मपुस्त-
कात कोडेच नाहीं. या व इतर अनेक गोष्टींमुळे हरधुत्वाच्या
काङ्कविषयी फारच संतमेद आहे.

या प्रभक्षेयार्थे ये प्राचीन उल्लेख केलेले आढळून येतात। याचे तीन वर्ग पाहता येतीलः— (१) सारथुष्ट इ. स. पूर्वी ६००० वर्षे या काळां होऊन गेला अशासंबंधी उल्लेख। (२) आधुनिक निमत व केमिरामिस याच्याशी सारथुष्टाच्या नांवाचा संबंध जोडणारे उल्लेख, व (३) इ. स. पूर्वी ६ व्या शतकात सारथुष्ट होऊन गेला अशा निष्पत्तीचे उल्लेख. या तिन्ही वर्गीतील पुढाग्यांचीं छाननी करता असें अनुमान निघतं की, इ. स. पूर्वी सातव्या शतकाचा उत्तरार्ध व सहाव्याचा मध्य याच्या दरम्यानच्या काळात म्हणजे अधिकम जिन्याच्या सत्तेचा उदय इश्राय्याच्या पूर्वी सारथुष्ट होऊन गेला असावा, हॅग, सुर्वी, गेल्वनर, कषेटेली व इतर रॅग्यो-धकांनीं साविलेलेल्या झोपांचाहि हाच निष्पत्ती निघतो. त्याचें तिसऱ्या वर्धां मॉरेमंडळाचा दरबार अर्धविलस; ४ व्या वर्धा निष्पत्त्याचें धर्मोतर सालें, व ७ व्या वर्धा मरुधु. वा ज्या सारथुष्टाच्या आधुन्यांनीं सुट्टर नेट्टी त्यावरून अधिक सुसम-तीतीनें काळ ठरवितां येईल असें वाटतें.

मीरचंदन सत्तेचा : हास हेऊन इराणी सत्तेचा उत्कर्ष ज्या
शतकांत झाला म्हणजे द. स. पूर्वी सातव्या शतकाचा उत्त-
रार्ध व सहाव्याचा मध्य याच्या दरम्यानचा काळ हाच सर-
भूषणचा काळ होय. याचिलेखनमध्ये जवळीक येव्हा गुप्तम-
करून नेळे त्यावेळी (द. त. पूर्वी ५८९-५२९) इराणात
शारयुध्याच्या भगोषीची वाळूमुळे जोख नेळी अशी पाहिले.
याच काळाच्या पुनरास चक्रेयाशेवसर्ज चिनीं जोकांत यम-

तत्वे समभावून सांगितली व सुदाने गंगातटाची तृपित शोबोस
जीवन्मुक्तीचा उद्देश केला.

सप्तशुद्धि संप्रदायायी साधनात्मक कल्पना ज्ञानकोशग्रन्था
 च ध्या विभागात् (प्र. ३१, पृ. २५-२९) दिल्ली आह
 इतर माहिती ' पारशी ' लेखात सापडेल. अवैस्तापरमप्रथा-
 संबंधी विशेष ' शुद्धपूर्वमग ' या तिथ्या विभागात, ' पशु-
 भारतीय संस्कृति ' प्रकरणत केलेंच आह; अवशिष्ट माहिती
 ज्ञानकोशात्वा दिल्ली जाईल (ए. ग्हा. विन्ध्यम गेंकुपत-होरो-
 आस्टा; रस्तुमगी एटलमी दस्तूर पेशोतन संजाना-सप्त-
 शुद्ध आणि सप्तशुद्धिअनिष्टम् इन् अवैस्ता; लेखन-सप्त-
 शुद्ध, सेक्रेटयुक्त ऑफ दि इस्ट, पृ. ११)

झलिदा—बिहार—कोरिया, छोटानागपुर विभागातील
मनभूत शिष्टावली एका तालुक्याचे ठिकाण. येथील लो. सं.
(१९११) १२००२ असून गावे ४८४ व क्ष. क. ३९६
चौ. मै. आहे. इ. स. १८८८ मध्ये येथे म्युनिसिपालिटी
स्थापन झाला लाह, चारू व कागदा यांचा व्यापार येथे
पराच होतो.

झलून—दक्षिण मजदरात सद् गिल्डाला एक तालुका. याचें क्षेत्रफळ २७६ चौ मै अंशून को सं (१९११) ७२५५७७ व गावाची संख्या ३६२ आहो तालुक्याचें मुख्य ठाणें झलून असून त्याचा को. सं. साडेसाह्वा हजार आहे; व येथील जमीनीचें उत्पन्न (१९०३) २३८००० आहे. हें दरावतीच्या काठी आहे सध्यांतरी येथें लष्कराची एक तुकडी रहात असे.

झाकाईफल, संस्थान—अमेरिका. मेक्सिकोधीन
 संस्थान. खे. सं. (१९१०) ४४५५५९ व. व. फ. १४४७१ चौ.
 मै. अमृ. है ७७०० फुट उंचाई व वनडेई आहे. मेक्सिकन
 सेंद्रव व मेक्सिकन नेशनल या दोन रेल्वे या संस्थानांतून
 जातात. प्रदेश डोंगराळ असून मोठी नदी एकही नाही.
 पाऊसही कमी. रसायने पाय्थ थोडे उपजत होते हैं संस्थान
 तेथील नादीच्या खाणीसाठी प्रसिद्ध आहे. रबर काढणे,
 अद्रुद्ध पातू खाणींतून काढणे, इत्यादि धंदे येथे बालतात.
 कापसाचा व लोकोरीचा पणजाही तयार होतो.

शहर. — ई सप्तमीचीं शहर १५३१ साली बांदीच्या खाशेली एक झीर मनीनीत सापडला. त्यामुळे तेंच बसलें गेलें. याची लो. सं. (१९११) २५९०० आहे. हे ६ हजार फूट उंचीवर आहे व टेकडीवर बसले आहे. येथे गांध्या तयार करणें, कापड विणणें व मातीची भांडी तयार करणें, हे धंदे जाततात. ही व्यापाराची मोठी उतापेठ आहे.

येथील हवा कोरडी व आरोग्यकारक आहे साधारण नैऋ-
त्वीची खाद्यान्नाची पद्धत, सास्त्र व कृत येथे उत्पन्न होतात;
मात्र फक्त येथे पीक पावसावर अवलंबून असते पान, राई,
वंगरे फळ वरील होतात. कांदीप्रमाणे शेंत, पाट, तांदू,
कोरेंड, जस्त, दिसे, मीठ, विलस्य वगैरे खाणीतून काढतात
हा येथार येथे मुख्य आहे. यथाले काही खाणी व व मेकरी

संस्थानात प्रख्यात आहेत. हा प्रदेश खनिज धातूबद्दल प्रख्यात आहे. येथील अल्फाडोची चांदीची खाण फार प्रसिद्ध आहे. तिच्यातून सन १५४८ ते १८६७ पर्यंत ८० कोटी डॉलर किमतीची चांदी बाहेर पडली. सॅन्थ्रेट या शहराी प्रख्यात चांदीच्या खाणी आहेत व फ्रेसनिहो गांवा चांदीच्या व तांब्याच्या खाणी आहेत.

शांग, जि. रह्ना.—पंजाब. मुलतान भागातील एक जिल्हा. हा उ. अ. ३०° ३५' ते ३२° ४' व पू. रे. ७१° ३७' ते ७३° ३१' याच्या दरम्यान असून याचे क्षेत्रफळ ३३९८ चौ. मै. व लो. सं. (स. १९२१) ५७०५५९ आहे. हा जिल्हा १८६१ साली नवीन बनविण्यात आला. या जिल्ह्यात शांग, चिनिओत व शोरकोट या तहशिली असून, त्याचे क्षेत्र फ. अनुक्रमे १३७२, १०१६, १००५ चौ. मैल व लो. सं. (१९२१) २३२५७०, २१११८८ व १९६००१ आहे एकंदर गावे ९८४ आहेत.

या जिल्ह्यातून होलमचा कालवा व चिनाबचा कालवा असे दोन कालवे जात असल्यामुळे पूर्वी ओसाड असलेला प्रदेश भरभरा लागवडीखाली येत असून लोकसंख्याही जलदीन वाढत आहे. शेतीच्या बाडीमुळे जंगल कमी होत असून वन्य प्राणी देखील कमी होत आहेत. या भागात जून ते आगष्टपर्यंत उन्हाळा फार असून पाऊस सुमारे सरासरी ८ इंच पडतो. हवा कोरडी असल्यामुळे निरोगी आहे, परंतु कालव्याचवळील भागात हिचतापाची साथ असते.

इतिहास:—जि. पू. ३२६ साली अलेक्झांडरच्या हालचाली या जिल्ह्यात झाल्या होत्या. त्याच्या तळाचे ठिकाण हल्लीचे शोरकांट होय. येथे त्याची व शिवीराज आणि मालवराज याची लढाई झाली ते ठिकाण मुलतानच्या ईशान्येस (शोरकोट जवळच) ४०-४५ कोसावर आहे. तो निघून गेल्यावर या भागावर निरनिराळ्या राजांनी राज्य केले—मयूर (जि. पू. ३२१-३३१), प्रीको—बॅक्ट्रान्स (जि. पू. १९०), इंडो पार्थियन्स (जि. पू. १३८), कुशन अथवा इंडो- सिथियन्स (सुमारे १००-३५०).

इ. स. ५०० च्या सुमारास हा प्रदेश गोण्या हूण लोकांनी जिंकिला होता. तथापि त्याची सत्ता फार दिवस टिकली नाही असे दिसते. इ. स. ६३० साली तुघलक इकडे आला असताना या भागावर स्लेकियाने राज्य असून त्याची राजधानी साकळजवळच होती. साकळ शहर म्हणजे गुजराणवाला जिल्ह्यातील शाहकोट (शोरकोट) अथवा चिनिओत नावाचे खेडे किंवा सियाळकोट असावे. दहाव्या शतकात जोहिंद आणि पंजाब येथील ब्राह्मण राजांचे राज्य या भागावर होते व मोगलांच्या वेळी हा भाग लाहोरच्या सुब्यात मोडत असे.

अर्वाचीन काळी या जिल्ह्याचा इतिहास म्हणजे सियाळ जातीचा इतिहास होय. या जातीचे शाहपुर आणि मुलतान याच्या दरम्यान असलेल्या प्रदेशावर एकौणीसाव्या शत-

काच्या आरंभापर्यंत राज्य केले. त्यावर दिल्लीच्या पातश- हीचा नामधारी अधिकार चालत होता. सियाळ लोक रज- पूत वंशाचे असून त्यांच्या धारनगरचा संकरराय उर्फ सियाळ नावाच्या एका पूर्वजाने मुसलमानी धर्माची दीक्षा घेतली. ही गोष्ट तेराव्या शतकात घडली. त्यावेळेपासून या जातीचे या भागावर प्रभुत्व होते. बहुतेक सियाळ हे वाटगे मुसल- मान आहेत. १८०३ मध्ये रणजितसिंगाने शांगवर चाल केली होती; पण त्यावेळेच्या शांगच्या संस्थानिकाने सालिना ७०००० रुपये खंडणी कवूल करून त्यास परत लावले. पुन्हा तीन वर्षांनी रणजितसिंगाने स्वारी करून येथील किला सर केला. संस्थानिकाने मुलतानच्या नवा- बाची मदत घेऊन आपल्या राज्यापैकी ११ही भाग पुन्हा काबीज केला. रणजितसिंग दुसरीकडे गुंतला असल्याने त्याने इकडे लक्ष दिले नाही. परंतु इ. स. १८१ मध्ये हा मुलता- नच्या नवाबास मदत करतो असा रणजितसिंगास संशय येऊन त्यास कैद केले. पुढे रणजितसिंगाने थोडी जहागीर त्यास दिली. ती त्याच्या मुलाकडेही चालली. परंतु मुलगा मरण पावल्यावर ती पुन्हा खालसा हार्शी. इ. स. १८४७ मध्ये ब्रिटिश अंमल सुरू झाला त्यावेळी व इ. स. १८५७ च्या चंडात या जहागीरदारांनी ब्रिटिश सरकारास बरीच मदत केली. त्याबद्दल त्यास सरकारातून कांही पेंशन मिळाले. या जिल्ह्यात प्राचीन अवशेष विपुल आहेत. मुसलमानी कालापूर्वीची कांही नाणी सापडली आहेत, ती इंडोसियेअन याच्या वेळची आहेत.

या जिल्ह्यात शेंकडा ६८ मुसलमान, २४ हिंदू व ७ शिख याप्रमाणे वसती आहे. हल्ली हा जिल्हा पंजाबात मह- त्वाचा झाला असून, येथे गहू, ज्वारी, मका, कापूस वगैरे पिके होतात. कातडी, धातूची भांडी व सावू याची पैदास्त येथे होते. कापूस पिंजण्याचे व गळे बांधण्याचे कार- खानेही येथे पुष्कळ झाले आहेत.

कालवे सुरू होण्यापूर्वी गुराखा लोक गुरे पाळीत असत. शांग आणि लियाळपुर येथे गुराचे बाजार भरतात. या बाजूचे घोडे प्रसिद्ध आहेत. उंटाची देखील पैदास इकडे होते. नॉर्थ-वेस्टर्न रेल्वेची बशीराबाद-खानेवाला शाखा या जिल्ह्यातून जाते.

त इ सी ल.—शांग जिल्ह्यातील एक तहसिल. क्षेत्र फ. १३७२ व लो. सं. (१९११) २१६६२८. झेलम नदी या तहसीलत बायब्य दिशेकडून शिरते व चिनाब ईशान्ये- कडून शिरते व दोन्ही नद्यांचा संगम दक्षिणेकडे झालेला आहे. या तहसीलत शांग हे मुख्य गांव व ४२९ खेडी आहेत. १९०५-६ साली हिचे उत्पन्न २,५६,००० रुपये होते.

श ह र.—हे शांग जिल्ह्याचे व तहसिलीचे मुख्य ठिकाण असून, नॉर्थ-वेस्टर्न रेल्वेच्या जेच-दोआब फाट्यावरील एक

स्थान आहे. लो.सं. २५ हजारवर आहे. शोग व मणिआता ही गावे एकमेकांपासून दोन मैलावर आहेत; ११ कोहोस मिळून एक म्युनिसिपालिटी आहे. सुमारे तीन मैलावर पंधमेकडे चिनाप नदीचा प्रवाह आहे. गावाच्या आसपास झाडी पुष्कळ असून वागाइत येरें आहे. पंधराव्या शतकात त्याच गाव वसले असावे अथवा तसे आहे. परंतु नदीच्या पुरात त्याचा एकदा नाश होऊन, पुन्हा औरंगजेबाच्या फारसीदारांनी नवा गाव वसला असे दृष्टगतात. १८०५ साली रणजितसिंगाने हा गाव धर केला होता. इ.स. १८६७ त येथे म्युनिसिपालिटी स्थापन झाली. येथे धान्य व देशी कापड याचा व्यापार असून कपारखेळी कारखाना, मेणवरीचा, पित्त्या कुल्ले वगैरे तयार होतात.

झांजी—आशम प्रांतातील नाग पर्वतात या नदीचा उगम असून शिवरागर निल्लामधून हो वहात जाते व ब्रह्मपुत्रा नदीत जाऊन मिळते. उन्हाळ्यात या नदीत पाणी फार कमी असते परंतु बापराज्यात कोणत्याचप्रकारचे व टन वजनाच्या होच्या जाऊ शकतात.

झांझेर—मुंबई, काठेवाड. तलाबच्या दक्षिणेचे १२ मैलावरील एक ठिकाण. साहसबाळा याने हे पकडिले असे सांगतात. इथाने पं. मिराजीवाला दिले व त्याच्यापासून पोर्तुगीस लोकांनी मिळले. येथे भावनगरचा असल चालतो.

झांझीवार, बेट.—झांझीर हे बेट पूर्. आफ्रिकेत मिडिथ संरक्षणासाठी असून एका सुलतान सुलतानाच्या असला-याली आहे. १५०५ साली येथील सुलतानाने बेनडीर किनाऱ्यावरील ५ बेटांचा सार्वभौमत्वाचा हक्क इंग्लंडाकडे विकला. या आणि झांझीवार बेटांचे क्षेत्रफळ १०२० चौरस मैल आहे. १९२१ साली येथील लोकसंख्या ११८००० होती. झांझीवार हे बेट उ. अ. ५०° ४०' आणि पू. रे. १° १०' यांमध्ये भ्रष्टाचक्रावर आहे. याचे क्षेत्रफळ १४० चौरस मैल असून हे भारतीया झाडांकरिता फार प्रसिद्ध आहे. गारिंग, डाबिच, दाखिनी आणि लंडनची झाडे येथे पुष्कळ आहेत. माकडे, जंगली डुकरे, पाणघोडे, डेट आणि पैल वगैरे जनावरे आहेत. चवता आणि दलदलीमुळे येथील हवा युरोपियन लोकांस मानवत नाही. दरसाल १५ इंच पाऊस येथे पडतो. पूर्वेकडील गन्ट भागा बोलवारे लोक मासे पकडण्यात फार पटाईत आहेत. पश्चिमेच्या भागात पाटे अरब, प्रोबोनी, पारशी, हिंदू आणि कोमोरी हे लोक राहतात. रबर, खोबरे, मिरची, तंबाखू आणि इतिला नावाची फळे येथे होतात. येथील स्वाली-जाताने मजूर पद्धत्याने सुखीय होते मोवासा आणि दारु-लेकच्या सुंदरीमुळे येथील विवाची भरभराट झाली व रेल्वे आणि सडका तयार करण्यात आल्या. मुंबई आणि रंगूनहून येथे तांदूळ येतो. येथील लोकांचे मुख्य वस्त्र मासे आणि केंकस तावाच्या झाडांच्या मुळ्यांचे रंगे हे होते.

येथे जकात ही वसुलीची मुख्य वाव आहे. १९१९ साली येथील वसूल ४००००० पौंड होता व दर १२२००० पौंड होता. पूर्वी सोन्याचे नाणे येथे प्रचारात होते. हद्दी हिंदुस्थानीतील रुपया व नोटा हे चलन सुरू आहे.

येथील लोक सुलतानांनी प्रभावे आहेत. दिल्ली राज्यांनी येथे राज्य स्थापित आहे. प्राथमिक शाळांत आरबी व चरित्र शाळातून इंग्लिश भाषा शिकवितात. येथील सुलतानाने न्यायनिवाड्याचा हक्क मिडिथ सरकारला विकला (१८९२).

इतिहास—पूर्वी इराणी लोक व अरब लोक यांनी जिद्धेलेल्या या येथच्या समुद्रकिनार्यावरील प्रदेशास दोन साम्राज्य असे नाव देण्यात आले. त्यावेळी विरगा हे राजधानीचे शहर होते. याचाच पुढे झांझीवार नाव पडले येथील लोक सुलतानांनी घर्माचे जिम्मे आहेत. १५ व्या शतकाच्या शेवटी, पोर्तुगीस लोकांनी किंवा आणि मोवासा कावीर केल्यामुळे, दोन साम्राज्यात उत्तरी कड्या लागली १६ व्या शतकाच्या शेवटी, लुक आणि सिंगल लोकांनी येथील शहर उध्वस्त केल्यामुळे, पोर्तुगीस लोकांचा हात झांझीवार, मरहटच्या इनामाची सत्ता येथे प्रस्थापित झाली. इ.स. १५०८ साली पोर्तुगीस लोकांनी विकलेले झांझीवार बेट १७३० साली अरबांच्या हात्त्यात आले १८३२ साली मरहटच्या सय्यद शेद या नवाबाने झांझीवार हे राजधानीचे शहर केले आणि १८३७ साली विभाजनाताने मोवासा घेतले.

पुढे (१८७०) याच पराभवातील राज्याच्या फारसीदारांनी इंग्लंड, जर्मनी, आणि इटलीने त्याच्या राज्याचा पराच बाग घेतला. पुढे येथील सुलतान हा इंग्लंडच्या बकीलाच्या तयारीने बागू लागला (१८९९-१८८७). पुढे झांझीवार हे इंग्लंडचे संरक्षित संस्थान म्हणून जाहीर करण्यात आले (१८९०). परंतु योड्याच दिग्गहात सय्यद लोकांचा नवाबाने आग-पास सारून सुलतान म्हणून जाहीर केल्यामुळे मिडिथ सरकारने त्याच्या राज्याच्यावर लोकांचा मारा करून त्याचा पाडाव केला व राज्यकारभार आपल्या हातात घेऊन सुलतानास राज्याची सत्ताकरिता साजीव १९००० रुपयांचे पेन्शन देण्यात आले. १८९७ साली गुलामगिरीचा बगार बंद करण्यात आला. पुढे पोलिटिकल एजन्ट आणि कायदल हे दोन अधिकारी असल्यामुळे राज्यकारभार सुरू झाले चालत गेले म्हणून फक्त एजन्टचे नेमण्यात आला. तेव्हापासून तेथे सुधारणा होऊ लागल्या. स. १९११ त सुलतान अली याने यादवा राजांना दिला व त्याचा मेव्ह्या सय्यद खलीफ बिन इब्रन हा गादीवर आला. हाच साम्राज्य सुलतान आहे. याने केल्या महायुद्धात अपरचा हाता-याळील सुलतानांना शांत ठेविले होते महायुद्धात साम्राज्याचे आसपास दगावर चकमकी झाल्या होत्या. त्यात ईरानाच्या कुतुब, खलीफा वगैरे बोटो जर्मन कूडर कोनिग्सबर्गने बुचविस्था व जागीवार येथील ईंग्रज आरमाराची राख उड-विळी. सुलतानाने ४०००० पौंड युद्धात मदत केली.

१९१३ सालपर्यंत शांजीवारच्या संरक्षित संस्थानचा राज्यकारभार इंग्लंडच्या परराष्ट्रखात्यामार्फत चालविला असे असे पण त्यानंतर (१९१३ नंतर) हे काम बसाहत्संस्थांकडे सोपविण्यात आले. त्याप्रमाणे ब्रिटिश पूर्व आफ्रिकेचा गव्हर्नर, हा शांजीवारचा हायकमिशनरहि झाला व शांजीवारचा स्थानिक कारभार पहाण्यासाठी मेजर पर्थर्स यास रेसिडेंट नेमण्यात आले. याशिवाय राज्यकारभाराच्या बाबतीत सहा देशाकरिता एक सहाय्यमंडळ नेमण्यात येऊन त्या मंडळाचे अध्यक्षपद सुलतानास देण्यात आले. सुलतानाने दिलेले निकाळ, रेसिडेंटची मान्यता मिळाल्यास बंधनकारक मानले जातात

घाट्टर.—येटाची राजधानी शांजीवार शहर हाच असून ते बंदरहि आहे हे शहर एका त्रिकोणी द्विपकल्पावर पसलेले आहे. येथील मनोरे मनोदी, सुलतानाचा वाडा आणि सरकारी कचेऱ्या फार प्रेक्षणीय आहेत. याड्याच्या डाव्या बाजूस सांप्रत उद्योगात नसलेले ब्रह्मनाथारट्टा आकाराचे तटबंद आहे. हाड्याच्या बागेरड्या भागात बाणी लोणारी, शिंदी, हुमाळ, कोळी आणि वाटे येथे लोक राहतात हाड्याच्या दगामी नावाच्या भागात दुरोपिअन व्यापारी आणि पट्टी राहतात. समुद्रातून नेलेल्या ताराचे मुख्य डाग आहे. व त्यामुळे बगातील सर्व बंदरांशी याचा संबंध जोडला गेला आहे. येड लंडनशी आगबोटीची रहदारी स. १९१० त सुरू झाली. लवंगा आणि खोबरें येथील परदेशात फार रवाना होते लवंगाच्या लागवडीखाली १९१९ साली साठ हजार एकर जमीन असून, त्या साली एकंदर उत्तर लाख शे. लवंगाचे पीक आले होते. लवंगाच्या खालोखाल नारळ्याची पैदास आहे. १९१९ साली येथे २५ लक्ष नारळीची झाडे होती १९१८ त येथून १,५१,००० पीड किमतीचे खोबरें निर्यात झाले. तांदूळ कापड, इमारती लाकूड, काठळी, कोळसा आणि पेट्रोल यांनी येथे आयात होते.

सम्यक्दंड या सुलतानाने हे राजधानीचे शहर केल्या-पासून (१८३२) येथील व्यापार पुढेच भरभराटीस आला. ब्रिटिश साम्राज्यात समावेश होण्याच्या पूर्वापासून येथे पायाचे भवंप्रसाराचे काम चालूच होते. येथील व्यापार वाढल्यामुळे पूर्वआफ्रिकेत येथूनच माल रवाना होतो

झाडीतेलेग—मध्यप्रांतात गोंड व हलक्या जातीच्या तेलंग लोकांच्या मिश्रणापासून या झाडीतेलेग लोकांची उत्पत्ति आहे असे म्हणतात. याची संख्या ५००० आहे याच्या तीन उपजाती झाल्या आहेत (१) पुराड, (२) सुराड व (३) पोहनी. पुराडलास अन्य जातीच्या लोकांसून झालेल्या मुलास सुराड म्हणतात व सुराडलास अन्य जातीच्या लोकांसून झालेल्या मुलास पोहनी म्हणतात. अशा प्रकारचा संघर्ष वर्ग आता फार कमी आहे व अशा संघर्षादि दृष्टी होत नाही. बहुतेक लोक पुराड व गाचिच घाट्टात पोहनी हे वरील दोन वर्गांच्या हातचे झालात व

पुराडत पुराडाच्या हातचे जवतात. याचभातील कुलांचे दोन वर्ग झाले आहेत. हे लोक हातचे पूर्व वस्तरच्या राजा-बरोबर वरपडासून आले असे सांगतात.

हे आपल्या जातीत जाक्षण, रजपूत व हलवा या लोकांस घेतात व यांपैकी कोणासहि तेलेगी लोकांसून मुलगा झाला तर त्याचा प्रवेश त्याच्या आईच्या जातीत होतो. पण रावत, पाकर, जगम, कुंमार व कलार यांच्यापासून मुलगा झाला तर तो आईच्या वर्गासून एक वर्ग खाली आतो. गोंड, मोनार, लोहार व मेहरा जातीच्या माणसापासून तेलेग लोकांस मूल झाले तर तेला वदिकृत करतात, मामेवहीण अथवा मावसवहीण हिच्याशी लग्न लावण्याचा प्रघात आहे. लग्न सोमवारी व शुक्रवारी लावतात. वराची वरात वधूच्या गार्ती रविकार, सगळवार, शुधवार अथवा शुक्रवारी पोचली पाहिजे. लग्नात मोहाच्या लाकडाचा माडव करतात. विधवेने नवऱ्याकरिता महिनाभर शोक करावा लागतो व त्यानंतर तिला पुन्हा लग्न करता येते

याच्या प्रत्येक कुलाच्या निरनिराळ्या देवता आहेत. एक लाकडाची गुंटी अथवा खाव किंवा दगड हाच त्याच्या देवतेची प्रतिमा असते. जोस तांदूळ व कांबडा याचा बळी देतात. पेंरथोच्या वेळी ते प्रथम शिकारीत जाऊन येतात व शिकार न मिळल्यास अशुभ समजतात. प्रत्येक गोवात पुढीलप्रमाणे एक ग्रामदेव असतो. एका मोहाच्या लाकडात छेदी ठोकून एका लहान वाळूच्या कांदोची पहिल्याने पूजा करून मग ती छेदी एका मोठ्यात दोराने बांधून सोडतात. याचा पुरोहित जंगम असतो. हे मृतात जाऊन किंवा पुरतात. याचा वाडूटोण्यापर फार विश्वास आहे. हे लोक शेतकीतील मजूरीची कामे करितात [रतेले व हिरालाल].

ज्ञानसन्दीप—अमेरिकेतील ओहायो संस्थानातील एका शहर. हे मातीची भाडी, शोथेची कीले व विद्या याकरिता प्रसिद्ध आहे. हे शहर १८०० मध्ये स्थापिले गेले. येथे आगगाळ्याचे अनेक फाटे एके ठिकाणी मिळतात. येथे १८३६ साली पहिली शाळा स्थापन झाली, ती अद्यापि सुरू आहे. स. १९०५ मध्ये सुमारे ३८ लक्षाच्या किंमतीचे मत्तिये बिजस येथे तयार झाले येथील लोकसंख्या २८ हजार आहे.

झान्डे—जॉन्सच्या ताब्यातील आयोनियन विभागातील आयोनियन समुद्रातील एक बेट. याचे क्षेत्र. फ. २७७ चौ. मै. व लोकसंख्या (१९०७ साली) ४२५०२ आहे. हे बेट स. अ. ३०° ४०' व पू. रे २३° याच्या दरम्यान असून ते २५ मैल लांब व १२ मैल रुंद आहे. बेटात चुनख-डांच्या टेंकळ्या असून, खर्वात जस्त रंजित टेंकडी १६०० फूट आहे. बेटाचा मध्यभाग सुपीक आहे. टेंकळ्यावरहि द्राक्षे, जेजीर, ऑलिव्ह, नारिंग येथे फळझाडे अतिशय आहेत. मैदानात सर्वत्र द्राक्षाचे मळे व इतर वागवणाचे आहेत. द्राक्षाची दाख करतात. फरिट जातीच्या मनुकाचा

बेल तीन फूट उंचीचा असून त्याला सातव्या वर्षी फळ धरतें व तो दीर्घमर वर्गाच्यादि वर टिकतो. येथें द्राक्षांच्या ४० वर व आलिवृक्ष्या १० वर निरनिराळ्या जाती आहेत. पेढात सर्वत्र लहान लहान पाण्याचे झरे आहेत. भूकंप मात्र नेहमीं होतात. यिरुयुमिनस (गिलात्रु) व इतर तेजाचे काही झरे किनाऱ्यावर आहेत. यांची सांप्रदायिक माहिती अशी की, हें बेट इथकाचा राजा उलिसिस याच्या राज्याचा एक भाग होता. रोमन साम्राज्यात हें बेट एपिरस प्रांताचा भाग होतें (सि. पू. १११). हें कालांतरानें य्हेनेशियन लोकांच्या हातीं गेलें. पुढें यांचे माळव अतुकमानें फ्रान्स, रशिया, इंग्लंड आणि प्रोस हे शक्ते. येथील लोक जरी ग्रीक आहेत आणि त्यांची भाषा जरी ग्रीक आहे तरी त्याचा पारमार्थिक संप्रदाय रोमनकॅथोलिक आहे.

बेटाची राजधानी सान्टे नावाचीच असून, तें बंदर आहे. त्याची इत्ती साडेतेरा हजार आहे; हें प्राचीन शासियस नावाचें शहर होय असें म्हणतात. हे सि. पू. ३७४ त अथेनियन लोकांच्या ताब्यात होत. ह्याचें हें बेट ग्रीक राज्यांत मोडतें. [ईश्टा-डाय इनसेल सॅक्रिपॉस; हेड-डिस्ट्रिक्टिया न्युयोरम.]

ज्ञान्यस—(आधुनिक गुजुक्त)लिखितातील प्राचीन शहर ज्ञान्यस नावाच्याच नदीवर होतें. इराणी सेनापति हर्षगसन (सि. पू. ५४६) याला वेढा दिल्या व बालोकेल्ल्यास आग लाविली; तीत सर्व लोक मरण पावले नेदर हें शहर पुन्हा वसविण्यात आलें सि. पू. ४२ त रोमन सेनापति जुनियस नूटसन हें शहर ह्या कच्चे वेतलें व शहरास आग लावून दिली. तीतहि पूर्वाग्रमाचें सर्व लोक जळून गेले. शहराचे प्राचीन अवशेष नदीच्या डाव्या तीरावर एका उंच पठारावर आढळतात, पैकीं नाटकग्रह अथापि चांगल्या स्थितीत असून त्याच्या समोरच चारी वाजुवर लिखित व ग्रीक लेख असलेला ज्ञान्यसचा प्रख्यात कीर्तिस्तम्भ आहे याशिवाय दुसरे अनेक अवशेष आहेत.

झाफरखान—एक फारशी मेषकार. याचें खरें नांव हवाजा इतान—उल्ला असून, तो शहाजहान बादशहाच्या कारकीर्दीत होता. झाफरखान ही पदवी आहे. याचा मुलगा इनायतखान यानें शाहजहाननामा नावाचो (शहाजहानच्या चरित्रपर) एक वखर रचिली. झाफर हा तीन हजारी मनसबदार असून, कवि होता. तो १६६२ सालीं छाहोर येथें मरण पावला.

झाफरखाल, त इ सी ल—पंजाब. सियाळकोट जिल्ह्यातील ईशान्येकडील एक तहशील. क्षेत्रफळ ३०० चौ. मै. असून, एकंदर गावें ४८३ व लोक सं. (स. १९२१) १५८९३६. तहशीलचें मुख्य ठिकाण हेंल असून, तहसिलीच्या एकंदर काळीच उत्पन्न (१९०३-४) ३८३००० पर्यंत आहे.

गां व —हे ठगे नदीच्या पूर्वे किनाऱ्यावर वसलेले असून येथील लो. सं. साडेचार हजारावर आहे. सुमारे ४००

वर्षांपूर्वी हें झाफरखान नांवाच्या (वाटया) जट सरदारानें स्थापन केल्यामुळे शहराला त्याचें नांव पडलें आहे. येथें फारसा व्यापार नाही.

झाबोताखान—हा प्रख्यात नजीबउद्दौला अमीर-उमरा याचा पुत्र व रोहिल्यांचा सरदार होता. नजीबखान बेल्यावर (१७००) झानें दिल्ली येथें बादशहाचें कुटुंब (शहाअलम बादशहा हा अलाहाबादेहून परत दिल्लीत येई-पर्यंत) आपल्या देखरेखीखाली ठेविलें होतें (१७०१ डिसेंबर). शहा आहयावर त्यानें, झाबीतानें आपला उपमर्द केला व विरोधतः शहाअलमची बहीण खीनिसा दिला व बादशही अनान्यातील वेगमाणा श्रष्ट केलें, असा त्याच्यावर आरोप करून पकडण्याचें ठरविलें. तेव्हा तो गुप्तचूपणें मुजाउद्दौला (अयोध्येच्या नवाबा) कडे पळून गेला. तेव्हा त्याची जहागीर वाह्याहानें गप्त केली. परंतु घोळ्याच दिवसांत हा मराठ्यानां शरण गेल्यानें, मराठ्यानां बादशहाकडून त्याची जहागीर मोकळी करवून, त्याला अमीरकुंउमरा ही पदवीहि देविल्ली. या वेळीं ईमजानें वजन अयोध्या प्रांतात वसत चालले होतें, त्यामुळे त्यांना शह म्हणून मराठ्यानीं झाबीत यास हाताशीं घरिलें. हा स. १७८५ त मेला याचाच मुलगा गुलाम कादर, त्यानें शहाअलम याने डोळे काढले. झाबीतच्या दुसरा मुलगा मोईनुद्दीनखान उर्फ भंयुखान, याला ईमज कपती पाच हजार रुपयाची मासिक नेमणूक देत असे त्याच्या पयात त्याच्या मुलगां दरमहा एक हजार व मिळत पैकीं वडील मुजगा महमूदखान हा स. १८५७ च्या गदींत सामील होता. त्यामुळे त्याला पकडून मीरत येथें मरेपर्यंत कैदेत ठेविलें होतें. [आयविल्हून-मिंगल एंपायर; वील, राजवाडेखंड ७, १२.]

झाबुआ—हें मध्यहिंदुस्थानातील, भोपावर एजन्सी-तील एक संस्थान. हे उत्तर अक्षांश २२° २८' ते २३° १८' व पूर्व रेखांश ७४° २०' ते ७५° १९ यांच्या दरम्यान असून, त्याचें क्षेत्रफळ १४३६ चौरस मैल व लो. सं. (१९२१) १२३१३२ आहे. याच्या उत्तरेस राजपुतानातील कुसाळगड संस्थान, दक्षिणेस जोबत संस्थान; पूर्वेत अर्जुनराजपूर आणि वार संस्थान; आणि पश्चिमेस मुबई इलाक्या-

विपप्रयोग केला; यानंतर या भागांत नेहमी दंगेधोष होत. इ. स. १७२३ त जहागिदार अजय असल्यामुळे, सर्व अधिकार होळकरांनी आपल्याकडे घेतला. होळकरांची चौथी व सरदेसमुखी झाल्यामुळे संस्थानातील कायद्यावर बसूळ करीत असत. येथील राजा गोपाळसिंगाने इ. स. १८५७ च्या बंडात ईश्वरानां बागडी मदत घेऊनी होती स. १८७० पर्यंत बाडला आणि पेटलावड जिल्ह्यावर इंदूर व झाबुआ या दोन्ही संस्थानाचा अधिकार चालत असे. परंतु यामुळे तेंदे हेत. तेव्हा इ. स. १८७१ मध्ये पेटलावड इंदूरसह काराकडे आऊन पाडला झाल्यामुळे जवळ व झाबुआने (उत्तराचा बरोबरी होण्याकरीता) दरवर्षी १३५० रुपये इंदूरकरांकरास द्यावे असे ठरले. ह्याच संस्थानिक दिन-द्वायनेस राजा उदेंद्रीग नावाचे असून इ. स. १८९८ पासून हे कारभार पहात आहेत. याना ११ तौकाच्या सलामीचा मान आहे.

संस्थानात मिळाची वस्ति शेकड्या ७३ आहे. संस्था-नात १८१ खेडी आणि १५८ गिळाची पाली आहेत. यही नदीच्या आसपासचा प्रदेश लागवडीस योग्य आहे. इतर जंगलाळ प्रदेश फारसा सुशेक नव्ही. एकंदर क्षेत्रफळपैकी एकतृतीयास प्रदेश लागवडीखाली आहे

येथे खनिज पदार्थ पुष्कळ असलेले असून अंदाज आहे, परंतु त्याचा शोध कोणी पूर्णपणे लावला नाही. रंभापुर येथे मॅग्नेसीयच्या छोट्याछायांनी आहेत. बहु-तेक सर्व प्रदेश ओसाड असल्यामुळे व्यापारास गैरठाणीच आहे. येथे पूर्वी अन्न पार होत असे. या संस्थानात चार परगणे व अठरा लहान लहान जहागिरी आहेत. जहागिरी-दाराकडून ५००० रुपये दरवारास व ७५५० रुपये होळ-करास राजणीपासून मिळतात. संस्थानचे उत्पन्न १.१ लाख रुपये आहे. इ. स. १८८१ पर्यंत ताब्याचे नाणे येथे पाडलेले असत. परंतु ही बहिवाड पुढे बंद पडली. इली म्रिटिस नाणे मुळ आहे. राजधानी झाबुआ नावाचीच असून ती भादुरासागर या तलावाच्या काठी आहे. येथील लो. स. चार हजारपर्यंत आहे गोम्रा-रतलाम रेल्वेच्या छेदनपत्र स्थानपासून दहा कोसावर हा गाव आहे. येथे एक झुई-कोट किला आहे व त्यातच राजवाडा आहे. [इरे. इमात. पृ. १४.]

झाबुलीस्तान--ह्याच्या गिळनीप्रांताचे प्राचीन नाव. इ. स. ७१२ त चीनचा बादशहा ह्युएनत्सेय याने आपल्या साम्राज्याच्या सरदारीबरोबर ज्या संस्थानिकांना अरवाच्या विरुद्ध मदत केली, त्यात हें झाबुलीस्तान संस्थान एक होत. या संस्थानिकांनी मुसलमानी धर्माचा व प्रचारकांनी त्यावेळी मोठ्याच विरोध केला याचवेळी काश्मीरचा राजा नेझमीउद्दौन ह्यात होता, त्यानेहि मुसलमानी धार्मिक योग-विले [रिमथ-ऑफ हिस्टरी ऑफ इंडिया.]

झाबेल--ही पंजागातील एक जात असून तिची लो. स. (१९११) १४०४५ आहे. हे लोक सर्व मुसलमान असून ते फरीदपूर, मुलतान, मुझफरगढ या जिल्ह्यांत व भाव-लपूर संस्थानांत वाढतात. यांचा धंदा कोळशांचा असून ते नद्यांच्या किनाऱ्यावर राहतात व त्यांची रद्दाणी मोर, खंड व झुझा कोठासारखी आहे. आपण उच्चवर्णातून प्रथे घालेली आहो असे ते म्हणतात. [सेन्तस ऑफ इंडिया. १९११]

झांवेडी नदी--अफिगीतील चवथ्या नंदाची नदी ही पूर्वाभिमुख असून हिंदी महासागरास मिळते; हिची लांबी २२० मैल हिच्या आंबताच्या सकल प्रदेश पांच लक्ष चौरस मैल आहे हिच्यातून बरीच आत नद्यांने जळें झुक-तात, त्यामुळे व्यापाराच्या कामी हिचा उपयोग होऊ शकतो हिला अनेक नद्या मिळतात हिच्याच प्रवाहापासून 'लिव्हिंग्स्टोन फाल्क' नावाचा प्रबंड पचवया तयार झाला आहे. नदीच्या घडीचा प्रदेश ऋग्णेश प्राचीन मोनोथोत-पाचे राज्य होय. लिव्हिंग्स्टोन, कर्क, गिबन्स, पिटी बरोरे यूरोपियन शोधकांनी हिच्या काठचा प्रदेश व्यापारादृष्टीने सोपून पाहिला आहे [लिव्हिंग्स्टोन--नॅरेटिव्ह ऑफ अनेक एक्स्पेडिशन टु दि लांबोने अँड इट्स ट्रिब्युटरी].

झांवी अंग--मिलिप ईन घेतातील मोरी प्रांत व झाबी-अंग जिल्हा यांचे मुख्य ठाणे. येथून इमाशतीचे लाकूड, ताग, ऊंस, तंबाखू, पटाटे, जेवण, तांदूळ, दूग्ध, इत्यादि माल निर्यात होते. हें शहर बंदराह आहे. या घेतातील ह्या पान्याचे हें एक उत्तम ठिकाण आहे. ही स्थानिका लोकांची जुनी बसावत आहे. येथे पूर्वीच्या गुलामाच्या बंधाजाची वस्ती बरीच आहे.

झामपोंदर--मुंबई, कावेवाडप्रांत. झालावाड जिल्ह्या-तील स्वतंत्र छंडणी देणारे एक लहान संस्थान. येथील तालुकादार झाला रजपूत जातीचा आहे.

झामसिंग--पाविलगडचा पहिला रजपूत क्रिंदार. हा रजपूत पुरुष मुळचा बंगालातील रहिवासी. याला रजपूती भोंसल्याने तिकडून आणून तो शूर व इमाना दिसल्याने बादशाहत, त्याच्या ताब्यात मेळवातातील सर्व (७८) मित्र दिले, म्हणजे तिकडील सर्व क्रिंदारांवर त्यास अधिकारी नेमिले. सावाजी व मुघली (नागपुरकर भोंसले) याच्या भाडणाल निजामाचा सरदार चौसा हा सुभोजच्या सत्ते एलिचपुरावर चालून जाला असता, झ.मसिंगाची त्याच्याशी लढाई होऊन त्याचा पराभव झाला होता. त्याच्या पक्षात त्याचा पुतण्या प्रमोदसिंग हा पाविलगडचा क्रिंदार झाला. त्याच्या मागून झामसिंगाच्याच बरात हा अधिकार पुष्कळ दिवस होता; यथोसिंग, वेणोसिंग हे प्रख्यात पुरुष होऊन गेले. वेल्सलीने पाविलगड ज्या वेळेस घेतला (डिसेंबर १८०३) त्यावेळी वेणोसिंग हा तेथे क्रिंदार होता हा अखेरपर्यंत लढत होता, दोघां एका गोडीच्या किंग्दानी

इमन क्षिप्रवार चडले तेव्हा बेजोशियाने त्यांना जोराचा प्रतिकार केला; अखेरीस त्याने बायकाचा ओहोर करून आपल्या देह भारतीया अंगण केला क्षिप्रवाच्या दिशी-दरवाजातच त्याने प्रेन पडले होते (तारीख १५). इहो याचा वेश बेतुल येथे नादत आहे. [वेवस्त्रा-विस्त्रेव; काळे-वन्हाडचा इतिहास.]

झामोरा—सैन. झामोरा प्रांताचे राजधानीचे ठिकाण. हे शहर उजवटपावर असून इथुने व व्हलदेराट्यु या नद्यांच्या संगमाच्या खालच्या भागाला आहे. येथील बाजार मुख्यतः धन्याचा आहे, परंतु उहान प्रमाणावर येथे कातण्याचा, तागाचा व लोखंडाचा माळ, मातीची माजी, टोण्या व दास ही तयार होताना. मेरिने नांवाच्या मेन्नाची व वक्र्याची येथे (व या प्रांतात) चांगली निपज करितात. प्राचीन काळी हत्यरेदीकर एवढे झामोरा महत्त्वाचे ठिकाण होते. इ. स. ७४८ मध्ये लिआनच्या पहिल्या जल्म म्नेने हे घाट मूर लोकांपासून घेतले. पुढे ते काही काळापर्यंत मूर लोकांच्या पुन्हा ताब्यात गेले. नंतर क्यसा-ईल व लिआनच्या पहिल्या फर्डिनांडने ते घेतले. येथील क्षिप्रा आठव्या शतकापासूनचा आहे व घाराच्या शतकातील एक चर्च आहे येथे आहे शेत पंपराच्या चक्रातील काही तळपिरी आहेत. सन १०५३ मध्ये झामोरा सहाव्या आल्फोन्सोच्या ताब्यात गेले.

झामोरीन—मलबारच्या हिंदु राजाना ही पदवी होती. त्याची राजधानी कालिङ्ग (काळोड) येथे असे. झामोरीन माना सामुदी असेहि म्हणून. अरब लोक जे प्रथम मलबार किनाऱ्यावर उतरले, ते या राजाच्या दरबारी येऊन मग पुढे देशात व्यापार अथवा प्रवास बरे करण्यास गात. बाइरो द गामा व पोर्तुगीज लोक यांचे पाय हिंदुस्थानात कालान्तरे वन्यास यांचेकडून एक ओढवर झामोरीन कारण झाला होता (१४९८). याच पोर्तुगीज लोकांपेकी प्रमुख अशा अलबुर्क याने तर साहसार्थ झामोरीन राज्यास विजय प्रयोग करतून स्वातंत्र्य प्राप्त केले.

जेरमाण पेद्राळ हा राजा मृकुलमान झाला होता. त्याच्या राज्य्याचे दोन भाग होते; ते उत्तरकोटतीरी (मलबार) व दक्षिणकोटतीरी (प्रावणकोर) होत. त्यात एरनाड राज्याचा एक परगणा होता, तेथील अधिपति सामुदी (सामुद्रो) नावाचा होता (आर्ये शतक) त्याचे आज्ञाव द्दारी याने राट्टुड्याच्या हलकाच्या वेळी पेद्राळ याच मदत केल्याने हा महत्त्वाचा बदला. पेद्राळ याच्यानंतर हा राजा प्राताचा राजा झाला. याने आपले राज्य वाडवून दर्या-वरिष्ठ सत्ता स्थापन केली. त्याने आपल्याला कुलकोन (गिरिधारापति) ही परवी लाविली व कलिफोर्ट राजधानी केवळ व परकीय व्यापारास आश्रय व उत्तेजन देऊन व्यापार वाढविला. अरबांच्या साहाय्याने त्याने राज्याचा विस्तार केला त्याला महाद्वारादाराचा मान होता माकी

पोलीच्या वेळी कालोकोटचे राज्य भरभराटीत होते (१२९२-९३). सामुद्राचे प्रावण्य चौदाव्या शतकात जास्त होते. अलबुर्क राजाच्या प्रशासने म्दुत्तक आहे की " कालि-कोट्यास ज्यास चांगला मिळतो, सुरक्षितता उत्तम आहे, मोठमोठे व्यापारी आला अतिशय मौल्यवान माळ भर उघड्या ररपावर टाकतात, त्यास कोणीहि रक्षक नसतो, परंतु त्याची चोरी होत नाही. मलबार (हो विकला तरच) शेरुडा अडीच टके नकात आहे. " पोर्तुगीज मलबारात आल्यावर त्याचा येत देश बळकावण्याचा आहे ही कल्पना या रागास झाली नाही, म्हणून त्यांनी त्यांना आपण दिला. गामान, हरजेलेच्या गळराचा शोध करण्यात आले अशी थाप देऊन कालोकोट्यास पहिला मुकाम केला होता. गामाने भरपूर नजाराचे देऊन झामोरीनचे मन पळविले. अरबांनी त्याचा उद्देश (देशरक्षिताची) झामोरीनास उघड करून दाखविला; परंतु त्याला हो उघा वाटला नाही. दबणे व परीक्षे हे दोन कालिफोर्टचे रहिवासी गामास फिरूर झाले होते, त्यांनी झामोरीनचा व गामाची गाठ घडून दिली व कालिफोर्टच्या व्यापाराची संपूर्ण गामास दगडवून दिली. पुढे (१० आगस्ट इ. स. १५००) काजाल या फिरवाने काली-कोट येथे येऊन व पोर्तुगालच्या राज्याने दिलेले अनेक नम-राचे झामोरीनास देऊन तेथे एक बंदार स्थापन केली, परंतु तेथे त्याला अरब लोकांची फार कडकट करावी लागली. तेव्हा तो परत (पोर्तुगालास) गेला. तेव्हा पोर्तुगालहून कालीकोटवर एक आरमार पाठविण्यात आले. त्याचे व झामोरीनच्या आरमाराचे युद्ध होऊन (१५०२) झामोरीनच्या पराभव झाला. या लढाईत पूर्वी कोचीनच्या राजाचा प्रांत झामोरीनचे वेवस्थामुळे त्या राज्याने फिरिभाष (झामोरीनच्या विरुद्ध) मदत केली. पुढे हिंदुस्थानच्या व्यापारासाठी झामोरीनची युद्ध करणे नकार आहे असे ठरवून पोर्तुगालच्या राजाने पुन्हा एक मोठे आरमार देऊन गामास इकडे पाठविले. कोचीनच्या राजाने यावेळीहि गामास मदत दिली. आणि झामोरीनचा पराभव झाला त्याने पाठविलेल्या प्राज्ञेन बकितचे हात तोडून आठवे लोकाना गामाने निवत झाले (१५०२) झामोरीनचा या लढाईत पराभव होण्यास कारण त्याच्या राज्यातील काही लोक गामास फिरूर झाले होते. प्राज्ञ गामा परत गेल्यावर झामोरीनने कोचीनवर स्वारी करून, तेथील राजाचा पराभव करून कोचीन घेतले (१५०३). तेव्हा पोर्तुगालहून अलबुर्क हा आल्मीडासह आरमार येऊन आला व त्याने झामोरीनवर स्वारी करून त्याचा पराभव केला (१५०४) व झामोरीनच्या गादीवर कोकनच्या राज्यास बसविले पुढे कान्तिस्को आल्मीडा याने आपल्याच कोचीन बरे प्रांताचा पोर्तुगीज बर्हादराय म्हणविले (१५०५) व पर सावित्रप्रमाणे अलबुर्क याने झामोरीनला थाप देऊन धन केला. यानंतर झामोरीन हे जहागीरदाराप्रमाणे बनले इमानी सत्ता मलबारात

वाढल्यावर त्यांनी या राजाना नेमणुका करून दिल्या. सन १८९६ त मनविक्रमसूरी नावाचा झामोरीत वारला. त्याला महाराजा वहादूर ही पदवी असून, सालोना एक लक्षा चौतस हजारानी नेमणुक होती [सरदेसाई-ट्रिबिटल रियासत; स्टॅन्ले-प्री व्हॉयेजिस ऑफ वास्को द गामा, लॉगन-मलबार, स्मिथ-ऑस्करफोर्ड हिस्टरी ऑफ इंडिया]

झार—रक्षियाच्या बादशाहाला झार हा उपपद लावले जातं. झार हा शब्द सक्षिरपासून आला असून त्याचा अर्थ छुलताना असा होतो. प्रथमतः बालरुन टाप्तील रत्न लोकांनी हा शब्द वापरण्यास सुरवात केली मध्य-युगीन बर्लेरियन लोक आपल्या राजाला झार या शब्दाने संबोधित असत. पुढे मस्कोव्ही व कॉन्स्टांटिनोपल यामध्ये जसजसं दळणवळण वाढत गेलं, व विशेषतः मॅसिडोनियातील बेसिलच्या राजघराण्यामध्ये वेढीव्यवहार होऊ लागल्यामुळे, त्यांनीही झार शब्द वापरण्यास सुरवात केली मॉंगल लोकांचे वर्चस्व झुगारून दिल्यानंतर मस्कोव्हीच्या राजांनी आपल्याला झार म्हणून घेण्यास सुरवात केली रक्षियन बादशाहा चौथा इब्नहा (१५३३-१५८४), याने प्रथमतः आपल्याला झार हा शब्द लावून घेतला. व तेव्हापासून रक्षियन बादशाहाच्या मागे झार हा शब्द लावण्यात येऊ लागला. झारच्या बायकोला झारिसा हा किताब आहे

झारगर जात—या जातीचे लोक बहुतेक काश्मीरमध्ये असून तिची लोकसंख्या साडेमहा हजार आहे. या जातीत हिंदू, मुसलमान व शीख असे लोक आहेत; हे सोनाराचा धंदा करतात. [सेन्सस ऑफ इंडिया १९११.]

झारा—पूर्वाच्या रॉस्ट्रिया-हगेरीमधील डालमेशिया म्हणून जो प्रांत होता त्याची ही राजधानी होती तेथील लोकसंख्या तीस हजारवर आहे. हे शहर आर्जेआटिक समुद्राच्या किनाऱ्यावर आहे येथे ग्रीक व रोमी ख्रिस्ती संप्रदायाचे विशेष राहतात

झारापात्रा—ही जमीनदारी मध्यप्रांतात चादा जिल्ह्यात असून तिचे क्षेत्रफळ १०९ चौरस मैल व एकंदर गावं ३४ (पॅकी ओसाड ११) आहेत. झारापात्रा येथे डोंगरात पूर्वी जमीनदारीचे मुख्य ठिकाण पात्रा होतं, परंतु शेजारचे अहिरीचा जमीनदार भीमराव याने पात्रा ताच्यात घेतलं. तेव्हा पात्राच्या जमीनदाराने थोडे उत्तरेकडे सरून झारा गाव आपलं ठाणं केलं व त्या वेळेपासून जमीनदारीस झारापात्रा म्हणतात. ठाण्याची लोकसंख्या दीड हजार असून जमीनदारीत एकंदर तळी १७ आहेत. जमीनदार हलबा जातीचा आहे. जमीनदारीत बंगल पुष्कळ आहे. जमीनदारीचे उत्पन्न १००० रु असून इम्रजाना ६० रु. खण्णी याची लागते. [चादा म्याझेडियर.]

झा-होन—हा मोरोक्कोतील एक पर्वत असून याच्या एका पठारावर मुलाई इद्रिस झा-होन नावांचे एक शहर वसलं आहे. मुलाई इद्रिस (पहिला) हा मूरिश साम्राज्याचा संस्थापक

होता. त्यास ७९१ या साली येथे पुरलं. या गावच्या लोकाना कर द्यावा लागत नाही व फौजत माणसे पाठवावी लागत नाहीत. कार्की हे सर्व शहर पवित्र क्षेत्र मानतात आणि मुसलमानांशिवाय येथे कोणासही जावयाचा परवानगी नाही. जवळच फरोहाचा किल्ला व रोमन राजधानी आणि इद्रिसची राजधानी याचे प्राचीन अवशेष आहेत

झालकाटि—बंगाल डाका विभागातील बकरगंज जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण फलकता आणि बारीसाल यांच्यामध्ये हा गाव असून, पूर्वबंगालमधील व्यापाराचे एक ठिकाण आहे. येथील लोकांचे साडेपाच हजार आहे. १८४५ साली म्युनिसिपॅलिटी स्थापन झाली

झालरपाटण, राजधानी—ही झालावाड संस्थानची राजधानी चंद्रभागा नदीकाठी एका लहानशा डोंगराच्या पायथ्याशी हो वसलेली आहे. येथील लोकसंख्या आठ हजार आहे पूर्वी या गावात १०८ देवळे असून त्यात घटा टेवल्या होत्या म्हणून यास हे नाव पडलं असे कोणी म्हणतात. कोणा झालर म्हणजे पाण्याचे सारे जवळ असल्यामुळे हे नाव पडलं असे म्हणतात. येथील राजघराणे झाला नावाचे असून त्यांचे घराण्यातील एकाने हे गाव वसविले म्हणून झालरपाटण नाव पडलं असे काहींनी म्हणणे आहे व ते सयुक्तिकाहि दिसते

हल्लीच्या गावाच्या थोडे दक्षिणेस माळव्याचा राजा चंद्रसेन याने वसविलेली चंद्रावती नावाची नगरी पूर्वी होती. हा राजा विक्रमादित्याच्या मागून गादीवर बसला असे अवुल फतव्याचे म्हणणे आहे. फौजगद्दम यास येथे काही प्राचीन ताऱ्यांची व दग्याची नाणी सापडली, त्यावरून हा गाव ख्रि पू ५०० ते १००० वर्षांचा असावा असे त्याने अनुमान काढलं. तथापि हल्ली येथे आढळणाऱ्या बस्तू सहाऱ्या शतकाच्या शतकातील असल्यामुळे, चंद्रसेनाने हे गाव पुन्हा वसवून त्यास आपलं नाव दिलं असावे.

अवरंशजेवाच्या कारकीर्दीत या गावाचा नाश होऊन तेथील देवळांची पडझड झाली असे म्हणतात. येथील शीतलेश्वर महादेवाचे देऊळ त्यातल्यात्यात प्राचीन असून त्याची वाष्णी सहाऱ्या शतकातील आहे. या प्राचीन अवशेषांच्या उत्तरेस झालीमसिंगाने इ. स १७९६ मध्ये हा नवीन गाव वसविला. ' जो कोणी या गावात स्पर्धक होईल त्यास कोणताही कर द्यावा लागणार नाही व कोणत्याही गुन्हा-बद्दल रु १-४-० पेक्षा अधिक दंड होणार नाही ' अशा अर्थाची शार्वेय खोदलेली एक शिला त्याने भर वाजारात गाडून त्याने गावातील वर्सगी वाढविली. १८५० साली महाराज राणा पृथ्वीसिंग याच्या कामगाराने हे सर्व हक्क रद्द करून ती शिळी तळ्यात फेकून दिली. परंतु इ. स. १८७६ मध्ये ती शिला पुन्हा बाहेर काढण्यात आली. इ. स १८७६ मध्ये येथे म्युनिसिपॅलिटी स्थापन झाली

वा व जी.—ही छावणी १७१ साली शालवाडच्या शालिम सिमानें वसविली येथील लोकवस्ती १५ हजारपर्यंत आहे. सध्यानीकाचा रागवाडा येथेच आहे. येथील म्युनिसिपालिटी १८७६ साली स्थापिली आहे.

शालधान—बलुचिस्तानातील कलात सध्यावातील एक डोंगराळ विभाग. उत्तर अक्षांश २५' २८' ते २९' २१' व पूर्व रेखांश ६५' ११' ते ६७' २७' याच्या दरम्यान असून, त्याच क्षेत्रफळ २११२८ चौरस मैल आहे. १८५३-५४ साली शालवान आणि सिंध प्रांत यामधील सर-हद्द ठरविण्यांत आली.दक्षिणेकडे ह्या प्रदेशा उत्तरता होत मेळा आहे सर्व प्रदेश डोंगराळ आहे तरी हरबोई डोंगराखेरीज येथील फारस नाही. या प्रदेशाचे दोन भाग केले तर उत्तर भागाची ह्या केंद्राप्रमाणे आहे, दक्षिण भागाची ह्या द्विजाच्यात बरी असते.परंतु उन्हाळ्यात फार भयंकर उष्ण असते.हरबोई डोंगराच्या दक्षिणेस तापाचा आमार सवेन आढळतो. वड आणि मरूईच्या आसपास धरणांकपाचे धबके बारांवार बघतात. पावसाचे प्रमाण फारच कमी आहे.

इ ति हा स-हा प्रदेशात अठरा शतकात सिंधमधील राय घराण्याकडून बरबाकडे गेला त्यावेळी त्याची राजधानी खुसदार ही होती यानंतर या प्रांतावर गझनी व घोरी घराण्यांनी राज्य केले. त्यानंतर मोंगलाचाहि अंमल होता. येथे निरनिराळी राज्ये पुष्कळ साली. तरी बरीच वर्षे ह्या भाग कलातच्या खानाकडे होता. येथील लोकानी पुष्कळ वेळा बंडे केले. अगदी अलीकडील बंड १८९३ साली झाले होते. येथे पुराणवस्तूंचे अवशेष पुष्कळ सापडतात. सर्वपूजकांची स्थंडिले व कुकिक शिलालेख येथे पुष्कळ सापडले आहेत

या प्रदेशात एकंदर कायम वस्तीची अशी २९९ खेडी असून खुसदार हे मुख्य ठिकाण आहे. बहुतेक वस्ती माहुई लोकांची असून, बलुच, जाट वगैरे लोक थोडे फार आढळतात. १९०१ साली एकंदर लोकसंख्या २२४००३ होती. बहुतेक लोक माहुई भाषा बोलतात. सिंधी भाषाहि काही लोक बोलतात. येथे नागाइती व शेटी मुख्यच नाही असे म्हणत तरी चालेल, गायरांनी मात्र पुष्कळ आहेत येथील वैजाची अवलाद डेंगणी परंतु कणखर आहे मॅल्या, बकरी पुष्कळ असून उंटाचा उपयोग मालाची नेवा करण्याकरिता करतात.

या प्रांतात पूर्वी सिंध नमीनांतून काढीत असत. परा हल्ली तो पंधा बंद पडला आहे या भागांतिल दुसऱ्या खनिः पदार्थाविषयी काही माहिती नाही. लोकरो मुरगुसे, दोर वगैरे येथे तयार होतात. आगगाळा व सड्या या भागात काढिले येथे दुष्काळ बारांवार पडतो. परंतु सिंधप्रांत जवळ असल्यामुळे लोकास तो फारसा भागवत नाही इ. स. १८९७-१९०१ च्या दुष्काळांत येथील लोकानी आपल्या तहस उप वर मुली सिंधमध्य नैऊन विकल्या होत्या

रलातच्या खानानें नेमलेला एक अधिकारी येथील कारभार पाहतो त्यावर फेलिटिकल एजंटची देखरेख असते. इ. स. १९०३-१९०४ मध्ये या भागानें उत्पन्न ३१०० रुपये होते.

या प्रदेशातील काही बडे लोक आपल्या मुलास शिक्षण देण्याकरिता अफगाण मुलांची नेमणूक करतात. वाखेरीज येथे निराळी शिक्षणाची सोय नाही.

इ. स. १८९४ मध्ये उपस्थित झालेल्या वखेच्यामुळ कलातच्या खानानें दरवर्षी ४०००० रुपये निरनिराळ्या जागींच्या मुख्य चायकास वाटण्याकरिता मजूर केले आहेत. याबद्दल त्या नायकांना त्याच्या त्याच्या भागात दातता राखण्याविषयी जबाबदार धरण्यात येत .

येथील लोक धर्मगोळे असून मुतासतविर विश्वास ठेवणारे आहेत. कलात येथील काही लोकास आपणी वनस्पतींचे चालले ज्ञान आहे.

शालावाड—सुबडे, काठेवाडातील चार प्रांतांपैकी एक प्रांत. कारा रजपूत याच्या नावावरून हे नाव पडले आहे. यात भ्रामघा, गोंड वगैरे संस्थानें आहेत या प्रांताचे क्षेत्रफळ ३९७८ चौरस मैल असून, तेथील लोकसंख्या तीन खप्राच्यावर आहे व जमीनमहसूल २५ लक्ष ६० हजारपर्यंत आहे

शालावाड संस्थान—इ संस्थान राजपुतान्यातील कोटाशालावाड एजन्सीत आरंभीस आहे संस्थानचे क्षेत्रफळ ८१० चौ. मै. असून त्याची लो. सं (१९२१) ९६१८२ आहे संस्थानचे दोन भाग केले आहेत, पैकी किरपापूर हा लहान भाग असून तो फारसा महत्त्वाचा नाही. उत्तरेस व दक्षिणेस याची उंची समुद्रसपाटीपासून अनुक्रम १००० व १५०० फूट आहे. संस्थानचा बराचसा भाग छपाट असून प्रमुख अशी काली नदी आहे, ती चंबळला मिळते. हे संस्थान उ अ २०' ३२' व पू रे. ७९'-१०' याच्या दरम्यान आहे. काळवीट, वाप, चित्ता व रानडकर हे बहुतेक सर्वत्र आढळतात याशिवाय सावर, नीलगाय व चित्तल यांचीहि कोठे कोठे वसति आहे. येथील ह्या प्राज्ञव्याप्रमाणेच निरोगी आहे. पाऊस

जहागीर व फौजदारी (सेनापतिद्वय) मिळाली. ही फौजदारी पुढे याच बंधानील पुरवाकडे चालू होती. माधवसिंगाचा मुलगा मदनसिंग व त्याचा हिममतसिंग याने मराठे-रजपूत युद्धात शौर्य व शूरवीरगिरी दाखविली. फौजदाराच्या राजाचा व मराठ्याचा तद्द यांचेच पडवून आणिला. इ. स. १७७१ त फौजदाराच्या महारावाने मराठाना आपला मुलगा उमेदसिंग व राज्य अशी दोन्ही झालिमसिंग फौजदाराच्या स्वाधीन केली. झालीम हा हिममतचा पुतण्या तो फार प्रसिद्ध झाला. झालीमसिंगाचे बंधन पुढे कर्तबगार न निघा ह्यामुळे महाराव व त्याच्यामध्ये नेहमा बेवनाव होऊं लागला व त्याचे अनिष्ट परिणाम टाळण्यासाठी स. १८३४ त झालवार संस्थान हे स्वतंत्रपणे त्याच्या स्वाधीन केलें. झालीमचा नातु मदनसिंग हा झालावारचा पहिला महाराव होय. १८३८ साली या संस्थानचा व ब्रिटिश सरकारचा तद्द होऊन संस्थानाने शक्य तितक्या सैन्याची मदत व ८०००० रु. खंडणी देण्याचे कबूल केलें अलीकडे फक्त ३०००० रु. व खंडणी घेतात. मदनसिंग स. १८४५ त मेला. त्याचा मुलगा पुष्पासिंग याने १८५७ साली इंग्रजांचा सहाय्य केलें. त्याच्या आश्रयास आलेल्या सर्व युरोपियनांचे त्याने रक्षण केलें

सन १८९६ त येथील राजाला त्याने राज्याची गैरव्यवस्था केल्याने गादीबहून पदच्युत गेलें व संस्थानातील १५ तालुके कमी बहून ते फौजदाराच्या राज्यात सामील केले. नंतर फत्तेपुरचा छत्रसाल ठाडुर याचा मुलगा भवानीसिंग यास झालवाडच्या गादीवर बसविलें ह्यां हेच राजे असून त्याचा जन्म स. १८७४ त झाला आहे. याना १९०८ साली के. सी एस आय पदवी मिळाली यानी राज्यकारभारासाठी एक सौसल नेमिलें, राज्यात पुष्कळ (विशेषतः शिक्षणविषयक) सुधारणा वेल्या, या संस्थानात शहरे व खेडी सर्व मिळून एकदर ४१० गावें आहेत. संस्थानने उत्पन्न रक्कम लाख आहे. संस्थानात एकदर ५ तहसीली असून झालरा पाटण (राजधानी) ४ छावणी ही दोन शहरे आहेत सोपे लोकांची वसति जास्त असून एकदर लोकसंख्येत त्याचें प्रमाण सैकडा २४ पडतें, निव्वळ शेतकीवर उपजीविका करणाऱ्यांचे प्रमाण सैकडा ५४ आहे.

येथील जमीनीचे (१) काळी जमीन, (२) माल जमीन व (३) वरड जमीन असे तीन वर्ग आहेत. तिसऱ्या वर्गाची जमीन तागुस असून त्यात गोठे व रेती बरीच असते. उत्पन्नाचे मुख्य पदार्थ म्हणजे ज्वारी, मका, कापूस, हरभरा आणि गहू हे होत. गुरेडोरे निपुळ असून ती चांगली मनवूत असतात पोळ्याकरिता या संस्थानाची एकदा ख्याति होती. वागायलीस पाटबंधान्याच पाणी पुरविलेले असून त्याचा पुरवठा विहिरींतून होतो. येथें सुमारे ६००० विहिरी याच कामाकरिता बांधलेल्या आहेत. टंकव्यांतून सुंदर बांधूचे दगड सापडतात लोखंड व तांबाहि

कोठें कोठें आढळतें परंतु हे खनिज पदार्थ आता कोणी काढत नाही. कापसाचे जाडेभरडे कारड, पितळेची भांडी, चाकू अथवा सुन्या आणि तरनारीची पाती येथे बनवितात. अन्न, कापूस व गळित्याची धान्ये हे निर्गतीचे मुख्य पदार्थ असून मीठ, साखर, कपडा, धातु व दारू धान्ये याची आदात होते. या संस्थानात रेल्वे नाही संस्थानात फारसे दुष्काळ पडत नाहीत. येथ्या १०० वर्षांत १८९९-१९०० साल फाय ते दुष्काळचे होते. स. १९०१ पर्यंत संस्थानचे निगळे नाणें येथे चालत असे परंतु अलीकडे इंग्लिश नाणें मुलू केले आहे येथे थोडेंसे सैन्य असून त्यातील पायदळापैकी पन्नाच जणांना पोलिसांचे काम करावें लागतें. शिक्षणाच्या बाबतीत राजपुतान्यातील एकंदर लहान मोठ्या संस्थान व जहागिरीत झालवाडचा सातवा नंबर लागतो. येथें लिहिता वाचता येणारांचे प्रमाण सैकडा ३-४ आहे शिक्षण मोफत मिळतें

झालेयूकस—एका ग्रीक धर्मशासनप्रथकाराचे नाव. हा क्रि पू ६९० च्या सुमारास झाला असें म्हणतात हा ग्रीकाचा पहिला धर्मशासनप्रथकार होय विलेकाच्या मतें हा मुल्येच झालाच नाही हा आताने धनगर होला असें म्हणत त याचे कायदे यास अवेन्सच्या अधीना या ग्रामदेवतेने स्वभात सांगितले असें म्हणतात. ह्याकोच्या कायद्याप्रमाणे हेहि कडक असल्यामुलें याचा यन्त्रा फार झाला. ते अनेक दस्तकाः पर्यंत टिकले. यात शिक्षा २२४ सांगितल्या होत्या म्हणून न्यायाधिशाल आपली लहुर चारविता गेत नसे व्यभिचारात कोले काढण्याची शिक्षा होती. त्याच्या कामदाये नियम मोडणारास फांदीची शिक्षा असे त्यानें ठेवडी आत्महत्या केली. [गर्लयाक-झालेयूकस.]

झालोड—मुंबई इलाह्यात पंचमहाल जिल्ह्यातील झालोड नावाच्या तालुक्याचे मुखय टिकाण. येथील लोक बहुतेक शेतकरी असून त्यांच्यापैकी बरेच भिल्ल व कोळी आहेत. येथून गहू व हरभरा याची निर्गत होते व याशिवाय काही मातीची भांडी, हातमाग दरील वापड व लासूच्या वागव्याहि तयार होतात. येथें एक हुंदर व मोठा तलाव आहे.

झांशी, जि ल्हा—हा जिल्हा संयुक्तप्रांतात, साशी विभागातील नैर्ऋत्य बाजूस उत्तर अक्षांश २४° ११' ते २५° ५०' व पूर्व रेखांश ७६° १०' ते ७९° २५' या दरम्यान असून याचें क्षेत्रफळ ३६२८ चौरस मैल व लोकसंख्या (स १९२१) ६०६४९९ आहे. या जिल्ह्याचा उत्तरेकडाला भाग पूर्वपश्चिम असून, त्याच्या उत्तरेस ग्वाल्हेर व संस्थान व आलून जिल्हा, पुर्वेस धनान नदी, दक्षिणेस ओरछा रस्थान आणि पश्चिमेस दतिया, ग्वाल्हेर ही संस्थाने आहेत. हुबरे, नीलगार्ड, वाळवीट, चितळ, सावर, लाडगे वगैरे प्राणां आढतळात. या जिल्हा तल हवा पोरडी व आणि उण आहे पावसाची सरासरी ३१

इंच आहे. हिंघाळयान या जिऱ्यात वारंवार गाराचा वर्षाव होतो.

प्राचीन इतिहास:—हर्षा झांशी जिऱ्या इतिहास बुंदेलखंडात मोडतो प्राचीनकाळी याच्या उत्तरेकडील प्रदेशात परिहार व काठी रजपूत आणि दक्षिणेकडील भागात गोंड लोकांची वस्ती होती. नवव्या शतकात महोबाचे येदंड उद्यात येऊन, अकराव्या शतकात त्यांनी आपला राज्यविस्तार कराच केला. त्यावेळी त्यांनी वाघलेकी तळी व देवळी अद्यापि दृष्टीम पडतात. सन ११८२ साली पृथ्वीराजाने चंदेड राजाचा पराभव केला; पुढे (च. १२०२-३) कुतुबुद्दीनाने व अलतमशाने (च. १२३०) या प्रांतावर पुष्कळ स्वाभ्या केल्या. यानंतर या प्रदेशात बरेच दिवस बंडाळी माजून राहिली होती. छंगार (खंगर) नावाच्या एका बन्ध जातीचा या भागावर काही दिवस ताबा होता. त्या काळातच ओरछा संस्थानातील करारचा क्रिष्ण त्यांनी वाधला. तेराव्या व चवदाव्या शतकात बुंदेल्याची सत्ता वाढली व त्यांनी छंगारास हातून दिले. या बुंदेल्यांपैकी एका हद्रप्रतापाची स्वतंत्र सत्ता यावराने मान्य केली होती. पुढे (१५३१) या हद्रप्रतापाचा पुत्र भारतचंद याने ओरछा शहर बसविले. उत्तरोत्तर बुंदेल्याच्या सत्तेचा उत्कर्ष होऊ लागला व मोंगलांचे व त्यांचे तसे वारंवार झाले. सतराव्या शतकाच्या प्रारंभी ओरछा संस्थानचा राजा वीरसिंग देव यानेच झांशीचा क्रिष्ण वाधला.

या जिऱ्याचा दक्षिणेकडील प्रदेश हद्रप्रतापाच्या दुसऱ्या वंशजाकडे होता, त्याने येदोरीने राज्य स्थापिले. सतराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात चंपरायाने बुंदेल्याची तिसरी शाखा स्थापली. त्याचा पुत्र छत्रसाल याने झांशी जिऱ्याच्या बऱ्याच भागावर आपली उता प्रस्थापित केली. सन १७३४ त छत्रसाल हा सरण पावल्यावर मराठ्यांचे या राज्याचा तिसरा भाग मिळाला व त्यांनी याचीच वहुतेक भाग ओरछाच्या राजापासून मिळून घेतला (१७४२). झांशीवर पेशव्यांनी सत्ता सुमारे ३० वर्षे राहिली होती. १८१७ साली पेशव्यांनी बुंदेलखंडावरचा आपल स्वामित्व सोडून तो प्रांत ईस्ट इंडिया कंपनीस दिला व त्याच वर्षी कंपनीने तेथील मराठे सरदाराने हक वंशपरंपरेचे आहेतही गोष्ट मान्य केली.

इ. स. १८६१ मध्ये चंदेरी जिऱ्याचे नाव बदलून छलितपुर असे ठेवण्यात आले. त्याच वर्षी बटया नदीच्या पश्चिमेकडील भाग, झांशी गांव व क्रिष्ण शिंद्यांना देण्यात आला. परंतु पुढे (१८८६) झांशी गांव, क्रिष्ण व आणखी ५८ खेडी शिंद्यांनी इंग्लिशास परत दिली व त्याचद्वारे स्वाहरेचा क्रिष्ण, मुरार छावणी व काही खेडी शिंद्यास मिळाली. झांशी आणि छलितपुर हे जिल्हे १८९१ साली एकत्र करण्यात आले

या जिऱ्यात पुराणवस्तू पुष्कळ सापडतात. या विस्तृत ९ मोठी गावे व १३३१ खेडी आणि सहा तहसिल आहेत.

त्याची नोंद:—झांशी, महु, गरोधा, मोय, छलितपुर आणि महोरी. येथे शेंकडा १३ हिंदु लोकांची वस्ती असून शेंकडा १९ लोक बुंदेली भाषा बोलतात. जिऱ्याचे एकंदर उत्पन्न साडे नऊ लाखापर्यंत आहे. या जिऱ्यात गहू चांगला पिकतो, ज्वारी, हरभरा वगैरे पिकेहि येथे होतात. झांशी हे रेल्वेचे मोठे स्टेशन असल्याने येथे मोठा व्यापार चालतो.

त ह शी ल.—झांशी जिऱ्यातील एक तहसील. उत्तर अक्षांश २५° ८' ते २५° ३७' व पूर्व रेखांश ७८° १८' ते ७८° ५३'. क्षेत्रफळ ४९९ चौरस मैल. लोकसंख्या दीड लक्ष. ह्रीत ३ गावे व २१० खेडी आहेत. जमीनमहसूल सव्वा लक्ष रुपये व एकंदर उत्पन्न दीड लक्ष आहे

श ह र.—हे झांशी जिऱ्याचे व तालुक्याचे मुख्य ठिकाण जो. आय. पी. रेल्वेवर मुंबईहून ७०२ मैल अंतरावर आहे. लोकसंख्या ५६ हजार. ओरछाचा राजा वीरसिंगदेव याने हे शहर बसवून येथील क्रिष्ण वाधला (१६१३). इ. स. १७४२ पर्यंत हा गाव बुंदेल्याकडे होता, परंतु त्या साली छत्रसाल याच्या मृत्युपत्राने हा गाव मराठ्याकडे आला. मराठ्यांनी क्रिष्णातील काही भाग वाढविला पुढे काही महिने हा क्रिष्ण अयोध्येचा नवाब जुझा उद्दाला यानकडे होता परंतु इ. स. १७६६ त तो पुन्हा मराठ्याकडे आला. १८८६ साली येथे म्युनिसिपालिटी स्थापन झाली. येथे इंग्रज सरकारी लष्करी छावणी आहे. पितळेची भांडी करण्याचे कारखाने येथे आहेत.

इतिहास, झांशीची स्थापना (च. १७४२):—घाळ्या व बुंदेलखंड हे दोन प्रांत दिंडीच्या हमरसत्यावर आहेत. त्यामुळे मराठी साम्राज्य वाढविण्यासाठी ह्या दोन प्रांतांचे हागिराच काधीन करण्याकडे मराठ्यांनी व (विशेषतः बाजीराव पेशव्याने) लक्ष दिले. शिंदेहोळकरांनी माळव्यात उद्योग चालू केल्यावर, लडकर व बाजीरावाने (१७३४) छत्रसालपासून काही प्रांत मिळवून येथे मराठ्यांची सत्ता कायमपणे स्थापिली. बाजीरावाच्या वेळेस छत्रसालाशी बुंदेलखंडच्या राज्यापैकी एका विभागाचा ठराव झाला होता, परंतु प्रत्यक्ष गांव झाला नाही. महाराष्ट्रानून कोणी सरदार येऊन सत्तेला

जहांगीर दिल्ली नारोसकराने स १७४२-५६ पर्यंत शाही प्राताचा बंदोबस्त ठेविला पुढे तो देशी आल्यावर महादजी-पत हा सुभेदार झाला त्याने खडेरावापाशी तलाब बांधविला आहे तो १७६० पावेतो होता त्याच्यानंतरचा बाबुराव कोन्हेर सुभेदार हा १७६५ पावेतो राहिला, यावेळी राजेबहादूर चंग वेळेपेक्षा वसूल कमी झाला पुढे विशासराव सत्तण आला तो १७६५ पर्यंत होता त्याच्या वेळेस मुळूख रेघिराम झाला नंतर रघुनाथराव हरि नेवाळकर, सुंदर मुण्याचे सुभेदार, हे मोठे शूर व दल असल्याने त्याची नेमणूक झाली (१७७०) त्यांनी पुन्हा ओरछ्याच्या राजाचे पारिपत्य केले रघुनाथरावाने आपला भाऊ शिवरामपत याच्या नावे सुभ्याची वज्रे पुण्या-हून आणवून आपण जलसमाधि घेतली (१७९५) रघुनाथरावाने २५ वर्षे फारमार केले

ज्या ओपेशर हल्ली झांशीचा किल्ला आहे, त्या ठिकाणी पूर्वी बळवतनगर नावाचे लहान गाव होते नारोसकराने झांशीचा किल्ला तलाबत घेऊन तथे आपले वास्तव्य केले, आणि किल्ल्यास लागूनच झांशी हे नवीन शहर वसविले त्याने ओरछ्याच्या लोकांकडून जबरन झांशी शहरात वस्ती करविला आणि दक्षिणेतूनही पुढील नवीन किल्ले बांधून झांशीची बांधविले कला गंगारामनाथ मधील सुपीक दुआवात गंगाराव हमारस्ता झांशावहन असल्यामुळे थोड्याच अवधीत झांशाचा व्यापार वाढून ते शहर फार धन्य झाले

झांशा १८५७ सालच्या पेळवी—विद्रोहभट गोडसे बरसईकर यांनी १८५७ च्या मदीत इतर पाहिलेले झांशीचा हकाकत, माझा प्रवास या पुस्तकात नमूद केला आहे तीव्ररूप त्यावेळेचे पुढील वर्णन दिले आहे— हे शहर उत्तर हिंदूस्थानात फार सुरेख व दुमदार आहे तेथील किरा मोठा बळकट असून तो शहराच्या पश्चिम बाजूला एका लहानशा डोंगरावर आहे पायथ्याशी सभोवार रुंद व थोले खंदक पाण्याने भरलेला असल्यामुळे एखाद्या पाऊने भात गण्यास रस्ता असे डोंगराच्या माथ्यावर जुनेगवा तट (२० फूट रुदाचा) सभोवार बांधून भात ४००० मनुष्य राहिले इतकी आग आहे किल्लाचा गरमज नावाचा घुलज ८० हात औरस चौरस असून तो १२५ हात उंचीचा होता, त्यावर सतत चार तोफा आणि सध्यानेच निघाण असे किल्लात एकदर ११ तोफा होत्या त्यात कडक विजली, भवानाशकर वगैरे प्रसिद्ध होत्या पाण्याची टाकी पुष्कळ होती मुख्य सरकारी बाडा पांच मजळा व आठ चौकी असून सर्वोपती निरानिराळ्या कामाचे बगले होते वाच्याच्या पथिमेस शिपाई लोकांचे कारवाई वगैरे करण्यासारखे विस्तारित मैदान असून त्यात विजेची झाडे पुष्कळ होती तटाच्या सुजगातील मोठी तळपरे असून त्यात पांथ व दाऊगोळा ठेवात, मुख्य वाच्याचे काम जुने, मजबूत व सुरेख होते व तो इतका विस्तारित होता की सर्व दालनाची व इतर ठिकाणाची माहिती होण्यास सुमारे एक महिना लागे बाडाच्या दक्षिण बाजूचा

बगळा फार उंच व सात मजली होता, व उत्तरेकडे एक पाण्याचा चोपडा (होद) होता, व त्यास पाणी मद्रासूर होते त्याच जागेत एक मोठी विस्तारित व रमणीय बाग असून तीत एक लहानसा बगळा होता त्यास शकरकिडा म्हणत किल्ल्याच्या नैऋत्य कोनापासून दक्षिण पाऊने पूर्वकडे व वायव्य कोनापासून उत्तरपासून पश्चिमेकडे अशा शहराच्या ४४ मैल घेराचा कोट गेला होता तोहि उंच, रुंद व मजबूत असून मधूनमधून त्यास बुरुज होते त्यास अवघा-सह इतका जाण्यासारखा पांच वेष्टी सुट्टी होत्या, बाकी लहान दरवाजे बरेच होते किल्लाच्या पूर्वेस कोटाच्या भात बरेच मैदान टाकून शहरास आरम झाला असून शहराची वस्ती दाट आणि रस्तेशि अवंद होते मात्र कोठेपुढा, हल-बाईपुढा वगैरे काही मुख्य सुट्टी भाग उंच उंच हुबेह्यानी भरलेले असून सुरेख होते शहराच्या मध्यभागी मिळ्याचा मोठा बाग असून त्यात पाच सहा मोठ्या विहिरी होत्या याच बागेत पुढे बीसन झाले त्यावेळी हवार लोक तान दिवस अडकून राहिले होते शहरातील मुट्ट सरकारा बाडा चार चौकी असून त्याचे काम पहाण्यासारखे होते शहराच्या दक्षिण दरवाज्याबगेर एक मोठा तलाब असून त्यात महात्मांनी एक टोलेखम देऊळ होते हा देवी झांशा-वाल्याचा कुलस्वामिनी असल्यामुळे देवस्थानाचा नंदारा, पुमा, चौपडा वगैरेचा बंदोबस्त फार मोठ्या खर्चाचा ठेविला होता आपाडापासून तो चेनापयेंत देवीत जाणे ते झांशीतून आले लागत अस

लोक श्रीमान, चयोग व कसबी होते त्यावेळी गावाचे, रेशमा वगैरे पितळी सामान या शहरासारखे दुसरे कोठे होत नसे तसेच कायदावर विजे काढण्याचेहि काम येथे अप्रतिम होत असे शहरात ब्राह्मणांची घरे सुमारे १० असून ब्राह्मण्याला शहर फार चांगले असे दक्षिणेत पुणे व उत्तरेस झांशी अशी तेव्हा म्हणून घडून गेली होती झांशा बुंदेलखंडातला आग असल्यामुळे येथील ब्रिग्या सुरेख व विशेषकरून विशाळ व काळ्याभोर कोळ्याच्या असतात व पुरा नेमके दिसतात

झांशीची राणी, लक्ष्मीबाई—नेवाळकराने मूळ पुरा रघुनाथराव हे कोंकणात कोट (राजापुर तालुका) या गावाचे राहणारे, अष्टाधिकारी वृत्तिवत होते पेशवाईच्या आरंभास ते खानदेशात बहादुरपूर (साबी तालुका) येथे येऊन राहिले त्याच खंडेराव व दामोदर अशी दोन मुले होती दामोदरास रघुनाथ, सदाशिव आणि श्रि अशी तीन मुले झाली झोनी पेशवे व मल्हारराव होळकर यांच्या पदरी राहून, खानदेशातील चोरवड (चोपडे तालुका) परगण्या व गुजराथेतील अहमदाबाद प्रांतातील बाही परगण्याच्या मामलता करून लौकिक मिळविला, व होळकराच्या फौजेत सरदारीहि केला यावेळी त्यास पारोळे (पूर्व खानदेशातील) गावची जहागीर मिळाली रघुनाथपत रुई

मारला गेला. हरिपंताचा वडील मुलगा लक्ष्मण हा पारो-
ज्यास असे व खुद्द हरिपंत पेशवाईच्या कौर्जेत आपला
दुसरा मुलगा रघुनाथ याचह सरदारी करीत. रघुनाथावर
पेशव्यांची भरी असून, त्यानी त्याला शाहीकडील बंडाळी
मोठ्यासाठी वर ठामिनच्याप्रमाणें तिकडील सुभेदारी दिली
(१७००). रघुनाथावराली गोलाभ्यासी कौम पदरी बाळ-
गून बुंदेलखंडातील सर्व (१०-१२) संस्थानिकांस कळात
आणले. बुंदेलखंडातून सहा लक्ष रुपये खंडणी वरघाल
रघुनाथावर वसूल करी. या सर्व कामात त्याचे भाऊ लक्ष्मण
राव व शिवराव यांचेहि मधून नवून साहाय्य मिळें. रघुनाथ-
रावानें जलसमाधि घेतल्यावर शिवराव हा शाहीवा सुभेदार
झाला (१७१५). याच्या वेळेस पुश्तास राज्यांमधीं फार-
कींदीं सुरू होती ईंग्रजानी या सुमारास बुंदेलखंडावर चाल केली
वतली, सर्व बुंदेल्या राजांनी शिवरावाच्या पाठिंब्यामुळें
त्याचा परामर्श केला (शिवरावीह यावेळी गंगाम्याचा नोकर
न राहता साधारणपणें स्वतंत्र न बनला होता). त्यामुळें ईंग्र-
जानी (१८ नोव्हेंबर १८०३त) त्याच्यादीं बघीवउलू अर्ज
नाम्याचा दोस्तीचा तह केला. व शिवरावाच्या साहाय्याने ईंग्र-
जानी बुंदेलखंडात आपले वर्चस्व स्थापिलें. पुढें (६ फेब्रु-
वारी १८०४) ईंग्रजानी शिवरावभाऊनी ९ कलमाचा पुढा
मिद त्याचा तह केला. भाऊने ईंग्रजास अनेकवार मदत
केल्याबद्दलचे अनेक लहान गंहेनर जनरल वेल्स्ली याच्या
ग्रिफेचेतमर्थे आहूत. याप्रमाणें १८ वर्षे कारभार करून,
भाबले मातु रामचंद्रराव याकडे कारभार सोंपवून भाऊने
रघुनाथाचाप्रमाणें जगावर्तें येथें जलसमाधि घेतली (१८१४).
भाऊना कृष्णाची, रघुनाथ व गंगार असे तीन पुत्र होते
हृष्णाची हा भाऊच्या हयातीतच वारला (१८११)
त्यामुळें त्याचा मुलगा रामचंद्रराव हा भाऊच्या
पश्चात गादीवर बसला. याच सुमारास (ता. १३ जून
सन १८१७) पेशवे व ईंग्रज यांच्यातील तहान्वयें बुंदेल-
खंडावरचें स्वामित्व ईंग्रजानी मिळालें. त्यामुळें (१७ नोव्हें-
बर १८१७) रामचंद्रराव व ईंग्रज यांच्यात पिढी येथें तह
झाला, त्यात दुसऱ्या कलमात ईंग्रजानी शाहा भत्यान राम-
चंद्ररावाकडे पुढें वशापरंपरा चालविण्याचें कबूल केलें. पुढें
(१८२५) रामचंद्ररावानें पेशव्याच्या बंडात व काळपी येथें नाना-
पंडिताच्या दर्यात, ईंग्रजाच्या विनंतीवरून त्याना साहाय्य
केलें, त्यामुळें (डिसेंबर १८२२) लार्ड वॉट्टनने शाहीस दरबार
भरवून हुदडतेने रामचंद्ररावाना महाराजाधिराज व फिदवी
ब्राह्मज्ञा जानुजा इजिप्तान ही पदवी व छत्रचामरें आणि
नगारा इत्यादि विन्हे अर्पण केली. रामचंद्ररावाना २५ वर्षे
कारभार केला. तो निपुत्रिक वारल्यामुळें (१८३५) ईंग्र-
जानी रामचंद्ररावाचा जुलता रघुनाथावर यास गादीवर बस-
विलें हा फार दुर्दैवानी निघाला त्यामुळें संस्थानास
कर्ज झालें व उत्पन्न - वर येऊन सर्वत्र अंदाधुंदी
माजली. त्यामुळें ईंग्रजानी सन १८३० मध्यें संस्थानचा

कारभार आपल्या हाती घेतला. रघुनाथावर सन १८३८
त वारल्यावर त्याचा भाऊ गंगाधरराव गादावर
बसला. मात्र (१८४२ पर्यंत) संस्थानास झालेलें कर्ज फिद-
तापर्यंत संस्थानचा कारभार इमजीकडेच होता. पुढें २७ डिसें-
बर स. १८४२ रोजी (ईंग्रजानी) गंगाधररावाची तेनाती
कौर्जेच्या सर्वोकरिता २२०,०५८ रुपयाचा मुजुल स्वतःकडे
घेऊन तह केला व शाही संस्थानची मुखत्यारी त्यास
दिली. हेच गंगाधरराव शांशीच्या राणीचे पति होत.

वाई येथे कृष्णराव तांबे नावाचा एक कऱ्हाडा नांगण
रहात असे, त्याचा मुलगा वळनतराव. त्यास पेशव्याच्या
हुजुरातीत सरदारी होती. त्याला मोरोपंत व सदाशिव अशीं
दोन मुलें होती, मोरोपंतावर धाकडे चिमाजीअप्पा याची
भरी असे पेशवाई नष्ट झाल्यावर चिमाजीअप्पा हे काशीस
गेले असता त्याच्यायरोबरच मोरोपंत तांबे होहि गेले. तथें
ते त्याचे दिवाण होते त्याच्या खींचे नाव भागीरथी. त्यानीं
कालिक वष १४ संवत १८९१ (१९ नोव्हेंबर १८३५) रोजीं
काशी येथें एक मुदगी झाली; तिचे नाव मनुवाई असें
ठेविलें. ती फार चपल व तेजस्वा असल्यामुळें तिला छबेला
असें कीतुकानें म्हणत तीन चार वर्षांनी तिची आई वाली,
व त्याच सुमारास चिमाजीअप्पाहि वारल्यामुळें मोरोपंत
हे प्रजावर्तास श्री. भाजीरावाच्या पदरी जाऊन राहिले. तथें
नानासाहेब, रावसाहेब व बाळासाहेब पेशवे व मनुवाई याचा
वधुभगिनीचा स्नेह जमला या मुलाबरोबर मनुवाईनेहि
लेखनाचार्य व भालाबेभाटी, दाबपडा वगैरे मनुईकांचें शिक्षण
मिलविले, घोडयावर बसण्यातहि ता पटाईत होती. मुलीच्या
खेळामध्यें तो राणी होई भाऊजीनेच्या दिवशी नानासाहे-
बादि त्रिवर्ष पेशवे मनुवाईस ओवाळणी घालीत

या सुमारास गंगाधरराव यांचे पहिले कुटुंब रमाबाई ह्या
वारल्या. तेन्हा मुलीचा शोध करून मनुवाईची माहिती
मिळाल्यावर, गंगाधररावांनी तिला मागणी घातली, व शाके
१७६४ रूपा वैशाखाने शाशी येथें या उभयतांचें लग्न झालें
लग्नत श्री भाजीरावाना वधूपक्ष स्वीकारून बरीच मदत
केली. मनुवाईच्या सासरचें नाव लक्ष्मीबाई असे ठेवण्यात
आलें व मोरोपंतास शाही दरबारांत घालीना तीनचें रुप-
यांची सरदारी देण्यांत आली.

गंगाधररावांनी सर्व लहानमोठ्या कामावर योग्य मागसें
नेमून राजकन्येवरच्या उत्सव ठेविली आणि (टाकूर व बुंदेले)
बंडखोराचा बागला बंदोबस्त करून रयतेस मुख दिलें याच्या
कारकीर्दीत संस्थानात शिल्लकीहि पुढेकळ पडली त्याच्या नवळ
५ हजार गोडदळ व २ हजार गोल पोलीस (पायदळ)
आपुन चार तोफघाने होते. गंगाधरराव दयाळु पण अति-
दाय कडक स्वभावाने व शिस्तीचे होते बुंदेले राजावर
त्यांचे फार वजन असेच ते यांना काढा म्हणत. एकदा दसरा
रविवारी पडला, तेन्हा शिल्लगणास खोलीचा इंग्रज रजिमेंट

येईना; त्यावर गंगाधररावांनी त्यास सणसणीत निरोप पाठविला की, " माझे मुलाभ्रमकी तनखेवरल मुद्राप दिला, तेव्हां ठरावाप्रमाणे कोसिसह यावं, नाही पक्षां आजचे मुद्रातवर मुलखावर बस्री पाठवितो, " सेव्ह्हा रेसिटेड मुपनुप येऊन स्वर्गीत सामील झाला. गंगाधरराव हे काशीयात्रेस गेले होते (१८५०). त्यावेळी येथील इंग्रज अधिकाारी त्यांस सामोरा आला नाही, त्यावरून त्यांनी कलकत्त्यास लिहून त्याला माफी मागावयास व नौकरीचा राशीनमा चावयास लाविले. या यात्रेत यरोवर लक्ष्मीबाई होत्या. थोड्या दिवसांनी (१८५१) राणीला पुत्र झाला; परंतु ती तीन महिन्यांनी मृत्यु पावला. त्यामुळे गंगाधररावास थळा बसून त्यांची प्रकृति गालावली. अनेक औपधोपचार केले, राणीने उपोषणहि केली; परंतु उपयोग होईना. अखेर प्रकृति फार ढावळल्याने गंगाधररावांनी व राणीने नेवाळकराच्या पराभ्यांतीस एक मुलगा (आनंदराव) दत्तक घेण्याचे ठरविले व पुंदेलखंडाचा नायब पोलीटिकल एजंट एलीस व लक्ष्मी अधिकारी मार्टिन यांच्या देखात यथाशक्त्र दत्तविधान करून मुलाचे नाव दामोदरराव ठेविले (१८५३ नोव्हेंबर). या प्रसंगां गंगाधररावांनी इंग्रजास एक खलिता लिहिला, व त्यात इंग्रजांशी झालेल्या (१८१७ सालच्या) तहातीस दुसऱ्या कलमाप्रमाणे आपण घेतलेल्या दत्तकास कबुली देण्यास कळविले. या प्रसंगां एलीस व मार्टिन हे हजर होते व त्यांनी आपण या धर्मी खटपट करू असे कळूळ केले. यरीलप्रमाणेच दुसरा एक खलिता पुंदेलखंडाचा पो. एजंट मालकम याच्याकडे पाठविला; एलीस यांनीहि मालकम यास एकंदर हकीकतीचे पत्र लिहिले. त्यानंतर गंगाधरराव हे २१ नोव्हेंबर रोजी वारले.

हे समकाल्यावर मालकमने गन्धर्व जनरलास दत्तक दावतीत एक पत्र लिहिले (२५ नोव्हेंबर); त्यात त्याने ' इंग्रज सरकारने दत्तक कबूल करू नये ' असा स्पष्ट मजकूर लिहिला. मात्र राणीच्या शानशौकतीकरिता दरमहा पाच हजारोंची नेमणूक करून सर्व संस्थान लवकर खालसा करीये असा सल्ला दिला. याप्रमाणे पत्र लिहून मालकमने झाशीस ८१० पलटणी बंदोबस्तासाठी आणून ठेवल्याहि. यावेळी सातारा, नागपूर व तंजावर ही संस्थाने विनवाराशी म्हणून खालसा करणारा डलहौसी हा गन्धर्वजनरल होता. त्याने ही संधि वाया जाऊ दिली नाही व बंधपरेपरागत राज्य चालवू हे तद्वांतीस कलम फेटाळून लाविले. हे कलम पुढीलप्रमाणे हाते " इंग्रजसरकारचा अंमल पुंदेलखंडात सुरू झाला त्यावेळी कै. शिवरावभाळ याच्या ताब्यांत असलेल्या व सध्या झाशीसरकारच्या ताब्यांत असलेल्या.... सर्व प्रांतांचे राव राजचंद्र यांस, त्याच्या वारसदारांस व त्या वारसदारांच्या जागी संस्थापित दोणारास, इंग्रजसरकार बंधपरेपरागत मालक नेमून, ते त्या प्रांताचे संस्थानिक आहेत असे कबूल करीत आहे " यावेळी राणीनेहि शिवरावभा-

ऊनी इंग्रजांवर केलेल्या उपकाराची आठवण देऊन त्यांनी दत्तक मंजूर करावा म्हणून (व त्याच वेळी दत्तियाचा राधा, ओरछाचा राजा व जालवणचा गडहोरीदर या तिघांनी घेतलेले दत्तक इंग्रजांनी मान्य केल्याची आठवण देऊन) एक खलिता डलहौसी यास पाठविला. परंतु त्याचाहि कांही उपयोग झाला नाही. एलिंस याने मुद्दा दत्तक कबूल करावा म्हणून डलहौसीस पत्र लिहिले होते; परंतु मालकमने ते आपल्यापाशीच दडपून ठेविले. शेवटी डलहौसीने पुढील ठराव केला- " इंग्रजसरकारच्या संमती-शिवाय ज्यांनी दत्तक घेता येत नाही, असेल्या मांडलिक संस्थानिकांनी दत्तकाची परवानगा देण्यास अथवा दत्तकास मान्यता देण्यास साक्षान् आम्हां कोणत्याहि यचनाने बांधलेला नाही आणि त्यांच्या जहागिरी ओरस संमतीच्या अभावी परत घेण्याचा आम्हांस हक्क आहे झांशी संस्थान स्वतंत्र नसून आमने मांडलिक आहे व त्या संस्थानास आमच्या परवानगीशिवाय दत्तक घेता येत नसण्यामुळे आणि हमी तेथे ओरस संमति नसल्याने सांबांभीम या नात्याने आम्हां ते परत घेतां. ' याप्रमाणे झांशी संस्थान डलहौसीने पूर्वीच्या यचनास हस्तात काढून कुटिल नीतीने गिळकुत केले (२० फेब्रुवारी १८५४).

यरील डलहौसीचा जाहीरनामा ज्यावेळी एलिंसने राणीला सांगितला, त्यावेळी त्यांनी अत्यंत दुःख होऊन त्या म्हणाल्या की ' मेरा झांशी देणा नही '. त्यांच्या या ताब्यात राजवाडा व त्याने ५ हजाराने पेनघान दिले. परंतु त्यांनी नेवटपर्यंत पेनघान घेतले नाही. खाजगी शिद्रक आणि जड-जवाहीर यांच्यावर त्याचा हक्क मुळीच नसून ते सर्व दामोदररावांचे आहे असे डलहौसीने ठरविले. डलहौसी म्हणें की वायद्याप्रमाणे दामोदररावांचे दत्तविधान जरी संस्थान चालविण्यास योग्य होत नाही तरी खाजगी भिद्रकतीवर त्यांचा हक्क चालण्यास ते मान्य आहे. एका बाबतीत दत्तक मान्य व दुसरीत मात्र अमान्य असा हा आपमतलबी न्याय होता अखेर एलिंसने खगिन्यातील शिद्रक व किडा ताब्यात घेऊन राणीला शहरातील राजवाड्यात राहण्यास सांगितले. इंग्रजांनी झिद्रयात आपल्या पलटणी आणून ठेविल्या व झाडीकराच्या सेन्याला कामावरून कमी केले. राणीने निलयांतत कोर्ट ऑफ डायरेक्टर्सकडे अपील केले व त्यात डलहौसीचे सर्व म्हणणे सप्रमाण खोडून काढले, परंतु त्याचा कांही उपयोग झाला नाही उलट कोर्ट ऑफ डायरेक्टर्सने डलहौसीच्या निकालास पाठिंबा दिला व झाशीस इंग्रजी अंमल सुरू झाला. इंग्रजांच्या अंमलांत झांशी संस्थानची स्थिति स्पष्टपणे पाणी सोडून घेतल्यानंतर राहिलेल्या कोरल्या मांडगाप्रमाणे झाला होती, असे जॉन सल्व्हिन म्हणतो. यानंतर राणीने आपले लक्ष धार्मिक कृत्यात घातले. ती दररोज पार्थिवपूजा करीत असे. राणीचे वर्तन अत्यंत पूज्य व सज्जील असल्याचे खुद्द मालकम यानेहि म्हटले

आहे. सन १८५५ त तिने दामोदराबाची मुळ कण्याचे ठरविले व त्याबद्दल सर्वांसाठी म्हणून इंग्रजांनी आपल्या ताब्यात घेतलेल्या खावणी सहा सध्या-तून एक साखाची मागणी केली तेव्हा त्या रकमेवर दामो-दराबाचा हक्क आहे व ता वयांत आल्यावर त्याने ती रकम मागितली तर पुन्हा ती परत घ्याल अशाबद्दल जमीन या असे इलहीसीने बाईला कळविले । याप्रमाणे स्वतःच्या पैशाला जमीन लागू लागला. अखेरस जमीन देऊन रावाची मुंज केली.

इलहीसीच्या अनेक कुर्यामुळे १८५७ साल उभाडले. प्रथम बऱ्हामपूरच्या १९ व्या काढ्या पलटणीने युद्धाचा सडा उभारला. नंतर शिपायांनी मित्र, पोरनी, फानपूर, जखनी, दिल्ली वगैरे ठिकाणी युद्धात घुरतात करून तां ही ठिकाणे ताब्यात घेतली. या लोकास अयोध्येचा नवाब, दिल्लीचा बादशहा व दुसरे नानासाहेब पेशवे हो मळकी (इंग्रजांनी त्याच्यावर केलेल्या अन्यायामुळे) मिळाली व त्यांनी त्याचा पुढारीपणा घेतला.

झांशी येथील सैन्याने ता. १ जून रोजी दगलीस प्रारंभ केला. रथारकोटे व तेथील दारुगोळा वगैरे सर्व सामुग्री शिपायांनी ताब्यात घेतली व तेथील पलटणीचा मुख्य अधिका-री जनलॉय याला ठार केले. तेव्हा शिक्क राहिलेली युरो-पियन मळकी फिल्लपात पळून जाऊन लपून बसली, परंतु शिपायांनी किड्यावर हल्ले चढवून तो काबीज केला (७ जून) व आंतील लोकांची कत्तल केली.

या गोष्टीत राणीचा काहीही हात नव्हता उलट तिने इंग्रजांना मदतच केली होती सैन्यात गरबदगल्ली, तेव्हा गाईन वगैरे इंग्रज अधिकारी राणीकडे गेले आणि आपले रक्षण करण्याबद्दल त्यांनी तिची प्रार्थना केली, व पुन्हा इंग्रजी असल होईपर्यंत सर्व सारी संस्थान आपल्या ताब्यात घ्यावे असे सांगितले. तेव्हा राणीने सांगितल की, पुन्हास आग्रह दिव्यास पलटणवले आम्हास छुटतील व ठारहि करतील. तसेच पूर्वी स्वस्थता असता व मी राज्य मागत असता दिले नाही व आता पैसात मला देता काय तरी एण मी तुमचे रक्षण करतें मसे म्हणून गोऱ्या बायका-मुलांना राणीने खास आपल्या राजवाड्यात आणून ठेवले होते. परंतु पुढे गोऱ्या पुरुषांनीच त्यांना किड्यात नेऊन ठेविले राणीने किड्यातील या गोऱ्यांना वानचार दिवस चोळून गव्हाच्या रोटया पाठवून त्यांनी सर्व प्रकारची काढी पुढा घेतली व इंग्रजावर लपछार केले एवढेच नव्हे तर पुढ कत्तल झालेल्या गोऱ्यांना मूढमासी देवपूज, वाच-तेलराचा योग्य परामर्श घेतला. या बाबतेल्यापेकी मार्टिन नावाच्या एका गोऱ्याने स्पष्ट म्हटले आहे की, राणीचा वरील कत्तलीत मुळीच संभव नसून, उलट तिने आमच्या रक्षणास १०० बरकदास पाठविले व दोन दिवस रसद पुरविली, तिने आम्हास दातियाकडे पळून आण्याची सूचना करून मदत

करण्याचेहि ठरविले, परंतु आम्हीच ह्मण किड्यात राहिलों व शेवटी व्यामच्याच सैन्याने (राणीच्या नव्हे) आमची कत्तल केल्या. काय हा इतिहासकारहि असेच म्हणतो.

फल्गुनंतर पलटणवले राणीकडे आले व व त्यांनी तीन लाख रुपये खर्चाकरिता मागितले. निष्पायाने राणीने एक लाख रकम दिली (जाहीर राजबाडा तोफेने उडवून देण्याने पलटणवल्यांनी ठरविले होते) व मग ते लोक राणीची दहाई शहरात फिरवून दिल्लीकडे गेले तरीहि राणीने इंग्रजांना मदतच केली, तिने सामरंज्य छावणीवाल्यास निरोप करवून सावध केले त्यामुळे तेथील पलटणीस विपरण्यास सबंध मिळाली नाही याप्रमाणेच ठिकठिकाणच्या इंग्रजांना राणीने पन्नासी सावध घेण्याचे बाये हाच कडक करतो यावेळी मात्र वर सांगितल्याप्रमाणे इंग्रजांनी पन्नासीचा राज्यकारभार राणीकडे पुन्हा सोंपविला. परंतु राणीच्या दरबारी या सुमारास जुने व अनुभवीक मुतई कीणी नव्हते, बहुतेक अधिकारी कमी दर्जाचे होते तरी एण सर्व कारभाराची माहिती राणी नियमितपणे इंग्रज अधि-काऱ्याकडे पाठवीत होती, असे पिकने व मार्टिन सांगतात

या संधीचा फायदा घेऊन राणीचा एक दूरवा नासलग सदाशिव नारायण याने कराराचा किडा घळकावून आपल्यास जाहीराचा महाराज म्हणून जाहीर केले. परंतु राणीने त्याच्या-वर सैन्य पाठवून त्याला पिरावून लाविले. पुन्हा त्याने उचल केल्यावरून त्याचा पराभव करून त्याला झांशीच्या किड्यात कैदेत ठेविले इतक्यात ओरछ्याचा दिवाण नथेरा हा झांशीवर बस इमार सैन्यासह चाळून आला. त्याने राणीच्या ओरछ्याचे मांडलिक होण्यास सांगितले परंतु ते तिने नाकारून युद्धाची तयारी केली. सर्व जुन्या वरदारांना जमवून किड्यात दारुगोळ्याचे कारखाने काढून राणी सर्व तज्ज्ञेने जयवत तयार केला नवेयाने किड्यावर हल्ले केले. प्रथम त्याच्या नवाचा रंग दिसत होता, परंतु राणीने जादीने युद्धव्यवस्था हाती घेऊन आपल्या धोक्या लोका-निशीच अखेर त्याचा पराभव केला व नथेराकडून युद्ध खर्च घेऊन त्याला सोडून दिले याप्रमाणे इंग्रजांसाठी म्हणून बाईने या दोन बडाल्या मोठल्या असता उलट त्या लोकांनीच आमची बाजू घेऊन राणीशी लढई दिली असे इंग्रज लोक म्हणतात ।

राणीसाहेब तेमदवी, मुशोल, गुजिजनाच्या पारसी, दया-शील, परोपकारी, उदार व जूर होत्या सुमारे वज दहा महिने झांशी त्याच्या ताब्यात असता त्यांनी मो राज्य-कारभार केला त्यात त्यांचे प्रजावासल्य, दातृत्व, न्यायमानुष व कार्यक्षमता दिसून आली त्यांची स्मरणार्थक इतकी होती की, दोनडे जुमारेक्यापेकी एखादा एखाद्या दिवशी गैर-हजर असल्यास त्याच्या त्यांचे कारण दुसरे दिवशी विचारण्यात येई. प्रथममहाकाहि त्यांना नाद होता त्याचा रंगचा कार्य-क्रम त्यांना प्रथमच वाहिलेल्या एका (वरधरकर मोदो

नावाच्या) माणसानें दिला आहे त्यावरून त्याची योग्यता दिसून येते त्या न्यायनिष्ठ असल्याच कधी कधी अपराध्यास छडीनें स्वतः शिक्षा करीत कचेरीत आण्याच्या वेळीं त्यांचा पोपाख, पायात पायभस्म, सगळीं जमिज्या रंगाचा आंगरखा, डोक्यास टापी व शिच्यावरून बांधलेली वस्ती, कमरेस जरी-दुपट्टा व त्यास लटकवलेला रत्न-वस्त्रित तरवार व दोन उत्तम दमास्कसची पिस्तुल अशा मर्दानी असे कधी जनांनींही पोपाख असे प्रतिनिधत्वातून जगदीं बगैरे किरकोळ वस्तु-शिवाय त्यांनीं भगवत अलंकार पातले नाहीत त्यांचा पोपाख बहुतेक पादरा असे दरवारात त्यांचा वसावयाचा खोली दिवाणखान्यातून असून दारावर एकठा पडदा असे त्यांना स्वतः लिहिता येत असल्यानें या आपले हुकूम एखाद्या वेळीं स्वतः लिहीत त्या वर्णानें फार गौर असून उच, सुंदर, स्वावदार, करारी, नाजूक पण निग्रहा, तोंड-वडा किंबित् लांबट, सरळ नाक, उच्च कपाळ दाणीवर डोळे व सडपातळ अशा होत्या, असें डेलर बगैरे लेखकांनीं लिहून ठेविलें आहे रयतेबद्दल त्यांना फार काळजा बाटे एकदा राज्यात चोराचा फार उपद्रव झाल्यानें त्यांनीं स्वतः त्याच्यावर जाऊन त्यांचे पारिपत्य करून रयत निर्भय केली अडीमध्य गरीब लोकांस त्या उपद्रावरून देत असत प्रत्येक मंगळबारी व शुक्रवारी त्या शाखाच्या महालक्ष्मीच्या दर्शनास मोठ्या इतमामानें जात त्या अक्षपरीक्षांत अक्षेपर होत्या हिंदुस्थानात त्याकाळीं धा नानासांद्र पेशवे, त्यांचे मेव्हणे बाबासाहेब आपट (गवाहेकर) व लक्ष्मीबाई हे तिचे अध-परीक्षक म्हणून प्रख्यात होते. सदाईत जखमी झालेल्या लोकांचा हुरहुर प्रकारची कळवी त्या स्वतःच्या देखरेखीखालीं घेत, त्यामुळे शिपायांची त्यांच्यावर भाकि होती व्यायामाचा शोक असल्यानें त्या रोज पहाटे कलरत व घोड्यावराल फेरफटका करीत

शाशा ताभ्यात आल्यावर तपोळ न्यवस्था आपण इमज सरकारातकें पाहूत आहां व ओच्छी आणि दतिया येथील राजांनीं इमजाविद्द आपल्या प्रांतावर स्वाया रेह्या असतां आपण त्यांचा पराभव केला बगैरे माहित्वां पत्रें त्यांनीं इमज अधिकाऱ्यास अनेक पाठविलीं, परंतु त्याचा परिणाम उलट झाला राणीनें बड उभारलें असें इमज म्हणू लागले या आलोपाच्या निरसनार्थ राणीनें आपला एक बकील त्याच्याकडे पाठविला, परंतु त्यानें इमजाकड न जातां मध्येंच दडी मारिली व राणीला पोटी पत्रें लिहिलीं त्यामुळे इमजानीं आपलेंच म्हणें खरे धरून व प्रत्यक्ष बौद्धी न करितां सर ह्यू रोज यास शाशी काबीज करण्यास पाठविलें यामुळे शेवटीं वाईचेहि मन इमजाविद्द उलटलें इमजानीं आपल्यासाठीं कृतप्रता केली असें त्यांनीं जाणलें पति वारल्यावर काशास जाऊन केशवपनविधि करण्यास त्यांना इमजानीं परवानगा दिली नाही, त्याच्या खाजगा उत्पन्नान्न वरीच रक्कम गंगाधररावांनीं केलेल्या अर्जाकरिता इमज जम

कळ लागले शांशीस गोवध होऊ लागला व महालक्ष्मीच्या पूजेकडील उत्पत्तीह इमजानीं जम केलें या कारणांनीं राणीनें मन त्याच्याविद्द गेलें व त्याचा आणि श्री नानासाहेब पेशव्यांचा पत्र-गवहद्वार सुरू झाला असें म्हणतात. यानंतर किडपात त्यांनीं युद्धायोगी सामान तयार करण्याचे काम जाहीरें सुरू केलें

प्रथम रोजनें सुंदलखंडातल पळटणवाल्यांनीं कर्जाज केलेलीं सवे टिकाणें सादवून साठ हजार सैन्यासह १० मार्च (१८१८) रोजीं शांशीस नेडा दिला आपल्या सर्व कृत्याचा परिणाम उलट झाला व आपण नेतीनें वागलों अशाहि इमज आपल्यावर उलटून आपल्यास घेरण्यास तयार होऊन आला, असे पाहिल्यावर राणीचा मानो स्वभाव प्रगट झाला रोषनें त्यांना घरण येण्यास सांगितलें असतां त्यांनीं तिकडे दुर्लक्ष करून लडाईचा तयारी त्वरेनें व जोरानें केली त्यावेळीं गावातील पुरुषांप्रमाणें बायकांनींही त्या तयारीस मदत केली, एवढेंच नव्ह तर लोकान्यांत त्या स्वतः पणत, असें रोज म्हणता युद्धकेंतीत नियमाप्रमाणें राणीनें किडा भवतोपरी जपयत तयार केला त्याच्या वातुयीबद्दल रोज, लो बगैरे तज्ज्ञांनींही राणीची तारीफ केली आहे शाशी लढावयाची हा सर्वांचा निश्चय कायम होता त्यांनीं लाल बक्षी यास सेनापति करून कात्यास रावसाहेब पेशवे व तात्या टोपी यास मद्रास येण्याकरून पत्रें लिहिलीं तेव्हां पेशव्यांनींही मदतास येण्याचें कळूळ केले

राणाच्या जवळ ह्यू रोजच्या सैन्यापेक्षा सैन्य फार जांढ होतें. शिवाय रोजला चंदेरीदून आणखी इमजी सैन्याचा बरीचशी क्रमक आली होती ताराख १३ रोजीं खरी लढाई सुरू होऊन राणीकडाल घनगर्ज नावाच्या तोंकन इमजाच्या सैन्याची दागादाण उडविली या तोंकेचा पूर प्रथम दिसतच नसे, त्यामुळे घातू बेसावध राहिली, तोंच गोळे येऊन आदळत शहारावर नेम लागू होण्यासाठीं मोठे वाघण्याची खटपट ३१ दिवस इमजानीं केली परंतु त्यांचे काही घालेना अखेर फितुरांनें जाणा घननल्यावरून त्यांनीं पश्चिम बाजूस मोठे बाधून शह रावर तोफा चालू केल्या त्यामुळे राणीची प्रथम निराशा झाली पण त्यांनीं लागलीच जास्त जोरानें तयारी करून गावाच्या तटास झालेली इमा भरून काढली, शहरात पाण्याचे बव ठेरिले व लोकांसाठीं अनज्ज खुले केलें. तारीख २६ सा राणीकडील गुलाम गोपखान या प्रख्यात गोलदाजानें इम जाचा बराच नाश करून त्याच्या सर्व तोफा बद्द पाडल्या त्याबद्दल त्यास राणीनें बक्षीस दिलें तारीख ३१ पर्यंत राणानें इमजाचे काही चालू दिले नाही तारीख १ एप्रिल रोजीं दुर्बिणीच्या सहाय्यानें इमजानीं विजयातील पाण्याची जागा सोवून काढून तेंचें नोफाचा मार बाल-विला दुर्बिणी, तारायत्र, शिरतीचे व कवायती हेन्थ, उत्तम व लाज पडणाऱ्या तोफा बगैरे सामान इमजाकडे होते इमजाकडील किडेवाजने तोफगळे ६०।६५ हेरी

होते. किडपांतील सरकारी बाय्यावर ते पडत व मुदतमान होई, परंतु जुने काम असल्याने गोळ्या पडले तेवढीच जागा जाय-येदी होऊन बाकीची सुरोक्ष तहो. उलट या वर्षे सामानाचा अभाव राणीकडे होता. असे असताहि त्यानीं दाखविलेले शीर्ष व रणजुमला पाहून आश्चर्य बाटेल व तसें समुपशासक अनेक लोकानीं (खुद्द रोजगारीहि) वाटून त्यानीं त्यांची स्तुति केली आहे. बरीच दिवसांच राणीच्या दुर्दैवाने किडपातील दाहुराणा इंग्रजीकडाले गोळ्यानें घेतून जळून त्याकडाले व ४११० मणलें गेलीं. वेदा पडल्यानंतर दाहुराणा दिवशी ११ हजार कौमिनिशीं दाहुरा टोपी कास्पी-दून येता. त्यानीं इंग्रजास पाहेरून वेदा देऊन उदाई सुरू केली. प्रथम तात्यांची घरशी होती, परंतु अखेरीस त्याची फौज फुटली व तात्यांचा कास्पीकडे निघून गे. यावेळीं तात्यांच्या कौमनें इंग्रजांवर हल्ले चढविले त्याचवेळीं किडपातून जर इंग्रजांवर पोसा सुरू झाल्या असल्या व लडाई चालू झाली असती तर त्याज्जेन रोजचा पराभव झाला असता. परंतु किडपाचा ह्याकडार हाच आतून इंग्रजास फिरार होऊन त्यानीं यावेळीं किडपातून एकहि गोष्टी बाज-विली नाही व ह्यामुळे अनेक तात्यांचा मोड झाला. या किडपारीमुळेच पुढे चहर व किडप इंग्रजांच्या हाती गेला असें म्हणत त अकराव्या दिवशीं रस्तः राणीनें सक मेहनत करून इंग्रजांवर हल्ले चढविले; सर्व दिवसनर त्यानीं रापून बाजूनें काही चालू दिले नाही. बाराव्या दिवशीं पहाडे किडपांतील लोक गैरसावध असता इंग्रजांनीं गवताचे आरे वगळून रचून दक्षिण बाजूनें तट ओलाडून चहर घेतले. एका किडप्यानें इंग्रज लोक वेदा उडवून कास्पीकडे जाऊन आलेत अशी गोष्टीच गोष्ट राणीचा सांगितल्यानें त्या यावेळीं विभ्रान्त पेट होत्या. तेव्हाच वेदावर बरीच गोष्ट घडली. तेव्हा किडपातून उतरून दोन हजार लोकांनिशीं राणीनें गोण्यावर चढाई करून त्यांना परादाराचा आश्रय घेण्यास लाविले. राणी स्वतः यावेळीं लडत होती, तिच्या समीर भेरे येईनात तरवादींची लडाईं संपवून त्यानीं बंदीची सुरू केल्या. तेव्हा नाड्याजाने राणी किडपांत परतली. इंग्रजांनीं चहर घेऊन लोकांची कत्तल करून चहरास आग लाविली व चहर सुटले ज्याने गोण्यास पैसा दिला नाही त्यास वेलाळक गोळी घालीत. अशा वेळीं बायको नवऱ्यानें रक्षण करण्यास आली तर त्या दोघांनीं एकदम गोळी घालीत. नवऱ्या भयाने अनेक क्रियांनीं विहिरीत गांभ दिले. चहरातील ह् वरमान हेरून राणीस फार दुःख झाले. त्या भरांत तिनें जोहार करण्याचा नेत केला, पण नव दाल झाल्यावर तिनें पंचव्याकडे जाण्याचे ठरविले. राणी (४ एप्रिल) अत्यंत गिबडक असे तीनवे लोक घेऊन राणी किडपातून बाहेर पडली; अर्दीच इमार किडपातल्या करउपा रंगान्या संस्था येड्यावर त्या त्सार झाल्या होत्या; त्यावेळीं त्याचा पोपच मर्दानी होला, अंगान निरुत्पन्न असून, पाटांशीं याप कर्पाच्या दासोवरसाचा

बाधून घेतले होते. भयंकर दाद करून किडपातून निघून चहरातून उत्तरदरवाज्यानें मंडळी बाहेर आली. यावेळीं चहरांतील प्रजेनें राणीला रोवटें आभिवान केलें. ही यातची इंग्रजास सज्जतात त्यांनीं या लोकांवर तोष सुरू करून पाटल्यान चालविल्या, राणीमजळ येदूक होती; तिचा उपयोक्त करून त्यानीं घोडा भरपाव सोडला. अंधारामुळे सर्वत्र गडबड झाला. राणीनें इंग्रजांची फळी फोडून (खुद्द रोजगारा छावणीतून) कास्पीचा रस्ता गांढला. तें पाहून रोज याळा फार आश्चर्य वाटले राणीवरवीर एक दासी व एक वारगीर येवदेच ठिकले. त्याचा काही गोण्यानीं पाटल्या केला, भांडेर नाहीं से. बाँकर वाने आपल्या एका पलटणी-निशीं राणीला वेदा दिला. वेळ अत्यंत आणायणीची होती. परंतु न डगमगदा राणीनें बाँकरवर हल्ला करून त्याला जखमी करून, सर्व पलटणीच्या देसत घोडा बाणाप्रमाणें सोडल्या व कास्पीकडे प्रमाण केलें यावेळच्या त्याच्या सोयीचे वर्णन इंग्रजांनींही सोडल्या अद्वाने केलें आहे. दुसरे दिवशीं राणी कास्पीस पोहोचली, अत्रपायस्थलास सरक्षे चौबीस तास (१०२ मैल) ही दौड होती. कास्पीस रावडाचे पंचगवानीं त्याची उत्तम ब्यारस्था लावून दिली. दुसरे दिवशीं (५ एप्रील रोजी) दासी चहरात बांजन (कत्तल) सुरू झाले लोक बाट्यातील मंडपांत (भित्तीतील मोठमोठे चोरकोनाडे) उतरून झुपून राहिले गवात लडाक लोक कोणांच राहिले नसल्यामुळे मिरपराधी दान प्रजेस इंग्रजांनीं ठार मारण्यानें काय चालविले. नांवाच्या भूमीनें लोक गवताच्या गंधीत लपत, तों गोण्यानीं ती गंधीच पेट वून घापी. विहिरींत झुपून असलेल्या लोकांचीं कोणां वर दिसली की, गोळ्या चालव्यात, या प्रमाणें तीन दिवस बांजन (पाच हजार लोकांच) झाले व कोड्यावधी किंमतीची लूट गोण्यानीं लुटली. राजवाड्यांत तर अपार लूट भिळाली. सर्व राजवाडा पुडूच गेला. सोमनें, रव, पितळ, तांबे, तवाहीर, वगैरे लुटले. काही एक चवपात्र, राहिले नाही; पोण्यानीं वेदणें सुद्धा गेलें. सोशीचा सरकारी हस्तेलिखत ग्रंथाचा अभूतन व प्रनंड संग्रह गोण्यानीं नाहोस केला. महालक्ष्मीचे देऊळ व तिचे अलंकारहि लुटले. यानंतर काळ्या पलटणीनीं लुटोस प्रारंभ केला. त्यानीं लोकांच्या घरांन जें सापडले तें सर्व पातू, पान्या, कापड वेगळ्या सुती, आडाचे दोर, रद्दाट, साडावरची फळे, सदकी यासह एकूण एक चीज लुटली. ही लूट चार दिवस झाली. चहरा-सम्ये माणसांचीं आणि जनावरांचीं सर्वत्र प्रेत पडली होती. पाचव्या दिवशीं इंग्रजांनीं तेनें आपली झाडी किडविली. अंतर भिळविलेल्या लुटीचा इंग्रजांनीं सरकारी-रातीनें जाहीर ठिकांन केला व रगात पुष्कळ नफा मिळविला. छिंदे बघेरे राजेरजावडांनीं सुद्धा हा माल विकत घेतला. नंतर या प्रकारातील भेजे सुस्थ लोक सापडले त्यानीं बाज्यापुढे फाशी दिले. मोठोपंत तांबे (राणीचेवडील)

हे त्या राजां ईमज्याची फर्ग कोडून दित्याकडे निघून गेले होते. परंतु ते अतिशय जखमी झाल्याने, तेथील राजाकडे गेले असता, त्याने त्यांना पकडून ईमज्याच्या स्वाधीन केले व त्यांनी त्यांना वाड्यापुढे फाशी दिले, त्यांच्याच बरोबर सेनापति लाळाभाऊ यासहि फाशी दिले (५ एप्रिल).

काल्पीस आल्यावर विपादाने राणीने आपली तरवार जेव्हा श्री. रावसाहेबांना परत देऊ केली, तेव्हा त्यांनी त्याची समजूत करून त्यांना एका सेनाविभागधे सेनापति केले. येथे परेच पलटणवाले लोक जया हावेले होते रोशन झाशीचा बंदोबस्त करून काल्पीकडे प्रयाण केले (२५ एप्रिल) परंतु झाशी पुन्हा परत घेण्यासाठी राणी व तात्या टोपा हे काल्पीहून निघाले असता, बाटेतच कुच येथे दोघांची वाढ पडली. रोजने अयाडी मारून मान्याच्या सर्व जागा काजीज करून पेशव्याशी लढाई दिली. ग्वाल्हेरच्या मदनजीची वाढ पेशवे वहात होते, परंतु तो वेळेवर आली नाही पुष्कळ वेळपर्यंत त्याच्या घास हुजराताने ईमजास दाद दिली नाही. पण अखेरीस सैन्यात शिस्त नसल्याने गोधळ होऊन पेशव्यांना मार्गे वळणे भाग पडले व ते परत काल्पीस गेले (६ मे) या प्रसंगां राणीने म्हणणे पेशव्यांनी न ऐकता ते बांदेवाल्या नवावाच्या तंत्राने आलत होते, त्यामुळे त्याचा पराभव झाला याबद्दल राणीने पेशव्यांची बरीच कानउघाडणी केली.

काल्पीस पुन्हा युद्धाची तयारी झाली. राणीच्या हाताखाली त्याने स्वतःचे लालबंदीचे २०० घोडेस्वार असून यमुनेकडील उत्तरबाजू रक्षण करण्याचे काम त्याच्याकडे होते. रोज काल्पीस (१३ मे) राखल झाला व लढाईवर प्रारंभ झाला येथेहि त्याने पेशव्यांच्या हल्लागारणाचा फायदा घेऊन प्रथम मान्याच्या जागा हस्तगत करून घेतल्या. पेशव्यांच्या लोकांनी खोदया उत्साहाच्या भरात आपली सुरक्षित जागा सोडून, ते ईमजाच्या मान्याच्या टप्प्यात गेले, त्यामुळे त्याचा फार नाश झाला व ते मार्गे हटले. इतक्यात राणीने आपले २०० स्वार घेऊन अतिशय जोराने ईमजाच्या उजव्या बाजवेर हल्ला चढविला. तो इतका असद्य होता की, तेथील ईमजी फौज पळून गेली राणीने तर ईमजाच्या तोकफान्यापर्यंत लढाई करून त्याचा तोकफान्याबंद पाडला स्टुअर्ट हा एक सेनापति आपल्या लोकांनिशी बाळून आला अस्ता त्याचाहि पराभव राणीने केला. अखेर स्वतः रोज हा शिल्लकी सैन्यासह आला. त्यावेळी पेशव्यांचेहि सैन्य राणीच्या मदतीस आल, परंतु ते लोक राम पिळन बेसिस्त लढत असल्याने रोजन त्यांना माग हटविले, तेव्हा राणीलाहि नाहिलाने परतावे लागले. परंतु यावेळी दिने दाटाविलेल्या क्षीरार्चे ईमजांनीहि कौतुक केले. याप्रमाणे काल्पी पडली (२४ मे) व पेशव्यांनी बर्पनर साठवून ठेविलेले युद्धसाहित्य व पैसा ईमजांना मिळाला

(जोस हजार शेर तर नुसती शेंदुकीची दारूक होती) या सर्व जयावे कारण, रोज म्हणू की, आमची शिस्त व पलटणवाल्यांची बेसिस्त हे होय.

काल्पीहून पेशवे ग्वाल्हेरीकडे बळले. ग्वाल्हेरचा बळबट किष्ण प्रथम साव्यात घेऊन नंतर ईमजास तोंड पावे हा राणीचा वल्ल सजीस पडत गडला, ग्वालेसननेहि या युक्तीबद्दल राणीची प्रशंसा केला आहे. त्याने रावसाहेब पेशवे, बांदेवाला नवच, तात्या टोपी व राणी या चौघांची तुलना करून युद्धिचातुर्यीत राणीलाच पाहिले त्यान दिले आहे. पेशवे हे मुरारच्या लावणास ता ३० मे रोजी आले, झाले रीस त्यावेळी जयागाराब शिंदे हा गादावर होता या मुमागस त्याचे वय २३ वर्षांचे होते. महाराजपूर, पन्त्याच्या लढायात जय झाल्याने (१८४४) ईमजाची ग्वालेरीस चांगलीच फळद यसली होती. ग्वालेरीचा किष्ण ईमजाच्या हाती होता अजानीस सुखत्यारी मिळाली (१८५३) तरी सर्व कारभार रॅसिडंटच्या हुकूमताखाली चालून होता दिवाण दिनकर रघुनाथ राजवाडे हा होता हा प्रथम एक कारकून होता, रॅसिडंट सुखी याने त्याचे (ईमजास उपयोधी पदगारे) गुण पाहून त्यास उच्च पदास चढविले अजानीला युद्धकलेचा शोक असून तो तेमस्वीहि होता परंतु त्याच्यावर दिरकररावाचे वजन फार होते स. १८५३ च्या प्रारंभी जयाजी हा ग जनरल क्यानिंग यास भेटला असता त्याने त्याचा फार मान करून, त्यास पुत्र न झाल्यास दत्तक घेण्याची परवानगी देऊन संस्थान पथात चालू ठेवण्यात येईल असे आश्वासन दिले. ह्याचा परिणाम अजानीवर बराच झाला व तो बंदवाल्यास मिळाला नाही पलटणवाल्यांनी जयाजीस पुढारीपण घेऊन आभ्यास चालून जाण्यास सांगितले परंतु त्याने ते ऐकिले नाही यावेळी जर जयाजा आभ्यास गेला असता व फलटणवाल्यांना मिळाला असता तर ईमजाचे फार सुकसान झाले असत शिंदे विरुद्ध गाता तर ईमजास आपले बेलूगवाळे उचलण्याचा प्रसंग झाला असता होळवर, भोपाळकर, बुंदेलखंडातील सत्यानिक हे शारे जयाजीवर अवलंबून होते क्यानिंगने, जर शिंदे वडात सामील होईल तर मला उधा आपला गाशा गुडाळाचा लागेल अशा तार केली होती असे म्हणतात

अजानीने ग्वालेरीच्या पलटणवाल्यांना आपण मिळाल्याचे बाळात्कारां आमिप लावून १५ आक्टोबर (१८५१) पर्यंत प्रसंग निभावला परंतु त्यानंतर इंदूरची पलटणे विपडली व तात्या टोपी यानी येऊन ग्वालेरीची पलटणेहि अनुकूल करून घेतली पुढ या पलटणांनी एके दिवशी अजानीची, त्याने पुढाकार घ्यावा म्हणून स्पष्टच विनंति केली असता त्याने ती नाकारली व त्याच्या विरुद्ध आपली खात्री मराठी पलटणे तयार करून जास्त कांजहि जमविली. तेव्हा विरुद्धेच्या पलटणवाल्यांनी राजवाड्यावर हल्ला करण्याचे ठरविले, परंतु तात्या टोपी यानी त्याची समजूत

करून त्यांनी कानपुरात गेलें (१ डिसेंबर १८५७). ग्वाले-
रचे जुने सर्व सरदार ईश्रजाच्या विरुद्ध झाले होते; शिलक
सैन्यहि फिरले होते, आतपास युद्धे सुरू होवों, अशा
स्थितीत केवळ दिनकरराव (व नयारी) यानें ईश्रजांशी
रामनिद्रा राहून त्यांचा बचाव केला. पुढें (एप्रिल १८५८)
तात्या टोपी हे पुन्हा ग्वालेरास आले असता दिनकररावानेंच
प्रसंग सावरला होता. अशा स्थितीत रावसाहेब पेशवे
झांशीहून निघून ग्वालेराकडे गेले व १० मे रोजी ग्वाले-
रमिळवळ दाखल झाले,

पेशवे ग्वाल्यावर रावसाहेबांनी जयाश्रीस दोन तीन निरोप
आपल्यात मिळव्याविषयी पाठविले; परंतु त्यांनी तिकडे
दुर्लक्ष करून त्यांच्यावरच उलट चाल केली (१ जून)
एकाएकी ह्या सैन्याने पेशव्यांचे सैन्य गोंधळून पळ-
लागले. तेव्हा राणीने आपल्या दोनही स्वारांनी शिपाया-
सोफव्यान्वावर घोरानें चालून बाऊन व मोलदाज पावून
झडून तोफा बंद पाडल्या. या वेळी जयाश्री स्वतः पाच दुबार
झेंडेंझिरी राणीवर उडून पडला. तरीहि राणीने न डगम-
गता रणाचे हद्दे पराविले. इतक्यात तात्या टोपींनीहि
आपल्या पथकांमिती गयानीवर चाल केली. कडावयाचें युद्ध
होऊन जयाश्रीचा पराभव झाला व तो दिनकररावसद
आग्रयास ईश्रजाकडे पळून गेला. याप्रमाणें या प्रघाटानें थंड
मुह्यतः राणीकडे होतें. राहारात प्रवेश केल्यावर तात्यांनी
ग्वालेरीच्या किल्ल्याचा ताबा घेतला. सैन्यास किल्ल्यावर ह्यास
अनुकूल होता. गावात लूट न करण्याबद्दल रावसाहेबांनी
सक्त ताहिदी दिल्या होत्या होत्या. १ जून १८५८
रोजी ग्वालेरास फुलवानेंस रावसाहेबांनी राज्यारोहणसमारंभ
करून पेशवाईची स्थापना केली व श्रीमंत नानासाहेबांच्या
नांवाची झेंडी फिरविली आणि ब्राह्मणभोजनें सुरू करून
सर्वत्र ऐकआरामात दिवस घाटवूं लागले. या वर्तनाचा
राणीने अनेकवार निषेध केला. लडाईची तयारी ठेवून ईश्र-
जाचा मोड करावा, त्यांनी सर्वत्र पाषाणेंद टापावा व ते
नामचेच शास्त्रावर मग हे समारंभ करावे सगळे पक्षा राणीने
श्रीमंतात दिला. परंतु अदृढदर्शी पेशव्याने तो मानला नाही.

रोजने पेशव्याच्या या चुकीचा फायदा घेऊन पावसाळ्या
जवळ आला तरी तापडतोय प्रतिकार करण्याची तयारी
केली. त्यानें सर्व केले नसतें तर झ्यालेसन इंग्लंडी कॉ, तात्या टोपी यानीं आपल्या पाताळ्यंत्रा रामकारणानें व
अतकथे आणि अलौकिक युद्धकलेने त्या तीन चार महि-
न्याच्या आतच, ग्वालेरास ह्यापलेल्या पेशवाईचा प्रवेष्ट ब्रह्म
वनगुन सैन्या दहशतमयें जाणुति उत्पन्न करून मराठ्यानें
निवाण सर्व दिड्डल्यानात नाचाविलें असतें. रोज हा काळीहून
निघून (१ जून) अनेक अडचणीच्या मार्गांनी ग्वालेराजवळ
घेऊन पोहोचला (१६ जून). मार्गात अनेक घाट व डोंगर
होते, त्यातून येतांना त्याच्या सैन्याचे फार हाल झाले.
सिन्धुदेस्तर म्हणतो कॉ, प्रत्येक १०० यार्डावर आम्हांला

विधानि घ्यावी लागे. वाटेंत पाण्याचा दुष्काळ होता. अशा
वेळीं जर अडबणीच्या मार्गा पेशव्याच्या सैन्यानें त्यांच्यावर
चढाई केली असती तर त्यांचा धुव्या उडाला असता. पण
पेशवे ब्राह्मणभोजनात देण होतें, मुरारच्या छावणीचीहि
त्यांनी योग्य काळजी घेतली नव्हती. मान्याच्या नागा सोडून
दिल्या होत्या. ही संधि ओळखून रोजने तापडतोय मुरारवर
हल्ला चढविला. उशीरा यातमी मिळाल्यावर तात्या धावून
आले, परंतु ते येथेपूर्वीच सर्व मान्याच्या जंगा रोखनें
कावांज कडला मराठ्यावर शिस्तीन चढाई केली, पेशव्याच्या
सैन्यात अवघातघातकी व बेसिस्त लोक बरेच होते व
त्यांच्यावर एकाचि सत्ता नसून ते आपापल्या मनाप्रमाणें
वागत. त्यामुळे अघोर रोजनें रंशांचा पराभव करून मुरार हें
ठिकाण कापेंन केले या सर्व गोष्टीत पेशव्यांनी राणीनें म्हणणें
ऐकले नाही. इतक्यात रोजनें एक युक्ति योजली. त्यानें
जयाश्रीस आग्न्याहून मुरारास आणिलें. व त्याच्या नावांन
माफीचा जाहोनामा काढून आपण त्याच्यासाठी लढत आहों
असें प्रसिद्ध केले. अशांत पेशव्यांच्या काजस ज शिपाये सर-
दार मिळाले होते ते खुद्द जयाश्रीशी युद्ध करण्यास तयार
होईनात, त्यांनी पेशव्यांची बाजू ओळखून दिली, त्यामुळे पेश-
व्यांचे पुष्कळच बळ कमी झाले.

यावेळी तात्यांनी व पेशव्यांनी राणीचा सल्ला घेऊन तिला
ग्वालेराच्या पूर्वे बाजूनें सरक्षण करण्यास लागिले आणि
तिनें सांगितल्याप्रमाणे तजविजी अंमलात आणल्या. ही शेव-
टचीच लढाई असून पेशव्यांनी संधि गमावल्यामुळे आता
त्यांना जय मिळवें अवघ्य नोह हें राणीनें ओळखलें होतें.
पण तिनें धीर सोडला नाही.

कोटाकिसराई या खेड्याच्या बाजूनें सिमन या इम्रौ
सरदारांनी किल्ल्याकडे चाल करूयात ता. १४ रोजी प्रारंभ
केला. किल्ल्याच्या या दिशेसच राणीनें पथक व मीनें
होते, त्याची व्यावस्था उत्कृष्ट असल्यानें सिमनचा
राज चालला नाही. ता. १४ रोजी सिमननें पुन्हा हल्ला
केला. प्रथम राणीच्या लोहानी त्याला मार्गे हटविले;
परंतु तितक्यांत त्याला ताज्या दमाच्या तीन चार पळ-
टणीची मदत मिळाल्याने, व राणीचे लोक दमसमानें ते
मार्गे सरले. तेव्हा राणी स्वतः पुढें सरसावली. तिचा
आवेश पाहून तिची तुफकी ईश्रजावर उडून पडली.
सिमननें फार खटपट केली, अनेक हद्दे केले, सर्व दिव-
सभर मारा चालविला, परंतु राणीनें पथक तिच्या
दोघांमुळे विस्कळित झालें नाही आणि इश्रजाचा ने
वेत कॉ, रया पथकाची फळी फोडून, कोटाकिसराई
पावून ग्वालेर घडहानजवळ फुलवानपर्यंतचा रस्ता
कापीन करावयाचा, तो सिद्धीस मेला नाही व इंग्रज निराशेनें
परत फिराळा.

तारीख १८ जून (१८५८) उजाडली. राणीवर हल्ले चढ-
विण्याचा या दिवशी आठव्या दुनवे मोडदकाची योजना

झाली होती व त्यांच्या मदतीस सर्व ईंग्रजी सैन्य तयार झाले होते. स्मिथने प्रथम चाल केली त्याच वेळी रोजने दुसऱ्या वाजून राणीवर हल्ला केला राणी आपल्या खड्गी पोषाखात (जोडीस भरवरी बंदेरी बत्ती, अंगात तमासी अंगरखा, पायात पायजमा, व गळ्यात मोठ्याचा कंठा) पोल्यावर बसून, हातात तरवार घेऊन आपल्या सैन्याच्या अग्रभागी आली व तडाई जुंपली. इंग्रजांनी पुन्हापुन्हा हल्ले चढविले, परंतु राणीने मोठ्या शौर्याने ते सर्व पराविले. राणीबरोबर सुंदर व काशी नावाच्या दोन सुंदर व नुर दासी (मदींनी पोशाख केलेल्या) होत्या त्याही लढाईत सामील झाल्या होत्या इतक्यांत रोजने राणीच्या पिठाडास असलेल्या पेशव्याच्या तोफखान्यावर चाल केली, व जोराचा लढाई करून दोन मोठे कांबोज केले. त्यावेळी जयाजीचे सरदार त्या ठिकाणी होते, ते किनूर होऊन मारें परतले. रोज हा राणीच्या जवळ जवळ येऊ लागला इकडे स्मिथच्या तोफखान्यान राणीच्या पयकातील लोक कमी व मोठे होऊ लागले राणीचे संबंध मोठे ईंग्रजाच्या हाती लागले यावेळी राणीच्या भविता इंग्रजांचा गाराडा पडला व पेशव्यांचे सैन्यही वेढले गेले परंतु त्या दार वरचा धोर पडला नाही. त्यांनी भाड्यान उरलेल्या घरावरच्या वहा बास स्वारीनिशी ईंग्रजीची फळी फोडण्याचा ठेवटचा प्रयत्न केला. शिवरायभाऊची भून म्हुणवून घेण्यांत त्यांनी मोठा अभिमान वाटे

ईंग्रजांची फळी कोडून, पेशव्यांना आऊन मिळण्याचे राणीने ठरविले. हुजुर्तीचा सारखा गोळीबार होत होता व प्रत्येक खेपेस राणीचे लोक पडत होते; असे असताही मोठ्या शौर्याने राणीने भरभाव घेऊन फेंकून बाटेंत येणाऱ्या प्रत्येक इंग्रज स्वारास कापून, हुजुर्तीची फळी फोडली व दूतपतीने त्या दौडत निघाल्या ते पाहून स्मिथने एक पोडदव्याची हुकडी त्याच्या पाठलागास पाठविली. एकसारखे तीन दिवस युद्ध करून त्या धडक्या होत्या. त्याच्या मार्गे सुंदरदाखी व रामचंद्रराव देशमुख आणि धुनाथसिंग हे विश्वासु सरदार दोन तीन स्वारासह होते. दामोदरराव (राणीचे चिरेजीव) हे रामचंद्ररावाच्या पोड्यावर होते. इतक्यांत सुंदरदाखी इंग्रज स्वारांनी ठार मारल्यानि, राणीने परत किनूर त्या स्वारांना कापून काढले व पुन्हा जोराने पोडा सोडला. त्याचा नेहमीचा पोडा जखमी झाल्याने, या दिवशी त्यांनी हा नवीमच पोडा घेतला होता. त्याला लढाईची संवय नव्हती सपाटयाने पुढे जात असता व हुजुर्ती मार्गे पाठलाग करीत असता बाटेंत बागेतील पाण्याचा पाट लागला, त्याला पाहून दुर्दैवाने राणीचा पोडा अडला. त्यांनी त्याला पुढे नेण्याची कार बंदपट केली, परंतु काही उपयोग झाला नाही तो तेथे निथळ उभा राहिला. हुजुर्ती स्वारांनी राणीला न जोडल्यात (कोणी तरी मोठा सरदार असले अशा समजतीने) व त्याच्या गळ्यातील कंठाच्या सोमाने, त्यांनी

चोर्होबायने घेऊन जोराचा हल्ला केला. परंतु राणीने मोठ्या शौर्याने तो निष्फळ केला. त्यांनी चण्याच वेळा त्यांना दाद दिली नाही त्या अतिशय धडक्या होत्या व हे लोक त्यांच्या दमाचे होते तरीही त्यांनी त्या सर्वांस पिठाळून लाविले. शेवटी दुर्दैवाने राणीची शक्ति नाहीशी होत चालली व त्याच वेळी उरलेल्या एका द्रागून स्वारांनी पाठीमागून हल्ला करून त्याच्या डोक्यावर वार केला, तो कारागीर होऊन मस्तकाचा उजवा भाग विछिन्न होऊन एक जोडा बाहेर आला. इतक्यांत त्याच स्वारांनी कारागीरीची दगू राणीच्या छातीत मारिली. परंतु असल्याही आसन्नमरण स्थितीत राणीने त्या स्वाराला ठार मारिले. मात्र आपला अंतकाळ जवळ आला असे पाहून त्यांनी रामचंद्रराव देशमुखास खून केली त्यांनी व इतर घराबराच्या एक दोन स्वारांनी मोठ्या चपलतेने त्यांना उचलून जवळच एका बागेतील झोपडीस नेले व तेथे त्याच्या तोंडात गंगा पातली त्यांनी दामोदररावास सभाळण्याची व आपला खूनवेड म्ळेच्छाच्या हाती लागून देण्याची सरदारांना आज्ञा दिली आणि अखेर प्राण सोडला. लग्नीच देशमूखाच्या एका गैमीमध्ये गवताची चित्ता करून रामचंद्ररावांनी राणीच्या शरीराला अग्नि दिला. याप्रमाणे ज्येष्ठ शुद्ध सप्तमी संवत् १९१४ रोजी झांशीच्या महाराणी लक्ष्मीबाईसाहेब यांचा रणमणाला देवद झाला.

हे वृत्त समजताच रावसाहेब व तात्या टोपी यांना फर दुस होऊन त्यांचा धोर खचला. पेशिस्त व अदूरदर्शीपणाने पेशव्यांचा पराभव होऊन रोजने त्याच दिवशी बाहेर घेतले व जयाजीस राज्यावर बसविले. पेशवे ग्वाहेरीहून निघून पन्नाचकडे गेले. खुद्द त्या रोज, लो, मारिण, अनोल्ह, टोरेन्स, म्याकड्या वगैरे अनेक ईंग्रज लोकांनी व लेखकांनी राणी लक्ष्मीबाई यांची सर्वतोपरी स्तुति मागिली आहे.

राणीच्या मृत्यूनंतर दामोदररावास सुरक्षित ठेवण्याचे काम रामचंद्रराव, रघुनाथसिंग, बाळू गोडबोले, काशी कुणथींग वगैरे अत्यंत विश्वासु लोकांनी केले. ठिकठिकाणी अग्न्यांत खून खून त्यांनी अत्यंत अडचणीत दिवस काढले अनेकदा त्याच्यावर विकट प्रसंग आले. पण अखेर त्यांतून ते पार पडले. तात्कालीन कोट्याच्या डाकूरांनी त्यांना त्याची अस्पाण्याची व्यवस्था लावून डाकूरातील एका पहाडात ठेविले होते. त्यावेळी त्यास दरमहा ५०० रु. व उद पोडे, वगैरे घाबे लागले. त्या जंगलात दिस पणू फार, त्यामुळे बऱ्याच रात्री झाडावरील माळ्यावर दामोदररावास त्या लहान वयात काढाव्या लागल्या. याप्रमाणे रावांनी त्या ठिकाणी दोन वर्षे काढिली. एकेरी तर राव अजारी पडले असता मोठ्या सटपटीने बरे झाले. राव गवलेरीहून बाहेर निघाले त्यावेळी त्याच्यापाशी रोख व दगदागिने मिळून ७० हजारचा विषय होता. रोख पैसा डाकूरास देण्यात घेवता, तेव्हा दगिने तराजूने तोलून मागेत त्या भावाने त्याला

देण्यात आले. याप्रसंगी दोन वर्षात सर्व पुंशी संपत्ती
 तेव्हां ठाकुराने रावानां आपला आश्रय सोडण्यास सांगितले.
 त्यावेळी फक्त १०० व. रावांमगळ होत. फोठरा जंगल सोडून
 लवत छपत सिंधी येथे मंडळी आली. तेथील (शिवाच्या)
 ठाणेदाराने मंडळीस पकडण्याचे ठरविले; तेव्हां रघुनाथ-
 सिंगाने त्याची मूठ दाखून तो प्रसंग टाळला व तेथून वक्रीद
 येथे राव आले. परंतु तेथील ठाणेदाराने या सर्व मंडळीस
 कैद करून पाटण येथील इंग्रज एजंटकडे पाठवून दिले. त्या
 प्रसंगात (ठाणेदाराने पोट्टे हिमकून पेतल्याने) उद्दामग्या
 रावास पायी प्रवास करावा लागला.

कोठरा सोडल्यावर रावाचे दोन नौकर न्हंयेला व गणपत हे पाटणच्या ठाकराच्या पदरी नौकरीत राहिले. पाटणच्या जवळच आगर येथे ईपंगोनी जावणी असून तेथे हाक नांवाचा पो. एगंड होता. त्याची युफोने गांड घेऊन न्हंये-खोर्ने रावाचे रक्षक करण्याबद्दल त्याचे मन बळवून आध्यात्म मित्रविले हाकचा राणाबद्दल फार आदर घाटत होता. त्यामुळे त्याने इंद्र येथील पो. ए. दोकसपिअर यास रावाला माफी देण्याबद्दल पत्र लिहिले व त्यानेही ते कबूल करून, न्हंयेखा-बरोबर आपले स्वार् देऊन रावाच मुरझित आगण्याने काम धांगितले. न्हंयेला रावाचा तपास करीत असतां घाटतेच केदेत असलेल्या रावाची गांड पडली व त्या ईपंग स्वार्गानी बबोदच्या ठाकराच्या कैदेतून रावाला सोडवून मंडळी पाट-णास आली.

पाटवचश ठाकुरांनीं रावाची व्यवस्था घर्ता ठेविली मात्र त्याका मनांत रावांनीं येवंच रहावें असें असल्यांनीं त्यांनीं त्यांना नजरकैदेत ठेविलें होतें. ही हकीकत श्रीक याला समजतांव त्यांनीं खटपट करून रावाची सुटका करवून, त्यांना आपल्यापाशीं आगिलें. त्यावेळीं रावाजवळ हातावील कडपाशिवाय एक कर्पाईदिक नव्हती, श्रीकच्या धूळभेटीच्या वेळीं तीहिक नजर करावी लागून राव निष्काचून झाला. श्रीकनें रावास इंदुराव पाठविलें. ही मंडळी इंदुराव आग्यावर (५ मे १८९०) शेक्सपीयरनें त्यांची व्यवस्था पुढीलप्रमाणे लावून दिली. कफ शागीर्द माणसे (तीन चार) ठेवून बाईच्यास रजा देऊन नेटिव्ह असिस्टंट मुनशी धमनारायण याच्या देखरेखीखाली रावास ठेविलें व गव्हर्नर जनरलकडून मोठया औदार्यानें त्यास दरमहा दोडडें रुपयांची नेमणूक करून दिली। पंचवीस लक्षांच्या उत्पन्नाच्या मानकास दोडडें रुपयावर राहावें लागलें. रावांनीं इंग्रजी, फारसी, उर्दू व मराठी भाषांचा अभ्यास केला. इलहोसांनीं संस्थान खालसा करतांना रावांचे दत्तविधान खात्री हुकापुरते मान्य करून गंगाधररावाची सर्व खाजगी मालमत्ता, जडजवाहिर व इतर मिळकती यांच्यावर रावाची पूर्ण मालकी आहे असें ठरविलें होतें शिवाय संस्थानची खाजगी शिल्लक सह्य लक्ष रु. राव आज्ञान आदित सोपविलें इंग्रजी खाजग्यांत व्याजी लावून

देडिंले होती व सज्जन झाल्यावर ती रक्कम राबिड देण्याचा करार केला होता. याच्या खेरीज झालीच व काही आणि पुणे येथील वाडे, बागा, पारोळे वगैरे ठिकाणांची पूर्वापार वतन व जहागिरी ही सर्व राबाच्या मालकीची होती. यावेळी त्या सर्वांस राब ओचवले. इंग्रजांनी आपले वचन मोडून या सर्व खाजगी मिळकती जप्त केल्या. जप्ती मोठ्ठ्या करण्यावद्दल राबांनी पो. एमट, गव्हर्नर जनरल वगैरेकडे अनेक अर्ज केले, खटपटी केल्या, परंतु काही उपयोग झाला नाही.

या सुभारत्त रावांचें लग्न त्याच्या चुलतीन केलें; त्यासाठी तिणें खर्चोसाठी पेश्याची मागणी रेषिस्ट्रिकडे केली; पण रावां ती धुडकावून लाविली; तेव्हां बार्डन आपले दागिने सोडून लग्न पार पाडिलें. रावांची ही पहिली परती भाटव-देकर घराण्यानील असून, ती स. १८७२ त वारली, तेव्हा रावांनी द्वितीयसंबंध (शेवटें घराण्यातील कन्येशी) केला. या बार्डपासून रावानां लक्ष्मणराव नांवाचे शिर्जोव झाले (१८७९). हेच हल्लीं विद्यमान अहित. याचा विद्याभंगस इंदूर येथें झाला.

निदान आपली नेमणूक तरी वाढावा म्हणून दामोदरा-
वर्मा अनेकवार खटपट केली, तेव्हा गव्हर्नर जनरल नार्थ-
ब्रुक याने मोठ्या उदारपणाने (ईश्टच्या रेसिडेन्सच्या अभि-
प्रायावरून) पन्नास व की वाढ केली व रावाचे दहा हजार
कने फेडले. हे दोनही व. पुरेनात म्हणून पुन्हा रावांनी
आपल्या मिळवताइल खटपट केली, वेबटी विलायतेस
इंडिया ऑफीसकडे दाद मागितली; तिचे उत्तर आले की,
रावास हल्लीच योग्य औदार्य सुद्धीने वागविण्यात येत अस-
ल्याने या प्रकरणात आम्हांस हात घालण्याचे कारण दिसत
नाही (१८८१). अखेरीचा उपाय म्हणून रावांनी ईमज
सरकारावर दिवाणां दावा लावण्याचेच ठरविले, परंतु सरकारने
पुराव्यास लागणारे कायदपत्र देण्याचे नाकारले व रावा-
जबल खटल्यापुरता पैकाहि नव्हता. त्यांनी १९१ संस्थान-
कास द्रव्यावद्दल विनंति केली असता फक्त एकट्या रामपूरच्या
नवाबाने एक हजार व. पाठविले. बाकीच्यांनी तर दिवाणीकडे
दुर्लक्षच केले. ईश्टच्या क. तुकोजीरावांनी साज दामोदर-
रावांचा थोडा फार पराभव घेतला. याप्रमाणे जन्मापासून
अपेक्षपर्यंत दुर्दैवाच्या फेऱ्यांत सापडून अखेर दामोदराव
हे नुस्तेंच वारले. हल्ली त्यांचे चिरंजीव श्री. लक्ष्मणराव हे
हंतावर रेसिडेन्समध्ये राहता आहेत.

[संदर्भग्रन्थः—कॅरिस्ट—गवहर्नमेंट सिलेक्शन्स; वेल्सलॉन डिपेंडेंस; एंपायर इन एशिया; स्लीमन्स रिपोर्ट्स; नासा प्रवास (वररईडर गोडसे भटनगीकुल) ; रवालेर-बी बखर; पेपर्स ऑन दि अनेक्वेन्शन ऑफ ह्रांशी, मालकम्स लेटर्स; बेल्-इंडियन एंपायर; डलहौसीज अंडमि. ऑफ बिटिस इंडिया; कार्य-डिस्ट्री ऑफ दि रिपार्ड वॉर; म्यालेसन-डिस्ट्री ऑफ दि इंडियन म्युटिनी; दि राणा (गिलियनकृत) :

पार्लमेंटरी वेपस (१८५७-५८), लो-सेंट्रल इंडिया; लाईक ऑफ सर ह्यू रोब, काये-लाईव्ह ऑफ इंडियन ऑफिसर्स; सिलेस्टर—कॅम्पेन इन माल्वा; मार्टिन—इंडियन एंपायर; पारसनीस—झांशीच्या राणीचे चरित्र, मार्टिन—ब्रिटिश इंडिया; म्हाकफसेन—मेमोरियल्स; मेकार्थी—हिस्टरी ऑफ अवर ओन टाइम्स; इ. इ.]

झिगकॉलिंग हकमती—उत्तर मध्यदेशातील चिंदविन मिल्हाच्या थेट उत्तरेकडील एक शासक संस्थान. हे चिंदविन मिल्हाच्या डेयूटी कमिशनरच्या देखरेखीखाली आहे. याचे क्षेत्रफळ १८३ चौ. मै. असून, बहुतेक संस्थानांतील खेडी नदी-नारी वसलेली आहेत संस्थानचे लोक बहुधा खान आहेत. इंग्रजांनी संस्थान आपल्याकडे घेण्यापूर्वी, लष्णानावर काचोन लोकांचे हजे वारवार होत असत. येथील लोकवस्ती दोन हजाराने असून, तीत ३ ब्रह्मी व याकांचे शासक जातीचे लोक आहेत.

झिगन—दक्षिण मध्यदेशातील परावनी मिल्हातील उत्तर पोदविभाग. याने ३ तालुके असून झिगन नावाचे गाव या पोदविभागाचे मुख्य शहर आहे. ते रंगून-प्रोम रेल्वेचे स्टेशन (रंगूनपासून १० कोस) असून, तेथील लो. स. दोन हजार आहे गावात म्युनिसिपॅलिटी आहे

झिमुवाडा-मुंबई हे काठेवाडातील एक प्राचीन सुंदर शहर असून याच नावाच्या एका जहागिरीचे हे मुख्य ठिकाण आहे. झिमुवाडा नावाचा तालुकाही आहे. येथे एक जुना किला व तलाव आहे अनीहलवाडपट्ट्याच्या प्रसिद्ध सिंदराज जयसिंगाने हा किला व तलाव बांधला असे म्हणतात. अहमदाबादच्या सुलतानाच्या हातात हे शहर असताना ते त्याचे एक लष्करी ठाणे होते. अकरा शतकात हाने गुजराथ शिकव्यावर मोगल सुभेदार येथे राहिले. मोगलांच्या नंतर ते अनुक्रमे कोळी व कुंभोज लोकांच्या ताब्यात गेले व इली कुंभोजाच्या बंदाकडेच आहे. येथे पूर्वी सीड तयार करव्याचे कारखाने असत. इली येथे घोरा घाबडतो. झिमुवाडा तालुक्यात, झिमुवाडा नंतर आग्रागान हे मोठे खेडे आहे. येथीह एक मोठा हलब आहे. एका दुसरे नावाच्या मनुष्याने झिमुवाडा वसविले असे म्हणतात. झोखवा म्हणजे सृष्टिकर्ता. झिमुवाडा हे कच्छच्या राणच्या साध्यावर वसले असल्यामुळे येथे सुमनळ नेहमी दिसते व त्यामुळे त्याला झिमुवाड नाव पडले अशी एक दंतकथा आहे.

झित्तोमीर—रशिया. उर्क्रेनचा राज्यातील प्रांताचे एक मोठे शहर. लो. स. (१९१३) १६८०००० या शहरात एकनृती-यावापेक्षा अधिक लोक राहतात आहेत, आणि रशियामध्ये जो हिंदू पुस्तके प्रसिद्ध होतात त्यातील निम्यापेक्षा अधिक या शहरातील दोन छापखान्यातून बाहेर पडतात. हे कार जुने शहर आहे. ९ व्या शतकाच्या अगोदर हे स्थापन झाले. हे रशियाच्या ताब्यात रशियाने जेव्हा तुर्कचे प्रांत सर केला तेव्हा स्थापनेवर आहे.

झिनत-उन-निसा वेगम—ही अवंगक्षेय बादशहाची दुसरी मुलगी. हिचा दिल्लीतील झिनत-उल्-मशगीद नावाच्या मशीदीच्या आवारात पुरव्यात आले. ही मशीद ताब्याच्या दगडाची असून ती झिनतनेच बांधलेली आहे. ती शहाजहानाबादमधील दरियाबाज पेठेत यमुनेच्या तीरावर आहे. ही जम्मावर कुवाराच राहिली. हिने आपल्या राज्याने दिल्लीत एक कुमारीमशीद बांधली आहे. कदाचित् बरील मशीद व ही एकच असतील. ही बापावरोवर दक्षिणेत पंचवीस वर्षे होती. त्यावेळी अनानखान्यात बघीलपणा पेकून हीच देखरेख करीत असे. संभाजी छत्रपतीवर जेच मन बसले (व जिला त्याने मागणी घातली) व जी त्याच्या पक्षात लग्न न करता अविवाहित राहिली आणि जिने शाहूचा व येसुबाईचा परामर्श अत्यंत काळजीने घेतला, तीच ही वेगम होय. मराठी बघारकारांनी हिच्या ऐवजी हेयु-त्रिशा वेगम (हिची बडील महिण) हिचेच नाव संपन्न दिले आहे, तेचूक आहे. लेनपूलने हिचा मृत्यु १७०८ दिला दिला, तोचूक आहे. मासिरी आलमपिरी १७१० देते; जहादर सहा हा हिच्याशी भांडक्याचा उल्लेख आठवतो (१७१३), फरेखाशिर हा याच वेळी (१७१३) दिला भेटला होता असे कामदारखान म्हणतो. मिर्झा महंमद म्हणतो की, ही आपल्या वयाच्या ८० व्या वर्षी म्हणजे १७१३ त वारली. सारास हिच्या मृत्युवरून नवी साल आढळत नाही. हिचा पातझा वेगम म्हणत.

[संक्षेप ग्रंथ.—नील; मासिरी आलमपिरी, जोनाथन स्कॉट-हिस्टरी ऑफ डेकन; ताझिकरी सलालीनी चपताई, तारीख महंमदी; इंडियन ऑटिक्वरी. पु. ३० पृ. ८०.]

झिपरी तौडू—नेपाळात ललित पाटण (ललितपूर) या जुन्या राजधानीत अशोकाने झिपरी तौडू नावाचा एक बुद्धाचा स्तूप पित. पू. २५० च्या सुमारास बांधला. हे देवपाटण (ललितपाटण) अशोकाची मुलगी चामती हिने आपला नवरा देवपाल याच्या स्मरणार्थ वसविले होते. हे नेपाळचे जुने राजधानीचे शहर असून ते काठमंडूच्या आग्नेयीत सक्का कोसावर आहे अशोकाने येथे पाच स्तूप निरनिराळ्या दिशेस बांधलेले अशाच कायम आहेत त्यापैकी उत्तरेकडच्या स्तूपास झिपरी तौडू म्हणतात. इपि, इपी अशीहि याची दुसरी नावे आहेत.

[संक्षेप ग्रंथ.—इंडियन ऑटिक्वरी पु. १३, पृ. ८१२, बंडल—ए जर्नल इन नेपाळ; आल्बफोल्ड—स्कॅनेस फ्रीम नेपाळ, भाग २]

झियाउद्दीन वरनी—याला झियाइ वरनी असेहि म्हणतात दिल्लीचे सुलतान, सुहंमद शहा तुघलक आणि फिरोज शहा तुघलक याच्या कारकीर्दीत हा पुढे आला. " तारीख फिरोजशाहि " या अखबारीचा हा कर्ता होय. या बघारत आठ राजांची म्हणजे सुलतान घयाउद्दीन यल्बन (स. १२५६) पासून सुलतान फिरोजशाह तुघलक (स. १२५६)

पर्यंतची माहिती दिलेला आहे. यावेळी हा ७४ वर्षांचा होता. त्याचा चुलता मलीक अलाउलमुल्क हा अलिउद्दौन सिलमीच्या कारकीर्दीत दिल्लीचा कोतवाल असून, त्याचा ५५ मुकद्दद हा (१९९६) बरन गहर (साप्रतचें मुद्दे-गहर) चा मुल्की अधिकारी होता. या ठिकाणी शिवाचा जन्म झाल्याने त्याला बरनी म्हणत. [बोल; बहुदाय-अच-रंगसेव.]

शिंरा, त ह धी ल.—पंचाय. फिरोजपूर जिल्ह्यातील एक तहसील. हिचें क्षेत्रफळ ४९५ चौ. मैल व लो. घं. (१९११) १५६९५. तहसिलीच्या उत्तरेस सतलज नदी वाहते तहसिलीचें सुटप स्थळ शिंरा आहे. तहसिलीत ३४३ खेडी असून काळीचें उत्पन्न १९०३—०४ साली ३ लक्षांवर होतें.

गो ब.—शिंरा तालुक्याचें मुख्य शहर. हें फिरोजपूर शहरापासून २६ मैल आहे. १९०१ साली याची मो. संख्या ६३७८ होती. १९६७ साली येथें म्युनिसिपल कमिटीची स्थापना झाली. शहरात व्यापार वगैरे कारणा नाहीं. येथें एक शाळा व एक दवाखाना आहे.

शिरो (मी)—आसाम. कांचार मिश्रा व मणिपूर संस्थान याच्या दरम्यान असलेली नदी. ही बदी ब्रह्मपुत्रे व दक्षिण उत्तारावर उगम पावून पुनार ७५ मैल दक्षिणेकडे वाहात जाते व बराच अंदाजाने सुरमा नदीस मिळते या नदीतून जंगलातील साल व वहा जलमार्गानें येतो.

शिंवारत—बलुचिस्तान एजन्सीचें उज्जाल्याताळ थंड हवेचें ठिकाण. हें समुद्रसपाटीपासून ८०५० फूट उंच आहे. हें शिबि जिल्ह्यात साहारा तहसिलीत आहे. मे महिन्यापासून आक्टोबर महिन्यापर्यंत पो. एजंटचें रहाणें येथेंच असतें. कायमसरह रेल्वेवर काच स्टेशनपासून ३१३ मैल बेलगाडीन प्रवास करून शिंवारतला सुनानें मनुष्य पोहचू शकतो. १९८१ सालापासून हें थंड हवेचें स्थळ म्हणून नियंत्रणात आला. १९८१ साली पो. एजंटकरता बंगला बांधण्यात आला. व १९८१ साली १८००० रुपये खर्च करून विण्याचें पाणी बळानें आणून सोय केली. येथील देण्या फारच गमो-हर आहे. पो. एजंटाना बंगला सोडून सांख्यिकीक दुसऱ्या इमारती व अधिकारी लोकांनी घरे पुष्कळ आहेत.

शीट्टन—तुर्कस्तानात या नावाची शहरे अमर गावें पुष्कळ आहेत. त्यात एक महत्वाचें अलेपी सुभ्यात (विला-वर्तेत) आहे. बहुतेक लोक आर्मेनियन ख्रिस्ती आहेत. लोकसंख्या १०००० आहे.

आर्मेनियन राज्य गेल्यानंतर हें ठिकाण छुटछुट कर-णाऱ्या आर्मेनियनांचें घट्टें झालें होतें. यांनी आपलें स्वातंत्र्य जवळ जवळ १८७८ पर्यंत कायम राखिलें आणि या खाली तुर्कस्तानच्या तुलतानात येथील गडगार कोण ठेवू दिली. १८९० साली यांनी पुन्हा पड केलें; तथापि इंग्रज व अमे-रिकन लोकांच्या तडमोडीमुळे याचा संपूर्ण नाश झाला नाहीं. १८९५ साली आर्मेनियन लोकांनी पुन्हा कत्तल झाली. त्या

वेळेस या लोकांनी पंड केलें व किला ताब्यात घेतला. याचा पूर्ण नाश झाला अवता पण दिस्ती राष्ट्रांचें अ प्रतिनिधी अलेप्पोला होते त्याच्या मध्यस्थीने यास जरा मानाचा व मुलाचा तह मिळाला. त्यामध्ये त्याचा गव्हर्नर कोणी खिस्ती असला पाहिजे दयादि अटी मान्य झाल्या.

शीस्तू—बर्मीतील एक शहर. लो. सं. २७३९९. हें शहर १५२८ च्या व स्लाव् लोकानी स्थापिलें आहे. १६८ पासून १०२८ पर्यंत येथें एक विद्यप रहात असे. शेवटचा रामन कॅथोलिक विद्यप १५९६ साली मेलला. तेव्हा तें खासखन लोकांच्या हातीं आलें. १८१५ साली हें प्रशियन लोकांच्या हातीं गेलें. येथें एक फ्रान्सिस्कन नांवाच्या मिश्र पंथाचा मठ असून त्यात २०००० ग्रंथ आहेत.

शीनवर—शीवर, धीवर, धीनवर (सं. धीवर = कोळी). हें नांव पंगवांचें ओडेवाले, पाणके, कोळी आणि वुरुळ या जातींना लागतलें. १९११ साली याची संख्या ३७५६९४ होती. पैकीं पंधरा ६१ हिंदू व बाकींचें मुसलमान व कार थोडें पाहिले होते. हीनवरला कटार आणि मेहर असेंहि म्हणतात (' कटार ' पहा) मुसलमान हीनवरला मावी असें नांव आहे. मेहर आपणाले रजपूत बाजाचे म्हण-तात. हिंदू जातीत याचा दर्जा खालचा आहे. तथापि याच्या चालीरीती व भावना बऱ्याचमांडांमुळे काहीदा वरच्या दर्जाच्या आहेत. हे लोक आपल्या उपयोगधंद्यात ज्याचा संबंध येतो अशा देवता व गंगा, यमुना आणि सिंधू या सारख्या नदीदेवता यांची सुरत्यकरून उपासना करि-तात; आणि घोडी, गळी आणि आपल्या धंद्याची इतर हत्यारे यांचीहि पूजा करितात.

याच्यातील एक विधि विशेष चमत्कारिक आहे. पंचाय-मध्य दिवाळीवेतारच्या अष्टमीस होई किंवा बुई सण होतो. त्यावेळीं घरातील हीनवरणी किंवा पाणकीणवाडी हिचा स्कार करून घरातील इतर बायका तिच्या सेवेस राहतात. घर शेणानें सारवून भिगीवर बार पाच रंगात येणा व भोई यांची विनं काढतात व त्यावर गंधकुलें बाहून पूजदीप लावतात. यांनी अशी कथा सांगतात की, कलियुगाच्या प्रारंभी दुष्काळ, रोगाद, मृत्यु यांनी बघ प्रसूत झालें होतें. तेव्हा ब्राह्मणांनी पुष्कळ जपजाप, तपावरण करून पाहिलें पण काही एक उपयोग झाला नाहीं. अशा वेळीं एक हीनवर जातीची बाई पुढें आली व दिन आपली प्रयत्न करण्यास ब्राह्मणास उत्ते-जव दिलें ब्राह्मणांनी तिच्या सांगण्याप्रमाणें केल्यावर कालिका देवी आपलें शिर आपल्या हातात घेऊन प्रगट झाली; आणि तिनें ' हा सर्व अनर्थ, अथर्व व अनोति योपासून झाला असून जर जगाचें रक्षण करावयाचें असेल तर आपणाला लोकांनी भजलें पाहिजे ' असें सांगितलें. तेव्हापासून दरवर्षी देवीचा सण पाळण्यात येत आहे. त्यावेळीं शीनवर बाईला अग्र-स्थान दिलें झालें दुसरी एक गोष्ट अशी की, होई नावाची एक ब्राह्मण कुमारीका मुसलमानाच्या

सुट्याकरितां एका झोनवरच्या होपर्वीत लपून राहिली. जेव्हा तिला ऋतू करणारे मुसलमान त्या ठिकाणी आले तेव्हा ती पुष्पीच्या पोटात गडप झाली, तेव्हापासून तिच्या जार्ताचे लोक व इतर हिंदू तिला भजतात. ही चाल कदा पडली हें सांगता येणें कठिण आहे कदाचित् पुष्पी-पूजेचा प्राचीन संप्रदाय याच्यात सुरू असून, याच्यातली एखादी वाई देवी म्हणून पूजिली जात असली पाहिजे. पंजाबातील इतर देवी-संप्रदायांतून हेंच दृष्टीस पडतें. [रोमची खोसरी, से रि. (पंजाब)].

झीनॉफानेस—हा ग्रीक तत्त्ववेत्ता आशियामायनरमध्ये कोलोफोन येथें ख्रि. पू. ५८० च्या सुमारास जन्मला. प्लोफ्रिस्टसच्या मताप्रमाणें हा अनेकविधमंदराचा शिष्य होता. हा प्रथम ग्रीस देशात गाणीं यात हिंडत असे. हिंडता हिंडता हा इटली देशाच्या दक्षिणेत ईलिया येथें येऊन राहिला. त्यानें स्थापन केलेल्या पयाथें नांव या गावाच्या नावावरूनच पडलें (' इलियाटिक पंथ ' पहा) या पंथातील तत्त्ववेत्त्यांपैकी पॉमॅनेडेस, सेनो व मिलीसस हे प्रमुख होत झीनॉफानेसचा मरणकाल अनिश्चित आहे याच्या मतांची कल्पना येण्यास ' विज्ञानेतिहास ' (७. ३३७-३८) पहावा.

झीलंड—डेन्मार्कमधील सर्वांत मोठें बेट. याच्या उत्तरेस कॅडेगाट, पूर्वेस साउंड, दक्षिणेत फारलंड, मुएन वगैरे बेटापासून अलग करणाऱ्या लहान सामुद्रधुन्या, व पश्चिमेस पयूनेनपासून अलग करणारी प्रेडवेस्ट सामुद्रधुनी ह्या आहेत. स्वीडन जवळचें टोंक तीन मैलावर, व पयूनेनपासून ११ मैलावर आहे. दक्षिणोत्तर ८२ मैल व पूर्वपश्चिम ६८ मैल असा याचा विस्तार आहे. याचें क्षेत्रफळ २६३६ चौरस मैल आहे. पूर्णभाग उंच सखल असून समुद्रपृष्ठाच्या काहीसा वर आहे. येथें ३५० फुटांहून उंच अशा कॅटेशस टॅकज्या आहेत समुद्रकिनारा असल्या लहानमोटी आखातें यानीं मंगलेला आहे. इसिफोर्ड व तिच्या बासा या कुमारे २५ मैल जमिनीच्या आत गेल्या आहेत. महत्त्वाच्या म्हणण्यासारख्या नद्या येथें नाहींत. परंतु ईशान्येस आरी, एस्कम वगैरे कित्येक मोठाली सरोवरे आहेत जमीन सुपीक असून धान्य, वटाटे, इतर भाज्या व फळें उत्पन्न होतात. फोर्डच्या सर्गावराचा देखावा फार आल्हादजनक असतो पण इतर भाग रूक्ष दिसतात.

झीलंडचे पाच अम्टर (भाग) आहेत. (१) फ्रेडरिक्सबोर्ग मुख्य शहर एलसिनोर (२) क्जोबेनहॅन्ड-राजधानी कॉपनहेगन; (३) होल्बायक—मुख्य शहर होल्बायक, याच्या पश्चिमेस काल्डबोर्गेचे बंदर आहे. येथें याच्या शतकातील रोमन घर्तावर बांधलेले (नैऋतिक) चर्च आहे; (४) सोरो—मुख्य शहर सोरो. येथें पूर्वी विश्व-विद्यालय होतें, अजून हें एक विद्येचें महत्त्वाचें माहेरघर आहे. पश्चिमेस स्लागेस् हें शेतकांचें ठिकाण आहे. (५)

प्रीस्टो, मुख्य शहर प्रीस्टो. पश्चिमेस नीस्ट ग्रेड हें पुरातन शहर आहे. दक्षिणेस ब्रॅडोडिंगबोर्ग हें लहानसें बंदर आहे.

झुंगेरिया—हे मध्य आशियांत एक मोंगोलियन राज्य होतें. १७ व्या शतकाच्या उत्तरार्धांत हे राज्य फारसून अथवा सुतुखान ह्याच्या कारकीर्दीत उन्नतीच्या शिरारार पोहोचलें होतें. परंतु १७१७-१७५९ च्या चिनी स्वारीमुळे या राज्याचा नाश झाला मोंगोलियाच्या इसिहाकात झुंगेरियाचें फार महत्त्व आहे. याचा काही भाग चिनी साम्राज्यांत (पूर्वेस तुर्कस्थान व वायव्य मोंगोलिया) व काही भाग रशियन तुर्कस्थानांत आहे झुंगेरिया हें नांव इसागर अथवा घागर लोकांवरून पडलें या प्रांतांत काश्गर, यार्कंद, खोतान व झ्यानशान पर्वतांचा भाग, इतके प्रांत आहेत सध्याच्या टिएशान् पैल या चिनी प्रांताला हें नांव देता येईल. राजकीय व भौगोलिक बाबतीत झुंगेरिया नाव प्रचारात नाहीं. सध्याच्याच्या प्रदेशापासून वास्तव्य सरोवरापर्यंतच्या पर्वताला झुंगेरियन ओळ म्हणतात. क्षेत्रफळ १४८००० चौ. मैल व लोकसंख्या ६००००० आहे.

झुझुनु—राजपुताना, जयपूर संस्थान शेखावती निजामत. हें झुझुनु तहसीलार्थें मुख्य ठिकाण असून जयपूरच्या उत्तर-वायव्येस आहे. लोकसंख्या (१९११) १२२६६. येथें एक ११०० वर्षांचें प्राचीन जैन देवालय आहे.

झुवेदा खानुन—ही प्रख्यात खलिफा हसन-अल्-रशीद याची बायको. ही खलीफ-अल्-मन्सूरच्या मुलाची मुलगी. हिचा मुलगा खलिफ-अल्-अमीन नावाचा होता ही बगदाद येथें ८३१ त मरण पावली. हिनें ताम्रिज शहर (स. १०६) वसविले असे म्हणतात. [बील.]

झुन्डुखिता—ही औरंगजेबाची चौथी मुलगी हिच्या आईचें नांव नवायबाई असें होतें. हिचा जन्म इ. स. १६६० त झाला दारा शिकोह याच्या एका मुलाशीं हिचें लग्न झालें औरंगजेब मेल्या त्यान वरवीं व महिन्यांत, मात्र थोडे दिवस आधीं ही मेली (१७१७) [मासिर आलमगीर; लेनपूट-अवरंगजेब]

झुरळ—एक प्राणी. ' कोटक अथवा यदपद ' (विभाग ११ वा) या लेखात झुरळाची सविस्तर माहिती दिली आहे.

झुलफिकारखान—यास अमीर उल उमरा नसरतंजम असा किताब होता, याचें मूळचें नांव यातकादखान असें होतें. औरंगजेबाचा वजीर असदखान याचा हा मुलगा, याचा जन्म इ. स. १६५७त झाला. औरंगजेबाच्या कारकीर्दीत यानें अनेक कामगिऱ्या केल्या. कोंकणच्या स्वारीत हा स. १६८९ त आला. रायगड फिरोजपूर येऊन वाल शाहु व येसुबाई यांना घेऊन औरंगजेबाच्या स्वाधीन केलें (१६९०) व त्याबद्दल शाहानें याला झुलफिकार ही पदवी दिली. नंतर राजारामास भरण्यासाठीं मिर्जासा सहा सात बरे वेढा घालून बसला (१६९१-९७). परंतु मराठे सेनापती संताजी व

धनामी यांनी त्याचा लागू चालू दिला नाही. असेही त्याच्या हातून राजाराम निघटला. तेजावर व त्रिचरापत्री यांवर यांनी त्याच्या वेल्या होत्या. या सुमारास यांचे व औरंगजेबाचे नोट नव्हते. यांनी एकदा तर कामवधू बहाद्दाराचा (जिथल्या बंड्यात) फंदे केले होते. औरंगजेबांनी यांच्यावर दोपरेकीत काम बक्षस धाडले होते. यालाच पुन्हा योगीनेचा सर्व अधिकार दिला. पुढे त्याला महाराष्ट्रात बोलावून (राजाराम गेल्यानंतर यांनी जिथी पसली होती व तिकडे काम नसल्यामुळे) राजाराम म्हाला लहून परत येत असता घाटगावा देवर यत्नाबरोबर यास राजारामावर पाठविले; परंतु राजारामांनी त्याचा पराभव करून सिद्धगढ गाठला (१६९९). पुढे मराठ्यांच्या बंडावस्तासाठी त्याला माळव्यात पाठविण्यात आले (१७०१). तेथे त्याची व नेमाजी शिपायी शतपट उडाली तिकडून त्याला बापानगिऱ्यावर पाठविले असता त्यांनी ते तर केले (१७०६). त्यावर औरंगजेबांनी बाबूट त्याच्या स्वार्थाने कडून सिद्धगढावर धाडले; धान्याच्या टकाईने अठोर किड्डा पडला (१७०६). पुढल्या वर्षी त्यांनी धनाजी गणधाराविरुद्ध घोषपत्रात मदत केली, इतक्यात औरंगजेब मेल्याचे ऐकून तो अक्कीमहादत्त येथून मिळाला (१७०७) व नेमाजी शिपायाच्या मदतीने कामवधूवर हद्दा करून त्याला टकाईत ठार केले (१७०८). बाग्याच्या लढाईत अक्कीमचा पराभव झाला व घाटाभरम (बहादूर घाटा) जय पावला, तेव्हा खान दखिनेतून पळून आला पण बहादूर-घाटाने त्याला क्षमा केली. एवढेच नव्हे तर बहादूरगहाने त्याला अदीलत उमरा पदवी देऊन त्याला दक्षिणचा भुमदार नेमिल (१७०७). बहादूरच्या माम, बहादूर हा आपल्या भावांना एकीकडे सारून वैद्यक छत्रफिकार्याच साहाय्याने व बाबाईने गादीवर आला, त्यामुळे त्याने त्याला पकडून वैद्यक उर्वरत बगदाई बळकावली. नंतर त्याने बहादूरचा वून केला व छत्रफिकार यालाहि फाशी दिली आणि त्या दोघांची बोकी भात्यांना खोचून व त्याची धडे हत्तीला उलटी उगून, त्याहून मोठ्या घाटाने फंदखेने दिव्हीत वाजत गाजत प्रवेष्ट केला (जानेवारी १७११). एवढेच नव्हे तर शहाने छत्रच्या वृद्ध मिरयास (बशीर आसदखान) व त्याच्या मनमान्यानीतील नायकांस याप्रसंगी बळजबरीने आपल्या स्वारीबरोबर चालविले होते, व त्यांना प्रत्यक्ष आपल्या मुलांची व घराण्याची बेअबुपहान्यास भाग पाडले होते. या वेळी आसदने दुःखाने उद्गार काढला की, " समूह अमराह्यां इसमार्ईल रा करतन " (अमराह्यांनी इसमार्ईलचा शेवट केला). छत्रफिकारानी आई मेहरुमिषा बेगम म्हणून होती व शाहिस्ताखान हा त्याचा छाछा होता. [सरकार—औरंगजेब, बीड; मुमुळमानी नगर.]

मुद्रालंङ—दक्षिण आफ्रिका नाताळ विभागातील एक प्रांत. हा प्रांत दक्षिण अक्षांश २६°००' ते २९°१५' आणि पूर्व रेखांश ३०°४०' ते ३३° याच्या दरम्यान आहे. याचे क्षेत्रफळ १०,८२६ चौ. मै. आहे याच्या जागेतील हिंदी महासागर आहे; उत्तरेत व वायव्येस गुड्रेच, व्हिक्टोरिया स्वामिंद ३ आहे. ईशान्य किनाऱ्यावर असलेल्या रेतोच्या टेंकडपाच्या पलकडे सेन्टलशीआ व कोर्पा नावाचे तलाव आहेत वॉगेल, मॅगुटा, उम्मागुमा, अम-कुशी, अमफोलेसी, अम्हादुमी, ब्लड, बफेलो व ट्युगेलाला नद्या या प्रांतातून वहातात. येथील हवा समशीतोष्ण असून येथे एकंदर पाऊस ४० इंच पडतो. १९०४ साली येथील लोकसंख्या २३०००० होती, पैकी १६१३ गोरलोक व एतद्देशीय मुल लोकसंख्या २००० बासुडोस लोक होते. मॅन्टिड, मरॅन्डो, वेर्गेनी, मॅन्डेल, मॅन्टुडी आणि अवेन्सीलोकोनी या प्रांतावर त्याच्या फळन पूर्व व मध्य अतिरिक्ता वराच भाग कायम केला. बाकाचे मुख्य अधिकारी मॅन्डिलोवेट्झ व भुंगवडवा याच्या बंडात सामील होऊन मॅन्डेल व अंगोनी लोकांनी देशावर केले गुरे ही येथील मुख्य दीलत समजली जाते

वु लु लो क—या लोकांची स्वतंत्र जात म्हणून मोडत चालली असली तरी अद्यापि लिपोपो आणि मय्य हावेसी याप्रधील प्रदेशात यांचे वर्चस्व आहे फकिर हद्दच्या माहितीकरिता ' फाकीर ' पहा

वहुपत्नीत्वाची चाल मुल लोकांत रुढ असल्यामुळे, वारस-संबंधी आनगणी उत्पन्नतात. तरा याचा मात्तया कायदा फार उत्तम रीतीने तयार केला आहे. याच्या खारागी माल-मत्तेत बहुधा. गुरेवोर याचाच समावेश होतो. छत्राच्या वेळी बहुबद्ध लोकांच्या बापास मोवदल्यादाखल गुरेवोर देखवांचे चाल मुल लोक पाडतात. होपडयाचा समूह त्यांच्या प्रमुख नायकाच्या अधिपत्याखाली असतो. हा नायक, गृध्रसंस्था-पक अवर ' वेद्रीआर्क ' असून स्वनातिबोधनाच्या वांगत्या वरतुंगुबोवर्त तो जबाबदार असतो. एकाहून अधिक होप-डयाच्या समुदायांहि या नायकाची दत्ता चालू रावते. याच्यावरचा अधिकारी म्हणजे जातीचा मुख्य पुरष होय. त्याच्याहि वरचा अधिकारी हृत्तेडच्या राजाला होता, परंतु साम्रत तो कमिशनरच्या हातात आहे. ह्योनिप पदती-नुषार, कुडु ग्री आपली व आपल्या नवऱ्याच्या आई-बापाची भेट होईल न वेग्याची काळजी घेते त्याचप्रमाणे, आपल्या नवऱ्याच्या कुटुंबातील प्रमुख व्यक्तीच्या नावात आदळणारे शब्द हातु श्री कधीहि उच्चारित नाही उदाह-रणार्थ तिच्या दिराचे नाव, यूमकोनी असले तर नाव या शब्दात छुल आपले असलेला इन्कीमो शब्द तो कधीच उच्चारनायची नाही. आईचा उल्लेख करण्याची जर तिबवर पाळी आली तर ती दुसरा एखादा शब्द हुडकून

काहून तो ती योजील वर सुद्धा आपल्या सातूसासऱ्या-सवधी हाच नियम पाळतो.

नजीकच्या देशात अद्याप प्रचारात असलेली चेटकाची वाधा घालविणारे लोक पदरी डेवण्याची पद्धत, मुलुलंड-मध्योहिए एके काळी प्रचारात होती. एखाद्या माणसास जर कांणी चेटक केलें तर हे लोक जादूटोणा करून तें घालवीत. परंतु किटिवायो नामक गृहस्थानें ही पद्धत सोडून चेटकी म्हणून गणत्या बाणाच्या कैद्याकरिता निराळ्या सोंपड्या वापरल्या अणि त्याची राहण्याची व्यवस्था या सोंपड्यातून केली २० व्या शतकातील प्रारंभीच्या वर्षांत ही पद्धत बहुतेक नामशेष होण्याच्या मार्गास लागली ही जात बटु जातीचा एक पीटवर्ग असल्याने यांनी भाषा, धर्म वगैरेची माहिती बटु जातीवरील लेखांत आढळेल

हा इ.स. — एशोबी शहराची लो सं १९०४ त १८५५ होता. कर्नल पीअर्सनेला मुलु लोकानी १८७९ स येथेच वेढलें. एशोबीच्या ईशान्येस २५ मैलावर बोअर लोकांच्या मुलुखात मेलमोंथशहर आहे. लोमकेली हें सेंट लुशाभा कॉले-शाच्या छाणीचें मुख्य ठिकाण आहे या देशाला बंदर मुलुलंड नाही नीटनेटक्या सडकांनी मोठमोठी शहरे जोडली आहेत. टुंगोला नदीमार्गावर नाताळ व मुलुलंडचे रस्ते येऊन मिळतात. १९०४ साली येथें रेल्वे सुरू झाली

मका, ज्वार, तंबाखू, साखर, चहा व वॉको ह्या जिनसा येथें होतात. सोंन, तांबें, लोखंड, कोळसा हे खनिज पदार्थ येथे सापडतात येथील मुख्य सत्ता प्रातिक मंडळाकडे आहे किरकोळ बाबतीत हें संपटित पार्लमेंटला जबाबदार आहे १८५५ साली इंग्रजांमुळे देश ब्रिटिश राज्यास जोडला गेला. येथील प्रत्येक मुलु नवऱ्याला प्रत्येक पत्न्यामैं १४ शिलिंग प्रमाण कर द्यावा लागतो. १९०६ सालापासून १६ वर्षावरील प्रत्येक मनुष्यावर १ पौंड कर लादण्यात आला.

इ ति हा स. — १० व्या शतकाच्या प्रारंभी मुलु लोक व्हाइट अफोलोसी नदीच्या खोऱ्यात येऊन राहिले १७५६ साली युरोपियन व मुलु लोकांत चकमक होऊन 'वॉडिंगटन' युद्धलें पंचावलेले लोक सेन्टलुशीनाच्या किनाऱ्यावर आले त्याच्या सागण्यावरून येथील लोक फार गर्बिष्ठ व हठी असावे असें वाटतें. १८ व्या शतकाच्या शेवटी मुलु लोकांचें महत्त्व फारच कमी झालें यावेळेस अवाटेन्वा लोक बलिष्ठ होते, त्यांचा मुख्य विंगि केपॅरॉल-लनीत रहात असे. त्यानं डेलागोभावे येथील पोर्तुगीज लोकांशी व्यापार सुरू केला. १८१० साली सझागाकोनाच्या मरणांनंतर त्याचा मुलगा चाक याला मिळाला व त्याच्याच मदतीनं अमे मुलुंला राजा झाला. १८१२ साली अमटेन्वा आणि मुलु लोकांनी अमगवना लोकांना बफेलो नदीच्यापार हाकलून दिलें. अनड्डाळी लोकांचा गुदारी सिव्हांडे यानें याच वेळेस डिगिसेवेयोला पकडून आर केलें. उमटेन्वाचें

सैन्य चाकच्या ताब्यांत आल्यावर त्यानं अनड्डाळी लोकांना मिळून लश्करात पुष्कळ सुधारणा केल्या.

स्वामंडवा व मणीकुसा यांचा पराभव घेण्यावर १८२० साली सर्व नाताळ चाकच्या ताब्यात आलें पुढें मुलु सेनापति मोंक्षिलोकेटसन व्हाल आणि लिपोगो नया-मधील मुलुख उध्वस्त केला. पोंगोली व उमकेमासी नयामधील मुलुख चाकच्या ताब्यांत होता जमिनीवर ड्रेकनवर्गपयंत त्याचाच मुलून होता

चाकनं १८२४ साली देणगा म्हणून फे एक जी. फेअर-बेलला पोर्टे नाताळ दिलें यावेळेस चाबला झालेली नखम एका युरोपीयनानें बरी केली क्रेपटाउन व ब्रिटिश सरवार यांच्यामध्ये राजकारणासबर्धी दळणवळण सुरू करण्या-करिता सोटोबीळा ईंग्लंडच्या राजाकडे पाठविलें, परंतु लगेच पोर्टे एलिझाबेथपासून त्याला परत यावें लागलें. पुढें चाकनं पोंडो देवा उध्वस्त केला आणि १८२८ साली तो डिगान व आम्प्लागान या सावत्र वर्षपडून मारला गेला पुढें डिगान गादीवर आला, हा फार सैनी व बुद्ध होता ह्नु-लंडमधील पळपुटयाना आश्रय देणार नाही एवढ्या अटीवर १८३५ साली यानें ब्रिटिश बसाह्तरवाल्यांना पोर्टे नाताळ येथें धर्मप्रसारक संस्था स्थापण्यास परवानगी दिली १८३७ साली हीच परवानगी अमेरिकन धर्मप्रसारक मंडळाला देण्यात आली. याच साली बोअर लोकांना येथे राहण्याची परवानगी मिळाली १८३८ साली डिगाननं बोअर लोकांची कसल केली पण अडिअस प्रिदोरिअसनं त्याच्या सैन्याचा पाडाव केला स्वित्सर्लंडमध्ये डिगान मारला गेल्यावर बोअर लोकांची पाडावा गादीवर बसविलें.

१८४३ साली यान ब्रिटिशाना अप्परटुंगोला व बफेलो नयामधील मुलुख व सेन्टलुभावे दिला. बोअर लोकांशी याने पुष्कळ लढाया केल्या. स्वासी लोकांशी यानें युद्ध केलें, पाडावे मुळगे सिटोवेयो व अंगुलासी यांच्यामध्ये यादवी सुरू झाली तीत अंगुलासी पडला तिनोवेयोच्या कारकी-दीत इंग्लिश, जर्मन व नॉर्वेजियन धर्मप्रसारक संस्था येथें स्थापण्यात आल्या.

युद्धेच प्रशासकाक मुलुखातील बोअर मंडळानें सिटोवायोला काही मुलुख मागितला. युद्धेच येथें पळून गेलेल्या सिटोवा-योच्या भाषाला (अमटोंगोला) परत दिरत्यास सरहद्दीवरचा मुलुख दळ असें जाहीर केल्यावर त्यांनी भावास परत दिलें व ठरलेला मुलुख ताब्यात घेतला. अमटोंगो पुन्हा पळून गेल्यावर सिटोवायोने दिलेला मुलुख परत मागितला. याच वेळेस स्वासी लोकांनी बोअर लोकांना दिलेला मुलुख मुलुख लोक मार्गु लायले अशा रीतीनं ४२पम झालेले वैमनस्य भितविण्याकरिता नाताळला फेप्टमेट गव्हर्नरची नेमणूक करण्यात आली पण त्यात त्याला यश आलें नाही.

सिटोवायो बरी लायक होता तरी आपलपोंटपा व घमंडा होता यानें ठरवलेल्या लोकांशी लढ केलें नाही

म्हणून यात बऱ्याच मुलींची फक्तल बेली म्हणून नाताळ सरकाराची त्याचावर इतरांची झाली. रयाच वेळेस सिटीवायां आणि ट्रान्सव्हाल यांच्यामधील सरहद्दीविषयी काही तंट्या चालला होता १८०० साली ट्रान्सव्हाल ब्रिटिशांच्या ताब्यात नेल्यावर पूर्वी चालू असलेल्या सरहद्दीविषयीचा तस सुट झाला. सरहद्दीवरील बोअर लोक आता सोडून गेल्यास त्यांनी मोबदला मिळावा व तेथे राहिल्यास त्यांचे रक्षण व्हावे या सुरवात कमिशनर सर बार्डल फ्रेमरच्या भेटी सिटीवायांस पसंत नसल्यामुळे युद्ध सुरू झाले. लॉर्ड चेम्सफर्डने मुलुलंडवर स्वारी केली. इसाबेल्वना येथे ब्रिटिशांचा पराभव झाला परंतु रॉकडिफ्ट येथे झुल लोकांचा त्यांनी पराभव झाला. जिगीन स्टोन्को व कॅप्टन येथे झालेल्या खडाभंति ब्रिटिशांनीच फक्त झाली ब्रिटिश सैन्यावरवर आलेला फ्रान्सचा राजपुत्र हड्डनपोलभन या युद्धात पडला. नंतर उलंडी येथील लढाईमध्ये ब्रिटिशांचाच फक्त झाली.

व्हर्स्तेने सिटीवायांला मागीरवून काढले व ११ सरदारांचा हा देश वाटून दिला आणि त्याचावर देखरेख करण्याकरिता ब्रिटिश रोबर्ट्स नेमला. नेबळ यासुल्लेव सुसिषेपु, हामु आणि वसुल्ल (राजपक्ष) यांमध्ये झालेल्या युद्धानंतर सिटीवायी पुन्हा राजा झाला सुसिषेपु ह्याच्या लोकांनी उलंडीवर स्वारी केली, त्यावेळी सिटीवायी येथून पळून गेला. १८८४ साली लो मरण पावला. बोअर लोकांच्या मदतीने सिटीवायीचा मुलगा जिनी झुलने सुसिषेपु लोकांचा पराभव केला. परंतु सधत केल्पावदल मध्यमुलुलंडमधील वराव मुल्लुळ बोअर लोकांनी याचा लागला. यानंतर प्रभासत्ताक पद्धति येथे सुरू झाली. नाताळमधील व्होहीड पूर्वी वसुल्ल लोकांच्या ताब्यात होते.

नवान प्रभासत्ताक मुल्लुळ वगळून सर्व मुलुलंड १८८७ साली ब्रिटिश राज्यास जोडले गेले. यावदल जिनी झुलने बंड केले पण त्यात त्याचा पराभव होऊन त्यास सेंट जेव्हिना येथे हद्दपार करावयात आले. १८०० साली मुलुलंड व टोंगालंडमधील अर्धवट स्वतंत्र मुल्लुळ झुल्लेवला जोडला. १८९५ साली स्वतंत्र व उमरेजिझा सरदाराच्या मुल्लुळांचा या देशात समावेश झाला या वेळेस टोंगालंड ब्रिटिशांचे रक्षित संस्थान झाले.

१८९७ साली झुल्लंड नाताळ सरकारच्या ताब्यात गेले. १८९८ साली जिनीझल परत आला १८९९ पासून १९०२ पर्यंत बोअर व झुल लोकांमध्ये युद्ध झाले त्यात झुल लोकांची फक्त झाली. १९०१ साली लुबोथाने नाताळवर स्वारी करण्याचा प्रयत्न केला पण त्यात त्याला यश आले नाही. १९०५ साली प्रत्येक तफण पुण्यावर १ पौंड कर बसविला म्हणून येथील लोकांनी बंड केले. बंडखोरांचा पुवारी बंकाट हा कांभला येथे पळून गेला. याच वेळेस थिगनंदा बंडात सामील झाला. सर डकन मफेन्सॉन बंडखोरांचा पराभव

केला यात घाटाचा जवळ झाला व थिगनंदा घटून वध झाला घाटाच्या बंडात सामील असल्याबद्दल दिनीझल्लुळा व बर्पाचा थिझा झाला १९१० साली बोधाप्रधानमंडळाने बभमुक्त केल्पावर यास ५०० पौंडांचे पेन्शन मिळाले. [थिक्शन—दि स्टोरी ऑफ दि झुल्ल; फॉर—मुलुलंड अँड दि झुल्ल, मिफर्ड—थू दि झुल्ल कन्ट्री.]

झुल्ल—मध्यप्रात. सुलगुना संस्थानातील एक ओसाड थिझा हा मानपुण्याच्या अभिषेक ३ मेलावर आहे. टॅकडीचा एका राखनाळ कज्जवर हा वाभला आहे जवळच झाडणी झाकलेली असो काहो रेंदा देवळे आहेत.

झुरिच—स्वित्झर्लंड. झुरिच विभागाचे मुख्य ठिकाण हे शहर लिम्मेट नदीच्या दान्दी तीरावर वसले असून स्विझर्लंडमध्ये हे सर्वांत मोठे शहर आहे. येथील देखावा पार लमणाय आहे. याची लोकसंख्या १९०० साली १५००० होती. पैकी ३११२५ जर्मन, ५३५० इटालियन, ४२१० ऑस्ट्रियन, १८३१ रशियन, १५९१ फ्रेंच, १५७ इंग्रज व २२२ युनायटेड स्टेट्समधील अमेरिकन होते. निरनिराळ्या धर्मीय लोक पुढीलप्रमाणे होते—१०२७५६ प्रॉटेस्टंट, ४३१५१ रोमकधीर्षक व २७१३ बहूद्री १९१० साली झुरिचची लोकसंख्या १८९०८८ होती

येथे ऑस्ट्रोन प्रायरे देशालय आहे. त्या ठिकाणी कॅथोलिक लोक प्रायरी करावायत जमतात. याच देशालयात १९११ साली ह्यापिलेले मेषसंप्रदालय आहे. या मेषसंप्रदासयात १००००० ग्रंथ असून ४५०० बखरी आहेत या बखरींन ईवरीली, सुलींगर, जेन प्रे वगैरे प्राबिड स्त्रिपुरयाचे हस्तलिखित ग्रंथ आहेत. या इमारतीजवळच १८८५ साली बनारलला एक ईवरीलीचा पुतळा आहे. येथील दुसरी महत्त्वाची इमारत म्हटली म्हणजे राष्ट्रीय पदार्थसंप्रदालय होय. यात पुष्कळ जुन्या वस्तूंचा संग्रह केला आहे. येथे एक रोमन लोकांनी बांधलेला पूल आहे. याशिवाय येथे पुष्कळ देवालये आहेत.

हे शहर स्विझर्लंड देशातील जर्मन भाषा बोलणाऱ्या लोकांचे बौद्धिक केंद्रस्थान आहे. येथील मुख्य पॅद म्हटले म्हणजे, कापूस पिजणे व यंत्र तयार करणे होत. येथे रेशमी कापडही तयार होत. येथे प्राथमिक व दुय्यम शिक्षणाच्या शाळा असून १८३३ त स्थापन झालेले एक विद्यापीठही आहे या शहराजवळ एक वैद्यशाळा आहे याशिवाय येथे जनावरांची चिकित्सा, गणित, औद्योगिक कला, ग्राम विनय वगैरे शिक्षणाकरिता निरनिराळ्या संस्था आहेत. येथे पूर्वी हेल्थेव्होशियन लोक राहत असत. पुढे हे शहर रोमन लोकांच्या ताब्यात गेले व त्यांनी येथे इटली देशात जगणाऱ्या व इटली देशातून येणाऱ्या माळावर लकाट वेण्याकरिता एक ठाणे ठेविले. इ. स १३९३ मध्ये येथील सत्ता एका मोठ्या सभेच्या हाती गेली.

झुसी—संयुक्तप्रांत. अलाहाबाद जिल्हा फूलपुर तहसीलतील एक गाव. उ. अ. २५° २६' व पू. रे. ८१° ५४'. गंगा व यमुना नद्यांच्या संगमासमोरच हा गाव वसलेले आहे. लोकसंख्या (१९०१) १३४२. पुराणातही वर्णिलेले पुरातन राजांचे प्रतिष्ठान अथवा केसी हेच होय असा शोध लागला आहे. एका काळी यास हारधंगपुर असे म्हणत. अकरा वादशहूंच्या वेळी यास हाडियाबास असे नाव होते. हुएनत्संगने उल्लेखलेले किया-शि-मु-लो हेच असावे असा काहींचा तर्क आहे. दोन मार्तांडांनी प्राचीन काळी त्या ठिकाणी किडे असावे असे दाखविताने. याशियाव गुप्तान्य, वेळची सोन्याची नाणी व इ. स. १०२७ मधील एक ताम्रपत्र या ठिकाणी उपलब्ध झाले आहे.

ज्ञेय-अवेस्ता—हा पारशांचा धर्मग्रंथ होय अवेस्ता हा शब्द 'अविस्ताक-ज्ञान, ज्ञानदेणारे पुस्तक' या पद्वली भाषेतल्या शब्दावरून बनलेला आहे. ज्ञेय-अवेस्ता हे नाव जुनीच आहे. पहली भाषेत ज्ञेय याचा टीका असा अर्थ आहे. 'अविस्ताक व ज्ञेय' अगर 'अवेस्ता वा ज्ञेय' असा शब्द प्रयोग पाहिजे.

अवेस्ता ग्रंथ, हा नष्टप्राय झालेल्या धर्माचा मुख्य ग्रंथ आहे. जगातील इतर कोणत्याही धर्माचा या धर्माच्या इतका कमी प्रसार नसेल हे खरे, तरा पण या अवेस्ता ग्रंथाचे व त्यामध्ये सांगितलेल्या धर्माचे ऐतिहासिकदृष्ट्या फार महत्त्व आहे. या धर्मग्रंथात लिहिली एकूण ५०० वर्षांपूर्वीच्या वा लिखाणाकरीनर ७०० वर्षांच्या अवधीतील इराणी लोकांच्या धर्मवैराग्या, समजुती, जाचारविचार यांची माहिती मांडते, इतकेच नव्हे तर या धर्मग्रंथाच्या व त्यात सांगितलेल्या धर्माच्या साहाय्याने, पशुभारतीय काळावर म्हणजे वैदिक भार्यांच्या भारतप्रवेशापूर्वीच्या काळावर प्रकाश पडण्याचा पुष्कळ संभव आहे. हल्ली उपलब्ध असलेला अवेस्ता ग्रंथ हा एका काळच्या मोठ्या बाढ्मयाचा केवळ अवशेष होय मूळ अवेस्ताग्रंथाची १२०० प्रकरणे होती असे पहिली दंतकथावरून समजते अवेस्ताग्रंथ १२०० गाईच्या कातड्यावर कोरला होता असे टबरी व मसूदी या इतिहासकारांनी म्हटले आहे या ग्रंथाच्या विस्ताराबद्दल प्राचीन छीरियन लेखकहि साक्ष देतात व छिनी नावाच्या रोमन पंडिताने, शोरोआस्टरने २० लक्ष कविता रचल्या असे म्हटले आहे. खुद्द उपलब्ध अवेस्ताग्रंथाचे अतर्गपरीक्षण केले तरा हेच दृष्टीपत्तास येते. पण त्यांत बलवत्तर प्रमाण म्हणजे पहिली भाषेतील दिनकर्त या ग्रंथाचे व पश्चिम रिवायतग्रंथाचे होय. या ग्रंथात प्राचीन अवेस्ताग्रंथाच्या विस्ताराबद्दल व त्यातील मनकुराबद्दलची संपूर्ण माहिती आलेली आहे.

पूर्वाकाळी व विशेषत अकिमेनियन राजांच्या अमलाखाली या धर्मग्रंथाचे रक्षण मोठ्या आस्थेने होत होते.

शोरोआस्टरचा साहाय्यक जो विष्टास्प राजा त्याने अवेस्ता ग्रंथ सोनेरी अक्षरात लिहून काढवून तो ग्रंथ पॅर्सेपोलीस येथील आपल्या दफ्तरकचेरीत ठेवला होता असे टबरीने म्हटले आहे, व दिनकर्त ग्रंथावरूनहि हीच गोष्ट दिसून येते. या ग्रंथाचा दुसरी एक सोन्याच्या विटावर कोरलेली १२०० प्रकरणेत्मक प्रत समरकंदमधील अगरी (अग्रिह) मधील खास खानिन्यात ठेवली होती असे शोरोआस्टरने ऐकान या पहिली ग्रंथावरून समजते. पण या दोन प्रतींचा अलेक्झांडरच्या स्वारीमध्ये ज्यावेळी पॅर्सेपोलीस व समरकंद हे मीकांच्या हातां आले त्यावेळी नाश झाला.

अलेक्झांडरच्या मागून सेल्युकसच्या अंमलाखाली व पार्वियन अमदानांतहि, अवेस्ता ग्रंथाचा पुष्कळ भाग नामशेष झाला. तथापि अशा हालाखीच्या स्थितीतहि अवेस्ताचा बराच भाग शिल्लक होता व काही भाग पारशी उपाध्यायांच्या तोंडात होता. अर्साकिडच्या कारकीर्दीत म्हणजे तिसऱ्या शतकाच्या प्रारंभी शिल्लक राहिलेल्या अवेस्ता ग्रंथाचे एकीकरण करण्याचा प्रयत्न झाला. बरकश राजाने उपलब्ध अवेस्ता ग्रंथ लिहून काढण्यात यावे, अशी आज्ञा जाहीर केली सस्तानियन पराव्याच्या सत्त्वापकारने हीच परंपरा सुरू ठेवली. त्यामुळे या एकत्रीकरणाच्या प्रसाला चालना मिळाली व दुसऱ्या शापूरच्या कारकीर्दीत (३०५-३८०) आदरबाद मारसपद या मुख्य प्रधानाच्या देखरेखीखाली या उपलब्ध ग्रंथाचे एकत्रीकरण झाले; व हा तयार झालेला ग्रंथ प्रमाण ग्रंथ म्हणून मानण्यात येऊ लागला. पण अलेक्झांडरच्या स्वारीने जे पारशांचे व त्याच्या धर्मग्रंथाचे नुकसान झाले नाही ते मुसलमानांच्या प्रशियारवरील स्वारीने झाले. मुसलमानांनी इराण पादाक्रांत केल्यावर त्यांनी आपल्या नेहमीच्या पद्धतीप्रमाणे धर्मच्छल करण्यास मुद्रात केली. ज्या ज्या ठिकाणी धर्मग्रंथ सापडतील ते सर्व गोळा करून त्यांचा नाश करावा असे फर्मान काढण्यात आले व पारशांचा फार छळ करण्यात आला. त्यामुळे पारशी लोकांना देशत्याग करणे भाग पडले. त्यांच्याबरोबर जेवढा अवेस्ता ग्रंथाचा भाग नाशानून बाचला तेवढा रक्षिला गेला. पारशी लोकांपैकी बऱ्याच लोकांनी बाटण्याच्या भीतीने हिंदुस्थानचा मार्ग परला. हिंदुस्थानात असता राखण्यात आलेला अवेस्ता ग्रंथाचा भाग पुन्हा लिहून काढण्यात आला. त्या प्रतीपैकी काही प्रती १११४व्या शतकामधील असून त्या उपलब्ध आहेत. पण कोणत्याहि एका प्रतीत समग्र अवेस्ता ग्रंथ एकत्र असलेला आढळत नाही.

अवेस्ता ग्रंथाचे स्वरूप—ज्याला आपण हल्ली ज्ञेयवेस्ता म्हणून नाव देतो त्याचे दोन मुख्य भाग आहेत. पहिला, ज्यालाच खरोखर अवेस्ता हे नाव देणे सयुक्तिक होईल त्यामध्ये वेदीवाद, विस्तेरद व यज्ञ याचा समावेश होतो. वेदीवादामध्ये पौर्णिक कथा व धर्माच्या आज्ञा याचा संघट

हालेका आहे निस्परामर्श, यत्करिता जरूर अशा अरि-
शालीप्रार्थनेचा संग्रह आहे. यदंतमर्थे अज्ञान प्रकारच्या
अरिप्रशान्तिप्रार्थनाचा अंतर्भाव असून शिवाय, प्राचीन
गाथापंक्तीबाहेर यांत समावेश होण्यात आला आहे. काही
हस्तलिखित प्रतीत हे तिन्ही ग्रंथ परस्परानुवृत्त असून
त्यांच्या शेवटी पल्लवी नायेताळ नावावर नोंदवलेले आढळते.
इतर हस्तलिखित प्रतीत हे तिन्ही ग्रंथ यज्ञाधीन प्रार्थ-
नाच्या दृष्टीने दोर्दमार्थे, एकत्र करण्यात आले आहेत व
त्यांच्या शेवटी भाषांतर अगर टीका वगैरे काही आढळत
नाहीत. म्हणून त्याका ' ह्रद वेदोदाद ' असे नाव देण्यांत
वैत. दुसऱ्या भागाचे खोद अवेस्ता असे नाव असून त्याच्या
मध्ये खोटी छोटी प्रार्थनासूक्ते मथित झालेली आहेत. ही
सूक्ते केवळ उपाध्यायानांचे नव्हे तर खरी यदुस्पर्धनी विविष्ट
प्रसंगी विविष्ट दृष्टीने म्हणावयाची असतात. योषेरीज या
भागात यज्ञ व इतर तऱ्हेची कथाचा अंतर्भाव होतो यज्ञ
म्हणजे देवतांच्या स्तुतीचा केलेला संग्रह.

आज जे अवेस्तासंदर्भ उपलब्ध आहेत ते संपूर्ण नसून
बरेचसे वाटाय लागत झालेले असले असे या वाङ्मयाच्या-
फळे विचारपूर्वक पाहिल्यास सहज दिसून येईल. शिवाय
या मनुष्या ऐतिहासिक पुरावाही पण सापडतो. अरथाच्या
विषयामुळे सध्यामिथन राजपराण्याला ओहोटी लागली. ह्रद
वाङ्मयाचा बराच भाग उपलब्ध करण्यात आला वेदोदा-
दच्या पद्धती भाषांतरात असे पुढील ह्रद अवेस्तात उतारे
सापडतात की त्याची माहितीचे आपल्याला अद्यापि लाग-
लेली नाही. निरतिशयान एमोवेनेद, या संवत्सरे अमेवुहळ
अज्ञात पुनरुत्थातात उतारे पेतलेले आहेत यज्ञाची संख्या ३०
आहे असे पारती लोकांचे समजत आहे पण त्यापैकी १८
उपलब्ध आहेत. इतकेच ती ज्योतिषा वाङ्मय शिष्टक राहिले
याचे कारण त्यात श्रौतसंन्यातविधींचा संग्रह असून त्याचा
नेहमी व्यवहारात उपयोग होत असल्यामुळे त्यांचे रक्षण
होण असाधारणच होई हे होय.

प्राचीन अवेस्ताचे स्वरूप — सहाखंडित पर-
मार्थ्या सत्तेप्राची अवेस्ता वाङ्मयाचा संग्रह करितात येऊन
त्याचे २१ नसक (भाग) पाडण्यात आले आहेत. यापैकी
प्रथमा छान भागाची भाषा व दुसऱ्या छान भागाचा हात
अगर आचारभाग व उरलेल्या छान भागाचा हथमाय
असे नांव पडले.

गाथा नसकामध्ये स्तोत्रयज्ञ, सूक्त, वरते मानसर, वक्,
वज्ञम, हागोक्, स्पंद या गाथांचा अंतर्भाव होतो त्यांत
यज्ञांत यज्ञांचे घर आलेले असून हे यज्ञांकार पवित्र
मानण्यात येते. या स्तोत्र यज्ञांची ३३ प्रकरणे असून, त्या-
पैकी २३ प्रकरणे पचमय असून त्यांतले भाषा ही पार
प्राचीन दिसते. बाकीची १० प्रकरणे ही मध्यम असून त्यांची
भाषा तरुल्लिखित प्रचलित असलेली भाषाच आहे.
सूक्त, वरते मानसर, व वक् यांमध्ये प्रत्येकी २२ प्रकरणे

असून या २२ गाथांवर यांत टीका आलेली आहे व गाथांचे
भाषांतरही केलेले आहे. पण ही सर्व प्रकरणे उपलब्ध नाहीत,
हाथीकाची तीन प्रकरणे आहेत, त्यापैकी एक प्रकरण
यज्ञांमध्ये घालण्यात आले आहे.

धर्मकायदाविषयक नसकामध्ये निकातम, मनवा घर-
निगत, हृष्टारम, सकातुम, वेदोदाद, किप्रदात, वकानयदत
हृष्टागिदकाच अंतर्भाव होतो. या छान नसकांपैकी पहिल्या
पाच नसकात धर्मविषयक कायदांची माहिती आलेली आहे.
द्वेयदच्या दोन नसकांत, विश्वास्ताविषयक व पौराणिक
कथांचा संग्रह आहे. धर्मकायदाविषयक दोन नसकांत
वेदोदाद हे नसक पूर्णपणे उपलब्ध आहे. निकातसु मनवा घर-
निगत, व सकातुम यांचा थोडा भाग उपलब्ध आहे. हृष्टा-
रमचा महत्त्वाचा भाग, हृष्टारिस्थान व श्रीगिस्तावममध्ये
राखून ठेवण्यात आला आहे. किप्रदात नसकात मनुष्य-
जातच्या व ह्याच देशाच्या उपलब्धीची माहिती आली असून
लोरोआस्टरच्या जन्मापर्यंतचा इतिहास त्यात आढळतो.
वकान यज्ञात निरतिशया यज्ञताच्या प्रार्थना असून ह्याची
१८ यज्ञांचे उपलब्ध आहेत.

हथमात्र नसकात दामदात, नातर, पामग, रतदात इतक,
वराज, कदिक्थव, विश्वास्त सार्व यांचा अंतर्भाव असून या
नसकांची नावाची कार झालेली आहे. दामदातात लोरोआस्ट-
रच्या मर्ने जगाच्या उपलब्धीची माहिती आलेली आहे पण हे
नसक संपूर्ण उपलब्ध नाही. नातरवचचा काहीच माहिती
उपलब्ध नाही. पामगमध्ये गाहानवाद, धीतविधी, कलांचे
भाग, हृष्टागिदकी माहिती आलेली आहे रतदात इतक याचे
दोनच भाग उपलब्ध असून त्यात यज्ञांचे विधिबर्णन केलेले
आहे. वरीलमध्ये नीतिस्वर्याचे विवेचन आहे कदिक्थवामध्ये
यज्ञ विनयक कसा करावा याविषयाची माहिती आली आहे
विश्वारम नास्त यापुढे लोरोआस्टरने दिव्याशाला जाण्याचा
प्राज्ञात आहे. पेतल्याची कथा व लोरोआस्टरने अमोवुहळ
केल्या लक्षायांची हक्कात आली आहे.

प्राचीन अवेस्ता ग्रंथाच्या स्वरुपाचे थोडक्यांत वर्णन
केल्यानंतर त्यापैकी ह्याचे निती भाग उरला आहे याकडे
बुद्धे. पूर्वी शिष्टाक अवलंब्या ग्रंथांचे स्वरूप सांगितले आहे
त्यावरून प्राचीन अवेस्ता ग्रंथांतले मुख्य व महत्त्वाचा भाग
अद्यापिही शिष्टाक आहे असे दिसते. कारण २१ नसकांपैकी
वेदोदाद व स्तोत्रयज्ञ व वकान यज्ञाचा महत्त्वाचा भाग
हे तीन नसक संपूर्ण उपलब्ध आहेत वक्, हागोक्,
विश्वारम सार्व व हृष्टारम या चार नसकांचा महत्त्वाचा
भाग अद्यापि उपलब्ध असून त्याविषयक इतर नसकामधून
थोडा थोडा भाग उपलब्ध आहे. याशिवाय बाकीचे नसक
नसक अवेस्तामधून उपलब्ध नसले तरी पल्लवी भाषेत
भाषांतराच्या रुपात ते अतिशयोक्त आहेत व त्या-
तऱ्हाचा साहचर्याने त्यांतले मजकूर कळतोच.

अ वे स्ता ती ल वि प य, मा ङ णी व का ल — ह्रीं च्या उपलब्ध अवेस्ता प्रधाच्या अतरंगाची माहिती ज्ञानकोश प्रस्तावना खंड, भाग ३, उत्तरभाग प्रकरण ८ पृष्ठा १८-१९ यामध्ये दिलेली आहे. कालसंबंधी वर दिलेल्या प्रकरणातील १००-१०१ पाने पहा

अ वे स्ता ती ल वृ त्त — अवेस्तातील वृत्तांचे निरीक्षण केल्यास अवेस्तातील भाग कोणकोणत्या वेळी लिहिले गेले याचे अनुमान करता येते अवेस्तातील अगदी जुना जो भाग आहे तो छंदोबद्ध आहे व त्यानंतर मागाहून लिहिण्यात आलेला भाग हा गद्य आहे असे दिसते गाथा वाङ्मय हा छंदोबद्ध भाग असून गद्याचे याहि नावनांत वैदिक प्रधाशी साम्य आहे अवेस्तामधील छंदोबद्ध भाग म्हणजे गाथावाङ्मय गद्याशिवाय दुसरा कोणता छंदोबद्ध भाग नाही अशी प्राचीनांची समजूता होती पण युरोपीयन पंडितांनी गाथावाङ्मयानंतरच्या वाङ्मयातहि मगून मगून छंदोबद्ध भाग दृष्टीस पडतात असे सिद्ध केले आहे. अवेस्तातील पद्य-वाङ्मय हे अष्टाध्वरी वृत्तात लिहिलेले आढळते याशिवाय इतर वृत्त वापरलेले कवितेच आढळून येते

अवेस्ताची भाषा — अवेस्ता ज्या भाषेत लिहिला गेला त्या भाषेचे अवेस्तन नाव आहे इंडोजर्मानिक भाषासमूहाच्या इराणी शाखेचा ही भाषा असून तिचे संस्कृतशी विलक्षण साम्य आहे; व हे अवेस्ता प्रधाच्या प्रामाण्यनिश्चयाचे एक बलवत्तर साधन झाले आहे प्लानिशाखट्टया अवेस्तन भाषेतील व संस्कृत भाषेतील स्वरांमध्ये पुष्कळ साम्य आहे. हे व ओ या स्वरांचे अवेस्तन भाषेत पुष्कळ प्रकार होतात तसे संस्कृतमध्ये होत नाहीत शब्दाच्या शेवटचे स्वर ओ खरेजकरून सर्व म्हत्व आहे — संस्कृतमध्ये तसा प्रकार नाही अवेस्तन भाषेतील काही व्यंजन संस्कृत व्यंजनाशी साम्य दाखवितात पण बऱ्याच व्यंजनांचे संस्कृत व्यंजनाची ध्वनिसाम्य आहे संस्कृत 'स' चे अवेस्तात 'द' हे रूप होते. अशा रीतीने संस्कृत व अवेस्तन भाषांमध्ये पुष्कळच साम्य असल्यामुळे अवेस्तन शब्दप्रयोगाच संस्कृतास सद्ग रूपांतर करता येते वैदिक संस्कृत भाषेप्रमाणेच अवेस्तन भाषेतहि प्रत्ययांची समृद्धि आहे. वाक्यरचनेच्या बाबतीत, संस्कृतमध्ये व अवेस्तन भाषेमध्ये थोडा फार महत्वाचा फरक आढळून येतो.

अवेस्ता प्रधात दोन पोटभाषांचे अस्तित्व दृग्गोचर होते एक गाथाची जुनी भाषा व दुसरी नंतरच्या वाङ्मयात आढळून येणारी भाषा. पट्टिलीला गाथाअवेस्तन भाषा असे नाव आहे व दुसरीचे कनिष्ठ अवेस्तन नाव आहे. गाथाअवेस्तन भाषा आणि कनिष्ठ अवेस्तन भाषा या दोन भाषांमधील फरक वैदिकसंस्कृत व अभिजातसंस्कृत यांमधील फरकाप्रमाणे आहे गाथाची भाषा फार शुद्ध असून वाक्यरचनाहि पण तितक्याच शुद्ध असते, शब्दाच्या

शेवटचा स्वर दीर्घ करण्यात येतो. कनिष्ठ अवेस्तनभाषा मिश्र आहे. अपभ्रष्ट शब्द तीत बरेच येतात.

लि पि — अवेस्तन भाषेच्या मानाने अवेस्तन लिपि ही बरीच मागाहूनची असावी असे दिसून येते. या भाषेतील अक्षरे संस्तानियन काळातील पहिली लिपीपासून घेतली असावीत असे दिसून येते. या लिपीत उर्दुप्रमाणेच उजवीकडून डावीकडे ओळ वाचावयाची असते. मूळच्या अवेस्तन लिपीसंबंधाची माहिती अद्यापि उपलब्ध नाही. अवेस्ता प्रधाचे पहिल्यामर्षे रूपांतर संस्तानियन काळात झाले त्यावेळी अवेस्ता समजण्याची देखील अवघण पडू लागली होती अवेस्तावर काही टीकाप्रथ झाले होते असे दिसते, व अशा प्रकारचे टीकाप्रथ मुसुलमानी भ्रमदानीत म्हणजे यिस्ती शकाच्या आठव्या नवव्या शतकात देखील झाले होते याबद्दल पुरावा सापडतो पहिलीमर्षे रूपांतर झालेल्या भाषावेळी, संपूर्ण यज्ञ, विस्तर, वेदीदाद व इतर थोडा भाग उपलब्ध आहे अवेस्ताचे शब्दशः भाषांतर व कविते ठिकाणी विवरणार्थ टीपा असे या रूपांतराचे स्वरूप आहे. मूळ अवेस्तातील वाक्यरचना देखील जशाच्या तशा भाषांतरात वैश्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे, व ज्या ठिकाणी अशक्य होईल त्या ठिकाणी तेथे नवान प्रत्यय निर्माण करण्यात आले आहे. या पहिली भाषांतरावरून प्राचीन काळी या झरपुत्राच्या धर्मासंबंधीच्या आपल्या कोणत्या कल्पना होत्या, अवेस्तामधील धर्मविषयक कायद्याचा तराखीन लोक कशाप्रकारे अर्थ लावीत असत, तत्कालीन आचारविचार काय होते यासंबंधीची माहिती मिळते व या दृष्टीने या भाषांतराचे फार महत्त्व आहे याशिवाय अवेस्तातील एखाद्या क्लिष्ट शब्दाचा अर्थ या पहिली रूपांतरावरून समजतो, या दृष्टीनेहि या भाषांतराचे महत्त्व आहे. या भाषांतरात पुष्कळ अशुद्ध व चुका आहेत व त्यात काही काही ठिकाणी विविध अर्थ करण्यात आला आहे हे खरे तथापि त्यामुळे त्याचे महत्त्व कमी होत नाही. अवेस्तन वाक्यरचनेबद्दल पहिली भाषांतरातहि तशीच वाक्यरचना करण्याचा प्रयत्न करण्यात आल्यामुळे भाषांतर फार बोजड झाले आहे. इ स १२०० च्या सुमारास, धवल नावाच्या एका पारशी पात्राच्या नेपासंच नावाच्या मुलाने या पहिली भाषांतराचे संस्कृतमध्ये रूपांतर केले हे भाषांतर कत्ताना यानेहि पहिली वाक्यरचना संस्कृतमध्ये तशीच ठेवण्याचा प्रयत्न केल्यान संस्कृत भाषांतर फार क्लिष्ट झाले आहे संस्कृततील सधि-नियमाकडे पूर्ण दुर्लक्ष वेलेले आढळते सुमारे १९००-१८०० च्या सुमारास खोद अवेस्ताच्या पहिली भाषांतराच्या काही भागाचे अर्वाचीन पश्चिमीरूपी रूपांतर करण्यास आले तसेच १९ व्या शतकात या पहिली रूपांतराची गुजराथी भाषेत दोन रूपांतरे झाली व त्यान वरीन चांगली चढली आहेत

त्याने ११ पाथावर यूरोपीय पंडितांचें एकडे लक्ष वेधलें. अवेस्ता ग्रंथाचो मूळ लिपि दिवून ह्या ग्रंथाचें भाषांतर करपाचो पवित्र मान अंतर्कोटक डू पेरा या फ्रेंच विद्वानास देणें न्हय आशें. त्यानें हिंदुस्थानांत येऊन अनिराय संकटांत दिवत काडून मोठ्या खटपटीन हाराणू भटजीसकळ या ग्रंथाचें अर्थवचन केलें, त्या ग्रंथाचो कांही प्रती मिळविश्यावस्था धर्मांतलि रिपोवाहि त्यानें थोडाकार परिचय करून घेतला. पारस ग्रंथ परत अहमदनगर त्याचें खतव दहा वषे या ग्रंथाचें अर्थवचन करून १७७१ सालीं या ग्रंथाचें सटीक भाषांतर केलें.

या भाषांतरामुळें यूरोपमध्ये लखळ उडून गेली. पुष्कळ खेजानो डू पेराचें मिळवलेल्या ग्रंथाच्या खोटपणाबद्दल शंका प्रदर्शित केला, यामध्ये तर जोमस हा प्रमुख होय. त्यानें डू पेराला मिळालेली प्रत, साफ खोटी असून त्याला पारसानी चकविलें अशें प्रतिपादन केलें. ह्याच्या उलट फ्रान्समध्ये डू पेराला पुष्कळ अनुयायी मिळाले व जर्मनींतलीं विद्वान म्हूण यानें तर या डू पेराच्या भाषांतराचें रूपांतर करून व त्यांत भरपूर माहितीची भर घालून तें पुस्तक प्रसिद्ध केलें.

१८२५ च्या सुमारास पाथाव्य संस्कृत पंडितांचें एकडे लक्ष वेधलें. संस्कृत व अवेस्तांत अर्पेत बरेच साम्य आशें अशें डू पेरा बरीर विद्वानांनीं सिद्ध केलेंच होतें. पण रस्क नावाच्या जेनिद भाषाशास्त्रज्ञानें या दोन भाषांत काय साम्य आशें हें सप्रमाण दाखवून दिलें. हा पंडित स्वतः इराणमध्ये गेला होना व तेथुन त्यानें अवेस्ता ग्रंथाच्या प्रती व पड्डली भाषांतर जमवून आणलीं. १८०६ सालीं त्यानें एक छाटासा ग्रंथ लिहून ह्याच, अवस्थेन आपो फार प्राचीन असून तिच्यामध्ये व संस्कृतमध्ये बरेच साम्य आशें. ती भाषा संस्कृतांतून भिन्न पण, निकटवर्त्य आशें अशें सिद्ध केलें व अवेस्ता ग्रंथांतलें लिपीसंबंधावेदि त्यानें बरेच शोध केले.

नानंतर बर्नाफ नावाच्या फ्रेंच पंडिताचें अवेस्ताचो अभ्यास चालविला होता डू पेराच्या भाषांतरांत बऱ्याच त्रुटी थाल्या आडव्हामुळें त्यानें नेयोधिषाच्या संस्कृत रूपांतराच्या साहाय्यानें अवेस्ता वाचला व डू पेराच्या भाषांतरातील पुष्कळ त्रुटी सुस्पष्ट करपा यानंतर या दिवेनें व विशेषतः जवेस्तन लिपीसंग्रहांचें बोंप, होंग, विडीयमन, वेस्तर्गाई, रोड, स्पांजेल इत्यादि पंडितांनीं कार प्रयत्न केले. या पंडितांमध्ये, अवेस्ता ग्रंथाची माहिती करून घेण्याच्या कामीं, प्राचीन टोकाग्रंथाचो व तत्कालीन इतर ज्ञेयांचो आश्रय करपाचोच आसून तैत्तिरीय भाषाशास्त्राचें साहाय्य घ्यावयाचें यासंबंधी वाद माजना होता. पण दोन्ही साधनें सापेक्ष व परस्परसाहाय्यकारी आहेत व ह्या दोन्ही साहित्याचो उपयोग करून घेणें न्हय आशें हें मत हल्लीं प्रस्थापित झालें आशें. ['पारसी' पहा.]

[संदर्भग्रंथ.—मिल्स-गाथाव्य (लिपिदिग १८१२-१८); योनाफ-वेदादाद सादे (पारसि १८२९-४३); अँटिया-वेदादाद सादे (बॉबे १९०३); सॅमाना-नीरगस्तान (मुंबई १८९४); जमरानी अँड होंग-ओल्ड ग्रँड-पड्डली ग्लोसरी, व्हॅन केटल डू पेरा-इंद-अवेस्ता ऑमेनर झोरोआष्ट्रे २ ग्लोस्युम, पारसि १७७१; फ्ल्यूडर-इंद-अवेस्ता, १ भाग (रिगा, लिपिदिग, १८५२-६१); इपांमेल-अवेस्ता (इमजी भाषांतरकार-ब्रीकी ३ भाग, लंडन १८६४), डॉमस्टेटर-इंद-अवेस्ता (सेकंडवुक्श ऑफ दि इंड्ट सीरीज); जॅक्सन-अवेस्ता ग्रामर-स्टलट १८९१; कागा-प्रीकटिकल ग्रामर ऑफ दि अवेस्ता लॅंग्वेज (बॉबे १८९१); सॅमाना-दि पड्डली ग्लोसरी ऑफ दि अवेस्ता वेदादाद (बॉबे १८९५); भरुचा-कलेगटेड संस्कृत रायटिंग ऑफ दि पारसीज (बॉबे १९०६), वेस्ट-कॅटल ऑफ दि नरक; होंग-एंगस ऑन दि पारसीज, लंडन १८८४; प्राऊन-लिटरी हिस्ट्री ऑफ पर्सिया, लंडन १९०२; सॅमाना-सुसुप्ट अँड सारमुसुप्टानिक्म इन अवेस्ता (लिपिदिग १९०६); मनीहोर विष्णू कायबटे-पारोचो इतिहास.]

जेनागा.—जेनागा उर्फ जेनागानी आपलें नांव सेनेगाल संस्थानास दिलें आशें (सेनेगाल पहा) ही बर्बरीची पोटजात होय. यानीं मोरोको, इरेन, आल्जीरिया इत्यादि देशास राबडपणां दिलीं. बर्बर भाषेची जेनागा म्हणून एक पोटभाषा आशें. ही दक्षिण मोरोकोमध्ये, तशेंच दक्षिण सेनेगालमधील सिहो लोकांकडून बोलली जाते.

जेनाटा.—मोरोकोमधील बर्बर राष्ट्रांतील पोटजात. हे मुळचे अल्बॅरिआमध्ये ओरस प्रांत आशें तेथील असावेत. हे आपण अरब आर्शित अशें म्हणतात. तथापि अरब लोक विशीं कोरून इतिहासकार इतून खालत हा-हे लोड गोळिआथ म्हगून कोयिशिन लोकांचे वंशज असावेत अशें म्हणतो. याचो पूर्वी एक मोठा राष्ट्रक्षेत्र होता नागि य्वॅर (पहा) राष्ट्राच्या इतिहासांत जेनाटाचें कार्य मोटें होतें.

जेनिद, वि भाग.—बंगाल जेलोर जिल्ह्यातील एक वायव्येकडील विभाग उ. अ. २३° २२' ते २३° ४०' व पू. रे. ८८° ५७' ते ८९° २३'. क्षेत्रफळ ६१६ चौ. मै. लो. सं. (१९११) ३६२५१० या विभागांत कोटवाडपूर हा गांव व ८३४ खेडी आहेत विभागाचें मुख्य ठिकाण जेनिद हें आशें. जमीन मळईची आशें. येथील हवा मिरगातील हवेपेक्षा वाईट आशें यात जेनिद ताळका असून त्याचें क्षेत्रफळ १८४ चौ. मै. आसून लो. सं. (१९११) ८८२२९ आशें. ताळक्यांत २६२ खेडी आहेत.

वां व.—बंगाल, जेलोर जिल्हा जेनिद विभागाने हें मुख्य ठिकाण असून जेलोरच्या उत्तरेस २० मैलावर आशें. लो. सं. (१९०१) ७५८. उ. अ. २३° ३३' व पू. रे. ८९° ११'. येथें व्यापार बराच जाळतो. इस्लॅम-बंगाल स्टेट

रेलेच्या बौद्धिक स्टेडनापासून या गावास जाण्यास एक रस्ता आहे.

झेनोफोन—हा ग्रीक इतिहासकार व तत्त्ववेत्ता इ. स. पूर्वी ४१० मध्ये अथेन्स येथे जन्मला. लहानपणापासूनच तो सॉक्रेटिसाचा अनुयायी झाला. पुढे प्रॉक्सिनस नावाच्या त्याच्या मित्राने, इराणच्या दुसऱ्या अर्दाबस्तससच्या विरुद्ध सायरस याच्या वतीने लढण्यास बोलावल्यावरून तो तिऊडे गेला. पुढे कुनाक्झाच्या लढाईत सायरस मारला गेला व त्याचनमाणे सर्व ग्रीक सेनानायकहि मारले गेले त्यामुळे सैन्याने झेनोफोनला आपला नायक केले व त्यानेच सर्व घोरण संभाळून सेना परत आणली परत येताना त्याने एका इराणी सरदारास कैद करून आणले, त्याबद्दल जो दंड त्याला मिळाला त्याने तो बराच गंवार झाला अथेन्स विषयी त्याच्या अंतःकरणात बिलकुल सहायुभूति नव्हती. स्पार्टेन लोकांच्या वृत्तीने तो अथेन्सच्या विरुद्ध लढण्याबद्दल ताला हद्दपार करण्यात आले स्पार्टेन लोकानी त्याची सर्व व्यवस्था लाविली.

पुढे जेव्हा स्पार्टेन व अथेन्स लोकांचे सख्य झाले तेव्हा त्याची शिक्षा रद्द करण्यात आली, परंतु तो अथेन्सला गेला किंवा नाही याचा सखळ प्रमाण नाही त्याच्या मृत्यूचा काळ नव्ही सांगता येत नाही तरीपण तो इ. स. पू. ३५५ साला- नंतरच वारला असला पाहिजे. झेनोफोनच्या प्रथात 'साय- रोपोडिया' हा ग्रंथ प्रसिद्ध आहे यात सायरस याच्या बालप- णाचा व शिक्षणक्रमाचा वृत्तांत दिला आहे यात विशेषतः इराणच्या साम्राज्याचा आरंभ व सायसरचा यशस्वी जीवन- वृत्तांत याचा अंनर्भाव होतो. वस्तुतः पाहता कथ्याने यात आपले शिक्षणविषयक विचार नमूद केले आहेत. ते विचार सॉक्रेटीसच्या शिकवणीला व स्पार्टीच्या बाण्याला सामेल आहेत. शिवाय हेलेनिका, मेमोरॉविलिया वगैरे त्याचे अनेक ग्रंथ आहेत.

झेनोबिआ—पॅल्मायराची राणी व प्राचीन काळातल एक बारीक. सौंदर्य, पौरुष व अनाट बुद्धिमत्ता याविषयी ही प्रख्यात अन्न ओडैनधीची ही पत्नी सोभत असे. नव- व्याच्या मृत्यूनंतर (इ. स. २९९-६०) पॅल्मायराला पुन- क्काल रोमन साम्राज्याचा मालकीण बनविण्याची तिने मह- राणाक्षा धरिली. मुळग लहान असल्याने राज्यसूत्र तिच्याच हाती होती इ. स. २७० त पॅल्मायरेनीजनी इजिप्त पादाक्रांत केला व आशियामायनरमध्ये अॅन्सायरा (गॅलेशिया) व चा-लेडॉनपर्यंत मोहाम नेली. काही दिवसपर्यंत झेनोबिआने रोमन बादशहाचे माबलिकार तसेच राहू दिले होते पण ऑरॅलियनच्या कारकादीत ते पार छुगारून दिल्यासारखे केले. साम्राज्याच्या एकीवर झेनोबिआने आणखिल संकट ऑरॅलियनने तारकाल ओळखून पॅल्मायराचे इजिप्त व आशि- यामायनरमधील प्रदेश जिंकून साम्राज्यास जोडले राणीने काही वेळ टिकाव धरला पण शेवटी तिला ऑरॅलियनला शरण

दावे लागले. बादशहाने तिला जीवदान देऊन मरेपावेतो टायबर येथे सामान्य रोमन स्त्रीप्रमाणे राहू दिले. हिच्या- विषयी अनेक आख्यायिका प्रचलित आहेत. ज्यू रॅब्वीना (आचार्य-कायदेपंडिताना) तिने आश्रय दिल्याचा टाळ- मदमध्मे उल्लेख आहे झेनोबिआ ही एक अरब राणी होती अशाविषयी अरब दंतकथा आहेत.

झेपेलिन, काउंट फर्डिनंड व्हॉन—(१८३८-१९१०) हा प्रसिद्ध जर्मन वैमानिक व संशोधक बेडनमधील कॉन्स्टन्स येथे जन्मला त्याने लष्करी शिक्षण घेतल्यानंतर आपल्या वयाच्या २० व्या वर्षी सैन्यातील एक अधिकारीची जागा मिळविली अमेरिकन सिव्हिल वॉरमध्ये फेडरल सैन्यामध्ये स्वयंसेवक या नात्याने याचे काम केले पुढे १८६९ मध्ये ऑस्ट्रियन युद्धात व १८७० च्या फ्रेंको-जर्मन युद्धात त्याने भाग घेतला होता. या युद्धात त्याला जनरलचा हुद्दा मिळाला. पण पुढे त्याने सैन्यामधील आपल्या जागेला रामराम ठोकून विमानविद्येकडे आपले लक्ष पुराविले. १९०० साली त्याने एक हवेत उडणारे जहाज बांधले. हे जहाज हवेमध्ये १० मिनिटे उडत रािते पण गमिनीवर येताना ते एकदम जमिनीवर आदळून मोवले. पुढे १९०१ साली त्याने अशाच प्रकारचे आणखी एक जहाज बांधून ताची ३० मैल या वेगाने ते जहाज त्याने हवेतून चालविले १९०७ साली त्याने पुन्हा या जहाजामध्ये सुधारणा केली, यापुढे त्याने आपले सर्व लक्ष या कामी लावले. महायुद्धाच्या अमदानात त्याच्या उडण्या जहाजाची खूबश्या कम्ब सोडली. अशा प्रकारची उडती जहाजे त्यानेच प्रथम तयार केल्यामुळे या जहाजाना झेपेलिन हेंच नाव द्यावे झाले झेपेलिन १९१० साली मार्च महिन्यात चार्लेटेवर्ग येथे मरण पावला.

झेपेलिन—स्वस्थतेच्या काळात एरोप्लेनचा कारणा उपयोग होत नाही. कारण जरी त्याची गति कार असली तरी त्यास माणसे किंवा माल कारणा मावत नाही, आणि एंजिन नादुरुस्त झाले तर ते एकदम खाली धडकण्यास संभव पारच असतो. शांततेच्या काळी अति- शय उपयोगी असे एअरशिप विमानच आहे. एरोप्लेन व झेपेलिन यांत मुख्यतः अमीनअस्मानाची तफावत आहे. एरोप्लेन हवेपेक्षा जड असल्यामुळे एंजिन चालू आहे तोंवरच ते उडत राहते झेपेलिनचे तसे मुळीच नाही. झेपेलिन म्हणजे हेड्रोजन भरलेला एक अवलंब्य फुगा व त्याच्याखाली बांधलेल्या भाज्यात दहा वांस माणसे बसण्याची व्यवस्था केलेली असा प्रकार आहे. मात्र त्या माणसाच्या हाती हेड्रोजनवायु पुन्हा पुन्हा भर- ण्याची व एरोप्लेनप्रमाणे रूकूचे पंथ लावून ते एंजिनने गरगर फिरते ठेवण्याची व्यवस्था केलेली असते. झेपेलिनची लांबी सुमारे एक फर्लांग असते झेपेलिनच्या फुग्याची उंची पंचवीस ते पसतीस फूट म्हणजे सुमारे पक्के तीन चार पुरुष असते, व

ह्या या परीघ पाडणेत ते घंभर फूट असतो. हा अवाढव्य फुगा मुळीच कमी न चिमटणारा असल्याने व फडक करण्यात आलेल्या असतो. हा फडकण्या आणण्याकरिता आम्हणू आल्फुमिनिअम पातूचा सागाड्या चढवतात व त्या सागाड्याला बाहेरून पातळ पण चिबट अशा ऑटरोप्रुफ कापडांनी मळवून काढतात. ह्या सागाड्याचे दोन भाग करून वरच्या अर्धा भागात वरची थारकी २०-२२ फुग-छेकी विमाने असतात. त्यात हेड्रोजन वायु भरलेल्या असतो. ही निरनिराळी विमाने करण्याचा हेतू असा की कदाचित एखादे दुसरे जुळून फुटले तरी एकदम सारे अवयव जाली पडणें नये. बांध बांधून लहान पळूनगिऱ्या पेटोदवी थोरली टोर्बोहे फुगवातच असतात. जेपेलिनच्या एका टोर्बोपासून दुसऱ्यापर्यंत म्हणजे नाकापासून शेवटापर्यंत वायुवासा चालत जाता येण्यासारखा जोडासो सडेंवार ६४ रेंदीचा रस्ता फुगवात ठेवलेला असतो. ह्यावरून जपून गेलें तर बागली सोय होते. जेपेलिनच्या फुगवाच्या मागचेर नाक ठेवून तेथे चमूतल्यावर तोंक सम करून ठेवलेली असते तेथपर्यंत गोळी-दाणावी चढून जाण्याकरिता फुगवाच्या तळापासून माग्या-पर्यंत शिडीची योजना असते.

मुख्य यंत्र व कप्तान वगैरे मंडळी यांची वसण्याची जागा फुगवाच्या बाहेरच असते. फुगवापासून रेंवनी दोरांनी टांगलेल्या अशा दोन होण्या फुगवाच्या गाली अंतराची लेंग-फळर असतात. ती कप्तान, खलाशी आणि उताऊ यांची जागा होय. पुढच्या बाजूला म्हणजे नाककडे जी होडी असते तीत जेपेलिनचा कप्तान बसतो व तेथून तो जेपेलिन आपल्या कब्रत ठेवतो. ह्याच्या हाताग्याळी घुमारे वारा इतम मंदतीला असतात. बांध फेंकणे, सुकणू बळविणे, गाली चिनतारी संदेश पाठविणे वगैरे सर्व कामे हे इतम करतात. या पुढच्या होडीप्रमाणे दोनटाकडे दुसरी एक होडी टांगलेली असते. तिच्यात एंजिनचे चालू असतात. ती एरोप्लेनप्रमाणे पंखे फिरवितात. ह्यांच्या योगाने जेपेलिन दर तासाला ६०-७० मैलप्रमाणे चालू शकते.

एरोप्लेनची गति तासास दीडवें दोनवें, तर जेपेलिनची ६०-७५ मैलावेदां जास्ती होऊ शकत नाही; हे जरी खरे तरी एरोप्लेनपेक्षा जेपेलिनचा उपयोग क्षांतितेच्या बाबतीत कितीतरी जास्त आहे. एरोप्लेनवर पराक्राष्टा दहा पंधरा मागसे राहतात तर जेपेलिनमधून संभरापर्यंत नेता येतात. तसेंच एरोप्लेनपेक्षा जेपेलिन कितीतरी जास्ती सुरक्षित असते. कारण एरोप्लेनने पंखे बंद झाले, की ते खाली घडानलेच पाहिजे, पण जेपेलिनने पंखे बंद झाले तरी हेड्रोजन गॅस-मुळे ते आकाशात उडाला तरांत राहू शकते. एरोप्लेनपेक्षा जेपेलिनच्या अंगा काटकपणाहि जास्त असतो. एरोप्लेनपेक्षा जेपेलिनच्या अंगा दुसरा असा गुण आहे की, ते हवेमध्ये एकदम उंच चढू शकते. एरोप्लेन मुळ खाली व, हळूहळू वर चढून चढत जाणार, पण जेपेलिनच्या आतल्या हेड्रोजन

वायुमुळे ते हवेमध्ये सटकून राहू वर चढून जाते जेपेलिनची एंजिन जरी थांबली तरी ते हवेत तरंगत राहते पाहिजे ह्या दिशेकडे वर, खाली, उजवी-डावीकडे-हवे तिथे जेपेलिन नेता येते. आत ५० ते १०० मागसानी कस्टॅम्लो-सारखी वसण्याची जागा, चढा व वांफी, लागे वगैरेसारख्या सोयी वेलेल्या असतात. मोठ्या जमातीवर जितकी सुरक्षित तितकेच आकाशात संचार करण्यास जेपेलिनहि सुरक्षित आहे. याप्रमाणे पक्ष्यासारखे खुशाल स्वस्थपणे आकाशमध्ये भराण्या मारण्याने ताचन केवळ जेपेलिनच असून ते मनुष्याने साध्य केले असं म्हणण्यास हरकत नाही [गिटा-निका: मनोरंजन, पु. २००]

झेव-उन्-निसा वेगम—ही अवंगलेगची वडील मुलगी, ५ फेब्रुवारी १६१९ साली जन्मली हिला फारशी आणि अरबी भाषांचे ज्ञान उत्तम असून, सर्वथे कुराण हिला पाठ अमे. हिचे अधर उत्तम होतें. कुराणावरील जेव-उन् तफा-क्षीर नावाची टीका हिनेच लिहिलेली आहे ही चांगली दबयित्री असून, तिने फारशी भाषेन दिवाण एक काव्याचा प्रकार (रचिले आहेत. काव्यामध्ये हिने आपले नांव मरफूफ (अज्ञातवार्थी) असे प्रसिद्ध केले आहे. ही मरेपर्यंत अविवाहितच होती हिचा मृत्यू सन १७०९ साली झाला. हिची तोंड कालुली वंदीजबळ पुढी हिनी कबर बांधली होती. परंतु राजपुताना-माझ्या रेलवेची सडक तिच्या कबरस्थानामधून गेल्यावेळी तिचा नाश करण्यात आला. जेवचा एक अशौलखान नावाचा अवंगलेगचाप्या दारासाठी ल सरदार प्रेषपात्र म्हणून त्यावेळी प्रचलत होता जेव ही विद्वानांची चहाती असूच अशी तत्त्वज्ञानात वाक्यशेरी होती. मरफूफ याचा सारा अर्थ गुप्त असा आहे. हिचे प्रेम तिचा भाऊ अवचर यावर फार असून हिने त्याला त्याच्या (बापाच्या विरुद्ध) येवता अंतस्थ मदत केली होती. पुढे अवचरचे बंड मोडल्यावर त्याच्या गोटात हिची स्वदेस्तूरीची पण सापडल्याने हिला अवंगलेगनेपने पकडून मरेपर्यंत तळीमण्ड येथे कैदेत ठेवले (१६६१-१७०१) व तिचा वार्षिक तनया (चार लाखांचा) जप्त केला, मात्र ती मेल्यावर अवंगलेगचाप दुःख झाले.

हिची व संभाजीची एक प्रेमविषयक गोष्ट खरकारांनी दिली आहे परंतु ती अगदी खोटी आहे. कारण एक तर ही संभाजी (दिवाजीचा पुत्र) पेक्षा अठरा वर्षांनी मोठी होती. दुसरे, संभाजी ज्यावेळी आप्रपास गेला, त्यावेळी ती आप्रपास (दिक्षी खोडन) असल्याना नकी पुरावा नाही, तिसरे, संभाजी पोरनेबदा होता. पुढे संभाजी मोठा झाल्यावर तिची व त्याची छट्टेमोड झाली नाही, कारण बाप दक्षिणेत जरी वीस पंचवीस वर्षे होता, तरी ही दिक्षीकडेच उत्तरेत होती, खाली मुर्खे आलीच नाही. हिने झाडूचा प्रतिपाल मुलासारखा केला ही सुसती गण होय. कारण संभाजी वार-ल्यावर व झाडू आरेंपडेमाने पकडले, तेव्हा तर ही कैदेत

होती. साराध, संभाजीची व हिची जी सांगड घालण्यात येते, ती सर्वप्रथम खोदी आहे.

कदाचित् शिवाजी आपसास गेला असता त्याची कीर्ति तिच्या कानावर गेली असेल व तिचे मन त्याच्यावर वसले असेल आणि शिवाजी व क्षेत्र यांच्याद्वल प्रेमविषयक गोष्टी उत्तरेकडे प्रचलित आहेत; मात्र शिवाजी या कावर्तित पूर्णपणे अलिप्त होता [बोल; मासिरी आलमगीर; बंदुनाथ-अवरंगजेब; सभाजी महाराजांची वखद.]

क्षेत्रा—पोल्याच्या जातीतील कोणत्याही पट्टे असणाऱ्या पोल्याचे हे नाव देण्यात येते. परंतु एकूणच नावाच्या जंगरातील सव्या पोल्यानांच हे नाव वास्तविक दिले पाहिजे. फेवकॉलनांतील जंगराळ प्रदेशात क्षेत्रा जातीचे पोळे असतात. परंतु सुधारलेल्या मनुष्याच्या त्याडिकाणी संचार करून झोले लागल्यामुळे ही जात दिवसेंदिवस कमीच होते गेली आहे. अंगोला येथे पोळे फार क्षेत्रा जातीचे पोळे आहेत. ऑरेंज नदीपासून आफ्रिकेच्या ईशान्येकडील काही भागापर्यंत, बॅबेल नामक क्षेत्रा जात थोडीही आहे.

एकूणच बॅबेल या उभय उपमातांत, एकूणच पोल्याचे कान मोठे असतात व त्याची आवाळ आंखूड असून त्याच्या सोंपटीचे केंस कमी असतात. त्याच्या सवें शरीराचा रंग पांढरा असतो व त्यावर काळे पट्टे असतात हे पट्टे मायाच्या लुगटपर्यंत व सोंपटीच्या रोंकापर्यंतही असतात. पुढमागावरील पट्टे, या दोन्ही उपमातांत परस्परानून भिन्न असतात असे दिसते.

बॅबेल क्षेत्रा अथवा बॅबेलेझा हा प्राणी मोठा व सशक्त असतो व त्याचे कान व सोंपट लहान असून आवाळ मात्र मोठी असते. त्याच्या अंगाचा रंग पिवळट व तपकिरी असतो असतो परंतु त्याचे अवयव पांढरे असून पट्टे काळ्या रंगाचे असतात. त्याच्या पाठीवरील पट्टे, पोटाच्या मध्यभागी मिळतात असे दिसते. या पोल्याचे कान भिन्नपट्ट्याचे व पांढरे शुभ्र असतात. अॅबिसिनियन व सोमाली प्रेव्ही क्षेत्रा नावाच्या प्राण्यांचे कान फार लांब असून त्यांच्या अंगवर बरेच पट्टे असतात. बॅबेल क्षेत्रा अथवा कॅगगा या पोल्याचे मास खाणारे लोक असून त्यांचे कातडीहो उपयुक्त असते. वाहनाच्या कामी क्षेत्रास शिक्षण देण्याचे बरेच प्रयत्न करण्यात आले व पोल्याप्रमाणे क्षेत्रास बसण्याच्या कामी सराईत करण्याचेही प्रयत्न झालेले फार यशस्वी झाले. परंतु क्षेत्रा हा म्हणावा तसा माणसाला नाही ही मोठ्ठा मात्र सारी आहे.

क्षेत्रावस्तु—जर्मनीतील एक शहर. हे 'अन् हार्ल्ड'च्या बचोपस्थे आहे. या शहरात एक रेल्वे स्टॉम आहे. त्यावर एका अज्ञात 'लॉन्गिफिया सुली'चा पुतळा आहे. येथे एक म्युनिसिपल म्युझिअम आहे हे शहर फार जुने आहे. याचा १५९ साली प्रथमतः उल्लेख सापडतो. येथील बॅनर दाखु सुप्रसिद्ध आहे.

क्षेत्रा—बंगाल इल ह्योर्गेल मानभूम जिल्ह्यातील एक गांव. येथे कोळशाची खाण असून ती प्रथम इ. स. १८९३ मध्ये उघडली तिचे उत्पन्न वाढत वाढत सन १९०६ मध्ये तिचे रक्षणार्थ राणीच्या पुढे अघाडी मारिली. तेव्हापासून हल्लीपर्यंत सर्व बंगाल इल ह्योर्गेल या खाणीचा रास (नेवा), कोळशाच्या उपजेमध्ये पडेली आहे. प्रथम येथील कोळसा कमी दर्जाचा निघत असे, हल्ली उत्तम प्रकारचा निघतो. सन १९२१ मध्ये बंगालमधून एव्हर ४२५५६४२ टन कोळसा निघाला, त्यापैकी निम्म या खाणीतून होता [इंग्लिश पृ. १४; बंगाल अँड मे. रिपोर्ट सन १९२१-२२; ह्या को पु. ११.]

क्षेत्राविद्वद्—हंशहर ऑस्ट्रियामधील युकोविहना बहागिरी (बची) ची राजधानी आहे. हे व्हिएनाच्या पूर्वेस ४२० मैलावर प्रुष नदीच्या तीरी वसले आहे. ह्याचा देखावा फार रमणीय आहे. १९०४ साली लोकसंख्या सुमारे ९५ हजार होती. ह्या शहराच्या मुख्य इमारती इटल्यान मध्ये लुन्या सेंट पीटर्सबर्गमधील आयसल देवालयाने धर्तीवर बांधलेले आंधोअंधस पंधाचे ग्रीक देवालय, गॉथिक व रोमॅन्स अद्या मिश्र पद्धतीने बांधलेले ऑर्मेनियन लोकांचे देवालय, जेसुइट लोकांचे देवालय व उग्र लोकांचे मूर धर्तीवर बांधलेले देवालय हा होत शाखेरीज ह्या शहराचे बयर्सटॉन धर्तीवर बांधलेले एक मोठा राजवाडा आहे. ह्यास त्यावरील असलेल्या उंच मनोऱ्याने विशेष शोभा आली आहे. ह्या राजवाड्यात एक भव्य सभाशुद्ध आहे. येथे मॅन्सिम जोसेफ नावाचे विद्यापीठ आहे. ह्याची स्थापना इ. स. १८७५ त झाली. १९१६-१७ साली ह्या विद्यापीठात ९७ शिक्षक व ५०० वर विद्यार्थी होते. ह्या विद्यापीठात जर्मन भाषेतून शिक्षण देण्यात येते. ह्यातील शिक्षणाच्या धर्मशास्त्र, कायदा व तत्त्वज्ञान अद्या तीन शाखा आहेत. ह्या शहराी लाफूड, लॉकर, गुरे, दाख बॅगरेचा व्यापार चालतो. येथे जर्मन, रुमेनियन, रुमानियन, पोल, ज्यू ऑर्मेनियन, मिष्की इत्यादी प्रकारचे लोक राहतात.

क्षेत्रम, जि ह्हा —पंजाब. रावळपिंडी भागातील जिल्हा. क्षेत्रफळ २७६९ चौरस मैल. उ. अ. ३२° २७' ते ३३° ५५' व पू. रे. ७२° ३२' ते ७३° ४८' यांवर ह्या वसला आहे. पाश्चिमेस शाहपूर आणि अटक जिल्हे; उत्तरेस रावळपिंडी जिल्हा; ईशान्येस झेलम नदी व पलीकडे काश्मीर सरथान; दक्षिणेस व आग्नेयास शाहपूर आणि मुजराहू हे प्रांत आहेत. या जिल्ह्याच्या दक्षिणेस पूर्वे पाश्चिम पसरलेल्या दोन मिठाच्या जंगराच्या ओळी असून त्याची सरासरी समुद्रसपाटीपासून २५०० फूट उंची आहे. या जिल्ह्यातील वनस्पती या जंगरांमधील पाश्चिम पंजाबांतल्याप्रमाणेच आहेत. कोहरे, साडगे वगैरे प्राणी या जिल्ह्यात पुष्कळ आढळतात. येथील हवा विशेष चांगली असून जंगरांतील हवा तर साधारण समशीतोष्णच आहे. परंतु इतर भागात कडक उन्हाळा व हिवाळा असतो या भागात सरासरी १६ इंचापासून २६ इंचपर्यंत पाऊस पडतो.

गांव डुकर.

जिराफ.

जिराफाची लांब जीम

रान डुकर.

झेब्रा

आच्छादन असणारे डुकर

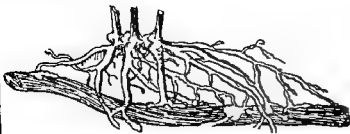
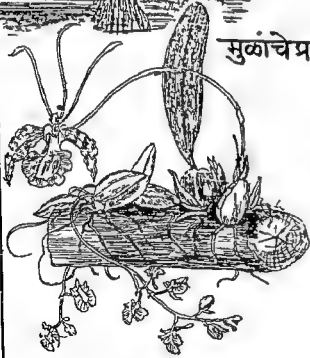
डांस.

बीजाची वाढ

मुळांचे प्रकार

इतिहासः—या जिल्ह्यातील प्राचीन इतिहासच विशेष मनोरंजक आहे. येथील रान्या रॉगरात पाटवानी आपल्या वनवासाचे दिवस घालविले अशी एक दंतकथा आहे व त्या रॉगरातील प्रत्येक विवक्षित ठिकाणाशी त्या पुराणातील गोष्टींचा संबंध जोडण्यात आला आहे. अलेक्झांडर आणि पोरस (पुष्य या शब्दाचा अपभ्रंश) यांचे युद्ध या जिल्ह्यात किंवा जवळच कोठे तरी झाले असावे असा समज आहे. निश्चित शगेसंघानां एकमत झालेले नाही. सर अलेक्झांडर कनिंगहॅम हा, हे युद्ध चालियनवाला जवळील मोंग येथे झाले असावे असे समजतो. परंतु गिन्सट हिनथ हा शेळम गावाच्या ईशान्येस दहा मैलावर हे रणायण असावे असे म्हणतो. त्याचप्रमाणे अलेक्झांडर जलालपुराजवळ शेळम नदी उतरला असे कनिंगहॅमचे म्हणणे आहे. यावेळेकडून मुसलमानां अंमल सुरू होईपर्यंत या जिल्ह्यासंबंधी साहजिकी फारशी उपलब्ध नाही तथापि जवळच्या साहपुर जिल्ह्याप्रमाणे या जिल्ह्याचा इतिहास ते असावा असा मानण्यास हरकत नाही साह्य रॅज व उत्तरेकडील पठारावर वस्ती करून असलेले जजुआ आणि जाट लोक हे येथील पहिले असावेत. पैकी जजुआ हे खरे रजपूत व जाट लोक, त्यांच्यापासूनच झालेले परंतु त्यातून कमी दर्जाचे आहेत. गखर आणि अवान लोक जे या भागात आढळतात ते पश्चिमेकडून या भागावर ज्या स्वाभ्या झाल्या त्यावेळी आलेले असावेत. मुसलमानांच्या प्रथम ज्या स्वाभ्या या प्रांतात झाल्या त्यावेळी गखर लोक या भागान प्रचळ होते व हिंदुस्थानात मुसलमानांचा विरकाव झाल्यापासून परीच वर्षे ते स्वतंत्र होते. मोंगलांच्या कारकीर्दीत हे त्या घराण्याचे राजनिष्ठ मांडलिक असत परंतु मोंगलांनी सत्ता नष्ट झाल्यावर या बाजूच्या इतर भागाप्रमाणे हाही भाग शिखानी जिंकला इ. स. १५५५ मध्ये गुजरीसगाने शेवटच्या गखर राजाचा पराभव केला. पुढे इ. स. १८१० मध्ये रणजितसिंगाने गुजरीसगारच्या मुलास जिंकून हा प्रदेश आपल्या मुलखात सामील केला. शिखांच्या कारकीर्दीत गखर व अवान लोक मार्गे पडत चालले व हल्ली खेव्हातील पाटलपेक्षा जास्त मोठ्या जागा या लोकांकडे माहोत.

इ. स. १८४९ मध्ये इतर मुसलमांवरही हा जिल्हा शिराकडून ब्रिटिश कडे आला. १८५७ साली शेळम येथील सैन्याने बंड केले होते. इ. स. १९०४ मध्ये तळमंग तहसील या जिल्ह्यातून काढून अटक जिल्ह्यात सामील करण्यात आली. या जिल्ह्यात आठव्या नवव्या शतकात बौद्धबुद्धा देवळांचे अवशेष आहेत. येथील लोकांच्या (१९२९) ४४००८८ आहे. या जिल्ह्यात तीन तहशिली आहेत. त्यांची नावे शेळम, पिंडदादन खान आणि चकवाल जिल्ह्यांचे मुख्य ठिकाण शेळम आहे. या जिल्ह्यातील मुसलमानांची वस्ती संकटा ८९ आहे. येथील लोकांत पश्चिमेकडील पद्मवी भाषा प्रचलित आहे. या जिल्ह्यातील लागवड बहुतेक पावसावरच अवलंबून

आहे गहू हरभरा, गवस, यकित्ताची धान्य, उवारी, वाजरी वगैरे पिके मुख्य होत.

या जिल्ह्यात २६० चौरस मैल सरकारसंरक्षित जंगल आहे. जंगलांचे उत्पन्न इ. स. १९०४-१ त ८२००० रु. होते सेंट्रल रेंजमध्ये मीठ पुष्कळ सापडते. देवरा आणि नूर-पूर येथील खाणीतून मीठ काढण्यात येते. त्याचप्रमाणे या रॉगरात दगडी कोळसाही पुष्कळ ठिकाणी आहे हल्ली दोन खाणीतून कोळसा काढण्यात येतो. जिप्सम नांवाचे खनिज द्रव्य याच रॉगरात सांपडते.

या जिल्ह्यात उद्योगधंदे फारसे चालत नाहीत. शेळम येथून पुष्कळ इमारती लांकूड व मोठे बाहेर जात. शेळम आणि पिंडदादनखान येथे मोठा व्यापार चालतो नॉर्थ वेस्टर्न रेल्वे या जिल्ह्याच्या पूर्वभागातून जाते व याच रेल्वेचे काही स्थान स्थान कांटे या जिल्ह्यात आहेत.

इसवी सन १७८३ मधला चाळिसा नावाचा दुष्काळ या भागास बराच भोंवला. त्याचप्रमाणे इ. स. १८१३ व १८२४ सालच्या दुष्काळामुळे येथे बरेच कसान झाले होते. १८४८ साली या भागावर टोळपाळ पडली होती. पुढे १८६०-६१, १८९६-९७ व १८९९-१९०० या सालच्या दुष्काळपैकी १८९९-१९०० सालाचा दुष्काळ जास्त उम होता जिल्ह्याचा अधिकारी डेप्युटी कमिशनर असतो. १९०३-४ साली जमीनमहसुलाचे उत्पन्न १८९ हजार असून एवढेच बसल १३४७ हजार होता. या जिल्ह्यात शेळम आणि पिंडदादनखान येथे म्युनिसिपालिट्या आहेत.

तहसील —शेळम जिल्ह्यातील एक तहसील क्षेत्रफळ ८८९ चौरस मैल हिच्या पूर्वेत आणि आग्नेयीस शेळम नदी व पलीकडे केशरी आणि गुजराथ जिल्हा आहे. लोकसंख्या (इ. स. १९२१) १७१२२ शेळम हे तहशिलेचे मुख्य ठिकाण असून या तहशिलीत ४३१ खोर्वा आहेत. या तहशिलीतील गोट्यास मिठा इतिहासात प्रसिद्ध आहे

गाव —शेळम जिल्ह्याचे व तहशिलेचे मुख्य ठिकाण. उ अ ३१°५६' व पू र. ७३° ४७' शेळम नदीच्या दक्षिण तीरावर हा गाव असून नॉर्थ वेस्टर्न रेल्वेचे हे स्टेशन आहे. लोकसंख्या (इ. स. १९११) १९६७८. हल्लीचा गाव हा अर्वाचीन अहे पूर्वीचा गाव अलेक्झांडरच्या वेळचा चुकेफला गांव होय असे कनिंगहॅमचे म्हणणे आहे व तो गाव नदीच्या दामतीरावर बसला होता. शिखांच्या अग्रदानीत या गावास फारच महत्त्व नव्हते. ब्रिटिश अंगल सुरू झाल्यापासून यास महत्त्व येत चालू आहे. इ. स. १८६७ त येथे म्युनिसिपालिटीची स्थापना झाली.

शेळम कालचा—पंचम इल्हावातील शेळम नदीवरील कालचा. गुजराथ, जिल्ह्यातील मोंग रमूल गांवाजवळ शेळम नदीस ४१०० फूट उंचीचा बांध घाललेला आहे. मुख्य कालचा १४० फूट उंचीचा आहे. या कालच्याजवळ एकर २१०० चौरस मैल जमीन असून पैकी १२००

चौरस मैल जमीन भिजेस असो अंदाज आहे. यापैकी ८५० चौरस मैल जमीन सरकारी जमून ती काही शतींवर भाजे-पट्ट्याने देण्याचे ठरविले आहे. तेथे झालेल्या नसाहतीस 'क्षेत्तम काश्मी' म्हणतात. येथील जमीन क्षारयुक्त होऊन नये म्हणून कार वारकाईने सर्व जमिनीची तपासणी करून पुष्कळ नियम केले आहेत.

तारीख ३० ऑक्टोबर १९०१ रोजी हा काळवा सुरू झाला. त्यावेळी त्याच सर्व काम पुरे झाले नव्हते. ते १९०८ साली बहुतेक संपले. या काळव्याला खर्च १८ लाख रुपये झाला आहे. दरवर्षी ८१०००० एकर जमीन भिजून एकंदर रकमेवर सुमारे ११ टक्के दरसाल सुट्टीस असा अंदाज आहे.

क्षेत्तम नदी—काश्मीर व पंजाब प्रांतातून वहात असणारी एक नदी. ज्या पाच नद्यांमुळे 'पंजाब' हें नाव पडले आहे त्या पाच नद्यांतील ही अगदी पश्चिमेकडिली नदी होय. हिचे संस्कृत नाव वितस्ता असे असून अलेक्झांडरच्या इतिहासकाराने तिचा उल्लेख हिडस्पेस व टोलेमीन विडस्पेस असा केलेला आहे. मुसलमानी इतिहासकार तिचा उल्लेख बिह्त, विहट अथवा बिह्तय या नावने करतात. हिचे काश्मिरी अर्जोनीन नाव वेथ असे आहे. वीरनाग नावाच्या मोठ्या क्षण्यापासून हिचा उगम असून पंधरा मैल उत्तरेस वहात गंध्यावर तिला खानबलजवळ काही ओढे मिळतात. य या ठिकाणापर्यंत ही नदी जलमार्गास उपयोगी आहे. खानबलपासून बारमुळापर्यंत १०२ मैल अंतर असून ही जलमार्गास उपयोगी आहे.

या नदीस पुष्कळ नद्या मिळतात. बारमुळाच्या पार्शी किशनगंगा नदी या नदीस मिलेपर्यंत मध्यंतरी जेने पूल पुष्कळ बांधलेले आहेत. किशनगंगा व ही नदी यांचा संगम क्षारयानंतर ही डोंगराळ प्रदेशातून वहात असल्यामुळे जलमार्गास उपयोगी नाही तथापि लाकडे त्या नदीच्या प्रवाहातून येऊ शकतात. काश्मीरचा बहुतेक व्यापार या नदीवर अवलंबून आहे. राविकीर्षी जिल्ह्यातील कोहाळ गावाजवळ या नदीवर एक लांबता पूल असून त्याने जिल्हा मुखूब व काश्मीर रेल्वेलातील मुखूब जोडला आहे. राविकीर्षीच्या पूर्वेस ४० मैलावर क्षेत्तम नदीत होण्याचाटू शकतात. ही नदी क्षेत्तम जिल्ह्यातील आगातून वहात असता काही ठिकाणी तिला पूर येऊन पुष्कळ भागाची नासाडी होते. पुढे ती क्षाग जिल्ह्यात वहात जाऊन त्रिमूजवळ चिनाव व क्षेत्तम यांचा संगम होतो. हिची एकंदर लांबी ४५० मैल असून पैकी सुमारे २०० मैल मिटिस्त मुक्त आहेत. क्षेत्तम व चिनाव या दोन नद्यांमधील प्रदेशास चन दुआब असे म्हणतात.

या नदीतीरावर धानगर, क्षेत्तम, पिंडदादनखान, मिआनी, बेर वणि गुलाब ही गावे आहेत. अलेक्झांडर व जेम्स जिल्ह्यातील अलाहपूर गावाजवळ ही नदी पार

झाला होता असे फॅनिग्लामने म्हणणे आहे; क्षेत्तम गावाजवळ तो ही नदी उतरला असेही काही लेखक म्हणतात. गुलाब येथे नदीवर एक होण्याचा पूल बांधलेला आहे. या नदीवर क्षेत्तम व हरणपूर येथे रेल्वेचे पूल झालेले आहेत. लोअर क्षेत्तम काळवा गुजराथ जिल्ह्यातील मांग रसूल गावाजवळ निघतो.

क्षेत्तम वसाहत—पंजाब इलाखा; शाहपूर जिल्हा व तहशिलीत वसविलेली एक वसाहत या वसाहतीकरिता योग्य जमीन एकंदर ५०६००० एकर जमीन आहे, तीपैकी १९२१ पर्यंत ४३९००० एकर जमीन देण्यात आली होती. चिनाव वसाहत ज्या अटीवर वसविली आहे (चिनाव पट्टा) त्याच अटी येथील वसाहतवाल्यास लागू आहेत परंतु येथील काही वसाहतवाल्यांनी पोल्याच्या चांगल्या अवलादीपैकी एक तरी पाळला पाहिजे व या अवलादीची भंतिती सरकार मागेल तर सबलीच्या दरांने दिली पाहिजे अशीहि एक अट आहे. या भागात रेल्वेच्या शाखा पसरत आहेत. सरपोडा हें या वसाहतीचे मुख्य शहर असून त्याची चांगली भरभराट आहे.

झिंदपूर—संयुक्तप्रांत, बागाबंदी जिल्हा. नवाबगंज तहशिलीतील हें शहर लखनौ फैजाबाद सडकेवर असून याची लो. सं. १९११ साली ७३६३ होती. झिंदपूर पंधराव्या शतकात कोणी सध्यादाने स्थापन केल्याकारणाने हें सध्यादाने सारक्षर होऊन पडलेले आहे. या ठिकाणी व्यापार बरा चालतो. हातमागावर कापसाचे कापड निघते. येथे एक शाळा व दवाखाना ही आहेत.

झैन्खान फोक—हा अकबराचा दूधभाऊ असून याच्या बापाचे नाव हवाजा हिंदी आणि आईचे नाव बिच्छा जान होते तिला अकबराची दाई म्हणून ठेवण्यात आले होते. त्यामुळे त्याला फोक म्हणजे दुधभाऊ असे म्हणत. अकबराने याला पाच हजारी मन्सबदार बनविले होते. त्याची तुलना वहीण ही शहाजादा सलीम (जहांगीर) यास दिली होती. त्या दोघांचा मुलगा शहाजादा पखेज हा होय इ. स. १५८६ मध्ये झैन्खानाच्या हाताखाली मोठे सैन्य देऊन त्याला सय्यद आणि बिजाऊर येथील अफगाणांनी केलेले बंड मोडण्यास अकबराने पाठविले असता त्याचा पराभव झाला आणि राजा निरबल, अरबवर्षी चोरे मोठे सरदार आठ हजार सैन्यानिशी मारले गेले. इ. स. १५८८ मध्ये त्याला कापूर येथे कुंभेदार नेमण्यात आले. तो आमा येथे इ. स. १३०० मध्ये मरण पावला. तो अकबराच्या काळात एक उत्तम तनुबाच वाशविणारा होता.

झैन्नावादी महाल—ही औरंगजेबाची एक बेगम होती. हिचे सौंदर्य पाहून औरंगजेब हिच्यावर इतका भाळला होता की तो एके समयी हिच्या सान्ण्यावरून दारु पिण्यास देखील तयार झाला होता. हिच्याविषयी जास्त माहिती ज्ञानकोश भाग १ मध्ये औरंगजेब या नावाखाली सापडेल.

अनुल अभिवृत्ति—हा सुलतान सिकंदर याचा मुलगा अमून काश्मीरच्या राज्यावर इ. स. १४२३ मध्ये, आपला भाऊ अलीघटा याचा पराभव करून गादीवर बसला. याने आपल्या पूर्वीच्या राजपुत्रांना देशात पुष्कळ सुधारणा केल्या. त्याने पूत, कित्ते बांधले, गावे वसविली व नववहदरे येथे एक मोठा बारा मजली (दरएक मजलीत ५० दालने असलेला) राजवाडा बांधला. त्याने धानपण ही सामर्थ्याने वाढवून तिची पुष्कळ सुधारणा केली. ती इ. स. १४७४ त ५२ वर्षे राज्य करून मरण पावला. त्याच्या माणूस त्याचा मुलगा हैदराहा गादीवर आला.

अनुमुक्त—हिंदुस्थानच्या वायव्येकडाला सरहद्दीवरील एक पठार जात. हे लोक मनुष्य व देखणे असतात. यांच्यातील लढाऊ लोकांची सध्या तीन चार हजार आहे. मिरनगाई आणि कुरम या दोन न्यायामध्ये याचा भरणा आहे.

दोस्तान—रशियाच्या ताब्यात असलेला मध्यआशिया-मधील धर्मिष्ठका हिन्दूक प्रांतातील एक गाव. लो. स. (१८९७) ४४७१. दोस्तान सरोवर आलागळे आणि तारकर-गताई यांच्यामध्ये १३५५ फूट उंचीवर सोळा पाण्याचे सरोवर म्हणून प्रसिद्ध आहे. येथील मच्छीमार कोशाक आहेत. नोव्हेंबरपासून एप्रिलपर्यंत हे ठळक शिग्रहेले असते. **दोडगे**—मुंबई, नासिक शिहदा. मातेगावच्या इंग्र्यांस १५ मेलावर आग्राहीउवर सुमारे १ हजार लोकांचीचा हा गाव असून हे पूर्वी ताळिम्पार मुसलमानी ठिकाण होते. येथे घराचे एक सुदर हेमाकेती देवालय असून त्यात एक अमरुट धिलालेख आहे. देवालयाला लहानसे पंचासन आहे.

श्रीधर जिरहा—यलुबिस्तान, इंग्र्यांकडील शिहदा. याचे क्षेत्रफळ ११२६ चौ. मै. आहे. याच्या उत्तरेस अफगाणिस्तान व वायव्येवर सरहद्दीत असून पूर्वेस सुलेमान पर्व-ताची रांग गेलेली आहे. पश्चिम व दक्षिण लोमा केला-पिडित व लोमाले या शिहदानी व्यापिका आहेत. शिहदाचा मोठा भाग लोमाला प्रदेशात व्याप्त असून दक्षिणेकडे लोम नदी असून वाहत गेलेली आहे. लोमाला रोगाला सुलेमान व थोलाकर हे पर्वत असून थोलाकर याला काकर खोलासाल असेही म्हणतात. उन्हाळ्यात पुष्कळ लोक या ठिकाणी येऊन हवेचे ठिकाण म्हणून येत असतात. दोन्ही पर्वतांनी उंची समुद्रसपाटीपासून ११००० फूट आहे. शिहदाचे शोब, कुंदर व गोमल या नद्या मुख्य असून यांनी मिळणाऱ्या दुसऱ्या लहान नद्या पुष्कळ आहेत वन्य पशूत लावले व कोहदे हे सर्ववाधारण्ये येतात. भंगडी हुकर शोब नदीच्या प्रदेशात आढळते. शिहदातील हवा कोरडी असून बावळे शास्त्रास ती जुलैपासून सप्टेंबर महिन्यात हातात. एकंदरीत हवापाणी चांगली असते. शोब शिहदाच्या दक्षिण भागात उष्णता फार कमी असते परंतु पश्चिम भागात उन्हा-ळ्यात हवा थंडच असते. पावसाने मान अतिशय कमी म्हणजे १० इंचाच्या वर नसते

इति हा स.—हुएनासेन हा चिनी प्रवासी असे लिहितो की, सातव्या शतकात अफगाण लोकांची वस्ती येथेच होती व हयायोगाने हिंदुस्थानच्या संघर्षावद्दल व राज्यावद्दल रम्यांना भरत वारू लागला. १३५८ साली तैमूरलंगचा नातु वीर महंमद हा शोबपर्यंत पडकून हिंदुस्थानवर स्वारी करणाऱ्या विचार करीत होता. अहमदशहा दुराणीने १८ व्या शतकात शोबचा बेकर नाक याच्या सुभा ही पदवी देऊन फार लोकांचा असल बसविण्याकरीता नेमला होता. सन १८७९त राह्याहाम व दोस्त महंमद या दोघांनी या प्रांतात पुंडवा करून इमंन सरकारला फार प्रास दिले.

शिहदात २७६ शेडी असून महत्वाचे वहर एकच फोट संजयन हे आहे. १९११ साली लो. स. ७०१६६ असून यात बहुतेक सर्व पठार आहेत.

जेतका—शिहदाचा बहुतेक भाग पहाडी असल्यामुळे जमीन रेंगाळ व लाल रंगाची असते एकदा लागवड फेक्यावर ११८ वर्षे जमीन पडीत टाकावी लागते तेव्हा ती दुमरे पोक देशाच्या लायकीची होते. दोन पिढे काढण्याची चाल आहे. पावसाळ्यातले पोक जूनमध्ये ऐच्छी करून ठिं-बरमध्ये काढितात व हिवाळ्यातले पोक जूनच्या महीन्यात वेळून मे महिन्यात कापणी करितात गडू हे मुख्य पान्य असून तांदूळ, मका ही धान्ये त्या भोवरीची म्हणता येतात. शिहदाच्या उत्तर भागात बागवडीने पुष्कळ असून साल दरसाल त्याची संख्या वाढत्या प्रमाणात आहे. शेतकरी सर्व विवक्षित असा असून निरनिराळ्या जातीचे लोक शेतकी करतात. शोब शिहदात वेळ व गुरे कमी असून थोडे मांस आहेत उडीह फार उपयोगी जनावर असते वकच्याचे तर कळपच्या कळप नगरीत पडतात. एकंदर क्षेत्रफळात शोका ७४ वलित असते. वलिताने साधन नजानी भरले बांधून त्याचे पाट न्यावयाचे होच होय. सन १८९४ पासून जंगल-राज्याचा पेंदेवरत चांगला शाला आहे १८४ पासून १९०० पर्यंत जंगलचे उत्पन्न २६०० व पर्यंत वाढले असून सर्वे सार १५३ झाला होता. सरदर प्रदेशा सुधारणावतीत फार माघसेला आहे. यामुळे घरगुती शिबणकाम वायकाहि करतात. काही कारागीर माजिब तयार करतात परंतु अशी संख्या फार थोडी म्हणता येईल वाहेदेसी पाठ-विश्याचे शिबल लोकर व तुप असून शहिलून शिहदात येथारे साधार, तांदूळ, उन्हाळी भातूची भांडी व तयार कापड द्यायात शिबल होत. डेरा इस्माईलखान शहराची याचा व्यापार पत्र चालतो थोडे फार शीठ येथे तयार होऊन अफगाणिस्तानात भात परंपरा वडकाची लावी २० मैल असून कच्छा सडका ७६६ मैल याव भरतील १९००-१९०१ साली दुष्काळ फार जाणवला गेला गुरे पुष्कळ भेली दुष्काळकडे ५०००० रुपये खर्च करण्यात येऊन २८२५ रुपये गुरे खरीदण्याकरिता सरकारांनी कर्जा दिले.

रा ज्य वय व त्या.—एजन्सी प्रातापेकी झोव गिहहा असून यांवर मुख्य अधिकारी पोलीटकल एजंट आहे याचे २ दोन फोटविभाग असून अ. पो. एजंट हा पो. एजंटच्या हाताखाली काम करणारा असून मदतगार एड्स्टा अ. पो. एजंट नेमलेला असतो. प्रत्येक तालुक्यात एक तहशीलदार कामदार असून एकाच कामदाराकडे दिवाणी फौजदारी कामे सोंपविलेली असतात व अपील कोर्ट अ. पो. एजंटचे असते. पो. एजंट गिहहा व सेशन जज असतो.

इंग्रजांच्या कंमलापूर्वी यथील लोक शेताबद्दल सारा वगेरे पैसा कांही देत नसत. कांही विवक्षित प्रसंगी जमादाराला मकरें दिले म्हणजे झाले. पुढे इंग्रजांनी सारा वसविला व पिकाचा पश्या घ्यावा ही पद्धत घुरू केली अशा रीतीने १९०३-०४ साली स्थापित तहशिलीचा वसूल १ लक्षपर्यंत आला व कुरणाने उत्पन्न ३१०००० आले लष्करी फौजेच्या छावण्या इकडालि प्रदेशात जरूरीच्या आहेत.

१९०४ साली गिहहात ४ प्राथमिक शाळा असून त्यांत एक मुलींची होती ७४ विद्यार्थी शिक्षण घेत होते. याच्या प्रीत्यर्थ खर्च १६८८ रुपये झाला इक्डाल रोडाना विद्याची अभिवृत्ति कमी आहे. त्यांत मशिदीतून मुझा लोक मुलें पढवितात हे निराळे. गिहहात ४ दवाखाने असून त्यात एक जनानी आहे. सदांच्या तापाची साय पुष्कळ असते व थंड प्रदेश असल्याने तप ह्म साधारण रोग समजला जातो देवीच्या सार्थात देवी काढवून घेतात, एर—ही नाही

झोव नदी—बलुचिस्तानमधील एथ नदी, हिचा उगम विशिनच्या पूर्वेस होऊन, गोमल नदीला मिळण्यांत हिची

लांबी २४० मैल आहे. नदीच्या वरील भागात दोहों-बाजूंच्या दरडी उंच असल्याकारणाने हिचा उपयोग पाट वगेरे काढण्याकडे होत नाही. नदीच्या खालील बाजूस समखाल शहरापासून पुढे कांही ठिकाणी धरणे वगेरे बांधून येंत्रसाहाय्याने पाणी वर चढवून जमिनीचा मशागत केली गेली आहे

झोला, एमिली एडवर्ड चार्लस अँटायनी (१८४०-१९०२)—हा फ्रेंच कादंबरीकार पॅरिस येथे जन्मला याचे शिक्षण प्रारंभी ऐक्स येथे झाले. इ. स. १८९८ मध्ये तो पॅरिस येथे गेला; या पुढील काळ त्याला मरीनॉत काढावा लागला; पण इ. स. १८९२ त त्याला वारकुनाची नोकरी लागली. याच साली याने आपला लेखन व्यवसाय सुरू केला. वॉटेस एनिर्नॅन नावाने त्याचे पहिले पुस्तक १८९४ साली प्रसिद्ध झाले. झोलाचा विचार कादंबऱ्या लिहून आपल्या जुट्टवाचा इतिहास त्यात प्रथित करावा असा होता व त्याप्रमाणे त्याने तो लिहिण्यास प्रारंभ केला. झोलाच्या कादंबऱ्यात स्वभाववैचित्र्य अतिशय सापडते. झोला हा वस्तुस्थितिदर्शक कादंबऱ्याचा प्रणेता होता. याची भाषा सोपी, रसगर्भित किंवा ओजस्वी नाही. पण कथानकातील प्रसंगांचे भेसूर चित्र रेखाटण्यात झोलाचा हात कोणी धरू शकणार नाही. एकोणिसाव्या शतकाच्या शेवटी फ्रेंच राजवटीत सामाजिक वास्तवीत झोला याला महत्त्वाचा भाग प्यावा लागल्यामुळे त्याला स्वदेश सोडून इंग्लंडचा आश्रय घरावा लागला. डूफस प्रकरणावरून झोलाच्या धैर्याची चांगली खानी पडते तो १९०२ साली मरण पावला.

अ

अ

पृ. १

अ—या वर्णाची पहिली अवस्था अक्षोकाच्या गिहवार लेखात (इ. स. पू. ३ रे शतक) दुसरी धनुष्यवंशी राजा द्रुपदाच्या

अ=ह म अ

गिहवार लेखात (इ. स. २ रे शतक) व तिसरी अवस्था समुद्रयुक्ताच्या अराहावाद् येथील स्नेहावरील लेखात (इ. स. ४ थे शतक) 'अज' या जोडाक्षरात दृष्टीस पडते. [भारतीय प्राचीन लिपिमाला.]

ट—रा वणाला आजचे रूढ प्राप्त होण्यास तीन अव-

स्थांतून जावे लागले. $T = C C C T$ 'च' च्या तीन अवस्था

पुढी तीन स्थितींमध्ये पडतात तेथेच 'ट' च्याही अवस्था मध्ये पडतात.

देवगिरी—मुंबई. भंडोच मित्प्रांतील पंदर. प्राचीन काळी या वेदराज माळव्याची अहू, जेथुवार व आमोद येथील पान्य व फापूष याचा व्यापार चालत असे.

टकर देश—हुएनत्संगाने वर्णिलेला टका देश म्हणजेच टकर होय. रयाची पूर्वीची राजधानी शाकल उर्फ शियालछोट अहून एक माजी राजा मिहिरकुल नावाचा होता, असे रयाने म्हटले आहे. हुएनत्संगमालीन रयाची राजधानी आणि टका हे नाव, ही दोन्ही आज कोणत्या नावांनी प्रसिद्ध आहेत हे अद्याप समजलेले नाही. तरा टका म्हणजे क्यनामा नामक अरबी प्रयात ज्या लोकांनी टाक हे नाव आले अहून, पुष्करामाच्या वेळची जी १६ राजघराण्यांची यादी दिली आहे. सात तहसिल किंवा टाक परागे म्हणून जे आज तेथे होय असे किरपेक म्हणतात. टोंड म्हणजे को, १३ व्या शतकात टाक परागे मुसलमान सन्त रयाचे ऐतिहासिक अधिपत्य नष्ट झाले. हे टकाचे राज्य परेच विस्तृत होते. मुलतानपुर (मुलतान) आणि पर्वत ही छद्म राजपे टकाच्या अंशित होती असे हुएनत्संगाने लिहिले आहे. हे सर्व प्रात योद्धा धर्माचे कारसे पुरस्कर्ते नसल्यामुळे साहजिकच हिंदु धर्माचे रयात वर्चस्व होते. मिहिरकुल राजा तर बौद्धधर्माचा छळ करी. मुलतान येथे फार प्रसिद्ध असे सूर्याचे देऊळ अहून तेथे हिंदुस्थानच्या सर्व भागातून दर्शनसत् लोक येत असत. यमावळील राज्यात टकाचेच राज्य विशेष महत्त्वाचे अहून ते काश्मीर आणि ठाणेश्वर यांच्या दरम्यान असल्यामुळे रयाला हर्षाचे वर्चस्व मान्य कर वेळ मने असावे.

जेव्हा कश्मीराधिपति शकरवर्म्याने नवव्या शतकात मुर्गाधिपति अलाखानाना पराभव केला तेव्हा अलाखानाने आपल्या राज्यावरील टका देश, जो रयाला जावापलीकडे वाटत होता तो रयाला देऊन टाकिला राजतरंगिणीच्या एका प्रतीतील टीकेंत हा टका म्हणजेच अटक नदीच्या काठचा शकरद नावाचा प्रात होय असे म्हटले आहे.

याच शकरवर्म्याच्या कारकीर्दीत थथिठय म्हणून जे राज्य कलहणाने (राजतरंगिणीत) सांगितले आहे ते टाकचेच राज्य की काय हे खात्राने सांगता येत नाही. कलहणच्या भोज राजाने थथिठयवर हला चडविला, त्यावेळी काश्मीरच्या

शंकरवर्म्याने रयाला साध केले, एवढाच काय तो उल्लेख टाक राज्याविषयी सापडतो. याशिवाय या सत्स्थानचे राजे व रयाचा इतिहास कधी कळत नाही. हुएनत्संग सिंधप्रांतात प्रजन परत फिरल्यावर मुलतानला आला, त्यावेळी मुलतानचे रयाने जे वर्णन केले आहे त्यावरून टाकचे राज्य एकाकाळी सिंधुनदीपर्यंत पसरलेले अहून मोठे बलाढ्य होते एवढे मात्र स्पष्ट होते. हुएनत्संग म्हणतो त्यावेळी मुलतान व त्याप्रमाणे पोकाती नावाचे दुसरेही एक राज्य टाक राज्याच्या अंशित होते [प्राचीन भारतवर्ष, वैद्य; हुएनत्संग-वॉटर्स]

टका—हा मूळचा हिंदी शब्द याचा किंमत निरनिराळी आढळते एक हवाया, चार आणे, एक आणा, तीन पेसे याबद्दिले टका म्हणत. टका म्हणजे कर जसे घरटका, छत्रटका इत्यादि जमीनमोजणीत १२० चौरस बिघ्यांना टका म्हणतात अतिशय स्वस्त या अर्थी टका शेर भाजी अशी म्हण आहे

टझी—अपरबर्मा. ही थिथी मिरहाची टाकनशिप (तहसील) आहे क्षेत्र. फ. ५८८ मै. हिच्यात ४५ खेडी असून टझी हे मुख्य ठिकाण आहे लोकसंख्या १९११ साली १४२०८ होता जमीनीच्या सान्याचे व थथिमिळचे उत्पन्न ५१,९०० रुपये आहे.

टनत्रिजचेवस्त—हे हंरलंडमधील एक म्युनिसिपलबरो आहे ह्याचा सराव भाग केंद्र मधील टनत्रिज पार्लमेंटरी विभागात असून काही भाग सत्सेकच्या पूर्व विभागात आहे. याची लोकसंख्या (१९०१) ३१,१७३ असून, लोहगुणानक धन्यामुळे याची विशेष प्रसिद्धि आहे. हे रमणीय अशा डोंगराळ प्रदेशात वसलेले आहे. गावापाहून एक मैलावर 'टोडरॉक' नावाचा विविध आकाराचा दगड आहे.

जो कि वृत्त पदार्थ निघनो त्यास गंधाभिरोजा असे म्हणतात. मदीच्या साहाय्याने गंधाभिरोजापासून शुद्ध तेल वेगळे काढतात शुद्ध टरपेलास कसलाहि रंग नसतो, तें अपदी स्वच्छ अथवा पारदर्शक असून फारच उबालाऱ्याही पातळ तेल आहे. त्याला एक प्रकारचा तीव्र वास असून त्याची सवि तिखट व गरम आहे; पाण्यांत अंशतः तें मिसळेल जातें, मद्याकडोहि साधारणपणेच मिसळतें. तथापि उडून न जाणाऱ्या अशा सर्व तेलात (गोडें तेल, खोबरेल, निळावें तेल यात) तें मिसळतें जातें; चर्बा, राळ वगैरे पदार्थ टरपेलासपेक्षे विद्रुत होतात त्यांचे निश्चित मुल्य ०.८६ भरतें हवेंत उपरें टेरिफायर तें ऑक्सीजन ओढून घेऊन पिचवट व घोडेसे हाट होतें. तें शुद्ध असलें तर परीक्षा करण्याच्या दोन्ही प्रकारच्या कागदाचा मुळीच रंग बदलत नाही ह्या तेलपासून अनेक औषधी कण तयार करितात

भुतोन्मादापासून अगर दुसऱ्या कारणापासून झटके येऊ लागले असता, एकदम मनुष्य वेगुड होतो तेन्हा, किंवा टरपेल पोटात देणें हाक्य तसेल तेन्ही, एक ओंस टरपेल व १५ औंस कांजी मिसळून घेतो देतात

टरपेल मिश्र चोळण्याचें तेल.—मृदु सावण दोन औंस, कापूर एक औंस व टरपेल सोळा औंस ध्यावें टरपेलात प्रथम कापूर विद्रुत करून नंतर सावण मिसळवें व तें सर्व एकत्र मिसळण्यांत खलावें. हें तेल किंवा व्यापारस्थ्या दुसऱ्या प्रकारच्या टरपेलसमिध तेलान्या अंगी उत्तेजक व स्कोडरक असे अत्यंत उपयुक्त धर्म आहेत, त्यामुळे त्याचा उपयोग कमरतील बायु, संघिबायु, वातविकार, इत्यादि बाणें व वेदनायुक्त विकारांत फार चांगला होतो.

टरपेलाचें मूलम.—टरपेल एक औंस, राळेची पूड साठ मेन, पिचवें मेण व तयार केलेली चर्बा ही प्रत्येकी अर्घी औंस ध्यावी. पाण्याच्या बाकीवर ती सर्व मिसळण्यांत भाडे देवावें. मिसळण्यावर भाडें उतरून गार होईपर्यंत हलवीत जावें. ह्या मलमाचा उपयोग जर्ण व लौकर वन्या न होणाऱ्या अथवा धागेरच्या धुतावर फार चांगला होतो.

राळ (रोजान) .—अशुद्ध टरपेलापासून शुद्ध टरपेल काढून घेतल्यावर जो घट्टा भाग राहतो तीच राळ होय. राळ पिचवसर असून अर्धवट पारदर्शक असते, व ती ठिणूक असल्यामुळे तेन्हाच तिची पूड करता येते. राळ कोडून पाहता आत चमक दिशते; सृचि व गंध ही काही अंशी टरपेलप्रमाणेच असतात. घोड्याशा उणतेंच राळ वितळते व तिची उजाला पिचवी व दाट असून धोपासून धूराहि पुष्कळ निघतो. राळ पाण्यांत मिसळत नाही. वरोपचाराच्या कामांच फक्त राळेचा उपयोग करतात. राळ व मेण मिळून मत्तम तयार करतात; व तें अनेक वाईट मृगावर लावितात.

गुणधर्म.—टरपेलाच्या अंगां कुभ्याची, नासण्याची व सडण्याची किंवा वेद ठेवण्याचे धर्म [ऑन्डिस्प्टिक] आहेत. अर्घा त्यामुळे ह्या क्रिया ज्या सुद्ध जीवांतून घडतात ते

जीव मरून जातात. टरपेलाचे घरेच औषधी उपयोग आहेत ते नेहमी जवळ ठेवण्यालायक औषध आहे. [मिषविषास पु. १४ पहा.]

टगां, अॅन रॉयट् जॅन्स (१७२७-१७८१)—हा फ्रेंच मुसद्दी व अर्थशास्त्रज्ञ पॅरिसमध्ये १७२७ मे रोजी जन्मला त्याचा बाप मायकेल ईटॉन टगां हा पॅरिसच्या व्यापाऱ्याचा मुख्य अधिकारी होता टगां हें जुनें नांमने घराणें आहे नवेंमध्ये नोकरी करण्याच्या उद्देशानें टगांचें शिक्षण होऊन १७४९ साली त्याचा त्या नोकरीत शिरकावहि झाला. पण त्याला अर्थशास्त्राची व कविता करण्याची फार आवड असे १७५० साली नवेंची नोकरी त्याने सोडून दिली. १७५२मध्ये तो पॅरिसच्या पार्लमेंटचा कौन्सिलर व स १७५४ मध्यें जेवर रायलचा सभासद झाला १७५५-५६ साली गोंनवरोर तो फ्रान्समधील प्रांताची व्यापारी-दृष्ट्या पाहणी करीत फिरला. स १७६० मध्यें त्याची ग्वाटे-यरबरोवर ओळख होऊन व्ह मेरी जमली. याच सुमारास वन्याच निसर्गवादी विद्वानांशी त्याचा परिचय झाला तसेंच या सर्व काळात त्याने अनेक शास्त्र-शास्त्रांचा व प्राचीन आणि अर्वाचीन भाषांचा अभ्यास चालविला होता. १७६० परीतच्या काळात त्याने अनेक भाषांतरित लेख, निबंध आणि एन्सायक्लोपीडिया (ज्ञानकोश) करती व शिक्षणतरी दू कॉमर्स (व्यापारी कोशा) करिता निरनिराळ्या विषयावर लेख लिहिळे. स १७६१ मध्यें त्याला लिमेंगेंस या अस्थंत गरीब व कणाच्या ओड्याखाली अस्थंत बाकलेखा प्राताच अधिकारी नेमण्यांत आले. निसर्गवादाची तत्त्वें त्याला पटलेली असल्यामुळे ती या प्रातात लागू करण्याच्या कार्यास त्याने प्रारंभ करून त्याने सर्व जमीनीची पुन्हा पाहणी केली व सेतसारा सर्वोवर योग्य प्रमाणात घसाविला, व सडका वगैरे बांधून ह्या प्राताची अनेक प्रकारे सुधारणा केली. अर्थशास्त्रीयदृष्ट्या तो व्यक्तिस्वातंत्र्य व अनिवार्य चढाओढ या तत्त्वांचा पुरस्कर्ता व सरकारी नियंत्रणाच्या तत्त्वाचा विरोधी होता; यविपरीत तो मधून मधून लेखहि लिहीत असे. १८६० साली त्याने कन्ट्रोलर-जनरलला उद्देनून पत्र लिहिलें त्यात त्याने खुला व्यापार या तत्त्वाचें जोरदार समर्थन केलेले आहे. ' संपत्तीच्या विभागणीसंबंधानें विचार ' या अर्गाचें त्याचें पुस्तक सर्वोत प्रसिद्ध आहे. त्यात अनॉन ईच संपत्तीचें एकटें साधन होण, ह्या केसनेच्या सिद्धांतानें अधिक निवेदन करून येतोच्या निरनिराळ्या पद्धतींची विकास कथा होत येला याचें विवरण केले आहे.

१७७८ जुलै मध्यें मरीनयात्याचा (समुद्रावरील व्यापाराचें खाते) त्याला मिनिस्टर नेमण्यांत आले व नंतर एक महिन्यानेच कन्ट्रोलर जनरलची जागा त्याला दिली. त्यावेळी सरकारी जमाखर्चाची अस्थंत भरंकर स्थिति झालेली होती. टगांने सर्व खात्याच्या खर्चात काटकसर करण्याचें कडक धोरण र्शकाराले वाटले त्याला सरकारी अपिकाराच्या

भागा व पन्नांन देण्याचें धंदू करण्यारुद्ध राजाला मुचविलें. अंदाजपत्रकहि त्यानें व्यवस्थेसार वयार केलें. त्यामुळें लक्षां-
तील तूट घरीच कमी झाली व सरकारची पत वाढून उच्च
पेढीवाले व टप्के व्याजानें कर्ज देण्यासहि तयार झाले. नंतर
त्यानें सुला धान्याचा व्यापार सुरू करण्यचें ठरविलें. पण
मोठमोठ्या व्यापाऱ्यांचा त्यात तोटा असल्यामुळें—व या
व्यापार्यांत फांदीं राखण्यतातलेहि असल्यामुळें—त्यानीं
टगोला जोराचा विरोध केला. लिंगट व नेकर हेहि विरोधी
पक्षांत होत. त्यांत १७७० मध्यें पुष्काळ पडला व रोटीच्या
किंमती वाढल्या, त्यामुळें देणे झाले व राज्यक्रांतीची तेव्हा-
पासून पूर्वे चिन्हे दिवू लागली. तथापि ते देणे टगोंन झोड्या
कुठाल व निधर्षा घोरणानें भिटविलें. १७७६ मध्यें त्यानें
सहा राजाज्ञापत्रे तयार केलीं. त्यापैकीं एकत त्यानें कर्ज
(पाटी) बगैरे विविध हक्कदार वर्गांचे हक्क काढून घेऊन त्या
सर्वीस इतरांप्रमाणेंच कर असविण्याचा निश्चय जाहीर केला.
त्यामुळे सर्व अमीरउमराव व बडे हक्कदार लोक त्याचें घटुस
कलें लागले. याप्रमाणें पुल्या व्यापाराच्या तत्त्वावरुद्ध
व्यापारी वर्ग, इराच्या भावीक वसुलीवरुद्ध सरदारादि हक्क-
दार वर्ग, व धार्मिक स्वातंत्र्यावरुद्ध सुद्ध राजा व राणी हीं
टगोंवर नाखुष झाली. शिवाय इतर मंत्रिमंडळीहि टगोला खे
मुधारणा एकदम व धाड्यानें हाथी घेतल्यावरुद्ध दोष देऊं
लागली. ही गोष्ट लक्षांत घेऊन रागादि टगोंच्या घोरणाला
समति देत नाहीसा झाला. या सर्वां कारणांत मॉरेपस
नॉकाच्या दुसऱ्या एका मेन्याच्या मारवाची भर पडून १७७६
मे रॉनी राजानें टगोला राजानामा देण्यास भाग पाडलें.
नोकरी सोडल्यावर अखेरपर्यंत तो पॅरिसमध्येंच राहिला, व
१७८१ मार्च १८ रॉनी मरण पावला.

टगोंचा स्वभाव साधा, न्यायी व सत्य तन्हेच
होता. सत्य व न्याय या तत्त्वाचा तो फार चहाता होता.
व्यवहारशून्य ध्येयवादी, शिष्टान्तप्रेमी अर्था निदास्पद शिरो-
पर्वेहि त्याचे घट्ट रयाला लावीत असत. ' नैधर्मिक हक्क ',
' नैधर्मिक नियम ' हे शब्द त्याच्या लेखात फार येतात हेहि
सर्व आहे. त्याच्या जिवलग मित्रमंडळीना त्याचा सद्गुण
आनंदी व मौज्जा वाटत असे; पण अनोळखी परक्या इस-
मावरोधर ती मूक व तटस्थवृत्तीनें वागे, त्यामुळे तो धर्मिक
व मित्रस्त असल्याचें भासत असे. इतरांना मोडीनें आपल्या
ज्ञातांखाली वागवून घेण्याची कला तर त्याच्या अंगीं मुळीच
नव्हती, इतकेंच काय पण छद्म राजाला लिहिलेल्या पत्रातहि
त्याची भाषा एखाद्या रागीट पंतोजीसारखी असे.

तो वन्याच उच्च प्रतीचा सुखही होता व त्या वेळच्या
वन्याचया सुधारणांचे प्रेय त्याला आहे यांत शंका नाही.
उद्दरदू सुधारणाच्या मूळ कल्पना त्याच्या स्वतःच्या नाहींत,
पण त्यानीं राज्यकारभारात महत्त्वाच चवविध्याचें काम
त्यानें केळ हें खरें आहे. पॉर्मण्टरी राज्यकारभारपद्धतीपेक्षा
ह्यावर व विद्वान राजाचा अनियंत्रित राज्यकारभार अधिक

हितावर होय असें त्याचें मत होतें. म्हणूनच स्ट्रेस-जन-
रलची सभा भरविण्याच्या तो विरुद्ध होता. फराचा सभान
विभागणी व हक्कदारी पद्धतीचें समूळ उच्चाटन या सुधा-
रणांचा पुरस्कार त्यानें बड्या बड्या लोकांच्या रौपासहि
न सुमानता केला व त्या सुधारणा अमलांत आल्या असत्या
तर १७८९ मधील भयंकर राज्यक्रांतीहि टक्कली असती
असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

. टॅनॅट—हे मलायाद्वीपसमूहातील बेट हानमेराच्या
पाथिमेकडे आहे. याचे क्षेत्रफळ सुमारे २५ चौरस मैल आहे.
हे बेट जवळ जवळ ज्वालामुखी (५४०० फूट) मय आहे. येथें
अनेक वेळा ज्वालामुखांचे स्फोट झाले आहेत. या बेटावर
३००० लोकवस्तीचे टॅनॅट नावाचें लहान दह आहे.
येथील बंदर उत्तम आहे. टॅनॅट व टिडोरच्या प्राचीन
राज्यावर टॅनॅटच्या डच रेसिडेन्सीची हुकमत चालते.
टॅनॅट रेसिडेन्सीचें एकंदर क्षेत्रफळ १५५८०० चौरस मैल
आहे. टॅनॅटच्या भागात व हानमेरा, मेसिशन, आणि
ओथीबेटांत डच सरकारचा प्रत्यक्ष अंमल व इतर भागावर
टॅनॅट व टिडोरच्या गुलतानांचा अंमल आहे.

रेडीडेन्सीचो एकंदर लोकसंख्या (१९०५) १०८४१५ होती.
येथें मुसलमानी धर्मीचे मलायाजातीचे लोक राहतात. १८८५
पासून त्रायफळाची लागवड करण्यास सर्वोच्च मोकटीक
देण्यात आली आहे. जरी येथें यूरोपियन लोकांची संख्या
वाढली आहे, तरी आधुनिक काळात ख्रिस्ती धर्मीचा अगदी
व्हास होत आहे.

टॅङ्गनिबर—जॉन बॅप्टिस्टा टॅङ्गनिबर हा एक फ्रेंच
जव्हरी असून तो सन १६४१-६८ पर्यंत हिंदुस्थानात
व्यापारानिमित्त प्रवास करीत होता. त्याच्या प्रवासवृत्तांत
व्यापारी माहितीच फार आहे. स्वदेशास परत जाताना
आमेरिकेकडून तो येला. सुरत, आमा या ठिकाणी तो बहुधा
राहो. बंगाल, गुजराथ, पंजाब, मद्रास, चर्नाटक बगैरे हिंदु-
स्थानच्या सर्व भागात तो हिंडला होता. अफगाणिस्तान व
इराण या देशातहि त्यानें प्रवास केला होता. गोवळकोंड्यास
मीरजुळी कारमारी असताना हा तेंध मेला होता. त्यानें
स्वतःची गाडी ठेविली होती. गाडीबेलास ६०० रु. पर्यंत
सर्वे आल्या. रॉनी बॉस कोस याप्रमाणें सतत दोन दोन
माहिने ते बॅस प्रवास करीत. सुरतेहून आप्पास किंवा गोवळ-
कोंड्यास याप्रमाणें गेल्यास चार दिवस पुरत व माडे ४० ते
५० रु. पडे. प्रवाची रस्ते रोमन लोकांच्या रस्त्याप्रमाणें
जागले असत; मुसलमानी राज्यात जसे मांस विकत मिळें,
तसे हिंदु राज्यात मिळत नसे, त्यामुळे यूरोपियनांना प्रवा-
सांत अडचण पडे; त्यावेळीं टपालचीहि व्यवस्था उत्तम असे.
रस्तेवृत्ती होऊं नये म्हणून सरकारी व गांवधन्यांचा बंदीस्त
उत्तम असे, बगैरे बरीच माहिती त्यानें आपल्या पुस्तकांत
दिलेली आहे. तो विद्वान सरस्यानें पैसा व व्यापार याविषयाव
त्यानें फारसे लिहिलेले नाही. हिंदुस्थानात कांठें पोणते

मित्रस उत्पन्न होतात त्यांच्या याद्या त्याने दिल्या आहेत. याच्या पुस्तकाचे भाषांतर इंग्रजीत झाले आहे. अवरंगजेबाची सधलीच कारकीर्द व शिवाजीच्या कारकीर्दीचा थोडासा भाग याच्या या पुस्तकात पहावयास सापडतो. [मुघलमानी रियासत; जदुनाथ—शिवाजी अँड हिम टाईम्स, इंडियन ट्रेड्जर्नल.]

टॅसिटस कॉन्सिलिअस (५५-१२०)—या रोमन इतिहासकाराचा सर्वकालीन ग्रंथकारात वर नंबर लागतो. त्याचे पूर्ण चरित्र उघडवण नसून त्याच्या ग्रंथावरून व लहान झीर्नाने त्याला उद्देशून लिहिलेल्या पत्रावरून याची थोडीबहुत माहिती मिळते. क्लाडिअसच्या कारकीर्दीच्या अखेरीस हा जन्मला असावा. ग्रीटर व कॉन्सिल अशा अधिकाऱ्यावर तो असून रोमन वकीलही होता. टॅसिटस हा जूलियस अँमिओलाचा भावंड होता; या मोठ्या घराण्याची त्याचा संबंध आल्यामुळे तो लवकर पतित्वात आला इ. स. ८९ च्या सुमारास त्याने रोम सोडले. तो चार वर्षे बाहेर होता. या काळातच त्याने जर्मनी देश व तेथील लोक यासंबंधी माहिती मिळविली असावी. नव्वी व इतर राजे याच्याविषयी कारकीर्दीत त्याची बरीच प्रसिद्धी झाली.

इ. सनच्या ३ व्या शतकात टॅसिटस बादशहाने आपण टॅसिटस कॉन्सिलियस याचे बंधूच आहो असे सांगितले. यावरून आपणास त्याची माहिती कळते झीर्नाने आपल्या मित्राच्या योग्यतेविषयी फारच उच्च मत होते. 'दि डायलॉग ऑन ऑरेटोरे' (वक्तृत्वाविषयी संभाषण), 'दि लाइव्ह ऑफ अँमिओला' (अँमिओलाचे चरित्र), 'दि जर्मनी', 'दि हिस्टरी' व 'दि अँनल्स' ही त्याची मुख्य पुस्तके आहेत. टॅसिटसची हस्तलिखिते 'पव्हिले' व 'दुबोरे' मेडिथीन या नावाने प्रसिद्ध आहेत.

इतिहास लिहिण्याकरिता अवश्य असलेले साहित्य टॅसिटस जवळ पुष्कळ होते आणि त्याचा त्याने योग्य उपयोग करून घेतला. त्याने पहिल्या शतकातील राज्यांचे खरेखुरे उदाहरण विनं रखातले आहे. त्या काळात अलंकारिक भाषेचा बराच उपयोग होत असल्यामुळे राज्यवर्तमानाबाबतच्या दस्तऐवजात थोडीशी अतिशयोक्ती झाली असावी. परंतु त्याने आपला इतिहास उच्च हेतूनी लिहिला यात संशय नाही. तत्कालीन सामाजिक अपभोगिते त्याला कळून घुळी होती व या अपभोगितांचे कारण बादशाही सत्ता होय असे त्याचे मत होते; तरी पण त्याच्या राजकीय प्रेमासंबंधी निश्चित मत देणे कठिण आहे. त्याचा राजकारणवेष्टा नीतिपरमांच्या बाबतीत अधिक संशय येतो. त्याच्या सारतंत्र्याच्या अगर लोकसत्तेच्या कल्पना कितीहि उच्च असल्या तरी व्यावहारिकदृष्ट्या साम्राज्य आवश्यक आहे व त्यापासून प्रांताचा फायदा होतो असे त्याचे मत होते. शास्त्रविक पद्धता त्याला राजकारणपट्टे म्हणण्यापेक्षा नीतिशास्त्र म्हणणे बरे.

आपल्या धार्मिक मतासंबंधी तो काहीच निश्चित मत नसे. त्याचे ज्योतिष, शकुन यासंबंधी काही छंद समज होते. एकदंतीत प्रत्येक मनुष्याचे आयुष्य त्याच्या जन्मापासून निश्चित झाले असते, असे त्याचे मत होते. त्याची भाषा अग्राची वाचकावर छाप पाडणारी असून आटपशील आहे. टॅसिटस हा लोकप्रिय लेखक नसून त्याचे ग्रंथ समजण्याकरिता ते बारादा वाचावे लागतात. कारण कित्येक महिन्यांचे मुद्दे बरबर वाचणाराच्या लक्षात लवकर येत नाहीत.

टस्कुलम्—इटलीमध्ये लॅटिअम् प्रांतातील हे जुने शहर आहे. हे शहर आलवन या जंगलामुखी पर्वतावर वसलेले असल्यामुळे आसपासचा सर्व प्रदेश या शहरापासून सहज नजरेस पडतो या शहरापासून लाटिना नावे रोमला एक रस्ता जातो.

टेलोवस याने हे शहर वसविले अशी दंतकथा आहे. आर्केटेडिअस अँमिओस याने लॅटिन संघाची स्थापना केल्यावर दि. पू. ४९७ वर्षी टस्कुलमच्या लोकांचे रोमशी युद्ध झाले व त्यात मॅनिलस मारला जाऊन लॅटिन शहरावर रोमचा पगडा बसला. पुढे दि. पू. ३८१ सालापर्यंत येथील लोक रोमशी भाडस होते परंतु या साली टस्कुलम् येथील लोक रोमला घाण आले व त्यानंतर येथे स्थानिक स्वराज्य संस्था स्थापल्या गेल्या. प्राजासत्ताक राजाच्या अखेर व साम्राज्याच्या काळात टस्कुलम् येथे मोठमोठे श्रीमन्ने रोमन लोक रहात असत. सिसरोच्या वैद्यपर्यंत तेथे मोठानी उदयनशृंगे होती. येथील इमारतींचे पुष्कळ अवशेष आहेत.

आलवन टॅन्डीवर काही नाटकप्रद, रंगशाळा व श्यामप्ये एक न्यायमंदिर इत्यादि इमारतीचे अवशेष दिसतात. ११९१ सालापर्यंत येथे एक विद्या होता. त्याचे अवशेष अद्याप दृष्टीस पडतात.

टस्कुलम् शहर व आसपासचा प्रांत यामध्ये 'सिसरो' रहत होता व तेथे त्याने टस्कुलम् डिस्ट्रिक्टान्त व इतर तत्त्वज्ञानावरील पुस्तके लिहिली आहेत. टस्कुलम येथे सिसरोची " लिंसिअम " व 'अँडेडगो " ना जाची दोन उपवनं शृंग होती त्यामध्ये नक्षीदार कलेची कामे होती.

साम्राज्याच्या काळांतर जेव्हा राजधानी कान्स्टांदिनोपल येथे गेली तेव्हापासून टस्कुलम एक महत्वाचे ठाणे झाले होते परंतु बाराव्या शतकात टस्कुलम व रोम यामध्ये अद्यापत झगडे झाले व शतकाच्या अखेर ११९१ त या रोमला जर्मन बादशहा मिळून त्याने टस्कुलम् जमीनदोस्त केले.

टांकणखार—याची नावे—छोहापा, टिकाळ, अनावेदी, कुडियाखार, टाकणखार, बेकारम, बेसिगारम, बिलिगार, लखिया, वृत्तत, टाकण, टिकर किंवा टाकर इत्यादि आहेत. पंजाबच्या सरहद्दीवरील फोर्डा प्रांतात व तिबेटात यासब 'तावन' किंवा साळ (साळ) असेहि म्हणतात.

इतिहास—छद्मग्रंथ ग्रंथवर्त्यास या पदार्थाचे ज्ञान असते. द्युताचे याचा संश्लेष घेला आहे. संस्कृतापासूनच

कारणी, व सर्व हिंदुस्थानातील एतद्देशीय भाषांतिल ग्रंथांनी (त्याचप्रमाणे टिप्पू ह्या इंग्रजी ग्रंथांनी) उत्पत्ति असली पाहिजे. अजुल कामल याने ऐने ई-अकबरीत याचा उगार म्हणून उल्लेख केला आहे. निविडातील काही शरीराश्रया काठी, इराण व चीनमधून हें आपडले. काश्मीर येथील लडखच्या पुगा सोन्यात कुठर पाण्याच्या सन्यानामीक मेषकावरींवर टाकणाराहि आपडली. हिंदुस्थानातील क्षेत्र पुगापासून पूर्वेकडे रुडोरोच्या शरीरापर्यंत पसरले आहे ह्याच्या दक्षिणेत यमटोक्यो येथे शीराखम आढळतो. तातेंरतील ओसाड भागात खजरी करतात व त्यात टिकल जमेलो असे म्हणतात. पुगाचा साल डूळडूळ हिंदुस्थानात येतो व धुलतानपुर येथे तो शुद्ध स्थाव्यानेतर पंडीभावाकून सिमस्यास येतो, किंवा सडुवकरून बगयि येथे रवाना होतो. तिथेदातांत ' टिकल ' शुष्कप्राताच्या सरदहीकरून हिंदुस्थानात येतो.

उ व यों ग.—टाकणखार हा रंगबध्दकारक आहे. हा, अपचन, अग्निमांस व चनेरोग इत्यादि विकारांवर गुणकारी आहे. याचा अंगी कोषम कुमिनाशक गुण आहेत. परमुला-कामाकरिता तर याचा फारच उपयोग होतो. सावण किंवा सोडा माच्या ऐवजी टाकणखाराने कपडे धुतल्यास रंग खराब होत नाही व दस्तही करण्याच्या लब्धत टाकण्यास इतरी नकचकीत होते. हा मास नाजू देत नाही.

सर्वांस महत्वाचा उपयोग म्हण्टाला म्हणून मातांच्या भाज्यास मिळई देश्याकरिता व पड्याच्या तथकषया किंवा रंग सारक्या दुसऱ्या धातुकामाळा रोगान् अथवा " एनेमल " देश्याकरिता होतो. कमी उष्णमानाळा वितळणारी काच काण्याकरिता टाकणखाराचा उपयोग होतो. व अशा काचेंने नेहमीच्या काचेवर नक्षीकाम करता येते. परंतु ते काम टिकाळ सात्र नसतें. कारण वितळल्याने टाकणखार जलरहित झालेला असतो, तो तळाच न राहता काही काळाने पाणी सोवून पेततो; व त्यामुळे काचेला मेला पडता. सावणात व अंगरागात हा पाळतात. जेजान व यांचे मिश्रण करून नंतर त्याची मेणयशी तयार करतात.

व्या पा र—कॅलेफोर्निया व नेवाडा येथे याचा प्रचंड सोडा शोषण्यामुळे, व इतरांत टाकणखाराच्या फुलाचे व (धुण्याच्या) सोड्याचे कारखाने निराल्पमुळे परदेशांतून यास कमी मागणी येई लागली आहे.

१९०६-७ साली ५६१३ इंट्रे (कि. ११५३०० रु.) टाकणखार परदेशां गेला. परंतु आंतरदेशीय खपात मुळीच कमतरता पडली नाही. १९०६-७ साली गुजराती भागानें झालेली भाषात २१५०६ रु. (कि. २६०८६४ रु.) होतो. इराण साली येदनिनदहून २०५० रु. (कि. ३०३२९ रु.) नी आयात झाली होती. [वाट]

टांकलहसील—वायव्यमहाराष्ट्रात वेराहत्यावळजान जिहणाचा पोखरिभाग व तहसील. क्षेत्र ६३८ चौ. मै. हिच्या

प्रथिमेत कश्मिरिस्तान असून ते भिल्लाच्या वायव्य कोन्यात सुवेमान पर्वताच्या पायथ्याशी आहे मुसुल नाफीक अस्तव्यामुळे पुष्कळ दिवसपर्यंत त्यात वस्ती नव्हती अखेर प्रथिमे-कबोल वींगराळ भागात राहाणाऱ्या पठाण लोकांनी लोत बघाहत गेले पूर्वी ही तहसील एक निम-स्वतंत्र संस्थान असून येथील नबाब दीलतरोल टोळीदेशी कविलेल नातीने होते. दीलतखान पासून अग्रिमिषावा व शेव-ट्या नबाब १८८२ साली मरण पावला व त्याच्या मरणा-पूर्वीच सर्व संस्थानाचा पाराभार ईंग्रजींनी आपणाकडे घेतला. तहसीलीची क्षेत्र. सं १९११ मध्ये ४०५०० होती. तिने मुख्य ठिकाण टाक हें आहे. इतर ठिकाणी सध्या ७७. छत्र टाक पावली क्षेत्र सं (१९११) ५०५० आहे

टाकळ—या घोशाल संस्कृतमर्थ अग्निमथ, मराठीत टाकळा, आरणी किंवा ऐरण, गुजरातीत अरणी, हिंदीत गिरमिर इत्यादि नावे आहेत. टाकळीत रहान व मोठी अशा दोन जाती असून पावरी व काळी अशाहि दोन जाती आहेत लहान जातीचे झाड पुष्प दोन पुष्प लंब वाढते; मोठ्या जातीचे दंड त्यापेक्षा बरेच उंच होते. टाकळीची पाने कात्रेदार असून ती नरवेलाच्या पानाकून लहान असतात टाकळीच्या फुलाचा बहार येतो त्यावेळी त्या फुलावरून आलेली वायूची सुगंध सुगंधी व आरहादकर असते. कोंकणपेक्षा देशावर ही झाडे फार होतात काळ्या टाकळीच्या फळाचे तेल काढतात. आयर्वेदातील दसमुळत हिचे मूळ असतें पड्यात, रेंपिवात, व वृज-यावर काळ्या टाकळीच्या मुळाचे तेल काढून लावितात.

टाकळ घांट—सध्यात, त्रिहः नागपुर, तहसील नागपुर कृष्ण नदीतीर नागपुरच्या मैफूयेत १९ मैलावर व बोरी स्टेशनपासून चार मैलावर हें एक लेंडेगाव आहे. गाव फार लहान आहे. पण या गावाजवळ मुमारे ५ एकर जाडिबीत हाताचे उंबवटे व दगडाची बुरुजे असून त्यातून मलयाचे तुकडे, दगडी भाश्यांची टोळे आणि काही लोखंडी सामान खणून काढले आहे. ते फार प्राचीन आहे.

टाकळा—हें एक अंगली झाड आहे. झाड लेंडिन मळी कॅसिआदोर, संस्कृतामर्थे चकमदे, दहूम, मराठीत टाकळा किंवा तरवडा, वगैरे नावे आहेत. हें झाड दोतऱ्या ओसाड नाथावर अथवा पारसातील पडीत व ओसाड जायेंत पारसल्यात पुष्कळ वाढलेले आढळते. त्याच्या पाण्याची औषधी भाजी करतात. वाताने श्वंग व सोपे दुखाडत खारार हो मशी गुणकारी आहे असे म्हणतात. यक्षगाचा रस अंगारा विन्या उद्ग्रास खारार काढिल तेव्हाकडून बिजलखकर बरा होतो इरावप्रमाणे रोसगई म्हणूनच्या लहान नक्षीस दूध ओथून ती पांढर दगडास, त्यावेळी त्यात मुमारे अदपव अस एक दोन दिवस पाजल अथवा ती बरी होतात टाकळ्यास

येउन चवडीसारख्या शेंगा येतात. ह्या झाडास मेण्या-
सारखे बीं येते ते भाजून त्याची मुकटी कॉफीप्रमाणे
विशेष लोक उपयोगात आणतात म्हणून त्या बियास
“इंडियन कॉफी” असेहि म्हणतात.

टांकळी—समर्थ तमदास स्वामींचे पहिले शिष्य जे उद्धव
गोसावी, त्याच्या मठाचा व समाधाचा गाव. येथे समर्थानां
१२ वर्षे पुरस्कार केले म्हणतात हा गाव गोदावरीच्या काठी
नामकापासून सुमारे १ कोसवर आहे.

टांकळी बुद्रुक—मुंबई, पूर्वखानदेश. पाचोरे तालुक्यात
कनगाव रेल्वे स्टेशनपासून आग्नेयांत ३ मैलावर असून येथे
एक महादेवाचे देऊळ आहे. ते तमवेच्याच्या दिवाणाने
१७८० च्या सुमारास बांधले असे म्हणतात

टांकी (उत्तर पंजाब)—ह्यात शिकंदर व बुद्ध याच्या
संबंधाने प्रसिद्ध व दंतकथामुळेहि प्रसिद्ध अशी पुष्कळ गाहरे
येतात. ती, निरनिराळ्या दुआवातली, पुढे दिल्याप्रमाणे
आहेत.

विधवागार	१ जोबनाथनगर किंवा मेडा.	
	२ मुक्तेफाला	दिलावर
चाज	३ निकिआ	माम
	४ गुजराथ	
रिचना	५ हाकल	संगल
	६ टांकी	अझलर
	७ नरसिंध	रानशी
	८ अमाफाटीस	अंबाकाणी
बारी	९ लोहावर	लाहोर
	१० कुशावर	कुसूर
	११ चिनापटी	पटी

टांकी (अझर)—इ. स. ६३३ मध्ये ही टांकीची
(पंजाबची) राजधानी होती. लाहोर आणि विंडी-भाटी-
आन यामधील मोठ्या रस्त्याच्या दक्षिणेस २ मैलावर ही
आहे. हल्ली येथे फक्त सुमारे ५० परे आहेत लोक म्हणतात
की, यास पूर्वी उद दिवा उदनगर म्हणत असत. ते पुष्कळ शतके
लोकांनी सोडिले होते. पुढे अकबराच्या वेळेस उगराहाने येथे
एक मशीद बांधिली. येथे हल्ली सुन्या इमारती इत्यादिकांचे
अवशेष पुष्कळ आहेत. येथे १८ इंच लांब, १० इंच रुंद व
३ इंच जाड एवढ्याला विटा कनिंगहॅमला पुष्कळ सापडल्या.
येथे इंडो सिथियन राजाची नाणी सापडतात, त्यावरून हे
फार प्राचीन असावे. हुएनत्संगच्या वेळी येथे बौद्धधर्मापेक्षा
बौद्ध धर्माचे विशेष प्राबल्य असे [प्राचीन भारतभूव-
र्णन, कनिंगहॅम.]

टॉंगकिंग—(टांगकिंग) फ्रेंच इंडो-चायनामधील विभाग.
उ. अ. २०° व २३½° आणि पू. रे. १०२° व १०८½° यांच्या
दरम्यान आहे टॉंगकिंग हे एक प्रान्ताचे संरक्षित संस्थान
आहे. याच्या उत्तरेस, वागरेग, यांग-छि, जूनन वगैरे निनी
प्रांत, पश्चिमेस लायस; दक्षिणेस आनाम आणि पूर्वेस

यॉंगकिंगचे आखात आहे. एकंदर लोकसंख्या (१९१४)
६१९९७२० असून त्यापैकी सुमारे ३३००० चिनी व
६००० युरोपियन आहेत. बहुतेक वस्ती “ अनामी ”
लोकांची आहे. काही रानटी जाती—(उदा मोंग, यो, थाइ-
विन वगैरे) उत्तरेकडील भागात आढळतात. येथील हवा
युरोपियनास मानवेळ अशीच आहे.

तादूळ, कॉफी, तंबाखू, रेंमी, कागदां झाड (पेपर ट्री),
कापूस, ताग, ऊन वगैरेची लागवड संस्थानात होते. तांदु-
ळाच्या लागवडीला विशेष महत्त्व देण्यात येते. अलांडे
रेशमी किड्यांच्या बाडीच्या धंद्याला बरेच महत्त्व येईल लागले
आहे. सोन, तांबे, जस्त, शिसे वगैरे धातूंच्या खाणी आढ-
ळतात. खाणी-काम अल्पप्रमाणात चालते. धान्य, दाहू,
कापड, पेट्रोलियम, काचसामान, कागद, कमावलेली
कातडी, हत्यारे, दाहगुळ्या वगैरे ३५।३६ लक्ष पौंड किंम-
तीचा माल परदेशातून येतो. तादूळ, रबर, ताग वगैरे
सुमारे १५ लाख पौंड किंमतीचा माल बाहेर देशी रवाना
होतो. काही ठिकाणी (उदा. इनाथ, हायफान, नामदिन)
सुद्धाच्या गिरण्या आहेत या प्रदेशात कामगारखान्यास
विशेष महत्त्व आहे. मुलामा देणे, जडावाचे काम करणे, वगैरे-
स्वंधी, येथील रहिवासी फार कुशल आहेत. हागकाग व
युझान यामधील टांगकिंगच्या मार्गाने चालणारा देवघेवांचा
व्यापार फार महत्त्वाचा आहे. व्यापार प्रायः चिनी लोकांच्या
हाती आहे. येथील नदी “ लॉंग-कोई ” फार महत्त्वाची
असून तीवरूनच मालाची ने आण होते.

इ ति ह्या स—टांगकिंगचा पूर्वसिंह्यास प्रस्तावनाखंड भाग
पहिला, पान १९७, वर सापडेल. १८०१ पर्यंत टॉंगकिंग हे
अनामला जोडलेले होते व त्याच साली अनामच्या राजाने
ते आपल्या ताब्यात घेतले. अनाम प्रांतात १८६२ च्या तहा-
अन्वये चांगला जम बसविल्यानंतर फ्रेंच लोकांचे टॉंगकिंग-
कडे लक्ष वळले कारण खनिज द्रव्यासंबंधी टॉंगकिंगची
फार प्रसिद्धि आहे. उत्तरेकडील प्रांतांत देगधोपे होऊ लागले
हे पाहून फ्रेंचाना, टॉंगकिंगच्या कारभारात लक्ष घालण्यास
एक कारण सापडले. १८७० च्या फ्रेंको-जर्मन युद्धामुळे या
गोथीस आळा बसला होता. तथापि जीअन ड्यूयूइन नामक
एक व्यापारी, सॉंगकोई नदीपर्यंत आपला प्रवेश व्हावा
म्हणून तडजोड करीत होता. फ्रेंचाना व्यापारी मार्ग खुला
असावा म्हणून कॅप्टन सेनेझ ह्याहि प्रयत्न करीत होता
परंतु बरील व्यापारी व भारमारी अधिकारी याना टॉंगकिंग
लोक दाद देईनात, हे पाहून ड्यूयूइनने नदीपर्यंत जुलमाने
जाण्याचा बेत केला. ड्यूयूइन ह्या हॅनोई येथे गेल्यानंतर
त्याने त्या ठिकाणातून निघून जावे म्हणून हुकूम देण्यांत
आला. टॉंगकिंग अधिकाऱ्यांचे व गांनिअरचे पदाते सहात्या-
मुळे गांनिअरने पांच किसे हस्तगत केले. पुढे टॉंगकिंग
लोकांनी उलट हल्ला करून काही हॅनोई जवळची रेली परत
मिळविली रेली फिलॅस्ट्रेयाने अधिपत्याखाली तह केला व

रयात असे ठरले की, सॉंगकोइ, हॅनोइ व हैकोंग या ठिकाणी व्यापार कायदास फ्रेंचाना अधिकार देण्यात यावा.

मध्यंतरी अनामी अधिकारी हे फ्रेंचाविरुद्ध चिनी लोकांनी सहानुभूति व मदत मिळविण्याची सटपट करीत होते. अनामी राजाने पॅकिंगच्या दरबारास पर्ये लिहिली व देण-ग्यादि पाठविल्या. पुढे १८८१ मध्ये एक तह झाला व त्या-प्रमाणे टॉंगकिंगमधून आपले अनामी सैन्य राजाने काढून न्यावे असे ठरले. १८८४ साली एक तह झाला व त्यात टॉंगकिंगच्या उत्तरेकडील प्रांतामधून चीनने आपले सैन्य न्यावे असे ठरले, पुढे, ग्यु येथे एक दुसरा तह झाला. त्यात अनाम व टॉंगकिंग येथील फ्रेंचांचे महत्त्व अयम राहण्यासंबंधी ठराव झाला. १८८५ साली पुन्हा युद्धस सुरुवात झाली व लँगसन् हे ठिकाण फ्रेंचांनी हस्तगत केले. सर रॉबर्ट हार्ट याने चीनबरोबर तह केला. जून १८८५ मध्ये टॅटसिन् येथे एक तह झाला व त्यात अस ठरले की, अनाम व टॉंगकिंग यांवर मान्सची सालडी असावी व फ्रेंच लोकांनी फोमोंला व पॅकॅडोरेस ही ठिकाणे सोडून द्यावीत.

राज्य बंध व ह्या-संस्थानाचे २० त्रिशेदे असून त्रिशेला निशी एक अधिकारी असतो. त्यास "रेसिडेंट" असे म्हणतात. प्रत्येक त्रिशेलास एक कार्यकारी मंडळ दिलेले आहे. मंडळाचे सभासद लोकनिपुळ असतात. सभासदांचा "गोवेबल" असे म्हणतात. मंडळाला, त्रिशेलाचे अंदाजपत्रक करणे बरेसेबरेच हाक दिलेले आहेत. फ्रेंच सरकारला अबाबदार असा सर्व संस्थानावर एक वरिष्ठ अधिकारी व प्रतिनिधी आहे. याला " रेसिडेंट सुपीरियर " असे म्हणतात. " अनाम " प्रमाणेच एकंदर राज्यपद्धति आहे. रेसिडेंट-सुपीरियर हुनोयी येथे असतो. हुनोयी येथे चीनदारी व अपील फोर्टे आहे.

उदरग्येन-मंडादेश. उत्तर ह्यान संस्थानांपैकी एक संस्थान. याचे क्षेत्रफळ ७७८ चौरस मैल आहे. लो. धं. (१९११) ११९७१. येथील मुख्य धंदा म्हणजे चहाची लागवड व चहाचे कारखाने हा होय. काही ठिकाणी ' ली ' जातीच्या तांदूळाचे पीक काढतात. कुन्डरा व कुन्डन या दोघांनी मिळोन रामाविरुद्ध मंड केले, परंतु दोघांही मारले गेले. दुसरा ' साबन्ना ' हा याचा प्रतिस्पर्धी जो ' कन्कोन ' याच्याकडून मारला गेला. ' कन्कोन ' हा मंडेलाची मित्र राहता नात्याने वागत असे. पण त्याच्यानंतर ' कन्कोन ' हा कमकुवत असल्यामुळे १८८७ साली इंग्लिशांनी भेटला नाही, व त्यामुळे त्याला राज्यावरून काढून टाकिले. याचा मुलगा ' डॉनझॉग ' हा १८८८ साली गादीवर बसला व १८९७ साली मरण पावला. माथ्याभेदत ह्यांना 'साबन्ना' हा गादीवर बसला.

टांगानिका-मध्यआफ्रिकेच्या पूर्वेलाजून एक मोठे सरोवर असे अगत ह्याच्या इतके लांब, मोठ्या गाण्याने सरोवर नाही. याची लांबी ४०० मैल आहे व रुंदी ३० ते ४५

मैल आहे. धे फ. ११७०० चौ. म. आहे. समुद्रपाटीपासून याची उंची २६०० फूट आहे. हे सरोवर पूर्वी समुद्राचा भाग असावा असा त्यात सापडलेल्या काही प्राण्यावरून समज होत असे पण ते खरे नाही असे थिड झाले आहे. ह्या सरोवरात काजूच्या जंगलास प्रदेक्षातून बरेच झरे वहात येतात. मलाबारी नावाच्या उत्तरेकडील नदीचे सर्वात मास्व पाणी या सरोवरास मिळते. हा नदी मोठी असून होत जडान चालतात.

हे सरोवर काही ठिकाणी ३५० फुटपे खोल असून काही ठिकाणी जगाचा योग लागत नाही. या सरोवरात सुतरीसारखी अनाबरे आहेत. सरोवराच्या पश्चिमेला नीमी लोकांची वस्ती आहे. पूर्वेकडील वस्ती थोडी इंग्लिश वसाची आहे व दक्षिणेकडील लोकांमध्ये झुलु लोकांच्या चालीरीतीच्या सुणा दिसतात.

यूरोपियन राष्ट्रांमध्ये आफ्रिकेची वाटणी झाली तेव्हा सरोवराच्या किनाऱ्याबरोबर प्रदेश बेल्जम, ग्रेटब्रिटन व जर्मनी यांनी आपआपसात वाटून घेतले ग्रेटब्रिटनकडे दक्षिणभाग, जर्मनीकडे पूर्वभाग व बेल्जमकडे पश्चिम भाग आला. या सर्व (तीनही) राष्ट्रांनी आपली ठाणी या सरोवरावर बसविली गेल्या महायुद्धात जर्मनीचा मुख्य ग्रेटब्रिटनकडे आला [होअर-लूक टांगानिका, बटेन, लिन्ड्विगस्टन, कैमेराँस व स्टॅनले यांचे वृत्तात]

टांगानिका प्रदेश-महायुद्धात जर्मन पूर्व-आफ्रिकेचा जो भाग ग्रेटब्रिटनने आपल्या ताब्यात घेतला त्याचे नाव टांगानिका असे १९२० साली ठेवण्यात आले याचे क्षेत्रफळ १९२१ मध्ये ३८५००० चौ मै व लोकसंख्या ५० लक्ष होती. या प्रदेशात दरएस सालेम, टागा व टवोरा ही तीन मोठी शहरे आहेत. इ. स. १९१६-१९१७ मध्ये जर्मन पूर्वआफ्रिका जर्मनीपासून जिंकून घेतला नंतर ब्रिटिश व बेल्जम सरकारांनी आपापल्या बिकलेल्या सुलुखात, राज्यव्यवस्था देण्यास सुरुवात केली १९१८ च्या माघे महिन्यात, बेल्जमच्या ताब्यात असता टवोराचा मुख्य ब्रिटिशांच्या ताब्यात आला १९१९ च्या मार्चमध्ये जे सुप्रसिद्ध क्रीनील झरले त्यामध्ये जर्मन ईस्टआफ्रिका ग्रेटब्रिटनला देण्यात आली पण बेल्जम सरकारने, उईडी, कॅझंडा, व उजीजी प्रांतातल्या काही भाग आपल्याकडे ठेवण्याचे ठरविले १९१९ साली ईरलंड व बेल्जम यांमध्ये करार होऊन उजीजी प्राप्त हा ग्रेटब्रिटनला मिळाला. १९२१ च्या तहाने, किंगोमा ते दरएसलामेमधील रेल्वेमधून साल

नमुद्र या प्रदेशांतीस ब्रिटिश इंडियन लोकचा दर्जा काय असावा हा प्रश्न उपस्थित झाला राष्ट्रवाद्यांच्या ठरावाने, ब्रिटिश इंडियन लोकांना इतर राष्ट्रातील लोकांची समान असा दर्जा मिळाला पाहिजे होता यहायुद्ध चालू असताना हा प्रदेश खास ब्रिटिश इंडियन प्रजेकरिताच राखून ठेवावा असा एक सूचना पुढे मांडण्यात आलेलीहि होती, पण ती मान्य होण शक्यच नव्हते पण १९१५ साली आगट महिन्यात ब्रिटिश वसाहतमन्त्र्यांनी, इंडियन लोकांना स्वतंत्र प्रदेश राखून ठेवण्याची आवश्यकता आहे किंवा नाही यासंबंधी चौकशी करण्याकरता सर बॅन्नामिन रॉबर्टसन यास पाठविले हिंदुत्वानुसार सरकारने एक खालिदा पाठवून टागानिवा प्रदेशाकडे हिंदा शतकरी जाणे शक्य नाही असे उत्तर दिले पण टागानिक समर्थ ने ब्रिटिश इंडियन प्रशासन अहिंसे त्यांना मात्र इतर राष्ट्रातील लोकांच्या इतका समान दर्जा मिळणे जरूर आहे असे कळविले १९२१ साली या प्रदेशात १५०० हिंदी लोक होते व त्यांनी किरकोळ व्यापार आपल्या ताब्यात ठेवला होता १९२० साली टागानिकामध्ये, जमीन व खनिज याच्या व्यवस्थेसाठी एक खाते उपस्थापित आले टागानिकामध्ये अन्नक (मायका) एवढीच धान्य सुषलक असून ती उल्लूग पडतात सापडते १९१७ ते १९२० च्या दरम्यान ४०००० पौंड किंमतीच्या अन्नकाची निर्गत झाली १९१९-२० च्या दरम्यान, या प्रदेशात १९५८००० पौंडाच्या मालाचा आयात व ११२०००० पौंडाच्या मालाचा निरगत झाला कापड, तांदूळ व इतर धान्ये हे आयात मालातील प्रमुख वस्तू असून, सिंगल, कापड, कातडी, काफी, सुप इत्यादि निरगत मालातल प्रमुख वस्तू होत

या प्रदेशाचा जमीन शासनच ना करण्याच्या काही सर होरेस बॅट याला फार परितोष कडवे लागले त्याने प्रपात, गुलामगिरीची पद्धत मोडून शाखली जमीनाच्या सत्तेपुढीची भी जुवा जातवार संपत्ती अस्तित्वात होनी ती पुन्हा प्रस्थापित करण्यात आला इंडियन पॉलिटिकल कोड यथे शुद्ध करण्यात आले १९२१ साली या प्रदेशाचे उत्पन्न १५९९००० पाउंड व खर्च १३६५००० पौंड झाला येथे १९२१ साली फ्रिज अफिकन रायफलच्या तीन पलट्या होत्या, व त्यांच्यावर २५०००० पौंड खर्च करण्यात आले शाहराना भी जमीन नावे देण्यात आली होती त्याच्या बदली देशी नावे देण्यात आली

[सर्वप्रथम—रिपोर्ट ऑन टागानिका टेस्ट (१९२१), भी भी ब्राउन दि साउथ अंड ईस्ट अफ्रिकन डेयर लुक् अँड गार्ड, ओएलसन दि गगानिका टेस्ट (१९२१)]

टागार, देवेन्द्रनाथ (१८१८-१९०५)—राममोहनराय यांचा पश्चात प्रज्ञासमाचार दुसरे प्रसिद्ध प्रवर्तक देवेन्द्रनाथ देव होत यांचे पराण नावाच्या मात्र ब्राह्मण परत व स्तबिक हिंदुसमाजापासून वगुत झालेले होते देवेन्द्रनाथांचे

शिक्षण हिंदू कॉलेजात झाले व त्याठिकाणी अक्षयवादाचा त्यांच्या मनावर संस्कार झाला त्यांचे पराण बरेच श्रीमंत असल्यामुळे चैन, विलास व पैसा यांची तरुण देवेन्द्रनाथ कधीच वमतरता पडली नाही विधीच्या सुमारास एका कॅप्टन आपत्त मुळे देवेन्द्रनाथस अश्वत दुख झाले व त्याचवेळी एव्हिक सुपाची नश्वरता मनाला पडून ईश्वरी प्रेमाची त्याच्या अंतःकरणोंत आबड उत्पन्न झाली १८२९ साली देवेन्द्रनाथानी ' तत्त्वबोधिनी सभा ' स्थापन केली या संस्थेचा उद्देश ब्राह्मणमांचा प्रसार करवावा असा होता मूळ शास्त्राव स्वरूप काय आहे व आजपर्यंत त्यामध्ये कोणते फरक होत गेले याचे संशोधन करून उघोतिप, इतिहास इत्यादि शास्त्रासंबंधी स्वतंत्र ग्रंथ निर्माण करण्याचाहि बरील समेचा हेतु होता राममोहनरायांच्या कारकीर्दीत, ब्रह्मोसमाजात पुढील लोक येत असत व त्यांची व्याख्यानमाला सुरू असून दैनिक प्रार्थनाहि होत असे परंतु यापैकी, बरेच सगामिस्ट ' मूर्तिपूजक होते देवेन्द्रनाथ १८४२ मध्ये ब्रह्मोसमाजमध्य अनुयायी झाले व त्यांनी समाजात अभिनव चेतन्य उत्पन्न केले १८४२ मध्ये ' तत्त्वबोधिनी सभे 'त त्यांनी ' ब्राह्मणकार सुरू केला, व ' तत्त्वबोधिनी पत्रिका ' नावाचे एक मासिकहि सुरू करण्यात आले १८४५ मध्ये ब्राह्मोसमाजातर्फे चार एडितांना काशीस वेदाभ्ययन करण्याकरिता पाठविल्यात आले व त्यांनी असा निष्कर्ष काढला की, वेद व उपनिषदे यांना अजुन मार्गदर्शक या नात्याने प्रामाण्य देता येणार नाही १८५० साली देवेन्द्रनाथी ' ब्राह्म धर्म ' नामक एक ग्रंथ प्रसिद्ध केला या ग्रंथाच्या पूर्वापात यगत्रियत्यांचे गुणवर्णन केलेले असून उत्तरार्धात नैतिक तत्त्वे प्रचित केला आहेत देवेन्द्रनाथ अमदी सुधारक नव्हते म्हणून त्याचा जमीन मंडळीशी विरोध येई देवेन्द्रनाथी औपनिषदीय उपदेशाला व तत्तांना मान दिला आहे, हिंदुधर्म व शास्त्र याबद्दल देवेन्द्रनाथांचे पार आदर वाटत असे मूर्तिपूजा मात्र त्यांनी मान्य नव्हत केलाचंद सेवान नवान पैष काढल्यावर देवेन्द्रनाथांच्या पयाला ' आदिब्रह्मो समाज ' असे नाव पडले (' केलाचंद ' पहा) देवेन्द्रनाथचा स्वभाव अत्यंत प्रेमळ व परोपकारी असून त्याची कायरचनाहि चांगल्या प्रकारची होती सर्वप्रथम देवेन्द्रनाथ मोठे विद्वान व धार्मिक असून त्यांनी युरोपात प्रवासहि केला होता यांचे एक चिरंजीव हिंदुत्वानुच प्रचारात कवि रवींद्रनाथ टागोर होत

टागोर, राजा सौरेन्द्र मोहन (जन्म १८४०)—एक हिंदी गायनशास्त्रज्ञ नव्या वर्षी याचा प्रवेश हिंदु कॉलेजात झाला परंतु लॉकरच्या सहाय्यमुळे त्यास बॅंगलोर सोडावे लागल व त्याच्या चौदाव्या वर्षी सौरेन्द्रनाथी इतिहास भूगोल वर एक पुस्तक लिहिले व बंगालीत एक नाटकाहि प्रसिद्ध केले सोळाव्या वर्षी हिंदी गायनकलेच्या अभ्यासात गुरू वात करून सौरेन्द्रनाथी मोठा लौकिक मिळविला एका जमन

प्रोक्तानें त्यास पियानोवर आंग्ल गायनशास्त्राची माहिती करून दिली. त्यानंतर एतद्देशीय व पश्चात्तय श्रंयाचें अभ्य-
यन करून गायनशास्त्रांत त्यानें बरीच प्रगति केली. सौर-
द्रोचा ' एंग्रेतला ' नामक पुस्तकाचो बंगालीमध्ये प्रसिद्धि
आहे. पेशानें भरपूर राखवळ असल्यामुळे १८७१ सालीं
त्यानीं चितपुरोड, कलकत्ता, येथें गायनशास्त्र व कला यांचें
शिक्षण देणारी एक संस्था काढली. या शाळेसहि चाल्लें
दरुजा प्राप्त झालें आहे. १८७५ मध्ये त्यास, फिजिऑलॉजी-
या युनिव्हर्सिटीकडून ' डॉक्टर ऑफ म्यूसिक ' अशी पदवी
मिळाली. १८८० मध्ये व्हार्डरॉय लॉड सिटन यानें त्यास
राजा असा किताब दिला. मौर्यशाजानी इंग्रजीत व बंगालीत
गायनकलेवर अनेक पुस्तकें लिहिली आहेत.

टाटा, जमशेटजी नसरवानजी (१८१९-१९०८).
एक हिंदी कारखानदार. याचा जन्म १८१९ साली,
नवसरी येथें एका मध्यम स्थितीच्या परंतु कुलांत अशा
घराण्यात झाला. लहानपणापासून टाटाच्या अंभी चिकाटी
आणि दृढनिश्चय हे गुण प्रामुख्याने दिसून येत. नवसरी येथें
उच्च शिक्षणाची सोय नसल्यामुळे, बयाच्या तेराव्या वर्षी
टाटास मुंबईक पाठविण्यात आले. मुंबईत १८५८ सालापर्यंत
' एलफिन्स्टन इन्स्टिट्यूट ' मध्ये टाटांनी शिक्षण घेवां दिलें.
याच सुमारास जमशेटजीच्या बापाळा व्यापारात पोटाफार
कायदा होऊन त्याची पाणतिष्ठ स्थिति सुधारली. ती चीन
देशाशी अकूत व्यापारकरीत असे. व्यापारधंद्यातील लहान
सहान गोष्टींचें ज्ञान घ्यावें या हेतूनें टाटांनी आपल्या बापाच्या
' फर्म ' मध्ये कांही काळ काम केलें. याच सुमारास संधि
घाडून, टाटा हॉगकॉन शहरी गेले व चांनोशी व्यापार कर-
ण्यास लागणारें अवश्य ज्ञान त्यांनी मिळविलें.

यावेळीं टाटा कापसाचा व्यापार करीत असून मेसर्स
प्रेनचर्ड रॉयचर्ड यांच्याशी टाटाचा व्यापारी नात्यानें चांगला
जम घडला होता. पुढें यंत्रकलेचें संपूर्ण ज्ञान मिळविण्याकरिता
जमशेटजी मॅन्चेस्टर येथें जाऊन परत हिंदुस्थानात
आल्यावर, नागपूर शहरी १८७७ साली गिरणी उद्योग्याचा
समारंभ झाला. टाटाच्या अवाट घेयामुळे व संधी प्रयत्नांमुळे
या एम्प्रेस मिलला अर्धें यश मिळालें.

एम्प्रेस मिलला मिळालेलें यश पाहून, लोंकर निगण्याचा
आणजी एक कारखाना काढावा अशी कल्पना टाटाच्या
मनांत आली. याला अनुसरून टाटांनी एक नवीन कंपनी
स्थापन करून तिचा ' इस्टीमिल ' असें नांव दिलें. याच
सुमारास, मुंबई इलाक्यातील सर्वांत मोठ्या गिरण्यापैकी एक
जी ' दि धरमनी मिल ' ती बिकांस निघली. ती टाटांनी
बिकून घेतली. या गिरणीचा कारभार सुरळीत चालण्यास
प्रथम अनेक अडथळां आल्या. परंतु कंभर बापून्, टाटांनी
सर्व अडथळांस मोठ्या धैर्यानें तोंड दिलें व अखेर यश
संपादन केलें. कापूस काढण्याच्या व निगण्याच्या यंत्रामधील
सर्व नवीन नवीन शोभास टाटांनी योग्य स्थान दिलें व

आपल्या कोषकट्ट्यानें प्रत्येकाचें पूर्ण परीक्षण करून यंत्रांत
बरीच सुधारणा घडवून आणली. बराल सधें प्रयत्न यशस्वी
साधल्यानंतर टाटांनी हिंदुस्थानातील कापसाच्या लागवडींत
रुख घालून, लोख पाण्याचा कापूस निर्माण करण्याविषयी
प्रयत्न केले. हिंदुस्थानात तयार झालेलें कापसाचें कापड
शक्य तितक्या कमी दरात इतर ठिकाणी विकता याचें
म्हणून टाटांनी प्रयत्न केला.

१८९५ साल हें टाटांच्या नाट्या उद्योगधंद्यात व
व्यापारात अतिशय भरभराटीचें गेलें यावेळेस ' दि एम्प्रेस
मिल ' आणि ' दि इस्टीमिल ' या गिरण्यांचें काम
चांगल्या त हें चाललें असून, त्यात कापडाहि मोठ्या प्रमा-
णावर तयार होत असे या गिरण्यांचो व्यवस्था टाटांनी
अनुभवी व्यापारी निगुण अशा माणसाच्या हातीं दिली या
वेळेस हिंदी उमेदवाराना आय् सी एस्. च्या परीक्षेत यशस्वी
याचें म्हणून टाटांनी बरीच खटाट चालविली. दुसऱ्या विद्या-
र्थ्यांना पैसाच्या अभावां उपरिनिर्दिष्ट परीक्षेत यशस्वी न
व्हेण्याची अडचण दूर करण्याकरितां टाटांनी फंड जमवून
नवीन विद्यार्थ्यांना बरीच मदत केली प्रथम आपल्याच
जातीच्या तरुणाकरिता टाटांनी द्रव्यसाहाय्य देण्याचें कबूल
केलें. परंतु पुढें हिंदुस्थानातील कोषात्याहि युनिव्हर्सिटीच्या
पदवीधरास बरीच द्रव्यसाहाय्याचा कायदा पैसा येईल अशी
सोय करण्यात आली

लोखंड व पोटाद याचे कारखाने.—हिंदुस्थानातील
चाणातून निघालेले लोखंड देशांतल्या देशांत वितळवून,
त्यापासून पोटाद करतोयाचें अशी योजना टाटांच्या कोष्यात
आली व त्या दिशेनें त्यांनी प्रयत्न करण्यास आरंभ केला
मध्यप्रतागांवांत चादा येथील चाणातून निघणाऱ्या लोखंडा-
पासून पोटाद तयार करण्याचा या योजनेचा मुख्य हेतु
होता ही प्रचंड योजना सुरवातीस अशक्य व त्याज्य ठरवि-
ण्यात आली. परंतु टाटांनी आपल्या नेहमीच्या धिमेपणानें
व चिकाटीनें ते काम हातीं घेऊन यशस्वीरीतीनें पार
पाडून दाखविलें. आता साकची येथील टाटांचे लोखंडी व
पोटादी कार्याचे कारखाने प्रसिद्ध आहेत. हिंदुस्थानातील
औद्योगिक बाबतीत टाटांच्या या कारवायांमुळे नये
मन्वेवर मुक्त झालें असें निःसंशय म्हणतां येईल. जम-
शेटजीच्या साकची येथील लोखंडी कारखान्यावरून त्या गावा-
लाच जमशेटपूर हें नांव १९१८ साली देण्यात आलें.

याची आणखी एक नवी योजना म्हणजे त्यांनी बंगलोर
येथें स्थापिलेली ' दि रिचर्स इन्स्टिट्यूशन ' किंवा ' इन्स्टिट्यू-
शन ऑफ सायन्स ' हो संस्था होय. हिंदुस्थानातील कला-
बोसत्यांत शक्य तितक्या शास्त्राच्या उपयोगाबद्दल व त्याच्या
मुळे कला भरभराटीस याची असा टाटांचा मुख्य हेतु होता.
या इन्स्टिट्यूशनला टाटांनी ३० लाख रुपयांनी देणगी देऊन
वस्था करून ठेविल आहे

ज ल वि यु त् श कि -सहादि पर्वतारार पडणाऱ्या पाव-
साच्या पाण्याच्या ओघाप सून वीज उत्पन्न करण्याची करतना
मि. डेव्हिड गोस्लीम नावाच्या एका इन्जिनियरने सुचविली
होती. ती करतना जमशेटजी यांनी अविथात परिश्रम करून
मूर्त स्वरूपास आणिली (' जलविशुद्धाक्षि ' पहा).

सारास आपल्या अनेक योजनांना मूर्त स्वरूप आलेल पहा-
ण्यास टाटा जगले नाहींत. तथापि समाधानाची गोष्ट ही की,
त्याच्या उत्तमप्रिय मुलांनी बापाच्या सर्व योजना मोठ्या प्रमा-
णास व नेटाने नावारूपास आणिल्या. बंगलोर येथील 'रिसेर्च
इन्स्टिट्यूट', साकची येथील लोण्डन व पोलाद यांचे कारखाने
व 'हायड्रो इलेक्ट्रिक वर्क्स' हे सर्व कारखाने प्रगमनशील
असून दिवसेंदिवस त्यांनी भरभराट होत आहे. हिंदुस्थान-
सारख्या, उद्योगधंद्याची व कारखान्याच्या उणीव भासत
असेलक्या देशात, टाटानी जो दाडगा उद्योग सुरू केला व
जे अवाढव्य कारखाने स्थापिले त्यावरून टाटा कंपनी कुशाग्र
जुद्धाचे, खटपटी व धोरणी होते हे चांगले प्रत्ययास येते
जमशेटजी हे ता. १९ मे १९०४ रोजी नान्हीम येथे बाले

के. जमशेटजी टाटा यांना आपल्या अत्यंत कार्यात ज
अलौकिक यश मिळाले त्याचे कारण नुसते भरपूर भाडविल
हून नसून टाटाच्या अंगी असलेले धैर्य, चिकाटी, उद्योगप्रियता,
दृढनिष्ठ व आदिकरून सृष्टीच होत तथापि देशाभिमान
अणि सार्वजनिक काम करण्याची आवड हे गुण टाटाच्या
अंगी दळकपणे वसत होते हिंदुस्थानातील आधुनिक
उद्योगधंद्याचे ते आव जनक होत

टाटा, सर रतन (१८७१-१९१८)—हे जमशेटजी
टाटाचे चिरंजीव होत. याचे शिक्षण मुंबईच्या ईंग्लिश
कॉलेजमध्ये झाले. नंतर त्यांनी आपल्या वडिलांच्या
धंद्यात प्रवेश केला. जमशेटजींच्या निधनानंतर रतन व
त्याचा भाऊ दोराबजी यांना जमशेटजींची अगणित संपत्ति
मिळाली व तिचा व्यवसाय, या वधूनी, निरनिराळी कराय
करण्यात केला. १९०५ साली रतनजी यांनी राष्ट्रीय व वैयक्तिक
विषयात संशोधन करण्याकरिता एक संस्था स्थापन केली.
१९१९ साली यांनी मध्यप्रताप साकची येथे, टाटा आयर्न
& स्टील कंपनी स्थापन केली व तिची थोडक्याच काळात
फार भरभराट झाली. पण यांनी हाती घेतलेले सर्वात
मोठे काम म्हणजे पाकिस्तान घाटात, पाण्याच्या जोरावर
विद्युत्पाकी निर्माण करून मुंबईला वीज पुरवणे ही होय.
यामुळे मुंबईतील औद्योगिक उन्नतीला फार मदत झाली.
यांना १९१६ साली 'नार्वे' पदवी मिळाली. इंग्लंडमध्ये यांचे
हॉऊस येथे यांनी एक टेलिग्राफ इमारत बांधविली व १९१२
साली लंडन स्ट्रुल ऑफ इकॉनॉमिक्समध्ये समाजशास्त्र व
आधिभौतिक शास्त्रे शिकविण्याचे स्वतंत्र खाते उघडण्याची
त्यांनी व्यवस्था केली. याच साली त्यांनी गरीबांच्या
स्थितीचा अभ्यास करण्याकरिता लंडन युनिव्हर्सिटीमध्ये, रतन
टाटा फंड उभारला. हे १९१८ साली कार्यावाली येथे बाले

टॉड, कर्नल (१७८२-१८३५)—याचे नाव जेम्स
होते. हा प्रथम बंगालचा डील ईंग्रजी सैन्यात स. १७९९ त
दाखल झाला. त्याने राजपुतान्यातील अनेक राजघराण्यांचा
बखरावना इतिहास लिहिला आहे. त्याचे नाव 'अॅनल
अॅन्ड अॅन्टिक्विटीज ऑफ राजस्थान' असे असून तो इ. स.
१८२९ त प्रथम प्रसिद्ध केला. टॉड हा राजपुतान्यात इ. स.
१८१८-१८२३ पर्यंत नौसरोवर होता. त्याने हिंदी भाषेच्या
अभ्यासासाठी एक जैन पंडित पदवी बाळगला होता.
राजपुतान्यात पोलिटिक्स एजट म्हणून जाण्यापूर्वी तो
दौलतराव शिंद्याच्या दरबारी असणाऱ्या इंग्रज रेसिडेंटचा
असिस्टंट होता (१८१२-१८१७) व ईंग्रजी गुप्त हेराच्या
खादयाचे कामही या सुमारास याच्याकडे होते. पेंड्याच्या
दरबाराच्या वेळी याने बरीच रामगिरी केली. याने 'ट्रॅव्हल
इन वेस्टर्न इंडिया' नावाचे दुसरे एक पुस्तक लिहिले आहे.
तो विल्यमेट १८२३ साली परत गेला व १८३५ साली
मरण पावला. [स्मिथ; डक]

टॉडहॅन्टर, आयझॅक (१८२०-१८८४)—एक इंग्रज
गणितशास्त्रज्ञ. हेस्टिंग्स येथे शिक्षण स्थापनावर पैकूम
येथील एका शाळेत तो दुय्यम शिक्षकाचे काम करू लागला
व त्या दिवसातच लंडनच्या युनिव्हर्सिटी-कॉलेजातील
रॉबिन्सॉन या शाळेत तो शिकत असे. १८४२ साली तो बी.
ए. झाला व पुढे एम्. ए. च्या परीक्षेत त्याला सुवर्णपदक
मिळाले. यानंतर तो कॅम्ब्रिज येथे सीनियर रँगलर होऊन
कॉलेजात शिकवू लागला. १८६२ साली रॉयल सोसा-
यटीचा फेलो व १८६५ साली लंडन येथील मॅथेमॅटिकल
सोसायटीचा तो सभासद झाला. याखेरीज त्याला बऱ्याच
बहुमानाच्या पदव्या व जागा मिळाल्या.

त्याचे ग्रंथ—ट्रॉटार्डन ऑन दि डिफरेंशियल कॅल्-
क्युलस अँड एलेमेंट्स ऑफ दि इन्टीग्रल कॅल्क्युलस (१८१२),
ट्रॉटार्डन ऑन अॅनॅलिटिकल स्टॅटिस्टिक्स (१८५३), ट्रॉटार्डन
ऑन आलजिब्रा (१८५८), ट्रॉटार्डन ऑन जिओमेट्री
(१८५८), ट्रॉटार्डन ऑन ग्रेन को-ऑर्डिनेट जिओमेट्री
(१८५८), ग्रेन जिओमेट्री (१८५९), स्फेरिकल जिओमेट्री
(१८५९), इत्यादी बरेच गणिती ग्रंथ त्याने रचिले आहेत.

टान्जीर—आफ्रिका मोरोकोमधील एक बंदर. हे जिब्रा-
ल्टरच्या समुद्रसुपीवर वसले असून केप स्पार्टेलच्या पूर्वेत
१४ मैलावर आहे. शहराची लोकसंख्या सुमारे ४००००
आहे. समुद्रावरून टान्जीरचा देखावा फारच सुंदर दिसतो.
शहरातील रस्ते विवेक व वाकडेतिकडे आहेत, तरी पण
शहराबाहेर बरेच नवान रस्ते केलेले आहेत काही खाजगी
कंपन्यांनी टेलिकोन व बिजेच्या दिवाची व्यवस्था केलेली
आहे. 'बाबल मार्ग' नामक बंदराच्या वेशीपासून 'बाबल
मार्ग' नामक वाजाराच्या दरवाजापर्यंत जाणारा रस्ता शह-
रातील मुख्य मार्ग होय. टान्जीरमध्ये जवळ जवळ कारखाने
नाहीतच बैल, मास व अंडी हे निर्गत व्यापाराचे मुख्य

शिमस होत. बहुतेक सर्व व्यापार यहुदा लोकांच्या हाती आहे. टांजीर बंदरात १९१७ साली ८४९९२६ पोडांची आयात व १९६६११ पोडांची बंदरातून निर्यात झाली. टांजीरच्या उपसागरामुळे झालेले बंदर फार विस्तृत व सर्व मोरोकोमध्ये उत्तम असे आहे. ह्या समशीतोष्ण व निरोमी आहे.

यूरोपच्या अत्यंत अवलंबे हे बंदर असल्यामुळे यूरोपांत सुधारणेचे परिणाम येथे उत्कृष्टरीतीने दृष्टीस पडतात. १८ व्या शतकाच्या अखेरीपासून हे परराज्यातील बळीलाचे मुख्य ठिकाण बनले आहे. शहर पाहण्यास येणाऱ्या लोकांच्या यादल्या संख्येकरिता उत्तम तऱ्हेची उपहारगृहे उपलब्धतात आली आहेत. १९०५ साली येथे सुमारे ९००० यूरोपीयन व १०००० यहुदा लोक होते टांजीरला भगदी लागून अत्यंत प्राचीन काळी टिगिस नावाचे रोमन शहर होते ओगस्टसच्या आमदानीत ते रस्त्यावर बनले. ओपोच्या अमदानीत टिगिस हे 'मॉरिसोनिया टिगिडाना' प्रांताच्या राजधानीचे शहर होते. पुढे व्हॅडालस, वायझोटास व अरव, यांनी तेथे आपला अमल गाजविला. इ. स. ७८८ मध्ये टांजीर मोरोकोच्या तात्कातील अत्यंत प्राचीन व अतिशय सुन्दर शहर असल्याबद्दल उल्लेख आहे. १४०१ साली पोर्तुगीजांनी टांजीर घेतले. १५८० त ते स्पेनकडे गेले व १५९१ साली फिलिप पोर्तुगीजाच्या ताब्यात आले. १६६२ साली दुसऱ्या चालेसचा कंधारीन ऑफ मॅगोझाशी विवाह झाला त्यावेळी ते चालेसला अर्धवट म्हणून मिळाले, परंतु त्याच्या संरक्षणार्थ येणाऱ्या अतोनात खर्चांमुळे ते १६८८ साली मूर लोकांना देण्यात आले. १८८४ साली फ्रान्सनी टांजीरवर गोळा झाल्या १९०६ सालच्या अलजीरीसराज परिपक्व ठरल्याप्रमाणे जकातीचा ताबा यूरोपियनाकडे गेला.

टापिओका(कासावा)—टापिओकाचे झाड पाच सात फूट उंच वाढते हे झाड दिसण्यात फार सुरेख दिसते. याला जमिनीत मुळ्या येतात व त्यापासून सत्त्व काढितात. याचे मूलस्थान दक्षिणअमेरिका आहे याची लागवड हिंदुस्थानात नेपाळ, दार्जिलिंग, आसाम, बंगाल, मद्रास, थायलंड, कोर वगैरे टिकाणी करितात. कुजालेर, पॉडिबरीनवळ याचे मोठमोठे मळे आवळतात याची लागवड रेवडंडा, अलिबाग, वसई, माहीम व उत्तरगुजराथेत होण्यासारखी आहे. याच्या मुख्य जाती दोन आहेत. गोडी (गड्या दंडाची) व कडवी (तांबड्या दंडाची). कडू जातीत प्रसिद्धांमंड नावाचा विपारी पदार्थ असतो तो मुळ्या भाजल्याने अगर शिजविल्याने नाहींसा होतो.

टापिओकाची लागवड काळ्या व रेंदाळ लापण जमिनीत चांगली होते. याच्या लागवडीसाठी जमीन दोन वेळ नांगरून, फुलवून, डेकळे फोडून चांगली मुसमुशीत व नरम करावी नंतर पाच सहा फूट हलक्या अंतराने खोटे घेऊन त्यांत खत काळवून दंडाचे नऊपासून बारा इंच

लांबीचे तुकडे घेऊन साड्यात तिरकस लावावे लावताना एक टोंक सुमारे दोन इंच जमिनीवर ठेवावे हे सरळ ओळीत लाविल्यास सण काढण्याचे बहुतेक काम कोळ्याने करता येते. पावसानंतर चारपाचदा पाणी घावे लागते, जून महिन्यात लागण केल्यास काढणीचा हंगाम नऊ दहा महिन्यांनी म्हणजे फेब्रुवारी, मार्च महिन्यात येतो. मुळ्या जमिनीत जास्त दिवस राहिल्यास त्या तंतुमय होतात. मुळ्या खणून काढतात. त्या काढल्यानंतर पाण्यात धुतात व लागलीच सत्त्व काढण्याचे काम सुरू होते मुळ्या धुतल्यानंतर बाहेरची साल काढून त्या फिषीवर किंमन फीस पाण्यात खूप हालवावा व साधारण विरिरीत फडक्यातून पाळवा. हे काम दोन तीन वेळ करावे लागते नंतर गाळून वेतलेले पाणी एका डऱ्यात मीध ठेवावे म्हणजे ते सत्त्व तळाई बसते. नंतर पाणी ओतून टाकून खालच सत्त्व उन्हात वाळवावे. हे वाळले म्हणजे डऱ्यात भरतात. मग ते विहीस तयार झाले दर एकरा सारासी उत्पन्न-मुळाचे वजन-अन्न-मार्चे १० टन असते. सत्त्वाचे प्रमाण सैकडा २५ असते. दर एकरा अन्नमार्चे ५००० पांड सत्त्व निघते.

जावणकोरकडे मुळ्या शिजवून त्याच्या चकत्या करून वाळविलात व साडवून ठेवतात. या वाळलेल्या चकत्या पाहिले तिकडे पाठविता येतात व त्या दळून पीठ करता येते. कासावाच्या रताड्याप्रमाणे चकत्या करून शिजवितात. नंतर पाणी काढून टाकून चकत्यात मीठ मसाला घालून भाजी करतात याच्या मुळ्या भाजून मसाल्या वाजारात विकतात

टायको ग्राही (१५४५-१६०१)—एक ज्योतिष ज्योतिषदास. टायकोचे अन्न चरित्र व त्याची ज्योतिष-विषयक कामगिरी, यांकरिता ' विज्ञानेतिहास ' (पृ. १४२-१४३) पहा.

टायग्रे—अभिनिनीयाधर्मात एक उत्तरेकडील प्रांत. अभिनीनीयाच्या नामधारी वादसाहायिका टायमीच्या राजाचीच हुकमत बहुतेक जास्त मान्य केली जात असे अँडेवा ही या प्रांताची राजधानी होय प्राचीन श्वेओपिक साम्राज्याच्या राजधानीचे शहर आक्सम हेहि याच प्रांतात आहे. इतिहासकारिता ' अभिनिनीया ' पहा.

टायग्र—इटलीमधील लॅटिअम् प्रांतातील जुने शहर. हे शहर रोमपासून टायग्रटिना या रस्त्याने १८ मैलांवर असून अभिओच्या प्रसिद्ध पंचधन्यनजीक वसलेले आहे. या शहरात हरक्युलीस व्हिक्टर याच्या देवळाचे अवशेष अद्याप आहेत. नवे शहर या हरक्युलीस व्हिक्टर देवळाच्या चवथ्यावर बांधलेले आहे. १८९८ साली हरक्युलीस व्हिक्टरच्या देवळातील भाजलेल्या लाल माताच्या काही देवता सापडल्या होत्या अभिओच्या वरच्या वाजुला, डोंगरावर, थिंला आफ मिसेनास नावाची इमारत आहे. शहराच्या ईशान्य दिशेस दोन लहान जुनी देवळेहि

आहेत. टॅपिओडेला टोसे व इतर काही शब्दां व रोमन लोकानां बांधलेले दोन पूल हे या शहराचे जुने अवशेष होत. रोमन लोकांच्या काळात टायबर हे एक रमणीय स्थान होतं व तेथे “ ऑगस्टस ”, “ मिसेनास ” यांची टपननगृहे होती. “होरेस”, “ कॅटुलस ” व “ स्टीटअस ” यांच्या कवि-तेत टायबराची वर्णने आढळतात होरेस येथे रहात होता असे म्हणतात. टायबर येथील अवशेषात काही उपवनगृहाचे व काही पुतळ्याचेहि अवशेष आहेत या अवशेषात चित्रवि-चित्र गारेची सुंदर कामे व मूर्तीदार कामेहि आढळतात.

टायबर हे शहर टायबरटस, कोरॅक्से व कॅटिलिस यांनी बसविलेले होते. लॅटिन लॅग सघात या शहराचा समावेश झाला होता. ख्रि. पू. ३६१ मध्ये येथील लोक गॅल लोकांना मिळाले व ख्रि. पू. ३६०-३५४ या वर्षी त्यांनी मोठा अज संपादन केला व पुढे येथील लोकानां रोमशी सद्य जोडले ख्रि. पू. ९० या साली येथील लोकानां रोम साम्राज्यात प्रगनेचे हक्क मिळाले साम्राज्याच्या काळात टायबर शहर चांगले भरभराटीस आले होते. नासॅतने रोमवर हल्ला केला तेव्हा हे शहर छुटले गेलं परंतु इ. स. ५५७ साली नासॅतने हे पुन्हा बसविले.

टायबेरिस—हे गॅलिक समुद्राच्या पश्चिम किनाऱ्यावर आहे. याची लोकसंख्या सुमारे ४००० आहे येथे कैदाकम अथवा दुग्धम सुभेदार (आकाश्या सुभेदाराचा मदतनीस) राहता. हे हेराड ऑटोपातन एमाअस खेव्ज्याजख बसविले. जेइसलेम पडण्यानंतर यहूदी लोक येथे येऊन राहिले. हे शहर इ. स. १६ व २२ च्या दरम्यान बसविले असावे. टायबेरिस नादशहाचे नाव यास दिले जेइसपॅशियनने हे शहर घेऊन अॅपिपास दिले. येथे प्रसिद्ध सुफी पंथ प्रस्था-पित झाला रब्बी जुडा हक्काजोरा (मिश्राहचा संपादक) येथे राहत होता, जेइसलेम टालमड हेहि याच ठिकाणी प्रसिद्ध झाले. रब्बी अकिबा व मैमोनाईजीज यांच्या कबरा या ठिकाणी आहेत. ६३७ साली अरबांनी हे शहर काबीज केले ११८७साली सलाउद्दीनने धर्मयुद्धापासून घेतले.प्रसिद्ध खेव दाहिर एल अमीर याने १८ व्या शतकात या शहराची तटबंदी केली टायबेरिस हे फार घाणेरेड शहर आहे एका किल्याचे व यहूदी मंदिराचे अवशेष प्रेक्षणीय आहेत जोसेफसनने उल्लेख केलेले उष्ण पाण्याचे धारे दक्षि-णेस अर्ध्या तासाच्या रस्त्यावर आहेत

टायर—हे कॉन्शियाताल प्रसिद्ध शहर होते. इली हे शहर सूर या नावाने प्रसिद्ध आहे. शिखंदरच्या स्वारी-पर्यंत हे एका लहान बेटावर बसलेले होते. पण त्याने समुद्र-काठी जी मोर्चेबंदी केला होती ती वाळूच्या थरांनी वाढत जाऊन या बेटास मिळाली व आता ते द्विपद्वीप बनले आहे. रोमन लोकांच्या बेटां शहराची फार भरभराट झाली होती. त्या बेटां शहराची लोकसंख्या २५ हजार असून रोम येथील परापेक्षा उंच अशा पुष्कळ मजक्याच्या परातून लोक द्राष्टीने

रहात बेटात पाणी नसल्यामुळे नजीकच्या देशातून एक तासभर पाणी भेऊन ते मोठमोठ्या टाषयातून साठवीत असत. अर्याच्या वेळीहि या शहराचा व तेथील किल्ल्याचा महत्त्व असे इ. स. ११२४ ते १२११ पर्यंत येथे मुघलांचे ठाणे असे सिध्द लोकांनी ते सोडल्यानंतर मुसलमानांनी त्याचा नाश केला. स. १७६६ त ते मिट्टीला याने घेतले तेव्हापासून इलीचे शहर भरभराटीस आले

टारकिनी—इटलीमधील इट्रुरिया प्रांतातील जुने शहर इली या शहरात वस्ती नाही १३०७ साली कोनेटो येथील लोकानी या शहरातील प्राचीन अवशेष नाहीसे केले होते, तरी रोमन लोकांच्या वेळेच्या इमारतींच्या भित्तीचे काही अव-शेष अद्याप कोठे कोठे आढळतात १८७६ साली काही जुन्या इमारतींच्या चषधन्याचा शोध लागलेला आहे. मध्य-युगात योषलेल्या टारकिनी शहरभागाच्या आग्नेय दिशेस पोन्टेरॉसी बॅंगरावर निरनिराळ्या आकाराचीं थडगीं साप-डलेली आहेत काही थडगीं बॅंगरात पोखरेली असून त्यात मीक चित्रकलेचे काम केलेले आहे.

टेमार्सेटच्या (कॉरिंधा) बेटेस टारकिनी शहर पर भरभराटीस आले होते. त्यावेळेच्या इट्रुरियामधील १२ शहरांमध्ये त्या शहराचा नंबर पहिला होता. इलीचे येथील लोकांचे धार्मिक विधि व संस्कार या रोमन लोकांपासून चालत आलेले असावे असे म्हणतात. रोमन साम्राज्या-लाखी “टारकिनस प्रिक्स व टारकिनस सुपेरस” हे रोमन राजे टारकिनी येथे रहात असत. या बेटेस येथून शार, मोगी, शिपा परदेशी पाठविल्या जात होत्या

टारांटो—इटली लीसप्रातात हे अॅपुलिया शहराचे बंदर असून शहरापासून रेल्वेने ५० मैल दूर आहे. १९०१ साली शहराची लोकसंख्या ५०,५९९ होती आणि कॅथॉलिक १०३३१ होती. समुद्रसपाटीपासून ५६ फूट उंचीवर अस-लेल्या एका खडकाळ बेटावर हे बंदर आहे हे बंदर टारांटोचे आघात आणि मेरिपिकोली बेट यांच्यामध्ये आहे. सानपायट्रो आणि सानपोलो या दोन बेटांमुळे या बंदराचा पुष्कळ बचाव होतो स्टूडामॅरीवोल्डी येथे राह-णाऱ्या कोली लोकांचा मीक भाषा असली असं वाटतं मुख्य प्रार्थनामंदिरात असलेल्या पदार्थसंग्रहालयात पुष्कळ प्राचीन वस्तू आहेत. याच्या जवळच असलेल्या पॅलेसो-लेग्नी युफीजी नावाच्या इमारतीत सार्वजनिक कचेऱ्या आहेत. सितारुओन्हा नावाचा दुसरा इमारत येथे आहे. शिषल्याची लागवड करण्याशिवाय ऑलिव्ह तेल छुद्द कर-ण्याचे व साबूचे फारखाने येथे आहेत. धान्य, मध आणि फळे हा येथील निर्यात माल होय. मेरीपिकोली येथे १३ जाताचे उत्तम मासे सापडतात आरमारी स्रजगाराचे हे तिसरे महत्त्वाचे शहर आहे. येथील मोर्दाचे दोन भाग केले आहेत मेरीपिकोली हे जहाजे उभी राहण्याचे ठिकाण

आहे. मॅरिपकॉलेच्या बाहेरच्या बाजूस असलेल्या रेल्वे स्टेशनच्या दक्षिणेस व्यापाराचे बंदर आहे

इ सन १९२७ मध्ये हे सारसेन लोकांनी उघडत केले १६७ साली जेसिकोरस फोकसने पुन्हा बांधला १०६३ साली रॉबर्ट गोसकडने हे आपल्या ताब्यात घेतले त्याच्यानंतर त्याचा मुलगा बॉहमदने हे राजधानीचे शहर केले सीसलाच्या दुसऱ्या राजाने त आणला मुलगा 'वाईट' (दि बड) विभाग यात दिले दुसऱ्या फेडरल वादशहाने येथे एक किला बांधला अजूनच्या दुसऱ्या चालंतवा मुलगा किलिक हा १३०१ साली टारोटीचा राजपुत्र झाला

टारिसेली, इन्जेलिस्टा (१६०८-१६४७)—इटालियन गणितो पदार्थशास्त्र याचा जन्म फेड्रा येथे झाला. बापाचा मृत्यु त्याचा बालपणातच झाला, परंतु त्याचा एक मुलगा थिस्ती सन्याशी होता, त्याने त्याला शिक्षण दिले व नंतर रोम येथील एका गणिताच्या प्रोफेसराच्या हाताखाली शास्त्र शिक्षण्यास पाठवून दिले तेथे त्याने ग्यालिजोनेचे प्रेम पावले व त्यायोगाने त्याला शास्त्रीय स्फूर्ति उत्पन्न होऊन त्याने एक पुस्तक लिहिले या पुस्तकाची माहिती ग्यालिजोने याला मिळाली व ग्यालिजोनेने त्याला फ्लोरन्स येथे आपल्याजवळ बोलावून घेतले त्या ठिकाणी त्याने ग्यालिजोनेच्या लेखाकाचे काम तीन महिनेपर्यंत केले नंतर ग्यालिजोनेचा काळ झाला तेव्हा ग्यालिजोनेच्या पाठीमाग त्याला फ्लोरन्स येथील अक्याडेमीत गणिताचा प्रोफेसर नेमण्यात आले १६४३ साली त्याने काचिच्या नळीत पारा घुळून ती नळी पारदपानात उभी केली असता पारद-त्वनाचा उबी ठराविक रहाते व त्या स्तमावर निर्वात-स्वल असते असे त्याने दाखवून दिले या निर्वातस्वलास 'टारिसेलीची पोंकळी' असे नाव देण्यात आले आहे त्याने शुद्ध गणितांतही काही शोध लावले आहेत

यशदासासमयी त्याने कित्येक तऱ्हे घालून काढली आहेत दुर्बाण आणि सुकुमदर्शक यत्र यात त्याने कित्येक सुधारणा करून दाखविल्या त्याने तयार केलेली कित्येक लेखे (अतनाल-बहिर्गोल भिरे) अद्याप उपलब्ध आहेत. १६६७ साली फ्लोरन्स येथे त्याचा मृत्यु झाला

टारेंटम्—दक्षिण इटालमधील ग्रीक लोकांचे शहर हे शहर टारेंटम् आखाताच्या उत्तर किनाऱ्यावर आहे जि पू आठव्या शतकात स्पार्टन लोकांनी येथे एक बसाहत केली होती. टारेंटम् येथे पहिली बसाहत कॅलेन्थस याने केली हा देश सुपांक असून लाकर, मासे, भाजी इत्यादि जिनसांचा व्यापार मोठा असल्यामुळे या देशाचे बळ व शक्ति कारखोकर वाढली व त्याचा विस्तार आत होऊ लागला जि पू ४७३ या वर्षाच्या पराभवाने पुन्हा या देशाची भरभराट बाबली नाही. नवव्या शतकात मेमा ग्रीसिया प्रांतातील शहरीभर्य टारेंटम्चा नवर पहिला होता लखानिअन व रोमन लोकांनी

टारेंटम् येथील लोकांच्या नेहमा लढाया होत असत. दुसऱ्या प्युनिक लढाईमध्ये टारेंटम् हे हॅनियॉलला मिळाले, परंतु लढाईत ते लुटले गेले

या नंतर जि पू १२३व्या वर्षी टारेंटम्चा स्थिति सुधारली. ऑगस्टसच्या काळानंतर टारेंटम्ला पुन्हा उतरती कळा लागली टारेंटम् शहरच्या वायव्यकडाले 'टेरामारा' प्रांताचा शोध नुकताच लागला आहे टारेंटम् शहराचे जुने अवशेष फक्त एका डोरिक देवळाचे आहेत समुद्रकिनाऱ्यावरील प्रांतात जुन्या रोमन लोकांची नाटकगृहे व स्नानगृहे यांचे शोध लागले आहेत टारेंटम् येथील सापडलेली जुनी चादीची भांडी व काही चित्रविचित्र कामे ही ह्या स्थान-यामध्ये टेबलेली आहेत ह्या सर्व जिनसा जि पू चवथ्या शतकातील असल्याचा असा अंदाज आहे

टॅरॅं—इंग्लंड डेव्हनशायर परगण्यामधील एक बंदर व म्युनिसिपल बोरो हे टाऊन-पार्लमेंटविभागात असून इंग्लिश खाडीच्या टॉर उपसागरावर आहे गाची लोकसंख्या (१९०१) ३३,६२५ होती हे गाव मनोरम गाणी बसलेले असून याच्या तीन बाजूत टॅंकच्या आहेत दक्षिणेकडून समुद्रा-वरचा थंड बारा येतो हिवाळ्यात राहण्याचे हे ठिकाण आहे उत्तरेस सेंटमेरीचे नावाचे भरवस्त्याचे एक उपनगर आहे येथे टार जॅब व बाही अवघाप आहेत येथे नगर-भवन, पदार्थसमहालय, नाटकगृह, कला व शास्त्र यांच्या शाळा वगैरे इमारती व सह्या आहेत येथे दगडी कोळसा, इमार-तीचे लोखंड, व पाटया यांचा आयात होते व सगम-रवरी दगडे व इतर दगडे याची निर्मिती होते येथे टेरा-कोटा मातीच्या कुड्या बघीरेचे काम कार घुरेल होत. लेब्रेच्या स्थापनेपूर्वी येथे खडे असलेले टॉरेनबळ रोमन बसाहतीचा खुणा सापडतात ऑरेन्चा राजपुत्र विन्सम हा येथेच प्रथम गळवतातून उतरला

टारो—हे शहर ऑस्ट्रियामधील गलिशिया प्रांतात आहे ह्याचा लोकसंख्या १९०६ साली सुमारे १६००० होती पैकी शेकडो ४० लोक ज्यू होते हे शहर बायला नदीच्या तीरावर असून रोमनकॅथोलिक धर्मगुरूचे राहण्याचे ठिकाण आहे ह्या शहरापासून थोड्याच अंतरावर बायला नदीत दुनाजेक नावाची दुसरी एक नदी मिळते ह्या शहराी रोमनकॅथोलिक लोकांचे गोंयिक पद्धतीने बांधलेले देवा-लय आहे हे देवालय १५ व्या शतकात बांधले असले ह्या देवालयच्या आवारात टानेविस्की व आस्ट्रोस्की परा-ण्यातील लोकांची घडणी आहेत हे शहर पूर्वी ह्याच परा-ण्याच्या साम्राज्य होत ह्या शहराजवळ माटोसबर्ग टॅंकडी-वर एक जुना निष्ठा मोडकळीस आलेला हट्टीस पडतो ह्या निष्ठापात एक लहानसे देऊळ आहे हे ८०० वर्षांचे जुने आहे हा निष्ठा देखील वरील पराण्याच्याच साधने होता. सावित्राय येथील जुनी पाहण्यासारखी इमारत इटली म्हणजे

टाऊनहॉल ही होय. येथे शेतकीची आकते, काच व चिकोरी हे निर्रस तयार होतात.

टार्सस—हे प्राचीन शहर सिलिसिआच्या सुपीक मैदानात होते. सिडनस नदी शहराच्या मध्यभागातून वहात होती. ही कदाचित् क्लेरिअन अपोलोच्या देखरेखीखाली वसविलेली प्राचीन अयोनियन वसाहत असावी. चागलें बंदर, सुपीक प्रवेश व माउंटटॉरसवरून जाणाऱ्या रस्त्यावर मालकी, यामुळे या शहराचे महत्त्व होते.

असुरी (असीरियन) सत्तेचा नाश झाल्यावर टार्सस येथे साथेनेसीस नाव धारण करणारे राजे राज्य करीत. इ. स. पूर्वी ४ व्या शतकात इराणी सत्तेपासून अंमल होता स १७१ त चवथ्या अँटॉऑक्स एपिफेनेसने या शहरास स्वातंत्र्य दिले. इ. स. पूर्वी १०४ मध्ये हे रोमन सत्तेखालाचे एक अतिशय श्रीमान व मोठे शहर होते अँटोनाने क्लिओपाट्राचे स्वागत याच ठिकाणी केले. या ठिकाणी एक विश्वविद्यालय असून त्यात ग्रीक तत्वज्ञान शिकविले जाई.

टार्ससचे वैभव व्यापार, शातता व सुराज्य यावर अवलंबून असे इ. स. १६० च्या नंतर अरबांनी सर्व सिलिसिआ काबीज केले तेव्हापासून एक शतकाहून अधिक वर्षे टार्ससला हीन वशा प्राप्त झाली होती परंतु पुढे ७८७ साली हसन अब्द रशीदने ते पुन्हा बांधिले, व बायसन्टाईन साम्राज्याशी झालेल्या युद्धात याला बायव्हेड्जॉल राजधानीचे पद प्राप्त झाले इ. स. १०९९ मध्ये पहिल्या धर्मयुद्धात बाल्डव्हिन व टॅन्क्रेड यांनी टार्सस वेतले व त्याच्यात त्याच ठिकाणी भाडण झाले. ११८० सालानंतर जवळ जवळ तीन शतकांपर्यंत हे लॅसर आर्मिनियाच्या राज्यात होते १६ व्या शतकापर्यंत, हे ओटोमन राज्यास जोडण्यात आले.

साडॉनेपलस, सॅन्डन, परस्युस, हेरेक्लिय हे असीरियन देव या शहराचे संस्थापक असावेत अशा दंतकथा प्रचलित आहेत. नियमित वेळी सॅन्डन देवाच्या नावाने एक चिता रचून त्यात देवाला जाळीत असत

प्राचीन शहराचे अवशेष फार आहेत. नवीन शहराचा व्यापार व बाजार चांगला आहे परंतु हवा खराब आहे. लोकसंख्या सुमारे २५००० असून त्यात काही हिंदूही आहेत.

टालवोट, विल्यम हेनरी फॉक्स(१८००-१८७७)—फोटोग्राफीच्या शास्त्रातील एक सुप्रसिद्ध इंग्लिश संशोधक. त्याचे शिक्षण हेरो येथे व कॅमिजच्या ट्रिनिटी कॉलेजमध्ये झाले व १८२१ साली त्याला रॅंगरची पदवी मिळाली. लंडनपासून व नेत्रशास्त्राची त्याला गोडी असे. १८२९ ते त्याने ' समएक्स्पेरिमेंट्स ऑन कलर फ्लेम ' या विषयावर एक लेख ' एडिंबरो जर्नेल ऑफ फॉक्स ' या मासिकात लिहिला. त्यानंतर ' क्राईसल जर्नेल ऑफ सायन्स ' या मासिकात १८३७ साली ' एकरणी प्रकाश (मोनोक्रोमॅटिक लाइट) ' हा लेख प्रकाशित केला याशिवाय रसायनसंबंधी अनेक

विषयावर त्याने ' फिजिऑफिकल मॅनेजिन ' या मासिकात लेख लिहिले. त्यात ' रंगाचे रासायनिक फेरफार ' हा लेख महत्त्वाचा होय. प्रकाशाच्या द्वारे, काढलेली चित्रे बॅंगरी याने जाहीर रीतीने लोकाना उपविळी दाखविली त्यावेळी डॅल-बॉटनेहि स्वतःचे त्याच विषयाचे शोध रॉयल एशियाटिक सोसायटीस कळविले. १८४१ साली त्याने कॅलोटाइप टालवोट या पद्धतीचा शोध प्रसिद्ध केला व १८५१ त तात्कालिक बिने काउन्सिली पद्धत निर्माण केली. १८४२ साली ' पेन्सिल ऑफ नेचर ' हा ग्रंथ त्याने लिहिला त्याबद्दल त्याला रॉयल सोसायटीचे रॅफर्ड मेडल बक्षीस मिळाले. शास्त्रीय शोध-प्रमाणेच पुराणवस्तुसंशोधनाचीहि त्याला आवड होती. त्यामुळे त्याने स १८३८-३९ च्या दरम्यान ' हॅमस ऑर क्लासिकल अँड अँटिकोरियन रिसर्च ' , व ' इलस्ट्रेशन्स ऑफ दि अँटिकिटी ऑफ दि युक् ऑफ नेनेसिस ' ही पुस्तके लिहिली. सर हेनरी रॉलन्सन व डॉ ह्विक्स यांच्याप्रमाणेच निनेवा येथील कालाकृति लिथीमधील शिलालेख शोधण्याच्या व लावण्याच्या कामी यालाहि प्रिय देणें जरूर आहे. याने १८४२ साली इंग्लिश एटिमॉलजीज हा ग्रंथ लिहिला. टालवोट १८७७ साली लँडॉफ अँड येथे मरण पावला

टालमड—यहुदी लोकांचा धर्मग्रंथ. ख्रिस्ती शकाच्या चौथ्या शतकापासून ती सहाव्या शतकापर्यंतच्या यहुदी लोकांच्या धार्मिक व सामाजिक चळवळींचा वृत्तात यात आलेला आढळतो. जुन्या कराराइतकीच वाचीहि योग्यता यहुदी लोकांत मानतात. टालमड याचा अर्थ अध्ययन, अध्यापन अशा आहे टालमडमध्ये, मित्राह दृष्टीने जुन्या करारामधील कायद्याची धार्मिक व व्यावहारिक प्रथाच्या निर्णयांसह सुधारून वाढवलेली आवृत्ति, आणि जेमारात धर्मव्यवहारविषयक जादा साहित्याचा अंतर्भाव होतो. टालमडच्या होव प्रती प्रसिद्ध आहेत. एक बबिलोनी प्रत व दुसरी पॅलेस्टिनी प्रत. पैकी पॅलेस्टिनी प्रत हल्ली अजीबाद मार्गे पडली आहे. टालमडमध्ये, सुसंबद्धरीतीने कायद्याचे उच्चाटन केले आहे अशी कोणाची कल्पना असेल तर ती चूक होय टालमडमध्ये निरनिराळ्या प्रकारचे भागगडीचे ग्रंथ व तद्विषयक निर्णय यांची खिचडी आहे. विषयाची मांडणी अव्यवस्थित, आध्यात्मिक विषयावरून एकदम ऐहिक विषयावर व ऐहिक विषयावरून अध्यात्मावर उडी मारण्याची पद्धत, अनेक प्रकारच्या भाषांतरांनी, अशा तऱ्हेची घेडगुजरी स्थिति टालमडमध्ये दृष्टीस पडते. काही ठिकाणी टालमडची भाषा अगदीच सुमय व दुर्बोध आहे; व मागील इतिहासाचा मंदर्भ माहीत असल्याशिवाय वाक्याचा अर्थ कळत नाही. त्यामुळे मित्राहच्या स्पष्टीकरणार्थ जेमारा उर्फ टीकीची आवश्यकता भासू लागली टालमडला कायद्याचा ग्रंथ अगर धर्मग्रंथ हे नाव घरोघर नाही त्याला ज्ञानकोश हे नाव अधिक यथार्थ दिसले त्यामध्ये ख्रिस्ती शतकाच्या

पश्चिमा तीन चार शतकांतील सर्व प्रकारच्या चळवळींचा उल्लेख आलेला आहे.

डालमडमध्ये दुसऱ्या कोणत्याही यहुदी प्रथांपेक्षा ओटने स्थित केनेत्या धर्माचा विकासच दृष्टीस पडतो. ओटच्या धर्मातील मुख्य मुख्य तत्वांचा समावेश डालमडमध्ये झाला आहे व त्याहीपुढे डालमडमध्ये प्रचल पावली आहे. धार्मिक व व्यावहारिक असा भेद डालमडमध्ये केलेला आढळत नाही. धर्माच्या प्रगतीचा नैतिक जीवन हाच पाया आहे असे डालमडच्या शिक्षण असल्यामुळे, नैतिक जीवनाचा संघर्ष अशा प्रथांचा डालमडमध्ये बराच उद्‌घोष केलेला आढळतो. त्याच्याबरोबर डालमडमध्ये आचाराचे स्रोत फार साज-विलेले आढळते; पण धार्मिक व नैतिक तत्वांचा व आचारांचा मेळ बसल्याचा डालमडमध्ये बराच प्रयत्न झालेला दिसतो व त्यात थोडे फार यशस्वी आलेले आढळते या अखिल विश्वीत परमेश्वर भरला आहे; त्याची पूजा प्रत्येक मनुष्याने, परींदारी, रानात, वनात अनन्यभावाने केली पाहिजे, आपले चित्त शुद्ध केले पाहिजे, अशा प्रकारची उच्च शिक्षण डालमडमध्ये केलेली आपल्याला आढळून येते. पण येवज्यावरच डालमडची शिक्षण चालली नाही. डालमडमध्ये मुदीला चालना देणारे साहित्यही पुष्कळ आहे. डालमडमध्ये निरनिराळ्या विषयांचा समावेश होत असल्याने सामान्य यहुदांना देखील डालमड वाचून पुष्कळ विषयांचे ज्ञान आपोआप होत असे, व वाचनाच्याच्या बुद्धीला अप्रत्यक्ष चालना मिळत असे. अशा प्रकारे डालमडमध्ये विविधता असल्यामुळे, त्यानंतर रचण्यात आलेल्या मोक्षस मैमोनिहस, ओलेक कॅंप्रुति विद्वानांनी रचलेल्या कायदे-प्रथांचेही डालमडपुढे फारचे तेज पडले नाही. या कायदे-प्रथात निश्चित प्रकारचे साहित्य आढळते तर डालमडमध्ये सर्वत्र अनिश्चित परंतु विचारप्रवृत्ती चालना देणारे साहित्य सांपडते. तत्परी, डालमड हा एक अत्यंत महत्त्वाचा धर्म-ग्रंथ आहे असे म्हणण्यास हरकत नाही. यामध्ये मनुष्याच्या उन्नतीला अवश्यक अशा सर्व प्रथांचा उद्‌घोष झालेला आढळतो. डालमडमध्ये टाकल भाग नाहीच असे नाही. पण एकंदरीत दृष्टीने व महत्त्वाचा ग्रंथ आहे यात कोणतीच संका नाही. नुडार्पायामध्ये जो गूढवाद आढळतो त्या वादाची जी डालमडमध्ये आढळून येतात.

डालमडचा इतिहास. — ज्या शतकामध्ये डालमड ग्रंथ तयार झाला त्याच शतकामध्ये त्या ग्रंथाचा व तत्संबद्ध वाङ्मयाच्या प्रचाराला अडथळा येण्यास सुरवात झाली. सन ५१३ मध्ये दोषा यहुद्यामधील भांडण ख्रिस्तियन बादशाहाकडे मिदविषयाकरिता आले. बादशाचा प्रश्न असा होता की एखादे म्हणजे धर्मप्रथाचे शोक व हिंसा दोन्ही भाषांतून सार्वजनिक वाचन करण्यास हरकत नसावी; व दुसऱ्याचे म्हणजे कल हिंस्रमय या प्रथाचे वाचन व्हावे. ख्रिस्तियनने ग्रीक भाषाच वापरण्यास याची असा हुकूम

दिला. डालमड हा धर्मग्रंथ व जुना करार त्यांत लिस्ती धर्माची सर्व ब्रीजवरूनच दगोबर होतात अशी दृष्टि ठेवून ते वाचण्यांत यावे असा ख्रिस्तियनने विहितपणाचा हुकूम केला व त्यामुळे यहुद्यावर व त्याच्या वाङ्मयावर अखंड कोसळण्यास सुरवात झाली. पुढे ११ व्या शतकात ख्रिस्तियनने डालमडची प्रत जाळण्यास आचारापासून या विरोधाला उम स्वरूप प्राप्त झाले निकोलस डॉनिन या धर्मग्रंथ यहुद्याने पोषला सदा देऊन, डालमड ग्रंथ सोपवले तेथे जाळण्याची आज्ञा जाहीर करविली. फ्रान्समध्ये तर यहुद्याच्या विरुद्ध जोराचा छळ सुरू झाला; आणि मौज ही होती की, ज्या यहुद्यांनी धर्मावर केले होते त्याच्याकडूनच या छळाचे बीं पेरले गेले. यावेळी ' कुह्याडीचा दास गोतास काळ ' अशी रिधीत झाली.

१६ व्या शतकातही डालमड ग्रंथाविरुद्ध चळवळ चालूच होती. पण या शतकात, इबलिन व फेरकोने या दोन पंडितांचे डालमडवरील साजलेले वाग्युद्ध फार महत्त्वाचे झाले फेरकोन हा जिनी झालेला यहुदी होता. अर्थात धर्मातराचा दुरभिमान त्याच्यामध्ये पूर्णपणे बसत होता इबलिन हा डालमडचा केंवारी व पंडित होता. ' डालमडमध्ये चुका असतील तर त्या काढून टाका पण ते ग्रंथ जाळणे मूर्खपणाचे व अन्यायाचे आहे ' असे त्याने प्रतिपादन केले व याही पुढे आजून विश्विषयासंगी ही बाळग्याची धाड्या सुरू करण्याचा त्याने यशस्वी प्रयत्न केला त्याच्याच प्रयत्नांने डालमड ग्रंथ सन १५१० त संपूर्णरीतीने प्रकोशित झाला. पण योडक्याच वर्षांनंतर त्याच्यावर पाड आली. डालमड ग्रंथात लिस्ती धर्माचा प्रतिकूल असा जो मजकूर असले तेवढा आजून याकीबा डालमड छापण्यास काही हरकत नाही असा व्हिदेटाईनच्या धर्मपरिपदेत ठराव केला. १७५७ साली पोलंडमध्ये पुन्हा एकदा डालमड ग्रंथ जाळण्याची हुम निघाली पण अशा मूर्खपणाच्या कृत्याने डालमड ग्रंथ नामशेष होण्याने दूरच राहिले व मूर्खपणा मात्र जाळण्याच्या पदरी पडला. तत्परी डालमडमध्ये काही दोष असले तरी ते उदात्त आहेत. त्यात गुणांचे प्राबल्य जास्त आहे. त्यात उच्च तत्वांचा उद्‌घोष आहे; व प्राचीन यहुद्याच्या चळवळीचा इतिहास त्यांत अप्रत्यक्षपणे प्रक्षिप्त झाला आहे, या दृष्टीनेही डालमडचे महत्त्व आहे व ते अनंतकाळपर्यंत राहीलही यांत संशय नाही.

डॉलस्टॉय, लिओ (१८२८-१९१०) — रशियातील एक विख्यात कादंबरीकार व समाजसुधारक. याचा जन्म ता. ९ सप्टेंबर १८२८ — कोणी म्हणतात ता. २८ ऑगस्ट-रोमी झाला. डॉलस्टॉयचे घराणे मूळचे जर्मन असून ते पोंटर दि प्रेटच्या काळात रशियात राहण्यास आले. याच्या एवेना-पेकी प्रथमच काळींगच चढलेला मनुष्य पोंटर ऑर्गिडिच डॉलस्टॉय हा होय. डॉलस्टॉयचा याप निकोलस हा सैन्यात

काही दिवस नोकरीवर होता. पुढे त्याचे सप्त मराया व्हॉल-
कनच्या नावाच्या एका राजकन्येशी झाले. कोट टॉलस्टॉय
हा या दापत्याच्या पाच अपत्यांपैकी चौथे असून याची
आई हा तीन वर्षांचा असताना वारली यानंतर सहा वर्षांनी
त्याचा बापही वारला. लहानपणी टॉलस्टॉय विचारदात व
शोधगुडीचा, प्रत्येक गोष्टीचे निरीक्षण करणारा असे सगळे
परंतु, त्याची बुद्धिमत्ता त्यावेळेस फारशी दखळी नाही.
त्याच्यावर मायेच्या दृष्टीने नजर ठेवणारा कोणीच शिक्षक
न उरल्यामुळे त्याला ही उणीव फार जाचक वाटे. तो मोठा
झाल्यावर मुळावे याच कारणाने आपल्या स्नेहमंडळीतसुद्धा
फारसा न मिसळतो हासचे तास एकामनात विनन करण्यात
घालवी, त्याच्या लहानपणात एक दिवस त्याच्या मनात
“ मरणाचे ताड आपल्यापुढे नेहमीच वाढून ठेविलेले आहे,
आपल्याला सुखी व्हावयाचे असेल तर चाललेली घडी
आपली समजून भविष्यकालाचा विचार न करता आनंदीत
काळ घालवावा ” असे विचार कसे अलि त्याचे त्याने बघून
लिहून ठेविले आहे असे विचार येताच त्याने आपल्या
पेगितली व पुढे फेडून देऊन, विद्याभ्यास पडून खाणे, पिणे,
मजा मारणे, कांदबऱ्या वाचणे बघरेत काळ घालविण्यास
सुरवात केली. तरी परंतु, त्याच्या पापाला शिकारीचा बघरे
नाद असल्यामुळे, त्याच्या नादाने या प्रकारच्या त्याच्या
नामग्यास थोडासा आळा बसला.

जापल्या मृत्यूनंतर टॉलस्टॉय व त्याची भावंडे यांचे पाळ-
कत्व त्याच्या एकामागून एक दोन आश्याकडे आले. जुफ-
शॉह या अत्येनी नीतीसंबंधीची मते फार उदारपणाची
होती, व ही बाई संगतिप्रिय असल्यामुळे कोणाही अस्व-
स्थेलास तिच्या घरी मजाव नसे. या बाईच्या देखरेखीखाली
येण्याच्या वेळेस टॉलस्टॉय ११ वर्षांचा होता व या कांदबऱ्या
वर्तनाचा त्याच्यावर जो परिणाम झाला तो एकदरीने नाई-
टच होता, असे टॉलस्टॉय स्वतः पुढे म्हणे. काळाने येथील
युनिव्हर्सिटीत प्रवेश करण्यापूर्वी टॉलस्टॉय व त्याची भावंडे
एका मंत्र विद्युदाच्या हाताखाली शिकत असत. फुरसतीच्या
वेळी टॉलस्टॉय आपले दिवस मानवी चरित्रासंबंधाच्या
निरनिराळ्या प्रथांचा विचार करण्यात घालवी, व कधी कधी
तो तालमीत फसरताही घरीत असे.

आपल्या वयाच्या ११ व्या वर्षी टॉलस्टॉय युनिव्हर्सिटीत
शिरला. या (काळाने) युनिव्हर्सिटीत बरे कापके बऱ्याचा
लोक प्रवेश होई. असला या युनिव्हर्सिटीचा औकिक अस्-
त्यामुळे टॉलस्टॉयला आपल्या भावउरया विषयावर म्हणजे
समानासंबंधी उत्तम होणाऱ्या निरनिराळ्या प्रभावर विचार
करण्यास सापडत असे. मनुष्याने जगात कशाकरिता जगा-
वयाच अशासारख्या गहन प्रभावर टॉलस्टॉय नेहमी विचार
करत असे, व यिभणीने दाणे टिपल्याप्रमाणे इतर प्र-
कारांच्या वचनाची कथा वनविषयापेक्षा स्वतःचे विचार प्रगट
करण्याकडे गेला जास्त फल असे. याप्रकारच्या परिस्थिती-

मुळे त्याचे लक्ष पौर्वाय भाराकडे वळले. परंतु त्याच्या
अर्थपैठ गुडीळ तो एकांगी अन्वयास वचनेना, तेव्हा १८१५
साली त्याने कायद्याकडे आपला मोर्चा वळविला इतिहास,
धर्म व वाचदा यांचे अध्ययन करून त्यात युनिव्हर्सिटीची
पदवी घ्यावयाची असा शंबटी त्याला घेत करवा लागला.
धार्मिक वाचदात त्याचे विलक्षण मतांतर होऊन
टॉलस्टॉय पुरा नास्तिक बनला. इतिहास हा विषय तो कुच-
कामाचा समजे. शेवटी १८१७ साली प्रभुतोच्या अस्वास्थ्या-
मुळे युनिव्हर्सिटी सोडून टॉलस्टॉय बाहेर पडला व येथेच
त्याच्या शिक्षणाची इतिथी झाली याच्या मुळावी व स्वतंत्र
विचाराची काही थोडे लोक तारीफ करीत परंतु, या
त्याच्या सोवदायांपैकी एकाच्या मनात टॉलस्टॉय म्हणजे
पुढे सबंध शिष्यातात प्रख्यात कांदबरीकार होणार आहे
असे आले नसेल.

पुढे जगाभातीकडे लक्ष देऊन शेतकीचा स्विति सुधा-
रावी व जमीनदार या नारायाने आपले कर्तव्य बजाविले
म्हणून टॉलस्टॉय आपल्या गावी आला. परंतु १८१९
सालीच दुष्काळ पडून लोकांची अनाश्रुदशा झाली. युनि-
व्हर्सिटीत काळ कटीत असताना याने जीन जॅक्स रुसो-
याचे ग्रंथ वाचले होते साधो राहणा, कामात सचांदी,
बघरे बडल्या रुसोच्या मतांचा याच्यावर विलक्षण परि-
णाम झालेला होता. या घ्येयाच्या प्राप्सर्ध प्रयत्न कराव-
याचे म्हणून तो दोळ्या उताहाने उद्योगास लागला. परंतु,
वारंवार येणाऱ्या निराशेच्या लाटाशी झगडण्यातून तो आत्म-
बल टॉलस्टॉयपाशी अद्यापि आलेले नव्हते. म्हणून एका
महिनेपर्यंत असा झगडा करून शेवटी त्याने या वाचतीतला
प्रयत्न टाकून दिवसासारखे केले, व अखेर अठेर तर त्याने
आपल्या भावाच्या केंडतीत शिकार करणे, खूळ खूळणे,
बघरेत काळ काढून उघच विचार अजोबाद वाऱ्यावर सोडून
दिले १८१९ साली हा आपल्या निकोलस नावाच्या बडील
भावाबरोबर जाऊन रशिया व तेथे दरमहा १२ व्हिलिंग
भाज्याने एक धोंपडी घेऊन तोत अत्यंत काटकशीने
राहू लागला. पुढे भावाच्या व मोठमोठ्या हुशार व अ-
लेल्या नातल्याच्या मिडेमुळे टॉलस्टॉय लष्करात शिरण्यास
तयार झाला. व्हिफिस येथे जाऊन अरुन तो परीक्षा पास
होऊन त्या वर्षीच्या हिवाळ्यात तो लष्करांत सामील झाला.
कांदबऱ्यास पर्यताताळ लोकांपासून रक्षिताला या कालात
अत्यंत प्रसन्न राहोचत असे. हे लोक बारंवार येऊन गुडावा
करीत व लूट लूटून येत. तथापि लष्करी काम किंवा खेळ
यात टॉलस्टॉयने मज कधीच पूर्णपणे रंगले नाही; आणि
आता त्याच्या ईश्वरदत्त देणगीच्या सुप्त असलेला प्रभाव
जणू जागृत झाला व त्याने लेखणी उचलली. त्याचे सुरु
ग्रंथ एकामागून एक बाहेर पडू लागले. ‘ चाइल्डहुड ’
(‘ बाल्य ’) हा त्याचा पहिला ग्रंथ होय. टॉलस्टॉय
यावेळी चोवस वर्षांचा होता या ग्रंथानंतर ‘ लंडनईस

कर्मिण्य (जमीनदाताचा उपाध्याय), " शंभुदा, शंभुदा-
 वरदा), 'सुप' (दास्य) वगैरे यांचेच दहादासू एक
 प्रसिद्ध होऊ लागले. तो आपल्या विद्वान् सारसूच हांचे
 का, " दादाजी, मावजी कर्मिण्यचे दहादा, व कुलांचे दहादा
 आपन्नास कसूच उपाध्याय नाही, त्याचा कृतिभक्तपुत्र
 पाठ्याच्या गतिउत्तमास कसूच शोध आहे तो अनुभवून
 पहा म्हणजे कृतिभ्या विद्वान्पुत्र, त्याच कर्मिण्य व
 आपन्नास बारागावचा तो कुळ आहे, तुम्हीं बारागावचा कर्मिण्य
 नाच काय तो मोव आहे, कुळी, हिणुळ हांचे नाच
 मुळ ब्रह्मानंद आहे जेव्हा तुमच्या अनुमदास देईल " याच
 वेळेक कर्मिण्य मुळ तुळ होऊ होते व यांतल्येवहि कर्मि-
 ण्य घरी परत यांचे प्रसिद्ध होणे.

‘यत्किञ्चैव स्वदेशी कालो नमस्तु तौ अवशोच निरात्मना विमरणा असा वन्दन आत्मा निःस्वार्थयुक्तो देहाचरितो दूर्ध्वो लम्बारे सिपादे व र्णाचा कामगिरा बोधनार्थी बाहूव आत्मानंतर, स्वाध्यासात् धूपपञ्चज्या उतराडाकडे पाहिल्या वरीवर त्याला या उतराडांदेशी ते सामान्य सिपादेच येर दटले. त्याचे जे जे प्रसंग बोळकाना पाहिले, गरीब शिपा-याचा कावगर्भणाचा बो त्याच्या ह्मण पडला, त्याच्या योगाने त्याचा परमेश्वारावीर विश्वास वाढत चालला. सेवेस्वपूज व काकेशस येथील गोष्टीच्या वर्णनाने त्याच्या मीतीत भर टाकली होती. रशियात परत आल्यापंतर अधिकाारी व सामान्य जनता त्यांचे स्वागत करण्यास तयार होती. त्यांचे ‘पाथेव’ हे पुस्तक ज्या साक्षिकात प्रथमतः प्रसिद्ध झाले त्याच्या लेखकज्यांत गरीब उलट उलट मजुरी होती. या प्रपंचाराच्या ओळीत दसव्याचा मान मिळणे ही मोठीच गोष्ट सगळी जात असे. योहान ह्मण असा मानसशास्त्रीया वर्णाव होऊन लागल्यावर त्याची संन्यासप्रिय भूति उत्पन्न होत चालली होती. तरी एता अशी त्या वृत्तीचा विकासही त्याच-मुळे साला असे म्हणण्यास हरकत नाही. त्याची मूळची प्रवृत्ति हळू हळू तेरावी लासली व सत्यसंशोधनाकडे त्याचा कल बदला सोयरेरीत्याच व कुत्रिम भावारा या गोष्टींचे अे भोके होते त्याचा या निर्मळ सत्यसंशोधकाशी याचारा मतभेद उत्पन्न होऊन लागला.

डॉलस्टॉयका याप्रधानी भाषण्या परिस्थितींना पीट बेत
चाटला होता. दुसरा अलेक्झांडर गादीवर घसक्यापासून
रतियामध्ये 'समाज' व 'प्रगति' या दोन मोठी रशियन
नौकींच्या कानाला फार प्रिय वाटत. अर्मेनीमध्येही तीच
स्थिति होती. सामाजिक कारकीर्दी या वादग्रस्तपणासाठी
उच्च जर्मनीतच जावजिहा गेला व तेथून ती साट रशियोत
आली. या जर्मन मोठीची डॉलस्टॉयका मनावर बायम ॥
सेस्कार होऊन, आपल्या अंतःकरणजिह्यात अथलेटिका मित्रा
रांचव प्रतियोगिने जर्मनीत शिल्लक पावताना त्याच्या आय-प
प्रमय अन्वये, अन्वययेंत स्वरू घसरयानं गणू दगवव
शालेच्या त्याच्या दृष्टिजिह्या एवढत येव वरून त्यांना 'गोर्ग

[Faint handwritten Devanagari script]

६. क. १२३६ अन्धे को लत अन्धः वीर एतमे
 परदेसतु दिव्यदेहेसुता कः देहेसुत देवेपत ७१५२५ सुदरस
 जेलो. दहन्को नकुने दहन्को कहेकोके, नेहानाक दिगत
 होयो. बन्दीनमन्त्रि देहेसुतबन्ति भाव पावो हृदयबन्त
 हत्यक कहुनी अहन्को हेनो बन्दीनो कलानी कहेके
 कुनो अन्धक कहुन भेगेलो. अन्धकका भावनेक अन्धकोको
 साधना दिहानीने अन्धकोकोका भावने बरान पछा बन्
 हिला. अन्धकोका दिहानीने पछानी तर बन्त बन्त
 जात्य भान्न अन्धके. जा पछानीने लाय कादरभापाको हन्
 पठ कहुन एवने परवानयो भेगानीने जा उरत. हाका तक्रो
 बरोबर हाने 'दहन्परोहन' नवान् एक शिराध
 निपत निपतकालिक कादरभाध सुदरात केतो हो सोला
 काउगात होनीनेने पेठ मोठा बाधनी पादिने. काउ
 रसिमात नमन्त्रि पर्वत उदासमतवादिपर्वो वारे तेनात
 होने, नमन्त्रि अनुस वसाहा हात होत अन्धकोको बाधा
 भावने बाधनी 'मोक्त' होतो अन्धकोको पत येत पते
 हतकेप अन्धे तर मुले धामेत भावेत तेन्दा वेता भावेत
 तेन्दा गाता, व बाधेन ते शिकत. अन्ध मोक्षता लकीचा
 मुचता वास येत अन्ध दिव्यवापुन वेदता हापुने अन्ध
 ल्याण होत अन्धो लानी भावनी होतो. 'भाषका लेता
 करणभूतानी पत पावो अन्धका भावापकभावे मोक्ष
 मानेन भेगानी भाषकाभावे परवानको-हन्को हन्कोका
 निवागनीसा भन्तरी पादिने' अन्ध लानी मात होने. 'पूज्यमा
 चिदिला काम पादिने हे मुन्मा लोकारिणी लानी लानीच
 फलते अन्धे गो कृष्णे. अन्ध लानीने अन्धकोको लानी
 रमायमा भन्तरीभावेको एका परोत गो कृष्णे. अन्धकोको
 हन्त निपतका, भावने व भावने शिको. 'मोक्त हेतुति'
 हे लानी अन्धकोकोको अन्ध मा पूत लानी अन्ध कोपानी
 शिष्यपनयति गो भावो, न या पूतपाचा किता मोक्त पूत

टॉलस्टॉय बनला. दिवा मालविण्याच्या वेळेस जमीन रयाची ज्योत मोठी होते तत्वे टॉलस्टॉयच्या प्रतिभेने पुन्हा एकदा उबल खाली व 'इहान इतिवचा मृत्यु' व 'अज्ञानाचा तडाखा' या त्याच्या कादंबऱ्या याद्वारे पडल्या. परंतु, या पुढचे त्याचे लेख बहुतेक नैतिकविषयक होते. यावेळेस त्याचे वय ५० वर्षांचे होते. त्याचे आधुनिक वास्तवः दिसण्यात घातकतेने होते खरे; पण त्याला अनेक प्रकारचा मानसिक त्रास भोगावा लागला होता.

'साधेपणा' हे त्याच्या राहणीचे आयतन होऊन बसले होते. परंतु एकाच रात्री जरी केळी तशी टॉलस्टॉयला पसदासच राहण करता आला नाही. टॉलस्टॉयला जरी चापू पनावपाचे होते, तरी मित्रमंडळी व इतर जात्याण्ये त्याचे लोक यांच्याकडे त्याकडे अगदी दुर्लक्ष करिता आले नाही. त्याला शहराच्या राहणीचा मनापासून फंडाळ आला होता. "मनुष्याच्या गरजा जेवढ्या थोड्या तेवढा तो भासत सुखी" असे तो म्हणे. या त्याच्या एकंदर विचारांमुळे त्याच्या मनःस्थितीत विलक्षण फरक पडला. कोकेश-मधील 'बॅल्कनोवर्स' नावाच्या लोकांच्या चववटीत हा चेष्टा तेवढी पडला होता; व 'रिसेपशन' नांवाचा आपला प्रथम त्याने या लोकांच्या मधुतीदाखल लिहिला या पुस्तकांत त्याने गुण्या धार्मिक लोकांवर टीका केली. त्यामुळे १९ फेब्रुवारी १९०१ रोजी त्याच्यावर धममुक्याच्या आक्षेपे वाहू लागली. पुढे पुढे हा सर्व चववटीत मन घाला. परंतु इतरांपेक्षा त्याच्याने सर्व गोष्टी प्रेपत नसा. टॉलस्टॉय हा १० नोव्हेंबर १९१० रोजी अस्तरांवा येथे निमीनभाच्या विकारांने मरण पावला.

"आपण जगतो का ?" व "आपण आपले जिणे कसे जगवणार ?" या दोन प्रश्नांची समाधानकारक उत्तरे त्याने त्याच्या हयातीत मिळालीच नाहीत. "मनुष्याचे जिणे म्हणजे एक वेष्ट्यासुष्ट्याचा वाजार आहे. व जगावयाचे म्हणजे आहे ते गोळी करून रहावयाचे इतकेच" असे त्याचे मत होते. त्याच्या मते, जर कोणाचे जांबित चांगले व सुखी असेल तर ते शेतकऱ्यांचे व दखिरी लोकांचे होय. इतर प्राण्याप्रमाणे अतिशय थोड्या गरजात आपले काम भागवून राहणे हेच सुखमय जिवित असे तो म्हणे. परमेश्वराच्या निदेशाप्रमाणे वागणे म्हणजे सर्व ऐहिक सुखांचा त्याग करून सर्वांमधील नम्र होऊन सर्वांचा उपकारक होईल अशा तऱ्हेने वागणे होय असे टॉलस्टॉय म्हणत असे या शुद्ध धर्मतत्वाखेरील इतर गोष्टी त्याला अगदी नापसंत होत्या. म्हणजे थोडक्यांत सांगायचे तर टॉलस्टॉय हा नास्तिक नव्हता तर त्याचा शिथल आचारविचारांवर विश्वास नसे इतकेच. पायसल बाबू त्याचा असे मत झाले की, येथून पायसल नव्या आशा पाळण्यास सांगितल्या आहेत— (१) सर्वांशी गुण्यायोगादाने राहणे. अक्रोध, रागन्ययता, हा मित्रानुयाय्याचा पहिला गुण होय.

(२) एकपत्नीमताने राहणे. (३) शपथ मुळीच न घेणे (यांमधे कायद्याच्याकोटीतील शपथाहि येतात). (४) पापाचा प्रतिकार न करणे. पाप नाहीत करणाऱ्या उपाय, ते होण्याची कारणे नाहीती करणे हा होय. जबरदस्तीने दाखून टाकून पापे नाहीती होत नाहीत. आणि (५) "आपल्या शत्रूंवाहे प्रेम करा" ही क्रिस्ताची पांचवी आज्ञा होय. अर्थात् सदापा वगैरेना क्रिस्ती धर्माची अनुज्ञा मुळीच नाही.

टॉलस्टॉयची मते त्याच्या स्वतःच्या प्रभात जितकी स्पष्टपणे नमूद झालेली आहेत तितकी कोठेहि नसतील. 'वाक्य' (१८५२), 'योगावस्था' (१८५४) व 'तात्पर्य' (१८५५-५७) हे ग्रंथ नवळ जेवळ आत्मचरित्रपरच म्हणजे तरी चाटतील. याच्या प्रभात कथानक वगैरे कारतें नसून विचारांची उत्कान्तीच विशेषतः दाखविलेली आहे. याची कळकळ व भासा हा कीतुक करण्यासारखी आहेत. 'पुस्तक व शांतिता' (१८६४-६९) या पुस्तकांत त्याने रशियन समाजाचे चित्र रेखाटले आहे. पुस्तकांत कांति मिळविण्याची व सुख भोगण्याची हाच सुटलेली, व दायकांना गप्पागोष्टी करण्याची हाच सुटलेली होती, असे वात दाखविले आहे. पीटर वेडोवोच हे चित्र टॉलस्टॉयने कारच सुंदर रंगविले आहे. हा ग्रंथ म्हणजे प्रति टॉलस्टॉयच होय याच्या नेतरचे पुस्तक म्हणजे 'अना कॅरिना' हे होय. यात अलोकडच्या रशियन समाजाचे चित्र रेखिले असून प्रेमाभावामुळे शुष्क भासणारे वैवाहिक आयुष्य व प्रेमार्ततेमुळे सुख प्रम चटणारे वैवाहिक आयुष्य यांच्यातला विरोध धार्मिकपणे दाखविला आहे. १८९० साली याचे 'कूतर सोनाटा' नावाचे पुस्तक लिहून यात रशियातील विवाहसंस्थेवर तडाखे ओरखे आहेत. टॉलस्टॉयचे ग्रंथ ज्यांना पाहिले नव्हते असेल त्याच तर त्या ग्रंथांचे रतंभितच झाले. जेथे शुद्ध प्रेम आहे अथलेच लग्न व तेथे वैश्य मानववंश चालावा या हेतूने केलेले धर्म्य आहे. इतर लग्न नैतिकोपक नसून लुटत बोलीचा पाव करणारा होत, असे टॉलस्टॉयने यात श्रतिपादिले आहे. १८९८ साली 'कला म्हणजे काय ?' या विषयावर त्याने पुस्तक लिहून धर्मवेद्याच्यानी मोमसा केळी आहे. या भावनेच्या सवे व्याख्या नापसंत ठरवून कला म्हणजे उपाच्या योगाने एकाच्या घनातील भावना दुसऱ्याच्या मनात उज्ज्वल होते तो होय, असे टॉलस्टॉय याने दाखले आहे. देशाभिमान, घमाभिमान किंवा वैयक्तिक प्रेम यांपेक्षा कोणासाठी गोष्टीचा पणका न बसता उपाच्या योगाने मनात प्रेम व आदर उत्पन्न होतो ती कला ते धर्म्य असे टॉलस्टॉय म्हणत असे. तिरभिलाप आनंद उपापासून होतो ते धर्म्य, ही कांदनी व्याख्या किंवा शेले व हेगेल यांनी 'पूर्वार्त्तवेनी नवळनवळ बरोबरी करणारे ते धर्म्य' ही व्याख्या या सर्व टॉलस्टॉयने नापसंत ठरविल्या होत्या. या विषयावर विचार करण्यात त्याने १५ वर्षे पालविली होती.

समग्रभ्यांत मोठी लूक केली व म्हणून त्यांनी सुरू केलेल्या सक्तीच्या शिक्षणाचे फायदे परिणाम झाले. मनुष्याच्या आयुष्यक्रमांत त्यांचे शील बनविण्याच्या कामी लिहिणे व वाचणे या दोन गोष्टींचा उपयोग फार थोडा आहे व मनुष्याची जीवितयात्रा सुखावड करणाऱ्या कामी त्याची फारशी जरूरी नसते " असे त्यांचे मत होते. " हे प्रश्न जनतेवरच घेवावे बरे, जनतेला काय पाहिजे हे तिचे तिलाच अधिक कळते," असा एकंदर दॉलस्टॉयच्या मतांचा मथिलाय आहे. "शिट्टमन्य लोकांपेक्षा सामान्य जनता होच अधिक यत्नवान, अधिक स्वतंत्र विचारांची, अधिक न्यायी असून तिलाच माणुसकीची वाढ अधिक आहे. तेव्हा समाजाला सामान्य जनतेचीच जरूर अधिक. सामान्य जनतेने शिट्टमन्य लोकांच्या शाळांतून जाण्यापेक्षा या लोकांनाच जनतेपासून धडे घेतले पाहिजेत," हे दॉलस्टॉयचे विचारमैत्रेय सुधारक रूढा याचा विचारसाराखेच आहेत. पुढे दॉलस्टॉय सामाजिक बाबतीत पूर्वपेक्षा अधिक लक्ष घालू लागला. या अवधीत त्याने 'प्री डेथ' (तीन मृत्यू, १८५९) व 'कोलाफस' (१८६३) हे दोन ग्रंथ प्रसिद्ध केले. यापैकी कोलाफस ग्रंथ तीन मृत्यू या ग्रंथापूर्वीच दहा वर्षे लिहिला गेला होता. त्याची मुख्य कल्पना म्हणजे " सुधारणा-भावनिक सुधारणा-ही सध्या सुखाच्या वाटेतील एक धोंड आहे" ही होय यानंतर दॉलस्टॉयचे त्याची जुनी मैत्रीण सोफिया हिच्याशी लग्न झाले. सोफियाचा बाप एक शोकांत डॉक्टर असून त्याचा जन्म, शिक्षण वगैरे मॉस्को शहराचे होते. सोफिया ही त्याची दुसरी मुलगी. दॉलस्टॉयला एकंदर १३ अपरंय झाली; पैकी, पहिल्याचा जन्म १८६३ च्या नूनमस्ये झाला. मुलांच्या शिक्षणाच्या बाबतीत तो प्रयोग वगैरे करण्याच्या मानगर्भात पडला नाही. तो मुलांना शिक्षा फार थोडा वेळ करी. त्याची मुख्य शिक्षा म्हणजे ज्यांना काही अपराध केले असेल त्यांच्याशी इतरांनी असोला परावयाचा हो होय; व हा बहिष्कार त्या मुलांनी स्वतःचा अपराध कबूल करीपर्यंत काढावयाचा नाही. दॉलस्टॉय आपल्या मुलांत मिसळून येजे, त्यांच्याशी कसबत वगैरे करी. त्याला स्वतः हातांनी धर्माचा काम करणाऱ्या नाद होता. त्याच्या शेताभोवतीच्या कामाकडे त्या मोठीच जांगलत उपयोग होई. हा बाहेर किरावयास गेला म्हणजे एद्यापा मजुरांचे गुरांचे किंवा विद्या घेऊन मोठ्या आवडीने काम करू लागे.

'लेखणी घेऊन लिहावयास बसल्यापेरीज स्फूर्ति उत्पन्न होत नाही', असे तो म्हणे.

या कादम्बण्याच्या संबंधाने दॉलस्टॉय व त्याचा स्नेही फेट यांच्यांत जो पत्रव्यवहार झाला त्यात दॉलस्टॉयच्या शेतातील वृद्ध व जमीनदारोबद्दल किरकोळ उल्लेख आहेत. तो म्हणे 'गुमास्ते, मुकादम, वगैरे लोक शेतांच्या कामी अगदी कुचकामाचे होत त्यांच्यामुळे शेताी वाढण्याच्या ऐवजी कमी मात्र होते. या सर्वांना हाकून देऊन मालक जरी १०-१० नाशेपर्यंत विद्यान्यात पडून राहिला तरी त्यापासून फारसे नुकसान होणार नाही."

दॉलस्टॉयने विव्राति न घेता कादंबऱ्या लिहिण्याचे काम चालविले होते. परंतु, हे एकदम केलेले धम त्याला नव्हत झाले नाहीत व तो आजारी पडला; व १८७० साली त्याच्या बायकोने त्याला समर येथे जाण्याची सल्ला दिली. समर येथील बॉक्टराची पद्धति वगैरे त्याला पसंत होती. तो राहत होता त्या ठिकाणच्या लोकांची रहाणी वगैरे याच्या स्वभावाला अनुरूप अशीच होती. समर येथील या सफरीने त्याच्या मनावर एवढा परिणाम झाला की, त्याने लागलीच ३००० एकरच्यावर जगा तेथे विकत घेतली. परंतु पुढे लवकरच दुष्काळ वगैरे पडल्याने त्याला त्यापासून नवीने तितके सुख झाले नाही. दॉलस्टॉयने शोपेनहार्च्या तत्त्वज्ञानाचा मोठासा अभ्यास केला व त्याच्या ग्रंथांची भाषान्तर करणाऱ्या उद्योग त्याने आरंभिला.

काही दिवस याप्रमाणे येडेत घातले गेल्यावर दॉलस्टॉयवर संकट येऊ लागली. १८७३ साली त्याची दोन मुले बरली; व लागलीच त्याची प्रेमा आल्या एग्लोस्काय इतिहास बरली. या गोष्टींनी व रुसो-डॅकॉस मुद्रामुळे त्याचे विंगार आधिक्य प्रीत बनले. पारमार्थिक विचाराकडे त्याचे मन जास्त जाऊ लागले.

दॉलस्टॉय आपला आपल्या आयुष्याच्या तिसऱ्या अवस्थेत होता. त्याने स्वतःच आपल्या मानसिक विवादाच्या तीन अवस्था लिहून ठेविल्या आहेत. पहिली अवस्था म्हणजे आपल्या स्वतःच्या वैयक्तिक सुखाकरिता काळ काढणे ही होय. या अवस्थेत तो वयाच्या ३४ व्या वर्षीपर्यंत होता. नंतर, समाजाच्या कार्याचे शरण हो दुसरी अवस्था होय. पण, तसेच बटवल्याची अवस्था म्हणजे तिसरी. या अवस्थेत 'परमेश्वराची भाक्ति' हेंच त्याचे अवसारकाय होऊन बसले होते. धर्मसंस्थाने त्याची मते प्रत्येक अवस्थेत

टॉलस्टॉय बनला. दिवा मालविण्याच्या वेळेस बरी त्याची ज्योत मोठी होते तद्वाट टॉलस्टॉयच्या प्रतिभेने पुन्हा एकदा उचल खाली व 'इन्हांन इलिश्चचा मृत्यु' व 'अझनाचा तडाखा' या त्याच्या कादंबऱ्या बाहेर पडल्या. परंतु, या पुढचे त्याचे लेख बहुतेक नीतिविषयक होते. यावेळेस त्याचे वय ५० वर्षांचे होते. त्याचे आयुष्य बाष्पित दिशण्यात जातचेंच होते खरे; पण त्याला अनेक प्रकारचा मानविक शास भोगाचा लागला होता.

'साधेपणा' हे त्याच्या राहणीचे आय तत्त्व होऊन बसले होते. परंतु एवढी नटपट बरी केली तरी टॉलस्टॉयला पराधाराचा त्याग करता आला नाही टॉलस्टॉयला जरी साधु वनावयाचे होते, तरी मित्रवंदजी व इतर नात्यांपो- त्याचे लोक यांच्याकडे त्याला अगदी दुर्लक्ष करिता आले नाही. त्याला घडल्या राहणीचा मनापासून कंटाळा आला होता. "मनुष्याच्या गरजा जेवढ्या थोड्या तेवढा तो भासत नाही" असे तो म्हणे. या रणाच्या एकंदर विचारा- मुळे त्याच्या मनःस्थितीत विलक्षण फरक पडला. कॅकेशस- मधील 'डॉक्टरहॉबर्ग' नावाच्या लोकाच्या चळवळीत हा शेवटी शेवटी पडला होता, व 'रिसेक्शन' नावाचा आपला ग्रंथ त्याने या लोकांच्या मदतीसाठी लिहिला या पुस्तकात त्याने जुन्या धार्मिक लोकावर टीका केली. त्यापुढे २२ फेब्रुवारी १९०१ रोजी त्याच्यावर धर्मगुरूंच्या आहूतेने बाईस्कार पडला. पुढे पुढे हा सर्व चळवळीत मन पाली. परंतु म्हात्तारपणामुळे त्याच्याने सर्व गोष्टी क्षेपत नसा. टॉलस्टॉय हा ता. २० नोव्हेंबर १९१० रोजी अस्सपांचे येथे निमोनेआच्या विकाराने मरण पावला.

"आपण जगतो को ?" व "आपण आपलें जिणे कसे जगवयाचें ?" या दोन प्रश्नांचे समाधानकारक उत्तर त्याने त्याच्या ह्यातले मित्रांकरिता नाहीत. "मनुष्याचे जिणे म्हणजे एक वेळ्यापुळ्याचा याजार आहे. व जगा- वयाचे म्हणजे आहे ते गोड करून द्यावयाचे इतकेच" असे त्याचे मत होते. त्याच्या मते, जर कोणाचे जिवित चालले व सुखी असेल तर ते शेतकऱ्यांचे व दखिरी लोकांचे होय. इतर प्राण्यांप्रमाणे अतिशय थोड्या गरजात आपले काम भागवून राहणे हेंच सुखमय जिवित असे तो म्हणे परमेश- वराच्या निदेशाप्रमाणे वागणे म्हणजे सर्व ऐहिक सुखाचा त्याग करून सर्वोत्तमी नम्र होऊन सर्वोत्तमा उपकारक होईल अशा तऱ्हेने वागणे होय असे टॉलस्टॉय म्हणत असे या शुद्ध धर्मतत्वांखेरीब इतर गोष्टी त्याला अगदी नापसत होत्या. म्हणजे थोडक्यात सांगायच्याने तर टॉलस्टॉय हा नास्तिक नव्हता तर त्याच्या लिखन आचारा- विचारांवर विश्वास नसे इतकेच. बायबल वाचून त्याचे असे मत झाले की, येथून पाचच नव्या आशा पाळवयास सांगितल्या आहेत— (१) सर्वांची गुणगोविदाने राहणी. अक्रोध, रागशून्यता, हा सिस्तानुयायाचा पहिला गुण होय.

(२) एकपरनीमतांने राहणे. (३) शपथ मुळीच न घेणे (यामध्ये कायद्याच्याओटातील शपथाहि येतात) (४) पापाचा प्रतिकार न करणे. पाप नाहीसे करण्याचा उपाय, ते होण्याची कारणेच नाहीशी करणे हा होय. जंवरदस्तांने दामून टाकून पापे नाहीशी होत नाहीत. आपण (५) आपल्या शत्रूंवादि प्रेम करा " ही सिस्तानुयायाची पाचवी आज्ञा होय. अर्थात् लढाया जेव्हां सिस्ती नमांची अनुज्ञा मुळीच नाही.

टॉलस्टॉयची मते त्याच्या स्वतःच्या प्रभात जितकी स्पष्ट- पणें नमूद झालेली आहेत तितकी कोटहि नसतील. 'बायब' (१८५२), 'वीगडावस्था' (१८५४) व 'ताण्य' (१८५५-५७) हे ग्रंथ जवळ जवळ आत्मचरित्रपरच म्हटले तरी चालतील. याच्या प्रभात कथानक बरोबर फारसे नसून विचारांची उत्कण्ठाच विशेषतः दाखविलेली आहे. याची कळकळ व भावना ही कोतुक करण्यासारखी आहेत. 'युद्ध व शांतता' (१८६४-६९) या पुस्तकात त्याने रशियन समाजाचे चित्र रेखाटले आहे पुरायाना कर्तित मिळविण्याची व सुख भोगण्याची हाच सुटलेली, व वायफोना गप्पागोष्टी करण्याची हाच सुटलेली होती, असे यात दाखविले आहे. पीटर बेंझोचोव हे चित्र टॉलस्टॉयने फारच सुंदर रंगविले आहे हा पृष्ठभू म्हणजे प्रति टॉलस्टॉयच होय याच्या नेतः पुस्तक म्हणजे 'अंनो केरिनाता' हे होय यात अलीकडच्या रशियन समाजाचे चित्र रेखिले असून प्रेमाभा- वामुळे शुष्क भाषणारे वैवाहिक आयुष्य व प्रेमादितेमुळे सुख- मय वाटणारे वैवाहिक आयुष्य यांच्यातला विरोध मार्मिक- पणे दाखविला आहे. १८९० साली याचे 'कूदर सोनाटा' नावाचे पुस्तक लिहून यात रशियनतील विवाहसंस्थेवर तरासे ओढले आहेत टॉलस्टॉयचे प्रय ज्यांना माहीत नव्हते असले बाचक तर ह्या ग्रंथाने स्तंभितच झाले. जेथे शुद्ध प्रेम आहे असलेच खम व तेंढि केवळ मानवबंधा चालावा या हेतूने केलेले क्षम्य आहे. इतर लसे नीतिशोषक नसून उलट गोवाचा पात करणारी होत, असे टॉलस्टॉयने यात प्रतिपादिले आहे. १८९८ साली 'कला म्हणजे काय ?' या विषयावर त्याने पुस्तक लिहून शोधयशास्त्राची मीमांसा केली आहे. या भावनेच्या सर्व व्याख्या नापसंत ठरवून कळा म्हणजे ज्याच्या योगाने एकाच्या मनातले भावना दुस- व्याच्या मनात उजळत होते ती होय, असे टॉलस्टॉय याचे झटले आहे. देशभिमान, प्रमांभिमान किंवा वैयक्तिक प्रेम यांपेक्षा कोणत्याही गोष्टीचा पगडा न बसतो ज्याच्या योगाने मनात प्रेम व आदर उत्पन्न होतो ती कला ते शोधय असे टॉलस्टॉय म्हणत असे. विरमिळाप आनंद ज्यापासून होतो ते शोधय, ही कांडची व्याख्या किंवा छेले व हेमेल याची 'पूर्णविस्तरेची' जवळजवळ बरोबरी करणारे ते शोधय' ही व्याख्या या सर्व टॉलस्टॉयने नापसत ठरविण्या होत्या या विषयावर विचार करण्यात त्याने १५ वर्षे चालविली होती.

टॅलमी क्रांतिअस—हा प्रत्यक्ष गणिती, ज्योतिषी व भूगोलशास्त्रज्ञ इतिहासी, ख्रि.श. १५० त जन्मला. अलेक्झांड्रिया येथे हा ज्योतिष शास्त्राचा ज्योतिष म्हणून रहात असे. अलेक्झांड्रा बंदराजवळील क्यानोपस येथील संपादकच्या देवळातील खाबाबर, टॅलमीने तारलेल्या जगोलशास्त्रातील घोष कांरून ठेविलेले आहेत. याने इ. स. १२७ त पहिला व १५१ त शेवटचा शोध सावल्याने आढळून आले आहे त्याने अलेक्झांड्रा येथूनच प्रवाचे वेप घेतले होते. काहीच म्हणणे वी, हा अलेक्झांड्राच्या टॅलमी राजघराण्यातीलच एक पुरुष होता. परंतु या म्हणण्यास बळकट पुरावा नाही अरबी दंतकथावरून हा ७८ वर्षे जगला असे दिवले याच्या भूगोल, ज्योतिष व गणितशास्त्राबद्दलची माहिती ज्ञानकोशच्या पाचव्या विभागात (पृ. ३३७-३९ व पृ. ५७१) आली आहे.

टॅलमी फिलॉसॉफस—(ख्रि. पू. २८५-२८०) अलेक्झांडरने ईजिप्त काबीज केला होता, त्याच्या मृत्यूनंतर त्यावर टॅलमी या पुरुषाचा अंमल बसूच, त्याची राजधानी अलेक्झांड्रिया झाली याने राजधानीत बंदराच्या बाजूने सुप्रसंगमरवरी दगडांचा एक चारसे फूट उंचीचा दीपस्तंभ बांधला. त्याला जगातील सात आश्चर्यांपैकी एक मानले. टॅलमीने आपार व नौकानयन यांत पुष्कळ सुधारणा केली. त्याचा मुलगा फिलॉसॉफस टॅलमी होय. याने व्यापारासाठी प दारयाच्या व्यापार अलेक्झांड्रिया येथे यावा म्हणून, सुवेसच्या कालव्यापारचा १०० हात देऊ व ३० हात घोल असा एक कालवा खोदव्यास सुधारत केली होती. तो अर्थीने बंदरापासून नाईलच्या पूर्व काट्यास मिळवण्याचा होता; परंतु तो अपुरा राहिला. टॅलमीने तांदळाचा समुद्रावर बसित बंदर बांधिले. तेथे हिंदुस्थानचा व्यापार पुष्कळ चाले; तेथून नाईल वरील काट्यास हें गाव देखातील उतार पेट अवस्थाने हा २५० मैल अंतरावरील रस्ता त्याने उत्तम बांधून मध्य टिकाटिकाणी धर्मशाळा बांधिल्या होत्या. हा रस्ता २५० वर्षे टिकला. टॅलमीचा येथील बायोनिशियस हा हिंदुस्थानांत मीय सम्राटाच्या दरबारी होता. त्याने तरकारीन माहिती बरीच लिहून ठेविली आहे.

टॉलेरंड, पॅरीगांड प्रिन्स (१७५४-१८३८)—एक फ्रेंच मुखरी व राजकारणी पुरुष. हा कुडीन व मोठ्या प्रसिद्ध घराण्यातील होता. सहानुभूतीच्या त्याचा एक पाय मोठ्या; त्यामुळे त्याच्या लष्करी पदाकामास काय मिळाला नाही. त्याला फ्रान्साची पार गोडी होती आणि पॅरीसमध्ये असताना त्याला मोठमोठ्या पंडितांचा सहवास घडला व ईशान्यवयक शास्त्रांत त्याला पदवी मिळाली. १७८० साली फ्रांसच्या उपाध्यायसभेच्या एमॅटजनरलीचा बागा मिळाली. त्याने या जागेवर असता उत्कृष्ट काम केले, याबद्दल त्याला ११००० लिब्रे बरीस मिळाले. १७८९ साली तो आडूचालीवर आला. पुढे त्याला स्टेट्स जनरलची जागा मिळाली.

फ्रेंच राज्यघटनेचा मसुदा तयार करण्याच्या कमीतीवर समासद या नात्याने त्याची नेमणूक झाली. प्रथमतः हा उपाध्यायसभेच्या कामाचा होता. पण पुढे त्याची सर्वे पाळण्यामुळे तो स्वातंत्र्यसिद्ध झाला. त्यामुळे १७९१ साली त्याने आडूचाली विधानमंडळाची राजीनामा दिला.

पॅरिस येथील ' डिपार्टमेंटचा ' तो समासद होता; व त्या अवधीत त्याने पुष्कळ लोकप्रयोगी काम केले. १७९१ साली तो राजकीय आस्थापनांत उतरला. पण याच सुमारास फ्रांसमध्ये अंदाधुंदी माजली. ती मोठ्याची शाने पुष्कळ उदपट केली पण आपल्याच अंगावर वेतण्याची क्षणा बाटून तो अमेरिकेस गेला. पण पुढे १७९६ साली तो फ्रांसमध्ये परत आला. १७९७ साली मोठ्या खटपटीने परराष्ट्रमंत्र्याची जागा त्याला मिळाली. या जागेवर असता त्याने चांगली कामगिरी केली. पण पुढे नेपोलियन बादशहाला त्याचा संशय आस्थावरून त्याने टॉलेरंड यास बडतर्फे केले पण नेपोलियन एवढा येथे असता टॉलेरंड हा अठराव्या खंडाचा प्रधान झाला. यानंतर लुई फिलिफच्या कारकीर्दीत त्याला लेझन येथील परराष्ट्रकार्याची जागा मिळाली १८३४ साली त्याने फ्रांस, इंग्लंड, स्पेन व पोर्तुगाल यांमध्ये सलोख्याचा सह पडवून आणला. तो १८३६ साली मरण पावला. त्याचा स्वभाव अत्यंत विनोदी, आनंदी असे. तो अतिशय चैतन्य व व्यसनी होता. तरी पण फ्रांसच्या इतिहासात त्याचे नाव, त्याने जी उत्कृष्ट कामगिरी बजावली तीबद्दल कायम राहिलेला यास संशय नाही.

टाची—मुंबई, काठियाव. जालापाड जिल्ह्यातील एक लहानसे संस्थान. यात एकच (टाची) गाव आहे. टाची लिम. कंपनी उत्तरेस १३ मैलांवर व दख्खनच्या पूर्वेस सुमारे १२ मैलांवर आहे. तालुकदार झाले रजपूत व लिमडोचे भायाद आहेत.

टासमन, अथेल जेन्सेन (१६०२-१६५९)—एक डच नाविक. १६४२ साली त्याने दक्षिणेत हॅडर बोधून काढले व यानंतर घोण्याच दिवसानी न्यूझीलंडचा शोध लावला. १६४४ साली त्याने ऑस्ट्रेलेशियाची सफर केली व त्या सफरीत त्याने कॉपॅटेरियाच्या समुद्रप्रजुर्णाचा शोध लावला. तो १६५९ साली मरण पावला.

टासो (१५४४-१५९५)—एक सुप्रसिद्ध इटालियन कवि. याचा बाप घालेनोच्या घराण्यातील राजाचा खासगी कारवाही असून त्याची आई हा नॉबोपॉलिन सरदारांच्या घराण्यातील होती. स्पेनच्या सत्तेची द्रोह केल्याच्या सबबीवर घालेनोच्या राजावर फेरफोरीचा आरोप. ठेवण्यात आला, व त्याचे राज्यच घुडविण्यात आले. राजाप्रमाणे खासगी कारभार्यावरही पंचनामा आरोप ठेवण्यात आला. त्यामुळे टासोने लहानपण हलकरीच्या स्थितीत गेले. लहानपणापासूनच त्याचे मुदिमत्तादि मुण लोकांच्या निदर्शनास आले. टासोचा बापही बऱ्यापैकी कवि होता त्यामुळे त्याचा

आर्वीनोच्या दरबारात सुशामत्याची नोकरी मिळाली होती व त्या ठिकाणीच दासो याचे रागपुत्राच्या सहवासात आयुष्य गेले. बापाच्यापार्शी त्याने प्रसिद्ध कवींच्या काव्यांचे अध्ययन केले. पुढे दासोला वायद्याचा अभ्यास करण्यासाठी पांडुआला पाठवण्यात आले पण तेथे जाताच तत्त्वज्ञान व काव्य यांचाच अभ्यास दासोने सुरू केला. १५६२ साली त्याने रिनार्लो हे काव्य प्रसिद्ध केले. इतक्या सहानुभूती लिहिलेल्या या काव्यातहि त्याने अलौकिक गुण निदर्शनास आणले त्यामुळे त्याला कौटिल्य उद्योगी इ एस्टे याच्या पदवी नोकरी लागली. यानंतर त्याने 'डिस्कोव्हर्स ऑन दि आर्ट ऑफ पोपट्री' नावाचे पुस्तक लिहिले. यामुळे त्याची उत्कृष्ट टीकाकार या नात्याने प्रसिद्धि झाली. पण त्याने या पुस्तकात घालून दिलेले साहित्याचे नियम त्यालाच पुढे जाचक होऊ लागले. कारण तो भावनाप्रधान कवि असल्याकारणाने काव्यासंबंधीचे रक्ष नियम त्याच्या हातून पाळले नागंच शक्य नव्हते.

स. १५६५-७० या दरम्यानचा दासोचा काळ मोठा सुखाचा गेला. राजकन्या लुकेतिया व लिओनारा याच्या आभराखाली असताना त्याला राजदरबाराचे व तसेच बाहेरच्या जगाचे फार ज्ञान झाले. लिओनारावर याचे प्रेम जडले होते असे म्हणतात. पुढे त्याने फेराराच्या आल्फोन्सो बपुळच्या पत्नी नोन्नी धरिली. यानंतरच्या चार वर्षांत अर्मिडा, नेदलेम लिदर्यो, हॉ दोन काव्ये लिहिली. त्यात अर्मिडा हे नाटक फार सार्थे पण असुकृत आहे त्यातलं गाणी कर्णमधुर व वहारीची आहेत. या नाटकाचा छाप सुडील दोन शतकातील नाटकावर बसला होती या वस्तूच त्याची योग्यता दिवून येते. नेदलेमा लिपटर्मधील विषय गंभीर होता, त्यामुळे मोटमोठ्या विचारवंत माणसाकडे त्याने छापण्यापूर्वी तो ग्रंथ पाठवला होता. पण नाना प्रकारच्या टीकाकारांनी नाना शंका कुशंका काढल्यामुळे त्याने तो ग्रंथ छापण्याचे रहित केले. पण पुढे तो पुष्कळ वर्षांनी छापण्यात आला. या ग्रंथात दासोच वैशिष्ट्य दिसून येते. मानव-नेची उत्कृष्टता, मधुर भाषांच्या रेलबेल, धार्मिक विचारांचा उत्कर्ष इत्यादि गुण प्रामुख्याने आढळून येतात.

पुढे त्याचे व फेराराच्या ड्यूक व जेनेनासे होऊन व प्रकृतीच्या अस्वास्थ्यामुळे त्याने फेराराला न कळविता दुसऱ्या राजाच्या पदवी नोकरी धरण्याचा निश्चय केला. पण बडूक हा दासोसारख्या कवीला गमावण्यास तयार नव्हता त्यामुळे व प्रकृति फारच विषजल्यामुळे त्याने एकाएकी वेगात करून पोवारा केला. पण पुन्हा काही दिवसांनी तो फेरारावर परत आला व ड्यूकने त्याच्या अपराधाची क्षमा करून त्याला आपल्या पत्नी पुन्हा देवले. पण दासोची प्रकृति ढासळत चालली होती. पुन्हा पळून जा, पुन्हा परत ये, असे वेळोवेळासरे वरतन त्याच्या हातून होऊ लागले. वेवटो त्याला माल वयल्या कैदेची शिक्षा देण्यात आली.

या कैदेत असता त्याने पुष्कळच वाङ्मय निर्माण केले. त्याने आपल्या स्नेहाना, हितचिंतकाना लिहिलेली पत्रे सुंदर आहेत. तात्विक व नैतिक विषयावर त्यान पुष्कळ निबंध लिहिले. दासोची तुर्कगानून मुटका शाह्यावर त्याला कोर्टेच नोन्नी नव्हती. त्यामुळे त्याला दुसऱ्याच्या आभवास्तव भटकावे लागे. पण त्याची अतिशय प्रसिद्धि असल्यामुळे, व त्याच्याबद्दल प्रत्येकाच्या मनात आदरभाव बसत असल्याने त्याला कोणाहि अनादर करात नसे. १५९०-१५९४ च्या दरम्यान तो मिरनिराळ्या राजाच्या व सरदाराच्या अभ्यास राहिला. पण उत्तपोतर त्याची प्रकृति ढासळतच चालली. रोमच्या धर्मावधाना त्याला रोमला बोलावून आणून त्याचा अत्यंत सन्मान केला त्याला घन व बहुमानाच्या पदव्या दिल्या. पण ते उपभोगण्याजोगी दासोची स्थिति नव्हती अशा रीतीने काळ कटत असता तो १५९५ च्या एप्रिल महिन्यात वारला

टिकमगड—मध्यहिंदुस्थान, मुदेलंड हे ओरछा संस्थानाच्या राजधानीचे ठिकाण आहे. लोकसंख्या (१९९१) १५४९५ यातील मुत्तय इमारती म्हटल्या म्हणजे महा-राजाचा वाडा व भिन्ना या होत. या गावात हायस्कूल, दवाखाना, डाक बंगला, सराई व पोस्ट ऑफिस ह्या आहेत.

टिटवी—हा पश्चि इरलंड वगैरे देशात विपुल असून आयर्लंडपासून पाणपत्रेच्या भागातहि टिटवी पक्ष्याची वाढती संख्या असल्याचे आढळून येते त्यापैकी बरेच पक्षा हिवाळ्यात पत्राव, ईजिप्त व बाबरी वगैरे दक्षिणेकडील प्रांतात देशांतर करितात तथापि ब्रिटन येथील त्यासमर्थी बरेच पक्षी असतात आइरलंड, मीनलंड व आर्दिक प्रदेश येथे सुद्धा भटकणाऱ्या टिटवी आढळतात. टिटवीच्या पंखाचा रंग व तिचे उड्डाण यामुळे हा पक्षी प्रसिद्ध असून टिटवीसारखे इतर प्राणी लुप्तप्राय झाले असले तरी टिटवी अजूनहि सर्वत्र आढळते. टिटवीच्या सोबेरी अंज्यास बाबारात चांगला भाव येतो व पारध केलेल्या टिटव्याहि चांगल्या किमतीस विकल्या जातात. टिटवी सर्वत्र टिकाव धरून राहिली याचे एक कारण असे आहे की तिच्यात कोणत्याहि स्थळाशी व परिस्थितीशी जुळते येथ्याचा एक गुण असतो. खडकाळ जमीन असो किंवा वनश्रीने नटलेली कुरणे असोत, नागरलेले रान असो किंवा दलदलीचा जाग असो, सर्वत्र स्थळे टिटवीला समसमान वाटतात 'फिटे टू डू इट' अन्वा 'फोडिट' असा कर्कश आवाज ज्या ठिकाणा-हून येईल तेथेच जवळपास तिचे घरटे आहे असे समजाव परंतु टिटवीचे घरटे व अडी सांपडणे बरेच कठिण असते. पूर्ण वाढ झालेल्या टिटवीचा रंग दुरून पांढरा व काळा दिसतो परंतु जवळ जाऊन पाहणारास त्यात हिरव्या व करडया रंगाचे मिश्रण दिसून येते. टिटवीच्या तु-यांत सदा पक्ष असतात. अनेक देशातील खुल्या मैदानांत अध्वारा आणि संचार, उग्राण व आवाज यामुळे आपले अस्तित्व तेव्हाच

दुसऱ्यास कळविणारी ही पक्ष्याची जात महेश्वर आहे. टिट-वांच्या हवेतील संचाराचा वेग फार जळद असतो. टिटवांचे निवासस्थान नदी-नाल्यासोपारी, वेतात किंवा अरण्यात असते. उत्तरअमेरिकेत हा पक्षी आढळत नाही; परंतु आफ्रिकेत टिटवांची मोठी संख्या आहे. युरोपात टिटवांच्या तीन जाती आहेत परंतु त्यांपैकी, दोन जाती आफ्रिका व आशिया येथूनच तिफडे गेलेल्या आहेत असे म्हणतात. टिटवी घरावर वसून ओरडल्यास किंवा तिचा शब्द ऐकू आल्यास हिंदू लोक अशुभ समजतात.

टिटांगड—(टिटाघर) बंगाल, चोवीसपरगणे जिल्ह्यातील बराचपूर पोस्टविभागात, हुगळी नदीच्या डाव्या तीरावर वसलेले हे एक गाव आहे हे ईस्टन-बंगाल रेल्वेवरचे स्टेशन असून फलकल्यापासून १३ मैलावर आहे. १९११ साली लोकसंख्या ४५१७९ होती. पूर्वी हे गाव रमणीय असून युरोपियन लोकांचे राहण्याचे ठिकाण होते; परंतु तेथे इथी जंगी व्यापाराचे ठिकाण झाले असून त्यात ५ तागाच्या व १ कागद तयार करण्याची अशा ६ निरण्या आहेत आणि दोन छोटी कारखाने आहेत.

टिडोर—हे मलायाद्वीपसमूहाचे हाव्माहेराच्या पश्चिम किनाऱ्याकडे टरनेटच्या दक्षिणेस अठरावें एक घेट आहे. याचे क्षेत्रफळ सुमारे ३० चौरस मैल आहे. या वेतात बरेच जंगल व यन्त्याचे सुप्त ज्वालामुखी (५००० फूट) उबे शिखरे आहेत. मुख्य शहर टिडोर, याच्या भोंवताळी प्राकार आहे. येथील सुलतान डच सरकारचा मांडलिक आहे. हा सुलतान व डच कमिशनर किंवा एजन्ट हे येथेच रहातात. १८७९ च्या ठरावाप्रमाणे हाव्माहेराच्या काही भागावर, तसेच पापुन बेट, न्यूगिनीचा पश्चिमांश व गीलविड्डूक आखातातील बेटे या भागावर सुलतानचा अंमल आहे. टरनेटच्या रेशडेन्सीमध्ये या सुलतानचा समावेश केला आहे. येथील सुलतानी धर्माच्या मलाया जातीची लोकसंख्या सुमारे ८००० आहे. हे लोक दोतकी (कापूस, तंबाखू, जायफळ, बर्गरे विकें) व मासे धरणे यावर उपजीविका करतात.

टिन्डाल, जॉन (१८२०—१८९३)—या ब्रिटिश निसर्गतत्त्ववेत्त्याचा जन्म आयर्लंडातील को. वॉर्मे गावां झाला. त्याचा बाप एडमंड लहानगा (पण गरीब) अमीनदार होता; परंतु सामान्य मनुष्यापेक्षा त्यानी बुद्धिमत्ता पुष्कळच घसर होती. आधिभौतिक शास्त्रातील मुख्य मुख्य तत्त्वे सर्व-सामान्य जनतेच्या रोजच्या आचरणात व सर्वसामान्य विचारसरणीत यादीत म्हणून एकीपिलाख्या शतकाच्या मध्यापासून एक मोठे वायुदुध सुरू झाले होते, या युद्धात शास्त्राच्या वाजून हक्कले, बार्निन आणि टिन्डाल यांनी उत्तमच कामगिरी यत्नाविली आहे. यामुळे कित्येक वर्षेपर्यंत पदार्थविज्ञानशास्त्राच्या प्रोफेसराचा नमुचा पहावयाचा असल्यास इंग्लिश लोक टिन्डालकडे पहात असत. एखादी गोष्ट

उत्तम प्रकारे ग्रहण करून ती समजावून सांगणे, लेखन आणि व्याख्याय याच्या द्वारा सामान्य जनतेत शास्त्रीय ज्ञानाचा प्रसार करणे, या दोन उत्तम गुणांच्या योगाने त्याची अत्यंत ख्याती झाली निसर्गाचे वरोवर रीतीने अवलोकन करण्याचा गुण त्याच्या अंगा वास करीत होता. त्याच्या वापाची जरी गरीबीची स्थिति होता तरी त्याने स्वपयत्नाने विद्या संपादन केली. कार्लाइलेचे लेख वाचून अत्यंत उत्साहाने व नेटाने अभ्यास करण्याविषयी त्याला आवड उत्पन्न झाली. सन १८३९ मध्ये त्याने आयर्लंडातील सव्हे खात्यात एक लहानशी नोकरी पतकरली; व पुढे १८४२ साली इंग्लिश सव्हे खात्यात त्याने नोकरी पतकरली. इंग्लंडात सव्हेचे काम करीत असताना त्याने लॅंडशायर परगण्यातील प्रेस्टन येथील ग्रंथसंस्थेतील व्याख्यान ऐकली. पुढे रेल्वे एंजिनियरचे काही काळपर्यंत काम केले. सन १८८७ मध्ये लॉन्डन येथील किंग्स कॅलेजात शिक्षकाचे काम केले. यानंतर त्याला कित्येक अडचणी आल्या तरी त्यानी न जुमानता माझे येथील विश्वविद्यायात प्रवेश करून तेथे अधिपत्य अभ्यास करून दोन वर्षांच्या अवधीत डॉक्टरेट पदवी त्याने संपादन केली. तेथे त्याने रूक्म्या पृष्ठभागावर एक निबंध लिहिला.

टिन्डाल याने पहिला स्वतंत्र लेख जुंवकत्वावर लिहिला. या लेखावरिता त्याने १८५० ते १८५५ पर्यंत प्रायोगिक काम केले होते. यावेळेस तो किंग्स कॅलेजात व्याख्यान देत होता. त्याच्या या लेखामुळे त्याची प्रसिद्धि झाली व त्याला रायलसोसायटीचा सभासद करण्यात आले. याच सुमारास त्याची टी. एच. हक्कले याजबरोबर मैत्री झाली, व ती सर्व जन्मभर टिकली १८५३ मध्ये त्याला रायल इन्स्टिट्यूशनमध्ये प्रोफेसर नेमण्यात आले. तेथे त्याची फराडेबरोबर ओळख झाली. फराडेबद्दल त्याला द्विती आदर वाटत असे, याचे प्रत्यंतर पहावयाचे असल्यास “ संशोधक फराडे ” नावाने टिन्डालचे पुस्तक पढावे.

उष्णताशास्त्रात टिन्डाल याने पुष्कळ भर घातली आहे. हिमप्रवाहासंबंधाने त्याने कित्येक प्रयोग करून पाहिले व त्याचप्रमाणे स्विस्झर्लंडात जाऊन त्याने तेथील हिमप्रवाहाचे अनेक शास्त्रीय साधनांनी अवलोकन केले, व तद्विषयक कित्येक लेख लिहिले. निरनिराळे वायू आणि तत्संबद्ध वायू याच्यासंबंधाने टिन्डाल याने (१८५९ ते १८७१या) कित्येक वर्षेपर्यंत परिश्रम केले व तद्विषयक जे त्याने लिहिले आहे ते त्याच्या सर्व आयुष्यातील कामगिरीत अत्यंत महत्त्वाचे असे आहे. आकाशाचा रंग निळा का असतो याचा खुलासा करण्याकरिता त्याने कित्येक महत्त्वाचे प्रयोग केले आहेत. वातावरणातील हवेच्या अंगा असणाऱ्या ध्वनांच्या अपभ्रंशानित्याबद्दल त्याने प्रयोग करून पुष्कळ महत्त्वाचे माहिती उपलब्ध केली; या माहितीचा समुद्रावर नहानांनी सूचना देण्याकरिता व सामुद्रिक स्तंभावर अत्यंत उपयोग

झाला आहे. जंतुशास्त्रासंबंधाने त्याने काही प्रयोग केले व पदार्थात जंतु आरोपण उत्पन्न होतात या मताचे पूर्णपणे निरसन केले. वारंवार मेदाग्नि देऊन एखाद्या पदार्थास निरंज्नुक करण्याची पद्धत त्याने बसविली व या पद्धतीचा हल्ली पुष्कळ ठिकाणी उपयोग करण्यात येतो. टिन्डाल याची पोरवा त्याच्या दोघांतच नसून त्याच्या आचरणातही होती. शास्त्रीय घोष लावण्याकरिता व शास्त्राचा प्रसार करण्याकरिता त्याने पेशाची परवा केली नाही. सन १८२२-२३ मध्ये त्याने अमेरिकेत सफर करून डिस्टिलर्याच्या व्याख्याने दिली. या व्याख्यानमालिकेच्या योगाने त्याला किशेक हबार् पोन्डाची रक्कम मिळाली; परंतु त्याने त्या रकमेला स्वर्गमुद्रा केल्या नाही. अमेरिकन लोकांची साध्यांय उन्नति करण्याकरिता ही सारी रक्कम त्याने पंचाच्या स्वाधीन केली. धर्मविरुद्ध आधुनिक धर्माचे असा जो वाद इंग्लंडात चालला त्यात हक्कसे याने बराच मोठा भाग उचलला व त्या वादात टिन्डाल यानेहि काही भाग घेतला आहे. चेठ-फास्टर येथील विविध असोसिएशनचा प्रेसिडेंट या नात्याने त्याने जे व्याख्यान दिले त्या योगाने धार्मिक समुदायाच्या मनुष्यात अत्यंत खळबळ (सन १८४४) उडाली आहे. व्याख्याता या दृष्टीने त्याच्या अंगां पुष्कळ उत्तम गुण होते. राजकीय बाबतीत मान भार्पेकडच्या स्वातंत्र्य विलास विरोध करण्याकरिता तो ग्लास्टरन या नगरातून फुटून निघाला. एवढ्या एका गोष्टीखेरीज तो बाकीच्या सर्व राजकीय बाबतीत उदारपक्षाचा होता. आपल्या दयाच्या छप्प-प्राण्या वर्षी म्हणजे इ. सन १८७६ त त्याने (पहिले) लग्न केले. बुद्धपणी त्याची प्रवृत्ति बरोबर रहात नसे. शोध न येण्याचाहि त्याला आकार नव्हता होता. तारीख ७ डिसेंबर रोजी सोपेवे औपथ चुकीने जावन घेतल्यामुळे तो मृत्यु पावला.

टिपगड डोंगर—मध्यप्रात, जिल्हा चांदी. मुरमगन जमानदारीत हे डोंगर असून सर्वांत उंच डोंगर समुद्रसपाटीपासून २००० फूट आहे. येथेच टिपगडचा प्राचीन किला आहे. आजूबाजूस दाट अंगल असल्यामुळे जवळ जवळ हा किला मनुष्यचढोला पारलाच आहे. या किल्याची तटबंदी व जागोजागचे तुरुन याचा परिघ मुमारे दोन मैल होईल किल्यात एक मोठा तलाव असून आत उतरण्याकरता पायऱ्या केलेल्या आहेत. या तळ्याचे पाणी कधी आटत नाही व त्याची खोला किती आहे हे सांगता येत नाही असे म्हणतात. तळ्याच्या पश्चिम भागांतून टिपगडी नदीचा उगम आहे व पावसाळ्यामध्ये ही नदी डोंगरातून वहात असतांना तिचे फार भयंकर स्वरूप असते तळाच्या दक्षिणेस चालेकिला असून त्यामागेवती हेरील चागली तटबंदी आहे. किल्याच्या स्वच्छतावरून येथे कोणा तरी सामर्थ्याने राहते रहात असावेत असे घाटते. दंतकथेप्रमाणे येथे कोणी पूरमराजा नावाचा गोंड राजा असून

त्यानवळ २००० लढाळ लोक, ५ हत्ती, २५ घोडे असून वैरागडचा सर्व प्रदेश याच्या ताब्यात आला होता.

टिपरा जात—या लोकांची वस्ती बंगाल आसाममध्ये आहे. एकंदर लोकसंख्या (१९११) १३९,०९५, पैकी बंगाल्यात १३०,०२५ व आसामात ९,०७० आहे. टिपरा लोक बोडोराष्ट्रातील पैकी एका बंगालीला असावेत. सिलहट मधील हे लोक बहुधा आपापसाच्या टेंकण्यातून तसे आले असावेत [से. रि. (१९११) आसाम]

टिपू सुलतान (१७४९-१७९९)—महंमदचा राजा. हा म्हैसूरच्या हैदराबादचा वडील मुलगा हा सन १७४९ त जन्मला आणि याच्या पश्चात सन १७८२ च्या डिसेंबरात गादीवर बसला गादीवर येण्यापूर्वीच तो लढायात भाग घेत असे. मराठ्यांनी हैदरावर केलेल्या सन १७७१ च्या मोहिमेत याने त्यांना तोंड दिले होते. पुढे हैदराने याला मराठ्यांनी घेतलेला मुलूख परत मिळविण्यासाठी पाठविले होते (१७७३) ; त्याप्रमाणे त्याने गुरमकौंडा व त्याच्या आसपासचा थोडासा प्रांत परत मिळविला (१७७४) स. १७८० त हैदरावर ईमन चालून आले, त्यावेळी त्याचा मुल्य सेनापति मनरो हा असून, त्याच्या हाताखाली कर्नल बेळी होता. बेळी हा गोरखन मनरोस मिळण्यासाठी सातहजार कौमोविशी जात असता, त्याचा गाठ न पडू देता, काची येथे टिपूने त्याच्यावर एक एकवी हल्ला करून बेळीचा पराभव केला व त्याला त्याच्या साऱ्या फौजेसह बंदिवान केले (१० सप्टें.), तेव्हा मनरो हा मद्रासेस पळून गेला इतक्यात कर्नल ग्रेव्हेंड हा दुसरा ईमन सेनापति टिपूवर चालून आला; पण तेनावर येथे त्याचाहि पराभव करून, टिपूने त्याला त्याच्या सैन्यासह कैद केले हैदर वार-हारावर (१७८२ डिसें.) टिपू गादीवर आला त्याचे व फौजांचे सूत असल्याने तेव्हा अमेरिकेच्या स्वातंत्र्ययुद्धात फ्रेंच लोकांनी अमेरिकेस मदत केली, तेव्हा टिपूनेहि फ्रेंचाला पाठिंबा दिला होता व फ्रेंचहि स्वास मदत करीत ईमनाचा सेनापति आयरकूट हा टिपूवर आला असता फ्रेंच सरदार जुली हा त्याच्या मदतीस आला होता. पण युरोपात ईमन फ्रेंचाचा तह झाल्याने जुली परत गेला साक्ष्यांवा तह आपणाल नाथ्य आहे असे टिपू बरोबर म्हणे, परंतु त्या तहात हैदराने ईमनापासून घेतलेला मुलूख परत काढा ही जी अट होती ती मान्य तो मान्य करील. त्यामुळे ईमनाने जलमार्गाने येऊन टिपूचा जेदून प्रांत घेतला. तेव्हा त्याने त्याच्यावर एकदम हल्ला करून त्याचा पराभव करून व बंगळूर गादराच नऊ माहिने वेडा चालून ते कायान केले व ईमन अधिकारी कैदेत टाकिले अखेर ईमनानी तह करण्याकरिता आपले बकाळ टिपूकडे पाठविले. त्याने प्रथम बकि-लाचा उपभंद करून मग (११ मार्च १७८४) त्याच्याशी बंगलोर येथे तह केला. या तहाने परस्परांनी परस्परांचा घेतलेला प्रांत परस्परांस पाठ देण्याचे ठरले.

या येळी (१७८४ जून) नाना फडणविसांनं मादगीर येथें निजामभावाची मेट घेऊन, पेन्ने व मोंगल या दोघांनी मिळून टिप्पूवर स्वारी करून त्यान पेंतलेल्या आपल्या सर्व मुलूख परत मिळवावा असें ठरविलें परंतु टिप्पूनें तिकडे एकदम नरगुदकर व कितूरकर देसाई यांवर सैन्य पाठविलें, तेव्हा पेन्ने व मोंगल यांची उभयतांचीहि तयारी नसल्या-
करणांनं त्यांनीं त्यावेळीं त्याच्याशीं समेट करण्याचा प्रयत्न केला व टिप्पूहि वरकरणीं या सज्जोडास कबूल झाला

मलप्रभच्या दक्षिणेंत १२ मैलावर नरगुद नावाचा एक किल्ला असून तेथील देसाई पूर्वी पेन्नेच्याचा अधिकृत होता, परंतु कृष्णच्या दक्षिणकडील मुलूख हेंदरास मिळाला तेव्हा (१७८८) नरगुदकर हा त्याच्या छात्राग्यालीं गेला या देसायापामून पेन्नेच्याना पूर्वी भितकी खडणीं मिळे तेवढीच हेंदराहि त्याच्यापामून घेई परंतु पुढ टिप्पूनें तो रकम वाढविला देसायानें ती नाकारून पेन्नेच्याकडे मदत मागितली तेव्हा प्रथम नानाफडणविसांनं टिप्पूस सामोपचारानें खडणीं न वाढाविण्याकड लिहिलें परंतु टिप्पूनें तिकडे दुर्लक्ष करून उलट देसायाची राडणीं चळवळीनें वसूल करण्याकरिता आपले काही सैन्य रवाना केलें सैन्यान नरगुदला वेढा दिला (१७८५ मार्च) तेव्हा गणसप्त वेहेर व परशुरामभाऊ पटव-
धन हे नरगुदकराच्या कुमकेंस आले इकडे टिप्पूचा वकील अद्यापहि पुण दुरधारीच होता तिकडे छाई सुरू झाल्यामुळे नानांनीं तुकोजी होळकरास भाऊच्या मदतीस पाठविले तेव्हा टिप्पून केलेल्या भाडणावडल दिलीगिरी प्रदर्शित करून समेटाची इच्छा दर्शविली व नरगुद अध्यानावरिल आपले प्रभुत्व पत्तरे मान्य करित असल्यास, आपला मार्गळ दोन वर्षांची राहिलेली राडणीहि देण्यास कबूल झाला त्यानंतर नरगुदकर याना टिप्पूकडून काही अपाय होणार नाहीं अशी खात्री करून घेऊन मराठे परतले परंतु टिप्पूनें मरा-
ठ्याना चाललेच फसविलें पावसाळा सुरू झाल्यानें उतार नव्हता त्यामुळे यावेळीं मराठ्याना नरगुदकराच्या मदतीस येणें शक्य नव्हतें, हा धषि साधून टिप्पूनें पुन्हा नरगुदावर चढाई केली तेव्हा नाडलाजानें देसायानें किल्ला त्याच्या स्वाधीन केला त्यावेळीं टिप्पूनें स्वास दिलेलें वचन मोडून देसायाला त्याच्या सर्व मंडळ्यांसह कैद घेतले व त्याच्या मुलोस आपल्या जनाण्यांत ठेवून पाकाच्या भंडारीस कावुल दुरुंग्या किल्लापास कैदत ठाकिले. यानंतर कितूरकर देसा-
याची देखील हीच रिधान करून पावसाळा संपण्यापूर्वीच टिप्पूनें या दोन्हा किल्लापाचा चोंगळा बंदोबस्त केला (सन १७८५). याच वेळीं रानें जपरदस्तीनें अनेक हिंदू लोकांची गुला करवून रानांनीं मुसलमान केलें यावेळीं ही विडवण टाळण्याकरितां पुढळ (दोन हजार) हिंदूंनीं आत्महत्या केली.

या घटका पावसाळा वराच उलट्यानें हेंदराच्या पाहण्या मारामेवयें मराठे पुण्यांनून बाहेर पडले नाहींत या

वेळीं त्याच्या सैन्याचें आधिपत्य हरिपत फडके याजकडे होतें तो पुण्यांतून निघून मुघोजी भोंसल्याला मिळण्यासाठीं पदपुरास गेला यथंथ पुण्यांतून नानाफडणविसांहि निजा-
माशीं खलबत करण्याकरिता आला (१७८६ जानेवारी). यानंतर हें सर्व सैन्य यादगीर येथें निजामाच्या लष्करास येऊन मिळालें (मार्च). येथें असें ठरलें कीं या सयुक्त सैन्यानें टिप्पूचा सर्व मुलूख काबीज केल्यावर त्याचे सहा भाग करून त्याचीं दोन दोन भाग प्रत्येकीं पेन्ने व मोंगल यास व एक एक भाग होळकर व शिंदे यास, याप्र-
माणें वांटून द्यावेत

त्यानंतर प्रथम कृष्ण व तुंगभद्रा या नद्यामधील मराठ्यांचा मुलूख सोडवावा असें ठरवून, टिप्पूचा वन्दाणलद्दीन नावाचा सरदार कितूरगळ होता त्यास हाकून लावण्याकरिता तुकोजी होळकर व गणेशांत वेहेरे याना पन्नास हजार फौजेसह तिकडे रवाना करण्यांत आले व याकीचें सर्व सैन्य यदामी काबीज करण्याकरिता निघालें दोस्तांचे लष्कर यदामी नजीक आलें अतता त्यांनीं टिप्पू सर्व सैन्यासह आपल्याकडे चालून येत आहे असें कळलें. तेव्हा असें ठरलें कीं, तूर्त यदामीस वेढा न देता तिच्याजवळ उावणी देऊन रडानें व पावसाळा सुरू होऊन तुंगभद्रेंस पूर आला कीं यदामीस वेढा द्यावा असें ठरल्यावर स्वतः मोहिमीत न राहता पन्नास हजार सैन्यासह तहवारनग नावाच्या आपल्या सरदारास हरिपत फडक्याच्या स्वाधीन करून निजाम हेंदराबादेस निघून गेला.

यदामीचा वेढा — यावेळीं टिप्पूनें काहीं सैन्य यदामीकडे रवाना करून तो स्वतः श्रीरंगपट्टणाकडे गेला. ही बातमी कळताच यदामीस लागलीच वेढा देण्याचें ठरवून शहराच्या तटबंदीस मोर्चेबंदी केली (१ मे) परंतु तीन आठवडे झाले तरी तटबंदीस भयदाह पडत नाहीं असें पाहून देवरीं शिड्या लावून शहर हस्तगत करण्याचा प्रयत्न करण्यान आला शहराच्या संरक्षणार्थ पुढळ लोक होत दोस्तांचा हद्दा येतोच या लोकांनीं अगोदरच खंदकात तयार केलेल्या सुगंधाचें बत्ती दिली त्यांचा एकदम भडका होऊन दोस्तांचे कित्येक लोक जायबंदी झाले तरीहि हद्दा तसाच पुढे नेटानें चालविण्यात येऊन शहर हस्तगत करण्यांत आलें (२० मे) तेव्हा येथील सैन्य किल्लापास निघून गेलें व तेव्हा दोस्तांची लड-
झणलें तथापि मराठ्यांनीं तो मार घडून करून शेवटीं यदा-
मीचा किल्ला काबीज केलाच यदामी फक्त झाल्यावर नाना पुण्यास परत गेले यानंतर हरिपतानें वाटेतील सिर्साचा किल्ला हस्तगत करून, गजेंद्रगडास येऊन वेढा दिला परंतु तो किल्ला फक्त होण्यापूर्वीच टिप्पू हा आपल्या सैन्यासह अदवाणाकडे स्वरनें गेला असल्यानें घेतोमान दास्तानीं चळलें. अदवाणीच्या किल्लापास निजामभावाचा पुतण्या मोहंताबखश होता त्याची तिथली तयारी नसल्यामुळे खबर मदर्शीस येण्याबद्दल रानें निजामास व हरिपत यास निराप

पाठविना. तिकडे निजमान होतो नव्हतो तेवढी कब ईद-
रायादेहून रवाना केला. इकडे हरिद्वाराचे आपल्यादखीर
असलेले निजामाचे सर्व सैन्य व आपल्याजोत नाच्या हाडा-
गाडी आली अजुखी २०००० सैन्य, त्याप्रमाणे एकंदर
६५,००० लोक अदबानाईडे रवाना केले (१ जून). या
सैन्याची व निजामाने हद्दधारादेहून एडरिटेरच्या सुमारे
१५००० सैन्याची बसूरे येथे गाठ पडली. ही कुनक देऊन
पॉल्स-मार्शाल अदबानी सर करणारा टिप्पूने आठोछाट
प्रयत्न केला; परंतु तोपर्यंत मोहबनबंगाने घोषाचे निज
होवून टिकाव घाला. आपल्याबरोबर अदबानाईडे देताच
टिप्पूने मोठे उडवून मार्गे सरला. ता. २२ जून रोजी मरा-
ठ्याच्या खंजेने टिप्पूच्या सैन्याची लढाई दिली; तीत
मोगलाच्या ६०,००० फौजेने मराठ्यास काडीमात्रेकडे कुनक
न करता ती गोटांतच स्वरूप बसून राहिली यावेळी पंजून-
कःळ नवीक आल्यामुळे, तुंगभदेस पुर येऊन आपला देशी
जग्याचा मार्ग कंठ्या बंद होईल याचा नेम नाही व दोआ-
बातील मुख्य अन्न पूर्णपणे आपल्या कबजात आला नस-
ल्याने आपल्याला तुंगभदेसलीकडून रसद मिळण्याचा भुटीच
संभव नाही, उलट टिप्पू स्वतःच्याच मुलखात असल्यामुळे
तो दानाविरणीसंबंधाने अगदीनिर्धोस्त आहे, बरेच गोष्टींचा
विचार करून मराठ्यांनी अदबानीचे रक्षण करण्याच्या
भागणकीत फारसे न पडता, तेथील सर्व माणसांस घेऊन
तुंगभदेसपर होण्याचा निश्चय केला व त्याप्रमाणे किता
मोकळा करून त्यांनी मोठ्या शिताफीने आपले सर्व लोक
नाम घेतले, आपण किता किता टिप्पूच्या हाती लागला
(जुलै). तिकडे गवेंद्रगडच्या किता हरिपंताने छडून घेतला
(११ जून) व तो हस्तगत झाल्यावर हरिपंत अदबानीकडे
निघाला. पण आपल्याबरोबर त्याला मार्गांतच येऊन मिळ-
ल्यामुळे निजामाच्या सैन्यास परत पाठवून व बाटेंतल बहा-
दुरांदा कारागार करून हरिपंत कोपकडे बघला. इतक्यात टिप्पू
गलननाथाबरोबर अचानक तुंगभद्रा उतरून मराठ्यांच्या पुढे
आला. मराठ्यांचे घोडदळ आपल्याद्वारे अधिक असल्या-
मुळे मैदानात आपला स्वाध्यापुढे धुणभरीत टिकाव
लागणार नाही हे जाणून तुंगभद्रा व वर्षा या नद्याच्या
संगमावर इतर येथे अदबानीची जागा पाहून त्याने आपली
छावणी दिली. तुंगभदेसलीकडचा मुख्य टिप्पूच्याच ताब्यात
असल्यामुळे, त्याला तिकडून धाड्यवरेण लागेल तेथे
आणीवता येई उलटगडी मराठ्यांचे घोडदळ पुढील अस-
ल्याने त्यांना वरेण फार लागे व ती त्यांना एवाच टिकाणी
छावणी करून मिळविता येणे शक्य नसे. मराठ्यांची
छावणी टिप्पूपासून सुमारे सहा मैलावर होती; तिच्यावर
टिप्पूने एकाएकी रात्री छापा घातला (२८ आगस्ट), परंतु
त्यापासून मराठ्यांचे कोहीच नुकसान झाले नाही. मात्र
मराठ्यांनी आपली छावणी हालवून लक्ष्मेश्वरगड घेतली.
तेव्हा टिप्पूने पुन्हा त्यांचे रात्री त्यांच्यावर दुसरा छापा

घातला; पण रात्री मराठ्यांचे विशेष नुकसान झाले नाही
(१२ सप्टेंबर). नानंतर टिप्पूने हि आपली छावणी हालवून
स्वच्छपाणी आणली. इकडे होळकर व बेदरे यांनी किता-
राचा किता खेरीबकरून रजा प्रोतागोत बांधोवी टिप्पूची
ठाणी हस्तगत करून घेतली. तिकडे टिप्पूने राठबंद नाईक
नाचबरोबर फौज देऊन रजास साबनूरकर नवाबापासून
खंडणी वसूल करवाकरिता पाठविली. ही बातमी सम-
जताच होळकर व बेदरे हे एका दिरंगात ४० कोष्टांची लोड
करून एकदम साबनूरस येले. परंतु मराठ्यांच्या आगम-
नाची बातमी लागून राठबंद तुंगभद्रापासून पळून गेला.
नानंतर तुकोजीने बेह्याच्या पंभळास धारनुरासच नवा-
बाच्या रक्षकाकरिता ठेविले व आपण स्वतः सननेचरमिल्या-
तील सावजी, मुळगुंद, गदग, तडस, पेहदी व नयतगुंद येथे
आपली ठाणी घालून, टिप्पूचा सरदार मुल्हाणउद्दीन हुस-
ळीगड आला होता, तेथे पुन्हा त्याच्या तोंडावर येऊन
राहिला. शेवटी हातात होऊन मुल्हाणउद्दीन टिप्पूकडे निघून
गेला व मग तुकोजीने हरिपंताने येऊन मिळाला(सप्टेंबर).

साबनूरच्या दोन्ही बाजूत छमोरासमोर टिप्पू व हरिपंत
हे सुमारे एक पंधरावजावर स्वरूप बसले होते. शेवटी प्रथम
टिप्पूने मराठ्यांच्यावर अचानक छापा घातला (१ ऑक्टो-
बर). या हप्त्यात सुगौल्यापासून दोनप्रहरपर्यंत दोन्ही
पक्षांजळी लोकांची मागिरी चालली होती. या लढाईत
मराठ्यांकडील लोक बरेच पडले व साबनूरच्या नवाबास
टिप्पूची दहात असून तो साबनूर सोडून मराठ्यांच्या
गोळात आला. टिप्पू आतापर्यंत नेहमी नवीकडील अद-
बानीची जागा घेऊन राहत असल्यामुळे मराठ्यांना त्यावर
कोही लागू नसत नसे, इतकून मराठा आला तेव्हा
नाम खंज्याकरिता हरिपंताने खडपट केला, परंतु
त्याचा छेदु साध्य झाला नाही तेव्हा त्याने शिर-
दोवर तोफा घालून धी सर केली (१४ नोव्हेंबर), रात्री
टिप्पू आपली जागा सोडून पुढे आला नाही. मात्र मराठे
साबनूरपासून दूर जाताच, त्याने ती सावर हस्तगत केली व
मोहलसपर्यंत तेथेच राहून नंतर तो पंकापुरास गेला. तेथे
त्याने आपले सर्व अस्त्र सामान ठेविले व इतके येथे येऊन
एकाएकी मराठ्यांच्यासमोर उतरला (१० नोव्हेंबर), परंतु
त्याच्या आगमनाची बातमी लागल्याने दोस्ताने उधर
मागे हटत असता टिप्पूने छापा घालून मोगलांकडील सर्व
सामान छडून नेले. परंतु हरिपंत माघ व्यवहारात मागे
सरकला. टिप्पूने मराठ्यांच्या लढायावर घातलेला हा रोव-
टगच छापा होय. नानंतर दोन्ही पक्षातील दोळ्यांत फिर-
कीच चकमकी होत असत.

इतिवत् मराठ्यांपासून टिप्पू मराठ्यांची लढाईकरण्यास
विशेष उद्युक्त विद्म लागला. टिप्पू सहाय झाला उतापिळ
होण्याचे कारण, इतर आपणाविरुद्ध मरा-
ठ्यांनी कधी त्यास धाका आली

कायम राहण्यासाठी, ईम्रवाचा वकील मॅलेट यास आपल्या लष्करात बरेच दिवस ठेवून घेतले होते.

या पुढे मराठ्यांनी पूर्वेकडे सरकण्याचा क्रम ठेविला. परंतु टिप्पू नंदीकांठीची खडकाळ जागा सोडून मैदानात कंढाहि आला नाही. टिप्पूचे वकील तुकोशी होळकरामार्फत तह घडवून आणण्याची खटपट करीत असताच टिप्पूने बहादुर-वेंक्याचा किष्ठा पुन्हा परत घेतला (१३ जानेवारी १८०७). त्यामुळे टिप्पूच्या वकिलाच्या भाषणावर हरिपताचा विश्वास बसेना. याचा परिणाम असा झाला की उभयपक्षां लढाई बंद व्हावी असा ठराव (१० फेब्रु) झाला होता तरी देखील पुढे कित्येक दिवसपर्यंत तह घडून आला नाही. टिप्पू तहाच्या कलमात अतिशय घासाघास लावीत असे, हे तहाला विलंब लावण्याचे दुसरे एक कारण होतें. सरतेशेवटी नाझिजाने टिप्पूने एप्रिल महिन्यात पुढीलप्रमाणें तह घेला. टिप्पूने तुळू राहिलेल्या खडणीदाखल मराठ्यास ४८ लक्ष रुपये द्यावे. यापैकी ३२ लक्ष तूर्त रोख द्यावे व बाकीचे हप्त्याने द्यावे. गंगेद्रगड, बदामी, नरसुंद व कित्तर ही संस्थाने व जिंहे मराठ्यास देऊन अद्वानीचे संस्थान निजामच्या हवाली करावे, आणि सावनूरकर नवायाचा मुकुटा व राजधानी सावनूरकरास परत घ्यावी.

यानंतर मराठे कृष्णा ओलांडून पलीकडे गेले तेव्हा तहाचा कलमे विसरून टिप्पूने त्यांना परत केलेला कित्तरचा किष्ठा पुन्हा काबीज केला व वेदनूर येथे मराठ्यांच्या कोंकणात स्वारी करण्यासाठी सैन्य जमा केलें. याचवेळी पेरि-काच्या राजास ईम्रवाच्या तेलिचेरीवर हल्ला करण्यास विधा-बून देऊन ईम्रवांचा स्नेही जो त्राणकोरचा राजा त्यांचे राज्य काबीज करण्याबद्दि तयारी चालविला. टिप्पू हा मुसुलमान असल्यामुळे मनातून निजामअल्लीचा ओढा त्याच्याकडे असे व त्यामुळे त्याने एकदा टिप्पूशी दड स्नेहसंबंध जोडण्याचा छान प्रयत्नहि केला होता, परंतु टिप्पूने त्याकरिता दोन्ही घराण्यात शरीरसंबंध घडवून आणण्याची अट घातल्याकारणाने निजामास राग येऊन त्याने तो नाद सोडून दिला. इकडे टिप्पूच्या एकंदर धोरणावरून कॉर्नवॉलिसचे मन त्याच्या हेतूनिपया बरेच साशंक होऊन तो निजाम व मराठे यांच्याशी शक्य तितका दड स्नेह ठेवून लागला त्याने निजामास तो टिप्पूवर स्वारी करील तर त्यास दोन पलटणी व तोफांची मदत देण्याचे गुप्तपणे कबूल केलें हे समजताच टिप्पूने त्राणकोरचे राज्य काबीज करण्याचा आपला उद्देश लपवून न ठेवता उघडपण (२९ डिसेंबर) त्राणकोरच्या तटबंधीवर आतर्ने हल्ला चढविला. मात्र त्यात त्याला यश आलें नाही.

वरील कारणांमुळे ईम्रवांनी नागाकडणोस व निजाम यांची टिप्पूवर स्वारी करण्यास मदत मागितली व ईम्रवाचा पुणे दरबारचा वकील मॅलेट याच्या तर्फे (ता २९ मार्च) या तिपानी टिप्पूचा मुख्य आपसात वाटून घ्यावा असे ठराविले.

तथापि तहाचा खर्चा नकी ठरून त्यावर पेशव्याच्या सत्ता होण्यास आणखी दोन महिने लागले (जून १) तिकडे निजामअल्लीच्या मनात यावेळी निराळेच जावपेच असल्यामुळे जुलैच्या ४ च्या तारखेपावेतो त्याने तहावर सहाच केला नाही.

या मोहिमीस मे (१७९०) महिन्यातच आरंभ झाला. या स्वारीत ईम्रज सेनापति मेडोज होता त्याने मद्रासहून निघून दक्षिणेकडून टिप्पूच्या मुलखान स्वारी करून कडूर, दिदिगल, कोड्यनूर वगैरे स्थळ काबीज केली कर्नल हार्टले हा मुंबईचे सैन्य घेऊन जलमार्गाने पश्चिमेकडून आला व काळीकनजवळ टिप्पूचे काही सैन्य होतें त्याची त्याने दाणादाग केली पुढे जनरल आदरॉथो हा मुंबईहून आणखी सैन्य घेऊन हार्टले यास मिळाला व त्याने लवकरच टिप्पूचा बहुतेक सलवार प्रांत काबीज केला मेडोज हा आपल्या मोहिमांचे काम संपवून जानेवारीत (१७९१) मद्रासेस आला व त्या नंतर लॉर्ड कॉर्नवॉलिस हा स्वतः सेनापति बनला.

मराठ्यांच्या तर्फे आरंभी परशुरामभाऊ पटवर्धन हे सेनापति होते ते (मे १७९०) पुण्याहून निघून तासगा-वास आले इकडे टिप्पूकडे थकलेल्या खंडोणापैकी काही बसल झाल्यास पहाई म्हणून नागाकडणविसांनी टिप्पूच्या वकिलास आगस्टपावेतो निरोप दिला नव्हता. मराठ्यांच्या मरतीस मुंबईहून कॅप्टन लिटल हा मे महिन्यात निघून जलमार्गे संगमेश्वरास आला व तेथून अंधाघाट चढून (जून १८) तासगावानजीक कुमठे गावी येऊन परशुरामभाऊ याचा मिळाला. नंतर या सर्व सैन्यासह परशुरामभाऊ कृष्णापार होऊन (११ आगस्ट) त्यांनी कनोडकातील टिप्पूची निरनिराळी ठाणी काबीज केली. याप्रमाणे ठाणी घेत घेत भाऊ धारवाडानजीक (नरेंद्र गावी) पोहोचले (१४ सप्टेंबर)

यावेळी भाऊंचे (ईम्रज पलटणीशिवाय) लष्कर १०००० रवार व ३००० प्यादे इतकें होतें. तुंगभद्रेच्या दक्षिणेत टिप्पूचे सरदार बटुलजमानखान व कुतुबुद्दीन हे सुमारे ५००० सैन्यासह होते, यावेळी निजामाचे सैन्यहि हैद्राबादेहून निघून कृष्णा उतरून कोपळच्या व बहादुरवंड्याच्या शिड्यास वेढा घाबयास आलें. तेव्हा कुतुबुद्दीन हा मोग-लाच्या तोंडावर राहिला व बटुलजमान हा धारवाडच्या किड्यात राहिला. किड्यातील शिवदी दहा हजार होती धार वा ड का वेढा.—परशुरामभाऊ व ईम्रज धारवाडास आले तरी त्यांच्याजवळ मोर्चेबंदी करण्यालायक तोफा नसल्यामुळे, कित्येक दिवस-पर्यंत त्यांनी किड्यावर नुसती गोळागोळी चालविली, मात्र त्यावेळी निरनिराळ्या मराठे सरदारांवरोबर फीज पाठवून टिप्पूचा पुष्कळ मुलख काबीज केला (१७९१ फेब्रुवारी) नंतर भाऊंनी (आक्टो ३१) नरेंद्राहून कूब करून धारवा-डच्या पूर्वेस एक कोसावर नवळूर येथे मुकाम केला. दुसऱ्या

नाऊ टेंकजीवर मोर्चे बांधण्यास मेल असता किडपातील लोकांनी त्याच्यावर हल्ला केला. परंतु त्यात त्याचाच पराभव होऊन भाऊनी त्यांना हाकून लाविले व काही तोफा काबीज केल्या. मराठ्यांनी किडपात रसद मुळीच जाऊ न दिल्याने किडपातील लोक हळूहळू पळून जाऊ लागले. अशा स्थितीत भारवाडच्या पेटेवर हल्ला नडवून भाऊनी ती काबीज केली (१३ डिसेंबर).

तोफांचा व दाखुगोळ्यांचा चांगला पुरवठा केल्यास भारवाडचा किड्या सवडर पडेल असे लिटलने सुचविले सरभारास येथे येऊन लिटलने होते. परंतु त्यांनी तोफा व दाखुगोळ्या न पाठविले. फ्रेंच यास युरोपियन शिपायांची एक पलटण व काही हिंदी शिपाई बरोबर देऊन रवाना केले. दाखुगोळ्यांचा कमतरतेमुळे मराठ्यांना किड्यावर तोफांचा मारा अग्राहत चालू ठेवता येईना त्यामुळे त्यांच्या तोफा बंद पडल्या की किडपातील लोक पडलेले तडबडी दुकस्त करून घेत. या वेगटपणास कंटाळून फ्रेंच हा मोठ्या आनंदाने म्हणला की, "हल्लाघेरीन दिला हातीं येत नाही, तुम्ही तरी हल्ला करा नाही तरी आम्ही तरी करितो; हल्लाघात तुम्ही आमची कुमक करू नये आम्ही तुमची करणार नाही." भाऊनी हल्लागार किड्या पडणार नाही बघीरे त्याची समजूत घालण्याचा प्रयत्न केला परंतु त्याचा फारच आग्रह पाहून शेवटी त्यास परवानगी दिली. तेव्हा फ्रेंच यांनी शेराच्या भाऱ्यांनी खंदक भटून त्यावरून पलीकडे जाऊन तडबडीवर हल्ला चढविला (७ फेब्रु.). परंतु किड्यातील लोकांनी या पाळनेकच भाऱ्यांनी आग लाविल्यामुळे फ्रेंच यास मोठ्या पादलीने आपले शिपाई परत आणवे लागले. त्यावेळी त्याचे बरेच लोक ठार झाले. या अपयशामुळे फ्रेंच सुरणीस लागून मेल (१३ मार्च). भारवाडचा हा वेडा सात महिने टिकला शेवटी रसदेच्या अमावी वट्टलप्रमाने देहीस येऊन किड्या मराठ्यांच्या स्वाधीन केला व ता. १ एप्रिलला पेशव्याचे निदाण किड्यावर चढले. तिथे लॉड डॉनवालीस हा मद्रासेहून (५ फेब्रु.) नेलोरास आला व तेवून एक महिन्याने बंगलोरास दाखल होऊन लगेच तेथील किड्यास वेडा देऊन पंधरा दिवसांनी त्याने किड्या सर केला (२१ मार्च). याच सुमारास कोपळ व बहादुरवेडा हे किल्ले निजामाने घेतले याच सुमारास नाना फडण-विमाने परशुरामभाऊ पटवर्धन यांच्या मदतीस हरिपत फडन्याना पाठविले. ते कृष्णा ओलाडून पानगल येथे निजामच्या मुलाखतीस आले. तेथे दोघात असे ठरले की सर्वानी मिळून टिपूला नरम करावे पण त्याच्या सत्तेचा समूळ नाश मात्र करू नये. नंतर पानगळहून हरिपत फर्नाले येथे आले.

बंगलोर पडल्यानंतर निजामाने आपली दहा हजार फौज कॉनवालीस याच्या मदतीस रवाना केली. आपले टिपू सरदार कुतुबुद्दीन याचा पराभव करून ही फौज इंग्रजास येऊन मिळाली. मराठ्यांनी देखील इंग्रजांनी थारंगपटण सर कर-

ण्यापूर्वी आपल्या फौजेने त्यांना जाऊन मिळविले असे वाटत होते. म्हणून बंगलोर पडल्याचे समजल्यावर हरिपताने फर्नाले येथून आपली छावणी हलवली व शिरे पेऊन व मदगिरी काशीज कारण्यास सैन्य रवाना करून तो थारंग-पटणच्या रोखे निघाला आणि वाटेत माकलीदुर्ग, भूसगाव व रतनागिरी ही ठाणी त्याने काबीज केली.

भारवाड घेतल्यावर भाऊही पुढे निघाले. बंगलोर घेतल्यावर कार्नावालीसने आग्रकोवी यास पश्चिमेकडून येऊन मिळण्याविषयी पत्रे पाठविली परंतु आपण दक्षिणेकडे गेल्यावर मार्गे झाले आपली रसद व मार्ग बंद करू नये म्हणून मार्गात टिकठिकाणी आपली ठाणी बसवीत भाऊ पुढे येत होते. मात्र यावेळी इंग्रजी लष्कराच्या हालचाली कळनात. कारण टिपूच्या बेरगानी इंग्रजी जासुदानी मध्येच कापून दाखव्याचा सगळा चालविला. निजाम येऊन मिळल्यावर कार्नावालीस याने पटणाकडे कूच केले, परंतु टिपूने इंग्रजांच्या वाटेतील आपला मुलूख बेनिरास केल्यामुळे त्यांच्या गुरास बरेच भिडेले. तसेच त्यांची पाडेरीची रसदहि टिपूने लुटली. नंतर टिपूने अरीकेरा येथे इंग्रजावर हल्ला केला व त्यात त्याचाच पराभव झाला (१५ मे). पुढे चार दिवसांनी कार्नावालीसने थारंगपटणच्या पश्चिमेकडील कनियामबाडी गावी आपली छावणी केली तो पटणाच्या इतक्या समीप आला, तरी धान्यबरेणाच्या अभावामुळे त्याच्या छावणीतील शिपायांची व गुरांची पार हलाखी झाली व त्यामुळे त्याला वेढ्याचे काम हाती घेणे अशक्य झाले. म्हणून त्याने आग्रकोवी यास परत पाठवून व बरोबरच्या तोफा फौज आणि दाखुगोळ्यांचा मारा करून तो सर्व सैन्यासह मेलकोटपाकडे जावयास निघाला (२६ मे). इतक्यात भाऊ व फडके हे मेलकोटपास आले. इंग्रज व मराठे परस्परापासून जवळ असताही त्यांना एकमेकांविषयी काहीच बातों नव्हती कारण जासुदास टिपूचे बरेच रस्त्यातच मारून टाकिले. ज्या दिवशी कार्नावालीस मेलकोटपाकडे जावयास निघाला त्याच दिवशी मराठेहि मेलकोटपाहून निघले होते. वाटेतच मराठ्यांची व इंग्रजांची गाठ पडली; तेव्हा इंग्रजांच्या सैन्यास व अंमलदारास अतिसय आनंद झाला. मराठ्यांच्या बरोबर धान्य बघीरे सामान भरपूर होत. स्वतःच्या छावणीत महर्गता दोईल याची पत्नी न करिता केवळ भूतद्वयेने प्रेरित होऊन भाऊ व हरिपतांनी आपल्या दोस्तांच्या उपाशी लोकांनी हु.ख निवारण करण्याची स्वतःकडून हाक्य तेवढी सजपट केली.

दोस्तांचे हे प्रचंड लष्कर दहा दिवसपर्यंत थारंगपटण जवळ मुकाम करून होते या अवधीत मराठ्यांची रसद याबयाची होती, ती दोस्तांच्या छावणीत येऊन दाखल झाली व मग सर्व लष्कर कूच करून नागमगलस येथे आले. नंतर हरिपताने लिटलच्या पलटणीसह परशुरामभाऊस उत्तरेकडे धिरे बघीरे प्रांत ताब्यात घेण्यासाठी पाठविले

भाऊनं प्रथम निजगलचा विज्ञा घेऊन व निजगलची पेट जाळून आणि शिर घेऊन अनानक चिन्नदुर्गास जाऊन वेढा घातला परंतु चित्रदुर्ग किंवा हस्तगत होईना. तेव्हा त्याने आसमंतातील दुसरी वित्येक तटबंदीची ठिकाणे घेतली

इकडे कार्नेवालीस यांनी कृष्णगिरी खेरीज बाकीचा सर्व वारामहाल प्राप्त जिकून घेतला, व मग बंगलोर व गुरम-कोंडा याच्या दरम्यानचे फिल्ले सर करण्याचे ठरवून तो त्या उद्योगास लागला. उत्तरेकडे मोंगलानां हि पेनार नदीकाठचा गंडीकोश किंवा कावीज करून गुरमकोंड्यास वेढा घातला परंतु पुष्कळ दिवस वेढा घातला तरी तो पडेना म्हणून नंदिदुर्ग घेतल्यावर कार्नेवालीसने त्याच्या मदतीस काही मोठ्या तोफा व फौज आपण बंगलोरस राहिला

यापुढे परशुरामभाऊने फार दिवसांपासून मनात असलेले वेदनूर कावीज करण्याचे काम हाती घेतले. प्रथम होळीहोनूर हस्तगत करून, शिमोग्याच्या रोखे तो निघाला शिवमोठ्याचा विजयात टिप्पूचा रेंझासाहेब नावाचा सेनापति ७००० ध्यादे, ८०० स्वार व १० तोफा एवढ्या सज्जमासह होता भाऊ वेढा देण्याकरिता येत आहे असे पाहून रेंझा आपल्या लोकांसह विजयाच्या मैफळीस छाडीत जाऊन राहिला तेव्हा भाऊनेहि प्रथम विज्ञा न घेता रेंझा जेथे बहून बसला होता तेथे येऊन छावणी केली. येथे आल्यावर भाऊने आपला मुलगा आप्पासाहेब यास रेंझावर पाठविले रेंझाची जागा छाडीत असून फार अडचणीची असल्यामुळे तेथे घोडवळाचा काही उपाय चालव्यास्तारपा नव्हता. म्हणून आप्पाने प्रथम पायदळाचा हल्ला करून घाऊस तळा-वरून हुसकून लाविले, व मग त्यावर घाडेस्वार घालून पराभव केला. रेंझाचा मोठ्ठा साह्यावर थोड्याच दिवसात शिवमोठ्याच्या किंवाहि भाऊच्या हाती पडला (२ जानेवारी १७९२). नंतर शिवमोठ्याच्या आसमंतात आपली ठाणी घालून भाऊ बिदनूरकडे वळले. याच वेळी कार्नेवालीसने बंगलोरहून निघून सावनदुर्ग, रामगिरी वगैरे चिळे घेतले

निजाम गुरमकोंड्यास वेढा देऊन बसला होता परंतु त्याला तो किंवा अखेरपावेतो सर करिता आला नाही त्याने बऱ्याच प्रयत्नांअंती खालचा किंवा मात्र कावीज केला. कार्नेवालीस श्रीरंगपट्टणाच्या रोखे जात आहे असे समजल्या वर वरील किंवा हस्तगत करण्याचे आदेश सोडून मोगल तेथून निघाला व कार्नेवालीसला येऊन मिळाला (२५ जाने) मात्र त्याने गुरमकोंड्याच्या खालच्या किंवायत मरपूर शिबंदी ठेविली. भाऊ शिमोठ्याहून निघाला तो बिदनूरस दाखल झाला व त्याने किंवायत घेरा घालण्याची तयारी चालविली परंतु बिदनूरच्या वेढ्याचे काम तसेच याकून एकदम थरिम पट्टणास निघून जावे अशी नाता फडणविसांची त्यास दुरोज पत्रे येऊ लागली, म्हणून बिदनूर घेण्याचा वेत रहित करून भाऊ श्रीरंगपट्टणाकडे तडकाफडकी वळला. याप्रमाणे कार्नेवालीस, हरिपत फडके व निजाम वल्लीचा पुत्र सिध्द

नहा यांचे संयुक्त सैन्य श्रीरंगपट्टणासमोर आले (५ फेब्रु). दुसऱ्याच दिवशी दोस्तांनी किंवाच्या बाहेरील टिप्पूच्या सेनेवर हल्ला करून तटबंदीबाहेरचा सर्व भाग आपल्या ताब्यात घेतला आता टिप्पू दोस्तांशी तह करण्याकरिता खटपट करू लागला, परंतु दोस्तांनी तिकडे दुर्लक्ष केले सरतेवेळी टिप्पूकडून अधिक नरमाईची बोलणी आल्या त्यांनी तिकडे त्याच्या बकिलाची भेट घेतली. मात्र दोस्तांनी आपल्या वेढ्याच्या कामात विलकुल व्यत्यय येऊ दिला नाही इतक्यात पथिमेकडून आवरकावीची तुकडी येऊन पांचला तेव्हा तिच्यावर टिप्पूने हल्ला केला पण तो परतवून लावण्यात आला मात्र इकडे तहाची वाटापाट चालूच होती. शेवटी बरीच भवति न भवति होऊन टिप्पूने दोस्तांच्या अटीस आपली समते दिली व लागलीच युद्ध तहकूच करण्यात आले (२३ फेब्रुवारी) या तहान्वये असे ठरले की, युद्धाच्या सुरवातीपूर्वी टिप्पूकडे जेवढा मूल्य होता त्याचा अर्धा त्याने दोस्तांच्या हवाली करावा, आणि शिवाय तीन बोटी तीस हजार रुपये खडणी भरावी, या खडणीपैकी अर्धा एकम तांबडटोव याची व बाकीच्या रक्कमेची फेड एका वर्षात करावी, हेदरच्या वेळेपासून दोस्ताकडील जेवढे लोक कैद होते त्या सर्वांची मुक्तता करावी, आणि या सर्वांच्या इर्मी-दाखल आपले दोन पुत्र दोस्तासमवेळ ओलीस देवावे. त्याप्रमाणे टिप्पूचे दोन मुलगे इमनाच्या छावणीत येऊन दाखल झाले व खडणीची अर्ध्याहून अधिक रक्कमहि दोस्तांच्या पदरात पडली. परंतु इतक्यात दोस्ताच्या स्वाधीन जो मुलुख वरावयाचा त्यात पूर्ण संस्थान जतें हो गेले टिप्पूच्या ध्यानात येऊन तो गडबड करू लागला पूर्ण हें आरमपद-थाचे दारच असल्यामुळे तें मला तुमच्या स्वाधीन करितं येत नाही अशी त्याने हरकत घेतली तेव्हा दोस्तांनी वेढ्याची लागलीच तयारी केली व तहाच्या अटीसमर्थे आपण अनुमात्रहि सवलत देण्यास तयार नाही असे जाहीर केले. त्यामुळे टिप्पूने आपला आग्रह सोडला. या युद्धात जो ठाई एवढर फायदा झाला त्याचे तीन सारखे विभाग करून ते दोस्तांनी आपसांत वाटून घ्यावेत असे ठरून मार्च महिन्याच्या अखेरीस दोस्तांची लष्कर आपापल्या मूख्याकडे निघाली.

नेपोलीसने ईजिप्तवर स्वारी केली असता त्याच्या मनात हिंदुस्थानावर स्वारी करण्याच आले होते, पण त्याला इकडची माहिती चांगली नव्हती. टिप्पूने या बाबतीत त्याला पत्रे पाठविली होती व मजत देण्याचेहि कबूल केले होते, परंतु, टिप्पूलाहि युरोपियन राजकारण, त्याच बलाबल व भौगोलिक आणि ऐतिहासिक माहिती अगदीच ज्ञात अस्त्याने या मसलतीचा काही उपयोग झाला नाही व दोपाचा हेतु अखेरपर्यंत तडोस गेला नाही (सन १७९८)

मात्र फ्रेंचांशी टिप्पूने दोस्तीचा तह करून व त्याची पलटणे चाकरी ठेवून इमनाला हाकलून लावण्याचा उद्योग

आरंभला (जून १७९८) . तेव्हा वेलस्लीने यवद्वल पुळसा मागितला असता टिप्पूने त्याला पुढकावून लाविले. त्यामुळे वेलस्लीने टिप्पूशी युद्ध पुढारले (२२ फेब्रुवारी १७९९) या लढाईच्या हालचाली फार सपाटयाने वेलस्लीने चालविल्या मुंबईहून अलमगर्गाने आलेल्या ईंग्रज फौजेने टिप्पूच्या कूर्म प्रतांतील सैन्याचा पराभव केला (६ मार्च). ईंग्रजी मुख्य फौज (३००००) जनरल हॅरिस याच्या हाताखाली होती, तिने टिप्पूच्या राज्यात प्रवेश करून (५ मार्च), म्हैसूरच्या पूर्वेस असलेल्या (चौदा कोसवारील) मध्येली गांभी टिप्पूचा पराभव केला (२७ मार्च) व थीरपटणवर दोन ठळक स्वास वेडा पातला. वेडा उडविण्यासाठी टिप्पूचे रथतयने मोठया शीर्याने लढला; अथेर पटणच्या वेशांत ईंग्रजाना अवघात असता डोक्यांत गोळी लागून तो ठार झाला (४ मे) तेथील प्रेताच्या खचानून त्याने प्रेत ओढवून काढून, ते हैदराबादच्या फजरस्थानामजळच लखव्यांत दुसऱ्या दिवशी पुरव्यात आले, त्यावेळी ईंग्रजांनी त्याला वीर्य तो राजकीय मान दिला स्थानंतर ईंग्रजांनी पटण छुटले, त्यात त्यांनी ताळतून सोडून भयंकर लूट केली. पेल्लेली म्हणतो, की " लूट थावविण्यासाठी मला अतिशय श्रास पडला, सैनिकांना शिक्षा करायी लागली, फटके मारावे लागले, एवढंच नव्हे तर पुढच्यांना फांशीहि घावे लागले "

टिप्पूच्या मृत्यूसमयी त्याचे राज्य ३०, ४०, ००० होनाचे (१ कोटी ९ लक्ष रुपये) होतें. ते ईंग्रज, मराठे व निजाम यांनी आपसात वाटून घेतले व थोडेंसे म्हैसूरच्या पूर्वाच्या राजाच्या यामराज नावाच्या बंधजाच्या स्वाधीन केले. पटण घेतल्यावर ईंग्रजांनी टिप्पूच्या तुट्ट्यास आपल्या ताब्यात घेऊन त्याच्या दर्यास २, ६०, ००० होनाचा मुलुज लावून दिला व त्यांना बेलोर येथे ठेवण्यात आले. पुढे बेलोर येथील शिफायानी ईंग्रजांविरुद्ध बंड केले (१० जुलै १८०६) त्यांत टिप्पूच्या मुलाचा हात असावा असे ठरवून ईंग्रजांनी त्याची जहागौर अन्न करून त्यांना तेथून काढून फलकता येथे नेऊन ठेविले विलसन म्हणतो की, मुलें देग्यात सामील असल्याबद्दला पुराता मुद्राच मिळाला नव्हता.

टिप्पूने १७ वर्षे राज्यकारभार केला. त्याचा स्वभाव संयत, लोभी, अभिधाही, क्रूर व धर्मवेडा असा होता. यापाने तर त्याला वेडा ठरविले होतें. त्याची हिंदू प्रभावि त्यास फंदाळी होती. कारण त्याने पुढच्या हिंदूंस हालहाल करून जाटविले व जे बाटेनात त्यांना ठार केले एक नवीन धर्म स्थापन करून आपण त्याचे पैगबर न्हावे अशी त्याची मनाया होती. तत्राति तो शूर व महत्वाकांक्षी होता. त्याने नवीन काळगणना (वर्षाच्या महिन्यांची नावे व आठराडी वगैरे) सुरू केली; त्यानप्रमाणे माघे, बजने व नवरात्रि नवागिच पाडली तो स्वतःस फार सद्गुणा समजे मान त्याने

आपला राज्यकारभार शिस्तवार चालविला व लष्करी व मुलकी सुधारणाहि केल्या तो आपले हुद्दम स्वतः लिहून काढी. फतव्या, काजव्या व उद्दे या गाथा त्याला चांगल्याच अवगत होत्या. तो धर्मवेडा होता तरी पण संकटसमयी माहाजाना अनुशने बसविण्यास व देवाची प्रार्थना करण्यास सामे तो आपल्या कैद्यांना फार फुरणें वागवी कलकौ- शल्याचा व वाडमयाचा तो शोकी होता त्याने आपल्या राजवाड्यात फार मोठा मधुसंग्रह जमविला होता, त्यात १० व्या शतकापासुनचे वरेचे संस्कृत हस्तलिखित प्रभ होते. सर्वेच कुपात्यांनी भाषांतर, मोगल इतिहासाच्या बघरी, हिंदुसभनच्या इतिहासाच्या तवारिखा वगैरे पंधाड होते. हा सर्व संग्रह करून त्या येथे नेऊन ठेवला असून त्याची एक यादी बॅण्टन स्टुअर्ट याने केलेली छापिली आहे टिप्पूने स्वतः दोन मध्य तयार केले होते त्यात पत्रा- चाच भरणा विधेप आहे, एफाचे नाव फर्मान—बनाम— अलराज असून दुसऱ्यास फतह—उल्—मजाहिदीन म्हण- वात, पैकी बुघ्या प्रघाया काही भाग भाषांतरित करून मि. स्क्रिपर याने छापिला आहे टिप्पूचे खरे नाव फतेहअलीयान असून त्याला बारा मुलें झाली होती. त्यापैकी महम्मद सुलतान (गुलाम महम्मद) हा स १८०७ त मरण पावला व मुहम्मद याचीन सुलतान हा सन १८१९ मध्ये मेल. याचीन लहानपणाच बाटली

टिप्पूने विहासन फार मौल्यवान व क्षोभित होते ते अष्टकोनाकृति असून आठहि बाजूस व.बाची ताडे बसवि- लेले व बाघाप्रमाणे पाय असलेले होते ते सर्व सैन्याचे असून बाघाचे दात व डोळे रक्ताचे होते. टिप्पूस वाघ हे जनावर फार आवडत व तेच त्याचे राजचिन्ह असे. " विजयी वृक्ष हा ईश्वराचा वाघ आहे " असे वाक्य त्याच्या सर्व वस्तु- वर (वाघाच्या लोंढासह) दारलेले असे, सनारभपूजेक तो या चिन्हासनावर अंतरपर्यंत बसला नाही असे म्हणतात. लढाईनंतर हे विहासन व पुढे दिलेल्या वस्तू विलायतेस ई. ई. कपनाच्या अवबलाच्यात ठेविल्या पुढे (१८३१) त्या चौम्या विल्यम रामास नजर केल्या तेव्हापासून त्या अद्यापि विंडसर कॅसल या राजवाड्यात ठेविलेल्या आहेत. या विहासनावर मोत्याची छालरी, उत व त्यावर एक रत्नजडित हुम्मा पक्षी होवा. तो खनुतरापुढा असून त्याच्या छातीत रानचैत्य शिवा व कुराणातील दोन वाक्ये कोरलेली आहेत टिप्पूची रत्नजडित तलवारीहि हद्दी विंडसर कॅसलमध्येच आहे. हिच्या सुदीवर वाघाची छोडें असून तिच्या पाखावर शोहो- कडे कुणासाठीच वाक्ये कोरलेली आहेत, याशिवाय टिप्पूची बंदुक, शिरछाव, निशाण वगैरे वस्तूहि बराच अवय- खान्यात आहेत. पटण घेण्या टिप्पूच्या कनरस्थानास पुढे बलहोशीने हस्तिदलाची नकदी फाडलेले शिखरी दरवान नजर केले लालमग व किझ याच्या दरम्यान कावेरीतीरी टिप्पूचा राजवाडा दर्शदीलतवात नावाचा आहे. येथे काही

दिवस वेल्स्ली राहिला होता हा संगमरवरी महाल फार सुंदर असून त्याच्या भिंतीवर नक्षी कोरलेली आहे. पूर्वा या नक्षीत सोनं भरलेले होतं. भिंतीवर रंगीत चित्रे असून तीं बहुधा टिपूने केलेल्या इंग्रजाच्या पराभवाची निदर्शक आहेत, त्यातल्या त्यात वेळी हा टिपूला सैन्य शरण आल्याचे चित्र उत्कृष्ट आहे. त्याची बायतुजी दोन वेळ झाली आहे.

[संदर्भग्रंथ.—स्मिथ—ऑक्सफोर्ड हिस्टरी ऑफ इंडिया, चार खाली याचे खंड, ७, ८, ९, डफ पु २, ३; विंक्लेट—म्हैसूर; वॉल, वेल्स्ली—डिस्पेंचर, इतिहास संग्रह; बॉरिंग—टिपू सुलतान]

टिप्पेरा, जि ह्या—बंगाल, चित्तगाव विभागातील जिल्हा. उ. अ. २३°२' ते २०°१६' व पू. रे. ९०°३४' ते ९१°२२'. याचे क्षेत्रफळ २८९९ चौ मैल याच्या बाय-वेस डाक्का व मैमनसिंग जिल्हे, इंड्याम्येस सिलहट्ट, पूर्वेस हिलाटिप्पेरा संस्थान, दक्षिणेस नोआखाली व पश्चिमेस मेघना नदी व त्यापलकडे फरिदपूर, डाक्का व मैमनसिंग जिल्हे आहेत कोमिल्लाच्या पश्चिमेस ५ मैलावर लालमई टँकड्या आहेत इतरत्र जमीन सपाट आहे पूर्वेस जंगलमय अशा वाहरी हिल टिप्पेराचा भाग आहे या जिल्ह्यात मेघना, गोमती, दाका-तिया, तितास या नद्या आहेत गोमतीचा उगम टिप्पेरा टँकड्यात होतो व ह्रीदनाझीजवळ मेघनेस जाऊन मिळते दाकातिया देखील टिप्पेरा टँकड्यात उगम पावून मेघनेस जाऊन मिळते तितास ही जिल्ह्याच्या उत्तर भागातील प्रमुख नदी होय. मुहारी, बिजयगंगा, व बंहीगंगा या इतर नद्या होत. ह्या सर्व नद्यांच्या पात्रातून ४ टन वजनाच्या बोटी जाऊ शकतात लालमई टँकड्यावर तयार विपुल आहे. जंगलातून, वित्त, वाघ, राजकुंठे आढळतात. उष्णमान मध्यम. पावसाळा मार्च एप्रिलमध्येच सुरू होतो वार्षिक पाऊस सरासरी ७५ इंच पडतो.

इतिहास—सन १७३३ पावेतो ह्या जिल्ह्याचा हिलटिप्पेरा संस्थानात समावेश होत असे तेव्हा अर्थात् तोपावेतोचा ह्या जिल्ह्याचा इतिहास त्या संस्थानात अंतर्भूत आहे. १२७९, १३४५ व १६२० ह्या साठी मुसुलमानानी ह्या संस्थानावर त्यांच्या केल्या. पण एवढी वेळी राजाने आपले स्वातंत्र्य गमाविले नाही १७३३ साली बंगालचा अधिकारी सुजाउद्दीनखान याने या प्रदेशावर स्वारी करून तो घेतला. तेव्हापासून ह्या जिल्ह्याचा प्रदेश मागलाकडे राहिला. १७६५ साली ह्या जिल्ह्याची व्यवस्था कपनी सरकाराकडे आली. तरीपण जिल्ह्याचा ३ भाग राजाच्या ताब्यात होताच व तो त्याबद्दल खडगांहि देत असे त्यावेळी टिप्पेरा व नोआखाली जिल्ह्याचा जलाल विभागात समावेश होत असे. १७७२ साली उत्पन्नकरिता नोआखाली व टिप्पेरा ह्या दोघांचा एक जिल्हा करण्यात आला. १८२२ साली ते वगळे वेगळे करण्यात आले. स. १८६० मध्ये कुडी लोकानी ह्या

जिल्ह्यावर स्वारी केली होती. स १८६१मध्ये ह्याच्यावर सैन्य पाठविण्यात आले पण लुशी लोक जंगलात पळून गेल्यामुळे पाठलाग करणे अशक्य होते. लोकसंख्या वाढत्या प्रमाणावर आहे लो. सं. (१९२१) २७६३०७३. बोंस वर्षापूर्वी ही साठ हजारानी कमी होती. जिल्ह्यात तीन शहरे (कोमिल्ला, ब्राम्हणवारिया, चांदपूर) व खेडी ६९१६ आहेत. लोक मेघ-नेच्या सुपीक प्रदेशाच्या वाजून जास्ती वस्ती करून आहेत. कोमिल्लाच्या पूर्व, उत्तर, व दक्षिण भागातहि वस्ती दाट आहे. जिल्ह्याच्या दक्षिण व मध्यभागी मात्र लोकवस्ती अगदी पातळ आहे भापा बंगाली असून ह्या भाषेत पूर्व अथवा मुसुलमानी-बंगाली ह्या नावाने ओळखतात. शेंकडा ७१ लोक मुसुलमान व २९ हिंदू आहेत. बहुतेक सर्व मुसुलमान शेख जातीचे आहेत हिंदुजाती—चांडाळ, कैवर्त, जुगी, कायस्थ व ब्राह्मण या मुख्य होत शेंकडा ७९ लोक शैत-कंवर उपजीविका करितात. येथील जमीन फार सुपीक आहे पाऊसहि ठीक पडतो. पाटाच्या पाण्याच्या मदतीची जरूरी नसते वहात जमीन १७२८ चौ मैल असून पडीत २२२ चौ मै आहे तांदुळाचे उत्पन्न मुख्य आहे ह्याच्या खालोखाल उत्पन्न तागाचे बंगालप्रांतात सर्वांत जास्ती ताग येथे पेरतात काही गळिताची धान्येहि काढतात. शेतकरी वर्ग खाऊन पिऊन सधन आहे उन्हाळ्यात बाटाकानि येथे गुरांचा मोठा वाजार भरतो नद्यास बांध घालून पाणी चढ-विण्याची चाल आहे कालवे बघीरे नाहीत. कोमिल्ला जवळ मैनामत्ती कापड होते. पितळेची भांडी, मातीची भांडी, शेत-कीची हत्यारे बघीरे मालहि तयार करितात. चांदपूर, अखौरा व चातलपूर येथे येजाने तागाचे गडे बनवितात. पूर्वभागात व्याघ्र-बंगाल रेल्वेने दक्षिणवळण होत. पश्चिमभागास नद्याच्या पात्राचा उपयोग होतो. बाहेर पाठविळा जाणारा मुख्य माल म्हणजे तांदूळ व ताग होय. येवून तागाचे गडे नारायणगंज, कलकत्ता व चित्तगाव येथे पाठविले जातात. १९०३-४ साली २६०० टन तांदूळ बाहेरपावी गेला. तांदूळ बहुतेक आसाम, नारायणगंज व चित्तगाव येथे जातो याशिवाय इतर बाहेर जाणारा माल सुपान्या, पोती, वामंड, चट्या, मिरच्या, गळिताची धान्ये व नावडी कापड हा होय. जिल्ह्यात येणारा माल सुती कापड, मोठ व मातीचे तेल हा आहे. चांदपूर मेघनेवरील मतलबवाजार, हाजीगंज, चितोरा, दौलतगंज, दाकातिया नदीवरील वाघमार, कोमिल्ला, गौरीपूर, लाळपूर, जाफरगंज, कपनीगंज, गोमती नदीवर पचपुडूरिया चादुरिया, ब्राम्हणवारिया, अखौरा व तितास-नदीवर रामचंद्रपूर ही व्यापाराची मुख्य ठिकाणे होत. ह्या जिल्ह्याचे तीन पोस्टविभाग पाडले आहेत. त्याची नांव कोमिल्ला, ब्राम्हणवारिया व चांदपूर. डिस्ट्रिक्ट व सेशन्स जज्याच्या कचेऱ्या कोमिल्ला येथे आहेत कायमच्या धाराबंदीच्या वेळी ह्या जिल्ह्याचे व नोआखाली जिल्ह्याचे मिळून उत्पन्न १९४ लाख रुपये ठरले गेले. १८००

साली याचा सारा १०.५६ लाख रु. करण्यात आला. पैकी टिफ्लिसात २३.७६ इस्टेटि असल्यामुळे त्याचे उत्पन्न १०.८९ लाख रुपये होते या निश्चयात चढला रोडनावाचे इस्टेट ही एकच महत्त्वाची इस्टेट आहे. ती टिफ्लिसपासच्या राजाकडे आहे. बर्मानसारा व उत्पन्न (१९०३-४) ११.०५ हजार व एकंदर उत्पन्न २४६८ हजार आहे. फोर्सेझा, मल्लाखावादा, चादपूर या ठिकाणी म्युनिपॅलिटीच्या आहेत. कोमिल्लननॉक मोसलीचे पार्श्वोपाय पाळून खडवितान. टिफ्लिसपासच्या एकंदर अशीच तीन हजारपर्यंत असून त्यात एक कोलक व शहर सवासो दुसऱ्या शिधापाच्या शाळा येतात.

संस्था न — पंगालमधील एक संस्थान. गाळा हिल-टिफ्लिस असे म्हणतात. तेव्हा याची माहिती त्या नावावाळी दिलेली आहे.

टिफ्लिस, प्रा. त. — रशियन शास्त्रकारेतिहासील संस्थान. त्या संस्थानात खनिज द्रव्ये फार आहेत. परंतु फक्त तांबे काढले जाते मॅग्नेशियम बहुपरे रानिज तेव्हाचे खरे येथे पुष्कळ आहेत या संस्थानातून कुरा व तिला मिळणाऱ्या नद्या वाहतात. या संस्थानचे क्षेत्रफळ १५००६ चौरस मैल आहे. १९१५ साली लोकसंख्या १३४८०० होती. यात नऊ मिळे आहेत. शेती हा येथील मुख्य धंदवा आहे. येथे उत्तम रेशीम तयार करतात. ३ छत्रावर गैरल आहे. येथील रहिवाशांत कतिब्याचा, पातूचा व लोफोचा माळ तयार करण्यात बरीच कसतबगारी दिसते

शहर. — रशियन कोकेशिया प्रांतातील टिफ्लिस हे एक शहर असून याच नावाच्या प्रांताची ही राजधानी आहे. उंच पर्वताच्या पायथ्याशी कुरा नदीच्या दोन्ही काठावर हे वसलेले आहे. मध्यून रेवेरस्ता निघून ती युरोपियन रशियात गेली आहे. शहरात उत्तम दिस्नी चर्च व मसीदी, बागा, रस्ते व इमारती आहेत. येथे म्हुका व तर-बारी व्यापक्या होतात. सुवी व रेशमी कापडाचे कारखाने आहेत लोकसंख्या (१९१३) ३२०८०० आहे. इ. सन. ३८० च्या सुमारास जॉर्जियन लोकांनी हे शहर वसाविले. ५७० साली इराणने हे घेतले पण त्याच्या ताब्यात ते फार वेपे टिकले नाही. मोरु, खजार, अरब या लोकांनी हे शहर अनेक वेळा लुटले. तेमुरलंगाने या शहरावर स्वारी केली होती. या शहराभेतर ते इराणच्या हाती घडून मघून आई स १७९५त इराणच्या सनाने हे शहर लुटले. त्यावेळी रशियाने आले सैन्य शहराच्या रक्षणाकरिता पाठविले स. १७९९ पासून ते रशियाच्या ताब्यात आहे.

टिफ्लिस — फ्रेंच पश्चिम आफ्रिका; टिफ्लिस राज्याचे मुख्य शहर. नायगरच्या मुख्य प्रवाहापासून उत्तरेत नऊ मैलवर उ. अ १६° व पू २५° याचवामाये आहे. या शहराला उंच व होडया (कॅनो) यांची भेटण्याची बागा, फ्रेंच सहाय्यातील मूदूनचे बंदर म्हणतात हे उत्तर आफ्रिकेतील व नायगरच्या दक्षिण व पश्चिम भागातलं शाळाच्या देवघोषीचे

ठिकाण आहे फ्रेंचानी १८९३-९४ साली हे शहर काबीज करण्यापूर्वी हे फार मोठे होते. शहराच्या उत्तरेत व पश्चिमेत विस्तीर्ण जुन्या शहराचे पडके भाग दिसतात. फ्रेंचानी उत्तरेत व दक्षिणेस दोन फ्रिंजे बांधलेले आहेत. हे बाळकामय अरणाकडे व नदीकडे जाण्याच्या रस्त्यांचे संरक्षण करतात. फ्रेंचाच्या संरक्षणाखाली लोक फिरून आल्यावर, येथील व्यापार वाढला, रस्ते मोडण्यात आले युरोपियन शाळा, धर्ममंदिर व इतर सव्या स्थापण्यात आल्या, कापडाचे कापड विणणे, भाताची भाजी करणे, कातण्याचे काम, कलावतूचे काम हे येथील कमी शहराचे धंदे असून बहुतेक लोक फक्त व्यापार करतात. आसमंतातील प्रदेशाशी व्यापार येथूनच चालतो. येथे फ्रेंच जण चालते येथे काही मौरयवान् अरबी इस्त-लिराते आहेत विशेषतः टिफ्लिसचा अनुसंधान सदांचे लिहिलेला सतराव्या शतकाचा मूदनचा इतिहास तारिख-एस-मुझान यात आहे. हे मुसुलमानी शिक्काचे केंद्र आहे. पश्चिमेकडाले मुख्य मूदन लोक व शहरातील आले येथे एकत्र जाणवतात पश्चिमेस अरब अथवा अरब झालेले बंदर लोक, लगतच सोबोई लोक, नायगरच्या पलीकडे दक्षिणेस होमोई टकुडापर्यंत हरेवेगाने अथवा मिश्र दारेय लोक; शहराच्या जवळ कुला, मॅडिंगो व वेवारा लोक, व उत्तरेत आणि पूर्वेस इथोपिया लोक आहेत. राज्यकारभार एका वना पराण्यातील कटिया म्हणजे येथेचच्या हाती बंधन-परमात असतो १९ व्या शतकात हा कटिया सत्ताधीश वत पराण्याच्या तेशाने बाबत होता. या पराण्याचा शेरीक म्हणून याच्या पश्चिम सहाय्यात मान आहे

इतिहास. — टिफ्लिसचा इतिहास जेन शहर व सोबोई राज्य यांच्या इतिहासाशी सलग आहे सोबोई लोक जिथी शक्तीने असून नाईल नदीच्या लोच्यातून नायगर प्रदेशात आले आहेत असे म्हणतात आठव्या शतकात या लोकांनी नायगर वळणातील वराच प्रदेश बळीम फलून टिफ्लिस-पासून अपर्दी आग्नेयीस सरळ रेषेत २०० मैलावर असलेले गाव शहर बनविले व ठी आपली राजधानी केली. अकराव्या शतकात जे मुसुलमान झाले याथिबाय सोबोई लोकांनी जेन वषविल व या शहराला लवकरच धरून गोपाशी महत्त्व प्राप्त झाले मध्यवेरी (११ व्या शतकात) टिफ्लिस येथे दुवारेमानी वसाहत केली येथून उत्तरेस व्यापाराच्या सवलती आहेत जसे पातून जेनेच्या व्यापार्यानी आपले लोक (मुनीच) येथे पाठविले सहाय्य व परीरीच्या व्यापार्याना टिफ्लिस हे मोठे व दुसरे माळ बिरुदाचे व पश्चिम मूदनचा माळ बिरुद केल्याकरिता चांगले ठिकाण आहे जसे लवकरच माहोत झाले बाराव्या शतका तैराच्या शहरात टिफ्लिस मॅडिंगो राजाच्या हाती लागले. येथील सोने व मीठ यांच्या व्यापाराची त्यात युरोपांत देखील पसरली. ११९२ साली

प्रसिद्ध प्रवासा इतबतुता हा यथे आला होता १४३४ साली द्वारंग लोक या शहराचे मालक बनले १४६९ साली सोपार्दे राजा मुनिअली यानें हें शहर काबीज वलें मुनीचा मुलगा आदिरुया याच्या कारकीर्दीत (१४९४-१५२९) या शहराचें वैभव फारच वाढलें साकरेचें विश्वविद्यालय पश्चिम सूदनमध्ये मुख्य झाले व यथ अहमदबाबा हा फार मोठा विद्वान् हाऊन गेला टिक्कट्ट्या सप्तान् सोरोकोचा मुलतान मोहून जाऊन त्यानें या शहरावर सैन्य पाठविलें या सैन्यानें सोपार्दे राज्याचा गोड फलून हें शहर घेतलें मूर लोकानां येथे आपला राजधानी केला सोरोकोहून नेमलेल्या यायानें वास वपें मैथ राज्य केलें व सोरोको येथून फर लाव असल्यामुळें यथाल मूर लोकानां सोरोकोच्या मुलतानाची सत्ता झुगारून दिला एल् मन्सूरच्या बंदूकाल्या शिपायावरून नायगरच्या मूर लोकाना रुमा म्हणत असत ह लाक नेहमीं आपसात भाडत व निग्रो लोकाना छळत असत दोनदां बर्पांतर या जुलामामुळ १८ व्या शतकात टिक्कट्ट उभाड झाले हातें बहुतेक दशात बबदशाहा मानली हाती १८०० साली बुरेग लोकानां हें शहर काबज केलें, १८११ साली त्याच्या पासून फुल लोकांनी तें घेतलें व याच्यापासून १८४० साली ठुक्कलीर लोकानां घेतलें १८९३ साली फ्रेंच लष्क येथे आल तन्हा हें शहर बुरेग लोकाच्या ताब्यात हातें फुला व बुरेग लोकाच्या जुलमास यथाल लोक इतके नसून गेल होते की त्यांनी फ्रेंच सैन्या आल्याबरोबर मुराट्यानें शहराच्या वेशा उघडून स्थाना आत घेतलें

फ्रेंच लोकांची शिबदश यावेळी फार बोली होती निचा बुरेग लोकांनी नाश केला १८९४ साली मोफीहून कर्नेल बोनिवर हा फ्रेंच लोकाच्या मदतीस आला हा कर्नेल व शबर लोक टवारेग लोकांनी रात्री छपा घालून मारलें परंतु आपल्या विनवाचा फायदा घेतला नाहीं लष्करच फ्रेंच सत्ता टिक्कट्ट येथे फारमची स्थापला गेली

फ्रेंच लोकांनी कार्पेज करणापुर्वी या शहरात १९ व्या शतकात वारयुरोपियनप्रगशी अले होते १९०४साली टिक्कट्ट अप्पर सेनागाल व नायगर या वसाहतींचा भाग झालें टिक्कट्टशी ब्रिटिशांचा झालला सवध धाडण्यात सामावयाचा म्हणून बार्थ हा ब्रिटिश सरकारचा मुखत्यार म्हणून पश्चिम अफ्रिकेत गेला टिक्कट्ट येथे बार्थ दोष सिदी महमद एल् वेंके याच्या रक्षणाखाली होता याबपासून ब्रिटिशसरकाराशी मैत्री जाणवण्याची पर्जे ता इंग्लंडला घेऊन गेला उलट परराष्ट्रीय मंत्र्यानें १८५९ साली एलवकेला पत्र लिहिलें शेताचा पुतण्या त्रिपोरास गेला असताना तेथाल ब्रिटिश का-सलनें एल्वेंक व इतर नायक दावा नजराणे रिले यानंतर राजकीय सवध वाढविण्याच कोणताच प्रयत्न ब्रिटिश सरकारनें केला नाहा व बार्थ येथ्यावर एल्वेंकेची सत्ता फार वेळ टिकला नाहीं

टिक्कट्टा—मुबर्क, महाकाठा नानी मारवाडमधाल एक तान गावाचें लहान सस्थान

टिक्कट्टी—मध्य साहारातील डॉंगराल व अप्रसिद्ध असा एक प्रदेश या ठिकाणी टिक्कट्ट लोक राहातात यस्या नॅक्टिगाल यानें १८७० साली ह्या देशाचा काही भाग शोभून काढला स १९१० पर्यंत या ठिकाणी कोणताहि युरोपियन फिरकला नाहीं स १८९९च्या अंग्लोफ्रेंच करारान्वये टिक्कट्टी फ्रान्सकडे सोपविण्यात आला

टिम्गाड—आफ्रिका हें आल्जीरियातील कान्स्टन्टिन विभागातील पडकें शहर असून बटनच्या आमेयात २३ मैला वर आहे टिम्गाड अथवा रोमन थॅम्पुगस हें सहा रस्त्याच्या मिलाफावर वसलेलें होतें जुयुपिटरचें देवालय या शहराच्या नैर्ऋत्य भागात आहे याच्या उत्तरेस मोठा बाजार व पुर्वेस फोरम, नाटकगृह व न्यायमंदिर ह्या इमारती होत्या डेक्युमेंस मॅक्झिमस रस्त्यावर ट्रेजनची कमान आहे याशिवाय येथें प्राथेनामंदिराचे अवशेष, पडका अत्तदुर्ग व पदार्थसंग्रहालय आहे

येथें बरेच शिलालेख सापडले व त्यावरून येथील इतिहास लिहिता येतो सन १०० त ट्रूजन बादशहानें येथेव्हेटे व लयासिस यामधाल मजबूत ठिकाणी शहर वसविण्यास हुकूम दिला व त्याचें नांव कोलोनिया -मासिआवा-ट्रेजना येथुनस असे ठेविलें हें शहर वसविण्यात १७ वर्षे लागली ४व्या शतकापर्यंत ह्या शहराचा फार भरभराट झाली ५ व्या शतकात ईजिप्ताच्या शरानंतर या शहराचें महत्त्व गेलें वायसन्टायन सैन्यापति सोलोमनला ५३५ साली हें शहर अगदी पडक्या स्थितीत आढळलें जवळच्या डॉंगराल राहणाऱ्या बर्बर लोकांनी याचा नाश केला असा समज आहे यात पुन्हा लोक राहण्यास आले व ७ व्या शतकांत हें ख्रिस्ती शहर बनलें अरबानी ६४७ साली आफ्रिकचा मुहमद रेगो रियप याचा पराभव केल्यानंतर थॅम्पुसेकसचा इतिहासात पुन्हा उल्लेख आला नादी जम्बलुस (१७६५), सरआर लवर्ट फ्लेफेर (१८७१) व फ्राफेसर मठेरे यानी येथे शोध ल विले त्यात माजण्याची दाही दगडी मापें येथें साप डली याच्या पश्चिमेस १७ मैलावर लॅंबीसस या रोमन शहराच्या जागी सध्याचें खेसा हें शहर आहे

टिरोल—ऑस्ट्रियन साम्राज्याचा एक अगदी दक्षिण-कडाल प्रात पॅट जर्मनाच्या तहानें टिरोलचे उत्तर टिरोल व लिस्वाच जिह्वा असे दोन भाग पाडण्यात आले या सर्व प्रदेशाचें क्षेत्रफळ ४७८७ चौ मै असून त्यापैकी लिस्वाच जिल्ह्याचें ७६१ चौ मै होते १९२० साली या प्रदेशाची लोकसंख्या ३०६५५६ व लिस्वाची २९००० होती या प्रदेशात जर्मन व रोमन बंधोक्त लोकांची सध्या अधिक आहे राज्यकारभाराच्या सोयासाठी उत्तर टिरोलचे सात जिह्वे पाडण्यात आले आहेत इ-समूह हा उत्तर टिरोलचा राज घ ना असून तेथाल लोकसंख्या १९२० साली ५५६५५९ होती

लिप्त हा रस्त्यात निरुद्ध आहे. इन्सन्कविशाय उत्तर टिरोल-मध्ने दगाड, इल, कुफ्स्टीन, वोरल, डेके ह्यो प्रमुख शहरे आहेत. टिरोलमधील सुमारे निम्म्या जमीन शेताळीला उप-युक्त आहे व बाकीची जंगलवजा आहे. शेताळी व गुरेदेरे यांची पैदाश करणे हे येथील मुख्य धंदे आहेत. येथील गुरांची फार पक्षिद्धि आहे. हाली इन्सन्क येथे मिठागरे अस्तून, रसातून १९१५ साली १९००० टन पीठ निघाले. याशिवाय तांबे, शिसे, जस्त गंधक, अल्पाह्लाट इत्यादि खनिज पदार्थ येथे सापडतात. येथील उद्योगधंदे अद्यापि वल्गावरस्थित आहेत, लाकूडकाम, लोखंड, कापड, भाजी, काचकाम यांचे कारखाने आहेत. इन्सन्क ते स्त्रुयाइअल व मिटनवल्ड येथपर्यंत रेल्वेचा फाटा आहे. [विडमन-यूनिटी ऑफ टिरोल (१९१९).]

टिळोता खेरी—मध्यप्रात, जिल्हा भंडारा. भंडाराच्या दक्षिणेस २४ मैलावर हे लहानसे रोडे आहे. या ठिकाणी दोन उभ्या दगडावर एक आडवा दगड टेबिलेला आहे. असे दगड जवळच असलेल्या चांदाजिल्ह्यात पुष्कळ सापडतात व ते कुमवार धनगराच्या वेळचे असले असं समज आहे. यास राक्षसाचा टिळोता (कडई) असे म्हणतात.

टिळिस्त—पूर्व प्रशिया या प्रशियन प्रांतातील, मेमेल नदीच्या डाव्या किनाऱ्यावर वसलेले जर्मनीचे एक शहर. लोकसंख्या (१९०५) १३०४८. हे शहर आगगाडीने कॉनिग्सबर्गच्या इन्गोल्स ७२ मैलावर आहे. येथे पोस्टऑफिस, नगरभवन, दवाखाना, न्यायकचेऱ्या इत्यादि किरयेक सुंदर आधुनिक इमारती आहेत. या ठिकाणी येथे, रासायनिक द्रव्ये, फॅब्रिकेरी कातडी, जेडे, काचेचे सामान वगैरे वस्तू तयार होतात, व लोखंडाच्या ओताव कामाचे कारखाने, कलालाच्या भट्या व वाफेने चालणाऱ्या पिठाच्या आणि लाकडाचे तक्के पाडणाऱ्या गिरण्या आहेत. इमारती लाकूड, चामच, सण व कोळसा हे येथील व्यापाराचे निरुद्ध आहेत. या शहराचा पूर्वी रशियाशी मोठा व्यापार चालत असे. पण कॉनिग्सबर्ग व कोव्ह्हेनो ही दोन शहरे आगगाडीने जोडली गेल्यापासून तो मंदावला आहे. टिळिस्तचे मेमेल, कोव्ह्हेनो व कॉनिग्सबर्ग या शहराशी नदीतून आगवोटीने दळणवळण आहे. १८०७ त येथे प्रशियाने नेपोलियनशी जो नागुष्कीचा तह केला त्यामुळे हे प्रसिद्धीस आले आहे

टिळक, याळ गंगाधर—(२२ जुलै १८५६-१ १९२० आगस्ट) कोंकणप्रांती रत्नागिरी जिल्ह्यात दापोली तालुक्यात चिरलगाव म्हणून जो गाव आहे तो टिळक घराण्याचा मूळ गाव होय. या गावची खोता टिळक घराण्याकडे ७ से. वळताराव टिळक याचे पणजे केशवराव हे कर्तृत्ववान पुरुष असल्याकारणाने त्यानी पेशवाईत अंजनवेलची साम-लनहि मिळविली पण पुढे पेशवाई पुढालावर त्यानी ती सोडून देऊन, ते घराईस्थ वसले. याचा सर्वात वडील

मुलगा रामचंद्र हा वळवंतराणाचा आज्ञा होय. परची गरीबी असल्यामुळे रामचंद्रपंताचे शिक्षण वेताथेताचे झाले व त्यानी गोजणी खात्यांत नोकरी धरली. रामचंद्रपंतानी आपल्या बयाच्या १८ व्या वर्षी पाहिला मुलगा गंगाधर हा झाला. वळवंतरावाचे हे वंजल होत. रामचंद्रपंतानी कौटुंबिक अडचणीमुळे वैताग प्राप्त होऊन, ते घर सोडून निघून गेल्यामुळे, गंगाधरपंताना विद्याभ्यास पुरा होण्यापूर्वीच त्यानी पोटासाठी नोकरी धरणे भाग पडले. हे संस्कृत व गणित या विषयांत प्रवीण असल्यामुळे त्यानी आपल्या कर्तृत्वाच्या जोरावर आपली सांपत्तिक स्थिति थोडी फार सुधारली. गंगाधरपंताना १८५९ साली मोठया नवसाने मुलगा झाला व तेच अस्तुत वळवतराव होत. लहानपणापासूनच वळवंतरावांच्या अंगातील बुद्धिमत्ता, कठारीपणा इत्यादि गुण निदर्शनास येऊ लागले होते. वयाच्या दहाव्या-बाराव्या वर्षीच त्याने संस्कृत व गणित इंग्लिश सहजी सातवी इयत्तेतल्या मुला-इतके गंगाधरपंतानी करून घेतले होते. १८७२ साली गंगाधरपंत वारल्यामुळे वळवतरावाची परची व्यवस्था त्याचे चुलो पाई लागले हायस्कूलमधील शिक्षणक्रम संपवून वळवंतरावांनी डेप्युटिकॉलेजमध्ये १८७३ साली प्रवेश केला. १८७६ साली ते बी. ए. परीक्षा पास झाले व १८७९ साली एल एल. बी. झाले. एम ए लाहि ते एक दोन वेळ वसले पण रथात त्यांना यश आले नाही. कॉलेजमध्ये असतानाच आपल्या देशाची अनिष्ट स्थितीकरी सुधारता येईल याविषयी त्याचे विचार चालून असत. आगरकरादि मंडळीबरोबर या विषयासंबंधी त्याचे मोठे कडाऱ्याचे वादविवादहि होत असत देशाची व समाजाची स्थिती सुधारण्याचे जे परेच मार्ग आहेत त्यांपैकी बनतेला शिक्षण देणे हा मार्ग टिळकानी विशेष पसंत पडला होता व याच सुमारास विष्णुशास्त्री चिपळूणकरानीहि सरकारी नोकरी सोडून पुण्यास जातगी शाळा काढायला ठरविल्यामुळे त्यानी टिळक जाऊन मिळाले या शाळेचे नाव म्यू इंग्लिश स्कूल असे होते. या शाळेला पुढे आगरकर, वामनराव आपटे इत्यादि मंडळी मिळाल्यामुळे ही पारच भरभराटीस आली पुढे याच मंडळीनी शाळेला जोडून छापखाना काढला व फेसरी व मराठा ही पत्रे सुरू करण्यांत आली. १८८२ साली बने प्रकरण उपस्थित होऊन रथांत टिळक-आगरकरानी शिक्षा भोगाची लागली. पण त्यामुळे टिळकांची लोकप्रियता वाढू लागली.

सोसायटीत फूट पडली; व त्यामुळे टिळकांनी सोसायटीतून १८९० साली जंग काढून घेतले

त्यानंतर टिळकाना सार्वजनिक यावरील पदावयास फुरसत सापडली. कसरी व मराठा पत्रे हि त्याच्या मालकीची झाली होती. त्यांनी लोकांची वाचू पुढे मांडण्यास सुरवात केली फ्रीफंड कमिशनच्या वेळी कित्येक मामलतदांगना वळवंत-रावांनी उत्तम प्रकारच साहाय्य केली संपादितयाचा कायदा व्हाईसरयाच्या कौन्सिलपुढे वादघाटीत निघाला त्यावेळी परक्या लोकांनी आपल्या सामाजिक सुधारणेच्या कायदांत हात घालण्याचे कारण नाही या पक्षाचे समर्थन त्यांनी केले व त्यामुळे त्याच्यात व सुधारक पक्षात खडाजंगी उडाली हिंदू व मुसलमान यांच्यामध्ये जे १८९३ मध्ये देगे झाले त्याचे कारण सरकारची फूट पाडण्याची कावेबाज बुद्धि होव असे त्यांनी प्रतिपादन केले. लोकाना राजकीय शिक्षण देण्यासाठी १८९४ साली गणेशोत्सव सुरू केला; या नंतरचा शिवाजीउत्सव व्हाईसरयाच्या खर्चकर फैलावला १८९५ साली रायगडच्या शिवाजीमहाराजाच्या समार्थीच्या श्रनवस्थेवर त्यांनी सज्ज-गीत टीका केली १८९६ त मुंबई इलाख्यात भयंकर दुष्काळ पडला तेव्हा कॅमिनिफंडप्रमाणे सरकारने सवलती घाण्या म्हणून टिळकांनी गोरदार लेख लिहिले व कॅमिनिफंड लोकांस समजून सांगण्याकरिता त्यांनी महाराष्ट्रात उपदेशक पाठविले स्वतः त्यांनी तर लोकांसाठी शिवापात्र मेहंजत केली १८९७ साली वैशाखात पुण्यात ग्लेमाचा कहर उडवला. त्यावेळी पुण्यातील सर्व पुढारी ग्लेमाची भीतीने बाहेर पडाले अस्तौ एकट्या टिळकांनी पुण्यात राहून प्लेगप्रस्त लोकांना मदत केली. हिंदू हॉस्पिटल स्थापन केले. ग्लेममध्ये गोण्या लोकांनी आर्यत जुलूम केल्यामुळे त्याचा शेवट रँडसाहे-बाचा चून करण्यात आला. त्याच सुमारास राजद्रोहाचा खटला टिळकावर होऊन त्यांना १८ महिन्यांची सक्तमजुराची शिक्षा मिळाली पण टिळकाच्या विद्वत्तेची कीर्ति मॅक्समुलर इत्यादि पाश्चात्यांच्या कानां गेली असल्यामुळे त्यांनी महाराष्ट्रा विह्वलेरियाकडे विनंति करून ही शिक्षा कमा करविली व त्यांची मुक्तता करण्यात आली. तुरुंगातून छुटून आल्यानंतर एक दोन वर्षांनंतरच ताईमहाराज प्रकरण उपस्थित झाले त्यात टिळकावर खटला होऊन खालच्या कोर्टां १११ वर्षांची सक्तमजुराची शिक्षा ठोठावली पण हायकोर्टाने त्यांना सोडून दिले

कोप्रसच्या जन्मापासूनच टिळकांचे क्रिस्मकडे फार लक्ष असे. सन १८९५ त पुण्यास क्रिस्म भरले होते त्यावेळी टिळकांनी बराच पुढाकार स्वीकारला होता. पण क्रिस्ममध्ये विचारविनिमयाशिवाय आणि ठराव पसार करण्याशिवाय दुसरे काहीच होत नव्हते. या सुमारास क्रिस्म ही मेधाच्या ताळ्यात होता ती आपल्या ताळ्यात आणण्याचा टिळकांनी उद्योग चालविला. १९०५ साली

वंगभंगाविषय चळवळ सुरू झाली. तिचा फायदा पेऊन महाराष्ट्रामध्ये वळवंतरावांनी अर्पूव जागृति केली. त्याच-प्रमाणे सदरहू चळवळीतून निघालेली स्वदेशी-वहिष्काराची चळवळ हि टिळकांनी महाराष्ट्रात फैलावली. स्वदेशी, राष्ट्रीय शिक्षण, वहिष्कार व स्वराज्य या चतुर्ना महात्मनांची पोषणा सर्व हिंदुस्थानात व विशेषतः महाराष्ट्रात टिळकांच्यामुळे झाली. कामसेचे चालविलेली शिक्षादिहीची वृत्ति त्याचच आहे असे टिळक व इतर तरेण पुढाऱ्यांना वाटत होते. पण त्यामुळे मवाळ उर्के प्रागतिक पक्षात भयंकर रणे माजून शेवटी सुरत काँग्रेसमध्ये स्फोट झाला व टिळकपक्षांयाना काँग्रेस सोडली.

१९०८ च्या यांब पकरणासवर्षा केसरीतून लेख येऊ लागले सरकारने दंडपशाहांचे धोरण तुरू केलें होत त्या घोरणाचे किती भयंकर परिणाम होतात याचे चित्र टिळकांनी यथाथ रीतीने लोकांपुढे मांडले त्या निमित्ताने पुन्हा टिळकांच्यावर खटला होऊन त्यात टिळकाना सहा वर्षांची शिक्षा झाली. या खटल्यात टिळकांनी, स्वतःच आपला खटला चालविला या खटल्यामुळे टिळकांची लोक-प्रियता हिंदुस्थानभर झाली

मंडलेत असताना त्यांनी गीतारहस्य हा उत्कृष्ट ग्रंथ लिहिला व तुरुंगातून आरुवावर तो प्रसिद्ध केला या ग्रंथाने जुन्या व नव्या पिढीच्या लोकांत विलक्षण खळबळ उडवून दिली. तुरुंगातून छुटून आल्यावर, त्यांनी मराठ्यात पत्र लिहून आपली राजनिष्ठा व्यक्त केली. काँग्रेसमधील हुकळी मोडून पुन्हा काँग्रेस अभेश करण्याचा निश्चय करून त्यांनी ते काम लडीस लेले, व काँग्रेसमध्ये शिरून त्यांनी लग्ने १९१९ साली काँग्रेस आपल्या पक्षाची व विनंते अशी बनविली. याच वेळी त्यांनी होमरूलची चळवळ सुरू केली व सर्व महाराष्ट्रभर त्यांनी चळवळीचा फैलाव करण्याचे काम चालविले. त्यामुळे सरकारला भीति वाटून टिळकाकडून ४००० रुपयांची रकम, सद्वर्तनावद्दल जामीन मागितली पण हायकोर्टाने त्यांना दोषमुक्त केले

टिळकांच्या बयाला ६० वर्षे पुरी झाली त्यानिमित्त टिळकाना सर्व महाराष्ट्रांने मिळून एक लाख रुपयांची पैली अर्पण केली पण ता त्यांनी परत राष्ट्रासेवंतच खर्च कराव-याचे ठरविले महाराष्ट्रात ठिकाठिकाणी होमरूल संस्था स्थापन करवून, काँग्रेसच्या कार्याला त्यांनी चालना दिली. या कार्याचा परदेशात प्रसार करण्यासाठी १९१८ साली टिळक विलायतेस जाण्यास निघावे पण कॉलेबोहूनच त्यांना परत फिरावे लागले. १९१८ मध्ये जुलै महिन्यात मोटेर्यू चेम्सफर्डे सुधारणाचा रिपोर्ट प्रसिद्ध झाला त्या सुधारणा निराशा-जनक, अपुन्या व असमाधानकारक आहेत असे टिळकांनी आपले मत प्रसिद्ध केले व तेच पुढे सन १९१९च्या अमृतसर काँग्रेसमध्ये त्यांनी पाठ करून घेतले तथापि याचा शक्य तो उपयोग करून घ्यावा अशाच मताचे ते होते.

पुढें चिरोलच्या गटल्यानेमिक्त व इंग्लंडमध्ये सुधारणासंधीचे हिंदी लोकांचे मत काय आहे हें इंग्रिज लोकांना स्पष्ट करविण्यासाठी ते इंग्लंडास गेले तेथें असताना त्यांनी सातनारदिपदेकडे एक हिंदी आकांक्षा स्पष्टपणें पुढें मांडणारा यालिता पाठविला. चिरोलकैसमध्ये टिळकाना अपयश आलें व त्यांना खर्चासुद्धा चिरोलला नुकसान नव्हन याचें लागलें पण महाराष्ट्रांनं ती सवे रकम टिळकाकरता घेतली. इंग्लंडमध्ये टिळकानी व्याख्यान व लेखनद्वारा महत्त्वाची कामगिरी केली. हिंदुस्थानात परत येताच टिळकानी पंजाब व रिजपत प्रकरणात सरकारावर जोराची टीका केली पण महात्मा गांधीच्या व त्याच्यामध्ये बरील प्रभार पुरवळ मतभेद होते. १९२०मध्ये काँग्रेसमोर्फीटक पक्षाची त्यांनी स्थापना करून त्या पक्षाचें धोरण समजावून सांगणारता आपल्या पक्षाचा जाहीरनामा प्रसिद्ध केला. पण पुढें बोम्ब्याच महिन्यात त्यांची प्रकृति बिघडून त्याचें देहावसान झालें. त्याच्या दावदह्याच्या प्रसंगी मुम्बईस पांच सहा सारा लोकांची गर्दी जमला होती त्यावरून, त्याची लोकमान्य' प्रत्ययास येते.

टिळक व समाज सुधारणा.—समाजसुधारणा विषयक टिळकाचीं मते कोणतीं होती हें सांगणें कठिण आहे. कारण समाजसुधारणेची नक्की दिशा त्यांनी आपल्या कोळ्यापुढें ठेविलीच नव्हती. त्याचें प्रमुख कार्य राजकीय स्वरूपाचें असल्यामुळें त्यांनी समाजसुधारणेच्या प्रभार पूर्ण विचार केला नव्हता. त्यांनी वेळोवेळी जी सामाजिक बाबतीत आपलीं मते प्रतिपादन केलीं तीं मुख्यतः सामाजिक सुधारणाबादी सुधारकांच्या अचकट विचकट मतांचें यंजन कोळ्यासाठी व पुराणमतवाद्यांच्या संरक्षणसाठी होती टिळकाच्या वेळचे समाजसुधारक पाश्चात्य कलनानीं भावून गेलेले, जुनें तेवढें त्यांचा या मताचा पुरस्कार करणारे, अविचारी व अचनवहारी होते त्यामुळें टिळकाना त्याच्या अनिरेकारावर हत्यार उपसावें लागलें त स्वतः समाजसुधारणेला विरोधी नव्हतें. कोणतीहि समजसुधारणा करण्याच्या वचतात ते कर्माच विरोधी करीत नसत. स्वतः त्यांनी आपल्या मुलींना चांगल्या प्रकारचें शिक्षण दिलें होतें. त्यांनी आपल्या मुलींची लगे प्रौढपर्णाने केली होती. तात्पर्य टिळक हे समाजसुधारणेला विरोधी होते हें म्हणणें चुकीचें आहे.

टिळक व राजकीय सुधारणा.—टिळकाचें प्रमुख कार्य म्हणजे म्हणजे राजकीय हक्क हिंदुस्थानला प्राप्त करून देणें होय. पण तें कोणत्या दिशेनें करायचें त्याची दिशा त्यांनी १९१४ पर्यंत निश्चितपणें आखली नव्हती पण त्यावेळ त्यांना दोष देणें योग्य होणार नाहीं. कारण टिळकाच्यावेळी या दिशेनें विचार करणारी माणसे हाताच्या पोटावर मोजण्याइतकीच होती तन्हां प्रथम लोकांच्यामध्ये राजकीय जागृति करणें हेंच त्यांना आवश्यक

वाटलें व त्यासाठी जमेल त्या रीतीन व जुळतां त्या साधनांनी त्यांनीं लोकांजागृति केली. १९१४ नंतर मात्र त्याच्या राजकीय मतांना निश्चित स्वरूप आलें. त्यांनी साम्राज्यात रीत स्वराज्य हेंच हिंदुस्थानचें राजकीय ध्येय (तात्पुरतें को होईना) ठरविलें व तेवढ्यावरून प्रागतिकोनी टिळक हे आमच्यान मताचा पुरस्कार करूं लागले म्हणून त्याच्याशी सहकार्य करण्यास मुरवात केली, पण टिळक व प्रागतिक मवाळ याच्यामध्ये फरक हा की, टिळकानी आपल्या नेहमीच्या भ्रष्टाचर्याने व प्रचंड परिश्रमानें तीन चार वर्षांच्या अवधीत सर्व हिंदुस्थानमध्ये ही चळवळ फैलावली व प्रागतिकाच्या कडून तें कार्य २० वर्षांतहि झालें नव्हतें. इंग्लंडमध्ये जाऊन आल्यानंतर त्यांच्या राजकीय व सामाजिक मतात काही कांति घडून आली होती, व ते आगली काही काळ जगते तर स्वमतप्रसाराचें कार्य त्यांनी केलें असतें व तें पारपडलें असतें असें मानावयास जागा आहे.

टिळकाची विद्वत्ता.—टिळकाची बुद्धिमत्ता फार दांडगी होती त्याचें प्रमुख ग्रंथ म्हणजे ओरायन, आदर्श होम इन दि वेस्ट व रीतारहस्य हे होत पहिल्या दोन ग्रंथात, वेदकालनिर्णय व आर्यीचें वसतिस्थान या संबंधीचा उद्घापोह केला आहे त्याचीं मते अद्यापि सर्वमान्य झालीं नाहीं तथापि तीं विचारक्षेत्रात खळबळ करून टाकणारी आहेत व साधारण विद्वानाच्या हातून त्यांचे खडन-मंडण होणें शक्य नाहीं ही निर्विवाद गोष्ट आहे. वेदावरील त्याचा व्यासंग जवरा होता. गीतारहस्यास त्यांनी निरामकर्मयोगाचा पुरस्कार केला आहे. या ग्रंथाचें हिंदुत्वमानांत फार कांति करून टाकली. या ग्रंथाशिवाय 'ए मिनिंग नव्हें इन साय्ज फारिका' हें छोटें पुस्तक, खगोलियन लोकासंबंधीचा त्याचा लेख, वेदागम्योतिपावरील त्याचा निबंध हीं त्याचीं अगाध विद्वत्ता, मार्मिकता, संशोधकबुद्धि इत्यादि गुण प्रगट करतात.

[संदर्भग्रंथ.— व. चिं. केलकर—टिळक चरित्र, वा ज्ये. आपटे, व र्थ कृ. लेखे—टिळक चरित्र, डी के आठल्ये—लाइफ आफ वी जी. टिळक, हिंदुप्रकाश-टिळकगुणकलापड]

टीजिआ—ग्रीसमधील आरचेडीआ प्रांतातील एक शहर. हे गारोबेनाम आणि मोनालिस या दोन पर्वतांमधील उंच सपाटीवर किंवा पठारावर वसलें आहे युरोपा आणि आल्प्समध्य या जलविभाजक क्षेत्राजवळ हें असल्यामुळें याचें व्यापि स्पर्धीचें वैर मानलें

दत्तकनेपमाणें हें शहर आलीअस या कात्पनिक राजानें वसाविलें. ऐतिहासिक कालापूर्वी टीजिआचा समुद्रपलीकडील देशांशीं संबंध असला असें दिसतें टीजिआच्या एचोमस या राजानें हेराक्लीच्या स्वाराला अतिशय जोराचा विरोध केला होता असें दत्तकनेपवरून कळतें इराणच्या स्वारीच्या वेळीं इराणला विरोध करणाऱ्या टीजिआनानीं विरक्षण तत्परता दाखविली आणि ग्रीटीआच्या सदाईत सत्तेच्या धवणीत

तेच प्रथम घुसले. इ. स. पूर्वी सुमारे ४६८५ वर्षी आरकेडी-अन व आरगाई-ह संपाचे आधिपत्य स्वीकारून स्वायत्ती युद्ध केले पण टंजिआ व डिपीआ येथील लढाईत त्यांचा पराभव झाला. इ. स. पूर्वी ४२३ या वर्षी त्यांनी यादवींनी-अनाशी युद्ध पुकारून स्वायत्ती तह केला. परंतु लघुयुद्धाच्या लढाईनंतर आरकेडीअन संपाची पुन्हा स्थापना करून स्पार्टन विरोधाचे धोरण फिरून स्वीकारले. इ. स. पूर्वी २६५ या वर्षी मॅसेडोनियाविरुद्ध निर्माण झालेल्या कीनोनिद्रीअन संपाचा टाजिआ येऊन मिळाले. इ. स. पूर्वी २१८ या वर्षी स्पार्टन सैन्याने टंजिआ घेतले परंतु इ. स. पूर्वी २०७ मध्ये ते पुन्हा परत घेण्यात आले. सन ३१५ च्या गौथ लोकांच्या स्वारीनंतर टंजिआचे एक ग्रीक शहर या नात्याने अस्तित्व राहिले नाही.

टंजिआ येथे अथेना एलीआचे एक प्रसिद्ध देवालय आहे. हे टंजिआचा संस्थापक ऑलिस याने बांधले अशी दंतकथा आहे. इ. स. पूर्वी २९५ त हे जवळपासुल स्क्रोपस या शिल्पशास्त्रज्ञाने ते फिरून पूर्वापेक्षा मोठे बांधल. याच्या पुढील भागावर बराहच्या शिकारीचे एक चित्र असून मागाल बाजूस अर्चालीज आणि टेटीफस यांच्या लढायाचे चित्र आहे. १९०० साली फ्रेंच शोधकाना या ठिकाणी हेराफळीच्या पुतळ्याचे ढोळे सापडले.

टीरिया—(अलीकडील योजेश फुद) हे वॅपिडोशि-यातील गोन्वा सीरियन लोकांचे राजधानीचे शहर होते. ख्रिस्तपूर्व सहाव्या शतकापासून लॅडियाचा कोलस यान हे काबीज केले. येथील गेरे सिरियन लोक हिटाईट असावेत अथवा त्यांनी हिटाईट संस्कृति तरी उचलली असावी. हे शहर फार जुने असून येथे प्राचीन काळची लेणी सापडतात. बॅबिलोनियन व तेथील स्थानिक भाषेत लिहिलेले पुस्तक शिलालेख सापडले आहेत या सर्व लेखांवरून ख्रिस्ती शकाच्या पूर्वी १६ व्या शतकापासून इ. पू. १२०० पर्यंत हे एका हद्दी पराण्याच्या ताब्यात असून याचे प्राचीन नाव हद्दी असेच होते असे अनुमान निघते.

दुलुझ-फ्रान्सच्या नैर्ऋत्य भागातील होंटगरोन विभागाचे मुख्य शहर. लोकसंख्या (१९११) १४५५७६. दुलुझ गरोन नदीच्या उजव्या काठावर वसले असून ईशान्येकडे वाहणाऱ्या नदीचा ओघ येथूनच वायव्येकडे वळतो. पूर्वेस व उत्तरेस मिडीचा काळवा असून एकेबाजून येणाऱ्या गरोन काळव्यात मिळतो. शहराच्या मध्य भागातील कॅपिटोल भागात शहरातील सर्व भागाचे रस्ते येऊन मिळतात. येथून जवळच रहदारीचे दोन रंद रस्ते परस्परास मिळतात.

दुलुझच्या इमारतीत सर्वात चित्ताकर्षक असे सेंट सेर-निन किंवा सेंटर्ननचे ख्रिस्ती देवालय होय. दुलुझमध्ये प्रथम ह्या सेंटर्ननने ख्रिस्तीधर्माचा उपदेश केला असे म्हणतात. ३३३-३३५ वर्षांचे राहण्याचे ठिकाण असून दिवशी कवेरी,

अपील कवेरी व प्रीफेक्टचे राहण्याचे स्थान आहे. येथे उच्च शिक्षणाच्या वहुतेक सर्व शाखा आहेत.

दुलुझ हे व्यापारी व उद्योगाचे लॉग्युडॉकमधील केंद्र-स्थान असून येथे घोडे, दाह, धान्य, फुले, कातडी, तेल व शेतीच्या उत्पात्ताचा बाजार भरतो. येथे तंत्राखचे कार-खाने, धान्य दळण्याच्या चक्या, व लाकूड कापण्याचे कारखाने, इंजिनियरचे कारखाने, शेतकरीस लागणारी अव-यार तयार करण्याचे कारखाने, खत तयार करणे वगैरे उद्योग चालतात.

रोमन अमलाखाली गॉल देश असताना दुलुझला फारसे महत्त्व नव्हते. येथे एक अर्धवर्तुळाकृती नाटकगृह होते. परंतु जुने दुलुझ हे नव्या दुलुझपासून ५-६ मैल पूर्वेस असून मातीच्या भितीचा मोडकळीस आलेला काही भाग अद्याप सापडतो ह्याच ठिकाणी इ. स. पूर्वच्या २ व्या शतकाच्या नेतरची नाणी सापडली आहेत औद्योगिक अस आपल्या पुस्तकात ह्या ठिकाणाच्या मोठ्या लोकसंख्येचा उल्लेख करतो. हे ४१९ मध्ये व्हिसिगोथच्या राज्याचे मुख्य शहर झाले. ५०७ साली फ्रांक्सच्या हाती हे शहर पडले तेव्हा येथील खत्रीना तो घेऊन गेला. फ्रेगरीच्या काळात ह्या शहराचा बराच उल्लेख होतो. दुलुझच्या खऱ्या इति-हासास ७८० किंवा ७८१ साली प्रारंभ होतो. ह्यावेळी शारमेन याने आपल्या लहान मुलास आर्क्टिनचा राजा नेमून दुलुझ ही राजधानी केली. राजाच्या लहानपणी त्याचा शिक्षक चारसन याने डफु किंवा काउंट ही पदवी घेऊन राज्याचे काम आपल्या हाती घेतले, पण ७९१ साली बर्मसच्या सभेने त्याच्या ठिकाणी विल्यम कर्टनेझ या दक्षिण फ्रान्सच्या प्रसिद्ध बारावी नेमणूक केली ह्या स ८१३त निव-र्तला. ८४४ साली चार्ल्स दि बोन्डने वेढा घातला. पुढे ४ वर्षांनी नार्मन लोकांकडे हे शहर आले. ८५२ साली पहिला रमंड येथील काउंट झाला त्याच्या बसोर्ताल पुर-पच पुढे येथील काउंट झाले. १२७१ साली जोन व आल्फोन्सो याच्या मरणानंतर येथील अधिकार राजांकडे आला. १४४३ साली येथे एक प्रतिनिधि सभा स्थापण्यात आली. या सभेने १६११ साली व्हॅनूनिन नावाच्या तत्त्व-त्वास जाळले. येथे १२२९ साली एक विश्वविद्यालय स्थापन झाले. येथे प्रसिद्ध 'फ्रॅरल गेम्स' नावाची कवींची सभा १२२३-२४ साली स्थापण्यात आली.

दून—बेल्जियम हे शहर सोल्ट नदीवर वसविले असून ते हेनोट प्रांतात आहे. हे शहर व्हेन्डॉल, नॉरमन, फ्रेंच व स्पानियाई लोकांनी कित्येकदा लुटले असूनहि येथील जुन्या वस्तु अजून कायम आहेत. नॉटरदाम हे एक अतिशय जुने देऊळ आहे. व हे रोमन धर्तावर बांधले आहे. येथे जुनी चित्रकला दाखविणारी बाही सुंदर चित्रेहि आहेत. जुन्या वर्तुष ३०० मधमाशाच्या प्रतिमा आहेत. नेपोलि-यनने या आपल्या क्षम्यार लावण्याकरिता पसंत केल्या

होण्या. येथील तेराव्या शतकातील घरे अजून कायम असून त्यांत लोख राहतात. १५८१ साली प्रिन्सस डेविनॉय दिने पागमावरोवर लहून टून्च रक्षण केलें. तिचा एक पुतळा येथे उभा केला आहे.

येथें मुसलमन नावाच्या चट्या व दुसऱ्या चट्याच वस्तू कर-
भ्यान येतात या शहराच्या इतिहासाला सुम्यात जुलियस सीझर-
पासून होतें. ५ व्या शतकात ह्येनफानी येतले. १६ व्या शतकात
हें ईंग्लंड अलि व पहिल्या हेनरीने तें पहिल्या फ्रान्सि-
सला विकलें पण हें फ्रेंचाकडे न राहतां तें पाचव्या साले-
सच्या जनरलने पेऊन स्पेनला जोडून दिलें. टून्चाळ
१७४५ मध्ये फ्रान्सेनॉयची पविद्ध लढाई सली.

दूर्ला—हें फ्रान्स देशातील ब्रूर विभागातील एक
बंदर, पहिल्या प्रतीचा किंग व आरमारचे ठिकाण. भूमध्य-
समुद्रावर मासोलिसपासून आग्नेयास ४२ मैलावर वसलें असून
दूर्ला ओरेंडाइमेटचे मुख्य शहर आहे. लोखंध्या
(सन १९११) १०४५८२. ह्याच्या पूर्वेत अठराव्या
उपसाराचे प्रबरेड व पेटिटरेड असे दोन भाग आहेत.
बंदराचा उत्तर व पश्चिम हिस्सा उंच पर्वतांनी वेडला
असून दक्षिणेकडे सिंधी व सोपेटच्या झोपडल्याने बंद केला
गेला आहे. पूर्वभागात उंच बंधारे असून प्रवेदमागावर
रक्षण पाणलुईगानी वसल जातें येथें येणाऱ्या जहाजास किती
तरी दुर्गीमधून व तोफघारापासून आपला मार्ग काढावा
लागतो, तेव्हा कोठें ती पेटिट-रेडमध्ये पोहोचतात. तसेच
इतर भागातहि संरक्षणार्थ निरनिराळे बुरूद रचण्यात आले
आहेत. दुसऱ्या साम्राज्याचे वेळी शहराचा उत्तरेकडील भाग
वाढविण्यात आला आहे. हा शहराचा अर्वाचीन भाग होय.
द्वारिवाय शहराच्या प्राचीन भागात सर्व ठिकाणी अर्ध व
पाणेरडे लहान मोठे रस्ते आहेत. ह्यामुळे १८८४ साली
पट्टीची साथ पसरली होती. येथील इमारतीत सेंट मेरी
मेजरचे देवालय, सेंट लुईचे देवालय, आरमारा व लष्करी
दवाखाना, व ह्यासच लागून असलेले प्राणिप्रहालय व
पदार्थप्रहालय, आरमारी रथकाळा, नौकागन्धर्ववाद्याळा
मोठमाळ्या लष्करी शिगयाच्या चाली ह्या मुख्य होत. विद्या-
दलपुनरुज्जीवक इमारत (१८८१ ते १८८७ नध्ये) बांधली
असून येथें निरप्रमहालय व शहरचे वाचनालय ठेवण्यात
आले आहे.

दारु, धान्य, लाकूड, कोळसा, ताग, लोखंड, साखर,
कपडे, व ताजे मासे ह्या येथील आयात माल असून मीठ,
अणुद तापें, कातडी कमावण्याकरिता व तेलाकरिता लाग-
णाऱ्या साद्याच्या धाली ह्या निर्यात माल आहे. यालें तयार कर
ण्याचे कारखाने, जहाजे बांधणें, मासे वरणें, फीत करणें, व
दारु तयार करणें ह्या तेथील व्यवसाय होय. येथें एक
पनस्पतिबग व वेपशाळा आहे.

ह्या शहरावर अनुक्रमें गोंय, यार्डी, फ्रेंच. सॅरासीन या
लोकानी ह्याच्या वेळ्या. मध्ययुगाच्या सुवार्तापावेतो, १२५९

साली ऑफेच्या चार्ल्सने ह्या शहरावर विजय मिळविण्या-
पूर्वी येथील अभिपतीकडेच हे शहर होत. पुढे हें मॉस्तेस व
आलसच्या प्रमासताक राज्याचे दोस्त झाले. सेंट लुई व
मुदनात १२ वा लुई व पहिला फ्रान्सिस यांनी या शहराची
तटबंदी मजबूत केली. ५ व्या चार्ल्सने १५२४ व १५३९
साली या शहरास वेढा घातला. चौथ्या चार्ल्सने येथें आर-
मारी शस्त्रागार बावले व पुढें ह्यास रिचेल्हून ज्यास्त मज-
बूत केलें व व्होर्बोने येथें एक नवीन गोदा व बरेच मिले
बांधले व तोफा, गरमळे सुरमावर ठेविले. १७०७ साली
केन्दायचा ड्यूक प्रिन्स युर्गनने व ईंग्ली आरमाराने वेढा
दिला होता परंतु काही उपयोग झाला नाहीं. १७२० साली
येथें ब्रेगची साथ आली. १७९२ साली वस्त्याच रक्षणतानंतर
शहरातील राजसत्तावादी लोक ईंग्ल व स्पेनच्या आरमारी
रक्षणाधाली गेले व त्यांनी आपल्या बंदरात ईंग्लजास येऊं
दिलें १७९३ साली प्रजासत्तावादी लोकांचा गरडा पडला.
ह्यात नेपोलियन बोनापार्टने योद्धा म्हणून नांव मिळविलें.
पुढे ईंग्लिसवर स्वारी करण्याकरिता नेपोलियनने येथेंच सर्व
फीज एन्डर केली. येथील तटबंदी पहिल्या नेपोलियनने,
लुई नेपोलियनने व तिसऱ्या नेपोलियनने अधिकाधिक
मजकूर केली

टंकचंद मुनशी—ह्या कवि असून याचें कवितेतील
नाव बहार होतें ह्या जातीने लखी (हिंदू) असून यानें बहार-
अजम आणि नवादीर उलू मसादीर हे दोन ग्रंथ केले
आहेत. पैशें पहिला ह्या फारशी भाषेतील म्हाणीचा बोध
आहे, तो त्याने १७३९ साली लिहिला. याशिवाय त्याने
अस्ताल झरूरत हाहि एक ग्रंथ केला आहे

देक्सस—उत्तर अमेरिकेतील संयुक्त संस्थानांपैकी एक
संस्थान. याचें क्षेत्रफळ २९५८९९ चौ. मै. असून त्यापैकी
३४९८ चौ मैलाचा प्रदेश पाण्याने व्यापिला आहे. लोक-
संख्या (१९२०) ४६९३२२८. नीमो लोकांचा भरणा या
संस्थानात विशेष आहे. ऑरिजन हें रामधानीचें शहर आहे.
सान आन्टोनियो, डलास, फोर्टवर्थ, हीस्टन ही दुसरी मोठी
शहरे आहेत. कॅपिटल आणि मेथाडिस्ट हे संस्थानातील
मुख्य धर्मपंथ असून या संप्रदायाचे लोक संस्थानात
हजारों आहेत. याच्या खालोखाल, कॅपिटल, प्रेसपिरेरियन
आणि एपिस्कोपोलियन ह्या धर्मसंप्रदायाचे लोक संस्था-
नात आहेत चौदा वर्षांच्या बयाखालील निरक्षर मुलास
नोकरीस ठेवणें वेदायदेशीर मानलें जातें. गोऱ्या आणि
निमो लोकांच्या मुलांकरिता वेगवेगळ्या शाळा आहेत.
१९१७ साली ज्यूलोपयोग क्रमिक पुस्तक विद्यार्थीना फुकट
देण्याचा कायदा करण्यांत आला. उच्च शिक्षणाकरिता,
संस्थानात अनेक विश्वविद्यालये (युनिव्हर्सिटी) असून
त्यापैकी काही मुख्य पुढीलप्रमाणे—(१) युनिव्हर्सिटीज

ऑफ टेक्सस, ऑस्टिन; (२) एस् डब्ल्यू. युनिव्हर्सिटी, जॉर्जटोन; (३) टेक्सस स्टेशन युनिव्हर्सिटी, फोर्ट वर्थ; (४) बेल्डोर युनिव्हर्सिटी, वॅको इ. या संस्थानांतील क्रिष्येक शहरी अनायपंगुगुहें असून, १९१० साली अनायापें प्रमाण दर लक्षास २२.१ इतकें होतें. १९१८ साली, एकंदर जमा २३५९९३८३ डॉलर व खर्च १९५९३५२ डॉलर होता.

पि कॅ, ख नि ज स प ति, व उ यो ग धे दे.—कृषिकर्म हा संस्थानचा मुख्य धंदा असून, या धंद्यात या संस्थानचा नंवर बराच वर लागेल. १९१० साली, संस्थात ३७३६०६६ एकर जमीन लागवडीस योग्य होती मका, गहू, ओट, तांदूळ, वटाटे, आणि कापूस हा महत्त्वाचा पिकें होत. १९१८ साली ३६३७८०००० डॉलर किमतीच्या कापसाची निरप संस्थानांत झाली. तंबाखू, ऊंस, सोरघम, फळफळावळ इत्यादिकांचेहि पीक येतें घोडे, खेबरे, गायी, मेंढ्या आणि डुकरें ही संस्थानात आढळणारी मुख्य जनावरें होत. १९१७ साली मेंढ्यापासून १००४५००० पौंड लोकर काढण्यात आली. पाण्याच्या (क्लिफ्लिन्डर) निर्मितीत, संयुक्त संस्थानात या संस्थानचा नंवर दुसरा लागतो. कोळसा, पेडोलियम, धार, सिमेंट, जिप्सम, ग्रॅनाईट, कुईदाचा दगड, चुनखडी, ही मुख्य खनिज द्रव्यें येथें सापडतात चांदी, तांबें आणि त्रिक् या घातूहि थोड्या प्रमाणात सापडतात १९१५ साली १९२६९२६३ डॉलर किमतीचा खनिज माल संस्थानातून बाहेरदेशी रवाना झाला. शिसे वितळून शुद्ध करण्याचे कारखाने येथें आहेत कृत्रिम बर्फ तयार करण्याचे कारखानेहि पुष्कळ आहेत. पुतळें छापणें व प्रसिद्ध करणें, पात्र भाजणें कापड विणणें हे धंदे संस्थानात मुख्यचें करून चालतात.

१९१६ साली, टेक्सस संस्थानात १५,८६९ मैल लांबीचा वाफेच्या गाडीचा आणि १७७ मैल लांबीचा विजेच्या गाडीचा रस्ता होता. याशिवाय मोठमोठ्या शहरांतून रेल्वे ९१ मैल लांबीचा रेल्वेस्ता आहे.

येथें ३१ सभासदांचें बरिष्ठ मंडळ (सेनेट), आणि १४२ सभासदांचें प्रतिनिधिमंडळ असतें. पहिल्या मंडळातील सभासदांची दर चार वर्षांनी आणि दुसऱ्या मंडळातील सभासदांची दर दोन वर्षांनी नवी निवडणूक होते. मतदानाचा हक्क जवळ जवळ प्रत्येक वयस्वीत (जाणत्या) नागरिकास असतो. कॉंग्रेसमध्ये, या संस्थानातफे बरिष्ठ मंडळातील २ सभासद आणि प्रतिनिधिमंडळा (हाऊस ऑफ रिप्रेझेंटेटिव्ह्स्) मधील १८ सभासद जातात. हें संस्थान २५२ परगण्यामध्ये (काँट्टी) विभागलें गेले आहे.

येथील राज्यव्यवस्थेसाठी, निरनिराळीं खातीं असून त्यांवर निरनिराळे अधिकारी नेमलेले आहेत. हे अधिकारी कायदेमंडळीने निवेदावयाचे असतात त्यांची मुदत दोन ते सहा वर्षांपर्यंत असते. सेक्रेटरी ऑफ स्टेट मात्र गव्हर्नरने नेमावयाचा असतो. १९१३ साली इन्स्ट्रियअल ऑर्गिनाइझ

बोर्ड स्थापन करण्यात आलें. १९१७ साली हाय वे कमिशन स्थापन करण्यात येऊन त्याकडे संस्थांतातील राज-रस्त्याची न्यबस्था पहाण्याचें काम देण्यात आलें. १९२० साली स्टेटबोर्ड ऑफ कंट्रोलचें खातें निर्माण करण्यात येऊन त्याकडे संस्थानचें अंदाजपत्र ठरविणें वगैरे गोष्टी सोंपविण्यात आल्या त्याच्यावर कायदेमंडळाला देखरेख करण्याची व अंदाजपत्रकात बदलाबदल करण्याची मोकळीक असते.

गु धार णा.—१८८० पासूनच या संस्थानात मद्यपान-बंदीची चळवळ सुरू झाली. पण मद्यपानबंदीचा कायदा १९१९ साली पसार करण्यात आला. तत्पूर्वी संस्थानातील काही प्रमुख शहरांनी आपल्या अधिकारांत मद्यपानबंदीचा कायदा आपापल्या शहरां मंजूर केला. पण १९१९ च्या कायद्यानें सर्व संस्थानमध्ये दारूची बंदी करण्यात आली. त्याचप्रमाणे १९१८ साली स्त्रियांनी मत देण्याच्या परवानगीचा कायदा पसार करण्यात आला टेक्सस संस्थानात एकंदर १७७५१२ इतकें सैन्य होतें.

टेगर्नसी—हें सरोवर बव्हेरियात म्यूनिकच्या दक्षिणेंस १४ मैलावर डोंगराळ प्रदेशात आहे. समुद्रसपाटीपासून हें २३८२ फूट उंच आहे याची लांबी व रुंदी अनुक्रमे ४ व ११ मैल असून खोली २३५ फू. आहे. यातील पाणी मॅम-फॉलमधून इनमध्ये जातें. दक्षिणेच्या बाजूस फारच नयन-मनोहर वनव्री आहे. म्यूनिकच्या आसपासचे लोक उन्हाळ्याचे दिवस येथेंच घालवतात. टेगर्नसी हें गाय याख्या पूर्वकिनाऱ्यावर आहे.

टेगुसॉगलपा—हें होंडुरस टेगुसॉगलपा डिपार्टमेंटची राजधानी आहे. हें चोलेटेका नदीवर वसलें असून येथील लोकसंख्या १९१४ साली २८९५० होती येथें फ्रान्सिस्को मोराझान या धूर शिपायाचा पुत्राचा आहे मोठ्या इमारती म्हणून म्हाणजे येथील विश्वविद्यालय, औद्योगिक शाळा व कांटे या होत १८८० साली टेगुसॉगलपा ही होंडुरसची राजधानी झाली. पूर्वी येथें सोम, रुपे व संगमरवर यांच्या खाणी होत्या, पण आता त्याची किंमत फार कमी झाली आहे. येथील शेती हा मुख्य धंदा आहे.

टेड, पिटर गथी (१८३१-१९०१)—या स्कॉटिश पदार्थविज्ञानशास्त्रज्ञाचा जन्म डालकीथ येथे झाला. प्रथमतः त्यानें कांही दिवस एडिम्बरो येथील विश्वविद्यालयात शिक्षण घेतलें व नंतर तो केंब्रिज येथें शिक्षण घेण्यास गेला; व १८५२ साली त्यानें ' रिमथ ' पारितोषक आणि सीनिअर रँगलरची पदवी मिळविली. पुढें दोन वर्षे केंब्रिज येथें घालवून तो बेलफास्ट येथील व्हॉल्स कॉलेजात प्रोफेसर झाला. त्याठिकाणी थॉमस अन्ड्रू याच्याशी त्याची ओळख झाली. येथे या दोघांनी मिळून ओस्मोन वायूवर प्रयोग केले व ऑक्सिजन आणि इतर वायू यांच्यांतून विद्युत्प्रवाह नेला असतां काय परिणाम होतात यासंबंधी त्यांनी प्रयोग करून पाहिले. पुढें टेडची हॅमिल्टनबरोवर ओळख झाली.

१८६० साली त्याला एडिंपरोच्या कॉलेजांत विस्मयक-
ज्ञानाचा प्रोफेसर नेमिलें. याटिकाणीं त्यानें देवदत्तपयंत काम
केलें. तारीख ४ जुलै १९-१ रोजी त्याचा एडिंबरो येथें
फाळ झाला.

१८६० सालापासून टेन यांनं शास्त्रीय लेख लिहिण्यास सुरु-
वात केली. प्रथम जे लेख त्यानें लिहिले ते घारे गणितविष-
यक होते; विशेषकरून काल्पनिक चातुर्यिक-संख्या-गणिता-
संबंधानेंच त्यानें आस्त लेख या काळांत लिहिले आहेत.
मिल्टन या गणितास वगळलें तर टेन यांनंच या अर्वाचीन
गणितशास्त्राचा पाया घातला असें म्हणण्यास प्रत्ययाय
नाहीं. प्रायोगिक पदार्थविज्ञानशास्त्रावर त्यानें कित्येक
उत्तम उत्तम लेख लिहिले आहेत. १८६४ सालीं त्यानें
गद्यगुणताशास्त्रावर एक सद्धान्त निवेद्य लिहिला व यानंतर
त्यानें एतत्सदृश विषयावर कित्येक महत्त्वाचे लेख
लिहिले आहेत. कोळशाच्या योगानें उत्पन्न केलेल्या निवात-
स्थळासंबंधानें त्यानें कित्येक प्रयोग करून कुकच्या विस्-
र्जनमाफक यंत्राचें कार्य कसें होतें यासंबंधानें त्यानें उल-
गडा करून दाखविला. खोल समुद्रातील अंतर्भागाचें
उष्णमान येत असतांना उष्णता-माफक यंत्रावर पाण्याचा
अत्यंत दाब पडतो; व त्यायोगानें बरोबर रीतीनें त्या
स्थळाचें उष्णमान निम्न घातून नाहीं तेव्हा हें उष्ण-
मान बरोबर करून ध्यावयाचें असल्यास कोणता शुध्द
कदा रीतीनें मिळवावा असा प्रश्न उत्पन्न होतो. याचिं
उत्तर देता याचें म्हणून त्यानें सन १८७१ ते १८८८ पर्यंत
अत्यंत धम करून नवीन माहिती उपलब्ध केली. वायूच्या
अणुगतिविषयक सिद्धांतासंबंधानें त्यानें कित्येक प्रयोग केले
व लेख लिहिले गतिशास्त्रावर त्यानें उत्तम पुस्तक लिहिलें
आहे. उष्णता, प्रकाश, द्रव्याचे गुणधर्म, गतिशास्त्र, गत्युष्णता
ज्ञान यांवर त्यानें उत्तम ग्रंथ लिहिले आहेत. लॉर्ड केल्व्हन
आणि टेन या दोघांनीं मिळून पदार्थविज्ञानशास्त्र नूतन पद्द-
तीनें लिहिण्याचें ठरविलें. या धोरणांनुसार या दोघांनीं अठरा
वर्षे स्वतंत्र रीतीनें काम केले.

टेन, हिप्पोलाइट अडोल्फ (१८२८—१८९३)—
हा फ्रेंच रीकाकार व इतिहासकार ग्रीसिभर्त येथें
जन्मला. विद्याविषयेंत त्याची हुपारी दिसून आली व
शाळेंतहि त्यानें अनेक प्रकारचीं बक्षिणें मिळविली. फ्रेंच
व लॅटिन गद्य किंवा पद्य लिहिण्यात त्याचा हातखंड होता.
त्यानें हेरो, अरिस्टाटल वगैरे तत्त्ववेत्त्यांचें ग्रंथ वाचून टाकले.
१८५१ साली त्यास टूलॉ येथील विद्यालयात काही दिवसा-
करिता तत्त्वज्ञानाचा अध्यापक नेमलें. लोकसत्ताक राज्य
पद्धतीतील अभ्युत्थाच्या जाहीरनाम्यावर त्यानें सही कर-
ण्याचें नाकारल्यावरून त्याला बोरसोन्सच्या लिखीमध्ये
सहाय्या दर्जाचा अध्यापक नेमलें. १८८३ साली त्याला
लष्करें अँकेर्झामध्ये इतिहास व जर्मन भाषेचा परीक्षक

नेमलें. इ. स १८७१ मध्ये त्याला युनिव्हर्सिटीनें डॉक्टरची
पदवी दिली.

यानंतर फ्रेंच राज्याकातीवर त्यानें ग्रंथ लिहिण्याचें ठर-
विलें. १८८४ साली आपला अध्यापकाचा धंदा सोडून
तो वाट्मयेसयक बनला. फ्रेंच राज्याकातीवर तो लिहिले
असलेल्या पुस्तकांपैकीं कांहीं पुस्तकें अपुराच राहिली.
तो ता. ५ मार्च १८९३ रोजी पारीस येथें मरण पावला.
हा प्रत्यक्षज्ञानवादा तत्त्ववेत्ता होता. त्याच्या ग्रंथा-
पैकीं 'ला फिलॉसॉफी डो ला आर्ट', 'ला एनॅन्ट रेजॉन',
'ला रेव्होल्यूशन' व 'ला रेजॉन मॉडर्न' वगैरे ग्रंथ मुख्य
आहेत.

टेनेस्सी—उत्तर अमेरिकेंतील संयुक्त संस्थानांपैकी एक
संस्थान. याचें क्षेत्रफळ ४२०२२ चौ. मै. असून त्यापैकीं
३३५ चौ मैलांचा प्रदेश पाण्यानें आच्छादित आहे. लो. सं.
(१९१८) २३२२५३ नॅशव्हिले हें संस्थानच्या राजधानीचें
पाहुर आहे. मेक्सिक, वॅटेंगुगा, नॉक्सव्हिले ही मोठीं
शहरे होत. संस्थानातील शेकडा ४० लोक वॉशिंग्टन आणि
शेकडा ३३ लोक मेयाडिस्ट संप्रदायाचे आहेत. याच्या
खालोखाल प्रेसबिटेरीयन आणि रोमन कॅथॉलिक या संप्र-
दायाचे लोक आहेत. प्राथमिक शिक्षण सक्तीचें केले असून
१४ वर्षे बऱ्याच्या आतील मुलास कारखान्यात अगर खाणीत
नोकरीस ठेवणें बेकायदेशीर मानलें जातें. गोरे लोक आणि
निग्रो लोक यांच्या मुलाकरिता वेगवेगळ्या शाळा आहेत
संस्थानात ४ नॅमेल स्कूल आहेत (१९१५). उच्च शिक्षण
देणारी एकंदर २६ विश्वविद्यालये आणि कॉलेजे आहेत.
शिक्षाकरिता ७ कॉलेजे, व्यापारी शिक्षण देणाऱ्या ८ शाळा
व निग्रो विद्यार्थ्यांकरिता ३ विश्वविद्यालये संस्थानात आहेत.
अनाथारकरिता अनाथपंथुगृहेहि आहेत. १९१८ साली संस्था-
नचें उत्पन्न ८३३३४६८ डॉलर व खर्च ७८८१७८६ डॉलर
होता. म्हणजे १९१८ सालची शालक ८४१६८२ डॉलर
होती. १९१० साली संस्थानात २००४१६५७ एकर शेतीची
जमीन असून त्यापैकी १०८९०४८४ एकर जमीन लागवडीस
योग्य होती. रक्का आणि गव्हे हीं महत्त्वाचीं पिकें होत. ओट,
गवत, वटाटे, चाटाणा, सोरभम इत्यादि पिकें व फळहि
पुष्कळ होतात. कापूस आणि तंबाखू यांचें पिक फणी अधिक
प्रमाणात येत. टेनेस्सीच्या खोऱ्यांत फळफळावळ (विशेषतः
स्ट्रॉबेरी) विपुल पिकते. २७३०० मैलांचा प्रदेश राट
अरण्यांनीं झाकला गेला असून त्यातून पुष्कळ किमतीचें
लाकड घाणवर्त. घोडे, खेचरे, दुग्धदा गायी, मेंढ्या आणि
उकरी हें संस्थानात आढळणारी मुख्य उपयुक्त जनावरे आहेत.
मेंढ्यांपासून पुष्कळ किमतीची कोकर काढून परदेशी पाठवि-
तात.

टेनेस्सी संस्थानात सापडणारा मुख्य व महत्त्वाचा खनिज
पदार्थ म्हणजे कोळसा होय. कोळशाच्या खाणींनीं
संस्थानातील सुमारे ४४००० चौ. मैलांचा प्रदेश व्यापिला आहे.

लोखंड, तांबे, झिंक, सोने, कुकडाचा दगड व चुनखडीचा दगड ही मुख्य खनिज द्रव्ये सापडतात. १९१५ साली या संस्थानातून २२९६४९४ डॉलर किमतीचा खनिज माल बाहेरदेशी रवाना झाला. लोखंड आणि पोलोद यांचे अनेक कारखाने संस्थानात आहेत सरकारीपासून ते लघु व पेट्टे करून बाहेरदेशी रवाना केले जाते. कातडी कपावण्याचे पुष्कळ कारखाने असून दिवसेंदिवस त्यांची भरभराट होत आहे. तंबाखू-पापून सिगारेट वगैरे तयार करण्याचे कारखाने आहेत. संस्थानात १९१८ साली ४०९० मेल लांबीचे विजेच्या गाडीचे रस्ते होते. १९१५ साली संस्थानात ३३ सेव्हिंग्स बँका होत्या. या संस्थानाचे ९९ परगणे पाडव्यात आले आहेत ३३ सभासदांचे बरिष्ठ मंडळ (सेनेट) आणि ९९ सभासदांचे प्रतिनिधिमंडळ (हाऊस ऑफ रेप्रेसेंटेटिव्ह्ज) असते. एम्बेरी मंडळातील सभासदांच्या दर दोन वर्षांनी नव्या निवडणुकी होणात. क्लर्कमनसरा कोणत्याही सडकत निवडून येण्याचा हक्क नसतो. काही अर्थवाद सोडून दिल्यास पोल-टॅक्स देणाऱ्या प्रत्येक माणस्या नागरिकास मगदानाचा हक्क असतो. कॉमिशनमध्ये या संस्थानातून २ बरिष्ठ मंडळातील सभासद आणि १० प्रतिनिधिमंडळातील सभासद पाठविले जातात.

पेपलघार—हे लडनमधील एक इतिहासप्रसिद्ध स्थळ आहे. सध्या जेथे स्ट्रॅड व झोड रस्ते मिळतात तेथे पेपलघार होतं. येथे सर फ्रिडोफर रैन याच्या कल्पनेवरहुकूम असा एक दर जा बांधण्यात आला. हा स. १८७८ त येथून काढून थेओवाल्डस पार्कच्या प्रवेशद्वाराज्या लावण्यात आला. जेव्हा राजा टपलघार अथवा अन्य मार्गाने शहरांत येतो त्यावेळी जुन्या चालीप्रमाणे लॉर्ड मेयर, राजाज्या शहराची तरवार देतो व राजा तो तलवार लगेच परत करतो. पूर्वी हा समारंभ होईपर्यंत राजाज्या दरवाज्याच्या आत जाता येत नसे.

ट्रेचल माउंटन—हे नाव ज्या ट्रेकड्याचा वरचा भाग पठारासारखा असतो त्यांना देतात. पण आफ्रिकेत ट्रेचल व्हे (नाखाता)च्या जवळील डोंगराला हे विशिष्ट नाव आहे. हा डोंगर केप (गुडर) असून ह्याच्या पायथ्याशी केपटाऊन शहर आहे. ह्याची उत्तरेवडील बाजू सुमारे दोन मेल लांब असून उंची ३५०० मेल आहे. ह्याच्या पूर्वेकडे व पश्चिमेकडे ट्रेकड्या आहेत. पूर्वेस डेव्हिल्सपीक (३३००) फूट व पश्चिमेस लायन्सहेड अशी ह्याची दोन शिखरे आहेत. ह्याचे सर्वोच्च उंच शिखर ३८५० फूट आहे. ह्याच्यावर उत्तम झाडी असून ह्यावर सिल्व्हर ट्री (रौप्यवृक्ष) आहेत. येथील वनश्रीचा दखावा फारच सुंदर आहे. ह्याच्या शिखरावरून पार चालला शोभा दिसते. येथे ट्रेचल फॅलोय (ट्रेचलावरचे वृक्ष) नावाचा निसर्ग शोभा कधी कधी पहावयास मिळतो. त्यावेळी मळकट पाडव्या रंगाचे टग या डोंगराचा वरचा भाग गडगडून टाकतात. याच्या शिखरावर ७२.१४ इंच

पाऊस पडतो डोंगराच्या शिखरावर शाई असल्याचे कारण तेथील जास्त पाऊस व ढगांचा ओलावा हे आहे.

टेंभुरणी—या झाडास संस्कृतमध्ये तिंदुकी, मराठीत टेंभुरणी, गुजरातीत टिंबरु, हिंदीत तेदु इत्यादि नावे आहेत. ही झाडे फार मोठी होतात. त्याची पाने बरीच मोठी व लांबट आकाराची असतात. ह्या झाडास बोरागवडी जी फळे येतात, ती खातात. ह्या झाडाच्या पानात तंबाखू घालून त्याच्या बिड्या तयार करतात. त्याचा खप दिवसेंदिवस फार वाढत्या प्रमाणावर आहे. म्हणून या पानास चांगली किंमत येते. टेंभुरणी तुरट, कडु, स्निग्ध, उष्ण व मधुर असून वायु व व्रण यांचा नाश करते. या झाडाचे फळ तुरट, ग्राहक, क्षीत, रक्तादु, मलसंश्लेष्क व वातहृदारक आहे. [पद.]

टेंभुरणी—मुंबई, सोलापूर जिल्हा. टेंभुरणी हे गाव पुणे-सोलापूर सडकेवर वाशरीड स्टेशनच्या नैर्ऋत्य १५ मैलांवर जी. आय. पी. रेल्वेवर स्टेशन आहे. लोकसंख्या सुमारे दोन हजार. येथे शुक्रवारी बाजार भरतो. या गावाच्या भरभराटीचा आरंभ, जेव्हा हे गाव दुसऱ्या बाजीरावाचा कारभारी सदाशिव माणेश्वर यास इनाम मिळून त्याने एक किंसा बापला तेव्हापासून झाला. हा किंसा हल्ली मोठकळीस आलेला आहे. येथे रामाचे व विठोबाचे अशी दोन देवळे आहेत व पोलीसवाडी आहे. सदाशिव माणेश्वरानंतर त्याचा दत्तक पुत्र लक्ष्मणराव व नंतर त्याची विधवा ह्री याजवडे हा गाव येऊन त्या वाईच्या मरणापर्यंत (१८७९) इनाम चालत होता. सोलापूर जिल्ह्यात प्रथम याच गावी गाव्या तयार होऊ लागल्या.

टेमेश्वर—हे शहर हंगेरी देशच्या टेमेश विभागात आहे. ह्याची लोकसंख्या १९१० साली ७२,५५५ होती. हे शहर येगा नदीवर वसले आहे. येथे या नदीचे कावेचे आहेत. या काळव्यातून नावा व खदान जगाजें घाततात. पूर्वी ह्या शहरास मोठी तडबडी असे. ह्या शहराबाहेरील रुंद उतरत्या जागेत क्रिश्चक बागा आहेत. शहरातून शेजारच्या देव्यास जाण्याकरिता ह्या क्रीडाबानातून मोठमोठे वृक्षाच्छादित रस्ते आहेत. हे शहर रोमनकॅथोलिक व ग्रीक ऑर्थोडॉक्स (पुराणमतवादी) चर्चेशुद्ध वसतिस्थान आहे. येथील इमारतींपैकी मुख्य इमारती म्हटल्या म्हणजे रोमनकॅथोलिक देवालय, ग्रीक ऑर्थोडॉक्स देवालय, पदार्थसंग्रहालय वगैरे होत. रोमनकॅथॉलिक देवालय मराया येरेसाने बांधले. येथे १४४२ त बांधलेला एक किंसा आहे. ह्याचा उपयोग अलांकडे युद्धसामुग्री साठविण्याकडे तयार करण्याकडे होतो. ह्या शहराच्या मुख्य चौकात फ्रॅन्सीस मोलेक याने उभारलेला ४० फूट उंचीचा खाम आहे. हा खाम येथील लोकांनी स १८४९ मध्ये बंडवल्या लोकविद्रोह १०७ दिवस टिकाव घेतल्याचे द्योतक आहे. ह्या शहराचा व्यापार धान्य, पीठ, दाखू व गोड ह्यात बराच चालतो. ह्या शहराी तंबाखू तयार करण्याचे, कपडा विणण्याचे, आभरपट्याचे, कुमारेली कातडीतयार करण्याचे,

ह्यात्रम खने तगार करण्याचे व दाह माळण्याचे कारखाने आहेत. हे शहर कार जुने आहे. १५५३ साली तुर्कांनी हे शहर जिंकले स. १७१६ पर्यंत हे त्यांच्याच ताब्यात होते. पुढे संस्थायचा राजपुत्र युवान याने हे पुन्हा मग परत घेतले.

टेराडेलफ्यूगो-दक्षिण अमेरिकेच्या दक्षिण टॉन्काडाल एक द्वीपसमूह हा द्वीपसमूह दक्षिण अक्षांश ५२° ४०' ते ५५° २९' आणि पश्चिम रेखांश ६३° ३०' ते ७४° ३०' याच्या दरम्यान असून 'पेट्रोगोनियन अँडिस' च्या समान्तर रेषेने ६०० मैलपर्यंत पसरलेला आहे. द्वीपसमूहाचा काही भाग अँजेटिना व कोडी भाग किले यामध्य ममावला जातो. अँजेटिनात समविष्ट द्वीपाच्या भागास "टेराडेलफ्यूगो" असे प्रायः संशोधकात येते. विलीन समविष्ट द्वीपारा भाग मॅगेलन्सच्या मुल्यास जोडला गेला आहे. (१) मुख्य बेट, (२) बीचल मंडीमुळे पृथक् झालेली अशा दक्षिण-वायव्य बेट, व (३) पश्चिमकडाल बेट; अंते या द्वीपसमूहाचे नैसर्गिक तीन विभाग द्याले आहेत.

द्वीपसमूह समुद्रसपाट्यापासून ३०० फूट उंचीवर असून हिवाळ्यात अतिशय थंडी असते तरी चाली, ओट वगैरे भाग्ये विकतात. या हट्टीने, बीचल खाडीच्या आपवासाचा प्रदत्त सुपीक अर्धे असे म्हणता येईल. समूहाचा दक्षिण भाग उंचीवर असून पश्चिम भाग डोंगराळ आहे. सेंटियर व काम्यानो या नावाची तीन सरोवरे या भागात आहेत. कॅन्ग्रानो सरोवराच्या दक्षिणेस 'कोडिग्रा' पर्वतराजी पसरल्या असून ह्यावरील काही शिखरे प्रसिद्ध आहेत. उपसागराविकी येथेसिवा, ल पक्षि व उडत्या हे तीन उपसागर प्रसिद्ध आहेत. समूहाचा दक्षिण भाग, "दॅस्टे", "नाय्द्वारिन", "गॅडन", "लॅन्डवॅरी" वगैरे बेटांचा समावेश होतो. त्याचप्रमाणे पश्चिम भागात "जॅसन", "क्रेन्स" बेट, "डॅन्सेलेशन लॅंड" नावाचा बेटसमूह वगैरे समविष्ट द्वीपात. येथील, दक्षिण टॉन्काड, क्रेन्स बेटालगत असलेले बेट म्हणतावे आहे. जॅसन बेटात इंग्लिश सरकारची एक वसाहत आहे. द्वीपसमूहात रानटी लोकांची वस्ती आहे. यांनी संख्या वर्षांपूर्वी धर्मी होत चालली आहे. २. टॉन्काड मिनसच्या म्हणण्याप्रमाणे ५० वर्षांपूर्वी एंडर लोकांस्तो सुमारे १०००० होती. २० व्या शतकांतही एंडर १००० लोकांतल्या आढळून आली. मुख्य बेटात "ओनस" नावाचे रानटी लोक, दक्षिण भागात "यगन" व पश्चिम भागात "अलाकालूक" नावाचे रानटी लोक, रहिवासी आहेत. "ओनस" लोकांची उपजीविका शिकारीवर असते. हे नेहेमी फिरतीवर असतात. "यगन" ही एक कुर रानटी जात आहे. "अलाकालूक" ही एक दगलशाय व कुर जात आहे. यांच्यात संबंधी विरोध नमुद करण्यास रगे वही नाही. टेराडेलफ्यूगोमध्ये एखादा सुलभा वयान गेऊन धोवराच्या अथवा पारव्याच्या धंगार स्वकटाज्वाने आपले बायकोने पोटा भरण्यास समर्थ होताच तो एखाद्या मुलीच्या आस-

बंधी लोकोच्या संवतीने त्या मुलाच्या वडिलचे काही काम करून देतो. उदाहरणार्थ, नौका पावण्यास त्यांना मदत करणे, सोल माशांची चामडी कमवून तयार करण, वगैरे. नंतर तो दुसरी एक छोटी चापून देतो, अगर कोणाची उपटून आणतो; आणि मग संधि साधून तीत आपल्या नवरीला बसवून तिबसव घळून जातो. जर त्याच्यापरोवर ज. ७ पासून नवरी नारूप असली, तर ती मंगलान फेटेरी लपून वसते. मग तिच्यावर किडा असलेला तडण मनुष्यतिल अंतःस्वर्ग-पूर्णक सोपून सोपून थकला, म्हणजे तिचा नाद सोडून देतो. परंतु असे फार कचित् घडून येते (अलोनीकून लमार्चा व सोहोळ). " फर्नांडो डी मागलान " याने प्रथम १५२० साली टेराडेलफ्यूगो द्वीपसमूहाचा शोध लावला. पूर्वी याला "लॅन्ड ऑफ फायर" असे म्हणत असत. द्वीपसमूहासंबंधी उपलब्ध असलेली माहिती म्हणजे ह्यानंतर कच्चाच शोध-कानी व प्रवाशांनी केलेल्या एंडेवर निरीक्षणाचे फल आहे.

टेडर, फिलिप मेडोन् (१८०८-१८७६)—एक ब्राजेल्स देशात वाढवराकार हा लिब्रेरूलमध्ये जन्मला. वयाच्या पंधराव्या वर्षी, मुंबईच्या एका व्यापाऱ्याकडे वार-कुनाचा नोकरी धरण्यासाठी तो विलायततून इकडे आला. परंतु नेहं न असल्यामुळे, टेडरान निष्णामाच्या पदवी लपारी नोकरी धरली. त्याने सर्व आयुष्य निष्णामाच्याच पदवी गेल. काही दिवसांनी त्याला लपारी कामावरून काढून मुलकी व दिवाणी कामावर नेमिले. त्याने दक्षिणेंतील मुख्य भागांचे व लोकचे ज्ञान संपादिले. कायदेशीर, भूगर्भशास्त्र, हिंदू-स्थानातील प्राचीन कलाकौशल्य इत्यादि काचा त्याने अभ्यास केला. १८४० साली, त्याने " कन्फेसन्स ऑफ ए टग " (टगाची जयानी) ही कादंबरी प्रसिद्ध केली. या कादंबरी-नंतर " डिप्लोमूनान ", " तारा ", " राक डॅन्स ", " सॉता " (१८७२), " नेगल क्रीन " (चादबिबी) इत्यादि कादंबऱ्या त्याने प्रसिद्ध केल्या. या सर्व पुस्तकांतून त्याने सात्कालीन लोकस्वभावा व मन पेलें आहे. हिंदुस्थानातील प्राचीन संस्कृति आणि दंतकथा याविषयीचा त्याचा आदर त्याच्या ग्रंथांतून चांगला दिसून येतो. स. १८४० ते १८५३ साला-पर्यंत त्याने टॉन्काड पत्राचा मातनोदर म्हणून काम केले. त्याने एक हिंदुस्थानचा शालिष इतिहासहि लिहिला आहे. पुढे निजामने शोरपूरच्या अहमन राजपुत्राच्या राज्याची व्यवस्था पाहण्याकरिता त्याची नेमणूक केली. पुढील वर्षे-पर्यंत मेडोन्ने हे काम उत्तम प्रकारे व सचोटांने केले. कर्नल टेडरच्या आंगचे गुण इंग्रज सरकारास-गरी तो ई. ई. कंपनी-चा नोकर नव्हता तरी-रांगले घळून आले, आणि इंग्रज सरकारने त्यास डेप्युटी कमिशनरच्या हुद्यावर नेमिले. आपल्या दीर्घ प्रयत्नांमुळे टेडरने ई ई कंपनीच्या मदती-शिवाय हिंदुस्थानातील परिस्थितीचे चर्चा ज्ञान संपादन केले. पुढे १८६० साली, तो विलायतेस परत गेला तेव्हा

त्यास सी. एस्. आय. ची पदवी देऊन त्याचा गौरव करण्यात आला. तो, ता. १३ मे १८७६ रोजी मरण पावला.

देसिफॉन—हैं तैमिस नदीच्या डाव्या तीरावराल एक मोठे गाव आहे. इ. स. पूर्वी १२९ व्या वर्षी पार्थियन असे- सिदनें युफ्रॅटिसच्या पूर्वेकडील प्रदेश जिंकून देसिफॉन येथे सिवालक्यांत ठाण दिले होते. पहिल्या अंदैसिरनें सस्सानियन साम्राज्य स्थापन (२२६) देसिफॉन हे राहण्याचें ठिकाण केले. रोमन व इराणी साम्राज्याच्या युद्धात देसिफॉनला बरेच वेळा वेढे बसून तें झटले गेलें. सादिशियाच्या युद्धानंतर देसिफॉन व दुसरी शहरें यांची अरबांनी छूट केली. या वेळेपासून वसरा व बगदाद यांच्या उत्कर्षापुरे हो शहरें फिरा पडलीं. या शहराच्या जागेत एका मोठ्या विटाच्या इमारतीचे अवशेष आहेत. याला " तफरी खेसरा " (शुष-रुचे तख्त) असे म्हणतात. हो इमारत सस्सानियन शिल्प-शास्त्राचा उत्कृष्ट नमुनाच आहे

टैन-शान पर्वत (त्रयया स्वर्गाय पर्वत)—ह्या आशियातील विस्तीर्ण पर्वताच्या ओळी असून पश्चिम बाजूस अरल-कार्पेथियन खोऱ्यात प्रदेशाच्या पूर्व टोकापासून (पू रे ६७) तां तहत पूर्व बाजूस बाग होच्या बळगापर्यंत (पू रे १०३) पसरलेल्या आहेत. " झगारियन-अलताऊ, " " अलाई " " ट्रान्सअलाई " वगैरे बऱ्याच बेगलाच्या पर्वतांचा या पर्वतात समावेश केला जावा किंवा नाही यासंबंधी मतभेद आहे. वर्णनाच्या सोयीकरिता (१) खान-टॅंगरी व मध्यटैशान, (२) पूर्व उत्तरभाग, (३) पश्चिम व दक्षिण भाग, असे तीन बेगलांले भाग करता येतील. (१) खान-टॅंगरी व मध्य टैन-शान:—खान-टॅंगरी शिखराची उंची २२८०० फूट आहे. हे शिखर मध्यटैनशानच्या जलविभाजक क्षेत्रात असून याशिवाय येथे ३००० पासून ३५०० फूट उंचीची अशी बरीच शिखरे आहेत.

खान-टॅंगरी डोंगरसमूहातच पूर्व बाजूस खारक-ताऊ नावाचा डोंगरसमूह आहे व पश्चिमबाजूस " हेरस्की-अला-ताऊ " " कोकशल-ताऊ " " सरिजस " या नावाच्या तीन फाक-लेल्या पर्वताच्या ओळी आहेत. " टैरेस्की-अला-ताऊ " पर्वताच्या शिखराची उंची १५००० पासून १८००० फुटापर्यंत आहे. या ओळीत काही घाटहि आहेत. कोकशलताऊ पर्वतओळीत बऱ्याच बर्फवाहिनी नद्या आहेत. यातील सर्वांत उंच शिखर उत्तर बाजूस आहे. " सय्जस " पर्वतओळीत ११००० फुटाहून जास्त उंचीचे दोन घाट (तेम व अक्चल) आहेत. (२) पूर्व व उत्तर भाग:—या भागाला " बरकल पर्वत " असे स्थानिक नाव आहे. मध्यभाग प्रायः बर्फाच्छादित असतो. या भागातील शिखरें १४००० पासून १५००० फुटापर्यंतच्या उंचीची आहेत. पूर्व बाजूकडील दोन घाटा-शिवाय (उंची १६०००-१७००० फूट) या भागात घाट नाशान " बरकल " पर्वताच्या पश्चिम टोकाकडे दोन प्रसिद्ध

खळपीचे मुख्य (ओटनफोडा व उर्मांची) असून यांच्या मध्ये एक बर्फाच्छादित ओळ (" योगडो ओला ") आहे. (३) पश्चिम व दक्षिण भाग:—या भागांत समांतर रेंपेत पसरलेल्या दोन पर्वताच्या ओळी (ट्रान्सअला-ताऊ व कॅपईअलताऊ) मुख्य असून यांशिवाय या भागात अनेकशाडर अलाई, ट्रान्स-अलाई, वगैरे अनेक पर्वतांचा समावेश होतो. " ट्रान्स-गी " पर्वतावरील एक शिखर (माऊन्ट टलघर) हे १४९९० फूट उंचीवर आहे. या दोन पर्वतओळीत (ट्रान्सअला व कॅपई) घाट आहेत त्यांपैकी " ट्रान्सअला " मधील ८ ते ११००० फूट उंचीचा घाट (अलमटी) व कॅपईमधील ९ ते १०८५५ फूट उंचीचा घाट (करमंटी) हे दोन घाट प्रसिद्ध आहेत. अनेकशाडर पर्वतांची उंची फारच कमी म्हणजे २४६० फूट आहे. तरीपण पूर्वेकडे ती १४००० फुटापर्यंत वाढत जाते, व यांतील एक शिखर (माऊन्ट सेमेनव्ह) १५००० फूट उंचीचे आहे पर्वतावर ६५५० पासून ११८२५ फूट उंचीवर असे काही घाट आहेत. अले-कसाडर पर्वताच्या मध्यभागापासून (पूर्व रेखांता ७४) नैर्ऋत्य दिशेकडे एक पर्वताचा काटा पसरला आहे. यास " टलसटाऊ " असे म्हणतात. " टलसटाऊ " साधारणतः १४००० पासून १५००० फूट उंच असून यावर बर्फाच्छा-दित शिखरें (उंची १५७५० फूट) व काही घाट (उंची-८००० ते १७५० फूट) आहेत.

या भागात (पश्चिम व दक्षिण टैनशान) समाविष्ट होणारे अलाई व ट्रान्स-अलाई या दोन पर्वतराजी फेरगणा दरीच्या उत्तरेकडील सरहद्दीवर आहेत. या पर्वतराजीची उंची १६००० फुटापासून १९००० फुटापर्यंत आहे. मुसारा व पायीर पठार व काझर व फेरगणा या दोहोंमधील दख्ख-बळण " अलाई " दरीच्या माथ्यांत होतें. अलाई पर्वत-ओळीवर काही घाट आहेत. त्यांपैकी १४०१५ फूट उंचीचा कायशल-अदेचा घाट प्रसिद्ध आहे. ट्रान्स-अलाई पर्वतावर एक शिखर (काफसन) असून उंची २३००० फूट आहे. या पर्वतावर घाट आहेत. घाट सरासरी १०००० ते १३१०० फूट उंचीवर असून जाण्यायेण्यास फार अवघड आहेत.

पर्वतातील एकंदर मोठ्या बर्फाहिऱ्या नद्या नमुद कर-ण्यासारख्या आहेत. त्यांची नावे:—(१) सेमेनव्ह, (२) मुस्कटोव्ह, (३) इनालचिक व (४) कायडो. एकंदर पर्वताच्या दक्षिण भागापेक्षा उत्तरेकडील भाग जास्त सुपीक व अरण्यामय असा आहे, व उत्तर भागात पाऊसहि जास्त पडतो. उत्तर भागात १५०० फूट उंचीपर्यंतचा प्रदेश माळरानाचा आहे. त्यापुढे ४३०० फुटापर्यंतचा सुपीक व कृषियोग्य असा आहे. यापुढे पर्वतावर निरतिराळ्या प्रकारची झाडे व वनस्पती दृष्टीस पडतात ११००० फुटापासून मात्र पर्वत बहुतेक बर्फाच्छादित असतो. दक्षिण भागात पाऊस कमी असल्यामुळे प्रदेश नापीक व रयरखीत आहे.

टॉक, संस्था न.—याचा काही भाग राजपुतान्यात व काही भाग मध्यहिंदुस्थानात असून त्यात एकंदर ६ जिल्हे आहेत; पैकीं राजपुतान्याकडील भागात तीन (१) टॉक, (२) अलिगड व (३) निम्नोहर व मध्यहिंदुस्थानाकडील भागात तीन, (१) छत्रा, (२) पिराव व (३) सिरोनज आहेत. हे संस्थान उत्तर अक्षांश २३° ५२' व २६° १९' आणि पूर्वे रेंज ७४° १३' ते ७७° ५०' याच्या दरम्यान असून त्याचे क्षेत्रफळ १५५१३ चौ. मै.; पैकीं राजपुतान्यातील भागाचे क्षेत्रफळ १११४ चौ. मै. व मध्यहिंदुस्थानातील १४३९ चौ. मै. आहे याचा लोकसंख्या (१९३१) २८७८९८ आहे व संस्थानाचे उत्पन्न २११०३४३ रु. आहे. टॉक व अलिगड हे जिल्हे सपाट असून, छोटे छोटे लहान लहान टेकड्या आहेत. निम्नोहरचा भाग मात्र दोंगराळ अर्धे. ईशान्येकडील कोपण्यात चितोडचे दोंगर आहेत. उन्ना जिल्ह्याना उत्तर व मध्यभाग मात्र सपाट असून इतरत्र ढगळ व दोंगर आहेत. पिराव व सिरोनजचा प्रदेश उच्चनीच असून दोहोंचाहि दक्षिण भाग दोंगराळ व जंगली आहे. मित्र परीताची एक मोठी सिरोनजमध्ये उत्तर-दक्षिण अशी पसरलेली आहे. सुख नद्या वनाप व पावेता या असून वनासळा माखी, संहद, गंभीर व भेख त्या नद्या मिळतात. सिरोनजमध्ये सिंध नद्याची एक लहानशी नदी आहे. निम्नोहर जिल्ह्यात तुनखजीचे दोंगर आहेत. टॉक व अलिगडची हवा शुध्द व आरोग्यदायक आहे. पावसाळ्यात मात्र मलेरिया उत्पन्न होतो. एप्रिल-मेमध्ये उष्ण वारे वाहतात; पण रात्री थंडावा येतो माळव्यानजीकच्या जिल्ह्यात हवामान ठीक आहे. पावसाची सरासरी २५ किंवा २६ इंच.

इतिहास.—येथील नवाब हा सुन्नर गातीनीळ वज्रणअफगा अफगाण वंशाचा आहे. महंमदशाह्याचा कारकीर्दीत कोणी ताल्लखान नावाचा पुरुष आपले घरदार व घुमेर देश सोडून प्रसिद्ध रोहिल्ल अलिमहंमदखान याच्याकडे नौकरीस येऊन राहिला.त्याचा पुत्र हयातखान द्यास मुरादाबादमध्ये काहीं अमीनजुमला मिळाला. त्यास १७६८ साली ह्या संस्थानचा संस्थापक प्रख्यातपेंढारी अमीर अर्झखान हापुत्र शाल्य काहीं काळ भाडोनी शिपायांचे काम केल्यानंतर, १७९८ साली तो यशवंतराव होळकराचा सेनापति बनला. ('अमीरखान' पहा).

जिकलेला प्रदेश व लूट अर्धा अर्धा वाटून ध्यावयाची असे अमीरखानाचे व होळकराचे ठरले होते. त्याप्रमाणे अमीरखानास सिरोनजचा जिल्हा मिळाला. बंदर त्यास १८०६ मध्ये टॉक व पिराव हे जिल्हे व १८०९ त निम्नोहर आणि स. १८१६ त छत्रा हे जिल्हे मिळाले इंग्रजबळा माळव्यात आले.तेव्हा त्याची अमीरखानाशी सत्तापट सुरू झाली.

होळकराचे जनास दिलेल्या बरीक अद्यापिरी मिळून टाक संस्थान बनले होते. ते इंग्रजांनी त्याच्याकडे कायम करून, व त्याच्या मुलास पळवून घेत बंदीस दिला. मात्र त्याची पौत्र बरीन कमी केली व त्याच्याशी १८१७ साली

वह केल. पुढे इंग्रजांनी रामपुरा परगणा व जिल्हा अमीरखानास दिला. नवाब महंमद अमीरखान बहादुर हा १८३६ साली मरण पावला व त्याचा पुत्र वझीर महंमदखान हा गादीवर आला. अमीरखानाचे वरिष्ठ ज्ञानकोशाच्या सहाव्या भागात पहावे.

महंमदखानाने १८५७ च्या बंडाच्या वेळी बाधा व नवाब व तात्या टोपी ह्यांनी टॉक जिल्ह्यावर केलेला हल्ला परतवून इंग्रजांना मदत केला ह्याबद्दल त्यास १७ तोफांची सलामी मिळाली व त्यास मुसलमानांनी शाळाप्रमाणे पुत्र नसला तरी वंशाकडे गादी ठेवण्याची सनदहि मिळाली. पुढे तो मरण पावला. तदनंतर त्याचा पुत्र महंमद अलीखान हा गादीवर आला. त्याने आपल्या संस्थानात देवालय बांधवण्याची मनाई केली.तो लवकरच प्रजेच्या मनातून उतरला त्याने अद्यापिरीदाराबद्दल व सेतकच्याबद्दल बरेच पैसे उकळले. त्यामुळे त्याला १८६६ साली ब्रिटिश सरकाराने गादीवरून काढून टाकिले व घनारस येथे नेऊन ठेविले.

महंमदखानावर त्याचा पुत्र गादीवर बसला. साप्रत हाच नवाब असून त्याचे नाव हिज हायनेस अमीनखान बखीरमुक्त सर हजीज महंमद इमाहिम अलीखान बहादुर जी. सी. एस. आय. जी. सी. आय. ई. असे आहे. प्रथम दोन वर्षे पर्यंत या संस्थानची व्यवस्था इंग्रज सरकाराकडे होती. ह्या चार वर्षाच्या कौन्सिलच्या सहायाने राज्यकारभार चालतो.

संस्थानात मोठी गाव ५ व खेडी १२८९ आहेत. टॉक नावाचे एकच शहर आहे. हिंदूंची संख्या दोकडा ६२ आहे व मुसलमानांची दोकडा १५ आहे. बहुतेक मुसलमान तुर्की पंथाचे आहेत. भाषा राजपुतानी परगण्यात हिंदी, मेवाडी, उर्दू, व मध्य हिंदुस्थानातील जिल्ह्यात माळवी आहे. संस्थापक, जमीन सुपीक असून पाण्याचीहि कुरकुर गादी. जमीनीचे पुढील तीन प्रकार आहेत. काळी, भुरी व पठार. निम्नोहर व पिरावमध्ये उत्तम खतपत्तीच्या लागवडीची काळी जमीन आहे सिरोनजमधील जमीनहि चांगल्यापैकी आहे. संस्थानात विहिरी व तलाव बरेच आहेत.

छत्रा व सिरोनजमध्ये साग व टॅम्बुराची झाडे आहेत; त्याचे छाकड इमारतीसाठी वापरतात. पिरावमध्ये बंदनाची झाडे आहेत अलीगड जिल्हात आमली येथे, निम्नोहर जिल्ह्यात दुन्नाखेनजीक, व सिरोनज भागात रुदेन्हा येथे लोखंडाच्या खाणी आहेत पण ह्या त्या बंद करण्यात आल्या निम्नोहर येथे दगडी लापा उत्तम मिळतात. संस्थानात चांगले कापड तयार होते. निम्नोहरमध्ये वापरावयाची भाडी तयार होतात फापुस वठण्याचे व गडे बांधण्याचे कारखाने आहेत कापूस, अफू, चामचे, सुती कापड व धान्य हा माल संस्थानातून निघत होती आणि मीठ, साखर, तेला व लोखंड हा माल आयात होतो. येथून जयपूर, इन्दूर, ओपाळ, छापी या शहरींनी व्यापार चालतो. राजपुतानी पाळवा रेल्वे निम्नोहर जिल्ह्यातून जाते.

येथील राज्यव्यवस्थेत पोलीटिकल एजंटचा बराच हात असतो. प्रत्येक घराण्यावर एक नासम असून त्याच्या मदतीस दोन पेशकार असतात. टोंक व अलीगड जिल्हे हे सोडून नाझिमला दिवाणी अधिकार मुळीच नसतो. दोन हजारापेक्षा जास्ती रकमेचे दावे टोंक येथे असलेल्या नासिम दिवाणाच्या कोर्टीत चालतात. फौजदारी खटलेही निजालासाठी नाझिम व पेशकाराकडेच येतात. नाझिम फौजदारी नावाचे मुख्य कोर्टे राजधानीच्या शहरां आहे. नाझिम दिवाणी व नाझिम फौजदारीवर एक अपीलसुवाणाचे कोर्ट आहे ह्याचा निवाडा मंत्रिमंडळ व नवाब करतात. नवाबास फौजीची शिक्षा सामान्याचा अधिकार आहे. येथे चालणान्या ताश्यास चैनवरसारी ही संज्ञा आहे. टोंक येथे स. १८७३ पासून टाकसाळ आहे. संस्थानात जहांगीर, इस्तिमरारी, माफी व खालसा अशा चार तह्याच्या जमीनी आहेत. बहुतेक जहांगिरदारांचे राजपराय्योनी नावे आहे खालसा जमीनीत रयतवारी पद्धत सुरू आहे माफी जमीनीवर प्रतिवर्षी " सलान " म्हणून काही रकम सरकारांत भरावी लागते.

इस्तिमरारदारांना काही ठरलेली रकम द्यावी लागते व वार नजराणा द्यावा लागतो. संस्थानात इंग्लिश सल्लिहस दुप्पट (दीड हजार सैन्य) असून त्याचा खर्च १.४ लाख आहे. संस्थानात शिक्षासंस्था १५ असून शेकडा २.३ लोकांत लिहूना वाचना येते; शिक्षणछत्याकडील खर्च सालीला १००० रु. पर्यंत आहे.

जिल्हा.—राजपुतान्याच्या पूर्वभागी असलेल्या टोंक संस्थानामधोले एक मोठा परगणा. क्षेत्रफळ ५७४ चौ. मै. वायव्येस लाब संस्थान असून इतर गाजूस जयपूरचे राज्य आहे. हा प्रदेश सपाट आहे. मुख्य नदी, बनास व तिच्या उपनद्या माशी व सोहद्र. वाराण्या शेतकऱ्या मध्यात चव्हाण राजा सत्तुनी हाच्याकडे असलेल्या तोडी जिवात, टोंकचा समावेश होत असे अशी दंतकथा आहे अकबराच्या कारकीर्दीत जयपूरच्या मानसिंहाने हें घेतलें होतें. पण १६४२ साली कोणी रायसिंग शिंद्याद्वारे ते परत मिळविलें. पुढे १६४३ साली भोला नावाच्या एका ब्राह्मणास १२ ओसाड गावांची जहांगीर मिळाला व त्याने पुरातन टोंक शहर वसविलें. नंतर १६९६ ते १७०७ पर्यंत हें हाडा राजपुताकडे होत व पुढें ते सवाई जयसिंगाने घेतलें. १८०६ साली ते मिर्जापूराने घेतून जयपूरच्या राजास दिलें, पण त्याच्या जवळून ते यशवतराव होळाराने घेतलें व १८०६ साली त्यान ते अमीरखानास दिलें. येथील मुख्य धोक उवारी, गहू, चणे, जवस, वाजरा व बाजूस हे आहे. येथील जमीन सुपीक आहे. या जिल्ह्याचे उत्पन्न ३.७ लाख रुपये आहे. पैसा २ लाख काढीचे व अंदाजे १ लाख करवसुलीचे आहे.

शहर.—हें शहर राजपुतान्यास बनास नदीच्या काठी दिन्नाच्या नैर्ऋत्येस १०५ कांसावर असून टोंक जिल्ह्याचे

मुख्य ठिकाण व टोंक संस्थानच्या राजधानीचे मुख्य शहर आहे. हें शहर भोला नावाच्या ब्राह्मणाने १६४३ च्या सुमारास वसविलें. या शहराच्या दक्षिणेला भूमगड नावाचा विष्णू आहे. १९११ साली येथील लोकसंख्या ३३८६१ होती. पैसा १०३८ मुसलमान व १४८९९ हिंदु होते. घात १० थाळा आहेत. [गोडबोले—संस्थानांचा इतिहास, इंग्लिश एन्सायक्लोपिडिया, पृ. २३; पिअर्स—सेटलमेंट रिपोर्ट, १८९३; टाइम्स इंग्लिश, १९२५.]

टोंकओ—हें शहर जपानी साम्राज्याच्या राजधानीचे ठिकाण आहे हें त्याच नावाच्या आसतावर वसलें असून उत्तर अक्षांश २५°४१' व पूर्व रेखांश ७३°४५' आहे. हें आगगाड्यांचे एक मोठें मज्जान आहे. येथील हवासान समशीतोष्ण असून प्रकृतीला मानवेल असे आहे या शहराचे क्षेत्रफळ ३० चौरस मैल आहे. येथे विजयशक्तीच्या शीर्ष त्रैमगाड्या चालतात. येथे साम्राज्यपदार्थसंग्रहालय, पुस्तकालय व प्राणिमंडलालय ही आहेत याशिवाय येथे एक कृपादेवी व देवालय असून याठिकाणी सर्वदा मेळा भरलेला असतो. येथे एक लष्करी पदार्थसंग्रहालय असून त्यात राधिया व चीन या देशांची केलेल्या युद्धात जिंकलेल्या वस्तूंचा संग्रह केला आहे. या शहराच्या राजकीय सोईसाठी १७ विभाग केले असून आरुपासच्या खेड्याचे ८ विभाग वेले आहेत. हे सर्व विभाग एका गव्हर्नरच्या ताब्यात असून छंद शहराच्या १७ विभागांविता एक म्युनिसिपल कमिटीची नेमणूक केली आहे. याशिवाय येथे एक विद्यापीठ असून त्यात कायदा, वैद्यक, वादमय, धार्मिक, इंग्लिश व फ्रेंच बरोबरच शिक्षण देणारी कोलेजे याचा समावेश होतो. येथे पुष्कळ कारखाने आहेत. याची लोकसंख्या १९२० च्या खानेनुमातीप्रमाणे ३४७८९३ आहे. हें शहर १२ व्या शतकाच्या अखेर अस्तित्वात आलें. १४५७ साली हें टोकोकान नावाच्या सरदाराने घेतलें १५९० साली हें आयेससु याने हस्तगत केलें पुढें १०० वर्षे ते याच्याच वंशजाच्या ताब्यात राहिलें. या शहरास राजधानी केल्यावर याची बरीच भरभराट झाली. पण तिबस्ताच्या भूस्थान हें शहर अगदी वस्तुतात्पारसे झालें. तांकां १ सप्टेंबर १९०३ रोजी झालेल्या भूकंपाने टोंकओची लोकसंख्या बरीच कमी झाली एवढर प्राग्ज्ञानि ५००००० इतकी झाली. उत्पुष्टी भूकंपाच्या पूर्वी टोंकओचा लोकसंख्या २४७८२३ होती.

आधुनिक जपानचा विदेश म्हणजे टोंकओ नगर हा होय त्याठिकाणी सृष्टिसौंदर्य जरी वेताचेच असलें तरी पूर्वकाळीन वास्तुविशेष उत्कृष्ट अवशेष तेथे बरेच आढळतात. १०० रकंवर मैलाच्या मैदानात, आधुनिक उद्योगधंदे व व्यापार यांचे केंद्र बनलेल्या या शहराची वस्ती झालेली आहे राजवाडा, मोठाले खंदक, विप्रविचित्र नांका उपांत संचार धरतात असे मोठाले फावडे इतस्ततः

दुग्धोत्पादक होणाऱ्या वृक्षराजि, लहान लहान टॅकझाच्या पायऱ्यांवर असलेल्या उद्यानवाटिका, जनपदाची लहान व सुंदर घुई आणि दूर अंतरावर असलेला व या राजधानीपासून दृष्टीस पडणारा न्युमि पर्वत इत्यादी गोष्टी टोकियोमरीच्या सौन्दर्याचे विशेष होत. टोकियो हा जपानचा आदर्श असून त्यात जपानी मनोरंजना व जपानी अंतःकरण प्रविष्टि मिश्रित झाले आहे. रेड्के, टेलिफ्रॉक, टॅम्बे, मोटारगाड्या, विद्युत्सयने वगैरे आधुनिक सुधारणेच्या अनेक गोष्टी त्या ठिकाणी पाहण्यास सापडतात. लंडन व पॅरिसप्रमाणे गगनचुंबी इमारती, लोड, रुद व सुंदर रस्ते, प्रशस्त उपवने आणि शैक्षणिक संस्था तेथे बऱ्याच आहेत. जनसमृद्धीचे गजबजलेली अनेक देवालय पाहून टोकियोपुरत्याच धर्मभ्रष्टा प्रभट होते. परकीय प्रवाशांना तेथे एक विशेष गोष्ट आश्चर्य वाटे, ती अशी की, सार्वजनिक इमारती, कारखाने इत्यादि पाहण्याच्या जाग्यतीत जरी जपानी लोकांनी परस्पांचे अनुकरण केलेले असले तरीही त्यांची आपली मूळ वास्तुविद्या सोडलेली नाही. याचे प्रत्यंतर टोकियोत आढळते. सरकारी व सार्वजनिक इमारती जरी युरोपियन याटाच्या असल्या तरी या शहरात लोकांची घरे, जुन्या वस्त्राची, लाकडी, कागदी व दोन तीन मजले असलेली अशीच आहेत. परकीयांचे अनेक वास्तव्ये बरेच अनुकरण केलेले असूनही जपानी लोक हे घराबागे गोष्टीत व एकदर राहण्यात व अंतःकरणाले असले जपानीच राहिले आहेत. हा मुख्य गोष्ट लक्षात ठेवण्यासारखी आहे. पोस्ट, टेलिफोन, टेलिफ्रॉक व मशीन शिक्षण याकडे जपानी सरकारचे दुर्लक्ष आहे, आणि यांचे शिगत असे आहे की, जपानला सर्व पैसा आसमार व सरकार या खात्याकडे खर्च करावयाचा आहे. लष्करी सामर्थ्याशिवाय जगत आपला इतत राहणार नाही हे जपान पूर्ण ओळखून आहे. ['जपान' पृ. १४]

टोगोलंड—आफ्रिका. गिनाच्या आखातावरील एक माजी जर्मन वसाहत. ही १८८४ साली जर्मनीने आपल्या साम्राज्यात घेतला. हिच्या दक्षिणेस अटलांटिक महासागर, पश्चिमेस गोल्डकोस्टवरील ब्रिटिश मुरूख, उत्तरेस अपर वोल्टा व नायजरची फुल वसाहत, व पूर्वेस बहामे, इत्यादि देश आहेत. टोगोलंडच्या किंमारा फक्त ३२ मैल लांबीचा आहे. वसाहतीचे क्षेत्रफळ सुमारे ३३००० चौरस मैल असून टोवेलसचा जनमास १०००००० आहे. १९०९ साली ३३० युरोपीय लोक या ठिकाणी होते, व त्यांपैकी ३०० जर्मन होते. पण स १९१८ ते फक्त ११० युरोपियन असून जर्मन सारा एकच होता. किनाऱ्यावरील इवा फार उष्ण, त्याचप्रमाणे शोषकारक आहे. या ठिकाणी मारचे ते जून व सप्टेंबर ते नोव्हेंबर असे दोन पन्नासकाल असतात.

येथील रहिवाशी निग्रो व निग्रॉइड वधाचे आहेत. उत्तरेस हीवा राष्ट्रगात राहते. किनाऱ्यावर राहणारे लोक नोव्हेंबर रजाचे आहेत. बहुतेक सर्व बदराखून प्राचीन येथील

निग्रो लोकांचे वस्त्र हल्लीस पडतात. उत्तरेस तेथील राजा जातीची लहान लहान पण सुसंघटित राज्ये आहेत. किनाऱ्यावरील प्रदेशातील लोक शेतकरी व व्यापारी आहेत. येथील जातींपैकी काही सुलभमान, काही मूर्तिपूजक, व थोडे ख्रिश्चोपासक आहेत. नैसर्गिक उत्पन्नाच्या बाबतीत हा देश फार समृद्ध आहे. तांदूळ, तेल, रबर, कापूस, मका, मूंदमुग, नीळ एवढी वगैरे निर्यात व्यापाराचे मुख्य निर्यात होत. चिनी माताची भाजी करणे आहारकाम व लाकडी खोदकाम करणे, इत्यादि घडे प्रतेशास्य लोक करतात. ते सुंदर घाली तयार करतात. मिनिराज्या घातू, लोखंडी सामान व कापड ह्या आयात व्यापाराच्या मुख्य वस्तू आहेत.

जर्मन वसाहतीचा राज्यकारभार गव्हर्नर पाहत असे त्याला सहा देण्याकरिता निमसरकारी पण सरकारनिवृत्त सभासदांचे एक काँग्रेस असे किनाऱ्यावरील प्रायेक शहरातून सरकारने शाळा घातल्या होत्या. मिशनऱ्यांच्या काही शाळा आहेत. जर्मनीने ही वसाहत आपल्याकडे घेण्याच्या आगोदर तेथील खाटगात पोर्तुगीज वखारी होत्या. लिटलपोर्तु व टोगो ही लहान लहान स्वतंत्र राज्याची राजधानीची शहरे होती. अद्यापपर्यंत टोगोच्या राज्याच्या मुख्यद्वार कोणाचे युरोपियन राष्ट्रांचे लक्ष गेले नव्हते. जर्मन व्यापार्यांच्या टोगो व मिशन येथे काही वखारी होत्या. ते गत्यवस्थेने नॅटोगाल याने टोगोच्या राज्यापासून त्याचा देश जर्मन अधिपत्याखाली घेतला. १८९९ साली फ्रान्स व ब्रिटनियनच्या सहकारितेने सर्व बाजूच्या सरदारा ठरविण्यात आल्या.

अबोचो न इति हा स—जर्मनीच्या साम्राज्याधीन हे सरहित संस्थान १९१४ साली इंग्लंड व फ्रान्सच्या सैन्यानी जिंकून घेतले व सत्तानंतर ही या दोन्ही राष्ट्रांच्या ताब्यात वट्टपरिपदेने दिले. १९१४ सालच्या पूर्वी काही वर्षे जर्मनीने या संस्थानात आपले बरेच पूर्णपणे स्थापन करून त्याचा प्रयत्न वाढविला होता. तेथील शाळातून, इंग्लिश भाषेला अज्ञात फोटा देण्यात येऊन त्याबद्दली जर्मन भाषा शिकविली जात होती. त्या संस्थानचा गव्हर्नर हर हॉर्ने याने अनेक युक्तीप्रयुक्तीने तेथील रहिवाशांवर जर्मन सत्तेची छाप बसविण्याची खटपट आरंभिली होती. हॉर्ने हा फार जुलमी असल्याकारणाने त्याच्या जागे कोट सेच फोटा गव्हर्नर नेमण्यात आले. याने तेथील रहिवाशांची गोष्टी-मुल बाने वापस आपले बरेच कायदा ठेवण्याचा प्रयत्न केला. या नवान गव्हर्नरने आपल्या कारकीर्दीत व्यापाराचा बांधले उत्तेजन दिले व रेल्वे रमरसारखी दळणवळणची साधने सुलभ देखी. १९१० मध्ये जर्मनीने एक अडोल्फ फ्रेडरिक ऑफ सरेनबर्ग याला या संस्थानचा गव्हर्नर नेमले. टोगोलंड व जर्मनी यांच्यामधील तबण, अनर्कल-केल्सच्या द्वारे हळूवार करण्यात आला होता. या गव्हर्नरचे सशस्त्रता दिव्याकारणाने त्याच्या जागे मेजर

जोराग याची तापुरा नेमणूक करण्यांत आली. महायुद्धाचा सुरवात होताच जोरिंगने व्होमी प्रांतावर स्वाधीन झाली. पण प्रेटाग्रिडनचे सैन्य आपल्यावर चालू पडून येण्यास सज्ज आहे असे पदातीच टोमोलेड व रागाच्या आसपासच्या ईंग्लिश व फ्रेंच सहाय्यींनी महायुद्धात तटस्थ राहाने अशी सूचना त्याने पुढे मांडली; पण प्रिटिशींनी तो फेटाळून लावला. तेव्हा निदान टोगोलंडमधील कामिना हे विनतारी गिुरसदेशाचे टिवाण तरी आपल्या ताब्यात राहावे यासाठी जर्मनांनी प्रिटिश सैन्याशी स्वरूपावयाचे ठरविले. पण शेवटी टोगोलंड प्रिटिशांच्या ताब्यात देऊन त्यांनी तेथून पाय काढणे भाग पडले. अशा रीतीने दक्षिण टोगोलंड दोस्तांच्या हाती आले. इकडे उत्तर टोगोलंड हळू हळू फ्रेंच सैन्याने जिंकून आपल्या ताब्यात आणले.

टोगोलंड प्रांत जिंकून फ्रेन्चमार्नेतर अर्थातच त्याची व्यवस्था सावण्याचे काम दोस्तावर येऊन पडले. ईंग्लंडने राज्यकारभाराच्या दृष्टीने पश्चिम टोगोलंडचा भाग पेटला व बाकीचा फ्रेंचाच्या ताब्यात आला. १९१९ सालच्या सुप्रिम कौन्सिलने टोगोलंड संस्थान प्रिटिश व फ्रेंच यांच्या ताब्यात दिग्वाचे जाहीर केले. यानंतर टोगोलंडची पुन्हा ईंग्लंड व फ्रान्सने आपापसात वाटणी करून घेतली. लोम प्रांत व समुद्रकाठचा प्रदेश फ्रान्सच्या ताब्यात आला व ईंग्लंडच्या ताब्यात जर्मांचा प्रदेश राहिला.

१९२० साली या संस्थानाची ओफिशियल साडेयारा लाय इतकी भरली. त्यावेळी फ्रेंचाच्या मूल्यात साडे आठ लाख लोक होते. टोगोलंडमधील रेल्वे फ्रेंचाच्या ताब्यात आरग्या होत्या. त्याची लांबी सुमारे ३०१ मैल होती. या संस्थानात तेल, तांदूळ, वाणू, मका, वांकांमा, गुर्दोरे, रबर, मिसिल इत्यादि मिनसांचा व्यापार चलतो. १९१९ साली टोगोलंड संस्थानातून ८८०००० पौंड किंमतीच्या मालाची निर्यात व ६८०००० पौंड किंमतीच्या मालाची आयात झाली.

१९२० च्या आगष्ट महिन्यात फ्रेंचांनी आपल्या ताब्यातील मुल्लातल रजयव्यवस्थेसाठी एक मंडळ नेमले. त्यामध्ये तथील रजिस्ट्रारचे १ प्रतिनिधीदेखील आला होता प्रिटिश व फ्रेंच अमलाखाली हा प्रांत चालला भरभराटीस आला.

[संदर्भग्रंथः—टोगोलंड, ए प्रिटिश कॉरिन्स ऑफिस हॅन्ड-बुक (१९२०). गेरिस्टाडन्स रिलेटिंग टु दि मिलिटरी ऑपरेशन्स इन टोगोलंड; ए. एफ. व्हॅन्डर-टोगोलंड (१९१८).]

टोचीनदी—वायव्य सरहद्दप्रांतात ही एक नदी आहे हिचा उगम अफगाणिस्तानांत आहे. बक्षिरीस्तान व बलूजिस्तानच्या उत्तर भागांतून वहात काढून ही नदी पुढे कुमेर नदीला मिळते या जिह्वात पुष्कळशा जमीनीला या नदीचे पाणी पुरविले जाते.

टोन, थिओवाल्ड वूल्फ (१८६३—१८९८)—एक आयरिश देशभक्त. हा डॉब्लनमधील वूल्फटोन पिटरटोन

नावाच्या गाडीवाल्याचा मुलगा. हा इतिहास कलेमध्ये असतांना त्याने आपल्या अभ्यासातडे फार धाडं रस घेतले. त्याला लष्करी पेन्शनी पार आणू होती. पण मॅटिस्झा चुरदरिगटन नावाच्या एका कुमारेकच्या प्रेमासाठी सांपडल्यामुळे त्याने १८८६ साली कॉलेजचाच पदवी घेतली व यदीयाचा अभ्यास केला १८८९ साली तो बकीलीची परीक्षा पास झाला त्याने, साउथ रॉजमनचे एक नवीन लष्करी बसाहून स्वापण्यासंबंधीचा मसुदा तयार करून पिटकडे पाठविला. पण त्याकडे पिटने रसच दिले नाही. त्यामुळे चिडून जाऊन त्याने आयरिश राजकारणाकडे आपले लक्ष वळविले. १८९० साली बकिंगहॅमच्या राज्यकारभारावर सनसणीत टीकात्मक लेख लिहिल्यामुळे तो थिड्ड संपाच्या नजरेस आला त्याचप्रमाणे १८९१ साली 'नादने व्हिडन' या नावाखाली एक महाल निबंध लिहिल्यामुळे तो प्रसिद्धीस आला.

या निबंधामध्ये प्रॉटेस्टंट व कॅथोलिक लोकामधील ऐक्य हांगाची आवश्यकता त्याने जोराने पुढे मांडली. तसेच प्रॉटेस्टंटने आपल्या प्रबळ उद्योगाने पार्लमंटमध्ये आ मुखारणा पडवून आणली होती तासंबंधाने या निबंधात टोनने पूर्ण तिरस्कार व्यक्त केला होता.

आपल्या वरूपनांनी मूर्ते स्वरूप देण्यासाठी त्याने 'संयुक्त आयरिश रूपरेडल, या नावाची सभा, योमस रसेल, व नेप-टॅडी यांच्या सहाय्याने स्थापन केली. या सभेच्या मूळ उद्देश कॅथोलिक व प्रॉटेस्टंट लोकांमध्ये ऐक्य पडवून आणण व काय-देशीर पद्धतीने राज्यकारभारांत मुखारणा पडवून आणणे हा होता पण या सनद्वारा मार्गांनी देशाचे कल्याण साधणार नाही असे त्याला कळून आल्याने त्याने रश मंडळातील सभासदांच्या बहुमताने, सशस्त्र बंडाच्या सहाय्याने स्वातंत्र्य मिळविण्याचे या मंडळाचे धोरण निश्चित केले. ईंग्लंडावरील टोनच्या मनात जाण्याचे द्वेष होता व त्याप्रमाणे तो स्वतः बंधू करीत असे. पर सगितल्याप्रमाणे आयरिश संयुक्त राष्ट्रमंडळाने आपले धोरण बदलल्यामुळे, रशातील लॉर्ड केल-मेरच्या नेतृत्वाखाली ६८ नेमस्त मतांनी मंडळा फुटली व त्यामुळे संयुक्त आयरिश राष्ट्रमंडळाची संपूर्ण जहाल मंडळाच्या हातात आली या जहाल मंडळातील अमर्णा डॉब्लन येथील व्यापारी जेन व ओप होता. १८९२ ते रॉमनचेथीलक कमिटीचा चिटणीस निवडले व त्यामुळे संयुक्त राष्ट्रीय मंडळामध्ये कॅथोलिक लोकांनी मुद्दा अधिक उसाहाने भाग घेता येऊ लागला. फ्रान्समधील जॅकोबाईट लोकांच्या धर्ममतांचा सगरी सांग नये या कारणानेच आयरिश धर्मोपास्यांनी आयलंडमध्ये शिक्षण देण्यात यावे अशा प्रकारचे यत्न चर्क व प्रॉटेस्टंट यांनी चालविले होते. टोनने देखील हीच कारणा पण अगदी उलट हेतूने धर्मत्यात आणण्याची खटपट केली. आयर्लंड

मध्यें या उपाध्यायाच्या शिक्षणाची सोय लावण्यास या उपाध्यायांनीं देणाला आपल्या गोटामध्ये ओढून घेता येईल हा त्याचा अंश व हेतू होता. आयरिश पार्लमेंटमध्ये आपली मते मान्य होणें घडाय नाहीं असे वाटल्यामुळे संयुक्त आयरिश राष्ट्रमंडळाने आपली सर्व भित्त फेराच्या मदतीवर ठेवली.

फर्नानंदेसयोगानें एन १७९४ साली फ्रान्समध्ये वरीच वर्षे राहिलेले थिएरान अँकतन नावाचा एक भर्माभ्दतक फ्रेंच राज्यमंडळाकडून आयरिश राष्ट्रमंडळाची बाटापाट करण्यासाठी आयर्लंडमध्ये आला. याचा सर्व माहिती समजून घेण्याच्या निमित्तानें टोननें एक प्रस्ताव तयार केला. त्यात आयरलंडची होन स्थिती कशी होती असें याचे वर्णन करून आयर्लंड हें येडाला तयार आहे असे दाखविलें. याबद्दल टोनला शिक्षा झाली असती पण त्यानें ईपजी अधिकारागतीला आपल्या मित्रांचे वजन ठरवून करून आपली सुटका करून घेतली व ती १७९५ मध्ये अमेरिकेला निघून गेली.

अमेरिकेमध्ये गेल्यावर रॅनेल्ड्स, रोमन, नेपर, डीडी इत्यादि साथीदारांच्या सहकारानें त्यानें आपले काल करग्राम पुन्हा मुडवात घेईल; पण परत परित येई येऊन त्यानें आयर्लंडला शत्रुतम्य मिळविण्यासाठी फ्रेंच अधिपत्याची मनें वळविण्यास गुण्यात केले. डीला कॉड व फार्ने हे त्याचा उराहाट्ट व कार्यनिष्ठा पडून फर प्रसन्न झाले कानों यानें टोनला अडजुटंट जनरलच्या कामावर नेमले फ्रेंच सैन्य अफगॅन्डमध्ये उतरताच आयर्लंडमध्ये लगेच बंड होईल व फ्रेंचांचा ताबादणानें आयर्लंड इतकें होईल असें त्यानें कानोंला सांगितलें. फ्रेंच अधिपत्यांनीं बिट्टीरलड व ओक्नो नार यांच्याशी पत्रव्यवहारानें टोनच्या मंडणण्याची खात्री करून घेऊन हॉलच्या अधिपत्यांजाली संम्य पाटविणानें करून केल १७९६ सालच्या डिसेंबरच्या सोळाव्या तारखेत मेस्ट येथून तीस जहाजे व १५००० सैन्य आयरिश लोकांना दाखविले व हत्यारे पुरविण्याकरता निघाले. फ्रेंचांच्या आरमारालाचे ओकीदरच असावी तशी व्यवस्था नव्हती व त्यातच यादळ सुटल्यामुळे आरमाराची अर्धत दुर्दशा झाली व त्यामुळे आरमाराला परत फ्रन्सला येणें गत्य पडलें तरी पण टोननें आपला धोर खचू दिला नाहीं. फ्रिडन ती जव आरमाराच्या मदतीनें आयर्लंडमध्ये स्वारी करण्याच्या वेतानें आला पण त्याच्या दुर्दैवानें याहि वेळीं प्रतिकूल वारा सुद्धा आरमाराची दुर्दशा झाला व त्यामुळे फेपरजोनच्या लढाईमध्ये आरमाराचा पूर्ण पराभव झाला व टोन हा परिस येथें परत आला याच वेळीं टोनची जवाच्यावर भिस्त होती तो हाच सेनापताही मरण पावला. अशा रीतीनें टोनच्या मार्गे दुर्दैव हात धरून सारखें सांगतें होतें. नेपोलियन बोनापार्टच्या टोननें पुढील वेळीं मुलाखती घेतल्या पण हाचच्या इतक नेपोलियन हा आयर्लंडच्या बाय-

तीत उरताही नव्हता. त्यामुळे १७९८ सालीं आयर्लंडमध्ये बंडाळी होण्याच्या वेळीच नेपोलियन हा इंग्लिंडकडे निघून गेला. फ्रेंच अधिपत्यांनीं हि किर्बोल्ड सैन्याच्या तुफानी शिवाय अधिक फ्रन्स पाठविली नाहीं इत्येव नौवाच्या फ्रेंच सेनापतीनें आपल्या ह्या सैन्याला तुरडीतह आयर्लंडच्या भिनाण्यावर येऊन तेथील ईपजी सैन्याचा पराभव केला व तो पुढे चाल करून जाऊ लागला. पण लेक व कॉर्नवॉलीस यानें आपल्या १०००० सैन्याच्या योगानें त्याचा पराभव केला. या लढाईनें टोनचा भाऊ पडला आजून त्याला फासावर चढविण्यात आला दुसऱ्या लुडकीचा जेनेंगलमध्ये बंदरापर्यंत पराभव झाला. याचेवेळीं फ्रेंचांनीं हि हार्वी नावच्या सेनापतीला १००० सैन्यांसोबत टोनच्या मदतीला पाठविले पण लफाजली येथे मोठी लढाई होऊन फ्रेंचांचा पराभव झाला टोन हा यावेळीं फेर सरदाराच्या फेयातीत असल्यानें तो फ्रेंचांचा सरदार आहे असें समजून, त्याला पडल्यानंतर सन्मानानें बागविण्यात आलें. पण सर जॉर्ज डिल नावाच्या एका आयरिश मित्रानें त्याला आयर्ल्यावेळीं ओळखल्यामुळे त्याच्या पायात विड्या पडल्या टोननें आपल्या छात्राच्या वेळीं येथीनें व सवेतोडपणानें भाषण केलें. 'ईंग्लंडची लढाई करून आर्लंडला इतरत करण्याचा नी उगड खटपट केली' असें त्यानें कोटोत सांगितलें. फ्रेंच सैन्यातील सरदार अगर अधिकारी या नाश्यानें पातीची गिऱ्या देण्याच्या एवजी लडगी मानाप्रमाणें आपल्याला ठोकल्या तोंडी देण्यात यावे यासाठी त्यानें कोटोची विनवणी केली, पण ती मान्य न करता फासाची शिक्षा फर्मायली. पण आर्ले दिवशीं रात्री बाकून आपला गळा कापून त्यानें अरनहल्या केली. अशा रीतीनें या देशभक्ताचा १७९८ साली अंत झाला.

टोनच्या अंगी जरी सोपेपणाचे विशेष गुण नव्हते तरी तो आपल्या उद्योगशालतनें व साहसांनें प्रतिष्ठास आला असलेलीनें इतलें आहे त्याचप्रमाणे लेकोनें असेंहि म्हटलें आहे की, मोठया मागण्याच्या अंगी देखील, फाजील वफावर, हुकनें मन, मस्तन सारखा, अविचक, संकुचित युद्धे इत्यादि जे दोष दिवून येतात त्यापासून हा अलिप्त असून व्यापक हृद्यचा, पॅरिशाली व कसरी माणूस होता. आपल्या लहानपणीं जडलेलें मद्यपानव्यसन त्यानें आपल्या निष्ठेयानें नाहींसें केलें. स्वार्थत्याग व विवेक यांचा संवय त्यानें अंगी बाणून घेतला होता, व यामुळे फ्रान्स व इंग्लंडमध्ये दोन्ही तऱ्यांचे फर बघव पडलें. त्यानें पॅरिसमध्ये अपलेजय राहण्याच्या आपल्या कायरीमरनें सुंदर हकीकत लिहून ठेवली होती व त्याच्या मुलांनें त्याच्या मरणांतर् तो प्रतिष्ठ केला. त्यानें लिहिलेलें एक आत्म रिमांडे आहे.

टोपल्या—साडाच्या डाहाळ्या, व रू. वेत वर्गरे पदार्थ, तसच तीचे, तितकें किंवा लोखंडाच्या सारा या पदार्थांच्या मजकूरतपार केलेल्या निरनिघट्या आकाराच्या व विविध कामी

लागणाऱ्या पात्रात टोपल्या म्हणतात. त्यांचा उपयोग सारोपयोगी जिप्त साठविण्याकरिता किंवा जिप्त एना जागेवरून दुसरीकडे नेण्याकरिता केला जातो जगातील अगदी जगला व अशिक्षित अशा जातीपासून तो सुधारणेच्या शिखरास पांचलेल्या लोकांपर्यंत सर्वांचे टोपल्याची जरूरी लागते यासुद्धे जगातील अतिप्राचीन कलांपैकी ही एक कला आहे कारण या कलेपासूनच कपडे विणण्याची कल्पना मनुष्यास सुचली असावी असे काही लोकांचे म्हणणे आहे बिना मातीची भांडी करण्याकरिता लागणारे सारे मुद्दा टोपल्याप्रमाणे झाडाच्या डाढाळ्याचेच तयार करता असत असा पुरावा आढळता उत्तर अमेरिकेतील मूळचे इंडियन लोक एक जातीच्या मजबूत व पाण्याह दळून जाणार नाही अशा तऱ्हेच्या टोपल्या तयार करतात, व त्यावर रंगी घेरंगी नाना प्रकारचे नक्षीकाम करतात, रेडइंडियन लोकांपैकी पिढीगत धर्मत पराभवातील मळीजवळून अमेरिकेतील काही लक्षापास लोकांनी जुने टोपल्यांचे नमुने जगप्रवासाप्रमाणे ३०० पाडायपेत किंमत देऊन विकत घेतले आहेत लाखों रुपये किमतीचा हा माल अमेरिकेत दरवर्षी खपला जातो प्राप्तमध्य पुरातनकाळी झाडाच्या डाढाळ्याच्या डाला करून त्या कातल्याने मळवात असत, व तीच तऱ्हा अथाप काही जपला जातीत प्रचलित आहे. पराच्या आताल भिती किंवा कूड अथाप किंथक ठिकाणी झाडाच्या काथा विणून तयार करतात टोपल्या विणण्यास हस्तकौशल्यशिव्यास दुसरा धनसासुभी लागत नाही थोडी हत्यारे पुरी होतात तौण धारेच्या काही सुऱ्या, कोयते वगैरे सारे सामान लागते

टोपल्या वगैरेचे विणकाम करण्यास लागणारे नि प्रस — (१) बाभळीच्या डाढाळ्यापासून उपयोगासाठी लागणाऱ्या टोपल्या होतात (२) बाबूच्या पट्या यापासून सर्व कामास लागणाऱ्या टोपल्या तयार होतात हिमालयाच्या पायथ्याशी पूर्वेपासून पश्चिमेपर्यंत, बाबूच्या टोपल्या करण्याचा मुख्य धंदा आहे आसाम आणि ब्रह्मदेशातील शेतकऱ्यांच्या छत्रीसारख्या टोप्या व तसेच शान लोकांच्या अतिशय कसबाेन तयार केलेल्या टोप्या बाबूच्या असतात. बंगाल प्रांतात मासे धरण्याची जाळी आणि पक्ष्यांचे पिडारे बाबूचेन करतात (३) ताडाच्या डाढाळ्या, (४) तुरीचे कोंक (५) वेताच्या फार मजबूत टोपल्या बहुतेक बंगालप्रांतात तयार होतात पुणे, रत्नागिरी, फर्नाटक, मद्रासातील शिमोगा आणि मूंगमध्ये निरनिराळ्या ठिकाणी वेताचे सुबक काम होत (६) पिशोर, किरर किंवा स्पिलेव झुडूप. — हे बाब्यहिमालयात होतं हे झुडूप फार उपयोगी असते याच्या कांथा गेहे बांधणे, मजबूत टोपल्या करणे आणि जुले करण्यासाठी उपयोगी पडतात (७) शिंदीचे झाड — या झाडाच्या पानाच्या पड्या तयार करून मद्रासमध्ये जुझ्यांच्या पेट्यावर

लावतात या पात्रांना मुत्र किंवा खुदाय म्हणतात व त्यांच्या टोपल्या, पखे, टोऱ्या वगैरे जिनसा करतात देठाच्या उत्तम छळ्या, करळ्या व पाट्या होतात पंजाब, रोहटक, फर्नूल आणि दिल्ली याठिकाणी पानांचे पखे बनवितात मद्रास आणि मुंबई इलाख्यात, पंजाबात, तसेच सिंध, बलुचिस्तान व अफगाणिस्तान याठिकाणी पानाच्या मध्याशाच्या पोळ्याच्या आकाराच्या टोपल्या करतात बंगालच्या पूर्वभागात पानाच्या चट्या विणतात (८) मुत्रगवत. — याच्या अनेक जाती आहेत. याची वेद किंवा वेत ही सामान्य नावे आहेत याशिवाय याची दुसरी नावे म्हणजे यिन, वास, वैश, भैस, वगैरे होत. वजनदार जिनसा वाढून नेण्यासाठी याच्या एक विशिष्ट प्रकारच्या टोपल्या करतात तुरुंगात व अनाथगृहात याच्या टोपल्या व खुर्च्या बनवितात याच्या फोकांच्या फुडाच्या भिती, वांध व कुपणे करतात फोंक सोलून, सालीचा टोऱ्याप्रमाणे उपयोग करतात व सोललेले फोंक जळून त्याचा फोळास कोरतात या कोळशात काही विशेष औषधी गुण असतो असा समज आहे (९) कपाशीच्या पराटीच्याहि टोपल्या कूड वगैरे करतात

टोपेगो — हे त्रिपिण्ड वेस्ट ईंडीजमधील बट ट्रिनिदादच्या ईशान्येस १० मैलावर आहे हे उ अ ११° १५' ते पू रे. ६०° ४०' यावर असून याची लोकसंख्या जुमारे १८ हजार आहे हे बेट २६ मैला व ७० मै रूद असून ह्याचे क्षेत्रफळ ११४ चौ मैल आहे यात एकच पर्वत असून त्याची उत्पत्ति ज्वालामुखीपासून असावी येथील जमीन सुपीक असून रीत रबर, कापूस, साखर काफी, कोंक, तंबाखू व जायफळ इत्यादि जिप्त होनात शाळाना सरकारी मदत मिळते. स्कारबोरा राजधानी आहे कोलंबसने टोपेगो (मूळचे टोवेको) १४९८ साली शोधून काढिले व त्याला असम्पसन हे नाव दिले १५८० साली हे त्रिपिण्डाच्या ताब्यात आळ नंतर उच व फ्रेंच लोकांच्या हाती जाऊन १८१४ साली हे पुन्हा त्रिपिण्डास मिळले सध्या हे ट्रिनिदाद बेटाच्या ताब्यात असून, तेथे त्याच बेटाचा कायदा चालतो

टोमाटो — हे एक भाजाचे लहान झुडूप आहे यास लॅटिनमध्ये लायकोपर्सिकम एस्कु लेंटम, इंग्रजीत टोमाटो, मराठीत बेलबागे किंवा टोमांगे अशी नावे आहेत त्याची फळे हिरवेपणी बाग्यासारखी असतात व झाड बेलसारखे पसरते म्हणून त्यास बेलबाग हे नाव पडले आहे युरोपात टोमाटोच्या झाडाच्या वाढावरून, फळाच्या आकारावरून व रंगावरून अनेक जाती झालेल्या आहेत महाराष्ट्रात युरोपियन लोक आपल्या बगल्याच्या आवारात आपल्या आवडीप्रमाणे निरनिराळ्या टोमाटोच्या जाती लावितात

आ ती — टोमाटोच्या पुष्कळच जाती आहेत त्यात काही लवकर येणाऱ्या तर काही उशारा येणाऱ्या आहेत त्याचप्रमाणे या जातीच्या रंगातहि फरक दिसून येतो तांबडा, गडदतांबडा, पिंबळा, तांबडापिंबळा व हिरवा या तिन्ही

रंगाच्या छटा असलेला, याप्रमाणे वेगवेगळ्या रंगाच्या टोमाटोच्या जाती आहेत, तसेच याच्या आकारामध्येही बरेच फरक दिसून येतात. काहींचे फळे खूपही तर काहींची वाटोळी, लांबट, पेरुच्या आकाराची, चंपूच्या आकाराची, कोराच्या आकाराची अशी असतात.

टोमाटोचे मुख्य दोन वर्ग करतात. एक लवकर तयार होणाऱ्या जातीचा व दुसरा उशीरा तयार होणाऱ्या जातीचा. यामध्येही त्याच्या निरनिराळ्या प्रकारच्या उपयोगाप्रमाणे पुढील फोटवर्ग करतात — (१) वाळू बाजाराकरिता उपयोगी (२) फळसंरक्षणाकरिता उपयोगी (फळे नशीब्यातशी इत्यादित भरून बंद करून पाठविण्या इतिहा). (३) फळे न विषयता त्याच अंतरावर पाठविण्यास उपयोगी. (४) लोणची, मुरंबे ज्यास इंग्रजीमध्ये सॅलड, प्रिन्सर्स वगैरे म्हणतात त्यास उपयोगी.

सध्या लागवडीत अतलेल्या व आपल्याकडील बीवियाणे विकण्याच्या कंपन्या ज्या जातीचे बी विक्रीकरिता देवतात, अशा काही जाती म्हणजे — (१) हॉको, (२) पॉरेरोस, (३) मिक्यालो, (४) किंग हार्वर्ट, (५) राय, (६) अप-टुडे, (७) गोलडन-सन्-राईज, (८) पिअर सॅज ग्लो, (९) मॅनक, (१०) रेडवेरो, (११) अल्लामा, (१२) इंपीरिअल, (१३) स्टोन, (१४) इन्फॅस्टोन, (१५) इवार्क चापिन, (१६) इवार्क अरिस्टोकेट, (१७) बोनी बेस्ट, (१८) लिग्निगस्टन्स ग्लोब, (१९) सॅनबोस कॅनर व (२०) मॅक्सिम सॅन जोस कॅनर या होत या जातीपैकी काही लवकर व काही उशीरा तयार होणाऱ्या आहेत (महाराष्ट्र कृषीबल, नोव्हेंबर व डिसेंबर, १९२८)

बाजारात पाठविण्याकरिता मळेवाले लोक २१२ जातीचेच टोमाटो लावितात विलायती वियापेक्षा आपल्याकडे विलायती वियापासून वाढलेल्या झाडांच्या फळांचे बी धरून त्यापासून जी झाडे होतात त्यास जास्त फळे येतात व ती चांगली व मोठालीही होतात; म्हणून विलायतीपेक्षा पावडी बीच पुष्कळ वापरण्यात येत.

टोमाटोचे बी बाग्याच्या वियाप्रमाणे वापरता पेरून बाग्याचारखे रोप करतात. बाग्याच्या वियापेक्षा टोमाटोचे बी लवकर उगवून (६१ दिवसात) रोप सुमारे दीचमर उंच वाढले म्हणजे १६ फुटांच्या अंतरान लावणी करतात. रोप तरोच्या वापसात लाविण्याने आप्पास दिलेले पाणी फळास लागत नाही. फळाची साल पातळ असल्यामुळे ते ओल्या मृमिनीस टेकल्या ठिकाणी कुजते व उन्हाचा बटका लागल्यास करपत. टोमाटोचे झाड उत्तम रीतीने वाढवून चांगली फळे पेरें असल्यास प्रत्येक झाडानवढे फाटी रोवून तीच जाड पाणणे अवश्य आहे. पुण्याच्या आसपास टोमाटो पुष्कळ करतात. पण काहींचे मेलूनत कोणी घेत नाही व म्हणून यूरोपातल्याप्रमाणे इकडे फळे पाहण्यात येत आहेत. टोमाटो तिन्ही काळांत होतात. पैकी पावसाळ्यात व हिवाळ्यात

चायली होतात. उन्हाळ्यातही फळे पुष्कळ येतात. पंतू येत. बैशाखाच्या उन्हाने फळाची उन्हाकडील बाजू बरपून आते. तशात बळीव पाऊस जर पडला तर फळे शिजल्यासारखी झेळून नावून जातात व कधी कधी फार नुकसान होते. पावसाळ्यात आणि नवीत पुष्कळ फळे त्रिकावयात येतात. म्हणून कधी कधी हाराभर टोमाटोचे ११८ आणेच येतात. तेवढ्याच टोमाटोचे उन्हाळ्यात दोन चार रुपयेही होतात.

यूरोपियन व मुसलमान वगैरे मासाहारी लोक टोमाटोचा मासाच्या भाजांत उपयोग करतात. अथवा सालीट व कांदे पासून कोशिंबिरोसारखा उपयोग करतात, अथवा त्यादिष्ट चटणीही करतात. हिंदु लोकांहू तशाच प्रकारचे पदार्थ करावयास लागले आहेत. हिरेव्या टोमाटोचे 'काळवाण' फारच स्वकर होते. टोमाटोच्या अंगी जातीचाच आवटपणा असल्यामुळे पदार्थात चिच अगर अमसुले घालण्याची जरूर नाही. पण गूळ मात्र जास्त लागते. टोमाटो माझ्यात विविध मानले जात असत परंतु बटाट्याप्रमाणे त्याचाहि दोष अलीकडे कमी मानला जात आहे. टोमाटोने दाखून येते असा पुष्कळ लोकांचा समज आहे. पण त्याने रक्तवृद्धि होते असे अलीकडे ऐकण्यात येत.

टोमाटो हे एक आरोग्यदृष्ट्या अत्यंत महत्त्वाचे व उपयोग फळ आहे. घर बाहेर रेलें यास ह फळ रोलको नावाच्या वेदात सापडले व तेथून त्याचे त्याची लागवड करण्यासाठी ते यूरोपमध्ये नेले असे इतिहासावरून दिसून येते.

प्रथमतः टोमाटोची एक सोपिबंत फळ म्हणून लागवड करण्यात येत असे फक्त गेल्या सत्तर-पाऊसशे वर्षांतच टोमाटोचा व्यापारासाठी लोक उपयोग करू लागले आहेत. पाश्चिमात्य देशांत व टोमाटोचा काही वर्षांपूर्वी म्हणजे जेव्हा ते एक सोपिबंत फळ म्हणून समजण्यात येत असे त्यावेळी इंग्रजीत लव्ह ऑफल असे म्हणत अगदी प्रथमतः टोमाटोचा खाण्यासाठी उपयोग करू लागले त्यावेळी, टोमाटोपासून गुल्म नावाचा रोग होतो अशी पुष्कळशी धामक समजूत होती. व त्यामुळे पुष्कळ लोक, इच्छा असताही, टोमाटो खाण्यास भीत असत. ही समजूत अगदीच निराधार होती व टोमाटो खाल्ल्याने गुल्म होत नाही असे आता शास्त्रीय शोधानेचून पूर्णपणे सिद्ध झाले आहे. इव्हडू टोमाटोसधवी लोकांच्या या निराधार करण्या नाहीशी होऊन टोमाटोचा पुष्कळ लोक प्रचुरते खाण्यासाठी उपयोग करू लागले. मागणीच्या मागाने टोमाटोची मोठ्या प्रमाणात वाढ होऊन लागली व हल्ली अमेरिका, मेक्सिको, इटली व इतर देशांतून फळ भाज्यापैकी बटाट्याच्या खालोखाल टोमाटोचा खप होत असून टोमाटोची बाजारबुद्ध लागवड व संवर्धनही मोठ्या प्रमाणात होत आहे.

टोमाटो—कावडामधील पोन्डारिचो प्रांतातील प्रमुख शहर. जाली लोकस्थल १९०१ साली १ लक्ष होती या शहराच्या आसपास चोहोकरे मादमोडे कारखाने

आहेत शब्द टोरीटो शहरांतच १९२१ साली १४०० कार-
खाने होते, व त्यात जवळ जवळ ८१००० मजूर काम करीत
होते. याच साली या शहराी १४ पैसा होते।

१९११ सालानंतर या शहरामध्ये पुष्कळच भव्य व
सुंदर इमारता बांधण्यात आल्या त्यापैकी ३००० लोकांची
छोय होईल एवढे मोठे ' सेंट पॉलस ऑरलकन चर्च', ' दि
टिमोथी इंटन मेमोरियल चर्च', ' रायल बँक ऑफ
कॅनडा' ची बोन मजली इमारत, कानडा पॅसिफिक रेल्वेचा
अगी इमारत व टोरीटो विश्वविद्यालयाच्या मोठमोठ्या इमा-
रती व यूनिव्हर्सल स्टेसनची इमारत या प्रमुख होत टोरीटो
मधील विन्यासा साहज्याने पायी पुरवण्याचा पद्धत, सर्व
अमेरिकेंत नमुनेदार म्हणून नावाजलेला आहे १९२१ साली
टोरीटो सरकारने खासगा कपण्याकडून आपल्याकडे टोरीटो
मधील रेल्वेचा ताबा पाला १९१९ साली टोरीटो येथे एक
मोठे प्रवेशन भरवण्यात आले, त्याला १२ लक्ष लोकांनी
भेट दिला असे म्हणतात. याशिवाय टोरीटोमध्ये नवीन
बंदरे बांधण्याचे काम चालू आहे १९१७ मध्ये टोरीटो
विश्वविद्यालयाला संगीत व स्थापत्य या शाखांच्या शाखा
जोडण्यात आल्या त्या स लो टोरीटो येथील विश्वविद्याल-
यांत शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या ५००० हून अधिक
होती

गोरे लोक येण्यापूर्वी हे शहर इंडियन जातीचे केंद्रस्थान
होत व या शहराचे नावहि ' जमण्याची जागा' या
अर्थान्च्या इंडियन नावावरून पडले आहे १७४९ साली
फ्रेंच लोकांनी येथे एक विज्ञा बांधून व्यापारास सुरुवात
केली नंतर ब्रिटिश व्यापारी येथीस मुळ झाला १७९४त
याला यार्के असे नाव देऊन उत्तर कानडाची राजधानी कर-
ण्यात आला १९ व्या शतकाच्या आरंभी इंग्लिश फ्रेंचाचा
तह संपानंतर या शहराची भरभराट होऊ लागली. पुढे
यला स्थानिक स्वराज्याचे हक्क मिळून टोरीटो हे नाव
पुन्हा बापरण्यात देऊ लागल

टोरी फत्तेपूर—मध्य हिंदुस्थानात, बुंदेलखंड एज-
न्सीच्या अधिकांशाला असलेले हे एक लहानसे सनदी
सस्थान अहे क्षेत्रफळ ३६ चौरस मैल. यात ११ गावे
आहेत लोकसंख्या (१९११) ६१७१ बुंदेलखंडाचा दिवाण
रायसिंग यामे हा जहागीर, दिवाण हिंदुस्थान नाकाच्या
आपल्या मुलास दिली १८२३ साली इंग्रज सरकारने दिवाण
हरप्रसाद याला या जहागिरीची सनद दिली या जहागि-
रीत १२ खेडी आहेत वहीत जमीन १९ चौरस मैल आहे.
साऱ्याचे उत्पन्न २४,००० रुपये. टोरी फत्तेपूर हे गाव या
जहागिरीचे मुख्य ठिकाण आहे

टोलेडो, प्रॉत—स्पेन मध्य स्पेनचा एक प्रात.
याच्या पूर्वेस क्युएन्का, उत्तरस ओरिडला आणि मरिडिड,
दक्षिणेस क्युएरिअल आणि पश्चिमेस कॅस्टरस आहे

याचे क्षेत्रफळ ५९१९ चौरस मैल व लोकसंख्या १९१७
साली ४४२१६२ होती. या प्रातातील जमीन उच्चवट्याची
असून बहुतेक भागात पर्वत आहेत. हे पर्वत फार उंचीचे
नसून १९ व्या शतकापर्यंत याच्यावर दाट जंगल होती.
या प्राताला, टेगस आणि तिला मिछणाच्या नद्यामुळे,
पाण्याचा पुरवठा चांगला आहे या प्रातातून तीन आगगा-
डीचे रस्ते गेले आहेत शेतांत तयार होणारे विनस फार
घोडे गादेर जातात येथे रेशमी व लोहरीचा कपडा,
माताची भांडी, सावण, तेल, दाख, चाकोलेट इत्यादि
जिनसा तयार होतात

शहर—स्पेन ही पूर्वी स्पेनची राजधानी होती हल्ली
फक्त टोलेडो प्रांताचीच राजधानी आहे हे मॅझिडापासून
४७ मैल आहे लोकसंख्या १९०० साली २३३१७ होती.
हे शहर टॅंकडोवर असून उत्तरखेरीस याच्या सर्वे पाजूला
टगस नदी आहे हे शहर गॅथिक धर्तीवर वसलेले आहे
येथे टेगस नद्यावर दोन पूल बांधलेले आहेत कारागिराच्या
दृष्टीने पहिले असता येथील प्राथेनामंदिर फार महत्त्वाची
आहेत, व विशेषत गॅथिक प्राथेनामंदिर अतिशय भव्य
आहे, टोलेडो येथे १४९८ पासून १८४५ पर्यंत विश्ववि-
द्यालय होत हर्जिद हे शहर वियेथे फ्रेंचस्थान म्हणून प्रसिद्ध
आहे मुत्तय धदातरबारी तयार करण्याचा आहे हे शहर तर-
बारीच्या परंपराकरिता प्रसिद्ध आहे

स्पेनमध्ये ज्या दत्तक्या आहेत त्यावरून हे शहर हर-
क्युलम्, टगुलस अथवा ज्यू लोक यांनी स्थापिल्ले असवे.
रोमन सत्तेप्राळी हे करापेटानियाची राजधानी झाले क्रिस्तो
धर्मे स्पेनमध्ये सुरू झाल्यापासून या शहरास धार्मिक-
दृष्ट्या महत्त्व प्राप्त झाले आपुनगाहित्वाच्या कारकाद्वारा-
सून (४३४-५४७) मूरलोकाच्या विजयापर्यंत (७१२)
हे शहर गिहासिगाधिक स्पेनची राजधानी होते मूर लोकांच्या
कारकाद्वारे याला टोलेडोला असे म्हणत असत व तेन्ही
अमोराच्या सत्तेप्राळी असलेल्या प्रांताची राजधानी
म.णून व पुढे स्वतंत्र सस्थान म्हणून हे फार भरभराटीस
आले १०८५ साला सिअ्रो आणि फ्यास्टाईलच्या सहाव्या
आल्फॉन्सोने टोलेडो काबीज केले १४९२ साली ज्यू लोकांना
हाकून लावण्यात आले व १५८० साली अरब भाषेत
येथे बरी काढण्यात आली १५६० साली दुसऱ्या फिलिपने
माझेज शहराी राजधानी नेली तेव्हापासून या शहराचे
व्यापारी व राजकीय महत्त्व बरी झाले

टोलेडो—अमेरिका ओहो प्रो सस्थानात हे शहर व बंदर
मॉमी नदीच्या दोन्ही तोंडावर वसलेले आहे लोकसंख्या
(१९१७) २-२१०. लोकसंख्येपैकी सुमारे २००० नांग्रो
सोडून बाकीचे युरोपियन आहेत या ठिकाणी रेल्वेचे फाटे
१० वर आहेत यर सरोवरातून जहाजे शहरात येण्याक-
रिता एक घाटवा आहे. शहरातील वागात ओढावापार्क,

बेन्हास, सेंट्रल प्रोव्हिडन्स असे बांधी आहे. शहराला सुएझ इनामती स्टेशन म्हणजे कार्लेटोवर्ट, वाचनालय, टेलिग्राफ प्रेसहालय, वेपकशाळा वगैरे होत येथून खेडेंत, तारें, लाहूर, पेट्रोलियम, कोयला, फक्त, दाग्या या वस्तू बाहेर पाठविण्यात येतात. मुळाव्या बाट्या, बायलिग्ली वगैरे वस्तू येथे तयार होतात. १८३५ साला चहाराचे हक्क प्रथमतः मिळाले.

टोबला—उडिया संस्कृतातील अर्थाचे खेळांची ही एक नत आहे. याची सध्या १००० होती पण आता वारंही लोक या श्रंखलात खेळी लावतात. उदा लोकार्ने वन हे जालात त्या लोकार्ना याच्या वायव्योपरान्ध्यामिचार डेला तर जालाची वास लोकार्ना तर हे आपले नातेबाई समजतात, कारण पूर्वी वास लोकार्नाच्या शेतात हे नोकरा करीत न याच्या वायव्य वावावाचा उरपोर्वा वरत व त्याच्यापासून धर्तरीह करून घेत. वायव्यीने आपल्या वागड्या नवऱ्यास परत विरहा व पंचायतासनीर जाऊन नवऱ्याचे नाव मोटायेने उच्चारले म्हणजे काजा मोडली. हे अंगूल तिरागातील कालपाट देवाची पूजा करतात. हे नागाची पूजा करतात, पुनः पुनः मानतात, प्रेतास पुरतात किंवा दहन करतात हे शेतावर मजुरांचे काम पुरतात. [रसेक व हिरालाल.]

टोडाम—नेपाळ हिमवार तिरागातील भवानी तहसिलीत हे एक जेठगाव आहे. या जेठ्यालगतच ८०० फूट उंचीची एक टेकडी आहे. या टेकडीवर एक तळास असून येथे दररोज भज्रा भजते. दुतःच्या एका टेकडीवर एक वाददारी आहे, तिला पृथ्वीराजाची कवेरी असे म्हणतात.

टोड—टोड ही एक समुदाय करून राहणारी कोटकांची जात असून ती जगात सर्वत्र अखिली आढळून येते त्याची संख्या अंशुत वेगाने वाढत असल्यामुळे समज्या देशाच्या विखाडे मुकवान हे कीटक सध्या करून घेतात. युरोपात आढळून येणाऱ्या या प्राण्यांच्या उडण्याची उडान असून कित्येक टोड यथेच मोठेही असतात. नवऱ्यात हेच त्यांचे मुख्य भक्ष्य होय. वर्षत उ भूमि म्हणून हे टोड, अर्धा फौडून बाहेर येण्यापूर्वीच्या स्थितीत असतात व त्यावेळी त्यांना पंख नसतात. परंतु उन्हाळा संपतांना ते कीटकां- बव्येस पोहोचतात. टोड्यासारखे काही इतर कीटक (ऑर्पो- पटेस) असून, त्या उडान करणारी त्यांना धाकित असते. टोड्यात हवेतून सचार करू लागली की मोंडा फक्त आवाज होतो. टोड्याच्या उर्व उपजातींमधी, देवातर करणारी जातच मनुष्यास फार घातक असते. त्याची निपज फार जलद होत असल्याने, यद्वाय संदेच्या बळवा, टोड पिडण्या किंसे उपायन करतान, व नंतर दुसऱ्या मुल- खात प्रवेश करितात. त्यावेळी त्याच्या प्रवेड हळीमुळे आकाश अगदी आ-च्छादित होते व त्याच्या सवासीतील ठाण अवघी उन्हाड पडते. युरोप, अशिया, मॉरिस व ख्रिष्टा या ठिकाणी टोड्यात पाळनी माते टोड्यांची अंडी न पूर्व वाड

घालेले टोड याचा शास्त्रीयदृष्ट्या योग्य लावणारा युरो- पात व खेडेंही देशात आनी ह्याही दक्षिण आफ्रिकेस टोड्याची एक भेदर रात आहे, पण ती कित्येक कर्तुत फारच विघातक असते. कित्येक देशांनी लोक टोड घालात असे ऐहणांत येते.

टोंगो—मद्रास दक्षिण काज संस्थानचे सुपरिटेण्ड व इतर अधिकारी यांचे हे मुख्यदिवान आहे. या गावाच्या उत्तरेकडील देशाचा फार मोठ असून वाणिज्या तीगही वास्तुनी टेकड्या आहेत. यातील सार्वजनिक इमारती म्हणजे रेजिडेन्सी, दरबार हॉल, मातुली सरकारी कलेज्या, आणि सरदार लोकांच्या मुकादरिता शाळा, ह्या होत. येथे दर पान दिवसानी याभार भली. या गावांत धान, ज्वारी, यिनी, आणि युरोपीयन लोकांची वस्ती आहे.

टोंगुप—लोअर बनी. क्षेत्रांत जिह्याची अमदा उत्तरे कडील एक तहसील (टाउन्शिप). क्षेत्रफळ १६१३ चौ मी. हिच्यात ८१ पेसी असून टोंगुप हे गांव मुख्य दिवाण आहे १६११ साली टोडरेंद्रा ३-१९१ होती. तहसिलीचे उत्पन्न सुमारे चारोड इकर रुपये आहे.

टोंगू, जिह्या—मद्रासदेशाच्या खालील प्रदेशाच्या तेना- सारिम नागातील जिह्या. हा प्रांताच्या पूर्वेस असून उत्तर अक्षांश १०°१३' ते १६°१९' आणि पूर्व रेखांश ९१°४८' ते ९०°१३' यापरी वसलेला आहे. याचे क्षेत्रफळ ६१७२ चौरस मैल आहे. ह्याच्या उत्तरेस पेरुमोनापासून पूर्वेकडे नागाची दगड्याच्या खोबाची राण आहे. पूर्वेकडून हा जिह्या, दक्षिण बाजु संस्थान, करेपे आणि साउथीन जिह्या ह्याच्या- पासून टेकड्याच्या ओळीने विभागला आहे. दक्षिणेस घाटन जिह्यापासून पूर्वेस नदीने आणि पश्चिमेस पेरु जिह्यापासून सिताम आणि कुज या नद्याने व श्रीम बराबरी आणि थदंडेथो जिह्यापासून पेरुमोनाची विभाषलेला आहे १८९५ साली प्राचीन मैलीव शिराचाच मैलीव कोटविभाग ह्या जिह्यात मिळवून ह्याची मयोदा बाबती ह्या भगात गुपुळ न्या व धरोवर आहेत. जिह्याच्या मध्यभागात गावाच्या गावानी आहेत. पूर्वेकडील भागात जंवर नोवाच्या दगडाचे खडक आणि पश्चिमेकडील भागात पेरु रुमुदायातील चिखल असून साखरे मारोथीन नावाचे खडक आहेत मैलीव नदीच्या उषनचाच्या भागात सोने पावते. याशिवाय तारें, जस्त, शिसे आणि कोकला सापडते. जिह्याच्या दोन्ही बाजूना असलेल्या टेकड्यांच्या पायथ्याची हत्ती, गेंडे, बाघ, बिब्ली, असत आणि रानडुडरे पुच्छळ कोटून, मेथील ह्या वडे गुपुळ न्या व राहणाद्विती येतात. ह्या जिह्याचा इतिहास- दृष्ट्या टोंगू देशाची संघर्ष आहे. हा देश १६ व्या शतकात मद्रासदेशाच्या इतिहासात फार महत्वाची भाग होता ह्याच्या

टोंगू शहराच्या जवळच अशोक राजाने इ. स. पूर्वी ३२१ ह्या वर्षी काही देवालयें बांधिलीं असा तिकडाल इतिहासांत उल्लेख आहे. ब्रह्मदेश, तर्लंग आणि तबोयन ह्या देवाच्या इतिहासात धार्मिक गणला गेलेला पगनचा राजा नरपदिसिधु हा देवालये शोधीत शोधीत इ. स. नंतर ११९१ ह्या वर्षी सितांग नदी ओलांडून गेला. हा देवालयें सापडल्यानंतर त्यानें टोंगू येथें एक सुभेदार नेमिला. १८२६ सालीं माती-बानचा राजा वरियु त्यानें टोंगूवर स्वारी करून सुभेदारास हाकून दिलें. तेराव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत पगनराज्याचा न्हास होऊं लागल्यापासून येथील राजांनीं प्राताच्या कार-भारात मुळावें हात घातला नाहीं. अशा रीतीनें त्यानीं स्वतंत्र राज्य स्थापण्याची संधि मिळाली. टोंगूचा पहिला राजा धुवुंगी ह्यास अठरा वर्षे राज्य केल्यानंतर १३१७ सालीं ठार मारिलें. परंतु त्याचें राज्य दिवसेंदिवस प्रबळ होत चाललें; १४१७ सालीं सौलतपिकर नावाचा राजा आणि पेंगूचा राजा ह्या दोघांनीं प्रोमच्या राजावर हल्ला केला. सौलतपिकरच्या मरणानंतर टोंगूच्या प्रत्येक राजानें आप्णा अथवा पेंगूच्या राजास अधिराज मानून आपली गादी कायम ठेविली. मोगीन यो ह्यानें बंड करून पेंगु येथील सैन्याचा पराभव केला यानंतर लवकरच त्यानें आदयाच्या राजानें पाठावेलेल्या सैन्याचा पराभव केला आणि टोंगू राज्यावर पूर्ण ताबा मिळविला. मोगीन याच्या नंतर तबिनथेति गादी-वर आला. ह्यानें तर्लंग देशावर तीन वेळ स्वारी करून शेवटीं १५१८ सालीं पेंगूची गादी मिळविली. ह्यानें लवकरच प्रोम व मातीबन ह्या राज्यावर आपला अंमल बसविला. ह्या वेळारून पेंगु राज्याचा न्हास होऊं लागला. टोंगूच्या राजानें ही संधि पाहून १५९६ सालीं आपल्यास स्वतंत्र करून घेतलें परंतु १६१२ सालीं महम्मदराज ह्यानें टोंगू आपल्या हाताखाली घेतलें व ह्या वेळेपासून टोंगू हे राज्य ब्रह्मी लोकांच्या ताब्यात राहिलें. ह्या जिल्ह्याच्या आग्नेयीकडाला भागात पहिली ब्रह्मी लोकांची लढाई झाली. ब्रह्मी लोकांच्या दुसऱ्या लढाईत या ठिकाणीं ईप्रजी लोकांचें सैन्य आलें व त्यांनीं हा जिल्हा व पेंगु प्रांताचा काही भाग हस्तगत केला. पूर्वी हा हल्लींवा जिल्हा, तेनां-तेरिन् भागाचा शेगीन जिल्हा आणि पेंगु भागचा टोंगू जिल्हा यात होता. १८५५ सालीं शेगीन जिल्हा मोडून टाकला व टोंगू जिल्ह्यास शेगीन पोटाविभाग जोडून नवीन टोंगू जिल्हा बनविला.

ह्या जिल्ह्याच्या पश्चिमेस ६ मैलांवर १२७९सालीं स्थापन केलेल्या द्वायवादि राजधानीच काही भाग अजून शिद्धक आहेत. जिल्ह्याच्या मुख्य ठिकाणाहून वायव्येस २८ मैलांवर ह्या येथें १९१४ सालीं पगनचा नरपदिसिधु याचा जावंद नंद-पुरीया यानें स्थापन केलेल्या शहराचे काही भाग अजून दिसतात. ह्या जिल्ह्याच्या दक्षिणेस तथिनथेतांचा सेनापति शायगनौंग ह्यानें १५५० सालीं स्थापन केलेलें शेरवदि

शहर आहे. जिल्ह्यांत टोंगू मुख्य ठिकाण आणि शेगीन ही दोन शहरे आहेत. १९०१ सालीं १२६७०० घुसधर्मी, १५०० वन्य व २७३०० ख्रिस्ती धर्माचे लोक होते. येथें शेंकडा ७० लोक ब्रह्मी आणि २० करेण भाषा बोलतात. ब्रह्मदेशात टोंगू हे मिशनरी लोकांचें मुख्य ठाणें आहे १७७३ सालीं ह्या ठिकाणीं ॲंग्लिकन मिशन स्थापन झालें.

ह्या ठिकाणीं अमेरिकन बॅप्टिस्ट मिशनच्या तीन शाखा आहेत. मंडोलला आगगाडी मुरू झाल्यापासून हा जिल्हा बराच प्रसिद्धीस आलेला आहे. जिल्ह्याच्या मध्य भागात तादूळ फार पिकतो. सितांग व तिच्या कुन आणि युया उपनद्यांमधील जमीन फार सुपीक असून तादूळच्या उप-योगी आहे. तादूळ हे जिल्ह्याचें मुख्य पीक आहे. शेगीन येथें टीळ व तंबाखू मुख्यत्वेकरून पेरतात. यु येथें उत्तम केळीं पिकतात. ह्या ठिकाणीं गुराकरितां मोठालीं जंगले आहेत. येथें बैल, गाई व घोडे शान संस्थानांतून आणतात. जिल्ह्यातील जंगलाचे दोन भाग केंल आहेत व टोंगू आणि शेगीन ही जंगलाची मुख्य ठाणीं आहेत. शेगीन येथें सोबें सापडतें सितांगच्या पूर्वेस करेण जिल्ह्याजवळ जस्त सापडतें असें म्हणतात. जिल्ह्यात सूत व रेशीम विणण्याचे कारखाने आहेत परंतु बिलायती माल येऊं लागल्यापासून हे कारखाने नाहीसे होत चालले आहेत. मातीचीं मडकीं जिल्ह्याच्या काही भागात करतात व जिल्ह्याच्या आसपासच्या खेड्यात शान लोक चट्या बनवितात.

यबेन व करेण लोक रेशीम तयार करून बाजारांत पाठवितात. जिल्ह्यांत टोंगू व येदो येथें दोन तादूळाच्या चकत्या आहेत. टोंगू येथें एक दाऊ गाळण्याचा कारखाना आहे. ह्या ठिकाणाहून शान संस्थानांमध्ये वाळलेले मासे, रेशीम, मूळ आणि टोंगू येथून इमारती लाकूड पाठाविलें जातें. जिल्ह्याचे टोंगू, यु आणि शेगीन असे तीन भाग केंल आहेत. टोंगू-मध्ये येदो, टोंगू आणि लेकथो; युमध्ये यु, ओटविन आणि तंतविन आणि शेगीनमध्ये कथोकेय आणि शेगीन हे ग्राम-प्रदेश येतात. हे ग्रामप्रदेश अंमलबजावणी करणाऱ्या अधिकाऱ्याच्या हाताखाली आहेत. टोंगू व पेंगु येथें एक ब्रिस्ट्रिफ्ट जज असेल त्याचें मुख्य ठिकाण पेंगु येथें आहे. यू व ओटविन आणि टोंगु व येदो ह्या दोन ग्रामप्रदेशांकरितां दोन न्यायाधीश नेमलेले आहेत. येथे दोन कृष्णलये आहेत.

टाऊनशिप.—टोंगू जिल्ह्यातील एक तहसील. क्षेत्रफळ २७० चौरस मैल. १९११सालीं लोकसंख्या ५३०३२ होती. या टाऊनशिपमध्ये ७४ खेडी असून टोंगू हे जिल्ह्याचें व टाऊनशिपचें मुख्य ठिकाण आहे. १९०३-४ सालीं वधित जमीन ४५ चौरस मैल असून ५३००० रुपये सार्वजनिक उत्पन्न होते.

गो व.—टोंगू जिल्ह्याचे हे गोव मुख्य ठिकाण आहे. या गावाची रचना सुरेख असून यात दीड मैल लांब व अर्धा

मेल रुंद असा एक तलाव आहे. गांवाच्या भोंवताली १७० फूट रुंदीचा खंदक असून तो पावसाळ्यांत तुंबव भरलेला असतो. या गांवचे उत्पन्न (१९३३-४) ८४,००० रुपये होते. येथे मामुली कचेऱ्या, तुंग, दवाखाना व वाढ्या आहेत. शिवाय या गावचा बाजार फार मोठा आहे.

टीप—अपरवर्मा मिग्नन मिग्नानी ही एक टाउनशिप (तहसील) आहे. हिचे क्षेत्रफळ ५१६ चौरस मैल आहे. इरावती नदीच्या बाजूकडील जमिनीत ज्वारी, कापूस आणि तोंळ पिकतो. हिच्यात १२५ खेडी असून मुख्य ठिकाण टांग्र हें आहे.

टीप—हे अंगली लोक मूळचे करेण जातीचे असून नकादेशच्या पूर्वे सरहद्दीवर व छान संस्थानच्या मध्य भागा व पश्चिम सरहद्दीवरच्या प्रदेशात राहतात. १९११ साली या लोकांची संख्या १८३०५४ होती. हे लोक जवळ जवळ करेण भाषेसारखीच भाषा बोलतात. यांच्यातील पुरुषांचा पेहराव छान लोकांप्रमाणे आहे. म्हणजे हे लोक सार्धे जाकीट व दिल्ली विजय घालतात. या लोकांच्या बायका अंगावर एक मोठे पाचरून घेऊन आपले पोरने घालतात. ही पोरने सदाचारखी असून ती घोंट्यापर्यंत पोहोचते. हे नावाचेच धार्मिक आहेत. कारण ते पिशाचादिकाची पूजा करतात.

टयुनिस—हे शहर टयुनिसियाची राजधानी असून उत्तर आफ्रिकेतील ईजिप्तच्या बाहेरचे सर्वांत मोठे शहर आहे. उत्तर अ. ३६° ८८' व पूर्व रे. १०° १२' सेवस्ता -इल-सेजुमी व इलवहिरा अथवा टयुनिसचे सरोवर याच्या माथे असलेल्या संयोगभूमीवर हे शहर वसलेले आहे. इल वहिरा सरोवर कृत्रिम खाडीने टयुनिसच्या आखाताशी जोडल्याने ह्या शहराचे रूपांतर बंदरात झालेले आहे. याच्या बायबेस व नैर्झबेस डोंगरी विले असून त्यापैकी सिदी बेल्हसनपासून दक्षिणेकडील विले मध्ययुगापासून आहेत. या शहराचा आकार अर्धचंद्राकृति असून कसबा अथवा जालेक्झा अगदी उंचावर आहे. जुने शहर मेदिना हें रिवल-इल-सोविका आणि रिवन वॅबेल जैसिरा या दोन नगरीयान्त शहरामध्ये आहे. बॅबेल बंदर, सध्याचे पोर्ट द फ्रान्स याच्या पलीकडील काटायर फ्रॅक नावाची नाविक पठ १८८१ साली फ्रेंचाच्या अमलात आली. शहर नवीन बनविण्याचा फ्रेंचांनी काहीच प्रयत्न केला नाही.

यू रो पि य न पे ठ.—धक्यापासून जो रस्ता निघतो तो अँजेन्स्यु ज्यूस फेरी अथवा दलागरिनमध्ये जातो. ह्या फ्रॅकदला रेल्वेमध्ये येथे संपतो. त्याच्या उत्तरेस रोमन कॅपिटल कॅपिटल व दक्षिणेस फ्रॅक रेल्वेजंत जतरल याचा राजवाडा आहे. मुख्य रस्ता पोर्ट द फ्रान्समध्ये जातो. येथून बंदरापर्यंत व एतेश्याय पेठेस वळसा घालण्याच्या विजेच्या ट्रामने आहेत. अँजेन्स्यु द फ्रान्समध्ये मुख्य हॉटेल, उपहारगृह,

नाटकगृह, पेड्या व उत्तम दुकाने आहेत. याच्या उत्तरेच्या भागात मुख्यतः माल्टीज लोकांची वस्ती आहे.

एत हे शो य पे ठ.—मशिदीत जिस्ती लोकांना जाण्याला मनाई आहे. जालेक्झाकडे जाणाऱ्या रस्त्यांत उजवीकडचा रुदला कसबा व डावीकडचा डार-ईल-वे हीय. डावीकडचा मार्ग जमा-आल-सैनुना या मुख्य मशिदीकडे जातो. या मशिदीची स्थापना १९८ त झाली. हिला बरेच धुमट आहेत. या मशिदीला जोडलेले एक विद्यालय असून त्यात बरेच मुसलमान विद्यार्थी आहेत. डार-ईल-वेमध्ये बऱ्याच सुसोभित खोल्या असून न्यायमंदिराचा धुमट फार उत्तम आहे व येथील नक्षीकामाला 'नक्षहदिवा' म्हणतात कसब्यांत १२३ त बांधलेली एक मशिद आहे. जुन्हा कसब्याच्या भित्तीचे आशेष मात्र दिसतात. या कसब्यात किल्लासराज पूर्वी राजवाडा, जनिबरी लोकांसाठी बराकी व जिस्ती गुलामांसाठी तुंग असे. इ.स. १५३५ त जेव्हा पाचव्या चार्ल्सने स्वॅनिस लोकांसह टयुनिसवर हल्ला केला त्यावेळी येथील जिस्ती गुलामांनी बंड करून त्यांना मृत केली. कसब्याच्या उत्तरेस सादिकी कॉलेज असून त्याच्याहि उत्तरेस 'पॅले द जस्टिस' आहे. याच्या ईशान्येस सर्वांत मोठी मशिद असून तिला मुसलमानांच्या ५ व्या घातकात प्रसिद्ध असलेल्या सिद्दी महर्रेज नावाच्या भाषुपुराचे नाव देण्यात आले आहे. यात कन्यागारी लोक जाऊन वसतात व कन्यांचा त्रासातून मुक्त होतात. या मशिदाच्या पूर्वेस प्रॅट जॉर्ज नावाचे प्रॅटिस्टोन स्मथान आहे.

बा जा र.—रुदला कसबाच्या उत्तरेस सहृदी लोकांची पेठ आहे. हिच्या पलाकडे रिवत-इल-सीविकामध्ये गरीब मुसलमान नेहमी जमतात. येथे देशी उपहारगृह आहेत. रुदला कसबाच्या दक्षिणेस बाजारओळ असून तीताल रस्ते फार अरंद आहेत यांनी 'सुक' म्हणतात. या प्रत्येक 'सुका'त एक पदार्थांची पेठ आहे. इलअत्तरीन (सुगंधी पेठ), इलफराशिन (कापड व गालोचे यांची पेठ), इलसराजिन (जिनाची पेठ), इलविकी (जवाहिरपेठ) या मुख्य पेठा असून इलविकीत पूर्वी गुलामांचा व्यापार चालत असे.

सा व ज नि क सं स्था.—टयुनिस शहरात चांगली इश्रातले व वृक्ष असून लोकांस उपयोगी संस्था आहेत. जुम्मा-आलसैनुना (ऑलिव्ह झाडांची मशीद) मशिदीला जोडलेले विद्यालय, सादिकी कॉलेज, शिक्षकांची शाळा वगैरे शिक्षण संस्था आहेत.

बंदर.—वाहिरा व भूमध्यसमुद्र यात जोडणारी खाडी ७ मैल लांब असून मध्यभागी जहाजे जाण्यासाठी तिची रुंदी १४० फूट पेढी आहे. येथील बंदरात येणाऱ्या जहाजात निम्मी फ्रॅक, एकतृतीयांश इटालियन व याकीची ब्रिटिश असतात. मुख्य व्यापार फ्रान्सशी चालतो. फारफॅट, खनिज पदार्थ, द्विदलधान्य, ऑलिव्ह तेल, गुरेदोर, कातडी, स्पंज व मेण ह्या मालाची निर्यात होते. कापड, पीठ, लोखंडी सामान,

कोळसा, साखर, चहा, कोंफी वगैरे माल परक्या देशांतून येतो.

लो क सं ख्या.—येथील लोकसंख्या (सन १९११) १६६,२०८ मुसलमान, ४३,००० ज्यू, आणि ६९,४०० फ्रेंच, इटालियन व मास्टीज, अशी आहे.

म भों व ता ल चा भाग.—टयुनिसच्या आसमंतातील भाग फार रमणीय आहे. आग्नेयास एका सुंदर टेंकडीवर फ्रेंच किछा असून शहराच्या बायव्य वेशीपासून सवामीलावर बाजो नावाचा प्राचीन राजवाडा आहे. यातील गच्ची फारच सुंदर आहे. येथील पदार्थसंप्रदायात रोमन व कार्थेजियन कलेचे अवशेष व नमुने ठेवण्यांत आले आहेत गोलेटाच्या उत्तरेस काही मैलांवर कार्थेजचे अवशेष दृष्टीस पडतात.

इ ति हा स—टयुनिस हे शहर कार्थेजहून जुने असतें. कार्थेजचे हे मांडलिक असून धुनिक युद्धात याचा बराच उल्लेख येतो. येथील गरम पाण्याच्या झऱ्याचा व खाणीचा उल्लेख स्ट्रबॉनने केला आहे. अरबांच्या स्वराज्यंतर्गत कार्थेजचा व्हास झाला व टयुनिसने व्यापारांत व राजकीय दृष्टीने त्याची जाग पडकाविली. कैरावनहून स्पेनला जाणारे उतास ह्या संदरातून जात असत अंघलाबाईत घराण्यांचे (८०० ९०९) हे एक राहण्याचे ठिकाण होते फातिमाईद खलीफ आलक्रेम व अबुतहिर इस्माएल इल-मनसुर यांचे सुनीपयी पुढारी अबुयुसुब व शेवटा बरेर याच्याबरोबर शारेल्या युदांत टयुनीसचे बरेच तुकसाभ झाले.

टयुनीशिआ (राजन्वी ऑफ टयुनिस)—उत्तर आफ्रिकेतील फ्रान्सच्या संरक्षणाखालील एक देश. याच्या उत्तरेस भूमध्यसमुद्र, पश्चिमेस अल्जीरिया, पूर्वेस ट्रिपोली, व दक्षिणेस साहारा वाळवंट आहे हा देश उत्तर अक्षांश ३०° ११' आणि पूर्व रेखांश ४०°, १५' यांत वसला आहे. क्षेत्रफळ सुमारे ५०००० चौरस मैल व लोकप्रख्या सु (१९११) १९ लाख आहे. सौपेकी मुसलमान बरेर १० लक्ष व बाकीच्या १ लक्षांत युरोपियन, मास्ट व ज्यू आहेत. युरोपियनांत फ्रेंच लोक ६१ हजार आहेत. येथील मुसलमान लोक अरबी भाषा बोलतात अल्जीरियामधील ओरंजी पर्वताची राग टयुनीशिआत उत्तरेकडून वायव्येकडे पसरली आहे. वायव्येकडे व टयुनीसचे आखात यामधील प्रदेश फारच रम्य आहे. या प्रदेशांत पाण्याचा पुरवठा मुबलक आहे. मध्यवर्ती डगाराळ प्रदेश बहुतेक नेहमी वनस्पतींनी आच्छादितेला असतो. साहेल म्हणून जी किनाऱ्याची पट्टी आहे, ती चांगळी सुपीक असून तांत पाणीही मुबलक आहे. टयुनीशिआच्या दक्षिणेकडील बहुतेक भाग रक्ष व निर्जन आहे.

गरम पाण्याचे झरे (उन्हाळी) टयुनीशिआत पुष्कळ आहेत. पावसाळा बहुधा जानेवारी महिन्यात सुरू होऊन दोन महिनेपर्यंत टिकतो टयुनीशिआत जी साहाराचा भाग आहे, त्यात पाऊस कधी पडेल याचा नेमच नसतो. कदाचित् दोन तीन वर्षे पाऊस पडलाही नाही. व एखादे वेळी

थकस्मात् सुखलभारेसारखा पाऊस पडून सर्वत्र जलमग्न होऊन जाते. ताबे व जस्त या धातूंच्या खाणी या ठिकाणी आहेत; केप प्रांतात लोखंडाहि सापडतें; मॅजरडा नदीच्या खोऱ्यांत संगमरवरी दगड सांपडतात व इतरत्र फॉस्फेटचे अवशेष फार सापडतात. सन १९११ त ३६६९२३२५ फ्रॅंकच्या किमतीचा फॉस्फेट काढण्यात आला मॅजरडा पर्वताच्या आसमंतात घनदाट व अति प्राचीन असे अरण्ये आहेत. त्यात ओकाची व चुचाची झाडे आहेत हिमरिआ पर्वतांत पॅप्पलर, मॅपल, पार्सिन वगैरेची झाडे वाढतात, व जरबा येथे खजूरीची झाडे अतिशय अहित तरस व चित्ते तर देशाच्या सर्व भागात दृष्टीपत्तीस येतात उत्तर टयुनीशिआंत, रान-म्हशी व रानरेडे यांचे मोठमोठे ळपण आहेत टयुनीशिआ येथील हलाचि एतद्देशीय लोक बरेर व अरब या दोन वंशांचे असून त्यात सुमारे ३ बरेर वंशाचे व ३ अरब वंशाचे आहेत. हे बरेर लोक म्हणजे एकदा स्वतंत्र असलेल्या प्राचीन चार वंशाच्या मिश्रणापासून उत्पन्न झालेले होत. (१) ' नीआंडरथाल ' वळणाचे बरेर (२) साधे बरेर; हे पिगट वर्णाचे असून विद्रोपत पूर्वेस व दक्षिणेस राहतात. (३) लहान टोप्याचे बरेर, हे साहारा विभाग, जरबा बेट, केप बॉनचे द्वीपकल्प, कैरावन सुसा वगैरे ठिकाणी राहतात (४) सायब्या वर्णाचे बरेर, हे लोक टयुनीशिआच्या पश्चिमेस व वायव्येस राहतात

अरब लोक हे मॅजरडाच्या दक्षिणेस, सुसाचा उत्तर समुद्र किनारा व अल्जीरियाची सरहद्द याच्यामधील प्रदेशांत राहतात. या लोकांच्या चालीरीती व सवयी रानदा आहेत. ११ व्या शतकांत जी दुसरी अरब स्वारा झाली, त्या स्वारांत ताल लोकांचे हे वंशज आहेत जरबाबेट, माटमाटा व टयुनीशिआन साहारा इत्यादि ठिकाणी बरेर व तिच्या पोटाभाषा बोलण्यात येतात, बाकीच्या ठिकाणी अरबी भाषा प्रचारांत आहे. बरेर लोकांच्या सुसघटित अशा राष्ट्रजाती असून त्यांच्यात लोकसत्तारज्यपद्धति प्रचलित आहे. टयुनीशिआच्या वायव्येकडील समुद्रकाठच्या प्रदेशांत निरनिराळ्या (ग्रीक, इटालियन वगैरे) मिश्र रक्ताने लोक राहतात. केप किनाऱ्यावरील शहरातून मूर लोकांची दाट वस्ती आहे.

येथील रोमनकालीन व इतर वेळचे प्राचीन अवशेष म्हणजे, राजधानी नजीकचे कालवे, सापवान येथील देवालय, कार्थेज जवळील प्रबंच पाण्याचा खजिना व एलेजेम येथील अर्धचंद्राकार नाटकगृह इत्यादि होत. शेती हा येथील मुख्य धंदा आहे. ओट, गहू व जव ही उत्तरेची मुख्य धान्ये होत, मध्यभागांत ओलिबन्धी विस्तृत प्रमाणांत लागवड करण्यांत येते; दक्षिणेंत खजूराची लागवड करतात. याप्रमाणे हा देश कृषिप्रधान असल्याने खाद्य धान्ये विस्तृत प्रमाणावर पिकवितात. स. १९१९ मध्ये १४५०००० किल्ल इतका गहू या देशांत पिकला येथे द्राक्षांची लागवड फार होते. स. १९१९ त या द्राक्षाची ४४४१५० हेक्टोहेक्टरचा दारु काढण्यांत

भाळी. लोंकर कातण व विणणें, चटया तयार करणें, चिनी मातीचीं भांडीं व खोणिरें वनावणें व मासे धरणें इत्यादि पंदे एतद्देशीय लोक करतात.

हा देश फ्रान्सच्या संरक्षणाखाली आल्यापासून येथील व्यापार पराज भरभराटीला आहे. ऑलिव्ह झाडांची समृद्धि असल्याने ऑलिव्ह तेल, गहू, जव, खजूर, लोंकर, तांबें, जस्त, इत्यादि जिन्नस येथून परदेशी जातात. युरोपांत तयार झालेलें सामान, यंत्रें, साखर, इमारती लाकूड, मयार्कि, कोळसा व पेट्रोलियम इत्यादि वस्तू बाहेरून येथें येतात सन १९१९ मध्ये ४८७७८९००० फ्रँकच्या किंमतीच्या मालाचा व्यापार येथें झाला; त्यापैकी २८५७६१००० फ्रँकचा आयात माल होता. उंट हे इकडे मुख्य वाहन आहे.

एतद्देशीयांच्या दृष्टीने पहातां टयुनीशियावर टयुनिसचा सुभेदार, त्याचे अरब प्रधानमंडळ व अधिकारीमंडळ यांचीच शासन-सत्ता आहे, व या एतद्देशीयावर फ्रान्सची फक्त अप्रत्यक्ष देखरेख आहे. मात्र सर्वे क्रिस्ती लोकांवर व परकीयांवर फ्रान्सची प्रत्यक्ष सत्ता आहे. एतद्देशीय शासनव्यवस्था पाहण्याकरितां ४५ फ्रेंच अधिकारी, पंधरा मुख्ये रहिवासी व एक ज्यू अशा ६१ लोकांचे एक सल्लागार मंडळ आहे. राज्यातील सात ज्वायांचे अधिकारी फ्रेंच लोकच आहेत. रेसिडेन्ट-जनरल व असिस्टंट रेसिडेन्ट हे फ्रान्सचे टयुनीशियातील प्रतिनिधी होत. १९१८ साली टयुनीशियात २८७ सार्वजनिक शाळा, ८ विद्यालये व २२ खाजगी शाळा होत्या.

इ ति हा स.—फेनिशियन बलाहर्षितांच्या हयापनेपासूनच टयुनासीआच्या इतिहासास आरंभ होतो. येथील किनऱ्यावरील लोकांत प्युनिक भाषा व प्युनिक संस्कृति काही काळ पवतेची प्रचारांत होती. पुढे हा रोमन लोकांच्या ताब्यात गेला त्यावेळी पूर्वसंस्कृतीची जागा लॅटिन संस्कृतीने घेतली. या भागास रोमन लोकानी 'अफ्रिका' असे नाव दिलें. रोमन साम्राज्याखाली हा अफ्रिका प्रांत भरभराटीच्या शिखरास जाऊन पोहोचला. या प्रांतांत टयुनीशियाचा समावेश होत असे. अफ्रिका प्रांतच क्रिस्ती लॅटिन वाङ्मयाची जननी आहे. व्हॅंडाल लोकांनी कार्थेज घेतलें त्यावेळीच रोमचा अफ्रिका प्रांतावरील ताबा नाहोसा झाला. सन ५३३-३८ त तो फिरून रोमकडे गेला पण त्यानंतर (६४८-६९) तेथें अरबांचे स्वामित्व स्थापिलें गेलें ऑरबा बिन-नाफा या जेथानें कैरवान शहर स्थापिलें (६७३). चर्वरानी स्वपुत्रांने इस्लाम धर्म स्वीकारला पण आपलें वैशिष्ट्य व राष्ट्रीयत्व मात्र नष्ट होऊं दिलें नाहीं. फातिमाईट साम्राज्याची मजबुती चर्वर मदतीवर अवलंबून असे फातिमाईट साम्राज्याचें मुख्य स्थान ज्या वेळी मिशरदेश येथें हालविलें गेलें, त्या वेळी सानद्दाश या चर्वर घराण्यातील हारिस्टस हे त्या साम्राज्याचे प्रतिनिधी म्हणून महदीया येथें राज्य करीत होते. सन १०१५ च्या सुमारास या घराण्यातील मोइझ यानें फातिमाईट साम्राज्याची सत्ता जुगारून दिली व सर्वेच अफ्रिका

प्रांत उजवास्त करून टाकला आणि चर्वरानी हयापोन्यात पिटाळून लाविलें. सिपिलीच्या पहिल्या रोजरनें मोरारिट वंशाचा समूळ नि.पात करून स ११४८ त महदीया घेतलें व आपली सत्ता टयुनीशियाच्या किनाऱ्यावर स्थापिली. अवदुल मुमिन या खलीफानें ११६० त महदीया घेऊन अलमोहद साम्राज्याची स्थापना केली पुढे स. १३३६ त अयु हफा-रिवा यानें अलमोहद साम्राज्याची सत्ता जुगारून हम्सा-ईत (हबसाणी) या स्वतंत्र वंशाची स्थापना केली. हें साम्राज्य आपल्या वैभववाच्या काळात ट्युनेसपासून ट्रिपोलीपर्यंत पसरलें होतें. या वैभववैभव साम्राज्याचा पुढें केवळ गुहकलहामुळे व भाळवंदकीमुळे नाश झाला.

महंमद हफसाईत हा १५२५ त मरण पावल्यानंतर त्याच्या वारसात गादीविषयी तडे लागले. अलमोअस बलकाऊन बसलेल्या तुर्कांनी या भाडणापासून लाभ करून घेण्याचा प्रयत्न केला. पण पाचव्या चालिस वादशाच्या मदतीने महंमदाचा मुलगा अल-हसन हा स्वतंत्र वंशाचा अंकित म्हणून त्याच्या मदतीने राज्यावर बसला. हा स्वतंत्र वंशाचा केवळ किनाऱ्यापुरतीच होती. या व्यवस्थेने टयुनीशियाच्या अन्तर्भागातील बेबेदशाही व कलहामि वितला नाहीं सन १५७० त अलजीअर्चचा तुर्की सरदार अली-पाशा यानें हसनचा मुलगा हमदि याचा पूर्ण पराभव करून टयुनिस काबीज केलें. पराभूत राजाच्या मदतीस डाव जैत धावून आल्यामुळे क्षणिक तुर्कांनी टयुनिस सोडलें. पण पुढच्याच वर्षी मुलतान दुसरा सेलीम यानें मोठें सैन्य पाठवून स्पॅनिश लोकानां टयुनिसमधून हाकून लाविलें व सर्वेच देशात तुर्की सत्ता स्थापन केली. प्रथम दिवाणी कारभार पाशाच्या नियंत्रणाखाली देण्यात आला. नंतर थोड्याच वर्षांनी तुर्की लष्करानें निवडलेल्या सुभेदाराकडे तो गेला. पुढे १७०५ साली साम्राज्यसरकारानें या प्रांतावर गव्हर्नर नेमला. तेन्ना या तुर्की लष्करी सुभेदारात व गव्हर्नरात सारसी चुरस सुरू झाली. इनाहीम या शेवटच्या गव्हर्नरानें लष्करी सुभेदाराच्या सत्तेचा समूळ नाश करून आपल्याकडे सर्व राज्याची मालकी घेतली. परंतु तो पुढे लवकरच मारला गेल्यामुळे हें राज्य पुन्हां लष्करी सुभेदाराकडे गेलें व तेव्हापासून त्याच राजपराम्यात येथील राजसत्ता स्थापन झाली, ती आमतागाईत तशीच फायम आहे. या मुलतानाना 'ब' ही पदवी आहे. एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रारंभापर्यंत टयुनाशिया म्हणजे एक चांग्याचें राज्य होतें, पुढे (१८१९) युरोपीय राष्ट्रांकडून तेथी मिळाल्यामुळे चावेगिरीला आला चालण्यात आला युरोपीय सुधारणा व युरोपीय शोषाच्या नरीस लागून देशाच्या अन्तःस्थितिकडे दुर्लक्ष झाल्यामुळे ती अधिकच खालवत चालली. रूमे अलानात बाबल व उत्पन्न कमी होत चाललें. या परिस्थितीचा फायदा घेऊन स १८७८ च्या कॉर्लेनच्या कांसमध्य फ्रान्सने

इंग्लंडपासून ट्युनीशियात 'अनिर्वन्ध सचार' करण्याची मोकळाक मिळविली

सन १८८१ साली फ्रेंच सैन्याने अलजिरिअन सर-हद्द ओलाढा व ट्युनीशियाच्या राजधानीवर चाल करून तेथील सुलतानाला फ्रेंच वकैल मान्य करण्यास भाग पाडले, १८८३ साली इंग्लंडनेही फ्रान्सची ट्युनीशिया-मधाल सत्ता मान्य केली तुर्कस्थानने मान या फ्रेंच शस्त्रे मान्यता दिली नाही पण शाब्दिक निषेधापलीकडे तुर्कस्थान काहीच करू शकले नाही जेव्हाच प्रवेश १९०६ साली फ्रान्सन काबीज केला परंतु १९१० साली तो तुर्क सैन्याने फ्रान्सपासून परत घेतला तेव्हा फ्रान्सने या कृत्याचा जोराचा निषेध करून तबा दिल्यामुळे तुर्कांनी आपले सैन्य तेथून काढून घेतले [एन्सायक्लो ब्रिटाना पु १७]

ट्यूस—हा उत्तर इराणचा जुनी राजधानी होय मसूदच्या उत्तरेची केलोफद नदी व हेरत नदी याचा संगम उगून जा तजेंद नदी वगून, तुर्कोमन मैदानाच्या उत्तरेकडाल दलदलाच्या प्रदेशात वहात जाते तिच्यापासून साधारण ५० याव्याच्या अंतरावर या ट्यूस "शहराची जागा आहे त्याच्या पक्क्या तटाच्या आत सर्वत्र जुन्या घरांचे अवशेष पसरलेले दिसतात अगदी मध्यावर फवई वकीची व इनामरेझा (सथील पूर्वीचा राजा)च्या पुतण्याची असा दोघाची मिळून एक कबर आहे ती मोठी असून तिच्या चारी बाजूम दरवाजे येथे आहेत व त्यावर घुमट आहे आणि त्यावर नक्कसामहि केलेले आहे घुमटाच्या मध्यावर धडंगे आहे, त्यातील काही समभरवरी दगड रशियन प्रवासा घेऊन गेले असे सापत्तात छतावर आणि बाजूस छुराणातील वचन कोरिली आहेत ही इमारत आजूयाजुच्या २० मैलापेहून दिसते ट्यूस शहर जवळ जवळ ४०० वर्षे आसाड पडलेले आहे मसूद शहराचा जसजशी भरभराट हात चालली तसतस ह्या खोरासानच्या जुन्या राजधानीस लोक सोडून गेले असावे केलोफ सद या नदीच्या पुरामुळे येथील जमीनीस पाण्याचा पुरवठा होतो येथे जवळच एक कालबा आहे [इंडियन अँटिक्वरी पु १०]

ट्रिडिझ—(आधुनिक गुसल हिसर) हे पॅरिजातील (आश्रियामायनर) प्राचीन शहर मिअंडर नदास मिळणा या युदन नदावर आहे येथे अँजिबंदवअंधियन वसाहत असून, हे बराच काळपर्यंत इराणी अमलाखाली होत सत्युसिद व पर्गासियन राजांनी याची तटबद्ध करून घाला सत्युसिमा व अँटिओकिया नाव दिले होते सन १३३ त हे रोमन लोकांच्या ताब्यात गेले ह्या टिकाणी सापडलेल्या अवशेषावरून प्राचीन कार्या ह्या टिकाणी सुदूर काम होत असावीत असे दिसते १२८० साली दुसऱ्या अँग्लोनिकसने हे शहर सुधारले परंतु सेल्युक विजयातवर अमार एदिनने वसविलेच्या नवान शहरामुळे हे माग पडले

ट्रान्सवाल—दक्षिण आफ्रिका सघातील एक प्रात हा व्हाल व लिपोपा या नद्याच्या मध्ये द अ २२^१° त २७^१° आणि पू रे २५° ३२° यामध्ये वसला आहे याच्या दक्षिणेस ऑरेंजफ्रीस्टेट व नाताळ, पश्चिमेस केप प्रात व वेचाना लॅंड प्रोटेक्टरेट, उत्तरेस बोवेटिसा, पूर्वेस पोतुगोज ईस्ट आफ्रिका व स्वाझीलंड आहे एकदर क्षेत्रफळ ११०४५० चौरस मैल आहे या देशाचा सुमारे ३ प्रात डेकनसवर्ग पर्वताच्या पश्चिमेस असून तो उच्च सखल आहे देशात चार मोठ्या नद्या आहेत त्या कोमांरी, पागोला (या हिंदी महासागरास जाऊन मिळतात), व्हाल व लिपोपा हा प्रदेश उष्ण कटिबंधाजवळ व काहीसा उष्ण कटिबंधात असला तरी देशाच्या साधारण उंचीमुळे येथील हवा आरोग्यकारक आहे कित्येक भागातील हवा गर उत्कृष्ट आहे नोव्हेंबर जानेवारी हे अतिशय उष्ण महिने आहेत व जून, जुलै हे कडक थंडीचे महिने होत सन १९०४ साली ज्यावेळी ट्रान्सवालची प्रथम खानेसुमारी करण्यात आली, त्यावेळी लोकसंख्या १२६९९५१ होती तांत शेंकड्या २० ६७ युरोपियन होते युरोपियनात डच व ब्रिटिश असे मुख्य दोन भेद आहेत डच अथवा बोअर लोक हे टाल नाराची भाषा बोलतात एतद्देशीय लोक मुख्यत हाउटेंसर्ग विभागात आहेत हे लोक वाटु-निम्रोवशांतपन आहेत व बायुटो वेचुभाना, वागूंडा ह्या त्यांच्या मुख्य जाती हात या जाती येथाल मूळच्या रहिवाशी नसून १८१७-२० च्या दरम्यान बाहेरून या टिकाणी आल्या आहेत याशिवाय ट्रान्सवाल मध्ये, काफार, शागान बुधमेन, हाट्टेटा इत्यादि जातीह राहतात सन १९०४ मध्ये ट्रान्सवालत तद्देशीय लोकांची संख्या ९७२६७४ होती सन १९११ त एकदर लोकसंख्या १६८६९२२ होता राज्यकारभाराच्या सोयीकरिता देशाचे सोळा विभाग केले आहेत प्रत्येक विभागावर एक मॅजिस्ट्रेट असतो या विभागाचे पुन्हा उपविभाग केलेले असून त्या प्रत्येकावर एक एक लष्करी अमलदार असतो, शिवाय पार्लेमेन्टमध्ये पाठविण्याकरिता मतदारसंघाचे निरनिराळे प्रातवाचक भाग पाडले आहेत सन १८८८ त सरकारने वाफची ट्रामगाडी सुरू केली व १८९० साली प्रिटोरिया डेलगोआ ह्या आगगाडीचा पहिला फाटा काडला यापुढे बरेच आगगाडीचे फाटे काढण्यांत आले ट्रान्सवाल हो जग-प्रख्यात अशी मुक्कभूमि आहे या टिकाणी सोन्याच्या, हिऱ्याच्या, चादाच्या, तांब्याच्या व फोडसाच्या खाणी आहेत व्हॅटर्सकूल, वलॅकमॅसडाॅप व वाटरवर्ग या भागात सोन्याच्या व प्रिटोरिया येथे हिऱ्याच्या आणि झरवर्ग व मारा-वॅस्टॅड येथे लोखंड व तांब याच्या खाणी आहेत खाणाव-धीचा धदा वगळत्यास दुसरा महत्वाचा धदा म्हणजे म्दणज शतीचा होय मुराची पेंदास करणे हा शेतकऱ्यांपैकी बहुतेकांचा धदा आहे प्राताच्या क्षेत्रफळाच्या मानाने पाहता उच्चवट्या-दरील शेतजमीन फारच थोडी आहे देशात पाऊस फारसा

पडत नाही शिवाय पाटबंधाऱ्याचा दिग्दर्शनभाव आहे. गडू व सका यांची मुख्यतः लागवड करण्यात येत. सका हे काफ़ी-रावे मुख्य खाद्य आहे. ओट, जव व ज्वारी यांचा मुख्यतः पालवण्याकडे उपयोग होतो. बहुतेक सर्वत्र तंबाखूची लागवड होते. १९०२ साली जेतकोटात स्थापन करण्यात आले. त्या खात्याने कृषिकर्मप्रदर्शनात बऱ्याच सुधारणा केल्या आहेत. १९१० साली या ठिकाणी एक शेतधी विद्यालयही काढले.

प्रसिद्ध असलेल्या शासनपद्धतींना प्रारंभ १९१० साली झाला. सर्व देश भिन्न युनिअन पार्लमेंटात आठ व हाऊस ऑफ असंब्लीमध्ये छात्रांस असे एकदर ४४ लोकनियुक्त सभासद अनंतात; पहिल्या आठवना फिनेटर्स म्हणतात. पार्लमेंटच्या निवडणुकीच्या शेरांकरिता म्हणून, एक एकच सभासद पाठविणारे असे मतदारसंघविषयक सिस्टे फेलेले आहेत. प्रत्येक वर्षात आलेल्या गोण्या ब्रिटिश प्रशासनाला मतदानाचा अधिकार आहे; यांत सामलिकतांची वगैरे काहीच अट नाही.

कार्यकारी मंडळाच्या मुख्य अधिकार्याची निवड संयुक्त प्रशासनमंडळाकडून होते, त्याचा मुदत पाच वर्षांची असून प्रांतिक कार्यदेमंडळाने निवडून दिलेल्या चार सभासदांचे एक कार्यकारी मंडळ त्याच्या मदतीस असते. प्रांतिक कार्यदेमंडळात १६ सभासद असतात. या मंडळाच्या सत्ता केवळ स्थानिक कार्यापुरती असून त्याची मुदत तीन वर्षांची असते लोकसत्ताक राज्याच्या वेळी जी या पोटविभागातून लवकर राज्यव्यवस्था होती येथे हल्ली प्रांतिक सरकारने नेमिलेले लवकरी असलेले सरकार आहेत परंतु त्याच्याकडे जनसंख्याची व मतदारांची नोंदणी करण्याचे, सार्वजनिक रस्त्याची सुस्थिति राखण्याचे वगैरे फक्त मुलकी कामच दिले आहे. मुख्य स्थानिक सध्या म्हणजे म्युनिसिपालिटीय होत. ज्याची १०० पौंड किंमतीची स्वतःची मालमत्ता आहे, अथवा जे ३०० पौंड किंमतीच्या जमीनपुढण्याचे भाडेकरी आहेत, किंवा जे वार्षिक २४ पौंड कर देतात, अशांना म्युनिसिपल निवडणुकीत मतदानाचा हक्क आहे. बरकवानां अग्रेसर काळ्या ब्रिटिश प्रशासनाचा हा हक्क नाही.

जकाती, खाणी, आगगाळा, पोस्ट व तारखात, जमीनमहसूल, व वन्यपारश्रंथावरील कर ह्या उत्पन्नाच्या मुख्य स्रोता होत. सन १९०७ मध्ये अवघाही खाले प्रथम वर्ष-दण्यात आले व १९१० साली सरकारी जमाबंदीवरील त्याचा युनिअन पार्लमेंटकडे गेला. तरी पण प्रांतिक कार्यदेमंडळाना प्रांतिक कामाकरिता प्रत्यक्ष कर वसविण्याचा हक्क आहे.

रेल्वे-डब कायद्याच्या आधारावर जरूर तसे स्थानिक बहुशायीस असून, तेथील हल्लीचे ध्येयदे बनविले आहेत. जोहान्सबर्ग येथे हायवेनेट आहे १९१० पासून प्राथमिक शिक्षणाव्यतिरिक्त इतर शिक्षण हे पार्लमेंटच्या हद्दी व प्राथमिक शिक्षण प्रांतिक कार्यदेमंडळाच्या हद्दी आहे १९०७ पासून गोण्या मुलांच्या प्राथमिक शिक्षणाकरिता मोफत दिल्याच्या

सरकारी शाळा कायद्या आहेत त्यांत ७ पासून १८ पर्यंतच्या मुलांनी गेल्या पाहिजे असा निगम आहे. रायगो शाळाना सरकारी मदत चरते. प्रिटीरिआ, जोहान्सबर्ग वगैरे ठिकाणी कॉलेजे आहेत.

एकंदर लोकसंख्येची शेंकडा २६ ६९ लोक दिस्त्री आहेत. दिस्त्रा लोकांची शेंकडा ८० गांरे आहेत. गोण्या सभासदांची बबलनबबल अर्धे लोक कोणत्याना कोणत्या तरी उच्च प्रावर्नामीदराचे अनुयायी आहेत. ६४८८२ ऑनिकन्स आहेत. १९८२१ प्रेसबिटेरियन्स व ३०६१२ मेथोडिस्ट आहेत. गोण्या लोकांची शेंकडा १५ प्रोटेस्टंट व बाकीचे रोमनकॅथोलिक, मेथोडिस्ट, प्रेसबिटेरियन वगैरे आहेत व १५४७४ हिंदू आहेत.

इतिहास — १९ व्या शतकाच्या सुरुवातीस ज्ञानसवाल मध्ये बाबेंडा, युगेमन व हाईटाट वगैरे लोक असत. स १८१५ च्या सुमारास माझी लोकाद्वी नावाच्या झुलु सरदाराने हे देश पादाक्रांत केला, तेव्हा बाबेंडा लोक उत्तरेस वाटचाली करून जाऊन राहिले १८२१ व १८३६ च्या दरम्यान काही ब्रिटिश व्यापारी ज्ञानसवाल येथे आले

ब्रिटिश अंमलापासून विभक्त होऊन स्वतंत्र राज्य स्थापनाच्या उद्देशाने बोअर लोकांनी केप फाल्मो रोडली १८३५ साली टिबेट व नॅन स्ट्रान रेन्सबर्ग बांधा नेतुलालाली १८ बोअरानी म्हाल नदी ओलाडून घुमंभबर्ग गाढले रेन्सबर्गच्या हाताखालील लोक एन्डीशीयाकडून लवकरच आले गेले पण टिबेटचे लोक १८३८ व बेंचे किनाऱ्यास जाऊन लागले, तेव्हा ते नाताळला गेले स १८३६ त दुसऱ्या एका बोअर लोकीने व्हेट नदीच्या तोंडावर डांगे दिले होते या लोकांनी माझीली-कादरीचा हल्ला करून त्यांचे बरेच लूकसान केले. १८३८ साली माझीलीकादरी लोकांची पल्लोरास कामबवान पळाला व त्याचा प्रात बोअराच्या हाती आला आणि त्यांनी मूर्ख लोकांच्या तोंडावर बसले केले होताहोईतो ब्रिटिशांचा संपूर्ण लोका या हेतुने या बोअर लोकांनी डेलागोआयकडे सरकून सुडथंन-बर्ग येथे वसाहत केला व त्याच्या दक्षिणेकडील प्रदेशात इतर बोअरानी बसले. स. १८४८ त प्रिटीरिअस हा बोअराचा नायक होता. बोअरांचे स्वातंत्र्य राख करणाऱ्या समर्थी ब्रिटिश सरकारने याच प्रिटीरिअसच्या द्वारे त्यांच्याशी चोळणे लाविले होते, १८५२ च्या जानेवारीच्या १७ व्या तारखेस बोअराना ब्रिटिशानी स्वातंत्र्य दिले १८५३ साली पोटागि-आ व प्रिटीरिअस हे दोन्ही पुढारी मरण पावले.

प्रिटीरिअसच्या मरणांतर त्याचा मुलगा मार्यीनस हा पुढे आला. लहान लहान स्वतंत्र विभागांपैकी एक सुसंस्थित मध्यवर्ती सरकार स्थापण्याचा प्रयत्न याने लोकापुढे मांडला तो लोकांचा पसंत पडून एक नवीन शासनपद्धति निर्माण करण्यात येऊन निला दक्षिण आफ्रिकेतील प्रशासनाक राज्य अद्ययावत देशांत आले व लोकनियुक्त लोकसभेचा

(बोंसप्राद) स्थापना करण्यात आली. लॉकसभेच्या अध्यक्ष एका कार्यकारी मंडळाची मदत असते. लॉकसभा व कार्यकारी मंडळ या दोन्ही संस्थांचे सभासद युरोपीअन रक्षाचे असले पाहिजेत अशी अट घालण्यात आली. धार्मिक अथवा राजकीय कोणत्याहि बाबतीत काळ्या लोकांनी बरोबरी करण्याचा प्रयत्न केल्यास तो खपणार नाही अशी सफ़ ताकीद असे. ही नूतन शासनपद्धति १८५६ साली अमलात आली

ही नूतन योजना झुटॉन्सवर्ग व लिडनवर्ग येथील बोअरांना प्रथम पसंत पडली नाही. याचें कारण तेथील बोअरांचा प्रिटोरिअसच्या घराण्यावर १८५२ पासूनच रोप होता. वडील प्रिटोरिअसने सॅडरिन्हेर कन्व्हन्शनवर जी मही केली ती आपल्या एकट्याच्या जबाबदारीवर व अर्द्धमन्यतेच्या भरात केली असा याचा त्याच्यावर आरोप असे तो राग गावेळी त्यानी अशा रीतीने काढला, पण नूतन लॉकसभेने तो चालू दिला नाही शेवटी १८५० साली झुटॉन्सवर्ग व लिडनवर्ग ही दोन्ही घट्टी नूतन प्रजासत्ताक राज्यास येऊन मिळाली. प्रजासत्ताक राज्याचा पहिला अध्यक्ष धाकटा प्रिटोरिअस हा झाला व राजधानी प्रिटोरिअ झाली

ग्रान्सवालचा अध्यक्ष असताहि त्याच वेळी प्रिटोरिअसला ऑरेंजफ्रीस्टेटचाहि अध्यक्ष नेमण्यात आले तेव्हा या दोन्ही प्रजासत्ताक राज्यानी एकी पडवून आणण्याचा प्रयत्न करण्याकरिता तो ब्लोएमफॅटिन येथे गेला. लॉडनवर्ग येथील लोकानी ग्रान्सवाल व ऑरेंजफ्रीस्टेट ही एकत्रित करण्याच्या प्रयत्नाचा व दोन्ही ठिकाण्या एकाच वेळी अध्यक्ष झाल्याबद्दल प्रिटोरिअसचा निषेध केला. आणत्यामुळे प्राप्त झालेला प्रिटोरिअसने ग्रान्सवालच्या अध्यक्षपदाचा राजीनामा दिला. प्रिटोरिअसचा पक्ष व लॉडनवर्ग पक्ष या दोन विरोधी पक्षात भाटण लागून काही काळ ग्रान्सवालमध्ये वेवेदशाही माजली. तेव्हा स. १८६३ त प्रिटोरिअसने ऑरिअर्मास्टेटचे अध्यक्षपद दि सोडले, व शिकस्तीने त्याने ही यादवी धाववेली. स. १८६४ त दोन्ही पक्षात तडजोड होऊन पुन्हा प्रिटोरिअसलाच अध्यक्ष निवडण्यात आले.

अशा रीतीने हा अन्तःकलह घमविण्यात आला सारा, पण त्याचे परिणाम राज्यास भौत्यवाचून राहिले नाहीत. खमिना रिकामा झाल्यामुळे ती भरून कोटण्याकरिता कडक उपाय अमलात आले. स. १८५५ त झुटॉन्स येथील एतरेजीयानी बंड उभारले तेव्हा त्यांच्याशी तड करून सरकारने कस तरी विपरण्यावर केले (१८६९)

याच सुमारास टायी नेथे सैन्याच्या खाणीचा शोध लागल्यामुळे अध्यक्ष प्रिटोरिअस याने जाहीरनामा काढून उत्तरे व पश्चिमेस आपल्या राज्याची भीमा वाढविली (१८६८). यामोर्गे बेनुआनलड व डेलगोआयेचा काही भाग दक्षिण आफ्रिकेच्या प्रजासत्ताक राज्यात मोडून लागला ईंग्लंड व पोर्तुगाल

यांनी या कृत्याचा निषेध केला. तेव्हा पोर्तुगालशी तड होऊन पूर्व व पश्चिम मर्यादा ठरविण्यात आल्या.

या गडबडीत ब्लोएमफॅट जिल्हा प्रिटोरिअस सरकारच्या ताब्यातून काढून नेण्यात आला. या कृत्यामुळे संतापून प्रिटोरिअसने अध्यक्षपदाचा राजीनामा दिला तेव्हा थामस-वर्गसे हा अध्यक्ष झाला (१८७२) याच्या कारकीर्दीत देशात सर्वत्र अंदाधुंदी माजली. या वेवेदशाहीच कारण त्याचा गैरमुत्सर्गपणा होय तेव्हा हा वेवेदशाही नाईशी करण्यासाठी ईंग्रमाचा बसाहनमंत्री लॉर्ड कारनरव्हॉन याला कळवला येऊन ग्रान्सवालची सुरक्षितता व सुवृत्ता ब्रिटिश अमलापाळीच होणे शक्य आहे असे याने ठराविले व त्याच उद्देशाकरिता रोपस्टोन याला ग्रान्सवालमध्ये पाठविण्यात आले व त्यावेळच्या (देशाच्या) असहाय स्थितीचा फायदा घेऊन ग्रान्सवाल ब्रिटिश अमलाखाली घेण्याचा जाहीरनामा काढण्यात आला (१८७७) त्यावेळी हे कृत्य कित्येक ईंग्रमानां देखील आवडले नाही, म्हणून ईंग्रज सरकारने त्या कृत्याचे पुढीलप्रमाणे समर्थन करण्यात आले.

“ खड बोअरानाच जर या कृत्यामुळे निरतिष्ठय आनंद झाला तर दुसरा या कृत्याच्या आवश्यकतेचा व सरळपणाचा कोणता पुरावा पाहिजे ? ” बोअराना हे कृत्य आवडले असे वा नसे, पाल क्रूरला मात्र ते मनापासून आवडले नाही हे खास. या संबंधात त्याच्या नेतृत्वाखाली ईंग्लंडला एक शिटमंडळ पाठविण्यात आले. पण त्या मंडळाच्या मागणीस वाटाण्याच्या अक्षमा लावण्यात आल्या. स्वराज्य ध्या पण ते राणीच्या छत्राखाली घ्या असा त्यानी जबाब मिळाला. पुढे झुल लोकांनी ब्रिटिशार वसारी केली असता (१८७५) स्वातंत्र्य मिळविण्याची हांच योग्य संधि असे वाटून बोअरांनी ब्रिटिश सरकारास कुमक देण्याचे साफ नाकारले. झुल लोकांचा पराभव झाला पण ब्रिटिशांचेहि अर्धतं तुकसान झाले. सेनापति युल्से याने यावेळी बोअराना स्पष्ट समितले की, यापुढे तुमच्यावर सतत ब्रिटिश सत्तेचा अंमल राहील. इकडे ईंग्लंडमध्ये याने सुमारास रॅडॅडस्टन ह्याने पार्लमेंटात केलेल्या भाषणांने बोअर लोकाना साहजिकच उत्तेजन आले.

‘ ग्रान्सवालचा अवहार म्हणजे एक संभावित चोरी होय. या कृत्यामुळे ईंग्लंडला मोठे ल.उन लागले आहे. ’ अशा प्रकारच्या त्याच्या भाषणामुळे बोअर-चळवळ जास्तच फोफावली अशा आणीबाणीच्या प्रसंगांहि जेव्हा त्याच्यावर काराचे नवीन ठेसे लादण्यात येऊ लागले तेव्हा तर त्याना स्वपे अनावर झाला. एका शेतकऱ्याने कर न भरल्यामुळे त्याच्या गाढ्या धरण्यात आल्या, त्या लोकानी बळजबरीने सोडविल्या. परिस्थितीने उग्र स्वरूप धारण केले व बोअराना प्रबंड सभा भरवून लॉकसत्ताक राज्य पुकारले. प्रिटोरिअस, क्रूर व बॉर्नट या तिघांच्या मदत्याला तात्पुरते लॉकसत्ताक सरकारचे सर्व अधिकार देण्यात आले व इंग्रजांवशीर लढाईस गुराघत झाली. या सद्ययात मागुवा दिड येथील

लडाई अस्यन्त महत्त्वाची होय (१८८१); तीत सर जॉर्ज कोले हा मारला गेला व बोअर विजयी झाले. अर्थात तड-जोडीच्या बोलण्यात सुखान झाली. ट्रान्सवालला इंग्रज अधिराज्याखाली पूर्ण अन्तःस्वातंत्र्य देण्याचें ठरलें, व बोअरांनीं नाहीं होय करता करता मान्य केलें. व त्या-प्रमाणें सर्वे राज्यकारभार वरील तिघा पुढान्याच्या हार्ती छोपविला (६ आगष्ट १८८१), तिघांपैकीं क्रूरला १८८३ मध्य अध्यक्ष निवडण्यात आले.

या प्राप्त झालेल्या विजयामुळे राज्यमर्यादा विस्तृत करण्याची तेथील बोअर लोकांची हाय तास्तक वाढली. पश्चिम सरहद्दीवरील बोअरांना त्याच्या प्रातातून हुसकावून देऊन त्या जागीं स्ट्रेलॅंड व गॉशेन हीं प्रजासत्ताक राज्ये स्थापण्यात आलीं लांडे डर्बी या वसाहतभ्रष्टाच्या निवेष्टास न गुमानता हीं दोन प्रजासत्ताक राज्ये संयुक्त करण्यात आलीं. (१८८३). पाल क्रूर व गॅरे पुढान्याची इच्छा ब्रिटिश सत्तेचा थोडा देखील संपर्क नसलेले निर्भेद्य स्वातंत्र्य मिळविण्याची होती. त्याचइल खटपट करण्याकरिता क्रूर लंडन येथें लांडे डर्बीला भेटला. याचा परिणाम स १८८४ चें लंडन कन्व्हन्शन भरविण्यांत होऊन ट्रान्सवालला वेगु नगलंड सरहद्दीवर काहीं सवलती मिळाल्या.

पश्चिम सरहद्दीवरील मुलुल कावीम करून बोअरांच्या राज्यतुंगला घुलें असलेले पश्चिमद्वार ब्रिटिशानीं बंद केलें तेव्हा बोअरांच्या साम्राज्यलालसेचा लोंढा पूर्वकडे बघाला. १८८४ सालीं डीनब्रुल याला झुल राज्यावर नसविल्यामुळे बोअरांनीं झुल लोकांपासून पारितोषिक म्हणून थोडा मुलुल घेतला व त्याचा ट्रान्सवालच्या राज्यात समाविष्ट करून घेतला (१८८४) व थोड्याच वर्षांत त्यांनीं स्वालीलंडाहि काबीज केला याच सुमारास जोहान्सबर्ग, बारबर्टन पोरे डिक्कॉनी नवीन सोन्याच्या पाणींचा सोन लागल्यामुळे जमीनीचाहि किंमत चढली व ट्रान्सवालच्या खनिज्यात अतनात धनसंचय झाला जमीनीची किंमत इतकी चढली कीं सवध जमीनीपैकीं २ जमीन बोअर सरकारनें युटिलिंडर लोकानां विकून टाकली सोन्याच्या पाणींचा धंदा किफायतशीर होण्याचें कारण, युटिलिंडर लोकांचे भ्रम होत. पण या लोकांना राजकीय अथवा व्यापारी सवलती काहींच न मिळल्यामुळे हे लोक असंतुष्ट असत. आपल्या गान्हाण्याची योग्य वाद लावून घेण्याकरिता चळवळ करण्याचें ठरवून त्यांनीं संध स्थापन केले. दुःखोप हा त्याचा पुढारी होता. सर्व नागरिकांना समान हक्क देणें, मकर्याचीं व त्याथरोवरच इतर गान्हाणीं नाहींशीं करणें हे या संधाचे उद्देश होते. सधाच्या प्रतिनिधींनीं क्रूरची भेट घेतली परंतु त्यांनीं त्यांनीं हात हालवीत परत पाठविलें.

लंडन कन्व्हन्शनच्या अटींत ब्रिटिशसाम्राज्यलालसेबधी लेखी उल्लेख जरी नसला, तरी ट्रान्सवाल हें ब्रिटिश साम्राज्यसत्तेखालील स्वाज्योपभोगी राष्ट्र होय, असा निदान

समज तरी त्यांत अन्तर्भूत होता व क्रूरला हेंच नको होतें. १८९५ त इंग्रजांनीं टोंगलॅंड व कॉसीवे हां आपल्या राज्यास जोडली ट्रान्सवालला चांगलेसे बंदर नसल्यामुळे क्रूरचा कॉसीवेवर फार दिवसापासून डोळा होता. अर्थातच या कृत्याचा त्यानें जोरानें निषेध केला.

१८९५ च्या आम्हांत युटिलिंडर्सनीं आपलीं गान्हाणी पुनः क्रूरला कळविलीं पण या वेपेसहि त्यांना तरवारीच्या जोरावर वाटण्यास हक्क मिळवा असें त्यांनीं सडेटोड उत्तर दिलें. आपल्याच उद्योगामुळे सरकारचा खजिना फुगत असता आपणाला मतदानाचा हक्क मिळू नये, हे युटिलिंडर्सनीं खपटें नाहीं. शेवटीं त्यांनीं थंड करण्याचें ठरविलें परंतु त्याचा कट फसला व मुख्य मुख्य पुढान्यास फाशी देण्यात आलें व जोहान्सबर्ग येथील लोकांची हत्यांर काढून घेतली.

शेवटीं युटिलिंडर्सनीं ग्विफ्टोरिया राणीकडे विनंति-अर्ज पाठवून मदतीची याचना केली. राणी परिणाम असा झाला कीं, ब्लोएमफॉर्टन येथें एक परिपद भरून युटिलिंडर्सचा प्रश्न सर आल्फ्रेड मिलनर यानें क्रूरपुढें मांडला. परंतु तेथेंहि समाधानकारक निकाल लागला नाहीं काही तरी निर्वाणीचा उपाय येजित्याशिवाय प्रेसिडेंट क्रूर या वाबतात जमणार नाहीं असें इंग्रजी जनतेचें मत बनलें उलटपक्षी युटिलिंडर्सचा प्रश्न हा आमच्या अंतःकारभाराचा आहे व इंग्लंडला स्वात हात घालण्याचा काही एक अधिकार नाहीं असें क्रूर प्रतिपादू लागला. दोन्ही देश सैन्याची जमवाजमव करू लागले. ट्रान्सवालसरकारनें राणीसरकाराकडे निर्वाणीचा पल्लो धाडला व ८८तासच्या आत त्याचें उत्तर मागितलें (१११०-१८९९). उत्तर न पाडता इंग्लंड युद्धास तयार झालें व ट्रान्सवालच्या पश्चिम सरहद्दीजवळ युद्धास तोंड लागलें.

लडाईच्या सुखातीस बोअर लोकांनी चांगलीच मदतमकी मागविली. लेडोस्मिथला बोअर सैन्याचा अग्नेय वेढा पडला. इंग्रज सेनापति पुलर यानें बोअर सैन्यावर लागोपाठ हल्ले केले पण त्याचा काहींच उपयोग होईना व बोअरांनाच विजय मिळण्याचा रंग दिसू लागला. इतक्यात सेनापति राबर्ट्स तेथें येऊन टेपला, व त्यानें मोठया शिड्दतीनें लेडोस्मिथ येथील वेढा उठविला (फेब्रु २८); बोअर सेनापति फॉर्जे ब्रिटिश सैन्यास शरण गेला. या पराभवांमुळे बोअरांचा दम थोडा खचला राबर्ट्स यानें ब्लोएमफॉर्टमवर चाल केली, व नंतर त्याचें सैन्य ऑरेंजफ्रीडच्या राजधानींत शिरलें (१३ मार्च १९००). इतक्यात बोअरांचा प्रख्यात सेनापति डीवेट यानें आपल्या फौजांची जमवाजमव करून ब्रिटिश सेनाणींचा ठिठठिकाणी पराभव केला व राबर्ट्स याच्या चढाव्याच्या घोरणास आवळा घातला.

आपल्या डिलाईचा फायदा बोअरांनीं घेतला असें पाहून राबर्ट्स यानें ताबडतोब सैन्याचा बंदोबस्त करून प्रिटोरियावर चाल केली. मॅकेडिंगची मुक्ता करून (१० मे) जोहान्सबर्ग काबीज करण्यांत आलें (३१ मे) व ऑरेंज

फ्रीस्टेट ब्रिटिश अंमलास जोडलें; आणि ५ जूनला ग्रान्सवा-
लची राजधानी प्रिटोरिया ब्रिटिशांच्या हस्तगत झाली. प्रिटो-
रिया पडलें तरी डीवेट हातीं लागला नाही. मात्र ब्रिटिश
सैन्याने बोधाचा बेलफास्ट येथें पराभव केल्या (२० आगष्ट)
व कृगर युरोपमध्ये पळून गेला; आणि सरतेरोवर्टी ग्रान्सवाल
ब्रिटिश राज्यास जोडण्यांत आलें (२५ आक्टो.).

इतकें झालें तरी डीवेट हा अजून इंग्रजांचा पिच्छा
सोडला. केप कॉलनी व ऑरेंज्रिव्हर वसाहतींतोळ लोकाना
यांनीं त्यांच्याविषय उठाविलें, तितक्यांत बोथानेहि मिडल-
बर्ग रेल्वेवरील ठाणीं घेतलीं. १९०१ च्या फेब्रुवारीच्या १० व्या
तारखेस लिंकडे डीवेटने केप कॉलनीवर चाल केली पण त्यांत
त्याचा पराभव झाला (१० फेब्र. १९०१) व इंग्रज सेना-
पति फ्रेंच यानेहि बोथाला पळवण्यास लाविलें. शेवटीं यापुढें
विरोध करणें निष्फळ आहे असे ठरवून बोथानें किचनेरशीं
तह्याचें बोलणें लाविलें पण त्याचा उपयोग झाला नाही.

आगस्टमध्ये इंग्रजांनीं जाहीरनामा काडला कीं जे बोअर
पुढारी शरण येणार नाहीत त्यांनीं दक्षिण आफ्रिकेंतून काय-
मचे हद्दपार करण्यांत येईल. पण या धमकावणीचा उपयोग
झाला नाही. केप कॉलनींत फिरून येऊन मारुन लष्करी
कायदा पुढारण्यांत आला. बोअरांचा जमाव अजून २५०००
होता. जानेवारी (१९०२) मध्ये बोअर सेनापति व्हिल्हेमो-
एन शळा पकडण्यांत आलें. दोघांही नाझलानें बोअर
सरकारचे प्रतिनिधी प्रिटोरिया येथें आले व त्यांनीं इंग्रजांशीं
तह्याचें बोलणें चालविलें नंतर व्होरीनींगिंग येथें जनरल
कॅप याच्या अध्यक्षतेखाली प्रतिनिधींची सभा भरून तह्याच्या
अटी ठरविण्या. लष्करी राज्यव्यवस्था मोडून पूर्वाप्रमाणें
मुलकी राज्यव्यवस्था सुरू करण्याचें व एतद्देशीयांच्या मता-
धिकाराच्या प्रभावा विचार स्वराज्य मिळाल्यानंतर करण्याचें
ठरलें. ग्रान्सवाल हें ब्रिटिश अंमलास याच्या अगोदरच जोड-
ण्यांत आलें होतें. रॉबर्ट्स परत गेल्यावर त्याच्या जागी सर
आल्फ्रेड मिलनर हा आला. त्यानें ग्रान्सवालच्या राज्य-
व्यवस्थेची पुनर्रचना केली. न्याय, कायदा, जमाबंदी, वगैरे
खात्यांत सुधारणा करण्यांत आल्या व जोहान्सबर्गला एक
शहर-कौन्सिल देण्यांत आलें. पुढे मिलनरला ग्रान्सवालला
गव्हर्नर कारण्यांत येऊन व त्याच्या मदतीस एक कार्यकारी
मंडळ स्थापून लष्करी राज्यव्यवस्थेची समाप्ति करण्यांत
आली (३१ जून). यानंतर ग्रान्सवालला प्रातिनिधिक
राज्यपद्धति मिळवी म्हणून चळवळ सुरू झाली व शेवटीं
ही मागणी इंग्लंडने कबूल केली (१९०४) आणि त्या-
प्रमाणें १९०५ सालीं ग्रान्सवालला स्वराज्य मिळालें व जनरल
बोथा याच्या हाताखाली एक प्रधानमंडळ बनविण्यांत आलें.
या प्रधानमंडळानें ब्रिटिश हिंदी लोकांचा हक शिंद्याकरून
ग्रान्सवाल हा गोम्या लोकांचाच देश राखण्यांत येईल, असा
आपला निधन जाहीर केला. स्वतःला जोडून न घेतल्या-
नळे मोडून दास करमणेद गांधी व इतर हिंदी पुढाऱ्यांनीं

तुरुंगात टाकलें व ८००० हिंदी लोकांना हद्दपार केलें
(१९०९). नोंदणीचा कायदा न पाळल्यामुळे २५००
लोकांना बौद्धवात गत्तरावा लागला.

दक्षिण आफ्रिकासंघ ज्यावेळीं स्थापन करण्यांत आला
त्यावेळीं जनरल बोथा याला संयुक्तप्रधानमंडळाचा
मुख्य प्रधान करण्यांत आलें. पुढें ग्रान्सवालचा समावेश
यूनीअन ऑफ साऊथ आफ्रिकेंत करण्यांत येऊन त्याची
राजधानी प्रिटोरिया येथें केली (३१ मे १९१०). या यूनी-
अनवर एक इंग्रज गव्हर्नर जनरल असून, त्याच्या मदतीस
एक कार्यकारीमंडळ व एक (४५ सभासदांच) कायदेमंडळ
आहे. गव्हर्नर जनरलचा पगार वार्षिक १०००० पाँड आहे.
ग्रान्सवालमध्ये सर्वांत मोठें शहर जोहान्सबर्ग आहे; कारण
सोन्याच्या खाणींच्या प्रातांतोळ त मुख्य ठाणें आहे. काय-
देकौन्सिलचा ठराव नामंजूर करण्यास गव्हर्नर जनरलला
व्हेटोचा अधिकार आहे

एक हार्बर आणि रेल्वे बोर्ड असून त्याच्या ताब्यांत
आगगाड्या व बंदरे दिली आहेत; याच्या कामासाठी रेल्वे
व हार्बर कड असून त्याचा खर्च आगगाड्या व बंदरांतोळ
व्यापार याच्या उत्पन्नातून भागविला जातो.

इच व झुल्लिथ या दोन्हीहि भाषा सरकारदरबारी चालू
आहेत. आशियाटिक व तद्देशीय लोकांच्याबद्दल कायदेकांनु
करण्याचा अखेरचा अखत्यार ग. जनरल व त्याचें कौन्सिल
यांच्या हातात असतो

बोळणाच्या खाणीपासून बरेंच उत्पन्न होतें; देशात एकंदर
५ हजार चौ. मै. चा प्रदेश या खाणींखाली असून त्यातून
६६४१२२९ टन बोल्टा सन १९१७ त बाहेर निघाला.
देशात मोठेहि बरेंच बनतें; वरील साली १३४७६ टन मोठ
निघालें देशांत एकंदर १६०० च्यावर निरनिराळे कारखाने
आहेत. यातून खाणपेयाचे निरनिराळे पदार्थ तयार करणें,
धातूचे पत्रे, दळण्याच्या चक्या, विटा, कोंल, तेंपातूचे
पदार्थ, सातू, मेणवत्या, एन्जिनियरिंगची यंत्रे, चाकू, काट्या,
कापड, सूत वगैरे तयार करतात. सोने व हिर्यांच्या खाणी-
पासून फार उत्पन्न होतें. सन १९१७ मध्ये ३८३०६३८१
पाँड किंमतीचें सोने व १६६७२९९ पाँडाचे हिरें बाहेर पडलें.

युनिव्हर्सिटीसंस्तीराज बाकीचे शिक्षण सोपीवत्तायाकडे
आहे. प्रत्येक प्रांथेत मुलांच्या पालकांनी निवडून दिलेल्या
लोकांनी एक कमिटी असते व तिची देखरेख प्रांथेवर
असते. बहुतेक (बरिष्ठ शिष्याव) शिक्षण मोफत आहे.
१९२१ सालच्या खनिजसारीप्रमाणें ग्रान्सवालमध्ये हिंदी
लोकांची संख्या १३४०५ आहे.

[संदर्भग्रंथः—उपूडेन-हिस्टरी ऑफ दि बार इन साउथ
आफ्रिका; बोथा-बोअर व बोअर; ब्रांडिस-इन्वेन्शन ऑफ
आफ्रिका, कॅप्टिव्ह-ग्रान्सवाल वॉर; फिट्स पॅट्रिड-ग्रान्सवाल
फ्राम युथुदिन; कृगर-मेमॉयर्स; सीरस-अनेक्सेशन ऑफ

द्रान्तवाल; मोहनसन-लेडोहिमप; प्राग-द्रान्तवाल अँड इटम् मार्न्स.]

द्राम्बे—हमररत्यातून, लोकांना जाण्यायेण्याकरिता रथावरून, जनावरांच्या किंवा यंत्राचींच्या साहाय्याने धांव-पाण्या गाडांस द्राम्बे असे म्हणतात. कधी कधी हिचा उपयोग सामान वाहतुकीकडेहि करतात. जमीनीखालून किंवा वरून फोटसा व इतर माळ नेण्याकरिता, व इतर उपयोगकरिता, सहानया आगगाडीवाहू द्राम्बे असे नाव आहे. पहिली द्राम्बे न्यूयार्क शहरी इ.स. १८३२त बांबलो. हिच्या चाकांना बाहेरच्या बाजूस कडा असत. ह्या तेन्हेच्या द्राम्बे खवरवर नामगेप घाल्या. पुढे इ. स. १८५२ त एका फ्रेंच एंजिनियरने नवीन तन्हेची द्राम्बे न्यूयार्क शहरीस तयार केली. त्याने प्रथम रस्त्यावर अंधे रूळ घालावयाचे त्याच्याखाली लाकडी मुळशार्चे अंधरूण घातले आणि त्यावरवरच्या अंगाला मध्यमार्गी खोबण असलेले रूळ घातले इतक्या पाडलेली खोबण रेल्वेच्या चाकाप्रमाणे, द्राम्बेची कडा असलेली चार्क ह्यात बसव्याकरिता केलेली असे. ती ह्या अमेरिकन तन्हेच्या द्राम्बेना धोक्याची आहे असे उपयुक्त असे. तेव्हा ह्यावर उपाय म्हणून इ. स. १८५५ त फिलाडेल्फिया येथे रूळ—त्याच्या एका कडेला जदमार्स ३ इंच उंच पायरी केलेला असा—घनविभ्यात आला इ. स. १८६० मध्ये इंग्लंडात तेव्हा द्राम्बे आल्या, तेव्हा वरच्या रूळसारखे रूळ वापरण्यात आले.

इंग्लिश लोकांस ह्या पायरीच्या रूळाचा प्रासवादी लागला तेव्हा लंडनमधील बहुतेक ठिकाणचे हे रूळ काढून टाकले लागले. अशा रीतीने इकडे युनायटेड स्टेट्समध्ये पायरीचा रूळ नमुनेदार झाला तर तिकडे युरोपमध्ये द्राम्बे पाडलेला रूळ बहुतेक उपयोगात येऊ लागला. द्राम्बेच्या हथीने पाहिले असता, पायरीच्या रूळपासून पुष्कळ फायदे आहेत; कारण खोबणीत बर्फ, पाण वगैरे साठून रहाते व बळगाच्या ठिकाणी चाकाच्या कडाचा विरोध होतो. तथापि, खोबणीच्या रूळपासून इतर बाह्यानांना प्रास होत नाही. काही अमेरिकेंतल्या मोठमोठ्या शहरी हे रूळ वापरले लागले आहेत.

इ. स. १८७० मध्ये द्राम्बेज् अँक्ट केल्यापासून तिची वाढ फार संपादन झाली. चपटा खोबणीचा रूळ लाकडावर पक्का करून कानीट आलून तयार केलेल्या जमीनीत घडवत. आतापर्यंत द्राम्बे रस्ता तयार करण्यामध्ये फरक झाला असेल तर तो रूळाच्या नमुन्यामध्ये आणि काष्ठी-टच्या पायावर तो बसविण्याच्या पद्धतीमध्येच; इतर कोठे नाही. रूळाचा खालचा भाग चपट असल्याकारणाने, खेव रेंपेत त्याला ताठपणा अथवा जोर नसे; त्याकरिता दोन्ही कडांना खालच्या बाजूस दोन पट्ट्या बांधविण्यात आल्या. या पट्ट्या खालच्या लाकडात मध्य बसत

असल्याकारणाने खेव रेंपेत, वरच्या बाजूस जोर येऊन सपाट्यावरहि सरकण्याची भीति राहिली नाही.

प्रायद्वीप फरक म्हणजे इ. स. १८७२ मध्ये किंगडन रूळ बसविण्यासाठी खोबणाच्या खोबणीवजा ओतोव सुच्या उपयोगात आणल्या. तेव्हा त्याकरिता रूळहि-बदलावे लागले. दोन रुडेच्या पट्ट्याऐवजी त्या सुच्यामध्ये मधोमध नीट बसेल अशी एकच पट्टी जोडून रूळ तयार केल्या तेव्हा १८८० साली वाफेच्या शक्तीने वाहून ओढण्यास सुरवात झाली तेव्हा ह्या वरील रूळाच्या तन्हा मोडून आगगा-डीच्या रूळसारखे खाली वंद बैठक असलेले नवे रूळ काढले. त्यांची जाडी व भारीवपणा फार उपयोगी पडला. दुसऱ्या प्रकारच्या रूळामधील सर्व दोष ह्यात नाहीसे झाले आहेत. हेच रूळ चांगले तयार होऊन, हल्ली सर्व जगभर द्राम्बेकरिता वापरतात

युरोपमध्ये उपयोगात असणाऱ्या द्राम्बेच्या रूळस बहू-तेड एक कडेला खोबण असते. तातील साती, केर, बाकाच्या कडाच्यायोगे बाहेर पडतो. काही थोड्या रूळांनी मधोमध खोबण असते. रूळामधील अंतर सर्व ठिकाणी सारखे नसते. लंडन वगैरे काही मोठ्या शहरी ४ फू. ८ इंच हे रूळामधील ठराविक अंतर दृष्टीस पडते विजेची शाक्ती उपयोगात आल्यावर गाळ्याचे वजन व वेग ही बाबती व त्यामुळे रूळ निघवयोगी ठरून भारी वजनचे (एक याडे लांब रूळाचे वजन १५ ते १०० पौंड असणारे) रूळ वापरले लागले; तेव्हा रूळाचे प्रकार बारवार बदल लागल्याने, कारखानदारास प्राप्त होऊ लागला, म्हणून १९०३ साली एंजिनियर स्टॅन्डर्ड कमिटीने “स्टांडर्ड द्राम्बे” रूळाची लांबी वही वगैरे माप ठरवून टाकिली.

वा फे ने आणि ताराच्या यो ने चालणाऱ्या द्राम्बे.—खडकाळ प्रदेशात घोडे ओढीत असलेल्या गाड्या चालण्यास फार अवघड पडते; म्हणूनच द्राम्बेच्या इतिहासात वाफेच्या शक्तीने आणि तारांनी ओढल्या जाणाऱ्या गाळ्याचे उल्लेख आहेत इंग्लंडात १८८० साली वाफेच्या इंजिनमध्ये पुष्कळ सुधारणा केल्यानंतर द्राम्बेकडे ह्या साधनाचा उपयोग करण्यात येऊ लागला. ताराची पहिली द्राम्बे १८७३ मध्ये सॅन्स फ्रॅन्सिस्कोमध्ये तयार केली. इ. स. १८८४ साली याची सुरवात झाली. या तन्हेच्या द्राम्बेकरिता रस्ता तयार करण्यास फार खर्च येतो व त्याचा वेगहि कमी असतो म्हणून त्या हल्ली मुख्य प्रचारात नाहीत म्हटल्यास चालेल एडंबरो, बर्मिंगहॅम, ब्याटलरू, ब्रिक्सटन वगैरे थोड्या ठिकाणी अशा तन्हेची द्राम्बे उपयोगात आणलेली आहे. फक्त सामान्य पृष्ठाकर्षणाला भारी असा चढउतार आक्रमण्याच्या कामी हिचा चांगला होतो. ह्या द्राम्बेकरिता लागणाऱ्या तारा ज्यातून जातात असे नळ तयार करून रस्तोर्स्ता पाळणें हे फार खर्चाचे काम आहे.

विजेच्या द्राम्बे.—रुघ्या धोब ही द्राम्बेची सर्वसामान्य चालक शक्ति होऊन बसली आहे. ही तीन पद्धतींनी उपयोगितात (१) दोक्यावरची (उंचीची) किंवा ट्रेन्चीची पद्धत. (२) उपच्या नळाची पद्धत. (३) पृष्ठसंयोगाची (किंवा शाकलेल्या नळाची) पद्धत.

(१) दोक्यावरची ट्रेन्ची.—ह्या पद्धतीने चालणाऱ्या माळ्यास विद्युत्प्रवाह दोक्यावर असलेल्या दोन विद्युत्द्राहक तारा-कडून पोहोचतो. हे विद्युत्द्राहक हमेशा रुढ्यापासून अदमास २१ फूट उंच बांधलेले असतात. ताराकरिता रस्त्यावर अदमास ४० यार्ड लांबीवर खांब रोविलेले असतात.

(२) उपचे नळः—काही दुहेरीतून हे उंचीवरून नेलेले विद्युद्द्राहक सप्त नाहींत तेव्हा त्याकरिता उपच्या नळ्याच्या आणि पृष्ठसंयोगाच्या द्राम्बे सेंपे उपयोगात आणलेल्या असतात त्या नळाच्या पद्धतीत विद्युद्द्राहक रस्त्याखालून नेलेले असतात व विद्युत्प्रवाह माळ्यांना केलेल्या हुल्ल्यात विद्युत्क्षयकाच्या द्वारा वर उंचला जातो. ह्यात दोन प्रकार आहे. एकांत नळ कडेला एका रुढ्याखाली असतो व दुसऱ्यात तो दोन रुढ्यांच्या मध्ये असतो. पहिल्या प्रकारच्या द्राम्बे इंग्लंडात फक्त बोर्नमौथ येथेच आहेत; पण विहृएना, मुसेस, वॅरिस, बर्दिन व युडापेस्ट येथे ह्याच द्राम्बेचा उपयोग केला आहे मधोमध नळ बांधलेले आहेत अशा द्राम्बे लंडन, बोर्न, न्यूयार्क, वाशिग्टन वगैरे ठिकाणी आढळतात. कडेला नळ घालण्यात काही कायदे आहेत. रस्त्यात १४ फूट व्यास घड्या कमी लागते, फरसलेला फारसा नाश होत नाही व मध्यकामास खर्च कमी येतो. हे नळ सिमेंट काप्रीटने बांधलेले असतात. यात मोठी अडचण ना असते ती नळातून पाण व पाणी सावते ही होय. लंडनच्या द्राम्बरुस्त्यावर १० यार्डांच्या अंतराने विहिरी बांधल्या आहेत. त्यांत नळातून हें पाण पाणी पडते; या विहिरी गडारांनी जोडून दिल्या आहेत. तेव्हा या नळाच्या पद्धतीस मोठी हुरकट म्हणजे तिला लागणारा नगरदस्त खर्च उंचावरच्या ट्रायीपद्धतीने जर दर मैली, शिगल लाईनला ८००० पॉंड खर्च आला तर ह्या पद्धतीस ११००० पॉंड खर्च येतो.

(३) पृष्ठसंयोगः—ह्या बापणीचा नगरदस्त खर्चच पृष्ठसंयोग पद्धत सोपून काढण्यास कारणीभूत झाला. ह्या पद्धतीचे अनेक नमुने निघाले. त्यातील सर्वसाधारण पट्टा म्हणजे, रस्त्यात दोन रुढ्यांच्या मध्यभागी खोदली घोडे टेविलेले असतात; त्यामधून विद्युत्प्रवाह गाडीतील यंत्रिक यंत्रांवर जातो. हे घोडे एकमेकांपासून १० ॥ १५ फूट अंतरावर असतात; यांना फिरती विजेची कडी असते, ती गाडीखालील सोडयुंनकाच्यायोगे उगी राहून विद्युत्संप्राहक जोडण्याला लागतो व अशा रीतीने गाडीला गति मिळते. पृष्ठसंयोग पद्धतीच्या द्राम्बेगाडीवर विद्युत्संप्राहक मोठा व खोडयुंनक दोन वजन फार भरतें व सवकर उबकर एक मोठा

बद्दलून दुसरा घ्यावा लागतो रस्त्याने जाणाऱ्या वाहनांत कार्यक्षमवाहन कोणतें हें ठरवावयाचें असल्यास, पातलेल्या मोठवलाचा योग्य मोबदला देऊन, रस्त्याची खराबी न बरती लाकण्याने हेही व चटकन उपयोगी पडणाऱ्या सोयीवार याच गाड्या होत असेंच म्हणार्बे लागेल.

रुढ्यावरून चालणाऱ्या द्राम्बेगाड्या प्रवासास पूर्वीच्या साध्या गाड्यापेक्षा फार सुखकर वाटें लागल्या. घोडे जुल-लेल्या वाहनाचे वजन कमी असे, म्हणून भरघाव चाल-णारी, जास्त, मोठ्या व अधिक सोयीच्या वाफेच्या गाड्या त्या ठिकाणी आल्या. पण ह्यात दोष म्हणजे, कमी शक्ति व गाड्या चिंत्तोहि नरी हुल्ल्या केल्या तरी बाधण्यास व वाळ्या-ण्यास खर्च फार. तारानी चालणाऱ्या गाड्यास, जर नष्ट करून घ्यावयाचा असेल तर वाहतुक जास्त लागते. ह्याचा फायदा हाच की, विकट चटउत्तारावर अशा गाडी मुराक्षितपणे जाऊ शकतात व एकदां मुरवात करून दिल्या-वर पुढे खर्च कमी येतो.

विद्युच्छक्तिबंधायक गाड्याचे प्रयोग १८९० साली बार्मी-गहम येथे करून पाहिले पण पुढे अचमत्तानकारक व निर्भ-पयोगी म्हणून त्याचे नांव टाकलें. या गाड्यांनी खर्च फार लागे व त्या मानाने शक्तिबंधय फार कमी होऊन उलट विद्युत्प्रवाहक भाड्याचेच वजन त्यावर फार होई. ज्यांना वाहेरून विद्युच्छक्तीचा पुरवठा होतो अशाच विजेच्या गाड्या फायदेशीर होतात एक गाडीचे वजन कमी, वेग पाहिले तितका जास्त, शक्तिबंधय मोठा, गाडीत स्वच्छता, व आवाज कमी विजेच्या नळ्याच्या (विद्युत्नलिकेच्या) द्राम्बेत जसे फायदे आहेत तसे तोटेहि पण आहेत. त्याचप्रमाणे पृष्ठसंयोगाच्या द्राम्बेमध्येहि, काही गैरसोयी आहेत.

हृतीत लेखी म्हटलो तर दोक्यावरच्या पद्धतीची द्राम्बे पहिली येईल हिच्यातील विद्युद्द्राहक आलेक्यावाहेर उब असून त्यांनी विद्युत्स्थापकांची दुहेरी तिहेरी आवरणें लाग-तील तशीं करता येतात. हिच्या खांब व तारापासून रस्त्यांत काही अडचण येत नाही; व विद्युत्स्थापकीच्या पुरवठ्यास अति-घय पाऊस, बर्फ किंवा इतर हवेतील फरक त्यापासून विरोध येत नाहीं.

द्राम्बे गाड्या—प्रचलित द्राम्बे गाडीचे दोन भाग पाडतां गेतात. (१) चैटक व (२) वरछाची होणारी साडी. साडी ह्या एक सागाडा असून तिच्या योगाने खोबळ्यावर (टुंप्प-वर) बसविला असतो आणि पुन्हा ह्या सागाड्यावर तिच्या पासून चैटक बसविलेले असते. साडामध्ये चालक (मोटार) येथे असतात. ह्याच्या गाडीच्या चैटकी, एका चार चाकी व फिरत्या साडीवर किंवा दोन चार चाकी फिरत्या साड्यावर बसविलेल्या असतात. व फिरत्या साडीच्या पुढील व मागील चाकजोडोमधील अंतर छद्दामासून सात फुटांपर्यंत असत व ते अवघडात अवघड व १६म वजना(बोचा)च्या

निजवेष्टन ठरवितात. एका गाडीवर बहुतांशी दोन चालक (मोटार) येथे असतात.

मेट्रिटन व आयलॅंडमध्ये दुसऱ्याला ट्रामगाच्या फार आहेत. त्यातून एकमजली गाड्यापेक्षा दुप्पट माणसं घेऊन मित्रांय नेकर लोक व विद्युच्छक्ति जवळ जवळ तितकीच लागते. एक मजली गाड्या आठपशीर व वेगवान् असतात. खासरीज आणखी काही ट्रामगाच्याच्या तऱ्हा आहेत, पण त्या फारशा उपयोगीत नाहीत.

ग्या पारी मा हिती.—विद्युद्वाहनात व्यापारी दृष्टीने बराच फायदा आहे. विशेष्या ट्राम्बेच्या तीन पद्धतींपैकी पहिलीला (इक्यावरची ट्रांली पद्धत) खर्च कमी येतो. ह्या तिनही पद्धतीच्या खर्चाचे प्रमाण १, १॥ आणि १ असे आहे. मिंटिश ट्राम्बे सुरू करण्याच्या वेळी अंदाजाने तिच्या खर्चाचे आकडे तयार केले होते ते पुढे दिले आहेत हे आकडे सिंगल लाईनला दर मैली खर्चाचे आहेत.

	पाड
कायम रस्ता पोंडिंग धरून	५०५०
इक्यावरच्या पद्धतीची सामुग्री	७५०
पोपक तारा	४००
गाड्या प्रत्येक ५०० पौड	२१००
गाड्या देवण्याकरिता पडण्यावरील	१२००
एकंदर	१५००

चालविण्याचा खर्च दर (गाडीच्या) मैली	पेन्स
विद्युत्ताक्ति	१५०
हायड्रॉल व कॅल्क्युलरचे पगार	११०
पडव्याना खर्च, मजुरा व सामान	०५५
इतर काही खर्च	०१०
मोडतोड वगैरे	१२५

एकंदर	५१०
-------	-----

गाडाच्या दर मैली १० पेन्स हें उत्पन्नाचें प्रमाण पडे. मेट्रिटनमध्ये असा अनुभव आहे की, विद्युद्वाहनात वाढलेल्या भांडवलावर फारसा नफा होत नाही भांडवल जास्त वाढविले तर (तिफ्ट्याचे पैसे) माडे कमी कडे जातं; त्यामुळे व्हावा तथा नफा होत नाही. वाढतुन जास्त होत चालल्याने त्याकरिता जरूर त्या सोयी कराव्या लागणाने विद्युत्चलित काटकर करण्यास ती स्वतः तयार न करिता पाहेरून धेणे चांगलें तिफ्टे ट्राम्बेकरिता लागण्याच्या विवेच्या एका मूलमानाच्या पडणारी किंमत १०९ पेन्स असते. टाळेच्या वेगारेष्टा गाड्यास काही जास्त वेग दिल्यास काही खर्च कमी पडतो. ट्राम्बे गाड्या पार्सलें वगैरे नेऊ लागण्या किंवा भाळ्याने देण्यात वेळ लागल्या तर उत्पन्नाची वाढ वाढते बहुतांशीला सोयीवार होईल असा गाड्याना आकार देणे अवश्य आहे. ट्राम्बेवर

इन्डुअरन्सच्या खर्चाचा जो एक मोठा बोवा पणतो त्यामुळे विवेच नुकसान होत.

१९-१ अनेवारीतील प्रतिद्व क्षालेच्या आंकड्यावरून असे दिसून येईल की खर्च केलेल्या भांडवलावर ६. स १८०८ त शेंकडा अदमासे ५१ टक्के नफा पडला व १९०८ साली ६३ टक्के नफा पडला.

आतां घोडे, वाक व बोवा ह्या तीन वाड्यांच्या योगाने चालणाऱ्या ट्राम्बेकडे तुलनात्मक दृष्ट्याने पाहू.

विवेचा काळ	विवेचा काळ	पोडयाचा काळ	तुलनात्मक कोष्टक.
१९०७ ते १९०८	१८९६	१८९६	१८९६
२४६४ २२	१००९	२२१ २७	२२१ २७
२१२५५१२८५५	७५१४६६०४७	०५०८०५१५	०५०८०५१५
६८१	६८८	३ ९७	३ ९७
६२६४	७४ ७९	८३ ८१	८३ ८१
१०६५४६२	७५२६८१	४६९६७१	४६९६७१
१००९	१०५१	१ ८४	१ ८४

सह	गाड्या रस्त्याची लांबी.	सोत बसलेल्या माणसांची संख्या	भांडवलावर मिळालेला शेंकडा नफा	मिळकतीवर खर्चाचे शेंकडा प्रमाण	चालू वाटेवर दरमैली चालू	माणवी सरासरी माडे पेन्स.
६८	१८९६	२२१ २७	३ ९७	८३ ८१	४६९६७१	१ ८४

वरील तथ्यावरून हें उत्पन्न होतं की विद्युद्वाहनें मुक्त झाल्याने दर मैली खर्चाचास लागणारे भांडवल वाढतें पण भांडवलावर मिळणाऱ्या नफ्याचे प्रमाण कमी होत चालले. इतकें असून चालू खर्च कमी झाला, मार्गोत बसणाऱ्यांची दर मैली संख्या वाढली व गाडीमाडे प्रमाणाबरोबर उतरले.

द्रोंय अथवा द्रोड—हा देश आशियाचे वायव्येकडील अक्षर आहे द्रोड हागजे पश्चिम व नैऋत्य मिशिया असावा. द्रोडची दक्षिणोत्तर लांबी ४० मैल आहे. रेंदी यापेक्षा मास्त नद्याची. यामधून मॅरेरेस (प्राचीन स्कॅमंडर) नदी वाहत.

आ प्रोतात इमारतीचे लोकूड, ओळ, एहन वगैरे वृक्ष व फलिवडें होतात कापूस, गहू वगैरे पिकतो. येथील बमोन सुपीक आहे.

होमरने लिहिलेली ट्रेडची हकीकत द्याणजे निम्नळ कवि-कल्पना होय. इ. स. पूर्वी ७ व्या शतकादरमि प्रेथियन योळ-वाड येऊन तिने ट्रेडमध्ये घुमणूळ मांडिला असणः. ग्रीक वसाहतीपासून ट्रेडच्या रज्या इतिहासाच्या भागास सुरवात होते. प्रथम येथे एथोलिफ वसाहत झाली. यरानीच आथे-नियनास विरोध केला.

उत्तरेस इलियम, दक्षिणेस आमुस व पथिमेस अत्येव्हा-त्रिआ ट्रेडचास हा ट्रेडमध्ये मुख्य ग्रीक गहूरे होती इलियम शहराच्या ठिकाणी सध्या हिसालिक टेंकाड, हेलेस्पान्टपासून तीन मैलांवर आहे. येथे वस्तुस्थितीने इलियन आथेना देवाला काही बळी दिले. इ. स. पूर्वी ३३४ मध्ये येथील लोकांनी शिक-दरला ट्रेडन युद्धातील शत्रू दाखविली हानें शहरास राज कीय स्वातंत्र्य दिलें इ. स. पूर्वी ३ व्या शतकात स्वतंत्र ग्रीक शहरसंघाचें प्रमुख इलियमकडे होतें. त्याच शत-कात गॅल लोकानी इलियमवर दोनदा स्वारी केली होती २ व्या शतकात इलियमच्या न्हासास सुरवात झाली इ. स. पूर्वी १९० त रोमन लोक ट्रेडमध्ये खिरले किम्मी ग्रानें हें शहर इ. स. पूर्वी ८५ मध्ये घेऊन पुन्हा मोडकळीस आलेल्या स्थितीतच सोडून दिलें परंतु मुलांने ते बाधित ४ व्या शतकांनंतर त्याचा न्हास होत गेला.

ट्रेड या शहराचे अ व सोम — ट्रेडच्या जागी सध्या हिसालिक टेंकाड आहे इ. दादानीसपासून ३॥ मैलावर आहे. त्या ठिकाणी खणून शोध करणाच काम प्रथम लिभन व नंतर विस्तेन जॅरफेड यानी केलें होमरच्या कथानकातील बाराक सारीक छुणाचा जरी त्या ठिकाणी पत्ता लागत नाही तरी काही मोठ्या जागा ओळखता येतात.

दंत कथा.—ग्रीक दंतकथेप्रमाणें टयुसर हा ट्रेड-मधील अतिशय जुन्या शहराचा संस्थापक होय. हा शहराचें नांव हिमथियम होते. त्याच्या वेळेस टयुस व इलेक्ट्राचा मुलगा डार्डेनस हा ट्रेडच्या किनाऱ्यावर एका तापयानरो-वर बाहून आला. टयुसरनें त्याला आपली मुलगी व काही बमोन दिली. टयुसरच्या नंतर डार्डेनस राजा झाला याचा नातु ट्रेडस याने देशाला ट्राय व लोकास ट्रेडन ही नावे दिली. ट्रेडसचा पुत्र इलस यानें इलियन शहर वसविलें. इलसचा नातु प्रायम व प्रायमनें हेक्टर व पॅरिस हे पुत्र होते. पॅरिसनें स्पार्टांतून हेलेनला पळवून आणली. त्यामुळे अंगामेघन-नच्या आधिपत्याखाली ग्रीकांनी ट्रेडला दहा वर्षे वेदा दिला शेवटीं शत्रूला हुलभावणी देऊन एल्फकसे ग्रीक वीर त्यानीं तयार केलेल्या जाकडी घोड्याच्या विस्तीर्ण उदरात बसले इतर सैन्य व आरमार यानी वेदा उठवून परत जाण्याचें ठोंग केलें व लहकरी घोडा मोठ्या ट्रेडन कोकानी शहरात नेला. राम पळल्यावर ग्रीक वीर घोड्याच्या उदरांत वाहून

पडले व त्यांनी आपल्या बांधवांस दरबाजे उपडले. अशा रीतीनें ग्रीकांनी ट्रेड शहर घेतलें.

ट्रिनिदाद—हें ब्रिटिश वेस्ट इंडीज वेटापेकी अतिशय दक्षिणेकडील अपुन जमकेपेक्षा लहान आहे याची लोकसंख्या (१९१०) ३०५०२१. हें उत्तर अक्षांश १०° ३' ते १०° ५०' व पश्चि रे. ६०° ३९' ते ६२° यामध्ये आहे. याची लांबी ४८ मै, रुंदी ३५ मै व क्षेत्रफल १८६० चौ. मैल आहे. उत्तर व दक्षिण भागात पर्वांच्या ओळी आहेत.

भूस्तर, वनस्पति व प्राणी या बाबतीत ट्रिनिदाद हें इतर भागाहून निराळें जाह्मी बॅरफासचा धबधबा व पिच सरो-वर ही दोन कायती विशेष महत्वाची ठिकाणे आहेत. धबधबा ३१२ फूट उंचीवरून खाली पडतो. दलदलीच्या जागी असलेले उजालमुखी कधी कधी टपटस पडतात.

ट्रिनिदाद येथे तेल काढणाऱ्या कंपन्या १९१० साली ११ होत्या. त्या साली ५६०८०१९८ गॅलन कच्चे तेल काढण्यांत आलें बमोन कार मुपीक असून तीत उस व कॉफी ही मुख्य पिकें होतात राश्याच्या माळकीच्या जमिनीत मीथ्यवान लाकूड होतें कोको, साखर, रम, काकडी, कॉफी, तंबाकू, नारळ, इमारती लाकूड, रबर, कामर इत्यादि पदार्थांची निर्यात होते.

त्या वेडावर काढलें होत नाहीत प्राथमिक शिक्षणाच्या सरकारी पद्धतीनें चाललेल्या शाळा असून त्या बहुशेक मोफत आहेत येतकी हा आवश्यक विषय असतो. उच्च शिक्षणाच्याहि सोयी आहेत त्या वेडात लोकसंख्येच्या एकतृतीयास हिंदी लोक असून हिंदुस्थानातून मजूर आणण्याचें काम सरकारी सध्यानें होतें बरिष्ट दर्जाच्या लोकांत ब्रिटिश, फ्रेंच व स्पॅनिश एक असून खालच्या दर्जात निग्रो व चिनी याचा समावेश होतो १०८ मैल लांबीची रेल्वे असून मुख्य शहरांत त्या रेल्वेनेंच अर्थ लागत.

हा वसाहतीवर (ट्रिनिदाद व टोबॅगो) एक गव्हर्नर असून त्याच्या मदतीवर एक कार्यकारी व एक कायदेकौन्सिल असतें कायदेकौन्सलात सरकारी १० व राजनियुक्त १० जणे जांय समासद अवतात. पोर्ट ऑफ स्पेन हें राजधानीचें फार सुंदर शहर आहे. या शहरात मुख्य मुख्य सरकारी इमारती, ग्रंथसंग्रहालय, वनस्पतिशास्त्रास उपयोगी असण एक सुंदर बाग वगैरे आहेत या शहराखिवाय दुसरी शहरें सॅन फॉरेन्सो व जॅरामा ही होत. कोलंबसानें ट्रिनिदाद हें १४९६ साली शोधून काढलें. स. १७९५ पर्यंत हें स्पेनच्या ताब्यात होतें नंतर मार्टिनिक येथून ब्रिटिशानी केलेल्या स्वारांत त्यामा हें मिळालें स १८०२ च्या अमोनस तहानें त्याच्यावर ब्रिटिश मालकी प्रस्थापित झाली.

ट्रिपोली प्रात—हा उत्तर आफ्रिकेंतील प्रात १९११-१२ पर्यंत तुर्कस्तानचा होता नंतर तो इटालीनें घेतला त्याच्या उत्तरेस भूमध्यसमुद्र असून सुमारे १९८० मैलाचा याचा विनाश आहे. यात कमीत कमी पाच जिल्हे येतात.—पुद्

टिपोली, बार्का जंगरपठार (सिरीनेका), ऑजिला ओलवणाची नागा, फेडन व घेंडेस व घाट या ओलवणाच्या नागा. हा प्रांत टगुनीदिया व इजितच्यामध्य असून याचें क्षेत्रफळ सुमारे ४ लक्ष चौ. मैल व लोकसंख्या (१९११) ५,२३,१७६ तद्देशीय आणि ५१६ हजार युरोपीय जशी आहे. दक्षिणेस व पूर्वेस याची सरहद्द ठरली नाही पश्चिमेकडील सरहद्द १८९२ साली फ्रेंचसरकारच्या समतोलानें ठरली. घेंडेसपर्यंतची सरहद्द १९१० साली ठरली. त्याच्या दक्षिणेकडील प्रदेशासंबंधी तुर्कस्तान व फ्रान्स यात लढा आहे.

राजधान्याच्या दक्षिणेच्या बाजूस 'जेवेल' नावाच्या डोंगराच्या रांगेचे टकूट (टेकूक) नावाचे ज्वालामुखीचे शिखर (२८०० फूट) आहे. त्यास टिपोली व फेडन झोलवटा यापर्वत ४०००० मैल क्षेत्रफळाने हयदा-दल-होमरा नावाचे डोंगरपठार आहे. या निमन 'तांब्याच्या हयदा' तून पूर्वी जया वहात होत्या. या पठाराच्या दक्षिणेस पर्वताच्या ओळी असून त्यात जेवेल-एल-मुदा ही विशेष प्रसिद्ध आहे व तीची साधारण उंची २८०० फूट आहे. ओसाड घेंडेस जिल्ह्याच्या पलीवडे पुष्कळसे हिरवे गवत असलेले भाग, खजुराची झाडे व काही पाण्याची तळी आहेत.

नेडीकपाटाच्या ईशान्येस ओलवणाच्या रागा असून त्याचा ऑजिला खांचा म्हणतात. हा ओलवणे नागमोडी खोऱ्याप्रमाणे दिसतात. बार्कापठार हे ह्या प्रांतातील प्रसर्पण असून मुनमधसमुद्राच्या बाजूस ते तटवर्ती प्रमाणे आहे. हवा, पाणी, भाजीपाला यामुळे येथे यन्त्राच कोण वगळती झाल्या व त्यात सायरिनी (वि.पू. ६३०) ही फार प्रसिद्ध होती. सायरिनी, अंगोलेनिया, अंगोलेनाई, बेरेनाईस व बार्का या पाच मुख्य शहरांमुळे याला पेन्टापोलीस असे म्हणत. मिरिनेका पठाराची उंची २००० फूट असून जेवेल असदारला त्याची ३५०० फूट उंची आहे. बगदा पूर्वेस झोलमरथा आघाताचे टोंक आहे. ऑजिलाच्या दक्षिणेस कुफा ओलवणे आहेत. याची संख्या पाच असून क्षेत्रफळ ७००० चौ. मै व ० हजार भटकणारे अरब-बर्बर लोक आहेत. हे ठिकाण सेकसाईटपंचाचे केन्द्र आहे. जोक येथील या पंचाच्या मठाचे महत्त्व जॅरामुब (सिरीनेकातील) येथील मठाबरोबर समजतात, सुपिकता आणि सिरीनेका व बार्का यामधील रस्त्यावरील मध्यवर्ती ठिकाण यांनी ह्या प्रांताच्या दोन्ही बाजूला आहे, पूर्वी सेलुखी पंचाचा येथे तळा होता. परंतु स. १९१० पासून तुर्की सैन्याने याचा ताबा घेतला. घाट समुद्रापासून २४०० फूट उंचीवर असून त्याचा सहाराच्या वाळवंटात समावेश होतो. याच्या मध्यभागी मोठे मैदान असून दरवर्षी यत्रा भरते. या ओलवणात १०००० लोकसंख्या असून बहुतेक इडाबेनीन द्युरेग लोक आहेत जिन्ही संख्या घाट पठारातच आहे. रॅम्पा हे रोमन साम्राज्यात व्यापाराचे व लष्करी शहर होते. घेंडेस

हें गरामोटीस लोकांचे सिडामस असून कॉन्सिलियस पॅलवस मायनरने ते घेतल्याने त्यांचे साम्राज्य लयास गेले. शहर नैर्झत्येस असून त्यात ७००० लोक आहेत. यात अंजीर, खजूर, पदाम व भाज्या विपुल होतात. पुष्कळशा व्यापारी रस्त्यावर हे असून टिपोली, टगुनीदिया व मुदान यांच्याशी याचा संबंध येतो.

हवामान:—टिपोलीचे हवामान नेहमी बदलत असते. दिवसा उष्मा होतो व रात्री थंडी पडते. उत्तरेकडे ५ पासून १५ इंचांपर्यंत दरवर्षी पाऊस पडतो किनाऱ्यावरील उष्णमान ६८ असते.

वनस्पति व प्राणी:—खजुराची झाडे सर्वत्र आढळतात. जोक, फाईन, ऑलिव्ह वगैरे वृक्ष असून बदाम, अंजीर, लाईव, जरदाळू वगैरे फळझाडे येथे आहेत. काही जिल्ह्यात प्रांथे होतात. जनगरात रानजुकर, तरत व कोरुहे ही सापडतात. षंट हा येथील मुख्य प्राणी आहे. शहामृग, गिघाडे वगैरे पक्षी असून निर्घाती मध हा मुख्य पदार्थ आहे.

लोक:—१९ व्या शतकाच्या शेवटच्या ५० वर्षांत येथे खणून वे शोध झाले त्यावरून असे दिसते की, येथे आदिमानव याची वस्ती होती एवढेच नाही तर आर्य-व-रिया, व्हिटी, व व्हिटीन वेटे याप्रमाणे येथे प्रास्तर संस्कृति होती त्याचप्रमाणे अथेंड दगडाचे स्तंभ, ओवडयोथड दगडी स्तंभ, लघरी, वगैरे अवशेष येथे दृष्टीस पडतात. जेथेल्सिंद व इतर चिन्हात 'सेनाम' अथवा तान दगडाचे स्तंभ बरेच आहेत हे स्तंभ बांधण्याच्या लोकांचे बरेच लोक वंशज असावे असे म्हणण्यास बराच आधार आहे. ह्याच लोकांची टिपोलीत वस्ती असून याचा अरवाच्या भटक्या टोळीने हुसकावून दिले होते. यामुळे अरवाचा भरण राजधानीच्या भोंवतालच्या नागात, सिरीनेका, मार्मरिका, व ऑजिला ओलवण यात फार आहे फेडन भागात साहारातील बर्बरांची सद्या जास्त आहे ह्याच्यात निम्रो लोकांचे मिश्रण आढळते वरच्या भागातील बरेच बर्बर अरब बरेच आहेत. या लोकांचेरीज यहुदी लोक येथे असून ते टोळीनांच्या पळेई ईजिप्तमधून आले. हे युरोपाच्या उत्तरीकृत असलेल्या जुजरुझीच्या मुहूर्त राहतात. मोठ्या शहरात याचा भरण असून तेथे तुर्क, मारुटीज, इटालियन, क्रीटन, व दक्षिण युरोपातील व्यापारी व कारागीर राहतात वि. पू ७ व्या शतकात सिरीनेकात वसाहत करणारे प्रांिक अथवा त्याच्यापूर्वी आलेले किनिशियन, ज्यांनी ईसा सत्रात, लेप्सीमॅरा ही मोठी शहर वसविली त्यांचा बाही मागपूस देखील लागत नाही. ईसा दोन्ही शहराच्यामध्य असून ते प्रांताचे मुख्य ठिकाण झाल्यावर त्याला टिपोली (तीन शहरे) असे नाव मिळाले. रोमन काळापासून हेंच नाव कायम असून शिरिशातील टिपोलीपासून हे ओलवण्यासाठी याचे नेट (पथिमा) टिपोली म्हणतात, यावरून या प्रांताचे मुख्य शहर टिपोली हे जगातील एक प्राचीन

शहर असून ऐतिहासिकदृष्ट्या प्रसिद्ध अशा व्यापारी मार्गावर हे बसले आहे. बेंगझी (प्राचीन बेरेनिस) हे कार्कातील मुख्य शहर आहे. किला पटल्यामुळे याचे बंदर अपवादो मुजून गेले आहे. याच्या पूर्वेस मज (प्राचीन मार्का) व डेनोबंदर आहे. मार्सीसुभा (प्राचीन अँपोलोनिया) हे जवळच्या प्राचीन नागरिकी (ऐनशाहृतमेन) द्वारारे व्यापारी ठिकाण होते १८९७ ते १९२३ पर्यंत या जिल्ह्यात तुर्की सरकारने बरीच बळबळ दाखविली व क्रीस्टवांतील अर्धवृद्ध मुसलमानांना येथे आणले.

शेतकी व व्यापार:—ट्रिपोली हा निम्बळ शेतकीचा व व्यापाराचा देश असून यात उद्योगधंदे नाहींत व मिटा खेरीज दुसरे खानेज पदार्थ देखील नाहींत अर्वाण, निकस जमीन व कर वासुळे १० व्या शतकाच्या अखेरीस येथील शेतकीची फार वाईट अवस्था होती यामुळे गव्हाच्याएवजी जंबाची पेरणी होऊन एक तऱ्हेच्या गवताची निर्गत होते गहू, जव, गवत, आलिवूड, केदार, अंमर, खजूर वगैरे पदार्थ होतात. मारिंग, लिंबू वगैरे फळे व भाजीपाला येथे विपुल होती. सर्वत्राचा व्यापार मीक लोकांच्या हातात आहे

पूर्वी येथे निम्नो गुलामाचा व्यापार चालत असे. साप्रत गवत, जव, अंडी, गुरेडोर, स्पेज, अब्या, आणि मध्य-आफ्रिकेतून इस्तिदत, शहामुगाची पिरे, कमायलेली कातडी (बक्याची) व सोने सापडणारी माती या पदार्थांचा व्यापार चालतो. बेगझी प्रांतातून ईजिप्त, मास्डा व क्रीड यांत लखाई मेढ्या पाठवितात. बेंगझीचा व्यापार खेरीज १९ व्या शतकात येथील आयात व निगत व्यापार सरासरी दरवर्षी ७७,००० पौ. होता. येथे खाद्यपदार्थ, कापड, तंबाखू, धातू, व लोखंडाच सामान याची आयात होते. बेंगझी व डेनी या बंदरातून दरवर्षी २१४००० पौ. चा माल आयात व ४५५७०० पौडाचा माल निगत होतो.

जव हे येथील मुख्य धान्य आहे. भटक्या अरवांजवळ डंड, गुरेडोर, व मेढ्या असतात. हे जाडीभरडी लोकराची वरी, चट्या, वगैरे तयार करतात. येथील व सूदनमर्थाळ लोकात चढावी संवय बरीच वाढली आहे.

इज्जतजवळ्याची साधने:—देसात बहुतेक उंटांच्या ताब्यांन व्यापार चालतो समुद्रमार्गाने चालणारा बहुतेक व्यापार इटालियन लोकांच्या ताब्यात आहे व इटालियन जहाज डेनी व बेंगझी येथे थांबतात. डेनी व न्होहसमर्थ विनतारी विबुलीय आहे. १९२० त येथे १५७ मैल रेल्वे होती

राज्यपद्धति:—येथील बली अथवा गव्दूनर जबरलची नेमणूक तुर्की सुलतानाकडून होत असे व त्याच्या हातात दिवाणी व लखरी अधिकार असत. स्थानिक स्वातंत्र्याखेरीज इतर स्वातंत्र्य येथील राज्यपद्धति इतर तुर्की प्रांताप्रमाणे होती. बेगझी अथवा मार्का प्रांताचा कारभार स्वतंत्र अधून ते सरकार फक्त कॉन्स्टांटीनोपलला जबाबदार असे. जाडत, व्हॉन नावाची डोईपडी वगैरेपासून मुख्य उत्पन्न असे. येथे

१०००० तुर्की कौज डेविली असल्याने उत्पन्नापेक्षा खर्च नेहमी जास्त असे. १९००-०५ या वर्षात दरवर्षी सुमारे १५०००० पौट उत्पन्न असून १५०००० खर्च होता. पैकी १००००० पौड लष्करासाठीच खर्च असता.

इतिहास:—सिरिनेका व ट्रिपोली यांचा प्राचीन इतिहास साधारण सारखा पण वेगळा आहे. सिरिनेकात प्रथम मीकानी बसाहत केली, नंतर तो प्रात टेलमीच्या ताब्यात गेला. शेवटी रोमन लोकांनी हा प्रात काबीज केला. ट्रिपोलीत प्रथम क्रिनिशियन लोकांचा बसाहत होती. यानंतर यावर कार्यजवा अंमल बसला व त्याच्याप्रमाणे याची स्थिति होत गेली रोमन लोकांपासून यास ट्रिपोली हे नांव प्राप्त झाले ५ व्या शतकात ट्रिपोली व सिरिनेका हे प्रांत चूड्डाल लोकांनी जिंकले याची सत्ता पुढील शतकात बेली सॅरियस नावाच्या वायसन्टाईन सेनापतीने मोडली. ७ व्या शतकात अरबांनी हा देश उध्वस्त करून येथे इस्लामी संप्रदायाची स्थापना केली. यावेळेपासून बरीच शतकेपर्यंत हा देश ट्युनिशियाच्या राजांच्या ताब्यात असे येथे अमर याने १३२१ साली स्वतंत्र राज्य स्थापन केले व मघली १५ वर्षे खेराज करून स. १४०१ पर्यंत ट्रिपोली याच घराण्याच्या ताब्यात होता. स. १५१० त हा देश स्पेनच्या फर्डिनांडने जेझून १५२८ साली सेंट ऑनच्या सरदाराना दिले परंतु ड्रेगुड व सिवान नावाच्या वांच्यानी स. १५३३ त सरदारांना हुसकावून दिले. ड्रेगुडच्या मृत्यूनंतर ट्रिपोली व कॉन्स्टांटीनोपल यांच्यातील संबंध बराच ढिला पडला परंतु भूमध्यसमुद्रात ट्रिपोलीच्या चाच्यावर बरीच दहशत बसली. १७१८ साली अहमदशाहा कॅरमॅनला हा बध्द जवळ स्वतंत्र झाला. खंडणी अथवा 'नजराब्या' च्या रुपाने तुर्की सत्ता त्याने मान्य केली व आपण राजप्रतिनिधि असल्याचे दाखविले. स. १८०१ मध्ये येथील पाशांने आफ्रिका भूमध्यसमुद्रातील व्यापाराचा वांच्यापासून बचाव होण्याकरिता जी खंडणी अमेरिका देत असे तोपेक्षा शास्त्र मागणी केली. अमेरिकेने तो नाकबूळ करून युद्ध जाहीर केले. ४ वर्षे लढाई चालून अखेरीस पाशाचा आपला मागणी परत प्यावा लागली. स. १८१५ त पुन्हा अर्सेच अमेरिकेची युद्ध झाले परंतु या वेळेला मुद्रा पाशाच्या द्वारे खावी लागली. इ. स. १८३५ त येथे आपसात लढाई होत आहे असे पाहून तुर्कींनी हा प्रदेश साम्राज्यास जोडला. फ्रेंचांनी ट्युनिशिया घेतल्याने (१८८१) तुर्कींनी आपली शिवंदी वाढविली. स. १८८९ च्या ऑगो फ्रेंच तहाने मध्यसमुद्रा फ्रेंच अंमलाखाली असल्याचे मान्य झाल्याने समुद्रकाठच्या प्रदेशाबद्दी बराच लढा पडला. सेनुसाईटसारख्या अर्था भाषिक व अर्था राजकीय संस्थांचे ट्रिपोलीत बरेच प्राचल्य आहे. १९११-१२ च्या दरम्यान इटली व तुर्कस्थानमधील लढाई होऊन लडाईनंतर, ट्रिपोली व बेंगझी या अद्यागिरी तुर्कस्थानापासून इटलीला मिळाल्या. या दोन्ही अद्यागिरींनी मिळून 'लिबिया इटालियाना' असे नांव देण्यात

आले. पण या दोन्ही महाशिरांची राज्यव्यवस्था स्वतंत्र रीतीने हांकली जाऊ लागली. इटली व तुर्कस्तानमध्ये जो तह झाला त्याला मान्यतेने संमति दिली व प्रत्येकानेच तिच्या गाभित संमति होतीच ट्रिपोलीवर तुर्कीची सत्ता या पुढे जरी राहिली नाही तरी ट्रिपोलीमधील तुर्कांचे हितसंबंध राखण्याकरता, ट्रिपोली येथे एक अधिकारी व एक धर्माधिकारी नेमावयास मुलतानने इटलीकडून व खली मिळविणी होती व मुसलमान लोकांना सार्वजनिक प्रार्थनेच्या वेळेला, तुर्कस्तानच्या मुलतानाला खलीपा अशेहि संबोधण्याची परवानगी इटलीने दिली होती.

लॉरेन येथील तहान्वये तुर्कस्तानने ट्रिपोलीमधून आपले सैन्य काढून घेण्यास लागलीच सुरवात केली. नंतर इटलीने या मुलखात शांतता राखण्यास सुरवात केली. बेफेरा नावाच्या जातीच्या लोकांनी इटलीचे वर्चस्वतावडतो व कबूल केले. पण यथेष्ट लोक मात्र त्याला कबूल होईनात. जेव्हा नेफुस्ताचा मुख्य शरर जातोच नायफ सुलेमान एल वरुनी हा इटालियन लोकांचा पक्षा द्वेष्य होता. तुर्कस्तानच्या ताब्यात उरलेली ट्रिपोली होती त्यावेळी ट्रिपोलीतर्फे तुर्क-पालमेंटमध्ये याची निवडणूक झालेली होती. याला पाया हा फिदाय देशात आला होता. याने ट्रिपोलीच्या जवळच एका जंगलात आपले स्वतंत्र राज्य स्थापन केले होते. तो पॅन-इस्लामिझमच्या चळवळीला पुरा अनुकूल होता अशा प्रकारचा या पुढे सरदाराला गण्य वसविणे नव्हत जवळ अशक्यच होते. तेव्हा इटलीला त्याच्यावर सैन्य पाठवणे भाग पडले. स. १९१३ च्या ऑगस्ट सप्टेंबरपर्यंत त्याने इटलीला दाद दिली नाही पण पुढे त्याला नादाला हाऊन त्याने पुरोष-पणे पलायन केले हा काठा काढून टाकण्यावर सर्व ट्रिपोली ही ही म्हणता इटलीच्या ताब्यात आला.

अशा रीतीने अंतस्थ शांतता प्रस्थापित केल्यावर बंदरे मुधारणे, रस्ते तयार करणे, शाळा व इग्यालये स्थापन करणे, आरोग्यमंडळे काढणे व शेतकी व उद्योगधंद्याला उत्तेजन देणे या गोष्टींचे इटलीने आपले लक्ष पुरविले. ट्रिपोलीच्या पुनर्वर्तनेसाठी इटलीच्या लोकांनीहि पुष्कळच द्रव्यसहाय्य केले ट्रिपोली हा मूळचा इटलीचा पण तो पुढे तुर्कांचे गेला होता. तेव्हा तो परत मिळाल्यावर इटालियन लोकांनी आनंद वाटणे साहजिकच होते. पुष्कळ इटालियन लोक ट्रिपोलीमध्ये वस्ती करण्यास जाऊ लागले, व तेथे शेत-कीचा धंदा करण्यास त्यांनी सुरवात केली; पण इटली सरकारने याला उत्तेजन दिले नाही. ट्रिपोलीमधील अरब व बंदर लोकांमध्ये इटालियन सत्तेविषयी प्रेम व विश्वास उत्पन्न व्हाय व त्यांनी वंदास प्रवृत्त होऊ नये हा विशिष्ट हेतू मनात धरून बंदर लोकांच्या अग्र अरब लोकांच्या ज्या जमिनी होत्या त्या जमिनीवरील त्यांचा ताबा इटलीने काढून घेतला नाही. पण इटालियन सरकारचा हा उद्देश साम्य झाला नाही. ट्रिपोलीनंतरच ट्रिपोलीनजीकचा बंगाली उर्फ शिरैने-

काचा प्रदेश इटलीला मिळाला होता. पण या राष्ट्राप अद्यापि इटलीला शांतता प्रस्थापित करता आली नव्हती. येथे अद्यापिहि तुर्कांचेच प्राबल्य होते व येथील बंदरखोरांना कोणुन सरकारने साहाय्यहि होते याचा परिणाम ट्रिपोलीमधील या पुढे जातोवर झाल्याशिवाय राहिला नाही. या शिरै-नैकामध्ये सेनूसाइट लोकांचे प्राबल्य होते व त्यांचे जातभाई फेझानी लोक यांचे ट्रिपोलीमध्ये वास्तव्य होते.

१९१४ साली महायुद्धाला सुरवात झाली. त्यावेळी ट्रिपोलीमध्ये वरील प्रकारे स्थिति होती इटलीने अद्यापि ताटस्थच राखिले होते. १९१४ च्या सप्टेंबरमध्ये सेनू-साईट तोंड लोकांच्या विषाणूविरुद्ध, फेझानी लोकांनी ट्रिपोलीमध्ये बंड केले; व मुसूक व इतर बंदरावर त्यांनी ट्रिपोलीमध्ये बंड केले; व अरब एल अविद याने मुसूक येथे आपली सत्ता स्थापन झाल्याचे जाहीर केले अशा रीतीने हा बंडाचा घणा भराने पत्तळ लागला. त्यामुळे जबरल मियानीला फेझन शहर छोडणे भाग पडले. जनरल मियानीच्या या कडामुळे घट व घटनेस या ठिकाणच्या फौजेला संकटात घडण्यासारखे झाले. तेव्हा घटामधील सैन्याने प्रजापचा मुलखाचा आश्रय घेवला व पश्चिममधील सैन्याने ट्युनी-शियन साहारा या ठिकाणी वस्ती केली पण लवकरच इटालियन सैन्याने दोन्ही ठिकाणी पुन्हा निजून घेतली पण ट्रिपोलीच्या पूर्वे भागात इटलीला अपयश मिळाले, तेथे सेनूची लोकांचे वर्चस्व स्थापन झाले व त्यांनी ट्रिपोलीमध्ये इटालियनविषयी द्वेष पसरविण्यास सुरवात केली तुर्कस्तान व जर्मनी या राष्ट्रांनीहि याला प्रबोधाने साहाय्य केले. १९१५ साली इटलीने ऑस्ट्रियाविरोध सहाई पुकारताच या सेनूची लोकांनी एकदम बंड उभारले त्यामुळे इटलीला मोठ्या कष्टाने आपले सैन्य ट्रिपोलीमधून काढून घ्यावे लागले ट्रिपोली व इमेस घुबडीच कथय ही बंदरे इटलीच्या ताब्यात उरली होती व त्याचे संरक्षण करण्याचे इटालियन लोकांनी टाकिले अशा रीतीने ट्रिपोलीमध्ये तुर्की लोकांचे वर्चस्व स्थापन झाल्यामुळे ट्रिनिशियात व अल्जीरियातहि बंड उभारण्याची घटणट ना लोकांनी सुरू केली पण तेथे त्यांना यश आले नाही. १९१६ साली इटालियन लोकांनी झुआसचे बंदर काबीज करून घेतले.

१९१६ सालच्या सप्टेंबरमध्ये, सुलेमान एल वरुनीची स्वारी युरोपमधून अचानकरीतीने ट्रिपोली, येथे आली. येताना त्याने तुर्कस्तानच्या मुलतानाकडून आपल्याला ट्रिपोली, ट्युनीस व अल्जीरियाचा सुभेदार नेमण्याबद्दलचे फर्मान आपले होते तो मिश्रदा येथे आला व त्याला साधान एल स्टेबी व नूरी बे या पुढे सादारानी साहाय्य करण्याचे अभिवचन दिले. याच्या साहाय्याने मुलतानने इटलीच्या सैन्याला सळो का पळो करून सोडले होते. १९१७ साली ट्रिपोलीत सेनूची लोकांचेच वर्चस्व होते. पण हळू हळू सुलेमान व साधान स्टेबी यांच्यात व सेनूची

लोकांतच दुफळी माजू लागली होती. अशी स्थिति पाहतांन नूरा व यान ट्रिपोलीमधून आपला पाय काढला. त्याच्या बदली सुलतान मुरादचा नातु राजपुत्र ओस्मान फूआद याला ट्रिपोलीत पाठविण्यात आले. त्याने ही दुफळी सोडून टाकण्याचा प्रयत्न केला पण त्यात त्याला यश आले नाही.

१९१८ साली महायुद्ध संपले. या युद्धात जर्मनीचा पराभव झाल्यामुळे तुर्कस्तानची नांगी झिली पडली त्यामुळे इटलीला ट्रिपोली व सिरेंनैकामध्ये आपले वर्चस्व स्थापन करण्याची संधि प्राप्त झाली. इटलीने शक्य तो सामान्य हे प्रकरण भिडविण्याने ठरविले एलबेझी व इतर जालि-नायकाशी इटलीने बोलणे सुरू केले १९१९ साली इटालियन सरकारने जाहोरनामा काढून ट्रिपोलीमधील सर्व लोकाना स्वातंत्र्य दिल्याचे जाहीर केले बिरनिराळ्या जातीच्या नायकाना इटालियन गव्हर्नरच्या सल्ल्याने आपापल्या मुलखावर राज्य करावे असे ठरविण्यात आले त्यामुळे हळू हळू ट्रिपोलीमधील स्थिति सुधारत चालली; व १९२१ साली इटलीला ट्यूनीशियामध्ये काही आर्थिक सवलती मिळाल्या.

शहर.—ट्रिपोली (टॅराबुलस इल-पावे अथवा यथि-मेकडील ट्रिपोली) हे उत्तर आफ्रिकेतील ट्रिपोली विलयत (प्रांत) चे मुख्य शहर असून हे भूमध्यसमुद्रातील एका भूखिावर वसलेले आहे. उ. अ. ३०° ५४' व पू. रे. १३° ११'. प्राचीन किल्ल्याची रांग बंदराच्या एका बाजूचे संरक्षण करीत असून दुसऱ्या बाजूस अंतर्दुर्ग आहे हा दुर्ग स्पॅनिश सत्तेच्या वेळचा असून यांत गव्हर्नर राहतो पश्चि-मेस ओसाड मैदान असून पूर्वेस हिरवीगार असलेली मोशि-याची ओलवण आहे या ओलवणीत कारामान्लियन सुलतानांच्या कवरी व सिद्दी हर्मांदाचा वारा घुपट असलेला फुवा आहे. शहर दिसण्यात रमणीय असून त्यावर पौरस्त्य छटा दिसते. तुर्क लोकांच्या वस्तीत मशिदी आहेत. मोठी मशीद व पाचा मशीद यांचे मनोरे अष्टकोनी आहेत. बऱ्याच रस्त्यावर कमानी आहेत. बंदराजवळ एक रोमन विजयकमान आहे. हिचे काम ऑटोमनियन बादशहाच्या कारकीर्दीत सुरू होऊन मार्कस ऑरेलियसच्या वेळेस ते पुरे झाले.

रेशीम, गालिचे व काळीव्हा चामडे यांचे काम लहान प्रमाणावर येथे चालते हे व्यापारी शहर असून याच मार्गाने भूमध्यसमुद्राचा साहाराशी व्यापार चालतो. येथील लोकसंख्या (१९२०) ७३००० असून तोंत बर्बर, अरब, तुर्क, यहूदी, माल्टीज इटालियन व निग्रो हे लोक येतात. स्थानिक व्यापार यहूदी व माल्टीज लोकांच्या ताब्यात असून समुद्र-मार्गाने होणारा व्यापार इटालियनांच्या ताब्यात आहे. इट-लीचा ताबा झाल्यानंतरही माहिती देशवर्णनाखाली आहे.

[संदर्भग्रंथ—ए. प्रि. ब्रिटिश आरमारी खात्याने प्रसिद्ध केलेले—ए हँडबुक ऑफ लिबिया (१९२०), ब्रिटिश परराष्ट्र खात्याने प्रसिद्ध केलेले—इटालियन लिबिया (१९२०)].

ट्रिबिझॉन्ड—हे आशियामध्यनमधील शहर असून काळ्या समुद्राच्या आग्नेय कोंपल्यावर आहे. ग्रीकांनी येथे वसाहत केल्यापासून हे व्यापाराचे केंद्र बनले. हे अर्डीच शतके पर्यंत एका साम्राज्याच्या राजधानीचे ठिकाण होते. इराण, मध्यआशिया व इतर देश यातून युरोपात जाणारे जिनस या बंदरातून जात असल्यामुळे या शहराचे महत्त्व वाढले आहे. आशियामध्यनरच्या बाजूला उंच पर्वत आहेत. शहरा. भोवती पूर्वी बांधलेल्या भिंती आहेत येथे हवा उत्तम असते. जुन्या शहराला हल्ली काले असं म्हणतात व येथे तुर्क राहतात याची लोकसंख्या ४० हजार असून निम्मे मुसलमान व बाकी ख्रिस्ती आहेत हे प्राताचे मुख्य ठिकाण आहे.

पूर्वी येथे सीनोप लोकाना वसाहत केली होती पर्वतामुळे हे शहर जमिनीपासून निराळे झाल्यामुळे हेलेनिक राजाच्या वेळी हि याची प्रसिद्धि फारशी नव्हती १२०० साली बायसंडाइन साम्राज्याचा नाश झाल्यावर आलेक्झंडर बार्निअस याने येथे राज्य स्थापून किजान्यावरील बराच प्रदेश आपल्या सत्तेखाली आणला. स. १४९१ त दुसऱ्या महंमदाने हे शहर घेतल्यावर या राज्याचा नाश झाला पर्वताच्या योगाने हे राज्य संरक्षित असल्यामुळे ऑटोमन, सेल्युक वगैरेच्या हव्याच्या त्यावर काही परिणाम झाला नाही राजवराण्यातील ख्रियांची सौंदर्याबद्दल त्याति जसल्यामुळे आजूयाजुच्या अनेक राजे-लोकांची लंभे या कुटुंबातील मुकाशी झाली होती. राज-वाडा फार भव्य होता बऱ्या लोकांत पैस व अर्जाति वाटली होती. राजाना विद्याभिरुचि असल्यामुळे अनेक विद्वान तेथे राहिले होते व ग्रंथसंग्रहालयात उत्तम ग्रंथाची भर पडली होती. शहरात उत्तम घरे, देवळे मठ व बागा होत्या सेल्यु-काचा राजा पहिला आझोनिकस याने शहरावर दोनदा स्वारी केली पण तीत त्याचा पराभव झाला त्या वेळच्या राजाना बांधलेली किल्लेक देवळ अद्याप कायम असून त्याच्या बरील खोदकाम प्रेक्षणीय आहे.

ट्रिपोस्टे—हे शहर ओरिंटूयातील एक बंदर आहे. त्याचे लोकसंख्या १९१० साली २६००० होती, पैकी १ इटालियन असून बाकीची जर्मन, ज्यू, ग्रीक, इंग्लिश व फ्रेंच आहे. हे शहर ट्रीस्टच्या आखातावर वसले असून याचा देखावा फार रमणीय आहे येथे १६८० साली बांधलेला एक किल्ला आहे. या शहराचे जुने व नवे असे दोन भाग आहेत यापैकी नवीन भाग बंदरकृति आखाताच्या सपाटीवर वसला आहे. यातील रस्ते रेंद असून येथील कित्येक चीक शिल्पचानुय-युक्त स्मारकाना निभुपिले गेले आहेत येथील सांटा मराया-भगोरचे ख्रिस्ती देवालय बेसुइट लोकांच्या शिल्पकलेचा उत्कृष्ट मासला होय. हे देवालय इ. १६२७ ते १६८२ च्या दरम्यान बांधले. येथील पुराणधर्मी ग्रीक देवालय बायसंडाईन

पदवीने वाघलेल्या ऑस्ट्रियातील सर्व इमारतीत उत्तम आहे. ही इमारत स. १५८२ त बांधली. येथील इतर महत्त्वाच्या इमारती म्हणजे म्हाणजे नगरभवन, प्रांतिक प्रतिनिधिसभा-घर, व्यापाराची कचेरी वगैरे होत. येथे एक मोठी नौकानयन संस्था व पदार्थसंग्रहालयही आहे.

या शहराचे पेट्रोल सुद्ध करण्याचे, रासायनिक द्रव्ये तयार करण्याचे, सावग यंत्रणियांचे, जहाजांचे तयार कर-ण्याचे, रेशम कातण्याचे असे अनेक कारखाने आहेत. या शहराच्या अवाढव्य व्यापाराकरिता बंदरात बऱ्याच सुधारणा केल्या आहेत. या बंदरातून ऑस्ट्रिया देशात कापूस, चुंगी, कापड, कोंफी, कोळसा वगैरे जिनस येऊन पर-देशी लोकर, गरम कपडा, साखर, त्रागद, वगैरे जिनस जातात.

इंद्रियके, हेन्रिक व्हॉन (१८३४-१८९६)—हा जर्मन इतिहासकार व राजकीय लेखक हेन्रेन येथे १५ सप्टेंबर १८३४ रोजी जन्मला. त्याच्या बापाला संवत्सवच्या सैन्यात मोठा हुद्दा होता. पुढे तो व्हॅनेनचा गव्हर्नर झाला हेन्रिक हा बाहेरा असल्यामुळे त्याला सार्वजनांक कामात लक्ष घालता आले नाही. लिपूझिग व बॉन येथील अभ्यासक्रम पुरा झाल्यानंतर तो लिनिंग येथे इतिहास व राजनीति यावर व्याख्याने देत असे. विद्याभ्यास रत्याची विसृष्टण छाप असे. तो त्यावेळी उदारमतवादी असे, सर्व लहान मोठी संस्थाने एक होऊन, जर्मनीची पटना व्हावी, अशी त्याची उत्कट इच्छा होती. १८६६ सालच्या युद्धात तो त्याची प्रशियापक्षाची फळकळ झाली यत्नाने शाली का तो वॉलिनला जाऊन प्रशि-याच्या प्रजेत स्वतःची गणना करू लागला. हेन्रीह व संवत्सनी या दूची खालसा पन्नाया यार्सर्धी एक कडक लेख त्याने लिहिला, त्यामुळे बापलेकांचे विवसले. १८७४ साली तो वॉलिन येथे प्रोफेसर झाला. पुढे एका ऐतिहासिक मासिकाचा संपादक झाला. तदन पिढीच्या मनःसंस्कृतीचे बरेचसे ध्येय त्याच्याकडे आहे. सोशियालिस्ट, पोललोक व रोमन कॅथॉ-लिक लोक, यांचा पाठव करण्यास सरकारास त्याने पुढे दिली. तो ब्रिटिश लोकांचा कष्ट दुष्मन् होता व १९ व्या शतकाच्या अखेर ब्रिटिशांच्या विरुद्ध उत्पन्न झालेल्या वाता-वरणास ह्याच कारणीभूत आहे अखेरीस तो नेमस्त रुढमत-वादी झाला. २८ एप्रिल १८९६ रोजी तो वॉलिन येथे मरण पावला.

इतिहासकार या नात्याने त्याची योग्यता अत्यंत मोठी आहे. त्याचा इतिहासाचा अभ्यास मुत्सदी दृष्टीचा आहे. प्रशियाच्या पलीकडे त्याचे लक्ष बहुतेक जात नसे. १९ व्या शतकातील जर्मनीचा इतिहास हा त्याचा मुख्य ग्रंथ होय. हे पुस्तक नीट क्रमवार लिहिले नाही. परंतु यांत त्याची भाषा-शैली, व चवलेल्या मोठी लिहिण्याची पद्धत ही चांगली दिसून येतात. याशिवाय त्याचे आणखीही बरेच लेख आहेत.

इंद्रियके-ऑस्ट्रियाच्या राज्यात असलेल्या टिरोल प्रांताच्या दक्षिण भागाची राजधानी बॅंझजे नावाच्या एका नदीच्या तीरावर हे शहर वसलेले असून शहराच्या भोवती प्रवेड तट असल्यामुळे व चोहोबाजूने मध्य मधून वुरुड धसल्याने या शहराला फार वळकटी आली आहे. या शहराच्या भव-ळव थोडक्याला अंतरावर दोंस ट्रेडे नावाचा एक अनेक फिला आहे व अद्याव प्रकारचे फिले ट्रेटच्या इतर दिशा-नाही बापलेले आहेत. या शहरात मोठे राजवाडे असून शहर फार रमणीय आहे. अनवपाने, भव्य प्राधान्यमीदरे, मोठे ग्रंथसंग्रहालय, उट्टे कवीचा पुस्तक, विस्तीर्ण टाऊनहाल यामुळे सर शहराच्या रमणीयतेत भरच पडली आहे. ट्रेट हे उद्योगधंदे अगर व्यापारासाठी मुख्य प्रसिद्ध नाही. ऐतिहासिकदृष्ट्या ट्रेटला पुष्कळ महत्त्व आहे. ट्रेटच्या इति-हासात 'कोन्स्टा ऑफ ट्रेट' उर्फ ट्रेटची धर्मपरिपद इला फार महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

१५ व्या शतकामध्ये पोपच्या सत्तेलाई नियंत्रण घालणारे एक धर्ममंडळ अशाचे अशी इच्छा लोकांच्या मनात प्रारंभित झाली होती व कान्स्टंटन व वसेल येथे त्या प्रकाची धर्ममंडळे स्थापन करण्याच्या प्रयत्न झाला होता. पण आपल्या धर्मविषयक, दुसरीकडे भाष्य मगध्याचा कोणा-काही अधिकार नाही असे पोपने जाहीर केले. त्यामुळे लोकाना खेड आले. पोपच्या जुलमी आह्वाणार्थ सुधा-रणा घडून आणविण्याची जहरी तीव्रतेने भातू लागली. फान्सचा बादशहा, चार्लस बादशहा, व जर्मनीतील राजे इत्यादि सर्व राजकीय सत्ताधीशानीही पोपच्या सत्तेला आळा घालणारे धर्ममंडळ असावे असे अग्रहासारने प्रतिपा-दन केले. चार्लस राजाने मोठी धर्मपरिपद भरविण्याची सूचना केली व त्याप्रमाणे पोपकडूनच त्याने त्याबद्दल एक फर्मान काढवले ट्रेट येथे ही बैठक भरण्याचे ठरले. बैठकीपुढे तीन महत्त्वाचे मुद्दे चर्चेला निघावयाचे ठरले होते. (१) धार्मिक मतमतागत्या गलबला अधिकारयुक्त याणाने मिटाविणे, (२) धर्मसंस्थामधील अग्र्यवत्संस्थे सुधारणा करणे (३) ख्रिस्तेतरांच्या विरुद्ध मोहोम काठ-व्याचा विचार करणे.

पण फर्मान निघाले तरी पोपने शक्य तितकी दिरंगाई करून परिपट लाविले विरुद्धी लावण्याचा प्रयत्न केला. पण शेवटी वन १५४५ च्या डिसेंबर महिन्याच्या १३ च्या तारखेस धर्मपरिपदेला सुरवात झाली. पण धर्मपरिपदेचे कार्य कशा प्रकारे चालवण्यात यावे यासंबंधीची निश्चित दिशाच धर्मपरिपदेने आली नसल्यामुळे पोपने ठराविलेल्या दिशेनेच धर्मपरिपदेचे कार्य चालावे असे ठरले. ट्रेटमध्ये इत्युत्पन्न प्रतिनिधींचे बहुमत असल्याकारणाने व शहराच्या देशातले पुष्कळसे प्रतिनिधि येणे शक्य नसल्यामुळे पोपचाच पक्ष प्रबल होता. सभेचा अग्र्यवत्सुही पोपचाच पक्षपती असल्यामुळे रोमन कॅथोलिकांचेच वर्चस्व अधिक होते.

त्यामुळे चार्लस राजाला चीड आली. पुढे ट्रेंटमध्ये सांथीचा उपद्रव झाल्याच्या निमित्तावरून बोलीना येथे बैठक सुरू व्हावयाचे पोपने ठरविले यामुळे चार्लसने पोपला न विचारता ऑगस्टमध्ये येथे रोमन कॅथोलिक व प्रोटेस्टंट या दोन्ही धर्मपंथांनी छोटीशी परिपद भरविली व ट्रेंटच्या धर्मपरिपदेची बैठक खलास होऊन तोंडील ठराव सगळीकडे जाहीर होईलवेतां, आंगसबगमधील परिपदेने केलेले ठराव आपल्या साम्राज्यात बंधनकारक आहेत असे त्याने जाहीर केले. अशा रीतीने चार्लस व पोप यांच्यामध्ये वेदनाब होऊन त्याचे भयंकर परिणाम होतील असे दिसू लागले. पण याच आणीबाणीच्या प्रसंगा पोप हा ख्रिस्तवादी झाल्यामुळे सर्व परिस्थितीला निराळेच बळण लागले.

मृत पोपच्या मादीवर तिसरा ज्यूलियस हा बसला. याने १५५१ साली कार्डिनल क्रेंस्टियोच्या अध्यक्षतेखाली, ट्रेंट येथे चाललेली व मध्यंतरी बंद पडलेली धर्मपरिपद पुन्हा बोलावली. या धर्मपरिपदेस जेसुईट, लायनेस, सल्मेरोनि इत्यादि धर्मपंथांचेहि प्रतिनिधि येण्यात आले. चार्लस राजाच्या आज्ञेवरून, जर्मन प्रोटेस्टंट प्रतिनिधीनाहि या परिपदेत भाग घेतला. पण फ्रेंचाचा एकहि प्रतिनिधी आला नाही व स्वेनच्या धर्मगुरूनाहि तटस्थ राहण्याचे ठरविले इतक्यात सन १५५२ मध्ये सॅक्सनीच्या राजाने बंडाचे निशाण उगारल्यामुळे धर्मपरिपदेचे कार्य लावणीवर टाकण्यात आले.

पुढे १० वर्षांनंतर ट्रेंट येथे तिसऱ्यांदा धर्मपरिपद भरली. सन १८६२ च्या जानेवारीमध्ये या परिपदेच्या कामास सुरवात झाली. प्रोटेस्टंट प्रतिनिधीाहि या बैठकीस हजर होते पण मागील अपुण्या राहिलेल्या परिपदेचाच उत्तरभाग म्हणजे हा परिपद असे चौथ्या पायसने जाहीर केले. त्याला कोणी कबूल होईनात. मागील धर्मपरिपदेच्याहून हा पूर्ण स्वतंत्र परिपद आहे व तिला मागील परिपदांमधील ठराव रद्द करण्याची अखत्यारी आहे असे प्रोटेस्टंट व फ्रेंच प्रतिनिधि यांचे म्हणणे पडले. शेवटी कसा तरी समेट होऊन परिपदेच्या कार्यस सुरवात झाली. परिपदेत काही महत्त्वाचे ठराव पास झाले पण धर्मसंस्थांमधील दोष नाहोसे करण्याच जे मुख्य काम ते अपुरेच राहिले. पोपचा सत्ता पूर्वाग्रहामार्गेच दडमूळ राहिली. धर्मपरिपदेचे ठराव पोपच्या संमतिशिवाय बंधनकारक व्हावयाचे नाहीत असा ठराव पास झाला. धर्मविरुद्ध पुस्तक कोणती आहेत हे ठगविणे, धर्मग्रंथ प्रसिद्ध करणे इत्यादि सर्वधीचे सर्व अधिकार पोपला देण्यात आले. तात्पर्य धर्मपरिपदेचा मूळ हेतु तडीस गेला नाही.

पण या धर्मपरिपदेच्या ठरावाला प्रान्सच्या बादशहांनी व स्वेनच्या बादशाहाच्या प्रतिनिधींनी संमति दिली नाही. तात्त्विक स्वरूपाच्या ठरावांना विरोध विरोध करण्यात आला नाही. पण आचारविषयक ठरावांना थामेक सत्ता व ऐहिक राजसत्ता यांच्यामध्ये विरोध उत्पन्न होण्याचा फार

संभव असल्यामुळे या प्रकारच्या ठरावांना फ्रेंच व स्पॅनिश राजानां संमति देण्याचे नाकारले. त्यामुळे या आचार-विषयक ठरावांना कोणीच विचारीनासे झाले. तथापि ट्रेंटच्या धर्मपरिपदेने लोकांमध्ये धर्मविषयक जागृती उत्पन्न केली. रोमन कॅथोलिक लोकांची संघटना कळून प्रोटेस्टंटाना प्रबल शत्रु निर्माण केला. पोपचे अव्याधित वर्चस्व स्थापन केले एवढे मात्र खरे व या दृष्टीने या धर्मपरिपदेचे यूरोपच्या धार्मिक चळवळींच्या इतिहासात फार महत्त्व आहे.

ट्रिकनहॅम—इंग्लंड. मिडल सेक्स परगण्यातील ट्रेंट-फर्ड पार्लमेंटरी विभागातील थेम्स नदीवर एक साहर आहे. लोकसंख्या (१९०१), २०,९९१. या गांवाजवळ काही ऐतिहासिक महत्त्वार्थी घर आहेत. याचे प्राचीन नाव ट्रिवटनहॅम होते. येथील जहागीर एडमंड राजाने दारूस्ट वर्चस्वा मिळूना दिली (इ. स. ९४१). आठव्या हेनरीच्या वेळी ती राजाच्या ताब्यात आली. नंतर ती पहिला व दुसरा चार्लस यांच्या राण्यांना जहागीर म्हणून दिली होती.

ट्रेन, मार्क (१८३५-१९१०)—हे सॅम्युअल लॅंगहोर्न ब्रेमेट या अमेरिकन ग्रंथकाराचे दोपण नाव आहे. तो क्लॉरिडा येथे जन्मला. बारा वर्षांचा असतानाच त्याचा बाप वारला. वयाच्या सतराव्या वर्षी नदीवरील एका जहाजावर तो नावाडी झाला पण १८६१ साली लडाई सुरू झाल्यामुळे त्याची नोकरी गेली व पुढे तो आपल्या भावाबरोबर पश्चिमेकडे गेला; तेथे गेल्यावर तो 'मार्क ट्रेन' या दोपण नावाच्या स्थानिक वर्तमानपत्रात लिहू लागला. १८६७ साली एका वर्तमानपत्रातले तो भूमध्यसमुद्रीतील बंदराकडे जाणाऱ्या बोटीबरोबर गेला. प्रवास करीत असताना त्याने लिहिलेली पत्रे 'दि इनोसेंट जॅनॉड' या नावाच्या पुस्तकात प्रसिद्ध झाली आहेत. हे पुस्तक लवकरच लोकप्रिय झाले. पुढे लवकरच तो बरेलो येथे एक दैनिक काढू लागला.

त्याची सर्व पुस्तके २६ भागांत प्रसिद्ध झाली आहेत. पुस्तकावर मिळविलेल्या सर्व पैशाने त्याने आपले सर्व कर्ज फेडले. स्थिर चरित्रकार त्याने अत्यंत कडक व मनोरंजक टीका लिहिली. १९०७ साली त्याला ऑक्सफोर्ड विद्यापीठाची डॉक्टरेची पदवी मिळाली. ता. २१ एप्रिल १९१० रोजी रेल्वे येथे तो मरण पावला. अमेरिकन ग्रंथकारात मार्क ट्रेन बरेच दिवस लोकप्रिय होता. तो विनोदी लेखक म्हणून प्रसिद्ध आहे. पण ज्या पुस्तकांत विनोद आढळतो ती त्याची उत्कृष्ट पुस्तके नाहीत. तो बरी विनोद असला तरी विनोदांतहि त्याचा यथोपपणा दिसून येत असे त्याची नैतिक तत्वे अत्यंत उच्च दर्जाची होती. 'टोम सोयर', 'हकलबेरी फिन', 'पुडन हेड विल्सन', 'ए ट्रॅम्प अगॉड', 'स्थिर चरित्र' वगैरे त्याची मुख्य पुस्तके होत.

ठ—हा वर्ण तान अवस्थातून येलेला आहे. पहिली

ठ = ० ठ ठ ठ ठ

दुसरी आणि तिसरी अवस्था द. स. ११ व्या शतकातील उच्चयनीच्या लेखात दृष्टोत्पत्तास येईल. दहाव्या शतकापर्यंत 'ठ' म्हणजे नुसता वर्तुळाकृति (पाहिल्या अवस्थेसारखा) होता.

ठग-ठगो—ठग हा एक धार्मिक मारकऱ्याचा संप्रदाय आहे. स्वयं या संस्कृत व ठक या पाली शब्दांपासून ठग हा शब्द बनला असावा, याचा धातुवर्ध ठकविणारा, फसविणारा असा आहे याचा फारंगर असेहि म्हणतात लाई विल्यम बॅटिक या गव्हर्नर जनरलच्या कारकीर्दीत ठगाचा नायनाट होण्याच्या आधी पुष्कळ वर्षांपासून या संप्रदायाचा प्रसार हिंदुस्थानात सर्वत्र झाला होता त्याची मुख्य देवता हिंदूंची काली (ठाकुराणी), दुर्गा अथवा भवानी नावाची देवी असे या पंथात हिंदू मुसलमान दोन्हीहि समाविष्ट होते व भाडणेतया न करता भावाप्रमाणे रहात त्यांच्यात शिस्त उत्तम असून गुप्तपणा फार राखीत. या देवाला रक्तापा-शिवाय माणसाचा बळी देणे हा ते धार्मिक विधि मानीत व यज्ञी देऊन मग त्याचा माल लुटीत देवीवर त्याची फार निष्ठा असे. तिच्या रागास ते फार भीत, त्यांना माणसाचा प्राण घेण्याबद्दल काहीच क्षति किंवा पाप वाटत नसे. आपले हे एक धार्मिक कृत्यच होय अशी त्यांची खरोखरची समजूत असे. या कृत्यावरच त्यांची उपजीविका असे. पण ते बाय कोना कधीहि मारीत नसत. एकीणिषाच्या शतकाच्या पूर्वा-र्धात या ठगांचा प्रसार फार झाला होता. त्या सुमारास दर वर्षी हजारों लोकांचा प्राण या ठगांनी घेतला होता. एका ठगाने तर आपल्या आयुष्यात एकंदर ७१९ माणसांचा जीव घेण्यात आपला हात होता असे कळू केलें होतें.

या लोकांच्या संस्था फार गुप्तपणाने चालत असत. कोणाशिवाय कोणाच्या सर्व हिंदुस्थानात हे लोक पसरले होते त्यांची भाषा सांकेतिक असे व ती त्यांच्याशिवाय दुसऱ्यास सुळीच समजत नसे तसेच त्यांच्या काही खुणाहि असत. त्या खुणांवरून अमुक माणस ठग आहे असे समजून येई. मात्र ही ओळख त्यांची त्यांनाच पटे.

ठगांची दीक्षा देण्याचा प्रकार मोठ्या समारंभाचा असे. त्यावेळी त्याचा उपाध्याय (हा बहुतेक हिंदू व त्यातल्या-त्यांत ब्राह्मण असे) एका कुन्हाडीच्या साहाय्याने हा विधि करीत असे. प्रमुख प्रमुख ठग या समारंभास हजर रहात.

त्यावेळच्या साकुनावर याचा फार भंवसा असे नवीन माणूस संप्रदायात दाखल केल्यावर गूळ वाटीत त्यांची शिस्त कडक असे निरनिराळी कामे वाटून दिलेली असत व ती ज्याची त्याने पार पाडलीच पाहिजेत असा त्यांचा सक्त नियम असे. गळफास देणारा, प्रेत पुरण्यासाठी खड्ड खोदणारा, हेराचे काम करणारा, माणसाला फूस लावून आणणारा वगैरे लोक निरनिराळे असत हे लोक मोठमोठ्या ठोक्या करून प्रवास करीत केव्हा केव्हा त्याच्या टोळीत तीनशे ते चारशेपर्यंत लोक असत यांना देशातील काही व्यापारी, सावकार, जहागीरदार, शतरुही, पोलीस, जमोनदार यांचा गुप्त आसरा होता असे म्हणतात. सुटलेला माल याच्यामाफत ठगलोक विक्रीत असत काही व्यापारी तर याच्या गुप्तस्थांचे सभाषदहि असत काही ठग युरोपियन अधिकाऱ्यांच्या पदरी नौकरीस रहात व मधून मधून राजा घेऊन ठगाच्या टोळीत (ते ज्या टाळीत असत तीत) आपापले काम कर-ण्यास जात

शहर वर्षापूर्वी प्रवासाचे रस्ते हळींच्या सारखे उत्तम व नियम झाले नव्हते व पोलीसचा बंदोबस्तहि जितक्यास तितकाच होता त्यामुळे ठगांनी रस्तेलूट करण्यास फारसा अडथळा येत नसे. यात्रेकरू, कापडी, सन्यासी, व्यापारी वगैरेचे वेप घेऊन ठगाच्या ठोक्याच्या ठोक्या मोठमोठय रस्त्याने हिंडत व मार्गात आडळणाऱ्या श्रीमान् प्रवाशांना किंवा व्यापाऱ्यांना गोठून लुटीत व गळफास घालून ठार करीत असा लोकांचा त्यांच्या मालासह नांना प्रकारच्या युक्त्यांनी फसवून ते आपल्या गोदात आणोत, या गोटाच्या जवळ प्रारंभीच न दिसले अशा ठिकाणी या लोकांची प्रेत पुरण्यासाठी खडे खणून ठेविलेले असत या फूस लावून आपलेल्या लोकांना आणून एका मोठ्या माड-वात बसवीत. नंतर त्या अत्यंत माणसाच्या मार्गे एक एक ठग आपला हमाल हातात घेऊन बसे या हमालाला एका टोंकास एक पैसा (फास खंकर आजकल जाण्यासाठी) बांधलेला असे. व्यापाराच्या अथवा इतर गप्पा चालण्या असता, ठगांचा नाईक एक खुणेचा शब्द एकदम उचनारी त्याबरोबर लागलीच प्रत्येक माणसाच्या मार्गे बसलेला ठग आपला हमाल त्या माणसाच्या गळ्यावर टाकून, त्याला खाळी पाडी व फास घालून त्याचा जीव घेई त्या माणसाची धडपड फार थोडी चाले हे सार कृत्य एक दोन मिनिटांच्या जात उरके फास घालणारा ठग आपल्या कामांत अत्यंत तपेवत्र असे अशा ठगाच्या हातून (फास

न वसता) पाचशें एखादाच माणूस सुटे अशी कवित उदा-
हरणें होत असत परंतु त्याला लागलीच पकडून दुस-
ऱ्यादा फास घालत व मारीत रुमाळाच्या फासाशिवाय
इतर कोणत्याहि साधनानें ठग लोक माणसांचा प्राण घेत
नसत प्राण घेतल्यानंतर त्या लोकांचा सर्व माल ते छुडीत
कापडचोपड व नक्त पेशाशिवाय बाकीचा माल वर साभि-
तल्याप्रमाणें भेद्या व्यापाराना विकून टाकित नंतर असा
आलेला पैसा दोळ्यांच्या नायकाच्या देखरेखीखालें ज्याच्या
त्याच्या योग्यतेप्रमाणें यक्षास मिळे त्याच्यात अधिका-
परतें बरेच लोक असत छुडीत बायका मिळाल्यास त्या
मुलाम म्हणून विकत पुढे जेव्हा एका ठगानें आपल्यानं
जवानी दिली तेव्हा त्याचीं सर्व कुरय उजेडात आलीं

प्राण गेल्यानंतर प्रतें उचलून जवळच्या खड्यांत पुरीत
व त्यावर झाडें बगैरे टाकून खट्टे घुजवून टाकीत अशा
खड्यांच्या जागा पुष्कळ होत्या कर्नल स्लीमन यांन असेल्या
२५४ जागा एका अयोध्या प्रांतातच हुडकून काढल्या
तो नरसिंगपुरास (मध्यप्रांत) राहत असत, त्याच्या बग-
र्यापासून एका हाकेच्या अंतरावर असला एक जागा होती
ठागी शिस्त, गुप्तपणा व लोकांवर त्याचा दुरारा
इतका होता की, त्याच्या दोळ्यांपैकी एखादा ठग पकडल्यास
छाच्यावर गुन्हा दाखल करण्याइतका भडक पुरावा
सुळीच मिळत नसे त्यामुळे त्याच्या कृत्याची पूर्णपणें
माहितीहि काही आढळत नसे

ठग जात बरीच जुना होता त्याच्यामधाल काही लोकांचें
म्हणणें तर असें होत कीं वेळुळच्या लेण्यातील काही
चित्रात आमच्या घराचीं चित्र असून तेव्हापासून (८ वें श)
हा धदा सुरू आहे दिल्लीचा (१४ शतक) मुसलमान अवलिया
निजामुद्दीन ठगच होता व त्यानं ठगीवरच इतकी संपत्ति मिळ-
विला असेंहि ठग म्हणत ठगाचा ऐतिहासिक उल्लेख तेराव्या
शतकातल दिलावा पातहाडा जलाजुद्दीन खिलजाच्या कारकी-
र्दीतील आढळतो त्याच्या पुढें एक हजार ठग लोक आणले
असता, त्यानं त्यांना शिक्षा न देतां वगालमध्यें ह्मणार केलें
आणि तेव्हापासून त्या लोकांनी नदावरील चाचाचा धदा
सुरू केला अकबरानें इटावा भागां (सयुक्तप्रांत) त पाचशें
ठग लोकाना फाशी दिल्याचाहि उल्लेख आढळतो अवरध-
क्षेबाच्या वेळी यिबेनेट या फ्रेंच प्रवाशान त्या वेळच्या
ठगाच्या कृत्याची साम्र माहिती दिलेली आहे फ्रायर
म्हणतो कीं सुरतस अवरगझेवानें पधरा ठगाना फाशी
दिलेले मी पाहिले

टिपूचें राज्य खालसा केल्यावर इम्रानाच्या सैन्यातील
बरेचसे शिपायी एकाएकी नाहोसे झाले (१७९९) व त्याच
वेळीं दरखनमध्ये ठगी जास्त पोकाळली सन १८१८-१९
पासून ठगीचा मोड करण्यास प्रारंभ झाला व एखादा दुसरा
ठग पकडून त्याला फाशाहि देत परंतु १८२९ सालीं जेव्हा
त्याच्यापैकी एका प्रययात (फरिया नावाच्या) ठगानें बाफाचा

घासादार बजून, आपल्या मार्गाच्या व पथाच्या सर्व गुप्त
माहितीचा परिसकोट केला, तेव्हा मात्र ठगीचा नायनाट
लवकर झाला कर्नल स्लीमन याला, याच्या हाताखाली सैन्य
देऊन केवळ याच कामावर नेमिलें होत वरील किर्तरी
ठगाच्या जवानीवरून भराभर ठग लोक पकडले गेले व
त्याच्या प्रेतें पुरण्याचा खड्याचाहि शोध लागला तेव्हा
त्याच्यावर खुनाचे आरोप ठवून त्यांना फाशी देण्यात आले.
सर विल्यम स्लीमन याला त्या काळी ठगी स्लीमन झणत
असत त्यानं ठगीचा नायनाट करण्यासाठीं जीं जीं कृत्ये
केलीं, तीं सर्व कायदेद्वारा गणण्यासाठीं तत्कालीन ग जनरल
लॉर्ड बेंटिक यानें कायदे बनविले १८३१-३५ पर्यंत ३२६६
ठगांचा नायनाट (वाढेल त्या कृत्यानें) करण्यात आला
त्यापैकी ४८३ ठगानां कलुजीबाब दिल्यानें, त्याचा प्राण
न घेता त्यांना पुष्कळ दिवसपर्यंत जबलपूर येथें एका स्वतंत्र
तुरुंगांत डावून ठेविलें होतें [हापकिन्स—रिलिजन्स ऑफ
इंडिया, स्लीमन—टग्स हटन—टग्स अँड डेकोइट, मेडीन
टेलर—कन्फेशन ऑफ ए ठग]

ठगा, ता ल का—मुघर्, सिधप्रात कराची शिरगातील
एक तालुका याचें क्षेत्रफळ १२२५ चौरस मैल असून
यात ४४ खंडी आहेत तालुक्याची लोकसंख्या १९११ साली
४७२९१ होती यात ६ मुख्य कालवे असून त्यांचें पर्णा
जमीनीला पुरविलें जातें तादूळ ऊस, गहू, ज्व, ज्वारी,
बाजरी, आणि तीळ हों या तालुक्यातील मुख्य पिके आहेत

शहर—हें गाव ठगा तालुक्याच मुख्य ठिकाण असून
सिधूच्या पश्चिम तीरापासून तीन मैलावर आणि सिधूची
पूर्व शाखा बागर ही, सिधूपासून जेथे वेगळी होते, तेथून
४ मैलावर आहे एक दोन मधकाराच्या लेखावरून हें
पूर्वी सिधूवर असावें असे दिसतें ठगा शब्दाचा अर्थ तोर
असा आहे हें सिधचा अधिकारी निजामउद्दीन यानें
इ स १४९५ त स्थापिलें, त्यापूर्वी समा लोकांची राज-
धानी सामानगर, जो ठगाच्या बायब्येस ३ मैलावर होती, ती
खालाल सिधची राजधानी होती सामानगरची स्थापना
दिल्लीचा बादशाहा अझाउद्दीन (इ स १२९५-१३१५)
याच्या वेळीं झाली असें म्हणतात ठगाच्या नैर्ऋत्येस भैरठा-
वर कल्याणकोट किंवा तपलखकोट आहे, ते पूर्वीचें असावें

ठगा हें गाव अलाबडचें आहे परंतु सामानगर आणि
कल्याणकोट यांचीं स्थानें जुनी आहेत हें ठिकाण व्यापारास
फार सोईचें आहे परंतु नद्याच्या फेरफारामुळे प्रवाह बदलले
यामुळे शहराची जागा व त्याचें नांवहि पुष्कळ वेळा बदलले
असावें अरब भूगोलवेत्त्यांचें मनहावरी आणि पेरिप्लस
प्रयातले मानागरी त्याचें स्थान ठगा हेंच असावें असें
काही प्रमाणवरून सिद्ध होत मांड जातीचे लोक खालील
सिधमध्यें प्रिस्ती शकाच्या आरंभापासून आहेत रशीद-
उद्दीन लिहता की, नोडाचा मुलगा हाम याचे बघा मिड
आणि जाट हे सिधच्या लाकाच महाभारतापूर्वीचे पूर्वज

होते. मेर, मेड, मंड, मिड इत्यादि प्रकारांनी हे नाव लिहिले आहे. ह्या मांड लोकांच्या नावावरून मिनागर (मिनाचे नगर) हे नाव पडले व तेथे सिधियन लोक अंमल करीत होते असे कमिगहॅमने बऱ्याच खटपटीने दाखविले आहे. मिनागराचे कोठे होते हे मीरू ग्रंथात लिहिलेले नाही. मिनागर आणि मनडावरी (मंडआवरी) ही एकच हे खरे असेल तर मिनागराची ही इथे सिधियन राज्याची राजधानी निःसंशय ठरू येईल. तिहांच्या स्थितीची वर्णने जुळतात.

अकबराने सिंध आपल्या राज्यास जोडिला तेव्हा हे गाव मिरसाजानावेगळे जहागीर म्हणून होते. इ. स. १७१९ त हे गाव इराणच्या नादिरशहाने घेतले. त्याच्यावरून कळते की, अलेक्झांडर हिमालय १६९९ साली येथे आला होता. य तो म्हणतो की, त्या वेळेस या गावात ८०००० लोक येथे होते. त्यावेळेस याची लांबी १ मैल व रुंदी ११ मैल होती. पॅट्रिजर नावाचा गृहस्थ म्हणतो की, ज्यावेळेस नादिरशहा येथे आला त्यावेळेस या गावात ४०००० विणकर, २०००० इतर कारागीर व ६०००० इतर धंदेवाले, इतके लोक होते. या गावाची कापूस व रेशम यांची बरे विणण्याचे कारखाने आहेत.

ठाकुर—याची एकंदर लोकसंख्या (१९११) २४५०८४ असून ही जात मुख्यत्वेकरून सुर्वे, पंजाब व काश्मीर या इलाख्यात आढळते. ठाकुर लोकात हिंदू, मुसलमान, शीख व बौद्ध या धर्मांचे लोक आहेत. याना ठकर असेहि दुसरे नाव आहे. ठाकुर ही पदवी लहान रजपूत संस्थानिकांना लावण्याचा प्रथात आहे. यावरून किरयेकांची अशी समजूत आहे की ठाकुर जात रजपूतांशी मिश्रण होऊन झालेली आहे. नाशिक जिल्ह्यात इगतपुरी येथे एका ठाकरा-जवळ एकताम्रपद आहे, त्यात ठाकुर शब्द जातिवाचक अर्थां उपयोक्तिला आहे. नाशिक व ठाणे जिल्ह्यातील ठाकुर मूळचे गुजराथीतून पळत आलेले अशांचे. प्रथमतः ते शेतेकी व मजूरी करून उदरनिर्वाह करीत. पुढे ते कळकळ लाकडाचा व्यापार करू लागले. उद्योग करून उदरभरण व घाले तर जंगली कंदमुळावर ते रहात. काठाकूर व माठाकूर असे त्यांचे दोन भेद आहेत. त्यांच्यात रात्रीवेळीं व्यवहार चालू नाहीत. माठाकूर श्रेष्ठ समजले जातात. कारण ते मराठे ठाकूर असतात. काठाकूर म्हणजे कट (दाखीपुत्र) होत. त्यांच्या देवळात सूर्यफळ, तलवार, अंबा, उंबर, शम्भू, जामुळ ही असतात. मासेवहिणीशी लग्न करता येत नाही. एकाच वेळी दोन वहिणीशी लग्न करता येत नाही. हे माताहारी व मधारी असून कुणबी, धनगर व गोपाळ यांच्या हातचे अन्न खातात. यांचे मुख्य देव हिरवा, चेडा, बाभ्या, बहिरी, भवानी, सुगली, खडेराव, वेताळ व मोखाडा पेट्यांतील डोंगरावरची भुत होत. काही वर्षांपूर्वी त्यांचे धार्मिक संस्कार तेच करीत

परंतु अलीकडे ते ब्राह्मण उपाध्यायामार्फत करू लागले आहेत.

ठाणे जिल्ह्यात मोखाडा येथील ठाकुर लोकांची एक सदरपंचायत आहे. पंचायतीत पाच पंच व मुख्य मरपंच हे पळीजाद असतात. जातीतील लोकांचा निकाल लहानाच्या वेळीं अथवा अंत्यविधीप्रसंगी भोजनानंतर केला जातो. गुन्हांना दंडाची शिक्षा दिली जाते नाशिक जिल्ह्यात त्रिवक गावां ठाकुर जातीची कायमची एक संस्था आहे, तिचा अंमल चाहापुर, वाडे, भिवंडा, कल्याण (ठाणे जिल्हा) व नाशिक, इगतपुरी वगैरे तालुक्यांत चालतो. पंचाच्या योलावणेकडच्याच नाव 'गवडा' असते. दंडांपैकी गवडा यास १ रुपया मिळते। त्रिवक येथील सदरपंचायतीत जो दंड वसूल होतो त्यापैकी काही रकम इगतपुरी जवळील बोरलेई देवीला देतात. या शिवाय जम काही रकम शिळक राहिली तर ती पंचायतीने खर्ची घालतात.

ठाकराच्यावरून पुढील माहिती फारशी नाही. हे मूळचे डोंगरी व रानटी लोक होते. पूर्वेकडून येऊन कोळ्यांची वारल्याप्रमाणे ठाकुराबाहि मुलुख बळकाविला ठाकुराची वस्ती जशी उत्तर कोंकणात आहे, तशीच नाशिक प्रांताहि आहे. या ठाणे-नाशिक भागातील ठाकुरात वरले हे आदनाव आहे. वरले म्हणजे जे कोंकणातून धरपाटी गेले ते. वारला हे मूळचे ठाकुरात होते असे काहींचे म्हणणे आहे. ज्या ठाकराच्या विनंतीवरून पुलकेशीच्या पुतण्याने एका शिवलिंगाच्या पूजेसाठी एक गाव सोडून दिला, तो ठाकुर मूळचा ध्यवकेश्वरीचा रहिवासी ठरतो व जो गाव दिला तो गोपराष्ट्रात मोडत होता. त्यावरून ठाकुर हे मूळचे गोपराष्ट्रामधील ठरतात.

पंजाबातील ठाकुरांचा ठकर असेहि म्हणतात त्यांची लोकसंख्या (१९११) ६९८२ आहे. हे लोक मुख्यतः हिंदू असून, दिल्ली, गुजरातपुर हे जिल्हे व माडी, झुकेत व चवा ही संस्थाने यात आढळतात. डोंगरातील ठकर लोक हे मूळचे रजपूत असून पुढे वाढून मुसलमान झाले. परंतु यांच्यापैकी हल्लीं पुष्कळ आपणाले रजपूत म्हणवितात. पश्चिम पंजाबाने हे लोक मराठी पूजा करतात. रजपूत लोकांतील बरच्या दर्जाचे लोक आपणाले ठाकुर म्हणवितात परंतु ठकर व ठाकुर हे निराळे आहेत असे कोणी म्हणतात.

काश्मीरमधील ठाकुरांनाहि ठकर म्हणतात. ह्या जातीची तिकडील लोकसंख्या १०४६१४ असून हे लोक हिंदू, आर्यसमाजी व मुसलमानां धर्मांचे आहेत. ह्या लोकांतील पिढ्यावािवाह, नैतिक बघनाची ठिलाई व जातिनिर्बंध बाळग्याची हयाग्य ह्योमुळे अस्वल रजपूत त्यांना कमी दर्जाचे समजतात. ब्राह्मण व रजपूत लोकांनी हलका मानलेला शेतीचा धंदा हे लोक करितात. [सेन्सस रिपोर्ट.

१९११; ठाणे ग्याहेटियर; नाशिक ग्याहेटियर, विविध-
ज्ञानविस्तार. पु. २३. पृ. १११]

ठाकुरगांव—पूर्ववर्गा, राजगडा विभाग. दिनाजपूर
जिल्ह्याचा हा एक उत्तरेकडील पोदविभाग आहे क्षेत्रफळ
११७१ चौसर मैल. यात २९८० खेडी असून लोकसंख्या
१९११ साली ५४५५९६ होती ठाकुरगांव हें या पोड-
विभागाचें मुख्य ठिकाण असून जवळच्या काननगर येथें
एक सुंदर देवालय आहे. या पोदविभागात ठाकुरगांवा-
शिवाय राणीसंखील, पीरगंज व बोरगंज हे पेटे आहेत.
सुद्धा ठाकुरगांव पेठ्याची लोकसंख्या (१९११) २२३६७१
असून क्षेत्रफळ ४४१ चौ मै यात १०५३ खेडी आहेत
[इंग्लिश ग्याझ. पु. २३.]

ठाकुरदासवावा—हा कनोबा ब्राह्मण असून शिव-
रामपूजा राहणारा होता ह्याचें मूळचें नांव बालाप्रसाद
ह्याच्या बापाचें नांव नीळकंठ, उपनाव द्विवेदी, गोत्र काश्यप
याला उवरति होऊन हा अकरा वर्षांचा असतांच घळून
निघाला व यात्रा करीत करीत हैद्राबादस (निजाम) आला.
स्याच्या भजनकीर्तनावर लुब्ध होऊन हैद्राबादच्या चैदू-
लाळ दिवाणानें स्याला आपल्या पदरी ठेविलें. तेंच काही
दिवस राहून तो रामेश्वराकडे गेला व तेथून फिरत फिरत
पंढरपुरास आला. तेथील भजनाचा सोहळा त्यानें पाहिला व तो
स्या ठिकाणी पुष्कळ वर्षे राहिला. येथें असता त्यानें आपलें
नाव " ठाकुरदास " ठेविलें. एकंदरमयी श्री बाजीराव रघु
नाथ देशवे, बापू गोखले व पंडित भूदेव मिश्र हे पंढरपुरास
आले. भूदेवमिश्रानें ठाकुरदासाचें कीर्तन ऐकलें आणि तो
लुब्ध होऊन गेला. ती वार्ता त्यानें धीमंतास सांगितली.
दुसऱ्या दिवशी बाजीराव व बापू गोखले हे कीर्तनास आले.
कीर्तन ऐकून बापू गोखला इतका रमला कीं तो लगेच
वावाचा चेला बनला. बापूच्या सांगण्यावरून पेशव्यानें
वावाला तारगांव (सातारा जिल्हा) इनाम दिला. याचें
सहजबोध नावाचा ग्रंथ लिहिला आहे. (इतिहास संम सुन्या
ऐतिहासिक गोष्टी पु. १२)

ठाकूरद्वार—संयुक्त प्रांत, मुरादाबाद जिल्ह्यातील
उत्तरेकडील तहसील. क्षेत्रफळ २४० चौसर मैल. तहसीलांत
२६१ खेडी असून ठाकूरद्वार हें मुख्य ठिकाण आहे. १९११
साली लोकसंख्या १२३१९ होती. मुख्य पीक तांदूळाचें
आहे. उंसाची लागवडहि फार मोठी आहे. १९०२-३ साली
वर्हास अमीन १६४ चौ. मै. होती ठाकूरद्वार हें याच महं-
मदसहाच्या वेळेस (१७९९-४८) वसलें १८०५ मध्ये हें
अमीरखानानें (पेंढारी) लुटलें होतें.

ठाणभवन—संयुक्त प्रांत, जिल्हा मुसफरनगर. कैरान
तहसीलांत हे गांव आहे. येथे अष्टगण्या एका जुन्या मवा-
नीच्या देवालायवरून या गावाचें हें नांव पडलें. १८५७
साली येथील लोकानी, काजो महबूब अलीखान आणि
पुतण्या इनायत अली याना पुढारी करून उपउपणें बड

केलें होतें. लवकरच इंग्रजांनी शीख व गुरखे पाडवून ते मोडलें
व गांव परत घेतलें.

ठाणे, मि. त्हा.—मुंबई इलाह्याच्या उत्तरविभागातील
एक जिल्हा. याचें क्षेत्रफळ २५७३ चौसर. मैल. उत्तरेस
रमण (पोर्तुगीज) व गुरत जिल्हा; पूर्वेस पश्चिम घाट;
दक्षिणेस कुलाबा जिल्हा, आणि पाश्चिमेस आरबी समुद्र आहे.
हा जिल्हा सखल असून दगात पूर्वेस व ईशान्येस १०० ते
२५०० फू उंचीचे पुष्कळ डोंगर आहेत किनाऱ्याजवळील
वैतरणीच्या काठची जमान सखल व सुपिक आहे डहागुर्जे
कोंकणपेक्षा गुजराथी छाया जास्त दिसते. तेथे भापाहि मराठी
ऐवजी गुजराथी चालते बहुतेक गावे दाट वस्तीची आहेत.
ईशान्येकडील अरण्याच्छादित दऱ्यांमधून थोड्योडी लाग-
वड होते बहुधा सर्व भागात पाणी मुयलक असून द्वाडी
पुष्कळ आहे पाण्याच्या मुयलकपणानें मातीचें पीक मुख्यतः
काढतात या जिल्ह्यात मिठागरीहि पुष्कळ आहेत वैतरणी
ही मुख्य नदी नाशिक जिल्ह्यातील त्र्यंबक डोंगरात (गोदा-
वरीजवळ) उगम पावते त्यामुळे तिला फार पवित्र मानतात.
दख्खनचा उत्तर भाग व समुद्र याच्या दरम्यान होणाऱ्या
व्यापाराचा सर्वांत जुना मार्ग तिच्या खोऱ्यातून होता.
स्या खोऱ्याच्या रमणीयपणामुळे प्राचीनकाळीं आर्य लोकानी
तिच्या काठां वसाहत केली होती महाभारतात या नदीचा
उल्लेख आलेला आहे. आगारापासून मनोरपेत या नदीतून
लहान नावा चालतात. खह्रास नदी घोरघाटच्या उत्तरे-
कडील खिंडीत उगम पावून वायव्य दिशेने ४० कोसापर्यंत
वहात गेल्यावर वसईच्या खाडीला मिळते. वसईच्या खाडी-
खेरीस इतर साडपा समुद्रापासून १० मैलाच्या आतच
उबळ होतात

या जिल्ह्यातील विहार, तुळसा व ताम्बा या कुत्रिम
तलावांच्या योगानें मुंबईला पाण्याचा पुरवडा होतो. विहार
तलाव मुंबईपासून १५ मैलावर कुले व ठाणें यांच्यामध्ये
असून त्याचें ध. फ. सुमारे १४०० एकर आहे. याच्या
जवळच तुळशी तलाव आहे. मुंबई शहराच्या ज्या उंच
भागात विहाराचें पाणी चढत नाहीं स्या भागाला श्री
तलावाचें पाणी दिललें आहे. ठाण्याच्या वायव्येस दोन
मैलावर असलेल्या पोर्कण तलावाचें पाणी ठाणें गावाला मिळतें.

थळ पाठ्यापासून दक्षिणेकडे गेलेला सहादि या जिल्ह्याची
पूर्वेकडील एक नैसर्गिकच मर्यादा बनला आहे. इतर डोंगरा-
पेढीं साठीमधून दक्षिणेत्तर जाणारी रांग, आणि वैतरणी
व वसईची खाडी याच्या दरम्यान दक्षिणेत्तर जाणारी रांग,
या रांगा मधूरवाच्या आहेत. याशिवाय दुसरे कित्येक
तुटक डोंगर असून त्यावर प्राचीन काळी मजबूत किल्ले
होते त्यांपैकी मादुली, कामणदुर्ग व मलंगगड हे पहाण्या-
सारखे आहेत.

या जिल्ह्याच्या किनाऱ्याला पुष्कळ वेडे आहेत. त्यामध्ये
माथा हें सर्वांत मोठे आहे. वसई येथेचा उल्लेख इतिहासात

पीक असून त्याच्या खालोखाल नागली व बरी ही पिके होतात. किनाऱ्याकाठी असलेल्या बागातून आवे व केळी होतात. मासे मारण्याचा धंदा वराच महत्त्वाचा असून फायद्याचा आहे. जंगलातून इमारती लाकूड, जळक लाकूड, कोळसा, बाभू वगैरे माल निघतो.

शेतांच्या खालोखाल समुद्राच्या पाण्यापासून मीठ तयार करणें हा या जिल्ह्यातील महत्त्वाचा धंदा आहे पितळेची व मातीची भांडी काही ठिकाणी होतात. ठाण व भिवंडी येथे रेशमी व सुती कापड निघतें. कुठो येथे सूत कातण्याच्या, कापड विणण्याच्या व हाताचे खत तयार करण्याच्या गिरण्या आहेत.

ह्या जिल्ह्यातून तांदूळ, मीठ, लाकूड, चुना व खारेमाधे हे निजस बाहेर जातात आणि कापड, पान्थ, तंबाखू, नारळ, साखर व गूळ हे निजस बाहेरून आणवे लागतात. समुद्र-किनाऱ्याने व खाऱ्यातून जहाजे व पड्या यच्या योगाने दळणवळण होतें या जिल्ह्यातून बी. बी. आणि सी. आय. व बी. आय. पी. या रेल्वे आणि शळघाटावरून नासिककडे जाणारा आग्रा रोंड आणि घोरघाटातून जाणारा पुण रस्ता या दोन मुख्य सडका आहेत. काकणच्या इतर आग्राप्रमाणे ठाणे जिल्ह्यातहि सहसा अवघे पडत नाही.

ह्या जिल्ह्यात नऊ तालुके व दोन पेटे आहेत. ते—वसई, भिवंडी, बहाणू, कल्याण, माहीम, मुरबाड, साटी, राहापूर, वाडे आणि उंबरगाव व मोखाडे पेटे. ह्या जिल्ह्यातच जव्हार संस्थान आहे. या जिल्ह्यात धळ, शीर, अंबवा, विंपरी, मालशेज व नाणें हे घाट आहेत. उंबरगाव, दातिवरे, वसई, कल्याण, तुमें, ठाणे, बहाणू, चिचणीतारापूर, केळवे, भिवंडी या ठिकाणी खाज्या असून ही गावे धंदेद्वारे आहेत. निमळ,

महालक्ष्मी, वज्रेश्वरी, कणाड, अंबरनाथ व राहापूर ही यात्रेची ठिकाणे आहेत. चिचणीस बागछवा; भिवंडी, सापार येथे लुण्ठे, वसईस गूळ, केळी; व भिवंडी, पडयें येथे गाज्या तयार होतात.

साष्टी तालुक्यांत खोती पद्धतीची शेती बरीच आहे. खोता-कडे कोही गावे पडयाने लागलेली आहेत. दुसरी इसाफत व तिसरी शिलोत्री म्हणून सारापद्धत आहे. मुसुलमानी अंमलापूर्वी हिंदूराजवटीपासून शिलोत्री ही पद्धत चालू आहे. ह्या पद्धतीची दुसरी नावे ठेप, हुन्डाबंधी, मुडाबंधी, कासबंधी, तकबंधी व लोकाबंधी ही आहेत. तालुक्यांच्या गावी म्युनिसिपालीट्या असून थिवाय डिस्ट्रिक्टगॉव्हे व तालुकाबॉर्डे आहेत. नवा-पाड येथे बेज्याचे इस्तिफात आहे.

ख ह २.—हें गांव या जिल्ह्याचे व साष्टी तालुक्याचे मुख्य ठिकाण आहे. हे शहर खाडीच्या काठी असून बंदर व रेल्वेस्टेशन आहे. लोकसंख्या (१९११) १५५९१ हें पूर्वी एका स्वतंत्र (यादव) हिंदुराजाच्या राजधानीचे ठिकाण होतें पुढे मुघारक खिलजीने हे गांव जिंकून त्या ठिकाणी एक मुसुलमान गव्हर्नर नेमिला (१३१०) स्थान-तर हें पोर्तुगीज लोकांना मिळालें (१५३३) त्याच्या-पासून मराठ्यांनी काबीज करून घेतलें व शेवटी इंग्रजांच्या हाती आलें येथें फिरंगी लोकांनी बाधिलेला जुना विहारा आहे त्याचा सध्या तुरुंगासारखा उपयोग करितात. येथे उत्तम सुती कापड निघतें. येथे म्युनिसिपालिटी आहे. गावात तीन दवाखाने आहेत. एक हायस्कूल, एक पारवी मुलाकरिता व एक मुलाकरिता शाळा आहे. [संदर्भग्रंथ—इंग्लिश—हिस्टॉरिकल रिसर्चेस; ग्रॅंटव्हक; ग्रोस—ग्लॉबेज, माहिकावतीची खबर; ठाणे न्याक्षेटियर, ननै—फॉकण.]

महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश.

६

उत्तिपल

३—पहिली अवस्था अशोकान्यागिरनार शिलालेखात,

ड = न' १ ५ ३ ड

दुसरा 'ड' मरदा
असलेली सत्रप-
बंधी राजा छ-

दामाच्या गिरनार लेखात (इ. स. २ रे शतक), तिसरी समुद्रगुप्तच्या अलाहापाद येथील लिंगावरवीं लेखात (४ वे शतक), व चौथी अत्र्या परमार राजा पारावर्ष याच्या धडच्या उडिया लेखात (इ. स. १२०८) आढळून येते. नागरी लिपीच्या नैन शैलीत ' ड ' चे फक्त दोपटरे रूप निराळें आहे. [प्राचीन लिपिमाला]

डंडी—हें स्कॉटलंडमधील कारफरघावर परगण्यातलें पंदर असून रॉयल-म्युनिसिपल व पार्लेमेंटरी बरो (गाव) आहे. याची लोकसंख्या (१९२१) १६८१५ आहे हें टे र्पाईच्या उत्तर किनाऱ्यावर आहे डंडी शहराचा जल-मार्गान व नुम्ब्रीन बराच व्यापार चालतो. तरीपण तागाच्या कारखान्यापेइत याची विशेष प्रसिद्धि आहे.

येथें नगरभवन, आल्बर्ट स्केअरमधोल यागार व आल-बर्ट संस्था या मुख्य इमारती आहेत. आल्बर्ट संस्थेत विश्वसंग्रहालय, मोकल प्रयालय आणि पदार्थसंग्रहालय आहेत. बटहोप हिंदूयात औद्योगिक पदार्थसंग्रहालय आहे. येथें सेंटमेरी, सेंटपॉल, व सेंटडॅमेट ही तीन मद्रहाची प्रामुखांमंदिरें आहेत. येथें बऱ्याच सार्वजनिक बागा आहेत. सेंट अँड्रयुस विश्वविद्यालयाला जोडलेलें युनिव्हर्सिटी कॉलेज येथें आहे. जवळच पंदेतिशुणाची शाळा आहे. याशिवाय येथें सुतऱ्या किरयेक शिक्षणासहि पाहि-लेल्या संस्था आहेत. शहराच्या मध्यभागी अनार्य-पंडुपुद्दानी भव्य इमारत आहे. येथील मुख्य उद्योग्यदा म्हणजे तागार्वंधी होय. तागाच्या व्यापारास बाहिलेच्या जहाजांतून सुमार १००००० टन कच्चा ताग दरवर्षी हिंदु-स्थानांतून डंडी शहरांत येतां. रयाचप्रमाणें बंगालमधील पुष्कळ तागाच्या गिरण्या डंडी येथील व्यापाऱ्याच्या माल-कीच्या आहेत. येथें तागाचे कापड विणण्याच्या गिरण्या आहेत तागाच्या सर्व कारखान्यांत मिळून एकंदर ५०००० मजूर काम करतात. येथें कॅनव्हास, दोर, मालिबे, मिठाई वगैरे पदार्थ होतात. घुणें, रंग देणें, यंत्रशिल्पानें काम, जहाजें यापणें, कातडी कामाणें, कातण्याचे बूट व सामान तयार करणें अने किरयेक पंधे आहेत. डंडी येथें बऱ्याच गोळा आहेत. त्यामुळे डंडी वेदराचा जलमार्गानें पुष्कळ व्यापार चालतो. डंडीतर्फे पार्लेमेंटात दोन सभासद असतात. इ. स. १२०० मधील एक

दोन पत्रात डंडी शहराचा उल्लेख सापडतो. स्कॉच लोकांच्या स्वातंत्र्ययुद्धात डंडी शहरानें फार महत्त्वाचा भाग घेतला होता. वॉलेथर्न शिष्टाण ह्याच शहरात झालें. इ. स. १९११ त हें शहर इंग्रजांच्या हाती लागलें. १९८५ साली इंग्रजांनी शहराच्या काही भागाचा नाश केला. पारमिक पुधारणा फैलावण्याच्या यावतीत डंडी शहरानें पुढाकार घेऊन फार जोराचा प्रयत्न केला. अंतस्थ मादवीच्या वेळी ह्या शहरावर यरेच अनर्थ घुदाले.

इ. स. १६४५ त मॉंटरोजने हें शहर जाळिलें. सेनापति मॅकनॅ कॉन्वेलच्या विरुद्ध असलेल्या डंडी शहरात दाद देऊन तें घेतलें व तेथील बऱ्याच लोकांची कत्तल उड-विली. यापुढे ह्या शहराचें राष्ट्रीय पदामोदीत विशेष भाग घेतला नाहीं. येथेंल टाऊन हौसमध्ये महत्त्वाचे जुने कागदपत्र आहेत. १९ व्या शतकाच्या मध्यात व शेवटी येथील बऱ्याच कॉटज व भव्य इमारती पाहत नवीन रस्ते करण्यात आले. त्यामुळे हें शहर आरोग्याच्या दृष्टीन बांगले सुधारलें आहे. जॅनिसरल बँकन, ग्लायकोट डंडी, व इतर बऱ्याच प्रसिद्ध पुढाऱ्याचा जन्म डंडी शहरात झाला.

डॅन—(१) एका इलायल जातीचें नाव याचा पूर्वज जेकब व विरहा याचा एक पुत्र होता. पूर्वी डॅन लोक क्षीरा, एरुयोल व किर्ये-जोरिम येथें होते. तेथून हाकलपडी दास्यामुळे रयांनी लेश (लेथेम) येऊन त्याला डॅन हें नाव दिलें. मोसेसचा नातु जोनाथन याच्या देखरेखीसाठी येथें एक देवालय बांधण्यात आलें.

(२) हें एक प्राचीन इलायल शहर आहे. हें जोडन नदी जवळ असून, याचें पूर्वांचे नाव लेथ अथवा लेथेम होतें. येथील व्यापारी रहिवाद्यांना डॅनार्न लोकांना त्रिकिल येथील माथफाहच्या देवळांमुळे हें शहर पवित्र गणलें जात होतें. त्याचप्रमाणें जेतोवोमन येथें दुसरे एक देऊळ बापिलें हें पॅलेस्टाईनचें उत्तरा टोक आहे दमास्कसच्या बेनहूदादने हें जहर लुटल्यापासून याला उत्तरती कड्या लागली. हें टेल-एल-कादी हा टेंकडीजवळ असावें. पण किर्येकांच्या मर्ते हें शहर पूर्वेस ४ मैलावर असलेल्या जॅनिआस (जुने सेतारिया किलिथी) येथें जरावें.

उत्तिपल (१७९०-१८४५)—ह्या इंग्रज पदार्थविज्ञान व रसायनशास्त्रज्ञ लंडन येथें जन्मला. सन १८२१ मध्ये नव्या राजविद्यालयात लंडन येथें हा रसायनशास्त्राचा अध्यापक झाला. सध्या टेलिग्राफ व इतर ठिकाणी उपयोगात येणाऱ्या उत्तिपलच्या विद्युत्प्रयत्नरुन याचे

नाव प्रसिद्ध आहे. देवबिंदू ठरविण्याचे दबमापनयत्र (हायप्रोमोटर) यानेच शोधून काढले. १८३० साली राज-सत्तेच्या दिवाणखान्यात त्याने पाण्याचे भारमापक यंत्र उभे केले. टॅरंट्राइट व लाख यापासून जाळण्याचा तायु याने शोधिला. याचा प्रचार न्यूयॉर्क शहरात काही दिवस होता. याच्या मंयात विद्युत्प्रकारावर निबंध, वनस्पतीकरिता कुप्रिम हवा व रसायनशास्त्रतत्त्वज्ञानाच्या अध्ययनार्थ प्रस्तावना हे तीन मुख्य आहेत. दुसऱ्या प्रधात उष्ण कटिबंधातील झाडे शांतकटिबंधात लावण्याकरिता उष्णगृहाची योजना दिली आहे. १८९३ साली हा राजसंस्थेचा सभासद झाला व १८९९ साली परराष्ट्रिकटिणीस झाला. ता १३ मार्च १८८५ त राजसंस्थेच्या सभेचे काम चालले असता हा तेथे बसला होता व एकाएकी वायूचा झटका येऊन तो अकस्मात् मरण पावला.

डॅन्कर्फ—उत्तर फ्रान्समधील एक बंदर. हे नॉर्डविभागच्या एका अरॉंडांमेटचे मुख्य शहर असून डोव्हरच्या सामुद्रमुनीत लिलीच्या वायव्येस ५३ मैलावर आहे. लोकसंख्या (१९११) ३८८९१. वाटिरिंगेमसच्या खोल परतु सुपाक प्रांतात हे शहर वसले आहे. हे बोर्दोप्रमाणेच महत्त्वाचे असून फ्रान्स देशात ह्याच महत्त्व पॅरिस व बोर्दोच्या खालोखाल म्हणजे तिसऱ्या नंबरचे आहे. येथील नोत्र-डामच्या डेवाल्यात एक लहान मूर्ति आहे व हिच्या दक्षिणस बरेच यात्रेकरू लोक येतात. सामान्य व व्यापारी म्यायकचेऱ्या, दालमंडळ, हुंडीयागार, फ्रान्सच्या पेडीची एक शाखा वगैरे संस्था आहेत. येथे व्यापारी संस्थेची एक भव्य इमारत आहे. बेल्जियन सरदारीकडे सैन्य पसरविण्याकरिता सेंप जावे म्हणून पूर्वेस किल्ल्याचा राग बांधलेला आहे. येथील बंदरात मोठाली जहाजेहि येऊ शकतात. येथ १९३ फूट उंचीचे एक दीपगृह असून ते १९ मैलावरून दिसते.

डनकर्फहून कांठ व हेरिंग मासे धरण्यास प्रतिवर्षी जहाजांचे ताडे पाठवतात. येथे अर्जेन्टायन व आस्ट्रेलियाहून वरीच लोकर येते. न्यूयॉर्क, लंडन व संयुक्त संस्थानातील मुख्य मुख्य बंदराशी डनकर्फचे बरेच दळणवळण आहे. लोकरीशिवाय ताम्र, जवळ, कापूस, इमारती लाकूड, पेट्रोलियम, कोळसा, जार, दारू, धान्य, गळिताची धान्ये, पॅड, सिंधुनश्रित व दुसरे रासायनिक पदार्थ यांमधून मुख्य आयात मालात गणले जातात. साखर, कोळसा, धान्य, लोकर, गवत, सिमेंट, खडू, फॉस्फेट, सोड, पोलाद, इत्यारं व धातूंचे सामान, सूत व मार्जीपाळा हा मुख्य निर्यात माल आहे. येथे कापूस व तागाचे कापड विणण्याचे कारखाने व सोखड शोधण्याच्या भट्ट्या, व सातू वगैरेचे कारखाने आहेत व जहाज बांधण्याचे कामहि होत.

७ व्या शतकातील सेंट एलॉयने बांधलेल्या एका देवा-याचे पुढे लवकरच डनकर्फ खेडे झाले व दहाव्या शतकात

तिसरा बाल्डविन फ्रॉडर्सचा काउंट याने ह्या शहराची तटबंदी केला. पुढे हे शहर अनुक्रमे बर्गोडी, ऑस्ट्रिया व स्पेनकडे आले. १५, १६ व १७ व्या शतकांत ह्या शहराच्या मालकीबद्दल फ्रान्स व स्पेनमध्ये बरेच तंटे झाले व १६९८च्या डप्लसच्या टयुरेनेच्या विजयाने शेवटी हे फ्रान्सकडे आले व ते नंतर इंग्रजांनी दिले गेले. पुढे दुसऱ्या चार्ल्सने १४ व्या जुलै हे शहर विकले स १७१३ च्या युट्रेटच्या तहान्वये ह्या शहराची तटबंदी पाडण्यांत आली. १७९३ साली यॉर्कचा डप्ल फ्रेडरिक ऑगस्टस ह्याच्या नेतृत्वाखाली इंग्रजांनी ह्या शहरास वेढा दिला पण हॉननूट याच्या पराजयानंतर त्यास हा वेढा उठवावा लागला गेल्या महायुद्धात या शहरास बरेच महत्त्व आले होते.

डॅन्झिग—जर्मनी व्हिथुला नदीच्या पश्चिम प्रवाहाच्या बाज्या किनाऱ्यावर असलेले पश्चिम प्रशिया प्रांताच्या राजधानीचे शहर या शहराला चांगली तटबंदी असून हे बंदरहि आहे. लोकसंख्या (१९१०) १७०३३७. व्हिथुला नदीला जाऊन मिलणाऱ्या मोटली नावाच्या नदीतून मोठी जहाजे शहरातील धक्कापावितो जाऊ शकतात. वेळ पडल्यास शहराच्या पूर्वेकडचा भाग पाण्याखाली बुडविता यावा अशी व्यवस्था केली आहे, व पश्चिम भागाच्या संरक्षणाकरिता त्या जलस किण्वाची नाकेबंदी केली आहे.

मोटमोठ्या जर्मन शहरांपैकी फक्त डॅन्झिगनेच आपल मध्ययुगीन मनोहारित्व अजून फायम राखिले आहे. उंच उंच नकशी काम वेलेल्या चांदया व सजजाच्या खिडक्या असलेली जुनी घरे पाहून आश्चर्य होतो. येथील सेंट मेरीचे जुने देऊळ हे आजतागासत जी प्रॉटेस्टंट देवळे आहेत त्यातील सर्वात मोठ्यापैकी एक आहे. याशिवाय गॉथिक नगर-भवन, फ्रान्सिस्कन सठ(यात हल्ली म्युनिसिपालिटीची चित्राची गॅलरी व पुराणवस्तुसंग्रहालय आहेत), सरकारी कचेऱ्या, पोष्ट ऑफिस, येथे असलेल्या १७ व्या पलटणाच्या सेनापतीचा वाडा व प्राक्तिक कार्यदेकीन्सिग ह्या येथील काही ठळक ठळक इमारती आहेत.

येथे शस्त्रे व तोफा तयार करण्याचे काम मोठ्या प्रमाणावर चालले. शिवाय येथे सरकारी व खासगी मोद्या भाषे जहाजे बांधण्याचे कारखाने आहेत. मद्य व इमारती लाकूड याकरिता हे शहर प्रसिद्ध आहे. पूर्वी पोल्ंड व आसपासचे रशियन व प्रशियन प्रात यात होणारे धान्य येथील बंदरातून परप्रांती रवाना होत असल्यामुळे या शहराच्या व्यापारास महत्त्व आले होते. आता हा व्यापार मंदावला आहे, तरी शहराचे महत्त्व कमी होऊ नये म्हणून, खडाज व व्यापारी जहाजे बांधणे, पोलादाचे औतीव काम करणे, साखर शुद्ध करणे, मद्य तयार करणे, पिठाच्या व तैलाच्या मिश्रणा काढणे इत्यादि उद्योगधंद्यात उत्तेजन देण्याचे प्रयत्न करण्यात येत आहेत.

इ. स. १९७० च्या कागदपत्रात डॉ. विद्याया प्रथम उल्लेख केलेला सापडतो. पेरिरानिया, पोलंड, ब्रॅडेनबर्ग, डेन्मार्क इत्यादि निरनिराळ्या देशांच्या ताब्यांत जाऊन, शेवटी १३०८ साली हे ट्युटॉनिक सरदारांच्या हाती आले त्यांच्या कारकीर्दीत शहराची पुष्कळ भरभराट झाली. शानेच्या तहाने स. १४५५ नंतर हे शहर पश्चिम-प्रशियाबरोबरच पोलेंडकडे आले. १७ व्या व १८ व्या शतकातील युद्धात याचे बरेच नुकसान झाले. १७७३ साली पोलेंडची पहिली फाळणी झाली तेव्हा हे त्या देशापासून अलग झाले व १७९३ साली प्रशियाच्या ताब्यांत आले. प्रशिया व फ्रान्स यांच्या मधील युद्धाच्या वेळी हे १८०७ साली फ्रेंचनी पोलेंड; परंतु १८१४ साली परत प्रशियास दिले गेले.

डफरिन, लाई (१८२६-१९०२)—हा मोठा विद्वान मृत्युशी म्हणून नावाजलेला होता. इटलीमध्ये, फ्लोरेंस शहरी ता. २१ जून रोजी हा जन्मला. त्याचे तत्त्वानुषंगी शिक्षण इटन (१८३९-१८४३) येथे झाले. दुय्यम शिक्षण संपल्यानंतर त्याने ऑक्सफोर्ड येथील फ्राईस्ट चर्च कॉलेजमध्ये प्रवेश केला. १८४१ साली त्याचा बाप मरण पावल्यामुळे, आपले शिक्षण आटोपून तो आयर्लंडमध्ये आपल्या वतनाची व्यवस्था लावण्याकरिता काही काळ जाऊन राहिला. १८४६-४८ साली आयर्लंडमध्ये दुसऱ्या पडत्यामुळे पिके बुडाली. तरी आपल्या कुळाबरोबर तो दगा-पूर्ण आणि सन्मतेने बापत असे ग्लेडस्टनने आयर्लंडला देऊन केलेल्या स्वराज्या (होमरूल) ची योजना डफरिन यास परंत पडली नाही, तथापि त्याने ग्लेडस्टनच्या ' होम-रूलच्या योजनाचे विरोध केला नाही. लॅंड रीफॉर्म आणि ऑन रेल्वे यांच्या संदर्भात ' हिंदुस्थानचा थंडर-थेकेटरी ' (१८६४-६६) आणि ' गुडवारयाचा अंधरेचेकेटरी ' (१८६६) या नात्याने त्याने काम केले. १८७१ साली त्याला ' लॅंड ऑफ डफरिन ' असा किताब मिळाला.

१८७३ साली त्याला कानडाचा गव्हर्नर-जनरल नेमण्यात आले. कानडात असताना उत्तम यत्ना, नाणावलेला मुत्सद्दी व राजकारणविशारद अशी त्याची छयापि झाली. तदनंतर मिडिशाचा बकील म्हणून लाई वीकन्सफील्डने राधियात त्याची नेमणूक केली. येथे दोन वर्षे काम केल्यानंतर कॉन्स्टान्टिनोपल येथे तुर्कस्तानातील मिडिशाचा बकील या नात्याने तो राहू लागला. पुढे ऑक्टोबर १८९२ ते जून १८९३ पर्यंत तो मिडिशा कमिशनरच्या हुद्द्यावर इंग्लिसमध्ये होता. इ. स. १८९४ त हिंदुस्थानात गव्हर्नर-जनरलच्या जागी त्याची नेमणूक झाली लाई रिपनच्या पाठीमागून हा हिंदुस्थानचा व्हाइसरॉय झाला. त्याच्या वेळेस उत्तर प्रदेशचा राजा यांवा याने इंग्रजांशी द्वेषभाव धारण केल्यामुळे, त्याच्याशी युद्ध करून इंग्रजांना हद्दोदेश जिंकला. याचा राजास पदच्युत करून डफरिनने त्यास रत्नाविहीन नेऊन ठेविले आणि ता. १ जानेवारी सन १८९६ रोजी

मल्लेश मिडिशा राज्यात सामील केला प्रदेश निवेदा राज्यास ' बोल्ल्यामुळेच तो विलायतेस परत गेल्यावर त्यास ' मार्किट ऑफ डफरिन अँड आवा ' (१८८८) हा किताब मिळाला.

अज्ञानाहूनानात इंग्रजांचे वर्चस्व जाग्यम राज्याकरिता डफरिनने खटपट केली. पॅजेट प्रकरणाचा निकाल लावून त्याने वायव्य सरहद्दीची मर्यादा आपून टाकली (१८८५). इ. स. १८८६ त मिडिशा सरकारने ग्वाल्हेरचा किला सिंघास परत दिला. सन १८८७ त महाराणी विक्टोरियाच्या पदासज्ज्या वाढीसहाना ज्युविलीमहेस्टव सवे हिंदुस्थाना-नभर झाला. लाई डफरिनची पत्नी लेडी डफरिन हिच्या नावाने वर्गण्या येथे करून, हिंदुस्थानातील वायव्यकरिता दवाखाने स्थापण्याची योजना करण्यात आली विलायतेस परत गेल्यावर, रोम येथील इंग्रजाचा बकील (लॅम्बेथेडर) म्हणून डफरिनची नेमणूक झाली (इ. स. १८८८). १८९२ साली बकील या नात्याने त्याची पॅरिस शहरी नेमणूक झाली. येथे तो सन १८९६ पावेतो होता नंतर सार्वजनिक कामातून त्याने आपले वंग काढून घेतले लाई डफरिनने मुत्सद्दीगिरी, सौमन्य, उदारमतवादांपासून, राजकारणकुशलता इत्यादि गुण लाक्षणभ्यामोने होते. १९०२ साली फेब्रुवारीच्या बाराव्या तारखेस तो मरण पावला. मृत्यूसमयी त्याचे वय ७६ वर्षांचे होते [सर आल्फ्रेड लॉयल, दि ऑक्सिडल लाइफ ऑफ डफरिन; लेडी डफरिन, अवर ग्वाल्हेरमाल लाइफ इन इंडिया (१८८९), डॉनडियन जर्नल (१८९१), हिस्टरी ऑफ इंडिया इ]

डफळे—डफळे हे मूळचे मत परगण्याचे देशमुख होते. चव्दशे हे यांचे मूळचे नाव होते. परंतु डफळपूर नावाच्या खेड्याचे हे वंशपरंपरा पाशील अंतस्त्यामुळे त्यांना डफळे हे नांव मिळाले होते. विजापूरच्या राज्यात यांच्याकडे मनसब होता. यांच्याबद्दल जास्त माहिती ज्ञानकोशच्या तेराव्या भगात जत या शब्दाखाली पहावी.

डंगल—युवई इलाखा, धारवाड जिल्हा. गदपच्या अभिषेक समार १२ मेलावर हा गाव आहे. स. १८६२ पर्यंत डंगल हे पेठ्याचे सुंदर ठाणे होते. येथे येथे व द्राष्ट पुष्कळ पिकतात. येथे दोड चकान्या, काळेथर आणि सोमेथर यांची जुनी देवळे आहेत. गावाबाहेर तोडव्यांमधील मठ आहे. डंगल गावाच्या आग्नेयासच्या खेड्यात या मठाच्या पुष्कळ शाखा आहेत, त्या सर्वांचे जमिनी इनाम आहेत. गावाच्या पश्चिमेस जुन्या किल्ल्याचे अवशेष दिसतात. किल्ल्यात एक भोडकडील आलेले जैन मंदिर आहे. कर्नल वेल्सले यांनी ' हा किल्ला बळकट अस्तून त्या समोबाराचा खंदक कोरला आहे व तट सुमार ३० फूट उंच आहे ' असे याचे वर्णन केलेले होते. काही दिवस येथे इंग्रजा सैन्याच्या दोन तुकड्या असत पुढे (१८६२) हा किल्ला निहपयोगी झाला. गावाच्या पश्चिमेस मोठा तलाव आहे. किल्ल्यातील जैन मंदिरात १०५५ सालचा एक शिलालेख आहे.

त्याचप्रमाणे कालेश्वराच्या देवळात दोन शिलालेख असून, जवळच्या विहिरीवरही एक शिलालेख आहे त्याचप्रमाणे डबलच्या देवावाजवळ विजयानगरचा तिसरा राजा दुसरा हरीहर (इ स १३७९—१४०१) याच्या देवळे नऊ ताम्रपट आहेत.

इ ति हा स—अकराव्या व बाराव्या शतकात या शहराचे नांव धर्मपूर (धर्मबोलाळ) असे असून त्यावर चालुक्यांना ताबा होता त्यावेळी येथे दोन बौद्धांचे मठ होते इ स १६९० मध्ये डबलचा देसाई अवलोकेशवाचा मांडलिक बनला नंतर मराठ्यांनी डबल काबीज केले पुढे हेदरअर्बाच्या ताब्यात डबल गेले

इ स १८०० च्या एप्रिल महिन्यात पोंबी वाघाने डबलास वेढा घातला रामचंद्रअप्पा पटवर्धन याचा पराभव करून त्याने किल्ला ताब्यात घेतला पुढे कर्नल वेल्स्लीने थोडो-पत गोखल्याच्या मदतीने किल्ला सर केला व एकलदार आणि चाच वेंकटाद्रि बहादूर यास फाशी दिले परंतु पुढे जनरल वेल्स्ली यास या कृत्याबद्दल वाईट वाटून त्याने हिंदुस्थान सोडताना त्याच्या विधवेस दत्तक घेण्याची परवानगी देऊन दत्तकास त्या पराण्याचे सर्व अधिकार मिळावे अशी व्यवस्था केली या श्रानिवासाचा नातु १८५८ सालच्या वढात सामील झाल्यामुळे त्याला फाशी देण्यात येऊन त्याचा गहागीर जप्त झाले [फ्रीड—कानराज विर्नेस्टेज, इंडियन ओपनररी, पृ १०, ११, वेल्सटन—डिस्पेंचेस, विल्स—साउथ इंडिया]

डबलवीन—हा एक भागीचा वेल आहे हा सुमारे दोन बरे ठिकु शकतो याच्या शेगा जीवयाच्या आकाराच्या व बीं मांडे व निरुभिराळ्या रंगाचे असते हे रोप मूळचे माझील दशाताल आहे असे डी फ्योकोल म्हणतो हिंदुस्थानात आशाम, उम्हदेश, वगाल, सयुक्तप्रांत व पन्नाव वगैरे प्रांतात याची लागवड होते याची कुरुसुले पळी, वबरसुली क्षिम हों मराठी व हिंदात डबलवीन वगैरे नावे आहेत सपाटाच्या प्रदेशात पावसाळ्यानंतर व गंगराळ भागात माघचे ते जूनपर्यंत लागण करतात पळे बी इस्तिदत्ताप्रमाणे पाडरे असते

उ प या न—याच्या शेगाचा क्षिमवून भाजीपात्याप्रमाणे उपयोग करतात परंतु हे कच्चा केव्हा विजारी असते असे अलीकडे आढळून आले आहे रासायनिक परीक्षणवरून त्यात कर्बोनायट्राटादक ग्लुकोसाइड व एक फेनोत्पादक (विपाक) द्रव्य असते असे समजते व हे दोन्ही पदार्थ एकमेकांच्या सन्निध आणले असता फेनोत्पादनाच्या योगाने म्लोहोसाईडचे विपटन होऊन जे पदार्थ बनतात त्यापैकी प्रसिद्धात (दो . ०४ ते ००९) हा एक असतो जिच्या कवचीच्या वियात प्राक्षिकांमळे प्रमाण सर्वात जास्त व पांडव्या कवचीच्या फळात सर्वात कमी असत चांगल्या अभिनीत पूर्णपणे लागवड केलेल्या झाडाच्या वियाच्या कवचीचा रंग गुलाबी असून त्यावर मधून मधून जांभळ ठिपके

असतात व आत साईसारखा फिकट अथवा पाडरा पदार्थ असतो, व रानात आपाआप वाढलेल्या झाडाच्या वियापेक्षा वरील रंगाचे बीं नि सशय कमी विपारा असते असे डन्स्टन म्हणतो ब्रह्मदेशात तांबळ्या व पाडव्या रंगाच्या वियाची लागवड केली जात असून त्याचा उपयोगहि केला जात आहे, परंतु त्यामुळे विपप्रयोग झाल्याचे उदाहरण अद्याप पहाण्यात नाही हे जरा खरे आहे, तरी ज्या अर्था त्यात निरनिराळ्या प्रमाणात प्राक्षिकांमळ तयार होत त्या अर्था खाण्याच्या पदार्थाकडे त्याचा उपयोग करणे श्रेयस्कर नाही

डबार्टन—डबार्टन हे स्कॉटलंड देशातील डबार्टनशायर परगण्यातल मुख्य शहर व बंदर असून, रॉयल-म्युनिसिपल व पोलिसवरी आहे हे लेन्डन व ग्लाईड या नद्यांच्या संगमावर आहे येथील लोकसंख्या (१९०१) १९९८५ आहे याला ब्रिटिश लोक आल्बुस्टुईय व केल्स लोक डनब्रिटन म्हणत येथे रोमन लोकांचे पेओवोशिआ नांवाचे आरमारी ठाणे होते यावरून हे फार प्राचीन ठिकाण असावे येथील ' रॉक ' नावाच्या टेकड्यावर बांधिलेल्या किल्ल्यामुळे याचे ऐतिहासिक महत्त्व वाढले आहे हा किल्ला पिकट व उत्तरेकडील लोक याच्या ताब्यात गेला मेरी राजाच्या अनुयाया

'कापोराथेट मॅन्ड' मध्ये नमुद केले आहे. तसेच केस वगैरेचा प्रार्थान आगरिहा हस्तलेखसंग्रहाह पराच आहे. या विश्वविद्यालयात वनस्पतिवाग, पदार्थसंग्रहालय वगैरे आहेत. याविषयाय येथे स. १८६५च्या अंतरराष्ट्रीय प्रदर्शनाची निरस्थायी इमारत मेटस्टीफनस प्रीनच्या विद्यारम्भाबबळ असून स. १९०८ पासून या इमारतीत आयर्लँडचायल विश्वविद्यालय होतो. आता या विश्वविद्यालयाचे आयर्लँडचे नगणल विश्वविद्यालय करण्यात आले आहे. सेंट स्टीफनस प्रीनच्या पश्चिमेव कॅथोलिक विश्वविद्यालय आहे. ट्रिनिटी कॉलेज व सेंट स्टीफनस प्रीनच्या दरम्यान 'रायल डब्लिन सोसायटी,' शास्त्र व कलांचे पदार्थसंग्रहालय, नगणल प्रथसंग्रहालय, प्राणिसंग्रहालय, वगैरे व्यापक इमारती आहेत. येथील सेंट फ्रान्सिस जेव्हियरच्या गार्डनर रस्त्यावरील ट्रिस्ती देजल आरलँड देशात सर्वात उत्तम आधुनिक देवघरपैकी एक आहे.

राज्य कारभार.—१८८५ पर्यंत आयर्लँडला दोन प्रतिनिधी पाठविण्याचा हक्क होता. नंतर ते ४ करण्यात आले. आयर्लँडचा कारभार मध्यकाठडे असतो. परंतु तेथे जी म्युनिसिपालिटी आहे तिचे कर्तव्य म्हणजे महाराची वारस्था करणे हे आहे. म्युनिसिपालिटीत १ लॅंड मेयर, २० अॅडरमेन, आणि ६० कौन्सिलर असतात. पोलिस किंवा म्यारशेट्टे याचा मुख्य संवेप नाही तो सर्व कारभार मध्यकाठडे सॉपिका आहे.

व्यापार.—राज्यक्रान्तिकाळाच्या सुमारास येथे लोकराच्या व्यापाराची प्रगति सारली. परंतु इंग्लिश लोकांनी पुढे त्या विलयमकडून नवीन कायदे करून घेऊन इंग्लंडाच्याय दुसऱ्या देशात बाणारा मात बंद पाडला व अशा रीतीने हा व्यापार बुजला. पुढे १९५८च्या सुमारास पाउलॅमेटने नगणाच्या व्यापारास सन्त केले व काही दिवसपर्यंत व्यापकाच्या व्यापार चालू घेला व रेशमी कापड तयार करू लागले या व्यापारास दिवकर नसे कायदे करण्यात आले. परंतु १ ला व ३ रा मार्च याच्या वेळी पुन्हा ते कायदे घाले म्हणजे येथील कारखाने पार पुजले तागाच्या व्यापाराचीहि तीच दशा सारली. आता येथून फक्त गिरेस्त्री व मोटेर (दाख) याहेरगाथी जाते व शेतकांच्या उत्पन्नाचा देशातील निर्गत व्यापार या महारातून होतो. येथे क्लयकोटचा दुबाखाना, स्टोव्हीचा दगडाखाना, राटम्डा, डानिमुक, सेंटपेट्रिक वगैरे दखाना व यंत्रसंग्रहालने आहेत. या सर्व धर्मार्थ संस्था आहेत.

इति हा स.—२९९ साली लिन्टनच्या लोकांचे डब्लिनच्या लोकांनी जिंकिले असा उल्लेख आहे. ४५० च्या सुमारास सेंट पेट्रिक याने ट्रिस्ती धर्माचा प्रसार केला. ९ व्या शतकात डेस लोकांनी डब्लिन घेतले स. ८३२ मध्ये १ ला थारकेल (हा पहिला नॉर्मन राजा होता, याने नारमाप येथे आपला पाया दड केला. स. १०१४ मध्ये हॉन टर्फेच्या युद्धात मन्स्टरचा योरायेंस राजा, त्याचे ११००० सैन्य व पुत्र इतकी संख्या मरण पावली. पुढे डेस व आयरिश लोकांत

अनेक झटापटी होऊन स. ११७१ साली शेवटी आंग्लनॉर्मन लोकांनी डेस लोकांचे कायमचे पालवून दिले स. ११७२ मध्ये २ रा हेनरी वारफडे येथे उत्तुलन डब्लिनला आला व आपल्या दरबारात आयरिश अधिपतींना उत्तम रीतीने वागवून त्यांमधेराध्यायी सलोत्पा केला. याच वेळी ह्युडी लेसी याचकडे राज्यशासनाचा अधिकार देऊन त्याच्या विरुद्ध प्रवेश डब्लिन येथे राहण्याचा व पूर्ण स्वातंत्र्याचा हक्क दिला. ११७६ साली वेम्मुक्या अर्ले स्त्रागवो येथे मरण पावला. स १२०० मध्ये जॉन राजाकडून डब्लिनच्या प्रवेश दुसरी सनद मिळाली. पुढे दोन वर्षांनी डब्लिनचे रहिवासी क्लेन्सवुड येथे ईस्टरचा उत्सव करीत असता आपापसांच्या आयरिश रहिवास्यांनी यापैकी ५०० लोकांस खडी फांल मध्ये ठार केले. स. १२१६ मध्ये २ व्या हेनरीपासून आयरिश लोकांना मॅमा चार्ली (सनद) मिळाला स १२१७ च्या सुमारास येथे यरेच मठ स्थापन झाले

स १३१५च्या सुमारास एडवर्ड वूशच्या स्वारांच्या वेळी डब्लिनच्या आपापसांची खडी मूनच्या हाती लागून नयेत म्हणून जाळण्यात आली व प्रीन क्लिद्याचा गव्हर्नर ब्रसला शरण नेठा म्हणून घाला वपाशां मारण्यात आले. रिचर्ड (दुसरा) याने राबर्ट डी व्होरे यास आयर्लँडचा वगळ केलें व स. १३१४ मध्ये डब्लिन येथे मोठया घाटाने येऊन येथील व्यापार देशी संस्थांनिकास सरदार बनविले १५३४ त लॉर्ड थॉमस फिड्जेराल्ड (सिल्व्हन घानस) लॉर्ड, डेव्ह्युटी क्लिबरे, याच्या मुलांने लन्डन टावरमध्ये कैदेत असलेल्या आपल्या बापाचा मून झाला अश्या या सद्यवावहून ईमज सरकारविरुद्ध खंड उभारले. पुढील झटापटीनंतर १५३६ साली दायबने येथे रयास व रयाच्या अनुयायास फांसी दिले स १६४१ च्या सुमारास आपभातील दायबी मूळ झाला. शेवटी १६४९ साली आरमोडे यास ओल्ड रायमाइन्सजबळ बागोटावच्या युद्धात पूर्ण पराजित केले. याच वर्षी जॉमवेल् डब्लिनमध्ये पाउलॅमेटचे मुख्य सभापति होऊन आला होता. १६८९ साली विटिडा पादीवराल आपला हक्क सांगण्याकरता दुसरा जेम्स आयर्लँडमध्ये आला होता. पुढे वॉयनेच्या युद्धात पराभव सास्त्रानंतर पुन्हा डब्लिन येथे तो आला होता, परंतु दुसऱ्याच दिवशी निघून गेला यानंतर तिसरा विल्हेम सेंट पेट्रिकच्या मंदिरात आपल्या विजयापदल आभारप्रदर्शन करण्याकरता आला. १७८३ साली पार्लेमेंटमध्ये सुपाणा करण्याकरिता आयर्लँडच्या सर्व स्वयंसेविकांच्या व्हालन्टिन्स ब्रकोरीची प्रतिनिधिपत्ता भरविण्यात आली होती परंतु हाउस ऑफ कामन्सने या बाबतीत विचार करण्याने नकारण्यामुळे काहीच निकाल न लागता हो सभा बरखास्त करण्यात आली. १७९८ साली युनायटेड आयरिशमेन याचा कड उघडकीस आला व लॉर्ड एडवर्ड फिड्जेराल्ड यास पकडण्यात आले हा कैदेत असतानाच मरण पावला. १८०३

त्याचप्रमाणे कालेभराच्या देवळात दोन शिलालेख असून, जवळच्या विहिरावरही एक शिलालेख आहे. त्याचप्रमाणे डबलच्या देसायजवळ विजयनगरचा तिसरा राजा दुसरा हरीहर (इ. स. १३७९—१४०१) याच्या देवळेचे नऊ ताम्रपट आहेत.

इ. ति. हा. स.—अकराव्या व बाराव्या शतकात या राज्याचे नांव धर्मपूर (धर्मबोखाल) असे असून त्यावर चालुक्यांना ताबा होता. त्यावेळी येथे दोन बौद्धांचे मठ होते. इ. स. १६९० मध्ये डबलचा देसाई अवरजेबाचा मौडलिक बनला. नंतर मराठ्यांनी डबल काबीज केले पुढे हेदरभाईच्या ताब्यात डबल गेले.

इ. स. १८०० च्या एप्रिल महिन्यात धोंडी बाघाने डबलास वेढा घातला रामचंद्रभाषा पटवर्धन यांचा पराभव करून त्याने किला ताब्यात घेतला. पुढे कर्नेल वेल्स्लीने बॉटो-पेट गोखल्याच्या मदतीने किला सर केला व किल्लेदार धीनि-बास बेंकटादि बहादुर यास काराी दिले परंतु पुढे जनरल वेल्स्ली यास या कृत्याबद्दल वॉरंट घाटून त्याने हिंदुस्थान सोडताना त्याच्या विधवेस दत्तक घेण्याची परवानगी देऊन दत्तकास त्या घराण्याचे सर्व अधिकार मिळवे अशी व्यवस्था केली. या धानिबासाचा नातु १८५८ सालच्या वडात सामील झाल्यामुळे त्याला फौजी देण्यात येऊन त्याची बहागीर जप्त झाली [फ्लिट—कानरौज ड्विनेस्ट्रिज, इंडियन अँटिक्वरी, पृ. १०, ११, बेलिगटन—डिस्चेंचस; विल्कस—साउथ इंडिया]

इंग्लंडची—हा एक भाजीचा वेल आहे हा सुमारे दोन वर्षे टिकू शकतो. याच्या रंगास कडियाच्या आकाराच्या व बी मोठे व निरनिराळ्या रंगाचे असते हे रोप मूळचे ब्रासिल देशातील आहे असे बी पर्याकोल म्हणतो हिंदुस्थानात आसाम, ब्रह्मदेश, बंगाल, सयुक्तप्रांत व पंजाब वगैरे प्रांतात याची लागवड होते याची कुरसुंयुळे पळी, वंवरसुळी, सिम ही मराठी व हिंदात इंग्लंडीन वगैरे नावे आहेत. सपाटच्या प्रदेशात पावसाळ्यानंतर व षोणराळ भागात मार्च ते जून-पर्यंत लागण करतात. पळे बी हिंस्रदेशाप्रमाणे पाडरें असते

उ प यो ग —याच्या रंगाचा शिजवून भाजीपाण्याप्रमाणे उपयोग करतात. परंतु हे केव्हा केव्हा विपारी असते असे अलॉकडे आढळून आले आहे. रासायनिक परीक्षणवरून त्यात फेनोनायडेटापादक म्लोकोसाइड व एक फेनोपादक (विपाक) द्रव्य असते असे समजते व हे दोन्ही पदार्थ एकमेकांच्या सभिध आणले असता फेनोपादकाच्या योगाने म्लोकोसाइडचे विघटन होऊन जे पदार्थ यत्तात त्यापैकी प्रशिकाम्ल (यो. ००४ ते ००९) हा एक असतो. निळ्या कवचीच्या विषात प्रशिकाम्लाचे प्रमाण सर्वात जास्त व पांढऱ्या कवचीच्या कदात सर्वात कमी असत. बांगल्या भविर्नात पूर्णपणे लागवड केलेल्या झाडाच्या विषाच्या कवचीचा रंग गुलाबी असून त्यावर मधून मधून शीमळे ठिपके

असतात व आंत साईसारखा फिकट अजपा पांढरा पदार्थ असतो, व रानात आपोआप वाढलेल्या झाडाच्या विषा-पेक्षा वरील रंगाचे बी निःसंशय कमी विपारी असते असे डन्स्टन म्हणतो ब्रह्मदेशात तांबड्या व पांढऱ्या रंगाच्या विषाची लागवड केली जात असून त्याचा उपयोगहि केला जात आहे, परंतु त्यामुळे विपप्रयोग झाल्याचे उदाहरण अद्याप पहाण्यात नाही. हे जरी खरे आहे, तरी ज्या अर्था त्यात निरनिराळ्या प्रमाणात प्रशिकाम्ल तयार होते त्या अर्था खाण्याच्या पदार्थांकडे त्याचा उपयोग करणे श्रेयस्कर नाही

डंबार्टन—डंबार्टन हे स्कॉटलंड देशातील डंबार्टनशायर परगण्यातले मुख्य शहर व बंदर असून, रॉयल-म्युनिसि-पल व पोलिसबरो आहे. हे लेव्हन व क्लाइड या नद्यांच्या संगमावर आहे. येथील लोकसंख्या (१९०१) १९९८५ आहे याला ब्रिटिश लोक आल्फ्रेडरथ व फेस्ट लोक डनमिटेन म्हणत येथे रोमन लोकांचे थेओडोसिआ नावाचे आरमारी ठाणे होते. यावरून हे फार प्राचीन ठिकाण असावे. येथील ' रॉक ' नावाच्या टॅन्डावर बांधिलेल्या किल्ल्यामुळे याचे ऐतिहासिक महत्त्व वाढले आहे. हा किला विघट व उत्तरे-वडांल लोक याच्या ताब्यात गेला मेरी राणीच्या अनुयाया-पामून हा किला क्रॉकडने मोठ्या शौर्याने व युक्तीने जिंकला १३०५ साली येथे विल्हम वॅलेस याला कैदत ठेविले होते. डंबार्टन हे इ. स. १०२१ त रॉयलबरो झाले. क्लाइड-नदीवरील लॉकलॉग व केलिहून यांच्यामधील तांब्यावर कर घेण्याचा याला हक्क होता.

दहाराचा बहुतेक भाग लेव्हन नदीवर आहे बर्ग दिवाण-खाना, विद्यालय, डेन्वा मेमोरियल, बाल्य व यशस्विलप याची सत्था, प्रयालय, ह्या मुख्य इमारती येथे आहेत. बरोचा मॅग्निस्ट्रेट व कौन्सिल यांच्या हाती या गावाचा सारा अधिकार आहे. डंबार्टन, पोर्ट ग्लासगो, रेनफ्रू, रूपरग्लेन, किलमेनॉक ही पाच गावे मिळून पार्लमेंटसाठी एक सभासद निवडतात. येथे जहाज बांधण्याचा मुख्य धंदा चालतो. शिवाय येथे यशस्विलपचे बरेच कारखाने आहेत

डब्लिन—ही आयर्लंडची राजधानी लिन्स्टर विभागात डब्लिन उपप्रांताच्या मुखावरील घेटावर वसली आहे. येथील लोकसंख्या (१९२१) १०२३१४ असून हे शहर लिफ नदीवर आहे. येथील कस्टमहाऊस (जकातघर), रॉटडा, वगैरे इमारती पाहण्यासारख्या आहेत. फ्राईट चर्च व सेंट पट्रिक चर्च ही जित्ती मंदिरांही चांगली असून त्यात स्विफ्ट वगैरे शारच्या प्रसिद्ध पुढारींची थडगी आहेत.

फ्राईट चर्चजवळच डब्लिन किला आहे. येथून समोरच नगरभवन असून यात ग्राटन, तिसरा ऑर्जे, कॉमेल आंकारेले, थामस ह्यूमोड वगैरेचे पुतळ आहेत. येथील ट्रिनिटी कॉलेजमधील प्रपंचगालयांत, सयुक्तप्रांतात प्रसिद्ध होणाऱ्या प्रत्येक पुस्तकाची एक प्रत पाठविण्याबद्दल

' कापोराइट अॅक्ट ' मध्य नमूद केले आहे. तसेच केस वगैरेचा प्राचीन आग्रिड इस्तलेखसंप्रदाहि पराच आहे. या विश्वविद्यालयात वनस्पतिवाग, पदार्थसंप्रदाहय वगैरे आहेत. नाटिकाय येथे स. १८६५च्या अंतरराष्ट्रीय प्रदर्शनाची विस्थाप्य इमारत मॅटस्टीफन्स मीनच्या विहारभूमांजवळ असून स. १९०८ पावेनी या इमारतीत आयर्लंडचे रायल विश्व-विद्यालय होते. आता या विश्वविद्यालयाचे आयर्लंडचे नॅशनल विश्वविद्यालय करण्यात आले आहे. मॅट स्टीफन्स मीनच्या पश्चिमेस कॅथोलिक विश्वविद्यालय आहे. ट्रिनिटी कॉलेज व सेंट स्टीफन्स मीनच्या दक्षिणेस ' रायल डब्लिन सोसायटी, ' शास्त्र व कलांचे पदार्थसंप्रदाहय, नॅशनल प्रेससंप्रदाहय, प्रागैतिह्यसंप्रदाहय, वगैरे बऱ्याच इमारती आहेत. येथील सेंट मॉन्सिस इंग्लिश-अरच्या गार्डनर रस्त्यावरील तिस्ती देऊळ आयर्लंड देशात सर्वात उत्तम आधुनिक देवघरंपैकी एक आहे.

रा. २१ का. भा. २.—१८८५ पर्यंत आयर्लंडला दोन प्रान्ति-निधी पाठविण्याचा हक्क होता. नंतर ते ४ करण्यात आले. आयर्लंडचा कारभार अध्यक्षकडे असतो. परंतु तसेच ओ म्युनिसिपालिटी आहे जिचे कर्तव्य म्हणजे शहराची व्यवस्था करणे हे आहे. म्युनिसिपालिटीत १ लॅंडी भयर, २० अॅडमरेन, आणि ६० कौन्सिलर असतात. पोलिस किंवा म्यारशेर्टे यांचा मुख्यच सर्वेच नाही तो सर्व कारभार अध्यक्षकडे सोंपविला आहे.

व्या. पा. २.—राज्यक्रान्तिकाळाच्या सुमारास येथे लोक-रीच्या व्यापाराची प्रगति झाली. परंतु इंग्लिश लोकांनी पुढे १ व्या विश्वयुद्धातून नवीन कायदे करून घेऊन इंग्लंडाविरुद्ध दुसऱ्या देशात जाणारा मात बंद पाडला व अशा रीतीने हा व्यापार पुढे गेला. पुढे १९१५च्या सुमारास पार्लमेंटने नागाच्या व्यापारास मदत केली व काही दिवसानंतर कापड्याच्या व्यापार बालू केला व रेशमी कापड तयार करू लागले. या व्यापारास हितकर असे कायदे करण्यात आले. परंतु १ ला व २ रा मार्च यांच्या वेळी पुन्हा जे कायदे घाले त्यामुळे येथील कारखाने पार बुडाले. सागण्या व्यापाराचीहि तीच दशा झाली. आता येथून फक्त विहरी व पोर्टर (दाह) वाहिरगायी जाते व शेतकीच्या उत्पन्नाचा देशातील निर्गत व्यापार या ग्रहारातून होतो. येथे म्युझेटचा दवाखाना, स्टॉन्डचा दवाखाना, राउटडा, मनिमूक, सेटपिडूक वगैरे दवा-खाने व वरून पागलखाने आहेत. या सर्व धर्माचे संस्था आहेत.

इ. ति. हा. स.—१९९ साली लिन्डनच्या लोकांस डब्लिनच्या लोकांनी जिंकिले असा उल्लेख आहे. ४५० च्या सुमारास सेंट पॅट्रिक याने क्रिस्ती धर्माचा प्रसार केला. ९ व्या शतकात डेन्स लोकांनी डब्लिन घेतले स. ८३२ मध्ये १ ला यारकेल (हा पहिला नाथमन राजा होता, याने आरमाथ येथे आपला पाया दडविला. स. १०१४ मध्ये क्रान्ति टाईच्या युद्धात मन्स्टरचा राजा यथेन राजा, त्याचे ११००० सैन्य व पुत्र इतकी मंथळा मरण पावला. पुढे डेन्स व आयरिश लोकांत

अनेक हातापटी होऊन स. ११७१ साली शेवटी आरलनामन लोकांनी डेन्स लोकांस कायमचे घालवून दिले. स. ११७२ मध्ये २ रा हेनरी वारकडे येथे उतरून डब्लिनला आला व आपल्या दरबारात आग्रिड अधिपतींनी उत्तम रीतीने वागवून त्याने रथांच्याशी सलोपा केला. याच वेळी मूडी लेसी याकडे राज्यशासनाचा अधिकार देऊन त्याच्या मिस्टल प्रजेस डब्लिन येथे राहण्याचा व पूर्ण स्वातंत्र्याचा हक्क दिला. ११७६ साली पेम्ब्रुकचा अर्ल स्ट्रांगबी येथे मरण पावला. स. १२०० मध्ये जॉन रामाकडून डब्लिनच्या प्रजेस दुसरी सनद मिळाली. पुढे दोन वर्षांनी डब्लिनचे रहिवासी कले-न्सबुड येथे ईस्टरचा उरव करीत असता आपसासच्या आग्रिड रहिवासीनी यांपैकी ५०० लोकांस व्हडी फौलड-मर्थे ठार केले. स. १२१६ मध्ये ३ व्या हेनरीपासून आग्रिड लोकांना मॅमा चाटी (सनद) मिळाला. स. १२१७ च्या सुमारास येथे वरेच मठ स्थापन झाले.

स. १३१५च्या सुमारास एडवर्ड दुसऱ्या स्वारीच्या वेळी डब्लिनच्या मासगासची खेडी मूमच्या हाती लागू नवते म्हणून जाळण्यात आली व मीन किडपाचा गव्हर्नर मूसला शरण गेला म्हणून रवाला उपाशी मारण्यात आले. रिचर्ड (दुसरा) याने रायट डी व्हेरे यास आयर्लंडचा ड्यूक केले. य. स. १३९४ मध्ये डब्लिन येथे मोठ्या घाटाने येऊन येथील बऱ्याच देशी सध्यानीकास सरदार बसविले. १५३४ त लॉर्ड थॉमस किट्टेराड (सिडेन यामस) लॉर्ड, बेथुडी किट्टेरे, याच्या सुनाने लॅन्डन टावरमध्ये कैदत असलेल्या आपल्या बापाचा मून झाला असावा या संशयावरून ईंग्लंड सरकारविरुद्ध बंड उभारले. पुढील हातापटीतंतर १५३६ साली टायबर्न येथे त्यास व त्याच्या अनुयायास फाशी दिले स. १६४१ च्या सुमारास आपलातील यादवी मुरू झाली शेवटी १६४९ साली आर्मोडे यास ओल्ड राय-माइन्सजवळ बागोटासच्या युद्धात पूर्ण पराजित केले. याच वर्षी जमनेल डब्लिनमध्ये पार्लमेंटतर्फे मुद्दय सेना-पति होऊन आला होता. १६८९ साली ब्रिटिश यादवीवर आपला हक्क सांगण्याकरिता दुसरा जेम्स आयर्लंडमध्ये आला होता. पुढे यांचेच्या युद्धात पराभव झाल्यानंतर पुन्हा डब्लिन येथे तो आला होता; परंतु दुसऱ्याच दिवशी निघून गेला. यानंतर तिसरा विईल्यम सेंट पॅट्रिकच्या विजयाच्या विजयाबद्दल आभारप्रदर्शन करण्याकरिता मंदिरात आपल्या विजयाबद्दल आभारप्रदर्शन करण्याकरिता आला. १७८३ साली पार्लमेंटमध्ये सुधारणा करण्याकरिता आयर्लंडच्या सर्व स्वयंसेनिकपक्षाच्या व्हालीन्ट-अरकोरनी प्रतिनिधिसभा भरविण्यात आली होती परंतु हाउस ऑफ कामन्सने या बाबतीत विचार करण्याने नाहारन्यामुळे काहीच निकाल व लागता हो सभा बरखास्त करण्यात आली. १७९८ साली युनायटेड आयरिशमेन याचा फट उघडकीस आला व लॉर्ड एडवर्ड किट्टेराड यास पकडण्यात आले. हा कैदत असतानाच मरण पावला. १८०३

साळी रॉयट एमेट यांचे वंड मोडलें व १८४८ साली विल्यम स्मिथ ओत्राएन पार्लमेटचा सभासद, यानें डिपेसरी येथें पंड उपस्थित केलें होतें तें मोडण्यात आलें. १८६७ साली फ्रॅन्झनचा भंयकर कट उघडकीस आला म्हणून हेवीस कार्पस अँकट दोन्ही हातसेस आंक पार्लमेट यानां तद्दुकून ठेवला आणि सुमारे १६० जणांनां इंग्लिश शहरांत पकडलें. या शहराची तटबंदी करण्यात आली व काही आठवडे पावेतो येथील लोक अस्वस्थ राहिले (आयलंड पहा).

डुमई—सुबंद, बंदोडें संस्थान. डुमई पोतभागातील शहर. उ. अ. १०°८' व पू. रे. ७३°१८'. लोकसंख्या (१९११) १११७. गायकवाडच्या मुमुक्षुतात प्राचीन इतिहासाच्या विनोदतः तटबंदी व दरवाजे याच्या शोभेच्या यावतात हे शहर फार महत्त्वाचें आहे.

इतिहास.—पुणकळ शतकापूर्वी सदर जयसिंग नावाचा राणा पटण येथें राज्य करीत होता. राजपुत्राच्या जन्मानिमित्त त्यानें जें शहर वसविलें त्यात भोवें नावाचा मुख्य कारागार होता व शहर वसविण्याचें काम पूर्ण होतानाच त्याला काही एक पारितोषिक न देतां त्याच्या इच्छेप्रमाणें शहराला त्याचें नाव ठेविलें. तटबंदीच्या भात सुसुलमानाना मज्जाव असे बासुळें सुसुलमानानां याला बेडा देऊन अखेर हें निकलें. १७२५ साली सेनापति दामाडे यानें डुमई हें आपलें मुख्य ठिकाण केलें. स. १७७१ त कर्नल गॉडार्डन हें जिंकून घेतलें. येथील ' डायमंड गेट ' वर हत्ती, घोडे, सिंह, डेट, पक्षी, साप, घोडेस्वार व युद्धाची शस्त्राणि फारच सुंदर तऱ्हेने काढली आहेत. ' डायमंड गेट ' च्या उगण्या बाजूला अद्र-कालिधामातेचें देऊळ व डाव्या बाजूला महादेवाचें देऊळ आहे. काही रस्त्याच्या बाजूलाच कफ सुंदर लॉकडो खोद-काम केलेली परे आढळतात. आतां येथें सरकारी कचेऱ्या, शाळा, दवाखाने वगैरे आहेत. येथील लोक चांद, कापड, लाकडाचें खोदकाम व जाती करतात.

डमडम—बंगाल इलाख्यातील चोरीसपरगण्याच्या भिस्वाच्या बराकपूर पोडविभागातील एक गाव. हे कलकत्त्याच्या ईशान्येस ७ मैलावर आहे. ह्या गावांत उत्तर डमडमची म्युनिसिपालीटी व डमडम कॅन्टोनमेंट येतात. उत्तर डमडमची लोकसंख्या (१९११) ८८६५ व डमडमचा ३८१८ आहे. येथे सरकारी तोंकखाना सन १८५३ पासतो होता पण पुढें तो मॉरस येथे नेण्यात आला. सध्या येथें कफ मिटिश पायदळाचा तुकडी आहे. येथें गडाईकरितां लागणारा दासुणोडा तयार करण्याचा एक कारखाना आहे. १८७१ साली कायलून झालेल्या पिछेदाटांत कामास आलेल्या काही सोडवारी येथे धडगां आहेत. त्याचप्रमाणें उवा वहा-बहुमूय नवाय सिराजुद्दौलाचे इमषाचे ठाणी कलकत्ता, कासिमबासार व डाका ही परत वेळीं तो तट व त्या सदन्यावर सही देथील डमडम येथेंच डाळी (१९५७).

डमडम हा पहिल्यानें अयदी वेगळा पोडविभाग होता पण १८९३ साली तो बारासत यास जोडण्यांत आला. तेव्हांपासून बराकपूरच्या कॅप मॅजिस्ट्रेटच्या हाती फौजदारी व दिवाणी सत्ता देण्यांत आली. डमडम हे पुर्ब-बंगाल-स्टेट रेल्वेवर स्टेशन असून डमडम छावणीकरितांही एक वेगळें स्टेशन आहे शाह फरिद नोवाच्या सुसुलमान हांच्या स्मरणार्थे येथे एक मोठा बापिक मेळा भरत असतो. दिखन-दारा येथें एक मोठी तामाची गिरणी काढण्यांत आली आहे.

डरहॅम—इंग्लंड डरहॅम कौन्टीतील एक शहर व म्युनिसिपल व पार्लमेटरी बरो. १९२१ त येथील लोकसंख्या १७३२९ होती १०७२ साली विल्यम दि कॅन्करनरनें मुख्य मंदिराच्या उत्तरेस एक किष्वा बांधला. १८३३ साली येथें एक विद्यापीठ स्थापलें गेलें १८३७ साली चवथ्या विल्यमनें या विद्यापीठाला सनद दिली लोखंडाचे, पायमोज्याचे व सयेंज्याचे कारखाने येथे आहेत. प्रतिनिधीविभागासून पार्लमेटात सभासद जातो. महत्त्वे क्षेत्रफळ १०७० एकर आहे.

इतिहास — १० व्या शतकाच्या शेवटी हे शहर वसलें. प्रथम येथें बिशपनें बेमलेल्या वेलिकची सत्ता होती. १६०२ सालापासून येथील राज्यकारभार एक मेयर, १२ सनदी अधिकारी व १४ रहिवासी यांच्याकडे होता. १६८४ साली कार्पोरेशनला आपले सर्व हक्क बिशप कृच्या स्वाधीन करणें भाग पडलें. राज्य-कातीच्या वेळी बिशप मधुची सनद पुन्हा सुरू झाली. ती १७७० सालपर्यंत अवलगत होती. १६७३ सालच्या कायद्या-प्रमाणे येथून २ सभासद जात असत.

उर्वी—इंग्लंड. डर्बाशायरपरगणा. जवळ नोवाचा म्युनि-सिपालटीचा प्रांत व प्रतिनिधिबिभाग. लंडनच्या उत्तर बाय-व्हेस मिडलंड रेल्वेने हे १२८ मैल आहे. १९२१ साली येथील लोकसंख्या १३१८०० होती. डरवेंट नदीच्या पश्चिम तीरावर हे शहर आहे. मिडलंड रेल्वे कंपनीचे हे मुख्य ठिकाण झाल्यापासून याची पुणकळ भरभराट झाली. सेंट पाटर, सेंट अल्फ्रेड, सेंट अँड्र्यू, ऑलसेंट व कॅथोलिक पंथाचे सेंटमेरी ही प्राधान्यमंदीरे येथे आहेत. स्टूट कुट्याच्या हेल्नहाऊस वाज्यात व्याकरणशाळा आहे. धंदेशिक्षणाचें विद्यालय जमातीच्या ताब्यात आहे. पदार्थविज्ञानशाळा, कलाभवन, झोफत वाचनालय, पदार्थसंग्रहालय व भूमार्थ संस्था येथे आहेत. हे शहर चिनी मातीच्या भाव्यांकरितां प्रसिद्ध असून, ह्या रचनेन पदार्थाचे कारखाने येथे आहेत. रेशमाच्या पायमोज्याचे, वेदाचे व कापसाचे कारखाने पूर्वी घरेच नागल्या स्थितीत होते. पाडरा व लाल रंग, वार-नाम व कमावलेली कातडी येथे होतात. प्रतिनिधिबिभागा-सून पार्लमेटात दोन सभासद जातात. शहराचा राज्य कारभार मेयर, १६ सनदी अधिकारी व २२ सभासदांच्या हातांत असतो. हे पोडपाच्या शयेंतीकरिता प्रसिद्ध आहे.

डलहौसी, लॉर्ड—डलहौसी जेम्स अँड्रू. (१८१२-१८६०)—इंग्लंडातील एक मुखद्दी, आणि हिंदुस्थानचा गव्हर्नर-जनरल. हा स्कॉटलंडमध्ये, डलहौसी कॅसल येथे, इ. स. १८१२, एप्रिलमध्ये जन्मला. तुरुणपणी त्याने इंग्लंडमध्ये अनेक महत्त्वाची व लोकोपयोगी कामे केली. हिंदुस्थानात ईशान्याची सत्ता अडळ करून, ईशान्याचे राज्य विस्तृत करणाऱ्या चौथा गव्हर्नर-जनरलपैकी हा एक होता. हिंदुस्थानात १८५० सालच्या बंडाचा जो वणटा पेटला त्याला याची अनेक बेकायदेशीर कृत्ये कारण झाल्यामुळे त्याला लोकांप्रवाद सहन करावा लागला. एतद्देशीय संस्थाने (त्यांना दत्तकानी परवानगी न देता) रालसा करून ती ब्रिटिश राज्यास जोडण्याचा यानेच प्रथम उपक्रम केला. हिंदुस्थाना-भोवती ब्रिटिश सत्तेचा निळासा पट वसविण्याकरिता त्याने कसून प्रयत्न चालविले. यामुळे संस्थानिक लोक अवैतुष्ट झाले. याचा बाप राम्से हा हिंदुस्थानात कमांडर इन चीफ होता त्यामुळे डलहौसीला हिंदुस्थानची माहिती लहानपणापासून होती. १८३६ साली लंडा सुवात ते या विदुषीबरोबर त्याने लढ लाविले.

इ. स. १८४३ साली, गॅलॅक्स्टनच्या मंत्रिमंडळाने त्याला ' बॉर्ड ऑफ ट्रेड ' चा उपाध्यक्ष नेमिले. 'डॉने लॉ संबंधी' च्या झगड्यात डलहौसीने सर रॉबर्ट फिलची बाजू उचलून धरिली होता. पुढे लॉर्ड जॉन रसेल याला नवे मंत्रिमंडळ स्थापना न आल्यामुळे डलहौसीने आपल्या उपाध्यक्षपदाचा राजीनामा दिला. रसेलने कॅबिनेटमध्ये देऊ केलेली जाग उलहौसीने नाकारली. पुढे १८४४ साली लॉर्ड हाडिंजच्या नेतर त्याला हिंदुस्थानच्या गव्हर्नर-जनरलच्या जागेवर नेमिले.

बंगालचा गव्हर्नर आणि हिंदुस्थानचा गव्हर्नर-जनरल हे दोन्ही अधिकार डलहौसीकडे सौंपविण्यात आले. सर जॉन हॉव्हाऊस हा ' बॉर्ड ऑफ ट्रेड ' चा तत्कालीन अध्यक्ष असून, हिंदुस्थानात सर्वत्र शांतता आहे अशा अर्थाची खबर डलहौसी त्याकडे निश्व पाठवी. परंतु ती विलायतेस पोहोचण्यापूर्वी हिंदुस्थानात दंगे उपस्थित होत असत.

१८४८ साली, डलहौसीने मुलतानच्या मूलराज नामक दिवाणाकडे (मुलतानचा कारभार आपल्या ताब्यात घेण्याच्या हेतूने) दोन प्रतिनिधी पाठविले. परंतु त्यांचा खून होऊन, शीखानी उपद्रव उपद्रव पंड उभारले. या बंडाचा श्रीमोड करण्याच्या सचिवीवर सर्वत्र पंजाब खालसा करण्याचे डलहौसीने ठरविले व स्वतः मोठ्या फौजेनिशी पंजाबकडे निघाला (१८४८). ईशान्याचा सेनापति जो यार्ने रामनगर, साद्लापूर आणि चिलियनवाला या ठिकाणी मूलराजच्या फौजेचा पराभव केला. तरी त्याच्या फौजेने मोठ्या चिक्-स्ताने युद्ध केले. अखेर जनरल ब्रिड्सने ता. २२ जानेवारी १८४९ रोजी मुलतानचा चिक्ता सर केला व पुढे एक महि-न्यात (ता. २१ फेब्रुवारी) रावळपिंडी येथे खीच सैन्य ईशान्या घरणे गेले. या विजयाबद्दल ब्रिटिश पार्लमेंटने डल-

हौसीचे आभार मानले आणि त्यास ' मार्क्वेसची ' पदवी दिली.

अशा रीतीने युद्ध संपल्यानंतर पार्लमेंटच्या संमतीचा वाट न पाहता डलहौसीने, पंजाब प्रांत ब्रिटिश राज्यास जोडला व पंजाबचा महाराज भूलापसिंग यास सालीचा पांच लक्षाची नेमणूक करून दिली. ईशान्याचे सर्व शोध फौजेस रमा देऊन धीस लोकांची सर्व हत्यारे बाहून घेतली. त्याच-प्रमाणे इंग्लंड व वेल्स या दोहोंच्या दोडपट एवढे मोठे नवीन राज्य डलहौसीने काबीज केले. याडावूच्या तहान्वये (इ. स. १८४९) म्हाई सरकारच्या ताब्यातील समुद्रात असलेल्या ब्रिटिश जहाजांचे रक्षण करण्यास म्हाई सरकार वाघले गेले होते. परंतु म्हाई सरकारने हा अट न पाळ-ल्यामुळे आवा येथील म्हाई दरबारात ब्रिटिशांचा अपमान झाला. या अपमानामुळे चिडून जाऊन डलहौसीने म्हाई लोकांवर स्वारी करून (ता. ५ एप्रिल १८५२) मार्तावान घेतले. धोऱ्याच दिवसांनी इंगून आणि वेसिन ही ठाणीहि ईशान्य फौजेने सर केली.

अशापिढी आवा येथील म्हाई सरकार ईशान्या घरण आहवामुळे ईशान्या युद्धाची दुसरी मोहीम आरंभून प्रोम आणि पेगु प्रांत हस्तगत करून घेतले. आराकान प्रांत तेना-सरिमला जोडून, कंपनीच्या ताब्यात आलेल्या प्रदेशांवर ईशान्य सत्ता दड करावी असा डलहौसीचा हेतु होता, डल-हौसी स्वतः म्हाईदेशात गेला, आणि नोव्हेंबर (स. १८५२) पर्यंत सर्व ठिकाणे काबीज करून ब्रिटेनरात दक्षिण म्हाईदेश त्याने ब्रिटिश राज्यास जोडिला.

राज्ये चालता करणे—ईशान्याची सार्वभौम सत्ता स्थापन होऊन पन्नास वर्षे होऊन गेली; आणि त्यावेळी उप-योगी पडलेली तेनाती फौजेची पद्धत आता निरुपयोगी ठरली. तेव्हा एतद्देशीय हिंदु संस्थाने खालसा करण्याचे एक निराळेंच धोरण ठेवून डलहौसीने ते अमळात आणिले संस्थाने खालसा करण्याच्या त्याच्या प्रमुख योजना अशा— (१) केव्हा दत्तक वारस नाम्नीबरोबर, (२) केव्हा वेवारासाच्या सचिवीवर, (३) केव्हा अव्यवस्थेच्या कारणाने व (४) केव्हा विनाकारण युद्धे उपस्थित करून. याप्रमाणे होतिल तितकी राज्ये खालसा करण्याचा त्याने निश्चय केला.

साहत्या सदराखाली त्याने प्रथम साताराचे राज्य खालसा केले (१८४९ जाने.). साताराचा राजा प्रतापसिंह ह्यास पदसुते करून, त्याचा भाऊ राहाजी ह्यास ईशान्या गादीवर बस-विले (सप्त १८३९) पुढे हेनोपेहि भाऊ स. १८४७ व १८४८ च्या दरम्यान वारले. दोघांनीहि औरत संतति नसल्यामुळे दत्तक घेतले होते. ही दत्तविधाने वेक्यादेशीर ठरवून आणि औरस संतति नाही म्हणून मातारचे राज्य खालसा केले. याच सचिवीवर व त्याच वर्षी (स. १८४९) जितपूर आणि संब-लपूरची राज्येहि खालसा करून व १८५३ साली, नागपूर आणि साधी ही संस्थानेहि औरस वारस नसल्यामुळे खालसा

केलीं भगत आणि उंदयपूर हों दोन लहान राज्ये डलहौसीने १८५१ व १८५२ साली खालसा केली होती; परंतु ब्रिटिश पार्लमेंटच्या लागण्यावरून, तद्देशीय संस्थानिकांस तो परत करण्यात आली.

राज्य व स्थे चीं कृत्ये.—आजपर्यंत गव्हर्नर-जनरलची पदवी बंगालचा गव्हर्नर जनरल अशी असून, त्याच्याकडे बंगाल इलाह्याचेहि कर्चे काम असें. परंतु डलहौसीने पार्लमेंटकडून बंगाल इलाहा वेगळा केला आणि त्यावर निराळ्या लेफ्टेनंटची नेमणूक केली सर्व हिंदुस्थानच्या राज्यकारभाराचे मुख्य काम गव्हर्नर-जनरलकडे ह्याच वेळेपासून गेलें. त्यानें ताराथेन व आमगाडीचे रस्ते चालू करून त्यायोगें मुख्यतः लखनऊ व व्यापाऱ्यांच्या सोयी केल्या. रस्ते, कालजे इगिरे कामे करण्याकरता त्यानें गिरनाराची छाती काढिली तसेंच पोस्टांची ठिकिजे छापण्याचा सोय करून ह्येलाचे दर कमी केले. त्यानें पुण्याची योग्य पहाणी करून ते सुधारण्याची खटपट केली. मनुष्याचा बळी देणें यासारखे क्रूर प्रचार त्यानें मोठ्या खर्चातून बंद करविले निरनिराळ्या जिल्ह्यांची राज्यव्यवस्थाविषयक माहिती (अॅडमिनिस्ट्रेटिव्ह रिपोर्ट) छापून प्रसिद्ध करण्याचा उपक्रम त्यानें सुरू केला जेथे राखणें, बचावी लागवड करणें, हिंदुस्थानातील प्राचीन शिल्पकला व ऐतिहासिक स्थळे याचे अवशेष कायम राखणें हीहि कामे त्यानें केलीं. तसेंच हिंदुस्थानातील गोऱ्या अंमलदाराकरिता फार खर्च करून त्यानें बांगले बंगले व बागा काढिल्या व त्यानें सिव्हिल सर्व्हिस परिक्षेस एतद्देशीय उमेदवार घेण्याचा हुकूम काढला.

बाजीराव पेशवे प्रज्ञावर्त येथें मरण पावल्यानंतर (स. १८५९) बाजीरावाच्या सालोना ८ लाखांच्या नेमणुकीची नानासाहेबांनीं ईशजोफडे प्राणगी केली. या नानासाहेबास याजोश्यानें दत्तक घेतलें होतें. बाजीरावाचा तो आरस पुत्र नाही या सधवीवर डलहौसीनें त्याची प्राणगी नाकडून करून पेशव्याची ८ लाखांची नेमणूक खालसा केली. तसेंच सन १८५९ त जंमवारचे राज्य खालसा शासनापासून राजाच्या कुटुंबाकडे बरीच मोठी नेमणूक चालू होती. स. १८५५ त शिवाजी राजा निमुष्टिक मरण पावल्यामुळ डलहौसीनें त्याची तीन लाखांची जहागीर खालसा केली. पंचवटपूर हें सद्धानें संस्थानहि तेथला राजा निमुष्टिक मृत्यु पावल्यामुळ खालसा करण्यांत आलें. नागपूरपर रपूची भोंसले ८५३ खालसा नोव्हेंबरत निमुष्टिक मरण पावल्यामुळ राज्यास कोणी शरस नाही म्हणून तेहि संस्थान खालसा करण्यांत आलें. पोरपूरच्या संस्थानिकाची जहागीर डलहौसीनें १५ लाखांनीं कमी देवी शिक्किमचा राजा ईशजोश्या उद्दामपणे बाणू लागला तेव्हां त्यानें संस्थानचा कोही भाग मिळून आपल्या ताब्यांत घेतला.

१८५४ मध्ये डलहौसीनें लखनौ येथील रेसिडेंटाच्या जागी मनरल औद्दामाची नेमणूक केली. यानें त्या प्रांतांत फिरून तेथील कच्ची इठीकत डलहौसीला कळविली. अर्था-प्येचें राज्य ईशजोश्याकराचें एकदम आपल्या ताब्यांत घ्यावें अशीहि त्यानें डलहौसीला शिफारस केली. तिनवर कोन्सि-लेटाराचे अभिप्राय होऊन हें प्रकरण डलहौसीपुढें आलें. त्यावर आपलें मत लिहून डलहौसीनें ते प्रकरण गिलायतेस पाठविलें विलायतेहून राज्य खालसा करण्याचा हुकूम आल्यानंतर औद्दामाच्या हाताखाली फौज पाठवून ते राज्य डलहौसीनें खालसा केलें (१३ फेब्रुवारी १८५९) व अर्थाप्येच्या नवाबास सालोना बारा लाखांची नेमणूक करून कलकत्तास ठेविलें अर्थाप्येप्रकरणाचा निकाल लागणें हेंच डलहौसीचें हिंदुस्थानातील शेवटचें कृत्य होय. विलाय-तेस गेल्यानंतर तेथें त्यानें केलेल्या हिंदुस्थानातील काम-गिरीबद्दल त्याची खाजापणी करण्यांत आली व त्याला ५००० पौंडांचें वार्षिक पेंशन मिळालें इतक्यात हिंदुस्था-नांत सत्तावन सालेंच बंड उद्भवलें व त्याचें पाप डलहौसीच्या माथी मारण्यांत आलें हिंदुस्थानांत असताना त्यानें केलेल्या येकायदेसोार कुर्याचाच परिणाम म्हणजे हें बंड होय असें कित्येक उपद्रव म्हणू लागले ह्या लोकांपासून शेवटपर्यंत डल-हौसीला सहन करावा लागला अखेर तो डलहौसी किल्लात परण पावला (१९ डिसेंबर १८६०). हिंदुस्थानांत ब्रिटिश राज्याची स्थापना मुख्यतः वॉरन हेस्टिंग्ज, लॉर्ड वेल्सला, लॉर्ड हेस्टिंग्ज आणि डलहौसी या चार मुख्यदारांनीं केली

[संदर्भग्रंथः—सर इ. आर्नोल्ड; “ डलहौसीज् अॅड-मिनिस्ट्रेशन ऑफ ब्रिटिश इंडिया ”; सर सी. जॅक्सन; “ हिस्टोरिकल ऑफ डलहौसीज् अॅडमिनिस्ट्रेशन ”; सर डब्ल्यू. हंटर, डलहौसी, कॅ. ट्रेव्हर; लॉर्ड ऑफ हि मायर्स ऑफ डलहौसी, ब्यूक ऑफ अर्माइड, “ इंडिया अॅंडर डलहौसी अॅन्ड कॅपिंग ”; सर विल्यम सी. बॅनर; लॉर्ड ऑफ हि मायर्स ऑफ डलहौसी, कॅ. टी.]

उल्लास—अमेरिकेंतील संयुक्त संस्थानांपेक्षा देवस संस्थानांमधील उल्लास कोटीचें मुख्य ठिकाण हें त्रिजिटी नदीच्या पूर्वोत्तारावर आहे. जो. ये. (१९१०) १२१७३८, याचें क्षेत्रफळ सुमारे ११ चौरस मैल आहे हें सुमारे ८ रेल्वेचें केंद्रस्थान आहे नदीचें पात्र खोल करून जहाजें जाण्याची व्यवस्था केली आहे. सांख्यिकी इमारतीत कार्मची वाचनालय, कोर्ट, फिटीहोल, सेंट मॅथ्यूचें देवालय इगर्जे इमारती देतात. येथें एक पंचकशाळा आहे. येथून आजूबाजूच्या ठिकाणाचा माटू, कापूस व पत्रपत्रिकाय ही पाठ-विल्यात येतात. येथील राज्यकारभार मेयर व नगर कमिशनर नियून पाहतात.

इहोमे—पश्चिम आफ्रिकेंतील एक देश. इहोमे येथें पूर्वी स्वतंत्र राज्य होतें परंतु सध्या तेथें फ्रेंच बसाहत आहे. याच्या दक्षिणेस गिनाचे आखात, पूर्वेस ब्रिटिश नायगेरिया,

उत्तरे व बायलेच मध्य नायगरवील फेंचाचा मुल्ल, व पश्चिमे व ओगोडें हा जमीन वसाहत आहे. यांत ओगुच्या पश्चिम भागाचा समावेश होतो.

आता पमास मैलपर्यंत हा देश सपाट आहे. राहिले एक दोन मैल चालून गेलें की रमणीय अरण्य लागते. पत्रास मैलपट्टीकडाले अन्तर्भाग हा चडउतारीचा असून रुज आहे. नुरळक गंगलात मधून मधून नारळ, नमाल व ताडांची झाडे आहेत. नायगरकाठच्या प्रदेशात सिद्ध पुष्टळ आडळनात.

समुद्रकिनाऱ्यावरील प्रदेशाची हवा उष्ण व सदां आहे. समुद्रानवळीक सरासरी उष्णमान सुमारे ८० अंश आहे. किनाऱ्यावळील भागातले लोक शुद्ध विमो बंधाचे आहेत. काहीही लोकाना स्थान्या स्वतःच्या भाषेत कोन अथवा फाविल असे म्हणतात. हे उंच, दमपून बांधाचे, माती, परकीभाषी सन्मपणे वागणारे, रुढनृत्ये व व्यापारात दक्ष असे लोक आहेत. इस्लामधर्मीय जालेले काही लोक उत्तर भागात आहेत. पण चार काहीही लोक मुसलमानांची पूजा करणारे व शुद्ध देवतापूजक आहेत. हे लोक यहुधा शेतकी व व्यापारावर आपली उत्पत्तिविका करतात. येथील जमीन निष्पत, व सुपीक व लागवडीस योग्य नसते आहे. येथील मुख्य उत्पत्तीची याव म्हणजे तांदूळ तेज होय. मका, रताळी, देळी, नारळ, संत्री, लिंबू, व सफरचंद वगैरे जिनस होतात. रमराची साडेह्मि आहे. व्यापार बहुतेक जमीनी व अंतर्देशीय आहे. कोटोनुपात नायगरपर्यंत आगगाडीचा सुधव रस्ता असून रथापून वधाहतीच्या पूर्ण-भागात एक काठा नेलेला आहे. आगगाडी, तारारथे वगैरे दख्खनच्याची साधने आहेत.

येथील राज्यकारभार टेन्टनट गव्हर्नर याहो व (याला) मदतगार म्हणून सरकारी व निवसरकारी लोकांचे एक सहाय्यार मंडळ आहे. राज्यकारभाराच्या क्षेत्रीकृति वसाहतीचे लहान लहान प्रांत(प्रभाग) केले असून वदेळी व संस्थानांत फेंच सरकार होताहोईले तोडाव कायदे लागू करत. तथापि फेंच कायद्याच्या संरक्षणासाठी राहण्याची वदेळीयांनी मनाई नाही.

सतराव्या शतकाच्या आरंभापासून इहोमेच्या इतिहासाचा सुधवात होते त्यावेळी ८व्या आपण ज्याला इहोमे देश म्हणतो, तो अलादा अथवा आर्द्राच्या विस्तीर्ण राज्यत समानिष्ठ साळा होता. त्या देशाची अलादा ही राजधानी तेथील राजाच्या मुसुनतर निदरलित होऊन हीन निराळी राज्ये निरीत करणारांत आली, त्यावेळी इहोमेचे राज्य एक होय. १७२४-२८ त इहोमी लोकांनी अलादा व न्यावदा जिंकले. १९ व्या शतकाच्या आरंभास पोर्तुगेझी हे इहोमेचे मांडलिक बनले. मोनेझी गीतो हा राजा राज्य करीत होता यामें अमेझान सिवाचे वयक मासत संघटित व बोरदार करून आपला राज्यमर्षादा उत्तरेपर्यंत देतात नेली.

१८५१ साली यामें फ्रान्सली व्यापारी राह करून न्यावदा येथील फेंचाच्या मुल्लाला हात न लावण्याचे अभिप्रेत दिले. १८५८ साली गीतो हा मरण पावला व रथाचा मुलगा गेलेत हा राज्यासक झाला.

गेलेताने वदेळीय लिहानुयायांचा छळ काढण्यामुळे व मुलाभाच्या व्यापाराला उत्तेजन दिव्यामुळे रथाचे व प्रेद-प्रिदनचे वर घुसू लागले. रथावप्रमाणे फ्रान्सली संघ पडून १८६३ साली फ्रान्सने पोर्तुगेझी आपल्या संरक्षणा-पार्षी घेतले. १८८२ च्या सुमारास इरीपाताल राष्ट्रांत आफ्रिकेतील प्रदेश काबीज करण्यानिधनाने मुल लागली होती. १८८९ च्या कलाराभ्यासने इंग्लंडने फ्रान्सला कोटोनु देऊन टाकले पण रथाचे वर्षी गेलेत व फेंच यात बेरनाव उत्पन्न झाला गेलेत यामें कोटोनु येथील लकात वसुभीचा व पोर्तुगेझीच्या राजास पदच्युत काढाचा हल्ला आपला आहे असे म्हणून पोर्तुगेझीच्या राजावर बारी केळी, परंतु इहोमेने मध्यंत तो मुल्ल पावल्यामुळे रथाने घारे बत जावण्यामाग्येच झिले रथाचा मुलगा नेहासिन यामें व फेंचाचे पुत्र साहून वेहासिनला कोटोनु व पोर्तुगेझी फ्रान्सला येणे भाग पडले. परंतु १८९२ त पुनः फ्रान्स व इहोमेत युद्ध उत्पन्न होऊन वेहासिनला, फ्रान्सला दावीत तसे वरुच साण येणे भाग पडले १९०१ साली वेहासिन अल्मीरेआ येथे मरण पावला.

याप्रमाणे इहोमेचे हवत आहेत व नाहीसे झाले फेंचांनी इहोमेचे अहोमे व अलादा असे दोन भाग करून अहोमेच्या राज्यावर वेहासिनच्या भावाच बसविले, न्यावदा व नवळका प्राग फ्रान्सला सोडला व बाकीच्या इहोमेच्या फेंच संरक्षित संस्थानांत रुपांतर करण्यात झाले. फेंचाविद्द कट कर-ण्याच्या आरीपावरून अहोमे येथील राजपुत्राला इ. स. १९०० मध्ये हद्दवार करण्यात आले १८९७ च्या फ्रान्स व जर्मनीमधील कराराभ्याने इहोमेची पश्चिम मर्षादा ठरविण्यात आली व १८९८ च्या इंग्लंड व फ्रान्स मधील करारांने पूर्व सरहद्द ठरविण्यात आली.

इहोमे येथील लोकांच्या जातीरीती चमत्कारिक व अंगावर काही आणण्यासारखा होय राजा मरण पावला म्हणजे त्याच्या थडरावावर पुरव व बायका याचा बडी देण्यात येई या जातीचा उद्देश राजाला परकीकी बायका व नोकर मिळवेत असा होता. इहोमे येथील लक्षात देवभ्यासाली सत्त्वा म्हणजे चायकांनी लहरी शिक्षण देणे ही होय. जेवळ्या म्हणून जिविगृहित चायका असत तेव्हा साध्यावर राजाचा अग्रतिहव साया असे. आवडीचा सिमोसोरोवर एकत्र तो लव लावी अथवा रथाना सैन्यांत पाठवी. या रिपाचे पथक इहोमेत अत्यंत उत्तम मणले जात असे. या चायकांची सहनशक्ति कमालाची आहे अशी पुष्कळ यूरो-पियनांनी साक्ष दिली आहे. असे सावणा की या चायका

आपल्या वचावाची विशेष तजवीज न करता अनवाणी पायांनी घडूबर छापा घालीत व एकदम नांदीस होत.

डोंक (गोदी)—गोदी वाघणे हा विषय स्थावरसंपत्ती व जंगमसंपत्ती या दोहोंच्याहि क्षेत्रात येतो. गोद्याची रचना व नकाशा हा विषय स्थावरसंपत्तीचा असून, रालाळ साधनाचा व एकंदर व्यवस्थेचा विषय यांत्रिक शिक्षणविद्येत नंतर्भूत होतो.

गोद्याचे तीन प्रकार असतात, ज्यात जहाज केवळ तरंगत राहू शकेल, इतकें पाणी असतें अशी ओढगोदी, त्रिपाण्याची सुद्धे गोदी व खोल पाण्याची तरती गोदी, हे ते तीन प्रकार होत. भरती असो वा नसो केव्हाहि आत घेण्याकरितां पांढल्या प्रघारची गोदा असते. सुक्या गोदीत जहाज साधारणतः दुदुर्लभकरिताच आणली जातात; व सरप्या गोदीत जहाज अलपुष्टभागावर तरंगत असतांना रथाची मोडतोड पाहण्यात येत असते. मालाची व उतांडाची नेआण करणाऱ्या वाहणुकांच्या वाफेच्या जहाजांमुळे व लडाऊ गोदींमुळे गोद्याची संख्या व त्याचे एकंदर विस्तारक्षेत्र या दोन बाबतीत पुष्पिण्या हसी बरीच प्रगति झालेली आहे. एकंदर गोद्यांचा विभाग, धकपाची लोणी, भरती व अनेक तऱ्हेच्या मालाच्या सनविज्ञाकरिता गोद्यांची गणयोग्य लुळणी करणे, दरवाजे व रथांची कार्यपद्धति, पूल, छपरें व यारा इत्यादि अनेक बाबी, गोद्याचे नकाशे आखताना लक्षात घ्यावे लागतात. नैसर्गिक पाया कोर्टे आहे व रयावर कायमच्या बाजूच्या भिती कडा उभासा येतात वगैरे प्रभावा, गोद्या धांपीत असताना, विचार करणे जरूर असतें नैसर्गिक पाया सांपडला नाहीं, तर कृत्रिम पाया कडा कडा हा प्रश्न उभा राहतो व छोट्याचे किंवा कळिचे, पायाचे पाच फसे उभारावे ही ठरविण्यात येते. गोद्याचे प्रवेशद्वाराचे भरती किंवा ओढती असताना केव्हाहि उपबध्दाची व दांकण्याची सोय अद्यापि लागते; कारण एखाद्या मोठ्या जहाजास भरतीकरिता बाहेर सोडून देवणें हें घडवणें असतें. ओढतीच्या दारातून बांधीना आत पोर्णे पर्यंत असतें. कारण ही फक्त भरती असते त्यावेळीच उपयोगात आणतां येतात व जाडुसत झाल्यास आतील जहाजांची नुकसानी होऊन गोदीच्या प्नासत बराच अपचय येतो; याकरितां चार दरवाजे ठेवणें ही उपयुक्त योजना होय. भरतीच्या वेळी गोद्याची द्वारे बंद करण्यात येतात परंतु अर्धवट भरतीच्या समुद्रकाटच्या गोद्याच्या राखण्यात येतात. जहाजानी आग्यादेश्यापुरेसे पाणी दरवाजावर असेपर्यंतच जहाजास आ घे करातां येते.

पक्षा, जहाज सुंदरविण्याचें भाग, व रयावर वगैरे संरक्षक व मार्गदर्शक कामें गोदीच्या ठिकाणीं असतात. गोदीपासून धनुशकडे भिंतासारखी जी रचना करण्यात येते त्या रचनेस ठीकळ मानाने बरीच नावें देण्यांत येतात; परंतु वेगळे हे मान केवळ संरक्षणाच्या रशीने उभारण्यात येतात; या कामांतहि रचनेच्या अनेक पद्धती व कांयटीचे काम बरेच

असतें. तासुरात ताका किंवा पूल, झुलते पूल अशा अनेक तऱ्हेच्या पुलाची चांगल्या गोदीस आवश्यकता असते. पण्यांत सरंगणाच्या व धकण्याजवळ सुंदर टाकलेल्या याच्याहि गोदीत असतात.

गोदीतील या री.—जहाजाचा पटाण साफ करण्याकरितां वाघलेल्या गोदीमध्ये कामाकरितां घडून या अवजड यारीचा उपयोग करण्यात येतो. २५ ते २०० टनांपर्यंत माल उचलण्याइतकी शक्ति या यारीत असते. तशाच हलवतां येण्यासारख्या लहान याच्या असतात परंतु अवजड याच्या तेंपें पक्या करून ठेवतात असल्या यारीची विजया बरीच मोठी असते.

डोंक केस न्व.—गोदी बंद करण्यास दरवाजांच्या ऐवजी रेषन नावाच्या होडीसारख्या तराफ्याचा उपयोग करण्यात येतो केषनच्या दुसरा अर्धा एक फायदा आहे की, रयाचा पुलासारखाहि उपयोग होतो. हे चार पांच प्रकारचे आहेत. हलक्या तराफ्याचा उपयोग पुलासारखा होतो. फिरत्या तराफ्यांचे, सरकणारी, फिरणारी व तरंगणारी असे तीन वर्ग आहेत सरकणाऱ्या तराफ्यांना दोरखंडांचें बेटाळें अथवा डकार असतो. तरंगणारे केसत पेटांच्या आकाराचे अथवा जहाजाच्या आकाराचे असतात. एन्जिन, बॉयलर व पंप वगैरे अनेक यांत्रिक गोष्टी डोंक केसमध्येच असतात.

गो दी ने द र बा जे.—गोदीची प्रवेशद्वारे उपबध्दाकरिता व दांकण्याकरिता, भिंतांमितींच्या आधारावर बसविलेली दारे असतात व ती लोखंड, लोखंड व पोलाद यांची केलेली असतात. ओक, पाइन व प्रीनहार्ट वगैरे लाकडांची दारे लोखंड व पोलाद यांच्या दारांपेक्षा जड असतात. भरीवपणा व लवचीकपणा यासुद्धे कोणतेहि आयात सोसण्याला प्रीनहार्टसारखे लाकूड हेंच योग्य होय; कारण लोखंडाचे पत्रे फारसे टिकाऊ असल्याचें आढळत राहते.

डाका, जि रेहा.—बंगाल प्रांतातल एक जिह्वा. ध. फ. २०८२ चौ. मै. याच्या भेरीवेस पद्मावतीच्या पलीकडे फरीदपूर, पूर्वेस ब्रह्मपुत्र नदीचे त्तुर्ने पात्र व तिच्या पलीकडे टिपेरा; उत्तरेस मैमेनेसिंग; व वायव्य कोपेच्याला ब्रह्मपुत्रा (जिवा यमुना जमुना) व तिच्या पलीकडे पारंग जिह्वा.

सांनानिक धर्मनः—पद्मा किंवा द्वापे गंगेचे पात्र व मेघना याच्यामध्ये असलेल्या या जिह्वाचा आकार निमुळता असून, नद्याची धळमळ व पूर याच्या योगाने येथील मुळमुळीत जमिनीत वारंवार फरक होत असतो. एक रातकापुरी मद्रपुत्रेचें पात्र या जिह्वाच्या पूर्व धाडहीवरून गेलेस असून जिवा पद्मासो घंगम दक्षिण टोंकास झाला होता. परंतु हा प्रवाह लुप्त पश्चिमेकडे गेलेला असून, जिह्वाच्या वायव्य टोंकास गोवर्द्धोदोभवळ तो पद्मेस मिळतो; व पुढें हे एकच झोळी प्रवाह येथला या नदीमुळाने उपधारास मिळतात. हा जिह्वा एक रुपाट मंदान असून त्यांत मधुपूर

ह एकच वन आहे; व्या पर्वतान वहाणाऱ्या बऱ्ही व लह्या नद्यांच्या पात्रामुळे झालेल्या खोला इत्यादींला बोभा सुंदर आहे. या मिश्रणात तीन नद्यांची पात्रे असल्यामुळे, पावसाच्या व हिमालयावरील बर्फ वितळून आलेल्या पाण्याच्या योगाने नद्यांनी पूर येऊन बराच प्रदेश भ्रमण होऊन जातो. एप्रिल ते सप्टेंबरपर्यंत उष्णमान ८४° व हिवाळ्यात ६२° असते. वार्षिक पाऊस सरासरी ५२ इंच पडतो.

इतिहास:—पलेश्वरी नदी ही कामरूपच्या राज्याची दक्षिण सीमा होती व करतोया नदी ही पश्चिम सीमा होती. नद्यांमधल्या स्मरणार्थ डाकरी येथे, हरिधंदपाळाच्या स्मरणार्थ भानार येथे टंक्या आहेत; म्हणून येथे शिशुपाल राहत होता असे म्हणतात. १ व्या शतकाच्या प्रथमाधीत बंगालमध्ये सत्ताधीश असलेल्या मुद्रपती पाळ पराण्याधी या पाळ राजाच्या काही संबंध असावा. पलेश्वरीच्या दक्षिणेस बिष्णुवित्पाच्या नांव वरून वनलेला बिष्णुपूर नांवाचा परगणा आहे. त्यातील रामपाल या ठिकाणी बिष्णुवित्पाच्या वेश्याच्या वेळेपासून मुद्रुलमानाच्या वेळेपर्यंत हिंदू राजांची राजधानी होती. बंगालचा अति प्रतिष्ठे वल्लभेन याचा दरबार येथे भरत असे.

मुद्रुलमान लोक बंगाल प्रांतात प्रथम ११९९ साली आले. स १२९६ त दिल्लीचा बादशहा झल्मावर अल्लाउद्दीनाने बंगालची विभागणी करून बहादुरशाहला आग्नेय भागाचा सुभेदार नेमिले; त्याची राजधानी हल्लीच्या डाका शहराच्या पूर्वेस १५ मैलावर मेपना नदीच्या काठी सोनारगांव येथे होती. स. १३३० त महंमद गजलखाने तीन प्रांत स्थापून त्यात बहरामखानला सोनारगावाचा सुभेदार नेमिले. स. १३५१ त झमझुद्दीनाने बंगाल प्रांत एक केशवापासून सोनारगाव ही बंगालच्या सुभेदाराची राजधानी होती. स. १६०८ त घोर इस्लामखानाने आपली राजधानी राजमहालाहून डाका येथे आपली. याचे कारण त्यावेळी सरहद्दीवर परक्याच्या स्वाभ्या होत होत्या; उत्तरेकडे आसामचे अहोम व दक्षिणेकडून मघ किंवा आरुकी, पोर्तुगीज यांचे लोकांच्या मदतीने स्वाभ्या करीत होते. मोगल सुभेदारांनी पोर्तुगीज लोकांच्या हाताखाली जहाजावर पुष्कळ सैन्य ठेवून आपल्या सरहद्दीचे संरक्षण केले. १६६० साली मीरजुमला बंगालचा सुभेदार अहता डाका जिल्ह्याचा फार भरभराट झाली. मघाच्या स्वाभ्यापासून मघाचे करण्याकरिता, लह्या व पलेश्वरी यांच्या संगमावर त्यांनी बांधिलेल्या बिष्णुपांचे अवशेष अद्यापि दिसतात. मीर जुमल्ल्याच्या पाठोभासून नूरजहानचा पुतण्या बादशेखान हा सुभेदार झाला. त्याने निजगांव साम्राज्यात आणून अवर्गलखेवाच्या हुकुमाने ईमज्याच्या वखारां जप्त करून डाका येथील व्यापारी गुमराह्यास तुरुंगात टाकिले. या दोन्ही सुभेदारांनी रमाती व सर्वजनिक कामे करण्याला पुष्कळ उत्तम दिले. १७०६ साली मुर्शिद कुलीखानाने मुर्शिदाबाद येथे राजधानी नेल्यापासून डाकाच्या

उत्तरच्या कोलेस प्रारंभ झाला. १७५७ साली येथे निदित सत्ता स्थापन झाली.

लोकसंख्या:—१९०१ साली या जिल्ह्यातील लोकसंख्या २६,९५,२२ होती. मणिगंगवाचा पश्चिम भाग सोडून इतर ठिकाणांची ह्या मिहोनी असल्यामुळे लोकांची भरभराट झाली आहे. बहुतेक भागात वस्ती फार दाट झाल्यामुळे लोकसंख्या पूर्वाप्रमाणे सघाटपासून वाढणे शक्य नाही. ह्या जिल्ह्यासून काही लोक वळरगांवकडे शेतीच्या कामात मदत करण्याकरिता जातात; परंतु संयुक्त प्रांत व बहरामपूर तालुकाच्या कामाकरिता लोक आल्यामुळे लोकसंख्येत फारसा फरक पडत नाही. येथील मुख्य भाषा बंगाली आहे. लो. ६. पैकीं लो. ६० व्यावर मुसलमान आहेत व बोकडा ३० हिंदू आहेत.

शेतकी:—जमीन, हवा व नद्या ही सर्व शेतकीला अनुकूल असून पाऊसहि सरपूर पडल्यामुळे दृष्टिमा रीतीने पाणी देण्याचे कारखे घोंडा गरज लागते. वार्षिक पुरावे जिम्मावा बराच सांगे भ्रमण होत असल्यामुळे येथील मुख्य पीक जे भाव ते बोंडबहुत वाढल्यानंतर पावसावर अवलंबून नसते, शिवाय नदीच्या पाण्याने गाळ सांचत नाऊन जमीन मास्त सुगंध होत भात आहे. भाताच्या खालोखाल महाबाई पीक लाग होय. याशिवाय कडधान्ये, मोहरी, गळिताची धान्ये, तोंळ ऊंस वगैरे जिन्नसहि होतात.

व्यापार:—सुत काढणे व धुणे आणि मलमल तयार करणे हे धंदे येथे प्राचीन काळापासून चालत आहेत; कपडा पांच काम मुसलमानांनी अमलानंतर होऊ लागले आहे. सुंदर मलमल व निरनिराळ्या प्रकारचा कपडा वाढलेला रेवडी वरून युरोप व पश्चिम आशियामध्ये मोठ्या प्रमाणावर पाठविला जात असत. वण विलायतेत येनसाह्याप्याने तयार होणाऱ्या मालाची चढाओढीत न टिकल्यामुळे हा धंदा खाल वत चालला.

आजपासून किंवा शत्रम नांवाच्या सुंदर कापडाचे जुने तुकडे १० को थालीस ३०० ते ५०० रुपयांत अद्यापि विकले जातात. येथील राजधानी नाहीशी झाल्यावर या मोह्यवान वस्तूचा खप बंद झाला, तरी बिष्णुकामाचा धंदा अद्याप महत्त्वाचा असून डाका शहरचे कोष्टी आपल्या कामात अत्यंत कुशल आहेत. १८२१ पासून विलायती सुत येऊ लागल्यामुळे येथील सुताचा धंदा वसला कपडा व धागण नांवाचे कापड अकणांस्तान, इराण, अरबस्तान, तुर्कस्तान वगैरे देशात रवाना होते. डाका शहरात व त्याच्या आसपास होणारे कपड्याचे काम फार मोह्यवान असते. कपडा काढलेल्या ५ थारें लांब व ८९ इंच रूंद मलमलीच्या तुकड्याला ५०० रुपयांपर्यंत किंमत पडते. डाका येथील कोरी वण ओषधिच्याच्या कृतीतील नैपुण्य काही विशेष आहे. बंगालच्या इतर भागांपेक्षा अडावांचे काम करणारे लोक येथे पुष्कळ आहेत. कटकच्या खालोखाल डाकांनी जर उत्तम लघी. नहावे यापण्याचा धंदा येथे प्राचीन काळापासून

चाळू आहे. तागाचे कारखाने वाढले असून, १९०३ साली त्याची संख्या ३३ व गठ्ठे दावणाऱ्या कारखान्यांची संख्या ७३ होती.

या जिल्ह्याचा आयात व निर्यात व्यापार नारायणगंज-वरून होतो कापड, मीठ, रॉकेल, दारू, जेड आणि छत्र्या हे निर्यात कलकत्त्याहून व लुना आणि दगडी कोळसा आसामातून येतो. याशिवाय वकरगंज येथून तांदूळ, मसाला, गूळ व सुपाऱ्या येतात, ताग हा येथील मुख्य निर्यात माल होय इतर निर्यात माल फारसा महत्त्वाचा नाही नारायणगंज व डाका यांशिवाय जिल्ह्यातील सर्व अग्रात जलमार्गावर व्यापाराची ठाणी आहेत त्यापैकी धलेधुराच्या काठी बागरीहाट, वैद्यनाथार, नरसिगडी, मेघनाच्या काठी मुनशीरहाट, पायाच्याकाठी छोहपज ही मुख्य आहेत. चोनारगांवजवळ नौगलबंद, धामई व लोहगंज येथे धार्मिक उत्सव होत असतात

दखनवळण.—(१) आगनाच्या— नारायणगंजपासून मेघनासिगपर्यंत आगनाच्या काठा गेलेला आहे, हा कलकत्त्याची आगगाडीने व गोयलुदोकडून जलमार्गाने जोडला गेला आहे. (२) रस्ते—मुख्य रस्तें आहेत ते येथेप्रमाणे लुना-पासून कालीगंज व पुढे नरसिगडीजवळ मेघनाजवळपर्यंत कागारा रस्त्या, धोपूर व राजेंद्रपूर ही गावे असून येथे गोसिग व कापासिया यांची जोडणारी रस्ते, राजेंद्रपूर ते मिरझापूर व जयदेवपूर ते कडपूरपर्यंत आगारे रस्ते डाका शहरा ते वैद्यनाथारपर्यंत माणाऱ्या रस्त्याची एक दाखा नारायणगंज-पर्यंत जाते (३) जलमार्ग—मोठ्या नद्यांमध्ये डाका-पासून जाऊ करून जलमार्गाने दखनवळण करण्याची सोय झालेला आहे. मुख्य कालवे पद्मा व धलेधुरी यांच्यामार्फत, हिलसमारी, ह्वायमारी, तातोळ व धीनगर हे खोल आहेत, मेघना व मुनी नद्यांपासून यांना जोडणारे भरियालखान व मेडिस्वारी. पावसाळ्यात जलमार्गाने येथे जाता येत नाही अर्द्या ठिकाण फारच थोडी आहेत. मोठ्या नद्यातून सर्व काठी जहाजे जाऊ शकतात. नारायणगंज, काचर, सिलहट, गोवर्तुदी, नादपूर, बारियाल आणि गुल्ना यांच्या दरम्यान रोज बोटी जातात; व डाका, नारायणगंज आणि कलकत्ता (सुंदरबनावरून) यांच्या दरम्यान आठवड्यास माल नेणारी नलबरे चालू असतात कलकत्ताशी बहुतेक व्यापार याच मार्गाने होतो.

राजव्यवस्था.—आ जिल्ह्याचे चार पोस्टविभाग असून त्याची मुख्य ठिकाणे डाका शहर, नारायणगंज, दसर (माणिकगंज) व मुनशीरगंज येथे आहेत. जिल्ह्याचा म्यामिन्स्ट्रेट कलेक्टर दादा येथे राहतो नारायणगंजवर इंडियन डिमिडलसर्व्हिसचा मनुष्य व इतर विभागवार टेम्पुटि-मॅजिस्ट्रेट कलेक्टर आहेत डाका व नारायणगंज येथील म्युनिसिपालिटी थंडरी इतर ठिकाणचा स्थाविक फारभार जिल्हा बोर्डाचे आहे.

शिक्षण.—१९०१साली लो. सेंट्रलपैकी सं. ६५ (पुष्की सं १२१ व ग्रियापैकी सं. १) लोकांना लिहितावाचता येत होते अलीकडे शिक्षणाचा प्रसार घराच झालेला आहे १९०३-४ साली येथे दोन कॉलेज, १७१ दुय्यम शाळा व १६३२ प्राथमिक शाळा होत्या, व याच साली जिल्ह्यातील छापखान्याची सग्या २४ असून त्यापैकी ६ मध्ये वर्तमान-पत्रे (पैकी ३ ईंग्रजीत) निघत होती.

शहर—वयालमधील डाका जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण, हे शहर लुच्ची गंगानदीच्या उत्तर तीराला असून, कलकत्त्या-पासून आगगाडीने व जलमार्गाने (राणागंज व गोवळदो-कडून) २५ मैल लांब आहे डाक झाडांच्या नावावरून या शहराचे नाव पडले असावे असा साधारण धमज आहे, तर येथे अश्लेष्या दाकेश्वरीच्या नावावरून ते पडले असावे असे काहींच मत आहे. हे शहर बरेच मोठे असून याची लो सं. (१९०१) ९०५४२ होती, मित्रदा अम ल्यापूरी हे शहर फार भरभराटीत असून येथील मजमल युरोपात रवाना होत असे सं १८०१ त या शहराची लोक-संख्या २००००० होती, परंतु फ्रेंच युद्धात, या शहराच्या भरभराटीला नबरदस्त धक्का पोडोवून १८३० त येथील लो. सं. केवळ ६७००० झाला एकांशिताच्या तत्काच्या उत्त-राधीत संपन, कश्मिरा,याने कारखाने व ताग आणि कातडी याचा व्यापार यामुळे या शहराला थोडीबहुत थरी स्थिति येऊ लागली आहे.

हे शहर लुच्ची गंगेच्या काठी ६ मैलपर्यंत पसरलेले असून उत्तरेकडील पाझर याचा विस्तार ११ मैलपर्यंत गेला आहे शहरातून दोलई नदीची शाखा (खाडी) गंगेला आहे. येथील दान रस्ते एकमेकास काढकोनात छेदिततात. एक रस्ता लालबाग राजवाड्यापासून दोलई खाडी (नदी) पर्यंत नदीशी समांतर जातो; दुसरा रस्ता सुंदर व रुंद असून नदीपासून उत्तरेत जुन्या लक्ष्मी छवणीजवळ गेलेला आहे. बागारचोक शहराच्या बहुतेक मध्यावर आहे. येथील परे लहान व गळ्या अरुद आणि वांकडयातिडक्या आहेत.

या प्रांतातील सुलतमगंजी राजधानी प्रथम सोनारगाव येथे होती. परंतु आसामाचे अहोम व पोर्तुगीज यांचे लोका-बिरुद्ध चाल करून जाण्याकरिता डाका हे सोबोने ठिकाण आहे म्हणून, इ. स. १९०८ त इस्लामखान या सुभेदाराने या प्रांताची राजधानी राजमहालहून डाका येथे नेली. त्यानंतर या शहराची भरभराट होत गेली व येथे इमज, फ्रेंच, डच व पोर्तुगीज लोकांच्या वसाहा होत्या. स. १७०६ त नवाब मुर्शिद गुलशान याने येथून राजधानी हलवून मुर्शिदाबाद येथे नेल्यामुळे या शहराचे वैभव लवकरच कमा झाले, व सध्या तर या शहरात पूर्वाचे महत्त्वानेदोस गोंडी फारच थोड्या दृष्टा पडतात. जहांगीरच्या कारकादीत बापलेल लुना जिझा अजिबात नाईसालेला आहे, जुन्या इमारतीबद्दल कदा नौवाच्या बागारपेडा व लालबागचा

राजवाडा अद्याप आहे; पण ह्या इमारती मंडळकोश आलेल्या आहेत. १८५७ साली येथील शिपाई बंडात सामील झाले होते. त. १९०५ त पूर्वंगाल व आसाम प्रांत निराव्या झाला होता तेव्हा डाका ही स्थानिक सरकारची राजधानी होती.

डाकाची म्युनिसिपालिटी १८६४ साली स्थापन झाली तिचे १९०१-०२ पूर्वाच्या १० वर्षांतोळ सरासरी उत्पन्न १५५००० रु. होते. आसामाच्या प्रदेश मुर्षीक व मोठावा नद्यांनवळ असल्यामुळे डाका नहराची वाढ होत आहे. व नारायणपंज आणि मदनगंज या नदीकाठच्या बंदराचा व्यापार भरला असता येथील व्यापार पूर्वंगाल व आसामात सर्वांत मोठा आहे. ताग, गळिताची धान्ये, कातडी येथून रवाना होतात, व कापड, राकेट वगैरे येथे जातात. येथे तांदुळाबद्दि बराच मोठा व्यापार चालतो

येथे शिक्षणाची सोय चालली आहे. डाका विद्यापीठ, जगन्नाथ विद्यापीठ, वैद्यकीय शाळा, अरबी व फारसी शाळा, मोजगी शाळा, व इजिप्शियन कॉलेज ह्या संस्था-शिक्षण दृष्ट्या व प्राथमिक शाळा येथे आहेत. मिट्फोर्ड, हॉस्पिटल, छेडी हॉस्पिटल, झनाना हॉस्पिटल व बंडवाचे हॉस्पिटल ह्या येथील मुख्य वैद्यकीय संस्था होत.

डाकाची मलमल.—सतराव्या शतकात 'डाका' ही पूर्व बंगालची राजधानी होती. सतराव्या शतकापासूनच नव्हे तर त्या पूर्वीही मलमलाबद्दल पूर्वंगाल फार प्रसिद्ध होते. काँटिल्याचे अर्थशास्त्र या ग्रंथास १००० वर्षे सली. त्यामध्ये देखील बंगदेशीय मुंदर तलम कापडाचा उल्लेख केलेला आढळतो. तेव्हापासून ज्या ज्या एतद्देशीय आणि परदेशी प्रभुकाराना, इतिहासकाराना आणि प्रवाशाना हिंदुस्थानचे वर्णन करण्याचा प्रसंग आला. त्यांनी पूर्वंगालच्या मलमलाची स्तुतिच केली आहे. उदाहरणार्थ सुलेमान नाँबच्या नव्या शतकातील अरबी प्रवाशने असे वर्णन केले आहे की, " पूर्वंगालचे सुतां कापड इतक मुंदर आणि नाजूक असत की त्याचा पोपाळ केला असता तो हाताच्या थोड्यात पोलावयाच्या अंगठ्यातून जाईल. " त्यानंतर राफ फिच ह्या नावाचा ईंग्रज प्रवासी (१५८१) आणि अकरावा सुप्रसिद्ध मंत्री अवल-कजल ह्यांनीही डाकाच्या मलमलासंबंधाने गौरवपर उद्गार काढले आहेत.

डाकाच्या मलमलाचा तलमपणा दाखविणारी आपखी एक गोष्ट प्रसिद्ध आहे ती अशी:—“ अवर्गजेशवांनी लाडकी कन्या झुमुमिषा ही एका डाकाच्या मलमलाचे वस्त्र नेसली असता त्यातून तिचे अंग विसत होत म्हणून अवर्गजेश तिच्यावर फार रागावला. तेव्हा हें एक वस्त्र नाही अशी सात वर्षे मी नेसले आहे असा तिने त्याला उलट जबाब दिला. ” ही गोष्ट ईस्ट इंडिया कंपनीचा एक नोंदर मि. विल्यम पोस्टर्स ह्याने आपल्या ' कनिडरेशन् ऑन

इंडियन अफेअर्स ' ह्या नाँबच्या एका प्रभात झिहली आहे.

अगदी अलीकडील तारखे उदाहरण घावयाचे म्हणजे डाकाच्या विश्वविद्यालयाच्या अर्थशास्त्राचे प्रोफेसर श्री. जय-दीशचंद्रसिंह एम्. ए. ह्यांचे होय. ह्यांनी त्याच विश्वविद्यालयामध्ये डाकाच्या मलमलासंबंधी सांगोपास विचार करणारे एक विचार गोरेपुस्त व्याख्यान दिले आहे, त्यामध्येहि त्यांनी पन्नास वर्षांपूर्वीचा डाकाच्या मलमलाचा एक तुकडा पाहून हाच अभिप्राय व्यक्त केला आहे. त्यांनी तो तुकडा पाहिला तो एकाच पन्नाचा असून वहा हात लाव होता तरी त्याचे बरन अवघे आले होते शाई होते.

बरोल विवेचनावरून डाकाचा मलमल किती तलम असे याची स्पष्ट कल्पना होईलच. डाकाच्या मलमलाचा हा तलमपणा त्या मलमलाचे जे काळमय वर्णन उर्दू भाषेत केले आहे, त्यावरूनहि व्यक्त होतो. ह्या मलमलाचे ' अव-खन ', ' बफत हवा ' व ' शयनाम ' असे विश्व कल्पनायुक्त वर्णन करण्यात येते. अव-इ-खन म्हणजे ' वाहते पाणी ', अस म्हणण्याने कारण ती इतकी तलम असते की पाण्याच्या प्रवाहामध्ये ठेवली असता ती क्वचितच दिसून येते ' बफत हवा ' म्हणजे ' विणलेली हवा ', ही मलमल म्हणजे जणू काय हवाच विणलेली आहे असे भासे, कारण त्या मलमलाला जर हवेत सोडून दिले तर ती स्वच्छ पाडल्या दगामागे हवेत पसरत असे ' शय नाम ' म्हणजे ' संध्याकाळचे देव ', डाकाचा मलमल जमिनीवर पसरली असताना तिच्यात आणि गवतावर पसरलेल्या दवामध्ये फरक करता येत नाही इतकी ती तलम असे.

डाकाच्या मलमलाला लागणारा कापूस हा डाका जिल्ह्यातच तयार होत असे ह्या कापसाचा हेगाम वर्षातून दोनदा एप्रिल-मे आणि सप्टेंबर-ऑक्टोबर असा येत असे ह्या-पैकी एप्रिल-मे महिन्यात येणारा कापूस सर्वांत उत असे ह्या कापसाचा एक गुण असा असे की, तो सरळीला अगदी चिकटून असे देवकाराप्रमाणे हा कापूस सरकीपासून निखालस अलग होत नसे.

ह्या कापसाच्या एकंदर वर्णनावरून असे वाटणे साहजिक आहे की, हा कापूस लाज धार्याचा असावा आणि त्याचे तंतुहि हिंदुस्थानात होणाऱ्या दुसऱ्या कोणत्याहि कापसापेक्षा अधिक सफाईदार आणि रेशमासारखे असावेत; परंतु ही कल्पना जुकीची आहे. लौलानिक दृष्टीनेच पहावयाचे असल्यास इंग्रजी अमेरिकन कापूस हाच त्याच्यापेक्षा अधिक लाज धार्याचा असून अधिक सफाईदारहि आहे. डाकाच्या मलमलाचा कापूस हा आखंड धार्याचा आहे आणि म्हणूनच त्याचे हाताने अत्युत्कृष्ट सूत निघू शकते. त्याचे यंत्रावर इतके सफाईदार सूत निघणे शक्य नाही. १८११ साली ईस्ट इंडिया कंपनीच्या लोकानी ह्या वेळच्या कातणाऱ्या यंत्रांना लाज धार्याचा अमेरिकन कापूस काता-बला दिता असताना त्यातून तितका बारीक पागा निघतो

अद्या रथा त्रियाणी रथा अमेरिकन कापसाविश्व त्कार केली होती डाकाच्या कापसाचा दुसरा विशिष्ट गुण म्हणजे म्हणजे रथा कापसाचा धागा धुतल्यानंतर फुगव नसे हा त्या पाण्याचा विशिष्ट गुण होता असे म्हणतात.

ह्या वर्णनावरून उपर्युक्त होत आहे की, डाकाच्या मलमलीचा तलमपणा हा रथा कापसावर आणि त्यापेक्षाहि अधिक तो कापूस कातण्याच्या आणि विणण्याच्या विशिष्ट प्रकारच्या कौशल्यावर अवलंबून होता. कपाशीतून सरकी काढण्यापासून तो त्याचे कारख विणीपर्यंतच्या सर्व क्रिया ह्या कापसाच्या विशिष्ट पद्धतीनेच होत. सामान्य कापूस उठण्याचा जो चरखा असतो तो ह्याला उपयोगी पडत नसे. एका सपाट लाकडाची फळीवर एक लोखंडी मळ बसवून तो मोल फिरविता येईल अशी व्यवस्था केली असते. साध्या बटण्याच्या चरख्यापेक्षा ह्यात त्या पद्धतीने तंतूंना पक्षा कमी बसतो. हा कापूस पिण्याकरिता एक लहानशी मानराच्या तालीची धनुकली असते अतिशय बारीक धागा काढावयाचा असत तर 'बोल' नावाच्या एका प्रकारच्या धूत माशाला मधेच काढून त्याच्या दातांनी तो विचरण्याचा प्रयात होता. नंतर हा कापूस 'चीतल' नावाच्या माशाच्या मुक्या कातड्याच्या मळ प्रथमागवर ठेवण्यात येऊन त्याचे पिळू करण्यात येत असत शहराच्या आतल्या नहरांचे सुत हे साध्या चरख्यावर काढीत असत परंतु त्यापेक्षा गरच्या नहरांचे सुत काढण्यास चातोवाचे उपयोग करण्यात येत असे. ही चाती म्हणजे एक मजबूत खाड मुई असून तिची छात्री दहापासून चौदा इंच असे ही चाती फिरवितोना किंबिच बजनदार लागवी म्हणून त्या चातीच्या घाला एक मातीची गोळी लावण्यात येत असे चातावर कातण्याची उत्तम वेळ म्हणजे म्हणजे साधारणतः ८२ डिग्रीचे उष्णमान असून ह्या किंबिच दमट पाहिजे कातण्याच्या क्रिया साधारणतः सकाळी पहाटेच सुरुवात करून १-१० वाजेपर्यंत काढीत असत आणि दुपारी १-४ वा सुकवात करून सुर्यास्ताना बंद करीत असत. उरकूट प्रतीच सुत हे सुयोद्यापूर्वीच काढण्यात येत असे. जेव्हा ह्या अतिशय कोरडी असेल तेव्हा उपर्युक्त मांडण्यात ती चाती ठेवून सुत काढण्यात येत असे. डाकाच्या कापसाचा तंतू अधिक सविक असून सुत काढतानाच त्याला साहजिकपणे आंधक पीळ बसत असे उरकूट प्रकारचे सुत काढण्याचे काम बहुतकरून क्रियाच करीत असत त्यालाही ज्या क्रियामध्ये हा पदा वधारपरत चालत आला होता त्या क्रिया ह्या कसेत विरोध तरेनेच होत्या. हे सुत काढणाऱ्या क्रियाची दृष्टि फार शूद्रा असावी लागते म्हणून साधारणतः मध्यम वयाच्याच क्रिया हे सुत काढीत असत. हातसुत हे ५०० च्या वरच्या नंबरचेहि निघत होते (ह्या देशील १२० नंबरचे सुत निघालेले आपण प्रदेसात पाहतो) पण हे सुत विणता

अधिक मजबूत आणि सफाईदार होते. डाकाच्या मलमलीचा मोठा गुण म्हणजे ती पारदर्शक होती. मलमलीच बाणवारे उरकूट प्रतीचे सुत काढावयाचे असल्यास उत्तम कातणाराचे जर आपला सकाळचा सवय वेळ दिला तर ते फक्त १ तोळाच भरे हे काम करणाला लागणारी चिकाटी आणि कौशल्य हांचे डाकाच्या सुताच्या उरकूटपणाची कारणे होत हे कौशल्य आणि रथाची ती प्राचीन अवजारे पाहिली म्हणजे त्याच कौतुक केल्याविना कोणाच्याच्याने राहवणार नाही ज्या कच्छ्या मालापासून ह्या क्रियासूत काढीत असत त्या प्रकारच्या मालापासून रथाच्या सहाय्याने मिळालेला धागा आज देखील ह्या सुताची बरोबरी करू शकत नाही इतके ते सुत सफाईदार असे.

ही मलमल विणण्याने जे माग असत ते माग आणि आज प्रचारात असलेले माग ह्यामध्ये फाही विरोध करक नसे फक्त त्यावेळी ते विणकर जो धोटा उपयोगात आणीत तो पुष्कळच हलका असे ह्याचेंध्या एकच गोष्ट विचार लक्षात ठेवण्यासारखी आहे आणि ती म्हणजे उरकूट प्रतीची मलमल विणताना हजेमध्ये ओलावा लागत असे जेव्हा पुष्कळ पाऊस पडत असे आणि ह्या फार सदा असे तेव्हा मागा राली मद उष्णता देणारी देगळी ठेवात, जेव्हा फार उष्णता असेल तेव्हा ताप्याच्या खाली उघळ पाण्याच्या पराती ठेवाव्या लागत असत डाकाच्या मलमलीचे अठरा प्रकार होते. विशिष्ट प्रकारची मलमल बाढण्याचे काम विशिष्ट माणसाकडेच असे त्यामुळे कौशल्य बंधपरंपरा दिसून येत असे. हे कापड विणण्यामध्ये इतके कौशल्य आणि इतकी सहिष्णुता लागे की, उरकूट प्रतीने १ वार पन्हाच १० वार कापड विणण्यास (ज्याचे बजन अवघे ४४ बौस भरे) पाच माहिन्यापेक्षा काल कमी लागत नसे, आणि म्हणून ह्याची किंमतहि तितकी भारी असे. एक वार ओरस चौरस पावड काढण्यास त्यावेळेला दहा रुपये लागत असत. परंतु त्यावेळेचे दहा रुपये म्हणजे आताचे तीस रुपये इतका फरक पडला आहे.

ज्या वेळेला विणण्याच्या कलेचा हिदुस्थानात परमोच्च विकास झाला होता, त्या वेळेला मूल्यवान कपडे पुण्याची कलाहि पूर्णाला पोहोचली होती त्यावेळी युरोप ह्या कलेमध्ये फार मागघेतले होते. ही कला पूर्णतयाच जाण्यास वेळ बसल्याच्या आसपासच्या पाण्याच्याच गुण कारणीभूत होता. असे नव्हे तर त्या घडच्या साधने गुणधर्म आणि कापड विणण्याचे कौशल्य हांदि तितक्याच प्रेष्ठ दर्जाची होती.

याचक्यात सामान्याचे म्हणजे डाकाचे सुत आणि डाकाची मलमल इतकी उरकूट होता की इंग्लंडमध्येहि आज बंगालच्या साहाय्याने तिच्या तोडाचे सुत आणि कापड निरु शकत नाही. अद्या पूर्णाला गेल्या कला आज का नामरोप झाली या हे मुख्य कारण हेच की त्या कलेला आज राजाश्रय नाही. डाकाच्या मलमलीलाहि उरकूट कापड पूर्ण मोठमोठे रान

महाराष्ट्रे, आणि सरदार लोकच बापरीत असत. त्यांनी विविध प्रकारच्या नमुना घावयाचा आणि त्याप्रमाणे विणकऱ्यांनी तो विणून घावयाचा अशी पूर्वीची पद्धति असल्यामुळे दोषांचाही सोय होत होती. राजप्रायाच्या अभावा हे तर मुख्य कारण खरेच पण त्याशिवायहि अठराव्या आणि एकीषि-साव्या शतकांतील हिंदुस्थानच्या मज्जावर इतर देशांजवळील जकात, ईस्ट इंडिया कंपनीच्या लोकांनी हिंदी विणकऱ्यावर केलेला प्रभुत्व हाही कारण होतो हे निश्चरता कामा नये.

जाकोर—मुंबई इलाख्यातल खेडा जिल्ह्याच्या आधा तालुक्यातल एक यात्रेचे स्थान. मुंबई, वडोदा आणि मध्य हिंदुस्थान रेल्वेच्या गोव्रा-रतलाभ धाखेवर आनंदच्या इलाक्यात १ मैल आहे येथे रणछोडभी देवालय आहे योवाचे नावाच्या रम्यपुताने ही मूर्ति द्वारकेतून आणिली. येथे नासिक मॅजिस्ट्रेट भरत असून बापक एक लघु लोकाचा जमीन मळा अधिपत्य-कारित्व पोषिनेष भरतो येथे एक दवाखाना असून चार शिक्षणसंस्था आहे

डांग—जानदेश व नासिक या जिल्ह्याच्या साधारणतः मध्य ही पयरी डांग स्थाने आहेत येथील सव्यनिक भिड जवळ भट्ट रंगवत आहेत हे लोक पूर्वी छटापट व वाटमाण्याचा धंदा करीत असत अयापिहि याची प्रजा साधारण हाच धंदा मधून मधून करिते हा प्रदेश अत्यंत खोराळ, झाडीचा असल्याने व तेथील हवा रोमट असल्याने तेथे व्यवस्थित वंदोवस्त राखता येत नाही. येथील लोक गरीब, लाडकी, दाहकाज आहेत वग हा शब्द हिंदी असून त्याचा घातर्प नाथा, पर्वतशिखर असा आहे ज्यात अतिशय झाडी व झाडीसारक उंचवटे असून जमीन पर्वताचा व्याखोऱ्याचा भाग म्हणजे जमीन होय पुढे अगम्य जंगल नावळ म्हणतात, तसल्याच प्रदेशात नाशकाकडे सग्यारणत जाय म्हणतात 'डंगविप्राण' म्हणून एक पुराण प्रसिद्ध आहे. डांग देश उत्तर अक्षांश २०°२२' ते २१°५' आणि पूर्व रे ७१°२८' ते ७३°५१' यांच्या दरम्यान, दक्षिणेतर ५२ व पूर्ववर्धिम २८ मैल लांबीचीचा जवळ जवळ २०० चौ. मैलाचा, चौवीसपसून पंचवीस हजार चौकडयेचा व विविधवाय उपनाचा आहे त्याच्या बायब्येव रोवाकाय, ईशान्येय व पूर्वेत ज्ञानदेश, नासिक जिल्हे व छद्मादीच्या रागा, दक्षिणेस पेठ व सुरमाण सव्यन, पश्चिमेस सुरत जिल्ह्यातील चिखली पेठा व गायकवाडी अंतापुर जिल्हा आहे

डांग देशाच्या मुनील पयरी जहागिरी आहेत अमाळ, अवचारे, चिखली, देरभवंती, दुपें, पारखी, झाडी गरखडी केकत कुडपाद, डिली, पळवसिहोर, पिंपळदेवी, पिंप्रा, शिवभारे, वडावण आणि वासुं या प्रायेकीचा स्वतंत्र जहागीरदार आहे त्या सर्वांचा मुख्य पारवीकर आहे. पूर्णो, थोका, झाडी व कुडा या नया यात मुख्य आहेत वायुलणे, जलीरी, कांचन, चाप, वगैरे पाट आहेत. रुपगड गोवाचा एक किल्लाही आहे. नशांचे पाणी काही ठिकाणी

विप काळवून विपारी करून द्यावीये मासे पकडण्याचा धंदा येथील लोक करतात. या डोंगरांत खोखळ पुष्कळ सांपडेल. मार्च ते मेपर्यंत इकडील हवा बरी असते. नंघर अतिशय वाईट होते, मलेरिया सर्वत्र पसरतो. पाऊत पार पडतो. काग, मिठ ही इमारती लावडे कार आहेत मोहाची झाडेहि पुष्कळ असल्याने दाहो उत्पन्न करव होते. हिरणपाशासून रंग पूर्वी करीत असत डांग देशातील असल्याने जवळ जवळ एक हजार चौ. मै. जमीन व्यापिली आहे. येथील सागाळा उन्हा झाडास दर खंडांत (१२॥ घनफूट) १२ ते १५ रु. किंमत येते. इमारती लाकडाचेच उत्पन्न जास्त येत बाप चित्तो, अचल, लावर, तानडुकर व विविध ही जमावरी पुष्कळ आढळतात

मुसवत, भोल व इतर दुणथी, कोकर्णा, वारली, कायोडी वगैरे लोकांची वस्ती आहे नागली, मानगी, भात, कोटु वगैरे हलकी पांख्य विकून हे लोक आपला उदरनिर्वाह करितात बहुतेकामजळ घनव्यपाण असतात व त्यायोगाने पशुपक्ष्यांची विकार करून त्यावरहि हे शोध भरतात हे लोक स्वभावतः जमीनी, पापमीळ व भिन्ने आहेत, परंतु लोकांके ते कावेबाज होत चालले आहेत रोगाची साथ, शुक्राचा अथवा वायुदोण्याचा प्रयोग यादुळे एका ठिकाणातून वस्ती उठून दुसरीकडे जाते, जातांना आपल्या पहिल्या शोपण्या जाळण्याचीहि चाल आहे बाघ-देव, शिववरील म्हणोवा व नाग (साप) हे त्यांचे मुख्य देव आहेत मुजराथी, हिंदुस्थानी व मराठी यांची मिश्र भाषा बोलतात

वासुं व अमाळे भागातील जमीन पिकाळ आहे तुर, उडीद, गहू, भात, व काचिव भुईखंड नावाचा बटाटा या भागात पिकतो या देशात गाडीरस्ता असा फारच थोडा (५० मैल) आहे इमारती लाकडाशिवाय बाकी व्यापार नाही व आहे तो बजारी लोकांच्या हाती आहे. लाकडाच्या मोवदल्यात बजारी लोक, कापड, स्वस्त दागदागिने, मीठ, भांडी वगैरे माळ डोंगी लोकाना देतात कमाचा धंदा बराच चालतो.

डांग राजे आपल्याला रजतपुत्री म्हणवितेत त्यांना मुख्य पारकोट आहे पूर्वी हे सारे जहागीरदार मुल्हेर येथील देश-मुखाच्या हातापाठी असत ईमरो राज्य साम्राज्य हे स्वतंत्र बनले त्यांचे काही हक्क गायकवाडीत होते, त्यांची व्यवस्था इमजनी थावून दिवो व इमारती लोकांबद्दल राजभरा म्हणून दरापिक रकम घेवून सर्व जंगल त्यांच्या ताब्यांत ठेविले मुल्हेरकर देशमुखाच्या याच्यापासून योवाडी खडणी पूर्वोपर मिळते, त्याशिवाय हे कोणालाहि (इमज सरकारास सुद्धा) खंडणी देत नाहीत सुस्त जिल्ह्याच्या कलेक्टर हाच याचा पोर्निटिकल एजेंट आहे

शेतसारा हा नाशकावर असून तो प. न्य. द. पार्श्वे अथवा च. (न. प. असल्यास, दर जावरी पाच रुपये) हि वसूल करितात.

न्यायनिवाडा येथील राजें लोकिक कारितात पूर्वी मूलूची शिक्षा वाण मारून (व चटरी नमस्शास तिला निवत जाऊन) अंमलांत येई. इशी त्यांना हा अधिकार नाही; दिरकोळ दंडखंडाचा अधिकार आहे.

काळ्यांचे व जंगलचे मिळून सालेला वीत हुजारापयेंत उत्पन्न आहे. अवकारिने सर्व उत्पन्न व कारभार इंग्रज सरकारच्या हाती आहे. फक्त काही नफा रकम राजे लोकाना हयादाखल देण्यात येते.

येथे शाळा मुळाव नाहीत. काही काही राजे मुद्धा अक्षर शून आहेत. तुर्कांचे (१९२४) गायकवादी भागीत या लोकांची सुधारणा करण्याकरिता म्हणजे दारुपेदी व शिक्षणसाठी "काळीप्रजावळवळ" मुरुझादी आहे. या लोकांनी धा. सयाजीराव गायकवाडाची समक्ष भेट घेऊन आपली थोडी फार दाद लाविली

संस्था नं.—(१) अमाळ. २०० चौ. मै. लो. ८ पाच हजार, वार्षिक उत्पन्न तीन हजार रुपये, राजधानी मोदळ; राजा भिद्र (२) अवचार—८ चौ. मै; लो. सं ३००; वा. उ. १०० रु; राजा भिद्र. (३) दिचली—२२ चौ मै; लो. सं. ८००, वा. उ ८००; राजधानी कडमळ, भिद्र राजा. (४) देरभवती—१५० चौ. मै. लो. सं. ७०० हजार, वा. उ चार हजार; राजधानी कों, राजा भिद्र (५) दुर्ग. लो. सं. १५०; वा. उ. १००, राजा कुणबी. (६) पारवी. ३०० चौ. मै. लो. सं. ३३००, वा. उ. पाच हजार; येथील देवीलिंग नांवाच्या राजाने स. १८५० च्या सुमारास घरेचसे भिद्र जमवून बदाडी सुरू केली होती, परंतु पुढे इंग्रज सरकारने ती मोडली. येथील राजा कुणबी आहे. (७) साई गारोरी.—लो. सं २००; वा. उ. १००; राजा भिद्र. (८) केतक कटुपाद—लो. सं. १००; वा. उ १५०; भिद्र राजा. (९) किली—लो. सं. ८००; वा. उ. ५००, भिद्र राजा. (१०) पळसविर्हा— लो. सं. ३००; वा. उ. २५०; भिद्र राजा; हाणें लपविर्हा रेल्वेचे पळसविर्हा हे एक स्थान शाल आहे. (११) पिपळा देवी—लो. सं. १००; वा. उ. १००; भिद्र राजा— (१२) पिप्री १००; चौ. मै. लो. सं. चार हजार; वा. उ तीन हजार; भिद्र राजा. (१३) निवा-पार—लो. सं. २५०; वा. उ. ४५०; भिद्र राजा. (१४) बदावण; लो. सं. १००, वा. उ. २५०. भिद्र राजा. (१५) बासुर्ले, २०० चौ. मै. लो. सं. साडे चार हजार; वा. उ; अंदाज हजार भिद्र राजा; राजधानी वरपुंड.

या सर्व राजे लोकाना कायदेशीर दस्तकाचा अधिकार नसून बारसाहक उपपणवावर (वडिलकीवर) आहे. फारकी, देरभवती, अमाळ, पिप्री आणि बासुर्ले येथील संस्थानिकांस राजे व बाकीच्यांना नाईक म्हणतात. [इंडि. ऑटि. पु. ५. ३३; बांवे गन्हन. सिलेव्हान्स. पु. २६; गिब्रन-रिपोर्ट, राम्से-रिपोर्ट. खानदेश ग्योमेडियर; माथिक ग्योमेडियर.]

डांगची—सुंदई इलाखा खानदेशात सर्वांत मागसलेली ही एक रानटी जात आहे. हे लोक दुर्ब्यसनी असल्यामुळे ग्रायःसुख उलून कासाहकष्ट व दुर्गिध्याने गांजल्यामुळे मनावे दुर्बल असतात. यांची रहाणी अत्यंत क्लिप्तवाणी असते. हे वाटेस ते भ्रमण करतात. माकड, उंदीर, जीवजंतु वगैरे सर्व प्राणी हे खातात. शेतकीवर यांचा उदरनिर्वाह असतो. परंतु हे काम करण्यास नेहमी कंटाळा करतात. त्यामुळे कोंकणी व वारली कुळ्यापासून पिकाचा जो कोही वाटा मिळेल त्यावरच यांना भुरगण करावी लागते हे रावाला पूज्य मानतात व वाघ देवतेची पूजा करतात हे सदादित आपल्या जवळ चकमक वाळगतात

डांगर—ताग पिक्कून त्याची पोती तयार करणाराची ही एक जात मध्यप्रांतात आढळते यांस उत्तरेकडील मिळतात कुमरावत व छसांसगडात पाडवीना म्हणतात. हे अपणास रजपूत वंशज म्हणवितात पण कारिया लोकांत कुमरावत नांवाचा एक वर्ग आहे यावरून तागाचा धंदा त्यांकरल्यामुळे मुटय वगोपासून निगळे होऊन यांनी ही स्वतंत्र जात बनविली आहे हे आपापसांतच लगे करतात. मुली कधी असल्यामुळे हे लगे फार लहानपणी करतात. जवळपुरावेडे यांचा दर्जा कांय कोकासारखाच असतो.

डांगी—रोतकी करणारी ही जात आहे. यांची लो. स. ४४०००, तापकी २२००० फक्त सागर जिह्यात आहेत. राज. पुताना व मध्य हिंदुस्थानात वाच्यापिकी भोरे लोक आहेत पण सागरात हे पुष्कळ पूर्वी आलेले आहेत. गडपाण्याचे राजे दागी असत व त्या भागास पूर्वी दागीबाडा म्हणत. अजून विलेद्व्याचे जहागीरदार डांगीच आहेत व ते गडपाण्याच्या राजांचेच बंधूच आहेत.

गडपाण्याच्या रजपूत राजाने २२ विवाहित ब्रियाच्या घालह्या अडकावून ठेविल्या आणि त्याच आपल्या जनान-खान्यात ठेविले. त्याची संतति दागी लोक आहेत असे ते सांगतात. पण हाण शब्द फारसा आहे. त्याचा अर्थ लोंगराळ किंवा रानवट असा आहे. वुंदेलखंडात अजून दाग शब्द रान या अर्थात वापरतात. तेव्हा दागी म्हणजे डोंगरात व रानात राहणाऱ्यां माणसे असा अर्थ निघतो. चागल्या स्थितीत असलेले दागी आता स्वतःस राजपुतांचे वंशज म्हणवितात. पण यांच्या फात जरी रजपूत अंश असला तरी इतर जातींचे बरेच मिश्रण झाले आहे. कारण यांची कुळनामे राह्या म्हणजे कुमारिणांची मुले, घोबिया-घोबिणीची मुले, पवनिया-कोटिणीची मुले अशी आहेत. पूर्वी हे रजपूत व मराठा सैन्यांत नौकरी करीत असत. नागपुराजवळ इंदुरी गावात यांची बराचत आहे. हे ओसल्यांच्या सैन्यात नौकर असत.

दांगीने तीन वर्गे आहेत. त्यांची नावे नाहोनिचा, भासो. निचा व नादिया. यांशिवाय इतर वर्ग २२ आहेत, त्यास याईसा म्हणतात. यांचा मूळ उध्द पृथ्वांत दागी झ होता. त्याने आपल्या २२ बापकांस एक एक गांव दिला होता. व

त्या त्या गावावरून त्या त्या कुळाचे नांव पडले. पण आतां यापैकी फक्त १३ कुल्लेच शिद्ध करले आहेत काही लोक महोद्याहून आले त्यांस महोदिया व नरवराहून आले त्यांस नरपरिया म्हणतात. घोलखी कुल सोळावी रजपूतचे दाखी-पुन असावे. पण्याचा प्राणनाथ गुरू, त्याचे शिष्य प्ररणामी म्हणवितात. रजपूत लोक परिहारा तीन कुळातील मुली करतात, व हा तीन घुले पुण्योपताच्या १३ कुळातील मुली करतात. व पुढीलपुत कुल्ले इतर डांग्या मुली करतात पण यापैकी कोणीही खाऊच्या वर्गातील मुली करीत नाहीत. पण आता प्रत्येक कुल आपलातच लग्न करून घेते. उच्च कुळातील मुलास ५०० पानून १००० रुपयेपर्यंत हुंडा द्यावा लागतो. अगदी उच्च कुळांत आणखी एक भेद आहे. जयसिंग नगरचा राजा जयसिंग याच्याकडे जे जेवळे त्यास 'संकौदिया' व जे जेवळे नाहीत त्यास 'देवताभोक्षा संघार' म्हणतात. रजपूत लोक यांच्याच मुला करतात. कुळातल्या कुळात किंवा आईच्या कुळात लग्न निषिद्ध समजतात.

मुलीची लग्न ७ ते १२ वर्षांपर्यंत होतात पण न्हाण आल्यावर ही लग्न झालेली चालतात. लग्न आईचा पडवून आणतात. प्राक्षणाकडून पात्रिका मिळवितात. वादनिधय बराच्या बापास नारळ दिला म्हणजे होतो व हा निधय बंदळण्यासारखा असतो. हुंडा कधी १००० रुपये पडतो. बहु मोठा अमळी तर गौना (गर्भाधान) लागलीच करतात नाही पर चार पाच वर्षांनंतर होते. विधवांबद्दल प्रचारात नाही पण शाल्याची उदाहरण आहेत. व्यभिचारिणीस असावत आर्षातून काढून टाकतात.

दुर्गा देवीची पूजा हे लोक फार भाविकपणाने करतात. आश्विन व चैत्र महिन्यात तिची पूजा होते आणि तेथेहाच शद्याचाहि पूजा होते. प्रेत जाळण्याचा चाल यांच्यात आहे. जिज्ञोदिया ब्राह्मण याचे पुरोहित आहेत.

हे आता चेतकी करतात. याच्या बायकाहि कष्टाची कामे करतात. हे कुडुवा व तागची पेरणी करतात. यांच्या पोशक सागराकडाल क्षीपुष्यप्रमाणे असतो. बायका बांदवितात.

डांग्या लोकला—हा एक सवर्गजन्म श्वसनाश्रियाचा विशिष्ट जंतूमुळे होणारा रोग असून त्या मार्गाच्या स्त्रेमावरणांत दाह उत्पन्न करतो व त्यामुळे अति दीर्घ भुंस वाजणारे श्वास आंत येणे व त्याबरोबर पुनःपुनः येणाऱ्या श्वाकाच्या उमळ ही या श्वाकाच्या मुख्य लक्षणे असतात. हा रोग मुख्यवैकल्य लेकरात फार आढळतो परा पण मोठ्या माणसात तो अगदीच आढळत नाही असे ग्राह्य नाही; व कोणत्याहि वयाच्या माणसांना तो होऊ शकतो असे पहाण्यात आले आहे. शिवावबद्ध्येत मुलांना पोष्याचे असे जे रोग असतात त्यापैकी हा एक आहे व यामुळे होणारी मृत्युसंख्या काही मोठी नसते. त्यापैकी बहुतेक एक वर्षाच्या आतील असतात शकदा १७ मुले पाच वर्षाच्या आतील असतात असे एका दाखलाने आंकड्याची सिद्ध केली आहे.

त्यातल्या त्यात मुलीपेक्षा मुलांना हा रोग विशेष घालला दिखतो. या रोगाची वर्षावस्था दोन ते दहा दिवसपर्यंत असते. खाच्या आरम्भातून शेवटपर्यंत तीन अवस्था पहा-व्यात येतात—(१) पडसे व खोकला येणे; (२) खाक-ल्याच्या उमळ्या दिवसातून फार वेळी येणे व (३) उतार पडत इतक्या रोग कमी होणे.

(१) प्रथमावस्थेत शिंका, पडसे, खोकला, जोळ्यास पाणो येणे इत्यादि, घशात खाजणे, दाह होणे, थोडा ताप, याप्रमाणे एरवी जशी सर्दी होते तशी हुबहुच लक्षण होतात व पुढे हे मोठे दुखणे होणार आहे याची कल्पनाहि येत नाही. परंतु पुढील रोगाचे सूचक चिन्ह म्हणजे जिमेखाली शिप-णीवर एक फोड येऊन तो कुटणे. आणि हे चिन्ह खालीचे आहे असे म्हणतात. ही रोगाची अवस्था दहा ते चवदा दिवसपर्यंत टिकते.

(२) दुसरी अवस्था सुरू झाली म्हणजे पडसे व सर्दी कमी होते पण श्वाकाच्या ओर फार होऊन तो दिवसारांनी जास देतो. प्रत्येक उमळ आनी म्हणजे एकामागून एक असे लहान लहान श्वाकासारखे निश्वास बराबर येऊन त्यांच्या दोवडी भळा मोठा दीर्घ आवाज अथवा हुं असा वाजणार; उच्छ्वास रोपी येतो. उमळ येऊन खोकलाना मोठ्या ओराने फुफ्फुसातील मूत्र हरा बाहेर निघून जाते व उमळ धावेपर्यंत श्वास आत न घेता आल्यामुळे दम कांडून सुदमरल्यासारखे होते. म्हणून वेदरा काळवंकतो अगर कालहि होतो. बरेच अगदी पावरल्यासारखे पुढे येतात व दम कांडतो किंवा काय असे वाटते न वाटते तोंच बर सांगितलेल्या दीर्घ उच्छ्वासापुढे आत द्या जाऊन आराम पडतो. उमळीवरील कोणाच्या नाकातोंडातून अगर कानातून रफडि येते किंवा शुद्धाज्वळील डोळ्याच्या पादल्या आपसाखी रफ साखळते. याप्रमाणे प्रत्येक उमळ बहुधा अर्धा ते पाऊण मिनिटापेक्षा जास्त टिकत नाही खरी तरी पण बरीच दीर्घ उच्छ्वास घेतल्यानंतर लागलाच दुसऱ्या उमळीस तुराव होऊन बरीच मिनिटेपर्यंत अशा कित्येक उमळी येतात व जातात, व शेवटी थोडा कफ खोकून पडून अगर थोडे अन्न ओकून पडून नंतर ती उमळ थांबते नंतर रोगी बरा आहे असे दिसते; अथवा एखादा रोगी कारच दमून जातो किंवा प्राण पडतो. रोगाची तोवता असेल त्या मानाने अद्या उमळी दिवसातून कमी अगर अधिक येतात. म्हणजे कोणाला संबंध दिवसांत दोनतीनच उमळी येतात तर एखाद्या मुलाला एका तासातच कित्येक उमळी येतात. अन्न खाणे, कोलणे, हसणे, रडणे असली शुद्ध कारणेहि रोग गोरवाच असल्यास उमळीची सुरवात होण्यास पुरेशी होतात. कित्येकदा तर उमळ सुरू होण्यास काही निमित्ताहे लागत नाही. पण मुलास आता उमळ येणार, असे घशात यावल्यासारखे होऊन कळते आणि मग तें शेवटी आहे अगर नाही बरेच मोठ्या माणसास चिक्कून बसते. अगर ते

नसेल तर तें शेजारी आधार घेऊन डॅक्ण्यासारखा जो पदार्थ असेल तेथें तो उमळ शात होईपर्यंत वसतें मूळ यासुळें फर धकून जातें खर पण पुन्हा ताबेतवाचें होऊन ज्या खेळात अगर उद्योगात गढले असेल तो पुन्हा सुरू करतें याप्रमाणे एक महिमा किंवा दीड पावणेदोन महिनेपर्यंत ही द्वितीयावस्था टिकते व कधी याहून कमी कालपर्यंत तर कधी जास्ती कालपर्यंतहि टिकते या अवस्थेत अनक दुष्परिमाण व दोष प्रकृतीत होऊन मूळ रोगापक्षादि अधिक भय उत्पन्न करतात, त्यापैकी काही मुख्य पुढे दिले आहेत — फुफुस व श्वसननलिकांचे दाह्यादि विवा, ज्याच्या तावतमुळे निवास अपाय होईल असे आचके व आंकडा नावाचा वातराग ई.

(३) रोगी या अवस्थेतून पार पडला म्हणजे रोगाच्या तिसऱ्या व शेवटच्या अवस्थेत प्रारंभ हातो तामध्ये अहो-रान मिळून जितक्या खोकल्याच्या उमळी यावयाच्या त्यापैकी त्या खास कमा येऊ लागतात व त्यातलं सूकार किंवा हूपकार असा विशिष्ट दोषाच्छ्वासहि नाहीसा होतो दम कोंडून रोगी बेजार होणे कमा झाल्याने रोग्याची एकदर स्थिति पुष्कळ सुधारते व उरलेलीं सर्व लक्षणे एक ते तीन आठवण्यात नाहीशीं होत त या रोग्यावधी एक गोष्ट घ्यानात ठेविली पाहिजे त ती की आणखी बराच काळपर्यंत सदांमुळे त्यास साधे पडसे, खोकला जरी आला तरी श्वासनलिका वातामुळे एकदम आकुचित होऊन पूर्वीप्रमाणे खोकल्याची उमळ येते पण त्यामुळे हा रोग पुन्हा उलटला अस मानण्याचे कारण नाही रोगाची तीव्रता फारच असल्यास फुफुसाच्या रचनेत कायमच्या विकृती होऊन त्याच्यासून रोग (उदाहरणार्थ फुफुसविस्तरण) होऊन रोग्यास कास व श्वास होतो अगर दम्याची व्यथा उडते ज्यामुळे प्रकृतीत अत्यंत दौर्बल्य येऊन कोणत्याहि रोगाने ती सहज विषडण्यासारखी होते असे न काही योंडे पण महत्त्वाचे रोग आहेत त्यापैकी हा एक आहे व अशा-वेळी काही आनुवांशिक रोग कुटुंबात असेल तर तो प्रगट होण्यास किंवा क्षयरोग आपले विहाड ठेवण्यास प्रारंभ करतो

उ प च र — वीम्य रोग असल्यास रोग्याने बिछान्यात अगरदी निजूनच राहिले पाहिजे असे नाही रोग्यास चांगले उचदार कपड घालवे अँगकहून त्याची एकदर प्रकृति सुधारेल असे उपाय करावे त्याच्या खोळात स्वच्छ व ताजी हवा भरपूर गसावी

साध्या खोकल्यापडशात किंवा श्वासनलिकादाह झाला असतो जी औषधे घावयाची तीच औषध सौम्य प्रकारच्या या रोगावर घावीत, व दिवाय छातीच्या चामडीवर प्रतिप्रक्षेपन क्रिया सुरू व्हावी म्हणून छातास चाळण्या साठी तेल घावीत व त्याचा उपयोग हा रोग निवारण बरा होईपर्यंत करावा हिसक्यात किंवा पावसाळ्यात ज्या दिवशी बाहेर फार गारठा नसेल तेव्हाच रोग्यास बाहेर

हिंडू घावे खोकल्याच्या थमाने अतंगळ हा रोग होण्याचा संभव असतो त्यास प्रतिबंधक उपाय म्हणून सर्वदा पोटा-भोंवती एक जाड पट्टा बांधावा रोगी जो कफ युक्त तो त्यास वस्त्रात किंवा पिक्दाणीतच लुकण्यास सांगून त्यात जंतुप्र धावन (रसकापूर १४००० इत्यादि) मिश्र करावे किंवा तो कफ जाळून टाकावा म्हणजे रोगाचा फैलाव कमा होतो रोग कडक व भयंकर असला म्हणजे उमळीची तीव्रता कमी करून रोग्याचे हाल कमी करण्यासाठी पुष्कळ औषधे निघाली आहेत पण त्यातील मुख्य व चांगली औषधे अमोनियम व पोटॅशियम ब्रामाइड, क्लोरल हेक्सेट, कोडिया ही आहेत पण ती कशी व किती घावयाची हे डाक्टरांना विचारून किंवा त्याच्याकडूनच घेणे प्रशस्त होय कारण ती योग्यून देताना वैयक्तिक सर्व लक्षणे व दुष्परिणाम हे विचारात घेऊन भग ती घावीत बेलाकोना हे हि उपयुक्त औषध आहे या सर्व औषधासुद्धा रोगाची सुदत काढावी कमी होते रोग बरा झाल्यावरहि उमळ काही दिवस टिकते, अशा वेळी रोग्यास हवापालट करण्यास पाठविले असता फार फायदा होतो.

डांगवेरे, एल जे एम — एल जे एम डांगवेरे हा एक फ्रेंच वितारी आणि पदार्थविज्ञानशास्त्रज्ञा हाऊन गेला याचा जन्म १७८९ साली फ्रान्स देशात झाला आणि तारीख १२ जुलै १८९१ रोजी हा मृत्यु पावला. प्रथमतः हा वितान्याचा धरा करू लागला परंतु पुढे हा फाटोम्रा-फाचा कला शिकण्याच्या मार्गे लागला जे नैसर्गिक नैपिसे याने १८१४ सालापासून प्रकाशाच्या सहाय्याने चित्र तयार करण्याचा प्रयत्न केला, सन १८२९ साली त्याने डांगवेरे याला यासंबंधाने माहिती करून दिली यानंतर काही काळपर्यंत या उभयतांनी यासंबंधाने सहकार्य करून प्रयोग केले हे प्रयोग सन १८२९त सन १८३३ पर्यंत चालले होते सन १८३३ मध्ये जे नैसर्गिक नैपिसे याचा मृत्यु झाला, यानंतर एकट्या डांगवेरे यानेच पुढे प्रयोग चालू ठेविले १८३९ साली अरागो याने अक्याडेमी ऑफ सायन्सेस नावाच्या संस्थेत डांगवेरेच्या प्रकाशलेखनपद्धतीचे महत्त्व दाखविल्याची नजरेस आणले डांगवेरे याला लिजन ऑफ ऑनर नावाच्या एका संस्थेचा आधिकारी नेमून त्याचा सन्मान करण्यात आला, व फ्रान्स देशाचा राज्यकारभार चालू-विणान्या चेम्बर नावाच्या दान्ही सभेतील तारीख २२ आगष्ट रोजी पुढे दिल्याप्रमाणे एक ठराव पास केला 'नैपिसे याचे वारस आणि डांगवेरे यांनी प्रकाशलेखनाची कला अक्याडे-मीका कळवावी व त्याबद्दल डांगवेरे याला सालिना ६००० फ्रान्क आणि नैपिसे याच्या वारसास ४००० फ्रान्क याप्रमाणे सालीला मिळत जावे,' याप्रमाणे हा ठराव होऊन नंतर २ आगष्ट रोजी फ्रेंच सरकारने प्रकाशलेखनाची प्रसिद्धि केला व ती युष्कि लवकरच सर्वथुत झाली

डॉन नदी—हिचा उगम रशियातील इव्हान तलावापासून होतो त्याची उंची समुद्रसपाटीपासून ५८० फूट आहे. नदीची लांबी १३२५ मैल आहे व्होल्गापासून पुढे हिच्यात बरीच प्रवाह चालतात. हिच्या उपनद्यांतूनहि अजून चालतात. त्यांची नांवे—व्होरोवेल, खोपर, मेदवीचा या नदीस दोन पूर येतात. एक ऊन पाण्याचाच एक थंड पाण्याचा. या नदीतील मासांवर रशियातील कित्र्येक लोक आपली उपमांदिका चालवितात.

डान्टे (१२५९-१३२१)—इटलीतील अत्यंत प्रसिद्ध कवि. हा फ्लोरेंस येथे जन्मला त्याचे परागें फार प्राचीन होतें. परंतु त्याचा दर्जा फार उच्च नव्हता. त्याचा बाप एक व्यापारी वकील होता डान्टे हा लहानपणी फारच मेहनती विद्यार्थी होता व वुनेटो लॅटिनी याचे त्याचावर फार वजन होतें. ग्रॅमर, होरेस यांचे कवींचे ग्रंथ वाचून त्याने आपल्या वयाच्या १८ व्या वर्षापासूनच काव्यलेखनास प्रारंभ केला. तत्त्वज्ञान, ईश्वरविषयकज्ञान, ज्योतिष, गणित, भूमिति वगैरे शास्त्रांचा त्याने अभ्यास केला. चित्रकलाहि त्याला अवगत होती. डान्टे जन्मला त्यावेळेस फ्लोरेंसमध्ये यादवी सुरू होता व पुढे डान्टेनेहि या युद्धांत भाग घेतला होता. यांतून मोठ्या हौजून १२८९ त तो आपल्या अध्ययनाकडे व आश्रयाचा विषयाकडे पुन्हा वळला.

बिअंटिस वॉर्झनरी या बार्डरील प्रेम हा डान्टेच्या पूर्व वयातील सुख गोष्ट होय १२७४ मध्ये ही डान्टेच्या प्रथम अवलोकनास आली व पुढेहि तिला त्याने एक दोनदांच पाहिली; आणि तिला तर डान्टेबद्दल बहुधा फार अल्प माहिती होती तिचे लग्न सिमोनेडी बार्डी नांवाच्या इस-माशी झालें; व ही सन १२९० मध्ये मरण पावली. पण या सर्व काळात व पुढेहि डान्टेने बिअंटिसवर विलक्षण प्रेम केलें व त्याबद्दलच रुचिस्तर वर्णन त्याने आपल्या अनेक काव्यात दिले आहे. बिअंटिसच्या मरणानंतर १२९२ मध्ये डान्टेने गेम्मा नांवाच्या स्त्रीशी लग्न केलें व त्याला तिजपासून दोन मुलगे व दोन मुली झाल्या १२९३ पासून डान्टेने स्थानिक राजकारणात भाग घेण्यास सुरुवात केली. १३०० त म्हणजे ज्या वेळी डान्टे हा प्रयत्नच्या आर्गां होता त्यावेळी फ्लोरेंसमध्ये 'गोरे' व 'काले' (ब्लॅक) असे दोन तट झाले. जोप (धर्मगुरू) व डान्टे यांनी दो-हो-कडील प्रमुख लोकान दूर दूर दूरपर कळून यादवीचा मोठे केला. परंतु तिचा पुरा नाश झाला नाही

१३१२ मध्ये पॅले खाल्याच्या आरोपावरून डान्टेला बाराचमा बंड व दूरगामी अशी शिक्षा कमीअर्ध्यांत आली. सीना, ईस्टा व कोली यांजवळी थोडथोडा फाट राहून १३०४ नंतर तो व्होरोना येथे गेला पण तेथील आश्रयहि लवकरच सुरुला

पुढे तो इटलीतील अनेक ठिकाणी रहात रहात शेवटी रव्हेंडा येथे गेला १३२१ च्या सुमारास हद्दपार

केलेल्या लोकांस काही अटीवर परत घेण्याची परवानगी मिळाली. परंतु त्या अटी अपमानकारक असल्याने डान्टेने स्वदेशी परत आल्याचे नाकारलें त्याने आपल्या आगुण्याची शेवटची तीन वर्षे रव्हेंडा येथे घालविली. तो १४ एप्रिल १३२१ रोजी मरण पावला

ज्याच्यामुळे सर्व सुशिक्षित जगास डान्टे माहीत झाला व ज्याच्यामुळे जगातील होमर, मिल्टन वगैरे अर्था इतकन सर्वोत्तम लेखकांचे त्याची गणना झाली तो डान्टेचा ' डिव्हाइन कॉमेडी ' नामक ग्रंथ होय. त्या काळात स्वतंत्र विचारांचे अनेक विद्वान लोक होऊन गेले. पण डान्टे हा सर्व विद्यांनी विभूषित होता केवळ करमणूक हा त्याच्या मंत्र्याचा हेतु नवून मानवी आयुष्यातील कोणत्या साक्षा-यत्न व धर्मास व कोणत्या दुष्करासाबद्दल शिक्षा मिळते हें दाखवून मानवाचे चरित्र सुधारवें, या उद्देशाने डान्टेने हें महाकाव्य लिहिलें याचे संविधानक असे आहे—ईश्वराच्या आंगोदरच्या गुह्यकारी अरण्यांस दिशाभूल झाली असता, लाडगा, सिंह व चित्ता यांनी कधीचा मार्ग रोकून धरिला—हें सर्व इटालीक आहे—ग्रॅमरबरोबर त्याचा पालाळ (हेल) व पॅगॅटरी येथील प्रवास समाप्त झाला या प्रवा-सात पृथ्वीवरील सर्व लोक त्याच्या दृष्टीस पडले. पाताळ म्हणजे शत्रुक्रुति पोळी असून तो पृथ्वीच्या मध्यपर्यंत पोचलेली आहे असे ग्रॅमर त्याने केलेले आहे. यामधून नंतर कवि स्वर्गांत जाऊन बिअंटिसाशी त्याची गाठ पडली आहे वगैरे वर्णन दिले आहे. व्हिडा जुओव्हा' प्रयात त्याने आपला बिअंटिसविषयक प्रेमकहाणी सांगितली आहे ' बी मॉनकिया ' या प्रयात त्याने राजकीय विचार नमूद केले आहेत. डान्टेच्या कवितांची अनेक हि.स्पॅनर झाली मरणोत्तर काही काळ इटलीतील युनिव्हर्सिटांत त्याचे ग्रंथ वाचले जात होते. पण ग्रीक व लॅटिन भाषांच्या पुनरुज्जीवनाच्या (रेने-सन्स) काळात तो मार्गे पडला आणि १७ व्या व १८ व्या शतकांत तर त्याचे नाव बहुतेक मूर्खीच ऐकूं येत नव्हतें. पण १९ व्या शतकात त्याचा कीर्ती पुन्हा प्रस्थापित होऊन युरोप व अमेरिकेमध्ये त्याच्या प्रभावाची सापत्तरी व सर्वांक आवृत्त्या सर्वत्र निघाल्या.

डॉन्यूव नदी—हिचा उगम डॉनेशिमोनमधील ब्लॅक-फॉरेस्टमध्ये होतो समुद्रसपाटीपासून याची उंची २१८० फूट आहे येथून पूर्वेस वहात जाऊन काळ्या समुद्रास हो मिळत हिची लांबी १७० मैल असून पूर्व पश्चिम व दक्षिणारी होच एक नदी युरोपास आहे उत्तर येथे इडर नदी हिल्या मिळते. तेथून पुढे तीत अजून चालतात हिला सुमारे ३०० उपनद्या मिळाल्या आहेत त्यातील मुख्य म्हणजे म्हणजे उजव्या बाजूने इन, ड्येड व सेल्ड असून डाव्या बाजूने टिमसा, ओल्ड, सेर्थ व युप चा होत युरोपच्या इतिहासात ह्या नदीस बरेच अग्रस्थान आहे. पूर्वी ह्या नदीच्या तीरावर रोमन राज्यांनी सीमा होती अजूनहि तेथे काही जुन्या रोमन इमारती

पडन्या स्थितांत आढळतात यानंतर नेपोलियनच्या बऱ्याच लढाया हिच्या तीरावरच झाल्या. आतां हा नदी कोणच्याच देशाची सीमा नसून व्यापारासाठी तिचा उपयोग होतो. पण व्यापारासाठी तिचा चांगला उपयोग व्हावा म्हणून युरोपातील देशांनी ह्या नदीची स्थिति सुधारण्याचें मनावर घेऊन त्या प्रांत्यर्थी कित्येक प्रयत्न केले १८५६ साली डान्यूब कमिशन नेमून नदीत व तिच्या मुखाकडे बऱ्याच सुधारणा करविण्यात आल्या आहेत.

डार्या—मध्यहिंदुस्थानातील माळवा एजन्सीतील एक ठाकुरात.

डामर (डांबर)—हा २ प्रकारचा असतो; (१) निरनिराळ्या झाडापासून होणारा, व (२) कोळशापासून होणारा युरोपात रशिया, फिनलंड व स्वीडन या देशांतील पाइन झाडाच्या अस्थ्यात पहिल्या प्रकारचा डामर तयार होतो. युनायटेड स्टेट्स देशातील कॅरेलिना, जॉर्जिया, वगैरे संस्थानातहि पाइन झाडापासून डामर करतात. या डामराचा रंग काळा किंवा पिंगट असतो. त्यात थोडे अंशटक अॅसिड असतं. तो या अॅसिडमध्ये किंवा अल्कोहोलमध्ये विरघळतो हिंदुस्थानात ज्या झाडापासून डामर होतो त्याला नावें आहेत ती— पिने ग्लानिया, ईथियन कोपल अथवा मलबार टॅलो, देशी नावें— कडवना, सेंद्रस, राज, बैडै-कुनिकम, पैनिपिशिन, कुंगिलियम, पिनेमसू, गुगलि, दुपामरू, धुपद, पयजि इ.

ही नेहमीं हिरवी असणारी झाडे कर्नाटकपासून प्रावण-कोरपयंत, पश्चिमघाटाच्या पायथ्याशी (४००० फुटापर्यंत) वाढतात. कधी कधी ही झाडे रस्त्याच्या बाजूलाहि लावतात. अंबोयना बेट व मलाया द्वीपकल्प यांतहि डामर निघणारी झाडे आहेत. याचा रस झाडाच्या फायावर व वुंधावर आपोआप वाहून येऊन रयाचे पट्टे घेले होतात. हा पदार्थ राखेसारखा दिसतो; व त्याला हिरवी भणवत राळ म्हणतात. याला संस्कृतात यक्षधूप असें नाव आहे. ह्या राखेलाच सफेत डामर म्हणतात हा मद्याकांत फारच थोडा विद्रुत होतो पण टपेंटाइनमध्ये व सुकणाऱ्या तेलात चांगला विद्राव्य आहे. कोपलप्रमाणें याचाहि उपयोग रोगण देण्या-करितां होतो. काही ठिकाणी ह्या राखेंत खोबरेल मिसळून मेणवत्या तयार करतात

कोळशापासून डामर होतो पूर्वी याला 'गॅस-टार' म्हणत. कोल-गॅस तयार करताना हा पैदा होत असे हल्लीहि या प्रकारें डामर बराच निघतो. पण कोळशापासून दुसऱ्या कृतीनेहि डामर करतात. १८६० साली 'किंग्स्टन' नावाच्या एंजिनियरने कोळशापासून डामर वगैरे करण्याची कृति पूर्णत्वात नेली. 'अशुद्ध नाफ्था', 'हल्के तेल', 'कॅबॉलिक तेल', 'कृमिनाशक तेल', 'रंगाल (अंध्रासीन) तेल' या डामराच्या पंचांगापासून अभिशोधन कियेन 'बेन्झीन', 'टुलीन', 'शायलीन' 'नाफ्थालीन' अंध्रासीन, 'फिनॉल', 'फेनॉल' इत्यादि बहुमोल द्रव्ये निघूं लागली आणि याच द्रव्यापासून

पुढें क्रमाक्रमानें आणि योग्य रसक्रियेनें सर्व प्रकारचे, अत्यंत उपयोगी, सुंदर, कृत्रिम रंग, नाजुक कृत्रिम अत्तरे, खरी परिणामकारी कृत्रिम औषधे, रानें, कृत्रिम मासार, भंगकर ज्वालामादी उत्पादनद्रव्ये, अभिवारणद्रव्ये, वारिवाणद्रव्ये, मोला-रीचें तेल (स्पिरिट), कृत्रिम रसायनद्रव्ये, किंवा कृत्रिम अन्नसत्त्वहि रोजच्या रोज खंडोगणती उत्पन्न होऊं लागलें. जे 'डामर' लोकांनी, कारखानदारांनी, म्युनिसिपालिटीच्या आणि सरकारला अगदीं नकां नकोसा झाला होता, तोच दगडी कोळशाचा डामर आता पृथ्वीवरील सर्व राष्ट्रांना सोन्याची खाण होऊन बसला आहे. जर्मन रसायनशास्त्रज्ञांनी आपल्या अतुल बुद्धिबलानें आणि प्रयोगकुशलतेनें या डामराचे काय वाटेल ते कृत्रिम पदार्थ तयार केले आहेत हे कृत्रिम पदार्थ इतके गुणकारी, उपयोगी आणि बहुमोल झाले आहेत की, त्याच्या अभावीं आताच्या सुधारलेल्या जगातील मनुष्याचें सुसंस्कृत जीवन एक दिवस देखील सुखानें चालणार नाही इंग्लंड आपला डामर घाण म्हणून आणि थोडा पैसाहि येतो, म्हणून आतापर्यंत जर्मनीला पाठवीत होते, परंतु ही अकल्पित 'संपत्तिभंवता' पाहून 'इंग्लंडचा उत्पन्न होईल तितका डामर इंग्लंडमध्येच राहिला आणि उपयोगी-मिल पाहिजे' अशा प्रकारची न्याय्य मागणी इंग्लिश लोकांनी आणि कारखानदारांनी मुक्तांच एकमतानें केली आहे.

सृष्टीमध्ये अवघारे आणि नसणारेहि हमारा प्रकारचे सुंदर रंग डामरापासून तयार होतात. त्यामध्ये हिंदुस्थानच्या सृष्टीनें विचार करतो, 'कृत्रिम नाळ' आणि 'कृत्रिम मंजिष्ट' या दोनच रंगांचा उल्लेख केला असता पुरे होणार आहे. 'कृत्रिम नाळ' कॅबॉलिक तेलापासून-नाफ्थालीन-पासून, त्याप्रमाणेंच इतर अनेक पदार्थांनी तयार करतात. 'कृत्रिम नाळ' वनविष्याच्या एकंदर ११६ निरनिराळ्या पदार्थांचे 'सर्वाधिकारत्व' रसायनसंशोधकांनी जर्मनीमध्ये घेतलें आहे. 'डामर' किंवा डामरजन्य पदार्थ हें या सर्व पदार्थांचें मूळ आहे 'कृत्रिम मंजिष्ट' रंगाल (अंध्रासीन) तेलापासून तयार करतात. या दोन सुंदर, बहुमोल, नैसर्गिक रंगांचा केवढा मोठा व्यापार हिंदुस्थानात चालत होता ? आणि त्या व्यापारावर किती लोक आपल्या पोटापाण्याला सुखासमाधानाचें मिळवीत होते ! थोड्याच वर्षांपूर्वी १५ लक्ष एकर जमीन व्यापणारी 'नाळ' आता जेमतेम ३ लक्ष एकर जमिनीत विकविली जाते. नैसर्गिक मंजिष्ट तर पार टार झाला ! दुसरेहि अनेक बहुमोल रंग हमरणांतूनहि नाहीत झाले ! हिंदी रंगांचा व्यापार पार बुडाल्यानें लक्षावधि लोकांच्या नाशिवी दारिद्र्य आलें आहे.

डामरापासून उत्पन्न होणाऱ्या कृत्रिम अत्तरांमध्ये, गुलाब, जाई, कस्तुरी आणि विशेषतः 'कुमारान्', 'व्हानिलिन्' आणि 'इलियोग्रेप्योन्' या फांच नाजुक, मोहक आणि निमतगान अत्तराचा अवश्य उल्लेख केला पाहिजे. सृष्टीमध्ये उत्पन्न होणाऱ्या सर्व फुलांची अत्तरे आता कृत्रिम रीतीनें

तयार करूं लागले आहेत. नैसर्गिक कुमारीन् 'व्हानिलिन' आणि नैसर्गिक 'हेलिअेट्रोपीन' या अत्तांनी किंमत दर शेरी अनुक्रमे २००, ३००, आणि २१०० रुपये होती. ही सारी मधुर वाखाची आणि अन्नकरणासाठी गुंमविणारी अत्ते आता डामरवज्या 'वॅशन' आणि 'वॅशॉलेक' तेले' या द्रव्यापासून तयार करतात यांत मधुरता बहुतेक नैसर्गिक अत्तांशीच, पण किंमत मात्र दरशेरी अनुक्रमे १९, २३, आणि ८ रुपये पडते. कोठे २१५० रुपये आणि कोठे ८ रुपये !

डामरापासून ज्वरहारक, रक्तनिहारक, कफहारक, सुद्धि-हारक आणि मृत्युंजय इत्यादि गुणांची सुमारे ४००० कृत्रिम औषधी सध्या तयार करतात; ही रोगहारक, आरोग्यमंथरक आणि प्रमेणविशेषी मृस्यूलाहि विष्णारी औषधे 'वॅशन', 'व्हॅलीन', 'सायलीन' इत्यादि द्रव्यांपासून सिंथेट रासायनिक क्रियांनी तयार करत त. गेल्या २५ वर्षांतून इन्फ्लु-एन्झ्याच्या सार्पनिर्णय कर दिलेल्या कृत्रिम औषधापासून जर्मनीला परीन प्राप्ति झाली या अफोरेत प्राप्तीमुळे जर्मन रसायन-संशोधकांचे, व्यापाऱ्यांचे आणि कारखानदारांचे प्रयोग, प्रचलन आणि कारखाने दसपट अधिक धडाडीने आणि शोधोपट अधिक फायद्याने चालू लागले प्रयोग चालू असताना रसायनशास्त्रज्ञांना आणि डॉक्टरांना "अॅड्रेनॅलीन" नावाच्या औषधाचे फारच विलक्षण गुणधर्म दिसून येऊ लागले. 'अॅड्रेनॅलीन' अनेक प्रसंगी मृत्युवराह मय मिळवू लागले परंतु हे औषध फारच दुर्मिळ, केवळ रामे महाराजांनाच त्याचा उपयोग करता येत असे एक शेर 'अॅड्रेनॅलीन' तयार करण्यास ४०००० वेळाच्या मृत्र-पिंडा (सुप्त्या गनल रसायन) चें सत्य लागत असे. या मृत्युंजय परंतु दुर्मिळ 'अॅड्रेनॅलीन' कडे, अर्थातच जर्मन रसायनशास्त्रज्ञांचे आणि कारखानदारांचे लक्ष गेल 'एफ स्टोल्ड' नावाच्या रसायनशास्त्रज्ञांनी 'अॅड्रेनॅलीन' चे रासायनिक स्वरूप प्रथम निश्चित केले, आणि वनर लागलीच 'कॅटजोल' नावाच्या फोद्यमाफीगर्ध्व फारच उपयोगी पडणाऱ्या व डामर द्रव्यापासून तयार होणाऱ्या पदार्थापासून 'स्टोल्ड' याने कृत्रिम 'अॅड्रेनॅलीन' तयार केले ४०००० वेळाच्या मृत्रपिंडांनी मोठ्या विकट प्रयोगांनी मिळणारे निरुद्धा अर्थात दुर्मिळ असे सर्व कोणीकडे, आणि सर्वा विपुलतेने निष्कारण विनयार्थी 'डामर' कोणीकडे ! 'स्टोल्ड' ज्या या लोकोत्तर लोकसेवेने 'अॅड्रेनॅलीन' हे मृत्युंजय औषध आता गरीबांनाहि सुलभ झाले आहे. वर्मिगहेमचा डॉ वाकर याने 'अॅड्रेनॅलीन' चे शर घरीरात टांगून एक ११ महिन्यांचे मूल आणि ३० वर्षांची तरुण याई मृत्युच्या दावेतून परत आणून, शास्त्र आणि सामान्य जगामध्ये विलक्षण खळबळ उडवून दिली. रक्षाभावामुळे मृत्युच्या करालादेखि सापडलेल्या लोकांना

'अॅड्रेनॅलीन' च्या मृत्युंजय गुणामुळे जगामध्ये परत देऊन जागल्या रोगांनी जगण्याची पुन. आशा वाढू लागली !

डायमंड हारवरपोट विभाग.—वगलमधील चोवीस परगणा जिल्ह्याच्या नैर्ऋत्येकडील एक पोटविभाग. क्षेत्रफळ १२८३ चौ मै. पैकी ९०० चौरस मैल भाग सुंदरपनमध्ये आतो. १९०१ साली लोकसंख्या ४६०७६८. शेती १५७५५ पैकी डायमंड हारवर हे मुख्य क्षेत्र आहे. या परगण्यात मोठा एकहि गाव नाही.

ये ६—वगलमधील चोवीस परगणा जिल्ह्याच्या डाय-मंड हारवर पोटविभागाचे मुख्य ठिकाण हे रोडे हुमळी नदीच्या डाव्या तीरावर आहे लोकसंख्या (१९०१) १०३९. सन १८६६ च्या चक्रवातात पुष्कळ नौकांचा नुकसान झालो डायमंड हारवर व कलकत्ता यामध्ये रेलवे आहे. दक्षिणेचे 'बिमिछाली' नावाचा किडा आहे

डायमंड वेट—जम्हदेवाच्या किनाऱ्याने, बेसिन नदीच्या मुखाच्या दक्षिणेस, नेमस बेटापासून बरोबर ८ मैलावर हे वेट आहे. वेटावरील सर्व प्रदत्त जंगलसय असून निरन आहे त्याचा आकार हिच्यासारखा आहे म्हणून त्यास डायमंड वेट म्हणतात हे वेट विनतारी विपुल संदेश फाटविण्याचे एक स्थान आहे म्हणून त्यास बरेच महत्त्व आले आहे येथून अदमानशी रंगण जोडला आहे.

डायोजेनीस (इ. पू. ४१२-३३३) —हा ग्रीक तत्त्व-वेत्ता सिनोप येथे जन्मला त्याचा बाप सराफीचा धंदा करीत असे डायोजेनीस अँटिस्थेनीचा शिष्य बनून वैराग्य-मार्गात गिरला व लवकरच त्याने गुरुच्या सवाडे तयार झाला. त्याच्याबद्दल बऱ्याच गोष्टी प्रसिद्ध आहेत द्यातोणस-दिष्टु बनवणाकरता तो एक पिपामध्ये राहात असे पाण्या-करिता एक साकडाना मुंबा इतकाच वायवी इष्टेड त्याच्या जवळ असे, पण एका शेतकऱ्याच्या मुलाला हाताच्या ओंज-ळीन पाणी पितांना पाहताच त्या मुल्याचीहि जरूर नाहो असे ठरवून त्याने तो साऱ्याळ फेकून दिला एकदा प्रवासात असता त्याला बऱ्याच लोकांनी पकडून काँट वेटातल एक गृहस्थाला विकत दिला तेव्हा काय धंदा येतो, असा प्रश्न त्या गृहस्थाने विचारल्यावरून, लोकांना हातायाली बागांभ्याचा शोशियाय दुसरा काही धंदा येत नाही अस त्याने उत्तर दिले, व ज्या माणसाला मालक पाहिजे असले त्याला विकत देऊन टाकून गव्हल त्या गृहस्थास विनति केली. परंतु त्या थोर गृहस्थाने डायोजेनीसची योग्यता तात्काळ ओळखून स्वतःच्या मुलाना शिक्षक म्हणून त्याला कोरिथ येथे आपल्या घरी भाजन्म ठेवून घेतले तेथे असता सार्वजनिक खेळाच्या सामन्यांच्या प्रसंगांनी त्याच्याने देत असे. अशाच सामन्यांच्या एका प्रसंगी गुरू अलेग्झांडर यादृष्ट्या तेथे हजर असता त्याची सावरी डायोजेनीसवर पडली होती, तेव्हा आपण दूरव्हा मला आनंदाने ! खाले या अशी एकच ल्हानशी विनति त्याने

केला तेव्हा ती असापान्य निर्लोभता पाहून अलेंक्झांडर वादकृष्णाच्या तोंडातून सानदाश्चयान पुढील उद्गार निघाले "मी जर अलेक्झांडर नसतो तर माआनदानें डागोजेनीस झालों असतो" त्याच्या मरणानंतर स्मारक म्हणून कॉरिथियन लोकांनी एक स्तंभ उभारून त्यावर एक दगडाचा कुत्रा बसविला आहे

डागोजेनिस भिनिक पथाचा होता या पथाच्या लोकांची राहणी कुत्राप्रमाणें निसर्गप्रवर्तित पशुवृत्तीची, तुसडेपणाची व अत्यल्प गरजांची अस व हे डागोजेनीसच्या बरित्रात स्पष्ट दिसतेंच आहे मनुष्यातील अत्युच्च सद्गुण म्हणजे आत्यंतिक शारारिक सुखनिरपेक्षता हा होय समाजांताळ कृत्रिम सुखांचा वाढ हा मनुष्यातील सत्यप्रीति व चांगुलपणा यांना विघातक असून खरा नीतिनिष्ठा म्हणजे नैसर्गिक साधेपणा अशी या पथाची तत्वे होती पुढे डागोजेनीसची बागाणूक या तत्वावरहुकूम होती, पण त्याच्या काहीं अनुयायांच्या नीतिभ्रष्ट आचरणामुळे त्याच्या लोकांस काहींता कमीपणा आलला आहे.

डार्टमाउथ—इंग्लंडमधाल डेव्हॉनसायरच्या टॉरको प्रतिनिधिविभागात डार्टमाउथ बहर, हे बाजारचे शहर असून म्युनिसिपालिटीचा एक विभाग आहे ड्रायमाउथच्या पूर्वें २७ मैलावर हें आहे १९०१ साली येथील लोकसंख्या ६०७९ होती पथिम तीरावर डार्टनदीच्या मुखाजवळ ह् आहे येथून किंगस्वेअरपर्यंत आगवाटीचे दळणवळण होतें सेंट सेव्हर्ऑर प्रार्थनामंदिर व डार्टमाउथ क्लिफ येथें आहे. बाण एजनाचा शोधक थॉमस निकोमन ह्याच्या झोपडाचे भाग असून राखून ठवळ आहेत यादबोटीचे जहाजे वाडण्यान, दाहने व शिक्ककलेचे बगैरे कारखाने येथें आहेत कोळसा हा येथील आयात माल आहे ६ मेअर, सनदी शहराचे अधिकारी व १२ सभासद हे कारभार पाहतात शहराच क्षेत्रफळ १९२४ एकर आहे १३०२ साली इंग्लंडच्या राजानें हॅन्टलडवर रक्षारी करण्याकरिता दोन आरमारी जहाजे घेतली १३३७ साली येथील लोकांची डोइपदा माफ झाला १३४२ साली हें शहर संपादित झालें १४०४ साली फ्रेंचानी डार्टमाउथवर हल्ला केला पण त्याचा पुरा मोड झाला १४ व्या आणि १९ व्या शतकात बोडों व ब्रिटनीशी याचा व्यापार होता **डार्टोनेल्स**, सामुद्रधुनी —डार्टोनेल्स सामुद्रधुनी (तुर्की—बहर—सफेद बोधधी) मामोराचा समुद्र व ईजियनसमुद्र यांना जोडते द्विजें प्राचीन नाव हेलस्पट असें होतें अगदीं अरब भागाचें रक्षण करण्याच्या दोन किल्ल्यावरून हिला डार्टोनेल्स म्हणतात व सुला व मिग्रेटस याच्या तटावरून (ख्रिस्तपूर्व ८४) प्रसिद्ध असलेलें ट्रॉइमधील डाडोनेल्सचें नांव या सामुद्रधुनीला आहे हिया वायव्य किनारा म्हणजे गॅलिपोलीजें द्वापारूप असून आशिया मायानरचा भाग म्हणजे आसय किनारा आहे या सामुद्रधुनीची लांबी ४० मैल असून रुंदी सरासरी ३-४ मैल

आहे ईजियन येटाकडे युरोप व आशिया मंडांत अजुक्रमें सोदिले बहर व कुमकले नांवाचे शिबे आहेत मामोराच्या बाजूला अजुक्रमें उत्तर व दक्षिण येटावर गॅलिपोली व लॅमसर्द अववा लॅपसही ही दोन गांवे आहेत डाडोनेल्सचे दोन बागले शिबे म्हणजे चनक—कलेहसी व मुलमानिए कलेहसी अववा टालमियालियाचा जुना किल्ला आणि किलिर बहर अववा रुमेलियाचा जुना किल्ला डाडोनेल्स ऐतिहासिक दृष्ट्या फार प्रसिद्ध असून वसवशास व शिकंदर यांनी होब्याचा पूल करून हा सामुद्रधुनी ओलाडली होती. ब्युहरचनाशाखाच्या दृष्टीनं सुद्धा डार्टोनेल्सचें महत्त्व असून भूमध्यसमुद्रातून कॉन्स्टांटिनोपलकडे येणाऱ्या मार्गाचें हें नाक आहे या मार्गाचे रक्षण करण्यास फार जास पडत नाही इतकें असून सुद्धा इंग्लंड अॅडमिरल डफवर्थ हा सर्व किल्ल्यावरून मामोराच्या समुद्रात शिरला स १८४१ जुलैचा तह व स १८५९ चा पॅरिसचा तह याच्या अन्वय तुर्की सरकारच्या हुकुमांशियाय कोणत्याहि लडाऊ जहाजास आत शिरता येत नसे परंतु येथ्या महायुद्धानंतर ही सामुद्रधुनी सर्वांस खुला ठेवण्यात आला आहे

शहर —डार्टोनेल्स (तुर्की—मुलतानिए कलेहसी अववा चनक कलेहसी) हें आशियामायानरमाल विषा नावाच्या लहान तुर्की प्रांताचें मुख्य शहर आहे हें हे डियस नदीच्या मुखाशी असून डार्टोनेल्स सामुद्रधुनीच्या सर्वांत अरब भागावर आहे ह्या ठिकाणी सामुद्रधुनीची रुदा ३ मैल आहे अलंकडे ह शहर फार भरभराटास चढलें लब्धरी लोक खरीजरून येथस लोकसंख्या १३००० आहे, तीत निम्मो तुर्क आहेत येथील गव्हर्नर व सामुद्रधुनीच्या पोन्ट्री काठावर असलेल्या किल्ल्याचे किल्लादार येथे राहतात तुर्की आरमार नागारा (प्राचान अभिडॉस) येथें आहे दरवर्षी सुमारे १२००० यात्री गलबतें या सामुद्रधुनीतून जातात त्यास माल, साखर, पाठ, कॉफी, तांदूळ, कातडी व छोखड याचा आयात होते व निर्यात मालात व्हॅलोनिया ओक, गहु, जव, बीन (कडधान्य), इमारता लाकूड, मद्य व मातीची भांडी हा मुख्य माल आहे

डार्विन, चार्लस रॉयट (१८०९—१८८२)—हा प्रसिद्ध आगलुष्टप्रदायवेत्ता, धूसवरी येथें १२ फेब्रुवारी १८०९ रोजी जन्मला जो सॅम्पुअल बटलर याच्या हाताखाली डार्विनचें प्राथमिक शिक्षण धूसवरी या ठिकाणी झालें स १८२५ मध्ये त्यास वैयकीय शिक्षणार्थ एडिंबरो येथें पाठविण्यात आरें, परंतु हें शिक्षण त्याच्या अभिरचीस न पटणारें असल्यामुळे, डार्विननें तें सोडून दिलें पुढें त्यास केंब्रिज येथें शिक्षणार्थ पाठविण्यात आले १८३१ साली डार्विन पदवीधर झाला कौलशात असतांना डार्विन निबध लिहून ते विद्वान लोकांस दाखवीत असे बाप व सुलता याच्या सममतीने डार्विननें माठी पृथ्वीप्रदक्षणा केली अॅटलांटिक महासागरा तील बेटें, दक्षिण अमेरिकेचे किनारे, न्यूसीलंड, टॅस्मोनिया,

मॉल्टेनिया, मासिल, सेंटहेलेना इत्यादि अनेक स्थळीं त्यानें प्रवास केला व या देशाच्या भूस्तराबद्दल परत आल्यावर त्यानें अनेक ग्रंथ लिहून प्रसिद्ध केले. या प्रवासात त्यानें रोजनिशी ठेविली होती, तींत सूक्ष्म अवलोकनांनं मुन्चेल्या नव्या गोष्टी त्यानें नमूद केल्या आहेत. १८३१ ते १८३६ पर्यंत सर्वकाळ डार्विननें प्रवासात पातळिला व उपरि-निर्दिष्ट प्रवास हाच डार्विनच्या शारीर्य शोधाचा वाया होय. १८३१ साली डार्विननें एमा वेन्सुव्हाशी लग्न झालें. डार्विनवर नितांत भाकि असल्याबद्दल या बाईची फार प्रशिक्षि आहे.

१८३८ साली डार्विननें ' मासथुप ऑन पॉप्युलेशन ' नामक पुस्तकाचें अध्ययन केलें नैसर्गिक निवडनिवड कशी होते याबद्दल त्याचें असे मत आहे की, जीवनायें कलहांत योग्य असलां तेच दिवून राहतात व अयोग्य प्राणी मात्र नष्ट होतात. यावरून नव्या उपजातीची पट्टा होत असवी असें डार्विनला सुचलें. शास्त्रीय शोधाची सर्वां करण्याच्या कामी बॅलेस, लाएल, हूकर प्रभृति शास्त्रज्ञांचा डार्विन यास फार उपयोग दाला. भौगोलिक इतिहास, पिकव्हेटियास, गुल्लाकपण, इत्यादि विषयासंबंधी विचार करीत असताना त्याला सर्वत्र सामान्य अशा असणाऱ्या ज्या गोष्टी आढळल्या त्यावरून विकासतत्वाबद्दल त्याची निष्ठा दृढ होतें लागली प्राणिशास्त्रांत फेरबदल होत असतात याबद्दल त्यास शंका नव्हती. पोटजालीच्या उत्पत्तीबद्दल त्याचें असे मत आहे की प्रथम दिसावयास सडुमोसपन असे फरक उत्पन्न होतात व नंतर त्या विशिष्ट स्वरूपाच्या प्राण्यापासून स्वतंत्र उत्पत्ति करीत गेल्यास त्या विशिष्ट प्रकारची पोटजाल काढण्याची वनते. १८५९ साली डार्विनचा मोठा प्रय प्रसिद्ध झाला. " नैसर्गिक निवडीच्या साहाय्यानें होणारी जीवजातींची उत्पत्ति " उर्फ " जीवनक्रांतामध्ये अनुसृष्टेण जाताये होत असलेले सरक्षण " असें या ग्रंथाचें नाव होतें या ग्रंथांत बौद्धिक जगांत मोठोच खडबड उडवून दिली. उपर्युक्त " ऑरिजिन ऑफ स्पेसीज " हा ग्रंथ १८५९ साली प्रसिद्ध झाल्यानंतर डार्विनचा " डोसिट ऑफ मॅन अँड सिटिफिकेशन इन रिलेशन टू सेक्स " नामक दुसरा ग्रंथ स १८७१ मध्ये प्रसिद्ध झाला; आणि १८८६ मध्ये " होलोकेनिक आय-सेन्डम अँड घाउय अमेरिका " हा ग्रंथ प्रसिद्ध झाला. डार्विनचे वनस्पतिशास्त्रावरहि अनेक ग्रंथ प्रसिद्ध झाले आहेत.

सर्वे अन्मभर शास्त्रीय शोध लावण्याच्या कामी अत्यंत परिश्रम घेणारा हा प्रसिद्ध शास्त्रज्ञ १९ एप्रिल १८८२ साली द्रिस्तवासी झाला व त्याचें शोध वेव्हरमिनियटर मॅमेमर्थ पुरण्यांत आलें. डार्विनची शरीरप्रकृति पायली नव्हती तरा त्यानें जिवापाड मेहनत घेण्यांत मुर्खीच कसूर केली नाहीं. डार्विननें आपल्या सिद्धांतामुळे जगात मोठीच खळबळ उडवून दिली यांत शंका नाहीं. त्याचा गीब स्वभाव, सधी रहाणां, उद्योगाची निकाटी, बुद्धिमत्ता इत्यादि गुणासंबंधी मॅन्सिष डार्विनकृत " लाइफ अँड लेटर्स " या पुस्तकात बरीच

माहिती दिलेली आहे. डार्विनच्या शिक्षावादावर अलीकडे बरेच आक्षेप घेण्यांत आलेले आहेत. [प्रस्तावनाखंड, विभाग ५ वा, पाने ६१५ ते ६२२, या ठिकाणी दिलेली डार्विनच्या सिद्धांताची विस्तृत माहिती पहा]

डॉलफिनचें नौज—मग्रास झाल्यातील विभगापट्टम् विख्यात व तहशिलीत असलेल्या विभगापट्टम् पंदराच्या दक्षिण भूमीरास हे नाव आहे. याची समुद्रपार्श्वीपासून उंची १५०० फूट आहे.

डार्विन, जॉन—(१८६६—१८४४)—हा इंग्रज पदार्थविज्ञान आणि रसायनशास्त्रज्ञ वॅवरलॅंडमध्ये इंग्लिश फोर्ड येथे ताराख ६ सप्टेंबर १८६६ रोजी जन्मला. याचा बाप जोसेफ डार्विन हा गरीब कांठी होता. याच्या आईचें नाव डेबोरा ग्रॅनिस असें होतें. याला जॉनाथन व ग्रेरी या नांवाची दोन आवजे होती. जॉन याचें प्राथमिक शिक्षण त्याच्या बापाबद्दल व जॉन कुंदर नावाच्या तेथील शाळा मास्तराबद्दल झालें १८८८ साली कुंदरनें नोकरी सोडल्यानंतर डार्विन यानें तेथेंच शाळा काढली. या प्रयत्नात त्यात दया अलें नाहीं म्हणून दोन वर्षांनंतर तो शेती करूं लागला तो रॉबिन्स नावाच्या आपल्या मातेबाईकाबद्दल गणित शिकला होता. तेथून तो १८८१ साली कॅव्हास येथें एका शाळेंत पुन्हा नोकरी करण्यास गेला. १८८५ साली तो व त्याचा भाऊ जेम्सनाथन तेथील शाळेंचे व्यवस्थापक झाले डार्विनचा कायदा व आनुवंशिक शिकण्याची इच्छा झाली परंतु त्याला कोणी पाठिंबा देहना पुढें १८९२ साली ती मॅंचेस्टर येथें गेला व तेंच मरेपर्यंत राहिला. ज्ञानगीफ नांवाच्या एका आधुन्या तत्त्व-वेत्त्याबद्दल तो शास्त्र शिकला व पुढें गणित व पदार्थविज्ञान-शास्त्राचा तेथील अध्यापक झाला. स. १८९३ त त्यानें " विल्यु उत्क्रांतीचें निरीक्षण व इतर निबध " नावाचें पुस्तक छिडिलें. या पुस्तकाची फारशी चर्चा झाली नाहीं. १८०१ साली इंग्ली व्याकरणाची मूलतत्वे नावाचें पुस्तक प्रसिद्ध केलें. १८९४ साली मॅंचेस्टर येथील साहित्य व सांख्यिक संस्थेचो वभासद निवडला गेला व त्यानें " वायविषयी विरुद्ध माहिती " नावाचा लेख लिहिला. रंग दाखोविसास किंवा रंगोपल याचा उदापोह केलेला होता. निवडा व जमिण्या याखेरीज सिररा रंग विंगळ्या हा द्रव्य व हिरवा, जिरिंगी वगैरे विंगळ्याचेच प्रकार आहेत असें त्यात सुचविलें होतें. याशिवाय पाऊस, दूब, प्रच्याचा उमस, सण्याता, आकाशाचा रंग, वाफ, प्रकाशपरावर्तने व वर्णाभवन, सहाय्यक क्रियापदे व भाजुषाधित अभ्यये इत्यादि विषयावर त्यानें लेख छिडिले. सन १८०० त तो त्या संस्थेचा चिटणीस झाल्यावर त्यानें मिश्रकणूची पट्टा, निवांत प्रवेष्टात व हवेंत प्राण्याच्या व इतर द्रव्याच्या वाफेचा ओस; वाष्पीभवन व उत्पत्तीनें वायूचें प्रसरण इत्यादि लेख छिडिले. या वेळेसच त्यानें वायुप्रसरणाचा नियम ठरविला व पुढें तो नियम गेलुसाक यानें प्रसिद्धीस आणला. पुढें एक दोन वर्षांत पाणी व इतर द्रव योगिकदून

वायूचे शोषण व आधिक माराचा नियम यावर लेख लिहिले.

याचे विशेष महत्वाचे शोध 'अणुवाद' या विषयावर होत. वातावरण व इतर वायू याच्या भौतिक गुणधर्मावरूनच त्याला हो कल्पना सुचली असे त्याच्या हस्तलिखित लेखावरून दिसते. वायूंचे शोषण या लेखात तो म्हणतो: "पाणी सर्व वायूंस सारखेच का शोषून घेत नाही? मला वाटते की वायूंच्या परमाणूंच्या वजनावर व संख्येवर ही गोष्ट अवलंबून असावी" यानंतर त्याने अणुभाराकडे कोट दिले आहे. डाह्लर याने आपली "अणुकल्पना" डॉ. थॉमसन यास फळविली व त्याने ती आपल्या "रसायनशास्त्रपद्धति" नावाच्या पुस्तकात १८०७ साली प्रसिद्ध केली डाल्टन याने याविषयी आपली माहिती "रसायनशास्त्रावतारक-ज्ञानाची नवी पद्धत" या पुस्तकात १८०८ साली प्रसिद्ध केली.

मॅन्सेटरच्या संस्थेचा स १८१७ पासून अंतकालपर्यंत म्हणजे स. १८४४ पर्यंत तो अध्यक्ष होता. तेथे त्याने एकेंदर ११६ निबंध लिहिले १८१४ सालातील एका निबंधात आकार-मानपद्धतीगणांसंबंधी उल्लेख आहे १८४० साली त्याने स्फुरित व तालिते यावर निबंध लिहिला परंतु तो राजसंस्थेने प्रसिद्ध करण्याच नाकारले म्हणून तो लेख त्याने स्वतःच प्रसिद्ध केला. असेच त्याने आपली ४ लेख प्रसिद्ध केले एक क्षारात अम्ल, अनाम्ल व क्षार यांचे प्रमाण " व दुसरा " शर्करापद्धतीगणाची नवी व सोपी रीत " हे दोन होते. या दोन लेखात त्याचा महत्वाचा शोध होता तो हा की जेव्हा काही क्षार पाण्यात विरघळतात तेव्हा पाण्याच आकारमान वाढत नाही. यावरून क्षाराचे परमाणू पाण्याच्या अणूमधील छिद्रात शिरत असले पाहिजेत.

प्रयोग करण्याकरिता याला सुबक व बिनचुक यंत्र सागत नसत. त्याचे काम चालवलाक यंत्रावर भागत असे. प्रयोगेक्षा त्याची आपल्या अकलेवरच फार भिस्त असे. दुसऱ्याच्या प्रयोगावर व प्रयोगनिर्णयावर त्याचा फारसा विश्वास नसे. गेलुसाच्या "वायूंचे आकारमानाच्या प्रमाणात मिश्रणे" या निर्णयावर त्याचा भरवसा नव्हता. डेव्हाने हर-वायूच्या गुणधर्माविषयी पुरी चिक्किसा केल्यानंतर देखील याच्या त्या वायूविषयी काही विचित्र कल्पना होत्या इतर रसायनशास्त्रज्ञांनी अणुभाराकडे कोटके तपासून नवी तयार केल्यानंतरहि हा आपलेच कोटक वापरीत असे यथे-लियसची रसायनिक पदार्थांची नामावली सोपी व सोईस्वर ठरलेली असूनहि हा आपलीच चकाक्षर चिन्हांची नामावली वापरीत असे. त्याचे पुस्तकालय खाकटीस भारण्यातून केले हलाने होते. परंतु त्यातील अर्धा पुस्तकेहि त्याने वाचलेली नव्हती. तो मॅन्सेटर येथे १८४४ साली अर्धागवायूने मेल. १८१२ साली लोकार्ना वर्गाची गोळा करून टाेली होती तीतून त्याचा अर्धा पुस्तका करवून मॅन्सेटर येथील राज-संस्थेच्या समोरच्या दिवाणखान्यात उभा केला.

डास—हा एक अर्थत त्रासदायक प्राणी असून क्यलि-सिडा नामक वर्णात त्याची गणना होते वेस्ट इन्डिज, अमेरिका, दक्षिण आफ्रिका व हिंदुस्थान या ठिकाणी या प्राण्याची उत्पत्ति होते. डासाचा आकार लहान असून कातड्यास छिद्र पाडून रक्त शोषून घेण्याकरिता त्यास पाच अणकुचीदार लहान अवयव असतात. डास हे दिवसा सधसा आढळत नाहीत, परंतु रात्री मात्र ते अत्यंत त्रासदायक होतात. डास अवयव मच्छर हा प्राणी साध्या मादीसारखा दिसतो. सुस्थ ग्रथ करून रक्त शोषण्याच्या कार्या या कीटकतातील मादी प्रसिद्ध असते उबक्यानवळ किंवा कोणत्याहि पाणवट्यावर डासाची फार उत्पत्ति होते. जेनोफेलिस जातीचा डास मले-रियाचे जंतू, मनुष्यास चावून व अन्य साधनाना प्रसृत करीत असतो जगात डास हे साधारणतः सर्व ठिकाणी असतात, परंतु उन्हाळ्यात ते विशेषतः वाधक होतात व त्याच्या विपारी देशामुळे मनुष्यास फार त्रास होतो. डासांचा रंग फारसा उठावदार नसतो तरी पण बरील जेनोफेलिस जातीच्या डासाच्या पंखावर ठिपके असतात. क्यलि-सिडा जातीपेक्षा ठिपके असणे हा या डासाचा एक विशेष असतो. जेनोफेलिस जातीचे सर्वच डास विपारी नस-तात. मलेरिया ताप व पिबळा ताप बगैरे रोग विपारी डास प्रसृत करतात एवढेच नव्हे तर आणखी किशेक रोगास डास हे कारणीभूत आहेत असा तज्ज्ञाचा तर्क आहे. एकेनिगसच्या दातकीच्या अखेरीस रॉसने हिंदुस्थानात आणि मेली प्रभुतांनी इटलीमध्ये अनेक प्रयोग व संशोधनाचे कार्य केले. डास हेच मलेरिया तापाचे मूळ हांग असा शोध लावून बरील गृहस्थानी या अयंकर प्राण्याकडे जगाचे लक्ष वेधले त्याचा परिणाम असा झाला आहे की, जगात जेव्हाकडे नापाकित वैद्य व प्राणिशास्त्रवेत्ते, दासांसंबंधी प्रयोग, विचार व संशोधन करीत आहेत. डासाच्या सुमारे १०० जाती व ५०० उपजाती आता आढळून आल्या असून रोगप्रसार करणाऱ्या या प्राण्याबद्दल कोणते उपाय योजावे याबद्दल सर्वच तज्ज्ञांमध्ये विचार सुरू आहे.

डाहाणु, ता. छ. ग. — मुंबई इलाह्यातील टाणे जिह्याचा एक अगदी उत्तरेकडचा तालुका. याचे क्षेत्रफळ ६४४ चौ. मे. असून यातच उम्बरगाव पेटपाचा समावेश होतो. लोकसंख्या (१९०१) १२९८१९. एकेंदर खेडे २१२ असून पैकी डाहाणु हे मुख्य खेडे आहे. सारावसुली व इतर करवसुली १९०२-०४ साली जवळ जवळ दोन लाख होती सर्व तालुका-भर फसबास्त उंचीचे दाट जंगल असलेले डोंगर आहेत व त्यामुळे तालुक्यास विशेष रमणीय स्वरूप आलेले आहे. समुद्रकिनार्याच्या कागूने जमीन सपाट आहे. तालुक्या-तील हवा रोषपाच असून समुद्रकिनाऱ्याची हवा सुलकारक आहे पण पावसाळ्यानंतर मलेरियाजनक आहे.

गाव — मुंबई इलाह्यातील टाणे जिह्याच्या डाहाणु तालुक्याचे मुख्य गाव. मुंबईहून ५८ मैल व मुंबई-बबोदा

आणि मध्यहिंदुस्थान रेल्वेवरील डाहाणु रोड स्टेशनपासून दोन मैल आहे. लोकसंख्या (१९०१) ६५७३. नागिकच्या रीतवेल्हा लोकात 'दाहानुरा' हे नांव आहे. हे गाव पोटुगीज लोकांनी आपल्या ताब्यात घेतले होते. येथे असलेल्या ' नोहा सेन्टोरा वीस ऑगस्टस ' मूर्तीवरून ह्या गावाची द्यायति आहे. डाहाणु नदीच्या उत्तर तीरावर एक लहानसा विहारा आहे ह्या मंदिरातून बराच लकूडफाटा चाहेर जातो. येथे एक सप्तजन्मने कोट असून दोन शाळा आहेत.

डाळिंब—डाळिंबाची लागवड फार प्राचीन काळापासून होत आहे. होमरच्या ओडोशी प्रथात याचा उल्लेख आहे. ग्रीक व रोमन लोकांनी डाळिंबाच्या सालीचा बगैरे उपयोग माहीत होता. याच्याहि पूर्वी असीरियन व ईजिप्शियन लोकांच्या कोरीव कामावर डाळिंबाची चित्रे अचूक पटीत पडतात. मानसमधील बरगंडी प्रांतात प्लिओथेन काळातील अस्मीभूत अशी डाळिंबाची फळे सापडली आहेत असे म्हणतात. डाळिंबाचा उल्लेख सुक्रनीति आहे. हे फळ इतके प्राचीन असल्यामुळे याचे मूलस्थान कोणते हे खात्रीने सांगता येत नाही. तरी ते इराण किंवा अफगाणिस्तानात असावे अशी सामान्य समजूत आहे. अफगाणिस्तानात कंदाहार येथे उत्तम डाळिंब होतात बहुविधानातील डाळिंबे फार प्रसिद्ध आहेत वायव्येकडील प्रांतातील वेसावर येथून वर्षास २० हजार मणापेक्षा अधिक डाळिंब इतर प्रांतांत स्थान होतात; व ती विशेषतः कलकत्ता व बंगल या बाजारा जातात. ललाबाबाद व लखनौ येथील डाळिंबे फार नामांकित आहेत, काश्मीर, राजपुताना व मद्रदेस या प्रांतांविहि डाळिंबाची थोडीचहुत लागवड आहे अमेरिकेंत फ्लोरिडा, आर्जिन्ना बगैरे दक्षिणेकडील संस्थानांत हल्ली डाळिंबाची लागवड वाढत्या प्रमाणावर होऊ लागली आहे.

मुंबई इलाख्यात सिंध प्रांतात हैशबाद, छैरपूर, सकर, व कटाची या सर्व ठिकाणी डाळिंबाची लागवड बरीच होते. गुजराथेंत काडेबाद, अहमदाबाद, धोलका; महाराष्ट्रांत पुणे, नगर, सातारा या जिल्ह्यांत डाळिंबाची लागवड बरीच होते.

डाळिंबाला ह्यामास फार उष्ण, खरखरीत व बोरडे लागते. सधे हवेच्या प्रांतात किंवा फार पाऊस पडतो त्या ठिकाणी डाळिंबाला फळ चांगले येत नाही. झाडे माघ चांगली होतात. डाळिंबाला जमीन फार हलक्या दर्जाची चालते. जी जमीन शेतकीच्या कामाला मुळावें उपयोगी पडणार नाही ती किंवा तलाख प्रकारची जमीन बहुधा डाळिंबाला घेतात. जमीन मातीपैकी असली तर फळ वर्षास येत नाही. जमिनीमध्ये चुन्याचे प्रमाण बरेंच असावे, निवरा चोगला असतावा. मळ व मुरबाळ खनिजांत डाळिंब चांगली येतात. अशा जमिनीवर माती अगदीच थोडी म्हणजे एक टोन इंच असली किंवा नसली तरी हरकत नाही.

एकंदरीत डाळिंब ह्या गरीब शेतकऱ्यांचा उत्तम मित्र आहे असे म्हणण्यास हरकत नाही. कारण ज्या जमिनीवर कोण- तेंच पीक येणार नाही किंवा चुकते गवताहि चांगले येणार नाही अशा ठिकाणी डाळिंबाचा लागवड करतात. फक्त चार महिने पाणी देण्यापुरती विहिरीने किंवा पाटाची सोय असली म्हणजे झाडे दुष्काळाच्या वर्षी पाऊस पडला नाही किंवा विहिरीने पाणी आटून बहुतेक वर्षभर झाडांनी पाणी मिळाले नाही तरी इतर शाखाप्रमाणे डाळिंबाची झाडे सदास मरून जात नाहीत, फक्त त्यावर्षी उदरपद मात्र काहीच येत नाही. जमोन फार हलक्या दर्जाची असल्या- मुळे नांवरणी फारशी लागत नाही व ती करताहि येत नाही. इराचप्रमाणे डाळिंबाच्या जमिनी वन्याच ठिकाणी जैंगराच्या कडेला असल्यामुळे त्यास पाट नसतात, तरीपण माती पुसून जाईल या भीतीने मोठमोठ्या ताली पाळाव्या लागत नाहीत बरची माती घेताची अवस्थामुळे ती बाबून न जाईल इतक्या घेताच्या लहान लहान ताली घातल्या म्हणजे पुरे.

डाळिंबाच्या तीन जाती आहेत; नांबडी, पांढरी व काळी. तांबडी अगर लाल जात पुणे, नगर, सातारा बगैरे प्रांतात होते. पांढरी जात अहमदाबाद, धोलका बगैरे ठिकाणी होते. काळी जात उत्तर हिंदुस्थानांत होते तानज्या जातीचा दागा तयार होण्यापूर्वी पांढरा असतो. महाराष्ट्रातील लोकास पांढरी जात फारशी आवडत नाही. दामूळ व मल्लक येथील उत्तम डाळिंबे आणून त्यांची झाडे एकडे लावली परंतु ती इकडील झाडांच्या मानाने फार लहान राहून त्यांनी फळ मुळीच येत नाही आपल्या इकडील गावठी झाडावर त्याची कलमे बांधली तरी देखील स्थाना फळे येत नाहीत, व फळे आलीच तर ती धरत नाहीत.

डाळिंबाची वैदास मुख्यत्वेकरून बियापासून करतात. बी नेहमीप्रमाणे वाप्यात पेरून शेपे पावसाळ्याच्या आरंभी कायम जमीन लावतात. पन्हेरी (शेपे) तीन ते सहा रुपये शेकडा या भावाने मिळते. झाडासाठी खडे शक्य तितके मोठे-टोम फूट इमचौरत असे १५ फुटावर घ्यावे. खड्यात चांगली माती व दोन दोन टोपल्या शेणखत घालावे. म्हणजे जमीन जरी हलकी असली तरी झाड जवळर जोमात येतात; व त्यांनी फळहि लवकर येते पाणी आठ दहा दिवसांनी असे दोन वर्षेच येत यावे. जमिनीत दुसरे कलमेहि पीक होण्यामाग्ये असेल तर ते काढून प्यावे म्हणजे बर खर्च निघून येतो. दरवर्षी पावसाळ्याच्या आरंभी प्रत्येक झाडाला दोन टोपल्या शेणखत घ्यावे. झाडे पाच फूट वाढली म्हणजे त्याचा बहार धरण्याला ती योग्य झाली. याचे बहार तीन आहेत. अंबेबहार, मृगबहार व हस्तबहार. यापैकी कोणतातरी एक घ्यावा. कोणताहि बहार धरण्यापूर्वी सर्व झाडांनी तीन महिने तरी ताण मिळाला पाहिजे. हस्तबहार धरण्यापूर्वी पाऊस असल्यामुळे झाडाला ताण मिळत नाही, साधो कोणी हस्तबहार घरीत नाहीत. डाळिंबाचे झाड काटक

असल्यामुळे आपल्या सवडीनुसार विहिरीतील पाण्याचा अंदाज व जमिनीचा मगदूर पाहून कोणता बहार प्यावयाचा व झाडाना पाणी केवढी पावयाची हे ठरवावे. पाणी सर्व उन्हाळाभर भरपूर पुरण्यासारखे असल्यास अविबहार धरण्यासाठी मकरसंक्रांतीच्या वेळी पाणी घावे, ते न साधिले तर शिवरात्रीच्या अगर रंगपंचमीच्या सुमारास घावे, अगर त्यापुढे असल्यास मृगवहार धरावा इतक्या निरनिराळ्या वेळी हे पोक धरता येण्यासारखे आहे तरी होता होईत वपास नेमत्या वेळी ही कामे करण्याची बहिवाट ठेवावी; म्हणजे झाडाना नियमित वेळी फुलण्याची आपोआप संवय लागेल. प्रहिल्याने बहार धरण्यापूर्वी निदान दोन महिने तरी झाडांचे पाणी तोडलेले असावे यानंतर फळे काढून घेतल्यापासून तो पुन्हा फळे धरण्याचा इंगाम येईपर्यंत खणणी, सुरपणी, पाणी देणे वगैरे वावरीत घ्यावे लक्ष देण्याचे कारण नाही या काळात झाडाची सर्व पाने वाळून त्यातील बरीचशी गळून पडतील. पाणी देण्यापूर्वी एक महिना अगोदर सर्व बाग नागरून किंवा खणून घ्यावा, नंतर अळी खणून मुळपा उचव्या काढ्या; जारवा (कोवळ्या मुळ्या) छाडोव्या आणि झाडावरील सर्व मर व वाडगळ इतके असल्यास काढून टाकावे. मुळ्या दहा ते पंधरा दिवस उचव्या ठेवून बाग बाळं घावा; म्हणजे आणखी पाने गळून पडतील. दरवर्षी दर झाडास ४ ते ६ टोपल्या चांगले कुजलेले गावखत सर्व आळ्यास पसरून टाकावे व अळी व पाट बांधून पाणी घावे. एखाद्या वर्षी अजमाणापेक्षा पाणी कमी पडल्यास झाडाच्या बुण्यापासून दोन फुटावर एक फूट रेंदीचे बागडो-सारखे अळी कगवे व त्यात पाणी सोडवे. त्याच्या योगाने पाण्याची पुष्कळ वचत होते. पहिले पाणी दिल्यावर एक महिन्याने सर्व झाडे फुलतात. त्यावेळी पाणी वेळेवर देण्यास लक्ष घ्यावे तसेच फळे तीन महिन्यांनी झाडी म्हणजे राखण ठेवावी व मधून मधून योगेला थोडी चाळणी घ्यावी म्हणजे फळे मोठी होतील. झाडाची निगा बागली राखल्यास झाडे तीस वर्षेपर्यंत टिकण्यास हरकत नाही. काही ठिकाणी पाकण्याने वर्षाचे बाग हट्टीस पडतात. डाळिंबाच्या झाडाला खालपासूनच पुष्कळ फाया फुटतात व त्यामुळे सर्व बाग दाट होऊन त्यामध्ये काम करण्यास फार अडचण पडते व उपरन यावे तसे येत नाही. यासाठी सर्व झाडे जमिनीवरील तोंडून टाकतात म्हणजे ती सर्व पुन्हा बुण्यापासून फुटून जुन्या खोडापासूनच नवीन झाडे लवकर तयार होतात. अशा रीतीने पुन्हा फुललेली झाडे व मूळची बिजापासून आलेली झाडे यांमध्ये काहीच फरक दिसत नाही.

रो. ग.—डाळिंबाच्या झाडाला व फळाचा अनेक रोग होतात. परंतु डाळिंबाचे पोक नोव्या खर्चात बरेच मिळत असल्यामुळे शेतकऱ्यांचे रोंगाळे फारसे लक्ष लागत नाही. डाळिंबाचे रोग एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी आणवता

फारसे अडथळे येत नसल्यामुळे रोग हटविणे हे एकट्याच्या हातून होण्यासारखे काम नसून ते सर्व बागवाल्यांनी मनापासून, दक्षतेने व सहकारितेने वेळच्यावेळी करण्यास रोग हटण्याचा संभव आहे डाळिंबाचे मुख्य रोग पुढे दिले आहेत.

सुरसा.—फुले येण्याच्या सुमारास फुलावर पाकळ्या असतात तेथे पाकोळी एक एक अंडे घालते. न अंडे फुटून आली बाहेर आल्यावर तो फळ पोखरून भात जाते. ती आली वी खाऊन टाकते. आळी काळसर असून तिच्या अंगारवर बारीक बारीक केंस असतात या अळीलाच सुरसा म्हणतात आळीची पूर्वे बाट शाखावरीलवर ती बाहेर येते, आणि फळ व देंठ ही घाग्यांनी पक्की बांधून टाकते. त्यामुळे फळ गळून पडत नाही. नंतर ती पुन्हा फळात जाऊन कोडा करते. काही दिवसांनी कोडातून पाकोळी बाहेर पडते. एकदा ही अळी फळात शिरली की ते फळ फुकट जाते. यावर उपायः—भोंके पडलेली व सुरसा लागलेली सर्व फळे रोंगच्यातून काढून जाळून टाकावी म्हणजे पुढच्या वर्षी तरी रोग जस्त फेळावणार नाही. दुसरा उपाय म्हणजे फुल फुलल्यावर प्रत्येक फुलावर कापडाची पिचवी बांधवी म्हणजे फळावर पाकोळी बसून अंडे घालणार नाही. हे काम फार दक्षतेने आहे.

किडा—पानाच्या पाटीमागे लहान लहान काळे कीटक असतात, ह्यांना पावसाळ्याच्या आरंभी पंख फुटून ते सर्व बाहेर उडून लागतात. व पुन्हा नवीन पानावर अंडी घालून त्याच्यापासून आणखी रोंग उत्पन्न होते यास उपाय—किडा ओईल, रेझीन (राख मिश्रीत माशाच्या तेलाचा सावण) हा एक भाग घेऊन त्यात दमरपट पाणी घालून ते मिश्रण झाडावर मारावे.

याशिवाय झाडाच्या खोडाला हेरुडसारखा किडा असतो तो झाडाचे खोड पोखरून भात जातो व त्यामुळे झाड लवकर गायबदी होते. उपाय—सब्बेने किडा मारून टाकावा अगर त्यामध्ये टरपेटाईन तेल घालावे म्हणजे किडा मरतो.

बरील रोपाशिवाय डाळिंबाच्या झाडास आणखी एक वनस्पतिजन्य रोग होतो; त्याच्यायोगाने पुष्कळ फळे कुजून फुकट जातात. पहिल्याने फळाची बरीच साल काळी पडते; व हळूहळू आतील भाग कुजत जातो. हा रोग नर (फुडी) फुलांनी व मादी फुलांनी दोहोंनांदि होतो. रोंग शाखावर फुले गळून पडतात रोंगट फळ फोवळे असल्यास ते कुजून खाली पडते किंवा सुकून जाऊन तसेच झाडावर पुष्कळ दिवस रहाते. हा रोग सर्व ऋतूत हट्टीस पडतो परंतु पाव साळ्यात तो विशेष हट्टीस पडतो. यास उपाय—सर्व रोंगट फळे गोळा करून ती जाळून टाकावी. फळे लहान असतानाच सर्व फळावर बोर्दो मिश्रण शिंपडावे.

उ प यो ग —डाळिंबाचा उपयोग सर्वांस माहीतच आहे. डाळिंबाच्या रसाचा औषधासाठी सेह करतात. फळाच्या

सालीचा उपयोग बाळंतकरून व काढण्यांत घालण्यासाठी कर-
तात. मुद्याची व खोद्याची साल काढाई करतल्यासाठी उप-
योगी पडते. याची निर्गत वायव्यप्रांतांतून फार होते.

डिंक—थेत नाइल नदीच्या पश्चिम किनाऱ्यावर वहेल
—गहळ नदीच्या मुखासमोरीत व पश्चिम किनाऱ्यावर व
सोहट नदीच्या दोन्ही किनाऱ्यावर रहाणाऱ्या निमा लोकांनी
डिंक म्हणतात. ते जेज व श्याम वर्णाचे आहेत. पुरुष
बहुतेक वस्त्राहित असतात व बायका मात्र थोडी वस्त्रे वाप-
रतात. त्यांची शरीरे गोदलेली असतात. दमिने घालण्याक-
रितां ते कानाळा व थोडाना भोक पाडतात व खोबड,
हस्तदंत, व पितळ यांची सुपणे घालतात. त्या लोकांत
बहुतेकजण लोण्यावरिल सर्व केंस काढतात. त्यांच्यामध्यें
बहुपत्नीत्वाचा चाल प्रचलित आहे. पुरुष गुहे पाळण्याचा
धंदो करतात पण त्यांस शेतीचे काम करणे आवडत नाही. तीं
क्रोम बायका पडतात. ते दुष्काळाखेरीज गुरांचे मांस खात
नाहतात; व गाय व साप यांना पूज मानतात. इ. स १८९९
मार्चे डिंक लोक ब्रह्मचर्या रामचर्याला आले.

डिकन्स, चार्ल्स—या प्रसिद्ध इंग्लिश कादंबरी-
काराचा जन्म स. १८१२ त झाला. लंडनपणी त्याचे बहुतेक
शिक्षण परीच आईच्या देखरेखीखाली झाले. पुस्तकांतून
वाचलेल्या भूमिकांची वतावणी करणाऱ्या शाल लंडनपणी
संबध असे. त्याने चाळण बहुतेक कॅटमॅथॅच गेल्यामुळे त्या
स्थळाचा शाला मोठा अभिमान असे व ते त्याने लिहिलेल्या
'मेड एक्स्पेक्टन्स' या पुस्तकावरून स्पष्ट सिद्ध होते.
सापत्तिक स्थिति चांगली नसल्यामुळे डिकन्सला अगदी
बालयासच नोकरी करावी लागली व बऱ्याच अडचणी
सोडल्या लागल्या परंतु त्याने पुढे लिहिलेल्या पुस्तकांनी
या धंद्या अनुभव फार उपयोगी पडला. लवकरच लु-
सेप्स कला सिद्ध तो बऱ्याच माहितीचा यत्निमीदार झाला
व या संघाचा कायदा घेऊन स्वतःचे लेख भाषिकांतून
लिहण्यास त्याने आरंभ केला. निरनिराळीं छात्रेही
'विद्वत्प्रेम' ची प्रकरणे त्याने १८२७ साली एकत्र करून
पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध केली. या पुस्तकांने डिकन्सचे लोक उभ-
प्रसिद्ध झाले आहे. पाडवी छत्याची शंतापुत्र, मनुष्यांचे
परस्पर वर्तन, मानवी जिविताची भविष्य व रहस्य
याचा वेगळा, या पुस्तकात योगस्थान तऱ्हेने दाखविता
आहे.

बऱ्याच वाचकांना त्याच्या लेखात नाविन्य दिसून येत
असे व त्याच्या विचारात बरीच उलथापालथ होत असे.
त्याचे लेख स्वाभिमान व नागरिकत्वाची जाणव करून देत.
मंडलेखनाच्या कळेंत प्राविण्य मिळविण्यापेक्षा वाचकवर्गाची
सहायभूत मिळविण्याकडे त्याचे जास्त लक्ष असे. लोकांना
काय पाहिजे आहे ते जाणण्याची कळा त्याला चांगली अव-
गत होती व हेंच त्याच्या लोकप्रियतेचे मूळ कारण होय.
त्याची निरीक्षण चाक फार दादगी असे. त्याच्या एका,

'ऑलिम्पिकर ट्विस्ट' नावाच्या प्रसिद्ध पुस्तकांत एका पोरन्या
मुळाचे वर्णन त्याने फारच मार्मिक तऱ्हेने केले आहे.
ऑलिम्पिकर व लंडन डिंक यांच्या ताटातुडीच्या बेट्या ओढून
ताणून आणेलला करणारा तरी लक्षपूर्वक पाहण्याच्या
लक्षांत येतो तरी पहिल्या काही मकरणांत अंतःकरणाला
हालून टाकण्यासारख्या वस्तुस्थितीने विन त्याने रंकाळें
आहे. त्याच्या स्पष्टरेखणी व लेखनपद्धति यांची
कल्पना या पुस्तकावरून वाचकांना होण्यासारखी आहे. डिंक-
न्सची कथानके जसा भानवडीनी असल्यामुळे समजण्यास
कठिण जातात. अपेक्षेबाज वर्णने व पुनर्की हे दोष तरी
याच्या पुस्तकांतून जाडवतात तरी तत्कालीन स्थिति वर्णन
करण्यांत त्याचा हातभंडा असल्यामुळे त्याच्या पुस्तका-
तील गोडी कर्पाहि नाहीशी होणार नाही. हा कार्दबरीकार
१८७० साली मरण पावला. त्याने लिहिलेल्या पुस्तकांपैकी
'डेव्हीड कॉपरफिल्ड', 'मिकोल्स मिकोल्स' व 'ओल्ड
फ्युरिऑसिटी ऑफ' ही बरीच लोकप्रिय आहेत.

डिंकमाली—या शब्दास संस्कृतमध्ये हिंगुफळ, मरा-
ठीत डिकेमाली अशी नावे आहेत. ही शाई मोटाळी होतात.
ही बहुधा दोंगराळ प्रदेशात सांपडतात. कोंकणात व देशा-
वर हे बूड पुष्कळ आढळतात. याची पाने पेरुच्या पाना-
एवढी असून आकारानेहि तशी असतात. त्याच सोंडल्याएवढी
फळ येतात हा साकाराच्या डेखानून शिवाळयात हिरवट
पिवळा चोक निघतो त्याच डिकेमाली म्हणतात फळाचे
तोंगच होतें. ग्रेपली लोक चिकान्या बड्या करून विक-
तात व करतांना त्यांत डेखाबहि भेसळ करतात. डिंकमाली
तिराट, उष्ण व अग्निदीपक असून कफ, वायु, मलबंध व
ज्वर याचा नाश करते ही फार उपयुक्त औषधि आहे.

डिकेन्स, थॉमस—थॉमस डिकेन्स या प्रसिद्ध
इंग्लिश विषयलेखकाचा जन्म रॉचेस्टर येथे इ. स.
१७८५ मध्ये झाला. हा लंडनवर्गापासून राजाळू, फौजदारी
मनाचा, हुपार व कल्पक असे. बऱ्याच्या १५ व्या वर्षी-
पुढीच फार पारिधम घेऊन त्याने ग्रीक भाषेत बरेच प्राविण्य
मिळविले. परंतु बरीच सांगसबा निष्ठणपद्धति त्याला नाप-
संत असल्यामुळे त्याने इ. स. १८०२ मध्ये परोतून पळ
काढिला. तो काही दिवस वेष्टममध्ये होता व नंतर लंडन
येथे आला. लंडन येथे त्रव्याच्या अभावामुळे त्याचे बरेच
हाल झाले. पुढे लवकरच बडोड मनुष्याचा व त्याचा
सलोपा होऊन त्याला ऑक्सफोर्ड येथील शिवाळयात पाठ-
विण्यात आले

निघाळयात तो पान बघे होता व येथे त्याने जर्मन
भाषेचा अभ्यास केला. या काळात त्याची वर्डेस्वर्थ, लॅन,
हंसकिट ब्रीरे विद्वानांची ओळख झाली. निघाळयात अस-
तानाच मज्जावंतुल्याचा अष्टा शास्त्रामुळे त्याला अष्ट
शास्त्राची संवय लागली. विद्यार्थ्यदशा संपल्यावर मुमारे
दीव बंधू वेस्टमुरलंड ग्यासेटचा हा संपादक होता व पुढे

तो कित्येक मासिकातून आपले लेख प्रसिद्ध करीत असे. इ. स. १८२९ त त्याने ' कन्फेशन ऑफ ऑन इंग्लिश ओपि-
अम ईटर,' या नावाचे पुस्तक छापून प्रसिद्ध केले. या पुस्त-
कात कलनासृष्टीचे विज्ञ फारच चांगल्या तऱ्हेने रेखाटले
गेल्यामुळे ते लवकरच लोकप्रिय झाले व ग्रंथकर्त्याचा लोकिक
दूरवर पसरला. या पुस्तकामुळे त्याचे नाव अजरामर झाले
आहे. स. १८२१ च्या त्याच्या पत्नीच्या निधनापासून तो
एके ठिकाणी फार दिवस कधीच राहिला नाही राहाली खोली
कागदानी भरली म्हणजे तो दुसराकडे राहावेयास जात असे.
लेखन हे डिकेन्सीच्या जीवनाचे साधन होते. प्राप्तीपेक्षा
खर्च जास्त करण्याच्या संवयामुळे तो नेहमी कर्जावाजारी
असे. डिकेन्सीचा लेखनशैली मनोवृत्ति हालवून टाकणारी
असे. त्याच्याप्रमाणे कल्पक वाचकांलाच त्याच्या लेखातील
मर्म कळते. संगतवार वर्णन, कविता, स्थळी कथनरस, सद्वा-
नुभूति, विनोद व व्याजोक्ति या गुणामुळे ह्या ग्रंथकर्त्याचे
लेख फारच लोकप्रिय झाले आहेत. तरकारीन राजकाय
चळवळीत त्याचे फारसे अंग दिसून येत नसे तरी पण त्याने
राजकीय विषयांचा व अर्थशास्त्राचा बराच अभ्यास केला
होता. वयमानाप्रमाणे त्याची मतेहि उदार झाली त्याच्याशी
संभाषण करण्यात लोकांना एक तऱ्हेचा आनंद वाटत असे
कारण तो सहानुमोठा हा भेदभाव मनात न आणता
सर्वांशी उत्तम तऱ्हेने बोलत असे आपल्या नैसर्गिक मनःस्थिती
प्रवृत्तीत अगर बाह्यमयाच्या अभ्ययनात त्याने आपले सर्व
आयुष्य घालविल्यामुळे जगातील वचनांचे त्याला फारसे महत्त्व
वाटत नसे. हा ग्रंथकर्ता १८५१ साली मरण पावला.

डिंगरी—या साड्यास लॅटिनमध्ये रंफानस साटिड्स व
मराठीत डिंगरी ही नावे आहेत. थंडीत मुळ्याचे सुटके
लाविल्यास त्यास रंफा येतत; त्यास डिंगन्या म्हणतात. पौष
महिण्यात मुळ्यावरिता लावलेल्या रंफ्यासहि मुळे येत नाहीत
हाच थोडे दिवस बाहून जुलावा दाबोरा वर येतो व डिंगन्या
धरावयास लागतात. उन्हाळ्याच्या आरंभास डिंगन्या बाजा-
रात वावयास लागतात. त्याची उकडून भाजी चांगली होते.
या भाजीचे गुणधर्म मुळ्याप्रमाणेच आहेत. " मुळा " या
शब्दाखाली दिलेली माहिती पहावी.

डिंगणकर, मोरो विश्वनाथ—हा शहर (मध्य-
प्रात) कडील एक छोटासा जहागीरदार. गोंडपणातील चौरा-
गड येथील गोंडराजे गोवध करीत म्हणून मोरोपंताने त्याच्या
वर स्वारी करून चौरागड काबीज केले. दमोड येथील गोंड
राज्यासहि पंताने जिंकले. घाकट्या रघूजी भोसल्याने पंतास
कळविले की तुमचा प्रात गडा हा आम्हास यावा, नाही तर
ज्वराने आम्ही येऊ परंतु पंत लढाईस तयार झाला. रघू-
जांचे सैन्य ४०१५० हजारापर्यंत होते व पंताजवळ सारे दोन
हजार स्वार होते. रघूजांची फौज विठ्ठलपंताच्या हाताखाली
गळ्यावर चालून आली तेव्हा पंताने एका रात्री त्या फौजे-
ला " पाण्हा " ह्या केली. प्रथम आपण फौजेतीलच छविन्याचे

स्वार आहो असे सांगून दहा चारा स्वारांनिशी पंताने थेट
विठ्ठलपंताचा तंबू गाठला व तंबूचे तणावे कापून भोसल्यांना
दुय्यम सेनापति वेणीसिंग यास ठार मारले, तेव्हा विठ्ठलपंत
व त्याची फौज पळून गेली. मोरोपंत हा यानंतर घोड्या दिव-
सांनी चारला. त्याला मुद्राची फार आवड असे सागरवाल्या
संस्थानिकांचा काही दिवस तो सेनापति होता व त्या काळात
याने सागरवाल्याच्या ताब्यात बराच नवा मुलुख आणून दिला.
त्याचा मुलगाहि त्याच्यासारखा शूर होता. [नागपुरकरांची
बखर व कायदपत्रे.]

डिंडोमी—डिंडोमी अथवा डिंडीमा (आधुनिक-हाये-
रोन्डा) हे अपोलोचे प्राचीन देवालय आशियामायानरमध्ये
होते. हे मिलेटसपासून दक्षिणेस ३० मैलांवर असून, पोती-
डीजानभुशिरावर होते येथील भिक्षुवर्मावरून याला व्हॅन्कोडी
म्हणत. तेथे प्रसिद्ध देववाणी होत असे इराणच्या दरायसने
डिंडोमी लुटले इ. स. पूर्वी ४८१ त या देवस्थानावर हल्ला
करून हे नाटिले व व्हॅन्कोडी लोकाना हाकून दिले कॅनाकसने
वेल्ला अपोलाचा इराणात नेलेला पुतळा पहिल्या सेल्युकसने
२९५ साली परत आणला. दिंडोमी व्हॅन्कोडी देववाणी
बंद होती इ. स. पूर्वी ३३२ पर्यंत हे वाघण्याचे काम मिले-
थियनाना हाती घेता आले नाही. परंतु थिकेदरच्या आज्ञेवरून
देवदाणी पुन्हा सुरू झाली पण नवीन इमारत पहिल्यासारखी
झाली नाही. स. १४४६ त ह्या इमारतीचा काही भाग होता,
पण १६७३ साली सर्व इमारत पडली. देऊळ आधुनिक पद्द-
तीचे आहे, हे फार मोठे असून फारच चांगल्या रीतीने
सुशोभित केलेले होते. सध्या ह्या भागात हायेरोन्या हे एक
मोठे ग्रीक गाव आहे याचे कोव्हेला नावाचे बंदर २॥
मैलावर आहे.

डिंडोरेट डेनिस (१७१३-१७८४)—हा फ्रेंच ग्रंथ-
कार व फ्रेंच ज्ञानकोशाचा संपादक म्हणून प्रसिद्ध आहे. हा
कॅथोलिक धर्माचा शत्रु होता. याच्या बापाची, त्याने वैयक्त-
शास्त्राचा व कायद्याचा अभ्यास करावा अशी इच्छा होती,
पण आपल्या बापास नाराज करून त्याने पुस्तके विकण्याचे
दुकान काढले त्याला कौबुक सुख मुळीच मिळाले नाही.
हा जरी मोठा ग्रंथकार नव्हता तरी हा कल्पनाप्रचुर, सूचक
व धारिष्टवान असा लेखक होता. प्रारंभी त्याने परकीय
पुस्तकांचे फ्रेंच भाषेत भाषांतर करण्यास सुरवात केली.
नैतिक पुस्तकांवरून गोष्टी लिहिण्याकडे त्याचे मन वळले.
त्यानंतर त्याने वेदान्तविषयक पुस्तके लिहिण्यास प्रारंभ
केला; आणि याच वेळी त्याची कल्पक लेखक म्हणून प्रसिद्धि
झाली. त्याची विचारसरण अधिकाऱ्यांना पसंत न पडल्या
कारणाने त्याला वेदेत जावे लागले कैदेतून सुटका झाल्यावर
त्याने फ्रेंच भाषेत ज्ञानकोश लिहिण्याचे ठरविले त्याने प्रकाश-
काचा भाषांतर करण्याचा मूळ बेत राहिले करून या ज्ञानको-
शाची स्वतंत्र रचना करण्याचे ठरविले. हे कार्य बरीत अस-
ताना त्याला अनेक अडथळे आले, संकटे उद्भवली, तरी त्याने

अंगीकृत कार्य सोडले नाही. या कार्यात त्याला अधिकाऱ्याचा अग्रिने संपादन करावी लागली. हे कार्य करीत असताना जरी कित्येक निराशाजनक प्रसंग भोवले तरी त्याने क्षत बाबोस बरे अवस्थित परिणाम करून अंगाकृत कार्य तडास नले. यानंतर त्याने काही नाटक लिहिले व प्रसिद्ध मिळविली. तो शिबिरात होता; पण हेकेघोर माघ नव्हता. उमाशाच्या विरुद्ध त्याची मते होती जरी हा अत्यंत नावाजलेला होता तरी गरीब होता त्याला शेवटी आपले पुस्तकास्य महाराष्ट्री कॅप्टन हिवा विवाचे लागले. डिसेंबर हा ता. ३- जुलै १८८४ रोजी मरणपावला. 'हेट्टर सुर लेस मूर्त', 'ला रिलीज' वगैरे त्यांनी पुष्कळ पुस्तके आहेत.

डिफो, उपाधिअल—या इंग्लिश मेषकृतीचा जन्म स. १७९९ मध्ये सेंट गाव्हिल नावाच्या एका येथ्यात झाला. याचा बाप लंडनचा रहिवासी असून खाटकाचा धंदा करीत असे. शिक्षणानंतर डिफोने निरनिराळ्या तऱ्हेचे बरेच पद करून घेवे मिळविले. त्याच्या आयुष्यकाला निराळी दिशा परिवर्तनीय गोष्ट म्हणजे त्रिस्त्या विरहमयी झालेला त्याचा कारागार हो होय. त्याने 'खरा इमन' या नावाचे एक औपरोधिक चोपडे १८०१ साली प्रसिद्ध केले. याच सुमारास त्याने लोकमत ग्राह्य करण्याकरिता धार्मिक विषयावर लिहून लिहून पुस्तके लिहिली. या दोन्ही चळवळीत त्याला यावे तसे यश आले नाही. विरहमच्या मरणाने डिफोच्या विरुद्ध पक्षाला यशस्वी झाले व डिफो याला पाठवले नाहीसे झाले. अनेक राणीच्या राज्या-रोह्यानंतर लवकरच डिफोने 'शॉर्टस्ट वे युड दि डिसेटर्स' नावाचे एक पुस्तक लिहिले. परंतु हे पुस्तक अप्रिय होऊन डिफोला शिक्षा व दंड करण्यात आला. पण या शिक्षेमुळे तो फार लोकप्रिय झाला. पुढे हावटे हारलेल्या मणशीने डिफोला कैदेतून सोडून देण्यात आले. मुटका झाल्यावर १८०४ साली त्याने 'दि रिश्च' नावाचे एक साप्ताहिक पत्र सुरू केले व यात तो निरनिराळ्या विषयांची चर्चा करीत असे.

त्याची लेखनपद्धति साधीपण मारदस्त असे. योग्य उदाहरणे देऊन तो आपले म्हणणे लोकच्या मनात चांगले विचवून देत असे. १८०६ सालापासून दोन तीन वेळा स्कॉटलंड व इंग्लंड या दोन देशांचे पार्लमेंटच्या बवलीत एकीकरण करणाऱ्या कामां डिफोची योजना करण्यात आली. पुढे त्याने 'रॉबिनसन क्रूझो' हे पुस्तक लिहिले व ते खूप लोकप्रिय झाले. १८२६ साली 'एन्क्विरिटी' विजिनेज इव मिय झाले. १८२६ साली 'युनियन' व 'युनियन' पुस्तक त्याने प्रसिद्ध केले. याच वर्षी त्याने 'पोलिटिकल हिस्ट्री ऑफ इंग्लंड' म्हणून एक पुस्तक लिहिले व त्यावरून वाचकांना प्रत्ययांच्या नैतिक कल्पनांची बरीच माहिती होते. डिफोने स. १८१५ पासून १८२८ पर्यंत मुख्यत्वेकरून फार पुस्तके लिहिली. त्याच्या पुस्तकांवाक निपय स्पष्ट व

कोणाला तरी उद्बुद्ध लिहिलेला असेतो असे स्पष्टच म्हणणे आहे. डिफो १८३१ साली मरण पावला. त्याच्या मरण-काळच्या दिवसाची विश्वसनीय माहिती उपलब्ध नाही. मरताना त्याचे दिवाळे नियाले होते असे काही म्हणतात व तो लुगतात मेला असे इतरांचे म्हणणे आहे. त्याने लिहिलेल्या राजकीय व धार्मिक विषयांवरील पुस्तकात त्याची मते फार स्पष्टपणे मांडली गेली आहेत. त्याचे लेख नेहमी एकदली असून विरुद्ध मताकडे तो दुर्लक्ष करीत असे.

डिवार, सर जेम्स (१८२१-)—याला लंडन रॉयल इन्स्टिट्यूटमध्ये रसायनशास्त्राचा मुख्य अभ्यासक १८७७ साली नेमला. त्याने रसायनशास्त्रात पुष्कळ संशोधन केले. हा मुख्यतः अनेक वायू द्रवरुपात आणण्याबद्दल प्रसिद्ध आहे त्याने मुहाम बनाविलेल्या उपकरणाच्या साहाय्याने प्राणवायु द्रवरुपात आणला व तो साचवून ठेवण्याकरिता भांडे तयार केले व त्यांत ठेवतो येऊ लागला. काही दिवसांनी त्याने उच्चवायु देशील तथच द्रवरुपात आणता येतो हे प्रयोगाने सिद्ध केले व त्याकरिता एक नवीन मोठे यंत्रादि बनविले. तसेच द्रवरुपात त्या निरनिराळ्या वायूंच्या गुणधर्मांचे संशोधन करून त्यावर बरीच माहिती मिळविली.

डी अलेक्ट (१८१७-१८८३)—या प्रसिद्ध तत्त्व-दर्शी व गणिताशास्त्राचा पॅरिस येथे जन्म झाला जेव्हा तो रॉड नामक चर्चनीय रस्त्यात आडवलेले अज्ञात-पितृक असे हे बालक छोट्या बोवाच्या बाईने जतन केले. अलेक्ट हे आडनाव त्याने नंतर धारण केले. स. १८३० त त्याचा मॅट्रिन कॉलेगात प्रवेश झाला व त्या ठिकाणी त्याची गणिताबद्दल पार वाढवा झाली. कॉलेज सोडल्यावर तो आपल्या मानलेल्या जोडकेला आला व नंतर त्याने काय-याचा अभ्यास केला. १८३८ साली अँडव्होकेट झाल्यानंतर त्याने वैद्यकीय अभ्यासास सुरुवात केली. तथापि त्याची गणिताची आवड वाढतच होती. १८४१ साली अँडव्होकेट ऑफ सार्वजनिक नायक संस्थेचा तो सदस्य झाला व त्यामुळे त्याचा लोकिक वाढू लागला. नीतिकशास्त्रासंबंधी त्याने अनेक ग्रंथ लिहिले. क्रॉनिक दि मॅटर्न त्यात बर्नन वेंचे रहावयाचे येणाऱ्या दृष्टी पाचारण केले. बर्ननच्या विवाहासाठी त्यास अग्रगण्य दर्जा केले होते परंतु त्याने ते स्वाकारले नाही. स. १८४१ ते १८५४ पर्यंतचा काळ त्याने नवीन शोध लावण्यात व त्यासंबंधी प्रब लिहिण्यात घालविला. त्यानंतर त्याने इंग्लंडच्या प्राच्यशास्त्रात गणित, तत्वज्ञान, वास्तव्य इत्यादि विषयांवर लेख लिहिण्यास सुरुवात केली. त्याच्या जिन्या नामक लेखाबद्दल बराच वाद माजला होता. कारण त्यांत काँग्रेडनिष्ठता व नाटके याबद्दल वादप्रसक्त चर्चा आली होती स. १८५९ मध्ये त्याचा तत्त्वज्ञानासंबंधी ग्रंथ प्रसिद्ध झाला. स. १८७९ मध्ये त्याने सैमीतकलेसंबंधी एक पुस्तक लिहिले. त्याचा हवभाव स्वतंत्र वाण्याचा व निरपेक्ष असा होता. स. १८६२ त त्यास 'रिपब्लिकन' कॅप्टन

राणांचे बोलवणे अल होते परंतु तेहि त्यांचे नाकारले. जेव्हा ह्या मठाच्या प्रसिद्ध तत्त्वाचा व अलंबवर्तनाचा गूढ स्नेह होता. रूसोचे व अलंबवर्तने पटले नाही परंतु डिडेरोट व व्हॉल्टेअर यांच्याशी त्याचा स्नेह व प्रभुत्व-हार कायम टिकला डिडेरोटप्रभृति मॅच ज्ञानयोगमंडळाचा तो एक प्रमुख पुढारी मानला जात असे अलंबवर्तने खासग्या वर्तने साधे होते त्याचा परोपकारी व स्वतंत्र असा स्वभाव होता. प्रेमाच्या बाबतीत अलंबवर्तना पूर्ण निराशा झाली होती. तथापि त्याने आपला विद्याव्यासंग सोडला नाही त्याची धार्मिक मते व्हॉल्टेअरशी झालेल्या त्याच्या प्रभुत्वहारावरून दिसून येतात त्याच्या शास्त्रीय प्रयत्ने अठ विभाग झाले असून वादग्रस्त व तत्त्वज्ञान यातमधी त्याचे प्रभुत्व विभागात प्रसिद्ध झाले आहेत हा विद्वान पुरुष पॅरिस येथे २९ ऑक्टोबर १७८१ रोजी निवर्तला.

जोगी—राजपुताभ्यांतील भरतपूर कल्याणामध्ये डोंग तहसिलीचे व निशापताचे मुख्य ठिकाण. हे भरतपूरच्या उत्तरेस २० मैल आहे लोकसंख्या (१९०१) १५४०९. गावा-भोंवती तट आहे येथे म्युनिसिपल बोर्डाची स्थापना झाली आहे ह्या गावाचे पुरातन नाव दीर्घ होते असे म्हणतात. किंवा यास दुर्गपूर देखील म्हणत असत इकडपुराणात व भागवतमाहात्म्यात ह्या नावाचा उल्लेख आलेला आहे इ स. च्या १८०५ सातकाच्या सुरवातीस जाट लोकांच्या ताब्यात हे गेले त्यांच्याबद्दल १७७६ साली नजफखानेने घेतले व नंतर ते भरतपूरच्या रणजितसिंग महाराजास परत देण्यात आले १८०४ साली नवरत्न मेस्तरने येथे होळकरांचा पराभव केला नवर तो किंवा जाट लोकांस परत देण्यात आला येथे सुरजमल्लने बांधलेले मोठेमोठे वाडे आहेत नगदभवनातील लोकीची कामावर उत्तमपैकी नकदीकाम केलेले आहे.

डोंगची लढाई—होळकर व इमज यांच्या स १८०४ मधील झगट्यात होळकरांचे पायदळ थोड्याशा फौजेसह भरतपूरच्या जाटीच्या डोंग नावाच्या किल्ल्याजवळ येऊन राहिले होते त्यांच्या पाठीवर सेनापति लेक यांनी पाठवि-लेली फौज १२ नोव्हेंबर रोजी डाग बंदूक येऊन पोचली होळकरांच्या पायदळीने ज्या ठिकाणी आपली छावणी दिली होती तिच्यासमोर एक तळें व विस्तारणं दलदलीची जागा असून तिच्या डाव्या बाजूस एक तटबंदी असलेला गाव व उजव्या बाजूस डागना किल्ला होता ती जागा लढ-विण्याकरिता मराठ्यांनी तोफांच्या वातेत्याच्या एका मागून एक अशा रांग केल्या होत्या तेराव्या तारखेस सकाळी इमज सेनापति मेस्तर हा आपल्या सैन्याच्या दोन रांगा करून हल्ला चढविण्याकरिता सज्ज रावून गेला प्रथमतः त्याने मराठ्यांच्या डाव्या बाजूस असलेला तट बंदीना गाव हस्तगत करून, मग त्या गावाच्या तटबंदी खाली असलेल्या वातेत्याच्या रांगेवर हल्ला केला मराठ्यांच्या

तोफातून गोळ्यांचा भयंकर वर्षाव होत होता परंतु काही वेळपर्यंत सज्ज्या हल्लास तोंड दिल्यावर शेवटी मराठे तोफांचा पहिली रांग सोडून दुसरावर गेले पहिली रांग हस्तगत झाल्यावर मेस्तर यांनी तत्काळ दुसऱ्या रांगेवरहि हल्ला करून ती कारीज केली या हल्लात मेस्तर हा जखमी झाला व सैन्याचे आधिपत्य कर्नेल मॉन्सन याज-कडे आले यानंतर इमजानी एकामागून एक तोफांच्या सर्व रांगा हस्तगत करून मराठ्यांच्या सैन्यास डागच्या किल्ल्याचा आश्रय घ्यावयास लाविले लढाई चालला असता एकदा मराठ्यांनी आपल्या तोफांचा रांग पुन्हा परत मिळवून इमजच्या पिछाडीवर काही वेळ तोफांचा मारा चालू ठेविला होता परंतु इमजानी ती मरा-ठ्यांच्या ताब्यात फार वेळ राहू दिली नाही त्या लढाईत इमजकडाले ठार व अंशमा मिळून ६४ लोक कामास आले त्यात २२ यूरोपीयन अधिकारी होते [डफ]

डी वॉइने—हा गातीचा मॅच असून सार्डीनियाच्या राजाच्या हद्दीतील सॅव्हा प्रजात शाबेरी येथे जन्मला हा प्रथमतः फ्रान्सच्या सैन्यात निशाणबारादार म्हणून होता परंतु येथे घडतीची काही आशा नाही असे पाहून तो रशियाच्या सैन्यात चाकरा धरण्यासाठी टयूरिनला गेला व तेथून सार्डीनियाच्या कारभाऱ्यापासून शिफारसपत्र घेऊन मास देसात आला याबद्दी यूरोपमध्ये रशिया व तुर्कस्थान यांच्या दरम्यान युद्ध चालू होते त्यामुळे टयूरिनला आल्यावर रशियन सैन्यात त्याला कप्तानाची जागा मिळाली. टेनेडीज नावाच्या बेटावर त्याची फरव्याच्या कार्या याची योजना झाली असता हा बदिबान होऊन तुर्कीच्या हाती लागला.

लढाई संपल्यानंतर याची मुदका होऊन तो स्मर्ना काहरी आला असता, त्याला तेथे हिंदुस्थानातून आलेले काही इमज लोक भेटले त्यांनी त्याला हिंदुस्थानातून आल्याची हकीकत सांगितली ती ऐकून त्याने हिंदुस्थानात आपल्याचे ठरविले अलेफो—जगदाद या भागाने गंगापारच्या एका ताब्याबरोबर हिंदुस्थानात जाण्याच्या त्याचा पहिला प्रयत्न फसल्यावर मग तो म्रॅड कैरो येथे आला तेथील ब्रिटिश नाविकांच्या मदतीने याची हिंदुस्थानात जाण्याची सोय झाली एवढेच नाही तर त्या गृहस्थाच्या शिफारस-पत्रांमुळे मद्रासला आल्यावर त्याला त्या इलाख्यातील हिंदी शिष्याच्या ६ व्या पलटणीत अधिकाराची जागाहि मिळाली तिथून काबाजबळ कर्नेल वेलेथे जे सैन्य कापून काढले त्यात याची पलटण होती, परंतु हा त्यावेळी रसद सभातून आणण्याकरिता दुसरीकडे गेला असल्यामुळे त्या कत्तलीतून बचावला (१७८०) यानंतर एका कॅड्युट-टच्या नावेवर आपला हक्क जसता ती अन्यायाने दुसऱ्यास दिला गेली असे पाहून, याने रशियात जाण्याच्या उद्देशाने कपनीच्या नौकतेस राबोसामा दिला कलकत्त्यास आल्यावर

गव्हर्नरबनरलने त्यास मार्गोतील ब्रिटिश अधिकारी व दोस्त संस्थानिक याच्या नावाची पत्रे दिली. या पत्रापासून जी बॉइनेला फार फायदा झाला. विशेषतः छत्रपतींच्या नवागने त्याला देण्यास देऊन त्याचा फायदा घेऊन देणारा या शहरावर १२००० रुपयांच्या हुज्या मिळून दिल्या. तेव्हा तो मेजर ब्राऊन नावाच्या ब्रिटिश अधिकाऱ्याबरोबर प्रशासक निघाला. परंतु दिक्षाच्या यादशहाच्या दरबारातील लोकांस संका घेऊन त्यानी त्या दोघांनी मार्गोन्वर अडविले. त्या सुमारास शिवाच्या छावणीतून अंडर्सनने बोलाविल्यावरून जी बॉइने त्याच्या भेटोस गेला. आपल्या छावणीत हा गृहस्थ कडाकरिता आला आहे याचा उडा लावण्याकरिता शिवांनी याचे सवे क्रायपन भर केले. तेव्हा हे महत्त्वाचे कामद गेल्यामुळे आपला पूर्वीचा वेत बदलून एखाद्या संस्थानिकाकडे नोचरी परगण्याचे जी बॉइनेने ठरविले यावेळी महादजी शिवांनी गोहदकर राण्याच्या ग्वालेरच्या छिद्रापास वेग दिला होता. आपणीस एक लक्ष रुपये आगाऊ दिल्यास आपण मोगल मुलखात गुप्तपणे दोन पलटणी उभ्या करून शिवाच्या छावणीवर अचानक हल्ला करू, अशी त्याने राण्याच्या पदरी असलेल्या सॅग्टर नावाच्या स्पॅस अफिकार्यामाफत राण्यास सूचना केली. जी बॉइनेला एवढी मोठी राण देण्यास राण्याचा धार होईना, परंतु शिवाला भेडसावण्याकरिता मात्र त्याने ही गोष्ट प्रसिद्ध केली. यामुळे शिवांनी जी बॉइनेवर दोष ठेवला. पुढे जी बॉइनेच्या विनोदवदन जयपूरकरांनी त्याला दोन पलटणी उभारण्याची परवानगी दिली. परंतु मध्यंतरी दडकल्याहून ईम्राने चोलावणे येऊन तो तिकडे गेला अतता राजाचा वेत फिरून त्याने आपली परवानगी काढून घेतली. त्यामुळे जी बॉइनेची फार निराशा झाली, मात्र त्याला राजा वरून मैत्र्य उभारण्यासाठी अगाल जे दहा हजार रुपये मिळाले होते तेवढे तो दडपून बसला. या सुमारास शिवाच्या मनात मुंदलखंडावर धारी करावयाची आहे असे समजल्यावरून जी बॉइनेने शिवास अर्ज करून राच्याकडून हाडेआठोरीची एकेठ अशा दोन पलटणी उभ्या करण्याची परवानगी मिळविली. त्यात जी बॉइनेला दरमहा १०० रुपये पगार व त्याच्या हाताखालच्या माणवांबद्दल सरसमत प्रत्येकी आठ रुपये देण्याचे ठरविले. जी बॉइने आपल्या शिवायास ५०० रुपये महिना देई व त्यामुळे नी वनत रक्षात असे तांतून अंमलदारांचा व त्याचा भत्ता वगैरे मिळे. त्याने शक्य तोंपावेतो इंग्लिश पद्धतीवरच आपल्या पलटणी उभ्या करून त्याचे शिक्षण, पोशाख, हत्यारे वगैरे सर्व त्याच पद्धतीचे ठेविले व भेदाभेद न करता सर्व राष्ट्राचे युरोपियन अधिकारी नेमले. गोहदच्या राण्याच्या पदरी असलेला सॅग्टरहि पुढे त्याला येऊन मिळाला. त्यास त्याने तोफा ओतण्याच्या कारखान्यावर नेमले. यानंतर मुंदलखंड, जयपूर वगैरेकडील मोहिमांत जी बॉइनेची पलटणे गेली होती (१७५५-५६).

गुलामकादर व इस्मायलबेग यांनी दिलेला आमचाचा वेडा उठविण्याकरिता महादजीने जी बॉइनेच्या दोन पलटणी राणेखानाबरोबर पाठविल्या (१७८८). राणेखानास आपल्याकडे येताचा पाहून मोगल सैन्य वेडा उठवून पुढे आले. दोन्ही सैन्यात ता. २४ एप्रिल रोजी भरतपूरजवळ झालेल्या लढाईत जी बॉइनेच्या पलटणींनी जी विकारी व येथे येथे दाखविले ते वाजणण्यासारखे होते यानंतर राणेखानाच्या व बाटाच्या सैन्याने आपा येथे मोगलाशी निवाराचे युद्ध होऊन इस्मायलबेगचा पराभव झाला. त्यावेळीहि जी बॉइनेने व त्याच्या पलटणींनी वागला नांव-चौकिक मिळविले (१८ जून).

सन १७९० च्या आरंभी जी बॉइनेच्या हाताखाली सात सातशे शिपायांची एक पलटण अशा आठ पलटणींचे एक विंगड होते. राण महादजीने हळू हळू भर घालून शेवटी त्याच्या तीन विंगड केल्या. त्याचा तोफखानाहि बाबला वाडता शेवटी एकर दोनशेवर तोफा झाल्या होत्या. यातील ६० तोफा सॅग्टरने आपल्या कारखान्यातच आणून तयार केल्या होत्या. जी बॉइनेच्या प्रत्येक पलटणीबरोबर सहा पाँड वजनाचा गोळा फेंकणाऱ्या दोन, तीन पाँड वजनाचा गोळा फेंकणाऱ्या दोन व एक हॅमिडसर एवढा संज्ञाम असून प्रत्येक विंगडाला ५०० घोडस्वारांचे एक एक पथक पोडलेले होते जी बॉइनेचा पगार रोखटी दरमहा १०,००० रुपयांपर्यंत वाढविण्यात आला होता याविषय त्याच्या शयदच्याच्या व तोफखान्याच्या खात्रीकरिता काही जमिनी लावून दिल्या असून त्याच्या ऐन बसुलावर शेंकडा दोन टांहे नक्का पेण्याची त्यास परवानगी देण्यात आली होती. खऱ्या सैन्याशिवाय जी बॉइनेजवळ काही निवडक हुंमामी पायदळीहो असे. यातील शिपायांजवळ तोळ्याच्या घंटुका अवत, पण जी बॉइनेने त्यानी सर्वांनी लावण्याची युक्ति काढून या पायदळांची उपयुक्तता यरीच वाढविली होती. इस्मायलबेगशी झालेल्या पाटणच्या लढाईत (२० जून १७९०) महादजी शिवाचा जो विजय झाला तो मुख्यतः जी बॉइनेच्या पलटणीमुळेच (१२ सप्टेंबर १७९१). जी बॉइनेने जोधपूरच्या राज्यात मेरठ येथे जमुताच्या लष्करावर अचानक छापा घालून जोधपूरकरांचा पराभव केला.

सन १७९२ मध्ये त्याच्या हाताखाली कवावती पायदळ १८००० व करोड ह्जार ६०० असून शिवाय विन कवावती व्यादे ६०००, स्वार २००० व २०० शेर तोफा असून, आजच्याच किंवाहि ताब्यात होता. या लष्कराचा खर्च चालविण्याकरिता दोआबातील २२ लाख ऐन वसुलाचे मिरेड त्याच्या स्वाधीन करण्यात आले होते. या साली होळकर व सिंदी याच्या सैन्यात अजमेरजवळ लखेरी येथे जी लढाई झाली तीत हा हजर होता. पुढे खंडो येथे मराठ्यांची विजयमार्गाबरोबर जी लढाई झाली तीतहि हा १०,००० कवावती शयदसह हजर होता (१७९५).

पुढच्या वर्षी प्रकृतीच्या अस्वास्थ्यामुळे हा शिंद्याची नोकरी सोडून युरोपमध्ये परत गेला. बी बॉम्बे हा भांडशी, समजतदार व दूरदर्शीही होता. त्याला फ्रेंच लोकांची क्रांति-कारक तत्वे सुळीन पसंत नव्हती. हिंदुस्थानात राज्य मिळविण्याची त्याच्या जातभाईची पद्धत त्याला पटली नाही [फ्रॉडक, खो-ऐतिहासिक लेखसंग्रह खंड ७, ८, ९].

डोसा—मुंबई इलाख्यातील पालमपूर एजन्सीतील एक लष्करी छावणीचे गाव. हे वनांमधे काढी असलेले असून लोकसंख्या छावणीत १९४३ व गावात ३९८९. तसेही या ठिकाणी एक पायदळीची तुकडी येथे असते. गावाभोवती भिंत होती पण ती सध्या मोडक्या स्थितीत आहे येथे एक हिंदू व दोन जैन प्राचीन देवळे आहेत. बडोद्याच्या गायकवाडसरकारचे व राधनपूर सेन्याचे हले यांनी येथेच मागे हटवून लावले आहेत.

डुकर—क्रमवेदात याचा डुकर या शब्दाने उल्लेख येतो. युरोप व एशिया येथील समशीतोष्ण हवेच्या सर्व भागात हा प्राणी आढळतो. युरोप व हिंदुस्थान या ठिकाणी शिकार करण्यास योग्य अशा प्राण्यांमध्ये रान-डुकराची गणना करण्यात येते. सध्या डुकरापेक्षा रानडुकर हे जास्त भयपृष्ठ व हाडाचे कणखर असते ते एक दोन वर्षांनी झाले की, त्याचा रंग पिवळट व तांबूस असा होतो त्याच्या अंगावरील साठर केंसात थोडे मऊ केंसही असतात. सध्या डुकरापेक्षा रानडुकराची आरंभीची मोठी व भयप्रद अवस्था. त्याचा स्वभाव अत्यंत क्रूर असून त्याच्या दादा फार बळकट असतात. त्याच्या साड्याने शत्रूंस जखमी करण्याचे त्याच्यात सामर्थ्य असते. रानडुकर कवच वरून रहातात. हे शेताची बरीच नासडी करतात; व त्याचदावर हल्ला करण्यात आला म्हणजे कळपापैकी मोठे धिप्पाड डुकर त्या हल्ल्यास प्रभंभ तोंड देतात. मोठाले मांसे घेऊन व पाठलाग करून प्राचीन रोमन लोक रानडुकराची शिकार करीत असत. विल्यम दि कॉकरर याने रानडुकराची शिकार करण्यास सक्त मनाई केली होती. अलीकडे ग्रेटब्रिटनमध्ये रान-डुकर अवलंबवळ नाहींत; परंतु हिंदुस्थानात व युरोपातील जंगलात ती बरीच आढळतात.

सत नावाच्या मुत्य जातीच्या दोन उपजाती अनुक्रमे रानडुकर व गावडी डुकर अशा आहेत. गावडी डुकर आपली उपजीविका वनस्पति व मांस बरीचे जिनसावर करते. चिनी डुकराचे डोकें व पांय लहान असतात. गावडी डुकराचा रंग काळा असतो व त्याचे कांज ताठ असतात. त्यास शिंगे नसून त्यांचे शरीर यथेच ओबडधोबड असते. या डुकरास बरीच प्रजा होते युरोप व अमेरिकेतील लोक डुकराचे मांस आवडते खातात. परंतु ज्यू व मुसलमान लोक त्या हा प्राणी अत्यंत अशुभ, अपवित्र अथवा खान्यास अगदी भय असा वाटतो. डुकराची चरबी औषधीदृष्ट्या उपयुक्त आहे असे म्हणतात. डुकराच्या कातण्याचा उपयोग खोईर

वरण्याकडे होतो व त्याच्या केंसांचे व्रंश करतात. अविश्व-नियम डुकराचे दात फार मोठे असतात व हा प्राणीहि अत्यंत सपुष्क आहे असे म्हणतात.

डुको, पोटा वि भा ग.—बहुचिस्तानमधील लोरलई जिल्ह्याचा एक पोटाविभाग ह्यात डुकी व सन्नावी या तहसिलांचा समावेश होतो.

त ह शील —बहुचिस्तानमधील लोरलई जिल्ह्याचा एक तहसील. क्षेत्रफळ १९५१ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९०१) १२३६५०. समुद्रसपाटीपासून ही तहसील ३००० ते ५००० फूट उंच आहे. या तहसिलीत ६६खेडी आहेत. येथे उत्तम कृषि आहे.

डुकरकंद—ही एका जातीची बेल आहे. तीस लॅटिन-मध्ये ज्योस्कोरनसटिड्ड, संस्कृतमध्ये बाराही, ब्रह्मपुत्रिका, शबरकंद, मराठीत भिवौली, डुकरकंद, गुजराथीत बाराहीकंद, हिंदीत भिवौलीकंद इत्यादि नावे आहेत ही बेल भिनीवर पसरते हिची उपपत्ति बहुतेक सर्व मोठमोठ्या पर्वतांवर आपोआप होते. ही बेल गगनाच्यातही लावतात. त्या बेलीची पाने नागवेदीच्या पानांपरखी असून त्याचे रेंठ लाव असतात व ती काड्यास समोरासम येतात व त्यावर जाळ्याप्रमाणे शिरा असतात या बेलीस कुलाचे घोंस येतात व हिचा कंद मुख्यत्वेकरून फार उपयोगी आहे. कंदाचा आकार लांब असून त्यावर डुकराप्रमाणे राठ केस असतात. यावरून यास डुकरकंद म्हणतात. हे कंद हात हात खोळ भिनीत सापेदात. आर्यवैद्यकात हा कंद फार महत्त्वाचा मानला जातो. असल कंद हल्ली दुर्मिळ झाला आहे असे म्हणतात.

डुंगर—काठेबाड. माहुबाच्या पश्चिमेस १३ मैलावरील प्राचीन ग्रह. याची जुनी नावे दक्षपूरी अथवा दम-कोट अशी आहेत याबद्दल राजे येथे राज्य करीत होते असे काही गोटावरून समजते कधी कधी मातोची व धातूची प्राचीन भांडी आणे इत्यारे येथे खोदताना आढळतात. शबळ गेरवा नावाच्या टेकडीत रत्नखोदपरिआम्बलजित सापडते. येथील व्यापारी सुखवस्तू व धाडशी असून ते धान्य, कापूस व इमारतीचे लाकूड याचा व्यापार करतात येथे मुख्यत्वे- करून कापूस उत्तम जातीचा होतो व फूस मुबलक मिळतो. लोकसंख्या सुमारे तीन हजार.

डुळे—ज्योत्से फाक्वा डुळे हा १ जानेवारी १९१० रोजी जन्मला. त्याचा बाप प्रथम जकातदार होता; पुढे फ्रेंच ईस्ट इंडिया कंपनीच्या ठेवाच्या व्यापाराचा तो मकेदार बनला. डुळे आपल्या १८ व्या वर्षी प्रथम हिंदुस्थानात येऊन गेला. त्यानंतर तो तीन वर्षे फ्रांसमध्ये होता. ताच्यातील दृढ-पणाने त्याच्या बापांनी फंडाळून त्याला फ्रेंच ईस्ट ई. कंपनीत नोकरीस लावून हिंदुस्थानात पाठविले. त्याला पांढेवरीच्या गव्हर्नराच्या कौन्सिलात बरिष्ठ सभासदाची व तेथील मुख्य

सेनापतीची नागा मिळून, तो प्रान्तहून २९ जून १७२१ रोजी निघाला.

महानगर मुरतच्या फ्रेंच पलारांचा कमिशनर डुलिव्हर हा होता; तो पाटेच मेला; त्याने हुळेला चारही पागोडे (१ पागोडा = ४॥ ते ५॥ रुपये) कमाळ दिले होते. याच रकमेवर हुळेने भेदे व व्यापार करून अभयित पैसा मिळविला. तो पाटेचरीला १९ ऑगस्ट (१७२२) रोजी आला, व वरिष्ठ सभासदांच्या जागी २५०० लिब्रर पगारावर खजम झाला. परंतु एक सहिन्यांतच त्याचा हुडा कमी करून १०० लिब्रर पगाराच्या जागी (तीस सभासद म्हणून त्यास नेमिले). पुढे हुळेने, पोर्तुगेझांच्या संस्थानिकाने फ्रेंचची आगळीक केल्यावरून त्याचा परामब केला. यानंतर त्याला चीन देशात मोठे विवश्यास नी वसवते जात होती त्यावर देखा रेख करवाव नमिले (१७२६). या ठिकाणी त्याने पैसा मराव खाता; ह्यामुळे त्याची शैक्षणी दोऊन त्याला नाहीं विवस वचत फाई केले; परंतु त्याने अनेक वेगळे खटपट करून पुन्हा नोकरी मिळविली (१७२७-२९). नोकरीवरून निघाला तेव्हा त्याचा ह्याली नव्हतो एवढेच नव्हेतर त्याने स्वदेशी आपल्या परी बांस हूनार पागोडा किमतीचे गवा- हार पाठोपठे होते. हिंदुस्थानातील देशी राजकारणाचा अभ्यास करवाव त्याने याच देशी आरंभ केला.

व्यापारशास्त्र फ्रेंचाचा व्यापार मंदावला होता, तो मुघल- रणमाळाटी हुळेला वंशजराच्या बखारीवर नेमिले (१७३१). त्याने वेताघाजी अनेक खटपटी करून व्यापार वाढविला व कार्धमबाजार आणि पाटणा येथे नवीन खाली भातखा, मात्र स्वतः राजगी व्यापार करून बराच पैसा मिळविला, इतका या. पुढे त्याची नेमणूक पाटेचरीस गव्हर्नरच्या जागी झाली असताही, बंदनगर (व बंगाल) बांडण्याचे त्याच्या निवावर आले. वास्तविक कंपनीच्या नोकरीनी लग्नाची व्यापार करून सधे असे निगम होते पण अधिकारी लोक ते प्रान्यावर बसरीत व हुळेला त्यापैकीच एक होता. अशा कारणांनी फ्रेंच कंपनी टपपाईस आली.

यावेळची त्याची रहणी सरदारो होती. त्याला इंग्रजी कारसे येत नसे, मात्र तो इंग्रजी वर्तमानपत्र आपातर करून घेई स. १७३५ या वर्षी मात्र त्याला बंधपारस बरीच ठोकर बसली; त्याची काही नजारे पुढाळी, नोकरीनी त्याला लुगारले, बाप मेला व त्याने आपली सर्व मिळकत हुळेला देतो त्याच्या बडीस मावाला दिली; त्याने लगेच दोऊन पदवी मिळविण्याची खटपट केली, पण ती स्वयं गेली; मात्र पाटणा व कार्धमबाजार येथे बखारी काटल्यामुळे कंपनीने त्याला रोख बडीस दिले. यानंतर १७३७ व १७३९ या वर्षी त्याला व्यापारात जबर तोटा आला. नांदीरशाहाच्या विजोवरील स्कोरीने एवढर व्यापारसब धरार बसला होता. इतक्यात व्यापार सरकारी पैसा राखण्याचा आरोपहि आला त्यामुळे तो फारच वेतागला.

यावेळी दिल्लीस असलेल्या एका फ्रेंच वंशाने बादशहाकडून हुळेला पंचहुदारी मनसब मिळवून दिली. परंतु कंपनीला यापासून फायदा होणार नाही म्हणून त्याने तो परत केला. कर्नाटकात तंजावरकर व कर्नाटकचा नवाब यांच्यात तंटे लागून फ्रेंचांनी नवाबास मदत केल्याने, नवाबांनी त्यानी तंजावरकराचा करिझल प्राप्त दिला. या राजकारणात हयमास या गव्हर्नरने कंपनीची परवानगी घेतली नव्हती. तेव्हा हीच पद्धत (कंपनीच्या विपर परवानगीने राजेरजवाड्यास मदत करून येथील प्राप्त वळकामचाची) पुढे हुळेने स्वीकारली. सन १७३९ मध्ये हयमास याने राजीनामा दिला व हुळेची नेमणूक पाटेचरीस गव्हर्नर म्हणून झाली. याच वेळी कर्नाटकात बरीच मानसड उडाली. कर्नाटकाचा नवाब दोस्तआझी हा स्वतंत्र झाला, तेव्हा निजामाने मराठ्यांची मदत मागितली. रणूगी भोंकल्याने स्वारी करून दोस्तआझीस लडाईत रार केले तेव्हा त्याच्या मागवांस फ्रेंचांनी आग्रह दिला (१७४० मे). यामुळे त्याचे व मराठ्यांचे वाईट आले. मराठ्यांनी सफदरआझी (दोस्तआझीचा मुलगा) च्या विनंतीवरून पुन्हा स्वारी करून त्याचा प्रतिस्पर्धा बंदा- साहेब यास पकडून कैदत ठेविले.

हुळेला गव्हर्नर नेमिले, तरी बंदनगर सोडून इत्तल- मध्ये जाण्याची त्याची तयारी नव्हती; कारण त्याला राजगी व्यापार वरून पैसा मिळविण्याची चटक लागली होती. शिवाय या सुमारास त्याला व्यापारात जोड बसून कर्नाट झाले होते. त्याचा एक भिन विहवसेनीज याचेच देणे पुष्कळ होते, परंतु तो याचेही भेदा आणि हुळेने त्याच्या विप्र- वेशी लक्ष लाविले आणि देणे निकालत काढिले त्याच्या या नव्या बावकीला विहवसेनीजपासून आठ मुले झालेली होती. पाट लावला तेव्हा तो ३५ वर्षांचा होता. तो मोठी कारस्थानीच महाराज याचकी होती; तिथेचजून हुळेवर फार होत; तिच्यामुळे त्याचा पुष्कळ त्रास झाला. तिला तामीळ भाषा येत होती. हुळेच्या हेरखात्यावर तिची देखरेख असे. पाटेचरीस (१७४०) इंग्रजांचा वेडा पडला असता, धनूकडील विनंतीतर्मी तिनेच मिळविला. या कामासाठी शिष्यांची एक मुकडीहि तिच्या हिमतीस होती. हुळेलापून तिला एक मुलगा झाला होता परंतु तो उंचमतच मेलेला होता (१७४२). तिने आपले हेर उद्द महासेस इंग्रजांच्या किडवात पेरले होते.

हुळे हा पाटेचरीचा गव्हर्नर १७४२ ते १७५४ पर्यंत होता. त्याने प्रथम माही येथील नाथीनेच बड मोटले व मग बंदासाहेबाच्या राजकारणात भाग घेतला. यासाठी दिल्लीच्या पातडहाने त्याला पदव्या व पोसास पाठविला होता. बंदासाहेबाला जस मंकाचा आग्रह होता तसा सफ- दरआझीला इंग्रजांचा होता. याप्रमाणे कर्नाटकात आपक जावला. कर्नाटकातील लोकानाहि या दोन्ही नवाबांसल

फारसे प्रेम नव्हते. अशा स्थितीत बळजोरीने कर्नाटक हस्तगत करण्याचे धडे हुप्ले पाहू लागला.

सन १७४४ त इंग्लंड व फ्रान्स यांमध्ये युद्धास सुरवात झाली. इंग्रजांनी मलाकाजवळ येतानाहून येणारी फ्रेंच जहाजे लुटली, त्यावर हुप्लेची खासगी मिळकत बरीच होती तोहि गेलो. फ्रेंच सरकारचे व त्यांचेहि लुकमाने झाले. तेव्हा त्याने इंग्रजांवर हल्ला करण्याची 'यारी' केली. परंतु फ्रान्सहून त्याला कुमक येईना. इकडे इंग्रजांच्या बखारी नवाब अनवर-द्दिनच्या रक्षणखाली होत्या, त्यामुळे त्याने इंग्रजांचा पक्ष धरला व हुप्लेला उलट घमकावण्या दिल्या. हुप्लेचा मुख्य उद्देश फ्रेंच व्यापारास हिंदीमहासागरात व चीनच्या समुद्रात निबंध नसावा व फ्रेंच बखारीचे संरक्षण व्हावे असा होता.

मद्रासच्या इंग्रज लोकाने ' तरीच लुट्टीशी आपला संबंध नाही. तो काफिला घेत इंग्लंडच्या हुकूमतीखाली आहे ' असे जाहीर करून व आतून त्या काफिल्यास पाडेचरीवर न येता दयातच वाचेगिरी करावी, असे हुकूम पाठवून तूर्त लढाईचा प्रसंग टाळला. परंतु लाबर्दोने या फ्रेंच अधिकाऱ्याने हुप्लेचे मन बसवून व फ्रेंचसरकारचा हुकूम (हिंदुस्थानात युद्ध मुळ कळे नये हा) धाड्यावर बसवून इंग्रजांशी लढण्याची जप्यत तयारी केली. नवाबाला यामुळे फ्रेंचाच्या बळाची खात्री पडली व हुप्लेने त्याला ५० हजार पागोडे नजर केल्याने त्याने या स्वारीस (मद्रास आपल्याला देण्याच्या धटीवर) परवानगी दिली.

याप्रमाणे लाबर्दोनेने जाऊन मद्रासवर हल्ला चढवून ते काबीज केले (सप्टेंबर) तेथे लुटालूट न करिता ते नवा-बाच्या हवाली त्याने करावे असा हुप्लेचा हुकूम असता, लाबर्दोनेने तो धाड्यावर बसवून मद्रास लुटले. या सर्व भान-गळी केंद्रनोच्या अखेरच्या शिष्ट हुप्लेने जेव्हा हेरया, ज्या-मुळे तो यावेळी लोंबवशी पडला. लाबर्दोनेची त्याने पुष्कळ समजूत केली, परंतु उपयोग झाला नाही. शेवटी हुप्लेचाहि वेत फिरून तो मद्रास नवाबाला देईना. म्हणून नवाबाने त्याच्यावर सैन्य पाठविले परंतु त्याचा हुप्लेने पराभव केला. लाबर्दोनेने इंग्रजांशी केलेले करार आपण मानणार नाही असे हुप्लेने जाहीर करून, इंग्रजांच्या सर्व बखारी अस केल्या व सर्व इंग्रज, लोक आणि त्यांचे अनुयायी यांना कैद केले, फोर्ट सेंट जेव्हिडवर त्यांना हल्ला केला, परंतु त्यात त्याचा पराभव झाला. इतक्यांत विलयतेस फ्रेंच-इंग्रजात तह होऊन लढाई थांबली व परस्परांचा मुख्य परस्परास परत मिळाला (१७४८). हुप्लेच्या मनात मद्रास परत करण्याचे सुट्टीच नव्हते; ' कलकत्ता व मद्रास ही इंग्रज बसावृत्तीची शहरे मो फिळून मच्छीमार खेडी बनवीन ' अशी त्याने प्रतिज्ञा केली होती. पाडेचरीवर यावेळी इंग्रजांनी लढाई घेई असा असा ती यशस्वीपणाने लढविल्यामुळे हुप्लेला मोठमोठ्या रणगाजना मिळणारा 'कार्डन सेंट लुई' हा किताब फ्रेंच सरकारने दिला. यावेळी मद्रास परत न

देता त्याचवेळी विटनमधील लुईसमगे इंग्रजांना यावे व इंग्रज सत्ता दक्षिणतून अजोबात नाहीशी करावी असा हुप्लेचा वेत होता.

तह झाला तरी दक्षिणेत गोंधळ असल्यामुळे त्याचा फायदा घेऊन व देशी राजांना मदत करतो या सवचीवर आपापली सत्ता पुन्हा वाढवावी असे दोन्ही कंपन्यांना वाहू लागले. तिकडील देशी राजांची त्यांना मुळीच भीति वाटत नव्हती; या कामी प्रथम इंग्रजांनी लाव टाकला. तंजावरच्या राजघराण्यातील भाऊबंदकांचा फायदा घेऊन इंग्रजांनी देवीकोटचा वळकट फिला घशाखाली उतरवून शहाजी तंजा-वरकरास पोलिटिकल पेन्शन नेमून दिले (या पोलिटिकल पेन्शनचा प्रारंभ याप्रमाणे येणून झाला)

इकडे निशाभाच्या गादीवद्दल व कर्नाटकच्या नवाबीवद्दल तंटे लागले, तेव्हा हुप्लेने नासीरजंगाचा पक्ष घेतला व चंदा-साहेबासहि मदत केली आणि अंबूरच्या लढाईत अनवर-द्दिनास मारून चंदा यास कर्नाटकची नवाबगिरी मिळवून दिली. या लढाईत बूमी हा प्रसिद्धीस आला. यापुढे तो हुप्लेचा प्रमुख हस्तक बनला. चंदाने याचवेळी पाडेचरीच्या आसपासची ८० गावे फ्रेंचांना देऊन खास हुप्ले, त्याची गायकी व सैन्यातील एक दोन अधिकारी यांना मोठ्या जहागिरी दिल्या.

या फ्रेंचाच्या ययाने इंग्रजांचे धावे दणाले. इकडे नासीरजंग हा मुसफरजंगवर चालून आला तेव्हा हुप्लेने मुसफरचा व इंग्रजांनी नासीरची बाजू घेतली हुप्लेने इंग्रजांचा पराभव करून जिजीचा फिला काबीज केला. या लढाईत नासीरचा खून झाला. यानंतर हुप्लेने मुसफरजंगला निजाभाच्या गादीवर व चंदासाहेबाला अर्काटच्या गादीवर बसवून सडे इंग्रज आग्राह्या हत्ती आणली व निजामाच्या तगारवाड्या त्याने अवूर येथे एक कतिबाचाद नावाचे शहर बाविले. थोड्याच दिवसात मुसफरचा खून झाला तेव्हा हुप्लेने सलाबतुंग याला गादीवर बसविले. त्याचवेळी त्याने हुप्लेला कर्नाटकची नवाबगिरी, मद्रास, त्रिचनापल्ली हे प्रांत व त्याच्या संरक्षणखाती ठेवलेल्या फ्रेंच सैन्याच्या खर्चास दरमहा दोन लाख रुपये दिले. हुप्लेने पोर्तुगीज व त्रावणकोरचा राजा याच्याशी या सुमारास तहकेले. तेव्हा इतक्या भानगडी कळू नयेत असे बायरेक्टरांनी हुप्लेस कळविले, परंतु ते त्याने जुमानले नाही.

यावेळी हुप्लेचे प्रस्थ दहसुनमध्ये फार मानले व इंग्रज फिल्ले पडले (सन १७५१) चंदासाह्याने त्रिचनापल्ली घेऊन महंमदभाईला पिटाळले, तेव्हा मराठ्यांच्या मदतीने महंमदने चंदाचा पराभव केला येथून हुप्लेच्या खासास प्रारंभ झाला (१७५२). लारेंस या इंग्रज सेनापतीने कति-याबाद उच्चस्त करून त्रिचनापल्लीवर हल्ला केला व फ्रेंचांचा पराभव केला. फ्रेंच सेनापति लॉ हा चंदासाहेबास इंग्रजांच्या स्वाधीन झाला. या अपघनामुळे केंपनीचे बायरेक्टर

डुप्लेवर रागावले. तेव्हा त्याने शिवकथात महामदमली, झुंभूरकर व मराठे यांच्यात विषाड आणून येदाच्या मुलाला अर्काट्या नवाय वनविले व त्रिशीजवळ इंग्रजांचा पराभव करून फोर्ट सेंट डेव्हिडलाहि वेढा घातला. वास्तविक युरोपमध्य यावेळी फ्रान्स व इंग्लंड हे मित्र होते. हिंदुस्थानात त्यांनी हे युद्ध उपस्थित केले ते निव्वळ राज्य-लालसेने; परंतु देशी संस्थानिकांना आस्था फक्त मदत करतो; आमचे राज्य वाढावे म्हणून नव्हे असे त्यांनी जाहीर केले. बहुराज्या लढाईत सारंगसने फ्रेंचाचा पराभव केला या वेळी डुप्ले डा मार्किस बनला.

डुप्लेने हिंदुस्थानात फ्रेंच साम्राज्य स्थापण्याची कल्पना, त्याला परत देशी बोलावण्याच्या फक्त आधी दोनच महिने डायरेक्टरांपुढे मांडली. तो जर पुष्कळ आधी मांडला असता तर डायरेक्टरांनी तिला पाठविले असते. त्याने इंग्रजावर शेवटचा विजय १७५४ साली मिळविला सरकारी पैशाचा हिशेब घेऊन ठेवल्यामुळे व स्वतः जहागिरी मिळवि- त्याने व विनाकारण भागवतां करून उधळपट्टी करून कंपनीचे दिवाळे वाढविल्यामुळे (केवळ त्या आरोपावर) डायरे- क्टराने डुप्लेला परत बोलाविले व शाडेवरील दुसरा गव्हर्नर नेमून पाठविला त्याने डुप्लेची पैशाच्या अकरात- फरीबद्दल अप्रतिष्ठा न करिता त्याला सोबावून घेतले. डुप्लेने १४ ऑक्टोबर (१७५४) रोजी हिंदुस्थान सोडले. तो देशी गेला त्यावेळी त्याच्याबद्दल लोकमत निश्चित चालले होते. त्यान कंपनीला जेव्हा पैशाची चणचण भासली तेव्हा आपला सामग्री पैसा मदतीसाठी बराचसा रचविला होता. त्याच्या उगवणीसाठी त्याने यावेळी कंपनीवर दावा लावला, परंतु पुढे प्रधानमंडळाच्या मण्यस्थाने तो काढून घेतला. त्याची बायको स. १७५६ ते मेर्यामुळे त्याने दुर्भे- लपण केले. पुढे विशेष काही न होता (११ नोव्हेंबर) १७६३ साली तो मरण पावला.

जर डुप्लेच्या कल्पनेला फ्रान्सने सखीय पाठिंबा दिला असता, तर हिंदुस्थानात फ्रेंचाची राजकीय सत्ता बरीच फैला- वली असती. फ्रान्समधून इकडे ने कामगार येत, तेहि सामान्यच असत. दुसरी मात्र घडाडोवा होता, परंतु त्याला जावई करावे म्हणून डुप्ले त्याला मोठमोठ्या कामगारांवर घाडीत नेसे, हा त्याची चूक झाली इंग्रजी आरमारशाही टक्कर देणारे आरमार त्याच्याजवळ नव्हत. त्याने कप- नीच्या व्यापाराकडे अगदी दुर्लक्ष केव्हाही पैशाचे पाठवळ कमी होत चालले. तो शास्ता चांगला होता, मात्र उत्तम सेनापति नव्हता. ' हिंदुस्थानात युरोपियन साम्राज्य स्थापणे शक्य आहे व तेहि हिंदी लोकांच्याच भावोनी सैन्याच्या आधाराने ' हे याचेच प्रथम निदर्शनास आणिले. त्याच्या सल्लोक्त्या नकला, फ्रांसाच्या लढाईनंतर झडझडे उच- लल्या. डुप्ले फार महत्त्वाकांक्षी, धाडशी, मुत्सद्दी, मानी, मत्सरी व शिरनोर होता एका इंग्रज चरित्रकाराने म्हटले

आहे की, डुप्ले जर नसता तर झडझड प्रसिद्धीस आलाच नसता [मॅलेसन, जॉन पिडलक, हॅमन्ट आणि एम. क्लुटु यांचीं डुप्लेचीं चरित्रे.]

हम जात—काश्मीरमधील एक जात. याची लोकसंख्या ५२०९९ असून ह्या जातीचे लोक हिंदू, मुसलमाना व गीय धर्माचे आहेत. हिंदू भंगी व हे लोक एकच होत.

दुराशो—दुराशो (प्राचीन एपिडेमनस आणि डायरे- चियम) हे अलमनियामधील (तुर्कस्थान) इयामिना विला- यतमधल्या दुराशो संसत्ताकचे बंदर व राजधानी आहे. याची लोकसंख्या (१९००) सुमारे ५००० असून हे स्कूटारीच्या दक्षिणेस ५० मैलावर दुराशो उपसमारावर वसलेले आहे. येथे रोमनकॅथोलिक आर्चबिशप राहता. हे शहर सध्या अगदी मोडकळीस आले असून येथील प्राचीन वास्तुसन्दाेन भव्य युद्धावर खाडे उगवली आहेत. पुढे वदर दुमत आले आहे येथील जुना धक्का, स्वावरील तोफाच्या रागा व ७५० फूट जांबीचा पूल वगैरे अद्यापि प्रेक्षणीय आहेत. येथून या प्रदेशातील ऑक्झिड तेल, गंधू, ओट, जव, मातीचीं भांवी व कातडी याची निर्यात होते.

क्रिस्तपूर्व ४ व्या शतकाच्या अखेरीस कॉर्निशियन व कॉर्निथियन यांच्या संयुक्त सैन्याने हे शहर वसविले व हे लव- करच महत्त्वाच वळले लोकसत्ताक पक्षाच्या विरोधाने अल्प जनसत्ताक राज्यपद्धति मोडणे, कॉर्निश व कॉर्निथमधील लढा व अन्धेन्सचे कॉर्निशच्या बाजूने ठवलादवळ ही पॅन्थोमेनिश- यन युद्धात (क्रि. पू. ४३१-४०४) येतात. क्रि पू. ११२ त हे शहरियन राजा ग्लोथियस याच्या ताब्यात आले व नंतर रोमन लोकांनी हस्तगत करून घेतले याच वेळी याला डायरेचियम हे रोमन नाव मिळाले या वेळे- पासून एपिडेमनस(दुराशो)चा उदय झाला. येथेच रोमन सैन्य नेहमी जहाजातून उतरत असे याच्या भोंवती मोठ्या दलदली असल्याने हे शहर अनिकष झाले होते. क्रि. पू. ४८ त येथे पापेने सौख्यचा प्रतिकार केला म्हणून याची प्रतिष्ठा आहे अतिशयमध्या युद्धांतर (क्रि. पू. ३९) ऑगस्टसने आपल्या कवलेल्या सैनिकास हे शहर बसाहत करण्यास दिले. नंतर हे व्यापाराचे मोठे केन्द्र झाले. ४ व्या शतकाच्या अखेरीस याच्या अभ्युदयाचा पराकाष्ठा होऊन हे पायरस नोव्हाची राजधानी बनले. पूर्वकंडील रोमन बादशहा थियो- डोरस याने ४८१ साली या शहराला वेढा दिला १० व्या व ११ व्या शतकात ह्या शहराला वलोरियन लोकांपासून स्वतःचे रक्षण कापचे लागले. १२३३ साली भूकंपाने हे शहर अगदी जमीनदोस्त झाले नंतर लवकरच पुनारुन याचा स्वतंत्र जहागीर बनली. १३३३ साली एकदा, १३३६ साली संहिंसा व स १३४४ त जेथिस याच्या ताब्यात हे शहर गेले व १४०१ साली हे तुर्कांच्या ताब्यात आले

इमाश—हा फ्रेंच रसायनशास्त्रज्ञ असे येथे १५ जुलै सन १८०० त जन्मला आरमारखात्यात शिरण्याचा

त्याचा प्रयत्न निष्फळ झाल्यामुळे, तो एका गावात एका औषधविक्रयाच्या दुकानां उमेदवार राहिला. परंतु त्या धंद्यात यश येण्याची उमेद न दिसल्यामुळे तो बीबीवा येथे गेला. तेथे त्याने पदार्थविज्ञानशास्त्रावर एम. ए. पिरॅण्टट याची, रसायनशास्त्रावर सी. जी. डी. लॉरिन्ड याची व वनस्पतिशास्त्रावर ए. पी. टी. बॅन्डोल यांची व्याख्याने ऐकिली व लवकरच पिरा. ब्रिन्डोस्ट याजबरोबर त्याने प्राणिगुणधर्मासंबंधी रसायनशास्त्रात शोध सुरू केले. १८२३ साली ए. व्हॉन ह्यूबल्ट याच्या सल्ल्यावरून त्याने बीबीवा शहर सोडले व पॅरिस शहराी आला. तेथेच तो जन्मभर होता तेथे त्याची तेथील क्रियेक पात्रज्ञ लोकांशी मैत्री जमली. त्याने तेथे लवकरच नाव मिळविले व दहा वर्षांच्या आत तो शास्त्रविद्यापीठाचा सभासद झाला वयाच्या पन्नासव्या वर्षाच्या सुमारास तो राजकारणात शिरला व राष्ट्रीय कायदे करणाऱ्या मंडळीचा सभासद झाला १८५० ते १८५१ सालाच्या सुमारास काही महिने तो व्यापार व घेतळीखात्याचा प्रधान झाला होता नंतर लवकरच सिनेटर, पॅरिस म्युनिसिपॅलिटीचा अध्यक्ष व फ्रेंच टारुमाळीचा तो मुख्य झाला परंतु दुसऱ्या साम्राज्याच्या चहाबाबरोबर याच्या राजकीय कारकीर्दीचाहि अंत झाला हा ता ११ एप्रिल १८८४ रोजी कॅन्सी येथे मरण पावला

एकोणिसाव्या शतकातील प्रमुख शास्त्रज्ञात याची गणना होते. बर्कलियसच्या विद्युरसायनवादावर टीका करणारा हा पहिला गृहस्थ होय त्याच्या कल्पनेचा त्यावेळेस फार प्रसार झालेला होता व तीच कल्पना खरी अशी लोकांची समजूत होती. त्याच्या धर्मी कल्पनेच्या विरुद्ध याने आपले एकांणी मत प्रसिद्ध केले. संयुक्त प्रथात अणूची अदलाबदल होऊ शकते हे त्याने प्रथम ठरविले. याच्या सिध्दांथे त्याने पुष्कळ प्रयोग केले व त्यातच सिरकाझात उत्पन्नऐवजी दुरवायूचे अणू घालून त्याने त्रिहरसिकांम्ब तयार करून दाखविला. १८२९ साली त्याने एक निबध प्रसिद्ध केला. त्यात त्याने वाफेचे वि. गुहाव मोजण्याची नवीन व उपयुक्त पद्धति दाखविली व तिच्या साहाय्याने कर्ब व प्राणवायु याचे अनुभाराक तपासून पाहिले व १८१८ साली जवळ जवळ ३० मूलद्रव्यांचे अनुभाराक तपासून नवी यादी प्रसिद्ध केली. तसेच प्राणिज पदार्थातील नमूनायूचे प्रमाण काढण्याकरता प्राणिज पदार्थाचे परिमाणदृष्ट्या पृथकरण करण्याची रीत त्याने शोधून काढली. प्राणिजपदार्थाचे वर्गीकरण त्यानेच केले.

दूमास हा हुपार लेखक होता. त्याची पुस्तक, निबध, मानपत्राचे नमुने वगैरे लिहिण्याची पद्धत फार सुंदर असे. व्यावहारिक रसायनशास्त्रावर त्याने आठ ग्रंथ लिहिले. पैकी पहिला १८२४ साली प्रसिद्ध केला व शेवटचा त्यानंतर बारा वर्षांनी प्रसिद्ध केला ते बी. जे. डी. वॉल्फगॅल्ट याच्या मदतीने त्याने प्राणी व वनस्पती यांच्या मदतीने रसायनशास्त्र लिहिले. त्यासंबंधी त्याचा व छोटिक याचा

बोडा मतभेद होता. १८८० सालापासून तो पदार्थविज्ञान व रसायनशास्त्र याचा इतिहास या पत्रकाचा संपादक होता. शिक्षक या दृष्टीनेहि दूमास याची रसायनशास्त्रावरील शुद्ध व व्यावहारिक व्याख्याने फार महत्त्वाची असत शिक्षणात प्रयोगशाळेचे महत्त्व व उपयुक्तता जाणणारांपैकी हा एक होता.

दूरिशन—हे फळ मळया व तेनासरीम प्रातातले असून त्याची लागवड दक्षिण ब्रह्मदेश वसालोन या देशात होते हे झाड फार मोठे असून त्याची लागवड बियापासून करतात फळाळा फणसासारखा अतिशय उम वास येतो. व तो पुष्कळ लोकांना मुलींच सहन होत नाही पण फळाची एकदा गोडी लागली म्हणजे यासारखे दुसरे फळ नाही असे वाटू लागते हे फळ ब्रह्मी व सिलोनी लोकांना फार आवडते. याची झाड इकडे आणून लागवड्याचा प्रयत्न झाला परंतु अद्याप या कामी फारसे यश आले नाही.

डूलचेन्यो—अरबेनियन सरहद्दीपासून ६ मैलावर आडियाटिक समुद्राच्या किनाऱ्यावर डूलचेन्यो हे माटेनिप्रोमथे बंदर आहे माटेनिप्रोमोतील शहरात हे सर्वात सुंदर आहे. येथील लोकसंख्या सन १९०० मध्ये सुमारे ५००० होती. येथील बाजार, मशिदी, लहान मनोरे व बुरख्यातील बायका पाहून हे शहर तुर्कांचे असवे असे वाटते ना शहरात पुष्कळी वस्ती तुर्कांची आहे येथे रोमनकॅथोलिक देवालय आहे. या ठिकाणी नवाऱ्याची जागा नाही.

इ. स. पूर्व १९७ साली रोमन लोकांनी हे घेतले. ते याला अलधिनियम म्हणत. मध्ययुगात हे चाचे लोकांच्या उपद्रवामुळे सिद्ध होई. स १८८० पर्यंत हे तुर्कांच्या ताब्यात होत. १८७८ च्या बर्लिनच्या तहाप्रमाणे १८८० मध्ये माटेनिप्रोमोडे हे आले.

डूलोंग—हा फ्रेंच पदार्थविज्ञान व रसायनशास्त्रज्ञ रुआ येथे ता. १२ (किंवा १३) फेब्रुवारी १७८५ रोजी जन्मला. प्रथम तो पॅरिसच्या एका भागात वैद्याचा धंदा करीत असे. परंतु लवकरच त्याने तो धंदा सोडून शास्त्रीय शोधाकडे आपली दृष्टि वळवली. तो बर्धोलिच्या हाताखाली काही दिवस शिकला व मग अल्फ्रेड येथे रसायनशास्त्रे व शिक्षकशास्त्रे त्याला अध्यापकाची जागा मिळाली लवकरच १८२० त एकोल पोलिटेक्निक येथे त्याला अध्यापकाची जागा मिळाली व तेथेच तो पुढे डायरेक्टर झाला (स. १८३०). तो पॅरिस येथे ता. १८ (किंवा १९) जुलै १८३८ रोजी मरण पावला.

त्याने प्रथम रसायनशास्त्रातच चांच सुरू केले १८११ त नत्रहरिद त्याने शोधून काढे तो प्रयोग करीत असता दोन बेल स्फोट झाले. त्यामुळे त्याचा एक डोळा गेला व त्याच्या एका हातासहि जबर दुखापत झाली. याने स्फुर व नत्र याच्या प्राणिदाचा शोध लावला व प्रत्येक अम्लात उच्च असल्या पाहिजे ही गोष्ट त्यानेच प्रथम निदर्शनास

आगली. १८१५ साली एकोल येथील अध्यापक ज्येष्ठिष्ठ धेरीसी पेटिट (१७९१-१८२०) याच्या मदतीने पाण्याचे उष्णमानमापकयंत्र व हवेचे उष्णमानमापक यंत्र खोली नुसता केली. घन, द्रव व वायुरूप पदार्थांच्या प्रसरणाविषयी व उष्णमानमापन यंत्र सोपव करण्यविषयी त्याने पुष्कळ प्रयोग केले. पेटिट व ह्यूज यांनी १८१९ त " उष्णतेच्या चपनेविषयी महत्त्वाचे मुद्दे " हा निबंध प्रसिद्ध केला. त्यात त्यांनी असे दर्शविले की, " सर्व मूलद्रव्यांच्या अणूंची विशिष्ट उष्णता सारखाच असते. " यास ह्यूज व पेटिट यांना नियम असे म्हणतात. १८२० त बर्सेलियस यरोवर " पाण्याच्या घटनेचे प्रमाण व स्थितिस्थापक द्रवपदार्थांचे विशिष्टगुणत्व " याविषयी शोध लावले. १८२६ मध्ये वायूंनी प्रकाशवर्तकीकरणाची शक्ति व १८३९ मध्ये वायूंचे वि. गुणत्व हे त्याने ठरविले. सन १८३० मध्ये त्याने अरंगो-बरोवर प्रयोग करून " उष्णमान वाढले असता वाफेत स्थितिस्थापकत्व येते " हा शोध लाविला. याकरिता त्याने ९ मिटर लांब व ५ मिलिमिटर रुंदीच्या १३ कोचेच्या नळ्या पाण्याने भरून एक यंत्र तयार केले. या यंत्राचा उद्देश भार वाढविला असता हवेच्या आकारमानात काय फरक पडतो हे पाहण्याचा होता व या यंत्राने " हवेच्या दाबाच्या २७ पट दाब वाढविला असता येईलचा नियम लागू पडतो " असे निष्पन्न झाले. हेच नियम वाफेला (पाण्याच्या) लागू नसून किंवा माहीत हे पडावयाचे होते परंतु सा माग मोडकटवीत आली असल्यामुळे स्फोट झाल्यास कोसळून पडेल या भावीने ते यंत्र तेथून वेचण्यांत नेण्यात आले. प्रथम हवेच्या दाबाच्या तीसपट दाब वाढविण्याचा विचार होता, परंतु २४ पट वाढवित्यानंतर जास्त वाढविणे शक्य नसल्यामुळे तो प्रयत्न सोडून द्यावा लागला.

डुलॅंगच्या मरणानंतर १८३८ ते त्याचे काही कागदपत्र प्रसिद्ध झाले. त्यात पदार्थांच्या संयोग होताना बाहेर पडलेल्या उष्णतेसंबंधी प्रयोगांचे वर्णन आहे व त्याने उपयोगात आणलेल्या उष्णतामापक यंत्राची (कॅलोरिमीटर) हि माहिती आहे.

डेकपोलिस—हा दहा शहरांचा एक संघ असून एका-सेरीज सर्व शहरे जॉर्डन व टायबेरियस समुद्रावर आहेत. दहा शहरांची नावे:—दमास्कस, फिलादेल्फिया, रेफाना, स्कायथोपोलिस (वेथसान—सध्या पैसना—मॉकनच्या पायथेस), गॅडारा, हायपोस, डायन,पॅला,जेरेसा आणि कॅनाथा. यापैकी दमास्कसचे महत्त्व अजून कायम आहे. स्कायथोपोलिस हे श्रीक शहरांचा समुद्रावर शरणावा जो मार्ग होता त्यावर असल्यामुळे फार महत्त्वाचे गणले जाई. या संघाचा उद्देश दोन वर्तमानांत संरक्षण करणे हा होता. पापेच्या (ख्रिस्त पूर्व ६४-६३) त्याच्यानंतर हा संघ अस्तित्वात आला. हा संघ सीरियाच्या सुभेदाराच्या स्वाभित्वाखाली होता.

डेकार्टे (१५९६-१६५०)—हा फ्रेंच तत्त्ववेत्ता फॅडॅरसनचीक जाई येथे १५९६ मार्च ३१ रोजी जन्मला. लागूच येथे जेसुइट संघाच्या शाळेत त्याचे शिक्षण झाले. त्याने लष्करा शिक्षणही घेतले. नंतर तो पॅरिसला गेला व तेथे एका प्रसिद्ध गणितज्ञानदळ गणितविषयाचा अभ्यास करू लागला, पण लवकरच फ्रान्समध्ये राजकीय धामधूम उडाल्यामुळे तो पॅरिस सोडून नेदर्लंड्सला गेला तेथे काही वर्षे राहून नंतर बव्हेरियामध्ये सैन्यामध्ये नोकरी करून नंतर स्वित्झर्लंडमध्ये व इटलीत प्रवास करून परत १६२५ साली पॅरिसमध्ये तो येऊन राहिला. आतापर्यंत चालूविलेला गणिताचा अभ्यास सोडून देऊन तो प्रकाशादि पदार्थांवित्ज्ञानशास्त्राचा अभ्यास करू लागला, आणि शेवटी सत्यसंशोधन कणातच सर्व आयुष्य घालविण्याचे ठरवून तो हालंडमध्ये कायमच राहून राहिला. प्रत्यक्ष प्रयोग व विचार यांमध्ये त्याचे आयुष्य गेलें. काव्याना तो छाडली उपमा देत असे. ज्ञानाचे जे मूलतः अध्यात्मशास्त्र, संघा पदार्थांवित्ज्ञान आणि सुद्ध तीन खाद्या यंत्रणाव, आयुष्यशास्त्र, व नीतिशास्त्र या होत. १६२३ त त्याने " जग " हे पुस्तक लिहून तयार केले, परंतु पुस्तकाच बयालिब्रिच्या पुस्तकाच्या प्रती रोममध्ये जाऊन टाकून त्याला शिक्षा झालेली ऐकल्यामुळे त्याने आपले पुस्तक छाप-विषयाचा नेत रद्दित केला तथापि पॅरिसमधील विद्वानांपुढे तो आपली मते मांडीत असे; त्यावर कडाक्याचे वादविवाद होत, आणि कित्येक वेळा सॅनिट्रेटकडून, धर्मोपदेशकांकडून व मंथरी विद्वानांकडून त्याला प्राप्त पोहोचि. स. १६४४ मध्ये त्याने आपला " तत्त्वज्ञानाचे सिद्धान्त " हा ग्रंथ प्रसिद्ध केला व फ्रान्सप्रमाणे डेन्मार्क, स्वीडन, इटली ह्या देशात हळूहळू त्याची मते प्रसर व मान्यता पत्ती लागली. स. १६४९ मध्ये स्वीडनमध्ये येण्याबद्दल तेथील दरबारातून आमहावे नियंत्रण आल्यामुळे तो तिकडे स्टाकहोमला गेला. तेथील शरणांनी नवीन पुस्तक ह्यावयाच्या शास्त्रीय विद्यायाकरिता कोड तयार करण्याचे, व स्वतःला दररोज एक तास तत्त्वज्ञान शिक्षेविषयाचे काम डेकार्टेला सांगितले, व लवकरच त्याला खोटी नवागरी देऊन " नोबल " म्हणजे सरदार करण्याचे ठरविले. परंतु दुर्दैवाने तेथील हवेमुळे तो आगारी पडून त्यातच १ फेब्रुवारी १६५० रोजी मरण पावला. डेकार्टेने विवाह केलाच नाही, व त्याला भोगेच्छाहि विशेष नसे. डेकार्टे हा बुद्धिभाषाप्रवादीपंथाचा आद्यप्रवर्तक होय.

डेडिआगेंच—डेडिआगेंच हे युरोपियन तुर्कस्तानातील नंदर आहे. हे आस्ट्रियानीपल विभागामध्ये असून इलीसच्या आखातावर आहे. याची लोकसंख्या सुमारे (१९०५) ३००० असून बहुतेक फ्रेंक लोकांनी वस्ती आहे. स. १८५१ पर्यंत येथे जुसला कोळ्याच्या खोपड्या होत्या. नंतर नवीन शहराची रचना होण्यास सुरुवात झाली. जवळच न्हॅकोनिया ओक झाडांची भरपूर असल्याने येथील व्यापार वाढेल अशी

कलरा होती. १८७३ साली याळा काझादजी प्राप्त होऊन केमारुमचा नेमणूक झाली. १८८४ त याचे नावसंज्ञक पडले. कॉटेस्टाटिओपल-सेलोनिका रेल्वे मुळ झाल्यामुळे येथे स्टेशन झाले व इथेच येथील व्यापार डेडिआगेव्हन हॉर्ज लागला. परंतु काळ्या समुद्रावर वगास येथे रेल्वे झाल्यामुळे येथील दांडगा व्यापार अगदी कमा झाला. येथील बंदरात सुरक्षित ठिकाण नाही. सध्या आड्रियानोपल, डेमोटिका व झाती येथील धान्य याच बंदरातून रवाना होते व्हॅलोनिया ओकाचा व्यापार वाढला असून त्याच्या बरोबर इमारतीचे लोखंड व बंदाम याचा व्यापार चालतो. १८७१ साली पराचे पाये खणताना बरीच थडगी आढळली, हे प्राचीन शोचोचका स्मशानभूमीचे अवशेष नसून १५ व्या शतकात येथे असलेल्या डेड पंपाच्या दरेवशाची थडगी असावीत

डेन्मार्क—डेन्मार्कचे राज्य हे द्वीपकल्प, वाल्डिक समुद्र व उत्तर समुद्र यांना वेगळे करणारी बेटे यांचे बनलेले आहे. हे राज्य उ. अ. ५६°३३' ते ५७°४५' व पू. रे. ८°४'-५६" ते १२°१७'-२५" यांच्या दरम्यान आहे द्वीपकल्प हे डेन्मार्क व जर्मनी या दोघांचे आहे डॅनिश भाग उत्तरेकडचा असून मोठा आहे व त्याला जटलंड म्हणतात. व्हॅसेलिसच्या तहान उत्तर स्वेडिश हा प्रांत डेन्मार्कच्या ताब्यात आल्यामुळे डेन्मार्कचे क्षेत्रफळ १९२० साली १६९५८ चौ मैल होते; याशिवाय डेन्मार्कच्या ताब्यातील फेरोज व प्रोनलंड या प्रदेशांचे क्षेत्रफळ निरालेच. डेन्मार्कच्या भूपृष्ठभागात फारच थोडे वैचित्र्य आहे हा प्रदेश सर्वसाधारणपणे सपाट आहे, परंतु हॅलंडप्रमाणे समुद्र-सपाटीच्या खाली नाही. समुद्रकिनार्याजवळचा प्रदेश उंच असून आतील भाग सपाट आहे. प्रदेश भूषीक आहे. त्यात "वीच" वृक्षांची राने, लागवडी घेत व कुर्णे आहेत. लहान सरोवरे पुष्कळ आहेत. एरेछो व एस्ट्रोमो या नावाची दोन मोठी सरोवरे आहेत. गुडेना ही या देशातील मोठी नदी होय. समुद्रकिनारा सपाट व बालुकामय आहे.

मुख्य रोजावरील या देशाचा भाग जटलंड ह्याच होय. फ्युनेन, डॉलंड व त्याच्या लगतची बेटे असे दोन बेटांचे विभाग आहेत. ह्या बेटे सुषीक असून तेथे चोगडी लागवड केलेली आहे. एरोकनोमिंग, रुडह्जेमिंग व लॅमलंड ह्या नेथील मुख्य बंदर होत. फ्युनेनमधील साहरे समुद्रकिनार्यावर आहेत. मोडेन्स हे मुख्य शहर गणले जाते. नायबोर्ग, रुडह्जेमिंग, फायोर्ग, आसेन्स, मिडलफर्ट, बोडेन्स, ह्या इतर शहरे आहेत. ओडिन्सहून या सर्वां साहरीनां रेल्वे नेथी आहे शॅलंड व फ्युनेन यांच्यामध्ये "ग्रेटबेल्ट" आहे. डॉलंड अथवा डॉलंड हे दक्षिणेसर ८० मैल व पूर्वेपधिन ६८ मैल आहे. याचा किनारा फोर्टेनी दुभागलेला आहे. राखणीचे साहरे शोपनदेगन, व रोडिह्वे, एल्मेस, कॅसिंदर, नॅस्ट-हेड व एलिसनोर-ह्या इतर साहरे या बेटांन आहेत. फास्टवर नाय बोगेमिंग हे बंदर आहे, येथून ३ मैल लांब

असा एक पल लालंड बेटापर्यंत आहे. मारियो, सॅन्सजेमिंग व रॉड्या ह्या इतर साहरे आहेत. बोर्नहोम बेट या द्वीपसमूहाच्या जवळच्या टोंकाच्या पूर्वेस ८६ मैलावर आहे.

भूस्तर व पर्जन्या—डेन्मार्कचा भूपृष्ठभाग साधारणतः 'बोल्डरफ्ले'चा बनलेला आहे. 'हिमप्रलयकालांत' नांवे नियत पर्वतावरील बर्फासुळे हे बोल्डरफ्ले प्रदेश बनलेले आहेत. याचे थर नांदीत; परंतु पाण्याची त्याच्यावर क्रिया घडून हे थर बनले आहेत यापेक्षा काही थर माती व आर्द्रेमहासागरातील प्राण्यांचे अवशेष भाग यांचे बनलेले आहेत व काही फार विस्तीर्ण थर, बाळूक व मुळम यांचे बनलेले आहेत. "कॅस्टस" (खडूच्या) काळाच्या अंतानंतर डेन्मार्कचे काही भाग समुद्रसपाटीच्या वर आलेले आहेत असे समजतात, परंतु सर्वसाधारणपणे हिमप्रलयकाळ संपपर्यंत समुद्रसपाटीच्या वर फारसा भाग नसावा.

हवा, वनस्पती व प्राणी—डेन्मार्कची हवा त्याच अधाशातात ग्रेटब्रिटन येथील प्रदेशातील हवेपेक्षा फारशी निराळी नाही, परंतु उन्हाळा व हिवाळा हे थोडेसे जास्त कडक असतात, यास्तव हिवाळ्यात इंग्लिश वर्गीच्यात अे पदार्थ पिकतात ते उषण्या डेन्मार्कमध्ये होत नाहीत जुलै त नोव्हेंबरपर्यंत पाऊस पडतो. उन्हाळ्यात वादळे होतात. बेटात व पूर्वे किनाऱ्यावर उत्तर युरोपातील सर्वसाधारण झाडे होतात व हीथवर व अटलांटिक महासागराच्या लगतच्या बालुकामय टेंडच्यावर निरनिराळ्या प्रकारच्या वनस्पती होतात. येथील जंगलात कीच जोडे होतात. ओक, अॅश व एल्म हे क्वचितच सापडतात. परंतु फर व पाइन झाडे विपुल आहेत. बोर्नहोम बेटात पाइन, बर्चे व अॅश ह्या झाडे पुष्कळ आहेत. डेन्मार्कमध्ये वाडीच्या मध्य युरोपात सापडणारे पशु-पक्षी सापडतात. मोठे चतुष्पाद प्राणी नाहीत झाले आहेत. वन्याशिवाय इतर माणसाळलेले प्राणी येथे अनेक आहेत. समुद्रामध्ये मासे धरणे हा तेथील लोकांचा फार महत्त्वाचा धंदा आहे. काळे (ऑइस्टर) कोठे कोठे सापडतात. गुडेना हाच एकटी सामन नावाचे मासे असलेली नदी आहे.

लोकसंख्या—१९२० साली डेन्मार्कची लोकसंख्या ३२ लाख होती. जटलंडमध्ये एका चौरस मैलास १०९ व इतर बेटात एका चौरस मैलास २७२/९५ असे लोकसंह्येचे मान (१९०१) होते डेन्स लोक पिढ्यान् पिढ्याने निळ्या वळ्याने, व मध्यम बांधाचे आहेत. हे तुष्टादिक वंशाचे असून स्कॅन्डिनेवियन लोकांशी यांना बरेच साम्य आहे स्विडिश लोकांपेक्षा यांनी राहणी उत्तरेकडील जर्मन लोकांशी अधिक सध्य आहे पुण्यात नेतकरी जमीनीचे मालक असल्यामुळे हे लोक बहुधा निष्काळी असतात. हे काहीसे मेद व अनियमित असतात. परंतु रामकाय विषयात बरेच लक्ष पाडतात. डेन्स लोक फार देशाभिमाना

आहेत. वेस्ट इंडियन बेटे खेराजकडून सर्व भागांत स्फुटि-
ने विद्युत् माघा चालतात. पुष्पापेला कापकाचे प्रमाण १००० :
१०५२ या प्रमाणात जास्त आहे. त्यामुळे अवैरास संततीचे
प्रमाण मोठे आहे. कोपनहेगन येथे तर शेंकडा २० मुळे
अवैरास असतात.

दळण वळण ये मागे.—येथील रस्ते बंद व चांगले
आहेत. रेल्वे यहुतेक मोठोकाडे आहे. स्वेडिशगटून सरहद्दी-
मधून दोन रेल्वेचे रस्ते डेन्मार्कमध्ये येतात. मुख्य
डॅनिश रस्ते दोन तीन आहेत. लहान लहान वेढांमध्ये
' स्विफेरी ' (वाफेने चालणाऱ्या बोटी) आहेत. बहु-
तेक वास्तविक समुद्रावरील बंदरे व कोपनहेगन यांच्यामध्ये
दळणवळण आहे. स्वीडन व डेन्मार्क यांचे दळणवळण
कोपनहेगन व माल्मे आणि एलिसनोर व हेल्सिंगबोर्ग यांच्या
दरम्यानच्या साडेडवरेल फेरीच्या योगाने चालते. तारगात
व टेलिफोनलागे यांचे काम व व्यवस्था डाकखात्याकडे आहे.

घे ती.—शेतकी हा येथील मुख्य धंदा आहे. ८
लोक या धंद्यावर उपजीविका करतात. देशातील जमी-
नीची शेंकडा ७४ इतकी शेतकीकडे जमीन आहे.
पैकी १५ जमीनीवर ऊरणे आहेत. मुख्य पिके ओट, जव,
राय व गहू आहेत. बोट फार विपुल पिकते. १९ व्या शत-
काच्या उत्तरार्धातून दुग्धभरणाचा धंदा फारच वाढला
आहे व शास्त्रीय पद्धति व यंत्रे याच्या सहाय्याने हा धंदा
या देशात पूर्णावस्थेस जाऊन पोहोचला आहे. लोभी काढणे,
कांबडी व बदके पाळणे व जुकरे वाढविणे हे येथील धंदे
आहेत. जंगली ससे फार सापडत नाही. पाकीज ससे बाहेर-
देशी पाठवितात. या देशातील शेंकड्यांचा शेंकडा ७ एवढा
भाग जंगलमय आहे. छाडे तोडण्याची मनाई आहे.

६. सन १९१९ मध्ये शेतकीसंबंधीने पुष्कळ कायदे
कल्यात आले व साकाराच्या तान्यात ज्या जमीनी होत्या
त्यांचे तुकडे पाडण्यात येऊन ते खंडने लोकाना देण्यात
आले. मत्स्यधुदाच्या पूर्वी डेन्मार्कमध्ये पुष्कळ धान्य पर-
देशी जात असे. मत्स्यधुद मुक्त झाल्यानंतर डेन्मार्कमध्ये
कच्चा माल कारसा धंद्याला साळा, त्यामुळे शेतकीचा धंदा
पोडाळा चकला वण १९१८ सालानंतर पुन्हा शेतकीला जमि-
तावस्था प्राप्त झाली. १९१९ साली लोण्याच्या निमंतीसंब-
धाने एक कायदा करण्यात येऊन, बाहेर जाणाऱ्या लोण्याला
सरकारी परवानगी घेतली पाहिजे असे ठरविण्यात आले

इतर धंदे.—खनिज इत्यांच्या बाबतीत हा देश फार
दरिद्री आहे. या देशात निरनिराळ्या प्रकारची चिकणमाती
सापडते. वीनहोम येथामध्ये अति मऊ दगड व संपन्नस्वरी
दगड यांच्या साणी आहेत. येथील कारखान्यात स्थानिक
गरज पुरविण्यापुरता मांस उत्पन्न होतो. मोठ्या कारखा-
न्यांत एंजिन व लोखंडी जहाजे तयार करतात. लोखंडीचे
कापड, कापसाचे कापड, ताम्याचे कापड, सडार शुद्ध करणे,
कागदाच्या शिण्या, कलाखी भट्या व दाक पाळण्याचे कार-

खाने हे इतर धंदे आहेत. मातीची भांडी करणे हा त्यांचा
फार महत्त्वाचा धंदा आहे. या देशात मजूरसंघ आहेत व
बारवार संघ होतात.

उद्योग धंदे.—डेन्मार्कमध्ये कोळसा फार कमी उत्पन्न
होत असल्यामुळे त्याच्या साहाय्याने जे धंदे चालू शकतात
ते धंदे डेन्मार्कमध्ये जागण्या रीतीने चालणे शक्य नाही.
कातळाचा कारखाना, सीमेंट, मार्गारान, तंबाखू, शिगरेट,
साखर, बीर, तेल, काळाच्या पेठ्या, कागद, शेतकीला लागणारी
यंत्रे इत्यादि जिनस तयार करण्याचे कारखाने डेन्मार्कमध्ये
आहेत. १९१९ साली डेन्मार्कमध्ये ९९४ औद्योगिक कंपन्या
होत्या. १९१९ सालच्या अखेरीस, डेन्मार्कमध्ये दर्जावरील मज-
दारांची संख्या १५८४ होती. १९१० साली डेन्मार्कमध्ये
३१४२ दशलक्ष क्रॉन किमतीच्या मालाची आयात व १८१४
दशलक्षाच्या किमतीची निर्यात झाली.

व्यापार.—पूर्वी डेन्मार्कचे व्यापारी-कायदे असे होते
की बाहेरील देशातून आणलेला माल जहातीच्या अधिका-
ऱ्याच्या हवाली करावा लागे, तेथे तो जाहीर लिखाणाचे
विकला जात असे व माल मारवणाराला नकात वजा जाता
बाकीची किंमत मिळत असे. याशिवाय देशातील कर होणेच
व रस्ते चांगले व सल्यामुळे व्यापाराची वाढ होत नव्हती.
तथापि १९ व्या शतकात डेन्मार्क व इतर युरोपियन राष्ट्रे
यांच्यामध्ये अनेक व्यापारी तह होऊन डॅनिश जहातीचे व
कराचे प्रमाण बरेच नियमित व शैल करण्यात आले.

साऊंडमयून जगाच्या जहाजांवर कर घेण्याचा जो हक्क
त्यावरून पुष्कळ शक्यते बाद व टेंटा चालला होता पण त्या
प्रश्नाचा विकास लागून १८५३ साली हे कर उठविण्यात
आले. डेन्मार्कचा मुख्य व्यापार इंग्लंड देशात माल पैदा
करणे व त्याचा देशातच इतर करणे हा होय; परंतु
बाहेरदेशी किंहुन परत पाठविण्याच्या ह्वाद्याने काही माल
परदेशातून येतो, व या बाबतीत सरकारने प्रीपोर्ट व कोपन-
हेगन येथील बखारी यांना सवलती दिल्या आहेत. या देशा-
तून बाहेरदेशी याण्याचे पदार्थ रवाना होतात यामध्ये
खोणी विशेष महत्त्वाचा पदार्थ आहे. डेन्मार्कची वा पदार्था-
वरून ह्याती आहे. इतर जिनस मॅगारान, बेकन (डुकराचे
मांस) व अंडा वगैरे होत. भाजीपाला, लोकर, हार्ड, चरबी,
दुग्धत्याची यंत्रे व सीमेंट हे कमी महत्त्वाचे पदार्थ बाहेर-
देशी पाठवितात. युरे व बकन्याचे मांसही पाठवितात. इमा-
रतीचे लाकूड, कोळसा, खनिज पदार्थ ह्या बाहेरदेशातून
मागवितात.

डेन्मार्कच्या आयात व्यापार जर्मनी, ग्रेटब्रिटन व अमेरि-
कतील संयुक्त संस्थाने यांशी चालतो; व निर्यात व्यापार ग्रेट-
ब्रिटन, जर्मनी व स्वीडन या देशांमोडेर चालतो.
४ मे १९०७ च्या कायद्यान्ये मिट्रिकलिस्टिफिक उजने
व मार्च सरकारीरहत्या तीन वर्षांत व लोकिहरीत्या
पान वर्षांत व्यवहारांत वापरली जावीत असे ठरले.

पैसा व पेडया — डॅनिश मुख्य नाणे फ्रोन (क्राऊन) म्हणजे एक शिलिंग ११ पेन्स आहे याच १०० ओर होतात ५ ओर म्हणजे एक पेन्स २० व १० फ्रोनची सोन्याची नाणां पडण्यात आली होती परंतु लोकानां बँक नोटा फार पसंत आहेत कोपनहेगन येथील नॅशनल बँक ही मुख्य पदा असून हिला नोटा वाढण्याचा अधिकार आहे या नोटा १०, १०, १०० व ५०० कोन किमतीच्या असतात डॅन्मॅर्क लॅंडमॅन्स बँक, डेन्मॅन्स बँक, प्रायव्हेट बँक या इतर कोपनहेगन येथील पेन्सा आहेत प्रांतिक पेन्साहि पुष्कळ आहेत या पेन्सा सल्व्हिग बन्सहि आहेत याचा व्याजाचा दर ४ १/२ आहे याशिवाय परस्पर सहकारी पतपेन्सा आहेत, त्यामधून गहाणावर कर्ज मिळते सर्व गहाणासतें मॉडेल पाहिजेत असा या देशाचा कायदा आहे परंतु ही पद्धत फार सोपी आहे यामुळे या देशाचा फार सुधारणा जाला आहे सर्व प्रकारचे विम उतरणा या कंपन्या येथे आहेत आनुष्याचा विमा उतरण्याचा सर्वांत मोठी कचेरी सरकारी आहे ९ एप्रिल १८९१ च्या कायद्याने १० वर्षांच्या बराल बयाच्या लोकाकरिता व्हातावरणी पेन्शन देण्याची एक पद्धत काढण्यात आली

राज्य व्यवस्था — येथील राज्यव्यवस्था नियंत्रित राजसत्ताक पद्धतीची आहे राजाची सत्ता पार्लमॅट (रिग्टिंग्ग) ने नियंत्रित केलेली असते याचे दोन विभाग आहेत (१) लड्रिंग्ग व (२) फोकिंग्ग, परंतु याच्या रचनेमध्यें मोठासा फरक नसतो राज्यकारभारातील पुराणमतवादी लोकांचे लॅंडलिंग बनेलें असतें फोकिंगमधील १४० सभासद चार वर्षाकरिता निवडलेले असतात मताचा अधिकार २५ वर्षे वयाच्या प्रत्येक स्त्रीपुरुषास आहे लॅंडलिंगमधील ७० सभासदांपैकी १८ जणाना चुने प्रतिनिधी निवडतात याद्वारे ५४ आठ वर्षाकरिता देणुटी इलस्ट्रर लोकांचे प्रतिनिधी म्हणून निवडलेले असतात या दोन्ही विभागासतः प्रत्येक उमेदवारानें वय २५ हून वास्त असलें पाहिजे व प्रत्येकाला पार्लमॅटचा बैठक सुरू असतांना दररोज १५ फ्रान व प्रवाससर्च देतात फोकिंगच्या पद्धत अशी आहे की प्रत्येक १६००० रहिवाशावर एक सभासद व्यावयाचा रॉडिकल, लिबरल, कॅन्सर्वेटिव्ह, सोशलिस्ट व इंडिपेंडंट असे पाच राजकीय पक्षा आहेत हे पार्लमॅट दरवर्षी ऑक्टोबर महिन्याच्या पहिल्या मंगळवारी सुरू होते यात बनेटवर वादविवाद होतो नकात, नवकारी, नमीनमहसूल, घरपट्टी, स्टॅम्प, रेल्वे, कॉर्पोरेशी फी, सरकारी लॅंडरी व म्युसिकर या उत्पन्नाच्या बाबी आहेत

राज्यकारभार — राज्यकारभाराच्या सोयी करिता या राज्याचे १८ प्रांत (बॅटी) केले आहेत या प्रांतांमध्ये मुख्य अधिकारी अल्मॅट होय स्थानिक काम काज अम्हत्तराड व सोमराड (इलडमधील प्रांतिक कौन्सिल व स्थानिक कौन्सल) पाहतात या हत्त्या स १८८१ पासून

आहेत पण त्यात वेच फेरफार झाल आहेत या कौन्सिलाने सभासद लोक लडविण्याच्या सभासद निवडण्याचा पद्धतीने निवडले जातात हाच प्रकार प्रांतिक शहरातील कौन्सिलाचा आहे निदान ४०० कोन उत्पन्नावर ज्याना कर द्यावा लागतो ते लोक रोपनहेगन येथील कौन्सिल निवडतात कोप हेगन येथील बर्गोमास्टर (मेयर) यास राजाच्या सनतीने शहरचे कौन्सिल निवडतें व इतर ठिकाणचे बर्गोमास्टर राजा नेमिता येथील म्युनिसिपलिटटीची सार्वसत्तिक स्थिति साधारण बरी असते

न्याय — न्याय द्याकारिता या राज्याचे हेरेड (सल्टेक) केलेले आहेत यापैकी इत्येक इतक लहान आहेत की काहीवर एकच न्यायाधीश काम करू शकतो प्रत्येक शहर एक स्वतंत्र ' बायकोमेड ' च्या हाती असतें असे १२६ न्यायाधीश आहेत प्रत्येकजण आपआपल्या जिल्ह्यातील सर्व प्रकारच्या दाव्यांचा निकाल लावतो, शिवाय तो पोलिसचा मुख्य अधिकारी असतो एक कोपनहेगन येथें व दुसरे व्हायबोर्गे येथें अशी दोन अपील कोर्टे (ओव्हरट) आहेत मुख्य अपील कोर्ट (होव्हस्ट्रेट) कोपनहेगन येथें आहे व्यापार व समुद्रावराल खटल्याकरिता एक निराळें कोर्ट आहे शेतीसंबंधी प्रभाचा निकाल लॅंडकमिशन लावतात डॅनिश न्यायपद्धतीची मुख्य गाढ ही आहे की आपसात निकाल लावण्याचा प्रयत्न कत्याशिवाय कोणताहि दिवाण दावा कोर्टापुढें येत नाहीं हे काम कन्सिलेशन (तडजोड) कमिट्टी करतात, व कायदेशीर रातीने काम छुडू करण्यापूर्वी कोर्ट देखील आपसात निकाल लावण्याचे काम करतें येप्रकारे हे प्रकाराचा निकाल लागतो आरोग्यव्यवस्था बोड ऑफ हेल्थच्या स्थापना आहे या देशाच प्रत्येक जिल्हा वेळे आहेत, व प्रत्येक जिल्ह्यावर एक पगारी वैद्यकी अधिकारी नेमलेला असतो यांचे काम गरीब लोकांची शुध्दा करणे व आरोग्यवाढीत व मृत्यूनंतर पचनामाकर व्याख्या कामी स्थानिक अधिकाऱ्यांना मदत करणे हे दाय्ये याहेर रिलिफची काम काढून गरीब लोकांची वागला साय केली आहे शिवाय गरीब पण काम करण्यास लायक अशा लोकाकरिता काम करण्याची घरे (वर्क हाऊस) स्थापन झाली आदत् भिराष्ट्र हे इतर सध्याहि आहेत

सैन्य व आरमा — डेन्मार्कमध्ये राष्ट्रीय सैन्याची पद्धति आहे प्रत्येक अवयग मागसाला सैन्यांत नोकरी करावी लागते या नोकराला २० व्या वर्षी घुरवात होऊन तिची मुदत १६ वर्षांची असते पैकी पहिली आठ वर्षे प्रत्यक्ष काम करावें लागतें डेन्मार्कचे सैन्य (१९१०) दोन लाईफगाई बॅटलियन, १५ वायदव्याची रेजिमेंट, ४ पाददल रेजिमेंट व चार चार तोफाच्या २० बानेच्या (बॅटरी) मिळून बनलें होतें ६ लहान लडाऊ बोटी, २ किनाराधरक्षक बोटी, ५ फ्रिगेट, ५ गन-बोटी, ११२४ टापबो मिळून ८०० नावकें आरमार बनलें आहे

धर्म - डेन्मार्कचे चर्च राष्ट्रीय लघुपरंपराचे आहे. राजा याच पंथाचा असावा लागतो. येथे पूर्ण धर्मसहिष्णुता आहे. मोर्गेन ऑपोल (धर्मसाधू) नी जॅनिश शेतकऱ्यात धर्मप्रचार केला व काही लोकां या पंथाचे बनवले. धार्मिक नियंत्रणकर्तार देशाचे दहा विभाग केले आहेत. मुख्य धर्मगुरू कोपनहेगन येथे राहतात. परंतु त्यांचे चर्च रोहिळडे येथे आहे. विद्यार्थी लोक राज्यकारभारात हात घालतात याचा ठराविक पयार असतात.

शिक्षण व कला - प्राथमिक शिक्षण १९१४ सालापासून सक्तांचे व मोफत आहे. प्रत्येक मुलाने वयाच्या ७ व्या वर्षापासून १४ व्या वर्षापर्यंत खेड्यातील शाळेत गेलेंच पाहिजे, अथवा अन्य लोकांनी त्याच्या शिक्षणाची योग्य तयारी केली आहे वर्षे आईवापाना शिद्ध करावे लागते. दुय्यम शिक्षणाच्या शाळा सहरात असतात. यामध्ये बोरीशी फ्री पॅरात. सार्वजनिक व्याकरण शाळा आहेत. विश्वविद्यालय कोपनहेगन येथे आहे. राष्ट्रीय शिक्षण व इतर शिक्षण वेगळी आहेत अनेक संस्था आहेत. यापैकी मुख्य पोलिटेक्निक (विश्वविद्यालय शाळा) स्कूल, शेतकी व पशुवैद्यकाच्या शाळा, वायदाहो पुस्तकालय, शास्त्राची रॉयल सोसायटी, उत्तरेकडील पुरातन वस्तुसंग्रहालय व सोसायटी इत्यादि या होत. कलासंग्रहालय फारशी नाहीत, कोपनहेगन येथील संग्रहालय बागवळी आहे. मात्र पहिल्या प्रगांवे कलाशिक्षण रॉयल अँकॅडेमी ऑफ आर्ट्स व इतर शाळा यांच्यामध्ये दिले जाते.

प्राचीन इतिहास - डेन्मार्कविषयी पुरातन माहिती फिनिश्या प्रवात मिळते. स्कॅडिया नामक तीन बेटांचा तो उल्लेख करतो. या बेटाच्या रहिवाशासंबंधी तो माहिती देत नाही, पण जुटिश द्वीपकल्प अथवा फिनिश खंडांनी संबंधी हो वर्णन देतो. या द्वीपकल्पाच्या उत्तर टोंकावरील ऑलोकियाद नावाच्या तीन बेटांचाही तो उल्लेख करते. मॉन्सुमेन्टम ऑन्सरेनेममध्ये सांगितले आहे की, किंग व चॅरिजोन यांनी नागसुद्धकडे इ. स. पूर्वी पाचव्या शतकात वकील पाठविले होते. ख्रि. पू. दुसऱ्या शतकाच्या अखेरीस गॉल व इटली यांच्यावर ज्यांनी स्पाही केली तेच हे किंगी व ट्यूटन लोक असावेत असा रोमन लोकांचा समज झाला होता.

अलीकडील डॅनिश दंतकथेवरून डेन्मार्क देश गिथे-स्लैय (श्रीलंका, मूएन, फोल्डर व लांडेड), जटलंड व स्कानी यांचा बनलेला होता. वेन्त लोकांचा मूळ पुरुष वॅन यॉर्न जटलंड मिळविले होते. श्रीलंका पूर्वीपासून राज्यकारभाराचे ठिकाण होते व लेजे हे राजाचे वसतिस्थान होते. आग्लोसक्शन दंतकथेत रिक्कर (रिक्केलंड) चा उल्लेख आहे, हा रिक्कर डॅनिश व इंग्लिश राजपरंपरांच्या मूळ पुरुष होय. रॅकिनेव्हियन दंतकथेतील हुसरा मोटा पुरुष फ्रीड हा होय. पण ५ व्या शतकापूर्वीच्या राजांची विश्वसनीय अशी

नावे मुळीच आढळत नाहीत इतिहासज्ञांनी राज्य पाचव्या शतकाच्या संपत्त्या अर्धात होते. हॉयकुलफे राज्य सहाव्या शतकाच्या सध्याच्या सुमारास होते. पुढे सहाव्या शतकाच्या सध्यापासून आठव्या शतकाच्या प्रारंभापर्यंत डॅनिश इतिहासासंबंधी कोहीच माहिती नाही. संप्रसंगीतच बरेच राजे सांगितले आहेत पण त्यांचे ऐतिहासिक दृष्ट्या अस्तित्व दाखविण्यास पुराणा नाही. आठव्या शतकाच्या आरंभी डॅनिश राजा ओन्नेन्ड याचा उल्लेख आहे. हॅराडर राजाने बरीन व्हे भरमघाटाने राज्य केव्हावर ग्रॅन्हालाच्या मोठ्या लढाईत तो मरण पावला.

ही लढाई ७५० च्या सुमारास झाली. यानंतर पन्नास वर्षांनी युरोपवर्षातील इतिहासात डेन्मार्क लोकांचा वारंवार उल्लेख सांपडतो. ७७७-७९८ या वर्षां डेन्मार्क लोकांचा विगिफिडस राजा शा. हा शाईसेनवर मोठी स्त्री करण्याच्या तयारीत होता. पण त्याच्या अनुयाय्यांनी त्याला ८१० साली मारले. याच्या मागून याचा भाऊ हेमिंगस राज्यावर आला पण हा स. ८१२ मध्ये मेलला. यानंतर सिगिफिडस मेरोस गॉरेफिडि रोगिस व अँनुलो नेपांस हेरिओल्स कॉन्डम रोगिस यांच्यामध्ये गादोव्हल तटा लागला; मोठी लढाई झाली व दोघेही मारले गेले, परंतु अँनुलोचा पक्ष विजयी झाला व त्यांनी अँनुलोचे भाऊ हेरिओल्डस व रोगिफिडस यांना राजे केले गॉरेफिडसच्या मुलांनी त्यांनी हाकून लावले हेरिओल्डसला बादशाहाचा आग्रह मिळाला व लश्करीद्वारे त्यांनी राज्य वाटून घेतले ८२० मध्ये मेन्स येथे हेरिओल्डस ख्रिस्ती झाला. ८२७ साली त्याला हाकून लावण्यात आले, परंतु ख्रिस्ती धर्मापदेशक सेड अन्डार झाला राहू दिले. ८३९त हिरोल्ड हा वेन्स लोकांचा राजा होता. हा गॉरेफिडसचा मुलगा होता. ८५०त हिरोल्डवर त्याच्या पुतण्यांनी हल्ला करून राज्याची वाटणी केला स ८५२ मध्ये हेरिओल्डस कसबेगिरीच्या आरोपावरून फँड लोकांकडून मारला गेला. ८५४ साली डेन्मार्कमध्ये राज्यकाति झाली. हिरोल्डस पुतण्या गॉडविन हा नॉर्थमेन लोकांचे सैन्य घेऊन आला व त्याने सुद्धयाचा पराभव केला व रामराण्यांतले एका मुलाखेरीब सर्वे पुरुष या लढाईत मारले गेले. हाच मुख्य हिरोल्डज्युनियर या नांवाने राजा झाला. याच्यासंबंधी माहिती नाही. याच्यानंतर विगिफिड, हालकडेन व गॉरेफिडस राजे झाले याच्यासंबंधी फारशी माहिती नाही परंतु एवढेच माहित आहे की, हालकडेन स्कॉटलंडमध्ये ८७७ साली मेलला. गॉरेफिडस स ८८५ मध्ये संप्रसंगीतच्या हेनरींनी विवाहास पातळी मारले विगिफिडस व गॉरेफिडस नावाचे राजे या नंतर काही वर्षांनी झाले व दोघेही ८९१ साली डाइल-ब्रॅक्का मोठ्या लढाईत मारले गेले

यानंतर हॉलिंगो ओल्फ व त्याचे मुलगे यॉंग व गुर्थ राजे झाले. यानंतर विगिफिड हिलीगो वॉनस राजा झाला व त्याच्या मागून नॉर्थेडून हाडेगॉन राजा झाला. स ११९ नंतर काही वर्षांनी हॉर्देन व अर्न हा राज्य करीत होता हाडेनम

अर्म हाच प्रसिद्ध गोर्म असावा. याने धायरा डेन्मार्क-बॉटर्स त्या लाविले होते. याचा मुलगा हॅरोल्ड ब्ल्युट्रु हा होता.

मध्ययुगीन व अर्धयुगीन.—तबब्या शतकाच्या आरम्भीच्या डेनिश इतिहासाला आरम होतो स्कॅन्डिनेव्हियन घराण्यातील अगदी दक्षिणेकडील शाखा म्हणजे डेन्स लोक हे जटलंड व स्कॅनिया ह्या बेटात राहात असून ७७७ साली फ्रँक लोकांच्या राज्याशी विरोध करण्यास समर्थ होते व ते त्या राज्यातून पळून आलेल्या लोकांना आश्रय देत असत. चार्ल्स दि ग्रेटला ७८२ साली लिथे येथे शरण आलेल्या राजांमध्ये डेनिश राजा सिगाफ्रिड हा होता याच वेळी वटेवटून विलीअँड्सन रानटी डेन्स लोकांना ख्रिस्ती दौष्टा देण्याचा प्रयत्न केला पण तो फसला. व्हायकिंग लोकांच्या कालापूर्वी डेनिश इतिहासबद्दल एवढीच माहिती आहे. ७९३ साली लिडिस्कार्वा उज्वस्त करण्यात आला व ९११ साली नार्मंडीमध्ये रोलाँने वस्ती केली. इंग्लंडच्या दक्षिण भागात व नार्मंडीमध्ये ज्या नटकान्याः लोकांनी वसाहत केली ते लोक डेन्स होते.

डेन्स लोकांचा ख्रिस्ती धर्मस्वीकार.—पाश्चिम युरोपात सरजात्री पद्धति स्थापन होण्याच्या कारणांपैकी व्हायकिंग लोकांच्या ह्याच्या हे एक कारण होय. या आडवाद लोकांना चर्चने आपल्या भक्ति केल ७९३ च्या पूर्वी इंग्लंड व जटलंडमधील समुद्रात अज्ञानात असून गेल्याने कोणालाहि स्मरत नव्हते आगळे ज्युटिश राज्य बचावण्याच्या हेतूनेच हॅरोल्ड ब्लॅक राजा ८९६ मध्ये इंग्लंडमध्ये येथे आला व आपली बायको, मुलगा गॉडफ्रेड व बरोबरचे लोक यांसह ख्रिस्ती झाला व अन्स्मार या ख्रिस्ती मिशनऱ्याला डेन्मार्कमध्ये घेऊन गेला. खेस्विग राहून व आन्स येथे विष्णूची स्थापना झाली परंतु खरोखर ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार हॅरोल्ड ब्ल्युट्रु हा राजा ख्रिस्ती झाल्यापासून झाला (९६०).

डेनिश लोकांचा विस्तार.—विडुडुडा नदीपर्यंत वास्तिक समुद्रकाठचा प्रदेश व्यापणाऱ्या जमिन व वेंड लोकांच्या योगाने आपली अभिवृद्धि करण्याचा प्रयत्न डेनिश राजे करीत होते. हॅरोल्ड ब्ल्युट्रु याने इशरच्या दक्षिणेचा जर्मन प्रदेश जिंकला (९४०—९६६) व ओडर नदीच्या मुखाजवळ जुलिन अथवा जेम्सबर्ग ही लष्करी वसाहत केली. नॉर्वेचा काही भाग डेनिश व स्वीडिश लोकांनी एकत्र होऊन जिंकला व १०२८ व १०३५ यांच्यामध्ये कॅन्सूट दि ग्रेट याने ते सर्व राज्य आपल्या राज्यास जोडले, परंतु त्याच्यामागून दो एकी फार काळपर्यंत टिकली नाही इंग्लंडमधील राज्यहि अल्प काळपर्यंतच टिकले.

कॅन्सूटचा मृत्यु व पहिल्या व्हाल्डेमारने राज्याद्वारेण या मधील काळ डेन्मार्कमध्ये फार धासधुमीचा होता. या राज्याचे तोतया राजांनी हिस्ते पाडले होते व ते वेगवेगळ्या

राजांची व नेंड लोकांची मदत मागत असत. परंतु या शोळक्यामुळे एक गोष्ट निश्चित झाली ती ही की, राष्ट्रीय चर्चे निर्माण झाले व डेन्ड येथे (ई. स. ११०४ च्या सुमारास) आर्चबिशपची स्थापना झाली. लॅबसेलेन (डेन्मार्कचा मोठा मुत्सद्दी) हा तिसरा आर्चबिशप होता. याने व्हाल्डेमार (पहिला) व सहावा कॅन्सूट यांना वास्तिकवर डेन्मार्कचा विस्तार करण्यात मदत केली.

व्हाल्डेमार राजाचा काळ डेनिश इतिहासात फार महत्त्वाचा होता याच काळात जुनी पितृसत्ताक पद्धत जाऊन इस्टेटीची वाटणी करण्याची पद्धत आली राजसत्ता पूर्वीपेक्षा जास्त बलवान होती व सरदार लोकांना लष्करी नोकरी करण्याच्या करावर जमिनी देण्यात आल्या होत्या व याच लोकांचे यादशाही राह अथवा कौन्सिल (मंडळ) बनलेले होते धर्मोपदेशक लोक राजांप्रथामुळे बरेच वजनदार बनले होते व शिक्षणप्रसाराहि होत होता पुष्कळ डेन लोक पॅरिस येथील विश्वविद्यालयात शिकत होते मध्यमवर्ग होरिंग नावाचे मासे पकडणे, ठसेच घेणे व गुरे याची पैदास करणे, या धंद्याच्या योगाने भरभराटीस आला. वॉडर अथवा शेतकरी लोक मातबर व स्वतंत्र होते. डेनिश राज्याचा विस्तार ६०,००० चौरस किलोमिटर होता लोकसंख्या ७००,००० होती व राष्ट्राच्या सरक्षणाकरिता १६०,००० सैन्य व १४०० जहाजे होती.

विभागणीचा काळ — दुसऱ्या व्हाल्डेमारच्या मृत्यूनंतर विभागणीचा काळ सुरू झाला याच्यामागून एरिक ब्लोव्ह-पेनिंग हा यादीवर बसला तेराव्या व चौदाव्या शतकात राजे लोकामध्ये व सरदारांमध्ये तसेच राजे व पोप यांच्यामध्ये भाडणे चालू होता स १२८२मध्ये सरदार लोकांनी एरिकला एक सनद देणे माग पाडले या सनदेच्या योगाने डेन हॉकला राष्ट्रीयसभा मानण्यात आले. दुसरा जिस्टोफर यास तर याहूनहि जास्त हक्क यावयात लावले, परंतु सरदार लोकांना दिलेले हक्क, राजांच्या कमकुवतपणास्तकेच त्रासदायक ठरले व सर्व राज्याचे निरनिराळे तुकडे पडले.

चौथा व्हाल्डेमार (१३४०—१३७५) — चौथ्या व्हाल्डेमारने हे सर्व तुकडे एकत्र करून वास्तिक समुद्रावर डेन्मार्कचे मोठे राज्य प्रस्थापित केले त्याने सामाजिक स्थिति सुधारून राज्यव्यवस्थेतहि फेरफार केले. याने राजांचे उत्पन्न बादावेण्याचा प्रयत्न केला. या वेळेपासून वार्षिक लॅडिगडे अथवा राज्यांतील शेतकऱ्यांनी दिलेला घारा हेच राजांचे उत्पन्न बनले व अतःपर सर्व जमीन ही राजांची वसापर-परागत सामंत्ता समजली जाऊ लागली राष्ट्रीय सैन्याची जुन्या धर्तीवर स्थापना झाली, सहायानाहि शिपाई व जहाजे पुरवणी लागत व शेतकऱ्यांना तिरंदाज लोक घाबरे लागत. व्हाल्डेमारने लाडगे घरव्याकरिता जाहीर घोषून काढली व पुष्कळ पाणचक्या बनविल्या. अशा रीतीने त्याने राज्यात शांतता स्थापिली.

काल्मरचा संघ (१३९०) :—ग्लाडेमारचे काम त्याची मुलगी मार्गारेट हिने तडीस नेले. तिने स्टाइन, नावे व डेन्मार्क या उत्तरेकडील तिन्ही देशांचे एक राज्य बनविले. प्रत्येक राष्ट्रांने आपापले कायदे पाळवेत व शेजील लोकांनीच स्वाध्यावर राज्य करावे ही अट मार्गारेट व तिचे वारस यांनी मोडली. त्यामुळे हे एकीकरण नावे व स्टाइन या दोन्ही देशात फार अपेक्षेने झाले. पुढील राजा, गतवा एरिक याला पदच्युत करून हॅन्सियाटिक लीग व होल्स्तेनर लोक यांनी बग्देरच्या क्रिस्तीकरला गादीवर बसविले. एरिकला पदच्युत केल्यानंतर सरदार लोकांचे प्राबल्य पुन्हा मागेले व शेतकरी लोकांची स्थिति केवळ गुलामाप्रमाणे बनली.

संपाचा भंग.—क्रिस्टोफर मेल्बावर १८४८ साली रिगदाइन ओल्डनपर्वच्या काउंट क्रिस्चियनचा गादीवर बसविले परंतु स्टाइनने कार्ल नटसन (याचेच आठवा) हा पसंत केला व नावे डेन्मार्कला मिळाले नंतर आपापसात लढाया सुरू झाल्या व बरेचवेळा मातल्या रोगाने या देशाची पूर्ण नासाडी झाली. स्टाइनपर्वचे धर्मोपदेशक व सरदार लोक या संघाचा अनुकूल होते परंतु सामान्य लोक फार विव्द होते. याच वेळाला डॅनिश आरमार बाल्टिक समुद्रात भेद्ये बसले.

दुसरा क्रिस्चियन (१५१३-१५२३):—या राजाच्या कारकीर्दीत स्कॅडेनेव्हियन राज्यार्थ मार्गारेटचे लग्न खरे ठरण्याचा योग आला हातदण राजा करारी स्वभावाचा व बुद्धिमान होता. हा डेन्मार्क व नावेचा राजा असून त्याने स्टाइनची शांति हत्याराच्या जोराने कमी घेऊ. परंतु ह्यांकडोम येथील कतलीमुळे स्वाडिश लोक डेन्मार्कचे कडे देवी बनले. त्याचा हेतु उत्तरेकडील तिन्ही राज्ये एकत्र करून हंवालीगची अपवा कोण्यादि परकीय राष्ट्रांनी दबावदबळ नाहीकी करण्याचा होता. तो धर्मोपदेशकांचे म्हणून कमी समजत असे. पण त्याचे वतने कूर व धरसोडांचे होते.

पहिला फ्रेडरिक व धर्मसुधारणा.—दुसरा क्रिस्चियन पळवल्यावर त्याचा जुलटा पहिला फ्रेडरिक (१५३३-१५३३) गादीवर बसला व चर्चचे पूर्वीचे वर्चस्व पुन्हा स्थापित झाले. प्रथम नवीन राजा तटस्थ होता. परंतु लुथेरियन धर्माची लाट इतकी जोराने आली की, सर्वथे डेन्मार्कमध्ये तिला कोणीच अडथळा करू शकला नाही. हंन्वेल्लेख मुख्य बादशाही चॅपेन नेमले व त्याच्या बारा अनुयायांच्या वक्तृत्वांचे डॅनिश लोकांवर फारच परिणाम होऊ लागला. यावेळी बित्तक्या विषयच्या जाणा रिक्काम्या झाल्या बित्तक्या सर्व राजाने आपापसा पसंतीच्या लोकांना दिशा. स्वतः राजा अत्यार्मी लुथेरन होता. स. १५२७ मधील हुकुमाने दोन्ही पंथाचा (लुथेरन व रोमनकॅथोलिक) बरोबरीचे मानले. क्रिस्चियनने नॉर्वेवर (१५२१) स्वारी केली व काउंटची लढाई (१५२४-२९) झाली. या दोन गोष्टींनी ही धर्मसंबंधी भाषाभाषीची वेळ दिर्गावपर पडली. १५३९ मधील हुकुमाने

असे ठरविण्यात आले की, विषय लोकांचे पारलौकिक व ऐहिक वर्चस्व नष्ट होऊन त्यांच्या जमिनी त्यांच्यापासून हिचकावल्या जातील व लोककल्याणास्तव राजाच्या स्वाधीन केल्या जातील. परंतु लुथरच्या उपदेशाने कॅथोलिक धर्माचे समूळ उचकाटण झाले नाही.

धर्मसुधारणेचे परिणामः—धर्मसुधारणेपासून डेन्मार्कच्या शिक्षणस प्रथम फार थोडा फायदा झाला व डेन्मार्कचे पारमार्थिक जीवन जरी हलक्या प्रतांचे होते तरी राजकीय दृष्ट्या ही धर्मसुधारणा राष्ट्राचा फायदाच झाली. चर्चची मातमत्ता मत्त केल्यामुळे राजाचा दोन रीतीने फायदा झाला. एक तर त्याला कायमचे ठरपत्र मिळाले व दुसरे पुष्कळ मातमत्ता तात्कात येऊन राज्यकारभार फायदेशीर रीतीने चालविता आला. यामुळे तिसऱ्या क्रिस्चियनला आपल्या जमने मागेची शिपायाचा बगार चुकविता आला, आरमार बाढविता आले व अधिकारी लोकांना पुरेसा पगार देता आला त्यामुळे त्याची लायकी वाढून जेवढे क्रिअस, पिअरऑक्स, हेर्लक ट्रील व पिअर स्कॅन सारखे मुत्सदी व दर्यावर्दी निघले. उत्पन्न वाढल्यामुळे डेन्मार्कला उत्तरेकडील सध्यानाचे या (१५४४-१६२९) काळात घुरणारे प्राप्त झाले व डेन्मार्कचे समुद्रावशात वर्चस्व सर्वांनी कपूल केले.

चौथ्या क्रिस्चियनच्या राज्यारोहणप्रसंगी डेन्मार्कची स्थिति (१५८८) —ग्लाहा घरण्यातील राजाच्या कारकीर्दीत स्टाइनची भरभराट होत असताना डेन्मार्क दिवशीदेवच न्यास पावत होते. निवडकेच्या राजाचा नेमणिक दुबळेपणा व शास्ता व शांति याच्यामधाल प्रेमभावाचा जोप ही दोन कारणे या ग्लाहाच्या मुडाकी होती. डेन्मार्कमध्ये राजा सत्तापीडन नसून तो सरदार लोकांच्या रिक्कावचा अहित होता नवीन राजा निवडला जाण्याच्या पूर्वी त्याला नवीन सनद करून घ्यावी लागे या काळाला डॅनिश इतिहासात अँडेल्स्वाडे अधवा सरदारांचे राज्य म्हणतात. राजा व सरदार यांच्या खालच्या लोकांत प्रजा म्हणत. यापैकी घर्षोपदेशक लोक याच्या धर्मसुधारणापासून जमिनी गेल्या होत्या तरी हे रिग्डेगमचे होते हे सरक्षण व चरितार्थ याबद्दल राजावर अवलंबून होते.

नॉर्वे लोकांचे प्रतिनिधी रिग्डेगमध्ये होते व डॅनिश व नॉर्वेजियन व्यापाऱ्यांची फार भरभराट झाली होता. या समाजसोपानांचे शेवटची पायरी शेतकरी लोकांची होती. याची स्थिति फार खालावलेली होती घान्याचे भाव वाढल्यामुळे व कर कायमच राहिल्यामुळे त्याची सात्तातिक स्थिति सुधारली होती परंतु स्वतः शेतकऱ्यांची संख्या कमी झाली होती व सरदार लोकांच्या जमिनावर काम करण्याचे दिवस वाढत चालल्यामुळे ते केवळ गुलाम बनले होते त्यांना कोहीच राजकीय हक्क नव्हते बऱ्याच प्रतिनिधी रिग्डेगमध्ये नव्हते.

चीषा त्रिधियन (१५८८-१६४८).—चीषा त्रिधियन १५८८ साली गादीवर बसला. कोपनहेगन, एल्सिनोर व इतर शहरें येथील बंदरे विस्तृत करण्यात आली. वैधिया-टिक शहराचे राहिलेले हक्क काढून घेतले, व्यापार व उद्योग यंदे सुधारण्याचे निरनिराळे प्रयत्न करण्यात आले. डेन्मार्क बाकीच्या प्रोटेस्टंट संस्थांनचे वैरा होत. कास्पर लडाई संपल्यावर डेन्मार्क व स्वीडन याचा संघट होऊन हे देश पुढे तीस वर्षे शांततेने राहिले परंतु तीस वर्षांच्या लडाईमध्ये या दोन देशांमध्यें पुन्हा लढा उपस्थित झाला व त्रिधियनच्या शौर्यामुळे डेन्मार्कची बाजू राखली. प्रोटेस्टंटच्या तहानें (१६५५) ओसेल व गोटलंड बेटे, व ब्रेस्टलंड व हर्जेडल हे प्रांत कायमचे व हॅलंड तीस वर्षांपर्यंत डेन्मार्कला यावे लागले. वारिष्टिक समुद्रावरील स्वीडनच्या प्रातापासून जकात घेऊं नये अर्हि ठरविण्यात आले.

तिथरा फ्रेडरिक (१६४८-१६७०) :—या तहापासून डेन्मार्कची कारच हळोली होत चालली. परराष्ट्रीय कारभार रामाच्या हातीनून रिग्साडच्या हातात गेला स. १६५७ मध्ये तिथच्या फ्रेडरिकने स्वीडनशी लडाई पुकारली स. १६५८ मध्ये रॉस्किल्डचा तह झाला. या तहानें डेन्मार्कने तीन स्वतंत्रिय प्राप्त, बोनहोम बेट, बाहच व ग्रीव्होसप्रात देण्याचे कबूल केलें, व स्वीडनरिफ्ट सर्व तह मोडून स्वतंत्र जहाजावरील संप कर उठविण्यांत आले. परंतु लवकरच कोपनहेगनचा तह झाला. यानें ग्रीव्होस प्राप्त व बोनहोम बेट परत करण्यांत आलें व रॉस्किल्ड तहाच्या पुढील अटीनून डेन्मार्कला मुक्त करण्यांत आलें.

वंशपरंपरागत राजसत्तेची स्थापना (१६६०) :—या युद्धाचा संपलेल्या लडाईमुळे एक महत्त्वाचा राजकीय परिणाम पडून आला. यामुळे सरदार लोकांची सत्ता नाहीशी झाली कोपनहेगनने सांप्रतिक कामांत मत देण्याचा अधिकार मागितला. राजाचे वचस्व पूर्वापेक्षा वाढलें होतें. नुकत्याच झालेल्या लडाईत दाखविलेल्या धैर्य व कौर्यादि गुणांमुळे फ्रेडरिकची लोकप्रियता अतिशय वाढली होती.

१६६० साली रिग्साड कोपनहेगन येथे भरली व पहिले बिल आलें तें असे की, राज्याच्या पदार्थांवर एक कर बसवावा, व गुरेडारे यांवरहि कर घ्यावा. सरदार लोकांनी या कारबद्दल मोठे मागितली, परंतु धर्मोपदेशक व बर्मेश (नगरबाही लोक) यांचे म्हणणे पडलें की लडाईवर खारखे कर बसवावेत. अखेरीस सरदार लोकांस या विषय संमति देणे भाग पडलें. याप्रमाणे सांप्रतिक प्रधाचा निवास लागला. लडाई नोकराबद्दल दिलेल्या सर्व जहागिरी राजाच्या सत्ते-आली ठेवण्यांत आल्या व यावर कर घेण्याचा व जो जाहज पैसे देईल त्याला आज्ञानें देण्याचा अधिकार राजाक मिळाला. यामुळे सरदारांत सत्ता नष्ट झाली. याच गुमारास हेंच

नन्वेन व फिस्लेफर हेंचनेन यांनी अर्शा सूचना आणली की डेन्मार्कचे राज्य राजाला वंशपरंपरागत यावे. याला “ इन्स्टीमेट ” म्हणत. पण हें रिग्साडने अमिषात फेडळून लाविले. राजानें शहराची शिबंदी दुप्पट केली, शहरातील कबायती लोकांनी दाढागळा देण्यांत आला व त्याच दिवशी राजानें रिग्साडजवळून स्पष्ट जबाब मागितला. रिग्साड शरण आली व १३ आक्टोबर रोजी एका कारनाम्यावर सही करून या संघेनें असे कबूल केलें की खाजच्या संघेप्रमाणे (लोअर एस्टेट) या संघेनेहि राजा व त्याचे वारस यांनी डेन्मार्कचे राज्य वंशपरंपरागत दिलें आहे.

परंतु जरी वंशपरंपरागत राजसत्ता प्रस्थापित झाली तरी देशाचे फायदे रद्द झाले नव्हते. नंतर एक कामठी नेमण्यांत आली तिनें ठरविले की राजाला दाखव्यावयास लावावे व त्यानें करून दिलेली सनद त्याला परत घ्यावी, व राजानें आपल्या व लोकांच्या कल्याणाकरिता एक नवी राज्यघटना जाहीर करावी. ही सनद राजाला परत देण्यांत आली व त्यानें सर्व दर्जांच्या लोकांचा दरबार भरवून जाहीर केलें की, मी खऱ्या वंशपरंपरागत त्रिधन राजाप्रमाणे राज्य करीन व चांगली राज्यव्यवस्था स्थापन करीन. यानंतर मेजबानी झाली. परंतु ‘ राज्यघटने ’ संघ-धाने पुढे काहीच ऐकूं आलें नाहीं.

अनिर्वाचित राजसत्तेची स्थापना :—याप्रमाणे निर्यातित राजसत्तेचे हक्क हळू अनिर्वाचित राजसत्तेत रूपांतर झालें. स. १६६१ मधील इन्स्टीमेट नावाच्या कायद्यानें डेन्मार्क व नॉर्वेचे वंशपरंपरागत राज्य व सर्व हक्क राजाला देण्यांत आले. कोपनहेगन येथे “ कॉंग्लेड ” अथवा राजाचा कायदा पास झाला. राज्य अविभक्त रावणें, धर्म पाळणें, “ कॉंग्लेड ” पाळणें एतद्वांच राजाची कर्तव्ये होती. १६६० सालच्या राज्यकोतोमुळे नावेंचा कायदा झाला. १६६१ साली राज्याची सांप्रतिक व आर्थिक स्थिति जपास-ण्याकरिता एक नवीन कमिशन नेमण्यांत आलें. “ लष्करी जहागिरी ” मोडून “ काऊंटी ” बनविण्यांत आल्या. सरदार लोकांवर कर बसविण्यांत आले. १६६२ साली नॉर्वेमधील शहरांची काही शिथिल हक्क देण्यांत आले.

पाचवा त्रिधन (१६७०-१७९९) :—ही अनिर्वाचित राजसत्ता त्रिधन संस्थानता कायदेद्वारे झाली. त्याच काळांतच परिणाम पुढे दिल्याप्रमाणे झाला :—मध्यम वर्गातील लोकांनी राज्यकारभारातील सर्व अधिकाराच्या भागा प्राप्त झाल्या याचवेळी इस्टे फ्रॅन् राजा लुई यानें नेदरलॅंड घेण्याच्या शरानें स्वीडनशी तह केला, व नेदरलॅंडवर सैन्य पाठविलें. यानंतर बॅल्गियच्या इन्-डरनें डिओपॅलंड यादशहारांनी तह केला व त्यात डेन्मार्कला संमति दाखवाव लागिले.

उत्तरेकडील महायुद्धाच्या वेळचा डेन्मार्कः—यावेळी डेन्मार्कला तटस्थ राहणे कठीण होते. फ्रान्सला मिळाल्यास स्वीडनच्या अंतिम व्हावे लागणार व नेदरलँडचा दोस्तो केळी तर स्वीडनच्या हलकास तोंड यावे लागणार असा पंचात मिफेनफेल्ड पडला. अखेरीस १६७३ साली कोपनहेगन येथे एक तह होऊन असे ठरले की १०००० माणसे व यास लढाऊ जहाजे डेन्मार्कने शायीत व नेदरलँडने थोटी खंडणी द्यावी. स्वीडनला फ्रान्सपासून अलग करण्याचा प्रयत्न मिफेनफेल्ड याने केला व त्याला अँटी फॅचलोगमथ्ये नजर-दस्तावे असे ध्यावा लागला. यामुळे २०००० सैन्य तयार ठेवावे लागले पुढे मिफेनफेल्डची सत्ता नष्ट झाली व डेन्मार्कला फॉन्टेनेब्लोचा तह करावा लागला.

फॉन्टेनेब्लोच्या तहाने फ्रान्स व स्वीडनच्या कायद्याकरिता डेन्मार्कचे नुकसान केले. ४१ वर्षांनंतर हॅनोव्हर व प्रशियाच्या कायद्याकरिता डेन्मार्कने फिह्रन नुकसान घाले. उत्तरेकडील लढाईत स्वीडिश आरमारामुन जर्मन संस्थानाचा बचाव डॅनिश आरमाराने केला. परंतु यापुढील ६००००० रिव्हतजॉलशिवाय डेन्मार्कला काही एक मिळाले नाही. प्रेमेन व ब्रुनेन येथील विशांपाच्या जागा, पोमेरॅनिया प्रांत व रुगेन बेट ही अंशतः हॅनोव्हरचा इलेक्टर व अंशतः प्रशियाचा राजा याना देण्यात आली.

चौथा फ्रेडरिक (१६९९-१७३०):—या राजाने देशाची सांपत्तिक स्थिति सुधारण्याचे बरेच प्रयत्न केले दरपारने विप्लवप्रसारार्थ बराच यत्न केला. राजा गादीवर बसल्यानंतर जर्मनलक्षा बादशाहा शेताशील सर्व शेतकऱ्यांची गुलामगिरीतून मुक्तता झाली.

सहावा प्रिथ्व (१७३०-१७४६):—या राजाने राष्ट्रीय "मिलिशिया" सैन्य मोडून टाकले. धान्याचे भाव उतरले तेव्हा शेतकरी लोक माहेरदेसी गाळे लागले. १७३३ साली एक कायदा करण्यात आला त्यासोपे नऊ लेखाळीस वर्षांच्या दरम्यान प्रत्येक शेतकऱ्याने देशातच राहिले पाहिजे असे ठरविण्यात आले; व मिलिशिया सैन्य पुन्हा जमविण्यात आले.

पाचवा फ्रेडरिक (१७४६-१७६६):—या राज्याच्या कारकीर्दीत व्यापार, उद्योगधंदे व शेती सुधारण्याकरिता बरेच यत्न करण्यात आले. डेन्मार्कचा माल नेआण करण्याचा व्यापार वाढविण्याकरिता, यार्वी स्टेट, नेपेरु, मिओभा यादी काही तह करण्यात आले. तथापि यावेळी शेतकऱ्यांची स्थिति खालावलेल्या होती. १७५७ त नेमेल्स काश्मिनामेन शेतकीवास्तव्यातील पुष्कळ दोष नाहोमि फेले; वंशपरंपरागत पट्टे देण्याची पुष्कळ जमीनदारांनी सुरवात केली; व शेतकऱ्यांची गुलामगिरी मोडून टाकण्यात आली.

सातवा प्रिथ्व (१७६६-१८०८):—महाराष्ट्रीय राज्यकारभार जे. एच्. ड. बनेस्टॉफ व त्याच्यामापुन त्याचा पुतळ्या अँड्रिज बनेस्टॉफ यांच्या हाती होता. याना डेन्मार्कला तटस्थ राख-

ण्याचे धोरण ठेविले. राजा स्वतः अपेवट पंडा होता. परंतु राबबेरी सी. बी. एक. रेव्हेनडो व आंध्र लूज मुडबर्ग बरेच विज्ञानमंडळी पुढे आली.

शेतकरी लोकांचे दारुवाचोचन हाच त्यावेळी मुख्य राष्ट्रीय प्रश्न होता व याचा व्यापारिकरीत्या निकाल लावण्याचे श्रेय रेव्हेनडो यालाच दिले पाहिजे. तफडम (शेतकऱ्यांची गुलामगिरी) मोडून टाकण्यात आली. १८०८ साली धान्याच्या व्यापारावरील कर माफ झाला असे जाहीर करण्यात आले मिओ लोकांना गुलाम करून विकण्याचा व्यापार बंद करण्यात आला व भाषणस्त्रातन्य जास्त देण्यात आले. तरी रशियन बादशहा पॉल याच्या अग्रहावरून मर्यादित सेन्साराशिप (मुद्रणनियंत्रण) स्थापण्यात आले.

नेपोलियनच्या लढाईच्या वेळचे डेन्मार्क व प्रेडवितनः—रशियाची राशामत करण्याकरिता डेन्मार्कची व प्रेडवितनची पहिली लढाई झाली. १८०० साली झारन डॅनिश सरकारला "आर्मंड न्युट्रॅलिटी लीग" (सहस्र तटस्थता) ला संमति द्यावयास लावले प्रेडवितनने आपल्या बवरातील लीगमधील राष्ट्रांच्या व्यापारी जहाजांना जाण्याची मनाई केली; व पार्कर व नेक्सन यांच्या अधिपत्याखाली एक आरमार डेन्मार्कवर पाठविले डॅनिश आरमाराचा मोठ झाला व त्यांना नुकसानकारक तह करावा लागला.

आपला तटस्थपणा कायम राखण्याच्या निरर्था प्रयत्नांमुळे डेन्मार्कचा व इंग्लंडची दुसरी लढाई झाली. इंग्लंडने त्यावर आपल्याशी दोस्तो करण्याविषयी विचारले व पुष्कळ सडक अटी दाखविण्यात आल्या, परंतु राजप्रतिनिधीने त्या अमान्य केल्या. ब्रिटिश आरमाराने तोकाचा मारा करून कोपनहेगनला शरण यावयास लाविले. यानंतर डेन्मार्क नेपोलियनच्या पक्षाला जाऊन मिळाले व त्यापुढील त्याला चांगली शिक्षा मिळाली. कोलचना तहान्वये डेन्मार्कला नावे रिव्हडला देणे आग पडले.

१८१५ नंतरची डेन्मार्कची स्थितिः—यानंतर या देशाची स्थिति फार शोचनीय झाली. धान्याचे भाव उतरले. सहाव्या फ्रेडरिक राजाच्या शेवटच्या दोन वर्षांच्या कारकीर्दीत राजकीय चळवळ पुन्हा उपस्थित झाली. प्रांतिक सभा जलंड, श्लेस्विन, व हॉलस्टेन येथे स्थापित झाल्या व फ्रेडरिक व त्याचा वारस आठवा प्रिथ्व (१८३९-१८६८) यांच्या कारकीर्दीत स्वतंत्र राज्यव्यवस्थेबद्दल चळवळ फार जोरात चालू होती जर्मनीतील राष्ट्रीय मत श्लेस्विन व हॉलस्टेनला स्वतंत्र होण्यास उत्तेजन देत होते आठव्या प्रिथ्वनेन येजलेली व सातव्या फ्रेडरिकने (१८४८-१८६३) प्रचारात आणलेली सवुक राज्यपद्धति प्रशियाच्या सहाय चळवळीस वारणीभूत झाली. व १८५९ साली प्रशियन, ऑस्ट्रियन व डॅनिश सभासदांचे मिळून बनेटेल

आंतरराष्ट्रीय कमिशन नेमून डेन्मार्कला हॉलस्टीनच्या सरकारास शरण जावें लागलें.

मध्यंतरी अर्वाचीन पद्धतीवर पार्लमेंट बनविण्याच्या उद्योगांत डेन्मार्क गुंतलें होतें १८४८ साली असे ठरविण्यांत आलें की, १५२ प्रतिनिधींचें राष्ट्रीय मंडळ स्थापन करावें, यापैकी ३८ प्रतिनिधी राजानें निवडणवे, याच्या सभेस अपर होंजस (लॅंडस्टिंग) म्हणजे व बाकीचे प्रतिनिधी लोकांना निवडून यावे व त्याच्या सभेला लोकसभा (फोर्स्टिंग) म्हणजे. राजाला प्रतिनिधी निवडण्याचा अधिकार नसावा असे क्लिगे-वेईट पद्धतीने म्हणणें होतें. परंतु राष्ट्रीय उदारमतवाद्यांचा (लिबरलस) जय होऊन समानहक्कप्रतिपादक लोकांनाहि बहुमत प्राप्त झालें व १८४९ जून रोजी नवीन राज्यव्यवस्थेला राजाची संमति मिळाली.

जर्मनी व डॅनिश डची — याच वेळी डेन्मार्कच्या परराष्ट्रीय संबंधांमुळे या देशाच्या अंतर्गत राज्यव्यवस्थेस बराच बाध आला. १८५१-५२ मधील फ्रन्च-प्रुशियन (फ्रांसीसी) युद्धास लागून प्रत्येक भागाला स्थानिक स्वातंत्र्य असावें व सर्वसाधारण कारभार पाहण्यासाठी मध्यवर्ती सरकार असावें असे ठरलें. हॉलस्टीन डेन्मार्कला परत देण्यांत आलें. लंडन येथील काँग्रेसमध्ये डेन्मार्कची अविभक्तता स्थापित करण्यांत आली, व प्रिन्स ख्रिश्चनला गादीचा वारस ठरविण्यांत आलें.

राज्यपद्धति — सन. १८५५ मध्ये (सर्वसाधारण) मध्यवर्ती राज्यपद्धतीचा प्रसार करण्यांत आला. रिंगझाड (पार्लमेंट) मधील डचीचे नवीन प्रतिनिधी या पद्धतीच्या विरुद्ध होते व त्यांना जर्मन संस्थानिकांचें पाठबळ होतें. १८५७ साली कार्ल फ्रिड्रिख होल हा मुख्य प्रधान झाला. यानें जर्मन संस्थानिकांना सात वर्षेपर्यंत चालुयानें घुलविलें परंतु १८६२ साली राजाच्या आह्वानान्म्यानं मध्यवर्ती राज्यव्यवस्थापासून हॉलस्टीन राज्य तितकें अलग दूरण्यांत आले. पुढच्या वर्षी डेन्मार्क व डॅनिश डचीत मध्यवर्ती राज्यव्यवस्था स्थापन करण्याबद्दल विले यानें रिंगझाडमध्ये आणला. या सुमारास सातवा फ्रेडरिक राजा मेला व त्याच्या गादीवर नववा फ्रिड्रिख बसला. यानें प्रजेला संतुष्ट राखण्याकरिता या विलेला संमति दिली व १८ नोव्हेंबर १८६३ साली नवीन राज्यपद्धतीला कायद्याचे स्वरूप प्राप्त झालें. यामुळे पुढे डॅनिश युद्ध उघडिल्यास झालें. डेन्मार्कसंबंधी या प्रश्नाचा निकाल १८६४ मधील शिष्टाचारच्या तहाने लागला व या तहान्वये डॅनिश व हॉलस्टीन या दोन्ही डची (जहागीरी) डेन्मार्कच्या ताब्यातून कायमच्या गेल्या. यानंतरच्या वर्षातील डॅनिश राजकारभाराचा मुख्य विषय म्हणजे 'फोर्स्टिंग' व 'लॅंडस्टिंग' मधील तंटे हा होय हें आढळणें १८७२ त घुल झालें व सर्व जहाल उदारमतवाद्यांचा युनायटेड टेन्ट नांवाचा एक पक्ष होऊन त्याने सरकारविषयी आक्षेप

प्रदर्शित केला व बजेट नामंजूर केलें. १८७५ मध्ये जे. वि. इस्ट्रप हा मुख्य प्रधान झाला. यानें जमाबंदीची प्रथा नवीन आपल्या ताब्यात ठेविली व राजा लॅंडस्टिंग व देशातील काही लोक याच्या आध्याच्या बळावर यानें लॅंडस्टिंग, व फोर्स्टिंग यांच्यामधील समेट करणें व युरोपातील राज्यांत लडाई उपस्थित झाल्यास डेन्मार्कला आपली तटस्थवृत्ति कायम राखतां बाकी म्हणून फौज वाढविणें ही दोन कामे करण्याकडे त्याने आपलें सर्व लक्ष लाविलें. १८७९ सालच्या निवडणुकीमुळे जहाल उदारमतवाद्यांमध्ये वरीच फूट पडली व त्या कारणांमुळे इस्ट्रपला ' सैन्य व आरमार संरक्षणविल ' व ' नवीन लष्करी पोन्लकोड ' पास करून घेता आला

१८८१ सालच्या निवडणुकीनंतर जहाल उदारमतवादी लोकांच्या निरनिराळ्या पक्षांची एकजूट होऊन सरकारला जोराचा प्रतिकार होऊ लागला. तरी इस्ट्रप हा मुख्य प्रधान होता त्याच्या मते यावेळी डेन्मार्कला उराणमतवादी प्रधान-मंडळाची फार गरज होती जेव्हा रिंगझाडने बजेट नामंजूर केलें तेव्हा त्याने राजाला तात्पुरता पैशाचा हुकूम काढण्याची सलाह दिली व पुढे हि उपाय उपाय वेळी पैशाची गरज लागे त्यात्यावेळी जसेच हुकूम काढील असत. स १८८६ मध्ये युनायटेड पक्षानें सरकारशी तडजोड करण्याचें योजिलें व १८९४ साली फोर्स्टिंग आणि सरकार व लॅंडस्टिंग यांच्या मध्ये समेट होऊन इस्ट्रपचे प्रधानमंडळ मोडलें. १८९४ साली समेट झाला होता तरी फोर्स्टिंग व लॅंडस्टिंगमधील तंटे डॅनिश राजकारणात बारांवार दिसून येतात असेत. स. १९०१ त लेफ्ट पक्षाचें प्रधानमंडळ बनलें. त्याने जर्मनीशी सल्ला केला. १९०६ साली ख्रिश्चियन राजा वारला व त्याचा मुलगा आठवा फ्रेडरिक गादीवर आला.

आधुनिक इतिहास — १९०८ त ख्रिस्तेनस व त्याच्या मंत्रिमंडळानें राजांना दिला व त्या बाबी नीलस नीलगाई व त्याचा मकाळ पक्ष अधिकाराकडे झाला. या पक्षाच्या अमदानीत राष्ट्रसंरक्षणाचा प्रश्न प्राप्त झालेन पुढे येऊन त्याच्यावर मोठी रणे मासल्यामुळे नीलगाईच्या मंत्रिमंडळाला राजीनामा द्यावा लागला; व फोर्टहोल्स्टीन लेडेबर्ग हा प्रधान झाला. याच्या अमदानीत राष्ट्रसंरक्षणाचा प्रश्न मंडीला स्थापन सैन्य व आरमार यांची वाढ व्हावयाचे ठरलें. कोपनहेनमच्या संरक्षणासाठी आरमाराची खर्चत सवारी करावयाची व इतर सैन्याची संख्या १९२२ च्या आठ कमी करावयाची असेहि ठरवण्यांत आलें. अशा रीतीने होल्स्टीनने या क्षिप्र प्रथाची निव्वेष्टा लावली. पण फोर्स्टिंगमध्ये या पक्षाला बहुमत नसल्याकारणानें याचा इतर प्रश्नांच्या बाबतीत पराभव होऊ लागल्यामुळे होल्स्टीनला प्रधानपद घोडणे सांग पडलें व त्याच्या बदली झाले या पॅरेडल पक्षाच्या पुढांनानें आपलें मंत्रिमंडळ बनविलें. पण त्याच्या पक्षाला देशाला पुरेसे मताधिक्य नव्हतें त्यामुळे याच्या पक्षाचा कार्यक्रमाहि याला अमसलत

आणतां आला नाही. डेन्मार्कची शासनपद्धति लोकसत्ताक असावी असे या पक्षाचे म्हणणे होते व तथा प्रकारचे एक विल या पक्षाचे राष्ट्रमते आणले. पण या विलाचा अर्थबद्ध निष्कारणाकारणाचे सहाले व त्याचा एक पदग्रस्त झाला व मवाळपक्ष पुन्हा अधिकारास उभा झाला. या मवाळ पक्षाचे धुरीणाचे हेसत बर्तसेन याच्याकडे आले १९१२ साली मे महिन्याच्या १८ व्या तारखेस फेडरल राभा सभेस पावल्यामुळे त्याच्या मार्गा दशा या विधियन हा राज्यार बसला. रॉडिकल व सोशियालिस्ट पक्षाच्या सहान्याने बरेधन याचे शासनपद्धतीत बदल करण्याचे विल पुन्हा चर्चेवरिता पुढे आणले, पण लंड्रिस्टम उर्फ बरिष्ट सभेमध्ये सरकारी मतांचे प्राबल्य असल्यामुळे या विलाचा कायमचा काहीच विकास लागला नाही, त्यामुळे पुन्हा निवडणुकी झाल्या व फोकरिस्टम उर्फ खालच्या कायदेमंडळात रॉडिकल व सोशियालिस्ट पक्षाचे बहुमत झाले, पुन्हा सहाले हा प्रघान झाला व त्याने हे विल चर्चेवरिता पुढे आणले. पुन्हा सरकारी पक्षाने शाला कसून निषेध केला; तेव्हा डेन्मार्कसरकारने लंड्रिस्टम सभा बरखास्त करून टाकली. पण इतक्यात महायुद्ध सुरू झाल्यामुळे या विलाचा विकास लागणीवर पडला महायुद्ध सुरू झाल्यामुळे डेन्मार्कला आपल्या राज्यवर संकट ओढवणार अशी भासली बाहेर लागली. यासाठी डेन्मार्कने आपले फौज गोळा करायला आरंभ केला. डेन्मार्कने या युद्धात तटस्थ रहावयाचे ठरविले. महायुद्धामुळे डेन्मार्कवर अर्थिक दृष्ट्याही बराच परिणाम होईल या भीतीने, आन्याचा तुटवडा होऊ नये व नष्टता होऊ नये यासाठी, अमेरिकेपासूनच डेन्मार्कने धान्याचा संप्रह ८०००००० मुद्रात केली व धान्याच्या किमती ठरवून टाकल्या. त्याचप्रमाणे सुपधाने राष्ट्रशाही घडाने बांधून दोन्ही पक्षांना तूत ठेवण्याचे डेन्मार्कने धोरण ठेवले; व अशा रीतीने या महायुद्धाच्या कवाटीतून डेन्मार्कने मोठया शिताफीने आपले रक्षण करून घेतले.

महायुद्धापासून आपल्या राष्ट्रास विशेष धोडा नाही. अशी खात्री करून घेताने पुन्हा प्रधानमंडळाने शासनपद्धतीत सुधारणा करण्याचे विल पुढे आणले. लंड्रिस्टम मधील हुजूरपक्षाचे प्राबल्य कमी होत असल्यामुळे हे विल मंजूर होण्याला कारणी अडचण पडली नाही दोन्ही कायदेमंडळात हे विल पास झाल्यामुळे राजकीय खल मजुरी दिली. यासुळे दोन्ही कायदेमंडळाच्या निवडणुकीच्या साबरीत मतदाराना सारख्याच अशी लागू झाल्या. स. १९१६ च्या एप्रिल महिन्याच्या ११ व्या तारखेस न्याय-याल्लास सुधारणा पद्धत आणण्याचा ठराव पास होऊन त्या ठरावान्वये न्यायशास्त्राची व कार्यकारीमंडळाची कारकत झाली. फौजदारी व राजकीय दप्ते, गुजरच्या साहण्याने चालवत असे ठरविण्यात आले व अपघाताबद्दल विम्याचा कायदा पसर होऊन मजुरांच्या बाबिताबद्दल त्याचा

विषय मालकीने उतरावयाचा असे ठरविण्यात आले. १९१६ सालपर्यंत राज्यकारभार सुरूवात चालला होता. व डेन्मार्कच्या राजाने व त्याच्या सहाय्यार मंडळाने अमेरिकेशी तह करून डेन्मार्कच्या तान्यात असलेली वेस्टइंडीज वेटे अमेरिकेकडून १९०८ साली होकर मोबदला घेऊन घावयाचे ठरविले. यामुळे सर्व डेन्मार्कवर मोठी खळबळ उठून गेली. वेस्ट इंडीजचा प्रथम महायुद्ध संपेता तहकूब ठेवला असे लोकाना व कायदेमंडळाने नाहीर केले. पण राजाच्या विनंतीवरून सर्व पक्षामध्ये समेट होऊन, लोकान्या मताने या प्रधाचा निकाल लावण्याचे ठरविण्यात येऊन लोकाना आपसुघीने राजाच्या मोदबदीलातर वेस्ट इंडीज वेटे विक्रीवयाचे ठरविले. अशाच प्रकारे लोकामध्ये खळबळ उठवून टाकणारा प्रथम म्हणजे आइसलंडमधील होय. आइसलंड हे डेन्मार्क-पासून स्वतंत्र होऊ पहात होते व तेथील लोकाना आपली स्वातंत्र्याची चळवळ वेळाने चालविती होती. डेन्मार्कमधील हुजूरपक्ष याला विरुद्ध होता पण इतर पक्ष आइसलंडला स्वातंत्र्य देण्याला अनुकूल होते. शेवटी १९१६ साली अॅक्ट ऑफ यूनिशन पास होऊन त्याअन्वये आइसलंडला साम्राज्यान्तर्गत स्वराज्य देण्यात आले. आइसलंडचे परराष्ट्रीय धोरण मात्र डेन्मार्कवर अवलंबून असावे व या अॅक्ट ऑफ यूनिशनचा मर्यादा १९४० सालापर्यंत असावी असे ठरविण्यात आले. १९१७ सालापासून इतर राष्ट्रांमार्फत डेन्मार्कमध्येही अन्नाची टंचाई जाणवू लागली पण डेन्मार्क सरकारने यासंबंधी पूर्वीपासूनच खपारदारी घेतल्यामुळे लोकाना ही टंचाई कारणी जाणवली नाही. १९१८ साली नवीन निवडणुकी झाल्या त्यात रॉडिकल व सोशियालिस्ट पक्षाचे बहुमत झाले महायुद्धाच्या तहकुबीनेतर डेन्मार्कने आपल्या वेग्याला रक्षा दिली दोस्ताचा या महायुद्धात गय झाल्यामुळे, स्लेखरिग हा प्रात जर्मनच्या ताब्यात होता तो परत मिळविण्याची डेन्मार्कने खदपड सुरू केली शांततापरिपदे-पुढे हा प्रथम चर्चेला निघून उत्तर स्लेखरिग प्रात डेन्मार्कला देण्यात आला. ग्रयस्लेखरिगमधील लोकाना डेन्मार्कच्या विरुद्ध मत दिव्यामुळे तो प्रात मात्र डेन्मार्कला मिळाला नाही. उत्तर स्लेखरिग प्रात डेन्मार्कच्या ताब्यात आल्यानंतर नवीन निवडणुकी झाल्या त्यात मवाळ पक्षाला बहुमत मिळाले व कोलमार्डे हा पुन्हा मुख्य प्रधान झाला.

हे विषय आ पा —डेन्मार्कमधील संप्रत्येची सध्या स्वरु-नची मापा या मूळ भाषेपासून निघाली तिच्यापासूनच निघालेली असून त्या दोर्षांवीही जनते जुनो स्वीडिनेशियन भाषा ही होय. ही स्वीडिनेशियन भाषा अद्यापि थोड्याफार फरकाने आइसलंडमध्ये आहे आणि इ. सन १९०० पर्यंत सर्व स्वीडिनेशियन व वावेंचे वाक्य स्याच भाषेत निर्माण होत होते. या जुन्या सांप्रदाय अजीकडील जॅनिस भाषा स्वतंत्र निर्माण होण्याला प्रथम लो जर्मन भाषा व नंतर इत्य जर्मन भाषा यांचा परिणाम कारणीनूत झालेला आहे.

१२ व्या शतकापासूनच हा फरक पटण्यास सुरवात झाली. भाषेची वाढ परिपूर्ण होण्याच्या एकंदर काळाचे चार विभाग पडतात. पहिल्या १३००-१३५० दरम्यानच्या काळात प्रथम शब्दांची रूपे वगण्याच्या नियमांमध्ये थोडथोडा फरक पडू लागला. दुसऱ्या १४०० पर्यंतच्या काळात स्वराच्या पद्धतीतील फरक कायम होत गेला आणि क्रियापदाच्या रूपांमध्ये संपिपणा येत चालला. तिसऱ्या १५३० पर्यंतच्या काळात जर्मन भाषेचा जनिद भाषेवर पूर्ण पगडा बसून धर्म-सुधारणेच्या वेळी त्याचा शेवट झाला. शेवटी चवथ्या (१५३० ते १३८० च्या) काळात हे वाढीचे काम सडीस जाऊन सांप्रतची डॅनिश भाषा तयार झाली.

[संदर्भग्रंथ—डेन्मार्कस रिगेस हिस्टरी (कोपनहेगन १८९८-१९०१), आर. निस्वेट वेन—स्वाडिनेव्हिया (१९०८), एन्. वॉटेमघर—डेन्मार्क (१९०१), अडोल्फ डिटलेव्ह जॉर्जेन्सन—हिस्टरी आफ् द लियेर (१८९८); सॅल्को—गेस्टा डॅनोरम (१८८९), लुडविग होलबर्ग—वॉंग ऑग डेनहोफ (१८९५), पॉल फ्रेडरिक वारफोर्ड—डेन्मार्क हिस्टरी १३१९-१५३६ (१८८५), नील्स पीटर जेन्सन—डेन अँडेन स्लेस्वग फिग, एस. एन्. मीरिटरसेन—हॉर फॉर्पेटिंगज हिस्टरी (१८९८)]

बा. झ. य.—डेन्मार्कमधील सर्वात जुना ग्रंथ म्हणजे एका इंग्लिश मॅनने नूढ साधूकडे जॅटिन भाषेत लिहिलेले चरित्र हा होय. डेन्मार्कमध्ये आणखी कित्येक लटिन लेखक होऊन गेले असून त्यांच्या ग्रंथांपैकी डेन्मार्कसंबंधी यशस्वी वा व इतिहासवशा लिहिलेले ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत.

११ व्या शतकापर्यंत डेन्मार्कमध्ये देवी भाषेत वाढूनच होण्यास सामान्यपणे सुरवात झाली नव्हती. जुने जुने कायदे-लेख उपलब्ध आहेत. त्यावर १३ व्या शतकापासूनचे सन आढळतात. १३ व्या शतकातला वैद्याकावरील फक्त एकच ग्रंथ हार्व्हस्टेगने लिहिलेला ह्यात आहे. डॅनिशमध्ये लिहिलेल्या एका राजाशापनावर १३८९ हा सन आढळतो; आणि स. १३९५ मध्ये लिहिलेला कॉस्मार येथील एकीकरणाचा कायदा (अॅक्ट ऑफ यूनियन) हा १४ व्या शतकातील अत्यंत महत्त्वाचा लेख होय. तथापि १३०० ते १५०० च्या दरम्यान रचलेल्या गेलेल्या सुमारे ५०० कवितांचा उर्फ डॅनिश पोवाड्यांचा संग्रह हाच माध्युगातील डेन्मार्कची अत्यंत अमूल्य देणगी होय. या कवितांच्या कथासंबंधी आन आपणांस काहीच माहिती नाही; पण त्यात 'शिष्ट-ल-रिक्त' युगातील प्रत्येकी योद्ध्यांच्या व रमणीय युवतांच्या सादृश्या अगदी अलुप्रीम पण बहुधा अत्यंत सुंदर भाषेत वर्णन केल्या आहेत. त्यातील कित्येक विषय जुन्या पुराणातील आहेत; काही कितती दंतकथांतील आहेत व पक्कळ राष्ट्रीय इतिहासातील आहेत. त्या पोवाड्यांची भाषा १६ व्या व १७ व्या शतकातील अहे व ती सर्वोपरिपर्यंत बदलत गेली आहे अगदी आधुनिक षगली आहे. ते पोवाडे

खंडाः प्रसिद्ध होता होता १८८३ साली पाच भागांमध्ये मुंडव्हिगरने प्रसिद्ध केले.

१४९० साली प्रथम कोपनहेगन येथे गॅटफीडने छापखाना काढला. तो त्याने वेस्टफॅलियाहून आणिला होता. नंतर पाच वर्षांनी त्यातून पहिले डॅनिश पुस्तक छापून निघाले. ते पुस्तक म्हणजे डेन्मार्कचा पंचमय इतिहास होय. त्यात १ व्या खंडात यूनानचा स. १४८९ तील मृत्युपर्यंतची हकीगत आहे. १५०६ साली कोपनहेगनच्या युनिव्हर्सिटीची स्थापना झाली मिकेलसे 'कुमारी मेरीची मुलावमाला,' 'सृष्ट्युत्पत्ति,' व 'मानवी जीवित' ही पुस्तके १५१४त प्रसिद्ध केली. याबरोबरच जॅटिन ग्रंथ मात्र पुष्कळच झाले डॅनिश वाङ्मयाला खरे उत्तेजन धर्मसुधारणेच्या चळवळीमुळे मिळाले पेंडरसेन हा डेन्मार्कमधील पहिला विद्वान मनुष्य होय याने अनेक स्तोत्रे, (साम्भ), न्यू टेस्टामेंट व वायबल यांचे भाषांतर केले. धर्मसुधारणेच्या चळवळीतील अत्यंत उत्तम वक्ता व उपदेशक ठबुलस यानेहि धर्मग्रंथांचे भाषांतर व स्वतंत्र उपदेशां पर मोठी लिहिण्याचे काम केले आहे. तद्विषयक वैयक्तिक पक्षांमधील उत्तम विवादपट्टे हेल्सेसेन याने सुधरविद्वद स्नोडनच्या पहिल्या गुटेनबर्गच्या बारा धार्मिक प्रश्नांना उत्तर दिले आहे व 'स्किपी कानिबल' म्हणून इतिहास-वशा एक पुस्तक लिहून त्यात ऐतिहासिक प्रसंगावरील मतेहि प्रदर्शित केली आहेत लुडफीडने डेन्मार्कच्या राज्याची यखर १० भागात प्रसिद्ध केली आहे.

धर्मसुधारणेपूर्वी नाटके क्वचित झालेली आढळतात. त्यात स्थेनचे 'कोटव्हॅन्डिंग' (वैशाचा बरल), हॅनेसेनचे 'दि फेथलेस बार्ड' (स्वरिणो छी), 'दॅचचे कॉम सॅलोमन्स व्हिल्डिंग (सॅलोमन राजाचा राज्यभिवेक) व सॅम्सन्स फॅगतेल (सॅम्सन्सचा तुरुंगवास) आणि कॅरिंग व्हिल्डिंग (कृपण पापी मनुष्य) वगैरे नाटके प्रसिद्ध आहेत. शिवाय झॅसेन, अरेपो, वगैरे कवी व थॉट व उत्केल्ड या लेखिका प्रसिद्ध आहेत. डॅनिश वाङ्मयाचा प्राथमिक काळ १७०० च्या सुमारास संपतो; त्या काळातील किंगो व प्रोसेन हे अत्यंत कवी होते. किंगोची भाषा सुंदर व सुलभ असून तिच्यामध्ये मोहक कल्पनाशक्ति होती. आधुनिक डॅनिश वाङ्मयाचा पाया हालबर्ग (१६८४-१७५८) याने घातला. त्याच्या कित्येक ग्रंथांतील चित्ताक-प्रेकता अद्याप कायम आहे. इतिहासकार या नात्याने त्याची ख्यातीपद्धति सोमकी व ओमस्वी, त्याची वृत्ति तरुणविवेचक आणि माहिती अगदी विनम्र आहे. त्या काळाच्या मानाने तो अत्यंत मुंढकृत मनुष्य असून शिवाय अत्यंत व्ययहार-कुशलहि होता; व त्यामुळे अवशिष्ट मानवजाती हाटपट शिक्षण मिळून कायदा कथाने होईल, हे तो स्पष्ट जाणत असे. त्याने आपली तेहेतीस नाटके मॉलियरने पोडेबहुत अनुकरण करून लिहिली असून त्यांच्यायोगाने डॅनिश वाङ्मयात अतिशय महत्त्वाची भर घातली आहे.

होलबर्गच्या अनुयायांचा म्हणून स्वतंत्र असा एकहि संप्रदाय उरी निघाला नव्हता, तरी त्याच्या प्रथांचा जोहोकाडे तत्काल परिणाम दिवू लागला. कॉपनहेगन युनिव्हर्सिटी-प्रमाणे ग्रॅमने स्थापन केलेला डॅनिश रॉयल अकेडमी ऑफ सायन्सेस, लंगरेकीचा डॅनिश भाषासुधारणारी सोसायटी यांना व कायदेशास्त्राचा लेखक होईर, प्राणिशास्त्राचा पॉटोपॉडन या व इतर अनेक विद्वानांनी ५ व्या फेब्रिकचा चांगला राजाभय असे. यानंतर फ्लोपस्टॉक नाराचा प्रसिद्ध जर्मन कवि कॉपनहेगनला येऊन राहिला. त्यानें ललितकलाकरितां सोसायटी काढली व मोठारया देणया मिळवून उत्तम लायक लोकांना काव्यादि लेखनाबद्दल मोठमोठी वक्षिसें देण्याचें सुरू केलें.

राष्ट्रात्मक काव्याचें पुनरुज्जीवन:—स १७४२ ते १७४९

च्या दरम्यान म्हणजे प्यावेडी होलबर्गचा लेखनव्यवसाय अगदीं शिखराला पोहोचला होता अशा काळांत अनेक कवी जन्माला आले व त्यांनी आपल्या काव्यांनी वाङ्मयात उत्तम भर घातली. त्यांपैकी वेसेल व एयाल्ड यांनी ओगस्टी प्रचारचना करून व आपल्या अल्पायुष्यक्रमात हालअपेष्टा सोडून नवीन पिढीचें लक्ष्य वेधिलें एवाल्डसारखा कवि तर सर्व युरोपमध्यहि १८ व्या शतकात कवितेचं झाला असेल. होलबर्गनंतर ब्रह्मेष्टेरची दु.उपपर्वणारी नाटकं डेन्मार्कमध्यें फार होती अशा वेडी वेसेलनें एक 'लव्ह विदाउट स्ट्रॅकिंग' नावाचें फ्रेंच धर्तार नाटक लिहिलें, त्यानें केवळ जादुसारखा परिणाम होऊन फ्रेंच नाटकें व इटालियन नाटकां सुद्धा होण्याचें भाजीवात बंद झालें; व प्रत्येक नाटकप्रयोगाला राष्ट्रीय वळण लागून धी प्रयोग डॅनिश भाषेंतच होऊ लागला. जॅपिरा म्हणजे संघीत नाटकाची उर्णाव हार्टमननें व देशी गवयांनी नाटकें करून भरून काढली वृत्त, मिमन वगैरे लेखकांनी 'मिस्टिकल आवडवैर' नावाचें सौंदर्यशास्त्रविषयक मासिक उत्तम रितीनें चालविलें होतें. दुसरे किलेक कवी नॉर्वेमध्ये जन्माला येऊन कॉपनहेगनला अभ्यासक्रम संपल्यावर त्यांनी मोटमोठे पर्वत, नद्या वगैरे विषयदत्त पृष्टि-सौंदर्ययुक्त विषयावर कविता लिहून डेन्मार्कसारख्या खट देशातील लोकांना नवीन गोडी लावून दिली. आता त्याच्या काव्यप्रवाहानें नासजियन लोक हक्क सांगू लागले आहेत, परंतु मूळ त्यांनी डेन्स लोकाकरिता प्रथ लिहिलेले असल्याकारणाने डॅनिश वाङ्मयातच त्या प्रभावी गणना केली पाहिजे.

त्यावेळच्या गद्यप्रयत्नांमध्ये वैद्यप्रयकार टोक, इतिहासकार सूडम, य तत्त्ववेत्ता ड्रेस्ची, वगैरे प्रयकार होऊन गेले. काव्यलेखन मंदावले पण गद्यप्रय नांगले निर्माण होतें लागले. राह्येक यानें गीत वादक्य व नाटक लिहिली. मून हा भूगोलकार, औलकसेन हा प्राणिशास्त्र व अर्थशास्त्रकार, व्हेरय हा भाषा-वाङ्मयतिहासकार, एंजलस्टोपट हा इतिहासकार, मिन्स्टर हा देशरविज्ञानवेत्ता वगैरे विद्वान गद्यप्रयकार होऊन गेले. अद्भुतकथालेखनाची चळवळ सुरू

होण्याच्या सुमारास बॅगसेन नामक डेन्मार्कमधील सर्वोच्च विनोदी कवि झाला; सर्व डेन्स लोकांत आपोरोधिक व विनोदी कविता लिहिण्यांत त्याच्या तोंडीचा दुसरा लेखक नाहीं.

अद्भुतकथालेखनप्रवाह (रोमॅंटिसिझम):—१९ व्या शतकाच्या आरंभी तत्त्वज्ञान व काव्य या वाङ्मय-प्रांतात एक नवीनच प्रतिभा चमकू लागली ती मूळ जर्मनीत उत्पन्न होऊन सर्व युरोपमर पसरली व त्याबरोबर तिनें डेन्मार्कमध्यहि प्रवेश केला व तिचा परिणाम डेन्मार्क-इतका जलद व उज्ज्वल दुसऱ्या कोणत्याहि देशात झाला नसेल. डेन्मार्कमध्ये एक नवीन कविर्वा उदयास आला, त्याची प्रसिद्धि युरोपातील सर्व देशात झाली, इतकंच नव्हे तर कोणत्याहि देशात किंवा कोणत्याहि युगात मान-मान्यतेस बढण्यासारखेच ते कवी होते त्याच्या उदयाबरोबर उत्कृष्ट काव्यरचनेपुढें इतर सर्व वाङ्मयशाखा मार्गे पडल्या, व कवितेबद्द-लेखनकलेतील कौशल्य अगदीं शिखरास पोहोचलें या कथांतील पहिला जर्मनीत जन्मलेला स्टॅव्हल्ड होय. याची कविता फार रसाळ व नवीन शब्दांय-सोपात भरून आहे त्यानंतरचा ओह्लेनस्लेगर हा डेन्मार्कमधला सर्वप्रथम कवि होय त्यानें आपल्या देशबाध-वामध्ये आपल्या प्राचीन स्कीनेन्डियन राष्ट्रीयत्वाची नागृत्त करून दिली ओह्लेनस्लेगरनंतर जलडवर झिचर हा 'ए व्हिलेज सेक्चरन' स वायरी', दि स्विनिंग रुम' वगैरेचा कर्ता, इमेसन हा वाल्डर स्कोटसा खा एतिहासिक अद्भुत गोष्टी लिहिणारा, हावर्ग हा टीकाकार, त्याची आई बॅरोनेट गिलेबर्ग-इन्हेनस्वॉर्ड ही कादंबरीकर्ता, बॉडचर हा गीतकार व या वर्गातील शेवटला हेडस हा उपहासात्मक व विनोदी लेखक इत्यादि प्रयकार होऊन गेले

या अद्भुतकथालेखन काळातील सर्व मोठमोठे कवी दोर्वागुपी होते ही गोष्ट लक्षात घेण्यासारखी आहे. अड-रसन यानें १८२९ सालीं एक फेअरोटेल्स (कल्पितकथा) चा भाग प्रसिद्ध करून पुढे दरसाळ नाताळच्या सुमारास एक किंवा दोन गोष्टी प्रसिद्ध करण्याचा क्रम आननम चालविला. फे. सुडर याचा पौराणिक व इतर नाटकें, गीतें, आनन्दपर्यवसायी काव्ये, वॅल्नस नावाचें शोचपर्यवसायी नाटक ही फार उत्तम असून त्यात त्याची अगाध कल्पना-शक्ति व व्यापक प्राश्नशक्ति दिसून येते. या काळात डेन्मार्कमधील वाङ्मयावर कवींचा पूर्ण पगडा घसलेला होता. तज्ज्ञ विद्वान हा भाषाशास्त्रज्ञ, अँडर हा वनरक्षि-शास्त्रज्ञ व पुराणवस्तुशास्त्रज्ञ, मोल्बेक हा कोशकार, वगैरे विद्वान त्याच काळातील आहेत. तसेच कॉर्गमार्डे हा तत्कालीन प्रसिद्ध तत्त्ववेत्ता आहे. वैयक्तिकपारया उत्तम भाषातत्त्वार फेओर्सेम व आनन्दपर्यवसायी नाटककार व डॅनिश रग-सूचीचा इतिहासकार ओव्हरस्ट्री हे नाट्यशास्त्रेतील लेखक होत याशिवाय अद्भुतकथालेखनकाळ व तदनंतरचा

काळ यांच्या इरम्यान ऐतिहासिक कादंबऱ्या लिहिणारा स्त्राल्ड, उल्लूट नाटक लिहिणारा हॉस्टरप, तत्त्ववेत्ता नील्सेन, वंगरे ह्युजन् गेले

निसर्गवादित्व (नॅचरलिझम) :—काव्यनिक काव्य-याच्या बाटीला १९ व्या शतकातचार्थीन निश्चित स्वरूप येत चालले. अद्भुत-कथा-लेखन-काव्यांतील कवींच्या मृत्यू-दरानेच ती लेखनपद्धतीहि बंद पडत चालली. व काव्यनिकमध्यवर्थाच्या (आयडिअलिस्ट) जगां वेवे लेखक आले. त्यांना निसर्गवादी असे नाव आहे. त्यांचा बोदा फ्रॅच वाढ्मयाकडे होता. त्यांपैकी डॅक्मन (१८४६-१९०८) याने आपल्या स्वतःच्या समुद्रसफरीतील अनुभवाच्या आधारावर अनेक गोष्टी लिहिल्या. स्कॅन्डिनेव ' कॅप्टेन लाइफ ' व ' विंदाट ए सॅटर ' ही पुस्तके, व मोपॅंश टर्न ' लिथल फोक ' ही कादंबरी प्रसिद्ध केली. या निसर्गवादी उर्फ सत्यवादी (रियॅलिझम) पंथात गेलेरप, फॅम, व्हेडस, बॅग वगैरे होऊन गेले. नॅल्सेन याने अनेक सुंदर पण काजील शृंगारिक गोष्टी लिहून कुप्रसिद्धि मिळविली या निसर्गवादाच्या काव्यात पूर्वीच्या काळातील पद्धतीवर लिहिणारे कित्येक निघालेच.

सन १८८५ ते १८९२ मधील काळ हा डॅनिश वाङ्मयातील संक्रमणकाळ होय. सौपर्यंत सर्व प्रमुख लेखकांनी निसर्गवादित्व हेंच सर्व कथूळ झालेले होते. स १८८५ च्या सुमारास डॅक्मन नावाच्या त्यावेळी पहिल्या नेहरू असलेल्या कवीने प्रचलित तत्त्व धुग्राहून देऊन उपद्रवणे पुराणवादित्व पत्करले आणि राष्ट्रीय देशभक्तीचे पोरण स्वीकारले. हळूहळू होतकळ लेखकांपैकी कित्येक त्यांना येऊन मिळाले. परंतु काही व्हॅडसच्या निसर्गवादित्वाला चिभून राहिले. या संक्रमणकाळातील लेखकांमध्ये प्रसिद्ध गॅपेरिडन हा फारच गौरदार कादंबरीकार होऊन गेला. डॅनिश समाजाचा निव्वळ सभ्यवादिताचा कंटाळा आल्याकारणाने या मधील पंचाची बरीच चढा होऊन लागली. डॅक्मनचे जॅमिन्सेन, फोन्स, श्पेन वगैरे अनुयायी निघाले.

नाट्यकलेची बरीच काळ डेन्मार्कमध्ये भरभराट चालू होती. मुद्दम थिएटरात नवीन नाटकाकारांनी संधि मिळत असेच; पण शिवाय डॅनिश लोक या कलेचे विशेष शोकी असल्याकारणाने खासगी दिवाणघान्यातून व खासगी थिएटरातून प्रयोगांत भरपूर संधि मिळत असे. डॅक्मननेच कितीएक अद्भुत नाटके राष्ट्रीय दंतकथाच्या आधारावर लिहिली होती आणि वर उल्लेख केलेल्या बहुतेक लेखकांनी व कवींनी नाटके लिहिण्याच्या कमी अधिक प्रयत्न केला आहे. ईश्वरविज्ञान या विषयामध्ये गेल्या काळातल्या क्लोडन, मार्टेन्सेन यांच्या योग्यतेचा एकहि लेखक निघाला नाही. परंतु इतिहासविषयांत मात्र डॅनिश लोकांचे फार प्रयत्न चालू होते. स. १८८० मध्ये स्टॉनस्ट्रॅप याच्या श्रामुल्या-याची अनेक तरुण लेखकांनी डॅनिश इतिहासाच्या साध-

नांचे संशोधन करून ती छापण्याचें ठरविलें. १८९६ साली या साधनाच्या आधारेने एक विस्तृत इतिहास लिहिण्याचें ठरलें तत्त्वज्ञानामध्ये नोन घेण्यासारखा कोणीच लेखक अजोडडे निघाला नही. तथापि हॉफडिंग हा बराच प्रसिद्ध असून त्याच्या ' प्रॉब्लेम्स ऑफ रिलिजन ' आणि ' फिलॉसफी ऑफ रिलिजन ' या पुस्तकांचे सन १९०६ मध्ये हॅंगिशमध्ये भाषांतर झालें आहे. लेव्गन हा मानकशास्त्रावरील लेखक बराच पुढें आलेला आहे. रोनिंगन डेन्मार्कमधील विचारप्रगतीचा इतिहास (हिस्ट्री ऑफ थॉट) लिहिला आहे. कलावरील टीकाकार म्हणून लॅग व मॅडसेन हे प्रसिद्ध आहेत वाङ्मयटीकाकार म्हणून व्हॅडिस हा बहुत दिवसाचा असदी प्रमुख असून त्याने कला व विचार (ऑर्ट मॅन्ड थॉट) याना उत्तम वळण लावून दिलेले असून त्या काळांत त्याच्या इतका वजनदार लेखक दुसरा कोणीहि झालेला नाही

इसवी सन १९१० ते १९२१ यांच्या मधील डॅनिश वाङ्मयाच्या उत्पादकांपैकी, कार्लनरलस, हरमन बॅग, पोंटर नान्सेन, बिग्टेम वासो, सोफस बॉड्डिस, ट्रोएलस व्हिक्टो लंड, एडवर्ड होस्म, फ्रेडेरिका, इत्यादि ग्रंथकार मरण पावल्यामुळे डॅनिश वाङ्मयाची फार हानि झाली. हेन्रीक पॉयोप्पीडन या कादंबरीकाराला १९१७ साली नीवळ प्राईज मिळाले.

तथापि या काळामध्ये पुष्कळ नवीन ग्रंथकार निर्माण झाले. त्यांपैकी नॉल्स मोल्लर व लुडविग हॉल्स्टीन हे प्रमुख होत. यांच्या काव्यांत १८८० सालच्या सुमारास डेन्मार्कमध्ये जो दार्शनिकपणा सगळा होता त्याचे प्रतिबिंब दिसून येतें. गिहगे स्ट्रेंकेनबर्ग, सोफस क्लासेन, सोफस मायकेलिस, एडवर्ड ब्लागुसर यांच्या कवितांत, निसर्गसौंदर्याची वर्णने आढळून येतात. स्ट्रेंकेनबर्ग व मायकेलियस हे कादंबरीकारहि होते. पण सर्वांत उत्कृष्ट कवी म्हणजे, व्हल्डेमर रौरदम व हल्बेरोड हे होत रौरदम, लॅग, मोल्लर इत्यादि कवींनी परकीय काव्यांचीहि बरीच भाषांतरे केली आहेत. याशिवाय नील्सेन, काह हॉफमन, ओल्फ हान्सेन, योत्तर लार-सेन इत्यादि कवींची काव्येहि चोमली आहेत.

कादंबरीवाङ्मयामध्ये, हॅराल्ड किह्रे, व मोहान्स मुखो-स्ट्रु हे प्रसिद्ध कादंबरीकार होत. १८ व्या शतकाच्या उत्तरार्धापासून, डॅनिश वाङ्मयात प्रतिक्रिया अभिमानाची छटा दिसून येऊ लागली होती. ही छटा, जेव्हा पुन्हा येऊन याच्या कादंबऱ्यांत श्रामुल्याने झळकते. पुन्हा हा प्रतिभा-संपन्न कादंबरीकार होता. जेथे अकजेर हा कादंबरीकार शक्तिवादक गोष्टी व निषध लिहिण्याबद्दल नोवाजलेला आहे. जेन्सेनच्या दिव्यातांल डॅनिश भाषा फारच ओजस्वी आहे. योर्गियास मॅटिन कॉरे, थोरफ्रेड प्रह-डॅड, नड जोर्टे, मार्टिन अंडर्सेन नेक्सी, वंग्स्टेर इत्यादि कादंबरीकार प्रसिद्ध आहेत.

पुत्रावस्तुसंघोषणक्षेत्रात् संक्षेप विम्बर याचि नाव
अप्रस्थानी चमकते. लुडविग विम्बर हा लिपिशास्त्रज्ञ म्हणून
फार प्रसिद्ध आहे. फील्डवर्ग, फंग फिस्टेन्बेन, रॅफेरेल ओलि-
रिड, ग्रोएस्स लड, विन्डहोल्म ओडरसेन, व डेगार बेरेल हे
ग्रंथकार पौराणिक गोष्टी लिहिण्यांत प्रसिद्ध आहेत.

[संदर्भग्रंथ—आर. नेल्सर—डेन डॅन डिक्टिओनरि-
डिस्टरी (१८००-१८०८), एन्. एम्. वॉडरसन—लिटरे-
चर डिस्टरी (१८१५—१८३१), ग्रुन—डिक्शनरीडेका
मॅनिना (१८३२-१८५६), पी हॅन्सेन—डुलस्ट्रे डॅन्स्क
लिटरेचर डिस्टरी (१८०१-१८०३)]

डेन्हर—हे अमेरिकेंतील संयुक्त प्रांतात कोलोरेडोचे
मुख्य शहर आहे. खानसब व मधोरी संस्थानामध्ये हे
धर्मोत्तम मोठे अर्ध लोखंड्या (१९००) १३३८५१ वापरी
३९९३ मोठी व फाकटो जमिन, आयरिड, स्वीडिश, इंग्लिश,
रशियन, स्कॉट बगरे लोक आहेत. येथे रेल्वेचे केंद्रस्थान आहे
हे शहर सायब ड्रेट नदीवर वसलेले आहे. आजूबाजूच्या
हॉयरातील निवास घासा प्रेक्षणीय आहे. लॅंगवॉक, मॅरीक
बगरे शिबरे डेन्हरहून फार लांब नाहीत. स्टेट कॅपिटॉल
नावाची इमारत मरीक गुदर आहे. याशिवाय कोर्ट, कस्टम-
हाउस बगरे इमारतीही प्रेक्षणीय आहेत. येथील संपन्न फार
बागळा आहे. शहरातील राचनालयात १ लाखावर पुस्तके
आहेत डेन्हरने विश्वविद्यालय येथे आहे त्याचप्रमाणे
धर्मात विद्यालय बगरे येथे आहेत आजूबाजूच्या राष्ट्री
व शहरातील कारखाने यांना येथील रेल्वेची चांगली
मदत होते. नाव बगरेहि येथून बंद करून पाठविण्यात येते.
या शहराच्या इतिहासाची सुवात सुमारे १८५८ सालापासून
होते. १८९५ साली डेन्हर हे राबपानीचे शहर झाले

डेमास्थेनीस (इ. पू. ३८४-३२२)—हा महान
वक्ता व मुत्सद्दी अथेन्समध्ये जोजन गेला. त्या-या वापाने
नाव डेमास्थेनीस हेंच होते व तो अथेन्सचा रहिवासी होता.
त्याच्या गुलतभावानी अकरातफार कैद्यामुळे, डेमास्थेनीस
बयांत आल्यावर सुमारे ५०-६० पोट वार्षिक उत्पन्नाचे
विनियमन त्याच्या पदरांत पडले. डेमास्थेनीसने पूर्ववात
इजेऊस नांवाच्या विद्वान शिक्षकाजवळ वक्तरत्नंदा व अतिशय
नायदा यांचा अभ्यास केला. पुढे त्याने न्यायकोट्येतील
पक्षकाराकरता भाषणे उर्फ तक्रारी लिहून देण्याचा धंदा सुरू
केला; कधीकधी तो स्वतः पक्षकारातर्फे बोलत असे. परंतु
त्याच्या वाणीमध्ये दोष असल्यामुळे साधारणतः नोटसे
भाषण करण्यास त्याला फार प्रयास पडत असत. ही गोष्ट
खुलास येऊन ते दोष नाहीत करण्याकरता व उत्तमोत्तम
वक्ता होण्याची महत्त्वकांक्षा धरून त्याने मागीर प्रयत्न
केले. त्याने तोंडात भोटया धरून समुद्रतटावर लाटांच्या
गळखळाटांत जोरान भाषण करण्याचा क्रम काही दिवस
देवला टैकडोवर पडत आत असतां माल्याने बोलण्याचा त्याने
अभ्यास काही दिवस केला, सुविडाइसच्या इतिहास आठ

पेळा लिहून काढला व एकदा सभेमध्ये प्रेक्षकांनी फजितां
केल्यामुळे एका प्रसिद्ध गद्याजवळ तो अभिनयकला शिकला.
याप्रमाणे जवाब कमालून, भाषेवर प्रभुत्व मिळवून व तिला
ज्वित अभिनयाची जोड देऊन तो पहिल्या प्रतीचा वक्ता
बनला. पुढे राजकारण्यात पटल्यावरहि त्याने आपला अभ्या-
सकोट्येतील (वकीलीचा) धंदा चालू ठेवला होताच त्याने
राजकारणात इ. पू. ३५५ ते ३२२ मधील मर्यादेंतच सर्व
आयुष्य एका गोराने पाठविले अथेन्स, मॅरीक उर्फ हेल-
निक जीवनास फिदा सत्कृति याचा राज्यां लोकांच्या
हृदयापासून वक्ताव करून अधिनियम किंवा सर्व मॅरीक
लोकांचे स्वातंत्र्य कायम राखावयाचे, हे त्याच्या राजकार-
णातले दोष किंवा धोरण होते.

इ. पू. ३५१ मध्ये ९९ व्या वर्षी ' अगस्त अर्जोशन ' म्हणजे
घरग्राह होण्याच्या वेळेंतचा सोनेरी मुकुटाने सन्मान
करता या ठरावाविषय त्याने भाषण करून बुद्धिविषयक
तयारी करण्यामदलचे भाषण केले ३५२ मध्ये स्पार्टा व
मेगालोपोलिस यात लढा उत्पन्न झाला असता स्पार्टाक कोण
देऊन मगालोपोलिसचे स्वातंत्र्य कायम राखण्याच्या व मुने
तो बोलला या सर्व प्रकरणात, लोकांना मुक्तस्थाना जबाब-
दार धरणे, सार्वजनिक पैसाची अकरातफार न होऊ देणे,
योग्य नाण्य व योग्य तयारी असल्याशिवाय मुद्र सुरू न करणे
दुबळ मॅरीक संस्थानाचे किंवा शहराचे स्वातंत्र्य कायम राखणे
ही तत्वे डेमास्थेनीसने स्वीकारली होती

पुढे अथेन्सला फिलिप हा गब्रदस्त घातू उत्पन्न झाला.
त्याच्या विरुद्ध पहिले फिलिपिक ३५१ त व तिसरे फिलिपिक
३४१ त त्याने केले व मध्यंतरी फिलिपिकच्याच विरुद्ध एवढे
आठ भाषणे केली त्याने अपल्या ' पहिल्या फिलिपिक ' भाषणात
अथेन्सच्या सैन्यातील दोष दाखवून ते जबाब्याची
दिशा दाखविली. नंतर चौथेचला कोरिंथाविरुद्ध स्वातंत्र्य
मिलविण्या-या कामात अथेन्सने मदत करावी, असे भाषण
करून त्याने स्वातंत्र्याचा योग्य केदार घेतला. पुढे सुविदा
तील संवत्स भावपदांत पडण्याच्या विरुद्ध त्याने भाषण
केले त्याच प्रकरणांत कोणा एका यमिक दंगेखोराने डेमा-
स्थेनीसला मारण्याचा प्रयत्न केला, पण तो फसला व ते
प्रकरणहि घेवटी आपलाच मिळले. पुढे फिलिपने ऑलिंपसवर
स्थापी केली, तेव्हा ऑलिंपसनांना मदत देण्याविषयी त्याने
तीन भाषणे केली. विरुद्धे फिलिपचा जय होत गेला व त्याने
बत्तीस शहर अमानदोस्त केली याप्रमाणे फिलिप प्रीसमध्ये
तर शिरलाच; आता त्याला अडवून कोठे धरावयाचा, एव-
ढान प्रश्न उत्तर या सुमारास एथिनस नावाचा एक जोर-
दार वक्ता राजकारणात पुढे आला होता. त्याने लोकांची
मने फिलिपकोर व बुद्ध करण्यात तयार केली. पण डेमास्थे-
नीस तसे करण्याच्या सत्ताचा होता. अखेर अकरा महाने
एक वर्षीलमदळ फिलिपकडे तहाने बोलणे करण्यास आजून
फिलिपकडेच तह स ३४६ क्रेयुवारीत झाला. त्यात तहान्या

तारपेस ताग्यात असलेला मुलख ज्याचा त्याने ध्याना असे ठरले परंतु या तहात हेलियम व फोशियम लोकाचा अन्तर्भाव झाला नव्हता त्याचा फायदा घेऊन फिलिपने त्याच्याबरोबर लवकरच युद्ध सुरू केले व फोसिया जिंकून घेतला, ऑफिक्रिऑनिक कौन्सिलमध्ये आपले बर्चस्व स्थापिले व डेव्हली ओरेंकल अथेन्सद्वारे फिलिपने नेले. तेव्हा युद्ध करण्यास अविनियमन लोक एका पायावर तयार असताही हेमॉस्थेनीसने दूरदृष्टीने त्यांना युद्धपासून परावृत्त केले. कारण त्यावेळी ओरोपस, ऑफिगोलिथ, कार्डिया, चिऑस, कॉच, श्लोडस, वायडंटियम वगैरे सर्व ठिकाणे हातचा गेल्यामुळे अथेन्सला मदतनीस दोस्त कोणी उरले नव्हते. त्यामुळे त्यावेळी युद्ध न करणेच योग्य होते

पुढील आठ बर्षांच्या शाततेच्या काळात डेमांस्थेनोसचे वषेत्स सारखे वाढत गेले व शेवटी तो सर्वेष्टासमुद्रा झाला. क्रि. पू. ३४० त त्याने स्वतः पेलोपोनोसमध्ये आऊन फिलिपच्या जाळ्यात व सापडण्यावद्दल स्थाना उपदेश केला. फिलिप आझिऑसिक समुद्रामधून हेलेस्पाटपर्यंत आपला सत्ता वाढवीत गेला. तेव्हा 'डुसरें फिलिपिक' व 'तिसरें फिलिपिक' ही भाषणे कळत येथील लोकाना त्याने व्येन्सच्या बाजूला वळविलें. तथापि क्रि. पू. ३३८ मधील चेटोनियाच्या लढाईत फिलिपचाच जय झाला, त्यामुळे डेमांस्थेनोसची सर्व बडबड बंधी गेली.

तथापि उरलच्या आयुष्यात (३३८-३२९ इ. स. पू.) डेमाँस्थेनीसने अथेन्सची महत्त्वाची अनेक कामे केली. सेवटी अथेन्सच्या राज्यातर्फे त्याने कोनोरी मुकुट प्रदत्त करावा असे सेनेटने ठरविले. परंतु अधिनसने डेमाँस्थेनीसवर हलचला महत्तराने प्रस्त होऊन लोकसभेत डेमाँस्थेनीसच्या एकदर सार्वजनिक कामगिरीवर कडक टीका केली. श्रावर उत्तारादायल्लं मुमुदावर हें आपलें विरस्मरणीय, अत्यंत वक्तृत्वपूर्ण, अत्यंत ओगड्डी व अत्यंत हृदयस्पर्शी असे भाषण केलें. इि पू. ३२५/३२४ च्या सुमारास किलिषा जगज्जेता पुत्र अलेक्झांडर हा आशियाखंडात दिग्विजयास जात असता त्याच्याबरोबरचा एक अधिकारी दायल्लं हा पद्धत प्रीसमध्ये दहा बारा लाखांचा ऐवज व ८ हजार सेन्यासह माबारा आला व तो अलेक्झांडर विरुद्ध सर्व ग्रीक लोकांस स्वातंत्र्याकरिता युद्ध करण्यास विवधू लागला. त्या एकदर प्रकरणात पैशाची अफरातफर होऊन डेमाँस्थेनीस रागनिष्ठ राहून सर्व ऐज अलेक्झांडराला परत देण्याविषयी घटपट करीत असताहि त्यास ५० टॅलेंट दंड झाला । इि. पू. ३२३त अलेक्झांडर मरण पावला, त्यानरोबर डेमाँस्थेनीसने आपलें वाग्द्वारा रणप्रिय कुंकून सर्व ग्रीक लोकानां मॅसिडोनियरोबर लडण्याकरितां समरागणावर उभे केलें. परंतु या लढाईतहि अपयश येऊन लॅमियन युद्धाचा सर्वस्व ग्रीकाच्या विरुद्ध निकाल झाला. मॅसिडोनियाच्या अँटिपेटरने अधिनिग्न पुढाऱ्यांस हवाल्ला करण्याची तहात अठ पातली. तेव्हा लोकसभेनेच डेमाँस्थेनीस, हायपरीडस

वर्गरेणा देशद्रोहां ठरवून मरणाची शिक्षा सांगितली. तेव्हा डेमोस्थेनीस पळून जाऊन अर्गोलिस बेटातील कॅलॅरियाच्या देवालयात राहिला तेथून पकडून नेण्याकरिता अँटिपेटरने पाठविलेल्या अधिकृत यांना, प्रथम डेमोस्थेनीसला त्या पवित्र देवालयातून बाहेर काढण्याकरिता आमंत्रण, विनंती या व धमक्या दाखवितानंतर त्याचे शिपाई त्यास धरण्या- कारेता देवळात शिरले लागले, इतक्यांत डेमोस्थेनिसने लेख- णीत ठेवलेले विष खाऊ व लवकरच प्राण सोडला ! । त्याचे प्रेत मात्र खि पू (३२२ आक्टोबरमध्ये) त्याच्या कट्या शत्रूच्या हाता लागले. याप्रमाणे या महान् अधिनियम देशभक्तांचा अत्यंत हृदयद्रावक रीतीने अंत झाला.

आपल्या देशाला परतंत्र्यापासून वाचविण्याचें महद्भाग्य डेमोस्थेनिसाला लाभलें नाहीं. हें खरें, तथापि महत्कृत्यास उत्तेजना देऊन, संकटात सात्वत करून व सदादित उच्च श्रेय ओळ्यापुढें ठेवण्यात डेमोस्थेनिसनें अलौकिक देशकार्येले आढे देशभोक्ता जागृत करणें, राजकीय सामर्थ्य वाढविणें व सर्व हेलनिक लोकांत अथेन्सचें वजन प्रस्थापित करणें हें त्याचें जीवनकर्मच होतें; आणि अथेन्सपुढें उच्च उच्च श्रेयें ठेवण्याचें काम त्यानें आज्ञाक्रमेले, हाच त्याचा दिग्गज होय वक्ता या नात्यानें त्याच्यामार्जे वक्तृत्वक्षेत्तील

हाती आले १२४९ साली फ्रान्सचा लुई याने अनायासाने हे शहर घेतले परंतु तेजुआरी महिन्यांत मलसुरा येथे पराभव होऊन एप्रिलमध्ये तो मुमुलमानाचा कैदी झाला, यामुळे त्याने हे शहर त्यास परत करून आपला सुटका करविली. पुढे समुद्राकडून हजे न व्हावे म्हणून मामेतुळ मुलतान विवसे याने स. १२६० च्या सुमारास नादलचे कॅप्टनरिक मुल वंद केलें व नवीन शहर त्या स्थानावर वसविलें. येथे व्यापारी भरभराट वन्याच काळ राहिली परंतु पोर्तुगेझच्या भरभराटीमुळे त्यांचे माल सारलें व येथे पूर्वी डिमिटी नावाचे पट्टेदार कापड होत असे. सुती व रेशमी माल असून दोतो.

डेमोक्रेटिस्ट (इ. पू. ४७० च्या सुमारास)—भौतिकवादी ग्रीक तत्त्ववेत्त्यामध्ये हा सर्वप्रथम तत्त्ववेत्ता होय. हा प्रेतमर्त्ये मनाला. ब्रह्मिस्मार्मित सोठी इस्टेट त्याला भित्त्याच्यामुळे दूरदूरच्या पौरस्त्य देशांत प्रवास करून त्याने ज्ञान संपादन केलें. पुढे ज्ञानमयर्त्ये सात वर्षे राहून मर्णित व भौतिकवाद्यांचा अभ्यास त्याने केला. त्याच्या चरित्राची नग्री माहिती फारसी नाहीं. कोणी म्हणतात, तो नव्यद वर्षे जंगला, व त्याने पहातार मध्य लिहिले. त्याला ' हुंरा तत्त्ववेत्ता ' हे नाव पडलें होतें. त्याच्या मंत्राचे महत्त्व धिथेक दत्तकें कोणास कळलेंच नव्हतें. प्रथम वेळूनने त्याची योग्यता निदर्शनास आणिली, फ्लेटो, अरिस्टॉटल यांच्या मंत्रासतका परिणाम डेमोक्रेटिस्टच्या मंत्राबाहि ग्रीक व अरबीचीन विचारार सरलेला आहे. परमाणु व विश्वरचना, आत्मा, धर्मशास्त्र, नीतिशास्त्र ह्या विषयावर त्याचे मंत्र आहेत.

डेराइस्मायलखान, जि हहा—हा नायब्य सरहद्दीवरील प्रांताचा अगदी दक्षिणेकडील जिरहा आहे. याचे क्षेत्रफळ १७८० चौरस मैल आहे. व आकार अनियमित, त्रिकोणभारता असून, त्याचे टोंक दक्षिणेकडे व भिन्नग्री व मरवत या रागा असलेला पाया उत्तरेस आहे आणि याच्या पूर्वेस सिंधु नदी व पश्चिमेस शिराणी आणि गुलामान डोंगर आहेत. दक्षिण टोंकाची रुंदी जवळ जवळ २० मैल आहे व ते डेरागादीखान जिल्ह्याला लागलेले आहे. ईशान्य टोंकाला सितोर राग काही मैल आत आलेली आहे. या शिवाय उरलेला जिल्ह्याचे दोन भाग आहेत, कची म्हणजे सिंधूच्या काठचा प्रदेश व दामन म्हणजे कचीपासून डोंगरापर्यंतचा सपाट प्रदेश. दामनमध्ये लवबड केलेला प्रदेश शिवाय शॉर्ड किंवा गवत दिसत नाहीं. फवसळ्यात घालून पुष्कळ प्रवाह वाहतात; पण उन्हाळ्यात ते बहुतेक कोरडे असतात. वसू किंवा डेरागादीखान जिल्ह्यापेक्षा येथील हवा कोरडी आहे. चांदीस वर्षापूर्वी येथील सर्वांत जास्त उष्णमान ११०° च्या पर रंधीच जात नसे, पण लॉकडे ११९° उष्णमानाशिवाय उन्हाळ्या कचितच जातो. हिवाळ्यात येथी इतकी असते की, उषडया हवेत आंगिणी धाडें वाहत नाहींत वार्षिक पाऊस १० इंच पडतो.

इतिहास.—१५ व्या शतकाच्या अखेर मलिक सोहराच्या सत्तेखाली वलुची लोक येथे राहण्यास आले. त्याचे मुलगे इस्मायलखान व फतेखान; यांनी येथे स्थापन केलेल्या गांवानी अद्याप त्यांचीच नावे चालू आहेत. होत पराणे (वलुची पणथ्यांचे नाव) स्वतंत्रपणे ३०० वर्षे म्हणजे १७५० त अहमदशाह दुराणीने माडलिक होईपर्यंत वरच्या डेरागातवर राज्य करीत होते. १७५४ त गहाशमान दुराणी याने हा प्रदेश मदीस टोळींतोळ महंमदखान नावाच्या अफगाणाला देऊन त्याला नवाब अशी पदवी दिली. महंमदखानाने हा सर्व जिल्हा आणि सिंधूच्या पूर्वेकडील मुलख घेऊन त्यावर बसत वर्षे राज्य केलें तो १८१५ साली मरण पावलावर त्याचा नातू नादोवर आला, पण लवकरच रणभित्तियांचे सिंधूच्या पूर्वेकडील प्रदेश घेतल्यामुळे, डेराइस्मायलखानात परत येऊन तो डेरागात येथे राज्य करूं लागला त्याला शीख लोकांना थोडासा सारा घावा लागत असे. हा सारा वरहयामुळे १८३९ साली नव निहालसिंग याने सैन्यासह सिंधूपलीकडे चाल करून हा जिल्हा लाहोर राजास थोडला व नवाबाला चरित्रार्थ बालविषयाकृतिता उत्तराचा काही भाग तोडून दिला त्यावेळी काही भाग व नवाब ही पदवी अद्यापहि त्याच्या वंशांत चालू आहे. शीख जमलात वरचा डेरागात दिवाण ललीमल याला मकन्याने देण्यात आला होता त्याच्यामागून हा प्रदेश त्याचा मुलगा दौलतराय याकडे गेला. १८४७ साली लाहोर दरबारने लेफ्टनंट एडवर्ड्स याला सरहद्दीवर जमाबंदी करण्याकरिता पाठाविलें. त्याच्या पुढल्या वर्षी एडवर्ड्स याने डेराइस्मायलखान व बतू येथून गोळा केलेलें सैन्य मुलतानवर नेऊन त्याच्या मदीने युद्ध पुरे केल्यावर पंजाब प्रात ब्रिटिश राज्यास जोडला, तेन्ना हा जिल्हाहि ब्रिटिश अंमलाखाली गेला.

लोकसंख्या.—लोक सं. (१९०१) २४७८५७ मागील दशकांत वाढ हो ८ होती. लोक सं. पैकी हो ८७ मुलसुमान, २१८३४ हिंदू व ४३६२ शीख आहेत. डोंगराच्या पायथ्याच्या प्रदेशांत पसू व इतर ठिकाणी जल्दी (पंजाबी व सिंधी यांच्या मिश्रणाने झालेली भाषा) भाषा बोलतात. सं. ५० लोकांचा उदरनिर्वाह शेतकीवर होतो. सं. ९३ पुरुषांत व सं. १.५ ब्रियाना लिहिता वाचता येते

शेतकी.—या जिल्ह्यातील जमिनीचे ५ निरनिराळे प्रकार असे:—दामन, पनियाळी, डोंगरी जागा, कची व रुगपहारपूर. बहुतेक जमिनी पट्टीदारी व भण्याचारा पद्धतीने केलेल्या आहेत व २५० बी मै. जमीन जमिनदारी पद्धतीने दिलेली आहे. गहू व जवारी ही येथील मुख्य पिके आहेत. व्यापार व दळणवळण.—या जिल्ह्यातील कोरखाने महाराजे नाहींत. खेडगावांतून जांडमरडे कापड तयार होत डेराइस्मायलखान व पहाडपूर येथे उत्तम कातकाम होत हिंदुस्थान व पोरारन यांच्या दरम्यान कासणान्या

व्यापाराचा मार्ग या वि खातून जातो; त्या व्यापाराचा या जिल्ह्याशी प्रत्यक्ष संबंध येत नाही. डेरगाझीखान, टाक व कुलाची ही स्थानिक व्यापाराची मुख्य ठिकाणे आहेत. मण्ड, कातडी, मंड व धातूचे जिन्नस बाहेरून येतात, आणि महुं व ज्वारी ही धान्ये सिंधुनदीतून मुलतान, छद्दर, व कराची-येथें रवाना होतात.

राजव्यवस्था:—डेरगाझीखान, कुलाचा व टाक असे या जिल्ह्याचे तीन तालुके आहेत प्रत्येक तालुक्यावर तहसिलदार व नायब तहसिलदार असतो. जिल्ह्याच्या डेपुटी कमिशनर डेरगाझीखानला येथें रहातो डेरगाझीखान, कुलाची व टाक “ नोटेफाईड एरिआ ” याशिवाय इतर ठिकाणाचा स्थानिक कारभार जिल्हा बोर्डाकडे आहे.

त ह शी ” —वायव्य सरहद्दीवरील प्रांतातील डेरगाझीखान जिल्ह्याची मुख्य तहसिल क्षेत्रफळ १९९९ चौ मै. येथें वायव्याचा कारच दुष्काळ असतो उन्हाळ्यात तर लोक गावेंच्या गावें सोडून सिंधुच्या काठी जाऊन रहातात. लोकसंख्या १४२३३० डेरगाझीखान हें मुख्य गांव असून ह्या तहसिलीमध्ये २५० खेडी आहेत.

गा व —वायव्य सरहद्दीवरील प्रांतातील डेरगाझीखान जिल्ह्याचे व तहसिलीचे मुख्य ठिकाण लोकसंख्या ३१७२०; पैकी मुसलमान अग्राहून अधिक आहेत ३४५० लोक छावणीत रहातात. मलिक खोन्हाबचा पुत्र इस्मायल-खान ह्याने हा गांव वसविला. १८२३ साली जुमा गांव सवें बाहून गेला. हद्दी वसविलेला नवीन आहे गावाभोवती कच्च्या मातीचा तट आहे. वायव्येकडे अकालगढ किल्ला आहे. येथून खोरासान वगैरे परदेशात जाणारा माल जातो. बाहेर जाणारा माल धान्य, लाकूडकाटा व तूप हा आहे.

डेरगाझीखान, जिल्हा.—पंजाबात मुलतान विभागातील जिल्हा. पंजाबात सिंधुनदीच्या पलीकडे असलेला हा एकच जिल्हा आहे. ई. फ. ५१०६ चौ. मैल मर्यादा: पूर्वेस व आग्नेयीस सिंधुनदी व तिच्या पलीकडे मियानवाला आणि मुझफ्फरगढ जिल्हे व भाखलपूर संस्थान, दक्षिणेस सिंधमधील छद्दर जिल्हा; पश्चिमेस बलुचिस्तान व उत्तरेस वायव्यसरहद्दीवरील प्रांतचा डेरगाझीखान जिल्हा.

स्वाभाविक वर्णन:—या जिल्ह्याच्या उत्तरेस सुलेमान पर्वताची शिखरे १०००० फुटांपर्यंत उंच असून, पर्वताची मुख्य रांग व मैदान वाऱ्यामध्ये, मुख्य रांगेची समांतर दोन ल्हान रांगा गेलेल्या आहेत. मुख्य रांग दक्षिणेकडे कमी कमी होत जाऊन मारो डोंगरावर विस्तीर्ण व सपाट असे पठार आहे. या डोंगरातून पुष्कळ प्रवाह निघालेले आहेत; त्यापैकी निहोब, संगर, व कद्दा ह्यांखेरीज इतरही पर्वताच्या उतारावरील पाणी नसते. नद्यामधून आलेला माल सिंधुनदी व डोंगराचा पायथा यांमध्ये वसून तेथे पडताढा जावाची

जमीन तयार झालेली आहे सिंधुनदीजवळ जुझरीची सांडे पुष्कळ होतात.

या जिल्ह्याचे हवा अत्यंत कोरडी अतून रोगट नाही. हिवाळा फक्त दोन माहने असतो; उन्हाळ्यात उष्ण वारे वाहतात व त्यामुळे कधी कधी मनुष्याच्या जीवासहि अपाय होतो, डोंगराळ प्रदेशातील हवा सौम्य व सुखकारक असते फोर्ट मनरो येथें वर्षीस सुमारे १२ इंच व इतरत्र ८ पासून ६ इंचपर्यंत पाऊस पडतो हा जिल्हा सिंधु नदीच्या काठी असल्यामुळे येथें पुरापासून नेहमी भूमिती असते. पुष्कळ दिवसांपासून सिंधुनदीचा प्रवाह हळू हळू पण सारखा पाश्चिमेकडे जात चालला होता. पण स १८८९ त तो डेरगाझीखानपाशी येईपर्यंत त्याला प्रतिबंध करण्यात आला नव्हता दगडी बांधानें प्रवाहाची दिशा बदलून देण्याचे काम फार चांगले झाले आहे

इतिहास:—सुलेमान पर्वत व सिंधु नदी यांच्या दरम्यानच्या प्रदेशात हिंदू राज्य असावें, पण स्थानिक दत्तकथा फार संदिग्ध व अस्पष्ट आहेत पूर्वी हंद, मारो व असनी एवढीच काय ती गावें असून बाकीचा प्रदेश ओसाड होता असे म्हणतात नृसिंहाने मारिलेल्या हिरण्याक्ष देत्याच्या नावावरून हृदय हें नांव पडले अशी स्थानिक दत्तकथा आहे, त्याचप्रमाणें पंजाबचा पौराणिक राजा साळू याच्या आसन ह्या राजधानीच्या गावावरून असनी आणि त्याची नीरवालीची राणी कोकिलान हिची मारो म्हणजे राहण्याचे ठिकाण, यावरून मारो गावाचे नांव पडले असेहि त्याच दत्तकथेवरून समजते. राजनवूरच्या दक्षिणेचे कोत खेमाली हें खेब राजाकडे होतें.

सिंधप्रांताबरोबर हा जिल्हा स. ७१२ त हिंदुस्थानांत स्वारी करणारा पहिला मुसलमान सरदार महंमद बिन काशीम, याच्या हातात गेला. स १४८५ त हा लघा घराण्याच्या सत्तेखाली इतंत्र झाला व स. १४५० त दिल्लीच्या खेदी घराण्याशी संबंध असलेल्या नाहर घराण्याने फौज व भित्तपूर येथें स्वतंत्र राज्य स्थापन केले. नाहर घराण्याने लवकरच आपल्या राज्याचा विस्तार केला, परंतु पाश्चिमेकडील बलुची लोकांनी त्याची सत्ता बरीच कमी केली. मलिक सोह्राब बलुची यांनी लघा राज्यापासून लच्छरी जहांगीर मिळविली. त्याच्या मारून आलेल्या हाजीखान ह्या मिराणी सरदाराच्या मुलांने गाझीखान हें शहर वसविले. या घराण्यातले अठरा राजे डेरगाझी येथें होऊन गेले. त्याची नावे आब्दुल्लाहीन हाजी व गाझीखान अशीं होती. लवकरच मिराणी आणि नाहर यांच्यामध्ये तेंड होऊन नाहर लोकांना जिझाच्या दक्षिण भागांत राहणे भाग पडले.

अबधराच्या फारहोर्दात गाझीखान घराणें नवाबा माझ-मोंगलाचे माझलिक झाले १७०० सालात म्हणजे मीरगझी याच्या कारकीर्दीच्या अखेरीस गाझीखान घराण्यातील एकांने बंड केले, पण मुलतानच्या मुभेदारांनी त्याचा पराभव

केला. यावेळच्या सुमारास कोल्हार घराणे सिधूमध्ये उदयास येऊन इतकें प्रचल जालें की, १७३९ सालांत नादीरख्दाच्या स्वारीनेतर सिधुनदीच्या पश्चिमेचा सर्व प्रदेश त्याच्या कडे आला असता त्याने मिराणी सरदाराला गांधीखानचा सुभेदार न करिता, नूरमहमद कोल्हारच्या हाताखाली आल्या गुजार वजीर तेथे नेमला. गांधीखान परभ्यातील शेवटचा सुभेदार १७५८ साली मरण पावला नादीरच्या हातून बघुची लोकांनी कीन हें पुरीच घेतलें होतें, व छावेळी मुकदम सैख राजन ह्याच्याच नावावरून राजनपूर हें नांव पडलें) यानें त्यांचा सितपुरमधूनहि पालनून दिलें. नंतर दुराणी पराभ्यांत पुढकड राजे होऊन गेले, ह्या काळांत बलुची टोळ्या-मध्यें अंतःकलह फार माजले होत. पुढे लवकरच राज्यातील भयवस्था पार नाहींशी होऊन वेवस्थाही सुरू झाली व जिल्ह्याची स्थिति फार खालावत चालली मध्यंतरी पंजाबात शीख लोकांची सत्ता वाढत चालली होती. १८१९ साली रण-निमित्तानें आपली सत्ता सिधूनदाच्या पलीकडे वाढवून हल्लींच्या जिल्ह्याचा दक्षिण भाग आपल्या राज्यास जोडला. हा प्रदेश भाखलपूरच्या नवाबाला लाहोरास बर्दिस खंडणी पाठविण्याच्या अटीवर, लष्करी जहागीर म्हणून मिळाला. १८२७ साली या नवाबानें उत्तर भागावर स्वारी करून तोहि शीख लोकांच्या अंमलाखाली आणला. तीन वर्षांनंतर हा प्रदेश त्याजकडून काढून सेनापति वेतुरा याजकडे देण्यात आला. १८३२ त मुलतानचा प्रसिद्ध सावन माल यानें हा जिल्हा खंडानें वेतळा व दुसऱ्या शीख सुदानंतर इंग्रजाकडे जाईपर्यंत हा जिल्हा म्याच्या मुलाच्या ताब्यात होता. इंग्रजाच्या ताब्यात आल्यापासून येथे शांतता नोंबत आहे

लोकसंख्या:—१९०१ साली या जिल्ह्याची लोकसंख्या ४७९१४० होती. घटकज्ञ. ८७ मुसलमान, ५७८५५ हिंदू व १२०० शीख आहेत. येथें बलुची व पश्चिम पंजाबी या भाषा चालतात. ४९ लोकांचा उदरनिर्वाह शेतकरी होतो. १९०१ साली र्. ६७ पुरुषांना व र्. ०.१ पियांना सिहिता वाचता येत होत.

शेतकरी:—गाऊस कमी पडत असल्यामुळे शेतीवरच्या पाण्यावर अवलंबून असते. सिंधच्या बहुतेक भागात बिहिरी १ कालवे आहेत व पहाडामधील शेती उन्हाळ्यात डोंगरावर पडणाऱ्या पावसावर अवलंबून असते या जिल्ह्यात मुत्तयल्ले-उरून भय्याचारा आणि पयदाही व योहीवहुत जमीनदारी पद्धत चालू आहे. गहू, हरभरा, बाजरी, खसखस, तंबाकू, तांदूळ, कापूस, नीळ वगैरे पिके येथे होतात.

व्यापार व दळणवळण:—सरहद्दीवरील डोंगराळ प्रदेशात लोकरांचे कापड तयार करतात. सपाटीच्या प्रदेशात काचळी, चट्या, सुताडे व लोकरांचे दुसरे मिश्रण तयार होतात. डेरागांधीखान येथें रेशमी कापड व हस्तिदंती वागच्या होतात. या गांवां दळण्याची व कापूस विअनद्वी एक भिरणी आहे. गहू, बाजरी, नीळ, अफू, कापूस, कातडी, आणि मोहरी हे

मिश्रण सिधुनदीमधून कराची व मुलतानकडे पाठविले जातात आणि गहू व हरभरा हे मिश्रण येथें येतात या जिल्ह्यांत आगगाच्या नाहींत. डेरागांधीखान गाव व सिधु-नदीच्या पूर्वोत्तरीवरील गांधी घाट येथील रेल्वेस्टेशन याच्या मधील दळणवळण आगबोटच्या योगानें चालतें. सखी-सरवर कबरीपर्यंत जाणाऱ्या पत्क्या रस्त्याशिवाय इतर बहु-तेक रस्ते वाग्याच्या उपयोगाचे नाहींत.

रक्षणव्यवस्था:—डेरागांधीखान, राजनपूर नामपूर व संगर असे या जिल्ह्याचे ४ तालुके असून त्यावर तहशिलदार आणि नायब तहशिलदार असतात जिल्ह्याचा डेप्युटी कमिशनर डेरागांधीखान येथें असतो. डेरागांधीखान, राजनपूर, दामल, व मिठणकोट येथील म्युनिसिपालिटी खाेगीन इतर ठिका-णांचा स्थानिक कारभार जिल्हाधिकाकडे आहे.

तहशील —पंजाबात डेरागांधीखान जिल्ह्याची एक तहशील शेनफळ १४५० चौ मै पूर्वेस सिधु नदी असून पश्चिमेस स्वतंत्र राज्य आहे ह्या तहशिलीत एक भाई व मनरो किंवा ह्या दोन उंच पर्वण्यालायक जागा आहेत. लोकसंख्या (१९०१) १९१७४४ डेरागांधीखान हा गांव तालुक्याचें मुख्य ठिकाण आहे. खेडी ११५ तहशिलीत सखीसरवरची क्यर आहे

गांव —पंजाबात डेरागांधीखान जिल्हा व तालुका यांचे मुख्य ठिकाण. हें सिधुनदीच्या उजव्या तीरावर आहे लो.सं (१९०१) २३७३१, पकी १३२९५ मुसलमान व ९९८८ हिंदू १५ व्या शतकाच्या अखेर मिराणी सरदार गांधीखान यानें स्थापन केलेल्यापासून हें गांव, स्थानिक राज्यकारभा-राचें मुख्य ठिकाण आहे. काठावर वाढ आसाराई अस्-लेह्या करतरी कालव्यानि यांची पूर्वे दिशा मर्यादित केली आहे. पश्चिमेस एका मैलावर सिहिदल स्टेशन आणि छावणी आहे गांधीखान, अयदुल जवार, छटाखान वगैरेंनी वाधि-लेह्या पक्षिदीमुख गांवाला फार शोभा आलेली आहे. हें गांव व नर्थवेस्टर्न रेल्वेचे स्टेशन वाच्यामधून सिधु नदी वहाते बन् व डेराइस्मायलखानपासून जाकांबादपर्यंत जाणारा रस्ता ह्या गांवातून जातो येथें हस्तिदंती बागडपा करण्याचा कारखाना भरभराटीत असून, रेशमी कापड व पितळेची भाजी करण्याचे कारखानेहि आहेत. धान्य, कापूस व तोंळ यांचे निर्यात व्यापार येथें बराच चालतो गांवात कापसातील सरको काढण्याची एक मिरणी असून तेथे दळण व तेल वाढणें ही कामेहि होतात

सिधु नदीच्या पुरामुळे गावाचें व छावणीचें वारंवार नुकसान झालेलें आहे. १८५६ साली गांव आणि छावणी व १८७८ साली नदी छावणी वाहून गेली होती पुरायपून गावाचें संरक्षण करण्याकरिता तयार केलेले बरेच बंधारे जरी वाहून गेले तरी नदीचें मुख्य पात्र गांधीने भरून निघा-ल्यामुळे त्वें थोका राहिलेला नाही.

येथे १८६७ साली म्युनिसिपालिटी स्थापन झाली तिचे १९०३-०४ सालचे उत्पन्न ७९५०० रु होते येथे आरमो-
व्हनफ्युलर हायस्कूल व सरकारी दवाखाना आहे. छावणीत
बलुची लोकानी उभारलेले सैन्य असून छावणीचे १९०३-०३
सालपूर्वीचा १० वर्षातील सरासरी उत्पन्न १५०० रु. होते

डेरागोपीपूर—पंजाबातील कात्या जिल्ह्याची एक
तहसील. क्षेत्रफळ ५१५ चौ मै लोकसंख्या १२५१३६
येथी १४५ छोटे डेरागोपीपूर, हरीपूर व जवालमखी ह्या
गावांचा समावेश होतो.

डेराजात—पंजाब व वायव्येकडील प्रांतात सिंधुनदी
व मुलेमान टँकच्याच्या मधील प्रदेशास हें नाव आहे डेरा-
इस्मायलखान, डेराफतेखान व डेरागाझीखान ह्या तीन
नावांमधून हें नाव तयार झाले आहे ह्या प्रदेशाच्या उत्त-
रेस शेखमुदिन पर्वताची ओळ असून दक्षिणेत जाम्पूर गाव
आहे याची रुंदी ५० व लांबी ३२५ मैल आहे मुलतानच्या
मुलतान हुसेनने ह्या प्रदेश बहागीर म्हणून मलिक सोह्याव
दोदईला दिला सोह्यावचे दोन पुत्र इस्माइल व फतेहखान
ह्यांनी दोन डेरे स्थापिले, व गावोस्थानां गावोस्थानडेरा
वसविला. बाबरच्या मरणानंतर डेराजातचा प्रदेश त्याचा
पुत्र व फाजुलचा अधिकारी कामरान ह्याच्या हाती आला
हुमायूनच्या कारकीर्दीत बलोच लोक बरेच आले व त्यांनी
नाहूर लोकांस दक्षिणेत हाडून काढले सवे बलोच जातींनी
मिराणा नवाबाची सत्ता कपूल केला डेराइस्मायलखान येथे
'होत बलोच' जातीच्या लोकांनी राज्य केले अठराव्या शत-
काच्या मुळाव्यास मिराणा जाऊन त्यांच्या ऐवजी सिंधचे
बोहदार आले १७३९ साली नादोरीशाहने सिंधचे पश्चिमेकडील
सर्व प्रदेश आपल्या ताब्यात घेतला; व त्याने मिराणी बक्षीर
महमदखान गुजर ह्यास डेरागाझीखान येथे अधिकारी
नेमले. महमदखान गुजानंतर त्याचा पुतण्या अधिकार-
पदारूख झाला पण तो १७७९ साली मारला गेला. तेव्हा
दुराणी आपल्या देशातूनच अधिकारी पाठवू लागला.
इस्लामखानला देवाळ गादीवरून काढून टाकून (१७७०)
कापुलहून येथील राज्यभूय हातू लागला. १७९४ साली
झामनशाह दुराणीजवळून राज्य वळविलेव्याथा हुमा-
यूनशाहाचा प्रयत्न केला ठरला, उठला तोच मान पकडला
गेला. ह्याला पकडण्यावरून झामनशाहाने महमदखान
सदोसईस डेराइस्मायलखानचा प्रात दिला. त्याचा जावई
हादिक अहमदखान ह्या रजतसिंहास मन्केरा येथे १८२९
त राग आला; व शीख लोक टाक व सामरच्या अधिकारी-
जवळून गुंडणी घेऊ लागले. डेराफतेखानने त्यांना आपल्या
ताब्यात घेतले. स. १८३९ ते १८४३त दिवाण लयामल ह्या
सरदार होता व त्याच्यानंतर दिवाण दौलतराव हा आला.
सर्व मुलतानी पठाण सरदार ह्याच्या गाब्येच होते. त्याच्या
विषय मलिक फतेहखान दिवाण ह्या उठला पण त्यांत निष्पक्ष
चांरो झाले नाही. १८४९ साली देराजात ब्रिटिशांच्या हाती

आला तेव्हा त्याचे विभाग करून डेरागाझीखान ह्या पंजा-
बास व डेराइस्मायलखान ह्या वायव्य सरहद्दीवरील प्रांतास
जोडण्यात आला.

डेरानानक—पंजाबातील गुरुदासपूर जिल्ह्याच्या
बटाळा तहसीलेतील एक गाव रावा नदीच्या दक्षिणतीरावर
असून गुरुदासपूर गावापासून हें २२ मैल दूर आहे लोक-
संख्या ५११८ शाख लोकांचा पहिला गुरु बाबा नानक ह्या
पयली येथे वारला व त्याचे वंशज ' वेडिस ' पखोलीनच
रहात, पण पखोली ह्या गाव रावो नदीस पूर देऊन स १७४४त
वाढून गेला तेव्हा त्यांनी नदीच्या दक्षिणेत आपल्या गुरुच्या
स्मरणार्थ डेरानानक हें गाव वसविले येथे दरवारसाहेब
नावाचे एक छोड लोकांचे देवालय आहे याचेकरीता येथे
पुष्कळ छोड लोक येतात देवळाच्या खर्चाकरीता एक
बेगळी जहागिरी आहे तालीसाहेब नावाचे एक दुसरे
देवालय आहे तिथेही एक देवालय असून त्याचे नाव बोल-
साहेब आहे. येथे घालीच्या फर्दावर नकशादार किनार धाव-
ण्याचे वाम होते

डेरापूर—संयुक्त प्रांतातील कानपूर जिल्ह्याची एक
तहसील ही डेरापूर परगण्याच्या समेलगत आहे. क्षेत्रफळ
३०८ चौ मै लोकसंख्या १४९५९३ हात येथी २७५ असून
राहरे मुर्झीस नाहींत तहसीलीच्या उत्तरेकडून रिव नदी वहात
असून दक्षिणेकडून धनगर नदी वहाते त्याचप्रमाणे सोअरंगंगा
खालव्याची एटावा दास्ता दक्षिणेकडील भागात पाणी पुरविते.

डेलफाय—प्राचीन ग्रीसमधील कोर्नास या विभा-
गातील एक कहर. याच्या उत्तरेस सुमार ७ मैलाच्या
अंतरावर पर्णास पर्वताच्या बाजूला कोरिंथिअन गुहा म्हणून
एक प्रसिद्ध गुहा आहे. इराणी लोकांच्या स्वारीपासून आपले
संरक्षण व्हावे म्हणून डेलफाय येथील लोक या गुहेत वृद्ध
यसत असत. सध्या या गुहेला ' कोर्थाकोर्ट ' अशी संज्ञा
आहे. हात ३००० लोक सधन राहू शकतात अथे म्हणतात.
येथे अपोलाचे इतिहासप्रसिद्ध देवालय आणि त्याच्या देवी
वाणीचे वास्तव्य असल्यामुळे या ठिकाणाला पार महत्त्व
आले आहे.

फ्रेंच शोधकाच्या प्रयत्नांमुळे एक अतिशय प्राचीन
वाळवी हेलेनिको या नावाची विहीर जमीच्या तशी साप-
डली आहे. या विहिरीसगत असलेल्या टँकडीच्या पुढे
येंथाला पॅन्थेनअर या नृगोळपंत्याने उदरेष्ट घेतल्या
' पावित्रमार्ग 'चे मुख द्वार आहे. याच मार्गाच्या मध्या-
वर एक धर्म्यतोरी आगा आहे. या मार्गापासून निरनिसाडे
अर्धद व चिचोडे रस्ते निघाले आहेत.

' पावित्रमार्ग 'च्या द्वाराच्या थोडरील पाऊस एक रोम-
वादीन मन्थ चौक असून त्याच्या उभांला ख्रिष्टीमोनिजम
लोकांचे हवनस्थान आहे. हें स्थळ चतुर्विधा असून दगडी
आहे. येथील एका उच्चासनावर देवांच्या व आरमारी
सेनापतींच्या मोठमोठ्या मूर्ती होत्या. पाथानपाथे

नाटक होत असलेले रंगस्पर्श हे 'पवित्र पद्याच्या' खालच्या यावृत्त असून याच्या उलट दिशेस अर्धेनिअन लोकांची स्तंभ-पोक आहे. या स्तंभावाचोवरील शिलालेखानुसार, ही स्तंभपोक पेलोपोनेसिअन युद्धाच्या वेळची नसून, होमोरीच्या म्हाण्ड्या-प्रमाणे महाभारत युद्धाच्या अखेरीची आहे, असे सिद्ध झाले आहे. याखेरीज येथे प्राचीन काळाचे पुष्कळ अवशेष आहेत.

डेलवाय येथील देवाणाची इतिहास हा जरा संदिग्ध आणि अस्पष्ट आहे. असे सांगतात की इच्छित प्रथम कण्ठार लोहाने लागत असत आणि उपाध्याय त्याची उत्तरे देत असे. प्राचीन काळी ही कुमारिका असे. पुढे पन्नाशीच्या सुमाराची ही असे पण तिचा वेप मात्र कुमारिकेचा असे. हा वाक्ये भविष्यवादी व ताम्रु लोक कवितायद करून देवीत असत.

अपोलोची पूजा सुरू होण्यापूर्वी हे देऊळ असावे व तें धरणीमातेचे असावे असे म्हणतात. येथे पहिले मंदिर ग्रीको-निअस व अर्गमिडस यांनी बांधले व त्याचा अखर्षमओनी-दीयाने जगावेदार केला असे म्हणतात. असे सांगतात की, इ. स. पूर्वी ८८० या वर्षी इराणी लोकांनी डेलवायवर केलस्या स्वारीचा प्रत्यक्ष अपोलोन बादल किंवा धरणीदेव उत्पन्न करून प्रतिहार केला. इ. सनापूर्वी ३५६-३४६ मध्ये जे धर्म युद्ध झाले, त्यात फोसिअर्नांनी अरायाचार करून देवा-लयाची सारावी केली. इ. सनापूर्वी ८६ या वर्षी एल. कॉन-स्तांस सहा मार्गे आपल्या दिपायांचा पगार देण्याकरिता म्हणून देवळातील निधि छुटला ज्युलिअनने ऑरिअसिअसला देवळाचा पुनरुद्धार करण्याकरिता पाठविले असता, असे सांगतात की, देववाणी गतवेमवायदल हळूहळून आतंस्वर उद्गारली.

डेलवेअर—उत्तर अमेरिकेतील संयुक्त संस्थानांपैकी एक संस्थान. याचे क्षेत्रफळ २३०० चौ. मै. असून त्यापैकी ४०५ चौ. मैलांचा प्रदेश पाण्याने व्यापिला आहे. लो. सं. (१९१८) २३१९४३ असून बोम्बे हे राजधानीचे शहर व त्याची लो. सं. (१९१०) ३७२० आहे. विस्मयजन्य हे संस्थानातील सर्वात मोठे शहर आहे. या शहराची लो. सं. (१९१०) १५३६९. मिकफोर्ट (लो. सं. २६०३) ही एक मोठे शहर आहे.

धार्मिक पंथ इत्यादि.—मेथोडिस्ट, रोमन कॅथोलिक प्रेसबिटेरियन, एपिस्कोपेलियन आणि कॅप्टिस्ट हे संस्थानातील मुख्य धर्मसंप्रदाय होत.

शि ध ण.—संस्थानांत शार्वजनिक काळा अनेक असून त्यातून प्राथमिक शिक्षण मोफत व सक्तीचे आहे. निम्मे लोकांच्या मुलांकरिता वेगळ्या शाळा आहेत. नेवार्क शहराचे उच्च शिक्षणाकरिता एक कॉलेज असून त्यास ' डेलवेअर

कॉलेज ' म्हणतात. बोम्बे येथे निम्मे जमातीच्या विद्यार्थ्या-करिता एक कॉलेज आहे.

संस्थानात एक रणशाला असून मुलांकरिता स्थापितली उद्योगशाळा आहे औद्योगिक, आदिरे आणि मुले यांनी शिक्षण देणाऱ्या संस्था असून अशा संस्थाना तत्स्थानांकडून मदत मिळते. प्रत्येक परगण्यात, अनाथपेठे असून त्याची सर्व व्यवस्था ट्रस्टीच्या हाती असते आपल्या व्युप असलेल्या मुलांचे पोषण आदिपक्षांना करावे लागते. अंगण शिकोण्यांनी परगण्यात येण्याची वढी असून या नियमा-विच्छेद वर्तन करणाऱ्यास शिक्षा होते. येथील अमासचरित ' स्टेट जनरल फंडाची ' जमा (१९१८) ३२९४३३८ व याचे १०४२९५० डालर्स होता.

ख निज संपत्ति व उद्योग धंदे—हे संस्थान कृषिप्रधान असून शेफरा ८५ एकर जमीन लागवडीलाही (१९१०) आहे. मका, आणि गहू ही मुख्य पिके होत. दोमाटो आणि फळफळावळ यांचे मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन होते सुमारे १६००० एकर जमीन दोमाटोकरिता राखून ठेविली आहे. दोमाटोच्या निर्यातात डेलवेअर संस्थानचा नंबर संयुक्त संस्था नात दुसरा लागतो पोढे, खेपरे, मॅला, डुकरे व दुसऱ्या गरी ही जनावरे मुख्य आहेत. याचे मारण्याचा धडादे दिवसेंदिवस वाढत्या प्रमाणात चालत आहे १९१५ त डेलवेअरमधील २८२११२ डॉलर किमतीच्या खनिज मालाची निगत झाली यन्त्र्याची कातडी, लोकरांचे सामान (होजि-अरी) आणि फळफळावळ याची निपज मोठ्या प्रमाणावर होते.

रेल्वे.—१९१८ साली संस्थानात ३२५ मैल लांबीची रेल्वे होती शिवय १५३ मै लांबीची विजेची रेल्वे होती विस्मयजन व न्यूयॉर्क या शहराच्या मध्ये जलमार्गाने बराच व्यापार चालतो. १९१७ साली संस्थानात २ सेटिवुझ बँका असून, ३९,३१८ लोकांनी त्यात ठेवी ठेविल्या होत्या

राज्य व्यवस्था.—१७ सभासदांचे वरिष्ठ सडळ (सेनेट) आणि ३५ सभासदांचे प्रतिनिधिमंडळ असते. वरिष्ठ मंडळातील सभासदांची दर चार वर्षांनी आणि प्रतिनिधिमंडळातील सभासदांची दर दोन वर्षांनी नवी निवडणूक होते, सेनेटर २७ वर्षांचा आणि प्रतिनिधि २६ वर्षे वयाचा असावा लागतो. कॅमिसेमध्ये डेलवेअर संस्थानातून वरिष्ठ मंडळातील २ सभासद आणि प्रतिनिधिमंडळातील १ सभासद आतो. डेलवेअर संस्थान तीन परगण्यात विभागले गेले आहे.

हाउस शहराची लोकसंख्या १५१११ आहे. स्टोक व मॉरी-
सटीन नावाची खेडी येथून जवळच आहेत. या शहराच्या
नामविधिप्रोत्सर्ग नगरभवनजवळ एक स्तंभ सम्राज्या
आहे. आरमारी शिल्पविद्यालय, म्युनिसिपॅलिटीच्या
धंदेशिक्षणाच्या शाळा, आरमारी बाळी, रॉसेन
बाळी आणि आरमारी व लष्करी रुग्णालये येथे
आहेत. वाइन पर्वतावर लष्करी ठाणे आहे येथील सरकारी
गोदी फार प्रसस्त व प्रेक्षणीय आहे. तिसऱ्या विसृमये
१६८९ साली ही बांधिली. येथे दोरखंडाचे कारखाने
आहेत. १६३२ सालच्या मुघारणाकायद्याप्रमाणे डेव्हन-
पोर्टचा प्रतिनिधिभिभागात समावेश होऊन येथून पार्लम-
ंटात दोन सभासद जात असत. शहर ज्या ठिकाणावर
वसले आहे ते ठिकाण आंबिन पराण्याच्या मालकीचे आहे
शहराचा राज्यकारभार मेजर, १६ सनदी शहराचे अधिकारी
व ४६ सभासद याच्या हातात असतो. शहराचे क्षेत्रफळ
३०४४ एकर आहे.

डेव्ही—हा ईंग्रज रसायनशास्त्रज्ञ कॉनेवालजवळ पॅन्झन्स
येथे त्या. १७ डिसेंबर १७७८ त जन्मला याच्या प्राथमिक
शिक्षणाच्या वेळेस त्याला शास्त्रीय विषयांची गोडी नव्हती.
त्यावेळी जुझ्या भाषांतरात कविताने भाषांतर करण्याचा व गप्पा
मारण्याचा त्यास नाद असे. स १७९४ त याचा बाप रॉबर्ट
डेव्ही हा नगर पावला. तेव्हा त्याची आई व चार भावंडे
याच्या चरितार्थाचा भार यावरच पडला तेव्हा तो वैयकी
शिक्षणाकरिता एका ऑपर्थेविक्या देवाकडे उमेदवार
राहिला. तेथे अभ्यासविद्याशास्त्र, नीतिशास्त्र, गणित इत्यादि
शाखांचा अभ्यास केलावर स. १७९७ त त्याची दृष्टि रसायन-
शास्त्राकडे वळली. निकोलसन व लॅव्हॉझिए यांची त्या शास्त्रा-
वरील पुस्तके वाचून उष्णता व प्रकाश यांप्रती याचे एक नवी
कल्पना काढली. १७९८ साली त्याची व भाईस वेडीस यांची
आढिख झाली व ती त्याच्या वैयक्तिकार्यालाच व्यवस्थापक
झाली.

१७९९ साली त्याने असा शोध लावला की, नयसप्राणिद
अपायकारक नाही परंतु त्याने अनंल चढतो. स. १८०० त
त्याने 'नयसप्राणिदावर शोध' नावाचा ग्रंथ प्रसिद्ध केला.
त्यामुळे त्याची रसायनशास्त्रज्ञ अशी ख्याती झाली. लंडन
येथे राजसंस्थे १८०२ साली त्याला साहाय्यक व्याख्यात्याची
जागा मिळाली. एका महिन्याच्या आत तो व्याख्याता झाला
व १८०३ साली अध्यापक झाला. औद्योगिकरीत्या कातडे
कमाल्याच्या धंद्यासंबंधी व्याख्याने देण्याचा त्याला हुकूम
झाला व तीन महिन्यांची रजा देण्यात आली. पुढे त्याने
आपले शोध १८०३ साली राजसंस्थेपुढे मांडले. १८०२ साली
शेतकीविषयाकडे लक्ष यावे अशी शेतकीयास्याने त्यास विनंति
केली होती. यामुळेच १८१३ साली "शेतकीच्या रसायन-
शास्त्राची मूलतत्वे" हा ग्रंथ प्रसिद्ध केला. विद्युद्रसायनशास्त्रा-
वर त्याचा फार भर असे. त्यावेळेपर्यंत विद्युद्रसायन दोन धातू

व एक द्रव किंवा एक धातू, एक फवेलंड व एक द्रव अशी
योजना करीत असत. परंतु एक धातू व दोन द्रव मिळून
विद्युद्रसायन करणे शक्य आहे असे याने दाखविले. पुढे ५
वर्षांनंतर राजसंस्थेपुढे त्याने आपले पहिले व्याख्यान वाचले.
उज्ज्व, अल्क, धातू व काही धातूंचे प्राणिद हे ऋण विद्यु-
द्रातुसंगतून आकर्षित जातात व प्राणवायु, अम्ल, हे
पनविद्युद्रातुसंगतून आकर्षित जातात. परंतु ऋणविद्युद्रातुसंगत-
कडून दूर केले जातात असे त्याने प्रतिपादन केले. शिवाय
साराचे पृथक्करण काटकसारांन करता येऊन मूलद्रव्य काढता
येतील असे त्याने दाखविले. या लेखामुळे त्याला नेपो-
लियनने पदक मिळाले व १८०७ त त्याने विद्युद्रसायनशास्त्राच्या
साहाय्याने सिंधु व पावसा या धातू मूलरूपात निराळ्या
काढल्या पुढे लोकांचे वर्गणी करून त्याला नवी विद्युद्रसायनशास्त्रा
करून दिली. स १८०९ मध्ये त्याने पालाश ही मूल धातूच
आहे हे सिद्ध केले व पुढच्या वर्षी हरबायु हे मूलद्रव्य आहे
असे त्याने सिद्ध केले.

या सुमारास याची फारच प्रसिद्धि झाली १००० श्रोत्या-
पुढे तो व्याख्यान देऊ लागला व त्याची कीर्ति लंडनच्या
बाहेरही पसरली. स १८१० त त्याला रुझिन संस्थेने पाचा-
रण केले. तेथे जाऊन त्याने विद्युद्रसायनशास्त्रावर व्याख्याने
दिली पुढच्या वर्षी तो पुन्हा इंग्लिन येथे गेला. या वेळेस
तेथील विश्वविद्यालयाचे त्याला एल. एल. डी. ची बहुमा-
नाची पदवी दिली. यानंतर काही महिन्यांनी त्याने
"रसायनशास्त्रज्ञांसाठी मूलतत्वे" या नावाचे एक
पुस्तक लिहिले व ते आपल्या बाबकोश अर्पण केले. त्याला
पुन्हा अध्यापकाची जागा मिळत होती पण त्याने व्याख्याने
देण्याचे नाकारले या वर्षीच नयहरिदावर त्याने प्रयोग
सुरू केले. परंतु एका प्रयोगात स्फोट होऊन त्याच्या डोक्यास
दुखा झाली व त्याने दो नाद सोडला. १८११ सालच्या
आक्टोबरात तो मूरोपखंडात आगल्या ऑक्टोबर प्रवासास गेला.
त्याच्याबरोबर मायकेल फराडे हा मदतनीस म्हणून गेला.
तो प्रथम पॅरिस शहरी गेला. तेथे त्याचा तेथील विद्वानांनी
फार गौरव केला. याने मात्र आपल्या वागणुकीने त्यास खप
केले नाही. त्यास याचा थोडा रागच आला. त्यावेळी अद-
भ्याचवर्ष शोध चालले होते. याने आपल्या जुजबी प्रयोग
साहित्याच्या मदतीने ते मूलद्रव्यच आहे अशी त्याची खात्री
घटकी पुढे डिसेंबरात तो इटलीस गेला. गॅनोवा येथे टॅपिचो-
माशातील विद्युद्रसायने तपासून पाहिली. फ्लोरेंस येथे हिरा
आहेत तो कोळ्याचाच एक प्रकार आहे असे त्याने ठरविले.
जर्मनीतून स. १८१५ त लंडन येथे परत आल्यावर त्याला
'सुरक्षित दिवा' तयार करण्याकरता खाणीवाल्यांनी विनंति
केली. प्रयोगांनी त्याला आढळले की, खाणीतील स्फोट-
कारक द्रव्ये शारीक नयसातून जाऊ शकत नाहीत म्हणून
त्याने ९ नोव्हेंबर रोजी राजसंस्थेपुढे एक लेख वाचला,
यात त्याने धातुसंबंधी, धातू विद्युद्रादक असल्यामुळे

कांचेच्या गळ्यापेक्षा धातूच्या गळ्याच जास्त चांगल्या.
स १८१६ च्या लेखात धातूच्या तारोची जाळी उपयोगात
आणण्याविषयी त्याने सुचविले व त्याप्रमाणे तो " इराक्षित
दिव" उपयोगात येऊ लागला त्याने या घोषावरून वेढड
पेतले नाही या त्याच्या हार्थयत्नावरून न्यूकॅसल येथील
खाणीवाल्यांनी त्याला चांदीच्या ताटाचा सच नजर केला.
पुढे ही चांदी वितळवून त्या पैसातून एक पदक, युरोप-
जडात उतम शास्त्रीय घोष लावणारास " डेव्ही पदक "
नांवाने देण्यात येऊ लागले

स १८१८ त त्याला मॅरोनटची पदवा मिळाली स १८२०
च्या नोव्हेंबरात तो राजसंस्थेचा अध्यक्ष निवडला गेला पुढे
आरमारखाह्याने सल्लतात ताब्याचे पत्रे न यमप्राकरिता
उपाय सुचविण्याकरिता राजसंस्थेस विनंती केली डेव्हीने
त्यास कल्हर् करण्यास सुचविले, परंतु त्या कल्पनेस यश आल
नाही १८२१ साली त्याची प्रकृति बिघडू लागली व १८२७
साली त्याला अर्धगवायूचा झटका आला म्हणून त्याला
ह्वापाड करणाकरता युरोपसडात पाठविले तो र-ह्वा
येथे राहून मग साल्झबर्ग येथे गेला परंतु त्याची प्रकृति
न सुधारल्यामुळे त्याने राजसंस्थेच्या अध्यक्षपदाच्या जमिेचा
समीनामा दिला पुढे तो इंग्लंडास परत आला त्यानंतर
तो रीम येथे गेला व तेथून " टॉरेंसो माशाची विपुल " असा
लेख त्याने राजसंस्थेस पाठविला १८२९ च्या फेब्रुवारी-
च्या २० व्या तारखेस त्याला अर्धगवायूचा पुन्हा झटका
आला व त्याने त्याची उमदी धातू निष्पयोगा झाली त्याचा
माक डी ऑन डेव्ही याने त्या काळापूर्वीच मिनीवा येथे
आणले परंतु तेथेच मेच्या २९ तारखेस त्याचा अंत झाला.

याचा स्वभाव चिडखोर व रागीट वसे तो प्रायेंक काम
कार कडकट्टीने करीत अस त्याच मन कल्याणमय असे
असे त्याच्या लेखावरून दिसते कोलेरिज कवि म्हणत
असे की जर हा प्रसिद्ध रसायनशास्त्रज्ञ झाला नसता तर
तो प्रसिद्ध कवि झाला असता सोबे म्हणे, त्याच्यात कवीचे
सर्व गुण आहेत तो विपदांचे स्पष्टीकरण कार चांगले करी.
यामुळे त्याची व्याख्यानं हृदयमग होत असत त्याच प्रयोग
प्रज्ञावत् असत व तो ते तडकने करित असे कोलेरिज
कवि आपला रूपकाचा साठा वाढविण्याकरिता डेव्हाची
व्याख्यानं ऐकण्यास जात अस कीर्ति मिळविणे ही डव्हीची
मरत्वाकांक्षा होती तरा पण तो कोणाचा द्वेष करीत नसे
व आपल्या कार्याने मनुष्यप्राण्यांचे कल्याण म्हणें ही त्याची
कार ध्येय वसे तो शिष्टाचारपद्धतीची पक्की करीत नसे,
म्हणून कधी कधी लहानमहा कारणावरून इतर मंडळी
त्यावर नाराज होते अशेत

डेहराडून, जिल्हा —समुद्रप्रातांतील मिरत विभाग
तील जिल्हा यांचे डे १९०९ ची मी याच्या स्थानास
वहरी सत्यान, वायव्येस सिरमूर, रवेन, तरोच व जुन्नल

ही पन्नासमधील सत्यान, नैर्ऋत्येस सहायनूर जिल्हा व
आग्नेयेस गन्धवाल जिल्हा

स्वाभाविक वर्णन — हा जिल्हाचा मोठा भाग हिमालय
पर्वत व शिवालिक डोंगर यांच्या दरम्यानच्या खोऱ्यात
आहे या दोन डोंगरांनी जोडणाऱ्या टेकड्याच्या रांगेने
या प्रदेशाच दोन भाग होतात, पूर्वूनमध्ये गलप्रवाहाचे
जाले असून सव प्रवाह गंगेस मिळतात, व पश्चिमेस प्रदक्ष
यमुनेपर्यंत पसरलेला आहे उत्तरेकडे, हिमालयाची
वाहरी रांग ७००० किंवा ८००० फूट उंच असून येथे
मसूरी हें डोंगरीठाण आणि खडोर व चक्राता ही लष्कराठिणा
आहेत खोऱ्याच्या नैऋत्येकडे शिवालिक डोंगर थोडे
थोडे उंच होत जातात, परंतु दुआबाच्या मैदानाजवळ
त्याची उचा एकदम कमी होते या डोंगरात रानटी हत्ता
व जंगलान वाय, चिता, अचल, हरंगे, बानर वगैरे
प्राणी आढळतात खोऱ्यात उन्हाळा व हिवाळा हे दोन्ही
ऋतु कडक नसतात, हिमालयाच्या साविण्यामुळे वातावरण
थंड रहात खोऱ्यातील उष्णमान १७° ते १०१° व मसूरी
येथील १७° ते ८१° च्या दरम्यान असते पाऊस सर्व
ठिकाणी सारखा पडत नाही डेहरा येथे ८९ इंच, हिमा-
लयाच्या पायथ्याजवळ रायपूर येथे १२१ इंच मसूरी येथे
१९ इंच व चक्राता येथे ८० इंच पाऊस पडता

इतिहास — प्राचीन काळी हा जिल्हा केंदराखडाचा भाग
होता येथे शिव रहात असल्यामुळे येथील डोंगराला
शिवालिक असे नाव पडले राणाच्या कथानंतर प्राय-
श्चित घेण्याकरिता रामलक्ष्मण यक्षे आले होते, व महा-
पत्नीच्या परित्र शिशुरावर देहीवर्चन करण्यापूर्वी पाडवानी
यम रास केला होता अशा दंतकथा आहेत नागविक डोंगरा
वरील बासुन नामक नागाविषयीच्या इतकथेवरून दये
नाग राजे होऊन गेले असावे असे वाटते यमुनेच्या उजव्या-
तीरावर, हरिपूरजवळच्या कागरी शिखर अशोकाची
आराधने आहेत, त्यावरून ही पूर्वी उत्तरहिंदुस्थानचा सरहद्द
असावी असे वाटते हा प्रदेश १३ व्या शतकापर्यंत
निर्वन होता व बजरा लोक उदाचा ताळा या देशातून नेत
असता, येथील मूठिशीभा राहून ते येथेच कायम राहू
लागले अशी दंतकथा आहे सतराव्या शतकापर्यंत डेहरा
हूनचा विश्वतनीय इतिहास मिळत नाही त्यानंतर हा
जिल्हा माहवालच्या राज्यात होता पन्नासमधून, औरस
पन्नासवरून सशय येऊन पाळवून लाविलेला रामराय हा शीर
मुळ औरसबेगाच्या शिकारिण गन्धवालच्या कस्तुराकडे
आला तेथे त्याला पुष्कळ शिष्य मिळाले व त्याच्या
रहण्याच्या ठिकाणी शुद्धार किंवा डडरा हें नाव वसले
या शुद्धार त्याचा अडाज पुढल्यामुळे तो फिहून जिवंत राहा
नाही ज्या विजयनगर तो मरण पावला तो बिजना

अद्यापि पवित्र समजला जातो. रामरायाच्या आगमना-
नंतर लवकरच फतेशहा मरण पावला; त्याच्या भागून
त्याचा अज्ञान नातु प्रतापशहा हा पादवीवर आला (१६९९).
याचे पुष्कळ वर्षे राज्य केले पण याच्या राज्यातील
भरभरात झालेली पाहून, सहारणपूरचा मुबेदार नजीब
उद्दौला याने रोहिला सैन्यासह शिवालिक ओलांडून
काठां अडथळा न होता तो देश काबीज केला. नजीबउद्दौ
त्याच्या सुधारलेल्या व चांगल्या राज्यपद्धतीमुळे जिल्ह्याची
कारव भरभराट झाली, पण स. १७०० त तो मरण पावल्यावर
देशाच्या विपन्न स्थितीला सुरुवात झाली व रजपूत, गुजर,
शास व गुरखे यांच्या स्वाच्यामुळे हा सुपीक देश ओघाड
व नापाक होऊन गेला.

मध्यतरी गुरखे लोक पश्चिमेकडे येत येत गन्धवालपर्यंत
आले, १८०३ साली परदुमन शाहा धानगरहून पळून प्रथम
डूनला व नंतर सहाराणला गेला व गुरखांनी सर्व खोरे काढी
एक अडथळा न होता आपल्या ताब्यात घेतले. याच वेळी
मिर्झासांनी सहारणपूरमध्ये प्रवेश केला सरहद्दीवर गुरखांकडून
वारंवार हजे हाऊं लागल्यामुळे १८१४ साली त्यांच्या विरुद्ध
सुद्ध पुराखन डेहरा काबीज केले व नाळपाणी विवा कलं-
गच्या डोंगरी किल्ल्याला वेढा देऊन बऱ्याच लुटकांनीनंतर
तो हर केला. स १८१५ त तह होऊन हा प्रदेश इंग्रजां
भिताला तेन्हापासून येथे बहुतेक पूर्ण शांतता असून,
सडका व काळेचे तयार झाले आहेत, आणि शेतका व उद्योग-
धंदे याची वाढ होत आहे. चकता तहशिलीमधील जौन्सार
यावर हा भागही इनच्या बरोबरच इंग्रजांनी ताब्यात घेतला
जालीच्या शिलालेखावरून अशोकाच्या वेळच्या पाथिमात्य
राजाची नावे मजगतात काहीच्या ईशान्येस २५ मैलावर,
चमुनच्या काठी मधा येथे राहो जूनी देवालय व अवशेष
आहेत. त्यापैकी लट्ठा मंदिरात इ स ६०० ते ८०० च्या
सुमारचे दोन शिलालेख आहेत. त्यापैकी एका लेखात नाळंध
रचा राजकन्येने एका देवालयाचा पाया वर्धनस्थाना उल्लेख
आहे गंगानदीच्या काठी हृषिकेश येथे धीरंकराचार्यांनी
वांधिलेले देवालय आहे

लोकसंख्या.—१९०१ साली त्या जिल्ह्याची लोकसंख्या
१७८१९५ होती स. ८३ हिंदू व स. १४ मुसलमान आहेत.
हिंदूमध्ये रजपूतांचा भरणा बराच आहे. खोन्वात मुख्य
भाषा पश्चिमहिंदी चलते, व डोंगरावरील लोक जौन्सारी
भाषा बोलतात. येथे युरोपियन लोक बरेच असल्यामुळे
पुरवारीकी लिव्हो वाचता येणाऱ्यांचे प्रमाण स १०७ व
धियापैकी स २ असे आहे

शेतरी आणि मंगलः—या जिल्ह्यात गहू, तांदूळ, मका,
आणि यात्री हा धान्य पिकतात; पण थोके पुरेसे दोस नस-
ल्यामुळे धान्य गोहेरून आणताने लागते. रामलेल्या जंगलांचे
क्षेत्रफळ ४२० चौ मै आहे. इनमधील जंगलात साल,
रुद्र, आओल, व गंदर इत्यादि झाडे होतात. नद्यांच्या

काठां खेर व शिखरी आणि जौन्सारच्या जंगलात चीर, केला,
देवदार वगैरे इमारती लाकूड होत.

व्यापार व दळणवळण.—मसूरी येथे दाऊ गाळण्याचे दोन
कारखाने आहेत; व चकता येथेही एक आहे या जिल्ह्यातून
इमारती लाकूड, बायू, चुना, कोळसा व चहा हे पदार्थ बाहेर
जातात व कापड, कांबळी, मीठ, साखर, धान्य, तंबाखू,
आणि मसाले हे पदार्थ येथे येतात. अथोद्या आणि रोहि-
लखंड रेल्वेच्या मुख्य फाट्यावरील लखार स्टेशनपासून
हरिद्वारपर्यंत आणारा फाट्या वाढवून डेहरापर्यंत नेलेला
आहे. या जिल्ह्यात पक्की मडक ५० मैल व कच्ची सडक
२७२ मैल आहे.

राज्यव्यवस्थाः—डेहराडून वरील अधिकाऱ्याला सुपरिटे-
न्ड असे म्हणतात. डेहरा व चकता या तहशिलांवर तह-
शिलदार आहेत. डेहरा व मसूरी येथे म्युनिसिपालिटीचा
आहेत. व रामपूर आणि कांसी यांचा कारभार स १८५६
च्या २० व्या कायद्याप्रमाणे चालतो.

त ह शील—धंयुक्त प्रांतांतील डेहराडून जिल्ह्यातील
एक तहशील. क्षेत्रफळ ७३१ चौ. मै पूर्वडून व पश्चिम
डून असे याचे दोन परगणे पाडले आहेत यमुना ते गंगा
पर्यंतचा हिमालय व शिवालिक टेकड्यांच्या खोऱ्यातील
सर्व प्रदेशाचा ह्यात समावेश होतो. लोकसंख्या १२७०९४.
या तहशिलेत मोठी गावे डेहरा, मसूरी, लखौर. रामपूर ही
असून खेडी ३७७ आहेत. ह्या तहशिलीतील बराच भाग
जंगलांनी व्यापलेला आहे. ह्या तहशिलेत १५ चढाचे मळे
आहेत.

त ह र.—धंयुक्त प्रांतातील याच नावाच्या जिल्ह्याने
व तालुक्याचे मुख्य ठिकाण. समुद्रसपाटीपासून उंची २३००
फूट हरिद्वार-डेहरा रेल्वेचे हे शेवटचे टोंक आहे व मैदानच्या
प्रदेशातून मसूरीकडे जाणारा रस्ता या गावावरून जातो. लो.
सं. (१९०१) म्युनिसिपालिटी व छावणीसुद्धा १८०९५.
थोडे लोकांचा शुद्ध म्हणविण्याचा प्रयत्न व्यर्थ झाल्यावर
उदासी पंथाची स्थापना करणारा गुरू रामराय याने हे
शहर स्थापन केले १६९९ साली थापिलेल्या या गुरूच्या
देवालयात जगाधीर वादशहाच्या थडक्याप्रमाणे तयार
केलेल्या गर्भश्यामध्ये त्या गुरूचा विछाना अद्याप ठेवण्यात
आला आहे. देवळाच्या बाहेरच्या मोठ्या दरवाजावर
धार्मिक व ऐतिहासिक व्यक्तींची चित्रे काढण्यात आली
आहेत. देवळात तान टाकी असून त्यापैकी एक २३ फूट
उंची व १८४ फूट रुंद आहे.

जिल्ह्याचे अधिकारी हिवाळ्यात डेहरा येथे रहातात;
हिंदुस्थान सरकारच्या त्रिकोणमिती व जंगलमोजणीखात्याचे
त्याचप्रमाणे त्रिकोणमोजणी व परीक्षणवाचनाच्या याचे
हे रहाण्याचे ठिकाण आहे फॅरीस्ट्रूल ही इमारत सर्वात
सुंदर असून येथे जंगलातील पदार्था मोठा संग्रह आहे. सर्व
हिंदुस्थानाकरिता जाणारा जंगल-अधिकारी येथून निघून

तयार होतात इपोरियल कॅडेटोअरचे येवर शिक्षणाकरिता येथे रहातात अकगणितानचा माजी अमीराचे येथे पर आहे येथील म्युनिसिपालिटी १८६७ साली स्थापन झाली. १९०१ साली येथील लो स २४०३९, व १९०३-४ मधाल उत्पन्न ५९००० रु हातें हिमालयातील वेड्डेवतपासून व कलमड डोंगरातील नालापानपासून या दहसुरापाणापुरवठा होतो वेदराच्या छावणीत २ गुरा पलटणा असतात

डोंगरगड—तैरागड सस्थानातील भरभराटीचे कस-व्याचे गाव हे बगाव-नागपूर रेल्वेचे एक स्टेशन आहे क्षेत्रफळ १५२ एकर व लोकसंख्या ६९००० येथे दशासना, शाळा व तहशीलकचेरा असून व्यापारी पेठेचे हे गाव आहे येथे कामकुण्डला नावाचा तलाव असून त्याच्या विपरीत काही दूतकथा आहेत बोमबाई दवीचे दऊळ एका टेंकडीवर असून दर पोळ्याच्या दिवशी पुढाअर्धा होत असतो या गावात म्युनिसिपालिटी स १९०७ त स्थापन झाला असून तिचे उत्पन्न १९,५०० रु व खर्च ८००० रु होता.

येथील आयात माल कापड, मोठ, नारळ, मसल्याचे पदार्थ, साखर, धातू, तूर, तणू आणि काचेचे सामान व निर्यात माल शेतात व जंगलात उत्पन्न झालेले पदार्थ

डोंगरपाली—सारगड सस्थानात सरिया पराण्यात सरलपुर जिल्ह्याच्या वाजूस असलेला लहान जमीनदारी हात १८ गावे असून क्षेत्रफळ १८६८ एकर आहे, जमीनदार गोंड जातीचा असून जमीनीचा सारा तोच गोळा करता व राजास टाकोळा देत असतो जमिंदारांतील जंगलावर जमीनदाराची मालका नसून कुळाच्या साऱ्यात फेरपदल करण्याचा अधिकारहि त्यास नाही जमावदीच्या वेळी हे वृक्ष ठरलेले असतात

डोंगरपुर—या सस्थानास डुंगरपुर असेहि नाव असून त्याच्या उत्तरेस व पूर्वेस उदपुर सस्थान, आग्नेयीस वासवाडा आणि दक्षिणेस व नैऋत्येस महाकाठा प्रात आहेत येथील राजास महारावळ म्हणतात न्तिडोचा राजा करमशी याचा वडील पुत्र महेसजी याने बापाच्या आज्ञेवरून आपला गादा-वरील हक्क सोडून व गादीवर धाकळा भाषास वसवून, आपण डुंगरपुर येथे नवान राज्य स्थापिले, हा गोंड वाराच्या शतकातील होय महेसजाचा नववा वंशज समरशी याने दिलाच्या बादशहाचे मांडलिक वून डुंगरपुरहून राज-भानी हलवून वडीदे (त्याच सस्थानातील एक गाव, गुज रायेंताल नव्हे) येथे ने ? परंतु त्याच्या बीरसिंह या नाताने पुन्हा डुंगरपुरास ठाणे केलें त्याचा नववा वंशज उदयसिंह हा एका लढाईत मारला गेला त्याने आपले राज्य आपल्या पृथ्वीराज व जगमळ या दोन पुत्रात वाटल, त्यात महानदाच्या पश्चिमकडाल प्रदेश पृथ्वीराजास व पूर्वे कडील जगमडास मिळून अनुक्रमे डुंगरपुर व वासवाडा ही सस्थानें निर्माण झाली औरंगजेबापर्यंत डुंगरपुर मुसलमानी साम्राज्यात होत, परंतु पुढे त्यावर पराठ्याचे अधिराज्य

झाले व भारच्या पोवाराच्या दखरेखेखाली सालीना २५ हबार खडणी देऊन आले पेशवाई नष्ट झाल्यावर हे इम-जाच्या अमलाखाली गेले व वरील रफमची खडणी इमज ना मिळू लागली काही वर्षांनी खडणा २०३८७ वर्ष्यात आली, तीच ह्या कायम आहे सन १८१९ च्या पुढे सस्थानची भरभराट होऊन वृक्ष वाढतासा झाला, पुढे पाच वर्षांनी सस्थानिकांचे व त्याच्या अमलाखालील ठाऊ-राचे हक्कावर्तत भाडण जपून ठाऊरानी भिष्ट वगैरे जमवून वड उभारण्याची तयारी केली तेन्हा रावळाने इमजची मदत मागितली व वड मोडल परंतु रावळ नसवतसिंग हा व्यसना व नालायक असल्याने, इमजानी त्याला पदच्युत करून त्याचा दत्तक पुत्र दलपतसिंग यास गादीवर बसविले (१८२५), परंतु त्याच्यानेहि नीट व्यवस्था होईना, फिरून ठाऊरानी वड कले व इमजच्या मदताने त्याने ते मोडले (१८३१) दलपतचा मूळ घरचा आज्ञा प्रतापगडचा राजा मेल्यामुळे तेथील गादीवरहि ताच बसला व एक मुलगा दत्तक पडून त्यास त्याने डुंगरपुरच्या गादीवर बसविले (१८४४), या मुलाचे नाव उदयसिंग

डुंगरपुर व वासवाडा मिळून या प्रांतास प्राचीन वामेर अस नाच होतें ह्याच्या सस्थानिकांचे नाव हिज ह्यानेस रायरायन महारावळ थ्रीलक्ष्मणसिंघजी असून त्याचा जन्म ता ७ मार्च १९०८ रोजी होऊन त्याना १५ नोव्हेंबर १९१८ रोजी गादी मिळाली साप्रत (१९२५) राजा अज्ञान असल्याने राज्यकारभार राजपुताण्याच्या पार्लिटि-कल एजडाच्या देखरेखाखाली एका कार्यकारामळच्या तर्फे चालत आहे

सस्थानात आगगाडी सुळीव नाही उदपुर हेंच या सस्थानात यण्याचे आगगाडीचे स्टेशन असून ते येथून ३३ कोसावर आहे सस्थानचे बाकांचे उत्पन्न साडे सहा लाखावर असून त्याच क्षेत्रफळ १४४७ चौरस मैल व लोकसंख्या (सन १९२१) १८९२७ आहे सस्थानात ७१६ गावे आहेत खुड डोंगरपुरास म्युनिसिपालिटी असून तेथील लोकसंख्या साडे सहा हजार आहे गालियाकोट व सगवडा ही दोन मोठी गावे असून तेथेहि म्युनिसिपालिट्या आहेत सस्थानात लोकसंख्येपेक्षा ७१ हिंदू आहेत व शेंकडा २० साक्षर आहेत, राजस्थाना व अजमरी शेखावता, जयपुरी, माळधी, मेवाडा, हिंदा व उदई या भाषा चालतात, मुख्य पदा शेतेच्या डोंगरपुर व सगवाडा हे दोन जिल्हे आहेत [सेन्सस रिपोर्ट, १९११, टाटम्ल—इयसुक, १९२५ गोडवाले—एतद्दशीय सस्थाने]

डोंगरली जमीनदारी—विरसोळा स्टेशनपासून सुमारे ४ मैलावर ही असून हीच एवच खेडे आहे क्षेत्रफळ १९२४ एकर लोकसंख्या ६६५ इ स १८०० च्या पूर्वी हे खेडे भासल्यानी एका रजपुतास वसाहत करण्याकरिता दिले मालमुशार या ठिकाणी बहुतक रहात नाहोत त्याची

दुसरी इस्टेट बालाघाट येथे आहे उत्पन्न १४०० रुपये व याकीही २०० रुपये आहे.

डोंगरा—ही एक पञ्जाबातील जात. लो सं. ६८६७३. ही अर्धवट गुराखा व अर्धवट शेतकरी यांची जात आहे. हे रजपुतापासून झाले असे म्हणतात. त्यांच्या बालीरीती गुजर लोकांच्या सारख्या आहेत ते मुख्यतः मुख्यदान आहेत. दिही, जालंधर व लाहोर प्रांत व कपुरथळा, फरीदपूर व पाटियाळा संस्थान येथे हे आढळतात. डोंगरा हे एक दुसरे प्रादेशिक नाव आहे ते एका रजपुत जातीला सावतात. त्यांचा व डोंगरा यांचा काही एक संबंध नाही परंतु त्यांच्यात बरेच साम्य असल्यामुळे त्या दोन जाती एकच असे वाटण्याचा संभव आहे.

डोंगरे, वासुदेव नारायण (१८५०-१९०५)—एक जुने महाराष्ट्रीय नाटककार. हे अण्णासाहेब किर्लोस्करांचे समकालीन व प्रतिस्पर्धी नाटककार व नाटकमंडळीचे मालक होते यांचा जन्म रत्नागिरी जिल्ह्यात वाढाजून गावां झाला. याचा मॅट्रिक्युलेशनपर्यंतचा अभ्यास मुंबईत झाला पुढे संस्कृतचा अभ्यास करून इ स १८८० मध्ये त्यांनी नाटके लिहिण्यास सुरुवात केली किर्लोस्करांनी संगीत शाकुंतलाचा प्रयोग केल्यावर बारा पांच महिन्यांनीच (१८८२ एप्रिल) डोंगरे यांनी मुंबईत आपल्या शाकुंतलाचा प्रयोग करून दाखविला. डोंगरे यांनी पंचरत्नां जास्त शास्त्रशुद्ध व गवई विनाच्या बालीदर असे. किर्लोस्कर कपनतिस्याप्रमाणेच यांच्या कपनांत नारायणपुत्रा मिरजकर, राजानपुत्रा, नयु-पुत्रा शूरव यांसारखी चांगली पात्रे होती. यांचा शाकुंतल नाटकाचा प्रयोग लोकप्रिय झाल्यावर, डोंगरे यांनी बेणी-संहार, रत्नावली, मृच्छकटिक, विक्रमोपनिषद्, मालतीमाधव वगैरे नाटकांची संगीतत आपातरे करून त्यांचे रंगभूमीवर प्रयोग करून दाखविले. उर्दू भाषेतील “ इदवभा ” हे नाटक मराठीत वसवून त्यात त्यांनी नाच, संगीतसजरी यांची रेलचेल उडवून दिली

डोंगरे यांच्या कपनांनी दक्षिण महाराष्ट्रात सफरी करून तिकटोल लोकांनी संगीत नाटकांची भोळी लावून दिली. “ संगीत रंगोनायकोण ” हे यांचे वैश्यागमनावरचे प्रहसन लोकप्रिय होते. यांच्या मंडळीत पात्रे ठिकून रहात असल्यामुळे १८९५ साली त्यांनी हा पंधा बंद करावा लागला पुढे त्यांनी सर्व व्याप सोडून आमरण स्वस्थपणे इकडे तिकडे दिवस पालविल. स. १९०५ मध्ये ते पूर्ण येथे बारले.

महाराष्ट्रीय रंगभूमीला बळण सावण्याचे कार्य किर्लोस्करा-प्रमाणे यांनाही बरेच केले. हे उत्तम नट व गायक होते. यांचा कंपनी ठिकली असली तर संगीत नाटक कंपनीत तिने अपेक्षारक्ष मिळविले असते. डोंगरे यांची नाट्यरचना सहज-तस्या पलीवर व सन्य होती. यांचा भाषा प्रौढ असे व विचार प्रगल्भ असून.

डोडोना-एग्यारसमधील ग्रीक लोकांची पुण्यभूमि दक्षि-जैताल ग्रीक लोकांचे बरेच्या भवे येथे प्रेक्षरिता भाव घेत असत येथील देवालयात देखील देववाणी होत असे; तथापि येथील उत्तरे मिळविण्याची तज्ज्ञा डेलफाय येथील तऱ्हेतून फार भिन्न प्रकारची होती. एका अति जुनाट ओक्-वृक्षाच्या चळगावरून उत्तरे समजून घ्यावे लागत असत सर्वत्र प्रसृत असलेल्या वृक्षपूजेचा हा एक अवरोप असावासे दिसत. वायूचा ध्वनि, क्षणान्वये खळखळणे इत्यादिकावरूनहि उत्तरे समजून घेत असत. इलिसा आणि ओडिसी या प्रसिद्ध ग्रंथात डोडोनाविषयी उल्लेख आले आहेत हिरो-डोटस असे लिहिले की किनिशिनानींनी ईजिप्तमधून आण-लेली एक उपासकथाई डोडोना येथील देवस्थानची स्था-पक होय. दुसऱ्या एका दंतकथेवरून असे समजते की ही उपासकथाई कृष्णकपोताच्या रूपात आली होती

शोधकांनी पुष्कळ ठिकाणच्या जागा खणून काढून डोडो-नाचा प्राचीन इतिहास उपलब्ध करून ठेवला आहे अथेन्स येथील राष्ट्रीय पदार्थसंग्रहालयात डोडोना येथील पुष्कळ प्राचीन अवशेष एकत्रित करून ठेवलेले आहेत त्यात विन्डस या रानांनी रोमन लोकांपासून हिरावून घेतलेली दाट ऐतिहासिकदृष्ट्या फार महत्त्वाची आहेत इ सनापूर्वी २१९ व्या वर्षी एटोलियन या लोकांनी डोडोना येथील देवालयाला विध्वंस केला परंतु त्यातील देववाणी गुल्लिशन बादशाहाच्या वेळेपावेतो अस्तित्वात होती.

डोनाटेलो (१३८६-१४६६)—एक इटालियन मूर्ति-कार (१४०५२). विबर्टी नावाच्या एका प्रसिद्ध मूर्ति-काराच्या हातारखाली राहून त्याने या मूर्तिकलेचे प्राथमिक शिक्षण संपादन केले. पुढे जुनेलेडी नावाच्या दुसऱ्या एका मूर्तिकाराच्या बरोबर तो मूर्तिकलेचे माहेरपार जे रोम त्या-ठिकाणी पुढील अभ्ययन करण्यासाठी गेला जुनेलेडीच्या सहसाक्षात त्याला या कलेचे उत्तम ज्ञान पालि. १५ व्या शतकाच्या मूर्तिकलेच्या इतिहासात जुनेलेडीप्रमाणेच योनेहि आपले नाव गाजविले

१४०५ साली तो फ्लोरेंस येथे आला. तेथील प्रार्थना-मंदिराच्या उत्तर दरवाजाच्या बाजूस बसविण्याकरिता त्याने ‘ प्रेपिता ’ (मेसाथा) च्या दोन अंगमरवरी मृता तयार केल्या, व त्यापुढे त्याला चांगले वेतनहि मिळाले. त्यानंतर त्याला ‘ डेविड ’ चा पुतळा तयार करण्याची व सेंट ऑन दि इन्फेन्सिलिस्टचा बेटा पुतळा बनविण्याची कामगिरी मिळाली. १४१२-१४१५ या सालाच्या दरम्यान त्याने ‘ सेंट पीटर ’, ‘ सेंट बॉर्मे ’ व ‘ सेंट मार्क ’ यांचे पुतळे तयार केले. ते कॉर-सान मायकेलच्या प्रार्थनामंदिरात बसविले आहेत. याच सुमारास त्याने दूसावर बसविण्याची क्षिस्ताची सांक्रडामध्ये कोरलेली मूर्ति तयार केली, ती फार नामी साधली आहे. नम मूर्ति तयार करण्याचा हा ग्याचा पहिलाच प्रयत्न होय, व या मूर्तीचे जो निरीक्षण करीत त्याला डोनाटेलोचे हुबेहुब

आकृति करण्याचें घौसल्य दिवून देईलच. त्यानें तयार केलेला सेंटमार्कचा पुतळा, ज्याच्यासाठी त्यानें तयार केला त्याला तो पसंत पडला नाही पण लोकाना व विशेषतः मायकेल अँगेलो या नामांकित मूर्तिकारास तो पसंत पडला. ओरव्हिएटो प्रार्थनामंदिराच्या आवारांत बसविण्यासाठी त्यानें, ' बाप्टिस्ट ' चा प्रौढ धातूच्या भव्य पुतळा तयार केला. पण तो त्यानें प्रार्थनामंदिरांत दिला नाही व हल्ली तो बर्लिन येथील अजबखान्यांत आहे. यानंतर त्यानें ' अनाहाम ' ; ' जेरुमिया ' व ' हबकक ' इत्यादिनांच्या मूर्ती तयार केल्या. या मूर्तींमध्ये व त्यांच्या मागील मूर्तींमध्ये पुष्कळ फरक दृष्टीस पडतो. या मूर्ती तयार करण्यांत डोनाटेलोनें आपली स्वतंत्र व कल्पक बुद्धि प्रगट केलेली आढळते. शिवाय यानंतरच्या मूर्ती कल्पनेनें तयार केल्या नसून तत्कालीन लोकांच्या चेहऱ्यावरहुकूम तयार केलेल्या आहेत.

या पुढील डोनाटेलोनें तयार केलेल्या मूर्तींमध्ये डोनाटेलोचें कलाकौशल्य परिणतावस्थेला पोहोचलेले दिसते. नेप्लस येथील ' द्जुगार्डो ' हा पुतळा पाहिल्याच तत्कालीन इटलीतील कलाकौशल्याचें माने फार सूक्ष्म निरीक्षण केले होते हें व्यक्त झाल्याशिवाय रहात नाही. १४३४ साली त्यानें मायकेल-झोच्या मदतीनें प्रेटो येथील प्रार्थनामंदिराकरिता संगमरवरी वेदी (आल्टर) तयार करून देण्याची कामगिरी पत्करली; व ती स. १४४० मध्ये पूर्ण केली. या वेदीच्या बाजूंना त्यानें जे पुतळे कोरलेले आहेत त्यात एका नर्तकेचें चित्र असून त्या नर्तकेचें हावभाव, तिची उर्मा रदाण्याची पद्धत फार उत्कृष्ट रीतीनें डोनाटेलोनें दाखविली आहे. इ.स. १४४३ मध्ये डोनाटेलो हा पादुआ येथील अँटोनियोच्या प्रार्थनामंदिरामधील वेदी तयार करण्यासाठी तेथें गेला. या वेदीसाठी त्यानें खिस्त फूसवर चढल्याची मूर्ति तयार केली. ही मूर्ति पूर्वी तयार केलेल्या लाकडाच्या मूर्तिपेक्षा पुष्कळच उत्तम दर्जाची आहे. या मूर्तीमध्ये खिस्ताच्या चेहऱ्यावर उमदेपणाची डाक अधिक् दृग्गोचर होते व एकंदर शरीराचे अवयवांचे प्रमाणशीर दिसतात. पादुआ येथील प्रसिद्ध मूर्तिकार गझमेस्ता हा डोनाटेलो पादुआमध्ये असतानाच भारल्यामुळे त्याचा भव्य पुतळा उभारण्याचें काम डोनाटेलोकडे सोंपविण्यात आलें. हा पुतळा त्यानें १४५३ साली संपविला व तो सर्वाना पसंत पडला.

पुढे डोनाटेलो हा फ्लोरन्स येथें परत आला व व येथेंच त्यानें आपली शेवटची वर्षे घालविली. तेथे असताना त्यानें ' जडिथ ' , ' कूसारोहण ' इत्यादि पुष्कळ उत्कृष्ट मूर्ती तयार केल्या. तो १४६६ साली मरण पावला. मूर्तिकार या नात्यानें त्याची प्रसिद्धि त्याच्या हयातींत पुष्कळ झाली व मायकेल अँगेलो, रफायल इत्यादि अतिशय मूर्तिकारांनीहि त्याची प्रशंसा केली. १८ व्या व १९ व्या शतकाच्या पूर्वपादात त्याची लोकार्ना विसृति पडली होती पण अलीकडे त्यानें केलेल्या मूर्ती योगेंत येथील एका

भव्य इमारतींत आणून ठेवल्या आहेत; व त्यांचे अध्ययन करण्यात येऊं लागलें आहे. १८९६ साली त्याला मेल्याला ४०० वर्षे झाली व त्या समयी व त्याच्या जन्मतिथीसहि मोठा उत्सव करण्यात येऊन त्यांचे गुणवर्णन करण्यात आलें.

डोंबगांव—मोगलाईत पराडे तालुक्यांत हा गाव आहे. रामदास सामाचा पद्मेश्वर कल्याण याचा मठ येथें आहे. मठांत रामदासांनी संगीतलेला व कल्याणनें स्वरुतानें लिहिलेला दासवीध आहे. त्याचप्रमाणें रामदासांनी कल्याणास आपल्या हातानें काढून दिलेला किता व त्याच्या काही इतर वस्तुहि आहेत. रामदासाच्या मार्गे कल्याण पुष्कळ दिवस अगल होता. त्याची समाधि डोंबगावाचें नदीकाठी आहे. मठास शाहुछत्रपतींनी इनाम गावें दिली आहेत

डोंबरेवर (१८८०-१८८९)—हा जर्मन रसायनशास्त्रज्ञ बर्गेरियात हॉफ येथें ता. १५ डिसेंबर १८८० साली जन्मला. मंचवर्गे येथें त्यानें वैद्यकीचा अभ्यास केला व नंतर १८८३ साली रासायनिक तंत्रशाचा कारखाना काढला. १८९० साली त्याला येना येथें रसायनशास्त्र, वैद्यक व तंत्रशास्त्र याच्या अध्यापकाची जागा मिळाली. येथेंच २९ मार्च स. १८९१ मध्ये त्याचा अंत झाला. राजसंस्थेच्या (रॉयल-सोसायटी) यादींत याचे १७१ निबंध आहेत त्यानें जूरी स्थितीतल्या प्लाटिनमविषयी व मरकाचा (अल्कोहॉल) प्राणिदीकरणाविषयी पुष्कळ प्रयोग केले स १८९२ त यानें प्लाटिनमचूर्णावर मरकाचे रेंव सोडले व हवेचा सिरकाव बेतानें केला तर सिरकाभल व पाणी तयार होतें असें सिद्ध केले. यावरूनच स्फुटद्रवक यानें स्वरित दाखावण करण्याची पद्धत शोधून काढली. नरम प्लाटिनम, प्राणवायूच्या सान्निध्यानें उष्णवायूजें ज्वलन करूं शकतें असें त्याला आढळले यावरून पुढें त्यानें आपोआप जडणाऱ्या ग्यासच्या दिव्याची रचना केली. मरकाचापसून अल्सिहाइड काढण्याच्या अनेक कृती त्यानें शोधून काढल्या व फरफुरोल हें द्रव्य त्यानेंच शोधून काढलें. १८९३ साली याचे सौमित्रण (डिफ्यूजन) कसें होतें हें त्याचें लक्षपूर्वक पाहिलें त्यानें हवासरायनशास्त्र व आचविण्याचें रसायनशास्त्र या विषयावर दोन पुस्तके लिहिली. वॅक्सविनरचा डपूक चार्लस आगष्ट व पोथी याशीं झालेला त्याचा पत्रव्यवहार पुढें स. १८५९ त आपून प्रसिद्ध झाला

डोंबरी—हे विशेषतः मद्रास इलाख्यात हुमकुर व कोलार जिल्ह्यात आढळतात. या लोकांच्या धंद्या कोलिट्या मारणें, दोरावरून नाचणें वगैरे कसरतीचा आहे; पण काही लोक शेतीहि करतात. त्यांचा गुरु वैष्णव ब्राह्मण असतो. हे भटके असल्यामुळे त्यांच्या ज्या निरिनाश्या टोळ्या असतात त्या प्रत्येक्षांवर एक नार्क असतो. हे लोक मूळचे तेल्गू असून कुतुंब व नेलोर जिल्ह्यांत रहाणारे आहेत. हे मुक्तीनां दोन्यावरून नाच करावयास यिक्रितात व त्या त्यांत प्रवीण झाल्याच अविवाहित रहातात व वेष्टेचा धंदा

करतात. याच्यांत श्राद्धविधि नाही. डेलम्मा, सकडाम्मा, शुद्धमूर्ती वगैरे यांच्यातील प्रभु रा देवता आहेत. उच्च जातीं तील लोक हे आपल्या जातीत घेतात. डोक्यातल पुष्प देतात मजुनी करतात व जिया मित्रा मागटात हे लोक पक्षा पकडण्यात अत्यन्त प्रवीण असतात. फिरताच्या वेळी यांचीं वाहनें गाढवे व बैल असतात. या जातीची लोकसंख्या (१९११) हिंदू. १९३०८, मुसलमान ५८ व अन्य २०२० मिळून १७४५६ आहे [सेन्सस रिपोर्ट १९११]

डोन्डा—हमानियातील एक प्रांत हा प्रदेश युरोपच्या अग्नेय भागात आहे याच्या पश्चिमेस व उत्तरेस डान्यूब नदी, पूर्वेस काळा समुद्र व दक्षिणेस बल्गेरिया आहे यात चार गिल्हे असून या प्रांताची लोकसंख्या (१९१२) ३८१३०६ व क्षेत्रफळ ६००० चौरस मैल आहे. अलाक-डोल काळात १८२८, १८५४ व १८७८ या साली हा प्रांत रशिया व तुर्कस्तान यांचे रणक्षेत्र होते १८७८ साली बॉलनच्या तहान्वये रशियाने आपला दोस्त हमानिया घाला हा प्रदेश देऊन येत अरोबिया हा हमानियाचा देश आपल्या राज्यास जोडला १८८० नंतर परदेशीय लोक या प्रांतातून येथे येऊन आल्यामुळे व काळ्या समुद्रावरल वसाहत्यां दुधारणे मुळे डोन्डा प्रांत हमानियाच्या भरभराटीचे कारण झाले. युरोपेल्या तहान्मरण (१९१३) हा प्रांत जर्मनी व आस्ट्रिया यांना देणें हमानियास भाग पडले यावेळी तुर्क, सर्बियन, रशियन, जर्मन वगैरे परदेशी लोक या प्रांतात फार होते त्यांची संख्या जवळ जवळ १ कोटी २० लक्ष होती महायुद्धानंतर हा प्रांत हमानियाकडे पुन्हा आला आहे.

डोम (डोय)—हिंदुस्थानात सर्वत्र पसरलेला ही एक हुलकी जात असून ती द्वादश जातीपासून उत्पन्न झाली आहे असे म्हणतात. बंगालमहाल विहार-मध्यच्या ही जात जात फार प्रसिद्ध आहे ही जात मुख्यत अनार्य लोहापासून झालेला आहे. तथापि हीत येथे मिश्रण झाले आहे उत्तर हिंदुस्थानातील डोम जातीचे मुख्यत तीन प्रतिक विभाग आहेत सयुक्त प्रांताच्या पूर्वेकडील व बिहारमधील प्रांत हिमालयातील डोमजात व पंजाबचे मिराशी डोम, असे उपयुक्त तीन विभाग प्रसिद्ध आहेत

एककडील बगाकाठच्या डोम लोकांच्या अनेक जाती असून बानकोर, बासर वगैरे जाती मुख्य आहेत मध्यच्या डोम हे नांव मगध या नांवावरून पडले असले हा एक भट्टजाती जात असून या लोकांचा पदा खोरी करण, मित्रा मागणे, दूट करणे अशा स्वरूपाचा आहे गढक व धर्मध्या नामक त्यांच्या मुख्य देवता हात या देवतांना बऱ्या देण्यात येतात मध्यच्या जातीपेक्षा वरच्या दर्ज्याचे छाड भवानीची उपासना करतात सयुक्त प्रांतातील डोम पुर्वी नामक देवता उपासना करतात या जातीतील कोकना मुतापेक्षावर बराच मिश्रण आहे

विहारवासी डोम लोकांपेक्षा हिमालयातील डोम जरा वरच्या दर्जाचे आहेत बगानाथ व भोलानाथ ही त्यांची मुख्य देवते असून मगध हा त्यांचा स्मरणातील देव होय शिवलक्ष्मण, रुनिया वगैरे अनेक देवता असून त्यांना ते चला अपण करतात

पंजाबातील मिराशी डोम हे डोल वाजविण, पोखाडे गणें वगैरे धंदे करतात, व त्यांच्या विवाहि गातात व लानान्यातील दाशी म्हणून कामें करतात ही पंजाबातील डोम जात जवळ जवळ मुसलमान बनलेला आहे तथापि काही मूळच्या चारशेती त्यांच्यातून अद्याप गेल्या नाहीत १९११ सालच्या खातेमुमादीच्या अहवालावरून डोम जातीचा लोकसंख्या पुढे दिल्याप्रमाणे होती हिंदू ९०२६३७, दाख १३९, जैन ४, मुस १, मुसलमान ७३४९७ व अन्य ७५४

वृत्तविद्धेत ' श्रवणादय ' म्हणजे जे कुत्र्यांचे मांस शिजवून खातात ते व त्यांच्यासारखे इतर लोक म्हणजे डोय अस म्हटले आहे व टाईल ' श्रवणा डोय ' कुत्र्यांचे मांस शिजविणारे लोक होय असतात असे म्हटले आहे डोय शब्द रुद्रवाच्या शिवाचेखातहि आढळतो युरोपियन संशोधक हे जाबलाकाना जिल्हा असे म्हणतात [प्रस्तावना खड, हिंदुस्थान आणि मग, पृ २५२ पहा]

पंजाबमधील हे लोक मुख्यत हिंदू असून, कागा, होशियापुर, गुजरासपुर, शियालकोट आणि बंहन, माठी कुवेत, बया पतियाळा व सिमला या प्रांतात आढळतात च्या मध्ये या जातीस बस असे म्हणतात ते अग्याचा व बावूच्या टोपल्या वगैरे तयार करण्याचा धंदा करतात मुक्काचे काम करण्याचा बोमास डाव, डोंगर किंवा भजरा असे म्हणतात

प्राच्यकाली हे लोक स्तुतिपाठकांचा धंदा करीत असत काशीस अद्यापिहि प्रेत जाळण्याचा मान या जातीकडे असून, त्यांनी स्वसं केलेल्या प्रेतास सन्नति मिळते असा समज आहे.

सयुक्त प्रांतात हे लोक भारत, बनारस, गाझीपूर, गोरखपूर, रोहिलखंड, अलाहाबाद, तांवी, रझन, अल्मोरा, पाराबधी वगैरे जिल्ह्यात सोपवतात तिकडील त्यांचा सख्या जवळ भांड दोन लक्ष आहे इकडे त्यांना डोला असेहि म्हणतात हांचे दोन वेद करतात यत्नात—(१) पूर्वदेशीय डोम लोक—गोरखपूर व बनारस भागाच्या जवळचे जिल्हे यात सापडणारे आणि (२) पश्चिमदेशीय अथवा टंकडीवरचे डोम लोक—हे पूर्वदेशीय डोम लोकांपेक्षा धर्मज्ञे अधिक आहेत अस्तीक ग्राहिले वर ह्या दोन मिश्र पोटजाती आहेत ह्या जांवाचा विचरा पोटमेद डूम अथवा डोम मिराशी असा आहे व गण्याचा पंदा करतात त्यांचा समजातील दर्जा फार कनिष्ठ प्रकारचा आहे परंतु लमसमारता ते हुनर अथवात व वसाहती वगैरे गातात हे मिराशी लोक भाटी-प्रमाणे वसणारा सयुक्त असतात

ठिकाण आहे प्रतिनिधि विभागतून एक सभासद पाठविला जातो येथील राज्यकारभार मेजर, २ सनदी अधिकारी व १८ सभासदांच्या हातात असता सहचर क्षेत्रफळ २०२६ एकर आहे

इ ति हा स — गोमनकाळी सधे खडांतील व्यापाराच्या बदरापेकी हे एक होतं ४ व्या शतकात बदराच्या रक्षणाकरिता येथे एक किल्ला बांधण्यांत आला इतरडच्या दक्षिणेस असणाऱ्या पाच बदरापेकी हे एक आहे मध्ययुगात या किल्ल्याकरिता बरीच युद्धे व परकीय स्वाऱ्या झाल्या १२१६ साली इंग्लंडची बर्नार्ड क्रोचाच्या विरुद्ध या किल्ल्याचे रक्षण केले

१९२० साली डोहरीची लोकसंख्या ४१०० होती १९२१ साली डोहरीच्या स्थानिकपालिकाच्या ताब्यात रिंहर बॅंकेच्या आप्तता ५० एकर जाग व बदरच्या आसपासची जागा देण्यात आली एक नवान पोस्ट आकृति १९१८ साली बांधण्यात आले चार्लटन व बर्नार्डची चर्चिही नवीन बांधण्यात आली लंडन येथे जे रॉयल मिलिटरी स्कूल होतं ते डोहरी येथे आणण्यात आले गिपाई लोकासाठी राहण्याच्या खोल्या १९१० साली बांधण्यात आल्या १९१८ साली डोहरीच्या बदरासधे पुढील सुधारणा करण्यात आल्या

प्रिन्स ऑफ वेल्स पोयपर्यंत आगगाडी देण्यासाठी एक तरता पूल बांधण्यात आला व महापुढात मान्याच्या सटपट नेआणीच्या कार्या या पुलाचा फारच उपयोग झाला डोहरीच्या सामुद्रमुनीचे रक्षण करण्यासाठी येथे पुढीलका विना शिका व पाणबुड्या ठेवल्या आहेत महापुढात डोहरीच्या भोवती मोठा खंदक खणण्यात आला स्थिकतेच्या भागात साठे विमानगृह बांधण्यात येऊन त्या ठिकाणी विमानासंबंधीचे शिक्षण देण्यात येऊ लागले महापुढात कॅप्टिनचे पुढील इहे डोहरीवर झाले पण डोहरी यथाल वैमानिकीचे हे ठेठ परतवून लावले डोहरीच्या किल्ल्यावरही शत्रुनी आकाशातून पुढीलका वाय टाकले पण किल्ल्याचे निशेपसे नुकसान झाले नाही महापुढाच्या पूर्वापेठ डोहरी हे भारमारेचे बंदर होतं पण पुढे ते घडल्यात आले व त्याचा मुख्यत व्यापारासाठी उपयोग करण्यात येऊ लागला डोहरीचे ऐतिहासिक महत्त्व अहल्याकारणाने येथील किल्ला व इतर पुरातन इमारतीची डागडुळी करण्यासाठी पुराणवस्तुशास्त्राने बरेच बरी धम चालविले आहेत या ठिकाणी श्री एल जी आर अशी अक्षरे असल्या विटा घापल्या अशी रोमनकालीन डागडुरी याच मार्गा असाव असे सिद्ध झाले आहे स १९२० नंतर डोहरीच्या आप्ततात कट यथाल बोक्याच्या खाणी खणण्यात आल्या या खाणा खणण्याच्या कामी डोहरी येथे एक स्वतंत्र कंपनी स्थापन झाली आहे [यॅंहीगटन बो-म-दि अनफ्स ऑफ दि डोहरी (१९१२)]

डोहरी—वडावत ही एक ल्हानशी गत आहे हे लोक न्ह्या नांभार आहेत यांचा संख्या ६००० आहे दिंडुसमागत आपल्या दर्जा वाढविण्याकरिता हे प्राण्यास

दयेने बांधितात त्यास दगड किंवा काठी मारीत नाहोत कोणी बसायास गाय विकली तर बहिष्कार घालतात पण त्याला पथट्याप होऊन जर ती मारली जाण्यापूर्वी परत आणली तर ५ रुपये दंडावर ती सुटते परंतु जर सोडविण्यापूर्वीच ती मारली गेली तर त्याच्या मुलीच्या लग्नात त्याने शुल्क घेता कामा नये आणि ५० रुपये दंड दिला पाहिजे न दिला तर जाततून बहिष्कार घालतात परदेशी डोहरी तर बालविवाहाची चाल फार कडकपणे पाळतात १० व्या वर्षी मुलीचे लग्न न झाले तर आईबापस दंड करतात व दंड न दिला तर जातीतून बाहेर घालवितात मुलीला काही रोग असला किंवा इतर काही व्याग असले व त्यामुळे लग्नास अडथळा आला तरी सुद्धा दंड घावा लागतो यास हिंदु देवळात प्रवेश नाही न्हावी याचा हुजमत करीत नाहोत व धोबी यांचे रुपये धूत नाहोत प्रथम विवाह विधवेबरोबर करणे फार कमीपणा समजला जातो अशा बराच प्रथम दुईच्या झाडाबरोबर लग्न करतात तर अशा संध्याची मुल गोलक सभली जाताने व त्याची लग्न अशाच लोकात होतात पक्षाद्वारे अर्ज देऊन नवरावायको दोषानाहिकाडी मोडता येते अशा याद्वे विधवाविवाहविधीने पुन्हा लग्न होण्यास अडचण नाही बोकड व मेंढर देवास बळी देण्यापूर्वी त्याची पूजा करतात दत्त्यास कातडे सोलण्याच्या हत्याराचा व सुईची पूजा करतात प्रेतास दहन करतात पण अविवाहितांची प्रेते पुरतात

डपुडरनेक—हा फ्रेंच मनुष्य तुकोजी होळकराच्या सैन्यातील एक लष्करी अमलदार होता याचा तुकोजीने सन १७९२ च्या सुमारास चाकरास ठवून त्याच्याकडून पायदळीची चार पलटणे कबाईत झिडवून तयार करून घेतली याच साली हा वशिष्ठाचा सेनापति काबोईन हे दोघीह रजपुताच्या मुलुघात लडल्या गोळा करीत फिरत असता, एकदा वाटणीसक्यात दोषामध्ये काही भाडण उपास्थित होऊन अममेरजवळ जलेरा येथे दोषाची लढाई झाली दिघाच्या बाजूस गोषावराबभाऊ, लखबादादा व जीबोईन हे सरदार अमून त्याच्यानवळ २०००० स्वार व १००० पायदळ एवढा सरजाम होता डपुडरनेकजवळ ३००० फौज व पायदळीच्या चार पलटणी होत्या आयत्या वेळी दाऊच्या १२ पुसल्यांस आम लागून भडका उठल्यामुळे दिघाच्या सैन्यात एकच गोंधळ उडाला तरीही दिघाचे सैन्य झाडीत असल्याकारणाने डपुडरनेकला या गोषाचा कायदा घेतो आला नाही या लढाईत डपुडरनेकच्या चारीहे पलटणी जवळ जवळ सवष गादद होईपर्यंत दिघाच्या सैन्याशी मोठ्या शौर्याने लडल्या परंतु दोघी डपुडरनेकचा पराभव झाला खर्चा यथे मर्यादाची निराम-अन्नावरोपर श्री लढाई झाली तीत डपुडरनेक हा आपल्या २००० कबाईती पायदळाकड तुकोजी होळकराबरोबर होता (१७९५) तुकोजी होळकराच्या मृत्यूनंतर हा भारभी

सासेरावाच्या पक्षाकडे होता. परंतु इ. स १८०० च्या सुमारास यशवंतरावांच्या धाडशीपणामुळे त्यांचे त्यांच्याविषयी अनुकूल मत होऊन तो आपले सवे पायदळ व तोफखाना घेऊन त्याला मिळाला. इंदूरच्या लढाईत यशवंतरावांचा पराभव झाल्यावर ड्यूडरनेक त्याचा पक्ष सोडण्यास तयार झाला. परंतु त्याच्या पलटणीस त्याचा हेतु कळताच त्या त्याला सोडून यशवंतरावांकडे जिघन गेल्या (१८०२)

१८०३ सालच्या आगस्ट महिन्यात शिपाचे ईम्रजाशी युद्ध सुरू झाले तेव्हा शिपाचे ड्यूडरनेक यानवरायर मात पलटणी देऊन त्यास दक्षिणेतून उत्तरीहिंदुस्थानात परेनेच्या मदतीस पाठविले ड्यूडरनेक आपल्या पलटणीसह आक्टोबर महिन्यात हिंदुस्थानात आला. परंतु ईम्रजाशी लढायाच्या ऐवजी तो त्या महिन्याच्या ३० व्या तारखेस किनार होऊन ईम्रजास जाऊन मिळाला. [ग्रॅंडफ; कीन-महादशी सिंदे]

ड्यूबॉपिपरी, १२१०-१३३२)—हा फ्रेंच प्रथकार क्लिप दि केअर या राजाच्या कारकीर्दीत प्रसिद्धीत आला. याचे राजकीय विषयावर बरीचशी लहान लहान चोपडी लिहून प्रसिद्ध केले. एकोणविसाव्या शतकामध्ये याची बरीच प्रसिद्धि झाली. याचे शिक्षण पारीस येथे झाले त्याने रॉजर बेकन याच्या मतांचा अभ्यास केला होता. इ. स १३०० मध्ये याचे राजकीय विषयावर एक निनावी लेख लिहिला होता. त्यावरून हा राजवाड्यातील विश्वासूच्या माणसांपैकी एक असावा असे वाटते. इ. स. १३०६ साली तो रानांना मध्ये पहिल्या एडवर्डचा बकूल म्हणून होता. याच वर्षी त्याने डी रेक्युपरेशन डेरे सॅक्रेटी या नांवाचे पुस्तक लिहून ते पहिल्या एडवर्डला अर्पण केले. याचे राजकारणात अत्यंत महत्वाचा भाग घेतला व सैन्य, चर्च, धर्म यांवर वाचतात सुधारणा करण्याचे ठरविले.

ड्यूसेल्डॉर्फ—प्रशियाच्या व्हाइन नदीच्या मातातील जर्मनीचे शहर. लोकसंख्या (१९०५) २५६१३०. हे कोलोनच्या बायबेस आगगाडीच्या रस्त्याने २४ मैलावर व्हाइन नदीच्या उजव्या किनाऱ्यावर वसलेले आहे. पश्चिम जर्मनीतील मुंदर शहरात ड्यूसेल्डॉर्फची गणना होत असून, ते मध्ययूरोपातील मोठ्या जलमार्गावर, व आगगाडीच्या मुख्य रस्त्यांच्या संगमभूद्वर असल्यामुळे तेथील उद्योगधंद्याची क्षमाल्याने वाढ झाली आहे. वेस्टफालियातील कोलशाच्या व कोलंबाच्या व्यापाराची सावकारी येथे चालते. कच्च्याशिवाय बाकीचे शहर पदतशीर बांधले असून त्यात मोठळी मैदाने व सार्वजनिक चौक पुष्कळ असल्यामुळे त्याला बरेच वैचित्र्य आले आहे १८१८ साली व्हाइन नदीवर २०८७ फूट लांबीचा एक पूल बांधला आहे; त्याच्या वरून फ्रेकेलंडचे विजेची ट्राम जाते. येथे उद्योगधंद्यातील कलाकौशल्याचे पदार्थसंग्रहालय, ऐतिहासिक अभ्युत्थान, ग्रंथसंग्रहालय, उद्योगधंद्याच्या शिक्षणासाठी शाळा या संस्था

असून बऱ्याच व्यापारी मंडळी व विद्वान लोकांच्या मंडळीही आहेत. परंतु हे शहर प्रसिद्धीस येण्याचे मुख्य कारण येथील चित्रकलेचे विद्यापीठ होय. त्या ठिकाणच्या चित्रप्रदर्शनाच्या दिवाणखान्यातील बराच मोठा चित्रांचा संग्रह १८०१ साली म्युनिच येथे नेला, तरी देखील अजून येथे चांगल्या चांगल्या चित्रकारांचा पुष्कळ दर्शनीय भिन्न आहेत. शहराच्या एका नगरीपान्तात बंदर आहे, त्यांत मोठमोठी बऱ्याच उभे राहण्याकरिता विस्तृत धके असल्यामुळे ड्यूसेल्डॉर्फचा उडन व डच शहराशी चालणारा व्यापार पुष्कळ वाढला आहे. अलीकडे अलीकडे तर ते उद्योगधंद्यात ररेच पुढे आले आहे. येथील उद्योगधंद्यात लोखंडाचे कारखाने, विणकाम व त्यास आनुपंगिक असे दुसरे धंदे मुख्य आहेत. शहराच्या उत्तरेस, जवळच ड्यूसेलथाल नावाच्या खेड्यात अनाथ मुलाकरिता एक संस्था आहे.

ड्यूसेल्डॉर्फ हे म. १२८८ त शहराच्या पदवीस पोहोचले. यूरोपातील ३० वर्षांच्या युद्धात व स्पेनच्या गादीच्या वारसासंबंधीच्या युद्धात त्याचे बरेच नुकसान झाले स. १७९५ त फ्रेंचांनी कुलपी गोळ्याचा भयंकर भडिमार करून ते पेटले, आणि स्पेनेव्हिलेच्या तहानंतर याची तटबंदी पाडून टाकली स. १८०५त नेपोलियनच्या बर्न संध्यानाचे हे राजधानीचे शहर झाले, पण १८१५ त हे त्या संस्थानासह प्रशियाकडे आले

ड्यूमा अलेक्झांडर—(१८०२—१८७०)—हा फ्रेंच कादंबरीकार व नाटककार ता. २४ जुलै १८०२ रोजी जन्मला. याचा बाप सैन्यातील अधिकारी असून पोरनिज, आल्स व सान्टे-डी, येथे तो मुख्य सेनापति होता. नेपोलियनने ईजिप्तमध्ये सारी केडी त्यावेळी नेपोलियनचा याजवरील मर्जा उडाली ज्यावेळी सेनापति ड्यूमास मरण पावला त्यावेळी अलेक्झांडर हा कादंबरीकार) अवघा चार वर्षांचा होता याला एका धर्मोपदेशकाकडून शिक्षण मिळाले व तो स्थानिक सॉलिसिटरचे काम करू लागला. १८२३ साली तो पॅरिस येथे गेला व तेथेच राहण्याचे त्याचे ठरल्यावरून ऑर्लेन्सच्या ड्यूकच्या येथे तो नोकर राहिला. इ. स. १८२४ मध्ये याला मुलगा झाला. तेव्हा पुढे कादंबरीकार म्हणून प्रसिद्धीत आला. 'ला जेसि-एट लामूर' या नावाचे पहिले पुस्तक ड्यूमाने लिहिले व किस्सइन नावाचे नाटक रचले यानंतर त्याने तिसरा हेनरी नावाचे नाटक रचले पण यापूर्वीच त्याला आपला नोकरा सोडावी लागली. इ.स. स. १८३० च्या राज्यक्रांतीमुळे ड्यूमासचे लढा काही काळ राजकारणाकडे वळले. यानंतर त्याने नेपोलियन बोनापार्ट, अँड्रेनो वगैरे नाटके लिहिली. व १८४९ सालापर्यंत त्याने २० हून अधिक नाटके लिहिली. १८४० साली याचे इडाफेरेअर नावाच्या द्राशी लग्न झाले. कादंबऱ्या लिहिण्यास लागण्यापूर्वी त्याने

प्रांती लहान गोष्टी लिहिण्यास मुदवात केली. १९३१ साली त्याने मॅकेच्या मुदतीने कादंबऱ्या लिहिण्यास सुरुवात केली.

फ्रेंच राष्ट्राचा इतिहास अनेक कादंबऱ्यांच्या रूपाने लोकांपुढे मांडण्याची हिंमत बाळगून त्याने कादंबऱ्यांमार्फत कादंबऱ्यांची सोड उठवून दिली. १८४४ साली 'ला द्यूमन्फ्रेडेर' ही प्रसिद्ध कादंबरी प्रसिद्ध केली. या तीन शिल्लकांची साहसे व इतर आनुपंगिक प्रसंगात त्यावेळची वस्तुस्थिती उत्तम रेखाटली आहे. या कादंबऱ्यांमुळे इंग्लंड व फ्रान्समध्ये त्याची फार प्रसिद्धी झाली. १८४४च्या सुमारास त्याने 'ला कॉट डे मॅडि फिरो' ही अद्भुत कादंबरी बारा भागात प्रसिद्ध केली. हाहि कादंबरी अतिशय सुंदर आहे. नंतर चौथ्या हेनरीवर 'ला रीनी मागो' व तिसऱ्या हेनरीवर 'ला डेम डे मान्तारी' (८ भाग) या कादंबऱ्या लिहिल्या. उघडपणाने सत्य असल्यामुळे ड्यूमाला यादविलेला सर्व भागविण्याकरिता व कर्ज फेडण्याकरिता वृद्धापकाळी अत्यंत परिश्रम करावे लागले. त्याने इमारती बांधण्याच्या कार्यासोबतच पैसा खर्च केला व त्यामुळे त्याला अतिशय कर्ज झाले. याची अनेक कातिकारक पक्षाची होती. सन १८५३ साली त्याने एक वैयक्तिक पत्र पॅरिस येथे काढले. यानंतर १८५७ साली त्याने साप्ताहिक पत्र काढले. १८६० साली ड्यूमाने रशियातून रॉकेशसकडे प्रवास केला व सिलिलीमध्ये तो मॅरिबालीस जाऊन मिटला. नेपसमर्थे गार वपे राहून तो पॅरिसला परत आला. या उत्तरावसात त्याला सावकाराकडून अतिशय घास झाला. शेवटी रोगाच्या मुळीने त्याला कर्जातून मुक्त केले. हा ता ५ डिसेंबर १८७० रोजी मरण पावला.

ड्यूमा अलेक्झांडर (१८०६-१८९५)—ता. २७ जुलै इ. स. १८०६ रोजी पॅरिस येथे हा फ्रेंच कादंबरीकार व नाटककार जन्मास आला. त्याच्या आईने अत्यंत मेहुंन घेऊन त्याला वाढविला. हा अलेक्झांडर ड्यूमाचा दासीपुत्र (अनारिस मुलगा) होता. आपल्या बापाच्या सहासात पॅरिसमधील चालीरीति व मनुष्यस्वभावाचे यथार्थ ज्ञान त्याला सहजच प्राप्त झाले. आपल्या बापाची संपत्ति अतिशय आहे तेव्हा आपणास पैसाची उणीव भासणार नाही अशी पुष्कळ दिवस त्याची समजूत होता. पण तो निखालस खोटी ठरली व शेवटी त्याला लेखकाचा धंदा स्वीकारावा लागला. य तो जाल्या तरतरीत युद्धाचा असल्याने या धंद्यात पुढे येण्यास त्याला वेळ लागला नाही. स. १८४७ साली त्याने 'पेरे द जूनेसे' हा छोट्यासा काव्य-संग्रह प्रसिद्ध केला. १८४८ साली त्याने 'ला डेम ऑक्स कॅमेलिआस नावाची सहासकीन समाजस्थितिदर्शक कादंबरी लिहिली व ती कादंबरी बरीच लोकप्रिय झाली. त्यामुळे उत्तेजन येऊन त्याने १८४८ मध्ये 'ला रोमन व्हेने फेरे' १८५१ मध्ये 'द यून द लीस' या कादंबऱ्या लिहिल्या. पुढे त्याने आपली पहिली कादंबरी 'ला डेम ऑक्स कॅमेलि'

हिला नाटकाचा पेहराव घडविला. पण त्यावेळी मुद्रणस्वातंत्र्याचा अभाव असल्यामुळे बरेच दिवस त्याला ते नाटक रंगभूमीवर आणण्याला परवानगी मिळाली नाही. पण एक दिन वर्षानंतर त्याचा परवानगी मिळून त्याचे प्रयोगहि झाले व ते अत्यंत यशस्वी ठरले. प्रतिभादि गुणांपेक्षा नटाला आपले कौशल्य दाखविण्याला या नाटकात संधि असल्यामुळे या नाटकाला यश प्राप्त झाले. चांगिलाय 'डायना डी लावस, ला कॅथन डार्मन्ट वगैरे याची प्रमुख नाटके आहेत. या सर्व पुस्तकात वाचकीपेक्षा फाजील उपदेश करण्याची प्रवृत्ती याची हाव दगोचर होते. विशेषतः खोलीसंघ-धीच्या चावतीत पुढपगंगेने वर्तन कसे असावे यासंबंधीचा उपदेश त्याच्या घेयात दिसेल येतो. 'ला फेरे डे क्लाड' या कादंबरीत त्याने व्यक्तिचारी पारंगीला नवयाने टार मारण्यास हरकत नाही असे म्हटले आहे. हा उच्च प्रतीचा नाटककार होऊन गेला. त्याची भाषा उत्तम व जुन्या वळणाची व विनोदपूर्ण आहे. ता. ३० जानेवारी १८७८ साली फ्रेंच रॉकेशमीमध्ये याची निवडणूक झाली. ड्यूमा हा ता. २७ नोव्हेंबर १८९५ रोजी मरण पावला.

ड्यूमर आल्फ्रेड (१८७१-१९२८)—एक सुप्रसिद्ध खोदकलाभिज्ञ (एन्ग्रॅवर). हा नूर्बर्ग येथे जन्मला. याचा बापहि खोदकामात कसवी मनुष्य होता. त्याने आल्फ्रेडला प्रथम सोनाराचे काम करण्यास लावले पण तिडेडे आपल्या मुलाचे उन्नत नवून चित्रकलेकडे घल आहे असे त्याला आढळून येताच त्याने आल्फ्रेडला त्या गावच्या बोल्गोमट नावाच्या सुप्रसिद्ध चित्रकलाभित्ताकडे उमेदवार म्हणून ठेवले. उमेदवार असताना ड्यूमरला चित्रकलेचे व नक्षीकामाचेहि बरेच ज्ञान मिळाले. १४९० साली तो सत्काळीन पद्धतीला अनुसरून प्रवासाला निघाला. जर्मनीच्या सर्व भागातून प्रवास करीत करीत कोलमर येथे शॉर्गर या सुप्रसिद्ध चित्रकारापाशी शिक्षण घेण्याच्या निमित्ताने तो आला पण तेथे येताच त्याला शॉर्गर मेल्याची बातमी समजली. पण शॉर्गरच्या भावाची त्याला आपल्यापाशी ठेवून घेऊन धागुप्रोदकाम व लाकडावरील नक्षी करण्याचे काम शिकविले. आल्फ्रेडने या सुमारास 'सेट जेरोम' चें लाकडासमर्थे भोरेल्ले चित्र अथापि बसले येथील अजय-खान्यात पहाण्यास सापडले. १४९४ साली तो नूर्बर्गला परत आला. प्रवासामध्ये असताना त्याने आपले स्वतःचे चित्र, घोबेस्वार, एका सध्याचा शिरच्छेद करणारा माण, बालछिन्न, नम ला, इत्यादि बरीच चित्रे काढली. या चित्रामध्ये शॉर्गरच्या चित्रकलापद्धतीची छाया दगोचर होते. गाल्छुरेपा व छाया (शेडिंग) या बाबतीत तो अतिशय दक्षता बाळगता असे हे या चित्रावरून आढळून येते.

नूर्बर्ग येथे आल्यावर त्याचा अर्प्रीस फे नावाच्या कुमारेकडील विवाह झाला. नंतर काही दिवसांनी तो चित्रकलेचे ज्ञान संपादन करण्याकरता इटलीस गेला. इटलीमध्ये

असतांना व प्रवासातहि त्याने काही व्यक्तींची चित्रे, टिरोल व ट्रेन्तो येथील घाटांतील देखाव्याची चित्रे, जेनेसमधील वेश्यांची चित्रे, इत्यादि बरेच नवीकाम केले. तो इतकीत सुमारे एक वर्ष हाता. पंधराव्या शतकाच्या शेवटच्या काळात जर्मनीमध्ये पुनरुज्जीवनाची चळवळ चालू लागली होती. सन १४९५ च्या सुमारास तो नूरबर्ग येथे परत आला. या शैथिलिक व नैतिक विकासाच्या काळात आल्ब्रेक्ट याला आपली करात दाखविण्याला पुष्कळच अवघड सापडला. नूरबर्ग हे तर जर्मनीतील महत्त्वाचे व्यापारी केंद्र होते. त्या ठिकाणी आल्ब्रेक्टने, योहन्समधे दिवसान आपले चालले बसताना बसले. हादमन होउल, कोनरॅड, ग्रेटिड इत्यादि नवीन विचारांच्या लोकांच्या उदयासाल 'पुनरुज्जीवन चळवळीतील' मुख्य तत्वांचे त्याला ज्ञान झाले होते व त्यांना त्याच्या मनावर पगदा बसला होता. पण त्याच्या उत्तम त्याच्या औबतालचे वातावरण व तो ज्या परिस्थितीत वाढला तो परिस्थिती जुनीपुराणी होती. यामुळे त्याच्या चित्रात या दोन तत्वांचे मिश्रण झालेले दिसून येते. या पुनरुज्जीवनाच्या काळात त्याने विविधपण साकबावर चित्रे कोरण्याने काम सुरुवात केले. भविष्यवेदकोश (अपोकॅलिप्स) संबंधीची चित्रकला त्याने काढून ससंबंधाची १६ चित्रे काढली. या चित्रांमध्ये गौथिक चित्रकलापद्धति, व नूतन पद्धति यांचे मिश्रण झालेले आढळते. यानंतर, 'ग्रेट पॅसन' 'होली वॅमिली' व 'हर्मिन' इत्यादि धार्मिक प्रसंगावरची त्याने कोरलेली चित्रेहि उत्तम साधली आहेत.

नाझ तांब्यावर निर्र कोरण्याच्या कलेबद्दहि त्याने आस्थेन अभ्यास चालविला होता व त्यात त्याला यशस्वि येत चालले होते. लोकशास्त्र तो वाटेल तशी अवघड चित्रे कोरत असे पण तांब्यावर मात्र तो प्रथम प्रथम अगदी साधी व अप्रसिद्ध वपणांची चित्रे काढत असे. १५०३ साली त्याने 'नॅमेसिस' व नतसिपलीतील चित्र काढले आहे व ते उत्कृष्ट सापले आहे. जर्मन वायकामध्ये दिसून येणारा पुरुरीषणा, कराराची पिडदार वाधणी, वेगळे गोष्टी या चित्रात दिसून येतात. 'अर्जम अँड ईव्ह' या चित्रात त्याने आपले सारे कौशल्य खर्च केले आहे. या चित्रातील छाया अरण्याची दाखविली असून ती फ्रांचमोहक आहे. शिवाय 'नेथिहॅट्टी', 'टिड्डु हॉर्स', 'ग्रेट हॉर्स' इत्यादि चित्रेहि सुरेल आहेत. १५००-१५०५ या काळातील ड्यूररची चित्रे चांगली आहेत. सदापि त्यात प्रमाणवद्धता, साधेपणा व कल्पकता प्रामुख्याने दिसून येत नसून चालू भपकेपणाकडेन अधिक फल दिसून येते.

१५०५ साली ड्यूरर हा इटलीला गेला. तेथील जर्मन रहिवाशांकडून त्याला बॅट बाथोलोम्युच्या प्रार्थनामंदिरा-साठी एक चित्र काढण्याचे काम मिळाले. हे चित्र 'फॉस्ट ऑफ रोम गॉलॅंड' या नावाने प्रसिद्ध आहे. गॉलॅंड रम तर इतके सुंदर भरलेले होते की, त्यामुळे इटलीतील नामा-

कृत चित्रकलाभिज्ञांनी देखाल तांडात घोट पातली. या-शिवाय जेनेसमध्ये असताना 'लाइस्ट कृषिकांड', 'दि व्हर्मिन अँड दि बाइबल बुझ गोल्लिफि' वगैरे चित्रे काढली, व त्यामुळे इटलीत त्याचा सर्वत्र बोलबाला झाला, एवढेच नव्हे तर यूरोपभर त्याची प्रसिद्धि झाली. रफायल-सारखे त्याच्या ध्यानील उत्कृष्ट चित्रकार त्याला मान देऊ लागले. अमोरउमरान व यूरोपमधील राजे लोक यांनाहि त्याने वेळ लावले

१५०७-१५११ सालच्या दरम्यानच्या काळात त्याने 'जॅम' 'अँड ईव्ह', 'व्हर्मिन बुझ दि इरिस', 'मॅसेडर ऑफ टेन थान्सेड', 'मासेस ऑफ निकोमाइया' इत्यादि चित्रे रंगविली. १५१२ साली 'जिडल वॅसन' या विषया-संबंधी १५ चित्रे त्याने तांब्यामध्ये कोरली. १५१३-१४ साली 'दि बाइबल अँड डेथ', 'मेलॅकोलिया', 'ग्रेट जेरोम इन हिज स्टडी' ही चित्रे तांब्यावर कोरली. 'बाइबल अँड डेथ' या चित्रातील घोड्यांचे चित्र जायते बढले आहे. १५१९ साली त्याने जर्मन बादशहाच्या प्रार्थनासुकाच्या प्रत्येक पानावर सुंदर व विविध प्रकारचे चित्र काढून दिले १५२० साली तो नेदरलॅंडमध्ये गेला व तेथे असताना त्याने पुष्कळ चित्रे काढली नंतर तो सुरेंबर्गला परत आला. १५२१-२४ सालच्या अवधीत त्याने 'लॅमेडेसन ओव्हर दि वॉडी ऑफ लाइस्ट', 'अँडोरेशन ऑफ दि क्रिश्च', 'मावे टु कॅव्हलरा' ही चित्रे काढली. ही सर्व चित्रे धार्मिक स्वरूपाची आहेत. चित्रकलेच्या बरोबर त्याने इतराहि विषयाचा अभ्यास केला होता 'नॉर्मिडी अँड पर्स-क्रिड', 'ह्युमन प्रोपॉर्शन', 'कॉर्टिकिडेशन' इत्यादि पुस्तके त्याने लिहिली. याशिवाय त्याची एरे व लिखाणाहि पुष्कळच आहे. ड्यूररने काढलेल्या चित्रांचा संमूह व्हिएना येथील आल्बर्टीना म्युझियममध्ये तसेच बर्लिन व मिडिश म्युझियममध्ये करण्यात आला आहे.

झायडन, जॉन—झायडन या इंग्लिश कवीचा जन्म स १६३१ त झाला. त्याचे लहानपणचें शिक्षण त्याच्या उच्च कुलाला सार्वत्रिक झाले होते सन १६५७ मध्ये विद्यालयातील शिक्षण संपवून तो लंडन येथे राहावयास आला. ऑलिव्हर क्रॉमवेलवर स्वतःच्या बौरसपूर्ण काव्यामुळे त्याची कवि अशी पाहिल्याने प्रसिद्धि झाली. सुरवातीच्या कविता या त्याचा मेहनत, चिकाटी व विद्याभ्यास याची चांगली साक्ष देतात. प्रसिद्ध अपुरी असल्यामुळे द्रव्यामनाकीर्त लेखनाचा उपयोग करून त्याला भाग पडले. शोकपर्ववसायी नाटक लिहिण्याकडे त्याचा कळ असताहि तरकावित लोकप्रिय अशी आनंदपर्ववसायी नाटक प्रथम त्याला लिहावी लागली, परंतु त्यात त्याला फारसे यश आले नाही परंतु पुढे वस्तुस्थिती प्रतिकूल असताहि वारंवारप्रधान शोकपर्ववसायी

नाटकाची अभिरुचि त्याने समाजात उत्पन्न केली हि इंडियन कान' व दि 'इंडियन एम्परर' या नावाचे दोन लेख स्वकरच लेखीप्रसन्न झाले. या नाटकातून हिंदुत्वाबाबतील देखावे व भूमिका असल्यामुळे लोकाना रयात बरेच नावान्य नाटके. ड्रायडनच्या पुस्तकातील विनोद मर्यादित नसत त्याच्या विनोदातून नवशिक्षणाचा अडाणीपणा व बेताल शोभनसपणा आढळतो याने लिहिलेले 'ऑल फॉर लव्ह' हे नाटक शेक्सपियरच्या 'अॅन्टोनी अँड क्लिओपाट्रा' याचे रूपांतर आहे तरी पण ड्रायडनच्या नाटकातील नायक व नायिका यांचे परस्परवरील प्रेम शेक्सपीयरच्या नाटकापेक्षा फारच निस्सीम तत्वेच दाखवें आहे व यामुळे नाटकाचे नाव व कथानक याची जोड बागलीच जमली आहे

ड्रायडनचे दुसरे नाटक म्हटले म्हणजे ' डॉन सेबस्तियन ' हे आहे ' ऑल फॉर लव्ह ' या नाटकापेक्षा यातील कथानक जरा जास्त मान्यताचे असून रयात थोर रसहि अधिक आहे मनोविकार व आवेश या गोष्टी या नाटकाचे ' दि इंडियन एम्परर ' शी बरेच साम्य आहे १६८१ साली दुसरा चार्लस याच्या विरुद्ध बंडाफुतुरी केल्याबद्दल शाफ्ट्सबरीवर खटला करण्यात आला त्यावेळी ड्रायडन नूनं राजाची बाजू घेऊन उपहासात्मक लेख लिहिण्यास सुरवात केली व रयाच साली त्याने ' दि स्पॅनिश प्रायर ' नावाच्या पुस्तकात रामन क्योलिक धर्मोपदेशकाच्या उपहास करून लोकांची मर्जी सपादिली वस्तुस्थितीत्मक नाटके लिहिण्याचा छंद ड्रायडनला फार नव्हता रयाला नवान कथानके रचण्याची कला व रचत सध्याने सहासुभूति उत्पन्न काव्याची विद्या अवगत नव्हता त्याने प्रथम कोणत्याना कोणत्यातरी जुन्या मधाच्या आधारावर लिहिलेले आहेत मिस्टेन, फुलर व ब्रॅक्लेन यांच्यासारखी श्रमसाधित परंतु आस्त समगतिक भाषा वापरण्याच्या ऐवजी व्यवहारापयोगी व छद्मातुरोपी भाषा वापरण्याचा प्रपात ड्रायडनपासूनच सुरू झाला अने म्हणण्यास हरकत नाही हा कवि १७०० साली मरण पावला मरणाच्या पूर्वी बरेच दिवस हा झलकण्या दरबाराचा राजकवि होता

ज्ञायसन (१६०६-१६८४)—जोहान गुस्टव्ह ज्ञायसन हा जर्मनीतल एक मोठा इतिहासकार होऊन गेला याचा जन्म ६ जुलै १६०६ रोजी ट्रिप्टो येथे झाला याचा बाप सैन्यामध्ये उपाध्यायचे काम करत होता यामुळे लहानपणाच त्याला " स्वातंत्र्ययुद्ध " मध्ये चाललेल्या सैन्याच्या चकमकी व हालचाली पहावयास मिळाल्या आणि अशा त हेने त्याच्या अंतःकरणात प्रशियाबद्दल प्रेमभाव उत्पन्न झाला. रयाचे सर्व शिक्षण स्टेटिन येथे व बर्लिन विश्वविद्यालयात झाले स १८२९ त तो बर्लिनमधील ग्रन होस्टर येथे शिक्षक झाला स १८४० त कॉल येथे त्याला इतिहासविषयाचा अध्यापक नेमिल त्याने त्यावेळी उपस्थित झालेल्या राजकीय चळवळीच्या वेळी डेन्मार्कविरुद्ध

ढाचाची बाजू चांगली उचलून धरिली स १८४८ त फ्रेंकफोर्टच्या पार्लमेंटचा तो सभासद निवडून आला स १८५१ नंतर त्याला कॉल येथे राहणे अशक्य वाटू लागले नंतर त्याला येना येथे प्रोफेसर नेमण्यात आले स १८५९ मध्ये तो बर्लिन येथे गेला तो मरेपर्यंत तेथेच होता १९ जून स १८८४ रोजी तो मृत्यु पावला त्याच्या प्रभावाचे अनेकशा ठरवा इतिहास, प्रशिया डेन्मार्क व स्विट्झरलंड होस्टेन यांच्या सध्याचा इतिहास हे प्रमुख आहेत

हेस्टेन—ह बर्लिनच्या दक्षिणेस रेल्वेने १११ मैल अक्षलेले जर्मनीतील सॅक्सनीच्या राजधानीचे शहर एल्ब नदीच्या दोन्ही किनाऱ्यावर वसलेले असून, त्यापैकी डाव्या बाजूस कसबा व उजव्या बाजूस नवे शहर आहे नदीवर पाच सुंदर पूल बांधून ही दोन्ही शहरे एकमेकांस जोडलेली आहेत जुन्या शहरातील सडका अरुंद व घाईट आहेत, परंतु नवीन शहरातील सडका रुंद असून पद्धतशीर बांधलेल्या आहेत मनोहर नगररचना व अनेक प्रेक्षणीय स्थळे यामुळे हेस्टेन शहरास पुष्कळ वेळा जर्मन फ्लोरेंस असे म्हणतात कलाकौशल्याची समृद्धि, शिक्षणाच्या सोयी व भौतत्वाचा रम्य प्रदेश यानां छुट्टा होऊन पुष्कळ सुख वस्तु लोक येथे यजन राहतात येथे आस्ट्री-हंगेरियन, रशियन, इटालियन, अमेरिकन इत्यादि अन्यदेशीय लोकांची बरीच वस्ती आहे लोकसंख्या (१९०५) ५१,५५,९९९ येथील राजपरांगे जरी रोमनकॅथोलिक धर्माचे आहे, तरी शहरातील बरेच लोक प्रोटेस्टंट धर्माचे अनुयायी आहेत इफलील लोकांस हिंदुस्थानांमेरिक्त आहे की आशियात आहे एवढी ज्ञान नाही या शहरातील विजेच्या द्राघमाच्यात हेनिक वर्तमानपत्राचा एकएक एक लोकाना वाचण्याकरिता मोकत ठेवण्याची तत्वा हेस्टेनशिवाय दुसरीकडे कांठे फारशी पाहण्यात येत नाही जर्मनीतील लोक कोक्यावर केस फार वाढवून रयात भाग पाडीत नाहीत, तर सर्व केस कातरून ते आठ दहा दिवसाची इजामत वाढल्याप्रमाणे अगदी सुरटे करून ठेवतात असे केल्याने मनुष्याचा भेदु शात व थंड राहतो असे तेथील दावडारांचे मत आहे

हेस्टेन शहराची बहुतेक वाढ १९ व्या शतकातील अखेरच्या २० वर्षात झाली असून आता ते जर्मनीतील व्यापारात व उद्योगधंद्यात प्रमुख असलेल्या शहरांत गणले जाते हल्ली कसब्याचे मध्ययुगेन स्वरूप शहर नाहीत झाले असून सर्वत्र आधुनिक इमारती दृष्टीस पडतात जुन्या शहरातील चौकापैकी एकात शिल्पगर्ने केलेला जॉन राजाचा अश्वारोही पुतळा आहे, व एकात १८७०-७१ सालच्या युद्धाचे स्मारक आहे नव्या शहरातील बाजारचौकात आयस्टेन-दि-स्ट्रोंगचा एक मोठा धातूचा अश्वारोही पुतळा पहावयास सापडतो येथे कलाकौशल्याचे कामे असेलें, रोमनकॅथोलिक व प्रोटेस्टंट धर्माची देवळे अनेक आहेत. इतर इमारतीपैकी बहुतेक प्रेक्षणीय

इमाराती जुन्या शहरांत नदीच्या काठी आहेत. त्यापैकी राजवाडा ही फारच भव्य व सुंदर इमारत आहे. हिच्या खालून गाझापोझ्याच्या रहदारीचा राजमार्ग जात असून वर १८७ फूट उंचीचे उत्तुंग शिखर आहे. नव्या शहरात जवानी राजमहाल आहे. हा काही पारस्व्य आकृतींनी सुशोभित केलेला असल्यामुळे याला बराल नांव मिळाले आहे. अल्टर्नम येथे पूर्वी राजागार होते; परंतु ती इमारत पुन्हा बांधून काढून त्या ठिकाणी आता पारस्व्य व सर्वोत्कृष्ट पुरातन वर्तूचा अजबगाना केला आहे. सरकारी जुने लेखदे येथेच ठेवलेले असतात. येथे जी अनेक सार्वजनिक स्मारके उभारलेली आहेत; त्यात सहस्र करण्याच्या मागीर विस्मयकचा एक पुतळा आहे.

ड्रेडेनचा एवढा नावलौकिक हाण्याचें मुख्य कारण म्हणजे येथे असलेला कलाकौशल्याच्या, साहित्याच्या व शास्त्रीय वस्तूंचा प्रचंड संग्रह होय. यात पहिली जागा अजबखान्यात असलेल्या चित्राच्या दिवाणखान्यात दिली आहे. येथे २५०० चित्रे असून त्यात इटालियन, डच व ग्रेमिश चित्रकलांचे उत्कृष्ट मासले आहेत. याशिवाय त्या अजबखान्यात नक्षीकामाचा संग्रह आहे; त्यात येथे ओतकामाचा मो संग्रह आहे, तो अशा रीतीने मांडून ठेवला आहे की, तो पाहून ईजिप्शियन व अशिरियन कालापासून आतापर्यंत त्या कलेची वाढ कशी कशी होत गेली हे प्रेक्षकाच्या सहज ध्यानात यावें. 'जपानी राजमहाल' सार्वजनिक प्रेक्षसंग्रहालय आहे. त्यात ४ लक्ष पुस्तके, १००० हस्तलेख व १०००० नकाशे आहेत येथे मोक व सॅटिन भांपतील उत्तम उत्तम प्राचीन ग्रंथ, बाइबेलीय इतिहासावरील ग्रंथ, व जर्मनी, पोर्तुगल व फ्रान्स गाच्या इतिहासावरील ग्रंथ पुष्कळ आहेत. या महालात मोती, जवाहीर, व सोने, रुपें, अंबर आणि हस्तिदंत यावरील कलाकौशल्याची कामे, याचा जहा संग्रह आहे तथा पृथ्वीवर अन्य कोठेहि नाही. याशिवाय येथे नाण्यांचा व ऐतिहासिकदृष्ट्या महत्त्वाच्या पुरातन शस्त्रांवादि संग्रह केला आहे.

या ठिकाणी सुप्रसिद्ध अशा किल्येक शास्त्रीय मंडळ्या असून निरनिराळ्या प्रकारच्या पुष्कळ शिक्षणसंस्था आहेत. त्यात कलाभवन, गुराच्या रोगार्थ अध्ययन करण्याकरिता कॉलेज, अर्थशास्त्राची संस्था, गृहशिल्पशास्त्राची शाळा, संगीत-कलाच शिक्षण देण्याकरिता शाळा इत्यादिकांचा समावेश होतो.

ड्रेडेन हे लोहमार्गाचें एक केंद्रस्थान असून येथून उत्तर व मध्य जर्मनीच्या, ऑस्ट्रियाच्या किंवा पूर्वेच्या कोणत्याहि शहराचा दळणवळण ठेवता येत. बर्लिनहून व्हिएन्नाकडे जाणारा मुख्य लोहमार्ग या शहरावरूनच जातो. याशिवाय एवढे नदीतून बोहोमिया व मॅनचेबर्ग-हॅम्बर्गशी आगबोटीने व्यापार चालतो. निनी मातांची मारवा, सोन्याख्याचे दागिने,

सिगारेट, चाकोलेट, रंगीत पोस्टकार्डे, सुगंधी सामान, गवती विषकाम, कृत्रिम फुले, शेतकी भाउते, कागद, फोटोग्राफीचे सामान व शास्त्रीय उपकरणां हे येथील मुख्य मुख्य उद्योगधंदे आहेत.

हे शहर १२०६ सालच्या पूर्वापासून अस्तित्वात आहे. परंतु १८ व्या शतकाच्या पूर्वार्धापासूनच याला हल्लीचे स्वरूप पोहोचले येथे लागले. हे पूर्वी एवढे नदीच्या उजव्या किनाऱ्यावर बसलेले होते. परंतु स. १४९१ त आग लागून या शहराची राखरागळी झाल्यामुळे ते पुन्हा वधवावे लागले. १५ व्या शतकात याला तटबंदी पेली. 'सात वर्षांच्या' युद्धात यावर कलपी गोळ्यांचा भडिमार केला गेल्यामुळे याचे बरेच नुकसान झाले. पुन्हा स. १८११ त या शहराजवळ दोस्ताची व फ्रेंचाची लढाई झाली नेपोलियनला ते मोठमोठे विजय मिळाले त्यातील हा शेवटलाच होता. ही लढाई दोन दिवस चालली होती. यावेळी दोस्ताकडे १ लक्ष, व फ्रेंचाकडे १६००० फौज होती या लढाईत फ्रेंचाचे १०००० लोक मेल्ले. दोस्ताकडील मेल्ल्याची, जखमी झालेल्याची व कैदी झालेल्याची संख्या ३८००० होती. फ्रेंचाच्या हाती लागल्यावर त्यांनी या शहराची तटबंदी पाहून टाकली. १८४९ सालच्या राज्यक्रांतीहि याचें बरेच नुकसान झाले. ह. स. १८६६ त प्रशियनांनी घेतले, पण पुढे लवकरच त्यांनी ते सोडून दिले.

१९१९ सालच्या खानेसुमारीत ड्रेडेनची लोकसंख्या ५२१२२६ होती. महायुद्धात जर्मनीतील इतर कोणत्याहि शहरापेक्षा ड्रेडेन शहराचें अतिशय नुकसान झाले. ड्रेडेन हे ललितकलाचें माहेरघर असल्याकारणाने, विजयी वस्तूंचे ते प्रदर्शनगृह असल्याकारणाने तेथे दररोज परदेशीय पाहुणे-भेदनी येत असत; व वाटेक तसा पैसा खर्च करीत असत, पण महायुद्ध सुरू झाल्यानंतर पाहुण्यांची संख्या नाहोशीच झाली. त्यामुळे तेथील वस्तूंचा खप माहोशा झाला व अर्धातच ड्रेडेनची आर्थिक परिस्थिति खालावली. पुढे जर्मनीत ज्या वेळी राज्यक्रांति घडून आली त्यावेळी ड्रेडेनमध्ये कामगार लोकांत जहाल मताचा प्रसार जाहीन झाला व त्यामुळे जहाल व झुळाळामध्ये दररोज खटके उडू लागले. बंडखोर लोकांनी खून जाळणाले इत्यादि प्रकारास सुरवात केली. युद्धमंत्री न्यूरिंग याचा खून झाल्यामुळे तर सर्वत्र हाहाकार उडाला. १९१८ सालापासून पुढे ड्रेडेन शहर विस्तृत करण्याची कल्पना विराम पावली. त्यामुळे चरें भाष्यानें मिळण्याचीहि टेंचाई पडू लागली. ड्रेडेनमधील म्युनिसिपॅलिटीत जहाल लोकांचे प्राबल्य असल्यामुळे नगरविस्ताराची कल्पना लवकर रुजण्याचा संभव नाहोशा झाला. सिगारेट तयार करण्याचा धंदा महायुद्धात पूर्णपणे बसला. तरी पण हल्ली तो पुन्हा सुरू झाला. ड्रेडेन येथील सर्व वस्तुसंग्रहालचें प्रेक्षणीय आहेत.

झोघडा—हे आयर्लंडातील दक्षिण पार्सेमॅरी विभागातील छोट्या परगण्याचें दक्षिण सरहद्दारेच्या बाजाराचें शहर, बंदर व म्युनिसिपॅलिटीचें बरो. बॉयने नदीवर, झोघडा

उपसागरातील या नदीच्या मुखापासून सुमारे ४ मैल वरच्या बाजूस वसले आहे हे शहर ग्रेट नादीन रेल्वेवर डब्लिनच्या वायव्येकडे ३१६ मैलावर आहे येथील लोकसंख्या (१९०१) १२७६० होती प्राचीन तटबंदीचे आता फक्त सेंट जॉर्जेस व बटलर गेट या वेशीचे अवशेष आढळतात डॉमिनिकन मठात आर्चबिशप आर्चबिशप ग्लेकेट याने शिर अद्याप राखून ठेवले आहे या निरपराधी मनुष्यास १६८१ साली टावबर्न येथे राबोद्देहाच्या अपराधावरून फासावर वधविण्यात आले होते

येथे डॉमिनिक, फ्रान्सिस, आगस्टाइन, कार्मलाइट पंथाचे व सेंट जॉनच्या अनुयायांचे मठ आहेत, तसेच इरास्मस रिमथ याने स्थापन केलेला उत्कृष्ट शाळा आहे येथील राज मार्गेत वनाग्निन म्हाइदर्थ एम् पी या दानधूर पुरुषाचा पुतळा आहे येथे साधे तागाचे कापड विण्याचे कारखाने, दळण्याची चक्की, कातडे कमविण्याचे, मीठ भाजणे सावू तसेच दारू, रसायने व यंत्रकला वगैरेचे कारखाने आहेत येथे सालमन मास धरण्याचे मुख्य ठाणे आहे येथे लिन्डरपूल व ग्लायसो या शहरांची फार करून शेतकऱ्या उतपन्नाचा व्यापार चालतो एक मेयर, ६ आल्डरमेन व १८ कॉन्सिलर्स मिळून ह्या शहरचा कारभार पहातात

या शहराला पूर्वी इन्डर कॉल्पाकिंग कॉल्पाचे बंदर असे म्हणत असत १९१४ साली झोपेडा येथे डॉमिनिकन मठ स्थापन करण्यात आला या शहराच्या दोन्ही कापोंरेशन एकत्र करण्याबद्दल १४१२ च्या नो-हॅयरमर्षी ४ व्या हेन-राने सनद दिली ३ व्या एडवर्डच्या वेळी डब्लिन, बटलर फर्ड वगैरे प्रमाणेच आजल लोकास या शहराच महत्त्व वाढत होत अोनल व ओडोनल इतर अल्स्टरलिन्स्टरचा सत्स्थानिक २ रा रिचर्ड यास डॉमिनिकन मठात शरण आले

१४९५ साली या शहरात पार्लमटने पॅथनिगचा कायदा पास झाला १६८१ साली जॉमवेल याने हे शहर इस्तगत करून येथील लोकांची सरसकट कत्तल उडविली गापैकी पळालेल्या ३० जणास बार्बाडोस येथे मुलाम करून पाठविले १८८५ व १८९८ साली या शहराचा पार्लमेटमध्ये प्रति-निधि पाठविण्याचा व काल-टीचा हक्क काढून घेण्यात आला स १८८५ पूर्वी व १८०० पूर्वी येथून अनुक्रमे १ व ४ प्रति-निधा आयर्लंडच्या पार्लमेटमध्ये निवडून जात असत १४१७ सालापासून पुढे आयर्लंडच्या आर्चबिशपचे राह-ण्याचे ठिकाण आहे

इविन्स्क—पश्चिम रशियात अमछेत्या डगुनाबर्ग नावाच्या किऱ्याला व शहराला स १८९३ पासून इविन्स्क असे म्हणतात हे शहर इविना नदीच्या उजव्या किना यावर वसलेले आहे या ठिकाणी दोन आगगाडीचे रस्ते मिळतात इविना नदीच्या रक्षणाकरिता हे शहर लष्करीदृष्ट्या महत्त्वाचे आहे येथील कारखान्यात वातडी कामावण्याचे कार-खाने, दारूच्या भट्या करवतण्याचे कारखाने वगैरे मुख्य आहेत

डगुनार्ग हे १२७८ साली ' लिन्होनिगन नाईट्स ऑफ दि सोर्ड ' नी वसविले १५५९ साली या सरदाराच्या मुख्याने पोलंडच्या राज्याकडे हे गद्दाण ठेविले १५७९ साली रशिय च्या इझ्बेन दि टेशेवेल याने हे काबीज केले, परंतु पुन्हा पोलंडला परत दिले १७०५ रातकात हे शहर अनुक्रमे रशिया व रशियन लोकांच्या ताब्यात गेले १७७२ साली हे शहर कायमचे रशियाला जोडले १८१२ साली फ्रेंच लोकानी हे घेतले परंतु लोकरच मॅकडोनल्डच्या आधिपत्याखाली रशियन लोकानी ते परत घेतले

ढ—नागरी लिपीच्या वर्णमालेपैकी 'ड' हे एकच अक्षर आहे आहे की, जे आपल्या मूळ स्वरूपातच अक्षरादि बहुतेक जतेंच्या तसे कायम आहे मात्र प्रचलित व या अक्षराचा शिरोभाष मूळच्या अक्षराहून अधिक वास्तव्य झाला आहे.

ढकी भाषा—बंगालच्या पूर्वेकडील प्रांतांतल वळ भाषे-याच इथी या नांवाने निदेश करतात व तीच भाषा मच्छडिक नाटकामध्ये जुगारीच्या घराचा मालक माधुर व त्याच्या बरोबरचे जुगार खेळणारे लोक यांच्या तोंडी पातळेली आहे. मोडवेली हे ढकीचा अपभ्रंशभाषाप्रमाणे साकारी, चाडाली आणि शाकारी यांच्या बरोबरच उल्लेख करतात तिच्या भौगोलिक स्थानप्रमाणेच ही ढकी भाषाहि मागधी व अपभ्रंश या दोन भाषामधील संक्रमणभाषा आहे पुष्पी-धराच्या मते वगैरेचारद्वय या भाषेतिल विशेष प्रकार म्हणजे ल चा सार्वत्रिक उपयोग, तात्पर्य श व वंग स या दोन उभयगोत्राचा उपयोग हे होत. "लकारनामा उक्तविभाषा संस्कृत प्रायश्च द्रव्यतालव्य-स-शब्दार्थद्वयमुक्ताच." याचा अर्थ असा की, मागधी भाषेतल्या प्रमाणेच यांत र चा ल होतो, व ग चा स होतो आणि स व ष हे संस्कृत शब्दांत जसे अर्थ अस-ताले तसेच कायम रहातात त्याील मध्यात सर्वत्र वर गोपि-तल्या प्रमाणे वर्ण येतातच अस नाही पण हस्तलिखित प्रतीत बहुतकरून ते तसे असतातच. तथापि काही ठिकाणी र हि आढळतो.

दौरवेनी मागधीच्या प्रमाणेच ढकी भाषेतिलहि हस्त-लिखित प्रतीवर बिलकुल विश्वास ठेवता येत नाही, आणि तसे आपणास त्या भाषेतिल ग्रंथ पोटकेच उपलब्ध अस-ल्यामुळे त्या भाषेसंबंधाने नि उद्दिष्ट रीतीने माहिती सांगता येईल अशी मुळीच आशा वाटत नाही

ढालराज—ढाल याचा एक अर्थ निशाण असा आहे, ढाल फिरविण्या म्हणजे सैन्याची निशाणे त्या ठेवलेने नळी (ढाल म्हणजे चामळ्यार्थ सरक्षक साधन, ज्यावर हत्यारांचे वार येतात ते हा एक अर्थ आहे). ढालयज म्हणजे मुख्य निशाणाचा हत्ती. या निशाणावर सेनापतीचे अपवा त्या त्या राजाचे निशाण असते व त्याच्या रक्षणार्थ विषयांची एक तुकडी असते व त्याच्या अगार सर्वत्र चिलखत असत. शत्रूवर चाल करून वाजून त्याचा हा निशा-णाचा हत्ती वळवून आपल्या सैन्यांत घेऊन येणे, हे एक नदरदुरीने काम समजले जाई. अशा वेळी, आपला हत्ती

वाजून नेजे नये म्हणून त्या पक्षाचे लोक त्याचे रक्षण मोठ्या अस्त्रेन करीत होते हा शब्द उपहासाने एखाद्या धीर, भाषकुदळ, उद्वट व मर्दानी ठीस लावितात ढाला उलट-विणे याचा अर्थ पड करणे असा होता.

ढालाईत—मराठी राज्यांत ढालाईत म्हणून नीकर असत. यांच्याजवळ ढाल व तस्वार असे. हे छंद छत्रपति, पेशवे व इतर मोठमोठ्या सरदाराजवळ असत एखाद्या अपराध्यास पकडून आणण्याने असल्यास योगा पाठवीत. वहुधा ही जोडी जाई. त्यांच्याजवळ पकडून आणण्याचा सरकारी हुकूम असे त्या हुकुमाप्रमाणे अपराधी आपण होऊन त्याच्या स्वाधीन झालास ते त्याच घास देत नसत, परंतु त्याने आजकाठी केल्यास हाणामार करून त्याच्या मुसक्या बांधून त्यास घेऊन जात त्याचा खाण्या-पिण्याचा खर्च सरकार त्या अपराध्याकडून वसूल करून देई. त्यास मसाला असे नाव असे या ढालाईताना मोठ-मोठे लोक मीत एवढेच नव्हे तर छत्रपती व देशव्याचे ढालाईत आल्यास मोठे सरदारीही फुरकुर न करता व त्यांना आज्ञाच न करता त्यांच्या स्वाधीन होत व सर-कार दरपारी जात. त्यांचा अपमान म्हणजे राजातेचा अपमान समजला जाई

दीमर—माझे मारणाराची व पालक्या वाहणाराची ही जात मध्यप्रांत-वन्हावात विशेषत मराठी जिल्ह्यातून पुढळ आहे. यांची संख्या १८,००० आहे उत्तरेकडे मोई व दीमर या निराळ्या जाती आहेत पण मध्यप्रांतांत दशा नाईत. गोंड लोक मोई शब्द कार सन्मानाचा समजतात. याचजून बरेच गोंड दीमर व मोई जातीत शिरले असावे असा रसेल तर्क करतो. नाचास मासे धरणाऱ्यांस पालेवार असे संलभ नाव आहे

यांचे उपवर्ग बरेच आहेत दिनाडे देवभारांत शिंपारिया, नदी व नान्याच्या काठी राहणारात वाडा, पाडा व जाते मुखारणारास टाकीवाळे, शिंप धरणाता शिमा, माळ टाकणा-रास बनशिमा याप्रमाणेच सराह्या, बघाह्या व धुरीया अशी नावे उपवर्गांची आहेत, हीं अशीच घेवावरून पडली आहेत धुरिया हे साध्या व पोहे विकतात व यांचा मूळ पुरुष महादेशाने प्रांतीची प्राळी काडून नेण्याकरितां मूठ-भर मातोप्रासून शिंपीण केला अशी त्यांची समजूत आहे व हे छत्रीसमाजतील धुरी लोकांपैकीं असावे. सोनधारा दीमर लोके मिळविण्याकरितां सारक्यांचे काम करतात. त्यांची निराळीच जात बनली आहे कथोपनिषा हे स्नाय्याचे वेळी

क्षेत्रातील नयातून लोकांनी टाकलेले पैसे उचलतात. गोंडी दीमर हे गोंडापासून झालेले असावे पण बहुतेक दीमर वर्ग गोंड व कोळ लोकांपासून झाला असावा असे मानण्यास पुष्कळ जागा आहे. कारण गोंड व विशेषतः कोळ लोक गाळी वाहण्यात फार कुशल आहेत. सुधारणा लोकांचे नाव डुकरावरून पडले आहे. याचा दर्जा इतरांपेक्षा फार नीच आहे. गंधेवाले दीमर ओढ्याची गाळे बाळगतात.

याच्यात बरेच असंगतविवाही, पशुपक्षी व झाडाची नावे घेतलेले लोक आहेत. जसे बायमारे, ओझवे, गुरुपहचान, मिर्दोईया (दीमा राखविणारे), गिंधवे (गिधाड), गंधेखाय, कस्तूरी, तुमसरे, नागपूरकर मडगा, भोयर, पिढारिया, गोडिया व गोधली. कच्चा हा रजपूत नाव आहे असे रसेल म्हणतो (पण कासव धरणे हा भ्रष्टा करणारे जे लोक असतील त्यांचे कच्चा हे नाव पडले असावे).

सकुलविवाह आणि आते, मामे व मावस भावडावे विवाह निषिद्ध आहेत. पुष्कळ ठिकाणी उया उया कुलास जाती टाळक आहेत ती कुले परंपरात विवाह करीत नाहीत. नथ व केहरा या जाती आपसात लग्न करीत नाहीत. याच्यापैकी जर कोणास दुसऱ्याची मुलगी वधू पाहिजेच असली तर त्याने वधूच्या जातीत येऊन दीक्षा घेऊन प्रवेश करावा व नग लग्न करावे. एखाद्या अविवाहित स्त्रीने स्वमातीशी किंवा उच्च जातीपाशी व्यभिचार केला तर तिला जातिभोजन घेऊन शुद्ध करतात अथवा तिच्या केंसाची बट कापून तिला शुद्ध करतात. दोन कुले आपसात मुली बदलून घेतात व लग्न करतात. हिंदुस्थानी शिष्टात बायका बरातीबरोबर जात नाहीत पण मराठी शिष्टातून जातात. भनारादीमर लग्नविधि बघूकडे केल्यास वधूजुलूस १६६पये व वराकडे केल्यास २० रुपये घेतात. बोयातोळ दीमर लोकात काटकसर करण्याकरिता विवाहविधि लांबणीवर टाकतात. मुलीच्या बापास ११ रुपया देऊन मुलगी घरात आणावयाची आणि जातीस भोजन घालावयाचे. मग ती परांगारखा व्यवहार करू लागते व म्हातापणी मरण्याच्यापूर्वी तिचा लग्नविधि करून घेतात कारण त्या संस्काराखेरीज झालेले मरण चांगले नाही अशी समजूत आहे. अता रीतीने आज्ञा, आज्ञा, आईबाप, मुलगा व धून यांचीं सभे कधी कधी एकाच वेळी एकाच मंडपात झाल्याची उदाहरणे आहेत. छिंदवाड्यातील शिंगाडे दीमर लग्नाच्या पूर्वी मगर मारून अवश्य खातात व घनिवार दीमरांत मगर नदीतून काढून आणून त्याचा पूजा करून पुन्हा नदीत सोडतात.

भंडारा शिष्टात वरास जाळे व वधूस शिथोर देवात व ती दोघे मासे मारण्याकरिता नदीस जातात पण वधूचा भाऊ त्यास वाटेतूनच परतवून आणतो. मंडल्यात वराच्या घराच्या उंबऱ्यापाशी डुकर गाडतात व त्याच्यावरून पाय देऊन वराने घरात नेले पाहिजे. विधवाविवाहास पूर्ण मोकळीक आहे. मंडल्यात रविवार, मंगळवार व शनिवार

या रात्री खेरीजकरून कोणत्याही रात्री विधवाविवाह करतात. घटस्फोटाचा परवानगी देवात पण फारच क्वचित. बायकोच्या व्यभिचाराचा नवरा नेहमी क्षमा करतो आणि अतिशयच नोमाय झाल्याखेरीज घटस्फोट सहसा करात नाही.

प्रेतास बहुतेक दारिद्र्यामुळे हे लोक पुरतात. अशीच १० दिवस पाळतात. पण कान टोंचलेल्या मुलांचे १ दिवसच पाळतात. वऱ्हाडात दीमराचा अंश्याविधि गोंडासारखाच असतो. याचा देव दुःहादेव आहे कर्दवाच्या लाकडाची देवाची प्रतिमा करून त्यावर शेंदूर फासतात. वऱ्हाडात अन्न-पूर्णदेवीची प्रार्थना करतात. तिची घोड्यावर बसलेली आकृति पितळेच्या पत्र्यावर काढतात व तिला हळद, कुंकू काढतात. पाण्यात शिरण्यापूर्वी जळदेवतेने संरक्षण करावे म्हणून काही वेळ प्रार्थना करतात. मंगला गंगामाई म्हणतात उताळना नदीवरून नेणारे दीमर घटोईया देवाची पूजा करतात. वऱ्हाच्या देवतेस बरमदेव म्हणतात. गावच्या पुरोहि-ताच्या आरण्यास परिहार म्हणतात आणि फार मोठ्या साधू-संतास गुसाई देव म्हणतात. देवीला काळ्या बकरीचा बळी देतात आणि घरातील खडुपांत बकरीचा हाडे व इतर घरी-रातील निरुपयोगी भाग पडून देतात व त्यात याखेरीज काही पडले तर ते वाहेर न काढता त्यासकट पुरून खड्डा घुनवितात. एकदा एक लहान मूल त्यात पडले असता ते तसेच पुरले पण दुसऱ्या वर्षी खोदले तेव्हा ते खेळतांना सापबळे अशी एक कथा हे लोक सांगतात. दुसरी बायको आपल्या पहिल्या सवतीच्या नावाचा ताईत गळ्यात घालते.

याचे धंदे मासे मारणे, होड्या चालविणे, कावडीतून पाणी आणणे, भाडी घासणे, हुंगामाच्या वेळी शेतात शिज-विलेली बोरें व राताळू नेऊन विकणे व पालखी वाहणे हे आहेत. जेथे यानी मळलेली कणीक लोकास चालते तेथे हे ते काम सुद्धा करतात.

भूक म्हणतो को " उतर हिंदुस्थानात कहरास मेहर म्हणतात व याचा संबंध त्याने महिला या संस्कृत शब्दाशी जुळवून ज्ञानसाध्यात सुद्धा यानी राखण व काम करण्यास ठेवीत म्हणून हे नाव याचे पडले असावे असे म्हणतो. दीमर आपल्या मालकाचा हुका भरतो व कसा भरला गेला हे पाहण्याकरिता प्रथम स्वतः ओढून मग मालकास देतो. दीमर त्रिपास मध्यक्रांताच्या उत्तरेकडील शिष्टात वरोणी" म्हण-तात. याचा घरातील झाडजूब व इतर कामे करण्यास नीकर ठेवतात व काही माळक कधीकधी आपली लहूर त्यांच्या-वर पुरवून घेतात. दीमर हा बहुधा कुंटपण्याहि करतो. दीमर लाखा व पोडे विकतो, कोणी तागाची तराटे विणतात व कोणी डुकरे पाळतात. महाराच्या मारायण देवाला बळी दिलेल्या डुकराच्या प्रसादात दीमर सामील होतो. हे लोक कोठ्याचे जंतु पाळून कोशाची जोपासना करतात लागवडीच्या हुंगामात हे दोन महिने रानात एक वेळ खाऊन व स्त्री-भंग वर्ज्य करून राहतात.

कोशाच्या मुरवंटाची अर्धा पाडीवर ठेवतांना त्या झाडात पाटदेवाची भावना करून त्याला रेशीम गुंथळतात. कोशाच्या मुरवंटाची पोपासना करणे, त्याचा पांड होऊन कोश तयार झाल्यावर त्याना टकवणे इत्यादि सर्व श्रमिया फार धर्म- बुद्धीने करतात व त्या सवेकाली खीसंग यज्ञ्य करतात. विवा- हारभी मुरवंट खाण्याचा विधि मगर खाण्याच्या विधीप्रमाणेच आहे. याचा दर्जा समाजात फार विचित्र झाला आहे. यांच्या हातचे पाणी बहुतेक सर्व पितात. हे पाळखा वाहतात म्हणून माझागनां यांना अस्पृश्य, जातीतून काढून स्पृश्य जातीत पेटले आहे. पण जयलपुरात रेकवार, पंट, बरमेयाव, पवेह या उपवर्गातील लीया एकमेकींच्या हातचे जेवत नाहीत व मळक्यात ठेवलेले पाणीहि त्यांस आपघात चालत नाही. पितळेच्या भाण्यातून तांबेविहिरीतून काढलेले पाणी भसेल तर गालते. वर्षातून एकदा मोहोरमात हे लोक मुमुलमानाच्या हातचे जेवतात. त्या दिवसात भोळ मागून आणलेले भ्रष्ट फकीराजवळ नेतात; तो ते हुत्तेनाच्या ताजियावर वाहून यांना प्रसाद देतो. उत्तरहिंदुस्थानात नाई व बारी या दोन जाती वरांतलीं कामे करतात व त्यांस पावनी प्रज्ञा म्हणतात. कधी कधी यांची जागा अहोर घेतात. लमकायांत यांच्या पंथीत इतंन निराळ्या भाष्यातून वाढण्याची व्यवस्था करतात. नीच जातीच्या स्त्रीपुरुषांच्या हातचे जेवत्यास किंवा इतर अंगरंग व्यवहार केल्यास अग्रीबात जातीतून बहिष्कार घालतात. पण जर अविवाहितांनी तमें केल्यास त्याला प्राय- क्षितांनें शुद्ध करतात. माजर, कुत्रा, खार मारल्यास, जखमेंत किडे पडल्यास व तुहंगान गेल्यास प्रायश्चित्तांनें शुद्ध करतात तसेंच अगदी नीच जातीशीं व्यभिचार केल्यासहि प्रायश्चित्तांनें शुद्ध होते. याची शुद्धि याच्या जातीच्या भट्यानें केली पाहिजे. सो गुन्हेमारास नदीवर नेतो, त्याला स्नान घालून त्याच्या कंसाची एक बट कापतो व नारळ फोडून त्याला पंचमग्न्य देतो. मग सर्व एकत्र जेवतात. भटया १। ६. दृक्षणा दावी लागते. बन्हाडांत बहिष्कृत भोयास माझणाच्या पायाच्या तीर्थांनें शुद्ध करतात. मात्र त्यानंतर जतवाल्यास दाऊ पाजवी लागते.

हुंदये जैन—खतावरांतच हुंदया या नांवाची एक शाखा आहे. या लोकांचा ज्ञेख पूर्व अनेक मार्गा आला आहे. यांना माळव्यात येवडे असे नांव आहे. पण हे स्वतःच साधु- मार्गा अथवा मठमार्गा म्हणवितात. कारण हे लोक बहुधा मठात राहतात. हा पंथ फार विचित्र आहे. ते मूर्तिपूजा मानीत नाहीत; अर्थात या लोकांना मंदिराची आवश्यकता नाही मनोविकाराचे दमन करणे हाच मोठा धर्म असें ते समजतात; आणि या धर्माचे चिंतन तीच त्यांची मानस- पूजा. तीर्थकराच्या पवित्र आचरणाचा किंवा बळवाचा असें ते म्हणतात. पण तीर्थकरांना विशेष मान देण्याचा प्रघात त्यांच्यात नाही. त्यांचे शुभ शुभ्र वर्णाचीं पण मळकी वळें पांघरतात, श्राध्दोच्छ्रास करतांना उष्ण श्रावणें हवेंतले शुद्ध

नीच मळनयेत म्हणून तोंडावर कापडाची एक पट्टी बांधतात, व रक्षणें चालतांना पाय पडून जीवभूतूंची प्राणहानि होऊं नये म्हणून झाडण्यासाठी हातात एक कुंचा घेऊन फिरतात. या कुंच्याला रजोहरण असें म्हणतात. यालाच कुडासना किंवा ओमा अशीहि नांवे आहेत. हे लोक सगळ्या जन्मांत कधी स्नान करीत नाहीत व हजामत करवीत नाहीत, हातानें केस उपटतात. याचें राहणें मठांत असतें. या मठाला यानक म्हण- तात. यांच्यात शिकविले लोक फार थोडे आहेत. संकृत भाषेंतील जैन धर्मीक पुस्तकें समजण्यातकी विद्वत्ता एखा- द्याच्याच अंगी असते; जीं सुत्रें गुजरातीत भाषांतर होऊन आली आहेत, तेवढीच घेऊन त्यावर ते निर्वाह करतात. यांच्यात शिष्यांनाहि आज्ञम प्रज्ञवर्षांनें राहण्याची परवा- नगी आहे. त्याहि पादरे पण मळकें कपडे घालून व तोंडा- वर पट्टी आणि हातात कुंचा घेऊन दारोदार फिरतांना आढळतात.

ढेकूण—छोटकांतील दक्षिण जातीतील हा एक प्राणी आहे. याचा आकार लावसर व रंग विटकरासारखा असतो व त्याला पिबडल्यास त्याची पाण घेत याला पंज नाहीत. याला एक लहानशी छोब असून तिला करवतीप्रमाणें दाते असतात. ती तो मागणाच्या अंगांत रुपून मागणाचें रक्त शोषण करतो. दिवसा ते मित्तीच्या फटीत, लाकडी सामा- नाच्या मेणांत, कपड्यालत्याच्या पत्र्यांत लपून बसतात व रात्री भक्षणीधार्थे बाहेर पडतात घराच्या आज्यावरून ते अंधकणावर उड्या मारतात. या जातीची मादो बसेतस्तृच्या प्रारंभी बळवणीतून अंडी घालते व तीन आठवण्यांनीं अंडी फोडून त्यातून ढेकणाची लहान लहान, पारदर्शीक व पाडु- रशी पिले बाहेर पडतात. अकरा आठवण्यांत या पित्राची पूर्ण वाढ होते.

दोनच वर्षीपूर्वी इंग्लंडात ढकूण अस्तित्वात नव्हता. एकडे उन्हाळ्याच्या दिवसात यांच्यापासून विशेष ताप होतो. साविपातिक उत्र आणि चौथरी दिवसाप या रोगावर औषध म्हणून विख्यातून ढेकूण देण्याची चाल आहे. ढेकणांचा फैलाव अल्पकाळांत फार होतो. याचा पूर्णपणें नाश करणारे एकरु औषध अजुब सापडले नाही 'कडोल पावडर' या सारखी काही औषधें याच्या नाशकरता कित्रयेक लोक वाप- रतात. माणसाचें रक्त हेच ढेकणांचे राग्य होय. दोन अगर तीन आठवडेपयेंतहि ढेकूण रक्त खाण्याशिवाय जगूं शकतो.

ढेरा—बंगालकडे असलेल्या सोनापूर संस्थानांत या तेलगू कोष्ट्याची बरीच वस्ती आहे. यास सोनापूरच्या राजानें देवाचे कपडे विणण्याकरितां ओरिसामधून बोलाविलें होतें. यांचीं श्रेष्ठजाति पशु व वनस्पतीपासून घेतलेली आहेत. अशाच प्रकारचीं यांचीं देवकींही आहेत. सूर्य देवळाचे लोक म्हणतात जेथीत नाहीत, नग्राकुल काळे कपडे वापरीत नाहीत. वनसेठी व भगाला कुळे 'बडी' नांवाचा खटारा(गाडी) वाप- रीत नाहीत. शुद्ध लोकें बंदुकीनें मारलेले प्राणी खात नाहीत.

यांच्यात सकलविवाह वर्ज्य आहेत मामाच्या मुलीबरोबर लगे अवश्य करवितात हे नाते लहानपणापासूनच ठरवून परस्परताव व्याही, मेहुणे व सालक अशा हाका मारतात लग्न झाल्यावर वधूवर घरा आले म्हणजे वराची बहाण दारात बसून वधूला आत यऊ देत नाही मी आपली मुलगा तुझ्या मुलाला देईन असे वचन भावज्यापासून घेतल्या खेरीज तिला आत जाऊ देत नाही लगे ऋतुग्रासापूर्वांच झाली पाहिजेत त्या काळापर्यंत लग्न जुळलेच नाही तर बहिणाच्या नवऱ्याबरोबर किंवा दुस या कोणा विवाहित पुरुष बरोबर निवे लग्न लावतात या माणसाबरोबर तिन वायकोप्रमाणे व्यवहार केल्या पाहिजेत अशी सख नाहीं त्याच्या समतोलें तिन विधवाविवाहविधीने पुन्हा लग्न करावे मान अविवाहितानें अशा मुलाबरोबर लग्न करण्याच्यापूर्वी सहस्र झाडाबरोबर प्रथम लग्न केलें पाहिजे वाहूनिधय कर व्यास ओ कोणा वडोल मनुष्य जातो, तो वधूपक्षास तीनदा हें लग्न ठरलें ना असे विचारतो व प्रत्येक होकाराचा अशा बाला आपल्या पदरास ३ गाठी बांधतो नंतर एकजण वराकडे जाऊन एका बैठकीवर त्या गाठी सोडतो व त्या वचन रूप गाठी त्या बैठकीत गुहाजून सुरक्षितपणें ठेवतात

दोर—लो स १३४०९ दक्षिणहिंदुस्थान, वळगाव व विजापूर या प्रांतभर हे लोक धाडे धोडे आढळतात या लोकाचा धडा गुराचा कातडी कमविण्याचा आहे यामध्ये सात पोदजाता असून त्या पोदजातांच्या लोकात रोटी व बेटा व्यवहार होत नाहीत याच्या आडनावावरून यांची कुळ ठरली जातात उषर, जाभूळ, इ यांदि याची देवळे असून एकच देवक असणा या लोकांमध्ये विवाहसंबंध हात नाही मामबहीण व सुलतबहाण यांच्याशी लग्न लाविता येत लग्नाच्या वेळी ५० ह - ५०० ह पर्यंत मुलीचा किंमत घेतले

जात पुर्नविवाह च घटस्फोट या चाली यामध्ये रुढ आहेत दोर लोक माणहारा आहेत महार व माग लोकांच्या हातची ह पक्षी रचोई खातात यांच्या कुलदेवता भवानी, जनानी रागेधा, महादेव व विठोबा ह्या आहेत यांचे विधिसंस्कार ब्राह्मण व लिगाथत उपाध्ये चालवितात

याच्यात मराठे, हिंदुस्थानी, कर्नाटकी असे तीन मुख्य भेद आहेत, हे एकमकाशी रोटी-बेटीव्यवहार करीत नाहीत त्यांच्या भाषाहि अनुक्रमे मराठी, हिंदुस्थानी व कानडा आहेत त्याची रहणी गलिच्छ असते व घरेदि

ण

ण—णच्या अक्षरविकासात दिलेलें शब्दचें रूप हें

ण = I X m n w ए ण दक्षिणेक

बील नागरा लिपातच फक्त प्रचलित आहे व इतर ठिकाणच्या नागरा लिपीत अक्षरविकासाताल सहाय रूप रुढ आहे या सहाय्या रूपापासून शब्दचें रूप बनल तें या अक्षराचा पहिला भाग खेळणी न उचलता एवढम लिहिण्यानें तयार झालें आहे या अक्षराचें पहिलें रूप अशोवाच्या शिखा खेळात आहे पाहिल्या व दुसऱ्या शतकातील कुशानवशा

महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश.

त

त

तंजावर

त—या अक्षराचें सर्वांत जुनें रूप अशोकाच्या (क्रि. पू.

३२१ शतक) शिलालेखांत

दुसरें पहिल्या रूपापासून

जरा खालच्या संगण्यानां गोलपणा येऊन तयार झालें आहे. हें दुसरें रूप भट्टिप्रोष्ठ येथील स्तूपांत सापडलेल्या लेखांत सापडतें (क्रि. पू. २ रें शतक). तिसरें रूप सराहा (चंडा राज्य) येथें सापडलेल्या सार्यकीच्या वेळच्या प्रशास्तीमध्यें (इ. स. १० वें शतक) आहे.

तगर—तगरीचें झाड बरेंच मोठें होतें. तमरीचें पान लावट असून येवटी त्यास टोंक असतें. त्या झाडास गोंड तगर असेंहि म्हणतात. एकेरी तगरीचें फूल पारिजातकाच्या फुलापेक्षा काहींचें मोठें असतें. त्यास पाच सहा पाकळ्या असतात. तगरीच्या फुलास लांब दांडा असतो. याच्या फुलास सफाई मात्र काही वाच असतो. पुढें वाच रहात नाही. तगरीचे गुण गाढ्या तगरीसारखे आहेत. मस्तक-शूलावर तगरीचें मूळ उगाढून ठोक्यावर ठेप द्यावा.

त गर (या ठया).—ह्या तगराची झाडे हिमालयपर्वत व अलमोराचा पट्टा यांवर होतात. याच्या मुळास “तगर मूळ” असें म्हणतात. ह्या जातीचा तगर फार सुवासिक असतो. याचा धुपांत उपयोग करतात. तगर मूळाचा रस काहीसा तपकिरीसारखा असतो. सुवासिक उष्ण आणि सुगंधी पदार्थांत याचा फार उपयोग होतो. तगर शीतल, पथ्यकर, कटू, मधुर, लघु, स्निग्ध, नेत्ररोग, मस्नकरीग, इत्यादि व्याधीया नाश करतो असें आयुर्वेदशास्त्रांत सांगितलें आहे.

तेंगेल, पोट विभाग.—आराममध्यें निमनक्षिग जिल्ह्यांत हा एक नेटकेकडील पोटविभाग. देहाळ अनीन सुपीक आहे.

गां व.—तेंगेल पोटविभागाचे मुख्य ठिकाण. येथें आपडावा व राचका व्यापार चालतो. यात मामुली कचेऱ्या आहेत. या गावीत “प्रमथमन्मथ” नांवाचें कॉलेज आहे.

नंरंगी—अपरप्रखंडशासल रुबी मादन्स जिल्ह्याच्या उत्तरेकडील एक टाउनशिप. क्षेत्रफळ ६१६ चौरस मैल. लोकं. (१९०१) ८६०९. ह्रित खेडी ७१ आहेत. तगांग मुग्न ठिकाण इरावती तीरावर आहे.

तंजावर, जि. ल्ह।—मद्रास इलाच्याच्या दक्षिण भागांत किनाऱ्याच्या काठवा एक जिल्हा. क्षेत्र. फ. ३७१० चौ. मै. मर्यादा—उत्तरेस कोलेरुन व तिच्या पलीकडे त्रिचनापती व दक्षिण अर्काट जिल्हे; पश्चिमेस पुदुकोटई संस्थान व त्रिचनापती जिल्हा, व दक्षिणेस मदुरा जिल्हा किनाऱ्यावर करीकाल ही मैच यथावत् आहे.

स्थाभाषिक वर्णनः—उत्तर व पूर्वेकडील प्रदेशांत कावेरी व तिच्या शाखांच्या योगानें होतीला पाणी मिळण्याची सोय उत्तम असण्यामुळे, तेथें वस्ती सर्वांत दाट आहे. या भागापेक्षा दक्षिण भागाची उंची ५० फूट जास्त उंच असून प्रदेश रूक्ष आहे. या जिल्ह्यांत कोरडा व सांकड चौखेरीज इतर रानटी जनावरें आढळण्यांत येत नाहींत. जिल्ह्याची हवा एकंदरीत आरोग्यकारक आहे, सर्व जिल्ह्यांत सरासरी पाऊस वर्षास ४८ इंच होतो.

इतिहासः—दहाव्या शतकाच्या मध्यभागापर्यंत हा जिल्हा चोलाच्या राज्यांत मोक्त होता. पहिल्या राजराजाच्या कारकीर्दीत त्या घराण्याची सत्ता कळसास पोहोचली. त्यावेळी त्याच्या राज्यांत हड्डांचा सर्व मद्रास इलाखा, म्हेसूर, कुर्ग व सिलोनेचा उत्तर भाग, एवढ्या प्रदेशाचा समावेश झाला होता. राजराजाच्या सैन्याचा सर्वजम व त्याची तयारी ही फार उत्तम प्रकारची असून सैन्यात घोडेस्वार, पायदळ, व गोलदाम यांच्या तुकड्या केलेल्या होत्या. त्याचें सागवडी-खालच्या सर्व जमिनीची मोजणी करून तिचा सारा ठरविला व देशांत त्याचा सार्वजनिक इमारता धातून तंजावर सुशो-भित केलें. त्याच्या कारकीर्दीत दिवाणी कारभाराचीहि व्यवस्था नीट लावण्यांत आली. प्रत्येक गावांत अगर ग्राम-समूहात स्थानिक अधिकाऱ्याच्या देखरेखीखाली एक महा-सभा असून, गावासंबंधी सर्व प्रकारच्या बाबतींत तिला पूर्ण बहुतेक अधिकार असत. काही ग्रामसमूह मिळून एक जिल्हा व काही जिल्हे मिळून एक प्रांत होत असत. चोलाच्या राज्यांत असे सहा प्रांत होते. राजराजानें स्थापन केलेलें राज्य त्याच्या मृत्यूनंतर पुष्कळ काळपर्यंत कायम राहिलें. शत्राराज चोल व त्याच्या मागून गादीवर बसलेले राजे, त्याच्याप्रमाणेच शूर व राज्यकारभारदर्श होते. कावेरी व कांलेरुन नद्यांना विषम करणारा मोठा बंधारा त्यांनीच बांधला.

तेराव्या शतकांत चोलाच्या इतर मुळखाबरोबर तंजावरीह द्वारसमुद्राच्या होबळळ वाढाळीच्या आणि मदुरा येथील पांज्याच्या अंमलाखाली गेलें. चवदाव्या शतकाच्या अखेरीस उदयोन्मुख विजयनगरच्या राज्यांत सामील होण्यापूर्वी, हा जिल्हा सर्व दक्षिणेबरोबर मलिक काश्टूरच्या मामून आलेल्या मुमुक्षुमानांच्या स्वाग्यानां बळी पडला असावा. सोळाव्या शतकांत विजयनगरच्या एका सेनापतीने आपले स्वातंत्र्य जाहीर केलें व त्याच्या नंतरच्या पुढर्षांनी शतराव्या शतकाच्या प्रारंभीच्या वर्षांत तंजावर येथें नायक चराणें

स्थापन केलें. ह्या पराण्याताळ राजांनीं जिह्यातील बहुतेक किल्ले व देवण मंदिरे बांधिलीं आहेत नायक पराण्यातील शेवटल्या राजाला मदुर नायक वेण्कनाथ यानें स १६६२ त वेदा दिला, त्यावेळीं वसाव करणें अशक्य आहे असे पाहून त्यानें राजवाडा व क्षान्ता उदवून दिला, व आपण आपल्या पुत्रासह वेदा देणाऱ्या लोकावर नुदून पडून उदता उदता मरण पावला १५५१ त्याचा एक लहान मुलगा वचावला, मुलाच्या अनुदायानीं विजापूरच्या मुमुक्षुमान राजाची मदत मागितल्यावरून विजापूरहून शिवाजीचा सावत्र भाऊ व्यंकोजी यास तंजावरवर पाठविण्यात आले व्यंकोजीनें प्रथम बाल नायकाचा गादीवर बसविलें परंतु पुढें स्वकरच ती गादी आपण स्वतः बळकावून तेथें मराठी पराण्याची स्थापना केली अठराव्या शतकाच्या अशेरपर्यंत या पराण्यानीं सत्ता कायम होती पहिलीं सुमारे सत्तर वर्षे मात्र मुसलमानांनीं त्यांचे वर्तन सलोवयाचें असून त्यांना ते खंडणी देत असत

स. १७४९ त येथील गादीस्थंभी तटा चालू असता इम्रानांनीं एक पक्ष स्वीकारून देवी कोट्टेंवर हल्ला केला व अखेर ते गांव घेतले कर्नाटकच्या युद्धात राजा इम्रान व महमद आझी याच्या ब.बूला मिळाला होता परंतु एकदरीत त्यानें युद्धात फारसा भाग घेतला नाहीं पुढें १७७३ सालीं राजा हैदरआझी व मराठे यागवरोवर काहीं मसलत करीत आहे असें बाटल्यावरून इम्रानांनीं तंजावर आपल्या ताब्यात घेतले परंतु १७७६ त कंपनीचीं झालेल्या सहाज्यानें ते परत करण्यांत आले स. १७९९ त सरफोजी राजांनें आपला सर्व मुल्लू कंपनीच्या हवाली करून आपण पेंगल वेढें १८५५ सालीं सरफोजीचा मुलगा शिवाजी हा निपुत्रिक वारल्यामुळे तंजावर गांव व किल्ला हिंदियाच्या ताब्यात गेला या जिल्ह्यांत पुराणवस्तुसोपकाच्या दृष्टानें महत्त्वाची ठिकाणे म्हणजे तेथील धार्मिक इमारती होत. सर्व देवालयंत तंजावर येथील पहिल्या राजांजानें बांधलेलें मंदिर महत्त्वाचें आहे लोकसंख्या.—सर्वे इलाख्यांत ह्या जिल्ह्याची लोकवस्ती फार दाट असून,पनतेचें प्रमाण द. जी. मॅल्स ६०५ लोक असें आहे जिल्ह्यात लहान मोठी १५१९ गावे आहेत. एकंदर लो स (१९११) २२२६२६१. पैकीं छं. ९१ हिंदू, छं ५ मुसलमान व छं. ४ ख्रिस्ती आहेत. जिल्ह्यातील बायकांचे पुण्यार्था प्रमाण ११:१० असे आहे. यांचे कारण येथून ब्रह्मदेश, सीलोन, वगैरे ठिकाणीं पुष्कळ लोक जातात व वरोवर जिया नेत नाहीत हे होय. जिल्ह्यात सर्वजण सामील भाषा चालने. केवळ शेतीवर उदरनिर्वाह करणारा वर्ग या जिल्ह्यात इतर ठिकाणच्या सानानें कमी आहे, याचे कारण पुष्कळ लोक व्यापार, सोनारकाम वगैरे किरकोळ धंद्यावर चरितार्थ चालवितात

शेता—या जिल्ह्यात मुख्यत रयतवारी पद्धत चालू असून काहीं जमीनदारी व इनामी जमिनीही आहेत. कवि-

राच्या खोऱ्यांत सुगन्ध भाताची लागवड होते, व इतर भागांत वरगू नांवाचें धान्य धर्षीत उगास्त पिकते. शेती-करितां सामण्याच्या पाण्याचा बहुतेक पुरवठा कावेरी व तिच्या धाऱ्यांपासून होतो. जिल्ह्याच्या उत्तर मर्यादेवरून वाहणारी कोलेरून ही कावेरीची शाखा असून तिचा प्रवाह मुख्य पात्रापेक्षां सद्या जागवरून वहात असल्यामुळे कावेरीचे बरेच पाणी कोलेरूनमधून जात असे याकरिता दोन मोठे बांध किंवा धरणें घालून कावेरीच्या पाण्याचा उपयोग तंजावर जिल्ह्यातील शेतीकरितां करून घेण्यांत आलेला आहे या जिल्ह्यांत महत्त्वाची जंगले मुळीच नाहीत पलम येथें गार सापडते व जिल्ह्याच्या नैर्ऋत्य भागात छेंदरादू व चुनखडी हीं मुबलक आहेत तंजावर तालुक्यांत पिवळी दारू व नागोरजवळ शिरगोळा हे खनिज सापडतात.

व्यापार व दळणवळण—विणकाम व धातुकाम हे येथील मुख्य उद्योगधंदे आहेत एके काळी तंजावरचें रेशमी कापड प्रसिद्ध असे, परंतु कृत्रिम रंग निपावल्यापासून आणि स्वस्त विलायती माल मिळू लागल्यापासून हा धंदा बहुतेक पसला आहे कोनांदय अय्यंमपेटोई हीं गावे रेशमी तपड आणि गांभीचे याधरिता प्रसिद्ध होती तंजावर व कुंभकोणम येथे अणापहि कशिचाचें व जरीचे काम चांगलें होतें दक्षिणेंत तंजावरच्या तोंडांन धातुकाम मदुरैरोज इतर कोठेही होत नाही. मदुरैतील कारागीर कफ पितळचें काम करितात, परंतु तंजावरमध्ये पितळ, तांबें व रेंचें या तिन्हीही धातूंचा उपयोग केला जातो या धातूंच्या देवाच्या मूर्ती व इतर नक्षादार जिनस तयार केले जातात. तंजावर दाहुर, कुंभकोणम व मन्नारपुडी हीं धातुकामाचीं मुख्य ठिकाणे होत. इतर किरकोळ धंद्यांकीं पिधानतूरचें काशाचें काम आणि वाळे व सळणी तयार करण्याच्या कारखान्याचा उल्लेख करणें जरूर आहे. कलाकौशल्यच्या कामांरोज, केवळ कारखाने असे तंजावरमध्ये फारसे नाहीत.

तंजावर जिल्हा समुद्रकाठी असून त्यातून रेल्वेचे फाटे पुष्कळ गेलेले असल्यामुळे तो व्यापारदृष्ट्या फार सोयीचा आहे त्यांत एकंदर १५ बंदरे असून नेगापट्ट ह सर्वांत महत्त्वाचें आहे. त्राकिनार, नागोर, (नगावर !) मुत्तुपेट, अदिरापट्ट, व अम्मपट्ट हों भेंदरांदे साधारण बरी आहेत नेगापट्ट खेरीज, तंजावर, कुंभकोणम, मायावरम, व मन्नारपुडी हीं दुसरी व्यापाराचीं ठिकाणे आहेत पुष्कानें व जळमार्गानें होणारा बहुतेक व्यापार येथी व मुसलमान लोकांच्या हातीं आहे

तांदूळ, विड्याचीं पानें, भुईमुगाच्या शेगा, धातूची भांडी व कपडे हे लष्कामार्गानें जाणारे मुख्य निर्यात जिनस आहेत तुपिकोरीनहून माठ; झसूर व तिनवलीहून सरकी, मद्रासहून राकेळ, पथिम किनाऱ्यावरून चिंच व इमारता लाकूड, आणि आजूबाजूच्या जिल्ह्यातून तूप, मिरचा,

आळी, वगैरे जिन्नस येतात. तुति कोरीन बंदर द्याल्यापासून या जिल्ह्याचा समुद्रावरून होणारा व्यापार कमी झाला आहे.

सासुरतेच्या पारतीत तंजावर जिल्ह्याचा नंबर मद्रास राहूरच्या आलोखाल लागत असून, ध. २०३ पुरुषांना व छ. ०. १ प्रियांना जिल्ह्यात राहण्यात येते. ११-४ साली जिल्ह्यात ११८२ प्राथमिक शाळा, ७८ इय्यम शाळा, ७ विशिष्ट शाळा, ३ शिक्षकाच्या शाळा, व ३ आर्ट्स कॉलेजे होती. या जिल्ह्यात स्वायत्तिक बोर्ड व म्युनिसिपालीटया यांनी चालविलेली १६ हस्पताल व १२ दवाखाने आहेत. तंजावर राहूरच्या हस्पतालाला एक मेडिकल स्कूल जोडलेले आहे.

ता.उ.का.—मद्रास इलाह्यात तंजावर जिल्ह्याचा पचिग तालुका व पोटावेभाग. दे. क. ६८१ चौ. मै. आदे. लो. छ. (१९०१) ४०००३९. यात ३६२ खेडी व तंजावर राहूर (जिल्ह्याचे आणि तालुक्याचे मुख्य ठिकाण), तिरुवाडी हे पवित्र गा. कलेक्टरचे राहण्याचे ठिकाण चन्नम, व गा.विकासकरिता प्रसिद्ध असलेले अर्धपेटई अशी चार मोठी गावे आहेत. या तालुक्यात कृष्ण नासाचे चोऱ्या करणारे लोक फार आहेत. यांत ताडूळ, कंजु, रमो, भुईमूग, तावडा हरभरा, वगैरे पिके होतात.

राहूर.—मद्रास इलाह्यात याच नावाच्या जिल्ह्याचे व तालुक्याचे मुख्य ठिकाण. हे राहूर आरुप इंडियन रेल-वेच्या मुख्य काटपावर मद्रासपासून ११६ मैल व तुति-कोरीनपासून २१६ मैल अंतरावर आहे. लो. सं. (१९२१) ५९९१३. तंजावर हे मद्रास इलाह्यातील आठवे मोठे राहूर आहे. तंजावर हे अनुक्रमाने चोल, नायक व मराठे लोकांचे राजधानीचे ठिकाण होते. या राहूराला, १७४९ साली फ्रेंच व चेदास्त्रोख यांनी आणि १७५८ साली लोकांच्या हाताखाली फ्रेंचानी बेदा दिवला होता; परंतु ते वेढे जिंकू शकले. स. १७७३ त कनेल जोसेफ स्मिथ याने हे राहूर काबीज केले व स. १७७६ त तो पुन्हा महाराजाकडे देण्यात आले. स. १७९९ त तंजावरचा राजा मरमोजी याने आपला सर्व मुलूख इंग्लंडाला दिला त्यावेळी तंजावर राहूर मान आपल्या ताब्यात ठेविले होते; त्याचा मुलगा १८५५ साली विपुलिक बारल्यारवर तोंडे इंग्लंडाच्या राज्यात सामील झाले राजाच्या चार राण्या व कुईबातील इतर मेढकी, किल्लाच्या मध्यमार्गी असलेल्या राजवाड्यात रहात असत (१९०८). राजवाड्यात मराठे व नायक यांचे द्रवारी दिवाणयाने, दळांगार व निरनिराळ्या भाषातील १२००० पुस्तके असलेले पाथनारय ही आहेत.

विश्वधाचा तट पाडून टाकलेला आहे. विश्वधाच्या आतल्या वाजूला शिवमभा नावाचा लहानशा विश्व जगून त्यात शिवदेवा टाकें, व वृद्धांधर स्वामीने प्रख्यात देवालय आहे. भितीरीतील लंछावरून हे देऊळ ११ व्या शतकात, गोल राजा पहिला राजराज याने बांधले असे सम-

जते. एतद्देशीय राजाच्या अमदानीत तंजावर हे कळीचे माहेरघर समजले जात असे. आध्यापिके येथे काही कुशल कारागीर आहेत तंजावरसारखे धातुकाम व वाणे ना इलाह्यात बहुधा दुष्टच्या कोठेही होत नाहीत; व येथील रोखरी विणकाम, फांत, कशिद्याचे व लयादिही काम आणि कृत्रिम हार फार प्रसिद्ध आहेत.

तंजावर हे १८६० साली जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण झाले; व तेव्हापासून येथे सर्व शिक्षा कामगार आहेत. उत्तरेकडील करतंयान नावाच्या सपात भागात माहात्म्यवसति असून अमिदी-कडील मार्गलुवाया तीत युरोपियन लोक रहातात. येथे प्रितता लोकांच्या निरनिराळ्या घर्मपंथाच्या मिशनरा मेढक्या आणि एस. पी. जी. मिशन सोसायटीचे कॉलेज, खासगी लोकांनी चालविलेले हायस्कूल, शिक्षकाकरिता ट्रेनिंग स्कूल व टेकनिकल इन्स्टिट्यूट या शिक्षणसंस्था आहेत. येथील म्युनिसिपालिटी १८६६ साली स्थापन झाली. १९०१-२४ साली तिचे उत्पन्न १०३००० ग होते. वेन्नर नदीच्या पात्रातील विहिरीचे पाने पाने पर काढून राहूराला दिलेले आहे. किल्लाच्या भागातील मैलमोऱ्याचे काम १८४० साली रावाच्या बंडा झाले. सार्वजनिक वसाण्या गोळा करून १८८० साली स्थापन झालेल्या हस्पतालाला मेडिकल स्कूल जोडलेले आहे.

तंजावरचे राजघराणे—तंजावरच्या प्राचीन चोल-राजाची माहिती झालबोशच्या १३ व्या विभागात चोल या नावाखाली दिली आहे; येथे भोंसले घराण्याची माहिती देण्यात येत आहे. चोल राजे हे फार पूर्वीपासून इ. स. १२४४ पर्यंत राज्य करीत होते, त्यानंतर पाण्ड्य राजांनी स. १५५९ पर्यंत आणि त्याच्या मागून नायक राजांनी स. १६५३ पर्यंत आपला अंमल चालविला; त्यांच्यानंतर भोंसले हे तंजावरचे राजे झाले.

मदुरा व तंजावर येथील नायक राजांत नेहमी भादण होता. तंजावरचा शेवटचा नायक राजा विजयरायच होता; त्याच्यावर मदुरेच्या चोक्रनाथ नायकाने ह्तारी करून त्यास लढाईत ठार केले. त्याचा मुलगा संगमल (संगमल) दास नावाचा होता. त्याने विजयपुरास जाऊन चोक्रनाथाविषय आदित्यशहाची मदत मागितली व शहाने शहाजीत तंजावरावर पाठविले त्याने चोक्रनाथापासून तंजावर काबीज करून संगमल यास नेमणूक करून देऊन तो सर्व प्रांत आपल्या हाताखाली घालून त्या प्रांतातील विष्णुपुर, कावेरीपट्टण, श्रीरंगपट्टण, चेदी, मदुरा, नाळगुंजुर वगैरे ठिकाणचे नायक राजे जिंकले (१६३७-४८) आणि देशाची जमाबंदी करून व पारे ठरवून सर्वत्र उपास व्यवस्था लाविली. या झनारास छद्मराजा मुलगा संभाजी हा कनकाश्रीच्या पाळेगाराचे बंड मोडण्यास मेला असता लढाईत मारला गेला शहाजीने आपल्या आशुल्याची शेवटची दहा वर्षे तंजावर व बेलाूर

येथे आपला मुलगा व्यंकोजी याच्यासह काढिली. पुढे वेदनु-
च्या नांवावर स्वारी करण्यास जात असता राधाजी हा
घाटेस मरण पावला व व्यंकोजी हा जहागिरीचा मुलगा
मालक झाला (१६६४).

व्यं को जी (१६३१-१६८२).—याची आई तुकाबाई
मोहिते. ही राधाजीचा दुसरी स्त्री, तिच्या पोटी व्यंकोजी
१६३१ साली जन्मला. याला येकोजी असेहि म्हणत. याच्या
लहानपणची हकीकत चांगलीशी सापडत नाही. राधाजी हा
बंगळ्यास असतांना, व्यंकोजी त्याच्या जवळ असे; त्यामुळे
त्याला राज्यकारभाराचे ज्ञान आपोआप झाले. राधाजी घरला
गेली असता, व्यंकोजी हा वडीलभाऊ संभाजी याच्या नजरे-
साली बंगळ्यासच होता. पुढे राधाजी सुद्धा आल्यावर
व्यंकोजी व त्याची आई बंगरे मंडळी काही दिवस पुण्याकडे
शिवाजीपाशी राहिली होती. राण मरण पावल्यावर त्याची
जहागीर व्यंकोजीला आदिलशहाई याकडून घेऊन पुढे व्यंकोजीने
त्रिचनापल्लीच्या नायकाचा पराभव करून तिकडील
दंडभोये मोडले. राधाजीने जरी तंजावर आपल्या जहागिरीस
जोडले होते, तरी सगमल हा तेंपे नेमणूक घेऊन राहत होता.
रावेळी त्याच्यावर त्रिचनापल्लीच्या नायकाने स्वारी केली तेव्हा
बरीचशी खंडणी देण्याच्या काराराने त्याने व्यंकोजीस मद-
तीस बोलाविले व्यंकोजीने जाऊन त्रिचनापल्लीकरास हाकून
लाविले परंतु टाण्याप्रमाणे सगमल हा खंडणी देईना, एव-
ढीच नव्हे तर उलट तो व्यंकोजीला दगा करण्याचा बेत करू
लागला; तेव्हा व्यंकोजीने त्याच्यावर चाल करून त्याला लडा-
ईत ठार करून तंजावर काबीज केले (१६७४) व तेंपे पुढील
साली चैत्रात स्वतःस राज्यभिषेक करविला. तत्पूर्वी तेव्हा
शिवाजीने औरंगजेबातर्फे म्हणून आदिलशहाईवर स्वारी केली
होती, तेव्हा व्यंकोजी हा आदिलशहाच्या बाजूने शिवाजीवर
चालून गेला होता; परंतु त्याचे युद्ध होण्यापूर्वीच शिवाजी
आग्र्याकडे गेला (१६६५ नोव्हेंबर). त्रिचनापल्लीकराप्रमाणे
व्यंकोजीने मदरा, रामनाथ बंगरे ठिकाणच्या नायकाना
जिंकून आपले राज्य वाढविले. याप्रमाणे संपत्ति व प्रभुत्व
मिळाल्याने व्यंकोजी गर्विष्ठ बनला व (मुसद्दी नसल्याने)
इस्लाम लोकांच्या नादां लागला. बापाच्या वेळच्या रघुनाथ-
पंत हनुमंदासारख्या मुत्सद्यांच्या सल्ल्याने न चालता तो
मुसलमान लोकांच्या मताप्रमाणे चालू लागला. शिवाजीसारखे
हिंदु राज्य स्थापण्याचे किंवा निदान शिवाजीला त्या काळी
मदत करण्याचेहि त्याच्या मनी येईना. मुसलमान बादशाही-
चाच त्याच्या मनावर पगडा बसला होता, त्यामुळे रघुनाथ-
पंताने शिवाजीचा किंता गिरविण्याबद्दलच केलेला उपदेश त्याने
ऐकला नाही, उलट त्याचा अपमान केला. तेव्हा ' आम्ही
सेवक खरे, पण तुमच्या अर्घ्या आसनी बसण्यास योग्य आहो, असे
स्पष्ट बोलून पंताने शिवाजीकडे, व्यंकोजीपासून भाऊ-
पणाचा वाटा मागण्याचे व या निमित्ताने दक्षिणदिग्बिजय
करण्याचे राजकारण केले. शिवाजीने प्रथम सौम्यपणे व्यंकोजी-

बाब आपला वाटा देण्याबद्दल व मुसलमानांना हुसकावून
आपल्यासारखे स्वतंत्र बनण्याबद्दल उपदेश केला; पण त्याने
तिकडे दुर्लक्ष केले. अखेर रघुनाथपंताच्या म्हणण्याप्रमाणे
शिवाजी हा कर्नाटकच्या स्वारीस निघाला. (१६७६) प्रथम
व्यंकोजीचा नेत मधुरेचा नायक व आपले मुसलमान सरदार
याच्यासह शिवाजीशी लढाई करावी असा होता; परंतु
शिवाजीने घडान्याय कर्नाटकाचा बराचसा भाग काबीज
केलेला पाहून हे लोक धावले. अखेर व्यंकोजी त्रिमलवाडीस
शिवाजीस येऊन भेटला. त्याचा आदर करून शिवाजीने
आपला वाटा मागितला, परंतु तो कबूल होईना. तेव्हा त्याला
तंजावरास पाठवून आपले हवीररावादि लोक या नवीन पेंत-
लेल्या प्रांतावर नेमून शिवाजी परत गेला. त्याबरोबर लाग-
लीच व्यंकोजीने हवीरराव मोहित्यावर स्वारी केली, तीत
त्याचाच पराभव झाला हे ऐकून शिवाजीने त्याला सातवनपर
व वाटा देण्याबद्दलची पत्रे पाठविली ही पत्रे फार महत्त्वाची
आहेत. त्यात शिवाजीने आपल्या हिंदु राज्यस्थापनेच्या
हेतूची कारणे उघड दिलेली आहेत. परंतु व्यंकोजीने तिकडे
दुर्लक्ष केले येवढी त्याची राणी दीपाबाई हिने त्याला बोध
करून मार्गावर आणिले; तेव्हा त्याने रघुनाथपंतास बोलावून
आणून राज्याची वाटणी केली. हा वाटणीचा तह एकीशीस
कलमी आहे त्यांत हिंदुदेवा लोकांना राज्यभूत कावून घ्यावे व
विजापुरकरांचे माळीक राहून नये अशी शिवाजीची व्यंकोजीला
आज्ञा असून दीपाबाईने केलेल्या कामगिरीबद्दल तिला पाच लाख
होनाचा प्रांत चोळीबागडीसाठी, सात लाखाचा छद्द व्यंकोजीस
दूधभातासाठी म्हणून शिवाजीने इनाम दिला. या राजकार-
णामुळे शिवाजीने व्यंकोजीस आपल्या कड्यात आणून,
त्यावर आपल्या स्वराज्याचे वधेस्व स्थापून, कर्नाटक व
महाराष्ट्र या दोन्ही राज्यांचा एकजीव केला आणि तंजावरा-
वरील आदिलशहाईचे सार्वभौमत्व नाहीसे केले (१६७९).
याच सुमारास विजापुरावर औरंगजेबाची स्वारी झाली व
तेथील दिवाणाने शिवाजीस मदतीस बोलाविले. त्याप्रमाणे
शिवाजीने जाऊन मोंगलाचा पराभव केला. यामुळे दिवा-
णाने कोपळ बंगरे प्रांत व दक्षिण आणि तंजावर प्रांतांवरील
सार्वभौमत्व आपण होऊन शिवाजीला देऊन टाकिले. परंतु
या सर्व कृत्यामुळे व्यंकोजी उदास बनून राज्यकारभार
पाहना. तेव्हा शिवाजीने त्याला उपदेशपर पत्रे पाठविली
“ राधाजीने राज्य कसे मिळविले ते पहा, आम्हीहि कोणे
तच्छेने राज्य मिळविले तें लक्षात घ्या; कार्यप्रयोजनाचा
उद्योग सोडून घरीराची उपेक्षा का करिता ? आम्ही तुम्हास
कडोळ असता चिता कदाची करिता; हे कार्याचे दिवस
आहेत, आम्हास समाशा दाखवा, वैराग्य उत्तरवर्था करा ”
बंगरे उपदेश त्यांत आहे. त्याचा परिणाम होऊन व्यंकोजी-
ने उदासपणा सोडला. यानंतर येथल्या दिवसांत व्यंकोजी
नारला (१६८२). तो मानीव वैभवचाच विशेष तोरा बाळ-
गणारा होता. शौर्य व साहस त्याच्या अंगी होते; परंतु

त्याचा बहुतेक काळ मुसलमानांच्या संवत् गेल्याने शिवाजीस स्वराज्यस्थापनेकरी कार्या त्याचा काही उपयोग झाला नाही; उलट तो मुसलमान सहाय्याच्या मताने गेले. असे असले तरी तेजावर येथे त्याने मराठ्यांची गादी स्वतः स्थापिली हे विशेष केले. शिवाजीस बाटा दिल्यानंतर त्याने शांतपणे आपले राज्य चालविले.

व्यंकीजीला दोघाबाई, सईबाई व अन्नाबाई या तीन राण्या व नऊ नाटकशाळा होत्या. त्याला दोघाबाईच्या पोटी शहाजी (१६७१), सरफोजी (१६७४) व तुकोजी (१६७६) असे तीन पुत्र झाले; शिवाय वेदभान, सुर्यभान वगैरे नऊ लेकवले नाटकशाळांपासून झाले; अन्नाबाईस दोन मुले झाल्या. व्यंकीजीच्या राज्याचे पाच मुले (त्रिवेणी, कुंभकोण, मायावर, मत्तारगुडी व पटकोटा) असून, त्यात ५७५३ गावे होती आणि एकंदर वसूल ३,४०,३५,५०० मणाचा (नाताचा) होता.

शहाजी (१६८२-१७११).—व्यंकीजीनंतर हा गादीवर आला. याने आपली आई दोघाबाई व दोन्ही भाऊ यांच्या सहाय्यसल्लोहाने कारभार शांतपणाने केला. त्याला निमाबाई म्हणून एकच राणी होती; त्याला पुत्र झालानाही. त्याने काही पाळेबाबांचा पराभव करून आपले राज्य थोडेसे वाढविले. मध्यंतरी त्याने रायगडास संभाजीकडे (१६७९ ताल) करारप्रमाणे वसूल पाठविला नाही; उलट त्याच्या विरुद्ध तो विनायकरास मिळाला. तेव्हा संभाजीने आपले सरदार वाढवून कर्नाटकचा वसूल उगवून घेतला. पुढे आदिलशाही बुवाक्यावर शहाजी आपणास स्वतःस राजा म्हणून जागरा. म्हैसूरकरास त्याचा दोस्तकेट परतला 'उपटला; त्यावेळी त्याने संभाजीचा सरदार हरजी महाजीक याची मदत घेतली असली तर तो परगणा त्याला परत मिळाला, परंतु अद्यापि आपली दुर्बलता दिसेल म्हणून शहाजीने मदत मागितली नाही. तरी पण तो स्वाध्यायी मिळून मिश्रदून गेले. दोघाबाईहून त्याला पोख सहा देहे तो शहाणा व कर्तुबनान असल्याने त्याने व हरजीने त्या भागात मराठ्यांची सत्ता बागली राखिली. अवलंबलेवाची फौज वेगळीकडे फिरवून सामल्यावर (१६८७) वेगळीच रक्षण करणे कठीण जाणून शहाजीने तो प्रांत म्हैसूरकरास विकण्यास काढला; परंतु तितक्यात अवलंबलेवाच्या सैन्याने तो नाश केला. यामुळे शहाजीचे फार नुकसान झाले. पुढे राजाराम जिगीस आला तेव्हा याची त्याला मदत असे; त्यामुळे छत्रोफकाराणाने स्वाध्यावर स्वारी करून दख्खन अवलंबलेवाची ताबेदारी करून करपिली व राजाघाटास मदत करणार नाही असे जवरीने लिहून घेतले (१६९६). यामुळे शांतपणे राज्य करून शहाजी हा १७११ त वारला.

सरफोजी (१७११-२८).—शहाजी निपुत्रिक असल्याने त्याचा धाकटा भाऊ सरफोजी हा राजा झाला. परंतु त्याच्या कारकीर्दीची माहिती जिकूल उपलब्ध नाही. मात्र

तो शांत व निरुपद्रवी असून पाळेगातीची बडे मोहण्यात व अर्काटचा नवाब आणि त्रिचनपळीकर नायक यांवरून आपले राज्य राखण्यास त्याचा काळ गेला. त्याचा धाकटा भाऊ तुकोजी हा याच्यापासून वेगळा निघून महादेव पटणास राहिले; त्यास संतति पुढेकडे होती. सरफोजीला मुलगा, अपरूप व राजसबाई अशा तीन राण्या असून संतति झाली नाही. अपरूपबाईने राज्यलोभाने गरोदर राहिल्याचे डोंग करून नऊ महिन्यांनंतर एक तोतया मुलगा निर्माण केला. पण हे सरफोजीस समजले व त्याला ते न आवडून त्याने त्याचा विकास लाविला. शेवटी १७२८ साली सरफोजी वारला व त्याच्या बरोबर मुलगा व राजसबाई सती गेल्या.

तुकोजी (१७२८-३५).—सरफोजीनंतर हा गादीवर आला; याचाही खादीलायक माहिती आढळत नाही. हा सरफोजीच्या अधिक राजकारणी, कुशाग्र व विद्याभिलाषी होता. त्याला संस्कृत, सामाज्य, मराठी व फारशी भाषा अभ्यास असून तो विद्वानांवा पोषिदा होता. एका भरव पठिताने एव होऊन त्याला दोन उलूठ सरदारी दिल्या होत्या. यावेळी कर्नाटकात अनेक कारस्थानी पुरव आरली सत्ता स्थापण्यास धडपडत होते सादतअली, निजाम, इम्रान, फौज, या सर्वांचा जोळा कर्नाटकावर होता. त्या संपत्ति तुकोजी पुरव उरला व त्याने आपल्या राज्यात या सुप्रसिद्धांचा घडा लागू दिला नाही. अखेर तो स १७३५त वारला. त्याला लग्नाच्या पाच व कटपारीबरोबर लग्न लाविलेली एक (अनपूणा) मिळून सहा स्त्रिया होत्या; लग्नाच्या खिपास बाबासाहेब, सयाजी, अण्णासाहेब व नामासाहेब हे चार व अनपूणास एक प्रतापसिंघ असे पाच पुत्र झाले.

नामासाहेब (१७३६).—याचे लहान नाव बेकीजी; तुकोजीनंतर हा राज्यभार आला; परंतु एका वर्षातच तो वारला. आपला भोव घेण्यास आपले भाऊ टपले अक्षय्याचा संशय त्यास नेहमी येई, त्यामुळे तो वेडसर बनला, आणि राज्यकारभारास विस्कळीत झाला. ते पाहून वेदासाहेबाने तेजावरवर स्वारी केली, परंतु तेथील स्वामिनिष्ठ सरदारांनी त्याचा पराभव केला. यानंतर लवकरच नामासाहेब वारला (१७३६); त्यास अपरव नव्हते. त्याची राणी सुजानबाई ही फार कुशाल व दक्ष असल्याने कारभार्यानी तिच्याच नांवाची दहाही फिरविली.

सुजानबाई (१७३६-३९).—हिची कारकीर्द घडनाची झाली. राजाघाट, आदिल्याबाई यांच्यासारखी ही हुषार निपजली. तिने दोन वर्षे कारभार केला. ती उदार, ठगुणा असून तिचे दरबारी संख्येवर बळग होती. याबरोबर एक धागणारे अनेक लोक तिच्या कारकीर्दीत उत्पन्न झाले परंतु तिने त्यांचे काही चालू दिले नाही. अखेर सवाई शहाजी म्हणून एक सोवया कोयाजी यादवाच्या साहाय्याने पुढे आला व त्याने क्रिस्तोफोरेतेजावरचा विझा घेऊन गादी घळकाली (१७३९).

काटराजा (१७३९) — या तोंतयास काटराजा म्हणत, तो रानातून आला म्हणून त्यास काट म्हणत. मागे अपरुपेने जे खोटे मूल तयार केले होते त्याचे नाव सर्वाई शहाजी होते, पण त्याचा नाश मागेच झाला होता. त्याचाच हा तोंतया निघाला. इमजाने याला मदत केली व याप्रमाणे तंजावरच्या राजकारणात आपला हात पडिल्याने घुसविला. काही दिवसांनी हा रणा बटकीचा लेक मुभान्या असून सर्वाई शहाजी नव्हे असे समजले तेव्हा दरबारीमंडळाने त्याला काट देऊन, तुकोजीचा दुसरा पुत्र सयाजी यास गादीवर बसविले.

सयाजी (१७४०) — हा केवळ नाममात्र राजा असून सर्वे कारभार तंजावरचा मुखलमान किछेदार सय्यदखान व त्याचा भाऊ कासम हे पहात होते याप्रमाणे लष्करासाठी सुरू होऊन सर्वे बंबेदाही माजली तेव्हा मस्तराजी गादेराव, मानाजी जगताप वगैरे अग्न्या सरदारानी त्याला पदच्युत करून तुकोजीचा दासीपुत्र प्रतापसिंह यास गादीवर बसविले (१७४०)

प्रतापसिंह (१७४०-६३) — याची कारकीर्द महत्त्वाची असून तिचेच तंजावरच्या इतिहासाचा बराचसा भाग आक्रमिला आहे प्रतापसिंह गादीवर आल्यावर वरील सय्यद बंधूनी त्याने आपल्या सुडीत असावे म्हणून पुढे खटपटी केल्या, परंतु राजा सुदिवान व स्वामिनी असल्याने त्याने त्याचे काही चालू दिले नाही तेव्हा ते त्याला गादीवरून काढण्याची खटपट करू लागले. लष्कराच्या बेरावर ते अतिशय जुलमी बनले होते. त्यांनी हिंदु देवाळयात अनाचार केले व तेथील देवदासी अष्ट केल्या. सर्व राज्यातील फौजदारी, राजाची विट्पिळी व तंजावरपडवी किछेदारा त्याच्याकडे असल्याने ते भारी बनले होते. त्यांनी चंदासाहेबास आपला व्याही करून त्याच्या मदताने तंजावरचे राज्य स्वतः बळकवावे असा गुप्त कट केला परंतु प्रतापसिंहाने त्याच्यापैकी कासम यास फोडून, सय्यदखानास आयत्यावेळी पकडून त्याचा वध केला व हे खूळ मोडले. परंतु हे समजताच व्याह्याचा मुंड घेण्यासाठी चंदासाहेबाने (याचे खरे नाव हुसेन दोस्तखान होते) एकाएकी चालून येऊन किल्ल्यास दोन महिने वेढा दिला. तेव्हा प्रतापसिंहाने कठिण समय जाणून सातान्यास शाहूकडे मदत मागितली. शाहूला तंजावरचा पूर्ण अभिमान असल्याने त्याने फर्सेसिंग भोंसले व रघूजी भोंसले यांना तिकडे पाठविले (१७४०) त्यांना प्रख्यात सेनापति मुरारराव घोरपडे हाहि सामील झाला. मराठ्यांनी प्रथम अकोट घेऊन तंजावरकडे मोर्चा फिरविला तेव्हा तंजावरचा वेढा उठवून चंदा निचानपल्लीस पळून गेला. त्यामुळे मराठे तिकडे बळके यावेळी फर्नाटकातील सर्व हिंदु पाळेगारहि त्यांना मिळाले. प्रतापसिंहाने शाहूस १५ लक्ष रुपये (स्वारी खर्च व खाद्यान्न नजर घेऊन) देण्याचा करार करून, रघूजीस फौज व दारू

गोळ्याची मदत केली. मराठ्यांनी मोठा पराक्रम करून निचानपल्ली काबीज केली व चंदास कैद केले (२६ मार्च १७४१) आणि तंजावरचे संकट टाळले.

पुढे अनवरुद्दीन (अर्काटचा नवाब) याने निचानपल्ली घेऊन तंजावरावर स्वारी केली, तीत त्याचा पराभव झाला (जून १७४४) तेव्हा त्याने पुन्हा पुढल्या वर्षी स्वारी केली पण तीत तो पराभव पावून प्रतापसिंहाच्या हातां लागला असता त्याने त्याला उदारपणे सोडून दिले. यानंतर चार वर्षे प्रतापसिंहाने शातपणे राज्य केले त्यानंतर इमजानी आपला हात या राज्यात शिरकवण्यासाठी वर उठेखिलेल्या सयाजीस (काट राजाप्रमाणे) हातां धरून, राजाच्या देवीकोटा किल्ल्यावर स्वारी केली. वास्तविक राजाने इमजानी काहीही कुरापत काढली नव्हती, परंतु इमजाना फर्नाटकात फ्रेंचाविरुद्ध आपली बळकटी करावयाची असल्याने व त्या प्रांतात देविकोट्यासारखे बदर हस्तगत असावे म्हणून त्यांनी अन्यायाने राजाविरुद्ध (आपसात मैत्री असताहि) उचल केली राजाने त्यांना तोंड दिले, पण अखेर देविकोटा परले व त्याबरोबरच त्याच्या आसपासचा ३१५०० व उत्पन्नाच्या प्रतास राजास मुकावे लागले (३५ जून १७४९)

याच वेळी चंदासाहेब सानान्याच्या कैदेतून गोकळा झाला व त्याने पेशव्यांना दिलेले वचन (तंजावरकरास उपसर्ग व देण्याइतलें) विसरून फ्रेंचाच्या मदतीने तंजावरावर चढाई केली. त्यावेळी प्रतापसिंहाने कारीकल वदर देण्याचे कमळ करून फ्रेंचाना फोडले व फाझरअंगास मदतीस आणिले, तेव्हा चंदा पळून गेला. पुढे महंमदअल्ली व चंदा यांच्या झगड्यात राजाने महंमदचा पक्ष स्वीकारला त्याचा सेनापति मानाजी जगताप याने, श्रीरंग येथील लडाईत चंदाचा पराभव होऊन तो पाडाव झाला असता व इमज व महंमद हे त्याला जिवंत मागत असता (चंदाच्याच सांगण्यावरून) चंदाचा शिरच्छेद केला (जून १७५३). शक्यात निचानपल्लीसाठी म्हेसुरकर, इमज व मुरारराव घोरपडे हे गुप्तपणे खटपट करून प्रतापसिंहास दपटशा देऊ लागले, तेव्हा त्याने नानासाहेब पेशव्याकडे मदतीचे सूत्र लाविले, पण त्याचा उपयोग झाला नाही. तेव्हा मानाजीने स्वतःच मुराररावाचा मोड केला. तोंच दुसरीकडे फ्रेंचानी तंजावरच्या राज्यात घुमाकूळ घातला व मुराररावाने त्यांना मदत केली तेव्हा नाझलाजने प्रतापसिंहाने इमजानीची मदत मागितली या सुमारास अनेक राजकारणे होऊन शेवटी महंमदअल्ली अर्काटकर याच्या मध्यस्थाने तंजावरावरील हे अरिष्ट टाळले (१७५४-५५) त्यावद्दल तंजावरने अर्काटकरास साखीना खडणी देण्याचे ठरले. परंतु पुन्हा (१७५८) फ्रेंचानी, प्रतापसिंहावर (तो इमजाना दोस्त बनल्यावरून) स्वारी केली, तेव्हा मानाजीने इमजानाच्या मदतीने त्यांना पिटावून लाविले, यानंतर फ्रेंचाच्याविरुद्ध निचानपल्लीच्या

सरक्षणासाठी प्रतापसिंहाने तीन वेळी इम्राना मदत केली यापुढे फौजेचे वजन कर्नाटकातून नाहीसे झाले तेव्हा महमद अझी व इम्रान यांना देश बळकाविल्याचा इच्छा होऊन ते आतां प्रतापसिंहाच्या राशीस विनाकारण लागले (१७६१) सिद्धसावरकपणा करून रानांनी राजास छुट्याचा धदा चालविला त्यांनी रामनाथपूरच्या राजास प्रतापसिंहाविषय उठविले परंतु मानाजीने त्याचा पराभव केला तेव्हा महमदने खडणीचा बाकी काढून राजावर स्वारीचा पाठ पाठला, मग इम्रानने मध्यस्थीचा आग्रह आणून त्या दोघांचा समेट केला (१७६२) मात्र तजावरकराने अर्कोटकरास बाबनजी खडणी आपल्या तर्फे घातले असे ठरविले

यानंतर प्रतापसिंहास फारसा शास झाला नाही, तो १७६३ साली मरण पावला. त्याला यमुना, सकवार, अहिल्या वशवताबाई, या चार राण्या व सात नाटकशाळा होत्या, दोन मुली, दोन लेकवळे व एक तुळजा राणे नावाचा गौरस मुलगा यांनी त्याला अपत्ये झाली.

तुळजारामा (१७६३—८६)—बापाच्या पश्चात हा नादावर आला पहिली चार पाच वर्ष त्याच्या राज्यास शासता होता पुढे रामनाथपूरच्या राजाने बडबड केली, सा याने मोडली नंतर दुर्गच्याच्या सल्ल्याने याने महमदकडे दोन वर्षे खडणी पाठविली नाही, म्हणून त्याने तजावरवर स्वारा केली, परंतु स्वारीतच (५०१० लाख) व एक दोन फौजे देऊन तुळजाने त्याला परत लाविले हा राजा दुबळा होता व मुस्लिमी नव्हता त्याने दानधर्मात वेळ, भविषी वाधण्यात, लग्नकार्य व तीर्थयात्रा करण्यांत अतोनात पैसा उधळला त्यामुळे फौजेचा पगार घकला जुने मुस्लिमी आजून नवीन लोकांच्या हाती कारभार आला त्यांनी मूर कुठे केली त्यामुळे पदरचे सरदार व प्रमाहि विटली व तो वेढला झाला. याचा फायदा घेऊन महमदच्या मनात तजावरचें राज्य घेण्याचें आलें व त्याने राजाचे लष्कर अधिकारी फिर करून, एकदम तजावरच्या किल्लावर हल्ला करून ता घेतला व पुष्कळ लूट केली त्याने राजास बंदी ठेवून तो आपला कारभारी नेमला याप्रमाणे तजावरचें राज्य देन नये त्याच्या ताब्यात होतें पुढे राजाने इम्रानस मदतीस बोलाविले, त्यांनी महमदचा समर्थन करून पुन्हा तजावरचें राज्य तुळजाच्या हवाली कराविले मात्र यावेळेपासून तजावरकर हा अर्कोटकराला सोडून इम्रानाचा मदति कर बतला. तजावर किल्ल्याची फौजेदारी व फौजेदारी इम्रानांनी मिळाली व देनाती फौजेच्या खर्चास नागूर बदामद वराचसा मुल्लादि मिळाला या माबदल्यात राजाने महमद यास खडणी दऊ नये असे इम्रानांनी ठरविले व तेच स्वतः त्याचे मालक बनले

यापुढे तुळजाने शासतपणे राज्य चालविले त्यास राजस, राजकुवर, मोहना व सुलक्षणा या स्त्रिया होत्या, त्यांच्या पोटी तीन मुलगे व दोन मुली झाल्या. मुलगे लहानपणीच

वारले व मुलीहि त्याच्या देणतव वारल्या. त्यामुळे राजा विरक्त बनला इतक्यात हेदर नायकाने इम्रानांना शाह देण्यासाठी तजावर प्रांतां स्वारी केली व पुष्कळ मुल्ला मिळला याच वेळी देशांत मयकर पुष्कळ व साथ पवून अनेक लोक मेले तुळजाने मुगीकर मोंसल्यपिडीं एकास दत्तक घेऊन, त्याच नां सरफोजा ठेवून, तजावरच्या इम्रान रेसिडेंटाच्या व इतर पाच सहा अधिकाऱ्यांच्या देखत दक्षविधान केले त्यानंतर दोन तीन दिवसांनीच तुळजारामा वारला (१७८६)

अमरसिंह (१७८६—९८)—हा तुळजाचा सावत्र भाऊ, व प्रतापसिंहाच्या राखेचा पुत्र याने छटपटी करून मद्रासकर इम्रानांना सरफोजीचे दत्तविधान खोंटे भासवून आपण गादी बळकाविली या कामी तत्कालीन मद्रासकर व तजावरकर इम्रान अधिकाऱ्यांनी बरीचशी मिळकत मिळविली असे म्हणतात मात्र त्यांनी सरफोजीस अमरसिंहाच्या ताब्यातून काढून मद्रासेस आपल्या नजरकैदेत ठेविले व त्यास स्वातंत्र्य नावाचा एक पाद्री शिक्षक नेमून दिला

पुढे इम्रानांनी अमरसिंहावर कडक अटी लादून अनेकतऱ्हेन त्याचाकडून प्राप्त व पैका काढला, किल्ल्यात आपले फौजा-सरदार ठेवून फिर करला, व वाटेत तसे करारनामे जबर-दस्तीने करून घेतले त्यांनी स १७८७ त त्याच्यावर जबराने एक तह लादून २४१ लाखांचा वार्षिक खडणी बसविली व वेळेर खडणी मिळाली नाही म्हणून सर्व राज्यकारभार हाती घेतला यापुढे पुढे अमरसिंहाने उल्लेख केला आहे (इति स तजावर राजघराणे) दिव्यां तजावर प्रांतात स्वाभ्या केल्या त्यावेळी इम्रानांनी त्याच्या प्रतिकाराच्या खबरीवर सर्व राज्याचा वस्तू मुखयाराने आपणच करून व इतरहि राज्यकारभार ताब्यांत घेऊन अमरसिंहास सुसर्त वाढले वनविले शेवटी राजाने पुण्यास पेशव्याकडे सधान यावेळी आणि मग नाना फडणीस व महादजी शिंदे यांच्या दपट-शाने इम्रानांनी अमरसिंहाशी दुसरा तह केला (१७९२) त्यात खडणी १६ लाखावर (वार्षिक) उतरली व सरफोजी आणि त्याच्या आया यासाठी सालिना ५०१० हजार रुपयांची नेमणूक ठरली याबरोबर मद्रासकर इम्रानांनी राजास थोडेसे लुबाडले तर कलकत्तेकरान जास्तच लुबाडले होत अमरसिंह गंधर्वनरलस लिहिला " लॉट पिकट याण आम्ही चार लाख दोन सालाना घात असा करार केला तर आपण चार लाख साठ हजार होत दोन जावे म्हणता दुसरा गंधर्वनरलस आला तर तो आणखी मागेल " (इति स तजावर राजघराणे पृ १०७) हे राजाचे पत्र पाहिले वसंत तत्कालीन इम्रानांनी आपलीच वचने कशी घुडकावली व भूफासूफ मार्गाने सत्ता कशा बळकावली हे प्वातात येत इम्राना फौजेच्या खबरांत (तोडून दिलेला प्रांत सोडून शिवाय ?) दमदा पधरा हजार होत घात लागत, तोंडी बरील जबर

खंडणी, टिप्पूच्या स्वाभ्या इत्यादि कारणांनी संस्थानास कर्ज झाले, वसूल तटला, रगत नागावली व वेवेंदशाही झाली.

भा सुमारास सरफोजीचा पक्ष प्रबळ झाला. अमरसिंहा-पासूनही यापुढे फलप्राप्ति होण्याची आशा दिसते म्हणून कार्नेवालीसुद्ध, त्याला राज्य नोट चालविता येत नाही असा आरोप करून सरफोजीचे दत्तविधान आता कायम केले (१७९६). त्यास कंपनीच्या डायरेक्टरांनीही अनुमति दिली (१७९८). अखेर विचारा अमरसिंह पदच्युत झाले. त्यास तंजावर जवळील मय्याजुन गावां देवुन सालांना पाऊण लाखीची नेमणूक केली तेथे तो १८०३ साली वारला. त्याचा प्रतापसिंह नावाचा एक मुलगा स. १८०९ पर्यंत हयात होता. त्याने येकोजी म्हणून दत्तक घेतलेला पुत्र स. १८८३ पर्यंत विद्यमान होता, त्याला दरमहा हजार रुपये मिळत असत. अमरसिंह सार्विक, हयाळू व उदार होता पण सुस्थिती नसल्याने त्याचा अखेर असा परिणाम झाला.

सरफोजी (१७९८-१८३२)—याला गादीवर बसवून ईंग्रजींनी जो स्वाभ्याशी तह केला, त्या अभ्यां तंजावर संस्थान हे पूर्णपणे ईंग्रजी अमलाखाली जाऊन, राजांना फक्त सालीना साडेतीन लाखाची (१८३५० पीठ) नेमणूक घेऊन किापात स्वस्थ रहावे, त्याचा मानपरासब कायम रहावा व राज्यकारभार त्याच्या नावाचे ईंग्रजींनी चालवावा असे ठरले (२५ आक्टो- १७९९) यामागे तंजावरचे मराठी राज्य संघुष्ट झाले. या सुमारास कर्नाटकातील ईंग्रजांचे सर्व राज्य नष्ट झाल्याने सरफोजीच्या ३५ वर्षांच्या कारकीर्दीत आणीक भागगडी उत्पन्न झाल्या नाहीत. त्याने आपला वेळ ग्रंथ-संग्रह, विद्याप्रसार व विद्याभ्यासगात घालविला; त्याला ईंग्रजी भाषा चांगली येत होती. त्याने अनेक ग्रंथ (काव्य, नाटक वगैरे) विद्वानाकडून तयार करविले; तंजावरच्या बृहदा-श्वराच्या देवळाने आपल्या घराण्याचा संपूर्ण इतिहास त्याने मराठीत कोरविला आणि राजवाड्यात एक सरस्वतीमंदिर स्थापन तेथे अनेक विषयावरील प्राचीन ग्रंथ, ताडपत्रे, भूक-पत्रे व ताडपत्र जमवून ठेविले. हा संग्रह अप्रतिम व प्रचंड आहे, जे बर्लेनचे वर्षच्या वर्षे खर्चून याच्या याद्या तयार केल्या आहेत. सरफोजीला शिल्प, संगत, बैराग, ज्योतिष ही अमंगत होती व त्याना त्याने उत्तेजनही दिले होते. पाश्चात्य-शिक्षणाचा परिणाम झाल्याने त्याने त्या ल्हाने सामाजिक, धार्मिक व शैक्षणिक सुधारणा केल्या. त्याला भेटावयास येणाऱ्या बऱ्याच पाश्चात्य लोकानी आपल्या हकीकती लिहून ठेविल्या आहेत, त्यावरून त्याची योग्यता ध्यानात येते. त्याला लंड-नच्या रॉयल एशियाटिक सोसायटीने आपले सन्माननीय सभासद करून घेतले होते (१८२८). तंजावरास पाक्षी लोकांच्या ज्या अनेक संस्था होत्या त्याना याची सडळ मदत असे. हा स. १८३२ त वारला. त्याला मुर्कबाब अहिल्या अशा दोन राण्या होत्या. अहिल्याबाईस दोन मुली व एक मल्ला झिलाजी नावाचा झाला.

शिवाजी (१८३३-१८५५)—हा या घराण्यातील शेवटचा राजा होय. स. १७९९ च्या तहामुळे तंजावरचा राजा म्हणजे सुत्ता एक नेमणूकदार बनला होता. याला सालीना १०८०९९३ रु. नेमणूकीबद्दल व तंजावरच्या बड्ड-लाच्या पांचव्या हिस्साबद्दल मिळत असत. त्यामुळे याने आपले सारे आयुष्य चैनीत घालविले. वडिलाप्रमाणे याला विषेची मोडी नव्हती, मात्र तो उदार व दाता होता. म्हणून दक्षिणेकडे त्याला कर्ण म्हणत असत. तो वारल्यावर (२९ आक्टो- १८५५) त्याला वीरस संताति नसल्याने बलहौसीने त्या सवयीवर तंजावरचे राज्य खालसा केले. राजाला सयदंबा, पक्षांन व कामाक्षीअशा अशा तीन राण्या होत्या. पहिल्या दोन त्याच्या हयातीतच वारल्या. कामाक्षी ही स १८९३ त वारली सयदंबा हिला दोन मुली होत्या. पुत्र होईना म्हणून राजांनी आणखी १० लगे केली; त्यापैकी ११ राण्या त्याच्या मागे बऱ्याच काळपर्यंत जिवंत होत्या कामाक्षीबाईंनी आपले राज्य परत मिळविण्यासाठी फार खटपटी केल्या, थेट कंपनीच्या डायरेक्टरापर्यंत दाद पोहो-चविली, परंतु त्याचा काही उपयोग न होता त्यावेळी कंपनीच्या ठरलेल्या (साम्राज्यप्रतिस्तराचे) वीरणाप्रमाणे राजीच्या विरुद्ध निकाल लागला व दहखनमधील हे मराठी राज्य नामशेष झाले.

शिवाजीच्या दोनही मुली कोल्हापुरकर सखारामराव मोहिते होवरीराव यास दिल्या होत्या; पहिली लवकर वारली. दुस-रीचे नाव विजयमोहना सुफाया होते; तिला ईंग्रजसरकारने तंजावरकड्या असा किताब; दरमहा ६ हजारचे पेन्शन व तेरा तोफांच्या सलामीचा मान दिला होता. हिची मुलगी वडोद्याचे विद्यमान राजे श्री सवाजीराव गा. कशाड यानी दिली होती. त्याचे नाव लक्ष्मीबाई होते, त्या अल्पवयात वारल्या. त्याचे पुन कर्तेसिंहराव होते तेहि अल्पवयात वारले; त्याचे चिरंजीव सुराज प्रतापसिंह व दोन बऱ्या विद्यमान आहेत. पैकी एक कऱ्या (ईंदुमतीबाई) कोल्हापूरचे विद्यमान राजे श्री. रामराजे याना व दुसरी लक्ष्मीबाई सावंत-बाबांचे विद्यमान राजे श्री. बापूसाहेब यांनी दिली आहे. तंजावरच्या राजघराण्याचा आजचा एवढाच (कन्येचा) अवशेष वंश उरला आहे.

शिवाजीच्या पश्चात १५ राण्या जिवंत होत्या, त्यापैकी शेवटची राणी शिवाबा ही ३ मे १८९२ रोजी वारली. याचे दोन दत्तक राजपुत्र श्री. शिवाजीराजे व श्री प्रताप सिंहराजे विद्यमान आहेत. राण्याना व इतर आप्ताना नेम-णुका होत्या, सन १८६० त ५५३८२० रुपयांची एक मया कामी खर्ची पडली होती; ह्या ही एक म अगदीच कमी झाली आहे; सध्या अद्यापि खाजगी मोक्याशी १९० गावे व जमीनी वगैरे मिळून बरेच खाजगी उत्पन्न चालू आहे. मध्यंतरी सरस्वतीमहालसंग्रहालय तंजावर येथून हलवून

लंडन येथे नेण्याची सटपट चालू होती, शेवटी बन्याच खटपटीअंती ते येथेच ठेवण्याचे ठरले.

[संदर्भग्रंथः—डॉक; बोल; तंजावरच्या शिखरेलेख; शिव-दिग्विजय; म्याकॅसी—हिस्टरी ऑफ कर्नाटक; कॅल्गुन्स—नेटिव्ह स्टेट्स ऑफ इंडिया, प्रतापवंशावली; विल्क्स—हिस्टरी ऑफ मंडसूर; टेलर—ओरिएण्टल हिस्टोरिकल म्यान्सक्रिप्ट्स; हिंदी—तंजावर; रंगपिठे—दायरी; व्यंका-स्वापीराव—तंजावर मॅन्युअल; ऑर्थ—हिस्टरी ऑफ कर्नाटक.]

तडवी—मुसुलमानी भिळाचा हा एक वर्ग असून अशिरगडापासून चेपव्यापर्यंत साठपुड्याच्या पायथ्यावरील खेजात आढळून येतो मुसुलमान व भिळ छापुड्या यापासून झोळी ही प्रजा असून जौरंगहेबाच्या कारकीर्दीत (१६५८-१७०७) असली प्रजा हमीद व होळी लावली. हे दिशेभोवतं उंच व शुद्ध असून इतर भिळपेक्षा गोरे असतात याचा पेंहेराव साधारणतः खानदेशी कुणव्याप्रमाणे असतो. सधन तडवी मुसुलमान शिपायाप्रमाणे खचित पेंहेराव कां तात. हे मुसलमानांप्रमाणेच आळशी असून त्याखेरीज अभिन-पानी असतात. एकंदरीत पाहता हे लहरी पेसाला लयक असून शेवटी कामास नालायक आहेत. यांचे आचारविचार मुसुलमानांप्रमाणेच आहेत. परंतु पूर्वीचा हिंदुत्वाचा संस्कार असल्यामुळे हिंदु देवतांना पूज्य मानतात. विवाहविधि काही चालवितो. अडावए या भागातील तडवी देवी मानायई हीस फार पूज्य समजतात. अडावदपासून ५ मैलावर मानापूर येथे मानायईचे एक मोठे देवालय आहे. नातिप्रसुखाला खानसाहेब असे म्हणतात. रत्नबाळदार या नात्याने प्रमुखाना सरकारी वेतन मिळते. याना धर्मोपे हान मुळीच नसते

तंडागांव—वगळामध्ये माहडा जिल्ह्यात हे एक गाव आहे. गौरच्या नंतर हे वंगालच्या राजधानीचे ठिकाण होते. म्हुअरच्या म्हणण्याप्रमाणे अफगाण लोकांचा शेवटून दुसरा राजा मुलेमानशाह करानी याने १५६४ मध्ये गौर राब-धानी बदलून तंडागांव राजधानीचे ठिकाण केले. याच गावाजवळ जौरंगहेबाचा सेनापति मीरजुमला याने शहाभुजा याचा १६९० साली पराभव केला.

तंडो—मुंबई, सिंध हेद्राबाद जिल्ह्याचा हा एक पोटा-विभाग आहे. गुनी, यडिन, टेंडोवगो, आणि डेगे मोहवत हे तालुके मिळून हा पोटाविभाग झाला आहे.

तंडोजडाम—मुंबई, सिंध. जिल्हा हेद्राबाद, अडा-हवार तालुक्यात हे गाव आहे. या गावात रेशीम, कापूस, धान्य, तेल, साखर आणि रूपा यांचा व्यापार चालतो. या गावात ४ मुलांच्या व १ मुलींची शाळा व १ दवाखाना आहे.

तंडोजालाहवार—मुंबई, सिंध. जिल्हा हेद्राबाद त्याच नावाच्या तालुक्याचे हे गाव मुख्य ठिकाण आहे. येथे, नावाच्या तालुक्याचे हे गाव मुख्य ठिकाण आहे. येथे, साखर, हस्तीदंती काम, रेशीम, कापड, कापूस, तेल, आणि धान्य यांचा व्यापार चालतो. याच्या जवळपास अतिशय

कापूस उत्पन्न होतो. रेशमाचे विणकाम व हस्तीदंती काम हे मुख्य धंदे आहेत.

तंडोवागो—मुंबई, सिंध, हेद्राबाद जिल्ह्यात हा एक तालुका आहे. या तालुक्यातील जमीन सुपीक असून पाणी पुष्कळ आहे. बहुतेक जमानीला कालव्याचे पाणी पुरविले जाते. येथील मुख्य पीक म्हणजे मूंद, तांदूळ, बाजरी, ऊस आणि कापूस हे होय.

तंडोमहमदखान—मुंबई, सिंध हेद्राबाद जिल्हा. गुनी तालुक्याचे हे गाव मुख्य ठिकाण आहे. येथील स्थानिक व्यापार म्हणजे म्हणजे तांदूळ, इतर धान्य, रेशीम, धातू, तंबाखू, रंग, जोगीर, चट्या व ओपधे यांचा आहे. याशिवाय या गावात तांबे, लोखंड, मातीची भांडी, रेशीम, सूत, धोंगळ्या, कापड, जोंड, देशी दाख आणि लाकडी सामान यांचे कारखाने आहेत यात यात एक दवाखाना, २ मुलांच्या व एक मुलींची शाळा आहे.

तंत्रक—यूरोपात याचे सुमक ससे नाव आढळते हे छोटे झाड कॅनरीज व मदीरा वेटे आणि भूमध्यसमुद्राची काही भाग व पूर्व अफगाणिस्तानपर्यंतच्या प्रदेशात रानटी स्थितीत आढळते किरियेक ठिकाणी याची मोठ्या प्रमाणावर लागव-डहि करतात. त्याच्या पानात रंजक द्रव्य असते. यूरोपमध्ये पाने व डहाळ्या या दोन्हीचा कातडी कर्माविण्याकडे उप-योग करतात. यूरोपमध्ये मोटमोठ्या कारखान्यात कातडी कर्माविण्यासाठी वाहून विनयतः सिलिसीमधून पाने व हिंदु स्थानातून डहाळ्या आणवतात. याच्यापासून मोरोडी कातडे कर्मावितात. पुस्तक बांधणीला लागणारे कातडे याच्यापासून उत्तम प्रकारे कर्माविता येते. ऑगस्टच्या सुमारास या झाडाची पाने पिळतात नंतर झाडे कापून वाळवत ठेवितात. वाळवल्यानंतर पाने छाटतात. नंतर पानाची पुड करितात ही पुड शुद्ध केल्यावर कातडी कर्माविष्कारणी योग्य होते. या रोपासारखे 'सोमफो' 'कैमिनेलो' नावाचे दुसरे एक झाड आहे. याची पाने लहान व इलक्या प्रतीची असून कधी कधी तंत्रक झाडच्या पानात याची भेसळ करतात

तंत्रग्रंथ—हे हिंदूच्या धार्मिक नादमवांपैकी असून योग्यतेच्या हद्दीने धृति, स्मृति, पुराणे व तंत्र असा त्याचा चवव्या नंबरचा दर्जा आहे. तंत्रग्रंथातील विविधियम पाळणारे लोक तर यांना पाबवा वेद मानतात. काही तंत्र-ग्रंथ पुरुषाणंतरचे आहेत व काही त्याच्याहि पूर्वीचे आहेत. तथापि त्यांचा रचनाकाल निश्चित झालेला नाही काही ग्रंथ ६ व्या व ७ व्या शतकातील आहेत. 'तंत्र' याचा मूळ अर्थ जाळे असा आहे. धार्मिक विधि व नियम असा अर्थ नंतर आला; व या ग्रंथातुसार चामणारा असा एक धर्मोप निर्माण झाला. हिंदूतील दत्तात्रयाचा जो त्रैमूर्ति अवतार त्याने हे ग्रंथ लिहिले अशी समजूत आहे. तथापि प्रत्यक्ष ग्रंथांचे रचना शिष्यावर्तीकेवाद असा स्वल्पाची आहे. ऊर्ध्वकण्ड म्हणजे 'ईश्वरप्रणीत ग्रंथ होव

प्रकारचे आहेत; एक वैदिक व दुसरे तांत्रिक. बंगालमधील शाक्तपंथीयामध्ये या ग्रंथांना वेदाद्वयहि अधिक मान आहे, कारण शाक्तपंथाचे हेच मुख्य धर्मग्रंथ होत. या ग्रंथांतील शिकवण भक्तिमार्गी असून हा मार्ग ज्ञान किंवा कर्म मार्गापेक्षा अधिक योग्यतेचा मानतात. तंत्रग्रंथप्रणीत पंथात जातिभेद किंवा स्त्रीपुरुष भेद मानीत नाहीत म्हणजे ईश्वरोपासनेच्या बाबतीत सर्वांचा दर्जा समान मानतात. सत्तांच्या चालीचाहि निषेध या ग्रंथात केला आहे.

तांत्रिक वा इ म य—या सदराखाली येणारे बरेच ग्रंथ असून ते शारदा लिपीत लिहिलेले आहेत. त्यापैकी वाम-केश्वर तंत्र नावाच्या ग्रंथात चौसठ तंत्रांची नावे पुढीलप्रमाणे दिली आहेत:—

१ महाभाषाचंवर	३७ मातृभेद	५२ कुलचूडामणि
२ योगिनीनालशंखर	४८ पुष्पातंत्र	५३ सर्वज्ञानांतर
३ तत्त्वशंखर	३९ कामिक	५४ महापिंडामन
४-११ भैरवाष्टक	४० कालपाद	५५ महालक्ष्मीमत
१२ १९ चक्रपाष्टक	४१ कालसार	५६ सिद्धयोगीश्वरमत
२० ज्ञान	४२ कुंजिकामत	५७ चक्रपेकामत
२१-२८ यमलष्टक	४३ नयोत्तर	५८ रूपिकामत
२९ चंद्रज्ञान	४४ वीण (शा) छ	५९ सर्ववीरमत
३० वासुकि	४५ तोत्तल	६० विमलमत
३१ महासम्मोहन	४६ तोत्तलोत्तर	६१ उत्तम
३२ महोच्छुद्धम	४७ पंचामृत	६२ आरुणेश
३३ महादेव	४८ रूपभेद	६३ मोदनेश
३४ वाहु (तुं) ल	४९ भूतोद्गमर	६४ निगुदेश्वर
३५ नयोत्तर	५० कुलसार	
३६ हृदभेद	५१ कुलोद्देश	

वरील यादीत नयोत्तर दोनदा आले आहे, त्यापैकी पहिले (३५ वें) वानुलोत्तर असावे असे वाटते. वरील यादीतील आणि यज्ञेश्वरशास्त्री यांनी आपल्या आर्यविद्या-मुद्राकर नामक ग्रंथात दिलेल्या यादीतील व प्रोफेसर अफ्रिक्ट यांनी ऑक्सफर्ड कॅटलगात दिलेल्या यादीतील नावात बराच फरक आहे. वरील यादीतील महोच्छुद्धम याएवजी वामजुष्ट असे इतर ठिकाणी असून ते वामकेश्वर किंवा वामिकेश्वर याबद्दल आले असावे. म्हणून महोच्छुद्धम हे नाव येथे चुकीने आले असावे.

शारदतंत्र नामक ग्रंथात संस्करण, हिंदी, शुक्राशी व मराठी या चारी भाषात जादूचे व दैवतसिद्धीचे मंत्र लिहिले आहेत. त्याचा उपयोग शत्रूंचा नाश, संकटनिवारण, अद्भुत शक्तीची प्राप्ति व इच्छित वस्तूची प्राप्ति वगैरे गोष्टी साधण्याकरिता करतात. या ग्रंथांमध्ये एक दोन ठिकाणी शारद तंत्र असे म्हटले आहे. आरंभी वारा कापालिकाची पुढीलप्रमाणे जाण दिली आहेत:—

१ आदिनाथ	७ महाशंखर
२ जनाथ	८ कालभैरवनाथ
३ काल	९ वाटुक
४ अतिकालक	१० भूतनाथ
५ कराल	११ विर (वीर ?) नाथ
६ विकराल	१२ थोकेठ
- वारा शिष्य, निरनिराळे मार्गप्रवर्तक यांची नावे पुढीलप्रमाणे त्याच ग्रंथात दिली आहेत:—

१ नागाजुन	७ चंपट
२ जडवृत्त	८ अव (?) घट
३ हरिश्चंद्र	९ वैराग्य
४ समनाथ	१० कंथाधारी
५ भोमनाथ	११ जलधरी
६ गोरक्ष	१२ यमलाजुन

कुलार्णवतंत्र, रुद्रयामलतंत्र, ब्रह्मयामल, भैरवयामल, सम्मोहनतंत्र, विश्वोद्धारतंत्र, सुदर्शनसंहिता वगैरे आणखी तंत्रग्रंथ आहेत.

पार्वतीपुत्र नित्यनाथ यांनी केलेल्या मंत्रसार नामक ग्रंथातील सिद्धलंकात दुसऱ्याना आपल्या इच्छेप्रमाणे वागण्यास लावण्याची, मृतीना पुन्हा मिश्रत करण्याची वगैरे अद्भुत शक्ति प्राप्त करून घेण्याचे मंत्र दिलेले आहेत. पुण्यानंदाचा कामकलाविलास व भास्कररायाचा वरिवद्वारहृदय असे दोन दुसरे ग्रंथ आहेत. दुसरा ग्रंथ १७ व्या शतकातला आहे. त्या दोघाचा विषय एकच असून त्यापैकी पहिले तंत्र अधिक जुने आहे व पहिल्यातील उतारे दुसऱ्यात आलेले आहेत. त्यामध्ये देवीच्या उपासनेच्या विविध पद्धतींचा गूढज्ञानपर अर्थ सांगितलेला आहे; व त्यातून निष्पन्न होणाऱ्या तारिख सिद्धाताचा उपनिषदातील विवेचनाशी मेळ घातलेला आहे.

शा भ व दश ना तो ल त त्व ज्ञान.—या तत्त्वज्ञानपद्धतीला शाभवदर्शन असे नाव दिलेले आढळते. त्यात शिव आणि शक्ति अशी दोन मूळद्रव्ये कल्पिली आहेत. शिव हा प्रकाशरूपाने विमर्श किंवा स्फूर्तिरूपांत असेल त्या शक्तीमध्ये प्रवेश करतो व बिंदुरूप बनतो, त्याचप्रकारे शक्ति शिवायामध्ये शिरते आणि ती बिंदु वाहते लागतो. नंतर त्यातून नाद नामक स्त्रियातीय तत्त्व निर्माण होते. हे भातकणाच्या अप्राएवडे वारीक असते, पण त्यांत सृष्टीतील छात्तीस मूलतत्त्वे बीजरूपात असतात. पुढे बिंदु व नाद एकत्र होऊन त्याचा एक बिंदु बनतो. हा पदार्थ म्हणजे स्त्रीपुरुष-स्वरूपा शक्तीमधील आत्यंतिक वेदभावनाचा पुतळा होय. यालाच काम(मंत्र) म्हणतात. त्या दोन बिंदूपैकी पुरुषत्वदर्शक बिंदूचा रंग पाडरा व स्त्रीत्वदर्शक बिंदूचा रंग तोंबडा असून त्या दोन बिंदूंना कला म्हणतात. काम म्हणजे सूर्य, व दोन बिंदूपैकी एक चंद्र दुसरा अग्नि, असे मानले आहेत. काम व दुसरे दोन बिंदु हे एकत्र होऊन त्यांचा तिसराच पदार्थ

बनतो, त्याला कामकला म्हणतात त्यातूनच सर्व वास्तू म्हणजे शब्द व अर्थ म्हणजे पदार्थ यांचो उत्पत्ति होतो. ब्रह्मस्या-
रहस्यात कामकला याच्यामध्ये पुढील तीन पदार्थ अस-
ल्याचे सांगितले आहे:- पहिला, मिथिलिदु अथवा कामः
दुसरा जी आणि गुणब्रह्मोय बिंदुः आणि तिसरा,
हार्थकला, हा काम किंवा पहिला बिंदु याप्रमाणे शब्दांनी
प्रवेश केल्यावर वाद होऊन उत्पन्न होता, व त्याचे स्वरूप
गुणगुणातूनच समजावून घेतले पाहिजे, त्याचे मेषात
वर्णन देता येत नाही असे भास्करराय म्हणतो. कामकला-
विषय श्रृंगारोक्त शोकेत उल्लेखिलेल्या एका प्रथात, काम-
कला ह्या सर्वप्रथम देखतेवा सूर्य (मिथिलिदु) हा चेहरा
अनून शब्द व अग्नि (पादराय व तपसा हे दोन बिंदु)
हे तिचे स्वन आहेत व हार्थकला हे तिचे जननेंद्रिय होय,
असे म्हटले आहे. कामकला याच देवतेचा पुरा, छलिता,
भक्षारिका आणि त्रिपुरसुंदरी ही आणखी नावे आहेत.
संस्कृतभाषेच्या लिपीचे 'अ' हे अक्षर म्हणजे शिव आणि
शेवटचे अक्षर 'ह' म्हणजे शक्ति असे रूपक कल्पिले आहे
व म्हणूनच प्रथम बिंदुपातून निघालेले छीगारादीय तत्त्व नद
यालाच हार्थकला म्हटले आहे म्हणजेच कलेचे अर्थ याचे
'ह' या अक्षराशी साम्य करिलेले आहे. शिव व शक्ति
यांच्या संयोगाने उत्पन्न झालेली कामकला किंवा त्रिपुरसुंदरी
हिचे निदर्शक गूढाक्षर अ आणि ह यांच्या संयोगाने झालेले
आहे, ते अह अथवा अह म्हणजेच अहं-मीं हे होय.
म्हणूनच त्रिपुरसुंदरीला अहंता उर्फ मीपण असे म्हटले
आहे. अर्थात तिच्यापातून उत्पन्न झालेल्या सर्व वस्तुमानात
अहंभाव किंवा मीपणा मारलेला असतो. येथेप्रमाणे सर्व
जीवांमते हे त्रिपुरसुंदरीचाच रूप असून ते जेव्हा कामकला-
विद्या व देवीचर्ये याचा अभ्यास करून तदनुसार आचरण
करतात तेव्हा ते स्वतःच त्रिपुरसुंदरीच्या स्वरूपाप्रत पोहो-
चतात. यथाप्रमाणे त्रिपुरसुंदरीपासून सर्व वस्तुमात्रांचा
उगम होतो त्याप्रमाणे अ आणि ह या आद्यत अक्षरामध्ये
सर्व शब्दत्रय्यांचा अन्तर्भाव होत असल्यामुळे सर्व मागेचा
उगम तिच्यापासूनच होतो म्हणून तिला परा म्हणजे चार
भाषणप्रकारांपैकी पहिला प्रकार म्हटले आहे. भास्करराय
म्हणतो की, सर्व सृष्टि हा एक परिणाम किंवा मूळ बिंदु-
पातून झालेली वाद आहे. वेदांतशास्त्रात सांगितल्याप्रमाणे
विस्तृत म्हणजे केवळ मिथ्यानास किंवा अतीत देखावा नाही.
या पयात सांगितलेली मूळ छतीस तत्त्वे पुढे दिली आहेत

यांपैकी पहिली अकरा ही यांच पयातील विशेष मान-
लेली तत्त्वे असून यांची सर्व साध्यशास्त्रातल्याप्रमाणे आवृत्त.
यांपैकी १०-२१ ही पंच शनिदिग् व २२-२६ ही पंच कर्मे-
दिग् असून २६ ये मत्त हे शून्य व कर्मे या दोघांचे संक्षिप्त आहे.
२०-२१ ही पंच तन्मात्रे म्हणजे सूक्ष्म तत्त्वे असून ३२-
३६ ही बुद्धिगत झालेली तत्त्वे आहेत.

मूलतत्त्वे

१ शिव	११ प्रकृति	२५ पाशु
२ शक्ति	१२ अहंकार	२६ उपस्थ
३ सदाशिव	१५ बुद्धि	२७ शब्द
४ ह्यक्षर	१६ मन	२८ स्पर्श
५ शुद्धविद्या	१७ धीय	२९ रूप
६ साया	१८ त्वक्	३० रस
७ कला	१९ नेत्र	३१ गंध
८ विद्या	२० शिंशु	३२ आकाश
९ राग	२१ प्राण	३३ वायु
१० फल	२२ वाक्	३४ तेज
११ नियति	२३ पाणी	३५ अग्नि
१२ पुण्य	२४ पाद	३६ पृथ्वी

शारदशैनादील तंत्रशास्त्र यात्रकारांचे आहे. यात अग्नी
जरी पुण्यस्य मान्य केलेले असले तरी पुढे त्याला गौणत्व
देवून छीतत्त्वच छेद टाकिले आहे व तदनुसार त्रिपुरसुंदरी
ही सर्व छेद देवता असे मानले आहे, आणि या पयातील
प्रत्येक भक्ताचे परम कर्तव्य म्हणजे आपल्या त्रिपुरसुंदरी
देवतेच्या स्वरूपाप्रत पोहोचणे हे आहे, व त्याकारिता तिच्या
भक्तांचे कलाप्रयोग प्राथमिक अभ्यासासम्ये स्वतः आपण
सोपवून आहोत अशी भाषणा आपणात पूर्ण बाणिल, असा
प्रयत्न करावयाचा असतो. पुढे छहरनजोक्क्या एका
खेप्यात एक प्राक्कवचीय जोगी असून तो श्रियाची वळे
परिधान करीत असतो असे एकत्रयात आहे

देवी ध्या उ वा स ने चे प्र कार - बरिहस्यारहस्य
ग्रंथात शांतिपूजेविषयी छनिस्तर अशी माहिती दिलेली
असून तिच्या गूढार्थ काय होई तथे सांगितले आहे.
कामकलाविद्यात श्रृंगारोक्त शोकेत शेवटी हे सांगितले
आहे की, प्रदक्षान किंवा शिव अथवा त्रिपुरसुंदरी यांची
एकरूपता होण्याकरिता या पंथाची दीक्षा घेतलीच पाहिजे.
ही दीक्षा म्हणजे एक प्रकारचा प्राथमिक अभ्यास आहे.
या दीक्षेचे तीन प्रकार आहेत ते आणवी, शाक्ती व शामवी हे
होत. परंतु दीक्षा प्राप्त होण्याकरिता परमदेवतेची भक्ति कदापी
जमते. ही भक्ति करण्यावेदि तोन मार्ग आहेत ते-परा,
अपरा व परापरा. त्यापैकी पहिल्या म्हणजे परा मार्गामध्य
महापद्मनामार्थ वाच करणान्या शिवाच्या अंकावर वस-
लेल्या देवाच्या आनंदमय स्वरूपाचे एकाप्र सगळे स्थान
करून ती देवी सर्व सुष्ठिनिर्माणकर्त्री असून आपण स्वतः
तद्रूपच आहोत, अशा भावना दृढ करामागची असते. दुसरा
मार्ग नक्षत्रांचा, यात काही गूढार्थक चकाच्या द्वारे पूजा
करावयाची असते. हा चाळयाग म्हणजे भक्तीचा भौतिक
मार्ग आहे, आणि तिसरा मार्ग या पयातील तत्त्विक
ज्ञानाचा अभ्यास करणे हा होय

चक्रपूजेच्या मार्गाने करावयाच्या देवीच्या उपासनेतील
मुष्ट्य गोष्ट म्हणजे देवीला व्यक्तीरूप मध्य अर्पण करणे.

मोक्ष व मत्स्य हेहि पदार्थ अर्पण करावयाचे असून देवीच्या आराधनेकरिता 'म' अक्षराने आरंभ होणाऱ्या एकंदर पांच गोष्टी करावयाच्या असतात त्या—मय, मास, मत्स्य, मुद्रा व मैथुन. मोक्षप्राप्तीची इच्छा करणाऱ्या प्रत्येक भक्ताला या शास्त्रबदशनाचा आश्रय करावा लागतो. महामायाशंकर वगैरे इतर तंत्रात जे मार्ग सांगितलेले आहेत ते सर्व शिवा-
नेच उपदेशिलेले आहेत, पण त्याचा अवलंब करावयाचा नसतो. कारण ते केवळ दृष्ट लोकांना भुलविण्याकरिता सांगितलेले असून फक्त हलक्या दर्जाचे लोक त्याचा आश्रय करतात. तंत्रग्रंथांमध्ये परम देवतेची परस्परविरोधी अशी अनेक स्वरूप वर्णिली असून त्यांपैकी कित्येक कृष्ण व भयानक आहेत. देवीभक्ताचे अनेक निरनिराळे पंथ असून प्रत्येकाचे हेतुपूर्वक आपला आराधनामार्ग भिन्न भिन्न ठरवून ठेवलेला आहे.

ऑर्थर अँड्‌हॅलॉनने तंत्रवाङ्मय प्रसिद्ध करून त्या विषयाबद्दल बरेच धर्म केले आहेत एच्. एच्. विल्सन, यॉर्गन-
अर विल्यम्स व ए. बार्थ यानांही तंत्र व शास्त्रधर्मासंबंधी आपल्या समजुतीप्रमाणे अभ्यास केला आहे. डॉ. भाडारकर यानी शास्त्रधर्मास फारसे महत्त्व दिलेले आढळत नाही. तंत्र व शास्त्रपंथ अनतिमूलक आहेत, अशी जन-
समजूत आहे, परंतु ऑर्थर अँड्‌हॅलॉनने मूलग्रंथ प्रसिद्ध करून व सुनाचे अर्थ देऊन व मार्मिक प्रस्तावना लिहून बरील समजुती नाहीशा करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

तंत्रवाङ्मय हे वाद्यतः बाष्पक अथवा हास्यास्पद व अनतिमूलक असे दिसते तथापि ते एक गूढग्राह्य आहे व हे गूढ उल्लेखान्या मित्रासूला असे आढळून येते की, आप्तपद तत्त्वज्ञान हेच सर्व तंत्रांचे व शास्त्रधर्माचे अधि-
ष्ठान आहे. ब्रह्म ही काही तरी एक अगम्य वस्तु नसून ते आदि धामध्ये आहे व त्यापासूनच जगाची उत्पत्ति, स्थिति व लय होत असतो. शक्ति हा द्रव्य व्याकरणदृष्ट्या र्थालिगी आहे. जगाचा अनुभवविद् भगवान् आहे की सर्व उत्पत्तीचे आदिकारण हा होय. एतद्यत्ता प्रकृति हेच आदिकारण होय. पुराणात तरी ती पुरुषाची शृण्वे शिवाची पत्नी शृणून प्रसिद्ध आहे. या जगन्मातेत सर्व देवाचा शक्ति एकवटलेली आहे. तिच्यात ब्रह्मा, विष्णु व महेश यांचा अन्तर्भाव होतो. जगाची उत्पत्ति, स्थिति व लय तिच्यामुळेच संभवतात. महानिर्वाणतंत्रांमध्ये या शक्ति-
देवीचे उत्कृष्ट वर्णन आढळते.

या देवीच्या उपासनेला 'पंचतत्त्व' जरूर असतात. मय, मास, मत्स्य, मुद्रा आणि मैथुन ही पंचतत्त्वे संस्कारित शास्त्रमंडळानेच जाचरणीत आणायची असतात. या पंच-
तत्त्वाचा दुष्योगेग केळा जाळं नये असा महा-
निर्वाणतंत्राचा कडाक्ष आहे. मनसोक्त सुरापान करणारा हा देवांचा भक्त होत नाही. कलियुगात फक्त स्वभावीच शक्ति शृणून उपभोगली जावी व मयाऐवधी दूध, साखर,

मध इत्यादि वस्तूंचाच उपयोग केला जावा, स्वेच्छाचार सोडून देऊन कलियुगात फक्त कमलपाद देवीचीच अर्चा करावी इत्यादि अनेक सुधारणा महानिर्वाणतंत्रात पंच-
तत्त्वासंबंधी केल्या आहेत. पंचतत्त्वांचे अनुष्ठान फक्त वाराला अथवा स्वयं अधिकाऱ्या साधकालाच शक्य आहे, इतरास नाही असहि श्पारा आहे.

या देवीच्या उपासनेची साधने मंत्र, बीज, यंत्र, मुद्रा व न्यास इत्यादि आहेत. या साधनावलंबाने देवी साधकावर प्रसन्न होते. इतर धर्मपंथाप्रमाणेच शास्त्राचे मोक्ष हेच साध्य आहे. वेदस्मृतिपुराणे व इतिहास हे मतकालीन धर्मग्रंथ होत, परंतु कलियुगात तंत्र हेच एक मोक्षाचे साधन होय. वेदस्मृतीपेक्षा तंत्रवाङ्मय बरेच आधुनिक काळाचे आहे. महानिर्वाणतंत्रात वर्णन केलेल्या देवीच्या उपासनेत भौतिक व आध्यात्मिक गोष्टींचे मधुरमिलन झालेले आहे असे आढळून येते. कारण त्यात धाढोपकरणाच्या धाढावरीवरच प्यान अथवा मानसपूजेसहि वरेंच महत्त्व देण्यात आले आहे.

शास्त्रधर्माचा हिंदु धर्मात अन्तर्भाव करण्यात येत असतो. शास्त्रासारखे अनेक पंथ मूळ ब्राह्मणधर्माहून विकृत स्वरूपात प्रचलित झाले आहेत. तथापि शिव व विष्णु यांची उपासना करणारे जे पंथ आहेत त्यांना ब्राह्मणधर्म हेच अधिवेशन आहे. तंत्रवाङ्मयात वेदान्त व साह्यतत्त्वे घरीच आढळतात. महानिर्वाणतंत्रातील आढळ्या अभ्यायातील नीति-
शास्त्रगीता ही मनु व शुद्र यांची आवडण करून देते. शास्त्र धर्मात फारसा कडक जातिभेद नाही. त्याच्यात सर्व जातींची एक पाचवी जात मानण्यात येते. मनुने चार आश्रम सांगितले आहेत. परंतु शास्त्रांमध्ये गाईहृष्य व संन्यास हे दोन्ही आश्रम मानण्यात येतात. प्रत्येक जातीची कर्तव्ये, छीपुष्य कर्तव्ये, कौटुंबिक कर्तव्ये, सर्व संस्कार, विवाह व ब्राह्मदि विधी वगैरेचा तंत्रांमध्ये पूर्ण उदापीह करण्यात आला आहे.

तंत्रवाङ्मयाबद्दल आजपर्यंत लोकांचे दुर्लक्ष्य व पूर्वग्रह होते, परंतु हे वाङ्मय अभ्यासिले जाणे आवश्यक आहे. महायान, बुद्धधर्म व तिबेटातील बौद्धधर्म यांवर तंत्राचा परिणाम झालेला आहे. या गोष्टींचे महत्त्व धर्माच्या इतिहासात बरेच मानले जाईल. एकंदर ११२ तंत्रे आहेत असे शृण्वतात. ऑर्थर अँड्‌हॅलॉनचे तंत्रवाङ्मयाचे तीन विभाग प्रसिद्ध आहेत. तंत्रवाङ्मयात मंत्राभिधान हा मंत्र प्रसिद्ध आहे. एकाक्षरकोश पुरोपेतमदेवांचे केला आहे, व बीज-
निर्घट हा भैरवकृत एक ग्रंथ आहे. महापर व माधव यांनी मातृकाविष्ट नामक ग्रंथ लिहिले आहेत. मुद्रानिष्ट हा वामकेश्वरतंत्राचा भाग आहे. श्रुतत्ववितामणीच्या सहाय्या अभ्यासात पट्यकनिरूपण आहे, व हा तत्त्ववितामणी ग्रंथ पूर्णानंदस्वामीने लिहिला आहे. 'प्रपंचसारतत्त्व' हा ग्रंथ संकराचार्यांनी लिहिला आहे असे म्हणतात. तथापि यासंबंधी बराच मतभेद आढळतो. या ग्रंथात सृष्टीची उत्पत्ति,

वर्तुल, जादूचे मंत्र, गूढार्थक उच्चार आणि महाशक्तीय व तंत्रगत देवतांचे पूजन, या रीतीने योगी अत्यंत श्रेष्ठ अवस्थेप्रत पावतात; व त्या अवस्थेत सर्व भेदभाव नष्ट होऊन कोणत्याही प्रकारचे द्वैत म्हणून शिथळ राहते नाही. अशा योग्यावरून विशेष वर्णनहि दिले आहे.

या मंत्राचा नागार्जुन हा जर खरोखरच वता असेल तर महायानपथाच्या संस्थापकाहून हा भिन्न असावा. तिसऱ्या नागाचा कर्ता शाक्यमुनि असे सांगितले आहे, आणि बंगालचा देवपाल (सुमारे इ. स. ८५०) याचा समकालीन म्हणून सांगानाथने ज्यांचा उल्लेख केला आहे तोच हा असावा. तो सर्वच मंत्र बहुतकरून या कालातला असावा तारानाथने जे म्हटले आहे की, बंगाल्यांतील पालघराण्याच्या वेळी म्हणजे १ व्यापातून ११ व्या शतकापर्यंत योग व जादू यांचे पर्वच होत, ते म्हणणे विश्वसनीय दिसते, आणि तंत्र-मंत्राचा आरंभ याच्या अयोध्याच्या कालात झाला असे म्हणण्यापेक्षा याच कालात झाला असे म्हणणे हे अधिक शक्यवादी आहे नागनाथाने आपल्या " हिंदुस्थानातील बौद्धधर्माचा इतिहास " या प्रयामध्ये तंत्र-बौद्धधर्मातील भावार्थाची चांगली कल्पना दिली आहे त्यामध्ये महायान व त्रिपिटक आणि बौद्धशास्त्र व बौद्धस्वार्थत्याग यांवरून मजबूर आहे हे खरे आहे, तथापि सिद्धि, मंत्र व तंत्र यांनी प्राप्त होणाऱ्या जादूगिरीवरूनच पुष्कळ भाग आहे.

या तंत्रमंत्रांतील संस्कृतभाषा बहुतकरून त्यातील माहितीदातकी व रानडी असते. या तंत्रमंत्रांचा उत्तरहिंदुस्थान, तिबेट व नंतर चीन या देशात फार प्रसार झाला आणि संस्कृतीच्या इतिहासात त्यांचे फार महत्त्व आहे; नाही तर म्याच्यातील रानडीपणासुद्धे गौतम स्वीकारून पुढे आहे असेच कोणालाहि वाटले असते.

[संक्षेप मंत्र.—एन्. एन्. विन्सन-एजेन अँड लेक्चर्स ऑन दि रिलिजन ऑफ दि हिंदूज (१८९२), गोनियर ग्रिन्थम-मॅग्नॅनिमम अँड हिंदुइज (१८९१), एन्. मॅक-निकल-इन्ट्रिगन हिंदुइज (१९१५), डब्ल्यू. जे. झिल्लर-मॉन्टेन हिंदुइज (१९००), आर्थर आल्बर्टोन्-ग्रिन्थम अँड ऑफ तंत्र (१९१६); आर. डब्ल्यू. फेल्डर-इन्ट्रिगन पाँट, फास्ट अँड प्रॅक्ट (१९१५).]

तत्त्वज्ञान—हा शब्द इंग्रजीतील " फिलॉसफी " या शब्दाचे मादाल म्हणून प्रचलित झाला आहे. तत्त्वज्ञान म्हणून काही निश्चित विषय आहे असे नाही. युरोपातील विचारिक आणि शास्त्रीय इतिहास पहाला ज्या ज्ञानक्षेत्रात विशिष्ट नाव नाही त्यास फिलॉसफीमध्ये दडण्याचा प्रचार आहे. जेव्हा शास्त्रे पृथक झाली नव्हती तेव्हा अर्वाकत अवस्थेच्या विचारमार्गाकडून फिलॉसफी म्हणण्याचा पद्धति घुस गेली. अजूनहि ज्या कोणास फिलॉसफी या शब्दाचा मोह घुटला नाही ते लोक नी निरनिराळ्या शास्त्रे या शब्दापाठी लागतात तो येणंमरणं: (१) एपिस्टेमॉलॉजी

कर्म निश्चयशास्त्र, (२) एथिक्स म्हणजे नीतिशास्त्र व (३) सायकॉलॉजी कर्म मानसशास्त्र वगैरे.

आधुन्यांचा हेतु काय इत्यादि गोष्टींचे विवरण करणे आणि ते मानसशास्त्राच्या किंवा पूर्वगत सृष्टिविकासाच्या साहाय्याने करणे या तऱ्हेची विचारमाला जेव्हा प्रगट केली जाते तेव्हा त्यासहि फिलॉसफी म्हणण्याचा प्रपात आहे. स्पेन्सरने फिलॉसफी हा शब्द एका निश्चित अर्थाने वापरला होता. तो अर्थ म्हटला म्हणजे " शास्त्रांचे शास्त्र. " अनेक भौतिक शास्त्रावरून सृष्टिविकासात्मक जे सिद्धांत निघतात, त्या सिद्धांतासहि काही नियमांत घालता येईल तर पहावे या दृष्टीने स्पेन्सरने प्रयत्न करून जे सिद्धांत काढले त्यास तो फिलॉसफी अंगर तत्त्वज्ञान म्हणे. काही इंग्रियांतील ज्ञानाच्या अभिमान्यांनी या स्पेन्सरच्या प्रयत्नाकडून शास्त्र असेच म्हणून त्याला फिलॉसफी म्हणजे तत्त्ववेदान म्हणता सार्यांस्ट्रेट म्हणजे शास्त्रज्ञ असे म्हणण्याचा प्रयत्न केला आहे केवळ प्रत्यक्ष-मूलक जे ज्ञान असल त्याच्या अनुमानपरंपरेने केलेल्या विकासाला फिलॉसफी या शब्दातून बघावे असा " फिलॉसफी " चा किर्येक अभिमान्यांचा आग्रह आहे. पण त्यांची अन्य दिशेने काही निश्चित प्रगति केली आहे असे वाटत नाही. ज्ञानकोशाकरिता फिलॉसफी हे शास्त्रातील ज्ञानक्षेत्र म्हणून समेत नाही; व शास्त्राचे शास्त्र या पत्तीकडे जर फिलॉसफीचा अर्थ घेतला जाईल तर तो प्राचीन परंपरेचा त्याग करण्याची साधुपत्ती असलेल्या लोकांचा एक वेडी आवड याच्या पत्तीकडे त्यास वास्तु महत्त्व द्यावे असे वाटत नाही. ज्या निरनिराळ्या विचारपरंपरा आज प्रसिद्ध आहेत त्यांचे वर्गीकरण आम्ही दोघेने, मते व संप्रदाय असे करतो आणि त्या विशिष्ट बाबींवालां दिण्यात आल्या आहेत. उदाहरणार्थ " अद्वैत " वगैरे.

युरोपीय विज्ञानेतिहासावरून " फिलॉसफी " ने निरनिराळ्या काळी कसकशी रूप धारण केली याविषयी थोडेसे विवेचन केले म्हणजे या विषयावर अवश्य विवेचन केले असे होईल.

फिलॉसफी या विषयाची व्याख्या व विषयविवेचनाची मर्यादा ही निरनिराळ्या काळांत व निरनिराळ्या लेखकांचा भिन्न भिन्न आढळते. पाश्चात्य देशांत प्राचीन काळी ग्रीक विद्वानांनी सर्वसामान्य ज्ञानातून तत्त्वज्ञान हा विषय हळूहळू निघायला काढला " तत्त्वज्ञान " या अर्थाचा ग्रीक शब्द प्रथम थायथॅगोरसने (सुमारे इ. पू. ५८२) उपयोगात आणला असे म्हणत, पण त्यात सभा नाही. तो शब्द " तत्त्वज्ञान " या निशिष्ट अर्थाने प्रथम प्लेटोने वापरला व " तत्त्ववेदान " (फिलॉसफी) म्हणजे जो मनुष्य मानवप्राणी ज्या इंद्रियाना आधरान होणाऱ्या जगातील वस्तुमात्रात वावरत असतो त्यांचे मूल सारस्वरूप काय आहे हे जाणतो तो,

अशा अर्थाची व्याख्या त्याने केली आहे. "या जगात सनातन, अविकारी व अविनाशी असे काय आहे हे जो जाणतो तो तत्त्ववेत्ता" किंवा "प्रत्येक यावर्तीत वास्तविक जे दृश्य-स्वरूप असते त्यावर प्रेम करणारा तो तत्त्ववेत्ता" असे प्लेटोने आपल्या रिपब्लिक नामक ग्रंथात म्हटले आहे. तथापि प्लेटोने तत्त्वज्ञान हा शब्द नैतिक व धार्मिक ज्ञानाच्या क्षेत्रांनी उद्देगून विशेषतः वापरला होता असे म्हणावे लागते. तर्कशास्त्र, नीतिशास्त्र व भौतिकशास्त्र, मानसशास्त्र, विज्ञानशास्त्र व अर्थाद्विविज्ञान (मेटेफिजिक्स) या सर्व विषयांच्या क्षेत्रांचे स्पष्ट पृथक्करण प्लेटोने केलेले नाही. प्राचीन काळातील 'ज्ञानकोशकार' (एन्सायक्लोपेडिस्ट) ही संज्ञा ज्याला यथार्थतेने देता येईल अशा विद्वान् अरिस्टोटल याने तर्कशास्त्र, मानसशास्त्र, नीतिशास्त्र व सौंदर्यशास्त्र यांच्या विषयमर्यादा प्रथम ठरविल्या; आणि सर्वे दृश्य जगाच्या मूळाशी असलेला जी आद्य तत्त्वं (फर्स्ट प्रिन्सिपल्स) त्यांविषयीच्या ज्ञानाला त्याने 'फर्स्ट फिलॉसफी' असे नाव दिले. पण याच विषयाला नंतरच्या लेखकांनी 'मेटेफिजिक्स' हा शब्द रूढ केलेला आढळतो. 'दृश्य जगाविषयीचे ज्ञान' हा विषय 'फिजिक्स' या नावाने संबोधिला जाऊन भौतिक जगाचा त्याच्या मूळ उत्पादकाशी असलेला संबंध ज्यांत येतो त्याला 'फिलॉसफी' किंवा 'मेटेफिजिक्स' असा अर्थ निश्चित झाला. 'रचनल कॉन्सॉलजी' हा शब्द बराच काल रूढ होता पण त्यांत मेटेफिजिक्सपैकी काही विशिष्ट भागाचा समावेश होता. फिलॉसफी या विषयांत पुरुषाच्या बराच काल रूढ असलेल्या योजनेप्रमाणे पाहता, आत्म्याविषयीचे ज्ञान देणारे 'मानसशास्त्र' (सायकॉलजी), जगाविषयीचे ज्ञान देणारे 'विश्वज्ञान' (कॉस्मॉलजी) आणि ईश्वराविषयीचे ज्ञान देणारे 'देवत-विज्ञान' (थिऑलजी) या तिहींना अंतर्भाव होतो. मुख्य शास्त्र मेटेफिजिक्स किंवा फिलॉसफी या विषयाला दुय्यम प्रतीचे असलेले विषय तर्कशास्त्र, नीतिशास्त्र व सौंदर्यशास्त्र हे होत, कारण त्यात वस्तुस्थितींचे ज्ञान नसून केवळ ध्येयात्मक गोष्टींची चर्चा असते.

फिलॉसफी आणि नॅचरल सायन्स.—तत्त्वज्ञान या विषयाचे क्षेत्र स्पष्टपणे लक्षात येण्याकरिता त्याचे तत्त्वज्ञान विषयाशी असलेले भिन्नत्व तुलनेने दर्शविले पाहिजे. 'फिलॉसफी' म्हणजे आपल्यानोवर्ती दिसणान्या सृष्टीविषयीचे ज्ञान' असा अर्थ आहे तर याच सृष्टीविषयी ज्ञान देणारे सृष्टिविज्ञान (नॅचरल सायन्स) किंवा भौतिकशास्त्र यांमधे व फिलॉसफीमध्ये फरक काय हा प्रश्न उद्भवतो. त्याचे उत्तर असे की, भौतिकशास्त्र फक्त वस्तुस्थितींचे ज्ञान करून देतात. परंतु या निरनिराळ्या भौतिकशास्त्रांचा तात्त्विकदृष्ट्या परस्पर संबंध जोडणे, तसेच या दृश्य जगाची मानवी आत्म्याला जी जाणीव होते तिचे तात्त्विक स्वरूप जाणणे, आणि या दृश्य जगाची उत्पादक अदृश्य शक्ति कोणती आहे हे ठरविणे या गोष्टी तत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्रांत येतात.

सायकॉलजी, एपिस्टिमॉलजी व मेटेफिजिक्स.—तत्त्वज्ञान (फिलॉसफी) व मानसशास्त्र (सायकॉलजी) यांचा अग्रदी निष्कट संबंध आहे; कारण जीव, जग व जगदीश्वर याविषयीचे सर्व विचार मानवी मनाच्या द्वारे चालतात. पण मन ही चीज काय आहे, त्याचे व्यापार कसे चालतात, मनाचा अर्थ मनुष्या संबंध काय बगिरे गोष्टींचे ज्ञान हा स्वतंत्र व मोठा विषय असून त्याला मानसशास्त्र म्हणतात. मनातील विचारांचा मनुष्यातील व्यापाराशी निष्कट संबंध असल्याचे अलीकडे सिद्ध झाल्यापासून या मानसशास्त्र विषयाला प्रायशः तत्त्वज्ञान या विषयापेक्षांहि अधिक महत्त्व आले आहे. इंग्रज तत्त्ववेत्तामध्ये ह्यूमपासून ही प्रवृत्ति दिसते. सर डब्ल्यू हेमिन्ग्टन या तत्त्ववेत्त्याने "सायकॉलजी उर्फ मेटेफिजिक्स" अशी शब्दयोजना एके ठिकाणी केली असल्यामुळे त्यालाहि मानसशास्त्राच्या क्षेत्राची स्पष्ट कल्पना नव्हती असे म्हणावे लागते. सायकॉलजी व एपिस्टिमॉलजी (विज्ञानशास्त्र) यांमधील स्पष्ट फरक प्रथम काट या जर्मन तत्त्ववेत्त्याने दाखविला. त्याचा 'फिटिक ऑफ युअर रीझन' हा ग्रंथ ज्ञानोपपत्तीवद्दलचा आहे; आणि काटनंतर काही काल तत्त्वज्ञानविषयक विवेचनाला 'विज्ञानशास्त्र'चे स्वरूप प्राप्त झाले होते. लॉक ह्या तत्त्ववेत्त्याने 'यिअरी ऑफ नॉलेज', 'नॅचर विषयावर लिहिले; पण त्याने आपल्या लेखनात विज्ञानशास्त्र व मानसशास्त्र यांचा घोंटाळा केला आहे. बार्केल व ह्यूम यांचा ग्रंथात तोच दोष आढळतो.

हेगेलने एपिस्टिमॉलजी व मेटेफिजिक्स यांचा घोंटाळा केला आहे. ज्ञानाची उपपत्ति (एपिस्टिमॉलजी) नीट लागण्याकरिता जीवाची (मानवाच्या अस्तित्वाची) उपपत्ति नीट लागली पाहिजे व म्हणून हे दोन विषय अग्रदी संलग्न आहेत; तथापि ते एक नाहीत. पण हेगेल व हर्बर्ट स्पेन्सर यांनी या दोन अलग विषयांची गुंतागुंत केली आहे. त्यामुळे हर्बर्ट स्पेन्सरच्या तत्त्वज्ञानाला मानवी अज्ञानविषयक तत्त्वज्ञान उर्फ अज्ञेयवाद व (कॉन्सिडर ऑफ दि अन्वोएबल) असे स्वरूप प्राप्त झाले. काट व कोम्प्ट यांच्याहि तत्त्वज्ञानाला 'अज्ञेयवाद' (अॅग्नोस्टिसिझम) असे म्हणता येईल या मोडमोठ्या तत्त्ववेत्त्यांच्या तत्त्वज्ञानाला ही दिशा लागण्याचे कारण असे की, शुद्ध तत्त्वज्ञानविषयक प्रश्नाकडे हे लोक विज्ञानशास्त्रातील सिद्धांतांच्या दृष्टिकोनाने पाहतात. सबब तत्त्वज्ञान व विज्ञानशास्त्र यांच्यामधील फरक स्पष्टपणे ध्यानात घेतला पाहिजे.

लॉजिक्स, एपिस्टिमॉलजिक्स व एथिक्स.—तत्त्वज्ञान व तर्कशास्त्र (लॉजिक्स) या दोन विषयांमधील असाच घोंटाळा केला जातो. हिंदी तत्त्वज्ञानामध्ये न्याय व वैशेषिक ही दोन भर्ते यांची सुप्रसिद्ध उदाहरणे आहेत. सत्यनिर्णय येण्याकरिता आपण आपले विचार एकमेकांना कसे जोडले पाहिजेत, हे तर्कशास्त्र सांगते. त्यामुळे तर्कशास्त्राचा विज्ञानशास्त्राशी निष्कट संबंध आहे. तत्त्वज्ञानविषयक विवेचनाला तर्कशास्त्राची

अर्थान् अद्वयवत्ता असली नही हे दोन विषय अगदी भिन्न आहेत.

एत्येतिवत्त (सौंदर्यशास्त्र) हा विषय मानसशास्त्राचा किंवा शारीरशास्त्राचा भाग आहे. पदार्थाचा सुंदर दिसा भव्य (न्यूट्रिकल ऑर सड्याइम) अशी विशेषणें ज्या भावनामुळे अपग देता त्या भावना कोणत्या प्रकारच्या शारीरिक किंवा मानसिक चव्चळीमुळे उत्पन्न होतात असा प्रश्न केला म्हणजे सदाहू विचनाना सुखदुःखादि भावनांचें ज्ञान असें स्वप्न येत. परंतु हाच प्रश्न निराळ्या तऱ्हेनें केला पाहिजे वस्तु कशांमुळे सुंदर दिसतात व या सौंदर्यमुखाचा विश्वाच्या अंतिम स्वरूपाची काय संबंध आहे ! असा प्रश्न केला म्हणजे सौंदर्यशास्त्र हें तत्त्वज्ञानाची एक शाखा वनतें परंतु निरनिराळ्या कथांची सुधारणा व वाद हादि सौंदर्यशास्त्राचाच विषय अवस्थामुळे तत्त्वज्ञानाहून हा विषय अगदी भिन्न ठेवणें जरूर आहे.

नीतिशास्त्राबद्दल असंच म्हणलें पाहिजे. नीतिशास्त्राचे पुष्कळसे विषय असे आहेत की त्यांचा तत्त्वज्ञानावयवाशी काही संबंध नाही. नीतिविषयक कल्पनांची वाद कधी शाली या प्रश्नाचा निष्कट संबंध मानसशास्त्राशी येतो; समानशास्त्राच्या (सोशियोलॉजी) निरनिराळ्या अंगाशीहि हा विषय संलग्न आहे. तसेच मनुष्यामधील नैतिक बुद्धि उर्फ सदबुद्धि-बेडबुद्धि हिनें स्वरूप काय आहे, मनुष्याला इच्छास्वातंत्र्य (फ्रीडम ऑफ चुरल) कितपत आहे. वेगरे प्रश्रुहि मानसशास्त्राच्या क्षेत्रातले आहेत. हा नाग वागडत्यास नीतिशास्त्राकरितां दोनच प्रश्न सिद्ध राहतात ते (१) कर्तव्य म्हणजे काय. आणि मानवी क्रियांनीं भोय काय असवें ? आणि (२) या भोयानुसार निरनिराळ्या कर्तव्यांचा दुर्बा कसा ठरवावा ? वास्तविक कर्तव्याकर्तव्य (कर्मा कर्म) विचार हाच नीतिशास्त्राच्या मुख्य विषय होय. एग पुष्कटशा नीतिशास्त्रावरील प्रभात या विषयाचा अभावच दिसून येतो. मानवा क्रियांचें भोय ठरविणें, या नीतिशास्त्रातले पाहिल्या मध्याचा तत्त्वज्ञानाशी निष्कट संबंध आहे. इतकंच नव्हे तर तो तत्त्वज्ञान या विषयाचाच एक भाग आहे; आणि म्हणूनच या भागाला काटनें ' मॅथेटिकल व्हल ऑफ एथिक्स ' असें म्हणलें आहे नें यथार्थ आहे.

फि लॉ स फी ऑ फ दि स्टेट (पॉलिटिकल फिलॉसफी), फि लॉ स फी ऑ फ दि स्ट्री, व फि लॉ स फी ऑ फ रि ली ज न.—हेटो व अरिस्टॉटल यांच्या प्रभात नीतिशास्त्र आणि राजनीतिशास्त्र ही अगदी अविभाज्यरत्ननें एकच केळीं आहेत. मानवाला आपलें अंतिम हित, समाजांत राहिल्यानेंच राखतां येत असें दिसून आल्यामुळे या तत्त्वज्ञानाची राज्यकारभाराची उत्तम पर्यंत हेंच सदाचारणांचें साधन ठरविले. प्रेमांचे रिपब्लिक व हेगेलचे फिलॉसफी दे स्टेट्स ही पुस्तके याच अनुसंधानाची लिहिली आहेत. तथापि नीतिशास्त्र, राज-

नीतिशास्त्र व तत्त्वज्ञान हे विषय अगदी पृथक् पृथक् आहेत. ही गोष्ट वरील विवेचनावरून स्पष्टपणें प्भातत येईल.

तत्त्वज्ञान या विषयाचें पूर्ण विवेचन होण्याकरिता अखिल मानव जातीचा इतिहास अवलोकन करून त्यांत उत्क्रांतितत्व कितपत दगोवर होतें हे पाहिलें पाहिजे. या विषयाला ऐतिहासिक तत्त्वज्ञान (फिलॉसफी ऑफ हिस्ट्री) हें नाव देण्यात येतें.

शेवटीं दैवतविज्ञान (थिऑलॉजी) आणि तत्त्वज्ञान (फिलॉसफी) किंवा धर्म (रिलिजन) आणि तत्त्वज्ञान याचा परस्पर संबंध काय आहे हें पहावयाचें. परमेश्वराचें स्वरूप काय व परमेश्वरासंबंधानें मानवाचें कर्तव्य काय, हे प्रश्न धर्म किंवा दैवतविज्ञान या विषयातून येतात यासंबंधानें तत्त्वज्ञान या विषयातहि विवेचन काढां अशीं येत. परमेश्वरप्राप्ति, मुक्ति, शाश्वत घाति व आनंद हे धर्माचे विषय आहेत; आणि या बाबतीत मानवजातीच्या कल्पना कोणत्या आहेत त्याची आजपर्यंतची माहिती देणें व त्यांतून उत्क्रांतितत्व व सारस्वरूप कसे बाहेर पडत आहे हें दाखविणें, हें ' फिलॉसफी ऑफ रिलिजन ' या विषयाचें काम आहे.

याप्रमाणें फिलॉसफी (तत्त्वज्ञान) या मूळ अर्थान्त व्यापक अशा विषयाचे वर्गीकरण होता होता केवळ ' तत्त्वज्ञान ' या विषयाखाली येणारी माहिती अगदी संपुष्टात आली आहे; आणि उलटपटी ' फिलॉसफी ' हा एक सामान्य अर्थां इवद असून ' फिलॉसफी ऑफ स्टेट ' ' फिलॉसफी ऑफ हिस्ट्री ' ' फिलॉसफी ऑफ रिलिजन ' अगरे अनेक वादप्रयोग रुढ होत आहेत; इतकेंच नव्हे तर ' ज्ञान ' च्या अगदी आधुनिक वर्गीकरणान्त ' हिस्ट्री ' (इतिहास) व ' फिलॉसफी ' (तत्त्वज्ञान) हीं प्रत्येक ज्ञान-विषयाची दोनदोन अर्धें समजली जातात.

तत्त्वज्ञान—संयुक्त प्रांत, मिह्रा आलमोरा, चंपात तह-शोलीत हिमालयाच्या पादपथाशी शरदः नदीनवळ हें एक गाव व व्यापाराचें ठिकाण आहे. भोतिगा जेक या ठिकाणी थोरेंसेच व जेकर विणव्याकरितां आणतत; व साखर आणि कपडा येऊन जातात. चिनी व्यापार व हिंदुस्थानातील श्रमंत लोकामधील व्यापार याच ठिकाणी मुख्यतः चालतो.

तत्त्वज्ञान—हे कपयासारखेंच एक जुनें माणें होतें. मुसलमानां अंमलांत हेंच चालत असे; हिंदुस्थानातील प्रत्येक शुभा, सरकार, महाल, कर्जात, कसबा व गाव यांच्या वसु-खाची वादशाहीत जी आकारणी होती होती तिलाच तत्त्वज्ञान-वसुल म्हणत असत. पेठांमधीनी सरदारांत जहागिरी दिल्या त्या पूर्वीच ह्या रया थोरल्या मानवरावाच्या कार-कीर्दांत महागिरीनी उत्पन्न तत्त्वज्ञानाचा अधिक येत असून सरदार लोक ह्या वादाम्याचा पेठा सरकारातहि देत नसत किंवा सरकाराच्याकरितां सरदारांच्या अधिक कोत्राहि ठेवीत नसत. याकरितां सर्व जहागिरदाराकडून जहागिरीचे वचने हिरोब मागून आणून ते तपासून ज्याकडे वाढावा

निघट असेल त्याकडून ती वसूल करव्या याप्रमाणे पेशव्यांनी रीत पाडली. [ए. ऐ. संप्रह. पत्र ८०८.]

तनायल—वायव्यप्रात, हजाराला जिल्ह्याच्या वायव्य-कोपण्यात हा एक लहानसा डोंगराळ प्रदेश आहे. अहमदाबादच्या कारागरीच्या अखेरीस हा भाग युक्तकडचे पठागानी फावीज केला होता व इथींहि बरेच पठाण या भागात रहातात. हा भाग प्रथम मोगल अंमलाखाली होता. पण पुढे 'पुलआल' व 'हुंदोआल' अशा दोन प्रकारच्या लोकांत वांटला गेला. पुढे हुंदोआल लोकांचा मुख्य नबाबखान याने दुराणी लोकांना हुंकारून दिले. परंतु सन १८१८ मध्ये सरदार अझीमखान याने नबाबखानास ठार मारिले. पुढे याचा मुलगा परंदखान याच्या शीख लोकांबरोबर बऱ्याच झटापटी झाल्या. त्यात 'अंब' शब्दाच्या जवळपासचा थोडासा मुख्य खेरीज सर्व प्रात याने गमावला. इथींच्या इस्तेव्हा दोन भाग आहेत. एक भाग अंबवावाचा नबाब सर महंमदखान, के सी एस. आय. याच्याकडे असून दुसरा भाग फुलव्याचा खान अटा महंमदखान याच्याकडे आहे.

तनुकु तालुका—मद्रास, कृष्णा जिल्ह्यात हा एक नदीमुखप्रदेशातील तालुका आहे १९२१ साली येथील लोकसंख्या २८९४४२ होती हा तालुका फार सुपीक असून येथील जमीनीला गोदावरी नदीचे पाणी पुरविले जाते. मुख्य पिक तांदूळ, डाळी, गळिमाची धान्ये आणि ऊस ही होत.

तपकीर—तपकीर किंवा नस ही तंबाखूपासून तयार करतात हे सर्वोत्तम माहोत आहेच. तपकीर ओढणे हे एक प्रकारचे व्यसन आहे. यापासून दृष्टीस माय येऊन कपडेहि खराब होतात. इतके नसूनहि आपल्या हिंदुस्थानातच नव्हे परंतु यूरोपांतहि हजारों लोक तपकीरीचा उपयोग करतात. १० व्या शतकात तपकीर ओढण्याचे व्यसन इंग्लंडमध्ये सुरू झाले व १९ व्या शतकाच्या आरंभापर्यंत त्याचा बराच प्रसार झाला. पुढे मात्र ते कर्मा होत जाऊन आता बहुतेक नामशेष होत आले आहे. तथापि अद्ययापि हिंमेत व बड्या घराण्यांत सोन्याचादींच्या तपकीरीच्या डब्या, जशानर सोनारवांचे व इतर कारागिरांचे वसाकौशल्य दृष्टीस पडते अशा आढळतात

हिंदुस्थानांत माळवा, राजपुताना, मद्रास इत्यादि ठिकाणची नस (तपकीर) फार प्रसिद्ध आहे. पुण्यासहि उत्तम प्रतांची तपकार पूर्वी तयार होत असे. पुण्याची कृष्ण-भट्टी अथवा वठकी तपकीर प्रसिद्ध आहे. तपकीरीचा कारखाना उभारण्यास फारसे भांडवल लागत नाही व भाज-गडांच्या येथला मुमीचाहि जरूर नसते. तरी आणि खण-सणीत तंबाखू मात्र लागते.

हलक्या प्रतीची तपकीर—तंबाखू कुटून तिचे चूर्ण करावे व बारीक कपड्यातून गाळावे. गाढल्यानंतर खाली जी

बारीक भुकडी राहते तीच तपकीर होय. त्या कृतीने केलेली तपकीर हलकी समजली जाते.

उंची तपकीर कृति पाहिली—हिच्याकरीता तंबाखू मात्र चांगली अथवा लागते तशी तंबाखू आणून जुडपापासून पाने मोकडी करवात. ही तंबाखू उन्हात वाळवून तिचा हाताने चुरा करावा तो चुरा एका लोखंडी पात्रात घालून मिश्रवावा तबान ती ३-४ दिवस राहू द्यावा, म्हणजे आंबवा तयार झाला हा आंबवा उन्हात सुकवावा व त्यातील सर्व पाणी आटले म्हणजे त्याचे जात्यातून दळून पांड करावे व ते बाराक वज्रातून गाळावे म्हणजे उंची तपकीर होईल. ही तपकीर करताना तंबाखूचा काड्या माा घालू नयेत.

कृति दुसरी—तंबाखू आणून जुडी मोकळी करते नेळी पाने अलग काढावी व काड्या अलग काढल्या नंतर अलग काढलेल्या काड्यात ४ पट पाणी घालून त्याचा अष्टमास काढा करावा. तंबाखूच्या पात्रास या काड्याची ५-७ पुढे द्यावी नंतर वाळवून बारीक चूर्ण करावे व ते चूर्ण जात्यातून दळून वज्रगाळ करून घोटावे म्हणजे उंची तपकीर तयार होईल

अतिउंची तपकीर—वर सांगितल्याप्रमाणे तयार झालेल्या तपकीरीस तंबाखूच्या काड्याची पुढे देतात व सुकवून पुन्हा घोंदून वज्रगाळ करतात. अशा प्रकारची तपकीर उंची होऊन तिचा किंमतहि जास्त येते.

सुगंधी तपकार—तपकीर तयार झाली म्हणजे गुळाव, वाळा, केवडा, हिरा, इत्यादि अत्तरे घेऊन ती तपकीरीत मिसळून बराच वेळ घोटतात. या रीतीने अत्तराचा सुवास तपकीरीत मिसळून सुगंधी तपकीर तयार होते कस्तुरीचा वास देणे असल्यास उत्तम कस्तुरीची पुरवडी तपकीरीच्या भाज्यात ठेवितात व तिच्या बरखाली तपकीर घालतात, व तिच्या नवव्या दिवशी तिचा उलथापालथ करितात. चांगला वास येईपर्यंत पुरवडी तपकीरीतच राहू देतात या योगाने कस्तुरीतील सुगंधी परमाणु तपकीरीत मिसळून तीस कस्तुरीचा सुवास येतो.

मद्रासी काळी तपकीर—हिचा दिवसेंदिवस खप जास्त होत आहे ही ओढल्याने शैत्याचा ताश होऊन मगस-छाई होते कारण ही तपकीर तयार करताना गाईचे तूप व बदामाच्या तेलाचा उपयोग करतात. उत्तम तंबाखूची पाने घेऊन त्याचे चूर्ण करावे, ते चूर्ण १० तोळे घेऊन त्यात एक तोळा गाईचे तूप व एक तोळा बदामाचे तेल मिसळून लोखंडी कढईत तळावे, नंतर खाली उतरून त्यात एक तोळा चुन्याच्या वज्या घालून बाराक खल करावा व वरहईच्या डब्यात किंवा वाटकात भरावी.

तपागच्छ तपागच्छाची पट्टा व लं—महाबारा-पासून खरतरगच्छाचा ३८ वा सुरि उद्योतन यापर्यंत जे प्राचीन आचार्य होऊन गेले तेच आचार्य तपागच्छाच्या

पट्टावलीत निर्दिष्ट केले आहेत. मात्र त्या दोहोंत काही विशेष भेद आहेत. प्रथमतः महावीर हा आचार्यीत गणला गेला नाही.

(१) सुधर्मन्ः—प्रथमोदयाचा पहिला आचार्य. (२) जम्बू.—हा फार सद्गतीनी होता. (३) प्रभव.

(४) शम्भुमयः—ह्याने दशवैकालिक नांवाचा ग्रंथ केला. (५) यशोभद्र (६) संभूतविजय आणि भद्रबाहु. हे दोघेहि सहाय पट्टावली होते (७) स्थूलभद्रः—हा गृह्यात ३०, यज्ञात २४, व युगप्रधानाप्रमाणे ४५ वर्षे राहून वयाच्या ९९ व्या वर्षी बी. नि. २१५ त (ह्याचवर्षी चंद्रगुप्ताने ९ व्या नांवाला मारिले.) मृत्यु पावला (ही वर्षे खरतरपट्ट वलीतील वर्षांहुन भिन्न आहेत.).

(८) आर्यमहागिरि व आर्ये—सुहस्तिन् गुह्यत्रातरः—पहिला गृह्यात ३०, यज्ञात ४० व युगप्रधानाप्रमाणे ३० असा एकंदर १०० वर्षे राहिला.

(९) सुस्पति आणि सुप्रतिचंद्रः—सुहस्तीचे शिष्य. ह्यांचे उपनांव कौटिक व काकंदिक असे होते त्यावेळेपासून निर्मेषांचे नांव कौटिकगच्छ असे पडले.

(१०) इंद्रदिप्त. (११) क्षेत्र (१२) सिंहगिरि (१३) वज्रः—बी. नि. ४९६ साली जन्मला. बी. नि. ५८४ साली मरण पावला. (१४) वज्रसेनः—हा गृह्यात ९, यज्ञात ११६ व युगप्रधानाप्रमाणे ३ वर्षे राहून वयाच्या १२८ व्या वर्षी बी. नि. ६२० साली मरण पावला.

(१५) चंद्रः—त्याच्यापासून चंद्रगच्छ हे तिसरे नांव उत्पन्न झाले आहे.

(१६) सामंतभद्रः—याच्यापासून वनवासी हे चवथे नांव उत्पन्न झाले.

(१७) वृद्धदेवः—कौरव्टकामध्ये नाहट मंत्र्याने निर्माण केलेल्या प्रासादात मास्तीची प्रतिष्ठा ह्याने केली. ती प्रतिष्ठा १२५ साली केली असे गुर्जावलीत लिहिले आहे. तसे म्हटले तर बी. नि. ५९५ होतो हे ठीक नव्हे. कारण त्याच प्रयांत बी. नि. ६२० साली वज्रसेन मरण पावला असे दिले आहे. त्यानंतर चंद्रगिरि व सामंतभद्रासुर हे होऊन गेले. पडपर म्हणून वृद्धदेवसुराचे बी. नि. ५९५ साली प्रतिष्ठा केली, हे म्हणून अवगत आहे. (१८) प्रद्योतन (१९) मानदेव.

(२०) मानतुंगः—मालवदेशाचा राजा चालुक्यवयससिंह ह्याचा अमात्य गण व मयूर नाच्या जादूने फसलेल्या राजाला बाराणसी येथे भक्तामरस्तवनाचे धर्मदाक्षा दिली, आणि भयहस्तवनाने नागराजाच्या मनाची खात्री केली भक्तिमराने सुरू झालेले एक स्तवनाहे त्याने रचिले आहे. प्रभावकविश्रात प्रथम मानतुंगांचे व नंतर मानदेशाचे चरित्र सांगितले आहे. हा मानदेव वृद्धदेवसूरीचा शिष्य मग्न प्रद्योतनसुरी त्याचा शिष्य होता.

(२१) वीरः—नागपूर येथे नेमिभवनांत प्रतिष्ठा केल्या. मुळे ह्याचे हस्तसंभाष्य प्रकृत झाले होते. (२२) जयदेव. (२३) देवानंद. (२४) विक्रम. (२५) नरीसह.

(२६) समुद्रः—हा खोमाण राजकुलातला होता. तो उदार व अधिकारपूर्ण होता. त्याने गच्छ राजाची स्तुति केली आहे. त्यावेळी त्याने जैन मिश्रुनां भिक्कू नागसरोवरातील भुजंगनाथाचे पूज्य तीर्थ स्वतःच्या ताब्यात आणिले. (२७) मानदेव. (२८) विद्युधर्म. (२९) जयानंद.

(३०) रविप्रभः—याने नडूलपूर येथे बी. नि. ११७० (सं. ७००) त नेमिनाथांचे देवालय बांधिले. बी. नि. ११९० साली युगप्रधान उमास्वाति होऊन गेला.

(३१) यशोदेवः—बी. नि. १२७२ साली (सं. ८०२) बनराजाने अणहिलपुरपट्टण स्थापन केले. बी. नि. १२७० साली (सं. ८००) वज्रमूर्ति जन्मला. त्याने आसराजाल धर्मोतराची दीक्षा दिली तो बी. नि. १३६५ (सं. ८९५) साली मृत्यु पावला. (३२) प्रद्युम्न

(३३) मानदेवः—उपधानवाच्य व इतर ग्रंथाचा कर्ता. (३४) विमलचंद्र

(३५) उद्योतनः—अर्घुंद पर्वतावरील तेली नामक गावाच्या मर्यादेवर असलेल्या एका मोठ्या वटवृक्षाखाली सर्व देवसूरीला (इतर ग्रंथकारांमध्ये ८ सूरीनां) ह्याने बी. नि. १४६४ त (सं. ९९४) दीक्षा दिली ह्यापासून बृहत् अथवा वट गच्छ उत्पन्न झाला (पाचवे नांव.).

(३६) सर्वदेवः—हा बृहत्तयाचा पहिला आचार्य होय. सुधर्मत्यामापासून १५ वा पट्टभूत व चंद्रगच्छाला ज्याच्यापासून नांव मिळाले त्या चंद्रसूरीपासून हा २१ वा होता. सं. १०२९ त धनपालाने देशी नाममात्रा रचिली. सं. १०९६ त थारापदगच्छाचा वाडिवेताल नांवाचा शासितुरी मरण पावला त्याने उत्तराध्ययन सृष्टावर एक टीका लिहिली आहे.

(३७) देवः—ह्याचे नांव रूपग्री होते. (३८) सर्वदेव. (३९) यशोभद्र आणि नेमिचंद्र गुह्यत्राते. सं. ११३५ मध्ये (इतर ग्रंथकारांमध्ये सं. ११३९ त) ९ अंगावर कृति करणारा अभयदेवसुरी मृत्यु पावला. तदनंतर, पुर्व पुराणज्ञाचा चैत्यवासी गोत्रिनेथरसूरीत्याचा शिष्यजिनवज्रभ ह्याने विप्रकृतोत सहाय्या कल्याणकार्ये वगैरे कळून विधिसंध विधिषमं इत्यादि नांवांचे आपल्या मताचे प्ररूपण करून प्रवचन बांधू झाला. सं. प्ररूपण वि. ११४५ त किंवा ११५० त झाले असो असा संभव आहे.

(४०) मुनिचंद्रः—नेमिचंद्राचा गुह्यत्रात जो विनयचंद्र त्याचा हा शिष्य होता.

चीवोरपायी हे ह्याचे विशद होते. त्याने सप्तसिद्धिपदा हा ग्रंथ रचिला. सं. ११७८ त तो मरण पावला. मुनिचंद्राचा एक शिष्य देवसुरी नांवाचा होता. अणहिलपूरपट्टणाचा राजा मयसिंहदेव याच्या समोर एका बादात दिगंबर कुमुदचंद्राचार्याला ह्याने जिकले व त्यायोगाने त्या

गृहगत दिगंबरान्या येण्याला अडथळा केला. सं. १२०४ त देवसूरीने एक चेत्य स्थापन केले व फडवर्दिनामांत एक बिंब उभारिले (तें तोंचे अगून देणाले प्रसिद्ध आहे), आणि आराधन येथें नेमिनाथप्रतिष्ठा केली. त्यानें स्वाध्याद रत्नाकर नावाचा एक प्रमाण ग्रंथ रचिला. त्यापासून चतुर्विंशतिपुरि शाय्या उत्पन्न झाली देवपुरि सं. ११४३ त जन्मला; दीक्षा ११५३; सूरिपद ११७५; स्वर्ग सं. १२२६ त त्याचे काव्य देवचंद्रपुरि होऊन गेला. हा देवचंद्रपुरिचा शिष्य होता. देवचंद्रपुरीने राजा कुमारपाल ह्याला दीक्षा दिली होती, तो त्रिकोटिप्रभावा कर्ता होता. सं. ११४५ त जन्मला; दीक्षा सं. ११५० त; सूरिपद सं. तो ११६६ त व स्वर्ग सं. १२२९ त.

(४१) अमृतदेव. याच्या कारकादीत जिनवद्रथापासून सारतरांची उत्पत्ति झाली. जिनपद्मनाथें स्थापिलेला विधि-संप ह्याच जिनवद्रदौष्टिक, उत्तर वगैरे नावें असलेला होय. त्याचप्रमाणें वि. १२१३ मध्ये विजयपगांवांत पौर्णिमीयक एकाक्षतरात्रिहोपाध्याय व नाट्याध्याय या दोघापासून अंब-लिङ्गमताची उत्पत्ति झाली.

(४२) विजयसिद्धः—याने विवेकमंथरी शुद्ध केली.

(४३) सोमप्रभा आणि मणिराज.

(४४) जगचंद्रः—तपागच्छाचा सुप्रसिद्ध लेखक. कर्म करणाला शिथिल असा मुनिमुद्राय आहे हे ज्ञानून गुरुच्या आह्वांनं वेराग्यरसाचा मुख्य सागर असा वैप्रग-च्छाच्या देवमंत्रउपाध्यायाला मदतीला येऊन याने कर्माविपरी उत्पत्ता सातविला म्हणून होरलाजगचंद्रपुरि हे नांव त्याला प्राप्त झालें. काहीं असें प्रतिपादन करतात कीं आषाढ पुरांत ३२ दिगम्बराबायोरोबर वाद करणारा तो हिऱ्या-प्रमाणें अमेघ राहिला म्हणून राजानें त्याला होरलाज-गचंद्रपुरि असें म्हटलें. त्याचप्रमाणें जन्मभर आचार्यात्म-तप करणारा तो बारा वर्षांत तप नावाचें विरुद्ध (विशिष्ट नांव, उपलक्षण) मिळवितो झाला. म्हणून वि. १२८५ त सदाचें नांव तपा असें प्रसिद्ध झालें. तर्तच, जिग्मथ, कौटिक, चन्द्र, वनवासि; गृहचंद्र व तपा हीं सहा नांवें प्रचारांत येण्याला जे कारण झालें ते आचार्यकामनें शुधर्मस्वामी, मुनिपत, चन्द्र, सामन्तभद्र, सचंदेव, व जगचन्द्र या नांवाचे सहा सूरि होते.

(४५) देवदरः—याच्या काळी विजयचंद्र जिवंत होता. विजयचंद्र हा वस्तुपात्राच्या घरी लेखकमर्मज्ञानी (लेखक-कर्म करणारा मंत्री) होऊन गेला व जगचंद्राने त्याला सूरि केले.

मोठया सभागृहात असल्यामुळे विजयचन्द्रमुद्रायाला वृद्धशालिक हे नांव लोकाना दिले. त्याचप्रमाणें सहज सभा गृहात राहिल्यामुळे देवचंद्रपुरि ग्यात आहे अद्या सद्युदायाचें लघुशालिक असें नांव पडलें (उपाप्रमाणें, पौर्णिमीयकवतानी उत्पत्ति झाल्यानेतर त्याच्या विरुद्ध पक्षाच्या तीर्थांचे

चतुर्विंशीयक हे नांव पडलें तसें), सं. १२०२ मध्ये उज्जयिनी येथें महेन्द्रविजयचंद्राचे पुत्र विरहवर्च व नामसिंह यांना देवदानें दांष्ट्रा दिली. सं. १३२३ त (कचित् १२०४ त) वीरभवलाळा विद्यानंदसूरि या नांवानें सूरिपद देवदानें दिलें व योगसिंहाला धर्मकीर्ति ह्या नांवानें उपाध्यायपद त्यानें दिलें. विद्यानंदानें एक व्याकरण रचिलें आहे. त्या व्याक-रणाचें नांव विद्यानंद असें आहे. तें सर्वोत्तम, स्वल्पसुत्र आहे व रपांत पुष्कळ अर्थ संक्षलित केला आहे. देवदानें खालील ग्रंथ रचिले आहेतः—(१) प्रादोदिनकृत्यसूत्रवृत्तिः; (२) जन्मकर्मग्रंथपत्रकसूत्रवृत्तिः; (३) सिद्धपंचांगिकासूत्रवृत्तिः; (४) धर्मरत्नवृत्तिः; सुदर्शनचरितम्; (५) श्रीनि भाष्याणिः; (६) सिरिचक्रवदभाष्यप्रभृतांस्तबाद्य. काहीं जणांचे असे मत आहे की, प्राक्कदिनकृत्यसूत्र हे चित्रनारायणादून वेगळया अशा दुसऱ्या ग्रंथकारानें केले आहे.

देवदर मालवदेशात सं. १३२७ त मृत्यु पावला. त्याच्या पाटीमागून नेमलेला विद्यानंदसूरि या देवदानंतर १३ दिवसांनी विद्यापूर येथें मृत्यु पावला. म्हणून विद्यानंदसूरिचा बंधु धर्म-कीर्तुपाध्याय ह्याला धर्मधोष ह्या नांवानें सूरिपद मिळालें.

(४६) धर्मधोष. यानें खालील ग्रंथ रचिलेः—(१) संपाचारस्य साध्यवृत्तिः; (२) सुअधर्मेतिहतवः; (३) कार्यास्थितिभयस्थितिस्तवैः; (४) चतुर्विंशतिरिहस्तवः २४; (५) शास्त्राधर्मिति आदिस्तोत्रम् (६) देवदरः अनिराष्ट इतिशेषस्तोत्रम्; (७) यूयम् युवात्मम् इति शेषस्तुतयः; (८) जयवृषभेति. आदिस्तुत्याः. तो सं. १३५७ त मृत्यु पावला.

(४७) सोमप्रभः—सं. १३१० त जन्मला. मृत सं. १३२१ त घेतले. सूरिपद सं. १३३२ त मिळालें. हा सं. १३७३ त मृत्यु पावला. त्याचे ग्रंथ खालीलप्रमाणें आहेतः—(१) नेमिउगमणाई एवम् इति आदि आराधनासूत्रम्; (२) सविस्तरपरीजितकल्पसूत्रम्; (३) यज्ञाखिलेति आदि २८ स्तुतयः; (४) जिनैजनेति स्तुतयः; (५) श्रीमच्छमे-त्यादयः. सं. १५७७ त त्यानें आराला शिष्य विनलप्रभ नांवा सूरिपद दिलें. आणि विनलप्रभाच्या मृत्युनंतर त्याचें शिष्य परमानन्द व सोमतिलक यांना त्यानें सूरिपद दिलें. सोम-तिलक सोमप्रभाच्या भागून पदावलीत अधिकारी झाला.

(४८) सोमतिलकः—हा सं. १५५५ त जन्मला दीक्षा सं. १३६९ त घेतली. सूरिपद सं. १३७३ त मिळालें. स्वर्गाप्रत सं. १४२४ त गेला. त्यानें अनेक स्तोत्र व टीकाग्रंथ रचिले. शिवाय त्यानें क्रमानें खालील सत्पुण्यांनी सूरिपद दिलें—पद्मतिलक, चंद्रशेखर, जयानंद आणि देवशंकर. पद्मतिलक एक वर्षाचें मरण पावला.

चंद्रशेखरः—हा संवत् १५७३ मध्ये जन्मला. सं. १३८५ त त्यानें मृत घेतले. सं. १३९३ त (शुनिमुहाराच्या) गुवांवली प्रमाणें सं. १३९२ त) सूरिपद मिळालें. सं. १४२१ व मृत्यु पावला. त्यानें खालील ग्रंथ रचिलेः—(१) उपति भोगन

कथा (ह्याला दुसरे नांव वासिकभोज्यकथानक आहे); (२) यवराजपिकथा, (३) श्रीमत्-स्तम्भनकहारादिस्तवनामि (ह्याला दुसरे नांव, शश्वजय-रैवतस्तुति).

जयानंदः— सं. १३८० त जन्मला. व्रत सं. १३९२ त धारा येथे घेतले. सूरिपद सं. १४२० त अणद्विषपण येथे मिळविले. सं. १४४१ त मृत्यु पावला. त्याचे ग्रंथः— (१) स्थूलभद्रचरित्र; (२) स्तोत्रे.

(४९) देवसुंदरः—सं. १३९६ त. जन्मला. मधेश्वर प्रामांत सं. १४०४ त व्रत मिळविले. त्याचे पाच शिष्य होते. ते ज्ञानसागर, कुलमंडन, गुणरत्न, साधुरत्न आणि सोमसुंदर.

ज्ञानसागरः—सं. १४०५ त जन्मला. दीक्षा १४१७ त घेतली. सूरिपद १४४१ त घेतले. सं. १४६० मृत्यु पावला अवश्यक आणि ओघनिष्ठक ह्या ग्रंथावर अवचूर्ण (संक्षेपावृत्ति, सारग्रंथ) लिहिल्या, व धीमुनि-धुवतस्तव, पनीवन व खंडपार्श्वनाथस्तव, इत्यादि ग्रंथावर देखाल अवचूर्ण लिहिल्या.

कुलमंडनः—सं. १४०९ साली जन्मला. व्रत सं. १४१७ त घेतले; सूरिपद सं. १४४२ त घेतले. आणि सं. १४५५ त मृत्यु पावला. त्याचे ग्रंथः— (१) सिद्धांतापकोटार; (२) विश्वश्रीपरेष्ट्याष्टादशारचक्रवस्तव; (३) गरीयो.....हार वंयस्तव, इत्यादि.

गुणरत्नः—त्याचे ग्रंथः— (१) क्रियारत्नसमुच्चय; (२) पद्धतेशनसमुच्चयबुद्धवृत्ति, इत्यादि. साधुरत्नः—यतिशित-वल्पावर (अंक ८७ पहा.) एक वृत्ति व इतर ग्रंथ त्याने लिहिले.

(५०) सोमसुंदरः—सं. १४२० त जन्मला. व्रत सं. १४३७ त घेतले. वाचकपद सं. १४५० मिळाले. सूरिपद सं. १४५७ त मिळाले. सं. १४९९ त मृत्यु पावला. त्याचे ग्रंथः— (१) योगशास्त्रावरील बालावबोध; (२) उपदेशमाला; (३) पडावश्यक; (४) नवतत्व इत्यादि. त्याचे शिष्य मुनिसुंदर, कृष्णसरस्वती हे विरुद असलेला जयसुंदर (त्याचे नांव जयचंद असेंहि होते.) भुवनसुंदर आणि दीपालिकाकल्याचा कर्ता जिनसुंदर हे होते.

(५१) मुनिसुंदर (विरुद-कालासरस्वती)—हा सं. १४३६ त जन्मला; व्रत सं. १४४२ त घेतले, वाचकपद १४६६ त घेतले. सूरिपद सं. १४७८ घेतले. सं. १५०३ त मरण पावला. त्याचे ग्रंथः— (१) उपदेशरत्नाकर; (२) शान्तिहरम् इति समहिमशांतिस्तव; (३) गुर्वीकली, इत्यादि.

(५२) रत्नसोखर (विरुद बालसारस्वत)—सं. १४५७ (कचित् १४५२) त जन्मला. व्रत १४६३; पंडितपद १४८३; वाचकपद १४९३; सूरिपद १५०२; सं. १५१७ त मृत्यु पावला. त्याचे ग्रंथः— (१) प्राद्वप्रतिकमणवृत्ति, (२) प्राद्वविधिवृत्ति, व (३) आचारप्रदीप. सं. १५०८ ँकाक अध्याय, एकावमत लेखक दुका याने स्थापित,

आणि ह्या मतापासून सं. १५३३ त वेपथाराचा उदय झाला.

(५३) लक्ष्मीसागरः—सं. १४६४ त जन्मला. दीक्षा १४७०. पन्थासपद १४९६; वाचकपद १५०१, सूरिपद १५०८, गच्छनायक पद १५१७. (५४) सुमतिसाधु.

(५५) हेमविमलः—सं. १५६२ त कटुक मत त्रिभुति-कमतापासून विभक्त झाले. कटुक मत हे गृहस्थ-कटुकाचा पाया होय. संवत १५७० त वेपथरवीजा ह्याच्या प्रभावाचा लुंकायतावर परिणाम होऊन लुंकायतापासून वंजमत मित्र झाले. सं. १५७२ त उपाध्याय पार्श्वचन्द्र (किंवा पाशचंद्र) ह्याच्या प्रभावाचा परिणाम होऊन त्याच्या नांवाने प्रचलित असलेले मत नागपुरीय तपगणापासून विभक्त झाले.

(५६) आनंदविमलः—ईलादुर्ग येथे सं. १५४७ त जन्मला. व्रत १५५२. सूरिपद १५७० सं. १५९६ त. अहमदाबाद येथे मृत्यु पावला

(५७) विजयदानः—सं. १५५३ त जन्मला. दीक्षा १५६२ सूरिपद १५८७. सं. १६२२ त वटपली येथे मृत्यु पावला

(५८) ह्रीरविजयः—त्याने अकबर बादशहाला धर्मांतराची दीक्षा दिली. तो सं. १५८३ त प्रल्हादनपूरात जन्मला. दीक्षा पाटणा येथे सं. १५९६ त घेतली. नारदपुरात १६०८ साली वानकपद मिळाले. विरोहि येथे १६१० साली सूरिपद मिळाले. उद्धानगरात सं. १६५२ त मरण पावला.

(५९) विजयसेनः—हा संवत १६०४ मध्ये नारदपुरात जन्मला. दीक्षा १६१३. अक्षरवादशहापासून काली सरस्वताविरुद मिळविले. स्तम्भतीर्थ येथे सं. १६७१ त मृत्यु पावला.

(६०) विजयदेवः—सं. १६३४ त जन्मला. दीक्षा १६४३. पन्थासपद १६५५. सूरिपद १६५६. जहांगीर बादशहापासून महातापा हे विरुद मिळविले. उद्धानगर येथे सं. १७१३ त मरण पावला. त्याच्या पाटीमागून येणारा अधिकारी म्हणून विजयसिंहास नेमिले होते परंतु विजयसिंह हा विजयदेवाच्या अंगोदर मरण पावला.